सर्वपदार्थंविशदयति अजातेति पूर्वार्द्धेनकस्मैप्राहातआह मुनयेइति कीदृशमेतदात्मबोधनंआत्मबोधसाधनमिति ॥ ३१० ॥ कौषीत
किब्राह्मणोपनिषदोध्यायचतुष्टयप्रतिपाद्यप्रदर्शनपूर्वकंमौनेकारणमाह पर्यंकेति प्रथमेऽध्यायेसांगोपांगेप्राणरूपपर्यंकेस्थितस्यब्रह्मण
उपासनरूपाविद्योक्ताद्वितीयेप्राणविद्याःसांगाः कथितास्तृतीयचतुर्थयोस्तुव्याख्यातविधयानिर्गुणब्रह्मविद्यानिरूपिताइत्येवंपर्यंकप्राण
विद्यायाएतदंताएषाअजातशत्रुप्रोक्ताविद्याअंतेयासामेतादृशीर्विद्याःसमुदीरयन्सन्कौषीतकिःशाखाप्रवक्ताइंद्राद्भयेनउपरामंसमाप्तिं

अजातशत्रुणाप्रोक्तमनुक्तंचकृपान्वितः॥ मुनयेयाज्ञवल्क्यायस्वशिष्यायात्मबोधनम्॥३१०॥ पर्यंकप्राण
विद्यायाएतदंताउदीरयन्॥ कौषीतकिस्ततोभीतइंद्रादुपरराम ह॥ ३११ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचा
र्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणश्रीशंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेकौषीतकिसारार्थप्रकाशे
गार्ग्याजातशत्रुसंवादोनामतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः॥ ३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

कृतवान् एतदुत्तराध्यायेस्फुटीभविष्यतीत्यलं ॥ ३११ ॥ ज्ञानात्सुखाच्चसर्वत्रसान्निध्यंयस्यभासते सर्वांतरायदेवायतस्मैपूर्णात्मनेनमः
॥ १ ॥ इतिश्रीदत्तकुलतिलककृष्णचंद्रात्मजदिलारामसूरितनूजरामकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्यकृतौआत्मपुराणटी
कायांसत्वसवाख्यायांतृतीयोध्यायःसमाप्तः॥ ॥ अध्याय ॥ ३ ॥ ॥ ग्रंथसंख्या ॥ १३०० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

किंचविधिमुखेनबोधेऽनुमानापेक्षागौरवंचेत्याह त्वंपदार्थस्येति त्वंपदार्थस्यसच्चिदानंदलक्षणस्ययथाधिकारिस्वरूपोऽभेदोभेदाभाव स्तथाजंतुमात्रेसर्वत्रस्थितात्मनितत्पदार्थेपिभेदाभावइत्यर्थसाधकानुमानस्यापिसहकारितासंभावनार्थमपेक्षणीयेतिक्लेशः अनुमानस्व रूपंतुत्वंपदार्थःपरमात्मनोनभिद्यतेसच्चिदानंदलक्षणत्वादधिकार्यात्मवदिति जडेमोक्षाधिकारबाधात्परमात्मैवोपाध्यनुप्रविष्टोधिकारीति प्रपंचितमाकरेषु ॥ ५४३ ॥ नकेवलमेकमनुमानंतदापेक्ष्यंकिंतुपदार्थशोधनायदेहादिव्यावृत्तयेबहूनीत्याह व्युदासइति जडस्यदेहादि रूपस्यव्युदासोव्यावृत्तिः ॥ ५४४॥ ननुमंतव्यइतिमननविधानात्तद्गौरवंसहिष्यतेइतिचेत्तथापिनिषेधवाक्यंविनाननिस्तारइतिवक्तुमनु मानस्येतरसापेक्षतांपूर्वोक्तामनुवदति अनुमानस्येति अनुमानस्यमानांतरापेक्षाभवत्येवान्यथानुमानत्वहान्यापत्तिः यतोनुमानंस्वतंत्रं नभवेत् मानमनुप्रवर्ततेइत्यनुमानमित्युक्तत्वादिति स्वातंत्र्येनिरर्थकत्वाच्च मानानुग्रहोहितर्करूपानुमानस्यफलमितिभावइतिद्वयोरर्थः

त्वंपदार्थस्ययद्वत्स्यादभेदोत्यधिकारिणि॥ अभेदस्तद्वदेवस्याज्जंतुमात्रस्थितात्मनि॥ इत्येतदनुमानस्याप्यपेक्षासहकारिता॥५४३॥व्युदासश्चजडस्यायमपेक्ष्योबहुधापुनः॥तदर्थमनुमानंस्यादपेक्ष्यंपुनरेवहि॥५४४॥ अनुमानस्यचापेक्षाभवेन्मानांतरस्यच॥ अन्यथानानुमानत्वंस्वतंत्रंनभवेत्सदा॥ ५४५॥ प्रवर्ततेमानमनुत्यनुमानंतदीरितं॥स्वातंत्र्येणभवेन्नामनिरर्थकमिदंयथा॥ ५४६॥प्रत्यक्षंनभवेन्मूलमस्यक्वापिकदाचन॥ नहिप्रत्यक्षतोदृष्टमनात्मत्वंघटादिषु॥ ५४७॥

॥ ५४५॥ ५४६ ॥ प्रकृतात्मानात्मगोचरानुमानानांश्रुतिनैरपेक्ष्यरूपेणस्वातंत्र्येणनिरर्थकत्वंयथेतिपदेनप्रदर्शनीयतयाप्रतिज्ञातंस्फुट यति प्रत्यक्षमितिदशभिः प्रमाहियथार्थनिश्चयात्मिकाप्रमाणफलंतच्चप्रकृतानुमानेननजनयितुंशक्यं अनुमानस्यद्वेअंगेव्याप्तिःपक्षधर्म ताचेतिप्रसिद्धव्याप्तिरूपांगवैकल्येनदौर्बल्यात् तच्चअनात्मत्वरूपसाध्यस्यजडत्वादिरूपहेतूनांचसाहचर्यस्यप्रत्यक्षेणग्रहीतुमशक्यत्वात्त देतदुक्तंप्रत्यक्षमिति अक्षरार्थस्तुअस्यदेहाद्यनात्मतासाधकानुमानगणस्यव्याप्तिग्राहकतयामूलभूतंप्रत्यक्षंनसंभवति यतःक्वापिकदापि वाजडादिषुभावप्रधाननिर्देशेनजडत्वादिषुहेतुषुसत्सुअनात्मत्वमात्मभेदरूपंप्रत्यक्षेनदृष्टमिति प्रत्यक्षस्यघटादिसत्वमात्रावगाहित्वात्प्रति योग्यात्मनोविषयीकरणमंतरातद्भेदस्यदुर्ग्रहत्वादितिभावः ॥ ५४७॥

अन्यस्यान्यात्मतायाअकरणेदृष्टांतद्वयमाह हेमीति यथाकारूणांशिल्पिनांशतमपितंतुमयसूत्रस्यसुवर्णभावंकर्त्तुंनशक्नोतितिथाकुंभका राणांसहस्रंकाष्ठस्यमृद्भावंकर्तुंनशक्नोतीति ॥ ७९७ ॥ ननुयद्यन्यद्वस्तुअन्यन्नभवतिकथंतर्हिधातुविद्याविदस्ताम्रादिकंस्वर्णादिभावंन यंतःप्रसिद्धाइत्यतआह धात्विति धातुवादेनधातुमारणादिप्रतिपादकशास्त्रानुसारेणयेधातौताम्रादौआशुशीघ्रंधातुतांधात्वंतररूपतांकु र्वंतितेप्येतांधात्वंतरतांशशशृंगवदसतींनकारयंति प्राकृतेर्थेणिच् नकुर्वंतीत्यर्थः असदुत्पत्तौविशेषाभावाच्छशशृंगादेरप्युत्पत्त्यापत्तिः ना सतोविद्यतेभावइत्यादिस्मृतिविरोधश्चस्यादितिभावः ॥ ७९८ ॥ कथंतर्हिधातुवादिनोऽसदुत्पत्तिमन्यंतेइतिचेद्भ्रमादित्याह किंत्विति किंतुतस्यैवताम्रादेर्यत्पूर्वरूपंरक्तिमादिकंतस्यसंक्षयात्तिरोभावात्परंपूर्वरूपभिन्नंपीतिमादिकंयज्जायतेप्रादुर्भवतितत्रधर्म्यभेदेपिधर्मांतरो त्पत्तौसत्यांतेषांधातुवादिनामन्यदिदमित्याकारकोभ्रमोभवतीति ॥ ७९९ ॥ तस्माद्धर्मीमृदादिरूपोनकदाचिदन्यथाभवति धर्मैःपिंडघ

हेमीकर्तुंनशक्नोतिसूत्रंकारुशतंतदा॥ काष्ठमेकंमृदंतद्वत्कुंभकारसहस्रकम्॥ ७९७॥ धातुवादेनयेधातौका रयंत्याशुधातुतां॥ कारयंतिनतेप्येतामसतींतत्रकर्हिचित्॥ ७९८॥ किंतुतस्यैवपूर्वस्यरूपादेःसंक्षयात्परम्॥ रूपादिजायतेतत्रतेपामन्यदितिभ्रमः॥ ७९९॥ ततोयद्यादृशंरूपंतादृशंतन्नचान्यथा॥ कालांतरेपिभवति विशेषंकिंतुगच्छति॥ ८००॥ विशेषोवस्तुनोनायंस्वभावःक्वापिकस्यचित्॥ अस्यतस्यस्वभावत्वेतदपाये नतद्भवेत्॥ ८०१॥

टादिभिरागमापायिभिस्तादात्म्यमात्रेणान्यथाभावव्यवहारंभजतइत्याह ततइति ततउक्तयुक्तेः यन्मृत्सुवर्णादिरूपंवस्तुस्वभावोयादृ शमस्तितत्तादृशमेवसदास्तिकालांतरेप्यन्यथानभवति तर्हिदंडादिकारकवैयर्थ्यमतआह विशेषमिति किंतुतद्वस्तुरूपंविशेषंपिंडादिधर्मा त्मकंकारकैर्गच्छतीतिनकारकवैयर्थ्यंनवाव्यवहारानुपपत्तिरितिभावः ॥ ८०० ॥ उक्तंविशेषंसांख्यादयउत्पत्तेःपूर्वमपिसंतंतथावस्तुस्व भावेनवास्तवभेदाभेदशालिनंचमन्यंतेतथानमंतव्यमितिसूचयन्वक्ष्यमाणमायामयत्वोपपत्तयेतस्यवस्तुस्वभावाद्बहिर्भावमाह विशेष इतिचतुर्भिः उक्तोविशेषोवस्तुनःस्वभावोनभवतीतिप्रज्ञा तत्रहेतुंव्यापकत्वाभावमाह अस्येति अस्यविशेषस्यतस्यवस्तुनःस्वभावत्वे सतितद्वस्तुतदपायेविशेषापायेनभवेन्नदृश्येतेति विषयेणविषयिणोलक्षणात् दृश्यतेतुघटभावंविनापिपृथिवीत्यव्यापकोघटोनपृथिवी स्वभावइतियावत् ॥ ८०१ ॥

याज्ञवल्क्यस्यक्षमाशीलतामाह याज्ञवल्क्योपीतिद्वाभ्यां प्रचारःप्रवृत्तिः उत्तरार्द्धेअपीतिशेषः ज्ञानात्‌ज्ञानप्रभावात्‌ ॥ ३५ ॥ प्रावृट्कालेइति प्रावृट्कालिकमेघवदालश्लाघांगर्जननिभामकुर्वन्नेवयाज्ञवल्क्यःसार्थान्सर्वांस्तथापूर्ववदेवाहापाठयत्‌ तान्निंदकान्प्रति कचित्किंचिदपिनोचेइति अनेनकीर्तियोग्यतासूचिता ॥३६॥ उक्तरूपकस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति जनकइतिद्वाभ्यां जनकःकीर्तिंश्रुत्वायाज्ञवल्क्यंदिदृक्षतेद्रष्टुमिच्छतिस्मेति ॥ ३७ ॥ पुरोहितादयइति एनंदर्शनोद्यतंराजानंविषयांतरप्रवर्त्तनादिरूपैरुपायैर्निन्द्याचपुरोहितादयोनिरुंधंतिस्मेति ॥ ३८ ॥ जनकोहवेत्यादिप्रथमकंडिकार्थमुपबृंहयति राजापीत्यादिनाशास्त्रोक्तागाइत्यतःपूर्वतनग्रंथेन तेषांपुरोहि

याज्ञवल्क्योपिमतिमान्सर्वबुद्धिप्रचारवित्‌॥ स्वयंजानंस्तथाशृण्वन्ज्ञानादास्तेहसन्निव ॥ ३५॥ प्रावृट्कालेयथामेघोवर्षत्येवनगर्जति॥ वेदान्सर्वांस्तथैवाहसार्थान्नोचेचतान्कचित्‌॥३६॥ जनकोपिमहीपालोविदेहेपुवसन्सदा॥ मिथिलाधिपतिर्नित्यंयाज्ञवल्क्यंदिदृक्षते॥३७॥ पुरोहितादयस्त्वेनमाश्वलप्रमुखाद्विजाः॥ निरुंधंतिसदोपायैर्विविधैर्निंदयापिच॥३८॥ राजापिबुद्धिमांस्तेषांमतंविज्ञायधार्मिकः॥ आनांस्त्रैवर्णिकान्सर्वान्ब्राह्मणानयनेऽदिशत्‌ ॥ ३९ ॥ तेपिभृत्यास्तथाचक्रुर्गत्वादेशाननेकशः॥ समानयन्सशिष्यांस्तान्विप्रान्वेदार्थकोविदान्‌॥ याज्ञवल्क्येनसहितान्कुरुपांचालकानपि ॥ ४० ॥ वेदध्वनिर्महानासीत्तस्यराज्ञोनिवेशने॥ त्रैवर्णिकजनौघस्यकर्णदावाग्निहारकः ॥ ४१ ॥ आश्वलस्तत्रहोतागाज्जनकस्यास्यभूभुजः॥ आर्तभागस्तथाविप्रोजरत्कारुसुतोमहान्‌॥ ४२ ॥

तादीनांमतंदुरभिप्रायंज्ञात्वायाज्ञवल्क्यदिदृक्षयाउपायांतरंचिकीर्षन्नाज्ञाकारिणस्त्रैवर्णिकानानान्विश्वस्तान्प्रतिमयायागश्चिकीर्पितस्तदर्थंसर्वतोब्राह्मणानाकारयतेत्यदिशदाज्ञांदत्तवानिति ॥ ३९ ॥ तेपीति तेविश्वस्ताराजभृत्याअनेकदेशेभ्योब्राह्मणानानयंतःकुरुपांचालदेशवासिनोपिविप्रांस्तद्देशवासियाज्ञवल्क्येनसहितानानीतवंतइति ॥ ४० ॥ वेदेति तेषामागमनेसतिजनकराजगृहेमहान्वेदध्वनिरासीत्‌ कीदृशः शूद्रातिरिक्तजनानांसुखदइति ॥ ४१ ॥ तेषुप्रधानभूतान्दर्शयति आश्वलइतिपंचभिः आश्वलनामाजनकस्यहोताऋग्वेदोक्तकर्मकर्त्ताआगात्‌आगतः तथाजरत्कारुपुत्रआर्त्तभागनामा ॥ ४२ ॥

दरिद्रेस्त्रीणांविरागंकैमुत्येनस्पष्टयति ब्राह्मादिभ्यइति ब्राह्मोविवाहआहूयदीयतेशक्त्यलंकृताइत्यादिनाब्राह्मादिविवाहायाज्ञवल्क्यादि स्मृतिषुप्रसिद्धास्तेभ्योहेतुभ्यःप्राप्तापिपतिव्रतापिनारीक्षुधयातुरासतीदरिद्रस्यभर्तुर्मृतिमिच्छतीति ॥ ६५ ॥ दारिद्र्यमिति श्रीमदांधतानि वर्तकंधर्मरूपनिधानस्यदर्शकंचदारिद्र्यंसिद्धांजनमिति यतोजननीवत्कासुचिदपिनारीषुकामनांनकरोतिअन्नमात्रमिच्छतिचेति ॥६६॥ दरिद्रेकोपाभावंस्फुटयति विवेकीवेतिपञ्चभिः ॥६७॥ पुराकृतानामिति एवंविचार्यदरिद्रःपापंनकुरुते एवंकथं अहंपुराकृतानांपापानां

ब्राह्मादिभ्योविवाहेभ्यःप्राप्तानारीपतिव्रता ॥ भर्तुर्दरिद्रस्यमृतिंवांछतिक्षुधयार्दिता ॥६५॥ दारिद्र्यमंजनंप्रोक्तंनराणांधर्मदर्शने ॥ दरिद्रःकासुचित्कामंनकुर्याज्जननीष्विव ॥ अन्नमेकंविहायाऽयंकिंचिन्नेच्छतिकर्हिचित् ॥ ६६ ॥ विवेकीवदरिद्रोयंकोपंनकुरुतेक्वचित् ॥ राजादिभयतोनित्यंधर्मराजभयात्तथा ॥ ६७॥ पुराकृतानांपापानांफलमेतत्समाप्तवान् ॥ दारिद्र्यंनामकिंनामभूयस्तस्मात्परंभवेत् ॥ ६८ ॥ जनन्याअपिजायायाःपुत्रादीनांतथैवच ॥ दरिद्रोलंघनीयःस्यान्महापापीवसर्वदा ॥ ६९ ॥ इतःपरंदरिद्रत्वहेतुभूतंहिपातकं ॥ पश्यन्फलंकथंकुर्यात्सर्पस्येवात्रलंघनं ॥ विचार्यैवंदरिद्रोयंकुरुतेपातकंनहि ॥ ७० ॥ दरिद्रोधर्मविज्ञानगंधेनरहितोपियः ॥ नसोपिकुरुतेपापंधर्मज्ञःकिंपुनःपुमान् ॥ ७१ ॥ परदारान्परद्रव्यंभीतस्तस्मान्नचेच्छति ॥ क्षुधयापीडितश्चायंतुष्यत्यल्पेनसर्वदा ॥ ७२ ॥

फलंदारिद्र्यरूपंसमाप्तवान्प्राप्तोस्मिततोदारिद्र्यात्परमधिकंभूयःपुनःकिंपापफलंस्यादितियतोजनन्यादीनामपिदरिद्रोऽनादरणीयःस्यात् महापापिवदिति इतःपरमुक्तावस्थाप्राप्त्यनंतरमपिफलंपश्यन्नहंदरिद्रत्वहेतुभूतंपापंकथंकुर्यां सर्पमृत्युहेतुभूतंदृष्ट्वापिकोलंघयेदितित्रयाणांसंबंधः उक्तविचारेणमोहाभावोपिदर्शितः ॥६८ ॥६९ ॥ ७० ॥ अत्रापिकैमुत्यमाह दरिद्रइति गंधोलेशः पापंहिंसादिरूपं ॥ ७१ ॥ लोभाभावमपिदरिद्रेदर्शयति परेति तस्मात्परस्मात् अयंदरिद्रःक्षुत्पीडितोप्यल्पेनतुष्यतीति ॥ ७२ ॥

॥ अथ आत्मपुराणे प्रथमाध्याय प्रारंभः ॥

सुखदुःखयोर्मनोनिष्ठत्वेकल्पनाजन्यत्वेहेतुमाह कल्पनातइति कल्पनारमणीयत्वाद्यवगाहीसंकल्पस्ततएवसुखदुःखेजायेते यतःअका रणेबाह्यकारणहीने तदुदाहरति महेति यथाप्राणिशून्येमहावनेस्वमानसादेववीतरागाणांसुखंरागिणांदुःखंचजायतेइति ॥ १०५ ॥ अ थविप्राणांदुःखप्रयुक्तंकोपमभिनयति चलितानीतित्रिभिः याअधराअधस्तनादंतपंक्तिःसामुखस्यांतःप्रविष्टाऊर्ध्वदंतपंक्त्यांअधरस्या क्रमणादिति ॥ १०६ ॥ कोपावेशस्यभूतावेशसाम्यमाह केचिदिति लोहितेनरुधिरेणपूरितैरिवनेत्रैरश्रूणिमुमुचुः ॥ १०७ ॥ शब्दश्चेति पर्वणिपूर्णिमायां ॥ १०८ ॥ धिगिति महाशालाः महतीःशालाअध्यापनगृहाणिधिगिति ॥ १०९ ॥ विद्येति विद्याविविधाःविदं

कल्पनातःप्रजायेतेसुखदुःखेअकारणे ॥ महावनेयथाजंतोःप्राणिशून्येस्वमानसात् ॥ १०५ ॥ चलितान्यां सनान्येषांश्मश्रूणिचचकंपिरे ॥ अधरादंतपंक्तिर्याप्रविष्टाऽऽस्येद्विजन्मनां ॥ १०६ ॥ केचिदश्रूणिमुमुचुर्नेत्रै र्लोहितपूरितैः ॥ जहसुःकेचिदेवामीउन्मत्तसदृशाद्विजाः ॥ १०७ ॥ शब्दश्चाभून्महांस्तत्रविप्राणांयज्ञमंडपे ॥ क्षोभोयथासमुद्रस्यपर्वकालेउपागते ॥ १०८ ॥ धिक्कुलानिमहाशालाअस्माकंधिक्कजीवितं ॥ गुरुशुश्रूषणं धिग्धिग्धिग्वेदाध्ययनंतथा ॥ १०९ ॥ विद्याविदस्तथाशिष्यान्कीर्तिनोधिग्धिगेवहि ॥ एकएवयतोविप्रोत्य वजानातिनोखिलान् ॥ ११० ॥ इत्यादिवादिनोविप्रानालोच्यचविचार्यच ॥ प्रष्टुमभ्याययौकोपात्स्खलन्नि वहसन्निव ॥ आगत्यचमुनिंशांतंभर्त्सयन्निदमब्रवीत् ॥ १११ ॥ याज्ञवल्क्यदुराचाररेरेवाजसनेयक ॥ अ शुश्रूषितविप्रेंद्रगुरुपादांबुजद्वय ॥ ११२ ॥

तिजानंतीतिविद्याविदः एतादृशान्शिष्यान्धिगिति सर्वत्रहेतुः एकएवेत्यादिः अवजानातिअतिक्रामति ॥ ११० ॥ इत्यादीति एवं वदतोविप्रानालोच्यकोपात्स्खलन्निवहसन्निवचअभ्याययौआगत्यचशांतंयाज्ञवल्क्यंप्रतीदंवक्ष्यमाणमुक्तवान् आश्वलनामाइतिशेषः ॥ १११ ॥ याज्ञवल्क्येति अशुश्रूषितंसम्यगसेवितंविप्रेंद्रस्यप्रसिद्धविप्रश्रेष्ठस्यगुरोःपादांबुजद्वयंयेनसतथा अनेनवैशंपायनशापप्राप्यत्वा गोप्यनितः ॥ ११२ ॥

यदीति तथापियदिमानसान्मनोनिष्ठाद्दुराग्रहादतिप्रश्नंकरिष्यसितर्हितेमूर्द्धापतिष्यतीति ॥ २८९ ॥ परमोत्कृष्टमपकृष्टेनसमंपश्यतोऽन र्थोभवतीत्येतदृष्टांताभ्यांस्फुटयति अस्त्रमितिचतुर्भिः यथार्जुनकरस्थंपाशुपतास्त्रमिदमन्यशरसममस्त्रत्वात्शरांतरवदित्यनुमानेनशरांतरैःसमीकर्तुंनशक्यंसमीक्रियेतेचेत्तर्हितत्पाशुपतास्त्रंतस्यविपरीतदर्शिनःशिरोनिकृत्यच्छित्वानिपातयेदितिद्वयोरर्थः॥ २९० ॥ २९१ ॥ द्वितीयंदृष्टांतमाह यथाभिचारेति यथाथर्वांगिरसामथर्ववेदोत्पन्नानामभिचारमंत्राणांतत्राप्यलमत्यर्थंकोपिनोदुर्वासःप्रभृतेर्लदिस्थानामनुमानवलेनप्राकृतवर्णैःसाम्यंनेतुरभिमंतुर्मूढस्यमूर्द्धाभूमौविशीर्णःसन्पतति दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति द्वयोरर्थः॥२९२॥२९३॥ उपसंहरति एवमुक्तेति एवमुक्तंश्रुत्वाऽतिभयेनव्याकुलासाएषागार्गीआरुणिंअरुणस्यापत्यमुद्दालकनामानमगमत् वादायप्रेरयितुंतत्समी

यदिपृच्छसिमूर्धातेनिततिष्यतिभूतले॥ मानसादाग्रहाद्गार्गिविचाररहितासती॥ २८९॥ अस्त्रंपाशुपतंयद्वत्करस्थंफाल्गुनस्यहि॥ अनुमानाच्छरैरन्यैःसमीकर्तुंनशक्यते॥ २९० ॥ आग्रहादनुमानेनसमतांकुरुतेयदा॥ तदातस्यशिरःसद्यस्तन्निकृत्यनिपातयेत्॥ २९१ ॥ यथाभिचारमंत्राणामथर्वांगिरसामलं॥ कोपिनोवाल्लदिस्थानामनुमानसमाश्रयात्॥२९२॥ वर्णैःसमानतांनेतुर्मूर्धाभूमौविशीर्यते ॥ एवंतवापिगार्गिस्याद्देवतातिक्रमाद्ध्रुवं॥ २९३॥ एवमुक्तातिभीतासाकर्तव्यंनव्यधारयत्॥ अगमत्सहसाविप्रमेपोद्दालकमारुणिम् ॥ २९४ ॥ उद्दालकोभृशंक्षुब्धोयाज्ञवल्क्यंस्मपृच्छति॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यगोप्यार्थंदेवतोदितम् ॥२९५॥ मद्रदेशेवयंपूर्वंपतंचलगृहेस्थिताः॥ यज्ञवाक्यान्यधीयानाबहवोब्रह्मचारिणः ॥२९६॥

पेतस्थावित्यर्थः ॥ २९४ ॥ अथसूत्रात्मांतर्यामिणोरपितत्त्वमागमविधयैवविज्ञेयमितिप्रदर्शनपूर्वकंतत्स्वरूपनिरूपकंसप्तमब्राह्मणमेकत्रिंशच्छ्लोकैर्व्याकुर्वन्नादौतयोरागमवेद्यतावोधिकायाःप्रथमकंडिकायाअर्थमितिहासविधयानिरूपयति उद्दालकइतिचतुर्दशभिः उद्दालकोदेवतोदितंदेवतयागंधर्वेणस्वस्माउपदिष्टंगोप्यमर्थंयाज्ञवल्क्यंप्रतिपृच्छतिस्मेतिसंबंधः ॥ २९५ ॥ उद्दालकःस्वस्यदेवोपदिष्टार्थवित्त्वेनाधिक्यंसूचयितुंभुज्युवत्पूर्ववृत्तमाह मद्रेत्यादिना वयंबहवोब्रह्मचारिणोयज्ञवाक्यानियज्ञप्रतिपादकानिवेदवाक्यान्यधीयानाःपठतःसंतोमद्रदेशेपतंचलनामकस्यकपिगोत्रकस्यविप्रवरस्यगृहेस्थिताइति ॥ २९६ ॥

पतंचलस्येति तस्यपतंचलस्यभार्यागंधर्वेणाग्निनाऽऽविष्टासीत्तदाएतंगंधर्वंसर्वेवयंगुरुणासहापृच्छामत्वंकोसीति ॥ २९७ ॥ सोब्रवीदि ति सगंधर्वःस्त्रीवपुःस्थितोऽस्मद्गुरोर्भार्याशरीरेस्थितःसगुरून्गुरुसहितान्ब्राह्मणान्प्रतीदमब्रवीत् इदंकिं आथर्वणोगोत्रतःकबंधोनामतोलो कप्रसिद्धोगंधर्वोहंभवतामुपकारायागतश्चेति अत्रकेनजलेनबंधःपरिवेष्टनंवासाधारतयायस्यसतथेतिकबंधपदस्याग्नौसमन्वयोबोध्यः ॥ २९८ ॥ एवमुक्त्वेति एवमुक्त्वापुनरेतद्वक्ष्यमाणंवाक्यंसगंधर्वःकपिगोत्रायास्मद्गुरवेउक्तवान् ॥२९९॥ तद्वाक्यमभिनयति काप्येति हे काप्यपतंचलत्वंतत्सूत्रंजानासियेनेदंसर्वंजगद्बद्धंमालाकुसुमवद्धृतं जगत्स्वरूपमाह लोकेत्यादिना प्रत्यक्षपरोक्षभेदेनलोकद्वित्वंविवक्षि तं कीदृशंलोकद्वयं भूतानामाधारभूतमितिशेषः तद्गतानिभूतानिचेति॥३००॥ नाहमिति एवंपृष्टोनोस्माकंगुरुरेवंप्राह एवंकथं अहंयत्स

पतंचलस्यभार्यासीद्गंधर्ववशमागता॥ अपृच्छामैतमागम्यकोसीतिगुरुणासह॥२९७॥ सोब्रवीद्ब्राह्मणान

स्मान्सगुरून्स्त्रीवपुःस्थितः॥ आथर्वणःकबंधोहंगंधर्वोलोकविश्रुतः॥ उपकारायसंप्राप्तोगुरोश्चब्रह्मचारिणा

म्॥ २९८॥ एवमुक्त्वापुनर्वाक्यमेतद्गंधर्वउक्तवान्॥ गुरुंपतंचलंकाप्यमस्माभिःपरिवारितं ॥ २९९॥ का

प्यजानासिसूत्रंत्वंयेनबद्धमिदंजगत्॥ लोकद्वयंचभूतानांभूतानिनिखिलानिच ॥ ३०० ॥ नाहंजानामित

त्सूत्रंनिमित्तंप्राहनोगुरुः॥पुनरप्याहगंधर्वोह्यस्माभिःसहितंगुरुम्॥३०१॥ अंतर्यामिणमीशानंकाप्यजा

नातिकिंभवान्॥इत्युक्तेनेतितंप्राहगंधर्वपूर्ववद्गुरुः॥ ३०२॥ एवमुक्तःपुनःप्राहगंधर्वःकृपयान्वितः॥ काप्य

सूत्रंमयापृष्टमंतर्यामिणमेवच॥ योवेत्तिसकलंविश्वंवेत्तिसोत्रनसंशयः॥३०३॥ सब्रह्माणंतथालोकान्देवा

न्वेदांस्तथापरान्॥प्राणिनःपंचभूतानिस्वात्मानंसर्वमेवच॥जानातिनात्रसंदेहइत्युक्तोभयमब्रवीत्॥३०४॥

र्वलोकस्यधारणेनिमित्तंसूत्रंतन्नजानामीति ततःसगंधर्वःपुनरस्मद्गुरुमाह ॥ ३०१ ॥ अंतरिति हेकाप्यसूत्राज्ञानेप्यंतर्यामिणंभवान् किंवेत्तीतिगंधर्वेणोक्तेप्यस्मद्गुरुर्नजानामीत्येवाहस्मेति ॥ ३०२ ॥ एवमुक्तइति एवमुक्तोस्मद्गुरुणास्वाज्ञानावेदनेनदत्तोत्तरःसगंधर्वःपु नःसूत्रांतर्यामिणोर्ज्ञानोत्कर्षंप्राहस्म कथमित्यतआह काप्येति हेकाप्यमयापृष्टंसूत्रमंतर्यामिणंचयोवेत्तिससर्वज्ञइत्यर्थः ॥ ३०३ ॥ स ब्रह्माणमिति सब्रह्माणंपरमात्मानंवेत्तितथालोकान्भूरादिकान्तथासर्वान्देवादीन्जानातिनात्रसंशयः इतिप्रभावमुक्त्वाउभयंसूत्रमंतर्या मिणंचसशिष्यायास्मद्गुरवेऽब्रवीत् ॥ ३०४ ॥

शङ्करानन्दस्वामी

काकारामपण्डित

तादात्म्याभिमानोलोकेपिदुःखदत्वेनप्रसिद्धइत्याह लोकेपीति पुत्रादिकंयदात्मत्वेनमन्यतेतदातद्दुःखेनदुःखितोभवति त्यक्तेनचपुत्रादा वात्माभिमानेनअन्यथातद्दुःखेनदुःखभागीनभवतीत्यर्थः ॥ १३७० ॥ त्यक्तेनचान्यथेत्येतदेवविशदयति यदेति यथामार्गगामीतटस्थत यादेवदत्तपुत्रादिसंबंधिदुःखंनाप्नोतीतितुरीयपादार्थः ॥१३७१॥१३७२॥ नकेवलंब्रह्मविषयादुःखनिवृत्तिरेवभवतिकिंतुविश्वकर्तृत्वल क्षणमीश्वरत्वंसर्वात्मभावश्चभवतीतिप्रदर्शकस्यषष्ठमंत्रस्यार्थमाह गुर्वितिपञ्चभिः अत्रशरीरेंद्रियादिसंघातेदुर्विवर्तनेदुःखेनविशिष्टंव र्त्तनंप्रवेशमार्गोयत्रतत्तथातत्रगव्हरेइतियावत् अत्रप्रविष्टःस्वयंज्योतिरादिविशेषणआनंदरूपआत्मायेनाधिकारिणागुरुशास्त्रोपदेशेनज्ञा

लोकेपिपुत्रमित्रादिंयावदात्मतयापुमान्॥ गृह्णातितावदाप्नोतिदुःखंत्यक्तेनचान्यथा॥१३७०॥ यदाभिमा नसंत्यागंपुत्रादौकुरुतेपुमान्॥ नतद्दुःखंतदाप्नोतियथामार्गस्थितोपरः॥ १३७१ ॥ एवंदेहाभिमानेनदुःखी भवतिनिर्गुणः॥ अभिमानस्यसंत्यागान्नसदुःखंसमाप्नुयात्॥ १३७२ ॥ गुरुशास्त्रोपदेशेनयेनज्ञातःपरःपु मान्॥ आनंदात्मात्रसंघातेप्रविष्टोदुर्विवर्तने॥१३७३॥ स्वयंज्योतिःस्वरूपोयंहार्दपद्मेव्यवस्थितः॥ सर्वगः सर्वसंघातात्सर्वथायोविलक्षणः॥ सविश्वकृद्भवेदस्यकर्ताविश्वस्ययेनहि ॥ १३७४॥ तस्यसर्वोभवेल्लोकः सुखदुःखप्रदोहियः॥ यथारज्जौभवेत्सर्वःसर्पधारादिकोपरः॥१३७५॥ब्रह्मलोकादिकोलोकोनरकांतोयईरि तः॥ मार्गत्रयेणसंप्राप्योनास्मादन्योस्तिकश्चन॥ १३७६॥ किंतुसर्वमिदंविश्वमधिदैवादिभेदभाक्॥ सद सद्रूपआत्मायंरज्जुःसर्पादिकंयथा ॥ १३७७॥

तःसविश्वकृत्पदार्थविश्वकर्तृत्ववान्भवतीतिद्वयोरर्थः ॥१३७३॥१३७४॥ तस्येति यःस्वंबादिब्रह्मलोकांतोलोकःसुखदुःखप्रदःप्रसिद्धः सर्वस्तस्यविदुषोब्रह्मात्मतयासर्वाधिष्ठानस्याधेयोभवेत् यथारज्जौकल्पितसर्पजलधारादंडादिकःसर्वोऽपरःप्रपंचोरज्ज्वधिकरणकइत्यर्थः ॥ १३७५ ॥ उक्तार्थेहेतुतयाकल्पितस्याधिष्ठानाद्भिन्नसत्ताकत्वाभावमाह ब्रह्मेतिद्वाभ्यां वर्णितोलोकःसर्वोप्यस्माद्भिन्नसत्ताकोनभव तिकिंतुसर्वमध्यात्मादिभेदभिन्नंस्थूलसूक्ष्मरूपंविश्वमस्यविदुषआत्मैवभवतिबाधासामानाधिकरण्येनेतिद्वयोरर्थः ॥१३७६॥१३७७॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ पुरा किल बौद्धादिभिः प्रवर्तितेन वेदविरुद्धेन मतेन विदूषिताशयतया परित्यज्य वैदिकं पंथानमवैदिकेन
कदध्वना प्रवर्तमानैर्जनैः संकुलतया कथावशेषवैदिकपथमखिलं भूवलयं पर्यालोच्याकारणकरुणानिधिरविकारमणो बौद्धादिप्रसा
रितकापथोच्छेदपूर्वकं वैदिकं मार्गमव्याहतं स्वाज्ञापथेऽवतारितेन सेनान्या कुमारिलभट्टरूपेणावतरता प्रावीवृतत्. तेन च कर्मण
एव परमपुरुषार्थतां निश्चिन्वता सकलोपनिषद्भागानां कर्तृपुरुषस्तावकत्वेनार्थवादत्वमुद्घोषयताऽव्युच्छिन्नः कर्ममार्गएव व्यातन्व
त. तावताप्यपरितुष्यन् विद्याधीशोमहेशः स्वयमेव तन्मतनिराचिकीर्षया श्रीमच्छंकराचार्यरूपेणाविर्भूयोपनिषदां ब्रह्मसूत्राणां
च तात्पर्यसारं तत्तद्भाष्यप्रणयनेनाविष्कुर्वन् कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षसाधनीभूतात्मज्ञानांगत्वं निर्णीयोपनिषदामर्थवादत्वं च नि
रस्य निर्गलं ज्ञानमार्गमतिष्ठिपत्. बहुलीचकार चैतन्मतं सुरेश्वराचार्यानंदगिरिप्रभृतिभिः स्वग्रंथव्याख्यातृभिः शिष्यैः एवं भगवता
श्रीशंकरेण सकलजगदुद्दिधीर्षया प्रकाशितेप्युपनिषत्तात्पर्यावधारणोपाये कलिकालमालिन्यवशादुत्तरोत्तरं मलिनशेमुषीकतयो
पनिषत्तात्पर्यमसंदिग्धमनवबुध्यमानानप्यायासासहान्मंदाधिकारिणआलोच्यानायासेनासंदिग्धतत्तात्पर्यबोधनसमुदितकरुणानिग
मागमपारावारपारीणाः परापरविद्याधीशतया श्रीदक्षिणामूर्त्यपरमूर्तयः स्वाविर्भावेण द्रविडान्ववायमलंकृत्याखिलं दक्षिणदिङ्मं
डलमवतंसयंतस्तात्पर्यबोधिन्यभिधां भगवद्गीताविवृतिं कौषीतकि, तलवकार, मांडूक्याद्युपनिषत्सु दीपिकाख्यां व्याख्यां सूत्रदीपिका
भिधां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं च विरचितवंतो "नमःश्रीशंकरानंदगुरुपादांबुजन्मने" इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिभिः पंचदश्यारंभे स्वगुरुत्वेन
नमनकर्मीकृताः श्रीशंकरानंदभगवंतोयतिवर्यामुक्तमुमुक्षुविषयिसाधारण्येन मनोरंजनाय पुराणविधया तत्तत्कथोपबृंहणपूर्व
कमुपनिषद्रत्नघटितं तत्सारार्थप्रकाशकमात्मपुराणमष्टादशाध्यायात्मकं गुरुशिष्यसंवादमुखेन प्राणैषुः एतत्प्रणयनं च "इदं
गुरुःस्वशिष्यायकावेरीतीरवासिने उक्तवान्श्रद्दधानायस्नेहादेवचकेवलात्" इत्यष्टादशाध्यायस्थद्विचत्वारिंशदधिकपंचशततम
श्लोकटीकायां "अस्यग्रंथस्योऽत्पत्तिदेशमाहइदंगुरुरिति" इत्यवतरणग्रंथानुरोधेन कावेरीतीरे चक्रुरिति प्रतीयते. एतदुप
रिच काशीतः पश्चिमदिग्विराजमाननिखिलभूमंडलमंडनभूतातिरम्यकाश्मीरमंडलालंकारतापन्नजंब्वभिधराजधान्यषाड्दिग्विभाग
विलसद्यासगंगासन्नदीसंनिकृष्टबकराभिधपुरीनिवासिनोऽनेकभेदभिन्नसारस्वतद्विजान्ववायांतर्गतसप्तशाखमुणीहाराभिधजात्यंतर्मतं
दत्तनामधेयं कुलं नयनवेदवसुभू १८४२ मितवैक्रमाब्दगतपौषशुक्लद्वादश्यधिकरणकेन स्वीयेन जनुषालंकुर्वंतस्तत्रैव पंडितदि

अधिकारिदेहंलब्ध्वायययुक्तरूपआत्मानज्ञायतेतदामहतीअनर्थपरंपराभवतीतिप्रदर्शकस्यसप्तममंत्रस्यार्थमुपबृंहयति ततइत्यादिभिरष्टा धिकपञ्चाशच्छ्लोकैः ततोब्रह्मज्ञानलक्षणस्यमार्गस्यसर्वोत्कृष्टफलकत्वाद्भवाटवीगतमार्गत्रयंहित्वाब्रह्मज्ञानरूपमार्गेणब्रह्माभिन्नंलोकंजी वनावस्थायामेवसाधयेदित्यर्थः ॥ १३७८ ॥ त्रैवर्णिकेति जानीयादात्मज्ञानसाधनंवेदांतश्रवणादिकमनुतिष्ठेत् यतःसर्वसर्वात्मकंब्र ह्मभवामः सद्योलभामहइत्यर्थः ॥ १३७९ ॥ अधिकारीति आत्मनिश्चयोयदिनभवितानभविष्यति तदामहापुरुषार्थप्रतियोगिकत्वा

ततोमार्गत्रयंहित्वासंसारवनमध्यगं ॥ ब्रह्मबोधेनसूक्ष्मेणमार्गेणविततेनच ॥ गच्छेज्झटितिराजेंद्रमृत्युर्यांव न्नचाव्रजेत् ॥ १३७८ ॥ त्रैवर्णिकशरीरेपुस्थित्वैवात्मानमव्ययं ॥ जानीयाद्यस्यविज्ञानाद्भवामःसर्वमेवभो ॥ १३७९ ॥ अधिकारिशरीरेषुत्वात्मनोनिश्चयोनचेत् ॥ भविताभविताहानिरस्माकंमहतीनृप ॥ १३८० ॥ दुर्लभंप्राप्यमानुष्यंविद्युत्संपातचंचलं ॥ तथाकुर्वीतनयथापुनर्दुःखंसमाव्रजेत् ॥ १३८१ ॥ आददीतकथंरा जन्हस्ततःप्रच्युतंघृतं ॥ सैकतेवन्हिसंतप्तेयोपिस्याद्दतिबुद्धिमान् ॥ १३८२ ॥ सुलभाःसततंदेहानानायोनि षुभूपते ॥ उच्चावचासुजंतूनांमानुषंपरिहायहि ॥ १३८३ ॥ तत्रापिभारतेवर्षेत्व्यधिकारिवपुर्यदि ॥ लभ्यतेनृ पशार्दूलनातोधिकतमंक्वचित् ॥ १३८४ ॥ विषयाःसंतिराजेंद्रदिविवानरकेपिवा ॥ प्राणिनांतेनतेनैवदेहेन सदृशाःसदा ॥ कर्मणातेनतेनैवप्राप्यंतेस्वयमेवहि ॥ १३८५ ॥

न्महतीहानिर्भविष्यतीतिज्ञेयमितिशेषः ॥ १३८० ॥ दुर्लभमिति स्पष्टम् ॥ १३८१ ॥ लब्धज्ञानसामग्र्याःपुनर्दुर्लभत्वेदृष्टांतमाह आद दीतेति यथासिकताव्याप्तदेशेपतितस्यघृतस्योपादानंदुष्करंबुद्धिमतापितथैतदपीति ॥ १३८२ ॥ तत्रमानुषभावादिसामग्रीदौर्लभ्यमे वस्फुटयति सुलभाइति मानुषभावएवतावद्दुर्लभस्तत्राप्यधिकारिभावोदुर्लभतरःतल्लाभादधिकोलाभोनास्तीतिद्वयोरर्थः ॥ १३८३ ॥ ॥ १३८४ ॥ विषयास्तुनदुर्लभास्तत्प्राप्तेस्तद्देहप्रापकैःकर्मभिरवश्यारभ्यत्वादित्याह विषयाइति हियतस्तत्तद्देहयोग्याविषयास्तेनतेन तद्देहारंभकेणकर्मणाप्राप्यंतेऽतःसर्वत्रसुलभाइतिसंबंधः ॥ १३८५ ॥

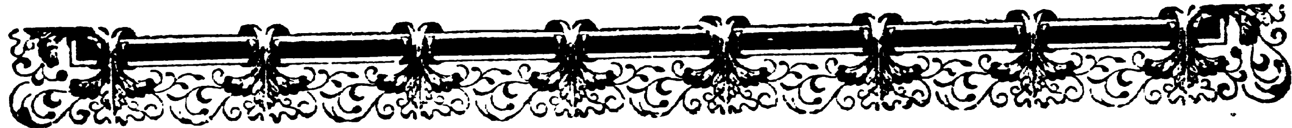
लारामाभिधनिजपितृचरणनिकटे किंचिदधीत्यानुमानतोजन्मतः पंचविंशे वत्सरे गृहान्निर्गत्य श्रीकाशीक्षेत्रं निवासायाध्ययनार्थंच
रोचयंतस्तत्रागत्याहोबलशास्त्रिश्रीविश्वेश्वराश्रमयतिवर्यप्रभृतिभ्यः पूर्वोत्तरमीमांसाव्याकरणतर्कपातंजलसांख्यप्रभृतिसकलशास्त्राण्य
धीत्य सकरुणमनंतानंतेवासिनस्तत्तदभिलषितविद्याधनवितरणेन यथाशक्ति वसुप्रतिपादनेन याचकजनांश्च परिपूर्णमनोरथान्
कुर्वंतोविदुषां मध्ये पदवाक्यप्रमाणपारावारदर्शित्वपदवीमनुभवंतः काशीनिवासमेवाऽऽवसानमंगीकुर्वंतः काकारामेतिनाम्ना विख्या
ताः संख्यावतां मुख्यतमारामकृष्णाभिख्याः कृतिनः श्रीकाशीक्षेत्रप्रसिद्धश्रीवृद्धकालेश्वरनिकटवर्तिमठनिवासिनां निखिलवाङ्मय
निधानभूतानां वेदांतोपदेशेन जनोद्धरणे बद्धपरिकराणां श्रीमद्विश्वेश्वराश्रमयतिवर्याणां निजगुरूणामात्मपुराणव्याख्यानविषयि
णीमाज्ञां स्वशिरःशेखरभूतां विधाय मूलमात्रोपलब्धावपि फलरसास्वादानुपलब्धिवदुक्तपुराणमूललाभेपि तत्तात्पर्यसारानन्नुभवं मन्य
मानास्तत्परिशीलनफलभूताखंडब्रह्मानंदसुखसाक्षात्कारोपलंभिकां सत्प्रसवाख्यां व्याख्यां निरमासिषुः एते च पादोनशतवर्षावधि
विश्वेश्वरराजधानीनिवाससौख्यमनुभूयऋषिवसुधानंदभू १९१७ मितवैक्रमाब्दगताधिकाश्विनशुक्लाष्टम्यांपरब्रह्मसामरस्यं समपद्यंत.
टीकानिर्माणकालस्तु तैरेव "बाणनागाहिविधुभि १८८५ मिते वर्षेर्कविक्रमात्" इत्यादिना टीकासमाप्तौ प्रदर्शितोवगंतव्यः
मूलनिर्माणकालस्त्वनुपलब्धत्वान्नोक्तः ॥ ॥ तमिमं ग्रंथं निर्माणसमयप्रभृति अद्ययावदनंकनवशात् प्रायशोरसिकजनानामा
किंचन्याल्लेखनक्रयादिव्यापाराराहित्याच्च पुस्तकदौर्लभ्यप्रयुक्तप्रचारशैथिल्येनावकरपतितचिंतामणिदशामापन्नंतमालोच्य दूयमानम
नोभिः श्रीमदानंदाभिधैर्यतिवर्यैः सत्परीक्षकद्वारा चिंतामणिस्वरूपप्रकटनवदंकनेन पुस्तकसौलभ्यसंपादनद्वारा एतद्ग्रंथस्वरूपप्रका
शनेन भवितव्यमिति स्वमनोऽभिलषितं प्रतिबोधितेन सूर्यरामतनूभवेन मनसुखरामाभिधेन प्रेरिताः नागरद्विजजातीया जीर्णदुर्गा
भिधराजधानीनिवासिनस्तदधिपतिवितीर्णमुख्यामात्यपदवीमधिरूढावेदांतशास्त्ररहस्यपूर्णवेत्तारोझालापदांकिताः संपद्रामतनुजनुषो
गोकुलजीशर्माणःतथा भावनगरराजधानीवास्तव्यास्तदधीशप्रदत्तोपमंत्रिपदमलंकुर्वंतः परमविवेकिनः परमानंददासांगसंभूताः श्या
मलदासशर्माणश्च श्रीमद्यतिवर्यमनोरथान्पूरयंतस्तत्प्रेरितमनसुखप्रेरणां सुदामनगरीवास्तव्यवेदान्तशास्त्रपारदर्शिजीवनरामतनुज जय
कृष्णसूरिदत्तोत्तेजनंच सफलयंतः पूर्वोक्तग्रंथस्याप्रचारदौर्भाग्यं परिहरंतोनिष्किंचनरसि[illegible]विद्वज्जनाननुगृण्हंतः केवलं लोकोपकार
बुद्ध्या स्वीयद्रव्यव्ययं कुर्वंतइमं ग्रंथं श्रीकाशीक्षेत्रवासिनृसिंहभारतीयतिसकाशादेकमपरं चोत्तेजकजयकृष्णसूरिसकाशादित्येवं

अध्याहारादिस्थलमाह सन्निधानमितिद्वाभ्यां यत्रवाक्येउपयोगिपदघटितस्यकस्यचित्पूर्वस्योत्तरस्यवावाक्यस्यसन्निधानंसामीप्यं नास्तितत्रैवाध्याहारोऽनुक्तपदप्रक्षेपरूपःकार्यइतिसंबंधः यथाइषेत्वेतिमंत्रेच्छिनद्मीतिपदाध्याहारः हेशाखेइषेअन्नायत्वांछिनद्मीतित दर्थः॥१५४०॥ आकांक्षादीति तथाआकांक्षायोग्यतादिवशात्पदानांवचनादीनांविपर्ययःकर्तव्यः यथापशुयागमंत्रे संतप्राणोवातेनग च्छतांसमंगानियजत्रैरित्यत्र हेपशोतेप्राणोवातेनसंगच्छतांसंगतोभवेत् तथाअंगानिचतेयजत्रैर्यज्ञोपकरणैःसंगच्छन्तामितिवचनव्यत्य यः एवंलोकेप्ययंन्यायःसाधारणइत्यर्थः आदिपदेनवाक्यान्यथात्वकरणरूपव्यवधारणकल्पनायाह्या तदुदाहरणंयथा यावतोऽश्वान्प्र तिगृह्णीयात्तावतोवारुणान्चतुष्कपालान्निर्वपेदित्यत्रप्रतिगृह्णीयादित्यस्यप्रतिग्राहयेदित्यर्थइति॥ १५४१ ॥ लोकवेदाधिकरणार्थमा

सन्निधानंनयत्रास्तिवाक्येवाक्यस्यकस्यचित्॥ अध्याहारस्तुतत्रैवकार्योनान्यत्रकर्हिचित्॥ १५४० ॥ आ
कांक्षादिवशात्तद्वद्वचनव्यत्ययादिकं॥ एवंलोकेचसर्वत्रसाधारणमुदीरितम् ॥ १५४१ ॥ संगतिग्रहसापे
क्षःशब्दःस्वार्थस्यबोधकः॥ यएवलौकिकाःशब्दावैदिकास्तएवहि॥ १५४२ ॥ विध्यर्थोधर्मउद्दिष्टोब्रह्मवा
ऽपूर्वरूपकं॥ अर्थवादादिकंसर्वमानंविध्यर्थईरितम्॥ स्तुतिनिंदादिकंकृत्वाप्रवृत्तिंजनयेद्यतः॥ १५४३ ॥
विनियोगःप्रयोगश्चत्युत्पत्तिश्चाप्यधिक्रिया॥ चतुर्विधंहिविज्ञेयंविधिवाक्यंमनीषिभिः ॥ १५४४ ॥

ह संगतीति यतःसर्वःशब्दःसंगतिग्रहसापेक्षः संगतिश्चपदपदार्थसंबंधरूपालोकतएवग्राह्या अतोयेलौकिकाःशब्दास्तएववैदिकास्तेषांभू योवयवसामान्यशालिनोर्यत्किंचित्स्वरादिवैलक्षण्यंनधर्मिभेदापादकमितिभावः॥१५४२॥ एवंपदपदार्थानांलोकवेदयोरविशेषेपिवा क्यार्थोवेदःपूर्वएवेत्याह विध्यर्थइति विधेरज्ञातज्ञापकत्वलक्षणविधित्वशालिनोवेदवाक्यस्यार्थोद्विविधः पूर्वकांडेधर्मरूपः उत्तरकांडे चब्रह्मरूपउभयोरपूर्वत्वात्प्रमाणांतराविषयत्वादित्यर्थः अर्थवादमंत्रादिकंतुविधेयस्तुतिनिंदितरांनिंदादिवतादिस्तुतिचकृत्वाप्रवृत्तिजनय त्तद्विध्यर्थेविधिवाक्यार्थएवप्रमाणमित्यर्थः॥ १५४३॥ विधिभेदानाह विनियोगइति कर्मस्वरूपबोधकउत्पत्तिविधिः अंगांगिभावबो धकोविनियोगविधिः प्रयोगःक्रमेणानुष्ठानंतद्बोधकःप्रयोगविधिः अधिक्रियाफलसंबंधस्तद्बोधकोधिकारविधिरित्येवंविधिवाक्यंचतु र्विधमित्यर्थः॥ १५४४ ॥

पुस्तकद्वयं संपाद्य श्रीनासिकक्षेत्रनिवासिभिर्नारायणतनुजनुर्भिः खाडिल्करोपाभिधैरात्माराम (आपा) शास्त्रिभिः शोधयित्वा मुंबईपत्तनविराजमानगणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालये तदध्यक्षेणात्मारामकान्होबाभिख्येन मुद्राक्षरैरंकयंतिस्म तेन चैतत्पुराणप्रतिपाद्यप्रमेयभूतः सर्वांतरात्मा भगवान्विद्याधीशईशानः प्रसादमामुवन्नंकयितुरखंडानंतानंदात्मसुखसाक्षात्कारं वितनुतादितिशिवम्.

अनुमानमूलव्याप्तिज्ञानमूलत्वेनप्रधानस्यतर्कस्यषड्भेदानात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थाव्याघातप्रतिबंदिरूपान्प्राचीनसंमतान भिनयति अयमिति तार्किकएवंपरान्दूषयति एवंकथमित्याकांक्षायांत्वन्मतेअयमात्माश्रयाख्यस्तर्कइत्यादियोज्यं तत्रस्वसिद्धौस्वापेक्षणेवाधकस्तर्कआत्माश्रयइत्युच्यते यथास्वभाववादिनंस्वयंजन्यतांकार्याणांस्वीकुर्वंतंप्रत्युच्यते यदिकार्यंस्वजन्यंस्यात्तर्हिस्वपूर्वकालवृत्तिस्यादिति एवंपरस्परापेक्षणेवाधकस्तर्कोऽन्योन्याश्रयः अपेक्षणद्वयव्यवहितेपूर्वापेक्षणेवाधकस्तर्कश्चक्रकं अपर्यवसितोत्तरापेक्षणेवाधकस्तर्कोनवस्थेति प्रसंगहतोव्याघातः यथायदिवन्हिःशीतोनस्यात्तदावन्हिरेवनस्यादित्यादिः यंप्रकृत्येदमुक्तं संभावितःप्रतिज्ञायांपक्षःसाध्येनहेतुना नतस्यहेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेवयोहतइति प्रतितर्कःप्रतिबंदीतुल्यायुक्तिरितियावत् तयाहतःप्रतिरुद्धः यथाशब्दोयदिनित्योनस्यात्तदाश्रावणोनस्यादितिमीमांसकेनोक्तेनैयायिकआह शब्दोयद्यनित्योनस्यात्तदाकृतिसाध्योनस्यादिति ॥१५५४॥ अ

अयमात्माश्रयस्तर्कोऽयमन्योन्यसंश्रयः॥ चक्रग्रहस्तएषोपित्यनवस्थाहतोपरः॥ प्रसंगहतएषस्यात्प्रतितर्कहतोपरः ॥ १५५४ ॥ इष्टापत्त्यास्वयंग्रस्तएषोऽनिष्टाकृतौतथा ॥ व्याप्त्याहीनस्त्वयंतर्कोविपरीतोप्ययंतथा॥ अनुग्राहकशून्योयमयंस्यादप्रयोजकः॥ १५५५॥ आपादकोत्रविज्ञेयोहेत्वाभासोपिदुर्बलः ॥ आपाद्यंचतथैवैतदाश्रयादिविवर्जितम् ॥ १५५६ ॥

सत्तर्कानाह इष्टापत्त्येति यत्रतर्केपरस्येष्टमेवसिद्ध्यति यथायदिविषयाणांभेदोज्ञानान्नस्यात्तदातेषांसत्यत्वंनस्यादित्यद्वैतवादिनंप्रत्यापादनेतादृशस्तर्कइष्टापत्त्याग्रस्तउच्यते यश्चतर्कःप्रतिवादिनोऽनिष्टस्याकृतौअकरणेपर्यवसन्नःपरानिष्टानारंभकइतियावत् सोपितथाइष्टापत्तिग्रस्तवदसन्नित्यर्थः यथाव्यवहारेयदिकर्मवैचित्र्यंनस्यात्तदासृष्टिवैचित्र्यंनस्यादितिकर्मवैचित्र्यसाधनेपरमार्थाद्वैतवादिनोन किंचिदनिष्टमिष्टंवेति यत्राव्याप्येनाव्यापकापादनंयथावन्हिनाधूमस्यतर्कोव्याप्तिहीनः यत्रतुव्यापकंप्रथमंनिर्दिश्यव्याप्यमापाद्यते यथायदिधूमोनस्यात्तदावन्हिर्नस्यादितिसतर्कोविपरीतउच्यतइति यस्यतर्कस्यानुग्राहकंप्रमाणांतरंनास्तिसोनुग्राहकशून्यः अयमनुग्राहकशून्यएवाप्रयोजकउच्यतइत्यर्थः यथायदिनित्यःफलारंभकोनस्यात्तदास्वरूपयोग्यएवनस्यादित्यादिः॥ १५५५ ॥ हेत्वाभासान्सूचयति आपादकइति साध्यस्यापादकःसाधकतयोपन्यस्तोयंहेतुर्हेत्वाभासोयतोदुर्बलोव्याप्तिपक्षधर्मतारूपेणबलेनहीनः तथात्रतवानुमानेआपाद्यंसाध्यंआश्रयेणादिपदपाह्ययाप्रसिद्ध्याचहीनमित्यर्थः॥ १५५६ ॥

अनुक्रमणिका.

इहलोकेपिस्त्रीसंबंधस्यपरपीडाकरव्यापाररूपहिंसात्वंप्रसिद्धमित्याह ग्राम्येतिद्वाभ्यां ग्राम्यधर्मेणेतिप्रकृत्यादित्वात्तृतीया तथाचयौवने ग्राम्यधर्मरूपाद्योषिद्गमनाद्गर्भोजायतेयतोगर्भभवान्नारीतद्गर्भयोर्मरणतुल्यंमरणरूपंवादुःसहंदुःखंजायतइतिप्रसिद्धमित्यर्थः॥१६३०॥ नारीति किंचनारीसंयोगात्पुंसोरेतोजनिष्यमाणजंतवेदेहरूपस्यकारागृहस्यबंधनागारस्यप्रदायकंभवेत् यतोदेहकारागृहलाभादेतदद्धा त्मादित्रिविधंदुःखंजंतूनांस्यादिति ॥ १६३१ ॥ रेतइति रेतःसिंचतीतिरेतःसिक्तस्यरेतःसिचःपुंसस्ततोनारीसंसर्गतउक्तविधदुःखदंपापं जायते ब्रह्मचर्येक्रतेतुएतदुक्तविधंहिंसनंनकिंचिज्जायतेऽतोब्रह्मचर्यमहिंसायामंतर्भूतमितिसंबंधः॥१६३२॥ अहिंसकइति अहिंसकोव र्णितसर्वहिताचरणरूपाहिंसापरःपुमानत्रलोकेऽनृतभाषणंस्तेयंपरिग्रहंचसंचयरूपंकिमर्थंकरिष्यतिअतःसत्यास्तेयापरिग्रहरूपायमाअ

ग्राम्यधर्मेणगमनाद्योषितांयौवनेसति॥ भवेद्गर्भोयतोनारीगर्भयोर्मरणोपमं ॥ मरणंवाभवेद्दुःखंदुःसहंदे हधारिभिः॥१६३०॥ नारीसंयोगतोवीर्यंदेहकारागृहप्रदं॥जंतूनांयतएतस्यात्त्रिविधंदुःखमद्भुतं॥१६३१॥ रेतःसिचस्ततःपापंभवेदत्यंतदुःखदम्॥ ब्रह्मचर्येकृतेनैतद्भवेत्किंचिद्धिहिंसनं॥ १६३२॥ अहिंसकोत्रभूता नांकर्मणामनसागिरा॥ वदेदसत्यंकेनायंनिर्निमित्तंमहामुनिः ॥ १६३३ ॥ परद्रव्यापहारंचकुरुतेकेनहे तुना॥ परिग्रहंकथंकुर्याद्भूतपीडाविवर्जितः॥ १६३४॥ अहिंसाततएवेयंयमानांजननीमता ॥ अहिंसको त्रयःकश्चित्सज्ञेयःपुरुषोत्तमः ॥ १६३५ ॥ अहिंसैवततोदानंयतीनांपरमंस्मृतम्॥ अन्येषामपिकिंत्वन्यैः कर्तुंनैतद्धिशक्यते ॥ १६३६ ॥

प्यहिंसायामंतर्भूताइतिद्वयोरर्थः ॥ १६३३ ॥ १६३४॥ फलितमाह अहिंसेति ततःसर्वयमांतर्भावकत्वादहिंसाजननीवाभ्यर्हितत्वेन यमानामादौनिर्दिष्टेत्यर्थः तथाचोक्तंयोगभाष्ये इतरेचयमनियमास्तदवदातकरणायैवोपादीयंतइति तस्याअहिंसायाअवदातत्वस्यशु द्धत्वस्यकरणायेतितदर्थः तस्मादहिंसकःसर्वोत्तमइत्यर्थः ॥ १६३५॥ अहिंसैवेति ततएकानुष्ठानेनसर्वधर्मसिद्धिरूपलाघवादहिंसारू पंपरमंदानंयतीनांभारादुद्विग्नानांकर्तव्यतयाविहितं यद्यप्यन्येषामाश्रमिणामप्येतदहिंसारूपंदानंकर्तुंयोग्यंतथापिशक्यंनभवति परि ग्रहादेःपरपीडाकरस्यसर्वथात्यक्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ १६३६॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ मंगलपद्यव्याख्या दानधर्मेपुरहस्यप्रकरणेहरिहरयोरभेदइत्युपाख्यायते नारदादयोमुनयोनारायणस्य
भगवतोदर्शनायसमागताःसभाजिताःस्थितास्तदानारायणस्यमुखादकस्मान्निर्गत्यतेजसाहिमालयोदग्धः तदाचकितान्मुनीन्दृष्ट्वाभ
गवतादृष्टोहिमालयस्तथाभूतोऽभवत् अथभगवतामुनयःपृष्टाःकिंचिच्चित्रंयद्भवद्भिर्दृष्टंतच्छ्राव्यतामिति ततस्तैर्नारदोनियुक्तःश्रावयामा
स कदाचिद्हिमालयेभगवान्शिवःस्थितोऽभूत्तदापार्वतीपृष्ठतआगत्यनेत्रद्वयंपिदधे अथांधीभूतेलोकेहरस्यविकासिततृतीयनेत्रेणहिमा
लयोदग्धः पुनःपार्वत्यांचकितायांहरेणदृष्टस्तथाभूतोभवदिति ॥ तथाचयदीयाद्कुशैलेशस्यहिमालयस्यांतोद्भवयोर्निर्माणेएकाऽसहा
याशक्काइत्यर्थकःप्रथमपादोहरौहरेपिसमन्वितः ॥ द्वितीयपादस्तुहरिपक्षेआकाशीयायाआकाशसंबंधिन्याआभायाःश्यामायाभरणे
नललितोमनोहरोविग्रहोयस्येति हरपक्षेतुकाशस्येयंकाशीया यद्वा काशींयांतीतिकाशीयाः विच् तेषांभाभरणंज्ञानप्रकाशपूरणंललि
तंईप्सितंप्रयोजनंयस्य ललईप्सायां एतादृशोलीलाविग्रहोयस्येति ॥ उत्तरार्धेतुहरिपक्षेरामइतिविशेष्यपदं मालंकरणेनलक्ष्मीरूपभू
षणेनपरमउत्कृष्टशोभः ॥ हरपक्षेरामाचासौउमाचेतिविग्रहः यद्वा रामचंद्रेणउमयाचकृतंयदलंकरणंतेनपरमइति अथवारामचं
द्रोमयोःप्रेम्णाअलंकरणेतत्परइत्यर्थः ॥ वैशेषिकादिमतेनतटस्थतयाप्रतिपादनात्प्रवासमिवनीतस्तत्सखीभिःपार्वतीलक्ष्मीसंज्ञकब्रह्म
विद्यासखीभिःश्रुतिभिःस्वांतागारेधीगुहायांनिरुद्धःप्रसाद्येवानीतःस्वात्मतयाबोधितः शेषंस्पष्टम् ॥ १ ॥ द्वितीयपद्येआवरणरू
पांतरायभंजिकावृत्तिर्गणपतिस्तेरुपमानं फलचित्हनुमत्स्फूर्तेः कार्यस्यघटादेःसाधकत्वात् शेषंस्पष्टम् ॥ २ ॥ तृतीयपद्येअ
दितिरुपमानंगुरुदयोपमेयातयोःसाधारणधर्मस्तुदेवप्रसवकारणत्वमुपमानेप्रसिद्धं उपमेयपक्षेदेवाःशमादिशास्त्रविहितवृत्तिरूपास्तद्धे
तुत्वम् द्वितीयःसाधारणधर्मोभगवत्कर्तृकश्रुतिभूषणकरणकव्यापारजन्यप्रीतिशालित्वं तच्चूपमानेप्रसिद्धम् श्रुत्योःकर्णयोर्भूषणेताभ्या
मितिषष्ठीसमासाश्रयणात् श्रीकृष्णेनभौमासुरंनिहत्यकुंडलयोरर्पणात् ॥ उपमेयेतुमयानुकूलेननभस्वतैरितमितिवदताभगवतासर्व
फलप्रदाप्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्ररूपसामग्रीसंघटनेनसंप्रीणितासहायतांनीताइत्यर्थः श्रुतीपूर्वोत्तरकाण्डेएवंभूषणेइतिकर्मधारयाश्रयणा
त् ॥ क्षेमहेतुत्वंतुमातुर्दयायाश्चप्रसिद्धमेव ॥ ३ ॥ तुर्येपद्येकूटपदेनयंत्रंपाश्चं कूटंपूर्द्वारयंत्रयोरितिहैमः ॥ तत्तुतालाइतिप्रसिद्धम् ॥
विविक्षतःप्रवेशमिच्छतः शेषंस्पष्टम् ॥

तपोविभागमाह सर्वेति सर्वेषांवर्णिनामाश्रमिणांचस्वस्वधर्माविरोधेनशास्त्रोक्तविधिनाएतच्छरीरेंद्रियमनसांनियमरूपंतपोभगवद्गीतादिषूक्तमित्यर्थः ॥ १६३७ ॥ अनशनविभागमाह शास्त्रेणेतित्रिभिः यत्शास्त्रेणानिषिद्धानामपिविषयाणांयथाशक्तिअसेवनंभोगत्याग एतद्यतिहित्वासर्वेषांवर्णाश्रमाणांयोग्यमनशनमित्यन्वयः ॥१६३८॥ यथेति प्रथमपादःपूर्वान्वयित्वेनदर्शितः यतेस्तुयोग्यमिदमनशनं इदंकिं इहामुत्रवाविद्यमानपदार्थेष्विच्छालेशस्याप्यकरणंतथाययथोपपन्नेनयथाप्राप्तेनभिक्षान्नेनतादृशाययथोपपन्नेनवाससाचदेहस्य विधारणंनिर्वहणमितिद्वयोरर्थः ॥ १६३९ ॥ १६४० ॥ एवमिति एवंविधयज्ञादिचतुष्टयरूपंपुण्यंब्रह्मविज्ञानहेतुतयोक्तमित्यर्थः

सर्ववर्णाश्रमस्थानांस्वधर्मपरिवर्तिनां॥ शास्त्रस्थेनविधानेनतपएतदुदीरितम् ॥ १६३७॥ शास्त्रेणाप्यनिषिद्धानांविषयाणामसेवनं॥ सर्ववर्णाश्रमाणांयःस्याद्दोनशनंपरं ॥ १६३८॥ यथाशक्तियतिंहित्वायतेरनशनंत्विदं॥ इच्छामात्रस्यसंत्यागइहामुत्रार्थसंश्रयः॥ १६३९॥ यथोपपन्नभैक्षेणवाससापिचतादृशा॥ विधारणंतुदेहस्ययतेरुक्तंनचापरं॥ १६४०॥ एवंयज्ञस्तथादानंतपोनशनमेवच ॥ चतुष्टयंभवेत्पुण्यंब्रह्मविज्ञानकारणं॥ १६४१ ॥ जातेब्रह्मणिविज्ञानेदृष्टादृष्टसहायतः॥ इच्छाविषयसौंदर्यात्स्वयमेवप्रजायते॥ ॥१६४२॥ अदृष्टाज्जायतेदृष्टंदृष्टाज्ज्ञानंप्रजायते॥ इच्छाज्ञानाद्भवेच्चित्तमिच्छातोनबहिर्व्रजेत् ॥ १६४३॥

॥१६४१॥ यज्ञादीनांदृढविज्ञानजननेद्वारमाह जातेइतिद्वाभ्यां यदादृष्टादृष्टरूपेभ्यः सहायेभ्योब्रह्मविज्ञानंजायतेतदाब्रह्मरूपविषयस्य स्वभावसुंदरत्वात्तत्रेच्छास्वयमेवजायतइति ॥ १६४२ ॥ अदृष्टादिति तत्रादृष्टाद्यागादिजन्यसुकृतरूपाद्दृष्टंगुरुशास्त्राधिकारिशरीरादिलाभरूपंजायतेततोगुरुप्रभृतिलाभरूपाद्दृष्टादात्मज्ञानंपरोक्षंजायतेततआत्मसाक्षात्कारेच्छाजायतेइच्छयाचचित्तस्यात्मन्येकाग्रत्वंजायतेइत्यर्थः तथाचसामग्रीसंपादनायप्रतिबंधकदुरितापनयायचयागादिपुण्यमपेक्षितमितिभावः ॥ १६४३ ॥

श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराभ्यांनमः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीहनुमतेनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐनमः शैलेशान्नोद्भवविरचनेदंग्यदीयालमेकाकाशीयाभाभरणललितोविग्रहोभातियस्य ॥ रामोमालंकरणपरमस्तत्सखीभिर्निरुद्धःस्वान्तागारेश्रुतिभिरवताच्छंकरोदेवदेवः ॥ १ ॥ चिन्तांनिहन्तिखलुयस्यमहान्तरायंस्फूर्त्तिर्विकासयतियस्यसमस्तकार्यम् वृत्तिर्यथाथफलचिच्चयथानुमस्तंद्वैमातुरंचकुलदैवतमाञ्जनेयम् ॥ २ ॥ येषांकृपासव देवगणंप्रसूतेसंप्रीणिताभगवताश्रुतिभूषणाभ्याम् क्षेमंतनोत्यदितिवत्प्रणतोस्म्यहंतान्विश्वेश्वराश्रमगुरूनपितातपादान् ॥ ३ ॥ रत्नानियत्रोपनिषन्मयानिकोशेसमस्तान्यपिशेरतेस्मिन् विविक्षतःकूटविघाटनायकुपागुरूणांममकुञ्चिकास्ति ॥ ४ ॥ अथात्रभगवान्शङ्करानन्दमुनिर्गुणोपसंहारन्यायेनाधिकारिणांयावद्यत्रयच्चमननोपयोगितद्दर्शनपूर्वकंसमस्तोपनिषदोव्याचिख्यासुरधिकारिणंसूचयन्ऋग्वेदप्राथम्येनऐतरेयोपबृंहणमादावारभते तत्रप्रथममधिकारिलक्षणंबोधयन्नौत्सर्गिकंगुरुशिष्यसंवादमवतारयति ईशेत्यादिना जीवेश्वरभेदः जीवजगद्भेदः ईशजगद्भेदः जीवानांपरस्परंभेदः जगतःपरस्परभेदः इति

ईशानीशादिभेदेनव्याकुलंसकलंजगत् ॥ निरीक्ष्यश्रोत्रियःकश्चिच्छ्रुतार्थग्रहणक्षमः ॥ १ ॥

पंचविधभेदज्ञानात्मिकयाकार्याविद्ययासकलंजगत्कर्तृभोक्तृरूपंजीवजातंव्याकुलंकारणोपाधीश्वरात्प्रशासितुर्भयेनाभिनिवेशाख्यक्लेशेनव्याप्तं यउदरमन्तरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रुतेः निरीक्ष्यआलोच्य ऐतननित्यानित्यवस्तुविवेकःसूचितः कश्चित्श्रोत्रियःविधिवदधीतवेदवेदांगः श्रुतार्थग्रहणक्षमःमेधावान्श्रद्धावांश्च एतेननित्यानित्यवस्तुविवेकश्रद्धाभ्यांमध्यवर्तीनिअंगानिसंदंशन्यायेनसंगृहीतानि प्रमेयंतुनाम्नैवस्फुटीकृतम् यथा आत्मापुराणःपुरुषःपुराणःपुरुषस्त्वयम् आत्मेत्यात्मपुराणस्यनाम्नामेयंप्रदर्शितम् ॥ संबन्धःप्रसिद्धइति ननुमंगलानाचरणान्मूलकृतेःसदाचारविरोधइतिचेदत्रोच्यते त्रीण्यत्रमंगलानि बहिःकृतमेकंमगणप्रयोगात्मकं द्वितीयंभगवत्पादैरिवभाष्यारंभेऽयमध्यासोमिथ्येतिभवितुमर्हतीतिशुद्धंतत्त्वंमंगलायस्मृतंतथैतैरपिभेदस्यहेयतयाप्रतिपादनादहेयतत्त्वानुस्मरणरूपंतृतीयंमंगलंकृतमितिसर्वंसमंजसम् ॥ १ ॥

---

१ भिन्नशाखागतानांगुणानामंगानांविशेषणानांवाएकबुद्ध्युपारोहणंगुणोपसंहारः
२ पुराणःपुरुषोयज्ञइत्यमरः

॥ इत्यात्मपुराणे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

952

एकदेति करुणाक्रांतचित्तः करुणयाव्याप्तमनाः एतेनशुद्धांतःकरणतयामुमुक्षासूचिता विचारस्वरूपमाह अहोइति महागसांवधसाधनेनशूलेनदेहत्रयाभिमानलक्षणसंसारतादात्म्यप्राप्तेनसर्वदेहिनःक्लेशिताः ॥२॥ साधर्म्यमाह कामादीति शवव्याप्तत्वेनदिवाकाकसेवितत्वनक्तंवकरंजकत्वंचउपमानेसिद्धं उपमेयेतुउड्डीयोड्डीयपतद्भिःकाकैःप्रसुप्ताद्यवस्थावतांकामादीनांसाम्यंप्रछन्नभोक्तृभिर्वकैर्नारीणांच अत्यंताभिनिविष्टत्वात् श्रांतपादप्रहारन्यायेनतद्विनोदहेतुत्वंबोध्यम् संसारशूलेनेतिपरिणामालंकारः उपमानशूलस्यउपमेयतादात्म्याप्त्तिविनाप्राणित्वावच्छिन्नकर्मकक्लेशनक्रियान्वयासंभवात् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ ३ ॥ सगुरुमेवाभिगच्छेदितिश्रुतिमनुरुध्याह इतिसंचिन्त्येति प्रश्नस्वरूपमाह कथमिति अज्ञानमेवलोहमयस्तदंगंशरीरंयस्यतत् मृद्घटइतिवत्सामानाधिकरण्यं ॥४॥ गुणत्रयेति गुणत्रयात्मकशिखात्रययुक्तं तस्माउपसन्नायेत्यादिश्रुतिमनुरुध्याह एवमुक्तइति एवमुक्तोगुरुःएषपन्थाइत्यादिवाक्येनऐतरेयशाखायां

एकदाकरुणाक्रांतचित्तएतद्यचिंतयत् ॥ अहोसंसारशूलेनक्लेशिताःसर्वदेहिनः॥ २॥ कामादिकाकवासेननारीवकविनोदिना॥ कथमस्माद्भवेन्नैवभीतिःसर्वनृणामिह ॥ ३ ॥ इतिसंचित्यमतिमान्स्वगुरुंपरिपृच्छति॥ कथमज्ञानलोहाङ्गंतीक्ष्णसंसारशूलकम् ॥ ४ ॥ गुणत्रयत्रिशाखाढ्यमतिक्रम्यव्रजेत्पुमान्॥ एवमुक्तोगुरुःप्राहस्वशिष्यंकरुणानिधिः॥ ५॥ ज्ञानमज्ञाननाशायनियतंसाधनंत्विति॥ संसारशूलमखिलंवककाकादिसेवितम्॥ ६॥

पठितेनोत्तरमाह वाक्यस्वरूपंयथा एषपंथाएतत्कर्मएतद्ब्रह्मएतत्सत्यंतस्मान्नप्रमाद्येत्तन्नातीयान्नह्यत्यायंन्पूर्वेयेत्यायंस्तेपराबभूवुः तदुक्तमृषिणाप्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुरितियावैताइमाःप्रजास्तिस्रोअत्यायमायंस्तानिइमानिवयांसिवंगावगधाश्चेरपादाइति एतदुपबृंहणं अष्टचत्वारिंशत्तमश्लोकंयावद्बोध्यम् ॥ ५॥ तत्रादौएषपन्थाइतिभागस्यार्थमुपबृंहयति सार्द्धैस्त्रिभिः पथेगतावितिधातोरिनिप्रत्ययेऔणादिकेसतिपथिन्शब्दोनिष्पन्नः तथाचपथ्यतेगम्यतेइष्टदेशादिअनेनेतिपन्थाः तादृशंतुज्ञानमेव दुःखनाशकत्वेनसर्वाभीप्सिताज्ञाननाशहेतुत्वादित्याह ज्ञानमिति तुशब्दःकारकव्यापारनैरपेक्ष्यरूपवैलक्षण्यार्थकः इतिशब्दोहेतौ तथाचयतोज्ञानमज्ञाननाशायनियतमितरविलक्षणंचसाधनंतस्मात्तदेवपथिन्शब्दार्थइत्य ः ननुसंसारशूलनिवृत्तिसाधनंपृच्छतेकिमज्ञाननिवृत्तिसाधनोपदेशेनेत्यतआह संसारेति॥

१ प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानांतन्ववस्थाश्रयोगिनां विच्छिन्नोदाररूपाश्चक्लेशाविषयसंगिनां२ यथानिन्दतेनापिपादप्रहारेणश्रांतस्तुष्यतितद्वत् ३ वनगावृक्षाओषधयःउरःपादाःस.

उक्तविशेषणविशिष्टंसंसारशूलंमायिनईश्वरस्यमाययाभातं मायांतुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुतेः नतुमायाऽज्ञानभिन्ना लोकेपिऐंद्रजालिकमंत्रौषधादिभिर्द्रष्टृणामज्ञानक्षोभेनैवतत्तदाकारेणऐंद्रजालिकस्यदर्शनान्मायाज्ञानमेवेतीरितंमायाचतमोरूपेतिनृसिंहतापनीयश्रुतौ आकरेषुच ननुलौकिकज्ञानेसत्यपिसंसारशूलनिवृत्त्यदर्शनात्कथमुक्तंसंगच्छतेइत्यतआह ज्ञानमिति ज्ञावबोधनइति स्मृतेरवस्थितस्याधिष्ठानस्यबोधनंयथावत्स्फूर्तिर्ज्ञानंतादृशंतुवेदांतप्रमाणजन्यमेव तत्रयथावत्प्रमेयस्यभानात् इदमेवप्रमाणस्यप्रमेयतंत्रत्वं इतरद्यथावत्प्रमेयभानरहितमज्ञानंबोध्यम् ॥ ७ ॥ एतदेवव्यतिरेकमुखेनाह नहीति नह्विसन्निपातवताभिलपितंदोषप्रयुक्तंभेरीशब्दज्ञानंप्रमाणमितिव्यवहरंतीत्यर्थः॥ ८ ॥फलितंदर्शयन्मार्गत्वोपपादकदर्शनायआह संसारशूलमिति मुक्तिमंडपस्यसर्वाधारतयासन्निहितत्वद्योतनायगमधातोर्ज्ञानार्थपर्यवसानसूचनायचसप्तमीप्रयुक्ता एतत्कर्मेतिभागंव्याचष्टे कर्तव्यमिति एतद्विज्ञानंश्रवणाद्यनुष्ठानद्वारा

मायिनोमाययाभातंमायाऽज्ञानमितीरितम्॥ ज्ञानंवेदांतविज्ञानमज्ञानमितरत्तुनः॥ ७॥ नहिभ्रांतस्यविज्ञानंलोकेपिज्ञानमिष्यते॥ अतोब्रह्माहमस्मीतिबोधोमार्गोत्रसंमतः ॥ ८ ॥ संसारशूलंसंत्यज्यगच्छतांमुक्तिमंडपे॥ कर्तव्यमेतद्विज्ञानमात्माज्ञानापनुत्तये ॥ ९ ॥ नचान्यदग्निष्टोमादिदेहकारागृहप्रदम् ॥ आत्मबोधोबृहत्तस्मादुक्ताज्ञानविनाशनात्॥ १० ॥ प्रापणाच्चात्मरूपस्यब्रह्मणोभेदशून्यतः ॥ घटस्तिष्ठतिनान्यत्रवर्तमानःस्थितोभुवि॥ ११ ॥

कर्तव्यंसंपादनीयमतएतत्कर्मेत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायेनैतद्व्यावर्त्यमाह नचान्यदिति काम्यंकर्ममुमुक्षोर्नकर्तव्यंभोगान्यथानुपपत्त्यातदुपयोगिदेहबंधहेतुत्वादित्यर्थः एतद्ब्रह्मेत्यंशंव्याचष्टे आत्मबोधइति सर्वोत्कृष्टंहिबृहद्ब्रह्म बृहिधातोरर्थानुगमात् साधनस्यबृहत्त्वंतुसमूलदुःखनाशकत्वंनिरतिशयाविनाश्यानंदप्रापकत्वंच तयोराद्यमाह उक्ताज्ञानविनाशनादिति ॥ १० ॥ द्वितीयमाह प्रापणादिति भेदशून्यस्यभूम्नोब्रह्मणआत्मरूपस्यप्रापणादित्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिः यो वैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्तीतिश्रुत्यनुरोधेनत्रिविधपरिच्छेदराहित्यात्मकभूमस्वरूपत्वप्रतिपादनायाल्पत्वात्मकत्रिविधपरिच्छेदमुदाहरणेनस्पष्टयति घटइति अत्यंताभावप्रतियोगित्वंदेशपरिच्छेदः यथाभुविवर्त्तमानोघटोन्यत्रदेशेनतिष्ठतिअत्यंताभाववानित्यर्थः ॥ ११ ॥

१ अवधारणेनैवकारार्थेनान्वितमन्यथानिश्चयरूपप्रमाऽजनकत्वेनप्रमाणत्वाभावापातात

नासीदिति प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वंकालपरिच्छेदः यथावर्तमानोघटःपुरानासीत् पश्चाच्चनभविष्यतीति अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदः यथाघटोन्यत्पटादिन ततोभिन्नइतियावत् इदंजगत् घटघटभिन्नात्मकमित्यनुभवाद्भेदःस्फुटइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अद्वितीयेसर्वात्मनिब्रह्मणितदव्यतिरेकमाह इतित्रिधेति तत्रायमात्माब्रह्मेतिवाक्यंसंवादयति ब्रह्मात्माहमिति ॥ १३ ॥ तस्मादेतादृशब्रह्मप्रापकत्वात्ज्ञानेब्रह्मपदप्रयोगउपपन्नइत्याह तस्यमेइति एतत्सत्यमित्यंशंव्याचष्टेसमभिः यथाब्रह्मेति ॥ १४ ॥ सत्यशब्दस्यारोपेणज्ञाने वृत्तिरितिबोधनायसत्यशब्दस्यमुख्यार्थमाह आदाविति कालत्रयेपिनिर्विकारंकूटस्थनित्यंयत्तादृशंसत्यशब्देनसत्यंज्ञानमित्यादिवाक्यगतेंनप्रोक्तंतत्तुमत्तःशोधिताहमर्थात्सर्वांतरादन्यज्जडंविकारिनसंभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवंश्रुतिप्रसिद्धंसत्यशब्दार्थमुक्त्वालोकप्रसिध्द्यापितदेवाभिनयति अपिचेति यत्रास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमस्तिशब्दवाच्यत्वंवासदर्थःसतांप्रमाणानामर्थः सत्प्रमाणमर्हतीतिविग्रह

नासीत्पुरानपश्चाच्चभविष्यतिकथंचन॥ अयंघटोनचान्यत्स्यात्घटाघटमिदंजगत् ॥ १२ ॥ इतित्रिधापरिच्छेदोब्रह्मण्यात्मस्वरूपके॥ नविद्येतयतस्तस्मात्ब्रह्मात्माहमितीरितः॥ १३ ॥ तस्यमेगमकंज्ञानंब्रह्मेत्याहश्रुतिःस्वयम्॥ यथाब्रह्मंतथासत्यमिदंज्ञानमिहोदितं॥ १४॥ आदावंतेचमध्येचयत्स्वरूपंनसंत्यजेत्॥सत्यंतत्तादृशंप्रोक्तंमत्तोन्यत्तादृशंनहि॥ १५॥ अपिचास्तीतिविज्ञानशब्दयोर्विषयोमतः॥सदर्थःसत्यतातेनममधीशब्दरूपिणः॥ १६ ॥ यथावाक्यंजनस्यात्रसत्यार्थगमकंहितत्॥एवंसत्यमिदंज्ञानंममसत्यस्यबोधकम्॥ १७॥

वतोयत्सत्ययांतस्यसत्यशब्दस्यापिसएवार्थोमतः लौकिकपरीक्षकैरसतोज्ञानविषयत्वासंभवात् सचापातदर्शिनांदृष्टौनानारूपः वस्तुतस्तु प्रकाशाबहवोदीपाःसंतुरात्रौगृहेगृहे दिनेऽप्रकाशतांयांतिभानावेकत्रभास्वतिइतिन्यायेनंअस्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादिप्रमाणोदये सत्यताममैवसर्वांतरस्य कीदृशस्य धीशब्दरूपिणः धीशब्दौरूपयितुंविषयिणोविषयनिरूप्यत्वाद्रूपवंतौकर्तुंशीलंयस्यसतथातस्य तथा चोक्तं अस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंशपंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंमायारूपंततोद्वयमिति ॥ १६ ॥ एवंसत्यशब्दमुख्यार्थमुक्त्वाऽऽरोपेणज्ञानेवृत्तिदृष्टांतपूर्वकमाह यथावाक्यमिति यथालोकेआप्तवाक्यंसत्यमितिव्यवह्रियतेसत्यार्थबोधकत्वात् एवमेतत्सत्यमितिवाक्येसत्यपदंज्ञानेप्रयुक्तं ब्रह्मज्ञानस्यपरमार्थसत्यप्रापकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवंपरब्रह्ममुख्यार्थकस्यसत्यशब्दस्यारोपेणप्रवृत्तिरुपपादिताऽधुनाकार्यब्रह्मपरस्यसत्यशब्दस्यासन्नेवास्यशत्रुर्भवतीत्यर्थकश्रुत्याशत्व सत्तासंपादकंध्यानकस्यारोपेणज्ञानेप्रवृत्तिमाह असत्यस्येति यथाकार्यब्रह्महिरण्यगर्भःसत्यशब्दवाच्योविनष्टशत्रुरेवंज्ञानमपिविनष्टस विलासाज्ञानशत्रुकमतोयुक्ताऽत्रज्ञानेसत्यशब्दस्यसादृश्येनवृत्तिरितिभावः॥ १८॥ ननुहिरण्यगर्भस्यअनागतवर्त्तमानातीतकल्पेष्वेकत्वा देकविधैश्वर्यवत्वाच्चशत्रुषुअसच्छब्दप्रयोगःसंभवति ज्ञानशत्रोरज्ञानस्यानादेरतीतवर्तमानकालसंबंधित्वात्तत्कार्याणांचवर्त्तमानकाल संबंधित्वात्कथमसत्त्वमतआह आदाविति यद्यत्कालाव्यापितत्तदसत् यथावंध्यासुतइतिव्याप्तिशरीरं लाघवात् नतुकालत्रयाव्यापित्वं कालद्वयाव्यापित्वंवानिवेश्यंगौरवात् एवंचाज्ञानस्यभविष्यत्कालाव्यापित्वात्तत्कार्याणांचातीतानागतकालाव्यापित्वादसत्वंसत्ताराहि त्यंसिद्धमितिभावः ॥ १९ ॥ किंचाज्ञानंसविलासमसदपरोक्षभानराहित्यादित्यनुमानांतरमतोन्यदार्त्तमितिश्रुत्यनुगृहीतंसूचयति नचाप रोक्षमिति यद्वत्तस्यवंध्यासुतस्यापरोक्षंभानंनस्यान्नसंभवेत्तथास्यसविलासाज्ञानस्येत्यर्थः ननुआत्मभानमादायस्फुरणंसविलासाज्ञाने

असत्यस्यविनाशाद्धासत्यमेतदिहोच्यते॥ नहिज्ञानस्यसत्तायामात्माज्ञानंननश्यति॥ १८॥ आदौपश्चादस त्वाद्धिमध्येप्येतदसत्स्मृतम्॥ नचकालद्वयाव्याप्तोमध्येवंध्यासुतोस्तिहि ॥ १९ ॥ नचापरोक्षंभानंस्यात्तस्य यद्वत्तथास्यहि॥ नस्वप्रसिद्धेःसिद्धिःस्यादनयोर्विषमाक्वचित्॥ २० ॥

विशेषइतिचेदऽस्त्वयंविशेषोमध्यमंप्रति श्रुतितात्पर्यविदमुत्तमंप्रतितुनविशेषइत्याह नस्वप्रसिद्धेरिति स्वेनात्मनाप्रसिद्धिर्यस्यसस्वप्रसि द्धिरात्मा ल्यब्लोपेपंचमी तथाचस्वप्रसिद्धिस्वप्रकाशमात्मानमाश्रित्यसिद्धिरनयोरज्ञानवंध्यासुतयोर्विषमानकिंतुसमैवययात्मनःसत्ता प्रकाशाभ्यामज्ञानंसदितिव्यवह्रियतेतर्हिवंध्यासुतोपितथाव्यवह्रियतां नहिपरधनेनकश्चिद्धनीतिव्यवह्रियते नचासतस्तदाश्रितत्वम पि सदसतोःसंबंधासंभवात् तदुक्तं तुच्छानिर्वचनीयाचवास्तवीचेत्यसौत्रिधा ज्ञेयामायात्रिभिर्बोधैःश्रौतयौक्तिकलौकिकैः यद्वा ननुस्फु टोवंध्यासुतसविलासाज्ञानयोर्भेदः वंध्यासुतोसन्निति प्रतीयतेऽज्ञानंतुसदितियदिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राह नस्वप्रसिद्धेरिति अनयोर्वंध्यासुता ज्ञानयोरसत्सदाकारेणयाविषमासिद्धिःस्फूर्तिःसापिस्वप्रसिद्धेस्तयोःस्वरूपभूतप्रकाशाद्धेतोर्नचिद्भिन्नत्वेनजडत्वात्किंत्वात्मसत्ताप्रकाश बलादेव तथात्मैवैकःसन्नेतौतुअसत्तयासमावेवेतिभावः ॥ २० ॥

मध्यमंप्रत्यप्याह आनंदात्मनीति यद्यध्यासंमन्यसेतदापिअध्यस्तस्याधिष्ठानाभेदासंभवादद्वैतनिष्ठारूपामपवाददृष्टिमालंबस्वेतिभावः तस्मात्प्रमाद्येदित्यंशंव्याचष्टे अहमिति ब्रह्मात्मबोधःपूर्वपुण्यस्यपरिपाकात्प्रतिबंधनिरासपूर्वकंसामग्रीसंपादनात्मकात्‌जातश्चेदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ जातइति अन्यद्भेदव्याप्तंनज्ञातुंयोग्यंप्रमादापातात्‌ मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतितीश्रुतेः ननुसतिफलेकुतोनज्ञेयं दृश्यतेहिराज्यादिलोभेमसंग्रामादौमृत्युभयेपिप्रवृत्तिरतआह तदैक्यमिति विषयेणविषयिणोलक्षणात्तदैक्यंब्रह्मात्मैक्यज्ञानंप्रमोदमेतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतिबोधितंनिरतिशयानंदंकरोतिव्यंजयतीत्यर्थः अतःसम्राजावराटिकार्जनवत्प्रमादोनकार्यइतिभावः तज्जातीयादित्यंशंव्याचष्टे उक्तमिति तद्वेदांतजन्यज्ञानमतिअतिक्रम्यनइयान्नगच्छेदितिश्रुतिपदार्थः ॥२२॥ गमनकर्मदर्शयति अन्यदिति साधनजातंजन्यफलहेतुभूतंलौकिकवैदिककर्मजातंहियतःअयंमोक्षार्थीतच्चबंधकारणमिति नात्यायन्पू

आनंदात्मनिचाध्यासेभेदबुद्धिस्ततोमृषा॥ अहंब्रह्मास्मिबोधश्चेत्पुण्यपुंजविपाकतः॥ २१ ॥ जातस्ततोन्यत्‌ नज्ञेयंतदैक्यंहिप्रमोदकृत्‌॥ उक्तंवेदांतविज्ञानमतिक्रम्यनचव्रजेत्‌॥ २२॥ अन्यत्साधनजातंहिमोक्षार्थीबंधकारणम्‌॥ सच्चिदानंदमात्मानमीशानमिममद्वयम्‌॥ २३॥ अतिक्रम्यगतायेतेपरिभूतास्तुदेहिनः॥ अत्रचोदाहरन्तीममितिहासंपुरातनं ॥ २४॥

र्वेइत्यंशोपबृंहणस्यापराश्चप्रजाइत्यारभ्यकरिष्यमाणत्वाद्येऽत्यायंस्तेपराबभूवुरित्यंशंव्याचष्टे सच्चिदानंदमिति सच्चिदानंदस्वरूपंआत्मानंसर्वान्तरंत्रिविधपरिच्छेदराहित्यादद्वितीयंइमंसाक्षादपरोक्षमज्ञानेसतिईशानंसर्वनियंतारमाज्ञोल्लंघिनांभयप्रदंसर्ववेदप्रतिपाद्यम्‌ ॥ २३ ॥ अतिक्रम्येति एतादृशमतिक्रम्ययेगतास्तेपरिभूताइत्यन्वयः ईश्वरातिक्रमोनामतन्निश्वसितत्वेनतदाज्ञारूपवेदार्थाननुष्ठानम्‌ लोकेपियोयदाज्ञामुल्लंघतेसतमतिक्रामतीतिव्यवह्रियते वेदार्थाननुष्ठानमेवचज्ञानातिक्रमः तत्साधनतन्निष्ठान्यतरानाचरणात्‌ यथाधर्मंतत्साधनंचाननुतिष्ठन्धर्ममतिक्रामतीतिव्यवह्रियते इत्याशयेनईश्वरातिक्रमएवपरिभवकारणत्वेनमूलउक्तः परिभवस्तुतामसयोनिप्राप्तिः तदुक्तंभगवद्गीतासु तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान्‌ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषुइति देहिनोदेहाभिमानवंतः अत्रेतिहासमवतारयति अत्रेति ॥ २४ ॥

ऋषीणामिति निःश्रेयससाधनस्यलक्षणभूतंऋषिप्रजासंबंधिसंवादरूपमितीतिहासविशेषणम् अतींद्रियंतर्कागोचरमागमार्थंद्रष्टुंशीलंये प्रतितथा सूक्ष्मबुद्ध्यायेनाधिगतवेदार्थाइत्यर्थः जितानिबाह्यानिआंतराणिचइंद्रियाणियैस्तेतथा एतेनशमदमानुष्ठानंबोध्यते ॥ २५ ॥ यथोपपन्नेति उपरताःसहिष्णवइतितितिक्षावंतःआत्मविज्ञानसंपन्नाःसाक्षात्कृतात्मतत्त्वाः तेषांतनुस्थितौप्रयोजनंदर्शयति लोकानुग्रह कारिणइति ॥ २६ ॥ आत्मेतिएतादृशाआचार्यलक्षणोपेताःशुद्धसात्विकाःसनकाद्याःसृष्टिकारिणाब्रह्मणापुराप्रथमंसृष्टाःतेचपश्चा त्सृष्टास्त्रिविधाःप्रजानिःश्रेयससाधनज्ञानवर्जितादृष्ट्वोचुरित्यन्वयः ॥ २७ ॥ इदमिति दैवमोहितादैवेनपूर्वसंस्कारेणश्रुतिस्मृतिषुमृत्युप्र कृतिस्वभावपदैर्व्यवहृतेनमोहिताविवेकहीनाः ॥ २८ ॥ अनादृत्येति अन्यत्साधनंकर्मरूपं तत्रतासुप्रजासुतिस्रस्तामस्योऽधममध्यमो

ऋषीणांचप्रजानांचसंवादंसाधनंप्रति ॥ अतींद्रियार्थद्रष्टारोजितबाह्यांतरेंद्रियाः ॥ २५ ॥ यथोपपन्नलाभे नसंतुष्टाश्चसहिष्णवः ॥ आत्मविज्ञानसंपन्नालोकानुग्रहकारिणः ॥ २६ ॥ सनकाद्याःपुरासृष्टाब्रह्मणासृ ष्टिकारिणा ॥ सुखार्थिनीःप्रजादृष्ट्वासाधनज्ञानवर्जिताः ॥ २७ ॥ इदमूचुःकृपाविष्टाज्ञानंवःसुखसाधनं ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाप्रजास्तादैवमोहिताः ॥ २८ ॥ अनादृत्यगताःसर्वाःसुखार्थंसाधनांतरं ॥ तत्रतिस्रःप्रजामू ढानवेदोक्तंचमेनिरे ॥ २९ ॥ साधनंप्रज्ञयैवैताःशब्दाद्येवाभिमेनिरे ॥ शब्दादिसेवनात्तासांमनोवाक्कायदो षतः ॥ ३० ॥ नभोभूभूबिलावासस्त्रिधाकायोव्यजायत ॥ मानुषैरुपभोग्योयंवध्यश्छेद्यश्चनित्यशः ॥ ३१ ॥

त्तमाः पापःपापेनभवतीतिश्रुतेः पापवासितावेदोक्तंनमेनिरे ॥ २९ ॥ साधनमिति एताःप्रजाःप्रज्ञयापूर्वजन्माभ्यस्तानुभवोत्थसंस्कार जातयाबुद्ध्याशब्दादिविषयजातमेवसुखसाधनंमेनिरेसंकल्पविषयंचक्रुः यत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेइतिश्रुत्युक्तन्यायेनशब्दादिसेवनेकृ तेसतिमनोवाक्कायेषुदोषउत्पन्नः मनोदोषाःपरद्रव्याभिलाषादयः वाग्दोषानिष्ठुरत्वादयः कायदोषाःस्तेयादयस्तेभ्यः ॥ ३० ॥ नभइति नभोवासःपक्ष्यादिः भूवासःवृक्षादिः भूबिलावासःसर्पादिरित्येवंत्रिविधःकायस्तेषांव्यजायत कीदृशस्त्रिविधोपिकायोमानुषैरुपभोग्यो वध्यश्छेद्यश्च प्रसिद्धमेतत् ॥ ३१ ॥

अहस्तेति तथाअहस्तपादवागादिःअव्यवस्थयासुखहीनोऽतिदुःखितश्च व्यवस्थांस्फुटयतिसार्द्धेन पक्षिणोहस्तहीनाः पादपा... याः अल्पार्थेनञ् अल्पानिअस्फुटानिधींद्रियाणिज्ञानेंद्रियाणियेषामित्यर्थः अतोनपुराणांतरविरोधः अपिशब्देनकर्मेंद्रियहीनाः ॥ ॥ ३२ ॥ वाचेति उभयेपिग्राम्याआरण्याश्चपशवोविशदयावाचाहीनाअवाचएव नञोल्पार्थतायाउक्तत्वात् सर्पाद्याःपादादिहीनाःप्र सिद्धाः अत्रतामसाःएतायोनीःप्राप्नुवन्तीत्येतावद्विवक्षितंनतुमनोवाक्कर्मणांयोनीनांचक्रमोविवक्षितइत्स्विन्वादिस्मृतिविरोधः ॥ ३३ ॥ नात्यायम्पूर्वइत्यंशेनसात्विकानांगतिमाख्यातुंराजसानांसात्विकानांचप्रकृतिंदर्शयति अपराश्चेति अपराःप्रजावेदोक्तकर्मरूपंसाधनं निजमात्मनाकर्त्तव्यमभिमेनिरेअंगीचक्रुः कीदृश्यः अतिक्रांतात्मसाधनाः आत्मानंसाधयतिस्वराजंसम्राजमिहैवनिष्पादयतीतिआ

अहस्तपादवागादिःसुखहीनोतिदुःखितः ॥ पक्षिणोहस्तहीनास्तेऽधींद्रियाअपिपादपाः ॥ ३२ ॥ वाचाविशद याहीनाःपशवस्तूभयेपिहि ॥ पादादिहीनाःसर्पाद्याःप्रसिद्धाःसर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥ अपराश्चप्रजाःकाश्चिद तिक्रांतात्मसाधनाः ॥ वेदोक्तंसाधनंसर्वंनिजंकर्माभिमेनिरे ॥ ३४ ॥ उपासनंचवह्न्यर्कवाय्वाद्यात्मस्वरू पिणाम् ॥ उक्थादिशब्दबोध्यानांदेवतानांचसर्वशः ॥ ३५ ॥

त्मसाधनंवेदांतप्रमाणजंज्ञानं स्विध्यतेरपारलौकिकइत्यात्वम् नंद्यादित्वाल्ल्युः अतिक्रांतमात्मसाधनंयाभिस्तास्तथा ॥ ३४ ॥ उपासन मिति उपासनंचवेदोक्तंनिजंस्वकर्त्तव्यंमेनिरे केषां उक्थादिशब्दबोध्यानां आदिपदेनसंवर्गादिपदग्रहः उक्थादिशब्दार्थानामित्यर्थः कीदृशानामुक्थादिशब्दबोध्यानां वह्न्यर्कवाय्वाद्यात्मस्वरूपिणाम् वह्न्यर्कवायवआद्याआत्मानोयस्यसवह्न्यर्कवाय्वाद्यात्माप्राणः सर्व धात्मानंव्यकुरुतेतिश्रुतेः तदंशभूतानांसर्वशःदेवतानांच उत्तिष्ठतिअनेनसर्वमित्युक्थःप्राणः संवृणक्तिस्वस्मिन्विलापयतीतिसंवर्गः स एव यद्वावह्न्यर्कवायवश्चआद्यात्माचेतिद्वंद्वः वह्न्यर्केतिविराजोवायुपदेनसूत्रात्मनआद्यात्मेतिदहरविद्यादिविषयस्यकारणोपाधेरीश्वर स्यपरिग्रहः शेषंसमानम् ॥ ३५ ॥

१ शरीरजैःकर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरः ॥ वाचकैःपक्षिमृगतांमानसैरंत्यजातिनां.

अत्रापीति अत्रापिकर्मोपासनानुष्ठानेपिप्रजानांद्वैधंद्विधाद्वयमापन्नम् फलभेदतः भिन्नफलबोधकवाक्यद्वैधमालोच्येत्यर्थः ल्यब्लोपे पंचमी द्वैधंस्फुटयति काश्चिद्राजस्यःप्रजाःदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतस्वर्गकामइत्यादिवाक्यान्येवालोच्यरजसागुंडजिह्विकान्यायमनवधार्यस्वर्गाद्यर्थंकर्मोपासनेचक्रुरित्यर्थः याभगवद्गीतामुयामिमांपुष्पितामित्यत्रोक्ताः ॥ ३६ ॥ चक्रुरिति पराःसात्विक्यःप्रजाएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणविविदिपासंबंधबोधकंतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिवाक्यंविचार्यकर्मोपासनेजग्मुःप्रापुःचक्रुरितियावत् तेपांविचारस्वरूपमाह सार्द्धैकादशभिः सनकाद्यैर्नोस्मभ्यंपरंनिःश्रेयसकरंसाधनंज्ञानमुक्तं तत्रनोधिकारोनास्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३७ ॥ ज्ञानमिति वाक्यार्थज्ञानाधिकाराभावेपदार्थज्ञानाभावंहेतुमाह सशास्त्रप्रसिद्धः यआत्मात्वंपदलक्ष्यः परंब्र

अत्रापिद्वैधमापन्नंप्रजानांफलभेदतः॥ स्वर्गादिसुखसिद्ध्यर्थंवैदिकेज्ञानकर्मणी ॥ ३६ ॥ चक्रुःकाश्चित्परा जग्मुर्विचार्यैवंपरस्परम्॥ सनकाद्यैर्वेदविद्भिरुक्तंनःसाधनंपरम्॥ ३७॥ ज्ञानंतत्राधिकारोस्तिनकथंचनना धुना॥ सयश्चात्मापरंब्रह्मयज्ज्ञानंसुखसाधनं॥ ३८॥ अतोदेहादिसंघातादस्माभिर्नपृथक्कृतः॥ वेदविद्भ्योपि पूर्वेभ्यःपित्रादिभ्यःकथंचन॥ ३९॥ बुद्धिमद्भिर्नचास्माभिःस्वयंबुद्ध्यावधारितः॥ मनसाकल्पितोनापिमनश्चारविशारदैः॥ ४०॥ घ्राणादिभिर्नवाघ्रातःकुतःश्चिद्देहमंदिरे॥ चक्षुरादिभिरप्येपदृष्टःस्वप्नेपिनैवहि॥ ४१॥ प्रज्ञेत्यादिश्रुतेर्वाक्यैर्विज्ञातोनिर्गुणोनच॥ अस्माभिश्चस्वशिष्येभ्योनोपदिष्टोस्तिनिर्गुणः॥ ४२॥

ह्मतत्पदलक्ष्यः यज्ज्ञानंसुखसाधनंससंघातान्नपृथक्कृतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३८ ॥ अतइति पृथक्करणंलक्षणज्ञानाधीनंलक्षणज्ञानंचतस्यलौकिकप्रमाणागोचरत्वान्नजातमित्याहुः वेदविद्भ्योपिपित्रादिभ्यःपूर्वेभ्योहेतुभ्यस्तद्वाक्येननावधारितः ॥ ३९ ॥ बुद्धिमद्भिरिति बुद्ध्यानावधारितः मनश्चारविशारदैःमनःप्रवृत्तिकुशलैर्मनसापिनकल्पितः ॥ ४० ॥ घ्राणादिभिरिति घ्राणमादिःकारणंयासांवृत्तीनांताघ्राणादयस्ताभिः एवंचक्षुरादिभिरिति शेषंस्पष्टम् ॥ ४१ ॥ ननुप्रमाणांतरागोचरत्वेपिप्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मेत्यादिवाक्यान्निर्धार्यतामत आहुः प्रज्ञेत्यादीति किमिदंसगुणपरंनिर्गुणपरंवेतिसंशयप्रतिबंधात्तदपिकर्तुंनशक्नुमइतिभावः यदिकश्चिद्ब्रूयाद्भवंतोज्ञात्वागोपायंतीतितंप्रत्याहुः अस्माभिरिति ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युतेतिप्रसिद्धेर्नैवंशंक्यमितिभावः ॥ ४२ ॥

१ प्रथमालीढमधवः पिबंतिकटुभेषजमित्याकारं

कियत्तर्हिंभवद्भिर्ज्ञातमित्यतआह्नः किंत्विति स्थूलदेहात्पृथग्भूतःकर्तापुण्यपापफलभुगात्मास्तीत्येतावन्मात्रंजानीमः अत्रश्रोतामंतावि
ज्ञाताद्रष्टादेष्टाघोष्टासर्वेषांभूतानामान्तरःपुरुषइतिश्रुतिरप्यनुकूलाभातीत्याह्नः श्रोतेत्यादि ॥ ४३ ॥ तर्हिगुरूपसत्तिर्निर्णयायक्रियतामि
तिशंकितेवैराग्याभावात्तत्रापिनास्माकमधिकारइत्याह्नः नविरागमिति कवषस्यापत्यानि शुभ्रादिभ्यश्चेतिढक् कावषेयामुनयआंतरा
ग्निहोत्रविदःअन्यदग्निहोत्रमग्निहोत्रांतरंबाह्याग्निहोत्रंतस्माद्यथाविरागंप्राप्ताएवंवयंयागाध्ययनकर्मसुनविरागंप्राप्ताः वैयधिकरण्येनदृ
ष्टांतः अंतराग्निहोत्रंचवाक्प्राणयोर्व्यापारेपरस्परविलयनचिंतनात्मकंकौषीतकिशाखायांप्रसिद्धं॥ ४४॥यद्येवंकर्मैवस्वर्गाद्यर्थंकर्तव्यमि
तिचेत्तर्हिजन्मवैफल्यापातः नचेदवेदीन्महतीविनष्टिरितिश्रुतेरित्याह्नः शरीरमितिसार्धद्वयेन सर्वेषांदेहिनांशरीरंब्रह्मबोधार्थंनिर्मितमित्य
न्वयः तत्रहेतुर्यतइत्यादि पादस्यायमंगुलीपंचकात्मकंप्रपदंतस्यायंनखाग्ररूपंप्रपदाग्रंतदारभ्य ल्यब्लोपेपंचमी ॥ ४५॥ ऊरूदरोरःस्थाने

किंतुदेहात्पृथग्भूतःपुण्यापुण्यफलोपभुक् ॥ अस्यात्मेतितथाश्रोतामंतेत्यादिश्रुतिर्जगौ ॥ ४३ ॥ नविरागं वयंप्राप्तायागाध्ययनकर्मसु॥ मुनयःकावषेयावाअग्निहोत्रांतराद्यथा ॥ ४४॥ शरीरंब्रह्मबोधार्थंसर्वेषामि हदेहिनाम्॥ निर्मितंयतएतस्मिन्प्रपदाग्रात्शिरोवधि ॥ ४५ ॥ ऊरूदरोरःस्थानेपुत्रविष्टंतदितिश्रुतिः॥ त त्रापिपौरुषोदेहःसंपन्नाखिलसाधनः ॥ ४६॥ विशदात्मावबोधायस्यादविरितिहिश्रुतिः॥ कर्त्तव्यंहितम स्मभ्यंतैश्चोक्तंश्रुतिसंमतम्॥ ४७॥

ष्विति गुहांतःप्रविष्टदीपस्योत्तरोत्तरंप्रकाशाधिक्यंद्वारतःप्रकाशाल्पत्वंप्रसिद्धंतथात्मनोहृदयादावुपलब्ध्याधिक्याभिप्रायेणसर्वगतस्या
प्यात्मनःउत्क्रांतिप्रवेशयोःप्राणोपाधिकत्वंप्राणस्यचपादाग्रमारभ्यप्रवेशःस्फुटीकरिष्यतेतदभिप्रायेणवापादाग्रमारभ्यप्रवेशोक्तिः श्रुतिः
सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइत्याकारा ब्रह्मरंध्रद्वाराप्रवेशाभिप्रायस्तुवक्ष्यते तत्रापीति तत्रदेहेषुपौरुषोदेहःविशदात्मावबोधायस्पष्टा
त्मज्ञानायइत्युत्तरेणान्वयः यतःसंपन्नान्यखिलानिआचार्यशास्त्रादिरूपाणिसाधनानियत्रसतथा ॥ ४६ ॥ विशदेति अत्राविरपरोक्षः
स्यात्इतिइत्यर्थकाहियतःश्रुतिःपुरुषत्वेचाविस्तरामात्माइत्याकारा तर्हियदत्रशरीरेसंपाद्यंतदन्विष्यतामतआह्नः कर्तव्यमिति श्रुतेःसंमतं
हितंचयत्कर्तव्यंतदस्मभ्यंतैःसनकाद्यैरुक्तम् ॥ ४७ ॥

तददतिक्रमःकिंकृतोतआह्नः अशक्यमिति नास्माभिरतिक्रमःकृतःकिंतुकथमस्माकमत्राधिकारःस्यादितिचिंतयाइहागताःतूष्णींचित यास्तब्धवाचः ततश्चिंतयास्तांत्तमेतमित्यादिवाक्यात्अधिकारसंपत्त्यैअधिक्रियतेफलेनसंबध्यतेऽनेनेत्यधिकारःसाधनचतुष्टयंतस्यसं पत्तिःकल्मषात्मकप्रतिबंधराहित्यंतदर्थंज्ञानकर्मणीउपासनकर्मणीकुर्महे पापानिहिशुभप्रवृत्तिप्रतिबंधकानिसत्कर्माणिचतन्निवर्तका नि तथाचश्रुतिस्मृती पापःपापेनभवतीति कषायपक्तिःकर्माणिज्ञानंचपरमागतिः कषायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानंप्रवर्ततइति एतावतानात्या यन्नित्यंशोव्याख्यातः पूर्वेसनकादयोनात्यायन् तन्निष्ठाएवबभूवुरित्यप्यर्थोऽनुसंधेयः ॥ ४८ ॥ अथाधिकारिसिद्धिपूर्वकमुपनिषद्व्या ख्यामवतारयति इतिसंचिंत्येत्यादिपंचभिः स्पष्टम् ॥ ४९ ॥ मुमुक्षवइति तत्समानाःशमदमादयोहिजीवन्मुक्तानांलक्षणानिमुमुक्षूणांच

अशक्यंचेति विज्ञायतूष्णीमिहसमागताः॥ ततोधिकारसंपत्त्यैकुर्महेज्ञानकर्मणी॥ ४८॥ इतिसंचिंत्यसंच कुस्ताःप्रजाज्ञानकर्मणी ॥ ततोविशुद्धहृदयाःप्राप्यैतानृषिसत्तमान्॥ ४९ ॥ मुमुक्षवस्तत्समानाआत्मज्ञा नविवर्जिताः॥ स्वाशयंत्वखिलंतेभ्यऊचिरेब्रह्मबुद्धये॥५०॥ तेपितद्वचनंश्रुत्वाकृपयापरयावृताः॥ सर्वज्ञा आत्मबुद्ध्यर्थमिदंवचनमब्रुवन्॥ ५१॥वयंवक्तुंकथंशक्ताअवाङ्मनसगोचरं॥ सच्चिदानंदमात्मानंज्ञातुंवा यूयमीदृशाः॥५२॥ तथापिशास्त्रसिद्धेनव्यवहारेणबोधुना॥ वक्ष्यामःपरमात्मानंराजानमिवबंदिनः॥५३॥

साधनरूपाणि तदुक्तं बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधनरूपिणइति विशेषमाह आत्मज्ञानेति स्वाशयं सोहंभगवःशोचामितंमांभगवान्शोकस्यपारंतारयत्विति श्रुतिसिद्धम् शेषंस्पष्टम् ॥ ५० ॥ तेपीति तेषामुपदेशेप्रवृत्तौहेतुमाह कृपयेति स्पष्टम् ॥५१॥ वयमिति कोअद्धावेदकइहप्रावोचदितिश्रुतेः जातिगुणक्रियानाम्नांतत्रासंभवात्मनोवचसोःसाक्षात्तत्रप्रवृत्तिर्नसंभवती तिभावः ॥ ५२ ॥ कातर्ह्यस्माकंगतिरतआह्नः तथापीति शास्त्रसिद्धेनअध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतेइतिन्यायसिद्धेनव्यवहारे णलक्षणयाबोधनात्मकेन दृष्टांतः राजानमिति यथासुप्तंराजानंबंदिनोबोधयंतितथाज्ञाननिद्रासुप्तंवस्तुतःशुद्धमात्मानंवेदांतास्तात्पर्य रीत्याबोधयंतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननुकथंशुद्धमात्मानंबोधयंतितस्यसविशेषत्वेनप्रत्यक्षादिसिद्धत्वादितिचेन्न सविशेषत्वस्यमायिकत्वादितिबोधयितुंप्रवृत्तमात्मेत्यादिवाक्यंव्याख्यातुमारभमाणस्तत्रात्मनःसर्वदासत्त्वात्सृष्टेःपूर्वंसत्त्वकथनमनुपपन्नमित्याशंक्यतदभिप्रायंस्फुटयन्व्यवहारकालिकविलक्षणमारोपाधिष्ठानत्वयोग्यंयदात्मस्वरूपंतत्परत्वमात्मशब्दस्यदर्शयति शब्दबोधावितिषड्भिः हेप्राज्ञाःअहमित्याकारकौतथानाहमित्याकारकौशब्दबोधौलौकिकैस्तथावादिभिर्द्विधादृष्टौतथानयोःशब्दबोधयोरर्थद्वैधंदृष्टमित्यन्वयः आंतरमर्थमहमितिशब्दबोधाभ्यामर्थादविवेचिताभ्यांव्यवहरंतिभ्रांतास्तथाबाह्यंसर्वंनाहमितिशब्दबोधाभ्यांयथोक्ताभ्यांव्यवहरंतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ नकेवलमहंनाहंविषयाइयंगतिःकिंतु सर्वोलौकिकोव्यवहारोभ्रांतिरूपइतिदर्शयति घटइतिद्वाभ्याम् लौकिकोलोकप्रसिद्धोयोयंघटइत्यादिकोव्यवहारःसोपिशब्द

शब्दबोधौद्विधादृष्टौलौकिकैर्वादिभिस्तथा॥ अहंनाहमितिप्राज्ञाअर्थद्वैधंतथानयोः॥ ५४॥ घटइत्यादिको योयंव्यवहारोत्रलौकिकः॥ शब्दप्रत्ययबोध्यात्मास्यात्सोप्येतद्विवर्जिते॥५५॥ वाचिशब्दोंतदिज्ञानमर्थोभूम्यादिसंस्थितः॥ कथंसशब्दबोधात्माभवेद्भ्रांतिंविनानृणाम्॥ ५६॥

प्रत्ययबोध्यात्मास्यादित्यन्वयः शब्दश्चप्रत्ययश्च बोध्यश्चशब्दप्रत्ययबोध्याःशब्दज्ञानार्थास्तेआत्माशरीरंघनीभूतंरूपंयस्यसतथा आत्मायत्नोधृतिर्बुद्धिःस्वभावोब्रह्मवर्ष्मचेत्यमरः वर्ष्मशरीरं तथाहि कोयमर्थइतिपृष्टेघटइत्युत्तरंलौकिकाददतितथाकिंज्ञानंघटइतिकःशब्दोघटइत्येकरूपमुत्तरम् एतमविविक्तंव्यवहारंयोगसूत्रमप्यनुवदति शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराविवेकात्संकरइति एतद्विवर्जितेएतेनसंकरेणभ्रांतिसिद्धेनविवर्जितेवस्तुनियोयंलौकिकोव्यवहारइत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ननुव्यवहारस्यकुतोभ्रांतित्वमितिचेत्विचारासहत्वादित्याह वाचीति वाचिशब्दस्तिष्ठति त्वंतःकरणेज्ञानंतिष्ठति अर्थोभूम्यादौस्थितः सोर्थःशब्दबोधात्माभ्रांतिंविनाकथंस्यादित्यर्थः एवंसतिभिन्नाधिकरणानांतादात्म्यंभ्रांतिंविनाकथंनिर्वहतीतिभावः ॥ ५६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानांतादात्म्यस्वीकारेव्याघातोप्यायातीत्याह शब्दबोधावपीति यदायदिशब्दबोधावपिअर्थस्यप्रकाशकौसंतौतयोःशब्दबोधयोरर्थौप्रकाश्यौस्यातांतदातौस्वस्मात्पृथकूस्यातां प्रकाश्यप्रकाशकयोर्हिभेदोदृष्टः यथाएकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमितिन्यायेनपितृस्मारकौसुतौपितुर्भिन्नौ तथाचप्रकाशकयोःशब्दबोधयोःप्रकाश्यार्थरूपत्वेऽर्थस्यवातद्रूपत्वेस्वस्माद्भेदापत्तिः साचनोपपद्यतइतिभावः यद्वाशब्दबोधयोरर्थाद्भेदंप्रकारान्तरेणोदाहरति शब्दबोधाविति यदायस्मिन्कालेशब्दःशब्दस्यार्थोभवतियथानुकरणशब्दस्यानुकार्यशब्दः बोधस्यचबोधोयदार्थः यथान्यायमतेऽनुव्यवसायस्यव्यवसायः तदापितयोर्भेदएवस्फुटः तथाचार्थात्तयोर्भेदोविवेकिनासुज्ञातइतिभावः ॥ ५७ ॥ एवमुपपादितमर्थंप्रकृतेनिवेशयति अहंशब्दप्रत्यययोरिति अहमित्याकारकस्यशब्दस्यज्ञानस्यचताभ्यामविविक्तआत्माऽन्तरभावोव्यवहारेविषयोमतः विशेषेणसिनोतितादात्म्येनबध्नातीतिविषयः षिञ्बंधनेपचाद्यच् तथाऽनात्माशब्दबोधाविविक्तःअनहंशब्दबोधयोर्विषयोमतइति ॥ ५८ ॥

शब्दबोधावपियदास्यातामर्थौतदातयोः॥ पृथगेवभवेतांतौयथाभिन्नौपितुःसुतौ॥ ५७॥ अहंशब्दप्रत्यययोरात्माविषयईरितः॥ व्यवहारेतथानात्मात्वनहंशब्दबोधयोः॥५८॥शब्दबोधौविधूयैकोयोर्थोहंशब्दबोधयोः॥ सएवजगदुत्पत्तेःपूर्वमासीन्महेश्वरः ॥ ५९ ॥ नशब्दबोधौनाऽनात्मानिस्तमाभास्करोयथा॥ दिवसेदिवसेभानौतमोयद्वल्लयंव्रजेत्॥ सदानंदात्मनितथाजगदेतद्विलीयते ॥ ६० ॥

एतादृशसंकीर्णरूपवैलक्षण्यद्योतकासीदयशब्दसाहचर्यात्शुद्धाद्वितीयतत्त्वपरआत्मशब्दइत्याह शब्दबोधाविति औपाधिकोह्यात्मनिभेदः एवंचअहंशब्दबोधयोर्योऽर्थःशब्दबोधौविहायएकोभेदवर्जितोवशिष्यतेइतिशेषः सएवात्रवाक्येप्रतिपाद्यइत्याह सएवेतिसार्धेन महेश्वरः भेदराहित्यान्महत्त्वंसर्वशक्तत्वादीश्वरत्वंबोध्यम् ॥ ५९ ॥ एवशब्दार्थावधारणव्यावर्त्यमाह नशब्दबोधाविति लोकप्रसिद्धौशब्दबोधौअनात्माचनासन्नित्यर्थः दृष्टांतः भास्करोयथोपचयापचयधर्मिभावरूपंतमोविरोधात्संभक्ष्यतमसातत्प्रयुक्तपिशाचादिभिश्चवियुक्तोदिनेविराजतेएवमात्मान्तःसिद्धःकारणत्वात्स्वकार्यंसर्वंस्वस्मिन्विलाप्याद्वितीयोवतिष्ठतेइतिभावः दृष्टांतंविवृणोति दिवसेइतित्रिभिः सदानंदात्मनीति अयमेवकारणात्माछांदोग्येसत्पदेनव्यवहृतः तैत्तिरीयेआनंदपदेन अन्नत्वात्मपदेन वेदांतानामैकमत्यादितिभावः ॥ ६० ॥

निशास्विति अस्यशास्त्रस्यसंयमिमुख्याधिकारिकत्वाद्दिनंप्रलयोपमानत्वेनरात्रिःसर्गोपमानत्वेनचवर्णिता यथोक्तंगीतासु यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेरिति दिवाकरमभिभूयेतिव्याप्यव्यापकभावद्योतीक्त्वाप्रत्ययः मुखंव्यादायस्वपितीतिवत् यथायदाशयनंतदास्यमुखव्यादानंतथायदातमउत्पन्नस्तदाविरोधाद्भास्करादर्शनमिति उत्पद्यंतइत्यत्रमूलकारणादविद्याख्यादितिशेषः तमसोप्याकाशादिवन्मूलकारणजन्यत्वस्यविद्युदादिवज्झटितिप्रादुर्भावस्यविवरणकारैरुपपादितत्वादिति॥ ६१॥तमःसाम्यंदार्ष्टांतिकेस्फुटयति सच्चिदानंदमिति अस्तिभातिप्रियमितिसूर्यवत्स्पष्टमप्यात्मानंतमोवदभिभूयाच्छाद्यैवजगद्विजायतेइत्यनुषंगः यतोविलक्षणं सच्चिदानंदात्मपदार्थवैलक्षण्यंचतुर्भिःपदैर्दर्शयति असदित्यादि ॥ ६२ ॥ सूर्योलयमात्रेदृष्टांतउक्तोनहिसतमसोविवर्तोपादानमतोविवर्तोपादानंदृष्टांतमाह रज्जुरेवेति पूर्वार्द्धंस्पष्टं तथानंदात्मैवपुरासीत् अनात्मातुआत्मोत्पत्तेर्निजोत्पतेःपु

निशासुयद्वत्सर्वासुत्वभिभूयदिवाकरम्॥ तमउत्पद्यतेतद्वज्जगदेतद्विजायते॥ ६१ ॥ सच्चिदानंदमात्मानमभिभूयविलक्षणम्॥ असज्जडंदुःखरूपमनात्मवपुरेवहि॥ ६२ ॥ रज्जुरेवयथासर्पःसर्पोत्पतेःपुरास्थिता॥ आनंदात्मातथाऽनात्मानात्मोत्पतेःपुरास्थितः॥६३॥ यथासुप्तःपुरुषोवासनाकोटिगर्भिणीम् ॥ पश्यन्नविद्यामप्येतांनजानात्यात्मनःपृथक्॥६४॥ आनंदात्मापिचतथामायांविश्वैकगर्भिणीम्॥ आत्मनोनपृथग्वेत्तिमायावीसमहेश्वरः॥ ६५॥

रानस्थितोभूदित्यन्वयः ॥ ६३ ॥ ननुकार्यप्रयुक्तद्वैतराहित्येपिमायाऽव्याकृतादिसंज्ञककारणप्रयुक्तंद्वैतंस्थितमेवेत्याशंक्यसद्भावाभावोनिरूप्यतेइतिन्यायेनसताद्वैतंवाच्यं कीदृशंचमायायाःसत्त्वमिष्यते पृथक्स्फूर्तिर्वाप्रमाणसिद्धत्वंवानाद्यइत्याह् यथासुप्तइतिद्वाभ्यां यथासुप्तःपुरुषोवासनाकोटिगर्भिणीमविद्यांपश्यन्नप्येतामात्मनःपृथङ्नजानातीत्यन्वयः वासनानांकोटयोःसंख्यातावासनाइतियावत् ताभिर्गर्भिणीतद्रूपगर्भवतीमित्यर्थः प्रकृत्यादित्वात्तृतीयांतत्वेनसमासः वर्षापायेमंडूकानांसूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारवतीयथामृत्तथाजाग्रत्स्वप्नपदार्थसंस्कारवत्सौषुप्तमज्ञानमितिभावः ॥ ६४ ॥ एवंव्यष्ट्युपाधिकजीवेसाधितमर्थंसमष्ट्युपाधिकेदार्ष्टांतिकेदर्शयति आनंदात्मेति ब्रह्मरूपत्वेनानंदरूपः विश्वैकगर्भिणीएकएकतामापन्नःअव्याकृतइतियावत् तादृशोगर्भोऽस्याअस्तीतिएकगर्भिणीविश्वेनसर्वजगताएकगर्भिणीविश्वैकगर्भिणीतांतथा शेषंस्पष्टम्॥ ६५ ॥

१ प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां

नद्वितीयःतस्यांप्रमाणाभावादित्याह अपिमायेतिसार्धत्रिभिः मायेत्याकारामायायाःसिद्धिरपिस्फूर्तिरपिस्वतःमायातएवप्रमाणनैरपे क्ष्येणेष्यतेविवेककुशलैरितिशेषः तदुक्तंवार्त्तिककारैः अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवास्तित्वंप्रकल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयंनासीदस्तिभविष्यतीति ॥ ६६ ॥ प्रमाणाभ्युपगमेपिकिंप्रमाणंसुषुप्तिरूपायामविद्यायांमतंभवता प्रत्यक्षंवानुमानंवाऽऽगमोवाऽन्यद्वा तत्राद्येसुप्तपुरुषस्यप्रत्यक्षंतत्रकमतेअन्यपुरुषस्यवा उभयमपिनसंभवतीत्याह सुषुप्तइति सुषुप्तःस्वयंतांनजानातीत्यन्वयः इंद्रियजन्यंहिज्ञानंप्रत्यक्षमितिव्यवहरंतिवादिनः सुषुप्तस्येंद्रियाणितुलीनानीतिकथंतांजानीयादिति जागरूकोन्योपितांनवेत्तिअयोग्यत्वादित्यर्थः साक्षिप्रत्य

अपिमायेतिमायायाःस्वतःसिद्धिरिहेष्यते॥ सुषुप्तस्ययथासुप्तिःसुप्त्यैवेहप्रसिद्ध्यति॥ ६६॥ सुषुप्तोनचतांवेत्तिस्वयंकरणसंक्षयात्॥ नचान्योजागरूकोपितस्यसाविषयोनहि ॥ ६७॥ करणानामचेष्टायानसालिंगमुदीरिता॥ व्यभिचारित्वतोयस्मात्स्वप्नादावपिदर्शनात्॥ ६८॥

क्षापादनंतुसाक्षिणःसत्यग्रहणनियमाभावेनाविश्वासात्साक्षित्वस्यज्ञानघटितत्वेनपूर्वश्लोकोक्तस्वतःसिद्धिरूपेष्टापत्त्यावासमाधेयं ॥ ॥ ६७ ॥ नद्वितीयइत्याह करणानामिति अयंसुषुप्तिमानिंद्रियचेष्टाहीनत्वात्संमतवदित्यनुमानंभवताविधेयंतत्तुनसंभवति यस्मात् याकरणानामचेष्टाहेतुत्वेनोदीरितासानलिंगंनहेतुः कुतः व्यभिचारित्वात् अव्यभिचरितःसंबंधोहिव्याप्तिः तांविनाकथंहेतुतेतिभावः व्यभिचारःकुतःसिद्धइत्यतआह स्वप्नादावपीति आदिपदेनसमाधिग्रहः स्वप्नादौसुषुप्तिभिन्नेअचेष्टायादर्शनात्साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपोव्यभिचारःस्फुटइतिभावः ॥ ६८ ॥

नतृतीयइत्याह नचतस्यामिति तुशब्दोवैलक्षण्यार्थः विलक्षणमपौरुषेयंशास्त्रंतस्यांनप्रमाणंपुरुषेणार्थ्यतेइष्यतेइतिपुरुषार्थःफलंतदभा
वादित्यर्थः आगमोपिपौरुषेयोऽपौरुषेयोवा नाद्यः तस्यप्रत्यक्षादिदर्शितेवस्तुनिप्रवृत्तेस्तन्निरासेननिरस्तत्वात् नद्वितीयः यत्परःशब्दः
सशब्दार्थइतिन्यायेनयत्रतात्पर्यंसवेदार्थोवाच्यः तत्तुषड्विधलिंगावसेयं तत्रउपक्रमोपसंहाराभ्यासार्थवादान्वयःप्रमेयशेषशब्दप्रमाण
निष्ठाःअपूर्वत्वाबाधितत्त्वफलवत्त्वानिप्रमेयनिष्ठानिप्रधानानि तत्रापिप्रवृत्तौप्रेक्षावद्भिर्जिज्ञासितत्वात्फलवत्त्वंप्रधानं तदज्ञानप्रतिपादने
नास्तीतिभावः किंपरंतर्हिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीत्यादिशास्त्रमतआह तस्मादितितस्मादेतत्प्रतिपादनेफलाभावादेतांशास्त्रंमायेत्या
दिवचःसंघैरनुवदतीत्यन्वयः कीदृशीं स्वतःसिद्धां अनन्यलभ्यःशब्दार्थइतिन्यायात्प्रतिपादनानर्हां सुदुर्लभांदीपेनांधकारवत्प्रमाणेन
दुर्दर्शां अनुवादप्रयोजनंफलवत्संनिधावफलंतदंगमितिन्यायेनाह आनंदात्मावबुद्धये सदृष्यादिवाक्यानिहिअद्वैतबुध्यवतारणद्वाराऐ

**नचतस्यांप्रमाणंहिशास्त्रंत्वपुरुषार्थतः ॥ तस्मादनुवदत्येतांस्वतःसिद्धांसुदुर्लभाम् ॥ मायेत्यादिवचःसंघैरा
नंदात्मावबुद्धये ॥ ६९ ॥ अतःसमायोप्यात्मायंनिर्मायइवसंलये ॥ सतमस्कोयथाभानुर्दिवसेनिस्तमाइव
॥ ७० ॥ एवंस्थितस्तदादेवःपूर्वसंस्कारसंस्कृतः ॥ वासनानांसमुद्बोधात्पर्यालोचयदीश्वरः ॥ ७१ ॥**

क्यबोधकवाक्यशेषाणीतिभावः नचतुर्थः अचिन्त्यशक्तेरविद्यायाःकेनचित्सादृश्याभावेनोपमानासंभवात् भ्रमसिद्धैःकार्यैःस्वसजातीय
स्यैवार्थापत्त्यासाधनात् अनुपलब्धिस्तुतस्यभावरूपत्वाद्दूरापास्तेत्यवधेयम् ॥ ६९ ॥ फलितमाह अतःसमायइति संप्रलयेलये दृष्टांतः सत
मस्कोयथाभानुरिति मूलाविद्यायास्तमःकारणत्वाद्भानोस्तत्कार्यतमोमात्रविरोधित्वात्कारणाकारतमोविशिष्टोपिभानुःस्वतंत्रतमोराहि
त्यान्निस्तमाव्यवह्रियतेतथाव्यापारात्मकस्वातंत्र्यरहितमायाविशिष्टोप्यात्मानिर्मायइतिप्रोक्तइत्यर्थः एतेनमिषत्व्यापारवदन्यत्नाभू
दित्यर्थकंविजातीयभेदाभावपरंद्वितीयंवाक्यंव्याख्यतमिति ॥ ७० ॥ सऐक्षतेत्यादिवाक्यंव्याचष्टे एवंस्थितइतिद्वाभ्यांपूर्वसंस्कारसंस्कृ
तःपूर्वकल्पेषुयत्स्रष्टव्यविषयालोचनंमायापरिणामरूपमीक्षणसंज्ञंकृतंतत्संस्कारव्याप्तः वासनानांतेषामेवसंस्काराणांसमुद्बोधात्सृष्टि
कालोद्बुद्धप्राण्यदृष्टकृतात्कार्योन्मुखत्वात् पर्यालोचयत्आलोचनंस्रष्टव्यतत्प्रकारविषयंमायावृत्तिरूपमीक्षणंकृतवानित्यर्थः ॥ ७१ ॥

आलोचनप्रकारमाह इत्थंमयीति भूतान्याकाशादीनि भौतिकंसांतर्विशेषंब्रह्मांडंतद्रूपेणधृष्णोतिप्रगल्भंभवतिज्ञानविषयीभवतीतियाव त् तद्भूतभौतिकरूपधृक् एतादृशंसर्वमपिअव्यक्तमस्पष्टनामरूपमव्याकृतसंज्ञकंमयिकारणोपाधौस्थितं इत्थंस्पष्टवत्कृत्वेमांलोकत्रयीं स्वर्गाकाशभूलोकात्मिकांस्रक्ष्येइत्यर्थः अत्रजलप्रधानैर्महरादिलोकैस्तदाधारस्वर्गस्यैकतांविवक्षित्वाश्रुतावाऽप्पदार्थपातालैर्मरपदार्थ भूलोकस्यचैकतांविवक्षित्वाआदित्यकिरणप्रधानत्वेनमरीचिपदार्थमाकाशमादायलोकत्रयीमित्युक्तमितिश्रुत्यविरोधः॥ ७२ ॥सइमानि तिव्याकुरुते इतिसंकल्प्येतिसार्धेन अप्स्वंडमिति अग्निहोत्राहुतिपरिणामजलप्रधानेषुसूक्ष्मपंचभूतेषुहिरण्यगर्भशरीरभूतेषुकार्यतया स्थितमंडंब्रह्मांडंविराजशरीरमुदपादयज्जनितवानित्यर्थः आत्मनःस्वस्मात्सदात्मकाद्व्यतिरिक्तंस्वकीयसत्ताहीनमित्यर्थः तस्यसमष्टितां

इत्थंमयिस्थितंसर्वंभूतभौतिकरूपधृक्॥ अस्पष्टंस्पष्टवत्कृत्वास्रक्ष्येलोकत्रयीमिमां ॥ ७२ ॥ इतिसंकल्प्यवि श्वात्मासत्यसंकल्पईश्वरः॥ भूरादिलोकसहितमप्स्वंडमुदपादयत्॥ आत्मनोव्यतिरिक्तंतन्नामरूपक्रियात्म कम्॥ ७३ ॥ सृष्ट्वासर्वंजगद्देवोमायावीबालकोयथा ॥ इदमालोचनंचक्रेसर्वज्ञःसर्वशक्तिभृत् ॥ ७४ ॥ इ मानिपंचभूतानित्विदमंडंचनीरगम्॥ अत्रस्थिताइमेलोकाभूर्भुवःस्वरितीरिताः॥ ७५ ॥ अचेतनमिदंसर्वं विनश्येत्क्षणमात्रतः ॥ स्वामिहीनंगृहंयद्वन्मृतस्येवकलेवरम् ॥ ७६ ॥

स्फुटयति नामेति नामशब्दप्रपंचः रूपमर्थप्रपंचः क्रियाएतयोःकारणंकर्मप्रपंचः कर्मफलत्वान्नामरूपयोः नामरूपक्रियाआत्माशरीरं यस्यतत्तथा ॥ ७३ ॥ तत्रलोकपालसृष्टिपरंतस्यमुखमित्यादिआपइत्यंतंवाक्यंसार्द्धैकादशभिःश्लोकैर्व्याकरिष्यंस्तदनुकूलेक्षणपरं व्याकुरुते सृष्ट्वेत्यादित्रिभिः सर्वज्ञःसर्वशक्तिर्देवइदंवक्ष्यमाणश्लोकद्वयोक्तमालोचनंचक्रेइत्यन्वयः दृष्टांतः मायावीबालकइति जन्मौ षधमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयइतियोगसूत्राज्जन्मतएवमाययानेकभावनिर्माणशक्तिमानसुरादिर्यथाबालकतयारागद्वेषौविनास्वभा वान्निर्माणेप्रवर्ततेतद्वदीशोपीत्यर्थः तदुक्तंभगवताव्यासेन लोकवत्तुलीलाकैवल्यमिति केवलमेवकैवल्यंलोकवद्राजवत्केवललीलैवेश स्यसृष्टिरितिसूत्रार्थः गौडपादैरप्युक्तं ईशस्यैवस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति॥ ७४ ॥ इमानीति नीरगंजलप्रधानपञ्चभूतगतम् शेषं स्पष्टम्॥ ७५ ॥ अचेतनमिति स्फुटम्॥ ७६ ॥

इतिसंचिंत्येति प्रथमंछिद्रोत्पत्तावुपपत्तिमाह लोकपालानांसृष्ट्यर्थमिति लोक्यतएभिरितिकरणव्युत्पत्त्यालोकपदार्थवागादिकरणनि रूप्यंहिलोकपालत्वं करणत्वंचकार्यनिरूप्यं कार्यारंभस्तुगोलकमंतराकरणैर्दुःसम्पादः इत्थंयावताविनानुपपत्तिस्तत्सर्वंकल्प्यतइतिन्या याच्छिद्राणिससर्जेत्यर्थः जगत्पिताजगतःपितृवद्योगक्षेमनिर्वाहकः॥७७॥मुखच्छिद्रादिति मुखच्छिद्रंगोलकंप्राप्यशब्दव्यवहारिणीवा ग्जाताप्रादुर्भूतेत्यर्थः पूर्वंस्वकारणादुत्पन्नापीतिशेषः एवमग्रेपि कर्मेंद्रियाणिहिअपंचीकृतभूतराजसांशेभ्योज्ञानेंद्रियाणितुसात्विकांशे भ्यःपूर्वमुत्पन्नानीतितत्रगोलकएवसन्निहितोवह्निर्देवोभूतसात्विकांशोत्पन्नःसंजातःप्रादुर्भूतः कीदृशः वैदिकानिकर्माणिकरोतिनिर्वाह यतीतितथा यद्वावैदिकंकर्मअग्न्युपासनंतद्भावंप्रापकंपूर्वकल्पेकृतवान्सतथा वह्निभावित्वाद्वन्हिर्यजमानःसंजातःदेवभावरूपंफलंप्राप्त

इतिसंचिंत्यतत्रैवच्छिद्राणिविविधानितु॥ चकारलोकपालानांसृष्ट्यर्थंसजगत्पिता॥ ७७॥ मुखच्छिद्रादि यंजातावाक्शब्दव्यवहारिणी॥ तत्रैवतस्याःसंजातोवन्हिर्वैदिककर्मकृत् ॥ ७८॥ नासिकाच्छिद्रतोघ्राणं घ्राणादेवप्रभंजनः॥अक्षिच्छिद्रादिदंचक्षुश्चक्षुषोभगवान्रविः॥ ७९॥ कर्णच्छिद्रादिदंश्रोत्रंश्रोत्राज्जाताइ मादिशः॥ अतिसूक्ष्माण्यनंतानिदेहेसर्वत्रयानिहि॥ ८०॥ छिद्राणितेभ्यःसंजातात्वक्देहंव्याप्यसंस्थिता॥ तस्याःशरीरेलोमानिकेशाश्चापिहिजज्ञिरे॥ ८१॥ लोमभ्यश्चसकेशेभ्यःस्थावराःसर्वएवहि॥ जाताःसर्वोप कारायक्लेशभाजस्त्वहर्निशम्॥ ८२॥

इत्यर्थः तथाचश्रुतिः अग्निर्वाअकामयतदेवानामहमन्नादोभूयासंसएतमग्नयेकृत्तिकाभ्यःपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपदिति एवमग्रेपिक रणदेवोपासकास्तद्भावंप्रापाइतिबोध्यम्॥ ७८॥ नासिकाच्छिद्रतइति प्रभंजनोवायुरुक्तोर्थः॥ ७९॥ कर्णच्छिद्रादिति पूर्वार्धंस्पष्टम् यानिदेहेसूक्ष्माणिच्छिद्राणितेभ्योदेहंव्याप्यसंस्थितात्वक्स्पर्शनेंद्रियगोलकचर्मरूपासंजाताइत्युत्तरेणान्वयः॥८०॥ छिद्राणीति लोमा निकेशाश्चजज्ञिरे लोमकेशसहकृतंस्पर्शनेंद्रियमुत्पन्नमित्यर्थः॥ ८१॥ लोमभ्यश्चेति तेभ्यःस्पर्शनेंद्रियसहकृतेभ्यःसर्वेओषध्यादिभेद भिन्नाःस्थावराजातास्तत्सहकृतोवायुर्देवतोत्पन्नेत्यर्थः गंधोपाधिर्वायुर्घ्राणदेवता स्थावरोपाधिस्तुस्पर्शनेंद्रियदेवतेतिविभागः॥ ८२॥

पंचच्छिद्रमिति पंचपूर्वादिक्रमेणमध्येचप्राणाद्युपासनस्थानानिच्छिद्राणियस्मिंस्तत्तथा अंतरिति अंतराकाशेनदहराख्येनावच्छेकतयाश्रितम् हृदयंहृदयपदेनश्रुतौविवक्षितंगोलकंजातंतस्मान्मनइंद्रियंजातमिति ॥ ८३ ॥ मनसइति नाभिच्छिद्रादितिनाभिच्छिद्रंगोलकंतस्मात्प्राणभेदोबाह्यवायोराचमनहेतुरपानः पूर्वंभूतानांमिलितराजसांशोत्पन्नोजातःप्रादुर्भूतोऽतिदुःसहो दुःखेनसोढुंशक्यः अतएव प्राणायामस्यदुष्करत्वं ॥ ८४ ॥ तस्यापानत्वंनिर्वक्ति मुखागतमिति अन्नंपानंअपनयतिअधोनयतीत्यपानइतिविग्रहः तद्देवतामाह अपानतइति ॥८५॥ अपानस्यमृत्युजनकत्वंलोकप्रसिद्धयुक्त्यासंभावयति अन्नदोषमिति स्पष्टम् ॥ ८६ ॥ शिश्नच्छिद्रादिति उपस्थच्छिद्रंगोलकंततोरेतः तत्सहचरितमुपस्थेंद्रियंजातमित्यर्थः पंचमाहुतिसाधनंद्युपर्जन्यभूमिपुरुषयोषिद्रूपाःपंचाग्नयः श्रद्धासोमवर्षान्नरेतांसिजीवसंपृक्तान्याहुतयःपंचाग्निविद्यायांप्रसिद्धाः तत्रपंचमाहुतेःसाधनंघटकंरेतःप्रसिद्धंश्रुतावित्यर्थः पुनःकीदृशं जरायुजांडजान्दे

पंचच्छिद्रंमांसपद्ममंतराकाशसंश्रितम्॥ हृदयंनामतज्जातंतस्माज्जातमिदंमनः॥८३॥ मनसश्चंद्रमाजातोजगदानंदकारकः ॥ नाभिच्छिद्राद्‌यंजातःप्राणभेदोतिदुःसहः ॥ ८४ ॥ मुखागतमिदंयस्मादन्नपानंचसर्वशः॥ अंतर्देहेपनयतिततोपानोयमीरितः ॥ अपानतोमहानेषमृत्युर्जनभयंकरः ॥ ८५ ॥ अन्नदोषंविनानैवम्रियंतेप्राणिनःक्वचित्॥ अन्नंचैषग्रसत्यस्मादपानान्मृत्युरीरितः॥८६॥ शिश्नच्छिद्रादिदंरेतःपंचमाहुतिसाधनम्॥ जरायुजांडजांस्तन्वच्छरीरस्यचकारणम्॥ रेतसोपिचनीराणिब्रह्मांडांतःस्थितानिहि॥८७ नाभिच्छिद्रादपानोयोमृत्योर्जनकईरितः॥ सगुदच्छिद्रतोज्ञेयःसपायुर्मित्रपूर्वकः॥८८॥

हांस्तन्वद्विस्तारयल्लोकेपिप्रसिद्धमिति ननुरेतसासाहचर्यसंबंधेनोपस्थेंद्रियोपलक्षणंनसंभवतिरूपुपस्थेसाहचर्यभंगादतआह शरीरस्येतिषाट्कौशिकशरीरस्यकारणमत्ररेतःपदेनविवक्षितमतोनदोषइति तत्रत्वगसृङ्मांसानिमात्रंशात्स्नाय्वस्थिमज्जानःपित्रंशादितिषट्कोशाः रेतसइति नीराणिनीरप्रधानपंचभूतशरीरःप्रजापतिर्देवउत्पन्नइत्यर्थः ॥ ८७॥ एवमापइत्यंतंवाक्यंव्याख्यायतस्यस्ववर्तिपदैरुपलक्षणेनगुणोपसंहारन्यायेनचशेषकरणदेवसृष्टिपरत्वंदर्शयति नाभिच्छिद्रादितिसार्धैःसप्तभिः योऽपानउक्तःसगुदच्छिद्रतोज्ञेयःस्पष्टोभवति अतोहेतोःसोऽपानोवायुःपायुरिंद्रियंभवति मित्रपूर्वकःमित्रसंज्ञःपूर्वःप्रथमंचित्योदेवोयस्यसतथा उपासनासुहिप्रथममधिदैवचिंतनंपश्चादध्यात्मचिंतनमितिक्रमःप्रसिद्धः तथाचापानपदेनसदैवंपायुरिंद्रियमुपलक्षितमितिभावः ॥ ८८ ॥

घ्राणादिति घ्राणंप्राप्यस्वयंनिर्गंधोपिवायुःसगंधोभवेत् यद्वा घ्राणाद्धेतोःसगंधोवायुःस्यादनुभूयेतेत्यर्थः विषयेणविषयिणोलक्षणात् तेनहेतुनासाभूमिःस्मृता घ्राणंपृथिवी तत्त्वेनगर्भोपनिषदादिषुस्मृतिषुचप्रसिद्धमितियावत् सेतिस्त्रीत्वंविधेयापेक्षया तदुक्तंकैयटेन उद्देश्यविधेययोरेकतामापादयंतिसर्वनामानिकामचारेणतत्तल्लिंगमुपाददतेइति सगंधेनवायुनापृथिवीदेवतोपलक्षितेतिभावः त्वचइति त्वचोलोमानियान्युक्तानितानिसकंपानिप्रसिद्धानि ततोवायुजन्यकंपशालिलोमाभिधानात् इत्थंनिर्णयोभवति कथंलोमभिःस्पर्शनेंद्रियसहकृतैःसहत्वचोगोलकान्मरुद्वायुर्देवोजातइत्युत्तरार्धेनान्वयः ॥ ८९ ॥ लोमभिरिति दिशइतिलक्षणैक्यंहिपदार्थाभेदप्रयोजकं आवरणविरोध्यवकाशरूपंलक्षणंचदिगाकाशयोरभिन्नमित्याशयेनताआकाशंइतीरिताः श्रुतिषुस्मृतिषुचेतिशेषः ॥ ९० ॥ अंतःकरणमितिचेतनस्यउपाधीद्वौतत्रविज्ञानशक्तिरूपंमनोऽहंकारबुद्धिचित्तात्मकंसमष्टितयाहिरण्यगर्भत्वोपाधिभूतमंतःकरणमाद्यं द्वितीयस्तुप्राणःक्रि

घ्राणाद्वायुःसगंधःस्याद्भूमिस्तेनहिसास्मृता ॥ त्वचोलोमानितानिस्युःसकंपानिततोमरुत् ॥ ८९ ॥ लोमभिःसहितोजातस्त्वचइत्थंविनिर्णयः ॥ दिशोवकाशरूपत्वात्ताआकाशइतीरिताः ॥ ९० ॥ अंतःकरणमुक्तंहिमनस्तेनाखिलंजगत् ॥ बुद्ध्यहंकारचित्ताख्यंतत्रजातंनिगद्यते ॥ ९१ ॥

याशक्तिः तथाचायमर्थः अंतःकरणंचतुर्विधंमनोत्रश्रुतौमनःपदेनग्राह्यमित्यर्थः तत्रहेतुंश्रौतींप्रसिद्धिंदर्शयति तेनहिमनसाऽखिलंजगदुत्पन्नमुक्तम् तथाचश्रुतिः असतोऽधिमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृजत्प्रजापतिःप्रजाअसृजततदिदंसर्वंमनस्येवप्रतिष्ठितमिति असतोव्याकृतात् मनोहिरण्यगर्भः प्रजापतिर्विराडितिश्रुतिपदार्थः नन्वेवंकारणतयाप्रधानंमनःकथंकार्यभूतेविराट्शरीरेशेषतात्मकांतःकरणतामश्नुतेइतिचेत्तथादर्शनादित्यवेहि उपादानंहिजातेकार्येप्रायउपसर्जनतयाभासते यथासदाकाशमित्यनुभवेकारणंसद्वस्तुसत्तारूपेण यथावाइदंरजतमित्यत्रइदंतयापुरोवर्तिवस्तुरजतेइति फलितमाह बुद्धीत्यादि तत्रमनःप्रादुर्भावेउक्तेसतिबुध्यहंकारचित्ताख्यमितरांशत्रयमपिजातंनिगद्यते उक्तप्रायमित्यर्थः मनसाबुध्यहंकारचित्तान्युपलक्षितानीतिभावः ॥ ९१ ॥

एवंमनोदेवतयाबुध्यहंकारचित्तदेवताउपलक्षिताइत्याह ब्रह्मेति अपानपदेनचक्रियाशक्तिर्नानाविधःप्राणोलक्षितइत्याह अपानेति ॥ १२ ॥ एवमेकगोलकतासंबंधेनवागिंद्रियेणरसनेंद्रियमुपलक्षितंतद्देवतयाचरसनदेवतेत्याह वाचेति कौषीतक्याद्युक्तहस्तपादेंद्रियसृष्टिमुपसंहारेणाह छिद्राणीति हस्तपादाधिपत्यसूचकनामानौइंद्रोपेंद्रदेवावपिजनितावित्याह हस्ताभ्यामिति त्रयाणांजगतांलोकानां नाथःबलेनासुरान्निहत्यईश्वरइतिसतथा बलवत्कर्मचहस्तनिष्ठं आद्यश्चलौकिकायद्बलवत्कर्मतदिंद्रस्येति त्रयोविक्रमाःपादन्यासालो

ब्रह्मारुद्रोमहेशश्चचंद्रशब्देनलक्षिताः ॥ अपानशब्दतःप्राणोनानावृत्तिश्चलक्षितः ॥ १२ ॥ वाचापिरसनं तद्वदग्निनापिजलाधिपः ॥ छिद्राण्येवंविनिर्मायहस्तौपादौचसृष्टवान् ॥ हस्ताभ्यांत्रिजगन्नाथंपद्भ्यांचैवत्रिविक्रमम् ॥ १३ ॥ एवंदेहेहिवैराजेमुखादिषुयथोदितम् ॥ सृष्टवान्देवताःसर्वावागाद्याःसमहेश्वरः ॥ १४ ॥

काक्रमणसमर्थायस्यसतथा ॥ १३ ॥ एवमन्याअपिदेवताउपलक्षणीयाइतिबोधयन्प्रकृतवाक्यव्याख्यानमुपसंहरति एवमिति यथोदितंउदितंवेदशब्दमनतिक्रम्य तदनुसारेणेत्यर्थः तथाचश्रुतिः एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजतेत्याद्या सन्निहितवाचकंवेदस्थंएतइतिपदमालोच्यतदर्थतयाकरणसन्निहितादेवताःसृष्ट्वाताःससर्जेतिश्रुत्यर्थः शेषंस्पष्टम् ॥ १४ ॥

अथताएताइत्यादिकंडिकांदेवानामध्यात्मभावेनव्यष्टिशरीरेप्रवेशप्रतिपादिकांद्वाविंशतिभिरुपबृंहयन्नादौतदुपयोगितयाकर्मोपास्ति फलंदेवभावोपिदुःखानुविद्धइत्यभिप्रायेणचक्षुत्पिपासोत्पत्तिप्रतिपादकंभागंचतुर्भिर्व्याकुर्वन्विराड्देहमर्णवत्वेननिरूपयति अनंतेतित्रि भिः विराड्देहाभिन्नोर्णवोविराड्देहार्णवः रूपकोपयोगिसमानधर्मानाह कोटीनांस्वांशभूतानांदेवानांव्याप्यतयासंबंधीनिअनंतकोटी योजनानिअगणितकोटिसंख्याकानियोजनानिविस्तृतःअपरिच्छिन्नइतियावत्देवानांविभुत्वेचएतेसर्वएवसमाःसर्वेअनंताइतिश्रुतिर्मा नं तेषांविभूनामपिप्राण्यदृष्टवशेनप्रोद्भूतव्यष्टिशरीरेकरणेष्वभिमानस्यप्रादुर्भावतिरोभावावित्यग्रेनिर्णयोभविष्यति कोटिशब्दस्यांशप रत्वेमानंतुकोटिरस्रौचचापाग्रेसंख्याभेदप्रकर्षयोरितिविश्वः कोणरूपास्रिवाचककोटिशब्दस्यावयवपरत्वंसंभवत्येवेति समुद्रपक्षेकोटी नामावृत्त्यायाअंनतकोटयस्तास्तत्परिमितानिप्रलयकालेगणकाभावादीश्वरस्यतद्गणनेप्रयोजनाभावाच्चासंख्यातानियोजनानिविस्तृ तइत्यर्थः अनन्तकोटिकोटीनामितिपाठेऽनन्तकोटिगुणितानामनेककोटीनांसंख्यानांसंख्येयतयासंबंधीनियोजनानिविस्तृतइत्यर्थोबो

अनंतकोटीःकोटीनांयोजनानिसविस्तृतः॥ विराड्देहार्णवोलोकाप्राणिनांहिभयंकरः॥ ९५॥ महाभूतज लःसमसप्तलोकोर्मिमालकः॥ चतुर्विधशरीरौघशुक्तिशंखविभूषितः॥ ९६॥

ध्यः पुनःकीदृशः लोकात्लोकानत्तिस्वस्मिन्नंतर्भावयतीतितथासर्वलोकशरीरइतियावत् समुद्रपक्षेसर्वलोकाऽऽप्लावकइत्यर्थः यद्वादर्श नादित्यर्थः तच्चविराट्पक्षेऽहंसर्वात्माविराडस्मीत्याकारकनिश्चयरूपमुत्तरविशेषणस्थभयेऽवधित्वेनान्वेति समुद्रपक्षेत्ववलोकनरूपहेतुत येतिबोध्यम् पुनःकी० प्राणिनामिति निंदायामिनिः भूमनिंदाप्रशंसास्वितिवाक्यात् तथाचनिंदितःपरिच्छिन्नतयाभासमानःप्राणोये षांतेप्राणिनःपरिच्छिन्नदृष्टयस्तेषांभयंकरः तेहिवालाइवापरिच्छिन्नभावाद्बिभ्यति हिशब्दःप्रसिद्धिद्योती तथाचसूचितंगौडपादाचार्यैः अस्पर्शयोगोनामैषदुर्दर्शःसर्वयोगिभिः योगिनोबिभ्यतिह्यस्मादभयेभयदर्शिनइति समुद्रपक्षेतुस्फुटम्॥ ९५॥ महाभूतेति महाभूतान्ये वजलानियस्मिन्सतथा सप्तयुक्ताःसप्तसप्तसप्तचतुर्दशइतियावत् तेचतेलोकाएवोर्मिमालायस्मिन्सतथा जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जतया चतुर्विधायेशरीरौघास्तएवशुक्तिशंखास्तैर्विभूषितः अत्रसादृश्यातिशयेनमहाभूतानांजलानांचाभेदविवक्षायांयथामहाभूताभिन्नजल वत्वंविराट्शरीरस्यतथासमुद्रस्यापि एवमुत्तरत्रापिबोध्यम्॥ ९६॥

---

१ भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिशायने संबंधेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयः

कामक्रोधेति कामक्रोधादयएवस्ववासनामयैस्तंतुभिर्बध्वासंसारसिंधौमज्जकत्वान्नक्रास्तेषामाश्रयः कर्मबंधनःसमुद्रेहिबंधनानिनाना विधानि कानिचित्पारगमनप्रतिबंधकानि यथाहनुमतश्छायाग्राहसुरादीनि कानिचित्तरणप्रतिबंधकानि यथाजलभ्रमादीनि कानि चिद्वहिर्निःसरणप्रतिबंधकानि यथाग्राहमुखादीनि तथाविधानिसंचितागामिप्रारब्धलक्षणानिकर्माण्येवबंधनानियत्रसतथा शेषंस्पष्ट म् अन्नदोषाणांविराट्समष्टिशरीरेसंबंधोव्यष्टिद्वाराबोध्योनतुसाक्षात् अन्यथानहवैदेवान्पापंगच्छतीतिश्रुतिविरोधापत्तेः पापंपापफल मशुभमित्यर्थः ॥ ९७॥ एतस्मिन्निति क्षुत्पिपासापरिश्रांताईश्वरेणविराट्शरीरेसृष्टाभ्यामशनायापिपासाभ्यांतद्दंशत्वेनग्लानाः यथामा नुषशरीरेक्षुत्पिपासोदयेसर्वेंद्रियाणिव्याकुलानिभवंतितद्वदित्यर्थः एतादृशास्तेदेवाविराट्शरीरतर्पणक्षममन्नपानमपश्यंतःस्वंजनकंमी

कामक्रोधादिनक्राणामाकरःकर्मबंधनः ॥ त्वगादिधातुदुर्गंधोविण्मूत्रमलसंश्रयः ॥ ९७ ॥ एतस्मिन्पति ताएतावागाद्याःसर्वदेवताः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांताजनकंस्वमथाब्रुवन् ॥ ९८॥ अयंसर्वात्मकोदेहोविराजो भवताकृतः ॥ नैतस्माद्व्यतिरिक्तंभोअन्नंपानंचदृश्यते ॥ ९९ ॥ नभोक्तव्यंनपातव्यमस्माकमिहदृश्यते ॥ ततो न्यंभगवन्देहंसृजास्मभ्यंहितायवै ॥ यत्रस्थितावयंस्यामत्यन्नपानस्यभागिनः ॥ १०० ॥ इत्युक्तेसहिगो देहंचकारजनकोविभुः ॥ नतस्मिन्प्रीतिरेतेषामभूदन्नाद्यऽदर्शनात् ॥ १०१ ॥ पुनःसुतानांप्रीत्यर्थंदेवोऽश्वमु दपादयत् ॥ तत्रापिनाभवत्प्रीतिर्हस्तादीनामभावतः ॥ १०२ ॥ एवंनानाविधान्देहांस्तदर्थंससृजेप्रभुः ॥ न चतेषामभूत्प्रीतिर्मानुषंसोऽसृजत्ततः ॥ १०३॥

श्वरमब्रुवन्निति ॥ ९८ ॥ तद्वाक्यरूपंश्रुत्यंशंव्याचष्टे अयमितिद्वाभ्यां स्पष्टम् ॥ ९९ ॥ नभोक्तव्यमिति अन्यंदेहंस्वल्पेनतृप्यंतंतर्पयंतं चसृजउत्पादय तदेवाहुः यत्रस्थिताइति ॥ १००॥ ताभ्योगामानयदित्यादिव्याचष्टे इत्युक्तेइत्यादिपादोनत्रिभिः गोदेहंदृष्ट्वाप्रीत्यभावे हेतुरन्नाद्यदर्शनादिति अन्नमादिःकारणंबुद्धिःकर्मचसम्यान्न्ब्राह्मणेप्रोक्तंतददर्शनात् गवादिशरीरेहिपूर्वकृतमेवभुज्यतेनतुनूतनबुद्धिकर्म णीसंपादयितुंशक्यइतिप्रसिद्धम् ॥ १०१ ॥ पुनरिति हस्तादीनामित्यादिपदेनआंतरबाह्यज्ञानकर्मसाधनानांग्रहः ॥ १०२ ॥ श्रुतौगवा श्वानयनमुत्पादनरूपमेकोनचतुरशीतिलक्षयोन्युत्पादनोपलक्षणमित्याशयेनाह एवमिति तदर्थंदेवप्रीत्यर्थं ताभ्यःपुरुषमित्यंशंचतुर्थ पादेनव्याचष्टे मानुषमिति ॥ १०३ ॥

ताअब्रुन्निति व्याकुरुते तंदृष्ट्वेति तंमानुषंदृष्ट्वातेदेवाःप्रीताअभवन् तथादृष्टाःसंतइत्येवंजनकमब्रुवन् इतीकि हेतात वतेतिहर्षे एतत्सु कृतं तस्यव्याख्यानंभवताकृतमिति भवतास्वयंकृतंनतुभृत्यद्वाराकारितम् कुशलस्तक्षादिर्हियत्स्वयंकरोतितदतिरमणीयंभवतियद्भृत्येन कारयतितदपकृष्टमितिप्रसिद्धम् तथाचस्वकृतशब्देपृषोदरादित्वेनस्वयंशब्दस्यसुइत्यादेशेसुकृतमितिसिद्धमितिभावः ॥ १०४ ॥ तदेव वाक्यंप्रमाणांतरसंवाददर्शनायश्रुत्यापुनरनूदितंव्याचष्टे उचितमितित्रिभिः एतदीश्वरेणस्वयंकृतत्वंपुरुषेउचितंसंबद्धं नत्विदमसंबद्धमुक्त मित्यर्थः तत्रहेतुतयाससाधनज्ञानक्रियासंपत्तिमाह यतःपुमान्ज्ञात्वावक्तीति ज्ञात्वेतिज्ञानेंद्रियसंपत्तिरुक्तावक्तिइतिकर्मेंद्रियसंपत्तिर्बो धिता ननुवानरादिशरीरेपिसर्वेंद्रियजंज्ञानमस्तीत्यतोविशेषमाह चक्षुरादीति क्रियासुव्यापारेषु मानुषभिन्नानांहींद्रियसंयोगेप्यज्ञानं निःशेषतोननिवर्ततइतिभावः प्रमत्तादावव्याप्तिवारणायप्रायइतिपदम् ॥ १०५ ॥ एवंप्रत्यक्षज्ञानसंपत्तिंदर्शयित्वापरोक्षज्ञानमप्यस्मिन् स्फुटयति इहामुत्रेति इहामुत्रसुखंचायंवेत्तिऐहिकमामुष्मिकंसुखंचकारात्तत्साधनंचायंवेत्ति ह्योतीतंश्वस्त्यमनागतेन्हिभवंचवेत्तिसाध

तंदृष्ट्वातेभवन्प्रीतास्तातैतत्सुकृतंबत ॥ भवताकृतमित्येवंदृष्ट्वाजनकमब्रुवन् ॥ १०४ ॥ उचितंपुरुषेत्येतज्ज्ञात्वावक्तियतःपुमान् ॥ चक्षुरादिक्रियास्वेवप्रायोऽज्ञानविवर्जितः ॥ १०५ ॥ इहामुत्रसुखंचायंह्यःश्वस्त्यमपि संगतम् ॥ कर्तव्यंचाप्यकर्तव्यंवेत्तिसर्वप्रमाणतः ॥ १०६ ॥ अत्रचाविस्तरामात्मावेदवाक्यात्प्रकाशते ॥ अत्रतादेवताःसर्वाःसंतोषमवमेनिरे ॥ १०७ ॥

नज्ञानायसाधनविद्भिःसंगतंसंबंधप्रकारंचवेत्ति विद्वद्भिःसहसंगतेकृतेकर्तव्यमकर्तव्यंविहितंप्रतिषिद्धंचसर्वंप्रमाणतोवेत्तीत्यर्थः ॥ १०६ ॥ एवमंगयोग्यतांस्फुटीकृत्यसर्वतःप्रधानब्रह्मविद्यायोग्यत्वमाह अत्रचेति चिद्रूपेणभासमानोपिसत्यत्वानंदत्वाद्वयत्वादिरूपेणभासतइत्य र्थः एतेनपुरुषत्वेचाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानेनसंपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंप न्नतमोपीतरेषांपशूनामशनायापिपासेएवाभिज्ञानमितिश्रुतिरर्थतःसकलासंगृहीता अत्रेहामुत्रपदेलोकालोकपदाभ्यांसमानार्थे श्वोऽ नागतेन्हिभवमित्यर्थकंश्वस्त्यपदंश्वस्तनपदेन शेषपदानितुश्रुत्यासाक्षादुपलक्षणतयाचबोधितमर्थंप्रतिपादयंतीतिबोध्यम् सर्वदेवानांयु गपद्धर्षजननमेवतस्येश्वरेणस्वयंकृतत्वंसाधयतीत्याशयेनाह अत्रताइति अवमेनिरेअनुभूतवंतइत्यर्थःयद्वाऽनेकशरीराणिअभीष्टसाध नाक्षमाण्यवलोक्योद्योगपरित्यागलक्षणंसंतोषमंगीकृत्यस्थिताःसंतोदेवाःपुरुषउत्पन्नेतंसंतोषमवमेनिरेअनादृतवंतः हर्षेणेष्टसिद्धौसोद्यो गाजाताइत्यर्थः ॥ १०७ ॥

कंडिकाशेषंव्याकुरुते एवंतुष्टेष्वित्यादिना तुष्टेषुहर्षेणाज्ञामनुष्ठानायप्रतीक्षमाणेषुपुत्रेषुसत्सुएतान्पिताउवाचआज्ञापयत् आज्ञामभिनयति स्वंस्वमिति स्वनियम्यकरणद्वारेणस्वकीयंस्वकीयंस्थानंगोलकंप्रविशतव्यष्टिशरीरेप्रवेशंकुरुतेत्यर्थः ननुइंद्रियार्हैस्थानेकथमस्माकंव्यापकानांप्रवेशइंद्रियैरेवार्थसिद्धौव्यर्थश्चातआह स्वस्मिन्नित्यादि आत्मीयवाचीस्वशब्दः आत्मीयेइंद्रियेभेदंपृथग्भावंनैरपेक्ष्यमितियावत् तंविहायमूषायांधातवइवएकलोलीभावलक्षणमभिमानंकृत्वाप्रविशतेत्यर्थः अयंभावः परस्परनिरपेक्षकारकत्वंसमुच्चयविरोधितत्त्वत्रनास्ति तथाहि चक्षुर्विनाप्रकाशरूपःसूर्योनसिध्यतितंविनाचक्षूरूपग्रहणासमर्थत्वान्नसित्ध्यति तथास्वकीयनिरूप्यंस्वामित्वंतन्निरूप्यंचस्वत्वं एवंशरीरेऊष्महेतुमग्निंविनावाग्वक्तुमक्षमावाचंविनातटस्थेनाग्निःशरीरेदुर्ज्ञेयःयद्वावाचोऽग्नेरुत्पन्नत्वाद्वाचंविनाग्निरुपलब्धुंनशक्यः अग्नेश्चवागुत्पत्तेस्तंविनावाग्दुर्लभेतिएतदग्रेस्फुटीभविष्यति एवमन्यदप्यूह्यं तथाचमिलित्वाप्रवेशोयुक्तएवेतिभावः॥१०८॥इ

एवंतुष्टेषुपुत्रेषुपिताप्येतानुवाचह ॥ स्वंस्वंस्थानंप्रविशतस्वस्मिन्भेदंविहायवै ॥ १०८ ॥ इत्युक्तेतेतथाचक्रुर्देवाःसर्वेस्वयंभुवा ॥ अग्निर्वागात्मतांप्राप्यमुखच्छिद्रेव्यवस्थितः ॥ १०९ ॥ अपांनाथोरसनतांप्राप्यजिह्वाग्रतोभवत् ॥ वायुर्गंधंप्राप्यनेताघ्राणंभूत्वाप्यथाविशत् ॥ ११० ॥ नासिकाविवरंतद्वदक्ष्णोरपिदिवाकरः ॥ चक्षुरिंद्रियतांप्राप्यदिक्श्रोत्रंकर्णयोस्तथा ॥ १११ ॥

त्युक्तेइति स्वयंभुवाईश्वरेणअग्निर्वागधिष्ठातृदेवतावागात्मतांपूर्वोत्पन्नयावाचातादात्म्यरूपमेकलोलीभावंप्राप्यमुखगोलकेस्थितः स्थितिलब्धवानित्यर्थः एवंसतिव्यष्टिशरीरेअधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेनत्रैविध्यंसंपन्नं तत्रदेवंविराजमधिकृत्याधारंकृत्वास्थितंवागादींद्रियविशेषंस्वशरीरवदभिमन्यमानमग्न्यादिदेवरूपमधिदैवम् तथाविग्रहेणात्मनिअहमितिभासमानेशरीरेवर्तमानंकरणरूपंतत्परिच्छिन्नमध्यात्मं तथाभूतेषुवर्तमानंविषयरूपमधिभूतमिति एवमर्थोविभागश्चेतरेंद्रियवाक्येष्वपिबोध्यः एतत्परस्परसापेक्षंत्रैविध्यमपोद्यस्वतःसिद्धमात्मतत्त्वमुत्तरत्रनिर्णेष्यतेइति ॥१०९॥ अपांनाथइति वरुणःरसनयातादात्म्यंतत्राभिमानंप्राप्यजिह्वाग्रतोजिह्वाग्रगोलकेअभवत्स्थितोभूदिति सार्वविभक्तिकस्तसिः गंधंप्राप्यतंघ्राणदेशंप्रतिनेतागंधविशिष्टइतियावत् एतादृशोवायुर्घ्राणंभूत्वाविशत्नासिकाविवरमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ११० ॥ नासिकाविवरमिति दिवाकरःचक्षुरिंद्रियतांप्राप्याक्ष्णोरविशत् दिक्श्रोत्रंभूत्वाकर्णयोरविशदित्यन्वयः ॥ १११ ॥

स्थावराइति व्याख्यातम् ॥ ११२ ॥ नाभिच्छिद्रमिति स्फुटम् तथैवशिश्नच्छिद्रेताःपूर्वोक्ताआपःप्रजापतिरूपाःप्रविष्टाइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११३ ॥ आपइति इतिहिश्रुतिःएतावतादेवानांप्रवेशःसाक्षादत्रकंडिकायामुक्तःअन्येषांतूपलक्षितइत्यर्थः उपलक्षणत्वंस्फुटयति एवमन्याइति अध्यात्ममधिदैवमितिसप्तम्याअभ्भावः तथाचाध्यात्मेइंद्रियेअधिदैवेदेवतायांचवर्त्तमानोयोभेदःपृथग्भावस्तेनवर्जिताइंद्रियेणतादात्म्यवत्यःस्वंस्वंस्थानंन्यविक्षतप्रविष्टाइत्यर्थः ॥ ११४ ॥ एवंस्थानेष्विति अशनायापिपासेदेवतेस्वापजानांस्थानलाभंदृष्ट्वास्थानमयाचेतांयाचितवत्यौ तयोरितिपदमुत्तरान्वयि ॥ ११५ ॥ स्थानांतरमिति तयोरशनायापिपासयोःपूर्वदेवताक्रांतस्थानाद

स्थावराअपिलोमानिभूत्वोक्तास्त्वचमाविशन् ॥ चंद्रमाश्चमनोभूत्वाहृदयंप्राविशत्तथा ॥ ११२ ॥ नाभिच्छिद्रंपुरोक्तंयन्मृत्युस्तत्रसमाविशत् ॥ उक्तापानस्वरूपःसन्शिश्नच्छिद्रेतथैवहि ॥ ११३ ॥ आपोरेतःस्वरूपास्ताःप्रविष्टाइतिहिश्रुतिः ॥ एवमन्याअपितथादेवताभेदवर्जिताः ॥ अध्यात्ममधिदैवंचस्वंस्वंस्थानंन्यविक्षत ॥ ११४ ॥ एवंस्थानेषुदत्तेषुपित्रातासांयथार्हतः ॥ अशनायापिपासेचायाचेतांस्थानकंतयोः ॥ ११५ ॥ स्थानांतरमदृष्ट्वासदेवतास्वेवदत्तवान् ॥ तयोःस्थानंहविस्तेनदत्तंताभ्यस्तयोर्भवेत् ॥ ११६ ॥

न्यत्स्थानमदृष्ट्वातास्वेवाध्यात्माधिदैवभेदभिन्नासुदेवतासुस्थानंदत्तवान् देवतातृप्त्यैवयुवांतृप्तेभवतमित्युक्तवानितिभावः तेनेश्वरेणैवंतयोःस्थानकरणेनेदानीमप्येवंदृश्यते यत्ताभ्योदेवताभ्योदत्तंहविःअधिदैवरूपाभ्यःपुरोडाशादिरूपंअध्यात्मरूपाभ्योविषयरूपंतद्धविःतयोरशनायापिपासयोःकामनारूपयोरुभयविधदेवनिष्ठयोरुपशमरूपतृप्तिकरंभवेदित्यर्थः देवताभ्योहविषिदत्तेतासांतृष्णापिपासेशाम्यतः अध्यात्मंविषयरूपेहविषिदत्तेतत्कालमशनायापिपासेशाम्यतइवेतीयमेवतयोस्तृप्तिरितिभावः ॥ ११६ ॥

अत्रेदंबोध्यम् वागादिइंद्रियेभ्योदेवसृष्टिप्रतिपादनेऽयंश्रुतेरभिप्रायः येपूर्वंविराडुपासनयाविराड्भावंप्रापास्तेकरणैःसहप्रलयेलीनाःपुनः सृष्ट्यादावीश्वेरणविराट्शरीरेसृष्टेस्वस्वगोलकेषुतेषांकरणानिप्रादुर्भूतानितानिचव्यष्टिशरीरकृतस्यावच्छेदस्यपूर्वमेवोपासनात्मकज्ञानेनभंगादव्यापकदेवभावेनपरिणतानीति अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतेस्तुदेवेभ्यइंद्रियोत्पत्तिप्रतिपादिकायाएषोभिप्रायः व्यष्टिशरीरेप्रोद्भूतानामवच्छिन्नानामिंद्रियाणांकार्याक्षमाणामभिमानलक्षणतादात्म्येनदेवैस्तेषांसमर्थत्वापादनंयत्तैवदेवेभ्यस्तेषामुत्पत्तिरिति पातंजलमतांचौपनिषदमतेयंविशेषः यद्योगमतेइंद्रियाण्यपिविभूनिप्राण्यदृष्टवशेनतेषांशरीरेवृत्त्युद्भवाभिभवौ एतेषामुत्पत्तिमतेतुदेवाएवविभवःइंद्रियाणितुपरिच्छिन्नानिउत्क्रांतिप्रतिपादकश्रुत्यादिभ्यइत्यवधेयम् एवंदेवानामिंद्रियाणांचोत्पत्तिमभिधायतेषांप्रवृत्तिहेतुभूतयोरशनायापिपासयोश्चसृष्टिंप्रतिपाद्यअथान्नसृष्टिप्रतिपादिकांसईक्षतेमेन्वित्यादिकांतृतीयकंडिकांसंक्षेपेणव्याकरोति एवंस्थाना

एवंस्थानानिदत्वासतेषामन्नार्थिनांप्रभुः॥ तैरनुक्तोपिजनकइदमत्रव्यचिंतयत्॥११७॥इमेलोकालोकपालाःक्षुधितास्तनयामम ॥ एषामर्थेसृजाम्यन्नमितिसंचिंत्यसोसृजत् ॥ ११८ ॥ अद्भ्योत्यन्नंबहुविधमुपायैर्विविधैर्विभुः॥ तत्रवागादयःसर्वदेवतानाभुवन्हितत्॥ ११९॥

निदत्वेत्यादिचतुर्भिः प्रभुःपरमेश्वरःएवंतेभ्यःस्थानानिदत्वातेषामन्नार्थिनामुपकारायतैरनुक्तोपीदमग्रिमश्लोकोक्तंव्यचिंतयद्विचारंकृतवान् अनुक्तस्यहितचिंतनेप्रवृत्तौहेतुर्जनकइति जनकोहिस्वभावादेवसुतयोगक्षेमयोश्चिंतनेप्रवर्त्ततइतिप्रसिद्धमितिभावः ॥ ११७॥ इमेलोकाइति इतिसंचिंत्यविविधैरुपायैरन्नमसृजदितिउत्तरेणान्वयः इतरत्स्पष्टम्॥११८॥ अद्भ्यइति घट्श्लोकद्वयदन्नस्योपादानंदर्शयति अद्भ्यइति आपोजलप्रधानानिपंचभूतानितेभ्यइत्यर्थउक्तः अन्नविशेषणंबहुविधमिति नानायोनिवर्तिनांप्राणिनांयस्ययस्ययद्यदुचितंयथामानुषादीनांव्रीहितृणादिस्थावरात्मकमन्नंसिंहादीनांमृगादिरूपंजंगमंसर्पादीनांवायुमूषकादिरूपमितिनानाविधमिति ईश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानतांसूचयति विभुरिति तत्रेति तत्रान्नेउत्पन्नेसतिइदंगृह्णीतइतीश्वरेणाज्ञप्ताअपिवागादयस्तदन्नंप्राणभेदंप्राणवृत्तिरूपमपानंबहिर्देशान्मुखबिलेनांतरागच्छंतंवायुविशेषमपानसंज्ञंविनानाभुवन्नग्रहीतुंशक्ताबभूवुरित्युत्तरान्वयेनार्थः ॥ ११९ ॥

विनापानमिति तेनेश्वराज्ञयास्वयमादायकरणरूपदेवताभ्योऽन्नस्यविभज्यदानेनहेतुनाऽऽसांदेवतानामीश्वरःप्राणोज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चेत्यादि श्रुतौअयंप्राणःकथ्यते तथान्नजीवनमइत्यर्थकान्नायुःपदेनप्रकृतश्रुतौशाखांतरेचसाक्षादन्नादपदेनकथ्यते अन्नमासमन्ताद्ददातिअन्नमाद त्तइतिद्विधाविग्रहसंभवादितिभावः ॥ १२०॥एवंकर्तृत्वभोक्तृत्वोपाधेर्वागादिप्राणांतस्याध्यारोपितस्यतदभिमानलक्षणसंसाराश्रयत्वंन संभवतिजडत्वात् बंधमोक्षयोश्चसामानाधिकरण्याच्चेत्याशयेनसंसारयोग्यात्मस्वरूपनिर्धारणपरंकथमिदंमदृतेइत्यादिवाक्यमुपबृंहय तितथापीत्यादिचतुर्दशभिः यद्यपिसअन्नादत्वेनसकलेंद्रियैराश्रितोऽन्नादानव्यापारेकरणांतरनिरपेक्षःकारणंचतथापिसंन्निधिमात्रे णप्रयोजकमात्मानंसर्वांतरंविनाकुठारादिवन्नेष्टेनसमर्थोभवतीत्यर्थः अशनायापिपासयोरपिजडत्वादितिभावः प्राणंविनाकुणपवदा त्मानंविनाप्राणोपिकुत्सितइतिद्योतमायकःप्रत्ययः इतिविज्ञायेतिस्पष्टम् ॥ १२१ ॥ विचाराकारमाह मामृतेइति एतत्सवायुकंसूत्रव द्वारकक्रियाशक्तिमत्प्राणयुक्तमपिजातंप्रादुर्भूतमेतदधिदैवादिभेदशालिजगत्मांप्रकाशरूपंविनाकथंस्यात् प्रकाशनिरपेक्षंचप्रादुर्भावा

विनाऽपानंप्राणभेदंतेनासामयमीश्वरः॥ प्राणोऽन्नादस्ततोवायुभेदोयंकथ्यतेश्रुतौ॥ १२० ॥ तथापिनवि नात्मानमीष्टेऽन्नंसोप्यपानकः॥ इतिविज्ञायजनकस्तैरनुक्तोव्यचिंतयत्॥ १२१ ॥ मामृतेकथमेतत्स्याज्जग ज्जातंसवायुकम्॥ नप्रकाशंविनाकिंचिद्विद्यमानंप्रसिध्यति ॥ १२२ ॥ नत्यन्नाद्यमितिज्ञानंविनाऽत्ताद्यं प्रसिध्यति॥ नत्यंधकारेलोकोयंवेत्तिकिंचित्कदाचन॥ अंधकारंचजानातिनविनाचक्षुषीजनः॥ १२३ ॥

त्मकप्रकाशविशिष्टंचेतिवचोव्याहतं पितामेबालब्रह्मचारीतिवाक्यवदितिभावः एतदेवस्फुटयति नप्रकाशंविनेति॥ १२२॥ एवंचयद्य जडंतत्प्रकाशसापेक्षमितिव्याप्तिःफलिता तामुदाहरणेनस्पष्टयति नह्यन्नाद्यमिति अन्नमपानाख्यप्राणकरणकव्यापारविषयःआद्यंप्र थमभाविपस्यवागादिकरणकव्यापारविषयवक्तव्यादिविषयजातस्यतदन्नाद्यं अत्ताप्राणविशिष्टत्वेनभोक्ताप्रकाशरूपआत्मासआ द्यःप्रथमोयस्यवक्तृद्रष्टृश्रोतृप्रभृतेरात्मभेदजातस्यसोत्ताद्यः एकस्यैवात्मनोवदन्वाक्पश्यन्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रमित्यादिश्रुत्याकरणोपाधि भिर्भेदप्रतिपादनात् तथाचइदमन्नमदनीयमिदंवक्तव्यमिदंद्रष्टव्यमित्याद्याकारंज्ञानमत्तृप्रभृतिप्रकाशकंविनानप्रसिध्यतीत्यर्थः ॥ तत्र लौकिकंदृष्टांतमाह नह्यंधकारइति किंचिद्रूपादिमद्घटादि नन्वंधकारेएवभवदुक्तव्याप्तेर्भंगइत्याशंक्यतस्यापिचक्षुःप्रकाशसापेक्ष त्वान्नैवमित्याहांधकारमिति ॥ १२३ ॥

ननुअंधकारस्यप्रकाशापेक्षत्वेकिमानमित्याशंक्यानुमानमित्याह यथाघटादीति यथाघटादिग्रहणेघटादिभ्योन्यःसूर्यादिप्रकाशःसा
धनंतथातमसोन्यश्चक्षुःसंबंधीप्रकाशस्तमसोग्रहेसाधनंस्यादित्यन्वयः तथाचांधकारःप्रकाशसापेक्षोजडत्वाद्घटादिवदित्यनुमानंफ
लितमितिबोध्यम ॥ १२४ ॥ एवंव्याप्तिंप्रसाध्यचक्षुरादिजन्यांतःकरणवृत्तीनांप्रकाशत्वेपिजडत्वादात्मप्रकाशसापेक्षत्वमात्मनःसा
धनायदर्शयति चक्षुरादीति क्रियतेइतिपूर्वार्धान्वयि ननुसूर्यादिप्रकाशेनान्यथासिद्धिरतआह नघटेनेत्यादि तथाचयथाघटेनविषय
त्वात्सूर्योभासयितुंनशक्यस्तथाविषयभूतेनसूर्यादिनापिचक्षुरादीतिभावः विषयग्रहणेसहायतारूपमनुग्रहंसूर्यादिदेवःकरोतीत्यन्यत्
एवंचचक्षुरादिप्रकाशः प्रकाशांतरसापेक्षःजडत्वात्व्यतिरेकआत्मवदित्यनुमानंफलितं तादृशप्रकाशस्यचान्यस्यासंभवात्परिशेषेणात्म
सिद्धिरितिध्येयम् ॥ १२५ ॥ ननुचक्षुरादिप्रकाशःप्रकाशांतरानपेक्षःप्रकाशत्वात्प्रदीपवदितिसत्प्रतिपक्षइतिआशंक्यमण्यादिषुव्यभि
चारित्वेनदुष्टत्वात्प्रतिपक्षत्वंनसंभवतीत्याह नचप्रदीपवदिति नापेक्षतेइतिअनपेक्षणः नंद्यादित्वाल्ल्युः सजातीयस्यानपेक्षणःसजाती

यथाघटादिग्रहणेप्रकाशोन्योहिसाधनम् ॥ चक्षुषोपिप्रकाशःस्यात्तमसोन्यस्तथाग्रहे ॥ १२४ ॥ चक्षुरादिप्र
काशानांप्रकाशेनप्रकाशनम् ॥ क्रियतेनघटेनात्ररविरेषप्रकाशते ॥ १२५ ॥ नचप्रदीपवत्सर्वःसजातीया
नपेक्षणः ॥ मण्यादिषुतथाऽदृष्टिर्विघतेसर्ववादिनाम् ॥ १२६ ॥ ततःस्वल्पत्वबाहुल्येग्राह्यग्रहणकारणे ॥ प्र
काशेनसजातित्वंबहुत्वंचमयिस्थितम् ॥ १२७ ॥

यानपेक्षणः सर्वःप्रकाशःसजातीयानपेक्षइतिनियमोनच कुतः मण्यादिषुप्रकाशेषुतथासाहचर्येणहेतुसाध्ययोःसर्ववादिभिरदृष्टेरदर्श
नादित्यर्थः॥ १२६॥ ननुप्रकाशत्वाविशेषेपिकेनविशेषेणप्रकाशस्यप्रकाशापेक्षेतिसुहृद्भावेनपृच्छंतंप्रत्याह ततइति ग्राह्यग्रहणेतिभावप्र
धानोनिर्देशः तथाचप्रकाशत्वाविशेषेपिस्वल्पत्वबाहुल्येपरिच्छिन्नत्वव्यापकत्वेग्राह्यग्रहणत्वयोःप्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वयोःकारणेप्रयोज
केव्याप्यइतियावत् यद्यत्परिच्छिन्नंतत्तत्प्रकाश्यंयथादीपप्रकाशाप्रेक्षयापरिच्छिन्नंमण्यादि यद्यद्व्यापकप्रकाशरूपंतत्तत्प्रकाशकंयथा
दीपादीतिव्याप्तिःसिद्धेतिभावः प्रकाशप्रकाशकत्वव्याप्यंयत्प्रकाशत्वेसतिव्यापकत्वंतद्वानात्मेत्युपनयंसूचयति प्रकाशेनेति प्रकाशेन
सजातित्वंसमानजातिमत्वंप्रकाशत्वमित्यर्थः बहुत्वंभूमपदार्थः व्यापकत्वं उभयंमयिशोधितमहंपदार्थेआत्मनिस्थितं ज्योतिर्ब्राह्मणभू
मब्राह्मणादिश्रुतिभिर्विद्वदनुभवेनचप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

एवंव्याप्तिपक्षधर्मतयोःसिद्धौसत्यामनुमानंदर्शयति स्वल्पत्वादिति स्वातिरिक्तसर्वप्रकाशिन्यपिबुद्धिर्मयादृश्याप्रकाश्यास्यादितिप्रतिज्ञा स्वल्पत्वात्परिच्छिन्नत्वादितिहेतुः उदाहरणंदर्शयति यद्वदिति तयाबुद्ध्याहिरण्यगर्भोपाधित्वेनव्यापकयासत्वप्राधान्येनप्रकाशरूपयाभानाभानात्मकंसूर्यादिरूपंघटादिरूपंचजगत्यथादृश्यंतद्वदित्यर्थः ॥ १२८ ॥ ननुश्रुत्योक्तमपिभूमरूपंचेतसिनावतरतिअसंभावनाप्रतिबंधादित्यतस्तद्वारणायत्रिविधपरिच्छेदासंभवरूपंतर्कंस्फुटयति अहमित्यादिचतुर्भिः यथागोव्यक्तिरूपदेशपरिच्छिन्नागोत्वजातिस्तथाहंकेनापिदेशेनावच्छिन्नोनभवामिमांविनेतरदेशीयानांसत्ताप्रकाशानिर्वाहादितिभावः कालपरिच्छेदाभावमाह नाहंकालेपीति व्यतिरेकेदृष्टांतः यथाभावीअनागतःअस्तिवर्त्तमानःमृतोऽतीतः एतेयथाकालावच्छिन्नास्तथानाहमित्यर्थः॥१२९॥ भेदरूपवस्तुपरिच्छेदाभावमाह मत्तइति सदसदित्युभयाकारकंशब्दंधियंचगतंविषयत्वेनतयोर्भासमानंकिंचिदपिमत्तःपृथक्नास्ति व्यतिरेकेदृष्टांतः यथाघ

स्वल्पत्वादेवदृश्यास्याद्बुद्धिःसर्वप्रकाशिनी॥ मयायद्वत्तयादृश्यंभानाभानात्मकंजगत् ॥ १२८ ॥ अहंनकुत्रचिद्देशेस्थितोस्मिगविगोत्ववत्॥नाहंकालेपिकास्म्यश्चिद्भाव्यस्तिचमृतोयथा॥१२९॥मत्तोस्तिनपृथक्किंचित्सदसच्छब्दधीगतम्॥ यथाघटात्पृथग्भूमिर्वंध्यापुत्रश्चलभ्यते ॥ १३० ॥ मय्येवंसकलंविश्वंदेशकालादिरूपकम्॥नामरूपक्रियाव्याममध्यस्तंस्त्रजिसर्पवत्॥तथाभूमाहमेकोत्रमत्तोनान्योस्तिकश्चन॥१३१॥

टादिति भूमिःसदाकारशब्दधीगतावंध्यापुत्रश्चासदाकारशब्दधीगतोयथाघटात्पृथगेवंनमत्तःकिंचिदित्यर्थः ॥ १३० ॥ ननुचिज्जडभेदोलौकिकप्रमाणसिद्धइत्याशंक्यतेषांस्वप्नगतप्रमाणवन्नातोन्यदार्त्तमितिश्रुतिबाधितभेदसाधनेशक्तिरित्याशयेनप्रपंचनिरूपितद्वैताभावेतस्याध्यस्तत्वंहेतुमाह मय्येवेति स्पष्टम् फलितमाह तथाभूमेति भूमाव्यापकः वहोर्भूरादेशः इमनिच्प्रत्ययः भवितृप्रधानोनिर्देशः उपसर्जनीभूतंयद्विशेषणंतद्विशिष्टाभिधायकंपदंयदाविशेषणंप्राधान्येनाभिधत्तेतदाभावप्रधानोनिर्देशइतिव्यवहारः यथागोत्वविशिष्टवाचकगोशब्दस्यनित्योगौरितिवाक्येगोत्वमात्राभिधाने यदानुभावप्रत्ययांतःप्रधान्येनविशेषणाभिधानशीलःशब्दोभावप्रत्ययार्थमुपसर्जनीकृत्यविशिष्टंपुनरभिधत्तेतदाभवितृप्रधानोनिर्देशइतिव्यवहारः यथाप्रकृतोभूमशब्दोऽयंहिइमनिजंतत्वेनव्यापकत्वबहुत्ववाचकोपिप्रकृतेव्यापकस्वरूपवाचकइतिबोध्यं ॥ १३१ ।

ननुभेदांतराभावेपिघटस्यस्वधर्मेभ्योरूपादिभ्यइवसुखसत्वप्रकाशेभ्योभेदआत्मनःस्यादेवतथाचागतोवस्तुपरिच्छेदइत्यतआह सुखस त्वप्रकाशाइति सुखमानंदःसत्त्वंसत्ताप्रकाशश्चित् एतेचेयदिमत्तःसर्वांतराद्भिन्नाःस्युस्तदातेसुखसत्त्वप्रकाशास्तेनस्युः सुखत्वादिभ्यएव च्युताःस्युरित्यर्थः तथाहि सुखंयदिभूम्नआत्मनोभिन्नंस्यात्तदावस्तुपरिच्छेदेनभूमरूपहानात्सुखत्वादेवच्युतंस्यात् योवैभूमेत्यादिश्रुतेः एवंसत्वमप्यात्मनःप्रकाशात्मकाद्भिद्यमानमसत्स्यात्साधकाभावात्प्रकाशोपिसद्रूपादात्मनोभिद्यमानोसत्स्यात्त्रयाणामेकात्मकत्वेतुनको पिदोषइतिभावः नन्वेवंसतिकथंधर्मधर्मिभेदव्यवहारइत्याशंक्यधर्मधर्मिभावोनगवाश्ववदत्यन्तभिन्नयोर्नापिघटकलशवदत्यन्ताभिन्न योस्तस्माद्भेदाभेदोभयसापेक्षेणापिव्यवहारेणाभेदेपारमार्थिकेलब्धेपितादृशभेदस्यालाभात्सबद्धमुक्तमहीपालन्यायेनकल्पितभेदेना पितुष्यतीतिगृहाण नचकल्पितेनसद्वितीयत्वं नहिगृहेस्वपनस्वमेदृष्टराजमंडलःसद्वितीयइतिव्यवह्रियतेप्रामाणिकैरित्याशयेनाह अ ध्यस्तत्वेनेति यदितेऽध्यस्तामत्तोभिन्नाव्यवह्रतास्तदारज्जुसर्पादिसमाः संतोनभेदप्रयोजकाः अध्यस्तत्वात् परमार्थतस्तुसुखसत्त्वप्रकाशा अहमेवमत्स्वरूपभूताएवेत्यर्थः तथाचोक्तंविवरणकारैः आनंदोविषयानुभवोनित्यत्वंचेतिसंतिधर्माअभिन्नत्वेपिपृथगिवावभासंतइति॥

सुखसत्त्वप्रकाशाश्चेन्भिन्नामत्तोनतेपिते॥ अध्यस्तत्वेनसर्पादिसमास्तस्मादहंहिते ॥ १३२॥ तस्मात्प्रका शनंयुक्तंमयासर्वस्यवस्तुनः॥ तेजसोऽतेजसोवापिममनान्येनवस्तुना॥ १३३॥ अतोहमस्यदेहादेर्जडदुः खासदात्मनः॥ सच्चिदानंदतांकुर्वन्प्रवेक्ष्यामिकलेवरम् ॥ १३४ ॥

॥ १३२ ॥ ज्योतिर्ब्राह्मणार्थोपसंहारेणनिगम यति तस्मादिति तस्मात्व्यापकत्वेसतिप्रकाशत्वान्मयैवसर्वस्यवस्तुनस्तेजोऽतेजोरूपस्यजडस्यप्रकाशनंयुक्तं ममतुसर्वप्रकाशकस्यघटे नसूर्यस्येवान्येनप्रकाशनंनयुक्तं विषयस्यविषयिप्रकाशनाशक्तेरित्यर्थः ॥ १३३ ॥ एतादृशविचारस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयति अतोह मिति अतःपूर्वोक्तयुक्त्यासर्वस्यजडसंघातस्यमदधीनसिद्धिकत्वेनमच्छेषत्वात्अहंकलेवरंप्रवेक्ष्यामि किमर्थं जडदुःखासदात्मनोदे हादेःस्वतादात्म्याध्यासात्सच्चिदानंदतांकुर्वन्कर्तुमित्यर्थः कुर्वन्निितिशतृप्रत्ययोलक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिसूत्रेणहेतौबोध्यः फलस्यापि हेतुत्वादर्जयन्वसतीतिवत् अत्रेदंविवेचनीयं अयंचतुर्दशश्लोकोक्तोविचारस्तथाधिमवाक्यव्याख्यानेवक्ष्यमाणश्चएतद्द्वयंजीवेनसंभव ति जीवस्यैवंविचारेकृतकृत्यत्वेनप्रवेशानुपपत्तेः किंचसृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशानुपहास्तत्पदार्थेश्वरलक्षणानीतिसिद्धांतः तस्मादनादेर पिजीवस्येशप्रतिबिंबरूपस्योपाधिप्रवेशात्पूर्वमस्फुटतयाकारणोपाधीश्वरतादात्म्येनेश्वरनिष्ठोयंविचारस्तत्रजीवेऽभेदमादायबुद्धेस्तत्त्वा वतारणायश्रुत्याव्यवहृतइतिनविरोधः जीवत्वबाधहेतुस्तुविचारःअवस्थात्रयदर्शनानंतरंवक्ष्यमाणोबोध्यइति ॥ १३४ ॥

प्रवेशस्यद्वैप्रयोजनेभोगोऽपवर्गश्च अपवर्गश्चस्वरूपज्ञानमपरज्यतेनेनेतिव्युत्पत्तेः तत्रभोक्तृत्वोपयोगिचित्स्वरूपविचारःपूर्वमुक्तः अथ यत्संकल्प्य तितत्करोतीतिन्यायेन द्वितीयप्रयोजनोपयोगिविचारसूचकंकतरेणप्रपद्यइत्यादिकोहमित्यंतंवाक्यमुपबृंहयति इतिसंचिंत्ये त्यादिसमत्रिंशच्छ्लोकैः पूर्वार्द्धंस्पष्टं चिंताकारमाह द्वारमित्यादि चेतनस्यहिज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेतिद्वावुपाधीतत्रसत्त्वप्रधानोमाया परिणामोवाबुद्धिर्वाचिच्छायाप्रतिबिंबपाहितयाज्ञानशक्तिरित्यभिधीयते तत्रज्ञानेंद्रियाणिज्ञानशक्तिप्रपंचःकर्मेंद्रियाणितुक्रियाशक्तेरित्य न्यत्रविस्तरः तथाचमेज्ञानशक्तेरालोचनप्रधानज्ञानशक्त्युपाधिकस्ययोग्यंकिंद्वारंभवेदित्यर्थः व्यापकस्योपाधिमंतराप्रवेशानुपपत्तेरि तिभावः पूर्वंसदैक्तबुद्धेःप्रतिबिंबरहितायाःप्रवेशउक्तःइदानींतुप्रतिबिंबविशिष्टबुद्धेश्चेतनोपाधितयेतिविशेषः ॥ १३५ ॥ ननुयेनकेना पिमार्गेणप्रवेशोविधेयइतिचेज्जडत्वेनमार्गदोषमपश्यतःक्रियाशक्तेःप्राणस्यैवसयोग्योनतुममसर्वोत्कृष्टस्येत्याह प्रपदाग्रेणेतिद्वाभ्यां पाद स्याग्रंप्रपदंतस्याग्रंतेनमार्गेणसर्वतोऽधस्तनेनप्राणआविष्टवान् तत्रहेतुगर्भंविशेषणंक्रियाशक्तिरिति दृश्यतेचमूर्छयाजडानांचेतनारंभेपा

इतिसंचिंत्यदेवोसौपुनश्चिंतामवापह॥ द्वारमत्रप्रवेशेमेज्ञानशक्तेर्भवेद्धिकिं॥ १३५॥ प्रपदाग्रेणपूर्वंहिक्रि याशक्तिःप्रविष्टवान्॥ नहिचेष्टापिमांहित्वाजडानांरथवद्भवेत्॥ १३६॥ ज्ञानशक्तिस्ततोऽद्याहंकथमात्मा नमीश्वरम्॥ अविचार्यप्रवेक्ष्यामीत्येवंपुनरचिंतयत्॥ १३७॥ इदंविचारयामासस्वात्मनोत्रबुभुत्सया॥ दे होनात्मावैदिकानांसुप्रसिद्धोपिहेतुभिः॥ १३८॥

दाग्रेप्रथमंक्रियेति इदमन्यद्वाराणामपिभृत्यप्रवेशार्हाणांस्वप्रवेशायोग्यत्वेउपलक्षणं स्वस्यज्ञानशक्तेःसर्वोत्कृष्टत्वेनेश्वरस्यतन्मार्गप्रवे शानर्हत्वसूचनायतत्स्विन्विशेषंसूचयति नहिचेष्टेति स्पष्टम्॥ १३६॥ ज्ञानशक्तित्वादेवविचारांतरमपिविधेयमित्याह ज्ञानशक्तिरि ति यतोहंज्ञानशक्तिस्ततोयोग्यमार्गमिवेश्वरमात्मानमविचार्यकथंप्रवेक्ष्यामिकिंतुस्वरूपमपिविचार्यप्रवेशोयुक्तइत्थंपुनरचिंतयद्विचारां तरंकृतवानित्यर्थः ॥ १३७॥ आत्मविचारस्वरूपमवतार्यप्रपंचयति इदमित्यादिना ननुकिमर्थंविचारः देहस्यानात्मत्वेनप्रसिद्धत्वादि तिचेत्सत्यं वेदतात्पर्यवतांकुशलानांविचारापेक्षाभावेपिमंदधियांनृणामुपकारायविचारआरभ्यतएवेत्याह देहोनात्मेति यद्यपिवैदिकानां दृष्टौदेहोनात्माप्रसिद्धस्तथापिनृणांकृतेदृश्यत्वादिभिर्हेतुभिरात्मज्ञैर्दर्शयितुंशक्यइत्युत्तरार्द्धेनान्वयः देहोनात्मादृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्न त्वाच्चव्यतिरेकेआत्मवदित्यनुमानंबोध्यम्॥ १३८॥

दृश्यत्वादिभिरिति पूर्वार्द्धंव्याख्यातं आदिपदसूचितमनिर्वचनीयत्वंस्फुटयितुमाह अपिदेहइत्यादि अपिनाहेत्वंतरमप्युच्यतइत्यर्थः अ
त्रानुभवगोचरेकोनामदेहः ननुप्रसिद्धएवसंघातइतिचेदापातप्रसिद्धेरकिंचित्करत्वान्न्यायाऽविरुद्धाप्रसिद्धिर्वाच्या तथाचसंहननंपरस्पर
मिलनंपरस्परंसंबंधइत्यागतं सचसंबंधःसमानानामेववाच्यःयोग्यंयोग्येनसंबध्यतेइतिन्यायादित्याशयेनेंद्रियत्वादिधर्मैःसजातीयानांसं
घातान्त्रिभिर्दर्शयिष्यन्संघातविभागेविवेकविशिष्टानुभवंहेतुतयाह संघातेऽवगतेइति अवगतेविविच्यदृष्टेसतीत्युत्तरश्लोकत्रयार्थैहे
तुत्वेनान्वेति॥ १३९॥ ज्ञानेति वर्ततइतिपंचतादौयोज्यं ज्ञानेंद्रियाणांपंचताश्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणरसनभेदात् कर्मेंद्रियाणांवाक्पाणिपाद
पायूपस्थभेदात् प्राणानांप्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् त्वगादीनांसप्ततात्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जारेतोभेदात् त्रितापुनरित्युत्तरान्व
यि॥ १४० ॥ दोषाणामिति कफवातपित्तात्मनांदोषाणांत्रितात्रित्वंवर्तते विण्मूत्रयोर्द्वित्वंवर्तते स्वेदपूययोरागंतुकद्रवयोर्द्वित्वंवर्तते
॥ १४१ ॥ आनंत्यमिति समुदायिनामपरिमेयत्वादपरिमेयःकेशलोमादेःसंघातइत्यर्थः अस्मिन्संघातसमुदायेकोनामसंघातोदेहः ए

दृश्यत्वादिभिरात्मज्ञैःशक्योदर्शयितुंनृणां॥ अपिदेहोत्रकोनामसंघातेऽवगतेसति ॥ १३९॥ ज्ञानकर्मेंद्रिय
प्राणभूतानांपंचतापुनः॥ सप्तताचत्वगादीनांधातूनांचत्रितापुनः ॥ १४०॥ दोषाणामपिवाताख्यकफपि
त्तात्मनामिह॥ विण्मूत्रयोस्तथाद्वित्वंतद्वत्स्वेदाख्यपूययोः॥१४१॥ आनंत्यंकेशलोमादेर्वर्ततेऽत्रपृथक्कृते॥
अस्मिन्कोनामदेहःस्यात्समुदायोनवस्तुसन्॥ १४२॥ सकिंतेभ्योविभिन्नःस्यादथवासमुदायिनः॥ आद्ये
त्वदर्शनंपूर्वमुक्तमेवहिदूषणम्॥ एकैकस्मिन्नदृष्टत्वाद्वितीयोनोपपद्यते॥ १४३॥

तेषांसंघातानांसंघातोवाप्रत्येकंवाएतेसंघाताः नोभयमपीत्याह समुदायइति वस्तुसन्वास्तवःनिर्वक्तुंशक्यइतियावत् तादृशोनभवती
त्यर्थः॥ १४२ ॥ समुदायस्यद्विविधस्यानिर्वचनीयत्वंस्फुटयति सकिमितिसार्धेन ससमुदायस्तेभ्यःसमुदायिभ्योमहासमुदायावांतरस
मुदायान्यतरघटकेभ्योभिन्नोवाथवासमुदायिनःसमुदायघटकस्वरूपाभिन्नएववेत्यर्थः भिन्नत्वपक्षेदोषमाह आद्येत्विति समुदायिभ्यः
समुदायोभिन्नइत्यत्रपूर्वमुक्तंनवत्रिंशदधिकशततमेश्लोकेयदुक्तंन्यायाविरुद्धाप्रसिद्धिर्वाच्येत्याकारंतदेवदूषणंप्रसंजनीयमित्यर्थः यथा
न्यायानुसारेणसजातीयसंघातादन्योविजातीयसंघातोनसंभवतिएवंसमुदायिनामपेक्षाबुद्धिविशेषविषयस्वरूपभिन्नःसमुदायोनसंभव
तीतिभावः समुदाय्यऽभिन्नत्वपक्षेदोषमाह एकैकस्मिन्निति एकैकस्मिन्नवांतरसमुदायेवातद्घटकप्रत्येकेंद्रियादिस्वरूपेवासमुदायव्यव
हारस्यदेहव्यवहारस्यचादर्शनाद्वितीयःपक्षःसमुदायिभ्यःसमुदायोऽभिन्नइत्याकारोपिनसंभवतीत्यर्थः ॥ १४३ ॥

ननुनप्रत्येकस्वरूपंनचतदतिरिक्तःसमुदायोभ्युपगम्यतेकिंतुमिलितास्तएवेत्यतआह सर्वेतेइति सर्वेतेसमुदायिनोमिलिताःसंतःससमुदाय स्यादितिचेत्तथाचपुनरुक्त्यापत्तिरित्यर्थः पुनरुक्तिस्पष्टयति सर्वेषामिति सर्वेषांसमुदायिनांयन्मेलनमेकबुद्ध्याविषयीकरणरूपंसमुदाय इतिस्थितिर्मर्यादासर्वतंत्रसिद्धांतः तथाचमिलितामेलनरूपसमुदायविशिष्टाःसमुदायइत्यागतं तर्हिदेवदत्तोधनीजातइत्यत्रयथाविशेष्ये बाधाज्ज्ञातत्वस्यधनेन्वयस्तथान्वयेसमुदायःसमुदायइतिलब्धंतदापुनरुक्तिःस्पष्टेतिभावः॥१४४॥ तर्हिमेलनमेवसमुदायोस्त्वित्याशंक्या हमेलनमिति मेलनंसंबंधरूपमित्युक्तं तन्मेलनंसमवायस्थानेमीमांसकैरभिषिक्तंयत्तादात्म्यंभेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमितिलक्षितंतदभि मतंपरंवा नाद्यइत्याह तादात्म्येइति तादात्म्यस्थलेभेदाभेदयोर्वास्तवयोःसमुच्चयासंभवान्निरपेक्षत्वेनाभेदोवास्तवोभेदःकल्पितइतिसि द्धांतःतथाचवास्तवैक्येनमेलनंदुर्घटंभवेत्तथाचव्याघातापत्तिरितिभावः॥१४५॥अपरपक्षंनिराचष्टे अपरमिति बुधइतिशेषः स्पष्टार्थं सं

सर्वेतेमिलिताःसस्यात्तथाचपुनरुक्तता॥ सर्वेषांमेलनंनामसमुदायइतिस्थितिः॥ १४४ ॥ मेलनंनामसं बंधस्तादात्म्यमथवापरम्॥ तादात्म्येसतिचैक्येनमेलनंदुर्घटंभवेत्॥ १४५ ॥ अपरंनहिसंबंधशब्दार्थंलभा तेक्वचित्॥समोबंधेस्तथाकोर्थःकथनीयंत्वयाऽधुना ॥ १४६ ॥ सम्यक्त्वंसंध्वनेरर्थोबंधेश्चैवापिबंधनम्॥ न चैतमपिपश्यामोविनातेवचनंक्वचित्॥ १४७॥

योगस्यसंयुक्तस्वरूपातिरिक्तस्याननुभवेनप्राभाकरैरेवविकल्पमात्रत्वोक्तेःसमवायस्यचसंबंध्यतिरिक्तस्यांगीकारेतस्यचसंबंधमंतरास्थि त्यसंभवात्तदर्थंसंबंधांतरांगीकारेऽनवस्थापातात्सनिरस्तः किंचवृक्षसमुदायोवनमित्यादौसंयोगसमवाययोरनुपलंभश्चेतिभावः किंचसं बंधशब्दावयवार्थासंभवेनसंबंधनिरूपणासंभवात्संबंधरूपःसमुदायोनवक्तुंशक्यइत्याशयेनाह समोबंधेरिति संबन्धशब्देसमःसमित्युप सर्गस्यबंधेर्बंधधातोश्चकोर्थइतिपृष्टेत्वयावक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४६ ॥ सम्यक्त्वमिति संध्वनेःसंशब्दस्यसम्यक्त्वमर्थःबन्धेश्चापिबंधन मित्येवत्वयावक्तव्यमर्थांतरासंभवादित्यर्थः एतंमपितेवचनंविनाक्वचित्सांसारिकेवस्तुनिनपश्यामःकिंतुत्वद्वचनएव तथाचसंबंधशब्दा र्थबोधोलौकिकोविकल्पमात्रंसंबंधरूपःसमुदायस्तुसुतरामितिभावः ॥ १४७ ॥

एतदेवस्फुटयति कालत्रयइतिचतुर्भिः नपर्येतिनपरिणमतेनान्यथाभवतीत्यर्थः पर्येतिचेदमिति प्रतिक्षणपरिणामिनोहिसर्वेभावाक्षते चितिशक्तेरितिसांख्यसिद्धांतादतोन्यदार्तमितिश्रुतेश्चेतिभावः ॥ १४८ ॥ बंधनंचेति उभयोर्बध्यमानयोर्यद्बंधनंतताभ्यांपृथग्भूतंदृष्टंय थारज्जोर्भिन्नत्वेनदृष्टयोरुभयोर्गवोस्ताभ्यांपृथग्भूतारज्जुरित्यन्वयः ॥ १४९ ॥ अपिमूर्तमिति मूर्तमवयवंतद्बंधनंलोकेदृष्टं व्यतिरेकेदृ ष्टांतः आकाशेनेति स्पष्टम् ॥ १५० ॥ नचदेहेइति तथारज्ज्वादिवन्मूर्तं शेषंस्पष्टम् ॥ १५१ ॥ एवंसंघातोदेहइतिपक्षेनिराकृत्यसंघातघ टकानामिंद्रियादीनामनात्मत्वंबोधयति तस्मादित्यादिना आत्मबोधनेजिज्ञासुंप्रतिआत्मबोधनेकर्त्तव्येइ इत्यादीनामनात्मत्वे विवक्षत्मुग वंतावदाह इंद्रियादेरिति आत्मताहिसर्वांतरतासाचसाक्षिभास्यतयाततोघटादिवद्दृश्यत्वेनेंद्रियादेर्नसंभवतीतिभावः यद्यपींद्रियत्वेनरू

कालत्रयेनपर्येतितत्सम्यगितिगीयते ॥ पर्येतिचेदंसकलंजडत्वाद्रज्जुसर्पवत् ॥ १४८ ॥ बंधनंचतथादृष्टमु भयोर्बध्यमानयोः ॥ पृथग्भूतंयथारज्जुर्दृष्टयोरुभयोर्गवोः ॥ १४९॥ अपिमूर्तंचतद्दृष्टंनामूर्तंक्वापिबंधनम्॥ आकाशेननबध्यंतेघटस्तंभपटादयः ॥ १५० ॥ नचदेहेतथाकिंचित्तत्वानामिहबंधनम् ॥ दृश्यतेतेनसंबंध शब्दार्थोनास्तिकश्चन ॥ १५१ ॥ तस्माद्देकैकशस्त्वंतद्विचार्यस्वात्मबोधने ॥ इंद्रियादेर्नचाप्यत्रदृश्यतेस्वात्म ताक्वचित् ॥ १५२ ॥ देहस्येवाप्यनात्मत्वमिंद्रियादेःसुनिश्चितम् ॥ अचैतन्यमपिप्राप्तंमान्तंतेषुसर्वतः ॥ १५३ ॥ अचेतनानांव्यापारेस्वातंत्र्यंनास्तिकुत्रचित् ॥ रथाद्योनगच्छंतिगवादीन्परिहायहि ॥ १५४ ॥

पेणनेंद्रियाणांसाक्षिप्रत्यक्षंतथापिपश्यामिजिघ्रामीत्याद्याकारेणप्रसिद्धमेवेति ॥ १५२ ॥ अनुमानमपिदर्शयति देहस्येवेति इंद्रियादि रनात्मादृश्यत्वाद्दिम्योदेहवदित्यनुमानस्वरूपं ननुकर्तृत्वमात्मलक्षणंशैवशास्त्रेप्रसिद्धंकर्तृत्वंचस्वातंत्र्यंतच्चेंद्रियादीनांव्यापारेस्फुटमित्या शंक्यस्वातंत्र्यव्यापकचैतन्याभावंव्याप्याभावदर्शनायाह अचैतन्यमिति सर्वतःसर्वेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः तथाचनात्मात्मनंविनाम तादात्म्याध्यासंविनातेषुप्राणादिषुइंद्रियातिषुसर्वेष्वचैतन्यंप्राप्तंकथंन्विदंमहतेइतिव्याख्यानेनतथाविनिर्विमात्मानमित्यादिग्रंथेनमिर्णीत मित्यर्थः ॥ १५३ ॥ चैतन्यनिवृत्तौतद्व्याप्यस्वातंत्र्यस्यापिनिवृत्तिरितिदर्शयति अचेतनानामिति तत्रप्रसिद्धंदृष्टांतः रथादयइति स्फुटम् ॥ १५४ ॥

अतस्तल्लक्षणमपिआत्मन्येवपर्यवस्यतीत्याह व्यापाराइति तेनमांविनासर्वेषांचैतन्यप्रयुक्तस्वातंत्र्याभावेनइंद्रियानिंद्रियस्यइंद्रियत्वे वानिंद्रियत्वेनप्रमाणत्वादिनाप्रसिद्धस्यवागादेःकरणस्ययेक्रियात्मकाव्यापाराःप्राणकर्मेंद्रियसंबंधिनोयेचज्ञानात्मकाव्यापाराअंतःकर णज्ञानेंद्रियसंबंधिनस्तेसर्वेमत्कृतामयैवसन्निधिमात्रेणप्रयुक्ताइतिपर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ १५५॥ स्वव्यापारेस्वतंत्रत्वंसर्वत्राप्यस्तिकारके इतिश्रीहर्षाद्युक्तरीत्यावागादीनांस्वस्वव्यापारेस्वतंत्रत्वाभ्युपगमेपितेषामात्मत्वंनसंभवति आत्माहिसर्वत्रसन्निहितउच्यते अतत्तिसातत्ये नमच्छतिसर्वत्रसन्निधत्तइतिव्युत्पत्तेस्तच्चस्वव्यापारपरेषुनसंभवतीत्याह यद्यपीति कचिद्वदनादिरूपायांव्यापृतौव्यापारेअमीषांवागादी नांस्वातंत्र्यंयद्यप्यभ्युपगम्येततथापिइतरव्यापारेनक्षमाअभ्युपगंतुमपिनक्षमाइत्यर्थः तथाचदुर्लभमेषामात्मत्वमितिभावः ॥ १५६॥ ए तदेवप्रपंचयति वदनेत्यादिषड्भिः शब्दोच्चारणग्रहणगमनमलोत्सर्गानंदाःक्रमेणवाक्पाणिपादपायूपस्थानांव्यापाराः नन्वन्येपिकुतो

व्यापारास्तेनवागादेर्मत्कृताएवसर्वतः ॥ क्रियाज्ञानात्मकायेस्युरिंद्रियानिंद्रियस्यहि ॥ १५५ ॥ यद्यपिस्याद मीषांहिस्वातंत्र्यंव्यापृतौक्वचित् ॥ वागादीनांतथाप्येतेनान्यव्यापृतिषुक्षमाः ॥ १५६ ॥ वदनादानगतयोवि सर्गानंदकावपि ॥ कर्मेंद्रियाणांव्यापाराःप्रत्येकंनियतायतः ॥ १५७ ॥ दर्शनश्रवणघ्राणरसनस्पर्शनानि च ॥ ज्ञानेंद्रियाणांव्यापारानियतास्तेपिपूर्ववत् ॥ १५८ ॥ प्राणस्यापिगतिर्भिन्नानानाभेदायतोभवेत् ॥ जी वनंतत्कृतंचेतिनासावन्यस्यकारणम् ॥ १५९ ॥

नस्युरतआह यतःप्रत्येकंनियताःआधिकारिकेपुराज्ञेवमयासर्वाधिपतिनाव्यवस्थापिताःससेतुर्विधरणइत्यादिश्रुतिभ्यः तथाचतेषांव्या पारनियमएवमांसर्वात्मानंशेषिणंबोधयतीतिभावः एवमग्रेपि ॥ १५७ ॥ दर्शनेति ज्ञानेंद्रियाणांचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानां शेषं स्पष्टम् ॥ १५८ ॥ प्राणस्यासाधारणंकार्यमाह प्राणस्येति पूर्ववदित्यनुषज्यते प्राणस्यापिपूर्ववद्व्यापारोनियतः कथं यतःप्राणनापा ननादिभेदेननानाविधाभिन्नाप्राणापानयोःसूक्ष्मनाडीच्छिद्रेषुव्यवस्थापकतयाऽद्भुतागतिःक्रियाएकैककार्यंभवेत् तंस्यसचिवस्थानीयतांसू चयितुंद्वितीयंकार्यमपिदर्शयति जीवनमिति चकारोभिन्नक्रमः जीवनंचतत्कृतमित्यन्वयः जीवनंप्राणधारणंतच्चप्राणोत्क्रमणेस्थातुम शक्तानांप्राणशरणीकरणेनलब्धप्राणसंज्ञानांवागादीनांस्थितिहेतुत्वमितिप्राणेंद्रियसंवादब्राह्मणेस्पष्टम् इतिव्यापारद्वयंविहायान्यस्य व्यापारस्याभावात्प्राणःकारणंनभवतीत्यर्थः ॥ १५९ ॥

संकल्पेति संकल्पः इंद्रियविषयस्यप्रकारान्वेषणं ज्ञानंनिश्चयः अहंकारोऽभिमानः चेतनमनुसंधानं एतानिमनोबुध्ध्यहंकारचित्तानांनियताव्यापाराइत्यर्थः ॥ १६० ॥ एवंकरणव्यापारमभिधायप्रसंगेनभूतानांविषयाणांचव्यापारान्दर्शयति धारणमितिद्वाभ्यां धारणंपात्रवद्घृतादेःस्थितिहेतुत्वं पाकआमत्वनिवर्तनं व्यूहनंसंकोचविकासादिभेदेनविविधंऊहनंक्रिया अवकाशतास्थितौप्रसरणेचानुकूलत्वं यतएवोक्तंवाचस्पतिमिश्रैर्यद्याकाशंनाभविष्यत्तदान्योन्यसंपीडितानिभूतानिनसूचीभिरप्यभेत्स्यंतेति एतेपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां नियतव्यापाराः नन्वन्येपिमोक्षधर्मादौपृथिव्यादिव्यापाराउक्ताअतआह नचेतरदिति तेचैतेषामेवावांतरविशेषाइतिभावः ॥ १६१ ॥ शब्दस्पर्शेति शब्दादिविषयाणामियमेवव्यापृतिर्व्यापारः यत्श्रोत्रादींद्रियाणामात्मनःस्वभावस्यदर्शनंस्फुटीकरणमित्यर्थः आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिःस्वभावोब्रह्मवर्ष्मचेतिकोशउक्तः इंद्रियाणांहिस्वभावोबंधकत्वरूपंमहत्वंतच्चविषयसंबंधमंतरानस्फुटीभवति अतएवविषयाणामतिमहत्वमुक्तमार्तभागब्राह्मणेइतिभावः ॥ १६२ ॥ ननुअन्यस्यस्वातंत्र्यासंभवेपिविज्ञानशक्तितयासर्वज्ञोपाधेर्बुद्धेरात्मत्वमुक्तलक्ष

संकल्पज्ञानाहंकारचेतनान्येवसर्वतः॥ अंतःकरणरूपाद्धिमनआदेश्चतुष्टयात्॥ १६०॥ धारणंक्लेदनंपाको व्यूहनंचावकाशता॥ पृथिव्यादिमहाभूतकार्यमेतन्नचेतरत्॥ १६१॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधानांव्यापृतिस्त्वियम्॥ श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनघ्राणानामात्मदर्शनम्॥१६२॥ बुद्धेर्यद्यपिसार्वज्ञ्यमन्याधीनंतथापिहि॥ अज्ञतापिचतस्यायतद्दृष्टास्माभिर्हिसर्वदा॥ १६३॥

णमस्त्वित्याशंक्याह बुद्धेरिति सार्वज्ञ्यंसर्वज्ञस्यभावंसर्वज्ञोपाधित्वमितियावत् तद्यद्यपिबुद्धेःप्रसिद्धंतथापिसात्मत्वंनार्हतियतः तत्सर्वविषयकत्वरूपंसार्वज्ञ्यमन्याधीनमित्यर्थः अयंभावः एकश्चिद्धातुर्विश्वप्रकाशकोज्ञानपदस्यमुख्योर्थः बुद्धिस्तुस्वलेपेनघटकुड्यादीन्जलंयथाप्रतिबिंबयोग्यान्करोतिएवंपदार्थान्स्वसंबंधेनचित्प्रतिबिंबग्रहणयोग्यान्कुर्वतीआवरणंचाऽभिभवंतीस्वयंचतत्प्रतिबिंबंगृह्णंतीज्ञानपदस्यगौणोर्थः तथाचसूर्यादिप्रतिबिंबविशिष्टतयाकुड्यादिभासकस्यापिदर्पणस्ययथानप्रकाशरूपत्वंतथाबुद्धेरपीति अन्यथातस्या जडायाःप्रकाशरूपत्वेपिशिलांतरगतदीपसहस्रवत्साक्षिणंविनासिद्धेर्दुर्लभत्वादिति एवंचबुद्धेर्मत्संनिधौसर्वशक्तत्वेपिश्रीकृष्णवियुक्तार्जुनवन्मांविनाऽशक्तत्वान्नात्मत्वमितिभावः एतदेवदर्शयति अज्ञतापीति अज्ञतापिजडतापितस्याअस्माभिर्मयासर्वांतरेणविषयाकारेण परिणतायाभासनाद्दृष्टानिर्णीतेत्यर्थः अस्माभिरितिअस्मदोद्वयोश्चेतिसूत्रेणबहुवचनंसर्वोत्कृष्टज्ञानशक्तिभासकतयात्मनोनिरतिशयोत्कर्षंव्यंजयति ॥ १६३ ॥

एवंज्ञानशक्तेरनात्मत्वंदर्शयित्वाक्रियाशक्तेःप्राणस्यतत्पूर्वंसाधितमपितत्रश्रुतिंदर्शयितुमनुवदति जीवनस्येति यद्यपिअसुःप्राणःस्वयं जीवनस्यहेतुः तथाआत्मापिइंद्रियापेक्षयान्तरोपितथापिमद्बलान्मत्कर्तृकात्तस्यसंवरणात्सन्निधिमात्रेणाङ्गीकारादेवतस्यजीवनहेतुत्व मात्मत्वंचातोनासावपिमुख्यमात्मत्वमर्हतीतिभावः बलशब्दोबलसंवरणेइतिधातोर्निवृत्तप्रेषणात्ण्यंतादेरचिसाधुः यद्वामद्बलान्मत्साम र्थ्यादित्यर्थः हियतः अत्रार्थेतैत्तिरीयश्रुतिरितिशेषः॥ १६४ ॥ तांश्रुतिंपठति नप्राणेनेति प्राणापानौनजीवनप्रयोजकौकिंतुसन्निधिमा त्रेणतयोःप्रवर्तकोनियामकश्चयआत्मासएवेतिश्रुत्यर्थः ॥ १६५ ॥ फलितमाह ततएकैकशइति तेषांपूर्वोक्तानांवागादीनांप्रत्येकमात्म त्वासंभवेउषस्तब्राह्मणोक्तलक्षणासंभवमपिहेतुतयाह आत्मेति सर्वेषामर्थानांप्राणादीनांहेतुःप्रयोजकःयएतान्सन्निधिमात्रेणप्रवर्तयति यदर्थमेतेप्रवर्ततेचसआत्मास्यात् यःप्राणेनप्राणितीत्यादिलक्षणसंभवात् अन्यत्रतुतदसंभवमाह नैतेइति॥ १६६॥ अथवागादयःपरार्थाः

जीवनस्यचहेतुःस्यादात्मायद्यप्यसुःस्वयम् ॥ तथापिमद्बलादेवजीवनेहेतुरत्रहि ॥ १६४॥ नप्राणेननापा नेनमर्त्योजीवतिकश्चन॥ अपरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ॥ १६५ ॥ ततएकैकशस्तेषांनात्मतास्या त्कथंचन॥ आत्मासर्वार्थहेतुःस्यान्नैतेसर्वार्थकारणम् ॥ १६६॥ पदार्थानांगृहादीनांसंहतत्वेनहेतुना ॥ अ नात्मतामयादृष्टाकथमेष्वात्मताभम॥ १६७॥ वागादयोनहिस्वार्थाःप्रत्येकंमिलिताअपि ॥ अतोनाहमिमे सर्वेकथमेकैकशोस्म्यमी॥ १६८॥

संहतत्वात्गृहादिवदित्यनुमानंशेषित्वेनात्मबोधकंइतरेषामनात्मत्वसूचकंचकेनश्रुत्यनुगृहीतमाह पदार्थानामिति संहतत्वेनसंहत्यतैरे र्मिलित्वाकार्यकारित्वेनेत्यर्थः यद्वासंघातरूपत्वेनेत्यर्थः तत्राद्यार्थेवागादयःप्रत्येकंपक्षः गृहास्यांऽऽदयःकारणानितेषामित्यर्थेनस्तंभकु ड्यादीनांदृष्टांतत्वं द्वितीयार्थेवागादिसंघातस्यपक्षता संघातरूपगृहादीनांचदृष्टांततेतिविवेकः एषुपरार्थेषुममानन्यशेषस्यात्मतास्वरूप ताकथंनकथमप्येतेमत्स्वरूपीभवितुमर्हाइतिभावः ॥ १६७ ॥ एवंसंहतत्वस्यहेतोर्गृहादिसुपक्षेसत्वंवागादिपक्षेसत्वमात्मनोविपक्षाद्व्या वृत्तिश्चदर्शिताअबाधितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचदर्शयति वागादयइति वागादयःप्रत्येकंस्तंभकुड्यादिवत्स्वार्थानभवंतिमिलिताअपिगृहादिव न्नस्वार्थाअन्यथाकरणत्वलक्षणात्स्वरूपादेवतेच्यवेयुः हिशब्दःप्रसिद्धिद्योतकः अतोबाधंप्रत्यनुमानंवक्तुंनकोपिशक्तइतिभावः फलि तमाह अतोनाहमिमेइति यदासर्वेमिलिताअपिमत्स्वरूपतांनार्हंतितदाकिमुतप्रत्येकमित्यर्थः ॥ १६८ ॥

ननुस्वंसंतिएतेसर्वेतवेश्वरस्यभृत्यत्वादेवशब्दोच्चारणादिकार्यमनियुक्ताअपिभवद्वयेनकरिष्यंत्येवाकिंतवप्रवेशेनेत्याशंक्य सत्यं अन्यका र्यसंपादनेपियन्ममशेषित्वेनमहावाक्यप्रतिपाद्याखंडैकरसत्वेब्रह्मामंतद्न्यैर्दुःसंपादत्वेनमयैवप्र विश्य विधेयमितियद्विवाचेत्यादिभाग तात्पर्यंदर्शयन्नाह एतेचेति एतेस्वकार्यारंभकाअपिसामानंरत्वंपदार्थत्वेनमविजानंतिसर्वस्यकारणंतत्पदार्थमपिमांनजानंतिकिमुतत्वा क्यार्थत्वेन अतोहमेवप्रविश्यकोहमितिचिंतये प्रवेशस्यस्वरूपंस्पष्टयति एतैरभिन्नतामिति अहंब्रह्मजिघ्रामीत्याद्यभिमानएवप्रवेशः प्रतिबिंबावच्छेदपदव्यवहार्यइतिभावः ॥ १६९ ॥ ननुविचारितप्रायमात्मतत्त्वमधुनैवनिर्धार्यतांकिविषमसंसारेप्रवेशेनअन्योपकाराय प्रवेशस्तूपकार्याणांजडत्वाद्विफलइतिचेत्कार्याणिप्रतिवध्नंतीचिकीर्षान्यत्रजायतेइतिन्यायेनप्रवेशेच्छाकालेविचारांतरंविफलत्वेननवि

एतेचनविजानंतिमांसर्वस्यापिकारणम्॥ एतैरभिन्नतांप्राप्यकोहमस्मीतिचिंतये॥ १६९ ॥ अस्तुवायादृशस्तादृक्किंकृत्वाचिंतयानया॥ प्रविश्यैषांसुखंदत्वाप्रतिपत्स्येनिजंवपुः॥ १७० ॥ इतिसंचिंत्यविश्वात्माप्रवेशायकलेवरे॥ आत्मचिंतांविहायैवद्वारमेवव्यलोकयत्॥ १७१ ॥

धेयमित्याह अस्तुवेति यादृशोममात्मातादृशोस्तुअनयाएतत्कालिकयात्मचिंतयाकृत्वाचिंतयाविफलत्वेनकृत्वाचिन्नासमानयाकिंन किमपिप्रयोजनमित्यर्थः कृत्वाचिंताभ्युपगम्यवादः यथायदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिजाबालश्रुतिःसंन्यासविधायिकानस्या दित्यभ्युपगम्यपरामर्शजैमिनिरित्याद्यधिकरणंप्रवर्तितं यथावेदैषषट्पंचाशदधिकशततमेश्लोकेचेतनमक्राशक्तानांकरणानांस्वव्यापा रेस्वातंत्र्यमभ्युपगम्यान्यव्यापाराक्षमत्वाभिधानंसाकृत्वाचिंताविफलत्वेनप्रसिद्धा आक्षेपेचापवादेचप्राप्त्यांलक्षणकर्मणि प्रयोजनंनव क्तव्यंयत्रकृत्वाप्रवर्ततेइतिवचनात् मद्ध्येयमपीतिभावः अतःप्रवेशस्यप्रयोजनद्वयमेवालोचनीयमालोचितमित्याह प्रविश्येति प्रति पत्स्येनिर्णेष्यामि शेषंस्पष्टम् ॥ १७० ॥ कतरेणप्रपद्येइत्यंशस्यकोहमित्यंशवाक्यादौनिर्देशेनद्वारचिंतायाःप्राधान्यंसूचितंस्पष्टयति इतिसंचिंत्येति स्पष्टं ॥ १७१ ॥

सएतमेवसीमानमित्यादिनांदनमित्यंतंवाक्यंव्याचष्टे सदेवइत्यादिसार्धपंचभिः ससर्वदेवानांजनकःपितादेवःपरमेश्वरोभृत्यप्रवेशमार्गं स्वानुचितमालोच्यतांमूर्धसीमानमात्मसन्निधिमात्रेणविदार्यात्रशरीरेसमाविशदित्यन्वयः सीम्नःप्रसित्यर्थंविशेषणद्वयम् कपालत्रय मध्यगांकपालानांत्रयाणिनवेतियावत् तेषांमध्यगां नवकपालंवैशिरइतिमुखविशिष्टस्यशिरस्त्वप्रतिपादकश्रुतेः यद्वा कपालानांवामद क्षिणपुरतोभवानांमध्यंमूर्धकपालंतद्गतमित्यर्थः द्वौगंडौचकपालानिचत्वारिइतियाज्ञवल्क्यस्मृतेः वस्तुतस्तुएतमितिश्रुतिगतपदेलोकप्र सिद्धिरेवविवक्षिता तथाचकुशस्यमुंडितेशिरसिअनुभूयमानंयत्कपालत्रयंवामदक्षिणमध्यरूपंतस्यमध्येगच्छतितिष्ठतीतिसातथातामि त्यर्थः उपलक्षणांतरमाह सीमंतिनीनांनारीणांसीमंतेकेशविभागेनृणांविदितांपुरतस्तुकेशविभागरेखायत्रसमाप्नोतियावत् ॥ १७२ ॥ त तइति ततःपरमात्मनोर्ध्वमार्गेणप्रविष्टत्वान्मनुष्यमात्रस्यसर्वमनुष्याणांपुरीशरीरंद्वारवतीप्रशस्तद्वारवत्त्वात्स्मृतामता प्रसिद्धद्वारवत्यासा धर्म्यमाह अस्यामिति यस्मादयंसाक्षादपरोक्षःकृष्णः कृषिर्भूवाचकःशब्दोनश्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतेइति

सदेवोदेवजनकःकपालत्रयमध्यगां ॥ सीमंतिनीनांसीमंतेसीमांतांविदितांनृणां ॥ आत्मसन्निधिमात्रेण विदार्यात्रसमाविशत् ॥ १७२ ॥ ततोमनुष्यमात्रस्यपुरीद्वारवतीस्मृता ॥ अस्यांयस्मादयंकृष्णःपुराणःपुरुषो विशत् ॥ १७३ ॥ ऊर्ध्वभागेततोद्वारंविद्वद्भिःकीर्त्यतेबुधैः ॥ विदार्यमस्तकंयस्मात्पुरीमेषसमाविशत् ॥ १७४ ॥

लक्षितः सदानंदात्मापुराणःपुरुषोविशत् प्रसिद्धायांद्वारवत्यामपिप्रवर्षणाद्रिरेरुत्प्लुत्याऽऽकाशरूपोर्ध्वमार्गेणश्रीकृष्णःप्रथमंप्रविष्टइति सू चितंचैतद्भागवतेजरासंधात्पलायनप्रस्तावे मात्रंकार्त्स्न्येवधारणेइत्यमरः पुरंपुरेशरीरेचेतिविश्वः अत्रमनुष्यमात्रस्येतिपुरुषत्वेचाविस्त रामात्मेतिश्रुतिमनुसृत्योक्तमन्येषामुपलक्षणंबोध्यम् ॥ १७३ ॥ ननुनववैपुरुषेप्राणानाभिर्वैदशमीत्यादिश्रुतौनवद्वारेपुरइत्यादिस्मृतौचे दंद्वारंनप्रसिद्धंकथमनेनद्वारवतीत्युच्यतेअतआह ऊर्ध्वभागइति यतःपरमेश्वरेणमूर्धानंविदार्यनिष्पादितंततः शिरसऊर्ध्वभागेद्वारंविद्व द्भिरुपासकैर्विद्वतिसंज्ञकंकीर्त्यते तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिश्रुतेः लोकेपिबुधैःकुशलैःकीर्त्यते शिरसिकटुतैलादिधारणेतदीयरसानुभवा त्अतोबुधैर्विद्वद्भिरितिनपौनरुक्त्यं मूढैस्तुश्रीकृष्णस्तद्वारंचदुर्ज्ञेयमितिभावः श्रुतौस्मृतौचभृत्यद्वारैःसहेश्वरप्रवेशद्वारमसमत्वान्नभणितमि तिबोध्यम् ॥ १७४ ॥

द्वारेणेति योगिनोनेनद्वारेणनिर्गत्ययतोऽर्चिषमेवअर्चिरायभिमानिदेवतोपलक्षितंदेवयानमार्गमेवक्रमम्.क्तेदंसंभवंतिप्रामुवंतिमूघ्रामावि
तिधातोर्णिचूसन्नियोगेनैवात्मनेपदित्वात्साधु तेनहेतुनेदंद्वारंनांदनंनंद्यतेआनंदोलभ्यतेऽनेनेतिनंदनंनंदनमेवनांदनं प्रज्ञादित्वादण्स्वार्थि
कः ध्रुवंनिश्चितं तयोर्ध्वमायन्नितिश्रुतेः इंद्रोपवनंतुदुःखमिश्रत्वात्संदिग्धनंदनत्वकमितिभावः॥ १७५॥ इंद्रोपवनेनसाम्यंस्पष्टयति यथैवे
ति यथास्वर्गिणांनंदनंवनंसुखहेतुस्तथाइदंद्वारंमोक्षंगच्छतामिति हिप्रसिद्धंश्रुतौमूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणानित्यादिगीतासुच॥ १७६॥एवंजी
वरूपेणपरमात्मनःशरीरेप्रवेशमभिधायतस्योपाध्यभिमानप्रयुक्तसंसारप्रदर्शकंतस्यत्रयइत्यादिस्वप्नाइत्यंतंवाक्यंव्याचष्टे पुरमित्यादिविप
श्चित्रिशद्भिः प्रसिद्धैर्नवभिर्नाभ्यामूर्धद्वारेणचएकादशद्वारंपुरंप्राप्यायमात्मेंद्रोयतोदेवराट्करणदेवप्रभुःआत्मवासार्थंत्रीन्प्रासादान्चकार
त्रीन्गणयति चक्षुष्येकमिति चक्षुरिंद्रियगोलकेप्रथमंद्वितीयंचित्तेचित्तस्थानेहृदयकमलदलेष्वितियावत् तृतीयंहृदयाब्जकेतदंतरित्य

द्वारेणानेननिर्गत्ययोगिनोर्चिषमेवहि ॥ संभवंतियतस्तेननांदनंस्यादिदंध्रुवम् ॥ १७५ ॥ यथैवस्वर्गिणांस्व
र्गेगच्छतांनंदनंवनम् ॥ सुखहेतुस्तथामुक्तौगच्छतामिदमेवहि ॥ १७६ ॥ पुरमेकादशद्वारंप्राप्येंद्रोदेवराडय
म् ॥ प्रासादानात्मवासार्थंतत्रत्रीन्सचकारह ॥ चक्षुष्येकंपरंचित्तेतृतीयंहृदयाब्जके ॥ १७७ ॥ त्रिष्वप्येतेषु
शयनंप्राप्येंद्रोजाययासह ॥ पश्यत्येषत्रिधास्वप्नानात्मज्ञानविवर्जितः ॥ १७८ ॥ यदाबाह्यार्थभोगार्थंकर्मा
दत्तेनिरंजनः ॥ अनादिमाययातस्मिन्कालेद्वेधाप्रजायते ॥ १७९ ॥

र्थः॥ १७७॥ त्रिष्वप्येतेष्विति एतेषुत्रिषुप्रासादेषुशयनमहंकारलक्षणांशय्यां शय्यामहंद्वादशमेकआह्नुरितिभागवतात् तांप्राप्येंद्रआत्मा
जाययास्वप्रतिबिंबरूपगर्भधारिण्याविज्ञानशक्तिरूपयाभोग्ययासहितोजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेनत्रिविधान्स्वप्नान्पश्यति ननुकथमेतेत्रयो
पिस्वप्नाअतआह आत्मज्ञानविवर्जितइति योहियथावत्पश्यतिसजाग्रदित्युच्यतेऽयंत्वात्मानमेवविस्मरन्कथंजाग्रदुच्येतअतोयदनेना
ज्ञाननिद्रागतेनदृश्यतेसस्वप्नएवेतिभावः ॥ १७८ ॥ तत्रजाग्रत्संज्ञंस्वप्नंप्रपंचयति यदेत्यादिना बाह्यार्थाःस्थूलभोग्यास्तेषांभोगार्थंभो
गनिमित्तभूतंकर्मधर्माधर्मरूपंवस्तुतोनिरंजनःशुद्धोपिअनादिमाययाऽज्ञानेनादत्तेऽध्यासादंगीकरोतितस्मिन्कालेजाग्रदवस्थासंज्ञेद्वेधाप्र
जायतेश्लोकोक्तप्रकारेण ॥ १७९ ॥

स्त्रीपुंसरूपइति भगवान्षड्गुणसंपन्नः ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीगनाइत्युक्तगुणसंपन्नः समष्टिरुपेणवैश्वानरउपास्योवामदक्षिणनेत्रयोःस्त्रीपुंसरूपोभोक्तृभोग्याकारस्तत्रदक्षिणनेत्रस्थंरूपमधिकप्रकाशबलवत्त्वाद्भोक्तापुमानितिविवक्षितः वामनेत्रस्थंतुतद्विपरीतत्वाद्भोग्यास्त्रीति [illegible]स्याइतिकूर्चब्राह्मणेस्पष्टम् पुरुषस्यसाक्षात्प्रकाश्याबुद्धिरेवेतिसाजायापदार्थतयाव्याख्यातेतिबोध्यम् एतादृशोभगवान्व्यष्टिरूपेणपरिच्छिन्नमात्मानंमन्यमानइंद्रियगणमधिष्ठायएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणभोगान्कर्मफलस्वीकारान्प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः भोगःसुखेस्त्र्यादिभृतावित्यमरः भृतिःस्वीकारः ॥ १८० ॥ तत्रनानाविधंबाह्यभोगंतावदाह जातोहमितिषड्भिः अहंयतोजातोऽयंमेजनकःपिताइयंमेजननीइमेभ्रातरइतिइदंपदान्वयोविपरिणामेनसर्वत्रबोध्यः शेषंस्पष्टम् ॥ १८१ ॥

स्त्रीपुंसरूपोभगवान्वामदक्षिणनेत्रयोः ॥ अधिष्ठायेंद्रियगणमेवंभोगान्प्रपद्यते॥ १८०॥ जातोहंजनकोयंमेजननीभ्रातरस्तथा॥भगिन्योबांधवाभृत्यादाराःपुत्राश्चपुत्रिकाः॥ १८१॥मित्राणिशत्रवस्तद्वदुदासीनानियामकाः॥ऋत्विजोगुरवस्तद्वत्स्त्रीपुंसौचनपुंसकं॥ १८२॥गृहाणिभूमयोधान्यंहिरण्यंपशवस्तथा ॥ वस्त्राण्याभरणंतद्वत्शय्यास्येनःसुशोभनम् ॥ अशोभनंचबहुलमल्पमाराच्चदूरगम् ॥ १८३॥ इमेशब्दाइमेस्पर्शा[illegible]गंधाइमेरसाः॥रूपाणिचतथेमानिवक्तव्यानितथैवहि॥आदेयानिचगम्यानित्यानंदाःसविसर्गकाः॥ १८४॥ सुखायैतेपरेचैवदुःखायेतिचमन्यते ॥ सुखंदुःखंतथैवैतदासीदस्तिभविष्यति॥ १८५॥ पुमानहं[illegible]पुंसकमथापिवा॥मनुष्योहंपशुर्वाहमहमस्मिजरायुजः॥स्वेदजोहंतथोद्भिज्जोत्वंडजोस्म्यथवापुनः॥ १८६॥

मित्राणीति मित्राणिउपकारिणः शत्रवोऽपकारिणः उभयविलक्षणाउदासीनाः नियामकामर्यादायांस्थापकाःपितृपाध्यायराजादयःऋत्विजोयागेवरणीयाः शेषंस्फुटम् ॥ १८२ ॥ एवंचेतनशरीरेषुभोगान्दर्शयित्वाजडेष्वाह गृहाणीति विशेषेणबं[illegible]भोगमाह ए[illegible]शोभनंरमणीयमेवमशोभनमिति अल्पंबहुलं आरात्समीपं शेषंस्पष्टम् ॥ १८३ ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियविषयभोगमाह इमेश[illegible]इति आदेयानिपाणिपादसाणि स्फुटम् ॥ १८४ ॥ यद्द्वारा विषयाबंधकास्तंभोगमाह सुखायैतेइति एतेसुखायसुखार्थाएवंदुःखायेति विषयफलभोगमाह सुखंदुःखमिति कालभोगमाह आसीदित्यादि ॥ १८५ ॥ एवंस्वामित्वाध्यासरूपंबाह्यभोगंसफलमभिधायधर्माध्यासविशिष्टतादात्म्याध्यासरूपंशरीरभोगमाह पुमानहमिति स्फुटम् ॥ १८६ ॥

अन्नजातामिति तद्वत्शरीरगानन्नजातांस्तत्तदाहारपरिणामभूतान्सर्वान्विशेषानात्मतयावेत्तिमन्यतेस्वयास्वाश्रितयामाययैवनवस्तुतःय तोऽनंतःत्रिविधपरिच्छेदशून्यः ॥१८७॥ शरीरधर्माध्यासंप्रपंचयति एवमित्यादिना बालोहंवृद्धोहमित्यहंशब्दस्यसर्वत्रसंबंधः बालत्ववृद्धत्वाभ्यांयुवत्वमपिउपलक्षितं पीडितोरुग्णः पुण्यात्माशास्त्रविहिताचरणवान् पापात्मानिषिद्धाचारः आचारःक्रियासाचशरीरधर्मः ॥ १८८ ॥ वर्णाश्रमाध्यासमाह एवंविप्रइति स्फुटम् ॥ १८९ ॥ अत्रापीति अत्रवर्णाश्रमाध्यासेसतितत्प्रयुक्तानवांतरजातितद्धर्मतत्तद्देशाचारान्बहुधादेहधर्मानात्मनिमन्यते इंद्रियधर्माध्यासंधर्म्यध्यासव्याप्यंदर्शयति एवमिति अहंसम्यग्दर्शीअहंमंददर्शीत्याद्याकारेण परकीयचित्तवर्तीद्रियाध्यासेहेतुंस्फुटयति काणोस्मीति यन्मनसाध्यायतितद्वाचावदतीतिश्रुतेर्वचनादध्यासोनुमेयइतिभावः ॥१९०॥

अन्नजातानन्तोऽन्यान्भेदांस्तद्वत्शरीरगान् ॥ सर्वानात्मतयावेत्तिशयानोमाययास्वया ॥ १८७ ॥ एवंबालस्तथावृद्धःपीडितोनीरुजोपिवा ॥ रूपीकुरूपीपुण्यात्मापापइत्यादिमन्यते ॥ १८८ ॥ एवंविप्रस्तथाराजा वैश्यःशूद्रोथवापिहि ॥एवंवटुर्गृहीतद्वद्वनीभिक्षुरथापिवा ॥ १८९ ॥ अत्रापिबहुधादेहधर्मानात्मनिमन्यते॥ एवमिंद्रियसाकल्यंवैकल्यंचापिमन्यते ॥ काणोस्मीत्यादिवचनैःप्रकटीकुरुतेभृशम् ॥ १९० ॥ एकंदेहंसमाश्रित्यतत्परंनाभिमन्यते ॥ अहमेतादृशोनान्योनान्येप्येतादृशाअहं ॥ १९१ ॥

ममदेहेंद्रियादितादात्म्याभिमानइतियदिकश्चिद्वदेत्तंप्रतिअपरिच्छिन्नमात्मानंपरिच्छिन्नतयामन्वानःकथमेवंब्रवीषीत्युत्तरंसूचयन्नाह एकमिति एकंकंचिद्देहंसमाश्रित्याभिमन्यतत्परंतस्माद्देहाद्भिन्नंनाभिमन्यतेऽभिमानविषयंनकरोति अनेनहिसर्वात्मास्मीतिसर्वत्राभिमानोविधेयः तदात्मानमेवावेत् अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतेः नकरोमिकिन्तुभेददृष्टिमेवकरोतीतिभावः भेददृष्टेराकारमभिनयति अहमेतादृश इति एतादृशइदृग्जात्यादिविशिष्टोहंनान्यएतद्भिन्नजात्यादिविशिष्टोनभवामिकिंतुतद्भिन्नएवेत्यर्थः एतादृशास्तत्तज्जात्यादिविशिष्टायेन्येतेऽहंनकिंतुतेमद्भिन्नाएवेतियावत् ॥ १९१ ॥

शुद्धात्मप्रतिपादकाहंशब्दएवदेहादौप्रयुज्यमानोऽहंगौरइत्यादिज्ञानानांभ्रमत्वमावेदयति परत्रपरशब्दप्रयोगस्यारोपव्याप्यत्वादित्याह अन्यइति तत्वतोवस्तुतः एकार्थाभ्यां एकःकेवलःसर्वांतरात्माअर्थोऽभिधेयःफलरूपंप्रयोजनंचययोरहंशब्दबोधयोस्तावेकार्थौताभ्यां अहमितिशब्दस्यशुद्धात्मैवाभिधेयःअहमित्याकारकबोधस्यचवृत्तिरूपस्यसएवफलमिवफलमितिएतादृशाभ्यामहंशब्दबोधाभ्यामयमात्मार्थत्वेनअन्यः ईदृशोपिअहंशब्दबोधयोर्भिन्नार्थंनानाविधंदेहादिरूपमर्थंमन्यतेतत्राहंशब्दंप्रयुंक्तेअहमितिअभिमन्यतेच यत आत्मबोधेनरहितः तथाचस्फुटमस्यभ्रांतत्वमितिभावः ॥ १९२॥ एवमात्मन्युपाधितादात्म्याध्यासप्रयुक्तंभेददर्शनमभिधायतत्प्रयुक्तंबासगोचरंभेददर्शनमाह पित्रादिकमिति इदंदेवदत्तमित्रादिसंज्ञंमेपितृमात्रादिकंनचेतरत्तद्भिन्नंतुमेपित्रादिकंनभवतीत्यर्थः तथेदंगृहादिकंमेमदीयंइतरत्तुन इदंदेवालयनदीतीरादिसर्वलोकस्यसाधारणमित्यादिभेदानुअज्ञाननिद्रासुप्तःस्वप्नवत्पश्यतीत्यर्थः ॥ १९३ ॥ अकारण

अन्योहंशब्दबोधाभ्यामेकार्थाभ्यांचतत्त्वतः ॥ भिन्नार्थमात्मबोधेनरहितःप्रतिपद्यते ॥ १९२॥ पित्रादिकमिदंमेस्यादिदंमेपिनचेतरत्॥ इदंसर्वस्यलोकस्यशयानइतिपश्यति ॥ १९३॥ अकारणंक्वचिच्छोकंहर्षंवा प्रतिपद्यते॥ क्षुत्पिपासेप्राणधर्मावात्मन्येवाभिमन्यते ॥ १९४॥ कामादिकान्मनोधर्मान्मत्वात्मन्येषतप्यते॥ असंगोनिर्गुणोऽनंतआनंदात्माचिदात्मकः ॥ १९५ ॥ भूतभौतिकजातंयस्तत्रनानाविधांधियम्॥ कुर्वाणोविविधंदुःखंसुखंवाप्रतिपद्यते॥ १९६॥

मिति अप्रशस्तमनिर्वचनीयंकारणंयस्यतत्तथा तदुक्तंमहाभारते हर्षस्थानसहस्राणिशोकस्थानशतानिच दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिन पंडितमिति प्राणतादात्म्याध्याससूचकंतद्धर्माध्यासमाह क्षुत्पिपासेइति ॥ १९४ ॥ मनसोपितमाह कामादिकानिति कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुत्युक्तान्धर्मानुआत्मनिमत्त्वातप्यते वस्तुतएषएतादृशइत्याह असंगइत्यादि ॥ १९५ ॥ भूतभौतिकजातमिति भूतानिआकाशादीनिभौतिकानिस्थावरादीनितेषांजातंसमूहस्तत्रनानाविधांइदंसमीचीनमिदमसमीचीनमित्याद्याकारांधियंकुर्वाणोविविधंसुखंदुःखंवाप्रतिआभिमुख्येनइहैवपद्यतेप्राप्नोति भेददर्शनमुख्यफलंतुजन्ममृतिप्रवाहः मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीतिश्रुतेरितिभावः ॥ १९६ ॥

व्यापारानिति द्वयात्मनांज्ञानकर्मसाधनत्वेनद्विविधानां शेषंस्पष्टम् ॥ १९७ ॥ एवंजाग्रद्ज्ञानानामध्यासत्वेव्याख्येयश्रुतौतत्रस्वप्नपद प्रयोगउपपन्नइत्याह ततइत्यादिभिस्त्रिभिः ततोजाग्रद्ज्ञानानामध्यासव्याप्तत्वात् नित्यंसदासच्चिदानंदरूपिणोनंतस्यचात्मनोयदिदंजाग रणंतत्स्वप्नएव कुतः स्वप्नलक्षणयोगतः प्रबोधाभावेसति मिथ्यावस्तुदर्शनंहिस्वप्नलक्षणंतदत्रापि वर्त्ततेआत्मबोधाभावाद्दृश्यमानस्यमिथ्या त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १९८ ॥ एतदेवस्फुटयति योयथेति यःकश्चित्यथावर्ततेसकलेंद्रियादिसामग्रीसंपन्नोपिवर्त्तमानश्चेत्यदिसएवतत्त्वंवस्तुया थात्म्यंनपश्यतिकिंतुविपरीतधियाऽऽविष्टोभवतितदाशयानइत्येवव्यवह्रियतेलोकेतदज्ञानंचस्वप्नइति तथाचविपरीतदर्शनंस्वप्नलक्षणं लब्धंतच्चप्रकृतेपीतिभावः ॥ १९९ ॥ तदेवाह आनंदात्मापीति तादृक्त्वात्विपरीतधियाविष्टत्वात् अतोजागरणंयत्स्वप्नइत्युच्यतेतदिंद्रिया

व्यापारान्विविधांस्तेपामिंद्रियाणांद्वयात्मनाम् ॥ भूतानांभौतिकानांचस्वात्मन्येवाभिमन्यते ॥ १९७ ॥ ततोजागरणंस्वप्नःसच्चिदानंदरूपिणः ॥ अनंतस्यात्मनोनित्यंस्वप्नलक्षणयोगतः ॥ १९८ ॥ योयथावर्ततेलोकेसचेत्तत्त्वंनपश्यति ॥ विपरीतधियाविष्टःसशयानइतीरितः ॥ १९९ ॥ आनंदात्मापितादृक्त्वाच्छयानइति कथ्यते ॥ करणानांनोपरमात्स्वप्नोजागरणंभवेत् ॥ २०० ॥ एवंजागरणेस्वप्नान्द्रष्ट्वाबहुविधान्विभुः ॥ इंद्राणीसहितःश्रीमान्मनःप्रासादमाविशत् ॥ २०१ ॥ अनंतभवसंभूतवासनावासितंमनः ॥ तत्तत्कर्मानुसारेणस्वात्मानंदर्शयत्सदा ॥ २०२ ॥

णामुपरमात्इंद्रियोपरमसाधर्म्येणनकिंतुविपरीतदर्शनलक्षणंसाधर्म्यमादायैवेतिभावः ॥ २०० ॥ एवंजाग्रदवस्थांमिथ्यारूपांप्रपंच्यस्व प्नावस्थांप्रपंचयति एवंजागरणइत्यादिनवभिः मनःप्रासादमुक्तलक्षणंद्वितीयं व्याख्यातमन्यत् ॥ २०१ ॥ तत्रोक्तलक्षणेंद्रेंद्राण्योःपुरतो मनोनटवन्नानारूपाणिदर्शयतीत्याह अनंतेति मनःस्वात्मानंस्वकीयंनानाविधंरूपंतत्तत्कर्मानुसारेणदर्शयद्वर्ततेइतिशेषः ज्ञानाकारेण विषयाकारेणचपरिणमतइतियावत् तस्यएतादृशनिर्माणसामर्थ्यसूचकंविशेषणमनंतेति अनंतभवेषुजन्मसुसंभूताज्ञानकर्मवासनाभिर्वासितंसंस्कृतं नकेवलंस्वप्नावस्थायामेवमनःस्वात्मदर्शकंकिंतुजाग्रत्यपीत्याह सदेतिउक्तमेतत् यदात्मनःसाक्षाद्भोग्यंमनएवान्यत्तुत द्वारेति ॥ २०२ ॥

प्रसिद्धजाग्रतः स्वप्नावस्थायाविशेषमाह ज्ञानेति ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियरहितः सवासनः जाग्रद्वासनाविशिष्टः मानसंमनःप्रयुक्तंवासनाचित्रं वासनाकार्यंचित्रमद्भुतंकूर्चंब्राह्मणेप्रविविक्ततरपदेनोक्तंनाड्यां पश्यतिकर्मगः स्वप्नभोगप्रदकर्मविशिष्टइत्यर्थः अत्रमतद्वयंबोध्यं मनएव स्वप्ने विषयतज्ज्ञानाकारेणपरिणमतइत्येकं द्वितीयंत्वज्ञानंतत्तदाकारेणपरिणमतेमनोनिष्ठवासनाअनुसृत्यइत्येतावान्मनसउपयोगः आत्मातुभासकएवेति किंचकर्तृत्वभोक्तृत्वोपाधिर्बुद्धिरिंद्राणीत्वेनकरणंमनस्तुनटत्वेनेहविवक्ष्यतेइत्यपिध्येयम् देवपदेनचसएवसमष्टिरूपेणहिरण्यगर्भोव्यष्टिरूपेणतुतैजसइतिसूचितम् ॥ २०३ ॥ उपरतेंद्रियत्वंजाग्रतोविशेषमभिधायविशेषांतरमपिदर्शयति तत्रात्मनीति तत्रस्वप्नावस्थायांनियतंघटोघटएवनपटइत्येवंस्वरूपनियमःसिंहोवनएवेत्यादिदेशनियमःसूर्यदर्शनंदिनएवेत्यादिःकालनियमोमृदएवघटइत्यादिनिमित्तनियमएतादृशनियमविशिष्टंयथाभवतितथास्वात्मनिदृश्येपुरोवर्तिनिचभावान्नपश्यतिकिंत्वनियतमेवेत्यर्थः तत्र

ज्ञानकर्मेंद्रियैःशून्यस्तत्रदेवःसवासनः॥ मानसंवासनाचित्रंविलोकयतिकर्मगः॥ २०३॥ तत्रात्मनितथा दृश्येनियतंनैवपश्यति॥ तत्रदृश्योगजःक्वापितरुर्भवतितत्क्षणात्॥ २०४॥ तरुश्चपर्वतःक्वापिपर्वतश्चक्वचित्तृणम्॥ एवंद्रष्टाक्वचिद्विप्रःशूद्रोभवतितत्क्षणात्॥ २०५॥ क्वचित्पशुःक्वचिद्देवोमहाराजःक्वचित्क्षणात्॥ देशकालादिनियमोनात्रकश्चिद्विविद्यते॥ २०६॥ नाडीनांविवरेस्वल्पेपश्यत्येषमहोदधिं॥ मेरुंचाप्यथवासप्तद्वीपामेतांवसुंधरां॥ २०७॥ रात्रौचशयनेपश्येद्वासरंसदिवाकरम्॥ क्वचिच्चभारतेवर्षेचंद्रार्कौनापिभक्षयेत्॥ अनेनैवशरीरेणसंकल्पात्कुरुतेरथं॥ २०८॥

तावद्दृश्येनियमाभावंप्रपंचयति तत्रदृश्यइति स्फुटम् ॥ २०४ ॥ तरुरिति आत्मस्वरूपेनियमाभावंदर्शयति एवमिति ॥ २०५ ॥ क्वचित्पशुरिति नियमांतराभावंदर्शयितुंप्रतिजानीते देशेति ॥ २०६ ॥ देशनियमाभावंस्फुटयति नाडीनामिति स्वप्नवहानांनाडीनांसूक्ष्माणामंतस्तिष्ठंस्तत्रैवमहोदध्यादीन्निर्विकल्पेनपश्यति तथाचक्वदेशनियमइति ॥ २०७ ॥ कालनियमाभावंदर्शयति रात्रौचेति शयनेशय्यायांस्थितइतिशेषः निमित्तनियमाभावमाह क्वचिच्चेति भारतेवर्षेखंडेस्थितःसन्ननेनैवशरीरेणचंद्रार्कौनापिपुरुषोपिभक्षयेत् भक्षणनिमित्तंहिभक्ष्यस्यसंनिहितत्वमुखापेक्षयास्वल्पत्वंचभोक्तुःसामर्थ्यंचतत्सर्वमत्रनास्तीतिस्फुटम् अन्यदुदाहरणमाह संकल्पादिति रथस्यसाधनंतक्षकाष्ठवास्यादितदनपेक्ष्यसंकल्पमात्राद्रथंकुरुते अथरथानित्यादिश्रुतेः तथाचक्वनियमइतिभावः ॥ २०८ ॥

अस्यश्रुतिगतस्वप्नपदविवक्षितंमिथ्यात्वंदर्शयति अतोनास्यति वेदवादिभिःस्वप्नावस्थाप्रतिपादकश्रुतितात्पर्यविद्भिःसूत्रकारादिभिः त थाचसूत्रं मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति मायामात्रंनत्वत्रपरमार्थगंधोपि देशकालादिनियमःकार्त्स्न्यंतेनकार्त्स्न्येनेति भाष्योक्तसूत्रपदार्थः॥२०९॥अथतृतीयंस्वप्नंसुषुप्तावस्थारूपमाहत्रिभिः इंद्रइति एनंस्वप्नं अविलोक्यवेति जाग्रदनंतरंस्वप्नंविलोक्यैवसु षुप्तिरितिनियमादर्शनादितिभावः हार्दंहृदवच्छिन्नाकाशरूपंतृतीयंप्रासादमिति ॥ २१० ॥ तत्रेति तत्रहृदयाकाशेएनामिंद्राणींभोग्य रूपांसंपरिष्वज्यानयासहगताभेदःप्राप्ताभेदोभवतीतिशेषः तत्रभोक्तृभोग्यभावोनभासतेइतिभावः नन्वज्ञानरूपंभोग्यंतत्रास्त्येवेत्यतआ ह मायेति जवनिकावत्स्वकार्यवर्गाच्छादिकांमायांसमष्टिव्यष्टिरूपांपश्यन्नपिसाक्षिणमंतराज्ञामसित्यनुपपत्तेर्नकिंचिदवेदिषमितिप

अतोनास्यविनामायांकारणंलभ्यतेक्वचित्॥ स्वप्नोमायामयस्तेनकथ्यतेवेदवादिभिः॥ २०९ ॥ इंद्रएनंवि लोक्यैवक्वचित्तमविलोक्यवा ॥ इंद्राण्यासहितःशीघ्रंहार्दंप्रासादमाव्रजत् ॥ २१० ॥ तत्रैनांसंपरिष्वज्यग ताभेदोऽनयासह ॥ मायाजवनिकांपश्यंस्तामप्येषनपश्यति ॥ नैवात्मानंचिदानंदंविशेषज्ञानशून्यतः ॥ ॥ २११ ॥ आत्मनोनवलोकेनस्वरूपाज्ञानसत्वतः॥ अविद्यायाश्चसत्त्वेनस्वप्नएषोपिकीर्तितः ॥ २१२ ॥

रामर्शानुपपत्तेश्चसंभाव्यदर्शनोपिस्फुटंनपश्यति अतोभोक्तृभोग्ययोरेकीभावस्तत्रोक्तइतिभावः समष्टिरूपेणेश्वरोव्यष्टिरूपेणप्राज्ञइत्य पिबोध्यम् ननुमायाजवनिकायाःस्फुटत्वाभावेप्रतिबंधकाभावात्स्वरूपंजानीयात्तथाचसुषुप्तिमात्रेणमोक्षापत्तिरतआह नैवात्मानमि ति तत्रहेतुः विशेषेति तथाचप्रतिबंधकाभावेपिशास्त्राचार्यादिसामग्र्यभावान्नस्वरूपप्रमेतिभावः ॥ २११ ॥ श्रुत्युक्तस्वप्नपदमत्रापिसंग मयति आत्मनइति स्वरूपाज्ञानसत्वहेतोःआत्मनोनवलोकेनाप्रबोधेनास्फुटायाअविद्यायाश्चमिथ्याभूतायाःसाक्षिभास्यायाःसत्त्वेनए षोपिस्वप्नःसुषुप्तिरपिस्वप्नःश्रुतौकीर्तितः प्रबोधाभावेसतिमिथ्यावस्तुदर्शनंस्वप्नइतिलक्षणयोगादितिभावः ॥ २१२ ॥

एवमध्यारोपपरंश्रुतिग्रंथंव्याख्यायापवादपरंसजातइत्यादिवावदिषदित्यंतंव्याचष्टे त्रिस्वमइत्यादिसप्रतिश्लोकैः तत्रतावत्श्रुतिगतसइ
तिपदार्थभूतंपूर्वोक्तमनूद्यविचारमवतारयति त्रयोजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपाउक्तलक्षणाःस्वप्नाःयस्यसतथात्रयोगृहाश्चक्षुर्हृदयकमलतदंत
राकाशरूपावक्ष्यमाणाःपितृशरीरंमातृशरीरंपुनःपितृशरीरमित्याकारावायस्यसतथा एवमहंममाभिमानप्रयुक्तनानादुःखप्रहारैरपिप्रबो
धमलभमानः देवोद्योतनात्मकः जातपदार्थमाह जनिंगतइति ननुकूटस्थनित्यस्यकीदृशंजन्मेत्यतआह अहंममाभिमानीति निर्विशेष
प्रकाशरूपस्याहमित्याद्यभिमानएवोत्पत्तिरितिभावः तथाचमैत्रेयीब्राह्मणेप्युक्तंसएषभूतेभ्यःसमुत्थायेति ननुदेवस्यकथमभिमानल
क्षणाप्युत्पत्तिरतउक्तंद्वारेत्यादि तथाचययामाययाव्यापकस्यप्रवेशःप्रयुक्तस्तयैवाभिमानोपीतिकिमनुपपन्नमितिभावः सएवंचिरंप्र
सुप्तःकृपावशेनगुरुणाकर्णेवेदांतमहाभेर्याप्रबोधायताड्यमानायांप्रबुध्यमानःसन्इदंवक्ष्यमाणंऐक्षतआलोचनंकृतवानित्यर्थः॥२१३॥
आलोचनस्वरूपमाह अहंजातइत्यादिना येभ्यस्तानीतिचअध्याहार्यं तथाचयेभ्योहंजातोविशेषरूपेणप्रादुर्भूतस्तानीमानिभूतानि

त्रिस्वप्नस्त्रिगृहोदेवएवंद्वारवतीस्थितः॥ अहंममाभिमानीसऐक्षतेदंजनिंगतः॥ २१३॥ अहंजातइमानीह
भूतानिविविधानिच॥ जडान्यजडरूपाणिभोक्तृभोग्यस्वरूपतः॥२१४॥ आकाशादीनिभोग्यानिस्थावरैर्जं
गमैरपि॥ स्थावराणांजंगमानांभोक्तृतानियतानहि॥२१५॥ जलदानादिभिर्भोग्याःस्थावरैर्जंगमायतः॥
स्थावराणांहिभोग्यत्वंप्रसिद्धंजंगमैर्नृणां॥ २१६॥

पंचाकाशादीनिममषष्ठस्योपाधिभूतानिचजातानिसंति कीदृशानि विविधानिशरीराद्यवांतरभेदेनविविधानि संक्षेपतस्तुद्विविधानिइत्य
तआह जडानीति भोक्तृभोग्यस्वरूपतः तृतीयार्थेतसिः भोग्येनरूपेणजडानिभोक्तृरूपेणचाजडानीत्यर्थः आत्मनिवस्तुतोभोक्तृत्वस्या
संभवात्तदुपाधौप्रक्षिप्यैवमुक्तं तच्चभोक्तृत्वंभूतेभ्योजीर्णान्यासवत्तेषांसत्तयासहोपादीयमानमात्मनोद्वितीयत्वंसाधयिष्यतीत्याशयः
॥ २१४ ॥ भूतानांभोग्यभोक्तृरूपतांस्फुटयतिद्वाभ्यां आकाशादीनीति तत्राकाशादीनिबाह्यरूपाणिस्थावरजंगमकर्तृकभोगकर्मतयैव
प्रसिद्धानि स्थावरजंगमानांपरस्परंयोभोक्तृभोग्यभावःसनियतोनकिंतुकदाचित्स्थावराभोक्तारःजंगमाभोग्याःकदाचित्जंगमाभोक्ता
रःस्थावराभोग्याइत्यर्थः उपकार्यत्वंभोक्तृत्वमुपकारकत्वंचभोग्यत्वमिहविवक्षितम्॥ २१५॥ एतदेवाह जलदानादिरिभिति जलदाना
दिभिर्जलप्रसेकरक्षणादिभिरुपकुर्वंतोजंगमाःस्थावरैर्वृक्षादिभिर्भोग्याःछायाकाष्ठादिभिरुपकुर्वंतःस्थावराश्चजंगमैर्मनुष्यादिभिरितिप्र
सिद्धमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

एवंभोक्तृतयाभोग्यतयाचप्रपंचस्यवर्गद्वैविध्यमुपपाद्यतद्रूपद्वयमपिविचार्यमाणंमत्स्वरूपेपर्यवस्यत्पृथक्सत्तालक्षणं प्रपंचस्यस्वातंत्र्यमादायममाद्वितीयत्वंबोधयतीत्याह भोक्तृतेत्यादित्रिभिः भोक्तृताहिभुजिधात्वर्थभोगाश्रयताभोगश्चोपकारसाधनत्वेनज्ञानं यथाराजोपकरणानिभुंक्ते तान्युपकारसाधनत्वेनसाक्षात्कुरुतेइत्यर्थः बुद्धिवृत्तिपर्यंतंसर्वंचेतनस्योपकरणमेवाभिव्यक्तिलक्षणोपकारसाधनत्वात् अभिव्यक्तचेतनस्वरूपंतुभोक्तृभोग्यभावाभ्यांवर्जितमेव सुखदुःखसाक्षात्कारोभोगइतिलौकिकवाक्यस्याप्यत्रैवार्थेपर्यवसानं सुखदुःखतक्रियायामितिधातोरचूप्रत्ययेनसुखादिसाधानत्वेनसाक्षात्कारइत्यर्थलाभात् भोग्यतातुतादृशज्ञानविषयत्वं विषयताचचित्तादात्म्यरूपा यथाघटोज्ञातइत्यस्यघटाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्याभिन्नसत्ताकइत्यर्थः एवंचविषयतापिकल्पितत्वमंतरानोपपद्यतेइत्याशयेनायंपंथः पदार्थस्तुभोक्तृताउक्तलक्षणाजडस्यावरणरूपस्यविरोधान्नोपपद्यते भुजेर्भुजिधात्वर्थरूपायाःक्रियायाःकर्तृत्वंस्वातंत्र्यलक्षणंयतोनोपपद्यतेनसंभवतीति ॥२१७॥ उक्तमिति अचेतनानांव्यापारेस्वातंत्र्यंनास्तिकुत्रचिदित्यादिग्रंथेनेतिशेषः तर्हिभोग्यत्वमेवा

भोक्तृताजडरूपस्यसर्वथानोपपद्यते ॥ भुजेःक्रियायाःकर्तृत्वंनजडस्योपपद्यते ॥ २१७॥ उक्तमेतन्मयैवादौ कुतस्तस्याःफलस्यहि ॥ भुजेःफलंप्रकाशःस्यात्प्रकाशोहंनचेतरः ॥ इतरस्यप्रकाशत्वंमद्योगादितिचोदितम् ॥२१८॥ तस्मादहंप्रकाशःस्यांसर्वेषामिहदेहिनाम् ॥ मयानरहितंकिंचित्स्वतंत्रंवचनंवदेत् ॥ २१९॥

स्तुइत्यतआह कुतइत्यादि तस्याभुजेर्वृत्तिरूपायाःफलस्याभिव्यक्तचैतन्यरूपस्यतादात्म्यरूपमाश्रयत्वमितिशेषः कुतःकथंसंभवेत्कथमपीत्यर्थः अघटितघटनापटीयसीविचारासहाचमायापूर्वसंबंधोपपादिकाआसीत्साचविचारकालेपलायितेतिभावः एतदेवस्फुटयति भुजेरिति भुजेरंतःकरणवृत्तिरूपायाःफलमिवफलंप्रकाशश्चैतन्यरूपःसचाहमेव तमेवभांतमित्यादिश्रुतेः यथाप्रकाशयत्येकइत्यादिस्मृतेश्च नन्वंतःकरणस्यवृत्तिरपिप्रकाशइतिचेद्दत्तोत्तरमेतदित्याह इतरस्येति बुद्धेर्यद्यपिसार्वज्ञ्यमित्यत्रोक्तंस्पष्टीकृतमित्यर्थः ॥२१८॥ फलितंदर्शयन्नुवावदिषदित्यंतंवाक्यमर्थतोव्याचष्टे तस्मादिति सर्वेषांदेहिनांसमष्टिव्यष्टिरूपाणामहमेकःप्रकाशः सर्वंचदृश्यमुत्पन्नंमदधीनं तथाचेहप्रपंचोकिंमद्भिन्नंवावदिषत् लेट् वदेत् महाराजसभायांसभास्थवत्स्वतंत्रंवाक्यमप्युच्चारयेदित्यर्थकंवाक्यंव्याख्यातमितिभवः ॥ २१९ ॥

अस्यवाक्यस्यमद्भिन्नंकिंचिद्दीपकश्चिदर्पिकिंवदेत्निरूपयितुंशक्नुयादपितुनतस्यानिर्वचनीयत्वादित्यर्थोपिसंभवतितंविस्तरेणवक्तुमुप
क्रमते अप्यनंतेइत्यादिना अपिनाअर्थांतरमप्युच्यतेइत्यर्थः मयिशोधिताहमर्थेनंतेत्रिविधपरिच्छेदहीनेसर्वःप्रपंचःभोक्तृभोग्यरूपो
मदज्ञानप्रयुक्तत्वाद्रज्जुसर्पवत्कल्पितइतिशेषः तथाचतस्यभिन्नत्वेनप्रतिपादनंदुःशकमितिभावः ॥ २२० ॥ संग्रहेणोक्तमनिर्वचनी
यत्वंविस्तरेणापिस्फुटयति अध्यस्तेइत्यादिना अध्यस्तेप्रपंचेश्रुतिवचनादभ्युपगतेपितस्यस्वरूपादिकमपिविचार्यंअसंभावनावारणाय
यथाश्रुत्याचार्याभ्यांबलेनाहंस्वीकारितइत्यनुतापोमाभूदितिभावः किंप्रपंचोनामरूपक्रियाणांसमुदायरूपोवात्रयंवा इदंनामरूपंकर्म
चेतिश्रुतेः किंवाप्रत्येकरूपः तत्रनाद्यइत्याह नामेत्यादि॥२२१॥तत्रसर्किंतेभ्योविभिन्नःस्यादित्यादिनापूर्वमुक्तंदूषणगणंहेतुतयास्मारय
ति समुदायइति समुदायिभ्योभिन्नत्वपक्षेऽदर्शनं अभिन्नत्वपक्षेप्रत्येकंसमुदायव्यवहारापत्तिरित्यादिदूषणमुक्तं अत्रनामादिसमुदायप

अप्यनंतेमयिसदाभोक्तृभोग्यस्वरूपधृक् ॥ मदज्ञानसमुत्थत्वात्प्रपंचोरज्जुसर्पवत्॥ २२० ॥ अध्यस्तेपिच कोनामप्रपंचइतिचिंत्यतां ॥ नामरूपक्रियाणांहिसमुदायात्मकोनच ॥ २२१ ॥ समुदायोनभिन्नःस्यान्ना प्यभिन्नइतीरितम्॥ समुदायिभ्यएतद्धिपुनरत्रविचिंत्यताम्॥ २२२॥ नामरूपक्रियाःकिंस्युर्नामरूपक्रिया त्मिकाः॥ अतद्रूपेऽप्रपंचत्वंतासामेवप्रसज्यते॥ २२३॥ तद्रूपत्वेपिकिंस्वित्स्यात्तासांप्रत्येकमेवहि॥ आत्म कत्वमथापिस्यादेकैकंचैकरूपकम्॥ २२४॥

क्षएवपुनर्विचिंत्यतांवक्ष्यमाणविधयाविकल्पांतरंक्रियतामित्यर्थः ॥ २२२ ॥ विकल्पाकारमभिनयति नामरूपक्रियाइति नामवा
क्कार्यरूपमिंद्रियगोचरःक्रियापूर्वापरीभूतात्मिकाताःनामरूपक्रियाःसमुदायोयासांप्रपंचउच्यते किमेताअपिनामरूपक्रियात्मिकाउत
नेति किंशब्दस्यविकल्पेकिंकिमुतचेतिकोशाद्विकल्पार्थकत्वेननिषेधपक्षोऽप्यात्दतः अल्पदूषणकत्वादन्त्यपक्षंतावन्निराचष्टे अतद्रूपइ
ति भावप्रधानोनिर्देशः तथाचनामरूपक्रियाणामतद्रूपत्वेनामरूपक्रियात्मकत्वाभावेतासामप्रपंचत्वंप्रपंचबाह्यत्वंप्रसज्यते तथाचप्रपंच
रूपाणांप्रपंचबाह्यत्वेव्याघातःश्रुतिविरोधश्चेतिभावः ॥ २२३ ॥ अथाद्यपक्षंदूषयितुंविकल्पयति तद्रूपत्वेपीति नामरूपक्रियाणांतद्रूपत्वे
नामादिरूपत्वेस्वीकृतेपीदंवक्तव्यंकितासांनामरूपक्रियाणांप्रत्येकंत्रयात्मकत्वंनामरूपक्रियासमुदायरूपत्वंकिंवाएकैकमेकरूपंकिंनाम
नामात्मकमेवरूपंरूपात्मकमेवक्रियाक्रियात्मिकैवेत्यर्थः ॥ २२४ ॥

प्रत्येकंत्रयात्मकत्वपक्षेदोषानाह आद्येइति आद्यपक्षेऽदर्शनंप्रत्येकंत्रिस्वरूपताऽनुभवाभावःएकंप्रथमंदूषणंगृहाणेतिशेषः नहिनामनामा त्मकंरूपात्मकंक्रियात्मकंचदृश्यतेइत्यर्थः द्वितीयमाह अनवस्थादिचापरंदूषणमिति अनवस्थाआदिःकारणंप्रयोजकंयस्यदूषणद्वंद्वस्य तद्दूषणद्वंद्वमपरंद्वितीयंदूषणमित्यर्थः अयंभावः तादात्म्यंद्विविधंसमवायस्थानेऽभिषिक्तमितरच्च तत्राद्येभेदःकल्पितोऽभेदोवास्तवइत्युक्तं द्वितीयेतुदूरस्थवृक्षादौप्रसिद्धेभेदोवास्तवोऽभेदस्तुकल्पितइतिविशेषः तथाचवाचिस्थितस्यनाम्नोयथाघटेनतादात्म्येभेदोवास्तवस्तद्वदत्र नाम्निनामतादात्म्याभ्युपगमेउद्देश्यनाम्नःसकाशाद्विधेयनाम्नोभेदांगीकारेतेनापिनाम्नानामतादात्म्यवताभवितव्यमितितत्रान्यन्नामत त्रान्यदित्यनवस्था एवंरूपक्रिययोःपरैर्भिन्नत्वेनस्वीकृतयोस्तादात्म्येपि नन्वनवस्थायामिष्टापत्तिरितिचेत्तर्हिउत्तरोत्तरागंतुकनाम्नैवना मप्रयुक्तव्यवहारेसिद्धेपूर्वपूर्वनाम्नोवैयर्थ्यरूपोलोपएकंदूषणमनेकनामविशिष्टेघटेकेननाम्नाऽयंव्यवहारोजनितइतिविनिगमनाभावो द्वितीयं एकत्रानंतनामावगाहिप्रमाणाभावस्तृतीयमप्यापद्येतेति तथाचोक्तंखंडनकृद्भिः प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् अ

आद्येऽदर्शनमेवैकमनवस्थादिचापरम् ॥ दूषणंमूलहीनंचकल्पनंमानहानतः॥ २२५॥ एकैकात्मकतायां स्यादिदमेवहिदूषणम् ॥ नियमोऽनियमोवापिनशक्योवक्तुमंजसा॥ २२६॥ अपिकिंनामकिंरूपंकाक्रिये यमिहोच्यते॥ शब्दोनामेतिचेत्स्यात्सकोयमित्येवरूप्यताम्॥ २२७॥

नवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्यात्रिदोषतेति तृतीयंदूषणमाह मूलहीनंकल्पनमिति प्रत्येकंनामादित्रितयात्मकमितितेकल्पनंमूलहीनं कुतो मानहानतः मानैरस्यार्थस्यत्यागादुपेक्षणादितियावत् नह्यत्रप्रत्यक्षादिनवाश्रुतिः साहीदंविश्वंत्रयात्मकमित्येतावदाह नतुप्रत्येकंत्रयात्म कमितिवक्तुंशक्यंयावद्वचनंवाचनिकमितिन्यायादितिभावः ॥ २२५ ॥एकैकात्मकमितिद्वितीयेप्युक्तविधमनवस्थादिदूषणमतिदिशति एकैकात्मतायामिति व्याख्यातप्रायम् किंचनामनामात्मकमेवेतिनियमोवक्तुमशक्यः तस्यश्रोत्रविषयत्वेनरूपत्वस्यापिसंभवात्पूर्वापरी भूततयाक्रियात्मकत्वस्याप्युपपत्तेः अनियमोपिवक्तुमनुचितः नामत्वेनैवव्यवह्रियमाणत्वादित्याह नियमइति एतेनैवप्रपंचोनामादि त्रयसमुदायात्मकोनवेतिविकल्पेंऽत्याकोटिरपिसमाहितादृष्टव्या॥ २२६॥ अथनामादीनामेवदुर्निरूपत्वात्तत्समुदायादिरूपत्वंप्रपंचस्यदु र्निरूपमित्याह अपिकिंनामेति स्पष्टम् तत्रनामविचारयति शब्दइति शब्दोनामस्यादितिचेत्सोयंशब्दएवकइतिरूप्यतामित्यन्वयः रू प्यतांरूपवान्लक्षणवान्क्रियतांतस्यलक्षणंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ २२७ ॥

एवंपृष्टेप्रतिवाद्युक्तलक्षणनिरसनपूर्वकंशब्दात्मकनामानिर्वचनीयत्वंसाधयति स्वस्मिन्नित्यादिसार्धपंचभिः स्वस्मिन्विषयेस्वबुद्धिजनकः स्वपदाभ्यांशब्दोग्राह्यः बुद्धिपदेनचज्ञानं तयोर्विषयतासंबंधेनयोजनकःकारणंसशब्दः दृश्यतेहिउत्पन्नःशब्दः अयंशब्दइत्याकारकशब्दबुद्धीजनयन् यथाघटःस्वविषयकेघटइत्याकारकेशब्दबुद्धीजनयतितद्वत् शब्दस्यसविषयकत्वंयाचितमंडनन्यायेनज्ञानद्वारेत्यन्यत् तथाचस्वविषयकशब्दबुद्धिजनकत्वंशब्दलक्षणमितिचेत्तर्हिवंध्यासुतादावलीकेऽतिव्याप्तिरित्याह वंध्यासुतोपिसइति असतोवंध्यासुतादेर्द्धर्मांतरानभ्युपगमेपिअननुभावकानुपाख्यादिशब्दवृत्तिविषयत्वंविकल्पज्ञानविषयत्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वंचेत्येतेधर्मास्तांत्रिकैरभ्युपगम्यंतएवेत्युक्तमद्वैतसिद्धिव्याख्यानेमिथ्यात्वनिरुक्तौब्रह्मानंदैः मूलकारैरपीदंवक्ष्यतेशब्दबुद्धीअसत्वेपीतिश्लोकेन तथाचविषयतासंबंधेनवंध्यासुतइत्याकारकशब्दबुद्धीस्वस्मिन्जनयति वंध्यासुतेऽतिव्याप्तिरितिलक्षणांतरंशंकते अर्थेति सदर्थविषयकज्ञानहेतुत्वंशब्दत्वं नाऽलीकेऽतिव्याप्तिः तस्यासत्वादिति अस्यलक्षणस्यध्वनिरूपेशब्देऽर्थविषयकबोधाजनकेअव्याप्तिमाह नध्वनिस्तथेति अत्र

स्वस्मिन्स्वबुद्धिजनकःसचेद्वंध्यासुतोपिसः ॥ अर्थविज्ञानजनकश्चेदसौनध्वनिस्तथा ॥ २२८ ॥ वर्णात्मकोपिनियतःसर्वेषांज्ञानकारणम् ॥ नासौयतोनजनयेद्बधिरादौधियंक्वचित् ॥ २२९ ॥ नचेंद्रियस्यसंबंधात् ज्ञानहेतुरितीरिते ॥ स्वस्तितस्मैभवेद्यस्मात्धूमोप्येवंनृणामिह ॥ १३० ॥

लक्षणेदोषांतरसंभवेपिपुरःस्फूर्तिकत्वेनप्राधान्याद्व्याप्तिरेवोक्तेतिध्येयम् ॥ २२८ ॥ ननुवर्णतादात्म्येनार्थबोधजनकत्वंशब्दलक्षणमस्तु अस्यनध्वनावव्याप्तिः ध्वनेरपिवर्णव्यंजकस्यमीमांसकमतेवर्णतादात्म्यात्यथाजातिव्यंजकव्यक्तेर्जात्यातादात्म्यंतद्वदित्याशंक्यकिमुक्तविधयासर्वेषांबोधजनकत्वंलक्षणंकिवायदीयेंद्रियेणसंबंधस्तंप्रत्येवेतिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह वर्णात्मकइति असौशब्दोवर्णात्मकोपिनियतःनियमविशिष्टःसन्सर्वेषांज्ञानकारणंनभवतियतःक्वचिद्बधिरादौधियंनजनयेदित्यन्वयः आदिपदेनसुप्तमूर्च्छितप्रमत्तरुग्णपरिग्रहः॥ २२९ ॥ द्वितीयमनूद्यातिव्याप्त्यादूषयति नचेंद्रियस्येति वर्णात्मकत्वेसतींद्रियसंबंधाद्ज्ञानहेतुःशब्दःइतित्वयालक्षणेईरितेसत्यपितस्मैशब्दायस्वस्तिखंडनभयात्संरक्षणंनचभवेदित्यन्वयः कुतोयतोधूमोप्येवंस्ववाचकेशब्दतादात्म्यवत्वेसत्येवसतींद्रियसंबंधान्नृणांवन्ह्यादिज्ञानहेतुः तथाचतत्रातिव्याप्तिरितिभावः ॥ २३० ॥

नन्विंद्रियपदेनश्रोत्रमेवविवक्षितमतोनधूमेऽतिव्याप्तिरित्याशंक्यतथापिशब्दत्वजातावतिव्याप्तिरित्याह नचश्रोत्रस्येति श्रोत्रस्यसंबंधो याह्यत्वरूपोविशेषःधूमादिनिष्ठेंद्रियसंबंधाद्विलक्षणः तस्यशब्दसंरक्षणस्यकारणंप्रयोजकंनचसंभवति तत्रहेतुः तस्मिन्नित्यादि हियस्मा त्तस्मिन्शब्देनुगतेसर्वत्रतादात्म्यसंबंधेनवर्त्तमानेधर्मेजातिरूपेपिअसौविशेषोस्तिकीदृशः अवारितःकेनापिरोद्धुमशक्यः तथाचस्फुटाऽ तिव्याप्तिरितिभावः अत्रयद्यपिगुणपदनिवेशेजातावतिव्याप्तिर्नसंभवतितथापिगुणत्वानिर्वचनीयत्वस्याकाशनिर्वचनप्रसंगेवक्ष्यमाण त्वात्श्रोत्रग्राह्यत्वांशोदूषितइतिध्येयम्॥२३१॥ ननुजातिव्यक्त्योस्तादात्म्याज्जातेरपिनामत्वमस्त्वितीष्टापत्तिमाशंक्याह अस्यतत्वेइति अस्यानुगतधर्मस्यजातिरूपस्यतत्वेशब्दात्मकनामत्वेस्वीकृतेसतितस्यशब्दस्यरूपंस्वरूपंरूपत्वंरूपभावमाप्नुयात् इंद्रियग्राह्यत्वेनहिजा त्यादिकंरूपत्वेनश्रुतौविवक्षितम् अधुनाशब्दनिष्ठजातेरपिनामत्वाभ्युपगमेनामरूपयोर्भेदव्यवहारलोपापत्तिरितिभावः ननुजातिरनुग

नचश्रोत्रस्यसंबंधोविशेषस्तस्यकारणम्॥ तस्मिन्ननुगतेधर्मेप्यस्यसावप्यवारितः ॥ २३१ ॥ अस्यतत्त्वे ध्रुवंतस्यरूपंरूपत्वमाप्नुयात्॥ यथाककारेकत्वंस्यात्शब्देवाशब्दतायथा॥ तथाघटादिषुप्रायोदृश्यतेनामसं गतिः॥२३२॥यथानामतथारूपक्रियेअपिसुदुर्भणे॥ अपिक्रियानरूपेणविहीनागृह्यतेक्वचित् ॥ २३३ ॥ यथाघटेनहीनानगृह्यतेपृथुबुध्नता॥ ततोनेयंपृथग्रूपारूपरूपवदीरिता ॥ २३४ ॥

ताशब्दस्त्वननुगतइतिस्पष्टोभेदइत्याशंकावारणायशब्दस्याप्यनुगमंसर्वत्रदर्शयति यथाककारेइति शब्दसंगतिःशब्दसंबंधः तथाचरूपात् पृथक्नामनिर्वक्तुमशक्यमितिभावः॥ २३२॥ एवंनाम्नोऽनिर्वचनीयत्वंप्रसाध्यरूपक्रिययोरपितद्दतिदिशति यथानामेति सुदुर्भणेदुःखे नभणितुंनिर्वक्तुंशक्येतत्रक्रियायाउक्तलक्षणरूपाद्यदिभेदंकश्चिद्विवेकेनानुभवगोचरंकुर्वीततदालक्षणमपिप्रणयेत्तदेवतुनसंभवतीत्याह अपिक्रियेति ॥ २३३ ॥ दृष्टांतमाह यथाघटेनेति पृथुबुध्नतापृथुर्विशालोबुध्नोमूलभागोयस्यसपृथुबुध्नः बुध्नपदमुदरोपलक्षणं परिशेषा त्स्वल्पमुखः तस्यभावस्तत्ता तथाचयथाघटस्वरूपंपृथुबुध्नताघटात्पृथक्नानुभूयतेतथापूर्वापरीभूतदंडादिस्वरूपाक्रियेतिभावः मूलंबु ध्नोंघ्रिरस्त्रियामित्यमरः फलितमाह ततइति रूपरूपवत्रूपस्यस्वरूपवत् यथारूपंरूपान्नपृथक्तद्वदित्यर्थः ॥ २३४ ॥

नामसंगतिः

अथनामतःपृथगनिर्वचनीयतांरूपस्यस्फुटयति रूपंहीति यस्मात्सकलंरूपमिंद्रियगोचरात्मकंनामतोनामपक्षपातिनींधियंजनयेत्तस्मा त्तद्रूपंवस्तुतोवास्तवंनस्यात्किंतुविकल्पमात्रंतदित्यर्थः वाचारंभणमित्यादिश्रुतिरप्यनुकूला ज्ञानस्यनामपक्षपातित्वंहरिणाप्युक्तं नसोस्ति प्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमादृते अनुविद्धमिवज्ञानंसर्वंशब्देनभासतेइति नामतइतितसिर्देवाअर्जुनतोभवन्तितिवद्बोध्यः तत्रदृष्टांतः नरइत्यादि पर्वतशृंगवत्स्थूलंशृंगंशिरएवातउक्तंतीक्ष्णायेति ॥ २३५ ॥ ननुअलीकेनृशृंगवंध्यासुतादौअस्तीत्याकारकंज्ञानंनास्तिअस्ति तुरूपेऽतःकथंसाम्यमुच्यतेइत्यतआह नचास्तीति तत्रनृशृंगादौ उदाहरणमाह अस्तीति वंध्यासुतोस्तिएवंइत्याकारकोऽसौप्रत्ययःनरिपु रुषेनास्तिइतिनर्किंतुअस्त्येव सांख्यैर्विकल्परूपस्यनैयायिकादिभिराहार्यज्ञानरूपस्यस्वीकारादितिभावः॥ २३६ ॥ ननुरूपज्ञानवंध्या

रूपंहिसकलंयस्मात्जनयेन्नामतोधियम् ॥ तस्मान्नवस्तुतस्तत्स्यान्नरेतीक्ष्णाग्रशृंगवत्॥ २३५ ॥ नचास्ति प्रत्ययस्तत्रजायमानोनिवार्यते॥ अस्तिवंध्यासुतोनैवंप्रत्ययोनरिनास्त्यसौ॥ २३६ ॥नचासाविंद्रियैर्जन्यइ त्येतद्भावकारणं॥ नहिगंधधियःक्वापिचक्षुरादिस्तुकारणम्॥ २३७॥ अथैकेंद्रियबोध्यत्वंगंधादेर्नासतस्तथा॥ तर्ह्यस्तुनरिशृंगस्यमनसाबोधनंतव॥ २३८ ॥

सुतज्ञानयोर्नसाम्यमिंद्रियजन्यत्वतदजन्यत्वाभ्यांविशेषादित्याशंक्यकिंसर्वेंद्रियजन्यत्वंविशेषःकिंवाएकैकेंद्रियजन्यत्वमितिविकल्प्य तत्रनाद्यइत्याह नचासाविति असौरूपप्रत्ययः इत्येतत्सर्वेंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वंभावकारणंसत्ताप्रयोजकोविशेषइतिनचवक्तव्यम् हियतोगंधधियश्चक्षुरादिःकारणंनकिंतुघ्राणमेव तथाचविशेषकल्पनेनरूपसत्तांसाधयितुमिच्छतस्तवगंधादिसत्तापिगताएवंचवृद्धिमि च्छतोमूलहानिरितिभावः ॥ २३७॥ द्वितीयंविशेषमनूद्यवंध्यासुतेपितस्यसत्वमाह अथैकेंद्रियेति गंधादेरस्तीतिशेषः तर्हिएतस्मिन्विशे षेऽभ्युपगतेसति तवैवमतेमनसेंद्रियेणनृशृंगस्यबोधनमस्तुकःप्रतिबध्नातित्वंचकिमपलपसि एवंचायमपिविशेषोनास्तीतिभावः ॥२३८॥

ननुमनसइंद्रियपारतंत्र्यंवंध्यासुतज्ञानेप्रतिबंधकमित्याशंक्यतत्पारतंत्र्यस्यकादाचित्कत्वेनसुखादिज्ञानान्यनेकानिसाधयतोमनसोवं ध्यासुतज्ञानेकोभारइत्याशयेनाह नहीति नेत्राद्यगम्यत्वेसतिसुखदुःखयोर्ग्रहोनइतिनहिंकिंतुमनसातेगृह्येतेएवेत्यर्थः तथाचवंध्यासुतो नरेश्रृंगमपिज्ञायतामितिशेषः ननुकथमसद्ज्ञायेतेत्यत्राह दुःखमित्यादि वाशब्दइवार्थेयथावैरिणिवर्तमानंदुःखंसुखरूपेणासदपिसुख मितिज्ञायतेतद्वदिदमपिज्ञायतां प्रसिद्धंहिलोकेवैरीदुःखितोपिसुखीतिमन्यतेइति॥२३९॥एवंसतिरूपंनाममात्रमितिलोकप्रसिद्धमन्यति रेकंदृष्टापिनिर्धार्यतेइत्याह प्रवृत्त्यादाविति प्रवृत्त्यादौप्रवृत्तिपूर्वकालेइच्छाद्वाराप्रवृत्तिकारणीभूतोयोबोधोविचारवतांसशब्दंविनाना स्तिंकिंतुशब्दावगाह्येवदृष्टोऽतःसहोपलंभान्नामरूपयोरभेदःसिद्धइतिभावः प्रपंचव्यापिकानांनामरूपक्रियाणामनिर्वचनीयत्वविचार

नहिनेत्राद्यगम्यत्वेनग्रहःसुखदुःखयोः॥ वंध्यासुतोनरेश्रृंगंदुःखंवैरिणिवासुखम्॥ २३९ ॥ प्रवृत्त्यादावृते शब्दंनबोधोस्तिविचारिणां॥ एवंशब्दादयःसर्वेसंतिनैवनिरूपिताः॥ २४० ॥ नचतद्व्यतिरिक्तानिसंतिभूता निवैक्वचित् ॥ तथाहिनभइत्येतत्किंनामभवतोमतम् ॥ २४१ ॥ अवकाशस्त्वसौकस्माद्भवेद्वंध्यासुतोन ते॥ नचशब्दगुणत्वेनतस्यवंध्यासुताद्भिदा॥ २४२॥

मुपसंहरति एवमिति स्पष्टं॥२४०॥अथतद्व्याप्यपंचभूतानामनिर्वचनीयत्वंस्फुटयितुमुपक्रमते नचतद्व्यतिरिक्तानीति ताभ्योनामरूपक्रि याभ्यःपृथग्भूतानीत्यर्थः तत्रज्येष्ठमाकाशंविचारयति तथाहीति किंकिंस्वरूपमित्यर्थः॥२४१॥नन्ववकाशरूपआकाशःप्रसिद्धएवेत्या शंक्यएवंसत्यावरणाभावाधिकरणंयत्किंचिदस्तितदाकाशमितिलक्षणमागतंतच्चवंध्यासुतेपिगच्छति अलीकेपिअभावसंबंधस्यतांत्रिकैः स्वीकृतत्वादित्याशयेनाह अवकाशइति तेतवकल्पनाविषयआकाशोऽवकाशरूपश्चेत्तर्हिवंध्यासुतएवकस्मान्नावकाशोभवेत् तस्याप्य वकाशत्वसंभवादितिभावः शब्दगुणकत्वेनविशेषमाशंक्यतद्विघटनंप्रतिजानीते नचेति ॥ २४२ ॥

तन्न्हेतुतयाभिन्नस्याभिन्नस्यवागुणत्वासंभवमाह गुणोहीति गुणिनोभिन्नश्चेद्गुणस्तर्हितस्यगुणिनोगुणोनमतःनसंमतः भिन्नत्वेनप्रसिद्ध योर्गुणगुणिभावादर्शनात् उदाहरणं यथेति घटाद्भिन्नःपटःघटस्यघटः घट्यतेउपसर्जनीभूयोपकुरुतेइतिघटोगुणस्तथाभूतोनस्यात् तथाऽभिन्नोपिनगुणःस्यात् यद्वत्यथा गंधस्यगुणस्यतस्मादभिन्नोगंधोगुणइतिनव्यवह्रियतेइत्यर्थः कल्पितभेदेनगुणगुणिभावस्तुयादृशो यक्षस्तादृशोबलिरितिन्यायेनकल्पितमेवाकाशंसाधयेन्नपरमार्थमितिभावः ॥२४३॥ ननुपरमार्थयोर्भेदाभेदयोःसमुच्चयःसांख्यादिसंमतोस्त्वित्याशंक्याह भेदाभेदाविति न्यायचक्षुषाविरुद्धयोर्नसमावेशइतिन्यायानुगृहीतबुद्धिनेत्रेण दुराग्रहेणसत्वेसमावेशेस्वीकृतेतुतयोर्भे

गुणोहिगुणिनोभिन्नोनासौतस्यगुणोमतः ॥ यथाघटात्पटोभिन्नोघटस्यनघटोभवेत् ॥ अभिन्नोपिगुणोन स्याद्गुणोयद्वद्गुणोनहि ॥ १४३ ॥ भेदाभेदौनकुत्रापिदृश्येतेन्यायचक्षुषा ॥ सत्वेतयोर्द्वयोर्दोषउक्तस्तुवब लाद्भवेत् ॥ १४४ ॥ अपिभेदस्तथाभेदोवस्तुनीचेद्वथावचः ॥ इदंभिन्नमभिन्नंवावस्तुनीइतिनोचितम् ॥ २४५॥ नघटोघटइत्येवंपटोवापटइत्यपि॥ उच्यतेपुनरुक्तेनदोषेणाकुलितंक्वचित्॥ २४६॥

दाभेदयोःप्रत्येकंयोदोषोवर्णितःसतवबलाद्भवेदापद्येतेत्यर्थः यथाप्रत्येकमृगयादिव्यसनदोषोव्यसनद्वयांगीकारेइतिभावः ॥ २४४॥ किंचयदाभेदाभेदयोरेवानिर्वचनीयत्वंतदाकिमुततन्निर्वाह्यानामित्याशयेनभेदाभेदौकिंवस्तुनःस्वरूपमेवांकिंवाततःपृथगितिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह अपिभेदइति वस्तुनीवस्तुस्वरूपाभिन्नेइतिचेत्तर्हिइदंतेवचोव्यथाव्यर्थंसमाधानासमर्थमितियावत् तत्रपुनरुक्तिप्रसंगंहेतुमाह इदंभिन्नमित्यादि तथासतीत्यादिःतथासतीदंफलंद्दक्षाद्भिन्नं इदंद्रव्यंसतोऽभिन्नंतेइमेवस्तुनीइतिवाक्यंनोचितंस्यात् भिन्नाभिन्नवस्तुपदानांप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावाद्घटःकलशइतिवाक्यवदितिभावः ॥ २४५ ॥ पुनरुक्तिदृष्टांतेनस्पष्टयति नघटइति स्पष्टम् ॥ २४६॥

भेदाभेदयोः पृथक्स्वरूपे द्वितीयपक्षेपिभेदाभेदधारास्वीकारेऽनवस्थादोषभयेनप्रथमभेदाभेदनिर्वाहार्थंस्वीकृतयोर्भेदाभेदयोर्वस्तुमात्रत्वमे
ववक्तव्यंतथाचप्रथमभेदातिक्रमेणभेदांतरप्रतिपादनेव्यर्थःप्रयासइत्याह भेदाभेदप्रसित्ध्यर्थमिति परौप्रथमभिन्नौयदाब्रूषेतदायत्किंचि
त्तवचनंतद्बकबंधनंस्यादित्यन्वयः यथाकश्चिद्बकंग्रहीतुमिच्छन्नेवमुपायंकल्पयेत् अस्यआतपेस्थितस्यमत्स्यैकाग्रचेतसःशिरसिनवनी
तंप्रक्षिपामितस्मिन्द्रवीभूतेनेत्रयोःपतितेंधीभूतमेनंबध्नामीतितथैवचतंबध्नीयात्तस्यप्रयासोयथाव्यर्थस्तस्यशिरसिनवनीतप्रक्षेपायसमी
पगमनकालएवबंधसंभवात् तथातवभेदाभेदान्तरंकल्पयित्वापुनर्वस्तुस्वरूपतामभ्युपगच्छतइतिभावः ॥ २४७ ॥ एवंगुणत्वानिर्वचनी

भेदाभेदप्रसिद्ध्यर्थंभेदाभेदौपरौयदा ॥ ब्रूषेकिंचित्तदातत्स्याद्वचनंबकबंधनम् ॥ २४७ ॥ वाय्वग्निवारि
भूमीनामेवमेवगुणानहि ॥ तदभावेचतासांस्याद्वंध्यापुत्रसमानता ॥ २४८ ॥ अपिदोषादिमूढानांनभोनै
वावकाशकृत् ॥ नवायुःस्पर्शकृन्नापिवन्हिःपाकादिकारणम् ॥ २४९ ॥ नतृषांशमयेन्नीरंपृथिवीनैवधारयेत् ॥
एवमन्येषुधर्मेषुव्यभिचारोमहानिह ॥ २५० ॥ दृश्यंतेतेनभूतानिस्वप्नभूतसमानिह ॥ नभआदीनिभूतानिय
दाऽसंतितदाकथं ॥ तज्जःप्रपंचःसत्यःस्याद्वंध्यासुतसुतोयथा ॥ २५१ ॥

यत्वेनाकाशमिथ्यात्वसिद्धावन्यत्रापितदतिदेशेनाह वाय्वग्नीति गुणंविनागुणिमिथ्यात्वंचवायुनाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पतेइत्यादि
नापुराणेस्पष्टम् ॥ २४८ ॥ किंचाकाशादीनामवकाशदानादिकंयल्लोकप्रसिद्धंलक्षणंतत्किंसर्वान्प्रतिकिंवायंकंचित्प्रतितत्राद्येसंभवंस्प
ष्टयति अपिदोषादीतिद्वाभ्यां दोषोधातुवैषम्यं आदिपदेनयोनिस्वभावादिपरिग्रहः तैर्मूढानांजडीकृतानामित्यर्थः ॥ २४९ ॥ नतृषामि
ति व्यभिचारःसर्वत्राननुगमरूपः शेषंस्पष्टम् ॥ २५० ॥ द्वितीयेदृष्टिसमसत्ताकत्वेनस्वप्नपदार्थवन्मिथ्यात्वंप्रबोधेअसत्वंचस्पष्टमित्याह
दृश्यंतइति पंचभूतमिथ्यात्वेसिद्धेतत्कार्यप्रपंचस्यमिथ्यात्वंसुतरांसिद्धमित्याह नभआदीनीति असंतिसत्ताहीनानि वंध्यासुतस्यालीक
त्वात्तत्कार्यंतत्पुत्रोयथाऽसंभाव्यसत्ताकस्तद्वदित्यर्थः शेषंस्पष्टम् ॥ २५१ ॥

एवंपंचभूतानांसकार्याणामात्मातिरेकेणासत्त्वंप्रतिपाद्यतत्कारणतयाप्रसिद्धायामायायाअज्ञानप्रकृत्यादिपदैःप्रसिद्धायाअपितथात्वंव कुंकिमायायाःकार्यान्यथानुपपत्त्यासिद्धिःकिंवाश्रुत्याकिमथवाऽनुभवादितितत्रनप्रथमइत्याह प्रपंचस्येति ततउक्तविधयाऽसत्त्वात्दृ ष्टांतोनहीति ननुलोकेभूमिस्थोनटःकथमसद्रूपांतरमाकाशारूढंदर्शयति कथंवाघटोत्कचादयोऽसतीःसेनानिर्मिमाणाःश्रूयंतइति हासेऽतआह सतामिति मायाविमुख्यानांसतामेवजन्मनानारूपेणप्रादुर्भावोमाययानिमित्तभूतयादृष्टंनतुमायातत्रपरिणाम्युपादा नंकिंतुमायाविषयीभूतोमायाव्यात्मैवतत्तद्रूपेणभासतेइत्युक्तमेव तथाचनासज्जननेतस्याःसामर्थ्यंदृष्टंयेनसास्वतंत्राकल्प्येतेतिभावः ॥ ॥ २५२ ॥ द्वितीयंनिराचष्टे मायायाइति अस्तीतिभावप्रधानोनिर्देशः अस्तित्वंस्थितिः श्रूयते मायांतुप्रकृतिविद्यादित्यादिवाक्यैरिति

प्रपंचस्यततोजन्ममाययापिनसंभवेत्॥ नहिवंध्यातनूजस्यमाययापिजनिर्भवेत्॥ सतांमायाविमुख्यानांज न्मदृष्टंहिमायया॥ २५२ ॥ मायायाअपिविश्वस्यजनिनाशास्तिहेतुता॥ श्रूयतेसापिनास्त्येवमायायाअप्य सत्वतः॥ २५३ ॥ सच्चिदानंदरूपंस्वंयदासौनावगच्छति॥ तदेमांकल्पयत्येषशिशुःस्वंराक्षसंयथा॥ २५४॥ शयानोबालकःक्वापिस्वदेहज्ञानवर्जितः॥ स्वदेहंराक्षसंमत्वाबिभेत्याकुलितेन्द्रियः॥ २५५ ॥ आनंदात्माह मप्येवंसच्चिद्रूपंनिजंवपुः॥ विस्मृत्यैनांकल्पितवानात्मनैवात्मनिस्वयम्॥ २५६॥

शेषः साजनिनाशास्तिहेतुतापिनास्त्येवतदाश्रयभूतायामायायाअप्यसत्वादित्यर्थः श्रुत्यातुसाऽद्वैतबुध्यवतारणायानूद्यैवेतिभावः ॥ २५३ ॥ नतृतीयः विचारविमुक्तप्रमत्ताद्यनुभवस्याकिंचित्करत्वाद्विचारसहकृतप्रमारूपानुभवागमनेतुतस्याःपलायनादित्याह सच्चि दानंदरूपमिति स्वमात्मानंअसावविवेक्यात्मानावगच्छतिनानुसंधत्तेतदेमांएषनित्यापरोक्षःकल्पयतिअहमज्ञइत्यादिमन्यते विचारकाले ऽविवेकिदशायाःपरोक्षत्वादसावितिप्रयोगः दृष्टांतः शिशुरिति ॥ २५४ ॥ दृष्टांतंस्फुटयति शयानइति स्पष्टम्॥ २५५ ॥ दार्ष्टांति केउपसंहरति आनंदात्मेति एवमहमानंदात्माभूमासच्चिद्रूपंनिजंवपुःस्वरूपंविस्मृत्यैनांमायांकल्पितवानस्मीतिशेषः आत्मनैवविवर्तो पादानभूततयाश्रयेणात्मनिस्वविषयिकां स्वयमितिपदेनेतरनिरपेक्षतासूचिता विस्मृत्येतिपदेनविस्मरणस्यापितत्प्रयुक्ततयातस्याअनादि तासूचिता ॥ २५६ ॥

फलितमाह ततइति एषामयिनास्त्येव तत्रहेतुगर्भंविशेषणं निर्द्वयेत्यादि अद्वयेद्वितीयावकाशोबाधितइतिभावः तर्हिकथमस्याभानम तआह नैषेत्यादि तथाचाज्ञातेमय्येवमायादिपदैर्व्यवहारइतिभावः ॥२५७॥ ननुशब्दज्ञानयोर्बलेनस्वतंत्रैवमायाकुतोनस्यादित्याशंक्य स्यादेवंयदिशब्दोज्ञानंचप्रमाणरूपेस्यातामिमेतुनतथेत्याह शब्दबुद्धीइति वस्तुनोऽसत्त्वेपीत्यन्वयः मानताप्रमाणत्वंस्वविषयसाधनक्षम ता अत्रयद्वक्तव्यंतच्छब्दनिरूपणेउक्तमिति ॥ २५८ ॥ नन्वेवंप्रबुद्धेनभवतासम्राजाशेषकार्याधिकृतेषुसत्तापहरणेनदंडितेष्वपिलोकवि प्लवहेतूशब्दोमंत्रिस्थानीयाबुद्धिश्चदंडनीयावित्याशंक्यतर्हिशब्दस्योपमर्दितत्वाद्बुद्धिमेवविचारदंडेनप्रहरामीत्याह अपिशब्दइति श्लोका दावपिशब्दोवाक्यान्तरारम्भसूचकःप्रायोबोध्यः उदितंनामविचारे केयंकिंस्वरूपाकिंबोधरूपाऽबोधरूपावांऽत्येघटादिसमायास्तस्या नस्वातंत्र्यशंका आद्येपिसबोधोधर्मरूपोवासर्वाधिष्ठानधर्मिरूपोवा यदिधर्मरूपस्तदातस्यबुद्धिरूपतापिसंभाव्येत द्वितीयेतुबोधस्यम

ततएषापिनास्त्येवमयिनिर्द्वयरूपिणि ॥ नैषामत्तोविभिन्नास्तिबालकादिवराक्षसः ॥ २५७ ॥ शब्दबुद्धीअसत्त्वेपिभवेतांवस्तुनोयतः ॥ वंध्यासुतेहिदृष्टत्वान्नैतयोर्माननातातः ॥ २५८ ॥ अपिशब्दोत्रनास्त्येतदुदितंहिमयापुरा ॥ बुद्धिश्चनामकेयंस्यादिदंतावद्विचार्यतां ॥ २५९ ॥ यदिबोधोघटादेःस्यात्घटादिस्तर्हिचेतनः ॥ तथात्वेचपरापेक्षास्फुरणेनास्यसंभवेत् ॥ १६० ॥ विपर्ययःप्रसज्येतप्रसिद्धौभोक्तृभोग्ययोः ॥ बुद्धिमान्हिभवेद्भोक्ताघटादिश्चतथैवसः ॥ २६१ ॥

त्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्यक्षमंबुद्धेःस्वरूपमेवदुर्वचमितिनिर्णयायेदंवक्ष्यमाणंबोधस्वरूपमेवतावत्प्रथमंविचार्यतां बोधस्वरूपनिर्णयेनैवबुद्धे रपिगतिः स्फुटीभविष्यतीतिभावः ॥ २५९ ॥ तत्रतावद्बोधस्यधर्मरूपतापक्षेइदंविचार्यं किंबोधोविषयधर्मःकिंवाज्ञानकरणेंद्रियधर्मःकिं वाऽऽत्मधर्मःकिंवाबुद्धेरेवेतिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह यदिबोधइतिद्वाभ्यां यदिबोधोघटादेर्विषयस्यधर्मःस्यात्तर्हिघटादिश्चेतनःस्याद्बो धस्यैवचेतनत्वप्रयोजकत्वात् इष्टापत्तौदोषमाह तथात्वइति तथात्वेचेतनत्वेऽस्यघटादेःस्फुरणेभानेपरापेक्षानस्यात्दृश्यतेचपरापेक्षाऽतो नघटादिधर्मोबोधइत्यर्थः ॥ २६० ॥ दोषांतरमाह विपर्ययइति भोग्यस्यघटादेर्भोक्तृत्वेनप्रसिद्धिःस्यात्परिशेषादन्यस्यभोग्यतयेत्यर्थः तदुपपादयतिबुद्धिमानिति बुद्धिमान्बोधवान्हिभोक्तोक्तलक्षणभोगाश्रयोभवेत्संभवेत् घटादिरपितथैवबोधवानेवेत्यर्थः ॥ २६१ ॥

द्वितीयंनिराचष्टे नचेंद्रियाणामित्यादिषड्भिः इंद्रियाणिहिबोधस्यावरणाभिभावकांतःकरणवृत्त्युत्पादकतयोपकरणानि उपकरणानांतु सामर्थ्यनियमोदृष्टः यथासुखोपकरणानांवैदिकानांलौकिकानांचयेनयेनयावद्यावदावरणाभिभावकमुत्पाद्यतेतावत्तावत्फलमाविर्भवतीतिनत्वभिव्यंग्यंलब्धवतस्तथानियमोदृष्टोब्रह्मविदायुगपत्सर्वानन्दानुभवात् तथाचायमर्थः अयंबोधइंद्रियाणांचधर्मोनयतःक्वचिन्नियतोदृश्यते यदीमानिस्वयंबोधधर्मकाणिस्युस्तदासर्वंप्रकाशयेयुः नचावरणेनव्यवस्था जडेष्वावरणाभावादावरणस्यप्रकाशरूपबोधसामानाधिकरण्याभावाच्च आत्मनितुबोधरूपआवरणमित्यन्यत् नियमंस्पष्टयतिनहीत्यादि चक्षुःशब्दंनजानातिकिंतुरूपमेव इतरत् श्रोत्रंरूपंनजानातिकिंतुशब्दमेवेति अतोज्ञायतेनैषांधर्मोबोधःकिंतुएतानितदभिव्यक्त्युपकरणानिव्यवस्थाशालित्वादितिभावः यद्वा नि

नचेंद्रियाणांबोधोयंदृश्यतेनियतःक्वचित्॥ नहिचक्षुर्विजानातिशब्दंरूपंतथेतरत्॥ २६२॥ अपिक्वापिपुरःपश्चाच्चक्षूरूपंनबोधयेत्॥ तथाश्रोत्रादिकंक्वापिशब्दाद्यपिनबोधयेत्॥ २६३॥ अपिबोधःकथंनामभवेदिंद्रियगोधुना॥ नहींद्रियेषुकुत्रापिबोधःकिंत्वर्थगोहिसः॥ २६४॥

यतःयत्रेंद्रियंतत्रबोधइत्येतादृशव्याप्तिनिरूपणशालीसन्बोधइंद्रियसंबंधीक्वचिन्नदृश्यतेअतोनतेषांधर्मः योयस्यधर्मोभवतिससदातत्रदृश्यतेयथावन्हावुष्णस्पर्शः शब्दस्तुमीमांसकमतेनित्योभिव्यंजकाऽसांनिध्यान्नदृश्यतेइत्यन्यत् नियमाभावंस्फुटयति नहीत्यादि शब्दसान्निध्येबधिराणांचक्षुःसत्वेपिनबोधोदृष्टएवमन्धानांरूपसान्निध्येपि तथाचएतान्युपकरणान्येवनबोधधर्मकाणीतिभावः॥२६२॥ अपिक्वापीति क्वापिकस्मिंश्चिद्देशेमनोनवधानकालेवाचक्षुःपुरःस्थितंपश्चाद्वागतंरूपंनबोधयेत् तथाश्रोत्रादिकंस्वविषयं एषाव्यवस्थाबोधधर्मकत्वबोधपक्षेनोपपद्यते उपपद्यतेतुउपकरणत्वपक्षे उपकरणस्यप्रयोजकाधीनत्वादितिभावः ॥ २६३ ॥ इंद्रियधर्मत्वपक्षएवदोषांतरमाह अपिबोधइतिद्वाभ्यां बोधोहिस्फुरणात्मासचघटःस्फुरतीत्याद्यनुभवेनविषयसंबंधोभातिइंद्रियेषुपरोक्षेषुतुस्थितौकिमानमितिभावः ॥ २६४ ॥

आत्मस्वरूपानंद.

ननुनैयायिकादिनयेयथात्मस्थितोबोधोघटादीन्विषयीकरोतितथेंद्रियगोपिकरिष्यतिसंबंधिद्वयस्वरूपात्मिकाया विषयतायाःसंबंधत्व संभवादितिचेन्मैवंवोचस्तेषांमेवानवबोधादित्याह यद्यन्यत्रेति यद्यन्यत्रस्थितोबोधोन्यद्वस्तुप्रकाशयेत्तर्हिघटस्थितोघटाकारवृत्त्याऽभिव्यक्तस्तादात्म्यसंबंधेनघटेस्थितोबोधःकस्मात्पटंनप्रकाशयेत् नचसंबंधाभावः इत्याह यथेति यथाकथंचित्संबंधत्वदभिमतविषयतारूपंकोवारयेत् तस्मान्नैयायिकादिभिर्बौद्धादीनामनधिकारिणांपुरतोगौणीविषयताऽऽविष्कृतातेषामंतरभिमतातुअभिव्यक्तचित्तादात्म्यरूपाऽतिप्रसंगहीनाद्वैतबोधोपयोगिनीहप्रपंच्यतेइतिभावः यदाहुरुदयनाचार्याः नयाम्नभेदमवधूयधियोऽस्तिवृत्तिस्तद्बाधकेबलिनिवेदनयेजयश्रीः नोचेदचिन्त्यमिदमीदृशमेवविश्वंतथ्यंतथागतमतस्यतुकोवकाशइति दीधितिकारोप्याह न्यायमधीतेसर्वस्तनुतेकुतुकान्निबंधमप्यत्र अस्यतुकिमपिरहस्यंकेचनवैजानतेसुधियइति ॥ २६५ ॥ अत्रैवदोषांतरमाह अपिसंबंधसाम्येहीति चक्षुर्निष्ठबोधेनघटा

यद्यन्यत्रस्थितोबोधोवस्त्वन्यद्धिप्रकाशयेत्॥ बोधोघटस्थितःकस्मात्पटंनैवप्रकाशयेत्॥ यथाकथंचिदत्रापिसंबंधंकोनिवारयेत्॥२६५॥ अपिसंबंधसाम्येहिचक्षुषस्तुघटादिना॥कस्माद्रसादिकंतस्यबोधेनप्रतिभातिनः॥२६६॥ततोघटादिसंस्थश्चेद्बोधस्तेनप्रकाशनम्॥ तेषांभवतिनात्रासावित्येतत्प्रागुदीरितम्॥२६७॥

विभानस्वीकारेभवन्मतेचक्षुषोयथाघटादिनासंयोगरूपःसंबंधस्तथाघटनिष्ठरूपवद्रसादिनापिसंयुक्तसमवायलक्षणसंबंधसंभवात्तस्यघटस्यरसादिकंकस्मान्नोस्मान्प्रतिनभातीतिवक्तव्यं अस्मन्मतेतुयदाकारवृत्त्यभिव्यक्तचित्तादात्म्यरूपाविषयतायत्रतस्यैवभानमितिव्यवस्थावक्तुंशक्यतइतिभावः ॥ २६६ ॥ इंद्रियेषुज्ञानाभावमुपपत्तिदर्शयन्नुपसंहरति ततइति ततोन्यनिष्ठस्यान्योपकारकत्वासंभवात्संभवेवातिप्रसंगापाताच्चचेद्यदिघटादिसंस्थोघटादिसंबद्धोबोधःस्यात्तदातेनबोधेनतेषांघटादीनांप्रकाशनंभवतिउपपद्यतेपरंतुतस्यघटादिभिरधिष्ठानत्वेनतादात्म्यलक्षणएवसंबंधोवाच्यः असौबोधोऽत्रघटादिषुधर्मत्वेननतिष्ठतितेषांभोक्तृत्वप्रसंगादित्येतत्प्रागुदीरितं यदिबोधोघटादेरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ २६७ ॥

अभिप्रायः नास्तिकः

आत्मधर्मोबोधइतितृतीयंपक्षंनिराचष्टे अतएवेति अतोन्योपकारकत्वाभावापातादेवमपिआत्मन्यपिधर्मरूपतयाबोधोनवर्ततइत्यर्थः ननुमास्त्वन्योपकारआत्मनस्तुव्यवहारायात्मधर्मोबोधोस्त्वित्यतआह ममतेनाप्रतीतितइति यदिममधर्मोबोधस्तदाममततोभिन्नस्यजड त्वमापद्येत नचघटादिवन्मयिबोधेनोपकारःशक्यः घटादीनांबोधेकल्पितानामधिष्ठानत्वेनप्रकाशनेपिममनिरधिष्ठानत्वाद्बोधस्यममाधि ष्ठानत्वेचतस्यैवात्मत्वापातात् मद्भिन्नस्यधर्मरूपबोधस्यप्रकाशरूपत्वेपिपुत्रपांडित्येनपितृपांडित्यवन्ममतेनप्रतीतिर्नस्यादितिभावः बु द्धिधर्मोबोधइतिचतुर्थंनिराचष्टे नबुद्धेरिति बुद्धेरपिधर्मोबोधोनसंभवतियस्मात्साबुद्धिर्बोधाद्व्यतिरेकिणीपृथग्भावोव्यतिरेकस्तद्वहि ता बोधतादात्म्येनहिसाबुद्धिर्ज्ञानपदव्यवहारपदवीमारूढा बोधस्यधर्मतयाततःपृथग्भावस्वीकारेतुसाज्ञानत्वाद्भ्रश्येदितिभावः ॥२६८ ॥ एवंसतितस्याघटादिसमत्वापत्तिरित्याह अपिबुद्धेरिति बुद्धेर्धर्मोयदाबोधस्तदेयंबुद्धिस्ततोबोधात्पृथग्भिन्नासतीकाकिंस्वरूपा अधुना

अतएवनमय्येषममतेनाप्रतीतितः ॥ नबुद्धेरपिसायस्माद्बोधाद्व्यतिरेकिणी ॥ २६८ ॥ अपिबुद्धेर्यदाबोधस्तदाकेयंततःपृथक् ॥ अबोधरूपतःसापिघटादेर्नविशिष्यते ॥ २६९॥ अपिबोधोजगत्येकोप्यथवानेकएवसः ॥ एकत्ववासनामानस्मृत्यादीनांभिदाकुतः ॥ २७० ॥ अनेकत्वेपितस्यस्याद्भेदःकइतिरूप्यतां ॥ बोधाद्बोधांतरेभेदोनभवेद्बोधरूपतः ॥ २७१ ॥

बोधभिन्नत्वादेवबोधरूपावक्तुंनशक्या परिशेषादबोधरूपत्वांगीकारेतस्याघटादिसमत्वेनमयिकल्पितायामदधीनसिद्धिकत्वेनस्वातंत्र्य शंकेतिसिद्धंमदिष्टमित्याशयेनाह अबोधरूपतइति भावप्रधानोनिर्देशः स्पष्टम्॥२६९॥ननुबुद्धिरपिबोधात्मिकास्तुबोधानामनेकत्वादि त्याशंकावारणायबोधस्यात्मैकस्वरूपतावधारणायचबोधस्वरूपेविचारांतरमारभते अपिबोधइति एकत्वपक्षेज्ञानभेदव्यवहारानुपपत्तिं समाधास्यमानांदोपतयाप्रसंजयति एकत्वेइति वासनाःसंस्काराः तेचविनश्यदवस्थज्ञानजाताःप्रतियोगिभेदाधीनभेदाः मानपदेनभा वव्युत्पत्त्याकरणव्युत्पत्त्याचप्रमाणांफलानांतद्भेदाधीनभेदकानांप्रमाणानांचग्रहः स्मृतिःप्रसिद्धा आदिपदेनाप्रमाणग्रहणम् ॥ २७० ॥ अनेकत्वेपीति अनेकत्वपक्षेपिइतिरूप्यतांविचार्यतां इनिकिं तस्यबोधस्यभेदःकःकीदृशः किंस्वरूपप्रयुक्तःकिंवोपाधिप्रयुक्तः तत्रना द्यइत्याह बोधादिति बोधांतरेबोधरूपेऽवकाशेभेदोनस्यान्नतिष्ठेत् कुतोबोधरूपतः बोधस्वरूपाविशेषादित्यर्थः ॥ २७१ ॥

द्वितीयइष्टापत्तिमाह अबोधरूपतइति अबोधरूपादुपाधेर्हेतोश्चेद्भेदस्तर्हिउपधेयबोधगतोनभवेत् उपाधिनिष्ठभेदस्यतत्रारोपेणभानोपपत्तेर्बोधोपाधिवृद्धेश्चज्ञानत्वपदवीदानेनसंस्कारादिभेदनिर्वाहाच्च नचारोपितंस्वरूपंस्पृशतीतिवाच्यं मृगतृष्णयामरुभूमेरार्द्रीकरणादर्शनादितिभावः उपाधिभेदेनोपधेयस्वरूपभेदाभावेदृष्टांतमाह घटादेरिति स्पष्टम् ॥ २७२ ॥ किंचबोधभेदांगीकारेतेचबोधाःपरस्परसापेक्षानिरपेक्षावा अंत्येएकेनैवसर्वनिर्वाहात्किभेदेन आद्येतुप्रकाश्यस्याबोधत्वापत्तिस्फुटयति अपिबोधइति बोधोयदिस्वभानायबोधांतरमपेक्षतेतर्हिअसौअबोधएव तत्रानुमानंदर्शयति नायमिति अयमितरसापेक्षोबोधोनबोधःबोधत्वाभाववान् तत्रहेतुः बोधशून्यतःभानशून्यत्वात्घटवदिति॥ २७३॥ एवंबोधस्यैकतांप्रसाध्यतस्यस्वयंप्रकाशतांसाधयितुमिदंविचार्यं किमज्ञातःससर्वव्यवहारकारणंज्ञातोवातत्रनाद्यइत्याह अपिबोधइति अज्ञातत्वमपिज्ञानविषयत्वाभावरूपंद्विविधं स्वयंप्रकाशतारूपंवाजडत्वेसतिचित्संबंधहीनत्वंवा तत्रप्रथमस्यसिद्धांततातृतीयश्लोकेवक्ष्यते द्वितीयमिहश्लोकेनिरस्यति तथाचायमर्थः अयमेकतयासाधितोबोधोऽज्ञातःसन्व्यवहारस्यकार्य

अबोधरूपतोभेदेनभवेद्बोधगोहिसः॥ घटादेर्नहिभेदेननभोनानाविधंभवेत्॥२७२॥ अपिबोधस्त्वबोधोसौ बोधांतरमपेक्षते॥ यदिनायंभवेद्बोधोघटवद्बोधशून्यतः ॥ २७३ ॥ अपिबोधोनचाज्ञातोव्यवहारस्यकारणम्॥ यथाघटस्तथाचायमबोधोघटवद्भवेत्॥ २७४ ॥ बोधबोधेभवेन्नूनमनवस्थादिकंपरम्॥ अबोधेजगदांध्यंचतस्मान्नासौविचारिते॥ २७५॥ सचेत्स्वयंप्रकाशःस्यादहमेवनचापरः॥ तथाचानित्यतानैवममसत्तैकरूपिणः॥ २७६ ॥

स्यकारणंयथाघटोऽज्ञातोपिजलाद्याधारहेतुस्तद्वन्न तथाचायमबोधोजडत्वेनबोधशून्यःसन्घटसमोभवेदिति॥२७४॥ ज्ञातत्वपक्षेपूर्वदोषसमुच्चितंदोषमाह बोधबोधइति बोधस्यबोधेज्ञातत्वपक्षेऽबोधरूपत्वापत्तिदोषापेक्षयापरंद्वितीयमनवस्थादिकंचबोध्यमित्यर्थः एतत्साधकस्यापिज्ञातस्यैवसाधनक्षमत्वादेवतत्साधकस्यापीतिभावः ननुबोधबोधोनैवास्त्वित्यतआह अबोधइति तस्मादान्ध्यापत्तिभयादसौअबोधोनाभ्युपेयइतिशेषः विचारितइतिपदमुत्तरान्वयि ॥ २७५ ॥ ननुप्रकारांतरासंभवात्तस्यस्वयंप्रकाशतामभ्युपगच्छामीतिचेदोमित्याह सचेदिति विचारितेसतिसोऽद्वितीयोबोधःस्वयंप्रकाशएवमुक्तिपथमवतरतीतिचेत्तर्हिस्यादेवमस्तुइत्यर्थः ननुतवतादृशस्यतस्यांगीकारेकोलाभइतिचेत्तस्यमद्भिन्नत्वेमद्दृश्यतयास्वप्रकाशताहानिभयेनमत्स्वरूपांतःप्रवेशेभूमानंदलाभइत्याह अहमेवेति ननुभूमानंदलाभेपितस्यक्षेमचिंताऽवशिष्यतइतिचेन्नेत्याह तथाचेति स्पष्टम्॥ २७६ ॥

भूमानंदेनित्यताभावमेवस्फुटयति आदाविति अनित्यलक्षणंपूर्वार्धे अहंसर्वदास्मितस्मान्नानित्यइतिशेषः सर्वदासत्वमेवकुतइत्यतआह अहमेवेति यद्यहंनस्यांतर्हिकःस्यादितराभावादितिभावः ॥२७७॥ एवमनित्यत्वाभावेवस्तुपरिच्छेदाभावंहेतुतयाऽभिधायतत्रदेशकालपरिच्छेदाभावौतथात्वेनाह यदेकत्रेति यद्वस्तुएकत्रकारणरूपेऽन्यत्रवादेशेकालेवास्याद्वर्तेततद्वस्तुतस्मादाकारात्तथाजगतश्चभिन्नंस्यात्व्यवह्रियेत तेनभेदेनचविकारत्वसाधनद्वाराघटवदनित्यत्वंस्यादनुमीयेतबलात्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपात् यावद्विकारंतुविभागोलोकवदितिसूत्रात् विभागोभेदोविकारत्वस्यकार्यत्वस्यव्याप्यइतिसूत्रार्थः मयितुकुत्रचिद्वृत्तित्वाभावादनित्यत्वसंभावनानास्तीत्याह अहमिति ॥२७८॥ किंचदेशकालावेवस्वसंबद्धपदार्थैःसहमामाधारंकुरुतःश्रुतिश्चसभूमाकुत्रस्थितःस्वेमहिम्नीत्याकाराममाधारनिषेधनपरा तथापियेममाधारंकल्पयंतितेकिंमिथ्याभियोगदोषान्नबिभ्यतिइत्याह अपिदेशइति ताभ्यांदेशकालाभ्यां तयोर्देशकालयोः सत्त्वंकार्यात्मनास्फुटत्वमसत्त्वंकारणात्मनाऽस्फुटत्वं तत्तस्मात्सर्वस्यमदाधारकत्वात् अत्रदेशादौ शेषंस्पष्टम्॥२७९॥ नानाविधप्रपंचस्याद्विती

आदावंतेचयन्नास्तितदनित्यमितीरितम् ॥ अस्म्यहंसर्वदायस्मादहमेवनचापरः ॥ २७७ ॥ यदेकत्रभवेत्तत्स्यादाधाराज्जगतोपिच ॥ भिन्नंतेनाप्यनित्यत्वंतस्यस्यात्घटवद्बलात् ॥ अहंनकुत्रचित्तेनममकस्मादनित्यता ॥ २७८॥ अपिदेशस्तथाकालस्ताभ्यामुत्पादितंचयत् ॥ तयोःस्थितंजडंसर्वंसदसत्त्वादिधर्मभृत् ॥ मय्येवतदहंनात्रकुत्राप्यस्मिव्यवस्थितः॥ २७९ ॥ यथामणिगणाःसूत्रेपृथिव्यांपांसवोयथा ॥ अब्धौयद्वद्धिनीराणिवन्हौवातमउद्धृतम्॥२८०॥

यात्मनिआधारेस्थितौनानादृष्टांतानाह यथामणिगणाइतिद्वाभ्यां तत्रस्थूलप्रपंचस्यसूत्रात्मनिवृत्तौदृष्टांतःप्रथमः द्वितीयस्तुसूक्ष्मप्रपंचस्यकारणेईश्वरोपाधौवृत्तौ यथापांसवोरेणवःपृथिवीसामान्यस्यविशेषाःपृथिवीसामान्येस्थितास्तद्वन्मयिसतिकारणेसूक्ष्मशरीराणिइत्यर्थः तृतीयस्तुशक्तिरूपाणामव्याकृतानांब्रह्मणिनामरूपेविहायस्थितौ यथानद्यःस्यन्दमानाःसमुद्रेइत्यादिश्रुत्यनुरोधात् चतुर्थस्तुभावाद्वैतमतेपंचमप्रकाराऽविद्यानिवृत्तिपक्षेवाप्रपंचाभावोऽविद्यानिवृत्तिश्चपृग्भूताब्रह्मणितिष्ठतीतिस्वीकारात् तयोःस्थितौदृष्टांतः उद्धृतंऊर्ध्वंधृतं दीपादिशिखायेभासमानंतमःश्यामतारूपंयथावन्हौस्थितंतद्वदित्यर्थः यद्वातमसउद्धृतंउत्कर्षेणहृतंहरणं भावेक्तः ध्वंसइतियावत् सयथावन्हौभावरूपेसामानाधिकरण्येनपृकूस्थितइत्यर्थः अथवाजडत्वेनविलक्षणस्यापित्त्यज्यस्यसर्गकालेधारणेऊर्ध्वंतमोदधानोऽग्निर्दृष्टांतइति ॥ २८० ॥

वायाविति स्थितिकालेधारणेदृष्टांतोयं गंधश्चतृणानिचतेषांसमाहारोगंधतृणं प्रलयेधारणेदृष्टांतस्तुअकाशः प्रावृषिप्रादुर्भूयकालांतरेप्र लीयस्थितस्यमेघस्यधारणात् एवमात्मनस्तत्पदार्थतयाप्रपंचधारकत्वंस्फुटीकृत्यत्वंपदार्थतयाजीवत्वकर्तृत्वादिधारणेदृष्टांतत्रयमाह य थामुत्द्दीत्यादिना स्वात्मनिबालकशरीरेरक्षस्त्वंराक्षसत्वमधस्तादुक्तं अथवाविवेकवतांदृष्ट्यात्मनःसकलप्रपंचधारणेदृष्टांतत्रयमिदमि तिबोध्यम् ॥ २८१ ॥ एवमात्मनःसच्चिदद्वितीयतायामनावृतायांसत्यांनिरतिशयानंदोमयालब्धःस्वयंचोपनतोदुःखाभावइत्याह स्वप्र काशेति ननुतवसर्वात्मकस्यजगतिवर्त्तमानेनदुःखेनकथंनसंबंधइत्याशंक्यममसच्चिदानंदघनस्यस्वरूपविचारेजगतएवजडस्यबाधादि त्याशयेनाह नहीत्यादि जातुकदाचिदपिक्वचिद्देशेजगत्यपिदुःखंनास्ति तत्रहेतुः नहिदुःखमिति हियस्माद्दुःखपदार्थएवत्रैकालिकात्यं ताभावप्रतियोगीएतदेवकथमतआह जायमानमिति दुःखंहिजायमानंजन्यंप्रसिद्धं जन्यत्वंचजडत्वव्याप्यंजडस्यचमयिचिद्घनेनाव काशइतिकथंकश्चिदपिदुःखसत्त्वंप्रतिपादयेदितिभावः ॥ २८२ ॥ नन्वेवंसतिसुखेपिदुःखन्यायःप्रसक्तइत्यतोवैलक्षण्यंसुखेस्फुटयति

वायौयद्वद्गंधतृणंयथानभसिवाघनः ॥ यथासुत्हृदिदुष्टत्वंदुर्जनेसाधुतायथा॥यथास्वात्मनिरक्षस्त्वंमय्येवंस कलंजगत्॥२८१॥स्वप्रकाशसुखंचाहंनदुःखंमयिकिंचन॥नहिदुःखंजगत्यस्मिन्नजातुविद्यतेक्वचित्॥जाय मानंजडंदृष्टंजडंनमयिवस्तुतः॥२८२॥सुखंनैवंजायमानंदृश्यतेक्वापितत्त्वतः॥जातंचेदसुखंतस्याद्दुःखवज्ज न्मयोगतः॥२८३॥नहिवैषयिकंनामसुखंकिंचनविद्यते॥किंतुदुःखेहिविभ्रांत्यासुखधीर्जायतेनृणां॥२८४

सुखंनैवमितिएवंदुःखवत्सुखंजायमानमुत्पत्तिमत्केनापितत्त्वतोनदृष्टमितिमूढास्तुसुकृतविपाकसमयेअंतःकरणवृत्तिमानंदात्मप्रतिबिंब ग्राहिणींसुखमितिमत्वाजायमानतामनुभवंतुनामेतिभावः ननुसावृत्तिरेवास्तुमुख्यंसुखमितिचेन्न मानविरोधादित्याह जातमिति जन्यं दुःखात्मकंजनिमत्त्वाद्दुःखवदित्यनुमानं नाल्पेसुखमस्तीतिश्रुतिश्चात्रबाधिकेतिभावः ॥२८३॥ एवंवावदिषदित्यंतवाक्यतात्पर्यार्थंप्रपंच बाधपूर्वकंसच्चिदद्वितीयानंदात्मज्ञानंप्रपंच्यतदुत्तरवाक्यंफलपर्यवसायिस्वरूपसाक्षात्काराभिनयपरंव्याख्यातुंतन्निष्ठोपयोगिवैराग्याय विषयसुखदुःखरूपतांस्फुटयति ऊनत्रिंशच्छ्लोकैः किंविषयफलंसुखंतत्साधनत्वेनविषयाएववासुखपदार्थइतिद्विकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह नहिवैषयिकमिति वैषयिकंविषयेभ्यआगतंतत्फलं कथंतर्हितथाव्यवहारोऽतआह किंत्विति दुःखेत्रिगुणांतःकरणपरिणामरूपेसुखमि त्याकारानृणांधीर्जायतेतस्याहेतुस्तुपूर्वभ्रमःसंस्कारद्वारेतिसापिभ्रमइतिसूचयति विभ्रांत्येति ॥ २८४ ॥

नद्वितीयः अयोग्यत्वेनभ्रमनिर्वाहसत्वादितिवक्तुंप्रधानमल्लनिबर्हणन्यायमभिप्रेत्यकामसुखस्यभ्रमनिर्वाह्यतांतावत्स्पष्टयति नहिचर्म णीत्यादिना मांसलेप्रचुरमांसवति पिच्छिलेस्निग्धे विण्मूत्रगंधानांसंघातोयत्रतथाभूते एतादृशेमंडूकादिचर्मणिउपमानेनारीयोनौचवि शेषोनास्ति भ्रांतेर्गतिस्त्वनिर्वाच्येत्याह विनाभ्रांतिमिति अश्लीलपदप्रयोगोत्रप्रस्तावेवैराग्यद्वाराशांतरसपोषकत्वान्नदोषः तथाचोक्तम् म्मटेन वक्राद्यौचित्यवशाद्दोषोपिगुणइति उदाहृतंचप्रकाशकृतायथाशमकथासु उत्तानोच्छूनमंडूकपाटितोदरसंनिभे क्लेदिनिस्त्रीव्रणेसक्तिरकृमेःकस्यजायतेइति॥२८५॥स्तनयोरिति स्त्रीणांस्तनयोः तथानृणांपुरुषाणांस्फिजोःकटिगतमांसपिंडयोर्भिदानास्ति विनाभ्रांतिमित्यनुषज्यते शेषंस्पष्टम्॥२८६॥ नपुंसकानामिति धियंकल्पनाम् वधूनांनारीणाम् स्फुटम्॥२८७॥ भेदाभ्युपगमेपिकिंतत्त्वानांभे

नहिचर्मणिदुर्गंधेमांसलेरुधिरोक्षिते॥ विण्मूत्रगंधसंघातेमृदुस्पर्शेविपिच्छिले॥नारीयोनौचभेदोस्तिविनाभ्रांतिंनृणामिह॥ २८५॥ स्तनयोश्चस्फिजोर्नॄणांनिलोम्नोर्नास्तिवैभिदा॥ अनिर्गतश्मश्रुमुखंपुंसांस्त्रीणांचवैसमम्॥ २८६॥ नपुंसकानांस्त्रीणांचनास्तिभेदोविनाधियं॥ पुरुषाणांवधूनांचशरीरंकापिनोभिदा॥२८७॥चतुर्विंशतितत्त्वानांसमुदायःशरीरकम्॥जंतुमात्रस्यतत्त्वेतत्पुरैवास्माभिरीरितम्॥ २८८॥सर्वेषांहृदयेचाहमहंप्रत्ययशब्दयोः॥ अनाधारःसर्वगश्चिदानंदात्माव्यवस्थितः॥२८९॥एवंव्यवस्थितेतत्त्वेकामग्रहवशंगताः॥पुरुषाश्चस्त्रियश्चेतिकल्पयित्वापरस्परम्॥पिबंतिलालांमुखजांमलांश्चाददतेपिच॥२९०॥

दः किंवाऽऽत्मनइतिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह चतुर्विंशतीति दशेंद्रियाणिभूतानिपंचप्राणास्तथैवच अंतःकरणचतुष्कंचएवंचतुर्विंशतितत्त्वानिएतेषांसमुदायःतत्रसिद्धंजंतुमात्रस्यशरीरमित्येतत्पुरैवापिदहेइत्यादिनाऽस्माभिरीरितमिति॥ २८८॥ नद्वितीयइत्याह सर्वेषामिति सर्वेषांहृदयेचाहंव्यवस्थितःअभिव्यक्तः कीदृशः अहंप्रत्ययशब्दयोर्विषयतावाच्यतात्मकसंबंधाभ्यांसंबंधीतिशेषः अनाधारइत्यादिस्पष्टम्॥ २८९॥ एवमिति एवमुक्तविधयातत्त्वेआत्मानात्मनोःस्वरूपेव्यवस्थितेतत्त्वाधिक्यभयादिवविशेषमनंगीकृत्यस्थितेसत्यपिकामरूपग्रहस्यग्रहवदुन्मादादिहेतोर्वशंगताः पुरुषाःस्त्रियश्चइयंस्त्रीअयंपुरुषइत्येवंकल्पयित्वापरस्परंमुखजांलालांपिबंतिमलांश्चगृह्णंतीत्यर्थः वसाशुक्रमसृङ्मज्जाकर्णविण्मूत्रविण्नखाः श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः॥ २९०॥

आस्फालयंतीति आस्फालयंतिगात्राणिअभिघाताख्यसंयोगवंतिकुर्वंतीत्यर्थः कर्तृविशेषणं उन्मादेति दृष्टांतद्वयमाह मेषाइत्यादिना कीदृशाःपिशाचाः हरस्यशंभोर्विनोदकाहासजननोद्यताः॥ २९१॥एवंहीति एवंकुर्वतांतेषांगात्रेभ्योंगेभ्यःकामोनिर्गतोभवतिकर्हिचिन्नै वनिर्गच्छतीत्यन्वयः कामःस्मरेच्छयोरेतसिचेतिकोशात् कामस्यरेतोरूपेणनिर्गमनेहेतुमुत्प्रेक्षते हृदिहसन्निवेति शरीरांतःस्थितदेवसभाम ध्यगतःकामःशंभुप्रीत्यर्थमिवारब्धनाट्यप्रयुक्तंजनानांवैकृतमीक्षित्वाहास्यवेगादिवनिर्गच्छतीति दृश्यंतेहिसभायामागतहास्यवेगासहने बहिर्गच्छंतोन्यथाचतत्रैवतिष्ठंतइति एतेनकामशास्त्रस्यलालाप्रभृतीन्भावानधरामृतादिपदैरभिदधतोलोकभ्रांत्यनुवादरूपोपहासेनलो कानांवैराग्यजननेपरमतात्पर्यमितिसूचितं प्रसिद्धमेतत् भ्रांत्यनुवादंश्रुत्वाविवेकिनस्ततोविरज्यंतइति ॥२९२॥ननुमास्तुतत्रसुखरूपःपुरु

आस्फालयंतिचान्योन्यंगात्राण्युन्माददूपिताः ॥ मेषाइवपिशाचावायद्वद्धरविनोदकाः ॥ २९१ ॥ एवंहिकुर्वतामेषांहृदिकामोहसन्निव ॥ गात्रेभ्योनिर्गतोनैवविनिर्गछतिकर्हिचित् ॥ २९२ ॥ ग्रहाविष्टायथाक्वापिग्रहोद्रेकात्परस्परम् ॥ ताडयंतिस्फिजोमत्ताःसंमुखाविमुखाअपि॥ २९३॥ संप्राप्यतुश्रमंपश्चादासतेसुखिताइव ॥ अनिर्मुक्तग्रहास्तद्वत्कामिनःसर्वजंतवः॥ २९४॥ नहिमैथुनधर्मेणकामनाशःक्वचिद्भवेत् ॥ नहिकामेविनष्टेपिप्रवृत्तिस्तत्रदृश्यते॥ २९५॥

षार्थःकामोपशांतिरूपोदुःखध्वंसस्तुस्फुटइत्याशंक्यनान्यसाधनमन्यत्रक्षमतइतिन्यायाच्छ्रममात्रसाधनस्यकुतोदुःखध्वंसहेतुत्वमित्याह ग्रहाविष्टाइत्यादिपंचभिः यथाग्रहाविष्टाग्रहोद्रेकात्ग्रहसंबंधिबलान्मत्ताविकृतचित्ताःसंतःपरस्परंसंमुखाअभिमुखाविमुखाःपराङ्मुखाश्चस्फिजःकटिप्रोथान्ताडयंति ॥२९३॥ संप्राप्येति तेएवश्रमंप्राप्यअनिर्मुक्तग्रहाअपिसुखिताइवासतेसुखप्राप्तवन्निर्व्यापारास्तिष्ठंतितद्वत्कामिनोपिअनिर्मुक्तकामग्रहाःसंतःश्रमेणसुखितवदवभासंतइत्यर्थः ॥ २९४ ॥ तत्रययातिवाक्यंस्मारयति नहीति तथाचोक्तंययातिना नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धतेइति किंच प्रवृत्तिरेवेच्छाकार्यंस्वकारणस्यानिवृत्तिंदर्शयतीतिव्यतिरेकमुखेनाह नहिकामइति येषांकामोविनष्टस्तेषांतुपुनःप्रवृत्तिर्नदृष्टाऽतःप्रवृत्तिरेवकामलिंगमितिभावः ॥ २९५ ॥

ननुसंसारिणोपिकामनाशवंतोनिवृत्तिमत्वादितिसत्यतिपक्षइतिचेन्न निवृत्तेःकामनाशाभाववत्वेननिश्चितेषुमल्लादिष्वपिवर्त्तमानत्वेनव्य
भिचारित्वादित्याह किंत्विति द्वाभ्यां नचफललाभेननिवृत्तिरितिशंक्यं लब्धफलानांसाधनोपेक्षादर्शनादत्रतुतद्व्यतिरेकादितिसूचयि
तुमुक्तं सुखंनैवात्रकिंचनेति ॥ २९६ ॥ दृष्टांतेनव्यभिचारंस्फुटयति मल्लयोरिति ग्राम्यधर्मेरते स्पष्टम् ॥ २९७ ॥ एवंग्राम्यधर्मादौवस्तु
तःसुखाभावेपिविपर्ययेणदुःखमेवसुखमितिमन्यमानंप्रत्येवंवाच्यंयदन्यथापित्वदभिमतसुखलाभेकिमर्थोयमनर्थसार्थकरआरंभाडंबरः
अर्के चेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेदितिन्यायादित्याशयेनाह रेतसइति तावद्विण्मूत्रयोर्विसर्गेपिविद्यतेइत्यन्वयः कीदृशंतत् नात्यधिकं
किंचिदधिकं अनुतापाभावादितिभावः ननुरतजन्यंसुखंकथंविसर्गमात्रंजनयेदतआह रतशब्दइतिअत्रविण्मूत्रप्रतियोगिकेविसर्गेकि

किंतुयावत्श्रमंतत्रप्रवर्ततेपरस्परम्॥ श्रांताअपिनिवर्ततेसुखंनैवात्रकिंचन॥ २९६ ॥ मल्लयोर्युध्यतोर्यद्व
त्श्रमोत्पत्तौनिवर्तनम्॥ स्त्रीपुंसयोर्ग्राम्यधर्मेतद्वन्नात्रास्तिवैसुखम् ॥ २९७॥ रेतसोनिर्गमेयावत्सुखंताव
द्धिविद्यते॥ विण्मूत्रयोर्विसर्गेपिततोनात्यधिकंपुनः ॥ रतशब्दोविसर्गेत्रत्वयाकिंनप्रयुज्यते॥ २९८॥ अपि
वायोःसशब्दस्यविसर्गेस्तिहियत्सुखं॥नतद्देववधूमात्रसंपर्केपिहिविद्यते॥ कस्मात्तदर्थयागादिश्रांतैर्नक्रिय
तेधुना॥ २९९॥ अपिनामसुखंचेत्स्यान्नारीननरमाव्रजेत्॥नरोप्येवंततोनात्रसुखंदेहेस्तिकस्यचित्॥३००॥

न्नप्रयुज्यते अत्रापिप्रयोगेकिंबाधकमित्यर्थः सुखानुकूलव्यापारत्वंप्रवृत्तिनिमित्तमादायैवहिकोशकारैर्निधुवनंरतमित्यादौरतशब्दःप्रयु
क्तस्त्वयापितदनतिक्रमादितिभावः ॥ २९८ ॥ किंचैतादृशसुखस्यातिसौलभ्यात्तत्कामनयाचरणेननकर्माणिवंचनीयानितेषामंतःकर
णशुद्धौविनियोगार्हत्वादभिनिवेशेनतत्कामनयैवाचरणेतुप्रतिबंदीसमाधेयात्वयेत्याह अपिवायोरिति वायोरपानाख्यस्य मात्रशब्दः
कार्त्स्न्यार्थकः संपर्कःसंयोगः यागादियागदानप्रभृति शेषंस्पष्टम् ॥ २९९ ॥ किंचसुखस्यविषयजन्यत्वाभ्युपगमेकिंस्त्रीपुंसयोःशरीरं
कारणंकिंवातयोर्योगःकिंवाप्रजोत्पत्तिःकिमथवासजातीयप्रजोत्पत्तिरितिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह अपिनामेति देहेसुखंनामप्रसिद्धं
स्यादुत्पद्येतचेत्तर्हिनारीननरंव्रजेत् एवंनरोपिननारींव्रजेत् फलितमाह ततइत्यादि ॥ ३०० ॥

नद्वितीयइत्याह स्त्रीपुंसयोरिति रत्यंतेग्राम्यधर्मांते तयोःस्त्रीपुंसयोः संतापायअनुतापाय अतएवोक्तंशिष्टैः भोजनांतेश्मशानांतेमैथु नांतेचयामतिः सामतिःसर्वदाचेत्स्यान्नरोनारायणोभवे॑दिति ॥ ३०१ ॥ नतृतीयइत्याह नचप्रजायाइति मत्कुणकीटःप्रसिद्धः आदि पदेनयूकादिपरिग्रहः तेषामपिप्रकर्षेणजनिशालित्वेनप्रजापदार्थत्वाविशेषादितिभावः यद्येवंस्यात्तर्ह्युत्तमाश्रमस्थैरप्यनुभूयेतप्रजासुख मितिसूचनायनइतिपदंप्रयुक्तमिति ॥ ३०२ ॥ नचतुर्थइत्याह नवेति समानजातीयत्वंमनुष्यत्वादिना प्रतिकूलायाःप्रजायाःपीडा हेतुत्वंप्रसिद्धं अनुकूलायाअपियोगक्षेमचिंताद्वारेत्यवधेयम् ॥ ३०३ ॥ एवंकामसुखहेतुतयाऽभिमतानांकारणतांमयोग्यत्वव्यभिचारा दिभिर्निरस्याथरसनाविषयस्यापिकारणत्वायोग्यतांस्फुटयति एवमन्नोदकेइति अन्नंचोदकंचान्नोदके पूर्वार्द्धेप्रतिज्ञाउत्तरार्द्धेव्यभिचा

स्त्रीपुंसयोर्नयोगोपिसुखकारणमिष्यते॥ रत्यंतेसततयोरेवसंतापाययतोभवेत्॥३०१॥ नचप्रजायाउत्पत्तौसु
खंभवतिकर्हिचित् ॥ कस्मान्मत्कुणकीटादेरुत्पादान्नसुखंहिनः॥ ३०२ ॥ नवासमानजातीयसमुत्पादा
त्सुखंभवेत्॥ प्रजावंतोहिदृश्यंतेप्रजयापीडिताःस्वया॥ ३०३॥ एवमन्नोदकेनैवसुखकारणमीरितम्॥ भु
क्तपीतांतएतेहियतोदुःखस्यकारणम्॥ ३०४॥ यथाहिज्वलतोवन्हेर्भवेत्काष्ठस्यसंचयः ॥ क्षिप्रस्तत्रक्षणं
प्रौढज्वालानांविनिवारणम्॥ ३०५ ॥यथावासरसंदेशंवायोरुक्षंहिकुर्वतः॥क्षणंतद्वारणोपायस्तत्रनीरा
वसेचनम्॥ ३०६॥

रत्वपोहेतुःकारणत्वाभावेदर्शितः भुक्तंचपीतंचतेतयोरंते भावेक्तः भोजनपानांतेहिपरिवेषणंसहनादेननिवारयंतस्तत्रदुःखसाधनताज्ञा नाधीनंद्वेषंसूचयंतीतिप्रसिद्धमेवमन्यदप्युदाहरणमूह्यम् ॥ ३०४ ॥ कथंतर्हिलौकिकाःसुखहेतुतामन्नोदकयोर्व्यवहरंतीत्याशंक्यक्षु तृषयोःसहनक्षमतांभ्रांत्यासुखमित्यभिमन्यतज्जनकतयेतिगृहाणेत्याह यथाहीत्यादिपंचभिः यथाकाष्ठसंचयःवन्हिपुंजेक्षिप्तःसन्ज्व लतोवन्हेःप्रौढज्वालानांविनिवारणमुपशमसाधनंभवेदित्येकोदृष्टांतः ॥ ३०५ ॥ द्वितीयंदृष्टांतमाह यथावेति सरसंरसेनसहितमार्द्रमि तियावत् ईदृशंदेशंस्थलविशेषमंगनप्रभृतिरुक्षंकुर्वतोवायोः षष्ठीचानादरइतिषष्ठी रुक्षंकुर्वंतंवायुमनादृत्ययन्नीरावसेचनंतत्तद्वारणोपा यःरुक्षीकरणवारणोपायःक्षणंयथाभवतीत्यर्थः ॥ ३०६ ॥

दार्ष्टांतिकमाह एवमितित्रिभिः जठरगौशरीरांतःस्थितावेतौअग्निप्राणौजंतूनांक्षुत्पिपासेजनयतइत्यन्वयः अन्नप्राणस्यापोमयःप्राणइ
तिश्रुत्युक्तजलतादात्म्यादापएवतदशितंनयंतइतिश्रुतेःक्षुद्धेतुत्वं तेजएवतत्पीतंनयतेइतिश्रुतेर्वन्हेस्तृषाहेतुत्वमितिबोध्यम् ॥३०७॥अन्नो
दकाभ्यामिति नृभिर्देहस्यांतःक्षिप्ताभ्यामन्नोदकाभ्यांकरणाभ्यांक्षुत्पिपासयोःक्षांतिःसहनंयथाकथंचित्सुकरासुखेनकर्तुंशक्यास्या
दित्यन्वयः॥३०८॥क्षुत्तृषोरितिस्पष्टम् ॥३०९॥ एतन्न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवंशब्दादीति सुखस्यवस्तुगतिंस्फुटयति किंत्विति औ
त्सुक्यस्याभिलाषप्रयुक्तचित्तचांचल्यस्यक्षणंनिवृत्तिर्जायतेतामेवचित्तदशांमूढाःसुखमितिमन्यंते बुधास्तुएवंजानंति चित्तस्यनिर्मल
स्यापिकामनाभिश्चलत्वदशायामात्मप्रतिबिंबग्रहणायोग्यस्याभिलाषाशांतौसत्यांयस्यपरमानंदात्मनःप्रतिबिंबेनसुखवद्भानंसएवमुख्यं
सुखमिति इत्थंचमूढाःक्षणिकसुखाविद्वांसस्तुनित्यानंदाइतिसिद्धम् ॥ ३१०॥ फलितमाह ततोनेति दुःखेषुहेयतयादुःखरूपांतःकरणप

एवंजठरगावेतावग्निप्राणावहर्निशम् ॥ क्षुत्पिपासेजनयतोजंतूनामनिवारितौ ॥ ३०७ ॥ अन्नोदकाभ्यां
क्षिप्ताभ्यांदेहस्यांतःक्षणंनृभिः ॥ यथाकथंचित्सुकराक्षांतिःस्यात्क्षुत्पिपासयोः ॥ ३०८ ॥ क्षुत्तृषोःक्षणमा
त्रंयाशांतिःप्राणाग्निरोधनात् ॥ तस्यांसुखमितिभ्रांतावदंत्यल्पधियानराः ॥ ३०९ ॥ एवंशब्दादिलाभेपिसु
खंनैवप्रजायते ॥ किंतुस्वात्मनऔत्सुक्यनिवृत्तिःस्यात्क्षणंनृणाम् ॥ ३१० ॥ ततोनजायतेकिंचित्सुखंविष
यतोनृणाम् ॥ किंतुदुःखेषुसुखधीःक्रियतेभ्रांतबुद्धिभिः ॥ ३११ ॥ जनिनाशाल्पताद्याश्चदोषाविषयजान्नृ
णाम् ॥ फलेतस्मिन्कथंनामसुखधीर्धीमतांभवेत् ॥ ३१२ ॥

रिणामेषु स्फुटमन्यत् ॥३११॥तस्यसुखत्वासंभवंप्रकारांतरेणाप्याह जनिनाशाल्पताद्याइति तस्मिन्फलेधीपरिणामरूपेफलेजनिनाशाल्प
ताद्याउत्पत्तिध्वंसपरिच्छिन्नत्वाद्याः आद्यपदेनपरिणामादिग्रहः एतेदोषाःसंति कीदृशादोषाविषयजाविषयेभ्योजाताःप्रादुर्भूताः स्रक्चं
दनादिविषयसंबंधजन्मादिभिस्तत्प्रयुक्तसुखजन्मादेःसुज्ञानत्वात् विषयजेइतिपाठेतुफलविशेषणंस्फुटम् एवंचधीमतांविवेकिनांनृणांत
स्मिन्सुखधीःकथंस्यात्सानसंभवतीत्यर्थः सुखपदेहिखंउत्पाद्यमानेशोभनानिप्रसन्नानिखानिइंद्रियगोलकानियेनेत्यर्थोलभ्यते विषय
सुखेविचार्यमाणेतुमनोगोलकंहृदयमेवदोषचितयातमंभवतीतिकथंतत्सुखंस्यादितिभावः तथाचात्रभगवतःपतंजलेःसूत्रं परिणामताप
संस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनइति ॥ ३१२ ॥

एवंसांसारिकसुखस्यदुःखरूपतांप्रतिपाद्यप्रकृतविचारस्यआत्मस्वरूपानंदस्यपरिपूर्णताबोधकतयाप्रकृतोपयोगंदर्शयन्सएतमेवेत्याद्यप श्यदित्यंतंवाक्यमात्मानंतततमंपूर्णतमंमहावाक्यार्थभूतंसाक्षात्कृतवानित्यर्थकंव्याचष्टे ततोनेत्यादिषोडशभिः ततउक्तयुक्तेः यत्सुखंतन्न जायतेयच्चजायतेतद्दुःखमेवेतिपूर्वार्द्धार्थः ततःसुखस्यजन्मादिविकारराहित्यात्आनंदात्माऽऽनंदरूपोहंस्यां कीदृशः सत्प्रकाशैकरूपवान् भावप्रधानोनिर्देशः सत्प्रकाशैकत्वैःरूपवान् सत्प्रकाशैकत्वानिममस्वरूपलक्षणानितद्बोधकैःसर्वमहावाक्यगतपदैरहमेवप्रतिपाद्यः स्या मितिसंभावनायांलिङ् लक्षणैक्यात्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यंमयाबाधकादर्शनात्संभाव्यतेयद्यत्रानुपपत्तिकश्चेन्मन्यतेसत्स्वाशयंप्रकाशयत्विति भावः ॥ ३१३ ॥ नन्वनुपपत्त्यंतराभावेपित्वत्प्रतिपादकसदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदएवतवस्वगतभेदमापादयिष्यतितथाचकथंतवतत तमत्वमितिचेन्न लोकेप्यनेकपदप्रतिपाद्यवस्तुनोभेदादर्शनेनतादृशनियमादर्शनादित्याह नहीतिद्वाभ्यां नामांतरैर्भिन्नपदैःसमीरणात्

ततोनजायतेकिंचित्सुखंक्कापिकथंचन॥ आनंदात्माततोहंस्यांसत्प्रकाशैकरूपवान् ॥ ३१३॥ नहिप्रकाश सुखयोःसत्तायाअपिभेदधीः॥ जायतेधीमतांक्कापिनामांतरसमीरणात्॥ ३१४ ॥ पितापुत्रःपतिर्भ्राताय थैकस्मिन्नरेपृथक्॥ शब्दास्तद्वदिमेशब्दाःसदाद्यामयिकीर्तिताः॥ ३१५ ॥ असन्नाहंभवाम्यस्मात्सच्छब्दो मयिवर्तते॥ नहिवंध्यासुतस्येवरूपंममकथंचन॥ ३१६॥ जडंनाहंभवाम्यस्मात्प्रकाशाख्यामयिस्थिता॥घ टादेरिवमेरूपंनान्यबोध्यंकथंचन ॥ ३१७॥ दुःखंनाहंभवाम्यस्मात्सुखशब्दोपिविद्यते ॥ प्रतिकूलोऽन्यशे षोवानाहिःस्र्यादिःसकथ्यते ॥ ३१८ ॥

प्रतिपादनात् सत्तादीनांभेदधीर्विवेकिनांनजायतेइत्यर्थः ॥ ३१४ ॥ अत्रदृष्टांतमाह पितेति दार्ष्टांतिकमाह तद्वदिति ॥ ३१५ ॥ यदा लोकेधर्मिसमानसत्ताकेतरनिरूपितधर्मभेदोनधर्मिभेदमापादयतितदाकिमुतकल्पितेतरव्यावृत्तिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदइत्याशयेनसदादि शब्दानामसदादिव्यावृत्तिपरत्वंस्फुटयति असन्नाहमित्यादिना अहमसन्नभवामिकिंत्वसद्विलक्षणः अस्मात् ल्यब्लोपेपंचमी इममर्थ मादायसच्छब्दोमयिवर्त्ततेप्रवर्त्तते असद्वैलक्षण्यंस्पष्टयति नहीति एवमुत्तरत्रापि ॥३१६ ॥ जडंनाहमिति अन्यबोध्यंपरप्रकाश्यं स्फुट मन्यत् ॥ ३१७॥ दुःखंनाहमिति योभावःप्रतिकूलोभवतियथाहिःसर्प्पःयोवाअन्यशेषोऽन्यार्थोयथास्र्यादिःससुखपदेननकथ्यतेकिंतु सद्दुःखपदार्थएव तद्वैलक्षण्यबोधनायमयिसुखशब्दःप्रवृत्तइत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

एतंन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति अहमनात्माकस्यापिस्वरूपभिन्नोनभवामीतिबोधनायात्मशब्दोमयिवर्ततइतिदिशाबोध्यमित्यर्थः आदिपदेनैकाद्वितीयास्थूलानण्वह्रस्वादिशब्दग्रहः एतावांस्तुविशेषः सदादिशब्दाविधिमुखेनप्रथमंबोधयित्वापश्चाद्व्यावृत्तिंबोधयंति अद्वितीयादिशब्दास्तुसाक्षाद्व्यावृत्तिप्रतिपाद्यार्थात्स्वरूपमिति ननुकियंतिपदानिविचारकालउपसंहार्याणीतिजिज्ञासापूरणायात्मानंविशिनष्टि सच्चिदानंदेत्यादि तथाचेदृशंप्रमेयंयावद्भिःपदैर्निश्चीयतेतावंतिउपसंहार्याणीतिभावः ॥ ३१९ ॥ एवंसदादिपदानांव्यावृत्तिपरत्वेनाविरोधंप्रतिपाद्याथयुक्तितोपिसदादिशब्दार्थानांभेदोनसंभवतीत्याह नप्रकाशइत्यादिना प्रकाशस्यसुखाद्भेदोनसंभवतिसुखाद्भेदेहिप्रतिकूलत्वंदुःखतत्साधनसर्पादिवत्स्यात् अथवापरैःसुखसाधनत्वाभिमतललनादिवदन्यशेषःस्यादित्यर्थः सप्रकाशस्तू

एवमात्मादिशब्दाश्चवर्त्तंतेमयिसर्वदा॥ सच्चिदानंदरूपेस्मिन्सर्वभेदविवर्जिते ॥ ३१९॥ नप्रकाशःसुखादन्यःप्रतिकूलस्तथाभवेत्॥ अन्यशेषोथवायद्वत्सर्पोवाललनादिकम् ॥ अनुकूलतमत्वेनस्वात्मनोनोभयंहिसः॥३२०॥नात्माप्रकाशरूपात्स्यादन्योसौसर्वबोधवित्॥ तथात्वेघटवत्सस्यादनात्मात्मानतादृशः॥३२१॥

भयंप्रतिकूलोऽन्यशेषोवान तत्रहेतुरनुकूलतमत्वेन तत्रानुकूलत्वंस्रक्चंदनादेःप्रसिद्धं अनुकूलतरत्वंसुखत्वाभिमतांतःकरणवृत्तेः अनुकूलतमत्वंतुतत्प्रकाशस्यात्मस्वरूपभूतस्यभासमानानन्दस्यपुरुषार्थतयातदुपपादकत्वादतोनोभयंप्रकाशेसंभवतीतिभावः ॥ ३२० ॥ ननुमास्तुसुखप्रकाशयोर्भेदस्तयोर्धर्म्यात्मातुततःपृथगस्त्वित्याशंक्यतयोरात्माभेदेऽनुमानंदर्शयित्वाविपक्षेपूर्वंप्रपंचितंदोषंप्रसंजयति नात्मेति आत्माप्रकाशरूपात्प्रकाशस्वरूपाद्भिन्नोनेतिप्रतिज्ञा तत्रकेवलव्यतिरेकिहेतुगर्भंविशेषणंसर्वेत्यादि सर्वेषांबोधानांधीवृत्तीनांप्रकाशकइतितदर्थः यत्रप्रकाशभेदाभावाभावस्तत्रनसर्वबोधवित्त्वंयथाबुद्ध्यादीत्युदाहरणं तदनुकूलंतर्कमाह तथात्वइत्यादिना तथात्वेप्रकाशभिन्नत्वेसआत्माप्रकाश्यत्वेनानात्मास्यात्यथाघटः आत्मातुतादृशोनभवतीत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

पूर्वमुक्तेप्रकाशस्यसुखादभेदेयुक्तिसुखस्यतदभेदसाधनमुखेनस्फुटयति सुखंचेति स्पष्टम् ॥ ३२२॥ननुप्रकाशमानतादीपेनघटस्येवभिन्नेनप्रकाशेनापिसंभवतीत्याशंक्यतथास्वीकारेदोषमाह स्वातिरेकीति स्वस्मादतिरेकोभेदोयस्यतथाभूतेनप्रकाशेनसुखंप्रकाश्यंनभवेन्नसंभवेत् तत्रव्यतिरेकेदृष्टांतः अहिरज्ज्वादिवदिति अहिःप्रातिभासिकत्वेनप्रसिद्धः रज्जुस्तुव्यावहारिकत्वेन तौआदीयेषांप्रातिभासिकानांव्यावहारिकाणांचतेतथातद्वत् तेषांदृश्यानांकल्पितचित्तादात्म्येनविषयतयाभानसंभवेपियोवैभूमातत्सुखमितिश्रुतेर्भूमरूपसुखस्यसर्वात्मकस्यकल्पितत्वंनसंभवतिशून्यवादापत्तेर्निरधिष्ठानभ्रमायोगाच्चेतिभावः तस्मात्सुखमेवावबोधनं सुखप्रकाशयोरभेदएवेत्यर्थः॥ ३२३॥

सुखंचनप्रकाशेनव्यतिरिक्तंकथंचन॥ नह्यप्रकाशमानस्यसुखस्यसुखतेष्यते ॥ ३२२ ॥ स्वातिरेकिप्रकाशेनप्रकाश्यंनसुखंभवेत्॥ अहिरज्ज्वादिवत्तस्मात्सुखमेवावबोधनम् ॥३२३॥ आत्मासुखप्रकाशाभ्यांभिन्नोनैवकथंचन ॥ सुखप्रकाशयोर्भेदेऽनात्मताघटवद्भवेत् ॥ ३२४ ॥ आत्मानंदप्रकाशाश्चनसत्ताव्यतिरेकिणः॥ व्यतिरेकेभवेत्तेषांवंध्यासुतसमानता॥३२५॥ आनंदात्मप्रकाशेभ्यःसत्तानव्यतिरेकिणी॥ व्यतिरेकेभवेदेषाघटवन्नात्मरूपिणी॥ ३२६॥

एवंप्रकाशानंदयोरभेदेसिद्धेसाधितप्रकाशाभेदस्यात्मनःसुखादभेदःसिद्धस्तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वमितिन्यायादित्याह आत्मासुखप्रकाशाभ्यामिति प्रकाशपदंदृष्टांतार्थं यथाप्रकाशादभिन्नस्तथासुखादपीत्यर्थः प्रकाशाभिन्नसुखाद्भेदेतुजडत्वात्घटवदनात्मत्वंस्यादित्याह सुखेत्यादि स्पष्टम्॥३२४॥सिद्धाभेदानामात्मानंदप्रकाशानांसत्पदार्थादभेदंसाधयति आत्मानंदेति यदेवसर्वाधिष्ठानंस्वस्मिन्कल्पितेषुसंसर्गाध्यासेनप्रकारतयाभासमानंसत्यैस्तत्त्वानवबोधात्सत्ताजातिरित्यभिमतंसएवसत्पदार्थइतिसूचनायसत्तापदंप्रयुक्तं विपक्षेदंडमाह व्यतिरेकइति सतोभिन्नमसदितिप्रसिद्धेरितिभावः ॥ ३२५ ॥ एवंसत्तायास्तेभ्योभेदेदुःखत्वानात्मत्वजडत्वानामापत्त्याघटादिसत्वापत्तिरित्याह आनंदात्मेति स्पष्टम ॥ ३२६ ॥

अनात्मत्वेकोदोषइत्यतआह अनात्मत्वइति आत्माहिस्वरूपं तद्भिन्नत्वेस्वरूपबहिष्कारादसत्त्वापत्तिरितिभावः फलितमाह तस्मादिति परःपुमान्तत्पदार्थः सामानाधिकरण्येनवाक्यार्थानुभवःसूचितः ॥३२७॥ एवंचत्रिविधपरिच्छेदराहित्यादनंतपदार्थाभेदोपिसिद्धइत्याह अनंतइति अतएवसर्वाधिष्ठानत्वंममैवासीदित्याह उक्तइति उक्तेउक्तरूपे तथाचसर्वशब्दानांसर्वज्ञानानांविषयप्रदातृत्वेनाहमेवोपजीव्यइत्याह सदसदिति सदसच्छब्दौकार्यकारणवाचकौ शेषंस्पष्टम् ॥३२८॥पूर्ववाक्यार्थमनुवदन्निदमदर्शमित्यंशंकथमविषयस्यात्मनोदर्शनकर्मत्वमितिशंकांनिराकुर्वन्व्याचष्टे ततएवेति यतःसर्वेशब्दाःसर्वाणिचज्ञानानिमद्गोचरावरणनिवृत्त्यामदभिव्यक्तिसंपादनेनवामदेकगोचराणि जडेष्वावरणकृत्याभावान्मदतिरेकेणतेषां दुर्निरूप्यत्वाच्च ततएवउपपादितसंबंधाद्वेदांतवाक्यात्तज्जन्यबोधतोवृत्तिरूपाद

अनात्मत्वेचसापिस्याद्वंध्यापुत्रसमाबलात् ॥ तस्मात्सच्चित्स्वरूपोहमानंदात्मापरःपुमान् ॥ ३२७॥ अनंतोदेशकालादिभेदगंधविवर्जितः ॥ उक्तेमयियतोविश्वमध्यस्तंस्रजिसर्पवत्॥ सदसद्देशकालादिशब्दप्रत्ययगोचरः ॥ ३२८ ॥ ततएवाहमात्मानंदृष्टवानस्मिबोधतः॥ अत्यंतविस्तृततमंयदर्थंदेहमागतः॥ ३२९॥ इदंयस्मादयंदेवोदृष्टवानात्मबोधतः॥ इदंद्रनामातेनाभूदानंदात्मापरःपुमान् ॥ ३३० ॥

विषयमपिआत्मानमहंदृष्टवानतोस्मिकृतकृत्योहमहोइत्यर्थः अत्रास्मीतिपदमहंपदेनाक्षेपादपिप्रतीयमानंनिरर्थकंसतिकृतकृत्यत्वेलाक्षणिकंसदाश्चर्यं व्यंजयति आश्चर्यत्वोपपादकमात्मविशेषणंविस्तृततममिति तततमंपरिपूर्णमित्यर्थः अनादिकालादारभ्यपरिच्छिन्नमात्मानंमन्यमानस्यपरिपूर्णात्मज्ञानात्किमन्यच्चित्रमितिभावः कृतकृत्यत्वोपपादकंविशेषणंयदर्थमित्यादि यदर्थमतिसंकटेप्रवेशःकृतस्तदद्यसिद्धमितःकिमन्यत्कृतकृत्यत्वमित्याशयः॥३२९॥ तस्मादिदंद्रइत्यादिदेवाइत्यंतंवाक्यंव्याचष्टे इदंयस्मादितिचतुर्भिः इदमस्तुसन्निकृष्टमित्युक्तेरिदंशब्दोऽपरोक्षवाचकोदर्शनक्रियाविशेषणं तथाचायंदेवआत्मायस्मादात्मबोधतःआत्मसंबंधिनोगुरुवेदांतवाक्यजन्यज्ञानादिदमपरोक्षंयथाभवतितथास्वरूपंदृष्टवान्तेनहेतुनाइदंद्रसंज्ञकःसन्आनंदात्मापरःपुमानभूद्ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः इदंपदपूर्वकदृशधातोर्ड्रप्रत्ययेसतीदंद्रनामनिष्पत्तिर्बोध्या ॥ ३३० ॥

तस्यव्यवहारस्तुइंद्रपदेनैवकार्यइत्याह इदंद्रमिति तमेतमिदंद्रंसंतंसुराःदेवावन्द्याद्यादेवभाविनोमनुष्यावाइंद्रमितिपरोक्षंनामकृत्वोचिरे कथिवंतः नाम्नःपरोक्षत्वंरूपांतरकरणेनस्वरूपाच्छादनं हियस्मादेतेदेवाःप्रत्यक्षमुक्तपरोक्षविपरीतंनामपहंद्विषंति दृश्यतेहिमहतामाचार्या दिपदैरभिधानेप्रसादःसाक्षाद्देवदत्तादिपदाभिधानेतुद्वेषइति एतेनयदादेवाःप्रत्यक्षंद्विषन्तिकिमुततदापरमेश्वरइतिसूचितम् नारायणादि नामपहेतुअनेकप्रत्यक्षश्रुतिविहितेनायंन्यायः अर्थवादगतलिंगस्यश्रुतितोदुर्बलत्वादित्यवधेयं ॥ ३३१ ॥ परोक्षप्रियाइति ततोदेवैःपर मेश्वरस्येंद्रपदेनव्यवहारात्तेनस्वयमपिप्रत्यक्षाभिधानद्वेषेणचवन्द्याद्यादेवाःपूज्याःपरोक्षप्रियाःकथितान्नृभिर्विवेकिभिः व्याख्येयश्रुति गतमिवपदंप्रसिद्धिद्योतकंहिपदंचव्याकुर्वन्नैहलौकिकेषुसन्मार्गवर्तिलोकरूपेषुदेवेषुनियमत्वेनपरोक्षप्रियत्वस्यानुगममाह देवव्रतमिति नि

इदंद्रंसंतमेतंतमिंद्रमित्यूचिरेसुराः॥ प्रत्यक्षंहिद्विषंत्येतेपूज्यनामग्रहंयतः ॥३३१ ॥ परोक्षप्रियास्ततस्तेनव न्द्याद्याःकथितान्नृभिः॥ देवव्रतंसदार्येषुदृश्यतेत्वधुनानृषु ॥ ३३२॥ पित्राचार्यादिनामानिनवदंतिनराःक्व चित्॥ एवंनार्योपिपत्यादेर्भाषंतेनामनैवहि ॥ किंतुनामांतरेणैवव्यवहारंप्रकुर्वते ॥ ३३३ ॥ एवमात्माभ वद्योत्रकथितोत्यधिकारिणः ॥शब्दप्रत्ययबोध्योयंनैवंरूपःस्वरूपतः॥ ३३४॥

यमोव्रतमित्यमरः आर्येषुनृषुदेवव्रतमधुनापिदृश्यतेइत्यन्वयः॥३३२॥उदाहरति पित्राचार्येति स्पष्टम्॥३३३॥एवमैतरेयचतुर्थाध्यायंस नकाद्युपदेशविधयाव्याख्यायपूर्वोक्ततात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुत्तराध्यायमवतारयति इतिहासघटकैरेवमात्मेत्यादिभिर्विंशतिश्लोकैः सन कादयोऽधिकारिणःप्रत्यूचुःभोऽत्रात्मज्ञानेऽधिकारिणःएवंतथापिशास्त्रसिद्धेनेत्यादित्रिपंचाशत्तमश्लोकप्रतिज्ञातेनाध्यारोपापवादन्या येनैतावतापंथेनभवद्यआत्माकथितः कीदृशः शब्दप्रत्ययाभ्यांवेदांतवाक्यतज्जन्यवृत्त्यात्मकज्ञानाभ्यांविषयीकृतः अन्यथाशब्दार्थज्ञा नतादात्म्याध्यासव्याप्यशब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भवद्भिस्तुसआत्मास्वरूपतएवंरूपोविषयरूपोनबोध्यःकिंतुवेदांततात्पर्यज्ञानद्वारेणाऽविषयत यैवावसेयःभंगयाह्निकान्यायेनतुतंकोपिनिर्देष्टुंनार्हतीतिभावः ॥ ३३४ ॥

ननुभवंतःशक्ताःसाक्षादेवतंबोधयंत्वितिशंकामालक्ष्याहुः कोनामैनमिति एवंपूर्वप्रतिपादितंमहात्मानमद्वितीयमात्मानंउदीरितामध्यारोयापवादात्मिकांमायांविनाकोवावदेत्कोवाश्रृणुयादित्यन्वयः तस्याविषयस्यविषयतयाऽभिधानेऽप्रमाणत्वापत्तिरित्याशयेनयतोवाचोनिवर्तंतइतितैत्तिरीयश्रुतिंस्मारयति अवाङ्मनसगोचरमिति केनवाक्यमत्रार्थेपठति अविज्ञातमित्यादि विजानतांतत्त्वविदामविज्ञातमितिमतं तस्याविषयत्वात् अविजानतांबुद्ध्याद्यात्मदर्शिनांभ्रांतानांमतेतुतद्ब्रह्मविज्ञातमितिप्रसिद्धं बुद्ध्यादेर्ज्ञानविषयत्वादितितदर्थः शक्त्यामतं ... ॥३२५॥ विषयबोधनसामर्थ्याऽविषयतत्त्वस्यतात्पर्येणबोधनमेवदुष्करतयापरमाऽभिधानंतुशक्तेःशक्यनिरूप्यत्वेनदत्तोत्तरमितिभावः ॥३२५॥ विषयबोधनसामर्थ्याऽविषयतत्त्वस्यतात्पर्येणबोधनमेवदुष्करतयापरमाश्चर्यमितिबुद्ध्यध्वमितिसूचयितुमाश्चर्योऽस्यवक्ताकुशलोऽस्यलब्धाश्चर्योज्ञाताकुशलानुशिष्टइतिकठवाक्यमर्थतःपठति आश्चर्योऽस्येतिद्वाभ्यां वागविषयस्यवाचाबोधनादस्याद्वितीयात्मनोवक्ताऽऽश्चर्यः अतींद्रियस्यश्रवणेनश्रुताम्नायतात्पर्यावधारणरूपेणविषयीकरणा

कोनामैनंमहात्मानमवाङ्मनसगोचरम् ॥ अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानतां ॥ वदेद्वाश्रृणुयाद्वापि विनामायामुदीरिताम् ॥ ३२५ ॥ आश्चर्योऽस्यभवेद्वक्तावक्तिवाचामगोचरम् ॥ श्रोतापिचतथाश्चर्यःश्रृणोतींद्रियदूरगम् ॥ ३२६ ॥ लब्धाश्चर्यतमोभूयःकुशलेनानुशासनात् ॥ आत्मनोमनसोगम्यंसाक्षात्तंकुरुतेकथम् ॥ ३२७ ॥ ततोभवंतोयुक्तिज्ञावेदवादरतास्तथा ॥ बुद्ध्यास्वयाविमृश्यैनंसंगच्छतदिशानया ॥ ३२८ ॥

च्छ्रोताश्रुतौलब्धृपदेनोक्तः आश्चर्यइत्यर्थः ॥ ३२६ ॥ लब्धेति आत्मनोज्ञानमेवप्राप्तिरितिसूचनायज्ञातेतिवक्तव्येलब्धेत्युक्तं कुशलेनाचार्येणानुशासनादयमात्मनोलब्धासाक्षात्कर्त्तासआश्चर्यतमोऽत्याश्चर्यः वदनश्रवणयोराश्चर्यतायाःसाक्षात्कारेणफलेनैवजायमानेनस्फुटीकरणात् अन्यथानिरर्थकवक्तृश्रोतॄणांप्रायशोदृष्टेःकाश्चर्यतेतिभावः लब्धुराश्चर्यतांस्पष्टयति मनसइत्यादि मनसोऽगम्यस्यसंस्कृतमनसागोचरीकरणंचित्रमित्यर्थः॥ ३२७॥ ततइति ततइतोयेऽस्माभिर्वक्तुमशक्यत्वादनयादिशाविषयाऽऽत्मतत्त्वंसंगच्छतसंप्राप्नुतअस्माभिस्तुदिक्प्रदर्शनमात्रंकृतं यथारामेश्वरंप्रतियियासवेदक्षिणादिक्प्रदर्श्यतेतद्वदित्यर्थः ननुकथंतर्हितद्वयंप्राप्नुमइत्यतोयुक्तिज्ञाइतियतोभवंतोयुक्तिज्ञाःसंतिततोमननेनासंभावनांनिराकृत्यजानीतेतिभावः अपूर्वैकथंयुक्तिप्रसरइत्यतउक्तंवेदवादरताइति यथाधर्मोऽपूर्वोपिमीमांसान्यायैरवधारितस्तथायमपिनिर्धार्यतामितिभावः तथाचोक्तंवाशिष्ठे उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम् ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवकेवलेति ॥ ३२८ ॥

मननादपिपुरस्ताद्वैराग्यदृढीकारेयत्नोविधेयइत्याहुः नचाविरक्तैरिति योग्यंयोग्येनसंबध्यतेइतिन्यायादविरक्तैःसविषयैरविषयोमहेश्व रःकथंज्ञेयःस्यादितिभावः अर्थस्तुस्फुटः ॥ ३३९ ॥ वैराग्यमेवकथंद्रढयितव्यमतआहुः विरक्तेरपीति प्रीतिकारिणःसुखसाधनतयाम तस्यवस्तुजातस्यसर्वस्यवस्तुनोयन्नितरांदोषावलोकनंसएवविरक्तेरुपायः सचनहिवैषयिकंनामेत्यादिनोक्तः ॥३४०॥ इत्यादिश्येति म हात्मानःसनकाद्याः लोकानांशोकमपहर्तुंशीलंयेषांतेतथा पश्यतामधिकारिणां अनादरेषष्ठी तानूपश्यतःपुनःप्रष्टुमिच्छतोऽनादृत्येत्य र्थः ॥ ३४१ ॥ गतेष्विति तेद्विजाअधिकारिणःसंहृष्टमनसः दुर्लभगुरुलाभात् ॥ ३४२ ॥ एतादृशागुरवोदुर्लभाअपिमिलितायद्वैरा

नचाऽविरक्तैर्विज्ञातुंसुशक्योसौमहेश्वरः॥ तस्माद्विरक्तिंभोधीराःसंपादयतमाचिरम्॥ ३३९॥ विरक्तेरपि चोपायउक्तोदोषावलोकनम्॥ सर्वस्यवस्तुजातस्यनितरांप्रीतिकारिणः॥ ३४०॥ इत्यादिश्यमहात्मानोलो कशोकापहारिणः॥ तत्रांतर्दधिरेसर्वेपश्यतामधिकारिणाम्॥ ३४१॥ गतेषुतेषुसर्वेषुसनकादिषुतेद्विजाः॥ संहृष्टमनसःसर्वेइदमूचुःपरस्परं॥ ३४२॥ अहोभाग्यमहोभाग्यमस्माकमधिकारिणाम्॥ अभवन्गुरवो येषांसनकाद्यामुनीश्वराः ॥ ३४३॥ सर्वभूतसमाएतेकामक्रोधविवर्जिताः ॥ अंतर्बहिश्चरानृणांयद्वद्देषप्र भंजनः॥ ३४४॥ परोपकारनिरताःस्वयंक्लेशसहिष्णवः॥ मौनिनःपरदोषेषुदोषलेशविवर्जिताः ॥ ३४५॥ आत्मविज्ञानसंपन्नाःशरत्सागरसन्निभाः॥ निश्चलाविमलात्मानःपूर्णेंदुसमवर्चसः॥ ३४६॥

ग्यंविनाऽस्माकंज्ञानोत्पादेनक्षमाबभूवुस्तद्वैराग्यमेवतावत्संपादनीयमित्याशयेनगुरुमहिमानंवर्णयंति अहोभाग्यमिति स्पष्टम् ॥३४३॥ सर्वभूतसमाइति विषमेष्वपिसर्वेषुभूतेषुसमाः प्रभंजनोवायुः॥ ३४४ ॥ परोपकारेति परदोषेषुमौनिनइत्यन्वयः स्वयंचसर्वदोषविवर्जि ताः ॥ ३४५॥ अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविप्रलिप्सादिपुरुषदोषविवर्जिताइमेइत्याहुः आत्मविज्ञानेति शरदृतुकालिकसागरवदक्षुब्धाः मो क्षधर्मेषुदत्तेंद्रसंवादेशुद्धसात्विकतयाशुक्लवर्णत्वेननिरूपिताइतिसूचनायविशेषणंपूर्णेंदुसमवर्चसइति वर्चःपदंकांतिवाचकं ॥ ३४६ ॥

एतैरिति एतैरेतादृशैःअस्माकंहितायआदिष्टंउपदिष्टंबधिरान्प्रतिश्राविवितंगीतमिवव्यर्थतांप्राप्तमस्मद्दोषादितिशेषः ॥ ३४७ ॥ व्यर्थता यांहेतुंफलपर्यंतबोधाजननंदर्शयंति आत्मबोधइति आत्मसाक्षात्कारःकोपिनजातःपरंतुएतेषांवचनाद्वाक्यार्थमोचरंपरोक्षज्ञानमात्रंस मुत्पन्नं तत्रदृष्टांतः अध्ययनेयथाव्युत्पन्नानामापाततः अर्थगोचरंज्ञानंयथाजायतेतद्वदित्यर्थः॥३४८॥ मधुररसानुभवहेतुरपिगुडोयथा पित्तोद्रेकिणांतिक्तानुभवंजनयतितद्वत्प्रमाजनकेनाप्येतेषांवाक्येनास्मद्दोषात्संशयोजनितइत्याहुः यष्टारइति यष्टारोयागकर्तारःभोक्ता रस्तत्फलस्येतिशेषः एतादृशावयंके उक्ताद्वितीयात्मरूपतातुनसंभाव्यतइत्याहुः अनात्मरूपिणइति इतिइत्याकारकः आपतितःप्राप्तः ॥३४९॥ भ्रमतीहेति इहतदुक्तेभ्रमतिनावतिष्ठते असंभावनामभिनयंति मुक्तात्मानःकथंवयमिति वयंकर्तृभोक्तृरूपाः नन्वहंशब्दस्यल

एतैरस्माकमादिष्टमात्मज्ञानंमहात्मभिः ॥ तत्सर्वंव्यर्थतांप्राप्तंबधिरेष्विवगीतकम् ॥ ३४७ ॥ आत्मबोधोन कोप्यत्रसंजातोवचनात्परम् ॥ ज्ञानमात्रंसमुत्पन्नंवाक्यार्थेध्ययनेयथा ॥ २४८ ॥ यष्टारश्चापिभोक्तारोवयंके ऽनात्मरूपिणः ॥ इतिसंशयएवायमस्मानापतितोमहान् ॥ ३४९ ॥ भ्रमतीहमनोस्माकंमुक्तात्मानःकथंव यं ॥ नत्वहंशब्दबोधाभ्यांलक्षिताःस्मःकथंचन ॥ अतोत्राप्रतिपत्तिर्नोजायतेसुदृढाद्विजाः ॥ ३५० ॥ विज्ञायै वंमाहात्मनोमतिमंतःसमूचिरे ॥ अनुक्ताअपिचोपायंविरक्तिंज्ञानसिद्धये ॥ ३५१ ॥ विरक्तावपिचोपायंदो पालोकंहिवस्तुनः ॥ विचारयतभोस्तस्मात्कोदोषोत्रशरीरके ॥ ३५२ ॥ इतिसंचिंत्यतेसर्वेएतान्दोषान्प्रपेदि रे ॥ मिलिताहिमंहात्मानःकृतात्मानोऽग्निहोत्रिणः ॥ ३५३ ॥

क्षणयाशुद्धंप्रतिपद्यध्वमित्यतआहुः नहीत्यादि मुख्यार्थेऽनुपपत्तिरेवबाह्यप्रवणेचेतसिनावतरतीतिभावः फलितमाह अतइति अत्रप्रमेये अप्रतिपत्तिरसंभावना ॥ ३५० ॥ अतएवतैःसर्वज्ञैर्वैराग्यरूपउपायउपदिष्टइत्याहुः विज्ञायैवमिति महात्मानःसनकाद्याःएवंउक्तवि धामसंभावनांविज्ञायानुक्ताअपिअपृष्टाअपिज्ञानसिद्धयेउपायंविरक्तिमूचिरेइत्यन्वयः ॥ ३५१ ॥ विरक्तावपीति पूर्वार्द्धेऊचिरइत्यनुषं गः उत्तरार्धेतस्मादित्यादिः शेषंस्पष्टम् ॥ ३५२ ॥ इतिसंचिंत्येति एतान्वक्ष्यमाणान्पंचमाध्यायेनश्रुत्यर्थाभ्यांप्रतिपादितान् तेषांविचारे योग्यतासूचनायविशेषणानिमहात्मानइत्यादीनि कृतात्मानःपरिष्कृतांतःकरणाः अग्निहोत्रिणइतिवक्ष्यमाणोपयोग्यपि ॥ ३५३॥

एवमेभिर्विंशतिश्लोकैः पंचमाध्यायसंगतिंप्रदर्श्याथाविद्ययासंसरतोजीवस्योपाधितादात्म्येननानादुर्दशाप्रदर्शकंपंचमाध्यायंव्याकुर्वन्पुरुषेहवाअयमादितोगर्भइत्यादिवाक्यंतावद्व्याचष्टे सायमित्यादिचतुस्त्रिंशत्श्लोकैः अत्रायमितिपदेनसंसारीउपाधितःपृथगात्मानमबुध्यमानःआहुतीनांसूक्ष्मावस्थारूपादृष्टसंपृक्तसूक्ष्मशरीरेणपरलोकगमनागमनशालिनातादात्म्याध्यासवान्जीवोविवक्षितइतिबोधयितुंपंचाग्निविद्यावाक्यप्रसिद्धांतथातेइमेआहुतीउत्क्रामतस्तेअंतरिक्षमाविशतइत्याद्यग्निहोत्रप्रकरणगतवाक्यप्रसिद्धांचाहुतिसंपृक्तस्यगतागतिंप्रकटयतिचतुर्भिः सायंप्रातर्हुतेतेअग्निहोत्राहुतीउभे कीदृश्यौतेआहुती अप्प्रायेजलप्रधानदुग्धादिपरिणामतयाजलप्रधानेहोमानंतरंसूक्ष्मरूपेणाग्नेःसकाशादाकाशमागतेप्राप्ते तेअंतरिक्षमाविशतइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३५४ ॥ आत्मनेति पुनःकीदृश्यौतेउभे

सायंप्रातर्हुतेत्येतेअग्निहोत्राहुतीउभे॥ अप्प्रायेसूक्ष्मतांप्राप्तेअग्नेराकाशमागते॥ ३५४ ॥ आत्मनाव्यापिनास्माकंसदासर्वत्रसंयुते ॥ असौस्वर्गायलोकायस्वाहेत्यंत्याहुतिस्तथा॥ अस्मान्गृहीत्वानिर्यातिद्युपर्जन्यधरानरान् ॥ ३५५॥

आहुती अस्माकंकर्मिणांप्रमातॄणामात्मनाजीवेनव्यापकेनसंबद्धे एकजीववादाभिप्रायेणआत्मनेत्येकवचनं अत्राहुत्योःसूक्ष्मतयाकारणाज्ञानतादात्म्येनजीवोपाधित्वंकार्याकारपरिणतयोस्तुप्रमात्रुपाधित्वमितिबोध्यम् एवमंतरिक्षगतेसायंप्रातराहुतीतथाअसौस्वर्गायलोकायस्वाहाइतिमंत्रेणहुताअंत्याअंतेप्रेतशरीरदाहकालेभवातृतीयाचाहुतिः एतास्तिस्रआहुतयःअस्मान्कर्मिणोगृहीत्वाक्रमेणपंचाग्नीनांमध्येप्रथमंद्युलोकंसोमरूपंस्वर्लोकमग्निंततःसुकृतोपभोगानंतरंपर्जन्यमेघंद्वितीयमग्निंततोवृष्टिद्वाराधरांपृथिवींतृतीयमग्निंततोन्नद्वारानरंपुरुषंचतुर्थमग्निंप्राप्नुवंतीत्यर्थः अत्राहुतीनांस्वातंत्र्याभिधानंकर्मप्राधान्यवादिकर्मिदृष्ट्यानुवादितेइमेआहुतीइत्यादिश्रुत्यनुसारेण वस्तुतस्तुकरणाभिमानिदेवानांतत्रतत्रनयनेस्वातंत्र्यंबोध्यंपंचाग्निविद्यावाक्यादिति ॥ ३५५ ॥

तत्रस्वर्लोकाद्भूमिलोकंप्रतिपर्जन्यद्वारागमनेऽयमवांतरोविशेषोबोध्यइत्याह जीवइतिद्वाभ्याम् कश्चिज्जीवःक्रमेणप्रोद्भूतसुकृतदुष्कृतकः सचप्रथमंसुकृतीप्रोद्भूतसुकृतोभोगेनसुकृतक्षयेस्वर्गात्परिभ्रष्टोभवति पुनर्दुष्कृतीप्रोद्भूतदुष्कृतोयमयातनाभोगानंतरंनरकाच्चपरिभ्रष्टःस न्नततस्तदनंतरंरमणीयचरणारमणीयांयोनिमापद्यंतेकपूयचरणाःकपूयांयोनिमापद्यंतेइतिश्रुत्युक्तप्रकारेणनिजकर्मानुसारतस्तत्कालेप्रा दुर्भूतकर्मानुरासात्नानाविधानांजंतूनांयोनीःप्राप्नोति अनिच्छयास्वातंत्र्यराहित्येनेत्यर्थः ॥ ३५६ ॥ केवलसुकृतभोगवतस्तुस्वर्गा न्नरकयोनिव्यवधानंविनैवभूलोकप्राप्तिरित्याह सुकृतीति सएतंलोकमायातिइत्यन्वयः कीदृशंलोकमन्नाद्यपूरितं अन्नंचतदाद्यंचते नपूरितं.ओषधिद्वारान्नंभूत्वाआद्यरूपेणभक्ष्यरूपेणभक्षकंयातीतिभावः यद्वाअन्नस्याद्याःकारणीभूताओषधयस्ताभिःपूरितं अत्ताद्ये

जीवःस्वर्गात्परिभ्रष्टःसुकृतीदुष्कृतीपुनः ॥ नरकाच्चततोभूयोनिजकर्मानुसारतः॥ नानाविधानांजंतूनांयो नीःप्राप्नोत्यनिच्छया॥३५६॥ सुकृतीसुकृतंसर्वंस्वर्गेलोकेऽनुभूयसः॥ वृष्ट्यासहैतमायातिलोकमन्नाद्यपूरि तम्॥ ३५७॥ उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यामन्नेनसहमूर्छितः ॥ देहेरेतःसिचोंतःसप्रविशत्यवशःपुनः॥ ३५८॥ रज्जुबद्धोघटोयद्वत्कूपेप्रविशतिक्षणात्॥ कर्मबद्धस्तथाजंतुःपितुर्देहंसमाविशेत्॥ ३५९॥ राजभृत्यैर्यथादो षीशृंखलाबद्धगात्रकः ॥ कारागृहंप्रवेश्येतहृतसर्वस्वबांधवः॥ ३६०॥ एवंजंतुःस्वकर्माख्यशृंखलाभिःसुयं त्रितः॥ नीयतेपितृगात्रंतदेकाकीत्यक्तबांधवः॥ ३६१ ॥

तिपाठेअत्तारश्चआद्यमन्नंचतैःपूरितमित्यर्थः ॥ ३५७ ॥ एतावताश्रुतिगतायमितिपदार्थंव्याख्यायपुरुषगर्भताप्रतिपादनोपयोगिनं पुरुषशरीरेतस्यप्रवेशमाह उभाभ्यामिति उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यांमानुषशरीरप्राप्तिनिमित्ताभ्यांप्रयुक्तः तथाअन्नेनसहमूर्छितः मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोरितिधातोःकर्तरिक्तः अन्नेनसहौषधिभ्योवृद्धिप्राप्तःएकलोलीभावंगतइतियावत् यद्वामूर्छितःमूढःसन्अन्नेनसहरेतः सिचोरेतसःसेचकस्यपुरुषस्यदेहेंतःसविशति अवशःपरतंत्रः ॥ ३५८ ॥ तत्रदृष्टांतमाह रज्जुबद्धइति स्पष्टम् ॥ ३५९ ॥ दृष्टांतांतरमा ह राजभृत्यैरिति दोषीकृतापराधः ॥ ३६० ॥ दार्ष्टांतिकमाह एवंजंतुरिति नीयतेईश्वरप्रयुक्तैःकरणाभिमानिदेवैरितिशेषः ॥ ३६१ ॥

प्रवेष्टव्यपितृशरीरमेवालोचनेभयहेतुतयादुःखदमित्याह अंधकूपइवेति निवीतःव्याप्तः शरीरिणःजंतोः ॥ ३६२ ॥ पितृदेहस्यकृमि गणैरंधकूपसाम्येपिवन्हिवायुकृतोपद्रवात्ततोविशेषोपीत्याह जाठरइतिद्वाभ्यां तंजंतुं कारास्थंबंधनागारगतं किंकराःराजपुरुषाः ॥ ३६३ ॥ संशोषयतीति महागिरौहिमालये अत्रतस्यजंतोर्मूर्छितत्वेपिवैराग्यायतथावर्णनमुचितमव अतोवैखलुदुर्निष्प्रपतरमितिश्रुत्यनुसारात् अतःअन्नभावदुःखेननिष्प्रपतितुंनिष्क्रमितुंशक्यमितिलुप्तनकारकश्रुत्यर्थः ॥ ३६४ ॥ अथगर्भतांसाधर्म्येणोपपादयति क्षुत्पिपासेति स्त्रीसमंस्वकंस्वीयंपितरंआस्ययोनिच्छिद्रेणअलोमकत्वेनयोनिसमानमुखच्छिद्रेणगच्छतिप्रविशति समुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचाग्निमसृजत्तस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतोऽलोमकाहियोनिरितिश्रुतिरलोमकत्वेनसाम्येमूलं कामजार्तिमत्यागर्भार्थिन्याचस्त्रिया

अंधकूपइवाभातिपितुर्देहःशरीरिणः ॥ सर्पोपमैःकृमिगणैर्निवीतोतिभयंकरैः ॥ ३६२ ॥ जाठरोजातवेदाश्च पितुस्तंजठरंगतम् ॥ संतापयतिकारास्थंधनार्थेकिंकरायथा ॥ ३६३ ॥ संशोषयतितंप्राणःपितुर्जठरगंभृशम् ॥ व्याधितंदुर्बलंयद्वन्महावातोमहागिरौ ॥ ३६४ ॥ क्षुत्पिपासार्तिसंपन्नंपितरंस्त्रीसमंस्वकम् ॥ अन्नगर्भार्थिनंत्वास्ययोनिच्छिद्रेणगच्छति ॥ ३६५ ॥ कालःपुमान्पिताचास्यपितामातातथाभवेत् ॥ संयोगस्त्वनयोर्ग्राम्यधर्मोगर्भस्यकारणम् ॥ ३६६ ॥ जननीजठरेयावद्दुःखंसोनुभविष्यति ॥ तावदेवसमाप्नोतिजंतुर्जठरगःपितुः ॥ ३६७ ॥

साम्योपपादकंपितुर्विशेषणद्वयं क्षुत्तृषोरन्नपानकामनारूपत्वात् जीवप्रविष्टान्नस्यचगर्भवदिष्यमाणत्वादिति ॥ ३६५ ॥ ननुपितुःस्त्रीसमत्वेगर्भाधायकःपुमान्तद्व्यापारश्चवक्तव्यइत्यतआह कालइति कालःकलयतामहमितिस्मृतेःकालईश्वरोमायोपाधिःसर्वस्रष्टा पुमान्पिताचास्यजीवस्यभवेत् तथाएवंसतिपितालौकिकोमाताभवेत् अनयोःकालपित्रोःसंयोगःसंबंधःगर्भकारणत्वेनग्राम्यधर्मसमोबोध्यइति ॥ ३६६ ॥ एवंसाधर्म्यान्तरैर्गर्भतामुपपाद्यदुःखलाभेनापिसाम्यंदर्शयितुंप्रतिजानीते जननीजठरइति तावदेवनन्यूनमित्यर्थः तत्राष्टममासादौचेतनालाभेजन्मांतरस्मृत्यादिनादुःखभूयस्त्वमत्रतुदंतचर्वणादिनाधातुप्रवेशेनचतद्भूयस्त्वमितिसाम्यमेवेतिभावः ॥ ३६७ ॥

एतदेवस्पष्टीकरोति मुखमेषइत्यादिना एषोन्नतादात्म्यशालीजंतुःपुरःप्रथमंमुखंप्राप्यदंतैर्भिन्नानिआत्मसंबंधीनिगात्रणियस्यसतथाभूतः मुखसंबंधिदुर्गंधेनावृतमाक्रांतंघ्राणंयस्यएवंभूतश्वसन्कथंचित्खेदेनगलविवरंगच्छेदित्यर्थः॥३६८॥ कंठविवरेक्लेशंस्फुटयति कंठइति स्वल्पमार्गेकंठेजंतुरतिदुःखितकृमिवच्चेष्टतेइत्यन्वयः तत्रहेतुतयाविशेषणानियोज्यानि श्लेष्माविलःकफव्याप्तः॥३६९॥ दृष्टांतमाह गरुडस्येति स्पष्टम्॥ ३७० ॥ एवंकंठप्रांतगतकफस्थानरूपकफाश्रयप्राप्तिदुःखमभिधायततोधस्तनपित्ताशयप्राप्तिदुःखंदर्शयति कंठात्कथंचिदिति योनियंत्रोपमात्योनियंत्रसमानादित्यर्थः एतेनयत्स्त्रीगर्भेप्रसवकालेदुःखमनुभूयतेतदत्रप्रवेशकालइतिसूचितम् ततोनि

मुखमेषपुरःप्राप्यदंतैर्भिन्नात्मगात्रकः॥ मुखगंधावृतघ्राणःकथंचित्कंठमाव्रजेत्॥ ३६८ ॥ कंठेश्लेष्माविलःस्वल्पमार्गेव्याकुलितेंद्रियः॥ कृमिवच्चेष्टतेजंतुःशक्तिहीनोतिदुःखितः ॥ ३६९ ॥ गरुडस्यमुखेमत्स्योयद्वच्चलतिसर्वतः॥ आत्मनोमुक्तिमिच्छन्सन्नेवंकंठेजनःसदा॥ ३७०॥ कंठात्कथंचिन्निर्मुक्तोयोनियंत्रोपमात्पुमान् ॥ पित्तेविष्ठारसाकारेत्द्दिदेशेपतत्यसौ ॥ ३७१ ॥ यथातैलेसुसंतप्तेत्वचमुत्पाद्यनिःक्षिपेत् ॥ श्लेष्माशयादयंपित्तमेवंपततिदुःखितः ॥ ३७२ ॥ पित्तात्प्राणाग्निसंतप्तादितश्चेतश्चधावतः ॥ मर्कटादिवदुःखानिप्राप्नोत्येषजनोत्द्दि ॥ ३७३ ॥ अधःक्वचित्क्वचिच्चोर्ध्वंक्वचित्तिर्यक्क्वचित्पुनः॥ पित्तएवैतिगतिमांस्तप्ततैलेयथाजलं॥ ३७४ ॥ एवंपित्ताशयेस्थित्वापुनरायातिमारुतम् ॥ पुरीतद्दुर्गमध्यस्थंनाभिपर्वतनिर्गतम्॥ ३७५॥

र्मुक्तःपित्तेत्द्दिदेशेस्थितेपतति कीदृशेपित्तेविष्ठारसाकारेविष्ठाद्रवसमानाकारे ॥ ३७१ ॥ तद्दुःखेदृष्टांतमाह यथातैलइति उत्पाद्यउद्धृत्यदूरीकृत्येतियावत् पततियोगंप्राप्नोति ॥ ३७२ ॥ पित्तादिति प्राणेनउदराग्निनाचसंतप्तात्प्राणाग्न्यभिघातेनमर्कटवद्धावतश्चपित्ताद्धेतोः तंप्राप्येतिवा त्द्दिदेशेएषजनोदुःखानिप्राप्नोतीति ॥ ३७३ ॥ अधइति एतिभ्रमति ॥ ३७४॥ एवमिति मारुतंवाताश्रयं पुरीतदंत्रंतदात्मकदुर्गमध्यगतं नाभीति नाभिरूपात्पर्वतान्निर्गतं पर्वतेभ्योहिगुहामुखैर्वायुर्निर्गच्छतीतिप्रसिद्धम ॥ ३७५ ॥

वास्याभिरिति तत्रान्नस्यपाकायवायुनाशोषणपूर्वकंविकीर्णभावःक्रियतेसोत्रकाष्ठतक्षणसाधनवास्याकरणकच्छेदनत्वेनोत्प्रेक्षितः यद्यप्याशयाअष्टावायुर्वेदउक्तास्तथाप्यत्रत्रयएवदर्शिताउपयोगादिति ॥३७६॥ वायुनान्नविकिरणफलंजठराग्निप्राप्तिंदर्शयति तस्मिन्निति अग्निसमस्पर्शेजाठराग्निसन्निधानादितिशेषः कालात्कंचित्कालमनुभूय ॥ ३७७ ॥ तत्रेति पाकोरूपांतरापत्तिः तेनपाकेन ततःपाकात् तस्मिन्नन्नेत्रिधाभूतेउत्तममध्यमाधमभावंगतेसतितत्रोत्तमभागेमनोरूपेणपरिणतेऽधमभागेपुरीषतांचगतेसतिमध्यमभागतःमध्यमभागरूपेणअसौजीवस्त्वगादिरूपतांगच्छतीत्युत्तरेणान्वयः अत्रान्नमशितंत्रेधाविभज्यतेइत्याद्याछांदोग्यषष्ठगताश्रुतिरनुसंधेया॥३७८॥ त्वगसृगिति तत्रायंक्रमोवोध्यइत्याह पूर्वपूर्वमिति पूर्वंप्रथममन्नरसोभूत्वाततोधातूनांमध्येपूर्वपूर्वंप्राप्यसमानानुग्रहात्समानाख्यवायुव

वास्याभिरिवसर्वांगैश्छिन्नैर्विह्वलितेंद्रियः॥ वाताशयेनिपततितृणंयद्वत्प्रभंजने ॥ ३७६ ॥ तस्मिन्नग्निसमस्पर्शेवायौरुक्षेतिदुःसहे ॥ स्थित्वाकालात्प्रयात्येषजाठरंजातवेदसम् ॥ ३७७ ॥ तत्रपाकोस्यभवतिम्रियतेनचतेनसः॥ त्रिधाभूतेततस्तस्मिन्नन्नेमध्यमभागतः॥ ३७८॥ त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जारूपाणिगच्छति॥ पूर्वपूर्वंततःप्राप्यपरंपरमतोव्रजेत्॥ पूर्वमन्नरसोभूत्वासमानानुग्रहात्पुमान्॥३७९॥ एकैकस्मिन्यदत्रास्यदुःखंतद्दुःसहंभृशं॥ किमुषड्धातुदुःखानिदुःसहानिनृणामिह ॥ ३८० ॥ केशाग्रशतभागेभ्यःसूक्ष्मानाड्यःसहस्रशः ॥ अयमन्नरसोभूत्वाताभिर्धावतिवैत्वचम्॥ शरीरव्यापिनींसर्वकेशलोमावृतांबहिः ॥ ३८१ ॥ आसांप्रवेशेगमनेनिर्गमेचत्वचस्तथा॥ प्राप्तौभवतियद्दुःखंतत्स्मृतौमोहएतिनः॥३८२॥

लात्परंपरंव्रजेदित्यन्वयः ॥३७९॥ ननुतथाभावेप्रकृतेकिमागतमतआह एकैकस्मिन्निति अस्यजंतोरेकैकस्मिन्अत्रधातुप्रवेशेयदाद्दुःसहदुःखंसंभाव्यतेतदाकिमुतसर्वसमुच्चयेइत्यर्थः दुःखवर्णनंतुप्रकृतमेवेतिभावः ॥ ३८० ॥ एतदेवप्रपंचयंस्त्वक्प्रवेशदुःखंस्फुटयति केशाग्रेतिद्वाभ्याम् सहस्रशःद्वासप्ततिसहस्राणिहृदयादभिनिःसृतानाड्यइत्यादिस्मृतौप्रसिद्धाःताभिस्त्वचंधावति प्रथममितिशेषः कीदृशींत्वचं शरीरव्यापिनींतथाबहिःकेशलोमावृतामिति ॥ ३८१॥ आसामिति आसांनाडीनांप्रवेशेतन्मार्गेणगमनेताभ्योनिर्गमेचतथात्वचःप्राप्तौयद्दुःखंभवतितत्स्मृतौसत्यांनोऽस्मान्प्रतिमोहोवैचित्यमेतिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८२ ॥

त्वचोरुधिरप्राप्तिदुःखमाह त्वचइति अयंस्पष्टः भीरूणांभयशीलानां ॥ ३८३॥ मांसप्रवेशदुःखंस्फुटयति ततोमांसमिति सुनिबिडमति घनंशाल्मलीवृक्षपुष्पसमवर्णएतीत्यनुषंगः तत्रसंभावितांप्रवेष्टुर्दशांविशेषणैर्दर्शयति मूर्छितइत्यादिना ॥ ३८४ ॥ चतुर्थधातुप्रवेश माह ततोमेदइति ततोमांसान्निपतितःसन्मेदोव्रजेदित्यन्वयः कीदृशंमेदः चूर्णेत्यादि वर्णेनगोधूमादिचूर्णसमं निपतनेहेतूवन्हिप्राणौ आयुर्वेदेरुधिरादिमध्येप्यग्निस्थितिप्रतिपादनेनवन्हेश्चलनहेतुत्वमविरुद्धं तप्यमानजलादौदर्शनात् घृतवत् घृतंयथाचूर्णंप्रविशतितद्वत् ॥३८५॥ पंचमधातुप्रवेशंदर्शयति ततःशरीरेति तदनंतरंशरीरात्मकगृहस्यस्थूणानिभान्यनेकधाषष्ट्यधिकशतत्रयसंख्ययास्तौगणिता न्यस्थीनिपुंगर्भस्थोजंतुर्याति कथं यथामृत्काष्ठसमूहमिति ॥ ३८६ ॥ षष्ठधातुप्राप्तिमाह अस्थ्नामिति तेषामस्थ्नामंतःस्थितांसाररूपि

त्वचोरुधिरमायातिलाक्षारससमंहिसः॥ दर्शनेयस्यमोहोयंभीरूणामिहदृश्यते॥३८३॥ ततोमांसंसुनिबिडं शाल्मलीसुमनःसमम्॥ मूर्छितश्चक्वचिद्भीतःक्वचिद्विह्वलितेक्षणः॥३८४॥ततोमेदोतिधवलंचूर्णकूटसमंपु नः॥ मांसान्निपतितोवन्हिप्राणाभ्यांघृतवद्व्रजेत्॥३८५॥ततःशरीरशालायाःस्थूणाभूतान्यनेकधा॥ अस्थी नियातिगर्भस्थोमृद्यथादारुसंचयम् ॥ ३८६॥ अस्थ्नामंतस्ततस्तेषांमज्जानंसाररूपिणीम्॥ प्रयातिकाष्ठगं यद्वन्नीरमंतःशनैःशनैः॥ ३८७॥ एवंस्थितेथकालेनकामवन्हिःपितुर्यदा॥ हृदियातितदामज्जासारंमुंचति सर्वतः॥३८८॥ आमस्तकंतथापादमंगादंगाद्विसर्वतः॥ मज्जारसोविनिर्यातिदुःसहोजनकेनसः॥३८९॥

र्णीसाररेतोरूपचरमधातुंरूपवंतंकर्तुंशीलंयस्यास्तांतथामज्जानंशनैःशनैर्याति किमिव काष्ठलग्नजलवत् ॥ ३८७ ॥ एवंजीवस्यपुंशरी रेगर्भतोपपादकंप्रवेशमभिधायतत्रतस्यरेतोरूपेणमर्भवत्स्थितिप्रतिपादकंयदेतद्रेतइत्यादिविभर्तीत्यंतंव्याचष्टे एवंस्थितेइत्यादिसमाऽथि कपंचाशद्भिः एवमुक्तविधयामज्जासाररूपेणजीवेस्थितेसतिकालेननिमित्तेनकामवन्हिःतापकत्वेनद्रावकत्वेनचवन्हिसमःकामःहृदिम नसियातिप्रादुर्भवति मज्जाकर्त्री ॥ ३८८ ॥ सर्वतइतिविवृणोति आमस्तकमिति अभिविधावाङ् आपादमितिच्छेदः तस्यसन्निहित प्रसवकगर्भक्लानोपद्रवकारितांप्रपंचयितुंप्रतिजानीते दुःसहइति ॥ ३८९ ॥

तत्रदृष्टांतमाह दशमेइति ॥ ३९०॥ दृष्टांतांतरमाह आर्द्रइति आर्द्रोद्रावणार्हरसः कोटरोवृक्षांतश्छिद्रं वह्निमितिपूर्वार्धान्वयि॥३९१॥ तृतीयंनिदर्शनंदर्शयति यथाभिचारेति अभिचारोनामशत्रुणाकृतमदृष्टद्वारातत्शत्रुबाधकंकर्मतेनदुष्टस्यप्रकृतिविपरिणामंगतस्य दार्ष्टांतिकेमनःपदेनतदायतनंचरमधातुर्ग्राह्यः ॥३९२॥ नारीगर्भस्यचालकःप्रसूतिहेतुर्वायुः अत्रतुकामोवायुसखइत्यवांतरविशेषेपिमातुरंतरस्थिरत्वंव्यामोहकत्वंचसमानमित्याह मज्जारसइति मज्जाशब्दष्टावंतोपि मज्जोक्तामज्जयासहेतिद्विरूपकोशात् निर्गतोद्गुतः पाररसःपारदः ॥३९३॥तस्यव्यामोहकत्वंव्यामोहकार्यविपर्ययप्रदर्शनेनस्पष्टयति श्लेष्मणइति दृष्टांतमधुरताकारेणपरिणाम्यज्ञानस्यकफोद्रेकःक्षोभ

दशमेमासियद्वत्स्यात्गर्भिण्यादुःसहस्तथा॥ गर्भएषप्रथमतोजनकेनापिदुःसहः॥ ३९० आर्द्रोवनस्पतिर्यद्वत्सहतेनहिकोटरे ॥ वह्नितथास्यजनकःसहतेनकथंचन ॥ ३९१ ॥ यथाभिचारदुष्टस्यनमनोनिश्चलंभवेत्॥ एवंकामाग्नितापेननभवेन्निश्चलंमनः॥३९२॥ मज्जारसोरेतइतिकामाग्निर्निर्गतःसदा॥स्थितिंनकुरुतेक्वापिदेहेपाररसोयथा॥३९३॥श्लेष्मणस्तुसमुद्रेकाद्यथामधुरतांव्रजेत् ॥ निंबादिःकामजोद्रेकान्नारीदेहस्तथासुखं॥३९४॥मुखंदुर्गंधनीराढ्यंचंद्रवद्भातिकामिनः॥अक्षिणीमलसंपूर्णेपद्मपत्रोपमेयथा॥ ३९५॥ कटाक्षावामनेत्राणांनरकग्राममार्गणाः॥पुष्पाणीवप्रमत्तस्यकामिनोभांतिसर्वदा॥ ३९६॥ नासिकाश्लेष्मणोमार्गःपयोवद्भातिकामिनः ॥ अधरःपायुसदृशोमधुरोभातिकामिनः॥३९७॥ केशास्तमःसमाअस्यानेत्राप्यायनकारिणः॥मांसग्रंथीस्तनौतद्वद्धेमकुंभौसुपूरितौ॥अमृतेनेवनिर्भातःकामिनोनिजदोषतः॥ ३९८

कःप्रकृतेतुकामकृतोरेतउद्रेकइति सुखमितिपदमभेदाध्यवसानेनतत्साधनेप्रयुक्तं ॥३९४॥विपर्ययमेवप्रपंचेनदर्शयति मुखमित्यादिसमभिः दुर्गंधेननीरेणाढ्यंहर्षविरोधिग्लानिजननार्हं आल्हादकत्वलक्षणचंद्रसाधर्म्यानर्हमितियावत् एवमुत्तरत्रापिविशेषणभावोबोध्यः ॥३९५॥कटाक्षाइति नरकग्रामस्यनरकसमूहस्यजनकतयासंबंधिनोमार्गणाविषलिप्तबाणाःस्मृतौदुर्गतिहेतुतयाप्रसिद्धाः एतेपितत्समाः हर्षहेतुपुष्पसमत्वंनार्हंतीतिभावः ॥ ३९६ ॥ नासिकेति पयोवत्दुग्धवत् ॥३९७॥ केशाइति तमोंधकारस्तद्वत्श्यामतयानेत्रशक्तिप्रमोषार्हाः आप्यायनंतृप्तिः मांसग्रंथीइति अमृतेनसुपूरितौइत्यन्वयः निर्भातःभासेतेइत्यर्थः ॥ ३९८ ॥

उदरमिति मांसलंप्रचुरमांसं तद्विपरीतंनिर्मांसं शुनांसूकराणांचोदरसमानं सदायदायदादोषोदयस्तदातदेत्यर्थः॥३९९॥स्फिजाविति क टिमांसपिंडात्मकौस्फिजौपायुरूपनद्यास्तीरसमानेपीवरेचइदंरम्यंजघनमित्याकारेणभासेतेइत्यर्थः स्फिक्शब्दःस्त्रीलिंगः॥४००॥भगंदरे ति स्फुटं॥४०१॥ एवमूर्वादिकाविति ऊरूआदीऊर्ध्वदेशतयाघटकौययोस्तौतथा पादशब्देनात्रऊरुप्रभृतिर्नखाग्रपर्यंतोऽपरकायोविव क्षितः॥४०२॥ नकेवलंकामोवायुसखतयापुंगर्भेचालकत्वेनपुंमात्रेविविधविकारेहेतुःकिंतुपुंगर्भेणाधारीकरिष्यमाणायाःस्त्रियोपीत्याह पुरुषस्येति अमृततांअमृतवत्प्रियतां॥४०३॥ कामोदोषःऔत्सर्गिककार्यप्रतिबंधकत्वात्विपरीतकार्यारंभकत्वाच्च यत्रयत्रैतद्वेत्वन्यतर

उदरंमांसलंचास्यानिर्मांसमथवापुनः॥ श्वसूकरोदराकारंविण्मूत्राद्यालयःपरम् ॥ भातिकामग्रहार्तस्यस दानंदस्यकारणम्॥ ३९९॥ स्फिजौपायुनदीतीरभूतविष्ठानुलेपिते॥ पीवरेजघनंरम्यंनिर्भातइतिकामिनः ॥ ४००॥ भगंदरसमायोनिर्मूत्रगंधविदूषिता॥ कामिनःस्वर्गसदृशीप्रतिभातिविमोहतः॥ ४०१॥ एवमू र्वादिकौपादावस्थिरस्थूणौचमांसलौ॥ स्वर्णरंभासमौभातःकामिनोनिजदोषतः॥ ४०२॥ पुरुषस्ययथाका मान्नारीभात्यमृतोपमा॥ नार्याअपितथाकामात्पुमानमृततांव्रजेत्॥ ४०३॥ एवंकामाग्निजपित्तेकामिनः कुपितेसति॥ वेत्तिधर्मंनचाधर्मंरात्रिंवावासरंतथा॥ ४०४॥ आत्मानंचपरंचैवसुहृन्मित्रादिकंतथा॥ पश्य न्नप्यंधवत्तस्यात्शृण्वन्सबधिरोपमः॥ ४०५॥

तत्रदोषत्वं यथापित्तेशंखश्वेतिमभानप्रतिबंधके यथावादग्धवेत्रबीजेकदलीजनकेइत्यनुमानमभिप्रेत्यपूर्वंमुखादौचंद्रादिभ्रमजनकत्व प्रदर्शनेनांत्यहेतोरुपपादितत्वादाद्यहेतुंस्पष्टीकुर्वन्सर्वप्रमाकरणशक्तिप्रतिबंधंप्रदर्शयन्नाह एवंकामाग्निजइति एवमुक्तविधयाविपरीतज्ञा नजननेनकामाग्निजेततःप्रादुर्भूतेपित्तेपित्तवदुन्मादादिहेतौपुंगर्भेकुपितेविरुद्धकार्यमारभमाणेसतियोन्यकार्यप्रतिबंधोपिदृश्यतइतिशेषः यतःप्रमाणैर्धर्मादिज्ञानेजननीयेपितदानजन्यतइत्याह वेत्तीत्यादि ॥ ४०४ ॥ आत्मानमिति पूर्वार्द्धेपूर्वान्वयि सुहृत्स्वल्पुपकारानपेक्षः मित्रंस्नेहवान् स्पष्टदोषेष्वपिनार्यवयवेषुदोषादर्शनाच्चक्षुरादिज्ञानेंद्रियशक्तिप्रतिबंधंदर्शयति पश्यन्नपीत्यादिना ॥ ४०५ ॥

जिघ्रन्निवेति दुर्गंधंजिघ्रन्नपि घ्राणरोगिवन्नजिघ्रतीत्यर्थः रसयन्नपिरसनयाव्याप्रियमाणोपिरसनंविनायथाकश्चिद्भवतितद्वद्दृश्यतेइति शेषः स्पृशन्नपित्वग्दोषीवभवति कर्मेंद्रियवैकल्यंस्पष्टयति वक्तीत्यादिना पंडितोपिजडोयथावक्तितथावक्तीति ॥ ४०६ ॥ आदत्तेइति कुणिर्हस्तरोगीतद्वत्संकुचितहस्तइतियावत् शेषंस्पष्टम्॥४०७॥उदरस्येति पायुव्यापारप्रतिबंधोत्रद्विधा उदरस्याध्मानेमलविसर्गाकांक्षा जनकेसत्यपिनीरोगोप्ययंकामीनविसर्जयेदित्येकः द्वितीयस्तु अथवेत्यादिनोक्तः मुंचन्नपिमलोत्सर्गंकुर्वन्नपितत्फलशरीरमलदर्शनोत्थ वैराग्याभावान्नमुंचतीवेति ॥४०८॥ बलैश्वर्यप्रभुत्वानांप्रतिबंधंदर्शयति सप्राणइति सप्राणोबलवानपिनष्टबलोभवतिभूतिरैश्वर्यंसंपदि तियावत् तद्वानपिदरिद्रइवेति प्रभुश्चेत्यादिस्पष्टम् उदाहरणमपिप्रसिद्धं ॥ ४०९ ॥ अंतःकरणचतुष्टयव्यापारप्रतिबंधंस्फुटयति बुद्धिमा

जिघ्रन्निवघ्राणदोषीरसयन्रसनांविना॥ त्वग्दोषीवस्पृशन्वक्तिपंडितोपिजडोयथा॥ ४०६॥ आदत्तेकुणि वत्सर्वंपाणिमानपिकामभृत्॥पादयोरप्यवैकल्येपंगुवद्यातिसर्वतः॥४०७॥ उदरस्याप्यथाध्मानेपायुनान विसर्जयेत्॥ नीरोगोप्यथवाक्वापिमुंचन्नपिनमुंचति॥ ४०८॥ सप्राणोपिमृतप्राणोदरिद्रइवभूतिमान्॥ प्र भुश्चभृत्यवद्भातिकामग्रहसमावृतः ॥ ४०९ ॥ बुद्धिमानपिदुर्बुद्धिःसमनानिर्मनाइव ॥ निरहंकारवद्भाति साहंकारस्वरूपवान्॥ अचित्तइवचित्तेस्मिन्स्थितेकामीप्रजायते॥ ४१०॥ एवंशोच्यतमामेतामवस्थांस द्भिर्गर्हिताम्॥ प्रयातिगर्भधृक्कामीकामज्वरवशोनरः॥ ४११॥ सतदाललनांनेत्रैःपिबत्यविरतंसदा॥ कर्णा भ्यामपितामेवश्रृणोत्येकाग्रमानसः॥ ४१२॥

नपीति ॥ ४१०॥ फलितमाह एवमिति शोच्यतमांशोचितुंपश्चात्तापगोचरीकर्तुंयोग्यां अतएवसद्भिःसुधीभिर्विगर्हिताम् ॥ ४११ ॥ न न्वेवंकामेनइतरत्रसर्वेंद्रियव्यापारप्रतिबंधःकिमर्थंक्रियतेइतिचेच्छृणु महामोहोह्निप्रत्यगात्मानंमोहनिगडैर्बध्वास्वयंराज्यंचिकीर्षतितेन चविवेकाद्बिभ्यताकामःप्रधानमंत्रित्वेऽभिषिक्तःसचप्रभुंमहामोहमाश्वासयन्निवेदंनिवेदयति श्रीमद्भिःकृतमत्रस्यतेयत्रविवेकाशासपुरुषो मयाबीभत्सेपिनारीदेहेसहेंद्रियैःसकलैःप्रवणःक्रियतेइतियत्प्रतिज्ञातंतत्परिपूरणायेति एतदभिप्रायेणकामिनःसर्वेंद्रियव्यापारंकामिनी संज्ञकेसंघातेदर्शयति सतदेत्याद्यष्टभिः पिबतिपेयदुग्धादिवच्चक्षुर्द्वारांतःप्रवेशयतीवेत्यर्थः तांश्रृणोति तच्छब्दस्यापिसंघातांतर्भावविवक्ष णादितिभावः एवमुत्तरत्रापिबोध्यम् ॥ ४१२ ॥

जिघ्रतीति स्फुटम्॥ ४ १ ३॥स्पृशत्येनामिति आदृतः आदिकर्मणिकर्त्तरिक्तः आदरंकुर्वन्नित्यर्थः एवंज्ञानेंद्रियतत्परत्वंप्रदर्श्यकर्मेंद्रियाणां दर्शयति वक्तीत्यादिना ॥४ १ ४॥ आदत्तइति स्फुटम्॥४ १ ५॥पायुव्यापारनिवर्तितस्याशक्यत्वाद्दर्शयतिउपहासाय प्रवर्ततइति पायुने तिपूर्वार्धेन्वयि अस्मात्पायुसंबंधिनः ॥४ १ ६॥ अंतःकरणचतुष्टयव्यापारंदर्शयति मनसेति प्रमिणोतिनिश्चिनोति॥४ १ ७॥ चिंतयतीति योगारुरुक्षुर्विशुद्धधिषणश्चनरोयद्वद्विष्णुंचिंतयतितथाएषकामीललनांचिंतयतीत्यन्वयः ॥ ४ १ ८ ॥ आत्मानमिति मनुतेअभिमन्यते तत्रहेतुः यतइत्यादि॥४ १ ९॥नन्वेवंभावेकोदोषइतिचेत्तिष्ठंतुश्रुतिस्मृत्यभियुक्तप्रसिद्धादोषालौकिकानेवतावदवधारयेत्याशयेननरस्यसतः

जिघ्रत्येतामयंकामीघ्राणेनाकुलितेंद्रियः॥ आस्वादयत्यमुष्याःसरसंरसनयामुहुः॥ ४१३॥ स्पृशत्येनासर्वं गात्रैःस्पर्शनेनादृतोहिसः॥ वक्तिचैतांसुखकरींवचनेनसकामभृत्॥ ४१४॥ आदत्तेचतथैवैनांहस्ताभ्यामा दृतोमुहुः॥ गच्छत्येनामयंकामीपद्भ्यांदेवगुरूपमाम्॥ ४१५॥ प्रवर्ततेत्वयंकामीविसर्जयितुमप्यमूम्॥ पा युनाकिंत्वशक्यत्वात्कर्मणोस्मान्निवर्तते ॥ ४१६ ॥ मनसापिस्मरत्येषललनांनिजदेववत्॥ धियापिप्रमि णोत्येनामात्मानमिवयोगभृत्॥ ४१७॥ चिंतयत्येषललनांकामीविष्णुमहर्निशम्॥ योगारुरुक्षुर्यद्वत्सावि शुद्धधिषणोनरः॥ ४१८॥ आत्मानमपितामेवमनुतेकामदीपनात्॥ यतोनयाभर्त्सितोपितामेवबहुमन्य ते॥ ४१९॥ साप्येनंकामुकंस्वस्यक्रीडामृगसमंनरम्॥ नर्तयत्यनिशंदीनंनरोयद्वद्धिमर्कटम्॥ ४२०॥ क्वचि देनंमानयतिविविधैरुपचारकैः॥ भर्त्सयत्यपिकुत्रापिकर्णबाणैःसुदुःसहैः॥ ४२१॥

क्रीडामृगत्वलाभइत्यादीन्नारीपारतंत्र्यप्रयुक्तान्दोषान्दर्शयितुंतदुपयुक्तान्नारीदोषान्स्पष्टयति साप्येनमित्यादिषोडशभिः सानारीनर्तय तित्स्वाभिप्रायानुसारेणचालयति एतेननार्यानस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीत्यादिनिषेधोल्लंघित्वरूपोदोषःसूचितः ॥ ४२० ॥ तमेवदोषंस्फुटयन्नन वस्थितस्वभावतांदर्शयति क्वचिदितित्रिभिः उपचारकैः स्वार्थकः सेवाप्रकारैरित्यर्थः कर्णबाणैःकर्णवत्प्रत्यक्षुरवशूकयुक्तबाणसमैःसुदुः सहैरत्यंतंसोढुमशक्यैर्वाक्यैरितिशेषः ॥ ४२१ ॥

देहेति पादत्रयेणैकंवाक्यं कापिएनंकामुकंकस्त्वंत्वंकोभवसिन जानेत्वामितिरयेदितिचतुर्थपादार्थः॥४२२॥ कुरुतेइति स्फुटम् ॥४२३॥ पुरुषांतरेतिचतुर्भिःसाहसरूपंदोपंप्रपंचयति कापिसुमंस्वकीयंपतिंनिपातयेत् घातयेदिति ॥ ४२४ ॥ एवमिति पत्यादिभिः पतिप्रभृतिप्र योज्यकर्तृभिः स्वानिष्टान्स्वस्यद्वेषविषयान् साध्वीतथात्वेनप्रसिद्धापि तथाचासतीनांकिमुवाच्यमितिभावः ॥४२५॥ तान्वेति तान्स्वा निष्टान्अन्यैःपरपुरुषैः वाशब्देनासतीत्वंद्योत्यते स्नेहंआगताईषद्गता स्नेहस्येपद्भावंस्फुटयति कांचिदित्यादिना॥४२६॥ साधूनपीति वि डंबयतिमिथ्याभिशापेनोपहासयोग्यान्करोतीत्यर्थः पितरमित्यादिस्फुटम् ॥ ४२७ ॥ तस्याःसंगद्वारालोकद्वयंदुःखहेतुरेवमहान्दोषइ

देहप्राणेभ्यएतेभ्योनाथत्वमधिकोमम ॥ इतिकापिवदत्येनंकाप्येनंकस्त्वमीरयेत्॥ ४२२॥ कुरुतेवचनंका पिकापिनैवकरोतिसा॥ याचतेद्रविणंकापिस्वयंकापिप्रयच्छति॥ ४२३॥ पुरुषांतरसंसक्ताकापिसुमंनिपा तयेत्॥ पतिंस्वकीयंकुत्रापिवंचयेद्वचनादिना॥ ४२४॥ एवंपत्यादिभिश्चान्यान्स्वानिष्टान्पुरुषानपि ॥ घात यत्यात्मनोनारीसाध्वीत्वायतनेष्विह ॥ ४२५ ॥ तान्वान्यैर्हिबलोपेतैर्घातयेत्स्नेहमागता ॥ क्वचित्परस्यसं केतंकृत्वान्यस्मैप्रदर्शयेत्॥ ४२६॥ साधूनपिक्वचिन्नारीविडंबयतिसंसदि॥ पितरंभ्रातरंपुत्रंब्राह्मणंवाबहु श्रुतम्॥ अप्यल्पेहिस्वकार्येसावधूर्हंतिनसंशयः ॥४२७॥ संगेवध्वाभवेदुःखमिहजन्मनिनिश्चितम्॥ मृत स्यनरकस्तद्वत्कोस्याःसंगंसमाचरेत्॥४२८॥ आसक्तावाविरक्तावावधूर्हंतिनसंशयः॥ आसक्तायदिसास्व स्यतदान्यस्त्रीगमादिना॥ कुपिताविषदानादिप्रयोगेणनिपातयेत्॥ ४२९॥ यदान्यस्यतदास्वस्यमात्रादिद्वा रतोनरम्॥ निपातयतिसानारीलोकद्वयभयंकरी॥ ४३०॥

त्याह संगेइति संगेआसक्ततारूपेसति निश्चितंप्रसिद्धं नरकःप्रसिद्धःस्त्रीभावनाप्रामिरूपश्च ॥ ४२८ ॥ राजप्रभृतयोविरक्ताएवघ्नंति डा किनीतुअनुरक्तैव नारीतूभयथेतिमहान्दोषइत्याह आसक्तेति तत्राद्यंस्फुटयति आसक्तायदीति यदिसानारीअसक्तास्वस्यस्वकीयाभव तितदान्यस्त्रीगमनादिनाकुपितासतीविषादिनामारयेदिति ॥ ४२९ ॥ यदान्यस्येति यदान्यस्यपरकीयाआसक्तास्यादित्यनुषंगः तदा सास्वकीयसंबधिद्वारेणहंतीति प्रसिद्धमेतत् व्यभिचारिणीमातृप्रभृतयोयतंतेपरपुरुषंहंतुमिति ॥४३०॥

अथस्वकीयापरकीयाभेदेनविरक्तायाविविधदुःखहेतुतांस्फुटयंस्तत्राद्यायाश्चरितमाह विरक्ताहीतित्रिभिः. सास्वकत्वेसतिविरक्ता ॥ ४३१ ॥ कार्यांतरमिति समुत्पाद्यदर्शयित्वा ॥ ४३२ ॥ जानीयादिति जानीयात्परपुरुषगमनमितिशेषः सातंस्वयंहंति अशक्ताचे दन्यैर्घातयतीत्यन्वयः ॥४३३ ॥ विरक्तपरकीयाचरितमाह परस्यत्विति स्फुटम्॥४३४॥ दृष्टदोषानुपसंहरति एवमिति स्फुटम्॥४३५॥ अनवस्थितस्वभावत्वादिभिर्दोषैःकामुकंप्रतिदुःखहेतुताननार्याएवकिंतुकामुकींप्रतिनरस्यापीत्याह यद्वदिति एतादृशदोषशालिन्या नार्याअपिदुःखहेतुत्वेननारीत्वमेतावद्दोषशालित्वंवाप्रयोजकमकामितायास्तथादुःखहेतुताऽदर्शनात् तादृशनारीत्वरहितपुरुषस्यापिस

विरक्ताहियदास्वस्यसैनंकामज्वरातुरम्॥ एकांतेविविधैर्वाक्यैर्भर्त्सयित्वानचाव्रजेत्॥ ४३१ ॥ कार्यांतरंस
मुत्पाद्यव्रजेद्वापुरुषांतरम्॥ एनंकामातुरंत्यक्त्वाशयनेस्वैरचारिणी॥ ४३२॥ जानीयाद्यदिचेद्भर्ताबलवान्नि
शिसाहितम्॥ हंतिस्वयमशक्ताचेदन्यैर्वाघातयत्यपि॥ ४३३॥ परस्यतुविरक्ताचेत्सद्योमरणकारणम्॥ ए
कांतेमांयाचितवानित्युक्त्वामारयेन्नरम्॥ ४३४॥ एवंनारीषुदोषाहिसंतिस्वासुपरासुच॥ अनंताह्यनुभूयं
तेकामिभिस्तेह्यहर्निशम्॥ ४३५॥ यद्वन्नारीदुःखकरीकामिनःपुरुषस्यहि॥ नार्याअपिचकामिन्याःपुमान्
दुःखकरस्तथा॥४३६॥ ततोदुःखकरःकामोननारीननरोपिच॥ एवंविज्ञायमतिमान्कामंशत्रुमिमंत्यजेत्
॥४३७॥ संकल्पाज्जायतेकामःसंकल्पोगुणबोधनात्॥गुणबोधस्यनाशःस्याद्दोषाणामवलोकनात्॥४३८॥

कामनारीप्रतिदुःखदत्वदर्शनाच्च तस्मादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकशालित्वात्तद्धेतोरितिन्यायाच्चकामएवदुःखहेतुरितिभावः ॥४३६॥ उक्तव्याप्तिदर्शनेनसंभावितार्थानिश्रुतियुक्त्यभियुक्तवाक्यानिस्मारयति ततइति तथाचश्रुतिः काममयएवायंपुरुषइत्याद्या स्मृतिरपि कामएषक्रोधएषइत्याद्या कामकिंकरतांप्राप्यजनोनोकस्यकिंकरः एकंकामंपरित्यज्यजनोसौकस्यकिंकरइत्यभियुक्तवचनंच फलि तमाह एवमिति॥ ४३७॥ ननुकथंकामोहेयइत्याशंक्यतन्मूलनिकृंतनेनेतिवक्तुंतन्मूलपरंपरांतन्निवृत्त्युपायंचाह संकल्पादिति संकल्पो रमणीयत्वाध्यासः गुणबोधोरमणीयत्वप्रयोजकगुणाध्यासः दोषाणामुक्तलक्षणानाम्॥ ४३८ ॥

१ तद्धेतोरेवास्तुहेतुत्वंकिंतेन

दोषावलोकस्यमुख्यबोधविरोधित्वंहेयत्यागपूर्वकंवस्तुयाथात्म्यदर्शनेनगुणबोधमूलमोहविघटकतयादर्शयति दोषाणामिति दोषाणाम
वलोकेनमोहोविनश्यतीत्यन्वयः मोहस्यावरणशक्तिमाह जगदांध्यंकृदिति विक्षेपशक्तिंदर्शयति अतत्त्वइत्यादि अतस्मिंस्तद्धर्महीनेचत
त्तद्धर्माध्यासहेतुरित्यर्थः पुनःकीदृशोमोहः तृष्णायाःविस्तृतकामस्यविटपिनोबीजसमानः एतेनकामतरोर्गुणबोधोंकुरःसंकल्पोमूलम
ज्ञातआत्माचविवर्तोपादानंक्षेत्रमितिसूचितम् ॥ ४३९ ॥ ततःकिमतआह तस्मिन्निति तस्मिन्मोहेनष्टेकामःस्वयंपृथङ्निवृत्तिसाध
नयत्नानपेक्षोनश्यतिअंकुरद्वारामूलप्रयोजकबीजाभावेपादपइवेतिरागात्मककामनिवृत्तौद्वेषनिवृत्तिःसहैवभवतिनांतरीयकत्वादित्या

दोषाणामवलोकेनमोहोयंजगदांध्यकृत्॥ अतत्त्वेतत्त्वधीहेतुस्तृष्णाबीजंविनश्यति॥ ४३९॥ तस्मिन्नष्टेस्व
यंकामोनिर्मूलइवपादपः॥ विनश्यतिक्षणादस्मिन्नष्टेक्रोधोपिनश्यति॥ ४४०॥ इच्छाविघातेसत्येषक्रोधो
द्वेषाभिधोनृणाम्॥ जायतेनिच्छतःकेनक्रोधउत्पद्यतेपुनः ॥ ४४१ ॥ विवेकवह्निनादग्धेकामक्रोधेसमूल
के॥ संसारेभगवानेषआनंदात्माप्रसीदति॥ ४४२॥ कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसे॥ संकल्पेतु
मयात्यक्तेकथंत्वंमयिजायसे॥ ४४३॥

ह अस्मिन्नित्यादि ॥ ४४० ॥ क्रोधनाशस्यकामनाशनियतत्वेउपपत्तिंदर्शयति इच्छाविघातइति इच्छाकामएवकेनचिद्विघातेप्रतिरो
धेकृतेसतिक्रोधोजायतेक्रोधरूपेणपरिणमतइत्यर्थः अनिच्छतइच्छामकुर्वतः ॥ ४४१ ॥ नन्वेवंकामेजितेकिंभवतीत्यतआह विवेकेति
कामेतिसमाहारद्वंद्वः संसारेइहैवशरीरेएषभगवानात्मामहावाक्यार्थः प्रसीदतिप्रादुर्भवतिइति एतमर्थंश्रुतिरपिदर्शयति यदासर्वेप्रमुच्यं
तेकामायेस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेइति ॥ ४४२ ॥ अयमेवकामहानोपायइत्यत्रस्मृतिवाक्यंपठति कामेति
उक्तोर्थः ॥ ४४३ ॥

इतिविज्ञानेति इतिशब्देनपूर्वोक्ताकामस्यानर्थमूलतातन्निवृत्त्युपायश्चपरामृश्यते अयंपूर्वोक्तोगर्भीरेतोमयगर्भयुतः विज्ञानशून्यत्वेहेतुः कामग्रहेति विज्ञानाभावेहेत्वंतरेणाप्याह प्राचेति बृहदारण्यकेऽष्टमाध्यायेचतुर्थब्राह्मणेवाजपेयदृष्टिर्ग्राम्यधर्मेविहिता तत्रचनारीवदुपस्थं कामग्रहेति विज्ञानाभावेहेत्वंतरेणाप्याह प्राचेति गेसोमाभिषवणफलकभावनापुरुषरहस्यांगेचोपलभावनोक्तातदभिप्रायेणप्राचेतिविशेषणं तथाचग्रावापाव्णासोमाभिषवोपलदृष्टिवि षयेणमेहनेनअहिनेवसर्पसमानेनदष्टोदंशफलंप्राप्तोमोहंनीतःसन्किंचननवेत्तिनजानातीत्यर्थः ॥४४४॥ तद्यदेत्यादिप्रथममित्येतद्व्याचष्टे कामग्रहेतिचतुर्दशाभिः उपस्थाहेरितिकर्तरिषष्ठी उपस्थाहिनाभक्षणाद्दंशनादित्यर्थः मोक्तुंत्यक्तुं ॥ ४४५ ॥ आत्मनइति आत्मनःशरी

इतिविज्ञानशून्योयंगर्भीकामग्रहाकुलः॥ प्राचाग्राव्णाहिनेवात्रदष्टोवेत्तिनकिंचन॥४४४॥ कामग्रहसमावेशादुपस्थाहेश्चभक्षणात्॥ रेतोगर्भेणखिन्नःसन्गर्भंतंमोक्तुमिच्छति ॥ ४४५ ॥ आत्मनःसारमात्मानेसर्वांगेभ्यःपृथक्कृतम्॥ वोढुंशक्तोयदानायंनारीयोनौतदाक्षिपेत्॥ ४४६॥ प्राचोग्राव्णोविनिर्गत्यतेजोस्यात्मस्वरूपकम्॥ निषेकुर्योनिमायातिवध्वास्तद्ग्राम्यधर्मतः ॥ ४४७॥ यथाभारातुरोजंतुस्त्यक्त्वाभारंसुखीभवेत्॥ गर्भंसंत्यागतोगर्भीतद्वत्सुखमवाप्नुयात्॥ ४४८ ॥ ग्रहाविष्टोयथाजंतुर्ग्रहनिर्गमतःसुखम्॥ अवाप्नोतितथागर्भीरेतसोनिर्गमात्सुखम्॥ ४४९॥ अजीर्णमशनंयद्वत्कृत्वाप्राणांतमापदम्॥ निर्गच्छतितथारेतोबलक्षयकरंनृणां॥४५०॥अतीसारोयथानृणांसर्वतेजोपहारकः॥रेतसोनिर्गमस्तद्वद्बलवीर्यापहारकः॥४५१॥

रस्यसारमतएवात्मानेरेतोरूपंसर्वांगेभ्यःपृथक्कृतंयदावोढुंनशक्तोभवतितदानारीयोनौक्षिपेदिति ॥ ४४६ ॥ प्राचोग्राव्णोविनिर्गत्येति अस्यनिषेकुःआत्मस्वरूपकं स्वल्पार्थेकः स्वल्पंस्वरूपंतेजोरेतोवध्वाःस्त्रियाःयोनिमायातीत्यन्वयः॥४४७॥तस्यनिर्गमंतदीयकर्मनिर्गमंचंम्यातुःसुखत्वाभिमतहेतुतयादृष्टांताभ्यामाह यथेतिद्वाभ्यां स्पष्टम् ॥ ४४८ ॥ ग्रहाविष्टइति ग्रहःपिशाचादिः ॥ ४४९ ॥ वस्तुतस्तुरेतोनिर्गमेमहतीहानिरितिदर्शयति अजीर्णमिति अजीर्णमपरिपक्वमशनंभुक्तान्नंप्राणांतंयथाभवतितथाऽऽपदंकृत्वानिर्गच्छतितथारेतोनिर्गच्छति अजीर्णान्नरेतसोर्निर्गच्छतोःसाधर्म्यमाह बलेत्यादि ॥४५०॥ दृष्टांतांतरमाह अतीसारइति स्फुटम् ॥ ४५१ ॥

रेतोनिर्गमेहानिंस्फुटयंस्तद्व्यतिरेकरूपब्रह्मचर्यफलंदर्शयति अस्येति पुंसामितिकर्तरिषष्ठी अस्यरेतसःअवस्थानतोनिरोधात् सप्तमधातुरूपरेतसओजःसंज्ञाष्टमीदशाभवति ओजोनामपीतवर्णंद्रवंतंजीवनिवासभूतंवासिष्ठादौप्रसिद्धम् तत्फलमाह ययेत्यादि ॥ ४५२ ॥ फलांतराण्याह अस्येति अस्यरेतसःसम्यक्स्थापनेजराभावोमृत्युपरिभवोबलोत्कर्षश्चफलानिबोध्यानि ॥ ४५३॥ यएतंब्रह्मचर्येणानुविंदतितेषामेवैषब्रह्मलोकइतिश्रुतिमनुरुध्याह परलोकइति परलोकेब्रह्मचारिणांब्रह्मलोकेभवतिअधस्तान्मानुषेलोकेविपुलाकीर्तिश्चभवतितेनतेषांब्रह्मचारिणांलोकद्वयंसिद्धंभवेदिति ॥ ४५४ ॥ अस्येति अस्यरेतसोबंधनतोनिरोधविशेषात्नृणांमध्येयोगाः अंशआ

अस्यावस्थानतःपुंसामोजोनामाष्टमीदशा ॥ भवत्ययंययाजंतुस्तेजस्वीसन्हिजीवति ॥ ४५२॥ अस्यसंस्थापनेनृणांजरावैरूप्यकारिणी ॥ मृत्युश्चनभवेत्शीघ्रंबलंचेहननश्यति ॥ ४५३॥ परलोकेब्रह्मलोकअधस्ताद्ब्रह्मचारिणां ॥ कीर्तिश्चविपुलालोकद्वयंतेषांभवेत्सदा ॥ ४५४॥ अस्यबंधनतोयोगाःखेचरत्वंवदंतिहि ॥ ऐश्वर्यंचाष्टधानृणामणिमादिकमेवहि ॥ ४५५॥ यथेक्षुदंडोनिःसारःपीडितस्तद्वदेवहि ॥ पुमान्भवतिनिःसारोवधूबाहुनिपीडनात् ॥ ४५६॥ आत्मनश्चोद्धृतंतेजस्तस्यामेपनिषिंचति ॥ आयुर्बलकरंमूढोमोहितोमाययास्वया ॥ ४५७॥ एवमस्यनिषिक्तस्यरेतसोयोनिमंडले ॥ नृगर्भनिर्गमास्यंतत्प्रथमंजन्मगद्यते ॥४५८॥

यच्च योगविदःखेचरत्वमाकाशगमनक्षमत्वंप्राप्नुवंतितथाऽणिमाद्यैश्वर्यंव्रजन्तीति ॥ ४५५ ॥ एवंव्यतिरेकद्वारासूचितारेतोविसर्गेहानिंसाक्षादप्याह यथेक्षुदण्डइति यथापीडितइक्षुदंडोनिस्सारोभवतितद्वत्पुमान्वधूबाहुनिपीडनान्निःसारोभवतीत्यन्वयः ॥४५६॥ कथमित्यतआह आत्मनइति आत्मनःउद्धृतंप्रगल्भं उद्धृतमितिपाठेअंगादंगान्निःसृतं आयुर्बलकरमपितेजएषमूढोविपरीतदर्शीतस्यांवध्वांनिषिंचतित्यजति यतःस्वाश्रितमाययामोहितआवृतइति ॥४५७ ॥ एवमिति रेतसःतत्संपिंडितजीवस्य वक्ष्यमाणजन्मद्वयापेक्षयाप्रथमंजन्मबोध्यमिति ॥ ४५८ ॥

तत्स्त्रियाइत्यादिभवतीत्यंतंव्याचष्टे योनावित्यादिसप्तभिः योनौगतएषजंतुर्नानाविधाःसहस्रशोवस्थाःप्राप्नोतीत्यन्वयः कीदृशीरवस्थाः दुःखशोकानांसहस्रैःप्रत्येकंव्याप्ताइतिशेषः वीप्सायांशस् पुनःकीदृशीःगर्भोपनिषदिप्रोक्ताःगर्भोपनिषदुक्तासुअवस्थासुकाश्चित्तुंगर्भभावेवर्णिताः स्त्रीगर्भांतर्भोग्यास्तुइतोयेनवमश्लोकमारभ्यवक्ष्यंतेशुक्रशोणितसंयोगानंतरंअग्निपित्तवाय्वाशयक्रमेणहृदयदेशप्राप्तिपर्यंतभवास्तुइहैवानुसंधेयाः एतेनमातृशरीरतादात्म्यापत्त्यास्तनादिवत्तांगर्भोनहिनस्तीतिसूचितम्॥४५९॥पतिर्जायांप्रविशतिगर्भोभूत्वासमातरं तस्यांपुनर्नवोभूत्वादशमेमासिजायतेइतिमंत्रमर्थतःपठन्जायायाःपतिपाल्यत्वंभावयितव्यापदार्थमाह यस्मादिति यस्मादेषगर्भभृत्गर्भाधायकःपुमान्गर्भरूपेणवधूगर्भेप्रविशतिअतएवहेतोरियंजायारक्षणीयायतआत्मनःआत्माभिमानविषयशरीरसारस्यपुमंशस्यरक्षि

योनौनानाविधावस्थादुःखशोकसहस्रशः॥ गर्भोपनिषदिप्रोक्ताःप्राप्नोत्येषसहस्रशः॥ ४५९॥ यस्मादेषवधूगर्भेगर्भरूपेणगर्भभृत्॥ प्रविशत्यतएवेयंरक्षणीयात्मरक्षिका॥ ४६०॥ वस्त्रैर्धान्यैश्चवसुभिर्दौहृदाकांक्षितैरपि॥ प्रदानेनतथान्यैश्चयानैर्नानाविधैस्तथा॥ ४६१॥ स्नानशय्यासनाद्यैश्चव्यापारोपरमैरपि॥ औषधादेश्चसेवातोदुष्टस्यचविवर्जनैः॥ ४६२॥ अपिलोकेनयोदृष्टउपकारकरेजने॥ उपकारकरोदृष्टोदुर्जनोपिचवैजनः॥४६३॥ इयंचोपकरोत्यस्यगर्भिणोगर्भधारणात्॥ यतोस्यदुःखदंरेतःस्वात्मन्येवानयाधृतं॥४६४॥

केति॥४६०॥कैःसाधनैरक्षणीयाऽतस्तानिदर्शयति वस्त्रैरितिद्वाभ्यां वसुभिर्धनैर्दौहृदाकांक्षितैर्दौहृदोगर्भलक्षणेअभिलाषेइतिहैमः तथाचदोहदेनचतुर्थमासादौहृदयदेशगतगर्भप्रयुक्तगर्भिणीसंबंध्यभिलाषेणविषयीकृतैःपदार्थैरित्यर्थः तददानेहिदोषउक्तःसुश्रुते येषुयेष्विन्द्रियार्थेषुदौहृदेचावमानना प्रजायेतसुतस्यार्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तदिंद्रियेइति दौहृदेउक्तविधयाद्विहृदयगर्भिणीछायां द्विहृदयशब्दस्यदुहृद्भावःपृषोदरादित्वादिति शेषंस्फुटम्॥४६१॥स्नानेति उपरमोनिवृत्तिर्दुष्टस्यापथ्यस्य॥४६२॥तस्याःपालनंन्याय्यमपीत्याह अपिलोकइति लोकेऽयंनयोन्यायःमर्यादेतियावत् दृष्टः कोसौनयः यद्दुर्जनोपिजनःउपकारकरेजनेउपकारकरोदृष्टइति ॥ ४६३ ॥ तंनयंप्रकृतेयोजयति इयमिति इयंजाया अस्यगर्भिणःरेतोगर्भवतः ॥ ४६४॥

रेतोनिर्गमेहानिंस्फुटयंस्तद्व्यतिरेकरूपब्रह्मचर्यफलंदर्शयति अस्येति पुंसामितिकर्तरिषष्ठी अस्यरेतसःअवस्थानतोनिरोधात् सप्तमधातुरूपरेतसओजःसंज्ञाष्टमीदशाभवति ओजोनामपीतवर्णंतद्दृतंजीवनिवासभूतंवासिष्ठादौप्रसिद्धम् तत्फलमाह ययेत्यादि ॥ ४५२ ॥ फलांतराण्याह अस्येति अस्यरेतसःसम्यक्स्थापनेजराभावोमृत्युपरिभवोबलोत्कर्षश्चफलानिबोध्यानि ॥ ४५३॥ यएतंब्रह्मचर्येणानुविंदतितेषामेवैषब्रह्मलोकइतिश्रुतिमनुरुध्याह परलोकइति परलोकेब्रह्मचारिणांब्रह्मलोकेभवतिअधस्तान्मानुषेलोकेविपुलाकीर्तिश्च भवतितेनतेषांब्रह्मचारिणांलोकद्वयंसिद्धंभवेदिति ॥ ४५४ ॥ अस्येति अस्यरेतसोबंधनतोनिरोधविशेषात्नृणांमध्येयोगाः अंशआ

अस्यावस्थानतःपुंसामोजोनामाष्टमीदशा ॥ भवत्ययंययाजंतुस्तेजस्वीसन्हिजीवति ॥ ४५२ ॥ अस्यसंस्थापनेनृणांजरावैरूप्यकारिणी ॥ मृत्युश्चनभवेत्शीघ्रंबलंचेहननश्यति ॥ ४५३ ॥ परलोकेब्रह्मलोकअधस्ताद्ब्रह्मचारिणां ॥ कीर्तिश्चविपुलालोकद्वयंतेषांभवेत्सदा ॥ ४५४ ॥ अस्यबंधनतोयोगाःखेचरत्वंवदंतिहि ॥ ऐश्वर्यंचाष्टधानृणामणिमादिकमेवहि ॥ ४५५ ॥ यथेक्षुदंडोनिःसारःपीडितस्तद्वदेवहि ॥ पुमान्भवतिनिःसारोवधूबाहुनिपीडनात् ॥ ४५६ ॥ आत्मनश्चोद्धृतंतेजस्तस्यामेषनिषिंचति ॥ आयुर्बलकरंमूढोमोहितोमाययास्वया ॥ ४५७ ॥ एवमस्यनिषिक्तस्यरेतसोयोनिमंडले ॥ नृगर्भनिर्गमाख्यंतत्प्रथमंजन्मगद्यते ॥ ४५८ ॥

यच् योगविदःखेचरत्वमाकाशगमनक्षमत्वंप्रामुवंतितथाऽणिमाद्यैश्वर्यंव्रजन्तीति ॥ ४५५ ॥ एवंव्यतिरेकद्वारासूचितांरेतोविसर्गेहानिंसाक्षादप्याह यथेक्षुदण्डइति यथापीडितइक्षुदंडोनिस्सारोभवतितद्वत्पुमान्वधूबाहुनिपीडनान्निःसारोभवतीत्यन्वयः ॥ ४५६ ॥ कथमित्यतआह आत्मनइति आत्मनःउद्धृतंप्रगल्भं उद्धृतमितिपाठेअंगादंगान्निःसृतं आयुर्बलकरमपितेजएषमूढोविपरीतदर्शीतस्यांवध्वांनिषिंचतित्यजति यतःस्वाश्रितमाययामोहितआवृतइति ॥ ४५७ ॥ एवमिति रेतसःतत्संपिंडितजीवस्य वक्ष्यमाणजन्मद्वयापेक्षयाप्रथमंजन्मबोध्यमिति ॥ ४५८ ॥

तत्क्रियाइत्यादिभवतीत्यंतंव्याचष्टे योनावित्यादिसप्तभिः योनौगतएषजंतुर्नानाविधाःसहस्रशोवस्थाःप्राप्नोतीत्यन्वयः कीदृशीरवस्थाः दुःखशोकानांसहस्रैःप्रत्येकंव्याप्ताइतिशेषः वीप्सायांशस् पुनःकीदृशीःगर्भोपनिषदिप्रोक्ताःगर्भोपनिषदुक्तासुअवस्थासुकाश्चित्तुंगर्भभा वेवर्णिताः स्त्रीगर्भांतर्भोग्यास्तुइतोयेनवमश्लोकमारभ्यवक्ष्यंतेशुक्रशोणितसंयोगानंतरंअग्निपित्तवाय्वाशयक्रमेणहृदयदेशप्राप्तिपर्यंतभ वास्तुइहैवानुसंधेयाः एतेनमातृशरीरतादात्म्यापत्त्यास्तनादिवत्तांगर्भोनहिनस्तीतिसूचितम्॥४५९॥पतिर्जायांप्रविशतिगर्भोभूत्वासमात रं तस्यांपुनर्नवोभूत्वादशमेमासिजायतेइतिमंत्रमर्थतःपठन्जायायाःपतिपाल्यत्वंभावयितव्यापदार्थमाह यस्मादिति यस्मादेषगर्भभृत्ग र्भाधायकःपुमान्गर्भरूपेणवधूगर्भेप्रविशतिअतएवहेतोरियंजायारक्षणीयायतआत्मनःआत्माभिमानविषयशरीरसारस्यपुमंशस्यरक्षि

योनौनानाविधावस्थादुःखशोकसहस्रशः॥ गर्भोपनिषदिप्रोक्ताःप्राप्नोत्येषसहस्रशः॥ ४५९॥ यस्मादेषव धूगर्भेगर्भरूपेणगर्भभृत्॥ प्रविशत्यतएवेयंरक्षणीयात्मरक्षिका॥ ४६०॥ वस्त्रैर्धान्यैश्चवसुभिर्दोहदाकांक्षि तैरपि॥ प्रदानेनतथान्यैश्चयानैर्नानाविधैस्तथा॥ ४६१॥ स्नानशय्यासनाद्यैश्चव्यापारोपरमैरपि॥ औपधा देश्चसेवातोदुष्टस्यचविवर्जनैः॥ ४६२॥ अपिलोकेनयोदृष्टउपकारकरेजने॥ उपकारकरोदृष्टोदुर्जनोपिच वैजनः॥४६३॥ इयंचोपकरोत्यस्यगर्भिणोगर्भधारणात्॥ यतोस्यदुःखदंरतःस्वात्मन्येवानयाधृतं॥४६४॥

केति॥४६०॥कैःसाधनैरक्षणीयाःतस्तानिदर्शयति वस्त्रैरितिद्वाभ्यां वसुभिर्धनैर्दोहदाकांक्षितैर्दोहदोगर्भलक्षणेअभिलाषेइतिहेमः तथा चदोहदेनचतुर्थमासादौहृदयदेशगतगर्भप्रयुक्तगर्भिणीसंबंध्यभिलाषेणविषयीकृतैःपदार्थैरित्यर्थः तददानेहिदोपउक्तःसुश्रुते येषुयेष्वि न्द्रियार्थेषुदौहृदेचावमानना प्रजायेतसुतस्यार्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तदिंद्रियेइति दौहृदेउक्तविधयाद्विहृदयगर्भिणीछायां द्विहृदयशब्दस्य दुहृद्भावःपृषोदरादित्वादिति शेषंस्फुटम्॥४६१॥स्नानेति उपरमोनिवृत्तिर्दुष्टस्यापथ्यस्य॥४६२॥तस्याःपालनंन्याय्यमपीत्याह अपिलो कइति लोकेऽयंनयोन्यायःमर्यादेतियावत् दृष्टः कोसौनयः यद्दुर्जनोपिजनःउपकारकरेजनेउपकारकरोदृष्टइति ॥ ४६३ ॥ तंनयंप्र कृतेयोजयति इयमिति इयंजाया अस्यगर्भिणःरेतोगर्भवतः ॥ ४६४॥

तमेवमंत्रार्थहेतुतयास्मारयति अप्यस्येति अस्यगर्भिणीजायाजननीभवतीत्यन्वयः तत्रहेतुस्तत्प्रवेशतइत्यादि ॥ ४६५ ॥ तंस्त्रीत्यादिविभर्तीत्यंतंव्याचष्टे निषेकेति निषेकोगर्भाधानं आर्तवंरजःतेनैकतांतादात्म्यंगतंपुंअंशमितिशेषः दधातिधारयतिपोषयतिचेत्यर्थः ॥४६६॥ श्रुतौस्त्रीकर्तृकगर्भधारणोक्त्यासूचितानिदुःखानिवक्तुमुपक्रमते योनिप्रवेशइति योनिःप्रवेशसाधनद्वारंयस्यतत्तथातस्मिन्जठरेतानिदुःखानिपोषयंत्याजनन्याअन्येनवादुर्निवार्याणीतिभावः ॥ ४६७ ॥तद्दुःखनिवृत्तौकउपायइतिचेत्ब्रह्मज्ञानमेवेत्याह एतदिति एतद्दुःखंगर्भदुःखं सर्वोमुमुक्षुःब्रह्मज्ञानाधिकारलब्धयेचधर्मंकरोतीत्याह करोतीति अव्यग्रोऽनलसः॥ ४६८॥ किंविधंगर्भदुःखमतआह दुः

अप्यस्यजननीजायागर्भिणस्तत्प्रवेशतः ॥ यस्मात्पुनर्नवोभूत्वातस्यामेषप्रजायते ॥ ४६५ ॥ निषेककालमारभ्यस्वार्तवेनैकतांगतम् ॥ स्वदेहवद्धात्येषायावद्योनिविनिर्गमम् ॥ ४६६ ॥ योनिप्रवेशेजठरेकृमिविष्ठादिदूषिते ॥ अनुभूयातिदुःखानियोनिद्वाराद्बहिर्व्रजेत् ॥ ४६७ ॥ एतद्दुःखभयात्सर्वोब्रह्मज्ञानंसमिच्छति ॥ करोतिधर्ममव्यग्रःशास्त्रोक्तंसर्वदापुमान् ॥ ४६८ ॥ दुःखंहिमरणेनृणांनरकानुभवेतथा ॥ प्रसिद्धंतत्कोटिकोटिगुणितंयोनियंत्रके ॥ ४६९ ॥ निर्गमश्चप्रवेशश्चमरणार्तिशतैःसमः ॥ योनौमातुरुदरेवासोनरकावासतोधिकः ॥ ४७० ॥ तत्रदुःखान्यनंतानिप्राप्यंतेदेहधारिभिः ॥ उक्तान्यपिहियान्यत्रसंमोहंजनयंतिनः ॥४७१॥ विष्ठामूत्रगृहेवासात्पूयाऽस्तृक्चर्चितांतरे ॥ कफपित्तादिचित्राढ्येमांसभित्तौसुदुःसहे ॥ ४७२ ॥ कृमिसर्पशताकीर्णेव्याधिवृश्चिकपूरिते ॥ मातृप्राणमहावातविनिःसारितबंधने ॥ ४७३ ॥

खमिति प्रसिद्धमितिपूर्वान्वयि ॥ ४६९ ॥ निर्गमश्चेति तत्रेतिशेषः आर्तिःपीडा ॥ ४७० ॥ तत्रेति तत्रमातुरुदरे अत्रआधानकालेपि संमोहंविह्वलतां ॥ ४७१ ॥ गर्भदुःखोत्कर्षंसंभावयति विष्ठेति विष्ठामूत्रगृहेजनन्युदरेवासात्यद्दुःखंतदिदंदुःसहमितितृतीयेमान्वयः तस्यदुष्टगृहसाम्योपपादकानिविशेषणानिदश पूयास्तृग्भ्यांचर्चितंलिप्तमंतरंमध्यंयस्यतस्मिन् नानावर्णकफादिधातुभिश्चित्रैराढ्ये मांसमयीभित्तिःकुड्यंयस्यतस्मिन् अतएवसुदुःसहे ॥ ४७२ ॥ कृमीति उदरकृमयएवसर्पास्तेषांशतैराकीर्णे व्याधयएववृश्चिकास्तैःपूरिते मातृप्राणमहावायुनाविनिःसारितानिचालितानिबंधनानिनाडीरज्जवोयस्यतस्मिन् तृणागारतुल्येइतियावत् ॥ ४७३ ॥

अंतरिति अंतर्वन्हिर्जाठरोयस्यातएवार्धदग्धेक्षुत्कालेउदरदाहात् संकीर्णःसंकुचितःस्वस्यगर्भस्यावकाशोयत्रतस्मिन् कीदृशंदुःखं विवेकिनांश्रवणमननशालिनांप्रसिद्धंनिश्चयगोचरः विशेषतस्तुयोग्यनुभवगम्यंतदित्याह स्मर्यंतेइति जातीःपूर्वजन्मानिस्मरंतीतिजातिस्मरायोगिनस्तैरिति ॥४७४॥ अस्माभिस्तुवर्णयितुमशक्यानिगर्भदुःखानीत्याह गर्भेति दिङ्मात्रमुपलक्षणमात्रं ॥ ४७५ ॥ गर्भोपनिषदेति स्फुटम् ॥ ४७६ ॥ तत्रप्राधान्येनकानिचिद्दुःखसाधनान्यनुवदति अत्रेति अत्रगर्भे अज्ञानंमूर्छा पूर्वंप्रथमं अष्टौमासानितियावत् कीदृगज्ञानं सर्वाणिदुःखानिकरेयस्यहस्तामलकवत्स्पष्टदुःखं मूर्छाहिदुःखावधिः क्षुदिति स्वस्यमातुश्चक्षुत्पिपासाभ्यांजातःसंतापः अनीश्वरत्वमसामर्थ्यं॥४७७॥अनेकेति भवोजन्म नवममासेस्मृत्वाहिएवंवदति आहाराविविधाभुक्ताःपीताश्चविविधाःस्तनाः मातरोविवि

अंतर्वन्हावर्धदग्धेसंकीर्णस्वावकाशके॥ सुदुःसहमिदंदुःखंप्रसिद्धंहिविवेकिनां ॥ स्मर्यंतेपिचकैश्चिद्धिनरैर्जातिस्मरैरिह॥ ४७४ ॥ गर्भदुःखान्यनंतानिनशक्यानिकथंचन ॥ वक्तुंजन्मशतेनापिदिङ्मात्रमुदितंतव ॥ ४७५ ॥ गर्भोपनिषदाप्येवंदिङ्मात्रंतस्यकथ्यते॥ साकल्येनचकोनामवक्तुमीष्टेकथंचन॥४७६॥ अत्राज्ञानंभवेत्पूर्वंसर्वदुःखकरंनृणां ॥ क्षुत्पिपासोत्थसंतापोनीश्वरत्वंचदेहके ॥ ४७७॥ अनेकभवदुःखानांस्मृतिश्चातीवदुःसहा ॥ जनन्याअपिसंबाधःसर्वपापकरोहिसः ॥ ४७८॥ एवंनानाविधैर्दुःखैःपरिभूतंप्रभंजनः॥ कलिलादिक्रमेणैवसंपन्नावयवंनरम्॥ ४७९ ॥

धादृष्टाःपितरःसुहृदस्तथा यदियोन्याःप्रमुच्येयंतत्प्रपद्येमहेश्वरमिति जनन्याइति संबाधःपीडावक्ष्यमाणा॥४७८॥ अथजननीदुःखंजननकालेजायमानजंतुदुःखंचस्फुटयितुंसोयएवेत्यादिवाक्यगतजन्मपदार्थमाह एवमित्यादिसप्तभिः एवंनानाविधैर्दुःखैःपरिभूतमेनंप्रभंजनोवहिर्द्वारंनयतीतिषष्ठेनान्वयः कलिलादीति एकरात्रेणकलिलंसप्तरात्रेणबुद्बुदमर्धमासेनपिंडंमासेनकाठिन्यंमासद्वयेनशिरस्तृतीयमासेनपादप्रदेशश्चतुर्थेनांगुलीजठरकटिप्रदेशाःपंचमेनपृष्ठवंशःषष्ठेनमुखनासिकाक्षिश्रोत्राणिसप्तमेनजीवसंयोगोअष्टमेनसर्वांगपरिपूर्तिर्नवमेनज्ञानपूर्णतयापूर्वजातिस्मृतिरितिगर्भोपनिषदुक्तप्रकारेणसंपन्नाःपरिपूर्णाअवयवायस्यतमिति ॥ ४७९ ॥

त्यक्तेति त्यक्तंगर्भासनंकुंडलीकृतपृष्ठग्रीवत्वेसतिसंकुचितपाणिपादत्वेचसतिकुक्षिन्यस्तशिरस्कत्वरूपंयेनसतथातं कालेप्रसूतिसंनिधिकालेजरायुरूपेणपटेनवर्जितंत्यक्तमिति ॥ ४८० ॥ पाणिभ्यामिति भेदायेतिभाववचनाश्चेतितुमर्थेघञ् तथाचपाण्यादिभिर्जननीजठरभेदायजननीजठरंभेत्तुमिवांतःसमुत्थितमुद्यतमित्यर्थः ॥ ४८१ ॥ कुक्षाविति पुनःकीदृशं जननीकुक्षिहृदययोनियंत्रेषुअनियतभ्रमणंकपिसममर्भकंस्वल्पशरीरम् ॥४८२॥ स्वशरीरइति पुनःकी० स्वशरीरेस्वशरीरमध्येविनिःक्षिप्यकृतमधोदेशेमस्तकंयेनसतथातं विनिःक्षेपकर्मतापिमस्तकस्यैव जननीमित्यादिस्फुटम् ॥ ४८३ ॥ विक्रोशंतमिति सर्पेणग्रस्तमंडूकवद्भृशंविक्रोशंतम् द्वाराद्बहिर्बहिर्द्वारं नयते

त्यक्तगर्भासनंकालेजरायुपटवर्जितम् ॥ इतश्चेतश्चधावंतंमंडूकसदृशंशिशुम् ॥ ४८० ॥ पाणिभ्यामपिपादाभ्यांगात्रस्यचलनेनच ॥ जननीजठरस्यांतर्भेदायेवसमुत्थितम् ॥ ४८१ ॥ कुक्षौकदाचिद्धावंतंकदाचिद्धृदयेपिच ॥ जनन्यायोनियंत्रेपिमर्कटोपममर्भकम् ॥ ४८२ ॥ स्वशरीरेविनिःक्षिप्यकृताधोदेशमस्तकम् ॥ जननींबहुधाक्लेशैःक्लेशयंतंजुगुप्सितम् ॥ ४८३ ॥ विक्रोशंतंचसर्पेणग्रस्तमंडूकवद्भृशम् ॥ बहिर्द्वारंनयत्येनंभुजगोमूषकंयथा ॥ ४८४ ॥ क्रकचाग्रसहस्रेभ्यःकर्कशाद्योनियंत्रकात् ॥ स्वल्पच्छिद्राद्विनिष्क्रम्यभूमौपततिकीटवत् ॥ ४८५ ॥ व्रणेभृशंप्रकुपितेसकीटेयादृशीव्यथा ॥ ततोधिकतमास्त्रीणांयोनियंत्रेगतेर्भके ॥ ४८६ ॥ यद्वदंतःस्थितेसर्पेजठरस्यव्रणेभवेत् ॥ दुःखंतद्वद्गर्भिणीनांगर्भधारणतोभवेत् ॥ ४८७ ॥ पूतिव्रणविभेदेनसर्पादेर्निर्गमेहियत् ॥ सुखंभवतिनारीणांगर्भमोक्षेपितत्सुखम् ॥ ४८८ ॥ मलमूत्रनिरोधेनदुःखंयावन्नृणांभवेत् ॥ ततोधिकतमंदुःखंस्त्रीणांगर्भस्यधारणे ॥ ४८९ ॥

द्विकर्मकत्वं ॥ ४८४ ॥ क्रकचेति क्रकचःकाष्ठविदारणसाधनम् स्फुटम् ॥ ४८५ ॥ जननीसंबाधंस्पष्टयति व्रणइत्यादिदशभिः प्रकुपितेपरिपाकातिशयंगतेव्रणेसकीटेकीटव्याप्तेसतियादृशीव्यथाभवति ततइत्यादिस्फुटं ॥ ४८६ ॥ गर्भधारणदुःखेदृष्टांतमाह यद्वदिति जठरस्यांतर्व्रणे सर्पेस्थितेसतियद्वद्दुःखमित्यन्वयः ॥ ४८७ ॥ व्यतिरेकेणापितदाह पूतीति पूयपूरिततयादुर्गंधिव्रणस्यविभेदेनविदारणेनततःसर्पादेःकीटस्यनिर्गमेयत्सुखंदुःखाभावोभवतितन्नारीणांगर्भमोक्षेपीति ॥ ४८८ ॥ दृष्टांतांतरमाह मलेति ॥ ४८९ ॥

तदेवव्यतिरेकेणाह सुखमिति तयोर्मलमूत्रयोः ॥ ४९० ॥ अभूतोपमयागर्भप्रतिबंधदुःखंसंभावयति विंशतीतिद्वाभ्याम् श्वसन्श्वासयु
तः परिणाहोविशालता ॥ ४९१ ॥ धारणंप्रतिबंधः तस्यतादृशक्रमेः ॥ ४९२ ॥ जनन्याःप्रसवदुःखमभिनयति विनिर्गमेइति तस्य
तादृशक्रमेरस्माकंपुरुषाणांपायुमार्गाद्विनिर्गमेयावद्दुःखमापतेत्प्रसज्येततावद्गर्भिण्याःप्रसवेइत्यर्थः ॥ ४९३ ॥ जायमानजंतोर्दुःखंस्फु
टयति षोडशांगुलकेति षोडशांगुलकंछिद्रंमध्यावकाशोयस्यतादृशंवर्त्तुलंकंकचंयदिभवेत्तन्मध्येनचास्माकंनिर्गमोभवेत्तत्कालीनदुः
खसमंजायमानस्यदुःखमिति ॥ ४९४ ॥ गर्भदुःखवर्णनमुपसंहरति एवमिति समातृकस्यमात्रासहितस्य गर्भांतर्गर्भमध्ये निःसरणेग

सुखंयथाविसर्गेस्यात्तयोश्चिरनिरुद्धयोः॥ गर्भिण्यागर्भमोक्षेपितथातज्जायतेसुखं॥ ४९०॥ विंशत्यंगुल
मात्रश्चेद्दीर्घःसास्थिःकृमिःश्वसन्॥ वितस्तिमात्रोविस्तारात्तावांश्चपरिणाहतः ॥ ४९१ ॥ अस्माकंजठरे
यावत्तस्यावस्थानतोभवेत्॥ दुःखंतावद्भवेत्स्त्रीणांगर्भधारणतःसदा॥ ४९२॥ विनिर्गमेपायुमार्गाद्यावद
स्माकमापतेत्॥ दुःखंतस्यभवेत्तावद्गर्भिण्यागर्भमोक्षणात्॥ ४९३ ॥ षोडशांगुलकच्छिद्राद्वर्तुलात्क्रकचा
द्यथा॥ निर्गमेनोभवेद्दुःखंतथाजंतोश्चगर्भतः॥४९४॥ एवमेतदनौपम्यंदुःखंजंतोःप्रजायते॥ समातृकस्य
गर्भांतस्तद्वन्निःसरणेपिच॥४९५॥ एवमेषविनिष्क्रांतोलोकसंततिहेतुतः॥ गर्भात्स्वदर्शनेनैवपितुरानंददो
भवेत्॥ ४९६॥ तंकुमारंपिताजातमंकेवास्वस्यवाभुवि॥ संस्थाप्यजातकर्मादिकुरुतेहृष्टमानसः॥ ४९७॥
यदिदंसक्रियाजातंकुरुतेस्वकुमारके॥ तत्सर्वंस्वस्यजनकःकुरुतेनात्रसंशयः॥ ४९८॥

र्भान्निर्गमे ॥ ४९५ ॥ सोयमएवेत्यादिप्रतिनिधीयतेइत्यंतंव्याचष्टे एवमेषइति एषगर्भस्थःपितुरात्मागर्भाद्विनिष्क्रांतःप्रादुर्भूतः किमर्थं लो
कसंततिहेतुतःलोकानांसंतत्यैप्रवाहाविच्छेदाय अतएवसःस्वदर्शनेनपितुरानंददोभवेदिति ॥ ४९६ ॥ तंकुमारमिति पितातंजातंकुमारंस्व
स्यांकेभुविवासंस्थाप्यसंस्कुरुतेइति ॥ ४९७ ॥ यदिदमिति यदिदंसक्रियाणांसंस्काराणांजातंवृंदं श्रुतिगतायपदद्वयमध्येप्रथमायपदसू
चितंगर्भसंबंधियच्चजन्मकालवाचिद्वितीयायपदोत्तराधिपदसूचितंजन्मोत्तरभावितत्सर्वंसंस्कारजातंस्वस्यैवजनकःकुरुते संघातादात्मनः
पृथग्भावाज्ञानादित्युक्तं ॥ ४९८ ॥

पुत्रेस्वपदप्रयोगेहेतुतयापतिर्जायामित्याद्युक्तमंत्रार्थंस्मारयति यस्मादिति सएषपितावि नियोक्ष्यमाणस्यसंस्कारानूसंस्कारफलंविनियोगंदर्शयन्पितृकार्यंकरत्वरूपंपितृप्रतिनिधित्वंस्पष्टयति पौत्रादिनेति पित्राकार्यांप्रजासंततिमेवसुतःपौत्रादिरूपेणतनुतेइत्यर्थः ॥ ४९९ ॥ स्वर्गस्यापीति पुत्रःसन्मार्गवर्ती अयंलोकःपुत्रेणजय्यइतिश्रुतिमनुरुध्याह किंचेति विद्याकर्मपुत्रैर्जय्यानांदेवपितृमनुष्यलोकानांमध्येऽस्यमनुष्यलोकस्यकारणंसाधकःपुत्रः तत्रहेतुः तस्येत्यादि विजयोवशीकारः एतेनएतल्लोकजयायपुत्रोनमोक्षाय नप्रजयानधनेनेत्यादिश्रुतिविरोधादितिसूचितम् एतदिति एतन्मातृतोजन्मपितृजन्मापेक्षयाद्वितीयंजन्म तृतीयंतूत्तरत्रवक्ष्यते ॥ ५०० ॥ एतादृशंजन्मलब्ध्वा परमपुरुषार्थःसाधनीयोनतथाक्षुद्रकामायवंचनीयमितिप्रसंगसंगत्यादर्शयति अनेनेति अनेनमानुषेणजन्मनाइतरस्यपामरस्यापिस्वर्गोगम्यतेवुध्यतेसत्संगादिभिरित्यर्थः इतरःपामरोभिन्नइतिविश्वः यद्वास्वर्गःपरलोकःअनास्थाद्योतिअपिशब्दात्स्वस्यगम्यतेअनुमीयते

यस्मात्पुनर्नवोभूत्वाजायायांजायतेहिसः ॥ पौत्रादिनाप्रजातंतुरनेनचवितन्यते ॥ ४९९ ॥ स्वर्गस्यापिभवेद्धेतुःपुत्रःकिंचास्यकारणम् ॥ लोकस्यतस्यविजयःप्रजासंततितोयतः ॥ एतदस्यभवेज्जन्मद्वितीयंपितृजन्मतः ॥ ५०० ॥ अनेनजन्मनास्वर्गइतरस्यापिगम्यते ॥ दुर्लभंवतमानुष्यंजन्मकोटिशतैरपि ॥ अपिदेवाइदंजन्मसमिच्छंतिहिसर्वदा ॥ ५०१ ॥ तत्रापिभारतवर्षेभवेच्चेदधिकारकृत् ॥ अचिकित्स्यस्यभैषज्यंभवेद्दोषाष्टकस्यहि ॥ ५०२ ॥

इतरश्चेतिपाठेस्वर्गोलोकइतरश्चलोकोलभ्यतेइत्यर्थः सर्वलोकसाधनमिदंजन्मेतिभावः दुर्लभमित्यादिस्फुटं अपिदेवाइति देवाअपीदंसमिच्छंतीत्यन्वयः वस्तुतस्तुपुण्येभ्यःपुण्यानिसंतिकर्माणिकर्तुमेवपित्रापुत्रःप्रतिनिधिःक्रियतेइतिश्रुत्यंशार्थंस्फुटयितुमाह अनेनेति अनेनपितुरात्मभूतस्यपुत्रस्यजन्मनासत्कर्महेतुनाइतरस्यपितुरपिस्वर्गोलक्ष्यतेकिमुतस्वस्य अत्रचपुण्यान्येवविधेयानीत्याहुः दुर्लभमित्यादिना ॥ ५०१ ॥ तत्रापिअंतर्भूतसर्वकर्मफलंसर्वानर्थनिवृत्तिसाधनंब्रह्मात्मविज्ञानमेवसंपाद्यं नचेदवेदीन्महतीविनष्टिरितिश्रुतेरित्याह तत्रापीति अधिकारंसाधनचतुष्टयंकरोतिसंपादयतितथाईदृशंजन्मचेत्स्यात्तदाअचिकित्स्यदुष्करापनयनसाधनस्यदोषाष्टकस्यसंसारज्वरोपद्रवाष्टकसमस्यवक्ष्यमाणस्यभैषज्यंब्रह्मविद्याद्वारानिवृत्तिसाधनंभवेदिति ॥ ५०२ ॥

दोषाष्टकंदर्शयति इच्छेति मोहोऽविद्या देहिनांत्रैगुण्याभिमानिनां ॥ ५०३ ॥ तत्रेच्छानुगमंदर्शयति सात्विकाइति ॥ ५०४ ॥ द्वेषानुगममाह विषयानित्ति शुद्धान्सज्जनान् ॥ ५०५ ॥ भयानुगमंस्फुटयति सात्विकस्येति मोहात्प्रमादात् ॥ ५०६ ॥ सात्विकस्यात्मनुगममाह इति सात्विकस्यात्मनोऽज्ञानंवर्ततेतज्जिज्ञासादर्शनादितिशेषः ॥ ५०७॥ क्षुत्तृण्निद्रानुगममाह क्षुदिति एकरूपतःसमानरूपेणसात्विकत्वादिप्रयुक्तविशेषनैरपेक्ष्येणेतियावत् विण्मूत्रबाधांस्थावरपर्युदासेनाह स्थावरेति ॥ ५०८ ॥ वस्तुतःस्थावरेष्वपिविण्मूत्रबाधानुगम इत्याह अथवेति ध्रुवानिश्चिता निर्यासश्चिक्कणत्वक्षरसोगुग्गुलुप्रभृतिः ॥५०९॥ पूर्वोक्तमनुवदन्दोषाष्टकजयसाधनंदर्शयति इतीति ब्र

इच्छाद्वेषोभयंमोहःक्षुत्तृण्निद्रातथैवच॥ विण्मूत्रबाधाचेत्येतदचिकित्स्यंहिदेहिनाम्॥ ५०३ ॥ सात्विका मोक्षमिच्छंतिराजसाविषयानपि ॥ तामसाविषयानेवनेच्छाशून्योस्तिकश्चन॥५०४॥ विषयान्सात्विकोद्वेष्टिराजसोवैरिणोपिच ॥ तामसोवैरिणःशुद्धानितिद्वेषात्मकंजगत्॥ ५०५॥ सात्विकस्यभयंमोहाद्राजसस्ययमादपि ॥ तामसस्यचराजादेःकेवलादितिभीर्नृषु ॥ ५०६॥ सात्विकस्यात्मनोऽज्ञानंविद्यादेराजसस्य च॥ तामसस्यचसर्वत्रमोहएवंव्यवस्थितः ॥ ५०७ ॥ क्षुत्तृण्निद्राश्चसर्वेषांभूतानामेकरूपतः॥ स्थावरव्यतिरिक्तानांबाधाविण्मूत्रयोरपि॥५०८॥ अथवासर्वजंतूनांबाधाविण्मूत्रयोर्ध्रुवा॥ स्थावराअपिदृश्यंतेयतोनिर्यासमोक्षिणः॥ ५०९॥ इतिदोषाष्टकंसर्वैरचिकित्स्यंहिदेहिभिः॥ विनाब्रह्मात्मताज्ञानंदेहित्वाभावकारणम् ॥ ५१० ॥ स्वेदजश्चांडजोवापिजंतुर्वास्याज्जरायुजः ॥ उद्भिज्जोपिनसंत्यज्यदोषाष्टकमिदंस्थितः ॥५११॥ एवमेतद्धिमानुष्यंदोषाष्टकजयायहि॥ भवत्येवंस्थितेमंदास्तेनैवविजितानराः ॥५१२॥

ह्मात्मताज्ञानंविनाअचिकित्स्यमित्यन्वयः ब्रह्मात्मताज्ञानस्यतन्निवर्त्तकत्वेहेतुगर्भविशेषणम् देहित्वेति देहित्वस्यत्रैगुण्याभिमानस्याभावकारणंमशकानांधूमवन्निवृत्तिसाधनमिति ॥ ५१० ॥ दोषाष्टकानुगमनंपुनर्द्रढयति स्वेदजश्चेति ॥ ५११ ॥ दोषाष्टकवर्णनंप्रकृतेयोजयति एवमिति एवमुक्तविधयाब्रह्मविद्याधिकारसंपादनद्वाराएतन्मानुष्यंदोषाष्टकजयायभवति हिप्रसिद्धमेतत् एवंस्थितेनिर्णीतेपि मंदानरास्तेनैवदोषाष्टकेनविजितावशीकृताः ॥ ५१२ ॥

नृणांदोषाष्टकविजयप्रदर्शनमुखेनबाल्ययौवनवार्द्धक्यानि निरूपयिष्यन्बाल्येतदनुगममाह तथाहीति तथाहिदोषानुगमःप्रदर्श्यतेइत्यर्थः स्तन्येच्छया इच्छाक्षुत्तृड्रूपास्पष्टेतिभावः ॥ ५१३ ॥ इतइति इतःस्तनपानेच्छादुःखमारभ्ययानिदुःखानिप्राप्नोतितानिसर्वाणि एतदंतानिएतस्मिन्दोषाष्टकेकारणत्वपर्यवसानंयेषांतानितथाभूतान्येवेति उत्तरोत्तरदोषाष्टकंप्रतिपूर्वपूर्वसंस्काराणांहेतुतामाह दोषाष्टकेति विदूषितःसंस्कृतः॥५१४॥ इच्छाद्वेषदुःखप्रयोजकमशक्तत्वंदर्शयति यथेति नांगानांप्रभुर्यथेच्छंप्रवर्त्तनशक्तोनभवेदिति॥५१५॥

तथाहिजातमात्रोयंस्तन्यमिच्छतिमानवः ॥ कुर्वन्नानाविधान्शब्दान्शयानोधरणीतले ॥ ५१३ ॥ इतआरभ्यदुःखानिखेतदंतानिनित्यशः ॥ प्राप्नोत्येषजनोमंदोदोषाष्टकविदूषितः ॥ ५१४ ॥ यथागर्भेतथाबालोनांगानांहिप्रभुर्भवेत् ॥ शक्तोभवतिनैवायंमत्कुणादेर्निवारणे ॥ ५१५ ॥ कंडूतावप्यशक्तोयमंगानामातुरोभृशम् ॥ नेच्छयात्यन्नपानादिप्राप्नोत्येषोतिदुःखितः ॥ ५१६ ॥ अवैशद्येनकंठस्यवदन्नपिवदेन्नसः ॥ उच्चैःस्वरेणजननीमाह्वयत्येवदुःखितः ॥ श्रुत्वावाक्यंतथैवापितत्रायात्यथवानवा ॥ ५१७ ॥ एवंविण्मूत्रलेपेनमुखलालादिनापिच ॥ दिग्धमंगंसुतस्यैषाप्रक्षालयतिवानवा ॥ ५१८ ॥ वृथाहसत्ययंबालोबिभेतिचतथावृथा ॥ रोदित्येषवृथातद्वद्विष्टाद्यप्यत्तिमोहितः ॥ ५१९ ॥ वक्तुंगंतुंतथादातुमिच्छत्येषपुनःपुनः ॥ नशक्नोतिततःक्लेशंमहांतंप्रतिपद्यते ॥ ५२० ॥ जननींजनकंवापिभ्रातरंवापिराक्षसम् ॥ पिशाचींवाप्यऽभेदेनबालोजानातिमोहितः ॥ ५२१ ॥

कंडूताविति कंडूतौकंडूयने ॥ ५१६ ॥ अवैशद्येनेति कंठस्यअवैशद्येनवाग्वादिनीनाड्याःकफव्याप्तत्वकृतेनवदन्नपिनवदेत्विफलत्वादिति किंचिद्वैशद्येजातेप्याह उच्चैरिति आह्वयतिआकारयति श्रुत्वेत्यादेःसात्वित्यादिः ॥५१७ ॥ द्वेषप्रयोजकंमालिन्यंदर्शयति एवमिति दिग्धंक्लिन्नं एषाजननी ॥ ५१८ ॥ भयमोहयोःप्रयोजकमव्यवस्थितस्वभावत्वंदर्शयति वृथेति अत्तिभक्षयति ॥ ५१९॥ इच्छादुःखमभिनयति वक्तुमिति ॥ ५२० ॥ मोहंस्फुटयति जननीमिति स्फुटम् ॥ ५२१ ॥

एवमिति यद्यपि बाल्यमापंचमाब्दादितिश्रीधरैरेकादशेव्याख्यातंतथाप्यत्रोत्तरश्लोकानुगुण्यादाषोडशाब्दाद्बाल्यावस्थाव्यापिकाविव क्षित्वादंतजननप्रभृत्यवस्थातद्व्याप्याकौमारीविवक्ष्यतेअवस्थात्रितयस्यविवक्षणादितिग्रंथकर्त्तुराशयोलक्ष्यते तत्रैवबाल्यएव अवांत रांव्याप्यां ॥ ५२२ ॥ जानुभ्यामिति शनैः शनैरित्यनेनत्वरयाजिगमिषायामपितदपूर्त्याइच्छादुःखंसूचितं एवमुत्तरत्रापिदुःखहेतुदोषा नुगमऊह्यः अपिचेति अशक्योच्चार्यमाणत्वादर्थांतरंविवक्षितार्थाद्भिन्नमर्थंप्राप्तंबोधयदितियावत् एतादृशंवर्णसमूहंवदति ॥ ५२३ ॥

एवंबाल्येसदुःखानिकोटिशोप्यनुभूयच ॥ तत्रैवावांतरावस्थांकौमारींप्रतिपद्यते ॥ ५२२ ॥ जानुभ्यामपिह स्ताभ्यांगच्छत्येषशनैःशनैः ॥ अपिचार्थांतरप्राप्तंवर्णजातंवदत्यसौ॥ ५२३॥श्ववत्शंकितएवायंस्वगृहादि प्रवेशने ॥ सर्वेभ्यश्चबिभेत्येषमात्रादिभ्योविमोहितः ॥ ५२४॥ इंगितादिनवेत्त्येषपशोरप्यधमस्तथा॥ अथ कालेनपञ्चांसव्रजत्यत्यंतचंचलः ॥ वक्तिवाचाविशदयाहितंस्वस्मैनवेत्त्यसौ ॥ ५२५ ॥ पितृभ्यामपिचा न्येनबंधुनाहितकारिणा ॥ बालेनबलिनावापिताड्यतेभर्त्स्यतेहिसः ॥ ५२६ ॥ श्ववदेषद्रुतथायातिस्थानात्स्था नांतरंप्रति ॥ उन्मत्तवत्समादत्तेवक्तिचायंतथैवहि ॥ ५२७ ॥ धूलिधूसरसर्वांगःश्रमेणमहतावृतः ॥ स्नेहद्वे षौतथैवायंबालैरन्यैःकरोतिहि ॥ ५२८ ॥ गृहेस्वेऽविद्यमानंचयाचतेराजवच्छिशुः॥तदलाभेनभुंक्तेसौकदा चिच्चप्ररोदिति ॥ ५२९ ॥ एवंनानाविधंदुःखंकौमारेत्वनुभूयसः॥ यौवनंदुःखकोटीनामाकरंप्रतिपद्यते ॥ ॥ ५३० ॥ अत्रस्त्रीपुंसभेदेनदुःखानिविविधानिसः ॥ प्राप्नोत्यनीश्वरोजंतुःकर्मपाशवशंगतः ॥ ५३१ ॥

श्ववदिति श्वाकुक्कुरः शंकितःशंकाव्याप्तः ॥ ५२४ ॥ इंगितेति इंगितमभिप्रायसूचिकाअंगचेष्टा अथेति विशदयास्पष्टया तथापिस्व हितंनवेत्ति ॥ ५२५ ॥ पितृभ्यामिति भर्त्स्यतेदुर्वाचाधर्ष्यते ॥ ५२६ ॥ श्ववदिति ॥ ५२७॥ धूलीति ॥ ५२८ ॥ गृहइति अविद्यमा नमितिच्छेदः ॥ ५२९ ॥ यौवनावस्थांदोषाष्टकशालितयावर्णयितुमुपक्रमते एवमिति आकरमुद्भवस्थानम् ॥५३० ॥ अत्रेति अत्रयौ वनेसजंतुःस्त्रीपुंसभेदेनस्त्रीभावेनपुंभावेनचावच्छिन्नानिदुःखानिप्राप्नोतीत्यन्वयः यतोऽनीश्वरः अनीशयाशोचतिमुह्यमानइतिश्रुतेः अ नीशयाअसामर्थ्येन ॥ ५३१ ॥

तत्रनारीभावदुःखंस्पष्टयति जंतुरितिचतुर्भिः पत्यादितःपतिप्रभृतिबांधवेभ्यः ॥ ५३२ ॥ पुरुषाणामिति वधूंनारीम् ॥ ५३३ ॥
पत्यादिभिरिति एषप्रायोदृश्यमानोवधूजनःपत्यादिभिःकुलेनवानिरुद्धःअपरःकश्चिदेवधर्मलोपेनालोचितेननिरुद्धःसन्शृंखलाबंधन
बद्धवत्कालंनयेदिति ॥ ५३४ ॥ नार्याःश्वतुरःप्रधानदुःखहेतून्दर्शयति पुरुषाणामिति अनिच्छयाअरोचनेन॥५३५॥ पुंसोयौवनस्थ
स्यदुःखंस्फुटयति पुरुषस्येति यमादितःयमःप्रसिद्धःआदिपदेनेश्वरः यमोवैवस्वतोराजायस्तवैषस्थितोहृदीत्यत्रोक्तस्तद्विदश्वग्रहतेधी

जंतुर्भवतिचेन्नारीतदापत्यादितोभयम्॥ अस्वातंत्र्यंतथानित्यंव्यापारश्चमहान्गृहे ॥५३२॥ पुरुषाणांयथै
वेच्छाकामिनांहिवधूंप्रति॥ एवंवधूजनस्यापिकामिनंपुरुषंप्रति ॥५३३॥ पत्यादिभिःकुलेनैषधर्मलोपेन
चापरः॥ निरुद्धःस्त्रीजनःकालंशृंखलाबद्धवन्नयेत्॥५३४॥ पुरुषाणामसंप्राप्त्याप्राप्तानामप्यनिच्छया॥ पु
त्रेच्छयापिगर्भेणनारीदुःखार्णवेपतेत्॥ ५३५॥ पुरुषस्यसदाभीतिःशास्त्रज्ञस्ययमादितः॥ पित्रादिभ्यश्चमू
ढस्यराजादिभ्यश्चधीमतः ॥ ५३६ ॥ अस्वातंत्र्यंचपुंसःस्याद्धनादिरहितस्यहि॥ वध्वायथायौवनेस्यात्प्रा
स्यप्राप्त्योर्नरस्यहि ॥ ५३७॥ यौवनंप्रथमोदोषोनराणांकर्मवर्तिनाम्॥ तत्रापिचकुलंविद्याधनंचेतित्रिदो
षता॥ ५३८॥ कुलविद्याधनोत्थेहित्रिदोषेयौवनज्वरे॥ नपश्यामःप्रतीकारंमरणादपरंनृणाम् ॥ ५३९ ॥
यौवनज्वरसंमूढोजंतुर्गायतिवल्गति॥ हसत्यपिक्षिपत्यन्यान्वृद्धान्पितृसमानपि॥ ५४० ॥

मतोव्यापारकुशलस्य ॥ ५३६ ॥ अस्वातंत्र्यमिति अस्वातंत्र्यंपराधीनता वध्वायथेति इच्छानिच्छाप्रयुक्तंदुःखमितिशेषः ॥ ५३७ ॥
यौवनमिति प्रथमोदोषोज्वरसमःप्रधानदोषः त्रिदोषताकुपितधातुत्रयसमाइत्यर्थः ॥ ५३८ ॥ कुलेति कुलविद्याधनैर्मदजनकैरुत्तिष्ठ
तिअनर्थायोयतंभवतीतितत्तथातस्मिन्यौवनज्वरेसतिप्रतीकारंतच्छमौषधंनपश्यामः ॥ ५३९ ॥ सन्निपातज्वरसाम्यंयौवनस्यप्रपंच
यति यौवनेति संमूढोऽनवस्थितचित्तः वल्गतिविविधागतीर्दर्शयतिक्षिपतिमत्तगजवत्पातयतीति ॥ ५४० ॥

युत्थ्यतीति अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात्साधु आस्फोटयतियुत्थ्यमानंविशीर्णंकरोति स्फुटिर्विशरणे दुर्दांतोनिरंकुशःदुश्चेष्ट इति ॥५४१॥ एवमिति कार्याकार्यंविहितप्रतिषिद्धं समाहारद्वंद्वः ॥५४२॥ वधूजनेति मानसस्यांतरंतर्मानसंवधूजनेनगृहीतमंतर्मानसं यस्यसतथातस्य स्वंधनं शास्त्रमुत्क्रम्यवर्त्तमानस्यएतादृशस्यजंतोरयंजरावधिर्महान्कालोयातीतिद्वयोरन्वयः ॥ ५४३ ॥ गृहेति यौवनस्थमंडूकसमं अभ्येतिउपसर्पति ॥ ५४४ ॥ अहर्निशमिति चिंतयादूतीसमयावृतंआर्तंकामार्त्तसमं श्विन्नंश्वेतकुष्ठंतद्वती ॥ ५४५ ॥ त

युद्ध्यत्यास्फोटयत्युच्चैर्नृत्यत्यपिचधावति॥ अहंकरोतिदुर्दांतःश्वसित्येषमुहुर्मुहुः ॥ दुश्चेष्टाविविधाएवंयौवनेकुरुतेपुमान् ॥ ५४१ ॥ एवंहिकुर्वतस्तस्यजंतोर्यौवनवर्तिनः ॥ यौवनेत्वमिहीनस्यकार्याकार्यमजानतः ॥५४२॥ वधूजनगृहीतांतर्मानसस्यदुरात्मनः ॥ परस्वस्यापहारार्थंनित्यमुत्कंठितस्यच ॥ उच्छास्त्रवर्तिनः शीघ्रंकालोयातिमहानयं ॥ ५४३ ॥ गृहक्षेत्रकलत्रादावासक्तंदुर्धियंनरम् ॥ युवमंडूकमभ्येतिकालसर्पोतिदारुणः॥ ५४४ ॥ अहर्निशंहिदुःखानामाकरंचिंतयावृतं ॥ युवानमार्त्तमभ्येतिपिशाचीश्विन्त्रिणीजरा ॥५४५॥तस्याःसंगमदुष्टोयंश्वेतोभवतिसर्वतः॥ कुरूपःशक्तिहीनश्चदुःखशोकसमावृतः ॥ ५४६॥ अपिविस्मृतशीलःसन्पात्रंपरिभवस्यच॥ भवत्यहर्निशंमंदःकासश्वासाकुलाननः॥५४७॥ तदाकृतान्यनेकानिदुष्कृतानिसयौवने॥ स्मरन्निंदतिचात्मानंकष्टंवतमयाकृतं ॥५४८॥ पुत्रादयोपितन्नैवमन्यंतेजरठंजनाः॥ अपिविद्याधनैर्युक्तंकिमुमूर्खंचनिर्धनं ॥ ५४९॥ यामवस्थांपुराबाल्येप्राप्तवांस्तांपुनर्जनः ॥ प्राप्नोतिवृद्धतांप्राप्यनिंदयासहितामिह ॥५५०॥ बालंनैवविनिंदंतिशक्तिहीनंमलावृतं ॥ वृद्धंतुतामसंदृष्ट्वानिंदंतिप्राकृताजनाः॥५५१॥

स्याइति तस्याःजरायाः ॥ ५४६ ॥ अपीति परिभवस्यानादरस्यपात्रंभवति ॥ ५४७ ॥ तदेति यौवनेकृतानीत्यन्वयः ॥ ५४८ ॥ पुत्रादयइति मन्यंतेआद्रियंते ॥ ५४९ ॥ यामिति यामवस्थांपारतंत्र्यलक्षणांबाल्येप्राप्तवान्तामेवावस्थांवृद्धतांप्राप्यपुनःप्राप्नोति निंदामात्रंतुविशेषइति ॥ ५५० ॥ निंदासाहित्यंस्फुटयति बालमिति तामसंमालिन्यादितमोगुणलक्षणवंतं प्राकृताःपामराः ॥ ५५१ ॥

तत्रनारीभावदुःखंस्पष्टयति जंतुरितिचतुर्भिः पत्यादितःपतिप्रभृतिबांधवेभ्यः ॥ ५३२ ॥ पुरुषाणामिति वधूंनारीम् ॥ ५३३ ॥ पत्यादिभिरिति एषप्रायोदृश्यमानोवधूजनःपत्यादिभिःकुलेनवानिरुद्धःअपरःकश्चिदेवधर्मलोपेनालोचितेननिरुद्धःसन्शृंखलाबंधनबद्धवत्कालंनयेदिति ॥ ५३४ ॥ नार्याःश्वतुरःप्रधानदुःखहेतून्दर्शयति पुरुषाणामिति अनिच्छयाअरोचनेन॥५३५॥ पुंसोयौवनस्थस्यदुःखंस्फुटयति पुरुषस्येति यमादितःयमःप्रसिद्धःआदिपदेनेश्वरः यमोवैवस्वतोराजायस्तवैषस्थितोहृदीत्यत्रोक्तस्तद्विदश्वगृह्यंते धी

जंतुर्भवतिचेन्नारीतदापत्यादितोभयम्॥ अस्वातंत्र्यंतथानित्यंव्यापारश्चमहान्गृहे ॥ ५३२ ॥ पुरुषाणांयथैवेच्छाकामिनांहिवधूंप्रति॥ एवंवधूजनस्यापिकामिनंपुरुषंप्रति ॥ ५३३॥ पत्यादिभिःकुलेनैषधर्मलोपेनचापरः॥ निरुद्धःस्त्रीजनःकालंशृंखलाबद्धवन्नयेत्॥५३४॥ पुरुषाणामसंप्राप्त्याप्राप्तानामप्यनिच्छया॥ पुत्रेच्छयापिगर्भेणनारीदुःखार्णवेपतेत्॥ ५३५॥ पुरुषस्यसदाभीतिःशास्त्रज्ञस्ययमादितः॥ पित्रादिभ्यश्चमूढस्यराजादिभ्यश्चधीमतः ॥ ५३६ ॥ अस्वातंत्र्यंचपुंसःस्याद्धनादिरहितस्यहि ॥ वध्वायथायौवनेस्यात्प्राप्त्यप्राप्त्योर्नरस्यहि ॥ ५३७॥ यौवनंप्रथमोदोषोनराणांकर्मवर्तिनाम्॥ तत्रापिचकुलंविद्याधनंचेतित्रिदोषता॥ ५३८॥ कुलविद्याधनोत्थेहित्रिदोषेयौवनज्वरे॥ नपश्यामःप्रतीकारंमरणादपरंनृणाम्॥ ५३९ ॥ यौवनज्वरसंमूढोजंतुर्गायतिवल्गति॥ हसत्यपिक्षिपत्यन्यान्वृद्धान्पितृसमानपि॥ ५४० ॥

मतोव्यापारकुशलस्य ॥ ५३६ ॥ अस्वातंत्र्यमिति अस्वातंत्र्यंपराधीनता वध्वायथेति इच्छानिच्छाप्रयुक्तंदुःखमितिशेषः ॥ ५३७ ॥ यौवनमिति प्रथमोदोषोज्वरसमःप्रधानदोषः त्रिदोषताकुपितधातुत्रयसमाइत्यर्थः ॥ ५३८ ॥ कुलेति कुलविद्याधनैर्मदजनकैरुत्तिष्ठतिअनर्थायोद्यतंभवतीतितत्तथातस्मिन्यौवनज्वरेसतिप्रतीकारंतच्छमौषधंनपश्यामः ॥ ५३९ ॥ सन्निपातज्वरसाम्यंयौवनस्यप्रपंचयति यौवने ले संमूढोऽनवस्थितचित्तः वल्गतिविविधागतीर्दर्शयतिक्षिपतिमत्तगजवत्पातयतीति ॥ ५४० ॥

युत्ध्यतीति अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात्साधु आस्फोटयतियुत्ध्यमानंविशीर्णंकरोति स्फुटिर्विशरणे दुर्दांतोनिरंकुशःदुश्चेष्ट इति ॥५४१॥ एवमिति कार्याकार्यविहितप्रतिषिद्धं समाहारद्वंद्वः ॥५४२॥ वधूजनेति मानसस्यांतरंतर्मानसंवधूजनेनगृहीतमंतर्मानसं यस्यसतथातस्य स्वंधनं शास्त्रमुक्रम्यवर्त्तमानस्यएतादृशस्यजंतोरयंजरावधिर्महान्कालोयातीतिद्वयोरन्वयः ॥ ५४३ ॥ गृहेति यौवन स्थमंडूकसमं अभ्येतिउपसर्पति ॥ ५४४ ॥ अहर्निशमिति चिंतयादूतीसमयावृतंआर्तकामार्त्तसमं श्वित्रंश्वेतकुष्ठंतद्वती ॥ ५४५ ॥ त

युद्ध्यत्यास्फोटयत्युच्चैर्नृत्यत्यपिचधावति ॥ अहंकरोतिदुर्दांतःश्वसित्येषमुहुर्मुहुः ॥ दुश्चेष्टाविविधाएवंयौवनेकुरुतेपुमान् ॥ ५४१ ॥ एवंहिकुर्वतस्तस्यजंतोर्यौवनवर्तिनः ॥ यौवनेत्वविहीनस्यकार्याकार्यमजानतः ॥५४२॥ वधूजनगृहीतांतर्मानसस्यदुरात्मनः ॥ परस्वस्यापहारार्थंनित्यमुत्कंठितस्यच ॥ उच्छास्त्रवर्तिनः शीघ्रंकालोयातिमहानयं ॥ ५४३ ॥ गृहक्षेत्रकलत्रादावासक्तंदुर्धियंनरम् ॥ युवमंडूकमभ्येतिकालसर्पोतिदारुणः ॥ ५४४ ॥ अहर्निशंहिदुःखानामाकरंचिंतयावृतं ॥ युवानमार्त्तमभ्येतिपिशाचीश्वित्रिणीजरा ॥५४५॥तस्याःसंगमदुष्टोयंश्वेतोभवतिसर्वतः ॥ कुरूपःशक्तिहीनश्चदुःखशोकसमावृतः ॥ ५४६ ॥ अपि विस्मृतशीलःसन्पात्रंपरिभवस्यच ॥ भवत्यहर्निशंमंदःकासश्वासाकुलाननः ॥ ५४७ ॥ तदाकृतान्यनेकानि दुष्कृतानिसयौवने ॥ स्मरन्निंदतिचात्मानंकष्टंवतमयाकृतं ॥५४८॥ पुत्राद्योपितन्नैवमन्यंतेजरठंजनाः ॥ अपिविद्याधनैर्युक्तंकिमुमूर्खंचनिर्धनं ॥ ५४९ ॥ यामवस्थांपुराबाल्येप्राप्तवांस्तांपुनर्जनः ॥ प्राप्नोतिवृद्धतांप्राप्यनिंदयासहितामिह ॥५५०॥ बालंनैवविनिंदंतिशक्तिहीनंमलावृतं ॥ वृद्धंतुतामसंदृष्ट्वानिंदंतिप्राकृताजनाः ॥५५१॥

स्याइति तस्याःजरायाः ॥ ५४६ ॥ अपीति परिभवस्यानादरस्यपात्रंभवति ॥ ५४७ ॥ तदेति यौवनेकृतानीत्यन्वयः ॥ ५४८ ॥ पुत्रादयइति मन्यंतेआद्रियंते ॥ ५४९ ॥ यामिति यामवस्थांपारतंत्र्यलक्षणांबाल्येप्राप्तवान्तामेवावस्थांवृद्धतांप्राप्यपुनःप्राप्नोति निंदामात्रंतुविशेषइति ॥ ५५० ॥ निंदासाहित्यंस्फुटयति बालमिति तामसंमालिन्यादितमोगुणलक्षणवंतं प्राकृताःपामराः ॥ ५५१ ॥

एवमिति ॥ ५५२ ॥ इच्छाहीति अशक्तितःइंद्रियसंक्षयान्नकिंचिद्विषयंप्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ ५५३ ॥ स्नेहश्चेति उभौस्नेहद्वेषौकार्ये उपकारापकारात्मकेक्षमौनेति ॥ ५५४ ॥ एतावतायंथेनसोस्यायमित्यादिप्रतिनिधीयतेइत्यंतमंशंपुण्यानिकर्त्तुंपुत्रःपित्रेहलोकेप्रति निधिरवस्थाप्यतेइत्यर्थपरतयाव्याकुर्वतापंथकृताप्रसंगानुप्रसंगेनबाल्ययौवनवार्द्धकानिप्रदर्शितानि अथतमेवश्रुत्यंशंपुण्येभ्यइतिहेतु पंचम्यंतंमत्वाव्याकरोति यौवनेइतित्रिभिः ततःपुत्रमस्मिन्लोकेसंस्थाप्यजनकोमुमूर्षतिमर्तुमिच्छतीतितृतीयेनान्वयः कीदृशंपुत्रमात्म नोजनकस्यद्वितीयंदेहम् पुनःकीदृशं नानाविधेभ्योदेवाराधनादिभेदभिन्नेभ्यःपुण्येभ्योहेतुभ्यःप्राप्तम् ॥ ५५५ ॥ पित्रास्वयंकर्त्तव्येषु अध्ययनादिकर्मसुपुत्रोनियोज्यतेइत्याकारंप्रतिनिधीयतेइतिपदार्थंस्पष्टयति वेदेति षष्ठ्यंतानांकर्त्तारमित्युत्तरार्धपदेनान्वयः तथाचवे

एवंनानाविधंदुःखंजंतुःसर्वोपिसर्वदा॥ वृद्धत्वेसमवाप्नोतिकालपाशवशंगतः॥५५२॥ इच्छाहिमहतीवृद्धविषयाभावशक्तितः॥ नकिंचिद्विषयंवृद्धःप्राप्नोतींद्रियसंक्षयात्॥५५३॥ स्नेहश्चवृद्धस्यतथावर्द्धतेस्वजनंप्रति॥ दुर्जनंप्रतिद्वेषश्चनचकार्येक्षमावुभौ॥५५४॥ यौवनेजनितंपुत्रंद्वितीयंदेहमात्मनः॥ नानाविधेभ्यःपुण्येभ्यःप्राप्तंसंसारसागरे॥५५५॥ वेदाध्ययनयज्ञानांभूतानांहिसुखस्यच॥ स्वयंसामिकृतस्यापिस्वेनवाप्यकृतस्यच॥५५६॥कर्तारंमानुषेलोकेप्रतिभूसदृशंद्विजं॥ ततःसंस्थाप्यजनकोमुमूर्षतिजरावृतः॥५५७॥ परलोकयियासायांवृद्धस्यायंमहान्रथः॥ कालसारथिनासज्जीक्रियतेसूक्ष्मदेहकः॥५५८॥

दाध्ययनयज्ञानांपित्राकर्तव्यानांकर्त्तारं तथाभूतानांपंचयज्ञैस्तर्पणीयानांसुखस्यकर्त्तारं अपिचस्वयंपित्रासामिअर्द्धंयत्कृतंकूपतटा कादितस्यकर्त्तारंस्वेनवानयत्कृतंतस्यापिकर्त्तारमित्यर्थः ॥ ५५६ ॥ कर्त्तारमिति प्रतिभवतितत्कार्येतद्वद्भवतीतिप्रतिभूः यथाव्यवहा रेप्रतिभूःस्वासन्निधौस्वकार्यकरःस्थाप्यतेतत्समं द्विजमितिवेदाध्ययनाद्युपक्रमानुरोधेनोक्तं ततोऽवस्थात्रयभोगानंतरंमुमूर्षतिमर्तुमिच्छ ति यतोजरयावृतः ॥ ५५७ ॥ अथास्यायमित्यादिप्रैतीत्यंतमष्टाचत्वारिंशद्भिर्व्याकरिष्यंस्तदर्थंयथाऽनःसुसमाहितमुत्सर्जद्यायादिति बृहदारण्यकषष्ठगतवाक्यार्थमुपसंहरति परलोकेतिद्वाभ्याम् वृद्धस्यपरलोकयियासायांगमनेच्छायांसत्यांअयंसूक्ष्मदेहरूपोमहान्रथः कालरूपेणसारथिनासज्जीक्रियतेसामग्रीसंपन्नःक्रियतइत्यर्थः ॥ ५५८ ॥

रथत्वमुपादयति पुण्येति पुण्यपापेएवरथांगेचक्रेताभ्यामाढ्यः दुःखमेवपाथेयंपथिभोग्यंशंबलापरंपर्यायंतेनपूरितः प्राणाःप्राणप्रधानें द्रियाण्येवदुष्टाश्वास्तैर्युतः बुद्धिरूपेणकाष्ठेनरचितः कासश्वासयोरोघःप्रवाहःसएवघोषोदूरेश्रूयमाणध्वनिस्तेनसंपन्नः हिक्काप्रसि द्धातयादुष्टंयथाभवतितथामार्गेशब्दनःशब्दकरः नंद्यादित्वाल्ल्युः ॥ ५५९ ॥ वृद्धत्वेनेति सजंतुःयस्यरथःसज्जीकृतः हातुंत्यक्तुं यतो मोहितःअध्यासग्रस्तः ॥ ५६० ॥ तदेति तदामरणसन्निधौ उद्वेगःक्षोभः वेपथुःकंपः ॥ ५६१ ॥ तदातंरक्षितुंकोपिनशक्नोतीत्याह बां धवाइति परिवृत्त्यवेष्टयित्वा दृष्टांतमाह हिंसेति सामिहिंसितमर्द्धहिंसितं हन्यमानमितियावत् तेयथारक्षितुमशक्तास्तद्वदिति ॥५६२॥

पुण्यपापरथांगाढ्योदुःखपाथेयपूरितः ॥ प्राणदुष्टहयैर्युक्तोबुद्धिकाष्ठविनिर्मितः ॥ कासश्वासौघघोषाढ्योहि क्कादुर्मार्गशब्दनः ॥ ५५९ ॥ वृद्धत्वेनातिदुःखानिसएवमनुभूयहि ॥ शरीरंदुःखनिकरंहातुंनेच्छतिमोहितः ॥ ५६० ॥ तदापुत्रकलत्रादीन्स्मरत्येषोतिदुःखितः ॥ त्रासश्चमरणोद्वेगान्महान्वेपथुरुद्भवत् ॥ ५६१ ॥ बां धवाअपितेसर्वेतिष्ठंतिपरिवृत्यहि ॥ हिंसास्थानगतायद्वत्पशवःसामिहिंसितं ॥ ५६२ ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि वृश्चिकाएकहेलया ॥ यथादशंतिगात्रेषुपुच्छैःसूच्यग्रसन्निभैः ॥ तथातज्जायतेदुःखंमुमूर्षोर्देहमोचने ॥ ५६३ ॥ हस्तौपादौक्षिपंतंचभूमिष्ठंगतचेतनम् ॥ स्वजनास्तंहिशोचंतिकाकाःकाकंयथातुरम् ॥ ५६४ ॥ ग्रामसूकर वत्शब्दान्मुंचंतंमृत्युलुब्धकः ॥ बध्वानयतितंदूरेबांधवानामदर्शनम् ॥ ५६५ ॥ कालपाशवशंप्राप्तोजंतुर्न गमनेक्षमः ॥ वागुराभिरिवाबद्धःकपोतइवदीनधीः ॥ ५६६ ॥

तत्कालभवदुःखमुपमयास्पष्टयति द्वासप्ततीति द्व्यधिकसप्ततिसहस्रपरिमिताद्वृश्चिकाश्चेदेकहेलयाएकव्यापारेणएकदैवेतियावत्पुच्छैर्दशे युस्तज्जन्यदुःखसमंतावन्नाडीकदेहान्निष्क्रमणेदुःखमित्यर्थः ॥ ५६३ ॥ हस्ताविति क्षिपंतंविशस्तपशुवत्त्वरयाचालयंतं आतुरंबंधनादि नादुःखितं एतावदेवतेषांशक्यमितिभावः ॥ ५६४ ॥ मृत्युरूपोलुब्धकोव्याधस्तंदूरेनयति कीदृशंतं नीयमानग्रामसूकरवत्शब्दान्मुं चंतंक्रोशंतमितियावत् बांधवानामदर्शनंयथाभवतितथेतिनयनक्रियाविशेषणम् ॥ ५६५ ॥ कालेति जंतुर्दीनधीःकपोतइवभवतीति शेषः यतोगमनेयथेच्छयाव्यापारेनक्षमः तत्रहेतुः कालेत्यादि ॥ ५६६ ॥

रूपकांतरमाह पुत्रेति पुत्रक्षेत्रादिऐहलौकिकभोग्यजातमेवबडिशंप्रच्छन्नंस्वभक्षकवधसाधनंतद्भक्षणायमर्त्यलोकात्मकन्हदमुपागतंजं तुरूपमत्स्यंमृत्युरूपोधीवरोहंतिइति भक्षधातोर्भोगार्थेपिप्रयोगस्तंदेवाभक्षयंतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः श्लेषस्यरूपकांगस्यानुकूलः तंस्वर्ग गतंदेवाभक्षयंतिभोगसाधनंकुर्वंतीतिश्रुत्यर्थः ऐतेनाहंताममताहीनानांविदुषांनमृत्युरितिसूचितम्॥५६७॥ मुमूर्षुमिति मृगपोतोमृगबाल कस्तत्समं ज्वरादिव्याधिरूपेणबाणेन मृगयुर्व्याधः॥५६८॥प्रस्विन्नेति प्रस्विन्नंग्लानंमुखंयस्यतं हिक्कानांशतेनअसंख्यातहिक्काभिरिति यावत् समावृतमाक्रांतं ईदृशंदृष्ट्वापिमृत्युर्दयांनप्राप्नोति यतोनिष्ठुराशयः लोकेपिक्रूराशयादीनेषुनानुगृह्णंतीतिप्रसिद्धम् मृत्युपक्षेनिष्ठुरा यांप्रजाहननरूपायांवृत्तौप्रजापतेरायहात्शेतेधिकृतोभवतीतिनिष्ठुराशयइत्यर्थः प्रसिद्धमेतन्मोक्षधर्मेषु एतदधिकारनिवृत्तयेअनेकार्बु

पुत्रक्षेत्रादिबडिशंभक्षणार्थमुपागतम् ॥ जंतुमत्स्यंनयत्येषमृत्युधीवरउग्रधीः ॥ ५६७॥ मुमूर्षुंमृगपोताभं संसारवनमध्यगं॥हंतिव्याधिशरेणैवमृगयुःकालसंज्ञकः॥ ५६८ ॥प्रस्विन्नवदनंदीनंहिक्काशतसमावृतं ॥ निरीक्ष्यकरुणामेतिनमृत्युर्निष्ठुराशयः॥ ५६९॥ हापुत्रहाकलत्रेतिभृशंशब्दसहस्रकम् ॥मुंचंतंचोरवत्का लोजंतुंपांथंनिहंत्यसौ॥ ५७० ॥ श्लेष्मावरुद्धकंठंतंभूरिघुर्घुरशब्दकं ॥ हंतिकालःस्वकार्यार्थीमेषंसूनाप्रभु र्यथा॥ ५७१ ॥ बांधवेषुभृशंशब्दान्मुंचत्सुयमकिंकराः॥ नयंत्येनंयथाराजभृत्याजातापराधकम्॥५७२॥ द्वासप्ततिसहस्राणांनाडीनामिहबंधनम्॥ शरीरेच्छिद्यतेतस्यमृत्युनाजनघातिना॥ ५७३ ॥ मृत्युःकालकुठा रेणच्छिनत्यस्यांगबंधनम्॥ यथाप्रकुपितः कश्चिद्धालिकःकदलीवनम्॥ ५७४ ॥

दसमाप्तस्यतेऽपिमृत्यवेएतमधिकारंप्रजापतिर्ददाविति ॥ ५६९ ॥ हापुत्रेति इतिइत्थंशब्दगणंमुंचंतंजंतुरूपंपांथंकालश्चोरइवहंतीति ॥५७०॥श्लेष्मेति श्लेष्माकफः कालस्यस्वकार्यंजननमरणसामानाधिकरण्यसंरक्षणं सूनापशुवधस्थानंतस्यप्रभुरध्यक्षः मेषमेढकमिवे ति ॥५७१ ॥ बांधवेष्विति क्रोशतोबांधवाननादृत्यएनंजंतुंनयंतियमकिंकराः दृष्टांतोयथेत्यादि ॥ ५७२ ॥द्वासप्ततीति नाड्योहिस्वांत र्गतंप्राणंधारयंत्यस्तंबघ्नंतीवतद्बंधनंमृत्युनाच्छिद्यते॥५७३॥ मृत्युरिति मृत्युर्दैवःकालेनायुरंत्यक्षणेनकुठारेणअस्यजंतोरंगबंधनंअंगैःप्राण संबंधमनायासेनच्छिनत्ति आनयासेनच्छेदनेदृष्टांतः यथेति हालिकः हलवहनकर्त्ताक्षेत्ररक्षायैसकंटकवृक्षच्छेत्तृत्वेनप्रसिद्धः॥५७४॥

पादापादिति पादाग्रमारभ्यमृत्युनाप्रयोजककर्त्राकालेनबंधच्छेदकर्त्राप्रयोज्येनवेदनाःपीडाःकार्यंतेइति ॥ ५७५ ॥ मरणकालि कदुःखमुपमानैरभिनयति कोट्यर्धेत्यादिपंचभिः एतावत्यः सूच्यःशरीरेयुगपल्लग्नायादृशंदुःखंकुर्युस्तावदत्रबोध्यमित्यर्थः ॥ ५७६ ॥ क्रकचैरिति जीवतोंगानांच्छेदादित्यन्वयः ॥ ५७७ ॥ पादापादिति जीवतस्त्वचउत्पाटनेइतिसंबंधः ॥ ५७८ ॥ तप्तेति जीवतामिति पूर्वान्वयि ॥ ५७९ ॥ नवानामिति छिद्राणांप्राणद्वाराणांरोधात्प्रतिबंधात्यादृग्दुःखंतादृग्दुःखंस्मृतौसंभाव्यतेतस्मादधिकंचेति

पादाग्रात्केशपर्यंतंसर्वतोरोमकूपके ॥ कार्यंतेवेदनास्तत्रमृत्युनादुःसहानृणाम् ॥ ५७५ ॥ कोट्यर्धसहितास्तिस्रःकोट्यःसूच्यःसुतीक्ष्णकाः ॥ यादृक्शरीरिणःकुर्युस्तादृग्दुःखंमृतौनृणाम् ॥ ५७६ ॥ क्रकचैर्बहुधाच्छेदादंगानांजीवतोयथा ॥ तथाभवतितद्दुःखंमरणेसर्वदेहिनः ॥ ५७७ ॥ पादाग्रात्केशपर्यंतंत्वचउत्पाटनेयथा ॥ जीवतोहिभवेद्दुःखंतथादुःखंमृतौनृणाम् ॥ ५७८ ॥ तप्ततैलप्रवेशेनदुःखंयादृङ्नृणांभवेत् ॥ जीवतांतादृगेवात्रदुःखंस्यान्मरणेनृणाम् ॥ ५७९ ॥ नवानामपिच्छिद्राणांरोधाद्यादृङ्नृणांभवेत् ॥ दुःखंतादृङ्मृतौतस्माद्भवेद्वाप्यधिकंपुनः ॥ ५८० ॥ एवमेतदनौपम्यंदुःखंदुर्मार्गवर्तिनाम् ॥ यथानरकजंदुःखंतादृग्वापिततोधिकम् ॥ ५८१ ॥ मुमूर्षुर्मूर्छामभ्येतिक्वचित्क्वापिप्रबुध्यते ॥ बिभेतिचभृशंदृष्ट्वादारुणान्यमकिंकरान् ॥ ५८२ ॥ विण्मूत्रेचक्वचिन्मुंचेदश्रूण्यपिचवाक्वचित् ॥ क्वचिच्छब्दंमहानादंदृष्ट्वासौयमकिंकरान् ॥ ५८३ ॥ अतिदीर्घान्करालास्यान्कालान्बर्बरकेशकान् ॥ कशापाशादिहस्तांस्तान्दृष्ट्वावेपथुमान्भवेत् ५८४ ॥ मुखेनफेनंवमतिमलान्मुंचतिसर्वतः ॥ भयप्राप्तमनाजंतुर्दृष्ट्वातान्यमकिंकरान् ॥ ५८५ ॥

॥ ५८० ॥ एवमिति दुर्मार्गवर्तिनांपापिनांयथानरकदुःखंतादृगत्रभवतिततोधिकंचेति ॥ ५८१ ॥ मुमूर्षुरिति क्वचित्क्षणेइतिशेषः ॥ ५८२ ॥ विण्मूत्रेइति नादोध्वनिः ॥ ५८३ ॥ अतिदीर्घानिति बर्बरःकेशविन्यासेइतिविश्वः भयप्रदविन्यासशालिकेशयुतान् कशाअश्वादिताडनसाधनतयाप्रसिद्धा तान्यमकिंकरान् वेपथुःकंपः ॥ ५८४ ॥ मुखेनेति स्पष्टं ॥ ५८५ ॥

तएनमिति तेयमस्यभटाःपुरतःसंमुखआगत्यएनंपूर्वोक्तंपापिनंआदौप्रथमंभर्त्सयंति वक्ष्यमाणविधयादुर्वाक्यैर्वित्थ्यंतीत्यर्थः पश्चान्न यंतीत्यादिपदेनव्यज्यते भर्त्सनवाक्यान्याह धिकूत्वामित्यादिना स्वात्मानंविपरीतदर्शनेनहंतिअसंतमिवकुरुतेइतिसतथातं तथाचोक्तं भागवते नृदेहमाद्यंसुलभमित्यादि एतदेवस्फुटयति येनेति अस्मिन्मानुषे स्वहितंनिःश्रेयसात्मकंमुख्यंअभ्युदयात्मकंगौणमिति॥ ५८६॥ आत्महननप्रयोजकंदर्शयंति अयंशत्रुरिति इत्यादिबुद्धिरूपेणमोहेनविपर्ययेणभवतापूर्वसंस्कारैर्जायमानेनभवान्वंचितःप्रतारितः त्व याशास्त्ररूपसुहृदुक्त्याप्रमादोनजितइतिभावः ॥ ५८७ ॥ एवंचप्रमादशत्रोर्विनाशसामग्रीसन्निधानंलब्ध्वापितमविनाशितवतस्त्वैव

तएनंभर्त्सयंत्यादावागत्यपुरतोभटाः ॥ धिकूत्वांमनुष्यदेहस्थंपापिनंस्वात्मघातकम् ॥ येनत्वयाशरीरेस्मि न्नकृतंस्वहितंक्वचित् ॥५८६॥ अयंशत्रुरिदंमित्रमुदासीनस्त्वयंमम॥ इत्यादिबुद्धिर्मोहेनभवतावंचितोभ वान्॥ ५८७॥ शत्रुस्त्वमेवभवतोनान्यःकोपिहिविद्यते॥ येनत्वयानैवकृतमात्मनोबंधमोचनम् ॥ ५८८॥ आत्मनःप्रतिकूलंयःकर्मणामनसागिरा॥ परस्यकुरुतेस्वस्यसोत्रशत्रुरितीरितः ॥ ५८९ ॥ जीवतोबलिनो भीतिःपरपीडाकरस्यहि॥ जंतोर्मृतस्यचास्मत्तःकस्तांकुर्वीतबुद्धिमान्॥ ५९० ॥

स्वशत्रुतेत्याहुः शत्रुरिति भवतस्तव गीतास्वप्युक्तं अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मैवशत्रुवदिति ॥ ५८८॥ एतदेवस्पष्टयति आत्मनइति य दात्मनःप्रतिकूलमपमानादिभासतेतदेवपरस्यपरत्वेनाभिमतस्ययःकुरुतेसमूढःस्वस्यशत्रुरित्युक्तः अत्रविवेकिव्यवहारे ॥ ५८९ ॥ अ तोभेदबुद्धिरनर्थकारित्वान्नकार्या सर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेतिश्रुतेरित्याहुः जंतोरिति परपीडाकरस्यजंतोर्जीवतस्तुबलिनःस काशाद्भीतिर्मृतस्यतुअस्मत्तोयमकिंकरेभ्योभीतिरतस्तांभेदबुद्ध्यापरपीडांकःकुर्वीतेति ॥ ५९० ॥

१ सर्वपदार्थजातंतंनरंस्वरूपच्युतंकरोति

राजपुरुषाहिअपराधंस्मारयित्वाकृतागसंबध्वानयंतीतिप्रसिद्धंतथैतेपिभेदवुद्धिरूपमपराधंस्मारयित्वामहानर्थहेतुंदेहात्माभिमानंशुद्धात्मविस्मृत्याकृतंस्मारयंतस्तदनौचित्यार्थंदेहदोषांस्तत्रात्माभिमानस्याऽनर्थकरत्वंतज्जन्यानर्थंचदर्शयंति पित्रोरितित्रिभिः पित्रोर्मातापित्रोः उच्चारोमलम् एषमानुषादिः तदुक्तं यदंतरस्यदेहस्यबहिःस्याच्चतदेवचेत् दंडपहावारयेयुःशुनःकाकांश्चमानवाइति॥५९१॥विनाशीचेति षट्देहविशेषणानि कृतघ्नःशतंवर्षाणिसेवितोपिजहातीति परिणामोऽन्यथाभावस्तदवांतरभेदसहस्रवान् स्वार्थस्यपुमर्थस्याभिमानद्वाराविनाशकः ॥ ५९२॥ इममिति समाश्रित्यआत्माभिमानगोचरीकृत्य दुष्कृतमितिजातिपरोनिर्देशः तदुक्तंभगवताव्यासेन सर्वाशुचिनिधानस्यकृतघ्नस्यविनाशिनः शरीरकस्यापिकृतेमूढाःपापानिकुर्वतइति एतद्दुःखानिएतस्यदुष्कृतस्यकार्यभूतानिदुःखानि

पित्रोरुच्चारएषस्याद्देहःसर्वशरीरिणाम्॥ प्रत्यक्षोमूत्रविष्ठादिपूरितोतिजुगुप्सितः॥ ५९१ ॥ विनाशीचकृतघ्नश्चपरिणामसहस्रवान्॥ अस्वाधीनःसदादुःखकारीस्वार्थविनाशकः ॥ ५९२ ॥ इमंदेहंसमाश्रित्यभवतादुष्कृतंकृतम्॥ एतद्दुःखान्यनंतानिप्राप्स्यंतित्वामहर्निशम्॥ ५९३॥ देहोपभोगसिध्यर्थंपुत्रदारधनादिकम्॥ आश्रित्यभवताकिंचिन्नकृतंसुकृतंवत ॥ ५९४॥ अपिक्लेशोहिभवतिसुकृतस्यसमर्जने ॥ स्वल्पःसोपिनचात्रास्तिपरमात्मविचिंतने ॥ ५९५ ॥ अपिचेन्निर्गुणंब्रह्मज्ञातुंनैवभवान्क्षमः ॥ कस्मादुपासनंतस्यनकृतंसुखदंत्वया॥ ५९६॥

॥ ५९३ ॥ अहंत्वाभिमानकृतममत्वाभिमानरूपमपराधंविहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणहेतुंस्मारयंति देहोपभोगेति आश्रित्यममत्वाभिमानगोचरीकृत्य वतेतिखेदे सुकृतंनकृतंदुःष्कृतंचकृतमितिशेषः ॥ ५९४ ॥ स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित् सर्वेविधिनिषेधाःस्युरेतयोरेवकिंकराइतिविष्णुपुराणोक्तरीत्यापरमात्मनऐक्यज्ञानरूपंमुख्यस्मरणंतस्यस्वरूपभूतत्वेनातिसुकरंकुतोनकृतमितिमहत्त्वागइत्याहुः अपिक्लेशइति सुकृतार्जनेस्वल्पःक्लेशःशरीरायायासोपिभवति आत्मबोधेतुसोपिनेतितस्यसाक्षादपरोक्षत्वादिति वदंतिहिशिष्टाःकुसुममर्दनादप्यात्मवोधसुकरतामिति ॥ ५९५ ॥ मुख्याशक्तौगौणमपित्वयानानुष्ठितमित्याहुः अपिचेदिति ॥ ५९६ ॥

उपासनाशक्तावपिद्रव्यव्ययायासादिसाध्याद्धर्मादतिसुकरंधर्मार्जनमेवकुतोनकृतमित्याहुः अपिपापकृतइति स्वर्गदेसुकृतेनामकीर्तनादिरूपे ॥ ५९७॥ तिष्ठतुबाह्योपकरणसापेक्षःप्रयासः मनोमात्राधीनःक्षणमात्रानुष्ठानेपिमहाफलःस्वात्मचिंतनात्मकोपिकुतोनकृतइत्याहुः परदोषाइति यद्वत्त्वयासावधानेनपरदोषाःसर्वदैवनिश्चितानिर्णीतास्तथात्माक्षणमात्रंकुतोननिश्चितइत्यन्वयः क्षणमात्रात्मचिंतनफलमप्युक्तं स्नातंतेनसमस्ततीर्थसलिलेदत्ताचसर्वावनिर्यज्ञानांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः संसाराच्चसमुद्धृताःस्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौयस्यब्रह्मविचारणेक्षणमपिस्थैर्यंमनःप्राप्नुयादिति क्षणमेकंक्रतुशतस्येतिश्रुतिरपि ॥ ५९८ ॥ यदित्वंस्थावरवन्निरुद्यमोऽभूस्तर्हित्वांनेत्थमुपालभेमहित्वंनुशक्तःसन्निषिद्धमनुपदिष्टमपिकृतवान्विहितंतुस्वल्पमपिनानुष्ठितवानितिदंड्योसीत्याहुः यथेति

अपिपापकृतोयावत्क्लेशस्तेसमभूदिह॥ तस्यलेशोपिसुकृतेनभवेत्स्वर्गदेनृणाम्॥ ५९७॥ परदोषास्त्वयायद्वत्सावधानेननिश्चिताः॥ सर्वदैवतथात्माकिंक्षणमात्रंननिश्चितः॥ ५९८॥ यथापरविनाशार्थमुद्यमोभवताकृतः॥ तथास्वल्पोपिकस्मान्नस्वर्गमोक्षकृतेकृतः ॥ ५९९॥ इदंत्वयाकृतंपापमेकांतेबलतस्त्विदम्॥ इतितेमर्मसदृशंपापंसर्वेवदंतिहि॥ अपिचैवंवदंत्येनंपापिनंस्ववशंगतम्॥ ६००॥ मत्तोनबलवान्कश्चिल्लोकेस्मिन्विद्यतेपुमान्॥ एवंप्रवृत्तंकोवामांशिक्षयेदितिदुर्धिया॥ ६०१ ॥

परस्यशत्रोर्विनाशार्थं स्वर्गमोक्षयोःकृतेसिद्धये कृत्जोभावेक्विप् कस्मान्नकृतइति ॥ ५९९ ॥ लौकिकशास्त्रृभ्योराजादिभ्योगोपितंवाप्रकाशंवासर्वंतेकृतंसाक्षिभ्योविद्यइत्याहुः इदमिति इदंपापंत्वयैकांतेकृतंइदंतुबलतःप्रकाशंकृतमितितेपापंसर्वेआदित्यादयःसाक्षिणोवदंति हिप्रसिद्धमेतत् यथाहुः आदित्यचंद्रावनिलोनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति कीदृशंपापंमर्मसदृशं मर्माण्यपिभिद्यमानानिदुःखयंतिपापमपिभिद्यमानंप्रकाश्यमानंदुःखयतीतिसाम्यं अपिचैवमितिकिंचतेयमकिंकराःस्ववशंप्राप्तंपापिनमेवंवक्ष्यमाणविधयापिवदंतीति ॥ ६०० ॥ पुनर्यद्वदंतितदाह मत्तइतिषड्भिः अहंबलीकोवाममशिक्षकइत्याकारयादुर्धियादुर्बुद्ध्याबहुशोविचार्येत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६०१ ॥

विचार्येति दुर्विचारंकृत्वादर्पाद्भवान्पापकर्मणिप्रवृत्तः उज्झितमर्यादः उज्झितात्यक्तामर्यादायेनसतथा लोकेति लोकैःशोच्यइतियावत् जीवन्मृतत्वादितिभावः भागवतेप्युक्तं सएषजीवन्खलुसंपरेतोवर्ततेयोत्यंतनृशंसितेनेति ॥ ६०२ ॥ तस्येति तस्योक्तविशेषणवतः दुर्धियोलोकोपद्रवकारिणश्चतेशासितारोदंडयितारोवयमिति ॥ ६०३ ॥ त्वत्कृतमिति वयंयमकिंकराःत्वत्कृतंसकलंदुष्कृतंविद्मः कीदृशंदुष्कृतं वासरादिभिःकर्मणांसाक्षिभिर्यमसभायांश्राविततंनिवेदितम् ॥ ६०४ ॥ वासरादिश्रावितत्वमेवप्रपंचयंति वासरेणेति ससूर्येणदिनेनदिवसेभवत्कृतंकथितं निश्यनुष्ठितंतुचंद्रादिनाराज्याचकथितं आदिपदेनआदित्यचंद्रावित्यादिमनुश्लोकोक्ताअत्रानुक्तागृह्यंते संध्ययोरिति संध्ययोःसायंप्रातरात्मकयोःकृतंसंध्याभ्यांकथितं सर्वदासर्वत्रकालेयद्यत्त्वयाकृतंतद्भूतपंचकैरुक्तं भूतानांप्रत्येकंपंचका

विचार्यबहुशोदर्पात्प्रवृत्तःपापकर्मणि ॥ भवानुज्झितमर्यादोलोकशोककरःसदा ॥६०२॥ तस्यतेदुर्धियो नित्यंलोकोपद्रवकारिणः ॥ शासितारोवयंप्राप्तास्त्वत्तोपिबलवत्तमाः ॥ ६०३ ॥ त्वत्कृतंसकलंविद्मोदुष्कृतं यमकिंकराः ॥ वासरादिभिरत्यर्थंश्रावितंयमसंसदि ॥ ६०४ ॥ वासरेणससूर्येणकथितंदिवसेकृतम् ॥ चंद्रादिनातथाराज्याकथितंनिश्यनुष्ठितम् ॥ संध्ययोरपिसंध्याभ्यांसर्वदाभूतपंचकैः ॥६०५॥ वासराद्यायमचराःसर्वैःसहचराःसदा ॥ त्वादृशायान्नजानंतिमोहितादेवमायया ॥६०६॥ इत्यादिवचनान्युक्त्वाबध्वापाशैःसुदारुणैः ॥ कशादिभिश्चसंताड्यनयंतियमकिंकराः ॥ ६०७॥ तस्मिन्द्वारवतीनाथेपुर्यास्तस्यागतेसति ॥ रथेनकालयुक्तेनक्षणमात्रादनंतरम् ॥ ६०८ ॥

निस्वसंबंधेनपंचीकृतत्वात्तैरिति यद्वापंचयंतिस्वसंबंधेनविस्तारयंतीतिपंचकाःभूताभिमानिदेवास्तैरित्यर्थः ॥६०५॥ ननुमयारहसिकृतं कथंवासराद्यैर्ज्ञातमतआहुः वासराद्याइति यमचराःयमस्यराज्ञश्चरागूढपुरुषाः सर्वैःप्राणिभिःसहचराविचरंतः ॥ ६०६॥ इत्यादीति स्पष्टम् ॥६०७॥ अथास्माल्लोकादुत्क्रम्यपुनर्जायमानस्तृतीयंजन्मानुभवतीत्यर्थकंसइतइत्यादिजन्मेत्यंतंवाक्यंव्याकरिष्यन्त्यक्तशरीरदशांतद्वंधुदशाउत्क्रांतस्यपारलौकिकीदशांश्चवर्णयति तस्मिन्नित्यादिऊनत्रिंशत्श्लोकैः तस्मिन्द्वारवतीनाथेप्रवेशपंथोक्तरीत्यादेहरूपद्वारवतीपतौपुरुषेतस्यादेहद्वारवत्याःपुर्याःसकाशात्क्षणमात्राद्गतेसति केन कालसारथियुक्तेनरथेनसूक्ष्मदेहात्मना अनंतरमग्निसागरःत्वांपुरींअदर्शनंनयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६०८ ॥

पुरीमिति स्वदत्तांस्वेनाग्निनाद्युपर्जन्यभूमिपुरुषयोधारूपेणदत्तां विस्तृतत्वेनाग्निसागरयोःसाम्यं ॥ ६०९ ॥ यदेति एनांपुरीम् ॥६१०॥ क्लेशेनेति यथाप्रसिद्धद्वारवतीनाथेगतेसतिअवशिष्टासार्जुनाअर्जुनेनपार्थेनसहिताबंधुताबंधुसमूहःदुर्जनाभीरैर्हृतंवध्वादिपरिग्रहरों द्धुं क्षितुंनशशाकतथात्रश्लेषबलेनसाम्यं तथाहि उत्क्रांतस्यद्वारवतीपतेःसंबंधिवध्वादिदुर्जनरूपैराभीरैर्हृतंपुरःसंमुखेपिरोद्धुंक्लेशेनापिप्र थितावंधुतानशक्नोति कीदृशीबंधुता सार्जुना तृणमर्जुनमित्यमरः गृहीततृणा तृणच्छेदनेनसंबंधपरित्यागशीलेतियावत् यद्वा सार्जुना अर्जुनेननेत्ररोगेणसहिता यतःपश्यंत्यपिनपश्यतीति अर्जुनंतुतृणेनेत्ररुगदेचेतिविश्वः॥६११॥ प्रसंगात्तत्तद्द्वारनिर्गमनफलंदर्शयति येनेति

पुरींद्वारवतींसर्वांस्वदत्तामग्निसागरः॥ अदर्शनंनयत्येषसर्वेषामिहदेहिनाम् ॥६०९॥ यदाद्वारवतीनाथो जहात्येनांयदृच्छया॥ तदातिशोभनाप्येषाविधवेवनशोभते ॥६१०॥ क्लेशेनापिनशक्नोतिसार्जुनाबंधुता पुरः॥ वध्वादिदुर्जनाभीरैर्हृतंरोद्धुंकथंचन ॥६११॥ येनद्वारेणसंप्राप्तःपुरींद्वारवतींप्रभुः॥ तेनैवचेद्व्रजेद्ब्रह्म लोकंपातिनसंशयः॥६१२॥ चक्षुरादिभिरुत्क्रम्यसुकृतीस्वर्गमेत्यसौ॥ अपरोदुष्कृतंकृत्वाप्रयातियमसा दनम्॥६१३॥ यंविनानैवदाराद्याभुंजतेकवलंपुरा॥ अदंत्यस्मिन्गतेसर्वआकंठंस्वादुबांधवाः॥६१४॥ यंपुराशयनेशुभ्रेमृदौकेशादिवर्जिते॥ शाययंतिक्षिपंत्येनंज्वलितेजातवेदसि॥६१५॥ यंपुरामृदुलस्पर्शा गंधपुष्पकराअपि॥ स्पृशंतोभयमायांतिकाष्ठैस्तीक्ष्णैःस्पृशंतितम्॥६१६॥वाजिनावाशिबिकयायंगजेन रथेनवा॥ नयंतितंनयंत्येतेबध्वाकाष्ठेनकाष्ठवत्॥६१७॥

येनद्वारेणैकादशेनअधस्तादुक्तेनसंप्राप्तःप्रविष्टः नसंशयः शतंचैकाइत्यादिश्रुतेः मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमित्यादिस्मृतश्चेति ॥६१२॥चक्षु रादिभिरिति सुकृतीचेदितिशेषः अपरःसुकृतिभिन्नः दुष्कृतंपुरतःकृत्वाचक्षुरादिभिरप्युत्क्रम्यमसादनंयातीति तथाचैकादशद्वारभिन्न द्वारोत्क्रमणेसुकृतदुष्कृतयोर्यप्रबलंतदधीनागतिरिति ॥६१३॥तद्बंधूनांदशास्फुटयति यंविनेत्यादिना दाराद्याःबांधवाःपुराजीवनकाले यंविनाकवलमपियासमपिनभुंजतेअस्मिन्परलोकंगतेसतिआकंठंस्वादुअदंतीत्यन्वयः॥६१४॥ यमिति शाययंतिस्वापयंति जातवेद सिवन्हौ ॥६१५॥ यंपुरामृदुलेति कोमलहस्तस्पर्शकाः तंचितागतम् ॥६१६ ॥वाजिनेति वाजिनाश्वेन शिबिकान्यानं ॥ ६१७॥

मंगलैरिति वादित्रैःपटहादिवाद्यैः ॥ ६१८ ॥ यस्यायतइति· एतेबंधुजनाः ॥ ६१९ ॥ पुत्रेति एषसर्वंत्यक्त्वाप्रयातिविरक्तस्तुपुनर्नव्र जेत्एकवारमेवगच्छेदिति नसपुनरावर्ततइतिश्रुतेः अयंतुविनावैराग्यंपुनःपुनरेवंगच्छतिम्रियतेइतिभावः ॥ ६२० ॥ यंविनाक्षणमात्र मिति निर्वृताःसुखिताआशयायेषांतेतथा ॥ ६२१ ॥ यःपुरेति जनानांवक्राण्येवाब्जानितद्विकासनेभास्करः सुरोपमोदेवसमः तस्यसं दर्शनेस्पर्शनेचस्नानंप्रकुर्वते ॥ ६२२ ॥ पादाग्रादिति यस्यपादाग्रान्निःसृतंनीरंमूर्द्धनिबिभ्रतिधारयंतिजनास्तस्यसंस्पर्शतःस्नानंप्रकुर्व

मंगलैरपिवादित्रैःप्रयाणंकुरुतेहियः ॥ सप्रयात्यधुनास्त्रीणांसशोकैरोदनैःसह ॥ ६१८ ॥ यस्याग्रतोनयंत्ये तेदधिलाजादिमंगलम् ॥ तएवतस्यपुरतोनयंत्यग्निंसधूमकम् ॥ ६१९ ॥ पुत्रभार्यादिकंपूर्वंयःक्षणंनविमुं चति ॥ त्यक्त्वासर्वंप्रयात्येषविरक्तोनपुनर्व्रजेत् ॥ ६२० ॥ यंविनाक्षणमात्रंहिनपुरास्थातुमीशते ॥ तंविना बांधवाःसर्वआसतेनिर्वृताशयाः ॥ ६२१ ॥ यःपुराजनवक्त्राब्जभास्करोऽभूत्सुरोपमः ॥ तस्यसंदर्शनेस्नानं स्पर्शनेचप्रकुर्वते ॥ ६२२ ॥ पादाग्रान्निर्गतंयस्यनीरंमूर्द्धनिबिभ्रति ॥ तस्यसंस्पर्शतःस्नानंस्पर्शनैवप्रकुर्वते ॥ ६२३ ॥ एवंप्रत्यक्षदोषेपिजनःसंसारशूलके ॥ पतितोवेत्तिनोदुःखंमोहितोदेवमायया ॥ ६२४ ॥ एवंश रीरंसंत्यज्यगच्छत्येषोऽतिदुःखितः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतोभर्त्सितोयमकिंकरैः ॥ ६२५ ॥ अनेकशतकोटी नांयोजनानियमालयम् ॥ स्वल्पेनैवहिकालेननीयतेयमकिंकरैः ॥ ६२६ ॥ पाशबद्धोयथाच्छागस्ताडितश्च कशादिभिः ॥ नीयतेराजभृत्याद्यैर्बलादेवमसावपि ॥ ६२७ ॥ अत्रदुःखान्यनेकानिम्नतानांयमशासनात् ॥ भवंतितानिकोनामवक्तुंश्रोतुंचवाक्षमः ॥ ६२८ ॥

ते वशतस्तुस्पर्शनैवप्रकुर्वंतेइति ॥ ६२३ ॥ फलितमाह एवमिति नोवेत्तिनगणयति ॥ ६२४ ॥ पारलौकिकींदशांस्फुटयति एवंशरीर मिति ॥ ६२५ ॥ अनेकेति योजनानिविस्तृतंयमालयंयमकिंकरैरेषस्वल्पेनकालेननीयतेइत्यन्वयः ॥ ६२६ ॥ दृष्टांतमाह पाशबद्ध इति छागोऽजः एवमसौजंतुः ॥ ६२७ ॥ अत्रेति अत्रयमालये ॥ ६२८ ॥

दंष्ट्रिणामिति स्पष्टम् ॥ ६२९॥ चोराश्चेति दुष्कृतात्भोग्याद्धेतोः ॥ ६३० ॥ पूयेति ॥६३१ ॥ वन्हीति इलापृथ्वी एतेषांतथावायोश्च कारादाकाशतमसोश्चविकारतोनरकरूपेणपरिणामात् ॥ ६३२ ॥ अनेकेति ॥ ६३३ ॥ ननुतेनरकाअपिवर्णनीयाअतआह प्रसिद्धाइति परजन्मनिमानुषजन्मतोभिन्नजन्मनि ॥ ६३४॥ दुःष्कृतगतिमुपसंहरति एवंसनारकमिति कालतःकालानुसारतः बीजतामन्नभावं एतंमानुषं॥६३५॥सुकृतिनोगतिमाह सुकृतीति सुकृतांतेसुकृतभोगांते पर्जन्यधारयापूर्वोक्तनीत्या ॥६३६॥ सइतइत्यादिवाक्यंव्याचष्टे

दंष्ट्रिणांसूकरादीनांकाकगृध्रादिपक्षिणाम् ॥ उपद्रवोमहान्मार्गेयमराजपुरस्यहि ॥ ६२९॥ चोराश्चशतशस्तत्रघ्नंतितंराक्षसोपमाः ॥ शस्त्रैर्नानाविधैर्नैवम्रियतेसोपिदुष्कृतात् ॥ ६३० ॥ पूयविष्ठादिपूर्णानांनदीनामपिलंघनम् ॥ निमज्जनंचतत्रैवक्वचिन्नक्रादितोभयम् ॥६३१॥ वन्हिशस्त्रजलेलानांवायोश्चापिविकारतः॥ यमालयेहिनरकादुःखदाःपापकारिणाम् ॥ ६३२॥ अनेककल्पपर्यंतमसिपत्रवनादिषु॥ क्रूरेषुनरकेष्वेव दुःखान्याप्नोतिदुष्कृती ॥ ६३३ ॥ प्रसिद्धानरकास्तेहिपुराणेषुविपश्चितः ॥ भृशंदुःखकरानृणांपापिनांपरजन्मनि॥ ६३४॥ एवंसनारकंदुःखमनुभूयाथकालतः॥ दुष्कृतीबीजतांप्राप्यलोकमेतंपुनर्व्रजेत्॥ ६३५॥ सुकृतीचतथास्वर्गेत्यनुभूयसुखंमहत्॥ सुकृतांतेपतत्यस्मिन्लोकेपर्जन्यधारया ॥ ६३६॥ अमुंलोकंहिसंप्राप्यपूर्ववत्पुण्यपापतः॥ जायतेविविधोजंतुःपितृमात्रादितःसदा ॥ ६३७ ॥ जातस्यास्यतृतीयंस्याज्जन्मपुत्रमपेक्ष्यहि॥ उक्तंजन्मद्वयंचैवंघटीयंत्रमिवाव्रजेत्॥ ६३८॥

अमुमिति अमुंमानुषं पूर्ववत्अन्नभावेन पुण्यपापानुसारेणपुनःपितृमातृद्वाराजायतइति ॥६३७॥ जातस्येति पुत्रमपेक्ष्यतद्रूपेणोक्तजन्मद्वयमपेक्ष्येदंपितुर्जन्मतृतीयंवक्तव्यंकिमितिपितृरूपेणतृतीयमुक्तमितिशंकामभिप्रायाविष्करणेनवारयति उक्तमिति उक्तंजन्मद्वयंचकारात्तृतीयंजन्मचएतत्रयंघटीयंत्रमिवेतिसूचनायतथोक्तिः एवंहिपुत्रस्यापितृतीयंजन्मबोधितमेवेतिश्रुत्याशयः ॥ ६३८ ॥

एतमाशयंस्फुटीकुरुते मृतइत्यादिना तत्त्वज्ञानंविनाजन्मधारानविच्छिद्यतइतिभावः ॥ ६३९ ॥ वाराइति यथारवीद्वारङ्गगुरुसि तशनिवारधारानविच्छिद्यतेतथाऽज्ञस्यजन्मादयोपि ॥ ६४० ॥ नैरंतर्येदृष्टांतांतरमाह यथेति भावंपरिणामम् जंतुरविवेकी ॥ ६४१ ॥ प्रतिक्षणपरिणामिनोहिसर्वेभावाऋतेचितिशक्तेरितिसिद्धांतात्परिणममानोपाधितादात्म्याभिमानवतांनिरंतरेजनिमृतीइति सूचकंलक्षणार्थशतृप्रत्ययांतंप्रयन्निितिपदंदृष्टांतेनव्याकरोति तमइतिद्वाभ्याम् यथातमोंधकारस्तेजोदीपादिलक्षणंसंप्राप्यालंव्यव हाराभावरूपंलयंप्रयातितथामृतिर्मरणावस्थाजनिमुत्तरदेहाभिमानात्मिकांप्राप्यैवसमाप्ताभतीति यद्यपिदेवयानपितृयानप्रतिपादक श्रुत्यादिभ्योलोकांतरेगत्वाजन्मलाभोनिर्धारितस्तथापिसविज्ञानोभवतीत्यादिश्रुतेर्मरणकालेभाविशरीराकारंविज्ञानंजायतेतदेवशरीरां

मृतोजातःशिशुस्तद्वद्युवावृद्धःपुनर्मृतः ॥ जंतुर्भ्रमतिसंसारेयावदात्मावबोधनम् ॥ ६३९॥ वारायथाभा स्करादेर्वर्ततेच्छेदवर्जिताः ॥ एवंजन्मादयोभावाजंतूनांछेदवर्जिताः ॥ ६४०॥ यथाप्राप्यनवंवासःपूर्ववा सःपरित्यजेत् ॥ एवंजंतुःपरंभावंप्राप्यपूर्वंपरित्यजेत् ॥ ६४१ ॥ तमोयथाप्रयात्येतत्तेजःसंप्राप्यवैतथा ॥ मृतिर्जनिंहिसंप्राप्यस्वयमस्तंप्रयातिहि ॥ ६४२ ॥ तेजसस्तमसोवापियद्वदेकंमसंत्यजेत् ॥ जगदेवंनरंमंदंमृ तिर्वाजनिरेववा ॥ ६४३ ॥ तस्मादेतत्समग्रंहिदुःखंदेहादिकंनृणाम् ॥ विनानंदात्मविज्ञानंदुःखकारणना शनम् ॥ ६४४ ॥

तरपह्णमित्यभिप्रायेणनैरंतर्यव्यपदेशः ॥ ६४२॥ ननुतयोरस्तुनैरंतर्यंचेतनस्यकिमतआह तेजसइति तेजसस्तमसश्चानयोरेकमन्यतर यथाजगन्मानुषादिलोकंमत्यजेत्एवंमंदमज्ञंकार्यकारणाज्ञानशालिमंनरंपुरुषंवस्तुतःपरिपूर्णमपिमृतिजन्मनोरन्यतरन्नजहातीत्यज्ञस्य तत्संगोदुर्वारइत्यर्थः ॥ ६४३ ॥ योयंनानानर्थसंकुलःसंसारोदर्शितःसपूर्वप्रपंचिताद्वितीयानंदात्मप्रबोधेस्वप्नवद्विलीयतेइत्यभिनीयमं त्रेणदर्शितमित्यर्थकंतदुक्तमित्यादिवाक्यंव्याचष्टे तस्मादिति तस्मान्मंदत्वस्यसंसारव्याप्यत्वात्एतत्समग्रंदुःखमानंदात्मविज्ञानंविनैवत दुदयात्प्रागेवप्रतिभातीतिशेषः कीदृशंदुःखं देहादिकंदेहाःकारणादिशरीराणितत्प्रभृति आदिपदेनतदवस्थाजाग्रदाद्ययोगर्भप्रवेशाद्याज न्मत्रयलक्षणाश्चयाह्याः कीदृशमात्मज्ञानं दुःखानांकारणस्यप्रयोजकस्याज्ञानस्यविरोधिइति ॥ ६४४ ॥

अथगर्भेनुइत्यादिमंत्रंश्रौतार्थतात्पर्यार्थौप्रदर्शयन्व्याकरोति एवंतेषामित्यादिनाएवमादिवचइत्यतःपूर्वपंथेन एवंपुंगर्भप्रवेशपंथमारभ्यप्रदर्शितप्रकारेणतेषांसनकादिशिष्याणामधिकारिणांदोषविचारेप्रवृत्तेसतितत्फलभूतायांविरक्तौचजातायांसत्यांस्वात्मनिविरक्तिफलभूतविचारगोचरीकर्तुमिष्टेप्यविचारितेसतिपरंतुविचारारंभायसनकादिमुनिजेउपदेशेस्मृतिपथमानीतेचसतितेषामधिकारिणामन्यतमोवामदेवोममारहेतिद्वयोरन्वयः ॥ ६४५ ॥ उपदेशइति व्याख्यातम् ॥ ६४६ ॥ सहीति सवामदेवःश्रवणेजातेपिजन्मांतरारंभककर्मरूपभाविप्रतिबंधेनमननादिविरोधिनानसाक्षात्कृतआत्मायेनसतथातस्यभावस्तस्मान्मातुर्गर्भेपुंगर्भभावद्वाराप्रविष्टवान् प्रविष्टश्चगर्भेनवमासान्शयनमवस्थितिंप्राप्तः तथाभावेहेतुंदर्शयति पूर्वेति तत्त्वसाक्षात्कारेहिज्ञानकर्मसंस्कारादग्धबीजभावतांयांतिसचास्यप्रति

एवंतेषांप्रवृत्तेस्मिन्विचारेत्यधिकारिणाम् ॥ विरक्तावपिजातायांस्वात्मन्यप्यविचारिते ॥ ६४५ ॥ उपदेशेस्मृतिपथमानीतेमुनिजेसति ॥ तेषामन्यतमःकश्चिद्वामदेवोममारह ॥ ६४६ ॥ सत्यसाक्षात्कृतात्मत्वाद्गर्भेमातुःप्रविष्टवान् ॥ गर्भेसशयनंप्राप्तःपूर्वसंस्कारसंस्कृतः ॥ ६४७ ॥ नवमेमासिसंपन्नेबोधेजातीःस्मरत्ययं ॥ जंतुःसर्वोपितस्मिन्हिकालएषप्रबुद्धवान् ॥ ६४८ ॥ प्रबुत्ध्यचमुनीन्सर्वान्स्वसखीनधिकारिणः ॥ इदंतत्रस्थितोवाक्यमुक्तवानात्मवित्तमः ॥ ६४९ ॥

बंधान्नजातइतिभावः ॥ ६४७ ॥ नवमेमासीति बोधेसंपन्नेनियतिवशादुत्पन्नेसतिअयंसर्वोपिजंतुःपूर्वाजातीर्जन्मानिस्मरतीतिगर्भोपनिषदादौप्रसिद्धं वामदेवेविशेषमाह तस्मिन्निति एषवामदेवःप्रबुद्धवान्पूर्वजातिस्मृतिकालेप्रतिबंधकदुरितशांतौसनकाद्युक्तस्मृत्यामनननिदिध्यासनसंपत्त्यानंदात्मानंसाक्षात्कृतवानित्यर्थः ॥ ६४८ ॥ प्रबुत्ध्यचेति प्रबुत्ध्याऽऽनंदात्मानंसाक्षात्कृत्यतत्रगर्भएवस्थितःसन्निदंवक्ष्यमाणंवाक्यंस्वसखीन्यैःसहश्रवणंसंसारदुःखालोचनंचकृतवांस्तानेवमुनीनधिकारिणःप्रतिउक्तवान् यतआत्मवित्तमःअतिशयेनात्मविदिति ॥ ६४९ ॥

अहमिति भवतांयुष्माकमन्यतमोहमितःपूर्वजन्मनिपरिच्छिन्नदेहात्माभिमानेनाल्पतमःअत्यंतपरिच्छिन्नःस्थितोऽभूवमितिशेषः इदानीं विद्यावस्थायामेकोऽद्वितीयोहमेवास्मीत्येवकारव्यावर्त्यमाह नान्यमिति अन्यंपृथग्भूतं तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूदित्यादि ॥ ६५०॥ स्वस्यसर्वात्मतांदर्शयति मयेत्यादिना प्रदिशोऽग्न्यादिकोणाः मनुःस्वायंभुवादिरहमेवासमिति तथाऽऽदित्यः कीदृशोमहेश्वरः बुद्धिप्रेरकत्वादिति लोकपालाइति प्रभवःशक्तिसंपन्नाःसर्वेलोकपालाइंद्राद्याअहमेव ॥ ६५१ ॥ नकेवलमुत्कृष्टाएवमदात्मानःकिंतुब्रह्मदाशाब्रह्मेमेकितवाइत्यादिश्रुतिभ्योपकृष्टाअपीत्याह स्वेदजानीतिद्वाभ्यां स्पष्टम्॥६५२॥ब्रह्माद्याइति ब्रह्मपदेनादिजीवस्यहिरण्यगर्भस्यग्रहः अनेकेति नानाविधकर्मशालिनः कर्मधारयान्नमत्वर्थीयइतिनियमस्तुप्रायिकः असुब्वतइतिभाष्योक्तेः तन्नियमाभ्युपगमे

अहंहिभवतांपूर्वजन्मन्यल्पतमःस्थितः॥ इदानीमहमेवात्रनान्यंपश्यामिकंचन ॥ ६५०॥ मयासर्वादिशः पूर्णाःप्रदिशश्चनभस्तथा॥मनुःपूर्वमहंतद्वत्सूर्य्योऽप्याऽऽसंमहेश्वरः॥ लोकपालास्तथासर्वेमद्रूपाःप्रभवोपिहि ॥६५१॥स्वेदजानिनथायानिद्युद्भिज्जान्यंडजानिच॥जरायुजानिभूतानिमत्तोनान्यानिकानिचित्॥६५२॥ ब्रह्माद्याःस्थावरांतायेजंतवोनेककर्मिणः॥ तेसर्वेममदेहाःस्युरानंदात्मस्वरूपिणः॥ ६५३॥ जायतेऽस्तिविवृद्धश्चपरिणाम्यथनाशवान्॥ विनष्टश्चापिदेहोयंसेंद्रियोनाहमत्रहि ॥ ३५४ ॥ अहंजानामिदेवानांवागादीनामनेकशः॥ जन्मानिनममैकंचसुखंदुःखंचयच्छति॥ ६५५॥

तुअविद्यमानमज्ञानेनावृतमेकंत्वंयेषांतेऽनेकास्तेचतेकर्मिणश्चेतिविग्रहः तेजंतवोममानंदात्मस्वरूपिणआनंदाभिन्नात्मनास्वरूपिणः प्रकृत्यादित्वात्तृतीयान्तंपूर्वपदं देहाःरूपाणीति ॥ ६५३ ॥ तथात्वेषड्भावविकारप्रसक्तिंनिषेधति जायतेइति नाशवानपक्षयवानइति भावविकारवान्सेंद्रियोदेहएवनाहं कुतइत्यतआह अत्रहीति यतोत्रसाक्षादपरोक्षेमयितेकल्पिताः नहिकल्पितधर्माअधिष्ठानंस्पृशंतीति भावः ॥ ६५४॥ अहमिति वागादीनांदेवानामनेकशःविश्वानिसर्वाणिजन्मानिजानामितेषांमध्येएकमपिममतेभ्यःपृथग्भूतस्यसुखंदुःखंचनयच्छतिददातिकरोतीतियावत् ॥ ६५५ ॥

तत्राध्यासाभावंहेतुनयाह इदानीमिति इदानींवागाद्याःसुराःअध्यात्माधिदैवभेदभिन्नामांसर्वसाक्षिणंपूर्ववन्नस्पृशंति तत्रहेतुगर्भविशेषणं आत्मेति तथाचकथंतदीयाजन्मादयोविकृतंकुर्युरितिभावः॥६५६॥ शतंमेत्याद्यंशंव्याकरोति कारागृहेति कारागृहसमाबहवःपुर्यश्चतुरशीतिलक्षशरीराणिआसन्नितिशेषः कीदृश्यः क्लेशकारिणाऽयसालोहवद्दुर्भेद्येनकृष्णेनचाज्ञानेननिर्मिताःमद्बंधनप्रयोजनकाः ॥६५७॥अज्ञानलोहमयपुरीणांबंधकत्वंस्फुटयन्नधःश्येनइत्याद्यंशंव्याकरोति यथेत्यादित्रिभिः यथालोकेमहाकायंश्येनंक्रौंचादिघातकत्वेनप्रसिद्धंबलिष्ठत्वेनपाशकैःकुत्सितैःपाशैर्दुःखेनग्रहीतुंशक्यमायसैःपुरैःपंजररूपैरुंधंतितथाऽज्ञानलोहमय्यस्ताःसर्वाःपुरोमामद्वितीयत्वेसतिसर्वांतरत्वेनदुर्ग्रहंअरक्षन्परिच्छेदाभिमानरूपपाशैर्निरोधंनीतवत्यइत्यर्थः॥६५८॥ अहमिति अहंतानेतानज्ञानपाशान्विपर्ययरूपपाशान्सपुरान्पूर्भिःसहितान्ब्रह्मविज्ञानरूपेणतुंडेनचंचुनाव्यनाशयंखंडितवानस्मि कीदृशानज्ञानपाशान् कामक्रोधादिरूपाणि कीलकानिदृढत्वहेतुशंकवोयेषांतेतथातानिति ॥६५९॥ यथागृहइति यथागृहेनिरुद्धःश्येनोदुर्भेदभेदकत्वेनवज्रसमंहीरकसममाननंमुखंयस्यसतथा अधःपंजराधोदेशंभित्त्वाविनिर्गच्छेत्तथाहमेताःपुरोऽधोभित्त्वाजवसावेगेननिर्गतोस्मीति अत्रसर्वशरीररूपपुराणामधोदेशःसत्तामात्र्यंइदंरजतमितिवत्प्रपंचेपिभासमानेदंपदार्थवदाधारसंज्ञकं तस्यभेदनंनामप्रबाधस्त्याऽऽवरणांशविमोकः एतदभिप्रायेणोक्तंवार्तिककारैः अपामार्गलतेवासौविषमोहिभवपवः प्रत्यग्दृशांविमोक्षायनिबंधायबहिर्दृशामिति ॥६६०॥

इदानीमात्मविज्ञानसंपन्नंसर्वसाक्षिणम्॥नस्पृशंतीहवागाद्याःसशरीराइमेसुराः ॥ ६५६ ॥ कारागृहसमाःपूर्वमयसाक्लेशकारिणा॥ निर्मिताबहवःपुर्योममबंधनहेतवः॥ ६५७॥ यथाश्येनंमहाकायंदुर्ग्रहंपाशकैरपि॥ एवंमांदुर्ग्रहंसर्वास्ताअरक्षन्समंततः ॥ ६५८ ॥अहमज्ञानपाशांस्तान्कामक्रोधादिकीलकान्॥ सपुरान्ब्रह्मविज्ञानतुंडेनैनान्व्यनाशयं॥ ६५९॥ यथागृहेनिरुद्धःसन्श्येनोवज्रसमाननः॥ अधोभित्त्वाविनिर्गच्छेत्तद्वदेताअहंपुरः॥ ६६०॥

एवंमंत्रस्यश्रीतार्थप्रपंच्यतात्पर्यार्थप्रपंचयति भवतामित्यादिना यद्देहपुत्रादौविरक्तिरूपंभवतामात्मविज्ञानकारणमुक्तं सनकाद्यैरितिशेषः एतद्विरक्तेःकारणत्वंविनिश्चितंमयाफलदर्शनेननिर्धारितम् ॥ ६६१ ॥ फलजनकतामेवाह ममेति यस्मान्ममेदंवक्ष्यमाणस्वरूपंज्ञानंजातंतत्रमुख्यःप्रयोजकस्तुगुरोरनुग्रहइत्याह सनकादेःप्रसादतइति प्रतिबंधापगमस्तुद्वारमित्याह मरणेसतीति मरणकालमुपलक्षयति विचारेइति विचारोपलक्षितकालइत्यर्थः कीदृशेविचारे युष्माकंसमानेयुष्माभिःसहानुष्ठितेइतियावत् भवतांप्रतिबंधवशाद्यदनुत्त्तावपिनकारणत्वापकर्षइतिभावः ॥६६२ ॥ ज्ञानस्वरूपंप्रपंचयति नाहमित्यादिना द्वितीयाद्धिभयंद्वितीयत्वंतुस्रजिकल्पितफणिनःस्रजइवमत्तःसर्वस्यनसंभवतिअतोऽद्वितीयोस्मीतिभावः ॥ ६६३ ॥ अमृतोस्मीत्युपपादयति किंकरिष्यतीति मृत्युर्ममाधेयतयासंबंधिमन्निष्ठमितियावत् किंस्वव्यापारजन्यफलंकरिष्यतिनकिमपीति कीदृशस्यमे मृत्योरात्मस्वरूपिणःआत्मभूतस्य आत्मभूतस्यकर्मत्वेकर्मकर्तृत्वविरोधंदर्शयति नहीति असौमृत्युःईष्टेशक्तोभवति तस्यहदेवानाऽभूत्याईशतआत्माह्येषांभवतीतिश्रुतेरिति ॥ ६६४ ॥ किंच मृत्युर्जन्मादिव्याप्यःजन्मादिकंचदेहत्वव्याप्यं मयितुअकायमव्रणमित्यादिश्रुतिभ्योदेहविविक्तेदेहत्वलक्षणव्यापकनिवृत्तौतद्व्याप्यनिवृत्तिर्न्यायसिद्धाइतिवदन्विजरोस्मीत्यपिदर्शयति अपिमृत्युरिति मृत्युप्रभृतिनमेकिंचिद्यस्मादेतत्सर्वंदेहेदृश्यतइत्यन्वयः ॥ ६६५ ॥ विशोकोस्मीतिप्रपंचयति अन्यस्येति तादृशःसुखदुःखोपलक्षितशोकमोहवान् एतत्सुखादिकम् ॥ ६६६ ॥

भवतामात्मविज्ञानकारणंकथितंपुरा ॥ विरक्तिर्देहपुत्रादौयदेतद्धिविनिश्चितम् ॥ ६६१ ॥ ममयस्मादिदंज्ञानंसनकादेःप्रसादतः ॥ जातंविचारेयुष्माकंसमानेमरणेसति ॥ ६६२ ॥ नाहंबिभेमिसंसारान्नकालान्नापिमृत्युतः ॥ सर्वमेतन्मयियनःस्थितंस्रजियथाफणी ॥ ६६३ ॥ किंकरिष्यतिमेमृत्युर्मृत्योरात्मस्वरूपिणः ॥ नह्यसावाऽऽत्मनात्मानंहंतुमीष्टेकथंचन ॥ ६६४ ॥ अपिमृत्युस्तथाजन्मबाल्यंयौवनमेववा ॥ जरावापिनमेकिंचिद्देहेयस्माद्धिदृश्यते ॥ ६६५ ॥ अन्यस्यसुखदुःखाभ्यांनान्योभवतितादृशः ॥ अन्योहंदेहतस्तस्मात्कस्मादेतद्भवेन्मम ॥ ६६६ ॥

ननुदोषाष्टकेसतिकथंविशोकतेत्याशंक्यतस्यसाक्षिभास्यमनःप्रभृतिधर्मत्वान्नतद्वासकेसाक्षिणिप्रसंगः नहिपंकमालिन्यंरविस्पृशतीत्या
ह दोषाष्टकमिति इदंइच्छाद्वेषभयमोहक्षुत्तृण्निद्राविण्मूत्रबाधाचेत्युक्तंदोषाष्टकंमांसुखरूपकमात्मानंकथंचननस्पृशेत् तत्रहेतुगर्भ
मात्मविशेषणं मनआदिभ्योऽन्यमिति तत्रेच्छाद्वेषभयमोहामनोधर्माः क्षुत्तृषौप्राणस्य निद्राइंद्रियाणां विण्मूत्रबाधाशरीरस्येतिमन
आदिभिन्नंकथंदोषाष्टकंस्पृशेदितिभावः ॥ ६६७ ॥ एतदेवनवभिःप्रपंचयन्निच्छायास्तावन्मनोधर्मतामाह मोक्षइति मोक्षःस्वर्गःतथा
इहस्थितंवैषयिकंसुखं एतत्रयंयथाक्रमंसात्विकराजसंतामसंचमनएवेच्छतिअहंतुनिस्त्रैगुण्योनतदिच्छामि आप्तकाममात्मकाममकाम
मित्यादिश्रुतयोपिइच्छानिषेधंतीत्याशयेनात्मविशेषणमाह आनंदरूपभृदिति ॥ ६६८ ॥ द्वेषस्यापित्रिविधविषयस्यत्रिगुणमनोधर्म
तामाह अज्ञानमिति अन्यैर्देहलौकिकंप्रतिकूलवेदनीयं सज्जनाअपितामसस्यतथेतिनपूर्वविरोधः ॥ ६६९ ॥ आनंदरूपतापिद्वेषाभाव

**दोषाष्टकमिदंनित्यंनस्पृशेद्धिकथंचन॥ आत्मानंमनआदिभ्योमामन्यंसुखरूपकम् ॥ ६६७ ॥ मोक्षःस्वर्ग
स्तथाचान्यत्सुखजातमिहस्थितम्॥ मनइच्छतिनाहंतदिच्छाम्यानंदरूपभृत्॥ ६६८॥ अज्ञानंनरकंवापिदुः
खंचान्यत्सुसाधनम्॥ मनएवहितद्वेष्टिनाहंद्वेष्मिकथंचन ॥ ६६९॥ अनाप्तकामोभिन्नोयःसद्वेष्टिनपुनःप
रः॥ अहंसर्वस्वरूपःसन्कस्माद्वेष्मीहकिंचन ॥ ६७० ॥ भयमोहौचमनसोनमेस्यातांकथंचन ॥ अद्वितीय
स्यसर्वात्मबोधैकवपुरात्मनः॥ ६७१ ॥ योद्वितीयंविजानातिप्रतिकूलकरंतथा ॥ सएवहिजनोलोकेविमुह्य
तिबिभेतिच॥ ६७२॥**

हेतुरित्याह अनाप्तकामइति भिन्नोभेददर्शी परःअभेददर्शी ॥ ६७० ॥ भयमोहयोर्मनोधर्मत्वमात्मधर्मत्वासंभवहेतुप्रदर्शनेनस्फुटयति
भयेति मनसोधर्मावितिशेषः नमेधर्मौ तथाचाहंनतयोर्धर्मीत्यर्थादागतं तत्रचहेतुभूतेआत्मविशेषणेइतिनहेतुसाध्ययोर्वैय्यधिकरण्यं
भयाभावेऽद्वितीयत्वंहेतुःमोहाभावेचचिन्मात्रत्वं सर्वात्माचासौबोधः सर्वात्मबोधःएकंचतद्वपुःस्वरूपंतदेकवपुः सर्वात्मबोधएकवपुर्य
स्यसतथासचासावात्माचतस्येतिविग्रहः अत्रमहावाक्यार्थसूचनान्निरावरणत्वंबोधितंतच्चमोहप्रयोजकतमोविरोधिइति॥६७१॥किंच
विषादात्मकमोहस्यभयस्यचभिन्नत्वेनज्ञानेप्रतिकूलकारणत्वज्ञानंहेतुस्तच्चमयिनास्तीत्याह योद्वितीयमितिद्वाभ्यां यःकश्चित्द्वितीयं
जानातितथातमेवद्वितीयंप्रतिकूलकरंजानातीतियोजना सएवेत्यादिस्पष्टम् ॥ ६७२ ॥

नाहमिति अहंतुद्वितीयमेवनजानामि तस्यप्रतिकूलत्वादिज्ञानाभावोव्यापकभेदज्ञानाभावादेवसिद्धइत्याशयेनाह शत्रुमित्यादि परमुदासीनम् अकारणौउक्तकारणहीनौ॥६७३॥ क्षुत्पिपासयोःप्राणधर्मत्वादात्मन्यसंभवमाह क्षुधेति एतेक्षुधातृषेसंगतेसंबद्धेमेप्राणशून्यस्यमास्यातांनसंभवतइत्यर्थः ॥६७४॥ निद्रायाधर्मिप्रदर्शनपूर्वकमात्मनिव्यतिरेकमाह निद्राचेति निद्राहिकारणेलयरूपासाचमनसःक्वापियदास्वमंनपश्यतितदैवप्रसिद्धा इंद्रियाणांतुनित्यमेवस्वमदर्शनेऽदर्शनेच ममत्वजस्यमनसइंद्रियेभ्यश्चभिन्नस्यनसासंभवतीत्याह इंद्रियादीति ॥६७५॥ अष्टमंदोषंश्रुतिसिद्धंशरीरभेदवत्त्वान्निरस्यति विण्मूत्रेति॥६७६॥ नन्वद्वितीयामृताजाजरविशोकत्वैर्निषेधमुखेनैवात्मानंकिमभिदधासिसखिभ्योऽस्मभ्यंविधिमुखेनभ्रंगयाहिकान्यायेनप्रदर्शयेत्याशंकांवारयन्नविषयतामाह वचसामिति यदेतद्भव

नाहंद्वितीयंजानामिशत्रुंमित्रंतथापरम्॥ तस्यमेकेनवास्यातांभयमोहावकारणौ॥ ६७३ ॥क्षुधातृषाच तद्वन्मेप्राणशून्यस्यकर्हिचित्॥ मास्यातांयतएतेद्वेद्दृश्येतेप्राणसंगते॥ ६७४ ॥ निद्राचमनसःक्वापिवागादेर्नित्यमेवहि॥ इंद्रियादिविहीनस्यममकेनभवेद्विसा ॥ ६७५ ॥ विण्मूत्रवाधादेहस्यनाशरीरस्यकर्हिचित्॥ अकायोत्यव्रणश्चाहंममकेनभवेद्विसा॥ ६७६॥ वचसांव्यवहारेणभवतामेतदीरितम्॥ मयास्वात्मस्वरूपंतन्नेदृशंवस्तुतःक्वचित् ॥ ६७७॥ इंद्रियैरखिलैर्गम्यंनैतद्बाह्यैस्तथांतरैः॥ धीवृत्तेरप्यविद्यायाःसाक्षिभूतमवस्थितम्॥ ६७८॥

तांहितायवचसांव्यवहारेणस्वात्मस्वरूपमीरितंतद्वस्तुतईदृशंइदंप्रत्ययगोचरनिभंविषयरूपंवस्तुतोनभवतीत्यन्वयः निषेधवाक्यान्यपितात्पर्यवृत्त्यैवबोधयंतीतिभावः॥६७७॥अविषयतामेवस्फुटयति इंद्रियैरिति एतदात्मतत्त्वमखिलैर्बाह्यैरिंद्रियैश्चक्षुराद्यैर्गम्यंन तथाआंतरैर्मनोबुद्धिचित्ताहंकारैर्गम्यंनेति ननुवेदांतवाक्यजन्यबुद्धिवृत्तेर्विषयोभविष्यत्येवतथाजडगोचरायाअविद्यायाश्चेत्याशंक्याह धीवृत्तेरित्यादि ब्रह्माकारवृत्तेश्चिद्भास्यत्वमेवविषयत्वं तदुक्तंयोगभाष्ये नचपुरुषप्रत्ययेनबुद्धिसत्त्वात्मनापुरुषोदृश्यतेपुरुषएवतंप्रत्ययंस्वात्मावलंबनंपश्यतीतिविज्ञातारमरेकेनविजानीयादितिपरंतुबुद्धिवृत्तिस्तस्यविषयत्वस्यानुपयोगिन्यपिप्रतियोमित्वेनोपचाराद्भवन्धियतेएवमविद्यायामपिबोध्यं ॥ ६७८ ॥

विधिरूपेणपदेशानामप्यार्थिकेतरव्यावृत्तिबोधेनैवप्रसरलाभइत्याशयेनविधिरूपेणविशेषणद्वयमाह आनंदात्मेति दुःखाऽनात्मासज्जडा नेकविलक्षणमित्यर्थः तादृशस्वभावत्वेत्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणमद्वितीयत्वमुपक्रमोक्तंहेतुतयोपसंहरति देशेति रूरूपंवस्तु मंधो लेशः ॥ ६७९ ॥ अतइति अतोममैतादृशज्ञानजनकत्वेनगुरूपदेशस्यज्ञानंप्रतिपरिपुष्कलकारणतायानिर्धारणादुदाहृतमुपदिष्टंअव गच्छंतुजानंतुएनमानंदात्मान नचास्माकमपिभाविप्रतिबंधभयाद्विचारेप्रवृत्तिर्दुःशकाइतिवाच्यम् भाविप्रतिबंधस्यादृष्टरूपस्यदृष्टद्वारे णैवप्रतिरोधकत्वात्चादृष्टंदृष्टमंतराकरोतीतिन्यायात् तदभावस्तुवर्तमानप्रतिबंधाभावेनसुज्ञानः तदुक्तं नदेवादंडमादायरक्षंतिपशुपाल वत् यंहिरक्षितुमिच्छंतिबुध्यासंयोजयंतितमिति तस्मात्प्रतिबंधोवर्त्तमानोविषयासक्तिलक्षणः प्रज्ञामांद्यंकुतर्कश्चविपर्ययदुराग्रहइतिव र्त्तमानप्रतिबंधपरिहारेणविचारयतेतिभावः ॥ ६८० ॥ विचाराप्रवृत्तिरेवप्रतिबंधलक्षणंतांपरिहरतअन्यथापुनर्जन्मप्रसंगादित्याह अ

आनंदात्मस्वरूपंसत्प्रकाशैकस्वभावकम्॥ देशकालस्वरूपोत्थभेदगंधविवर्जितम्॥६७९॥अतोभवंतोमुन यःसनकाद्यैरुदाहृतम्॥ विचार्यस्वयमेवैनमवगच्छंतुमाचिरम् ॥ ६८० ॥ अतोत्रभवतांमद्वन्माभूज्जन्मां तरंक्वचित्॥ अहंहिममदृष्ट्यास्मिदेहादिपरिवर्जितः॥ अधुनाभवतांदृष्ट्यागर्भेतिष्ठामिसंकटे॥ ६८१ ॥याट्ट गेवपुरास्माभिर्गर्भेदुःखंविचारितम्॥ अधुनानुभवाम्येतत्तावद्वापिततोधिकम् ॥ ६८२ ॥ तथापिममस र्वात्मबोधपूर्णेंदुसेवया॥ दुःसहोगर्भचंडांशुःसंतापंनकरोतिहि ॥ ६८३ ॥ एवमादिवचस्तूक्त्वामुनीनांप्र त्ययायहि॥ वामदेवोविनिर्गम्यगर्भाल्लोकमिमंययौ॥ ६८४॥

तोत्रेति अत्रसंसारे ननुविचारेप्रवर्त्तामहेपरंतुतवतत्त्वविदोपिगर्भवासदुःखमालोच्यफलेसंशयःप्रवृत्तिंप्रतिबध्नातीत्याशंक्यस्वदृष्ट्यादुःखा भावमाह अहमिति आदिनाइंद्रियादीनांतद्धर्मदुःखादीनांचग्रहः ॥ ६८१ ॥ प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाशइत्यादिश्रुतेःप्रारब्धेनभासमा नत्वेपिबाधितत्वेनस्वप्नदुःखवन्नव्यामोहकत्वमित्याह यादृगेवेतिद्वाभ्यां अस्माभिःसनकादिशिष्यैर्मिलितैः ॥ ६८२ ॥ तथापीति स र्वात्मबोधएवपूर्णेंदुस्तस्यसेवयागर्भएवचंडांशुर्ग्रीष्ममध्यान्हार्कः ॥ ६८३ ॥ सएवमित्यादिसमभवदित्यंतंकाम्यंज्ञानस्याव्यभिचारिफल त्वाद्वामदेवेनतत्फलंलब्धमित्यर्थंव्याचष्टे एवमादीतित्रिभिः प्रत्ययोविश्वासःश्रद्धातिशयरूपः गर्भान्निष्क्रम्येतिसंबंधः इदंप्रत्यक्षागम सिद्धंभूप्रभृतिसत्यलोकांतंययौतत्रविचचार ॥ ६८४ ॥

सनकादीति जीवन्मुक्तः लोकद्वयाद्गतानिवृत्तास्पृहेच्छायस्यसतथा निर्वाणमंतम् ॥६८५॥ इहेति इहमानुषे अमुत्रस्वर्गेअतिनिर्मलः पुण्यानामप्युपभोगेनक्षपितत्वात् अत्रयद्यपिभाष्यकारैरिदंवाक्यंमूर्द्धस्वर्गशब्दयोःकदाचिदप्यधोभावशून्यपरमार्थवस्तुपरत्वमादायविदेहमोक्षपरतयाव्याख्यातंतथाप्येतैर्ब्रह्मविदोलोकेपिनिरतिशयोत्कर्षइतिसूचनेप्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनजीवन्मुक्तिपरतयादिव्याख्यातमित्यविरोधः ॥ ६८६ ॥ एवमैतेरेयपंचमंव्याख्यायषष्ठंव्याख्यातुंशिष्टाधिकारिणांविचारेप्रवर्त्तकंवामदेवेफलदर्शनेनाधिकारिणामुत्कंठातिशयंवैराग्यदार्ढ्यंचवर्णयति वामदेवस्येत्यादिसप्तदशभिः विस्मयाविष्टाआश्चर्यदर्शनेनद्रुतचित्ताअब्रुवन् परस्परमितिशेषः॥६८७॥

सनकादिसमःसोपिलोकद्वयगतस्पृहः ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणंकुर्वन्नुद्यमवर्जितः ॥ ६८५ ॥ इहामुत्रचसंप्राप्तान्भोगान्भुक्तातिनिर्मलः॥ आरब्धकर्मणोनाशेत्वमृतंब्रह्मसोभवत् ॥ ६८६॥ वामदेवस्यवचनंगर्भस्थस्यमहात्मनः ॥ श्रुत्वानेविस्मयाविष्टाअब्रुवन्नधिकारिणः ॥ ६८७॥ अहोअयंवामदेवोनिर्गतोस्मत्समूहतः॥ गोभ्यःपंकेनिमग्नेभ्योयथागौःपुण्यकर्मतः॥ ६८८॥ पाशैर्वापिनिबद्धेभ्यःपक्षिभ्यःक्वचिदंडजः॥ यथाप्रयातितान्हित्वावामदेवस्तथाहिनः॥ कामक्रोधादिभिर्बद्धान्हित्वासर्वान्गतोधुना॥६८९॥ यथाराष्ट्रादिभंगेपुस्वबंधून्परिहायहि॥ निःस्नेहोयातिमनुजस्तद्वद्देवगतोधुना ॥ ६९० ॥ यद्वत्पांथेषुगच्छत्सुनिधिंकश्चिदवाप्नुयात्॥ वामदेवस्तथास्मासुलब्धवान्स्वात्मबोधनम् ॥ ६९१ ॥

तेषांवाक्यान्युत्कंठासूचकानिनिबध्नाति अहोइत्यादिना तत्रदृष्टांतः पंकमग्नगोसमूहात्पुण्यविशेषेणैकोनिर्गच्छन्गौरित्याह गोभ्यइति ॥ ६८८॥ दृष्टांतांतराणिदर्शयति पाशैरित्यादिपंचभिः तथानोस्मान्हित्वावामदेवोगतइति ॥ ६८९ ॥ यथेति राष्ट्रादीनांभंगेषुउपद्रवेषुप्रसक्तेषु आदिपदेननगरादिग्रहः स्वबंधून्मोहेनराष्ट्रादीनत्यजतःपरिहायनिःस्नेहोगच्छतियथातथावामदेवोगतइति ॥ ६९० ॥ यद्वदिति पांथेषुगच्छत्सुकश्चिदन्यतमः निधिंभूमिगतंधनम् ॥ ६९१ ॥

गुरुशुश्रूषणइति गुरुशुश्रूषणेप्रवृत्तानांबहूनांमध्येकश्चिदेवविद्यांप्राप्नोतितथास्माकंमयंवामदेवः अतःसएवपुमान्पुरुषोवयंतुफलालाभा
त्क्लीबनिभाइतिभावः ॥ ६९२ ॥ मंत्रादीनामिति बहुषुजपादौप्रवृत्तेषु एकस्यान्यतमस्यमहात्मनोवामदेवस्य ॥ ६९३ ॥ मृगाणामि
ति मृगयुव्रातेनव्याधसमूहेनवृतानांसर्वतोनिरुद्धानांमध्यात्कश्चिदेवयातिक्षेमेणेतिशेषः ॥ ६९४ ॥ अहोइति अत्रसर्वसामग्रीसंप
न्नेपिलोकेस्थितानामितिशेषः ॥ ६९५ ॥ तस्यचगर्भसंकटेस्थितस्याप्यस्मद्बोधनप्रवृत्तौकरुणैवप्रयोजिकानस्नेहइत्याहुः अस्मानिति
स्नेहेनचेदुपदेशेप्रवृत्तिःस्यात्तर्हिबहिर्गत्वाबंधूनप्युपदिशेदितितत्कालेअस्मदुपदेशेप्रयोजनंतुविचारितगर्भदुःखसंवादोज्ञानबलेनदुःख
स्यसुसहताबोधनंचेतिकरुणयैवतस्यप्रवृत्तिरितिभावः ॥ ६९६ ॥ स्नेहाभावंस्फुटयति बंधूनिति यतोसौवामदेवोजातमात्रएवक्कापिबंध्व

गुरुशुश्रूषणेयद्वद्बहूनांकश्चिदेवहि ॥ प्राप्नोतिमहतींविद्यांतथास्माकमयंपुमान् ॥ ६९२ ॥ मंत्रादीनांयथा
सिद्धिर्बहुष्वेकस्यजायते ॥ अस्मद्विचारजासिद्धिस्तथाजातामहात्मनः ॥ ६९३ ॥ मृगाणांमृगयुव्रातवृता
नांकश्चिदेवहि ॥ यातितद्वद्वामदेवोगतोस्माकंचदुःखिनां ॥ ६९४ ॥ अहोअस्यमहत्पुण्यंवामदेवस्यधीम
तः ॥ गर्भेस्थितस्ययज्ज्ञानंजातंनास्माकमत्रहि ॥ ६९५ ॥ अस्मान्गर्भस्थितोवाक्यमुक्तवान्नबहिर्गतः ॥ ते
नमन्यामहेनास्यस्नेहःकिंतुकृपैवहि ॥ ६९६ ॥ बंधून्सर्वाननुपेक्ष्यासौपितरंमातरंतथा ॥ जातमात्रोगतःक्कापि
जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ६९७ ॥ अहोवयंव्यतिक्रांतकालाःकिंचिदबोधनाः ॥ हितंस्वेभ्योयतोनात्मविज्ञान
मिहसाधितम् ॥ ६९८ ॥

लक्षितदेशेगतः तेननास्यस्नेहइत्यनुषंगः किंकृत्वा बंधूनित्यादि बध्नंतिस्नेहेनेतिबंधवः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनपित्रोःपृथङ्निर्देशः अल
क्षितगमनेदृष्टांतोजडेत्यादि द्वंद्वःकर्मधारयोवा ॥ ६९७ ॥ अत्रतत्त्वज्ञानाऽऽपदीर्ष्यादेर्निर्वेदःस्वावमाननमित्युक्तलक्षणोनिर्वेदउत्कंठापरि
पोषितःप्रतिपिपादयिषितस्तद्धेतुरीर्ष्यापूर्वंदर्शितातत्स्वरूपंस्वावमानंदर्शयति अहोइत्यादिना अहोवयंकिंचित्स्मक्लीबवदवमानपात्रंस्म
यतोव्यतिक्रांतकालाःव्यर्थंगतसमयाः एतत्कुतइत्यतआहुरबोधनाइति नंद्यादित्वाल्ल्युः अज्ञाइत्यर्थः ननुस्वर्गादिसाधनविदांकथमज्ञ
त्वंमुख्यस्वहिताज्ञानादित्याहुः हितमित्यादि यतःस्वेभ्योहितमात्मज्ञानरूपंनसाधितमित्यन्वयः स्वेभ्यइतिपदमात्मवाचकंहितपदयोगेन
षष्ठ्यर्थेचतुर्थ्यंतं ॥ ६९८ ॥

ननुतत्त्वज्ञानंहिततममितिवक्तव्यमितिचेत्स्यादेवंयदिविवेकिदृष्ट्याहितपदप्रयोगार्हंस्वर्गादिकंस्यात्तस्यतुदुःखत्वैवदुःखमेवसर्वंविवेकिन इतिभगवत्पतंजल्युक्तेरित्याशयेनाहुः दुःखानीति अत्रसंसारेस्वर्गलोकेपिअण्वपिस्वल्पमपिसुखंनलब्धमिति ॥ ६९९ ॥ स्वर्गस्यस न्निपातज्वरसाम्यंदोषत्रयवत्तयाआहुः तत्रेति सातिशयत्वपारतंत्र्यपतनानिईर्ष्याभयशोकहेतुतयात्रयोदोषाः ॥ ७०० ॥ स्वात्माव माननरूपोनिर्वेदोलोकेद्विधादृष्टः मयाहितंकिनाचरितमित्येकः असाधुव्यर्थानिष्टजनकान्यतरत्किमाचरितमित्याकारोऽपरस्तत्राद्य उक्तोद्वितीयमाह भूमेरित्यादित्रिभिः भूमेःभूमिलोकंविहायस्वर्गंसंचरामोगच्छामस्ततःस्वर्गाद्भूमिंततःपुनस्तंस्वर्गंकचिद्दुष्कृतोदयेनरक मित्युपर्यधःसंचरामः पारावतसमाःकपोतसमाः अत्रकपोतोभ्रमणांशेदृष्टांतः कपोतभ्रमणस्यद्रष्टृहर्षजनकत्वेप्यस्मद्भ्रमणस्यमहात्म

दुःखानिविविधान्यत्रभुक्तानिशतशोपिहि ॥ अस्माभिःस्वर्गलोकेपिसुखंनैवाऽणमण्वपि ॥ ६९९ ॥ तत्रैश्व र्यंसातिशयंदेवानांवशवर्तिता ॥ पतनंचतथास्वर्गेत्व्यचिकित्स्यात्रिदोषता ॥ ७०० ॥ भूमेःस्वर्गंततोभूमिंपुन स्तंनरकंक्कचित् ॥ उपर्यधःसंचरामःपारावतसमावयम् ॥ ७०१ ॥ यथापारावतींदृष्ट्वानभःस्थःसभुवंपतेत् ॥ भूमिष्ठश्चनभःक्कापिदिशोपिचदिगंतरम् ॥ ७०२ ॥ एवंविषयतृष्णार्तावयमुच्चावचानिच ॥ शरीराणिहिसं प्रापादुःखशोककराणिहि ॥ ७०३ ॥ एवंविचार्यतेसर्वेमीमांसामात्मबोधिनीं ॥ चक्रुरुत्पन्नवैराग्याजातश्र द्धागुरूत्तरे ॥ ७०४ ॥

नांशोकहेतुत्वेनव्यतिरेकस्यापिविवक्षितत्वादिति ॥ ७०१ ॥ दृष्टांतंस्पष्टयति यथेति नभस्थःआकाशगतःसःपारावतःपतेत्गच्छेत् ॥ ७०२ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति अत्रपारावतीसमाःविषयाः देवादिस्थावरांतशरीराणिपतनकर्मदेशसमानि साम्योपपादकोध र्मोदुःखेत्यादिनोक्तः कपोतंप्रत्यपिभूम्यादेस्तथात्वात् ॥ ७०३ ॥ एवमात्मविचारश्रद्धातिशयप्रयोजकंवैराग्यमुपवर्ण्यविचारारंभप्रति पादकंकोयमित्यादिउपास्महइत्यंतंव्याचष्टे एवमितिद्वाभ्यां विचार्यवैराग्योपयोगिनंविचारंकृत्वाउत्पन्नवैराग्याःगुरूत्तरेगुरुभिःसनका द्यैर्दत्तउत्तरेउपदेशेजातश्रद्धाश्वसंतःआत्मबोधिनीमीमांसांविचारंचक्रुरिति ॥ ७०४ ॥

श्रद्धाप्रयुक्तगुरुवाक्यस्मरणानुकूलचिंतामभिनयति कोयमिति एवंचितायांकृतायांतेषांवाक्यस्मृतिर्जातेतिध्वन्यते ॥ ७०५ ॥ उपदेशे स्मृतेचतत्प्रदर्शितौद्वौभावौस्मृतौ उपलभ्यतोपलंभकरणताभ्यांप्रसिद्धोजडोभावःकार्यकरणात्मैकः उपलब्धाचद्वितीयोयस्यमूर्द्धद्वारेणप्रवेशउक्तः तयोःकआत्मेत्यर्थंकंकतरइत्यादिषडक्षरंवाक्यंव्याचष्टे देहइति इंद्रियाणामांतरबाह्यकरणानांग्रामेणसमूहेनसहितोयंदेहःसंघातएकःप्रतीयतेकिमयमात्माकिंवाशास्त्रतोयःसम्यक्प्रतीयतेउपलब्धासच्चिदानंदाद्वयरूपोऽपरोभावःसआत्मेत्यर्थः ॥ ७०६ ॥ तत्र प्रथमकोटिघटकदेहस्यानात्मतांस्फुटयति देहस्येत्याद्यष्टभिः देहोनात्माजन्मादिमत्त्वात्घटवदितिपादत्रयार्थः विपक्षेकृतनाशाकृताभ्या

कोयमात्माद्विजश्रेष्ठायंवयंज्ञातुमुद्यताः॥ गुरुभिश्चोपदिष्टाःस्मोवामदेवेनचाधुना ॥ ७०५ ॥ देहोयंसेंद्रियग्रामएकस्तावत्प्रतीयते॥ शास्त्रतश्चापरःकश्चित्कोनयोरात्मशब्दभाक् ॥ ७०६ ॥ देहस्यनात्मतायुक्ताजनिमृत्यादियोगतः॥ घटवत्स्वात्मनस्तत्त्वेकःकुर्यादुद्यमंनरः ॥ ७०७॥ जातस्यहिध्रुवोनाशोनष्टस्यास्तिनर्किंचन॥ पुण्यंवापातकंवापिव्यर्थंवेदोदितंततः ॥७०८॥ अपिदेहस्यनैक्यंहिदृश्यतेबालवृद्धयोः ॥ ततोलोकेपिकर्मस्याद्व्यर्थंयत्क्रियतेधुना ॥ ७०९ ॥ नह्यन्यःकुरुतेकर्मफलमन्यश्चविंदति ॥ विनास्वाम्यादिसंबंधंनचासौबालवृद्धयोः॥ ७१० ॥

गमप्रसंगलक्षणंतर्कमाह स्वात्मनइति स्वात्मनस्तत्त्वेदेहरूपत्वेउद्यमंवेदार्थानुष्ठानगोचरंकोनरःकुर्यात् आमुष्मिकफलभोक्तुरभावादिति भावः ॥ ७०७ ॥ चतुर्थपादार्थंस्फुटयति जातस्येतित्रिभिः स्पष्टम् ॥ ७०८ ॥ नकेवलंशास्त्रोक्तकर्मणामेववैयर्थ्यरूपोदोषःकिंतुलौकिककर्मणामपि तत्रापिबालादिकृताध्ययनादिफलस्ययुववृद्धाभ्यांभोगायोग्यत्वादवस्थाभेदेनशरीरात्मनोभिन्नत्वादित्याह अपिदेहस्येति स्पष्टम् ॥ ७०९ ॥ व्यर्थत्वंस्पष्टयति नहीति अन्यकृतफलमप्यन्योभुंक्तेयथासेवककृतयुद्धफलंराजा यथावापितृकृतवैश्वानरेष्टिफलंपुत्रः पुत्रकृतगयाश्राद्धफलंचपिता परंतुतत्रस्वामित्वपुत्रत्वपितृत्वाद्यन्यतरःसंबंधःप्रयोजकइहतुसोपिनास्तीत्याह विनेति ॥७१० ॥

किंच देहस्यात्मत्वेबालवृद्धात्मैक्यानुसंधानंनस्यात्भिन्नयोस्तथाननुभवादित्याह अपिदेहात्मतायामितिद्वाभ्यां अयमुत्तरार्द्धोक्तः ॥७११॥ भेदइति स्नेहस्यापितथानुभवानुपपादकत्वसूचनायपितृपुत्रदृष्टांतः एतेनबालदृष्टंवृद्धोनस्मरेत् अन्यदृष्टस्यान्येनस्मरणायोगा दतिप्रसंगोपिसूचितः ॥ ७१२ ॥ देहस्यानात्मतायामनुमानांतरमाह अपिदेहोजडइति देहोनात्माजडत्वात् घटवत् विपक्षेदोषमाह सा म्येपीति जडत्वेनघटसाम्येपियदिदेहस्यचैतन्यमिष्यतेतर्हिघटस्यापितत्स्यादित्यर्थः ॥ ७१३॥ नन्विंद्रियाधारतादेहस्यघटाद्विशेषस्ततो देहएवचेतनोनघटइतिचेन्न घटस्यापिविषयत्वेनेंद्रियाधाररूपाद्याधारत्वेनेंद्रियाधारत्वात् परंपरयाधारोप्याधारएव अन्यथापर्यंकेश यानःप्रासादेशेतेइतिनव्यवह्रियेतेत्याशयेनपरमतानुवादपूर्वकंनिराचष्टे इंद्रियेति आसनानांचैलाजिनकुशानांसमाधारःस्थंडिलरू पःआसनादिःआसनेष्वादिःप्रथमगण्यःकिंनकिंतुआसनमेव समेशुचौशर्करावह्निवालुकाविवर्जितेइत्यादिश्रुतौदेशस्यापितथात्वबोध

अपिदेहात्मतायांस्यान्नायंबोधःकथंचन॥ योहंबालःपुरावृद्धःसएवास्म्यधुनास्थितः॥ ७११ ॥ भेदःप्रत्यक्ष तोयस्माद्दृश्यतेबालवृद्धयोः॥ भिन्नयोरेकताज्ञानंनयथापितृपुत्रयोः॥ ७१२ ॥ अपिदेहोजडोनस्याच्चेतनो घटवत्सदा ॥ साम्येपियदिचैतन्यंदेहस्यनघटस्यकिम् ॥ ७१३ ॥ इंद्रियाधारतानास्तिघटस्येतिमतंयदि ॥ आसनानांसमाधारआसनादिस्तथानकिम्॥ ७१४॥ अपींद्रियाणांचैतन्यंप्रत्येकंनहिदृश्यते॥ अंधादीनां यतोज्ञानंशब्दादौविद्यतेस्फुटम् ॥ ७१५॥ रूपाज्ञानंचनास्त्यत्रशब्दादेरूपबोधनात्॥ एवमोष्ठादिचलना च्छब्दज्ञानंचजायते॥ ७१६॥

नात् तथेंद्रियाणांविषयतयाधारभूतरूपाद्याधारोघटोपिकथंनेंद्रियाधारस्तथाचतस्यापिचैतन्यापत्तिरितिभावः ॥ ७१४ ॥ किंचेंद्रि याधारतयादेहस्यचैतन्यंप्रत्याशातदाभवेद्यदिइंद्रियाणांचैतन्यंविकल्पंसहेततदेवतुनास्ति तथाहि किमेकैकमिंद्रियंचक्षुराद्यन्यतरच्चे तनंकिंवातेषांसमुदायः तत्रनाद्यइत्याह अपींद्रियाणामिति यदिचक्षुरेवप्रत्येकपदेनगृह्यतेतदांधस्यकिमपिज्ञानंनस्यात्नचतथादृश्यते एवंबधिरादावपिबोध्यमितिव्यभिचारमाह अंधादीनामिति ॥ ७१५॥ नचरूपज्ञानमंधस्यनास्तीतिवाच्यम् शब्दस्यरूपस्यैवरूपत्वात् अन्यथाप्रपंचबहिर्भावापातइत्यर्थस्यनामरूपक्रियाःकिंस्युरित्यादिनाप्रपंचितत्वादित्याह रूपाज्ञानमिति एवंश्रोत्रादिकंविनापिज्ञानं दृश्यतइतिसोदाहरणमाह एवमिति आदिपदेनपृष्ठसंयुक्तकरस्याक्षरलेखकस्यग्रहः ॥ ७१६ ॥

किंचचक्षुरादेरन्यतरस्यचेतनत्वेतस्यैवप्रधानत्वंवाच्यंस्यात्तत्तुनवक्तुंशक्यंविनिगमनाविरहादित्याह अपींद्रियाणामिति ॥७१७॥ समुदायइंद्रियाणामात्मेतिपक्षमनूद्यनिरस्यति सर्वेषामिति यथासहस्रतंतुकपटादेकतंत्वपायेसहस्रतंतुकपटोनश्यतीतिनैयायिकामन्यंतेतथैकेंद्रियापायेतत्समुदायरूपआत्मानष्टइतिदेहस्यनिरात्मकत्वापत्तिरित्यर्थः देहशब्दःक्लीबोपि देहःक्लीबपुंसोरित्यमरोक्तेः ॥ ७१८ ॥ ननुयथाग्रामेप्रधानपुरुषायेसंतितेषुमृतेषुप्रधानपुरुषतावशिष्टेषुतिष्ठतितद्वदत्राप्येकेंद्रियनाशेऽवशिष्टेष्विंद्रियेष्वात्मतास्यादित्याशंक्यदृष्टांतेपूर्ववद्व्यवहारोदृश्यतेइहतुपूर्ववद्विषयदर्शनरूपव्यवहाराभावान्नैवमित्याह नचेति यद्वद्ग्रामेमृतेभ्योऽवशिष्टामहाजनाःप्रधानपुरुषाव्यवह्रियंतेतद्वदवशिष्टानींद्रियाण्यात्मानइतिनचवाच्यं तथासतिपूर्ववद्विषयावाप्तिःस्यादसौतुनदृश्यतेइत्यन्वयः ॥ ७१९ ॥ दृष्टांतेतुपू

अपींद्रियाणामात्मत्वेप्रत्येकंनात्मताभवेत् ॥ प्रधानगुणभावोयंसमानांनोपपद्यते ॥ ७१७ ॥ सर्वेषामात्मताचेत्स्यादेकस्मिन्विगतेसति ॥ निरात्मकमिदंदेहंभवेन्नैवंचदृश्यते ॥ ७१८ ॥ नचावशिष्टान्यात्मानोग्रामेयद्वन्महाजनाः ॥ पूर्ववद्विषयावाप्तिर्भवेन्नासौहिदृश्यते ॥ ७१९ ॥नत्वेकस्मिन्मृतेग्रामेविषयावाप्तिसंक्षयः ॥ प्रत्युतक्वचिदाधिक्यंविषयेष्विहदृश्यते ॥ ७२० ॥ हानिश्चेत्कुत्रचिद्दृष्टानैवासौनियतायतः ॥ एवमंधेपिकस्मान्नरूपसाक्षात्क्रियाक्वचित् ॥ ७२१ ॥ इंद्रियेभ्यःपरश्चेत्स्यादात्मास्वेंद्रियसाधनः ॥ करणानामभावाद्धियुक्तंतस्मिन्नदर्शनम् ॥ ७२२ ॥

र्वत्रव्यवहारोदृश्यतइत्याह नहीति विषयोविवादविषयस्तस्यावाप्तिर्निर्णयायोपस्थितिस्तस्याहानिर्नहिदृश्यतेप्रत्युतविपरीतंक्वचित्प्रधानपुरुषाणांशिष्टताधिक्येआधिक्यंग्रामांतरविषयेष्वपिनिर्णयरूपमिहदृष्टांतेदृश्यते ॥ ७२० ॥ ननुदृष्टांतेकुत्रचिद्धानिरपिदृश्यतइतिचेत्तर्ह्यत्रापितत्साम्याभ्युपगमेकेषांचिदंधानांदर्शनापत्तिरित्याह एवमिति कुत्रचिद्धानिर्दृष्टाचेत्तथाप्यसौव्यवहारहानिर्नियतायतोनदृष्टांतएवतवनेष्टव्यवस्थासाधिकाक्वचिदंधेरूपज्ञानापत्तेरित्यर्थः ॥ ७२१ ॥इंद्रियेभ्यःपृथगात्मस्वीकारेतुव्यवस्थोपपद्यतेइत्याह इंद्रियेभ्यइति स्वानिस्वकीयानिइंद्रियाणिसाधनानि विषयदर्शनोपकरणानियस्यात्मनःसतथातस्मिन्आत्मनिअदर्शनंविषयाणामितिशेषः ७२२

उपकरणनाशेउपकरणवतस्तदुपकरणभिन्नत्वेनतदुपकरणनाशेनाविनष्टस्यतदुपकरणसाध्यक्रियाभावोदृष्टइत्युदाहरति नहीति प्रदीपेविलोकनोपकरणेनष्टेचक्षुष्मानपरःपुमान्मण्यादिकंनविलोकयतिनसम्यक्पश्यतिनचपुंसोपिनाशःप्रदीपभिन्नत्वादित्याह विनाशेन विवर्जितइति॥ ७२३॥ नन्वस्तुतर्हिप्रदीपसाम्यमिंद्रियाणांतदुपकार्योदेहएवचात्मेत्याशंक्यतवमतेप्रदीपविनाशेप्रदीपांतरवच्चक्षुर्नाशेचक्षुरंतरंसंपाद्येत नचादृष्टरूपकारणवैकल्यात्तथानशक्यतेइतिवाच्यं भवन्मतेऽदृष्टकारणजन्मांतराभावादित्युत्तरश्लोकेनवक्तुमास्तिकमते प्रदीपवदुपादानंनसंभवतिअदृष्टपारतंत्र्याभ्युपगमादित्याह नचेति परंविद्यमानेभ्योभिन्नंपूर्वपरदेहत्यागोपादानयोर्मध्येमूर्छाभ्युपगमादपिनेयमापत्तिरास्तिकमतेइतिसूचयति शरीरेति ॥ ७२४॥ येषामिति येषांचार्वाकाणांमतेइतिशेषः ॥७२५॥ नकेवलमयंदेहात्मवादे

नहिप्रदीपेनष्टेस्मिंश्चक्षुष्मानपरःपुमान्॥ विलोकयतिमण्यादिविनाशेनविवर्जितः॥ ७२३॥ नचप्रदीपवच्छक्यमिंद्रियंहिपरंनृभिः॥ आदातुंकर्मवशगैःशरीरांतरचारिभिः॥ ७२४॥ येषांतुनभवेदात्माशरीरादपरोनृणाम्॥ इंद्रियांतरमादातुंशक्यंतर्हिप्रदीपवत्॥ ७२५॥ ग्रामेयद्वन्मृतेतस्मिन्समर्थेहिमहाजनाः॥ समर्थमपरंतस्यकार्यआददतेक्षणात्॥ ७२६॥ यथाप्रजाश्चराजानंपूर्वस्मिन्हिमृतेसति॥ स्वीकुर्युरपरंतद्वदिंद्रियाणींद्रियांतरम्॥ ७२७॥ ऐकमत्यंनचेत्तेषांक्रियाकाचिन्नसिद्ध्यति॥ ग्रामादौनभवेत्कार्यमैकमत्यंविनाक्वचित्॥७२८॥इंद्रियाणांनचैतन्यंतेनसंभाव्यतेक्वचित्॥ किंतुव्यापारमात्रंहिरूपादीन्प्रतिदृश्यते॥७२९॥

एवप्रसंगःकिंतुइंद्रियात्मवादेपिजन्माभावेनादृष्टकारणनैरपेक्ष्याद्विनष्टशिष्टेंद्रियैस्तादृशस्यसंपादनापत्तेरितिसदृष्टांतमाह ग्रामइतिद्वाभ्यां॥ ७२६॥ यथेति स्पष्टं॥७२७॥ नन्विंद्रियाणिकुर्युरेवेवंयद्यैकमत्यंस्यादितिचेत्तर्हिभिन्नात्मनामिंद्रियाणामैकमत्याभावेदर्शनादिक्रियापिनस्यादितिसदृष्टांतमाह ऐकमत्यमिति ऐकमत्यंसमाननिश्चयः॥ ७२८॥ फलितमाह इंद्रियाणामिति तेनेष्टानुपपत्त्यनिष्टप्रसंगरूपतर्केणसंभाव्यतेबुद्धावारोहयितुंशक्यतेकिंतुरूपादीन्प्रतींद्रियाणांव्यापारएवदृश्यतेप्रकाशकत्वंतुकस्यचिदन्यस्यैवतेनैतानिकरणान्येवनत्वात्मानइति॥ ७२९॥

तथाचचेतनाधारत्वेनदेहस्यघटाद्विशेषउक्तोनिरस्तइत्याह चेतनेति तेनशरीराधिकरणकानामिंद्रियाणांचेतनत्वाभावोपपादनेन ७३० ननुयथागुडदधिसंयोगेपीनसस्यनाशशक्तिरभिव्यज्यतेयथाचतांबूलेखदिरादियुतेरागशक्तिरेवंभूतसमुदायेशरीरेज्ञानशक्तिःसैवचघंटाद्विशेषइत्याशंक्यघटेपितथाभावान्नैवंवक्तुंशक्यमित्याह नजायतइति एतत्भूतपंचकं नजायतेचैतन्यमितिशेषः ॥ ७३१ ॥ घटेवाय्वभावमाशंक्यनिराचष्टे नचेति घटेवायोरभावोस्तीतिनवाच्यं यतःसर्वत्रनभसिवायवःस्तिमिताःसंतितच्चनभोघटेप्यस्तीत्यन्वयः स्तिमिताआर्द्रचूर्णवत्परस्परमिलितावयवाः अतएवशब्दनित्यत्ववादिनोमीमांसकाआहुः वक्तृमुखोद्गताहिवायवीयाःसंयोगविभागाःप्रसरंतःस्तिमितवाय्वपसारणेनशब्दंव्यंजयंतितदभावात्सतोपिशब्दस्याग्रहणमिति नभस्थानितिनामापिवायोराकाशेननित्ययोगमाख्याति अनुभूयतेचव्यजनचालनेनघनीभावापचयइति ॥ ७३२॥ प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिनंप्रतिप्रत्यक्षविरोधमप्युदाहरति अपिसंयोगतइति

चेतनाधारतातेनदेहस्यास्तिनकाचन॥ ततोघटस्यदेहस्यवैषम्यंकेनतेभवेत्॥७३०॥ नजायतेत्रचैतन्यंभूतपंचकमेलनात्॥ घटेपिमिलितंह्येतत्कस्मात्तत्रनजायते॥७३१॥ नचवायोरभावोस्तिस्तिमितावायवोयतः॥ संतिसर्वत्रनभसितन्नभोस्तिघटेपिहि॥७३२॥ अपिसंयोगतोवायोर्दृश्यतेनचचेतना॥ घटेमृतेतंथादेहेतस्माद्यत्किंचिदीरितं ॥७३३॥ चेतनानांसमाधाराद्गौणीतस्यात्मतामता ॥इंद्रियाणांनचैतन्यंनातस्तेष्वपिसाभवेत्॥७३४॥ हृदयेयद्यपिज्ञानंदृश्यतेसर्वदेहिनाम्॥ तथापिदेहवत्तस्यनात्मतामांसरूपतः॥७३५॥

घटेतथामृतेदेहेवायोःसंयोगतोपिव्यजनादिनाविहिताच्चेतनाज्ञानंनदृश्यतेतस्मादेतद्भूतमिलनेनचैतन्यलाभपरमीरितंत्वद्वचनंयत्किंचित्तुच्छमित्यर्थः तस्माच्छरीरस्यनमुख्यात्मतेतिसिद्धम ॥ ७३३ ॥ इंद्रियाणांचैतन्याभावप्रतिपादनफलंचशरीरस्यतदाधारतयागौणात्मतानिरासः इंद्रियाणांचमुख्यात्मतानिरासइत्याह चेतनानामिति समाधारात्धारणात्तस्यदेहस्यगौणीआत्मतामताचेसापिदुर्लभायतइंद्रियाणांनचैतन्यंमतंतेषुइंद्रियेष्वपिसात्मतानभवेदिति ॥ ७३४ ॥ चार्वाकाश्चतुर्विधाःदेहेंद्रियमनःप्राणात्मवादभेदात्तत्राद्यौनिरस्तौतृतीयमतेचमनःपदेनमनोनिवासोहृदयदेशोविवक्षितःप्रत्यक्षमात्रप्रमाणकत्वादितितंनिरस्यति हृदयइति हृदयदेशोऽनात्मामांसरूपत्वात्मृतशरीरवदितिप्रयोगः ॥ ७३५ ॥

प्राणात्मवादिनंप्रत्याह प्राणोपीति नन्वदर्शनेनमृत्युप्रयोजकत्वमात्मलक्षणमितिचेन्न अदर्शनंहिप्रत्यक्षमात्रप्रमाणकेनप्रत्यक्षाविषयत्व मेववाच्यं तथाचस्थावरप्राणेव्याप्तिरित्याह प्राणस्येति प्राणस्यादर्शनान्नृणांमृत्युर्नियतोभवेदितिप्राणात्मत्वोपपादनायनवाच्यं यतःस्था वराणांतस्यप्राणस्यादर्शनेपिकचिन्मृत्युर्नदृष्टइति ॥ ७३६ ॥ जंगमप्राणेपिएतल्लक्षणस्यनानुगमइत्याह जंगमेष्वपीति तेजंगमाः तत्रमू र्च्छादौ ततःउक्तलक्षणस्याप्यनुपपत्तेः॥७३७॥अथनिर्गमेणमृत्युप्रयोजकत्वमित्यस्तुलक्षणमितिचेन्न तथापिजठराग्नौव्यभिचारादित्या ह निर्गमादिति वन्हेरपिनिर्गमइत्यन्वयः नचेष्टापत्तिः प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरित्याह भवतामित्यादिना तस्यवन्हेः ॥७३८ ॥ नचप्राणनिर्ग मःप्रत्यक्षत्वेनविशेषयितुंशक्यः अनुमेयतयावन्हिनिर्गमेनसमत्वादित्याह निर्गमोहीति यथाप्राणस्यनिर्गमोऽस्पर्शान्नासिकाद्यप्रधृतह

प्राणोपिनभवेदात्मावायुत्वाद्बाह्यवायुवत् ॥ प्राणस्यादर्शनान्नैवमृत्युःस्यान्नियतोनृणाम् ॥ ७३६॥ स्था वराणांभवेन्मृत्युर्नतस्यादर्शनेक्वचित्॥जंगमेष्वपिमूर्छादौप्राणःक्वापिनलभ्यते॥ घ्रियंतेनैवतेतत्रप्राणोना त्माभवेत्ततः ॥ ७३७॥ निर्गमाद्यस्यमृत्युःस्यात्सआत्मेतिवृथावचः॥ अपिनिर्गमतोवन्हेर्मृत्युर्दृष्टोहिदेहिना म्॥ भवतांनात्मतातस्यप्राणआत्मेतिवादिनाम् ॥ ७३८॥ निर्गमोहियथास्पर्शात्प्राणस्येहानुमीयते॥ त थाग्नेरपिसंस्पर्शाच्छीतलादनुमीयते ॥ ७३९॥ अग्निप्राणौनचस्यातामात्मानेकात्मताभवेत्॥ तथात्वेसा चनोयुक्ताप्रत्यभिज्ञाद्यभावतः॥७४०॥ अपिमृत्युःसदादृष्टोनिर्गमेरुधिरस्यहि॥ तवतस्यात्मतानेष्टाप्राणव न्न्यात्मवादिनः॥ ७४१ ॥

स्तादिनास्पर्शाभावज्ञानादनुमीयतेतथाग्नेरपिनिर्गमःशीतलात्स्पर्शादनुमीयतेइति प्रयोगस्त्वेवं एतच्छरीरात्प्राणोनिष्क्रांतः योग्यत्वेस त्यनुपलभ्यमानस्पर्शकत्वात् व्यतिरेकेजीवत्प्राणवत् इदंशरीरं निष्क्रांताग्निकं शीतलस्पर्शकत्वात्व्यतिरेकेजीवच्छरीरवत्॥७३९॥ अ ग्निप्राणसमुदायोऽस्त्वात्मेत्याशंक्यनिराचष्टे अग्निप्राणाविति अग्निप्राणौद्वौसमुदायभावेनैकआत्मानचस्यात् समुदायदुर्निरूपतायाः प्र पंचितत्वात् किंतुतथात्वेतथाभावांगीकारेऽनेकात्मताआत्मनोद्वित्वंस्यात् नचेष्टापत्तिरित्याह साचेत्यादिना साऽनेकात्मतानयोग्या प्रत्य भिज्ञाद्यभावापातात् नान्यदृष्टंस्मरत्यन्यइतिन्यायात् आदिपदेनयएवाहमद्राक्षंसएवस्पृशामीत्याद्यनुसंधानंगृह्यते॥ ७४०॥ किंच निर्ग मेनमृत्युप्रयोजकत्वंलक्षणंरुधिरेऽतिव्याप्तमित्याह अपिमृत्युरितिद्वाभ्यां तवप्राणवन्होरात्मत्ववादिनस्तस्यरुधिरस्यात्मतानेष्टेति॥७४१॥

रुधिरस्येति एवंसतिउक्तलक्षणांगीकारेसतितवमतेरुधिरस्यात्मत्वंसमापतेत्प्रसज्येत नचतस्यात्मत्वेनसंग्रहःकर्तुंशक्यस्तद्विनापिक्वचि ज्जीवनदर्शनादित्याह प्राणिनइति दोषेणरुधिरशोषहेतुनादुष्टाविकृतिंनीताअरुधिराअपिजीवंतिक्वचिद्देशेकालेवा यथामूर्छिताद्याः यथावाहिरण्यकशिपुस्तपस्यन्नस्थिशेषः ॥७४२ ॥ किंच प्राणाग्निरुधिराणांत्रयाणामनात्मत्वंजडत्वेनप्रसाध्यं नचजडत्वंस्वरूपासिद्धं शरीराद्बहिःस्थितानांप्राणादीनांजाड्यस्यस्पष्टत्वादित्याह प्राणेति ॥ ७४३ ॥ अथांतःकरणमात्मानात्मत्वाभ्यांविचारयति मनइति च त्वारोऽन्तःकरणभेदानात्माऽऽत्मबहुत्वापातात् बहुत्वांगीकारेचपूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्त्यापत्तिरिति ॥७४४ ॥ ननुमनआद्यन्यतमस्या त्मत्वमस्त्वित्याशंकांनिराकुर्वन्नूयेनवापश्यतीत्यादिवाक्यस्यभाष्योक्तार्थंहेतुतयाह एकैकशइति एतेषांमनआदीनामेकैकस्यान्यतमस्या

रुधिरस्यतवात्मत्वमेवंसतिसमापतेत्॥ प्राणिनोदोषदुष्टाहिजीवंत्यरुधिराःक्वचित्॥ ७४२॥ प्राणाग्निरुधिराणांस्याज्जडानांनात्मताक्वचित्॥ दृश्यतेत्रत्रयाणांहिबहिर्जाड्यंस्फुटंनृभिः॥ ७४३ ॥ मनोबुद्धिस्तथाचित्तमहंकारश्चनक्वचित्॥ आत्माबहुत्वतस्तत्रप्रत्यभिज्ञाद्यभावतः ॥७४४॥एकैकशोपिनैतेषामात्मताकरणत्वतः॥ नहींद्रियाणामात्मत्वंप्रदीपादेरथापिवा ॥ ७४५॥ कर्तृत्वेपिचनास्त्येतिनियतिःकेनचित्क्वचित्॥ वक्तुंशक्यायतःसाम्यंचतुर्णामिहविद्यते॥ ७४६॥

पिशब्दात्समुदायस्यात्मतान कुतः करणत्वतः अंतःकरणंहिचतुर्धापिचक्षुरादिद्वारानिर्गतवृत्तिभिरावरणाभिभावकत्वेनोपरागसंपादनेन वाचिद्धातोर्विषयप्रकाशउपकरणंतत्कथमात्माभवेत् उपकरणस्यात्मत्वेचइंद्रियाणांप्रदीपादेश्चात्मत्वापत्तिरित्याह नहीति ॥ ७४५ ॥ ननुकिमर्थंमनआदीनामुपलंभकरणत्वमभ्युपगम्यते उपलंभकर्तृत्वमेवास्त्वित्याशंकांनिरस्यति कर्तृत्वेपीति उपलंभकर्तृत्वेस्वीक्रिय माणेअस्यैवमनसोवाहंकारादेर्वाइतिनियतिर्नियमहेतुयुक्तिःकेनचित्क्वचिद्वक्तुंनशक्याविनिगमनाविरहात् सएवकुतइत्यतआह यत इत्यादि यतश्चतुर्णांमनोबुद्ध्यहंकाराणांपरस्परंभिद्रियैश्चजडत्वेनसाम्यंदृश्यतेतथाचानेकात्मंतापत्तिर्जडानामात्मत्वेव्याघातश्चेतिभावः ॥ ७४६ ॥

किंचमनआदीनामात्मत्ववादीप्रष्टव्यः किमनोबुध्यहंकारचित्तशब्दाश्चत्वारआत्मानःकिंवामनःप्रभृतिशब्दजन्याअर्थाकाराश्चतस्रोवृत्तयःकिमथवामनआदिशब्दानांचत्वारोर्थाआत्मानःतत्रनाद्यद्वितीयौ शब्दतज्जन्यवृत्तीनामर्थप्रकाशार्थतयाशेषत्वेनशेषिरूपात्मत्वायोगादित्याह अपिशब्दाइति मनआदेरंतःकरणचतुष्टयस्यवाचकशब्दास्तथासार्थाअर्थैःसहिताबोधाश्चतुर्विधाःसंति शब्दबोधार्थानांप्रत्येकंचतुर्विधत्वमित्यर्थः तत्रशब्दानांबोधानांचात्मतानहिवक्तुंशक्या शेषत्वादितिशेषः ॥ ७४७ ॥ परिशेषादर्थेषुविचारमवतारयति तथापीति तथापिशब्दतज्जन्यवृत्त्योरनात्मत्वेपिअर्थाअवशिष्टाः कुतः इष्टत्वतःईप्सिततमत्वात् अर्थोहिबोध्यःसचबोद्धुर्बोधकरणैर्बोधक्रियाचफलाश्रयत्वेनेप्सितोभवनीत्यतःप्रधानत्वादर्थाविचार्याः विचारस्वरूपमाह किंतेइति किंतेअर्थाजडाःकिमुतान्येचेतनाः तत्रजडत्वेजडभागस्यपदार्थत्वेजडत्वस्यपरिच्छेदव्याप्यत्वात्परिच्छेदस्यचानित्यत्वव्याप्यत्वादनात्मतैवभवेद्यथाघटेइति ॥ ७४८ ॥ अनेकज

अपिशब्दास्तथाबोधाःसार्थाअपिचतुर्विधाः॥ मनआदेस्तुशब्दानांबोधानामात्मतानहि ॥ ७४७ ॥ तथापीष्टत्वतोत्यर्थाःशिष्यंतेतान्विचारय॥ किंतेजडाउतान्येस्युर्जडत्वेनात्मताभवेत्॥७४८॥ परिच्छेदादनित्यत्वाद्घटवच्चोक्तदोषतः॥ कालाकाशादयोप्येतेजडानित्यानतुक्वचित् ॥ ७४९ ॥ अपिवस्तुपरिच्छेदस्तेषुतिष्ठतिवादिनाम्॥ अनित्यत्वंतथात्वेस्यात्परिच्छिन्नत्वहेतुतः॥ ७५० ॥ वस्तुनावापिदेशेनकालेनाप्यथच्छेदनम्॥ विद्यतेनहिभेदोत्रविनास्वंमानसंभ्रमम्॥ ७५१ ॥

ज्ञानामात्मत्वेप्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिर्व्याघातश्चेत्याह उक्तदोषतइति ननुनजडत्वंपरिच्छिन्नत्वव्याप्यं अतएवाकाशादयोनित्याइत्याशंकांनिराचष्टे कालेति तेषामपिस्वोपादानैकदेशवृत्तित्वेनपरिच्छिन्नत्वादनित्यत्वाच्च ॥ ७४९ ॥ विभुत्वाभ्युपगमेप्याह अपीति परैरपिभेदप्रतियोगित्वरूपोवस्तुपरिच्छेदोभ्युपेयतेतथाचयावद्विकारमितिन्यायात्कार्यत्वेनानित्यत्वमिति ॥ ७५० ॥ परिच्छिन्नत्वस्यानित्यत्वनिरूपितव्याप्तिग्रहोपयोगिसाहचर्यग्रहमभिनयति वस्तुनेति वस्तुपरिच्छेदइत्यस्यायमर्थोवस्तुनापटादिनाइतोघटाद्भिन्नतयाकल्पितेनास्यघटस्यपरमार्थतःपूर्णस्यच्छेदनंभेदप्रतियोगितयाकल्पनारूपंविद्यते एवंदेशकालपरिच्छेदइत्यस्यदेशकालाभ्यांकल्पिताभ्यामत्यंताभावप्रतियोगितायाःप्रागभावध्वंसप्रतियोगितायावाकल्पनारूपंछेदनंविद्यते वस्तुतोऽत्रवस्तुनिमानसंभ्रमंकल्पनारूपंविनाभेदोऽणुरपिनविद्यतेइति तथाचविवेकिनांपरिच्छेदेनसहकल्पितत्वमनित्यतारूपमुपलभ्यतेअज्ञानांधानांतुवृत्तमन्यदितिभावः ॥ ७५१ ॥

तृतीयेद्वितीयपक्षइष्टापत्तिंदर्शयन्ति अथान्यइति अथतेमनआदिपदार्थाअन्येजडभिन्नास्तर्हिप्रकाशरूपावक्तव्यास्तथाचानंदात्मसदात्मकाःआनंदात्मसद्रूपाःस्युः प्रकाशस्यदुर्ग्राह्यभेदतयापरिपूर्णत्वेनानंदरूपत्वात् तादृशानंदस्यचसर्वांतरत्वेनतद्भावस्यसाक्षिणमंतराऽसिद्धेश्चेति तथात्वेपिभेदःकुतोनस्यादितिमूढशंकामालक्ष्यभेदाभावंप्रतिजानीते भेदोत्रेति अत्रमनआदिपदार्थानांसदानंदात्माभिन्नप्रकाशरूपत्वेसतितेषांसदादिस्वरूपाणांभेदोनभवेत् भेदहेतोरभावादुर्वचत्वादितियावत् ॥ ७५२ ॥ किमेषांस्वरूपाणांसतःसतोभेदआनंदस्यानंदाद्भेदइत्येवंभेदआपाद्यतेकिंवापरस्परमितिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह सदानंदेति सदानंदप्रकाशानामात्मनश्चएषांचतुर्णामात्मनःस्वरूपाद्भिदानदृश्यते यथालोकेपटादिवस्तुनःस्वस्यस्वरूपस्यस्वस्मात्स्वरूपादिति ॥७५३॥ द्वितीयंनिरस्यति नप्रकाशइत्यादिना अन्य

अथान्येतेप्रकाशाःस्युरानंदात्मसदात्मकाः॥ भेदोत्रनभवेत्तेषांभेदहेतोरभावतः॥ ७५२ ॥ सदानंदप्रकाशानामात्मनश्चात्मनोभिदा॥ नदृश्यतेयथालोकेस्वस्यस्वस्माद्धिवस्तुनः ॥ ७५३ ॥ नप्रकाशःसुखादन्यःप्रतिकूलोजडोभवेत्॥ नसुखंबोधतोभिन्नमज्ञानमसुखंयतः॥७५४॥ नसत्तासुखबोधाभ्यांभिन्नास्यादसतःपृथक्॥ असुखज्ञानरूपत्वेकोभेदःसदसत्त्वयोः ॥ ७५५॥ सुखबोधौनचस्यातांभिन्नौसत्तास्वरूपतः॥ असत्त्वेचतयोर्वंध्यापुत्रादस्तिकुतोभिदा ॥ ७५६ ॥ सदानंदप्रकाशेभ्योनात्माभिन्नःकथंचन॥ तथात्वेऽसदनानंदाज्ञानानिस्युस्तवात्मनः॥ ७५७ ॥

त्वेप्रतिकूलत्वेनजडत्वापत्तिरित्यर्थः सुखस्यबोधाद्भिन्नत्वेऽभासमानत्वेनासुखत्वापत्तिर्भासमानसुखस्यैवपुरुषार्थत्वादिति ॥ ७५४ ॥ नसत्तेति सत्तासुखबोधाभ्यांभिन्नाचेत्तर्हिअसतःपृथङ्नस्यात्किंतुअसद्रूपैवस्यात् एवंचसत्तायाअसुखज्ञानरूपत्वेसुखज्ञानभिन्नरूपत्वेतस्याएवासत्त्वात्सदसत्त्वयोर्जगतिभेदोनस्यादिति ॥ ७५५ ॥ सुखबोधाविति स्पष्टम् ॥ ७५६ ॥ सदानंदेति आत्मासदानंदप्रकाशेभ्योनभिन्नः तथात्वेआत्मनःसदानंदप्रकाशेभ्योभिन्नत्वांगीकारेतवमतेआत्मनःअसदनानंदाज्ञानानिस्युः भावप्रधानोनिर्देशः तथाचाऽसत्त्वानानंदत्वाज्ञानत्वानिस्युरित्यर्थः अज्ञानत्वंप्रकाशत्वविरोध्यावरणत्वं ॥ ७५७ ॥

तर्कस्यविपर्ययपर्यवसायितांदर्शयन्नात्मनोऽसत्वानानंदत्वाज्ञानत्वानिनसंतीत्याह नास्तिनेति सर्वदेहिनामात्मानास्तिनकिंत्वस्त्येवप्र तिकूलोनकिंत्वनुकूलः नजडःकिंतुप्रकाशः अत्राशंकमानंप्रतिव्याघातंसूचयन्नात्मसत्त्वादावनुभवंदर्शयति यतइत्यादिना यतआ त्माहमस्मीत्याकारेणतथास्वानुकूलःप्रतिकूलविलक्षणःकदाप्यप्रियोनभवामीत्याकारेणविदन्जानन्स्फुरन्भामीत्याकारेणसदाभासतेइ तिशेषः ॥७५८॥ एवंविचारयतांतेषामधिकारिणामात्मनोऽनंतत्वस्मृतिमपिजातामभिनयति आत्मेति भोसखायःआत्मेतितथाहमिति अनंतस्यात्मनोज्ञानंयतःसर्वस्यप्राणिजातस्यदृश्यतइति आत्मपदार्थोहियच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह यच्चास्यसंततोभावस्त स्मादात्मेतिकथ्यतइतिनिरुक्तः कीदृशंज्ञानं संदेहादिविवर्जितमिति अतएवाहमस्मिनवेतिनाहमस्मीतिवानकश्चिद्वदतीति ॥ ७५९ ॥ अतएवेति अतःआत्मनःसदानंदप्रकाशरूपत्वेसत्यनंतत्वादेवसदानंदप्रकाशाःआत्मनोनभिन्नाः तत्रहेतुमात्मभिन्नेसदादिबुध्यभावमाह

नास्तिनप्रतिकूलोननजडःसर्वदेहिनाम्॥ आत्मायतोहमस्मीतिस्वानुकूलोविदन्सदा॥ ७५८॥ आत्माहमि त्यनंतस्यदृश्यतेज्ञानमात्मनः॥ सर्वस्यप्राणिमात्रस्यसंदेहादिविवर्जितम् ॥ ७५९॥ अतएवनभिन्नाःस्युः सदानंदप्रकाशकाः॥ नरशृंगाहिकुड्यादौनैवंधीर्दृश्यतेयतः ॥ ७६० ॥ नचास्तिकारणंकिंचिद्दृश्यतेस्वात्म नःपृथक्॥ नहिलोकोजडोनामविद्यतेस्वधियंविना॥ ७६१ ॥

नरेति यदिसदादिपदार्थाआत्मभिन्नाःस्युस्तर्हिआत्मभिन्नतयामतेषुनृशृंगसर्पकुड्येषुयथाक्रमंसदानंदप्रकाशबुद्धयःस्युरित्यर्थः॥७६०॥ ननुकथमात्मनोऽनंतत्वंजडवस्तुकृतपरिच्छेदादित्याशंक्यजडस्यात्ममात्रकारणत्वादात्मनःपृथक्स्फूर्तिराहित्याच्चभिन्नत्वंदुर्वचमित्याह नचास्तीति कारणंआत्मनःपृथक्किंचिन्नास्ति तथात्वेकारणस्यनिःस्वरूपतापत्तेः आत्मनएवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेश्च नचात्मनःपृथक्किंचि दृश्यते कथमित्यतआह नहीति लोक्यतेइतिलोकोविषयोघटादिर्जडोनामजडत्वेनप्रसिद्धःस्वधियंस्वस्यआत्मनोधियंभानंविनानविद्य तेकिंतुप्रकाशरूपात्मभानपूर्विकैवविषयस्फूर्तिरित्यर्थः तथाचयथाघटोमृत्कारणकोमृदुपलंभपूर्वकोपलंभशालीचनमृदःपृथक्तथात्म नःप्रपंचइतिभावः ॥ ७६१ ॥

ननुयद्यात्मनोभिन्नंनकिंचित्तर्हिसृष्टिश्रुतयःकथंकारणतामाहुरित्याशंक्याद्वैतेबुद्ध्यवतारणायतथाहुः नचतासांतत्रतात्पर्यमितिबोधय न्नजडस्वयमुत्पद्येतेतिशंकामपिवारयति स्वयमिति कार्यपूर्वक्षणवृत्तित्वरूपकारणत्वस्यतदुत्तरक्षणवृत्तित्वरूपकार्यत्वस्यसहभावविरो धादिति नन्वज्ञानात्स्वस्यस्वंप्रतिहेतुतास्त्वित्यतआह अज्ञानादिति अज्ञानादपियारज्ज्वादेर्हेतुतासापिसर्पादिकंप्रत्येवनरज्जोरजुंप्रतीति अतोवस्तुतोऽजमेवतत्त्वमिति तदुक्तंगौडपादैः एतत्तदुत्तमंसत्यंयत्रकिंचिन्नजायतेइति ॥ ७६२ ॥ एवंवस्तुपरिच्छेदंनिरस्यदेशकालपरि च्छेदाभावमप्याह नचात्मेति गोव्यक्तिरूपेदेशेगोत्वंयथातिष्ठतितद्वत्कुत्रचिद्देशेनस्थितइत्यर्थः तत्रोक्तलक्षणात्मभिन्नाधारस्यसिद्ध्ययो गंहेतुमाह आधारोहीति एतेनकालपरिछेदाभावोप्युपलक्षितः॥ ७६ ३॥ननुयदीदृशमात्मतत्त्वंतर्हिकथंप्रपंचभानमतआह ततइति सदस

स्वयंस्वस्यनहेतुःस्यात्पदार्थःकोपिकुत्रचित्॥ अज्ञानादपिरज्ज्वादेःसर्पादेरेवहेतुता ॥ ७६२ ॥ नचात्माकुत्र चिद्देशेस्थितोस्तिगविगोत्ववत्॥ आधारोहिप्रकाशेनविनानैवप्रसिध्यति ॥ ७६३ ॥ ततोदेशश्चकालश्चव स्तुयत्सदसद्वपुः॥ अध्यस्तंसर्वमेवैतत्प्रकाशेशर्वरीसमम् ॥ ७६४॥ दृश्यतेमोहतोस्माकमानंदात्मप्रकाश तः॥ शयानानांयथामोहात्स्वप्नेसदसदात्मकम्॥ ७६५॥ ततोऽनंतत्वमायातंसदानंदात्मरूपिणः ॥ प्रकाश स्ययतश्छेदस्त्रिधास्मिन्नैवविद्यते ॥ ७६६ ॥ एषदेवःपुरासर्गउपदिष्टोमहात्मभिः॥ गुरुभिश्चाधुनास्मभ्यंवा मदेवेनचेरितः ॥ ७६७॥ अस्यजिज्ञासयास्माकंसमाजोयंमहानिह॥ अंतःकरणभेदानांविकल्पेनात्रनि श्चितः॥ ७६८॥

द्वपुःअनिर्वचनीयंयद्वस्तुआकाशादिअध्यस्तंकल्पितं कीदृशं प्रकाशेमध्याह्नार्केशर्वरीसमंघूककल्पितरात्रिनिभं॥ ७६ ४॥दृश्यतेइति ए तादृशंसर्वमस्माकंमोहतोदृश्यते मोहेनाप्यात्मप्रकाशांशोनाच्छादयितुंशक्यइतिदर्शयति आनंदात्मेति दृष्टांतमाह शयानानामिति ॥ ७६ ५ ॥ फलितमाह ततइति ततःउक्तयुक्तिकदंबात् सदानंदात्मरूपिणःप्रकाशस्यानंदत्वमायातंसिद्धमितियावत् यतोस्मिन्प्रकाशे त्रिधापरिच्छेदोनवर्ततेइत्यन्वयः ॥ ७६६ ॥ एतावदेवसर्वशास्त्रमेयमित्याह एषइति एषसर्वांतरोऽद्वितीयोदेवःगुरुभिःसनकाद्यैःपुरास र्गेपूर्वसृष्टावस्मभ्यमुपदिष्टः तथावामदेवेनेरितोबोधितः ॥ ७६७ ॥ अस्येति पूर्वार्धंस्पष्टम् अंतःकरणेति विकल्पेनविचारेणद्वारभूतेनवि निश्चितोऽयमात्मेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७६८ ॥

अयमात्मेति ईरितमस्माभिर्विचारारंभेउक्तं स्पष्टमन्यत् ॥ ७६९ ॥ अत्रेदंप्रघट्टकतात्पर्यमनुसंधेयं येनवापश्यतीत्यादेर्यद्वेतदित्यंतस्य वाक्यस्ययेनचक्षुरादिरूपपरिणतेनदर्शनादिव्यापारंकरोतितदुपलब्धिकरणमनात्मेतिश्रौतोर्थस्तमनुसंदधतामधिकारिणांचिद्घनांतःकर णस्वरूपस्यजडांशविमोकेनानुसंधानात्तस्यैववाक्यस्यतात्पर्यार्थोप्यवगतः तत्स्वरूपंचतदुपलब्धिकरणंयदर्थंसप्रकाशोविचार्यमाणः सदानंदात्मासर्वांतरोद्वितीयश्चसाक्षादपरोक्षआत्मेतिसएषद्विविधोऽर्थःपूर्वग्रंथेनदर्शितः अथहृदयमित्यादिनामधेयानीत्यंतंवाक्यंषड्भिश तिश्लोकैर्व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति यतोंतरित्यादित्रिभिः आनंदात्माअपरिच्छेदोनंतश्चसप्रकाशःपुमान्यतोंतःकरणोपाधिर्हृदये ऽवलोकितस्तस्मादित्युत्तरेणान्वयः यतोस्माकमुक्तालदर्शनेंतःकरणंसवृत्तिकमुपाधित्वेनस्वोपहितचित्स्मारकतयाहृदयंचदेशतयोपकृत वदित्यर्थः ॥ ७७० ॥ तस्मादिति अत्रेतिपदस्यदेहलीदीपन्यायेनोभयत्रसंबंधः तस्माद्धृदयांतःकरणयोरात्मोपलब्धिसाधनत्वस्यनिर्णी तत्वात् अत्रहृदयांतःकरणयोर्वर्तमानानिहृदयादीनिअनेकशःअनेकानिनामानि अत्रहृदयांतःकरणयोःस्वोपलब्ध्याधारतासंबंधेन

अयमात्मायदर्थंहिकोयमात्मेतिचेरितम्॥ अस्माभिःकृतकृत्याःस्मोवयंसर्वेंत्रसंगताः॥ ७६९॥ यतोंतःकर णोपाधिर्यस्माभिर्हृदयेपुमान्॥ आनंदात्मापरिच्छेदःसप्रकाशोवलोकितः ॥ ७७० ॥ तस्मादस्यात्रनामा निदास्यामःसंगतावयं॥ अवाङ्मनसगम्यस्यहृदयादीन्यनेकशः॥ ७७१ ॥

स्वोपाधितासंबंधेनवर्तमानस्यास्यावाङ्मनसगम्यस्याप्यात्मनःअस्मैइतियावत् दास्यामःसमर्पयामइत्यर्थः संबंधत्वेनसंप्रदानत्वस्यवि वक्षयाषष्ठी एवंनामार्पणेकृतेचहृदयादीनांवाचारंभणश्रुत्यानाममात्रात्मकानांनाम्नांब्रह्मार्पणेनकृततज्ञतासिद्धिः तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमि तिन्यायानुसरणंफलतीति यद्वायतोंतरित्यादिश्लोकयोरेवमर्थः यतोस्माभिःसच्चिदानंदलक्षणःपुमान्हृदयेऽहंकारादिरूपेसवृत्तिकेंतः करणेविचार्यमाणेऽवलोकितःसाक्षात्कृतः ननुकथंशबलवाचकाहंकारादिपदार्थालोचनेशुद्धोपलब्धिरतोहेतुगर्भंविशेषणं अंतःकरणो पाधिरिति अंतःकरणंहिप्रकाशात्मकार्थवाचकाहंकारादिपदानांशक्तिविषयतायामयोग्यंसत्श्रोत्रपदप्रवृत्तौकर्णशष्कुलीवदुपाधिभा वमवलंबते उपाधित्वंचकार्यानन्वयित्वेसतिवर्तमानत्वेचसतिव्यावर्तकत्वं तथाचांतःकरणस्योपाधितानुसंधानद्वारास्माकंशुद्धोपलब्धि रितिभावः तस्मादिति तस्मादुक्तविधयाहंकारादिवाचकहृदयादिपदानामस्मद्दृष्ट्याशुद्धेपर्यवसानात अत्रांतःकरणेप्रसिद्धानिहृदयादी न्यनेकशोनामान्यवाङ्मनसगम्यस्याप्यस्यशुद्धात्मनः दास्यामस्तत्प्रयुक्तान्कुर्मइतियावत् ॥ ७७१ ॥

ननुशुद्धात्मन्यवाङ्मनसगम्येशबलेप्रसिद्धनाम्नांप्रयोगरूपःप्रयासःकिमर्थइत्याशंक्यावशिष्टाधिकारिणःप्रत्यस्माभिरुपाधिविमोकेना त्मासाक्षात्कृतोभवद्भिरप्येवंबुध्यतामित्युपदेशार्थइत्याहः एतैरिति एतैर्हृदयाद्यैर्नामभिःसर्वैरधिकारिभिर्यथाऽस्मद्वदुपाधिनिर्मोकेनगम्ये तएतदर्थंनामानिदास्यामइतिपूर्वेणसंबंधः नचायमुपायोपदेशोऽनपेक्षिताभिधानरूपः संसाररूपशूलरोगार्त्तैस्तन्निवृत्त्युपायस्यापेक्षित त्वात् एतदुपेयात्मलाभस्यसर्वदुःखाभावरूपत्वाच्चेत्यभिप्रायेणाधिकारिणामात्मनश्चविशेषणेइति ॥ ७७२ ॥ तत्रहृदयपदस्याहंकारे प्रसिद्धस्यापिशुद्धात्मनिपर्यवसानेएवमेवार्थःफलितइत्याह उपासनादिति उपासनाद्दहरविद्यादिरूपात्विचारात्पंचकोशलोचनादिरू पात्हृदिहृत्कमलेबुद्धिगुहायांवाऽयमपरोक्षःसन्यतोलभ्यतेपरमात्माततएवंरूपार्थपर्यवसानात्हृदयमित्याकारिकाअधुनानंदात्मरूपि णउपाधिविविक्तात्मनःसंज्ञास्त्विति ॥ ७७३ ॥ उक्तविधमनःपदार्थमाह मनुतेइति यस्मादेषआत्मासकलंविश्वंप्रपंचंमनुतेऽव

एतैर्नामभिरात्मायमस्मद्वद्गम्यतेयथा॥ सर्वैःसंसारशूलार्तैःसर्वदुःखविवर्जितः ॥ ७७२ ॥ उपासनाद्विचा राद्धृद्ययंलभ्यतेयतः॥ ततोहृदयमित्यस्तुसंज्ञानंदात्मरूपिणः ॥ ७७३ ॥ मनुतेसकलंविश्वंस्वप्रकाशाद्वयं ततः॥ मन्यतेपिचसर्वैर्हितस्मादेषमनःस्मृतः ॥ ७७४॥ स्वात्मन्यध्यस्तमखिलःसकलंसदसद्यतः॥ सम्यग् जानातितस्मात्स्यात्संज्ञानमितिनामवान्॥ ७७५॥ आज्ञयैवास्यवर्ततेवागग्न्याद्याश्चदेवताः॥ तस्मादाज्ञा ननामाऽयमानंदात्माभविष्यति॥ ७७६॥

बोधयतिअधिष्ठानतयाप्रकाशयतियस्माच्चततोधिष्ठानतयाप्रकाशनादेवसकलंस्वप्रकाशाद्वयमात्मानंमन्यतेजानाति तदात्मानमेवावे दहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतेः यतश्चसर्वैर्मुमुक्षुभिर्मन्यतेमननेनावधार्यतेतस्मान्मनइत्येषस्मृतइति ॥ ७७४ ॥ अथसंज्ञानपदंचेतनारूपसप्र तिबिंबांतःकरणवृत्तिवाचिप्रसिद्धमप्युपाधिविविक्तस्वरूपपरंसदेवमर्थकंभवतीत्याह स्वात्मनीति यतःस्वात्मन्यध्यस्तंसंकलंसदसदनिर्व चनीयंएषआत्माअखिलःपरिपूर्णःसम्यग्विजानातितस्मात्संज्ञानमितिनामवान्स्यादिति ॥ ७७५ ॥ प्रभुरस्मीत्याकारकचिच्छबलवृत्ति वाचकमाज्ञानपदमात्मपरतयाव्याकरोति आज्ञयेति यस्मादस्यात्मनआज्ञयासन्निधिरूपयाऽधिदैवादिभेदभिन्नावागग्न्याद्यादेवताःप्र वर्ततेतस्मादाज्ञाननामाभविष्यति विमतंप्रत्यपिस्फुटोभविष्यतीतिलृट्प्रयोगाशयः ॥ ७७६ ॥

व्यवहारोपयोगिचतुःषष्टिकलादिज्ञानेप्रसिद्धंविज्ञानपदमात्मपरतयाव्याचष्टे आत्मानमिति यतोजडाजडविभागतःजडाजडयोर्भेदमालोच्यतत्पूर्वकमात्मानंपरमनात्मानंचविशेषेणातिशयेनजानातितद्विज्ञानमितिनाम्नोच्यतेइति ॥ ७७७ ॥ नवनवोन्मेषशालिशबलवृत्तिविशेषवाचिप्रज्ञानपदंशुद्धपरतयाव्याचष्टे प्रकृष्टमिति प्रकृष्टंसर्वभासकत्वेनेतिशेषः ईदृशमात्मस्वरूपमहमस्मीत्याकारेणयतआनंदात्माजानातितस्मात्प्रज्ञानमित्युच्यतेइति ॥ ७७८ ॥ ज्ञातस्याविस्मरणशालिबुद्धिवृत्तिविशेषस्यचित्शबलस्यवाचकंमेधापदमात्मपरतयाव्याचष्टे आत्मानमिति इतरदनात्मरूपं बुद्धंज्ञातंयतोनविस्मरतितेनेत्यादिस्फुटम् ॥ ७७९॥ इंद्रियद्वारानिष्क्रांतवृत्तिवाचकंदृष्टिपदं

आत्मानंचपरंचापिजडाजडविभागतः॥ विशेषेणैवजानातिविज्ञानंतेनकथ्यते॥ ७७७॥ प्रकृष्टमात्मनोरूपमहमस्मीतिसर्वदा॥ आनंदात्मात्रजानातिप्रज्ञानमितितेनसः॥ ७७८॥ आत्मानमितरद्वापिबुद्धंविस्मरतीहन॥ तेनमेधेतिनाम्नायमानंदात्मानिगद्यते॥ ७७९॥ अनेनचक्षुषासर्वोजंतुःपश्यतिसर्वतः॥ तेनदृष्टिसमाख्यानमानंदात्मासमाप्तवान्॥ ७८०॥ दधातिसर्वदेहान्सप्रविश्यांतर्गृहंयथा॥ स्तंभस्तेनधृतिर्नामास्वानंदात्मनिदृश्यते॥ ७८१॥ सेतुवद्विदधात्येषमर्यादांलोकधारिणीं॥ वर्णाश्रमादिजातानांतेनचासौधृतिःस्मृतः॥ ७८२॥

शुद्धपरतयाव्याचष्टे अनेनेति अनेनात्मरूपेणाविलुप्तेनचक्षुषासर्वोजंतुःसर्वतःसर्वयतःपश्यतितेनदृष्टिरित्याकारकंसमाख्यानंनामानंदात्मासमाप्तवान्लब्धवानित्यर्थः ॥ ७८० ॥ धैर्यरूपचित्शबलवृत्तिपरंधृतिपदमात्मपरतयाव्याकरोति दधातीति गृहस्यांतरंतर्गृहंतत्प्रविश्ययथास्तंभोधारयतितथासर्वदेहान्प्रविश्यसआत्मादधातितेनधृतिसंज्ञइति ॥ ७८१ ॥ प्रकारांतरेणधृतिशब्दमात्मनिसंगमयतिसेतुवदिति यथामृद्दार्वादिनिर्मितःसेतुःक्षेत्रमर्यादांविदधातितथैषआत्मावर्णाश्रमादिजातानां आदिपदेनतत्कर्मणांयद्वः मर्यादांविदधाति कीदृशींमर्यादां लोकानांकर्मफलानामसंकरलक्षणधारणशीलां तेनवानिमित्तेनधृतिरिति सएषसेतुर्विधरणइत्यादिश्रुतेरिति ॥ ७८२ ॥

तर्कात्मकमननवाचिमतिपदमात्मनिसंगमयति मिनोतीति यद्वत्वस्थंमानपात्रविशेषोयवान्मिनोतिस्वस्मिन्प्रक्षिपतिपरिच्छिनत्तीतिया वत् यथावास्त्रक्मालावच्छिन्नंचैतन्यंस्वस्मिन्कल्पितान्सर्पादीन्तथायमात्माविश्वंमिनोतिपरिच्छिनत्तितेनमतिरितिसंज्ञकइत्यर्थः कल्पि तस्याधिष्ठानरूपदेशपरिच्छिन्नत्वान्मानक्रियाकर्मत्वंप्रसिद्धमेव डुमिञ्प्रक्षेपणेइतिप्रक्षेपणार्थस्यमिनोतेःपरिमाणार्थेप्रयोगोपिनीचैःस दोमिनुयादित्यादौप्रसिद्धः अस्मिन्कल्पेमतिशब्दोमिनोतेर्डतिप्रत्ययेउणादौव्युत्पाद्यः संज्ञात्वात् एवंकर्तृसाधनाधृतिप्रभृतयइति॥७८३॥ प्रकारांतरेणमतिशब्दार्थमाह सर्वेति प्रमिणोतिसम्यक्निश्चिनोति ॥ ७८४ ॥ मनसईषाहिंसाआदानंवा ईषगतिहिंसाऽऽदानेष्वितिस्म रणात्मनोनियमनशक्तिशालिचित्शबलवृत्तिविशेषवाचिमनीषापदमात्मनिसंगमयति इदंमेइति यतोयमात्माइदंमेमाभूदिदंभूयादिति

मिनोतिसकलंविश्वंप्रस्थंयद्वद्यवानिह ॥ स्रग्यथावापिसर्पादीन्मतिस्तेनायमीरितः ॥७८३॥ सर्वप्राणिस्थि तश्चायंप्रमिणोतिहिताहितम् ॥ तेनवामतिनामायमानंदात्मानिगद्यते ॥ ७८४ ॥ इदंमेभूदिदंमाचेत्येतस्य मनसोयतः ॥ इष्टेनियंतुमित्यस्मान्मनीषेत्ययमीरितः ॥ ७८५॥ देहेंद्रियांतःकरणतमसांहिप्रकाशनात् ॥ ज्योतिर्जूतिरितिप्रोक्तआनंदात्मामहात्मभिः॥ ७८६॥ जूर्तिर्जूतिर्भवेद्वापिसाचलोकेत्रिदुःखधीः॥ सापि चात्मनएवस्यान्नामयस्मात्प्रकाशकृत् ॥ ७८७॥ द्युतिरेषात्रजूतिर्वापरोक्षेणास्यसाभिधा॥ यस्मादात्मप्र काशेनयुज्यतेसकलंजगत्॥ ७८८॥

शेषः इत्याकारस्यमनसोनियंतुंनियमनेईष्टेशक्तोभवतिअस्मान्मनीषेत्युक्तइति ॥ ७८५ ॥ विषादाख्यचिच्छबलवृत्तिवाचकंजूतिपद मात्मपरत्वेसतियादृशार्थकंभवतितद्दर्शयति देहेंद्रियेति तमोऽज्ञानमेतेषांप्रकाशनाज्ज्योतीरूपआत्माज्योतिरितिवक्तव्येजूतिरितिप्रो क्तःपरोक्षणेतिशेषः ॥ ७८६ ॥ प्रकारांतरेणास्यार्थमाह जूर्तिरिति यद्वाजूर्तिर्जूतिर्भवेत् इदंद्रपदस्थानेइंद्रपदवज्जूर्तिरितिवक्तव्येजूतिरि तिवदंतीत्यर्थः साचजूर्तिश्चत्रिदुःखधीअध्यात्मादिदुःखानुभवउच्यतेइतिशेषः दुःखस्याप्यात्मनैवप्रकाशनादिदमपिपरमात्मनएवोपप द्यतेसर्वभासकत्वादित्याह सापीति सापिज्वरधातोःक्तिनिज्वरत्वरेत्यादिनोठिव्युत्पन्नजूर्तिपदस्ययत्परोक्षंरूपंजूतिरप्यात्मनएवनाम यस्मात्सएवप्रकाशकृदिति ॥ ७८७॥ अथवाद्युतिपदंजूतिरितिपरोक्षाकारेणनामास्तुइत्याह द्युतिरिति संभवतिचेदमित्याह यस्मा दिति ॥ ७८८ ॥

स्मरणरूपचित्शबलवृत्तिवाचकस्मृतिपदमात्मनिसंगमयति आत्मेति यथाजननीअपत्यानिस्मरतिइतितेननिमित्तेनसआत्मास्मृतिरित्युकइति॥७८९॥ सविकल्पकज्ञानेरूढंसंकल्पपदंसम्यक्कल्पयत्यवस्थात्रयमितिव्युत्पत्त्यात्मनिसंगमयति आत्माजागरणमिति ॥ ७९० ॥ उत्कटेच्छायांप्रवृत्तिजनिकायांप्रसिद्धंक्रतुपदमप्यात्मनियोजयति क्रतुरिति ॥ ७९१ ॥ प्रकारांतरेणसंगमयति ज्ञानवानिति करोतीतिक्रतुरितिव्युत्पत्त्याउपादानगोचरज्ञानवान्क्रतुपदार्थोत्रप्रकृतेऽस्तु तथात्वमपीक्षणश्रुतेरात्मनिसंभवतीत्याह यतइत्यादिना ॥ ७९२ ॥ अथक्रियाशक्त्युपाधिकेप्राणापानप्रेरकेवात्मनिप्राणेप्रसिद्धोऽसुशब्दोप्युपपन्नइत्याह असुरिति असुरितिप्राणःसमुद्दिष्टोलोके आत्मापियतस्तदुपाधिःक्रियाकरःसंनिधिनाक्रियाप्रयोजकस्तस्मादसुनामाऽस्त्विति ॥ ७९३ ॥ चिच्छबलेच्छावृत्तिवाचकंकामपदमात्मनिसं

आत्मायस्मात्स्मरत्येतन्मामृतेस्यात्कथंत्विति॥ अपत्यानीवजननीस्मृतिस्तेनसईरितः॥ ७८९ ॥ आत्माजागरणंस्वप्नंसुषुप्तंचेतिसन्निधा॥ संकल्पयतितेनायंसंकल्पइतिगद्यते॥ ७९० ॥ क्रतुरिच्छाविशेषोयमात्माभवतुसर्वदा॥ इच्छयैवास्यजातंयज्जगदेतच्चराचरम् ॥ ७९१ ॥ ज्ञानवान्क्रतुरस्त्वत्रयतआत्मेक्षणादिदम्॥ जातंतेनक्रतुःप्रोक्तआनंदात्मामनीषिभिः॥७९२॥ असुःप्राणःसमुद्दिष्टस्तदुपाधिःक्रियाकरः॥ भवत्यात्मायतस्तस्मादसुरेषनिगद्यते॥ ७९३॥ कामोनामभवेल्लोकइच्छामात्रंसुखार्थिनाम्॥ कामनामाभवत्येषआनंदात्माप्रकाशवान्॥७९४॥ स्त्रीसंगमाभिलाषोयंवशोयस्मादयंपुमान् ॥ प्रजायतेततोभूयाद्वशनामाप्यसौपरः॥७९५॥ एवमेतानिनामानिहृद्यंतःकरणस्यहि॥ तत्रास्माभिरयंदृष्टआनंदात्मापरःपुमान् ॥७९६॥

गमयति कामोनामेति प्रकाशवान्मतइतिशेषः ॥ ७९४॥ वशकांताविनिधातुप्रकृतिकवशपदंजननशक्तकामवाचकमात्मनिसंगमयति स्त्रीसंगमेति स्त्रीसंगमाभिलाषोयंवशइत्युक्तस्तत्रप्रजनश्चास्मिकंदर्पइतिगीतावाक्यंस्मारयति यस्मादयंपुमान्जायतेइति ततइत्यादिस्फुटम् ॥ ७९५ ॥ एवंलक्षणयाहृदयादिपदानांशुद्धात्मपरत्वेयादृगर्थोभवतिसप्रदर्शितःअथलक्षणामूलंमुख्यार्थसंबंधंस्फुटयन्नामधेयपदंवागौणमित्यपिसूचयति एवमेतानीतिद्वाभ्यां एतानिहृदयादीनिनामानिहृदिवर्तमानस्यांतःकरणस्यप्रसिद्धानीतिशेषः तत्रांतःकरणे अस्माभिरधिकारिभिरानंदात्मादृष्टइति ॥ ७९६ ॥

ततइति ततोंतःकरणस्यसद्वृत्तिकस्यविचार्यमाणस्यतदुपलब्धिसाधनत्वाद्यान्यंतःकरणेनामानितान्यस्यात्मनोबोधायहितानिसमर्पितानि दधातेरूपं यद्वायान्यंतःकरणेरूपाणीतिशेषः तान्यस्यात्मनोनामधेयानिहितानिसमर्पितानीत्यर्थः लोकेनामधेयमपिस्वार्थस्मारकं अंतःकरणरूपाण्यपितत्स्मारकाणीतिसादृश्यान्नामधेयपदेनतान्युक्तानीतिभावः एतदेवाह बुद्धिमद्भिरिति यतोत्रांतःकरणेसुविचारितेसत्ययमात्मादृश्यतेततोंतःकरणरूपाणांनामधेयतयोक्तिरुचितेतिभावः ॥ ७९७ ॥ एवंसद्वृत्तिकांतःकरणसाक्षितयात्वंपदार्थत्वेनात्मादर्शितः अथतत्पदार्थतयातत्प्रतिपादनपरमेषब्रह्मेत्यादिव्याकर्तुंसंगतिसूचयति अंतःकरणेति अंतःकरणनाम्नांलक्षणावाचोयुक्तिरपि आत्मस्वरूपापरिचयेनैवदत्तावकाशा तत्परिचयेनुसर्वाणिनामानिसर्वेशब्दाश्चविषयांतरालाभात्तत्रैवपर्यवस्यंति तथाचांतःकरणनाम्नामवयुत्यानुवादन्यायेनतत्रप्रयोगइतिभावः एतेनपूर्वग्रंथोक्तसर्वांतरत्वेनाद्वितीयतांविनानुपपद्यमानेनसूचितामद्वितीयतांस्फुटयितुमु

ततोंतःकरणेयानिनामान्यस्यहितानिवै ॥ बुद्धिमद्भिर्यतोत्रायंदृश्यतेसुविचारिते ॥ ७९७ ॥ अंतःकरणनामानिसर्वात्मनिमहेश्वरे ॥ उपपन्नानिनैवास्मात्पदार्थोन्योस्तिकश्चन ॥ ७९८ ॥ आनंदात्मापरंब्रह्मनामरूपविवर्जितम् ॥ अव्याकृतंचजगतःप्रागवस्थास्वरूपभृत् ॥ ७९९ ॥ हिरण्यगर्भोप्येषस्याद्विराजोजनकःप्रभुः ॥ विराडप्येषएवस्यात्सर्वलोकशरीरभृत् ॥ ८०० ॥

त्तरोग्रंथइतिसंगतिरपिसूचिता सर्वमानवेद्यताचवार्तिककृद्भिरुक्ता अतोनुभवएवैकोविषयोऽज्ञातलक्षणः अक्षादीनांस्वतःसिद्धोयत्रतेषांप्रमाणताइति सर्वनामाभिधेयताचससर्वनामाचसविश्वरूपइतिविष्णुपुराणादिप्रसिद्धा श्रुतयस्तुपदार्थशोधनपराअत्रानुकूलाइतिसर्वंसुस्थम् ॥ ७९८ ॥ तत्रतावदैक्यसामानाधिकरण्येनसजातीयभेदवारकमेषब्रह्मेत्यादिएषसर्वेदेवाइत्यंतंव्याकुर्वन्शुद्धमायाशबलहिरण्यगर्भविराड्भेदेनचतुर्विधब्रह्मपदार्थेनोक्तात्मनऐक्यमाह आनंदात्मेतिद्वाभ्यां आनंदात्मैवोक्तःपरंब्रह्मेत्यर्थः एवमुत्तरत्रअव्याकृतंमायाशबलमीश्वरत्वेनप्रसिद्धंप्रागवस्थाकारणत्वं ॥ ७९९ ॥ हिरण्यगर्भइति हिरण्यगर्भःसूक्ष्मसमष्ट्युपाधिः विराजःस्थूलसमष्ट्युपाधेर्जनकःकारणम् ॥ ८०० ॥

इंद्रशब्दस्यइंद्रोमायाभिरित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमर्थंतथालोकपालान्यतमरूपंचदर्शयित्वातेनैक्यमाह विराजइति समष्टिव्यष्टिशरीरेएको भोक्ताश्रीतइंद्रोप्येषः तथाजगन्नाथःप्रसिद्धेंद्रोप्येषइत्यर्थः॥८०१॥ मरीच्यादिरिति मरीचिःकश्यपपितातत्प्रभृतिःप्रजापतिरेषएवेति आदिपदेनात्र्यादीनांदक्षादीनांचमहः॥८०२॥ वागग्न्याद्याइति तेदेवाआनंदात्मैवेति तत्रदृष्टांतः स्वप्नेति यथास्वप्नदृष्टाःस्वप्नेऽस्माभिर्भिन्नतयाकल्पिताः प्रमातारोवयमेवतथाएतेपीत्यर्थः ॥ ८०३ ॥ अथविजातीयभेदंबाधसामानाधिकरण्येननिषेधयदिमानीत्यादिस्थावरमित्यंतंवाक्यंव्याचष्टे पृथिव्यापइतित्रिभिः इमानिसर्वशरीरोपादानतयाप्रसिद्धानि ॥ ८०४ ॥ उद्भिज्जानीति स्वेदाज्जातानिस्वेदजानिदंशादीनि भूतानिप्राणिशरीराणिचतुर्विधान्यपिस्थावरजंगमत्वाभ्यांद्विविधानि चकाराद्बीजेतरपदोक्तस्यकारणत्वेनकार्यत्वेनचोक्तद्वैविध्य

विराजस्तद्वदस्माकंशरीरेसर्वदेहिनाम् ॥ त्रिलोक्याःसमधिष्ठाताभोक्तासर्वप्रकाशवान् ॥ इंद्रोप्येषजगन्नाथोनास्मादन्योस्तिसक्वचित् ॥ ८०१ ॥ मरीच्यादिःप्रजानांस्यात्पतिर्यःकश्चिदत्रहि॥ आनंदात्मैवसर्वःस्यान्नास्मादन्योस्तिकश्चन॥ ८०२॥ वागग्न्याद्याश्रयेकेचिद्देवादेहादिसंश्रिताः॥ आनंदात्मैवतेसर्वेस्वप्नदृष्टाययथावयं॥८०३॥पृथिव्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच॥इमानिपंचभूतानिनास्मादन्यानिसंतिहि॥८०४॥ उद्भिज्जानितथास्वेदाज्जातान्यंडोद्भवानिच ॥ जरायुजानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ ८०५॥ नास्मादन्यानिविद्यंतेआनंदात्मस्वरूपिणः ॥ सदसद्वस्तुनान्यत्स्यादानंदात्मस्वरूपतः॥ ८०६॥ उष्णताचप्रकाशश्चनभिन्नमग्नितोयथा॥ तथानभिन्नंसदसदानंदात्मस्वरूपतः॥८०७॥स्निग्धताचद्रवत्वंचनान्येनीराद्यथातथा॥ इमेसदसतीनान्येआनंदात्मस्वरूपतः ॥८०८॥ काठिन्यंचैवगंधश्चनभिन्नौवसुधात्मनः॥ यथातथासदसतीआनंदात्मस्वरूपतः॥८०९ ॥

स्यपरिग्रहः सर्पादिशरीराणिहिपूर्वस्यकार्याणिउत्तरस्यचकारणानीतिप्रसिद्धं इमेद्वैविध्येक्षुद्रपर्यंतानामितिश्रुतौक्षुद्रमिश्राणीवेत्युक्तं इवशब्दस्त्वनर्थकइति ॥ ८०५॥ नास्मादिति एतानिआनंदात्मस्वरूपिणोऽन्यानिनविद्यंतेइत्यन्वयः सर्वपदार्थमाह सदसद्वस्त्विति स्थूलंसूक्ष्मंचयद्यत्तत्सर्वमित्यर्थः ॥ ८०६ ॥ इममर्थंमंदानांबुद्ध्यारूढंकर्तुंदृष्टांतैरुपपादयति उष्णतेत्यादिनाअस्माभिर्यानीत्यतःपूर्वग्रंथेन सदसन्नामरूपात्मकःप्रपंचः आनंदात्मस्वरूपंसत्ताप्रकाशःआनंदश्चअस्तिभातिप्रियमितिचप्रसिद्धं॥ ८०७ ॥ स्निग्धतेति ॥ ८०८ ॥ काठिन्यमिति वसुधात्मनःपृथ्वीस्वरूपात् ॥ ८०९ ॥

यथेति ॥ ८१० ॥ यथासुषिरेतेति सुषिरताऽवकाशः ॥ ८११ ॥ यथासर्वेति तमोघूककल्पितं ॥ ८१२ ॥ अमूर्तेइति मूर्तत्वंघनीभाव स्तद्रहिते ॥८१३ ॥ कदाचिदिति यथायद्विविधंमेघादिदृश्यतेतन्नभस्येवनभोभिन्नाधिकरणकंन तत्रच निषिध्यमानंमिथ्येतिनिश्चितमे वमात्मनिजगदिति ॥ ८१४ ॥ मायावीति दारकोबालः उक्तार्थमेतत् ॥८१५ ॥ मदिरेति असतींभित्तिकांकुड्यनिभमावरणम्॥८१६॥ यथास्वाशयेति स्वाशयदोषःस्वचित्तदोषः पित्रादौपितृप्रभृत्यामे ॥ ८१७ ॥ यथाशयानइति शयानःस्वप्नंपश्यन्नात्मनएकत्वंनपश्य

यथास्पर्शक्रियेवायोर्भिन्नेस्तोनैवकर्हिचित्॥ तद्वदेतेसदसतीआनंदात्मस्वरूपतः॥८१०॥ यथासुषिरताश ब्दावाकाशादपरौनहि॥ तद्वदेतेसदसतीआनंदात्मस्वरूपतः ॥८११॥ यथासर्वगतेभानोःप्रकाशेदोषवर्जि ते॥ तमस्तद्वदिदंविश्वमानंदात्मन्यलौकिके॥८१२॥ अमूर्तेयद्वदाकाशेमूर्तंमेघादितिष्ठति॥ आनंदात्मप्रका शेस्तितद्वज्जडमिदंजगत्॥ ८१३॥ कदाचिद्वापिकिंचिद्वाकेनचिद्दृश्यतेयथा॥ मेघादिकंनभस्येवमानंदात्म न्यदोजगत्॥८१४॥ मायावीदारकोयद्वच्चेष्टतेव्यर्थमेवहि॥ आनंदात्मापितद्वद्धिचेष्टतेव्यर्थमेवहि॥८१५॥ मदिरामदमंदाक्षःपुरःपश्यतिभित्तिकां॥ असतींतद्वदेवेदमानंदात्मापिपश्यति ॥८१६॥ यथास्वाशयदोषे णपित्रादौदोषवर्जिते ॥ दोषंविलोकयेत्कश्चित्तद्वदात्मात्मनात्मनि॥ ८१७॥ यथाशयानःपुरुषोनवेत्त्येकत्व मात्मनः॥ एवंस्वप्नत्रयंपश्यन्नाऽनंदात्मापिवेत्तितत्॥८१८॥नलिकाभ्रमणेयद्वन्नलिकादत्तपादकः॥ शुको भ्रमत्यबद्धोपिबंधवानितिबोधतः॥८१९॥ एकोनंतःसप्रकाशआनंदोस्मीत्यबोधतः॥ संसारशूलेभ्रमति तद्वदेवपरःपुमान्॥८२०॥ कमलस्ययथागर्भेभ्रमरोगंधलोभतः॥ दुःखंप्राणांतमाप्नोतिस्वात्माविषयतस्त था॥८२१॥ यथाविभ्रांतधीःश्रीमान्विस्मृत्यस्वंहितादृशं॥लोकेदारिद्र्यमाप्नोतिव्यर्थमेवातिदुःखदं॥८२२॥

तितद्वदानंदात्मापिनपश्यतीति ॥ ८१८ ॥ नलिकेति नलिकारज्जुनामध्येप्रोताशुकबंधनसाधनमितिप्रसिद्धा बोधतःभ्रमात् ॥८१९॥ ए तद्दार्ष्टांतिकमाह एकइति ॥ ८२० ॥ दृष्टांतांतरमाह कमलस्येति गर्भेबद्धइतिशेषः दुःखंरात्रिर्गमिष्यतिभविष्यतिचेत्यादिपद्यप्रसिद्धं ॥ ८२१ ॥ यथाविभ्रांतधीरिति यथाकश्चित्श्रीमान्विभ्रांतधीःसन्स्वमात्मानंतादृशंश्रीमंतंविस्मृत्यदरिद्रोस्मीतिमन्यतेइति॥८२२॥

तद्वदिति तद्वत्भ्रांतधनिकवत्आत्माप्रभुरपिनिजंरूपंत्यक्त्वाविस्मृत्यसुखार्थंदीनदशांकर्तृत्वादिसंसाररूपांप्राप्नोतीति ॥ ८२३ ॥ यद्वदिति यद्वत्सर्वगुणोपेतोपिपुमान्कयाचित्स्वैरिण्यापुंश्चल्यामोहितःकार्मणेनवशीकृतोदैन्यंगच्छेत्तथात्मामाययेति ॥ ८२४ ॥ यथेति यथालोकत्रयीनाथोपिइंद्रःकामेनकामिनीपरतंत्रोभूत्वाकामस्यदेवत्वेनस्वस्यचदेवाधिपतित्वेनस्वस्मिन्विद्यमानयापितन्नियमनशक्त्या तांकामिनीननियंतुंशक्तोभवतितथात्मास्वाश्रितत्वेनस्वनियम्यांमायामिति ॥ ८२५ ॥ प्रियेति प्रियेणपुत्रादिनाकृतेऽधिक्षेपेअनादरेदोषेपियथासौपुत्रादिप्रियदर्शीदोषंतस्यदोषत्वंनवेत्तितथात्मामायादोषमिति॥ ८२६ ॥ भारेति भारश्रृंगोनाममृगविशेषःसउच्चप्रदेशा

तद्वदात्मानिजंरूपंसुखोदधिसमंमहत् ॥ त्यक्त्वासुखार्थमभ्येतिदशांदीनतमांप्रभुः ॥ ८२३ ॥ यद्वत्सर्वगुणोपेतःकयाचिन्मोहितःपुमान् ॥ स्वैरिण्यादीनतामेतिमाययात्मातथाकृतः ॥८२४॥ यथालोकत्रयीनाथःकामिनींननियच्छति ॥ तद्वत्सर्वनियंतापिमायांनैवनियच्छति ॥ ८२५ ॥ प्रियपुत्राद्यधिक्षेपेदोषंयद्वन्नवेत्त्यसौ ॥ दोषंतथापुमानेषमायादोषंनपश्यति ॥ ८२६ ॥ भारश्रृंगोमृगोयद्वद्भारंश्रृंगोत्थितंयथा ॥ हृष्टोवहतिमायाभारंतद्वद्यंपुमान् ॥ ८२७ ॥ यथादुर्जनसंपर्कात्साधुर्भवतिदूषितः ॥ एवंमायासमाश्लेषादात्माभवतिदूषितः ॥ ८२८ ॥ यथादुर्जनदृष्ट्यास्यान्निर्दोषेपीहदोषता ॥ एवंमायादृशापुंसिसंसारोऽनेकदोषभाक् ॥ ८२९ यथाजनस्थितंराजादुःखमात्मनिमन्यते ॥ एवंजडस्थितंदुःखमात्मन्येवाभिमन्यते ॥ ८३० ॥ यथाशयानेपुरुषेएकस्मिन्हेतुवर्जिते ॥ अकस्मादेवनिखिलंजायतेभूतभौतिकम् ॥ ८३१ ॥ एवंपुराणेपुरुषेमाययापिविवर्जिते ॥ जायतेसकलंत्वेतद्विश्वंसदसदात्मकम् ॥ ८३२ ॥

त्यतनुश्रृंगैःप्रथमंभुवंस्पृशतीतिप्रसिद्धःसयथामूढःश्रृंगभारंहर्षेणैववहतितथात्मामायाभारमिति ॥७२७॥ यथादुर्जनेति स्पष्टम् ॥ ८२८॥ यथादुर्जनदृष्ट्येति दोषितादोषवत्ता मायादृशाअज्ञदृष्ट्या पुंसिआत्मनि ॥ ८२९ ॥ यथाजनेति यथाराजाजनस्थितंप्रजागतंदुःखंस्वस्मिन्मन्यतेआत्मीयत्वाभिमानात्तथात्माजडेंतःकरणेस्थितंदुःखंस्वस्मिन्निति ॥ ८३० ॥ यथाशयानेइति हेतुवर्जितेरथादिनिर्मितिसामग्रीहीने ॥ ८३१ ॥ एवमिति ॥ ८३२ ॥

यथात्वमेइति ॥ ८३३ ॥ यथास्वमादिति विबुद्धस्यलब्धजागरस्यवेदनमभिनयति नमेइत्यादिना ॥ ८३४ ॥ एवमिति एवंस्वमात्मबोधइवजाग्रदाद्यवस्थारूपत्रिस्वमलक्षणसंसारात्मबोधेऽसुखंदुःखंनश्यतीति ॥ ८३५ ॥ अस्मादिति ब्रह्मवेदनरूपंबोधनंजागरणंजातमिति ॥ ८३६ ॥ एवमात्मनःप्रतिपादितायांतत्पदार्थावच्छेदकभूतायामद्वितीयतायामुपपत्तिप्रदर्शनपरंतत्प्रज्ञेत्यादिप्रतिष्ठेत्यंतंवाक्यंव्याचष्टे अस्माभिरित्याद्येकत्रिंशच्छ्लोकैः यान्यस्माभिर्बुद्धिनामान्यंतःकरणनामानिब्रह्मणोदत्तानिसमर्पितानितेषुमध्येप्रज्ञेतिनामातिशोभनमिति यद्यपिप्रज्ञेतिनामहृदयादिनामसुनोद्दिष्टंतथापिप्रज्ञाननाम्नउद्दिष्टत्वेआतश्चोपसर्गइतिभावार्थकाङ्प्रत्ययांतत्वेनतत्समानार्थप्रज्ञान

यथास्वप्नेव्यथादुःखंस्वयंस्वस्यप्रयच्छति॥ एवंजागरणेप्यात्माव्यर्थमेवप्रयच्छति॥ ८३३॥ यथास्वप्नाद्विबुद्धस्यस्वप्नदुःखक्षयोभवेत्॥ वेत्तिचैतन्नमेदुःखमासीन्नास्तिनभाव्यपि॥ ८३४॥ एवंत्रिस्वप्नसंसारात्मबोधेक्षीयतेऽसुखम्॥ वेत्तिचात्मानमेदुःखमासीन्नास्तिनभाव्यपि॥ ८३५॥ अस्मात्रिस्वप्नसंसाराद्बोधनंब्रह्मवेदनम्॥ जातमस्माकमेतस्मादहोपुण्यतमावयं॥ ८३६॥ अस्माभिर्यानिदत्तानिब्रह्मणोविविधानिहि॥ बुद्धिनामानितेष्वत्रप्रज्ञानामातिशोभनम्॥ ८३७॥ यतोज्ञप्तिःप्रकाशःस्यात्प्रकर्षोभेदशून्यता॥ स्वसजातिविजात्यात्माभेदोयस्यांनसंविदि॥ ८३८ ॥ तस्मात्प्रज्ञानशब्देनप्रकाशात्मायमीरितः॥ ब्रह्मादिस्थावरांतानांदेहेकाष्ठेग्निवत्स्थितः॥ ८३९॥

मप्युद्दिष्टमेवेतिभावः ॥८३७॥ ननुकथमस्यनाम्नोऽतिशोभनत्वमित्याशंक्यआत्मयाथात्म्यबोधनादित्याह यतइति यतोधातुनाप्रकाशउच्यतेप्रशब्देनचत्रिविधभेदशून्यतारूपःप्रकर्षोद्योत्यतेयथाब्रह्मशब्दोनिरतिशयमहत्त्वपरस्तद्वदिति एतादृशावयवार्थकंचप्रज्ञापदं महावाक्यात्तांसंविदमाह यस्यांसंविदिस्वसजातिविजात्यात्माभेदोनततोऽतिशोभनमेतन्नामेतिसंबंधः स्वंस्वरूपंचसजातिःसजातीयश्चविजातिःविजातीयश्चतेआत्मानिरूपकतयाशरीरंयस्यभेदस्यसतथेति ॥ ८३८ ॥ एतदभिप्रायमेवप्रज्ञानमितिनामपूर्वमुक्तमुत्तरत्रचवाक्ये इत्याह तस्मादिति तस्यविश्वनिर्वाहकतांनेत्रपदेनवक्तुंसर्वत्रस्थितिमाह ब्रह्मादीति ॥ ८३९ ॥

स्थावरमिति भूतंपृथिव्यादिभौतिकंतत्कार्यंचस्थावरादियत्किंचित्सर्वंप्रज्ञानेत्रंप्रज्ञोकलक्षणानेत्रंनिर्वाहकंयस्यतत्तथा नीयतेसत्ताप्राप्य तेऽनेनेतिनेत्रमितिभाष्यमिति तत्रदृष्टांतः यथाऽस्मदादिशरीराणिमांसनेत्राणिमांसमयनेत्रेविनाऽसंतिअप्रशस्तानितद्वदिति उक्तप्रज्ञाया निर्वाहकत्वेननेत्रसाम्येपिउपादानतयानिर्वाहकत्वंव्यतिरेकोपिबोध्यइत्याह प्रतिष्ठितमिति ईरितंब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यादिश्रुतिषु ॥ ८४०॥ तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतिमनुरुध्योक्तमर्थंस्फुटयति अपीति यस्त्रिलोक्याजठरेंतःस्थितःसूर्येंदुवन्हिमुख्यानांप्रकाशः कीदृशः लोकेलोकावभासकइत्येवमीरितः सोपिप्रज्ञानेत्रइत्यन्वयः॥८४१॥ तत्रोक्तप्रज्ञाभानमंतराभानाभावंहेतुमाह नहीति उक्तप्रज्ञारूपांदृशं विनाप्रकाशस्यापिसौरादेःकिंभानंस्यादपितुनैवेत्यर्थः नह्यसाक्षिकंकिंचित्सिध्यति साक्षिप्रतिपादकताप्रज्ञापदस्योक्तेतिभावः अयम

स्थावरंजंगमंवापियत्किंचिद्भूतभौतिकम् ॥ प्रज्ञानेत्रंहितत्सर्वंमांसनेत्रायथावयं ॥ प्रतिष्ठितंजगत्सर्वंप्रकाशेब्रह्मणीरितम् ॥ ८४० ॥ अपिप्रकाशोयःकश्चित्त्रिलोक्याजठरेस्थितः ॥ सूर्येंदुवन्हिमुख्यानांलोकइत्येवमीरितः ॥ लोकावभासकःसोपिप्रज्ञानेत्रउदाहृतः ॥ ८४१ ॥ नहिप्रज्ञादृशंहित्वाप्रकाशस्यप्रकाशनं ॥ नोक्तंपरोक्षमेतत्स्यात्सर्वानुभवसंश्रितं ॥ कदाचित्कुत्रचित्किंचिद्वस्तुसर्वोपिवेत्तियत् ॥ ८४२ ॥ स्थावराणांहिविज्ञानंदृश्यतेसुखदुःखयोः ॥ अस्मद्वद्विद्यतेतेषांवृद्धिहान्यादिकंयतः ॥ ८४३ ॥ स्थावराहिजलान्याप्ययथाकालंसुशोभनान् ॥ स्वदेहान्बिभ्रतोदृष्टास्तेनतेसुखिनःस्थिताः ॥ ८४४ ॥

र्थःसर्वानुभवसिद्धइत्याह नोक्तमिति एतत्सर्वस्यजडस्यप्रज्ञानेत्रत्वंयदुक्तंतत्परोक्षंधर्मादिवत्परोक्षमानवेद्यमेवनकिंतुसर्वानुभवसंश्रितं एतदेवकथमतआह कदाचिदिति यद्यस्मात्सर्वोपिप्रमाताकदाचित्कुत्रचित्किंचिद्वस्तुवेत्त्येव तथाचयस्यसिद्धंतदुक्तप्रज्ञाव्याप्तमेवसिद्धं उक्तप्रज्ञयाऽसंबद्धंसिद्धमितिवदतोव्याघातइतिभावः अतएवोक्तंविवरणकारैः सर्वंहिवस्तुज्ञाततयाऽज्ञाततयावासाक्षिचैतन्यस्यविषयइति सर्वत्रचिदन्वयेमृदनुगतघटस्यमृन्मात्रत्ववद्विश्वस्यचिन्मात्रत्वमितिभावः ॥८४२॥ सर्वोपिवेत्तीत्युक्तं चित्प्रकाशस्यसर्वत्रानुगमंद्रढयितुंस्थावरेषुतावत्साधयति स्थावराणामिति तत्रानुमानंदर्शयति अस्मद्वदिति स्थावराःसुखादिज्ञानवंतःवृध्यादिमत्त्वादस्मदादिवदिति ॥८४३॥एतदेवस्फुटयति स्थावराहीति सुशोभनान्स्वदेहान्बिभ्रतोधारयंतः तेनसुखज्ञानकार्यवृद्धिमत्त्वेनसुखिनःसुखज्ञानवंतः॥८४४॥

मूलेति मूलघातोजटाच्छेदः आदिनाऽतिशीतसंसर्गादिग्रहः तेनगतस्नेहाःशुष्काइतियावत् तथादुर्भगानिःश्रीकाश्चसंतः पतनादिकृतःप तनादिशालिनोदृष्टाइति ॥ ८४५ ॥ अस्मद्वदितिदृष्टांतंस्फुटयति अन्नेति यथास्मदादेर्यथाकालमन्नपानादिसंप्राप्यासुखंसंप्राप्यमनोर माद्वृद्धिर्भवति॥ ८४६ ॥ तथेति तथास्मदादेरेवशस्त्रप्रहारादेर्हेतोर्दुःसहांवेदनांसंप्राप्यक्षयोहानिःस्यात्तथैवस्थावराणांक्षयवृद्धीइति एते नपर्वतानांपृथिव्यादीनांचाभिमानिचेतनानुमानंसूचितम् ॥८४७॥ पशुष्वपितंदर्शयति पशूनामिति उभयेषांग्राम्याणामारण्यानांचानु कूलेहरिततृणपूर्णपाण्युपलंभादौसतिप्रवृत्तिर्दृष्टाविपर्ययेदंडहस्तप्रतिकूलदर्शनेनिवृत्तिश्चदृश्यतेइतितेनैतेपशवोमनुजैःसमाइति॥८४८॥

मूलघातादिनातद्वन्नस्नेहाहिदुर्भगाः॥ पतनादिकृतोदृष्टास्तेनैतेदुःखिनःस्थिताः ॥ ८४५ ॥ अन्नपानादिसं प्राप्यायथाकालंसुखंयथा ॥ संप्राप्यवृद्धिर्भवतित्यस्मदादेर्मनोरमा ॥ ८४६॥ तथाशस्त्रप्रहारादेर्दुःसहांप्रा प्यवेदनाम् ॥ क्षयःस्यात्स्थावराणांचक्षयवृद्धीतथैवच ॥ ८४७॥ पशूनामुभयेषांस्यादनुकूलेविपर्यये॥ प्र वृत्तिश्चनिवृत्तिश्चतेनैतेमनुजैःसमाः॥ ८४८ ॥ जंगमानांहिसर्वेषांव्यवहारःसमोयतः॥ पिपीलिकाद्योप्य स्मात्सुखदुःखोपभोगिनः ॥ ८४९ ॥ मुनीनामपिदेवानांब्रह्मादीनांहिशास्त्रतः॥ अनुमानाच्चगम्येतसुखदुः खोपभोगिता॥ ८५० ॥ सुखदुःखोपभोगोयःसाप्रज्ञेतिप्रकीर्तिता॥ नचक्रियात्रकाचिद्धिसुखेदुःखेचदृश्य ते॥ ८५१ ॥ यावदुत्पद्यतेनैवसुखंवादुःखमेववा ॥ तावदेवक्रियाःसर्वाःकुर्वतेकारणान्यपि ॥ ८५२ ॥ य थात्मनैचजातायांकारकैर्नभुजिक्रिया॥ क्रियतेसत्तयातस्याविद्यमानैरपिस्वयं॥ ८५३॥

पिपीलिकादावप्यतिदिशति जंगमानामिति अस्मात्अनुकूलप्रतिकूललाभात्प्रवृत्त्यादेः ॥ ८४९ ॥ मुनीनामिति मुनीनांवशिष्ठादीनांत थाब्रह्मादीनांदेवानांशास्त्रतस्तथानुमानाच्चचेतनत्वलिंगकात्सुखदुःखान्यतमभोगोज्ञेयः ॥ ८५० ॥ तथासतिप्रकृतेकिमागतमतआह सुखेति साप्रज्ञाप्रकाशरूपैव नात्रक्रियागंधोपीत्याह नचेति ॥ ८५१ ॥ प्रत्युतक्रियोपरमोदृश्यतइतिव्यतिरेकमुखेनाह यावदिति या वत्सुखंदुःखंफलंनोत्पद्यतेतावदेवकारणानिक्रियाःकुर्वतेइत्यन्वयः ॥ ८५२ ॥ फलोत्पत्तौतुक्रियोपरमइत्यत्रदृष्टांतमाह यथेति यथात्म नौजातायांविद्यमानैरपिकारकैःकर्त्रादिभिर्भुजिक्रियानक्रियते तत्रहेतुः तस्याःसत्तयातस्यास्तृप्तेःसत्तयानिष्पत्त्येतियावत् ॥ ८५३ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह एवंसुखइति स्पष्टम् ॥ ८५४ ॥ एवंप्रज्ञायाःस्वरूपंदर्शयित्वातस्याःप्रज्ञेयंप्रतिउपादानतयानेत्रतांस्फुटयति सुखेति नोऽस्माकंभोक्तृणांसुखदुःखेप्रज्ञयाविरहितेनजायेतेनवाकदाचित्क्वचित्विद्येतेयतस्तेप्रज्ञातोविविक्तेसतिशशशृंगाभेइति॥८५५॥ एवंस्वकीयसुखदुःखयोःप्रज्ञामात्रतांनिश्चित्यतद्दृष्टांतेनपरकीयसुखदुःखयोरपितथात्वंनिर्धार्यसुखत्वदुःखत्वरूपहेतुभ्यामित्याह यथास्माकमिति॥८५६॥ तद्दृष्टांतेनचान्यत्रप्रज्ञामात्रतावधार्येत्याह प्रज्ञामात्रेइति तेउक्तेसर्वभोक्तृसंबंधिनीसुखदुःखेयथाप्रज्ञामात्रेप्रज्ञातिरिक्तस्वरूपहीनेतथासदसतीयावत्कार्यकारणेप्रज्ञामात्रे कुतः तस्यांप्रज्ञायांसत्यामेवभासमानायामेवप्रकाशनात्स्फुरणात् ॥ ८५७ ॥ दृश्यंप्रज्ञापरिणामइतिभ्रममपाकर्तुंविवर्त्तोपादानंदृष्टांतमाह रज्वामिति यथारज्वांसत्यांभासमानसर्पोरज्जोःपृथक्कृतश्चेत्तर्हिनस्यात्शशशृंगसमो

एवंसुखेचदुःखेचजातेतत्कारणेनच॥ क्रियतेहिक्रियानामविद्यमानैस्तुसर्वतः॥ ८५४ ॥ सुखदुःखेचजायेतेप्रज्ञाविरहितेनहि॥ विद्येतेशशशृंगाभेकदाचित्क्वापिवात्रनः ॥ ८५५ ॥ यथास्माकंतथान्येषांसर्वेषामिह देहिनाम्॥ प्रज्ञैवसुखदुःखेतेसुखदुःखत्वहेतुतः॥ ८५६ ॥ प्रज्ञामात्रेयथोक्तेतेसुखदुःखेतथैवहि॥ प्रज्ञामात्रेसदसतीतस्यांसत्यांप्रकाशनात्॥ ८५७॥ रज्वांसत्यांयथासर्पोभासमानःपृथक्कृतः॥ नस्यात्सुखादिकंतद्वत्प्रज्ञातोनपृथग्भवेत् ॥ ८५८ ॥ प्रज्ञाबुद्धिःप्रकाशाख्याजडासापिजडेतरम्॥ सुखादिवदपेक्षेतप्रकाशंस्वप्रकाशकम्॥ ८५९ ॥ तस्मादालोकमात्रायांप्रज्ञावागुपचारतः॥ यथाप्रकाशेभान्वादेरुपचारात्प्रकाशगीः॥ ८६० ॥

भवेत्तद्वत्प्रज्ञातःपृथक्सुखादिकंप्रपंचोनभवेत् असन्नेवभवेदितियावत् ॥ ८५८ ॥ ननुकिंबुद्धिरियंप्रज्ञेतिकस्यचिद्भ्रमंप्रोपसर्गार्थप्रकर्षानुपपत्त्यानिरस्यति प्रज्ञेति याबुद्धिःप्रकाशाख्याप्रकाशत्वेनलोकेप्रसिद्धासापिजडेतरंस्वप्रकाशप्रकाशमपेक्षेतातोपकृष्टत्वात्सानमुख्याप्रज्ञा शिलामध्यगतसहस्रदीपवत्साक्षिणमंतरासिद्धेर्दुर्वचत्वादितिभावः ॥ ८५९ ॥ बुद्धौतुप्रज्ञापदंगौणमित्याह तस्मादिति आलोकमात्रायांआलोकस्यभूतानांसात्विकांशगणस्यप्रकाशस्यमात्रायांकार्यतयालेशभूतायां यद्वाऽऽलोकस्यात्मप्रकाशस्यप्रतिबिंबतयालेशेचिदाभासेबुद्धिविशिष्टेप्रज्ञापदमुपचारादिति दृष्टांतमाह यथेति स्त्रियांमात्रात्रुटिःपुंसिलवलेशकणाणवइत्यमरः ॥ ८६० ॥

फलितमाह तथेति तथातथासतिअन्यत्रसमन्वयाभावेसतिआनंदात्मनिप्रज्ञाशब्दोमुख्यइति तत्रहेतुगर्भेविशेषणेबोध्येइति अत्रप्रज्ञा पदमानंदात्मनिमुख्यमितिवदतांग्रंथकृतामयमाशयः व्यवहारेहिभाट्टनयइत्यभ्युपगमः भट्टमतेचजातौशक्तिः जातिश्चप्रतिबिंबविशिष्ट वृत्तीनांबिंबमेव अतएवविवरणकारैरपिज्ञानादिपदानांमुख्यावृत्तिःशुद्धेदर्शिता नचावाङ्मनसगम्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधः तस्याःश्रुते र्मनोविषयविषयकवाग्विषयत्वनिषेधपरत्वात् अथविशिष्टवाचकपदानांशुद्धेलक्षणयैववृत्तिरितिवादिनांसंक्षेपशारीरककृतांमतेतुमुख्ये त्यस्यप्रशस्ततत्त्वज्ञानोपयोगित्वादित्यर्थइति यतएवमिति यतउक्तयुक्तेः एवंप्रज्ञाशब्दस्यानंदात्मनिमुख्यत्वंततएवाशयात्श्रुत्याएवंकथ्य तेएवंकथं लोकोदृश्यवर्गःप्रज्ञानेत्रइति नहिसबुद्धिनिर्वाह्यः बुद्धेःस्वसिद्धयेपरापेक्षायाउक्तत्वादानंदात्मनात्वभिन्ननिमित्तोपादानेननि

तथासर्वप्रकाशानांप्रकाशेभेदवर्जिते ॥ आनंदात्मनिशब्दोयंमुख्यःप्रज्ञेतिसंभवेत् ॥ यतएवंततःप्रज्ञानेत्रो लोकोपिकथ्यते ॥ ८६१ ॥ भूतभौतिकजातस्यमाययासहितस्यच ॥ प्रपंचस्यास्यसर्वस्यसदासदसदात्मनः ॥ ८६२ ॥ प्रज्ञानेत्रंस्वप्रकाशप्रकाशेनप्रकाशनात् ॥ यतस्ततःप्रतिष्ठासाहेतौकार्यंस्थितंयतः ॥ ८६३ ॥ अ व्यक्तनामरूपाभ्यामादावंतेचसंस्थितं ॥ मध्येचताभ्यांव्यक्ताभ्यांप्रज्ञायांसकलंजगत् ॥ ८६४ ॥ यथाविशु द्धेनभसिगंधर्वनगरादिकम् ॥ यथावात्मनिबालस्यदुःखदंराक्षसादिकम् ॥ ८६५ ॥

र्वाह्यइतिभावः ॥ ८६१ ॥ प्रज्ञानेत्रइतिवाक्यार्थंसहेतुकमनुवदन्प्रज्ञानस्यप्रतिष्ठात्वंस्फुटयति भूतेतिचतुर्भिः यतोमायासहितभूतभौतिक जातरूपस्यसर्वस्यप्रपंचस्य कीदृशस्य सदसदात्मनःस्थूलसूक्ष्मात्मकस्य स्वप्रकाशप्रकाशेनस्वरूपेणप्रकाशनात्प्रज्ञोक्तलक्षणानेत्रंनिर्वा हिकाभवतिततःसैवलोकस्यप्रतिष्ठाऽऽधारः उपादानस्यमृदादेरुपादेयघटाद्याधारत्वंलोकेपिप्रसिद्धमित्याह हेतौकार्यंस्थितंयतइति हेतौ उपादानेइतिद्वयोरर्थः ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ हेतौकार्य्यस्यस्थितत्वमभिनयति अव्यक्तेति आदौसृष्टेःपूर्वंअंतेविनाशानंतरंचसकलंजगत्अ व्यक्ताभ्यामस्पष्टाभ्यांनामरूपाभ्यांप्रज्ञायांस्थितंमध्येचसृष्टिकालेव्यक्ताभ्यांताभ्यांनामरूपाभ्यांस्थितमिति घटादीनामपिमृदाद्युपहि तमात्मचैतन्यमेवोपादानमित्याकरेस्पष्टमिति ॥ ८६४ ॥ तत्रापिविवर्तोपादानतैवेतिदृष्टांताभ्यांस्पष्टयति यथेति आत्मनिमनसि ॥ ८६५ ॥

महावाक्यंव्याचष्टे प्रज्ञानमिति अतःप्रज्ञानपदपर्यायप्रज्ञापदस्योक्तार्थपरत्वादेवएतत्साक्षादपरोक्षंप्रज्ञानंब्रह्मेत्याहुर्मनीषिणोवेदांतविदइ ति ब्रह्मपदार्थमाह नहीति यत्किंचित्सदसत्तत्सर्वंअस्मात्प्रज्ञापदार्थात्प्रज्ञानात्अधिकंपृथग्गूनविद्यतेतस्माद्ब्रह्मपदप्रयोगमर्हतीति ॥८६६॥ नन्वेकमेवपदंशुद्धतांबोधयिष्यतिकिंपदद्वयात्मकेनवाक्येनेतिचेन्न पदमात्रस्यस्मारकत्वेनैकंपदंविशिष्टमर्थमपिस्मारयेत् वाक्यभावेतुसा मानाधिकरण्येनपदांतरार्थैकतांलब्धुंतदनुकूलमेवस्मारयेदितिविशेषादित्याशयेनब्रह्मपदसमानाधिकृतेनप्रज्ञानपदेनयादृशोर्थोबोधित स्तमाह देशइतिद्वाभ्यां योयंदेशः कालश्चयच्चतदवच्छिन्नंभावाभावरूपंवस्तुजातंतत्सर्वंप्रज्ञयासर्वांतरचैतन्येनव्याप्तमिति अत्रदृष्टांतः यथापर्णानिपत्राणिशंकुनाद्रंतेनव्याप्तानितद्वदिति ॥ ८६७ ॥ दृष्टांतांतरमाह पातालमिति पातालंभूतलंदिवमंतरिक्षंस्वर्गंवाततस्त्रिलो

प्रज्ञानमतएवैतद्ब्रह्मेत्याहुर्मनीषिणः॥ नत्यस्माद्धिकंकिंचित्सदसद्वापिविद्यते ॥८६६॥ देशःकालस्तथा वस्तुभावाभावस्वरूपकम्॥ तत्सर्वंप्रज्ञयाव्याप्तंपर्णानीवचशंकुना॥८६७॥ पातालंभूतलंवापिदिवंवात्रा त्यमेवच ॥ तिष्ठत्येकंनभोवाप्यप्रज्ञैवसकलंजगत्॥८६८॥ गंधर्वनगरंमेघोनीलिमादिकमेववा॥नभएव यथातद्वत्प्रज्ञैवैतज्जडाजडम्॥८६९॥एवंविचारतःसोयमधिकारिजनःप्रभुः॥वामदेववदेतद्धिशरीरादिज हौधिया॥८७०॥अभिमानंपरित्यज्यशरीरेसपरिष्करे॥ आरब्धकर्मनिर्वाणंकुर्वन्भोगानवापसः॥८७१॥

क्याबाह्यदेशंचव्याप्ययथानभस्तिष्ठतितथाप्रज्ञैवसकलंव्याप्यतिष्ठतीति सर्वांतरंवस्तुप्रज्ञानपदार्थइतिभावः ॥८६८॥ तत्समानाधिकृतेन ब्रह्मपदेनचतस्याद्वितीयतानिर्विशेषतारूपावोध्यतेइत्याह गंधर्वेति यथाकाशेकल्पितंगंधर्वनगरादिकमाकाशमेवतत्रकल्पितंतुनैवास्ति तथाप्रज्ञायांकल्पितंविश्वंप्रज्ञैवास्तिकल्पितंजडाजडंविशेषरूपमशेषंप्रज्ञामात्रमित्यर्थोब्रह्मपदप्रसादलभ्यइति ॥ ८६९ ॥ सएतेनेत्यादिसं भवदित्यंतंव्याकरोति एवमित्यादित्रिभिः सवामदेववाक्यतोविचारेप्रवृत्तेऽधिकारिजनःप्रभुःसाधनसंपत्त्यासमर्थःएतच्छरीरादिधियावि वेकेनजहौत्यक्तवान् ॥ ८७० ॥ अभिमानमिति परिष्करउपकरणंगृहादितत्सहितेशरीरेऽभिमानमहंकारममकारात्मकंपरित्यज्यारब्धक र्मणांनिर्वाणमंतंकुर्वन् हेतौशता तदर्थमितियावत् भोगानवापजीवन्मुक्तोविजहारेतियावत् ॥ ८७१ ॥

आनंदेति आनंदात्माहमस्मीत्याकारेण।विर्भवद्यत्प्रज्ञामात्रैकरूपंप्रज्ञामात्रंचतदेकरूपमद्वयवस्तुतद्बिभर्तिनिरंतरमनुसंदधातीतिसतथाइ त्यधिकारिजनविशेषणं विदेहमोक्षमाह स्वात्मनीति ॥ ८७२ ॥ ऐतरेयव्याख्यामुपसंहरन्नैतरेयपदव्युत्पत्तिंसूचयन्नयमर्थोऽधिकारिभि स्तत्परैरवधार्यइतिदर्शयति अपौरुषेयैरित्यादिना अपौरुषेयैः पुरुषेणार्थंदृष्ट्वानिर्मितानिपूर्वानुपूर्वीनिरपेक्षोच्चारणकानिभारतादीनिपौ रुषेयाणितद्विलक्षणैर्वचनैरात्मावेत्याद्यैरयमितिहासइतरासंज्ञकायाअपत्येनऋषिणादौईरितस्तपसाअनुस्मृत्यप्रकाशितः कीदृशेनइतरा याःसुतेन एषपंथाइत्यादिवाक्यंप्रथमंप्रकाशयता तद्वाक्यस्वरूपंचतुर्थश्लोकव्याख्यायांदर्शितम् ॥ ८७३ ॥ तद्वाक्यंपूर्वंविस्तरेणव्याख्या तमपिसुखबोधायसंक्षिप्तार्थमर्थतःपठति अयंमार्गइति यद्ब्रह्मणोवेदनंअयमेवमार्गस्तथेदमेवकर्मावश्यंसंपाद्यंतथेदमेवब्रह्मसत्यंचतत्याप कत्वादितिअस्मात्प्रमादोनकार्यइति ॥ ८७४ ॥ नचेति ब्रह्मणोवेदनमतिक्रम्यसाधनांतरंप्रतिनगंतव्यमिति अस्येति अस्यब्रह्मवेदन

आनंदात्माहमस्मीतिप्रज्ञामात्रैकरूपभृत्॥ स्वात्मनिस्वर्गरूपेऽभूदमृतोवामदेववत्॥ ८७२ ॥ अपौरुषेयैर्व चनैरितिहासोयमीरितः ॥ इतरायाःसुतेनादावेषइत्यादिवादिना ॥ ८७३ ॥ अयंमार्गस्तथाकर्मब्रह्मसत्यंच वेदनम्॥ ब्रह्मणोनप्रमादोस्मात्करणीयःकथंचन ॥ ८७४ ॥ नचातिक्रम्यगंतव्यंवेदनंसाधनांतरम्॥ अस्य येऽतिक्रमंचक्रुःपराभूताहिदुर्धियः॥ संसारसुभटेनैवतेसर्वेविजिताःक्षणात्॥ ८७५ ॥ इत्यस्मिन्वचनेनृणां विश्वासायमहामुनिः॥ उदाजहारमतिमानितिहासमिमंशुभम्॥ ८७६ ॥

स्यातिक्रममुपेक्षारूपंयेचक्रुस्तेदुर्धियःपराभूताःपराभवंगताइति ननुपराभवःप्रतिद्वंद्विनःसकाशाद्भवतिअत्रकःप्रतिद्वंद्वीत्याशंक्यययउदरमं तरंकुरुतेथतस्यभयंभवतीत्यादिश्रुतेर्मायोपाधिरीश्वरोयमराजवदज्ञानांभयहेतुर्मायाकार्यसंसारश्चाभिमानलक्षणोयमकिंकरवत्पराभव करइत्याह संसारेति संसारएवसुभटोमहाबलोयोधस्तेनतेऽतिक्रमणशीलाःक्षणेनविजिताइति ॥ ८७५ ॥ तद्वाक्यानुवादप्रयोजनंदर्श यति इत्यस्मिन्निति इत्यस्मिन्वाक्येप्रथमंप्रकाशितेकेचिदित्थंशंकितवंतः ननुभवदुक्तमपिब्रह्मवेदनस्यमार्गत्वादिकंनास्मद्बुद्धावतरती ति तेषांनृणामेतद्वाक्यार्थेविश्वासायविश्वासंश्रद्धांजनयितुमितिहासंउदाजहारउदाहरणवत्प्रकटीकृतवानिति उदाहृतेनशंकानिवर्तते वामदेवादीन्प्रतिज्ञानस्यसत्यब्रह्मप्राप्तिसाधनताभिधानेनमार्गत्वादीनांनिर्णयात् ॥ ८७६ ॥

जन्मत्रयनैरंतर्यप्रतिपादनेनचातिक्रमशालिनांपराभवोप्यत्रदर्शितइत्याह अस्यार्थमिति अस्येतिहासस्यार्थंप्रमेयंयेमनुजामानुषंवपुर्ल ब्ध्वापिनजानंतितान्संसारसुभटोयमभटवत्हन्यात्व्यथयेत् लौकिकोदृष्टांतः मृगयुर्व्याधः ॥८७७॥ कथंहन्यादितिप्रकारजिज्ञासाया मैतैःकृत्वेत्यन्वययोग्यांस्तृतीययानिर्दिशतियमयातनासाम्यंचबोधयति पितृमातृदरेइत्यादिषड्भिः सप्तधातवएवगर्तास्तत्रनिपातनैः गर्भ स्थस्यविण्मूत्रसंसर्गएवलेपस्तैःजराय्वस्थ्यादिभिरंतर्गतस्यवेष्टनरूपैर्बंधनैः निरयेप्येतेपदार्थाःप्रसिद्धाः॥८७८॥कृमीतिउदरस्थकृमयएवना गास्तन्मयैःपाशैः तथादुःसहैर्जठरभवैर्वाताग्निभ्यांजनितैस्तापैः सूचीमुखनिरयसाम्यंबोधयति उपस्थेति॥८७९॥ अनेकेति अनेकजन्म नांस्मृतिर्दुःखातिशयायमूर्छयालविस्मृतिश्चनिरयेपिगर्भगतस्यचेतिसाम्यं बाल्यदुःखानांनिरयसमतांदर्शयति अशक्तीति ॥८८०॥ क्री डेति बालपक्षेक्रीडानामप्राप्तिरध्यापकादिभ्योभीतिश्चप्रसिद्धा निरयेपिस्वर्गवासिनांयाःक्रीडादुःखातिशयायस्मृतिपथमवतरंत्यस्तासा

अस्यार्थंयेनजानंतिमनुजास्ताननेकशः ॥ संसारसुभटोहन्याद्यथात्रमृगयुर्मृगान् ॥ ८७७ ॥ पितृमातृदरेस प्तधातुगर्तनिपातनैः ॥ विण्मूत्रादिकृतैर्लेपैर्जराय्वस्थ्यादिबंधनैः ॥ ८७८ ॥ कृम्याख्यनागपाशैश्चदुःसहैर्जठ रोद्भवैः ॥ वाताग्निजनितैस्तापैरुपस्थच्छिद्रनिर्गमैः ॥ ८७९ ॥ अनेकजन्मसंस्मृत्याविस्मृत्याचात्मनस्तथा ॥ अशक्तिपारतंत्र्याभ्यांविण्मूत्रादेश्चभक्षणैः ॥ ८८० ॥ क्रीडानामनवाप्त्याचगुरुमात्रादिभीतितः ॥ पंचबा णकृतैश्चित्रैर्विचित्रैश्चभ्रमैरपि ॥ ८८१ ॥

मप्राप्त्यादुःखं तथागुर्वीयामात्रादिभीतिस्तयाचेति अत्रपक्षेमातृशब्दोमीञ्हिंसायामितिधातोस्तृचिमीनातिमिनोतीत्यात्वेषव्युत्पन्नो हिंसकवचनः आदिपदेनतदुपकरणग्रहः यौवनदुःखानांतत्साम्यमाह पंचेति पंचबाणेनकामेनकृतैश्चित्रैर्नारीमूर्तैश्चित्तभूमौलिखनैः तथाविचित्रैर्नानाविधैर्भ्रमैर्भ्रमणैःकृतंदुःखंप्रसिद्धं निरयपक्षेतुप्रत्यालीढादिस्थानभेदात्पंचविधानिचबाणकृतानितत्तथा मयूरव्यंसका दित्वात्समासः यद्वानाराचादिभेदात्पंचविधैर्बाणैःकृतानीतिविग्रहः एतादृशानिचित्राणिआश्चर्याणितैः यमदूताहिदुष्कृतिशरीराणिल क्षीकृत्यबाणप्रहरणाभ्यासंकुर्वंतीतिपुराणेप्रसिद्धम् विविधंभ्रामयंतीतिचेति आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमिति तथास्यात्प्रत्यालीढमालीढ मित्यादिस्थानपंचकमित्यमरः आदिपदेनसमपद्विशाखमंडलानांधनुर्विद्यादन्यासभेदानांग्रहः ॥ ८८१ ॥

वार्द्धकादिदुःखानांनिरयसाम्यमाह श्वित्रिणीति श्वित्रिणीजरातत्संगमकृतैर्दोषैरोगाद्यैः निरयपक्षेकुष्ठिसंसर्गात्तद्गुजालाभःप्रसिद्धएव कालेति कालएवसर्पस्तेनग्रसनं निरयपक्षेतुकालाःश्यामाश्चतेसर्पास्तैर्ग्रसनानितैरिति तथायमकिंकरैरुक्तवाक्यैरिति॥८८२॥ नरकदुःखान्याह नानेति घनादिजैःघनःपृथ्वी आदिपदेनजलादिग्रहः पृथिव्यादिमयनरकदुःखैरित्यर्थः तदुक्तंयोगभाष्ये घनसलिलानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठाःमहाकालांऽबरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रतामिस्रांधतामिस्रामहानरकभूमयइति धनादिजैरितिपाठेसिंहावलोकनन्यायेनयौवनदुःखानांवर्णनं कामनाद्वाराधनादिभ्योजातैर्युद्धादौनानाशस्त्रादिसंपातरूपैर्वैषम्यैरित्यन्वयः निरयेपिवैषम्यानिधनादिकामनाफलभूतान्येवेत्यवधेयं स्वर्गादिपतनैरवीचिनिरयसमैः अत्रमानुषेलोकेदेहाद्यवाप्तितः तदर्थंपुनःपित्रादिदेहसमावेशैश्चेति संसा

श्वित्रिणीसंगमोत्थैस्तैर्दोषैर्नानाविधैस्तथा॥ कालसर्पग्रसनतस्तथैवयमकिंकरैः॥ ८८२॥ नानाशस्त्रादिसंपातैर्वैषम्यैश्चघनादिजैः॥ स्वर्गादिपतनैस्तद्वदत्रदेहाद्यवाप्तितः॥ पुनःपित्रादिदेहेषुसमावेशैःसुदारुणैः॥८८३॥ एवंसंसारसुभटोजंतून्जंतुकसन्निभान्॥ अधऊर्ध्वंतथादिक्षुविदिक्ष्वपिचसंक्षिपन्॥८८४॥ पितृमातृप्रवेशाद्यैस्तुदंस्तैर्विविधायुधैः॥ निपातयत्यमून्दीनानात्मज्ञानविवर्जितान्॥ ८८५॥

रभटोहन्यादितिसंबंधः॥८८३॥ संसारस्यसुभटत्वमप्येतदुपनिषदर्थाज्ञानप्रयुक्तमेवेत्याह एवमितिद्वाभ्यां एवमुक्तविधयासंसारसुभटोऽमूनजंतून्निपातयतिप्रतिमल्लवत्पराभवति किंकुर्वन् अधऊर्ध्वंतथादिक्षुविदिक्षुचसम्यक्क्षिपन् नानायोनिनयनमेवचसंसारमल्लस्यनियुद्धविशेषइतिभावः पुनःकिंकुर्वन् तैःपूर्वोक्तैःपितृमातृशरीरप्रवेशादिरूपैर्विविधायुधैस्तुदन्व्यथयन् जंतूनांनिपातनेचसंसारमल्लस्यनक्लेशलेशोपीतिसूचनायजंतूनांविशेषणानि जंतुकाःक्षुद्रजंतवोयूकादयस्तत्संनिभान् तत्रहेतुर्दीनानिति तत्रापिहेतुरात्मज्ञानेति अज्ञानमेवजीवानांबाधयोग्यत्वेसंसारस्यबाधकत्वेचप्रयोजकमितिभावः॥८८४॥८८५॥

नन्वेतदर्थावधीरणेकोहेतुरितिचेद्वैराग्यमेव वैराग्यंपरमेतस्यमोक्षस्यपरमोऽवधिरितिसिद्धांतादित्यभिप्रायेणाह संसारेति संसारसुभटप्रोत्थान्दुःसहान्स्वपराभवान्येविजानंतितद्विज्ञानफलंपरवैराग्यमासादयंतितएवास्यवेदांतस्यसुनिश्चितमर्थंविजानंति अर्थेज्ञातेचतएवसुभटाःसंसारस्तुक्षुद्रजंतुवदनायासेनप्रतिक्षेपपात्रतांगतइतिभावः ॥ ८८६ ॥ नन्वयमर्थोब्रह्मात्मैकत्वलक्षणःकथंनिश्चयगोचरोभवेदन्यवेदांतानामर्थांतरपरत्वसंभावनयाप्रतिबंधादितिचेन्न सर्ववेदांतानांगतिसामान्यात् तदेवकथमितिचेच्छृणुक्रमेणेत्याशयेनऋग्वेदब्राह्मणोपनिषत्तयाउपस्थितायाःकौषीतक्युपनिषदोव्याख्यामुपन्यस्यति इतितेइति स्पष्टम् ऋषिसंबंधोवेदस्यप्रवचननिमित्तः संज्ञाचप्रव

संसारसुभटप्रोत्थान्दुःसहान्स्वपराभवान्॥ सुभटायेविजानंति अर्थमस्यसुनिश्चितम्॥ ८८६ ॥ इतितेज्ञानमाख्यातमैतरेयसमीरितम्॥ कौषीतक्युक्तमखिलमिदानींश्रोतुमर्हसि ॥ ८८७॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणश्रीशंकरानंदभगवताविरचितेउपनिषद्रत्नेआत्मपुराणेऐतरेयार्थप्रकाशोनामप्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

चनादितिजैमिनिसूत्रात् प्रवचनंप्रथमंप्रकाशनमित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ८८७ ॥ समाप्तिवाक्येउपनिषद्रत्नेइतिपदस्यउपनिषदोरत्नानियत्रकोशसमेतत्तथेतिविग्रहः टीकानामतुसत्प्रसवाइति सतांगुरूणांप्रसवोभ्यनुज्ञानंप्रारंभेयस्याइत्यर्थसमन्वयात् श्रीशंकरानंदमुनेःप्रबंधः श्रीशंकराचार्यमतानुगामी श्रीशंकरेष्टेविदर्तिगतःपुरेश्रीशंकरोनुग्रहमातनोतु इतिश्रीदत्तकुलतिलककृष्णचंद्रात्मजदिलारामसूरितनूजरामकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्यकृतौआत्मपुराणटीकायांसत्प्रसवाख्यायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ग्रंथसंख्या४२००

॥ इत्यात्मपुराणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे द्वितीयाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नमस्तस्मैभगवतेपरमानन्दरूपिणे उपाधिपरिहाणेनयःसर्वत्रप्रकाशते ॥ १ ॥ अथकौषीतक्युपनिषद्व्याचिख्यासुस्तत्रप्रथमद्वितीयाध्याययोःसगुणविद्यापरयोस्तात्पर्यस्योपासमंचवन्मर्केत्यादिनोपासनानांनिर्गुणविद्याधिकारसंपादकतानिरूपणेनदर्शितप्रायत्वाज्ज्ञेयस्वरूपप्रदर्शनपरप्रतर्दनोहवैइत्यादितृतीयाध्यायव्याख्यांतावदारभते इदमित्यादिना इदंवक्ष्यमाणेंद्रप्रतर्दनाख्यायिकांप्रकाशितंज्ञानंजन्मकोटिशतायुतैर्दुर्लभमपिपुरुषव्याघ्रैःपुरुषश्रेष्ठैर्गुरुशुश्रूषणादिनाप्राप्यतइत्यन्वयः आदिपदेनश्रद्धादिग्रहः ॥ १ ॥ नातइति अतोज्ञानान्मनुष्यस्यहिततमंनास्तियतइदंज्ञानंसुखावाप्त्यैसमूलस्यदुःखस्यविनाशनेचसाधनमिति॥ २॥ अत्रेति ॥३ ॥

श्रीः॥इदंसुदुर्लभंज्ञानंजन्मकोटिशतायुतैः॥ प्राप्यतेपुरुषव्याघ्रैर्गुरुशुश्रूषणादिना॥१॥ नातोहिततमंकिंचिन्मनुष्यायास्तिसाधनम्॥ सुखावाप्त्यैसमूलस्यदुःखस्यचविनाशने॥ २॥ अत्रचोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम्॥ प्रतर्दनस्यसंवादंदेवराजेनवैपुरा ॥ ३ ॥ आसीत्प्रतर्दनोनामदिवोदाससुतोमहान्॥ काशीश्वरोजितामित्रःक्षत्रधर्मरतःसदा॥ ४ ॥ जिगायशत्रूनखिलान्धर्मतःसनराधिपः ॥ देवान्जेतुंजगामाथस्वर्गंदेवेंद्रपालितम्॥ ५॥ एकाकीधनुरादायस्वर्गद्वारिस्थितोहिसः ॥ इंद्रायप्रेषयामासदूतंवाक्यार्थकोविदं॥ ६॥ भवान्देवेंद्रइत्युक्तोमनुजेंद्रस्त्वहंतथा॥ इंद्रतानोभयोर्युक्तात्यर्थशून्यत्वहेतुतः॥ ७॥

आसीदिति दिवोदाससंज्ञस्यकाशिराजस्यसुतः जिताअमित्राःशत्रवआंतराबाह्याश्चयेनसतथा ॥ ४ ॥ जिगायेति जिगायजितवान् धर्मतःधर्मयुद्धेन अथमानुषलोकजयानंतरंदेवान्जेतुंस्वर्गंजगामेति ॥ ५ ॥ एकाकीति इंद्रायइंद्रंबोधयितुंदूतंप्रेषयामाससंदेशवाक्यंश्रावयेत्याकारप्रेषणाविषयंचकार ॥ ६ ॥ संदेशवाक्यमभिनयति भवानितिचतुर्भिः हेदेववरभवान्देवेंद्रइतिलोकैर्यद्यप्युक्तस्तथाहंमनुजेंद्रइतितथापिउभयोर्देवेंद्रमनुजेंद्रपदार्थयोर्घटिकाइंद्रतानयुक्तानमुख्या कुतोर्थशून्यत्वात् इदिपरमैश्वर्येइतिधातोरर्थाननुगमात् ऐश्वर्यस्यपरमत्वंहिसाम्यातिशयराहित्यंतत्त्वेकत्रैवसंभवतितथाचदेवमनुजावच्छिन्नैश्वर्यवाचित्वेइंद्रतायागौणत्वंस्पष्टमितिभावः ॥ ७ ॥

तस्मादहमिद्रतायागौणतायाःपरिहारार्थंभूमिस्थान्राज्ञोभवद्भिन्नान्जित्वात्वांजेतुमागतोस्मीत्याह जिताइति ॥ ८ ॥ युद्धार्थमिति स
बलोवाएकाकीवायुद्धार्थंसमाव्रज अथवामांप्रतिममपुरतःपराजितोहमित्याकारंवाक्यंवदेति ॥ ९ ॥ धनुरिति धनुरेवद्वितीयंसहायभूतं
यस्यसतथानाम्नाप्रतर्दनोहंभवामि एनंमांविचार्योचितंयोग्यंसमाचरइति ॥ १० ॥ एवमुक्तइति वर्चस्तेजः सुधर्मादेवसभा इदमिदंचो
वाचवचनमितियावद्वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥ ११ ॥ दूतउवाच लोकानामित्यादिना स्पष्टम् ॥ १२ ॥ अस्तीति अस्तिकाशीतिनाम्नाप्रसि

जिताःसर्वेमयाभूमौराजानोदीप्ततेजसः ॥ भवंतमेकंहित्वातस्त्वामिहास्मिसमागतः ॥ ८ ॥ युद्धार्थंसबलः
शीघ्रमेकाकीवासमाव्रज ॥ पराजितोहमित्येवंवाक्यंवावदमांप्रति ॥ ९ ॥ धनुर्द्वितीयोभवतःप्रियंधामसमा
गतः ॥ प्रतर्दनोहमेनंत्वंविचार्योचितमाचर ॥ १० ॥ एवमुक्तस्ततोदूतोदेवेंद्रंसूर्यवर्चसम् ॥ सुधर्मायांस्थितं
देवैर्वृतंनत्वोक्तवानिदम् ॥ ११ ॥ लोकानांलोकपालानांसर्वेषामेकएवहि ॥ नाथस्त्वंभगवान्किंचित्त्वांहि
विज्ञापयाम्यहं ॥ १२ ॥ अस्तिभूमौमहान्देशःकाशीनामांकितःशुभः ॥ उत्कंठितेवयंयातिस्वर्धुनीभवतांन
दी ॥ १३ ॥ तस्यास्तीरेपुरीरम्यात्रिशूलस्योपरिस्थिता ॥ पिनाकपाणेःसततंस्वर्गस्यापितिरस्करी ॥ १४ ॥

द्धोदेशः शुभःस्वर्गादपिरमणीयः तद्देशस्यरमणीयतांचस्वर्धुन्याःस्वर्गमुपेक्ष्यतत्रसोत्कंठंगमनमेवसूचयतीत्याह उत्कंठितेवेति भवतांदेवा
नां ॥ १३ ॥ तस्याइति तस्याःस्वर्धुन्यास्तीरेरम्यापुरीवर्तते कीदृशी पिनाकपाणेर्भगवतस्त्रिशूलस्योपरिस्थिता पुनःकीदृशी स्वर्गस्या
पितिरस्करीतिरस्करणशीला कओहेत्विति ॥ १४ ॥

कृमिरिति यस्यामित्युत्तरश्लोकादनुषज्यते तथाचयस्यांमृतोजरायुजत्वादिनाचतुर्विधोपिजंतुस्त्रिनेत्रत्वमुपैतीत्यन्वयः सचजन्तुःकृम्यादिक्षुद्रजन्तुरूपस्तामसोवाभवतुबहुश्रुतःब्राह्मणरूपःसात्विकोवाभवतुतदपेक्षयाफलेविशेषोनास्तीतिपूर्वार्द्धाशयः कृमिर्निरस्थिःकीटःसास्थिःपतंगोदीपविरोधीप्रसिद्धः त्रिनेत्रत्वंशिवत्वं सविशेषरूपेत्रिनेत्रत्वंप्रसिद्धं निर्विशेषरूपेचत्रीणिस्थूलसूक्ष्मकारणानिसमष्टिव्यष्टिरूपाणिनेत्राणिप्रापकाणिविचारद्वारायस्यतत्तुरीयंतत्त्वमितिविग्रहेणबोध्यम् तथाचश्रुतिःप्राणाग्निहोत्रोपनिषदि वाराणस्यांमृतोवापिइदंवाब्रह्मयःपेठत् एकेनजन्मनाचैवध्रुवंमोक्षमवाप्नुयादिति तथाजाबालतापनीयमोक्षधर्माश्वमेधपर्वसुमत्स्यादिपुराणपाराशराद्युपपुराणसनत्कुमारसंहितादिषुदेदीप्यमानेकाशीमहिमसूर्येसंदिहानएवस्वदृष्टिदोषमावेदयतीत्यलम् ॥ १५ ॥ यस्यामिति यस्यांपुर्यांभगवा

कृमिःकीटःपतंगोवाब्राह्मणोवाबहुश्रुतः॥ मृतश्चतुर्विधोजंतुस्त्रिनेत्रत्वमुपैतिहि ॥ १५॥ यस्यांवसतिसर्वात्माभगवान्भूतभावनः॥ भवानीहृदयाब्जेंदुमध्यमोधवलप्रभः ॥ १६ ॥ भवद्भिरखिलैर्देवैर्मौलिरत्नपदांशुभिः॥ नमद्भिःसर्वदाहर्षान्नीराजितपदांबुजः ॥ १७॥

न्सर्वज्ञःपरमेश्वरोलीलाविग्रहेणतारकोपदेष्टावसति कीदृशः सर्वात्मासर्वांतरः भूतभावनःभूतस्यकार्यमात्रस्यजनकःअद्वितीयइतियावत पुनःकीदृशः भवानीहृदयाब्जस्यइंदुमध्यमःसूर्यः इंदुमध्येमाकांतिःप्रतिबिंबितायस्येतिविग्रहः सूर्यप्रतिबिंबेनैवचंद्रकलावर्द्धतइतिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धम् धवलप्रभःकर्पूरगौरः धवलप्रभुरितिपाठेधवलस्यमहोक्षस्यपतिरित्यर्थः धवलःसुंदरेसितेमहोक्षेचेतिविश्वः ॥ १६ ॥ भवद्भिरिति पुनःकीदृशोभगवान् भवद्भिरखिलैर्देवैर्नमद्भिःकर्तृभिर्मौलिस्थितानियानिरत्नपदानिरत्नस्थानभूतानिभूषणानितेषामंशुभिःकिरणैरारार्त्तिक्यदीपनिभैर्नीराजितेपदांबुजेयस्यसतथा ॥ १७ ॥

मुनयइति येचमुनयःस्मृत्यादिप्रणेतारोयेचवेदाश्चत्वारःप्रसिद्धास्तेसर्वेयंभगवंतंबहुधावर्णयंति कंकेइव राजानंबंदिनश्चारणाइव.यथा कालंत्लावकाबंदिनःकीर्तिगायकाश्चारणाइतिभेदः कृतोपकारत्वंदृष्टांतेधनदानादिनाप्रसिद्धं दार्ष्टांतिकेतुमुनीनांतपःफललाभोज्ञानलाभश्च वेदानांकृतोपकारत्वंप्रामाण्यलाभः यदिकर्मफलप्रदःपरमार्थरूपोभगवान्नस्यात्तर्हिकंप्रतिपाद्यवेदाःप्रमाणतांलभेरन्निति ॥ १८ ॥ यस्येति शतवारमनंतवारमस्मिन्जगतिसंसारेभवंतिप्रादुर्भवंतिनभवंतितिरोभवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तपइति यंपरमेश्वरमुद्दिश्यहिमवत्तनयादेवीउग्रंतपश्चकार कीदृशी नारीणांप्रथमा पुनःकीदृशी प्रथमावधूःपूर्वजन्मन्यपिसतीरूपेणभगवतोजायेतिप्रथमापदस्योभयत्रसंबं

मुनयोयेचवेदाश्चबहुधावर्णयंतियम् ॥ कृतोपकाराराजानंबंदिनश्चारणाइव ॥ १८ ॥ यस्यभ्रूभंगमात्रेणब्रह्माद्याःसकलाःसुराः ॥ शतवारंजगत्यस्मिन्भवंतिनभवंतिच ॥ १९ ॥ तपउग्रंचचारादौयमुद्दिश्यमहेश्वरम् ॥ हिमवत्तनयादेवीनारीणांप्रथमावधूः ॥ २० ॥ सेनानीश्चगणेशश्चयस्यपुत्रौमहाबलौ ॥ प्रमथायस्यसैन्यानिजयकाशीनिसर्वतः ॥ २१ ॥ यन्नामग्रहणाज्जंतुःप्राप्नुयान्नभवापदम् ॥ यस्यपादार्चनात्सिद्धिःस्वेप्सिताजायतेनृणां ॥ २२ ॥ निस्पृहोयःसदादेवोब्रह्मांडविषयभ्रमे ॥ आत्मबोधोदधिःस्वच्छोयोगिनांप्रथमोगुरुः ॥ २३ ॥ यस्मादेतज्जगत्सर्वंजायतेयत्रलीयते ॥ तिष्ठत्यपिचकोनामवर्णयेत्तद्गुणान्पुमान् ॥ २४ ॥

धेनार्थः आदौप्रधानेप्रथमस्त्रिष्वित्यमरः ॥ २० ॥ सेनानीश्चेति सेनानीःस्कंदः प्रमथागणायस्यसैन्यानि कीदृशानि जयकाशीनिजयेनकाशंतेशोभंतेइतितानितथा ॥ २१ ॥ यन्नामेति भवरूपामापदंभवापदं तदुक्तंकाशिपुराणे महादेवमहादेवमहादेवेतियोवदेत् एकेनैवभवेन्मुक्तिर्द्वाभ्यांशंभुर्ऋणीभवेदिति स्वेप्सितास्वेनपूजकेनईप्सिताप्राप्तुमिष्टा ॥ २२ ॥ निस्पृहइति योदेवोब्रह्मांडवर्त्तिविषयाणांभ्रमेमिथ्याज्ञानात्मकेभोगेनिस्पृहः आत्मेति आत्मज्ञानसिंधुः योगिनांचित्तनिरोधमभ्यस्यतामाद्योगुरुः सपूर्वेषामपिगुरुः कालेनानवच्छेदादिति योगसूत्रात् ॥ २३ ॥ यस्मादिति अपिचयत्रतिष्ठतिइति तस्यगुणान्कोवर्णयेत्वर्णयितुंशक्नुयात् ॥ २४ ॥

एवंवर्णितैरेतादृशोभगवान्यस्यांवसतीत्युत्कर्षमभिधायसाक्षात्तामाह यस्याइति समानांमुक्तिदात्रीणांपुरीणांमध्येयस्याःपुर्याःअधिकंसौभाग्यंसर्वैरपिजंतुभिर्भोगमोक्षयोःसुलभत्वाद्दृश्यते इतरासांतुकैश्चिदेवेतिविशेषः ॥ २५ ॥ नैतयेति हिदेवाएतयाशंभुपुर्यासमाभवताममरावतीनामपुर्यपिनभवति पातभयशालित्वेननाम्नोगौणत्वात् तथाभोगैरेवप्रसिद्धानागानांभोगवतीनामपुर्यपिकिमुतान्येति ॥ २६ ॥ तस्यानामनिर्वक्ति गंगायाइति काशतेदेदीप्यतेइतिकाशी तत्रहेतुत्रयं गंगाकर्तृकंसेवनंमहादेववासःसौभाग्यप्रकटताचेति ॥ २७ ॥ तस्याइति तस्याःपुर्याः सत्यसंधःसत्यप्रतिज्ञः ॥ २८ ॥ चतुरंगेति हस्त्यश्वरथपादातंसेनांगंस्याच्चतुष्टयमित्यमरः सोयंदिवोदा

यस्याःसौभाग्यमधिकंपुरीणामिहदृश्यते॥ समानांमुक्तिदात्रीणांसर्वैरपिचजंतुभिः॥ २५॥ नैतयाहिसमादेवाभवताममरावती॥ भोगवत्यपिनागानांकानामान्याभवेत्समा॥ २६॥ गंगायाःसेवनान्नित्यंमहादेवस्यवासतः॥ सौभाग्यस्यचकाशेनकाशीत्येषाभवत्पुरी॥ २७॥ तस्याःप्रभुर्जितामित्रोदिवोदासइतिस्मृतः॥ ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चक्षत्रधर्मरतःसदा॥ २८॥ चतुरंगबलोपेतःस्वयंचातिबलोनृपः॥ भवतांविदितःसोयंयज्वात्यत्रैवतिष्ठति॥ २९॥ तस्यपुत्रोपिमतिमान्प्रतर्दनइतिश्रुतः॥ पूर्वजैःसदृशःसर्वैर्गुणैर्भूतदयापरः॥ ३०॥ अस्यसंतिमहानागाःपर्वताइवकोटिशः॥ अनेकलक्षणोपेतावाजिनोपिरवेरिव॥ ३१॥ रथाअपिमहाघोषाःपुरारेरिवयुध्यतः॥ पादाताःस्वसमाःसंतिपरार्द्धाधिकसंख्यया॥ ३२॥ अप्रमादीसदाशास्त्रेमाययाचविवर्जितः॥ अस्त्राण्यसौविजानातिप्रयुंक्तेनैवकुत्रचित्॥ ३३॥

सोभवतांदेवानांविदितः यतोयज्वायागपरः अत्रकाश्यां ॥ २९ ॥ तस्येति तस्यदिवोदासस्यपूर्वजैःपितृपितामहैः ॥ ३० ॥ अस्येति अस्यप्रतर्दनस्यमहानागामहागजाःपर्वतनिभाःसंति तथा रविवाजिनिभाःसुलक्षणावाजिनोपिसंति ॥ ३१॥ रथाइति युध्यतःपुरारेःरथसदृशामहाघोषारथाश्चसंति पदातयस्त्वसंख्याताःस्वेनप्रतर्दनेनसमाः॥ ३२ ॥ अप्रमादीति शस्त्रेशस्त्रविद्यायां माययाच्छलेन असौप्रतर्दनः यद्यपिअस्त्राणिविजानातितथापिनप्रयुंक्ते ॥ ३३ ॥

तृतीयपादार्थंप्रपंचयति संधानमिति अस्त्राणांसंधानंप्रयोगं विसर्गंनिर्मोक्षं स्थितिंमर्यादां अस्त्राणिनप्रयोज्यानिहीनकार्येकथंचनेत्यादि नोक्तां संहृतिमुपसंहारंचवेत्तीति ॥ ३४ ॥ प्रयुंक्तेनैवकुत्रचिदितिस्फुटयति अस्त्रेणेतिद्वाभ्याम् अभिचारेणशत्रुमरणकामनयाकृतेनंश्ये नादिनायोवधस्तस्मात् ॥ ३५ ॥ इतीति ॥ ३६ ॥ नायमिति तेनरिपुणाप्रथमतोऽताडितोनहंतीति ताडितोपिपंचाशद्वर्षादधिकायुषंषो

संधानंचविसर्गंचस्थितिंतद्वच्चसंहृतिम्॥ अस्त्राणांवेत्तिसर्वेषांमहादेवप्रसादतः ॥ ३४॥ अस्त्रेणनिहतोजंतुर्नमयानिहतोभवेत्॥ अभिचारवधात्कस्माद्विशेषोस्त्रेणघातने ॥ ३५ ॥ इतिसंचिंत्यसततंरिपुमस्त्रैर्नहंत्यसौ॥ रिपूणामिच्छयायुद्धंददात्येवहिसर्वदा ॥ ३६ ॥ नायंप्रथमतोहंतिरिपुंतेनत्यताडितः॥ ताडितोपिनपंचाशद्वर्षादत्यदधिकंक्वचित्॥ ३७ ॥ ऊनषोडशवर्षंचवीरव्रतमुपाश्रितः॥ कुतोभीतातुरादीनिनिहन्याद्धर्मविद्धिसः॥ ३८॥ विजित्यवसुधांकृत्स्नामेकदासपुरेनिजे ॥ भवंतंक्षत्रधर्मेणवर्तमानमिहाश्रृणोत्॥ ३९॥ ब्राह्मणाअपिदेवाश्चगावःसत्पभाअपि ॥ नावमान्याःसदातेनव्रतमेतन्महात्मनः ॥ ४० ॥ अन्यच्चास्यव्रतंराज्ञःक्षत्रधर्मरतान्सदा ॥ देवान्विप्रान्पितॄन्वापिजेष्याम्यात्मबलोद्धतान्॥ ४१ ॥ एवंहिव्रतिनस्तस्यमुनयोनारदादयः॥ समागताःप्रसंगेनकदाचिदिदमूचिरे ॥ ४२ ॥ राजभ्यःक्षत्रधर्मेणबलिनःसकलाःसुराः॥ नहितैःसमरेयोद्धुमसुराअपिदानवाः ॥ दैत्याअपितुशक्ताःस्युःकिंपुनर्मनुजाइमे ॥ ४३ ॥ एकमप्यत्रकोनामजयेदिंद्रंशचीपतिम्॥ किंपुनःसबलंलोकपालैरपिसमावृतम् ॥ ४४ ॥

डशवर्षान्न्यूनायुषंचनहंतियतोवीराणांव्रतंनियमंश्रितः मूर्छितंनैवविकलंनाशस्त्रंनान्ययोधिनं पलायमानंशरणंगतंनैवचाहिंसयेदित्यादिनाधनुर्वेदोक्तंश्रितः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विजित्येति भवंतंदेवराजं ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणाइति एतदपीतिशेषः ॥ ४० ॥ अन्यदिति आत्मबलेनउद्धतान्सगर्वान् ॥ ४१ ॥ एवमिति ॥ ४२ ॥ राजभ्यइति ॥ ४३ ॥ एकमिति एकमसहायं सबलंससैन्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुत्वेति पौरुषेणउत्साहेन ॥४५॥ आगत्येति समभूमौसमेदेशे प्राहिणोत्प्रेषितवान्॥४६॥इदमिति तदुदीरितंप्रतर्दनोक्तम ॥ ४७ ॥ श्रुत्वे
तिसाहसमपरंनामयस्यएतादृशेनाभयस्वरूपेणास्यप्रतर्दनस्यपौरुषेणचविस्मितः साहसंतुदमेदुष्करकर्मणीतिहैमः ॥ ४८ ॥ देवैरिति स
हसाअविमृश्यैव॥४९॥तंदेवैरिति॥५०॥ दृष्ट्वेति निघ्नंतुताडयंतु हेशक्रत्वंचप्रहरेतिशेषः ततोयुष्मत्कर्तृकप्रहरणानन्तरं ॥५१॥ इत्युक्तेइति

श्रुत्वेत्यादिवचांस्येषस्मृत्वाचव्रतमात्मनः ॥ पौरुषेणैववायोद्धुमेकाकीससमागतः ॥ ४५ ॥ आगत्यास्याःपु
रोद्वारिसमभूमौसवर्तते ॥ प्राहिणोच्चात्रमांदूतंदेवराजंप्रतीश्वरः ॥ ४६ ॥ इदंचोवाचवचनमित्युक्त्वातदुदीरि
तम् ॥ देवराजायसकलंदूतस्तत्रन्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ श्रुत्वादूतस्यवचनंदेवराजोतिविस्मितः ॥ साहसापरना
म्नास्यपौरुषेणाभयात्मना ॥ ४८ ॥ देवैश्चसहितःसोपिक्षत्रधर्मरतःप्रभुः ॥ संक्रुद्धःसहसापुर्यानिर्जगामबला
न्वितः ॥ ४९ ॥ तंदेवैःसहितंदृष्ट्वास्वयुद्धार्थमुपागतं ॥ नचचालततःस्थानात्स्मयमानःप्रतर्दनः ॥५० ॥ दृष्ट्वा
तंवचनंचेदमुवाचचशचीपतिम् ॥ मांशस्त्रैर्विविधैस्तीक्ष्णैर्निघ्नंतुसकलाःसुराः ॥ शक्रत्वंचततोहंवोहनिष्या
मिशितैःशरैः ॥५१ ॥ इत्युक्तेसकलादेवाःसशक्राःक्रोधमूर्छिताः ॥ कुंडलव्यूहतस्तंहिपरिवव्रुःसमंततः ॥ घ्नत
वध्नीतचैवैनमित्यूचुश्चपरस्परम् ॥ ५२ ॥ वादित्राणांहिचित्राणांसिंहनादविमिश्रिताः ॥ शब्दाःशंखरवांता
स्तेप्रादुरासन्सहस्रशः ॥ ५३ ॥ शस्त्रवर्षंचतेसर्वेसशक्रामुमुचुस्तदा ॥ तोयदाइवसंक्रुद्धाःपर्वताभेप्रतर्दने
॥ ५४ ॥ प्रतर्दनोपिसर्वेषांशस्त्रैर्भिन्नात्मगात्रकः ॥ सर्वान्जघानसहसापंचन्यूनैःशरोत्करैः ॥ ५५ ॥

कुंडलाकारेणव्यूहेनसैन्यन्यासेन क्रोधोमूर्छितोयेषांतेतथापरिवव्रुर्वेष्टयामासुः ॥ ५२ ॥ वादित्राणामिति शंखरवांताःशंखनादपर्यंताः
॥ ५३ ॥ शस्त्रवर्षमिति ॥५४ ॥ प्रतर्दनोपीति सर्वेषांदेवानांशस्त्रैर्भिन्नात्मविद्धस्वरूपंगात्रंचवपुर्यस्यसतथा पंचबाणान्यूनानतुततोन्यूनाः
समूहिनोयेषुतादृशैःशरोत्करैःशरसमूहैर्जघानेति ॥ ५५ ॥

भुजयोरिति भुजादावविद्धोनदृश्यतेकिंतुसर्वेविद्धाः॥५६॥आयुधानीति भुजेषुबाणप्रयुक्तायाव्यथातयार्त्तानां॥५७॥ बाणानामिति सहस्राक्षस्तुबाणानांसहस्रेणविद्धः अतिबलिनाप्रतर्दनेन ॥५८॥ सर्वानिति विज्यंविगताऽवतारिताज्यागुणोयस्यतादृशम्॥५९॥ युद्धमिति पौरुषमुत्साहं प्रतर्दनस्येतिशेषः ॥ ६० ॥ इंद्रोक्तिमाह प्रतर्दनेतिद्वाभ्याम् ॥ ६१॥ युद्धपौरुषयोरितरवैलक्षण्यंतोषहेतुतोपपत्तयेपूर्वोक्तार्द्धाभ्यांदर्शयति एकाकीति॥६२ ॥ इत्युक्तइति ॥ ६३ ॥ उक्तमिति व्रतंबलोद्धतान्जेष्यामीतिप्रतिज्ञारूपं तेनत्वयाप्रतर्दनेनसामरोऽ

भुजयोःस्तनयोश्चैवललाटफलकेतथा॥सुरःकश्चिदविद्धोत्रदेवसैन्येनदृश्यते ॥ ५६ ॥ आयुधानिचसर्वेषां न्यपतन्भूमिमंडले॥ भुजबाणव्यथार्तानांसेंद्राणामसुरद्रुहां ॥ ५७ ॥ बाणानांहिशतैर्विद्धःकश्चित्पंचाशतावरः॥ सहस्राक्षःसहस्रेणविद्धोतिबलिनातदा ॥ ५८ ॥ सर्वांस्तानमरान्दृष्ट्वाभूमौनिपतितायुधान्॥ प्रतर्दनोधनुःस्वीयंविज्यमत्रचकारह ॥ ५९ ॥ युद्धमेतन्महद्दृष्ट्वासाहसाख्यंचपौरुषं॥ विस्मयाविष्टहृदयइंद्रऊचे प्रतर्दनम् ॥६० ॥ प्रतर्दनवराभीष्टंवरमद्यददाम्यहम्॥ तुष्टोस्मिभवतोयुद्धपौरुषाभ्यांमहीपते॥ ६१ ॥ एकाकीकइहस्वर्गेमांजेतुंसामरंप्रभुः॥ कोवादेवान्मयासार्धंसशल्यान्कुरुतेक्षणात्॥६२॥ इत्युक्तेदेवराजेनतदातत्रप्रतर्दनः॥ निपत्यदंडवद्भूमाविदंवचनमूचिवान्॥ ६३ ॥ उक्तंयद्भवतावाक्यंसामरोहंजितस्त्वया॥ व्रतंमेपूरितंतेनभवताशक्रसर्वथा॥ ६४॥ अपराधंक्षमस्वत्वंममबालस्यदुर्धियः॥ पुष्पैरपिनताड्यायेतेशरैस्ताडितायतः॥ ६५ ॥ भवंतःपूज्यपूज्यामेसर्वेसाधुविचेष्टिताः ॥ भवंतःसात्विकादेवामानुषोराजसोस्म्यहम् ॥ ६६॥ ततोरजःसमुद्रेकात्पापमेतन्मयाकृतम्॥ सात्विकत्वेनभवतावरंदातुमिहोद्यतम्॥ ६७॥

हंजितइतिवाक्याभिधानेन ॥ ६४ ॥ अपराधमिति तथापीत्यादिः अपराधमभिनयति पुष्पैरिति पुष्पाण्यपियत्रअत्यादरेणसमर्पणीयानीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ भवंतइति पूज्यैर्मत्पितृप्रभृतिभिःपूज्याः तथाचममनितरांपूज्याइत्यर्थः उत्तरार्द्धार्थंप्रपंचयति भवंतःसात्विका इत्यादिना ॥ ६६ ॥ ततइति सात्विकत्वेनेति उद्यतं भावेक्तः तथाचभवतेंद्रेणसात्विकतयावरंदातुंउद्यमःकृतइत्यर्थः ॥ ६७॥

वैषम्याभावमभिनयति साधूनामिति समेब्रह्मणिचित्तमनुसंधानरूपंयेषामीदृशानांसाधूनांधीर्विषमाअयंस्वःपरश्चेत्याकारानभवति इ यंव्यामिश्वभवतोवरदानोद्यमंदृष्ट्वामयानिर्णीतेत्याह वरमिति॥६८॥ प्रायइति हेइंद्रभवादृशाःप्रायोबाहुल्येनपुरुषोत्तमाएवभवंति किं तेषांलक्षणमतआहोपकारमित्यादि केचिदपकारिणिशापाद्यपिददतेइत्यभिप्रायेणप्रायःपदम् ॥ ६९॥ अपकारिष्विति अपकारिष्वपि भूतेषुयेउपकारिणोभवंतितैःपुरुषैःस्तंभनिभैस्त्रिलोकीविधृता तत्प्रभावादेवत्रिलोकीस्थितेतियावत् तत्रहेतुरूपंत्रिलोक्याविशेषणंयज्ञमंड लीति यज्ञसमूहात्मिका कार्यकारणयोरभेदात् उपकारोहिसर्वयज्ञात्मकोपकारात्परोधर्मइत्यादिश्रुतेः सचयज्ञपरिणामात्मिकांत्रिलोकीं

साधूनांसमचित्तानांविषमानास्तिधीःक्वचित्॥ वरंददासियस्त्वंहिमय्येवमपकारिणि॥ ६८ ॥ प्रायोभवादृशाःसर्वेलोकेस्मिन्पुरुषोत्तमाः॥ उपकारंहिकुर्वंतिमादृशेयेऽपकारिणि ॥ ६९ ॥ अपकारिषुभूतेषुयेभवंत्युपकारिणः॥ तैःस्तंभैर्विधृतासर्वात्रिलोकीयज्ञमंडली॥ ७०॥ उपकारेषूपकारान्प्रायःसर्वेपिकुर्वते॥ अपकारेषूपकारंत्वादृशाःकेपिकुर्वते॥ ७१ ॥ अहंहिरजसाविष्टोवेद्मिस्वस्मैहिताहितम्॥ नैवयस्माद्भवंतंहियोद्धुमत्रागतोधुना॥ ७२ ॥ महतागजयूथेनमशकोयद्वदाव्रजेत्॥ योद्धुंतद्वदहंशक्रभवद्भिर्योद्धुमागतः॥ ७३॥ अतएतादृशोहंहिकिंवृणेहितमात्मने ॥ त्वमेवत्रिजगन्नाथयत्स्याद्धिततमंसदा ॥ मत्यंमानुपरूपायतत्प्रयच्छार्तिनाशनम्॥ ७४॥

धारयितुमर्हंतीतिभावः ॥७०॥ उपकारेष्विति उपकारापकारशब्दौमत्वर्थीयाच्प्रत्ययांतौ केपिविरलाः॥ ७१॥ अहमिति अहंयतोरजसाविष्टोव्यामस्तस्मात्स्वस्यहिताहितंनैववेद्मि भवंतंप्रतियुद्धार्थमागमनमेवममाबोधंदर्शयतीत्याह भवंतमिति॥ ७२॥स्वस्यहिताहितज्ञानाभावंदृष्टांतेनस्फुटयति महतेति महतागजयूथेनयोद्धुंयद्वन्मशकआव्रजेदागच्छेत्तथाहमिति ॥ ७३॥ अतइति अतोहेतोरेतादृशोहितज्ञानहीनोहमात्मनेहितंकिंवृणेप्रार्थयामि तस्मात्हेत्रिजगन्नाथमह्यंमानुपरूपाययद्धिततममार्तिनाशकरूपंस्यात्तत्त्वयमेवालोच्यप्रयच्छेति ॥ ७४ ॥

एवमिति नवैवरोवरस्मैइतिव्याख्येयश्रुतिवाक्येवरशब्दःपरशब्दसमानार्थइतिदर्शयंस्तद्याचष्टे अयाचितमिति कश्चित्परःपरस्मैअन्यस्मै अयाचितंवरंस्वधियैवनप्रयच्छतितथासतितस्यदत्तस्यवरत्वमेवहीयेत व्रियतेयाच्यतेइतिवरपदव्युत्पत्तेः ततोहेप्रतर्दनत्वमेववृणीष्वेति ॥ ७५ ॥ एवमुक्तःपुनरिति न्यायसहितंयुक्तिसहितंवचनंसत्यवादिनमिंद्रंप्रत्युवाचेति ॥७६॥ सत्यमिति हेशक्रयत्त्वयैतल्लौकिकन्यायानुवादकंवचउक्तंतत्सत्यमबाधितमेवलोके परंतुतद्विषमेषुभेददर्शिष्वेववर्त्ततेसमन्वितंभवति भवादृशेसमचित्तेतुनयुज्यतेइति ॥ ७७ ॥ भवतस्तुसमदर्शितामयावरदानोद्यमादेवनिर्णीतेत्याह त्वांविनेति ॥ ७८ ॥ फलितमाह ततइति यदित्वयामेदेयोवरःप्रतिज्ञातस्तर्हिस्त्वया

एवमुक्तोप्ययंशक्रःप्रतर्दनमथाब्रवीत् ॥ अयाचितंवरंकश्चित्स्वधियानैवयच्छति ॥ परस्मैततएवत्वंवृणीष्वैवप्रतर्दन ॥ ७५ ॥ एवमुक्तःपुनःशक्रंबुद्धिमान्सप्रतर्दनः ॥ उवाचन्यायसहितंवचनंसत्यवादिनम् ॥ ७६ ॥ सत्यमेतत्त्वयाशक्रयदुक्तमधुनावचः ॥ किंतुतद्विषमेष्वेववर्ततेनभवादृशे ॥ ७७ ॥ त्वांविनात्रहिकोनामरिपवेदुष्टचेतसे ॥ वरंदद्यादतोनूनंभवान्नविषमःक्वचित् ॥ ७८ ॥ ततस्त्वयावरोदेयःप्रतिज्ञातोस्तिमेयदि ॥ देहिमह्यंहिततमंबुध्वाधिषणयास्वया ॥ ७९ ॥ वरःश्रेष्ठइतिप्रोक्तःश्रेष्ठोहिततमोभवेत् ॥ तन्नवेद्मिततोऽज्ञानाद्याचितोनवरोभवेत् ॥ ८० ॥ इत्युक्तेभगवानिंद्रःपुनस्तोषमुपागतः ॥ प्रतर्दनस्यसंवीक्ष्यचातुरींबुद्धिजामिमाम् ॥ ८१ ॥

धिषणयैवहिततमंबुध्वानिर्णीयमह्यंदेहीति ॥ ७९॥ रूढिर्योगाद्बलीयसीतिन्यायमाश्रित्याह वरइति श्रेष्ठःपदार्थोहिवरइतिरूढ्याप्रोक्तः श्रेष्ठोनामहिततमः अहंतुतंहिततमंनवेद्मिततोऽज्ञानाद्यदियाचितस्तर्हिअवरोऽश्रेष्ठःस्यात्तथाचभवतोवरदानप्रतिज्ञाहानिःस्यात्तस्माद्भवतैवात्मनःप्रतिज्ञापरिपालनायवरोदेयइतिभावः ॥ ८० ॥ इत्युक्तेइति प्रतर्दनस्यबुद्धिजांचातुरींवीक्ष्येंद्रस्तुष्टइति ॥ ८१ ॥

ननुयदींद्रस्तुष्टस्तर्हितस्यतोषोविद्यादानप्रयोजकस्तथाचेंद्रःसत्यान्नचचालेत्यर्थकमथोखल्विंद्रःसत्यादित्यादिवाक्यंकथमुपपद्येततद्धि प्रतिबंधकेप्रसक्तेपिसत्यसंरक्षणायेंद्रोविद्यांददावितितात्पर्यकमित्याशंक्यविद्यावाक्यस्तुतिःप्रतिबंधिकासीदितिवक्ष्यमाणःषोडशभिर्वि द्यावाक्यमनुवदंस्तत्रविद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेशठायनमादद्यावीर्यवतीयथास्यामितिश्रु तिमर्थतःपठति ब्रह्मविद्येतिसप्तभिः ब्रह्मविद्यातदभिमानिनीदेवताऽतिसंखिन्नाऽनधिकारिषुप्राप्तिभयेनोद्विग्नासतीब्राह्मणंययौगत्वाचे दमाहेतिशेषः ब्राह्मणपदस्यार्थोब्रह्मिष्ठमिति अतिशयेनब्रह्मवांस्तद्बोधवानितिब्रह्मिष्टस्तं विन्मतोरितिलुक् हेब्राह्मणत्वंमांसर्वजनसेवित

ब्रह्मविद्यातिसंखिन्नाब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंययौ ॥ वारांगनासमानांहिमाकृथाःसर्वसेविताम् ॥ ८२ ॥ गोपायमां सदैवत्वंकुलजामिवयोषितम् ॥ शेवधिस्त्वक्षयस्तेऽहमिहलोकेपरत्रच ॥ ८३ ॥ अथैवंचेदशक्तोसिकर्तुंमद्व चनंद्विज ॥ जनोपकारनिरतोवदान्योतिकृपावृतः ॥ ८४ ॥ तथापिगुणहीनायनमांदद्याःकथंचन ॥ स्वसु तामिवरूपाढ्यांपुरुषेविगतस्पृहे ॥ ८५ ॥ एतेऽगुणाममसदाब्रह्मन्नत्यंतदुःखदाः ॥ निंदागुणवतांतद्वत्सर्वदा ऽऽर्जवशून्यता ॥ ८६ ॥ इंद्रियाधीनतानित्यंस्त्रीसंगोप्यविनीतता ॥ कर्मणामनसावाचागुरौभक्तिविवर्ज नं ॥ ८७ ॥

त्वेनवारांगनयापण्ययोषितासमानांमाकुर्विति ॥ ८२ ॥ गोपायेति किंतुकुलांगनामिवमांगोपायरक्षरहस्यांकुर्वितियावत् यतोहंतव लोकद्वयोपकारिकाक्षयनिधिसमास्मीति ॥ ८३ ॥ अथैवमिति अथेतिपक्षांतरे चेयदिएवमुक्तंमद्वचोऽनुष्ठातुमशक्तोसि तत्रहेतुगर्भंविशे षणत्रयं वदान्यत्वंबहुप्रदत्वं ॥ ८४ ॥ तथापिममविद्यायादानेतवप्रवृत्तावपिशमादिरहितायमांनदेहि यथागुणाढ्यांस्वसुतांक्लीबेनकश्चि द्ददातितद्वदिति ॥ ८५ ॥ एतइति एतेवक्ष्यमाणाअगुणादोषाहेब्रह्मन्नूममातिप्रतिकूलाः दोषानाह निंदेति गुणवतांनिंदादोषारोपात्मिका ऽसूया आर्जवंकौटिल्यराहित्यंतच्छून्यताकौटिल्यं ॥ ८६ ॥ चतुर्विधंधूर्त्ततारूपंशठतादोषमाह इंद्रियेति अविनीतताऽनम्रत्वं विव र्जनंराहित्यम् ॥ ८७ ॥

एवमाद्याइति दोषाइतिशेषः येषांस्युस्तेभ्योदातुंमांवर्जयनिवृत्तोभव एवंकुर्वतोविद्यायारहस्यतांपात्रेदानंवाऽचरतस्तेसर्वेष्टदावीर्यवत्य स्मीतिअन्यथातुवंध्येति ॥ ८८ ॥ अथपंचभिःश्लोकैःयःसंतृणत्त्यवितथेनकर्णौतमोहरन्नमृतंसंप्रयच्छन् तंविद्यात्पितरंमातरंचतस्मैनद्रु ह्येत्कृतमस्यजानन्निितिवाक्यंविद्यामुखेनार्थतःपठति अपिन्यायमिति हेद्विजअत्रदोषवतेविद्यानदयेतिविषयेन्यायंउपजीव्यंनविहन्या दितियुक्तियुक्तंवदामिकेवलंतवोपकारायैवनवदामीति यइति योगुरुरीश्वरैःसमर्थैरप्यादित्याद्यैर्दुर्भेद्यंस्वस्यशिष्यस्यहृदिवर्तमानमज्ञान तमःस्तोमंनाशयेत् कस्मात्सत्यादवितथादात्मबोधाद्धेतोस्तथात्वंब्रह्मभवसीत्यादिमहावाक्यरूपंवचोमृतंपाययेत् ॥ ८९ ॥ कर्णौइति किं कुर्वन्वचोमृतंपाययेत् कर्णौअदुःखभाजौकुर्वन्अदुःखंदुःखध्वंसंभजतःप्राप्नुतइतितौतथा तथाआसमंताद्युक्तिभिरपिबोधनंकुर्वन् सएव

एवमाद्याहियेषांस्युस्तेभ्योवर्जयमांसदा ॥ एवंहिकुर्वतोनित्यंकामधेनुरिवास्मिते ॥ वंध्यान्यथाभविष्यामि लतेवफलवर्जिता ॥ ८८ ॥ अपिन्यायंवदाम्यत्रनोपकारायतेद्विज ॥ योनाशयेद्धिदुर्भेद्यमादित्याद्यैरपीश्वरैः ॥ ८९ ॥ तमःस्तोमंहृदिस्वस्यसत्यादात्मबोधनात् ॥ ब्रह्मत्वंभवसीत्यादिपाययेच्चवचोमृतम् ॥ ९० ॥ कर्णा वदुःखभाजौचकुर्वन्नाबोधनंसदा ॥ सएवास्यपितातद्वन्माताचात्रनचापरौ ॥ यतोस्यसंततौपातात्सर्वंदुः खंविनश्यति ॥ ९१ ॥ अन्ययोःसंततौपित्रोर्दुःखंपुत्रस्यजायते ॥ यस्यनैवप्रतीकारउक्तायाःसंततेःपरः ॥ ९२ ॥

गुरुरस्याधिकारिणःपितामाताच नित्यशरीरस्यब्रह्मात्मरूपस्यव्यंजकत्वात् नचापरौलौकिकशरीरकर्तारौ तत्रहेतुमाह यतइति यतोऽस्य गुरोःसंततौविद्यासंप्रदायेपातात्प्रवेशात्सर्वंदुःखंविनश्यतीति पारक्षणेमानपूजायामितिधातुभ्यांतृच्प्रत्ययेनलोपेचनिष्पन्नौपितृमातृश ब्दौसंसारभयाद्रक्षकेस्वाराज्यपदप्रदानेनपूजकेचब्रह्मविद्याप्रदेगुरावेवसम्यक्संगच्छेतेइतिभावः ॥ ९१ ॥ अन्ययोरिति अन्ययोर्लौकि कयोःपित्रोःसंततौपातात्पुत्रस्यतादृशंसंसारलक्षणंदुःखंजायते यस्यदुःखस्यप्रतीकारोनिवृत्त्युपायउक्तायागुरुसंबंधिसंततेर्विद्यासंप्रदा यरूपायाःसकाशात्परोभिन्नोनकिंतुसएवेति ॥ ९२ ॥

१ संयोजयति.

ततइति ततउपजीव्यत्वात्ब्रह्मात्मबोधस्यदात्रेऽतएवपित्रेमात्रेचगुरवेशरीरवाङ्मनोभिर्नद्रुह्येत् द्रोहमनिष्टचिंतनंनकुर्यादिति असूय कादयस्तुद्रुह्यंतितस्मात्तेभ्योविद्यानदेयेतिभावः ॥ १३ ॥ एतदिति एतत्पूर्वंयदुक्तंनद्ब्रह्मविद्याप्रदंगुरुंप्रतिमुख्यवृत्त्योक्तं वेदस्त्वाचार्यदेवो भवेत्यादिरूपःसर्वार्थानांलौकिकानामपिशिक्षासुयोगुरुस्तत्परमप्येतद्वाक्यंमन्यतेअभिप्रैतीति ॥ १४॥ अतएवलौकिकविद्यागुरुष्वपि तथाशिष्टाचारस्तथाचरतामनाचरतांचफलान्वयव्यतिरेकौचदृश्येतेइत्याह अध्यापिताइति लोकेपियेयेनाध्यापितास्तेतंस्वगुरुंमन्यंतेइ ति तथायथैतेशिष्यागुरौवर्ततेविद्यापितेषुशिष्येषुतथावर्ततेफलंददातीतिप्रसिद्धम ॥ १५ ॥ फलितमाहविद्या गुरुभक्तइतिद्वाभ्यां तत उक्तनियमात् यःशिष्योगुरुभक्तस्तथाविद्यायाःश्रवणेआदृतःश्रद्धावान्अप्रमादीसावधानश्चमेधावीधारणाशालिमतिकःस्त्रीविवर्जितो ब्रह्मचर्यवांश्चस्यात् यदिचमेविद्यायारक्षकोरक्षाकरोभवेत्तर्हिहेद्विजसत्तमतस्मैशिष्यायेमांब्रह्मविद्यांब्रूयाः यदितेवक्तुमुपदेष्टुमिच्छा

ततोब्रह्मात्मबोधस्यदात्रेपित्रेसदैवहि ॥ नद्रुह्येद्गुरवेतस्मैकर्मणामनसागिरा॥ १३॥ एतन्मयात्रकथितंब्र ह्मविद्याप्रदेगुरौ॥ वेदःसर्वार्थशिक्षासुगुरवेतद्धिमन्यते ॥ १४॥ अध्यापिताहियेशिष्यामन्यंतेतेगुरुंस्वकं॥ गुरौयथैतेवर्ततेतथाविद्यापितेष्विह॥ १५॥ गुरुभक्तस्ततोयःस्याद्विद्यायाःश्रवणेतथा ॥ आदृतस्त्वप्रमादी चमेधावीस्त्रीविवर्जितः॥ १६॥ ब्रूयास्त्वंयदितेवक्तुमिच्छास्याद्द्विजसत्तम॥ ब्रह्मविद्यामिमांतस्मैरक्षकोय दिमेभवेत्॥ १७॥इतिविद्यावचःस्मृत्वासंशयंपरमंगतः॥ सत्यपाशाभिबद्धःसन्निंद्रःसत्यात्मरूपधृक्॥ १८॥

भवेदितिद्वयोःसंबंधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवंविद्यावाक्यंषोडशभिःप्रपंच्यतत्स्मरणस्यप्रतिज्ञयापाशवद्वशीकृतेंद्रनिष्ठसंशयजनकत याक्षणमात्रंप्रतिबंधकतामाह इतिविद्येति सत्यपाशाभिबद्धःसन्नपींद्रइतिविद्यावचःस्मृत्वासंशयंगतोभूदित्यन्वयः संशयाकारस्तु किमस्मैविद्यानदेयादेयावेति तथापींद्रःसत्यान्नचचालसत्यरूपत्वादित्यर्थकंहींद्रइत्यंतंवाक्यंव्याकुर्वन्निंद्रंविशिनष्टि सत्यात्मेति सत्यं शास्त्रप्रतिपाद्यात्मकंरूपंधर्मस्वरूपंतेनधृष्णोतिप्रगल्भोभवतीतिसनथेतिबृहदारण्यकभाष्यानुसारेणार्थः तथाचधर्ममर्यादास्थापकस्यपर मधर्मसत्याच्चलनंनयुक्तमितिभावः यद्वासत्येनपरमार्थेनात्मनारूपेणप्रजापत्युपदेशाल्लब्धेनतत्त्वज्ञानविषयेणप्रगल्भतइति तथाचानृता दिप्रयोजकाऽविद्यायास्तत्त्वज्ञानेननष्टत्वादिंद्रस्यसत्याच्चलनंनसंभवतीतिभावः ॥ १८ ॥

अथसंशयप्रयुक्तंविचारमभिनयन्नदेयेतिपूर्वपक्षकोटिंदर्शयति नायमिति अयंप्रतर्दनोविद्योक्तैःसर्वैर्गुणैर्युक्तोनभवतितस्मान्नदेयेति प्राप्तं ननुप्राणाग्निहोत्रनिष्ठयाशुद्धांतःकरणत्वादयंगुणवानेवेत्याशंक्याह यद्यपीति रिपुर्वैरी ॥ ९९ ॥ देयाविद्येतिसिद्धांतकोटिमादत्ते अथवेतित्रिभिः मद्वरात्ममवरमालोच्येतिल्यब्लोपेपंचमी भाजनंपात्रं ॥ १०० ॥ बहुनेति स्पष्टं॥ १०१॥ तत्रहेतुतयाप्रतिज्ञायाःपूरणीयत्वमाह वरमिति यस्माद्वरंतेददामीतिमयाईरितंप्रतिज्ञातंतस्मात्तदुक्तमात्मविद्यादानेनसत्यंकुर्वेइति इतिइत्थंसत्यात्मकधर्मस्यप्राबल्यं संचिन्त्येंद्रःप्रतर्दनमुवाचेति अयमत्रसिद्धांतकोटेराशयः यद्यपिविद्यावाक्यंश्रुतिरूपंप्रबलमपिगृहस्थतयामध्यमाधिकारिलाभेनसावकाशं ददानीतिप्रतिज्ञायास्तुस्मृतिवाक्यैरपिनानृतंवदेदित्यादिभिर्निर्णीतावश्यकर्त्तव्यतायानिरवकाशत्वादानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबला

नायंसर्वैर्गुणैर्युक्तोविद्योक्तैर्हिप्रतर्दनः॥ यद्यप्यस्मिन्गुणाःसंतितथाप्येषरिपुर्हिनः॥ ९९ ॥ अथवारिपुतानेनपरित्यक्तात्रमद्वरात्॥ ततःसर्वगुणोपेतोविद्यायाभाजनंभवेत्॥ १०० ॥ बहुनाकिंविचारेणगुणीवाप्यगुणस्त्वयम्॥ विद्यांहिततमामस्मैकथयिष्यामिसर्वथा ॥ १०१ ॥ वरंददामितेयस्मादितिपूर्वंमयेरितम्॥ सत्यंतत्सर्वथाकुर्वेआत्मविद्याप्रदानतः ॥ इतिसंचिंत्यभगवानूचेशक्रःप्रतर्दनं ॥ १०२ ॥ मामेवसर्वजगतामात्मानंबुद्धिसाक्षिणम्॥ नभोवद्बहिरंतश्चव्याप्यसर्वमवस्थितम्॥ १०३॥ स्वप्नदृष्टसमैःसर्वप्रपंचैरहितंशिवं॥ देशकालस्वरूपाख्यभेदत्रयविवर्जितम्॥ १०४॥

बलमितिन्यायेनप्राबल्यमिति ॥१०२॥ अथतंहेंद्रउवाचेत्यादिविजानीयादित्यंतंवाक्यंव्याकरोति मामेवेत्यादिपंचविंशतिश्लोकैः मामेवहेप्रतर्दनविजानीहीतिचतुर्थेनान्वयः शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदितिन्यायेनएकशतवर्षब्रह्मचर्यतोषितप्रजापत्युपदेशजन्याद्वितीयात्मज्ञानेस्थित्वेंद्रउपदिदेशयथावामदेवोगर्भेस्थतसनकाद्युपदेशजन्यज्ञानेस्थित्वासर्वात्मभावप्रतिपादकान्मंत्रानुवाचतद्वदित्यर्थकेनमामितिपदमद्वितीयात्मार्थकमित्याशयेनमामितिपदार्थंविशिनष्टि सर्वजगतामात्मानमित्यादिना अद्वयमित्यर्थः बुद्धिसाक्षिणंसर्वांतरमिति यावत् एतत्स्फुटयति नभोवदित्यादिना ॥ १०३ ॥ स्वप्नेति सर्वैःस्थूलसूक्ष्मकारणरूपैःप्रपंचैर्वस्तुतोरहितंयतस्तेप्रपंचाःस्वप्नदृष्टसमाइति अतएवशिवंतुरीयं देशेनकालेनस्वरूपेणवस्तुनाचाख्यानिरूपणंयस्यतादृशेनभेदत्रयेणवर्जितमिति ॥ १०४ ॥

स्वसजातीति स्वेनस्वरूपेणसजातिनाविजातिनाविजातीयेनचआख्यायेषांस्वगतादिभेदानातिस्वसजातिविजात्याख्यभेदास्तद्रूपबीजा नांप्रादुर्भावेनाग्निवद्दाहकं तदेवकुतइत्यतआह अधिष्ठानमिति समस्तस्यसदसदात्मनःप्रपंचस्याधिष्ठानं कथं यथारज्जुःसर्पादेरिति अधि ष्ठानस्यचज्ञानेनकल्पितदाहकत्वंप्रसिद्धं अतएकं अज्ञानेचेश्वरमिति तुभ्यंमनुष्यायइदमेवज्ञानं हिततममतिशयेनहितमिति ॥ १ ० ५ ॥ ॥ १ ० ६ ॥ श्रुतिगतैवकारार्थमाह नसुखमिति स्वर्गगतंकर्मफलंतथोपासनफलंब्रह्मलोकगतंचसुखंसाधनैःसहितंमनुष्येभ्योहितंनविद्यते बंधहेतुत्वादितिभावः ॥ १ ० ७ ॥ यदानुश्रविकसुखस्यहितत्वंदुर्लभंतदैहिकस्यकिमुवक्तव्यमित्याह कुतइति ॥ १ ० ८ ॥ लोकद्वयोक्तेर्थे

स्वसजातिविजात्याख्यभेदबीजविभावसुम्॥अधिष्ठानंसमस्तस्यसदासदसदात्मनः॥ १ ० ५॥प्रपंचस्ययथा रज्जुःसर्पादेरेकमीश्वरम्॥ प्रतर्दनविजानीहितुभ्यंहिततमंत्विदम्॥ १ ० ६॥ नसुखंस्वर्गगंतद्वद्ब्रह्मलोकस्थितं परम्॥ ससाधनंमनुष्येभ्यःकदाचिद्विद्यतेहितम्॥ १ ० ७॥ कुतोमनुष्यलोकादौस्थितंनश्वरमल्पकं॥ हितंभ वेन्मनुष्येभ्योवनितादिसमुद्भवं॥ १ ० ८॥ कदलीस्तंभवत्सर्वोदेहःसारविवर्जितः॥ जलबुद्बुदवच्चापिविनश्य त्येषतत्क्षणात्॥ १ ० ९॥ अस्मिन्यत्साधनैःसाध्यंसुखंतदुःखमेवहि ॥ आनंदात्मानमेवैकमिंद्रंमांपरिहाय च॥ १ १ ०॥ ततोहितंजगत्यस्मिन्नास्तिकिंचित्कदाचन ॥ कुतोहिततरंवास्यादाशाहिततमंप्रति॥ १ १ १ ॥ तथापिनरदेवादेःसुखंहितमितीरितम्॥ विरागस्तस्यलोकेस्मिन्ज्ञेयोहिततरस्ततः ॥ १ १ २॥

हेतुमाह कदलीतिद्वाभ्यां देहएवनिःसारोविनश्वरश्चतदाश्रितसुखस्यभंगुरतरस्यशोकहेतुतयादुःखतास्पष्टा तस्मादानंदात्मैवेंद्रपदार्थएको हिततमइतिश्लोकद्वयभावः अस्मिन्शरीरे परिहायत्यक्त्वा॥ १ ० ९॥ १ १ ०॥ फलितमाह ततइति हितमेवयदाजगतिनास्तितदाहिततर हिततमयोःकासद्भावंप्रत्याशेत्यर्थः ॥ १ १ १ ॥ ननुयदिजगतिहितंनास्तितर्हिकथंज्ञानेहिततममितितमप्प्रत्ययप्रयोगइत्याशंक्ययथाकल्पि तशरीरत्रयापेक्षयाशुद्धंतुरीयमित्युच्यतेतथाभ्रमसिद्धहिताद्यपेक्षयेत्याह तथापीति लौकिकराजादिसुखंहितमितिमतंततोविरागस्तुहित तरस्ततोहिततमत्वंज्ञानस्योपपादयिष्यतेइति ॥ १ १ २ ॥

ननुतथापिऐहलौकिकंमुखंहितमस्तुआमुष्मिकंनूत्कृष्टत्वाद्धिततरमित्याशंक्यकिंस्वरूपतःसुखस्यविशेषःकिंवासाधनतइतिविकल्प्यतत्र नाद्यइत्याह ब्रह्मलोकइति ब्रह्मलोकादौविषयजन्यसुखेविशेषोनास्ति अनुकूलत्वादिरूपाविशेषादितिशेषः ॥ ११३ ॥ नद्वितीयइत्याह आहारइति सर्वत्रब्रह्मलोकादौआहारदेहेंद्रियाणांललनादीनांचसत्वंमनोरमत्वंचाविशिष्टं नहिरंकःस्वाहारादौनतुष्यतीतिभावः नचामुष्मिकमुखेपारतंत्र्यंनास्तीतिवाच्यं राजादिसेवाफलवद्देवाराधनफलस्यपारतंत्र्यनियमादित्याह पारतंत्र्यमिति॥ ११४ ॥ कैमुत्यन्यायंसूचयन्पारतंत्र्यमुदाहरति ब्रह्मेति ब्रह्माहिरण्यगर्भः परमेश्वरोंतर्यामी अहमिंद्रः सातिशयत्वेनापिसर्वलोकसुखस्यसाम्यमित्याह सुखस्येति ॥ ११५ ॥ सातिशयतामुदाहरति परेति यश्चतुर्मुखस्यहिरण्यगर्भस्यानंदःप्रसिद्धःसपरब्रह्मणआनंदाच्छतांशेनन्यूनइति

ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेमानुषेवानविद्यते ॥ विशेषःकोहिराजेंद्रसुखेविषयजेसदा ॥ ११३ ॥ आहारोस्तिहिसर्वत्रविविधःसर्वदेहिनाम् ॥ देहाश्चसेंद्रियास्तद्वल्ललनाश्चमनोरमाः ॥ पारतंत्र्यंचसर्वत्रविद्यतेसर्वदेहिनां ॥ ११४ ॥ ब्रह्मामहेश्वराधीनस्तथाहंब्रह्मणोपिच ॥ सुखस्यातिशयोदृष्टःसर्वलोकस्थितस्यहि ॥ ११५ ॥ परब्रह्मणआनंदान्न्यूनोसौशतभागतः ॥ चतुर्मुखस्ययोनामस्वानंदोस्त्यधिकोधुना॥ ११६॥ चतुर्मुखस्यचानंदान्ममन्यूनतमस्तथा ॥ अयुतांशेनचानंदःकान्योन्यूनोभवेन्नच ॥ ११७॥भवतांजायतेयद्वल्ललनालिंगनात्सुखं ॥ सुखंतद्वन्ममाप्येतद्ब्रह्मणोपीश्वरस्यहि ॥ ११८ ॥ माभूदिदंकदाचिद्धिसुखंदुःखकरंमम ॥ एवंभूतोविरागोयंतस्माद्धिततरोमतः ॥ ११९ ॥

॥ ११६ ॥ चतुर्मुखस्येति ममेंद्रस्यानंदःहिरण्यगर्भानंदाच्छतांशन्यूनप्रजापत्यानंदात्शतांशन्यूनत्वादयुतांशत्वेनन्यूनः तथाचान्येषां किमुवाच्यमिति ॥ ११७ ॥ भवतामिति भवतांमनुष्याणांयद्वद्यथाविधंललनालिंगनजन्यंसुखंजायतेप्रादुर्भवतितद्वन्ममेंद्रस्यतथाहिरण्यगर्भेश्वरयोरिति तथाचवैषयिकसुखेविशेषाभावात्तत्रतरप्प्रत्ययोनप्रयोगमर्हतीतिभावः ॥११८॥ अथविरागस्वरूपंदर्शयित्वातस्यहिततरत्वंप्रतिजानीते माभूदिति इदंविषयजन्यं अतएवभङ्गुरत्वेनदुःखदंचयत्सुखंतन्माभूदित्येवंभूतएवमाकारोविरागस्तस्माद्वैषयिकसुखाद्धिततरइति ॥ ११९ ॥

विरागस्योत्कर्षंविषयसुखादुपपादयति विनश्यतीति वैषयिकसुखमौत्सुक्यनिवृत्तिमात्ररूपमितिप्रथमेऽध्यायेप्रपंचितं तथाचतृष्णारूप दुःखाभावत्वेनवैषयिकसुखविरागयोर्हितत्वसाम्येपिवैषयिकसुखंजन्मानंतरमपचीयतएव विरागसुखंतूपचीयतएव उपचीयमानधनादे रपचीयमानादुत्कर्षःप्रसिद्धएवेतिभावः सर्वंविषयेभ्योजातंसत्सुखंघटवद्विनश्यत्यपचीयते विरागस्तुसत्पुरुषस्यमंदभिन्नस्यजातःसन्ना शंनैतिनप्राप्नोतिकिंतुवर्द्धतएवेत्यर्थः ॥ १२० ॥ विशेषांतरमाह छर्दितइतिद्वाभ्यां यथावांतान्नादिविषयकविरागेदोषधीमात्रंकारणंत द्वदत्रविषयेभ्योविरागे तस्मादांतरसाधनमात्रापेक्षत्वाद्विरागोंतरंगोलघुश्च विषयसुखंतुबाह्यबहुवित्तव्ययाऽऽयाससाध्यत्वाद्बहिरंगंगुरुचे तिस्पष्टोविरागस्योत्कर्षइतिभावः ॥ १२१ ॥ साधनांतरेति यद्वद्वैषयिकेसुखेसाधनांतरंवित्तव्ययादिविद्यतेतथात्रविरागेऽतोदोषधियः

विनश्यतियतःसर्वंसुखजातंयथाघटः॥ नाशंनैतिविरागोयंजातःसत्पुरुषस्यहि॥ १२०॥ छर्दितेवाथविष्ठा यांदोषधीरेवकारणम्॥ विरागेतद्वदत्रापिदोषधीरेवकारणम्॥ १२१ ॥ साधनांतरमत्रातोयद्वद्वैषयिकेसु खे॥ नविद्यतेततोप्येषनृभ्योहिततरोमतः ॥ १२२॥ अयंमत्तःसुखीनाहमेतद्वःसुखसाधनं॥ इतिवैषम्यवि ज्ञानवन्हिर्दहतिसर्वदा॥ १२३ ॥ जंतून्जातस्पृहान्सर्वान्ज्ञात्वावैषयिकेसुखे ॥ विरागोनास्त्यसौयस्मात्त स्माद्धिततरोहिसः॥ १२४॥

सकाशात्साधनांतरंनविद्यतेततोंतरंगत्वाल्लघुत्वाच्चअपिशब्दात्पूर्वश्लोकोक्तोपचीयमानत्वाच्चएषविरागोनृणांहिततरइति ॥ १२२॥ किं च विषयसुखसहस्रैरनाश्यस्यदैन्यस्यनाशकत्वात्स्पष्टोविरागस्योत्कर्षइत्याह अयमितिद्वाभ्यां अयंमत्सजातीयादिर्मत्तोमदपेक्षयासु खीअहंतुनभवामिएतद्धनपशुप्रभृतिसुखसाधनंवोयुष्माकमेववर्त्ततेनममेतीत्याकारंवैषम्यरूपविज्ञानमेववन्हिःसर्वान्जंतून्दहतीत्युत्तरे णान्वयः ॥ १२३ ॥ जंतूनिति कीदृशान्जंतून् वैषयिकेसुखेजातस्पृहान् अयंदैन्यवन्हेरुपद्रवोलोकानांकुतोहेतोर्यस्माज्ज्ञात्वाविषयदो षांस्तेभ्योविरागोनास्तितस्मादसंनिधानसंनिधानयोरनर्थतदभावप्रयोजकत्वात्सविरागोहिततरइतिसिद्धम् ॥ १२४ ॥

अथततोप्युत्कृष्टत्वादात्मज्ञानस्यहिततमत्वमाह अस्मादितित्रिभिः अस्माद्विरागात् सविशेषणंविशेषणैरद्वितीयत्वादिभिःसहितंतदव गाहीतियावत् विरागस्यमूलाज्ञानानुच्छेदकत्वाद्भ्रमसंस्कारेभ्योभयंननिवर्तते तत्त्वज्ञानेतुसंस्कारैर्जनितोपिभ्रमोऽकिंचित्करइतिस्पष्टो विशेषइत्याह उत्पन्नमिति यन्ममज्ञानमुत्पन्नंसदनेकवासनाभिःकार्यद्वारापिननाशयितुंशक्यमित्यर्थः आकारतोनर्थमूलोच्छेदकत्वा च्चज्ञानस्योत्कर्षमाह आनंदात्मेति ॥ १२५॥ अंतरंगतयाप्युत्कर्षंविरागाज्ज्ञानस्यदर्शयति विरागइति स्वरूपानंदभानप्रतिबंधकदुःखनि वर्तनेविरागोहेतुर्भवतिनैवसाक्षात्सुखभाने इदंज्ञानंतुअत्रसुखसाक्षात्कारे तस्मात्साक्षादुपकारकत्वाज्ज्ञानंहिततममितिफलितमाह म

अस्माद्धितत मंज्ञेयंज्ञानंमेसविशेषणम् ॥ उत्पन्नंनविनश्येद्यद्वासनाशतकोटिभिः ॥ आनंदात्माहमस्मीति स्वात्मन्यज्ञाननाशनम् ॥ १२५ ॥ विरागोदुःखसंत्यागेहेतुर्भवतिनैवहि ॥ सुखबोधइदंत्वत्रतस्माद्धिततमं स्मृतम् ॥ मज्ज्ञानादपरंतस्मान्मन्येहिततमंनहि ॥ १२६ ॥ मज्ज्ञानतोनपापानिस्पृशंतीहकदाचन ॥ भृशंया निप्रसिद्धानिब्रह्महत्यादिकानिच ॥ अनेकदुःखकर्तॄणिदेहिनांकल्पकोटिषु ॥ १२७॥ स्तुतिमात्रंनचैतत्त्वंम न्येथाबोधनस्यहि ॥ बोधप्रसादात्पापानिममकान्यपिनाभवन् ॥ १२८ ॥ शृणुलोकत्रयीराज्येस्थितोहंरक्ष णायहि ॥ स्वस्यतद्वत्त्रिलोक्याश्चपापान्यकरवंतथा ॥ १२९ ॥ अभूत्पुरोहितोस्माकंकदाचिद्देववित्तमः ॥ वि श्वरूपइतिख्यातस्त्वष्टुःसतनयोमहान् ॥ १३० ॥

ज्ज्ञानादिति ॥ १२६ ॥ त्रिशीर्षाणमित्यादिव्याचष्टे मज्ज्ञानतइत्यादिना ॥ १२७॥ स्तुतिमात्रमिति एतत्सर्वपापनिवारकत्वाभिधानंस्तु तिमात्रमर्थवादमात्रंबाधितार्थमितियावत् नमन्येथानजानीहिंकिंतुतथ्यमेवजानीहि तत्रहेतुंमयाज्ञानानंतरंपापनिवृत्तिफलस्यानुभूत त्वादित्याह बोधेति बोधस्यप्रसादादनुग्रहात्प्रभावादितियावत् ॥ १२८ ॥ शृण्विति शृणुएतद्विस्तरेणेतिशेषः अहंत्रिलोकीराज्येस्थितः सन्स्वस्यात्मनोरक्षणायतथात्रिलोकीरक्षणायबहूनिपापान्यकरवंकृतवानस्मीत्यर्थः तथापिमेरोमापिनच्छिन्नमितिवक्ष्यमाणेनसंबंधः ॥ १२९ ॥ तत्रत्वाष्ट्रवधंप्रपंचयति अभूदित्यादिना त्वष्टुर्देवविशेषस्य ॥ १३० ॥

दैत्यानामिति पुनःकीदृशः कुत्रचिद्भुविकस्मिंश्चित्स्थानेदैत्यभगिनीगर्भादुत्पन्नः भूःपृथिव्यांस्थानमात्रेइतिविश्वः तस्यविश्वरूपस्यगुण
त्रयंगुणत्रयस्वभावंविशेषेणपृथक्पृथक्भजंतीतितानितथा॥ १३१॥ तुर्यपादार्थंस्फुटयति सात्विकेनेति सात्विकेनशीर्षेण एषविश्वरूपः
सोमंपिबति कीदृशः देवाननुव्रतोऽनुगतः नित्यसापेक्षत्वादेकदेशान्वयाद्वितीया भूगतःमनुष्यः ॥ १३२ ॥ ऋत्विगिति सविश्वरूपः ऋ
त्विगूयाजकोभूत्वाकस्मिंश्चिद्यज्ञेवितते सतिदेवेभ्यःस्पष्टमुच्चस्वरेणअसुरेभ्यस्तुशनैर्मंदस्वरेणभागान्प्रयच्छतिददातितेषांमातृपक्षत्वादिति
॥ १३३ ॥ नन्वसुरेभ्योपिप्रत्यक्षमेवकुतोनददातीत्याशंक्यभागानर्हेभ्योदानमेवमेवदृष्टंलोकेपीत्याह प्रत्यक्षएवेति प्रशस्तःस्वामित्वादि

**दैत्यानांभगिनीगर्भादुत्पन्नोभुविकुत्रचित्॥ त्रीणिशीर्षाणितस्यासन्गुणत्रयविभांजिच ॥ १३१ ॥ सात्वि
केनपिबत्येषसोमंदेवाननुव्रतः॥ तामसेनतथैवायंसुरांदैत्यानुगोपिबत्॥ राजसेनतथैवात्तिवन्नंयद्वद्भिभूग
तः॥ १३२॥ ऋत्विग्भूत्वाकदाचित्सकस्मिंश्चिद्विततेसति॥ यज्ञेभागान्हिदेवेभ्यःस्पष्टमेवप्रयच्छति॥ असु
रेभ्यःशनैःस्वस्यमातृपक्षेभ्यएवच॥ १३३॥ प्रत्यक्षएवसर्वेषांभागिनांभागआपतेत्॥ ग्रामादौबाधकस्या
त्रपरोक्षंयात्यभागिनः॥ १३४॥ परोक्षंदीयमानेहिशनैर्बलमुपागतः॥ ग्रामाद्यपहरेच्चैतान्पतीन्हन्यादभा
गभाक्॥ १३५॥**

नान्याय्योभागोयेषांतेभागिनोराजभूस्वामिप्रभृतयस्तद्भिन्नाःस्वामित्वादवरोपितालुंठनाद्युपजीविनोऽभागिनोयामादौ आदिपदेनदेशा
दिग्रहः तथाचग्रामादौयोभागिनांभागःससर्वेषांप्रत्यक्षएवापतेत्आगच्छेत् अभागिनःप्रतितुयदिभागोयातितर्हिबाधकस्यदंडयितूराजा
देःपरोक्षमेवअज्ञातमेवयथाभवतितथायातीत्यन्वयः ॥ १३४ ॥ तादृशंदानंचस्वामिनोऽनर्थकरमित्याह परोक्षमिति एवंपरोक्षंप्रच्छ
न्नंयथाभवतितथाभागेदीयमानेसतिअभागभाक्भागायोग्यःशत्रुःशनैः क्रमेणबलंसामर्थ्यंप्राप्तःसन्पतीन्ग्रामादिस्वामिनोहन्याद्ग्रामा
दिकंचहरेदित्येतादृशोऽनर्थोभवतीतिभावः ॥ १३५ ॥

इतिसंचिंत्येति इतिश्लोकद्वयेनोक्तमर्थंसंचिंत्यतस्यविश्वरूपस्यकर्त्तुःदेवानांतद्वद्दामसुराणांचप्रत्यक्षपरोक्षरूपेणसंबंधिनींदानक्रियांदृष्ट्वाचविश्वरूपेपुरोहितेइमांश्लोकचतुष्टयेनवक्ष्यमाणांधियंमतिमनुप्राप्तोऽभूवमितिशेषः अत्रदर्शनचिंतनयोरर्थवशात्पौर्वापर्यंबोध्यम् ॥ १३६ ॥ तांबुद्धिमभिनयति राज्ञामिति एतादृशःपरहितैषीपुरोहितोराज्ञांराष्ट्रस्यचघातंकुर्यात् तस्मादयंदुरात्मावधमेवसमर्हतीति ॥ १३७ ॥ दुरात्मतांस्फुटयति अहमिति निहतोघातमिवनीतः तत्रहेतुः रिपुभ्यइति ॥ १३८ ॥ इतश्चदुरात्मायमित्याह योयस्येति सोन्नदातातस्यान्नभोक्तुःआत्माशरीरमिवमतः एषविश्वरूपोमह्यंयजमानायद्रुह्यन्नात्मनेद्रुह्यतिअस्मादात्मद्रोहिणोऽपरःकःपापवान्मतः ॥ १३९ ॥ फलितमाह तस्मादिति अपिपदस्यवेदविदमित्यादिभिस्त्रिभिर्द्वितीयांतैःसंबंधः ॥ १४० ॥ इतिबुद्धिमिति इतिचतुर्भि

इतिसंचिंत्यदृष्ट्वाहंतस्यदानंक्रियामिमां॥प्रत्यक्षंचपरोक्षंचदेवानांतद्वद्दामपि॥ इमांधियमनुप्राप्तोविश्वरूपे पुरोहिते॥ १३६॥ राज्ञामेतादृशोनूनंघातंकुर्यात्पुरोहितः॥ राष्ट्रस्यचदुरात्मायंवधमेवसमर्हति॥ १३७॥ अहंविश्वासमापन्नोनिहतोस्म्यधुनामुना॥ रिपुभ्योमेददात्येषयज्ञभागान्यतःशनैः॥ १३८॥ योयस्यान्नंसमश्नातिसतस्यात्माप्रकीर्तितः॥ आत्मनेद्रुह्यतिह्येषपापोस्मात्कतमःस्मृतः ॥ १३९॥ तस्मादेनंदुराचारंमद्घातायसमुद्यतम्॥ अपिवेदविदंविप्रंनिहन्मिस्वपुरोहितम्॥ १४०॥ इतिबुद्धिमिमांप्राप्तोवज्रेणशतपर्वणा॥ शिरांस्यच्छिनदंतस्यसर्वाणिसुरसंसदि॥ १४१॥ वर्णाश्रमाचाररतानुत्तमाश्रमिणस्तथा॥ आत्मास्माकमयंशक्रइतिज्ञानविवर्जितान्॥ १४२ ॥

रुक्तां शतंपर्वाणिधारारूपाणियस्यतत्तथातेनअच्छिनदंछिन्नवानस्मि तस्यविश्वरूपस्य सुरसंसदिदेवसभायाम् ॥ १४१ ॥ अथरुन्त्वेदांतवाक्यंनास्तिमुखेयेषांतादृशान्यतीन्वनश्वभ्योदत्तवानस्मीत्यर्थकमरुन्मुखानित्यादिवाक्यमुपबृंहयति वर्णेत्यादिनाअन्येपिवेदविद्वांसइत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन वर्णाश्रमयोराचारेरतांस्तत्परान् एतेनपारमहंस्यालाभःसूचितः उत्तमोंत्यआश्रमोयेषांतेतथातान् यद्वाउत्तमाश्चतेआश्रमिणइति विशिष्टविशेषणस्योत्तमत्वस्यसविशेषणेहीतिन्यायेनाश्रमेपर्यवसानं अयंशक्रइंद्रः कूर्चेब्राह्मणाधुकरीत्यास्माकंयतीनामात्मैवेत्याकारज्ञानहीनान् ॥ १४२ ॥

कदाचिदिति कदाचित्कचिद्देशेकोटिशोमिलितांस्तादृशान्यतीनहमिंद्रोऽपृच्छंपृष्टवानस्मि तदाइमेसर्वेभवंतःकेभवंतीतिमयोक्तेसति अथतेयतयोमांप्रतिवक्ष्यमाणंवचोऽवदन् ॥ १४३ ॥ तद्वाक्यमाह वर्णाश्रमेति ऊचुःवक्ष्यमाणवाक्येनपृष्टवंतः दैवंफलाभिमुखंकर्म ॥ १४४॥ कस्त्वमिति अधिक्षेपोऽनादरोक्तिः कृपयाकथंचिद्बोधिताभवंत्वित्याकारयाआविष्टोव्याप्तोऽहं इदंवक्ष्यमाणंवचः॥१४५॥ अहंहीति अहंहिभवतांयतीनांविश्रुतःश्रुतौप्रसिद्धइत्युक्तंमयेतिशेषः मूर्खाःकर्ममीमांसायाअपितात्पर्यानभिज्ञत्वात् कर्मानुष्ठानकालेक मैवसद्गुणंसत्फलंदास्यतिनतुदेवतासंभावनयाकर्मवैगुण्यंविधेयमित्यभिप्रायेणहिदेवताविग्रहादिकंफलदेवतयोश्चेत्यधिकरणेनिराकृतं व स्तुतस्तुवार्तिककारादिभिर्विशुद्धज्ञानदेहायेत्यादिमंगलाचरणात् इत्याहनास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितांभाष्यकृदत्रयुक्त्या दृढत्वमेत द्विषयःप्रबोधःप्रयातिवेदांतनिषेवणेनेत्याद्यभिधानाच्चदेवताविग्रहादिकंवेदांतप्रामाण्यंचतेषामभिप्रेतमेवेत्यलं॥ १४६ ॥ साधिक्षेपमिति

कदाचिदहमापृच्छंमिलितान्कोटिशःक्वचित् ॥ केभवंतइमेसर्वइत्युक्तेमामथावदन्॥ १४३॥ वर्णाश्रमाचार रताःसर्वेहियतयोवयम् ॥ इत्युक्तामुनयोप्येतेमामूचुर्दैवमोहिताः ॥ १४४॥ कस्त्वमत्रयतीनस्मान्प्रष्टुंसर्वा न्समागतः॥ इत्यधिक्षेपसदृशंवाक्यंतेषामहंतदा ॥ श्रुत्वापिकृपयाविष्टइदंतानब्रुवंयतीन् ॥ १४५॥ अहंहि भवतामात्माविद्रइत्येवविश्रुतः ॥ इत्युक्तेजहसुःसर्वेमूर्खाःपंडितमानिनः॥ १४६॥ साधिक्षेपंचमांसर्वेऊ चुस्तेदैवमोहिताः॥ त्वंहिविग्रहवानत्रकथमिंद्रोभविष्यसि॥ १४७॥ इंद्रोनामेंद्रशब्दार्थौहित्वानान्योस्तिक श्चन॥ इंद्रोऽतिथिसमोनैवयागेनोदृष्टिमागतः॥ १४८॥

साधिक्षेपंयथाभवतितथामांप्रतितेसर्वेयतयऊचुर्देवतादिनिराकरणवाक्यंवेदांतविरुद्धमुक्तवंतः तद्वाक्यमभिनयति त्वंहीत्यादिना वि ग्रहवत्त्वात्कथंतवेंद्रत्वमित्यर्थः ॥ १४७ ॥ ननुकाममेंद्रत्वेऽनुपपत्तिरित्यतआह इंद्रोनामेति इंद्रेत्याकारकंशब्दंतदर्थंचहित्वान्यःकश्च नेंद्रोनास्ति तत्राद्येकथंतवार्थरूपस्येंद्रत्वंद्वितीयेपिकिमिंद्रपदार्थोविग्रहादिमान्देवताविशेषःकिंवात्वयोकोऽस्मदादीनांसर्वेषामात्मेत्येवं रूपः तत्रनाद्यइत्याहुः इंद्रोऽतिथिसमइत्यादिना विग्रहोहविषांभोगऐश्वर्यंचप्रसन्नताफलप्रदानमित्येतत्पंचकंविग्रहादिकमित्युक्तंवि ग्रहादिषुप्रथमेनविग्रहेणयुतायदिदेवताऽस्यात्तर्हिइंद्रोदेवताऽतिथिवद्यागेसमागतादृश्येतनैवतुदृश्यतेतस्मादनुपलब्धिबाधितंदेवताविशे षणंविग्रहइति ॥ १४८ ॥

इतिसंचिंत्येति इतिश्लोकद्वयेनोक्तमर्थंसंचिंत्यतस्यविश्वरूपस्यकर्तुःदेवानांतद्वद्दामसुराणांचप्रत्यक्षपरोक्षरूपेणसंबंधिनींदानक्रियांदृष्ट्वाचविश्वरूपेपुरोहितेइमांश्लोकचतुष्टयेनवक्ष्यमाणांधियंमतिमनुप्राप्तोऽभूवमितिशेषः अत्रदर्शनचिंतनयोरर्थवशात्पौर्वापर्यबोध्यम् ॥ १३६ ॥ तांबुद्धिमभिनयति राज्ञामिति एतादृशःपरहितैषीपुरोहितोराज्ञांराष्ट्रस्यचघातंकुर्यात् तस्मादयंदुरात्मावधमेवसमर्हतीति ॥ १३७ ॥ दुरात्मतांस्फुटयति अहमिति निहतोघातमिवनीतः तत्रहेतुः रिपुभ्यइति ॥ १३८ ॥ इतश्चदुरात्मायमित्याह योयस्येति सोन्नदातातस्यान्नभोक्तुःआत्माशरीरमिवमतः एषविश्वरूपोमह्यंयजमानायद्रुह्यन्नात्मनेद्रुह्यतिअस्मादात्मद्रोहिणोऽपरःकःपापवान्मतः ॥ १३९ ॥ फलितमाह तस्मादिति अपिपदस्यवेदविदमित्यादिभिस्त्रिभिर्द्वितीयांतैःसंबंधः ॥ १४० ॥ इतिबुद्धिमिति इतिचतुर्भि

इतिसंचिंत्यदृष्ट्वाहंतस्यदानंक्रियामिमां॥प्रत्यक्षंचपरोक्षंचदेवानांतद्वद्दामपि॥ इमांधियमनुप्राप्तोविश्वरूपे पुरोहिते॥ १३६॥ राज्ञामेतादृशोनूनंघातंकुर्यात्पुरोहितः॥ राष्ट्रस्यचदुरात्मायंवधमेवसमर्हति॥ १३७॥ अहंविश्वासमापन्नोनिहतोस्म्यधुनामुना॥ रिपुभ्योमेददात्येषयज्ञभागान्यतःशनैः॥ १३८॥ योयस्यान्नंसमश्नातिसतस्यात्माप्रकीर्तितः॥ आत्मनेद्रुह्यतित्वेषपापोस्मात्कतमःस्मृतः ॥ १३९॥ तस्मादेनंदुराचारंमद्घातायसमुद्यतम्॥ अपिवेदविदंविप्रंनिहन्मिस्वपुरोहितम्॥ १४०॥ इतिबुद्धिमिमांप्राप्तोवज्रेणशतपर्वणा॥ शिरांस्यच्छिनदंतस्यसर्वाणिसुरसंसदि॥ १४१॥ वर्णाश्रमाचाररतानुत्तमाश्रमिणस्तथा॥ आत्मास्माकमयंशक्रइतिज्ञानविवर्जितान्॥ १४२ ॥

रुक्तां शतंपर्वाणिधारारूपाणियस्यतत्तथातेनअच्छिनदंछिन्नवानस्मि तस्यविश्वरूपस्य सुरसंसदिदेवसभायाम् ॥ १४१ ॥ अथरुत्वेदांतवाक्यंनास्तिमुखेयेषांतादृशान्यतीन्वनश्वभ्योदत्तवानस्मीत्यर्थकमरुन्मुखानित्यादिवाक्यमुपबृंहयति वर्णेत्यादिनाअन्येपिवेदविद्वांसइत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन वर्णाश्रमयोराचाररतांस्तत्परान् एतेनपारमहंस्यालाभःसूचितः उत्तमोत्यआश्रमोयेषांतेतथातान् यद्वाउत्तमाश्वतेआश्रमिणइति विशिष्टविशेषणस्योत्तमत्वस्यसविशेषणेहीतिन्यायेनाश्रमेपर्यवसानं अयंशक्रइंद्रः कूर्चैर्ब्राह्मणाक्युक्तरीत्यास्माकंयतीनामात्मैवेत्याकारज्ञानहीनान् ॥ १४२ ॥

कदाचिदिति कदाचित्कचिद्देशेकोटिशोमिलितांस्तादृशान्यतीनहमिंद्रोऽपृच्छंपृष्टवानस्मि तदाइमेसर्वेभवंतःकेभवंतीतिमयोक्तेसति अथतेयतयोमांप्रतिवक्ष्यमाणंवचोऽवदन् ॥ १४३ ॥ तद्वाक्यमाह वर्णाश्रमेति ऊचुःवक्ष्यमाणवाक्येनपृष्टवंतः दैवंफलाभिमुखंकर्म ॥ १४४॥ कस्त्वमिति अधिक्षेपोऽनादरोक्तिः कृपयाकथंचिद्बोधिताभवंत्वित्याकारयाआविष्टोव्याप्तोऽहं इदंवक्ष्यमाणंवचः॥ १४५ ॥ अहंहीति अहंहिभवतांयतीनांविश्रुतःश्रुतौप्रसिद्धइत्युक्तंमयेतिशेषः मूर्खाःकर्ममीमांसायाअर्पितात्पर्यानभिज्ञत्वात् कर्मानुष्ठानकालेक र्मैवसद्गुणंसत्फलंदास्यतिननुदेवतासंभावनयाकर्मवैगुण्यंविधेयमित्यभिप्रायेणहिदेवताविग्रहादिकंफलदेवतयोश्चेत्यधिकरणेनिराकृतं व स्तुतस्तुवार्तिककारादिभिर्विशुद्धज्ञानदेहायेत्यादिमंगलाचरणात् इत्याहनास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितांभाष्यकृदत्रयुक्त्या दृढत्वमेत द्विषयःप्रबोधःप्रयातिवेदांतनिषेवणेनेत्याद्यभिधानाच्चदेवताविग्रहादिकंवेदांतप्रामाण्यंचतेषामभिप्रेतमेवेत्यलं॥ १४६ ॥ साधिक्षेपमिति

कदाचिदहमापृच्छंमिलितान्कोटिशःक्वचित् ॥ केभवंतइमेसर्वइत्युक्तेमामथावदन्॥ १४३॥ वर्णाश्रमाचार रताःसर्वेहियतयोवयम् ॥ इत्युक्त्वामुनयोप्येतेमामूचुर्दैवमोहिताः ॥ १४४॥ कस्त्वमत्रयतीनस्मान्प्रष्टुंसर्वा न्समागतः॥ इत्यधिक्षेपसदृशंवाक्यंतेषामहंतदा ॥ श्रुत्वापिकृपयाविष्टइदंतानब्रुवंयतीन् ॥ १४५॥ अहंहि भवतामात्माविंद्रइत्येवविश्रुतः ॥ इत्युक्तेजहसुःसर्वेमूर्खाःपंडितमानिनः ॥ १४६ ॥ साधिक्षेपंचमांसर्वेऊ चुस्तेदैवमोहिताः॥ त्वंहिविग्रहवानत्रकथमिंद्रोभविष्यसि ॥ १४७॥ इंद्रोनामेंद्रशब्दार्थौहित्वानान्योस्तिक श्चन ॥ इंद्रोऽतिथिसमोनैवयागेनोदृष्टिमागतः॥ १४८ ॥

साधिक्षेपंयथाभवतितथामांप्रतितेसर्वेयतयऊचुर्देवतादिनिराकरणवाक्यंवेदांतविरुद्धमुक्तवंतः तद्वाक्यमभिनयति त्वंहीत्यादिना वि ग्रहवत्त्वात्कथंतवेंद्रत्वमित्यर्थः ॥ १४७ ॥ ननुकाममेंद्रत्वेऽनुपपत्तिरित्यतआह इंद्रोनामेति इंद्रेत्याकारकंशब्दंतदर्थंचहित्वान्यःकश्च नेंद्रोनास्ति तत्राद्येकथंतवार्थरूपस्येंद्रत्वंद्वितीयेपिकिमिंद्रपदार्थोविग्रहादिमान्देवताविशेषःकिंवात्वयोक्तोऽस्मदादीनांसर्वेषामात्मेत्येवं रूपः तत्रनाद्यइत्याहुः इंद्रोऽतिथिसमइत्यादिना विग्रहोहविर्भोगऐश्वर्यंचप्रसन्नताफलप्रदानमित्येतत्पंचकंविग्रहादिकमित्युक्तवि ग्रहादिषुप्रथमेनविग्रहेणयुतायदिदेवताऽस्यात्तर्हिइंद्रोदेवताऽतिथिवद्यागेसमागतादृश्येतनैवतुदृश्यतेतस्मादनुपलब्धिबाधितंदेवताविशे षणंविग्रहइति ॥ १४८ ॥

हविषांभोगंनिराचक्षते देवतायैइति देवतायैत्यक्तंहविःसादेवताऽतिथिवन्नात्तिनभुंक्ते ननुभोजनाभावेपिसारमादत्तइत्याशंक्यात्राप्यनु
पलब्धिविरोधंदृष्टांतेनाहुः नैषेति एषादेवनाभ्रमरीवान्नस्यनिवेदितस्यसारंनादत्ते यतोगणेशायदत्तामोदकाःसारतांनजहुर्नत्यक्तवंतः त
थाचव्यभिचारःस्पष्टइतिभावः ॥ १४९ ॥ ऐश्वर्यंनिराकुर्वन्ति ऐश्वर्यमिति ऐश्वर्यंहित्वामित्वंममत्वरूपंवानानायज्ञेषुगमनायनानारू
पधारणशक्तत्वंवाउभयथापितस्यारागित्वंप्रसक्तंतथाचनानारूपधारिण्यारागिण्याचवारांगनयासमत्वात्तांदेवतांकःपूजयेत् ॥ १५० ॥
प्रसन्नतारूपंविशेषणंनिराकुर्वन्ति एषेति एषादेवताकिंकर्मणिकृतेसतिप्रसादमेतिअकृतेवा कृतेचेत्तर्हिदेवतायाःसकाशान्नोस्माकंमनु
ष्याणांकोविशेषोभेदःस्यात् वयमपिहिसेवारूपेकर्मणिकृतेसतिप्रसादंप्राप्नुमइतिभावः अकृतेकर्मणिप्रसादस्तुनकुत्रापिदृष्टइतिप्रसादनि

देवतायैहविस्त्यक्तंनात्तिसातिथिवत्क्वचित् ॥ नैषामधुकरीवात्तिसारमन्नस्यकर्हिचित् ॥ मोदकाहिगणेशस्य जहुर्दत्तानसारतां ॥ १४९ ॥ ऐश्वर्यंयदितस्याःस्याद्रागिणीसाभवेत्ततः ॥ वारांगनेवकोनामपूजयेत्तामनिंदितः ॥ १५० ॥ एषाप्रसादमभ्येतिकिंकर्मण्यकृतेपिहि ॥ कृतेचेद्देवतायाःस्याद्विशेषःकश्चनोधुना ॥ १५१ ॥ अपिचात्मात्रकर्तास्याद्भोक्तातद्वदमूर्तकः ॥ सर्वेषांप्राणिनामेषांभिन्नोदुःखादिभाजनं ॥ प्रत्यक्षस्त्वंकथंस्वस्मादेकोनेकस्वरूपधृक् ॥ १५२ ॥ इत्यादिकुत्सितावाक्यंकुतर्कबहुलंतथा ॥ साधिक्षेपंचसंप्रोच्यचक्रुःकोपंचतेमयि ॥ १५३ ॥

रासेनैवतत्प्रयुक्तंफलप्रदानंनिरस्तंवेदितव्यम् ॥ १५१ ॥ एवंविपक्षाद्विमतीदेवतेंद्रपदार्थइतिपक्षंनिरस्यसर्वात्मेंद्रइतिपक्षंनिराकरोति अपि
चेति सर्वेषांप्राणिनामात्माप्रतिशरीरंभिन्नोन्यायादिनयेमतः कीदृशः कर्ताभोक्ताऽमूर्त्तोविभुर्दुःखादिपात्रंप्रत्यक्षोहमितिप्रत्यक्षगोचरश्च
त्वंतुत्वस्मादस्मदात्मनएकोभिन्नःसन्ननेकरूपधृक्सर्वाभिन्नरूपःकथमिति एकोन्यार्थेइत्यमरः यद्वात्वंएकोऽद्वितीयःसन्स्वस्मादात्मीयप्र
भावात्कथमनेकरूपधृगिति तथाचार्थस्येंद्रत्वासंभवात्शब्दमयीदेवतैवेंद्रइतित्वंकथमिंद्रइतिभावः ॥ १५२ ॥ इत्यादीति तेकुत्सिताइ
त्यादिकुतर्कबहुलंसाधिक्षेपंचसंप्रोच्यमयिकोपंचक्रुः ॥ १५३ ॥

तेषामिति तेषांयतीनांबहिर्मुखत्वंवचसोनैष्ठुर्यंकूरत्वंविनाकारणंकोपंचदृष्ट्वापुनरवदमुक्तवानिति ॥ १५४ ॥ देवतेति हेयतीश्वरादेवता विग्रहादीनामभावेतथात्मनोवस्तुभेदेप्रतिशरीरंस्वरूपभेदेतथाममेंद्रस्यानात्मत्वेआत्मभिन्नत्वेचयदिवेदवाक्यानिमानंसंतितर्हिभवंतोब्रुवं त्विति ॥ १५५॥ एवमुक्तइति मयैवमुक्तेसतिएतेमूढाअत्रदेवताविग्रहाभावादौएकामपिऋचंनोचिरेकीदृशीमपिऋचमन्यार्थामन्यशेष भूतामन्यार्थवादरूपामपियथायज्ञशालाद्वारविधानार्थवादेवाक्यंकोहितद्वेदयद्यमुष्मिन्लोकेस्याद्वानवेतिवाक्यंनस्वर्गनिराकरणपरंकिं त्वतीकाशसंज्ञद्वारविधिपरंतत्समापिऋक्कृनतेषांमुखान्निर्गतेत्यर्थः ॥ १५६ ॥ पृष्टाइति तेयतयःपुनर्मयाकृपयापृष्टाःसंतःमौनिदित्वाग च्छगच्छेतिमह्यमवदन् तदभिधानमपिनमुखेनकिंतुहस्तसंज्ञयाहस्तचेष्टयाछोटिकामुद्रयेतियावत् ॥ १५७ ॥ ततइति त्रिलोक्यारक्षण

तेषांबहिर्मुखत्वंचनैष्ठुर्यंवचसोपिच ॥ कारणेनविनाकोपंमयितद्वत्सुदारुणम् ॥ विलोक्यपुनरेवाहंकृपावि शेऽवदंयतीन् ॥ १५४ ॥ देवताविग्रहादीनामभावेचात्मनस्तथा ॥ वस्तुभेदेममाप्येवमनात्मत्वेयतीश्वराः ॥ वेदवाक्यानिमानंचेत्संतितानिवदंत्विह ॥ १५५ ॥ एवमुक्तेपुनर्मूढाःकोपाकुलितमानसाः ॥ एकामप्यृचमत्रै तेत्वन्यार्थामपिनोचिरे ॥ १५६ ॥ पृष्टानिंदित्वामत्यंतभ्रुकुटीकुटिलाननाः ॥ अवदन्गच्छगच्छेतिसर्वेतेहस्त संज्ञया ॥ १५७ ॥ ततस्त्रिलोकीरक्षार्थमुद्यतोहंसुरेश्वरः ॥ व्यचिंतयंस्वमनसाकिंमेपूचितमत्रहि ॥ १५८ ॥ आत्मावलोकनार्थायशांतिदांत्यादिसंयुतः ॥ संन्यसेत्सर्वकर्माणिश्रुतिस्त्वेवमुवाचह ॥ १५९ ॥ संन्यस्यसर्व कर्माणिवेदांतार्थविचारणा ॥ गुरूपदेशतःकार्यातर्केणध्यानतोपिच ॥ १६० ॥

मधर्माद्भयाच्चपालनंतदर्थमुद्यतःसुरेश्वरःबाह्यांतरासुरविरोधीईदृशोहंमनसाव्यचिंतयम् चितास्वरूपमाह किमिति एषुएतादृशेषुयतिषु अत्रकर्तव्यसंशयेकिमुचितंकिमुपेक्षादंडोवानाद्यस्त्रिलोकीरक्षकत्वादिविशेषणविरोधात् अंत्यस्तुअपराधनिर्णयाधीनइतिभावः ॥ १५८ तत्रापराधंनिर्णेतुंकिमेषांसंन्यासोयोग्योनवेतिविचारयन्संन्यासतत्कर्तव्यतत्फलप्रतिपादिकाःश्रुतीरर्थतःपठति आत्मेतित्रिभिः आत्मा वलोकनमात्मसाक्षात्कारः श्रुतिः आत्मानमेवलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीत्याद्याशांतोदांतइत्याद्याच ॥ १५९ ॥ आत्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्यइ तिश्रुत्यर्थमाह संन्यस्येति सर्वकर्माणिसंन्यस्यवेदांतार्थविचारणैवकार्या कैर्गुरूपदेशतर्कध्यानैःश्रवणमनननिदिध्यासनपदानांक्रमे णवाच्यैरित्यर्थः ॥ १६० ॥

फलबोधिकाब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीत्याद्याश्रुतीरनुसंदधाति एवमिति एवंसंन्यासवेदांतविचारयोःकृतयोर्यस्य विवेकिनोऽद्वितीयादिलक्ष णमद्विषयिकासाक्षात्कृतिर्भवेत्सएतत्संसारलक्षणंदुःखंनाप्नुयात् एतेषांतूक्तश्रुतिप्राप्तःसंन्यासोनदृश्यतइतिभावः ॥ १६१ ॥ ब्रतीभूत्वा गृहीभवेत् गृहीभूत्वावनीभवेत् वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्यनुसारित्वमाशंक्यनिराकरोति क्रमप्राप्तश्चेति यःक्रमप्राप्तःआश्रमक्रमविधाय्य कश्रुत्यनुसारीसआयुषोचर्पाणांसमत्याअनंतरंयोग्यइतिसोप्येषुनास्तीत्याह युवानइति पूर्वोक्तश्रुत्यनुसारित्वाभावेहेतूनाह आत्मेत्यादि ना ॥ १६२ ॥ अविनीताइति विनयेनजितेंद्रियत्वेननीत्यावाहीनाः यतःक्रोधशत्रुवशाअतएवदुर्धियः तत्रहेतुः शृण्वंतीति मत्संहितो पदेष्टे ॥ १६३ ॥ हितोपदेशकंप्रतिद्वेषेदृष्टांतः प्रज्ञावतइति यथासंनिहितमरणकाःसद्वैद्यायद्विषंतितद्वदित्यर्थः ननुतथापित्वयाक्षंतव्यं

एवंममाद्वितीयस्यचिदानंदात्मरूपिणः ॥ साक्षात्कृतिर्भवेद्यस्यदुःखंनैतत्समाप्नुयात् ॥ १६१ ॥ क्रमप्राप्तश्च संन्यासःसमत्याःस्यादनंतरम् ॥ युवानःसर्वएवैतआत्मज्ञानविवर्जिताः ॥ १६२ ॥ अविनीताःक्रोधशत्रोर्व शंप्राप्ताहिदुर्धियः ॥ शृण्वंतिनहितंमूढाअपिमत्यंद्विषंतिच ॥ १६३ ॥ प्रज्ञावतेपिभिषजेयथालोकेमुमूर्षवः ॥ मदुक्तेतेनकुर्वंतिकस्यकुर्युरिमेऽधमाः ॥ १६४ ॥ सुदुःसहानधिक्षेपान्सोढ्वातेषांदुरात्मनां ॥ बोधायन्मयाप्र ष्टंप्रमाणंतच्चनेरितम् ॥ १६५ ॥ ममैवमाशयःपूर्वमिमेकिंचिद्विवेदिकम् ॥ वाक्यंहिकथयिष्यंतितेनैवैतान्नि बोधये ॥ १६६ ॥ एतेचमयिसंजातकोपाःकारणशून्यतः ॥ नजानंतिचमानानिकुतर्कांश्चवदंतिहि ॥ १६७ ॥

तेषांश्रेयस्तूपदेशकांतराद्भविष्यतीत्याशंक्याह मदुक्तमिति यदीमेमदुक्तंनकुर्वंतितर्हिकेनोपदिष्टंकुर्युरिति ॥ १६४ ॥ स्वस्योपदेष्टंतरेभ्यो विशेषंदयातिशयरूपंसूचयंस्तेषांश्रुत्यतिक्रमरूपापराधादन्यमपराधंचदर्शयति सुदुःसहानिति दुःखेनसोढुंशक्यान्सोढ्वामर्षयित्वामया यत्प्रमाणंपृष्टंतदप्येतैर्नोक्तमिति ॥ १६५ ॥ त्वयापीदृशाःकिमर्थंपृष्टाइत्याशंक्याह ममैवमिति पूर्वमित्यनंतरमासीदितिशेषः तेनैवएतदु क्तवाक्येनैव एतान्यतीन् ॥ १६६ ॥ तेषांविरुद्धाचरणांतराण्यपराधरूपाणिदर्शयति एतेचेति कारणशून्यतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः तथाचक्रोधकारणशून्येमयिक्रोधःप्रमाणज्ञानाभावःकुतर्काभिधानंचैषामपराधाः ॥ १६७ ॥

पृष्टेनसाधुनासर्वैभ्यउत्तरंदेयमितिन्यायातिक्रमश्चैषामपराधइत्याह वक्तव्यमिति तात्पर्येणतत्परतयापृच्छतिप्रश्नंकुर्वतिअंत्यजादिचतुष्टयान्यतरस्मिन्नपियुक्तंयोग्यमुत्तरंवक्तव्यमितिनयः एतेतुमयाप्तुरेश्वरेणापिपृष्टामौनिनइति ॥ १६८ ॥ जन्मवैफल्यसंपादनंचापराध इत्याह इमेनेति एतेनकर्मयोग्याःसंन्यस्तत्वात् नालज्ञानार्हाःविरागाभावात् विरागाभावस्तुकोपाज्ज्ञातइति साविरक्तिः ॥ १६९ ॥ अथकोपस्यविरागाभावहेतुतांस्फुटयितुंदुःखनिवर्त्तकतयाहिततरत्वेनोक्ताद्विरागाद्विपरीतस्वभावतांतस्याह जन्मेति ततःजन्ममःवीतरागजन्मादर्शनाजन्महेतुःकामःकष्टतरइति सक्रोधः एतेषुयतिषु ॥ १७० ॥ क्रोधस्यकामात्कष्टतमतांस्फुटयति विपाकइति कामस्यकार्यंदुः

वक्तव्यंसाधुनायुक्तमंत्यजेवाथवैरिणि ॥ पतितेपिदुराचारेतात्पर्येणेहपृच्छति ॥ मयापृष्टाइमेसर्वएवंमौनंसमाश्रिताः ॥ १६८ ॥ इमेनकर्मयोग्याःस्युःसंन्यस्तत्वाद्विदुर्धियः ॥ विरक्तिंनैवचापन्नाःकोपेसतिकुतोहिसा ॥ १६९ ॥ जन्मकष्टंनृणामेतत्कामःकष्टतरस्ततः ॥ क्रोधःकष्टतमस्तस्मात्सएतेषुसमाश्रितः ॥ १७० ॥ विपाकेदुःखंकामस्यनाधुनासर्वदेहिनाम् ॥ विपाकेप्यधुनाक्रोधःसर्वदादुःखदःस्मृतः ॥ १७१ ॥ जायतेयत्रसक्रोधस्तंदहेदेषसर्वतः ॥ विषयंचक्वचित्क्रोधःसफलोनिर्दहेदयम् ॥ १७२ ॥ चतुर्विधानांभूतानांक्रोधाद्भवतिहिंसनम् ॥ कर्मणामनसावाचाकस्तंक्रोधंसमाश्रयेत् ॥ नाशयत्येपवैकीर्तिंस्फीतांरागइवत्वचम् ॥ १७३ ॥

स्वंविपाकेपरिणामएवनाधुनाकामवर्त्तमानतादशायां क्रोधस्तुविपाकेवर्त्तमानकालेचसर्वदेहिनांदुःखदइति ॥ १७१ ॥ कामआश्रयस्यैवदुःखदःक्रोधस्तुविषयस्यापीतिविशेषांतरमाह जायतेइति यत्राश्रये तमाश्रयंसर्वतःसमंतात्दहेत्तापयेत् विषयमाश्रयभिन्नं सफलःफलेनपरताडनादिनासहितः ॥ १७२ ॥ कामोराजसःसृष्टिहेतुत्वात्क्रोधस्तुतामसोंतकरत्वादितिस्पष्टमस्यकष्टतमत्वमित्याह चतुरिति शरीरवाङ्मनोव्यापारैर्यच्चतुर्विधप्राणिहिंसनंतद्यतःक्रोधाद्भवतितंहिंसाहेतुंक्रोधंकआश्रयेदितिविशेषांतरमाह नाशयतीति दानादिजन्यांस्फीतांविश्वव्यापामपिकीर्तिमेकदेशेवर्त्तमानःक्रोधःश्वित्ररोगस्त्वचमिवनाशयतीति ॥ १७३ ॥

स्वर्गनरकौप्रतिविरोधितांहेतुतांचक्रमेणाह स्वर्गादितिद्वाभ्यां स्वर्गहेतुस्तपोदानादिरुपचारात्स्वर्गस्तस्मादेषक्रोधोनिःसारयतितेनसंबंधं नाशयतीतियावत् निरुद्धक्लेशस्तुशक्नोतीहैवेतिगीतावाक्यादतादृशोपीत्यतोविशिनष्टि सफलइति सफलस्यानर्थकरत्वेदृष्टांतः सफलइति यथादुर्जनःसफलःराजगृहप्रवेशरूपफलंप्राप्तःसन्फलदंप्रवेशस्यकारयितारंराजमंदिरान्निःसारयतितद्वदिति दार्ष्टांतिकेपिताडनादिनाक्रोधंसफलंकुर्वाणःफलदोबोध्यइति ॥ १७४ ॥ अश्ववारमिति अश्वंवृणुतेइतिअश्ववारःअश्वारोहः कर्मण्यण् ॥१७५॥ फलितमाह सुखार्थिनइति नियंतव्योनिरोद्धव्यः॥ १७६ ॥ दृष्टांतांतरमाह यथेति विश्वंसर्वमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुंविनिर्दहेत्फलजननशक्तिहीनंकुर्यात् ॥ १७७ ॥ कोपस्यविरागविरुद्धरागात्मककामव्याप्यतयापिविरागाभावानुमितिहेतुतामभिव्यनक्ति यथाशाद्वलतेतिद्वा

स्वर्गान्निःसारयत्येपसंजातःसफलोनृणां ॥ सफलोदुर्जनोयद्वत्फलदंराजमंदिरात्॥ १७४॥ अश्ववारंयथा दुष्टोवाजीगर्तेनिपातयेत्॥ एवंक्रोधोपिनरकेनरमाशुनिपातयेत्॥ १७५ ॥ सुखार्थिनस्ततःपुंसोनास्तिकोपसमोरिपुः॥ ततःकोपोनियंतव्यःकामादप्यतिकष्टदः॥ १७६ ॥ यथावन्हिर्महान्दीप्तःशुष्कमार्द्रंचनिर्दहेत्॥ एवंकोपोत्रसंजातोविश्वमेतद्विनिर्दहेत्॥ १७७ ॥ यथाशाद्वलताभावोवृक्षेवन्हेर्विलोकनात्॥ दूरेस्थितस्यसहसापुंसोनिश्चितमाव्रजेत्॥ किंचिद्विरक्तिलेशोपिकोपालोकेननिश्चितः॥ १७८॥इच्छाविघातंनविनाकोपोदेहिपुजायते॥ अनुत्पादेनचेच्छायाविघातःक्वापिदृश्यते॥ १७९ ॥ नस्त्रीव्यतिकरापेक्षामात्रंकामउदीरितः॥ किंतुकामोभवेदिच्छामात्रमत्रशरीरिणाम्॥ १८० ॥

भ्यां यथावृक्षनिष्ठःशाद्वलतायाःसरसतायाअभावोवन्हेर्हेतोर्ज्ञानाद्दूरस्थपुरुषनिश्चयविषयोभवेत्तथाकोपालोकेसतिविरक्तिलेशोपिननिश्चितःकिंतुविरक्तेरभावएवनिश्चितोभवति ॥ १७८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह इच्छेति विहन्यमानाइच्छैवहिक्रोधात्मनापरिणमते विघातोनामफलप्रतिबंधः सचाजातस्याप्रसिद्धः नहिवंध्यासुतराज्यंकश्चित्प्रतिबध्नातिइत्युच्यते प्रसक्तंहिप्रतिषिध्यतेइतिन्यायादिति तथाचकोपेसतिइच्छासत्वाद्विरागाभावःस्पष्टइतिभावः ॥ १७९ ॥ कामपदार्थंप्रकृतोपयोगिनमाह नस्त्रीति व्यतिकरःसंबंधः अपेक्षाइच्छा इच्छामात्रंसर्वापीच्छा ॥ १८० ॥

कामक्रोधयोरुभयोर्विरक्त्याविरोधमाह तावुभाविति ॥ १८१ ॥ ननुकथमचिकित्स्यावित्युक्तंमुमुक्षुभिःकृतायाश्चिकित्सायादर्श
नादित्याशंक्यएषुतदुपायासंभवादित्याह अप्युपायइति. अनयोःकामक्रोधयोर्निवर्तकउपायोपिदृष्टःससतांसुधियांसेवापरिप्रश्नाद्या
त्मकसंसर्गरूपः एतेतुमयेंद्रेणसतामात्मविदांमुख्येनवदनमपिनकुर्वंतीति ॥ १८२ ॥ विरागाभावेचैषांसंन्यासोऽयोग्यइत्याह अविरक्ते
ष्विति अविरक्तेष्वेषुसंन्यासात्किंफलंनकिमपिप्रत्युतविपरीतंअनेनसंन्यासेनतनुमानिनांदेहाभिमानिनांपतनंभवेदिति ॥ १८३ ॥ अवि
रक्तानांसंन्यासफलाभावंस्फुटयति गुरूनिति विविदिषासंन्यासस्यफलंगुरुमुखात्तत्त्वनिश्चयः एषांतुतन्नास्तिविविदिषाभावात् विद्वत्सं
न्यासफलाशातुविद्याभावेनतत्संन्यासाभावादेवदूरापास्तेत्याह स्वयमिति ममशब्दोत्रविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं तथाचममसंन्यासस्या

तावुभौयदिविद्येतेकामक्रोधौदुरासदौ॥ अचिकित्स्यौकथंत्वेषाविरक्तिःसंभवेदिह॥ १८१ ॥ अप्युपायोन
योदृष्टोयत्संसर्गःसतामिह॥ सतामग्रेसरेणैतेमयानैववदंत्यपि ॥ १८२ ॥ अविरक्तेषुकिंनामन्यासात्स्यात्फ
लमेषुहि॥ प्रत्युतानेनपतनंभवेद्धितनुमानिनाम्॥ १८३ ॥ गुरूनेतेनगच्छंतिमूर्खाःपंडितमानिनः॥ स्वयं
चनविजानंतिममसंन्याससंभवम्॥ १८४॥ कामक्रोधाद्यरिगणंसम्यक्संछिद्यसर्वदा ॥ सकारणमहंब्रह्मे
तीत्थंविज्ञानहेतिना ॥ १८५ ॥ नितरामासनंस्वस्यपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ यदेतत्सहिसंन्यासस्तर्हिनैतेषुवि
द्यते ॥ १८६ ॥

त्मीयसंन्यासस्यसंभवमुपपत्तिकिमस्मासुसंन्यासपदार्थउपपन्नोनवेत्याकारेणनजानंतिकिमधिकंज्ञास्यंतीतिभावः ॥ १८४ ॥ तत्रविद्व
त्संन्याससमन्वितंसंन्यासपदार्थमुक्त्वाऽविरक्तेषुतदभावमाह कामेतिद्वाभ्यां यथाप्रादेशंविपरिलिखतीत्यत्रविइत्युपसर्गोमानक्रियाक्षेपी
तथात्रसंन्यासपदेसंशब्दश्छिदिक्रियामाक्षिपति तथाचाहंब्रह्मेत्याकारविज्ञानरूपशस्त्रेणसकारणंसमूलंकामादिरिपुगणंसंछिद्यइतिसंप
दार्थः न्यासःनितरामासआसनंस्थितिः निपदार्थातिशयमभिनयति पुनरावृत्तिवर्जितमिति तथाचकर्मफलविलक्षणज्ञानफलब्रह्मभावे
नावस्थानमित्यागतं यद्यदिएतदुक्तविधमासनंसंन्यासस्तर्हिएतेष्वविद्वत्स्वविरक्तेषुचसनविद्यतेइति ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

विविदिषासंन्याससंप्रदायप्रकारांतरेणसंन्यासपदार्थमाह अथवेति अत्रपक्षेसमुपसर्गेणत्यागक्रियाक्षेपः तथाचसमित्यस्यकोर्थः गम्यं क्रियालभ्यंससाधनंफलजातमिहामुत्रचवर्तमानंधियासंत्यज्यततोविरज्यन्यासःनितरामासनं कुत्रगुरुसमीपे किमर्थमात्मविज्ञानंस्यसं तत्यै तदुक्तविधमासनमप्येषुनास्तीति ॥ १८७ ॥ उक्तविधावम्वर्थसंन्यासावेवमोक्षहेतूनिष्कामतालक्षणव्यापारलाभात् यदासर्वेप्रमु च्यंतइतिश्रुत्यनुसारात् आश्रममात्रंत्वतिप्रसंगान्नमुक्तिहेतुरित्याह नहीति ननुयःकामक्रोधौवशीकर्तुंनशक्नुयात्सकिंकुर्यादित्याशंक्याह सर्वात्मनेति सर्वात्मनाकामक्रोधविवर्जनस्याशक्यत्वेपिहेत्वंतरादपिमोक्षोभवति किंतद्धेत्वंतरं साधुशास्त्रसमाश्रयः साधुःसज्जनःशास्त्रंच

अथवासंधियाम्यंफलजातंससाधनम्॥ इहामुत्रचसंत्यज्यनितरामासनंगुरौ ॥ आत्मविज्ञानसंतत्यैतद प्येषुनविद्यते॥ १८७॥ नहिसंन्यासतोमुक्तिर्नटानांसाकुतोनहि॥ किंतुसर्वाभिलापस्यकोपस्यचविवर्जना त्॥ सर्वात्मनाप्यशक्यत्वेसाधुशास्त्रसमाश्रयात्॥ १८८॥ कालुष्यंहियथाहन्यान्नीराणांहिशरच्छनैः॥ काम क्रोधौतथादीमौसाधुशास्त्रेहतःशनैः॥ १८९॥ दुर्दांतोहियथावाजीकालेनदममाव्रजेत्॥ शिक्ष्यमाणोनरैस्त ज्ज्ञैःशिक्षाभेदैरनेकशः॥ १९०॥ दुर्दांतंमनएवंहिकामक्रोधवशंगतम्॥ गुरुशास्त्रैःशिक्ष्यमाणंदांतंभवति कालतः॥१९१॥आशानैतेषुसाप्यस्तिनित्यंपंडितमानिषु॥अनादृतवचःस्वात्मबोधशून्येषुकर्मिषु॥१९२॥

तयोःसम्यगाश्रयणात् ॥ १८८ ॥ सत्संगशास्त्रयोरपिपरंपरयामोक्षजननेनिष्कामतासंपादनमेवव्यापारइत्याह कालुष्यमितित्रिभिः य थाशरदृतुर्नीराणांकालुष्यंमालिन्यंहन्यात्तथासत्संगशास्त्रेकामादिचित्तमलंहतःनिवर्तयतः ॥ १८९॥ तत्रदृष्टांतमाह दुर्दांतइति दुर्गतंही नंदांतंदमनंयस्यसतथादुष्टइतियावत् तादृशोवाजीअश्वःतज्ज्ञैःशिक्षाविधिज्ञैर्नरैःशिक्षाविशेषैःशिक्ष्यमाणोयथादमंदोषराहित्यंप्राप्नुयात् ॥ १९० ॥ दार्ष्टांतिकमाह दुर्दांतमिति ॥ १९१ ॥ आशेति एतेषुयतिषुसापिसाधुशास्त्रसमाश्रयेणमोक्षसंपादनविषयापिआशासंभाव नास्ति तत्रहेतुभूतानिविशेषणानि अनादृतंगुरुवेदांतवचोयैस्तेतथातेषु ॥ १९२ ॥

कर्मिणामिति कर्मिणांसमतेःपूर्वसंन्यासोनविहितःकिंतुपूर्वमपिस्वात्मावबोधार्थमेवविहितः यतोयदित्यादिश्रुतिवचोज्ञानकारणस्यैवैराग्यस्यसंन्यासनिमित्ततावोधकंभवति यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिश्रुतिः यदीत्यादिपाठेयदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्याद्याश्रुतिर्बोध्या इतरथापरवैराग्यसत्वेइत्यर्थः ॥१९३॥ आत्मेति श्रुतौआत्मानमेवलोकमित्याद्यायामुक्तायां तुंआत्मानात्मविवेकं वार्तिककृद्भिरप्युक्तं प्रत्यक्तत्वविवेकायसंन्यासःसर्वकर्मणां श्रुत्याविधीयतेयस्मात्तत्त्यागीपतितोभवेदिति॥ १९४ ॥ क्रमप्राप्तेत्विति ब्रह्मलोककामस्यसमत्यूर्ध्वंक्रमसंन्यासेधिकारइत्यर्थः अन्येषामात्मबोधार्थेनक्रमप्राप्तेनचसंन्यासेनहीनानांसंन्यासिनां उभयमभ्युदयनिश्रेयसरूपं ॥१९५॥ ननुकिमप्येषामुभयभ्रंशउच्यतेअहिंसादिप्रधानयतिधर्मस्यमहाफलत्वेनप्रसिद्धत्वादंततोयोगभ्रष्टगतिर्मकेनाप्यपहता

कर्मिणांनहिसंन्यासोविहितःसमतिंविना॥ किंतुस्वात्मावबोधार्थंयदित्यादिवचोभवेत्॥ १९३॥ आत्मानात्मविवेकार्थंसंन्यासोविहितःश्रुतौ॥ नैतेकुर्वतितंमंदाःपतितास्तेनहेतुना॥ १९४॥ क्रमप्राप्तेतुसंन्याससेसंन्यासाद्ब्रह्मलोकगाः॥ अन्येषामुभयभ्रंशःस्वात्मबोधविवर्जनात्॥ १९५॥ यद्यप्येतेसदाचाराश्चतुर्थाश्रमसंश्रयाः॥ विप्रास्तथापिदुर्दांताःशासकाभावतोधुना॥ १९६॥ नैतेषांगुरुरस्तीहनियच्छेद्यइमान्बलात्॥ नैतेहिस्वात्मनात्मानंप्रभविष्यंतिकर्हिचित्॥ १९७॥ नियंतुंयन्मयाप्युक्तावेदार्थेनधियंदधुः॥ शास्याराज्ञादुरात्मानोराजाहंजगतोपिच॥ १९८॥

इत्याशंक्यतथाप्येषांवेदांतविरुद्धमतेभिनिवेशेनधर्मातिक्रमाद्दंड्यतैवेत्याह यद्यपीति यद्यप्येतेसदाचारादिभिरुत्कृष्टास्तथाप्यधुनामयासंव्यवहारकालेदुर्दांतादुर्दांताःश्ववन्मार्गातिक्रमशीलाःसंति शासकस्यशिक्षयितुरभावात् तथाचमयैवशासनीयाइतिभावः॥ १९६॥ शासकांतराभावंस्पष्टयति नैतेषामिति यएतान्नियच्छेत्नियंतुंमार्गेस्थापयितुंशक्नुयात्तादृशोगुरुर्नास्ति तथैतेस्वात्मनास्वयमेवात्मानंनियंतुंमार्गेस्थापयितुंनप्रभविष्यंतिनसमर्थाभविष्यंति यद्यतोमयासुरेश्वरेणाप्युक्ताःसंतोवेदार्थेधियंनदधुरेकाग्रांनकृतवंतस्ततोज्ञातमेषांनमनोनियमनेसामर्थ्यमिति एतादृशाश्वराज्ञाशास्याः राजत्वंतुत्रिलोकीनिरूपितंमय्येवतस्मान्मयैवशास्याइतिभावः॥ १९७॥ १९८॥

एवंदंड्यत्वेनिर्णीतेसतिएभ्यःकिमाकारोदेयोदंडइतिविचारयति नचैषामिति वित्तादानरूपोवधोनैषांदंडोवित्ताभावात् नापिमुंडनरूपः सिद्धत्वादित्यर्थः॥ १९९ ॥ देशान्निःसारणरूपस्त्वसंभवीत्यांह देशादिति स्पष्टम् ॥ २०० ॥ अमीषामिति यद्येतेसशरीरास्त्रिलोक्याबहिर्गंतुंशक्ताःस्युस्तर्हिदेशनिःसारणरूपमेषांदंडंकुर्यां एषांतुबहिर्गतिरेवनास्तीतिततस्तस्मात्शरीरदंडादेवामपरोदंडोनास्तीति॥२०१॥इति संचिंत्येति आत्मावलोकनार्थायेत्यारभ्योक्तप्रकारेणसंचिंत्यशब्देनवेदांतशब्देनशून्यमाननंमुखंयेषांतितथातान्यतीन्विपिनेहत्वाशालावृकेभ्यःश्वभ्योऽदांदत्तवानस्मियतोलोकेरक्षकः शालावृकाःकपिक्रोष्टुश्वानइत्यमरः ॥ २०२ ॥ तैत्तिरीयशाखायांयतीनामद्यमानानां शीर्षाणिपरापतन्तानिखर्जूराअभवन्नित्यादिकारीरीष्टिविध्यर्थवादोक्तकथाशेषमुपन्यस्यति यतीनामिति शालावृकैरद्यमानानांभक्ष्य

नचैषांवित्तमस्त्यत्रयदाऽऽदानाद्वधोभवेत्॥ मुंडिताहिस्वयंतस्मादमीषांनवधोपितत्॥ १९९॥ देशान्निःसारणंप्राप्तंदेशोयंसकलोमम॥ कथंनिःसारयिष्यामिविनादेहविमोचनं॥२००॥अमीषांविद्यतेनैवत्रिलोक्याश्चबहिर्गतिः॥ त्रिलोकीचसमग्रामेवधान्नास्त्यपरस्ततः॥ २०१ ॥ इतिसंचिंत्यतान्सर्वान्शब्दशून्याननान्यतीन्॥ शालावृकेभ्योविपिनेहत्वाऽदांलोकरक्षकः॥ २०२ ॥ यतीनामद्यमानानांशालावृकशतैस्ततः॥ मस्तकान्यऽपतन्भूमावनाद्यान्यस्थिरूपतः॥२०३॥ शालावृकास्तुमांसानितेषांदक्षिणभागतः॥ आदन्नुत्तरवेद्यास्तेकर्मिणांदर्शनायहि॥२०४॥ कर्मनैवपरित्याज्यंविरागेणविनाक्वचित्॥ त्यागेचैषांभवेन्नूनमवस्थादुष्टचेतसाम्॥२०५॥तेषांशीर्षाणिखर्जूरायतीनामभवंस्ततः॥खर्जूराणांहियःसारोरसऊर्ध्वमुपागतः॥२०६॥

माणानांयानिमस्तकान्यासंस्तानिवनभूमावेवापतन्पतितान्यासन् यतोऽस्थिरूपत्वादनाद्यानिअत्तुमयोग्यानीति॥२०३॥ शालावृका इति तेषांमांसानितुउत्तरवेद्यांयागभूमेर्दक्षिणभागेआनीयअंतर्यामितयामत्प्रयुक्ताःशालावृकाआदन्भक्षितवंतः कस्मै कर्मिणःप्रतिदर्शनाय ॥ २०४ ॥ दर्शनेनचकर्मिणःप्रतियद्बोधितंतदभिनयति कर्मेति विरागेणविनाकर्मनत्याज्यंत्यज्यतेचेत्तर्हिदुष्टचेतसामेषाएतादृशीअवस्थादशाप्रभोःकोपात्स्यादिति ॥ २०५ ॥ तेषामिति तेषांयतीनांयानिवनेपतितानिशीर्षाण्यासंस्तानिखर्जूराकारेणपरिणतान्यभवन् ततस्तदनंतरंखर्जूराणांयःसारभूतोरसःसऊर्ध्वमूर्ध्वभागंगतोभूदिति ॥ २०६ ॥

करीराणीति सरसोभूमौपतितःसन्प्रसिद्धवंशांकुररूपेणपरिणतः वंशांकुरेकरीरोऽस्त्रीतिमेदिनी कीदृशानिकरीराणि सौम्यानिअनुपाणि शांतानीतियावत् सौम्यंबुधेमनोज्ञेचेतिविश्वः सौम्यत्वादेवदेवताप्रसादातिशयहेतुत्वादाहुतिसाधनम् कथंकरीराणांसौम्यत्वमित्याशंक्यतदुपपादयति यतइत्यादिना यतःपरंपरयाकरीराणांकारणभूतायतयःस्वभावात्क्रोधवर्जिताआसन्निति शेषः ॥ २०७ ॥ ननुतेषां यतीनांसक्रोधत्वात्कथंक्रोधवर्जितत्वमित्याशंक्याह देहेति देहत्यागाद्देहत्यागरूपदंडाद्गतःक्रोधःपापमयोयेपांतेतथेति तथाचद्दोषे त्रिलोकीराजेनदंडाद्गतेसनितेस्वभावंभूतसौम्यतायामेवस्थिताइतिभावः करीरेपुतदीयासौम्यताकथमागतेत्यतआह ऊर्ध्वेत्यादि तेषांरेतसऊर्ध्ववहनलक्षणस्वभावस्य शिरसिस्थितस्यापिस्वभावानपायात्तत्प्रयुक्तशिरोरूपशरीरोर्ध्वभागात्खर्जूराजाताः कीदृशाःखर्जूराःदश

करीराण्यभवंस्तानिसौम्यान्याहुतिसाधनं॥ यतःसंन्यासिनःसौम्याःस्वभावात्क्रोधवर्जिताः॥ २०७॥ देहत्यागाद्गतक्रोधाऊर्ध्वरेतस्त्वहेतुतः॥ ऊर्ध्वभागात्शिरोरूपाद्दशमद्राररूपकाः॥ २०८॥ खर्जूरास्तत्रसंजातास्तेपुरेतश्चिरंधृतम्॥ साररूपंतुसौम्यंतत्करीराणीतिकीर्तितम्॥ २०९॥ आहुत्यात्वनयाहंहिप्रीतःसर्वात्मकःपुमान्॥ वृष्टिंसौम्यतमांसर्वजंतूनामुपकारिणीं॥ २१०॥ करोमितिचयतयागतदेहामहाधियः॥ देहांतरणमामेवप्रापाःक्रोधादिवर्जिताः॥ २११॥

मद्राररूपाः तन्मयाइतियावत् तेपुदशमद्वारेपुयच्चिरंधृतंमुसौम्यंकामाग्निकृतक्षोभराहित्यादत्यंतंशांतंचरेतस्तदेवखर्जूररसभावक्रमेणकरीरतांगतमितिकीर्तितंतैत्तिरीयशाखायांकारीरीष्टिप्रकरणइतिशेषः ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ आहुत्येति अनयाऽतिसौम्ययाकरीराहुत्याहमिंद्रःसर्वात्मकःप्रीतःसन्वृष्टिंकरोमीत्युत्तरश्लोकादनुषंगः कीदृशींवृष्टिंसौम्यतमां यतयोहिसौम्यास्तद्देहःपरिणामकरीराणिसौम्यतराणितत्परिणामत्वाद्वृष्टिःसौम्यतमेति ॥ २१० ॥ करोमीति ननुतेषांयतीनांकागतिरित्यतउक्तं तेचेत्यादि तेयतयोदंडेनशुद्धाःसंतःशरीरांतरेज्ञानंलब्ध्वामांप्रापाइति॥ २११ ॥

व्यासेति पूर्वंतेषांदुरदृष्टात्सत्संप्रदायोनलब्धआसीद्दंडेनप्रतिबंधकापगमेतुव्यासनरायणादिसंबंधिनीयाविद्यासंततिर्विद्यावंशस्तंपतितुं प्राप्तुंशीलंयेषांतादृशाःसंतःअहंब्रह्मेतिविज्ञानेनविध्वस्तमखिलंतामसंतमःप्रयुक्तंयेषामेतादृशाः व्यासोब्रह्मसूत्रकृत् नारायणोबदरिकाश्रमस्थेभ्योनारदादिभ्योविद्यासंप्रदायप्रवर्त्तकोविष्णोर्लीलाविग्रहः आदिपदेननारदादयंइति ॥ २१२ ॥ उक्तमर्थंप्रकृतेयोजयति नकेवलमिति केवलंविश्वरूपएवनहतःकिंतुब्राह्मणत्वादिविशिष्टायतयश्चवेदांतहीनत्वापराधाद्धताः वेदःकर्मकांडः शापानुग्रहकारिणोयोगबलात् ॥ २१३ ॥ बव्हीरित्यादिकालखंजानित्यंतंव्याचष्टे अन्येपीतित्रिभिः अन्येपिकोटिशोदैत्यानिहताः कीदृशाः वेदविद्यादिशालिनःप्रल्हादपुत्रादयः मयेन्द्रेणसमाः मत्तइंद्रात् ॥ २१४ ॥ तत्कृताइति तैर्दैत्यैःकृताःप्रयुक्तामहामायास्तथातेषामलौकिकंचित्रंवीर्यं

व्यासनारायणादीनांविद्यासंततिपातिनः ॥ अहंब्रह्मेतिविज्ञानविध्वस्ताखिलतामसाः ॥ २१२ ॥ नकेवलंविश्वरूपोब्राह्मण्यायतयस्तथा॥ निहतावेदविद्वांसःशापानुग्रहकारिणः ॥ २१३ ॥ अन्येपिवेदविद्वांसोवलिनोमायिनस्तथा॥निहताःकोटिशोदैत्याःप्रल्हादतनयादयः॥वलेनमत्समास्तेहिमत्तोवाभ्यधिकाइमे॥२१४॥ तत्कृताश्चमहामायामायिनामपिमोहिनीः॥ अलौकिकंतथावीर्यंतेषामादित्यवर्चसाम् ॥ अतिक्रम्यात्मविज्ञानान्यहनंदैत्ययूथपान्॥ २१५॥ दिविप्रल्हादनामांकान्पौलोमांश्चविहायसि॥ कालकाख्यांस्तथाभूमौ हतवानहमासुरान्॥ २१६ ॥ ब्रह्मघ्नस्ययतिघ्नस्यदैत्यानांघातकस्यच ॥ लोमापिनविनष्टंमेशापेनापिशरेण वा॥ २१७॥

चात्मविज्ञानबलादतिक्रम्यागणयित्वातान्यहनंहतवानस्मीति कीदृशीर्मायाः मायिनांमयादीनामपिमोहिनीर्विस्मयजनिकाः॥२१५॥ दिवीति दिविस्वर्गलोकेप्रल्हादनामाअंकंचिन्हमुपलक्षणंयेषांतेतथाप्रल्हादसंबंधिनइतियावत् एतादृशान्आसुरान्असुरान् प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् हतवानस्मि तथा विहायसिअंतरिक्षलोकेपौलोमान्पुलोमायावैश्वानराख्यदानवसुतायाअपत्यभूतान्हतवानस्मि कालकयापुलोमाभगिन्यामात्राआख्यानिरूपणंयेषांकालखंजानांतेतथातान् कालखंज्यानितिपाठःसाधुः भुविलोकेहतवानित्यन्वयमितिश्रुतिपदस्यार्थः ॥ २१६ ॥ ब्रह्मघ्नस्येति श्रुतिगततस्येतिपदस्यार्थःपूर्वार्धेनोक्तः शापेनेत्यंतःपूर्वंतेषामितिशेषः श्रुतिगताम्रीयतेतिपदस्यार्थोविनष्टमिति ॥ २१७ ॥

अपेति अपकीर्तिर्नजाताप्रत्युतविपरीतंकीर्तिःप्रशंसैवजाताइति ॥ २१८ ॥ कीर्त्तिमभिनयति आत्मेति आत्मविज्ञानसंपन्नःसन्निन्द्रो लोकवेदनिषिद्धानिकृतवानित्येवमित्याकाराकीर्तिरभूदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २१९ ॥ क्रोमापिनविनष्टमित्युक्तमेवस्फुटयति. शापाइतिच तुर्भिः द्विजोत्तमानांशापादैत्यानामस्त्राणिमायाःशस्त्राणिचममलोम्नोपिहिंसांनचक्रुः तनश्चमेज्ञानेनब्रह्मभूतस्यव्यथाकुतःस्यादितिचतु र्णामन्वयः कीदृशाःशापाः प्रतीकारविवर्जिताअमोघाइतियावत् कीदृशान्यस्त्राणि तादृशानिप्रतीकारविवर्जितानि कीदृश्योमायाः म यस्यमायाचार्यस्यापिविमोहिकाविस्मयजनिकाःकीदृशानिशस्त्राणि शूरत्वादिविशिष्टैरपिदैत्यैःप्रेषितानिनिर्मुक्तानि मृत्योरास्येनसमा

अपकीर्तिर्नमेकापिलोकेभूत्क्रूरकर्मणः ॥ प्रत्युतात्राभवत्कीर्तिःकीर्तनीयामहात्मभिः ॥ २१८ ॥ आत्मवि ज्ञानसंपन्नःकृतवान्हिंसहस्रशः ॥ लोकवेदनिषिद्धानिकर्माण्येवंप्रतर्दन ॥ २१९ ॥ शापाद्विजोत्तमानांयेप्र तीकारविवर्जिताः ॥ ब्रह्मास्त्रादीनिचास्त्राणितादृशानिसहस्रशः ॥ २२० ॥ मायाश्चदैत्यभेदानांमयस्यापिवि मोहिकाः ॥ शस्त्राणिदितिजैःशूरैर्मत्तोधिकबलैरपि ॥ २२१ ॥ प्रेषितानिभ्रशंक्रुद्धैर्मृत्युवक्त्रसमान्यपि ॥ मेरु मंदरभेदीनिनानाभेदान्यनेकशः ॥ २२२ ॥ हिंसांलोम्नोपिनोचक्रुःकुतःस्यान्मेव्यथाततः ॥ २२३ ॥ यथाम मस्वविज्ञानान्नाभूल्लोकद्वयेपिहि ॥ हिंसातथैवचान्यस्यमज्ज्ञानान्नैवजायते ॥ २२४ ॥ लोकवेदनिषिद्धेनदु ष्करेणापिकर्मणा ॥ पितृमातृवधेनापिसुवर्णस्तेयतोपिवा ॥ २२५ ॥

नि थामेरुमंदरादिपर्वतानामपिभेदनसमर्थानीति ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ नचैनन्ममैवसामर्थ्यंकिंतुएतादृशज्ञानवतोयस्यक स्यापीत्यर्थकंयोमामित्यादिपितृवधेनेत्यंतंवाक्यंव्याचष्टे यथेत्यादिपङ्क्तिः यथाममेंद्रस्यस्वविज्ञानादात्मतत्त्वस्यसम्यग्ज्ञानाल्लोकद्वयेऐ हिकामुष्मिकरूपेहिंसाहानिरूपानाभूत्तथान्यस्यापिमज्ज्ञानान्ममस्वरूपस्यज्ञानाद्धिंसानजायतेइति ॥ २२४ ॥ अथयानिहानिजनकत याप्रसिद्धानिकर्माणितानितृतीययापंचम्याचनिर्दिशति लोकेति लोकवेदनिषिद्धेनानएवदुःष्करेणहानिकरत्वाद्दुःखेनकर्तुंशक्येनक र्मणापिहिंसानजायतइतिपूर्वेणसंबंधः एवमुत्तरत्रापि सुवर्णस्यकर्षप्रभृतिपरिमाणपरिमितकांचनस्यस्तेयेनचौर्येण ॥ २२५ ॥

भूणवधेनेतिव्याचष्टे श्रोत्रियस्येति सूत्रप्रवचनाध्यायीभूणइतिबौधायनसूत्रस्यवेदाध्ययनानंतरंसूत्रभाष्याध्यायीभूणसंज्ञइत्यर्थक स्यानुसारेणभूणपदार्थःपूर्वार्द्धेनोक्तः श्रोत्रियस्यद्विजेंद्रस्यवधेनेत्यन्वयः द्विजेंद्रत्वेहेतुगर्भंबिशेषणं गुणोदधिसमस्येति गुणाःप्रवचनां ताविद्याः वाशब्दोभिन्नक्रमोगर्भस्येत्यस्याऽग्रेबोध्यः अविज्ञातस्येत्यपिगर्भविशेषणमध्याहार्यं हत्वागर्भमविज्ञातमेतदेवव्रतंचरेदितिम नूक्त्यनुसारि तथाचसप्तममासादौपूर्णदेहोपियोगर्भोऽविज्ञातोलक्षणैःपुंस्त्वादिनानिर्णेतुमशक्यस्तस्यवधेनचेत्यर्थः गर्भोभूणइत्यमरः भू णोगर्भिण्यांश्रोत्रियद्विजे गर्भेऽर्भकेचेतिहैमः अथाततायिनमायांतमपिवेदांतपारगं जिघांसंतंजिघांसीतनतेनभूणहाभवेदितिव्यासेन ब्राह्मणेवेदांतपारगेभूणपदप्रयोगमालक्ष्याह राज्याद्यर्हस्यधीमतोवावधेनेति सर्वस्वंब्राह्मणोर्हतीतिवचनात्ब्रह्मविदोराज्याद्यर्पणार्हत्वम्

श्रोत्रियस्यद्विजेंद्रस्यगुणोदधिसमस्यवा ॥ पूर्णदेहस्यगर्भस्यराज्याद्यर्हस्यधीमतः ॥ स्वकीयस्यचवातस्माद्दु ष्करेणवधेनवा ॥ २२६ ॥ विप्रस्यवात्रिवर्णस्यसुरापानोत्थितेनवा ॥ निजांवाजननींकामाद्गम्यधर्मसमा गमात् ॥ २२७॥ संवत्सरंवासंसर्गाद्ब्रह्महत्यादिकारिभिः ॥ चतुर्भिःकर्मचंडालैःपतितैःपापहेतुभिः ॥ २२८ ॥

स्वकीयस्यसुहृदइत्यर्थः कृत्वाचैवसुहृद्वधमितिमनुनासुहृद्वधस्यब्रह्महत्यासाम्याभिधानात् तस्माल्लोकवेदविरोधाद्दुःशकेनवधेनवेति त थाचसुहृदपिभूणपदस्यगौणोर्थइतिभावः ॥ २२६ ॥ श्रुत्युक्तपापानामुपलक्षणतामभिप्रेत्याह विप्रस्येति विप्रस्यसुरापानोत्थितेनपा पेन यस्यकायगतंब्रह्ममद्येनाप्लाव्यतेसकृत् तस्यव्यपैतिब्राह्मण्यंशूद्रत्वंचसगच्छतीतिमनूक्तेः त्रिवर्णस्यवातेनपापेन सुरावैमलमाख्यातं पाप्माचमलमुच्यते तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौवैश्यश्चनसुरांपिबेदितिमनूक्तेः गुरुतल्पगतामाह निजामिति निजांजननींप्रतिकामाद्धेतोर्गा म्यधर्मरूपसमागमात्पापेनवेतिपूर्ववत्संबंधः ॥ २२ ७॥ पंचमंतत्संसर्गरूपंमहापापमाह संवत्सरमिति ब्रह्महत्यादिकारिभिश्चतुर्भिर्ब्रह्म हसुरापस्तेनगुरुतल्पगरूपैःकर्मणाचंडालैरतएवपतितैःस्वसंसर्गिणांचपापहेतुभिरेतैःसहसंवत्सरंसंवत्सरपर्यंतंसंसर्गात्एकशय्यासनादिरू पात् ॥ २२८ ॥

एवमन्यैरिति एवमन्यैरपिपातकैर्महापापसमतयोक्तैःशरणागतघातादिभिः उपपातकैर्गोवधादिभिः संकरीकरणैः खराश्वोष्ट्रमृगेभाना मजाविकवधस्तथा संकरीकरणंज्ञेयंमीनाहिमहिषस्यचेत्युक्तैः आदिनाजातिभ्रंशकरादिग्रहः यथा ब्राह्मणस्यरुजःकृत्याघ्रातिरघ्रेयमद्य योः जैह्म्यंपुंसिचमैथुन्यंजातिभ्रंशकरंस्मृतम् निंदितेभ्योधनादानंवाणिज्यंशूद्रसेवनम् अपात्रीकरणंज्ञेयमसभ्यस्यचभाषणमिति कृमि कीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम् फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यंचमलावहमिति अघ्रेयंलशुनादि जैह्म्यंकौटिल्यं मद्यानुगतंमद्येनसहैकपिट कादावानीतमिति ॥ २२९ ॥ कंडिकाशेषंव्याकरोति अपिवेति ममेंद्रस्ययआत्मास्वरूपमद्वितीयात्मरूपंतस्यमदात्मतयासएवाहमस्मी त्याकारेणविज्ञानमनुभवस्तेनसंपन्नस्यब्रह्मविदःपापेच्छोरपिपापंचिकीर्षोरपिमुखात्कांतिःश्रुतिगतनीलपदेनोक्तानापैतिनदूरीभवति इ तरेषांतुपापाचरणेमुखकान्तिर्दूरीभवतीतिप्रत्यक्षइवब्रह्मविद्योत्कर्षइतिभावः ॥ २३० ॥ उक्तसूचितंसर्वमान्यतालक्षणंप्रभावांतरमप्या

एवमन्यैर्महाक्रूरैःपातकैश्चोपपातकैः ॥ संकरीकरणाद्यैश्चलोकद्वयविनिंदितैः ॥ २२९ ॥ अपिवाप्यात्मविज्ञानसंपन्नस्यममात्मनः ॥ पापेच्छोरपिनापैतिमुखकांतिःकदाचन ॥ १३० ॥ राजबंध्वादयस्तद्वज्ज्ञात्वास्यैतांधियंसदा ॥ पापेच्छानिरतंतद्वन्महापापौघकारिणं ॥२३१॥ नत्यजंतिनभिंदंतिनैवशिक्षांचकुर्वते ॥ प्रत्युताधिकमेवैनमाद्रियंतेतिविस्मिताः ॥ २३२॥ नहिसर्वात्मविज्ञातुरन्यःकश्चनविद्यते ॥ नानिष्टंकुरुतेस्वस्यस्वात्माकस्यापिदेहिनः ॥ राजादीनामयंस्वात्मातेनास्मिन्नुचितंत्विदम् ॥ २३३ ॥ एवंहिततमंज्ञानंश्रुत्वाशक्रस्यधीमतः ॥ इंगितैरेवपप्रच्छशक्रंसोपिप्रतर्दनः ॥ २३४॥

ह राजेतिद्वाभ्यां राजादयोबंध्वादयश्चास्यविदुषःएतांसाम्येस्थितांधियंदृष्ट्वातंविद्वांसंपापेच्छानिरतंतथामहापापकारिणमपिनत्यजंति नबहिष्कुर्वंतिनभिंदंतिभेदंशारीरंदंडंनप्रापयंतिनैवशिक्षांप्रकुर्वते वाचापीतिशेषः प्रत्युतेत्यादिस्फुटम् ॥२३१॥२३२ ॥ तस्यहृदेवाश्चना भूत्याईशतेआत्माहितेषांभवतीतिश्रुतिमनुरुध्योक्तार्थोपपत्तिमाह नहीति सर्वात्मविदपेक्षयाभेदःकुत्रापिवस्तुनिनास्ति तस्यसर्वात्मत्वात् तथाकस्यापिदेहिनःस्वात्मास्वस्यात्मनोनिष्टंनकुरुतेइतिप्रसिद्धं तथाचायंविद्वान्राजादीनांसर्वेषामात्मासंपन्नस्तेनात्मत्वेनास्मिन्विदुषिइदंअपकाराकरणंआदरातिशयकरणंचसर्वेषामुचितमिति ॥ २३३ ॥ अथद्वितीयांकंडिकांव्याख्यातुंभूमिकामाह एवंहिततममित्यादिनाप्राणोभवाम्यहंराजन्नित्यतःपूर्वतनेनग्रंथेन शक्रस्यमुखादितिशेषः इंगितानिअभिप्रायसूचकचेष्टारूपाणितैः ॥ २३४ ॥

इंगिनमभिनयति विस्मयेति विस्मयेन विस्मयकार्येण विकासादिना आविष्टंव्याप्तंवदनंयस्यसतथासप्रतर्दनःसाधुकृतार्थोस्मीत्याकारकंअसाधुविरोधसंशयाद्यावेदकंवावाक्यंनमिंद्रंप्रतिनोक्तवानिति एतेनइष्टानिष्टयोर्दर्शनेनजन्याकर्तव्यानवधारणात्मिकाजडतासूंचिता तदुक्तं अप्रतिपत्तिर्जडतास्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्रेति प्रकृतेइष्टदर्शनंश्रुतप्रभावतत्त्वज्ञानदानेइंद्रस्यवरेणवशीकृतत्वालोचनं अनिष्टदर्शनंचमामेवेतिवाक्यगतास्मच्छब्दस्यानेकार्थतालोचनजन्यसंशयस्याभिलापेबुद्धिमांद्यप्रादुर्भावात्मकदोषालोचनरूपं तथाचजडतायाइंगितैःप्रकटनेनसंशयोर्थाद्रायप्रतर्दनेनप्रकाशितः अयमाशयउत्तरश्लोकैःस्फुटीभविष्यतीति ॥ १३५॥ तंस्तब्धमिति स्तब्धेनजडेनसदृशं जडतालिंगानांकृत्रिमत्वादितिभावः इदंवक्ष्यमाणं॥१३६॥ इंद्रविचारमभिनयति

विस्मयाविष्टवदनःसम्यगुत्फुल्ललोचनः॥ नोक्तवान्प्रतिवाक्यंतंसशक्रंसाध्वसाधुवा॥ २३५॥ तंस्तब्धसदृशं दृष्ट्वासर्वज्ञःसशचीपतिः॥ इतितज्ज्ञःस्वमनसाव्यचिंतयदिदंप्रभुः॥ २३६॥ प्रतर्दनःस्वमनसाचिंतयत्येवमत्रहि॥ इंद्रेणस्वात्मविज्ञानमुक्तंहिततमंस्फुटम्॥२३७॥तत्स्तुतिंकुर्वतास्वस्यपापास्पर्शश्चदर्शितः॥ दृष्टांतायथामेस्याद्विश्वासोस्मिन्नलौकिके॥ २३८॥ तथापिविपर्ययेमेऽस्यसंदेहोवर्ततेधुना॥ मांजानीहीतियत्प्रोक्तंमत्र्यमिंद्रेणबोधनम्॥ तत्रास्मच्छब्दबोधाभ्यामर्थःकोविपर्यीकृतः॥ २३९॥ इंद्रोयंदेवतारूपःसहस्राक्षःपुरोमम॥ वज्रपाणिःशचीनाथःसुरार्चितपदांबुजः॥ २४०॥

प्रतर्दनइत्यादिना अयंप्रतर्दनःएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणस्वमनसाचिंतयति अथप्रतर्दनचिंतामिंद्रोभिनयति इंद्रेणेत्यादिना॥२३७॥ तत्स्तुतिमिति तस्यात्मविज्ञानस्यस्तुतिंकुर्वताऽनेनेंद्रेणस्वस्यात्मनःइंद्रस्यपापासंबंधोदर्शितः कस्मै दृष्टांतायतत्रदृष्टांतंवक्तुं यथायेनसदृष्टांततयाभिधानरूपेणप्रकारेणमेप्रतर्दनस्यास्मिंस्तत्त्वज्ञानफलेऽलौकिकेलोकाप्रसिद्धेविश्वासोभवेदिति॥ २३८॥ तथापीति तथापिज्ञानस्यहिततमत्वादौनिर्णीतेपिअस्येंद्रप्रोक्तज्ञानस्यविपर्ययेमेसंशयोस्तिकिंविषयकमिदंज्ञानमेतादृशफलकमिति एतदेवस्फुटयति मामिति बोधनंज्ञानजनकंमांजानीहीत्याकारकंवाक्यंयदिंद्रेणमह्यंप्रतर्दनायप्रोक्तंतत्रवाक्येमामितिशब्देनतज्जन्यबोधेनचकोवार्थोविषयीकृतोभवेत्किंदेवताविग्रहोवातदभिमानीजीवोवातत्साक्षीवेति॥२३९॥एतंसंशयमभिनयति इंद्रोयमितिद्वाभ्याम् ममपुरःस्थितइतिशेषः॥२४०॥

किमयमिति अयंदेवताविग्रहोवास्मत्पदार्थःकिवान्यः बाह्यव्यावर्तनायान्यपदार्थविशेषणंदेहांतरात्मेति देहांतरआत्मास्वरूपंयस्यसत
था अन्यत्वपक्षेपिकोटिद्वयंदर्शयति सोपीति सःदेहांतरोऽन्योपिकीदृशः किंवागादिकरणविशिष्टःकिंवाकेवलइति तत्राद्याकोटिरस्मच्छ
ब्दस्यवक्तावेत्यनेनोक्ता द्वितीयातुततोन्योवेति ततोविशिष्टात् अन्यस्यसंभावनायैविशेषणंबोधनइति नंद्यादित्वात्कर्तरिल्युः प्रकाश
कइत्यर्थः जडोपाधिविशिष्टेनस्वप्रकाशनासंभवात्ततोन्योपिकश्चित्प्रकाशकःसंभाव्यतइतिभावः एवंचोक्तत्रिकोटिकःसंशयःफलितः
॥२४१॥इत्यादीति इत्यादिभिश्चिंताभिर्व्याकुलितंव्याकुलतांनीतंमानसंयस्यसतथा आदिपदेनसंशयकोटिप्वाद्ययोःपरिच्छिन्नज्ञाना
दपरिच्छिन्नफलानुपपत्तिरंत्यायांकोटौज्ञानविषयत्वानुपपत्तिरित्यादिदोषचिंताग्रहः संशयप्रकाशनाप्रकाशनयोर्गुणदोषचिंतायाश्चग्र
हः एतादृशोप्ययंप्रतर्दनोमांप्रतिनकिंचिद्वक्ति तत्रहेतुर्धीधनत्वेनेति धीरेवधनंधनवत्परिपाल्याइष्टसाधनंवायस्यसतथातस्यभावस्तत्त्वंते

किमयंवास्यदेहांतरात्मान्यःसोपिकीदृशः ॥ अस्मच्छब्दस्यवक्तावाततोन्योवापिबोधनः ॥ २४१ ॥ इत्यादि चिंताकुलितमानसोयंप्रतर्दनः ॥ धीधनत्वेनमांनैववक्तिकिंचिन्नराधिपः ॥ २४२ ॥ इंद्रोमदर्थंवृतवान्वरंहि ततमंस्वयम् ॥ मयोक्तस्तेनमेनात्रवक्तव्यंविद्यतेक्वचित् ॥ २४३ ॥ इतिसंचिंत्यराजायंनपृच्छतिनभाषते ॥ कृतार्थइत्यसंपन्नविज्ञानत्वात्प्रतर्दनः ॥ २४४ ॥ ततोमयैववक्तव्यमपृष्टेनापिभूभुजे ॥ यावदस्यनसंदेहोबो धेहिततमेभवेत् ॥ २४५ ॥

नतथाचबुद्धिमतांबुध्यपकर्षसूचिकाक्रियानरोचतेइतिभावः ॥२४२॥ययाबुध्याप्रतर्दनेनमौनंकृतंतामिंद्रोनुसंदधाति इंद्रइति मयाउ
क्तस्त्वमेववृणीष्वेतिप्रयुक्तःसन्निंद्रःस्वयमेवमदर्थंहिततमंवरंवृतवान्प्रतिश्रुत्यप्रकाशितवानितियावत् तेनइंद्रस्यवरप्रदानवशीकृतत्वेनअ
त्रसंदिग्धेपिविषयेमेममवक्तव्यंप्रष्टव्यंनास्ति स्वयमेवसत्यसंरक्षणायसंशयमप्यपाकरिष्यतीतिभावः॥२४३॥ इतिसंचिंत्येति इतिसंचि
त्यायंप्रतर्दनोराजात्रनपृच्छतिनवाकृतार्थोस्मीतिभाषते एवमभाषणेहेतुः असंपन्नविज्ञानत्वादिति असंपन्नमवधारणरूपतालक्षणसंप
त्तिमप्राप्तंज्ञानंयस्यसतथातत्त्वात् तथाचधीधनःसन्नसंपन्नेज्ञानेकथंकृतार्थोस्मीतिब्रूयादितिभावः ॥२४४॥ एवंप्रतर्दनाभिप्रायमिंद्रोव
धार्यस्वकर्तव्यमालोचयति ततइति ततएतन्मौनाभिप्रायस्यज्ञातत्वात् अपृष्टेनापिमयैवास्मैभूभुजेराज्ञेवक्तव्यं निरूपणावधिमाह.याव
दिति अस्यराज्ञोबोधेअसंदेहःसंदेहाभावोयावद्भवेत्तावद्वक्तव्यमेवेति ॥ २४५ ॥

वक्तव्यत्वेपिकिंसाक्षादयमात्मावक्तव्यःकिंवाउपाधिद्वारातत्रनाद्योऽसंभवादित्याह आनंदात्मेति अयमात्माऽलौकिकत्वेनावाङ्मनस गोचरत्वान्मयानसाक्षाद्वक्तुंशक्योनचाऽनेनज्ञातुंशक्यइति ॥ २४६ ॥ द्वितीयेपक्षेप्राप्तेविप्रकृष्टमुपाध्यंतरमुपेक्ष्यतत्प्रत्यासन्नौप्राणप्र ज्ञारूपोपाधीएवालंब्यैनंबोधयामीत्याह ततोज्ञानेति ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपेलौकिकेलोकप्रसिद्धेचप्राणप्रज्ञेउपाधीआश्रित्यालौ किकंस्वात्मानमस्मैबोधयामीत्यन्वयः ॥ २४७ ॥ प्राणप्रज्ञयोरेवोपन्यासेहेतुमुपाध्यंतराद्विशेषंदर्शयति प्राणप्रज्ञेइति एतेप्राणप्रज्ञेद्वेवि हायदेहादिकंनतिष्ठतिप्राणप्रज्ञयोःसत्वेचतिष्ठतीतिस्पष्टमन्वयव्यतिरेकाभ्यामितरसत्वासत्वप्रयोजकत्वंप्राणप्रज्ञयोरित्यर्थः अयंभावः आत्मबुबोधयिषयासउपाधिरुपन्यासमर्हतियत्रोपन्यस्यमानेबोधसौकर्यंलाघवंचभवेत् भवतिचान्वयव्यतिरेकाभ्यामितरसत्वासत्व

आनंदात्मामयानायमवाङ्मनसगोचरः ॥ वक्तुंशक्योनचानेनज्ञातुमप्यत्यलौकिकः ॥ २४६ ॥ ततोज्ञान क्रियाशक्तीप्राणप्रज्ञेहिलौकिके ॥ आश्रित्याहंस्वात्मानंकथयिष्याम्यलौकिकं ॥ २४७॥ प्राणप्रज्ञेविहायैतेन देहादीहतिष्ठति ॥ क्रियाशक्तिस्तथाप्राणोनतिष्ठतिधियंविना ॥ २४८ ॥ स्थावरेषुयतोनैषदृश्यतेबुद्धिवर्जना त् ॥ प्राणंविनातथाबुद्धिर्नदृष्टाहिघटादिषु ॥ २४९ ॥

प्रयोजकत्वरूपात्मलक्षणेनप्राणप्रज्ञयोरात्मबुद्धाववतारितायांतयोःप्रवर्तकेमुख्यात्मनिपरिचयःप्राणप्रज्ञापदयोःसाक्षात्प्रवर्तकतयासन्नि हितेलक्षणायांचलाघवं इतरोपाध्युपन्यासेतुतदंतर्गतप्राणादिद्वारात्मपरिचयःपरंपरासंबंधरूपलक्षणागौरवंचस्यादिति ननुप्राणप्रज्ञयोः परस्परव्यतिरेकेपिसत्वात्कथमुक्तमात्मलक्षणमनयोरवतार्यतइत्याशंक्यतयोरव्यतिरेकंदर्शयति क्रियेत्यादिना धियंप्रज्ञां ॥ २४८ ॥ य त्रप्रज्ञाभावस्तत्रप्राणाभावइत्यत्रदृष्टांतमाह स्थावरेष्विति नदृश्यतेप्रत्यक्षोनभवति प्ररोहादिनातत्रप्राणानुमानेतुलतानामुच्चदेशान्वेषणा दिलिंगेनप्रज्ञानुमानमप्यविशिष्टं सुप्तौतुप्रज्ञायाःसूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवेतिभावः यत्रप्राणाभावस्तत्रप्रज्ञाभावइतिसदृष्टांतमाह प्राणमि ति ॥ २४९ ॥

प्राणप्रज्ञयोःस्वप्रवर्तकमुख्यात्मपरिचयेहेतुतांदर्शयति बुद्धिश्चेति बुद्धिःस्वात्मनःस्वस्वरूपात्परंभिन्नमपेक्षतेजडरूपत्वात् यथास्तंभःस्व भानस्थितिप्रवृत्तीनांसिद्धयेपरंदीपादिकमपेक्षतेतद्वदित्यनुमानंपादत्रयार्थः प्रकाशमितिविशेषणंतुप्रकृताभिप्रायं नतःपरापेक्षत्वात्प्राणे नसदृशीति तथाचप्राणप्रज्ञयोरुक्ततर्केणात्मनिपरिचयहेतुताप्रसिद्धैवेतिभावः ॥ २५० ॥ अथलक्षणालाघवंस्फुटयितुंप्राणप्रज्ञाशब्दयो र्मुख्यार्थप्रकृतेमुख्यार्थबाधंचदर्शयति अंतर्वायुरितिचतुर्भिः शरीरांतर्गतोवायुःप्रकर्षेणचलतितस्मात्प्राणइत्येतस्यांतर्वायोर्नाम प्रक र्षेणअनितिचलतीत्यर्थसमन्वयात् यस्माच्चधीःप्रकर्षेणजानातितस्मात्प्रज्ञेत्येतस्यानामेति कीदृशंनाम देहिनामात्मज्ञानहीनानामपिप्र सिद्धमितिशेषः ॥२५१॥ वस्तुतस्तुमुख्यार्थोऽनयोर्बाधितइत्यभिप्रेत्यप्राणशब्दार्थस्यबाधंतावदाह वस्तुतइति वस्तुतोजडानांस्वयमेवच

बुद्धिश्चजडरूपाहिप्रकाशंस्वात्मनःपरम् ॥ अपेक्षतेयथास्तम्भःप्राणेनसदृशीततः ॥ २५० ॥ अंतर्वायुःप्रच लतिप्रजानातितथैवधीः ॥ प्राणःप्रज्ञेतिवैतस्मादेतयोर्नामदेहिनाम् ॥ २५१ ॥ वस्तुतश्चलनंनैवजडानांदृ श्यतेक्वचित् ॥ रथादयोयथानैवदृश्यंतेस्वयमेवहि ॥ २५२ ॥ अश्वादींश्चेतनान्हित्वाचलंतःकर्हिचित्क्वचित् ॥ प्रकर्षस्तत्रकेनस्यान्मूलाभावात्तुहेतुतः ॥ २५३ ॥ ज्ञप्तिश्चनजडेक्वापिदृश्यतेहिघटादिके ॥ प्रकर्षश्चजडेज्ञप्तेर्दू रापास्तःसदैवहि ॥ २५४ ॥

लनंनदृश्यतेयथारथादयोजडाअश्वादींश्चेतनान्हित्वास्वयमेवचलंतःसंतःकर्हिचित्क्वचिच्चनदृश्यंते एवंसतिप्राणशब्दांतर्गतान्धात्वर्थ श्चलनमेवजडेनर्वायौनोपपद्यतेतर्हितत्रचलनेप्रकर्षःप्रशब्दार्थःकेनहेतुनास्यादुपपद्येतअपितुनस्यादेव कस्मान्मूलाभावरूपाद्धेतोःयथा मूलधनेसतितस्यवृद्धिरूपःप्रकर्षोपिसंभाव्येतनेतरथातथाचलनसामान्यरूपमूलस्याभावात्प्रकर्षोवृद्धिसमोदुर्वचइतिभावः मूलाभाव त्वहेतुनइतिपाठेप्रकर्षोवृद्धिसमःमूलेनसंबध्येतअंतर्वायौतुमूलाभावत्वंमूलसमस्यचलनस्यसोपपत्तिकस्याभावत्वंवर्त्ततेऽभावस्याधिकर णात्मकत्वाभ्युपगमात् तस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥२५२ ॥२५३ ॥ प्रज्ञापदार्थबाधंबुद्धौदर्शयति ज्ञप्तिश्चेति प्रज्ञापदार्थांतर्गतज्ञाधात्वर्थोज्ञप्तिः प्रकाशोघटादिकेबुद्धिपर्यंतेजडेबाधितःप्रकर्षस्तुनितरामित्यर्थः ॥ २५४॥

तस्माल्लक्षणयाप्राणशब्दआत्मनिपर्यवस्यतीत्याह तस्मादिति तस्माद्यस्यचेतनस्यसन्निधौसतिअस्यप्रत्यक्षायुपस्थापितस्यजडस्यदेहेंद्रियादिरूपस्यतथावायोश्चइदंचलनंप्रकर्षेणजायतेसचेतनएवप्राणपदार्थइत्यन्वयः प्रकर्षेणानयतिचेष्टयतेइतिव्युत्पत्तेः प्रकर्षश्चकालनस्यानायाससाध्यत्वं यद्वाप्रकृष्टचलनशालिषुशक्तःप्राणशब्दःप्रयोजकेगौणइति ॥ २५५ ॥ प्रज्ञापदस्यापितथात्वमाह प्रकाशयतीति यःसर्वंप्रकाशयतिसचेतनःज्ञप्तिःप्रज्ञापदघटकज्ञाधात्वर्थोभवेत् आत्मानंयतःप्रकाशयतितस्मात्प्रकर्षेणज्ञप्तिःप्रज्ञापदार्थोभवेत् चकारएवकारार्थः सर्वंप्रकाशयतीत्यत्रहेतुः जडजातप्रकाशनादिति जडजातस्यजडसामान्यस्य गौणप्रकाशोवुद्धिस्तुस्वात्मकजडमपिनप्रकाशयतीतिप्रसिद्धम् ॥२५६॥ आत्मानंचेत्येतदुपपादयति स्वसजातीति आत्मनःसजातीयादिभेदराहित्येनपरस्यप्रकाश्यस्यदुर्वचत्वा

तस्माद्यत्संनिधावस्यजडस्येदंविजायते॥ प्रकर्षेणतथावायोःसप्राणश्चेतनोभवेत्॥२५५॥ प्रकाशयतियः सर्वंसज्ञप्तिश्चेतनःस्मृतः ॥ आत्मानंचप्रकर्षेणजडजातप्रकाशनात्॥२५६॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदाभावेनहेतुना॥ स्वप्रकाशेनचात्मानमात्माजानातिनापरः ॥ २५७॥ प्राणप्रज्ञाभिधेयोहमानंदात्मानचापरः॥ ततएवंतिसंचिंत्यशक्रोराजानमुक्तवान्॥ २५८॥ प्राणोभवाम्यहंराजन्क्रियायाःकारणंपरं ॥ प्रज्ञावपुःस्वप्रकाशःसर्वभेदविवर्जितः॥ २५९॥ तंमांज्ञानक्रियाहेतुंभेदशून्यंस्वयंप्रभुं॥ आयुष्करंस्वयंमृत्युशून्यंत्वदुपदेशकम्॥ २६०॥

त्स्वप्रकाशेनयदात्माप्रकाशयतितदात्मानमेवप्रकाशयति एतादृशश्चान्योनास्तीत्यर्थः ॥ २५७ ॥ फलितमाह प्राणेति अभिधेयःप्रतिपाद्यः ततउक्तानुपपत्तेः इतिसंचिंत्यमनसिनिधायद्वितीयकंडिकाव्याख्यामारभते शक्रइत्यादिना शक्रइंद्रः राजानंप्रतर्दनम् ॥२५८॥ प्राणोभवामीति परंप्रकृष्टंक्रियायाःयतःकारणमस्मिततःप्राणोस्मि प्रज्ञावपुःप्रज्ञारूपोप्यस्मि यतःस्वप्रकाशोभेदवर्जितश्चेति॥२५९॥ तंमामिति तंमां तत्पदार्थमभिनयति ज्ञानक्रियाहेतुंज्ञानानांक्रियाणांचसन्निधिमात्रेणसाधकंभेदशून्यंस्वयंप्रभंचेति आयुरितिविशेषणस्योक्तात्मपरत्वाद्योर्थस्तमाह आयुष्करमिति जीवनप्रयोजकममृतपदार्थमाह स्वयंमृत्युशून्यमिति मामितिपदार्थमाह त्वदुपदेशकं त्वदुपदेशकेनानेनदेवतारूपेणोपलक्षितम् ॥ २६० ॥

एतादृशंमामितिअनेनप्रकारेणउपास्स्वउपासनावद्विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणसजातीप्रत्ययधारागोचरंकुर्वितिव्याकुर्वन्नाह प्रत्ययानि ति मयोक्तंप्रज्ञाप्राणाऽऽयुरमृतपदैःप्रतिपादितंमद्रूपंमुहुर्विचार्यअपरान्विजातीयगोचरान्प्रत्ययान्बोधान्हित्वामदेकविषयैर्मानसेवर्त्तमानैर्बोधैर्विद्धिअपरोक्षंकुरु कथं घटवत् यथाघटोधारावाहिकज्ञानविषयःक्रियतेतद्वदिति तत्परोभवेतियावत् एवंश्लोकत्रयेणोपास्स्वेत्यन्तवाक्यस्यप्राणादिपदलक्षणयालभ्यइन्द्रविवक्षितोर्थउक्तः शक्तिलभ्यस्तुप्राणप्रज्ञात्माऽऽयुरमृतमस्मीत्याकारेणोपास्स्वेत्याकारएव उपाध्युपन्यासस्यापिलक्ष्यप्राप्तिसाधनतायाउक्तेरित्यवधेयम् ॥ २६१ ॥ पूर्ववाक्यंदृष्ट्वाइत्थंसंदिह्यते किंप्राणप्रज्ञायुरमृतानिसमप्रधानान्यहंपदार्थेनान्वितानिभवंतिकिंवाप्राणपदार्थेविशेषणीभूयइतराणितत्रान्वयंतीति प्राणपदार्थेविशेषणीभावेपिकीदृशीविशेषणताकिंभेदघटितामनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्रमनसितद्भिन्नस्यब्रह्मणइवकिंवाभेदेनब्रह्मणिसत्यत्वादेरिवेत्येतत्संशयवारकंप्राणोवाआयुरित्यादिस्वर्गेलोकेइत्यंतंवाक्यंव्याचष्टे आयुरित्याद्यष्टभिः आयुरमृतमित्याकारकंयद्विशेषणद्वयमुक्तंतद्विशेषणद्वयंपुरुषाद्दंडोयथाभिन्नस्तथाऽऽयुः

प्रत्ययानपरान्हित्वाविचार्योक्तंमयामुहुः॥ मदेकविषयैर्बोधैर्घटवद्विद्धिमानसे ॥ २६१ ॥ आयुस्तथामृतंयत्तेद्वयमुक्तंविशेषणम् ॥ नतत्प्राणाद्विभिन्नंत्वंजानीथादंडवन्नरात्॥ २६२ ॥ यथाकाशोनभःप्रोक्तंनभोप्याकाशमेवहि॥ तथायुरमृतंप्राणःप्राणआयुरनश्वरम्॥२६३॥ नचात्रव्यर्थताशंक्यापुनरुक्तत्वहेतुतः॥ यतोजीवतिलोकेस्मिन्प्राणेनप्राणभृज्जनः॥ २६४॥

प्राणाद्भिन्नंनभवतिकिंत्वभिन्नमेवेति तथाचप्राणआयुरमृतापेक्षयाप्रधानंअभेदेनचविशेषणतेतिसिद्धं ॥ २६२ ॥ अभेदंपर्यायशब्दार्थदृष्टांतेनस्फुटयति यथेति यथाकाशनभःपदार्थयोरभेदस्तथायुरमृतपदार्थयोःप्राणशब्दार्थेनाभेदइति अनश्वरममृतम् ॥२६३ ॥ पर्यायद्वयवदन्यतमवैयर्थ्यमाशंक्यसत्यज्ञानादिशब्दवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नैवमित्याह नचात्रेति अत्रआयुरमृतपदयोःप्राणपदेनसहप्रयोगेपुनरुक्तत्वरूपाद्धेतोर्व्यर्थतानाशंक्या ताभ्यामर्थविशेषावगतेरितिशेषः कथमितिचेच्छृणु यतःप्राणभृज्जनःप्राणेनैवशरीरेस्थितेनजीवतीत्युच्यतेजीवनप्रयोजकश्चभावआयुःपदार्थोलोकेपितथाशरीरपातानंतरंस्वर्गरूपंमोक्षरूपंवामुष्मिकफलममृतंप्राणेनैवजनोव्रजेत् वियामृतमश्नुते अपामसोमममृताअभूमेत्युक्तंकर्मविद्ययोःफलंदेवभावोह्यमृतंसचप्राणान्नातिरिच्यतेइति ततएतादृशविशेषबोधकत्वादमृतायुःशब्दाभ्यांप्राणउक्तइति ॥ २६४ ॥

॥ २६५ ॥ प्रज्ञारूपविशेषणेनुप्राणेनसमप्रधानभावरूपंविशेषमाह प्रज्ञेति प्रज्ञारूपंविशेषणंनुप्राणभेदविवर्जितेमय्येवसाक्षादन्वितमितिशेषः प्राणभेदोविवर्जितोयेनसनथातस्मिन् यथाप्राणःक्रियाशक्तिरुपाधिरभेदेनमयांगीकृतस्तथाप्रज्ञापीत्यर्थः प्रज्ञायाविज्ञानशक्तितयास्वरूपलाभप्रयोजकता तत्रहेतुनयाह यतइति यतोहंप्रज्ञयापिप्राप्योभवामि कथमितिचेच्छृणु अहंप्रज्ञयैवएतादृशंसद्वपुःसत्यंव्यावहारिकंअसद्वपुःसंकल्पमात्रशरीरंप्रातिभासिकंवावेद्मि तथाचसापिकरणनयामामुपलक्षयतीतिभावः ॥ २६६ ॥ प्राणोपाधेरायूरूपेणामृतरूपेणचोपासनस्यफलमाह उपास्तेपीति योमांप्राणमायुरितिरूपेणोपास्तेसशतसंवत्सरंजीवति तथामृतमितिरूपेणयःप्राणमुपास्तेसोऽविच्युतमक्षयंश्रुतावक्षितिशब्देनोक्तंस्वर्गलोकंगच्छेदिति उभयेनविशेषणद्वयेनविशिष्टात्प्राणोपासनाददउक्तंशतसंवत्सरजी

तथाशरीरसंपातेस्वर्गमोक्षामृतंव्रजेत्॥ ततोऽमृतायुःशब्दाभ्यांप्राणआत्मामयेरितः॥ २६५॥ प्रज्ञाविशेषणंचैवप्राणभेदविवर्जिते॥ यतोहंप्रज्ञयाप्राप्योवेद्म्येतत्सदसद्वपुः॥ २६६॥ उपास्तेपिचमांयोहिप्राणमायुःसजीवति॥ शतसंवत्सरंराजन्नमृतंचतथैवहि॥ २६७॥ यउपास्तेसगच्छेद्धिस्वर्गलोकमविच्युतम्॥ उभयोपासनात्तद्वत्फलद्वयमदोभवेत्॥ २६८ ॥ किंपुनर्निर्विशेषंयत्सर्वाध्यासविवर्जितम्॥ विजानातिप्रयात्यत्रसआयुरमृतंपुमान्॥ २६९ ॥ एवंशक्रेणकथितेप्राणरूपेनिजेसति॥ पप्रच्छकारणंतस्मिन्निंगितज्ञःप्रतर्दनः॥ २७० ॥ भगवन्संशयःकश्चिन्ममचेतसिवर्तते॥ मुनीनांवचनंस्मृत्वावाक्यंश्रुत्वातवापिहि॥ २७१ ॥

वनस्वर्गलोकरूपंफलद्वयंभवेदिति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ यदाप्राणविशिष्टस्यममोक्तोपासनादीदृशफलंतदायदर्थमुपाधिरुपन्यस्तस्तद्विज्ञानफलंकिमुवाच्यमित्याह किंपुनरिति अत्रशुद्धविज्ञाने ॥ २६९ ॥ अथतद्धैकइत्याद्यनुप्राणंतीत्यंतंवाक्यंव्याकरोति एवमित्याद्यष्टादशभिः एवंप्राणोस्मीत्येकवचनप्रयोगादिभिःनिजेरूपेमुख्यप्राणात्मकतयावर्णितेसतितस्मिन्प्राणस्यैवनिजरूपतयाकथनेकारणंप्रयोजकंप्रतर्दनःपप्रच्छ यतइंगितानिअभिप्रायसूचिकाःक्रियाःप्रयोक्तुंजानातीति ॥ २७० ॥ प्रतर्दनप्रश्नमभिनयति भगवन्नित्यादिना एकस्यप्राणस्यप्राधान्यपरंभवद्वाक्यंश्रुत्वाप्राणानामनियतप्राधान्यपरंमुनिवाक्यंस्मृत्वाचविप्रतिपत्तेःसंशयोभवतिकुत्रात्मबुद्धिःकर्त्तव्येति ॥ २७१ ॥

मुनिवाक्यमवतारयति केचिदिति ॥ २७२ ॥ तद्वाक्यमभिनयति प्राणेत्यादिचतुर्भिः सप्राणानांप्रणैरंतर्वायुभिःसहितानांसर्वेषामिंद्रियाणांसमःसाधारणोयंप्राणशब्दः नत्वन्यतमस्यैववाचकइत्यर्थः प्रकर्षेणप्रधानीभावेनानितिस्वव्यापारंकुरुतेइतियोगार्थस्यसर्वत्राविशेषणादितिभावः अविशेषमेवदर्शयति नचैतेषामिति॥२७३॥ एकस्यैवप्रधानतेतिनियमाभावेउपपत्तिमाह एकतामिति वाचोनामकार्यं चक्षुषोदर्शनंकार्यमित्येवंनामादिकार्यरूपेणभिन्नाअपिवागाद्याःस्वस्वकार्येएकतामेकभावंश्रुतावेकंभूयपदेनोक्तांप्रामुवंति दृष्टांतयति ग्रामइति कार्यार्थंएकस्यविवाहादिकार्यार्थंइयुःप्रामुयुः ॥ २७४ ॥ अत्रैकतान्यव्यापारेस्वव्यापाराकरणरूपैवेतिदर्शयति वदंत्यामिति वाचिनामवदंत्यांसत्यांचक्षुराद्याएतेप्राणाःस्वव्यापारंनकुर्वते तथानेत्रेपश्यतिसतिअन्येनिजंव्यापारंनकुर्वतइति ॥ २७५ ॥ एवमिति वरस्ययथास्वविवाहेप्राधान्यंपरविवाहेतुतस्यैववरस्यगुणत्वंतद्वदेषांगुणप्रधानभावोनियतोनभवति फलितमाह अतइति ॥२७६ ॥ साम्येएतेसर्वएवसमाःसर्वेऽनंताइतिबृहदारण्यकश्रुतिंसंवादयति सर्वइति नकेवलंश्रुत्यैवसाम्यमुक्तंकिंतुतर्कसहकृतानुभवादपितथेत्याह तर्कतइति ॥ २७७ ॥ तर्कसहकृतानुभवंस्फुटयति वाचेति क्रमेणप्राधान्यंसर्वेषामनुभूयतेइतिभावः यदिवैषम्यंस्यात्तर्हिवागूव्यापारेगुणभूतस्यचक्षुषःस्वभावत्यागायोगात्कदाचिदपिप्राधान्यंनस्यादितितर्कः ॥ २७८ ॥ एवमिति एवंवाक्चक्षुषोरिव एकस्मिन्वागादौउपरतेसमाप्तव्यापारेसतिपरस्तद्भिन्नश्चक्षुरादिः ॥ २७९ ॥

केचिद्धिमुनयःशक्रसभायामागताममम॥ कदाचिद्रुचिरेवाक्यंप्रसंगाद्वेदवित्तमाः॥२७२॥ प्राणशब्दोहिसर्वेषामिंद्रियाणांस्मृतःसमः॥ सप्राणानांनचैतेषांनियतास्तिप्रधानता॥ २७३॥ एकतांप्रतिपद्यंतेभिन्नानामादिकार्यतः॥ ग्रामेमहाजनायद्वत्कार्यार्थत्वेकतामियुः ॥ २७४॥ वदंत्यांनामवाच्येतेचक्षुराद्यानकुर्वते॥ व्यापारंहितथानेत्रेपश्यत्यन्येनिजंचन॥ २७५ ॥ एवंप्राणेषुसर्वेषुवरस्येवास्तिनैवहि॥ गुणप्रधानभावोयंनियतोतःसमाइमे॥ २७६॥ सर्वेसमाअनंताश्चश्रुत्यापिकथितायतः॥ तर्कतोपिनचैतेषांवैषम्यंविद्यतेक्वचित्॥ २७७॥ वाचावदन्यतःकश्चिच्चक्षुषानैवपश्यति॥ तथानेत्रेणसंपश्यन्नैववक्तिकथंचन॥ २७८॥ एवंप्राणेषुसर्वेषुयुगपन्नास्तिहिक्रिया॥ किंत्वेकस्मिन्नुपरतेव्यापारंकुरुतेपरः॥ २७९॥

ननुसर्वकरणव्यापारायुगपदनुभूयंतइतिशंकते वदन्नितिसार्धचतुर्भिः वदन्सन्नहंनेत्रादिव्यापारंकरोमीतिचतुर्णांसंबंधः ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ विसृजेइति विसृजेविसर्गंकरोमि प्राणिमिश्वासादिक्रियांकरोमि मनसेत्युत्तरान्वयि ॥ २८२ ॥ मनसासंकल्पयामिनाम जात्यादिविशिष्टतयाजानामि चित्तेनतुसामान्यरूपेणवेद्मि धियासुखदुःखेदेहकेवर्तमानेविशेषरूपेणसामान्यरूपेणचवेद्मीति॥२८३॥ एकेति अनुभूयंतेइतिशेषः तथाचकथंतेषांक्रमिकप्राधान्यरूपहेतुनासाम्यमुच्यतेइतिभावः उत्तरयति एककालाभिमानोयमिति शीघ्रत्वप्रयुक्तकालाप्रतीतिमतोजायमानत्वादेककालतानिश्चयोभ्रमइत्यर्थः ॥ २८४ ॥ कालाप्रतीतिंदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेतिद्वाभ्यां यथा

वदन्नेत्रेणपश्यामिश्रोत्रेणचशृणोम्यहम् ॥ जिघ्रामिघ्राणतस्तद्वत्स्पर्शनेनस्पृशामिच ॥ २८० ॥ रसनाद्रसयाम्येवपाणिभ्यामाददेतथा ॥ पद्भ्यांगच्छामिशिश्नेनतद्वदानंदयाम्यहं ॥ २८१ ॥ विसृजेपायुनातद्वत्प्राणेनप्राणिमीहच ॥ अहंकारेणचैवाहंकरोमिमनसातथा ॥ २८२ ॥ संकल्पयामिचित्तेनसामान्येनैववेद्म्यहम् ॥ सुखदुःखेधियातद्वद्विशेषेणापिदेहके ॥ २८३ ॥ एककालमिमेसर्वेव्यापाराःकरणेषुहि ॥ एककालाभिमानोयंतेषुकालाप्रतीतितः ॥ २८४ ॥ यथापद्मपलाशानामाधाराधेयभावतः ॥ स्थितानामप्यनंतानांसूक्ष्मसूच्यभिवेधने ॥ २८५ ॥ दलेदलेप्रभिन्नोयंकालोनैवप्रतीयते ॥ तथैवव्यापृतौकालःप्राणानांनैककालता ॥ ॥ २८६ ॥ एवंप्राणेषुसर्वेषुसमेष्वसमताकुतः ॥ एकस्मिन्नेवयत्तस्मिन्नात्मबुद्धिस्त्वयेरिता ॥ २८७ ॥ आत्मबुद्धावथैकस्मिन्वक्तुकामःसकारणं ॥ अंगीचकारतद्वाक्यमेवमेवेतिदेवाराट् ॥ २८८ ॥

नंतानांपद्मपत्राणामूर्ध्वाधोभावेनावस्थितानांसूक्ष्मसूच्यभिवेधनेक्रियमाणेप्रतिदलंभिन्नोपिकालोनलक्ष्यतेतथैवप्राणानांव्यापृतावपि कालोनलक्ष्यते तस्मात्करणव्यापाराणामेककालतानास्तीति ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ प्रतर्दनःपूर्वपक्षंनिगमयति एवमिति एवमुक्तनीत्याप्राणेषुसर्वेषुसमेषुसत्सुअसमताएकस्यैवप्राधान्यरूपाकुतःकारणात् यद्यस्मादेकस्मिन्नेवात्मबुद्धिविधानमिति ॥ १८७ ॥ एवमुक्तेइत्यादिद्वितीयकंडिकाशेषंव्याकरोति आत्मेतिचतुर्भिः एकस्मिन्प्राणेआत्मबुद्धावुक्तायांकारणंप्रयोजकंवक्तुकामोदेवराडिंद्रस्तस्यप्रतर्दनस्यवाक्यंएवमेवेतिवाक्येनांगीचकारअंगीकारपूर्वकमुत्तरंददावित्यर्थः ॥ २८८ ॥

उत्तरमभिनयति अस्येवेति हेराजन्इहामुत्रचजीवनंलोकद्वयस्थितिहेतुत्वंएतदेवनिःश्रेयसमित्युच्यते एतन्निःश्रेयसंप्राणेनिःश्रेयसात्मनोममोपाधावस्येवनत्वासीद्भविष्यतिवागादौतुतन्निःश्रेयसंनैवास्ति एतदेवतत्रआत्मबुद्धौकारणंप्रयोजकमिति एतन्निःश्रेयसाभावरूपमेववागादौवैषम्यमिति ॥ २८९ ॥ तर्हिंऋषिवाक्यविरोधइतिचेन्न मुख्यप्राणव्यतिरिक्तेषुसावकाशत्वादित्याह गुणेति गुणप्रधानभावोनियतोनेतियदुक्तंतन्मुख्यप्राणव्यापारादपरेषुव्यापारेषुबोध्यम् ॥ २९० ॥ तत्रहेतुतयाप्राणसंवादाद्युक्तमर्थमाह व्यापारोपरमेइति प्राणस्यव्यापारोपरमेसतिकापिक्रियानदृश्यतेइतिप्रसिद्धम् व्याख्येयश्रुतौप्राणानामितिबहुवचनंप्राणनापाननादिवृत्तिभेदाभिप्रा

अस्यैवकारणंराजन्निहामुत्रचजीवनम् ॥ निःश्रेयसाख्यंप्राणेस्मिन्वागादिष्वस्तिनैवतत् ॥ एतदेवहिवैषम्यं वागादेर्नापरंक्वचित् ॥ २८९ ॥ गुणप्रधानभावोयंनियतोनैवविद्यते ॥ यदुक्तंतदपिप्राणव्यापारादपरेषुहि ॥ २९० ॥ व्यापारोपरमेनैवप्राणस्यास्तिक्रियाक्वचित् ॥ काचित्कदाचिद्वाप्यत्रकथंचिच्चप्रतर्दन ॥ २९१ ॥ वाक्पाणिपादपायूनामुपस्थस्यतथैवच ॥ त्वक्चक्षुःश्रोत्ररसनाघ्राणानामपिवाविना ॥ व्यापारान्मिलितानां वाप्यन्यथावास्तिजीवनं ॥ २९२ ॥ मूकाश्चकुणयस्तद्वत्पंगवोरुद्धवायुकाः ॥ ब्रह्मचर्यरतास्तद्वत्कुष्ठिनोनेत्रवर्जिताः ॥ २९३ ॥ बधिरारसनाघ्राणदोषिणोपीहजंतवः ॥ अंतःकरणशून्याश्चजडोन्मत्तादयोपिहि ॥ २९४ ॥ जीवंतिनविनाप्राणव्यापारंकेपिकर्हिचित् ॥ प्राणस्तेनाहमस्मीतिप्रतर्दनमयेरितम् ॥ २९५ ॥

येणेति ॥ २९१ ॥ जीवतीत्यादितृतीयकंडिकायाएवंपश्यामइत्यंतंवाक्यंवागादिकंविनापिजीवनंदृश्यतेयथामूकादिष्वित्यर्थकंव्याकरोति वाक्पाणीतिचतुर्भिः वागादीनामेकैकस्यव्यापारान्विनापिजीवनंदृश्यतेवाअथवातेषांसमुदितानांव्यापारान्विनापिजीवनंदृश्यतेइत्यन्वयः ॥ २९२ ॥ तत्रोदाहरणम् मूकाइति पूर्वश्लोकोक्तेंद्रियाणांक्रमेणव्यापारहीनामूकादयोघ्राणदोषिपर्यंताबोध्याः रुद्धोवायुरपानोयेषांतेतथा जडोन्मत्तादयस्त्वंतःकरणहीनाःप्रसिद्धाः ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ जीवंतीति प्राणव्यापारंविनाकेपिजंतवःकदाचिदपिनजीवंतीत्युच्यंते तेनेतरेभ्योविशेषेणप्राणमेवोपाधितयास्वीकृत्यप्राणोहमस्मीतितुभ्यंमयोपदिष्टमिति ॥ २९५ ॥

अतएवश्रुत्यंतरेप्राणस्योक्थत्वेनोपासनंविहितमित्यर्थकमथखल्वित्यादिसर्वाग्निरित्यंतंवाक्यंव्याकरोति मृतप्रायमिति इंद्रियैश्छिद्रैस्त द्गोलकैश्चसहितमपिमृतप्रायंदेहंमूर्छितादिशरीरंउत्थापयतितेनउत्थापनेनैवनिमित्तेनउक्थनामायंप्राणउपास्यउक्तइति उक्थमितिरू पंउत्पूर्वकात्स्थाधातोरंतर्भावितण्यर्थात्कप्रत्ययेछांदसम् ॥ २९६ ॥ अतएवप्राणस्यसर्वात्मभावेनानंदतारूपासर्वाग्निरित्याह उक्थमिति उक्थमितिप्राणस्यनामपूर्वमुत्थानतोभवति ण्यर्थानंतर्भावेउत्तिष्ठतिकारणत्वात्सर्वेभ्यःपूर्वंप्रकाशतेइतिव्युत्पत्तेः यच्चपूर्वोत्थितंतल्लोकेपि श्रेष्ठंप्रसिद्धं यथाहिरण्यगर्भादि साचश्रेष्ठताप्राणेप्राणोपलक्षितेःद्वितीयात्मनिपर्यवस्यति हिततमत्वात् अतएवप्राणोस्मीतिमयातुभ्यमु पदिष्टमित्याह सोहमिति सोहंप्राणःहिततमाआत्मत्वेनधीर्ज्ञानंयस्यसतथा ॥ २९७ ॥ पूर्वंप्राणप्रज्ञयोरद्वितीयत्वेनसर्वांतरत्वेनचपरमार्थ वस्तुनोबोधकत्वात्तत्वंपदार्थोपाधिभूतयोःसमप्राधान्यमुक्तमथतयोर्लक्ष्यैक्यप्रतिपादकंयोवैप्राणइत्यादिवाक्यंव्याकरोति प्रज्ञात्मत्व

मृतप्रायमिमंदेहंसेंद्रियच्छिद्रदैवतम्॥ आसनाच्छयनात्स्थानादुत्थापयतिवैयतः॥ प्राणस्तेनोक्थनामायं ज्ञातव्योवेदवादिभिः॥ २९६ ॥ उक्थमुत्थानतःपूर्वंश्रेष्ठंपूर्वोत्थितंभवेत्॥ श्रेष्ठोहिततमःप्राणःसोहंहिततमा त्मधीः॥ २९७॥ प्रज्ञात्मत्वंनचाप्यस्यकदाचिद्योगतोभवेत्॥ प्रज्ञयानेत्रवागादेर्यथास्यादुपचारतः॥ २९८॥ भेदोऽमृतायुषोर्यद्वत्प्राणस्यचनविद्यते ॥ प्राणप्रज्ञानयोरेवंभेदःक्वापिनविद्यते॥ २९९॥ प्राणप्रज्ञेप्रसिद्धेये लौकिकेसर्वदेहिनाम्॥ खट्वांगवन्नलभ्येते अपितेक्वापिवैपृथक्॥ ३०० ॥ अस्मिन्जंगममात्रस्यशरीरेसहि तेस्थिते॥ जीवनेमरणेतद्वत्सहोत्क्रामतएवते॥ ३०१ ॥

मितिपंचभिः यथानेत्रादेर्ज्ञानेंद्रियस्यवागादेःकर्मेंद्रियस्यचकदाचिद्वृत्तिरूपेणप्रज्ञयायोगादौपचारिकंप्रज्ञात्मत्वंतद्वदस्यप्राणस्यनगौणंप्र ज्ञात्मत्वं ॥ २९८ ॥ किंतुमुख्यमेवप्राणस्यप्रज्ञात्मत्वमित्याह भेदइति यथायुरमृतयोःप्राणेनभेदाभावउक्तएवंप्रज्ञायाअपीत्यर्थः लक्ष्यै क्यादितिभावः ॥ २९९ ॥ लक्ष्यैक्यंकैमुत्यन्यायेनापिद्रढयितुंप्राणप्रज्ञापदवाच्ययोरुपाध्योरपिभेदःपृथग्भावरूपोनदृश्यतइत्याह प्राणे तिद्वाभ्याम् येलौकिकेंतर्वायुबुद्धिरूपेप्राणप्रज्ञेतेअपिखट्वांगपादचतुष्टयवत्पृथक्परस्परपरिहारेणनलभ्येतेनदृश्येतेइति॥ ३०० ॥ किंतु सहभूतेएवदृश्येतेइत्याह अस्मिन्निति अस्मिन्सर्वजंगमशरीरेजीवनकालेसहितेस्थितेसतीप्राणप्रज्ञेमरणकालेसहैवोत्क्रामतऊर्ध्वंगच्छत इतिप्रसिद्धमितिशेषः ॥ ३०१ ॥

कैमुत्यन्यायमभिनयति यतइति यतोलौकिककयोःप्राणप्रज्ञयोरपिभिदानास्तितर्हिमयिकुतोभिदास्यात्सिध्येत् तत्रप्रमाणाभावासंभव योःसूचकेविशेषणेअलौकिकेएकस्मिन्निति॥३०२॥ तस्यैवेत्यादिवाक्यंव्याकरोति अन्वयेति अन्वयःसुषुप्त्यादावनुगमः व्यतिरेकइत रेषांतत्रलयरूपः ताभ्यांप्राणस्यैवात्मताभवेत्निश्चितेतिशेषः अन्वयव्यतिरेकयोर्विषयद्वयमाह सुप्ताविति ॥३०३॥ श्रुतौदृष्टिपदंदृष्टिसा धनेऽन्वयव्यतिरेकानुसंधानेलाक्षणिकमितिदर्शयति इदमिति इदमन्वयादिचिंतनरूपंम्रुतिसुप्तिभ्यांविषयतासंबंधेनसमुत्थितंसत्प्राणा त्मभावरूपस्यवस्तुनोवेदांतप्रमेयस्यदर्शनायसाक्षात्कारायभवेदिति॥३०४॥ सुषुप्तौतावदन्वयव्यतिरेकस्फुटीकरणाययत्रैतदित्यादिलो काइत्यंतंवाक्यंव्याकरोति यत्रायमितिनवभिः यत्रयस्यामवस्थायामयंप्रसिद्धःपुरुषःस्थूलसूक्ष्माभिमानीजीवःसुप्तःशयनंगतःसन्कं चनकमपिस्वप्नंजाग्रद्वासनाकार्यंपदार्थजातंनवेत्तितदाप्राणात्मनिप्राणरूपेप्राणोपाधिकइतियावत् एतादृशेदेवेपरमात्मनिएकधाएके

यतोलौकिकयोःप्राणप्रज्ञयोर्नास्तिवैभिदा॥ ततोऽलौकिकएकस्मिन्मयिकेनभवेदिह॥ ३०२॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्राणस्यैवात्मताभवेत्॥ सुप्तौमृतौचतावेतौकर्तुंशक्यौमहात्मभिः॥ ३०३॥ इदमेवहिविज्ञानंमृतिसुप्तिसमुत्थितम्॥ दर्शनायभवेन्नृणांप्राणात्मत्वस्यवस्तुनः॥ ३०४॥ यत्रायंपुरुषःसुप्तःस्वप्नंवेत्तिनकंचन॥ प्राणात्मनितदादेवएकधैवावतिष्ठते॥ ३०५॥ कर्मज्ञानेंद्रियैस्तद्वदंतःकरणकेनच॥ एतेषांविषयैर्नापिभेदोयस्मात्प्रतीयते॥३०६॥ अयंहिकरणग्रामःप्राणोपाधौमयीश्वरे॥ प्रत्येकमात्मविषयैःसहसुप्तौप्रलीयते॥ ३०७॥ ततएकत्वमेवात्रममप्राणस्वरूपिणः॥ सर्वप्रकारोभेदोयंविलीनोमयिसर्वथा॥ ३०८॥

नप्रकारेणाभेदरूपेणैवावतिष्ठते स्वप्नजाग्रतोरुपाधिप्रयुक्तभेदवास्तवाभेदरूपंप्रकारद्वयमासीदत्रत्वभेदएवशिष्यतेइत्यर्थः॥ ३०५॥ एव कारार्थंस्फुटयन्भेदाभावेहेतुमाह कर्मेति कर्मेंद्रियैर्ज्ञानेंद्रियैरंतःकरणेनचतथैतेषांकर्मेंद्रियादीनांविषयैश्चोपाधितयाप्रयुक्तोयोभेदः सयस्मान्नप्रतीयतेतस्मादेकधैवेत्युक्तमुपपन्नमितिपूर्वेणसंबंधः॥ ३०६॥ उपाधिप्रयुक्तभेदाभावेउपाधिलयंहेतुत्वेनदर्शयति अयंहीति अयंवागादिःकरणग्रामःआत्मीयैर्नामादिविषयैःसहसुप्तिकालेप्राणोपाधौमयीश्वरेलीयतइत्यन्वयः॥३०७॥ आत्मनिसर्वलयप्रतिपादन फलमद्वितीयत्वमभिर्नीयदर्शयति ततइति यतोवास्तवोभेदःस्वरूपमहिम्नैवनिरस्तऔपाधिकोप्युपाधिलयादित्येवंसर्वप्रकारोपिभेदोम यिविलीनस्ततोममैकत्वमेवसिद्धमिति कीदृशस्यमम प्राणस्वरूपिणःप्राणोपलक्षितस्वरूपस्येति॥ ३०८॥

लयाधारत्वप्रदर्शनेनोपादानत्वेबोधितेपिकर्त्ताकश्चिदन्यःस्यादितिशंकावारणेनाभिन्ननिमित्तोपादानतांबोधयितुमुत्पत्तिकारणतामपि दर्शयति प्रबोधेति प्रबोधकालेजायतिएतेवागादयोन्यतोनजायंतेकिंतुमत्तःप्राणात्मनएवजायंतेतस्माद्ब्रह्मलक्षणयोगात्प्राणपदार्थोहंवेदांतवेद्यरूपोस्मीत्यर्थः॥३०९॥लयोक्तिवदुत्पत्त्युक्तेरप्यद्वितीयतायांपर्यवसानंदर्शयति जायमानाइति मत्तःप्राणात्मनोजायमानाःप्राणामत्सकाशान्मृदोघटवत्कथंचिदपिभिन्नानस्युरिति॥३१०॥ननुयदिनभिन्नास्तर्हिकथंभिन्नाइवदृश्यंतेइत्यतआह किंत्विति रूपाणिविभूतयः महिमानएवैतइत्यादिश्रुतेः एतेदेवभेदाइतिश्रुतिपदार्थः ननुविभूतीनांविभूतिमतोभेदाभावात्कथंततोजन्मेत्यतआह अभेदेपीति॥३११॥ दृष्टांतंस्फुटयति ज्वलतइति प्रबुद्धात्प्रबोधंजागरणंप्राप्तात् प्राणाइंद्रियाणि॥३१२॥इंद्रियेभ्यइति ततइंद्रियोत्पत्तेरनंतरंइंद्रियेभ्योऽधिष्ठे

प्रबोधकालेनैवैतेजायंतेन्यतएवहि॥ मत्तःप्राणात्मनस्तस्मात्प्राणात्माहंप्रतर्दन॥ ३०९॥ जायमानास्तथा प्राणाज्ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकाः॥ मत्तःप्राणात्मनोभिन्नानस्युरेतेकथंचन॥३१०॥ किंत्विमेममरूपाणिजायंते मत्तएवहि॥ अभेदेपिजनिर्दृष्टायथाग्नेर्ज्वलतःकणाः॥ ३११॥ ज्वलतोमहतोवन्हेःप्रजायंतेकणायथा॥ प्रबुद्धात्प्राणतोमत्तःप्राणाअपितथैवहि॥३१२॥ इंद्रियेभ्यस्ततोदेवाअग्न्याद्याअपिजज्ञिरे॥ अग्न्यादिभ्यश्चसंजाताविषयालोकशब्दिताः॥ ३१३॥ सुषुप्तेनहिवागादिनामादिसहितंक्वचित्॥ दृश्यतेतेनचान्येनप्राणस्त्वन्येनदृश्यते॥३१४॥यद्यस्मिन्सतिलभ्यंतत्तत्रैवचनलभ्यते॥ तत्तस्यकार्यंविज्ञेयंमृदोयद्वद्घटादिकं॥ ३१५॥

येभ्योदेवास्तदधिष्ठातारोऽग्न्यादयोजाताअग्न्यादिदेवेभ्योविषयानामाद्याजाताः कीदृशाविषयाः श्रुतिगतेनलोकशब्देनोक्ताः लोक्यंतेप्रकाश्यंतइतिव्युत्पत्तेः ॥३१३॥ एवंयत्रेत्यादिवाक्यार्थंप्रदर्श्यएतद्वाक्यमूलकंदृष्टिसृष्टिवादंस्फुटयन्नुक्तमर्थंतर्केणापिसंभावयति सुषुप्तेइत्यादिना सुषुप्तेसुषुप्त्यवस्थायांनामादिविषयसहितंवागादिकरणजातंतेनसुप्तपुरुषेणवाअन्येनसुप्तभिन्नेनकेनचिद्वानदृश्यतेप्राणस्त्वन्येनसुप्तभिन्नेनदृश्यतेइत्यविवादमितिशेषः ॥३१४॥ तथाचप्राणकार्यतावागादीनामायातीतिदर्शयितुंयद्यदन्वयप्रयुक्तभानयोगितत्तस्य कार्यमितिकार्यलक्षणंसोदाहरणमाह यद्यस्मिन्निति द्वाभ्यां यथामृद्वस्तुनिसतिलभ्यंदृश्यंघटादिकंतत्रमृद्वस्तुनिसत्येवनलभ्यतेतद्घटादिकंतस्यमृद्वस्तुनोव्यापकस्यकार्यमिति ॥ ३१५॥

ज्ञानमात्रनिवेशेआलोकादिकार्यतायारूपादौप्रसंगात्सत्तापिलक्षणेनिवेश्याइत्याशयेनाह नसत्तेति यस्येतिशेषःपूर्वार्द्धे॥ ३१६॥तल्लक्ष णंतुप्रकृतेपीत्याह करणानामिति करणग्रामोपिसुषुप्तौप्राणेसत्येवनदृश्यतेप्रबोधेचप्राणेसत्येवअन्यस्मात्प्राणभिन्नान्नजायतेकिंतुप्राणादेव जायतेसत्तांलभतेतस्मात्सकरणग्रामोऽस्यप्राणस्यकार्यमितिसिद्धम्॥ ३१७॥ तथाचप्राणेकार्यलयाभिधानमुपपन्नमित्याह सुषुप्ताविति यस्मात्सुषुप्तौकरणग्रामोविषयैःसहनैवलभ्यतेदृश्यतेतस्माददर्शनादेवज्ञायतेकरणग्रामःकारणेलीनोध्वस्तघटवत् प्रध्वस्तोघटोयथाकार णेलीनोभवतितद्वदिति ॥ ३१८ ॥ नन्वस्त्विंद्रियलयस्तथापींद्रियलयेतद्भिन्नानांविषयाणांलयःकथंसंभाव्येतेत्याशंक्यतत्रोपपत्तिमाह तदभावइति तेषामिंद्रियाणामभावेतदीयइंद्रियसंबंधीयोविषयोनामादिःसकथंस्यात्कथंसत्तायोगीभवेत् नकथंचिदपितस्यसत्तासंभा

नसत्तालभ्यतेऽन्यस्माद्यस्मिन्सत्येवलभ्यते॥ तत्तस्यकार्यंविज्ञेयंतंतूनांहियथापटः॥ ३१६॥ करणानांसमू होपिप्राणेसतिनदृश्यते॥ प्राणेसत्येवनान्यस्माज्जायतेकार्यमस्यसः॥ ३१७॥ सुषुप्तौकरणग्रामोलभ्यतेवि षयैःसह॥ नैवतस्मादयंलीनःप्रध्वस्तघटवत्तदा॥३१८॥ तदभावेकथंसस्यात्तदीयोविषयोहियः॥ नप्रदीपं विनातस्यप्रभालोकेनदृश्यते॥ ३१९॥ योहियत्रविलीयेतनिर्गच्छतिततोहिसः॥ अग्नौयथाकणोलीनोप्य ग्नेरेवविनिःसरेत्॥ ३२० ॥ नचान्यःकणवत्प्राणान्निःसरन्नुपलभ्यते॥ इंद्रियग्रामएतस्मात्सएवातोविनिः सरेत्॥ ३२१॥

व्यतइत्यर्थः तत्रनिदर्शनमाह नप्रदीपमिति प्रदीपंविनाप्रदीपकार्यभूताप्रभालोकेनजनेननदृश्यतेयथातथाध्यात्माधिदैवकरणकार्यभूता विषयाःकरणाभावेकथमुपलभ्येरन्निति॥ ३१९॥ तथालयाधारादुत्पत्तिरपिसंभाव्यतइत्याह योहीति स्पष्टम्॥ ३२०॥ननुकणोजायमा नोविलीनात्कणाद्यथाभिन्नस्तथाकरणग्रामोपिविलीनाद्भिन्नोस्त्वित्याशंक्यमानाभावान्मैवमित्याह नचान्यइतिद्वाभ्याम् यथाग्नेःक णोनिस्सरन्विलीनकणादन्यउपलभ्यतेतद्वत्प्राणान्निस्सरन्करणग्रामोविलीनादन्योभेदशालीनोपलभ्यते एतस्माद्भेदावगाहिप्रत्यक्षा भावाद्धेतोःसएवयोविलीनःसएवकरणग्रामोऽतःप्राणाद्विनिःसरेत् तथाचभेदेप्रत्यक्षंप्रमाणंनेतिभावः ॥ ३२१ ॥

नाप्यनुमानमित्याह नचेति तस्यजायमानेंद्रियग्रामस्यविलीनापेक्षयाऽन्यताभेदोऽनुमानादपिनभवेन्नसिध्येत् भेदव्याप्यलिंगानुपलब्धेरितिभावः ननुविलीनत्वलिंगेनातीतस्यवर्तमानाद्भेदमनुमायतद्विरुद्धधर्मरूपलिंगेनवर्तमानेभेदोनुमास्यतइत्याशंक्यविलीनत्वस्यधूलिप्रच्छादितेघटेभेदाभाववतिव्यभिचारित्वान्नैवमित्याह धूलीति॥ ३२२॥ननुधूलिप्रच्छादितघटादेःकथंविलीनत्वमित्याशंक्यादर्शनादन्यस्यविलयपदार्थस्यदुर्वचत्वादित्याह नचादर्शनेति प्रबोधकालेऽदृष्टानांस्वप्नपदार्थानांविलीनत्वस्यव्यवहारादितिभावः ननुप्रातिभासिकेऽदर्शनेविलीनत्वव्यवहारात्तथात्वाभ्युपगमेपिव्यावहारिकेतथानाङ्गीकर्तुंशक्यमितिशंकते नहीति अदृष्टाःस्वस्यपुत्राद्याःविलीयंते विलीनव्यवहारगोचराभवंतीतिनहिदृष्टमितिशेषः तथाचकथंभवदुक्तंसंभाव्येतेतिभावः॥ ३२३॥प्रातिभासिकत्वेपिविलीनत्वव्यवहाराभावप्रयोजकऐक्यभ्रमोवक्ष्यतइतिमनसिनिधायासंभावनाप्रयोजकमनिष्टप्रसंगंसिद्धांतीपृच्छति तदेति तदाऽदर्शनकालेतेषांबंध्वादीनांलयोऽस्तुपुनर्दर्शनकालेजनिरुत्पत्तिरस्तुकमनिष्टप्रसंगंपश्यसीति ननुमृतानांपुनरुत्पत्त्यापत्तिस्तवमतेइत्याशंक्यनिषेधंप्रतिजानीते नैव

नचानुमानतस्तस्यविलीनादन्यताभवेत्॥ धूलिपुंजेविलीनस्यघटादेरन्यतानच॥ ३२२॥ नचादर्शनमात्रात्स्यादन्योहिविलयःक्वचित्॥ नह्यदृष्टाविलीयंतेपुत्राद्याःस्वस्यकस्यचित्॥ ३२३॥ तदातेषांलयोभूयाद्दर्शनेस्तुपुनर्जनिः॥ नैवंमृतानामुत्पत्तिःप्रसज्येतकथंचन॥ जीवतोपियतःक्वापिपुनर्नैवास्तिदर्शनम्॥ ३२४॥ देशांतरगतोदृश्याःपुत्राद्यानमृतास्तथा॥ अत्राप्येवहिदृश्यंतेक्वापिस्वप्नेमृताअपि॥ ३२५॥ ततोहंजातइत्येषापुत्रादीनांहिविद्यते॥ बुद्धिरस्मान्नजायंतेपुत्राद्याःसतिदर्शने॥ ३२६॥

मिति नमरणंपुनर्दर्शनप्रयोजकंनवाजीवनंकिंत्वन्यदेवदृष्टादृष्टसामग्रीसंनिधानमितिमनसिनिधायजीवतोपिपुनर्दर्शननियमभंगमाह जीवतइति क्वापिदूरेदेशगमादौ॥ ३२४॥ननुदूरदेशस्थानांदूरदेशंगत्वादर्शनंसंभवतीतिजीवनंदर्शनप्रयोजकमेवेतिशंकित्वातर्हिमरणमपिप्रयोजकमस्तुकादाचित्कस्वप्नेमृतानामपिदर्शनादित्याह देशांतरेति तस्माददृष्टादिसामग्र्येवपुनर्दर्शनादिनियामिकेतिनकाचिदनुपपत्तिरितिभावः॥ ३२५॥ शंकते ततइति येलोकेजायमानाःपुत्रादयस्तेषामित्येषाइत्याकाराबुद्धिर्विद्यतेनियमेनदृष्टा इतिकिं ततःदेवदत्तादेःपितुःसकाशादहंयज्ञदत्तादिसंज्ञोजातइतितथाचततोऽहंजातइत्याकारिकाबुद्धिर्जन्मव्यापिकाऽस्मादुक्तबुद्धेर्जन्मव्यापकत्वात् दृष्टिस्तिष्टिवादिनभवदुक्तरीत्यादर्शनेपुत्राद्यानजायंते व्यापकाभावेव्याप्याभावस्यन्याय्यत्वात् यदिजायेरंस्तर्हिवयमस्माज्जाताइतिमन्येरन् तथामतेरभावान्नजायंतइत्यर्थः॥ ३२६॥

दृष्टिसृष्टिवादीउत्तरयति यतइति जातोहमितिबुद्धेर्जन्मव्यापकत्वंसाहचर्यदर्शनादवधार्यं साहचर्यंतुघटेजन्मसत्वेपितादृशबुद्धेरदर्शनाद्दु
र्वचमितिपूर्वार्द्धाशयः ननुघटद्रष्टुःपुरुषस्यजातोऽयमितिबुद्धिरस्त्येवेतिचेदस्तुनामतथापिघटनिष्ठजन्मनोद्रष्टृनिष्ठबुद्धेश्चवैयधिकरण्यपह
स्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकस्यकिंतिरोधायकमुक्तमित्याह किंतुतद्द्रष्टुरेवैषेति तस्मादुक्तबुद्धेर्व्यापकत्वस्यदुर्वचत्वादिदमुक्तंबुद्धेर्व्यापकत्वा
लंबनेनदृष्टिसृष्टेराक्षेपपरंभवद्वचोव्यर्थमिति॥३२७॥ ननुजडेषुतथाबुद्ध्यभावेपिचेतनाजायमानाजातोहमितिमन्यंतएवेतिचेतनोत्पत्ते
रियंबुद्धिर्व्यापिकैवेत्याशंक्याह चेतनाअपीति उत्पत्तिमात्रानंतरंचेतनेष्वपिवयंजाताइत्याकारिकाबुद्धिर्नदृष्टाकिंतुमातृपितृप्रभृति
वचनादिनिमित्तवशात्तथाबुद्धिर्दृश्यतेइत्यव्यापिकैवततोजडाजडविभागस्यधीःकुशकाशवत्त्वयास्मत्पक्षाक्षेपायालंब्यमानाव्यर्थाइति
॥ ३२८ ॥ चेतनाःप्रजायंतइतिवाक्यमेवव्याहतमित्याह अपीति इत्येषाइत्याकाराभ्रांतिस्तुदोषरूपोपाधिपरतंत्रानव्यापकतांसाधयि

यतोघटेपिनैवास्तिजातोहमितिधीःक्वचित् ॥ किंतुतद्द्रष्टुरेवैषातस्माद्व्यर्थमिदंवचः ॥ ३२७॥ चेतनाअपिनै वात्रजानंत्युत्पत्तिमात्रतः॥ वयंजातास्ततोव्यर्थाजडाजडविभागधीः॥३२८॥ अपिकुत्रापिचैतन्यंजगत्य स्मिन्नजायते ॥ देहेजातेपुमान्जातइत्येषाभ्रांतिधीर्नृणाम्॥ ३२९॥ प्रादुर्भावोजनेश्चार्थःसस्याद्दर्शनमेव हि॥ प्रादुर्बभूवसवितेत्यादौदर्शनमीरितम्॥३३०॥ नचैवंजातकर्मादिप्रसज्ज्येतक्षणेक्षणे॥ बालस्ययौव नेकस्माद्भवतोपिनचापतेत्॥ ३३१ ॥ भवतोपिनचैकत्वंबालयौवनदेहयोः॥ देहभेदेहितद्दृष्टंयथातेतनयां तरे॥ ३३२॥

तुमलमितिभावः दृष्टिसृष्टिवादिनोपाधीनामेवसृष्टेरभ्युपगमाच्चेतनोत्पत्तेराक्षेपोऽनुक्तोपालंभइत्यपिबोध्यम् ॥ ३२९ ॥ किंचजनिधा
त्वर्थालोचनादपिदृष्टिसृष्टिपक्षःसिध्यतीत्याह प्रादुर्भावइति सप्रादुर्भावोदर्शनरूपएवेतिदृष्टिरेवसृष्टिरित्यस्मन्मतसिद्धिरितिभावः प्रादु
र्भावपदस्यदर्शनरूपार्थेप्रयोगंदर्शयति प्रादुरिति ॥ ३३० ॥ ननुदृष्टिसृष्टिमतेप्रतिदर्शनंपुत्राद्युत्पत्तौजातकर्माद्यापत्तिरित्याशंक्ययथा
युवशरीरस्यबालशरीरात्परिमाणादिनास्फुटभेदस्योत्पत्तावपिभवन्मतेनसंस्कारापत्तिस्तथामन्मतेपीत्याह नचैवमिति आपतेत्प्रसज्ज्येत
॥३३१॥परमतेसमदोषप्रसंगंस्फुटयति भवतोपीति देहभेदेसतिचतज्जातकर्मादिदृष्टंयथापुत्रांतरेजातेइति तथाचयत्रोभयोःसमोदोषइ
तिन्यायेनतुष्यतुभवानितिभावः ॥ ३३२ ॥

अभेदाभावंस्फुटयति अभेदइति पटयोः न्हस्वदीर्घयोरितिशेषः ॥ ३३३ ॥ एवंदोषसाम्यंप्रदर्श्यपरिहारसाम्यमपिदर्शयति प्रत्यभिज्ञेति संस्कारसहकृतप्रत्यक्षसामग्रीजन्यंज्ञानंतदेवेदमित्याद्याकारकंप्रत्यभिज्ञा सायदास्वस्यदेहवतोजायतेतदात्मनोधर्मादैक्यादभेदाध्यासेनदेहआरोपितात्वाच्या यदातुअपरस्यदेवदत्तादिसंज्ञदेहवतःसकाशाद्भिन्नस्ययज्ञदत्तादेःप्रत्यभिज्ञाजायतेतदातदीयाद्यज्ञदत्तादिसंबंधिनोविश्वासादयंपूर्वदेहाद्भिन्नोनभवतीत्याद्यभिमानरूपादेववाच्याइत्युभयोःसमःपरिहारः ॥ ३३४ ॥ ननुतवैवायंपरिहारः ममतेतुआरंभकस्यावयवसंयोगस्यैकत्वात्प्रत्यभिज्ञेतिनित्यसंयोगांगीकर्तृनैयायिकैकदेशिमतेनाशंक्यआरंभकपदेनकारणमात्रंविवक्षणेशुक्रशोणितादिकारणैक्यात्प्रत्यभिज्ञास्त्वितिवाशंक्यपरिहरति आरंभकस्येति पूर्वार्धंस्पष्टं तत्रव्यभिचारंदर्शयति स्तंभयोरिति एकइष्टकासंयोगरूपोहेतुर्ययोरितिप्रथमशंकासमाधानपक्षेऽर्थः द्वितीयशंकासमाधानपक्षेतुएकःएककाष्ठरूपएकपाषाणरूपोवाहेतुर्ययोरित्यर्थः

अभेदोनैवयुक्तोयंबालयौवनदेहयोः॥ विभिन्नपरिमाणादेर्दर्शनात्पटयोरिव ॥३३३॥ प्रत्यभिज्ञाचदेहेस्मिन्स्वस्यस्वात्मनऐक्यतः॥ अपरस्यतुविश्वासात्तदीयादेवजायते॥ ३३४॥ आरंभकस्यचाभेदात्प्रत्यभिज्ञानसंभवेत्॥ स्तंभयोरेकहेत्वोर्नप्रत्यभिज्ञास्तिकर्हिचित्॥ ३३५॥ नचस्तंभादिविषयेनैषास्यादुक्तहेतुतः॥ विश्वासादात्मनस्तत्रसंभवेद्देहवत्सदा॥३३६॥ कारणानुगमोप्येषबालयौवनदेहयोः॥ कोयतोनैवविद्येतेतेउभेशुक्रशोणिते॥ ३३७॥

॥ ३३५ ॥ ननुदृष्टिसृष्टिपक्षेसएवायंस्तंभइत्यादिप्रत्यभिज्ञानिर्वाहःकथं तत्रात्मनोभेदनिश्चयेनात्मनिष्ठैक्यारोपेणनिर्वाहस्यदुर्वचत्वादित्याशंक्यमास्तुप्रथमोहेतुर्द्वितीयस्तुविश्वासलक्षणोजागर्त्तीत्याह नचेति स्तंभादिषुउक्तहेतोरात्मैक्याध्यासरूपात्प्रत्यभिज्ञानस्यान्नोपपद्येतेतिनचशंक्यं यतोद्रष्टुरात्मनोविश्वासरूपाद्धेतोःसासंभवेदेव यथादेवदत्तदेहेयज्ञदत्तादेःप्रत्यभिज्ञोक्तातद्वदित्यर्थः॥ ३२६॥ बालयुवशरीरयोःकारणानुगमोपिभवतादुर्निरूपइत्याह कारणेति बाल्ययौवनावस्थाश्रययोर्देहयोःकारणस्यभवन्मतस्यानुगमःकः नकोप्युपपद्यतइत्यर्थः यतस्तेभवदभिमतेशरीरकारणेशुक्रशोणितेअंकुरोत्पत्तौसत्यांबीजवन्नविद्येतेविनष्टेइतियावत् अस्मन्मतानुसारेणबीजाद्यवच्छिन्नचैतन्यंमायाशबलंसत्पदवाच्यंकारणमभ्युपैषिचेत्तर्हितत्रकल्पितस्वमपदार्थवद्दृष्टिसृष्टिरेवपर्यवस्यतीति तस्यसतःप्रत्यभिज्ञानिर्वाहकत्वंतुनवाच्यंसर्वत्रैक्यधीप्रसंगादितिभावः ॥ ३३७ ॥

ननुअवयवसंस्थानरूपकारणैक्यालंबनाप्रत्यभिज्ञाभविष्यतीत्याशंकांनिराचष्टे नैवेति अवयवानांसंस्थानंरचनाविशेषःकारणमेवनसंभवति दुर्भणत्वाद्दुर्निरूपत्वात् कथमितिचेच्छृणु परमाणवएवत्वयावयवत्वेनवाच्याः द्व्यणुकादीनांतत्समुदायरूपाणांतत्समवेतरूपाणांवा समुदायसमवाययोःप्रथमाध्यायोक्तविधयानिरासेननिरस्तत्वात् परमाणूनांचकारणत्वेनप्रत्यक्षंप्रमाणंनवातन्मूलकमनुमानादीत्याशयेनाह नप्रत्यक्षाइति दृग्गताश्चक्षुर्गोचरेगताअणवोयथानप्रत्यक्षास्तथादेहाद्यारंभकाअपीत्यर्थः श्रुतिस्तुअण्व्योधानाइत्याद्यादुर्लक्ष्यंचैतन्यमेवाणुपदेनप्रतिपादयतीतिभावः ॥ ३३८ ॥ परमाणूनांकारणत्वेबाधकंचवर्त्ततइत्याह नचैतैरिति एतैःपरमाणुभिःसंस्थानंसंस्थानवत्कार्यं तत्रहेतुमाह तेषामिति जडैरालोचनाभावाद्रचनादुष्करा परमाणूनांचेतनत्वाभ्युपगमेतुबहूनांचेतनानांभिन्नाभिप्रायत्वादेक

नैवावयवसंस्थानंकारणंदुर्भणत्वतः॥ नप्रत्यक्षाअवयवाःसूक्ष्मत्वाद्दृग्गताणुवत्॥३३८॥ नचैतैरचितंकिंचित्संस्थानमिहविद्यते॥ तेषांजडबहुत्वाभ्यांरचनानुपपत्तितः॥ ३३९॥ संस्थानमपिनैवैकंबालयौवनदेहयोः॥ विद्यतेतस्यचैकत्वेनस्यान्मानादिभेदधीः॥३४०॥माषराशेर्हिमाषाणांनिर्गमेपिसमागमे॥संस्थानस्यैकतांनैवमन्यंतेस्थलरक्षकाः॥३४१॥ युवदेहजनौयद्वत्संस्कृतिर्नैवतेभवेत्॥ एवंमेदर्शनाज्जातेपुत्रादौनैवसंस्क्रिया॥ ३४२॥ जातोयमितिधीस्तत्रयौवनेचेन्नविद्यते॥ सममत्रापिदृष्टेषुपुत्रादिषुनसास्तियत्॥३४३॥

कार्यरचनानुपपत्तिः ब्रह्मणःकारणतात्वस्मदुक्तरीत्यैवेतिभावः ॥ ३३९॥ स्थूलावयवाभ्युपगमेपिप्रकृतेसंस्थानैक्यंनास्तीत्याह संस्थानमपीति संस्थानमपिएकंनविद्यतेतस्यसंस्थानस्यैकत्वेसतिमानादीनांपरिमाणपराक्रमादीनांभेदधीर्नस्यादिति ॥ ३४० ॥ अवयवोपचयापचययोःसंस्थानैक्यंनास्तीत्यत्रोदाहरणमाह माषेति माषराशेःसकाशान्माषाणांनिर्गमेसतितत्रतेषांसमागमेवाराशिसंस्थानस्यैकतांनमन्यंतेस्थलस्यमाषराशिस्थानस्यरक्षकाइतिप्रसिद्धम् ॥ ३४१ ॥ फलितमाह युवेति युवदेहस्ययौवनशालिदेहस्यजनौसत्यांतेमतेयथासंस्कृतिर्जातकर्माद्यानएवंममापीति ॥ ३४२ ॥ यदितत्रजातोयमितिबुद्धेरभावान्नसंस्कारापत्तिस्तर्हिमत्पक्षेपिसमंसमाधानमित्याह जातोयमिति साजातोयमितिबुद्धिः ॥ ३४३ ॥

यथाजन्मप्रयुक्तसंस्कारापत्तेःसमंसमाधानंतथाऽदर्शनात्मकमरणप्रयुक्तदाहादिप्रसंगस्यसमंसमाधानमित्याह अदर्शनेइति ॥३४४॥ साम्यंस्फुटयति नदृश्यतेइतिद्वाभ्यां यथायौवनेसतिबालशरीरंनदृश्यतेतथाबहिष्ठत्वेसतिबहिर्गतत्वेसतिवंधुतानदृश्यते अदर्शनमेवचनाशोनाशअदर्शनेइतिधात्वर्थानुगमात् ॥३४५॥ अथैकेति अथेतिपक्षांतरे अत्रबहिर्गतेपुत्रादौएकबुद्धिरेकत्वावगाहिनीबुद्धिरस्तीतिबालयौवनदेहाद्विशेषंचेद्ब्रूषेतर्हिसाबालयौवनदेहेष्वपिसएवायमितिबुद्धिर्दाहादिप्रसंगप्रतिवंधिकासमैवमानसंमनोनिष्ठंदुराग्रहंविना तथाचसममेवसमाधानमिति ॥ ३४६ ॥ एवमदर्शनेनमरणेसतिशोकप्रसंगस्यापिसमाधानंसममित्याह बालेति बालदेहेमृतेसतियथास्वस्यतद्देहवतःपरस्यचतत्पितृप्रभृतेःशोकोनभवतिसएवायमित्यभिमानात्तथाप्रकृतेपीति ॥ ३४७ ॥ नन्वदर्शनस्यमरणत्वेनमृतावयमितिपुन

अदर्शनेपिमरणेवन्हिदाहादिनापतेत् ॥ यथाबालशरीरस्यभवतोयौवनेननहि ॥ ३४४ ॥ नदृश्यतेयथाबालशरीरंयौवनेसति ॥ तथैवचबहिष्ठत्वेपुत्रादिर्नैवदृश्यते ॥३४५॥ अथैकबुद्धिरत्रास्तिपुत्रादौसासमातव ॥ बालयौवनदेहेपिविनामानसमाग्रहम् ॥ ३४६ ॥ बालदेहगतेयद्वत्शोकःस्वस्यपरस्यन ॥ अदर्शनेनमरणेपुत्रादेरपिवैतथा ॥ ३४७ ॥ नमृतावयमित्येवंयदितेदर्शनेपुनः ॥ वदंतितर्हिदेहोपियूनएवंवदत्ययम् ॥ ३४८ ॥ अन्यथापरिमाणादिभेदाद्देहेस्फुटायदि ॥ कालभेदेहिपुत्रादौकेनासौविनिवार्यते ॥ ३४९ ॥

दृष्टानांवाक्येनविरोधइत्याशंक्यसाम्येनसमाधत्ते नमृताइति यदितेपुत्रादयःपुनर्दर्शनेसतिनमृतावयमित्येवंवदंतिइतितद्वाक्यविरोधंशंकसेतर्हियूनोदेहेप्राप्तेसतिबालदेहेगतेचसतिअयंपुरुषएवंनमृतोहमितिवदतितत्रापितद्वाक्यविरोधेनबाल्यनिवृत्तेरभावमंगीकुरु यदिचबालयुवशरीरभेदाज्ञानरूपदोषशालिवक्तृकत्वात्तद्वाक्यमप्रमाणमितिमन्यसेतर्हिप्रकृतेपितथामन्यस्वेतिभावः ॥ ३४८ ॥ पूर्वापरभेदज्ञानप्रतिबंधकोदोषोऽवश्यमभ्युपेयस्त्वयापीत्याह अन्यथेति अन्यथातादृशदोषानभ्युपगमेस्फुटाआपदोरोगादिलक्षणायस्मिन्नेतादृशेदेहेकालभेदनिमित्तकानांपरिमाणादीनांभेदात्पुत्रादावसौशोकोमृतधीर्वाकेननिवार्येतेति ॥ ३४९ ॥

भेदोविद्यतेभेदधीस्तुदोषेणप्रतिबद्धेतिदृष्टांतदार्ष्टांनिकयोःस्फुटयति कालेतिद्वाभ्यां यथातवमतेपिकालभेदेसतियुवबालशरीरयोरभेदोन विद्यतेतद्वन्ममतेपूर्वोत्तरयोर्बोधयोर्विषयभूतपुत्रादीनामभेदोनेति ॥ ३५० ॥ बालदेहइति यद्वत्‌उक्तदोषबलात्‌ ॥ ३५१ ॥ तिष्ठतु दृष्टिसृष्टावन्यदुदाहरणंजन्ममरणेएवात्रोदाहरणमित्याह अपीति येलोकेसर्वदेहिनांप्रसिद्धेजनिमृतीतेअपिविज्ञानमात्रेणैवप्रसिद्धेकार्य करत्वरूपंलौकिकसत्त्वंप्राप्ते अन्यस्मात्‌ज्ञानभिन्नात्कारणात्तुनसत्वंप्राप्तेइति ॥ ३५२ ॥ जन्ममरणयोर्ज्ञातसत्त्वंस्फुटयति जातमितिद्वा भ्यां ॥ ३५३ ॥ स्वयमिति अयंजनःस्वयमपियज्जन्ममरणप्रयुक्तेसुखदुःखेसमाप्नुयात्तदप्येवमेव अन्यवचनादिनातज्ज्ञानादेवेत्यर्थः

कालाभेदेनचाभेदोयुवबालशरीरयोः ॥ भवेत्तद्वद्धिपुत्रादौपूर्वोत्तरविबोधयोः॥ ३५० ॥ बालदेहगतेयद्वन्म तधीर्नैवजायते॥ अदर्शनेपिपुत्रादेर्मृतधीस्तद्वदेवन ॥ ३५१ ॥ अपिलोकेजनिमृतीप्रसिद्धेयेहिदेहिनां॥ ते पिविज्ञानमात्रेणप्रसिद्धेनान्यकारणात्‌॥ ३५२ ॥ जातंवापिमृतंवापियावज्ज्ञानातिनैवहि ॥ तावद्वर्षशतै र्वापिहर्षशोकौनगच्छति ॥ ३५३ ॥ स्वयमप्येवमेवायंसुखदुःखेसमाप्नुयात्‌॥ अविज्ञानेतयोर्नैवस्यातांते कस्यचित्क्वचित्‌॥ ३५४॥ अप्येतेस्वस्यनस्यातांप्रत्यक्षेप्राणिनःक्वचित्‌॥ किंतुमात्रादिवचनादनुमानात्तयो र्हिधीः॥३५५॥कोहियोनेर्विनिर्याणेमूर्छांप्राप्तःशरीरभाक्‌॥ योनिनिर्गमनंस्वस्यप्रत्यक्षीकर्तुमर्हति॥ ३५६॥ एवंविशेषविज्ञानविलोपेप्राणनिर्गमे॥ कोनाममरणंस्वस्यप्रत्यक्षेणावगच्छति ॥ ३५७॥

जनिमृत्योरज्ञानेतुतेसुखदुःखेकस्यचिदपिनैवस्यातामितिप्रसिद्धमितिशेषः ॥ ३५४ ॥ किंचलौकिकंजन्ममरणंचमूर्छावशेनस्वयंद्रष्टुम शक्यत्वात्परवचनादिनैवत्वयामंतव्यंतथाचपरमात्मवेदवाक्याद्दर्शनादर्शनयोर्जनिमृतीकुतोनाभ्युपैपीत्याह अप्येतइतिचतुर्भिः एते जनिमृतीकस्यापिप्राणिनःप्रत्यक्षसिद्धेनभवतःकिंतुमातृप्रभृतीनांवाक्यादनुमानाद्वातयोर्जनिमृत्योर्धीर्भवति ॥ ३५५ ॥ तत्रजन्मनःप्र त्यक्षत्वासंभवंदर्शयति कोहीति विनिर्याणेनिर्गमनकाले ॥ ३५६ ॥ मरणस्यापिप्रत्यक्षत्वासंभवमाह एवमिति प्राणनिर्गमेतत्कालेवि शेषाकारविज्ञानानांलोपेसतिमरणंकःसाक्षात्कर्तुंशक्नुयादिति ॥ ३५७ ॥

अतइति अतःस्वप्रत्यक्षासंभवात्शब्दादिविज्ञानादिरूपप्रमाणादेवजनिमृतीयथात्वयाबुद्धेज्ञातेतथाशास्त्रस्यव्याख्येयश्रुतिरूपस्यविज्ञानाद्दर्शनादर्शनरूपेजनिमृतीस्थितेसिद्धेइत्यर्थः ॥ ३५८ ॥ ननुभवताद्दृष्टिसृष्ट्युपपत्तयोबाह्येषुपुत्रादिविषयेष्वेवकुतःप्रपंचिताइंद्रियेषुदेवेषुचकुतोनदर्शिताइत्याशंक्यइंद्रियाणांदेवानांचपरोक्षतयातत्रविरोधिप्रत्यभिज्ञाऽनवताराद्वाक्यश्रवणमात्राद्दृष्टिसृष्टिःसंभाव्यतेवाह्यविषयेपुनुप्रत्यभिज्ञागनिर्दर्शनीयेतिविषयेषुतत्प्रपंचःकृतइत्यभिप्रायंस्फुटयति प्रत्यभिज्ञेत्यादिचतुर्भिः करणग्रामःसंश्रयोविषयतयाश्रयोयस्यास्तादृशीप्रत्यभिज्ञाचनास्ति कुतोऽनुपलब्धेरित्याह तदेवेति मामकेंद्रियंचक्षुर्यथापूर्वमासीत्तदेवतथाविधमेवेतर्हिवर्ततइत्येवमाका

अतःशब्दादिविज्ञानाद्बुद्धेजनिमृतीयथा ॥ तद्वत्शास्त्रस्यविज्ञानाद्दर्शनादर्शनेस्थिते ॥ ३५८ ॥ प्रत्यभिज्ञाच नैवास्तिकरणग्रामसंश्रया ॥ तदेवचक्षुरेतर्हियथासीन्मामकेंद्रियम् ॥ एवंनकस्यचिद्बुद्धिरिंद्रियेषूपलभ्यते ॥ ॥ ३५९ ॥ अपिप्रत्यक्षतानास्तिसदैवेंद्रियसंश्रया ॥ प्रत्यभिज्ञाकुतस्तत्रयतःप्रत्यक्षगाहिसा ॥ ३६० ॥ इंद्रियाणामधिष्ठात्र्योवन्ह्याद्याअपिदेवताः ॥ प्रत्यक्षानयतस्तेनतासामिंद्रियतुल्यता ॥ ३६१ ॥ विषयालोकशब्देनकथितास्तेसुतादयः ॥ दर्शनादर्शनेतेषांजन्मनाशौसमीरिते ॥ ३६२ ॥

राबुद्धिरिंद्रियगोचराकस्यचिदपिजनस्यनोपलभ्यतेइति ॥ ३५९ ॥ इंद्रियाणामतींद्रियत्वाच्चसंस्कारसहकृतेंद्रियजन्यज्ञानरूपाप्रत्यभिज्ञानसंभवतीत्याह अपीति इंद्रियसंश्रयाइंद्रियनिष्ठा तत्रइंद्रियेषु प्रत्यक्षगाप्रत्यक्षवस्तुगतासाप्रत्यभिज्ञा ॥ ३६० ॥ एवंतद्देवेष्वपिनप्रत्यभिज्ञेत्याह इंद्रियाणामिति इंद्रियाणामधिष्ठात्र्योवन्ह्याद्यादेवताअपियतोनप्रत्यक्षास्तेनप्रत्यक्षत्वाभावेनहेतुनातासांदेवतानांप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाभावेनसाधर्म्येणेंद्रियतुल्यतेति ॥ ३६१ ॥ विषयाइति विषयास्तुश्रुतिगतेनलोकशब्देनोक्तालोक्यंतेप्रत्यक्षज्ञानेनविषयीक्रियंतइतियोगार्थसमन्वयात्तेतुसुतादिरूपाःप्रदर्शितास्तेषांदर्शनमेवजन्माऽदर्शनमेवचनाशइतिसम्यगुपपत्तिपूर्वकमीरितंप्रत्यभिज्ञादिविरोधपरिहारायेतिभावः ॥ ३६२ ॥

श्रुतौलोकशब्दप्रयोगेणचयोहियत्पश्यतिसतत्करोतीतिसूचनाज्जडमात्रस्यदृष्टिसृष्टिरभिमता उपपद्यतेचेदंपरोक्षभावानामपींद्रियादी नांस्वाभिमानिदेवादिप्रत्यक्षत्वात्तथाचतुल्यन्यायाद्भौतिकवद्भूतानामपिदृष्टिसृष्टिरभ्युपेयेत्याह भौतिकमिति तथाचायंप्रयोगः भूतपंच कंदर्शनादर्शनयोर्जन्मविनाशप्रतियोगिजडत्वादनात्मत्वाद्वाभौतिकवदिति नचानादिषु जीवईशोविशुद्धाचिद्विभागश्चतयोर्द्वयोः अवि द्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादयइत्युक्तेषुव्यभिचारः तत्रापिजडांशस्यकल्पितत्वेनयावत्प्रतिभासमवस्थितेःप्रतिभासानादितयैवानादि त्वाभ्युपगमादिति चैतन्यस्यसर्वोपाधिविवेकत्वात्तत्सत्तैवकल्पितानांसत्तेत्यप्रपर्यवसानान्नकश्चिद्विरोधइतिसर्वंसमंजसम् ॥ ३६३ ॥ भौतिकवदेवचप्रत्यभिज्ञादिविरोधपरिहारोपिबोध्यइत्याह प्रत्यभिज्ञेति प्रागुदाहृताउपपादिता अस्याःप्रत्यभिज्ञायाःसंस्थानमवय वाश्चकारणंनसंभवंतीत्यपिप्रागुदाहृतमित्यन्वयः ॥ ३६४ ॥ कर्मणांधर्माधर्मरूपाणांमायायादुर्घटकारिण्याःसर्वव्यवस्थोपपादक त्वाच्चनकाचिद्दृष्टिसृष्टिमतेनुपपत्तिरितिदर्शयितुंकर्मणांकारणत्वंतावच्छंकापूर्वकमवतारयति नचेति दृष्टिसृष्टिमतेःदर्शनस्यैवनाशत्वाद

भौतिकंयद्यदेवेदंजायतेचविनश्यति॥ भूतपंचकमप्येवंजडत्वादात्मभेदतः॥ ३६३॥ प्रत्यभिज्ञापिसर्वत्रदे हवत्प्रागुदाहृता॥ नसंस्थानंनावयवाअस्याःकारणमित्यपि॥ ३६४॥ नचनीरविनाशेस्यात्तेजसस्तत्रवैज निः॥ पुंसोबाल्यविनाशेकिंयुवावानभवेद्भवान्॥ कर्मतत्रनिमित्तंचेत्तदत्रापिसमंमम॥ ३६५॥ महाभूतज नौनैवकर्मकारणमिष्यते॥ भवतोप्येतदप्यात्माऽज्ञानमाविष्कृतंत्वया॥ ३६६॥

दृष्टस्यतडागादिस्थजलस्यनाशेसतितत्रनष्टजलदेशेतेजसोजलविरुद्धस्यजनिःस्यादितिनचशंक्यमितिपूर्वार्द्धार्थः इमांचशंकांपूर्वपक्षी हृदयेव्याभिमनालोच्यैवकृतवान् नहियत्रजलाभावस्तत्रतेजोजन्मनिनियमआकाशदेशादौव्यभिचारात् तथाचाहृदयवचसामहृ दयमेवोत्तरमितिन्यायेनतथाविधमेवोत्तरंददातिसिद्धांती पुंसइति कस्यचित्पुंसोबाल्यावस्थानाशेतद्विरुद्धंयौवनंत्वयिकुतोनजायतेइ त्यर्थः एवंप्रतिरुद्धोवादीकर्मणोपिसृष्टिप्रतिकारणतेत्यनुस्मृत्याह कर्मेति तत्रयौवनसृष्टौ तथाचमयापिकर्मणांनिमित्तत्वंस्वीकृतमेवेत्याह सिद्धांती तदत्रापिसमंममेति अत्रदृष्टिसृष्टौतत्कर्माश्रयणेनव्यवस्थोपपादनंममापिसमं मयापिसुकरमित्यर्थः ॥ ३६५ ॥ शंकते महा भूतेति भवतोदृष्टिसृष्टिवादिनोमतेमहाभूतानांजनौकर्मकारणंनभवतिकिंतुभौतिकानामेवभोगोपकरणानांसृष्टाविति सिद्धांत्याह एत दिति एतच्छंकारूपेणपरिणतमात्मीयाज्ञानमेवत्वयाशंकमानेनप्रकटीकृतंनशंकितमित्यर्थः ॥ ३६६ ॥

यदज्ञात्वापूर्वपक्षिणाशंकितंतंश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थंकर्मापेक्ष्यात्मनःसृष्ट्यादिकारणत्वरूपंदर्शयति यतइति यतइतिश्रुत्यादिसिद्धमितिशेषः इतिंकि जगतोयोनिरभिन्ननिमित्तोपादानंप्राणात्माकारणोपाधिकःकर्मवासितःकर्मणांसूक्ष्मावस्थारूपादृष्टसापेक्षएवसृष्ट्यादिकरोतीति तथाचसमान्नब्राह्मणं संप्रान्नानिमेधयातपसाऽजनयत्पितेति समान्नपदेनकार्यमात्रसंग्रहइतितन्त्रैवस्पष्टम् तपसाकर्मणावैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादितिन्यायः स्मृतयश्चपुराणरूपाः ॥ ३६७ ॥ ननुकर्मणोजन्यमात्रकारणत्वंनसंभवतिप्रथमसृष्टौकर्मणोनिमित्तत्वासंभवादित्याशंक्याह संसारस्येति तथाचपूर्वपूर्वकर्मनिमित्तिकोत्तरोत्तरासृष्टिरितिभावः ॥ ३६८ ॥ ननुकर्मणैवसर्वनिर्वाहेसतिमायास्वीकारोव्यर्थइत्याशंक्याह कर्मेति मायाव्यर्थतानवकुंशक्यादृश्यमात्रनिर्वाहकत्वात् कथमेतदितिचेत्कर्मण्येवतावन्निर्वाहकत्वंमायायाःपश्यतुभवानित्याह कर्मणोपीति नियतिर्व्यवस्था ॥ ३६९ ॥ अनुपपत्तिंस्फुटयन्मायायाःसर्वनिर्वाहकत्वंसर्वानुभवारूढंकरोति इदमिति यथाकार्त्तिक्यांकृत्तिकायोगेयःकुर्यात्स्वामिदर्शनं सप्तजन्मसुविप्रःस्याद्धनाढ्योवेदपारगइत्याद्युक्तमिदंक

यतोहिजगतोयोनिःप्राणात्माकर्मवासितः ॥ भूतभौतिकजातंहिसृजत्यत्तिचसर्वदा ॥ ३६७ ॥ संसारस्यनकस्यापिप्राथम्यमिहविद्यते ॥ अनादित्वान्नचाप्यंतोविनामोक्षेणविद्यते ॥ ३६८ ॥ कर्मकारणपक्षेहिमायायाव्यर्थतानहि ॥ कर्मणोपिविनामायांनियतिर्नोपपद्यते ॥ ३६९ ॥ इदंकर्मकृतोस्यैवशरीरस्यसुखस्यच ॥ कारणंनपरस्येतिनास्तिचोद्यप्रतिक्रिया ॥ ३७० ॥ नजानामीतिमायायावाचकंशब्दबोधकं ॥ हित्वातस्मादियंमायासार्थादुर्घटकारिणी ॥ ३७१ ॥

र्मास्यैवब्राह्मणदेहस्यधनाढ्यत्वप्रयुक्तसुखस्यैवचकारणमपरस्यब्राह्मणदेहभिन्नस्यशरीरस्यदुःखस्यचकारणंनभवतीत्येतत्कुतःकिमत्रनियामकमितिचोद्यस्यप्रतिक्रियापरिहारःनजानामीतिमायायाःवाचकंशब्दरूपंबोधकंहित्वानास्तिकिंतुनजानामीतिशब्दप्रयोगएवोत्तरं तथाचसर्वानुभवसिद्धायामायायाअशक्योऽपन्हवइतिभावः फलितमाह तस्मादिति तस्मात्सर्वनिर्वाहकत्वादियंदुर्घटकारिणीमायासार्थान व्यर्थाइत्यर्थः ननुनजानामीतिशब्दःकथंभावरूपाज्ञानवाचकःज्ञानाभावबोधकत्वादितिचेत्किंयत्किंचिद्ज्ञानाभावंप्रतिपादयतिकिंवाज्ञानसामान्याभावं नाद्यः पटज्ञानकालेपिघटज्ञानाभावमादायनजानामीतिप्रतीतिप्रसंगात् नद्वितीयः अभावज्ञानेप्रतियोग्यनुयोगिभाननियमेनज्ञानसामान्याभावस्यदुर्वचत्वात्सामान्याभावस्ययावद्विशेषविरोधित्वात् तस्मान्नजानामीत्यत्रनञःप्रकृत्यर्थान्वयेनज्ञाधातोर्ज्ञानविरोधिभावपरत्वमेवेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥

१ अन्नंक्षीरंदर्शपूर्णमासौमनोवाणीप्राणाः

मायायादुर्घटकारित्वंस्फुटीकुर्वंस्तस्यादुर्घटकार्यांतरोपलक्षणमेकंदुर्घटंकार्यमादर्शयति स्वभावाद्याइति स्वभावाद्याःस्वभावकालप्रभृ
तयोयेचार्वाकादिपक्षास्तान्सर्वानयंखण्डनतर्करूपोराक्षसराजइमांमायारूपांजननींविनाकुतःसहायादत्तिभक्षयतिकिंतुमायाजननी
प्रसादादेवात्ति विघ्नमतस्यखंडयितुमशक्यत्वात्तमःप्रभवचार्वाकादिमतखंडनकालेखंडनतर्कराक्षसस्यखंडनीयमतानांचजननीमाया
नजानामीतिरूपेणचार्वाकादिचित्तप्रादुर्भावरूपकरेणचार्वाकादिमतान्यादायेवकनिष्ठपुत्रायखंडनतर्कराक्षसराजायअशनमिवददा
तीतिमायायाःखंडनजयसंपादनरूपंदुर्घटंकर्मपश्यतेतिभावः चार्वाकादिमतानामज्ञानमूलत्वेमानंचयावेदबाह्याःस्मृतयोयाश्चतासांप्रवृ
त्तयः सर्वास्तानिष्फलाःप्रेत्यतमोमूलाहिताःस्मृताइतिस्मृतिः ॥ ३७२ ॥ परमतखंडनकालेस्वरक्षणरूपंचदुर्घटंमायायाःकर्मेत्याह

स्वभावाद्याहियेपक्षास्तान्सर्वानत्तिसर्वदा॥ कुतोराक्षसराजोयंविनास्वांजननीमिमाम्॥ २७२॥ दुर्घटत्व
मपिस्वस्यधर्मभूतंनलक्षयेत्॥ कुतोराक्षसराजस्यस्पर्धानास्यैहिविद्यते॥ ३७३॥

दुर्घटत्वमिति मायाजननीस्वस्यात्मनोधर्मभूतंदुर्घटत्वमपिनलक्षयेत् खंडनतर्कराक्षसराजाद्गोपयेदितियावत् यदितुलक्षयेत्तर्हितदपिरा
क्षसराजोभक्षयेदेवराक्षसानांस्वकुलभक्षकत्वप्रसिद्धेरित्याह कुतइति राक्षसराजस्यअस्यैजनन्यैजननींप्रत्यपिस्पर्द्धाकुतोनजायतेकिं
तुजायतएवराक्षसत्वादेवेति तथाचपरमतपृष्ठभावेनप्रच्छन्नेवराक्षसराजमुपसर्पतिमायोमाया यदातद्दृष्टिगोचरीभवतितदातामपिराक्ष
सराजोभक्षयत्येवेतिभावः तदुक्तंखंडनकृद्भिः अभीष्टसिद्धावपिखंडनानामखंडिराज्ञामिवनैवमाज्ञा तत्तानिकस्मान्नयथावदेवसैद्धांति
केप्यध्वनियोजयध्वमिति अस्यार्थः अभीष्टस्यपरमतनिरासस्यसिद्धावपिखंडनतर्काणांराजनिभानामाज्ञाप्रभुशक्तिर्नकेनचिदखंडि
खंडितातत्तस्मात्तानिखंडनानियदिसिद्धांतस्वीकृतमायादिपदार्थखंडयितुमुद्यतास्स्युस्तुर्हिनवारणीयानीति ॥ ३७३ ॥

ननुनजानामीतिवचनस्यचोद्यप्रतिक्रियात्वंयदुक्तंतदनुपपन्नंनिरर्थकत्वेनानुत्तरत्वादितिचेन्न सर्वत्रोत्तराणांदृष्टस्यफलस्यपूर्वपक्षिमूक
तासंपादनरूपस्यात्रापिसद्भावादित्याह नजानामीति नजानामीतिवचनंकुतोहेतोर्निरर्थकंस्यान्नकुतोपीत्यर्थः तत्रहेतुतयावादिमूक
तासंपादनरूपंफलंदर्शयति नहीति कुतइत्यग्रेइतीतिशेषः मानंसमाश्रितएवहिप्रायोवादोद्यतोभवतिसचाज्ञेषुवयमत्राज्ञाइतिवदत्सुकु
तइतिनब्रूतेकुतस्त्वाज्ञानमितिनपृच्छति अज्ञानस्यपर्यनुयोगायोग्यत्वप्रसिद्धेः किंतुमौनमेवकरोतीतिभावः ॥ ३७४ ॥ ननुअज्ञानरू
पदोषालंबनेनवादिविजयोपिपराजयनिभइतिचेत्सत्यं आत्माज्ञानस्यदोषत्वमेव नचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिरित्यादिश्रुतेः प्रपंचस्य
तुमुमुक्षोर्विस्मरणीयत्वात्तदज्ञानंगुणएवेत्याशयेनाह जन्मादीति नृणामात्माज्ञानांधानां अयंभावः आत्मज्ञानेसर्वस्यज्ञातत्वात्प्रपंच

नजानामीतिवचनंकुतःस्याद्धिनिरर्थकम् ॥ नत्यज्ञेपुकुतःकश्चिद्ब्रूतेमानंसमाश्रितः ॥ ३७४ ॥ जन्मादिवि
षयंनृणामज्ञतानैवदूषणम् ॥ अंधस्यहिनदोषोस्तिरूपाज्ञानेकथंचन ॥ ३७५ ॥ आनंदात्माप्रकाशैकस्वभा
वोद्वयवर्जितः ॥ असंगोनिर्गुणोऽनंतोविक्रियादरनाश्रयः ॥ ३७६ ॥ आवाङ्मनसगम्योपिविश्वमेतदजीज
नत् ॥ विचित्रंविविधाकारमचिंत्यानंतशक्तिकम् ॥ ३७७ ॥ विलक्षणंप्रमाणादिभेदभिन्नमनेकधा ॥ इति
कोनामवैवक्तुंविज्ञातुंचप्रभुर्भवेत् ॥ ३७८ ॥ यस्मिन्नेकैकमप्यत्रप्रमाणशतकोटिभिः ॥ नज्ञायतेस्वरूपेणन
थाधर्मादिनापिच ॥ ३७९ ॥ जानीमोवयमित्येवंबुद्धिर्येषांमहात्मनाम् ॥ तेपृष्टाःप्रवदंत्वत्रघटमेकंमहाधि
यः ॥ ३८० ॥

स्योपेक्षणीयत्वाच्चविशेषाज्ञानमदोषआत्माज्ञानेतुकर्दमलिप्तस्यधूलिलेपवज्जन्माद्यज्ञानमदोषइति ॥ ३७५ ॥ प्रपंचस्यानिर्वचनीयत्वे
नविशेषतोज्ञातुमशक्यत्वाच्चतदज्ञानमदोषइतिसूचयितुंप्रपंचोत्पत्तेस्तर्कायोग्यत्वमाह आनंदात्मेतित्रिभिः आनंदात्मैकरसोऽद्वितीयआ
त्माविचित्रत्वादिविशेषणकंविश्वंकथमनेकधाजनयदितिपृष्टेवक्तुंसमाधातुंतदसंभवेविज्ञातुमपिवाकःप्रभुःसमर्थोभवेदितित्रयाणांसंबं
धः ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ जगतोऽचिंत्यशक्तितांस्फुटयति यस्मिन्निति यस्मिन्विश्वस्वरूपेएकैकमपिवस्तुअनेकप्रमाणैरपि
किमस्यस्वरूपंकियंतोस्यधर्माःकियंतोवयवाइत्येवंनज्ञायतेतद्विश्वंसमग्रंवक्तुंकःशक्नुयादिति ॥ ३७९ ॥ जानीमइति वयंविश्वंजा
नीमइतियेषामभिमानस्तेस्माकंपुरतःपृष्टाःसंतएकंपुरोवर्तिनंघटंनिरूपयंत्विति ॥ ३८० ॥

एतद्घटस्य निरूपणंनामतत्स्वरूपस्यतदितरव्यावृत्तेर्व्यावृत्तिप्रयोजकधर्मस्यचनिरूपणमितिमत्वास्वरूपादिकंपृच्छति घटइति घटःकोय मितिपुरोवृत्तिघटस्यस्वरूपप्रश्नः अयंघटोऽघटःघटभिन्नएवकुतोनभवति तथाचास्यकथमितरव्यावृत्तिरितिव्यावृत्तिप्रश्नः एतद्घटस्येत रव्यावृत्तिप्रयोजकधर्मोपिचक्षुरादिसंबंधएववक्तव्यः जात्यादेस्तथात्वस्यनिरसिष्यमाणत्वात् सचनेत्रादिसंबंधोऽस्यैवघटस्यास्तिपरस्य एतद्भिन्नस्यनेत्यत्रैवकिंनियामकं इदंपदार्थपुरोवर्तित्वस्यघटत्वस्यचविवादारूढत्वेतन्नियम्येंद्रियसंबंधस्यव्यावर्तकतयाऽऽश्रयितुमश क्यत्वादित्याशयेनधर्मप्रश्नःनेत्राद्यैरिति ॥ ३८१ ॥ अथघटस्वरूपसाधनायवादिनावक्तव्यत्वेनसंभावितानिलक्षणानिव्यभिचारेणदूष यति अयमित्यादिना अयमितिनिर्देशयोग्यत्वंलक्षणंचेत्तद्दृश्यमात्रेऽतिप्रसंगि इदंपदस्यपराग्भाववाचकत्वात् घटपदप्रयोगयोग्यत्वंल क्षणंतर्हिघटांतरेऽतिप्रसंगः॥३८२॥अघटव्यावृत्तिरूपघटत्वशालीघटइतिनास्तिकमतेनलक्षणमाशंक्यतदसंभवमाह यथेति तादृशलक्ष

घटःकोयंकुतोवास्याद्घटोयमघटोनहि॥ कस्मादस्यहिसंबंधोनेत्राद्यैरपरस्यन॥ ३८१॥ अयमित्येषनिर्देशः सर्वस्यास्तिहिवस्तुनः॥ घटइत्यपिनिर्देशोविद्यतेहिघटांतरे॥ ३८२॥ यथाघटेघटाभावःपटेप्येवंसविद्यते॥ कुतोघटःपटोनस्यात्पटोवापिघटोनकिम्॥ ३८३ ॥ नेत्राद्यैर्विद्यतेयावत्संबंधोत्रघटस्यहि॥ यादृगेवहिसंबंधःपरस्यापिसतैःसमः ॥ ३८४॥

णार्थमघटस्तावन्निरूपणीयः घटभेदएवचतल्लक्षणंवाच्यं घटभेदनिर्णयश्चघटस्वरूपनिर्णयाधीनस्तदनिर्णयेचघटाभावोघटभेदरूपोय थाभवदभिमतेघटेसंदिग्धरूपेणवर्ततेएवमेवपटेपिविद्यते पटएवघटःकिंनस्यादितिशंकायाअनिवर्तितत्वात् एतादृशाघटव्यावृत्तस्यघट त्वेतुघटःपटःकुतोनस्यात्पटोवाघटःकुतोनस्यादितिघटनिरूपणाधीनाऽघटव्यावृत्तिरूपंघटलक्षणमात्माश्रयग्रस्तमितिभावः ॥ ३८३ ॥ एवमिंद्रियभिन्नत्वेसतिएतद्घटेंद्रियसंबंधनिरूपकत्वमप्यलक्षणमित्याह नेत्राद्यैरिति अत्रदेशेवर्तमानस्यघटस्यनेत्राद्यैःसहसंबंधोया वयत्क्षणावच्छिन्नोयादृगेवचसंयोगादिरूपोविद्यतेपरस्यापिएतद्घटभिन्नस्यापितत्समीपस्थस्यससमः तत्रसंबंधेएतत्स्वरूपस्यनिवेशस्तु स्वरूपनिर्णयाधीनइत्युक्तमितिभावः ॥३८४ ॥

उद्केति उद्कानयनेशक्तत्वंघटत्वंत्वयाभिमतंचेत्तर्हिघटांतरस्यएतद्घटभिन्नस्यपटस्यपात्रांतरस्यवाजलानयनसमर्थस्यएतल्लक्षणंविद्य
तेतथाचायंघटःसघटांतरादिरूपःकुतोनस्यादितिउद्देश्यापेक्षयापुंस्त्वं ॥ ३८५ ॥ उदकाहरणंचायमिति उदकाहरणमपिक्रियात्वेनकार
कमात्रंपूर्वकारणसजातीयमपेक्षते यथापचिक्रियाग्नित्वेनपूर्वाग्निसजातीयमग्निमेवंचपार्थिवत्वेनपृथिवीविकारत्वेनपूर्वघटसजातीयो
ऽयंपुरोवर्त्तीउदकाहरणकरःपटएवकुतोनभवतीत्यर्थः ॥ ३८६॥ नन्वस्यपटत्वेघटत्वाभावापत्तिःस्यादित्याशंक्यकिंघटत्वभावेपटत्वाभा
वोनास्तिनथाचैकस्याभावेऽवश्यमंगीकर्तव्येविनाप्रमाणंघटत्वमभ्युपगम्यपटत्वाभावांगीकरणमयुक्तमित्याह घटस्येति घटस्यपटत्वंन

उद्काहरणेशक्तोघटोयमितिचेन्मतम्॥ घटांतरादेरेतत्स्यात्कुतःसोयंघटोनहि ॥ ३८५॥ उद्काहरणंचायं
कुरुतेनपटःकुतः ॥ पार्थिवत्वंहिसामान्यंविद्यतेतूभयोर्यतः॥ ३८६ ॥ घटस्यनपटत्वंचेद्घटत्वंचपटस्यन॥ द्व
यारन्यतरासत्वेपक्षपातःकुतोघटे॥ ३८७॥ उद्काहरणेशक्तोघटश्चेद्धिघटोभवेत्॥ सच्छिद्रादौघटेनस्याद्घ
टोयमितिधीःक्वचित्॥ ३८८॥ उद्काहरणाभावेतच्छक्तिर्नैवगम्यते॥ आपाकादिस्थितेकुंभेघटधीस्तेकथं
भवेत्॥ ३८९॥ उद्काहरणेशक्तमपिभांडादिकंबहु॥ विद्यतेतत्कुतोनस्याद्घटधीशब्दभाक्तदा॥ ३९०॥

स्यादितिचेद्ब्रूषेतर्हिपटस्यघटत्वमपिनस्यादेव एवंघटत्वपटत्वयोरन्यतरांगीकारेऽन्यतरस्याभावेस्वीकार्यत्वेनसमानेअयंघटएवेत्यभिमा
नेकस्तेपक्षपातोदुराग्रहइत्यर्थः॥३८७॥ उदकाहरणेशक्तइति उदकाहरणेशक्तिमान्योघटःसएवघटःघटतेशक्तोभवतीतियोगस्यैवलक्ष
णत्वादितिचेद्ब्रवीषितर्हिसच्छिद्रघटादौघटधीर्नस्यात्सातुभवतीत्यव्याप्तिः ॥ ३८८ ॥ किंच शक्तेःकार्यानुमेयत्वात्कार्यारंभात्पूर्वमसिद्ध
यातयालक्षणभूतयाघटधीर्नस्यात्सापिदृश्यतइत्यलक्षणमेतदित्याहोदकाहरणाभावइति आपाकोघटपाकस्थानं ॥ ३९१॥ अत्रलक्षणे
पात्रांतरेष्वतिव्याप्तिश्चेत्याह उदकाहरणेशक्तमपीति तद्भांडादिकं तदाएतादृशलक्षणकरणे ॥ ३९० ॥

घटत्वजातिमान्घटइतिलक्षणमाशंक्यतत्रघटत्वजातिःसर्वगतापरिच्छिन्नावेतिविकल्प्यआद्येऽतिप्रसंगंदर्शयति घटत्वेति जातेःसर्वगतत्वेसतिघटत्वजातेर्योगएतादृशव्यक्तिष्वेवनान्यास्वितिनियमोवक्तुमशक्यः तथासतिसघटत्वजातियोगःपटेनापिस्यात् बलाद्विभुत्वसामर्थ्यादन्यथाविभुत्वंव्याहतंस्यादित्यर्थः॥३९१॥ विभोःसर्वगतत्वेदृष्टांतमाह आकाशइति आकाशोघटसंबद्धःसन्कदाचिदपिपटेनसहनयोगभाक्असंबद्धोनभवतीतिकिंतुसंबद्धएव अतोविभुत्वपक्षेकुत्रचित्संबंधःकुत्रचिन्नेतिव्यवस्थानुपपत्तेः तस्याजातेःस्थितिरेकदेशाएकोदेशोयस्यास्तादृश्येवत्वयावाच्याभवेत् तथाचपरिच्छिन्नत्वकल्पःसमागतइत्यर्थः॥३९२॥अपरिच्छिन्नपक्षंदूषयति असर्वगेतिचतुर्भिः साजातिरसर्वगासतीघटमेवव्रजेदितिकुतोनियमः नचसास्वकीयाव्यक्तीरालोच्यतत्रैवगच्छेदितिवक्तुंशक्यं आलोचनस्यजडेबाधात् किंच परिच्छिन्नपरिमाणरूपमूर्तत्वशालिद्रव्यत्वस्यक्रियाव्यापकस्याभावाज्जातौगमनंदुर्वचमित्याह अपिमूर्तमिति वादिनांवैशेषिका

घटत्वजातियोगोदिनियंतुंनैवशक्यते॥ जातेःसर्वगतत्वेस्यात्पटेनापिबलाद्विभः॥ ३९१ ॥ आकाशोघटसंबद्धःपटेनासौनयोगभाक्॥ नकदाचिदतस्तस्याएकदेशास्थितिर्भवेत्॥ ३९२॥ असर्वगाजडाकेनघटमेवव्रजेद्दिसा॥ अपिमूर्ततथाद्रव्यंवादिनांगतिमद्भवेत्॥ अमूर्ताद्रव्यरूपेयंकुतोयात्याश्रयंविना॥ ३९३॥ घटादन्योनतस्याःस्यादाश्रयोतोऽघटागमे॥ कथमेषासमागच्छेदहोव्यसनमागतम्॥ ३९४॥

दीनांमतेयन्मूर्तद्रव्यंतदेवगतिमद्भवेत् इयंतुअमूर्तभावरूपाआश्रयंविनाकथंघटंयाति अमूर्तगुणादीनांगमनव्यवहारस्याश्रयगमनोपाधिकत्वप्रसिद्धेः तदाश्रयस्यव्यक्त्यंतरस्यव्यक्त्यंतरगमनंतुबाधितमितिभावः॥३९३॥ ननुघटादन्यस्तस्याआश्रयोभविष्यतितेनसहागमिष्यतीत्याशंक्यानुपलब्धिविरोधान्नैवमित्याह घटादिति तस्याजातेर्घटादन्यआश्रयस्तुनस्यादेवानुपलब्धेः अतोहेतोरघटागमेआश्रयस्यघटाभिन्नस्यजायमानव्यक्तावागमस्यागमनस्याभावेप्येषाजातिःकथमागच्छेदित्याकारचिंतारूपंव्यसनंविपदपरपर्यायमागतं तस्यानिरंशत्वादवयवद्वाराप्यागमनंनसंभवतिपूर्वाश्रयपरित्यागानुपलब्धेश्चागमनानुपपत्तिरितिभावः तदुक्तं नायातिनचतत्रासीन्नास्तिपश्चान्नचांशवत् जहातिपूर्वंनाधारमहोव्यसनसंततिरिति ॥ ३९४ ॥

उदाहृतश्लोकेनचतत्रासीदित्यंशंस्फुटयति घटइति घटउत्पद्यमानेपिसत्येषाजातिःप्रादुर्भावायतत्रैवस्थिताऽऽसीदितिनसंभवेन्नोपपद्येत कुतःकारणस्यआश्रयस्थितिरूपस्यप्रयोजकस्यघटोत्पत्तेःपूर्वमभावादित्यर्थः सचकारणाभावोजातेपिघटेकस्मान्नकिंत्वस्त्येव अन्यग्र स्थितायाजायमानव्यक्तावागमनप्रयोजकाश्रयागमनाभावस्योक्तत्वादितिभावः॥३९५॥ ननुघटेनसहोत्पद्यतांजातिरित्याशंक्यतथास तिजातित्वाभावापत्तिः यत्रयत्रोत्पद्यमानत्वंतत्रतत्रजातित्वाभावोयथाश्यामरूपादावितिनियमदृष्टेरित्याह घटेनसहेति ॥ ३९६ ॥ जा तिंदूषयितुंप्रकारांतरेणविकल्पयति अपिसेति साजातिरभावरूपाभावरूपावा अभावरूपत्वपक्षेपिकोऽभावस्तद्रूपंतस्याजातेःस्वरूपमि तिवक्तव्यम्॥३९७॥ कोभावइतिसूचितमभावभेदंदर्शयति अभावइति वादिभिरभावोद्विविधःप्रोक्तः अनित्योनित्यश्च प्रागभावध्वंसा न्यतररूपोऽनित्यः भेदात्यंताभावान्यतररूपश्चनित्यः तत्रप्रागभावस्यजातिस्वरूपत्वेव्यक्तिविशेषसंबंधनियमोनस्यात् यतःप्रागभावेइ

घटउत्पद्यमानेपिनैपातत्रैवसंभवेत्॥ कारणाभावतःकस्मात्तत्रजातेघटेपिन॥३९५॥ घटेनसहनैपापिजा यतेश्यामतादिवत्॥ तथात्वेसानजातिःस्यात्श्यामतादिर्यथागुणः ॥ ३९६॥ अपिसाऽभावरूपास्यादथवा भावरूपिणी॥ अभावत्वेचकोऽभावस्तद्रूपमितिकथ्यताम्॥ ३९७॥ अभावोद्विविधःप्रोक्तोऽनित्योनित्यश्च वादिभिः॥ अनित्यःप्रागभावःस्यात्सकस्येतिननिश्चयः ॥ ३९८॥ अर्थस्येतितदुत्पत्तौजातेर्नाशःसुनिश्चि तः॥ नित्योपिजायमानश्चेन्नित्योसौघटवन्नहि॥ ३९९॥ अपरस्यापिनित्यस्यकुतोयोगोघटेनकिं॥ कस्मा च्चनपटेनेहवैषम्येनास्तिकारणम्॥ ४००॥

तिननिश्चयः इतिकिं सप्रागभावःकस्यअर्थस्यपदार्थस्यसंबंधीति नहिप्रागभावस्यप्रतियोगिविशेषेणसंबंधेकिंचिन्नियामकंवक्तुंशक्यं तथाप्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यस्यप्रागभावस्यजातिस्वरूपत्वेसतिजातेर्नाशःसुनिश्चितोभवेदिति एतौदोषौध्वंसरूपत्वपक्षेपिसमानावितिसूच यन्नित्याभावरूपाजातिरितिपक्षेनित्यपदेनध्वंसव्यावृत्तिशंकापूर्वकमाह नित्योपीति नित्योपिअभावोजातिस्वरूपत्वेनविवक्षितोजाय मानोऽजायमानोवाऽऽद्येतस्यनित्यत्वंघटवन्नहिसंभवतीत्यजायमानोऽत्यंताभावादिरेवजातिस्वरूपतयावाच्यस्तत्रदोषमाह अपरस्येति अपरस्याजायमानस्यापिनित्यस्यात्यंताभावादेर्घटेनैवजातिरूपतयाकिंयोगःपटेनापियोगःकस्मान्नभवतीतिपर्यनुयोगेसतिसमाधातु मशक्यंवैषम्येकुत्रचिदवस्थितिरूपेकारणंनिमित्तंनास्तीतिननित्याभावस्यापिजातिस्वरूपत्वमितित्रयाणामर्थः ॥ ३९८॥३९९॥४००॥

एवमभावरूपाजातिरितिपक्षंनिरस्यभावरूपेतिपक्षंप्रत्याह भावइति भावत्वपक्षेपिसाजातिर्नित्याऽनित्यावातत्रानित्यत्वंकथंचननस्यान्नोपपद्येतयतोऽभाववत्अभावव्यामं अनित्यत्वेस्वीकृतेएकघटाभावेतस्याअभावोऽपिस्वीकार्यःस्यात्तथाचसर्वदेशेषुघटाभावबुद्धिप्रसंगइतिभावः नित्यत्वंचेज्जातेर्ब्रूषेतर्हितस्याःकस्माद्धेतोर्नित्यतेतिपृष्टेसतिनित्यताप्रयोजकंत्वयावाच्यमिति॥ ४०१॥ ननुविनाशकारणाभावोनित्यताप्रयोजकइतिचेत्सत्यं सतुअद्वितीयात्मन्येववर्त्ततेऽत्रजातौतुभ्रमादेवतवभासतइत्याह विनाशेति यदिवस्तुतोजातिर्नित्यास्यात्तर्हिआश्रितनित्यतायाआश्रयनित्यताधीनत्वाद्घटेऽपिविनाशकारणाभावःस्यात्सतुनास्तीत्याह कस्मादिति एषविनाशकारणाभावः ॥ ४०२ ॥ त्वत्सम्मतेव्याप्त्यैवानित्याश्रितानामनित्यत्वंसिद्धमित्याह आश्रितानामिति भावकार्यतयाघटेदृष्टाऽनित्यताइतिशेषः तस्याजातेस्तन्निष्ठायाःकेननिवार्यते ॥ ४०३ ॥ घटत्वजातेरभ्युपगमेपितदभ्युपगमफलंलक्षणत्वेनेतरव्यावृत्तिसिद्धिरूपंनसंभवतीत्याह

भावेप्यभाववन्नस्यादनित्यत्वंकथंचन॥ नित्यतायांचसानित्याकस्मादितिहिकथ्यतां॥ ४०१॥ विनाशकारणाभावोभवतैवात्रकल्पितः॥ कस्मादेषघटेनस्यात्तस्याआश्रयरूपके॥ ४०२॥ आश्रितानामनित्यत्वंत्वयैवांगीकृतंयतः॥ कार्यभावेघटेदृष्टातस्याःकेननिवार्यते॥ ४०३॥ यादृशंतादृशंवास्तुघटत्वंकिमनेननः॥ आहोभिन्नंपटत्वादिकुतइत्यत्रनद्वद॥ ४०४॥ घटाश्रयत्वादितिचेदहोमोहोमहानयम्॥ यदसिद्धनसिद्धेन साध्यतेभवताधुना॥ ४०५॥

यादृशमितिद्वाभ्यां यादृशंतादृशंवाघटत्वमस्तुतथाप्यनेनाभ्युपगतेनघटत्वेननोस्माकंकिंफलमिति नन्वितरभेदानुमितिरेवफलमितिचेत्स्याद्वैतत्फलंयदिघटस्यविपक्षव्यावृत्त्यात्मकंहेतुरूपंस्यात् विपक्षव्यावृत्तिश्चविपक्षधर्मपटत्वादिभेदरूपेति घटत्वस्यपटत्वाद्भेदेहेतुर्वाच्यइत्याह आहोइति आहोइत्यव्ययंवितर्के इत्यत्रप्रश्नेनडुत्तरंवदेति ॥ ४०४ ॥ घटेति घटत्वंपटत्वाद्भिन्नंघटाश्रयत्वात्घटरूपवदितिचेद्रूपेणहिअहोविवेकसामग्रीसन्निधानेपिस्थितत्वादाश्चर्यरूपस्तवमहानयंमोहःप्रमादः तमभिनयति यदिति यदस्मादसिद्धेनसंदिग्धत्वात्स्वरूपासिद्धेनहेतुनापटाश्रयत्वेनासिद्धंसाध्यंभेदरूपंसाध्यते निश्चितेनहेतुनाहिसाध्यंसाधनीयंघटएवघटत्वमिति घटाश्रयत्वनिश्चयोहिनाद्ययावज्जातः घटस्वरूपस्यानिर्णयेतन्निरूपिताश्रयतायानिर्णेतुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ४०५ ॥

एवंघटशब्दवाच्यत्वंघटइतिबुद्धिविषयत्वंवाघटस्यलक्षणंनसंभवतीत्याह एवमिति यथाघटत्वंनलक्षणमेवंघटशब्दधियोविषयतापिघटस्यलक्षणंनस्यादित्यन्वयः तत्रविषयतासामान्यंवालक्षणंविषयताविशेषोवानाद्यइत्याह विषयइति यथाघटोविषयस्तथापटादिरपिघतोविषयस्तथाचातिप्रसंगःस्पष्टः नद्वितीयोपि घटशब्दधीनिरूपिताघटनिष्ठाविषयताहिलक्षणत्वेनवाच्यासाचपरैःसंबंधिद्वयस्वरूपालिकांज्ञानजन्यफलाश्रयत्वरूपांवाविषयतामभ्युपगच्छद्भिर्घटस्वरूपनिर्धारणंविनादुर्वचेति सिद्धांतसिद्धाचित्तादात्म्यरूपाविषयतातुअज्ञानजन्यत्वव्याप्यकल्पितत्वसिध्यधीनेतिभावः ॥ ४०६ ॥ असिद्धेनासिद्धस्यसाधनरूपोदोषोप्यत्रस्थितएवेत्याह विषयइति कोयंविषयपदार्थइत्यत्रार्थेमयापृष्टेसतिभवतायथाघटस्वरूपंननिर्धारितंएवंविषयपदार्थस्वरूपमतिप्रसंगपरिहारेणननिर्धारयितुंशक्यं घटीयाविषयतापटीयाकुतोनभवतीत्याक्षेपस्यापरिहारात् तथाचतादृशविषयतयाघटसाधनमसिद्धेनासिद्धसाधनमेवेतिभावः ॥ ४०७ ॥

एवंविषयतानस्याद्घटशब्दधियोरपि ॥ घटस्यविषयोयस्मात्पटादिश्चघटोयथा ॥ ४०६ ॥ विषयःकोयमित्यत्रपृष्टेसतिघटोयथा ॥ नज्ञातोविषयोप्येवंभवतानावधार्यते ॥ ४०७ ॥ विषयेनियतानैवकाचिदर्थक्रियास्तिहि ॥ नजातिर्नचधीशब्दौतस्यैवाऽसिद्धितोऽधुना ॥ ४०८ ॥ उदकाहरणादीनामपिसत्वेघटेनच ॥ अयंघटस्त्वयामह्यंकथितोस्तिकथंचन ॥ ४०९ ॥

अवधारणाभावेतद्व्याप्यलिंगालाभंहेतुतयाह विषयेइति विषयेनियनाविषयत्वव्याप्याकाचिदपिअर्थक्रियाअर्थस्यफलस्यनिष्पत्तिर्यथावन्हेर्दाहक्रियातद्वन्नास्ति नचज्ञानमेवविषयताफलं विषयतायाज्ञानात्पूर्वमसिद्धेः तस्यविषयस्यैवनियताजातिरपिनवाच्यानचतन्नियतौधीशब्दौनिरूपयितुंशक्यौ कुतः अधुनापिपर्यनुयोगकालेअसिद्धितःअसिद्धत्वात् अतिप्रसंगशंकाविषेणमूर्छितत्वादितियावत् अभिमानमात्रेणान्यदासत्वंतुयुद्धकालेप्रच्छन्नीभवद्योधवदकिंचित्करमितिभावः ॥ ४०८ ॥ किंचयत्रोदकाहरणादयोलोकप्रसिद्धाहेतवोलब्धास्तस्यघटस्यापिनिर्धारणंयस्यभवतोदुष्करमासीत्तस्यतेविषयनिर्धारणदुष्करताकिमुवाच्येत्याह उदकेति उदकाहरणादीनांसत्वेप्ययंघटोमह्यंत्वयानचकथितइतिसंबंधः ॥ ४०९ ॥

ननुपृथुबुध्नोदरादिरूपाकृतिर्घटस्यलक्षणमस्त्वितिचेन्नाऽतिव्याप्तेरित्याह पृथ्विति बुध्नोमूलंउदरंमध्यंचबुध्नोदरे पृथुनीबुध्नोदरेपरिशेषा न्मुखंस्वल्पंयत्रतादृशआकारोप्यस्यपुरोवर्तिनोघटस्यनियामकइतरव्यवच्छेदेननिर्धारकोनसंभवति यतःसर्वेपिभवदभिमतघटास्तादृ शाकारवंतोदृश्यंतइतीदमपिपुरोवर्तिमात्रलक्षणंनसंभवतीतिभावः ॥४१०॥एतद्देशवृत्तित्वमेतत्कालवृत्तित्वंवाघटस्यनलक्षणमेतद्देशका लवृत्तीनामन्येषामपिभावेनातिव्याप्तेरित्याह देशेति एवंपूर्वोक्तलक्षणवत् अस्यघटस्य एतादृशाएतद्देशकालसंबद्धाः परमतेदिक्काल योःसर्वाधारताभ्युपगमात् घटदेशेप्यन्यपदार्थानांसद्भावादितिभावः ॥ ४११ ॥ तस्मादनिर्वचनीयत्वेनाज्ञानोपादानकोघटः नचघटो पादानमज्ञानंनानुभूयतेइतिवाच्यं तदननुभवेनजानामीत्युत्तरस्यवक्तुमशक्यत्वादित्याह किंचेत्यादिना योयोघटःकेनचित्कथ्यतेत्व

पृथुबुध्नोदरादिःस्यादाकारोपिनियामकः ॥ नघटस्यास्यदृश्यंतेयतःसर्वेपितादृशाः ॥ ४१० ॥ देशकालादिकं चैवंनस्यादस्यनियामकं ॥ यतएतादृशाभावाःसंतिलोकेसहस्रशः ॥ ४११ ॥ किंचयोयोघटोनामकथ्यतेके नचित्त्वया ॥ ज्ञायतेचमयातत्रकुतइत्युदितेसति ॥ ४१२ ॥ नजानामीतिवचनात्कोपाद्वादुष्टचेतनात् ॥ उत्त रंनान्यदीक्षेतभवताप्यभिमानिनः ॥ ४१३ ॥ एकंघटंयतोनैवंशक्तावक्तुंकथंचन ॥ कुतोविश्वमिदंकृत्स्नंभ वंतोवक्तुमीशते ॥ ४१४ ॥ भवतामपिसर्वेषामज्ञानमभिमानिनां ॥ मदुक्तेःसहकारित्वात्पुरतोभातिसर्व तः ॥ ४१५ ॥

याभिमानमात्रेणज्ञायतेवातत्रघटइतिकथनेज्ञानेचकुतइत्याकारेणनियामकेमयोदितेपृष्टेसतिनजानामीतिवचनंवावदिष्यसिकोपंवाक रिष्यसिइतोन्यदुत्तरमभिमानिनोपिभवतोनेक्ष्यतेनचद्रष्टुंसंभाव्यते तत्रकोपंविनायदुत्तरदानायतवचित्तेभासतेतदेवाज्ञानंघटोपादानमि तिद्वयोरर्थः ॥४१२॥ ४१३ ॥ घटोदाहरणस्योपलक्षणत्वात्एवंनीत्यासर्वप्रपंचकारणमज्ञानमवधार्यमित्याह एकमिति स्पष्टम्॥४१४॥ ननुमायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतिभ्योपिजगतोमायोपादानकत्वनिश्चयसंभवात्किंतवानयाघटखंडनवाचोयुक्त्याइतिचेत्सत्यंतथापि येषांबुद्धिदोषेणश्रुत्यर्थेऽसंभावनातान्प्रत्यपिमदुक्तिःसहकारीभूयमुखंदर्पणमिवाज्ञानमनुभावयतीत्याह भवतामिति सर्वेषांभवतामभि मानिनामपिअज्ञानंपुरतइवभातिकस्मान्मदुक्तेःसहकारित्वादित्यन्वयः ॥ ४१५ ॥

अनिर्वाच्यत्वमेवास्यप्रपंचस्यमायिकत्वमावेदयति सुदुर्घटमिति यस्मात्समग्रंविश्वंनिरूपयितुंसुदुर्घटमशक्यंतस्मादज्ञानादुत्थितंभवेदिति तदुक्तं यथासतोजनिर्नैवमसतोपिजनिर्नच जन्यत्वमेवजन्यस्यमायिकत्वसमर्पकमिति ॥ ४१६ ॥ दृष्टंचमायिकानांनिरूपणसमर्थज्ञानाविषयत्वमित्याह नहीति लोकेपिमायाविनामैंद्रजालिकादीनांसकार्यांमायांकश्चनापिपश्यन्नपिनवेत्तिननिरूपणसमर्थज्ञानविषयीकरोतितथाविश्वंकश्चननजानातीति ॥ ४१७ ॥ स्वमवदसंभावितदेशादिसंबंधभानाच्चविश्वस्यमायामयत्वमितिदर्शयति स्वमे इति यथारात्रौस्वमे[illegible]रोपवनेमथुरायाउपवनेस्थितःसन्सूर्यग्रहणसंयुक्तंसागरंनिजेहृदयेपश्येत् कीदृशंसागरमसंभावितदेशकालादिसंबद्धं एवमयंमूढ[illegible]चराचरंपश्यतीति ॥ ४१८ ॥ एतच्चाज्ञानंनस्वतंत्रंकारणं किंत्वीश्वरस्यशक्तिभूतत्वात्तत्परतंत्रमित्याह मायैषेति

सुदुर्घटमिदंयस्मान्निरूपयितुमंजसा ॥ विश्वंसमग्रंतस्मात्तदज्ञानादुत्थितंभवेत् ॥ ४१६॥ नहिमायाविनांमायांसकार्यांवेत्तिकश्चन ॥ पश्यन्नपितथाविश्वंजानातिहिनकश्चन ॥४१७॥ स्वप्नेपश्येद्यथारात्रौसागरंहृदयेनिजे ॥ सूर्यग्रहणसंयुक्तंमथुरोपवनेस्थितः ॥ असंभावितदेशादिमेवमेतच्चराचरम् ॥ ४१८ ॥ मायैषातस्यदेवस्ययोऽवाङ्मनसगोचरः ॥ यादृशंतादृशंह्यस्याःकार्यमेतच्चराचरम् ॥ ४१९ ॥ सर्पस्ययद्विपादानांविन्यासान्नभसिस्थितान् ॥ अंधोऽवलोकयेत्तद्वत्शृणुयाद्बधिरोपिहि ॥ अनेडमूकवचनंतादृग्विश्वस्यबोधनम् ॥४२०॥ अतोमायाविनस्तस्यमहेशस्यविचेष्टितम् ॥ नकोपिकिंचिज्जानातिविनाहंकारमात्मनः ॥४२१॥

एषाऽज्ञानत्वेनोक्तादेवस्य एकोदेवइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्याविषयत्वेनज्ञेयस्यहियतोयादृशंतादृशमनिर्वचनीयमतोस्यामायायाएतज्जगत्कार्यमिति ॥ ४१९ ॥ तस्यदेवस्यज्ञानवतांप्रपंचस्यतुच्छतयाभानात्तदज्ञानवतामेव[illegible]प्रपंचभानादज्ञानमूलत्वंस्पष्टमित्यभिप्रायेणालीकभानंप्रपंचभानेदृष्टांतीकरोति सर्पस्येति सर्पस्यनभसिगच्छतःपादविन्यासचिन्हानियथांधोऽवलोकयेत्यथावाऽनेडमूकवचनंबधिरःशृणुयात्तादृशंविज्ञदृष्ट्याप्रपंचविज्ञानमिति ॥ ४२० ॥ प्रपंचदर्शनमेवाज्ञानलिंगमित्याह अतइति अतोवस्तुतोऽसत्वेपिप्रपंचस्यभासमानत्वाद्योमन्यतेऽहंमायादिचेष्टितंजानामीतितस्याभिमानमात्रमित्याह विनेति ॥ ४२१ ॥

१ अनेडमूकस्तुवक्तुंश्रोतुमशिक्षितेइत्यमरः

अतएवसद्व्यादिविषयेऽज्ञतानैवदूषणमित्युक्तमित्याह एवंभूतइति अस्मिन्मायाविचेष्टितेएवंभूतेऽतिदुर्बोधेसतिसर्वेषांजगत्तत्त्वगोचरमं ज्ञानमुचितमेवेति ॥ ४२२ ॥ ममकुत्रापिनाज्ञानमितिवादिनोदुरापहंकैमुत्यन्यायेनखंडयति अपियत्रेति यत्रसांनिध्यादात्मबुद्धिरपि कृतातस्यशरीरस्यापितत्त्वमविदुषोबाह्यगोचरमज्ञानंकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ ४२३ ॥ देहादप्यांतराणामिंद्रियाणामज्ञानमनुसंधाप्याज्ञतां स्वस्यप्रत्येतुभवानित्याह यैरितिद्वाभ्याम् यैरिंद्रियैरयंजनोविविधानऽनेकशोव्यापारान्कुरुते कुतः स्वात्मधीबोधात्तेषुस्वात्मधीरूपंबोध मासाद्य कीदृशान्व्यापारान्नरकादेर्हेतुभूतान् तत्रमोक्षहेतुत्वंचित्तशुद्धिद्वाराबोध्यं तानींद्रियाण्यपियोनपश्यतिसइदंरूपेणवेद्यत्वाद्

एवंभूतेऽतिदुर्बोधेत्यस्मिन्मायाविचेष्टिते ॥ जगत्यज्ञानमुचितंसर्वेषामिहदेहिनाम् ॥ ४२२ ॥ अपियत्रात्मधीर्जाताशरीरेस्यशरीरिणः ॥ नपश्यतितदप्येषकुतोन्यमवलोकयेत् ॥ ४२३ ॥ यैरिंद्रियैरयंशश्वत्व्यापारान्विविधानपि ॥ नरकस्वर्गमोक्षादेर्हेतुभूताननेकशः ॥ ४२४ ॥ कुरुतेस्वात्मधीबोधात्तानप्येषनपश्यति ॥ कुतोवलोकयेद्विश्वंस्वाऽन्यरूपमवस्थितम् ॥ ४२५ ॥ सुखदुःखेममेत्येवंधियाकुर्वन्प्रवर्तनम् ॥ ममशब्दार्थमप्येषनजानातिकुतोपरम् ॥ ४२६ ॥ पूर्वजन्मनिकिंमेभूदागामिन्यपिभाविकिं ॥ इतियोवेत्तिनस्वस्यजानीयात्सकथंपरम् ॥ ४२७ ॥ अनुभूतान्यपिस्वेनकृत्स्नशोनस्मरेद्धियः ॥ आगामिचनजानीयाज्ज्ञानीयात्सकथंपरम् ॥ ४२८ ॥

न्यरूपमवस्थितंविश्वंकुतोवलोकयेदितिद्वयोःसंबंधः ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ इंद्रियेभ्योप्यांतरार्थबोधकस्याभ्यस्यमानस्यचास्मच्छब्दस्याप्यर्थयोनजानातितस्यविज्ञानाभिमानोवृथेत्याह सुखेति ममसुखंभूयान्ममदुःखंमाभूदित्येवमाकारयाधियाप्रवर्त्तनंकुर्वन्नेषजनोममशब्दार्थमपिनजानातिसोऽपरंकुतोजानीयादिति ॥ ४२६ ॥ अस्मच्छब्दार्थवत्तत्संबंध्यज्ञानमपिदर्शयति पूर्वेति मेमत्संबंधिइतिपूर्वार्द्धोक्तप्रकारेणस्वस्यात्मनःसंबंध्यपियोनवेत्तिसपरमन्यत्कथंजानीयादित्यन्वयः ॥ ४२७ ॥ किंच योज्ञातान्यपिविस्मरतितस्याज्ञानेकःसंशयइत्याह अनुभूतानीति कृत्स्नशःकृत्स्नानीत्यर्थः बह्वल्पार्थादितिशस् ॥ ४२८ ॥

एवंजीवानामज्ञानप्रचुरत्वेसतिप्रत्यक्षस्यदुष्टकरणजन्यत्वेनाभासत्वात्प्रत्यक्षविरोधेनवेदार्थेऽसंभावनानकार्येतिवक्तुंलोकेशब्दस्यप्राधान्यंदर्शयति अर्थेष्विति अस्मादज्ञानप्राचुर्यादेवहेतोरितिलोकईरितं इतिकिं अतींद्रियेष्वर्थेषुअतीतव्यवहारकुलाचारादिषुप्रत्यक्षंकारणंसाधकंनभवतिकिंनुपितृप्रभृत्याप्तवचनमेवप्रमाणमिति तथाचोक्तविधयाघटादिस्वरूपस्यापींद्रियैर्निर्णेतुमशक्यत्वेनातींद्रियत्वात्तत्रापिशब्दएवदृष्टिसृष्ट्यादिवादीप्रमाणमितिभावः ॥ ४२९ ॥ यदिकश्चिल्लौकिकोब्रूयान्नास्मत्पित्रादयोदृष्टिसृष्ट्यादिवदंतीतितंप्रत्येवंवदेन्नावदंतुतेषांपरमगुरुर्वेदस्तुवदतीत्याशयेनाह पुरुषाइति येषांवचनंलोकेप्रमाणंतेपिमन्वाद्याःपुरुषावेदवाक्येनज्ञानंलब्धवंतः यथास्माभिर्वेदवाक्यादात्मज्ञानंलब्धंतथामन्वादिभिरितींद्रस्यवक्तुरुक्तिः ननुवेदेनकुतोज्ञातमतआह वेदस्येति वेदपुरुषस्यज्ञानंतुवेदेनैवनत्वन्येन

अर्थेष्वतींद्रियेष्वस्मात्प्रत्यक्षंनैवकारणं ॥ किंतुपित्रादिवचनंप्रमाणंलोकईरितम् ॥ ४२९ ॥ पुरुषास्तेपिवेदेनज्ञातवंतोस्मदादिवत् ॥ वेदस्यवेदनैवस्याद्रूपंयस्मादपौरुषम् ॥ ४३० ॥ तस्मादस्यनचापेक्षाभवेत्पुरुषवत्सदा ॥ तस्मादेवयदस्माकंकथयेद्वेदईश्वरः ॥ राजशासनवत्तद्धिग्राह्यमस्माभिरादृतैः ॥ ४३१ ॥

केनचिदित्यर्थः यतोवेदपुरुषस्यरूपंशरीरंवेदात्मकमपौरुषंभवतिपुरुषेणबुद्धिपूर्वकंनिर्मितंनभवतिकिंतुनिःश्वसितवत्पूर्वसमानरूपेणप्रादुर्भूतमित्यर्थः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतेः ब्रह्मस्वयंभ्वभ्यानर्षदितिचश्रुतिः अभ्यानर्षत्ऋषिसंप्रदायेनप्रादुरभवदित्यर्थः वेदाभिमानिपुरुषसत्वेमानंचवार्तिकंयथा शब्दब्रह्मेतियच्चेदंशास्त्रंवेदाख्यमुच्यते तदप्यधिष्ठितंसर्वमेकेनपरमात्मनेति ॥४३०॥ तस्मादिति यस्मादपौरुषमस्यरूपंतस्मादेवास्यवेदस्यज्ञानायस्ववाक्यप्रामाण्यायवापरापेक्षाइतरपुरुषाणांयथाभवतितथानास्तितस्मात्परमेश्वरोयमितिभावः तस्मादेवहेतोर्वेदरूपईश्वरोयदस्माकमधिकारिणांकर्त्तव्यत्वेनकथयेदुपदिशेत्तदस्माभिरादृतैरादरंश्रद्धातिशयंकुर्वाणैराजाज्ञावद्ग्राह्यमंगीकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ४३१ ॥

एवंचप्रकृतव्याख्येयश्रुतिरूपेणवेदपुरुषेणोक्तमर्थमसंभावनांपरित्यज्यगृहीतुंशृणुतेत्याह असाविति असौवेदःसुप्तेसुषुप्तिकालेमरणकाले चमनआदेःकरणजातस्यप्राणएवोपसंहर्तेतिप्राह कीदृशस्यमनआदेः जीवोपाधितयाजीवात्मसंज्ञस्य तथाप्रबोधेजागरणकालेजन्मकाले चतस्मादेवप्राणाद्विलीनस्यैवमनआदेःपुनर्जनिंचनोऽस्मान्प्रतिप्राहउपदिशति तदपिअनुग्रहमात्रेणेत्याह पित्रादिभ्यइति यतोवेदःप्रत्यु पकारानपेक्षत्वेनपित्रादिभ्योपिपरमोनृणांसुहृदितिद्वयोरर्थः ॥४३२॥ ४३३ ॥ अस्मार्कमस्माद्वेदात्परोहितकृन्नास्तीत्याह अस्मिन्निति मायामयेमायाप्रचुरेऽतएववाग्बुद्ध्योरगोचरेवकुंचितयितुमशक्येचास्मिन्प्रपंचेस्थितानामस्माकमुपकारायवेदोयद्वदतितत्सर्वथैवास्माकं पथ्यं निःश्रेयसप्राप्तिसाधनमितियावत् ॥ ४३४ ॥ तत्रदोषशंकांवारयति अस्येति अस्यवेदपुरुषस्याव्याहतविज्ञानत्वात्सूर्यदर्शनायप्र

असौचसुप्तेमरणेप्राणएवोपसंहर्तनिम् ॥ मनआदेस्तुजीवात्मनामधेयस्यसर्वदा ॥ ४३२ ॥ प्रबोधेचजनौत द्वत्तस्मादेवपुनर्जनिम् ॥ विलीनस्यैवनःप्राहपित्रादिभ्यःसुहृत्तमः ॥ ४३३ ॥ अस्मिन्मायामयेकार्येवाग्बुद्ध्योरप्यगोचरे ॥ यद्वदत्ययमस्माकंपथ्यंतत्सर्वथैवहि ॥ ४३४ ॥ अस्याव्याहतविज्ञानरूपत्वादज्ञतानहि ॥ नदोषःकोपियस्मात्सवेदोवेदनमेवहि ॥ ४३५ ॥ वेदनंनजडंप्रोक्तंपरिच्छिन्नंचकर्हिचित् ॥ आनंदात्माततः प्राणोवेदएषप्रकीर्तितः ॥ ४३६ ॥

वृत्तंचक्षुर्यथाप्रतिघातंगच्छतितथाअव्याहतंप्रतिघातशून्यंविज्ञानंयस्यएतादृशत्वादज्ञताकुत्रचिदपिविषयेऽज्ञानंनास्तिअज्ञताभावेचा ज्ञताप्रयुक्तादोषाभ्रमःप्रमादोविप्रलिप्साचवंचनेच्छारूपाइत्याद्याःकुतःस्युः अस्यनिरावरणज्ञानतांवेदइतिनाम्नैवाख्यातीत्याह यस्मादि ति यस्माद्वेदनमेवशुद्धंज्ञानमेववेदपदार्थइत्यर्थः चित्प्राधान्येनवेदस्तस्टेराकरेषुप्रपंचितत्वात्तदभिमानिनोपिपरमेश्वररूपत्वोक्तेरितिभावः ॥ ४३५ ॥ वेदनरूपत्वेब्रह्मरूपतांस्फुटयति वेदनमिति वेदनस्यजडत्वंपरिच्छिन्नत्वंचमानाभावान्नसंभवतीतिप्रथमाध्यायेप्रपंचितं तथा चपूर्णत्वेनचिद्रूपत्वेनचानंदात्मायःप्राणोपाधिरीश्वरउक्तःसएववेदः अतएवशब्दब्रह्मेतिप्रसिद्धिश्चेतिभावः ॥ ४३६ ॥

यदाएवंवेदःपरमेश्वरस्तदातंप्रतिदूरविरोधोद्भावनमत्रभवतैवकथंनोक्तमित्याकारकप्रश्नरूपःपर्यनुयोगोपिदुष्करइत्याह कस्तमिति तं सर्वज्ञंपर्यनुयोक्तुमप्यन्यःकःपुमान्प्रभुःशक्तोभवेत्नकोपीति तत्रहेतुमज्ञानांधत्वंसूचयन्दृष्टांतमाह चक्षुष्मंतमिति रूपस्यभेदेभेदाख्यानप्रसंगेयथांधश्चक्षुःशालित्वेनविशेषज्ञंपितृत्वेनमान्यंचपर्यनुयोक्तुंनशक्तस्तद्वदित्यर्थः नचबहवोमिलित्वापर्यनुयोक्ष्यंतीतिशंक्यंशतमप्यंधानामेकेनसुचक्षुषानसममितिन्यायात्पर्यनुयोगकर्तृतायाश्चसमेष्वेवदृष्टेरितिभावः ॥ ४३७ ॥ तस्मादस्माभिरेतावदेवकर्तव्यमित्याह तस्मादिति तस्माज्जीवानांतत्पर्यनुयोगाद्ययोग्यत्वात्तदुक्तविज्ञानेतेनवेदेनोक्तस्यार्थस्यविशेषेणावधारणेयावद्बुद्धिःप्रधावतिप्रसर्पतितत्पराभवतीतियावत् तस्यबुद्धिप्रधावनस्यसिध्यर्थमस्माभिःप्रयत्नतोयतितव्यंसावधानैर्भवितव्यमित्यर्थः ॥ ४३८ ॥ ज्ञात्वा

कस्तंपर्यनुयोक्तुंस्यात्प्रभुरन्यःपुमानिह॥ चक्षुष्मंतंस्वजनकंयथांधोरूपभेदने॥४३७॥ तस्मात्तदुक्तविज्ञाने यावद्बुद्धिःप्रधावति॥ तावत्तस्यप्रसिद्ध्यर्थंयतितव्यंप्रयत्नतः ॥ ४३८ ॥ धर्मात्मनोयथाराज्ञःपितुर्वाऽतिहितस्यच॥ वचनंनपरित्याज्यंतथावेदस्यशासनम्॥ ४३९ ॥ श्रोत्रावेदस्यविज्ञानात्सुषुप्ताविंद्रियादिकम्॥ प्राणेविलीयतेतद्वदुत्थानेजायतेततः॥ ४४० ॥ प्रलीयतेयथासुप्तौप्राणेस्मिन्निंद्रियादिकम्॥ मरणेपितथाप्राणएतदेवंप्रलीयते ॥ ४४१ ॥ उत्थानेप्राणतोयद्वत्सर्वमेतत्प्रजायते॥ जन्मन्यपितथाप्राणादिदंसर्वंप्रजायते॥ ४४२॥

चतन्निष्ठैर्भवितव्यमित्याह धर्मात्मनइति श्रोत्रेत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते तथाचधर्मिष्ठराजवाक्यवदतिहितपितृवाक्यवच्चवेदस्यशासनंश्रोत्रानपरित्याज्यमित्यन्वयः ॥ ४३९॥ फलितमाह श्रोत्रेति वेदसंबंधिविज्ञानाच्चायमर्थःसिद्धः तमर्थमभिनयति सुषुप्तावित्यादिना आदिपदेनविषयाणांव्यापाराणांचग्रहः उत्थानेजागरणे ॥ ४४० ॥ प्रसिद्धसुप्तिवन्महासुषुप्तितयाप्रसिद्धेमरणेपिलयोदयौबोध्यावित्याह प्रलीयतेइतिद्वाभ्यां तथात्वंस्पष्टयति प्राणइति प्राणेएतदिंद्रियादिकंएवंसुप्तावुक्तक्रमेणप्रलीयतइतिचतुर्थपादार्थः ॥ ४४१ ॥ उत्थानइति जन्मनिपुनर्जन्मकाले ॥ ४४२ ॥

एवंयत्रेत्यादिवाक्यार्थंसविस्तरमुपवर्ण्याथतस्यैषासिद्धिरित्यादिसहोत्क्रामतइत्यंतंवाक्यंव्याकरोति तस्यप्राणस्येत्यादिषोडशभिः तस्यपूर्वमद्वितीयतयावर्णितस्यप्राणस्यप्राणोपाधेर्देवस्यएषावक्ष्यमाणासिद्धिःसिद्धेर्निश्चयस्यसाधनंमरणेअन्वयव्यतिरेकानुसंधानरूपमुक्तमित्यर्थः सिद्धिशब्दस्यसिद्धिसाधनेलक्षणयावृत्तिसदृष्टांतमाह यथेत्यादि यथाभूमिष्ठस्यनिधानस्यनिधेरंजनेनसिद्धौसत्यामंजनंसिद्धिरित्युच्यनेतथामरणकालेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुसंधीयमानाभ्यांप्राणएवसर्वात्माऽस्तीत्येषोर्थःसिध्यतिनिश्चितोभवतिअस्माद्धेतोर्वक्ष्यमाणमन्वयव्यतिरेकज्ञानंसिद्धिरित्युक्तमितिद्वयोरर्थः ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ व्याध्यादिनेति यदायत्रावस्थायांपुमान्मनुष्यत्वादिनाप्रसिद्धोव्याध्यादिनाऽसह्यंदुःखंप्राप्नुयात् आतुरोभवेदितियावत् अथमुमूर्षुर्भवतिततोबलशून्यत्वात्श्रुतावाबल्यपदेनोक्तंबलशून्यत्वंप्राप्य

तस्यप्राणस्यदेवस्यत्वेषासिद्धिरुदीरिता॥ यथासिद्धिर्निधानस्यभूमिष्ठस्यांजनेनच ॥ ४४३ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांमरणेप्राणएवहि ॥ सिद्ध्यत्यस्माद्वक्ष्यमाणंज्ञानंसिद्धिरितीरितम्॥ ४४४ ॥ व्याध्यादिनायदादुःखमसह्यंप्राप्नुयात्पुमान्॥ मुमूर्षुर्बलशून्यत्वात्शक्तोवक्तुंनचैवहि ॥ ४४५॥ एवंभूतांतदावीक्ष्यदशांदीनतमामिमाम्॥ बांधवाःपरिवृत्यैनंपृच्छंत्यातुरचेतसः॥४४६॥ जानासिमांप्रियंपुत्रंमांजानास्यपितेप्रियम्॥ एवमादिसउक्तोपियदाकाष्ठसमःपुमान्॥ नजानातितदाह्युस्तउत्क्रांतज्ञानएवहि॥ ४४७॥ यद्यनुत्क्रांतविज्ञानःशृणुयाद्वावलोकयेत्॥ वदेद्वापूर्ववन्नायंताहृक्तस्मादचित्तकः ॥ ४४८॥ अस्मिन्नवसरेसर्वेवागाद्याःकरणाभिधाः॥ स्वैःस्वैस्तैर्विषयैःसार्धंलीयंतेप्राणएवते ॥ ४४९॥

वक्तुमपिनशक्तोभवतिसंमूढोभवतीतियावत ॥ ४४५ ॥ एवमिति परिवृत्यवेष्टयित्वास्थिताइतिशेषः वक्ष्यमाणप्रकारेणपृच्छंति ॥ ४४६ ॥ जानासीति मांप्रियंपुत्रंजानासिमातिप्रियंसुहृदंजानासीत्येवमादिकंप्रश्नवाक्यंउक्तःश्रावितोपिमुमूर्षुर्यदानजानातितदातेसमीपस्थाःपुत्रादयएवमाहुः एवंकथं यदयमुत्क्रांतज्ञानोजातः उत्क्रांतंगतंज्ञानंश्रुतौचित्तपदेनोक्तंयस्यसतथा ॥ ४४७ ॥ यदीति यद्यनुत्क्रान्तज्ञानोभवेत्तर्हिपूर्ववत्श्रवणादिकंकुर्यात्अयंनुताहृक्पूर्ववत्श्रवणादिकर्त्तानभवतितस्मादचित्तकउत्क्रांतज्ञानएवेति ॥ ४४८ ॥ अस्मिन्निति अस्मिन्नवसरेज्ञानोत्क्रमणव्यवहारकालेसर्वेवागाद्याःस्वविषयैःसहप्राणएवलीयंतेइति ॥ ४४९ ॥

तैर्वागाद्यैर्लीनैःसहैवशरीरांतरंगच्छतितत्रचप्राणात्सर्वेवागाद्याजायंतेइत्याह यदाय्यमिति यथासुप्तःप्रबुद्धोभवतिएवंयदाय्रतःपुमान्पुन र्जनिमान्भूयात्तदाप्राणादेवइमेवागाद्याःसमुनादयःमुनादिभिर्बाह्यैर्विषयैःसहजायंतेइत्यर्थः ॥ ४५०॥ ननुमरणकालेपिवागादयोभोगं कुतोनप्रयच्छंतीतिशंकांवारयति मरणेति स्वामिनःपुंसःकार्यकरणाभिमानिनोजीवस्ययेपूर्वंभृत्यवत्स्थितावागादयआसंस्तेएनंपुमां संमरणावसरेऽसमर्थंसंत्यजंतितदर्थविषयव्यापाराडुपरम्यभोगंनप्रयच्छंतीतियावत् यथाऽसमर्थंराजानंप्रजास्त्यजंतितद्वदिति ॥ ४५१ ॥ दृष्टांतांतरमाह अलब्धेति नलब्धंवित्तंयैरेतादृशाभृत्याःसंग्राममूर्द्धनिसंग्रामस्यमस्तकसमेप्रधानकालेयथात्यजंतितथावागाद्याआत्म त्वाभिमानलक्षणंवित्तमप्राप्तामरणकालेत्यजंतीति ॥ ४५२ ॥ ननुवाचंविनापिनामव्यवहारोघ्राणंविनापिगंधव्यवहारइत्येवंकरणव्य वहाराअन्यतोपिकुतश्चित्स्युरितिचेन्नान्यसाध्यव्यवहारस्यान्येनादर्शनादितिसोदाहरणमाह यथावैश्यस्येति यथावैश्यजात्यानगरस्य

यदायंजनिमान्भूयात्पुमान्सुप्तप्रबुद्धवत्॥ ततःप्राणादिमेप्राणाजायंतेससुतादयः ॥ ४५० ॥ मरणावसरे पुंसःस्वामिनोभृत्यवत्स्थिताः ॥ त्यजंत्येनंयथानाथमसमर्थंप्रजाइमे ॥ ४५१ ॥ अलब्धवित्तकायद्वद्भटाःसं ग्राममूर्धनि॥ त्यजंतिस्वामिनंतद्वद्वागाद्यामरणेध्रुवम्॥ ४५२॥ यथावैश्यस्यसंत्यागेपत्तनेनापणादिकं॥ एवं वागादिसंत्यागान्नरिनोवचनादिकम्॥ ४५३॥ रिपुणातिबलिष्ठेनप्रभौविनिहतेयथा ॥ संश्रयंतिभटाःस्वा मिभक्ताअन्यंप्रभोःप्रभुम्॥ ४५४ ॥ एवमेतेसविपयादेवाःकरणसंयुताः॥ शरीरेपतितेदेहनाथंप्राणंसमा ययुः॥ ४५५॥

सम्यक्त्यागेकृतेसतिपत्तनेतत्रनगरेआपणादिकंवैश्यजातिसाध्यंवाणिज्यादिकंनदृश्यतेएवंवागादिभिःसंत्यागाद्धेतोर्नरिपुरुषेवचनादि कंनोदृश्यतइति एतेनवागादिकंस्वस्वविषयमभिविसृज्यतेत्यजंतितद्विनाचतत्कार्यंदुर्लभमित्यर्थकंवागेवेत्यादिपर्यायचतुष्टयंव्याख्यात म् ॥ ४५३ ॥ तत्रदेहेऽनुपलभ्यमानावागाद्याःकुत्रयांतीतिचेत्प्राणएवेत्याह रिपुणेति स्वल्पदेशाधिपतेःसामंतस्यसम्राट्कार्यायुयुध्य मानस्यभृत्याःस्वामिनिसामंतेबलिष्ठेनरिपुणानिहतेसतिअन्यपार्श्वेजिगमिषंतोपिस्वामिभक्तत्वात्प्रभोःसामंतस्यप्रभुमेवश्रयंति ॥ ४५४ ॥ एवमिति एवमेतेवागाद्याःयःसम्राट्स्थानीयप्राणसामंतनिभोमनुष्योहमित्यादिरूपेणकार्यकरणाभिमानीजीवस्तस्यभृत्यायमानाःवागा द्याःस्वामिनिशरीरतादात्म्यापन्नेपतितेमूर्छितेसतिदेहस्यसर्वसंघातस्यपरमनाथंप्राणमेवसमाययुःप्राप्ताइति ॥ ४५५ ॥

फलितंदर्शयतिअन्वयेति प्राणसत्वेसर्वस्यसत्वंतदुत्क्रमणेतदभावइत्येवमाकाराभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्राणस्यसर्वात्मिः सर्वस्यस्वस्मिन्वि लापनरूपात्मिरत्रवाक्येइष्टा तस्मात्प्राणतोभिन्नंकिंचिदपिनास्तीतिसिद्धं॥ ४५६॥अस्मान्मरणोदाहरणात्प्राणप्रज्ञयोरभेदोपिसिद्धइत्याह प्राणेति एकदासहैवोत्क्रांतेर्वासाच्चयत्प्राणप्रज्ञयोरैक्यमुक्तंतदपिस्थितमिति कुतः प्राणोत्क्रमणेज्ञानमस्योत्क्रांतमितिपार्श्वस्थानांव्यवहारप्र दर्शनादितिभावः ॥ ४५७ ॥ उपाध्योःप्राणप्रज्ञयोरद्वितीयत्वेचतदुपलक्षितस्याद्वितीयत्वंसुबोधमितिदर्शयितुंप्राणप्रज्ञयोर्लक्ष्यमभिनय ति यथाप्राणोत्रेति स्पष्टम्॥ ४५८ ॥ तत्रप्राणस्याद्वितीयतास्फुटीकृताऽथप्रज्ञायाअद्वितीयतास्फुटीकरणपरमथयथाऽस्यैइत्यादिश्रुत्यर्थं व्याकुर्वन्प्रज्ञावाक्यार्थमाह संविदेकेति संविल्प्रज्ञपदलक्ष्यार्थरूपावस्तुतएकापियथायेनप्रकारेणोपाधेर्बहुधाभवनरूपेणबहुधावहु

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवंसर्वानिरिप्यते॥प्राणतोनैवतस्मात्स्याद्विभिन्नंकिंचिदत्रहि॥४५६॥प्राणप्रज्ञानयो रैक्यमेकदोत्क्रांतिवासतः॥ यदुक्तंतत्स्थितंयस्मादप्राणेनास्तिवेदनम् ॥ ४५७॥ यथाप्राणोत्रनश्वासमात्रं किंतुपरःपुमान्॥ तथाप्रज्ञापिनोबुद्धिःकिंतुसंवित्स्वयंप्रभा ॥ ४५८ ॥ संविदेकायथाभूयाद्बहुधाप्येकधात था॥ शृणुराजन्हिवक्ष्यामितंत्वमेकाग्रमानसः ॥ ४५९ ॥ पंचज्ञानेंद्रियाण्येवपंचकर्मेंद्रियाणिच ॥ देहोंतः करणंचेतिद्वादशात्रविभेदकाः॥ प्रज्ञायाविषयैःस्वैःस्वैर्व्यापारैर्विपर्यास्कृतैः ॥ ४६० ॥ नामादानगतित्याग सुखाख्याविषयाइह॥ कर्मेंद्रियाणांकथिताःप्रज्ञाभेदकृताइमे ॥ ४६१ ॥

विधेवभवेत्तथावहुधाभासमानापुनरेकधायथाभवेत्तंप्रकारंवक्ष्यामित्वमेकाग्रमानसःसन्शृण्विति ॥ ४५९ ॥ अथप्रज्ञाबहुधाभवन विधाप्रदर्शकस्यवागेवेत्यादेःकामाःपरस्तात्पनिविहिताभूतमात्रेत्यंतस्यवाक्यार्थमाह पंचेत्यादिसप्तभिः अत्रश्रुतौज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रिया णिदेहःअंतःकरणंचएतानिप्रज्ञायाविभेदकानिविवक्षितानि केभेंदकानि विषयैः कीदृशैर्विषयैः स्वैःस्वैर्व्यापारैर्विपर्यीकृतैर्व्यापैरित्यर्थः तत्रत्वचोदेहेपायोश्वोपस्थेऽतर्भावंविवक्षित्वादशैवोक्तानीत्यवधेयम्॥४६०॥ एतेषांविषयान्दर्शयति नामेतित्रिभिः नामचादानंग्रहणंच श्रुतौकर्मपदोक्तंगतिश्चश्रुतौइत्यापदेनोक्तात्यागश्चांतर्भावाभिप्रायेणानुक्तःसुखंचश्रुतौआनंदरतिप्रजातिपदैरुक्तं इमेक्रमेणकर्मेंद्रिय विषयाः कीदृशाः प्रज्ञाभेदेनइंद्रियावच्छिन्नप्रज्ञाभागेनकृताःकल्पिताः दृष्टिसृष्टेरुक्तत्वादिति ॥ ४६१ ॥

शब्देति, शब्दादयोज्ञानेंद्रियैराहृताः आदरेणगृहीताविषयाः तत्रस्पर्शस्यसुखदुःखयोरंतर्भावोविवक्षितइतिबोध्यं ॥ ४६२ ॥ देहस्येति देहरूपकरणस्यसुखदुःखेविषयौ देहाद्बहिस्तयोरनुपलब्धेरितिभावः अंतःकरणस्यकामाइच्छाविशेषाआदिपदेनसंकल्पादयोविषयाःश्रुताःश्रुतौभूतमात्रापदेनोक्ताः भूतानांपृथिव्यादीनांमात्रालेशाइतितदर्थः ॥४६३॥ एतैःप्रज्ञायाविभागेदृष्टांतमाह यथेति यथाद्वादशगोपालाःसुपयस्विनींप्रचुरदुग्धांशीलेनकामधेनुसमांचएकांगांदुहंतितद्विकारंपयस्ततःपृथक्कुर्वंति किमर्थंस्वार्थस्यस्वप्रयोजनस्यसित्थ्यर्थं एवंतेवागाद्याःप्रज्ञामेकामदूदुहन् चिदाभासत्वेनप्रसिद्धान्प्रज्ञाभागान्पृथक्कृतवंतइत्यर्थः अदूदुहदित्यस्यादूहूमितिविपरिणा

शब्दस्पर्शरूपरसगंधाज्ञानेंद्रियाहृताः॥ विषयानियतास्तेहिप्रसिद्धालोकवेदयोः॥ ४६२ ॥ देहस्यविषयावेतेसुखदुःखेइहेरिते॥ तथांतःकरणस्यापिकामाद्याविषयाःश्रुताः॥ ४६३ ॥ यथाद्वादशगोपालागामेकांसुपयस्विनीं॥ कामधेनुसमांसर्वेदुहंतिमिलिताअपि॥ स्वार्थसिद्ध्यर्थमेवंतेवागाद्याअप्यदूदुहन्॥ ४६४ ॥ शिखांवन्हेर्यथाभिन्नांकाष्ठैर्द्वादशभिस्त्विह॥ भिन्नांवदंतिमनुजास्तद्वदेतैरिमांवयम्॥ ४६५ ॥ यथाद्वादशभिर्दीपैःप्रकाशाविषयेष्विह॥ प्रजायंतेद्वादशधातथाभूतेपुबोधनम्॥ ४६६ ॥

मःश्रुतौ ॥ ४६४ ॥ एकस्याःप्रज्ञायाःउपाधिवशादनेकधाभावेदृष्टांतमाह शिखामिति यथावन्हिशिखामेकांद्वादशभिःकाष्ठैरुपाधिभिर्भिन्नांमनुजावदंतितद्वदिमांप्रज्ञामेतैर्वागाद्यैर्भिन्नीकृतांवयमौपनिषदावदामइत्यर्थः ॥ ४६५ ॥ येनयेनेंद्रियेणयोयःप्रज्ञाभागःपृथक्कृतस्तत्तदिंद्रियविषयस्तेनतेनप्रकाश्यतइतिश्रुतिगतप्रतिविहितापदार्थंदर्शयति यथाद्वादशभिरिति यथाद्वादशभिर्दीपैर्द्वादशधाद्वादशप्रकाराःप्रकाशाविषयेषुगृहादिदेशेषुजायंतेतथाद्वादशभिर्वागाद्यैर्भूतेषुभूतमात्रारूपेषुविषयेषुएकंबोधनंप्रज्ञास्वरूपंद्वादशधाजायते द्वादशरूपैर्विषयान्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ४६६ ॥

अथप्रज्ञायाअविभागप्रदर्शनपरंप्रज्ञयावाचमित्यादिध्यानान्यामोतीत्यंतंवाक्यंव्याकरोति इदमिति इदंसर्वज्ञानकर्मेंद्रियात्मकंकरणवृंदं शरीरेणबुध्याचसहितंतद्वादशविधंयदुक्तंतत्प्रज्ञयातादात्म्यंवक्तास्मिद्रष्टास्मिश्रोतास्मीत्याद्यभिमानरूपंश्रुतौसमारोहणत्वेनोक्तंसमागतं प्राप्तंसदेवस्वंस्वंस्वकीयंस्वकीयंनामादिकंविषयंप्रामोतिप्रज्ञांविनातुनप्रामोतीति तथाचप्रज्ञांविनाइंद्रियाभावादिंद्रियाभावेचविषयाभावात्विषयाणामिंद्रियमात्रत्वादिंद्रियाणांचप्रज्ञामात्ररूपत्वात्सिद्धः प्रज्ञायाअविभागः यथाघटानांमृन्मात्रत्वेमृदइतिभावः॥ ४६७॥ ननु वागादयःप्रज्ञानिरपेक्षाएवकुतोनविषयंप्रकाशयेयुरितिचेन्न सत्यपिविषयसंबंधेप्रज्ञांविनाप्रकाशव्यतिरेकस्यसर्वानुभवसिद्धत्वादितिनहिप्रज्ञायेतेत्यादिपर्यायदशकेनोक्तमर्थमाह ज्ञानेतिद्वाभ्यां ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियशरीरधिषणापदवाच्यांतःकरणरूपाणिद्वादशकरणानिप्र

इदंद्वादशधासर्वज्ञानकर्मेंद्रियात्मकम्॥शरीरंबुद्धिसहितंप्रज्ञातादात्म्यमागतम्॥ स्वंस्वंविषयमाप्नोतिप्रज्ञाविरहितंनहि॥ ३६७॥ ज्ञानकर्मेंद्रियाणीहशरीरंधिषणातथा॥प्रज्ञाबलेनजानंतिस्वबलेननकिंचन॥ ४६८॥ यतोभवंतिवक्तारोनाज्ञासिष्मवयंत्विदम्॥ उक्तंदृष्टंसुखंबुद्धमासीदत्रमनोननः॥ ४६९॥ विषयाद्वादशैवैतेकरणैःसंगताअपि॥प्रज्ञाविरहितायस्मात्प्रतीयंतेनकर्हिचित्॥ ४७०॥

ज्ञायाबलेनैवजानंतिस्वबलेनस्वसामर्थ्येननतुनकिंचिज्जानंतिप्रज्ञायाअपायेविषयप्रकाशादर्शनादिति ॥४६८॥ अत्रार्थेलोकानुभवमभिनयति यतइति यतएवंवक्तारोभवंतिदृश्यंते एवंकथमुक्तमपिनामनाज्ञासिष्मनवयंज्ञातवंतः यतोनोस्माकंमनश्चित्तादात्म्यापन्नप्रज्ञारूपमत्रउक्तेनामनिनासीदिति एवंचक्षुषादृष्टमासीत्शरीरेणसुखंबुद्धमासीत्तथापिमनसोन्यत्रभावान्नाज्ञासिष्मेति उपलक्षणंचैतदन्येषां तथाचश्रुत्यंतरं अन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमित्यादि तथाचेंद्रियव्यापारेपिप्रज्ञायाश्चित्प्रतिबिंबग्राहिण्याव्यतिरेकेप्रकाशव्यतिरेकःसर्वानुभवसिद्धः अन्यथातथाभिलाषानुपपत्तेरितिभावः ॥ ४६९ ॥ उक्तार्थफलंप्रज्ञायाअविभागमद्वितीयतारूपमभिनीयदर्शयति विषयाइतिद्वाभ्यां एतेनामाद्याद्वादशविषयाःकरणैःसंगताःसंबद्धाअपिप्रज्ञाविरहिताःप्रज्ञांविनानप्रतीयंतेयथामृदंविनाघटादयोविकारा इति ॥ ४७० ॥

ततइति ततोयद्यज्ञानव्याप्यभानकंतत्ततोनभिन्नंयथाघटादयोमृदइतिनियमात्करणानांविषयाणांचप्रज्ञामात्रत्वात्प्रज्ञाएकरूपैवेतिसि द्धं नचप्राणभेदशंकापि सहोत्क्रमणादिनातदभेदस्योक्तत्वादित्याह प्राणतादात्म्यमागतेति ननुकेयंप्रज्ञायस्याऐकरूप्यमुच्यतेइत्यतआ ह अन्वयेति यास्वीयान्वयव्यतिरेकाभ्यांकरणानांविबोधिनीसामर्थ्याधानकरीप्रसिद्धेति ॥ ४७१ ॥ ननुउक्तरीत्याप्रज्ञायाःसर्वात्म त्वेवागादयोपिसविषयास्तस्याएवरूपाणीतितेष्वात्मत्वबुद्धौकोदोषइतिचेन्न तेषांप्रज्ञास्वरूपत्वेपिअकृत्स्नरूपत्वात्यत्कृत्स्नंप्रज्ञास्वरूप मिंद्रियाद्यनवच्छिन्नंतत्रैवप्राणोस्मिप्रज्ञात्मेत्युक्तविधयाऽहंबुद्धिःकर्त्तव्याइत्यर्थकस्यनवाचमित्यादेर्मंतारंविद्यादित्यंतस्यवाक्यस्यार्थ माह प्राणेति ततःप्रज्ञायाःसर्वात्मकत्वाभिधानाद्वागादयोप्यात्मत्वेनवेद्याइत्याकारकस्तेसंदेहोमाभवतुकिंनुप्राणप्रज्ञास्वरूपंपूर्णमेवमां विद्धि पूर्णरूपाभिव्यक्तिहेतुश्चोपाधिविमोकइत्यभिप्रायेणविशिनष्टि वक्तारमिति वक्ताहिवागूपकरणविशिष्टएवाख्यायतेयथाच्छिदा

ततःप्रज्ञैवैकरूपाप्राणतादात्म्यनागता ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांकरणानांविबोधिनी॥४७१॥ प्राणप्रज्ञास्वरूपंमांततोविद्धिप्रतर्दन ॥ मातेभवतुसंदेहोवक्तारंवाग्विवर्जितम् ॥ ४७२ ॥ एवंद्वादशधायोयंकरणग्रामईरितः॥ तत्रसर्वत्रकर्तारंकरणग्रामवर्जितम् ॥ ४७३ ॥ करणंद्वादशविधंव्यापारेणात्मनस्तथा ॥ सहितंवेत्तियःप्राणस्तंमांजानीहिनापरं ॥ ४७४ ॥

करणवास्यादिविशिष्टएवतक्षाच्छेत्तेतिवाचोऽवच्छेदिकायाविवर्जनेतुवक्ताव्यापकप्राणप्रज्ञारूपएवावशिष्यतेइतिप्राणप्रज्ञारूपएवाहं वेद्यइत्युक्तमितिभावः ॥ ४७२ ॥ एवंविषयेभ्यःकरणांतरेभ्यश्चविविच्यावशिष्टंरूपमात्मत्वेनजानीयादित्याह एवमिति एवंरीत्याद्वा दशधायःकरणग्रामउक्तस्तेनविशिष्टंकर्त्तारंसंतंकरणग्रामवर्जितंकृत्वावशिष्टंजानीयादिति ॥ ४७३ ॥ एवंप्राणपदमद्वितीयार्थपरंप्र ज्ञापदंचसर्वांतरार्थपरंदर्शितंतयोःपदयोस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यात्मकाखंडार्थपरत्वंसामानाधिकरण्यलभ्यंस्फुटीकर्त्तुंप्रपंचमिथ्यात्वदर्शक स्यतावाइत्यादेर्नानेत्यंतस्यवाक्यस्यार्थंचतुर्दशभिर्निरूपयंस्तत्रैकेनश्लोकेनोपाध्युपलक्ष्यस्यस्वरूपंभ्रंगयाहिकान्यायेनदर्शयति करण मिति आत्मनःकरणस्यव्यापारेणविषयगोचरेणवदनदर्शनादिरूपेणसहितंसविषयंचकरणवृंदंद्वादशविधंसर्वप्रपंचरूपंयोवेत्तिप्रकाशय तिप्राणःप्राणोपलक्षितकारणत्वोपलक्षितस्तंमांजानीहीति ॥ ४७४ ॥

ननुतस्याद्वितीयताकथं प्रकाश्यात्प्रकाशकस्यभेदादितिचेन्न प्रकाश्यस्यभिन्नत्वेनदुर्निरूपत्वादित्याह करणमिति द्वादशविधंकरणंप्रज्ञामात्राशब्दितंतथातस्यद्वादशविधकरणस्यविषयोपितावान्द्वादशविधःएतद्द्वयंकरणविषयरूपंअन्योन्यंपरस्परमपिभिन्नंनसंभवति एतादृशस्यास्यद्वयस्यप्रज्ञाभेदस्तुकुतःस्यात् अधिष्ठानभूतप्रज्ञयाभेदोत्यंतंदुर्निरूपःसापेक्षत्वेनमिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ४७५ ॥ विषयकरणयोः सापेक्षतांस्फुटयति विषयइतिपंचभिः योभूतमात्रात्मकोद्वादशविधोविषयःअसौनिर्विषयोविषयपदंभावप्राधनंविषयत्वेनहीनोनसिध्येत्किंतुविषयत्वरूपेणैवसिध्येत् विषयत्वंतुनिरूपकत्वेनकरणसापेक्षमिति भूतमात्राविषयरूपाःप्रज्ञामात्राधीनाइत्यागतं तथातादृ

करणंद्वादशविधंतावांश्चविषयोपिहि ॥ भिन्नंनान्योन्यमप्येतत्प्रज्ञयास्यकुतोभिदा ॥ ४७५ ॥ विषयोद्वादशविधोभूतमात्रात्मकोहियः ॥ (करणग्राममाश्रित्यससिद्धोनान्यथाक्वचित् ॥ एवंहिकरणग्रामःप्रज्ञामात्रात्मकोहियः ॥ १ ॥) नासौनिर्विषयःसिध्येत्करणंनास्तितादृशम् ॥ ४७६ ॥ करणंविषयोवापियद्येकोनापरोभवेत् ॥ तस्यतत्त्वंविहन्येतत्यन्यापेक्षमिदंद्वयम् ॥ ४७७ ॥ पुत्रःपितेतिसंज्ञेयंनाभावेपितृपुत्रयोः ॥ यथातथैवसंज्ञेयंविषयःकरणंत्विदम् ॥ ४७८ ॥ विषयःकरणापेक्षःकरणंविषयंतथा ॥ अपेक्षतेयतस्तेननान्याभावात्परंभवेत् ॥ ४७९ ॥

शंनिर्विषयंविषयानपेक्षंकरणंनास्ति करणमित्युक्तेकस्येतिविषयापेक्षणादिति प्रज्ञामात्राभूतमात्राश्रिताइत्यर्थः ॥ ४७६ ॥ करणंविषयइति करणंविषयइत्यनयोर्मध्येयद्येकएवकरणंवाविषयोवाभवेत् अपरोद्वितीयस्तुनभवेत्तर्हितस्यकेवलस्यकरणस्यविषयस्यतत्त्वंकरणत्वंविषयत्वंवाविहन्येतविघातंप्राप्नुयात् निरूपकाभावेनिरूप्याभावात् अतइदंद्वयंकरणविषयरूपंपरस्परसापेक्षमिति ॥ ४७७ ॥ तत्रदृष्टांतमाह पुत्रइति पितृपुत्रयोरन्यतरस्याप्यभावेपितापुत्रइतिसंज्ञाद्वयंयथानदृश्यतेतथाकरणंविषयइतिसंज्ञेइत्यर्थः ॥ ४७८ ॥ विषयःकरणेति विषयःकरणसापेक्षःकरणंतुविषयापेक्षमित्यन्यतरस्याभावेपरंद्वितीयमपिनभवेदिति ॥ ४७९ ॥

१ अयंश्लोकःकाशीस्थपुस्तकेदृष्टत्वादत्रांकितः

ननुश्रुतौभूतमात्रारूपेपुविषयेषुदशसंख्योक्तातथाकरणेषु ग्रंथकृताचद्वादशेतिकथमुक्तमित्याशंक्यअंतर्भावाभिप्रायेणदशेत्युक्तमितिसमाधानसंभवेपिवक्ष्यमाणनेम्यरादृष्टांतानुगुण्यायबहिरिंद्रियाणिबाह्यविषयानेवचविवक्षित्वादशत्वाभिधानमितिसमाधानमाह . शरीरमिति शरीरंतथांतःकरणमित्येतदांतरार्थबोधकत्वादांतरंकरणद्वयंविहायतथासुखदुःखरूपंशरीरविषयंधीपदार्थज्ञातव्यसहितकामसंकल्पादिरूपमंतःकरणविषयंचविहायबाह्येंद्रियपरंबाह्यार्थपरंचश्रुतिसंबंधिदशेतिसंख्यावचनंबोध्यमित्यर्थः तथासतिबाह्यविषयाणांनेमिनिभानामरावन्मध्येभासमानेपुबहिरिंद्रियेष्वाश्रितत्वाभिधानंसुबोधंभविष्यतीतिभावः ग्रंथकृतानुआंतरोपिविषयःकरणापेक्षयाबहिष्ठेनैवभासतेइतिमत्वाद्वादशेत्युक्तमित्यवधेयम् ॥ ४८० ॥ नन्वस्तुकरणानांविषयाणांचपरस्परापेक्षत्वंतथापिपरस्परापेक्षयैवस्वरूपलाभसिद्धौसत्ताभानयोःकृतेतृतीयानपेक्षणात्तेषांसत्ताभाननिर्वाहकत्वेनात्मानसिध्येदित्याशंक्यपरस्परापेक्षाणांस्वानपेक्षतृतीया

शरीरमंतःकरणंविहायकरणद्वयम् ॥ सुखदुःखेतथाबुद्धिकामाद्यांश्चविहायहि ॥ दशेतिवचनंज्ञेयंश्रुतेर्बाह्यें द्रियार्थयोः ॥ ४८० ॥ सापेक्षाणिनसिद्ध्यंतिह्यन्योन्यापेक्षयैवहि ॥ किंत्वन्यंनिरपेक्षंतमाश्रित्यैनामवाप्नुयुः ॥ ४८१ ॥ रज्जुसर्पधियौयद्वत्सापेक्षेनैवसिद्ध्यतः ॥ अन्योन्यंरज्जुमेवैकामनपेक्षांविहायहि ॥ ४८२ ॥

पेक्षानियमंदर्शयति सापेक्षाणीतिद्वाभ्यां यानियानिसापेक्षाणिवस्तूनितानितान्यन्योन्यापेक्षयैवनसिध्यंतिसिद्धिंसत्ताभानरूपांनलभंतेकिंत्वितरानपेक्षंतंस्वातिरिक्तंकंचिद्भावमपेक्ष्यैवैनांस्वरूपसिद्धिमवाप्नुयुःप्राप्नुयुरित्यर्थः ॥ ४८१ ॥ तत्रोदाहरणमाह रज्जुसर्पेतियथाअयंसर्पइतिभ्रमेइदंपदार्थोरज्जुर्विशेष्यतयाभासतेसर्पस्तुप्रकारतया सर्पोयमितिभानेतुविपर्ययेण तथाचरज्जुसर्पयोःप्रकारताविशेष्यशालिनीधियौविशेषणविशेष्यतयासापेक्षविषयत्वेनसापेक्षतयाप्रसिद्धेतेधियौरज्जुस्वरूपंनिरपेक्षंविहायानपेक्ष्यअन्योन्यंअन्योन्येनैवनसिध्यतःकिंतुरज्जुस्वरूपंशुद्धमपेक्ष्यैवसिध्यतइत्यर्थः एवंप्रकृतेपिसापेक्षैःकरणैर्विषयैश्चस्वसिद्धयेऽपेक्ष्यमाणआत्मासिद्धस्तेषांसापेक्षत्वेनमिथ्यात्वंचेतिभावः ॥ ४८२ ॥

एतत्सापेक्षंनानाभिन्नंनभवतिइत्यर्थकंव्याख्येयश्रुतिवाक्यशेषमनुमानविधयाव्याकरोति विषयाइतिपंचभिः करणैःसहविषयायेउक्ता स्तेपरस्परमाश्रयाच्चनभिन्नाइतिप्रतिज्ञासदैवसापेक्षत्वादितिहेतुः ॥ ४८३ ॥ सापेक्षमिति यद्यत्सापेक्षंतत्तन्मिथःपरस्परंआश्रयाच्चकथं चनभिन्नंनभवतियथोक्तरज्जुसर्पज्ञानादिकंस्वयंपरस्परंरज्जुतोरज्जुस्वरूपाच्चाश्रयान्नभिन्नभिन्नमित्युदाहरणम् ॥ ४८४ ॥ यदिविषयाः करणेभ्योभिन्नाःस्युस्तर्हिनिःस्वरूपाःस्युः मिथ्याभूतानांज्ञातसत्तांज्ञानात्पृथक्सत्तासंभवादितितर्कंसूचयन्करणपदंकरणावच्छिन्नप्रज्ञा भागपरमितिदर्शयति विषयाःसर्वइति सर्वेएतेविषयाःस्वज्ञानात्पृथक्भिन्नानभवंत्येव यथारज्जुसर्पविज्ञानात्फणीरज्जुसर्पोनान्यस्तीति सर्वेएवेत्युक्त्याकरणेष्वपियोविषयांशःसोप्येवमितिसूचितम् ॥ ४८५ ॥ एवंप्रज्ञापदार्थंचित्शबलवृत्तिरूपंविषयाःश्रिताइत्युक्तमथप्रज्ञा

विषयाःकरणैःसार्धनभिन्नास्तेपरस्परं॥ आश्रयाच्चसदैवैतेसापेक्षत्वेनहेतुना ॥ ४८३ ॥ सापेक्षंनमिथोभि न्नंनाश्रयाच्चकथंचन॥ सर्पज्ञानादिकंयद्वत्स्वयंवारज्जुतोपिवा॥४८४॥ विषयाःसर्वएवैतेस्वज्ञानान्नपृथक् क्वचित्॥ रज्जुसर्पस्यविज्ञानाद्यथानान्योस्त्यसौफणी॥४८५॥ करणादुत्थितानीहजडानिकरणैःसह॥ विष याश्रयभूतानिविज्ञानानितुदेहिनाम्॥ ४८६ ॥ विज्ञानद्रष्टृतःप्राणान्नभिन्नानीतिकर्हिचित्॥ स्वप्नविज्ञान वद्दष्टाप्राज्ञःप्राणस्ततोस्तिहि ॥ ४८७॥

पदार्थंचिज्जडग्रंथिरूपंविवेकसूच्याविमुच्यतत्रजडांशवृत्तिरूपंज्ञानंविषयाणामाश्रयभूतंस्वभासकचितोऽनवच्छिन्नायानिरपेक्षाश्रयत्वेनो कायाःसकाशान्नभिन्नमित्याह करणादितिद्वाभ्यां यतःकरणादुत्थितानिअतएवनित्यचिद्रूपज्ञानविलक्षणत्वेनजडानिवृत्तिरूपाणिदेहि नांविज्ञानानि कीदृशानि करणैःसहवर्तमानानि तदवच्छिन्नत्वात् पुनःकीदृशानि विषयाणामाश्रयभूतानि शुद्धचितोऽसंगत्वेनशबलप्र ज्ञापदार्थनिष्ठायाविषयनिरूपिताश्रयतायाःसविशेषणेहीतिन्यायेनविशेषणपर्यवसानादितिभावः ॥४८६॥ विज्ञानेति तानिजडविज्ञा नानिसर्वविज्ञानानांद्रष्टुःप्रकाशकात्प्राणपदलक्ष्यार्थान्नभिन्नानि यथास्वप्नविज्ञानानिसविषयाणिद्रष्टुःसाक्षिणोनभिन्नानितद्वत् फलि तमाह द्रष्टेति तस्माद्यःसर्वद्रष्टाप्राज्ञःप्रज्ञोपलक्षितःप्राणःप्राणोपलक्षितश्चसएवास्तिनतुततोद्वितीयमस्तीतिसिद्धं ॥ ४८७ ॥

उक्तार्थस्यदृष्टांतेनस्फुटीकरणपरंतयथेत्यादिव्याकरोति चक्रस्येति यथालोकेरथचक्रस्यारेषुतिर्यक्काष्ठेषुनेमिर्भूमिस्पृक्वलयाकारकाष्ठ रूपःप्रतिष्ठितस्तानाश्रितः तेऽरास्तुनाभौचक्रमध्यकाष्ठेऽक्षाधारच्छिद्रवतिप्रतिष्ठिताः सनाभिस्तुकुत्रापिनप्रतिष्ठितःकिंतुसर्वाधारः ४८८ ॥ दार्ष्टांतिकमाह विषयाइति विषयानेमिनिभाः करणेषुअरनिभेषु मयिनाभिनिभे॥४८९॥नाभिसाम्यमेवस्फुटयति विषयेंद्रियेतिविष याःकार्यरूपाः इंद्रियाणिकरणरूपाणि तथात्रकार्यकरणरूपस्यसर्वस्यसंसारचक्रस्यनाभिरहंनान्यआश्रयोयस्यसतथा भावप्रधानोनि र्देशः तथाचानन्याश्रयत्वाद्धेतुतःसाधर्म्यादित्यर्थः॥४९०॥ दृष्टांतेतटस्थस्यनाभेःसंयोगमात्रेणाधारत्वंममतुविवर्तरूपप्रपंचस्यसत्ताभान

चक्रस्यारेषुलोकेस्मिन्नेमिर्यद्वत्प्रतिष्ठितः॥ नाभावराःस्थितानैवनाभिःकुत्रापिसंस्थितः ॥ ४८८ ॥ विषयाः करणेष्वेवंकरणानिमयीश्वरे॥ प्राणेप्रज्ञास्वरूपेस्मिन्नहंक्वापिनसंश्रितः॥ ४८९ ॥ विषयेंद्रियरूपस्यविश्वच क्रस्यसर्वदा॥ अहंनाभिरितिप्रोक्तोत्यनन्याश्रयहेतुतः ॥ ४९० ॥ विषयोविषयीचेतिद्वयंसंसारईरितः॥ अ स्यसर्वस्यविज्ञाताप्रज्ञाप्राणोहमीरितः ॥ ४९१ ॥ मत्तःप्राणात्मनःप्राज्ञादिदंसर्वंविनिर्गतम्॥ सदसद्रूपकं विश्वंयत्रमुत्यंतिसूरयः॥ मय्यस्तिचतथांतेपिलयमेष्यतिमय्यदः॥ ४९२ ॥ यथैकस्माच्छिरोरेवस्टष्टिस्थि तिलयाःसदा॥ राक्षसस्यभवंत्येवंमत्तोविश्वस्यसर्वदा॥४९३॥ एकस्मिन्नेवनभसिसर्वभेदविवर्जिते॥ य थाभेदाःप्रतीयंतेमयिभेदास्तथाइमे ॥ ४९४ ॥

प्रयोजकत्वलक्षणाभिन्ननिमित्तोपादानतयाधारत्वमितिविशेषोपिबोध्यइत्याह विषयोविषयीतिद्वाभ्यां विषयोनामादिर्विषयीचकर णतयोक्तःसमष्टिव्यष्टिरूपःएतावानेवसंसारस्तस्यविज्ञाताभासकोहमिति ॥४९१॥ मत्तइति प्राज्ञात्प्रज्ञाकार्यरूपाउपाधिभूतानित्यातु स्वरूपभूतास्यास्तीतिप्राज्ञस्तस्मात् सूरयोपीतिशेषः अदःविश्वम् ॥ ४९२ ॥ विवर्त्तोपादानतायादृष्टांतमाह यथेति राक्षसस्यस्वशरीरक ल्पितस्य ॥ ४९३ ॥ जडप्रपंचेअखंडचितोभेदेनभानेदृष्टांतमाह एकस्मिन्निति इमेनानाप्रमातृरूपाः ॥ ४९४ ॥

अयंभेदोपिपराग्दृशामुपाधिदर्शिनामेवभासतेप्रत्यग्दृशामुपाधिमुपेक्षमाणानांतुनभासतइतिसूचयन्दृष्टांतांतरमाह पटइति यथाचि त्राधारेपटेसमेउन्नतत्वावनतत्वादिहीनेपिरंगनिर्मितप्रासादादिरूपचित्रस्यदृष्टौसत्यांविषमाउन्नतत्वावगाहिनीधीर्नृणांभवतिपटस्वरूप मेवानुसंदधतांतुनसा एवंमयिसमेपिविश्वस्योपाधेर्दृष्टौसत्यामेवभेदधीरितरथातुनेति तदुक्तंवार्तिककृद्भिः अपामार्गलतेवासौविषमो हिभवभ्रमः प्रत्यग्दृशांविमोक्षायनिबंधायबहिर्दृशामिति ॥ ४९५ ॥ नाभिस्थानीयस्यात्मनःप्राणादिविशेषणानिश्रुतौदत्तानितेषाम र्थमाह चतुर्विधानामित्यादिना यतःसर्वेषांजीवननिमित्तमहमस्मीतितेननिमित्तेनप्राणेतिशब्दस्यतज्जन्यबुद्धेश्चसमाश्रयोविषयोहंभवा मि प्राणयतिजीवयतीतिव्युत्पत्तेः नतुवायुविशेषेरूढस्यप्राणशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तंजातिविशेषस्तदाश्रयत्वेन यतोहमप्राणोवायुविशे

पटेसमेयथाचित्रदृष्टौविषमधीर्भवेत् ॥ एवंमयिसमेप्राणेविश्वदृष्टौविभेदधीः ॥ ४९५ ॥ चतुर्विधानांभूता नांजीवनंमत्तएवहि ॥ तेनाऽप्राणोप्यहंप्राणशब्दबुद्धिसमाश्रयः ॥ ४९६ ॥ नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवति कश्चन ॥ प्रज्ञयैवतुजीवंतियस्यामेतावुपाश्रितौ ॥ ४९७ ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियगणंसांतःकरणदेहकं ॥ प्रजाना म्यात्मरूपःसन्प्रज्ञातेनाहमीरितः ॥ ४९८ ॥ मज्ज्ञप्तौसकलंविश्वंभातिनान्येनहेतुना ॥ तेनप्रज्ञेतिनामाहमुदि तोवेदवादिभिः ॥ ४९९ ॥ देशकालस्वरूपाख्यभेदत्रयविवर्जनात् ॥ स्वप्रकाशस्वभावाच्चप्रज्ञाहंवाप्रतर्दन ॥ ५०० ॥

षात्मकजडप्राणाद्भिन्नश्चिद्रूपइत्यर्थः॥४९६॥ ननुचिद्रूपस्यकथंजीवनहेतुत्वमपीतिशंकांतैत्तिरीयवाक्येननिरस्यति नप्राणेनेति प्रज्ञया ऽविलुप्तचिताश्रुतिगताऽपरपदोक्तयाउपाश्रितौसन्निधिमात्रेणप्रवर्त्तितौ॥४९७॥ प्रज्ञाविशेषणार्थमाह ज्ञानेति प्रकृष्टंज्ञानंहिप्रज्ञा प्रकर्ष श्चसर्वभासकत्वरूपः सचमय्यात्मरूपेणसाक्षिरूपेणसर्वभासकेवर्त्ततेतेननिमित्तेनप्रज्ञेत्युक्तोस्मीत्यर्थः ॥४९८॥ सर्वोपजीव्यत्वलक्षणंप्र कर्षंप्रशब्दार्थमभिप्रेत्यार्थान्तरमाह मज्ज्ञप्ताविति मज्ज्ञप्तौसत्यामेवसर्वंविश्वंभातिनस्वीयप्रकाशेन तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः तेनवाप्रज्ञानामाहमिति ॥ ४९९ ॥ अपरिच्छिन्नत्वलक्षणंस्वप्रकाशत्वलक्षणंवाप्रकर्षंप्रशब्दार्थमभिप्रेत्यार्थान्तरमाह देशेति देशंकाल स्वरूपैराख्यानिरूपणंयस्यतादृशस्यभेदत्रयस्यविवर्जनात्स्वप्रकाशत्वाद्वाप्रज्ञास्मीति ॥ ५०० ॥

लोकेऽधिष्ठानत्वंपरारूपाणांशुक्तिकारज्जुप्रभृतीनामेवप्रसिद्धंनतुप्रत्यग्वस्तुनः ममतुज्ञानरूपस्यप्रत्यग्वस्तुनोपिसर्वाधिष्ठानत्वमितिलौकिकाधिष्ठानेभ्योजडेभ्योवैलक्षण्यरूपंप्रकर्षंप्रशब्दार्थमभिप्रेत्यार्थान्तरंदर्शयति अथवेति लोकेरज्ज्वादिरूपाध्यासानांसमाश्रयाअधिष्ठानानीतियावत् तेप्रत्यग्रूपाज्ज्ञानाद्भिन्नाःपराञ्चःअहन्तुतथाज्ञानाद्भिन्नोनास्मिकिन्तुज्ञानरूपएवसर्वाधिष्ठानमस्मितेनविशेषेणवाप्रज्ञेत्युक्तइत्यर्थः रजतादीनामपिशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेवाधिष्ठानमितितुलोकानजानंतीतिभावः ॥ ५०१ ॥ प्राज्ञेतिपाठान्तरमभिप्रेत्याह स्वसजातीति सजातीयादिहीनस्यात्मनःस्वरूपभूतयाप्रज्ञयानित्ययुक्तत्वादहंप्राणःप्राज्ञइतीरितः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणइतिमत्वर्थीयस्यणस्य नित्ययोगेपिसम्भवादिति ॥ ५०२ ॥ आत्मपदार्थमाह योयमित्यादिपंचभिः योयमविलुप्तप्रज्ञायोगीप्राज्ञःपरःपुमांस्तुभ्यंमयाप्राणःप्रा

अथवाज्ञानतोभिन्नाअध्यासानांसमाश्रयाः ॥ रज्ज्वादयस्तथानाहंतेनप्रज्ञेतिकीर्तितः ॥ ५०१ ॥ स्वसजातिविजातीयवर्जितात्मस्वरूपया ॥ प्रज्ञयानित्ययुक्तत्वात्प्राणःप्राज्ञोहमीरितः ॥ ५०२ ॥ योयंप्राज्ञोमयातुभ्यं कथितोह्यसकृत्पुमान् ॥ प्राणःप्राज्ञःसआत्मातेस्थावरस्यचरस्यच ॥ ५०३ ॥ अस्मद्धीशब्दगम्योयमस्मद्धीशब्दवर्जितः ॥ एकएवजगत्यस्मिन्नभोवद्भेदवर्जितः ॥ ५०४ ॥ नभसोनभइत्येवनानाधिकरणेष्वपि ॥ एकंनामयथातद्वदात्मेत्येकंममात्मनः ॥ ५०५ ॥

णोपाधिकःप्राज्ञःप्रज्ञोपाधिकश्चासकृत्कथितोबोधितःसतेआत्मावास्तवंस्वरूपंनकेवलंतवैवकिन्तुसर्वस्यस्थावरस्यचरस्यचेति ॥ ५०३ ॥ सर्वान्तरत्वमादायात्मशब्दोत्रवर्त्ततेइतिदर्शयन्नकवचनार्थमप्याह अस्मदिति अहमित्याकारयाधियाहमितिशब्देनचान्तरभावाभिमुखत्वेनायंगम्यतेउपलक्ष्यतेनतुसाक्षाद्विषयीक्रियते अहमितिधियस्तद्भास्यत्वादहमितिशब्दस्यचविशिष्टेशक्तत्वादितिभावः उपलक्षणभूताभ्यामहंधीशब्दाभ्यांवर्जितोऽसंसृष्टः उत्तरार्द्धंस्पष्टम् ॥ ५०४ ॥ यथाहमितिहिरण्यगर्भस्यनामैकरूप्येणसर्वशरीरेष्वभिव्यज्यमानंहिरण्यगर्भस्यैकतांसूचयतीतिबृहदारण्यकेप्रोक्तंतथात्मेतिनाममभैकत्वमितिनभोदृष्टान्तेनैवाह नभसइति यःसर्वाधिकरणेषुघटमठादिषूपाधिषुनभइत्याकारमेकमेवनामतद्वन्ममात्मनःस्वरूपस्यात्मेत्येकमेवनामेति ॥ ५०५ ॥

ननुयद्येकमात्मतत्त्वंतर्हिकथंबहुधाभावोभासतेइत्याशंक्याविद्यारूपदोषादेवेतिस्वप्नदृष्टांतेनाह स्वप्नेइति यथास्वप्नेसुखदुःखादिभागिन आत्मानःप्रमातारएकेनदोषबलात्कल्पितास्तद्वदिमेजाग्रतिभासमानाःकल्पितावस्तुतस्तुनभिन्नाइति ॥ ५०६ ॥ एतदेवस्पष्टयति एक एवेति स्वप्नेपिदेहाएवकल्पितास्तेषामात्मातुपूर्वसिद्धएवभवतितद्वदत्रापीतिभावः ॥ ५०७ ॥ आनंदपदार्थंनिरूपयति अनुकूलेतिचतुर्दशभिः अनुकूलस्वभावःअनुकूलैकस्वरूपः सर्वेषामतिशयेनप्रियत्वात् लोकेभोग्याभावाःप्रियास्तज्जन्यंसुखंतुप्रियतरं आत्मातुसर्वशेषित्वात्प्रियतमइतिहेतोरानंदइत्युक्तइति आत्मनःसर्वशेषितांस्फुटयति आत्मार्थमिति सर्वोजंतुःसुखादिकंयदिच्छतितदात्मार्थमेवेच्छ

स्वप्नेयथाहिबहवःसुखदुःखादिभागिनः॥ आत्मानस्तद्वदेवेमेनभिन्नावस्तुतःक्वचित्॥ ५०६ ॥ एकएवयथा स्वप्नेनानादेहात्मतांव्रजेत्॥ प्रतर्दनतथैकोहंत्वमन्येपिचजंतवः॥ ५०७ ॥ अनुकूलस्वभावोहंसर्वप्रियतमत्वतः॥ आत्मार्थंसर्वएवायंजंतुरिच्छतिसर्वदा॥ सुखादिकंतदर्थंनस्वात्मानंकर्हिचित्क्वचित्॥ ५०८ ॥ नंदःसुखंसमाख्यातंमदुक्तोक्तिसमाप्तिकृत्॥ आनंदात्माततोहंहिनिःसीमसुखरूपभृत्॥ ५०९ ॥ प्रजापतेःशतंयेस्युरानंदाःशतवत्सरम्॥ आनंदवारिधेस्तेपिममस्युर्हिकणोपमाः॥ ५१० ॥

ति वैरिसंबंधित्वेनाभिमतसुखेकामनाऽदर्शनादिति तदर्थंसुखाद्यर्थंतुकर्हिचिदप्यात्मानंनेच्छति अतःसुखादीनामप्यात्मार्थत्वेनकाम्यमानत्वात्सर्वशेषितात्मनःसिद्धेतिभावः ॥ ५०८ ॥ आसमंतात्स्थितोयोनंदःसुखंमानुषानंदत्वादितारतम्यपर्यवसानभूमिःसआनंदइत्यभिप्रेत्याह नंदइति मयेश्वरेणनिःश्वसितवदुक्तोवेदस्तस्ययाउक्तयोमानुषानंदादिप्रतिपादिकास्तासांसमाप्तिकृत् यत्रताःसमाप्ताइत्यर्थः एतादृशोहमानंदात्मेति ॥ ५०९ ॥ मानुषपितृगंधर्वकर्मदेवाऽऽजानजदेवप्रजापतिहिरण्यगर्भानंदाःशतगुणोत्तराउक्तास्तत्रप्रजापत्यानंदाःशतगुणीकृताहिरण्यगर्भानंदरूपाअपिमेलेशःकिमुतान्येइत्याह प्रजापतेरिति ॥ ५१० ॥

तत्रहेतुतयाएषह्येवानंदयातीतिवाक्यार्थंसूचयति सुखानीति येशब्दस्पर्शरसादयोविषयाःसुखानिप्रयच्छंतीतिसुखप्रदत्वेनव्यवह्रियंते तेपिमामेवईश्वरंभूमानंप्रयच्छंतीतिव्यवहार्यामममैवसुखरूपत्वादितिभावः ननुकथंभवतोनानासुखात्मत्वंतेषुभवल्लक्षणानुपलब्धेरित्याशंक्यविशिनष्टि मत्प्राप्तीति ममयावेदांतवाक्यात्प्राप्तिस्तयाप्रकटीकृतंस्फुटतांनीतमित्यर्थः तथाचयेषांममस्वरूपेपरिचयस्तेसर्वसुखेषुउपाधिपरिहारेणममसत्यज्ञानादिलक्षणानिपश्यंत्येवमूढानांत्वज्ञानमेवोत्तरमितिभावः एषपरमात्मैवहियतोलोकानानंदयतिस्वरूपेणानंदवतःकरोतितस्मादानंदरूपोयथागुडःस्वसंसृष्टान्मधुरान्कुर्वन्मधुरइतिभूमिकोक्तश्रुत्यर्थः॥५११॥ एतमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति अनुष्णाशीतोपिवायुर्यथासमुद्रसंसर्गीसन्नृणांभ्रांतानांशीतदःस्मृतः वस्तुतःसमुद्रस्यैवकणरूपेणशीतकरत्वात् एवमस्तिभातिप्रियमित्युक्तरूपस्य

सुखानियेप्रयच्छंतिशब्दस्पर्शरसादयः॥ तेपिमामेवमत्प्राप्तिप्रकटीकृतमीश्वरम्॥५११॥ यथासमुद्रजो वायुःशीतदोत्रनृणांस्मृतः॥ एवंमत्स्पर्शिनस्तेपिविषयाःसुखदाःस्मृताः॥ ५१२॥ सुखैकरूपःसर्वेषांबुद्धिसाक्षीमहेश्वरः॥ प्रज्ञाप्राणोहमेतस्ययदाऽज्ञानंनृणांभवेत्॥५१३॥तदात्मतात्मरूपास्तेजंतवोविषयार्थिनः॥ आप्नुवंतिमहद्दुःखंतत्त्वंवेत्सिप्रतर्दन ॥५१४॥ विषयप्राप्तितस्तेषांदुःखमेतद्विनश्यति ॥ विनष्टदुःखाधिषणाक्षणंभवतिनिश्चला॥५१५॥

ममतादात्म्यलक्षणस्पर्शवंतोविषयाःसुखदाइतिमूढैरेवस्मृताः सुखांशस्यमद्रूपत्वादितिभावः॥५१२॥ननुतवैवसुखरूपत्वेसर्वदाकुतोनसुखभानंविषयाःसुखप्रदाइतिलोकभ्रमेचकिंबीजमितिशंकाद्वयंनिरस्यति सुखैकेतिपञ्चभिः एतस्यसुखैकरूपत्वादिनोक्तस्यमद्रूपस्याज्ञानंयदाभवेत्तदेत्युत्तरेणान्वयः॥५१३॥ तदेति तदात्माऽज्ञानकालेआवृतंअज्ञानगततमसाछादितमात्मरूपंयेषांतेतथा एतेनसर्वदासुखरूपत्वेनाभानेहेतुरुक्तः तादृशाजंतवोरजसाविषयार्थिनःसंतोमहद्दुःखंप्राप्नुवंति तदात्मतत्त्वंवेत्सिअधुनामदुपदेशात्साक्षात्करोषि यद्वातदज्ञानजंदुःखंत्वंवेत्सिस्मरसीत्यर्थः॥५१४॥ विषयेति पुण्यकर्मविपाकेनकाम्यमानस्यविषयस्यप्राप्तेर्हेतोस्तेषांजनानांएतदिच्छारूपेणपरिणतंरजोमयंदुःखंविनश्यतितदातेषांधिषणाबुद्धिर्विनष्टदुःखाशांतरजस्कासतीक्षणमात्रंसत्वगुणोदयान्निश्चलाभवतीति ॥ ५१५॥

यावदिति यावत्पराअन्येच्छानजायतेतावद्बुद्धिः सुखैकरूपेवंभाति कीदृशीबुद्धिः मयानंदरूपेणसर्वात्मस्वरूपिणाव्याप्तासूर्येणदर्पणवद नुप्रविष्टा अतएवबाह्यार्थनिःस्पृहा कीदृशीइच्छा दुःखकरीदुःखवर्द्धनशीलेति ॥५१६॥ सुखव्याप्तत्वेनसुखरूपत्वाभेदृष्टांतमाह अयः पिंडइति अयोलोहं सुखंभवेत् सुखरूपाभवेदित्यर्थः एतेनतांबुद्धेरवस्थामेवसुखमितिमत्वातस्याअवस्थायाविषयप्राप्त्यन्वयव्यतिरेकौ चदृष्ट्वाविषयाःसुखप्रदाइत्यज्ञजनैर्व्यर्थवन्हियंतइतिदर्शितं ॥५१७॥नन्वेतादृशबुद्ध्यवस्थायाएवलौकिकसुखत्वेलौकिकसुखानामविशे षापत्तिरित्याशंक्ययथानैर्मल्यतारतम्याद्दर्पणस्यप्रतिबिंबग्रहणेविशेषस्तथाबुद्धेःसत्वगुणात्मिकायाःसत्वनैर्मल्यानुसारेणात्मनःसुखरूप्र स्यप्रतिबिंबग्रहणेइतिसदृष्टांतमाह समुद्रांतरितिद्वाभ्यां यथासर्षपकणश्छिद्रेणबिलेनसहितःसमुद्रेपिस्थितःस्वबिलपरिमितमेवजलंगृह्णा

यावन्नजायतेजंतोरिच्छादुःखकरीपरा॥ तावद्बुद्धिर्मयानंदरूपेणात्मस्वरूपिणा॥ व्याप्तासुखैकरूपेवभातिवा ह्यार्थनिस्पृहा॥ ५१६॥ अयःपिंडोयथावन्हिव्याप्तोभातिहितादृशः॥ प्रतर्दनतथाबुद्धिर्मयाव्याप्तासुखंभवेत् ॥५१७॥ समुद्रांतःस्थितोराजन्सच्छिद्रःसर्षपोयथा॥ स्वप्रमाणेनगृह्णातिनीरंनैवाधिकंक्वचित्॥ ५१८॥ एवंविषयजाबुद्धिर्मय्यनंतसुखोदधौ॥ पतितामांहिगृह्णातिस्वसमानंसुखप्रदम्॥ ५१९॥ सुखंक्षुतादिजेप्येवमंगजाड्यादिमोचने॥ तत्रापीच्छानुमातव्यातद्रोधेस्तिस्फुटाहिंसा॥५२०॥

ति ॥५१८ ॥ एवमिति एवंमय्यनंतसुखोदधौपतितापिविषयजाबुद्धिःस्वसमानंस्वरूपेणसत्त्वगुणेनतारतम्यावस्थितेनसमानमेवमांगृह्णा तिस्वस्मिन्प्रतिबिंबितंकरोतीतियावत् कीदृशंमां सुखप्रदमिति ॥ ४१९ ॥ सर्वेषांलौकिकसुखानामिच्छोपशमाभिव्यंग्यत्वमिच्छोपशम स्यचपुनरिच्छोदयात्क्षणभंगुरत्वेनानित्यत्वंचसमानमित्याह सुखइति क्षुतंछिक्कातत्प्रभृतिजन्यतयाप्रसिद्धेसुखेपिएवंक्षणभंगुरेच्छोपश माभिव्यंग्यत्वादिकंसमानमित्यर्थः ननुछिक्कासुखस्थलेइच्छानप्रसिद्धाइत्यतआह अंगेत्यादि तत्रछिक्काजन्यसुखस्थलेपिअंगजाड्या दिमोचनविषयिकाममपीनसादिजन्यमंगजाड्यंनिवर्ततामित्याकारिकेच्छासुखरूपकार्यलिंगेनैवानुमातव्या नकेवलमनुमानमेवतत्रे च्छायाःकिंतुसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वमपीत्याह तद्रोधेइति तस्याश्छिक्कायारोधेसाइच्छास्फुटाअनुभूयमानैवास्तीत्यर्थः ॥ ५२०॥

तत्रहेतुतयाएषह्येवानंदयातीतिवाक्यार्थंसूचयति सुखानीति येशब्दस्पर्शरसादयोविषयाःसुखानिप्रयच्छंतीतिसुखप्रदत्वेनव्यवह्रियंते तेपिमामेवईश्वरंभूमानंप्रयच्छंतीतिव्यवहार्यामभैवसुखरूपत्वादितिभावः ननुकथंभवतोनानासुखात्मत्वंतेषुभवल्लक्षणानुपलब्धेरित्याशंक्यविशिनष्टि मत्प्रामीति ममयावेदांतवाक्यात्प्राप्तिस्तयाप्रकटीकृतंस्फुटतांनीतमित्यर्थः तथाचयेषांममस्वरूपेपरिचयस्तेसर्वसुखेषुउपाधिपरिहारेणममसत्यज्ञानादिलक्षणानिपश्यंत्येवमूढानांत्वज्ञानमेवोत्तरमितिभावः एषपरमात्मैवह्रियतोलोकानानंदयतिस्वरूपेणानंदवतःकरोतितस्मादानंदरूपोयथागुडःस्वसंसृष्टान्मधुरान्कुर्वन्मधुरइतिभूमिकोक्तश्रुत्यर्थः॥५११॥ एतमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति अनुष्णाशीतोपिवायुर्यथासमुद्रसंसर्गीसन्नृणांभ्रांतानांशीतदःस्मृतः वस्तुतःसमुद्रस्यैवकणरूपेणशीतकरत्वात् एवमस्तिभातिप्रियमित्युक्तरूपस्य

सुखानियेप्रयच्छंतिशब्दस्पर्शरसादयः ॥ तेपिमामेवमत्प्राप्तिप्रकटीकृतमीश्वरम् ॥ ५११ ॥ यथासमुद्रजो वायुःशीतदोत्रनृणांस्मृतः ॥ एवंमत्स्पर्शिनस्तेपिविषयाःसुखदाःस्मृताः ॥ ५१२ ॥ सुखैकरूपःसर्वेषांबुद्धिसाक्षीमहेश्वरः॥ प्रज्ञाप्राणोहमेतस्ययदाऽज्ञानंनृणांभवेत् ॥५१३॥ तदावृतात्मरूपास्तेजंतवोविषयार्थिनः॥ आप्नुवंतिमहद्दुःखंतत्त्वंवेत्सिप्रतर्दन ॥ ५१४ ॥ विषयप्राप्तितस्तेषांदुःखमेतद्विनश्यति ॥ विनष्टदुःखाधिषणाक्षणंभवतिनिश्चला ॥ ५१५ ॥

ममतादात्म्यलक्षणस्पर्शवंतोविषयाःसुखदाइतिमूढैरेवस्मृताः सुखांशस्यमद्रूपत्वादितिभावः॥५१२॥ननुतवैवसुखरूपत्वेसर्वदाकुतोनसुखभानंविषयाःसुखप्रदाइतिलोकभ्रमेचकिंबीजमितिशंकाद्वयंनिरस्यति सुखैकेतिपञ्चभिः एतस्यसुखैकरूपत्वादिनोक्तस्यमद्रूपस्याज्ञानंयदाभवेत्तदेत्युत्तरेणान्वयः॥५१३॥ तदेति तदात्माऽज्ञानकालेआवृतंअज्ञानगततमसाछादितमात्मरूपंयेषांतेतथा एतेनसर्वदासुखरूपत्वेनाभानेहेतुरुक्तः तादृशाजंतवोरजसाविषयार्थिनःसंतोमहद्दुःखंप्राप्नुवंति तदात्मतत्त्वंवेत्सिअधुनामदुपदेशात्साक्षात्करोषि यद्वातदज्ञानजंदुःखंत्वंवेत्सिस्मरसीत्यर्थः ॥५१४॥ विषयेति पुण्यकर्मविपाकेनकाम्यमानस्यविषयस्यप्राप्तेर्हेतोस्तेषांजनानांएतदिच्छारूपेणपरिणतंरजोमयंदुःखंविनश्यतितदातेषांधिषणाबुद्धिर्विनष्टदुःखाशांतरजस्कासतीक्षणमात्रंसत्वगुणोदयान्निश्चलाभवतीति ॥ ५१५ ॥

यावदिति यावत्पराअन्येच्छानजायतेतावद्बुद्धिःसुखैकरूपेवंभाति कीदृशीबुद्धिः मयानंदरूपेणसर्वात्मस्वरूपिणाव्याप्तासूर्येणदर्पणवद नुप्रविष्टा अतएवबाह्यार्थनिःस्पृहा कीदृशीइच्छा दुःखकरीदुःखवर्द्धनशीलेति ॥५१६॥ सुखव्याप्तत्वेनसुखरूपलाभेदृष्टांतमाह अयः पिंडइति अयोलोहं सुखंभवेत् सुखरूपाभवेदित्यर्थः एतेनतांबुद्धेरवस्थामेवसुखमितिमत्वातस्याअवस्थायाविषयप्राप्त्यन्वयव्यतिरेकौ चदृष्ट्वाविषयाःसुखप्रदाइत्यज्ञजनैर्व्यर्थवन्हियंतइतिदर्शितं ॥५१७॥नन्वेतादृशबुद्ध्यवस्थायाएवलौकिकसुखत्वेलौकिकसुखानामविशे षापत्तिरित्याशंक्ययथानैर्मल्यतारतम्याद्दर्पणस्यप्रतिबिंबग्रहणेविशेषस्तथाबुद्धेःसत्वगुणात्मिकायाःसत्वनैर्मल्यानुसारेणात्मनःसुखरूप स्यप्रतिबिंबग्रहणेइतिसदृष्टांतमाह समुद्रांतरितिद्वाभ्यां यथासर्षपकणश्छिद्रेणबिलेनसहितःसमुद्रेपिस्थितःस्वबिलपरिमितमेवजलंगृह्णा

**यावन्नजायतेजंतोरिच्छादुःखकरीपरा॥ तावद्बुद्धिर्मयानंदरूपेणात्मस्वरूपिणा॥ व्याप्तासुखैकरूपेवभातिवा
ह्यार्थनिस्पृहा॥ ५१६॥ अयःपिंडोयथावन्हिव्याप्तोभातिहिताद्दशः॥ प्रतर्दनतथाबुद्धिर्मयाव्याप्तासुखंभवेत्
॥ ५१७॥ समुद्रांतःस्थितोराजन्सछिद्रःसर्षपोयथा॥ स्वप्रमाणेनगृह्णातिनीरंनैवाधिकंक्कचित्॥ ५१८॥ ए
वंविषयजाबुद्धिर्मय्यनंतसुखोदधौ॥ पतितामांहिगृह्णातिस्वसमानंसुखप्रदम्॥ ५१९॥ सुखंक्षुतादिजेप्ये
वमंगजाड्यादिमोचने॥ तत्रापीच्छानुमातव्यातद्रोधेस्तिस्फुटाहिंसा॥५२०॥**

ति ॥५१८॥ एवमिति एवंमय्यनंतसुखोदधौपतितापिविषयजाबुद्धिःस्वसमानंस्वरूपेणसत्त्वगुणेनतारतम्यावस्थितेनसमानमेवमांगृह्णा तिस्वस्मिन्प्रतिबिंबितंकरोतीतियावत् कीदृशंमां सुखप्रदमिति ॥ ४१९ ॥ सर्वेषांलौकिकसुखानामिच्छोपशमाभिव्यंग्यत्वमिच्छोपशम स्यचपुनरिच्छोदयात्क्षणभंगुरत्वेनानित्यत्वंचसमानमित्याह सुखइति क्षुतंछिक्कातत्प्रभृतिजन्यतयाप्रसिद्धेसुखेपिएवंक्षणभंगुरेच्छोपश माभिव्यंग्यत्वादिकंसमानमित्यर्थः ननुछिक्कासुखस्थलेइच्छानप्रसिद्धाइत्यतआह अंगेत्यादि तत्रछिक्काजन्यसुखस्थलेपिअंगजाड्या दिमोचनविषयिकाममपीनसादिजन्यमंगजाड्यंनिवर्ततामित्याकारिकेच्छासुखरूपकार्यलिंगेनैवानुमातव्या नकेवलमनुमानमेवतत्रे च्छायाःकिंतुसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वमप्यत्याह तद्रोधेइति तस्याश्छिक्कायारोधेसाइच्छास्फुटाअनुभूयमानैवास्तीत्यर्थः ॥ ५२०॥

फलितमाह एवमिति एवमिच्छोपशमद्वाराभिव्यक्तिरीत्यासचतवस्वरूपमेवेत्याह आनंदात्मेति ॥ ५२१ ॥ अजरामृतविशेषणेव्याचष्टे एवंभूतस्येति एवंभूतस्यपरिपूर्णानंदरूपंजाननतोदेहोऽवच्छेदकतयानास्ति अध्यासमूलाविद्याया अभावादितिभावः तदभावेदेहाभावेत न्निष्ठजरामरणेकुतःस्यातामिति॥ ५२२॥नसाधुनाकर्मणाभूयानित्यादिव्याकरोति नचतेइतित्रिभिः विज्ञानंयज्ञंतनुते.कर्माणितनुतेपिचे तिश्रुतेर्धर्माधर्मयोस्तत्कारणयत्नस्यचाश्रयभूताबुद्धिरेवतावत्तवनास्ति कीदृशस्यतव तस्याबुद्धेःसाक्षिरूपस्य नहिलोकेपिसाक्ष्यंसाक्षि णंस्पृशतीति तदभावात्तस्याबुद्धेरभावादकर्त्तुस्तवपुण्यपातकेकथंस्यातामिति ॥ ५२३॥ तयोरिति तयोःपुण्यपापयोरभावेसतिइहामु त्रवालोकेफलोपभाक्फलभोक्ताकेनहेतुनाभवेदितिनकेनापीति फलोपभोगिनएवचऐश्वर्यस्यकर्मफलस्याधिक्यन्यूनताभ्यांवृद्धिन्हा

एवंसर्वशरीरेषुसुखदोहंनचापरः॥ आनंदात्मात्वमेवैषप्रतर्दननसंशयः॥ ५२१ ॥ एवंभूतस्यनैवास्तितवदेहःकथंचन॥ तदभावात्कथंतस्यधर्मौस्यातांजरामृती॥ ५२२॥ नचतेबुद्धिरप्यस्तितस्याःसाक्षिस्वरूपिणः॥ तदभावात्कथंस्यातामकर्तुःपुण्यपातके॥ ५२३ ॥तयोरभावेकेनत्वमिहामुत्रफलोपभाक् ॥ आधिक्यन्यूनताभ्यांस्तऐश्वर्यस्यहिसर्वदा॥ ५२४॥ फलोपभोगिनोनित्यंवृद्धिन्हासौप्रतर्दन ॥ अभोक्तुस्तवकेनैतौस्यातांराजन्नकारणौ॥ ५२५॥ सर्वसाक्षीमयायस्त्वंमद्रूपइहकीर्तितः॥ सत्वंकर्मपराधीनोनासिक्वापिकथंचन॥ कारयस्येवबुद्ध्यादीन्नकिंतुत्वंपुण्यपातके॥ ५२६॥ पुण्यंतंकारयस्येषयंस्वर्गंनेतुमिच्छसि॥ पातकंचाधिकंतंयंनरकंनेतुमिच्छसि॥ ५२७॥

सौभूयस्त्वकनीयस्त्वरूपौस्यातां तवतुअकर्तृत्वादभोक्तुरेतौवृद्धिन्हासौकथंस्यातामिति ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ एवंज्ञाततत्त्वंप्रतर्दनंत्वारो ज्यपदेस्थापयित्वातस्मिन्नंतर्यामिणोधर्मान्व्यपदिशन्एषह्येवसाधुकारयतीत्यादिवाक्यंव्याकरोति सर्वेति यस्त्वंसर्वसाक्षीसर्वांतरोमद्रू पोममेश्वरस्यरूपमद्वयत्वंतदेवरूपंयस्यएतादृशोवर्णितोसिसत्वंकर्मपराधीनोनासिकिंतुबुद्ध्यादीन्पुण्यंपातकंचकारयसिकुर्वतःसन्निधि मात्रेणप्रेरयसीति ॥ ५२६ ॥ तद्व्यवस्थामाह पुण्यमिति एषत्वमीश्वरोयंस्वर्गंनेतुमिच्छसितंपुण्यंसाधुकर्मकारयसियंतुनरकंनेतुमि च्छसितमधिकंपापंकारयसीति ॥ ५२७ ॥

आर्थिकमर्थमाह पुण्यपापेचेति तंदेहिनंपुण्यपापेउभेकारयसियंमानुषलोकंनेतुमिच्छसीति नचवैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगः पुण्यःपुण्येनभव तीतिश्रुतेःपूर्वकर्मापेक्षयाप्रवर्तनादित्याह सर्वदृगिति सर्वज्ञत्वात्पूर्वकर्मणामपिद्रष्टेत्यर्थः फलितमाह अतइति मद्वपुर्मद्रूपः॥५२८॥ लोकपालेतिविशेषणस्यार्थमाह यएषइति जगत्सर्वंलोकंपासिपालयसिमातृवदिति॥५२९॥लोकाधिपतिविशेषणस्यार्थमाह अधिष्ठायेति सर्वंजगत्स्वकीयत्वेनाधिष्ठायाभिमन्येतियावत् सर्वान्विविधैर्भोगैरहर्निशंपासितर्पयसीति कइव स्वामीव यथालोकेगृहस्वामीबंधून्विविधैर्भोगैस्तर्पयतितद्वदित्यर्थः यतस्त्वंदेवराट्देवानामग्न्यादीनांशमादिमतांवाराट्राजेति॥५३०॥ लोकेशविशेषणस्यार्थमाह एषसर्वा

पुण्यपापेचतद्वद्धिकारयस्यपिदेहिनं॥ तंयंमानुपलोकंत्वंनेतुमिच्छसिसर्वदृक्॥ अतःकर्मपराधीनःकथंभवसिमद्वपुः॥५२८॥ यएपत्वंमयाप्रोक्तःसाक्षीसर्वनियामकः॥ एषएवजगत्पासिमातृवद्दीनवत्सलः॥ ५२९ अधिष्ठायतथासर्वंस्वकीयत्वेनदेवराट्॥ स्वामीचविविधैर्भोगैःपासिसर्वानहर्निशं॥ ५३०॥ एपसर्वान्हिशूराद्दीन्मर्यादासेतुभेदकान्॥ राजेवस्वबलेनैवनियच्छसिमहेश्वरः॥ ५३१॥ समःसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषु च॥ महाभूतोपमोदेवआत्मातेकथितोमया॥एवंमामात्मरूपेणविजानीहिप्रतर्दन॥५३२॥एतद्धितमम मन्येमनुष्यायनचापरम्॥एवंहितसंप्राहत्यात्मज्ञानंशतक्रतुः॥प्रतर्दनायसर्वज्ञःसत्यपाशवशंगतः॥५३३॥ प्रतर्दनोपितंनत्वाशक्रतुल्यपराक्रमः॥ अनुज्ञातोथशक्रेणजगामस्वपुरंप्रति॥ ५३४॥ प्रारब्धकर्मनिर्वाणं कुर्वन्नानाविधांश्रियम्॥ उपभुज्यास्यदेहस्यपातेशक्रमवापसः॥ ५३५॥

निति मर्यादायाःपुण्यवंतःस्वर्गंगच्छंतिपापिनोनरकमित्यादिरूपायाःस्वकृतायायेसेतवःमृद्दार्वादिमयःसेतुर्यथाजलानांविधारकस्तद्वद्ये विधारकावेदब्राह्मणादयस्तेषांयेभेदकाविरोधिनःशृगआदिपदेनमायाविनश्वनान्स्वबलेनैवराजवन्नियच्छसिदमंप्रापयसि॥ ५३१॥ अध्यायांतिमवाक्यार्थमाह समइति महाभूतमाकाशम॥ ५३२॥ एतन्निरूपणेवरपूर्तिंदर्शयति एतदिति कथाशेषंपूरयति एवमित्यादिना॥५३३॥प्रतर्दनोपीति॥ ५३४॥ प्रारब्धेति प्रारब्धस्यनिर्वाणंसमाप्तिंकुर्वन्नृतदर्थमितियावत् श्रियमुपभुज्यअस्यवर्तमानस्यदेहस्य पातेसतिशक्रंइंद्रस्यपारमार्थिकंस्वरूपंब्रह्मभावंविदेहमोक्षमितियावत् अवापप्रापवानिति॥ ५३५॥

एतज्ज्ञानस्यदौर्लभ्यमाह एवमिति कीदृशमेतज्ज्ञानं महद्भिःप्रतर्दननिभैरधिकारिभिर्महतोवरान्महद्भ्यइंद्रादिभ्योगुरुभ्यःप्राप्तं किंतज्ज्ञानं यदिदंतवशिष्यस्यपुरतोमयागुरुणाकथितमिति ॥ ५३६ ॥ शिष्यस्योत्तराध्यायजिज्ञासामुत्थापयन्नुक्तात्मज्ञानस्यव्यतिरेकेमहाहानिप्रयोजकतामाह अस्येति अस्यात्मतत्त्वस्याज्ञानाद्येगुरवस्तेशिष्यतांप्राप्नुवंति एतज्ज्ञानवंतःशिष्यास्तुगुरुतांयांतीति एतज्ज्ञानेशिष्याणांगुरुत्वसंभवंदर्शयति गुरुत्वमिति गुरुज्ञानसमाश्रयादेवहिमुख्यंगुरुत्वमित्यर्थः ॥५३७॥ ननुज्ञानस्यैवगुरुत्वंकथमित्याशंक्यतदुपपादयति ज्ञानस्येतिद्वाभ्यां यज्ज्ञानस्यगौरवंमहत्त्वंतदस्यैवास्माज्ज्ञानादपरस्यतुतन्नैवविद्यते अतएवच्छांदोग्यश्रुत्याज्ञानस्यसमादक्षिणानास्तीत्युक्तमित्याह गुर्वीयमिति इयंवसुधागुर्वीप्रसिद्धाज्ञानमपिगुरुततइयंवसुधाज्ञानस्यदक्षिणाभवेदितिसंभावनामात्रंवस्तुतोनैवसमाभवेदिति तथाचश्रुतिः यद्यप्यस्माइमामद्भिःपरिगृहीतांप्रयच्छेदेतदेवततोभूयइति अस्मैज्ञानदाय इमांवसुधां एतत्ज्ञानं ततःसाब्धिवसुधा

एवंहिततमंज्ञानंमहद्भिर्महतोवरात्॥ महद्भ्यःप्राप्तमेतत्तद्यदिदंकथितंतव ॥५३६॥ अस्याज्ञानाद्धिगुरवःशिष्यतांप्राप्नुवंतिहि॥ गुरुत्वंहियतोलोकेगुरुज्ञानसमाश्रयात्॥५३७॥ ज्ञानस्यगौरवंनास्मादपरस्यहिविद्यते॥ गुर्वीयंवसुधातस्माद्दक्षिणास्यभवेन्नवा ॥५३८॥ गुरुशब्दोहिलोकेस्यादधिकार्थस्यवाचकः॥ सर्वस्मादधिकोह्यात्मातदीयंचततोगुरुः॥५३९॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणश्रीशंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेकौषीतकीसारार्थप्रकाशेइंद्रप्रतर्दनाख्यानंनामद्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥छ॥ ॥छ॥

याः भूयोधिकमितिश्रुतिपदार्थः॥५३८॥ उपपत्तिमभिनयति गुरुशब्दइति गुरुशब्दोहिअधिकस्यमहतोवाचकः तथाचविश्वप्रकाशः गुरुर्महतिचान्यवदिति महत्त्वंतुपरमात्मन्येवपर्यवसितमतःसएवगुरुस्तदीयंचयत्तदपितनस्तत्संबंधादेवगुरुमहदिति परमात्मसंबंधस्तुयथाऽसाधारणंतत्स्वरूपंनिष्प्रकारकतयावगाहमानेनज्ञानेनसहैवियतेतथानान्येनकेनचित् अन्यत्रविशिष्टरूपेणैवसंबंधाद्यद्यपिसंप्रदायविदांमतेऽज्ञानमपिशुद्धविषयकंतथापितत्पृथुज्येष्ठभ्रातृनिषादवदप्रशस्तंततोवेदांतजन्यंतज्ज्ञानमेवेतरापेक्षयागुरुतेनतद्वंतोपीतिभावः॥५३९॥ योसौपंचमुखाविर्भूःप्रज्ञयासमुपाश्रितः विश्वचक्रस्यनाभिश्वसदेवःप्रीतिमश्नुताम् इतिश्रीदत्तकुलतिलककृष्णचंद्रात्मजदिलारामसूरितनूजरामकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्यकृतौआत्मपुराणटीकायांसप्रसवाख्यायांद्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ ग्रंथसंख्या ॥ २२०० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥ इत्यात्मपुराणे द्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे तृतीयाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः जीवाःसर्वेपियंप्राप्यसुप्रावानंदसीमगाः भवंतिपरमात्मानंवेदवेद्यंस्मरामितम् ॥१॥ पूर्वाध्यायेप्राणोपाधिकआत्मोक्तःसचोपाधिविवेकासमर्थेनदुर्ज्ञेयोऽतस्तस्यात्मनःप्राणाद्विविच्यबोधनपरंकौषीतकिब्राह्मणचतुर्थाध्यायंव्याचिख्यासुरस्याज्ञानाद्विग्र वइत्युपन्यासेनोत्थापितांशिष्यजिज्ञासांप्रश्नमुखेनाभिनयति एवमितिसप्तभिः संशयेनाविष्टंव्याप्तंहृदयंयस्यसतथा इदंवक्ष्यमाणं ॥ १ ॥ श्रुतपूर्वमनुवदति भगवन्निति द्वाभ्यां ऐतरेयमैतरेयोपनिषत्प्रकाश्यंज्ञानंसेतिहासंसमीरितमितिसंबंधः ॥ २ ॥ इंद्रेति तदेवज्ञानमिंद्रप्रतर्दनाख्यानेनदृढीकृतंसन्मह्यंकथितं यस्मात्ततोऽन्यद्धिततमंनास्ति एतेनहिततमस्यदृढीकृत्याअभिधानेनकृतकृत्योस्मीति ॥ ३॥ किंत्विति काचिज्जिज्ञासावर्त्ततइतिशेषः संशयरूपोभ्रमरोमद्धृदयरूपंकमलंचालयतिक्षुब्धंकरोति कीदृशः भवद्वाक्यरूपाद्वायोरुत्थि

श्री ॥ एवंहिततमंज्ञानंश्रुत्वाशिष्योतिविस्मितः ॥ संशयाविष्टहृदयःपप्रच्छेदंगुरुंप्रति ॥ १ ॥ भगवन्भवता ज्ञानमैतरेयंसमीरितम् ॥ सेतिहासंहिसंसारशूलातिक्रमकारणम् ॥ २ ॥ इंद्रप्रतर्दनाख्यानेतदेवसुदृढीकृतम् ॥ नातोहिततमंयस्मादुक्तरीत्यास्तिकिंचन ॥ मह्यंकथितमेतेनकृतकृत्योस्मिसंप्रति ॥ ३ ॥ किंतुमद्धृदयांभोजंसंशयभ्रमरोमुहुः ॥ चालयत्युत्थितोयस्माद्भवतोवाक्यमारुतात् ॥ ४ ॥ भवतागुरवःशिष्याअस्याज्ञानाद्भवंतिते ॥ इत्थमीरितमेतद्धिदुर्घटंप्रतिभातिमे ॥५॥ त्वयाहिततमज्ञानस्तुतिरेषाकृताथवा ॥ वृत्तमेतत्कचित्पूर्वमदृष्टमधरोत्तरम् ॥ ६ ॥

तः प्रसिद्धंह्येतयद्वायुवेगादुड्डीयमानोभ्रमरःकमलंचालयतीति ॥ ४ ॥ संशयहेतुंवाक्यंस्मारयति भवतेति गुरवोप्यस्याज्ञानान्शिष्याभवंतीतिभवतोक्तं एतच्चममदुर्घटंदुःखेनघटयितुमुपपादयितुंशक्यंप्रतिभाति अतःसंशयोभवतीतिभावः ॥ ५॥ ननुमदुक्तेर्थेकथंतवसच्छिष्यस्यसंशयइत्याशंक्यभवद्वाक्यस्यऐदंपर्यानिश्चयादित्याह त्वयेति किमेषाज्ञानस्यस्तुतिरेवकृताअथवाएतदधरोत्तरं भावप्रधानोनिर्देशः अधरस्याधोभावाहस्योत्तरत्वमुन्नतपदलाभरूपंकचित्पूर्वंवृत्तंसिद्धमासीत्तदेवोक्तंमयात्वेतददृष्टमिति तथाचममार्तांद्रियार्थेमानस्य भवद्वाक्यस्यकिमिदंस्तुतिमात्रपरंतत्त्वाख्यानपरंवेतितात्पर्यसंशयादनिश्चायकत्वेनममसंशयउपपन्नइतिभावः ॥ ६ ॥

एवंभवद्वाक्यानिश्चायकत्वेयन्मयोक्तंदुर्घटंप्रतिभातिमेइतितदुपपन्नमितिसूचयन्ननुपपत्तिसदृष्टांतमाह पादत्रमिति पादंत्रायतेइतिपादत्रमुपानत् शीर्ष्णिशिरसि मौलिःकिरीटं मौलिःकिरीटेधम्मिल्लेइतिविश्वः गुरुविषयकंगुरुत्वंशिष्याःकेनाप्नुवंति नकोपिहेतुस्तत्रसंभाव्यतइत्यर्थः ॥ ७॥ भवच्छिष्यस्यममायंसंशयोभवतैववेदोक्तत्वाभिधानेनपरिहार्यइत्याह अतइति प्रवृत्तंवर्णितमितियावत् वेदार्थनिर्णयप्रसंगाद्वेदेष्वित्युक्तं ॥ ८॥ गुरुवाक्यमवतारयति एवमिति तदभिनयति नैषेति वृत्तंभूतम् वेदोक्तत्वंस्फुटयति कौषीतकिरिति एतन्नामाशाखाप्रवर्त्तकःतथाएपदिवाकरश्चवाजसनेयोपदेष्टाइदमुक्तवानिति ॥ ९ ॥ एतत्स्पष्टयति कौषीतकिस्तपइति कौषीतकिर्नामऋषिर्मंत्रदर्शनंमंत्रस्यदर्शनसामर्थ्यरूपम्पित्वंप्राप्तःसन्ननुग्रहेणद्विजातीन्प्रतिस्वनामांकितांशाखांप्रोक्तवान् तस्यामिदमुक्तमितिशेषः ॥१०॥

पादत्रंहिकथंशीर्ष्णिमौलिधारिणिवर्तते ॥ शिष्याःकेनगुरुत्वंहिगुरावेवाप्नुवंत्यमी ॥ ७॥ अतोस्तियद्विवेदेषु प्रवृत्तमधरोत्तरम् ॥ तत्त्वंकथयनान्योमांभवतोबोधयेत्पुमान् ॥ ८ ॥ एवमुक्तोगुरुःशिष्यंप्रत्युवाचातिहृष्टधीः ॥ नैपास्तुतिर्मयोक्तातेकिंतुवृत्तमिदंपुरा ॥ कौषीतकिरुवाचेदंतद्वदेषदिवाकरः ॥ ९ ॥ कौषीतकिस्तपस्त्वाप्रापवान्मंत्रदर्शनम् ॥ लोकानुग्रहकामोयंद्विजातीन्प्रत्युवाचह ॥ १० ॥ सवितापितथाचायंयाज्ञवल्क्येनतोषितः ॥ मधुकांडउवाचेदंलोकानुग्रहकारकः ॥ ११ ॥ वर्णिनःसकलाःशिष्यागुरवोब्राह्मणाःस्मृताः ॥ ज्ञानार्थंब्राह्मणःशिष्योराज्ञोभूदितिविश्रुतं ॥ १२ ॥ अत्रचोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ ब्राह्मणस्यहिसंवादंराज्ञाशांतेनतंशृणु ॥ १३ ॥ गर्गाणांगोत्रजःकश्चिद्बलाकइतिविश्रुतः ॥ ब्राह्मणोवेदवेदांगपारगोधर्मसंस्थितः ॥ १४ ॥

सवितेति सवितासूर्यःभक्त्यायाज्ञवल्क्येनतोषितःसंस्तस्मैशुक्लानियजूंष्युपदिशंस्तत्रमधुकांडेइदमुक्तवानिति बृहदारण्यकंहिकांडचतुष्टयात्मकंतत्रप्रथमाध्यायद्वयंप्रवर्ग्यकांडःतृतीयचतुर्थाध्यायौमधुकांडस्ततःपरंयाज्ञवल्क्यकांडःखिलकांडश्चेतितत्रमधुकांडघटकेचतुर्थाध्यायेबालाक्यःजातशत्रुसंवादेइदमुक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इदंपदार्थमाह वर्णिनइति सकलावर्णिनःसर्वेवर्णाइतियावत् ब्राह्मणाएवगुरवइतिप्रसिद्धंतथाप्यात्मज्ञानार्थंब्राह्मणोराज्ञःशिष्योभूदितिविश्रुतंकौषीतकिबृहदारण्यकचतुर्थाध्याययोःप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अत्रचेति शांतेनउपशमवता ॥ १३॥ अथहगार्ग्यइत्यादिव्याकरोति गर्गाणामित्यादिना ॥ १४ ॥

तस्येति तस्यबलाकस्यपुत्रोबालाकिःतादृशःवेदवेदांगइत्यनूचानपदार्थः धर्मेसंस्थितिस्तुतस्यमदवशान्नाभूदितिहेतुगर्भैर्विशेषणैर्दर्शयति लालितइत्यादिना लालितपदेनधनमदःसूचितः एवमेवमाकारासदर्पाधीर्यस्यसतथा ॥ १५ ॥ सदिशामिति सबालाकिः इमानूवक्ष्यमाणान् उशीनरानिति हिमस्यहिमालयस्यसेतोःसेतुबंधस्यचमध्यगानपरांश्चदेशानूचचारेत्यनुषंगः ॥ १६ ॥ स्फीतेति स्फीताप्रख्याताकीर्तिर्यस्यसतथेतिश्रुतिगतसंस्पष्टपदार्थः सर्वज्ञआत्मव्यतिरिक्तसर्ववित् यतःप्राणमेवात्मानंमन्यमानः वाग्मीप्रशस्तवाक् ॥ १७ ॥ निवसन्निति तेषुउशीनरादिषु जिगायजितवान् ॥१८ ॥ काशीति दृप्तःसदर्पः गार्ग्योबालाकिः परानुत्कृष्टान् ॥ १९ ॥ त्रैवर्णिकाइति

तस्यपुत्रोभवत्कश्चित्तादृशोलालितोयुवा ॥ अहंविद्याधिकोनान्योमत्तएवंसदर्पधीः ॥ १५ ॥ सदिशांविजयं कुर्वंश्चचारविषयानिमान् ॥ उशीनरांस्तथामत्स्यान्कुरूनपंचालकानपि ॥ काशीन्विदेहानपरान्हिमसेत्वोश्च मध्यगान् ॥ १६ ॥ स्फीतकीर्तिःसमेधावीस्वात्मबोधविवर्जितः ॥ सर्वज्ञःप्राणमात्मानंमन्यमानश्चवाग्म्यपि ॥ १७ निवसंस्तेषुदेशेषुजिगायात्मबलेनसः ॥ त्रैवर्णिकाननेकांश्चग्रामेषुनगरेषुच ॥ १८ ॥ काशीनामांकितेदेशे कदाचिद्गार्ग्यआगमत् ॥ दृप्तोविद्याधिकोविप्रोजेतुंत्रैवर्णिकान्परान् ॥ १९ ॥ त्रैवर्णिकाजितास्तत्रतेनतेराज वर्जिताः ॥ राजानंजेतुकामःसतमप्येपजगामह ॥ २० ॥ काशीश्वरोतिधर्मात्मायोग्रणीर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ विनीतःसत्यसंधश्चसतांशुश्रूषणेरतः ॥ २१ ॥ बलाधिक्यान्नतस्यास्तिजातःशत्रुःपुमान्भुवि ॥ तेनसंज्ञामसौप्राप्तोऽजातशत्रुरितीश्वरः ॥ २२ ॥ शत्रौमित्रेतथोपेक्ष्येस्वदेहेचक्रमावपि ॥ नयस्यविषमाबुद्धिःस्वप्नेप्यस्तिमहीभृतः ॥ २३ ॥ तमेकदासभासंस्थंजेतुकामोद्विजोत्तमः ॥ काश्यमागत्यसहसावचनंत्विदमुक्तवान् ॥ २४ ॥

तंराजानंजगामोपगतः ॥ २० ॥ राजानंविशिनष्टि काशीश्वरइति अग्रणीर्मुख्यः सत्येसंधास्थितिर्यस्यसतथा संधास्थितौप्रतिज्ञायामितिविश्वः ॥ २१ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिमाह बलेति तेनशत्रोरजातत्वेनासौकाशिराजःअजातशत्रुरितिसंज्ञांप्राप्तः ॥ २२ ॥ आंतरशत्रुभावादपितादृशंनामोचितमित्याह शत्राविति व्यापिकायाविषमबुद्धेरभावात्तद्व्याप्यानांरागद्वेषादीनामभावोन्यायसिद्धइतिभावः ॥ २३ ॥ तमिति तंराजानं जेतुकामः तुंकाममनसोरपीतिमलोपः सहसाअविचार्य ॥ २४ ॥

अजातेति अत्रसंसारे॥२५॥इत्थमिति मत्सरेणपरोत्कर्षासहनरूपेणहीनः इदंवक्ष्यमाणम् ॥२६॥गार्ग्येति तेनभवद्वाक्येनामृततदृष्टिसमेन ममकर्णविविरेद्वेअपिशीतलेगतसंतापेकृतेइति ॥२७॥ निर्वृतिमिति त्वद्वाक्येनमेत्हृदयंनिर्वृतिंसुखातिशयंनीतम् तत्रदृष्टांतः यथानष्टपुत्रस्यदेशांतरगमनादिनाऽदर्शनगतपुत्रकस्यमुमूर्षोःसन्निहितमरणस्यधनिनोवृद्धस्यतत्कालागतपुत्रगिराहृदयंनिर्वृतिमेति ॥ २८ ॥ ब्रह्मतत्त्वप्रकाशनप्रतिज्ञारूपंभवद्वाक्यंदौर्लभ्यान्ममातिहर्षहेतुरितिवक्तुंतस्यदौर्लभ्यमाह आयांतीतिद्वाभ्यां धीरेवधनवत्परिपाल्यायेषांतेतथा आगत्यचचित्राणिविस्मयजनकानिस्वकर्माणिदर्शयंति कुतः वेदपाठात्तथार्थतः ल्यब्लोपेपंचमी वेदस्यपाठंविधायअर्थंप्रकाश्यचे

अजातशत्रवेतुभ्यमज्ञायात्रनिमज्जते ॥ वदामिब्रह्मयत्तत्त्वंसावधानमनाःशृणु॥ २५ ॥ इत्थंगार्ग्यवचः श्रुत्वाराजानिर्मत्सरःस्वयम्॥ उत्पन्नहर्षःसहसावचनंत्विदमुक्तवान् ॥ २६॥ गार्ग्ययद्भवताप्रोक्तंवचनंनि ष्प्रसंगकम्॥ तेनमेकर्णविविरेकृतेवृष्ट्येवशीतले॥२७॥ निर्वृतिंहृदयंमेघप्राप्तंपुत्रगिरायथा॥ नष्टपुत्रस्यवृद्धस्यमुमूर्षोर्धनिनोभुवि॥ २८॥ आयांतिशतशोविप्राःसभायांममधीधनाः॥ दर्शयंत्यपिचित्राणिवेदपाठात्तथार्थतः॥ २९॥ वदंतिविविधाविद्याःस्पष्टाजातेप्रशंसने॥ पृष्टाअपिवदंत्येतेब्रह्मविद्यांनकर्हिचित्॥ प्रसिद्धाःस्थविराःसर्वेमिलिताश्चसहस्रशः॥ ३०॥ बालोभवानेकएवनपृष्टःकेनचित्तथा॥ प्रसंगेनविनायस्मादिदंवचनमुक्तवान्॥ ब्रह्मतुभ्यंवदानीतितेनतुष्टोस्म्यहंतव॥ ३१॥ भवान्वदतुमेब्रह्ममावाकिंतुत्वयेदृशम्॥ईरितंतस्यवाक्यस्यनिष्क्रयोयंमयाकृतः॥ ३२॥

त्यर्थः ॥२९॥ वदंतीति तथास्पष्टाःप्रसिद्धाविविधाविद्याश्चवदंति ब्रह्मात्मविद्यायास्तुप्रशंसनेजातेपिपृष्टाअपिचतांनवदंति नचतेषांब्रह्मवित्त्वेनाप्रसिद्धिः अनौचित्यमसहायत्वंवाऽनभिधानेकारणमासीदितिबोधयितुंविप्रान्विशिनष्टि प्रसिद्धाइत्यादिविशेषणत्रयेण॥३०॥ त्वयातूक्तविशेषणव्यतिरेकेपितथोक्तत्वादहंतुष्टोस्मीत्याह बालइति इदंब्रह्मेत्यादिवाक्यं तेनतवविशिष्टकर्मणातुष्टोस्मीति ॥३१॥ तित्वर्थएतादृशवाक्यमात्रस्येयंदक्षिणामयासञ्जीकृतेत्याह भवानिति निष्क्रयोदक्षिणा अयंवक्ष्यमाणः ॥ ३२ ॥

निष्क्रयस्यरूपंदेयत्वेनदर्शयति घटोघ्नीनामिति घटवद्दूधआपीनंयासांतास्तथातासां नारीप्रजानांवत्सीप्रसवानां सौम्यवर्चसांअनुपते जसांसुशीलानामितियावत् सद्यःप्रसवानंतरमेवद्वितीयंप्रजनंगर्भंप्रामानांप्रतिवर्षंप्रसूयमानानामितियावत् एतादृशांगवांसहस्रंशुभल. क्षणकंतेतुभ्यंब्रह्मवच्मीतिभाषिणेददामीति ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वेति हृष्टचेतनःप्रसन्नमनाः अभिप्रायेणेति असौनरेश्वरोऽमुनाऽऽशयेनगोस हस्रंदत्तवान् ॥ ३४ ॥ राज्ञोभिप्रायमभिनयति अजातेतित्रिभिः मामजातशत्रुंसर्वगुणमज्ञात्वैवइमेजनाजनकंप्रतिप्रयांतियदिमांजानी युस्तर्हिनगच्छेयुरेवेतिभावः ॥ ३५ ॥ धनस्येति कीदृशाइमेजनाः व्यर्थमेवमाकारंविमोहंगताः एवंकथं यत्जनकएवधनस्यब्रह्म

घटोध्नीनांगवांनारीप्रजानांसौम्यवर्चसां ॥ सद्योद्वितीयंप्रजनंप्रामानांशुभलक्षणम् ॥ सहस्रंतेददाम्यघब्रह्म वच्मीतिभाषिणे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वास्माअदाद्राजासहस्रंसगवांततः ॥ यथाशास्त्रंसुवर्णादिसहितंहृष्टचेतनः॥ अभिप्रायेणामुनासौगार्ग्यायादान्नरेश्वरः॥३४॥ अजातशत्रुंधर्मज्ञंवदान्यंब्रह्मवादिनम् ॥ अज्ञात्वेमेप्रयां त्येनंजनकंमिथिलेश्वरम् ॥ ३५ ॥ धनस्यब्रह्मविद्याया अपिदातापितेवसः ॥ श्रोतातस्याश्चजनकएवंव्यर्थं विमोहिताः ॥ ३६ ॥ यतोहंब्रह्मविद्यायावचनेपिददाम्यदः॥ गवांसहस्रंजनकस्तूपदेशेददातिसः ॥३७॥इत्य विज्ञायगार्ग्योपिराज्ञोभिप्रायमल्पधीः ॥ आर्तमेनंहिमन्वानोब्रह्मवक्तुंप्रचक्रमे ॥ ३८ ॥

विद्यायाश्चपितेवदाताश्रोताचेति पितायथाधनंददातिपुत्राधीतंचशृणोतितद्वदित्यर्थः श्रुतौजनकपदस्याभ्यासादेकंजनकपदंपितृपरमु पमानतयाव्याख्यातमितिबोध्यम् ॥ ३६ ॥ विमोहितत्वंचजनानांमांततोधिकमज्ञात्वाजनकंप्रतिधावनादितिसूचयितुंस्वस्याधिक्यंदर्श यति यतइति वचनेप्रकाशनप्रतिज्ञामात्रेपिजातेसतिगवांसहस्रंददामिसजनकस्तूपदेशेजातेसतिपश्चाद्ददातीतिस्पष्टोविशेषइतिभावः ॥ ३७ ॥ इत्यविज्ञायेति इतिश्लोकत्रयेणवर्णितंराज्ञोऽभिप्रायमल्पधीत्वादविज्ञायैवगार्ग्योबालाकिर्ब्रह्मापरंयथाज्ञातंवक्तुमुपदेष्टुमुपच क्रमेप्रारेभे कीदृशोगार्ग्यः एनंराजानंआर्तजिज्ञासयाव्याकुलंमन्यमानः अनेनतत्त्वजिज्ञासयाएतदुपायनंदत्तमतोस्यजिज्ञासापूरणीये तिभ्रमंप्राप्तःसन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथद्वितीयकंडिकामारभ्यसप्तदशकंडिकार्थसंग्रहमाह अध्यात्ममितिषड्भिः अध्यात्मंव्यष्टिरूपधृक्अधिदैवंसमष्टिरूपधृक्चसविशेषंब्रह्मप्राणरूपंयथाज्ञातंबालाकिरुक्तवांस्तदपिअव्याकृतपर्यंतंअव्याकृतंपर्यंतेपरस्ताद्यस्यतत् अव्याकृतादप्यपरमेवावददित्यर्थः निर्गुणंतु नतस्यपरतरत्वादितिभावः ॥ ३९॥ यद्यदिति बालाकिर्यद्यदवदत्राजातत्तन्निराकरोत् किंकुर्वन् एतन्मयाज्ञातत्वान्नोपदेष्टव्यमितिसूचनायमामाऽत्रसंवादंकुर्वितिवदन्सनृतथाहस्तौवारणमुद्रयाचालयन्सन्निति ॥ ४० ॥ आदित्येति आदित्यचंद्रविद्युतःप्रसिद्धाः स्तनयित्नुर्मेघमंडलशब्दः नभआकाशं मरुद्वायुः अग्निः आपः इमेऽष्टौअधिदैवतंदैवतेविराट्शरीरेघटकतयास्थिताःब्रह्मपुरुषाःअपरब्रह्मणोविभूतिरूपाणांपुरुषाणांशरीरभूताः तथाचैतेषुअष्टसुअष्टौउपास्यानिब्रह्मस्वरूपाणिउक्तानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अध्यात्ममिति अध्यात्मंआत्म

अध्यात्ममधिदैवंचसमष्टिव्यष्टिरूपधृक्॥ ब्रह्माव्याकृतपर्यंतमुक्तवान्निर्गुणंनतु॥ ३९॥ यद्यद्वदतिबालाकी राजातत्तन्निराकरोत्॥ वदन्मामेतिहस्तौचचालयन्सनृपोत्तमः॥ ४० ॥ आदित्यचंद्रौविद्युच्चस्तनयित्नुर्नभो मरुत्॥ अग्निरापइमेब्रह्मपुरुषाअधिदैवतम्॥ ४१ ॥ अध्यात्मंचतथादर्शोदिग्रूपंश्रोत्रमेवच॥ गच्छंतमनु शब्दश्चछायात्मापुरुषाकृतिः॥ ४२ ॥ स्थूलंशरीरंतद्वच्चसूक्ष्मंप्राज्ञइतीरितम् ॥ दक्षसव्याक्षिसंस्थौचत्यष्टा वष्टावुदीरिताः ॥ ४३ ॥

निव्यष्टिशरीरेस्थिताःएतेऽष्टौपूर्ववद्ब्रह्मपुरुषाउक्ताः एतेके आदर्शःदर्पणाद्युज्ज्वलंप्रतिबिंबग्राहकंवस्तु १ दिग्रूपंश्रोत्रंश्रुतौप्रतिश्रुत्पदेनोक्तं २ गच्छंतंवेगेनेचलंतंपुरुषमनुतस्यपश्चाद्योऽयंध्वनिरूपःशब्दः ३ पुरुषाकृतिपुरुषसमानाकारंछायास्वरूपंच ४ स्थूलंशरीरंशरीरपदेनैवोक्तं ५ तथासूक्ष्मंशरीरंप्राज्ञइतीरितंसुषुप्त्यंतर्गतस्वप्नदर्शनसाधनत्वेननस्वममाचरतीतिवाक्येप्राज्ञपदप्रयोगार्हत्वेनविवक्षितं ६ दक्षिणनेत्रस्थःसूक्ष्मशरीराकारः ७ वामनेत्रस्थश्च ८ एवमष्टावष्टौअधिदैवमध्यात्मंचब्रह्मपुरुषाउक्ताइत्येतावदत्रविवक्षितंक्रमस्तुतेषांपुरुषाणां विशेषणरूपागुणास्तेषांगुणानांचिंतनजन्यफलानिचश्रुतेरेवबोध्यानीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

गार्ग्येणेति गार्ग्येणषोडशपुरुषाअस्यराज्ञउपास्यतयोक्ताअहमेतान्पुरुषानादित्यादिस्थितानुपासेत्वमप्युपास्वेत्येवमुपदिष्टाः राजातु तान्पुरुषानुपास्यत्वेननिराकरोत्नैतेममोपास्यत्वेनोपदेष्टव्यायतोमयाज्ञाताउपासिताश्चात्रतवोपदेशःसिद्धसाधनमित्युत्तररूपंनिराकरणं कृतवान् कीदृशान्पुरुषान् बालाकेःपुरुषविशेषणज्ञानात्तत्फलज्ञानाच्चयोभिमानस्तन्निराकरणायातिष्ठादिगुणत्वेनोक्तानुक्तान्वारंवा रंराज्ञावर्णितान् तत्रातीत्यऐश्वर्येणसर्वमतिक्रम्यतिष्ठतीत्यतिष्ठाइदमादित्यपुरुषस्यविशेषणं आदिपदेनबृहत्पांडुरवासाइत्यादिविशेषणा नांजलप्रधानचंद्रमयसुषुम्नातादात्म्येनलब्धनामस्यैवविशेषणानांतथान्नस्यात्मेत्यादीनांचंद्रादिविशेषणानांचग्रहः ॥ ४४ ॥ तत्रउहे त्यादिइतिहोवाचबालाकिरित्यंतंवाक्यंव्याकरोति आदित्यादिस्थितानित्यष्टभिः आदित्यादिगतान्षोडशपुरुषान्ब्रह्मदृष्ट्याब्रह्मबुध्यो पास्यत्वेनस्वयंबालाकिनाप्रोक्तान्राज्ञानिराकृतान्वीक्ष्यबालाकिस्तस्यराज्ञःसभामध्येचोरवत्तूष्णीमवाङ्मुखश्चासीत् किंदृशोबाला

गार्ग्येणराज्ञोऽस्योपास्याराजातान्क्रमतोखिलान्॥ अतिष्ठादिगुणत्वेनत्युक्तानुक्तान्निराकरोत्॥ ४४॥ आदित्यादिस्थितानेवंपुरुषानपिषोडश ॥ ब्रह्मदृष्ट्यास्वयंप्रोक्तान्राज्ञावीक्ष्यनिराकृतान्॥ ४५ ॥ अतःपरमजानानोब्रह्मात्मानंसनिर्गुणम्॥ अपप्रतिज्ञोबालाकिःपरिम्लानमुखांबुजः ॥ चोरवत्तत्सभामध्येतूष्णीमासीदवाङ्मुखः॥४६॥कुलविद्याधनमदैर्मत्तंब्राह्मणबालकम्॥ नानात्रैवर्णिकजनतिरस्कारगतश्रियम्॥ ४७॥ अजातशत्रुस्तंवीक्ष्यशरन्मेघाभगर्जनम्॥ मदंसांत्वयितुंराजातस्यपापकरंतथा ॥ इदंवचनमाहोच्चैःसभायांनिर्घृणोयथा॥ ४८॥

किः अतःपरंब्रह्मात्मानंकारणोपाधिकंवस्तुतोनिर्गुणमजानानःअविद्वान्सन् पुनःकीदृशः अपप्रतिज्ञोऽपगताहानिंगताप्रतिज्ञायस्यस तथा अतएवपरिम्लानमुखांबुजइतिद्वयोरर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कुलेति कुलमभिजनःविद्याचधनंचएतैर्मदैर्मदरूपेणपरिणतैर्मत्तंसमदं तदुक्तं विद्यामदोधनमदस्तथैवाभिजनोमदः एतेमदामदांधानांतएवहिसतांदमाइति मदकृतेननानात्रैवर्णिकजनतिरस्कारेणैवगतानष्टा श्रीःकांतिर्यस्यसतथातं अतएवशरत्कालिकमेघगर्जनाभंव्यर्थंगर्जनंयस्यसतथातं एतादृशंब्राह्मणबालकंवीक्ष्यतस्यबालाकेःपापकरंपा पस्यपरापमानरूपस्यप्रयोजकंमदंसांत्वयितुंइदंवचनंसभायामुच्चैराह कीदृशोराजा निर्घृणोयथाअंतःसदयोपिबहिर्निर्घृणवद्भासमान इतिद्वयोरर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

राजवाक्यमभिनयति रेबालाकेइतित्रिभिः किंपदंश्रुतिगतनुपदार्थंवितर्कमाह रेबालाकेविप्रकितवएतावदेवज्ञानंकिंवाधिकमप्यस्ति की
दृशस्यतव त्रैवर्णिकानांआक्षेपंतिरस्कारंकर्तुंशीलंयस्यएतादृशस्य पुनःकीदृशस्य दुष्टधियः॥४९॥ विप्राइति त्वदधिकज्ञानाअपिविप्रा
अत्रसभायांसंतिपरंतुत्वद्वत्त्वमिवत्वदन्यएकोपिमदविमोहितोनास्तीत्यन्वयः॥५०॥ ततइति स्पष्टम् ॥५१॥ एतावदेवेति हेराजेंद्रएतावदे
वब्रह्मस्वरूपंमह्यंगुरुभिरुदितमुपदिष्टमासीत् तेनाधिकानुपदेशेनएतस्मान्निरूपितात्कार्यब्रह्मणोऽधिकंनजानेइति ॥ ५२ ॥ बृहदारण्यक
चतुर्थाध्यायस्यप्रथमब्राह्मणेनैतावताविदितंभवतीत्युक्तंतदर्थमाह एवमिति एतद्वक्ष्यमाणंउदैरयत्उक्तवान् ॥५३॥मृषावैइत्यादिवाक्या
र्थंप्रपंचयति पुत्रैरितित्रयोदशभिः पुत्रादिभिरपिस्ववचःस्ववचनंरक्षणीयं यदिपुत्रादयोपित्यज्यमानाःस्ववचनरक्षणेसाधनंस्युस्तदापिस्व

रेबालाकेशिशोविप्रज्ञानमेतावदेवकिं॥ तवत्रैवर्णिकाक्षेपकारिणोदुष्टचेतसः॥ ४९॥ विप्रास्त्वदधिकज्ञा
नाअत्रसंतिसहस्रशः॥ सभायांममनैकोपित्वद्वदन्योविमोहितः॥५०॥ ततोयद्यस्तितेकिंचिज्ज्ञानमभ्यधि
कंपुनः॥ तद्वदेत्येवमुक्तःसबालाकिरिदमुक्तवान्॥ ५१॥ एतावदेवराजेंद्रमत्यंब्रह्मोदितंपुरा॥ तेनाहंनाधिकं
जानेएतस्माद्ब्रह्मणःक्वचित्॥ ५२॥ एवमुक्तेतदाराजावाक्यमेतदुदैरयत्॥ ब्रह्मनैतावतागार्ग्यविदितंकेनचि
द्भवेत्॥ ५३॥ पुत्रैर्दारैर्धनैर्वापिनानाविद्याविभूतिभिः॥ रक्षणीयंहिवचनंनानृतात्पातकंपरम्॥ ५४॥ मृषा
वादीजगत्यस्मिन्कर्मचांडालईरितः॥ विशेषतोहिगुर्वादिसन्निधौस्ववशोहियः॥ ५५॥ अकारणंहियोवा
क्यंमृषाब्रूयान्नराधमः॥ तस्यजिह्वांनिकृंततिसंदंशैर्यमकिंकराः॥ ५६॥

वचनंरक्षणीयंसत्यंकर्त्तव्यमितियावत् यतोऽनृतात्परंपातकंनास्ति तदुक्तंमनुना अन्यथासंतमात्मानंयोन्यथासत्सुभाषते सपापकृत्तमो
लोकेस्तेनआत्मापहारकः वाच्यार्थानियताःसर्वेवाङ्मूलावाग्विनिःसृता तांतुयस्तेनयेद्वाचंससर्वस्तेयकृन्नरइति स्तेनयेद्व्यभिचरितार्थांब्रू
यादित्यर्थः॥५४॥ मृषेति कर्मणाचांडालःश्वपचादिस्तुजात्येतिविशेषः यस्तुस्ववशःस्वतंत्रःसन्गुरूणामादिपदग्राह्यराजादीनांचसन्निधौ
मृषावादीसविशेषतश्चांडालइति ॥ ५५ ॥ अकारणमिति अकारणं वर्णिनांहिवधोयत्रतत्रसाक्ष्यनृतंवदेदित्यादिशास्त्रबोधितंकारणंवि
नायोमिथ्यावदतितस्यजिह्वांयमकिंकराःसंदंशैर्निकृंततिच्छिंदंति संदंशोदुर्ग्रहस्यग्रहणसाधनंस्वर्णकाराद्युपकरणेषुप्रसिद्धः ॥ ५६ ॥

पित्राहं.

अपीति लोकेयेऽधमाःप्रसिद्धास्तेषुगण्यमानेषुप्रथमगण्योऽधमःसयोमिथ्यावदतीति ॥ ५७ ॥ अग्न्यादीनामिति अग्निप्रभृतीनांदेवानां गुरूणांवाराज्ञांवासन्निधौयोऽनृतंवक्तितंराजाहन्यादेवेति ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणत्वादिति हेपापतवदैहिकोवधःशारीरोदंडोमयानकृतस्तवब्रा ह्मणत्वात् कीदृशेनमया धर्मज्ञेनसदाधर्मनिष्ठेनसभायांचविशेषतस्तत्रधर्मेसावधानेनेति तथाचमनुः अक्षतोब्राह्मणोव्रजेदिति नारदोपि वधादृतेब्राह्मणस्यनवधंब्राह्मणोर्हतीति ॥ ५९ ॥ ननुकेनागसामयिदंडप्रसक्तिरित्याशंक्यत्वत्कृतोजनोपद्रवएवयेनादृष्टद्वारातवप्रतिज्ञाह तेत्याह मिथ्येति मिथ्याप्रतिज्ञस्त्वंजातः यतोब्रह्मोपदिशामीतित्वयाप्रतिज्ञातंतच्चतवप्रतिज्ञातंनसिद्धंजनोपद्रवकारित्वादिति ॥ ६० ॥ ज

अपिप्रसिद्धालोकेस्मिन्नधमाःपुरुषाहिये ॥ अधमःप्रथमस्तेषुयोऽनृतंवक्तिमानवः ॥५७॥ अग्न्यादीनांगुरू णांचराज्ञांवासन्निधौहियः ॥ अनृतंवक्तितंपापंहन्यादेवाविचारयन् ॥ ५८॥ ब्राह्मणत्वान्नतेपापदैहिकोत्रव धःकृतः ॥ धर्मज्ञेनमयाराज्ञासभायांचविशेषतः ॥ ५९ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञस्त्वंजातोब्रह्मवच्मीतियत्त्वया ॥ प्र तिज्ञातंनतत्सिद्धंजनोपद्रवकारिणः ॥ ६० ॥ साधूनांसमचित्तानांब्राह्मणानांविशेषतः ॥ कर्मणामनसावा चापीडांयःकुरुतेऽधमः ॥ सूर्यादयःसदातस्यघ्नंतिसर्वान्मनोरथान् ॥६१॥ भूतानांकुरुतेयोत्रसुखंवादुःखमे ववा ॥ आत्मनःकुरुतेसर्वमिहलोकेपरत्रच ॥६२॥ विद्यादिमदमोहेनभवतात्रतिरस्कृताः ॥ बहवःसाधवस्त त्वांफलमद्यसमागतम् ॥६३ ॥ अद्यप्रभृतिमाऽतस्त्वंमृषावादंकृथाःक्वचित् ॥ ब्रह्मतेहंब्रवाणीतियथामामुक्त वानिह ॥ ६४ ॥

नोपद्रववशात्स्वकीयकरणदेवताएवतस्येष्टंघ्नंतीत्याह कर्मणेति सूर्यादयश्चक्षुरादिदेवताः ॥ ६१ ॥ न्याय्याचपरापकारिणोऽनिष्टप्रसक्ति रित्याह भूतानामिति योहिस्वशिरःपरशिरोबुद्ध्याताडयतिसपीडितएवभवतिएवमात्मनोऽनतिरिक्तानिभूतानिपरबुद्ध्यापीडयन्कथंनदुः खितोभवेदितिभावः ॥ ६२ ॥ भवानपितादृशइत्याह विद्यादीति विद्यादिमदजन्यमोहेनकरणेनभवताकर्त्राबहवःसाधवस्तिरस्कृता स्तत्तस्मात्साधुतिरस्काराद्धेतोर्जन्यंफलंत्वामद्यप्राप्तमिति ॥ ६३ ॥ अद्येति अतएतादृशफलदर्शनात्अद्यप्रभृतिब्रह्मतेहंब्रवाणीत्याकारं मृषावादंत्वमाकृथाः यथामृषावादंमांप्रत्युक्तवानसीति ॥ ६४ ॥

गुरुरिति आत्मवतांपुरुषार्थादनपेतानांवश्येंद्रियाणामितियावत् ईदृशानांसर्वदेहिनांगुरुरेवशास्ताअनुशासकः अविप्रःक्षत्रियादिस्तुन शासकः अविप्रस्यविद्योपदेशेऽनधिकाराद्विद्यातिरिक्तस्यचात्मवद्भिरनपेक्षितत्वादिति ब्राह्मणानांतुक्षत्रियाद्यशास्यत्वेब्राह्मणत्वजाति र्विशेषहेतुरित्यर्थः तवतुउन्मार्गवर्तित्वेनात्मवत्त्वाभावान्मयाशासनंकृतमितिभावः ॥ ६५ ॥ तवदंडोप्येवंविचार्यमयाकृतइत्याह दंड्या इति दुरात्मानउक्तात्मवद्विपरीताधर्माच्चलिताइतियावत् तेराज्ञादंड्याइत्यर्थकमेकंशास्त्रं यथा नादंड्योनामराज्ञोस्तिधर्माद्विचलितःस्व कादित्यादि ब्राह्मणानैवदंड्याइत्यर्थकमपरं यथा अक्षतोब्राह्मणोव्रजेदिति तत्शास्त्रद्वयंसमाश्रित्योत्सर्गापवादन्यायेनव्यवस्थाप्यतेतव भर्त्सनमेवकृतमिति तथाहि धिग्दंडस्त्वथवाग्दंडोधनदंडःशरीरदंडश्चेतिचतुर्विधदंडेषुचतुर्थस्यद्वितीयशास्त्रेणबाधात्तृतीयस्यानौचित्यात्प्रथ

गुरुरात्मवतांशास्ताबालाकेसर्वदेहिनाम् ॥ विशेषतोब्राह्मणानामविप्रःशासकोनहि ॥६५॥ दंड्याराज्ञादुरात्मानोब्राह्मणानैवचेतिहि ॥ शास्त्रद्वयंसमाश्रित्यभर्त्सनंतेकृतंमया ॥ ६६॥ उत्तमेभ्योऽधमेभ्योवाराज्ञावाच्यंहितंसदा ॥ एतच्छास्त्रंसमाश्रित्यहितंतेवच्मितच्छृणु ॥६७॥ षोडशानांत्वदुक्तानांपुरुषाणांमहात्मनाम् ॥ कर्ताविश्वस्यचाप्यस्यज्ञातव्योभवतासदा ॥६८ ॥ गुरूपदेशतस्तस्माद्गुरूनगच्छात्रमाचिरम् ॥ विद्यादिमदएपत्वामन्यथानरकंनयेत् ॥ ६९ ॥

मयोरनुष्ठानमिति॥ ६६॥उत्तमेभ्यइति सर्वेभ्योराज्ञाहितमुपदेष्टव्यमित्यर्थकंशास्त्रमालंब्यतुभ्यंहितमुपदिशामीत्यर्थः तथाचमनुः प्रजानां पालनंदानमित्यादिक्षत्रधर्मानुपदिशति तत्रपालनंहितोपदेशःउपदेशातिक्रमेदंडःवृत्तिपरिकल्पनंप्रतिपक्षिभ्यस्त्राणंचेतिनानाविधमतो हितोपदेशोमयाक्रियतेइतिभावः ॥ ६७॥ योवैबालाकएतेषामितिवाक्यार्थमाह षोडशानामिति त्वदुक्तानांषोडशपुरुषाणांयःकर्त्ता जनकः तिष्ठंतुपुरुषाःसर्वस्यास्यजगतोपियःकर्त्तायस्यसर्वकार्यंश्रुतौकर्मपदेनोक्तंसएवपुरुषेणज्ञातव्यइति ॥ ६८ ॥ नैषातर्केणमतिराप नेयेत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेशादेवसज्ञेयइत्याह गुरूपदेशतइति अन्यथागुरूपदेशात्तज्ज्ञानासंपादने नरकंजन्ममरणप्रबंधरूपम् ॥ ६९॥

ब्रह्मेति सएवमदुक्तोजगत्कर्तैवअद्वितीयपरस्यब्रह्मशब्दस्यतज्जन्यधियश्चगम्योगोचरइत्यर्थः तत्रहेतुत्वेनब्रह्मलक्षणंस्मारयति सृष्टीति त स्यताटस्थ्यंवारयति जगच्चयइति ॥ ७० ॥ ततउहेत्यादिवाक्यंव्याकरोति इतिराजवचइति महद्विचारक्षमंमनोयस्यसतथाएतादृशः सबालाकिरमुनावक्ष्यमाणेनाभिप्रायेणएनमजातशत्रुमेवगुरुत्वेनगुरुभावेनजगामनिश्चितवान् ॥ ७१॥ बालाक्यभिप्रायमावेदयति गु रुरितिद्वाविंशतिश्लोकैः लोकेयःकश्चिदप्येतादृशःसधर्मतोन्यायतोगुरुःस्मृतः धर्मोन्यायेइतिविश्वः एतादृशःकीदृशः गरीयसःस्वज्ञा तुर्गुरुत्वाधायकत्वादतिगुरुभूतस्यात्मतत्त्वादेर्दर्शकःप्रकाशकः तथालघीयसःस्वाश्रयस्यलघुत्वाधायकत्वेनातिलघोर्मदादेर्घातकोनिवर्त कश्चेति तथाचस्वसंसृष्टंमधुरंकुर्वन्स्वरसविपरीतंरसंचाभिभवन्गुडादिर्न्याय्यमधुरताकस्तथास्यराज्ञोगुरुतापिन्याय्येतिभावः ॥७२॥ तत्र

ब्रह्मशब्दधियोगम्यःसएवेहनचापरः॥ सृष्टिस्थित्यंतहेतुर्योजगतोस्यजगच्चयः ॥७०॥ इतिराजवचःश्रुत्वा गतदर्पोमहामनाः॥ अभिप्रायेणामुनैनंगुरुत्वेनजगामसः॥ ७१॥ गुरुर्गरीयसोर्थस्यदर्शकोधर्मतःस्मृतः॥ यःकश्चिदखिलेलोकेघातकोपिलघीयसः॥ ७२॥ विद्याधनकुलाख्योयंमदोमेनरकप्रदः॥ लघीयान्यस्यसं सर्गादभवंलघुरीदृशः॥ ७३॥ असावनेननिहतोऽलघुदुःखकरोमम॥ अनादृतोपितेनासावभूद्राजागुरुर्म म॥ ७४॥ परित्यज्ययदायामिगुरुमन्यमहंतदा॥ भविष्यामिकृतघ्नोत्रततएनंव्रजाम्यहम्॥ ७५॥

लघीयसोघातकत्वंस्पष्टयति विद्येतिद्वाभ्यां विद्याचधनंचकुलंचएतैराख्यानिरूपणंयस्यईदृशोमदोलघीयानतिलघुःयस्यमदस्यसंप र्कादहमीदृशःसत्सभायामनादृतरूपोलघुर्लाघवंगतोभूवमिति ॥ ७३ ॥ असाविति असौममालघुदुःखकरोमदःअनेनराज्ञानिहतस्तेन लघीयसोहननेनगुरुलक्षणेनासौराजागुरुरभूदिति कीदृशोमदोऽनेनराज्ञाऽनादृतः चित्तभूमौजायमानोविवेकेनप्रतिरुद्धइत्यर्थः तथाच परेषांमदहरःस्वयंनिर्मदश्चायंकथंनगुरुतामर्हतीतिभावः॥ ७४॥ परित्यज्येति एनंराजानंगुरुत्वप्रयोजकव्यापारंकृतवंतंपरित्यज्याहंयद्य न्यंयामिअन्यत्रगुरुत्वंभावयामितदाकृतघ्नोभविष्यामिकृतंव्यापारंहंतिविफलयतीतिकृतघ्नःएतादृशःस्यामिति तथाचतस्मैनद्रुह्येत्कृतम स्यजानन्निितिनिषेधोल्लंघनप्रयुक्तोदोषःस्यादवज्ञानरूपद्रोहापत्तेरितिभावः॥ ७५॥

गुरुरिति आत्मवतांपुरुषार्थादनपेतानांवश्येंद्रियाणामितियावत् ईदृशानांसर्वदेहिनांगुरुरेवशास्ताअनुशासकः अविप्रःक्षत्रियादिस्तुन शासकः अविप्रस्यविद्योपदेशेऽनधिकाराद्विद्यातिरिक्तस्यचात्मवद्भिरनपेक्षितत्वादिति ब्राह्मणानांतुक्षत्रियाद्यशास्यत्वेब्राह्मणत्वजाति विशेषहेतुरित्यर्थः तवतुउन्मार्गवर्तित्वेनात्मवत्त्वाभावान्मयाशासनंकृतमितिभावः ॥ ६५ ॥ तवदंडोप्येवंविचार्यमयाकृतइत्याह दंड्या इति दुरात्मानउक्तात्मवद्विपरीताधर्माच्चलिताइतियावत् तेराज्ञादंड्याइत्यर्थकमेकंशास्त्रं यथा नादंड्योनामराज्ञोस्तिधर्माद्विचलितःस्व कादित्यादि ब्राह्मणानैवदंड्याइत्यर्थकमपरं यथा अक्षतोब्राह्मणोव्रजेदिति तत्शास्त्रद्वयंसमाश्रित्योत्सर्गापवादन्यायेनव्यवस्थाप्यतेतव भर्त्सनमेवकृतमिति तथाहि धिग्दंडस्त्वथवाग्दंडोधनदंडःशरीरदंडश्चेतिचतुर्विधदंडेषुचतुर्थस्यद्वितीयशास्त्रेणबाधात्तृतीयस्यानौचित्यात्प्रथ

गुरुरात्मवतांशास्ताबालाकेसर्वदेहिनाम् ॥ विशेषतोब्राह्मणानामविप्रःशासकोनहि ॥ ६५ ॥ दंड्याराज्ञादुरात्मानोब्राह्मणानैवचेतिहि ॥ शास्त्रद्वयंसमाश्रित्यभर्त्सनंतेकृतंमया ॥ ६६ ॥ उत्तमेभ्योऽधमेभ्योवाराज्ञावाच्यंहितंसदा ॥ एतच्छास्त्रंसमाश्रित्यहितंतेवच्मितच्छृणु ॥ ६७ ॥ षोडशानांत्वदुक्तानांपुरुषाणांमहात्मनाम् ॥ कर्ताविश्वस्यचाप्यस्यज्ञातव्योभवतासदा ॥ ६८ ॥ गुरूपदेशतस्तस्माद्गुरुंगच्छात्रमाचिरम् ॥ विद्यादिमदएषत्वामन्यथानरकंनयेत् ॥ ६९ ॥

मयोरनुष्ठानमिति ॥ ६६ ॥ उत्तमेभ्यइति सर्वेभ्योराज्ञाहितमुपदेष्टव्यमित्यर्थकंशास्त्रमालंब्यतुभ्यंहितमुपदिशामीत्यर्थः तथाचमनुः प्रजानां पालनंदानमित्यादिक्षत्रधर्मानुपदिशति तत्रपालनंहितोपदेशःउपदेशातिक्रमेदंडःवृत्तिपरिकल्पनंप्रतिपक्षिभ्यस्त्राणंचेतिनानाविधमतो हितोपदेशोमयाक्रियतेइतिभावः ॥ ६७ ॥ योवैबालाकएतेषामितिवाक्यार्थमाह षोडशानामिति त्वदुक्तानांषोडशपुरुषाणांयःकर्त्ता जनकः तिष्ठंतुपुरुषाःसर्वस्यास्यजगतोपियःकर्त्तायस्यसर्वंकार्यंश्रुतौकर्मपदेनोक्तंसएवपुरुषेणज्ञातव्यइति ॥ ६८ ॥ नैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेशादेवसज्ञेयइत्याह गुरूपदेशतइति अन्यथागुरूपदेशात्तज्ज्ञानासंपादने नरकंजन्ममरणप्रबंधरूपम् ॥ ६९ ॥

ब्रह्मेति सएवमदुक्तोजगत्कर्त्तैवअद्वितीयपरस्यब्रह्मशब्दस्यतज्जन्यधियश्चगम्योगोचरइत्यर्थः तत्रहेतुत्वेनब्रह्मलक्षणंस्मारयति सृष्टीति त स्यताटस्थ्यंवारयति जगच्चयइति ॥ ७० ॥ ततउहेत्यादिवाक्यंव्याकरोति इतिराजवचइति महद्विचारक्षमंमनोयस्यसतथाएतादृशः सबालाकिरमुनावक्ष्यमाणेनाभिप्रायेणएनमजातशत्रुमेवगुरुत्वेनगुरुभावेनजगामनिश्चितवान् ॥ ७१॥ बालाक्यभिप्रायमावेदयति गु रुरितिद्वाविंशतिश्लोकैः लोकेयःकश्चिदप्येतादृशःसधर्मतोन्यायतोगुरुःस्मृतः धर्मोन्यायेइतिविश्वः एतादृशःकीदृशः गरीयसःस्वज्ञा तुर्गुरुत्वाधायकत्वाददतिगुरुभूतस्यात्मतत्त्वादेर्दर्शकःप्रकाशकः तथालघीयसःस्वाश्रयस्यलघुत्वाधायकत्वेनातिलघोर्मदादेर्घातकोनिवर्त कश्चेति तथाचस्वसंसृष्टंमधुरंकुर्वन्स्वरसविपरीतंरसंचाभिभवन्गुडादिर्न्याय्यमधुरताकस्तथास्यराज्ञोगुरुतापिन्याय्येतिभावः ॥७२॥ तत्र

ब्रह्मशब्दधियोर्गम्यःसएवेहनचापरः ॥ सृष्टिस्थित्यंतहेतुर्योजगतोस्यजगच्चयः ॥७० ॥ इतिराजवचःश्रुत्वा गतदर्पोमहामनाः ॥ अभिप्रायेणामुनैनंगुरुत्वेनजगामसः ॥ ७१ ॥ गुरुर्गरीयसोर्थस्यदर्शकोधर्मतःस्मृतः ॥ यःकश्चिदखिलेलोकेघातकोपिलघीयसः ॥ ७२ ॥ विद्याधनकुलाख्योयंमदोमेनरकप्रदः ॥ लघीयान्यस्यसं सर्गाद्भवंलघुरीदृशः ॥ ७३ ॥ असावनेननिहतोऽलघुदुःखकरोमम ॥ अनादृतोपितेनासावभूद्राजागुरुर्म म ॥ ७४ ॥ परित्यज्ययदायामिगुरुमन्यमहंतदा ॥ भविष्यामिकृतघ्नोत्रततएनंव्रजाम्यहम् ॥ ७५ ॥

लघीयसोघातकत्वंस्पष्टयति विद्येतिद्वाभ्यां विद्याचधनंचकुलंचएतैराख्यानिरूपणंयस्यईदृशोमदोलघीयानतिलघुःयस्यमदस्यसंप र्कादहमीदृशःसत्सभायामनादृतरूपोलघुर्लाघवंगतोभूवमिति ॥ ७३ ॥ असाविति असौममालघुदुःखकरोमदःअनेनराज्ञानिहतस्तेन ऽलघीयसोहननेनगुरुलक्षणेनासौराजागुरुरभूदिति कीदृशोमदोऽनेनराज्ञाऽनादृतः चित्तभूमौजायमानोविवेकेनप्रतिरुद्धइत्यर्थः तथाच परेषांमदहरःस्वयंनिर्मदश्चायंकथंनगुरुतामर्हतीतिभावः ॥ ७४ ॥ परित्यज्येति एनंराजानंगुरुत्वप्रयोजकव्यापारंकृतवंतंपरित्यज्याहंयद्य न्यंयामिअन्यत्रगुरुत्वंभावयामितदाकृतघ्नोभविष्यामिकृतंव्यापारंहंतिविफलयतीतिकृतघ्नःएतादृशःस्यामिति तथाचतस्मैनद्रुह्येत्कृतम स्यजानन्निितिनिषेधोल्लंघनप्रयुक्तोदोषःस्यादवज्ञानरूपद्रोहापत्तेरितिभावः ॥ ७५ ॥

गरीयसोर्थस्यदर्शकत्वमप्यत्रेतिदर्शयति अपिचात्रेति अत्रलोके दृष्टैवदर्शकोभवतीतिभावः ॥ ७६ ॥ ननुनतवपूर्वगुरवोपिब्रह्मजानंतीत्याशंक्ययदितेऽज्ञास्यंस्तर्हिमह्यंप्राणप्रियायोपादेक्ष्यन्उपदेशाभावाज्ज्ञायतेतेयथावन्नविदंतीत्याह गुरवइति ॥ ७७ ॥ तर्हिगुरुभ्योऽन्यान्ब्रह्मविज्ञानायोपगच्छेत्याशंक्यनेषांमच्छिष्यतांगतत्वान्नजिज्ञासयागमनार्हतेत्याह त्रैवर्णिकानितिद्वाभ्याम्॥ ७८ ॥ एतदन्येइति एतस्माद्राज्ञइतरेममशिष्यतामगमनूप्राप्तास्ततःशिष्यतांगतत्वात्तेभ्यस्त्रैवर्णिकेभ्यःकेनहेतुनाब्रह्मविद्यांलप्स्येप्राप्तोभविष्यामि तेषांमत्तोऽधिकज्ञत्वमेवहितेभ्योविद्यालाभेहेतुःस्यात्मच्छिष्यतांगतत्वेनचाधिकज्ञतायाअभावोनिर्णीतइतिभावः ॥ ७९ ॥ अस्माद्राज्ञस्तुब्रह्मविद्यालाभःसंभाव्यतेइतिदर्शयति राजायमिति अयंराजामानुषोपिगुणैर्देवसमः वाऽथवातेभ्योदेवेभ्यःसमधिकोभवति तत्रहेतुमाह यतइ

अपिचात्रयथाराजाऽजातशत्रुर्महामनाः ॥ ब्रह्मवेत्तिस्फुटंतद्वन्नान्योजानातिमानवः॥ ७६ ॥ गुरवोमेस्वयं यावज्ज्ञातवंतोमहाधियः ॥ प्राणप्रियायतत्सर्वमत्यमेतंसमादिशन् ॥ ७७॥ त्रैवर्णिकानहंचान्यान्हिमसेत्वोश्वमध्यगान् ॥ स्फीतकीर्तीन्विजित्यात्रराजानंजेतुमागतः ॥ ७८ ॥ एतदन्येततःसर्वेशिष्यतामगमन्मम ॥ लप्स्येतेभ्यस्ततःकेनब्रह्मविद्यांसुदुर्लभाम् ॥ ७९ ॥ राजायंदेवसदृशस्तेभ्योवाप्यधिकोयतः ॥ ब्रह्मविद्यांविजानातिपरेभ्यश्चप्रयच्छति ॥ ८० ॥ देवादेववधूवक्त्रमद्यपानविमोहिताः ॥ जानंतोपिनजानंतिमद्यपाइवभूमिगाः ॥८१॥ अयंचैतादृशींलक्ष्मींप्राप्तोपिमुनिवत्स्थितः ॥ हर्षशोकौनचस्तोस्यप्रियाप्रियसमागमे॥८२॥

त्यादि ब्रह्मविद्यांविजानातिअप्रमत्तोधारयतिपरेभ्योऽधिकारिभ्यःप्रयच्छतिचेति ॥ ८० ॥ देवेभ्यआधिक्यंस्फुटयितुंदेवानांभोगव्यासंगरूपमपकर्षमाह देवाइति देवाजानंतोपिनजानंतियतोदेववधूनांवक्त्राण्येवदर्शनरूपपानेनमादकत्वान्मद्यंतत्पानेनविमोहिताः तथाचभोगलिप्साप्रतिबद्धेनज्ञानेनस्वरूपनिष्ठतायाअसंपादनाज्जानंतोपिनजानंतीत्युक्तमितिभावः विफलज्ञानानजानंतीत्येवव्यवहार्याइत्यत्रदृष्टांतः मद्यपाइवभूमिगाइति भूलोकगताःसुरापायथेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ राज्ञोविशेषंस्फुटयति अयमिति मुनिवत्परमहंसयतिवत् मुनिवत्स्थितिमभिनयति हर्षेत्यादिना ॥ ८२ ॥

हर्षशोकाभावेरागद्वेषाभावंहेतुत्वेनाह पुत्राइति द्वेषिणिद्वेषशीले कामेति अयमेकएवकामक्रोधविहीनोनचापरः एतत्समःकामक्रोधहीनोमयानदृष्टइतियावत् ॥ ८३ ॥ तत्रकामहीनतांप्रपंचयति यतइतिचतुर्भिः ब्रह्मतेवच्मीतिवादिनेमह्यंगवांसहस्रंयतोऽदाद्दत्तवान् एतेनहेतुनाज्ञायतेयदस्मिन्राज्ञिकामोनास्तीति ॥ ८४ ॥ ननुब्रह्मवादिनेदानंकथंकामाभावेहेतुरित्याशंक्ययथाधूमव्यापकवन्हिविरुद्धंजलंन्हदादौधूमाभावानुमितिहेतुस्तथाकामव्यापकापात्रदानविरुद्धत्वात्पात्रदानंकामाभावेहेतुर्व्यापकविरुद्धस्यव्याप्याभावहेतुतायान्याय्यत्वादित्याशयेनाह कामिनइतिद्वाभ्यां कामिनोहिकामिनीभ्यःकामिनीपृष्ठगामिभ्यःकामिनीकिंकरेभ्योवानटेभ्योवाकामिन्यनुकारिभ्योमुद्रिकाणांसहस्राणिशतानिचदद्युरिति अपात्रत्वसूचनायषष्ठीप्रयोगः ॥ ८५ ॥ ब्रह्मेति तेकामिनःब्रह्मवादिभ्यः

पुत्राश्चशत्रवस्तद्वत्समाअस्यमहीभृतः॥ यतोनकुरुतेद्वेषंद्वेषिण्यपिमहायशाः॥ कामक्रोधविहीनोयमेकएव नचापरः॥ ८३॥ यतोमेब्रह्मवच्मीतिवादिनेऽदात्सहस्रकम्॥ गवामेतेननास्त्यस्मिन्कामःकोपिनसंशयः॥ ॥ ८४॥ कामिनःकामिनीनांवाकामिनीपृष्ठगामिनां॥ नटानांचापिदद्युस्तेसहस्राणिशतानिच॥८५॥ ब्रह्मवादरतेभ्यस्तेनापिपंचवराटकान्॥ दद्युस्तस्मैवदद्भ्योवापरेभ्यस्तुकथंपुनः॥८६॥ ततःकामकृतंदोषंजानात्येषमहीपतिः॥ दोषज्ञोमदनस्यस्यान्निष्कामोनिश्चितंपुमान्॥ ८७॥

पंचवराटकानपिनदद्युः कीदृशेभ्योब्रह्मवादिभ्यः तस्मैकामिनेवदद्भ्यःउपदिशद्भ्योपि वाशब्दोप्यर्थः परेभ्योऽनुपदिशद्भ्यस्तुपुनःकथंदद्युःअनुपदिशद्भ्योदानवार्त्तापिदुर्लभेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ फलितमाह ततइति ततःपात्रेदानप्रवृत्तेरेवज्ञायतइतिशेषः किंज्ञायतइत्यतआह कामेत्यादि एषमहीपतिःकामकृतंदोषंजानाति यश्चपुमान्मदनस्यकामस्यदोषज्ञःसएवनिश्चितंनिष्कामोभवतीति कामकृतोदोषश्च मृगयाऽक्षादिवास्वमःपरिवादःस्त्रियोमदः तौर्यत्रिकंवृथाट्याचकामजोदशकोगणइतिमनूक्तः कामएषक्रोधएषइतिभगवद्गीतायुक्तःसंसारसंततिलक्षणोवाबोध्यः ॥ ८७ ॥

१ दोषकथनं. २ नृत्यं गीतं वाद्यंच. ३ वृथाभ्रमणं.

क्रोधविहीनतांस्फुटयति कृतेतिद्वाभ्यां क्रोधनोहिपुरुषःकृतोऽपकारोयस्यएतादृशःसन्स्वस्मिन्शरीरेपरस्मिन्वाक्रोधफलंदर्शयति अस्मिन्नृपतौतुकृतापकारेपिसतिक्रोधःक्रोधफलंक्कापिनदृश्यतइति एतदेवाभिनयति आगत्येति यस्मान्मयाऽज्ञेनात्रसभायामागत्यास्यद्युमणेरिवसूर्यसदृशस्यब्रह्मविदुषोब्रह्मविदोराज्ञोहेलनमवज्ञाकृताइति ॥ ८८ ॥ अवज्ञातइति एवमवज्ञातोप्ययंभूपतिर्मह्यंहितमिच्छतितितःकृतापकारस्यापिहितप्रवृत्तेरस्यक्रोधोनैवास्तीति ॥ ८९ ॥ कामक्रोधाभावादेवास्यब्रह्मवित्त्वंनिश्चितमित्याह कामक्रोधाविति ब्रह्मविदंहित्वावर्जयित्वासर्वस्यजंतोर्हृदिकामक्रोधौप्रतिष्ठितौइत्थंमयागुरुशास्त्रात्श्रुतम् गुरुश्चशास्त्रंचतयोःसमाहारोगुरुशास्त्रंतस्मात्गुरुमुखात्तथाशास्त्रात् योऽकामोनिष्कामआप्तकामइत्यादेरात्मकामतांनिष्कामतायांहेतुतयाब्रुवतइत्यर्थः ॥ ९० ॥ तस्मादेतंराजानंहि

कृतापकारेनृपतौक्रोधःक्कापिनदृश्यते ॥ आगत्यात्रकृतंयस्मात्सभायांहेलनंमया ॥ अज्ञेनब्रह्मविदुषोराज्ञोस्यद्युमणेरिव ॥ ८८ ॥ अवज्ञातोप्ययंमह्यंहितमिच्छतिभूपतिः ॥ क्रोधस्ततोस्यनैवास्तिलोकद्वयभयंकरः ॥ ८९ ॥ कामक्रोधौचसर्वस्यहृदिजंतोःप्रतिष्ठितौ ॥ हित्वाब्रह्मविदंत्वित्थंगुरुशास्त्राच्छ्रुतंमया ॥ ९० ॥ अप्रत्यक्षाअपिसुरास्तपोभिर्बहुभिर्नृणाम् ॥ जन्मन्यस्मिन्भवंत्येतेदृश्याजन्मांतरेथवा ॥ ९१ ॥ ब्रह्मनिष्ठेषुकश्चित्स्यादेकःसोपिहिराजसः ॥ वदेन्मह्यंनवाब्रूयान्मोहयेद्वावरांतरात् ॥ ९२ ॥ सुरेभ्यस्त्वपरेसर्वेजंतवोब्राह्मणादयः ॥ मत्तोन्यूनात्मविज्ञानास्तस्मादेनंव्रजाम्यहम् ॥ ९३ ॥ इतिसंचिंत्यबालाकिर्गतपापोमहामनाः ॥ श्रोत्रियोब्रह्मविद्यार्थंसमित्पाणिस्तमभ्ययात् ॥ ९४ ॥

त्वाब्रह्मविद्यार्थमन्यत्रनगंतव्यमितिदर्शयितुंदेवेभ्योज्ञानलाभःसंदिग्धइत्याह अप्रत्यक्षाइतिद्वाभ्यां यतःसुराअतप्ततपसामप्रत्यक्षाःसंतितद्दर्शनायबहुभिस्तपोभिःकृतैरप्यस्मिन्जन्मनिदृश्याःप्रत्यक्षाभवेयुर्जन्मांतरेवेतिसंशयः ॥ ९१ ॥ ब्रह्मेति प्रत्यक्षत्वेपिब्रह्मनिष्ठेषुएकःप्रथमंगण्यःकश्चिदेवविरलएवदेवःस्यादितिसोपिमिलितःसन्भोगप्राचुर्येणराजसोमह्यमुपदिशेन्नवोपदिशेद्वरांतरंदत्वामोहयेद्वाइतिविद्यालाभेसंशयइति ॥ ९२ ॥ देवभिन्नास्तुमत्तोन्यूनविज्ञानकत्वान्नोपगंतव्याइत्याह सुरेभ्यइति तस्मादितरत्रज्ञानलाभसंशयात् एनंअजातशत्रुं ॥ ९३ ॥ एवंश्रुतिगतस्योहेतिपदस्यार्थंवितर्कमभिनीयपरिशिष्टंव्याचष्टे इतिसंचिंत्येति गतपापःनिर्भर्त्सनदंडेनशुद्धः तं राजानं अभिअभिमुखमयात् ॥ ९४ ॥

हस्तेइति हस्तेसमिधंगृहीत्वेतिसमित्पाणिपदार्थः गर्भाष्टमःगर्भकालादष्टमवर्षावच्छिन्नः अष्टवर्षइतियावत् एतादृशस्त्रैवर्णिकःपुमान् बालोगुरुमेत्यशिष्योहंमांशाधीतिवदतिएवंराजानमागत्यबालाकिर्वाक्यंजिज्ञासयोपगच्छामितंशाधीत्याकारंश्रुतावुपायानीत्युक्तमब्रवीदिति॥१५॥दर्शयन्निति किंकुर्वन्बालाकिरेवमब्रवीत्इतिदर्शयन् इतिकिं अस्मिंल्लोकेयोब्रह्मविद्याधिकःसएवगुरुः अपरस्तुविद्यांतरेषुबृहस्पतिसमोपिशिष्यएवेति ॥ १६ ॥ तंहोवाचेत्यादेर्ज्ञपयिष्यामीत्यंतस्यवाक्यस्यार्थंप्रपंचयति इत्थमित्येकाविंशतिश्लोकैः इत्थंविनीतंत्यक्तगर्वंगार्ग्यंनिरीक्ष्यविनयान्वितःप्रणतोसौराजाप्रांजलिर्बद्धांजलिःसन्नासनतउत्थायेदंवक्ष्यमाणंवचनंप्राहेति ॥१७॥ गुरवइति

हस्तेगृहीत्वासमिधोयथागर्भाष्टमःपुमान्॥ त्रैवर्णिकोवदत्येत्यशिष्योहंशाधिमामिति ॥ एवंराजानमागत्य बालाकिर्वाक्यमब्रवीत्॥ १५ ॥ दर्शयन्नितिलोकेस्मिन्ब्रह्मविद्याधिकोगुरुः॥ यःकश्चिदपरःशिष्यःस्वयंसाक्षाद्बृहस्पतिः॥ १६ ॥ इत्थंगार्ग्यंनिरीक्ष्यासौविनीतंविनयान्वितः॥ उत्थायासनतःप्राहप्रांजलिर्वचनंत्विदम् ॥ १७॥ गुरवोब्राह्मणाजात्याविधात्रात्रैवनिर्मिताः॥ स्वभावेनापरेशिष्याःक्षत्रियाद्याश्चवर्णिनः॥ १८ ॥ तर्हिकिंब्राह्मणोभूत्वाकर्मेदंप्रतिलोमकं ॥ आत्मनःशिष्यतामत्रक्षत्रियेमयिवांछसि॥ १९॥ अपिमद्वचनाद्ब्रह्मन्जातकोपइदंवत॥ कृतवानसिभीतोवाबाल्यादज्ञानभावतः॥ १०० ॥

अत्रसर्गेविधात्राब्रह्मणाब्राह्मणाजात्यैवगुरवोनिर्मिताः अपरेक्षत्रियाद्यावर्णिनःस्वभावेनशिष्यानिर्मिताइति तथाचमनुः उत्तमांगोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैवधारणात् सर्वस्यैवास्यसर्गस्यधर्मतोब्राह्मणःप्रभुरिति ॥ १८ ॥ तर्हीति तर्हितथासतित्वंब्राह्मणोभूत्वाक्षत्रियेमयि आत्मनःशिष्यतारूपंप्रतिलोमंविपरीतंकर्मकिंवांछसि कुतस्तवविपरीतकर्मणीच्छेत्यर्थः ॥ १९॥ तत्रहेतूनिवितर्कयतिअपीतिमद्वचनादपि जातकोपःसन्निदंप्रतिलोमंकृतवानसि हितोपदेदुर्वचनात्कोपोनोचितइत्यपिनासूच्यते भीतःभयाद्वाबाल्याद्वा कीदृशाद्बाल्यादज्ञानभावतः अज्ञानंभावःस्वभावोयस्यनत्तथातस्मात् ॥ १०० ॥

तत्रकोपश्चेदत्रहेतुस्तर्हिक्षमयानिवर्त्तनीयइतिक्षमायोग्यतांदर्शयन्प्रार्थयते क्षमस्वेतिचतुर्भिः यन्मयाराजधर्मंसमाश्रित्यतेतुभ्यंकटुकंवाक्यमीरितंतत्क्षमस्व ब्राह्मणस्यगुरुत्वंस्फुटयन्शिष्यवदात्मानंविशिनष्टि बालेनाकृतबुद्धिनेति अकृताआगमाचार्यसत्संगादिभिरपरिपक्वाबुद्धिर्यस्यसतथातेन ॥ १०१ ॥ कटुवाक्याभिधानेप्रयोजकंनिवेदयति मदेति भवान्मदत्रयस्यविद्याधनकुलाख्यस्यपराधीनोमयाबहुजनमुखाच्छ्रुतःस्वयंदृष्टश्चतेनापराधनिर्णयेनएतत्कटुकाभिधानंभवतःशिक्षार्थंकृतमिति ॥ १०२ ॥ राजधर्मवाक्यार्थमभिनयति ब्राह्मणाइति शास्त्रस्वरूपंतूक्तं ॥ १०३ ॥ भवद्भिर्ब्राह्मणैरेवोपदिष्टेदुर्लक्ष्येधर्मेममप्रमादंपश्यसिचेत्तथापिक्षमस्वाहंतुभवत्क्षोभंदृष्ट्वास्मादुद्विग्नोस्मीत्याह प्रसीदेति तेनब्राह्मणैरुपदिष्टस्यैवमयाचरणेनममाज्ञस्योपरिप्रसीदेति अमुंराजसंबंधिनम् ॥ १०४॥ द्वितीयोनुचिताचर

क्षमस्वत्वंमयायत्तेकटुकंवाक्यमीरितम् ॥ राजधर्मंसमाश्रित्यबालेनाकृतबुद्धिना ॥ १०१ ॥ मदत्रयपराधीनोभवान्बहुजनान्मया ॥ श्रुतोदृष्टश्चतेनैतन्शिक्षार्थंभवतःकृतम् ॥ १०२ ॥ ब्राह्मणाअपिनिर्भर्त्स्यादुराचारामहीभुजा ॥ दृढंपरीक्ष्यविज्ञाताइतिशास्त्रंमयाश्रुतम् ॥ १०३ ॥ प्रसीदाज्ञस्यविप्रेंद्रतेनपंडितमानिनः ॥ ममधिक्ष्मांतथाराज्यंधर्मंक्रूरतमंत्वऽमुम् ॥ १०४ ॥ भीतिश्चतवमाविप्रभूयान्मत्तःकथंचन ॥ महापराधिनंचाहंनहन्मिप्राणिनंक्वचित् ॥ १०५ ॥ चोरेभ्योपिचवित्तानिदत्त्वाचौर्यान्निवर्तये ॥ तावतापिचयेपापान्निवर्त्तेनमोहिताः ॥ निःसारयामितान्देशात्स्वकीयात्पापकारिणः ॥ १०६ ॥ अथैवमप्यशक्यत्वेललाटेश्वपदेनतान् ॥ अंकयाम्यथचेत्कुर्युश्छेदयाम्यंगमेवहि ॥ हस्तयोःपादयोरेकमष्टमेहन्मितान्नरान् ॥ १०७ ॥

णहेतुर्भयरूपोयःशंकितस्तंवारयति भीतिश्चेतिपंचभिः मत्तोभीतिस्तवमाभूयात्यतोमहापराधिनमपिप्राणिनंप्रायोनहन्मीति ॥ १०५ ॥ प्रायेणाहननमभिनयति चोरेभ्यइति प्रथमेऽपराधेवित्तदानेनचौर्यान्निवर्त्तनंकरोमिद्वितीयेदेशान्निःसारणमिति ॥ १०६ ॥ अथैवमिति अथएवमपिदेशान्निरसारणेकृतेपितेषांचौर्यत्यागस्याशक्यत्वेसतितृतीयेऽपराधेइतियावत् तान्तृतीयापराधिनःललाटेशुनःपदेनलोहमयेनतप्तेनांकयामि अथचतुर्थादिकमपराधंचेत्कुर्युस्तर्हिवामदक्षिणहस्तयोर्वामदक्षिणपादयोश्चैकमन्यतरंछेदयामि एवंसप्तमापराधपर्यंतंव्यवस्थायांसत्यामप्यष्टमंचेत्कुर्युस्तदाहन्मीति ॥ १०७ ॥

युद्धेपिधर्मेणैवहन्मीत्याह युद्धायेति युद्धाययुद्धंकर्तुंअभिमुखःसावधानोयुवाचसन्मांशस्त्रेणपूर्वयोहन्यात्तमेकंयुद्धेहन्मिनापरमुक्तविशेषणहीनमित्यर्थः ॥ १०८ ॥ भवतस्तुशंकैवनोचितेत्याह कुतइति स्वस्थःक्षोभहीनः गतज्वरोगतसंतापः ॥ १०९॥ प्रतिलोममितिकर्मेतिशेषः अज्ञानरूपबाल्यनिवृत्त्यैचेदेवंकरोषितथापिगुरून्गच्छतेतुभ्यंनमोस्तु ॥ ११० ॥ एवमिति एवमुक्तोबालाकिर्नागमत्किंतुचिंतालज्जयोःसूचनायाधोवदनत्वेनश्वासादिवैशिष्ट्यरूपातुरत्वेनविशिष्टःपादाग्रेणभूमिलिखन्सरेखांकुर्वंस्तस्थावेवेति इंगितज्ञइति इंगितैर्भावेवेत्ताऽजातशत्रुर्वक्ष्यमाणविधयापुनरुक्तवान् तत्राधोवदनत्वभूलेखनाभ्यांलिंगाभ्यांक्षत्रियपादग्रहणोद्यमरूपशास्त्रविरुद्धाचरणजन्यालज्जाज्ञाता श्वासादेश्चकथमन्यतोज्ञानंलप्स्यइतिचिंताचज्ञाता तथाचोक्तं दुराचारादिभिर्व्रीडाधार्ष्ट्याभावोभिधीयते वस्त्रांगुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृदिति चिंताध्यानंहितानाप्तेःशून्यताश्वासतापकृदितिच ॥ १११ ॥ तत्रलज्जादुःखंचिंतानिवृत्त्योप

युद्धायाभिमुखोयोमांहन्यात्पूर्वंयुवापुमान्॥ सावधानःसुशस्त्रेणतमेकंहन्मिनापरम् ॥ १०८॥ कुतोद्विजोत्तमंहन्यामवध्यंसर्वदेहिभिः॥ इतिविज्ञायविप्रेंद्रस्वस्थोभवगतज्वरः॥ १०९॥ प्रतिलोमंकथमात्वंलोकद्वयविनिंदितम्॥ यथागतंप्रयाहित्वंगुरून्वाव्रजतेनमः ॥ ११० ॥ एवमुक्तोथबालाकिरधोवदनआतुरः ॥ नागमन्निःश्वसंस्तस्थौभूमिंपादाग्रतोलिखन्॥ इंगितज्ञोऽजातशत्रुर्बालाकिंपुनरुक्तवान्॥१११॥ प्रतिलोममिदंविप्रब्राह्मणःक्षत्रियंव्रजेत्॥ ब्रह्ममेवक्ष्यतीत्येवमभिप्रायेणधार्मिकः ॥ ११२॥ याजनाध्यापनंचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहः॥ ब्राह्मणस्यैवकर्मैतत्क्षत्रियस्यनकर्हिचित्॥ ११३॥

शांतंभविष्यतीतिमत्वाबालाकिंचितितंविद्यालाभप्रकारमपवदन्प्रकारांतरंदर्शयति प्रतिलोममितिषड्भिः इदंविपरीतरूपंकर्ममन्ये इदंकिंयद्ब्राह्मणउत्तमवर्णःक्षत्रियमधमवर्णमयंमह्यंवक्ष्यत्युपदेक्ष्यतीत्यभिप्रायेणव्रजेत्दीक्षायैउपगच्छेत् कीदृशोब्राह्मणः धार्मिकःस्वंधर्मंचरतिआसेवनइतिसतथा अधार्मिकस्तुशूद्रवत् नानुतिष्ठतियःपूर्वांनोपास्तेयश्चपश्चिमां सशूद्रवद्बहिष्कार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणइतिमनूक्तेः द्विजकर्मणःसत्कारादेरितितद्व्याख्यातारः ॥ ११२ ॥ क्षत्रियस्यचब्राह्मणदीक्षणमनुचितमित्याह याजनेति याजनाध्यापनेश्चार्थेनियुक्त् विशुद्धादपतितात् एतत्त्रयंब्राह्मणस्यैवविहितमितिशेषः क्षत्रियस्ययजनाध्ययनदानैर्ब्राह्मणसमानकर्मणोपियाजनादिकंनकर्हिचिद्विहितमिति ॥ ११३ ॥

अध्यापनेइति यस्यक्षत्रियस्याध्यापनेनाधिकारःसउपनेताउपनयनस्याचार्यत्वफलकस्यविधिवदात्मसमीपनयनरूपस्यकर्ताकथंभ वेदिति अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतेत्यादिश्रुतौउपनयनस्यअध्यापनसमानकर्तृकत्वेनविधानादितिभावः ॥ ११४ ॥. तथा पितुभ्यंदानविधयावक्ष्यामीत्याह व्रतमिति ममेदंव्रतंनियमः इदंकिं यद्ब्राह्मणेभ्यःप्राणरूपंयाचितमपिददामिकिमुतान्यदिति ॥ ११५॥ गुरवेपीति ततउक्तनियमवशात्ब्राह्मणत्वेनगुरवेपितुभ्यंयाचकायात्मनोविद्यांविज्ञापयाम्येवददाम्येवनतुतांप्राणेभ्योगरीयसीमनुसंधाय वंचयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११६ ॥ दातृयाचकेति आवयोर्दातृयाचकत्वलक्षणःसंबंधोभूयादितिगुरुशिष्यतारूपस्तुमाभूयादिति अतएत स्मात्तवविद्यालाभोपायाच्चिंतिताद्धेतोस्त्वंतच्छृणुयत्तुभ्यंविज्ञापयामिबोधयामीति ॥ ११७ ॥ तंहप्राणावित्यादिकमुक्तस्थावित्यंतंवाक्यं

अध्यापनेधिकारोस्तियस्यनैवकथंहिसः॥ उपनेताभवेल्लोकेक्षत्रियोधमवर्णभाक्॥ ११४॥ व्रतंचममवि प्रैंद्रब्राह्मणेभ्यःसदैवहि॥ ददामियाचितंप्राणान्किमुदारादिकंपरम्॥ ११५॥ गुरवेपिततस्तुभ्यमहंविज्ञाप यामिभोः॥ याचकायात्मनोविद्यांप्राणेभ्योपिगरीयसीम्॥ ११६॥ दातृयाचकसंबंधोनावयोर्गुरुशिष्यता॥ भूयादतःशृणुत्वंतत्तुभ्यंविज्ञापयामियत्॥ ११७॥ इत्युक्त्वाऽजातशत्रुस्तंप्रणम्यात्मनआसने॥ संस्थाप्या थस्वयंभूमावुपविश्येदमुक्तवान्॥ ११८॥ प्राणादिभ्यःसमस्तेभ्योव्यतिरिक्तोमहेश्वरः॥ आनंदात्मास्वप्रका शोगार्ग्यब्रह्मेतिविद्धितं॥ ११९॥ इत्युक्तेजातविश्वासंगार्ग्यंबोधयितुंनृपः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तस्थौ स्वयमासनात्॥ १२०॥

व्याकरोति इत्युक्त्वेत्यादित्रयोदशभिः श्रुतेःप्रथमांशेनपाणावभिमुख्येनात्यादरेणगृहीत्वेत्यर्थकेनसूचितमत्यादरंतावद्दर्शयति तंबालाकिं प्रणम्यात्मनआसनेराजासनेसंस्थाप्यउपवेश्यस्वयंतुराजाभूमौनीचासनेउपविश्यइदमुत्तरश्लोकमयंवाक्यमुक्तवानिति ॥११८॥ प्राणा दिभ्यइति प्राणादिभ्योजडेभ्योव्यतिरिक्तस्त्रिविधपरिच्छेदहीनईश्वरःस्वप्रकाशानंदरूपःसर्वात्मायोस्मितमेवब्रह्मपदार्थंविद्धीति॥ ११९॥ इत्युक्तइति इतिवाक्यैराज्ञोक्तेसतिजातोविश्वासउत्कटकोटिकसंशयात्मकसंभावनात्वेनप्रसिद्धोयस्यएतादृशंगार्ग्यमन्वयव्यतिरेका भ्यांबोधयितुंसनिश्चयंकर्तुंस्वयमासनादुत्तस्थाविति ॥ १२० ॥

तस्येति तस्यबालाकेर्महासनादवतरतोमानाधिक्यायराजसत्तमोऽजातशत्रुःस्वकरंदत्वारहस्यार्थबोधनायसभांत्यक्त्वाबालाकिनासहां
तःपुरंविवेशेति॥१२१॥ तत्रेति तत्रांतःपुरेद्वारिद्वारदेशेसुप्तोनिःश्वसन्प्राणमात्रव्यापारवांस्तिष्ठतिस्मेतितदंतिकेबालाकिनासहतस्थाविति
॥ १२२ ॥ अजातेति तत्रस्थित्वात्मत्वेनबालाक्यभिमतप्राणस्यानात्मतास्फुटीकरणायगार्ग्यप्रसिद्धैर्गार्ग्येणसम्यग्ज्ञातैर्नादपूरितैरुच्चैरु
च्चारितैश्चप्राणस्यनामभिरेवसुप्तंपुरुषमामंत्रयत्संबोधितवानित्यर्थः ॥ १२३ ॥ प्राणस्यसर्वदेवतारूपस्यनामान्यभिनयति आदित्येति
आदित्यचंद्रमसौरूपेयस्यप्राणस्यसतथातत्संबोधनंहेआदित्यचंद्रमोरूप हेबृहन्नभ्यधिक पांडुरंशुक्लवर्णंयन्नीरंतद्गच्छतिआश्रयते आपो
मयःप्राणइतिश्रुतेः तत्संबोधनंहेपांडुरनीरगेति उपरिअधोविभागेनवाससाउत्तरीयांतरीयरूपेणएकेनयथापुरुषःसंवीतोभवतितद्वन्नीरे

तस्यदत्वाकरंस्वस्यराजवद्राजसत्तमः॥ परित्यज्यसभामंतःपुरमेषविवेशह॥ १२१॥ तत्रकश्चित्पुमान्सुप्तो द्वारितिष्ठतिनिःश्वसन्॥ गार्ग्येणसहितस्तस्थौराजातस्यसमीपतः॥ १२२॥ अजातशत्रुःपुरुषमामंत्रयदनेकधा॥ गार्ग्यप्रसिद्धैःप्राणस्यनामभिर्नादपूरितैः ॥ १२३॥ आदित्यचंद्रमोरूपबृहत्पांडुरनीरग॥ उपर्यधोविभागेनवासोवन्नीरसंवृत॥ प्रियदर्शनसोमाख्यराजन्दीप्तिसहस्रभाक्॥ १२४॥ एवमामंत्रितःप्राणोदेवतानामभिस्तदा॥ अभोक्तृत्वाज्जागरूकोनाबुध्यतकथंचन ॥ १२५॥ घटबुध्नोदराकारपृथोजलविधारण॥ इत्यादिनामभिर्बोध्यःस्वंनवेत्तियथाघटः॥ अचेतनत्वात्प्राणोपिनैवमात्मानमण्वपि॥ १२६॥

णसंवृत हेप्रियदर्शन हेसोमाख्यसोमनामक हेब्राह्मणानांराजन् हेदीप्तिसहस्रभाक्असंख्यातदेवतारूपकिरणशालिन् ॥ १२४ ॥ एव
मिति एवंदेवतानामभिःप्राणस्यसमष्टिरूपप्रतिपादकैर्नामभिरामंत्रितःसंबोधितोपिप्राणोनाबुध्यतनप्रबोधंप्राप्तः कुतः अभोक्तृत्वात्अ
चेतनत्वेनभोगाश्रयतानर्हत्वात् यदिप्राणएवचेतनत्वव्याप्यभोक्तृत्ववान्स्यात्तर्हिस्वकीयंनामबुद्ध्वाप्रबुध्येतेतिभावः नचप्राणस्याप्रबो
धेसुप्तिःप्रयोजिका श्वासादिस्वव्यापारारूढत्वेनसुप्तेर्दुर्वचत्वादितिदर्शयितुंप्राणंविशिनष्टि जागरूकइति ॥ १२५ ॥ अचेतनत्वादबोधं
सदृष्टांतमाह घटेति हेघटबुध्नोदरयोर्मूलमध्ययोराकारःपृथुर्विशालोयस्यसतथातत्संबोधनंहेबुध्नोदराकारपृथोहेजलविधारणजलधार
कइत्यादिनामभिर्बोध्यःसंबोधयितुमिष्टोपिघटःस्वमात्मानंयथानवेत्तिअचेतनत्वात् एवंघटवत्प्राणआत्मानंअण्वपिकिंचिदपिनवेत्तिस्मे
ति ॥ १२६ ॥

ततःकिमतआह दोधूयमानइति यतःप्राणोदोधूयमानःस्वव्यापारंकंपनरूपमनिशयेनकुर्वाणोभूपालेनराज्ञासंबोधितोपिनावैतून्नज्ञात वान्ततःअबोधादेवहेतोस्तस्यप्राणस्यानात्मनाबालाकिनानिश्चितासीदिति ॥१२७॥ एवंप्राणस्यानात्मतावोधनेपिशुद्धात्मनःसाक्षाद्बो धयितुमशक्यत्वात्स्थूलारुंधतीन्यायेनशुद्धात्मबोधनायविशिष्टरूपेभोक्तरिआत्मबुद्धिमवतारयितुमुपायांतरंचकारेत्याह बालाकिनेऽ थेति अथबालाकिनेभोक्तारंदर्शयितुमिदमीश्वरोराजाचकार इदंकिं यत्स्वकीयेनकरेणअस्यसुप्तस्यकरंपेषयामासगाढंन्यपीडयदिति यच्चपरेणप्रयोज्यकर्त्रापुरुषेणएतंसुप्तंयष्ट्यायष्टिकयाघातयत्ताडितंकृतवानिति ॥ १२८ ॥ यष्टीति यष्टिघातपाणिपेषणरूपहेतुद्वया त्संजातावेदनापीडायस्यएतादृशोभोक्तासुखदुःखयोरनुभवितापुरुषउत्तस्थौपीडानुभवेनप्रबोधंप्राप कीदृशः दीप्तःक्रोधेनज्वलन्निवेति दीप्तौदृष्टांतः भस्मापायेभस्मनोपनयेऽपहारेकृतेसतियथानलइति ॥ १२९ ॥ एवमुत्तस्थावित्यंतंव्याख्यायतद्भावमभिनयन्नुत्तरश्रुतिमं

दोधूयमानोपिभृशंनावैद्भूपालबोधितः॥ अनात्मताततस्तस्यघटस्येवविनिश्चिता॥ १२७॥ बालाकिनेऽथ भोक्तारंदर्शयन्नकरोदिदम्॥ स्वकीयेनकरेणास्यपेषयामासवैकरम्॥ भृशंतथापरेणैनंयष्ट्याघातयदीश्वरः ॥ १२८॥ यष्टिघातात्पाणिपेषाद्भोक्तासंजातवेदनः॥ उत्तस्थौसतदादीप्तोभस्मापायेयथानलः॥ १२९॥ क रणग्रामसहितंभोक्तारंज्ञातवानसौ॥ बालाकिर्नततोभिन्नंबुद्धिसाक्षिणमीश्वरम्॥ १३०॥ भुजिक्रियान भुक्तिःस्यात्क्रियायादुःखरूपतः॥ हस्तास्यादौचसत्त्वेननैषाभोक्तरिनिश्चिता॥ १३१॥

थमवतारयति करणेतिद्वाविंशतिश्लोकैः एतावतानिदर्शनेनबालाकिःसोपाधिकमेवभोक्तारंज्ञातवान् ततोभोक्तुर्भिन्नंशुद्धंनज्ञातवानि त्यर्थः॥ १३० ॥ ननुशुद्धस्यैवभोक्तृत्वंकुतोनस्यादित्याशंकांवारयितुंभोक्तृपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतांभुक्तिनिरूपयति भुजिक्रियेतिद्वाभ्यां भुजिधात्वर्थयोःफलव्यापारयोर्मध्येभुजिक्रियाव्यापाररूपानभुक्तिर्नभोक्तृपदप्रवृत्तिनिमित्ततार्हा तत्रहेतुंनियमेनभोक्तरिसत्वाभावमा ह नैषाभोक्तरिनिश्चितेति एषाभुजिक्रियाभोक्तरिनिश्चितानियमेनोपलभ्यमानानभवतितत्रासतीतियावत् नियमाभावेहेतूअव्याप्त्यति व्याप्तीदर्शयति मध्यपादद्वयेन कष्टंकर्मेतिन्यायेनक्रियायादुःखरूपत्वात्भोक्तृत्वस्यसुखेनापिनिरूपितत्वादव्याप्तिः भोक्तृत्वानधिकर णेषुदंतमुखजिह्वादिषुक्रियायावर्तमानत्वेनचातिव्याप्तिरितिभावः ॥ १३१ ॥

यद्यपीति यद्यपिभुजिधातोःफलत्वेनार्थभूतातृप्तिरेषाप्रवृत्तिनिमित्तभूताभुक्तिःस्यात्तथापिअयंविशेषोऽवधार्यइतिशेषः यतःफलैस्तृप्तः पितॄनताप्सींदित्यादिप्रयोगवशात्तृप्तेःपुष्टिस्तुष्टिरितिद्वेरूपेप्रसिद्धे नचपुष्टितुष्टिशब्दयोःपर्यायत्वं यथाश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोनुघासमितिभागवतैकादशेसहप्रयोगात् तत्रपुष्ट्याख्यातृप्तिःइयंभुक्तिर्नेरिता तत्रहेतुंभुजिक्रियाववतिप्रसंगमेवदर्शयति लेपनेनेति कुड्येभोक्तृत्वाभावेपिपुष्टेर्दर्शनादित्यर्थः परिशेषात्सुखदुःखात्मिकातुष्टिस्तृप्तेःस्वरूपभूताभुक्तिरित्याह सुखेति विद्यारण्यैरप्युक्तं सुखदुःखाभिमानाख्योविकारोभोगइष्यतेइति ॥१३२॥ तत्रदुःखस्यभोगशब्दार्थांतर्भावउपचारादितिवक्तुंमुख्यार्थतायाअसंभवमाह दुःखमितित्रिभिः दुःखंलोकेक्कचिदपिमुख्यंभोगशब्देनवाच्यंनभवति तत्रहेतुंतथाव्यवहाराभावमाह स्रग्विणमिति स्रग्विणंस्रग्जन्यसुखशालिनमे

यद्यप्येषाभवेत्तृप्तिर्नपुष्ट्याख्येयमीरिता ॥ लेपनेनयतःकुड्यंपुष्टंभवतिनित्यशः ॥ सुखदुःखेततोज्ञेयेतुष्ट्याख्येभुक्तिशब्दिते ॥ १३२ ॥ दुःखंनभोगशब्दाख्यंमुख्यंलोकेस्तिकुत्रचित् ॥ स्रग्विणंभोगिनंप्राहुर्नशूलस्थंयतोनरं ॥ १३३ ॥ कस्मैचिदपिनैवात्ररोचतेदुःखमण्वपि ॥ तेनतृप्तिश्चनैवस्यादरुचौतृप्तताकुतः ॥ १३४ ॥ अनुकूलेभुज्यमानेआवृत्तौचसुखोदयः ॥ तृप्तिरित्युच्यतेलोकेप्रतिकूलेकथंहिसा ॥ १३५ ॥

वनरंयतोलोकाभोगिनंप्राहुः शूलस्थंशूलारोहदुःखमनुभवंतंनतथाहुरिति॥ १३३ ॥ ननुमास्तुसुखरूपतयादुःखस्यभोगशब्दार्हत्वंसुखजनकतयातुस्यादित्याशंक्यनतथापीत्याह कस्मैचिदिति अत्रलोकेदुःखंकस्मैचिदपिअण्वपिनरोचतेनकस्यापिप्रीतिजनयतीतियावत् दुःखेनप्रीतिजननाभावेतस्यतृप्तिजनकत्वमपिदुर्वचंतृप्तेःप्रीत्यात्मकतुष्टिरूपतायादर्शितत्वादित्याह तेनेति तेनदुःखेन अरुचौप्रीत्यनुकूलव्यापाररूपरुच्यभावेदुःखगतेसतितेनदुःखेनतृप्तताकुतःस्यात्कारणाभावेकार्याभावस्यन्याय्यत्वादितिभावः ॥ १३४॥ सामान्याप्रयोजकस्यविशेषाप्रयोजकत्वमितिन्यायादपिदुःखस्यतृप्त्यप्रयोजकत्वमितिदर्शयितुंतृप्तेःप्रीतिविशेषतामाह अनुकूलइति अनुकूलेभुज्यमानेसतिभोगस्यावृत्तौपौनःपुन्यरूपायांसत्यांयःसुखोदयःउदितंसुखमितियावत् सातृप्तिरित्युच्यतेसातृप्तिःप्रतिकूलेकथंस्यादिति ॥१३५॥

फलितमाह ततइति ततः मुख्यत्वासंभवात् उपचारःसादृश्येनप्रवृत्तिः इहव्यवहारे उपचारेबीजमाह सुखेति पुंसिभोक्तरि अतिशयंचित्त
परिणामविशेषंदर्पादिरूपं सादुःखावाप्तिः अतोऽतिशयाधायकत्वरूपसाधर्म्यात् ॥ १३६ ॥एतादृशभुक्त्याश्रयस्यभोक्तुर्ज्ञानमात्रेणनकृत
कृत्यतेतिहेतोर्ज्ञापयिष्याम्येवेतिप्रतिज्ञातवतोराज्ञोवक्तव्यमवशिष्यतएवेतिसूचयन्नुक्तभोक्तृत्वस्यशुद्धेऽसंभवमाध्यासिकत्वंकल्पितस्यत
स्यकल्पितमेवाश्रयंचदर्शयति पुंसीत्यादिना योयंभुक्तिसंज्ञःसुखदुःखसमागमकालिकोऽतिशयःपुंसिविशिष्टरूपेदृष्टःअहंसुखीत्यादि
रूपेणानुभूयमानःसआनंदात्मनिअद्वितीयेअसंगेचात्मनिस्वरूपतःस्वरूपमालोच्यकथंस्यात्संभवेत् अद्वयादिरूपेआत्मनिपरिच्छिन्ना
दिरूपस्यभोक्तृत्वस्यनकथंचिदपिसंभवइतियावत् ॥ १३७ ॥ कथंतर्हिभोक्तृत्वस्यात्मनिभानोपपत्तिरितिचेदध्यासादित्याह स्वयमिति
पूर्वार्द्धोक्तेआनंदात्मनिभोक्तृत्वमध्यासाद्विनाऽध्यासमंतरेणनकल्पतेनोपपद्यतइति अध्यासस्त्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्युक्तलक्षणःकार्याविद्या

ततोदुःखस्यभोग्यत्वमुपचारादिहोच्यते ॥ सुखावाप्तिर्यथापुंसिकुरुतेऽतिशयंतदा ॥ दुःखावाप्तिस्तथासाऽतो
भुक्तिरित्युच्यतेजनैः ॥ १३६ ॥ पुंसियोतिशयोदृष्टःसुखदुःखसमागमे ॥ आनंदात्मनिचासंगेकथंसस्यात्स्व
रूपतः ॥ १३७ ॥ स्वयंप्रकाशचैतन्येकार्यकारणवर्जिते ॥ आनंदात्मनिनाध्यासाद्विनाकेनापिकल्पते ॥ १३८ ॥
स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जिते ॥ आनंदात्मनिमायाऽतःकल्पितावेदवादिभिः ॥ १३९ ॥ द्विस्वभा
वाहिसादृष्टाविक्षेपावृतिकारिणी ॥ आवृतिःसर्वदासिद्धाविनानंदात्मबोधनम् ॥ १४० ॥

त्वेनप्रसिद्धः ॥ १३८ ॥ अध्यासान्यथानुपपत्त्यैवचमायादिपदवाच्यमज्ञानमभ्युपगतमित्याह स्वसजातीति स्वश्चसजातिश्चविजा
तिश्चेतिस्वसजातिविजातयस्तेभ्यउत्तिष्ठतिनिरूपितंभवतीतिस्वसजातिविजात्युत्थंएतादृशंयद्भेदत्रयंतेनविवर्जितेआनंदात्मनिअतोऽध्या
सानुपपत्तेरेवमायाकल्पितावेदवादिभिरित्यनेनबंधमोक्षादिश्रुतार्थापत्तिरप्यज्ञानेमानमितिसूचितम् कल्पितेतिपदेनचमिथ्याभूताध्यासो
पपादनायकल्प्यमानामिथ्याभूतैवकल्पतेयादृशोयक्षस्तादृशोबलिरितिन्यायादितिसूचितम् ॥ १३९ ॥ भोक्तृत्वाद्यध्यासोपपादकंतस्याः
स्वभावद्वयमाह द्विस्वभावेति सामायायतोविक्षेपावरणयोःकरणशीलाऽतोद्विस्वभावाद्वौविक्षेपावरणशक्तिरूपौस्वभावौयस्याःएतादृशी
दृष्टादृष्टार्थानुपपत्त्याकल्पिता तत्रावृतिर्मायास्वभावप्रयुक्तासर्वदासुषुप्त्याद्यवस्थात्रयेपिसिद्धासाक्षिप्रत्यक्षेणेतिशेषः कीदृशीआवृतिः
आनंदात्मबोधनंविनावर्त्तमानाआत्मबोधैकनिवर्त्याइतियावत् ॥ १४० ॥

द्वितीयस्वभावप्रयुक्तंविक्षेपंविभजते विक्षेपइति तत्रजागरणंभूतानांप्रसिद्धं कीदृशंजागरणं बुद्धिजीवनंबुद्धिर्जीवनंधारणंयस्यबुध्व्याश्रि
तमितियावत् जीवनंवर्त्तनेनीरेप्राणधारणयोरपीतिविश्वः ॥ १४१ ॥ जाग्रल्लक्षणमाह यत्रेति बाह्याःस्थूलविषयाः स्वप्नलक्षणमाह स्व
प्नइति मात्रपदेनइंद्रियव्यावृत्तिः ॥ १४२ ॥ एवमध्याससामर्थ्यंप्रदर्श्यभोगस्यात्मन्यध्यासेनभासमानतयोक्तस्यमुख्यमाश्रयंनिर्धारय
ति सुखेतित्रिभिः सुखादिकृतोतिशयःपरिणामविशेषःस्वप्नेपिदृष्टः अयमतिशयःस्वप्नेयत्रयन्निष्ठस्तत्रैवजागरणेपिमंतव्यः ॥ १४३ ॥
अंतरिति भोगसंज्ञस्यातिशयस्याश्रयतायोग्यंस्वप्नेमनएव तत्रहेतुमाह इंद्रियाणामिति शुद्धात्मनोऽसंगत्वाच्चेत्यपिबोध्यम् ॥ १४४ ॥
सुखदुःखातिशयवदिति तेनान्यस्यभोगाश्रयतायोग्यस्याभावेनमनएवतदाश्रयत्वेनमतंचेत्तर्हिजाग्रत्यपितदेवास्त्विति अन्यथास्वप्नजा

विक्षेपोद्विविधःप्रोक्तःस्वप्नोजागरणंत्विति ॥ सुप्रसिद्धंजागरणंभूतानांबुद्धिजीवनम् ॥ १४१ ॥ यत्रायंव्यव
हारःस्यादिंद्रियैर्बाह्यचारिभिः ॥ स्वप्नःसंस्कारजोज्ञेयोमनोमात्रैकहेतुकः ॥ १४२ ॥ सुखदुःखकृतोदृष्टःस्वप्ने
प्यतिशयोनृणाम् ॥ स्वप्नेयत्रैवदृष्टोयंतत्रजागरणेपिच ॥ १४३ ॥ अंतःकरणमात्रंहिस्वप्नेतिष्ठतिनापरम् ॥
इंद्रियाणांविलीनत्वात्प्राणस्याचेतनत्त्वतः ॥ १४४ ॥ सुखदुःखातिशयवत्स्वप्नेतेनमनोमतम् ॥ ततोजागर
णेपिस्यात्तदेवातिशयास्पदम् ॥ अन्यथाशयनोत्थानेप्रत्यभिज्ञानसंभवेत् ॥ १४५ ॥ यद्यप्यचेतनंतत्स्यात्प्रा
णादेराद्धिमत्ध्रुवं ॥ तथाप्यस्यप्रकाशत्वंविद्यतेनापरस्यहि ॥ १४६ ॥ जडतायांसमानायांप्रदीपघटयोरिह ॥
प्रदीपेनैवदृश्यःस्याद्घटस्तेननदीपकः ॥ १४७ ॥

यतोर्भोगस्यभिन्नाश्रयत्वाभ्युपगमेप्रत्यभिज्ञायएवाहंस्वप्नेसाम्राज्यसुखमन्वभूवंसएवाहमेकांतवाससुखमनुभवामीत्याद्याकाराभोक्तै
क्यावगाहिनीनोपपद्येतेति ॥ १४५ ॥ ननुमनसोपिप्राणवज्जडत्वात्कथंभोगाश्रयतायोग्यत्वमित्याशंक्यविशेषंदर्शयति यद्यपीति तन्म
नःयतःप्राणादेःप्राणकारणाद्भूतसूक्ष्मरूपादादिमत्लब्धजन्मकंतथाप्यस्यमनसःप्रकाशत्वमभ्युपगंतव्यं दर्शनबलात् अपरस्यप्राणादेस्तु
नप्रकाशत्वमिति ॥ १४६ ॥ जडत्वेप्यवांतरविशेषेदृष्टांतमाह जडतायामिति प्रदीपघटयोर्जडतायांसमानायामपिप्रदीपेनैवघटोदृश्यः
प्रकाश्यःतेनघटेनदीपस्तुनप्रकाश्यइतिसर्वैर्मतंतद्वदिति ॥ १४७ ॥

ननुमनसोजडस्यापिप्रकाशकत्वाभ्युपगमेवाद्यमतापत्तिरित्याशंक्यनवयंस्वतंत्रांमनसःप्रकाशतांमन्महेकिंतुचित्प्रतिबिंबसापेक्षां पूर्वप्रदर्शिताप्रकाशतानुप्रतिबिंबग्रहणयोग्यतारूपैवेत्याह नचेति मानसोपिप्रकाशोवृत्तिरूपश्चैतन्यंचिदाभासमनपेक्ष्यनप्रकाशयतिकिंत्वपेक्ष्यैवतेनचिदाभासापेक्षणेनायंमनसःप्रकाशोजडतांजहातिचेतनायमानोभवति नःऔपनिषदानांमतेइतिशेषः एतेनसर्वदाज्ञानापत्तिश्चपरास्तेत्याह ततइति ततश्चैतन्यापेक्षाभ्युपगमादेवांतःकरणंनानाविधज्ञानशालिउक्तमिति तथाचयोगसूत्रं तदुपरागापेक्षत्वाच्चित्तस्यवस्तुज्ञाताज्ञातमिति अयंभावः यद्यंतःकरणंस्वभावतश्चिद्रूपंस्यात्तर्हिएकविधज्ञानमेवस्यात् परापेक्षत्वेतुयदायदाइच्छादिविलक्षणाचित्प्रतिबिंबग्रहणक्षमावृत्तिर्जायतेतदैवसज्ज्ञानंभवतीतिनानाविधज्ञानतोपपद्यतेइति॥१४८॥ तत्रस्थइति तत्रांतःकरणेतिष्ठतिआविद्यकसंबंधेनसंबद्धोभवतीतिसतथाईदृशःपरमात्माविज्ञानमयशब्दितोभवति प्रकृतवचनेमयट् विज्ञानमंतःकरणंप्रकृतंसुखदुःखाद्यन्वयेप्रधानंयस्यसतथाईदृगर्थकविज्ञानमयशब्दभाग्भवतीत्यर्थः तथाएषतत्रस्थःपरमात्मायतोदेहादिकंपूरयतिचिदाभासरूपेणाप्याययतितस्मा

नचानपेक्ष्यचैतन्यंप्रकाशोमानसोपिहि॥ प्रकाशयतितेनायंजडतांचजहातिनः॥ ततोनानाविधज्ञानमंतःकरणमीरितम् ॥ १४८ ॥ तत्रस्थःपरमात्मायंविज्ञानमयशब्दितः ॥ पूरयत्येषदेहादितस्मात्पुरुषइत्यपि ॥ १४९ ॥ यद्दुःखंसुखंतद्वज्जडत्वाद्यैर्हिकारणैः ॥ नविद्यतेजायमानमानंदात्मनिकिंचन॥ १५० ॥ स्वयंप्रकाशमात्मानंबुबोधयिषुरीश्वरः॥ पुरुषंविज्ञानमयमितिबुद्ध्यासपृष्टवान्॥ १५१ ॥

त्पुरुषइत्यपिशब्दितोभवति पूरीआप्यायनेइत्यस्मादौणादिकोबाहुलकात्कुषन् ॥ १४९॥ यद्वदिति वस्तुतस्तुआनंदात्मनिआनंदरूपेआत्मनियद्वद्दुःखंनविद्यतेनसंभवतितद्वज्जायमानंजन्यमंतःकरणवृत्तिरूपंसुखमपिनविद्यतेजडत्वादिभ्योहेतुभ्यः तथाचप्रयोगः जन्यसुखमात्मनिनविद्यतेजडत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्दृश्यत्वाच्चदुःखवदिति निष्कलंनिष्क्रियंशांतमित्यादिश्रुतयोप्यनुसंधेयाः अत्रफलभूतसुखदुःखयोर्निरासेतत्साधनानामर्थान्निरासात्कार्यकरणवर्जितआत्मेतिसूचितं ॥१५०॥ स्वयमिति स्वयंप्रकाशमात्मानंविज्ञानमयस्यपारमार्थिकंरूपंबुबोधयिषुर्बोधयितुमिच्छन्नीश्वरोराजाऽजातशत्रुर्विज्ञानमयंपृष्टवान्विज्ञानमयगोचरान्प्रश्नांश्चकार कया इतिबुद्ध्या इत्येकविंशतिश्लोकैरुक्तेनाभिप्रायेणेत्यर्थः बालाकिनाज्ञातोपिप्रोक्ताविज्ञानमयोऽतःकरणात्मनोरन्योन्याध्यासेनसिद्धरूपत्वान्मिथ्यात्मातस्यपारमार्थिकंरूपमस्मैप्रतिज्ञाबद्धेनावश्यंमयाबोधनीयमित्यभिप्रायस्वरूपम ॥ १५१ ॥

क्षेपएतद्बालाकेइत्यादिप्रश्नवाक्यंसाभिप्रायंव्याकरोति पुरुषइतिपंचभिः यएषविज्ञानमयःपुरुषःप्राणादिलक्षणःसएवभोक्तृत्वेनत्वयासु प्तोत्थापनव्यापारेणावगतोबुद्धः अथैतत्त्वयावक्तव्यं अयंप्रभुर्भोक्ताक्कस्मिन्देशेस्थितःसन्शयनमकरोत्कृतवानितिप्रथमःप्रश्नः तथा शयनंकुत्रकिमाधारकमितिद्वितीयः अयंपुमान्कुतआगात्जागरणमागतवानितितृतीयः अत्रविज्ञानमयइतिविशेषणंबृहदारण्यकचतु र्थाध्यायप्रथमब्राह्मणादुपसंहृतमितिबोध्यम्॥१५२॥तेषांप्रश्नानांलौकिकदृष्ट्याप्रसक्तांभेदबुद्धिंबाधित्वातत्त्वप्रदर्शनार्थत्वमितिसूचयि तुंलौकिकदृष्ट्यनुसारेणप्रश्नविषयस्यसंदिग्धत्वमाह स्वस्मिन्निति लोकेशयानःशयनंकुर्वन्पुरुषःकदाचित्स्वस्मिन्स्वाश्रितोभवेत् यथाति ष्ठन्शयानःकदाचित्परस्मिन्शय्यादिरूपेपराश्रितोभवतीतिशयानाधारगोचरःसंशयःप्रसिद्धः नचैतत्संशयनिवृत्त्याशयनाधारगोचरःसं शयोनिवर्तते शयनाधारस्यशयानाधारात्पृथक्त्वेनापिलोकेप्रसिद्धेरतएवचद्वितीयःप्रश्नःपृथक्कृतइतिसूचयन्शयनाधारगोचरसंशयमा

पुरुषोविज्ञानमयोभोक्तेत्यवगतस्त्वया॥ प्राणादिलक्षणःक्वायमकरोच्छयनंप्रभुः॥ शयनंचतथाकुत्रकुत श्चागादयंपुमान्॥१५२॥ स्वस्मिन्वापिपरस्मिन्वाशयानःपुरुषोभवेत्॥ शयानोयत्रतत्रैवशयनंचापरत्रवा ॥५३॥ मंचकेहिशयानस्यपुरुषस्यांतरंनृभिः॥ कथ्यतेशयनंतेनशयनंपृथगीरितम्॥ १५४॥ मंचकेहिश यानःसन्नागच्छतिततोनहि॥ किंतुतस्मात्समुत्थायगृहेस्थित्वागृहाद्बहिः॥ आगच्छतिततोयुक्तंकुतइत्यादि भाषणम्॥१५५॥

ह शयानइति शयनकर्ता मंचकादिरूपयदाधारकःशयनमपितदाधारमित्यपिलोकेप्रसिद्धं अपरत्रशयानाधारादपराश्रितमित्यपिप्रसि द्धमित्यर्थः॥१५३॥अपरत्रवेत्येतत्स्पष्टयति मंचकेहीति हियतोमंचकेशयानस्यपुरुषस्ययदंतरंमंचकांतर्धायकंतूलकादितदेवशयनंशय नाधारोनृभिःकथ्यतेव्यवह्रियतेतेनएतादृशलोकव्यवहारदर्शनेनशयनंशयनाधाररूपंपृथगीरितंपृष्टमित्यर्थः॥१५४॥ ननुतथापितृतीयः प्रश्नःकिमर्थः शयनाधारनिर्णयेनैवागमनावधेर्निर्णयसंभवादितिचेन्न लोकेइतरथापिप्रसिद्धेरित्याह मंचकेहिशयानइति मंचकेशयानः सन्पुरुषस्ततोमंचकादागच्छतीतिलोकेनहिव्यवह्रियतेकिंतुतस्मान्मंचकात्समुत्थायगृहेस्थित्वागृहाद्बहिरागच्छतीतिव्यवह्रियतेततःश यनाधारादागमनावधेःपृथक्त्वेनप्रसिद्धेःकुतइत्यादिकंकुतआगतवानित्याकारंतृतीयप्रश्नरूपंभाषणंयुक्तंयोग्यमेवेत्यर्थः॥१५५॥

उक्तविधयाभेददर्शिमूढदृष्ट्याप्राप्तांबुद्धिमपाकृत्यराज्ञाप्रश्नैर्बोधयिषितमर्थंसंगृह्णाह शयानमिति शयानंशयनकर्तुःस्वरूपंकेवलांतःक रणविशिष्टरूपंदेहाद्यात्मदर्शिभिरज्ञातंतंगार्ग्यंबालाकिंबोधयितुंतथाशयनं परिच्छिन्नस्यपूर्णेनतादात्म्यंशयनंभवेत् साहंकारस्यजगतो विलयःसुप्तिरुच्यतेइतिविज्ञानमयजगद्ध्यांनिरूपणभेदेनद्विविधंयत्शयनसुप्तिपदाभ्यांविद्यारण्यैर्व्यवहृतंवक्ष्यमाणस्वप्नसुषुप्तिभेदेनवा द्विविधंतच्चबोधयितुंतस्यद्विविधशयनस्यागतेरागमनस्यचानयोराधारकावधीन्आधारकौचावधिश्चेतेतथातान् अज्ञातेकप्रत्ययः तत्र विज्ञानमयशयनाधारःपरमात्माविज्ञानमयस्यपरमार्थतःस्वरूपभूतःजगन्निरूपितशयनाधारोपिपरमात्मैवाज्ञानविशिष्टःवक्ष्यमाणभे दपक्षेस्वप्नाधारोनाड्यःसुषुप्त्याधारःपरमात्मेति शयनाधारएवागमनावधिरित्येतानर्थांश्चबोधयितुंराजाएतत्प्रश्नत्रयंगार्ग्यंप्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ १५६ ॥ ततउहेत्यादियतएतदगादित्यंतवाक्यार्थमाह गार्ग्योपीति अयंगार्ग्यस्तंराज्ञस्त्रिविधंप्रश्नंगहनार्थंदुरवगाह्यार्थंकंस्वात्ममनसि

शयानंशयनंतस्यागतेश्चाधारकावधीन्॥ तंचबोधयितुंराजागार्ग्यमेतद्विपृष्टवान्॥ १५६॥ गार्ग्योपिगह नार्थंतंप्रश्नंस्वात्ममनस्ययम्॥ विचार्यबहुधानैवप्रत्यपद्यतकिंचन॥ १५७॥ ततोराजाऽजातशत्रुरनूद्यवच नंनिजम्॥ अदादुत्तरमेतद्धिसर्वसंशयभेदकम्॥ १५८॥ बालाकेशयनद्वैधंपुरुषस्यास्तिसर्वदा॥ एषांबाह्ये न्द्रियाणांहिशब्दादिविषयंसदा॥ स्वीकृत्ययातिविज्ञानंमानसेनैवतेनसः॥ १५९॥

स्वीयचित्तेबहुधाविचार्यकिंचनाप्युत्तरंनैवप्रत्यपद्यतनविज्ञातवान् ॥ १५७॥ ततइति ततोबालाक्यप्रबोधंनिरीक्ष्यापिप्रतिज्ञाबद्धोराजा स्वयमेवोत्तरमदात् किंकृत्वा निजंवचनंप्रश्नत्रयरूपमनूद्यपुनःपठित्वा कीदृशमुत्तरं सर्वसंशयभेदकमिति ॥ १५८ ॥ अथशयानस्य स्वरूपंकेवलांतःकरणविशिष्टात्मकंस्वप्नावस्थायांस्पष्टंबोधयितुंस्वप्नसुषुप्तिभेदेनद्वैविध्यंराजाप्रतिजानीते बालाकेइति द्वैधंप्रकारद्वयं त त्रस्वप्नःसुषुप्तिद्वारभूतोनिरूप्यतेइतिशेषः तत्रबृहदारण्यकचतुर्थस्यप्रथमब्राह्मणात् यएषविज्ञानमयःपुरुषस्तदेषांप्राणानांविज्ञानेनवि ज्ञानमादायेतिवाक्यमुपसंहृत्यव्याचष्टे एषामिति जाग्रत्कालेहिमानसेनमनस्यविभक्तेनचिदाभासलक्षणेनविज्ञानेनाभिमानाकारेणे न्द्रियेभ्योविज्ञानंस्वस्वविषयसामर्थ्यरूपमात्माददातितेनचचक्षुर्मयःश्रोत्रमयत्यादिसंज्ञोभवति शयनाभिमुख्येतुतेनमानसेनविज्ञानेनैव, एषांबाह्येन्द्रियाणांशब्दादिविषयकंविज्ञानसामर्थ्यंस्वीकृत्यसमादायैवशयनंयातिप्राप्नोतीति ॥ १५९ ॥

विज्ञानेति तदातस्मिन्निंद्रियसामर्थ्योपसंहारकालेकेवलंविज्ञानमयशब्दवाच्योभवतिचक्षुर्मयादिसंज्ञाःपरित्यजतीतियावत् तदाचविवि क्तंभोक्तुःशयानस्यस्वरूपंभवतीतिभावः अथहितानामेत्यादितासुतदाभवतीत्यंतंवाक्यंशाखांतरवाक्योपसंहारपूर्वकंव्याकरोति अयमि त्यादिना अयंविज्ञानमयोभोक्ताअत्रस्वमसंज्ञप्रथमशयनेनाडीषुहितासंज्ञासुशेतेशयनंकरोतिप्रकृतश्रुत्यनुसारात् हृदयेवा यएषोंतर्हृ दयआकाशस्तस्मिन्शेतेइतिवाजसनेयकेःजातशत्रुब्राह्मणगतश्रुत्यंतरात् तत्राकाशस्यपरमात्मलक्षणस्यद्वितीयशयनाधारतायावक्ष्य माणत्वेनहृदयंस्वमाधारइतिभावः पुरीनतिवा ताभिःप्रत्यवसृत्यपुरीततिशेतेइतितत्रत्यश्रुत्यंतरात् एतेषांप्रासादेशेतेपर्यंकेशेतेइतिन्यायेन समुच्चयएव वाशब्दस्तुनानाशाखावाक्यानुसाराभिप्रायकइत्याकरेषुविस्तरः ॥ १६० ॥ तत्रहृदयपदार्थमाह प्राणिनामिति उदरंचउ

विज्ञानमयशब्दोयंभोक्ताभवनिवैतदा॥ अयंशेतेत्रनाडीपुहृदयेवापुरीतति॥ १६०॥ प्राणिनामिहसर्वेषां सच्छिद्रेउदरोरसी॥ देहांतरेनयोःसंधावस्तिपद्ममधोमुखम्॥ हृदयंनामतत्प्रोक्तंहृद्यस्यायतनंपरं॥ १६१॥ परितोहृदयस्यास्यकृमिपुंजनिभंमहत्॥ गोलकाकारमंत्राख्यंपुरीतदितिगीयते ॥ १६२ ॥ उदरस्यविभेदे हिद्रष्टुंशक्यंस्वयंहितत्॥ स्वस्यमांसेननेत्रेणहृदयंनात्मनस्तथा॥ १६३॥ केशःसहस्रधाभिन्नोयावान्भवति मानतः॥ मानेनतावतानाड्योहृदयेसंत्यनेकशः॥ १५४॥ प्रथमग्रंथितोयद्वज्जालेसूत्राण्यनेकशः॥ निर्ग च्छंतितथानाड्योहृदयादिहनिर्गताः॥ १६५॥

रश्चतेसच्छिद्रेभवतः तयोरुदरोरसोःसंधिदेशेयत्पद्मंमांसमयमन्यत्रप्रसिद्धंतत्हृदयंनामतस्यचहृदयसंज्ञकचित्तस्यमुख्यायतनत्वात् चि त्तस्यैवमुख्यहृदयपदवाच्यतानुहृद्ययमितिछांदोग्येआत्मोपलब्धिसाधनत्वस्यप्रवृत्तिनिमित्ततयाभिधानादितिभावः ॥ १६१ ॥ पुरीत तोलक्षणमाह परितइति अस्योक्तलक्षणस्यहृदयस्यपरितःसमंताद्यद्वेष्टनचर्म कीदृशं कृमिराशिनिभंगोलकाकारमंत्रसंज्ञंचतत्पुरीतदि त्युच्यते ॥ १६२ ॥ उदरस्येति तत्स्ववेष्टनंहृदयंहियतउदरस्यविभेदेविदारणेसतिस्वयंद्रष्टुंशक्यं अतएवस्वकीयमांसमयनेत्रेणआत्मनो हृदयंनद्रष्टुंशक्यंकिंतुपरस्यैवमांसमयनेत्रेणद्रष्टुंशक्यमिति ॥ १६३ ॥ अथनाडीर्वर्णयति केशइत्याद्यष्टभिः भिन्नोविभक्तःसमानतो मानेनयावान्भवतितावतामानेनपरिच्छिन्नाअनेकशोनाड्यःसंतीति ॥ १६४ ॥ तत्रदृष्टांतः प्रथमेति स्पष्टम् ॥१६५॥

तदेकंशतंनाडीनांतासांशतंशतमेकैकस्याद्वासमतिद्वासप्ततिःप्रतिशाखानाडीसहस्राणीतिप्रश्नवाक्यानुसारेणनाडीसंख्यामाह हृदयेतित्रि
भिः पूर्वंप्रथमंत्हृदयद्रुमादेकाधिकंनाडीशतंनिर्गतमुदितं कीदृशंनाडीशतं स्कंधसदृशं यतइतरनाडीनांमूलभूतंकारणमिति ॥ १६६ ॥ एकैक
स्मिन्निति एकैकस्मिन्नुक्तनाडीशतान्यतमरूपेस्कंधेस्कंधेप्रौढशाखानिभंनाडीनांशतंशतंजानमिति कीदृशीनांनाडीनां दिव्यवर्चसामलौ
किकानां ॥ १६७ ॥ प्रौढेति तस्मिन्स्कंधजाततयोक्तेप्रौढशाखारूपेएकैकस्मिन्द्व्यधिकसप्ततिसहस्राणिनाडीरूपाःस्वल्पशाखाजाताः सं
कलनेसंख्यास्वरूपंतुद्वासप्ततिकोटयोद्वासप्ततिलक्षाणिदशसहस्रंचशतद्वयंचएकाचभवतीतिप्रश्नभाष्यटीकोक्तंबोध्यम् ॥ १६८ ॥ प्रकृ
तवाक्यमादत्ते पिंगलेनेति पिंगलःकपिलेन्यवदितिविश्वः रसेनान्नस्येतिशेषः पीतेनेति स्फुटमन्यत् ॥ १६९ ॥ रसानामिति रसानांसूक्ष्मता

हृदयद्रुमतःपूर्वंशतमेकाधिकंबहिः ॥ निर्गतंकंदसदृशंनाडीनांमूलकारणं ॥ ६६ ॥ एकैकस्मिन्हिनाडीनांस्कं
धेस्कंधेशतंशतं ॥ प्रौढशाखात्मकंजातंनाडीनांदिव्यवर्चसां ॥ १६७ ॥ प्रौढशाखात्मकेतस्मिन्नेकैकस्मिन्न
लौकिके ॥ द्वासप्ततिसहस्राणिनाडीशाखाःप्रजज्ञिरे ॥ १६८ ॥ पिंगलेनरसेनैवपूर्णाःकाश्चिद्धिनाडिकाः ॥ शु
क्लेनकाश्चिदपराःकृष्णेनैवप्रपूरिताः ॥ पीतेनकाश्चिदन्यास्तुलोहितेनरसेनहि ॥ १६९ ॥ रसानांसूक्ष्मतादृष्ट्वा
मुह्यतीवमनोमम ॥ आसामंतश्चरंत्येतेतस्मात्तेषुहिकाभवेत् ॥ १७० ॥ हृदयान्निर्गताएताव्याप्यतिष्ठंतिस
र्वतः ॥ आपादमस्तकंदेहंयथापर्णंहिशंकवः ॥ १७१ ॥ इंद्रियाणिगृहीत्वांतस्ततोयातियदामनः ॥ कर्मपाश
निबद्धंसद्वासनाकोटिवासितं ॥ कर्मकर्तृविभेदेनस्थितंपुरुषवीक्षितम् ॥ १७२ ॥

मालोच्यमेमनोमुह्यतिव्याकुलीभवति यतएतेरसास्तासांसूक्ष्मतमनाडीनामंतश्चरंतितस्मात्तेषुरसेषुकाकीदृशीसूक्ष्मताभवेदिति ॥ १७० ॥
हृदयादितिएतानाड्योहृदयान्निर्गत्यदेहमापादमस्तकंव्याप्यतिष्ठंति कथं यथापर्णंप्रत्येकंव्याप्यशंकवोवृंतरूपास्तिष्ठंतितथेति ॥ १७१ ॥
तानियदेत्यादीत्युच्चावचंनिगच्छतीत्यंतवाक्यानिमनोगृहीतमित्यंशस्यव्याख्यास्यमानत्वेनतद्भिन्नानिबृहदारण्यक चतुर्थस्यप्रथमब्राह्म
णगतानिअर्थतःसंगृह्णाति इंद्रियाणीतिपंचभिः इंद्रियाणिघ्राणादीनिगृहीत्वाउपसंहृत्यततः सार्वविभक्तिकस्तसिः तासांनाडीनामं
तर्यदामनोयातितदेत्युत्तरेणसंबंधः मनोविशेषणानिकर्मपाशनिबद्धमित्यादीनि कर्मदृश्यंरथादिकर्ताद्रष्टाक्रियाचतदाकारवृत्तिरुपाएत
त्रिपुटीरूपेणस्थितंपुरुषेणसाक्षिणाभासितम ॥ १७२ ॥

तदेति शयानःपुरुषोविज्ञानमयोलोकान्कर्मफलानिमायायाबलेनविलोकयेत्पश्येत् कीदृशान्लोकान् पूर्वदृष्टैर्लोकैः सरूपकान्समान रूपान् एतेनतेहास्यलोकाइत्यंशोव्याख्यातः॥ १७३॥ कथमित्याकांक्षायामाह भिक्षुकइति श्रुतावुतपदमप्यर्थकंइवपदंचमिथ्यात्वसूच कमितिबोध्यम् ब्राह्मणशब्दात्पूर्वस्यमहाशब्दस्यलोकेगर्हितत्वेपिच्छंदसिबाहुलकान्तथात्वमितिच ॥ १७४॥ ब्रह्मेति ब्रह्माहिरण्यगर्भः स्ववृत्त्येतिशेषः विट्चरोग्रामसूकरः॥ १७५॥एवमिति स्पष्टम्॥ १७६॥एतत्प्रकरणस्यात्मनःपरिशुद्धत्वबोधनेतात्पर्यान्मिथ्याभूतस्वप्नसाम्यं जागरणस्यदर्शयति यथेतिचतुर्भिः मायामयदर्शनंस्वप्नेनसमंजागरणेइत्युत्तरार्द्धार्थः ॥१७७ ॥आत्मतत्त्वाज्ञानंदुर्घटदर्शनंचसममित्या

तदाशयानःपुरुषःपूर्वदृष्टसरूपकान्॥ मायाबलेननिखिलानिहलोकान्विलोकयेत्॥ १७३ ॥ भिक्षुकोपिम हाराजोभवतीहकदाचन॥पुल्कसोपिकदाचित्तुमहाविप्रोभवेदयम्॥ १७४॥ ब्रह्मापिस्थावरःक्वापिविट्चरो वाकृमिर्भवेत्॥ स्थावरोवाकृमिर्वापिक्वचिद्भूयात्पितामहः॥ १७५॥एवमुच्चावचंदेहंस्वप्नेप्राप्नोतिदेहभाक्॥ तत्तत्कर्मानुसारेणमाययापरिमोहितः॥ १७६॥ यथास्वप्नंतथागार्ग्यविद्धिजागरणंत्विदम्॥ माययादृश्य तेस्वप्नेतथाजागरणेपिच॥ १७७॥ अज्ञानंस्वात्मनःस्वप्नेतथाजागरणेपिच ॥ दुर्घटंदृश्यतेस्वप्नेदृष्टंजागरणे तथा॥ १७८॥ जडानामेकरूपत्वेभेदोदीर्घाऽघकारणम्॥ पार्थिवत्वंयतोदृष्टंधनवस्त्रतृणेष्विह॥ १७९॥ क रोतिविषमंकार्यंकरणंनैवदृश्यते ॥ एकएवशयानःसन्स्वप्नेभेदान्प्रपश्यति॥ आनंदात्मातथैवैकोभेदान्जा गरणेपिच॥ १८०॥

ह अज्ञानमिति स्फुटम्॥ १७८॥ननुस्वप्नपदार्थेभ्योजाग्रत्पदार्थानांदीर्घत्वादिलक्षणोभेदोपिदृश्यतेऽतआह जडानामिति जडानांपृथिवी त्वाद्यवांतरसामान्यरूपेणसत्तारूपमहासामान्यरूपेणचएकरूपत्वेसतिदीर्घादि भावप्रधानोनिर्देशः दीर्घत्वादिलक्षणोभेदःअकारणंवस्तु नोभेदनेऽप्रयोजकः विशेषाणांसामान्येकल्पितत्वेनमृगतृष्णानदीवद्धर्मिसंस्पर्शाभावादितिभावः वाचारंभणमित्यादिश्रुतिरप्यत्रानुकूले ति एतेनतदुपाधिकआत्मभेदःप्रत्युक्तः एकरूपतामभिनयति पार्थिवत्वमिति॥ १७९॥विषमकार्यकरणत्वंविचारासहोपकरणकत्वंचस्वप्ने नसममित्याह करोतीति यथाम्रतमयश्चंद्रोविरहिणस्तापयतीत्याद्युदाहरणंबोध्यं वस्तुतएकस्यानेकदर्शित्वंसममित्याह एकइति॥ १८०॥

शयनकर्तुर्विज्ञानमयस्यात्रावस्थायांस्पष्टतामभिनयति प्राणादिति पुरःस्थूलशरीररूपपुरस्यतस्यप्राणरूपभृत्यस्यांतर्यामीअंतस्थःसन्प्रेरकोभोक्तातततःप्राणादन्योमहाराजवन्महान्भासतेइतिशेषः ॥ १८१ ॥ तत्रदृष्टांतपरंबृहदारण्यकचतुर्थाध्यायप्रथमब्राह्मणवाक्यंसयथामहाराजइत्यादिकंव्याकरोति यथेतिद्वाभ्याम यथादेशाधिपतिर्महाराजःकुतश्चित्कुतुकादिनिमित्तादेकंभृत्यंपुररक्षायांसंस्थाप्यस्वदेशेजनपदनिवासिभिःसहभ्रमेत् ॥ १८२ ॥ इंद्रियाणीति एवंभोक्तापिइंद्रियाणिगृहीत्वासमनस्कःकलेवरेयदृच्छयायथेच्छंव्रजतिपरिवर्तते नानाविषयदर्शनलक्षणंभ्रमणंकरोतीत्यर्थः ॥ १८३ ॥ अथप्रायोवाजसनेयकगतसुषुप्तिपरवाक्यानामर्थंसंगृह्णन्शयानंशयनमित्यत्रशयनपदेनविवक्षितांसुषुप्तिंस्वमापेक्षयाद्वितीयशयनत्वेनाह यदाचेत्यादिना यदाचतन्मनोविलीयतेकारणाज्ञानोपाधौविलयंक्षयंगच्छतितदादेवःउपाधिपरिच्छिन्नआत्माद्वितीयंशयनंपरिपूर्णतालक्षणंव्रजेत् कीदृशंमनः विज्ञानमयशब्दप्रवृत्तेःकारणं पुनः

प्राणादन्योमयाभोक्तास्वप्नेस्मिन्कथितःस्फुटः ॥ यतःप्राणःपुरोरक्षांकुरुतेराजभृत्यवत् ॥ तस्यांतर्यामीभोक्तान्योमहाराजसमोमहान् ॥ १८१ ॥ यथाजनपदाध्यक्षोमहाराजःकुतश्चन ॥ सर्वैर्जानपदैःसार्धस्वदेशेसर्वतोव्रजेत् ॥ १८२ ॥ इंद्रियाणिसमादायसमनस्कःकलेवरे ॥ एवमेवात्रभोक्तापिव्रजत्येषयदृच्छया ॥ १८३ ॥ यदाचतन्मनोवश्यंविज्ञानमयशब्दकृत् ॥ विलीयतेतदादेवोद्वितीयंशयनंव्रजेत् ॥ १८४ ॥ नाडीभिरुक्तरूपाभिःपुरीतद्वेष्टितंमहत् ॥ हृदयांबुजमध्यस्थमात्माकाशंव्रजत्यसौ ॥ १८५ ॥ सेंद्रियंचमनोत्यत्रलीयतेशयनेसदा ॥ यथाविलीयतेनीरेसामुद्रेलवणंघनम् ॥ १८६ ॥

कीदृशंअंतर्यामिणोऽधीनं अवश्यमितिच्छेदेविज्ञानमयस्यानधीनमित्यर्थः ॥ १८४ ॥ तदाधारमाहद्वाभ्यां नाडीभिरिति उक्तरूपाभिर्नाडीभिर्द्वारभूताभिःपुरीतद्वेष्टितंहृदयांबुजमध्यस्थंचआत्मरूपाकाशमसौविज्ञानमयोव्रजति उपाधिकृतपरिच्छेदंविहायपरिपूर्णभावंव्रजति आत्माकाशस्यहृदयादिवेष्टनप्रयुक्तापरिच्छिन्नतानेतिसूचनायतद्विशिनष्टि महदिति यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशइत्यादिच्छांदोग्यश्रुतेः तथाचात्मैवविज्ञानमयस्यशयनाधारइतिभावः ॥ १८५ ॥ मनआदिजडवर्गलयाधारोप्ययमेवात्माऽज्ञानविशिष्टइत्याह सेंद्रियमिति अत्रात्माकाशेशयनेसुषुप्तिकालेकार्यस्यकारणेलयेदृष्टांतः यथेति समुद्रजलमेवघनीभूतंलवणमासीत्तद्यथापुनर्नीरंभवेत्तद्वदिति ॥ १८६ ॥

चित्तलयेनतत्कार्यलयेदृष्टांतः चित्रमिति मनसानिर्मितंचिध्वंसकार्येंद्रियरूपंमनश्चित्रं इहउक्ते ॥१८७॥ ननुकथंसुषुप्तेऽद्वितीयताऽज्ञा नस्यावशेषादितिचेत्सत्यंतथापितस्यस्फुटतयाभानाभावादसत्प्रायत्वमित्यभिप्रायेणतद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनां तरमित्यादिवाक्यार्थमाह पांथइतिचतुर्भिः पांथःप्रवासाद्गृहमागतः परिष्वक्तआलिंगितः ह्यष्टषोडश माघेमासे सौधांतरेहर्म्यांतरे ॥ १८८ ॥ आनंदेति स्पष्टम् ॥ १८९ ॥ एवमिति आनंदभुक्चैतन्यदीप्ताभिरज्ञानवृत्तिभिरानंदानुभवितादेवोविज्ञानमयःआकाशश ब्दितेआत्मनिआगत्यतादात्म्यंलब्ध्वाआत्मनिस्वस्मिन्स्थितामपिमायांनवेत्तीति ॥ १९० ॥ मायायाएवस्फुटतयादर्शनाभावेतत्कार्य दर्शनाभावःकैमुत्यन्यायसिद्धइत्याह कुतइति तस्यामायायाः तथाउक्तप्रकारेणपरिष्वक्तःश्रुतौप्राज्ञशब्दितेनपरमात्मनातादात्म्यलक्ष

चित्रंयथाविलीयेतपटेसंकोचमागते ॥ एवमेवविलीनंतन्मनश्चित्रमिहात्मनि ॥ १८७॥ पांथःकामीपरिष्व क्तःप्रियया ह्यष्टवर्षया ॥ माघेसौधांतरेसुप्तोयथावेत्तिनकिंचन ॥ १८८ ॥ आनंदपरिपूर्णःसन्सुरतस्यांतकर्म णि ॥ आत्मानंचप्रियांचैवपश्यन्नेवनपश्यति ॥१८९॥एवमानंदभुग्देवआत्मन्याकाशशब्दिते॥ आगत्यच नवेत्त्येपमायामप्यात्मनिस्थिताम्॥ १९० ॥कुतःस्वप्नादिकंतस्याःकार्यंलीनस्वरूपकम् ॥ अन्यत्किंचिद्विजा नीयात्परिष्वक्तस्तथापुमान्॥ १९१ ॥ स्तनंधयोयथामात्रापायितस्तनमागलम्॥ यूकादिरहितेतद्वत्शायित श्चमृदौशुचौ॥ १९२॥आसनेपरमानंदंप्राप्यवेत्तिनकिंचन॥पश्यन्नपिसमीपस्थान्नपश्यतिहसन्हिसः १९३॥

णमालिंगनंगतः ॥ १९१ ॥ सुषुप्तिकालेविशेषाभिमानलक्षणदुःखपरिहारेणनिरतिशयानंदप्राप्तौदृष्टांतान्तरयोवाजसनेयकउक्ताःकु मारोमहाराजोमहाब्राह्मणश्चेतितत्रकुमारदृष्टांतंविशदयति स्तनंधयइतित्रिभिः यैर्दोषैर्बालस्यविशेषज्ञानप्रसक्तिस्तद्वारकाणिविशेषणा नि स्तनंधयःस्तन्यमात्रभुक्बालःमात्राआगलंगलपर्यंतंस्तनंपायितःस्तन्यपानंनीतःसन्तथायूकादिरहितेमृदौकोमलेशुचौनिर्मलेचास नेपर्यंकिकायांशायितश्चसन्यथापरमानंदंप्राप्यकिंचनापिनवेत्ति ह्रियतःसबालःहसन्हासेनानंदंसूचयन्समीपस्थान्पश्यन्नपिनपश्यती वेतिद्वयोरन्वयः अत्रपरमानंदपदमतिघ्नापदेनातिशयेनदुःखंहंतीत्यर्थकतयानन्दपरमकाष्ठाभिधायकेनसमानार्थमिति ॥१९२॥१९३॥

दार्ष्टांतिकमाह एवमिति तृप्तआनंदपरमकाष्ठांगतःअतएवगतार्तिकोगतदुःखोभोक्ताविज्ञानमयइमांमायांपश्यन्नपिनपश्यतीति॥ १९४॥ महाराजदृष्टांतंस्फुटयति उदयास्तमयावितिषड्भिः राज्ञोपिविशेषणानियैश्चित्तविक्षेपोभवतितादृशलिप्सादिदोषवारकाणिदृढःस्थूलोबलवांश्च ॥ १९५ ॥ नीरोगइति लावण्यमंगेषूज्वलता कीर्तिमान्धर्मसंपन्नत्वान्नरकभयशून्यः मूर्खतादुःखहीनतामाह वेदेति ॥ १९६ ॥ मनोनुकूलेति मनोनुकूलललनायूथेनकर्त्रातूर्यवादित्रघोषेणमधुरेणगीतेनचकरणेनपरिसेवितः ॥ १९७ ॥ जयेति द्विजेंद्राणांतथाचारणबंदिनांजयाशीर्भिःपरिसेवितः पुत्रैश्चपरिसेवितः चारणाबंदिविशेषाः बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाःप्रस्तावसदृशोक्तयः

एवमस्मिन्हिशयनेभोक्तातृप्तोगतार्तिकः॥ मायामिमांहिसंपश्यन्नपश्यतिकदाचन॥ १९४॥ उदयास्तमयौ यावत्तावदासइमांभुवम्॥ वित्तैर्बहुविधैःपूर्णामसपत्नांदृढोयुवा॥ १९५॥ नीरोगोबलसंपन्नोरूपलावण्य संयुतः॥ कीर्तिमान्धर्मसंपन्नोवेदवेदांगपारगः॥ १९६॥ मनोनुकूलललनायूथेनपरिसेवितः॥ तूर्यवादित्र घोषेणगीतेनमधुरेणच॥ १९७॥ जयाशीर्भिर्द्विजेंद्राणांतथाचारणबंदिनाम्॥ स्वसमानगुणैःपुत्रैःपितृभ क्तिपरैरपि॥ १९८॥ एवंसर्वगुणोपेतोमहाराजोयथासुखम्॥ प्राप्नुयाद्भोगसंप्राप्त्यासुषुप्तोपितथापुमान् ॥ १९९॥ महाराजोयथादुःखंनजानातीहकिंचन॥ सुषुप्तोपितथानैतद्वेत्तिविक्षेपशून्यतः॥ २००॥ इंद्रिया णियथाजित्वाबाह्यान्याभ्यंतराणिच॥ इच्छामात्रंपरित्यज्यप्राप्तंप्राप्तंभजन्सदा॥ २०१॥ कर्मणामनसावा चापरैरपकृतोपिसन्॥ जानन्नपिचतेभ्योनद्वेष्टितेषूपकारकृत्॥ २०२॥ आत्मनःप्रतिकूलंयःपरस्यकुरुतेपु मान्॥ कर्मणामनसावाचाकर्तुरेवभवेद्धितत्॥ २०३॥

॥ १९८ ॥ एवमिति भोगानांसम्यक्प्राप्त्या ॥ १९९ ॥ दुःखज्ञानाभावेनापिमहाराजसमतामाह महाराजइति स्पष्टम्॥ २०० ॥ महाब्राह्मणदृष्टांतंप्रपंचयति इंद्रियाणीतिचतुर्दशभिः ब्राह्मणस्यमहत्त्वंयैर्विशेषणैर्भवतितानिदर्शयति यथाशब्दस्यतथेतित्रयोदशेगतेन संबंधः इंद्रियाणिजित्वानिष्कामःसन्प्राप्तंप्राप्तंप्रारब्धफलंभजन्सेवमानः ॥ २०१ ॥ कर्मणेति कर्मणाशरीरव्यापारेण परैःअपकृतःकृतापराधःसन् तदपकारंजानन्नपिचतेभ्योऽपकारिभ्योनद्वेष्टिकिंतुतेषूपकारकृदेवभवतीति ॥ २०२ ॥ एतादृशोययाबुद्ध्याभवतितामभिनयति आत्मनइतिद्वाभ्यां आत्मनोयत्प्रतिकूलंभासतेतद्यःपरस्यकुरुतेकर्मादिभिस्तत्प्रतिकूलंकर्तुरेवभवतिप्राप्नोति ॥ २०३ ॥

कदाभवतीत्याकांक्षायामाह इदानीमिति इदानींजीवद्दशायांवादेहेपतितेपरलोकेवेत्यर्थः एवमनुकूलमपिस्वस्मिन्परीक्षितंसत्परस्यकृतंचेदपिकर्त्तारंभजतइत्येवमाकारांबुद्धिंसमाश्रितः ॥ २०४ ॥ वेदार्थस्येति समग्रस्यवेदार्थस्यवेत्ता परनिंदकत्वाभाववान् स्वदोषेष्वेवदृष्टिर्यस्यसतथा कुसंगहीनश्चेति ॥ २०५॥ जडमिति जडमात्रंविनाशिअजडमेवचशाश्वतंनित्यंएवंनित्यानित्यविवेकवान् ऊहापोहयोः पूर्वपक्षसिद्धांततर्कयोःकुशलः ॥ २०६ ॥ अन्नेति छर्दितंवांतं तेषुविषयेषु इहामुत्रभोगविरागवानितियावत् ॥२०७॥ सुखेति सशरीरस्यदेहद्वयेनाध्यासलक्षणसंबंधशालिनोदेहिनःप्राणिमात्रस्यसुखदुःखेनियतेअवश्यंभाविनी नहवैसशरीरस्येत्यादिश्रुतेः इतिविज्ञानेन देहद्वयात्मकसंसारान्मुमुक्षुर्यतोदेहदोषवित् ॥ २०८ ॥ मोक्षसाधनंज्ञानमेवतृज्ञातत्साधनसंन्यासपूर्वकश्रवणादिकर्त्तेत्याह सशिखमिति

इदानींवापिदेहेस्मिन्पतितेवानसंशयः ॥ अनुकूलमपित्येवमितिबुद्धिंसमाश्रितः ॥ २०४ ॥ वेदार्थस्यसमग्रस्यवेत्तानपरनिंदकः ॥ स्वदोषदृष्टिःसततंदुष्टसंगविवर्जितः ॥ २०५ ॥ जडंविनश्वरंतद्वदजडंशाश्वतंपुनः ॥ एवंविवेकसंपन्नऊहापोहविशारदः ॥ २०६ ॥ अन्नपानानिचित्राणिललनाश्चमनोरमाः ॥ शब्दादीन्विषयांश्चान्यान्लोकद्वयगतानपि ॥ छर्दितान्नसमान्पश्यंस्तेषुनेच्छापरःसदा ॥ २०७ ॥ सुखदुःखेसुनियतेसशरीरस्यदेहिनः ॥ इतिविज्ञानसंपन्नोमुमुक्षुर्देहदोषवित् ॥ २०८ ॥ सशिखंवपनंकृत्वापरित्यज्यान्यमाश्रमम् ॥ सपरिष्करमादायतुरीयंमोक्षसाधनम् ॥ २०९ ॥ आश्रमंज्ञानसंपन्नंगुरुमेत्यविधानतः ॥ वेदवाक्यानिश्रुत्वाथगुरुवक्त्रारविंदतः ॥ २१० ॥

शास्त्रोक्तविधिनासशिखमुंडनंकृत्वाऽन्यंत्रयाणांवानप्रस्थांतानामन्यतममाश्रमंविहायपरिष्करैर्दंडाद्युपकरणैःसहितंतुरीयमाश्रमंमोक्षसाधनमादायगृहीत्वाअथब्रह्मनिष्ठंगुरुंविधिवदुपेत्याथतस्यगुरोर्मुखांबुजात्सार्थानिवेदवाक्यानिश्रुत्वातेषांवाक्यानांस्वार्थपरत्वेउपपत्तिंच शारीरकेप्रपंचितांमनसाविचार्यएतादृशंश्रवणंसंपाद्येतियावत् अथतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबोधेपांडित्यंश्रवणाभ्यासंपरित्यज्यरागद्वेषराहित्येनजडबालपिशाचवद्भावरूपंमननंसंपाद्याथमनसएकायतालक्षणंनिदिध्यासनंश्रुतौमौनशब्दोदितंसंपाद्य तथाचश्रुतिः तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेद्बाल्यंपांडित्यंनिर्विद्याथमुनिरिति तिष्ठासेत्स्थातुमिच्छेत् अथोक्तसाधनफलभूतामहंब्रह्मेत्याकारांवाक्यार्थसाक्षात्कृतिमुपेयिवान्प्राप्तइतिचतुर्णामर्थः ॥ २०९ ॥ २१० ॥

॥ २११ ॥ २१२ ॥ आनंदात्मेति अयमुक्तविधोब्राह्मणषुमहान्श्रेष्ठतमः मौनंचामौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वात् पुराणेऽप्युक्तं मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनादिति सयथाआनंदसंज्ञंपूर्णात्मसुखंप्राप्तोभवति तथेत्यादिस्पष्टम् ॥ २१३ ॥ रागद्वेषाद्यात्मकानर्थरूपसंसाराभावोपिसुषुप्तेमहाब्राह्मणेचसमइत्याह रागेति ॥ २१४ ॥ अथव्याख्यातश्रुतिपंथस्यतात्पर्यार्थंस्पष्टयति शयानस्येत्यादिषट्चत्वारिंशश्लोकैः शयानस्यशयनकर्तुस्तथासुप्तेःशयनस्यचाश्रयआधारोयःप्रथमद्वितीयप्रश्नाभ्यांपृष्टःसहृदयाकाशएवहृदयोपलक्षितःपरमात्मरूपाकाशएवनान्यइति शयनस्वरूपमपिएतदेवयत्विज्ञानमयस्यहृदयाकाशभावउपाधेश्चहृदयाकाशेलयउक्तइति ॥ २१५ ॥ आधाररूपबोधनेनचत्वंपदार्थविज्ञानमयस्यतत्पदार्थपरमात्मनैक्यंबुबोधयिषितमितिदर्शयति भोक्तेति यस्तुभ्यंबालाकयेमयाभोक्ताविज्ञानमयोघटकाशसमःप्रोक्तःसमहाकाशसमहृदयाकाशरूपएवसएतत्सर्व

सार्थानिमनसातेषामुपपत्तिंविचार्यच॥ परित्यज्यचपांडित्यंतत्त्वमस्यादिबोधने॥ २११॥ एकाग्रंमनआपाद्यजडबालपिशाचवत्॥ अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थसाक्षात्कृतिमुपेयिवान्॥ २१२॥ आनंदात्मसुखंप्राप्तोब्राह्मणेषुमहानयं॥ तथासुषुप्तःपुरुषःसुखमभ्येतिनित्यशः॥२१३॥ रागद्वेषादयोदोषाःसर्वानर्थकरायथा॥नविघ्नंतेमहाविप्रेसुषुप्तेपितथानहि॥ २१४॥ शयानस्यतथासुप्तेर्हृदयाकाशएवहि ॥ आश्रयोनपरःकश्चित्शयनंचैतदेवहि॥ २१५॥ भोक्तायस्तेमयाप्रोक्तोहृदयाकाशएवसः॥ आसमंतादयंयस्मात्काशतेदेहधारिषु॥२१६॥ मामन्यंचनजानामीत्यज्ञत्वेनमहेश्वरः॥ सुखमस्वाप्समितिवाकाशतेसर्वदेहिषु॥ आकाशवदभिन्नोतोममतेप्यपरस्यच॥ २१७॥

संसारधर्मातीतंरूपंसुषुप्तावुपाधिलयेतुभ्यंदर्शितमितियावत् हृदयाकाशस्याद्वितीयतारूपांपरमात्मतांस्पष्टयन्नाकाशपदस्यावयवार्थेनतत्रवृत्तिमाह आसमंतादिति यस्मादयंहृदयोपलक्षितःपरमात्माआसमंतादधिव्याप्यकाशतेदीप्यतेतस्मादाकाशइत्युक्तइतिशेषः ॥ २१६ ॥ समंतात्काशनमेवाभिनयति मामिति मामात्मानमन्यंचनजानामीत्याकारेणाज्ञत्वेनाज्ञानाश्रयत्वेनरूपेणअहंसुखमस्वाप्समितिसुषुप्तिसाक्षित्वेनवामहेश्वरःआत्मामदीयोऽन्यदीयोवाभासते अतोस्मात्समंताद्भासनरूपहेतोराकाशवदभिन्नएकरूपइत्यर्थः तथाचप्रयोगः आत्माएकरूपउपाधिपरामर्शमंतरेणानुपलभ्यमानभेदत्वादाकाशवदिति एतेनाकाशपदस्यभूताकाशेरूढत्वाभ्युपगमत्वेपिअत्रगौणवृत्तिसंभवान्नकोपिदोषइतिभावः ॥ २१७॥

अस्यात्मनःसर्वदैकरूपत्वेपिसुषुप्त्याधारतयाप्रदर्शनंतुउपाधिविविक्ततयाप्रदर्शनार्थमेवेत्यभिप्रायमावेदयति विज्ञानमयतेति स्वमजाय तोःसविलासांतःकरणसंबंधरूपाविज्ञानमयताभेदकारणंसुषुप्तेतुतस्यविज्ञानशब्दवाच्यसविलासांतःकरणस्यविनाशेसतिकेनभेदोनिरूप णीयोनकेनापि यथाघटाद्युपाधिनाशेनभसोनभेदइतिद्वयोरर्थः॥ २१८॥ २१९ ॥ सुप्तावुपाधिनाशमभिनयति सुप्ताविति हृदयाका शभेदकामनसासहितावागादयःसर्वेहृदयाकाशेलीयंतइति ॥२२० ॥ ननुसुप्तौशिष्यमाणाज्ञानमेवभेदकमस्त्वित्याशंक्यकिमावरणरूपे णज्ञानस्यभेदकत्वंविक्षेपरूपेणवानाद्यस्तत्रैवभेदाननुभवात्नद्वितीयःकार्यरूपविक्षेपस्यसुप्तौलयादित्याह सुप्तौयद्यपीतिद्वाभ्यां अज्ञान मावरणं विक्षेपयोर्विक्षेपरूपयोरुपाध्योरेवभेदःयथादेवदत्तयज्ञदत्तौभिन्नावित्यत्रदेवदत्तयज्ञदत्तोपाधीएवप्रतियोग्यनुयोगितयाभेदनि

विज्ञानमयतास्वप्नेतद्वज्जागरणेपिच॥ हृदयाकाशरूपस्यविद्यतेभेदकारणं॥ २१८॥ सुप्तेतस्यविनाशेहिभे दःकेनहिसंभवेत्॥ घटादीनांविनाशेकिंभेदोनभसितिष्ठति ॥ २१९॥ सुप्तौवागादयःसर्वेमनसासहिताइ मे ॥ हृदयाकाशेलीयंतेहृदयाकाशभेदकाः ॥ २२० ॥ सुप्तौयद्यपिमायेयमात्माज्ञानस्वरूपिणी ॥ अस्ति नैपातथाप्यत्रभवेद्भेदस्यकारणम्॥ २२१॥ अज्ञानेनहिभेदोस्तिसर्वेषामिहदेहिनाम्॥ किंतुविक्षेपयोर्भेदः सुप्तौसचविलीयते॥ २२२॥ यथातिबहुलेरात्रौतमस्यभ्राद्भवादिकम्॥ वर्षासुलीयतेतद्वदात्माज्ञानइदंज गत्॥ २२३॥ यथातस्मिन्नपगतेभानुनिर्गमनादिना॥ नष्टप्रायंतदैवैतत्तस्मादेवविनिःसरेत्॥ २२४॥ हृ दयाकाशतोप्येवंजगदेतत्प्रजायते॥ कर्मण्युद्भूतएकस्मिन्स्वप्नेजागरणेपिवा॥ २२५॥

रूपकौ सुप्तौनुसचविक्षेपोविलीयतइति॥२२१॥२२२॥ सुषुप्तौकार्यवर्गलयेदृष्टांतमाह यथेति यथावर्षासुरात्रावतिबहुलेतमसिसतिअ भ्रोद्भवादिकंउद्भवदभ्रादिकं कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइतिन्यायात् जायमानंमेघादिकंविलीयते तत्रतमसिलयंगच्छतितथेदंजग त्सुप्तावात्माज्ञानेविलीयतइति॥२२३ ॥ यथातस्मिन्निति यथादृष्टांतेतस्मिंस्तमसिभानुनिर्गमनादिनापगतेभिभूतेसतितदैवतत्क्षणमेवएत दभ्रादिकंतस्मादभिभूततमसएवविनिःसरेत्प्रादुर्भवेत् एवंहृदयाकाशादज्ञानशबलादेतज्जगत्स्वप्नेजागरणेवाप्रजायते कस्मिन्सति स्वप्नजा यद्भोगप्रदकर्मणोरेकस्मिन्नन्यतरत्रउद्भूतेसतीत्यन्वयः ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

कर्मनिमित्तांव्यवस्थामेवाभिनयति स्वमादिति कदाचित्स्वमानंतरंजागरणंगच्छतिकदाचित्तुसुषुप्तानंतरं एवमग्रेपि ॥२२६॥ उक्तरीत्या कर्मणोव्यवस्थामात्रहेतुत्वेपिसंसारंप्रतिमुख्यप्रयोजकत्वमज्ञानस्यैवेत्याह आत्माज्ञानादिति अस्मिन्नपरोक्षे अन्यत्रआमुष्मिके आव्रजे त्प्राप्नुयात् ॥ २२७ ॥ क्रीडाकंदुकदृष्टांतंस्फुटयति यष्टीति गोपबालैर्यष्टिप्रहारेणनभसिक्षिप्तःकंदुकःपतंश्चपुनस्ताडितोयथानेकत्रभ्रम ति ॥ २२८ ॥ एवमिति चित्रैर्नानाविधफलप्रदैः जीवन्नविद्ययाजीवभावंगच्छन्सन् ॥ २२९॥ कर्मनिमित्तकानवस्थितत्वेदृष्टांतांतरा णिदर्शयति वायुनेतित्रिभिः देहेपीत्यनंतरमवस्थात्रयगतिरितिशेषः ॥ २३० ॥ भ्राम्यतेइति स्पष्टम् ॥ २३१ ॥ यथेति जापद्वद्वर्त्तमा

स्वप्नाज्जागरणंयातिसुषुप्तादपिवाप्रभुः॥ एवंजागरणात्स्वप्नंसुषुप्तंवापिसव्रजेत्॥ कदाचित्स्वप्नतःसुप्तिंव्रजेज्जागरणंचवा॥ २२६॥ आत्माज्ञानादयंदेवःक्रीडाकंदुकवत्सदा॥ अस्मिन्देहेतथान्यत्रत्र्यवस्थात्रयमाव्रजेत्॥ २२७॥ यष्टिहस्तैर्यथागोपैःक्षिप्तोनभसिकंदुकः॥ दिक्षुभूमौतथाकाशेधावत्येषनिरंतरम्॥ २२८॥ एवंपूर्वकृतैश्चित्रैःकर्मभिर्जगदीश्वरः॥ स्वप्नेजागरणेसुप्तौजीवन्धावतिनित्यशः॥ २२९॥ वायुनानीयमानस्यतूलस्यनगतिःस्थिरा॥ यथातथात्रदेहेपिनस्थिराकर्मवायुना॥ २३०॥ भ्राम्यतेवायुनायद्वत्खेसर्वामेघमंडली॥ तद्वद्देहादिकास्तृष्टिर्भ्राम्यतेकर्मवायुना॥ २३१॥ यथाजलप्रवाहेणकाष्ठमुच्चावचस्थले॥ पात्यतेजंतुरप्येवंयोनिष्वायातिकर्मतः॥ २३२॥ देवोवामानवोवायंकृमिर्वास्थावरोपिवा॥ भवत्युच्चावचेस्थानेकार्ष्ण्यंयद्वद्विनीरगम्॥ २३३॥ सर्वत्रैवमवस्थास्ताज्ञातव्याबुद्धिजीविषु॥ अवस्थात्रयनिर्मुक्तंसत्वंकिंचिन्नविद्यते॥२३४॥ अस्वप्नतापिदेवानांज्ञेयास्यादुपचारतः॥ देवानांप्रथमोयस्मात्शेतेशेषगतोहरिः॥२३५॥

नदेहआमुष्मिकदेहास्तुस्वमवदितिसूचयितुंयोनिष्वित्युक्तं ॥ २३२ ॥ योनिष्वित्युक्तंविशदयति देवइति उत्तरार्द्धस्यइत्येवमित्यादिः ॥२३३॥उक्तावस्थानांसर्वत्रानुगमएवेत्याह सर्वत्रेति बुद्धिजीविषुसांतःकरणेषु॥२३४॥ ननुदेवानामस्वमसंज्ञयाप्रसिद्धत्वात्कथंतेष्ववस्थात्रयानुगमइत्याशंक्यअनुदराकन्येतिवन्नञोऽल्पार्थतायाअपिदृष्टेर्मैवमित्याह अस्वमतेतिद्वाभ्यां उपचारतः अस्वमपदघटकनञो भावार्थस्यबाधेनाल्पत्वरूपगौणार्थपरत्वादित्यर्थः मुख्यार्थस्तुवक्तुमशक्यः यस्माद्देवानामाद्योभगवान्विष्णुरप्यवस्थात्रयानुगमसूचनायलीलाविग्रहेणशेषशयनलीलामंगीकरोतीति ॥ १३५ ॥

अल्पतामभिनयति यथेति ॥ २ ३ ६ ॥ एवमिति एवमुक्तविधयाऽस्य विज्ञानमयस्यसदाजागरणंभवेत् कीदृशस्यतस्य सुषुप्तस्यहृदयाका
शरूपिणःसुषुप्तेहृदयाकाशरूपपरमात्मभावंगतस्यजागरणनिमित्तंतूक्तोस्यजापद्भोगप्रदकर्मणउद्भवोविपाकाभिमुखतारूपइति॥२ ३ ७॥
ननुवाजसनेयानुसारेणहृदयाकाशेऽद्वितीयात्मनिलयस्यवर्णनेपिव्याख्येयकौषीतकिवाक्येनविरोधःअत्रप्राणएवैकधाभवतीतिप्राणेल
याभिधानादितिचेन्न सुप्तपुरुषाभिप्रायेणनकिंचिदवेदिषमितिपरामर्शरूपेणपरमात्मनिलयाभिधानेपिलौकिकानांप्राणशेषतामन्यमा
नानामभिप्रायानुसारेणप्राणेलयाभिधानाविरोधादित्याशयंस्पष्टयति सुप्ताविति त्रिभिः सुप्तौश्वासात्मकंप्राणंविनासर्वंकार्यंविलीयते
तेनप्राणस्यलौकिकदृशावशेषेणप्राणशब्दोलक्षणयाहृदयाकाशेईरितःप्रकृतश्रुतौप्रयुक्तइत्यर्थः ॥ २ ३ ८ ॥ तथाचप्रकृतवाक्यस्यैवम

**यथाक्षणेक्षणेस्वप्नंपश्यंतिमनुजादयः ॥ नैवंदेवास्ततस्तेस्युरस्वप्नानान्यथाक्वचित्॥ २३६॥ एवंतस्यसुषुप्त
स्यहृदयाकाशरूपिणः॥ उद्भवेकर्मणोस्यस्यसदाजागरणंभवेत्॥ २३७॥ सुप्तौविलीयतेसर्वंकार्यंश्वासात्म
कंविना ॥ प्राणंतेनप्राणशब्दोहृदयाकाशईरितः॥ २३८॥ प्राणेस्मिन्हृदयाकाशेसर्वभेदविवर्जिते॥ का
र्यकारणसंघातएकतांयात्यदर्शनात्॥ २३९॥ सुषुप्तौनहिलभ्यंतेवागाद्याविषयैःसह॥ मनोंतास्ततएवैतेप्रा
णेलीनास्तदाभवन्॥ २४०॥ हृदयाकाशसंप्राप्तोविज्ञानमयएवहि॥ नाधाराधेयभेदेनतमाप्नोतिकदाचन
॥ २४१ ॥ गृहाकाशेघटाकाशोगत्वाघटविभेदतः॥ संबंधंयादृशंगच्छेत्तादृशंपुरुषोत्रहि॥ २४२॥**

र्थइत्याह प्राणइति प्राणपदलक्ष्यार्थेहृदयाकाशेस्थूलसूक्ष्मप्रपंचोलीयते दर्शनाभावाद्दृष्टिसृष्टेःपूर्वाध्यायेप्रदर्शितत्वादिति ॥ २ ३ ९॥
अदर्शनमभिनयति सुषुप्ताविति मनोंतामनःपर्यंतावागाद्याःसुप्तौसहविषयैर्नलभ्यंतेअतएवप्राणेलीनाउच्यंतेइतिशेषः॥२ ४ ०॥एकधाभ
वतीत्यंशस्यतात्पर्यमाह हृदयाकाशेतिद्वाभ्यां हृदयाकाशंप्राप्तोविज्ञानमयएवइंद्रियादिव्यतिरिक्तस्तंहृदयाकाशंआधाराधेयभेदघटि
तसंबंधेननाप्नोतिकिंत्वेकतामेवगच्छति इंद्रियादिकंतुभेदसहिष्णुमभेदंतादात्म्यंगच्छतीत्यर्थः॥ २ ४ १॥ एकतापत्तौदृष्टांतमाह गृहाकाश
इति गृहाकाशेघटाकाशोगत्वाघटस्फुटनानंतरंयादृशमेकतालक्षणंसंबंधंगच्छेत्तादृशंसंबंधंपुरुषोविज्ञानमयोत्रहृदयाकाशेसुप्तिकालेउ
पाधिसंबंधंविहायगच्छतीति ॥ २ ४ २ ॥

परमात्मनोहृदयाकाशव्यवहारेप्रयोजकंसंबंधविशेषंदर्शयन्दृष्टांतंदार्ष्टांतिकेसंगमयति यावदितिद्वाभ्यां शरीरमरणपर्यंतंपुरुषःपरमात्मा हृदयेंतर्यामिरूपेणविशेषसंनिहितोस्ति अंतर्यामिब्राह्मणादिश्रुतिभ्यईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठतीत्यादिस्मृतिभ्यश्च सपुरुषोगृहाकाशसमस्तस्यनगमनागमनेइति ॥ २४३ ॥ घटेति एषउक्तएवात्मामनसिव्यवस्थितःप्रतिबिंबितःसन्घटाकाशवद्गमनागमनेभजतीत्यर्थः गमनागमनमितिसमाहारद्वंद्वः ॥ २४४ ॥ अथोक्तार्थमुपपादयन्नंतर्यामितयाहृदयेस्थितिंवक्ष्यमाणोपयोगायानुवदति यद्यपीति यद्यप्यात्माकाशवद्देहस्यसमष्टिव्यष्टिरूपस्यांतर्बहिरवस्थितस्तथाप्यत्रात्मनिहृदयावच्छेदेनांतर्यामितारूपोतिशयोस्तिप्रसिद्धइति ॥ २४५ ॥ उक्तांतर्यामिनियम्यमनसःकरणांतरेभ्योविशेषंप्रतिबिंबग्रहणाद्युपयोगिनंदर्शयति सुखेतिषड्भिः देहोहिभोगार्थःभोगस्तुप्रकाशरूपउक्तःसचविषयप्रकाशइंद्रियरूपकरणाधीनःसकलकरणनियामकत्वान्मनसःस्पष्टोव्यतिरेकइति ॥ २४६ ॥ करणनियामक

यावच्छरीरमरणंपुरुषोहृदयेस्तिहि ॥ गृहाकाशसमस्तस्यगमनागमनेनहि ॥ २४३ ॥ घटाकाशसमोज्ञेयो मनस्येषव्यवस्थितः ॥ गमनागमनंतस्यभवेन्नित्यंमनःकृतम् ॥ २४४ ॥ यद्यप्याकाशसदृशोबहिरंतरवस्थितः ॥ देहस्यात्मातथाप्यत्रहृदयेतिशयोस्तिहि ॥ २४५ ॥ सुखदुःखोपभोगार्थंजंतोर्देहोत्रजायते ॥ उपभोगःप्रकाशःस्यात्प्रकाशःकरणैर्भवेत् ॥ अंतःकरणमेवैकंकरणानांनियामकम् ॥ २४६ ॥ अमूनिनविदंत्यर्थंयतोव्यापारवंत्यपि ॥ तदाचित्तेनजानीमःपराधीनानिसर्वथा ॥ २४७ ॥ यथाकाष्ठकृतानांस्युर्दशानांवाजिनामपि ॥ सूत्राण्येकत्रबद्धानिनानास्थाननिवासिनां ॥ २४८ ॥

त्वेवकुतइत्यतआह अमूनीति अमूनिचक्षुरादिकरणानिव्यापारवंत्यपिसंतिचित्तसंबंधंविनार्थंविषयंस्वंस्वंनविदंतिनजानंतितदावयमेतज्जानीमोयच्चित्तेनतानिपराधीनानि चित्तेनेतिप्रकृत्यादित्वात्तृतीया तथाचचित्तरूपंयत्परंतदधीनानीत्यर्थः ॥ २४७ ॥ मनसःकरणनियामकतांदृष्टांतेनविशदयति यथेतिचतुर्भिः लोकप्रसिद्धमेषक्रीडनकवत्यदिकाष्ठनिर्मितादशवाजिनोऽश्वानानास्थाननिवासिनोदीर्घकाष्ठेकृतनानाविधायतनाःस्युस्तेषांचपादबद्धानिदीर्घकाष्ठमध्यच्छिद्रद्वाराएकत्रनलिकायामधःस्थायांबद्धानिप्रोतानिस्युस्तथादेहेदीर्घकाष्ठसमेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियरूपाणांवाजिनामाकर्षणसूत्राणिवायुमयानिनाडीरूपच्छिद्रद्वाराहृदयेनलिकानिभेप्रोतानिसंति कीदृशानिसूत्राणि स्वयंभुवापरमेश्वरेणमाययानिर्मितानीतिद्वयोरर्थः ॥ २४८ ॥

॥ २४९ ॥ बालकइति दृष्टांतेयथाबालकः पितुरंकस्थः पित्रामाहितसूत्रः संस्तान्काष्ठमयान्हयानश्वान्व्यापारयेत्चालयेत् एवंबालकव
द्बालकमज्ञंमनः अंतर्यामिणः पितुरंकस्थंतेनपाहितसूत्रंसत्तानिज्ञानकर्मेंद्रियाणिअपिशब्दाद्वायुमयसूत्राणिचव्यापारयतीति बालको
ऽज्ञइतिविश्वः ॥ २५० ॥ अंतर्यामिरूपपितुरंकोपमितंदेशंदर्शयति आश्रित्येति हृदयांभोजदेशमाश्रित्यतानिव्यापारयतीतिपूर्वेणसंबं
धः दिक्चतुष्टयेमध्येचपंचच्छिद्राणियत्रतद्धृदयांभोजेतत्तथा अनेकानिनाडीरूपाणिविवराणिसूक्ष्मच्छिद्राणियत्रतत् वायुमयसूत्रा
णामाधारमिति ॥ २५१ ॥ एवंमनसःकरणांतरेभ्यउत्कर्षप्रदर्शनेनतस्यसत्वातिशयःसूचितस्तस्यसत्वातिशयस्यप्रतिबिंबविशेषेचितो
गृहाकाशसमतोपपादकेउपयोगंदृष्टांतेनाह सावित्रमितिचतुर्भिः यथासावित्रंसूर्यसंबंधितेजःस्वभावादेकरूपतयासर्वत्रस्थितंतथापि

नलिकायांतथादेहेज्ञानकर्मात्मनामपि ॥ सूत्राणिहृदयेसंतिनिर्मितानिस्वयंभुवा॥ २४९ ॥ बालकोहियथा
सूत्रैर्व्यापारयतितान्हयान्॥ मनोबालकमप्येवंव्यापारयतितान्यपि ॥ २५० ॥ आश्रित्यहृदयांभोजंपंचछि
द्रमधोमुखं ॥ अनेकनाडीविवरंवायुसूत्रसमाश्रयम्॥ २५१ ॥ सावित्रंहियथातेजःसर्वदेहेष्ववस्थितम्॥
एकरूपंतथाप्यस्यभेदोदृष्टोमहानिह ॥ २५२॥ कुसूलेदर्पणेतद्वत्कृपाणेचमणावपि ॥ सूर्यकांतेचतत्रस्थंदाह
पाकादिकृद्भवेत् ॥ २५३ ॥ एवंदेहेतथाप्राणेकर्मज्ञानात्मकेषुच ॥ बहिर्बुद्धौचसर्वत्रतिष्ठत्यात्मैकरूपधृक्
॥ २५४ ॥ तथापिमनसिस्थित्वाभोक्ताभवतिसप्रभुः ॥ सूर्यकांतमणौयद्वत्स्थित्वादहतिभास्करः ॥ स्थित्वां
तःकरणेतद्वदात्मासंसृतिमाप्नुयात् ॥ २५५॥

तस्यसावित्रतेजसःकुसूलाद्युपाधिवशाद्भेदोविशेषोदृष्टइति॥२५२॥उत्तरोत्तरमभिव्यक्त्याधिक्यहेतूनुपाधीन्गणयति कुसूलइति कुसू
लेधातुमयान्नकोष्ठकेस्वल्पसावित्रतेजसोभिव्यक्तिस्ततोधिकादर्पणेततःकृपाणेततोमणौसर्वतःसूर्यकांते यतस्तत्रसूर्यकांतेस्थितंसावित्रंते
जोदाहादिकंकरोतीति॥२५३॥एवमिति कुसूलदर्पणकृपाणमणिसमेषुदेहप्राणकर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियेषुसूर्यकांतसमबुद्धौचात्मापेक्षयाबाह्या
यांतिष्ठतिप्रतिबिंबितोभवति कीदृशआत्मा स्वतःसर्वत्रैकरूपइति ॥२५४॥ तथापीति तथापिसर्वत्रबिंबितत्वेपिमनसिबुद्धिशब्देनोक्तेंतः
करणेस्थित्वैवभोक्ताभवति एतत्स्फुटयति सूर्येति सूर्यकांतसंज्ञेमणौस्थितोभास्करोयथादाहकर्त्ताभवतितथांतःकरणेस्थितआत्मांसंसृ
तिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपामाप्नुयात् घटाकाशवदिहामुत्रगामीभवतीतियावत् ॥ २५५ ॥

अथघटाकाशसमविज्ञानमयस्योपाधेर्घटसमायाबुद्धेर्गृहाकाशोपाधिगृहसमहृदयेस्थितिंलयरूपंभंगंचोपपादयति बुद्धिश्चेत्यष्टभिः बु
द्धिरुक्तांतःकरणंसर्वसूत्राधारेहृदयेंभोजरूपेतिष्ठतिगृहवद्वसतिचक्षुरादिदेशंतुबुद्धिवृत्तिरूपेणप्रवासमिवगच्छतीतियावत् ततोहृदयस्य
स्वोपाधिबुद्धेर्निवासस्थानत्वात्पुरुषोविज्ञानमयोदक्षिणनेत्रादिदेशात्तत्रहृदयेसुषुप्तिकालेव्रजेदागच्छेदुपाधिपरतंत्रत्वादित्यर्थः २५६ ॥
इतस्ततःपरिवृत्त्यबुद्धेर्हृदयदेशागमनेदृष्टांतमाह पशवइति नाशानाशौक्षयोदयौसमौकृत्वा हानिमपिउदयसमांमत्वेतियावत् एवंमत्वा
पशवोमनुष्यावास्वदेशंप्रतियथायांतितथाबुद्धिर्हृदयाब्जमिति ॥ २५७ ॥ जंतवइति यथानिजदेशंगतानांजंतूनांकदाचित्सुखंकदाचि
दुःखंवाभवतिएवंहृदयकमलगताबुद्धिःसुखदुःखेभजति हृदयदेशएवसुखदुःखयोरनुभवादितिभावः ॥ २५८ ॥ देहइति नखाग्रपर्यंतो

बुद्धिश्चहृदयेनित्यंसर्वसूत्रविधारिणि ॥ तिष्ठत्येषाततस्तत्रसुषुप्तौपुरुषोव्रजेत् ॥ २५६ ॥ पशवोवामनुष्यावा
देशंयांतियथानिजम् ॥ नाशानाशौसमौकृत्वाबुद्धिस्तद्वद्धृदंबुजे ॥ २५७ ॥ जंतवोहिनिजेदेशेभवेयुःसुखि
नोगताः ॥ कदाचिद्दुःखिनोपिस्युरेवंबुद्धिर्हृदंबुजे ॥ २५८ ॥ देहःसकरणग्रामःपुरीतच्चशिरस्तथा ॥ बुद्धेर्विदे
शइत्युक्तोमुक्त्वैकंहृदयांबुजम् ॥ २५९ ॥ स्वप्नजागरणोद्भूतेप्रक्षीणेकर्मणीयदा ॥ तदातत्रगताबुद्धिर्मूर्छिता
भवतिक्षणात् ॥ २६० ॥ दृढांमूर्छांयथाप्राप्तःपुरुषोमृतउच्यते ॥ मूर्छिताबुद्धिरप्येवंविलीनेत्यत्रगीयते ॥ २६१ ॥

देहःसेंद्रियगोलकः पुरीतदुक्ता शिरश्चएतानिबुद्धेःपरदेशसमानिहृदयांबुजंतुस्वदेशइतियावत् ॥ २५९ ॥ अथबुद्धेर्घटविभेदसमंलयम
भिनयति स्वप्नेति स्वप्नजागरणार्थंयेउद्भूतेफलाभिमुखतांगतेकर्मणितियदाप्रक्षीणेभवतस्तदातत्रहृदयकमलमध्यवर्तिन्याकाशेदहराख्ये
मायाशबलेगतासतीबुद्धिर्मूर्छाकारणलयरूपांप्राप्ताभवतीति एतेनहृदयकमलदलादिदेशोबुद्धेःस्वप्नादिस्थानमेवेतिसूचितम् ॥ २६० ॥
तत्त्वज्ञानात्पूर्वंकारणेसूक्ष्मतयास्थितिरेवलयः औपनिषदमतेनिरन्वयनाशानभ्युपगमात् लोकेपितथाव्यवहारदर्शनाच्चेत्याह दृढामिति
लोकेमूर्छितस्यमृतव्यवहारोयथाएवंमूर्छितबुद्धेरत्रवेदांतेविलीनेतिव्यवहारइत्यर्थः ॥ २६१ ॥

हृदयांतराकाशेबुद्धेर्लयेदृष्टांतमाह यथानभइति अत्यंतसूक्ष्मस्यशाल्मल्यादितूलस्याकाशेलयोव्यवह्रियतेएवंहृदयांतराकाशगाबुद्धि
र्लीनेत्युक्तावेदेगृहीतंमनइतिवाजसनेयकेमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येतीतिप्रकृतश्रुतौचेत्यर्थः ॥२६२॥ उक्तबुद्धिलयंप्रतिपित्तेनद्वारनिरोधा
त्मकोहृदयकमलसंकोचोपिहेतुरितिदृष्टांतेनदर्शयति यथापटस्येति पटचित्रंपटांतर्गतंचित्रंप्रलीयतेलीनमितिव्यवह्रियते ॥२६३॥ स
यदाप्रतिबुध्यतइत्यादेर्लोकाइत्यंतस्यार्थमाह एवंसइतिषड्भिः सपुरुषोविज्ञानमयोवस्तुतःपरःपरमात्मरूपएवमुक्तविधयाशयित्वाउपा
धिलयद्वारापूर्णभावरूपंशयनमनुभूयजाग्रद्भोगप्रदकर्मणःपश्चात्प्राकृतस्यउद्भूतौप्रादुर्भावेसतिसदाजागरणंयातीति ॥ २६४ ॥ तंतु
नाभइति तंतुनाभोलूतासंज्ञःकीटोयथापरंसाधनमनपेक्ष्यतंतून्सृजतिएवंशयनादुत्थितःपुमान्प्राणादीन्सृजतीत्यर्थः ॥ २६५॥ यथा

यथानभोगतंतूलंसूक्ष्मंलीनमितीरितम्॥ एवंहृदयगाबुद्धिर्वेदेर्लीनेतिकीर्तिता ॥ २६२॥ यथापटस्यसंको
चात्पटचित्रंप्रलीयते॥ एवंहृदयसंकोचाद्बुद्धिर्लीनेतिगीयते॥२६३॥ एवंसहृदयाकाशेशयित्वापुरुषःपरः॥
उद्भूतौकर्मणःपश्चाद्यातिजागरणंतदा ॥ २६४॥ तंतुनाभोयथाजंतुस्तंतून्सृजतिभूरिशः ॥ अनपेक्ष्यपरंकिं
चित्तथासावुत्थितःपुमान्॥ २६५॥ यथाज्वलन्महावह्निःकणकानात्मरूपकान् ॥ शयनादुत्थितोप्येवंसृज
त्यात्मेंद्रियादिकम्॥ २६६॥ उत्थितोहृदयाकाशात्प्राणान्बुद्धिंसृजत्ययम् ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियैःसार्धंव्यापारैर्वि
विधैरपि॥ २६७॥ इंद्रियेभ्यस्ततोदेवावन्ह्याद्याअधिदैवतं॥ जायंतेततएवैतेलोकाविषयसंहताः॥२६८॥

ज्वलन्निति यथामहान्वह्निर्ज्वलन्सन्कणकान्सृजतिएवमात्मेंद्रियादिकंसृजति कीदृशान्कणकानात्मरूपकान् अल्पार्थेकन्प्रत्ययः रूप
माकारश्लेषयोरपीतिविश्वः क्वचित्स्वार्थिकालिंगवचनान्यतिक्रामंतीतिवचनात्पुंस्त्वं तथाचात्मनःस्वल्पाकारानित्यर्थः ॥२६६॥ उत्थि
तइति अयंविज्ञानमयोहृदयाकाशादुत्थितःसन्प्राणान्सृजति प्राणपदार्थमाह बुद्धिमित्यादिना ज्ञानकर्मेंद्रियैःसव्यापारैःसहिताबुद्धिः
श्रुतिगतप्राणपदार्थइतिभावः अत्रवाच्यात्मकप्राणस्यमुख्यपुरुषदृष्ट्यालयस्यसिद्धांतितत्वात्तस्यापिप्राणशब्देनसंग्रहोबोध्यः ॥२६७॥
इंद्रियेभ्यइति इंद्रियेभ्योदेवसृष्टेराशयःप्रथमाध्यायेदर्शितः अधिदैवतंदैवतेविराजिकरणतयावर्तमानावन्ह्याद्यादेवाइंद्रियेभ्योजायंते
ततोदेवेभ्यएतेविषयैःसंहताःसहितालोकाःसंजायंतइति ॥ २६८ ॥

नित्यमिति एवंसर्वदेहिसंबंधिनामिंद्रियाणांतथामहात्मनामिंद्रियदेवानांलोकानांचनित्यंजनिमृतीबोध्येइत्यन्वयः ॥ २६९ ॥ अयमर्थोनसंभाव्यतइत्याशंक्यद्वितीयाध्यायेप्रपंचितंसमाधानमधिकयुक्त्यभिधानायानुवदति अविश्वासइति शास्त्रस्यवेदस्यार्थेऽविश्वासोनकर्त्तव्यः अविश्वासोहिप्रमाणांतरविरोधात्संभवतिविरोधश्चसमानविषययोःप्रसिद्धः अत्रतुशास्त्रविषयेप्रमाणांतरस्याप्रवृत्तेःसविरोधोदुर्वचइत्याह अर्थेत्विति॥ २७०॥शास्त्रविषयेमानांतरस्याप्रवृत्तिंविशदयति प्रत्यक्षस्येतिषड्भिः अत्रशास्त्रविषयेस्वर्गापूर्वदेवतादौप्रत्यक्षस्यप्रमाणेषुज्येष्ठस्यबाधोऽभावःप्रायशोनृभिर्दृश्यतेनवयमेतत्प्रत्यक्षेणपश्यामइत्याकारेणानुभूयते योगिव्यावृत्तयेप्रायःपदं योगिप्रत्यक्षविशेषस्यापिशास्त्रानुकूलाचरणेनजायमानस्यनपूर्वसिद्धशास्त्रसमानविषयत्वंशास्त्रस्यानुवादकताप्रयोजकंवक्तुंशक्यमितिभावः अनुमानस्यतथात्वं निरस्यति अनुमानमिति अनुमानंहिस्वंस्वोपयोगिव्याप्त्यादिग्राहकतयास्वसंबंधिप्रत्यक्षादिकमपेक्ष्योपजीव्यैवजायतेअन्यथा

नित्यंजनिमृतीएवमिंद्रियाणांमहात्मनाम् ॥ देवानांचसलोकानांसर्वेषामिहदेहिनाम् ॥ २६९ ॥ अविश्वासोनकर्तव्यःशास्त्रार्थेपंडितैःसदा ॥ अर्थेत्वतींद्रियेयस्मान्मानंशास्त्रादृतेनहि ॥ २७० ॥ प्रत्यक्षस्यचबाधोत्रदृश्यतेप्रायशोनृभिः॥अनुमानंचमानंस्वंसमपेक्ष्यैवजायते ॥अन्यथानानुमानत्वंभवेत्तस्यकथंचन॥ २७१॥ अक्षमक्षंप्रतियदाप्रत्यक्षंजायतेनृणां ॥ सर्ववस्तुषुतन्नैकंतदामानंहितद्भवेत् ॥ २७२ ॥

प्रमाणांतरस्यप्रथमवृत्तिमनपेक्ष्यप्रवर्तमानत्वेतस्यानुमानस्यानुमानत्वमनुमानशब्दवाच्यत्वंनभवेत् मानमनुगतमनुमानमित्यवयवार्थासमन्वयादित्यर्थः अत्रानुमानशब्देअत्यादयःक्रांताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासोविवक्षितः अयंभावः अतींद्रियेर्थेप्रमाणांतरसापेक्षस्यानुमानस्यप्रत्यक्षापेक्षावाप्रवृत्तिःशास्त्रापेक्षावा नाद्यः प्रत्यक्षस्यबाधोक्त्यानिरस्तत्वात् नद्वितीयः पूर्वसिद्धशास्त्रापेक्षयाप्रवृत्तस्यशास्त्रनिष्ठानुवादकताधायकत्वानुपपत्तेरिति ॥ २७१॥ प्रत्यक्षस्यस्वल्पविषयाप्रसिद्धेरपिशास्त्रविषयेतत्प्रसरोवक्तुमशक्यइत्याशयेनप्रत्यक्षस्यविषयेषुसंकुचद्वृत्तितामाह अक्षमितिद्वाभ्यां अक्षमक्षंप्रतियज्जायतेतत्प्रत्यक्षमितिव्युत्पत्तिकेनप्रतिपरिसमनुभ्योक्ष्णइत्यच्प्रत्ययांतेनप्रत्यक्षशब्देनाभिधेयंप्रत्यक्षज्ञानंप्रतींद्रियंपृथक्पृथक्जायतेइतियदानिश्चितंतदासर्ववस्तुषुतत्प्रत्यक्षंमानंएकंनभवेत्किंत्वनेकंचक्षुरादिकरणभेदाच्चाक्षुषरासनादिसंज्ञमेवभवेदितितस्यचचक्षुराद्ययोग्येशास्त्रार्थेनावकाशइतिभावः ॥ २७२ ॥

सन्निकर्षापेक्षतयापिप्रत्यक्षस्यसंकुचद्वृत्तितेत्याह अपिस्वस्येति स्वस्यकस्यचिन्प्रमातुःकस्मिंश्चिद्वस्तुनितद्योगइंद्रिययोगोपियदास्यात्तदापिपरस्यतद्भिन्नस्यतत्प्रत्यक्षंनभवतीतिप्रसिद्धंतथाचेंद्रिययोगेष्वपिनप्रत्यक्षस्यस्वतंत्रावृत्तिः अतींद्रियवस्तुनितुकिंवक्तव्यमितिशेषः नचवेदेपिश्रवणादिकमपेक्ष्यज्ञानजनकेसमानोयंदोषइतिवाच्यं सूर्यवद्भासकस्यवेदस्यप्रमाजननेऽन्यानपेक्षत्वात् श्रवणमननादीनांतुमंददृष्टेरंजनवत्बुद्धिसंस्कारमात्रत्वात् चक्षुरादीनांतुदीपवत्सामर्थ्यमेवस्वल्पमेवविशेषादिति ॥ २७३ ॥ दोषवत्वेनप्रसिद्धेश्चप्रत्यक्षस्यननिर्दोषवेदसमानविषयतेत्याह अपिदोषेति केवलमागमनिरपेक्षंयत्प्रत्यक्षंतद्दोषकलाशून्यंदोषलेशहीनंनसंभवेत् यतइंद्रियदोषाणामंधत्वबधिरत्वादीनामध्यक्षेणनिदर्शनंनिश्चयइत्यर्थः ॥ २७४ ॥ प्रत्यक्षस्याल्पविषयताभिधानफलमाह अनुमानमिति तत्रातींद्रियेर्थेमूल

अपिस्वस्ययदैवस्यात्तद्योगोपिहिवस्तुनि॥ तदापरस्यतन्नापिकिमतींद्रियवस्तुनि॥ २७३॥ अपिदोषकलाशून्यंनाध्यक्षंकेवलंभवेत्॥ यतोक्षगतदोषाणामध्यक्षेणनिदर्शनम्॥ २७४॥ अनुमानंनतत्रस्यान्मूलाभावात्कथंचन॥ अनुमानविभेदायेत्वर्थापत्त्यादयःकथं॥ मानमत्रभवेयुस्तेभिन्नानस्वयमेवहि॥ २७५॥ अनुमानाद्धिभिन्नत्वमस्तुतेषामथापिते॥ निदर्शनमुपाश्रित्यतोपयंतिकिंचिन्नरं॥ निदर्शनंचप्रत्यक्षंप्रत्यक्षंचनिराकृतम्॥ २७६॥ अतोयंभगवान्वेदःसर्वदोषविवर्जितः॥ यद्वक्तितत्परिग्राह्यंराजशासनवत्सदा॥ २७७॥

स्यप्रत्यक्षस्याभावादनुमानंकथंचनापिनस्यादिति नन्वर्थापत्त्यादीनामस्तुप्रवृत्तिरितिचेत्तेकिमनुमानादभिन्नाभिन्नावानाद्यइत्याह अनुमानविभेदाइति येऽर्थापत्त्यादयोनुमानभेदास्तेत्रशास्त्रविषयेकथंमानंभवेयुः यतस्तेर्थापत्त्यादयःस्वयमनुमानाद्भिन्नाएवनभवंति अनुमानाभेदेहिअनुमानदोषास्तेषुप्राप्ताएवेतिभावः॥ २७५॥ नद्वितीयइत्याह अनुमानादिति तेषामर्थापत्त्यादीनामनुमानाद्भिन्नत्वमस्तुअथापिएवमपितेस्वतंत्राःप्रमांनजनयंतिकिंतुनिदर्शनंदृष्टांतमाश्रित्यपुरुषस्यबालस्येवकंचित्परितोषमात्रंजनयंति निदर्शनंतुप्रत्यक्षेंऽतर्भूतंप्रत्यक्षंतुनिरस्तमेवेति ॥ २७६ ॥ फलितमाह अतइति अतःप्रमाणांतराविषयबोधकत्वादिति ॥ २७७ ॥

अविश्वासनिरासमुपसंहरति इंद्रियाणामिति अयंवेदःप्रकृतश्रुतिरूपःप्रतिदिनंइंद्रियाणांसदैवतानांसविषयाणांचसृष्टिंजागरादौसंहारं चशयनेप्राह ततःप्रभुणावेदेनोक्तत्वादेवात्रार्थेविश्वासंश्रद्धांहेगार्ग्यबालाकेव्रजधेहीत्यर्थः॥२७८॥ सएषप्राणइत्यादिद्वितीयानखेभ्यइ त्यंतंवाक्यंतात्पर्यतोव्याकरोति आकाशेइतिदशभिः अनवच्छिन्नेचिदाकाशेआनंदात्मरूपेऽनुपपत्तिपूर्णेऽनुपपत्तिमतींपरिच्छिन्नत्वदृष्टि माकृथामाकुरुष्व ननुकोममपरिच्छिन्नत्वदृष्टेःप्रसंगहेतुरतआकाशंविशिनष्टि स्वात्मदेहगेसुप्तोत्थापनादिवाक्यैर्देहवर्तितयोक्ते यएषोंत र्हृदयआकाशइतिवाजसनेयवाक्येनहृदयच्छिद्रगततयाचोक्ते तथाचैतादृशवाक्यानिदृष्ट्वाकस्यचिन्मंदमतेर्वागाद्यवच्छिन्नमपिमत्वा वक्तास्मिश्रोतास्मीत्याद्याकाराभ्रांतिरात्मनिप्रसज्यतेतांव्यावर्त्तयितुंसएषइत्यादिवाक्यमितिभावः॥२७९॥ एतमभिप्रायमेवविशदय

इंद्रियाणामयंप्राहसृष्टिंसंहृतिमेवच॥ दिनेदिनेततोगार्ग्यविश्वासंव्रजसर्वदा॥२७८॥ आकाशेनुपपत्तिं त्वंमाकृथाःस्वात्मदेहगे॥ हृदयाकाशगेप्येवमानंदात्मस्वरूपिणि॥२७९॥ आकाशरूपआत्मायंवागादौच व्यवस्थितः॥ एकैकत्रयथाकाशःसशरावघटादिषु॥ अकृत्स्नमेनमात्मानंमावगच्छकदाचन॥२८०॥ न चात्रहृदयांभोजेएकदेशेव्यवस्थितः॥ क्षुरोयथानापितस्यक्षुरपात्रेक्वचित्स्थितः॥२८१॥ किंतुसर्वत्रजंतू नांबहिरंतरवस्थितम्॥ मनइंद्रियदेहादौकाष्ठेग्निमिवविद्धितम्॥२८२॥

ति आकाशरूपइति अयमाकाशरूपआत्मावागादौएकैकत्रप्रत्येकमपिस्थितः यथाशरावेमृन्मयपानपात्रेघटादिषुचतद्वत् एनंवागाद्य वच्छिन्नमपिमूढाआत्मतयामन्यंतेत्वंतुतथानावगच्छेतिबोधयितुमग्निक्षुरदृष्टांतावुच्येतेइतिशेषः॥२८०॥ ननुदृष्टांतयोरपिपरिच्छिन्नदृ ष्टिपरत्वंकिंनस्यादितिमंदाशंकांवारयितुंदृष्टांतेनविवक्षितार्थंदर्शयति नचात्रेत्यादिना यथाक्षुरोनापितस्यक्षुरपात्रेश्रुतिगतक्षुरधानपदेना धिकरणसाधनेनोक्तेक्वचिदेकदेशेस्थितस्तथात्रहृदयांभोजएकदेशेव्यवस्थितत्वेनात्मानविवक्षितइतिशेषः॥२८१॥ कथंविवक्षितइत्यत आह किंत्विति यथासर्वत्रस्थितमप्यग्निंकाष्ठउपलब्धियोग्यताभिप्रायेणकाष्ठेस्थितंजानंतितथात्मसर्वत्रस्थितमात्मानंमनइंद्रियदेहादावु पलब्धियोग्यतयास्थितंविद्धीतिविवक्षितमिति॥२८२॥

एतत्स्फुटयन्क्षुरदृष्टांताशयमाह अयंहीतिद्वाभ्यां अयमात्मायद्धृदयांभोजनिष्ठबुद्धिरूपेएकदेशेनिरूपितः तन्निरूपणममुनैवाभिप्रायेणबोध्यं अमुनाकेन यत्क्षुरधानेनापितपात्रेक्षुरस्येवतत्रबुद्धावात्मनःप्रकाशःशीघ्रमुपलब्धिरुपजायते कस्माद्बुद्धेर्विशुद्धरूपत्वेनाभिव्यक्तिहेतुत्वादिति तत्रबुद्धावेवात्मानान्यत्रेत्यवगमायतुनतथोक्तइतिद्वयोःसंबंधः ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ एवंहृदयेविशेषव्याप्तिप्रदर्शकंक्षुरदृष्टांतंव्याकृत्यशरीरेतदपेक्षयापकृष्टसामान्यव्याप्तिप्रदर्शकंद्वितीयंश्रुतिगतविश्वंभरपदोक्ताग्निदृष्टांतंविशदयति चतुर्विधानीतिचतुर्भिः अतउक्ताभिव्यक्त्यभिप्रायादेवमहेश्वरइत्युक्तइतिशेषः इतिकिं यच्चतुर्विधानिजरायुजादीनिदेहानिउत्पाद्यआनखाग्राच्चैतन्यरूपेणतेषुव्याप्तिमकरोदिति देहःक्लीबपुंसोरित्यमरः ॥ २८५ ॥ तत्रदृष्टांतमाह यथेति यथासर्वगतोपिवन्हिर्विशेषमालोच्यकाष्ठेष्वस्तीतिव्यवन्ह्रियते एवमात्मापिचैतन्यप्रयुक्तंविशेषमालोच्यदेहेऽस्तीतिव्यवन्ह्रियतइत्यर्थः ॥२८६॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्विशेषपदार्थमुपलब्धि

अयंहिहृदयांभोजेबुद्धावात्मानिरूपितः ॥ क्षुरधानादिदृष्टांतैरेकदेशेमहेश्वरः ॥ २८३ ॥ बुद्धेर्विशुद्धरूपत्वात्प्रकाशस्तत्रजायते ॥ अभिप्रायेणामुनैवतत्रनावगमायहि ॥ २८४ ॥ चतुर्विधान्यतोदेहान्युत्पाद्यायंमहेश्वरः ॥ चैतन्यव्याप्तिमकरोदाऽनखाग्राद्धिसर्वतः ॥ २८५ ॥ यथासर्वगतोवन्हिःकाष्ठेष्वस्तिविशेषतः ॥ एवंसर्वेषुदेहेषुसोस्तिबोधविशेषतः ॥ २८६ ॥ यथासर्वगतोवन्हिःकाष्ठेष्वेवोपलभ्यते ॥ ततःकाष्ठेप्रविष्टोयंकथ्यते लौकिकैरिह ॥ २८७ ॥ एवमाकाशआत्मायंचैतन्येनोपलभ्यते ॥ आनखाग्राच्छरीरेषुप्रविष्टस्तेनकथ्यते ॥ ॥ २८८ ॥ मनइंद्रियदेहादौसंघातेविक्रियास्तिहि ॥ प्रज्ञाकापिनतस्मिन्हिहित्वाप्राज्ञंमहेश्वरम् ॥ २८९ ॥

योग्यतारूपमभिनयति यथासर्वेतिद्वाभ्यां काष्ठेषुअरणीप्रभृतिषुश्रुतौविश्वंभरकुलायपदोक्तेषु कुलायपदंनीडवाचकं ततःकाष्ठेषूपलब्धियोग्यत्वादेव ॥ २८७ ॥ एवमिति आकाशःपरिपूर्णआत्माचैतन्यरूपेणदेहेयतउपलभ्यतेतेनतत्रप्रविष्टइत्युक्तइति ॥ २८८ ॥ एवमुपाधिभ्योविवेचितआत्मैवसर्वेश्वरइतिबोधनेतत्त्वंपदार्थस्यस्वराड्भावेव्यवस्थापनपरंनमेतमित्यादिआत्मानंभुंजत्यंतंवाक्यंव्याचष्टे मनइत्यादिद्वादशभिः मनइंद्रियदेहादिरूपेसंघातेविक्रियापरिणामिताप्रसिद्धैवतस्मिन्परिणामिनिमृदादिसमेप्रज्ञाकापिमुख्यागौणीवानवकुंशक्यायद्यपिचैतन्याविवेककालेतेपुगौणीआध्यासिकीप्रज्ञाऽसीद्विवेककालेतुसापिगतेत्याह हित्वेति प्राज्ञंस्वरूपभूतयाप्रज्ञयानित्ययुक्तंमहेश्वरंहित्वाविविच्येत्यर्थः ॥ २८९ ॥

ननुबुद्धिरूपाप्रज्ञातेष्वस्तीत्याशंक्याङ्कितयाभवतितस्याबुद्धेरपिजडत्वादित्याह अज्ञेति अतःचिद्व्यतिरिक्तस्यजडत्वादेवमनइंद्रियदेहादौ जडेसर्वविकाराश्रयेयाकाचित्प्रकृताबुद्धिरूपाप्रज्ञास्तिसाप्यज्ञैवजडैव परिणामित्वाविशेषादितिभावः ॥ २९० ॥ यथात्मव्यतिरिक्तेषु ज्ञानंनास्तिएवंसुखमपिनास्तीत्याह एवमिति एतेषुआत्मव्यतिरिक्तेषु ॥ २९१ ॥ एवंसुखज्ञानाभ्यांराहित्येमनआदीनांनिश्चितेसतियत्ते पुज्ञानंसुखंवाभासतेतत्सर्वमात्मप्रसादलभ्यमित्याह सुखेति सुखरूपःप्रकाशरूपश्चायमानंदात्मापूर्णआत्मास्वतःसुखज्ञानाभ्यांवर्जिता न्मनःप्रभृतीन्स्वात्मसंपत्त्यास्वीयसुखादिसंपदाकरणभूतयासुखभागिनोज्ञानभागिनश्चकरोति यथाधनिकःस्वाश्रितानित्यर्थः ॥ २९२ ॥ एवंतात्पर्यार्थंप्रदर्श्यतत्रवाक्यंसमन्वितंकरोति एतमिति एतंस्वात्मसंपत्त्यापरान्सुखज्ञानभागिनःकुर्वाणमात्मानमानंदात्मकरूपत्वात्स

अज्ञातःप्रकृताप्रज्ञायाकाचिदिहलभ्यते ॥ मनइंद्रियदेहादौजडेसर्वविकारिणि ॥ २९० ॥ एवंसुखंचनैतेषु किंचिदस्तिकदाचन ॥ हित्वाप्राणंमहेशानमानंदात्मस्वरूपिणम् ॥ २९१ ॥ सुखप्रकाशरूपोयमानंदात्मामहेश्वरः ॥ मनइंद्रियदेहादीन्सुखज्ञानविवर्जितान् ॥ कुरुतेस्वात्मसंपत्त्यासुखज्ञानविभागिनः ॥ २९२ ॥ एतंसर्वप्रियतमंप्रज्ञानंदात्मरूपिणं ॥ नित्यबोधेनजानंतमनुजानंतिदेवताः ॥ २९३ ॥ सम्यग्वाविपरीतंवाजानंतंधनिनंयथा ॥ अनुजानंतिमनुजास्तदीयाःसर्वतःस्थिताः ॥ २९४ ॥ धनिनंनविहायैतेस्वयंकृत्वापिकुर्वते ॥ निश्चयंकार्यमुत्पन्नमनुजानंत्यतस्त्विमे ॥ २९५ ॥

र्वप्रियतमंदेवताअध्यात्माधिदैवभिन्नावागाद्याअनुसृत्यजानंतिव्यवसायंलभंतेनस्वतंत्राः सामर्थ्यहीनत्वादितिभावः ॥ २९३ ॥ तत्रदृष्टांतभागंविवृणुते सम्यगितिद्वाभ्यां यथाधनिनंअनेकैरुपजीव्यत्वेनप्रशस्तधनवंतंप्रकृतेर्भावप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्ववद्वाचकश्रेष्ठिपदेनश्रुतिगतेनोक्तंप्रभुंतदीयास्तत्संबंधिनःश्रुतौस्वपदेनोक्तास्तस्यसर्वतःपरिपार्श्वेस्थितामनुजास्तमनुसृत्यजानंतिनिश्चयंकुर्वतेइत्यर्थः ॥ २९४ ॥ ननुबाह्यकार्येआश्रितानांप्रभुपरतंत्रत्वेपिनिश्चयेकथंपरतंत्रताइत्याशंक्यप्रभुनिश्चयंविनाआश्रितनिश्चयस्याकार्यक्षमत्वेनाऽसत्प्रायत्वादित्याह धनिनमिति एतेआश्रितमनुजाःकार्यविशेषानुकूलंनिश्चयंस्वयंकृत्वापिधनिनंविहायोपेक्ष्यउत्पन्नंप्रसक्तमपिकार्यंनकुर्वतेकिंतुधनिकनिश्चयंप्रतीक्षंतेऽतस्तेषांनिश्चयस्याकार्यक्षमत्वादिमेआश्रिताधनिनमनुजानंतीतिव्यवह्रियंतेइतिसंबंधः ॥ २९५ ॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति तथैवेति तथावागाद्यादेवामिलिताःसमुदिताःसंतःअपिशब्दात्प्रत्येकंवास्थिताःयदिदंकार्यमवश्यकर्तव्यमिदमकार्यमितिआदिपदेनइदंवक्तव्यमिदमवक्तव्यमित्यादिरूपेणजानंतितत्सर्वंपरमात्मानमनुसृत्यैवजानतेइत्यन्वयः अत्रदृष्टांतेआश्रितानांधनिकज्ञानात्पृथक्ज्ञानानिदार्ष्टांतिकेतुआत्मज्ञानमेववागाद्यवच्छिन्नंनानेव तस्यभासासर्वमिदंविभाती तिश्रुत्यंतरात् इतिविशेषसत्त्वपिअनुजानंतीतिपदेनद्विविधज्ञानसंग्रहात्श्लेषेणसाम्यमितिबोध्यम् ॥ २९६ ॥ एवंज्ञानेप्राधान्यबोधकंदृष्टांतंविशदीकृत्यभोगेसुखसाक्षात्काररूपेप्राधान्यप्रदर्शकंतद्यथेत्यादिनोक्तंदृष्टांतंविशदयति सुखीति यथासुखीबहुविधभोगसाधनसंपन्नोवैश्योवणिक्भृत्यप्रभृतिस्वकीयजनैःसहैवभुंक्तेनतुकेवलः चोरादिभयात् एवमात्मापीति अत्रापिपूर्ववत्श्लेषेणसाम्यंबोध्यं एतद्दृष्टांतेनात्मनउपहितस्यैवभोक्तृतानतुकेवलस्येतिसूचितम् ॥ २९७ ॥ भोक्तृत्वस्यमिथ्यात्वंस्फुटयितुंवागादीनामपिकेवलानांनभोक्तृत्वमितिप्रदर्शकंयथावाख्याइत्यंशंविवृणोति

तथैवपरमात्मानंजानंतमनुजानते ॥ कार्याकार्यादिकंसर्वंवागाद्यामिलिताअपि ॥ २९६ ॥ सुखीवैश्योयथाभुंक्तेभृत्याद्यैःस्वजनैःसह ॥ एवमात्मापिविषयान्भुंक्तेवागादिभिःसह ॥ २९७ ॥ वैश्यस्यपुत्रावैश्येनविनायद्वन्नभुंजते ॥ वागाद्याअपितद्वत्तेआत्मनासहभुंजते ॥ २९८ ॥ एवंहिहृदयाकाशःप्रोक्तःप्राज्ञोमहेश्वरः ॥ संघातेनैकतांप्राप्तोदुर्ज्ञेयोधीधनैरपि ॥ २९९ ॥

वैश्यस्येति वैश्यस्यधनिनःपुत्ररूपाःसंबंधिनोयथावैश्यंविनाअन्नंनभुंजते तद्वत्तेवागाद्याअपिआत्मनासहैवभुंजतेकेवलास्तुनभोक्तारइतियावत् तथाचभोक्तृत्वस्यवास्तवाश्रयालाभान्मिथ्यात्वंस्फुटमितिभावः अत्रव्याख्येयश्रुतेरत्रार्थेसमन्वयस्तुस्वकीयायद्भुंजंतितद्धनिनमेवधनद्वाराभोग्यभावमापन्नंभुंजंतितंविनातुतेषांनभोक्तृत्वमित्यर्थेनबोध्यमिति ॥ २९८ ॥ ननुभोक्तृत्वरूपेणोपसंहारेआत्मनःप्रतिपादनंकिमर्थमितिचेत्तटस्थत्ववारणेनमहावाक्यार्थसूचनायेत्याह एवमितिद्वाभ्यां एवमुक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधानेनहृदयाकाशःशुद्धतयायउक्तःसएवमहेश्वरःसर्वसंघाताधिपतिरितिप्रोक्तोभवति अन्यथातुअयमात्मासंघातेनएकतांतादात्म्याध्यासंप्राप्तःसन्बुद्धिमद्भिरपिदुर्ज्ञेयइति अयमर्थः श्रुतावपितमेतमितितत्पदेनहृदयाकाशंपरामृश्यप्राधान्यविधानेनसूचितमितिबोध्यः ॥ २९९ ॥

अस्यदुर्ज्ञेयतांतवमहामतेर्विभ्रमएवस्फुटयतीत्याह ततइति ततोदुर्ज्ञेयत्वात् ननुसंघातेदुर्ज्ञेयश्चेदात्मातर्हिसंघाताद्बहिःकुत्रचिन्निरूपणी यस्तत्रैवाहंप्रणिधास्यामीत्याशंकांवारयति माकुथाइत्यादिना त्वमन्यत्रविज्ञानायाण्वपियथाभवतितथाखेदंखेदप्रदमुत्साहंमाकुथाः तत्रहेतुंन्यायविरोधंदर्शयति कोग्निमिति इंधनसंसृष्टमुपलब्धिस्थानभूतेनेंधनेनसंबद्धमग्निंविहायान्यंतदसंस्पृष्टंकःप्रतिपद्यतेप्राप्नोतिनको पीतियावत् तथाचाग्नेरिंधनवदात्मनउपलब्धिस्थानंसंघातंविहायतदन्वेषणंव्यर्थेतिभावः तदुक्तंभागवतेपि त्वामात्मानंपरंमत्वापरमात्मान मेवच आत्मापुनर्बहिर्मृग्यआहोज्ञजनताज्ञतेति ॥३००॥ प्रश्नत्रयेणोक्तमर्थजातंसंगृह्णाति हृदयाकाशइति हृदयाकाशएवसर्वस्यात्मा शयनस्यशयानस्यचाधारतयोक्तः आगच्छतश्चागमनस्यावधितयोक्तइति॥३०१॥शयानादिस्वरूपमभिनयति शयानइति शयनशब्द

ततोगार्ग्यासिविभ्रांतोमाकुथाःखेदमण्वपि ॥ कोग्निमिंधनसंसृष्टंविहायान्यंप्रपद्यते ॥ ३०० ॥ हृदयाकाशआत्मायमाधारोवधिरेवच ॥ शयनस्यशयानस्यतद्वदागच्छतोपिच ॥ ३०१ ॥ शयानःकरणग्रामःशयनंबुद्धिसंश्रयम् ॥ आगंतापिसएवस्यात्सर्वोधिपणयासह ॥ स्वप्नंजागरणंवापिप्रोक्तमागमनंबुधैः ॥ ३०२ प्राणप्रज्ञेमयायस्तेहृदयाकाशरूपधृक् ॥ उक्तःप्रतर्दनायेममादाविंद्रोजगादह ॥ ३०३॥

स्यकारणलयपरत्वात्स्वप्नसंज्ञशयनस्यकर्त्ताकरणग्रामोबुद्धिव्यतिरिक्तः द्वितीयंसुषुप्तिसंज्ञंशयनंतुबुद्धिसंश्रयंबुद्ध्याश्रितंतत्कर्तृत्वंबुद्धेरे वेतियावत् यद्यपिपूर्वंविज्ञानमयस्यकर्तृत्वमुक्तंतथापिविज्ञानमयशब्दस्यबुद्धिविशिष्टचिद्वाचकत्वेनविशेष्येकर्तृत्वबाधेविशेषणेपर्यव सानस्यसविशेषणेहीतिन्यायसिद्धत्वादेवमुक्तमितिबोध्यम् एवंसतिआगंताआगमनकर्त्तापिसकरणग्रामएवबुद्धिसहितोबोध्यइति ॥३०२॥अध्यायद्वयोक्तज्ञानस्यफलंपूर्वमिंद्रेणलब्धमितिप्रदर्शकंसयावदित्यादिवाक्यंव्याकर्तुंपूर्वाध्यायेनैकवाक्यतांदर्शयति प्राणेति प्राणश्चप्रज्ञाचतयोःसमाहारःप्राणप्रज्ञंतस्मिन्प्राणप्रज्ञेउपाधौहृदयाकाशरूपआत्मायस्तेमयोक्तः सुषुप्तौलोकदृष्ट्याप्राणावशेषात्प्राणोपा धिकस्यविज्ञानमयविशेषणेनबुद्ध्युपाधिकस्यचाऽभिधानात् इममेवात्मानमादौपूर्वमिंद्रउवाचेति ॥ ३०३ ॥

एतदिति एतस्यात्मनःप्रजापत्युपदेशाद्यद्विज्ञानंतद्बलेनमहानिंद्रःपूर्वंपुराअसुरान्जिगायजितवान् तथान्यायवर्जितान्ब्राह्मणान्त्वाष्ट्रादीन्यतींश्चहतवान् न्यायवर्जितइतिप्रथमांतपाठेउत्तरत्रासुरहननकर्त्रासंबंधः छलेनतेषांहननस्यपूर्वाध्यायउक्तेरिति ॥ ३०४॥ हत्वेति भूरादिभेदेनजाग्रदादिभेदेनवात्रिविधोलोकस्त्रिलोकस्तस्यसदोपद्रवकरणशीलानसुरान्हत्वासर्वेषांदेवानामतीवश्रेष्ठतांप्रापः श्रेष्ठनामभिनयति निरपेक्षइति युद्धादिरूपकार्येइतरनिरपेक्षःबलिनांप्रथमगण्यश्चबभूवेत्युत्तरादपकर्षः ॥ ३०५ ॥ बभूवेति शतोवलनाम्नोऽसुरस्यभेदकइत्यपिपूर्वत्रैवहेतुतयासंबध्यते स्वेनराजतेइतिस्वराट्तस्यभावइतिव्युत्पत्तिकस्वाराज्यपदार्थंसंगृह्णाति राजमानइत्यादिना ॥३०६॥ आधिपत्यपदार्थमुपादत्ते अपेक्षेति इतरानपेक्षःस्वामीअधिष्ठायपालयितेत्यर्थः तथाइत्यादिचरमवाक्यंव्याकरोति शक्रइति शक्रोयथा

एतद्विज्ञानतःपूर्वंजिगायेंद्रोऽसुरान्महान् ॥ ब्राह्मणांश्चयतींस्तद्वद्धतवान्न्यायवर्जितान्॥ ३०४॥ हत्वासुरांस्त्रिलोकस्यसदोपद्रवकारिणः ॥ देवानामपिसर्वेषांश्रेष्ठश्चातीवदेवराट् ॥ निरपेक्षःसदाकार्येयुद्धादौप्रथमोवली ॥ ३०५॥ बभूवबलभित्पूर्वंराजमानःस्वतेजसा ॥ गुणकीर्त्यादिभिर्युक्तोदेवानांप्रथमोभवत्॥३०६॥ अपेक्षारहितश्चैवस्वामीशक्रोयथातथा ॥ अपरोप्यात्मविज्ञानाद्भवत्येवनसंशयः ॥ ३०७ ॥ इंद्रोयावदिदंज्ञानंनामवांस्तावदेवहि ॥ असुराःपरिभूयैनंत्रिलोक्याःपतयोऽभवन् ॥ ३०८ ॥ कौषीतकिरिदंवाक्यमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ सत्यस्यसत्यमित्येतद्ब्रह्मनामेतिसार्थकम् ॥ नोक्तवान्भगवान्सूर्यःसर्वमेतदुवाचह ॥ ३०९॥

श्रेष्ठत्वादिमानभवत्तथान्योप्युक्तविधात्मज्ञानाद्भवतीति ॥ ३०७ ॥ सयावदितिप्रथमांशंविवृणुते इंद्रइति इंद्रस्यप्रजापतेरुक्तात्मज्ञानलाभात्पूर्वमेवासुराञ्जित्वात्रिलोकीराज्यंकृतवंतः ज्ञानानंतरंतुइंद्रएवाधिपतिरभवदितियावत् ॥ ३०८ ॥ पदद्वयाभ्यासेनसूचितामुपनिपत्समाप्तिंदर्शयन्नुत्तराध्यायजिज्ञासांशिष्यस्योत्थापयति कौषीतकिरिति त्रिभिः इदंवेदःत्यंतमभ्यस्तंवाक्यमुक्त्वातूर्ष्णींभावंमौनंजगामेति कस्यकथनप्रसंगेमौनंकृतमतआह सत्यस्येति ब्रह्मनिरूपणानंतरंतस्यरहस्यंनामापिवक्तव्यमासीत्तच्चसत्यस्यसत्यमित्याकारंसत्यस्यस्थूलसूक्ष्मप्रपंचस्यप्राणस्वरूपस्यसत्यमधिष्ठानभूतंपारमार्थिकंरूपमित्यर्थकमेतन्नोक्तवान् तर्हिएतन्नामसहितंब्रह्मनिरूपणंकेनकृतमतआह भगवानिति वाजसनेयकेइतिशेषः ॥ ३०९ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे चतुर्थोऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥नमःपूर्णायदेवायवेदाचार्यादिरूपिणे यस्यांतरस्यांतरायगणंशमयतिस्थितिः॥ १॥ एवमृग्वेदोपनिषदौव्याख्याया थयजुर्वेदोपषनिदामर्थंसप्तभिरध्यायैःप्रपञ्चयिष्यंस्तत्रत्रिभिर्बृहदारण्यकार्थंस्फुटयितुंतत्रशिष्यजिज्ञासांपूर्वमुत्थापितांदर्शयति एवमिं तित्रिभिः उक्तमाख्यानंश्रुत्वाऽतिविस्मितःसन्शिष्यआदित्येनयाज्ञवल्क्यायकथितांविद्यांप्रष्टुकामोपितांसाक्षात्नापृच्छत्किंतुइंद्रात्कौषीत किर्भीतइतिगुरुमुखात्श्रुत्वासंशयाविष्टहृदयःसन्निदंभयनिमित्तमेवपप्रच्छयतोतिबुद्धिमान्भयनिमित्ताभिधानद्वारैवैतेसर्वंवदिष्यंतीति तिगुरूणामाशयविदितिद्वयोःसंबंधः ॥ १॥ २ ॥ प्रश्नमभिनयति इंद्रइति हेब्रह्मन्इंद्रःकिंक्रूरंकर्माऽकरोत् यतइंद्रकृतात्क्रूरकर्मणोहेतो

श्री॥ एवंविचित्रमाख्यानंश्रुत्वाशिष्योतिविस्मितः॥ आदित्यकथितांविद्यांप्रष्टुकामोविहायतां॥ १ ॥ इंद्रा त्कौषीतकिर्भीतइतिश्रुत्वातिबुद्धिमान्॥ संशयाविष्टहृदयःपप्रच्छेदंगुरुंप्रति ॥ २ ॥ इंद्रःकिमकरोद्ब्रह्मन्यतः कौषीतकेर्भयं ॥इंद्रादभूद्विचित्रंतत्श्रोतुमिच्छाम्यहंगुरो॥ ३ ॥ एवमुक्तेगुरुश्चित्रांकथांमंत्रसमीरिताम् ॥ वक्तुकामोथवेदोक्तांसस्मारगुरुपद्धतिम्॥ ४॥

रिंद्रसकाशाद्भयंकौषीतकिसंज्ञस्यमुनेरभूदिति तद्विचित्रमाख्यानंश्रोतुमिच्छामीति ॥३॥ उत्तरमवतारयति एवमिति उक्तेपृष्टेसतिचित्रां मद्भुतांमंत्रेणवंशव्याख्यानानंतरंप्रदर्शयिष्यमाणस्वरूपकेणसमीरितांस्फुटमभिहितांदध्यङ्ङाथर्वणेंद्रसंबंधिनींकथांवक्तुकामोगुरुर्वेदोक्तां मधुकांडयाज्ञवल्क्यकांडखिलकांडानामंतेषुकीर्तितांगुरुपद्धतिविद्यावंशर्षीणांपरंपरांसस्मार तत्स्मरणस्याध्ययनांगतायाभाष्यकारैरु क्तेःतथाचमधुकांडवंशब्राह्मणेभाष्यं मंत्रश्चायंस्वाध्यायार्थोजपार्थश्चेति अयंब्राह्मणरूपःवंशस्वाध्यायःस्वाधीनोच्चारणक्षमत्वेसंत्यध्य यनंजपश्चप्रत्यहमावृत्तिरितितद्व्याख्यातारः मधुकाण्डादिस्वरूपंतुपूर्वाध्यायेदर्शितं ॥ ४ ॥

तत्रवंशेषुमधुकांडयाज्ञवल्क्यकांडयोरंत्यौपुंल्लिंगनामघटितत्वात्पुंवंशावित्याख्यायेते अंत्यस्तुस्त्रीनामघटितत्वात्स्त्रीवंशइतितत्रांत्यस्यस वांतिकीर्तनेनसर्वोपकारकतासूचनात्प्राधान्यंसर्वसंमतंवंशत्रयवर्तिनामृषीणामभेदंकेचिद्वंतिकेचिच्चभेदंतत्राभेदस्यप्रतियोगिसापेक्षाद्भे दादभ्यर्हितत्वेनैकस्यब्रह्मणएवाचार्यमूर्त्यावस्थानस्यसिद्धांतितत्वेनचाभेदपक्षेणतावद्वंशंव्याकुर्वन्स्त्रीवंश्यानामासुरिपर्यंतानामासुरिपर्यं तैरितरवंश्यैर्बहुभिरभेदोभूयसामनुग्रहोन्याय्यइतिन्यायेनसंप्रदायेनचयथायथासिद्धस्तथातथादर्शयति पौतिमाषीत्यादिना पूतिमाष स्यापत्यंस्त्रीपौतिमाषी यञंतान्ङीप् एषासर्वेषांनोस्माकंविद्याधिकारिजनानांजननीमातृसमागुरुजननीत्वात् तदेवाह यस्याइति यस्याः पौतिमाष्याःपुत्रःस्त्रीवंशस्यादौपौतिमाषीपुत्रपदेनोक्तः पुंवंशयोश्चपौतिमाष्यपदेनोक्तः लोकेद्विजेभ्योमधुकांडाद्युक्तंज्ञानंददाविति पौति माष्यपदेदौहित्रेऽपत्यत्वोपचारेणयज्ञबोध्यः ॥ ५ ॥ एतमिति एतंपौतिमाषीपुत्रंवंशब्राह्मणेषुप्रथमांततयैवोक्तमारभ्यउत्तरोत्तरंयेगुरवः पंचम्यंततयावंशेषूक्तावंशपर्वनिभाब्रह्माहिरण्यगर्भस्तत्पर्यंतास्तांस्तेशिष्यायकथयामिततस्तेषांश्रवणात्प्रतिबंधकदुरितोपशमेनसर्वमर्थं

पौतिमाषीजगत्यस्मिन्सर्वेषांजननीहिनः॥ यस्याःपुत्रोपिदुष्प्रापमदाज्ज्ञानंद्विजन्मनाम्॥५॥ एतमारभ्य सर्वांस्तान्गुरून्ब्रह्मावधीन्हिते॥ कथयामिततःसर्वंज्ञातुंशक्तोभविष्यसि॥६॥ सहिकात्यायनीपुत्राद्विद्यांगौ पवनादगात्॥ भारद्वाज्यास्तुतनयःपौतिमाष्योपरोभवत्॥ तस्माद्गौपवनःसर्वांविद्यामेतामवाप्तवान्॥७॥

ज्ञातुंशक्तोभविष्यसि तदनुसंधानस्यस्वाध्यायार्थतायाउक्तेः यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मन इतिश्रुतेश्चेतिभावः ॥ ६ ॥ सहीति सपौतिमाषीपुत्रःस्त्रीवंशेकात्यायनीपुत्रपदोक्तात्पुंवंशयोर्गौपवनपदोक्ताद्गुरोर्विद्यामगात्प्राप्तइत्यर्थः एवमग्रेपिपुत्रपर्यायांतंनामस्त्रीवंशगतमितरत्तुपुंवशगतमितिबोध्यम् भारद्वाज्याइतिउक्तोगौपवनःकात्यायनीपुत्रोभारद्वाजीपुत्राभिन्ना त्पौतिमाष्यात्पूर्वोक्तपौतिमाष्यभिन्नादेतांविद्यांप्राप्तइत्यर्थः अत्रयद्यपिस्त्रीवंशेकात्यायनीपुत्रस्यगुरुर्गौतमीपुत्रस्तस्यगुरुर्भारद्वाजीपुत्रइ तिभायःपुस्तकेषुपठ्यतेतथापिपुंवंशयोर्गौतमीपुत्रस्यसमसंख्याकनामांतरानुपलंभाद्विद्यमाननाम्नांसरूपाणांबहूनामभेदस्यएवमेवाभि धानेसुबोधतामपिसंधायगुरोःपरमगुरोश्चाभेदस्यलोकेपिप्रसिद्धत्वात्सर्वेषामेकरूपतायाउपसंहारेवक्ष्यमाणत्वाच्चकात्यायनीपुत्रानंतरं भारद्वाजीपुत्रएवोक्तइतिबोध्यं एवमेववक्ष्यमाणकौशिकीपुत्रेतच्छिष्यकात्यायनीपुत्रांतर्भावोमंतव्यः ॥ ७ ॥

पाराशरीसुतइति भारद्वाजीसुतःपौतिमाष्यस्तुपाराशरीसुताद्वौपवनात्पूर्वोक्तगौपवनभिन्नादिमांविद्यांसंप्रापइति ॥ ८ ॥ औपस्वस्तीति उपस्वस्तेर्गोत्रापत्यंस्त्रीऔपस्वस्ती अणंतात्ङीप् तस्याःपुत्रःकौशिकइतिपुंवंशयोर्यःप्रसिद्धस्तस्मात्पाराशरीसुतोविद्यांप्रापवान्॥ ९ ॥पाराशरीति उक्तःकौशिकस्तुअपरपाराशरीसुतात्कौंडिन्यनाम्नोविद्यांप्रापइति॥ १० ॥ कौशिकीतनयइति पाराशरीसुतःकौंडिन्यस्तुकौशिकीपुत्रात्शांडिल्याद्विद्यांप्रापइति अत्रकौशिकीपुत्रेकात्यायनीपुत्रांतर्भावउक्तः॥ ११ ॥ शांडिल्यस्येति उक्तस्यकौशिकीतनयाभिन्नशांडिल्यस्यकौशिकोगौतमश्चएतौद्वौपुंवंशोक्तौगुरूअभूतां स्त्रीवंशेतुकौशिकआलंबीपुत्रत्वेनोक्तः गौतमस्तुवैयाघ्रपदीपुत्रत्वेनोक्तः

पाराशरीसुतःकश्चित्पुनर्गौपवनोपरः॥ अभूत्तस्मात्समाप्तोसौभारद्वाजीसुतस्त्विमाम्॥ ८॥ औपस्वस्तीसुतःकश्चित्कौशिकोनामवैद्विजः॥ तस्माद्वौपवनोविद्यांप्रापवानखिलामिमाम्॥९॥ पाराशरीसुतःकश्चित्कौंडिन्योनामतोभवत्॥ कौशिकस्तुततोविद्यांप्रापवानखिलामिमां॥१०॥ कौशिकीतनयःकश्चित्शांडिल्योनामतोभवत्॥ कौंडिन्यस्ततएवेमांविद्यामधिजगामह ॥ ११ ॥ शांडिल्यस्यगुरूस्यातामुभौकौशिकगौतमौ॥ आलंब्याश्चतथावैयाघ्रपद्यास्तनयौहितौ॥ १२ ॥ आलंब्यास्तनयोयोसौकौशिकोनामविश्रुतः॥ ब्रह्मप्रसादतःसोयंविद्यामेतामवाप्तवान्॥१३॥ वैयाघ्रपद्यास्तनयोगौतमोनामनामतः॥ कापीपुत्रादाग्निवेश्यात्काण्वीपुत्राच्चलब्धवान्॥ १४॥ काण्वीपुत्रःकौशिकवल्लब्धवान्हिस्वयंभुवः॥ उग्रेणतपसात्यर्थंपरितोष्यमहेश्वरम्॥ १५॥

व्याघ्रपदोगोत्रापत्यंस्त्रीवैयाघ्रपदी यञंतान्ङीप्ऐजागमश्च ॥ १२ ॥ आलंब्याइति आलंबीपुत्रःकौशिकस्तुतपसाराधितब्रह्मानुग्रहादेव विद्यांप्रापइत्यर्थः ॥१३ ॥ वैयाघ्रपद्याइति वैयाघ्रपदीपुत्रोयोगौतमोनामसनामतआग्निवेश्यात्कापीपुत्राभिन्नात्तथाकाण्वीपुत्राद्विद्यांप्रापः काण्वीपुत्राभेदयोग्यःपुंवंशयोर्नास्तीतिनोक्तः कपेर्गोत्रापत्यंस्त्रीकापी यञन्तान्ङीप् ॥ १४ ॥ काण्वीति काण्वीपुत्रस्तुस्वयंभुवो ब्रह्मणएवविद्यांप्रापः किंकृत्वा तपसापरमेश्वरमाराध्य ॥ १५ ॥

आत्रेयीति कापीपुत्रआग्निवेश्यस्तुआत्रेयीपुत्राभिन्नादानभिम्लातात्शांडिल्याच्चद्वाभ्यांगुरुभ्यामिमांविद्यांप्राप्तइत्यर्थः शांडिल्याभे दयोग्यःस्त्रीवंशेनास्तीतिनोक्तइतिबोध्यम् ॥ १६॥ शांडिल्यइति आनभिम्लातशांडिल्ययोरन्यतरःशांडिल्यस्तुब्रह्माणमीश्वरंमुक्त्वाऽन्य स्माद्विद्यांनाप्तवानिति ॥ १७ ॥ आनभिम्लातइति अयंमहानात्रेयीपुत्रआनभिम्लातएवयाज्ञवल्क्यकांडेगोत्रतोगार्ग्यइतीरितःसन् भिन्नादानभिम्लाताद्गौतमीतनयाभिन्नाद्याज्ञवल्क्यकांडेगार्ग्यपदोक्तादिमांविद्यांप्राप्तः गार्ग्योगौतमीतनयआनभिम्लातस्तुभारद्वाजी सुताभिन्नाद्गौतमादिमांविद्यांप्राप्तइतीतिद्वयोःसंबंधः अत्रतृतीयानभिम्लातोद्वितीयेन्तर्भावितइतिबोध्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ पाराशर्याइ ति भारद्वाजीसुतोगौतमस्तुपाराशरीपुत्राभिन्नात्सैतवात्प्राचीनयोग्याच्चआभ्यांमधुकांडोक्ताभ्यामिमांविद्यांप्राप्तः चतुर्थपादस्योत्तरश्लो

आत्रेयीपुत्रतःप्राप्तआनभिम्लाततस्त्विमाम्॥ शांडिल्याच्चाग्निवेश्योयंक्लेशेनमहताद्विजः॥१६॥ शांडिल्यो जन्मतःसिद्धःकाण्वीतनयवन्महाम्॥ अन्यस्मान्नाप्तवान्विद्यांमुक्त्वाब्रह्माणमीश्वरम् ॥ १७॥ आनभिम्ला तएवायंगार्ग्योगोत्रतईरितः॥ गौतमीतनयाद्भिन्नादानभिम्लाततस्त्विमाम् ॥१८॥ गार्ग्याद्विप्राप्तवान्विद्या मात्रेयीतनयोमहान्॥ भारद्वाजीसुताद्गार्ग्योगौतमादाप्तवानिमाम् ॥ १९ ॥ पाराशर्यास्तनयतःसैतवाद्गौत मस्त्विमाम्॥ प्राचीनयोग्यतश्चापतावुभौचसहोदरौ ॥ २० ॥ वात्सीपुत्रादिमांविद्यांलब्धवंतौतपस्विनौ ॥ पाराशर्यायणाख्याद्विपाराशर्यान्महात्मनः॥ २१ ॥ पाराशरीतनयतःपाराशर्योमहामनाः॥ भारद्वाजादिमां विद्यांप्राप्तोगार्ग्यायणाख्यतः॥ २२ ॥ वार्कारुणीतनयतस्तद्वदुद्दालकायनात्॥ भारद्वाजाद्गौतमाच्चप्राप्तोगा र्ग्यायणस्त्विमाम् ॥ २३ ॥

केनसंबंधः॥२०॥ वात्सीति तौसैतवप्राचीनयोग्यौतुतपस्विनौसोदरभ्रातरौवात्सीपुत्रादिमांविद्यांप्राप्तौ कीदृशाद्वात्सीपुत्रात् मधुकांडेपा राशर्यपदोक्तात्याज्ञवल्क्यकांडेपाराशर्यायणपदेनोक्तादित्यर्थः ॥ २१ ॥ पाराशरीतनयतइति पाराशर्यायणाख्यःपाराशर्यस्तुपारा शरीपुत्राद्विद्यांप्राप्तः कीदृशात्पाराशरीपुत्रात् मधुकांडेभारद्वाजपदोक्ताद्याज्ञवल्क्यकांडेगार्ग्यायणसंज्ञात् ॥ २२ ॥ वार्कारुणीति भारद्वा जोगार्ग्यायणस्तुवार्कारुणीपुत्रात्तथागौतमाद्वाभ्यांविद्यांप्राप्तः कीदृशाद्वार्कारुणीपुत्रात् याज्ञवल्क्यकांडेउद्दालकायनपदोक्तान्मधुकां डेभारद्वाजपदेनोक्तादिति वृकारुणस्यगोत्रापत्यंस्त्रीवार्कारुणी ॥ २३ ॥

भारद्वाजस्त्विति गार्ग्यायणगुरुद्वयमध्येभारद्वाजस्तुसाक्षाद्ब्रह्मणएवविद्यांप्राप्तः द्वितीयोगुरुर्गौतमस्तुअपरवार्कारुणीपुत्राद्याज्ञवल्क्यकांडेजाबालायनेतिशब्दितान्मधुकांडेभारद्वाजपदोक्ताद्विद्यांप्राप्तः ॥ २४ ॥ आर्तेति गौतमगुरुर्भारद्वाजस्तुआर्तभागीपुत्राद्याज्ञवल्क्यकांडेमाध्यंदिनायनशब्देनोक्तान्मधुकांडेपाराशर्यपदोक्तादिमांविद्यांप्राप्तः ॥ २५ ॥ माध्यंदिनायनइति उक्तोमाध्यंदिनायनस्तुशौंगीपुत्राद्याज्ञवल्क्यकांडेसौकरायणेतिप्रोक्तात्तेजस्विनोमुनेर्विद्यांप्राप्तः मधुकांडेतुतत्तुल्यसंख्योनास्तीतिनोक्तः ॥ २६ ॥ सांकृतीति अयंशौंगीतनयःसौकरायणस्तुसांकृतीपुत्रात्काषायणाद्याज्ञवल्क्यकांडीयादेवेमांविद्यांप्राप्तः ॥ २७ ॥ आलंबायनीति महान्मु

भारद्वाजस्त्विमांविद्यांब्रह्मणःप्राप्तवान्मुनिः॥ वार्कारुण्यास्तनयतोजाबालायनशब्दितात्॥ भारद्वाजाद्गौतमाख्योविद्यांप्रापमहामुनिः॥ २४॥ आर्तभागीतनयतःप्राप्तोमाध्यंदिनायनात्॥ पाराशर्यादिमांविद्यांभारद्वाजोमहामुनिः॥ २५॥ माध्यंदिनायनःप्राप्तःशौंगीतनयतस्त्विमाम्॥ सौकरायणसंज्ञाद्धिमुनेःसंदीप्ततेजसः॥ २६॥ सांकृतीतनयात्प्राप्तोविद्यांकाषायणादिमाम्॥ सौकरायणसंज्ञोयंमुनिर्धर्मविशारदः॥ २७॥ आलंबायनीतनयात्सायकायनशब्दितात्॥ वैजवापायनात्प्राप्तोमुनिःकाषायणोमहान्॥ २८॥ आलंबीतनयात्प्राप्तोविद्यांतांकौशिकायनेः॥ वैजवापायनाख्यस्तुमुनिधर्मपरायणः॥ २९॥ जायंतीतनयात्प्राप्तोविद्यांतांघृतकौशिकात्॥ कौशिकायनिरित्युक्तोमुनिर्धर्मरतःसदा॥ ३०॥ मांडूकायनीतनयात्पाराशर्यायणाभिधात्॥ घृतकौशिकनामायंविद्यामेतामवाप्तवान्॥ ३१॥

निःकाषायणस्तुआलंबायनीपुत्राद्याज्ञवल्क्यीयेसायकायनशब्दितान्मधुकांडेवैजवापायनसंज्ञिताद्विद्यांप्राप्तः ॥ २८ ॥ आलंबीति वैजवापायनाख्यस्तुमुनिःआलंबीतनयाभिधानात्कौशिकायनेःपुंवंशयोरुक्ताद्विद्यांप्राप्तः ॥ २९ ॥ जायंतीति कौशिकायनिर्मुनिस्तुपुंवंशयोर्घृतकौशिकपदोक्ताज्जायंतीपुत्राद्विद्यांप्राप्तः इतःप्रभृतिपुंवंशयोर्नामानिपरस्परंसमानरूपाणिबोध्यानीति ॥ ३०॥ मांडूकायनीति मांडूकायनीपुत्राभिन्नात्पाराशर्यायणसंज्ञाद्घृतकौशिकोविद्यांप्राप्तः ॥ ३१ ॥

मांडूकीति पाराशर्यायणाख्यस्तुमांडूकीपुत्राभिन्नात्पाराशर्याख्याद्विद्यांप्राप्तः ॥ ३२ ॥ शांडिलीति पाराशर्यस्तुशांडिलीतनयाभिन्ना जातूकर्ण्यात्प्राप्तोविद्यामिति ॥ ३३ ॥ राथीतरीति जातूकर्ण्यस्तुगुरुद्वयाद्विद्यांप्राप्तः गुरुद्वयंतुराथीतरीतनयाभिन्नआसुरायणएकःया स्कोद्वितीयइति ॥ ३४ ॥ यास्कइति तयोर्मध्येयास्कस्तुसाक्षात्स्वयंभुवःसकाशादेवविद्यांप्राप्तः वर्णितालंबीतनयकौशिकवदिति द्विती यआसुरायणस्तुभालुकीतनयाभिन्नात्रैवणिसंज्ञात्तांप्राप्तइति ॥ ३५ ॥ अथस्त्रीवंशेअधिकाम्यदृपरस्परमभेदस्फुटीकरणायासुरायणे निवेशयति कौंचिकीतिचतुर्भिः भालुकीतनयस्त्रैवणिःकौंचिकीपुत्राभ्यांविद्यांप्राप्तः तौकौंचिकीपुत्रावुभौवैदभृतीपुत्रात्प्राप्तौ ॥ ३६ ॥

मांडूकीपुत्रतःप्राप्तःपाराशर्यान्महामुनेः ॥ पाराशर्यायणाख्योयंविद्यामेतामनन्यधीः ॥ ३२ ॥ शांडिलीतनयात्प्राप्तोजातूकर्ण्यान्महात्मनः ॥ पाराशर्यइमांविद्यांदुर्लभांमनुजैर्भुवि ॥ ३३ ॥ राथीतरीतनयतआसुरायणसंज्ञितात् ॥ यास्काच्चप्राप्तवान्विद्यांजातूकर्ण्योमहामुनिः ॥ ३४ ॥ यास्कःकौशिकवद्विद्यांप्राप्तवान्सस्वयंभुवः ॥ भालुकीतनयात्प्राप्तस्त्रैवणेरासुरायणः ॥ ३५ ॥ क्रौंचिकीतनयाभ्यांहिभालुकीतनयोप्ययं ॥ प्राप्तवांस्तावुभौविद्यांप्राप्तौवैदभृतीसुतात् ॥ ३६ ॥ प्राप्तोवैदभृतीपुत्रःकार्षकेयीसुतादिमां ॥ कार्षकेयीसुतोप्येतांप्राप्तवान्व्यहृदुःखतः ॥ प्राचीनयोगीतनयात्सर्वशास्त्रविशारदात् ॥ ३७ ॥ प्राचीनयोगीतनयःसांजीवीतनयादगात् ॥ सांजीवीतनयोप्येनांप्राश्नीपुत्रादवाप्तवान् ॥ स्त्रीवंशेप्रथितादंतेस्थितादासुरिवासिनः ॥ ३८ ॥

प्राप्तइति वैदभृतीपुत्रःकार्षकेयीपुत्रात्प्राप्तः कार्षकेयीपुत्रःप्राचीनयोगीपुत्राद्विद्यांप्राप्तइति कृषिकस्यापत्यंस्त्रीकार्षकेयी शुभ्रादित्वाड्ढक् प्राचीनयोगीतियञंतान्ङीप् ॥ ३७ ॥ प्राचीनेति प्राचीनयोगीतनयःसांजीवीतनयाद्विद्यांप्राप्तः सांजीवीतनयस्तुएतांविद्यांप्राश्नीपुत्रात्प्राप्तः कीदृशात्प्राश्नीपुत्रात् स्त्रीवंशेस्त्रीनामघटितपरंपरायामंतेस्थितत्वेनप्रसिद्धात् प्राश्नीपुत्रपदाभ्यासेनांतेस्थितेःसूचनादिति . भावःपुनःकीदृशात् असुरिवासिनः आसुरिसंज्ञेदेशविशेषेगुरौवावसनेनासुरिवासीतिनामांतरशालिनः ॥ ३८ ॥

प्राश्नीपुत्रोथेति प्राश्नीपुत्रस्तुआसुरायणाद्विद्यांप्राप्तः कोसावासुरायणइतिचेत् योराथीतरीतनयोजातूकर्ण्यस्यगुरुस्त्रैवणेश्वशिष्यउक्तः सएवेतिगृहाणेत्यर्थः ननुत्रैवणिगुरुपरंपरावर्तिनःप्राश्नीपुत्रस्यत्रैवणिशिष्यात्कथंविद्याग्रहणसंभवइतिचेन्न दृश्यतेहिकृताध्ययनानामपिकुतश्चिन्निमित्ताद्विस्मरणेसंशयोत्पादेवापुनर्विद्याग्रहणं यथामहाभारतेगदापर्वणिद्वादशाब्दिकदुर्भिक्षाद्विस्मृतविद्यानांसारस्वतात्सरस्वतीप्रसादजीविनोभ्यस्तविद्यादिति ॥ ३९ ॥ त्रैवणिरिति आसुरायणगुरुस्त्रैवणिरौपजंधनिसंज्ञान्मुनेरपिविद्यांप्राप्तः औपजंधनिस्तु आसुरेर्वंशत्रयेपिसमानाकारात्प्राप्तः कीदृशोयमासुरिः यतःयमासुरिमारभ्याधस्तनवंशस्यभेदोनानारूपतालक्षणोभवतिज्ञायते विषयेणविषयिणोलक्षणात् कीदृशोभेदः असमाधेयरूपभाक् समाधातुमशक्यस्यरूपमाकारंसादृश्यमितियावत् तद्भजतीतिसतथा रूपमाका

प्राश्नीपुत्रोथधर्मात्माप्राप्तवानासुरायणात्॥ जातूकर्ण्यस्यगुरुतस्त्रैवणेःशिष्यरूपिणः॥ ३९ ॥ त्रैवणिःप्राप्तवान्विद्यामौपजंधनितोमुनेः॥ औपजंधनिरप्याप्तआसुरेर्यतएवहि॥ भेदोभवतिवंशस्यत्वसमाधेयरूपभाक्॥ ४० ॥ पौतिमाषीतनयतःस्त्रीवंशंपृथगेवहि ॥ वर्णयंतिमहात्मानःकेचिदेकमथापरे॥ ४१ ॥ पुंवंशेऽपिविभिन्नत्वमाग्निवेश्याद्वदंतिहि॥ कौशिकायनिपर्यंतंकेचित्केचिदभिन्नताम्॥ ४२ ॥ सर्वथाऽभिन्नतैवस्यादत्रस्त्रीपुंसवंशयोः॥ अतःपुंवंशमेवेममधुनाकथयामिते ॥ ४३ ॥

रश्लोकयोरपीतिविश्वः अस्माभिस्तुयथासंप्रदायंसमाहितइतिभावः ॥ ४० ॥ आसुरिपर्यंतानांवैरूप्यंसंख्यावैषम्यंचदृष्ट्वाकेचिद्भेदंवदंतिसारूप्यभूयस्त्वदर्शिनोऽपरेतुअभेदमेवेत्याह पौतिमाषीति पौतिमाषीतनयमारभ्यस्त्रीवंशंकेचिन्महात्मानःपृथग्वर्णयंति अपरेतुएकमेवेति ॥४१॥ पुंवंशेपीति केचित्पुंवंशयोरपिआग्निवेश्यमारभ्यकौशिकायनिपर्यंतंपरस्परंनाम्नांवैरूप्यंदृष्ट्वाविभिन्नत्वंवदंति आग्निवेश्यात्पूर्वतनेषुकौशिकायनेःपरतनेषुत्वभेदमाहुरितियावत् केचित्त्वेकस्यापिनामद्वयसंभवादिकमालोच्यतत्राप्यभेदमेवाहुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सर्वथेति मतभेदप्रयुक्तैःसर्वैःप्रकारैरप्यत्रआसुरौस्त्रीवंशपुंवंशयोरभेदएव आसुरेरनंतरंतुभेदोदुर्वचइतियावत् अतआसुरिंप्राप्यवंशत्रयाभेदसिद्धेःपुंवंशमेवतुभ्यमधुनाकथयामिइतोपिपुंवंशयोरेकतायामविवादस्फुटीकरणायपुंवंशमित्येकवचनप्रयोगः ॥ ४३ ॥

मधुकांडयाज्ञवल्क्यकांडांत्ययोः पूर्ववंशयोरासुरिमारभ्यप्रश्नपर्यंतवंशंकीर्तयति भारद्वाजादितिदशभिः उक्तआसुरिर्भारद्वाजाद्विद्यांप्राप्तः भारद्वाजस्तुआत्रेयात्प्राप्तः आत्रेयोमांटिसंज्ञात्सचगौतमात् एवमग्रेपिपंचम्यंतोगुरुःप्रथमांतश्चशिष्योबोध्यः ॥ ४४ ॥ गौतमइति गौतमोऽपरगौतमात् सचवात्स्यःशांडिल्यतः शांडिल्यःकैशोर्याभिन्नात्काप्यात् काप्यःकैशोर्योपिकुमारहारितेतिसंज्ञकात् सकुमारहारितोपि गालवात् ॥ ४५ ॥ प्राप्तइति विदर्भीकौंडिन्यसंज्ञकाद्गालवःप्राप्तः वत्सनपाच्चासौबाभ्रवोवत्सनपाद्बाभ्रवस्तस्माद्विदर्भीकौंडिन्योविद्यां सम्यगाप्तवान् ॥ ४६ ॥ बाभ्रवोपीति वत्सनपाद्बाभ्रवोपिसौभरीतिनामांतरशालिनःपथःपथिसंज्ञकात्प्राप्तः सौभरिःपंथाअपिअपास्यसं

भारद्वाजादासुरिस्तुभारद्वाजोप्यवाप्तवान्॥ आत्रेयाद्यमात्रेयोमांटेर्मांटिस्तुगौतमात्॥ ४४॥ गौतमोगौतमात्सोपिवात्स्याच्छांडिल्यतःसच॥ शांडिल्योपिचकैशोर्यात्काप्यात्काप्योप्यवाप्तवान्॥ कुमारहारिताख्यात्सगालवाद्दीप्ततेजसः॥ ४५ ॥ प्राप्तोविदर्भीकौंडिन्याद्गालवोवेदवित्तमः॥ वत्सनपाद्बाभ्रवतःकौंडिन्योपि समाप्तवान्॥ ४६॥ बाभ्रवोपिचसंप्राप्तःपथःसौभरिसंज्ञितात्॥ पंथाअपास्यांगिरसादाभूतेस्त्वाष्ट्रतोपिसः ॥ ४७॥ अपास्यस्तुविश्वरूपात्त्वाष्ट्रादाभूतिसंज्ञकः॥ विश्वरूपःपुनस्त्वाष्ट्रोप्यश्विभ्यांप्राप्तवानिमां॥ ययोर्निमित्तेभगवानिंद्रःक्षोभंचकारह ॥ ४८ ॥ आथर्वणादिमौप्राप्तौदधीचःशक्रदेशिकात्॥ दैवादथर्वणोप्येषदध्यङ्ङाथर्वणोपिच॥ ४९॥ दैवोथर्वापुनःप्राप्तोमृत्योःप्राध्वंसनाद्विसः॥ मृत्युःप्रध्वंसनात्प्राप्तोविद्यांप्रध्वंसनोपिच॥ एकर्षेस्त्वेकर्षिःप्राप्तोविप्रचित्तेरिमांमहान्॥ ५० ॥

ज्ञकादांगिरसात् सआंगिरसः अपास्यइत्युत्तरादपकर्षः त्वाष्ट्रात्त्वष्टुरपत्यादाभूतिसंज्ञकाद्विद्यांप्राप्तइति ॥ ४७ ॥ अपास्यइति अपास्यइतिपूर्वान्वितमुक्तं तुशब्दोभिन्नक्रमः आभूतिसंज्ञस्त्वाष्ट्रस्तुविश्वरूपसंज्ञात्त्वाष्ट्रात् विश्वरूपस्त्वाष्ट्रस्तुअश्विभ्यां ययोरश्विनोरुपदेशेनिमित्तेसतिइंद्रोवक्ष्यमाणविधयाक्षोभंजगामेति ॥ ४८ ॥ आथर्वणादिति अथर्वणोऽपत्याद्दधीचोदध्यङ्संज्ञकात्शक्रदेशिकादिंद्रगुरोः सकाशादिमावश्विनौविद्यांप्राप्तौ दध्यङ्ङाथर्वणोपिदैवाद्देवापत्यादथर्वणःप्राप्तः ॥ ४९ ॥ दैवइति दैवोथर्वातुप्राध्वंसनेतिनामांतरशालिनोमृत्युसंज्ञकात् प्राध्वंसनोमृत्युस्तुप्रध्वंसनसंज्ञात्प्राप्तः प्रध्वंसनसंज्ञस्तुएकर्षिसंज्ञात् एकर्षिस्तुविप्रचित्तिसंज्ञात् ॥ ५० ॥

प्रामोव्यष्टेरिति विप्रचित्तिर्व्यष्टिसंज्ञात् व्यष्टिसंज्ञःसनारुसंज्ञात् सनार्वाख्यःसनारुसंज्ञःससनातनात् सनातनस्तुसनकात् ॥ ५१ ॥ परमेष्ठिनइति ससनकःपरमेष्ठिनोविराजःसकाशात् परमेष्ठीतुब्रह्मणोहिरण्यगर्भात् हिरण्यगर्भस्यजीवकोटिनिवेशाभिप्रायेणकेचिद्वेदांताःप्रवृत्ताःकेचित्त्वीश्वरकोटिनिवेशाभिप्रायेणेतिस्फुटममुंयजामुंयजेतिवाक्यभाष्ये तत्रेदंवाक्यमीश्वरकोटिनिवेशाभिप्रायेणैवप्रवृत्तमित्याह अतइति अतोब्रह्मणःस्वयंभूरूपात्परमयेवक्तानास्तीति ॥ ५२॥ वंशांत्यवाक्यंव्याचष्टे नमइति तस्मैस्वयंभुवेब्रह्मणेसर्वदैवनमोस्तु कीदृशाय सर्वस्यजगतस्तथावेदात्मकद्रुमस्यमूलभूताय उपसंहरति एषइति ल्यब्लोपेपंचमी स्त्रीवंशाभेदपक्षमादायपुंवंशउक्तइत्यर्थः॥ ५३॥ एवमभेदपक्षेणवं[illegible]त्रयंव्याख्यायभेदपक्षेणस्त्रीवंशव्याख्यानंप्रतिजानीते स्त्रीवंशइति पुंवंशयोःसारूप्यभूयस्त्वेनाभेदांगीकारेपिस्त्रीवंशेसं

प्रामोव्यष्टेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टिःप्रामःसनारुतः॥ सनातनात्सनार्वाख्यःसनकात्तुसनातनः॥ ५१ ॥ परमेष्ठिनःससनकोब्रह्मणःपरमेष्ठ्यपि ॥ अतःपरंनवक्तास्तिब्रह्मणोहिस्वयंभुवः ॥ ५२ ॥ नमोस्तुब्रह्मणेतस्मैसर्वदैवस्वयंभुवे॥ मूलभूतायजगतस्तथावेदद्रुमस्यच॥ एषपुंवंशउदितःस्त्रीवंशाभेदतस्तव॥ ५३॥ स्त्रीवंशेसर्वथाभेदःसम्यगित्यवभातिनः॥ ततोभेदेननारीणांवंशमुक्तंनिशामय॥ ५४॥ ब्रह्मास्वयंभूर्योयंतेपुंवंशांतेसमीरितः॥ तस्मात्प्रजापतिःप्रामोविद्यामेतांसुदुर्लभाम्॥५५॥ प्रजापतेस्तुसंप्रामःकावषेयस्तुरोमुनिः॥ तस्माद्यज्ञवचानामराजस्तंबायनोमुनिः॥ ५६ ।

स्याभेदात्प्रकरणभेदाद्रूपभेदाच्चभेदएवसम्यगयंवं[illegible]तिनश्चेतसिप्रतिभातितततोभेदस्ययोग्यत्वाद्भेदेनवर्णितंनारीणांवंशंनिशामयशृण्विति॥ ५४॥ पूर्वंपौतिमाष्यमारभ्योत्तरोत्तरंगुरुनि[illegible]क्रमेणानुरिपर्यंतांशःस्त्रीवंशस्यव्याख्यातोथपरमगुरुंब्रह्माणमारभ्याधोधःशिष्यपरंपरांसांजीवीपुत्रपर्यंतांदर्शयन्समानमासांजीवीत्यतःपरमंशंव्याकरोति ब्रह्मेतिपंचभिः यःपुंवंशांतेस्वयंभूर्ब्रह्मासमीरितउक्तस्तस्माद्ब्रह्मणःप्रजापतिर्विराट्एतांविद्यांप्रामइति ॥ ५५ ॥ प्रजापतेरिति प्रजापतेस्तुसकाशात्कावषेयःकवषायाअपत्यंतुरेतिसंज्ञकोमुनिःप्रामस्तस्मात्तुरात्कावषेयात्यज्ञ[illegible]संज्ञकोराजस्तंबायनःराजस्तंबस्ययुवापत्यरूपःप्रामः ॥ ५६ ॥

ततःकुश्रिरिति ततोयज्ञवचसःकुश्रिसंज्ञःग्रामः एवममेपि तस्मात्शांडिल्याद्वामकक्षायणसंज्ञः तस्मान्माहित्थीतिसंज्ञकः ॥ ५७ ॥ माहित्थेरिति माहित्थेःकौत्सःकौत्सान्मांडव्योमांडव्यान्मांडूकायनिसंज्ञस्ततोमांडूकायनेःसांजीवीपुत्रःग्रामइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ सांजीवीति सांजीवीतनयस्यवंशपरंपराधोधःक्रमेणपौतिमाषीपुत्रांतायोक्तासैवविज्ञेयापरंतुपुमाख्यांस्त्रीनामाऽघटितांपौतिमाष्यगौपवनादिसंज्ञांपरित्यज्ञेया अयमत्रपक्षेविशेषइतिशेषः अंतर्भागेचपरिहायेत्यपिबोध्यम् ॥ ५९ ॥ समानमासांजीवीत्यतःपूर्वतनमवशिष्टभागंव्याकुर्वन्नादित्यादपिपरमगुरोःप्रवृत्तांसांजीवीपुत्रपर्यंताःशिष्यपरंपरांपूर्ववन्निर्दिशति स्त्रीवंशेपुनरित्येकादशभिः स्त्रीवंशस्यमूलंस्वयंभूब्रह्मरूपमेकमुक्तंततोन्यदपिमूलंमनीषिणःप्राहुः किंतत्... आकांक्षायामाह यस्येत्यादि यस्यादित्यदेवस्यस्वरूपभूतंभर्गस्तेजस्तद्वेदांतप्रसिद्धंमहात्म

ततःकुश्रिस्ततोवात्स्योवात्स्यात्शांडि... संज्ञितः ॥ वामकक्षायणस्तस्मात्तस्मान्माहित्थिसंज्ञितः॥५७॥ माहित्थेःकौत्सनामाग्रःकौत्सान्मांडव्यसंज्ञितः॥ मांडूकायनिर्मांडव्यात्सांजीवीतनयस्ततः॥५८॥ सांजीवीतनयस्यादावुक्ताशिष्यपरंपरा॥ स्त्रीनाम्नासैवविज्ञेयापुमाख्यांपरिहायहि ॥ ५९ ॥ स्त्रीवंशेपुनरन्यच्चमूलमाहुर्मनीषिणः॥ यस्यदेवस्यभर्गस्तद्वरणीयंमहात्मभिः ॥ ध्यायेमेतिधियोयोनःप्रचोदयतिनित्यशः ॥६०॥आपोज्योतिस्तथाब्रह्मभूर्भुवःस्वारसोम्तं॥ ओंकारनामाभगवानादित्योमूलमीरितः॥ ६१ ॥

भिःसंसारभीरुभिर्वरणीयंसम्यग्भजनीयं कथंभजनीयमित्यतआह तंध्यायेमेति विजातीयवृत्तितिरस्कारेणसजातीयवृत्तिसंतानगोचरंकुर्मइति तंकं योऽस्माकंधियोवृत्तीरंतर्यामीसन्धर्मादिषुचोदयतिप्रेरयति तस्यसर्वात्मतामाह आपइति योब्रह्माव्याकृतोपाधिब्रह्मरूपः अथापःहिरण्यगर्भोपाधिभूतापंचीकृतभूतरूपःततोज्योतिर्वैश्वानरात्मकःभूरादिपदत्रयवाच्यलोकवेदावस्थादेवत्रयात्मकःरसःसारभूतः यद्वावासंतरसवन्नानावस्थाविकासहेतुः अमृतंज्ञातोमोक्षहेतुः अध्यात्ममधिदैवंचतत्ध्यानप्रकारोयोगयाज्ञवल्क्येनोक्तः रविमध्येस्थितःसोमःसोममध्येहुताशनः तेजोमध्येस्थितंसत्यंसत्यमध्येस्थितोच्युतइति अतएवसार्द्धत्रिमात्रप्रणववाच्यः एवंसशिरस्कसावित्रीप्रतिपाद्यःसभगवानादित्योपिनाममात्रेणभिन्नोमूलतयोक्तः स्वारसइतिरेफलोपेनदीर्घइतिद्वयोरर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

आदित्यादिति तस्मादादित्यादंभिणीसंज्ञादेवताविद्यांप्राप्ता तस्याअंभिण्याःसकाशात्सर्वेषामास्यगतावागभिमानिनीदेवताप्राप्तावाचःस काशात्तुनैध्रुविर्निध्रुवस्यापत्यंयःकश्यपःसप्राप्तः नैध्रुवेःकश्यपात्तुशिल्पेतिनामांतरशालीकश्यपःप्राप्तएवमुत्तरत्रापि ॥६२॥ कश्यपइति शिल्पात्कश्यपात्हरितःकश्यपःप्राप्तः हरितात्कश्यपाद्वार्षगणोवृषगणस्यापत्यंयोऽसितनामासविद्यांप्राप्तः असिताद्वार्षगणाज्जिह्वावानि तिविख्यातोबाध्योगनामाप्राप्तः ततोजिह्वावतोबाध्योगाद्वाजश्रवःसंज्ञोमुनिःप्राप्तइति ॥ ६३ ॥ वाजश्रवसइति वाजश्रवसःकुश्रिसंज्ञः कुश्रितःउपवेशिसंज्ञ उपवेशेस्तुविद्यांसंप्राप्तादरुणसंज्ञादुद्दालकोमुनिःसंप्राप्तइति तथाचोपवेशिशिष्योऽरुणःअरुणशिष्यउद्दालकइत्य

आदित्यादंभिणीप्राप्तातस्यावाक्सर्ववक्रगा॥ कश्यपोनैध्रुविर्वाचोनैध्रुवेःशिल्पकश्यपः॥ ६२ ॥ कश्यपोह रितःशिल्पात्प्राप्तोवार्षगणोऽसितः॥ हरितात्कश्यपाद्विद्यांबाध्योगश्चासितात्तथा॥ जिह्वावानितिविख्यातस्त तोवाजश्रवामुनिः॥ ६३॥ वाजश्रवसश्चकुश्रिरुपवेशिश्चकुश्रितः॥ उपवेशस्तुसंप्राप्तान्मुनिरुद्दालकोरुणा त्॥ ६४॥ याज्ञवल्क्यस्ततःप्राप्तोयाज्ञवल्क्यात्तथासुरिः॥ आसुरायणनामापिप्राप्तवानासुरेस्त्वयम्॥६५॥ आसुरायणतःप्राप्तःप्राश्नीपुत्रोमहामुनिः॥ मांडूकायनिशिष्योयःसांजीवीपुत्रईरितः॥ सएवपुनरप्येतांप्रा श्नीपुत्रादवाप्तवान्॥ ६६॥ पौतिमाषीसुतांतायेस्त्रीनामांताउदीरिताः॥ प्राचीनयोगीपुत्राद्याःसर्वेपुन्नामव र्जिताः॥ सांजीवीतनयस्यैषाज्ञेयाशिष्यपरंपरा॥ ६७॥

र्थः॥६४॥ याज्ञवल्क्यइति ततउद्दालकाद्याज्ञवल्क्यःसंप्राप्तः याज्ञवल्क्यादासुरिरासुरेरासुरायणइति ॥ ६५ ॥ आसुरायणतइति असु रायणात्प्राश्नीपुत्रःएतस्मात्प्राश्नीपुत्रात्ससांजीवीपुत्रोऽवाप्तवान् सकः यःस्वयंभुवःप्रस्तुतविद्यासंप्रदायेमांडूकायनेःशिष्यउक्तइति ॥६६॥ पौतिमाषीतिविपर्ययेणप्राचीनयोगीपुत्राद्याःपौतिमाषीसुतपर्यंतायेउक्ताः कीदृशाः स्त्रीनामांताःसत्स्त्रीणांमातॄणांनामभिरंतामनोहराः प्रशंसांगताइतियावत् अंतःप्रांतेंतिकेनाशेस्वरूपेऽतिमनोहरेइतिविश्वः तेसर्वेपुन्नामवर्जिताश्चकार्याएषापौतिमाषीसुतांतरूपासांजीवी तनयस्यशिष्यपरंपराज्ञेयेति ॥ ६७ ॥

द्विधेति आदित्यात्स्वयंभुवश्च विनिर्गताप्र-प्रवृत्ताविद्याद्विधासतीसांजीवीतनयंप्राप्यैकतांगतेति ॥ ६८ ॥ लोकेनदीयथेतिदृष्टांतंस्फुटयति
शृंगेति॥६९॥दार्ष्टांतिकेयोजयति ब्रह्मेतिब्रह्मणःसूर्याच्चद्व्यवधिकनिर्गमेणअन्यवद्बासमानाइयंविद्यारूपानदीसांजीवीपुत्रंप्राप्यशिष्यैर्द्वि
धंशिष्यसंबंधिनींद्विरूपतामितियावत् जर्गाहैौत्यक्कवर्तीति॥७०॥ एवंस्त्रीवंशभेदपक्षेणव्याकृत्यात्रपक्षेपुंवंशयोर्यावत्सारूप्यंयावच्चवैरूप्यंत
दभिनयति पौतिमाष्यमित्येकादशभिः ३ मधुनःकांडेबृहदारण्यकस्यतृतीयचतुर्थाध्यायात्मकेयाज्ञवल्क्यस्यकांडेचपंचमषष्ठाध्यायरूपे
ऽयंवंशःपौतिमाष्यमारभ्यस्वयंभूब्रह्मपर्यंतःसमानःसमानाकारःप्रायेणेतिशेषः ॥ ७१ ॥ तत्सारूप्यमाग्निवेश्यकौशिकायन्योरंतरालवर्ति

द्विधाविनिर्गताविद्याद्यादित्याच्च स्वयंभुवः॥ सांजीवीतनयेत्वैक्यंप्रामालोकेनदीयथा॥६८॥ शृंगद्वयाद्विनिर्गम्यपर्वतस्ययथानदी ॥ कियद्दूरंरूपमागत्यक्वचिदेकैवजायते॥६९॥ब्रह्मसूर्यविनिर्यातात्वन्यविद्यानदीतथा॥ सांजीवीतनयंप्राप्यशिष्यैर्द्वैधंजहाविधम्॥७०॥ पौतिमाष्यंसमारभ्ययावद्ब्रह्माणमीश्वरम्॥ समानोमधुनःकांडयाज्ञवल्क्यस्यचाप्ययम्॥७१॥ मधुकांडेतुवंशस्यत्वाग्निवेश्यादियंभिदा॥ शांडिल्याख्यानभिम्लातावाग्निवेश्यस्यवेगुरू ॥ ७२ ॥ आनभिम्लातनाम्नोपित्थानभिम्लाततोगुरुः॥ तस्यापिगौतमस्तस्यगुरूस्यातामिमौमुनी ॥ ७३ ॥ सैतवप्राचीनयोग्यौपाराशर्यस्ततोगुरुः॥ पाराशर्यस्यतुमुनेर्भारद्वाजोमुनिर्गुरुः॥ ७४ ॥

षुनास्तीतिवैरूप्यंतत्रावतिष्ठतइतिवक्तुंतावन्मधुकांडेयोर्विशेषस्तमाह मधुकांडेत्विति पंचभिः आग्निवेश्यात्तदनंतरंइयंवक्ष्यमाणाभिदावि
शेषइत्यर्थः मधुकांडेकर्मतस्यआग्निवेश्यस्यद्वौगुरू एकःशांडिल्योद्वितीयआनभिम्लातइति ॥ ७२ ॥ आनभिम्लातेति तयोर्मध्येआ
नभिम्लातनाम्नोगुरुर।५अपरआनभिम्लातइतिशेषः सकीदृशः भिन्नादानभिम्लातात्लब्धविद्यइत्यपिशेषः तथाचानभिम्लातस्यगु
रुरपिआनभिम्लातस्यगुरुरपरआनभिम्लातइत्यर्थः तस्यतृतीयानभिम्लातस्यगौतमोगुरुस्तस्यगौतमस्येमौउत्तरश्लोकोक्तौसैतवप्राची
नयोग्यसंज्ञौमुनीगुरूइत्यर्थः ॥ ७३ ॥ सैतवेति ततस्तयोःसैतवप्राचीनयोग्ययोर्गुरुःपाराशर्यःपाराशर्यस्यगुरुर्भारद्वाजइति ॥ ७४ ॥

भारद्वाजस्येति तस्यास्यपाराशर्यगुरोर्भारद्वाजस्यापरोभारद्वाजोगौतमश्चेतिद्वौगुरूतयोर्मध्येगौतमनाम्नोगुरुरपरोभारद्वाजइति ॥ ७५॥ भारद्वाजस्यतुगुरुरिति गौतमगुरोर्भारद्वाजस्यापरपाराशर्योगुरुः तस्यपाराशर्यस्यबैजवापायनः तस्यबैजवापायनस्यकौशिकायनिर्गुरुरिति ॥ ७६ ॥ याज्ञवल्क्यकांडीयंविशेषमाह याज्ञवल्क्यस्येतिचतुर्भिः आग्निवेश्यगुरुर्गार्ग्यस्तस्यगार्ग्यस्यापरोगार्ग्योगुरुः तस्यापरगार्ग्यस्यगुरुर्गौतमस्तस्यसैतवइति ॥ ७७ ॥ पाराशर्यायणइति तस्यगौतमगुरोःसैतवस्यपाराशर्यायणोगुरुः तस्यपाराशर्यायणस्यगा

भारद्वाजस्यतस्यास्यभारद्वाजाख्यगौतमौ ॥ गुरुर्गौतमनाम्नोपिभारद्वाजोऽपरोभवत् ॥ ७५ ॥ भारद्वाजस्यतु गुरुःपाराशर्यइतीरितः ॥ बैजवापायनस्तस्यतस्यस्यात्कौशिकायनिः ॥ ७६॥ याज्ञवल्क्यस्यकांडतुभेदोयस्तं निशामय ॥ आग्निवेश्याख्यस्यगुरुर्गार्ग्यस्तस्यापरोभवत् ॥ गार्ग्यस्तस्यापिचगुरुर्गौतमस्तस्यसैतवः ॥ ७७॥ पाराशर्यायणस्तस्यसैतवस्यगुरुर्मतः ॥ तस्यगार्ग्यायणस्तस्यगुरुरुद्दालकायनः ॥ ७८॥ जाबालायननामाभूद्गुरुस्तस्यमहात्मनः ॥ माध्यंदिनायनस्तस्यतस्याभूत्सौकरायणः ॥ ७९ ॥ सौकरायणनाम्नोपिगुरुःकाषायणोभवत् ॥ सायकायनएतस्यतस्याभूत्कौशिकायनिः ॥ ८० ॥ एषएवविशेषोत्रकांडयोर्नापरोस्तिहि ॥ कांडभेदादयंवंशस्त्रिविधःकैश्चिदीरितः ॥ अपरैःकल्पभेदेनकथितोमुनिसत्तमैः ॥ ८१ ॥

र्ग्यायणस्तस्यगार्ग्यायणस्योद्दालकायनः ॥ ७८ ॥ जाबालायनेति तस्योद्दालकायनस्यगुरुर्जाबालायनस्तस्यजाबालायनस्यमाध्यंदिनायनस्तस्यमाध्यंदिनायनस्यसौकरायणः ॥ ७९ ॥ सौकरायणनाम्नइति पूर्वार्द्धंस्पष्टम् एतस्यकाषायणस्यसायकायनस्तस्यसायकायनस्यकौशिकायनिरिति ॥ ८० ॥ एषएवेति कांडयोर्मध्ययाज्ञवल्क्यसंबंधिनोरुक्तस्यपुंवंशस्यविशेषएषएवएतावानेव एतावद्विशेषादेवचकेचिद्भेदमाहुरितिशेषः केचित्त्वेकएवायंवंशःकांडत्रयांतेषुकीर्तितःसन्कांडोपाधिकंभेदंगतइत्याहुः अपरेतुकल्पभेदादस्यभेदइत्याहुरिति ॥ ८१ ॥

सिद्धांतकोटिमाह अभेदमिति अपरंत्वधुनार्थेस्यादितिविश्वः तथाचापरमधुनासिद्धांतदशायामितियावत् केचिद्भाष्यकारादयोवेदार्थ
स्याद्वैतस्यदर्शनशीलाअभेदमेवप्राहुः तथाचभाष्यं तच्चैतद्ब्रह्मप्रजापतिप्रबंधपरंपरयाऽऽगत्यास्मासुप्रविस्तृतमिति नन्वभेदपक्षेएकवारंकीर्त
नेनैवसर्वेष्टसिद्धौत्रिधाकीर्त्तनंकिमर्थमतआह नामेति यथैकएवप्राणोज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणभेदेनचिंतनाद्भिन्नफलप्रदस्तथैकःपुरुषःपरमा
त्मातत्तन्नामधेयभेदेनभिन्नइवनानाफलानिददातीतिप्रसिद्धं तथाचमधुकांडांतिविशिष्टानुपूर्वीकःकीर्तितोवंशआगमप्रधानमधुविद्या
प्रतिबंधकमदृष्टंशमयतियाज्ञवल्क्यकांडांत्यस्तुउपपत्तिप्रधानविद्याप्रतिबंधकमंत्यस्तुसर्वविद्याप्रतिबंधकमित्युक्तं अपरेइतिपाठेपिपरेपूर्व
पक्षिणस्तेभ्योभिन्नाअपरेसिद्धांतिनइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ नन्वेवंसतित्रीवंशेसर्वथाभेदःसम्यगितिसंप्रदायादिभेदेनभेदःकथमुक्तोतआह
त्रीवंशइति त्रीवंशेपियोभेदोविशेषःसोपिनात्यंतभेदप्रयोजकः एतदेवस्फुटयति कौशिकेति यथाकौशिकायनेराग्निवेश्यस्यचमध्ये

अभेदमपरंप्राहुःकेचिद्वेदार्थदर्शिनः॥ नामधेयविभेदोयंपुरुषेनास्तिवैभिदा॥ ८२॥ त्रीवंशेपिचभेदोयःसो पिनात्यंतभेदकृत्॥ कौशिकायन्याग्निवेश्यमध्येवंशद्वयंयथा॥ ८३॥ पुरुषाअधिकाःक्वापिक्वचिन्न्यूनाउदा हृताः॥ गुरुद्वयंक्वचित्क्वापिसंप्रदायद्वयंतथा॥ ८४॥ आदित्योपिनभिन्नोहिब्रह्मणोपिस्वयंभुवः॥ परमेष्ठ्या द्यानततोभेदोज्ञेयोपिसोपिच॥ ८५॥ सांजीवीपुत्रतःसाम्यंश्रुतिराहस्वयंयतः॥ आपौतिमाषीतनयंभेदोवं शेषुतनन॥ ८६॥

वंशद्वयंवंशभेदव्यवहारप्रयोजकंनामभेदादिनात्यंतभेदकृत्तथान्यूनाधिकपुरुषाभिधानंक्वचिद्गुरुद्वयाभिधानंसंप्रदायद्वयाभिधानंचना
त्यंतभेदकृत् धर्मिणएकत्वेप्रबलप्रमाणेननिश्चितेधर्मभेदःप्रतिहत्यधर्मेष्वेवपर्यवस्यतीतिद्वयोर्भावः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ वस्तुतःसंप्रदाय
भेदोपिनास्तीत्याह आदित्यइति हियतःआदित्योब्रह्मणोनभिन्नः साविच्यासर्वात्मतायाउक्तत्वादितिभावः एवंस्वयंभुवःसकाशात्परमे
ष्ठ्याद्यानभिन्नाइतिसंबंधः विराजोज्ञानेनतद्भावंप्राप्तानामृषीणांचानौपाधिकभेदस्यदुर्वचत्वादितिभावः फलितमाह ततइति ततोनाम
मात्रेभेदोधर्मिणितुसोभेदएवज्ञेयइत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ब्रह्मणआरभ्यसांजीवीपुत्रपर्यंतंवंशोवाजसनेयिपंचदशशाखासुसमानाकारइत्यर्थि
कासमानमासांजीवीपुत्रादितिश्रुतिरप्यभेदपक्षेऽनुकूलेत्याह सांजीवीति सांजीवीपुत्रमारभ्यब्रह्मपर्यंतमुक्ताश्रुतिःसाम्यंसमानाकारतां
यतआह तेनप्रायोऽभेदाभिधानेनपौतिमाषीपुत्रांतंभेदोनांकित्वभेदएवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

अथवातिष्ठतुभेदाभेदविचारः एतावतांगुरूणांस्मरणमवश्यंकर्त्तव्यमित्येतावद्विवक्षितमित्याह भेदइति स्मर्तव्याइतिशेषः अपरेयजुर्वेद भिन्नेवेदेनुनस्मर्तव्याइत्यर्थः ननुअपरइतिगुरुविशेषणं माध्यंदिनादौअधिकानामप्यभिधानात् यद्वायजुर्वेदब्रह्मविद्यायाएतेएवसंप्र दायप्रवर्त्तकाःस्मर्तव्याइत्यर्थः अधिकास्तुकर्मकांडज्ञानेउपयुक्ताइतिभावः ॥ ८७ ॥ सर्वेषांस्मरणाशक्तौपौतिमाष्योवश्यंस्मरणीयइ त्याह सर्वथैवेति अस्माकंमानवलोकवर्तिनांद्विजानांगुरुःपौतिमाष्योज्ञेयः अत्रलोकेतेनैवविद्याप्रवर्तनादित्युक्तं कीदृशःपौतिमाष्यः स्त्रीपुंसयोरुभयोरपिवंशयोःश्रुतइतिशेषः ॥ ८८ ॥ उपसंहरति वंशइति त्वत्पृष्टंवक्तुमेवात्रप्रकरणेएषवंशःसमाख्यातः हियस्माद्दस्मि न्वंशेभवंतीचित्राःअद्भुताकथामयाश्रुता कीदृशेवंशे पौरुषेपुरुषाणांमहाप्रभावाणामयंपौरुषस्तस्मिन् तस्येदमित्यण् ॥ ८९ ॥ एवंमंग लार्थमादौवंशब्राह्मणार्थंप्रदर्श्याथबृहदारण्यकतृतीयचतुर्थाध्यायरूपमधुकांडार्थबुद्धिसौकर्यायेतिहासविधयादर्शयितुमितिहासमव

भेदोवायदिवाऽभेदःसर्वथागुरवस्त्विमे ॥ यजुर्वेदेसमाख्याताविद्यायानापरेक्कचित् ॥ ८७॥ सर्वथैवगुरुर्ज्ञे योत्यस्माकंतुद्विजन्मनाम् ॥ स्त्रीपुंसयोःपौतिमाष्योवंशयोरुभयोरपि ॥ ८८ ॥ वंशएषसमाख्यातस्त्वत्पृष्टंव क्तुमत्रहि ॥ पौरुषेस्मिन्यतोवंशेकथाचित्राश्रुतामया ॥ ८९ ॥ ऋषिणाकेनचित्प्रोक्तमितिहासमिमंशृणु ॥ इं द्राश्विनांमर्मरूपमश्विनौवीक्ष्यकोपतः ॥ ९० ॥ ऋषिःकश्चित्पुराप्राप्तोत्यश्विनौकार्यगौरवात् ॥ अवज्ञातस्त तस्ताभ्यामूचेतौकुपितोहिसः ॥ ९१ ॥

तारयति ऋषिणेति भोशिष्यत्वमिममध्यायांतंयावत्प्रपंच्यमानमितिहासंशृणु कीदृशं केनचिदृषिणामंत्रदर्शिनाश्विनौवीक्ष्यकोपवशः प्रोक्तं पुनःकीदृशं इंद्रश्चाश्विनौचतेषांमर्मरूपंरहस्यव्यवहारप्रकाशकमितियावत् ॥ ९० ॥ एतदितिहाससूचकौतद्वान्नरासनयइत्या दिकौद्वौमंत्रौचतुर्थाध्यायांतेमधुब्राह्मणानंतरंपठितौनत्रतयोःप्रथमस्यपूर्वार्द्धार्थंइदंवैतत्तरित्यादिपूर्ववाक्यार्थसहितमेतद्वृत्तंजानन्नृकश्चिदृ षिरश्विनौप्रत्युक्तवान्हेनरानराकारावश्विनौसनयेविद्यालाभायवांयुवयोर्दंशहसःकर्मउग्ररूपंआविःकृणोमिप्रकटीकरोमितन्यतुर्मेघोदृ ष्टिनदृष्टिमिवेत्याकारंत्रिभिर्दर्शयन्नृकोपतइत्युक्तंस्फुटयति ऋषिरिति कस्मैचित्कार्यायाश्विनोःसमीपंगतःकश्चिदृषिस्ताभ्यामश्विभ्यांप्र त्याख्यानेनावज्ञातःसंस्ततोऽवज्ञारूपहेतोःकुपितश्चसन्निदमुवाचेति यद्यप्यत्रभाष्यकारैर्ऋषिर्मंत्रइतिव्याख्यातंतथापिमंत्रमंत्रदृशोरभेद स्तैर्विवक्षितइत्यविरोधः ॥ ९१ ॥

अश्विनाविति हेअश्विनौअहंयुवयोःपापतमंकर्मयुवाभ्यांयद्रहसिकृतंतज्जानेयुवांमोहितौगर्ववशात्कर्तव्यानवधानवंतौसंतौममैतत्कार्यं चेन्नकरिष्यतस्तर्हिघनाघनोमेघोयथावृष्टिंप्रकटीकुरुतेतथाऽहंयुवयोर्दुष्कृतंकर्मप्रकटंकरिष्यामीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवंमंत्र पूर्वार्धार्थेनेतिहासमुत्थाप्यप्रथममंत्रोत्तरार्धंद्वितीयमंत्रश्चव्याख्याक्रमप्राप्तमधुब्राह्मणव्याख्यानानंतरमेवव्याख्यास्यतेइतिमनसिनिधा यमूलव्याख्यारंभोपयोगिनीकथांतावत्षडधिकशतश्लोकैःप्रपंचयति एवमुक्ताविल्यादिना एवमृषिणाप्रोक्तौमहात्मानौमहान्अविद्या कृतपरिच्छेदमतीतःआत्माययोस्तौतथायतोदीर्घदर्शिनौविद्वांसौएतादृशावश्विनौतंकुपितमृषिंप्रत्यूचतुः किंकृत्वा तिमत्वा इतिकिं यद नेनावयोरुपकर्माविष्करणंतदावयोःकीर्त्तिरूपमेवेति अज्ञस्यदुष्कृतकर्माविष्करणेहितस्यभाविदुर्गतिसूचनेननिंदाभवतिमहात्मनांतूपं

अश्विनौयुवयोर्जानेकर्मपापतमंकृतम्॥ घनाघनोमहावृष्टिंप्रकटीकुरुतेयथा ॥ १२॥ प्रकटंदुष्कृतंकर्मक रिष्यामितथाप्यहम्॥ करिष्यतोयदानैतत्कार्यंमेमोहितौयुवाम्॥ १३ ॥ एवमुक्तौमहात्मानावश्विनौदीर्घद र्शिनौ॥ आवयोःकीर्तिरेवेतिमत्वेत्थंप्रोचतुर्मुनिम्॥१४॥ आवाभ्यांकिंकृतंकर्मदुष्कृतंक्रूरवत्कथं॥ केनवा पिनिमित्तेनतन्नौवर्णयभोमुने॥१५॥ रहस्यमावयोश्चेत्त्वंसम्यग्वक्ष्यसिमानद॥ करिष्यावस्ततःकार्यंत्वदीयं नानृतंहिनौ॥१६॥ इत्युक्तेमुनिरप्यात्मकार्यार्थीसर्ववित्तमः॥तदीयंकर्मनिखिलंसनिमित्तंतयोर्जगौ॥१७॥

कर्मअहोएषांविद्याप्रभावोयदेतैःकृतेनैतादृशेनकर्मणालोमापिनच्छिन्नंयथेंद्रकृतेनविश्वरूपपतिवधादिनेतिप्रशंसामेवगमयतीतिभावः ॥ १४ ॥ अश्विनावूचतुः आवाभ्यामितिद्वाभ्यां आवाभ्यांक्रूरजनवत्किंदुष्कृतंकृतंकथंवाकृतंकेननिमित्तेनवाकृतंतत्सर्वंनौआवयोः पुरतोवर्णयेति ॥ १५ ॥ रहस्यमिति आवयोःरहस्यंगुह्यंकर्मसम्यक्चेद्वक्ष्यसिवदिष्यसिततोरहस्याभिधानानंतरंत्वदीयंकार्यंकरिष्या वःनौआवयोरेतद्वाक्यमनृतंनकिंतुसत्यमेवेति ॥ १६ ॥ इत्युक्तइति इतिइत्थंअश्विभ्यामुक्तेसतिआत्मीयकार्यसिद्धिकामोमुनिस्तदी यंतयोरश्विनोःसंबंधिकर्मनिखिलंनिमित्तेनसहितंतयोरश्विनोःपुरतोजगौउक्तवानिति ॥ १७ ॥

ऋषिरादितआरभ्यतद्वृत्तमनुकीर्तयति परमेष्ठिनमितिअध्यायान्तंयावद्ग्रंथेन ब्रह्मणःशिष्यंपरमेष्ठिनमारभ्यपौतिमाष्यपर्यंतःशिष्यैश्चि न्नश्चयोयंमधुकांडतिवर्णितोविद्यावंशोऽनेकधाप्रवृत्तस्तस्मिन्पुंवंशेपुंवंशतयाप्रसिद्धेब्रह्मणोऽधःक्रमेणसंख्ययायोद्वादशोदध्यङ्ङाथर्वणइ तिप्रसिद्धोदैवस्याथर्वणःशिष्योयुवयोर्गुरुर्ब्रह्मविद्यासंपन्नोमधुकांडार्थविच्चसमुनिर्युवांप्रतिवेदंपाठतःसमध्याप्ययुवयोरविरक्तयोरयोग्यं वेदांतभागार्थंविहायकर्मकांडार्थमात्रमब्रवीदितित्रयाणांसंबंधः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ ऊचथुरिति युवांतंदधीचआथर्वणा त्प्राप्तंवेदंयथाधीतंयथाश्रुतंचत्वाष्ट्रायविश्वरूपायोचथुरुक्तवंतौसोपिविश्वरूपःअन्यस्मैआभूतयेत्वाष्ट्रायसोपिआभूतिस्त्वाष्ट्रोऽपास्याया

परमेष्ठिनमारभ्यपौतिमाष्यावधिर्महान्॥ विद्यावंशःप्रवृत्तोयंचित्रःशिष्यैरनेकधा॥९८॥ब्रह्मणोद्वादशोय स्तुदध्यङ्ङाथर्वणःस्मृतः॥पुंवंशेथर्वणःशिष्योदैवस्ययुवयोर्गुरुः ॥ ९९ ॥ ब्रह्मविद्याभिसंपन्नोमधुकांडार्थ विन्मुनिः॥ युवांवेदंसमध्याप्यकर्मकांडार्थमब्रवीत्॥ वेदांतार्थंविहायैवयुवयोरविरक्तयोः॥ १०० ॥ ऊच थुश्चयुवांतंहियथाधीतंयथाश्रुतं॥त्वाष्ट्रायविश्वरूपायस्यन्यस्मैसोपिसोपिच॥ १०१ ॥ एवंपरंपराप्रापापौ तिमाष्येत्वियंपरा ॥ विद्यासापौतिमाष्योभूद्गुरुःसर्वद्विजन्मनाम्॥ १०२॥ दध्यङ्ङाथर्वणःपूर्वंब्रह्मज्ञानान्म हायशाः॥ संप्रदायंप्रवर्त्यैवंकाप्यवात्सीत्कृताश्रमः॥ १०३॥ देवानामसुराणांचमनुष्याणामपिद्विजः॥ स मोभूत्वातदातत्रनिवसन्नकरोत्सुखम्॥ १०४॥

ङ्गिरसायोवाचेति गुरोरक्षरग्रहणमध्ययनंश्रवणंतुतात्पर्यावधारणमितिभेदः ॥ १०१ ॥ एवमिति एवंविधयापरंपरयाइयंसाप्रसिद्धापरा उत्कृष्टाविद्यापौतिमाष्येप्राप्तासपौतिमाष्योनृलोकवर्तिनांद्विजानांगुरुरभूदिति ॥ १०२ ॥ दध्यङ्ङिति एवंसंप्रदायंप्रवर्त्यब्रह्मज्ञानहेतुकं महद्यशःप्राप्तोदध्यङ्ङाथर्वणःक्वापिदेशेकृताश्रमःसन्नवात्सीद्वासंकृतवानिति ॥ १०३ ॥ देवानामिति समःपक्षपातहीनतयाउपकारको भूत्वातत्राश्रमेनिवसन्देवादीनांसुखमकरोत्सुखप्रदोऽभूदितियावत् ॥ १०४ ॥

यस्मैइति यस्मैयादृशायाधिकारिणेयद्यत्फलंस्वर्गपशुपुत्रवैरिमरणादिरूपंरोचतेतस्मैतत्तत्फलंसोपायमादिशत्अस्मिन्यागादिरूपेउपाये कृतेइदंफलंभवतीत्युपदिष्टवान् तेषांपृच्छतांहितकाम्ययातत्रत्यांस्तेषुफलेषुभाविनःसुखदुःखकरानुदर्कानुत्तराणिफलान्यपिबहून्बहुवि धानुपादिशत् अस्मिन्यागेकृतेस्वर्गोभविष्यतिपरंतुपातादिदुःखंसत्कुलेजन्मादिचभविष्यति अस्मिन्यागेकृतेशत्रुमरणंभविष्यतितदनं तरंनरकोपिभविष्यति अस्मिन्कृतेचित्तशुद्धिस्तदनंतरंचज्ञानाधिकारलाभइत्यादिविधयोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ १०५ ॥ ब्रह्मेति ब्रह्म विद्याकामान्जनान्प्रतितुएवंवक्तिस्मयद्यूयमधिकारंसाधनचतुष्टयसंपत्तिरूपंसंपादयततत्संपत्तेरनंतरमिमांब्रह्मविद्यांवक्ष्यामिउपदेक्ष्या मीति ॥ १०६ ॥ एवमिति एवंउक्तविधयातस्मिन्दधीचिव्यवस्थयावर्त्तमानेसतिअस्यमहात्मनःकीर्तिःसर्वत्रप्रस्ततवतीत्यर्थः ॥ १०७॥

यस्मैयद्रोचतेतस्मैफलंसोपायमादिशत्॥ उदर्कानपितत्रत्यान्सुखदुःखकरान्बहून्॥ १०५॥ ब्रह्मविद्यार्थि नःपुंसएवंवक्तिद्विजोत्तमः॥ अधिकारंसाधयतपश्चाद्वक्ष्यामिवस्त्विमां ॥ २०६॥ एवंव्यवस्थितेतस्मिन्न गमत्कीर्तिरस्यहि॥ लोकत्रयींदिशश्चैवप्रदिशोपिमहात्मनः॥ १०७॥ तत्रापियुवयोःस्नेहस्तस्यभूयानभून्मु नेः॥ बाल्यमारभ्यशिष्यौचयुवांतस्यमहात्मनः॥ १०८॥ युवयोर्विषयासक्तिंवीक्ष्यासौयाचितोपिहि॥ ना दात्पूर्णात्मनोविद्यामधिकारविवर्जनात्॥ १०९ ॥ अकालेहियथावृष्टिर्यथादीपोदिवाकरे ॥ अन्नंयथात्व जीर्णस्याद्दत्तंवापिगतस्पृहे॥ ११०॥ अधिकारंविनातद्वद्विफलंब्रह्मबोधनम्॥ एवंवदन्मुनिर्नित्यमिच्छता मधिकारिणाम्॥ १११॥

तत्रापीति हेअश्विनौतत्रसमत्वेनवर्त्तमानत्वेपितस्यदधीचोमहात्मनःस्नेहोयुवयोर्विषयेभूयानधिकोऽभूद्यतोयुवांतस्यबाल्यमारभ्यशि ष्याविति ॥ १०८ ॥ युवयोरिति एवंस्नेहाधिक्येपिभवद्भ्यांयाचितोपिचयुवयोर्विषयासक्तिंवीक्ष्यासौदध्यङ्ङाथर्वणःपूर्णात्मनोविद्यांना ऽदात्नदत्तवान्युवयोस्तत्राधिकाराभावादिति ॥ १०९ ॥ अकालेहीति कीदृशोमुनिःअधिकारिणामधिकारमिच्छतांजनानामधिका रसंपादनेतत्परतांसंपादयितुमेवंनित्यंवदन् एवंकथं अकालेवृष्टिः सूर्यस्यपुरःप्रकाशायनिहितोदीपः अजीर्णेपूर्वान्नेअन्नंभुक्तं देयवस्तु निस्पृहायहीनेदत्तंच एतानियथाविफलानितथाधिकारंविनाब्रह्मवेदनमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ११० ॥ १११ ॥

इत्थंमुनौवर्तमानेसतिभवतोरिंद्रेणद्वेषःकुतश्चिन्निमिताज्जातइत्याह रूपेति क्वचिन्निमित्तेसतियुवांदेवराजस्यावज्ञांकृतवंतौयतोरूपादिभिर्गर्विताविति ॥ ११२ ॥ यज्ञभागमिति अवज्ञांदृष्ट्वाइंद्रोयुवयोर्यज्ञभागंनिवारितवान् निवारणमभिनयति अपूताविति एतावश्विनौयतोभिषजौचिकित्सकौपूर्वजन्मनिनराधमौचास्तामतोऽपूतावशुद्धौअशुद्धत्वादेवानयोर्यज्ञेयोभागआश्विनग्रहादिरूपःसोऽद्यारभ्य माभूदियमेवमाकारात्रिलोक्यांममाज्ञेति ॥ ११३ ॥ सुराणामिति देवादीनांसंमुखेइंद्रेणैवमुक्तेसतियुवयोर्यज्ञभागःसर्वेभ्योयज्ञेभ्योऽगातूनिवृत्तइत्यर्थः ॥ ११४ ॥ युवामिति एवमनेनप्रकारेणदुर्दांतत्वाद्यज्ञभागहीनौयुवांसंतप्तौसंतौस्वगुरुंदध्यंचमाथर्वणंप्राप्यपुनर्यज्ञभाग

रूपविद्याऽभिसंपन्नौतरुणौयुद्धदुर्मदौ॥ अवज्ञांदेवराजस्यचक्रातेक्वचिदेवहि ॥ ११२ ॥ यज्ञभागंसुरेंद्रोपि युवयोर्विन्यवारयत्॥अपूतौभिषजावेतौभूतपूर्वंनराधमौ॥यज्ञभागोनयोर्माभून्ममाज्ञेयंजगत्त्रये॥११३॥ सुराणांचमुनीनांचसमक्षंत्व्येवमीरिते ॥ शक्रेणयज्ञभागोऽगाद्युवयोःसर्वयज्ञतः ॥ ११४॥ युवामेवंसुदुर्दांतौयज्ञभागविवर्जितौ॥ संतप्तौस्वगुरुंप्राप्यभागार्थंपर्यपृच्छतम्॥११५॥शक्रेणाद्यसभामध्येयज्ञभागोहतोगुरो॥ आवयोःकिंतुयुक्तंनौकथयत्वंमहामुने ॥ ११६॥ आवांयोधयितुंशक्तौशक्रंसामरमाहवे॥ अनुज्ञातस्तवगुरोसंदेहंमाकृथाःक्वचित्॥ ११७॥ ब्रह्माणंवामहेशंवाहरिंशक्रमथापिवा॥ एकएवावयोर्जेतुंशक्तोलोकत्रयीवृतम्॥ ११८॥ आवयोर्मरणंनैवशस्त्रैरस्त्रैश्चदारुणैः॥व्याध्यादिभिर्यतश्चावांजानीवोमृतजीवनीम्॥ ११९ ॥

लाभायोपायंपृष्टवंताविति ॥ ११५ ॥ गुरोरग्रेऽश्विनोर्वाक्यगणमभिनयति शक्रेणेतिदशभिः अद्येंद्रेणआवयोर्यज्ञभागोहतोनिवारितस्तत्रावयोःकिंकर्तुंयोग्यंतत्कथयेति ॥ ११६ ॥ आवयोःसामर्थ्यंतावच्छ्रोतव्यमित्याशयेनाहथुः आवामित्यादिना सामरंशक्रमपियोधयितुंयुद्धेनतर्पयितुमितियावत् आवांशक्तौस्वोयद्याहवेतवाज्ञास्यादिति ॥ ११७ ॥ आवयोरेकोपिब्रह्मादीन्सपरिकरान्जेतुंशक्तःकिमुतसहिताविन्याह ब्रह्माणमिति ॥ ११८ ॥ शक्तत्वेहेतुमाहथुः आवयोरिति यतआवयोःशस्त्राद्यैर्मरणंनमृतजीविन्याविद्ययासहितत्वादिति ॥ ११९ ॥

प्रभावांतरमाहथुः मायाश्वेति देवादिप्रयुक्तामायाश्चावांनस्पृशंतितथाविषाणिजंगमानिसर्पादिसंबंधीनिस्थिराणिस्थावराणिकालकूटादीनिप्रत्येकंविचित्राणिनस्पृशंति॥१२०॥औषधानीति शत्रुभिःप्रयुक्तानिक्रूरौषधानिमंत्राश्वनस्पृशंतितथाभूतानिपिशाचाश्वनस्पृशंति द्विजोत्तमैःप्रयुक्ताअभिचाराःशत्रुमरणहेतवःश्येनाद्यायागाःशापाश्वनस्पृशंतीति॥१२१॥श्लोकद्वयोक्तेऽर्थेहेतुमाहथुः आवामिति प्रतीकारंनिवर्तनोपायमावांजानीवः यतस्त्वदनुग्रहात्स्वभावाच्चसिद्धिशालित्वेनसर्वाधिकौ॥१२२॥ एवंस्वीयांपरैरजेयतामभिधायपरेषांयुद्धंविनाप्यौषधमंत्रादिप्रयोगमात्रेणमारणादिकंकर्तुंशक्तौस्वइत्याहथुः एकौषधेति स्वर्गेवहंत्यागंगायाःसलिलस्यमध्येएकस्यौषधस्यप्रक्षेपमात्रेणदेवैःसहितमिंद्रंक्षणादावांमारयावइति॥ १२३ ॥ उच्चाटयावइति उच्चाटयावःउद्विग्नचित्तंकुर्वः स्वर्गात्क्षितौवापातयावः

मायाश्वनस्पृशंत्यावांसुरासुरनरैःकृताः॥ विषाणिचविचित्राणिजंगमानिस्थिराणिच॥१२०॥ औषधानिचमंत्राश्वतथाभूतपिशाचकाः॥ अभिचाराश्वशापाश्वप्रयुक्ताश्वद्विजोत्तमैः॥ १२१ ॥ आवांसर्वप्रतीकारंजानीवोमुनिसत्तम॥ त्वत्प्रसादात्स्वभावाच्चसिद्धौसर्वाधिकौयतः॥ १२२ ॥ एकौषधप्रयोगेणस्वर्धुनीनीरमध्यतः॥ सामरंदेवराजंतंमारयावःक्षणान्मुने॥१२३॥उच्चाटयावःस्वर्गाद्वापातयावःक्षितावपि॥ मोहयावःक्षणाद्वैनंदिगंतरगतिंगतम्॥ १२४॥ उत्पादयावःकामंवासामरस्यशचीपतेः॥ मर्त्यलोकवधूनांवामुनीनांवातिमोहतः॥१२५॥ एवमादिवचःपूर्गैर्भवद्धामात्मनोबलम् ॥ उक्तंदधीचःपुरतोगुरोर्विश्वासकारणम्॥१२६॥

एतेनस्तंभनंसूचितं आकाशेउड्डीयमानानांपक्ष्यादीनामुड्डयनशक्तिस्तंभेनभूमौपातप्रसिद्धेरिति अथवाएतंसामरंदेवराजंदिगंतरगतिंगतं दिशांमध्येभ्रमंतंमोहयावःमोहितंकुर्वः मोहवशादन्यदिशिप्रस्थितमन्यदिग्गतंकुर्वइतियावत्॥१२४॥वशीकरणक्षमतामाहथुः उत्पादयावइति अतिमोहतइतिल्यब्लोपेपंचमी अप्सरस्सुदेवानांमुनीनांचकामःपुराणादौप्रसिद्धः आवांतुसामरस्यशचीपतेर्वामुनीनांवाऽतिमोहंसंपाद्यअधमानांमर्त्यलोकवधूनामेवसंबंधिनंकाममभिलाषमुत्पादयावइति अत्रद्वितीयोवाशब्दएवार्थेबोध्यः वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपिसमुच्चयेइतिविश्वात् प्रथमतृतीययोस्तुसमुच्चयवाचितेतिविशेषः॥१२५॥ एवमादीति एवमादिवाक्यसमूहैरात्मीयंबलंदधीचोगुरोःपुरतोविश्वासायोक्तमिति॥ १२६ ॥

सविचार्येति सभवतांगुरुर्विचार्ययुवांप्रतिवचनमब्रवीत् हेअश्विनौयुवांशत्रुतापिनौभूत्वाक्रोधसंज्ञस्यांतरशत्रोर्वशंमायातंमाप्राप्नौभवत मिति ॥१२७॥ क्रोधस्यशत्रुतांस्फुटयति नशक्रइति शक्रोयुवयोःशत्रुर्नभवतिकिंतुवांयुवयोःशत्रुरेषक्रोधएव हिनिश्चयेन ननुकःक्रोधस्यापराधइतिचेदनर्थेप्रभोरिंद्रस्यवधेप्रवर्तनमेवतावदवधार्यतामित्याह शक्रमिति इतःपूर्वमिंद्रंजेतुंयुवयोर्मनोनाभवदिदानींतुजातमत्रकोहेतुरितिक्रोधस्यशत्रुताविकाशकंकुतोनयुवाभ्यांचिंत्यतेइति ॥ १२८ ॥ येनसामर्थ्येनकामक्रोधयोःशत्रुराजयोरिंद्रियरूपान्किंकरान्जित्वाकामक्रोधौनिरुध्ययुवांदेवभावमापन्नावधुनातत्सामर्थ्यंक्वगतमित्याह इंद्रियाणीति॥१२९॥ अहंत्वेवंमन्येयज्जितपूर्वाःक्रोधराजस्येंद्रियरूपाःकिंकराःपूर्ववैरंस्मरंतःसंतोयुवांहंतुंस्वर्गेप्यागताइत्याह क्रोधेति ॥ १३० ॥ इंद्रमिति आंतरशत्रोःक्रोधस्यजयाभावे

सविचार्यचिरंपश्चाद्युवांवचनमब्रवीत्॥ क्रोधशत्रोर्वशंयातंमायुवांशत्रुतापिनौ॥१२७॥ नशक्रोयुवयोः शत्रुःशत्रुर्वामेषएवहि ॥शक्रंजेतुंपुराकस्माद्युवयोर्नाभवन्मनः॥ इदानींकेनवाजातमितिकस्मान्नचिंत्यते ॥१२८॥इंद्रियाणिपुराजित्वाकामक्रोधादिकिंकरान्॥ युवांदेवत्वमापन्नौदुर्लभंसर्वदेहिभिः॥ अधुनातौ कथंक्रोधशत्रोर्वशमुपागतौ॥१२९॥ क्रोधराजंसमाश्रित्यनूनमिंद्रियकिंकराः॥पूर्ववैरस्मृतिंप्राप्ताहंतुंवा मगमन्दिवि ॥ १३० ॥ इंद्रंजेतुंकथंस्यातांयुवांशक्ताविहाधुना॥ क्रोधशत्रुर्हतोनैवयुवयोर्हतयोर्हतिः ॥ ॥१३१॥ कामशत्रुहतौदृष्ट्वायुवांबलविवर्जितौ॥ वाक्सायकैःसभामध्येशक्रेणनिहतौभृशम्॥१३२॥ कस्माच्छक्रःपुरावज्ञांनाकरोद्युवयोःप्रभुः॥ कस्मादिदानीमकरोदितिबुद्धिविवर्जितौ॥१३३॥ शक्रंजेतुंसमर्थौतौकथंधीमत्पुरोगमम्॥ कामेनैकेनदुःसाध्यायुवयोर्लघुताकृता॥ अधुनाक्रोधसहितःसतुकिंनकरिष्यति॥१३४

इंद्रंजेतुंयुवयोःकाशक्तिरिति किंच इंद्रेणयुवयोर्वाक्सायकैर्याहतिस्ताडनाकृतासापूर्वंकामेनहतयोरेवकृता॥१३१॥ चतुर्थपादार्थंस्फुटयति कामेति निष्कामस्यतुविषयासर्वालभूतस्यकोऽपकर्तेतिभावः॥१३२॥कामस्याप्यनर्थहेतुतान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसेया युवांतुतद्विवेकहीनावित्याह कस्मादिति कीदृशौयुवां इतिबुद्धिविवर्जितौ इतिकिं कस्मादित्यादि॥१३३॥यदाएकेनकामेनयुवयोरीदृशंलघुत्वंकृतंतदाधीमतामग्रगण्यत्वेनगुरुतरमिंद्रंजेप्यथइतिकाप्रत्याशेत्याह शक्रमिति दुष्टंसाध्यंफलंयस्याःसातथा इदानींतुयुवयोःपूर्वंहंतासकामःक्रोधेनपुत्रेणापिसहितःसन्किंनकरिष्यतिअपितुसर्वमनर्थंकरिष्यतीति ॥१३४॥

कामक्रोधयोःशत्रुतामेवस्फुटयति कामक्रोधाविति तौकामक्रोधौविहायोपेक्ष्यपरंतद्भिन्नंयोजयेत्जेतुंप्रवर्तेतेतियावत् समंदः ॥१३५॥ दिसामर्थ्यमस्तिचेत्तावेवतावज्जेयावित्याह युवयोरिति जयतंयुवामितिशेषः ॥ १३६ ॥ कामस्यमहाबलतामभिनयति कामेनेति जगदीश्वराअपिलीलाविग्रहेणकामलीलांदधानाःकामस्यजगत्यनुगमंदर्शयंतीतिभावः अपरेत्विति अपरेऽमराःकामस्यपुरतःकिंगणनीयाय तोनारीक्रीडाम्रगाइति ॥ १३७ ॥ फलितमाहपंचेति ॥ १३८ ॥ कामादपिप्रबलस्यक्रोधस्यजयेविशेषतोयत्नोविधेयोयतस्तेनकामजयिनोपिमुनयःप्रायोजीयमानादृश्यंतइत्याह जयंतीति ॥ १३९ ॥ तस्माद्भवतोःशक्तिश्चेत्तावेवजेयावित्याह पितृपुत्राविति द्वाभ्यां पि

कामक्रोधौमहाशत्रूदेहिनांसहजावुभौ ॥ तौविहायपरंशत्रुंयोजयेत्सतुमंदधीः ॥ १३५॥ युवयोर्यदिसामर्थ्यंजेतुंशत्रून्हिविग्रहे ॥ जयतंदुर्जयौशत्रूकामक्रोधौमहाबलौ ॥१३६॥ कामेनविजितोब्रह्माकामेनविजितोहरः॥ कामेनविजितोविष्णुःशक्रःकामेननिर्जितः॥ अपरेत्वमराःकिन्नुनारीक्रीडाम्रगाहिये ॥ १३७॥ पंचबाणस्ततोजेयःशत्रुरस्तिहिदेहिनाम्॥ युवाभ्यांचजितोनायंकिंतुतेनयुवांजितौ ॥ १३८॥ जयंतिमुनयःकेचित्पंचबाणंकथंचन ॥ तदीयंतनयंक्रोधंशक्ताजेतुंनतेपिहि ॥ १३९॥ पितृपुत्रौमहावीर्यौकामक्रोधौदुरासदौ॥ विजित्यसकलंविश्वंवर्तेतेजयकाशिनौ ॥ १४० ॥ युवांयदिबलोपेतौमानिनौशत्रुकर्षिणौ॥ जित्वमौजयतंशक्रंसामरंबलदर्पितम्॥ १४१॥ इत्येवमादिवचनैःक्रोधशांतिकरैर्मुनिः॥ उक्तवान्नैवसंशांतौ युवांक्रोधाग्निदीपितौ॥ १४२॥ यदातदामुनिःसामभेदौत्यक्त्वाऽतिबुद्धिमान्॥ उपप्रदानमारेभेयुवयोःक्रोधदीप्तयोः॥ १४३॥

ताकामःपुत्रःक्रोधएतौदुरासदौदुःखेनासत्तुंउपसर्पितुंशक्यौशूराविति यावत्जयेनकाशितुंशीलंययोस्तौतथा॥ १४० ॥ युवामिति शत्रून्कर्षुंतापयितुमितियावत्शीलंययोस्तौतथाईदृशौयदियुवांतर्हिइमौकामक्रोधौजित्वाइंद्रंजेतुमुत्साहंकुरुतमिति ॥ १४१ ॥ इत्येवमिति इत्यादिकैःक्रोधोपशामकैर्वाक्यैर्मुनिर्युवयोर्गुरुरुक्तवान्वैरनिवृत्तिमुपदिष्टवांस्तथापियुवांक्रोधाग्निदीपितौयदानशांतौतदासमुनिः सामप्रियवचनैःक्रोधोपशमनरूपं भेदःप्रकृतेक्रोधशत्रुपक्षपाताद्विश्लिष्यालीयपक्षेसमतालकेस्थापनरूपः ईदृशौसामभेदौविहाययुवयोरुपप्रदानमारब्धवान् उपप्रदानंनामदानस्यसंनिहितमिष्टद्रव्यदानप्रतिज्ञारूपमितिद्वयोरर्थः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

मुनेर्द्रव्यंतुविद्यारूपमेवेतितद्दानंवैरनिवृत्तयेप्रतिजानीते सर्वैति एतेनवक्ष्यमाणविद्यायाअधिकार्यपिसूचितः ॥ १४४ ॥ एवमुक्ता
विति एवंगुरुणाप्रोक्तावपियुवांतंगुरुंप्रतीत्थमुक्तवंतौ इत्थंकथं हेगुरोअयंकालःसामदानभेदानांनास्तिसाधिकारेविद्यादानंतुप्रतिज्ञातं
पूर्वमेवेतिनतल्लोभेनापिवैरंत्यजावस्तस्मादिद्रंजेतुमाज्ञापयैवेतिद्वयोरर्थः ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ एवमुक्तइति एवंभवद्भ्यामुक्तेसतियुवयो
गुरुर्दंडरूपंराजप्रयुक्तदंडेनभयद्वाराधर्मेप्रवर्त्तकेनसमानाकारंवचोऽब्रवीत् युवयोर्हितकामत्वादिति ॥ १४७ ॥ दंडरूपंवचनमभिनय
ति पंचानामितिविंशतिश्लोकैः पंचानांप्राणिनामपिभर्त्तापालकोयःकश्चिदपिजंतुर्भवतिपंचभूतपतौतस्मिन्नाकाशादिपंचभूतशरीरस्ये

सर्वभूतैर्युवांवैरंत्यजथोऽथयदातदा ॥ ब्रह्मविद्यांचिरंप्रार्थ्यांदास्याम्येवनसंशयः॥ १४४ ॥एवमुक्तोयुवांको
पदीप्तंप्रोचथुर्गुरुम्॥ नैवसाम्नोगुरोकालोनभेदस्यास्तिसंप्रति॥ १४५॥ दानस्यचयतःपूर्वमसकृत्कथितंत्व
या॥ अधिकारेहिसंपन्नेदास्याम्येवनसंशयः॥आज्ञापयक्षणात्शक्रंजेष्यावोनात्रसंशयः॥ १४६ ॥एवमुक्ते
गुरुर्दंडरूपंवचनमुक्तवान्॥ युवयोर्हितकामःसन्सर्वभूतसमोमुनिः॥ १४७॥पंचानामपियोभर्ताजंतुर्भव
तिकश्चन॥ईश्वरःसहिविज्ञेयःपंचभूतात्मकःपुमान्॥ यस्तंहंतीहहन्यात्ससेश्वरंभूतपंचकम्॥ १४८॥ यस्मा
दुपकृतःकश्चिद्धंतिचेत्तंनराधमः ॥सहन्यात्पितरंस्वस्यजननींचकुलैःसह ॥ १४९॥ अंधतामिस्रनामायो
नरकोनरकाधिपः॥प्राणिनेनिवसंत्यत्रस्वामिद्रोहपरायणाः॥ १५०॥

श्वरस्यसंपत्तिसंज्ञाऽभेदभावनाकर्त्तव्यातंपंचानांभर्त्तारंप्राणिनमपियोहन्यात्ससेश्वरसमष्टिभूतपंचकहननप्रत्यवायंप्राप्नुयात् भर्त्तुर्हननेनेत
दुपकार्याणामपिहननात्किमुतेंद्रस्यसर्वलोकभर्तुर्हननेइतिभावः ॥ १४८ ॥ उपजीव्यस्यप्रभोर्हननेकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिरित्यादिवचने
भ्यःप्रायश्चित्तैरपरिहार्यःकृतघ्नतादोषोप्यापततीत्याह यस्मादिति यःकश्चिद्यस्मादुपकारंलब्धवान्सउपकृतस्तमुपकारिणंहंतिचेत्तर्हिस्व
वंश्यैरनेकैःसहमातृपित्रोर्हननप्रत्यवायंप्राप्नुयादिति ॥ १४९ ॥ सकांगतिंगच्छतीत्यतआह अंधेति नरकाधिपःनरकराजः तमःप्रचुर
त्वादंधतामिस्रसंज्ञःतत्रतेयांतीति ॥ १५० ॥

ब्रह्मघ्नादपिचिरंतत्रवसंतीत्याह कल्पेति ॥ १५१ ॥ अपिभूमेरिति भूमेरेकदेशमपियःपालयतिसराजत्वादवध्यःप्रसिद्धःकिमुतेंद्रस्त्रिलो
कीपतिरिति ॥ १५२॥ किंच येषांलोकपालानामिंद्रादीनामंशसंबंधाद्राज्ञोऽवध्यतातेषांसाक्षादवध्यताकिमुवक्तव्येत्याह लोकेति लो
कपालावपुषियस्यसतथातस्यभावोलोकपालवपुष्कत्वंतस्मात् ॥ १५३ ॥ अपिचभूमिनिरूपितंयेषांपूज्यतारूपंदेवत्वंतेपिब्राह्मणाअ
वध्याःकिमुतसर्वत्रयेदेवाइत्याह भूदेवाइति ॥ १५४ ॥ ब्राह्मणानामवध्यत्वेराजवद्देवसंबंधोपिप्रयोजकस्तथाचसएवकैमुत्यन्यायइ
त्याह यावंत्यइति स्वर्गेयावंत्योदेवताअमूःएताःसर्वाब्राह्मणस्यवपुषिशरीरेवसंतितेनसविप्रोऽवध्यःकिमुतसाक्षात्तादेवताइति देवविदुषः

कल्पकोटिसहस्रांतेब्रह्महानरकार्णवात्॥ मुच्यतेनैवमुच्येतस्वामिद्रोहपरोजनः॥ १५१ ॥ अपिभूमेःखंडमा
त्रंपालयेद्यस्तुदेहभाक्॥ सराजानैववध्यःस्याद्दशंप्राप्तोपिवैरिणां ॥ १५२ ॥ लोकपालवपुष्कत्वात्राजाऽव
ध्योहिदेहिनां ॥ लोकपालाःकथंनामवध्याःस्वर्गनिवासिनः॥ १५३॥ भूदेवाब्राह्मणानैववधमर्हंतिकर्हिचि
त्॥ देवाइमेकथंनामवध्याःस्युःस्वर्गवासिनः॥१५४॥यावंत्योदेवताःस्वर्गेब्राह्मणस्यवपुष्यमूः ॥ वसंतिदेव
विदुषोविप्रोवध्योनतेनसः॥ देवतानिखिलाःस्वर्गेवधमर्हंतिकिंनताः॥ १५५॥ गवांवाब्राह्मणानांवादेवता
नांचयोधमः॥ लोकोपकारिणांतद्वद्राज्ञांधर्मात्मनामपि॥१५६॥कर्मणामनसावाचाकुरुतेहिंसनंहिंसः॥ न
रकान्नविमुच्येतकल्पकोटिशतैरपि॥१५७॥ लोकपालांस्तथादेवानहत्वाशक्रमाहवे॥ हंतुंशक्तोहिकोनामदे
वोवादानवोथवा॥१५८॥इंद्रमग्निंयमंरक्षोवरुणंचप्रभंजनम्॥धनेशमीश्वरंशेषंब्रह्माणंचजयेद्धिकः॥५९॥

देवान्तत्प्रतिपादकमंत्रान्जानतः ॥१५५॥गोब्राह्मणदेवतानांधर्मिष्ठनृपाणांचाऽपकारेयत्फलंतद्दर्शयति गवामितिद्वाभ्यां स्पष्टं॥१५६॥
॥ १५७ ॥ किंचशिरसागिरिभेदनवदशक्यइंद्रजयोलोकपालादिजयपूर्वकत्वादिंद्रजयस्येत्याह लोकपालानिति ॥ १५८ ॥ दशलो
कपालान्दुर्जयान्दर्शयति इंद्रमिति इंद्रादयोष्टौक्रमेणपूर्वादिदिक्पतयः ब्रह्माऊर्ध्वदिक्पतिः शेषोधोदिक्पतिः अत्रेंद्रस्यविग्रहविशेषः
पूर्वदिक्पतिः विष्णोरिवपादेंद्रियाधिपतिरितिबोध्यम्॥ १५९ ॥

युवयोरपिबलमेतेषामिंद्रादीनामनुग्रहेणतेषांकोपेतुक्वयुवयोःसामर्थ्यमित्याह एतेषामिति ॥ १६० ॥ किंचयुवांद्वौआदित्यादयोद्वाद शादिसंख्यगणास्तान्कथंजेष्यथेत्याह आदित्याइति ॥ १६१ ॥ इंद्रेणयुद्धेचसर्वएतेपुरतोभविष्यंतितस्यसर्वाधिपतित्वादित्याह लोक पालाइतिद्वाभ्यां अनुयांतिअनुसृत्यवर्ततेइति ॥ १६२ ॥ ब्रह्मेति विष्णुरुपेंद्रसंज्ञः पंचभूतानितदभिमानिदेवाः सोमश्चंद्रः नक्षत्राणितार काश्चतेषांसमाहारस्तथा ॥ १६३ ॥ अपिचयुद्धप्रसक्तावपिसमैर्योद्धव्यंनाधिकैरिंद्रस्तुबलेनबुध्यासहायैश्चभवद्भ्यामधिकइत्याह सं यामइति ॥१६४ ॥ इंद्रस्यसहायैराधिक्यंस्फुटयति भवतोरिति भवतोरश्विनोर्यावत्सामर्थ्यंतावद्देवानांमध्येएकैकस्यसर्वस्याप्यस्ति एते

एतेषांसंप्रसादेनयुवयोर्हिबलंस्मृतम् ॥ विमुखत्वेपुनस्तेषांयुवांकाष्ठसमौमतौ ॥ १६० ॥ आदित्यावसवो रुद्रामरुतःसाध्यसंयुताः ॥ विज्ञेयास्तेमहात्मानोयुवाभ्यांकेनहेतुना ॥ १६१ ॥ लोकपालाइमेदेवामुनयःसि द्धचारणाः ॥ अन्यान्यपिहिभूतानिशक्रमेवानुयांतिहि ॥ १६२ ॥ ब्रह्माविष्णुस्तथारुद्रःशक्तयोविविधाअ पि ॥ भूतानिपंचसोमश्चग्रहानक्षत्रतारकं ॥ अन्यच्चसकलंविश्वंशक्रमेवसमाश्रितम् ॥ १६३ ॥ संग्रामःस र्वदाकार्यःसमेनविषमैर्नच ॥ भवद्भ्यामधिकःशक्रोबलबुद्धिसहायकैः ॥ १६४ ॥ भवतोर्यावदत्रास्तिवीर्यंता वत्सुरेष्वपि ॥ एकैकस्यैवसर्वस्यदेवमात्रस्यविद्यते ॥ १६५ ॥ एकैकोपिसमर्थोयंसृष्टिस्थित्यंतकर्मणि ॥ जगतः स्वर्गवासीयोदेवःशक्रसमीपगः ॥ १६६ ॥ कारणंस्वर्गपातस्यद्वेषःस्वर्गउदीरितः ॥ त्यजथोद्वेषमेतंयुवांस्वर्गा र्थिनौयदि ॥ १६७ ॥ इत्येवमादिवचनैरिहामुत्रभयंकरैः ॥ नानोपपत्तिसहितैर्गुरुणादंडितौयुवां ॥ १६८ ॥

सर्वेएवसमाः सर्वेःनंताइतिश्रुतेः ॥ १६५ ॥ प्रत्येकदेवसामर्थ्यमभिनयति एकैकइति इंद्रांतिकवासीएकैकोपिदेवोजगतःसर्गादिकरणेशक्त इति ॥ १६६ ॥ स्वर्गात्पातस्यलक्षणभूतत्वाच्चद्वेषोहेयइत्याह कारणमिति स्वर्गेस्वर्गवासिदेवेषुयोद्वेषःसराजसत्वेनतापकत्वात् अमृतमय स्वर्गशरीरद्रावकत्वात्स्वर्गपातहेतुर्बुधैरुक्तः पुण्यफलेस्वर्गेद्वेषस्यपापफलस्यासमावेशाद्वा तस्माद्वृद्धिमिच्छतोमूलहानिरितिन्यायापाता त्स्वर्गस्यापिहानिकरोद्वेषोहेयइति ॥ १६७ ॥ रहस्यविकासकोमुनिराह इत्येवमिति इत्यादिभिर्लोकद्वयेभयप्रदर्शकैर्वाक्यैःसयुक्तिकैर्यु वांगुरुणादंडं नीतौ ॥ १६८ ॥

यज्ञेति तथापियज्ञभागापहारात्सभायामिंद्रकृतमानभंगाच्चदुःखितौसंतौयुवांतस्यगुरोर्वाक्यंकर्णयोःपतितमपिनदध्रातेनांगीचक्रतुरिति यावत् ॥ १६९ ॥ ऊचतुरिति युवांभूयस्तंगुरुंप्रत्येवमूचतुर्मरणादिकंयद्भवतितद्भवतुयुद्धमेवकरिष्यावहेतत्समादिशाज्ञापयेति ॥ १७० ॥ युवयोरिति ततोयुवयोर्मनोनिष्ठमभिप्रायंपुनर्यज्ञभागलाभःकथंस्यादित्येवमाकारंज्ञात्वायज्ञभागस्यप्रकर्षेणअनायासेनसिद्धये विवक्षुर्गुरुःपुनरुवाचह ॥ १७१ ॥ सुकरमुपायांतरंविवक्षुर्युद्धंतावन्निंदति पुष्पैरितिसप्तभिः पुष्पकरणकमपियुद्धमप्रशस्तंशस्त्रक कस्याप्रशस्तताकिमुवाच्यायतएतेयुद्धदोषाःसंति एतेके विजयसंशयः १ श्रेष्ठपुरुषाणांक्षयस्यावश्यंभाविता २ युद्धागतोव्रणंबांध

यज्ञभागाऽपगमनात्सभायांमानसंक्षयात् ॥ दुःखितौनैववाक्यंतद्दधातेकर्णरंध्रयोः ॥ १६९ ॥ ऊचतुश्चयुवांभूयोदुःखितौहिगुरुंप्रति ॥ मरणंनरकोवानौभवेद्युद्धंसमादिश ॥ १७० ॥ युवयोर्मानसंभावंविज्ञायकरुणाव्रतः ॥ यज्ञभागप्रसिद्ध्यर्थंगुरुःपुनरुवाचह ॥ १७१ ॥ पुष्पैरपिनयोद्धव्यंतीक्ष्णैःशस्त्रैस्तुकिंपुनः ॥ संदेहोविजयेध्रौव्यंप्रधानपुरुषक्षये ॥ १७२ ॥ अक्षतश्चापरिक्षीणबांधवोनजयंव्रजेत् ॥ पराजयेचतावत्स्यादयशस्त्वधिकंत्विह ॥ १७३ ॥ मरणेनरकोयत्रजीवनेपियशःक्षयः ॥ वरंक्षत्रियकस्यापितस्माद्युद्धात्पलायनम् ॥ १७४ ॥ विप्राणांबांधवानांवादेवतानांचसंक्षयः ॥ यत्रयुद्धेभवेत्तत्रधीमान्कुर्यान्नमानसम् ॥ १७५ ॥ असारेस्मिन्हिसंसारेदुःखपूरितजीविते ॥ अक्षिपक्ष्मप्रचलनसमानेजीवितेपुमान् ॥ १७६ ॥ कुर्वीतसततंस्वस्मैहितंनापरमण्वपि ॥ नहितंयुद्धमुद्दिष्टंदेवैर्लोकद्वयेपिहि ॥ १७७ ॥

क्षयंचविनाजयंनगच्छतीति ३ पराजयेपरमनिंदेति ४ चतुर्थइतिद्वयोरर्थः ॥ १७३ ॥ अधर्मयुद्धंलोकद्वयेऽनिष्टकरंक्षत्रियेणापिपरित्याज्यमित्याह मरणेइति ॥ १७४ ॥ अधर्मयुद्धमभिनीयनिषेधति विप्राणामिति ॥ १७५ ॥ किंचक्षणभंगुरेसंसारेदुर्लभमधिकारिदेहंप्राप्यंहिततमंतत्त्वज्ञानंसाधनीयंनतद्विपरीतंयुद्धादीत्याह असारइतिद्वाभ्यां दुःखैःपूरितंजीवितंजीवनकालोयत्र अक्षिपक्ष्मणोःप्रचलनेननिमेषेणसमंजीवितंयत्रएतादृशेसंसारेस्वहितमेवकुर्वीतनान्यत् युद्धंतुदेवैर्दैवसंपदायुक्तैर्हितंनप्रोक्तमितिद्वयोःसंबंधः ॥ १७६ ॥ १७७ ॥

तर्हियुद्धशास्त्रवैयर्थ्यमतस्तत्कालंदर्शयति अयुद्धइति यत्रकालेएवंजानीयात् यदयुद्धेयुद्धाभावेमरणंनिश्चितंयुद्धेतुजीवनस्यसंशयः स्यादपिजीवनमित्याकारः तत्रकालेयुद्धंकर्यात् युवयोस्त्वेषयुद्धकालोनागतः अन्यथापीष्टसिद्धेरितिभावः॥ १७८॥ तर्हिकिंकर्त्तव्यमि तिचेद्बुद्ध्यान्वेष्टव्यउपायइतिवक्तुंबुद्धेःपराक्रमादुत्कर्षंदर्शयति शस्त्रमितिद्वाभ्यां शस्त्रंमुक्तंप्रयुक्तंसत्एकंशत्रुंनिहंतिजयति कदाचित्त्नैव हंतिइत्यपिसंभाव्यते उपायान्वेषिणीबुद्धिस्तुधीमतामुक्ताप्रयुक्तासतीसकलंविश्वंनिहन्याज्जयेदितियावत् ॥ १७९ ॥ जंतुरिति जंतुर्ना नर्थानुपायेभ्योहेतुभ्यःसाधयंतितान्पराक्रमात्साधयितुंनशक्नुयात् यथापराक्रमेणयुद्धादिरूपेणाशक्योब्रह्मलोकजयोहिरण्यगर्भोपास नारूपोपायेनशक्यःकर्तुमितिप्रसिद्धं ॥ १८० ॥ ननुयुद्धातिरिक्तमुपायंनजानीवइतिचेत्तर्हिश्रूयतामित्याह उपायमिति तेनोपाय

अयुद्धेमरणंयत्रयुद्धेजीवितसंशयः॥ तत्रयुद्धंनयुवयोःकालएषसमागतः॥१७८॥शस्त्रंमुक्तंनिहंत्येकमथ वातंचनैवहि॥ निहन्यात्सकलंविश्वंबुद्धिर्मुक्तात्रधीमता॥१७९॥ जंतुर्नानाविधानर्थान्साधयेद्यानुपायतः॥ पराक्रमान्नतान्कोपिसाधयेज्जन्मकोटिभिः ॥ १८० ॥ उपायंतेनवक्ष्यामियज्ञभागप्रसिद्धये॥ युवयोर्युद्धा तोर्नायंप्राप्तुंशक्यःकथंचन॥ १८१ ॥ शर्यातिर्नामभूपालोयष्टुमेषसमुद्यतः॥ होतारंच्यवनंस्वस्यजामातरम थावृणोत्॥ मनसानेत्रहीनत्वात्संदिग्धश्चास्तिसर्वदा॥१८२॥ सुकन्यानामकन्यास्यबाल्यात्कापिवनेगता॥ सूर्यपश्यंमुनिंसात्रच्यवनंतापसोत्तमम्॥ वल्मीकावृतदेहंतंचक्षुर्मात्रप्रकाशनम् ॥ १८३ ॥

स्यदुष्करकरणेपिशक्तत्वेनयज्ञभागलाभोपायंवक्ष्यामि यतोयंयज्ञभागोयुवयोर्युद्धात्नप्राप्तुंशक्यइति ॥ १८१ ॥ उपायमभिनयति श र्यातिरितिपंचभिः शर्यातिर्नामराजायागायोद्यतोवर्त्ततेसचस्वस्यजामातरंच्यवनंनाममुनिंहोतृत्वेनऋग्वेदोक्तकर्मकर्तृत्वेनमनसाऽवृणो द्वृतवान्यागेएनंहोतारंकरिष्येइतिसंकल्पितवान्परंतुजामातुर्नेत्रहीनतामालोच्यकथमार्त्विज्यंकरिष्यतीतिसंदिग्धोस्तीति ॥१८२ ॥ ननु कथंशर्यातेर्जामाताच्यवनःकथंवानेत्रहीनइतिशंकाद्वयंवारयति सुकन्येतित्रिभिः अस्यशर्यातेःसुकन्येतिसंज्ञिकाकन्यापित्रासहकुत्र चिद्वनेगतासतीसूर्यपश्यंसूर्यमीक्षमाणंचिरस्थित्यावल्मीकावृतदेहंचक्षुर्मात्रप्रकाशनंयस्यएतादृशंतापसोत्तमंच्यवनंमुनिंदृष्ट्वाकिमिदमि त्याकारयाधियाभूमिच्छिद्रगतेच्यवनस्यनेत्रेकेनचित्तृणेनबाल्याद्बिभेदहेतिद्वयोःसंबंधः ॥ १८३ ॥

॥ १८४ ॥ निर्गमादिति ततोरुधिरस्यनिर्गमान्मुनिंज्ञात्वाउद्विग्नंभीतंमानसंयस्यएतादृशोराजातस्यच्यवनस्यांधत्वोपयोगिशुश्रूपणंकर्तुं तांसुकन्याख्यांकन्यांनेत्रहीनायतस्मैमुनयेसंप्रार्थ्यदत्तवानित्यन्वयः ॥ १८५ ॥ च्यवनइति एवंच्यवनोनेत्रहीनोवृद्धश्चवर्ततेसचेद्युवाभ्यांनेत्रवान्युवाचक्रियतेतर्हिसवांयुवाभ्यांयज्ञभागंदास्यतीति ॥ १८६ ॥ रहस्यप्रकाशकोमुनिराह एवमिति एवंगुरुणोक्तेसतिभवद्भ्यामश्विभ्यांसच्यवनोमुनिस्तथायुवानेत्रवांश्चकृतस्तेनच्यवनेनापियुवयोर्यज्ञभागोबलेनदत्तइतिभागवतेनवमेविस्तरः ॥ १८७ ॥ एवंस्थितेइति एवंयुवयोर्वृत्तेस्थितेसिद्धेसतियुवयोर्गुरोराथर्वणस्यदधीचआश्रमंकदाचिदिंद्रआगतः ॥ १८८ ॥ तेनापीति तेनभवतोर्गुरुणा

दृष्ट्वाकिमिदमित्येवंधियाभूविलसंस्थिते ॥ तृणेनकेनचिन्नेत्रेच्यवनस्यबिभेदह ॥ १८४॥ निर्गमाद्रुधिरस्यासौराजाज्ञात्वामुनिंतदा॥ अंधशुश्रूपणार्थंतांतस्यकन्यांहिदत्तवान्॥ मुनयेनेत्रहीनायसंप्रार्थ्योद्विग्नमानसः ॥ १८५॥ च्यवनोनेत्रहीनश्चवृद्धश्चेन्नेत्रवान्युवा॥ युवाभ्यांक्रियतेवांसयज्ञभागंप्रदास्यति॥ १८६॥ एवमुक्तेभवद्भ्यांचतथैवसत्कृतोमुनिः॥ दत्तस्तेनापियुवयोर्यज्ञभागोमहात्मना॥ १८७॥ एवंस्थितेकदाचित्तुशक्रआश्रमआगतः॥ आथर्वणस्ययुवयोर्गुरोःसर्वहितस्यसः॥ १८८॥ तेनापिसत्कृतातिथ्यउपविश्येयथासुखम्॥ कथानानाविधाःकृत्वाहृष्टचित्तःशचीपतिः॥ १८९॥ एवंभवद्गुरुःप्राहसंतुष्टंदेवताप्रभुम्॥ करोम्यतिथयेकिंतेत्रिलोकीपतयेप्रियं॥ १९०॥ एवमुक्तस्तमाहेंद्रःकुरुषेयदिमेप्रियं॥ मह्यंविद्यांवदैकांत्वंदुर्लभांसर्वजंतुभिः॥ १९१॥ एवमुक्तेतुशक्रेणदध्यङ्ङाथर्वणोमुनिः॥ संशयंपरमंप्राप्तःकन्यायाजनकोयथा॥ १९२॥

सइइंद्रःकृतातिथ्यःसन्यथासुखमुपविष्टोनानाविधाःकथाःकृत्वाहृष्टचित्तोजातइति ॥ १८९ ॥ एवमिति संतुष्टंदेवराजमेवंभवतोगुरुःप्राह एवंकथं तेऽतिथयेत्रिलोकीपतयेत्वांत्रिलोकीपतिंप्रीणयितुंकिंप्रियंसंपादयामीति ॥ १९० ॥ एवमुक्तइति एवमुक्तइद्रस्तंभवद्गुरुमेवंप्राह एवंकथं यदिमेप्रियंकुरुषेतर्हिसर्वैर्दुर्लभांविद्यांवदेति ॥ १९१ ॥ एवमुक्तेत्विति एवमिंद्रेणोक्तेसतिभवद्गुरुःपरंसंशयंप्राप्तोयथाकन्यापितेति ॥ १९२ ॥

दृष्टांतंस्फुटयति कस्मैचिदिति यथाकन्यापिताकस्मैचित्तेतुभ्यंकन्यांददामीत्युक्त्वाथयस्मैकन्यादातुंप्रतिज्ञातातस्यगुणहीनतामालोक्यन दद्यांदद्यांवाइत्याकारेसंशयेपतितोभवेदिति ॥ १९३ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति एवमेषदध्यङ्ङाथर्वणोपिइंद्रायेष्टंदातुंप्रतिज्ञातवान् देवराट्तुगुरुभक्त्यादिहीनत्वेनतादृशोविद्यादानयोग्योनभवतीतिसमुनिःसंशयंप्राप्तइति ॥१९४॥ एकतइति ततःसमुनिराथर्वण इतिनद द्यांदद्यांवेत्याकारयोर्द्वयोरपिपक्षयोर्दोषमालोच्यसंशयंप्राप्तः इतिकथं एकतःएकस्मिन्पक्षेनिषेधरूपेऽनृतंदोषः एकतोविधिरूपेपक्षेविद्या निष्फलतेति ॥१९५॥ तथाप्यनृतदोषप्राबल्यंविचार्यप्रतर्दनायेंद्रवत्सत्यपाशबद्धोवक्तुमुपचक्रमइत्याह विद्येति सदध्यङ्मुनिः॥१९६॥ दध्यङ्ङाथर्वणोमुनिरुवाच शक्रेति हेशक्रदस्रावश्विनौमेशिष्यौतौतवत्वयापिविदितौ कस्यचवर्तमानेइतिषष्ठी ताभ्यांप्रियशिष्याभ्यांसं

कस्मैचित्तेददामीतिस्त्युक्त्वाकन्यांयथापिता॥ गुणहीनत्वमालोक्यसंशयेपतितोभवेत्॥१९३॥ एवमेषोपि शक्रायप्रोक्तवान्नचतादृशः॥ गुरुभक्तिविरक्त्यादिवर्जितत्वेनदेवराट्॥१९४॥ एकतोवचनंमिथ्याभवेद्वि द्यातथैकतः॥ निष्फलाचेतिसंदेहंपरमंप्राप्तवान्मुनिः॥ १९५॥ विद्यानिष्फलतायांहिदोषस्तादृङ्नसंभवेत्॥ मिथ्यावचसियादृक्स्यादितिसंचिंत्यसोवदत्॥ १९६ ॥ शक्रदस्रौहिमेशिष्यौविदितौतौसदातव॥ ताभ्यां संप्रार्थ्यमानोपिनादामेतांकथंचन॥ तामेतांकथयिष्यामिविद्यामत्यंतदुर्लभाम्॥१९७॥ मुख्योविद्येतिश ब्दोऽस्यांनान्यस्यांतुकथंचन॥ विविधंवासनाजालमूलमज्ञानमुत्कटं॥ द्यतिसर्वात्मनायस्मात्तस्माद्विद्येति गीयते॥१९८॥ विशेषेणाहमस्मीतिचानंदात्मानमव्ययम्॥दद्याद्वाद्योतयेद्वाऽतोविद्यैषापरिगीयते॥१९९॥

प्रार्थ्यमानोपियामेतांविद्यांनादांनदत्तवानस्मितामेतांविद्यामतिदुर्लभांतेकथयामीति ॥१९७॥ यथासुखशब्दस्यमुख्यार्थत्वाद्भूमानंदोदु र्लभस्तथेयमित्याह मुख्यइति अस्यांवक्ष्यमाणायां तदर्थंविद्याशब्दंव्युत्पादयति विविधमिति विविधंमूलाज्ञानरूपैरनेकविधंवासना जालानांमूलभूतमुत्कटंभयप्रदमज्ञानंसर्वात्मनानिःशेषेणयस्मात्द्यतिखंडयतितस्माद्विद्येत्युक्ता विपूर्वात्खंडनार्थाद्दोधातोर्ड्यप्रत्ययेऔ णादिकेसाधुः॥१९८॥ ददातेर्द्युतेर्वातस्मिन्प्रत्ययेसाधुरित्याह विशेषेणेति अव्ययमानंदात्मानंविशेषेणददातिअधिकारिणःकरामलकवद धीनंकरोति अथवाद्योतयतिअपरोक्षयतितस्माद्विद्येति इतरविद्यासुअज्ञानस्याभिभवमात्रंकुर्वाणासुगौणोविद्याशब्दइतियावत्॥१९९॥

अथेंद्रायोपदेशविधयामधुकांडस्यनिर्गुणविद्योपयोगिवाक्यानांमधुब्राह्मणपर्यंतानामर्थंदिदर्शयिषुःप्रथमंसमस्तोपनिषदर्थप्रदर्शकस्यमंगलार्थस्यचखिलकांडादौपठितस्यपूर्णमदःपूर्णमिदमित्यादेर्मंत्रस्यार्थमभिनयति पूरयतीतिपंचभिः अयंसमस्तोपनिषत्प्रतिपाद्यःसाक्षादपरोक्षोब्रह्मसंज्ञःपुरुषोयस्मादखिलंविश्वंस्वात्मनास्वस्वरूपेणसच्चिदानंदात्मकेनपूरयतिव्यामोतीतियावत्तस्मात्सपुमान्पूर्णसंज्ञांगतइत्यर्थः तथाचपूरयतेःकर्तरिक्तप्रत्ययेश्वीदितोनिष्ठायामितीडभावेणिलोपेचपूर्णशब्दोव्युत्पन्नइति॥२००॥परोक्षमिति यत्परोक्षमसच्छब्दधीभ्यांगम्यंतत्पदार्थभूतंमंत्रेऽदःशब्देनोक्तंयच्चप्रत्यक्षंसच्छब्दधीभ्यांगम्यंत्वंपदार्थभूतंतदुभयंस्वीयेनवास्तवेनपरमात्मरूपेणपूर्णमेवव्यापकमेवेतिबुध्यस्वेत्यर्थः एतेनमंत्रस्यप्रथमपादोव्याख्यातः॥२०१॥ ननूपाधौपारोक्ष्यापारोक्ष्याभ्यांद्विविधेभेदकेजायतिकथमपरिच्छि

पूरयत्यखिलंविश्वंपुरुषोब्रह्मसंज्ञितः॥ स्वात्मनैवततःसोयंपूर्णनामाभवत्पुमान्॥ २००॥ परोक्षंयच्चकिंचित्तत्प्रत्यक्षंवाशचीपते॥ सदसच्छब्दधीगम्यंपूर्णमेवावधारय॥२०१॥ पूर्णादुत्पद्यतेचैतत्पूर्णेसंप्रतिवर्तते॥ पूर्णेविलीयतेचांतेपूर्णमेवावशिष्यते॥ २०२॥ नभसोजायतेतद्वन्मेघोनभसिवर्तते॥विलीयतेनभस्यंतेनभएवावशिष्यते॥२०३॥ आकाशसदृशंपूर्णंसर्वदैकस्वभावकम्॥ ज्ञानानंदात्मरूपंतंमहांतोब्राह्मणाविदुः॥२०४॥ असंगेनिर्गुणेपुंसिसृष्टिस्थित्यंतवर्जिते॥ सृष्ट्यादिकंसमाश्रित्यंगुरवोबोधयंतितं॥ २०५॥

न्नत्वलक्षणापूर्णतेत्याशंक्योपाधेरुपादानात्पूर्णादव्यतिरेकमाह पूर्णादिति उत्पत्तिस्थितिलयेषुपूर्णंपरित्यज्यनवर्त्ततेतस्मादेतद्विश्वमुपाधिरूपंपूर्णमेवेतिपादत्रयार्थः एतेनमंत्रस्यद्वितीयपादोव्याख्यातः तत्रहिउदच्यतेइतिपदस्योद्गच्छतीत्यर्थः मंत्रोत्तरार्धार्थमाह अंतइति वस्तुतःपरिपूर्णस्योपाधेःकल्पितरूपस्यांतेबाधेऽधिष्ठानविवेकलक्षणेकृतेसतिपूर्णमेवावशिष्येतइति ॥ २०२॥ अत्रदृष्टांतमाह नभस इति॥ २०३॥ उपाधिबाधेनपूर्णमात्रावशेषोविद्वदनुभवसिद्धइत्याह आकाशेति तमुक्तपुरुषं महांतःशुद्धांतःकरणाः ॥ २०४॥ तर्हि यथानुभवंसपुरुषोमस्संवर्णनीयइतिइंद्राकांक्षामालक्ष्यतस्यवागाद्यविषयत्वेनयथावद्वक्तुमशक्यत्वादध्यारोपापवादन्यायेनैवनिरूपणमित्याह असंगेइतिसप्तभिः समाश्रित्याध्यारोप्य॥ २०५॥

तत्रहेतुमविषयतांदर्शयति गम्यतेइति सोयमात्माबहिश्वरैर्बाह्यैश्चक्षुरादिभिर्नगम्यतेआंतरैर्वामनआदिभिर्नगम्यतेऽन्यतस्तेभ्योभिन्नाद्वा नगम्यतेस्वयमेवबोधरूपत्वादिति ॥ २०६ ॥ एतादृशइति एतादृशेऽसंगत्वादिनाउक्तेपुंसिस्रष्ट्यादिकंतटस्थलक्षणतया विवक्षितंकथं स्यादुपपद्येतेत्येवमाकाराबुद्धिर्येषामेतादृशैर्विद्वद्भिर्गुरुभिर्मायानामपदार्थःपरिकल्प्यतेसामायानुभूयमानादज्ञानान्नार्थांतरमित्युक्तंप्रथ मेध्याये ॥ २०७ ॥ सामायापितस्यस्वरूपंसर्वथानावृणोतितद्दास्यत्वादन्यथास्मिभामिकदाप्यप्रियोनभवामीत्यादिरूपेणभानंन स्यादित्याशयेनाह अयमिति अयमुक्तःपुरुषःस्वप्रकाशेनैकेनाखंडेनबोधेनरूपेणसर्वधियांसाक्षाद्द्रष्टाआनंदरूपःसदास्वातिरिक्तनि रूपितेनभेदेनवर्जितइति ॥ २०८ ॥ एवंस्वतःसिद्धस्यापिनिरूपणाशक्तौकैमुत्यन्यायमाह अनुभूतइतिद्वाभ्यां यथाशब्दादौविषयेऽनु

गम्यतेनैवमात्मायमांतरैःसबहिश्चरैः॥ करणैर्वान्यतोवापिस्वयंबोधस्वरूपतः॥ २०६॥ एतादृशेचस्रष्ट्यादि कथंस्यादितिबुद्धिभिः॥ मायानामतदज्ञानरूपात्रपरिकल्प्यते॥ २०७॥ अयंसर्वधियांसाक्षीस्वप्रकाशैकबो धतः॥ आनंदात्मासदास्वाऽन्यभेदगंधविवर्जितः॥ २०८॥ अनुभूतेहिविषयेशब्दादौयदिकश्चन॥ अन्यस्मै स्वसुखंब्रूयाद्दृष्टान्तीकृत्यकिंचन॥ तथातथैवपूर्णंचशक्रविप्रैरुदीर्यते॥ २०९॥ यथानुभूतंनैवात्रवक्तुंशक्यं कथंचन॥ यदासुखंविषयजंकिमुपूर्णमलौकिकम्॥ २१०॥ अतोमयापिकेनापिप्रकारेणोच्यतेधुना॥ तु भ्यंतंपक्कबुद्धिःसन्स्वयंचावगमिष्यसि॥ २११॥ अनादाविहसंसारेनियतौरात्रिवासरौ॥ यथातथैवजगतः स्रष्टिनाशौसुनिश्चितौ॥ २१२॥ रात्रिवासरयोःसंधिर्लोकेसंध्यायथेरिता॥ तथास्थितिःसमाख्यातासंधिः स्रष्टिविनाशयोः॥ २१३॥

भूतेसतिजायमानंस्वकीयंसुखंयदिकश्चनान्यस्मैब्रूयात्तदाकिंचनपदार्थांतरंदृष्टांतीकृत्यैवब्रूयान्नतुविशेषतःशृंगग्राहिकान्यायेनवदेदिति यावत् दार्ष्टांतिकमाह तथेति ॥ २०९ ॥ कैमुत्यंस्फुटयति यथानुभूतमिति यदाविषयजंसुखमपियथानुभूतंतथानैववक्तुंशक्यंतदापूर्ण स्यालौकिकस्यवक्तुमशक्यताकिमुवाच्येति ॥ २१० ॥ फलितमाह अतइति परिपक्काशुद्धाबुद्धिर्यस्यसतथा ॥ २११ ॥ तत्रअध्यारो पंप्रपंचयति अनादाविति अनादावनिदंप्रथमेऽत्रसंसारेयथारात्रिदिवसयोःप्रवाहःसंततस्तथास्रष्टिप्रलययोरित्यर्थः स्रष्टिरधिष्ठानावर णप्रयोजकत्वाद्रात्र्योपमितेत्युक्तं ॥२१२॥ तयोर्मध्यगतत्वात्स्थितिसंध्ययोपमिनोति रात्रीति ॥ २१३ ॥

मधुकांडीयाध्यायांतगतत्रयंवाइदंनामरूपंकर्मचेत्यादिवाक्यानुसारेणसृष्ट्यादिप्रतियोगिनोजगतःस्वरूपंदर्शयति सर्वमेतदितिचतुर्भिः हेशक्रएतत्सर्वंजगन्नामादित्रयात्मकमित्यर्थः तत्रानुगतंनामादित्रयमुदाहरति अस्यजगतोविश्वशब्दादिकंनाम आदिपदेनलोकोदृश्य मित्यादिग्रहः पंचभूतानिभौतिकानितद्विकाराश्चएतेषांसमाहारात्मकमस्यरूपं सृष्ट्यादिरूपास्तुसर्वस्यजगतःक्रियाइति॥२१४॥असाधा रणंनामादित्रयमुदाहरति घटादिकमिति घटस्यघटःकुंभइत्यादिकंनामप्रसिद्धं वर्तुलंपृथुबुध्नोदरात्मकंरूपं जलानयनादिकाःक्रियाः ए वंविधयापटादिष्वपिनामादित्रयात्मकत्वंबोध्यम् ॥२१५॥ नामादीनांवस्तुनातादात्म्यंस्फुटयति अवस्थायाइतिद्वाभ्यां यतोनूतत्वपुरा णत्वादिवक्रियापिध्रौव्यप्रच्यवात्मिकावस्तुनोऽवस्थाविशेषएव तस्माद्वस्तुनःस्वरूपात्क्रियानामपदार्थोनभिन्नइत्यर्थः ॥ २१६ ॥ नामे ति पटघटादेरूपंतन्नाममात्रेणनिरूप्यं यतोविचारेक्रियमाणेतद्वस्तुनोरूपंनामातिरिक्तंनास्तिनदृश्यते तस्मात्कार्यंविकारमात्रंनामात्मकं

सर्वमेतज्जगच्छक्रनामरूपक्रियात्मकं॥ विश्वमित्यादिनामास्यरूपंस्याद्भूतभौतिकं॥ सृष्टिस्थितिलयास्तस्य क्रियाःप्रोक्तामनीपिभिः॥ २१४ ॥ घटादिकंघटस्योक्तंनामरूपंचवर्तुलम्॥ जलाहरणमुद्दिष्टंक्रियैवंसर्वव स्तुषु ॥ २१५ ॥ अवस्थायाविशेषःस्याद्वस्तुनोऽत्रक्रियायतः ॥ तस्मान्नरूपतोभिन्नाक्रियानामात्रविद्यते ॥२१६॥नाममात्रेणरूपंस्याद्विचारेनास्तितद्यतः॥ तस्मान्नामात्मकंकार्यंनाम्नोनान्यद्धिवस्तुसत्॥एकमेतत्त्र यंसर्वंनामरूपक्रियात्मकम्॥२१७॥ नामादिनैवभिन्नंस्यात्कारणात्स्वात्मनस्तथा॥कार्यत्वेनयथासर्पोरज्जो र्भिन्नोनविद्यते॥२१८॥इदंसर्वंजगत्शक्रब्रह्मपूर्णमभूत्पुरा॥मेघादिकंयथाकाशंमेघाद्युत्पत्तितःपुरा२१९॥

हियस्मान्नाम्नोऽन्यद्धिविक्तंवस्तुघटादिसन्निर्वचनीयंनास्तीत्यर्थः फलितमाह एकमिति एतद्वर्णितंनामादिरूपंत्रयंएकंपरस्परमभिन्नमि त्यर्थः ॥२१७॥ अत्राद्वितीयात्मबोधनायाध्यारोप्यंद्वयंकार्यंकारणत्वंचेतितत्रकार्यस्वरूपंदर्शितं अथोपादानकारणतांसंभावयितुमुक्त कार्यस्यतत्रात्मन्यभेदंदर्शयति नामादीति नामादित्रयात्मकंकार्यंयथापरस्परमभिन्नं तथास्वात्मनःस्वस्यकार्यस्यवास्तवस्वरूपात्कार णादभिन्नंकार्यत्वात् यद्यदुपादानकंकार्यंतत्ततोऽभिन्नंयथारज्जोःसर्पइति वाचारंभणमित्यादिश्रुतिरप्यत्रानुकूला ॥ २१८ ॥ एवंसंभा वितांकारणतामुक्तपूर्णपुरुषेयोजयन्कारणपरवाक्यानांतद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादीनांतात्पर्यंदर्शयति इदमितिषड्भिः इदंनामाद्यात्म कंसर्वंजगत्पुरासृष्टेःपूर्वंपूर्णमद्वितीयंब्रह्मैवाभूदितिश्रुतावुक्तं यथामेघाद्युत्पत्तेःपुरामेघादिकमाकाशेकल्पितमाकाशमात्रमेवासीदित्युच्य तेतद्वदिति ॥ २१९ ॥

नामरूपात्मकमिति सृष्टेःपुराब्रह्ममात्रतयावस्थितंविश्वमवगम्यज्ञात्वाकारणतांविनाब्रह्मणिविश्वावस्थानानुपपत्त्याकारणतानिर्वाहिकां
मायामत्रब्रह्मणितेविद्वांसःकल्पयंतीति ॥ २२० ॥ सामायाप्यज्ञातब्रह्मणोनार्थांतरमितिदर्शयन्नाह मायेति शुद्धेऽनुपपन्नस्यकारणत्व-
स्यप्रसिद्धयेउपपत्तयेविशेषणतयामायायाअभिधायकैरव्याकृतादिशब्दैस्तद्ब्रह्मव्यवहरंतीति ॥ २२१ ॥ मायाशबलाभिधायकान्श
ब्दान्वेदांतेषुप्रसिद्धान्दर्शयति अव्याकृतमिति अत्रमायीअधीश्वरईशःकारणमितिशब्दाःश्वेताश्वतरादौप्रसिद्धाः इतरेत्वत्रैवकांडत्रये
इति देवंपरमितिशेषः ॥ २२२॥ तत्राव्याकृतपदार्थमाह जगतइति अव्यक्तेअस्फुटे॥२२३ ॥ तस्यसर्वकारणतामभिनयति तस्मिन्निति
निरपेक्षेपितस्मिन्परेपुंसिअव्याकृतोपाधौस्थितंसमग्रंनामायात्मकंजगत्पुनर्जायतेनभसःसकाशान्मेघमंडलवदिति ॥ २२४ ॥ एवंपरमे

नामरूपात्मकंविश्वंब्रह्ममात्रव्यवस्थितं॥ अवगम्यात्रविद्वांसोमायांतेकल्पयंतिहि॥ २२० ॥ मायाभिधाय
कैःशब्दैरवाङ्मनसगोचरं॥ कारणत्वप्रसिद्ध्यर्थंतत्तेव्यवहरंतिहि॥ २२१ ॥ अव्याकृतंतथाकाशमक्षरंमाय्य
धीश्वरः॥ अंतर्यामीतथेशाख्यःकारणंब्रह्मपूर्णकम्॥ इत्यादिनामभिर्देवंवदंतिव्यवहारिणः॥ २२२ ॥ जग
तोस्यसमग्रस्यत्वव्यक्तेनामरूपके॥ भवतःप्रागवस्थायांतेनाव्याकृतमीरितम्॥ २२३ ॥ तस्मिन्नव्याकृतेपुं
सिसर्वापेक्षाविवर्जिते॥स्थितंजगत्समग्रंतत्पुनरेवप्रजायते॥ नामरूपात्मकंयद्वन्नभसोमेघमंडलं॥ २२४॥
भूतानिपंचचमनइंद्रियाणितथैवच॥ प्राणाःपंचचसूक्ष्मंतत्शरीरमितिगीयते॥ २२५॥ हिरण्यगर्भएषस्याद
त्रमानीमहेश्वरः॥अस्यसूत्रंतथामृत्युरशनायाप्रभंजनः॥स्वयंभूरीशइत्यादिसंज्ञास्ताब्राह्मणैःकृताः॥ २२६॥

श्वरस्यकारणोपाधेःस्वरूपंप्रदर्श्याथ कार्यब्रह्मतयाप्रसिद्धस्यहिरण्यगर्भस्यस्वरूपप्रदर्शकानांमृत्युनैवेदमावृतमासीदित्यादिवाक्यानांतात्प
र्यमाह भूतानीतिचतुर्दशभिः भूतेंद्रियप्राणानांप्रत्येकंपंचकानिमनश्चैतत्समुदायरूपंषोडशकलंसूक्ष्मंशरीरमित्युच्यतइति ॥ २२५॥ हिरण्ये
ति अत्रसमष्टिसूक्ष्मशरीरेमानीअभिमान्युक्तः कारणोपाधिर्महेश्वरएवहिरण्यगर्भसंज्ञोभवति अस्यहिरण्यगर्भस्यसूत्रादयःसंज्ञाःब्राह्मणै
र्वेदविद्भिःकृतावेदप्रसिद्धाइतियावत् तत्रसूत्रसंज्ञाकुसुमानांसूत्रवत्सर्वलोकानांविधारकत्वात् अशनेच्छोपलक्षितबुद्ध्युपाधिकत्वादश
नायासंज्ञा अतएवमृत्युसंज्ञा योहियंभक्षितुमिच्छतिसतंहंतीतिलोकप्रसिद्धेः प्राणोपाधित्वात्प्रभंजनसंज्ञा स्वयंभवनात्स्वयंभूरिति महेश्व
र्ययोगादीशइतिसंज्ञा आदिपदेनापरब्रह्मेत्यादिसंज्ञाग्रहः ॥ २२६ ॥

अस्येति अस्यहिरण्यगर्भस्यरूपंसुदुर्लक्ष्यंसूक्ष्ममितियावत् नानावर्णवक्ष्यमाणहरिद्राकंबलेंद्रगोपाद्युपमितवर्णशालि सूक्ष्मोपाधिकत्वा न्नानाविधमितिवार्थः नानाविधत्वमभिनयति महेश्वरइत्यादिना उपाधिशुद्ध्यतिशयादस्येश्वरकोटिनिवेशपक्षेमहेश्वरोप्यस्यरूपंइंद्रि यादिकंच विषयाःसूक्ष्माइतिशेषः धीरंतःकरणं ॥ २२७ ॥ कारणोपाधिरीश्वरोबीजमिवविश्वकारणमयंहिरण्यगर्भस्त्वंकुरवदित्याह अयमिति अयंहिरण्यगर्भः अस्यस्वमनिभःसर्वप्रपंचइति ॥ २२८ ॥ नन्वस्यजीवत्वंविनाकथंस्वमदर्शित्वमित्याशंक्यविवक्षाभेदेनत स्मिन्जीवत्वमीश्वरत्वंचोभयंसंमतमित्याह आत्मानमिति एषहिरण्यगर्भउपाधिप्राधान्यविवक्षायामात्मस्वरूपमविदन्ननुसंदधानःसन् जीवइतिसदोच्यतेचित्प्राधान्यविवक्षायांत्वयंहिरण्यगर्भस्तमात्मानंसदैवजानातीत्यतःपरमात्मेत्युच्यतइत्यर्थः अयंभावः पूर्वकल्पेहिर

अस्यरूपंसुदुर्लक्ष्यंनानावर्णमहेश्वरः ॥ इंद्रियाणितथाप्राणाविषयाश्चतथैवधीः ॥ २२७॥ अयंसमग्रभूतानांभौतिकानांचकारणं ॥ अस्यस्वप्नःसमग्रंस्याद्विश्वमेतन्महात्मनः ॥ २२८॥ आत्मानमविदन्नेषजीवोभवतिनित्यशः ॥ जानातितंसदैवायंपरमात्मेतिगीयते ॥ २२९॥ अयंजडाजडंविश्वमयंदेवाःसवासवाः ॥ दिशोयंप्रदिशश्चायमधऊर्ध्वमयंतथा ॥ २३० ॥ एतस्यैवजगत्सृष्टिर्नापरस्यकदाचन ॥ अयंविश्वमिदंसर्वंसृजत्यत्तिचपातिच ॥ महाभूतैःसमंदेवोमायावीबालकोयथा ॥ २३१ ॥ एतस्मादधिकोनान्योजगत्यस्मिन्हिविद्यते ॥ कुतःसमोभवेदस्यपुंसःसर्वाधिकस्यहि ॥ २३२ ॥

ण्यगर्भोपासनयाहिरण्यगर्भभावंप्रापुवतामनुग्रहायपरमात्मैवतद्रूपेणावतिष्ठतेइतिवस्तुस्थितिः तथाचयथाभारतेद्रौपदीविवाहेपंचेंद्रोपा ख्यानेपांडवेषुदेवांशाअदेवांशाश्चसमुच्चिताउक्तास्तथात्रहिरण्यगर्भेभूतपूर्वोपाध्यभिमानशालिजीवांशप्राधान्यविवक्षायांजीवव्यवहा रइतरथातुपरमात्मव्यवहारइति ॥ २२९ ॥ अस्यपरमात्मतांस्फुटीकुर्वन्सर्वात्मतामाह अयमिति अयंहिरण्यगर्भः प्रदिशःकोणाः ॥ २३० ॥ अस्यपरमात्मत्वविवक्षयैवपरमात्मनोधर्मान्जगज्जन्मादिकारणत्वादीनस्मिन्निवेशयति एतस्यैवेत्यष्टभिः एतस्यएतत्कर्तृकैवजगत्सृष्टिरितिमायाविबालकवन्महाभूतैःसहितंविश्वमयमेवसृजतीत्यादि ॥ २३१ ॥ निरतिशयैश्वर्यंदर्शयति एतस्मादिति सर्वाधिकत्वादेवसमोपिनास्ति सनिसमेसर्वाधिकत्वानुपपत्तेरित्युत्तरार्धार्थः ॥ २३२ ॥

अंतर्यामितांदर्शयति कारयतीति यथालोकेइष्टान्प्रियान्भृत्यान्साध्वसाधुनीसम्यगःसम्यपूपेकर्मणीयथारुचिकुर्वाणान्राजादिःप्रेरयतितथायंसर्वजंतून्विहितनिषिद्धेकुर्वाणान्प्रेरयतीति इष्टभृत्यदृष्टांतेनतेषुद्वेषाभावःसूच्यते ॥ २३३ ॥ तत्रव्यवस्थामाह यानितिद्वाभ्यां ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ कामानुरूपफलप्रदत्वमाह राजेति वैषम्याभावमाह इच्छेति तेषांजंतूनांयत्रयत्रेच्छातत्रैवयतःप्रवर्त्तयति तेनतदिच्छानुसरणेननविषमइति ॥ २३६ ॥ अनिष्टफलानांनरकादीनांतच्छुध्यर्थमेवप्रदानाच्चननिर्घृणइतिसदृष्टांतमाह जननीति भूतानामित्यनंतरंतेनेतिशेषः ॥ २३७ ॥ ईक्षणंस्रष्टव्यालोचनरूपंयच्छुतंतदप्यस्यधर्मइत्याह विचार्येति विचार्यईक्षित्वा एनंस्वयंभुवं

कारयत्येपएवैतान्जंतून्नानाशरीरगान्॥ भृत्यानिष्टानिवसदाकर्मणीसाध्वसाधुनी॥ २३३॥ यानयंनरकं नेतुंसमिच्छतिमहेश्वरः॥ एतान्कारयतिस्वामीपापंकर्मैवकेवलम् ॥ २३४॥ स्वर्गंनेतुंहियानिच्छेत्कारयेत्पुण्यमेवतान् ॥ मनुष्यजातिंनिष्पन्नस्कारयेत्पुण्यपातके ॥ २३५ ॥ राजेवायंफलंदद्यात्कर्मणोःसाध्वसाधुनोः॥ इच्छानुसारतस्तेषांकारयत्येपकर्मणी॥ विषमस्तेननैवायंसर्वभूताधिपोमहान्॥२३६॥ जननीजनकोवापिसुखदुःखेयथैवहि॥ ददातितद्वद्भगवान्भूतानांनिर्घृणोनहि॥ २३७॥ विचार्यैषजगत्सर्वंसृजत्यत्तिचपातिच॥ नचस्रष्टापरोस्येनंविनात्मानंस्वयंभुवं॥ २३८॥ उत्पाद्यस्थूलभूतानिभगवान्भूतभावनः ॥ नीरेषुस्वात्मनोवीर्यंसहसैवसमाक्षिपत्॥ २३९॥

सर्वात्मानंविनापरएनद्भिन्नःस्रष्टानास्तीति ॥ २३८ ॥ अथब्रह्मांडोत्पत्तिद्वाराविराडुत्पत्तिप्रतिपादकानामाद्योवाअर्कइत्यादिवाक्यानामर्थंसंगृह्णाति उत्पाद्येतिपंचभिः भूतानिभावयतिवर्द्धयतीतिसतथा नंद्यादित्वाल्ल्युः यद्वाभूतमतीतकल्पभवंसृष्टिप्रकारंभावयत्यनुस्मृतवेदेनानुसंदधातीतिसतथाएतादृशोभगवान्हिरण्यगर्भोजलप्रधानानिपंचभूतानिसृष्ट्वातत्रजलेषुआत्मीयंवीर्यंशक्तिरूपंउपासकानुष्ठितकर्मोपासनयोःसूक्ष्मपरिणाममयंसमाक्षिपत्प्रक्षिप्तवान्स्वकीयस्थूलशरीरात्मकविराडारंभोन्मुखंकृतवानितियावत् मनुरप्येवमाह अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवासृजदिति ॥ २३९ ॥

क्षिप्तमिति तेनभगवताक्षिप्तंतद्वीर्यंजलानामुपरिस्थितंकुर्वद्वीजवदुच्छूनतांगतमितियावत् तदादधिमंडोपमंजातं साऽवस्थायदपांशरआसीदितिश्रुतौशरपदेनोक्ता अथघनंगाढंकाठिन्यमभवत्प्राप्तमित्यर्थः भूप्राप्तौचौरादिकोणिज्विनिर्मुक्तःपरस्मैपदीत्युक्तम् ॥ २४० ॥ कठिनेति सातत्संघातावस्थाइयंप्रत्यक्षापृथिवीसंपन्ना सापृथिवीअधुनारूक्षापरुषादृश्यतेनिर्गतसारत्वात् कोसौसारोयोऽस्याःसकाशान्निर्गतइत्यतआह तस्याइति तस्याःपृथिव्याःसारःसम्यगुद्भूतःस्पष्टःसन्ब्रह्मांडगोलकरूपोऽभवदिति ॥ २४१ ॥ कुक्कुटेति कीदृशोगोलकः कुक्कुटांडनिभः भूरादिलोकसप्तकस्याधारश्च संस्थितिरित्यधिकरणेक्तिन् सगोलकःअण्डोत्पत्तेःपुरासंवत्सरव्यवहाराभावात्पश्चाद्भावीयःसंवत्सरस्तावंतंकालंसमंततःसर्वतःस्थितेपुनीरेषुआसीदवसदित्यर्थः अत्रब्राह्ममानेनसंवत्सरोबोध्यः पुराणेषुसहस्रसंवत्सरो

क्षिप्तंतेनहितद्वीर्यंनीराणामुपरिस्थितम्॥ दधिमंडोपमंकालात्काठिन्यमभवद्घनं॥ २४० ॥ कठिनापृथिवीसेयंरूक्षासादृश्यतेधुना॥ तस्याःसारःसमुद्भूतोगोलकोभून्महानयं ॥ २४१ ॥ कुक्कुटांडसमाकारःसप्तलोकस्यसंस्थितिः॥ अनुसंवत्सरंकालंनीरेष्वासीत्समंततः॥ २४२ ॥ शुष्कालाबुसमोनित्यंवायुनाभ्याहतोभृशं॥ सतुसंवत्सरेपूर्णेविभिन्नःकुक्कुटांडवत्॥ तदंतःपुरुषोजज्ञेसप्तलोकशरीरभृत्॥ २४३ ॥ इदंसर्वंपुमानेवभूतंभाविस्थितंचयत्॥ एषभोगस्यमोक्षस्यसर्वदेष्टेमहेश्वरः॥ अन्नेनवर्धयत्येषस्थावराणिचराणिच॥ २४४ ॥

क्तिरितरमानाभिप्रायेत्यविरोधः ॥ २४२ ॥ शुष्केति सगोलकःशुष्कतुंबीफलसमोवायुनाभृशंताडितःसन्संवत्सरेपूर्णेसतिकुक्कुटांडवद्विभिन्नोविदीर्णस्तस्यमध्येसप्तलोकमयशरीरोविराट्पुरुषोजज्ञेप्रादुर्भूतइत्यर्थः ॥ २४३ ॥ यथाध्यात्मंप्राज्ञतैजसविश्वाएकात्मानएवमधिदैवमीश्वरहिरण्यगर्भविराजइतिस्पष्टयितुंषोडशर्चस्यपुरुषसूक्तस्यात्रविराजिसमन्वयंसप्तदशभिर्दर्शयंस्तत्रार्थक्रमेणद्वितीयायाऋचःपुरुषएवेदमित्यादिकायाआरभ्यार्थंदर्शयति इदमित्यादिना भूतंभाविस्थितंवर्त्तमानंचयदिदंसर्वंतदेषविराडात्मकःपुरुषएव एषपुरुषोभोगस्यस्वर्गादिसुखस्यआपेक्षिकामृतस्यमोक्षस्यमुख्यामृतस्यचसर्वदाईष्टेप्रदानसमर्थःप्रभुरितियावत् यतोयमेवान्नेनचराचराणिभूतानिवर्द्धयति एतेनश्रुतौरोहतिपदमंतर्भावितण्यर्थमितिदर्शितम् ॥ २४४ ॥

तृतीयायाऋचोर्थमाह वक्ष्यमाणइतिद्वाभ्यां एतत्परिमाणोवक्ष्यमाणोस्यमहिमाविभूतिर्बोध्यः महिमानमभिनयति पादइति सर्वाणिविश्वानिभूतानितदीयमहिम्नएकःपादोंशइतियावत् परिशिष्टपादत्रयवान्महिमातुतस्यात्मनिदिवीतिपदेनोक्तेद्योतनात्मकेस्वरूपएवतिष्ठतीति ॥ २४५ ॥ अस्याद्वितीयपादार्थमाह महिमेति यथालोकेसेनापत्यादिरूपमहिम्नःसकाशान्महिमाश्रयोविभूतिमान्राजादिरधिकः प्रसिद्धस्तथास्यपुरुषस्यमहिम्नःसकाशादयंपुमानधिकइति ॥ २४६ ॥ चतुर्थीमृचंव्याकुर्वंस्तत्रपूर्वार्धंमहिम्नःपादत्रयविशिष्टःपुरुषउपरिष्टात्स्थितस्तस्यैकःपादःसर्वभूतात्मकोत्रव्यवहारभूमौस्थितइत्यर्थकंव्याख्यातप्रायंमत्वाउत्तरार्धार्थमाह मार्गेति वेदपूर्वोत्तरकांडयोः

वक्ष्यमाणोस्यमहिमाविज्ञेयःसर्वदान्टभिः॥ पादःसर्वाणिभूतानित्रिपादात्मनितिष्ठति॥ २४५॥ महिमाश्रयभूतोयोमहिम्नःसोधिकोयथा॥ तथैवास्यमहिम्नोपिपुमानभ्यधिकोमतः॥२४६॥मार्गद्वयस्यकर्तायंवैदिकस्यसदाप्रभुः॥ प्रवृत्तेश्चनिवृत्तेश्चस्वर्गमोक्षपुरेप्रति॥ २४७॥ अयमभ्यधिकोयस्मात्सर्वस्माद्भौतिकात्मनः तस्माद्विराडितिप्रोक्तोविशेषाद्राजतेयतः॥ २४८ ॥ अधिष्ठायपुरःसर्वाःस्थिरजंगमदेहिनाम्॥ पूरयत्यात्मनायस्मादतोयमधिपूरुषः ॥ २४९॥ सर्वस्मादधिकःसोयंब्रह्मांडांतःस्थितःपुमान्॥ तस्यकार्यमिदंसर्वंगिरिदेहधरादिकं॥२५०॥

प्रसिद्धस्यक्रमेणसकामनिष्कामाधिकारिकस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यमार्गद्वयस्यायमेवपुरुषःकर्त्ताप्रवर्तकः कीदृशस्यमार्गद्वयस्य अशनेनभोगेनसहितंस्वर्गरूपंपुरंतद्विपरीतंमोक्षरूपंपुरंचप्रतिअभिलक्ष्यक्रमेणप्रसृतस्येतिशेषः तथाचस्वर्गमोक्षरूपेणप्रत्यक्पराग्भावेनावस्थानात्सर्वत्रव्याप्तिस्तृतीयपादार्थउपलक्षितइति ॥ २४७॥ पंचम्याऋचोर्थमाह अयमितित्रिभिः यस्मादयंसर्वभौतिकप्रपंचादधिकस्तस्माद्धेतोर्विराट्संज्ञोजातः तद्व्युत्पत्तिमाह विशेषादिति ॥ २४८ ॥ अधिदैवविराड्भावानंतरंसर्वाध्यात्मभावेनावस्थानाच्चाधिपूरुषसंज्ञोजातइतिव्युत्पत्तिंदर्शयन्नाह अधिष्ठायेति ॥२४९॥ पूर्वपश्चिममध्यमेषुदेशेषुकालेषुचसर्वत्रातिरिक्तोधिकोभवदित्याकारमुत्तरार्द्धार्थमाह सर्वस्मादिति तत्रहेतुंसर्वकारणत्वमाह तस्येति धरापृथिवी ॥ २५० ॥

अस्मादेवपुरुषाद्यज्ञरूपाद्दधिमिश्रिताज्यात्मकपृषदाज्यप्रभृतिहविःपशवोवेदाश्छंदांसिचजातानीत्याकारंषष्ठ्यादितिसृणामृचामर्थंसंक्ल्याह अयंयज्ञइति अयमेवपुमान्यज्ञरूपःऋगादीनांहेतुःकारणंतथाअस्मादेवविराजोगायत्र्यादीनिच्छंदांसिअजश्छागस्तत्प्रभृतयोग्राम्यारण्यपशवश्चजाताइति ॥ १५१ ॥ एतेनसर्वोपादानादस्मात्पुरुषादतिरिक्तपशोरलाभेनपूर्वंदेवाऋषयश्चएतमेवपशुंकल्पयित्वाएतमेवपूजितवंतइत्यर्थिकानवमीऋक्व्याख्यातप्रायेतिमत्वादशम्यादीनांचतसृणामृचामर्थमाह इंद्रश्चेति इंद्रोदेवराजोऽग्निश्चएतौदेवौविप्राश्चमुखाज्जाताः क्षत्रियादेवेष्विंद्रवरुणादयोमानवाश्चबाहुभ्यां ऊरुदेशाद्वैश्याःदेवेषुगणशालिनोविश्वेदेवादयोमानवाश्चजाताःयद्यपींद्रोदेवक्षत्रेष्वेवचतुर्थब्राह्मणेपठितस्तथापितस्याग्निसमुचितस्यब्राह्मणत्वसूचनायमुखादग्निस्तथैन्द्रश्चप्राणाद्वायुरजायतेतितैत्तिरीयशाखापुरुषसूक्तवाक्यानुसारेणमुखादुत्पत्तिरुक्तेतिबोध्यम् ॥ २५२ ॥ भूमिरिति भूमिःपूषसंज्ञोदेवशूद्रोमानवशूद्राश्चपद्भ्यांजाता :शेषं

अयंयज्ञःपुमान्हेतुऋक्सामयजुषांतथा॥ छंदांस्यपिचसर्वाणिगायत्र्यादीनिजज्ञिरे॥ अस्मादजादयश्चापि विराजःपुरुषोत्तमात् ॥ २५१ ॥ इंद्रश्चाग्निश्चविप्राश्चमुखतोस्यविनिर्गताः ॥ क्षत्रियाबाहुतस्तद्वदूर्वोर्वैश्याश्चजज्ञिरे ॥ २५२ ॥ भूमिःशूद्रास्तथापद्भ्यांजाताअस्यमहात्मनः॥चंद्रमामनसोजातोनेत्रात्तद्वद्दिवाकरः ॥२५३॥ प्राणात्प्रभंजनोजातोनाभेस्तुगगनंमहत्॥ मस्तकात्स्वर्गलोकोयंश्रोत्राज्जाताइमादिशः॥ एवमन्येपिपुंसोस्माज्जातालोकामहात्मनः॥ २५४॥ द्रव्याणिचतथाकालोवसंताद्यात्मकोमहान्॥ देवतायजमानोवाक्रियावाऽतःपरानहि॥२५५॥ सहस्रमस्तकोदेवःसहस्रेंद्रियवानपि॥भूतभौतिकजातंसआवृत्यात्मापरःस्थितः॥ २५६ ॥

स्पष्टम् ॥ २५३ ॥ प्राणादिति उक्तानामुपलक्षणत्वमभिप्रेत्याह एवमिति लोकशब्दस्य कर्मकरणव्युत्पत्त्याविषयाणांदेवानांचग्रहः ॥ २५३ ॥ चतुर्दशीपंचदश्योश्चार्थंसंगृह्णाति द्रव्याणीति द्रव्याणिआज्यादीनितत्तादात्म्यापन्नवसंतादिरूपःकालःएतदुपलक्षितादेवतायजमानोवाक्रियाकर्मवाअतःपुरुषात्पराभिन्नानेति ॥ २५५ ॥ उक्तःपुरुषोहृदयेध्येयइत्यर्थविधायकत्वादधुनाप्रथमायाऋचोर्थमाह सहस्रेति वृत्तौसहस्रशब्दोऽसंख्यातवचनः यानिलोकेमस्तकादीनितान्यस्यैवेत्यतःसहस्रमस्तकः एवमग्रेपि सपुरुषोभूतानिभौतिकानिचसर्वाणिआवृत्याभिव्याप्यस्थितःसंनिहितः दशांगुलपरिमितेहृदयेइतिशेषः अत्रवृत्वापदस्यार्थआवृत्त्येत्युक्तः भूमिपदंचभूतोपलक्षणमितिदर्शितम् ॥ २५६ ॥

तस्यहृदयेसन्निधानेचवेदाहमेतंपुरुषमितिश्रुत्यनुसारिणंस्वानुभवंदर्शयति बुद्धीति एतस्माद्दृश्यवर्गात्तमोरूपात्परतःपरस्तात्स्थितंबुद्धिसाक्षिणंस्वप्रकाशंनिरावरणंचात्मानमहंवेदसाक्षात्करोमीति ॥ २५७ ॥ सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइतिश्रुतिमपिसंवादयति नामेति कृत्वेतिविचित्यपदस्यार्थः वदन्अभिवदनादिव्यवहारंकुर्वन्इहहृदयआस्तेसंनिहितइत्यर्थः तवापिप्रतिबंधक्षयेतदपरोक्षंभविष्यतीत्याह शक्रेति हेशक्रयमात्मानंधातुर्ब्रह्मणोमुखादेकशतवर्षब्रह्मचर्यानंतरंभवानपिअपरोक्षीकरिष्यतेइति॥२५८॥
षोडशीमृचंव्याकरोति दिशइति यतोऽयमेवदिगादिरूपत्वात्सोपकरणयज्ञरूपस्ततस्तेनएतत्पुरुषात्मकेनयज्ञेनतमेतंपुरुषंयेयक्ष्यंतेपूजयिष्यंतितेमहात्मानस्तेनयज्ञेनपूर्वैःपूर्वैर्धर्मशब्दव्यवहृतेनसाधनेनतस्यविराजःशिरोरूपंस्वर्गंयास्यंतियत्रपूर्वेयज्ञकर्तारोगताइतिशेषः

बुद्धिसाक्षिणमात्मानमेतस्मात्परतःस्थितम्॥ स्वप्रकाशमहंवेदसर्वाज्ञानविवर्जितम्॥ २५७॥ नामरूपात्मकंसर्वंकृत्वाऽऽस्तेयोवदन्निह॥ शक्रयंधातृवदनात्सम्यग्विज्ञास्यतेभवान्॥२५८॥दिशोपिप्रदिशस्तद्वदधऊर्ध्वंसएवहि॥ यतस्ततोत्रयज्ञेनयक्ष्यंतेतेनतंद्विजाः॥ धर्मशब्देनतेनैतेस्वर्गंयास्यंतितच्छिरः॥ २५९॥ पुंसोस्यमूर्धास्वर्गःस्याच्चंद्रसूर्यौचचक्षुषी॥ प्राणःप्रभंजनःप्रोक्तोमध्यदेहोंतरिक्षकं॥ २६०॥ जलानिविविधान्यस्यमूत्राशयउदीरितः॥ भूर्लोकस्तुसमग्रोयंपादावस्यप्रकीर्तितौ ॥ २६१ ॥ वक्रमाहवनीयस्तुहृदयंचतथैवहि॥ योगार्हपत्यनामास्याद्दक्षिणाग्निर्मनोमतं॥ २६२॥ उरोवेदिस्तथादर्भालोमजातमुरःस्थितं॥ ओषध्योवनस्पतयःशेपाःकेशाःशरीरगाः॥ २६३॥

अत्रयास्यंतीतिसचतेतिपदस्यार्थः एवंपुरुषसूक्तसमन्वयप्रदर्शनेनविराजःसकाशाद्देवादिसृष्टिप्रतिपादकानिप्रथमाध्यायवाक्यानिप्रायोव्याख्यातप्रायाणीतिबोध्यम् ॥ २५९ ॥ अयमेवपुरुषोवैश्वानरविद्यायांमूर्द्धैवसुतेजाइत्यादिवाक्येनप्रतिपादितइत्याह पुंसइतिचतुर्भिः प्राणोमुखनासिकावर्त्तीप्रसिद्धःसतस्यवायुः अंतरिक्षलोकोदेहमध्यम्॥ २६०॥ जलानीति मूत्राशयोवस्तिः॥२६१॥वक्रमितिआहवनीयनामाऽग्निस्तस्यमुखं गार्हपत्यनामाऽग्निस्तस्यहृदयं दक्षिणाग्निनामाऽग्निस्तस्यमनइति॥२६२॥ उरइति यायागेवेदिःसंस्कृताभूमिःसातस्योरोवक्षः कुशास्तुलोमानि शेषालोमभिन्नाःकेशाओषधिवनस्पतिरूपाः एवमुपासकेनस्वशरीरेध्येयोयमितिभावः॥२६३॥

फलितमाह किंबहूक्तेनेति अथअधुनेतियावत् अत्रास्मिन्लोके नास्तिनदृश्यते सविराट् ॥ २६४ ॥ एवंहिरण्यगर्भविराजोःपरमैश्व र्यमुपासनाकर्मणोःफलोत्कर्षावधिभूतंप्रदर्शितं अथतत्रक्षुधाभयंकामवैक्लव्यमित्यादिदोषप्रतिपादकानितंजातमभिव्यादादित्यादिवा क्यानिव्याख्येयानिदोषाभिधानंचमुमुक्षूणांतत्रवैराग्यायक्षुधाभिधानंतुहिरण्यगर्भस्यभोक्तृत्वेनोपासनंविराजश्चान्नत्वेनेतिविधानाया पिभवतीत्येतत्सर्वमभिसंधायक्षुधावाक्यार्थंतावदाह एवंभूतमिति एवंवर्णितंविराजंपुत्रंवीक्ष्यक्षुधाशालित्वादेवमृत्युसंज्ञोहिरण्यगर्भस्तं पुत्रमत्तुंभक्षितुंमुखंव्यात्तंप्रसृतंकृतवानिति ॥ २६५ ॥ ननुकथंपुत्रादनेच्छाभगवतोहिरण्यगर्भस्यजातेत्याशंकांवारयितुंक्षुधायाअनर्थ

किंबहूक्तेनशक्राद्यसंक्षेपेणावधारय ॥ यदस्तियच्चनास्त्यत्रतत्सर्वंसमहेश्वरः ॥ २६४ ॥ एवंभूतंसुतंवीक्ष्यमृ त्युःक्षुत्पीडितोभृशं ॥ हिरण्यगर्भोवदनमत्तुंव्यात्तमथाकरोत् ॥ २६५ ॥ अहोक्षुधापिशाचीयंमतिभ्रंशंनक स्यहि ॥ कुरुतेयदयंदेवःसुतमत्तुंसमुद्यतः ॥ २६६ ॥ अस्मिन्समग्रसंसारेक्षुधारोगोऽतिदुःसहः ॥ यस्यनास्ति प्रतीकारोविनान्नस्यहिभक्षणात् ॥ २६७ ॥ पुत्रस्यमरणेदुःखंनिःसीमंजायतेयतः ॥ ततोधिकतमंदुःखंक्षुधा जंनास्तिसंशयः ॥ २६८ ॥ यस्माद्धिरण्यगर्भोयंक्षुधादुःखप्रशांतये ॥ सुतस्यमरणादुःखंतिरस्कृत्यप्रवर्तते ॥ २६९ ॥ पितृमातृगुरुभ्रातृपुत्रमित्रकलत्रकम् ॥ क्षुधातुरोहिनस्त्यत्रनिर्घृणोराक्षसोयतः ॥ २७० ॥ सत्यं शौचंश्रियोधैर्यंबलंवीर्यंपराक्रमम् ॥ यशोधर्मादिकांश्चान्यान्गुणान्हंतिक्षुधाक्षणात् ॥ २७१ ॥ बुभुक्षितोनि ष्करुणःसद्यएवविजायते ॥ श्ववद्भर्त्सयतिस्वीयान्यतोभार्यादिकानयं ॥ २७२ ॥

कारित्वंदर्शयति अहोइतिषोडशभिः अहोविस्मयकरीक्षुधारूपापिशाचीकस्यबुद्धिभ्रंशंनकुरुतेयतोयंदेवोहिरण्यगर्भःसुतादनेसमुद्यतः कृतइति ॥ २६६ ॥ अस्मिन्निति स्पष्टम् ॥ २६७ ॥ पुत्रस्येति क्षुधयैतादृशंवैक्लव्यंसंभाव्यतेयतःपुत्रस्यमरणेयद्दुःखंततोधिकतमंक्षुधा दुःखमिति ॥ २६८ ॥ तत्रहिरण्यगर्भएवोदाहरणमित्याह यस्मादिति मरणाद्यद्दुःखंतत्तिरस्कृत्याऽगणयित्वाप्रवर्ततेऽत्तुमितिशेषः ॥ २६९ ॥ अधुनाप्येवंदृश्यतेइत्याह पित्रिति अत्रलोके ॥ २७० ॥ सत्यमिति बलंशारीरं वीर्यंमानसं पराक्रमोयुद्धादिशक्तिः चकारेणदयादिग्रहः ॥ २७१ ॥ गुणहंतृत्वंस्फुटयति बुभुक्षितइति क्षुधितःकरुणयाहीनोभवतियतःस्वीयान्भार्यादिकाञ्शुनइवतिरस्करोतीति ॥ २७२ ॥

अस्याइति अस्याःक्षुधायाश्चित्रंबलंयतएताम्सत्यादीन्गुणान्दोषांश्चप्रबलतयाप्रसिद्धान्निद्रादीनेषाहंतिजयतीति अतिबलतयादोषविजयाच्चतस्यामहादोषत्वंपर्यवस्यतीतिभावः ॥ २७३ ॥ तत्रनिद्राक्रोधयोर्जयंदर्शयति मृदाविति क्षुधितःकोमलशय्यायामपिनिद्रांनगच्छति तथान्नदातरितिरस्कुर्वत्यपिक्रोधंनैवयातीतिप्रसिद्धं चित्तापहारिणीरित्यस्योत्तरत्रान्वयः ॥ २७४ ॥ कामजेतृत्वमाह पीनोन्नतेतिद्वाभ्यां यतःक्षुधितोयुवाप्याभिःसीमंतिनीभिरालिंगितोप्येताःसीमंतिनीर्नेच्छति चित्तापहारिणीरित्यादीनिद्वितीयाबहुवचनानिसीमंतिनीविशेषणानिबोध्यानि भाषंतीर्मृदुबिंबोष्ठीरितिपाठःसाधुः ॥ २७५॥२७६॥ लोभजयमाह हिरण्यमिति ॥ २७७ ॥ त्रयाणां

अस्याबलमहोचित्रंदृश्यतेसर्वदेहिषु॥यतएषानिहंत्येतान्गुणान्दोषांश्चकृत्स्नशः॥१७३॥मृदौशुचौशयानोपियतोनिद्रांनगच्छति॥क्षुधितःक्रोधमायातिनैवचित्तापहारिणीः॥२७४॥पीनोन्नतकुचाम्द्वीःपृथुश्रोणीःसुमध्यमाः॥चंद्राननाश्चष्टवर्षामनोनेत्रसुखप्रदाः॥२७५॥ बिंबोष्ठीर्मृदुभाषिण्योनीलालकविराजिताः॥सीमंतिनीरप्सरोभिःसमानाःकाममोहिताः॥नेच्छत्यालिंगितोप्याभिःक्षुधितोबालवद्युवा॥२७६॥हिरण्यंचपशून्वापिधान्यंभूमिमथापिवा॥लोकत्रयींवित्तपूर्णांक्षुधितोनेच्छतिक्वचित्॥ २७७॥ कामःक्रोधस्तथालोभोजितलोकत्रयाइमे॥ क्षुधापिशाचीभयतःक्वापियांतिविभीतवत्॥२७८॥कामाद्योयदाशूराःप्रापिताहिदशामिमां॥ तदातैर्विजितायेस्युर्वराकाहिगुणाइमे॥२७९॥ कामादीनांपुरःस्थातुमेकस्यापिभवंतिन॥गुणाःसत्यादयस्तेहिकामाद्याःक्षुधयाजिताः॥२८०॥इयंसर्वाधिकालोकेक्षुधानामापिदुःसहा॥अनयापरिभूतःसन्नत्तुमैच्छत्सुतंस्वकं॥२८१॥एवंप्रवृत्तंजनकंविदारितमुखंसुतः॥निरीक्ष्यभयमापन्नःशब्दंभाणितिसोकरोत् २८२

कामादीनांमहाबलानांविजयमभिनयति कामइति जितंलोकत्रयंयैस्तेतथा॥७८॥ कामादिभ्योहीनबलानांगुणानांविजयेकैमुत्यमभिनयति कामादयइति ॥२७९॥ गुणानांकामादिभ्योहीनबलतांस्फुटयति कामादीनामिति सत्यादयोगुणाःकामादीनांमध्येएकस्यान्यतमस्यापिपुरोपियुद्धेस्थातुंक्षमानभवंतितेकामाद्याअपिक्षुधयाजिताइति ॥ २८० ॥ फलितमाह इयमिति उत्तरार्धेदेवइतिशेषः॥२८१॥एवंहिरण्यगर्भेजीवकोटिपक्षपानीक्षुधादोषोदर्शितोऽथप्रजापतिसंज्ञेविराजितादृशस्यैवभयस्यार्थात्प्रदर्शकंसभाणित्याद्यंशंव्याकरोति एवंप्रवृत्तमिति एवमत्तुंप्रवृत्तंप्रसारितमुखंच पितरंविलोक्यभयंप्राप्तःसुतोविराट्भाणित्याकारंशब्दमकरोदिति ॥ २८२ ॥

येनसंस्कारद्वाराविराज्यपिभयंजनितंतंदेहाभिमानंसकारणंनिंदति अहोइतिदशभिः अहोआश्चर्यरूपःअनिर्वचनीयत्वात् पापतमोजीवतएवांधतामिस्रादिसंज्ञकेभयेपातनात् एतादृशःप्राणिनांदेहाभिमानः एतत्स्पष्टयति क्षुधितंपितरमपिदृष्ट्वासुतोपिसन्यतोदेहाभिमानात् भीतोभयवानभूदिति ॥ २८३ ॥ धर्मप्रतिबंधकत्वाच्चदेहाभिमानःपापरूपइत्याह भक्षयिष्यंतीति यद्यपिअदःशरीरंश्वानोभक्षयिष्यन्तीतिसर्वथाजानातितथाप्यधुनाजीवद्दशायांजनकायापिदेहदानात्मकंधर्मंनकरोतियतोदेहाभिमानरूपात्प्रतिबंधकात्तस्यपापरूपतायां कःसंशयः ॥ २८४ ॥ ननुदेहाभिमानादन्यदत्रदेहदानेप्रतिबंधकंभविष्यतीतिचेत्किमनिष्टसाधनताज्ञानंवावैफल्यज्ञानंवा नाद्यः न्यासवत्परकीयस्यैवपरेणयथेष्टविनियोगेकृतेप्रत्यर्पयितुरनिष्टासंभवादितिपरकीयतांस्पष्टयन्नाह एतस्येति एतस्यजनकस्यवीर्यपरिणामेन

अहोपापतमोदेहाऽभिमानःप्राणिनामिह॥ क्षुधितंजनकंदृष्ट्वायतोभीतःसुतोभवत्॥ २८३ ॥ भक्षयिष्यंत्यदःश्वानःसर्वथास्वात्मनिर्गमे॥ तथापिनाधुनादेहंजनकायापियच्छति ॥ २८४॥ एतस्यवीर्यपाकेनजायतेतदयंयदि॥ भक्षयेत्प्रतिकूलंकिंभवेदत्रहिदेहिनः॥ २८५॥ परोपकारोदेहेनभवेच्चेत्किमतःपरं॥ देहिनःकरणीयंस्याज्जातंदेहफलंयतः॥ २८६॥ अन्नाद्यऽन्यशरीराणांददत्स्वर्गंसमाप्नुयात्॥ किमुस्वात्मशरीरस्यदानतोनफलंव्रजेत्॥ २८७ ॥ यस्मैकस्मैचयत्किंचिद्दत्वास्वेष्टंफलंभवेत्॥ पित्रेस्वस्यस्वदेहंहिदत्वाकिंनामनाप्नुयात्॥ २८८ ॥

इदंशरीरंजायतेतच्छरीरंइत्थमात्मीयमयंजनकोयदिभक्षयेत्तर्हिदेहिनोदेहाभिमानिनःकिंप्रतिकूलंस्यान्नकिंचिदपि देहस्यपरकीयत्वादेवेतिभावः ॥ २८५ ॥ नद्वितीयइत्याह परोपकारइति चेद्यदिदेहेनपरोपकारोभवेज्जायेततर्ह्यतःपरोपकारात्परमधिकंकिंकरणीयमवशिष्यतेनकिंचिदपिदेहफलस्यजातत्वादिति ॥२८६॥ देहदानस्यफलवत्त्वंकैमुत्येनाह अन्नादीति अन्यशरीराणांपरकीयशरीराणामुपकारकमन्नादिकंददत्प्रयच्छन्सन्स्वर्गंगच्छेत् एवंसतिस्वात्मनःशरीरस्यैवदानेकिमुफलंवाच्यमिति॥२८७॥कैमुत्यन्यायमेवप्रकारांतरेणाह यस्मैइति यस्मैकस्मैचिदविज्ञातायापियत्किंचिदन्नादिकमपिदत्वास्वेष्टफलंलभतेस्वस्यपित्रेस्वदेहस्यैवदानेफलंकिमुवाच्यमिति॥२८८॥

अशुद्धावलंबनत्वाच्चदेहाभिमानःपापइत्याशयेनाह विण्मूत्रादीति मलसंघातेशरीरेचेदहंमतिःक्रियतेतर्हिबाह्येशरीराद्बहिःपतितेपितत्र मलेक्रियतांनोचेदत्रापिएवमस्त्वित्यनौचित्यमस्तत्वाद्देहाभिमानःपापइत्यर्थः ॥ २८९ ॥ अथवाकार्याविद्यारूपदेहाभिमानस्यापिय त्कारणंमायाविद्यादिशब्दवाच्यंतदेवसर्वानर्थप्रयोजकमित्याह मायेति अनयामाययामायाश्रयोविराट्संज्ञःपुमान्यस्माद्विमोहितस्त स्मात्पूर्वोक्तंयुक्तमेवेति ॥ २९० ॥ कथंविमोहितोऽतआह अस्वकीयमिति अस्वकीयत्वादिविशेषणकमपिदेहंपित्रेपिविराट्पुन्नादा न्नदत्तवांस्तन्मोहादेवेति आस्थास्थिरत्वनिश्चयः ॥ २९१ ॥ यदाएतेनकार्यकारणताभ्यांद्विविधेनमोहेनविराज्यपिभयरूपोनर्थोजनि तस्तदान्यत्रतज्जननंकिमुवाच्यमित्याह अहोइति अयंद्विविधोविमोहःकस्यविदुषोपिकिमयुक्तंनकारयेत्नप्रयुंजीतेति यत्यतःपित्रेपि

विण्मूत्रादिमलानांहिसंचयोदेहईरितः ॥ अस्मिन्नहंमतिश्चेत्स्याद्बाह्येकस्मान्नसाभवेत् ॥ २८९ ॥ मायामहे श्वरस्यैषामायिनामपिमोहिनी ॥ अनयामोहितोयस्माद्विराण्मायाश्रयःपुमान् ॥ २९० ॥ अस्वकीयमिदंदेहं दुर्गंधमशुचिक्षणात् ॥ नश्वरंघटवन्नात्मरूपमास्थाविवर्जितं ॥ नादाद्विमोहितःपित्रेक्षुधितायविराट्पुमान् ॥ २९१ ॥ अहोविमोहःकस्यायंविदुषोपिनकारयेत् ॥ किन्नामपित्रेनादाद्यत्सुतःस्वंक्षुधितायच ॥ २९२ ॥ भा णित्येवविसृष्टयाविराजावाग्विभीतितः ॥ वर्णध्वनिस्वरूपासावागासीत्सर्वदेहिनाम् ॥ २९३ ॥ हिरण्यग र्भोभगवान्क्षुधयापीडितस्तदा ॥ प्रवृत्तोप्यत्तुमेवामुंनादद्विद्वानयंयतः ॥ २९४ ॥ अहोविद्यानकस्येयमुपका रंकरोतिन ॥ सुतहत्यांप्रवृत्तोयमनयाविनिवारितः ॥ २९५ ॥ अकार्यंकुर्वतःपुंसोदीनांदीननमांदशां ॥ प्राप्त स्यापिभवेन्नित्यंविद्याधर्मकरीहिसा ॥ २९६ ॥

क्षुधितायसुतःस्वमात्मशरीरंनअदात्नदत्तवानिति ॥ २९२ ॥ भाणिति भाणित्याकारायावाग्विभीतितःभयात्विराजाविसृष्टाप्रकटी कृतासासर्वदेहिसंबंधिवैखरीवागासीदिति कीदृशी वर्णात्मिकाध्वन्यात्मिकाचेति ॥२९३॥ ततःकिंवृत्तमतआह हिरण्येति हिरण्यगर्भोऽ तुंप्रवृत्तोप्यमुंविराजंसुतंनादत्नभक्षितवान्यतोयंविद्वान्विद्याबलेननिवृत्तइतियावत् ॥ २९४ ॥ विद्यायाअनर्थनिवारकत्वंयुक्तमेवेत्या ह अहोविद्येति सुतस्यहतिर्हननंतस्यां अयंहिरण्यगर्भः ॥ २९५ ॥ विद्यांप्रशंसति अकार्यमितिपंचभिः अकार्यंकुर्वतोपिदीनांदीनतमां दशांप्राप्तस्यापिपुंसोविद्याधर्मकरीधर्महेतुर्भवति धर्मशब्दःसुखतत्साधनसमुदायेलाक्षणिकः ॥ २९६ ॥

विद्ययेति प्राप्तंदुस्तरमपिआपद्रूपंसमुद्रंलोकद्वयहानिकरंयशोनाशनंचविद्ययातरतीति ॥ २९७ ॥ विद्याहीति विद्यैवसर्वेषांमातायतो नयाविद्ययाजातःप्रादुर्भूतःपुमान्सर्वत्रसुखीति ॥ २९८ ॥ विद्याहिधनमिति स्पष्टम् ॥ २९९ ॥ क्षुधयेति क्षुधादिभिर्हन्यमानोपिपु मांस्तर्हितस्मिन्कालेक्षुधादिरूपान्वैरिणोविद्यारूपेणशस्त्रेणैवजयेदिति ॥ ३०० ॥ धातारमिति यस्याउक्तविधयामाहात्म्यंदर्शितंसा विद्याक्षुधयामर्यादाभेदनोद्यतंधातारंहिरण्यगर्भंह्रदयदेशएत्यप्राप्यइदंवचःप्राह इदंकिं हेमृत्योत्वंसुतंहंतुंनार्हसीति ॥ ३०१ ॥ तत्रहेतुं लोकसंग्रहस्यकर्तव्यत्वमाह भवानिति तांमर्यादाम् ॥ ३०२ ॥ लोकानांमर्यादास्थापकाभवादृशाभवादृशानांतुमर्यादायांस्थापिका

विद्ययातरतिप्राप्तंदुस्तरंस्वापदर्णवं ॥ लोकद्वयक्षकरंस्फीतकीर्तिविनाशनम् ॥ २९७ ॥ विद्याहिसर्वजंतूनां जननीनापरास्मृता ॥ जातोनयापुमान्यस्माल्लभेल्लोकद्वयेसुखम् ॥ २९८ ॥ विद्याहिधनमुद्दिष्टमक्षयंसर्वदेहि नाम् ॥ वृद्धिंप्रयातिदानेनमृतंचनविमुंचति ॥ २९९ ॥ क्षुधयाकामतोवाथक्रोधलोभादिभिःपुमान् ॥ हन्य मानोजयेत्तर्हिविद्याशस्त्रेणवैरिणः ॥ ३०० ॥ धातारंक्षुधयाभिन्नमर्यादंह्रदिचैत्यसा ॥ इदमाहनमृत्योत्वंसुतं भोक्तुंसमर्हसि ॥ ३०१ ॥ भवान्सर्वगुरुर्लोकमर्यादांयदिभेत्स्यति ॥ अतःपरंकथंतांहिपालयेयुःपरेजनाः ॥ ३०२ ॥ लोकेनियामकःकश्चित्त्वादृशानांमहात्मनां ॥ नविद्यतेविनैकांमांह्रदयेतवसंश्रितां ॥ ३०३ ॥ सुत स्यभक्षणान्मृत्योतवलोकद्वयेपिहि ॥ यशोधर्मस्वरूपंतत्सुखमेतद्विनश्यति ॥ ३०४ ॥ माकृथाःपातकंमृत्यो चांडालैरपिनिंदितं ॥ क्षुधार्ताअपिचांडालाःसुतान्नादंतिकर्हिचित् ॥ ३०५ ॥

हंविद्यैवेत्यतोमयैवमुक्तमित्याह लोकइति एकांतव्ह्रदयनिवासिनींमांविनात्वादृशानांनियामकोन्योनास्तीति ॥ ३०३ ॥ स्ववचनोल्लं घनेदोषमाहविद्या सुतस्येति हेमृत्योसुतस्यभक्षणाल्लोकद्वयेपिप्रसृतंतत्प्रसिद्धंयशस्तथाएतत्प्रत्यक्षंपुत्रसुखंचविनश्यति कीदृशंयशोधर्म स्वरूपंधर्मपरिणामभूतमितियावत् ॥ ३०४ ॥ अतिनिंदितत्वाच्चमैवमित्याह माकृथाइति सुतभक्षणात्मकंपातकंमाकुरु कीदृशं पातकं चांडालैरपिशब्दात्पशुभिश्चगर्हितं तन्निंदितत्वंतेषांतत्राप्रवृत्तेर्निश्चितमित्याह क्षुधार्ताअपीति सुतान्नअदंतिनभक्षयंतीति ॥ ३०५ ॥

पशूनामत्राऽप्रवृत्तिमभिनयति येपीति येपशवःकामेनविमोहिताःसंतोजननीमपिस्वसारमपिचगच्छंतितेपिसुतान्नादंतीति॥३०६॥इत्या दीति इत्यादिकंविचारंहृदयेप्रादुर्भूतयाविद्ययासहकृत्वान्यवर्तततनिवृत्तोऽभवत् कीदृशोमृत्युः जातंजातमुत्पन्नमुत्पन्नमत्तुकामोपि आदि पदेनसस्यांकुरसमस्यास्यैवादनेऽन्नाल्पतास्यात्स्थितौतुचिरमनुवर्तमानस्यान्नस्यलाभोभविष्यतीत्यादिविचारपरिग्रहः जातंजातमिति वीसयाविराजास्तज्यमानेष्वपिमृत्योरदनेच्छाविचारेणतन्निवृत्तिश्चसूचिता॥३०७॥ ततःकिंवृत्तमतआह तस्मैइति तस्मैविराजेतनयाय आत्मज्ञानंदत्वातथास्तष्ट्यादिहेतुभूतान्वेदान्दत्वाअसौपिताहिरण्यगर्भोंतर्धानंगतः॥३०८॥ मृत्युजइति मृत्योःसुतोविराडेवएकाकीएक लःस्थितःसन्पितरमदृष्ट्वाक्षणंभयंप्राप्तः यथाअजनेजनरहितेदेशेबालोभीतिंगच्छतितद्वदिति॥३०९॥ क्षणमिति क्षणमितिपूर्वान्वयि प श्चाद्विचारेणतांभीतिंजहौत्यक्तवान् विचारेणभयत्यागेभयकारणबाधंद्वारमाह ब्रह्मेति यदिब्रह्ममद्विन्नंस्यात्तदासद्वितीयतापत्त्याअद्वि

येपिगच्छंतिजननींस्वसारंचविमोहिताः॥ कामेनपशवस्तेपिसुतान्नादंतिकर्हिचित्॥३०६॥ इत्यादिविद्य यासार्धंविचार्यहृदयेनिजे॥ अत्तुकामःक्षुधार्तोयंजातंजातंन्यवर्तत॥ ३०७॥ तस्मैदत्वात्मविज्ञानंवेदान्स्र ष्ट्यादिहेतुकान्॥ उक्त्वाचतनयायासौतत्रैवांतर्दधेपिता॥३०८॥ मृत्युजःपुरुषाकारोविराडेकाक्यवस्थितः॥ अदृष्ट्वापितरंभीतिमगाद्बालोऽजनेयथा॥ ३०९॥ क्षणंविचार्यपश्चात्सजहौभीतिंपरःपुमान्॥ ब्रह्मदृष्ट्यास्व दृष्ट्याचभेददृष्टेरदर्शनात्॥ ३१०॥ स्वात्मनःप्रतिकूलंहिभिन्नमन्यंयदाधिया॥ प्रपद्यतेतदासर्वोभयमेतिनसं शयः॥३११॥धियमेतांयदाजह्यान्नतदाभयमाव्रजेत्॥ यथातथैवभगवान्विराण्निर्भयतामगात्॥३१२॥

तीयतालक्षणंस्वरूपंजह्यात्एवमात्मामद्विन्नश्चेत्स्यादनात्मैवतदास्यादित्थंब्रह्मात्मपदार्थयोर्दृष्ट्यालोचनेनभेददृष्टेरदर्शनाल्लोपाद्बाधादिति यावत् तथाचपदार्थद्वयेप्यालोचितेपरस्यविनाशहेतोरदर्शनेनतद्दर्शननिमित्तकस्योच्छेददर्शनात्मकंभयंजहाविति॥ ३१०॥ भेददृष्टेर्भ यकारणतांस्फुटयति स्वात्मनइति प्रतिकूलंसर्पादिकंभिन्नंलोकेभिन्नतयाभिमतमपियदास्वात्मनोऽन्यधियाप्रपद्यतेनिश्चिनोतितदैवस र्वोजनोभयमेतिप्राप्नोतीतिभेददृष्टेर्भयव्यापकताप्रसिद्धा॥ ३११॥ धियमिति एतांभेदावगाहिनींधियंयदाजह्यात्तदानभयंगच्छेदिति यथालोकेपिप्रसिद्धंतथाविराडपिभेददृष्टिबाधनेननिर्भयोभवदिति एतेनश्लोकत्रयेणचतुर्थब्राह्मणगतस्यसोबिभेदित्यादेःसाक्षाद्वयप्रदर्श कस्यविद्ययातन्निवृत्तिंचप्रतिपादयतोवाक्यस्यार्थोदर्शितः॥ ३१२॥

चतुर्थब्राह्मणगतस्यसर्वेनैवरेमेइत्यादेःकंडिकाद्वयस्यकामवैक्लव्यप्रतिपादकस्यार्थमाह तथापीत्यूनविंशतिश्लोकैः यद्यपिविषयाभयं निवृत्तंतथापितस्यविराजःकामिनःस्रज्यप्राणिकर्मवशादुत्पन्नकामात्मकदोषशालिनःअणुस्वल्पमपिसुखंनाभूत् कामदोषेणसुखभानप्रतिबंधजननीयेद्वारमाह शून्यएवेति यथालोकेकामिनःकामुकस्ययुवतीनामभाववामभागावच्छिन्नःसमग्रआकाशःशून्यतयाभासतेतथाविराजोपिसआकाशःशून्यतयामतोभूदिति एकत्रांशेशून्यताभिमानजननंसर्वकामनासुप्रसिद्धं यथापशुकामोगृहांगणात्मकाकाशंशून्यंमन्यतेपुत्रकामोंऽकाकाशंधनकामःकोशाकाशं एवमन्यत्रापि निष्कामस्तुपूर्णमेवात्मानंमन्यतइतिबोध्यमिति ॥ ३१३ ॥ कंदर्पेति कंदर्पःकामस्तद्रूपेणसर्पेणसंदष्टःशून्यतयाभिमानात्मकेनतद्विशेषेणव्याप्तइतियावत् एतादृशोविराडेतदचिंतयत् एतत्किं अस्य व्यापकदेहस्यभोगाक्षमत्वात्तत्समर्थंदेहांतरंस्रक्ष्यामीति ॥ ३१४ ॥ इतिसंचिंत्येति इत्थंसंचिंत्यस्रज्यप्राणिनांकर्मभिःप्रचोदितोभगवान

तथापिनैवतस्याभूत्कामिनःसुखमण्वपि ॥ शून्यएवसमग्रोभूदाकाशोवामभागगः ॥ कामिनोहियथालोकेयुवतीनामभावतः ॥ ३१३ ॥ कंदर्पसर्पसंदष्टोविराडेतदचिंतयत् ॥ स्रक्ष्याम्यन्यमहंदेहमात्मनःसुखकारणम् ॥ अयंसर्वात्मकोदेहोभोक्तुंभोगान्नचक्षमः ॥ ३१४ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्प्राणिकर्मप्रचोदितः ॥ पंचवाणप्रभिन्नांगोदेहमन्यमथासृजत्॥ ३१५॥ विराडजनयत्सत्यसंकल्पःशुक्तिकापुटम्॥ यादृशंतादृशंदेहंस्त्रीपुंसात्मकमीश्वरः॥ ३१६॥ हिरण्यगर्भोदेहोयंविराड्वासर्वदेहभृत्॥ एतौस्त्रीपुरुषावेतावेतावेवनपुंसकम्॥ एतौनानाशरीराणिस्थावराणिचराणिच॥ ३१७॥

न्यंदेहमसृजत् कीदृशोभगवान् पंचवाणेनकामेनविद्धमनाः ॥ ३१५ ॥ विराडिति ईश्वरत्वात्सत्यसंकल्पोविराड्यादृशंशुक्तिकयोःसंपुटमिलितयोराकारविशेषोभवतितादृशंदेहमजनयदिति पुनःकीदृशं स्त्रीपुंसात्मकंसंसक्तस्त्रीपुरुषरूपमिति पुटशब्दस्यटोपधत्वात्पुंस्त्वार्हस्यनपुंसकेपिप्रयोगोदृश्यते यथाभागवते बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्येति अतएवोक्तंलिंगमशिष्यमित्यादि॥ ३१६ विराजास्रष्टेषुउक्तदेहप्रभृतिदेहेषुईश्वरहिरण्यगर्भविराजांत्रयाणांसमष्टिनयातादात्म्यंबोध्यमितिवक्तुंहिरण्यगर्भविराजोस्तावदाह हिरण्यगर्भइति अयंस्त्रीपुंसात्मकोदेहःहिरण्यगर्भरूपोविराड्रूपोपिचमंतव्यः वाशब्दःसमुच्चये उभयोःसर्वदेहभृत्त्वादस्यचसूक्ष्मस्थूलसमुदायात्मकत्वादितिभावः उभयोःसर्वदेहभृत्त्वमभिनयति एताविति एतौहिरण्यगर्भविराजौस्त्रीलोकेयावत्स्त्रीशरीरंतदेतन्मयंपुरुषोवापुरुषशरीरमप्येतन्मयंनपुंसकशरीरमप्येतन्मयमित्यर्थः तथैतावेवस्थावरादिरूपाविति ॥ ३१७ ॥

त्रयाणांतदाह हिरण्यगर्भःसर्वेषामिति सर्वप्राणिनांसमष्टिसूक्ष्मरूपोहिरण्यगर्भःस्थूलसमष्टिरूपोविराट्तृतीयंसमष्टिशरीरंतुकारणोपाधिकेश्वररूपमित्यर्थः ॥ ३१८ ॥ उक्तंशरीरंतुसमष्टेर्विराजोदेहांतरत्वात्समष्टिकोटावेवगणनीयंनव्यष्टिमात्रमितिविशेषंदर्शयन्नाह स्त्रीपुंसेति यत्स्त्रीपुंसात्मकंवपुरादिष्टमुक्तंतत्कामिनोविराजएवदेहमन्यद्देहांतरमितियावत् ततोदेहादेषाप्रत्यक्षादिसिद्धासर्वासृष्टिजातेति ॥ ३१९ ॥ ततःसर्वसृष्टिप्रपंचयन्नाह अर्द्धेति अर्द्धनारीशरीरंयस्मिन्नेतादृशंतंदेहंदृष्ट्वाविराड्द्विधाचकारशुक्तिसंपुटंकीटइवेति ॥ ३२० ॥ शकलेइति तस्ययेद्वेशकलेखंडौतौकाममोहितस्त्रीपुरुषरूपौजातौतत्रपुमान्स्वायंभुवोमनुर्ज्ञेयःस्त्रीतुशतरूपासंज्ञातत्पत्नीज्ञेया शतमसं

हिरण्यगर्भःसर्वेषांसूक्ष्मंदेहमुदाहृतः ॥ विराट्स्थूलंचविद्वद्भिस्तृतीयंकारणंस्मृतम् ॥ ३१८ ॥ स्त्रीपुंसवपुरादिष्टंविराजःकामिनोहियत् ॥ देहमन्यत्ततःसर्वासृष्टिरेषाव्यजायत ॥ ३१९ ॥ अर्धनारीशरीरंतंनिरीक्ष्यपरमेश्वरः ॥ द्विधाचकारभगवान्कीटःशुक्तिपुटंयथा ॥ ३२० ॥ शकलेद्वेसमाख्यातेस्त्रीपुंसौकाममोहितौ ॥ स्वायंभुवःपुमान्ज्ञेयःशतरूपातथावधूः ॥ ३२१ ॥ आभ्यांहिमानवीसृष्टिरुत्पन्नाविविधाभुवि ॥ भाविकर्मानुसारेणवधूस्तदचिंतयत् ॥ ३२२ ॥ अयंममपितावास्याद्भ्रातावाधर्मतःपुमान् ॥ अनेनाहंकथंयामिस्वैरिणीवविनिंदिता ॥ ३२३ ॥ पुमानेषनजानातिधर्मकामविमोहितः ॥ अहंकस्मान्नजानामिधर्मस्वर्गप्रदंसदा ॥ ३२४ ॥ पुरुषाःप्रायशोदीनाःकामार्त्ताधर्मभेदकाः ॥ नवध्वस्तदहंकस्मान्नजानाम्यात्मनोहितं ॥ ३२५ ॥

ख्यानानिवक्ष्यमाणविधयारूपाणियस्याःसातथा ॥ ३२१ ॥ आभ्यामिति आभ्यांमनुशतरूपाभ्यांमानवीमनुसंबंधितयाप्रसिद्धासृष्टिर्मनुष्यसृष्टिरितियावत् साप्रथममजायतेति ततोभाविनांप्राणिनांकर्मानुसारेणवधूःशतरूपैतद्वक्ष्यमाणमचिंतयदिति ॥ ३२२ ॥ तच्चिंतामभिनयति अयंममेति अयंपुमान्मनुर्विराडभेदालोचनेममपितास्यात्सहोत्पन्नत्वालोचनेतुभ्रातावास्यादित्यनोऽनेनसहगमनंविनिंदितंस्वैरिणीवन्ममानुचितमिति ॥ ३२३ ॥ पुमानिति यद्यप्येषपुमान्धर्मंनजानातितथापिमयासज्ज्ञेयः ॥ ३२४ ॥ तत्रहेतुंस्त्रीणांकामाधिक्येपिधीरत्वप्रसिद्धिमाह पुरुषाइति कामार्त्ताःपुरुषाएवप्रायशोदीनाधर्मोल्लंघकाश्चभवंतिवध्वस्तुनथानभवंतीतितत्तस्मादहमात्मनोहितंकुतोनचिंतयामीति ॥ ३२५ ॥

इत्याईीति स्फुटं॥ ३२६॥ पुरुषइति अयंपुरुषोनिवारितोपिकामसंतप्तत्वान्मदुक्तंनैवांगीकरिष्यत्यतोरूपांतरग्रहणेनांतर्धानंव्रजामीति ॥ ३२७॥ इतिसंचिंत्येति एवमालोच्यसानारीशतरूपागोरूपाजातातदापुमान्मनुरपिवृषभरूपोभूत् तत्रनिमित्तकारणंसृज्यानांकर्माणीति अत्रउभाभ्यामित्थंगोजातिरूपग्रहणेकृतेसतिलोकत्रयगतागावोजाताइति ॥ ३२८ ॥ एवमन्यत्रापिशतरूपयावडवादिरूपग्रहणेकृतेमनुनापितत्तज्जातीयपुंरूपग्रहणात्तत्तज्जातीयशरीराणिजनितानीतिबोध्यमित्याह एवमश्वादीतिद्वाभ्यां ॥३२९॥ एवमिति स्थावरेष्वपिवल्ल्यादौस्त्रीत्वव्यवहारःवृक्षादौचपुंस्त्वव्यवहारःप्रसिद्धः तथाचस्थावरंजंगमंवास्त्रीपुंसात्मकमिदंविश्वमेवंजातमित्यन्वयः ॥३३०॥

इत्यादिवहुशोनारीचिंतयित्वामनोगतम् ॥ उपायंचिंतयामासपुरुषस्यनिवारणे ॥३२६॥ पुरुषःकामसंभ्रांतोमयानैवनिवारितः॥ करिष्यत्यतएवाहमंतर्द्धानंव्रजाम्यतः ॥ ३२७॥ इतिसंचिंत्यसानारीगौरभूदृषभःपुमान् ॥ तत्क्षणादभवत्सोपिभाविकर्मप्रचोदितः॥ अत्रगावःसमुत्पन्नालोकत्रयगताहियाः ॥ ३२८॥ एवमश्वादिरूपेषुयत्रयत्रगतावधूः॥ तत्तज्जातिःपुमान्भूत्वातत्रतत्रगतःपुमान्॥३२९॥ एवंसर्वमिदंजातंस्त्रीपुंसात्मकमेवहि॥ प्राणिजातंस्थिरंचैवजंगमंचमहीतले॥ ३३० ॥ एवमेषपुरश्चक्रेद्विपदोपिचतुष्पदः ॥ पदहीनामहेशानोलोकत्रयगताहियाः ॥ ३३१ ॥ सएषजगतःस्रष्टाकारणंमृत्युरीश्वरः ॥ विराड्विवेशसर्वासुपुरीष्वात्मस्वरूपधृक्॥ ३३२॥

एवंचयद्व्याख्यास्यमानेमधुकांडांतगतेपुरश्चक्रेद्विपदइत्यादिमंत्रेद्विपदादिशरीरात्मकपुरीनिर्माणमुक्तंतदित्थमुपपन्नमित्याह एवमेषइति एषमहेशानःएवंद्विपदादिरूपाःपुरश्चक्रे द्वौद्वौपादौयासुतास्तथा एवंचतुष्पदइति पदहीनाःपादरहिताउरगादिरूपाः ॥ ३३१ ॥ एवंनामरूपात्मकोपाध्यध्यारोपपराणिसृष्टिवाक्यानिव्याख्यातानिअथपरमात्मनस्तटस्थत्वभ्रमवारणद्वारातत्रजीवत्वाध्यारोपपरस्यप्रवेशवाक्यस्यसएषइहप्रविष्टइत्यादेरर्थमाह सएषजगतइति यःपरमात्माव्याकृतादिपदवाच्यमायामनुप्रविष्टोजगत्स्रष्टाकारणमितिचोक्तस्ततःसूक्ष्मसमष्टिमनुप्रविष्टोमृत्युरित्यादिपदैरुक्तःस्थूलसमष्टिमनुप्रविष्टोविराडित्युक्तःसएषएवत्रिविधईश्वरःसर्वासुव्यष्टिभूतासुपुरीषुप्रविवेश तत्रहेतुगर्भंविशेषणं आत्मेत्यादि यदिसनप्रविशेत्तर्हिपुर्योनिरात्मकाःस्युस्तदितरस्यात्मनोऽभावादितिभावः ॥ ३३२ ॥

तस्याव्याकृताद्युपाधीनामंतरंतरनुप्रवेशेदृष्टांतमाह महाकाशइति यथाचमहाकाशोमठेऽनुप्रविष्टोमठाकाशोभवति समठाकाशोपिमठां तरगृहेऽपवरकसंज्ञेनुप्रविष्टोऽपवरकाकाशोभवति सोप्यपवरकाकाशोघटेऽनुप्रविष्टोघटाकाशोभवति तद्वदीश्वरःसुखविग्रहवान्सुखरूपो जंतूनांप्रतिदेहंचैतन्यरूपेणापादमांमस्तकमनुप्रविष्टइतिद्वयोरन्वयः अत्रमठोव्याकृतोपमानंअंतर्गृहंतुसूक्ष्मस्थूलोपाध्योर्घटोव्यष्टिशरीराणामितिविवेकः ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ अस्यप्रवेशउपाधिस्थतयायदुपलंभनंसांप्रदायिकैराभासपदेनोक्तंतन्मात्ररूपोनचगृहादाविवान्नसंयोगादिरूपइतिसूचयितुंवस्तुतस्तत्रवृत्तितानियामकसंबंधाभावंसदृष्टांतमाह यथाकाशइति यथाकाशोघटेवर्त्तमानतयाभ्रांतैर्व्यवह्रियमाणोपिवस्तुतस्तत्रनविद्यतेएवमत्रात्मेति ॥ ३३५॥ तस्यप्रविष्टव्यवहारेउपाध्यारोपएवप्रयोजकइतिसदृष्टांतमाह घटेइति पूर्वसि

महाकाशोमठाकाशेसोप्यांतरगृहेपुनः॥ घटेसोपिचयद्वत्स्यात्प्रविष्टस्तद्वदीश्वरः ॥ ३३३ ॥ चैतन्यरूपतोनित्यसुखविग्रहवानयम्॥ आपादमस्तकंदेहंजंतूनांसंगवर्जितः ॥ ३३४॥ यथाकाशोघटाकाशेवर्तमानोनविद्यते॥ एवमेषपुमानेषुवर्तमानोनविद्यते ॥ ३३५॥ घटेजातेयथाकाशःप्रविष्टोगीयतेजनैः॥ तथाशरीरेसंजातेप्रविष्टइतिगीयते॥ ३३६॥ यथासर्वगतोभानोःप्रकाशोलभ्यतेक्वचित्॥ दाहादिहेतुरेवंसत्हृदयेलभ्यतेपुमान्॥ ३३७॥ नापितस्ययथापात्रेक्षुराधारेऽतिविस्तृते॥ लभ्यतेऽत्रक्षुरःक्वापिदेहेहृदितथापुमान्॥ ३३८॥ यथासर्वगतोवन्हिःकाष्ठेष्वेवोपलभ्यते॥ एवंसर्वगतोप्यात्मादेहेष्वेवोपलभ्यते ॥ ३३९॥ तारतम्यंयथादृष्टंवन्हेःकाष्ठगतस्यहि॥ सर्वदेहस्थितस्यापितारतम्यंतथात्मनः॥ ३४० ॥

द्धएवाकाशोघटस्यावच्छेदकस्योत्पत्त्यातत्रप्रविष्टइत्युच्यतेतंथात्मेति ॥ ३३६ ॥ एवंशरीरप्रविष्टत्वेपिहृदयेविशेषतःप्रवेशइतिप्रदर्शकंश्रुतिगतंक्षुरदृष्टांतंव्याकरोति यथासर्वगतइतिद्वाभ्यां यथासूर्यप्रकाशःसर्वगतोपिक्वचिदेवसूर्यकांतादौप्रविष्टःसन्दाहादिहेतुरेवमात्माहृदयेस्थितइति ॥ ३३७॥ नापितस्येति यथानापितस्यविस्तृतेक्षुराधारेपात्रेक्वापिएकदेशेक्षुरःशीघ्रंलभ्यतेतथात्मादेहनिष्ठेहृदयइति ॥ ३३८॥ देहेसामान्यव्याप्तिदर्शकंद्वितीयमग्निदृष्टांतंविवृणुते यथासर्वेतिपंचभिः ॥ ३३९ ॥ एतेनदृष्टांतेनउत्कृष्टत्वापकृष्टत्वलक्षणंतारतम्यंमप्यौपाधिकमितिदर्शितमित्याह तारतम्यमिति ॥ ३४० ॥

सर्वगतत्वेसर्वत्रोपलब्धिःस्यादितिशंकाप्यनेनदृष्टांतेनसमाहितेत्याह मथनेनेति श्रुतिःश्रवणंतत्प्रभृत्युपायेन ॥ ३४१ ॥ उपाधिधर्मभाक्त्व मुपाधिवशान्नानारूपत्वंचानेनदृष्टांतेनदर्शितमित्याह यथावन्हिरितिद्वाभ्याम् ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ननुभासमानआत्मनिकथमेवमध्या रोपइतिचेदज्ञानेनतस्यसम्यग्भानप्रतिबंधादित्याह विद्यमानइति यथारात्रौसूक्ष्मरूपेणविद्यमानोपिसवितुःप्रकाशस्तमसाभिभूतत्वान्नप्र काशतेतथाविद्यमानोप्ययमात्माअज्ञानेसतिनप्रकाशतइति ॥ ३४४ ॥ ननुप्रकाशरूपेकथमावरणसंभवइत्याशंकावारणायदृष्टांतमाह प्रकाशमिति यथादिवसेनिबिडंतमोराहुरूपंप्रकाशरूपमादित्यमाश्रयेत् तद्ग्रास्यत्वात् तथात्राज्ञानमिति अधुनाविद्यातःपूर्वदशायां ॥ ३४५ ॥ उक्ताध्यारोपहेयताप्रतिपादकस्यतंनपश्यंतीत्यादेरेकैकेनभवतीत्यंतस्यवाक्यस्यार्थमाह उद्योतइतिचतुर्दशभिः यथाउद्योते

मथनेनयथाक्वापिकाष्ठेवह्निःप्रजायते ॥ श्रुत्यादिनातथात्मायंदेहेक्वाप्युलभ्यते ॥ ३४१ ॥ यथावन्हिर्महान ल्पःकाष्ठभेदैःप्रजायते ॥ एवमेषमहानल्पःपुमान्देहविभेदतः ॥ ३४२ ॥ यथेंधनस्यभेदेनप्रकाशोविविधो भवेत् ॥ तथाकरणभेदेनभेदोनानाविधोभवेत् ॥ ३४३ ॥ विद्यमानोयथारात्रौप्रकाशोनप्रकाशते ॥ विद्यमा नस्तथाऽत्मायमज्ञानेनप्रकाशते ॥ ३४४ ॥ प्रकाशमाश्रयेद्यद्वद्दिवसेनिबिडंतमः ॥ तद्वदात्मानमाश्रित्यत्व ज्ञानंवर्ततेधुना ॥ ३४५ ॥ उद्योतेद्युमणौचैवप्रकाशत्वंसमंसदा ॥ तथापिद्युमणिःकृत्स्नःप्रकाशोनापरोयथा ॥ तथाघ्राणादिकरणेप्रकाशोऽकृत्स्नईरितः ॥ ३४६ ॥ प्रत्येकंकृत्स्नएवायंतथाहंविषयोमतः ॥ अकृत्स्नत्वेनवा गादौतन्नपश्यंतिसूरयः ॥ ३४७ ॥

सूर्यस्यातपैकदेशेद्युमणौसूर्येचप्रकाशत्वंयद्यपिसमंतथापिकृत्स्नःपूर्णप्रकाशोद्युमणिरेवगण्यतेनापरः तथाघ्राणादिरूपेकरणेतदवच्छिन्न तयावर्त्तमानश्चित्प्रकाशोऽकृत्स्नोऽपरिपूर्णउक्तइति ॥ ३४६ ॥ ननुवस्तुतःपूर्णस्यकल्पितावच्छेदेननपूर्णताक्षतिरितिचेत्सत्यं तथापिविपरी ताभिमानःसंसारेपातयत्येवेतिनिश्चित्यबुधाःपरिच्छिन्नदृष्टिंत्यजंतीत्याह प्रत्येकमिति यद्यपिप्रत्येकंवागादौवर्त्तमानोप्ययमात्मावस्तु तःकृत्स्नएवतथापितथावागादिरूपेणाहमितिज्ञानस्यवागहमित्याकारकस्यविषयःसन्नकृत्स्नत्वेनापूर्णत्वेनैवमतस्तमकृत्स्नंपरिच्छिन्नंसूर योविद्वांसोनपश्यंतीति ॥ ३४७ ॥

तस्यवागादिरूपस्याकृत्स्नतांस्फुटयति वागादीनीति यथैकस्यदेवदत्तस्यपाचकपाठकादीनिनामानितत्तत्कर्मनिमित्तकान्येवनस्वरूपतः स्वरूपमात्रमालोच्यनभवंतितानिचाकृत्स्नस्यैवोपस्थापकानि पाकक्रियाविशिष्टस्योपस्थापनेपाठक्रियाविशिष्टस्यानुपस्थापनात् एवं वागादीनिनामानिबोध्यानीति वागादिशब्दानांतत्तत्कर्मनिमित्तकतामभिनयति वदन्नित्यादिना वदनरूपंव्यापारंकुर्वन्देवोवागित्युक्तः तथाकरणेनानुष्ठानरूपव्यापारेणकरइत्याकारिकांसंज्ञांप्राप्तः ॥ ३४८ ॥ ननुपाण्योरादानंव्यापारःप्रसिद्धःकथंकरणंव्यापारतयोक्त मित्यतआह कुर्वन्निति यतःकुर्वन्नेवसव्यापारोभवन्नेवसन्घटादिमादत्तेगृह्णातिअतआदानादिव्यापकंकरणमेवप्रवृत्तिनिमित्ततयोक्त मितिशेषः यस्मात्पदेःपद्धातोर्गतिकर्मत्वंगतिरूपक्रियावाचकत्वंततोगतिंकुर्वन्देवःपादइतिपदेनोक्तः ॥ ३४९ ॥ पालनादिति विसृज्य तेत्यज्यतेइतिविसर्गोमलंतस्यमोचनद्वारापालनंकुर्वन्पायुरित्युक्तः विसर्गमोक्षस्यजीवनहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्याह विसर्गेति

वागादीनिचनामानिकर्मणानस्वरूपतः॥ वदन्वाक्कथितोदेवःकरणेनकरेतिच॥ ३४८॥ कुर्वन्नेवयतःसर्व मादत्तेचघटादिकम्॥ पदेस्तुगतिकर्मत्वंयस्मात्पादस्ततोभवत्॥ ३४९ ॥ पालनात्पायुरुद्दिष्टोविसर्गस्येह मोचनात्॥ विसर्गमोक्षरहितानहिजीवंतिजंतवः॥३५०॥ आनंदोहिप्रशंसायाहेतुःशंसेरियंस्मृता॥ अर्थः शिश्नंततोलोकेआनंदस्यैकहेतुतः ॥ ३५१ ॥ उपतिष्ठतिवासर्वंपुण्यापुण्यफलंसदा॥ जंतूनांतेनविज्ञेयमुप स्थइतिनामतत्॥ ३५२ ॥ जिघ्रन्घ्राणमयंदेवश्चष्टेचक्षुस्तथाभवन्॥ शृण्वन्श्रोत्रंहिरसयन्रसनंपरिकीर्ति तः॥ स्पर्शनंहिस्पृशन्नेषएवंनामान्यवाप्नुयात्॥ ३५३॥

॥ ३५० ॥ आनंदइति आनंदोऽनुभूयमानःप्रशंसायाःस्वजनकस्यस्तुतेर्हेतुःप्रयोजकइति इतिप्रसिद्धं तथाचप्रशंसापदंप्रशंसाहेता वानंदेउपचरितं साप्रशंसानुशंसेर्धातोरर्थः ततःशंसतिप्रशंसतिआनंदंजनयतीतिव्युत्पत्त्याशिश्नःपदार्थोदेवोजातआनंदहेतुत्वादिति शंसु धातोर्नप्रत्ययेउपधाकारयोरित्वेऽंत्यस्यतालव्यत्वेचशिश्नशब्दःसाधुः ॥ ३५१ ॥ उपतिष्ठतीति उपपूर्वकतिष्ठतेःसमीपस्थितिवचनत्वा दूर्ध्वरेतसांज्ञानफलमोक्षाधिकारात् अधोरेतस्कत्वेनजंतूनांपुण्यपापयोः फलभोगाधिकारीसन्उपस्थइतिनामभजतीत्यर्थः॥ ३५२॥कर्मे द्रियसंज्ञासंबंधतादात्म्याध्यासमूलकमभिधायतथाज्ञानेंद्रियसंज्ञासंबंधमाह जिघ्रन्निति जिघ्रन्गंधमुपाददानोघ्राणसंज्ञोभवति चष्टेव्य क्तंकथयति दृष्टस्यनिःशंकमभिधानप्रसिद्धेः तथाभवन्दर्शनेनव्यक्तमभिधानसमर्थोभवंश्चक्षुरित्युक्तः शृण्वन्नित्यादिस्पष्टम ॥ ३५३ ॥

प्राणसंज्ञांव्युत्पादयति देहेति देहरूपेयंत्रेप्रकर्षेणाननूचलन्सन्प्राणइत्युक्तः ॥ ३५४ ॥ अंतःकरणचतुष्टयसंज्ञायोगमाह मनुतेइतिचतुर्भिः विश्वंजगद्भावापन्नमात्मानंसकलंमनुतेविकल्पयतियतस्ततोमनःसंज्ञः ॥ ३५५ ॥ दधातीति स्वस्यांगर्भधारकस्त्रीसमेस्वरूपेवासनारूपेणसकलमतीतानागतवर्तमानात्मकंविश्वंयतोदधातिधारयतिततोधीरित्युक्तः॥ ३५६॥चित्तिरिति चित्तिरनुसंधानाख्याचित्संवलितावृत्तिःसंविदितिप्रसिद्धाततःसंवित्संज्ञवेदनरूपात्कर्मणोनिमित्ताच्चित्तमित्युक्तः ॥ ३५७ ॥ अहमिति सोहमस्मीत्यग्रेव्याहरदितिश्रुतेर्विराजाप्रथममुच्चरितत्वादहमित्याकारकंनामसर्वसाधारणं यतोधुनापिकोसीत्यादिनापृष्टोजनोऽहंदेवदत्तइत्याद्युत्तरयन्नहंशब्दंपूर्वमभिदधानोदृश्यतेइत्यर्थः ॥ ३५८ ॥ अकृत्स्नवर्णनमुपसंहरति एवमिति एवमेतानिअकृत्स्नोपस्थापकानिनामान्युक्तानितथान्यान्यपिदेवमानुषा

देहयंत्रेसदायस्मात्प्रकर्षेणचलत्ययं॥ उत्तमश्चायमेतस्मात्प्राणएषोभिधीयते ॥ ३५४॥ मनुतेसकलंयस्माद्विश्वमात्मानमव्ययं॥ तस्मान्मनइतिख्यातिमगाद्ब्रह्मस्वरूपधृक्॥ ३५५॥ दधातिनिखिलंस्वस्यांवासनारूपतोयतः॥ धीरित्येषततोदेवःकथितोवेदवादिभिः॥ ३५६॥ चित्तिःसंविदितिख्यातासंविद्वेदनकर्मतः॥ चित्तमेषसदाज्ञेयःसर्वज्ञःपुरुषोत्तमः ॥ ३५७॥ अहमित्यात्मनोनामजंतुमात्रस्यकथ्यते॥ पृष्टमात्रोयतःपूर्वंमानवोऽहंकरोत्ययं॥ ३५८॥ एवमेतानिनामानितथान्यान्यपिकोटिशः ॥ अकृत्स्नएषनज्ञेयःकिंतुकृत्स्नोमनीषिभिः॥ ३५९ ॥ कृत्स्नआत्मेतिविज्ञेयःसंततोयंनभोयथा॥ नात्रकश्चिद्विभेदोस्तिस्वान्योत्थःकर्हिचित्क्वचित्॥ ३६० ॥

सुरादीनिकोटिशःअकृत्स्नरूपस्याभिधायकानिद्रष्टव्यानितद्वाच्योऽकृत्स्नस्तुमनीषिभिर्नज्ञेयइति ॥ ३५९ ॥ उक्ताध्यारोपमेवकारेणापोह्यकृत्स्नरूपाभिनयपरस्यात्मेत्यादेर्विद्यासूत्रभूतस्यवाक्यस्यार्थमाह कृत्स्नआत्मेतिपंचभिः आत्मेतिपदमत्रावर्तते तथाचयथाउपाधिकल्पिताभेदाःप्रतिबिंबरूपाःसूर्येबिंबभूतेएकतांगताएवंयत्रात्मनिनिरूपिताविशेषाएकतांगच्छन्तिसकृत्स्नआत्माआत्मेत्युपास्यः इतिशब्दोऽविषयेतत्रात्मशब्दोप्युपचरितइतिद्योतयति तस्यकृत्स्नतांस्फुटयति संततइत्यादिना यथाघटाकाशादिविशेषेषुनभःसंततंतथायमिति अत्रात्मनिस्वोत्थःस्वगतःअन्योत्थःसजातीयादिनिरूपितश्चभेदोनास्तीति ॥ ३६० ॥

तत्रानुपलब्धिंहेतुतयाह आत्मधीति यस्मादात्मेत्याकारकयोर्धीशब्दयोर्विषयःसंस्तेनभेदेनविवर्जितोऽनुभूयते आत्मेतिरूपेणदृष्टेभेदोनो पलभ्यतेइतियावत् फलितमाह आत्मेत्येवेति तस्मात्सर्वांतरबोधकेनात्मशब्देनलक्षणयातत्समानार्थेनाहंशब्देनवासविज्ञेयइति एतेनात्र वाक्येउपासीतेतिपदंप्रमारूपविज्ञानपरमितिसूचितं ॥ ३६१ ॥ नन्वनेकप्रमातॄणांतत्राहंशब्दप्रयोगभेदात्तत्रभेदःस्याद्देहवदित्याशंकांदृ ष्टांतेनवारयति एकस्मिन्निति यद्वदेकस्मिन्नपिघटेऽनेकैरपिवक्तृभिर्जंतुभिर्घटइत्येवसमानरूपेणोच्यतेतत्रचवक्तॄणांभेदेपिवस्तुनोघटस्यन भेदःसंभवतीति तथाचवक्तव्यभेदाधीनप्रयोगभेदोव्यभिचारीतिभावः ॥ ३६२॥ अत्रापिप्रयोगैकरूप्यंदर्शयति अहमिति अत्रलोकेपि सर्वेजंतवोऽहमित्येवात्मानंयतोवदंतिततएकएवज्ञेयइति कीदृशमात्मानं यद्वन्नभस्तद्वदेकरूपेणस्थितमिति ॥ ३६३॥ नभोदृष्टांतंस्फुटय

आत्मधीशब्दयोर्यस्माद्विषयस्तद्विवर्जितः ॥ आत्मेत्येवसविज्ञेयोत्यहमस्मीतिजंतुभिः ॥ ३६१ ॥ एकस्मि न्हिघटेयद्वद्घटइत्येवजंतुभिः ॥ उच्यतेवक्तृभेदेनवस्तुभेदोनसंभवेत् ॥३६२॥ अहमित्येवचात्मानंजंतवोत्रव दंतिहि ॥ ततएकःसविज्ञेयआत्मायद्वन्नभःस्थितं ॥ ३६३ ॥ गृहेमठेघटेचास्यनभसोनयथाभिदा ॥ नभो धीशब्दगम्यस्यत्येवंशब्दात्मनोभिदा ॥ ३६४ ॥ प्रापणीयमदोरूपंयदात्मेतिमयेरितम् ॥ नान्यत्शब्दादिकं लोकेप्राप्त्यर्हंस्यात्कदाचन ॥ ३६५ ॥ ग्रहेयोग्यःसुखोदर्कःपदार्थोगीयतेबुधैः ॥ विषयानसुखोदर्काःप्राप्त्य र्हाःस्युःकथंनुते ॥ ३६६ ॥

ति गृहइति यथाघटाद्युपाधिकस्यनभसोघटाकाशादिरूपेणभेदेपिनभइत्याकारकधीशब्दाभ्यांगम्यस्यभिदाभेदोन एवंशब्दात्मनःशब्द आत्मेत्याकारकःप्रतिपादकोयस्यशब्दात्मातस्यात्मशब्दार्थस्येतियावत् एतादृशस्यात्मनोऽपिनभेदइत्यर्थः ॥ ३६४ ॥ तदेतत्पदनीयमि त्यादेःश्लोकंविदतइत्यंतस्यवाक्यस्यार्थमाह प्रापणीयमित्यष्टभिः यदात्मेतिशब्दगम्यंरूपंमयेरितंअदएतदेवाधिकारिभिःप्रापणीयंज्ञान लक्षणप्राप्तेर्विषयतांनेयमितियावत् अतोऽन्यच्छब्दादिकंनप्राप्तव्यमिति ॥३६५॥ अन्यस्याप्राप्तव्यत्वेउपपत्तिमाह ग्रहइति सुखमुदर्क उत्तरंफलंयस्यएतादृशएवपदार्थोग्रहेग्रहणेयोग्योबुधैरुक्तः विषयास्तुनतथेत्याह विषयाइति ॥ ३६६ ॥

विषयाणांदुःखोदर्कत्वाद्धेयत्वेसतिविषयभोगसाधनंस्थूलसूक्ष्मकारणसंज्ञंशरीरत्रयमपिहेयमितिसिद्धमित्याह विषयप्राप्तीति साज्ञानमज्ञानेनकारणशरीरेणसहितंस्थूलंसूक्ष्मंचशरीरं अतएवदुःखोदर्कविषयप्राप्तिहेतुत्वादेवनप्राप्यर्हमिति ॥ ३६७ ॥ एवंकारणशरीरपर्यंतं दृश्यंपरिहायैतत्संघातांतर्वर्तिन्यात्मस्वरूपेसच्चिदानंदतयापरिचितेसतिसर्वत्रतत्परिचयोभवतीत्यस्मिन्नर्थेपददृष्टांतंविवृणुते अभिन्नेनेति यथागोर्वृषभस्याभिन्नेनाखंडितेनपदाचरणांकितदेशेनेतियावत् तेनतंगांविंदति एवमत्रसंघातेवागाद्यवच्छेदकैरभिन्नेनाखंडितेनात्मनापरिचितेनसुखरूपिणंभूमानमात्मानंलभतेपरिचिनोतीत्यर्थः ॥ ३६८ ॥ एतदेवस्फुटयति गोपदांकामिति गोःपदेनांकोयस्यामीदृशींभुवंभूमिखंडंदृष्ट्वात्रैवदेशेगौर्गतापरत्रएतद्भिन्नेनगताइत्येवंविज्ञायनिश्चित्यतस्मिन्पदांकवतिमार्गेशनैर्व्रजन्सगौरन्वेषकैर्लभ्यते ॥ ३६९ ॥

विषयप्राप्तिहेतुःस्यात्स्थूलंसूक्ष्मंशरीरकं॥ साज्ञानमतएवैतन्नप्राप्यर्हंकथंचन॥ ३६७॥ अभिन्नेनपदायद्वद्गोर्गामेतेनविंदति॥ अभिन्नेनात्मनात्मानंलभतेसुखरूपिणम्॥३६८॥ गोपदांकांभुवंदृष्ट्वागौर्गतात्रपरत्रन॥ विज्ञायलभ्यतेयद्वत्तस्मिन्मार्गेशनैर्व्रजन्॥ ३६९॥ पदनीयंतथात्मस्थमानंदात्मानमेत्यसः॥ सर्वभूतस्थितंतादृग्रूपंतंलभतेऽमुना ॥ ३७० ॥ आत्मनापदरूपेणनिजचेतोध्वचारिणा॥ स्थावरंजंगमंसर्वंलभतेस्वात्मरूपतः॥ ३७१ ॥ आत्मलाभात्परोलाभोलोकेनास्तीहकश्चन॥ यशःकीर्त्यादिकंतेनलब्धंफल्ग्वेवजायते॥ ३७२॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति पदनीयमितिद्वाभ्यां तथापदनीयंप्राप्तव्यंतयोक्तमात्मस्थंसंघातांतर्वर्तिनमानंदरूपमात्मानंपदांकस्थानीयमेत्यप्राप्यामुनापरिचितेनसर्वभूतेषुस्थितंतादृक्स्वरूपंसच्चिदानंदलक्षणमात्मानंलभतेसाक्षात्कुरुतेइति ॥ ३७० ॥ आत्मनेति निजचित्तरूपेऽध्वनिसाक्षितयाप्रचरणशीलेनात्मनापदरूपेणपदांकसमेननिश्चितेनस्थावरादिकंसर्वंसच्चिदानंदात्मतयानिश्चिनोतीति ॥३७१॥ तस्यपरमफलरूपतामाह आत्मलाभादिति आत्मलाभस्यनिरतिशयत्वात्तेनात्मलाभेनतदपेक्षयाफल्गुयशआदिकंलब्धमेवभवतिज्ञानफलेसर्वांतर्भावादितिभावः ॥ ३७२ ॥

अन्यत्परिहृत्योक्तात्मतत्त्वनिष्ठैवकार्येत्यर्थपरायास्तदेतत्प्रेयइत्यादिकंडिकायाअर्थंनिरूपयति आत्मापीत्यष्टादशभिः आत्माप्रियइत्यु क्तःपुत्रादिकमपिप्रियमुक्तमनयोःप्रिययोर्मध्येनिरुपाधिकप्रेमास्पदत्वेननिश्चितंयथाभवतितथाप्रियत्वातिशयादात्माप्रेयान्सोपाधिप्रे मास्पदत्वादात्मभिन्नंसुतादिकंनतथानेति ॥ ३७३ ॥ पुत्रादेःसोपाधिकप्रेमविषयतांस्फुटयति पुत्रेति पुत्रादेर्याप्रियतासास्वात्मार्थंस्वोपका रायैवमता अन्यथापुत्राद्यर्थत्वेपुत्रत्वाद्यविशेषाद्वैरिपुत्रादेःसाप्रियताकुतोनस्यादिति फलितमाह आनंदात्मनइति अतोमुख्यप्रियत्वात् भूयानभ्यधिकइतियावत् ॥ ३७४ ॥ नकेवलंबाह्यानांपुत्रादीनामेवसोपाधिकप्रेमविषयत्वंकिंतुसंघातवर्तिनांप्राणादीनामपीतिसूचयितुं तेषांपुत्रादिवद्बाह्यतांस्फुटयन्नात्मनःसर्वांतरत्वमाह इंद्रियाणीतित्रिभिः अत्रदृश्यवर्गेविषयेभ्योबाह्येभ्यःस्थूलशरीराकारपरिणतेभ्यश्चइं द्रियाणिप्राणविशिष्टान्यांतराणिअंतर्भवानिएतेभ्योमनःसंकल्पविकल्पात्मकमांतरंततोपिबहिर्मुखनिश्चयात्मिकाबुद्धिरिति ॥ ३७५ ॥

आत्मापिप्रियउद्दिष्टःप्रियंपुत्रादिकंयथा ॥ अनयोर्निश्चितंप्रेयानात्मानान्यत्सुतादिकं ॥ ३७३ ॥ पुत्रवित्तक लत्रादेःस्वात्मार्थंप्रियतामता ॥ अन्यथावैरिणःकस्मात्पुत्रादेःसानसंभवेत् ॥ आनंदात्मनएवातोलाभोभूया नुदाहृतः ॥ ३७४ ॥ इंद्रियाण्यांतराण्यत्रविषयेभ्योहिदेहिनां ॥ आंतरंमनएतेभ्योबुद्धिस्तस्मादिहांतरा ॥ ३७५ ॥ बुद्धेरथांतरोजीवोगतोहंतामतिस्थितिम् ॥ अस्मात्परंसदाज्ञेयमव्यक्तंकारणंहियत् ॥ ४७६ ॥ आंतरस्तुततो ज्ञेयआनंदात्मामनीषिभिः ॥ नातोंतरतमंलोकेविद्यतेवस्तुकिंचन ॥ ३७७ ॥ विषयानिंद्रियैर्वेत्तिमनसाचें द्रियाण्यपि ॥ मनःसंशयरूपंतद्धियानिश्चितयापिच ॥ ३७८ ॥

बुद्धेरिति ततोबुद्धेरपिजीवआंतरः जीवस्वरूपमाह गतइति अहंतावगाहिन्यांप्रत्यक्प्रवणायामहमित्याकारायांमतौविषयतयास्थितिं गतः अहंकारविशिष्टइतियावत् अस्मादहंकारविशिष्टरूपाज्जीवादपिपरमांतरमव्यक्तमव्याकृतादिशब्दवाच्यंकारणमज्ञानंयत्सुषुप्त्यादि प्रसिद्धंतदिति ॥ ३७६ ॥ आंतरस्त्विति ततोऽव्यक्तात्शुद्धात्माआंतरःयत्रांतरत्वतारतम्यंविश्रांतमिति ॥ ३७७ ॥ उक्तार्थेऽसंभावनांवार यन्यथाघटद्रष्टाघटादांतरस्तथैतेषामांतरत्वंपरिचेयमित्याह विषयानितित्रिभिः अयमात्माइंद्रियविशिष्टःसन्विषयान्वेत्तिततोवेत्तृवि शेषणत्वेनेंद्रियाणामांतरत्वंस्फुटमेवमग्रेपि मनोविशिष्टइंद्रियाणिवेत्तिपश्यामिजिघ्रामिवेति अथसंशयरूपंमनस्तुनिश्चितंनिश्चयरूपाद्व त्तिरस्त्यस्यामित्यर्शआद्यचिनिश्चितानिश्चयद्वत्तिमतीबुद्धिस्तयापश्यतिअत्रसंदिहानोस्मीति ॥ ३७८ ॥

धियमिति उक्तनिश्चयरूपांधियमपिधीयुक्तेनअहंकाराख्यबुद्धिवृत्तियुक्तेनजीवरूपेणपश्यतिअहंनिश्चिनोमीति अथोक्तधीयुक्तंजीवमपिकारणात्मनाकारणाज्ञानोपाधिकसाक्षिरूपेणपश्यति अज्ञानंतुस्वप्रकाशेनस्वरूपेणैवेति ॥ ३७९ ॥ फलितमाह आनंदात्मेति ततउक्तविधयात्मनिआंतरत्वतारतम्यविश्रांतिःसर्वेषामात्मैवसर्वांतरःसर्वांतरत्वाच्चसएवानंदात्माआनंदरूपत्वाच्चसएवपुत्रादिभ्यःकारणंतेभ्यः प्रियःविवेकदशायामितरत्रदुःखत्वनिर्णयादतिशयवाचीतमबादिप्रत्ययोपिनप्रयोक्तुंशक्यतेइतिभावः ॥ ३८० ॥ ननुमुख्यप्रियत्वस्यात्मन्येवसंभवेपिगौणप्रियत्वस्येतरत्रापिसंभवात्कथमात्मैवप्रियइत्यवधारणमित्याशंक्यात्मेतरस्यातोन्यदार्तमित्यादिश्रुतेर्विनाशित्वेनतस्यगौणप्रेम्णोप्यनर्हत्वादुक्तमवधारणमुपपन्नमित्याशयेनाह प्रियमिति यस्मात्परंसर्वांतरात्मभिन्नंदेहादिकंयःप्रियमितिब्रूयात्तस्यास्यमनुजस्य

धियंधीयुक्तरूपेणधीयुक्तंकारणात्मना ॥ कारणंचस्वरूपेणस्वप्रकाशेनसर्वदा ॥ ३७९ ॥ आनंदात्माततोलोकेसर्वांतरतमःस्मृतः ॥ पुत्रादिभ्यःप्रियश्चैवस्थिराणांचचरात्मनां ॥ ३८० ॥ प्रियंयस्मात्परंब्रूयाद्देहपुत्रधनादियः ॥ मनुजस्यास्यसर्वंतद्रोत्स्यत्येवनसंशयः ॥ आनंदात्माकदाचित्सनरोत्स्यतिस्वरूपतः ॥ ३८१ ॥ तस्मादन्यन्नवक्तव्यंप्रियंहिविदुषःपुरः ॥ यदिब्रूयात्क्षणादस्यरोत्स्यतीदंनसंशयः ॥ ३८२ ॥

तद्देहादिकंरोत्स्यतिरोधंगमिष्यति रोधोनामावरणंतच्चकारणेनकार्यस्यासात्मकविनाशरूपंतथाचविनंक्ष्यतीत्यर्थः एतादृशेचप्रेमनयुक्तमितिभावः आत्मातुस्वरूपेणकदाचिन्नविनंक्ष्यतीतितत्रैवप्रेम्णोयुक्तत्वात्सएवप्रियइतिभावः ॥ ३८१ ॥ इत्थमात्मनएवप्रियत्वेपारमार्थिकेऽन्यस्यचप्रियाभासत्वेसतियथारजततत्त्वविदःसमीपेरंगरूपंमिथ्यारजतंमूढेनरजतमित्युच्यमानंतत्त्वविदोऽनृतमसहमानस्यरंगमिदमितिवचनाद्विनश्यतितथात्मेतरप्रियस्यविनाशभयात्प्रियात्मविदःसमीपेआत्मेतरत्प्रियंनवक्तव्यमित्याह तस्मादिति तस्मादात्मेतरस्यविनाशित्वेसत्यप्रियत्वात्विदुषःप्रियात्मविदःपुरःसमीपआत्मनोऽन्यत्प्रियंनवक्तव्यं वदनेऽनर्थप्रसंगमाह यदीति मूढोक्तमनृतमसहमानोविद्वान्यदिइदंतवप्रियंविनाशीत्येवंब्रूयात्तर्हितत्प्रियंक्षणाद्रोत्स्यत्स्येवेति ॥ ३८२ ॥

कथंविदुषोवचनमात्रेणात्मेतरप्रियनाशइत्यतआह ईशइति यतःप्रियात्मवित्तस्वज्ञत्वादनृतंवाग्व्यापारेणनाशयितुमीशःसमर्थस्तस्माद्धे तोरित्यर्थः एवंयदिपदाध्याहारेणईश्वरोहीत्यंतस्यार्थोदर्शितः अथेश्वरपदस्यपरमेश्वरपरतांगृहीत्वाविदुषोपेक्षाशीलेनतथाऽनभिधानेपि दोषोभवतीत्याह सन्निधावित्यादिना तस्यविदुषःसंनिधौसमीपदेशेऽनृतंनवदेत् कुतः यद्यतःसविद्वान्अब्रुवन्नपिफलंदद्यात् तदेवकुतः यद्य तोहेतोःपुण्यपापयोःफलप्रदईशईश्वरः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः तथाचगंगातीरादिवद्विद्वत्संनिहितदेशस्यकृतपुण्यपापयोरुत्कर्षाधाय कत्वादुत्कृष्टपुण्यपापानामिहैवफलमितिप्रसिद्धेर्ननैर्घृण्यदोषप्रसंगोपीतिभावः ॥ ३८३॥ ब्रह्मवित्संनिधेःपुण्यपापयोःशीघ्रफलप्रदत्वरूपो त्कर्षाधायकत्वेकैमुत्यन्यायमाह अल्पानामपीति यदिअल्पानांस्थावरत्वादिनापकर्षशालिनामपिदेवानांसंनिधौअनृतंवदेत्तर्हितेदेवा

ईशःप्रियात्मवित्तस्मात्संनिधौतस्यनानृतं ॥ वदेत्सयत्फलंदद्याद्यदीशःपुण्यपापयोः ॥ ३८३ ॥ अल्पानाम पिदेवानांसंनिधावनृतंयदि ॥ वदेत्तेपिफलंदद्युरवदंतोपिभूरिशः ॥ वदन्विद्वान्कुतोनायंतत्फलंहिप्रदास्यति ॥ ३८४ ॥ यथारोधःप्रियस्यस्यादरोधोपितथैवहि ॥ सत्यवादफलंलोकेदेवानांसंनिधौयथा ॥ ३८५॥ ए कैकोपिफलंदद्याद्देवःस्थावररूपभाक् ॥ जंगमोयंवदन्विद्वान्सर्वदेवःकथंतुन ॥ ३८६॥ ततोयोलोकएतस्मि न्माययातिविमोहितः ॥ पुत्राद्यरोधमिच्छन्सोप्यात्मानंहिप्रियंसदा॥ उपासीतापिचेद्ध्यातुंशक्तोनमनुजोभवे त् ॥ ३८७ ॥

अवदंतोपिफलंददतिकिमुतसर्वदेवात्मकःसवाग्व्यापारश्चविद्वानिति ॥३८४ ॥ एवंसतिविदुषोयेआत्मैवप्रियमितिसत्याभिधानेइष्टसिद्धि रपिभवतीत्याह यथेति यथाऽनृताभिधानेप्रियस्यरोधोविनाशःस्यात्तथासत्याभिधानस्यफलंप्रियस्यपुत्रादेररोधोपिभवेदिति ॥३८५ ॥ दृष्टांतंस्फुटयति एकैकोपीति सर्वदेवःसर्वदेवात्मकः ॥ ३८६ ॥ ततइति ततःप्रियात्मविदुषईश्वरत्वदर्शनात्तत्प्रियत्वाभिधानेपीष्टफलद र्शनाच्चसोपिमनुजआत्मानंप्रियरूपेणोपासीत सकः योमाययातिविमोहितःवैराग्याभावेनात्मनःप्रमारूपविज्ञानेऽनधिकृतइतियावत् पु त्रादिरूपप्रियाणामरोधंकामयमानश्चेति ननुतादृशउपासनमपिकथंकुर्यादतआह अपिचेदिति चेद्यदिध्यातुमपिभावनासंतानंकर्त्तुम पिनशक्तोभवेत्तथापिकुर्यादेवेति तथाचावश्यकंकार्यांतरंयथाहठेनापिकरोतितथोपासनमपिकार्यमितिभावः ॥ ३८७ ॥

ननुप्रमारूपविज्ञानादुपासनस्यकोभेदइत्यतस्तत्स्वरूपंदर्शयति उपासनमितिद्वाभ्यां यद्विज्ञानंसतिविद्यमानेऽसतिअविद्यमानेवावस्तु निगुरुशास्त्रादिवाक्यमात्राधीनंवस्तुस्वरूपावरणभंगोदासीनमितियावत् एतादृशंमानसवृत्तिरूपंजायतेजातेचतत्रज्ञानेविश्वासमात्रेण उपदिष्टार्थविषयकानांतत्सजातीयानांप्रत्ययानांधीवृत्तीनांप्रवाहतोविजातीनामन्याकाराणांप्रत्ययानांवर्जनंतदेतावदुपासनमित्युक्तमिति द्वयोरर्थः एतेनउक्तज्ञानस्यवस्तुस्वरूपावरणभंजकत्वेवस्तुसौंदर्याच्चतत्रचेतसःस्थिरत्वेप्रमारूपत्वमितिसूचितं ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ प्रमारूपप्रियात्मविज्ञानस्यफलमाह प्रियानंदात्मेति प्रियत्वेनानंदरूपस्यात्मनोविज्ञानात्सम्यङ्निश्चयात्तुविद्वान्सर्वदेववपुःपुमान्सर्वात्मभूतईश्वरोभवतिहेशक्रअत्रार्थेनविचार्यंनसंशयइतियावत् ॥ ३९० ॥ तदाहुरित्यादेःसर्वमभवदित्यंतस्यार्थंप्रपंचयति अत्रतेइत्यादिद्वि

उपासनंहितत्प्रोक्तंगुरुशास्त्रादिवाक्यतः ॥ जायतेयद्धिविज्ञानंसत्यसत्यपिवस्तुनि ॥ ३८८ ॥ विश्वासमात्रतो नृणांप्रत्ययानांप्रवाहतः ॥ उपदिष्टेसजातीनांविजातीनांचवर्जनम् ॥ ३८९ ॥ प्रियानंदात्मविज्ञानात्सर्वदेववपुःपुमान् ॥ विद्वान्भवतिनैवात्रविचार्यंशक्रकर्हिचित् ॥ ३९० ॥ अत्रतेकथयिष्यामिपुरावृत्तंविचारतः ॥ अनेकषांसमाजेयद्ब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ ३९१ ॥ ब्राह्मणामिलिताआसन्वेदवेदांगपारगाः ॥ एकदाक्कापि कस्मिंश्चिन्निमित्तेसमुपस्थिते ॥ ३९२ ॥ तत्रनानाकथावृत्तालोकवेदसमाश्रयाः ॥ तत्रैषापिकथाक्कापिप्रसंगेसत्यभूत्तदा ॥ तत्रकेचिन्महात्मानएवमाहुर्द्विजोत्तमान् ॥ ३९३ ॥ मानवाःसर्वभावामिंवदंतिब्रह्मविद्यया ॥ ब्रह्मकिंज्ञातवद्येनतदभूत्सर्वमेवहि ॥ ३९४ ॥

षड्भिःश्लोकैः अत्रआत्मविज्ञानात्सर्वात्मभावलाभइत्यस्मिन्नर्थेतेतुभ्यमिंद्रायपुरातनंवृत्तंवृत्तांतंकथयिष्यामि कीदृशंवृत्तं यदनेकेषांमहात्मनांब्राह्मणानांसमाजेविचारतोनिष्पन्नमितिशेषः ॥ ३९१ ॥ ब्राह्मणाइति ॥ ३९२ ॥ तत्रेति तत्रसमाजे कथाःवाक्यप्रबंधाः प्रवृत्ताःनिष्पन्नाः समाश्रयोविषयः एषावक्ष्यमाणा तत्रकेचिन्महात्मानएवंद्विजोत्तमानाहुःपप्रच्छुः ॥ ३९३ ॥ प्रश्नमभिनयति मानवाइतिचतुर्भिः मानवाविद्याधिकारिणोब्रह्मणोविद्ययाज्ञानेनसर्वात्मभावलाभंवदंतितत्रैवंविचार्यते यस्यब्रह्मणोविद्ययासर्वात्मभावःफलंतद्ब्रह्मापिकिंकिंचिज्ज्ञात्वासर्वात्मभूतं अज्ञात्वैववा आद्येतन्निरूपणीयंब्रह्मकिंज्ञातवत् येनयद्विषयकज्ञानेनसर्वंसर्वात्मकमभूदिति ॥ ३९४ ॥

द्वितीयमनूद्यदूषयति विप्राइति हेविप्रायदितद्ब्रह्मनज्ञात्वाज्ञानंविनैवसर्वरूपमभूत्तर्हिनराअपिसर्वदातीतादिकालेषुअज्ञानादेवसर्वस्युः सर्वात्मभूताःस्युः किंब्रह्मविद्यार्थप्रयासेनेत्यर्थः ॥ ३९५ ॥ आद्येअन्यस्यविज्ञानाद्ब्रह्मसर्वात्मभूतमात्मनएववातत्रनाद्यइत्याहुः ब्रह्मान्यस्येति यदिस्वस्मादन्यस्यज्ञानाद्ब्रह्मसर्वमभवत्तदातेनान्यविषयकज्ञानेनैवब्रह्मवत्तेमानवाअपितत्सर्वस्युः अनयावेदांतप्रसिद्धयाऐक्येनब्रह्मविषयकयाविद्ययाकिंप्रयोजनमिति ॥ ३९६॥ द्वितीयेदोषमाहुः ब्रह्मचेदिति चेद्यदिब्रह्मस्वात्मविज्ञानादेवसर्वभावंसमामवत्प्राप्तं तर्हिनृणामपियथास्वंआत्मविज्ञानादेवसर्वभावाप्तिःस्यात्तथापिसाप्रकृताब्रह्मविद्याव्यर्थेति आत्मभेदंमत्वैषाकोटिरितिबोध्यम् ॥३९७॥ सिद्धांतमवतारयति एवमिति एवंविचारकैर्विचारंकुर्वाणैःपृष्टाःशास्त्रतात्पर्यविदोब्राह्मणाउत्तरंददुः किंकृत्वा पूर्वोक्तपक्षाणांमध्येऽज्ञानप

विप्रायदिनतज्ज्ञात्वाब्रह्माभूत्सर्वमेवहि ॥ अज्ञानात्सर्वदैवस्युःसर्वमेवनराअपि ॥ ३९५॥ ब्रह्मान्यस्ययदि ज्ञानात्सर्वमेवाभवत्तदा॥ संतुतेनैवतत्तेकिमनयाब्रह्मविद्यया॥ ३९६॥ ब्रह्मचेत्स्वात्मविज्ञानात्सर्वभावंस मामवत्॥ नृणामप्यात्मविज्ञानात्स्याद्व्यर्थासातथापिहि॥३९७॥ एवंविचारकैःपृष्टाब्राह्मणाःशास्त्रकोविदाः अज्ञानमन्यविज्ञानंपरित्यज्योत्तरंददुः॥ ३९८ ॥ नाज्ञंब्रह्मनचान्यस्यविज्ञानसहितंचतत्॥ किंतुस्वात्मनए वैतज्ज्ञानात्सर्वात्मतांगतं॥ ३९९॥ सर्वात्मतासमाप्त्यर्थंविज्ञेयोमानवैरपि॥ स्वात्मानैवहितद्भिन्नंजंतोःक स्यचिदात्मनः॥ ४००॥

क्षमन्यविज्ञानपक्षंचपरित्यज्येति ॥ ३९८ ॥ आत्मब्रह्मपदार्थगतोभेदोनास्तीत्याशयेनसिद्धांतमभिनयति नाज्ञमित्यादिना ब्रह्माज्ञमज्ञानविशिष्टंसन्नसर्वात्मतांप्राप्तंतथान्यविषयकविज्ञानविशिष्टंनसर्वात्मतांगतंकिंतुस्वात्मनएवब्रह्मात्मपदाभ्यामुक्तस्यविज्ञानात्सर्वात्मतांगतमिति अत्रब्रह्मैवस्वस्मिन्नकल्पितेनाज्ञानेनविद्याधिकारीभूत्वात्मविद्ययासर्वात्मभावंगतमित्यस्यार्थस्यप्रपंचोभाष्येद्रष्टव्यः ॥ ३९९ ॥ सर्वात्मतेति एवमात्मनएवज्ञानस्यसर्वात्मतालाभप्रयोजकत्वेमानवैरपिसर्वात्मतासमाप्त्यर्थमात्मैवविज्ञेयः ननुब्रह्मविज्ञानंविनाकथमात्मज्ञानमात्रेणसर्वभावइत्याशंकांब्रह्मात्मपदार्थयोरैक्यस्फोरणेनवारयति नैवेत्यादिना हियस्मात्तद्ब्रह्मकस्यचिदपिजंतोरात्मनःसकाशान्नैवभिन्नमिति ॥ ४०० ॥

तत्रहेतुतयाब्रह्मात्मपदयोःसमानार्थतामाह बृहंतमिति ब्रह्मणोवाचकःशब्दोब्रह्मेत्याकारकोबृहंतंत्रिविधपरिच्छेदशून्यमर्थमाहप्रतिपादयति तथात्मनोपिशब्दआत्मेत्याकारकःसर्वांतरत्वेनतमेवार्थमाह ततइमौब्रह्मात्मशब्दौपाणिकरादिपर्यायशब्दवत्समानार्थावित्यर्थः ॥ ४०१ ॥ पर्यायताशंकांप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्वारभेदप्रदर्शनेनवारयन्समानार्थतांस्फुटयति बृहत्यतीइति बृहतिर्बृहद्वृद्धावितिधातुःअतिःसातत्यार्थकोऽतधातुश्चएतौपरिच्छेदहीनत्वेनसमानेऽर्थेपर्यवसन्नौ यतोबृहतेर्वचोबृहतिघटितंब्रह्मपदमधिकरूपमर्थमाह तथाअततेर्वचआत्मपदंसंततमांतरतयाव्यापकमाहेति ॥ ४०२ ॥ उभयोःपदयोरद्वितीयतायांपर्यवसानंदर्शयति सर्वाधिक्यमितित्रिभिः हियतःअश्वाद्गजोबृहन्नित्यादिप्रयोगेष्वश्वाद्यवधिवशात्परिच्छिन्नमहत्त्वबोधकत्वेपिसंकोचकंविनाबृहतेःसर्वाधिक्यरूपएवमुख्योर्थः सर्वाधि

बृहंतंब्रह्मणःशब्दःप्राहार्थंत्वात्मनोपिच ॥ शब्दस्ततोनभिन्नार्थाविमौपाणिकरोक्तिवत् ॥ ४०१ ॥ बृहत्यतीसमानार्थौनिश्चितौपदवेदिभिः ॥ बृहतेस्त्वधिकंप्राहसततंत्वऽततेर्वचः ॥ ४०२ ॥ सर्वाधिक्यंहिमुख्यार्थोबृहतेर्नापरःक्वचित् ॥ सर्वाभिन्नोभवेत्सोर्थोभेदेनैपप्रसिद्ध्यति ॥ ४०३ ॥ अतिःसर्वेषुदेशेषुकालेषुसत्स्वऽसत्सुच ॥ अभिन्नंसंतमाहातोनभिन्नाऽर्थौबृहत्यती ॥ ४०४ ॥ देशेनापिचकालेनसतावाप्यसतापिवा ॥ भिन्नोमुख्योभवेन्नार्थोत्यधिकःसर्वगोपिवा ॥ ४०५ ॥ यथानभसिभेदोयंतज्जैरभ्रादिकैःकृतः ॥ तथाब्रह्मणिभेदोपितज्जैःसदसदात्मकैः ॥ ४०६ ॥

क्यंचत्रिविधपरिच्छेदहीनत्वात्मकत्वात्सर्वाभिन्नतारूपं कुतश्चिदपिभेदेसतिएषसर्वाभिन्नतारूपोर्थोनसिध्यतिनज्ञानपथमारोहतीत्यर्थः ॥ ४०३ ॥ अतिरिति सत्सुस्थूलेषुअसत्सुसूक्ष्मेषुअभिन्नंसंतमभिन्नतयावर्त्तमानमसंकुचितोऽतिरतिधातुघटितमात्मपदमाह अतउभयोर्ब्रह्मात्मपदयोःसमानार्थतेत्यर्थः ॥ ४०४ ॥ देशेनेति अधिकोब्रह्मपदार्थःसर्वगआत्मपदार्थश्चदेशादिभिर्भिन्नश्चेत्तर्हिमुख्योनस्यात् महाराजपदार्थोमंडलेश्वररूपइवगौणएवस्यादितियावत् ॥ ४०५ ॥ भेदस्यकल्पिततयावाचारंभणमात्रविकारौपाधिकत्वेनगौणत्वाच्चब्रह्मात्मपदयोरखंडपरतेतिदर्शयति यथेतिचतुर्भिः यथातज्जैर्नभसोजातैर्मेघविद्युत्प्रभृतिभिर्नभसिअखंडेभेदःकृतस्तथातज्जैर्ब्रह्मविवर्त्तैःस्थूलसूक्ष्मैर्ब्रह्मणिभेदइति ॥ ४०६ ॥

समष्टिव्यष्टिरूपोपाधिकृतकल्पितपरिच्छेददृष्टांतमाह गंधर्वेति यथादौप्रथमंकल्पितेनगंधर्वनगरेणाकाशस्यभेदस्ततस्तत्रगंधर्वनगरांतर्गतैःप्रासादैर्भेदस्ततस्तत्रप्रासादेष्वंतस्थितैरन्यैर्गृहैरपवरकाख्यैर्भेदस्ततोत्रगृहेषुस्थितैर्घटादिपदार्थैर्भेदोमायामयएवमात्मनिपंचमहाभूतैस्तदंतर्वर्तिस्थूलसूक्ष्मदेहैस्तदंतर्वर्तिप्राणाद्यैश्चमायामयोभेदइति कीदृशैःस्थूलैर्देहैश्चरस्थावरसंज्ञैरितित्रयाणामर्थः ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ॥ ४०९ ॥ फलितमाह आत्मनइतिद्वाभ्यां ब्रह्मात्मनोरैक्याद्ब्रह्मविद्यारूपेणैकेनसाधनेनसर्वात्मताप्राप्तिरितियन्मनुष्यामन्यंतेतत्सत्यमेव यतोब्रह्मकारणादिसमष्टिव्यष्ट्युपाधिकंपूर्वंपूर्वंब्रह्मज्ञानात्सर्वात्मकमभूदिति ॥४१०॥ ४११ ॥ पूर्णस्यापिस्वरूपविस्मृतौदृष्टांतमाह महा

गंधर्वनगरेणादौप्रासादैस्तत्रसंस्थितैः ॥ तत्रस्थितैरन्यगृहैःपदार्थैश्चात्रसंस्थितैः ॥ ४०७॥ यथानभसिभेदो यंमाययैवप्रजायते ॥ एवमात्मनिभेदोपिमाययैवप्रजायते ॥ ४०८ ॥ आदौपंचमहाभूतैःस्थूलैःसूक्ष्मैश्चदेहकैः ॥ प्राणबुद्ध्यादिभिश्चापिचरस्थावरशब्दितैः ॥४०९ ॥ आत्मनोब्रह्मणोयस्माद्भेदःकोपिनविद्यते ॥ ततः सर्वात्मताप्राप्तिरेकयाब्रह्मविद्यया ॥ ४१० ॥ मनुष्यायद्धिमन्यंतेनानृतंतत्कदाचन ॥ ब्रह्मज्ञानाद्यतोब्रह्मसर्वमेतदभूत्पुरा ॥ ४११॥ महाराजोयथासुप्तोवेत्तिनात्मानमीश्वरम् ॥ एवंमायावृतंब्रह्मवेत्तिनात्मानमंजसा ॥ ॥ ४१२॥ यथाविशुद्धआकाशेनिर्भेदेभेदकारणम् ॥ धूमाभ्रपवनादिस्यादेवंमायांतरात्मनि ॥ ४१३॥ यथातमोनिशाकालेप्रकाशंनिरुणद्धिहि ॥ एवंसंसारकालेपिमायास्वात्मप्रकाशकम् ॥ ४१४॥ वाहीकस्ययथाऽज्ञातंपरसेनादिवर्तते ॥ तद्दर्शनेनिवृत्तंचेत्पुनर्नैवप्रजायते ॥ ४१५॥

राजइति यथामहाराजश्चक्रवर्तीसुप्तःसन्नात्मानमीश्वरंमहाराजंनवेत्तितथाब्रह्मापिमायावशादात्मानमिति समष्ट्युपाधिकनिष्ठंविशेषंतुकारणोपाधिसंस्थमित्यादिनावक्ष्यतीतिबोध्यं ॥४१२ ॥ आवरिकामायैवविक्षेपशक्त्यासविलासासतीभेदकारणमपिभवतीतिसदृष्टांतमाह यथाविशुद्धइति ॥ ४१३॥ उक्ताज्ञानस्यजडेआवरणवैयर्थ्याच्चिन्मात्रविषयतांसदृष्टांतमाह यथातमइति प्रकाशंचाक्षुषादिरूपं ॥ ४१४ ॥ उक्ताज्ञानस्यानादितांदृष्टांतेनस्फुटयति वाहीकस्येतिद्वाभ्यां यथावाहीकस्यअरण्यवेष्टितग्रामवासिनःकस्यचित्शत्रुराजसेनातत्कर्तृकंलुंठनादिकंचकीदृशंभवतीत्येवंपरसेनादिकमज्ञातंवर्ततेकदाचित्तद्दर्शनेसतिनिवृत्तमज्ञानंपुनर्नजायतेइति ॥४१५ ॥

एवंब्रह्मणीति एवमस्मिन्नात्मरूपेब्रह्मणिअनादिउत्पत्तिहीनमेवाज्ञानंवर्त्ततेतद्यदाब्रह्मज्ञानान्नष्टंतदारभ्यपुनर्नजायतेइति ॥ ४१६ ॥ उक्ताज्ञानस्याभावरूपतांवारयति अज्ञानमितिषड्भिः हेविप्राअज्ञानंज्ञानाभावरूपंनभवति यतःआत्माआत्मरूपःप्रकाशएवज्ञानं अतआत्मनोऽपरंजडंबुद्ध्यादितुनज्ञानंजडत्वादिति आत्मनोऽभावस्तुसाधकाभावादयुक्तइतिभावः ॥ ४१७ ॥ कथंतर्हिअंतःकरणवृत्तौज्ञानव्यवहारइतिचेदुपचारादित्याह जडइति प्रकाशकृताचित्तादात्म्याध्यासकृतेत्यर्थः दृष्टांतःस्फुटः ॥ ४१८ ॥ ननुमास्तुजडस्यप्रकाशतातथापिप्रकाशरूपात्मनोधर्मःप्रकाशांतरमस्तुतदभावश्चाज्ञानमितिशंकांजडत्वादिप्रसक्त्यावारयति प्रकाशइति आत्मभिन्नप्रकाशाभ्युपगमेयावद्विकारंतुविभागइतिन्यायेनविकारत्वात्द्वयोरपिजडत्वंप्रसज्येतेति इष्टापत्तौतुघटतद्गतशुक्लरूपयोरिवजडत्वाद्नात्मत्वप्रस

एवंब्रह्मण्यनाद्यस्मिन्नज्ञानंवर्ततेयदा ॥ ब्रह्मविज्ञानतोनष्टंपुनर्नैवप्रजायते ॥ ४१६ ॥ अज्ञानंनभवेद्विप्राज्ञानाभावःकथंचन ॥ यतोज्ञानंप्रकाशःस्यादात्मातोनापरंजडम् ॥ ४१७ ॥ जडेप्रकाशतायेयंसाप्रकाशकृताभवेत् ॥ दग्धृत्वमायसेपिंडेयथावह्निकृतंभवेत् ॥ ४१८ ॥ प्रकाशोनात्मनोभिन्नोभेदेजाड्यंद्वयोरपि ॥ जडयोर्नात्मतादृष्टायथात्रघटशुक्लयोः ॥ ४१९ ॥ नभिन्नंहिसुखंताभ्यांभेदेत्रिष्वप्यनात्मता ॥ यथान्यदेहगौरत्वदीपानांहिप्रतीतितः ॥ ४२० ॥ अन्यतोबोध्यमानेहिस्यात्प्रकाशेऽप्रकाशता ॥ यथादीपेत्रनेत्रेणप्रकाश्येजडतास्फुटा ॥ ४२१ ॥

क्तिरित्यर्थः ॥ ४१९ ॥ आत्मनआनंदरूपतांस्फुटयितुमुक्तन्यायंसुखेऽप्यतिदिशति नभिन्नमिति ताभ्यामात्मप्रकाशपदार्थाभ्यांसुखंनभिन्नं भेदेस्वीकृतेहित्रिषुआत्मप्रकाशसुखपदार्थेष्वपिअनात्मतास्यान्नकेवलमन्यतरस्यैवेत्यर्थः त्रयाणांभेदशालिनामनात्मत्वेदृष्टांतमाह यथेति यथापरकीयदेहस्यतद्गतगौरत्वस्यतत्प्रकाशकदीपस्यचएषांभिन्नानामनात्मताप्रतीत्यानुभवेनसिद्धातद्वदिति ॥ ४२० ॥ किंचप्रकाशरूपेआत्मनिप्रकाशाभ्युपगमोजडभानायआत्मभानायवा नाद्यः आत्मप्रकाशेनैवनिर्वाहात् अंत्येऽनवस्थापादिकाजडत्वापत्तिरित्याह अन्यतइति प्रकाशेऽन्येनबोध्यमानेस्वीकृतेसत्यप्रकाशताजडतैवस्यात् चाक्षुषवृत्त्यवच्छिन्नचिद्भास्यदीपवदिति तथाचप्रकाशस्यप्रकाशांतरभास्यत्वनियमेऽनवस्थापत्तिरितिभावः ॥ ४२१ ॥

फलितमाह ततइति ततउक्तयुक्तेः अयमानंदरूपआत्मास्वयंप्रकाशः प्रकाशांतरानपेक्षप्रकाशः सर्वभासकत्वाच्चसदैवसन्सद्रूपस्तस्यचाभावोऽसाक्षिकोनांगीकर्तुंशक्यतेयेनतदभावोऽज्ञानंस्यादितिभावः नन्वात्माशून्यरूपोस्तुतद्धर्मश्चप्रकाशइत्याशंकांव्याघातेनवारयति असतीति असतिशून्येनरशृंगवदात्मतानसंभवति अधिष्ठानत्वाद्यनुपपत्तेः सर्वत्रासदवगाहिप्रतीत्यापत्तेश्चेति ॥ ४२२ ॥ एवमज्ञानस्याभावरूपताऽसंभवाद्भावरूपत्वंप्रदर्श्यतन्निवृत्त्यासफलांब्रह्मविद्यांनिरूपयति स्वयंप्रकाशस्येति स्वयंप्रकाशस्यसद्रूपस्यआनंदाभिन्नात्मनास्वरूपवतः अतएवभेदशून्यस्यवस्तुनोविद्यातदाकाराचित्संवलितावृत्तिर्ब्रह्मविद्येत्युक्ता ॥ ४२३ ॥ एतांविद्यांविनात्मभूतमपिब्रह्मसंसारान्नरक्षति सएनंमविदितोनभुनक्तीतिश्रुतेरित्याह संतमिति सच्चिदानंदाद्वयरूपमेनमात्मानंमाययावृतंब्रह्मकर्तृहियतोब्रह्मरूपेणाविर्भूय

ततःस्वयंप्रकाशोयमानंदात्मासदैवसन्॥ असत्येवात्मतानस्यान्नरशृंगेयथानसा॥ ४२२॥ स्वयंप्रकाशस्य सतआनंदात्मस्वरूपिणः ॥ भेदशून्यस्ययाविद्याब्रह्मविद्येतिसोच्यते ॥ ४२३ ॥ संतंस्वयंप्रकाशंतमानंदात्मानमद्वयम्॥ अनादिमाययाब्रह्मरूपेणब्रह्मनत्यवेत्॥ ४२४॥ कारणोपाधिसंस्थंतत्तथामृत्युशरीरगं॥ वेदांतार्थपरिज्ञानात्स्वयमेवव्यबुध्यत ॥ ४२५॥ यथाशयानोमनुजोजलवृक्षविवर्जिते॥ चतुर्विधप्राणिजातैरहितेवायुनापिच॥ ४२६॥ स्वप्नान्नानाविधान्पश्यन्नज्ञानेनसमावृतः ॥ सर्वविज्ञानशून्योवास्वयमेवविबुध्यते॥ ४२७॥

नअवेत्नरक्षेत् तस्मान्मायानिवर्त्तकब्रह्मविद्यार्थंयत्नोविधेयइतिभावः ॥४२४ ॥ समष्ट्युपाधिकनिष्ठंविशेषमाह कारणोपाधीति तद्ब्रह्मकारणाज्ञानसमष्ट्युपाधिकमीश्वरसंज्ञंसत्तथामृत्युसंज्ञहिरण्यगर्भशरीरगतंसत्स्वयमेवोपदेशंविनावेदांतार्थानुसंधानात्व्यबुध्यतउक्तांविद्यांप्राप्तमित्यर्थः तत्रापिकारणाज्ञानस्यसंक्षेपशारीरकोक्तरीत्याहमज्ञइत्यहंकाराऽरोहमंतरेणावरणाख्यव्यामोहकारणत्वाभावादीश्वरेचाहंकाराभावात्सर्वज्ञतयानिःश्वसिततुल्यवेदानुसंधानंसदैव हिरण्यगर्भस्यतुकार्याभिमानात्किंचिदावरणमनुभूयस्मृतवेदार्थानुसंधानमिति विशेषोबोध्यः ॥ ४२५ ॥ स्वयंविबोधेदृष्टांतमाह यथेतिद्वाभ्यां यथाभयव्यथाशब्दनोदनाद्वाराजागरणनिमित्तैर्जलादिभीरहितेउत्कृष्टदेशेसुप्तोमनुष्यःस्वप्नान्पश्यन्गाढंसुप्तोवापरेणानुत्थापितःस्वयंविबुध्यतेजागरणंलभतेइतिद्वयोरर्थः ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥

१ सआत्माअविदितःअज्ञातःसन्एनंअज्ञंनभुनक्तिनपालयति आनंदस्वरूपाविर्भावेणजन्ममवाहान्नरक्षेदित्यर्थः ॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति तथेति तथाकारणसमष्टिसूक्ष्मसमष्टिरूपोपाधिद्वयस्थोपिब्रह्मात्मपदार्थःपरःपुरुषआत्मनैवस्वयमेवआत्मविज्ञानादात्मविद्यालाभादात्मानंप्रतिपद्यतेप्राप्नोति ॥४२८॥ ननूक्तविधयासर्वज्ञस्याप्युपाधिद्वयस्थस्यपरमेश्वरस्यकथंसृष्ट्यादिकारणत्वंव्यापाराभावादित्याशंकांसोपाधिकेऽस्त्येवकर्मेतिप्रदर्शयन्वारयति शयानइति शयानेस्वप्नमानपश्यतिगाढंसुप्तेवाव्यष्ट्युपाधिकेपुंसिपुरुषेयादृशंकर्मस्वमपदार्थस्तुष्टिवीजभूताज्ञानानुभवःसन्निधिमात्रेणप्राणधारणमित्यादिरूपंवर्ततेतथापरमेश्वरेपिसमष्ट्युपाधिकेबोध्यमित्यर्थः ॥४२९॥ उपाधिविमुक्तेतुनिर्गुणत्वान्नकुत्रचिदपिकर्मेत्याह सुषुप्तेइति यथास्वप्नसुषुप्त्योरुपाधिविविक्तेनिर्गुणेपुरुषेनकिंचिदपिकर्मतथाकारणोपाधिकेसूक्ष्मसमष्ट्युपाधिकेसूत्रसंज्ञेवातद्विविक्तेनिर्गुणेतत्कर्मनेति ॥ ४३० ॥ उक्तब्रह्मविद्यायाःसर्वज्ञताप्रयोजिकायाधारणमपिईश्वर

तथोपाधिद्वयस्थोपिब्रह्मात्मापुरुषःपरः ॥ आत्मनैवात्मविज्ञानादात्मानंप्रतिपद्यते ॥ ४२८ ॥ शयानेयादृशं कर्मतादृशंपरमेश्वरे ॥ उपाधिद्वयसंस्थेपिविद्यतेनात्रसंशयः ॥४२९॥ सुषुप्तेवायथास्वप्नेनिर्गुणेपुंसिकर्मन ॥ कारणेवाथवासूत्रेनिर्गुणेतन्नविद्यते ॥४३०॥ अन्तःकरणभोगार्थंयद्वदत्रप्रबुध्यते ॥ तथाजीवात्मभोगार्थं देवएषप्रबुध्यते ॥ ४३१ ॥ प्रबुध्यगुरवोयद्वत्प्रवर्ततेसुखायनः ॥ उपाधिद्वयसंस्थःसन्नीश्वरोपितथैवसः ॥ ॥ ४३२ ॥ आश्रमान्हियथादद्युर्नानाक्लेशकरानपि ॥ सुखायैवतथैषोपिदद्याद्देहेंद्रियादिकं ॥ ४३३ ॥

स्यनित्यमुक्तस्यपरार्थमेवेत्याह अंतरिति यद्वदत्रव्यष्टिसंघातेअभोक्तुःपुरुषस्यप्रबोधोजागरणमन्तःकरणनिष्ठस्थूलभोगार्थंतथादेवस्यपरमेश्वरस्यप्रबोधोजीवानांभोगार्थइत्यर्थः ॥ ४३१ ॥ ईश्वरस्यसृष्ट्यादिप्रवृत्तिःपरार्थैवेतिसदृष्टांतमाह प्रबुध्येति यथालोकेगुरवःप्रबुध्यप्रकृष्टंबोधंलब्ध्वास्वार्थनिरपेक्षाःसंतोनःशिष्याणांसुखायैवप्रवर्ततेतथेश्वरोपिजीवानांभोगायेति ॥ ४३२ ॥ यद्येवंकथंतर्हिदेहकारागृहेषुजीवान्पातयतीतिशंकामपिदृष्टांतेनवारयति आश्रमानिति यथादृष्टनानाक्लेशशालिनोप्याश्रमान्ब्रह्मचर्यादिधर्मान्गुरवःशिष्येभ्योदिशंति सचोपदेशःशिष्याणांशुद्धिद्वारासुखायैवभवतितथेश्वरोप्यवश्यभोक्तव्यकर्मणांभोगायअपवर्गायचजीवेभ्योदेहादिकंदिशतीत्यर्थः ॥ ४३२ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयससाधनंचवेदादिरूपेणोपदिशतियदनुतिष्ठंतोजीवाःसुखिनःस्युरित्याह गुरूक्तमिति यथागुरूक्तंपालयन्यथावदनुतिष्ठन्शिष्यउदर्कउत्तरफलकालेसुखीभवेत्तथेश्वरोक्तमपीति ॥ ४३४ ॥ ननुद्वैतभानविरोधिन्याविद्ययानित्यमुक्तईश्वरःकथंसृष्ट्यादिकरोतीतिशंकामपिदृष्टांतेनपरिहरति एकएवेतिद्वाभ्यां यथाएकएवशयानोब्रह्मविदपिस्वप्नभोगप्रदप्रारब्धकर्मवशात्स्वप्नेविश्वंसृजतेतथेश्वरोपि एतावांस्तुविशेषः ब्रह्मविदःसृष्टिप्रवृत्तौस्वयंकृतपूर्वाणिकर्माणिप्रयोजकानिईश्वरस्यतुजीवसंबंधीन्येवेतिद्वयोरर्थः ॥४३५॥४३६॥ उक्तमेवस्फुटयति अलुप्तेति यथाब्रह्मविद्याभ्यासेनालुप्तब्रह्मबोधोब्रह्मवित्त्वादेवनिष्कामश्चविद्वान्पुरुषःशयनेस्वप्नरूपेसंवीक्ष्यसम्यगालो

गुरूक्तंपालयन्शिष्योयथोदर्केसुखंव्रजेत् ॥ ईश्वरोक्तंतथादेहीकुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ॥ ४३४ ॥ एकएवशयानःसन्ब्रह्मात्मानंविदन्नपि ॥ पुरुषःसृजतेस्वप्नेविश्वमेतच्चराचरम् ॥ ४३५ ॥ माययैवयथातद्वदीश्वरोप्येकएवहि ॥ जानन्नात्मानमखिलंसृजतेभूतभौतिकम् ॥ ४३६ ॥ अलुप्तब्रह्मबोधःसन्नाप्तकामोयथापुमान् ॥ लीलयैवचसंवीक्ष्यसृजतेशयनेथतत् ॥ ४३७ ॥ एवमेषजगत्स्रष्टाप्राप्तकामोविदन्नपि ॥ ईक्षित्वासकलंविश्वंसृजतेभूतभौतिकम् ॥ ४३८ ॥ यथास्वप्नदशायांसविद्वान्स्वप्नंविलोकयन् ॥ आत्मानंचतथास्वप्नंनभेदेनप्रपश्यति ॥ ४३९ ॥ अहंहिसकलंविश्वंपश्यामिशयनंगतः ॥ मदात्मकमितिज्ञानेनचस्वप्नोविलीयते ॥ ४४० ॥

च्यलीलामात्रेणानायासेनरथादीन्सृजतेएवंपरमेश्वरोपिनित्यमुक्तःप्राण्यदृष्टवशादीक्षणपूर्वकंजगत्सृजतीतिद्वयोरर्थः ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ननुशुक्तितत्त्वज्ञानेनरजतमिवसमत्युपाधेरीश्वरस्यब्रह्मात्मविज्ञानेनविश्वंकुतोननिवर्ततइतिशंकापिब्रह्मवित्स्वप्नदृष्टांतेनपरिहृतेत्याह यथास्वप्नेतित्रिभिः यथासोऽलुप्तप्रबोधोविद्वान्स्वप्नंविलोकयन्सन्नात्मानंतथास्वप्नंस्वप्नदृष्टपदार्थजातंचभेदेननपश्यति तस्यचइतिज्ञानेपिस्वप्नोनलीयते इतिकिं अहंशयनंगतःसन्सकलंविश्वंमदात्मकंअहमेवात्मास्वरूपंयस्यएतादृशंपश्यामीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥

नद्वदिति तथाब्रह्मईश्वरःसंसारेनिर्वाह्यनयास्थितेप्यानंदरूपमात्मानमद्वयंपश्यति अदःदृश्यंस्थूलसूक्ष्मात्मकमात्मनोभिन्नंनपश्यति अस्येश्वरस्यइदंसर्वंमदात्मकमित्याकारकज्ञानेप्येतद्विश्वंनलीयतेइति अत्रदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःस्वीयपरकीयकर्मणामपिस्थितिहेतुतोक्तानविस्मर्तव्या ॥ ४४१ ॥ एवमैकात्म्यसिद्धांतेसतिकल्पितबंधमोक्षव्यवस्थापिविद्वत्स्वमदृष्टांतेनोपपादनीयेत्याह विदुषइतिद्वाभ्यां यथाअलुप्तब्रह्मात्मविज्ञानंयस्मिन्नेतादृशेविदुषोब्रह्मविदःस्वमेस्वमावलोकिताःस्वमकल्पिताःकेचिज्जीवाःप्रमातारःअस्यविदुषोविदेहमोक्षंविनापिविमुच्यंतेमुक्ततयामन्यंतेतेभ्योन्येसंसारस्थितिप्रयोजकाबद्धाःसंतितत्त्वेनमन्यंतेइति ॥ ४४२ ॥ एवमिति एवमीश्वरेअमुक्तेसंसारनिर्वाहकत्वेनस्थितेपिकल्पिताबंधमोक्षव्यवस्थाबोध्येत्यर्थः ॥ ४४३ ॥ परमार्थतस्तुबंधमोक्षादिकंदृष्टांतदार्ष्टांतिकेचनास्ति ननिरो

तद्वद्ब्रह्मापिसंसारेआनंदात्मानमद्वयम् ॥ नपश्यत्यात्मनोभिन्नमदःसदसदात्मकम् ॥ अहमेवेदमित्यस्यज्ञानेप्येतन्नलीयते ॥ ४४१ ॥ विदुषोऽलुप्तविज्ञानेस्वप्नेस्वप्नावलोकिताः ॥ केचिज्जीवाःप्रमुच्यंतेत्वस्यमुक्तिंविनापिहि ॥ अन्येबद्धाश्वसंत्यत्रस्वप्नसंस्थितिहेतवः ॥ ४४२ ॥ एवमीशेत्वमुक्तेपिमुच्यंतेत्रमुमुक्षवः ॥ बद्धाश्वकेचिद्वर्ततेसंसारस्थितिहेतवः ॥ ४४३ ॥ अलुप्तात्मावबोधस्यस्वप्नेयद्वन्नविद्यते ॥ बंधमोक्षादिकंकिंचित्पश्यतोत्रजडाजडम् ॥ ४४४ ॥ नापितेनप्रदृश्यानांबंधमुक्तिजुषामपि ॥ विचारेसतिजीवानांभिन्नाभिन्नधियामपि ॥ ४४५ ॥ विचारेसतिनैवंस्याद्बंधमोक्षादिकंसदा ॥ ईश्वरस्यनजीवानांबंधमुक्तीप्रधावताम् ॥ ४४६ ॥

धोनचोत्पत्तिरित्यादिश्रुतेरित्याह अलुप्तात्मेतित्रिभिः यथाऽलुप्तात्मविज्ञानकस्यविदुषःस्वमेजडाजडरूपंविश्वंपश्यतोप्यत्रात्मनिकिंचिद्बंधमोक्षादिकंनवर्त्ततेवस्तुतोबंधाभावादेवेति ॥ ४४४ ॥ नापीति नकेवलंविदुषएवबंधाद्यभावःअपितुतेनस्वमदृशायेकल्पिताएतेभिन्नदृशोबंधभाजःएतेऽभिन्नदृशोमोक्षभाजइतिपरमार्थविचारेक्रियमाणेतेषामपिबंधादिकंनविद्यतेआत्मनोनित्यमुक्तस्यैकत्वादेवेति ॥ ४४५ ॥ विचारेइति एवंविद्वत्स्वमवद्वस्तुविचारेक्रियमाणेईश्वरस्यनबंधमोक्षादिकंनवाजीवानां कीदृशानां बंधमुक्तीबंधंमोक्षंचप्रतिधावतांशीघ्रंसाधनैर्गच्छतामिति ॥ ४४६ ॥

ननुपरमार्थतोयदिबंधाद्यभावस्तर्हिशास्त्रस्यवैयर्थ्यमापतितमितिचेन्नाज्ञान्प्रतिसार्थक्यादितिस्वप्नदृष्टांतेनैवाह स्वप्नइति यथास्वप्नेबहव उपदिष्टार्थानुष्ठानेनाभ्युदयनिःश्रेयसेप्रामुवंतोदृश्यंतेतान्प्रत्युपदेशस्यनवैयर्थ्यं तथाजागरणेपिशास्त्रंवेदःआदिपदेनस्मृत्यादयस्तेषांनैववैयर्थ्यंविद्यतेअज्ञानामधिकारिणांलाभादिति ॥ ४४७॥ विदुषःप्रतितुशास्त्रादिवैयर्थ्यमिष्टमेवेत्याह स्वप्नेयथैवेतिद्वाभ्यां यथाउक्तस्वप्नेस्वप्नद्रष्टारंविद्वांसंप्रत्युपदेशस्यवैयर्थ्यमेवतथान्येचयेजीवन्मुक्ततयाकल्पितादेहिनस्तान्प्रतिचोपदेशस्यवैयर्थ्यमेव निवर्त्याज्ञानाभावात् तथाजागरणेप्यात्मज्ञानवतःपुंसःपुरुषान्प्रतितथामहेश्वरंचप्रतिशास्त्रादेर्वैयर्थ्यमिष्टमेवेतिद्वयोःसंबंधः ॥४४८॥ ४४९॥ वस्तुतस्तुनशास्त्रस्य वैयर्थ्यं तद्धिशास्त्रस्यसर्वान्प्रतिप्रवृत्तौस्यात्शास्त्रंतुयथोत्सर्गोऽपवादविषयंपरित्यज्यप्रवर्ततेतथानधिकारिणःपरित्यज्यैवप्रवर्ततेइत्याशयेनस

स्वप्नेयथोपदेशस्यवैयर्थ्यंनैवविद्यते ॥ बहून्प्रतितथाचापिशास्त्रादेश्चनविद्यते॥ ४४७॥ स्वप्नेयथैवविद्वांसं स्वप्नद्रष्टारमेवहि॥ उपदेशस्यवैयर्थ्यमुक्तानन्यांश्चदेहिनः॥ ४४८॥ तथाजागरणेपिस्यात्शास्त्रादेर्व्यर्थतासदा॥ आत्मज्ञानवतःपुंसोप्यपेक्ष्यचमहेश्वरं॥ ४४९॥ सर्वाधिकारताचात्रनैकस्यापिहिविद्यते॥ वैश्यस्तोमोयथाव्यर्थोराजविप्रावपेक्ष्यहि॥ ४५०॥ वैश्येपुचनसर्वेपुत्यर्थित्वादिविशेषणात्॥वैश्यानपेक्ष्यवैश्यःस्यात्कृतार्थोनान्यथाक्वचित्॥ ४५१॥ विज्ञेयाःसार्थकात्वेवंबृहस्पतिसवादयः॥ मोक्षशास्त्रंतथैवस्यात्सार्थकंज्ञानवर्जिते॥ ४५२॥

र्वसंमतंसर्वत्राधिकाराभावंप्रतिपादयति सर्वाधिकारतेति सर्वत्राधिकारःफलार्थमनुष्ठेयतारूपोयस्यतत्सर्वाधिकारंतस्यभावःसर्वाधिकारतासाएकस्यापिकस्यचिदपिशास्त्रस्यनास्ति हियतोवैश्यस्तोमनामायागविशेषोवैश्याधिकारिकत्वाद्राजानंब्राह्मणंचापेक्ष्यव्यर्थएवेति ॥ ४५० ॥ वैश्येष्विति वैश्येष्वपिनसर्वेपुवैश्यस्तोमःसफलःकिंतुअर्थित्वंफलकामत्वमादिपदेनशक्तत्वंपातित्यादिदोषराहित्यंचगृह्यते एतादृशविशेषणवतोवैश्यानपेक्ष्यैवसफलः अर्थित्वादिमान्वैश्यस्तुवैश्यस्तोमेनकृतार्थःस्यादेव इयंव्यवस्थाक्वचिदप्यन्यथानभवतीति ॥ ४५१ ॥ विज्ञेयाइति यतएववैश्यस्तोमवदेवब्राह्मणाद्यधिकारिकाएवबृहस्पतिसवादयः आदिपदेनराजसूयादयःएतेसार्थकाज्ञेयाः तथामोक्षशास्त्रमपिसाधनचतुष्टयसंपन्नेज्ञानवर्जितेजिज्ञासौसार्थकमिति ॥ ४५२ ॥

योयोदेवानामित्यादिवाक्यार्थमाह ब्रह्मसर्वात्मतामितिदशभिः ब्रह्मकारणसूक्ष्मसमष्ट्युपाधिकंयथाब्रह्मविद्ययासर्वात्मभावंप्राप्तंतथास्थूलसमष्ट्युपाधिकोविराट्तत्प्रभृतिर्मन्वादिरपिविद्ययासर्वात्मतांप्राप्तः कश्चित्तुप्राप्स्यन्प्राप्तोभविष्यतीतियावत् अपरोऽधुनाप्राप्तइति ॥४५३॥एवंब्रह्मविद्यायाःफलेविशेषाभावेप्युत्पत्तौविशेषंदर्शयति क्वचिदितित्रिभिः क्वचिद्विराट्कपिलसनत्कुमारादौस्वभावतःनिसर्गादागंतुकनिमित्तमनपेक्ष्यैवेतियावत् ब्रह्मविद्याजायते यथापक्षिणामाकाशगमनकौशलंमत्स्यादीनांनीरगमनकौशलंचजन्मतएवप्रभवतितद्वदिति तत्रविराड्विषयिका ज्ञानमप्रतिघंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयमितिस्मृतिः अप्रतिघंकुतश्चिदपिप्रतिघातशून्यंसर्वविषयकमितियावत् ऋषिंप्रसूतंकपिलंयस्तमग्रेज्ञानैर्बिभर्तिजायमानमित्याद्याश्रुतिःकपिलविषया एवमन्यत्रापिमानंबो

ब्रह्मसर्वात्मतांप्राप्तंयथैवब्रह्मविद्यया ॥ विराडादिस्तथाप्राप्तःप्राप्स्यन्प्राप्नोतिचापरः ॥ ४५३॥ क्वचित्स्वभावतोविद्याभवेद्यद्वद्विहायसि॥ पक्षिणांगमनंनीरेमत्स्यानांवापिजन्मतः॥ ४५४॥ पूर्वपुण्यविपाकेनक्वचिदेषाप्रजायते॥ यशआदिसुखंयद्वज्जायतेयौवनादिषु॥ ४५५॥ गुरुशास्त्रोपदेशेनसर्वेषामेवजायते॥ नेत्राभ्यांहियथैवस्याद्रूपज्ञानमनिंदितम्॥ ४५६॥ स्वयंभातायदाविद्यायदावाकर्मजाभवेत्॥ तत्रापिप्रथमंशास्त्रंभातिपश्चादियंततः॥४५७॥

ध्यं ॥ ४५४ ॥ पूर्वेति क्वचिद्वामदेववाल्मीक्यादौदेशकालनिमित्तवशाभिव्यक्तफलाभिमुखपूर्वपुण्यतोविद्याजायते यथायौवनादिकालेपुण्यविपाकात्यशोधनपुत्रादिसुखंजायतेतद्वदिति ॥ ४५५ ॥ गुर्विति गुरुशास्त्रोपदेशउपदिष्टंशास्त्रमितियावत् रूदभिहितइतिन्यायात् सर्वेषांज्ञानकारणं रूपज्ञानंप्रतिचक्षुर्वदिति ॥४५६॥ ननुकथंशास्त्रस्यविद्याकारणतापूर्वोक्तेष्वव्यभिचारादतआह स्वयमिति स्वयंभातास्वभावजन्याकर्मजापूर्वपुण्यपरिपाकजावायदाविद्यातत्रापिशास्त्रंविद्यातःप्रथमंभातिपक्षिणामाकाशगमनोपयोगिपक्षवत् स्वभावतएवेत्याद्यवधारणंतुशास्त्रलाभेदृष्टमध्ययनादिरूपंसाधनंवारयतीतिभावः ॥ ४५७ ॥

एवमव्यभिचारेचवाक्यतात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्यश्रोतव्यइत्यादिश्रुतिसिद्धाकारणताउपपन्नेत्याह ब्रह्मविद्येति ततोऽव्यभिचारात्सर्वे पुपक्षेषुकचित्स्वभावइत्यादिनोक्तेषुत्रिषुश्रवणरूपउपायस्तृप्तिंप्रतिभोजनवन्नियतःव्यापकइत्यर्थः ॥ ४५८ ॥ ब्रह्मविद्यास्वरूपमभिन यति ब्रह्मेति बृहतेर्धातोरतेश्वस्वारस्यात्सर्वाधिकसर्वांतररूपोब्रह्मात्मशब्दयोरर्थउक्तः सएवार्थोब्रह्मात्मशब्दाभ्यांतज्जन्यबुद्धिभ्याभपिवि निर्मुक्तःसन्नहंशब्दवाच्यार्थांतर्गतजडांशहीनोहंभवामीतीयमेवमाकाराब्रह्मविद्याविज्ञैरुक्तेति ॥ ४५९ ॥ इयंविद्याउत्पन्नासतीफलप्रदा नेजात्यादिकंनापेक्षतेइत्याह अनयेतित्रिभिः अनयाविद्ययायथाब्रह्मसर्वात्मकमभूत्तथान्योपियःकश्चित्सर्वात्मकोभवत्येवेति ॥४६०॥ मानवइति स्पष्टम् ॥ ४६१ ॥ बह्वेति भगवद्गीतास्वप्युक्तं बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताइति ॥ ४६२ ॥ उक्तविद्याफलेवामदेवानु

ब्रह्मविद्यासमुत्पत्तावुपायःश्रवणंततः॥ नियतःसर्वपक्षेपुतृप्तौयद्वद्धिभोजनम्॥ ४५८॥ ब्रह्मात्मशब्दधीशू
न्यउक्तोयोबृहतेरतः॥ अर्थोभवामिनान्योहंशब्दधीविषयोजडः॥ ब्रह्मविद्येयमाख्याताविप्रैःसूक्ष्मार्थदर्शि
भिः॥ ४५९॥ अनयाहियथाब्रह्मसर्वात्मकमभूद्धितत्॥ सर्वात्मकस्तथान्योपिस्यात्तथैवनसंशयः॥४६०॥
मानवोवामुनिर्वापिदेवोवादानवोथवा॥ धीमानन्योपियःकश्चिद्ब्रह्मस्याद्ब्रह्मविद्यया॥ ४६१ ॥ ब्रह्मसर्वात्म
कंप्रापबहवोत्रद्विजोत्तमाः ॥ असुरामुनयःसर्वेब्रह्मास्मीत्यात्मबोधनात्॥ ४६२॥ परोक्षंनेदमस्माकंसर्वे
षांब्रह्मवेदिनाम्॥ वामदेवःस्थितोगर्भेकश्चिदस्मासुसद्द्विजः॥ ४६३॥ अनुग्रहार्थमस्माकंविश्वासंजनय
न्निदम्॥ अस्मान्प्रत्यब्रवीद्वाक्यंपश्यन्सर्वात्मतामिमाम्॥४६४॥ब्राह्मणाःशृणुतात्रैतद्विश्वासायवदामियत्॥
युष्मभ्यंब्रह्मविद्यायाहेतौप्राप्तासमाप्यतां॥ ४६५॥

भवोपिमानमित्यर्थपरस्यतद्वैतदित्यादेरर्थमाह परोक्षमिति इदंविद्याफलंसर्वेषांब्रह्मवेदिनांपरोक्षंनभवतिकिंतुविद्योत्तरक्षणएवोपलभ्यत इति यतोस्माकमन्यतमोगर्भएवविद्याफलंसर्वात्मतारूपंपश्यन्सन्नस्माकमनुग्रहार्थंविद्याफलेविश्वासंजनयन्निदंवक्ष्यमाणंवाक्यमस्मा न्प्रत्यब्रवीदितिद्वयोरन्वयः ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ वामदेवउवाच ब्राह्मणाइतित्रयोदशभिः भोब्राह्मणायदहंयुष्मभ्यंवदामितन्मत्तंनिर्विघ्ना प्राःसंतोयूयंशृणुत कस्मैवदामि ब्रह्मविद्यायाःहेतौफलेविश्वासाय फलस्यहेतुत्वमध्ययनेनवसतीत्यादौप्रसिद्धं किंकृत्वावदामि तांविद्यां सम्यक्प्रतिबंधराहित्यंयथास्यात्तथाआप्यलब्ध्वेत्यर्थः ॥ ४६५ ॥

वामदेवइति अहंभवतांदृष्ट्याभवतांमध्येकश्चिदन्यनमोवामदेवनामात्यक्तपूर्वशरीरःसन्संप्रतिअधुनागर्भेतिष्ठामि स्वदृष्ट्यानुसर्वात्मास्मीतिभावः ॥ ४६६ ॥ भवतांममेति पूर्वशरीरेममभवतांचसनकादिमहात्मभिःकृतउपदेशःसमआसीत् तदानींसर्वेवयंविषयांधधियःसंतोहृदयस्थमपिस्वमात्मानंनदृष्टवंतः यथाजन्मांधाःकरेपिस्थितमुज्ज्वलंमणिंनपश्यंतितद्वदितिद्वयोरन्वयः ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ तेनेति तेनप्रतिबंधवशादात्मसाक्षात्कारालाभरूपेणदोषेणमेअदोदेहरूपंकारागृहंजातंतद्देहकारागृहंभवतांयथामाभून्नभवेत्तथाबोधेयतध्वमिति ॥ ४६९ ॥ नचविद्याफलेसंशयोमयानुभूतत्वादित्याह ब्रह्मविद्येति सदासर्वकालेषुनतुकृतयुगादावेवेतिनियमः तत्रभवतांविश्वासार्थमहंविद्याफलंसर्वात्मतांवक्ष्येइति ॥ ४७० ॥ वामदेवसूक्तायकृत्यर्थमाह अहंमनुरितिसप्तभिः मनुःस्वायंभुवादिरहमेवाभूवंतथासूर्योहमेवतथाक

वामदेवोभवद्दृष्ट्यागर्भेतिष्ठामिसंप्रति ॥ त्यक्तपूर्वशरीरःसन्भवतांकश्चिदेवहि ॥ ४६६ ॥ भवतांममचाप्यासीदुपदेशोमहात्मनां ॥ विषयांधधियःसर्वेदृष्टवंतोनकिंचन ॥ ४६७ ॥ हृदयस्थंस्वमात्मानंजात्यंधाःस्वकरे यथा ॥ नपश्यंतिमणिंसंतमादित्यसमवर्चसं ॥ ४६८ ॥ तेनदोषेणमेदेहकारागृहमदःपरम् ॥ जातंतद्भवतांमाभूद्यतध्वंस्वात्मबोधने ॥ ४६९ ॥ ब्रह्मविद्यासमुत्पत्तौसदासर्वात्मताभवेत् ॥ विश्वासार्थमहंवक्ष्येप्राप्तांसर्वात्मतांद्विजाः ॥ ४७० ॥ अहंमनुस्तथासूर्यःकक्षीवानप्यहंमुनिः ॥ अतींद्रियार्थद्रष्टत्वात्प्रसिद्धोब्राह्मणोहियः ॥ ४७१ ॥ शुक्लानांदीप्तिभाजांस्यांकुत्संगोप्यमहंसदा ॥ अहंसंसारचक्रेस्मिन्जातोगच्छामिसर्वदा ॥ नितरांयोनिसाहस्रमुच्चावचगतंहियत् ॥ ४७२ ॥

क्षीवान्नाम्नाप्रसिद्धोमुनिरप्यहमेवेति ॥ ४७१ ॥ कुत्समार्जुनेयमित्यंशस्यार्थमाह शुक्लानामिति शुक्लानामर्जुनपदोक्तानांदीप्तिमतांसूर्यादीनांयत्कुत्संकुत्सपदार्थमाह गोप्यमिति तमेवभांतमित्यादिश्रुतेरादित्याभासकमपियत्तत्त्वमादित्याद्यैर्व्यवहारभूमौप्रकाशकतयाप्रसिद्धैरपावृतमिवतदहमस्मीति एतेनतत्पदार्थभावोदर्शितः अथऋऽइतिपदेनआत्मनेपदगत्यर्थऋजिधातोर्लङुत्तमपुरुषैकवचनप्रयोगरूपेणत्वंपदवाच्यजीवरूपतामाह अहंसंसारेति अहमेवास्मिन्संसारमंडलेजातउपाधिजन्मनाजन्माभिमानीसन्नुच्चावचलोकगतयोनिसहस्रंनितरांगच्छामीति ॥ ४७२ ॥

अहंकविरित्याद्यंशस्यार्थमाह कांतेति कांताप्रसृतादृष्टिर्यस्यसतथाउशनाशुक्रः अहंभूमिमदामार्यायेत्यर्थमाह जामदग्न्येति जामदग्न्यः परशुरामः सर्वज्येष्ठायआद्यायकश्यपायअदांदत्तवानस्मीति ॥ ४७३ ॥ अहंवृष्टिंदाशुषेमर्त्यायेत्यर्थमाह अहंचतुर्विधायेति चतुर्विधाय जरायुजादिरूपायकर्मकारिणेदाश्धात्वर्थदानादिकर्मकृतेजंतवेमेघःसन्वृष्टिंददामीति कीदृशींवृष्टिं सम्यगऽसम्यग्रूपेणसुकृतदुष्कृतफल नानाशरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वेनवासुखदुःखदां॥४७४॥अहमपोअनवाइत्यर्थमाह अंतरिति न्यवयवोलोकस्त्रिलोकस्तस्यांतःस्थाबहिस्था श्वएताअपोजलानिनयामिआकृष्टाःकरोमि वैश्वानरादिरूपतयांऽतर्बहिःस्थितसूर्यात्मनेति ॥ ४७५ ॥ वशानाममदेवासोनुकेतमाय न्नित्यर्थमाह मामेवेति वशकांतौवशानारक्षामिछंतःशक्राद्यादेवामामेवमहेश्वररूपंशरणंगताअन्नमिच्छंतोबालाजननीमिवेति॥४७६॥ अहंपुरइत्याद्यृगर्धार्थमाह शंबरस्येति मंदमनायासेनस्यतिअसुरान्हंतीतिमंदसानःस्वामिकार्तिकेयस्तद्रूपःसंस्तारकासुरपक्षपातिशंब

कांतदृष्टिरहंतद्वदुशनाभार्गवोह्ययः॥ जामदग्न्यवपुर्भूत्वासर्वज्येष्ठायवैपुरा॥ कश्यपायक्षितिंसर्वामदांवित्ते नपूरिताम्॥४७३॥अहंचतुर्विधायास्मैजंतवेकर्मकारिणे॥वृष्टिंददामिमेघःसन्सुखदुःखप्रदांसदा॥४७४॥ अंतर्बहिश्चरोनित्यमहंसूर्यस्वरूपधृक्॥ अंतर्बहिस्त्रिलोकस्थानयाम्येताअपःसदा ॥ ४७५ ॥ मामेवशरणं प्रापाःशक्राद्याःसर्वदेवताः ॥ दैत्याभिभूताजननींयथाबालाःक्षुधार्दिताः ॥ ४७६ ॥ शंबरस्यासुरेंद्रस्यनव तीस्तुनवाधिकाः॥ मायाभयंकरीर्नित्यंदेवनानांदुरात्मनः ॥ व्यधमंतारकोयद्वत्तमएतद्दुरासदं॥ ४७७॥इ त्यादिनाहिभोविप्राःस्वात्मनःसर्वभावनां ॥वामदेवोवदत्यंतःस्मृतौनोवर्ततेधुना॥ ४७८॥

रस्यनवाधिकनवतिसंख्यामायामयीःपुरःदेवभयंकरीर्व्यधमंव्यनाशयमितियावत् यथातारकःप्रणवएतद्वार्दंदुरासदंतमोविधमतितद्वदि ति इयंकथागणेशपुराणेस्पष्टा ॥ ४७७ ॥ इत्यादिनेति आदिपदेनशततममित्यादिशेषस्यदैवोदासिप्रतर्दनार्द्वीतिहनकुलशतसंख्यापूरणं वीतहव्यमाश्रमेप्रविष्टंभृगुरूपोहंब्राह्मणजातौप्रावेशयंजिघांसवेप्रतर्दनायनात्राश्रमेऽब्राह्मणोस्तीत्यभिधानात् प्रतर्दनेएनादृशंसामर्थ्यंकु तइत्यतआह दिवोदासमिति यद्यतःदिवोदासंवीतहव्यकुल्येभ्योभीतंशरणागतंभारद्वाजरूपोहमावंरक्षितवानस्मिपुत्रकामेध्याप्रतर्दना ख्यपुत्रप्रदानादित्याद्यर्थकस्यग्रहः इत्यादिनावाक्यगणेनवामदेवआत्मनःसर्वभावनांवदति वर्त्तमानसामीप्येलट् तच्चनोःस्माकंस्मृतौअं तःस्मृतिमध्येविषयितासंबंधेनवर्त्ततइति ॥ ४७८ ॥

इतिहासमुपसंहरन्फलितंदर्शयति एवंतइति तेसमुदिताविप्राब्रह्मात्मबोधविचारेएवमकथयन्निति तस्माद्यःकश्चिदपिदेवादिरूपोविद्वान्स सर्वात्मरूपोभवत्येवेत्यर्थः ॥ ४७९ ॥ उक्तविद्याफलंदेवैरपिप्रतिबद्धुंनशक्यमितिप्रदर्शकस्यतस्यहनदेवाइत्यादिवाक्यस्यार्थमाह त्वदाद्याइतिदशभिः हेशक्रत्वत्प्रभृतयोदेवाअपिएनंविद्वांसंनियंतुमाज्ञोल्लंघनेअभूतिप्रदर्शनेनवशेस्थापयितुमितियावत् नेशतेनसमर्थाः तत्र हेतुंव्याघातमाह भवंतइति भवंतोदेवाहियतःस्वमात्मानंनियंतुंनशक्ताः नह्यग्निरात्मानंदहतीतिप्रसिद्धम् ॥ ४८० ॥ नन्वात्मनोनियम्यत्वाभावेपिविदुषःकथंतथात्वमितिचेद्विद्वानपिविद्ययासर्वात्मभूतत्वाद्भवतामात्मैवेत्याह भवतामिति नन्वात्मांऽतरोभवतिविद्वांस्तुस्वदेहावच्छिन्नःकथमस्माकमात्मेतिशंकांदृष्टांतेनवारयति नचेति यथाकाशोघटाद्युपाधिविमुक्तःसन्कस्यचिदपिहृदयदेशेनास्तीतिनकिंत्वस्त्येव तथाविद्ययाबाधिताविद्यकपरिच्छेदोविद्वानपिसर्वांतःस्थत्वात्सर्वात्मेति ॥ ४८१ ॥ एवंविदुषआत्मत्वेचतदनिष्टप्रवृत्तिःस्वशि

एवंतेकथयन्विप्राःशक्रब्रह्मात्मबोधने॥ अथापिब्रह्मवित्तस्मात्सर्वात्मैवप्रजायते॥ यःकश्चिदपिदेवोवादानवोमनुजोथवा॥४७९॥त्वदाद्याअपिशक्रैनंनियंतुंनेशतेसदा॥भवंतोनस्वमात्मानंनियंतुंप्रभवोयतः॥४८० भवतांसर्वदेवानामात्माब्रह्मविदीरितः॥ सर्वात्मत्वान्नचाकाशःकस्यचिद्धृदयेनहि॥ ४८१ ॥ अस्ययत्प्रतिकूलंस्याद्भवद्भिःकृतमण्वपि ॥ भवतामेवतत्सर्वंभवेन्नाल्पंचतस्यतत्॥ ४८२ ॥ स्मेराननंयथावीक्ष्यदर्पणेस्वस्यबालकः॥ तस्यानिष्टंविधास्यन्सस्वात्मनःकुरुतेपुरः॥पश्चात्तस्यनचैतेनजायतेदुःखमण्वपि॥ ४८३॥

रस्ताडनप्रवृत्तिवत्स्वानिष्टहेतुरेवेत्याह अस्ययदिति अस्यविदुषःप्रतिकूलंतथाभिमतंयद्भवद्भिरणुस्वल्पमपिकृतंतत्सर्वंभवतामेवसंबंधिजायतेतस्यविदुषोऽसंगस्यानिष्टमल्पमपिसंबंधिनजायतेइति ॥ ४८२ ॥ उक्तंविशदयन्सर्वेषांविद्वानसंगरूपंवास्तवंकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिरूपंतुद्वितीयंससंगमाविद्यकंतत्रयोग्यंयोग्येनसंबध्यतेइतिन्यायेनअसंगरूपोद्देशेनप्रयुक्तमपिप्रतिकूलंससंगरूपएवनिविशतेइत्यत्र दृष्टांतमाह स्मेराननमितिद्वाभ्यां यथाबालःस्मेरंमंदहासयुक्तंस्वस्याननंदर्पणासंग्यपिदर्पणेसक्तंमत्वातस्यदर्पणसंगितयाऽभिमतस्यमुखस्यानिष्टंविकृततारूपंविधास्यन्करिष्यन्चिकीर्षन्नितियावत् पुरःप्रथमंस्वस्यात्मनस्तथाभिमतसंघातस्यतद्विकृततारूपमनिष्टंकुरुतेपश्चात्तस्यदर्पणेदृश्यमानस्यमुखस्यकुरुते एतावतादर्पणेदृश्यमानस्यासंगस्यमुखस्यनकिंचिदनिष्टंजायतेकिंतुबालस्याभिमानिकेकर्तृत्वादिमतिससंगरूपएवससाधनंसोपकरणंदुःखंजायतेइतिद्वयोरर्थः ॥ ४८३ ॥

॥ ४८४ ॥ दार्ष्टांतिकमाह असंगेति तथाविदुषोनिःसंगस्यतदनिष्टंनजायतेभवतामेवतुकर्तृत्वाद्यभिमानिनांतज्जायते दुःखसाधनक्रियावत्त्वेनयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ४८५ ॥ नन्वस्मदभिन्नस्यापिविदुषोनदुःखंजायतेऽस्माकमेवतुजायतेइत्यत्रकिंनियामकमितिचेदुपाधिस्थत्वाभिमानलक्षणंप्रतिबिंबत्वमेवोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वादित्याह अलंकारादितित्रिभिः यथाबिंबभूतशरीरालंकारापकाराभ्यांप्रतिबिंबस्यतथात्वंतथाविदुषोब्रह्मभूतस्यबिंबत्वाज्जीवानांचप्रतिबिंबत्वाज्जीवैःकृतंसुखादिकंजीवैरेवसंबध्यतेइतित्रयाणामर्थः भागवतेऽप्युक्तं नैवात्मनःप्रभुरलंनिजलाभपूर्णोमानंजनादविदुषःकरुणोवृणीते यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्ययथामुखश्रीरिति

दर्पणेदृश्यमानस्यमुखस्यासंगरूपिणः ॥ कर्तुरेवहितत्सर्वंभवेद्दुःखंससाधनम् ॥ ४८४ ॥ असंगरूपिणस्तद्वद्विदुषोविद्यतेनहि ॥ अनिष्टंकिंतुभवतांभोक्तृत्वात्स्यात्ससाधनं ॥ ४८५ ॥ अलंकारान्शरीरस्वेभवत्येषोप्यलंकृतः ॥ तिरस्काराच्छरीरस्यप्रतिबिंबस्तिरस्कृतः ॥ ४८६ ॥ यथातथैवभवतांविद्वान्बिंबमुदाहृतः ॥ भवंतःप्रतिबिंबानिनीरियद्दृप्तभाकृतः ॥ ४८७ ॥ भवंतोयद्धिकुर्वंतिशक्रास्यविदुषःसदा ॥ भवतामेवतत्सर्वंसुखंदुःखंनसंशयः ॥ ४८८ ॥ जलेनपांसुनावापिच्छादयेद्योदिवाकरम् ॥ तस्यैवाच्छादकंभूयात्तद्व्यंनात्रसंशयः ॥ ४८९ ॥ आत्मनोव्यतिरिक्तंयेदेवमेतदुपासते ॥ भवंताहिनियंतारस्तेषांशक्रनसंशयः ॥ ४९० ॥

मुखेबिंबेश्रीःकृतासतीप्रतिमुखस्यप्रतिबिंबस्यसंबंधिनीभवतीतितुर्यपादार्थः ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ मुखस्यबिंबस्यालंकारादिसंसर्गेपिविदुषोनसंसर्गलेशोप्यनस्तत्पूजनादिकंपूजकात्मानंप्रत्येवसफलंभवतीतिदृष्टांतेनाह जलेनेति पांसुर्धूलिः तस्याच्छादकस्यैवेति ॥ ४८९ ॥ एवंसफलंविद्यास्वरूपंदर्शितमथाविद्यास्वरूपादिप्रदर्शकस्यअथयोन्यामित्यादेर्विद्युरित्यंतस्यवाक्यस्यार्थमाह आत्मनइत्येकादशभिः एतत्पसिद्धंयथाभवतितथायेआत्मनःसकाशाद्भिन्नंमत्वादेवनाजातमुपासतेतेषांभेददर्शनलक्षणाविद्याशालिनांभवंतोनियंतारःप्रभवःहेशक्रेति ॥ ४९० ॥

उक्तविधाज्ञानशालिनःपशुत्वंनिरूपयति अज्ञानजेतित्रिभिः अज्ञानरूपमृत्काष्ठोपादानिकास्वयंभुवापरमेश्वरेणनिर्मिताइयंसंसृतिरूपा
महतीशालावर्तते कीदृशी भेददर्शिरूपाणांगवांवासस्थानमितिशेषः कीदृशानांभेददर्शिगवां अत्रव्यवहारभूमौभवतांदेवादीनामुपजी
व्यानांहव्यकव्यादिरूपवृत्तिप्रदत्वेनाश्रयभूतानामित्यर्थः ॥ ४९१ ॥ कामेति तत्रशालायांकामक्रोधादिरूपाःस्थूणाःश्रांताभारेणव्या
कुलाइवस्थिताःसंतितासुकामादिरूपस्थूणासुएकाविधिनिषेधात्मकवेदलक्षणवाग्रूपातंतिर्दीर्घरज्जुर्बद्धावर्तते कामिनएवकर्माधिकारात्
निष्कामस्यतुब्रह्मवित्त्वान्नविधिकैंकर्यमितिभावः॥४९२॥तत्रेति तत्रवाग्लक्षणदीर्घरज्जौअधिकार्युपस्थापकब्राह्मणादिनामानिदामानि
प्रतिपशुनिवेशिस्वल्परज्जुभूतानिवर्ततेइति तथाचश्रुत्यंतरं तस्यवागेवतंतिर्नामानिदामानीत्यादि तेषुदामसुबहूनामज्ञपशूनांबद्धत्वेपिया
गदानादिकारिगृहस्थरूपोऽज्ञस्तुहेशक्र भवतांदेवादीनांकामधेनुसमइति ॥ ४९३ ॥ कामधेनुसमत्वमुपपादयति एकएवेति यतोयंसत्या

अज्ञानजामहाशालागवांभेददृशामियं॥ भवतामुपजीव्यानांनिर्मितात्रस्वयंभुवा॥ ४९१ ॥ कामक्रोधाद
यःस्थूणास्तत्रश्रांताःसहस्रशः॥ तास्वेकैवनिबद्धेयंवाक्तंतिःसुदृढाभृशं ॥ ४९२ ॥ तत्रनामानिदामानिपशू
नांबंधनानिच॥ कामधेनुसमस्त्वज्ञोभवतांशक्रसर्वदा॥ ४९३ ॥ एकएवयतोऽज्ञोयंसर्वान्वःपातिनाकभा
क्॥ पितॄन्मुनींश्चमनुजान्प्राणिनोऽन्यांश्चसन्गृही॥ स्वधास्वाहाहंतकारप्रमुखैर्नित्यमेवसः ॥४९४॥ मनुजा
नामनेकेस्युःपशवोमनुजःसतु॥ एकैकस्यापिभवतामेकएवपशुस्त्वयं ॥ ४९५॥ चोरादिहरणाद्दुःखंपशोरे
कस्यजायते॥ नरस्यकिमुवक्तव्यंसर्वेषांहरणेसति ॥ ४९६ ॥ सर्वेषांहरणेयावद्भवेद्दुःखंकुटुंबिनः॥ भवतां
तावदेवस्यान्नरस्याज्ञाननाशने॥ ४९७॥

गादिकारिगृहस्थरूपोऽज्ञोनाकभाक्स्वर्गार्हःवोयुष्मान्देवान्स्वाहाकारेण
पितॄन्स्वधाकारेणमुनीन्स्वाध्यायेनअतिथीन्हंतकारेणान्यान्प्राणिनोबलिप्रभृतिकर्मणापातीत्यर्थः अथोअयमात्मासर्वेषांभूतानांलोकइ
त्यादिश्रुतेः ॥ ४९४ ॥ अज्ञइत्येकवचनतात्पर्यंदर्शयति मनुजानामिति मनुजानामेकैकस्यापिअनेकेबहवःपशवःस्युः भवतांदेवादीनां
तुसतुसद्गृहस्थरूपोमनुजएकएवपशुः कामधेनुवत्सर्वोपकारकइत्यर्थः ॥ ४९५ ॥ एकस्मिन्नेवेत्याद्यंशस्यार्थमाह चोरादीनिपंच
भिः यथाबहुपशुकस्यनरस्यचोरादिकर्तृकैकपशुहरणेपिदुःखंकिमुतसर्वेषांहरणेसति तत्रसर्वेषांपशूनांहरणेयादृशंदुःखंनरस्यजायतेता
दृशंदुःखंसर्वपशुस्थानीयस्यनरस्यमनुष्यस्याज्ञाननाशनरूपेहरणेसतिदेवादीनांजायतेइतिद्वयोरर्थः ॥ ४९६ ॥४९७॥

उपद्रवमिति यथाइतस्ततोधावतांपशुहारिणांचोराणामुपद्रवमिष्टसिद्धिप्रतिबंधोपायंनानाविधंयत्ताःसावधानाःसंतोनराःकुर्युस्तद्वद्ब्र वंतोदेवाअपिब्रह्मविद्याकामनयाब्रह्मचर्यादिसेविनामुपद्रवंबुद्धिविपर्ययात्मकंयथाशक्तिकुर्वतेइतिद्वयोरन्वयः अत्रायंश्रुतेराशयोभा ष्यकारैःकाकुस्वरसूचितोदर्शितः तस्मान्मुमुक्षुर्विद्याकामःश्रद्धादिसंपन्नोदेवाद्याराधनपरोभवेद्यथातेसद्बुद्धिप्रदानेनप्रतिबंधाद्रक्षेयुरिति तदुक्तं नदेवादंडमादायरक्षंतिपशुपालवत् यंहिरक्षितुमिच्छंतिबुध्यासंयोजयंतितमिति देवपराङ्मुखानांहिविघ्नप्राचुर्यंदृश्यते तदुक्तं प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोपिदृश्यंतेदेवसंदूषिताशयाइति विद्यासित्ध्यनंतरंतुनकाचित्प्रतिबंधाशंकाज्ञा नसमकालंसर्वात्मभावादितिपूर्वमुक्तं ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ नराणामिति यद्वत्पशुहारिणःपाटच्चराश्चौरायेऽवध्याहंतुमशक्यास्तेन

उपद्रवंयथाकुर्युश्चोराणांपशुहारिणां ॥ अहर्निशंनरायत्ताइतश्चेतश्चधावतां ॥ ४९८ ॥ ब्रह्मविद्यार्थिनांतद्व द्ब्रह्मचर्यादिसेविनां ॥ उपद्रवंभवंतोपियथाशक्तिप्रकुर्वते ॥ ४९९ ॥ नराणामप्रियायद्वद्वध्याःपशुहारिणः ॥ पाटच्चरास्तथैवैतेविद्वांसोभवतामपि ॥ ५०० ॥ तस्मादयंसर्वदेवरूपःशक्रतथैवहि ॥ देवेभ्योभ्यधिकोना स्यसंनिधावनृतंवदेत् ॥ ५०१ ॥ पुत्रादेःप्रियमात्मानमज्ञात्वायोर्त्तिंव्रजेत् ॥ आनंदात्मप्रकाशेनसोपितं पालयेन्नच ॥ ५०२ ॥

राणामप्रियास्तथाएतेविद्वांसोभवतांदेवादीनामप्रियाइति अत्राप्यात्मभूतानांविदुषामप्रियत्वानुपपत्तेर्नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगि नामित्यादिशास्त्रोल्लंघिनामेवविदुषांदेवद्वेषविषयत्वं तत्रापिसविशेषणेहीतिन्यायाद्विशेषणांशएवद्वेषइतितात्पर्यंबोध्यम् ॥ ५०० ॥ फलितमाह तस्मादिति तस्माद्विद्यालाभात्पूर्वंविघ्नसंभवेपिविद्याफलस्यदेवैरपिप्रतिबद्धुमशक्यत्वात्अयंविद्वान्सर्वात्मभूतत्वात्सर्वदेवरू पस्तथाब्रह्मभूतत्वाद्देवेभ्योऽधिकश्चास्यविदुषःसंनिधावनृतमात्मेतरप्रियरूपंनवदेदितियदुक्तंतदुपपन्नमिति ॥ ५०१ ॥ अथयोहवाइत्या दिकंडिकायाअर्थमाह पुत्रादेरितिसप्तभिः पुत्रादेःसकाशात्प्रियमात्मानमज्ञात्वैवयोम्रियतेतस्यस्वरूपभूतोपिसआत्माअज्ञातःसन्नानंद रूपाविर्भावेणतमज्ञंनपालयेत्जन्मप्रवाहान्नरक्षेदिति ॥ ५०२ ॥

अज्ञानआत्मानरक्षतील्यत्रदृष्टांतमाह अनधीतइति यथागुरुपुस्तकादिद्वारासन्निहितोपिवेदःअनधीतःसन्स्वस्वरूपप्रकाशेननद्विजंपावयतिनपूतंकरोति यथावान्यत्सुकृतंयागादिरूपंकर्मज्ञातमपिनकृतमननुष्ठितंसन्नफलायप्रभवतितथात्माप्यज्ञातइति ॥ ५०३ ॥ अज्ञात्वेति एनमात्मानमज्ञात्वाअश्वमेधादिकंमहदपिकर्मकृतंसत्फलरूपेणक्षीणंभूत्वादुःखमेवददातीनि ततोनित्यानंदमिच्छताआत्मज्ञानेयत्नःकर्तव्यइतिभावः ॥ ५०४॥ उपास्तइति ज्ञानाशक्तौउपासनमपिवरं उपासकोज्ञानस्योपासनस्यकर्मणश्चप्रसादेनप्रभावेणहिचित्तशुद्धिद्वाराइहब्रह्मलोकेवाकालंप्रतीक्ष्यविद्यांप्राप्नुयादिति ॥ ५०५ ॥ अवांतरंफलमुपासनस्याह संसारेपीति सउपासकउपासनोत्कर्षानुसारेणहिरण्यगर्भसाम्यपर्यंतमैश्वर्यंलभतेइत्यर्थः ॥ ५०६ ॥ ऐश्वर्यमभिनयति यद्यदिति हिरण्यगर्भवदिच्छामात्रेणकामितंसृजते

अनधीतोयथावेदःस्वप्रकाशाद्विजोत्तमं ॥ नपावयेत्तथाचान्यत्सुकृतंनकृतंचतत् ॥५०३॥ अज्ञात्वाचैनमात्मानमश्वमेधादिकंयदि ॥ कुरुतेतदपिक्षीणंपुनर्दुःखंप्रयच्छति ॥ ५०४ ॥ उपास्तेयोपिचात्मानमशक्तोज्ञातुमंजसा ॥ ज्ञानकर्मप्रसादेनकालाद्विद्यांसमाप्नुयात् ॥ ५०५ ॥ संसारेपिवसन्सोयंनानैश्वर्यसमावृतः ॥ हिरण्यगर्भेणसमःसवाभूयात्कदाचन ॥ ५०६ ॥ यद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतेजगदीश्वरः ॥ हिरण्यगर्भोत्रयथाज्ञानकर्मप्रसादतः ॥ ५०७॥ ब्रह्मास्मीत्यनयाबुद्ध्यासाक्षाद्यःकुरुतेपुमान् ॥ तस्यसर्वमिदंहेयंवांतंशक्रयथातव ॥ ५०८ ॥ इतोन्यद्योविजानातिनासावात्मज्ञईरितः ॥ यथाहमोत्रबालाकिर्गार्ग्योहिविदितस्तव ॥ ५०९॥ अजातशत्रुशिष्योभूद्गुरुत्वेनसमागतः ॥ तांकथांत्वंचजानीपेकाश्यांवृत्तांमहीतले ॥ ततःशक्रनविज्ञेयमन्यत्किंचित्कदाचन ॥ ५१० ॥

इति ॥ ५०७ ॥ ब्रह्मवित्त्वीश्वररूपेणसर्वंसृजन्नपिनकिंचित्कामयतेइतिविशेषमाह ब्रह्मास्मीति ब्रह्मास्मीत्याकारयाबुद्ध्यायआत्मानंसाक्षात्कुरुतेतस्यविदुषइदंसर्वंदृश्यजातंहेयमेवहेशक्रयथातवदेराजत्वाभिमानिनोवांतान्नंहेयमिति ॥ ५०८ ॥ अथचतुर्थाध्यायतात्पर्यप्रदर्शनमुपक्रममाणोयदात्मब्राह्मणेतृतीयाध्यायगतेविधिमुखेनप्रदर्शिततत्त्वमेतदेवमूर्तामूर्तब्राह्मणेनिषेधमुखेनोच्यतेइतिसूचयन्नजातशत्रुब्राह्मणंव्याख्यातमितिदर्शयति इतोन्यदितिद्वाभ्यां इतोविधिमुखेनवर्णितात्मस्वरूपादन्यत्प्राणादिरूपंयआत्मत्वेनजानातिअसावनात्मज्ञएवबालाकिवदितिमहीतलेप्रसिद्धमितिशेषः फलितमाह ततइति ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥

अथमूर्तामूर्तब्राह्मणतात्पर्यार्थमभिनीयदर्शयति इंद्रियैरितिचतुर्भिः यास्थूलदेहेऽभिमानिनइंद्रियैःस्थूलार्थानामुपलब्धिर्जागरणसंज्ञोक्तातत्सर्वंजाग्रत्रिपुटीरूपंसाक्षिभास्यत्वेनदृश्यत्वाद्घटवदनात्मैवेत्यर्थः ॥ ५११ ॥ स्वप्नेपीति स्वप्नेपियन्मानसंमनोविकारभूतंत्रिपुटीरूपंतन्मात्रमित्युक्तं तथाचभगवद्व्याससूत्रं मायामात्रंतुकात्स्न्र्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति तदपिगंधर्वनगरोपमत्वाज्जनिमृत्युयोगाच्च नात्मेतिज्ञेयमिति ॥ ५१२ ॥ नाडीभिरिति यःपुरीतद्रूपदुर्गमध्यगतेहृदयेनाडीद्वारेणगत्वाऽज्ञोभवतिसोपितेनाज्ञानविशिष्टत्वेनाज्ञत्वाच्चिद्भिन्नत्वाद्घटवदनात्मामुख्यात्मभिन्नइत्युक्तः विशिष्टकेवलयोर्भेदादितिभावः तर्हिकिंस्वरूपआत्मेतिपृच्छति किन्त्विति उत्तरयति स्वप्रका

इंद्रियैरुपलब्धिर्यास्थूलार्थानांप्रकीर्तिता ॥ स्थूलदेहनतत्सर्वंभवेदात्मायथाघटः ॥५११ ॥ स्वप्नेपिमानसंयत्स्यान्मायामात्रंतदीरितम् ॥ देशकालाद्यभावेनगंधर्वनगरोपमं ॥ तदप्यनात्मेतिज्ञेयंजनिमृत्योश्चयोगतः ॥५१२ ॥ नाडीभिर्हृदयेगत्वापुरीतद्दुर्गमध्यगे ॥ अज्ञोभवतियःसोपितेनानात्मासमीरितः ॥ अज्ञत्वाद्घटवत्किंतुस्वप्रकाशवपुर्हिसः ॥ ५१३ ॥ सुषुप्तेहृदयेयोत्रयश्चस्वप्नेपिमानसे ॥ देहेजागरणेयोपिसआत्माशक्रकथ्यते ॥ ५१४ ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियाण्यस्यत्वंतःकरणमप्यदः ॥ जायंतेचविलीयंतेजंतोःसुप्तेर्गमागमे ॥ ५१५ ॥ प्राणोयद्यपिनैवायंलीयतेजायतेचनः ॥ सुप्तौतेनभवेत्सत्यस्तथाप्यस्मादसौपरः ॥ ५१६ ॥

शेति सहिनिश्चयेनस्वप्रकाशरूपइत्यर्थः ॥५१३ ॥ सुषुप्तइति यःसुषुप्तावस्थायांहृदयेकीर्तितःस्वप्नकालेतुमानसेमनसिकीर्तितःजागरणेतुस्थूलदेहेकीर्तितःसआत्मात्रप्रकरणेहेशक्रकथ्यतेनिषेधमुखेननिरूप्यतेइत्यर्थः ॥ ५१४ ॥ अथप्रतिपाद्यस्यब्रह्मणःसार्थकंनामयत्कौषीतकिनेंद्रभयान्योक्तमित्युक्तंतत्तावद्दर्शयति ज्ञानेतिचतुर्भिः सांतःकरणज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियाणांसुप्तेर्गमेंऽतेआगमेआदौचयथोक्तमुत्पत्तिविनाशशालित्वमतएषामसत्यतास्पष्टेतिभावः ॥ ५१५ ॥ प्राणइति यद्यपिप्राणःसुप्तौनलीयतेऽतएवनदंतेनजायतेइतिसत्यःतथापिअस्मात्प्राणादसावात्मापरःपरमार्थसत्यत्वेनोत्कृष्टः ॥ ५१६ ॥

प्राणोजडइति प्राणोहियतोजडोऽनात्माचातएवापरोपकृष्टः एवंसतिसत्यस्यसत्यइतिनामात्मनःसिद्धमिति॥५१७॥ प्राणावाइत्यादिश्रुत्यनुसारिणीनामव्युत्पत्तिमाह सत्यमिति भूतभौतिकसमुदायःसप्राणत्वाच्छत्रिणोयांतीतिवत्प्राणपदार्थःसत्यस्तस्यविवर्तोपादानत्वात्पुरुषःसत्यसत्यइत्युक्तइति ॥ ५१८ ॥ नन्वनृतस्यप्राणभूतभौतिकसमुदायस्यकथंसत्यपदार्थत्वेत्याशंकांवारयन्मूर्तामूर्तब्राह्मणकंडिकापंचकस्यार्थमाह प्रत्यक्षेतिदशभिः नीरूपस्यापिब्रह्मणःप्रतिपत्त्युपायभूतेद्वेरूपेतत्राद्यंरूपंचतुर्विशेषणकंतत्रप्रत्यक्षयोग्यत्वेनलोकप्रसिद्धत्वात्सदित्युच्यतेपरिच्छिन्नत्वात्स्थितिमदित्युच्यतेदृश्यमानावयवरचनाविशेषशालित्वान्मूर्तमित्युच्यतेसंदृष्टनाशकत्वान्मर्त्यमित्युच्यतेइत्यर्थः॥५१९॥तस्यैतस्येति तस्यैतस्याद्यरूपस्यसमुक्तस्यसतःस्थिनत्वादिरूपेणवर्णितस्यसवितृमंडलेसारोगोरसेनवनीतवत्प्रधानमुक्तःसर्वरूपा

प्राणोजडस्तथानात्माततएवापरःस्मृतः ॥ सत्यस्यसत्यइत्येतदस्यनामततोभवत्॥ ५१७॥ सत्यंवेदेसमुद्दिष्टंसप्राणंभूतभौतिकम्॥ तस्यायंकारणंयस्मात्सत्यसत्यस्ततःपुमान्॥ ५१८॥ प्रत्यक्षयोग्यंलोकेस्मिन्प्रसिद्धंस्थितिमत्तथा॥ मूर्तंसंदृष्टनाशंचसदित्येतद्धिगीयते ॥ ५१९॥ तस्यैतस्यसमुक्तस्यसतःसारउदाहृतः॥ मंडलेसवितुर्योयंतापात्मापुरुषःपरः ॥ ५२० ॥ परोक्षंशास्त्रगम्यंयत्प्रसिद्धंगतिमत्तथा॥ अदृष्टनाशंतज्ज्ञेयंत्यच्छब्देनसमीरितं॥ ५२१ ॥ अस्यत्यस्यसमुक्तस्यसवितुर्मंडलेपुमान्॥ सारउक्तोत्रविद्वद्भिरधिदेवसमाश्रयात्॥ ५२२॥

भिव्यंजकत्वादिति किंतन्मंडलमतआह योयमिति योयमपरोक्षस्तापात्मातपनस्वभावःपरःपुरुषःपरमेश्वरविग्रहःप्रसिद्धइत्यर्थः॥५२०॥ द्वितीयरूपमपिचतुर्विशेषणकत्वेनदर्शयति परोक्षमिति यद्द्वितीयंरूपंतत्परोक्षत्वेनशास्त्रमात्रगम्यत्वात्त्यच्छब्देनोक्तंज्ञेयंव्यापकत्वाद्गतिमदित्युक्तंतथाअदृष्टसंनिवेशकत्वादमूर्तमितिअदृष्टनाशकत्वादमृतमित्युक्तमिति ॥ ५२१ ॥ अस्यत्यस्येति अस्यसमुक्तस्यवर्णितस्यत्यस्यत्यच्छब्दार्थस्यसारःसूर्यमंडलांतर्वर्तीलिंगसमष्टिरूपोहिरण्यगर्भाख्यःपुरुषउक्तः तच्छरीरारंभायसूक्ष्मभूतस्रष्टेरितिभावः एवमधिदैवंरूपद्वयंदर्शितमित्यर्थः अन्नसवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतौयथान्नमयकोशेपुरुषशब्दप्रयोगस्तथासूक्ष्मशरीरेबोध्यः ॥ ५२२ ॥

अध्यात्ममपिरूपद्वयंदर्शयति अध्यात्मेपीति अध्यात्मेऽत्रसंघातेपिस्थितयोर्द्वयोरूपयोःपूर्ववत्सारभावोबोध्यः तदेवाभिनयति सत्पदार्थ स्यसारश्चक्षुरात्मकोबोध्यः शश्वद्वैरेतसःसिक्तस्यचक्षुषीएवप्रथमंसंभवतइतिश्रुतेश्चक्षुषःप्राधान्यादितिभावः तथादक्षिणेक्षणिविशेषेणव र्तमानःपरःस्थूलापेक्षयाश्रेष्ठःपुमान्सूक्ष्मव्यष्टिरूपस्यत्च्छब्दार्थस्यसूक्ष्मस्यसारोबोध्यः पूर्ववदिति इतोरूपद्वयादन्यद्भूतपंचकमसारमिति ॥ ५२३ ॥ सत्पदस्यत्यत्पदस्यचार्थाविभिनीयदर्शयति पृथिवीति पृथिव्यादित्रयंप्रत्यक्षत्वात्सदित्युक्तंवाय्वाकाशौतुपरोक्षत्वात्त्यदिति एतेनसच्चत्यच्चसत्त्यमितिव्युत्पत्त्यासत्त्यशब्दस्यान्तेतेपिप्रयोगउपपन्नइतिसूचितं ॥ ५२४ ॥ स्थूलव्यष्टिसमष्ट्योरभेदंसाराभेदमुखेनाह मंडलमिति सवितुर्मंडलंतथापुरुषस्यदक्षिणंचक्षुश्चएतद्द्वयमभिन्नमेवमूर्तभूतत्रयात्मकत्वाविशेषादिति ॥ ५२५ ॥ एवंसूक्ष्माभेदोपिबोध्य

अध्यात्मेपिचसारत्वंविज्ञेयंपूर्ववद्द्वयोः ॥ चक्षुःसारःसतोज्ञेयोदक्षिणेक्षण्ययंपरः ॥ पुमांस्त्यस्यचसारःस्याद सारंभूतपंचकम् ॥ ५२३ ॥ पृथिव्यापस्तथातेजःसदित्येतदुदाहृतं ॥ वायुस्तथांतरिक्षंचत्यदित्येतदिहोच्यते ॥ ५२४ ॥ मंडलंसवितुश्चक्षुःपुरुषस्यापिदक्षिणं ॥ एकमेवसमुद्दिष्टंमूर्तंभूतत्रयात्मकम् ॥ ५२५ ॥ मंडलेस वितुर्योयंयश्चायंदक्षिणेक्षणि ॥ अमूर्तएकएवायंपुमानात्मेत्युदाहृतः ॥ ५२६ ॥ वाय्वाकाशौसुसूक्ष्मौतौवि द्येतेभूजलाग्निषु ॥ पंचीकरणतस्तेनस्थूलंदेहमिदंस्मृतं ॥ ५२७ ॥ खवाय्वोरपिविद्यंतेसूक्ष्मास्तेभूजलाग्नयः ॥ तेनसूक्ष्ममिदंदेहममूर्तःपुरुषःस्मृतः ॥ ५२८ ॥ सूक्ष्मदेहस्यरूपाणिवासनाजान्यनेकशः ॥ विद्यंतेकानिचित्ता निशक्रवक्ष्यामितेऽधुना ॥ ५२९ ॥

इत्याह मंडलेइति स्थूलांतरत्वादात्मेत्युक्तःअमूर्तःपुरुषउभयत्रैकएवेत्यर्थः ॥ ५२६ ॥ ननूक्तविधयास्थूलस्यभूतत्रयात्मकत्वेसूक्ष्मस्यभू तद्वयात्मकत्वेचशरीरत्वंनस्यात्पंचात्मकंपंचगुणमित्यादिश्रुत्याशरीरस्यपांचभौतिकत्वप्रसिद्धेरितिशंकांवारयन्शरीरत्वंसाधयति वाय्वा काशावितिद्वाभ्यां पंचीकरणबलेनवाय्वाकाशयोःस्थूलेपिवर्तमानत्वात्स्थूलस्यदेहत्वमित्यर्थः ॥ ५२७ ॥ खवाय्वोरिति सूक्ष्मारंभ कयोःखवाय्वोःसूक्ष्मरूपेणपृथिव्यादीनामपिवर्तमानत्वादमूर्तःपुरुषःसूक्ष्मदेहसंज्ञकोबोध्यइति ॥ ५२८ ॥ पष्ठकंडिकायाअर्थमाह सूक्ष्मेत्यादिना तत्रदेहद्वयमध्येसूक्ष्मदेहस्यतार्किकाणामात्मत्वप्रकारकभ्रमविषयस्यपूर्वपूर्ववासनाजन्यानिनानाविधानिरूपाणिविद्यं तेतेषुकानिचिद्रूपाणिशृण्विति ॥ ५२९ ॥

हरिद्रेति हरिद्रयारूषितं रूषभूषायां रक्तमितियावत् तादृशवस्त्रसमरूपःक्कापिपुरुषोरजसाभवति यथानार्यादिदर्शनकालेइति क्कापिकुत्रचित्श्वेतकंबलसमाकारःपुरुषोभवतियथापर्वतकंबलईपत्पांडुः •पुरुषश्वतद्वत्सत्वेनश्रद्धादिमान्रजसाचरोषादिमानर्पीतियावत् ॥ ५३० ॥ इंद्रेति इंद्रगोपोवर्षाकालिकोजंतुविशेषस्तद्वदत्यंतरक्तरूपोभवति यथाएकांतेस्थितोपिरजसोऽतिशयेनविषयस्मरणपरः क्वचिच्चाग्नेर्ज्वालायथाप्रकाशमानादहर्ताचतत्समरूपोभवति यथासत्वगुणेनविद्यावानपिराजसेर्ष्यादिनापरेषांडुःखकरइति॥५३१॥सितांभोजमिति यथाश्वेतकमलंस्वभावतःशुद्धत्वकोमलत्वादिमद्भवतितथाविधःक्वचित्पुरुषोजन्मनैवशमादिमान्भवतीति क्वचिदुत्कृष्टसत्ववशाद्विद्युद्दीप्तिवत्सर्वभासकज्ञानवान्भवतियथाहिरण्यगर्भः सहसिद्धंचतुष्टयमितिवचनात् ॥ ५३२ ॥ हिरण्यगर्भवत्सर्वज्ञतापिस

हरिद्रारूपितंवस्त्रंयादृशंतादृशःपुमान्॥ क्कापिक्कापिभवेत्सोयंयथाश्वेतोत्रकंबलः॥५३०॥ इंद्रगोपोयथारक्तस्तथाक्कापिभवेत्पुमान्॥ अग्नेरर्चिर्यथादीप्तापुमानेषतथाक्वचित्॥५३१॥सितांभोजंयथाशुभ्रंमृदुलंचतथा पुमान्॥ क्वचित्क्वचिच्चपुरुषोविद्युद्दीप्तिसमोभवेत्॥ ५३२ ॥ विद्युद्दीप्तिसमानाश्रीरस्यपुंसउपासनात्॥ रागिणोजायतेशक्ररागःशस्तोनकर्हिचित् ॥ ५३३ ॥ एवमादीनिरूपाणिशक्रसंतिसहस्रशः॥ तानिवक्तुंनशक्तोहंश्रुतिश्चापिमहात्मनः॥ ५३४॥ अविद्याकार्यमखिलंस्थूलसूक्ष्मात्मकंद्वयं॥अस्मिन्ननुगताविद्यातंतवोत्रपटेयथा॥ ५३५॥स्थूलंसूक्ष्मंचसाविद्यमितियत्कथितंमया॥नतदात्मेतिविज्ञेयंदृश्यत्वेनघटोयथा॥५३६॥

कामोपासनफलत्वेनानित्यतादिदोषशालित्वान्मुमुक्षुभिर्नकामनीयेत्याह विद्युद्दीप्तीति रागिणःसकामस्यपुंसःसाजायतेरागःकामस्तुकस्यापिविषयस्यनयुक्तोनयोग्यः स्वरूपानंदप्रतिबंधकत्वादितिभावः ॥ ५३३ ॥ एवंज्ञानकर्मवासनाभिव्यक्तगुणवशान्नानाविधान्यमूर्तपुरुषस्यरूपाणिसर्वाणिमयाश्रुत्याचनगणयितुंशक्यानीत्याह एवमादीनीति॥५३४ ॥ एवंवर्णितस्यरूपद्वयस्यनिषेधयोग्यतांस्फुटयन्ज्ञानप्रयुक्ततामाह अविद्येति अस्मिन्द्वयेऽनुगतातादात्म्येनसंबद्धा ॥ ५३५ ॥ निषेधांशंव्याचष्टे स्थूलमिति स्थूलंसूक्ष्ममविद्याचैतत्रयमपिनात्मादृश्यत्वात्घटवदितिप्रथमनकारार्थइतिभावः ॥ ५३६ ॥

द्वितीयनकारार्थमाह सर्वस्येति सर्वस्यकार्यकारणरूपस्ययोनिषेधोऽभावोमयाकृतःप्रकाशितःसोपिनात्माअभावस्यप्रतियोगिसमान योगक्षेमत्वादिति नहिशुक्तिरजताभावःसत्यइतिभावः एवंमकारद्वयार्थंग्रंथकृदेवस्फुटीकरिष्यतीति ॥ ५३७ ॥ नेतीत्यस्मादन्यदधि कमादेशनंब्रह्मणोनास्तीत्यर्थकस्यनहीत्याद्यंशस्यार्थमाह एतदिति आदेशनमुपदेशप्रकारः गुरोर्गुरुकर्तृकमिति ॥५३८॥ अस्यादेशस्य मुख्यतांचतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकैःप्रपंचयन्ब्रह्मवित्संप्रदायप्रसिद्धतांतावदाह आदिश्यतइति अयंपरआत्माभावरूपजडभिन्नत्वेनरूपेणने तिनेतीतिवाक्येनैवसदादिश्यतेइत्यन्वयः सर्वदेत्युत्तरान्वयि ॥ ५३९ ॥ आत्मनएतद्भिन्नोपदेशायोग्यत्वाच्चायमुपदेशोमुख्यइत्याह अवा

सर्वस्यास्यनिषेधोयःकार्यकारणवस्तुनः॥ इत्थंमयाकृतःसोपिनात्माशक्रकदाचन॥ ५३७॥ एतदादेशनंमु ख्यंशक्रानंदात्मरूपिणः॥ नास्मादभ्यधिकंकिंचिदस्यत्रादेशनंगुरोः॥५३८॥ आदिश्यतेहिगुरुभिरयमात्मा सदापरः॥ भावाभावजडादन्योनेतिनेतीतिसर्वदा॥५३९॥ अवाङ्मनसगम्योयंनवक्तुंशक्यतेयतः॥ अत द्व्युदासतस्तस्मादात्मायमुपदिश्यते॥ ५४० ॥ ब्रह्मास्मीतिचयोबोधःकथितःशक्रतेपुरा॥ अयंशब्दानुवेधेन जायतेनतुकेवलः॥ ५४१॥ अपिबोधेत्रदृष्टोयंभेदस्त्वंपदार्थयोः॥ पारोक्ष्यदुःखिताभ्यांसवाक्येनविनिवा र्यते॥ मुख्यार्थस्यपरित्यागाल्लक्षणायाःसमाश्रयात्॥ ५४२॥

ङ्मनसेति वक्तुंविधिमुखेनाभिधातुं अतस्यात्मभिन्नस्यव्युदासोनिषेधस्ततएवसर्वदाअयमात्मोपदिश्यतेइति ॥ ५४० ॥ अस्योत्कर्षं स्फुटयन्विधिमुखोपदेशस्यापकर्षमभिनयति ब्रह्मास्मीत्यादिना अयंविधिमुखेनबोधःशब्दस्यानुवेधेनानुगमेनविशिष्टएवजायतेसचा वाङ्मनसगम्येबाधितइतिभावः ॥ ५४१॥ तत्रक्लेशान्तरंदर्शयति अपीति अत्रविधिमुखेनप्रवृत्तेबोधेपारोक्ष्यदुःखिताभ्यांतत्त्वंपदवाच्या र्थगताभ्यांदृष्टोभेदःसजहदजहल्लक्षणाश्रयणाद्वारणीयइतिक्लेशः ॥ ५४२ ॥

आत्मनःप्रत्यक्षविषयत्वाभ्युगमेपिविपक्षबाधकाभावेनव्याप्तिर्दुर्ग्रहेत्याह घटस्येति जडत्वेनदेहानात्मतासाधनेदृष्टांतस्यघटस्यानात्मता यद्यपिदृष्टातथापिसाऽनात्मतातस्यघटस्यैवभवतादस्तुततोन्यस्यदेहस्यमाभूदितिकेनचिद्विपक्षोद्भावनेकृतेसतिबाधकंकिंचिन्नदृश्यतेइत्यर्थः ॥ ५४८ ॥ एतदृष्टांतेनस्पष्टयति घटेइति यथाघटेस्तंभतानदृष्टाघटत्वावगाहिप्रत्यक्षेणनगृहीतातथापिसास्तंभान्ननिवर्ततेकिंतुतत्रवर्ततएव एवंघटेआत्मतामास्तुसाआत्मनिदेहेऽस्तुइत्यत्रकिंबाधकमितिवक्तव्यमितिशेषः॥५४९॥ननुदेहोयद्यात्मास्यात्तर्हिजडोनस्यादितितर्कएवविपक्षबाधकइतिचेन्न विरोधमूलकस्यास्यतर्कस्यदेहस्यात्मतास्वभावइतिवादिनश्चार्वाकस्यपुरतोऽकिंचित्करत्वात् नहिजडत्वंपदार्थस्वभावंविपरीतंकरोति घटेविद्यमानेनजडत्वेनघटस्याघटतायाअसंपादनादित्याह जाड्येति दृश्येतिभावप्रधानोनिर्देशः घटकुड्यादिरूपिणोवस्तुनःस्वभावमन्यथयितुमन्यथाकर्तुमेतेजाड्यदृश्यत्वादयोनशक्ताइतिसंबंधः तथाचदेहस्यात्मतालक्षणंस्वभावंकथमन्यथा

घटस्यानात्मतादृष्टासातस्य[illegible]वतात्सदा ॥ माभूदन्यस्यसायस्माद्बाधकंनात्रदृश्यते ॥ ५४८ ॥ घटेनस्तंभतादृष्टानसास्तंभान्निवर्तते ॥ तद्वद्घटादिगामाभूदात्मतासास्तुचात्मनि ॥ ५४९ ॥ जाड्यदृश्यादयोनैवस्वभावंवस्तुनःक्वचित् ॥ एतेऽन्यथयितुंशक्ताघटकुड्यादिरूपिणः ॥ ५५० ॥ सत्वंयथासमग्रेषुवर्ततेवादिनोमते ॥ तथापिनैवतत्कुर्याद्वस्तुनोत्रविपर्ययम् ॥ ५५१ ॥ जाड्यदृश्यादयस्तद्वदात्मानात्मस्वरूपगाः ॥ संतुकिंवादिनश्छिन्नंयेनस्युर्नात्मगाहिते ॥ ५५२ ॥ अपिनात्मनिवर्ततेचक्षुरादीनिसर्वथा ॥ तेनायंमनसाग्राह्योविज्ञेयोवादिभिःपुमान् ॥ ५५३ ॥

कुर्युरितिभावः ॥५५०॥ जाड्यादीनांवस्तुस्वभावाविरोधित्वेदृष्टांतमाह सत्वमिति यथासत्वंसत्ताजातिःसर्वत्रवर्त्तमानाकस्यचिद्वस्तुनोविपर्ययंस्वभावान्यथात्वंनकरोतीति ॥५५१॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति जाड्यदृश्यादयइति तद्वत्सत्ववज्जाड्यादयोप्यात्मनिअनात्मनिचसंतुवर्तताम् अत्रएवमभ्युपगमेवादिनःश्रुतिनिरपेक्षोक्तानुमानप्रयोक्तुःकिंकार्यकारणभावादिच्छिन्नंभग्नंभवति येनकार्यकारणभावादिभंगभयेनतेजाड्यादयआत्मगानस्युरित्युच्येतेति वन्हिंविनाधूमाभ्युपगमेतयोःकार्यकारणभावभंगवदत्रनकिंचिद्बाधकमितिभावः ॥५५२॥ नन्वात्मनश्चेतनत्वेनानुभवात्तद्विरोधेनजडस्यात्मतानमंतुंशक्यतेइतिचेत्किमत्रात्मनश्चेतनत्वेनानुभवेकरणंबहिरिंद्रियाणिमनोवा तत्रनाद्यः बहिरिंद्रियविरोधादित्याह अपिनेति अंत्यपक्षंदूषयितुमनुवदति तेनेति विज्ञेयोमंतव्यः ॥ ५५३ ॥

मानसमहमित्याकारकंज्ञानमात्मनःसत्वमात्रंसाधयिष्यतिनतुतस्यचैतन्यादिकंतत्रौदासीन्यात्तथाचजाड्यमबाधितंस्थितमेवस्यादित्याह गृह्णातीति परमतेपिइंद्रियाणांमध्येएकमन्यतमंमनोऽहमित्याकारेणैवात्मानंगृह्णातितत्राहमित्याकारेणात्मग्रहणेप्यात्मनोजाड्यंकेन निवर्तेतनकेनापि जाड्यविरुद्धचैतन्यानवगाहनादितिभावः ॥५५४॥ ननुजानामीतिज्ञानमात्मनश्चैतन्यमवगाहतेइतिचेन्नास्यमनःसंवलितात्मविषयकत्वेनशुद्धात्मधर्मविषयकत्वानवधारणादित्याह जानामीति अन्यस्यमनसः तत्रदृष्टांतमाह यथेति॥५५५॥ प्रत्यक्षेणात्मनश्चेतनस्यैवाग्रहणेतस्यविभुत्वादिरूपेणग्रहणेकाप्रत्याशेत्याह आत्मनइति यदाऽऽत्मनश्चेतनत्वेनरूपेणापिप्रत्यक्षंनास्तितदासर्वगतत्वादौ परोक्षतयापरैरप्यभिमतेप्रत्यक्षंकुतःस्यादिति ॥५५६॥ एवंश्रुतिविनामूलांतरमलभमानंविधिमुखप्रवृत्तवाक्यसाहाय्यायप्रवृत्तमनुमानंप्र

गृह्णातिचमनस्त्वेकमहमित्येवनापरम् ॥ तत्रकेननिवर्तेतजाड्यमस्यात्मनोधुना ॥ ५५४ ॥ जानामीतिचयोबोधःसस्यादन्यस्ययोगतः ॥ यथातांबूलयोगेनमुखेस्याद्रक्तिमानृणां ॥ ५५५ ॥ आत्मनश्चेतनत्वेनप्रत्यक्षंनैवविद्यते ॥ कुतःसर्वगतत्वादौयस्यनित्यंपरोक्षता॥५५६॥ अनुमानंकथंतत्रमूलाभावात्प्रवर्तते ॥ आगमस्ततएवास्यमृग्योमूलंमनीषिभिः॥सत्यंज्ञानंतथानंतंब्रह्मेत्यादिर्हिसस्मृतः॥५५७॥तस्यापिवाऽसदज्ञानपरिच्छेदव्युदासतः॥ आनंदइतिवास्यापिदुःखस्यैवव्युदासतः॥इष्टाप्रवृत्तिर्विदुषांनभिन्नार्थेकथंचन॥५५८॥

वृत्त्यश्रुतिवाक्यमेवशरणीकुरुतेइत्याह अनुमानमिति तत्रात्मनिर्णये अस्यानुमानस्य किंतत्श्रुतिवाक्यमनुमानस्यमूलभूतमितिचेत्पदार्थशोधकाऽवान्तरवाक्यरूपमित्याह सत्यमिति समनुरूपानुमानस्यमूलभूतःआगमःसत्यमित्यादिरूपोबोध्यइत्यर्थः॥५५७॥ वस्तुतस्तुतदपिसत्यमित्यादिवाक्यंनेतीतिवाक्यस्वभावमितरव्यावृत्त्याबोधनरूपमालंब्यैवाऽखंडंबोधयत्तन्निषेधमुखोपदेशप्राधान्यंद्योतयतीत्याशयेनाह तस्यापिवेति वाऽथवातस्यसत्यमित्यादिवाक्यस्यापिअभिन्नएकस्मिन्नखंडेर्थेकथंचनलक्षणयाप्रवृत्तिर्विद्वद्भिरिष्टासंमता केनद्वारेण असदज्ञानपरिच्छेदानांव्युदासेनव्यावृत्त्या तत्रसत्पदमसद्व्यावृत्त्याज्ञानपदमज्ञानव्यावृत्त्याअनंतपदंपरिच्छेदव्यावृत्त्याब्रह्मणिपर्यवस्यति तथानंदोब्रह्मेतिवाक्यगतमानंदपदंदुःखव्यावृत्त्याशुद्धेपर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ ५५८ ॥

नन्वेवंनिषेधमुखेनप्रवृत्तिःशास्त्रेणकिमर्थमाश्रीयतेइतिचेत्प्रमेयानुसरणेनप्रामाण्यलाभायाविशिष्टस्यविशिष्टतयाबोधनेहिअप्रामाण्यं स्यादित्याशयेनप्रमेयस्यब्रह्मपदार्थस्यस्वरूपमभिनयति एकमिति एकमित्यादिपदत्रयेणस्वगतादिभेदान्निरस्यभूमरूपेणस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितंयत्तद्ब्रह्मेतिबोध्यमित्यन्वयः स्वेमहिम्नीतिइतराश्रयतावारकं यथास्वयंदासास्तपस्विनइतीतरदासव्यावृत्तिपरमितिबोध्यम् ॥५५९॥ नन्वेतादृशंब्रह्मलोकेऽप्रसिद्धंकथंशास्त्रेणबोध्यतेपदार्थप्रसिद्धेर्वाक्यार्थबोधहेतुत्वादित्याशंकांदृष्टांतेनपरिहरंस्तस्यशास्त्रमात्रवेद्यतामाह शास्त्रतइति उक्तलक्षणंब्रह्मालौकिकमपियतःशास्त्रादेवगम्यतेततःशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रयोजकैरबोधकत्वसांशयिकत्वगृहीतयाहित्वबाधितार्थत्वैर्हीनत्वेनविश्वासाद्धिश्रंभात्तेनब्रह्मविवेकिभिर्ज्ञेयमवधार्यमिति यथाऽलौकिकोपियूपपदार्थोयूपंतक्षतियूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादिवाक्यवशात्संस्कारविशेषविशिष्टकाष्ठरूपोवधार्यते आदिपदेनसंस्कारविशेषविशिष्टाग्निरूपाहवनीयादिग्रहः तथाब्रह्मापिसत्यमित्यादि

एकमेवाद्वयंब्रह्मस्वसजातिविजातिजान्॥ भेदान्व्युदस्यसततंस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितम् ॥ ५५९॥ शास्त्रतोऽवगतंयस्माद्यूपादिवदलौकिकम् ॥ ततःशास्त्रस्यविश्वासाद्ब्रह्मज्ञेयंमनीषिभिः॥ ५६०॥ शास्त्रंचात्रप्रवृत्तंसत्प्रवृत्तिंकुरुतेद्विधा॥ विधानेननिषेधेनलोकदृष्टिसमाश्रयात्॥५६१॥ शृंगग्राहिकयायद्विबोधयेत्तद्विधायकम् यथालोकेकरेतेस्तिफलमित्यादिभाषणं॥ ५६२॥

वाक्यादवधार्यतेइति ॥ ५६०॥ सत्यमित्यादिवाक्यस्यप्रथमंयाविशि[illegible]वाचकपदैर्ब्रह्माभिधानेप्रवृत्तिस्तावन्मात्रेणविधिशास्त्रत्वव्यवहारः प्रमेयमनुसृत्यतुइदमपिनिषेधशास्त्रतांभजतइतिदर्शयितुंशास्त्रप्रवृत्तिद्वैविध्यंदर्शयति शास्त्रमिति अत्रात्मनिप्रवृत्तंसच्छास्त्रंविधानेनसाक्षाद्बोधनरूपव्यापारेणइतरनिषेधरूपव्यापारेणचद्विविधांप्रवृत्तिंकुरुते लोकदृष्टिसमाश्रयात् यथाकालवासनयायुतंशिष्यंबोधयितुंसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यत्राग्रइत्यभिधानंतथाविधानंनिषेधाभ्यांद्वाभ्यामपिप्रकाराभ्यांदृष्टिप्राप्नुवतोलोकाननुरुध्येतियावत् ॥ ५६१ ॥ तत्रविधायकशास्त्रस्यलक्षणंलौकिकमुदाहरणंचाह शृंगेति शृंगस्यग्रहणंयस्यांक्रियायांसाशृंगग्राहिका संज्ञायामितिण्वुल् यथागोव्रजेकामदीयागौरितिगोपःपृष्टःशृंगंगृहीत्वागांप्रदर्शयेत्तथाबोधकंशास्त्रंविधायकमुच्यते यथाहस्तेतवामलकमिति ॥ ५६२ ॥

आत्मनितुएवंप्रवृत्तमपिशास्त्रंतदयोग्यतामालक्ष्यव्यावृत्तिपरतामालंबतइत्याह नचैवमिति एवमभिगमयितुंबोधयितुंयोग्योऽभिगम्यो नचात्माभवतिअवाङ्मनसगोचरत्वात् अतस्तत्सत्यंज्ञानमित्यादिरूपंविधायकंशास्त्रमपिस्वस्मिन्नात्मनिइतरव्यावृत्तिमुखेनैवप्रवर्त्ततेइति ॥ ५६३ ॥ निषेधकंशास्त्रंलक्षयति निषेधकमिति यच्छास्त्रंप्रकृतान्प्रस्तुतान्लक्ष्यरूपतयाभ्रांतैरभिमतान्प्रतियोगितयापेक्ष्यप्रवर्त्तमानं एतान्प्रकृतान्निषिध्यपरिशेषाल्लक्ष्यंबोधयेत्तन्निषेधकमुच्यतेइति प्रसक्तप्रतिषेधेन्यत्राप्रसंगात्शिष्यमाणेसंप्रत्ययःपरिशेषइति॥ ५६४॥निषेधकंशास्त्रंलोकउदाहरति महाराजमितिदशभिः यथाआरामगतंस्वसमानवेषैश्छत्रादिहस्तैर्वृतंचमहाराजमज्ञात्वाकश्चिन्मूढःप्रत्ययिनं

नचैवमभिगम्योयमवाङ्मनसगोचरः॥ आत्मातस्तद्[illegible]स्वस्मिन्व्यावृत्त्यैवप्रवर्तते॥ ५६३॥ निषेधकंतुयच्छास्त्रंप्रकृतान्समपेक्ष्यतत्॥ प्रवर्ततेनिषिध्यैतान्परिशेषात्प्रबोधयेत्॥५६४॥ महाराजंयथाकश्चिदारामस्थंडिलस्थितं॥ स्वसमानैर्वृतंपुंभिश्छत्रचामरशोभितैः॥ अज्ञात्वामूढधीर्बालःपृच्छेत्प्रत्ययिनंनरम्॥ ५६५॥ बुबोधयिषुरेषोपिमूढंतंबालकंपुमान्॥ अयमित्येवनप्राहबाल्यबुद्धिविशारदः॥ ५६६॥ अयमित्येवचेदेनंवक्ष्याम्येषोत्रमूढधीः॥ गृह्णीयात्पुरुषंचान्यंतद्वच्छत्रादिकंचवा॥ ५६७॥ इत्थंविचार्यतंप्राहनैतेवृक्षामहीपतिः॥नाश्वानकरिणस्तद्वन्नरथानपदातयः॥५६८॥नानायुधधरायेत्रस्थंडिलस्यसमीपगाः॥नतूर्याण्यपिचित्राणिसच्छत्राणिनचामराः॥५६९॥ नचतूर्यादिहस्तायेपुरुषाश्ववधूगणाः॥ ननीलकंचुकोराजानचायंपीतकंचुकः॥ ५७०॥ नरक्तकंचुकस्तद्वन्नचचित्रांबरोपिहि॥ नस्वर्णकरवालोयंनहेमधनुराश्रितः॥ ५७१॥

विश्वस्तंनरंपृच्छेदित्यन्वयः॥ ५६५॥ बुबोधयिषुरिति एषप्रत्ययीनरस्तंमूढंबुबोधयिषुर्बोधयितुमिच्छन्नयंराजेतिनब्रवीति यतोबाल्यानां पामराणांबुद्धिवृत्तस्यसाक्षादभिधानविपरीतयाहित्वरूपस्यविशारदोऽभिज्ञः॥ ५६६॥ बाल्यबुद्धिविशारदतांविशदयति अयमिति एनं प्रत्येषराजेतियदिवक्ष्यामितर्हिराजपार्श्वगतमन्यंपुरुषंछत्रादिकमेववाराजतयामन्येतमूढधीत्वादिति॥ ५६७॥ इत्थमिति सबुबोधयिषुर्नरस्तस्मैमूढायएवंप्राह एवंकथं एतेवृक्षामहीपतिर्नभवंतिएतेऽश्वाअपिमहीपतिर्नभवंति एवमग्रेपि॥५६८॥ नानेति पूर्वार्द्धेनकारस्यानुषंगः॥ ५६९॥ नचेति स्पष्टम् ५७०॥ नरक्तेति करवालःखड्गः हेमपृष्ठकधनुषाआश्रितः॥ ४७१॥

इत्येवमिति परान्भिन्नान्॥५७२॥ इतरव्यावर्तकत्वेपिपरिशिष्टस्यभासनेनशब्दस्यव्यापारइत्याह महाराजमिति बालोमहाराजंसर्ववि
लक्षणमध्यक्षेणैवजानाति सर्वविलक्षणतार्थविशेषणानिसुवर्णांगमित्यादीनि सुवर्णाङ्गंशोभनवर्णशाल्यंगकंपुरस्यवारवधूनांगणिकानां
हस्ताएवपंकजानितत्रप्रचारिभिश्चामररूपहंसैःसेवितं स्फुटमन्यदितिद्वयोरर्थः ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमितिद्वा
भ्यां एवंतन्निषेधशास्त्रमात्मनोविलक्षणान्नानाभावान्निषेधतिव्यावर्त्तयति आत्मानंचपरिशेषयतीत्यर्थः ॥ ५७५ ॥ ततआत्मास्वयमे
वभासतइत्याह शास्त्रेणेति आत्मनैवस्वयमेव ॥ ५७६ ॥ निषेधवाक्योत्कर्षमुपपादितंनिगमयति अयमेवेति उत्तरार्द्धस्यान्यथेत्या

इत्येवमादिवचनैर्महाराजात्परान्नरान्॥ निराकरोतिबालोपिपरिशिष्टंप्रपद्यते॥ ५७२॥ महाराजंसुवर्णांगं
श्वेतच्छत्रविभूषितम्॥ पतद्भिरुत्पतद्भिश्चचामरैर्हंससंनिभैः॥५७३॥ पुरवारवधूहस्तपंकजौघप्रचारिभिः॥
सेवितंविलसत्श्वेतदुकूलंदिव्यवर्चसम्॥ अध्यक्षेणैवजानातिबालःसर्वविलक्षणं ॥ ५७४॥ एवंनानावि
धाभावानात्मनोत्रविलक्षणान्॥ निषेधयतितच्छास्त्रमात्मनःपरिशेषकृत्॥ ५७५॥ शास्त्रेणचनिषिद्धेषु
तेपुसर्वेष्वनात्मसु॥ परिशिष्टंतमात्मानमात्मनैवप्रपद्यते॥५७६॥ अयमेवहिसम्यक्स्यादुपायःस्वात्मबोध
ने॥ भावाभावविनिर्मुक्तमात्मानंकोहिबोधयेत्॥ ५७७॥ अवाङ्मनसगम्यंकोमनसाप्रतिपद्यते॥वाक्यार्थ
भूतमात्मानमवाक्यार्थैकरूपिणं॥ ५७८॥ यदासर्वंनिषिध्येतयत्स्यात्सदसदात्मकं॥ प्रकाशतेतदादेवआनं
दात्मास्वयंप्रभः॥५७९॥

दिः ॥ ५७७॥ यन्मनसाध्यायतितद्वाचावदतीतिनियमान्मनोविषयत्वसाक्षादबोधनीयत्वेहेतूकरोति अवाङ्मनसेति तमात्मानंमनसाकः
प्रतिपद्यतेविषयीकरोति कीदृशं महावाक्यानांतात्पर्यार्थभूतंजात्यादिहीनत्वात्साक्षात्शब्दसमुदायप्रतिपाद्यताहीनमित्यर्थः ॥ ५७८ ॥
अवाक्यार्थस्यापिनिषेधवाक्यव्यापारानंतरंस्वयमेवभाननियममात्राच्चतस्यवाक्यार्थत्वेनव्यवहारइत्याह यदेति सदसदात्मकंभावाभा
वरूपं प्रकाशतेस्वयमेवेतिशेषः ॥ ५७९ ॥

निषेधवाक्यस्यात्मभानउपयोगेदृष्टांतमाह यथेति यथादीपस्यभानप्रतिबंधकतमोपनयनएवव्यापारोघटादिदर्शनेतुचाक्षुषःपुरुषःस्व तंत्रएवेतिभावः निःसारयेन्निवर्त्तयेत् ततःप्रतिबंधकापनयादित्यर्थः ॥ ५८० ॥ दार्ष्टांतिकमाह भावेति भावाभावरूपंकार्यकारणरूपंवा द्वैतंनात्मेतियदाशास्त्रंबोधयेत्तदास्वयमेवाधिकारीआत्मानंबुध्यतेइत्यन्वयः ॥ ५८१ ॥ फलितमाह निषेधइति तस्मादात्मबोधार्थेनिषेधरू पएवादेशउपदेशःपरमःश्रेष्ठोयतस्तत्रनिषेधरूपआदेशेकस्यचित्पदार्थशोधनस्यानुमानादेर्वापेक्षानास्तीति॥५८२॥ ननुमूर्त्तामूर्तयोःश्रुति गतयोर्नञ्द्वयेननिषेधेपियद्यतोन्यत्किंचिज्जडंस्यात्तर्हितत्तादात्म्याध्यासादात्मभानंनस्यादितिशंकांवारयति इयदेवेति इयदेतावदेवज

यथादीपःसमागम्यतमोनेत्रनिरोधकम्॥ निःसारयेत्ततोनेत्रंवस्तुजातंप्रपद्यते ॥५८०॥ भावाभावात्मकंत तद्वत्कार्यकारणरूपधृक्॥ नात्मेतिबोधयेच्छास्त्रमात्मानंबुध्यतेस्वयं ॥५८१ ॥ निषेधएवतस्मात्स्यादादेशःप रमःसदा॥ आत्मबोधयतस्तत्रनापेक्षाकस्यचिद्भवेत्॥ ५८२ ॥ इयदेवजडंप्रोक्तंमूर्तामूर्तस्सकारणं॥ यदभा वेविभावश्चस्वात्मनोयंनचापरम्॥५८३ ॥ नकारएकोभावाख्यंस्थिरंयत्कार्यकारणं॥ तंनिषेधतिचान्योपि द्वयाभावमनात्मकम्॥५८४॥भावाभावौयदास्वस्मान्निर्गतौजडरूपिणौ॥तदानंदात्मकोबोधःस्वप्रकाशोऽ वतिष्ठते॥५८५॥ इंधनेऽपगतेवन्हिर्यथातिष्ठतिरूपतः॥ तथात्मापिगतेतस्मिन्भावाभावात्मकेजडे॥५८६॥

इयत्सकारणंमूर्तामूर्तमितिअधिकंतुनास्तिसकारणमूर्त्तामूर्त्तव्यतिरेकमात्रेणात्मपरिचयस्यविद्वदनुभवसिद्धत्वादित्याह यदभावइति यतः सकारणस्यमूर्त्तामूर्त्तस्यअभावेव्यतिरेकेकृतेसत्यात्मनोयमपरोक्षोविभावःपरिचयोदृश्यते विभावःस्यात्परिचयइतिविश्वः ॥ ५८३ ॥ एतत्स्फुटयन्पूर्वसूचितांनकारयोजनांदर्शयति नकारएकइति कारणपर्यंतंभावमेकोनञ्निषेधयतिपरस्तुतदभावमित्यर्थः ॥ ५८४ ॥ उभयोर्निषेधेआत्मपरिचयंदर्शयति भावाभाविति स्पष्टम् ॥ ५८५ ॥ अत्रदृष्टांतमाह इंधनेइति यथाविशेषभावप्रयोजकेइंधनेऽप गतेदग्धेसतिवन्हिःसामान्यरूपेणावतिष्ठतेतथातस्मिन्जडेगतेसत्यात्मास्वेनसच्चिदानंदात्मनावतिष्ठतेभासतइत्यावत् ॥ ५८६ ॥

आत्मनोरूपमुपलक्षयति अहंत्वमिति अहंत्वादिरूपोमूर्त्तामूर्त्तोपाधिप्रयुक्तोभेदोयत्रस्वरूपेनास्तीत्यर्थः ॥ ५८७ ॥ अथब्रह्मात्मविद्यायानिगमभूतंमधुब्राह्मणमेकादशभिरवतारयंस्तत्रसूचयिष्यमाणमिदमनुमानं जगत्एककार्यपरस्परोपकारकत्वात्एकमातृजपुत्रवदिति तत्रव्यावर्तनीयभेदमौपाधिकंदर्शयति एकस्मिन्निति यथाधूमेनविद्युताघनाघनैर्मेघैश्चआकाशेकल्पितसंबंधैराकाशस्यभेदःक्रियते तथात्मनिजंतवःस्थूलसूक्ष्मशरीराणिभेदंकुर्युरिति ॥ ५८८ ॥ दृष्टांतेधूमादीनामाकाशोपादानकत्वाभावेपिदार्ष्टांतिकेउपाधीनामात्मोपादानकत्वमस्तीतिविशेषंसूचयन्कथमात्मनःकारणतेतिशंकावारणायासंगस्याप्यात्मनोमायाशबलस्यमूर्त्तामूर्त्तविवर्त्तोपादानतासंभवतीत्याह मूर्त्तेति मूर्तंस्थूलममूर्तंसूक्ष्ममेतदात्मकमिदंदृश्यंमायाप्रयुक्तमतएवनवास्तवमिति मायायाःसविलासायामिथ्यात्वंलोकेपिप्रसिद्धमित्याह मायाचेति मायाविनानिर्मिताप्रयुक्ता ॥ ५८९ ॥ चतुर्थपादार्थंविशदयति मूर्तामूर्त्तमिति यथालोकेमूर्त्तामूर्त्तंस्थूलसूक्ष्म

अहंत्वंदृश्यमेतच्चतथान्येपिचजंतवः ॥ मूर्तामूर्तविभेदोयंशक्रनात्मनिविद्यते ॥ ५८७॥ एकस्मिन्हियथाकाशेधूमविद्युद्घनाघनाः ॥ भेदंनानाविधंकुर्युस्तद्वदात्मनिजंतवः ॥ ५८८ ॥ मूर्तामूर्तमिदंविद्धिमायाकार्यंनवस्तुतः ॥ मायाचनहिसत्यासालोकेमायाविनिर्मिता ॥ ५८९ ॥ मूर्तामूर्तंयथालोकइंद्रजालंप्रतीयते ॥ इंद्रजालंतथैवेतदिंद्रेणैवविनिर्मितम् ॥ ५९० ॥ इंद्रोयोदृष्टवान्पूर्वमिंद्रएवप्रतीयते ॥ नत्वंशक्रयतोजातोमूर्तामूर्तवपुस्ततः ॥ ५९१ ॥

पदार्थरूपमिंद्रजालमैंद्रजालिकनिर्मितंप्रतीयेततथाएतन्मूर्त्तामूर्त्तमिंद्रेणनिर्मितमिंद्रजालमिति जालोदंभानाययोरितिहेमचंद्रः दंभश्चमिथ्याकृतिः इंद्रस्यमायाविनोजालमिंद्रजालमिति लिङ्गमशिष्यमित्यायुक्तेःक्लीबत्वं ॥ ५९० ॥ दार्ष्टांतिकेःहमेवेंद्रइतिमन्यमानंप्रत्याह इंद्रइति इंद्रःसएवात्रविवक्षितोयःपूर्वंसर्वात्मनात्मानंदृष्टवान् इदंदृष्टवानितिव्युत्पत्तेःसमन्वयात् परमैश्वर्यवाचकत्वेपींद्रपदस्यब्रह्मात्मविद्येवसमन्वयइत्याह इंद्रएवेति यतोब्रह्मात्मवित्सर्वज्ञत्वादिशालित्वादिंद्रःपरमैश्वर्यवानेवप्रतीयतेप्रसिद्धः तथाचब्रह्मैवमूक्तोपस्तुप्यमज्ञातमत्रेंद्रपदार्थोजगत्कारणमितिभावः त्वंतुमूर्त्तामूर्त्तदेहद्वयाभिमानित्वेनतत्कार्यत्वान्नेंद्रपदार्हइत्याह नत्वमिति हेशक्रत्वमिंद्रोनभवसियतोमूर्त्तामूर्त्तशरीरतादात्म्याध्यासात्ततोजातस्तत्कार्यमसीत्यर्थः ॥ ५९१ ॥

कथंतर्हिममेंद्रत्वप्रसिद्धिरतआह इंद्रत्वमिति यत्त्वयींद्रत्वंलोकामन्यंतेतदस्मदादेरप्रकृष्टैश्वर्यस्यापेक्षयैव यतस्त्वास्मदादिभ्योमहदैश्वर्य मस्तीति ॥५९२॥ विवेकदृष्ट्यातुब्रह्मात्मविदीश्वरएवेंद्रः कार्योपाधिगतमुत्कर्षादिकंत्वभिमानमात्रं सच्चिदानंदरूपात्मनस्तादात्म्येनकीटा दिशरीराणामपिप्रियत्वाविशेषादापेक्षिकैश्वर्यादीनामपिमन्यमानत्वादात्मविवेकेतुदेवशरीराणामपिदुःखत्वादिरूपेणभानादित्याशयेना विद्ययादेहाभिमानदशायामिंद्रस्यशुनश्चऐश्वर्यादिनासाम्यमाह ऐश्वर्यइत्यादिना हेशक्रयथातवऐश्वर्येत्रिलोकीप्रभुत्वेतथादेवराजश रीरेभोग्यायांत्रिलोक्यांचस्वर्गवधूजनेचरमणीयत्वबुद्ध्यातवरागआसक्तिरस्तितथाशुनोप्यैश्वर्यादौरागोस्तीति ॥ ५९३ ॥ नचशुनआ सक्तियोग्यमैश्वर्यादिकंनास्तीतिवाच्यम् आपेक्षिकस्यसत्वादित्याह शुनोपीति मृदुलःकोमलः ॥ ५९४ ॥ वधूनामिति हेशक्रतवइह

इंद्रत्वंत्वयियल्लोकावदंत्येतदपेक्षया॥ अस्मदादेर्यतस्तेस्तित्वैश्वर्यंमहदत्रहि॥५९२॥ ऐश्वर्येत्रशरीरेवात्रिलो क्यांवावधूजने॥ रागोमहान्यथातेस्तितथास्तीहशुनोपिच॥५९३॥ शुनोपिमहदैश्वर्यमस्तिकीटाद्यपेक्षया॥ अस्तिदेहोपिमृदुलःसूकरादेरपेक्षया॥५९४॥ वधूनांयादृशीप्रीतिस्तवशक्रेहविद्यते॥ शुनोपितादृशीप्रीतिः शुनीनांविद्यतेभुवि॥५९५॥ यथामृतंप्रियंतुभ्यंतथावांतंशुनोपिच॥ उपकारिणिसंतोषंयथाशक्रप्रयास्य रं॥ एवंस्वामिनिसंतोषंश्वापिगच्छतिनित्यशः॥ ५९६॥ अपकारिणिकोपंत्वंयासिशक्रयथातथा॥ श्वापि यातिमुखंकृत्वाविवृतंदंतदर्शकः॥५९७॥ उपकारमहंकुर्वेत्रिलोक्याःप्रतिपालनात्॥ सर्वस्यश्वानचतथामा मंस्थाइत्यमण्वपि॥ ५९८॥

शरीरेयादृशीवधूनांप्रीतिस्तादृशीप्रीतिःशुनःशरीरेशुनीनामपिविद्यते तथाचकमनीयशरीरतापिसमेतिभावः ॥ ५९५ ॥ भोज्येरुचिसा म्यमप्याह यथेति प्रियंरोचकं तुभ्यंतव वांतंछर्दितं आत्मत्वाभिमतशरीरानुकूलेरागसाम्यमाह उपकारिणीति संतोषंप्रीतिं प्रयासिप्रा मोषि अरंभृशं एवंस्वामिनिउपकारकेश्वापीति ॥ ५९६ ॥ प्रतिकूलेद्वेषोपिसमइत्याह अपकारिणीति तथाप्रतिकूलेकोपंश्वापियाति यतोमुखंविवृतंविकासितंविकृतंकृत्वादंतदर्शकइतिसंबंधः ॥ ५९७ ॥ उपकारकत्वेनाहमुत्कृष्टइत्यभिमानोपित्वयानकार्यइत्याह उप कारमिति इतिमामंस्थाइत्यभिमानंमाकुर्विति ॥ ५९८ ॥

तत्रहेतुतयामधुब्राह्मणस्यचतुर्दशकण्डिकापर्यंतस्यार्थंसंक्षेपेणाह पृथिव्यापइतिपङ्क्तिः पृथिवीस्थूलरूपातदभिमानिसूक्ष्मशरीरात्मिकादेवताचतेजोमयादिपदत्रयार्थभूताप्रथमकण्डिकायामुक्ता तथाआपोजलानितदभिमानिसूक्ष्मात्मिकादेवताचद्वितीयकण्डिकायामुक्ता एवमग्रेपिकण्डिकाक्रमोबोध्यः मेघःश्रुतौस्तनयित्नुपदेनोक्तः नभआकाशः धर्मोयागादिजन्यादृष्टरूपःशुभफलात्मककार्यद्वाराप्रत्यक्षइवेति ॥ ५९९ ॥ सत्येति सत्यंयथार्थवाक्यादिरूपोऽनुष्ठीयमानोधर्मः अनयोर्धर्मसत्ययोरपिप्रत्येकंस्थूलंसूक्ष्मंचमूर्तिद्वयं आकाशमूर्त्तिवत्तदीयास्थूलामूर्तिरपिनदृश्यतेइतिचबोध्यम् एवंमनुष्यत्वादिजातिश्चद्विरूपा तथाचतुर्दश्यांकण्डिकायामात्मपदेनोक्तंपौरुषंपरिपूर्णस्य

पृथिव्यापस्तथावन्हिर्वायुःसूर्यस्तथादिशः ॥ चंद्रोविद्युत्तथामेघोनभोधर्मस्तथैवच॥ ५९९॥ सत्यवाक्यंमनुष्यादिजातिःपौरुषमेवच॥ देहद्वयंमनोबुद्धिःप्राणादिकमिदंतथा॥६००॥ उपकारंकरोत्यस्यसर्वःसर्वस्यसर्वदा॥ श्वापिसर्वस्यभूम्यादेरुपकारंकरोतिहि॥ ६०१ ॥ शुनःसर्वेपिचैवैतेविशेषःकेनतेभवेत्॥ माकृथास्त्वंततोगर्वमुपकारकृतंसदा ॥ ६०२॥

एकस्यपुरुषस्यसंबंधिमनोबुद्धिप्राणप्रभृतिरूपंदेहद्वयंवैराजहैरण्यगर्भंचद्वितीयात्मपदेनोक्तश्चिदाभासश्चेत्यपिबोध्यम् ॥ ६०० ॥ उपकारमिति एषसर्वःपृथिव्यादिपदार्थोऽस्यसर्वस्यप्राणिजातस्यश्रुतौभूतपदोक्तस्योपकारंकरोति भूतैर्दृष्टादृष्टद्वाराऽऽरब्धत्वात् श्रुतौमधुशब्दोहिदृष्टादृष्टद्वारारब्धत्वप्रयुक्तोपकारकतावाचकइतिभावः तथाश्वाऽपिश्वप्रभृतिप्राणिनांस्थूलसूक्ष्माख्यंशरीरद्वयमपिउक्तपृथिव्यादीनामुपकारंकरोति पृथिव्यादीनांदृष्टादृष्टद्वारारंभकत्वादितिभावः ॥ ६०१ ॥ शुनइति शुनःश्वप्रभृतेःप्राणिजातस्य एतेपृथिव्यादयः फलितमाह विशेषइत्यादिना ॥ ६०२ ॥

कथंतर्हिममेंद्रत्वप्रसिद्धिरतआह इंद्रत्वमिति यत्त्वयींद्रत्वंलोकामन्यंतेतदस्मदादेरप्रकृष्टैश्वर्यस्यापेक्षयैव यतस्त्वास्मदादिभ्योमहदैश्वर्यमस्तीति ॥५९२॥ विवेकदृष्ट्यातुब्रह्मात्मविदीश्वरएवेंद्रः कार्योपाधिगतमुत्कर्षादिकंत्वभिमानमात्रं सच्चिदानंदरूपात्मनस्तादात्म्येनकीटादिशरीराणामपिप्रियत्वाविशेषादापेक्षिकैश्वर्यादीनामपिमन्यमानत्वादात्मविवेकेतुदेवशरीराणामपिदुःखत्वादिरूपेणभानादित्याशयेनाविषयादेहाभिमानदशायामिंद्रस्यशुनश्चऐश्वर्यादिनासाम्यमाह ऐश्वर्यइत्यादिना हेशक्रयथातवऐश्वर्येत्रिलोकीप्रभुत्वेतथादेवराजशरीरेभोग्यायांत्रिलोक्यांचस्वर्गवधूजनेचरमणीयत्वबुद्ध्यातवरागआसक्तिरस्तितथाशुनोप्यैश्वर्यादौरागोस्तीति ॥ ५९३ ॥ नचशुनआसक्तियोग्यमैश्वर्यादिकंनास्तीतिवाच्यम् आपेक्षिकस्यसत्वादित्याह शुनोपीति मृदुलःकोमलः ॥ ५९४ ॥ वधूनामिति हेशक्रतवइह

इंद्रत्वंत्वयियल्लोकावदंत्येतदपेक्षया॥ अस्मदादेर्यतस्तेस्त्यैश्वर्यमहदत्रहि॥५९२॥ ऐश्वर्येत्रशरीरेवात्रिलोक्यांवावधूजने॥ रागोमहान्यथातेस्तितथास्तीहशुनोपिच॥५९३॥ शुनोपिमहदैश्वर्यमस्तिकीटाद्यपेक्षया॥ अस्तिदेहोपिमृदुलःसूकरादेरपेक्षया॥५९४॥ वधूनांयादृशीप्रीतिस्तवशक्रेहविद्यते॥ शुनोपितादृशीप्रीतिः शुनीनांविद्यतेभुवि॥५९५॥ यथामृतंप्रियंतुभ्यंतथावांतंशुनोपिच॥ उपकारिणिसंतोषंयथाशक्रप्रयास्यरं॥ एवंस्वामिनिसंतोषंश्वापिगच्छतिनित्यशः॥ ५९६॥ अपकारिणिकोपंत्वंयासिशक्रयथातथा॥ श्वापियातिमुखंकृत्वाविवृतंदंतदर्शकः॥५९७॥ उपकारमहंकुर्वेत्रिलोक्याःप्रतिपालनात्॥ सर्वस्यश्वानचतथामामंस्थाइत्यमण्वपि॥५९८॥

शरीरेयादृशीवधूनांप्रीतिस्तादृशीप्रीतिःशुनःशरीरेशुनीनामपिविद्यते तथाचकमनीयशरीरतापिसमेतिभावः ॥ ५९५ ॥ भोज्येरुचिसाम्यमप्याह यथेति प्रियंरोचकं तुभ्यंतव वांतंछर्दितं आत्मत्वाभिमतशरीरानुकूलेरागसाम्यमाह उपकारिणीति संतोषंप्रीतिं प्रयासिप्रामोषि अरंभृशं एवंस्वामिनिउपकारकेश्वापीति ॥ ५९६ ॥ प्रतिकूलेद्वेषोपिसमइत्याह अपकारिणीति तथाप्रतिकूलेकोपंश्वापियातियतोमुखंविवृतंविकासितंविकृतंकृत्वादंतदर्शकइतिसंबंधः ॥ ५९७ ॥ उपकारकत्वेनाहमुत्कृष्टइत्यभिमानोपित्वयानकार्यइत्याह उपकारमिति इतिमामंस्थाइत्यभिमानंमाकुर्विति ॥ ५९८ ॥

तत्रहेतुतयामधुब्राह्मणस्यचतुर्दशकण्डिकापर्यंतस्यार्थंसंक्षेपेणाह पृथिव्यापइतिपद्भिः पृथिवीस्थूलरूपातदभिमानिसूक्ष्मशरीरात्मिकादेवताचतेजोमयादिपदत्रयार्थभूताप्रथमकण्डिकायामुक्ता तथाआपोजलानितदभिमानिसूक्ष्मात्मिकादेवताचद्वितीयकण्डिकायामुक्ता एवमग्रेपिकण्डिकाक्रमोबोध्यः मेघःश्रुतौस्तनयित्नुपदेनोक्तः नभआकाशः धर्मोयागादिजन्यादृष्टरूपःशुभफलात्मककार्यद्वाराप्रत्यक्षइवेति ॥ ५९९ ॥ सत्येति सत्यंयथार्थवाक्यादिरूपोऽनुष्ठीयमानोधर्मः अनयोर्धर्मसत्ययोरपिप्रत्येकंस्थूलंसूक्ष्मंचमूर्तिद्वयं आकाशमूर्त्तिवत्तदीयास्थूलामूर्तिरपिनदृश्यतेइतिचबोध्यम् एवंमनुष्यत्वादिजातिश्चद्विरूपा तथाचतुर्दश्यांकण्डिकायामात्मपदेनोक्तंपौरुषंपरिपूर्णस्य

पृथिव्यापस्तथावह्निर्वायुःसूर्यस्तथादिशः ॥ चंद्रोविद्युत्तथामेघोनभोधर्मस्तथैवच॥ ५९९॥ सत्यवाक्यंमनुष्यादिजातिःपौरुषमेवच॥ देहद्वयंमनोबुद्धिःप्राणादिकमिदंतथा॥६००॥ उपकारंकरोत्यस्यसर्वःसर्वस्यसर्वदा॥ श्वापिसर्वस्यभूम्यादेरुपकारंकरोतिहि॥ ६०१ ॥ शुनःसर्वेपिचैवैतेविशेषःकेनतेभवेत्॥ माकृथास्त्वंततोगर्वमुपकारकृतंसदा ॥ ६०२॥

एकस्यपुरुषस्यसंबंधिमनोबुद्धिप्राणप्रभृतिरूपंदेहद्वयंवैराजहैरण्यगर्भंचद्वितीयात्मपदेनोक्तश्चिदाभासश्चेत्यपिबोध्यम् ॥ ६०० ॥ उपकारमिति एषसर्वःपृथिव्यादिपदार्थोऽस्यसर्वस्यप्राणिजातस्यश्रुतौभूतपदोक्तस्योपकारंकरोति भूतैर्दृष्टादृष्टद्वाराऽऽरब्धत्वात् श्रुतौमधुशब्दोहिदृष्टादृष्टद्वारारब्धत्वप्रयुक्तोपकारकतावाचकइतिभावः तथाश्वाऽपिश्वप्रभृतिप्राणिनांस्थूलसूक्ष्माख्यंशरीरद्वयमपिउक्तपृथिव्यादीनामुपकारंकरोति पृथिव्यादीनांदृष्टादृष्टद्वारारंभकत्वादितिभावः ॥ ६०१ ॥ शुनइति शुनःश्वप्रभृतेःप्राणिजातस्य एतेपृथिव्यादयः फलितमाह विशेषइत्यादिना ॥ ६०२ ॥

एवंपरस्परोपकारकत्वेचएकमातृजपुत्रवदेककार्यत्वनिश्चयेयस्यमायाशबलस्येदंसर्वंकार्यंसएवैकः सर्वत्रतादात्म्येनानुप्रविष्टउपकारक इतिसिद्धमित्याह उपकारंनेतिद्वाभ्यां कोपिपृथिव्यादिः प्राणिविशेषोवाकिंशब्दार्थः किंचिदल्पमपि कस्तर्ह्युपकारकइत्यतआह किं त्वित्यादिना योमयानुभ्यंनेतीत्यादिनोपदिष्टएषएवपरःपुमान्पृथिव्यादिकार्येतिष्ठंस्तादात्म्येनानुगतःसन्विनाशरहितोऽमृतःस्वयंप्रकाश श्चपरोब्रह्मत्वेनसर्वोत्कृष्टःसर्वोपकारकइतिद्वयोरर्थः अनेनश्लोकद्वयेनायमेवसइत्यादिरंशःसर्वकण्डिकांतगतोव्याख्यातः ॥ ६०३ ॥ ॥ ६०४ ॥ उक्तंपरस्परोपकारकत्वंविशदयति पृथिव्यामितित्रयोदशभिः सपरःपुरुषःपृथिव्यांवर्त्तमानःसन्सर्वप्राणिनांभोगसाधनानि शरीराणिकुरुतेइतिप्राणिनःप्रतिपृथिव्युपकारिका तथाशरीरस्थःसर्वप्राणिरूपःसन्नाधारंविनाभोगासंभवादाधारभूतभूमेर्दृष्टादृष्टान्यतम

उपकारंनकस्यापिकोपिकिंचित्करोतिहि ॥ किंतुयोयंमयादिष्टोनेतिनेतीतितेपुमान्॥ ६०३॥ एषएवपृथि व्यादौस्थावरेजंगमेपिच॥ तिष्ठन्विनाशरहितःस्वयंभातःपरःपुमान्॥ ६०४॥ पृथिव्यांवर्तमानःसन्शरीरंकु रुतेहिसः॥ शरीरस्थश्चभूमेःसकरोत्युपचयंपुमान्॥ ६०५ ॥ जलेतिष्ठन्हिजंतूनांरेतसोवृद्धिमीश्वरः॥ रेतस्य यमपांवृद्धिंकुरुतेदेहरूपतः ॥ ६०६ ॥

द्वाराउपचयंवृद्धिंकरोति तथाचपृथिव्यास्वारंभकत्वेनस्वार्थानांप्राणिनांसृष्टेःप्राणिभिश्चस्वारंभिकायाभूमेःस्वार्थमेवसृष्टेःपरस्परकार्य त्वंपरस्परभोग्यत्वंचतत्रजडांशप्राधान्येनकार्यत्वंभोग्यत्वंचचित्प्राधान्येनभोक्तृत्वंच तत्फलंचोक्तविधानुमानेनैकात्म्यसिद्धिरेवमग्रेपिबो ध्यम् ॥ ६०५ ॥ जलइति ईश्वरोजलरूपःप्राणिनांदेहेषुरेतसःशुक्रस्यवृद्धिंकरोति आपोरेतोभूत्वाप्राविशन्नित्यैतरेयश्रुतेः एवमग्रेपिअ धिदैवरूपाणामध्यात्मरूपोपबृंहकत्वेऐतरेयश्रुतयोऽनुसंधेयाः प्राणिरेतःस्थितःकार्यदेहरूपेणजलारंभकदृष्टादृष्टव्यापारोत्पादनद्वाराज लवृद्धिंकरोतीतिपूर्ववत्सर्वंबोध्यमिति इयमुपकारविधाइहाग्रेपिप्रकारांतराणामुपलक्षणमिति ॥ ६०६ ॥

वन्हाविति वन्हौतिष्ठन्नीश्वरःप्राणिनांवागिंद्रियप्रवर्तनद्वारेणधातुपाकादिद्वारेणवाप्राणिनःप्रत्युपकरोति प्राणिनांवाचितिष्ठंश्चमंत्रोच्चारणादिनाहवनीयायुत्पादिकामुपस्क्रियांसंस्कृतिंकुरुतेइति पृथिवीरीत्योपकारस्तुसर्वत्राविशिष्टएवेतिचबोध्यम् वायाविति वायौतिष्ठन्सर्वेषांप्राणप्रयुक्तांक्रियांप्रवर्त्तयति वायुनिरोधस्थलेप्राणनिरोधानुभवात् तथातत्रप्राणेपुतिष्ठन्नस्यवायोःप्रवर्त्तनंकरोति प्राण्यदृष्टैर्वाध्वारंभादित्युक्तप्रायम्॥६०७॥ सूर्येइति सूर्यस्थःसर्वप्राणिनांदृष्टिप्रवर्त्तयन्नुपकारकः प्राणिदृष्टिस्थश्चसूर्योयमितिज्ञानद्वारासूर्योपकारकोदृष्टिरिति सिद्धांतात्॥६०८॥दिक्ष्विति दिक्षुस्थितःसन्सर्वप्राणिश्रोत्राणांदिगंशभूतानामनुग्राहकः श्रोत्रस्थश्चदिशामुपस्क्रियांसंस्कृतिंभेर्यादिजन्यशब्देनकृतांप्रतिध्वनिरूपांश्रुतौप्रतिश्रुत्पदेनोक्तांजानाति प्रतिध्वनिबलादेवहिविशेषतःपूर्वादिदिशोज्ञायंतेइतिप्रतिध्वनिज्ञानद्वा

वन्हौवाचःप्रवृत्तिंसतिष्ठन्पाकादिकंतथा॥मंत्राद्युच्चारणाद्वापितिष्ठन्वन्हेरुपस्क्रियां॥वायौतिष्ठन्क्रियांप्राणैःस्तत्रवास्यप्रवर्तनं॥६०७॥ सूर्येतिष्ठन्हिनेत्राणामुपकारकरःपुमान्॥ नेत्रेसूर्यंचजानन्संस्तमप्युपकरोतिसः॥६०८॥ दिक्षुस्थित्वाचकर्णानामनुग्रहकरोभवेत्॥ कर्णयोरपिसंस्थित्वादिशांजानात्युपस्क्रियां॥६०९॥ चंद्रएपपुमान्स्थित्वामनःसर्वंप्रवर्तयत्॥ मनस्येपव्यवस्थायचंद्रंसंप्रतिपद्यते॥६१०॥ विद्युत्येपपुमान्स्थित्वातमःस्तोमंनिहंतिहि॥ तैजसेचपुमान्स्थित्वाविद्युतःप्रतिपद्यते॥६११॥ घनाघनेप्ययंस्थित्वासशब्दोल्हादकोनृणां॥ जंतूनामपिशब्देसौस्थित्वातंबहुमन्यते॥६१२॥

राश्रोत्रस्यदिशःप्रत्युपकारकत्वंयुक्तमिति एवंचंद्रस्यमनःप्रवर्तकत्वेनोपकारकत्वंमनसश्चसंकल्पैश्चंद्रलोकबृंहककर्मद्वाराऽऽल्हादकस्यचंद्रस्यसाधकत्वेनवाउपकारकत्वंबोध्यमितिद्वयोरर्थः॥६०९॥६१०॥ विद्युतीति अधिदैवंविद्युतिस्थितःसन्परःपुरुषःसकलप्राणिनांतमःपुंजंहंति सकलप्राणिनामध्यात्मंतैजसेत्वग्गतोज्वलतारूपतेजोभिमानिनिस्थितःसन्सर्वतोव्याप्तंविद्युतःप्रकाशंप्रतिपद्यतेजानातीतिसूर्येवर्णितन्यायेनोपकारकताबोध्या॥ ६११ ॥घनाघनेइति घनाघनेमेघेस्थित्वासशब्दोगर्जिताख्येनशब्देनसहितःसन्नृणांभूतानामाल्हादकोहर्षजनकोभवति तथानृणामध्यात्मंध्वनिरूपेशब्देस्थितःसंस्तंमेघंबहुप्रशस्ततयामन्यते यथामुखगतालालावाह्यरसास्वादेहेतुस्तथांतर्ध्वनिर्बाह्यशब्दग्रहणेइतिपूर्ववदुपकारकताबोध्या॥ ६१२ ॥

नभसीति अधिदैवमाकाशेस्थितः सर्वप्राणिनांहृदयच्छिद्रप्रदानेनोपकारकः हृदयाकाशस्थितश्चसर्वव्यापकरूपतयाऽऽकाशंजानातीति तस्यसाधकत्वेनोपकारकता अतएवसांप्रदायिकाःसाक्षिभास्यंनभइत्याहुः साक्षिणश्चहृदयेविशेषतोवस्थानमिति ॥ ६१३ ॥ धर्मेइति धर्मरूपःसन्सर्वस्यसुखप्रदत्वेनोपकारकः धार्मिकनररूपेणधर्ममुत्पादयन्धर्मंप्रत्युपकारकइतिस्पष्टमिति ॥ ६१४ ॥ सत्येति सत्यवाक्यरूपःयथावदर्थबोधनेनोपकारकस्तथासत्यंवाक्यंयस्यतादृशेनरेस्थित्वासत्यवाक्यमुत्पादयतीत्यपिस्पष्टंपरोपकारकत्वमिति ॥ ६१५ ॥ मानुषेइति मानुषत्वब्राह्मणत्वादिजातिरूपःसन्परमेश्वरोधिकारसंपादनद्वाराजात्यभिमानिनांसुखप्रदत्वेनोपकारकः तत्तद्व्यक्तिस्थितश्चाभिमानेनजातिंसाधयन्दृष्टिसृष्टिन्यायेनोपकारकइति ॥ ६१६ ॥ पूर्वसंग्रहवाक्येपौरुषपदेनोक्तस्यसर्वसंघातस्यसर्वप्राणिबुद्धिप्रतिबि

नभस्येपव्यवस्थायहृदिच्छिद्रंप्रयच्छति ॥ हार्देछिद्रेस्थितोदेवोनभोजानातिसर्वगं ॥ ६१३ ॥ धर्मेस्थित्वानराणांससुखंयच्छतिसर्वदा ॥ धार्मिकेपुनरेष्वेपस्थित्वाधर्मंकरोतिच ॥ ६१४ ॥ सत्यवाक्येपुमान्स्थित्वासम्यगर्थंनिवेदयेत् ॥ सत्यवाक्येनरेस्थित्वासत्यवाक्यंवदेत्तथा ॥ ६१५ ॥ मानुषेपिचजात्यादौस्थित्वादद्यात्सुखंनृणां ॥ मानुषेवपुषिस्थित्वामानुषंसचगच्छति ॥ ६१६ ॥ देहेंद्रियमनःप्राणसंघातेबुद्धिपालिते ॥ स्थित्वाजनिमृतीतस्यकुरुतेसर्वदेश्वरः ॥ ६१७ ॥ बुद्धेःसर्वप्रचारेषुस्थित्वातांविषयैःसह ॥ अवगच्छतिजंतूनामात्मातेपिशुनोपिच ॥ ६१८ ॥

बितचिदाभासस्यचविज्ञानमयपदोक्तस्यपरस्परोपकारकतांदर्शयति देहेंद्रियेतिद्वाभ्यां देहादिसंघातेबुद्धिपालितेबुद्धिप्रधानकेबुद्धिपर्यंतइतियावत् स्थित्वातस्यविज्ञानमयस्यजन्मादिकंकरोति बुद्ध्यादिरूपोपाधीनांधर्मैर्विज्ञानमयंधर्मवंतंकरोतीतिविज्ञानमयंप्रतिसंघातस्योपकारकता उपाधिधर्माध्यासेनैवहिभोक्तृत्वंतच्चाविद्यादशायांसुखवदवभासतइतिप्रसिद्धमितिभावः ॥ ६१७ ॥ बुद्धेरिति बुद्धेःप्रचारेषुवृत्तिसंज्ञपरिणामेषुस्थितःसंस्तांबुद्धिंविषयैःसहावगच्छतिभासयतीतिविज्ञानमयस्यसंघातंप्रत्युपकारकतातंविज्ञानमयंतत्पदार्थेनिवेशयति आत्मेति एतादृशआत्मातेशक्रस्यापिशुनोप्यविशिष्टइत्यर्थः ॥ ६१८ ॥

परस्परोपकारेदृष्टांतमाह माक्षिकस्येति यथामाक्षिकरसोमक्षिकाश्चपरस्परमुपकार्योपकारकभावमापन्नाइत्यर्थः ॥ ६१९ ॥ दार्ष्टांतिकमाह एवमिति एवंपृथिव्यादिरूपंजगन्मण्डलंयंप्रत्युपकुरुतेतदुपकृतंतस्यउपकारकस्यउपकुरुतेउपकारंकरोति यथालोकेपिप्रभुर्वेतनेनभृत्यानुपकृतानूकरोतिभृत्याश्चसेवयातमुपकुर्वंतीतिप्रसिद्धम् ॥ ६२० ॥ उक्ताश्चोपकाराउपलक्षणमवांतरभेदानांबहुत्वादित्याह उपकाराइति दिङ्मात्रेणनिदर्शनमात्रेण प्रकृत्यादित्वात्तृतीया एतत्स्पष्टीकृतंवार्तिककृद्भिः सर्वंसर्वस्यकार्यंस्यात्सर्वःसर्वस्यभोजकः इत्येषामधुविद्यात्रवैषम्यक्लेशहारिणीति ॥ ६२१॥ उक्तानामुदाहरणत्वेसतियत्फलितंतदाह भूम्यादिकमिति पृथिव्यादिकंसर्वंप्रत्येकमात्मनः स्वस्वरूपादन्यस्यसर्वस्योपकारंकरोति यथापृथिवीस्वातिरिक्तस्यजलादेरप्युपकारिकापंचीकरणादिविधयापरिपोषकत्वात्तथान्यत्पृ

माक्षिकस्यरसोयद्वन्मक्षिकोपकृतःपुरा॥ उपकारंमक्षिकाणांकुरुतेसर्वदैवहि ॥ ६१९॥ एवमेवजगच्चक्रंपृथिव्यादिकमत्रहि॥ यस्योपकुरुतेतद्धितस्योपकुरुतेपुनः ॥ ६२० ॥ उपकाराश्चभूम्यादेर्दिङ्मात्रेणसमीरिताः॥ एतेत्वेकैकशःसंतिलक्षशःकोटिशस्तथा॥ ६२१ ॥ भूम्यादिकमिदंसर्वंसर्वस्यान्यस्यचात्मनः॥उपकारंकरोत्येवत्वेकस्यान्यत्तथाखिलम्॥उपकारकरस्तत्रसर्वत्रात्मासमीरितः॥६२२॥तेजसास्वप्रकाशेनभ्राजमानोमृतोपमः॥ जरावामरणंवापिविद्यतेस्यनकर्हिचित्॥ ६२३॥ अयमेवसआत्मायोहृदयेसर्वदेहिनां॥ नानाबुद्धिप्रचाराणांसाक्षीसंगविवर्जितः ॥ ६२४॥

थिवीभिन्नंसर्वमेकस्यपृथिवीस्वरूपस्योपकारकं एवमन्यत्रापीति परस्परोपकारकाणांचैकात्मकत्वस्यएकशरीरावयवेषुदृष्टत्वात्सर्वत्रैकात्मकत्वंसिद्धमित्याह उपकारकरइति समीरितः अत्रब्राह्मणेइतिशेषः ॥६२२ ॥ तेजोमयत्वादिविशेषणैःपृथिव्यादिसूक्ष्मशरीरविशिष्टपरत्वेआपेक्षिकार्थपरत्वाद्विभ्यद्भिःसएवात्माप्रतिपाद्यतेइत्याशयेनशुद्धात्मपरत्वंतेजोमयादिपदद्वयस्याह तेजसेति स्वरूपभूतप्रकाशात्मकेनतेजसाभ्राजमानः श्रुतौस्वार्थिकोमयडितिभावः आमृतोपमःअमृतेदेवलोकप्रसिद्धेउपमाउपमितिर्यस्यसतथापरमामृतइतियावत् तदेवाह जरेति मरणाभावेनेनराभावोपिबोधितइतिभावः ॥ ६२३ ॥ अयमेवसइत्यादेरर्थमुपबृंहयति अयमितिपंचभिः सर्वदेहिनां हृदयेवर्णितइतिशेषः कथमित्यतआह नानेत्यादि ॥ ६२४ ॥

स्वयंभिन्नाअप्युपाधयस्तंभेत्तुंनालमित्याह समइति समएकरूपःहेशक्रतेतवआत्माशुनश्चात्मापरमेश्वरइति॥ ६२५ ॥ भिन्नोपाधिगत स्याप्यभेदेदृष्टांतमाह यथेति घटाद्युपाधिनिष्ठोभेदोयथानभआकाशंनस्पृशतितथात्मानमित्यर्थः ॥ ६२६॥ अयमेवपूर्वब्रह्मात्मतयाव र्णितइत्याह निर्भेदइतिद्वाभ्यां स्पष्टम् ॥६२७॥६२८ ॥ सवाअयमित्यादिवाक्यार्थमाह सएवेति सवर्णितआत्मैवसर्वस्याधिष्ठायवशी कृत्यपालकः तवत्वधिपतित्वमभिमानमात्रमित्याह नत्वमिति तत्रहेतुतयाकार्याभिमानेननियम्यकोटिप्रविष्टत्वमाह तवापीति हियतए षआत्मातवदेवराजशरीराभिमानिनोऽन्तर्व्यवहारभूमौनियामकोंतर्यतेत्यर्थः ॥ ६२९॥ राजेतिपदस्यार्थमाह एषएवहीति एषएवसर्वेषां मध्यमोमध्येभवः मध्येमाकांतिर्यस्य तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः एतादृशःसन्दीप्यतेराजते रविवदिति त्वंतुराजानभवसितदधिष्ठा

समोयंसर्वदेहेषुस्थावरेषुचरेषुच॥ शक्रतेपितथात्मेतिशुनोपिपरमेश्वरः ॥ ६२५ ॥ यथानभसिनैवास्तिभे दोघटमठादिगः॥ तथानात्मनिभेदोस्तिशक्रनानाशरीरगे ॥ ६२६॥ निर्भेदोयःपुमानुक्तोत्दयेसर्वदेहिनां॥ जरामरणशून्योयंब्रह्मसर्वात्मकंपरं॥ ६२७॥ अयमेवात्मविज्ञानात्सर्वमेवाभवत्पुमान्॥ ब्रह्मात्मायःपुरोक्त स्तेब्राह्मणानांविचारतः॥ ६२८॥ सएवसर्वभूतानामधिष्ठायचपालकः॥ नत्वंशक्रतवाप्येषत्यधिष्ठायात्र पालकः॥ ६२९॥ एषएवहिसर्वेषांभूतानांमध्यमःपुमान्॥ दीप्यतेरविवन्नत्वंकिंतुतेनैवराजसे॥ ६३० ॥ रथचक्रस्ययद्वद्धिनेमिनाभ्योस्तुमध्यगाः॥ अरानैतेस्वतंत्राःस्युरुभयत्रप्रतिष्ठिताः॥ ६३१॥ एवंविश्वंसम ग्रंस्यान्मध्येध्यात्माधिदैवयोः॥ उपकारायसर्वत्रस्थितयोरात्मरूपयोः॥ ६३२ ॥

नभासकत्वादित्यर्थः ॥ ६३० ॥ परस्परोपकारकस्यपृथिव्यादिजगच्चक्रस्यसापेक्षत्वेएकात्मकत्वेचदृष्टांतंस्फुटयति रथेतिचतुर्भिः यद्वद्र थचक्रस्यावयवभूतयोर्नेमिनाभिसंज्ञयोःकाष्ठयोर्मध्यगतायेअरास्तिर्यक्काष्ठरूपाएतेअराःस्वतंत्राःस्वाधीनानभवंतिकिंतुउभयत्रनेमौना भौचप्रतिष्ठिताः सापेक्षवृत्तयइत्यर्थः ॥ ६३१ ॥ एवमिति एवंसर्वंजगदध्यात्ममधिदैवंस्थितयोरात्मनःस्वरूपयोरंशयोःपृथिव्यादिव र्तिसूक्ष्माभिमानिनोर्मध्येवर्ततेतयोरधीनंवर्ततेइतियावत् यथासर्वभूतशरीराणिपृथिवीचअरानिभानिपृथिव्यभिमान्यात्मांशंनेमिनिभं शरीराभिमानिनमात्मांशंनाभिनिभंचाश्रितानि एवमन्यत्रापिबोध्यं कीदृशयोरात्मरूपयोरुपकारायसर्वत्रपृथिव्यादौवर्णितविधया स्थितयोरिति ॥ ६३२ ॥

एकमेवेति दृष्टांतेयथाएकमेवांशिशिपादिकाष्ठंनेमिस्वरूपंनाभिस्वरूपमरास्वरूपंचविभक्तसदुपकार्यभावमुपकारकभावमादिपदेनाधारा धेयभावादिकंगच्छति भूतलेइदंप्रसिद्धमितिशेषः ॥ ६३३॥ एकएवेति एवमेकआत्मैवाधिदैवादिभावंतदभिमानिपुरुषभावंचगतःसन्सर्व त्रोपकारकः तवपृथिव्यादेश्चउपकारकताअभिमानमात्रमित्यर्थः॥६३४॥उपकारकस्यचात्मनएकरूपत्वादुत्कृष्टोपाधावेवायमुपकारक इत्यभिमानोवृथेत्याह उपकारमिति ॥ ६३५॥ वर्णितमात्मैक्यंनिगमयति किमिति बहुनोक्तेनकिंफलंनकिमपिततःसंक्षेपेणतत्त्वंनिश्चि नु किमवधारयामीत्यतआह समइति ममचक्रपेःसात्विकस्यतेदेवराजस्यराजसस्यशुनस्तामसस्यचात्मासमएकरूपइति ॥ ६३६॥ तदु पाधीनामुत्कर्षापकर्षौतुदृष्टिभेदेनसर्वत्रप्रतिष्ठितावितिदर्शयति निंदयामइतिद्वाभ्यां यथावयंदेवमनुष्यादयःशुनोजन्मकष्टमितिनिंदया

एकमेवयथाकाष्ठंनेमिनाभ्यादिरूपभृत्॥उपकार्योपकारादिभेदंगच्छतिभूतले॥६३३॥एकएवतथात्मायम
धिदैवादिभेदभाक्॥तत्रस्थितश्चसर्वेषामुपकारंकरोतिहि॥नत्वंशक्रनभूम्यादिर्ह्युपकारकरंस्मृतम्॥६३४॥
उपकारंकरोत्येपयथातेहृदयेस्थितः॥ शुनोपिभगवांस्तद्वत्कुरुतेत्वदयेस्थितः ॥ ६३५ ॥ किंबहूक्तेनदेवेंद्रसं
क्षेपेणावधारय॥समःसंसारआत्माचममतेपिशुनोपिच॥६३६॥निंदयामोवयंयद्वत्कष्टंजन्मशुनोधुना॥
अस्माकंचतथैवैतेनिंदंतिब्रह्मवादिनः॥६३७॥उत्कृष्टतायथास्माकंस्वदेहेशक्रविद्यते॥शुनोपिचस्वदेहेसा
तादृश्येवहिवर्तते॥६३८॥ततोदेहंतथास्वर्गमप्सरोगणमंडितम्॥अभिमानंबहिस्त्याज्यंविद्ध्यात्मानंस्वमा
त्मना॥६३९॥श्वविष्ठासदृशोदेहःशक्रसर्वशरीरिणां॥हेयोधियापरित्यक्तेतस्मिन्नात्माप्रकाशते॥६४०॥

मस्तथास्माकंजन्मब्रह्मवादिनःसंसाराद्विरक्तानिंदंतीति ॥ ६३७॥ आत्मनाद्दात्म्याध्यासात्तुसर्वदेहेप्युत्कृष्टताभासतइत्याह उत्कृष्टतेति यथावयंस्वस्वदेहमुत्कृष्टंमन्यामहेतथाश्वापिस्वदेहंसर्वोत्कृष्टंमन्यतइत्यर्थः ॥ ६३८ ॥ तस्मायत्संबंधाद्देहादिकंरमणीयतयाभासतेसआ त्मैवोपादेयोऽन्यत्सर्वंहेयमित्याह ततइति हित्वेतिशेषः ततस्त्वंदेहंहित्वानथाप्सरोगणयुतंस्वर्गंचहित्वा अलमवयुत्यानुवादेनबहिर्यावद्दृश्य गोचरमतएवानर्थरूपत्वात्त्याज्यमभिमानंहित्वात्मानंस्वयमेवविद्धीतिसंबंधः ॥ ६३९ ॥ तत्रापिदेहाभिमानःप्रथमंपरित्याज्यः साक्षादा त्मभानप्रतिबंधकत्वाद्देहाभिमाननिवृत्तौबाह्यगोचरममत्वनिवृत्तेःपृथक्साधनानपेक्षत्वादित्याह श्वेतिद्वाभ्यां अन्यत्रकाकविष्ठयाहेयमु पमितमत्रश्वविष्ठयेति हेयोऽभिमानादवतार्यः तस्मिन्देहे ॥ ६४० ॥

शरीरइति देहेहंबुद्धित्यागेकृतेसत्यन्यत्रममताशालिबुद्धेर्हेतोर्यद्दुःखंतत्समूलंसहेतुकंनश्यतीत्यर्थः ॥ ६४१ ॥ एवंमधुब्राह्मणांतमधुकाण्डप्रतिपाद्याब्रह्मविद्यानिरूपिताअथतत्स्तुत्यर्थइदंवैतदित्यादिर्ग्रंथोव्याख्यातव्यस्तत्रप्रथमवाक्यस्यवैशब्देनस्मारितायादध्यङ्ङ्हवाइत्यादिकायाःप्रवर्ग्यकाण्डगतायाभाष्येऽनूदिताख्यायिकायाउपबृंहणउपोद्घातभूतस्यकोपंतेनेतरस्मैउक्तविद्यादाननिवारणंततोदधीचस्तूष्णीमवस्थानंचपंचाशच्छ्लोकैर्दर्शयिष्यन्निंद्रायदधीचउपदेशानुवादमश्विनोरहस्यज्ञत्रऋषिरुपसंहरति इत्यादीति दध्यङ्ङाथर्वणःशक्रंप्रतिइत्यादिकंआदिपदेनब्रह्मविद्योपकारकाणांप्राणादिविद्यानांपहः बहुशःबहुविधमर्थजातमब्रवीत् कीदृशोदध्यङ् श्रोतारमविरक्तंजाना

शरीरेहंधियस्त्यागेत्यन्यत्रममताधियः ॥ दुःखंसमूलंदेवेंद्रनाशमाप्नोतिदेहिनः ॥ ६४१ ॥ इत्यादिबहुशःशक्रंदध्यङ्ङाथर्वणोब्रवीत्॥ अविरक्तंप्रजानानःसत्यपाशवशंगतः ॥६४२॥ आथर्वणादिमांवाणीमानंदामृतपूरितां॥ शक्रःश्रुत्वाऽतिरागांधःकोपमेवजगामह ॥ ६४३ ॥ दयालुनायथाकश्चित्क्षुधितोतिभुजंगमः॥ पायितःपयएतस्मिन्क्रोधंप्राणहरंव्रजेत्॥ श्रीमदांधस्तथाशक्रोमनसैवमचिंतयत्॥ ६४४॥ अयंद्विजोत्तमोनूनमसुरैरिहचोदितः॥ राज्यत्यागायमेयस्माद्बुद्धिमेषप्रयच्छति॥ ६४५॥ अहोनिष्ठुरभाषित्वंचित्रमस्यदुरात्मनः॥ शुनाममसमानत्वंकुरुतेसर्वथायतः ॥ ६४६ ॥

नोपिसत्यवशेनवदनेप्रवृत्तइति ॥ ६४२ ॥ आनंददायिकापिमुनिवाणीइंद्रस्यदेहादिरागरूपदोषेणकोपहेतुर्जातेत्याह आथर्वणादिति ॥ ६४३ ॥ मोदसाधनस्यरोषसाधनत्वेदृष्टांतमाह दयालुनेति यथादयालुनाकश्चिदतिक्षुधितोभुजंगमःपयःपायितोदुग्धपानंनीतःसन्नपिक्रोधंव्रजेदिति तथाश्रीमदांधइंद्रोहितोपदेशंश्रुत्वापिजातेनकोपेनएवंवक्ष्यमाणेनप्रकारेणाचिंतयदिति ॥ ६४४ ॥ तत्रेंद्रस्यकोपजांविपरीतकल्पनामनुवदति अयमित्येकादशभिः अयंद्विजोत्तमोप्यसुरैःप्रेषितइतिमन्ये ममराज्यादुच्चाटकत्वादित्यर्थः ॥ ६४५ ॥ वस्तुतस्तुनोत्तमःअयुक्तभाषित्वादित्याह अहोइति ॥ ६४६ ॥

स्वसादृश्यस्यायुक्ततांस्फुटयति ब्रह्मेति ब्रह्महत्याफलभूतशरीरः श्वसूकरखरोष्ट्राणांगोऽजाविमृगपक्षिणां चांडालपुष्कसानांचब्रह्महायो निमृच्छतीतिस्मृतेः निंदितःस्पर्शेस्नानप्रयोजकत्वात् विट्पुरीषमाशनमशनसाधनंयस्यसतथा तस्येदमित्यण् ईदृशःश्वाकअहंकेति कीदृशोहं अश्वमेधाद्यसंख्ययागानांयोगीकर्त्तादेवतात्वेनप्रयोजकश्च कारीतिपाठेकरणंकर्तृप्रयोजकव्यापारसाधारणंकारःसोस्यास्तीतिकारी॥ ६ ४ ७॥क्वचेति यज्ञैरपिदुर्लभंदेववधूगात्रंक्वशुनीनांगात्रंक्व एवंसतियेनसाधर्म्येणायंमुनिस्तादेववधूस्ताभिःशुनीभिःसमाःकरोतितत्किमितिनज्ञायतेइतिशेषः॥ ६ ४ ८ ॥ अहमिति अहंवज्रहस्तःसर्वलोकंनियंतुंवशेस्थापयितुमेकएवसमर्थोस्मि एतादृशस्यशुनासाधर्म्यंकेन

ब्रह्महत्याकरःक्वायंनिंदितःश्वाविडाशनः॥ अश्वमेधसहस्राणांयोगीक्वाहंसुरेश्वरः॥ ६४७॥ क्वचदेववधूगात्रंयज्ञैरपिसुदुर्लभम्॥ शुनीनांक्वचयेनायंसमास्ताभिःकरोतिताः॥६४८॥ अहंवज्रधरोविश्वंनियंतुमेकएवहि॥ समर्थस्तस्यमेकेनशुनास्यात्सदृशंवपुः॥६४९॥ तस्माद्देषोऽसुरःकश्चिदत्रस्वर्गजिघृक्षया॥ तापसंवपुरास्थायबुद्धिभ्रंशार्थमागतः॥ ममापिदेवतानांचयाज्ञिकानांचवर्णिनां॥ ६५०॥ वाग्मीवाकविरेषस्यादसुराणांगुरुर्मुनिः॥ पुत्रयोःकश्चिदेषस्यात्तस्यतौधीधनौश्रुतौ॥६५१॥ किमनेनाधुनैवाहमधमंतापसब्रुवं॥ हन्मिवास्थानतोवास्मात्सद्योनिःसारयाम्यमुं॥ ६५२॥ अद्यचैवंकृतेकीर्तिर्ममनाशंगमिष्यति॥ उपायतस्तत्त्वेनंघातयामिद्विजाधमम्॥ ६५३॥

धर्मेणोक्तमिति॥ ६ ४ ९॥ तस्मादिति तस्मादयुक्तभाषित्वादेषविप्रवेषोऽसुरःकश्चिदस्ति कीदृशः स्वर्गग्रहणेच्छयाममदेवानांयागाधिकारिणामन्येषांचबुद्धिभ्रंशार्थमागतइति ॥ ६ ५ ० ॥ ब्राह्मणत्वेप्ययंदैत्यगुरुःस्यात्तत्सुतयोःशंडामर्कयोरन्यतरोवास्यादित्याह वाग्मीति कविःशुक्रः तौशुक्रपुत्रौधीधनत्वेनयतःप्रसिद्धाविति॥ ६ ५ १ ॥ किमनेनेति अनेनास्यब्राह्मणत्वादिविचारेणकिं सव्यर्थइतियावत् अहमेनंतापसब्रुवंआत्मानंतापसत्वेनख्यापयंतमधुनैवहन्मिअस्मात्स्थानान्निःसारयामिवाइति ॥ ६ ५ २ ॥ किंचिद्विचार्यतथापित्वरानविधेयेत्याह अद्येति अद्यैवएवंकरणेकीर्तिनाशभयादुपायेनैवायंदंड्यइत्याह उपायतइति ॥ ६ ५ ३ ॥

किंच पूर्वमप्यनेनाश्विनोर्मत्तोविमुखीकरणरूपापराधस्यकृतत्वादयंकंटकभूतोदंड्यएवेत्याह अनेनेति मोहितौबुद्धिभ्रमंनीतौ॥ ६५४॥ उपायमभिनयति आज्ञामिति ततस्त्वरयादंडेकीर्तिहाने: अस्यमुनेर्ब्रह्मविद्यायाअसमीरणेऽनुपदेशेआज्ञांददामितस्याअतिक्रमेकृतेतुदंड यिष्यामीति॥६५५॥अथेंद्रकर्तृकमितरत्रब्रह्मविद्योपदेशनिवारणंदर्शयति इतिसंचिंत्येतिद्वाभ्यां युवयोरश्विनोः आहरिष्यामिअपनेष्यामि॥६५६॥६५७॥अथमुनेर्विचारेणतूष्णींभावेऽवस्थानंदर्शयति इत्युक्तेइत्यादिना इतिइत्थमिंद्रेणोक्तेदध्यङ्ङाथर्वणोमुनिःकार्यंकृतमेव इष्टसिद्धिमेवमनुतेस्मेतियावत् यतोमहान्अतोनचुकोपकिंतुहृष्टचेताएवेंद्रेबभूवेति॥६५८॥तत्रयादृशविचारेणमुनिनाहर्षोधृतस्तमभिन

अनेनममदेवौतावश्विनौधीधनावुभौ ॥ मोहितौकंटकस्तस्माच्छेद्यएपमयाधमः ॥ ६५४ ॥ आज्ञामस्यत तोदास्येब्रह्मविद्याऽसमीरणे ॥ अतिक्रमेकृतेपश्चाद्घातयिष्याम्यमुंद्विजम् ॥ ६५५ ॥ इतिसंचिंत्यदेवेंद्रोरागांधधिषणस्तदा ॥ कोपादाज्ञापयामासततोसौयुवयोर्गुरुं ॥ ६५६ ॥ अद्यप्रभृतिचेद्विप्रविद्यामन्यस्यवक्ष्यसि॥ आहरिष्याम्यहंसद्यःशिरस्तेब्रह्मवादिनः ॥ ६५७ ॥ इत्युक्तेसमुनिःस्वस्यकार्यमेनेंकृतंमहान् ॥ नकोपंप्रापवान्शक्रेहृष्टचेतामहामनाः ॥ ६५८ ॥ ममनिष्ठुरतानास्मिन्लोकेक्कापिभविष्यति ॥ अपात्रेचतथादानंविद्यायानभविष्यति ॥ ६५९ ॥ अहोशक्रेणशिष्येणदत्तामेगुरुदक्षिणा ॥ इतःपरंनवक्ष्यामियदहंदुर्धियामिमां ॥ ६६० ॥ कामक्रोधाभिभूतेभ्योदत्तापिविफलाभवेत् ॥ विद्यादत्तायथाधेनुश्चांडालायफलायन ॥ ६६१ ॥ स्वसुतारूपसंपन्नायौवनाभिमुखायथा ॥ दत्तापंढायविफलातथेयंदुर्धियेसदा ॥ ६६२ ॥

यति ममेतिद्वादशभिः इंद्राज्ञानुष्ठानेममदोपद्वयपरिहाररूपमिष्टंसिद्ध्यति तत्रोपदेशेनिष्ठुरताएकोदोषः विद्यायाअपात्रेदानंचद्वितीयइति ॥ ६५९ ॥ अहोइति इयमिंद्रदत्ताज्ञाममगुरुदक्षिणावदनुकूलैवयतआज्ञारूपहेतोरहमिमांविद्यांदुर्धियांपुरतोनवक्ष्यामीति ॥ ६० ॥ अनधिकारिषुविद्यादानदोषंस्फुटयति कामेति रागादिमद्भ्योदत्तापिविद्याविफलाचांडालायदत्ताधेनुरिवेति ॥ ६६१ ॥ अत्रदृष्टांतांतरमाह स्वसुतेति षंढायक्लीबायइयंविद्या ॥ ६६२ ॥

अशांतायेति अशांतायब्रह्मविद्यादानेविद्यायावैफल्यरूपोघातः श्रोतुरुभयभ्रंशः वक्तुश्चद्वेषलाभइति तथाचोक्तंभारते यश्चाधर्मेणवैब्रूयाद्यश्चाधर्मेणपृच्छति तयोरन्यतरःप्रैति विद्वेषंवाधिगच्छतीति तंश्रोतारं ॥ ६६२ ॥ इतइति इतउक्ताज्ञादिरूपादिंद्रप्रसादान्ममतदनधिकार्युपदेशप्रयोज्यंपापंशांतंप्रसंगानर्हतयानिश्चितं तत्प्रसंगेहेतुगर्भविशेषणं लोकेति स्याद्यात्रायापनेयानेगतौचेतिविश्वः तथाचशिष्टलोकानांगतौमार्गेऽभ्यागतसंमानरूपेपरस्यतत्परस्य गतिर्मार्गेदशायांचेतिविश्वः प्रकारांतरेणतुनममपापप्रसक्तिरितिद्योतयितुंतापसस्यमुनेरित्युक्तमिति ॥ ६६४ ॥ प्रकारांतरेणपापप्रसंगाभावंस्पष्टयितुंब्रह्मविद्ययापूर्णकामस्यमेनकुत्रचिद्रागइत्याह किंचेति ममविदुषोमनुजायैःकिंसाध्यं कीदृशैर्बहिश्वरैर्विषयप्रवणचित्तैरतएवसंगेनानाभेदबुद्धीनांबीजैःकारणैर्दुरासदैर्विवेकबुद्ध्याक्रम्यदुःखेनचित्तभूमेर्बहिर्निःसार्यैरितियावत् ॥ ६६५॥ तत्रभेदानुभवस्यपरिणामदुःखतामाह अयमिति इहव्यवहारभूमौयोयोजंतुर्यद्यदनुभवतितत्तत्सदृशमेव

अशांतायह्यिोदद्याद्विद्यांस्नेहादिमोहितः॥ आत्मानंचतथाविद्यांतंचहन्यात्सपापधीः॥ ६६२ ॥ इतःपरंहितत्पापंशांतंशक्रप्रसादतः॥ लोकयात्रापरस्याद्यतापसस्यमुनेर्मम ॥ ६६४ ॥ किंचमेमनुजैर्वापिदानवैर्वाबहिश्चरैः॥ ममात्मविदुषोनेकभेदबीजैर्दुरासदैः॥ ६६५ ॥ अयंनानाविधोजंतुर्योयोनुभवतीहयत्॥ स्वप्नेस्मृतौचतत्सर्ववासनाजंप्रपद्यते॥ ६६६ ॥ अयमेवचसंसारोममयद्ब्रह्मदेशनम्॥ देहमन्यंसमाप्स्यामिनूनंवासनयानया॥ ६६७॥ अहंगुरुरयंशिष्यइतिमेभेदधीःकुतः॥ विनामायामतोहंस्यांप्राकृतैःप्राणिभिःसमः॥ ६८॥

सर्वंविषयजातमनुभूतार्थवासनाजन्यंस्वप्नइवस्मृतिकालेपिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६६६ ॥ ममतुभेदज्ञानप्रसक्तेर्द्वारांतराभावेपिविद्योपदेशप्रवृत्तिरूपंद्वारमस्तीत्याह अयमेवेति संसारोभेदज्ञानद्वारासंसारहेतुरयमेवयद्ब्रह्मणोदेशनमुपदेशः नूनमितिशंकायां किमियंभेदवासनामामपिदेहांतरंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ६६७ ॥ ननुभेदबुद्धेःकुतोजन्मान्तरहेतुतेतिचेदविद्याव्याप्यत्वादित्याह अहंगुरुरिति गुरुत्वाद्यवगाहिनीभेदबुद्धिरप्यद्वितीयात्मनिवस्तुतोऽनुपपद्यमानासतीस्वप्रयोजकंमायालेशंसूचयतीतिभावः मायांविनाभेदधीःकुतःस्यादित्यन्वयः अतोऽविद्याकार्यभेदधीदर्शनरूपाद्धेतोरहंप्राकृतैःपामरैःसमःस्यांभवेयमित्यर्थः अतएवभाष्यकारैर्विदुषामपिव्यवहारेपश्वाद्यविशेषउक्तःपश्वादिभिश्चाविशेषादिति ॥ ६६८ ॥

अहंममेतिभेददर्शनेस्थितेचसर्वात्मभावरूपामुक्तिःकथंवक्तुंशक्येत्याह अहंममेति अहंममेत्याकारकेयेशब्दज्ञानेतद्रूपंबंधनंयावन्ननिवर्त्त तेतावद्देहरूपात्कारागारान्निर्गमःकथंस्यादिति ॥ ६६९ ॥ तस्मान्मयापिमनोनाशवासनाक्षयाभ्यासोऽपेक्षितएवतत्रचउपायोपदेशपरं परयाप्रयोजकोगुरुरिंद्रस्तुसाक्षादेवतत्प्रयोजकः विद्योपदेशायैवव्युत्थानयोग्यचित्तंमांप्रतिपुनरुपदिशतस्तेशिरश्छेत्स्यामीत्यभिधानाद तोगुरोरप्यधिकंमान्यइत्याह दैवइति दैवोथर्वावंशब्राह्मणोक्तस्ततोपिगुरुर्मान्यः यतोमामुपदेशव्याजेनबहिश्चित्तंसंतंनिहंतुमुद्यतः हंतुंप्र तिज्ञांकृतवानित्यर्थः ॥ ६७० ॥ एवंविचारेणसक्षमांकृतवानित्याह इत्यादीति अपकारिण्यपीतिशेषः ॥ ६७१ ॥ ननुतथापींद्रस्या युक्तकर्मणःफलभूतःशापःकुतोनदत्तइतिचेद्विद्याप्रवृत्तानांशिक्षार्थमितिगृहाणेतिसूचयितुंयादृशविचारेणशापोनदत्तस्तंविचारमभिनय ति सर्पाणामितिदशभिः यदिज्ञानिनोप्यपकारिणिकृतापराधेकोपंकुर्वंतितदासर्पादितिर्यग्भ्यःप्रतिकारकर्तृभ्योविदुषांविद्याप्रयुक्तःको

अहंममेतियावत्स्याच्छब्दज्ञानाख्यबंधनं॥ कुतोनिःसरणंतावद्देहकारागृहाद्भवेत्॥६६९॥ दैवोथर्वाममगु रुस्ततोप्येषगुरुर्मतः॥ शक्रोयस्माद्बहिश्चित्तंमांनिहंतुमिहोद्यतः॥६७०॥ इत्यादिबहुशोदध्यङ्विचार्यत्थ्द् येनिजे॥ संतोपंपरमंप्रापतस्मिन्शक्रेऽपकारिणि॥ ६७१॥ सर्पाणांचशुनांवाकोविशेपोविदुषांभवेत्॥ अपकारिणिचेत्कोपंकुर्वंतिज्ञानिनोपिच॥६७२॥ अपकारिणियेकोपंनकुर्वंतिमहाधियः॥ उपकारंचकुर्व तिविद्वांसस्तेनचेतरे॥६७३॥ अपिकोपःकुतःकार्योविद्वद्भिरपकारिणि॥ अपकारोजडेचेत्स्यात्किमायाति महात्मनः॥६७४॥ स्वहस्तेनयथाहस्तंपादंवाताडयेत्पुमान्॥ एकएवतथादेहाद्देहमन्यंविनाशयेत्॥६७५॥

विशेषइति ॥ ६७२ ॥ कीदृशास्तर्हिविद्वांसइत्यतआह अपकारिणीति स्फुटम् ॥ ६७३ ॥ किंचकूटस्थंनित्यमात्मानंजानतःकोपोनो पपत्तिसहते तथाहि किमात्मनोऽपकारेकुप्यतिजडस्यवानाद्यःकूटस्थेनविकारासंबंधादित्याह अपीति नद्वितीयइत्याह अपकारोजड इति अस्तुजडेऽपकारस्तेनजडभिन्नस्यात्मनःकिमनिष्टमायातंप्राप्तंनकिंचिदपीति नहिपाषाणेनपाषाणघातेचेतनस्यकिंचिद्दुःखमिति भावः ॥ ६७४ ॥ अथजडस्यापिशरीरसंघातस्यात्मशेषत्वात्शेषापकारेशेषिणआत्मनःकोपउचितएवराजपुरुषापकारेराज्ञइवेतिशं कांमधुब्राह्मणसिद्धांतानुसारिदृष्टांतेनापाकरोति स्वहस्तेनेति यथाएकशरीरेहस्तेनहस्तांतरताडनेकोपोनभवति कुतः यतएकएवआत्मे तितथाएकदेहाद्देहांतरस्यविनाशनेप्रहारादिरूपेसत्यपिविदुषांकोपोनयुक्तः एकात्मकत्वस्यशास्त्रयुक्त्यनुभवैःसिद्धत्वादितिभावः ६७५॥

एतदेवस्फुटयति अत्रेति अत्रदेहांतरेणदेहांतरापकारेविदुषःकथंकोपःस्यात् तत्रहेतुगर्भेविशेषणे सर्वदेहिनःसर्वदेहाःशेषभूताःसंत्य स्यसतथायतआत्मभूतस्यानात्मभावमपोद्यात्मयाथात्म्यमनुभवतः तथाजडस्यशेषत्वेनदर्शनेपिस्वात्मनएवसर्वजडशेषित्वात्स्वांगन्याये ननकोपसंभवइतिभावः ॥ ६७६ ॥ तस्माद्यआत्मवित्सनकोपंकरिष्यतियस्तुकरिष्यतिसनात्मविदित्याह भूतैरिति भूतैःप्राणिभिरपकृत स्ताडनादिकंनीतःसन्यःकुप्यतिसआत्महाअनात्मन्यात्माभिमानात् अतएवनास्तिकःआस्तिकत्वेहिवेदांतैर्निर्णीतात्मैकतायानप्रमाद्ये दितिभावः प्रमादलिंगंदर्शयति भूतहिंसकइति नह्यात्मैकत्वदर्शीभूतानिहंतुंशक्नोतीतिभावः ॥ ६७७ ॥ तिष्ठत्वात्मतत्त्वदर्शनंयोलोकप्रसि द्धसुखदुःखयोःपुण्यपापकार्यतामपिनिश्चिनुयात्तस्यापिकोपोनयुक्तः दुःखोदयेमत्पापेनैवदुःखंजनितमितिबुद्ध्याकोपपरिहारसंभवा

अत्रकोपःकथंनामविदुषःसर्वदेहिनः॥ आत्मभूतस्यजायेतपुंसोहस्त्यांतरेयथा॥ ६७६॥ भूतैरपकृतोयस्तु क्रुद्ध्यतीहनराधमः॥ आत्महासचविज्ञेयोनास्तिकोभूतहिंसकः॥ ६७७॥ पुण्यापुण्यनिमित्तंतत्सुखदुःखंस ससाधनं॥ जानातिचेत्कुतःकुप्येदात्मनस्त्वपकारिणि ॥ ६७८ ॥ एतादृशःकथंनामविद्वान्स्याद्भारवाहकः॥ शास्त्रभारंवहत्येषमृद्भारंगर्दभोयथा॥ ६७९॥ अल्पंवाशृणुयाच्छास्त्रंनवाकिंचिन्नरोत्तमः॥ द्रुह्येन्नैवचभूते भ्योयःससर्वविदीरितः॥ ६८० ॥ कर्मणामनसावाचाभूतद्रोहपरोनरः॥ नयातिसुखमेतैःसइहलोकेपरत्र च॥ ६८१ ॥

दित्याह पुण्येति साधनैरिष्टानिष्टपदार्थरूपोपकरणैःसहितंसुखादिकंपुण्यादिहेतुकमितिजानन्नपिकथंकुप्येदिति॥ ६७८ ॥ यस्तुशास्त्रा दिनाज्ञात्वापिकुप्यतिसोज्ञएवज्ञेयइत्याह एतादृशइति एतादृशःकोपकर्त्ताकथंविद्वानित्युच्येत विद्यावान्हिविद्वान् कोपनेतुनविद्यास्प र्शः विद्याफलादर्शनादतःस्वानुपकारकविद्यांधारयन्सभारवाहकोवक्तव्यः एतदेवस्पष्टयति शास्त्रेति॥ ६७९॥यस्तुशास्त्रप्रपंचंविनाप्या त्मैक्यंसर्वत्रपश्यतिससर्वशास्त्रार्थविदित्याह अल्पमिति द्रोहोजिघांसा तदुक्तंभारते आत्मानंचेद्विजानीयात्सर्वभूतगुहाशयं श्लोकेनयदि वार्द्धेनक्षीणंतस्यप्रयोजनं क्षीणंसमाप्तंसिद्धमितियावत् गीतासुच आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुन सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमो मतइति ॥ ६८० ॥ द्रोहस्यानर्थकारितांदर्शयति कर्मणेति एतैर्द्रोहैःप्रतिबंधकैःस्वात्मभूतमपिसुखंनयातिनलभतेलोकद्वयेपीति ॥ ६८१ ॥

एवंविचारेणस्वात्मानंदप्रवणचित्तत्वाद्दिद्रायशापोनदत्तइत्याह इत्यादीति ॥६८२॥ प्रत्युतैवमाह उवाचचेति एवमेवकरवाणि एवंत्व दुक्तानुसारेणअंतर्मुखएवभवेयमित्यर्थः अतिक्रमेत्वदाज्ञायाइतिशेषः ॥ ६८३ ॥ उक्ताज्ञानुष्ठानंतुमदिष्टापत्तिभूतंतवस्वर्गादागतस्याति थेरिष्टसिध्यर्थंतुमयाकिमनुष्ठेयमित्याह अतिथिस्त्वमिति ॥ ६८४ ॥ अहंत्वदिष्टसाधनायसर्वथोद्यतोस्मीत्याह वित्तेनेति ॥ ६८५ ॥ ततःकिंजातमतआह एवमुक्तेइति प्रकृतिस्वभावं ॥ ६८६ ॥ इंद्रवाक्यमनुवदति उपद्रवमितिचतुर्भिः विप्रर्षभस्यविप्रधर्माननुतिष्ठतो

इत्यादिमनसाधीमान्विचार्यानंदनिर्भरः ॥ समर्थोपिनशक्रायशापंदातुंमनोदधे ॥ ६८२ ॥ उवाचचपुनःश्क्रंकरवाण्येवमेवतु ॥ अतिक्रमेकृतेच्छिधिशिरोमेपाकशासन ॥ ६८३ ॥ अतिथिस्त्वंसदापूज्योममदेवाधिपोमहान्॥ तुभ्यंप्रियंकिमद्याहंकरोमिस्वर्गवासिने॥ ६८४॥ वित्तेनवपुषावापियेनकेनापितेप्रियम्॥ तदहंसाधयिष्यामिमाकृथाःसंशयंक्वचित्॥ ६८५॥ एवमुक्तेथशक्रोपिभीतोयमितिचिंतयन्॥ सात्विकींप्रकृतिंप्राप्तोवाक्यमेतदुवाचह ॥ ६८६॥ उपद्रवंनकुर्वेहमपिविप्रर्षभस्यभोः॥ साधोस्तुभवतःकेनकरिष्यामिद्विजोत्तम॥ ६८७॥ विश्वरूपादयोविप्रानिहतायतयस्तथा॥ दुरात्मानोविचार्यैवनतुकोपवशान्मया॥ ६८८ अतिक्रमंममाज्ञायामाकृथाब्राह्मणोत्तम ॥ विश्वरूपादिमार्गंत्वमेवंनैवप्रयास्यसि ॥ ६८९ ॥ अपेक्षितंत्वयाविप्रकृतंमद्वचनात्पुरा॥ करणीयंततोनास्तिस्वस्तितेस्तुव्रजाम्यहं॥ ६९० ॥ इत्युक्त्वाथगतःशक्रोमुनिस्तत्रैवसंस्थितः॥ गुरुर्वाहियथापूर्वंह्रदोगाधजलोयथा॥ ६९१ ॥

ब्राह्मणस्यापि भवांस्तुतत्रापिसाधुःसर्वोपकारकइतित्वदुपद्रवपराङ्मुखस्यममकिमुवाच्यमित्यर्थः॥६८७॥पूर्वमपियेमयादंडितास्तेपिदुष्टचित्ततांज्ञात्वैवदंडिताइत्याह विश्वरूपादयइति ॥ ६८८ ॥ फलितमाह अतिक्रममिति मार्गंशिरश्छेदयोग्यतारूपं ॥ ६८९ ॥ यदुक्तमपेक्षितंब्रूहीतितत्तुत्वयामद्वचनाद्विद्योपदेशप्रयत्नेननिष्पादितमित्याह अपेक्षितमिति ॥ ६९० ॥ उपोद्घातंसमापयति इत्युक्त्वेति वांयुवयोर्गुरुर्मुनिस्तुपूर्णह्रदवदक्षुब्धस्तत्रस्थितइति ॥ ६९१ ॥

ननूक्तविद्यायाइंद्रस्यक्षोभहेतुत्वात्कथमिंद्रेणोक्तमपेक्षितंत्वयापूरितमितीमामाशंकांवारयन्दधीचामुनिनाप्रवर्ग्यकांडयोःसमययोरिदं प्रतिश्रावितत्वात्तत्रनिर्विशेषात्मविद्याव्यतिरिक्तंसर्वमिंद्रेणगृहीतमित्याह ब्रह्मेतिद्वाभ्यां इमांमधुब्राह्मणेननिगमनंनीतांतथाप्रवर्ग्यकांडेआख्यानिरूपणंयस्यास्तादृशींप्रवर्ग्यकर्मांगभूतमधुविद्यारूपां तथाकर्माणिप्रवर्ग्यादीनितथाश्वादेःअश्वमेधीयोऽश्वोग्निर्वाविराड्रूपः आदिपदेनहिरण्यगर्भादिग्रहः तद्गोचराण्युपासनानितथाविविधांसृष्टिंचहेदस्रौयुवयोर्गुरुःशक्रायप्रोवाचशक्रश्चब्रह्मविद्यांविनातत्सर्वमग्रहीदितियुक्तोऽपेक्षितपदप्रयोगइंद्रस्येतिद्वयोरर्थः ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ एवंकृतोपोद्घातांप्रवर्ग्यकांडगतांकथांद्वशीतिश्लोकैरूपबृंहयंस्तस्याश्चानुवादकौद्वौमंत्रौतत्रैकःसनरासनयेइत्यादिकःयस्यपूर्वार्द्धार्थइदंवैतदित्यादिवाक्यार्थेनसहितइतिहासोत्थापनायवंशव्याख्या

ब्रह्मविद्यामिमांसर्वांप्रवर्ग्याख्यांतथैवच ॥ कर्माण्युपासनाजालमश्वादेर्विविधांतथा ॥ सृष्टिंचप्रोक्तवान्दस्रौशक्राययुवयोर्गुरुः॥ ६९२ ॥शक्रोपिगुरुणादिष्टंयुवयोरग्रहीत्तदा ॥ ब्रह्मविद्यांविहायैवसर्वमेवमहामनाः ॥ ६९३ ॥ एवंस्थितयुवांकालात्परिपक्वात्ममानसौ ॥ विरक्तौब्रह्मविद्यार्थंप्राप्तौतंमुनिपुंगवम् ॥ ॥६९४॥ आगत्यचतमब्रूतामावांविद्यार्थिनौगुरो ॥ अधिकारंहिसंपाद्यप्राप्तौतेचरणांबुजम् ॥ ६९५॥ अधिकारेहिसंप्राप्तेयुवयोर्ब्रह्मवेदनम्॥ वक्ष्यामीतित्वयापूर्वंप्रतिज्ञातंगुरोसदा ॥ सत्यंतत्कुरुभोविप्रमानृतंत्वयितिष्ठतु॥ ६९६ ॥

नानंतरंदर्शितःपरिशिष्टस्योत्तरार्द्धस्यतद्वांइत्यादिद्वितीयमंत्रस्यचार्थःकथोपबृंहणेनैवोपबृंहितोभविष्यतीतिमनसिनिधायतत्रदध्यङ्मुनिराभ्यामश्विभ्यांमधुविद्यामुक्तवानित्येतावदर्थकोभागोवक्ष्यमाणार्थप्रतिज्ञारूपस्तत्रहेतुभूतस्यतदेतयोःप्रियंधामेत्यंशस्यतन्मधुतत्त्वमश्विनोःप्रेमास्पदमासीदित्यर्थकस्यतात्पर्यार्थमश्विनोःश्रद्धातिशयरूपंस्फुटयति एवमितित्रिभिः एवंवर्णितविधयातूर्ष्णीभावेनमुनौदधीचिस्थितेसतिहेअश्विनौतदंतिकंप्राप्तौ कीदृशौ कालात्परिपक्वात्मनीशुद्धरूपेमानसेययोस्तौतथाअतएवविरक्ताविति ॥६९४॥ आगत्येति तंगुरुं स्पष्टम् ॥ ६९५॥ भवताचैवंप्रतिज्ञातंपूर्वमित्याहथुः अधिकारइति ॥ ६९६॥

अथतद्वैनयोःएतेनोपगच्छतीत्यंशंतन्मधुतत्त्वमेनयोरश्विनोर्दातुमेतेन विचारेणोपगमनंकृतवानित्यर्थकमुपबृंहयन्मुनेर्दधीचःसंशयपूर्वकंनिश्चयमभिनयति युवाभ्यामितिसप्तभिः यतएकतउपदेशपक्षेमरणंनिश्चितं अन्यतोऽनुपदेशपक्षेऽनृतप्रसक्तिरतःपरमंसंशयंगतइतिसम्बन्धः तत्रदृष्टांतः गोचक्रेति यथाशकटेनाक्रांतःपुरुषःअग्रतोगमनेगवांदपभाणांपादाक्रमणभयंपृष्ठतोगमनेचक्राक्रमणभयमित्यालोच्यविवेकीसंशयंगच्छतितद्वदित्यर्थः ॥६९७॥ संशयमिति पूर्वार्द्धंस्पष्टं अनृतान्मरणंवरमित्युत्तरार्द्धार्थः॥६९८॥ तत्रमरणदुःखादनृतदुःस्यगौरवंवकुंमरणदुःखस्यानृतदुःखादपकर्षंलाघवरूपंदर्शयति निश्चितमिति तन्मरणकालिकंदुःखंयत्किंचिन्निमितजन्यंजंतोरावश्यकमिति तथामरणस्यजातंप्रतिव्यापकत्वेनबहुशोऽनुभूतत्वान्नासह्यतारूपउत्कर्षइतिभावः ॥ ६९९ ॥ नचेंद्रवज्रजन्यत्वेनोत्कर्षस्तस्या

युवाभ्यामेवमुक्तःससंशयंपरमंगतः ॥ मरणंत्वेकतःस्वस्यत्वन्यतोऽनृतभाषणम् ॥ गोचक्रमध्यगोयद्वद्विद्वान्संशयमाव्रजेत्॥६९७॥ संशयंपरमंप्राप्यसइमंनिश्चयंगतः ॥ वरंमेमरणंमाभूदनृतंवचनंक्वचित्॥६९८॥ निश्चितंजंतुमात्रस्यजातस्यमरणंसदा॥ अवश्यंभावितद्दुःखंनृणांकेनापिहेतुना ॥६९९॥ व्याधिर्वाप्यथवा सर्पश्चोरोवाव्याघ्रएववा॥ विषमग्निर्जलंवापिशत्रुर्वाऽजीर्णमेववा॥ ७०० ॥ निमित्तंमरणेकिंचिदेतादृक् देहिनोभवेत् ॥ तेषामन्यतमंह्येतन्शक्रोमेमरणंप्रति ॥ ७०१ ॥ असत्यवादिनोमेस्यान्नरकोभूरिदुःखदः॥ कल्पकोटिसहस्रांतेयस्यनास्तिप्रतिक्रिया॥ ७०२॥जीवन्मृतःपुमान्ज्ञेयोयोऽनृतंवक्तिमोहतः॥ अत्रनिंदंति मनुजाम्तश्चनरकंव्रजेत्॥ ७०३॥

पिप्रसिद्धनिमित्तांतर्गतत्वादित्याह व्याधिरितिद्वाभ्यां अजीर्णंपरिपाकमप्राप्तमन्नंजलंवा एतादृक्व्याध्यादिविधंकिंचिन्मरणेनिमित्तं भवतिएवंसतिशक्रोयन्मेमरणंप्रतिनिमित्तंभवेदेतदपितेषामन्यतममिंद्रवज्रस्यदिव्याग्निरूपत्वादितिभावः ॥ ७०० ॥७०१ ॥ अनृतदुःखस्यलोकद्वयेप्यसह्यतारूपमुत्कर्षमाह असत्येतिद्वाभ्यां मेअनृतदोषंजानतः ज्ञानकृतकर्मणःफलाधिक्यस्यस्मृतिषुप्रसिद्धत्वादितिभावः उत्तरार्द्धस्यचिरभोग्यत्वेतात्पर्यं ॥ ७०२ ॥ जीवन्मृतइति मोहोदेहाद्यभिनिवेशः एतेनमुनेरनृतफलभयप्रदर्शनेनविधीनामधिकारःसकामस्यनिषेधाधिकारस्तुनिष्कामानामपिप्रवृत्तमात्रस्यनिषेधवाक्येषूद्देश्यत्वादितिवाचस्पतिनाप्रपंचितःसिद्धांतःसूचितः ॥ ७०३ ॥

सहोवाचेंद्रेणवाइत्यादेरुपमनेष्यइत्यंतस्यांशस्यार्थमुपबृंहयति इत्यादीतिपंचाशताश्लोकैः सयुवयोर्गुरुरित्यादिकमर्थजातंमनोगतंवा चानुच्चारितंयथाभवतितथाचिंतयित्वायुवांप्रतिवक्ष्यमाणविधयाबभाषेइत्यन्वयः ॥ ७०४ ॥ दधीचोमुनेर्वचनमभिनयति व्याहृतमि- त्यादिना मयाबाल्यतोबालभावमारभ्यनानृतमुक्तंस्थाविरेवृद्धत्वेतदनृतंकथमुच्येतेतितथापिमनसाचिंतितंशंकितंकिंचिदनृतस्यकारणं प्रयोजकंवक्ष्यामीति ॥ ७०५ ॥ तच्चकारणमत्रापिमहतींचिंतेत्यादिनावक्ष्यतेतदुपयोगिनंस्वकीयपूर्ववृत्तांतमश्विनौप्रतिश्रावयति अह मित्यादिना अहंवांयुवाभ्यांदेवादीनांसर्वेषामुपकारकत्वेनविदितइत्यर्थः ॥ ७०६ ॥ क्षपयन्निति कीदृशोहं प्रियसमागमेनपुण्यम

इत्यादिबहुधाविप्रश्चिंतयित्वामनोगतम्॥ युवांप्रतिबभाषेसयुवयोर्गुरुरात्मवान्॥ ७०४॥ व्याहृतंनानृतं पूर्वमश्विनौबाल्यतोपिवा॥ मयाकथमिदानींतत्स्थाविरेव्याहरिष्यते॥ चिंतितंयन्मयाकिंचिद्वक्ष्याम्यत्रापि कारणं॥ ७०५॥ अहंवांविदितःशश्वदुपकारकरोमुनिः॥ देवासुरमनुष्याणामन्येषामपिदेहिनाम्॥७०६॥ क्षपयन्पुण्यपापेस्वेप्रियाप्रियसमागमात्॥ हर्षंचैवविषादंचविहायसमतांगतः॥ ७०७॥ शत्रुर्मित्रमुदासी नोबंधुर्द्वेष्योपिमध्यमः॥ नकश्चिद्विद्यतेमेत्रसर्वत्रसमदर्शिनः॥ ७०८॥ स्वदेहेस्थावरेचैवजंगमेवाखिले पिहि॥ श्वदेहेब्राह्मणेदेहेसर्वत्राहंसमःस्थितः॥ ७०९॥ पुमानहंतथास्त्रीचनपुंसकमहंतथा॥ महाभूतानिपं चापिभौतिकंसकलंत्वहम्॥ ७१०॥ अहंमनुरहंसूर्यश्चंद्रोहंवन्हिरप्यहम्॥ ज्योतींषिचसमग्राणिभूर्भुवःस्व र्महर्जनः॥ तपःसत्यंसपातालमहमेवनसंशयः॥ ७११॥

प्रियसमागमेनपापंचप्रारब्धरूपंक्षपयन्भोगेनसमापयन्हर्षशोकौविहायसमतायांस्थितइति ॥ ७०७ ॥ समतामेवस्फुटयति शत्रुरिति द्वाभ्यां तत्रशत्रुरपकारंविनापिस्वभावादपकारकरः मित्रमुपकारमनपेक्ष्योपकर्ता उदासीनउपेक्षकः बंधुःसंबंधेनोपकारकः द्वेष्योऽपका रमपेक्ष्यापकर्ता मध्यमोमध्यस्थोविवदमानयोर्द्वयोरपिहितैषी एतेममनसंतीत्यर्थः ॥ ७०८ ॥ स्वदेहइति स्वेअस्मिन्ब्राह्मणदेहेतथाऽ खिलेस्थावरेजंगमेचदेहेतथाशुनोदेहेनथाब्राह्मणेब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यसंबंधिनिदेहेऽहंसमोस्मीति ॥ ७०९ ॥ साम्येहेतुतयासर्वात्मभावं दर्शयति पुमानितिचतुर्भिः तत्रद्वयंनिगदव्याख्यातम ॥ ७१० ॥ ७११ ॥

सर्वात्मतापिविवर्तोपादानतयेत्याह सदसदिति सदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचसर्वंमत्तोनभिन्नं स्वप्नद्रष्टुःस्वप्नदृश्यवदित्यर्थः ॥ ७१२ ॥ ब्रह्मांडोदुंबरेति ब्रह्मांडरूपोदुंबरगतानांजरायुजादिचतुर्विधशरीरिणामुत्कृष्टापकृष्टानांसर्वेषामहमात्मायतोहंकारेणपरिच्छेदकेनमुक्तइति॥७१३॥ अहंकारविमुक्तत्वेहेतुतयाविद्यावलात्सविलासाज्ञानराहित्यमाह नमेकामइति मायापिविकाराणांप्रयोजिकामेनास्ति यतोहंसर्वभेदरहितब्रह्मत्वेनात्मानंदृष्टवानस्मीत्यर्थः ॥ ७१४ ॥ ममात्मैवाज्ञातोजगज्जन्मादिकारणमित्याह उत्पादयामीति स्पष्टम् ॥ ७१५ ॥ तत्रदृष्टांतमाह ऊर्णनाभिरिति यथोर्णनाभिःकीटःस्वात्मनैवस्वशरीरेतरापेक्षामंतरेणैवतंतुसृष्ट्यादिकंकरोतितथाहमपिकरोमिपरंतुअमूर्तत्व

सदसद्वस्तुजातंयन्मत्तोनान्यद्धितद्भवेत्॥ स्वप्नदृष्टंयथासर्वंस्वप्नद्रष्टुर्नचापरम्॥७१२॥ब्रह्मांडोदुंबरस्थानांचतुर्विधशरीरिणाम्॥ उच्चावचानामात्माहमहंकारविवर्जितः ॥ ७१३॥ नमेकामस्तथाक्रोधोलोभाद्याश्वकुतामम॥ नचमायापियेनाहंसर्वभेदविवर्जितः ॥ ७१४ ॥ उत्पादयाम्यहंसर्वंजगज्जातमनेकधा॥ स्थापयामिचतत्सर्वंसंहरामिचलीलया॥ ७१५॥ ऊर्णनाभिर्यथातंतून्सृजत्यत्तिचपातिच॥ स्वात्मनैवतथैवाहममूर्तःसंगवर्जितः ॥ ७१६ ॥ भिन्नानैवचविद्यंतेसंहारस्थितिसृष्टयः ॥ मत्तःस्वप्नदृशोयद्वत्स्वप्नेदृश्यस्यवस्तुनः ॥ ७१७॥ एवंस्थितस्यकस्मिंश्चित्कालेशक्रउपागतः॥ आश्रमंजगदीशोयमनुग्रहकरोमम॥ ७१८॥ समयापूजितःपूज्योयथाशक्तिमहेश्वरः ॥ अतिथिःप्रार्थितःकिंतेकरवाणिप्रियंवद ॥ ७१९॥ एवमुक्तेसमांप्राहविद्यायाऽत्यंतदुर्लभा॥ मत्यंप्रयच्छतांविप्रप्रियंचेन्मेकरिष्यसि॥ ७२० ॥

मनवयवत्वमसंगत्वंचमयिविशेषइति ॥ ७१६ ॥ विवर्त्तोपादानताचोर्णनाभेर्ममविशेषइत्याह भिन्नानैवेति यथास्वप्नप्रपंचसृष्ट्यादयःस्वप्नदृशःपुरुषान्नभिन्नास्तथामत्तोजगतइति ॥ ७१७॥ एवमिति एवंब्रह्मनिष्ठतयावस्थितस्यममाश्रमंकदाचिदिंद्रोनुग्रहेणागतइति ॥ ७१८ ॥ समयेति सइंद्रोमयापूजितोथर्चाकितेप्रियंकरवाणीतिपृष्टश्चेति ॥ ७१९ ॥ एवमुक्तइति एवंमयोक्तेसतिसइंद्रोदुर्लभांब्रह्मविद्यामेवयाचितवानिति ॥ ७२० ॥

एवमुक्तेमयेति एवंतेनेंद्रेणोक्तेसतितस्मैइंद्रायमधुकांडप्रतिपाद्यादुर्लभाचब्रह्मविद्यैवोक्तानापराअपरविषयिकेति यतइतिपदस्योत्तरेणसं
बंधः ॥ ७२१ ॥ विद्यायादौर्लभ्यमितरसौलभ्यप्रदर्शनेनस्फुटयति सुलभइति यतःस्वर्गेनरकेवावर्त्तमानोविषयउत्कृष्टेऽपकृष्टेवादेशेजा
तानांकर्मिणांदेहिनांसुलभः अनादौसंसारेऽननुभूतपूर्वोनास्तीतियावत् ब्रह्मविद्यातुसंसारदर्शनरूपलिंगेनज्ञायतेयन्नलब्धपूर्वेतिसैवदुर्लभे
तिभावः ॥ ७२२ ॥ एतदेवस्फुटयति आत्मनइति अविद्यादशायांयद्यदात्मभिन्नंसाधनैःसाध्यमभिमतंतत्सर्वंविहितनिषिद्धत्वाभ्यांप्र
त्येकंद्विविधाभ्यांविद्याकर्मभ्यांमानसशारीरव्यापाररूपाभ्यांनदुर्लभमिति ॥ ७२३॥ नचाभ्युदयसाधनभूतेज्ञानकर्मणीअपिदुर्लभेतयोरं
पिबहुशोज्ञायमानत्वादनुष्ठीयमानत्वाच्चेत्याह बहवइति ज्ञानंमानसंकर्मउपासनात्वेनप्रसिद्धं कर्मेष्टपूर्तादिरूपं कीदृशेद्वे अपिज्ञनकर्म

एवमुक्तमयातस्मैमधुकांडार्थसंयुता ॥ ब्रह्मविद्यैवदत्तासादुर्लभानापरायतः ॥ ७२१ ॥ सुलभोविषयःस्व
र्गेनरकेपिचदेहिनाम् ॥ ब्रह्मलोकेचविष्ठायांजातानांकर्मिणामिह ॥ ७२२ ॥ आत्मनोव्यतिरिक्तंहिप्राप्यतेये
नकेनचित् ॥ विद्ययाकर्मणावापिदुर्लभंनैवतत्स्मृतं ॥ ७२३ ॥ बहवोब्राह्मणायत्रजानंतिज्ञानकर्मणी ॥ ब्रह्म
लोकादिसंप्राप्तौहेतुभूतेनदुर्लभे ॥ ७२४ ॥ ब्रह्मलोकेचविष्ठायांशरीरंप्राणिनांध्रुवं ॥ शरीरिणांसुखंयत्स्यादा
त्मज्ञानविवर्जितं ॥ विषयेंद्रियसंप्राप्त्यातत्सर्वत्रसमंस्मृतम् ॥ ७२५ ॥

णीब्रह्मलोकादिहेतुभूतेअतोनदुर्लभेइति ब्रह्मविदोदौर्लभ्यंतुमनुष्याणांसहस्रेष्वित्यादिनाभगवद्गीतासुप्रदर्शितमितिभावः ॥ ७२४ ॥
लोकेदुर्लभतातस्यप्रसिद्धायत्सजातीयंनलभ्यतेऽन्यथातत्तद्व्यक्तिरूपेणदेशांतरादावर्त्तमानानांघटादीनामपिदौर्लभ्यापत्तेः तथाचशरी
रत्वादिनासजातीयानांशरीरादिसाधनानामाध्यासिकसुखादिरूपफलानांचसर्वत्रसाम्यात्कुत्रसांसारिकेदौर्लभ्यं ब्रह्मविद्यायास्तुसवि
लासाज्ञानध्वंसरूपायाःकिंचिदपिसजातीयंनास्तीतिसैवदुर्लभेत्याशयेनशरीरादिसमतामात्मैक्यज्ञानोपयोगिनींप्रतिपादयति ब्रह्मलोक
इत्यष्टादशभिः ब्रह्मलोकादौशरीरंविनाभोगोनास्तीतिप्रसिद्धं तत्रचशरीरिणामात्मज्ञानंविनाविषयेंद्रियसंयोगजन्यंयत्सुखंतत्सर्वत्रसम
मविशिष्टमित्यर्थः ॥ ७२५ ॥

एवंस्थूलशरीरसाम्यंप्रतिपाद्यसूक्ष्मशरीरसाम्यंसर्वत्रदर्शयति श्रोत्रमितित्रिभिः श्रोत्रादीनिज्ञानेंद्रियाणिवागादीनिकर्मेंद्रियाणिअंतःकरणचतुष्टयंप्राणाश्वएतेसूक्ष्मशरीरावयवाःप्रायशोजंगमेषुसमतयाप्रसिद्धाएव कुत्रचिद्विषमाअभिव्यक्तितारतम्येनवर्त्तमानाअपिभासंतइतियावत् इतिद्वयोरर्थः ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ स्थावरेष्विति एतेवागादयःप्राणांताःस्थावरेष्वपिवर्तंते तथाहि मोक्षधर्मेषु तस्माज्जिघ्रंति पादपाइत्यादिनाइंद्रियसत्वंस्थावरेषुप्रतिपादितंपरंतुतत्राभिव्यक्तिःस्फुटतानास्तीतिविशेषः ततःसर्वेंद्रियसत्वात्तेस्थावराअपिजंगमाइति ॥ ७२८ ॥ नन्वनभिव्यक्तेंद्रियाणांस्थावराणांकथमभिव्यक्तेंद्रियैर्जंगमैःसाम्यमितिचेन्न व्यापारराहित्यरूपायाअनभिव्यक्तेर्जंगमेंद्रियेष्वपिदृश्यमानत्वेनवैलक्षण्यप्रयोजकत्वादित्याशयेनजंगमेष्वपियत्किंचिदिंद्रियव्यापारकालइंद्रियांतराणांव्यापारराहित्यंदर्शयति गृहे

श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणाख्यंचतथेंद्रियं ॥ वाक्पाणिपायुचरणशिश्नाख्यानींद्रियाणिच ॥ ७२६ ॥ अंतःकरणसंयुक्ताःप्राणाअपिशरीरिणां ॥ प्रायशोजंगमानांस्युःसमानाविषमाःक्वचित् ॥ ७२७ ॥ स्थावरेष्वपि विद्यंतेत्वभिव्यक्तिविवर्जिताः ॥ एतएवततस्तेपिजंगमैःसदृशाःस्मृताः ॥ ७२८ ॥ गृहमध्येस्थितोयद्वत्पुमान् बाह्यार्थवेदनं ॥ मनसाश्रोत्रयुक्तेनकुरुतेनेंद्रियैःपरैः ॥ ७२९ ॥ एवंन्यूनेंद्रियाणांस्याज्ज्ञानंनेंद्रियवर्जनात् ॥ आवृत्तान्येववर्ततेतेषामन्येंद्रियाणिच ॥ ७३० ॥ एकस्थानस्थितान्येवक्वचित्कार्याणिकुर्वते ॥ पन्नगस्ययथा चक्षुर्गोलकेश्रोत्रचक्षुषी ॥ ७३१ ॥

ति यथागृहांतःस्थःपुरुषोबाह्यार्थमश्वादिकंश्रोत्रेणशब्दरूपलिंगग्राहकेणमनसानुमितिव्यापारकेणयन्निश्चिनोतितत्रचनेंद्रियांतरव्यापारइत्यर्थः ॥ ७२९ ॥ एवमिति एवंगृहमध्यस्थवत्न्यूनेंद्रियाणांबधिरादीनांस्थावराणांवायज्ज्ञानंतदिंद्रियवर्जनादिंद्रियैर्विनानभवतिकिंतुतेषांन्यूनेंद्रियाणामभिव्यक्तेंद्रियभिन्नानींद्रियाणिआवृत्तानिस्वव्यापारेभ्योनिवृत्तान्येववर्ततइतिबोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ७३० ॥ नचकुत्रचिद्गोलकादर्शनादिंद्रियाभावोबोध्यःपरगोलकेपिइंद्रियांतरस्यदर्शनादित्याह एकस्थानेति पन्नगस्यसर्पस्य तथाचसर्वत्रेंद्रियसत्वेनकिंचिद्बाधकमितिभावः ॥ ७३१ ॥

एवंकरणसाम्यंप्रतिपाद्यतत्फलयोःसुखदुःखयोरपिसाम्यंदर्शयति एकेत्यादिना एकमनेकंवाऽभिव्यक्तमिंद्रियंयेषांतेषांयत्सुखंदुःखंवा जायतेतन्मनोनिष्ठमेवजायतेनान्यनिष्ठमिति तच्चमानसंमनसिभवंसुखंदुःखमेकेंद्रियव्यापाराद्वाभवतुअनेकेंद्रियव्यापाराद्वाभवतुतयोः स्वरूपेनकोपिविशेषइतिद्वयोरर्थः ॥७३२ ॥७३३॥ सुखदुःखसाम्येहेतुंतत्प्रयोजकरागद्वेषसाम्यमाह यत्रेति इंद्रियैरर्थनीयेषुविषयेषुम ध्येयत्रविषयेयस्यदेहिनोरागइच्छातत्रप्राप्तेसुखमेवंयत्रद्वेषस्तत्रदुःखमिति सचरागोयथोत्कृष्टानांस्वशरीरादौतथानिकृष्टानामपिस्वशरी रादौवर्त्ततइतिभावः ॥ ७३४ ॥ यस्ययत्ररागस्तस्यतत्रसुखमित्येतत्स्फुटयति जायतेइतित्रिभिः यस्यप्राणिहिंसनेम्मृगयादौतथाऽगीतश्र

एकानेकेंद्रियाणांस्यात्सुखंवादुःखमेवच॥ जंगमानांस्थिराणांचमनस्येवनसंशयः ॥ ७३२ ॥ एकेंद्रियात्प्र जातेस्मिंस्तथानेकेंद्रियादपि॥ नसुखेनापिदुःखेस्तिभेदःकोपीहमानसे ॥ ७३३ ॥ यत्रयस्यभवेद्रागोद्वेषो वाविषयेषुहि॥ इंद्रियार्थेषुतत्प्राप्तौसुखदुःखेसमेस्मृते॥७३४॥ जायतेव्यसनंयस्यजीवानांहिंसनंप्रति॥ गी तस्यवातदाप्तौहिसुखंयादृक्प्रजायते॥ ललनालिंगनेपिस्यात्तादृगेवहिकामिनः॥ ७३५॥ कामिनोयादृगेव स्याद्वधूनांप्राप्तितःसुखं॥ पुत्रार्थिनस्तादृगेवपुत्रप्राप्तौप्रजायते॥ ७३६॥ पुत्रिणोयादृगेवस्यात्पुत्रप्राप्तौसुखं हृदि॥ अन्नलाभात्क्षुधार्तस्यतादृगेवप्रजायते॥ ७३७॥ अनिष्टलाभतोप्येवंदुःखंज्ञेयंसमंसदा॥ एकानेकें द्रियैर्दस्रौमानसेजायतेहियत्॥७३८॥ विष्ठायांयादृशंदुःखमसह्यंजायतेक्रमेः ॥ तादृशंब्रह्मलोकेपिमरणा दौप्रजायते॥७३९॥ उत्पद्यतेसुखंयादृक्ब्रह्मणःपरमेष्ठिनः॥विष्ठाक्रमेस्तादृगेवस्याद्योगादिंद्रियार्थयोः७४०

वणेवाव्यसनमासक्तिरूपंजायतेतस्यतदाप्तौम्मृगयादेर्वलाभेयादृशंसुखंजायतेतादृशमेवसुखंललनाकामस्यललनाप्राप्तौजायतेइत्यर्थः ॥७३५॥कामिनइति स्पष्टम्॥ ७३६॥पुत्रिणइति स्पष्टम्॥७३७॥द्वेषप्रयुक्तदुःखसाम्यंस्पष्टयति अनिष्टेति हेदस्रौअश्विनौएकानेकेंद्रियै रनिष्टलाभतोयन्मानसेदुःखंजायतेतदप्येवंसुखवदेवसमंसमानाकारंज्ञेयमित्यन्वयः ॥ ७३८ ॥ तदुदाहरति विष्ठायामिति विष्ठायांजात स्यक्रमेर्मरणादिकालेयादृशमसह्यंदुःखंजायतेतादृशमेवब्रह्मलोकादावपिमरणादौजायतेइति ॥ ७३९ ॥ सिंहावलोकनन्यायेनसुखसा म्यमुदाहरति उत्पद्यतेइति रागसाम्यादिनिशेषः ॥ ७४० ॥

नचवाह्यपरिग्रहैरपिविशेषस्तेषामपिकल्पितानांसर्वत्रसंभवादित्याह विट्कृमेरिति ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्य अनयोःपरमोत्कृष्टतयाऽपर मोत्कृष्टतयाचप्रसिद्धयोःकेनधर्मेणविशेषइति॥७४१॥ हर्षशोकप्रयोजकौउपचयापचयावपितयोःसमावित्याह जायतेइति एवंसंसार मूलदेहाभिमानोपितयोःसमइत्याह सुखदुःखकरमिति नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः तस्मादशरीरताप्रयोजिका ब्रह्मविद्यैवदुर्लभेतिसिद्धमितिभावः॥ ७४२ ॥ इत्यादीति हेअश्विनौइत्याद्यर्थजातंविद्यादुर्लभतोपपादकंविचिंत्याथएनांब्रह्मविद्यां दुर्लभविद्यांयाचकायशक्रायअतिथयेऽब्रुवमितिसंबंधः॥ ७४३ ॥ श्रुत्वेति सोपिशक्रःश्रुत्वादुष्टंकुपितंचित्तंयस्यतादृशःसन्मेमह्यंगुरुद

विट्कृमेरपिसंत्येवद्यन्नंदाराःसुतास्तथा॥ब्रह्मणोपिविशेषःस्यादनयोःकेनहेतुना॥७४१॥जायतेम्रियते ब्रह्माविट्कृमिश्चतथैवहि॥सुखदुःखकरंतद्वत्सदेहत्वंसमंद्वयोः॥ ७४२ ॥ इत्यादिमनसास्वेनविचिंत्यैनाम थाब्रुवम्॥ सुदुर्लभांब्रह्मविद्यांशक्रायातिथयेऽश्विनौ॥७४३॥श्रुत्वाऽदाद्दुष्टचित्तःसन्सोपिमेगुरुदक्षिणां॥ इतःपरंब्रह्मविद्यांकस्मैचिन्मावदद्द्विज॥स्नेहादिनायदावक्तातदाछेत्स्येहतेशिरः॥७४४॥अंगीकृतंमयाप्ये तत्तथेतिवचनात्तदा॥अतश्चिंतामहंप्राप्तःकार्येस्मिन्दुर्घटेधुना॥७४५॥युवयोर्वचनंदत्तंब्रह्मविद्यासमीर णे॥मयातथैवशक्रायतदभावेसमीरितम्॥७४६॥नवक्ष्यामीतिनियतंनशक्रायसमीरितम्॥किंतुवक्ष्या मिचेत्त्वंमेशिरश्छिंधिमहाबल॥७४७॥

क्षिणामदात् तामभिनयति इतइत्यादिना स्नेहादिनाआदिपदेनभयादिग्रहः वक्तावक्ष्यतिभवानितिशेषः ॥ ७४४ ॥ अङ्गीकृतमिति एतदिंद्रोक्तं अस्मिन्युवांप्रत्युपदेशरूपेकार्येवक्ष्यमाणविधयादुर्घटेचिंताममास्तीति ॥ ७४५ ॥ नन्विंद्रेणनिषिद्धस्यकार्यंतैवकथमित्या शंक्योपदेशेप्रवृत्तौमेप्रतिबंधकंनास्तीत्याह युवयोरितिपंचभिः युवयोर्विद्योपदेशेवचनंदत्तमेवतथाशक्रायतस्योपदेशस्याभावेतद्वचनमु क्तंतन्नियतंनवक्ष्यामीत्याकारकंनोक्तंकिंतुवक्ष्यामिचेत्त्वंमेशिरश्छिंधीत्याकारमेवोक्तमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥

एतादृशेचवचनेयद्यहंमृत्युभीरुःस्यांतर्हिनप्रवर्त्तेयमेवमृत्योरप्यधिकतयामतादनृतादेवभीरुरहंकथमुपदेशेनप्रवर्तेयमित्याह वक्ष्याम्येवे ति यतोवक्ष्याम्येवेत्याकारेणयुवाभ्यामुदितंततःसत्यस्यपरिपाल्यत्वान्मरणभयहीनःसन्वांयुवांप्रतिविद्यांवक्ष्यामीति ॥ ७४८ ॥ वच हेतुतयामरणाद्भीतेरनौचित्यमाह केनचिदिति नियताअवश्यंभाविनी तत्रयतूयदिदेवराजोममपृत्योःकारणंभवेत्तद्दुर्लभं सत्यंरक्षन्दध्य ङ्ङाथर्वणोदेवराजादपिनभीतइतिमद्यशःपरिपोषकत्वादितिभावः ॥ ७४९ ॥ अनृतस्यात्यंतानौचित्यमाह सर्वस्वेति सर्वस्यस्वस्यधन स्यहरणं ॥ ७५० ॥ एवंकृतियोग्यतामुपदेशस्योक्त्वाऽथदुर्घटतामाह अत्रैवेतित्रिभिः अत्रवक्ष्यमाणविधयाप्रवृत्तस्यापिपुनरनृतभाषण

वक्ष्याम्येवेतिसततंयुवाभ्यामीरितंमया ॥ ततोवक्ष्यामिवांविद्यांमरणाद्भीतिवर्जितः ॥ ७४८ ॥ केनचिद्धिनिमित्तेनजातस्यनियतामृतिः ॥ दुर्लभंकारणंमृत्योर्देवराजोममाद्ययत् ॥ ७४९ ॥ सर्वस्वहरणंश्रेयोदारापुत्रसमर्पणं ॥ मरणंचनतुश्रेयोमिथ्यावाक्यस्यभाषणम् ॥ ७५० ॥ अत्रैवमहतीचिंतामिथ्यावाक्यस्यभाषणे ॥ ब्रह्मविद्यांयुवाभ्यांचेत्प्रवक्तुमश्विनौ ॥ शक्रस्तदैवशिरसश्छेदंकुर्यान्नसंशयः ॥ ७५१ ॥ केनवक्ष्यामितांविद्यांशिरोहीनोयुवांप्रति ॥ पुनर्मिथ्यैवमेवाक्यंभविष्यतिसुदारुणं ॥ अपप्रतिज्ञोनरकेयास्याम्यज्ञानकारणे ॥ ७५२ ॥ इत्येवममचिंताद्यवर्ततेकापिनापरा ॥ बुद्धिमंतौयुवांतस्माद्वदतंकिंकरोम्यहम् ॥ ७५३ ॥ इत्युक्तेस्वार्थलोभाढ्यावूचथुस्तंयुवांगुरुं ॥ माभूच्छक्रादियंभीतिर्गुरोर्दुर्दांतचेतसः ॥ ७५४ ॥ अंगसंधानकरणींजानीवोम्तनजीवनीं ॥ विफलंवज्रमेवस्यात्शक्रेणापिनिपातितं ॥ ७५५ ॥

प्रसंगेमहतीचिंतास्ति तामभिनयति ब्रह्मेत्यादिना स्पष्टम् ॥ ७५१ ॥ केनेति केनशिरसातांवक्ष्यामीति अज्ञानव्यामोहकारणंफलंयस्य तादृशेनरके ॥ ७५२ ॥ फलितमाह इत्येवेति यतोबुद्धिमंतौअतोयुवामपिकर्तव्यंवदतमिति ॥ ७५३ ॥ अथतौहोचतुरित्यादिप्रतिद धतुरित्यंतंकथाशेषमुपबृंहयति इत्युक्तइत्यादिद्वाविंशतिश्लोकैः इतिगुरुणोक्तेसतिहेअश्विनौयुवांस्वार्थलोभेनआढ्यौव्याप्तचित्तौसंतौ तंगुरुंप्रतिइत्थमुचथुः इत्थंकथमतआह माभूदित्यादि दुर्दांतचेतसःशक्रादियमुक्तविधाभीतिरस्मद्गुरोर्माभूत् यतआवांमृतजीवनींविद्यां जानीवः ययावज्रमेवविफलंस्यादितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥

वैफल्यमिति चेद्यदितस्येंद्रवज्रस्यामोघतयाप्रसिद्धस्यतद्विरुद्धंवैफल्यंमोघत्वंभवत्ताइष्टंचिकीर्षतंनभवतितर्हिआवामुपायांतरंकरिष्याव इति ॥ ७५६॥ उपायांतरंनिरूपयतः अश्वोयमितिद्वाभ्यां अयंसंनिहितःकश्चिदश्वोदृश्यतेतस्याश्वस्यशिरस्तवापिचशिरोदृश्यते एवंसति आवामेतेद्वेअपिमस्तकेशिरसीविर्ययेणविनिमयेनस्थापयावः तवशिरोऽश्वग्रीवायामश्वशिरस्तवग्रीवायांचनिदध्वइतियावत् ततस्त्वम श्वमुखेनावामुपदिशेत्यर्थः ॥ ७५७ ॥ शक्रेणेति तस्मिंस्तवग्रीवानिहितेऽश्वशिरसिब्रह्मणोवक्तरिउपदेशकेइंद्रेणच्छिन्नेसतियथापूर्वमश्व शिरोश्वग्रीवायांतवशिरस्त्वद्ग्रीवायामावांस्थापयावइति ॥ ७५८ ॥ एवंकृतेएतानिफलानिभविष्यंतीत्याहतुः एवमिति अश्वोभवांश्च

वैफल्यंतस्यचेन्नेष्टंभवताब्राह्मणोत्तम ॥ आवामुपायमपरंकरिष्यावोत्रतंश्रृणु ॥ ७५६ ॥ अश्वोयंदृश्यतेत स्यशिरस्तद्वत्तवापिच ॥ छित्वाविपर्ययेणैतेस्थापयावोत्रमस्तके ॥ आवामश्वस्यशिरसाब्रह्मविद्यांसमीरय ॥ ७५७॥ शक्रेणतस्मिन्संछिन्नेब्रह्मवक्तरिमस्तके॥ स्थापयावोयथापूर्वमावांहिशिरसीउभे॥ ७५८ ॥ एव मश्वोपिमरणंनगच्छेच्चभवानपि॥ आवयोर्गुरुहिंसाचभवतोभूतहिंसनम्॥ मिथ्यावादश्चमरणंनभवेद्ब्राह्म णोत्तम॥ ७५९॥ अंगीचकारत्दृष्टःसन्नेवमुक्तेगुरुस्तदा॥ सर्वभूतसमोविप्रोयुवयोःस्वार्थलुब्धयोः॥७६०॥ अंगीकृतेथवाक्येस्मिन्गुरुणाहितकारिणा॥ निर्दयौक्रूरकर्माणौयुवांशस्त्रधरावुभौ॥ ७६१ ॥ पशोरिवगु रोस्तस्यशिरश्छित्वामहात्मनः॥ अश्वस्यशिरसासार्धंसंचक्राथेविपर्ययं॥ ७६२॥

मरणंनगच्छेदित्येकंफलं आवयोर्गुरुहिंसानभवेदितिद्वितीयं तथाभवतोऽभूतमयुक्तंहिंसनं अपमृत्युरितियावत् इंद्राशनिमृत्योरपमृत्युत्वे नस्मृतिषुप्रसिद्धत्वादिति सनभवेदितितृतीयं तथाभवतोमरणंमरणरूपतयामतोमिथ्यावादश्चनभवेदितिचतुर्थमित्यर्थः युक्तेक्ष्मादावृतेभूत मित्यमरः॥७५९॥ अंगीचकारेति एवंयुवाभ्यामुक्तेसतियुवयोःस्वार्थलुब्धयोर्गुरुर्दृष्टःसन्नंगीचकारयतःसर्वभूतसमः॥७६०॥ अंगीकृतइ ति एवंगुरुणांगीकृतेसतियुवांनिर्दयत्वादिविशिष्टौगुरोःशिरश्छित्वाअश्वस्यशिरसासहविपर्ययंचक्राथेइतिद्वयोःसंबंधः॥ ७६१॥७६२॥

आथर्वणइति आथर्वणोयुवयोर्गुरुर्हयग्रीवःसन्प्रवर्ग्यकांडोक्तानिप्रवर्ग्यादिकर्माणित्वाष्ट्रंमधुचप्रवर्ग्यांगमुक्त्वातद्वन्मधुकांडोक्तमश्वाद्यु पासनमुक्त्वाएवंशुद्धांतःकरणेनमुमुक्षुणाहेयंकर्मोपासनंचउक्त्वाब्रह्मविद्यांद्वितीयमंत्रेगोप्यार्थककक्ष्यपदेनोक्तांसमैरयदुपदिदेशयामिंद्रा योक्तवानितिद्वयोरर्थः ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ उत्तराध्यायोत्थापकाकांक्षाजनकमाथर्वणवाक्यमनुवदति उवाचचेतिनवभिः समति मानृदध्यङ्मुनिर्ब्रह्मविद्यायांप्रवर्तनेसंप्रदायप्रवृत्तिविषयकमिदंवाक्यमप्युवाच इदंकिमतआह इतइत्यादि हेअश्विनौइतःपरंमत्कर्तृको पदेशादुत्तरकालेसाब्रह्मविद्याशंकितेवकथंप्रसृताभविष्यतीत्याकारकशंकाविषयतामिवगता साका यायुवयोर्वंशेविश्वरूपादियुष्म

आथर्वणोहयग्रीवस्तदैवयुवयोर्गुरुः ॥ प्रवर्ग्यादीनिकर्माणितद्वदश्वाद्युपासनं॥ ७६३॥ हेयंहिवहुधोक्त्वासब्र ह्मविद्यांसमैरयत् ॥ शक्रायथामुवाचादावाश्रमेऽतिथयेमुनिः ॥ ७६४ ॥ उवाचचेदंमतिमान्ब्रह्मविद्याप्रवर्त ने ॥ इतःपरंब्रह्मविद्यावंशेयायुवयोःस्थिता ॥ ७६५॥ तथास्त्रीपुंसयोस्तद्वद्बह्वृचानांमहात्मनां ॥ कौषीतक्यादि कानांस्यात्शंकितेवकुलेश्रुता ॥ ७६६ ॥ इंद्रोयंवज्रपाणिःसन्मांहंतुंनभसिस्थितः ॥ उक्तायांब्रह्मविद्यायांस मग्रायाममुंद्विजं ॥ घातयामीतिसंकल्पात्स्ववाक्यंपरिपालयन् ॥ ७६७॥ मद्वच्चेद्ब्रह्मविद्यांत्वमन्यस्मैकथयि ष्यसि ॥ समग्रांततएवाहंहरिष्यामिशिरस्तव ॥ ७६८॥ इतिवाक्यंनिजंशक्रःपालयन्नयशोभिया ॥ नभःस्थि तोधुनामांसघातयिष्यतिदेवराट् ॥ ७६९॥ हतेमयित्रिलोकीस्थाब्राह्मणाभयमागताः ॥ ब्रह्मविद्यांनवक्ष्यंति पुत्रायापिप्रियायच ॥ ७७० ॥

च्छिष्यपरंपरात्मकेमधुकांडांतिकीर्तितेश्रुता तथायास्त्रीवंशेखिलकांडांतगतेश्रुतातथापुंवंशेयाज्ञवल्क्यकांडान्तगतेश्रुता तथाबह्वृचानामृ ग्वेदविदांकौषीतक्यादीनांकुलेश्रुतेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ विद्यायाःशंकितत्वेहेतुमाह इंद्रोयमितिपंचभिः यतइंद्रोयंसम ग्रायांविद्यायामुक्तायांसत्याममुंद्विजंघातयामिवज्रहतंकरोमीत्याकारकसंकल्पान्नभसिस्थितःस्ववाक्यपरिपालनायेति हेतौशतृप्रत्ययः ॥ ७६७ ॥ स्ववाक्यंपरिपालयन्नितिस्पष्टीकरोति मद्वदितिद्वाभ्यां मद्वत्मत्समंयथासमयाउपदिष्टातथेत्यर्थः ॥ ७६८ ॥ इतिवाक्यमिति अयशसोऽनृतप्रयुक्तादपकीर्तेर्भियाभयेन ॥ ७६९॥ हतेमयीति मयिएवंहतेसतिकेचिद्विप्राभीताःसंतःपुत्रायापिनवक्ष्यन्तीति ॥ ७७० ॥

सामीति केचित्कौषीतक्यादयः सामिअर्द्धमसमग्रामितियावत् वक्ष्यंति केचित्तुएकैकस्यैवशिष्यस्यपुरतः प्रवक्ष्यंति किंकृत्वा इंद्राद्भयंदु
र्गतमीपद्भयमागम्यप्राप्य भयस्येपद्भावेहेतुमाह कुलेति विद्यावंशदेवस्यपरमात्मनः प्रसादंतपःप्रभृत्युपायेनसंपाद्य ल्यब्लोपेपंचमी तथाचे
श्वरानुगृहीताअपिउपदेशकालेइंद्राद्भीताभविष्यंतीतिभावः इंद्रादभयमितिपाठेकुलदेवप्रसादतइंद्रादभयंभयाभावमासाद्यराजमानंया
ज्ञवल्क्यमित्युत्तरेणसंबंधः ॥ ७७१ ॥ उक्तस्येंद्रभीत्योपदेशसंकोचस्यपर्युदासोयाज्ञवल्क्येबोध्यइत्याह याज्ञवल्क्यमिति याज्ञवल्क्यमेकंद्वि
जंविहायउक्तोपदेशसंकोचोबोध्यइतिसंबंधः कीदृशंयाज्ञवल्क्यं वाजसनेयसंज्ञकं तद्व्युत्पत्तिस्तुवाजैःकेसरैःसनिर्दानंयजुषांयस्यसवा
जसनिरश्वरूपधरःसूर्यःपुराणेवर्णितः सवाजसनिर्भक्तिःसेव्योऽस्येतिसवाजसनेयः नद्यादिभ्योढगितिशैषिकोढक् तत्रहेतुगर्भविशेषणंसू
र्यशिष्यमिति अतएवमहात्मानमित्यादि ॥ ७७२ ॥ यजूंषीति तेनोक्तेनयाज्ञवल्क्योत्कर्षेणइमानिकाण्वादिपंचदशशाखारूपाणियजूं

सामिवक्ष्यंतिवैकेचित्कौषीतकिमुखाद्विजाः ॥ एकैकस्यैववाकेचित्प्रवक्ष्यंतिद्विजोत्तमाः ॥ इंद्राद्भयमागम्य
कुलदेवप्रसादतः ॥ ७७१ ॥ याज्ञवल्क्यंविहायैकंद्विजंवाजसनेयकम् ॥ सूर्यशिष्यंमहात्मानंसूर्यवद्दीप्ततेज
सं ॥ ७७२ ॥ यजूंषिश्वेतरूपाणितेनेमानिमहीतले ॥ याज्ञवल्क्यस्यनामैकंधारयिष्यंतिसर्वतः ॥ ७७३ ॥ इ
तिब्रुवाणस्यमुनेर्हयग्रीवस्यदेवराट् ॥ शिरोन्यपातयद्भूमौवज्रेणशतपर्वणा ॥ ७७४ ॥ तच्छिरःपतितंदृष्ट्वा
वाजिनस्तुगुरोःशिरः ॥ समाहृत्ययथापूर्वंचक्राथेगुरुवाजिनोः ॥ ७७५ ॥

पिशुक्लवर्णानितैत्तिरीयसंज्ञककृष्णयजुर्भ्योविलक्षणानीतियावत् एतानिमहीतलेयाज्ञवल्क्यस्यैकंनामधारयिष्यंतिप्रसिद्धिरूपांपुष्टिंने
ष्यंति पंचदशशाखाध्यायिषुवाजसनेयिपदप्रसिद्धेरितिभावः ॥ ७७३ ॥ इतिब्रुवाणस्येति शतंपर्वाणिग्रंथयोयत्रतत्तथातेन ॥ ७७४ ॥
तच्छिरइति तद्गुरुग्रीवायांस्थापितंवाजिशिरःपतितंदृष्ट्वावाजिनःसकाशाद्गुरोःशिरःसमाहृत्यानीयगुरुवाजिनोःशिरसीयथापूर्वंयुवांच
क्राथेविन्यस्तवंतावित्यर्थः अनयाकथयैतत्सूचितंभवतियदिद्ररक्षितेयंविद्याऽश्विभ्यामपिमहतायत्नेनलब्धात्यन्तदुर्लभेति अपिचमं
त्रयोरर्थश्चप्रदर्शितः तत्रप्रथमेएतावान्विशेषः ईमित्यनर्थकोनिपातः यत्प्रोवाचेत्यन्वयः द्वितीयमंत्रेतुप्रत्यैरयतंप्रापितवंतौ ऋतायन्सत्यं
पालयन् त्वाष्ट्रंआदित्यस्ययज्ञपुरुषशिरस्त्वेनज्ञानरूपंमधु यद्वाख्यायिकायज्ञपुरुषस्यशिरोवल्मीकजंतुभक्षितज्याकधनुष्कोट्याछिन्नंत
त्संधानायाश्विनौदेवैःप्रार्थितावित्यादिरूपाप्रवर्ग्यकांडगतायच्चकक्ष्यंगोप्यंमधुब्राह्मणोक्तंतद्युभ्यंप्रोक्तवानित्यर्थः ॥ ७७५ ॥

एवंप्रवर्ग्यकांडोक्तकथानुवादकयोर्मंत्रयोरर्थोदर्शितः अथसकलमधुकांडतात्पर्यार्थप्रदर्शकंपुरश्चक्रेइत्यादिमृग्ब्राह्मणसमुदायरूपंग्रंथं व्याकुर्वन्नसंवृतमित्यंतस्यतावदर्थमाह ब्रह्मविद्यामित्यष्टभिः हेअश्विनौयागुरुणावांयुवाभ्यांब्रह्मविद्यादत्तायत्कामनयायुवाभ्यांगुरुद्रोहःकृतस्तांयुवयोःस्मृत्यर्थंसंक्षेपेणवदामीति ॥ ७७६ ॥ जगदिति जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानभूतःपरमात्मामहाराजवन्महापुरसमंसमष्टिशरीरंतावच्चक्रेकृतवानिति ॥ ७७७ ॥ ततोव्यष्टिशरीररूपाणिस्वल्पपुराणिकृतवानित्याह चतुष्पदइति चत्वारःपादायासांतास्तथापुरःशरीररूपपुराणि एवमग्रेपि ॥ ७७८ ॥ स्थूलास्विति आसुपूर्षुयथापक्षीनीडेप्रविशन्संकुचद्रूपोभूत्वाप्रविशतितथापरिच्छेदाभि

ब्रह्मविद्यांचगुरुणादत्तामेतांवदामिवां ॥ अश्विनौस्मृतिसिद्ध्यर्थंयुवयोर्हिगुरुद्रुहोः ॥ ७७६ ॥ जगत्कारणभूतोयमात्मासर्वशरीरिणां ॥ महाराजोपमश्चक्रेशरीरंहिपुरोपमम् ॥ ७७७ ॥ चतुष्पदःपुरश्चक्रेद्विपदोपिमहेश्वरः ॥ त्रिपदश्चैकचरणात्र्यपदाअपिकाश्चन ॥ ७७८ ॥ स्थूलास्वासुयथापक्षीसूक्ष्मात्सूक्ष्मशरीरभाक् ॥ एवमेवायमात्मापिप्रवेशमकरोद्विभुः ॥ ७७९ ॥ पुरियस्मादयंशेतएतांचैषप्रपूरयन् ॥ स्वव्याख्यातत एवायंपुरुषःपरईरितः ॥ ७८० ॥ अनेनपुरुषेणैतत्सर्वमेवसमावृतं ॥ अंतर्बहिश्चनभसायद्वद्विश्वंसमावृतं ॥ ७८१ ॥ ओतप्रोतोयथातंतौपटस्तिष्ठतिसर्वदा ॥ एवमेवजगत्सर्वमात्मन्येवप्रतिष्ठितम् ॥ ७८२ ॥

मानलक्षणंसूक्ष्मात्सूक्ष्ममतिसूक्ष्मंरूपंभजन्सन्प्रवेशमकरोदिति ॥ ७७९ ॥ पुरुषपदार्थंद्विधाह पुरीति यस्मादयमात्मा पुरीतिजातावेकवचनं सर्वासुपूर्षुशेतेवसतिततःपुरुषईरितः पुरशब्दोपपदाद्वसधातोरौणादिकेकप्रत्ययेसंप्रसारणेचसाधुः अथवाएतांपुरंस्वव्याख्यापूरयेदितिपुरुषः पृधातोरौणादिकःकुपन्प्रत्ययइति ॥ ७८० ॥ एतंपुरुषमुपाधयःपरिच्छेत्तुंनालमित्याह अनेनेति अनेनपुरुषेणांतर्बहिरवस्थितेनएतत्सर्वंविश्वमाकाशेनेवव्याप्तमिति ॥ ७८१ ॥ आंतरत्वेनव्याप्तौदृष्टांतमाह ओतेति तंतावित्यपिजातावेकत्वं यथासंतंतैस्तिर्यग्भूतैश्चतंतुभिर्व्याप्तओतःप्रोतश्चपटस्तंतुषुआंतरेषुस्थितस्तथाविवर्त्तोपादानेआत्मनिविश्वंस्थितमिति ॥ ७८२ ॥

सवाअयमित्यंशस्यार्थंदर्शयति सएवेति योत्रपूर्वंप्रवेशकृच्छुद्धःसएवयुवयोर्ममवान्यस्यवासर्वेषांदेहेशेविशेषेणभासमानोस्ति मध्येभा समानस्यप्रवेष्टुरभेदेदृष्टांतः घटेषुप्रविश्यावस्थितंजलमिति ॥ ७८३ ॥ अथरूपंरूपमित्यादेरनुशासनमित्यंतस्यार्थमेवंसयुवयोरित्यतः पूर्वतनेनग्रंथेनोपबृंहयन्नुक्तंदृष्टांतमुपाधिसारूप्यपरतयातावन्निरूपयति एकरूपमिति यथास्वतएकरूपमपिजलंस्थूलत्वादिमतोघटा ननुरुध्यतथातथाकीर्त्यतेइतित्रयाणांसंबंधः स्थूलंविशालं तद्विपरीतंसूक्ष्मं तत्रघटेवन्ह्यादिनासंतप्तेजलमपितथा ॥ ७८४ ॥ शीतलेइति स्पष्टं ॥ ७८५ ॥ वाय्विति वायुनाचालकेनयुक्तेघटेतज्जलंचलंभवति तद्विपरीतेघटेनिश्चलमिति सूर्यप्रकाशयुक्तेघटेतज्जलंप्रभाभृद्भास्व रमिति तामसेतमसांधकारेणव्याप्तेघटेतज्जलंतथेति ॥ ७८६ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति एवमात्मापिस्थूलत्वादिभेदैर्यादृशंयादृशं

सएवायंपुरायोत्रप्रवेशमकरोद्धृदि ॥ युवयोर्ममवान्यस्यपर्योयद्वद्घटेष्विह ॥ ७८३ ॥ एकरूपंपयःस्थूलेघटे स्थूलंप्रकीर्तितम् ॥ सूक्ष्मेसूक्ष्मंचसंतप्तेसंतप्तंतत्रकीर्त्यते ॥ ७८४ ॥ शीतलेशीतलंयद्वद्रजोयुक्तेरजस्वलम् ॥ सुगंधेचसुगंधंतद्दुर्गंधंचपरत्रहि ॥ ७८५ ॥ वायुयुक्तेचलंतद्वन्निश्चलंवायुवर्जिते ॥ सूर्ययुक्तेप्रभाभृत्तत्तामसे तामसंपुनः ॥ ७८६ ॥ एवमात्मापियादृक्स्यात्शरीरंतादृशोभवेत् ॥ स्थूलःसूक्ष्मोजडोधीमान्श्रीमान्निर्धन एवच ॥ उत्कृष्टश्चनिकृष्टश्चसुखीदुःखीतथैवच ॥ ७८७ ॥ इत्यादीन्बहुधाधर्मानुपाधेरेवमन्यते ॥ आत्मात्वेष विमूढःसन्कामीवचवधूगुणान् ॥ ७८८ ॥ प्रियाचिंतासमाविष्टाभवेच्चेत्कामिनोपिहि ॥ चिंताविष्टचलच्चित्त श्चलतीवसकामुकः ॥ ७८९ ॥ एवंबुद्धिशरीरादिधर्मिधर्मविवर्जितः ॥ अनादिमाययामूढआत्मास्वात्मनि मन्यते ॥ ७९० ॥

शरीरंतत्रतादृशोभवति एवंभावएवचास्यप्रतिरूपपदेनश्रुतावुक्तइतिभावः उपाधिसारूप्यमभिनयति स्थूलइत्यादिना ॥ ७८७ ॥ इत्या दीनिति इत्यादीनुपाधेरेवधर्मान्स्वधर्मतयाआत्मामन्यतेयतोविमूढः अत्रैवापरोदृष्टांतः कामिन्याधर्मान्हर्षशोकादीनात्मनिमन्यमानःका मीति ॥ ७८८ ॥ कामिदृष्टांतंविशदयति प्रियेति कामिनःप्रियाचेद्यदिचिंतयासमाविष्टाव्याप्ताभवतितदासकामीचिंताविष्टंचलच्चचित्तं यस्यएतादृशःसंश्चलतीवेतिव्यवह्रियतेइति ॥ ७८९ ॥ दार्ष्टांतिके एवमिति एवंमायामूढआत्माबुद्ध्यादिधर्मानात्मनिमन्यते कीदृशः बु द्धिशरीरादयोधर्मिणोयेषांतादृशैर्धर्मैर्विवर्जितः ॥ ७९० ॥

उक्तार्थसमन्वितायाःसर्वाणिरूपाणिविचिन्त्येत्यादिकायाःश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति भौतिकानीतिद्वाभ्यां भौतिकानिशरीरादीनितत्कारणानि भूतानिचश्रुतौरूपपदेनोक्तानिसृष्ट्वासंचितानिकृत्वातत्रसृष्टेपुएकतांतादात्म्याभिमानंगतःसन्शब्दप्रपंचंचसृष्ट्वाप्रकटीकृत्यसृष्टानांनामानिविदधेकृतवानिति ॥ ७९१ ॥ वाचेति वाचेतींद्रियांतराणामप्युपलक्षणं तथाचवागादींद्रियैस्तथावचसोवागिंद्रियादेःप्रेरकयाबुद्ध्याचैक्यंप्राप्यवदनादिव्यवहारंकुर्वंस्त्वद्रूपोमद्रूपोन्यरूपश्चमहेश्वरोविद्यतेइति ॥ ७९२ ॥ एवमध्यारोपितस्यापवादार्थमयमस्यनानाभावःशास्त्राचार्यादिभेदद्वाराबुद्ध्यभिव्यक्तरूपेणस्वरूपस्यव्याख्यानायश्रुतौप्रतिचक्षणपदोक्तायबोध्यइत्याह यःसएवेति सउपाधितादात्म्यापन्नोवर्णितःसएवस्वरूपेणभेदलेशैरपिवर्जितःसन्यद्भिदामसृजत्तत्स्वस्वरूपस्यदर्शनायैवेति कीदृशस्यस्वरूपस्य ऐंद्रस्यइंद्रस्यसर्वा

भौतिकानिसभूतानिसृष्ट्वातत्रैकतांगतः॥ सृष्ट्वाशब्दप्रपंचंचनामानिविदधेप्रभुः॥७९१॥ वाचावचःप्रेरकयाधियाचैक्यंसमाप्यसः॥ विद्यतेत्वमहंतद्वदन्योप्येपमहेश्वरः ॥ ७९२ ॥ यःसएवस्वरूपेणभेदगंधविवर्जितः॥ऐंद्रस्यस्वस्वरूपस्यदर्शनायासृजद्भिदां॥७९३॥सृष्ट्वाजगत्समग्रंसइदमात्मदृशापुमान्॥ दृष्टवान्येनतेनाभूदिंद्रनामापरःपुमान्॥७९४॥ माययाबहुरूपोभूदात्मनोबहुरूपया॥ मायावीचैकरूपःसन्हस्तिव्याघ्रादिरूपभाक्॥७९५॥ अन्यदन्यात्मतांनेतुंसमर्थोपिनशक्नुयात्॥ किंतुतस्मिन्विशेषंहिकुरुतेधीधनोनरः॥७९६॥

त्मदर्शिनःपरमेश्वरस्यसंबंधिनः ॥ ७९३ ॥ इंद्रपदार्थमैतरेयेवर्णितंस्मारयति सृष्ट्वेति समग्रंजगत्सृष्ट्वाइदंविश्वमात्मदृशाआत्मदृष्ट्यात्मत्वेनयतोदृष्टवांस्तेनेंद्रसंज्ञोजातइति ॥ ७९४ ॥ नानाभावोपाधीनांबाधयोग्यतांवक्तुंमायामयत्वमाह माययेति एकरूपआत्माआत्मनोमाययाबहुरूपयाबहुरूपोभूत् यथालोकेएकरूपोमायावीऐंद्रजालिकोगजादिबहुरूपोभवतीति ॥ ७९५ ॥ भेदस्यमायामयत्वंद्रढयितुंप्रकारांतरेणानुपपत्तिमाह अन्यदित्यादिदशभिः समर्थोपिनरोऽन्यदन्यस्वभावकंवस्तुअन्यस्वभावतांनेतुंनशक्नुयात् किंतुधीमान्नरस्तस्यैवधर्मिणःकनकादेर्विशेषंकुंडलादिरूपंकुरुतेआविर्भावंनयतीत्यर्थः ॥ ७९६ ॥

एतत्स्फुटयति प्रकाशत्वस्येति यद्वत्तेजःस्वभावस्यप्रकाशस्यापायेऽपगमेसतितेजसोप्यपायोदृश्यतेतद्वद्विशेषस्यवस्तुस्वभावत्वेविशेषापा येवस्तुनोऽपायःस्यादिति ॥८०२॥ नचैवंदृश्यतइतिसोदाहरणमाह अपायेहीति हियतोविशेषस्यापायेसतिएषवस्तुनोऽपायोऽत्रलोकेपि नदृश्यतेयतोघनसंज्ञकमूर्तत्वस्वभावापृथ्वीमृत्पिंडभावमपनीयघटीकृताघटभावंनीतासतीपिंडाख्यविशेषापगमेपिस्वस्वभावंमूर्तत्वंनज हातिनत्यजतीतिप्रसिद्धं पृथिव्यामूर्त्तस्वभावताचमूर्तिर्भूमिःस्नेहोजलमित्यादिनायोगभाष्येउक्ता ॥ ८०३ ॥ एवंचसांख्याभिमतं वस्तुसत्वेविशेषसत्वंनिरस्तमित्याह ततइति ततःवस्तुसत्वेप्यदर्शनात्विशेषआगंताआगमनशीलःनिमित्ततंत्रइतियावत् सर्वत्रबोध्यः आगंतुकश्चपूर्वसिद्धस्यवस्तुनःकथंस्वभावःस्यात् नह्यागंतुकंव्याघ्रत्वंमायाविनःस्वभावःस्वरूपमिति ॥ ८०४ ॥ एवंविशेषस्यस्वभा वाद्बहिर्भावंप्रसाध्यतस्यमायामयत्वंस्फुटयन्सदसद्भ्यांवैलक्षण्यमाह विशेषइति सविशेषोयदिवस्तुवत्सन्स्यात्तर्हिवस्तुस्वभाववन्नापेया

प्रकाशत्वस्ययद्वत्स्यादपायेतेजसःसदा ॥ अपायस्तद्वदेवस्यादपायोवस्तुनःसदा॥ ८०२॥ अपायेहिविशे षस्यनैवमेषोत्रदृश्यते॥ घटीकृतायतःपृथ्वीमूर्तत्वंनजहातिसा॥ ८०३॥ ततोविशेषोविज्ञेयआगंतासर्वव स्तुषु॥ आगतोनस्वभावःस्यात्कोपिकस्यापिवस्तुनः॥ हस्तित्वंनस्वभावःस्याद्यथामायाविनोऽधुना॥८०४॥ विशेषोवस्तुसंश्चेत्स्यान्नापेयात्सस्वभाववत्॥ अपैतिचततोऽसन्स्यात्संश्चैवंयत्प्रतीयते॥ ८०५॥ इंद्रियाणां हिसंयोगेनरिश्रृंगंनदृश्यते॥ ननतथायंततोमायातस्यहेतुःप्रकल्पिता॥ ८०६॥ अत्यंतासतएवास्यप्रतीतिर्या नसंभवेत्॥ इंद्रियैस्तन्निमित्तस्यसंज्ञामायेतिकीर्तिता ॥ ८०७॥

न्नबाध्येतपरंतुसविशेषोऽपैतिबाध्यतेएवततोऽसन्सद्विलक्षणःस्यात्तथासन्नसद्विलक्षणश्चस्यात् यत्यतःएवंसद्रूपेणप्रतीयतेइति ॥८०५॥ योहिअसन्भवतिसनप्रतीतिविषयोभवतियथानरश्रृंगमित्याह इंद्रियाणामिति असन्नृश्रृंगमिंद्रियसंयोगेननदृश्यतेइतिप्रसिद्धं अयंविशे षस्तुतथानृश्रृंगवद्भानाविषयोनभवतिततःसदसद्विलक्षणत्वेनमिथ्यात्वात्तस्यविशेषस्यहेतुतयामायाकल्पितेति ॥८०६॥ विशेषनिमित्तभू तांमायांनिरूपयति अत्यंतासतइतिदशभिः अस्यविशेषस्यवस्तुतोऽत्यंतासतएवयाप्रतीतिर्दृष्टिरसंभवंतीअनुपपत्तिशालिनीतन्निमित्तस्या सदर्थप्रतीतेर्यन्निमित्तस्यमायेतिसंज्ञोक्ता सनिमित्तस्येतिपाठेसनिमित्ततयाप्रसिद्धस्यवस्तुनोऽत्यंतासतःशुक्तिरूप्यादेर्ययाप्रतीतिःसैवमाये तिकार्यद्वारेणमायालक्षणंबोध्यमिति ॥ ८०७॥

ननुअत्यंतासन्नपिविशेषोभावविषयोभवतिनतुनरश्रृंगमित्यत्रकिंनियामकमितिचेन्मायैवेत्याह असिद्धेइति ननुश्रृंगस्यविशेषस्यचभेदे सर्वथाऽसिद्धेऽनुपपन्नेपिसत्येषनृश्रृंगविशेषयोर्भेदोमाययैवाघटितघटनापटीयस्याकल्प्यतेउपपत्तिमिवनीयते नकेवलंविशेषोऽसतस्तद्भेदश्चएतद्द्वयमेवमाययाकल्प्यतेकिंतुएषामायापिमाययैवकल्प्यतेअसत्वाविशेषादिति तदुक्तं अविद्यायामिहासित्वाअविद्यास्तीतिकल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयंनासीदस्तिभविष्यतीति ॥ ८०८॥ एतत्स्फुटयति गुहायामिति गुहायांव्याघ्रवत्प्रमाणैरनुपलभ्यत्वेनासतीमायामाययैवकल्पितेति ॥ ८०९ ॥ मायासाधिकांप्रतीतिंनिदर्शयति असतइति अस्यशुक्तिरूप्यात्मकविशेषस्यासतोनृश्रृंगादेःसकाशात्कुतोभेदइतिपृष्टेसतियाऽज्ञानांधीर्नजानीमइत्यादिरूपासैवदुर्घटत्वात्स्वप्रकाशात्मनिमायामायासाधिकेत्यर्थः ॥ ८१० ॥ अस्यादुर्घटत्वंदर्श

असिद्धेसर्वथाभेदेनरश्रृंगविशेषयोः ॥ कल्प्यतेमाययैवैपमायाप्येपाऽसतीपुनः ॥८०८॥ गुहायांव्याघ्रवन्नात्रमायानामास्तिकाचन ॥ शशश्रृंगसमाप्येषाकल्पितामाययैवहि ॥ ८०९ ॥ असतोस्यकुतोभेदइत्युक्तेयाऽज्ञधीर्भवेत् ॥ सैवमायेतिविद्वद्भिःकीर्तितादुर्घटासदा ॥ ८१० ॥ नविद्यतेस्वयंचैषाभवेद्भेदपिकारणम् ॥ आवृणोतिचनोज्ञानंमायायागमनात्ततः ॥ ८११ ॥ आनंदात्मातुसोऽसंगःस्वप्रकाशैकरूपभृत् ॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदगंधविवर्जितः ॥ ८१२ ॥

यन्मायापदस्यचतुर्विधास्यांप्रवृत्तिरितिसूचयति नविद्यतइति याएषास्वयंनविद्यतेऽतोमाया माशब्दस्यनिषेधवाचित्वायामाकालत्रयेपिनास्तीत्यर्थसमन्वयात् तथायतोभेदेकार्यकारणादिरूपेकारणंहेतुर्भवतिततोमाया मामानेइतिधातोरौणादिकेयप्रत्ययेसाधु मिमीतेवस्तुपरिच्छेदसंज्ञंभेदंकुरुतेइतिमायाइत्यर्थसमन्वयात् तथानोऽस्माकंस्वरूपभूतंज्ञानमावृणोतिततोमाया डुमिञ्प्रक्षेपेइत्यतःपूर्ववद्यप्रत्ययेसाधु मिनोतिस्वरूपप्रकाशंप्रक्षिपतिआवरणलक्षणंपरिभवंनयतीत्यर्थसमन्वयात् तुरीयमर्थंदर्शयति गमनात्ततइति ततोज्ञानाद्धेतोर्गमनादपसरणमस्याःमाया मयाप्रमययायातीतिमायाइत्यर्थसमन्वयादित्यर्थः ॥ ८११ ॥ उक्तंव्युत्पत्तिचतुष्टयंपंचभिर्विशदंकुर्वंस्तत्रनविद्यतेस्वयंचैषाइत्येतद्दर्शयति आनंदात्मेति यतआत्माऽसंगचिदानंदाद्वितीयरूपएववर्ततेतत्रकुतोमायायाःसंभवइतिभावः ॥ ८१२ ॥

भवेद्द्वैदेपिकारणमित्येतद्दर्शयति एवमिति एवंस्वभावोवर्णितानंदादिस्वभावोप्यात्माजगतःकारणमभूत्तथाजगदाकाशादिप्रपंचरूपोपि यतोऽभूत्ततोहेतोस्तत्रवर्णितरूपेप्यात्मनिवैदिकैर्मायाकल्पिता ॥ ८१३ ॥ तुरीयांव्युत्पत्तिंविशदयति जगज्जनाविति त्रिभिः यदायतोवा इमानिभूतानिजायंतइत्यादिशास्त्राज्जगतोजनिस्थितिसंहारेषुतटस्थलक्षणभूतेषुयोगःसमाधिःक्रियतेतथाजगत्यपिअस्तिभातिप्रियंरूप मित्याद्यनुसारेणनामरूपेपरित्यसमाधिःक्रियतेतथाउक्तात्मनिसच्चिदानन्दरूपेस्वरूपलक्षणपरशास्त्रानुसारान्महावाक्यानुसाराद्वाय दासमाधिःपरिनिष्ठताप्रमेतियावत् क्रियतएवंयोगेक्रियमाणेमायाऽऽशुशीघ्रंयातिनिवर्त्ततेसूर्येतमोवदित्यर्थः तथाचप्रमयापसरणंप्रमा तःपूर्वंब्रह्मात्मस्वरूपावरणंचसिद्धमितिभावः ॥ ८१४ ॥ अज्ञानमिति ततएवप्रमानिवर्त्यत्वादेवएतदज्ञानंवेदवादिभिर्मायेतिकथितं अ ज्ञानस्यबाधयोग्यतायांहेतुगर्भंविशेषणं आत्मनोब्रह्मरूपिणोविशेषभावइति निर्विशेषस्यब्रह्मात्मनोविशेषभावरूपमित्यर्थः तथाच

एवंस्वभावोजगतःकारणंजगदप्यभूत्॥यतस्ततोबुद्धिमद्भिर्मायातत्रापिकल्पिता॥८१३॥ जगज्जनौस्थितौ वापिसंहृतौवाजगत्यपि ॥ उक्तात्मनितथायोगेआशुयातितमोयथा ॥ ८१४ ॥ अज्ञानंततएवैतदात्मनो ब्रह्मरूपिणः॥ विशेषभावोमायेतिकथितंवेदवादिभिः॥८१५॥ मादृशोबुद्धिमान्दसौयत्रयत्रकरोतिमां॥ तत्रतत्रनजानातिमायेत्येषाततोभवेत् ॥ ८१६॥ मानामनंतरूपत्वादेकासाबहुरूपिणी॥ बभूवतेनमाया भिरिंद्रोसौचेष्टतेसदा॥८१७॥

कथंनबाध्यतेतिभावः ॥ ८१५ ॥ तुरीयव्युत्पत्तौविद्वदनुभवंसंवादयति मादृशइति बुद्धिमान्विवेकीयत्रयत्रमांप्रमांकरोतितत्रदीपेनांधकारमिवमायांयतोनजानातिनपश्यतिततोमायेतिसंज्ञातुरीयव्युत्पत्त्यासमन्वितेति ॥ ८१६ ॥ सामायालाघवेनमायांतुप्रकृतिंविद्या दितिश्रुत्यनुसारेणचएकैवकल्प्यते प्रकृतश्रुतौमायाभिरितिबहुवचनंतुव्यावहारिकसाधारणप्रमाव्यक्तिभेदेननिवर्त्यतूलावस्थादिपदवा च्यांशभेदाभिप्रायेणेत्याह मानामिति मानांप्रमाणानांघटादिरूपानेकविधोपाध्यवच्छिन्नचैतन्यगोचराज्ञानविरोधिनीनामनंतत्वात्सा मायाएकापिबहुरूपिणीबभूव एवंमायापदार्थंप्रपंचेनोपपाद्यवाक्यार्थमाह तेनेत्यादिना तेनोक्तविधयामायायास्तद्बहुत्वस्यचोपपन्नत्वे नएकोदेवोमायाभिश्चेष्टतेनानारूपभावलक्षणांचेष्टांकुरुते सदाकालत्रयेपीत्यर्थउपपन्नइतिशेषः ॥ ८१७ ॥

मायैवात्मनोनेकरूपतानवस्तुतइत्यत्र विद्वदनुभवमपिसंवादयति एकेति वस्तुतएकरूपोपिदेवोमाययानटवद्बहुरूपोऽभूदित्येवंसर्वविद्व द्भिर्बादरायणादिभिःकथ्यते कीदृशैः भ्रष्टमायैर्भ्रष्टाप्रमयानिवृत्तामायायेषांतैतथातैः ॥ ८१८ ॥ तस्यनानारूपतांयदभिदधतिबुधास्तदे करूपतामध्यारोपापवादन्यायेनस्फुटयितुमेवनतुतेषांनानारूपतायांतात्पर्यं नानारूपताद्यभिधानप्रकारास्तूपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअ व्यवस्थिताइतिन्यायेनानियताइतिसूचनेनवक्ष्यमाणेंद्रियवृत्त्युपाधिभेदाध्यारोपेपौनरुक्त्यशंकांवारयति विशेषानितिचतुर्भिः एतेआ त्मनिरूपणेप्रवृत्ताविद्वांसोलौकिकविविधप्रमाणैःसिद्धान्भेदान्वदंतिअनुवदंति तेषांव्याख्यानकौशलंदर्शयति पदेति ॥ ८१९ ॥ कार णइति तत्रकारणेलौकिकप्रमाणानांकुंठतांमंदप्रसरतामालोच्यतेमहाधियःसर्वव्यवहारोपपादिकामेकांमायामेवकारणतयाकल्पयंतिन

एकरूपोपिदेवोसौनानारूपोयथानटः॥ विद्वद्भिःकथ्यतेसर्वैर्भ्रष्टमायैर्महात्मभिः॥८१८॥ विशेषान्हिवदंत्ये तेकार्यकारणसंश्रयात्॥ प्रमाणैर्विविधैर्विप्राःपदवाक्यविशारदाः ॥८१९॥ कारणेकुंठतांदृष्ट्वाप्रमाणानां महाधियः॥ कल्पयंत्यत्रतेमायांव्यवहारप्रसिद्धये ॥८२०॥ हेतुमेकंविधायैतेप्रमाणकुशलाद्विजाः॥ सर्वमे ववदंत्येतत्शिष्यबुद्धिविवृद्धये॥८२१॥ देहभेदोदधीचातोयुवयोर्वर्णितःपुरा॥ आत्मनोभिन्नताहेतुस्तथा न्योपिमहात्मना॥ तत्रेंद्रियकृतोभेदएवंतेनसमीरितः ॥८२२॥ यथास्वर्गगतेंद्रस्यमायाभिर्बहुरूपिणः॥ र थेपुवाजिनोयुक्ताविद्यंतेवायुवेगिनः ॥८२३॥

तुकार्यभेदवत्कारणभेदंनानारूपतार्थमनुवदंति वर्णनस्यलोकव्युत्पादनार्थत्वाल्लोकानांचकारणभेदौदासीन्यादितिभावः॥ ८२० ॥ हेतु मिति तस्माद्धेतुंमायारूपंकारणमेकमेवविधायमनसिकृत्वा यद्वाहेतुंफलमद्वैतबोधरूपमेकमुद्देश्यंकृत्वासर्वमेवाध्यारोपप्रकारभेदंवदंति नानाप्रकारकथनफलंशिष्यबुद्धिविवृद्धिरिति ॥ ८२१ ॥ फलितमाह देहेति अतउक्ताभिप्रायेणदधीचाथर्वणेनदेहभेदआत्मभेदारो पहेतूरूपंरूपमित्यादिवाक्येनयुवयोःप्रबोधार्थंवर्णितः तथान्योपिविषयेंद्रियादिभेदस्तुल्यन्यायेनसूचितइति तत्रेति तत्रसूचितभेदानां मध्येइंद्रियकृतोभेदएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणयुक्ताइत्यादिवाक्येनदर्शितः ॥ ८२२ ॥ तत्रदृष्टांततावदाह यथेति यथाप्रसिद्धेंद्रस्यत्रिलो कीगतनानाकार्यार्थंनानारूपधारिणोरथेषुनानाविधामहावेगिनोऽश्वायुक्ताःसंलग्नाःसंति ॥ ८२३ ॥

एवमिति एवंसंसारगतस्यात्मरूपेंद्रस्यदेहरूपेषुरथेषुयुक्ताइंद्रियरूपाअश्वाःश्रुतौहरिपदोक्ताःसंति अतिबलाअतिदुर्जयाः॥८२४॥देहइति एकत्रापिदेहेइंद्रियाणांप्रत्येकंवृत्तिभेदाद्दशकेदशसंख्यापरिमितेगणेशतंभेदाएवंशतेंतर्गताःसहस्रंभेदास्तथासहस्रेऽयुतमिति ॥८२५॥ एव्म मिति एवमवांतरभेदैरनंताइंद्रियाश्वाअंतःकरणस्यवृत्तीर्भिन्दानाअंतःकरणेप्रतिबिंबितस्यात्मनोभेदकाइत्यर्थः संबंधाइतिपाठः॥८२६॥ एवमध्यारोपितस्येंद्रियभेदस्यायंवाइत्यादिनोक्तमपवादंदर्शयति भेदैरिति देवआत्मायैर्भेदैर्भिद्यतेतत्सकलाश्रयस्तेषांसकलानांभेदका नांसप्रपंचेंद्रियाणामाश्रयोविवर्तोपादानतयाधिष्ठानमित्यर्थः अतएवनेतिनेतीतिकल्पितनिरासेनसर्वभेदविमुक्तोऽवधारितइति एतेनश्रु

एवंसंसृतिगेंद्रस्यनानादेहरथेष्वपि॥इंद्रियाश्वाश्वविद्यंतेयुक्ताअतिबलाइमे॥८२४॥देहएकत्रसंख्याताद शकेदशकेशतं॥शतेसहस्रंतद्वत्स्यात्सहस्रेप्ययुतंतथा॥ ८२५॥एवमेतेह्यसंख्याताइंद्रियाश्वाःशरीरिणां॥ अंतःकरणसंबंधाआत्मनोभेदहेतवः॥ ८२६॥ भेदैर्यैर्भिद्यतेदेवआत्मातत्सकलाश्रयः॥सर्वभेदविनिर्मु क्तोनेतिनेत्यवधारितः॥८२७॥भेदैर्नविद्यतेवस्तुतद्ब्रह्मेत्यवधारितम्॥पूर्वापरादिदेशेनकालेनचविवर्जित म्॥अंतर्बहिःस्वभावेनवस्तुनाचविवर्जितम्॥८२८॥ एकमेवाद्वितीयंयत्सोयमात्माशरीरिणाम्॥अहंब्र ह्मेतिवाक्येनविज्ञेयोब्रह्मरूपभृत्॥८२९॥एषोनुभवतिश्रीमान्सर्वमेवमहेश्वरः॥सर्वात्मासर्वधीसाक्षीस्वप्र काशसुखात्मकः॥८३०॥

तौअयमितिपदार्थस्यात्मनश्चबाधासामानाधिकरण्यमितिसूचितं ॥ ८२७ ॥ एवंत्वंपदार्थंपरिशोध्यतत्पदार्थपरिशोधकस्यतदेतदित्या देरर्थमाह भेदैर्नेति यद्वस्तुभेदैर्नभिद्यतेतद्ब्रह्मेत्यवधारितंपूर्वमपीतिशेषः कीदृशंब्रह्म पूर्वादिरूपेणदेशेनकालेनचवर्जितं तथाऽन्तःस्वभावेन बाह्यस्वभावेनचपदार्थजातेनवर्जितमिति ॥ ८२८ ॥ सामानाधिकरण्येनवाक्यार्थंस्फुटयन्महावाक्यमप्यभिनयति एकमिति स्पष्ट म्॥ ८२९ ॥ ननुकोयमात्मेतिपृच्छतांमंदानामनुग्रहायसर्वानुभवितेत्याह एषइति अनुभवतिद्रष्टृश्रोत्रादिरूपेणेतिशेषः॥ ८३० ॥

एवमश्विनोरहस्यज्ञकर्षिरितिहासंसमापयति एवमिति हेअश्विनौसदध्यङ्एवंयुवांपुरस्कृत्यसर्वाधिकारिणःप्रतिब्रह्मणोऽनुशासनंकृतवानिति ॥ ८३१ ॥ एवमिति उक्तेरहस्यविदेतिशेषः ॥ ८३२ ॥ त्वयायत्कौषीतकेर्भयनिमित्तंपृष्टमासीत्तत्समाहितमितिशिष्यंप्रत्याहगुरुः एवमाथर्वणमिति स्वपदेनेंद्रोग्राह्यः ॥ ८३३ ॥ उपसंहरति विचित्रमिति ॥ ८३४ ॥ उपाधिपरिहाणेनयःसर्वत्रप्रकाशते

एवंसयुवयोर्दध्यङ्कृतवाननुशासनम् ॥ आनंदात्मस्वरूपस्यब्रह्मणोबोधरूपिणः ॥ ८३१ ॥ एवमुक्तेऽतिसंहृष्टावश्विनौजातकौतुकौ ॥ प्रणम्यतंमहात्मानमृषिंसर्वार्थदर्शिनं ॥ चक्रतुस्तस्यतत्कार्यंयदर्थमयमागतः ॥८३२॥एवमाथर्वणंदृष्ट्वानिहतंस्वोपकारिणं ॥ इंद्रेणभीतिमगमद्द्विजःकौषीतकिस्ततः ॥ ८३३॥ विचित्रमिदमाख्यानंकथितंतवसुव्रत॥ मंत्रैरितंपुनःकिंत्वंश्रोतुमिच्छसितद्वद ॥ ८३४॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणशंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेबृहदारण्यकमधुकांडसारार्थप्रकाशकऋष्यश्विसंवादोनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

सर्वानुभविनादेवोराजतेचित्तमंदिरे ॥ १ ॥ इतिश्रीदत्तकुलतिलककृष्णचंद्रात्मजदिलारामसूरितनुजरामकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्यकृतौआत्मपुराणटीकायांसत्वसवाख्यायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ग्रंथसंख्या ३१०० ॥छ॥ ॥छ॥

॥ इत्यात्मपुराणे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे पंचमाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ सर्वात्मतोपपत्त्यापियस्यैवपरमात्मनः ॥ सिद्धांतंपरमेशानंवंदेप्रत्यूहशांतये ॥ १ ॥ एवंप्रश्वाज्ञानिभाऽगमप्रधा
नस्यमधुकांडस्यार्थोदर्शितः अथसुहृदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानस्ययाज्ञवल्क्यकांडस्यार्थमध्यायद्वयेननिरूपयन्पंचमाध्यायार्थेशिष्यं
जिज्ञासांपूर्वाध्यायेउत्थापितामभिनयति इत्थमितिनवभिः स्पष्टम् ॥ १ ॥ तत्रस्वस्यमेधावितांसूचयन्शिष्यःश्रुतपूर्वमनुवदति भगव
न्नितिषड्भिः स्फुटम् ॥ २ ॥ कौषीतकिरिति यज्ज्ञानंयस्यसत्यसत्यस्यज्ञानंकौषीतकिस्तत्याजइंद्रभीत्यानोचेतत्सत्यसत्यंत्वयादध्यङ्
श्विसंवादरूपकथांतरेणोक्तमिति ॥ ३ ॥ वंशश्चेति वंशश्चायमुदाहृतइतिलिङ्गविपरिणामेनसंबंधः कीदृशोवंशः स्वयंभुवंतथात्रयीरूपा
दित्यंचोपक्रम्यपौतिमाप्यपर्यंतंख्यातः ईदृशोयंविद्यावंशोद्विमूलः द्वेस्वयंभ्वादित्यरूपेमूलेयस्यसतथा त्रिपर्वात्रिविधानिपर्वाणिशिष्या

श्रीगणेशायनमः॥ ॥इत्थमाख्यातमाकर्ण्यशिष्यःपरमविस्मितः॥प्रष्टुकामःपुनःकिंचिद्गुरुंप्राहकृतांजलिः
॥ १ ॥ भगवन्नैतरेयस्यैतथाकौषीतकेर्मुनेः॥ नानाख्यानसमायुक्तमात्मज्ञानंत्वयेरितं ॥ २ ॥ कौषीतकिश्चत
त्याजयज्ज्ञानंतदपित्वया ॥ कथांतरच्छलेनैवसत्यसत्यमुदाहृतम् ॥ ३ ॥ वंशश्चायंमहान्ख्यातउपक्रम्यस्वयं
भुवम् ॥ आदित्यंचत्रयीरूपंपौतिमाप्यांतमीदृशः ॥ द्विमूलश्चत्रिपर्वाचस्त्रियाःपुंसोरयंमहान् ॥ ४ ॥ त्रिपर्व
ण्यपिवंशेस्मिन्द्विमूलेबहवस्त्वया ॥ पुरुषाःकथिताभिन्नाअभिन्नाअपिकेचन ॥ ५ ॥ तेषुशिष्यस्तुदैवस्यदी
प्तस्याथर्वणोमुनेः॥ दध्यङ्ङाथर्वणःख्यातोमधुकांडोपदेशकः॥ देवेंद्रस्यचदौरात्म्यमश्विनोरर्थितापिच ॥ ६ ॥

चार्यरूपाणियस्मिन्सतथा यतएकंपर्वस्त्रियाःस्त्रीसंबंधिनामजातेनघटितं पर्वद्वयंतुपुंसोर्मधुयाज्ञवल्क्यकांडांतरूपस्थानभेदभिन्नपुन्ना
मजातघटितमित्यर्थः त्रिपर्वणीति अस्मिन्द्विमूलेत्रिपर्वणिचवंशेकेचित्पुरुषाभिन्नाविरूपनामकाःकेचिदभिन्नाःसरूपनामकास्त्वयाक
थिताः ॥ ५ ॥ तेष्विति तेषुवंशस्थपुरुषेष्वन्यतमस्यदैवस्याथर्वणोमुनेर्दीप्तस्यतेजस्विनःशिष्योदध्यङ्ङाथर्वणःख्यातःप्रोक्तोयोश्विभ्या
मिंद्रायचमधुकांडोपदेशकइति तथादेवेंद्रस्यदौरात्म्यंहितोपदेशेकोपरूपमुक्तंतथाश्विनोरर्थिताउपक्रमेप्रवर्त्तिकालिप्साप्रोक्तेति ॥ ६ ॥

तत्रेति तत्रेंद्रकोपादिनिमित्तकेस्वमस्तकेच्छिद्यमानेसतिदध्यङ्हयग्रीवःसन्याज्ञवल्क्यंब्रह्मविद्यावक्तारमिंद्रादभीतंचोचे कीदृशंयाज्ञवल्क्यं रवेःशिष्यमतएववर्णितनीत्यावाजसनेयकं ॥ ७ ॥ नकेवलंदधीचैवयाज्ञवल्क्योमहाप्रभावत्वेनवर्णितःकिंतुतत्रभवताभवतापीत्याह अजातशत्रोरिति अजातशत्रोर्गार्ग्येणबलाकिनासंवादेगततृतीयाध्यायेत्वयापिसवितापितथाप्राहेत्यादिश्लोकेनोक्तइत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमनूद्यपृच्छति तेनेति तेनयाज्ञवल्क्येनकस्मैब्रह्मविद्यादत्ताकथंवादत्तासाविद्यावाकीदृशीतिप्रश्नत्रयम् ॥ ९॥ गुरोरुत्तरमवतारयति एवमिति स्फुटम् ॥ १०॥ तत्रयाज्ञवल्क्यस्येश्वरानुग्रहान्महाप्रभावतांजनकस्यतद्दिदृक्षांचोपोद्घाततयानिरूपयति याज्ञवल्क्यइत्यादिभिरष्टाविंशतिश्लोकैः याज्ञवल्क्योवैशंपायनादधीतंवेदंपरित्यज्योद्विग्नःसन्नतिघोरेणतपसापरमेश्वरमतोषयदितिशेषः कीदृशमादित्यमंडलावासं

तत्रदध्यङ्हयग्रीवश्छिद्यमानेस्वमस्तके ॥ याज्ञवल्क्यंरवेःशिष्यमूचेवाजसनेयकम् ॥ वक्तारंब्रह्मविद्याया
अभीतंशक्रतोपिच ॥ ७॥ अजातशत्रोःसंवादेगार्ग्येणोक्तस्त्वयापिच ॥ प्राप्तविद्योयमादित्याद्याज्ञवल्क्यो
महामुनिः ॥ ८ ॥ तेनकस्मैकथंवापिब्रह्मविद्यासमर्पिता ॥ कीदृशीचेतिवाब्रह्मन्श्रोतुमिच्छाम्यहंगुरो ॥ ९ ॥
एवमुक्तेतिसंहृष्टोगुरुःशिष्यमथाब्रवीत् ॥ शृणुचित्रामहंवक्ष्येकथांवदसमीरिताम् ॥ १०॥ याज्ञवल्क्योथघो
रेणतपसापरमेश्वरं ॥ आदित्यमंडलावासंनामरूपक्रियात्मकम् ॥ ११ ॥ सुवर्णसदृशंदेवंकेशेषुचनखेषुच ॥
एकरूपंहिसर्वत्रहित्वानेत्रेविलोहिते ॥ १२ ॥

यएषोंतरादित्येपुरुषोदृश्यतइत्यादिच्छांदोग्यश्रुतेः अन्तस्तद्धर्मोपदेशादितिन्यायाच्च तथाचसर्वज्ञपरमेश्वरोपासनात्सर्वज्ञतालाभोयाज्ञवल्क्यस्योचितः मंडलवाचकादित्यादिपदानांतदंतस्थेलक्षणाचेतिभावः आदित्यांतस्थपुरुषस्यसर्वात्मतामाह नामेति त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मचेतिश्रुतेः विश्वस्वरूपभूतनामादित्रितयात्मकमिति यद्वा सर्वपाप्मविनिर्मोकाभिधायकेनउदितिश्रुतिप्रसिद्धनाम्नावक्ष्यमाणरूपक्रियाभ्यांचयुक्तमित्यर्थेनसविशेषतासूचिता ॥ ११ ॥ तस्यदेवस्यभक्तानुग्रहार्थरूपमाप्रणखात्सर्वएवसुवर्णइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितंदर्शयति सुवर्णेति नेत्रयोरतिरक्तपुंडरीकाकारत्वान्नेत्रेविहायसर्वांगेषुस्वर्णवर्णमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्यच्छांदोग्योक्तांसर्वेशनरूपांक्रियांदर्शयति अमुष्मादिति योदेवः अमुष्मादादित्यपुरुषाद्येपरेउपरितनालोकायेचचाक्षुषाच्चक्षुर्वर्तिनस्त दीयरूपादर्वांचोऽधस्तनालोकाः संदंशन्यायेनमध्यवर्तिनश्चयेलोकास्तेषांसर्वेषांलोकवर्तिजनानांसंबंधिनांकामानांकाम्यमानपदार्थानामीष्टेईशोभवतिप्रदातेतियावत् यतएकएवदेवोऽध्यात्मंचक्षुषिअधिदैवमादित्यमंडलेचस्थितइति ॥ १३ ॥ अयमेवदेवःसूक्ष्मसमष्ट्युपाधिकत्वेनहिरण्यगर्भःकारणोपाधिकत्वेनेश्वरइतिचश्रुतावुक्तइत्याह योजीवेति योदेवोजीवघनइतिपदघटितेअत्रवेदेसएतस्माज्जीवघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतेइतिप्रश्नवाक्यरूपेजीवसमष्टिवाचकजीवघनपदेनहिरण्यगर्भतयाततःपरमीक्षणीयेश्वरतयाचवैदिकैःपठ्यतेइत्यर्थः अयमेवदेवोऽस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतौवेदयोनित्वेनोच्यतइत्याह यस्मादिति स्पष्टं ॥ १४ ॥ सैषात्रय्येवविद्यातपतीत्यादिश्रुत्यनुसारेणतस्यवेदत्रयात्मकतामाह ऋग्भिरिति ऋग्वेदरूपेणादित्यपुरुषःपूर्वाह्णेत्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभा

अमुष्माद्येपरेलोकाअर्वांचोयेचचाक्षुषात् ॥ ईष्टेतेषांसकामानामध्यात्मंभेदवर्जितः ॥ १३ ॥ योजीवघनइत्यत्रपठ्यतेवेदवादिभिः ॥ यस्माद्विनिःसृतावेदाःश्वासाइवमहात्मनः ॥ १४ ॥ ऋग्भिस्तपतिपूर्वाह्णेयजुर्भिश्चापिमध्यतः ॥ सायान्हेसामभिःशश्वदथर्वांगिरसासमं ॥ १५ ॥ वेदद्विरेफैरचितेरक्तशुक्लासितात्मभिः ॥ चित्ररूपेमधुन्यास्तेफलदःसर्वकर्मणाम् ॥ १६ ॥ कर्मपुष्परसोयस्मिन्नित्यमेवप्रधावति ॥ विमुंचतिचयोदेवोवृष्टिंसर्वस्यकारणम् ॥ १७ ॥

गेतपतिप्रकाशयतितथामध्यतोमध्यान्हेयजुर्भिःतथासायान्हेतृतीयभागेऽथर्वांगिरसैर्युक्तैःसामभिस्तपतीति ॥ १५ ॥ तथायमेवदेवश्छांदोग्येतृतीयप्रपाठकेमधुविद्यायांनिरूपितइत्याह वेदेतिद्वाभ्यां योदेवःसर्वकर्मफलप्रदआदित्यरूपेमधुनिप्रसिद्धमधुवद्वस्वादिदेवानांमोदहेतौआस्तेतिष्ठति कीदृशेआदित्यरूपमधुनि विचित्ररूपेरक्तशुक्लकृष्णातिकृष्णगुह्यात्मकपंचरूपोपपन्ने पुनःकीदृशे यथाक्रमंरक्तादिरूपैर्ऋग्यजुस्सामाथर्वांगिरसोपनिषदात्मकवेदरूपैर्द्विरेफैर्भ्रमरैरचिते यथामधुमक्षिकाःपुष्पेभ्योरसमाहृत्यमधुदेशंनयंतितथाऋगादिवेदभ्रमरायागादिकर्मरूपपुष्पेषुमंत्ररूपेणगत्वाकर्मणांसूक्ष्मावस्थात्मकमदृष्टसंज्ञंरसंनयंति तदेतदुक्तं कर्मपुष्परसोयत्रनित्यमेवप्रधावतीति यत्रादित्यमधुनिप्रधावतिगच्छति नकेवलंवस्वादिदेवानामेवमोदहेतुरपितुवृष्टिद्वारासर्वेषामित्याह विमुंचतीति तदुक्तमग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ॥ १६ ॥ १७ ॥

बहिश्वरइति तथायआदित्यपुरुषःसर्वेषांबहिश्वरोबहिर्वर्त्तमानःप्राणः तथाचप्रश्नश्रुतिः प्राणःप्रजानामुदयत्येषसूर्यइति तथायमेवपुरुषोंतर्यामिब्राह्मणेंऽतर्यामित्वेमनिरूपितइत्याह स्थिराणामिति ॥ १८ ॥ यस्तमिति योयाज्ञवल्क्यस्तंवर्णितमीश्वरमाराध्यसंतुष्टादस्मात्सर्वगुरोर्देवादादित्यांतरस्थाद्वेदांश्चतुरोऽवाप्तवान् यज्ञमितिपाठेयंदेवंज्ञंसर्वज्ञमाराध्यसंतुष्टादस्माद्वेदानवाप्तवान्याज्ञवल्क्यइतिशेषः यज्ञमितिपाठेवर्णितरूपंयज्ञंविष्णुं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः आराध्यतस्मात्तुष्टाद्वेदानवाप्तवानितिसंबंधः ॥ १९ ॥ प्राप्येति एवंवेदान्प्राप्ययाज्ञवल्क्यमुनिश्चतुर्णांवेदानामर्थिनोऽधिजिगांसून्शिष्यानुपनिन्येऽध्ययनांगमुपनयनसंस्कारंप्रापितवानित्यर्थः ॥ २० ॥ चतुर्धेति तस्यमुनेःशिष्यगणमंडलीक्रगाद्यध्येतव्यवेदभेदेनचतुर्विधादृश्यतेइति ॥ २१ ॥ चतुर्मंडलेति चतुर्विधशिष्यमंडलमध्यस्थोमुनिःसू

वहिश्वरोहियःप्राणःसर्वेषामिहदेहिनां॥ स्थिराणांजंगमानांचब्रह्मादीनांहृदिस्थितः॥ १८ ॥ यस्तमाराध्यसंतुष्टाद्देवाद्वेदानवाप्तवान्॥ आदित्यमंडलस्थानादस्मात्सर्वगरीयसः॥ १९॥ प्राप्यवेदान्मुनिःसर्वानगृहस्थाश्रमधर्मवान्॥ चतुर्वेदार्थिनःशिष्यानुपनिन्येमहामनाः॥२०॥ चतुर्धादृश्यतेतस्यमुनेःशिष्यौघमंडली॥ अध्यापनरतस्यैषायाज्ञवल्क्यस्यधीमतः॥ २१ ॥ चतुर्मंडलमध्यस्थोराजतेमुनिभास्करः॥ दिशांमंडलमध्यस्थोयथायंभगवान्रविः॥२२॥ कीर्तिवारांगनातस्यसर्वान्विद्वद्भुजंगमान्॥ लोकत्रयीस्थितान्प्राप्तातेषांहृदयतापदा॥ २३॥

यंवद्राजतेस्मेति याज्ञवल्क्यस्यचतुर्वेदवित्त्वेलिंगंचव्याख्यास्यमानेगवामाश्रमंप्रतिउत्कालनवाक्येशिष्यस्यसामाध्यायित्वेनसंबोधनम् ॥ २२॥ याज्ञवल्क्यस्यकीर्तिमसंवृतचारित्वेनदिव्यवारांगनात्वेननिरूपयति कीर्तीतिद्वादशभिः तस्ययाज्ञवल्क्यस्यकीर्तिरूपावारांगनात्रिलोकीगतान्सर्वान्विद्वद्भुजंगमान्कीर्तेर्गुणख्यातिरूपायावारांगनात्वेतस्याविवेकेनआस्वादनरूपभोगशालिनांविदुषांसहृदयत्वेनप्रसिद्धानांभुजंगोगणिकापतिरितिहैमकोशानुसारेणभुजंगत्वंविवक्ष्यते तथाचविद्वांसएवभुजंगास्तान्प्राप्ताइति कीदृशी तेषांसहृदयानांहृदयस्यतापदाद्राविकासंतापिकाचेत्यर्थः तमंतमेनसंबध्यतेइत्यादिवाक्येषुअभिकांक्षारूपंद्रवणमपिधातोरर्थःप्रसिद्धः लोकेपिवारांगनानांस्वविशेषाभिज्ञजनोपस्थानंतद्धृदयतापकत्वंचप्रसिद्धमिति ॥ २३ ॥

तत्रसायेषांविदुषांह्रदयेद्रावणाख्यंतापंकृतवनीतान्दर्शयति एतामिति एतांयाज्ञवल्क्यकीर्तिंवारांगनांकेचिज्जनकाद्याविद्वांसस्त्रैवर्णिके र्लोहितशुक्लकृष्णवर्णशालिगुणत्रयाभिमानिभिर्जनैराश्वलाद्यैर्वार्यमाणाअपिबुभुजिरेआस्वादितवंतः यतःपुण्यात्मानः मुदितयायोग सूत्रप्रसिद्धयादूत्येवतद्वशीकृताइतिभावः ननुकथंनिवारिताअपिवारांगनायांरताअतआह महाधियःकीर्तेर्दिव्यत्वेननिषेधानर्हत्वंपूर्वमं गीकृतायामुदितायाअपरित्याज्यत्वंपुरुषार्थप्रदायास्तस्वजिज्ञासासख्याअनुसरणीयत्वंचालोचयंतीमहतीधीर्येषांतेतथा तथाचस्त्रीवशा निषेधंनगणयंतीतिलोकेपिप्रसिद्धमितिभावः ॥ २४॥ अथयेषांसासंतापदासीत्तेषांवृत्तमाह अस्यतामिति अस्ययाज्ञवल्क्यस्यतांकीर्तिं वारांगनांमृदुलांकोमलांजनकराजादिमनोहारिणीमितियावत् एवंविधांवीक्ष्यकेचिदाश्वलाद्याअसूयालयतांअसूययालयःसंश्लेषोये

एतांबुभुजिरेकेचित्पुण्यात्मानोमहाधियः ॥ जनकाद्यावार्यमाणाःसदात्रैवर्णिकैर्नरैः ॥ २४॥ अस्यतांमृदु लांवीक्ष्यत्यसूयालयतांगताः॥ निंदावधूंपिशाचींतांजज्ञिरेकीर्तिदूषिकाम् ॥ २५॥ आदित्यादामवान्विद्यां याज्ञवल्क्योमहामुनिः ॥ वक्रेणनविनाकस्मादेनामत्रवदत्ययम् ॥ २६॥ आदित्यस्यरथेस्थित्वाविद्याधीता मुनायदि॥ अधीतेकेननैवायंस्थित्वाप्रौढेविभावसौ ॥ २७॥

षांतेषांभावस्तत्तातांगताःसंतोनिंदारूपांवधूंवधूवत्तद्रहस्यचारिणींकृष्णवर्णत्वेनपिशाचीतुल्यांशुक्लवर्णायाःकीर्तेर्दूषणोद्यतांजज्ञिरेजनित वंतइत्यर्थः लयोविलासेसंश्लेषेइतिविश्वः अयंभावः यथालोकेवारांगनासक्तंराजादिकंततोनिवर्तयितुंनूतनांवधूंवोढव्यांजनयेयुस्त थायाज्ञवल्क्यंद्विषद्भिर्निंदावधूरसूयासंगेनजनितातथापिनिंदावध्वाउद्वेजकरूपत्वंतैर्नालोचितमित्यहोतेनीतिशास्त्रतत्त्वमपिनजानंतीति ॥ २५ ॥ जनकराजपुरोहितादिकृतांनिंदामभिनयति आदित्यादित्यष्टभिः यद्ययंलौकिकगुरोर्विद्यांनामःकिंत्वलौकिकादादित्याद्गुरोःप्रा प्तस्तदाअलौकिकत्वादेवमुखंविनैवविद्यांकुतोनपाठयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ आदित्यस्येति किंचादित्यस्यरथेस्थित्वामुनायाज्ञवल्क्येनविद्या धीताइतियदुच्यतेतदायंप्रौढेप्रज्वलितेविभावसौअग्नौस्थित्वाकुतोनपठतीति विभावसुर्दिनमणौहारभेदेचपावकेइतिविश्वः ॥ २७ ॥

ज्योतिर्मात्रमिति किंचज्योतिर्मात्रंतेजःपुंजमात्ररूपआदित्योयद्यस्मैयाज्ञवल्क्यायवेदमुक्तवांस्तर्हितादृशोवन्हिरपिकुतोनवेदमुपदिशती
ति॥ २८ ॥ तपसेति यद्युच्यतेसातुष्टादित्यदेवताशरीरिणीसत्यस्माउपदिदेशेतितर्हिसादेवताशरीरिणीवध्वादिवत्कथंनित्यास्यादिति अनि
त्यत्वेअस्मदादिभ्यःकोस्याविशेषइतिभावः ॥ २९ ॥ ततइति ततोस्यवेदलाभेउपपत्त्यभावादयंयाज्ञवल्क्यःस्वकल्पितंवाक्यंवैदिकस्वरव
र्णादिसाम्येनपठन्नयंवेदइतिप्रसिद्धंकृत्वाऽस्मानल्पज्ञान्मोहयतीति ॥ ३० ॥ वेदलक्षणमाहुः वर्णानामिति संप्रदायानुसारेणस्वरादिवि
शिष्टायावर्णानुपूर्वीपरिपाटीसैववेदस्ततोन्यन्नटवाक्यसममिति संप्रदायस्तुनास्यलोकेप्रसिद्धइतिभावः ॥ ३१ ॥ किंचवेदांतरविज्ञोभ

ज्योतिर्मात्रंयदादित्यउक्तवान्वेदमंडलीं॥ ज्योतिर्मात्रवपुर्वन्हिर्नाधुनाकेनवक्त्यसौ॥ २८ ॥ तपसातोषमाया
ताप्रत्यक्षायदिदेवता ॥ शरीरिणीकथंनित्याभवेदेषायथावधूः ॥ २९ ॥ ततोयंस्वेच्छयाकिंचित्स्वरवर्णानुका
रतः॥ वेदइत्येवकृत्वानोमोहयत्यल्पमानसान्॥३०॥वर्णानामानुपूर्वीयासंप्रदायानुसारतः ॥ सवेदइतिवि
ज्ञेयोन्यपरंनटभाषणम् ॥ ३१ ॥ कंपितानिसदाब्रूतेयजूंष्येषनटोयथा ॥ पदवर्णक्रमैस्तद्वद्विहीनान्यतिसाह
सी॥ ३२ ॥ यजुर्वेदंचयोनैववेत्त्यधीतंस्वयंपुरा॥ वेदविप्लावकःसोयंजानीयादपरान्कथम् ॥ ३३ ॥ इत्यादि
निंदावचनैरसूयासहचारिणः॥ कीर्तिंवारांगनांरोद्धुंप्रवृत्तानेशतेपिते ॥ ३४ ॥

वतुनामयाज्ञवल्क्यस्तथापितैत्तिरीयादिप्रसिद्धक्रमादिविलक्षणत्वान्नयजूंष्येषपठतीत्याहुः कंपितानीति एषयाज्ञवल्क्यःकंपितानिहस्त
कंपयुक्तानितथाप्रसिद्धपदादिमर्यादाहीनानियजूंषिनटवत्पठतीति अतएवातिसाहसीअतिशयेनसाहसीअविमृश्यकर्ता ॥ ३२॥ किंचो
पपातकेषुगणितेनाधीतनाशनेनयुक्तोयमित्याहुः यजुरिति स्वयंपुरावैशंपायनादधीतंयजुर्वेदंनैवयोवेत्तिअतोवेदस्यविप्लावकोविस्मर्ता
अपरान्वेदान्स्वयंकथंजानीयादिति ॥ ३३ ॥ इत्यादीति असूययानिंदाजनन्यासहिताःकेचिदित्यादि निंदावचनैर्वचनपदेनरूपकोपयो
गिवाग्दानमपिसूच्यते कीर्तिंवारांगनांरोद्धुंप्रवृत्ताअपिनेशतेनसमर्थाअभूवन्निति ॥ ३४ ॥

भुज्युरिति तथाभुज्युनामालाह्यायनिर्लह्मनामकस्यापत्यंलाह्यस्तस्यापत्यंलाह्यायनिरागतः तिकादित्वात्फिञ् तथाचाक्रायणश्चक्रनामकस्ययुवापत्यमुषस्तनामाऽऽगतः तथाकौषीतकेयःकुषीतकस्यापत्यं शुभादित्वाड्ढक् कहोलनामाऽऽगतः तथागार्गीस्त्रीब्रह्मवादिनीब्रह्मनिष्ठातथाआरुणिररुणस्यापत्यमुद्दालकनामागतः यःश्रुतौगार्ग्याउक्तेःप्रश्नपरंपरारूपायामध्येवदन्याज्ञवल्क्यंपृच्छन्निरूपयिष्यतइतिशेषइतिद्वयोरर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शाकल्यश्चेति शकलस्यापत्यंशाकल्योविदग्धसंज्ञश्चागतः कीदृशोवावदूकोऽतिवादीअतिमानीयाज्ञवल्क्यस्यसदाद्वेष्टाचेति ॥ ४५ ॥ याज्ञवल्क्यश्चेति याज्ञवल्क्यश्चसशिष्यआगतः ॥ ४६ ॥ अन्येचउक्तानुक्ताःसशिष्याआगताइ

भुज्युर्लाह्यायनिस्तद्वदुषस्तोब्राह्मणोत्तमः ॥ चाक्रायणश्चसर्वज्ञःकहोलोपिद्विजोत्तमः ॥ ४३ ॥ कोषीतकेयश्चतथास्त्रीगार्गीब्रह्मवादिनी ॥ उद्दालकश्चारुणिर्योगार्ग्युक्तेर्मध्यतोवदत् ॥ ४४ ॥ शाकल्यश्चविदग्धाख्योवावदूकोतिमानभाक् ॥ याज्ञवल्क्याययोद्वेष्टिसर्वदापापमोहितः ॥ ४५ ॥ याज्ञवल्क्यश्चमतिमांश्चतुर्वेदविशारदैः ॥ बहुभिःसंवृतःशिष्यैर्भास्करोभगणैरिव ॥ ४६ ॥ आश्वलाद्याश्चमुनयःशिष्यैःस्वैःस्वैःसमावृताः ॥ अन्येचशिष्यसहितामिलिताःकोटिशोभवन् ॥ ४७ ॥ याज्ञवल्क्यागमोपायंकृतवांस्तैरवेक्षितः ॥ प्रसंगेकुत्रचिद्विप्रानिदमाहकृतांजलिः ॥ पुरोहितमुखान्सर्वान्सभायांसंस्थितोनृपः ॥ ४८ ॥ यष्टुमिच्छाम्यहंविप्रायज्ञैस्तैर्भूरिदक्षिणैः ॥ अनुजानंतुमांसर्वेघोषयिष्याम्यहंदिशः ॥ ४९ ॥

त्याह आश्वलाद्याइति मिलिताःसंघीभूताअभूवन् ॥ ४७ ॥ याज्ञवल्क्यागमोपायमिति एवंजनकोराजातैर्याज्ञवल्क्यंद्विषद्भिःपुरोहितार्द्यैरवेक्षितोपितद्दर्शनप्रतिबंधेसावधानैःप्रायोदृष्टिगोचरीकृतोपियाज्ञवल्क्यागमोपायंकृतवान्सन्कुत्रचित्प्रसंगेसमवेतान्द्विजानिदंवाक्यंसभायामाह इदंकिं हेविप्राअहंभूरिदक्षिणैरश्वमेधाद्यैर्यज्ञैर्देवान्यष्टुमिच्छामितत्रभवंतोऽनुजानंतु अहंदिशोघोषयिष्यामियज्ञारंभम्चकार्डिंडिमशब्देनपूरयिष्यामीति इतिराज्ञोक्तेसतितैर्विप्रैराजाऽऽज्ञातःयष्टुमारभ्यतेतिशेषइतिद्वयोरर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तत्रेति तत्रयागदेशेतेष्वभ्यागतेषुब्राह्मणेषूपविष्टेषुसत्सुसर्वज्ञेषुएतेषुसर्वेषुज्ञेषुमध्येकोवाऽतिशयेनानूचानःसांगवेदार्थविदित्याकाराजनकस्यबुभुत्साजिज्ञासाऽभूदिति ॥ ५० ॥ जिज्ञासामेवाभिनयति सर्वइति स्पष्टम् ॥ ५१॥ तत्राधिकनिर्णयोपायंराजाचिंतयति एतदित्यादिना एतत्सर्वाधिक्यंब्राह्मणोत्तमेवर्तमानंकथंविज्ञेयंनिर्णेयं तत्रात्मवक्तुर्दुर्लभत्वात्प्रश्नोनाम्युपायइत्याह कस्मैचिदिति सपृष्टः स्वमनोगतंचित्तानुकूलं ॥ ५२ ॥ तत्ररागद्वेषाभ्यांप्रायोविपरीताभिधानंदर्शयति यस्येतिद्वाभ्यां द्वेषसतिबृहस्पतिप्रभृतीनपिनिंदंतीति ॥५३॥ यस्ययत्रेति रागेसतिअक्षरस्ययदेकंकेवलमर्थानवगाहिज्ञानंतेनापिहीनंस्तुवंतीति ॥ ५४ ॥ तर्हिउदासीनंपृच्छेत्याशंकांनिर्णयासिद्ध्यावारयति उदासीनइति उदासीनस्याधिक्यव्याप्यगुणानांतदभावव्याप्यदोषाणांचज्ञानाभावात्तन्मुखादाधिक्यनिर्णयासिद्धिरिति अथत्वमेवोदासीनंप्रतिगुणदोषौश्रावयित्वाधिकंपृच्छेतिचेत्तर्हिसिद्धसाधनमित्याह तद्वक्तइति तस्यउदासीनस्यवक्ततोयोमेनिर्णयोभविष्यतिसस्वयंज्ञातएवभविष्यतिनत्वज्ञाते यैर्मत्तःश्रुतैर्गुणैरुदासीनेनाधिक्यंज्ञेयंतैर्गुणैर्लिंगभूतैरहमेवकुतोनजानीयामितिभावः ॥ ५५ ॥ प्रत्येकंप्रश्नपक्षंदूषयति पृच्छामीति स्पष्टम् ॥ ५६ ॥ ननुदुरवगाह्यमर्थंतावत्पृच्छतप्रचयःसम्यक्करंवदिष्यतितमधिकंजानीहीतिविकल्पमनिष्टप्रसक्त्यादूषयति अथेति चोद्यैःप्रश्नैः ज्ञास्यामिनिर्णेष्यामि मेमहं ॥ ५७ ॥

तत्रतेषूपविष्टेषुब्राह्मणेषुमहात्मसु ॥ सर्वज्ञेषुबुभुत्साभूदनूचानतमंप्रति ॥ ५० ॥ सर्वएतेमहात्मानोवेदवेदांगपारगाः॥ सदाचाराःसशिष्याश्चत्वेषुकोभ्यधिकोद्विजः ॥ ५१ ॥ एतत्कथंहिविज्ञेयमाधिक्यंब्राह्मणोत्तमे॥ कस्मैचिच्चेदहंप्रष्टासब्रूयात्स्वमनोगतम् ॥ ५२ ॥ यस्ययत्रभवेद्द्वेषःसतंनिंदेद्धिसर्वथा ॥ अपिदेवंगुरुंचैवब्रह्माणंवास्वयंभुवम् ॥ ५३ ॥ यस्ययत्रभवेत्स्नेहस्तंस्तुवीतससर्वथा ॥ अप्यक्षरैकविज्ञानरहितंहालिकोपमम् ॥ ५४ ॥ उदासीनोनजानातिगुणान्दोषांश्चकस्यचित् ॥ तद्वक्तःस्वयंज्ञातेनिर्णयोमेभविष्यति ॥ ५५ ॥ पृच्छामिचेदमून्विप्रान्प्रत्येकमहमेवहि ॥ तथापिनिर्णयोनस्यात्स्वस्यकोन्यूनतांवदेत् ॥ ५६ ॥ अथनानाविधैश्चोद्यैरमून्ज्ञास्याम्यहंयदि ॥ तथापिकुपितादद्युःशापंमेब्राह्मणोत्तमाः ॥ ५७ ॥

फलितमाह विवादमिति ततउपायांतरस्यासंभवादेषांब्राह्मणानांपरस्परंविवादमेवकारयित्वाआधिक्यस्यनिर्णयंकरोमिविलोकयन्प्रत्यक्षगोचरीकुर्वन्सन्निति ॥ ५८ ॥ अथविवादोपायंराजालोचयन्साक्षाद्विवदध्वमितिप्रेरणातुबलवदनिष्टहेतुत्वान्नकार्येत्याह कुरुध्वमिति ॥ ५९ ॥ तर्हिकिंकर्त्तव्यमतआह ततइति एतेब्राह्मणाः अनुक्तेकुरुध्वमित्यादिवाक्यइत्यनुषंगः विवदेरन्विवादंकुर्युस्तथोपायंकुर्वे इति ॥ ६० ॥ सचोपायःपणत्वेनापर्यंतंधननिधानमेवेतिसिद्धांतयितुंतदुपपत्तयेधनस्यविवादोपयोगिक्षोभहेतुतामाह विषयइति बहुलोविषयोविषयभोगसाधनंधनमितियावत् सकस्यनक्षोभकः यतोब्रह्मविदांब्रह्मसंस्थपदेनछांदोग्यश्रुतौप्रसिद्धानांयतीनामपिचित्त

विवादंततएवैषांकारयित्वात्रसंसदि ॥ करोमिनिश्चयंतेषामाधिक्यस्यविलोकयन् ॥ ५८ ॥ कुरुध्वंब्राह्मणा अद्यविवादमितिचेदमून् ॥ वदामिकुपिताःकुर्युर्भस्मतांममदुर्धियः ॥ ५९ ॥ ततएतेमयानुक्तेस्वयमेवयथा द्विजाः ॥ विवदेरंस्तथाकुर्वउपायंब्राह्मणान्प्रति ॥ ६० ॥ विषयोबहुलःकस्यचेतःसंक्षोभदोनहि ॥ अपिब्रह्म विदांचित्तंक्षोभयेत्किंकुटुंबिनां ॥ ६१ ॥ द्रव्येणजायतेकामःक्रोधोद्रव्येणजायते ॥ द्रव्येणजायतेलोभोमो होद्रव्येणजायते ॥ ६२ ॥ निष्किंचनस्यकःकामोनित्यंक्षुत्पीडितस्यहि ॥ अन्नंयावत्प्रियादद्याद्द्यितावदहंस्व यं ॥ दरिद्रइतिसंचिंत्यस्त्रीमुखंनविलोकयेत् ॥ ६३ ॥ दरिद्रंपुरुषंदृष्ट्वानार्यःकामातुराअपि ॥ स्प्रष्टुंनेच्छंतिकुण पंयद्वत्कृमिविदूषितम् ॥ ६४ ॥

क्षोभकःकिमुतान्येषामिति ॥ ६१ ॥ तत्रद्रव्यस्यक्षोभहेतुत्वेद्वारभूतंकामादिचतुष्टयंद्रव्यजन्यतयादर्शयति द्रव्येणेति ॥ ६२ ॥ तत्रद्रव्यस्यकामहेतुतांस्फुटयन्द्रव्यव्यतिरेकेकामव्यतिरेकंदर्शयति निष्किंचनस्येतिचतुर्भिः क्षुत्पीडितस्यनिष्किंचनस्यकःकामोनकोपीति यतो दरिद्रइतिसंचिंत्यस्त्रीमुखंनपश्यति इतिकिं यावदन्नंप्रियाविवाहादिसंपादिताऽऽदद्यात्भोजनार्थंगृह्णीयात्तावदहमेवाग्निप्रियायाअन्नंकुतोदास्यामीति ॥ ६३ ॥ स्त्रियोपितंनकामयंतेइत्याह दरिद्रंपुरुषमिति कुणपंशवम् ॥ ६४ ॥

एवंधनव्यतिरेकेदोषाणांव्यतिरेकमभिधायाथधनान्वयेदोषान्वयंदर्शयति समर्थइति समर्थोधनीमदांधःसन्स्वबलेनराजादिकमवजानातिनगणयति ततःसर्वदोषभाग्भवतीतिभावः॥७३॥ तत्रमोहस्यफलंलोकद्वयेप्यनर्थप्राप्तिंदर्शयति असत्यमिति परदारिकादिषुप्रसिद्धमीदृशंदुःखमिति ॥ ७४ ॥ समर्थेलोभंस्फुटयति लोभश्चेतित्रिभिः जातवेदसाऽग्निना अग्निसाधर्म्यमुत्तरार्द्धेनोक्तमिति ॥ ७५॥ उत्तरोत्तरेच्छामुदाहरति पृथिवीमिति॥७६॥लोभमोहयोःसमुच्चितयोःकार्यंसमर्थेदर्शयति समर्थइति लोभेनपरार्थंहृत्वासर्वशोच्यतामापन्नोपियत्परानुपहसतितन्नराधमतांविनानघटतेइति॥७७॥ समर्थस्यमोहमभिनयति समर्थोमोहमितिद्वाभ्यां स्वात्मानंतथास्वात्मनोहितकारिणं

समर्थःश्रीमदांधोयंराजानंदेवतांगुरुं॥ अवजानातिसहसास्वात्मनोबलमाश्रितः॥७३॥ असत्यंदुःखमाप्नोतिलोकद्वयभयंकरम्॥ कीर्तिहानिंचधिग्वादंसद्योगच्छतिमोहितः ॥ ७४ ॥ लोभश्चास्मिन्समर्थेस्यात्सदृशोजातवेदसा॥ यावद्यावदवाप्नोतिततोभूयःसइच्छति ॥७५॥ पृथिवींधनपूर्णांचेदिमांसागरमेखलां॥ प्राप्नोतिपुनरप्येषस्वर्गमिच्छतिनित्यशः॥ ७६ ॥ समर्थःस्वात्मलोभेनपरदारधनादिकम्॥ हृत्वाचोपहसत्यन्यान्सर्वशोच्योनराधमः॥ ७७॥ समर्थोमोहमापन्नोनजानातिहिताहितम्॥ स्वात्मानंद्वेष्टिचैवायंस्वात्मनोहितकारिणं॥ ७८ ॥ मातरंपितरंपुत्रान्ब्राह्मणांश्चबहुश्रुतान्॥ कर्मणामनसावाचासमर्थोहंतिमोहतः॥ ७९ ॥ दरिद्रस्यनलोभोस्तिनमोहश्चमहात्मनः॥ इत्थमेषविचार्यैवसुखंतिष्ठतिनिश्चलः॥ ८०॥ मत्यंकोपिकदाचिद्वायाचमानायनित्यशः॥ नदद्यादन्नमात्रंचकिमर्थंकांक्षयाम्यहं॥ ८१ ॥

चद्वेष्ट्येवेतिसंबंधः स्वात्मद्वेषोमूढस्यभगवद्गीतास्वप्युक्तः अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्त्तेतात्मैवशत्रुवदिति॥ ७८॥ हितकारिषुद्वेषमभिनयति मातरमिति मोहतःपूज्यानामपकार्यत्वेनदर्शनात्मकात् ॥ ७९ ॥ दरिद्रेउक्तदोषाभावइत्याह दरिद्रस्येति एषदरिद्रइत्थमुत्तरश्लोकद्वयोक्तप्रकारेणविचार्यनिश्चलउद्यममकुर्वन्सुखंतिष्ठति ॥ ८० ॥ इत्थंपदार्थप्रकारमभिनयति मह्यमितिद्वाभ्यां मह्यंयाचमानायापिकोपिअन्नमात्रमपिनदद्यादतःकामनाव्यर्थेतिविचारोलोभनिवर्तकः ॥ ८१ ॥

मोहनिवर्तकंविचारमाह इयमिति मातृप्रभृतीनामाज्ञामयावश्यमनुष्ठेयेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ फलितमाह ततइति ॥ ८३ ॥ एवंधनस्यक्षोभहेतुतायस्योपायस्यविवक्षयावर्णितातमुपायंसफलमभिनयति ततोधनमिति अपर्यंतमतिप्रचुरमितियावत् अधिकायाधिकंनिर्वर्तुंपणीकृतंद्यूतेलापितद्रव्यभावंनीतंधनंमहात्मनेविप्रायस्थापयामीति ॥ ८४ ॥ तत्फलमाह अधिकेनेति अस्मिन्पणीकृतेधने ॥ ८५ ॥ नन्वेवंविप्राणांक्षोभहेतोस्तवपापप्रसक्तिरित्याशंक्याह नचैवमिति राज्ञांधर्मोनीत्याभीष्टसाधनं तमेवप्रकृतेयोजयति उपायेनेति क्षोभास्तुविप्राणांस्वदोषप्रयुक्तोनमत्कृतइतिभावः ॥ ८६ ॥ सर्वाधिकस्यविप्रस्यमयापात्रतयाभिप्रेतत्वाच्चापात्रदानप्रयुक्तपरंपरयापिमेदोषप्रसंगोन

इयंमातापिताचाथबांधवोहितकृत्तथा॥ एतेमत्थ्यंवदेयुर्यत्करणीयंमयाहितत्॥ ८२॥ ततोधनेनसर्वेस्युःकामक्रोधादयोभुवि॥ अपिब्रह्मविदांकिंतुनराणांतुबहिर्दृशाम्॥८३॥ ततोधनमपर्यंतमधिकायपणीकृतम्॥ सभायांस्थापयिष्यामिब्राह्मणायमहात्मने ॥८४॥ अधिकेनगृहीतेस्मिन्नपरेक्रोधमूर्छिताः॥ सर्वएवकरिष्यंतिविवादंस्वयमेवहि॥ ८५॥ नचैवंममपापंस्याद्राज्ञांधर्मेकृतेमया॥ उपायेनैवविज्ञेयोराज्ञासर्वाधिकोद्विजः॥८६॥ नचैवंधनतःपापंतस्यविप्रस्यसंभवेत्॥ सर्वाधिकोधनंप्राप्यपापंकुर्यात्कथंत्वयं॥८७॥ अपिसर्वाधिकोनूनमेषवाजसनेयकः॥ सूर्यशिष्योमहाभागोयाज्ञवल्क्योमुनीश्वरः॥८८॥ नास्यकामोनचक्रोधोलोभोमोहोनचास्यवै॥ अस्यगर्वोपिनैवास्तियतस्तिष्ठतिमौनतः॥८९॥ धनंनायंस्वकामायस्वीकरिष्यतिकर्हिचित्॥ अनुग्रहमयोविप्रःप्रायएतान्विजेष्यति॥ ९० ॥

भविष्यतीत्याह नचैवमिति एवमुक्तविधयाधनतोधनमादायतस्यसर्वाधिकस्यविप्रस्यपापमपिनभवेत् पापप्रयोजकसदोषत्वविरोधिनःसर्वाधिकत्वादेवसर्वाधिकःकथंपापंकुर्यादिति ॥ ८७॥ नकेवलंसर्वाधिकस्यानर्थप्रयोजकदोषाभावोनुमेयएवकिंतुयोत्रसंसदिसर्वाधिकतयासंभावितोयाज्ञवल्क्यस्तस्यसर्वदोषराहित्यंप्रत्यक्षायमाणमित्याह अपीतिद्वाभ्यां स्पष्टम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ तर्हिवीतरागोयंत्वदर्पितंधनमपिकथंग्रहीष्यतीत्याशंक्यपरोपकारायेत्याह धनंनायमितिद्वाभ्यां अयंयाज्ञवल्क्यः स्वकामायस्वोपभोगाय अनुग्रहमयःप्रचुरानुग्रहः प्रायइत्युत्प्रेक्षायां तथाचएवंसंभाव्यतेयदयंमुनिरनुग्रहेणैवधनंस्वीकृत्यैतान्विप्रान्जेष्यतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

उपकारपरतांस्फुटयति यद्येतदिति अस्यधनंशरीरंचपरार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ अस्यधनस्वीकारादिप्रयोजकोनुग्रहोपिप्राधान्येनमद्विषयकएवेतिदर्शयति अस्येति यथापामरोलिप्सयाभूभृतंराजानंपश्येत्तद्वन्मांयाज्ञवल्क्योनिरीक्षतेततोज्ञायतेअस्यमयिमहान्स्नेहोनुग्रहः स्निग्धदृष्टेरनुग्रहलिप्सयोरन्यतरव्याप्यत्वाल्लिप्सायावीतरागेबाधादितिभावः ॥ १२ ॥ अस्यचवीतरागत्वंक्षोभाभावादिनालक्ष्यतइति वक्तुंक्षोभेनिमित्तंदर्शयति मनसीति एनंयाज्ञवल्क्यंमनसिनिधायजेतुकामाइतियावत् ईदृशागर्विताब्राह्मणाःपरस्परंहसंतःसंतोदुरुत्तराणिदुरवगाह्यान्युत्तराणियेषामीदृशानिवाक्यानिभाषंतइति ॥ १३ ॥ एषयाज्ञवल्क्यस्तुनक्षोभंगच्छतीत्याह अज्ञवदिति वचनानितेषामितिशेषः स्पष्टम् ॥ १४ ॥ इत्यादीति इत्यादिकंविचारंकृत्वागवांसहस्रंतथानिष्काणांदीनाराणांचत्वारिंशत्सहस्राणिसदसिनिदधौस्थापि

यद्येतद्धनजातंस्यादस्यहस्तेमहामुनेः ॥ भूतानामुपकारायशरीरेणसमंसदा ॥ ११ ॥ अस्यस्नेहोमयिमहान्विद्यतेयंपुनःपुनः ॥ निरीक्षतेयथाकश्चित्पामरोभूभृतंजनः ॥ १२ ॥ मनस्येनंविधायैतेब्राह्मणागर्वमागताः ॥ दुरुत्तराणिभाषंतेहसंतइतरेतरम् ॥ १३ ॥ अज्ञवच्चैषविप्रेंद्रःश्रृणोतिवचनानिन ॥ श्रृण्वन्नपिवचःकिंचिद्भाषतेनजडोयथा ॥ १४ ॥ इत्यादिबहुधाराजाचिंतयित्वामनोगतं ॥ कामधेनुसमानानांसहस्रंनिदधौगवाम् चत्वारिंशत्सहस्राणिनिष्काणामपिभूपतिः ॥ १५ ॥ श्रृंगेश्रृंगेगवांराजानिष्काणांविंशतिंहिसः ॥ प्रत्येकंद्विसहस्रेषुश्रृंगेष्वर्पितवांस्तदा ॥ १६ ॥

तवानिति पले दीनारेपिचनिष्कइत्यमरः ॥ १५ ॥ दीनाराणांचत्वारिंशत्सहस्रत्वेहेतुमाह श्रृंगेइति हियतःसहस्रसंख्याकानांगवांद्विसहस्रसंख्याकेषुश्रृंगेषुसत्सुप्रत्येकंश्रृंगेश्रृंगेनिष्काणांदीनाराणांश्रुतौकर्षचतुष्टयात्मकस्यपलस्यपादतयाप्रतिपादितानांविंशतिंश्रुतौद्विरावृत्तदशपदोक्तांबबंधेति तथाचसहस्रद्वयस्यविंशत्यागुणनेउक्तसंख्यासिद्धिरितिभावः अत्रयद्यपिभाष्यकारैःश्रुतिगतदशदशपदद्वित्वंवीप्साभिप्रायेणव्याख्यातंपंचपंचपादाएकैकत्रश्रृंगेबद्धाइत्युक्तेः तत्रचदशसहस्राणिनिष्कसंख्याभवतितथाप्यनेनग्रंथकृताउपाख्यानेषुनार्त्यतमायइतिशबरस्वामिवचनानुसारेणजनकौदार्यातिशयप्रकटनायचदशदशेतिपदंविंशतिपरतयाव्याख्यातमितिबोध्यं ॥ १६ ॥

अथतान्होवाचेत्यादिद्वितीयकंडिकार्थमुपबृंहयति शास्त्रोक्ताइत्यष्टाविंशतिश्लोकैः शास्त्रेयथोत्तमकल्पेउक्तास्तथाविधास्तागाःसंस्थाप्यब्राह्मणान्प्रतीदंजनकउक्तवानिति इदंकिं योभवतांमध्येश्रेष्ठोब्रह्मवित्सएतागाःस्वाश्रमंप्रतिनयत्विति ॥ ९७ ॥ एवमिति एवंजनकेनोक्तेसतिसर्वेविप्रास्तूष्णीमधोमुखाःस्थिताःसंतएतान्समवेतान्द्विजानतिक्रांतुंविद्याधिक्येनाभिभूयप्रगल्भीभवितुंनशेकुर्नसमर्थाबभूवुरित्यर्थः ॥ ९८ ॥ तूष्णीमिति तेषुब्राह्मणेषुतूष्णींभूयस्थितेषुसत्सुयाज्ञवल्क्यःसामवेदपाठिनंशिष्यंप्रत्युवाच ॥ ९९ ॥ सामेति हेसामाध्यायिन्त्वमेतागानोस्माकंगृहेशीघ्रंनय किंकृत्वा इतिविघुष्य डिंडिमशब्दवत्स्फुटंकथयित्वा इतिकिं याज्ञवल्क्योब्रह्मिष्ठोऽतिशयेनब्रह्मवित्तयाब्र

शास्त्रोक्तागाश्चसंस्थाप्यब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ भवतांब्रह्मविच्छ्रेष्ठोयःसएतानयत्विति ॥ ९७ ॥ एवमुक्तेथ विप्रेंद्राःसर्वेतूष्णीमवस्थिताः ॥ अधोमुखाअतिक्रांतुंशेकुर्नैतान्द्विजोत्तमान् ॥ ९८ ॥ तूष्णींभूतेषुतेष्वेषयाज्ञवल्क्योभ्यभाषत ॥ साम्नामध्ययनेयुक्तंशिष्यंस्वोक्तार्थकारिणं ॥ ९९ ॥ सामाध्यायिन्गृहेनोगानयशीघ्रंविघुष्यच ॥ ब्रह्मिष्ठोयाज्ञवल्क्योगानयतीतिद्विजन्मनां ॥ १०० ॥ सामाध्यायीप्रोक्तकारीशिष्यस्तस्यमुनेस्ततः ॥ तथैवकृतवान्यद्वद्गुरुणोक्तंमहात्मना ॥ १०१ ॥ ततोगोषुविनीतासुब्रह्मिष्ठेनद्विजन्मना ॥ चुक्रुधुःसकलाविप्रानानादेशसमागताः ॥ १०२ ॥ अतुलंप्रापसंतोषंजनकोमिथिलेश्वरः ॥ युगपद्याज्ञवल्क्योभूत्सुखदुःखकरस्तदा ॥ १०३ ॥ दर्शयन्सर्वभूतानांसुखदुःखेनवस्तुनि ॥ किंतुस्वस्यैवमनसिस्निग्धेद्विष्टेचसर्वदा ॥ १०४ ॥

ह्मवान्गानयतीति ॥ १०० ॥ सामाध्यायीति तस्यमुनेःप्रोक्तकारीसामाध्यायीशिष्योयथागुरुणोक्तंतथैवकृतवानिति ॥ १०१ ॥ ततइति विनीतासुशिष्यद्वाराआश्रमंप्रतिप्रेषितासुसतीषुविप्राःक्रोधंप्रापुः ॥ १०२ ॥ अतुलमिति जनकस्त्वभीष्टसिद्धिमत्वानितरांतोषंप्रापः एवंसतियाज्ञवल्क्योयुगपत्समकालमेवजनकस्यब्राह्मणानांचसुखदुःखप्रदोभूदिति ॥ १०३ ॥ दर्शयन्निति किंकुर्वन्याज्ञवल्क्यःसुखदुःखप्रदोभूदितिदर्शयन् इतिकिं यत्सांख्याआहुर्वस्तुनिविषयस्वरूपेसुखदुःखेवर्त्तेतेइतितथानमतव्यंकिंतुस्वस्वमनस्येवतेवर्तेते तत्रस्निग्धेस्नेहशालिनिचित्तेसुखंयथाजनकस्य तथाद्विष्टेद्वेषशालिनिचित्तेदुःखंयथाब्राह्मणानामिति ॥ १०४ ॥

अस्माकमिति किमस्माकंब्राह्मणानांत्वमेवाधिकोसितदपितवाधिक्यंगर्वलोभाभ्यामेवनविद्ययाइति कीदृशानामस्माकं ब्रह्मकल्पानांहि रण्यगर्भसमानांमहात्मनांगर्वादिहीनानांउपशमशीलानांचतुर्दशादिविद्यानांविदुषांतर्कस्यमननस्यसिद्धये अंगानिवेदाश्चत्वारोमीमांसा न्यायविस्तरः पुराणंधर्मशास्त्रंचविद्याएताश्चतुर्दश आयुर्वेदोधनुर्वेदोगांधर्वश्चेत्यनुक्रमात् अर्थशास्त्रंतथेत्येताविद्याअष्टादशस्मृताः इति द्वयोरर्थः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ निर्लज्जइति कोवानिर्लज्जःसन्पंडितोनभूयादिति तत्रत्वमेवोदाहरणमित्याह ब्रह्मिष्ठइति ॥ ११५ ॥ त

अस्माकंब्रह्मकल्पानांब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ गर्वलोभादिदोषौघवर्जितानांशमात्मनां ॥ ११३ ॥ चतुर्दशादिविद्यानांवेत्तृणांतर्कसिद्धये ॥ त्वमेवैकोधिकोजातोगर्वलोभाधिकोधमः ॥ ११४ ॥ निर्लज्जःपंडितोभूयान्नकोनाममहीतले ॥ ब्रह्मिष्ठोयत्त्वमस्माकंमुनीनांब्रह्मवादिनां ॥ ११५ ॥ कुलेजातान्महावीर्यान्पन्नगान्कःपदास्पृशेत् ॥ कालकूटंविषंकोवाभक्षयेद्योगवर्जितः ॥ ११६ ॥ मुष्टिनाज्वलितंवह्निंबध्वाकःस्वगृहंनयेत् ॥ कःकोपयेदिमान्विप्रान्नानादेशसमागतान् ॥ मुक्त्वात्वांगर्वलोभाढ्यंदुर्विनीतंद्विजाधमम् ॥ ११७ ॥ एकैकोपिदहेद्विश्वंकुपितोब्राह्मणोत्तमः ॥ नानादेशाइमेसर्वेकिंपुनस्त्वांद्विजाधमम् ॥ ११८ ॥ इत्यादिभिस्तुवाक्शल्यैःकर्णरंध्रप्रताडितः ॥ आश्वलेनतदाविप्रोयाज्ञवल्क्योमहायशाः ॥ ११९ ॥ गिरिर्जलधरैर्यद्वद्दृढपाषाणवृष्टिभिः ॥ जगामाल्पंचनक्षोभंहसन्निदमुवाचह ॥ १२० ॥

त्ववादादौप्रसिद्धंवाचाधर्षणंनिदर्शयति कुलेइति कुलीनान्पन्नगान्वासुक्यादीन्कःपदापादेनस्पृशेत् शंभुवद्योगहीनःकालकूटंकःपिबेत् ज्वलितंवह्निंमुष्टिनाकोबध्वानयेत् कोवाइमान्विप्रांस्त्वांविनाकोपयेत् वाक्यार्थयोःसदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शनेतिलक्षितोनिदर्शनालंकारः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ एकैकोपीति स्पष्टम् ॥ ११८ ॥ इत्यादिभिरिति इत्यादिवाक्यरूपशल्यैःकर्णच्छिद्रद्वाराआश्वलेन ताडितोपियाज्ञवल्क्योमेघैःपाषाणवृष्ट्याताडितगिरिरिवनक्षुब्धःप्रत्युतहसन्सन्निदंवक्ष्यमाणश्लोकचतुष्टयात्मकंवाक्यमुवाचेतिद्वयोरर्थः ॥ ११९ ॥ १२० ॥

अनौद्धत्यंब्रह्मविदोलिङ्गमितिसूचयन्याज्ञवल्क्यआह ब्रह्मिष्ठइतिचतुर्भिः हेआश्वलअत्रब्राह्मणंसमवायेयोयोब्रह्मिष्ठतयाधिकोभवेत्त स्मैतस्मैवयंनमस्कुर्मः ॥ १२१ ॥ तर्हिगावःकुतोहृताइतिचेद्गोषुकामनोदयादित्याह हेम्नेति सुवर्णसहितागाःसंवीक्ष्यतास्वभिलाषात्का मनातस्तागावोमयाहृतास्तत्र किमर्थंब्राह्मणाःकुप्यंतीति ॥ १२२ ॥ यदिब्राह्मणानांस्वंकिंचिद्ध्रियेततर्हितेकुप्यंतुनाममयातुराज्ञादत्तं हृतमतोऽयुक्तःकोपइत्याह राजेति ॥ १२३ ॥ नाप्यहंब्राह्मणेभ्योराजकर्तृकदानस्यप्रतिबंधकोयेनतेकुप्येयुरित्याह एतेपीति यदिमद्व द्धनार्थिनएतेब्राह्मणास्तर्हितेपिप्रतिगृह्णंतुत्वमपिचप्रतिगृह्णीष्वराजाचबहुलधनोऽस्तुयुष्मभ्यंददातुचनाहंवारयेइति ॥ १२४ ॥ एवमुक्त आश्वलोघृताहुत्यावन्हिवत्पुनरपिक्षुब्धःसंस्ततोयाज्ञवल्क्येनब्रह्मिष्ठस्यनमस्कार्यतायोक्तातांमनसिनिधायतंयाज्ञवल्क्यंप्रतिवादायवादं

ब्रह्मिष्ठोत्रभवेद्योयोत्यधिकोब्राह्मणोत्तमः ॥ तस्मैतस्मैनमस्कुर्मोवयमाश्वलसर्वदा ॥ १२१ ॥ हेम्नात्रसहि तागावोदृष्टास्तास्वभिलाषतः ॥ हृतामयाकुतोविप्राःकोपंकुर्वंत्यकारणं ॥ १२२ ॥ राजादाताद्यहंहर्तागवां केनद्विजन्मनां ॥ कोपोनिष्कारणेजातोवदाश्वलमहामुने ॥ १२३ ॥ एतेप्येवंप्रगृह्णंतुराज्ञोस्तुबहुलंधनं ॥ मद्व द्धनार्थिनश्चेत्स्युस्त्वंवाश्वलयथासुखं ॥ १२४ ॥ एवमुक्तस्ततःक्षुब्धःपुनरप्याश्वलोमुनिः ॥ घृताहुत्यायथावन्हि र्वादायोवाचतंमुनिम् ॥ १२५ ॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यत्वादावष्टवथाकरोत् ॥ प्रश्नांस्तत्रापिचत्वारोऽतिमो क्षाःसंपदोपरे ॥ १२६ ॥

कर्तुमुवाचेतिसंबंधः ॥ १२५ ॥ अथाश्वलप्रश्नोत्तररूपस्यकण्डिकाष्टकस्यार्थंसंगृह्णाति याज्ञवल्क्येतिचतुर्भिः आश्वलःसर्वप्रश्नानामा दौयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यअष्टौप्रश्नानकरोत् तत्रतेषुमध्येचत्वारःप्रश्नाअतिमोक्षाःमोक्षःकर्मिणांजनानांवागादीनामध्यात्मपरिच्छेदलक्ष णस्यमृत्योर्निवृत्तिसाधनंज्ञानंफलत्वेनततोप्युत्कृष्टावागादीनामग्न्यादिभावप्राप्तिरतिमोक्षस्तद्विषयकत्वात्प्रश्नाअप्यतिमोक्षाइति अपरे चत्वारःप्रश्नाःसंपदःसंपद्विषयकाः संपन्नामनिकृष्टेकिंचित्साम्येनउत्कृष्टदृष्टिः यथाश्राद्धेअन्नेऽमृतदृष्टिर्ब्राह्मणेविष्णुदृष्टिःसापिकर्मस मृद्धिकरी इत्यष्टावपिप्रश्नाःकर्मसंबंधिनएवेति ॥ १२६ ॥

त्रातिमोक्षविषयकंडिकाचतुष्टयस्यप्रश्नभागानामर्थंसंगृह्णाति व्याप्तमिति हेयाज्ञवल्क्यसर्वंमृत्विगादिसाधनैःसंपन्नमपिकर्माग्निहोत्रादिकंमृत्युनाप्रमादरूपेणपरिच्छेदहेतुनाव्याप्तमेव यद्यपिशास्त्रोक्तानुष्ठानेनाशास्त्रीयाइंद्रियादिवृत्तयोनिवृत्तास्तथापिपरिच्छेदोज्ञानं विनाननिवर्ततइतिभावः अदःपरिच्छिन्नंसर्वंत्यक्ता तृन्प्रत्ययः एतत्त्यागशीलः अपरिच्छिन्नफलगामीतियावत् ईदृशोयजमानःकथंकेन ज्ञानलक्षणप्रकारेणभवेदितिप्रथमःप्रश्नः तथाऽहोरात्ररूपकालेनसर्वंपरिच्छिन्नंतदतिक्रमःकेनज्ञानेनेतिद्वितीयः तथाशुक्लकृष्णपक्षरूपकालेनसर्वंपरिच्छिन्नंतदतिक्रमःकथमितितृतीयः तथाएतदंदहंत्यक्तानिराश्रयेनिरालंबनेआकाशेगच्छन्यजमानःकेनसाधनेनयायात्गच्छेदितिचतुर्थइत्यर्थः ॥ १२७ ॥ प्रश्नचतुष्टयस्ययथाक्रममुत्तराणिदर्शयन्नुक्तकण्डिकाचतुष्टयस्योत्तरभागार्थंसंगृह्णाति इत्युक्तइति

व्याप्तंहिमृत्युनासर्वमन्हाराच्यातथैवच॥ पक्षाभ्यांशुक्लकृष्णाभ्यामदस्त्यक्ताकथंभवेत्॥यजमानस्तथायायाल्केनखेऽत्रनिराश्रये॥ १२७॥ इत्युक्तेक्रमतःप्राहचतुर्णामुत्तरंमुनिः ॥ वाक्चक्षुःप्राणमनसामधिदैवात्मना द्विज॥ होत्रावाध्वर्युणातद्वदुद्गात्राब्रह्मणापिच॥ १२८ ॥

इत्याश्वलेनोक्तेपृष्टेसतिचतुर्णांप्रश्नानामुत्तरजातंक्रमेणमुनिर्याज्ञवल्क्यआहस्म कथमितिचेच्छृणु अध्यात्मंयायजमानस्यवाक्तस्याअधिदैवंरूपमग्निस्तस्याएवाधियज्ञंयज्ञेवर्त्तमानंरूपं होतानामऋग्वेदवित्ऋत्विक् एतेषांत्रयाणामभेदावगाहिनीअहमधिदैवाग्न्यात्मकयजमानवापूपोग्निरित्याकाराहोत्राक्रियमाणादृष्टिर्यजमानस्यप्रथमोक्तमृत्योस्तरणसाधनमेवमितरदपीतिभावः तथाचवाक्चक्षुःप्राणानामधिदैवरूपेणाग्निसूर्यवाय्वात्मकेनयथाक्रमैक्यमनुसंदधानेनहोत्राअध्वर्युणाउद्गात्राचऋत्विजायजमानउक्तमृत्युप्रभृतित्रयकृतंपरिच्छेदत्रयंतरति तथामनश्चंद्रात्मैक्यंपश्यताब्रह्मणावेदत्रयविदाऋत्विजातज्ज्ञानप्रभावेणाकाशेसालंबनोगच्छतीत्यर्थः अध्वर्यूद्गातृहोतारोयजुःसामर्ग्विदःक्रमादित्यमरः ॥ १२८ ॥

अथहोत्रादीनांचतुर्णांसंपद्रूपज्ञानविधायकस्यकंडिकाचतुष्टयस्यार्थंसंगृह्णाति चतुर्णामिति अयंयाज्ञवल्क्यःपूर्ववत्पृष्टःसंश्चतुर्णांहोत्रादीनांकर्तव्यानिसंपद्रूपाणिसफलानिकर्माणितिसृभिरित्यादिश्रुतिग्रंथेनउवाचेतिसंबंधः तत्रकतिभिःऋग्जातिभिःकिंरूपेणार्चितिताभिर्होताकर्मकुर्वन्किंफलंसाधयतीतिप्रश्नोत्तरंयाज्यापुरोनुवाक्याशस्यासंज्ञाभिः यजेतिप्रैषानंतरंपठ्यमानायाज्या अनुब्रूहीतिप्रैषानंतरंपठ्यमानाअनुवाक्या एकनिःश्वासेनपठ्यमानाशस्याइतिलक्षिताभिःत्रित्वरूपसाम्येनत्रिलोकीरूपतयाहोत्रादृष्टाभिःसर्वप्राण्यात्मकंलोकत्रयंयजमानस्यसाधयतीति एवमध्वर्युणाहुतासुआहुतिषुउज्ज्वलत्वसशब्दत्वाधोगामित्वैस्त्रिविधासुउज्ज्वलत्वादिसाधर्म्येणदेवपितृमनुष्यलोकत्वेनाध्वर्युणादृष्टाभिस्तल्लोकत्रयजयःफलमितिद्वितीयमुत्तरं तथोद्गात्रागीयमानासुपूर्वोक्तयाज्यायृक्षुप्राणापानव्यानरूपतयाक्रमेणोद्गात्रादृष्टासुसतीपुभूरादिलोकत्रयजयःफलमितिचतुर्थमुत्तरं एवंब्रह्मणाध्यानमात्रव्यापारकेणानंतवृत्तिकत्वसाम्येनविश्वेदेवत्

चतुर्णामपिकर्माणिप्रत्येकंसफलानिच ॥ संपद्रूपाण्युवाचासौतिसृभिस्त्वेवमादिना ॥ १२९ ॥ अष्टौप्रश्नान्विधायैवंसहोतोपरराम ह ॥ अशक्तोलज्जितःपश्यन्नार्तभागमुखंमुहुः ॥ १३० ॥ आर्तभागोऽथथाहैनंसजारत्कारवोमुनिः ॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यप्रश्नंदुर्भेदमल्पकैः ॥ १३१ ॥ ग्रहाअतिग्रहास्तद्वत्कतिसंख्याउदीरिताः ॥ उक्तइत्थमुवाचाष्टौद्वयेवाजसनेयकः ॥ १३२ ॥

यामनसिचिंत्यमानेऽनंतफलजयोयजमानस्यभवतीतिदक्षिणयार्त्विग्भिःकृतस्यकर्मणःफलस्ययजमानगामित्वादितिश्रुतौतृतीयमुत्तरमिति ॥ १२९ ॥ आश्वलब्राह्मणार्थमुपसंहरति अष्टाविति सआश्वलउतयाज्ञवल्क्यस्याजेयतामनुसंदधानउपरराम ह प्रश्नव्यापारान्निववृते मयाऽजितमार्तभागःकथंस्विदेनंजयत्वित्याशयेनार्तभागमुखंपश्यन्निति ॥ १३० ॥ अथार्तभागप्रश्नपंचकतत्समाधानात्मकस्यद्वितीयब्राह्मणस्यार्थंपंचाशच्छ्लोकैःप्रदर्शयंस्तत्रप्रथमप्रश्नसमाधानस्यनवकंडिकामयस्यार्थंपूर्वोक्तोदेवताभावरूपोमोक्षोप्यापेक्षकःग्रहातिग्रहलक्षणमृत्युग्रस्तत्वादितिसूचकंनिबध्नाति आर्तभागइतिपंचदशभिः अथजारत्कारवआर्तभागएनंयाज्ञवल्क्यंयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यअल्पकैर्मंदमतिभिर्दुर्भेदंदुःसमाधानंप्रश्नमाहइत्यन्वयः ॥ १३१ ॥ संग्रहेणप्रश्नोत्तरेपूर्वोत्तरार्धाभ्यामभिनयति ग्रहाइतिग्रहाणामतिग्रहाणांचकासंख्येतिपूर्वार्द्धार्थः एवमुक्तःपृष्टोवाजसनेयकोयाज्ञवल्क्यइत्थमुवाच इत्थंकथं द्वयेपिअष्टौग्रहाअष्टौअतिग्रहाअष्टौइत्युत्तरार्धार्थः ॥ १३२ ॥

आर्तभागोहीति आर्तभागइमंयाज्ञवल्क्यंप्रतिइतिपुनःसग्रहान्ग्रहैःसहितानतिग्रहान्संपृष्टवान् इतिकिंतेग्रहाअतिग्रहाश्चकेकिंस्वरूपाइति॥१३३॥याज्ञवल्क्योग्रहाणांस्वरूपमाह घ्राणमिति घ्राणादींद्रियाणिजीवस्यबंधकत्वाद्ग्रहाइत्युच्यंते अष्टत्वेतूपपत्तिर्वक्ष्यतेइति १३४॥ केवलानामिंद्रियाणांबंधकत्वमपियदधीनंतान्विषयानतिग्रहत्वेनदर्शयति गंधइति घ्राणादीनांक्रमेणविषयागंधाद्याः कामइच्छाकर्म क्रिया ॥१३५॥ उक्तानांग्रहत्वमतिग्रहत्वंचोपपादयति समुद्रइत्यादिना ग्रहैर्मकरादिरूपैः अतिग्राहैस्तिमिंगलाद्यैः ॥१३६॥ दार्ष्टांतिके योजयति तथेति भक्ष्यतेस्वाधीनीक्रियते तथास्वविषयरूपैरतिग्रहैरिंद्रियाणिभक्ष्यंते पुंबंधनक्रियायांस्वाधीनीक्रियंतइत्यर्थः ॥१३७॥

आर्तभागोत्यथाहैनंसजारत्कारवोमुनिः ॥ पुनःकेतइतीमंसग्रहान्संपृष्टवान्मुनिः॥ १३३॥ घ्राणंवाग्रसना चक्षुःश्रोत्रंपंचममीरितम्॥ मनोहस्तौत्वगित्यष्टौग्रहाउक्तामनीषिभिः ॥ १३४ ॥ गंधोनामरसोरूपंशब्दः कामोपिकर्मच॥अतिग्रहाइमेस्पर्शसहिताविषयामताः॥ १३५ ॥ समुद्रेपतितोयद्वद्गृह्यतेत्रग्रहैर्नरः॥तेचाप्यन्यैरतिग्राहैर्गृह्यंतेभ्यधिकैर्यथा॥१३६॥ तथासंसारगोजंतुरिंद्रियैर्भक्ष्यतेग्रहैः ॥इंद्रियाणिस्वविषयैर्भक्ष्यतेतान्यतिग्रहैः॥ १३७ ॥ गृह्णंतिपुरुषंह्येतेमार्जारोमूषकंयथा ॥ इंद्रियाणिचगंधाद्यामत्स्यहेवजलाशयात् ॥ १३८ ॥ ग्रहाविष्टोयथाजंतुर्नपश्यतिहिताहितम्॥ इंद्रियाश्रयवानेवंनपश्यतिहिताहितम्॥ १३९॥ मकरोहियथाबद्धोनरस्याभिमुखंव्रजेत्॥ अनिच्छन्नपिहंतुंसग्रहोतिग्रहमागतः॥ १४०॥घ्राणादीनींद्रियाण्येवं गंधाद्यैर्विषयैःसदा॥ ग्रहाअतिग्रहैरेतैर्गृहीतायांतिसर्वतः ॥ १४१ ॥

एतदेवस्फुटयति गृह्णंतीति ह्यितःप्रसिद्धमेतत् एतेइंद्रियग्रहाः तानिइंद्रियाणिचगंधाद्याविषयागृह्णंति यथामत्स्यहाधीवरोजलाशयानूजलनिवासिनोमत्स्यान्गृह्णातितद्वदिति ॥ १३८ ॥ ग्रहशब्दोहैमकोशेपूतनादिबालग्रहवाचकोप्युक्तइतस्तत्साम्यमप्याह ग्रहाविष्टइति इंद्रियाश्रयवान्इंद्रियप्रधानः ॥ १३९॥विषयाणामतिग्रहत्वेऽभूतोपमामाह मकरइति यथामकरःकेनचिद्बद्धोबलादेवप्रेरितःसन्स्वयमनिच्छन्नपिहंतुंनरस्याभिमुखंगच्छेत्तदासग्रहोमकरःअतिग्रहंस्वप्रेरकरूपमागतःप्राप्तःसन्दृष्टांतइतिशेषः ॥ १४० ॥ दार्ष्टांतिकमाह घ्राणादीनीति एवंघ्राणादींद्रियरूपाग्रहाएतैर्गंधादिविषयरूपैरतिग्रहैर्गृहीताःसंतःसर्वतोयांतिपुंसोबंधायप्रवर्ततइत्यर्थः ॥१४१ ॥

अथतेषामष्टत्वेउपपत्तिमाह एकादशेतिचतुर्भिः यद्यपिसांतःकरणज्ञानकर्मेंद्रियाणिएकादशप्रसिद्धानिएवंतद्विषयाअपि तथापिप्राधान्यादष्टावित्युक्तमित्यर्थः अथवात्वग्घस्तयोरुक्तांतर्गतयोःपरिशिष्टानांपादपायूपस्थानामंतर्भावविवक्षयातथोक्तमित्याह त्वग्घस्तयोरिति मुनेर्याज्ञवल्क्यस्य मतोऽभिमतः ॥ १४२ ॥ तत्रोपस्थस्यत्वच्यंतर्भावंस्पष्टयति सर्वेति यद्योषित्समागमात्शिश्नेउपस्थेसुखंजायते तत्त्वचःसर्वदेहस्थितत्वेनस्पर्शजत्वात्त्वचैवजन्यतेऽतउपस्थस्यतत्रांतर्भावइतिशेषः ॥ १४३ ॥ पायुपादयोश्चहस्तेक्रियाहेतुत्वसाम्याद्धस्तेंतर्भावइत्याह पद्भ्यामिति कर्मजातंगमनरूपंमलोत्सर्गरूपंच हस्तवाक्यात्हस्तौवैग्रहइत्यादिश्रुतिरूपात् ॥ १४४ ॥ हस्तेंतर्भावेउपपत्त्यंतरमाह पाय्विति अथवापाय्वादीनांनाडीबंधस्यसाम्यमभिप्रेत्यहस्तेपायुपादयोरंतर्भावउक्तः नाडीबंधसाम्येहेतुः विसर्गेति विस

एकादशग्रहास्तद्वत्तावंतःस्युरतिग्रहाः ॥ यद्यप्येतेतथाप्यष्टौप्रधानाइहकीर्तिताः ॥ त्वग्घस्तयोर्वैतरेषामंतर्भावोमतोमुनेः ॥ १४२ ॥ सर्वदेहस्थितत्वेनत्वचोयोषित्समागमात् ॥ जायतेयत्सुखंशिश्नेस्पर्शजत्वात्त्वचाहितत् ॥ १४३ ॥ पद्भ्यांचपायुनाचैवकर्मजातंप्रजायते ॥ पायुपादावतोहस्तवाक्यादुक्तसमौमतौ ॥ १४४ ॥ पायुपादकराणांवानाडीनांबंधनंसमं ॥ विसर्गमोक्षेचगतौकरयोश्चलनंयतः ॥ १४५ ॥ एवमुक्तेपुनःप्रश्नमार्तभागश्चकारह ॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यसर्वज्ञंमुनिसत्तमं ॥ १४६ ॥ जडाजडमिदंविश्वमन्नंमृत्योःसमीरितं ॥ मृत्युरन्नंतुयस्याःस्यात्क्वैसादेवतात्रका ॥ १४७ ॥ याज्ञवल्क्यइदंप्राहत्यापःसादेवतामता ॥ यतःसर्वादनोवन्हिरद्यतेऽयंजलैःसदा ॥ १४८ ॥

ज्यतेइतिविसर्गोमलंतस्यमोक्षेपायुव्यापारेगमनेपादव्यापारेचक्रियमाणेयतःकरयोश्चलनंस्थूलंसूक्ष्मंवाआकुंचनप्रसारणादिरूपंयतोभवतिततोज्ञायतेनाडीबंधःसमः ॥ १४५ ॥ अथद्वितीयप्रश्नोत्तररूपायादशमकंडिकायाअर्थमाह एवमितित्रिभिः स्पष्टम् ॥ १४६ ॥ तत्रप्रश्नमभिनयति जडेति हिरण्यगर्भेपिक्षुत्कामादीनांवर्णितत्वेनोक्तग्रहातिग्रहलक्षणमृत्युनासर्वोलोकोऽन्नवत्क्रोडीकृतः तस्यमृत्योरप्यत्ताकश्चिदस्तिनवा यद्यस्तितर्ह्यनवस्थानास्तिचेन्मोक्षार्थंयत्नोव्यर्थइतिभावः ॥ १४७ ॥ याज्ञवल्क्योदृष्टांतेनपरिहरति याज्ञवल्क्यइति साम्मृत्योर्भक्षिकादेवताजलदृष्टांतेनास्तीतिसंभाव्यतां यतःसर्वभक्षकोपिवन्हिर्जलैर्भक्ष्यतेइतिप्रसिद्धं तथाचोक्तमृत्योरग्निवत्तापकस्यात्तातत्त्वज्ञानात्मकःसुधापूरोस्तीत्येवंसिद्धांतः नचानवस्था कतकरेणुवत्स्वयमुपरमादितिभावः ॥ १४८ ॥

अथतृतीयप्रश्नोत्तररूपायाएकादशकंडिकायाअर्थमाह इत्युक्तेइतिसप्तभिः उक्तेसमाहिते एनंयाज्ञवल्क्यं गुह्यंगूढाभिप्रायकं अयंहि प्रष्टुरभिप्रायः उक्तंतत्त्वज्ञानस्यमृत्युभक्षकत्वंतदाविश्चितंभवेद्यदिब्रह्मविदिकश्चिद्विशेषोदृश्येतसचकथंलोकविरोधादिति ॥ १४९ ॥ उक्ताभिप्रायेणप्रश्नमभिनयति ब्रह्मवादीतिद्वाभ्यां ब्रह्मवादीब्रह्मापरोक्षवान्यदादेहंत्यजतितदातथाज्ञवत्तस्यशरीरात्प्राणाउत्क्रामंतिऊर्ध्वं गच्छंतिनवा तथाचेदुत्क्रामंतिचेत्तर्हिसविद्वानपिअज्ञवल्लोकांतरेशरीरभागेवस्यान्नचेदुत्क्रामंतितर्हिप्राणानांस्थितौसत्यांकेनहेतुनासविद्वान्म्रियतेइतिव्यवह्रियते नहिस्थितप्राणंमृतमितिलोकाव्यवहरंतीतिद्वयोरर्थः ॥ १५० ॥ १५१ ॥ एवमिति एवंपृष्टेसतिमुनिर्याज्ञवल्क्यइदंप्राह इदंकिं विदुषःप्रारब्धक्षयेप्राणानांशरीरांतरेवनाशोविलयोभवतिनोत्क्रमणं उत्क्रमहेतूनामविद्याकामकर्मणामभावादिति

इत्युक्तेपुनरप्येनमार्तभागोत्यपृच्छत॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यगुह्यमर्थंमहामुनिः ॥ १४९ ॥ ब्रह्मवादीयदादेहंजत्याक्किंतस्यतेसदा॥ प्राणायथामृतौजंतोरुत्क्रामंतिशरीरतः॥ १५० ॥ उत्क्रामंतितथैवास्यतथाचेत्सशरीरभाक्॥ स्यादज्ञवन्नचेत्केनम्रियतेप्राणसंस्थितौ ॥ १५१ ॥ एवमुक्तेमुनिःप्राहप्राणानामंतरेवहि॥ नाशस्तस्मात्पुनर्देहीनस्यान्नाप्यमृतःपुमान्॥ १५२ ॥ प्राणानांविलयेहेतुमुवाचाध्मानकारणं॥ उच्छूनत्वंहिदेहस्यजीवतोदृश्यतेनतत् ॥ १५३ ॥ मृतःशेतेपृथुर्भूत्वादेहोभेरीसमोयतः ॥ लीनाःप्राणास्ततोयस्मादेपावस्थानजीवतः॥ १५४ ॥

भावः अयमेवचाज्ञाद्विशेषइत्याह तस्मादिति तस्मात्प्राणानामंतर्विलयाद्विद्वान्पुमान्पुनर्देहवान्नस्यात् नापिलोकविरोधइत्याह नाप्यमृतइति मृङ्धातोरर्थोहिप्राणसंबंधहानिःसाचांतर्विलयेनापिभवतीतिमृतव्यवहारोयुक्तएवेतिभावः ॥ १५२ ॥ प्राणानामिति विदुषःप्राणाअंतर्विलीनाइतिकुतोनिश्चितमितिशंकावारकंहेतुंदेहस्योच्छूनत्वंशोथशालित्वरूपंप्राहस्मयाज्ञवल्क्यः कीदृशमुच्छूनत्वमाध्मानकारणं आध्मानंवायोरंतःपूरणंतत्कारणंयस्यतत्तथा उच्छूनत्वस्यमरणलिंगत्वोपपादिकांव्यतिरेकव्याप्तिमाह जीवतइति तदुच्छूनत्वंजीवनावस्थायांनदृश्यतेइति ॥ १५३ ॥ एतत्स्फुटयति मृतइति यतोमृतोदेहोधनंजयाख्यवायुनापृथुर्भूत्वाभेरीवद्दृश्यमानःशेतेनततोज्ञायतेप्राणालीनाइति यतएषाईदृशीअवस्थाजीवतोनासीदिति ॥ १५४ ॥

ननूत्क्रांत्यभावेकिंप्रमाणमतआह उत्क्रांताश्चेति तस्यविदुषः शास्त्रमेवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंती त्यादिश्रुतिरूपं श्रुत्यर्थस्तु यथानद्यःसमुद्रेलीयंतेएवमिमाःषोडशकलाएकादशेंद्रियपंचप्राणरूपाःपरिद्रष्टुर्ब्रह्मविदःसंबंधिन्यःपुरुषायणाअधिष्ठानभूतेपुरुषेप्रतीयमानाःपुरुषंप्राप्यलीयंतइति ननूत्क्रांतिस्वीकारेकोदोषइत्यतआह उत्क्रांतेष्विति उत्क्रांतिस्वीकारेपुनर्देहांतरप्रसंगोदेहिनस्तुमोक्षोवक्तुंनशक्यइति नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीत्यादिश्रुतेरिति ॥ १५५ ॥ चतुर्थप्रश्नोत्तररूपायाद्वादशकंडिकायाअर्थमाह यदेतिचतुर्भिः आर्तभागोयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्येमंप्रश्नंचक्रे इमंकं यदायंपूर्वोक्तोविद्वान्म्रियतेविदेहमुक्तिंभजतेतदाएनंकिंनत्यजतीत्यन्वयः जीवन्मुक्तिवत्सावशेषोद्वैतलयःकिंवानिरवशेषइतिप्रष्टुरभिप्रायः ॥ १५६ ॥ एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्योविद्वद्दृष्ट्यानाममात्रंशिष्यतेइत्युक्तवानित्याह एवमुक्तइति एनंमुक्तं ॥ १५७ ॥ नाम्नोलोकदृष्ट्याशिष्यमाणत्वंस्फुटयति मुक्ताइति य

उत्क्रांताश्चनतस्येमेप्राणाःशास्त्रप्रमाणतः॥ उत्क्रांतेषुध्रुवंदेहीभवेन्मोक्षोनदेहिनः॥१५५॥ यदाऽयंम्रियतेविद्वान्जहात्येनंतदानकिं॥याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यप्रश्नंचक्रइमंपुनः॥१५६॥ एवमुक्तोमुनिःप्राहलोकबुद्ध्यनुसारतः॥ नामैकंनजहात्येनंवामदेवादिनामवत्॥ १५७॥ मुक्तायद्यप्यसंदेहान्नामरूपक्रियात्मभिः॥ मुक्तिभाजांतथाप्येतेनामगृह्णंतिलौकिकाः॥ १५८॥ अनंतंनामविज्ञेयंयतोमुक्तंचनत्यजेत्॥ विश्वेदेवसमंतस्यज्ञानात्तादृक्फलंभवेत्॥१५९॥ज्ञानिनंपरिपृच्छ्यैवंपप्रच्छाज्ञानिनंपुनः॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यसजारत्कारवोमुनिः॥ १६० ॥

द्यपिमुक्तिभाजःपुरुषानामरूपक्रियात्मकैर्भेदजातैर्निःसंशयंमुक्तास्तथाप्येतेलौकिकाजनामुक्तिभाजांवामदेवादिरूपंनामगृह्णंत्येवेतिप्रसिद्धम् ॥ १५८ ॥ एवंमोक्षेपिलोकदृष्ट्यावशिष्यमाणत्वादनंतेनाम्निअनंततयाप्रसिद्धानांविश्वेदेवानामभेदेचिंतितेऽनंतफलयोगोभवतीतिप्रसंगेनश्रुत्योक्तमनुवदति अनंतमिति तस्यविश्वेदेवाभिन्ननाम्नोज्ञानाद्ध्यानात् तादृगनंतम् ॥ १५९ ॥ एवंविदुषोब्रह्मभावरूपोमोक्षोयस्यज्ञानाग्निनादाहाद्भवतियस्यचसत्वेनाज्ञानांपहातिमहलक्षणमृत्योःपुनःपुनःप्राप्तिस्तस्यकर्मणःस्वरूपनिर्णयपरायाःपंचमप्रश्नोत्तररूपायास्त्रयोदशकंडिकायाअर्थमाह ज्ञानिनमित्यूनविंशतिश्लोकैः ज्ञानिनंपरिपृच्छ्यज्ञानिविषयकंप्रश्नंकृत्वाथाज्ञविषयकंप्रश्नंकृतवान्जारत्कारवआर्तभागः ॥ १६० ॥

प्रश्नमभिनयति मुमूर्षोरिति त्रिभिः जंतुमात्रस्य सर्वस्यापि देहिनो मुमूर्षोर्मरणाभिमुखस्याध्यात्मिका वागादयो यदाधिदैवमग्न्यादिभावं प्राप्नुवंति दैवैरनधिष्ठिता भवंतीतियावत् देवानधिष्ठितत्वरूप एव वागादीनां तत्रलय इत्याकारेषु प्रपञ्चितत्वादिति तदाह एषोऽज्ञो जंतुः क्वसंभवति आमुष्मिकं फलं किमाश्रितो भुंक्ते इति तृतीयेन संबंधः प्राणोवायुदेवतां व्रजति नेत्रमादित्यं व्रजति एवमग्रेपि ॥ १६१ ॥ मनइति शरीरं पृथिवीदेवतां व्रजति तथा शरीरांतरस्थितआकाशो बाह्याकाशरूपां देवतां व्रजति कीदृश आंतराकाशः आत्मशब्दाख्यः श्रुतौ आत्मशब्देनाख्यानिरूपणं यस्य स तथा॥ १६२॥ओषधीरिति लोममात्रं सर्वाणि लोमानि ओषधीर्देवताः प्रतिव्रजंति तद्वत्केशा वनस्पतिरूपदेवताः प्रतिव्रजंति लोहितरेतसी जलरूपे बाह्य जलरूपदेवतासु व्रजंतीति॥ १६३॥याज्ञवल्क्य इति एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः प्रश्नं रहस्यार्थकं मत्वा संसदि उत्तरं

मुमूर्षोर्जंतुमात्रस्य यदा वागग्निमाव्रजेत्॥ प्राणो वातं तथादित्यं नेत्रं श्रोत्रं दिशस्तथा ॥ १६१ ॥ मनश्चंद्रं शरीरं च पृथिवीमंतरास्थितः ॥ आकाश आत्मशब्दाख्यो बाह्यमाकाशमेति च ॥ १६२ ॥ ओषधीर्लोममात्रं च केशास्तद्वद्वनस्पतीन्॥ लोहितं च तथा रेतो व्रजत्यप्सु मृते सति ॥ तदाक्व संभवत्येष जंतुर्ज्ञानविवर्जितः ॥ १६३ ॥ याज्ञवल्क्योति गोप्यार्थं प्रश्नं मत्वा न संसदि॥ उक्तवान्किंतु हस्ते तं गृहीत्वैकांतगोऽब्रवीत्॥ १६४ ॥ जानात्याबालगोपालं सर्व एव यतो जनः ॥ मृतः कर्मानुसारेण प्रयाति नियतं पुमान्॥ १६५ ॥ प्रश्नस्य तुच्छता माभूदुत्तरस्य तथैव च ॥ इति संचिंत्य मतिमानेकांतवाक्यमब्रवीत्॥ १६६॥ अमुना येकृते पूर्वं देहिना पुण्यपातके ॥ तयोरेव वसत्येष मृतो जीवन्यथाधुना॥ १६७॥

नोक्तवान् किंतु तमार्तभागं हस्ते गृहीत्वा एकांतदेशे गत्वा उत्तरमब्रवीदिति॥ १६४॥ ननु कर्मनिरूपणं किं वक्ष्यमाणब्रह्मविद्यानिरूपणादपि रहस्यं यदर्थमेकांते धावितमित्यस्वरसं मनसि निधाय प्रकारांतरेण एकांतगमनाभिप्रायमाह जानातीति द्वाभ्यां आबालं आ च गोपालं सर्वो लोक एतज्जानाति एतत्किं मृतः पुमान् नियतं व्यवस्थितफलं कर्मानुसारेण प्रयातीति ॥ १६५॥ प्रश्नस्येति एतादृशार्थविषयकत्वेन प्रश्नोत्तरयोस्तुच्छता सिद्धसाधनत्वेनानादरणीयता माभूदित्यभिप्रेत्य वा एकांते वाक्यमुक्तवानिति॥ १६६॥उत्तरमभिनयति अमुनेत्यादिना अमुना देहिना ये पूर्वं पुण्यपापे कृते तयोस्तदाश्रित एव मृतो जंतुर्वसति जीवनावस्थायामिव तस्य भोगारंभे पुण्यपापे एव प्रधानकारणे इतियावत्॥ १६७

एतदेवस्फुटयति पापीति पुण्यंपुण्यफलंदेवभावादिकं सुखदुःखकरंमानुषादि ॥१६८॥ नाधिकइति जीवःस्वरूपेणाधिक्यादिहीनोपि कर्मवशेनतत्तद्रूपोभवतीत्यर्थः ॥ १६९ ॥ तदुदाहरति पुण्यात्मेति पुण्यात्मापुण्यस्वभावः अधिकतांहिरण्यगर्भभावतांपुण्यकारितारूपां वा न्यूनत्वंस्थावरांतंपापकारित्वरूपंवा मिश्रिताभ्यांमिश्रितंफलमिति ॥ १७० ॥ फलानामत्रांतरविशेषेपुपुण्यपापयोरवांतरविशेषानुप्र योजकतयाह कर्मणेति कर्मणाशरीरव्यापारेण तथाचशरीरादिभिर्यत्परस्यसुखादिकंकरोतितैरेवतथासुखादिकंविंदतइत्यर्थः ॥१७१॥ तद्विशेषहेतून्देशादीन्दर्शयति यस्मिन्निति यस्मिन्यादृशेदेशेकालेवायेननिमित्तेनवायेननयेनप्रकारेणवायावद्यत्परिमाणंयादृशमुत्कृष्टं निकृष्टंवायेनशरीरेणवायच्चपरस्यसुखंदुःखंवायःपुमान्करोति यद्वयाइतिपाठेयादृशावस्थावानित्यर्थः सभूयःपुनस्तत्तत्फलंतन्निमि

पापीनरकमभ्येतिपुण्यात्मापुण्यमेवच ॥ पुण्यपापकरोजंतुःसुखदुःखकरंवपुः ॥ १६८ ॥ नाधिकोनसमोवापिनन्यूनोपिचविद्यते ॥ जंतुःकिंतुभवेदेवंस्वकर्मवशमागतः ॥ १६९ ॥ पुण्यात्माधिकतांयातिपापोन्यूनत्वमेवच ॥ पापपुण्यवतस्तद्वत्सुखंदुःखंनिरंतरं ॥ १७० ॥ कर्मणामनसावाचासुखंवादुःखमेवच ॥ करोतियत्परस्यायंलभतेतन्नसंशयः ॥ १७१ ॥ यस्मिन्देशेयदाकालेनिमित्तेननयेनवा ॥ यावद्धियादृशंयेनवपुषायच्चयःपुमान् ॥ १७२ ॥ करोतितत्ततोभूयःस्वयमुक्तविशेषणं ॥ सुखंदुःखंनिमित्तंवातयोराप्नोतिवैसदा ॥ १७३ ॥ समंसर्वत्रविज्ञेयंसुखंवादुःखमेववा ॥ निमित्तेनसमंकर्तुरिहदेहांतरेथवा ॥ १७४ ॥ देशकालादियोगेनकोटिकोटिगुणंभवेत् ॥ वर्षासुबीजसंपन्नाःसुक्षेत्रेशालयोयथा ॥ १७५ ॥ वार्धुषेर्वृद्धिमभ्येतिधनधान्यादिसंचयः ॥ दिनेदिनेयथातद्वत्पुण्यपापेचदेहिनः ॥ १७६ ॥

त्तंदेहादिकंचोक्तविशेषणंकर्मकालिकदेशादिसजातीयदेशादिविशिष्टंप्राप्नोतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ फलितमाह सममिति कर्तुःकर्मिणःइहलोकेदेहांतरेवासमुपजायमानंसुखादिरूपंफलंनिमित्तेनकर्मणासमंज्ञेयं यादृशविशेषणकंकर्मतादृशविशेषणकंफलंलभतेइतियावत् ॥ १७४ ॥ कुत्रचिद्वाराणस्यादिदेशेसूर्यग्रहणादिकालेवाब्राह्मणोपकारादिनिमित्तेवाकृतस्यस्वल्पकर्मणोपिमहत्फलंभवतीतिसदृष्टांतमाह देशेति बीजंसंपन्नंसम्यगुप्तंयेषांतेतथा ॥ १७५ ॥ एवमज्ञस्यकर्मवृद्धिरवश्यंभवतीत्यत्रदृष्टांतांतरमाह वार्धुषेरिति वार्द्धुषिर्वृद्धयेधनप्रयोक्तातस्ययथाधनंवर्द्धतेतथादेहाभिमानिनःकर्मेत्यर्थः ॥ १७६ ॥

कर्मानुष्ठानानंतरंसूक्ष्मभावंगतस्यापिकर्मणोमहाफलारंभेदृष्टांतमाह वटेति यथालोकेसूक्ष्मापिवटस्यधानाबीजंमहतोवटस्यहेतुर्भवति तथामहतोःसुखदुःखयोःपुण्यपापेइति ॥ १७७॥ इत्यादीति इतियाज्ञवल्क्येनोक्तेतौपरस्परंशशंसतुस्तुष्टुवतुरिति ॥ १७८ ॥ ताभ्यांचकर्मैवफलकालेपिव्याप्रियमाणत्वात्कालादिभ्यःप्राधान्येनवर्णितमित्याह प्रश्नोत्तराभ्यामिति एतयोःप्रश्नोत्तरयोः अर्थंविषयं ॥ १७९ ॥ आर्त्तभागब्राह्मणव्याख्यानमुपसंहरति आर्त्तभागइति ॥ १८० ॥ अथपूर्ववर्णितकर्मफलोत्कर्षावधिप्रतिपादकस्यभुज्युप्रश्नोत्तररूपस्यतृतीयब्राह्मणस्यकंडिकाद्वयात्मकस्यार्थंदर्शयति याज्ञवल्क्येतीतिचतुर्विंशतिश्लोकैः ततोभुज्युनामालाह्यायनिर्लह्यस्यापत्यत्वेनप्रसिद्धएनंयाज्ञवल्क्यंजिज्ञासितंनाम्नासंबोध्यालौकिकंलोकेऽप्रसिद्धमर्थंपप्रच्छयतोदुष्टाभिसंधिर्दुष्टाभिप्रायः ॥ १८१ ॥ तत्र

वटधानायथालोकेवटस्यमहतोभवेत्॥ हेतुरेवंपुण्यपापेमहतोःसुखदुःखयोः॥ १७७॥ इत्यादिवचनस्यांत आर्तभागोमहामुनिः॥ याज्ञवल्क्यंशशंसाथयाज्ञवल्क्योपितंमुनिं॥ १७८॥ प्रश्नोत्तराभ्यांविप्रेंद्रावूचतुःकर्मकेवलं॥ शशंसतुस्तथान्योन्यमेतयोरर्थमादृतौ ॥ १७९ ॥ आर्तभागोमुनिस्तत्रप्रश्नादुपरराम ह ॥ भुज्युंलाह्यायनिंदृष्ट्वास्मयमानोव्यवस्थितः॥ १८०॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यलाह्यायनिरवस्थितं॥ भुज्युर्दुष्टाभिसंधिःसन्पप्रच्छैनमलौकिकम्॥१८१॥मद्रदेशस्थिताःपूर्वंवेदाध्ययनतत्पराः॥ पतंजलस्यकाप्यस्यदृष्टवंतोगृहेऽद्भुतं॥१८२॥तस्यकन्यागृहीताभूद्गंधर्वेणाग्निनैकदा॥तमपृच्छामकोसीतिवयंसर्वेसमागताः॥१८३॥ सुधन्वांऽऽगिरसोस्मीतिसोब्रवीन्नोद्विजोत्तमान्॥ तमपृच्छामलोकानामंतान्गंधर्वपुंगवम्॥१८४॥

भुज्युर्मयादेवमुखादयमर्थोविदितइतिसूचनेनयाज्ञवल्क्यात्स्वोत्कर्षंसूचयन्पूर्ववृत्तंश्रावयित्वापृच्छति मद्रेतिचतुर्भिः वयंवेदाध्ययनायमद्रदेशेविचरंतःसंतःपतंजलनामकस्यकपिगोत्रस्यविप्रवरस्यगृहेऽद्भुतंवृत्तंदृष्टवंतइति ॥ १८२ ॥ तस्येति तस्यपतंजलस्यकन्याएकदा अग्निनाउपास्यदेवतेनभूतवद्गृहीताआविष्टाभूत् कीदृशेनाग्निना श्रुतौगंधर्वशब्दोक्तेन गंधर्वशब्दोहिकोशेऽश्ववाचकतयाप्रसिद्धोऽश्वसमानाकारतयाव्याख्यायमानोपनिषत्प्रथमाध्यायेवर्णितेग्नावपिवर्ततइतिभावः तमग्निंप्रतिनामनिगोत्रेचपृष्टेतेनचसुधन्वेतिनामतःआंगिरसोगोत्रेणास्मीत्युक्तेऽथलोकानांकर्मफलानामंतान्प्रान्तान्स्वरूपाणिवयमपृच्छामपृष्टवंतइति अंतःप्रांतेऽनिकेनाशेस्वरूपेऽतिमनोहरे इतिविश्वः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

पारिक्षिताइति तेनगंधर्वेणइतिलोकानांमानेउक्तेउत्तरितेसतिअस्मिन्नर्थेपुनर्वयंपृष्टवंतः इतिकिं पारिक्षितायत्रगच्छंतितित्रकर्मफलाना मंतःस्थितोनिश्चितः ततोधिकंकर्मफलंनास्तीतियावत् पारिक्षितपदव्युत्पत्तितुपंथक्तदेववक्ष्यतीति ॥ १८५ ॥ पारिक्षिताःस्थिताःकुत्रे ति तेपारिक्षिताएवकुत्रस्थिताइत्यस्माभिरुक्तेपुनःपृष्टेसतिसगंधर्वोनोस्मभ्यंपारिक्षितानांगतिस्थानमवददिति हेयाज्ञवल्क्याधुनात्वंवदत त्स्थानंकितदवांतरलोकानांमानंकितेतत्स्थानगामिनःपारिक्षिताश्चकेकिंस्वरूपाइति इत्युक्तइत्थंपृष्टेसतिएतत्सर्वयाज्ञवल्क्यउदैरयत्संक्षे पेणविस्तरेणचोक्तवानित्यर्थः ॥ १८६ ॥ तत्रसंक्षेपाभिधानप्रयोजकंसूचयन्याज्ञवल्क्योभुज्युंतावदुपालभते गंधर्वेणेति एतत्स्थानादि कंतुभ्यंगंधर्वेणोक्तंत्वंजानन्सन्समाजेकिंपृच्छसि समाजेऽस्यप्रश्नोऽयुक्तःयतोदेवगुह्यंदेवसंबंधिरहस्यमिति तथाचज्ञातत्वंदेवगुह्यत्वंचवि

पारिक्षिताःस्थितायत्रलोकांतस्तत्रसंस्थितः ॥ इत्युक्तेलोकमानेस्मिन्नपृच्छामपुनर्वयं ॥ १८५ ॥ पारिक्षिताः स्थिताःकुत्रेत्युक्तेस्थानंसनोवदत् ॥ तत्स्थानंकिंचमानंकिंलोकानांकिंचतेवद ॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपिसर्वमेत दुदैरयत् ॥ १८६ ॥ गंधर्वेणरितंपूर्वंतुभ्यमेतत्पुनःकथं ॥ देवगुह्यंसमाजेस्मिन्जानन्सन्विप्रपृच्छसि ॥ १८७ ॥ विश्वासायवदाम्येनत्तुभ्यंसंक्षेपतोधुना ॥ अश्वमेधकृतोयत्रभुंजंतिनृपपुंगवाः ॥ अगच्छन्भवतापृष्टास्तत्र पारिक्षिताअपि ॥ १८८ ॥ एवमुक्तेप्यविश्वासाह्लात्यायनिरभाषत ॥ अश्वमेधकृतःकुत्रयांतीतिवदभोमुने ॥ १८९ ॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपिविस्पष्टंजनसंसदि ॥ उक्तवान्देवतागुह्यंभुज्यौपापंनिधायसः ॥ १९० ॥

स्तरेणानभिधानेनिमित्तमितिभावः ॥ १८७ ॥ विश्वासायेति तथापितवविश्वासायगुह्यत्वसंरक्षणायचसंक्षेपेणाधुनावदामि सोपास नाश्वमेधकृतोजनाःसोपासनाऽश्वमेधफलंयत्रभुंजंतितत्रत्वत्पृष्टाःपारिक्षिताःअगच्छन्गताइति अत्रयेसोपासनाश्वमेधकृतस्तेएवपारि क्षिताइतिगुह्यत्वसंरक्षणायनोक्तमितिबोध्यम् ॥ १८८ ॥ एवमुक्तइति एवंयाज्ञवल्क्येनोक्तेपियाज्ञवल्क्यसर्वज्ञतायामविश्वासाद्भुज्युः पुनरपृच्छदश्वमेधकृतःकुत्रयांतीति ॥ १८९ ॥ इतिपृष्टोयाज्ञवल्क्यःसमाजेरहस्यार्थप्रकाशनपापंपुनःपृच्छतोभुज्योरेवनममेतिमत्वा विस्तरेणवक्तुमुपचक्रमेइत्याह इत्युक्तइति ॥ १९० ॥

ननुतथापिलोकानांमानमेवसविस्तरंयाज्ञवल्क्येनोच्यमानंश्रुतौदृश्यतेनत्वश्वमेधकृतएवपारिक्षिताइत्यर्थस्यसव्युत्पत्तिकमभिधानंतत्र किंप्रयोजकमितिचेत्प्रसिद्धत्वाभिमानएवेतिव्युत्पत्तिंदर्शयन्नाह्ग्रंथकृत् वित्तेति समुद्रांतापृथिवीयेषांवशेस्तितेऽश्वमेधयाजिनःपरिक्षित यइतिपदेनोक्ताः परितःसर्वतःक्षितिर्येषामितिव्युत्पत्तेः परिक्षितिशब्दात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकेणिपारिक्षिताइत्यपितन्नाम एवमश्वमेधयां जिनःपारिक्षितत्वेनसयाज्ञवल्क्योनोचेनोक्तवानतोलोकमानमेवाब्रवीदिति ॥ १९१ ॥ तत्रसर्वकर्मणांभोगस्थानंवैराजंशरीरंभूलोकत्वे नवर्णयंस्तत्परिमाणंदर्शयति जंबूद्वीपइतिषड्भिः ईरितःपुराणेइतिशेषः तावान्लक्षयोजनएवतस्यजंबूद्वीपस्यमेखलावद्वेष्टकःक्षाराब्धिः ॥ १९२ ॥ जंबूद्वीपःसमुद्रेणेति यद्वज्जंबूद्वीपःसमुद्रेणवेष्टितएवंसलवणसागरोपिषड्भिःप्लक्षादिद्वीपैःससागरैरिक्षुरसोदाद्यसागरसहितैर्वेष्टि

वित्तपूर्णाक्षितिर्येषामस्तिसागरमेखला ॥ परिक्षितयइत्येतेउक्ताःपारिक्षिताअपि ॥ स्पष्टाइतिनतानूचेलोक
मानंतुसोब्रवीत् ॥ १९१ ॥ जंबूद्वीपःसमग्रोयमीरितोलक्षयोजनः ॥ तावांस्तन्मेखलाभूतोवर्ततेलवणोदधिः
॥ १९२ ॥ जंबूद्वीपःसमुद्रेणवृतोयद्वद्विवर्तते ॥ ससागरस्तथाद्वीपैर्वृतःषड्भिःससागरैः ॥ १९३ ॥ द्वीपानांसस
मुद्राणांस्थितानांपरिवृत्त्यहि ॥ अन्योन्यमावृतात्तस्माद्द्विगुणंद्विगुणंबहिः ॥ १९४ ॥ परिमाणममीषांयन्मि
लितानांप्रकीर्तितम् ॥ तावदेवतुविज्ञेयंभूमेःशुद्धोदकाद्बहिः ॥ १९५ ॥

तइति ॥ १९३ ॥ द्वीपानामिति एवंससमुद्राणांद्वीपानांपूर्वपूर्वपरिवृत्त्यवेष्टयित्वास्थितानांमध्येआवृतात्तस्मात्पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्बहिरुत्त रोत्तरंद्विगुणंद्विगुणंबोध्यमितिशेषः यथालक्षयोजनात्क्षारोदविशिष्टाज्जंबूद्वीपात्द्विलक्षयोजनात्द्विगुणइक्षुरसोदविशिष्टःप्लक्षश्चतुर्लक्ष योजनएवमग्रेपि तथाप्लक्षद्वीपावृतात्क्षारोदात्रिलक्षयोजनात्द्विगुणइक्षुरसोदःशाल्मलिद्वीपविशिष्टएवमग्रेपीति ॥ १९४ ॥ परिमाण मिति अमीषांससमुद्रद्वीपानांयावत्परिमाणं कोटिद्वयंत्रिपंचाशल्लक्षाणिचततःपरं पंचाशच्चसहस्राणिसप्तद्वीपाःससागराइतिशैवागमेप्र सिद्धम् तावच्छुद्धोदकात्परस्ताद्भूमेःपरिमाणंबोध्यमिति तदनन्तरमेकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमितास्वर्णभूमिरप्यस्तीत्यपिशैवा गमानुरोधेनबोध्यं ॥ १९५ ॥

अत्रेति अत्रपूर्वश्लोकोक्तदेशेशैलेंद्रोलोकालोकनामामंडलाकारस्तिष्ठतितदंतस्तस्यलोकालोकस्यांतर्मध्येतत्प्रावृतदेशमध्यवर्त्तिमानसो त्तरमूर्द्धनीतियावत् अहोरात्रभ्रमणेनभास्करोगच्छति मानसोत्तरपरिमंडलपरिमाणंतुयोजनानांलक्षोत्तरसार्धनवकोटयइतिपुराणानुरो ध्यर्थः॥१९६॥ अहोरात्रेणेतिअहोरात्रेणयावंतंयत्परिमाणकंदेशंमानसोत्तरपरिमंडलरूपमादित्यःपरिक्रामतिश्रुतौतावान्देशोदेवरथान्हा शब्देनोक्तः देवस्यसूर्यस्यरथेनान्हाऽहोरात्रेणभोग्यत्वात्सचदेशोद्वात्रिंशद्गुणितोयावान्भवेत्तावान्देशोरविकिरणव्याप्तोबुधैर्भूर्भूमिरित्यु क्तःश्रुत्यातुलोकइत्युक्तः लोक्यतेकर्मफलंभुज्यतेऽत्रेतिव्युत्पत्तेरित्यर्थः॥१९७॥ इतःपरमुपासकैरेवगम्योलोकशब्देनश्रुत्योक्तोयोदेशस्त माह भूर्लोकेति भूर्लोकपदाभ्यांवर्णितोविराट्शरीरात्मकोयोदेशःसस्थंडिलसमस्तस्यसमंताद्भित्तिसमावरणत्वेनप्रसिद्धाभूमिर्द्विगुणावर्त

अत्रतिष्ठतिशैलेंद्रोदुर्गवत्सर्वतोभुवः॥ तदंतर्भास्करोगच्छेदहोरात्रेणसर्वदा॥ १९६॥ अहोरात्रेणयावंतंदे शंगच्छतिभास्करः॥ द्वात्रिंशद्गुणितःसोयंभूर्लोकःकथितोबुधैः॥ १९७॥ भूर्लोकस्थंडिलाद्बाह्याद्द्विगुणावर णस्यभूः॥ द्विगुणोभूमितस्तस्याःसमुद्रस्तांपरिस्थितः॥ १९८॥ क्षुरधारासमःसंधीरूप्यहेमकटाहयोः॥ म क्षिकापत्रवद्वायंसूक्ष्मस्तिष्ठतितत्रसः॥ १९९॥ देवैर्नानाविधैरेतैर्नीयंतेस्वबलेनच॥ अश्वमेधकृतोयेतेपृष्टाः पारिक्षितास्त्वया॥ २००॥

तेतस्याआवरणभूमेर्द्विगुणस्तांभूमिंपरिवेष्ट्यस्थितःसमुद्रोवर्ततेयंपौराणिकाघनोदमितिवदंति॥ १९८॥ क्षुरेति घनोदात्परोब्रह्मांडोयस्यै कःकपालोरजतमयोद्वितीयःसुवर्णमयस्तयोःसंधिस्तुक्षुरधारावत्तीक्ष्णोमक्षिकापक्षवद्वासूक्ष्मःसोयमेतादृशःसंधिस्तत्रब्रह्मांडाद्बहिर्गमन मार्गेतिष्ठतीत्यर्थः अत्रघनोदोब्रह्माण्डाद्बहिरितिपुराणाद्ब्रह्मांडस्यासमंतात्तुसन्निविष्टोम्रतोदधिःसमंताद्घनतोयेनधार्यमाणःसतिष्ठतीत्यादि रूपात्प्रतीयते श्रुत्यातुब्रह्माण्डादंतरिति तयोर्विरोधस्तुसांप्रदायिकैरित्थंसमाहितः पुराणंबाध्यतेश्रुत्याध्यानार्थावाश्रुतिर्मताइति वि रोधेत्वनपेक्षंस्यादितिन्यायेनप्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनुमानंस्मृतिरूपमनपेक्षमग्राह्यमित्यर्थकेनपुराणंबाध्यमथवाहिरण्यगर्भोपासकैरेतावच्छ रीरमात्मनोध्येयमित्यत्रश्रुतेस्तात्पर्यमितितदर्थः॥ १९९ ॥ देवैरिति हेभुज्योयेत्वयापारिक्षितपदेनोक्ताःसोपासनाश्वमेधकृतःपृष्टास्तेदे हत्यागानंतरंनानाविधैर्देवैःस्वबलेनोपासनाबलेनचघनोदपर्यंतंनीयंतइति॥ २००॥

अश्वमेधंविनापियेकेवलहिरण्यगर्भोपासकास्तेपिपारिक्षिताइतिसूचयितुंपारिक्षितपदस्यव्युत्पत्त्यंतरंसूचयति अश्वमेधेति एनेसोपासना श्वमेधकृतःअश्वमेधफलंप्राप्ताःसंतःपारिक्षिताइत्युक्ताः नकेवलंतएवकिंतुअश्वस्तदाकारोग्निःप्रथमाध्यायोक्तआदिपदेनहिरण्यगर्भस्तदु पासनावंतःसर्वेपिद्विजाःपारिक्षितामताः परितःक्षीयतेदुरितमनेनेतिपरिक्षिदश्वमेधः ब्रह्मविद्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोरितिस्मृतेः ता दृशीउपासनाचपरिक्षित्तद्वंदिनःपारिक्षिताइतिव्युत्पत्तेरिति ॥ २०१ ॥ अतिसूक्ष्मइति तत्रब्रह्मांडकटाहसंधिगतेऽतिसूक्ष्मेमार्गेशक्रोऽश्वमे धदेवताविराड्रूपोग्निःसोपिगंतुंनशक्तस्ततःपरेभिन्नादेवानशक्ताइतिकिमुवाच्यं यतस्तेघनोदस्यापरतएवस्थिताःस्युर्घनोदमपितर्तुंनशक्ता इतियावत् ॥ २०२॥ तर्हितेपारिक्षिताःकथंब्रह्मांडपारंगच्छंतीत्यतआह इंद्रइति इंद्रोविराट्पक्षिरूपोभूत्वातान्पारिक्षितान्घनोदंसंतार्य विहायसिआकाशेस्थितायवायवेहिरण्यगर्भरूपायदत्वास्वयंनिवृत्तोभवतीति ॥२०३॥ वायुरिति वायुस्तान्पारिक्षितान्सूक्ष्मतांनीत्वानि

अश्वमेधफलंचैतेप्राप्ताःपारिक्षितामताः ॥ अश्वाद्युपासनाज्ञानाद्विजाःसर्वेपिसत्तमाः ॥२०१॥ अतिसूक्ष्मे तदामार्गेतत्रशक्रोपिनप्रभुः॥ किंतुदेवाःपरेयेस्युर्घनोदाऽपरतःस्थिताः॥२०२॥ इंद्रःपक्षिवपुर्भूत्वाघनोदंता न्विहायसि॥ संतार्यवायवेदत्वास्वयंतस्मान्न्यवर्तत ॥ २०३ ॥ वायुस्तान्सूक्ष्मतांनीत्वाक्षिप्त्वादेहंनिजेततः॥ संधौकटाहयोर्दत्वान्यधाद्ब्रह्मांडतोबहिः ॥ अश्वमेधकृतोयत्रगताःपूर्वमहाधियः॥ २०४ ॥ भुज्युर्लाह्यायनिः प्रश्नाद्वापोपरतिंततः ॥ उपस्तस्यकहोलस्यमध्यगोविस्मयाकुलः॥ २०५॥ भुज्योरुपरतिंदृष्ट्वानतश्चाक्राय णोमुनिः ॥ उपस्तोयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यैनंस्मपृच्छति ॥ २०६॥

जेदेहेक्षिप्त्वास्वतादात्म्यंगतान्कृत्वेतियावत् कटाहयोःसंधिमार्गेणब्रह्मांडाद्बहिष्करोतिपूर्वेप्युपासकायत्रगताइति तथाचपारिक्षिताहिर ण्यगर्भरूपेणब्रह्मांडादंतर्बहिश्चाभिव्याप्यावतिष्ठंतइतिभावः ॥ २०४ ॥ उपसंहरति भुज्युरिति एवंयथागंधर्वेणोक्तंतथैवयाज्ञवल्क्येनो क्तंश्रुत्वाविस्मितोभुज्युःप्रश्नादुपरतः कीदृशः उपस्तस्यचाक्रायणस्यकहोलस्यकौषीतकेयस्यचमध्यगतः तौवादायनोदयन्निवेत्यर्थः ॥२०५॥ एवंसोपासनकर्मणांफलोत्कर्षोहिरण्यगर्भभावावधिर्दर्शितस्तत्रचोक्तमृत्युसंबंधमालोच्यविरक्तस्यापिमोक्षेप्रवृत्तिस्तदासंभवेद्य दिसंघातविलक्षणोमोक्षयोग्यआत्मासंभाव्येतेत्यतस्तादृशात्मनिर्णयपरस्यकंडिकाद्वयात्मकस्योपस्तब्राह्मणस्यार्थंदर्शयति भुज्योरुपरति मित्यूनविंशतिश्लोकैः भुज्योःप्रश्नान्निवृत्तिंदृष्ट्वाचाक्रायणश्चक्रनामकस्ययुवापत्यमुषस्तोयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यपृच्छतिस्मेति ॥२०६॥

प्रश्नमभिनयति उपचारेणेतिसार्धद्वाभ्यां घटादयोजडाहिवन्हिव्याप्तलोहपिंडवद्दृत्त्यभिव्यक्तचित्संबंधाद्भासंतइत्यतोगौणंतेषामपरोक्षं स्वप्रकाशत्वात्तद्विपरीतंसाक्षादपरोक्षपदाभ्यांश्रुत्योक्तंब्रह्मैवसर्वांतरत्वादात्मेतिसर्वशास्त्राणिवदंतितन्नसंभाव्यतइतिशेषः ॥ २०७ ॥ कुतो नसंभाव्यतइत्यतआह सर्वांतरत्वमिति सर्वांतरत्वंब्रह्मत्वमद्वयत्वरूपंचयदात्मनउच्यतेतदुभयमास्तांतिष्ठतुआलोचयितुमनर्हमितियावत् तयोर्धर्मिण्येवसंशयादितिभावः तत्रहेतुमाह आत्मेति यतआत्माशरीरादिसंघाताद्विलक्षणएवनस्यान्नसंभाव्यतइत्यर्थः ॥ २०८ ॥ मत्त्वमिति यद्यस्तिसंघातविलक्षणआत्मातर्हिमह्यंव्याचक्ष्वयथाऽपरोक्षतास्यात्तथानिरूपययेनतवकौशलंजानीयामिति एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यःस्वरूपत्वेनहस्तामलकादप्यव्यवहितेआत्मनिअसंभावनैवानुचितेत्यत्यन्ताव्यवहितवाचकैतच्छब्दप्रयोगेणसूचयन्नेषउक्तविशेषण

उपचारेणरहितंप्रत्यक्षंस्वप्रकाशनात् ॥ ब्रह्मैवात्मेतिशास्त्राणिसर्वस्मादंतरंजगुः ॥ २०७ ॥ सर्वांतरत्वंब्रह्मत्वं द्वयमास्तामिहात्मनः ॥ आत्मानतुशरीरादिसंघातात्स्याद्विलक्षणः ॥ २०८ ॥ मत्त्वंव्याचक्ष्वतेनाहंज्ञास्येतेबुद्धिकौशलम् ॥ इत्युक्तोयाज्ञवल्क्यस्तमेषआत्मेत्युवाचह ॥ २०९ ॥ कतमोयाज्ञवल्क्येतिपुनःपृष्टउवाचतं ॥ तवप्राणंतथापानमुदानंव्यानमेवच ॥ २१० ॥ व्यापारयतिदेहस्यमध्यगःसूत्रधारवत् ॥ सर्वांतरःसदेहादिसंघातात्स्याद्विलक्षणः ॥ २११ ॥

आत्माइत्येतन्मात्रमाहस्मेत्यर्थः ॥ २०९ ॥ कतमइति एवमंतर्मुखश्चेदयमुषस्तस्तर्ह्येषआत्मेत्येतावतोत्तरेणैवतोषमेष्यतीत्याशयेनयाज्ञवल्क्येनतथोक्तेपिसतुबहिर्मुखत्वात्संदिग्धःपुनःपृष्टवान्हेयाज्ञवल्क्यसआत्माकतमइति किंस्थूलंदेहंकिंवासूक्ष्मंकिंवासाक्षी नाद्यौपरिच्छिन्नत्वेनसर्वांतरत्वव्याघातात् नांत्यस्तत्त्वेमानाभावादितिप्रष्टुराशयः एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यःप्रष्टुःस्वानुभवप्रदर्शनेऽनधिकारितामालोच्य तदनुपहायानुमानंसाक्षिणिप्रदर्शयन्निदमाह इदंकिं यस्तवप्रणापानादीनांसूत्रधारवत्प्रवर्तकःसउक्तलक्षणआत्मेति सामान्यतोदृष्टानुमानस्वरूपंतुप्राणादिनियन्तानद्भिन्नस्तत्प्रवर्तकत्वात्योयत्प्रवर्तकःसतद्भिन्नोयथासूत्रधारइति नचानुमानप्रदर्शनेऽप्रमेयत्वविरोधः परासंभावनानिवृत्तिमात्रेऽनुमानस्यव्यापारादितिभावः इतिद्वयोरर्थः ॥ २१० ॥ २११ ॥

प्रकृतेसूत्रधारपदार्थंदर्शयित्वातत्रसाध्यस्यनियम्यभेदस्यसत्वंदर्शयति मर्कटानामिति मर्कटानांसूत्रैश्वालकोनर्तकोयोबालकःसोत्रसू त्रधारतयाविवक्षितः बालपदप्रक्षेपस्त्वज्ञानविशिष्टात्मनोदार्ष्टांतिकत्वसूचनाय सचयथामहाजनैःप्रेक्षकैर्मर्कटेभ्यःपृथग्भूतोदृष्टइत्यर्थः ॥ २१२ ॥ दार्ष्टांतिकमाह तथेति पूर्वार्धस्पष्टम् एवंमंदानुपहाभिप्रायेणयाज्ञवल्क्येनानुमानेदर्शितेप्यभिप्रायमविदित्वाउषस्तउपहसन्निवपुनःपप्रच्छेत्युत्तरार्द्धार्थः ॥ २१३ ॥ पुनःप्रश्नमभिनयति याज्ञवल्क्येतिसार्धैस्त्रिभिः हेयाज्ञवल्क्यमयास्पष्टतयावर्णनीयत्वेनपृष्टोप्यात्मात्वयास्पष्टोनोक्तोऽतोऽधुनास्पष्टंवर्णययथागौरश्वश्चपृष्टःशृंगादौगृहीत्वाप्रदर्श्यतेतद्वदिति ॥ २१४ ॥ आम्रान्पृष्टःकोविदारानाचष्टे इतिन्यायेनगवाश्वदृष्टान्तस्यप्रकारान्तरयोजनेनोपहासंव्यंजयितुंमत्पृष्टादन्यथात्वयोक्तमित्याह आत्मेति मयासंघाताद्विलक्षणआत्मा

मर्कटानांयथासूत्रैश्चालकोबालकोमतः॥ सूत्रधारःपृथग्दृष्टोमर्कटेभ्योमहाजनैः॥ २१२॥ तथासर्वांतरोप्यात्मादेहादिभ्यःपृथक्सदा॥ एवमुक्तउषस्तोपिपुनःपप्रच्छतंमुनिम्॥ २१३॥ याज्ञवल्क्यत्वयानायंविस्पष्टःकथितोमम॥ यथासौगौरसावश्वएवंस्पष्टंसमीरय॥ २१४॥ आत्माविलक्षणःपृष्टःसंघाताद्विमयाधुना॥ व्यापारकारकःकश्चित्त्वयामेत्रसमीरितः॥ २१५॥ व्यापारकारकस्तावत्संघातोत्रप्रतीयते॥ विरुद्धमुत्तरंतेनगोप्रश्नेश्वस्ययादृशम्॥ २१६॥ ततउक्तस्वरूपंत्वंकरामलकवद्वद॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपिस्मयमानस्तमब्रवीत्॥ २१७॥ यंत्वंपृच्छसिसंघाताद्वदात्मानंविलक्षणं॥ एषआत्मातवप्रष्टुरहंबुद्ध्यागतस्त्वया॥ २१८॥

कथंस्पष्टइतिपृष्टस्त्वयात्वस्तिकश्चित्प्राणादिव्यापारकारकइत्येतावन्मात्राकारेणोक्तइति ॥ २१५ ॥ निर्व्यापारस्यलोकेप्रयोजकत्वाप्रसिद्धेस्त्वदुक्तलक्षणहेतुरनात्मत्वव्याप्यत्वाद्विरुद्धइत्याह व्यापारेति तथाचगविपृष्टेऽश्वप्रदर्शनमिवआत्मप्रश्नेऽनात्मप्रदर्शनंत्वयाकृतमिति चतुर्थपादार्थः ॥ २१६ ॥ फलितमाह ततइति एवंसोपहासंपृष्टोपियाज्ञवल्क्योगांभीर्येणस्मयमानोमंदंहसन्नेवोवाचेति ॥ २१७ ॥ साक्षादपरोक्षतामयाप्रथममेवैतच्छब्दप्रयोगेणदर्शितातत्रतवमंदतामालोच्यत्वनुमानंदर्शितमितिसूचयितुंयाज्ञवल्क्येनएषइत्यादिवाक्यंपुनःपठितंतदर्थमाह यंत्वमिति संघाताद्विलक्षणमात्मानंवदेतियत्त्वंपृच्छसिसतवप्रष्टुरप्यात्माएषसुतरामपरोक्षः यतस्त्वयापिअहंबुद्ध्यागतः अहमाकारवृत्त्याविषयीक्रियमाणइत्यर्थः ॥ २१८ ॥

इत्युक्तेइति इतियाज्ञवल्क्येनोक्तेप्यहंप्रत्ययविषयत्वस्यबहुपुदर्शनाद्बुद्ध्यादीनांमध्येकतमोसाविर्तिनज्ञायतेऽतःपृथक्कृत्यदर्शयेतिपुनरुष स्तःपप्रच्छेत्यर्थः ॥ २१९ ॥ उपस्तमिति एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यइदमाह इदंकिं योविद्वदनुभवसिद्धातस्यापरोक्षतातत्त्वेननिरूपणेनवाय हःकिंवाघटादिर्वदिंद्रियविषयत्वरूपापरोक्षत्वेन आद्येविद्वांसोयथातंनिरूपयंतितथामयोक्तोपित्वयावहिर्मुखत्वान्नद्रष्टुंशक्यइत्यर्थः ॥ २२० ॥ नद्वितीयस्तस्याविषयस्वभावत्वादित्याह बुध्येति योयंनित्यापरोक्षआत्मावुध्यास्वविषयाहिण्यानानेंद्रियद्वारेणप्रसरंत्या सहितःसर्वंजानानितांबुद्धिंचस्वयमेवभासयतिएवंतस्याबुद्धेर्द्रष्टारंतंकेनत्वंपश्यसिविषयीकरोषि नकिंचित्करणजातंतंविषयीकर्तुंशक्नो तीतियावत् ॥ २२१ ॥ सेंद्रियबुद्धेःसाक्षिभास्यायास्तद्भासनेनशक्तिरितिसदृष्टांतमाह घटोपलंभकमिति यथाघटप्रकाशकंचक्षुर्घटेन

इत्युक्तेकतमःसोयंबुद्ध्यादिष्वितितंवद ॥ उपस्तएवंपप्रच्छयाज्ञवल्क्यंमहामुनिम् ॥ २१९॥ उपस्तंयाज्ञव ल्क्यापिवाक्यमेतदभाषत ॥ उक्तोपिनमयाशक्यस्त्वयाद्रष्टुंकथंचन ॥ २२० ॥ बुद्ध्यासर्वंविजानातियतो यंभूतभौतिकं ॥ बुद्धिंचतस्याद्रष्टारंकेनपश्यसितद्वद ॥ २२१ ॥ घटोपलंभकंनेत्रंनघटेनोपलभ्यते ॥ यथात थात्रबुद्धीनांद्रष्टाताभिर्नलभ्यते ॥ २२२ ॥ बाह्यांतरविभेदानामिंद्रियाणांहियाधियः ॥ तासांद्रष्टात्रताभि र्योनदृश्यस्त्वेपआंतरः ॥ आत्मातवविनाशेनवर्जितोतोविलक्षणः ॥ २२३ ॥ एतस्माद्व्यतिरिक्तंयद्देहबुद्धींद्रि यादिकम् ॥ विनाशितज्जडत्वेनजन्मयोगियथाघटः ॥ २२४ ॥

नप्रकाश्यतेतथाबुद्धीनांतत्तदिंद्रियसंबंधेनदृष्टिश्रुतिघ्रात्यादिसंज्ञानांद्रष्टाप्रकाशकआत्माताभिर्बुद्धिभिर्नदृश्यतेइति ॥१२२॥ एतत्स्फुटय ति बाह्येति बाह्यांतरविषयकत्वेनभिन्नानामिंद्रियाणांसंबंधेनदृष्टिश्रुत्यादिसंज्ञायाधियोबुद्धिवृत्तयस्तासांयोद्रष्टाभासकोऽतएवताभि रप्रकाश्यःसतवात्मासर्वांतरोविनाशहीनःअतःसंघाताद्विलक्षणइति ॥ २२३ ॥ ननुतथापितद्भिन्नंबुद्ध्यादिसत्यमसत्यंवा आद्येकथंसर्वां तरइत्युक्तं नहिघटःपटस्यांतरः अंत्येपिकथंसर्वपदप्रयोगःसर्वस्याभावादित्याशंक्यायथारज्जौकल्पितानामुरगजलधारादंडादीनांरज्जुरांतर स्तद्वदेतद्द्रष्टव्यमित्याशयेनपरिहरति एतस्मादिति एतद्भिन्नंसर्वंजडत्वाज्जन्मनाशरूपार्तिमत् अतःकल्पितमितियावत् ॥ २२४ ॥

उपस्तब्राह्मणार्थमुपसंहरति बुद्धिमानयमिति अयंयाज्ञवल्क्योबुद्धिमानित्येवंविज्ञायनिश्चित्योषस्तोमौनंचक्रेइति ॥ २२५ ॥ एवंबं धमोक्षयोग्यःसंघातविलक्षणआत्माउषस्तब्राह्मणेनिर्धारितोऽथतस्यमोक्षोयेनब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनभवतितस्यससाधनस्यनिरूपणपरंक त्कहोलब्राह्मणंतस्यार्थःप्रदर्श्यते कौषीतकेयइत्यादिसप्तचत्वारिंशच्छ्लोकैः अथकुषीतकस्यापत्यंकहोलनामातंयाज्ञवल्क्यमपृच्छत् किंकृ त्वा यउपस्तेनपृष्टआत्मातद्विषयकएवममप्रश्नइतिसूचयितुमुषस्तोक्तंयत्साक्षादित्यादिवाक्यमनूद्यपुनःपठित्वाप्रश्नाशयमभिनयति आ त्मेति अयमात्माब्रह्मभावंगतःकथंभवेदिति ॥ २२६ ॥ ब्रह्मभावासंभवेहेतुंतयोर्वैधर्म्यमाह आत्मेति अयमेतत्संघातप्रकाशकआत्माक्षु त्पिपासेशोकमोहौजरामृत्यूषडूर्मयइतिप्रसिद्धषडूर्मिलक्षणसंसारधर्मकोऽनुभूयतेब्रह्मतुषडूर्मिरहितंश्रूयतेऽनयोविरुद्धधर्मिणोस्तादात्म्यं

बुद्धिमानयमित्येवविज्ञायोपस्तआत्मवान्॥ कहोलस्यसमीपस्थःप्रश्नादुपरराम ह॥२२५॥ कौषीतकेयोम तिमान्कहोलस्तमभाषत॥ उपस्तोक्तमनूद्येत्थमात्माब्रह्मकथंभवेत्॥ २२६॥ आत्मासंसारधर्मायंक्षुधितश्च पिपासितः॥ शोकमोहसमाविष्टोजायतेम्रियतेतथा॥ २२७॥ षडूर्मिरहितंब्रह्मतादात्म्यंत्वनयोःकथं॥ इत्यु क्तेयाज्ञवल्क्योपितमाहमुनिपुंगवम्॥ २२८॥ षडूर्मयोनसंत्यत्रप्राणबुद्धिशरीरगाः॥ आत्मन्येतेनसब्रह्मक थ्यतेवेदवादिभिः॥ २२९॥ आत्मज्ञानवतांपुंसांसंसारोनैवबाधकः॥ कुतआत्मनएपस्यात्सर्वदाब्रह्मरूपि णः॥ २३०॥

भेदसहिष्णुरभेदइत्युक्तलक्षणमपिनसंभवतिकुतऐक्यमिति तथाचप्रत्यक्षविरुद्धमात्मनोब्रह्मत्वमितिप्रष्टुराशयः एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यआह स्मेतिद्वयोरर्थः ॥२२७॥२२८॥ स्यादेवप्रत्यक्षविरोधोयद्यात्माक्षुत्पिपासाधर्मिप्राणरूपःशोकमोहधर्म्यंतःकरणरूपोवाजरामृत्युधर्मिश रीररूपोवाभवेन्नतुएषांप्रकाशकएवप्रकाश्यधर्माश्चप्रकाशकंनस्पृशंतीतिप्रसिद्धमादित्यादावतऐक्यबोधकस्यवेदांतप्रमाणराजस्यस्वार्थ प्रकाशनेनकेनचिन्मानांतरेणविरोधइत्याशयेनोत्तरयति षडूर्मयइति प्राणबुद्धिशरीरगाःषडूर्मयःअत्रात्मनिनसंतिएतेनहेतुनाऽसआत्मासं सारधर्मराहित्यरूपब्रह्मलक्षणशालित्वाद्ब्रह्मैवेतिवेदविद्भिःकथ्यतेइत्यर्थः॥२२९॥आत्मनिसंसारधर्माभावेकैमुत्यमाह आत्मज्ञानेति अवि द्यालेशेनभासमानोपिसंसारआत्मविदांबंधप्रसवलक्षणांबाधांकर्तुंयदानशक्तस्तदाकिमुवक्तव्यमात्मनःसंसारधर्मराहित्यइत्यर्थः॥२३०॥

एतादृशात्मज्ञानस्यविक्षेपपरिहारेणदृष्टद्वारोपकारकमंगंसंन्यासइत्याह असंसारिणमिति एतंपूर्वार्द्धेनानूदितमेतद्ब्राह्मणउक्तंतंबुद्धिसाक्षि तयाउपलब्राह्मणवर्णितमात्मानंविज्ञायगतैषणाःपरित्यक्तकामाःसंतःपूर्वेवामदेवादयःप्रव्रजंतिस्मसंन्यस्तवंतइत्यर्थः ॥ २३१ ॥ तत्रैषणा याःस्वरूपभेदावाह सुतइतित्रिभिः लोकेकामनानामनेकविधत्वेप्यनुमतानित्रीणिरूपाणिईरितानिश्रुतौ तत्रैकंरूपंसुतोभवत्वित्याकारंपु त्रैषणात्वंयेनदारसंग्रहादौप्रवर्तते द्वितीयंवित्तैषणात्वं वित्तमपिद्विविधंदैवंमानुषंच तत्रदैवंदेवलोकजयसाधनमुपासनात्मकज्ञानं मानुषंतु मनुष्यलोकभोगसाधनंपशुहिरण्यादि तृतीयंलोकैषणात्वंलोकपदेनचदेवमनुष्यलोकवर्तिसुखंगृह्यतेइत्यर्थः ॥ २३२ ॥ वस्तुतस्तुद्वे

असंसारिणमात्मानंब्रह्माभिन्नंनिरंजनम् ॥ बुद्धिसाक्षिणमेतंतंविज्ञायात्रद्विजोत्तमाः ॥ वामदेवसमाःपूर्वं प्रव्रजंतिगतैषणाः ॥ २३१ ॥ सुतोभवतुमेतद्वद्वित्तंदैवंचमानुषम् ॥ सुखंलोकद्वयंचैतदेषणात्रयमीरितम् ॥ २३२ ॥ पितुःपुत्रोभवेद्वित्तंयथाक्षेत्रंयथापशुः ॥ वित्तंचसुखदंतद्वदिहलोकेपरत्रच ॥ २३३ ॥ ततःसुखस्य तद्वत्स्यात्तद्धेतोश्चैषणाद्वयं ॥ एषणाद्वैतमेवात्रवस्तुतःसर्वदेहिनाम् ॥ २३४ ॥

एवसकलकामनानुगतेरूपेइत्याह पितुरितिद्वाभ्यां यथाक्षेत्रंपशुर्गवादिश्चएतल्लोकभोगसाधनत्वाद्वित्तमितिप्रसिद्धंतथापुत्रोपिपितुर्वि त्तमेव पुत्रेणजय्योयंलोकइतिश्रुतेरेतल्लोकजयसाधनत्वात् वित्तपदंचइहलोकेपरलोकेवायत्सुखदंसुखसाधनंतत्रप्रसिद्धं तथाचवित्तैष णात्वेनसकलसुखसाधनैषणानांसंग्रहः अतएवश्रुतौपुत्रैषणावित्तैषणयोरभेदउक्तइतिभावः लोकैषणापदेनचसकलफलकामनानांसं ग्रहः लोकपदस्यसुखपरतायाःपूर्वश्लोकउक्तत्वात् तस्मादेषणानामनुगतरूपालोचनायांद्वैतंद्वित्वमेवेतिद्वयोरर्थः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

एषणाद्वित्वेलोकानुभवमप्यनुकूलयति इच्छत्यपीति यतःसर्वोजनःप्रथमंफलभूतंसुखमेवेच्छतिफलस्यसाक्षाद्यत्नासाध्यतामालोच्यत त्साधनमपीच्छतीत्येषणाद्वित्वमुपपन्नमेवेतिशेषः एतदभिप्रायेणैवश्रुतौवित्तैषणालोकैषणयोरभेदउक्तइतिभावः अस्त्वेवंतथापिविद्वांसो यदेषणापरित्यागंकुर्वंतितत्रकोहेतुरितिचेदेषणामूलभूताविद्याहानिरेवेत्याह सुखंचेति योवैभूमातत्सुखमित्यादिश्रुतेरात्मन्येवसुखंनान्यत्र अयंतुपुरुषस्यचैतन्यमितिवन्निर्देशः यतःसर्वंसांसारिकपदार्थजातमुदर्केपरिणामेदुःखदंतथाचअज्ञाएवएषणाभाजइतिद्वयोरर्थः ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ सांसारिकपदार्थानांदुःखरूपतांप्रपंचयति जननीत्यष्टादशभिः याजंतूनांजननीस्तन्यदानादिनासुखकारिणी

इच्छत्यपियतःसर्वःसुखमस्त्वितिनापरं॥ सुखंचात्मन्यसंसारेसर्वानंदातिशायिनि ॥ २३५ ॥ स्वप्रकाशेसति प्रज्ञेसर्वभेदविवर्जिते ॥ नापरत्रयतःसर्वमुदर्केदुःखदंस्मृतम् ॥ २३६ ॥ जननीसर्वजंतूनांप्रसिद्धासुखकारिणी ॥ स्तन्यदानात्तथाशश्वद्रक्षणाद्भूर्यपायतः ॥ २३७ ॥ मलाद्यपनयात्तद्वच्चित्रात्स्नेहादिलौकिकात् ॥ कोपतोमरणाद्वासादद्याद्दुःखंसुदुःसहं ॥ २३८ ॥ जनन्यामरणंबाल्येदाराणांयौवनेतथा ॥ वार्धकेतनयानांच वज्रपातसमंस्मृतम् ॥ २३९ ॥ नाग्नेःप्रवेशनेदुःखंछेदनेवपुषोनच ॥ जीवतःशूलसंक्षेपेभृगोर्वापतनेनहि ॥ २४० ॥ तादृशंदुःसहंदुःखंनान्यस्मादपिकारणात् ॥ जनन्यादिमृतौदुःखंबाल्यादौजायतेयथा ॥ २४१ ॥

त्वेनप्रसिद्धासापिकोपमरणाभ्यांदुःखंदद्यादितिद्वयोःसंबंधः स्तन्यंपयः भूरिभ्योबहुविधेभ्यःअपायेभ्यःअपायहेतुभ्योजलाग्न्यादिभ्यो रक्षणात् चित्रादद्भुतात्स्नेहादिलौकिकात् स्नेहआदिःकारणंयस्यतादृशाल्लौकिकान्मुखचुंबनादिरूपादित्यपिद्वयोरर्थः ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ तत्रजनन्यामरणाद्दुःखदत्वंतुल्ययोगितयास्फुटयति जनन्याइति स्पष्टं ॥ १३९ ॥ उक्तदुःखस्योत्कर्षंस्फुटयति नाग्नेरिति द्वाभ्यां शूलसंक्षेपेशूलोपरिनिधाने भृगोःपर्वतोच्चदेशात् ॥ १४० ॥ तादृशमिति स्पष्टम् ॥ २४१ ॥

जननीन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति॥२४२॥प्रियाणीति नचवियोगोवारयितुंशक्यइत्याह वियोगइति अचिकित्स्येनप्रतिकर्तुमशक्येनयेन केनचिन्निमित्तेनसंयुक्तानांवियोगोऽवश्यंभावीत्यन्वयः निमित्तस्याचिकित्स्यत्वेहेतुगर्भंविशेषणं कालेति रोगवच्छरीरपरिणामहेतुत्वाद्रोगसमेनकालेनप्रयुक्तेनेत्यर्थः ॥ २४३ ॥ एवंप्रियत्वाभिमतानांदुःखदत्वमुपपादितं अप्रियाणांतुदुःखदत्वंप्रसिद्धमेवेत्याह अप्रियाणिचेति दहंतितापयंति अमुंदेहाभिमानिनम्॥२४४॥जननीप्रभृतिचेतनेपूक्तंन्यायंजडेष्वप्यतिदिशति चेतनानीति चेतनवज्जडान्यपिवस्तूनिप्रीतिकराणिचेद्वियोगेनअप्रीतिकराणिचेद्योगेनअविरतान्विरागहीनान्शलभान्पावकवद्दहंतितापयंतीत्यर्थः ॥२४५॥ सांसारिकभावा

प्रियाणिसर्वभूतानिपित्रादीनिजनस्यहि॥ वियोगेदुःखमत्यर्थंजनयंतिसुदुःसहम्॥ २४२॥ वियोगःसर्वथाभावीसंयोगसंतिदेहिनां॥ अचिकित्स्यनिमित्तेनकालरोगकृतेनहि॥ २४३॥ अप्रियाणिचभूतानिसंयोगेनदहंत्यमुम्॥ अग्निर्यथास्वसंयुक्तंसर्वमेवदहत्ययम्॥ २४४॥ चेतनानियथातद्वज्जडान्यपिचसर्वदा॥ जंतून्योगवियोगाभ्यांप्रीत्यप्रीतिकराणिच॥ दहंत्यविरतान्शश्वच्छलभान्पावकोयथा॥ २४५ ॥ पुत्रावित्तानिलोकाश्चशरीरंचसबांधवम्॥ एतेदुःखकराःसर्वेदृश्यंतेसर्वजंतुभिः॥ २४६ ॥ यद्यत्कर्तुंप्रवृत्तःसन्नशक्याद्विनिवर्तते॥ इच्छयासहितस्तत्तद्दुःखमुक्तंमनीषिभिः॥ २४७॥ प्रवृत्तिंकुरुतेशश्वदुपकारापकारयोः॥ शत्रुमित्रार्थमत्रायमशक्त्याविनिवर्तते॥ २४८॥

नांदुःखहेतुतारागांधताहीनैःसर्वैरनुभूयतेइत्याह पुत्राइति एतेपूर्वार्द्धोपदर्शिताः ॥ २४६ ॥ तत्रापिविहन्यमानाइच्छैवदुःखप्रयोजिकेत्याह यद्यदिति इच्छयासहितोजंतुर्यद्यत्कर्तुंप्रवृत्तःसन्यस्मादशक्याद्विनिवर्त्ततेतत्तद्दुःखकरत्वाद्दुःखमित्युक्तमित्यर्थः ॥ २४७ ॥ तदुदाहरति प्रवृत्तिमिति अयंलोकःप्रायःशत्रूणामपकारायमित्राणामुपकारायचप्रवृत्तिंकुरुतेतत्रचाशक्त्यैवततोनिवर्त्ततेइतिप्रसिद्धमितिशेषः ॥ २४८ ॥

तत्रचेच्छायाःप्रयोजकमहंममाध्यासरूपंविपर्ययज्ञानंतथेच्छाकार्यंदुःखस्वरूपंचाह शरीरेति सेयमशक्येच्छाकर्त्तुमशक्येप्यर्थेइच्छा क्वचिच्छरीरेंद्रियजाशरीराध्यासजाइंद्रियाध्यासजावाक्वापिकुत्रचित्सुतादिविषयकममत्वाध्यासजाअहंममाभिमानेनाशक्येच्छामपि कुर्वंतीतियावत् एवंसतिइच्छावधेःकुड्यादश्वःपततीत्यत्रआरोढुमशक्यंकुड्यंयथावधिर्विभागाश्रयत्वात्तथाइच्छास्वकार्यद्वारायमारो ढुमशक्तासोशक्यपदार्थइच्छावधिर्वृद्धिकृतमपादानंतस्माज्जातोयइच्छायावैयर्थ्यात्मकोविघातस्तद्रूपंमहद्दुःखमित्यर्थः विहन्यमाने च्छैवदुःखरूपेणपरिणमतेइतियावत् ॥ २४९ ॥ एवमनर्थप्रयोजकाःशरीरादयइच्छाप्रयोजकंचतेषामननुकूलतयावस्थानंसर्वत्रस ममित्याह शरीरेंद्रियेति तेचशरीरादयोहिरण्यगर्भभावपर्यंतंसर्वत्रसंतितेचसर्वदास्वाधीनाअनुकूलरूपानसंतीत्यपिप्रसिद्धमितिशेषःत

शरीरेंद्रियजासेयंक्वचित्क्वापिसुतादिजा॥ अशक्येच्छाविघातःस्याद्दुःखमिच्छावधेर्महत्॥ २४९॥ शरीरेंद्रियपुत्राद्याब्रह्मणोपीश्वरस्यवा॥ भवंतिसर्वथासर्वेस्वाधीनानैवसर्वदा॥ ततोदुःखंसमुद्दिष्टाइमेसर्वेशरीरिणां ॥ २५०॥ सुखत्वंविद्यतेनैववस्तुनःकस्यचित्क्वचित्॥ व्यभिचाराद्यतोदृष्टाहेतुतासुखदुःखयोः॥ पर्यायेणच वस्तूनांसर्वेषांसर्वदेहिभिः॥ २५१ ॥ यत्रापिसुखहेतुर्हिदृष्टंतत्रापिनास्यतत् ॥ आत्मरूपंसुखंयस्माद्धेतुभ्यो नजनिव्रजेत्॥ २५२॥

तःसर्वथानुकूलत्वाभावादिमेशरीराद्याःसर्वेपिदुःखमित्युक्ताः॥ २५०॥ एवमनात्मनिदुःखत्वमुक्त्वासुखत्वव्यतिरेकमपितेषांस्फुटयति सु खत्वमिति कस्यचिदपिवस्तुनःसुखत्वंनैवविद्यते कुतः सुखत्वंविनाप्यवस्थानरूपाद्व्यभिचारात् व्यभिचारेपिकिंमानमितिचेल्लोकानुभवए वेत्याह यतोदृष्टेत्यादि यदेववस्तुसुखदंतदेवकालांतरेदुःखदमित्येवंसर्वजंतुभिःसर्वेषांवस्तूनांपर्यायेणपरिपाट्याअनियमेनेतियावत् सुख दुःखयोर्जनकतादृष्टेति ॥२५१॥ तत्रापिपदार्थानांयासुखहेतुतादृष्टिःसाभ्रमएवेत्याह यत्रापीति यत्रदेशेकालेवाकश्चित्पदार्थःसुखहेतु र्मतस्तत्रापितत्सुखमस्यसुखहेतुतयाभिमतपदार्थस्यकार्यतयानदृष्टंप्रमाणेननगृहीतं मानाभावएवकुतइतिचेदानन्दोब्रह्मेत्यादिश्रुतेःसु खस्यात्मरूपत्वेनाजन्यत्वादित्यर्थः॥ २५२ ॥

यदिचसुखंजन्यंस्यात्तर्हिदुःखरूपमेवस्यादित्याह जायमानमिति सुखंयदिजायमानंस्यात्तर्हिदुःखमेवस्यात् आत्मनोभिन्नरूपत्वात् य
त्रयत्रात्मभिन्नत्वंतत्रतत्रदुःखत्वमित्यत्रलोकसिद्धदृष्टांतमाह पुंसइति यथावैरिसुखंसुखत्वेनज्ञातमप्यात्मभिन्नत्वेनदृष्टंसद्दुःखत्वेनलो
कैरनुभूयतेइतिप्रसिद्धम् ॥ २५३ ॥ कथंतर्हिविषयेषुसुखजनकत्वानुभवोलोकानामितिचेत्सुखाभिव्यंजकांतःकरणवृत्त्युत्पत्तेस्तत्रारो
पादित्याह ततइति यथाखद्योतैर्व्यापकस्याकाशस्यकिंचिदवच्छेदेनाभिव्यक्तिःक्रियतेतद्वत्सुखसाधनत्वाभिमतैर्व्यापकात्मस्वरूपस्यसु
खस्यतदभिमुखवृत्त्युत्पादनद्वाराकिंचिदभिव्यक्तिःक्रियतेइत्यर्थः तस्मात्पूर्णात्मानंदार्थिनएषणाःपरित्यजंतीतियदुक्तंतदुपपन्नमेवेतिभा
वः ॥ २५४ ॥ एवमात्मज्ञानस्यफलभूतःसाधनभूतश्चसंन्यासएषणापरित्यागात्मकवैराग्यसहितोनिरूपितः अथात्मज्ञानोत्पत्तौदृष्टद्वा
रोपकारकाणांश्रवणमनननिदिध्यासनानांविधायकस्यतस्माद्ब्राह्मणइत्यादिग्रन्थस्यार्थमाह प्ररूढेतिसप्तदशभिः तत्रार्थक्रमेणचतुर्णामे

**जायमानंभवेद्दुःखमात्मनोभिन्नरूपतः॥ पुंसोवैरिसुखंयद्वज्ज्ञातमप्यसुखंभवेत्॥ २५३॥ ततोभिव्यक्तिरेवा
स्यसुखस्यात्मस्वरूपिणः॥ कारणैर्लेशतोयद्वत्खद्योतैर्नभसोनिशि ॥ २५४ ॥ प्ररूढेंद्रियतानूनंदुःखहेतुर्द्विजैः
स्मृता॥ अप्ररूढेंद्रियोयस्माद्बालोदुःखंनगच्छति ॥ २५५॥ अप्ररूढेंद्रियस्तस्माद्बालवन्निवसेन्मुनिः॥ सुखै
षणांविहायायंस्वप्रकाशसुखोदधिः ॥ २५६॥ ब्राह्मणोजातविज्ञानःपदवाक्यार्थकोविदः॥ जानन्दुःखैकहे
तुत्वमन्वयव्यतिरेकतः॥ सर्वैषणासमेतस्यशरीरस्यास्यनाशिनः ॥ २५७॥**

वसंबंधः ब्राह्मणोवक्ष्यमाणलक्षणस्वप्रकाशसुखोदधिरूपंब्राह्मणभावमिच्छन्वेदांतवाक्याज्जातविज्ञानस्तत्रापिपदार्थवाक्यार्थकोवि
दत्वलक्षणंपांडित्यंप्राप्यविनाशिनःसर्वविकारशालिनोऽस्यशरीरस्यसंघातस्याऽऽसंगद्वारासर्वैषणाजनकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांदुःखहेतु
तांजानन्विषयसुखैषणांविहायबालवन्निवसेत् बहिर्मुखस्यहिवेदांतार्थमनननोपपद्यतेऽयंतुबालवद्भावरूपंमननंकुर्यादितियावत् तत्र
बाल्येनसाम्यमप्ररूढेंद्रियत्वंप्ररूढत्वंरागद्वेषाभ्यांविषयप्रवणत्वंतद्रहितेंद्रियकत्वरूपं एतदेवबालसादृश्यंप्रकृतोपयोगाद्ग्राह्यमितिसूचयितुं
प्ररूढेंद्रियतेत्याद्युक्तमितिभाष्यानुरोध्यर्थः ग्रंथकृतातुबालवद्भावोयःप्रथमंनिर्दिष्टस्तत्रायंभावः जिज्ञासुर्वेदांतश्रवणादपिपूर्वंरागद्वेषराहि
त्यरूपंबालभावमभ्यसेदिति ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥

निदिध्यासनविधायकस्याथमुनिरित्यंतस्यश्रुतिभागस्यार्थंदर्शयति गुरूपदेशादिति गुरूपदेशात्संजातविज्ञानःरागद्वेषविवर्जितत्वरूपमप्र रूढेंद्रियत्वंश्रुतौबाल्यपदोक्तंतथास्वात्मनोयद्विज्ञानंवेदांततात्पर्यविषयत्वेनावधारणंश्रुतौपांडित्यपदोक्तंतच्चप्राप्यध्यानेनिदिध्यासनेमन नेनाऽसंभावनानिवृत्तौयत्फलभूतंज्ञानंतद्रूपेतत्परोभवेदित्यर्थः निर्भयइतिपदस्योत्तरेणसंबंधः ॥२५८॥ अथमौनंचेत्यादेरथब्राह्मणइत्यंत स्यार्थंनिदिध्यासनस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमभिनयति अवाङ्मनसेतिद्वाभ्यां वाङ्मनसपदेनवाङ्मनसविषयभूतंदृश्यजातंलक्ष्यतेतद्विलक्षणरूपः अतएवस्वयंप्रभःसजात्यादिभेदराहित्येनानंदरूपोनिर्भयश्चाहमित्येवमाकारेमननेनिदिध्यासनेनिष्ठायस्यसतथा उक्तमिदिध्यासनात्मकंमुनेरुत्तमाश्रमिणःकर्मतदाश्रितःसन्बाल्यपांडित्ययोःश्रुतौअमौनपदोक्तयोर्मौनस्यनिदिध्यासनस्यचाभिज्ञआदरनैरंतर्यसत्कारैरा

गुरूपदेशात्संजातविज्ञानोध्यानतत्परः॥ अप्ररूढेंद्रियत्वंतद्रागद्वेषविवर्जितम्॥ स्वात्मविज्ञानपांडित्यसहितं
प्राप्यनिर्भयः॥ २५८॥ अवाङ्मनसरूपोहमानंदात्मास्वयंप्रभः॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः
॥ २५९॥ एवंमनननिष्ठःसन्मुनिकर्मसमाश्रितः॥ बाल्यपांडित्यमौनानामभिज्ञोब्राह्मणोमतः॥ २६०॥ बा
ल्यपांडित्यमौनानिविहायोक्तानिकेनसः॥ ब्रह्मात्माब्राह्मणोभूयादुपायेनापरेणहि॥ २६१॥ रागद्वेषादिराहि
त्यंगुरुशास्त्रोपदेशनम्॥ स्वयंचावगमस्तद्वत्तर्कतोध्यानतस्तथा॥ २६२॥ बाल्यपांडित्यमौनानिकथितानि
मनीषिभिः॥ साधनानिफलंतद्वद्ब्राह्मणोब्रह्मबोधधृक्॥ २६३॥

सेवकोब्राह्मणोब्रह्मभावहेतुब्रह्मविद्याशालीमतइति ब्रह्मशब्दाद्वेदेत्यर्थेऽणूप्रत्ययइतिद्वयोरर्थः ॥२५९॥२६०॥ सब्राह्मणःकेनेत्यंशस्यार्थमुपायांतरप्रश्नरूपमभिनयति बाल्येति ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुत्यंतरात् ब्रह्मात्माब्राह्मणः ब्रह्मभावरूपंब्राह्मण्यमितियावत् एतदुक्तेभ्योऽपरेणकेनोपायेनस्यात् यद्यस्त्युपायांतरंतर्हितदपिवाच्यमितिभावः ॥ २६१॥ अथयेनस्यादित्यादेरुत्तरस्यार्थमभिनेतुंतदाशयंदर्शयति रागेतिसार्द्धैस्त्रिभिः रागद्वेषादिराहित्यरूपंबाल्यंगुरुशास्त्रोपदेशनरूपंपांडित्यंतर्कतोविचारेणध्यानेनवास्वरूपसाक्षात्काररूपंमौनंचएतान्येवसाधनानि एषांफलंतुब्रह्मवित्त्वरूपंब्राह्मण्यमितिद्वयोरर्थः॥ २६२॥ २६३॥

ब्राह्मणत्वप्रयोजकंब्रह्मबोधमभिनीयसएवप्रकृतेब्राह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तमितिदर्शयति स्वप्रकाशेति स्वप्रकाशंसाक्षादपरोक्षंयदुषस्तब्रा
ह्मणेआत्मनोरूपमुक्तंतदेवसुखात्मकंब्रह्मनामरूपात्मकद्वैतविवर्जितत्वात्तस्यबोद्धबोद्धव्यादित्रिपुटीरहितान्निर्विकल्पकाज्ज्ञानान्निमि
त्ताद्विद्वान्ब्राह्मणइत्युक्तः ॥ २६४॥ उपायांतरतइति बाल्यादिभिन्नादुपायात्सोयंवर्णितोब्राह्मणोनभवतिकिंतुतएवबाल्यादयउपायाइ
तिपूर्वार्द्धार्थः एवमाशयमुपवर्ण्योत्तरमभिनयति अस्तुवेति उक्ताभिप्रायेणश्रुतावेवमुत्तरितं एवंकथं येनकेनोपायेनायंब्राह्मणईदृशोव
र्णितलक्षणोऽस्तुसंपद्यतामत्रसाधनेषुममाग्रहोहठोनास्तीति ॥ २६५॥ साधनाऽग्रहाभावंदृष्टांतेनस्पष्टयति पारमिति नदीपारगमनरूपं
फलंसेतुनाउडुपादिनावासिद्ध्यतिचेत्कोनावएवोपादानेहठंकुर्यादित्यर्थः ॥२६६ ॥ उक्तस्योत्तरस्यपर्यवसानंवर्णिताशयेदर्शयितुंदृष्टांतमु

स्वप्रकाशसुखंब्रह्मनामरूपविवर्जितम् ॥ बोद्धबोध्यादिराहित्याज्ज्ञाताब्राह्मणईरितः ॥ २६४ ॥ उपायांतरतः
सोयंनभवेद्धिकदाचन ॥ अस्तुवायेनतेनायमीदृशोनाग्रहोमम ॥ २६५ ॥ पारंनावापिगंतव्यंनद्याःसेत्वादि
नापितत् ॥ गम्यतेचेत्किमर्थंस्यादादानंनावएवहि ॥ २६६ ॥ महावेगागाधजलाविस्तीर्णाचेद्भवेन्नदी ॥ नौ
रेवोपायउद्दिष्टःसेत्वादिस्तत्रनापरः ॥ २६७ ॥ यथातथात्रबाल्यादिरुपायोनापरोभवेत् ॥ ब्राह्मणत्वेयतोनेदृ
ग्ब्राह्मण्यंप्राप्यतेनरैः ॥ २६८ ॥

पन्यस्यति महावेगेति यदामहावेगत्वागाधत्वविस्तीर्णत्वैर्हेतुभिःसेत्वादिनादुस्तरानदीभवतितदानौरेवतरणोपायइति ॥२६७॥ वर्णिताश
येदृष्टांतंयोजयति यथेति यथामहावेगत्वादिशालिनद्युत्तारेनौरेवोपायस्तथात्रब्राह्मणत्वेबाल्यादिरेवोपायः यतईदृग्ब्राह्मण्यंनरैरुपायांत
रेणनप्राप्यतेदुर्लभमितियावत् अयंभावः भवदप्युपायांतरंहिरण्यगर्भाद्युपासनरूपमश्वमेधाद्युत्कृष्टकर्मरूपंवाभवेत् तत्सर्वंकालविलंबा
दिदोषग्रस्तंब्रह्मबोधोत्पत्तौबाल्यादिसापेक्षमेवद्वैतदर्शनादुद्विग्नेनातिशुद्धांतःकरणेनानुष्ठातुमशक्यंच तत्रधावनानंतरमपिफलमेतावदेवम
तएवमुक्तमिति ॥ २६८ ॥

अथातोऽन्यदार्त्तमित्यंशस्य अतोबाल्यादिरूपसाधनकदंबादन्यत्सांसारिकमवस्थाजातमार्त्तमार्तिपस्तमित्यर्थमभिप्रेत्याह कामेति कामक्रोधादिमत्तयाबाल्यहीनोगुर्वादेर्गुरुप्रभृतेरुपदेशहीनत्वेनपांडित्यवर्जितोमननादिहीनत्वेनमौनवर्जितोविषयलंपटत्वेनएषणाव्युत्थानहीनईदृशोपिब्राह्मणोवर्णितब्राह्मणत्वंप्राप्तःकस्यदेवादेरपिलोकेवर्त्ततेनकुत्राप्यस्तीतियावत् ॥ २६९ ॥ फलितमाह अन्नादानमिति अन्नादानंभक्षणंयथातृप्तेर्नियतउपायस्तथाबाल्यादिब्राह्मणत्वइत्यर्थः अतएवहिरण्यगर्भस्यापिमहावाक्यस्यक्षणमनुसंधानेनैवस्वात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिरुक्ता योगिनोपिमहावाक्यसमानार्थकप्रणवार्थानुसंधानेनैवात्मानंसाक्षात्कुर्वंतीतिप्रसिद्धमितिभावः ॥ २७०॥ उपसंहरति एवमुक्तेइति ॥ २७१ ॥ अथात्मनःसर्वांतरत्वविनिर्णयपरस्याक्षरब्राह्मणांतग्रंथस्यार्थंप्रदर्शयंस्तत्रादौगार्गीब्राह्मणस्यार्थम

कामक्रोधादिसहितउपदेशविवर्जितः ॥ गुर्वादेर्मननध्यानशून्योविषयलंपटः ॥ ईदृशोब्राह्मणःकस्यलोकेतं दर्शयाधुना ॥ २६९ ॥ अन्नादानंयथातृप्तावुपायोनियतस्त्विह ॥ ब्राह्मणत्वेतथैवस्याद्बाल्याद्येवहिसाधनम् ॥ २७० ॥ एवमुक्तेकहोलोपिप्रश्नादुपररामह ॥ निरीक्ष्यगार्गीधर्मात्मास्वात्मनःपुरतःस्थिताम् ॥ २७१ ॥ गार्गी वाचक्नवीसाथपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यतर्ककर्कशधीधना ॥ अनुमानंसमाश्रित्यपंचावयवयाधिया ॥ २७२ ॥ कार्यंहिकारणव्याप्तमूर्तंचैवसदाभवेत् ॥ कार्यत्वाद्धियथातंतौओतःप्रोतःपटःसदा ॥ २७३ ॥

भिनयति गार्गीतित्रयोविंशतिश्लोकैः गार्गीनाम्नावाचक्नवीवचक्नुसंज्ञकस्यकन्यासाप्रसिद्धायाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यमुनींद्रंपप्रच्छ कीदृशी तर्केणकर्कशातर्कप्रधानायाधीर्ज्ञानंतदेवधनंयस्याःसातथा किंकृत्वापप्रच्छ पंचावयवयाप्रतिज्ञादिपंचावयववगाहिन्याधियानुमानंसमाश्रित्येति॥ २७२ ॥अनुमानंपंचावयवमभिनीयप्रश्नाकारमाह कार्यमितिद्वाभ्यां विमतंकार्यंकारणेनव्यापकेनसूक्ष्मेणचोपादानेनव्याप्तंबहिरावृतं ऊतंचअंतरनुप्रविष्टंचेतिप्रतिज्ञा कार्यत्वादितिहेतुः तंतावितिजातावेकवचनं तंत्वाश्रितःतैरोतःप्रोतोंऽतर्बहिर्व्याप्तःपटोयथेति दृष्टांतः ॥ २७३ ॥

ब्रह्मांडमिति ब्रह्मांडपदंमनुष्यलोकेवर्तमानसकलपार्थिवधातुपरं तथाचसकलमिदंपार्थिवमपिस्थावरजंगमैःसहकारणव्याप्तत्वव्याप्य कार्यत्ववदित्युपनयः तस्मात्पृथिवीकारणत्वेनप्रसिद्धास्वप्सुस्थितंताभिरोतंप्रोतंचवर्ततइतिनिगमनं अन्यथासक्तुमुष्टिवद्विशीर्येतेत्यनुकूलस्तर्कोपिबोध्यः एवंपृथिव्यांकारणव्याप्तत्वनिश्चयेसतितद्दृष्टांतेनाद्भिरपिकार्यत्वात्कुत्रचिदोतप्रोताभिर्भवितव्यं तथाचापःकुत्रौतप्रोतावर्ततइतिप्रथमप्रश्नइत्यर्थः ॥ २७४ ॥ मार्गीति एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यस्तांस्त्रियंप्रतिहेगार्गिवायावापओतप्रोताइतिप्राहस्म तत्रजलोपादानत्वेनप्रसिद्धंतेजोविहायवायोर्जलोपादानत्वाभिधानेहेतुमाह यद्यपीत्यादिना यद्यप्यत्रऔपनिषदमतेअपांहेतुरुपादानकारणंतेजइतिप्रसिद्धमतस्तदेवजलाधारत्वेनवर्णनीयंतथापिलोकेतेजसोवन्ह्यादिरूपस्यकाष्ठादिरूपइंधनएवोपलब्धिर्नान्यत्र इंधनस्थितवन्हे

ब्रह्मांडंसकलंतद्वदपिकार्यमुदीरितम् ॥ ओतप्रोतमतोप्स्वेवस्थावरैर्जंगमैःसह ॥ आपओतास्तथाप्रोताः कुत्रेत्येतत्समीरय॥ २७४॥ गार्गिवायाविति प्राहयाज्ञवल्क्योपितांस्त्रियं॥ यद्यपिस्यादपामत्रहेतुस्तेजस्तथापिहि॥ तेजसस्त्विंधनेलब्धिर्नान्यत्रास्तीहकर्हिचित्॥ २७५ ॥ इंधनेनविनावन्हिर्जलाधारोनलभ्यते॥ शास्त्रमेकंविहायातस्यक्त्वावायुमथाब्रवीत्॥ २७६ ॥ वायुंतथांतरिक्षाख्यलोकंतद्वत्परानपि ॥ लोकान्गंधर्वजातीनांसूर्याचंद्रमसोरपि॥ २७७॥ नक्षत्रदेवदेवेंद्रप्राजापत्यात्मनामपि॥ पप्रच्छपूर्ववद्गार्गीस्थानंप्रत्येकमेवसा॥ २७८॥

स्तुनिर्धूमस्यजलविरोधित्वैवप्रसिद्धानतुजलोपादानताइत्यतस्तथोक्तमितिभावः ॥ २७५ ॥ उक्तंस्फुटयति इंधनेनेति इंधनविमुक्तोवन्हिर्जलोपादानतयाशास्त्रंविनानप्रसिद्धः आर्द्रेंधनसंपृक्तस्यधूमसंपर्कद्वाराजलकारणत्वंत्वार्द्रेंधनगतजलेपिसंदिग्धमितिभावः इत्याशयेनतेजस्त्यक्त्वावायुंजलाधारत्वेनाब्रवीदिति ननुप्रमेयविरोधः परमकारणस्यस्वकार्यकार्याधारतायाःकैमुत्यन्यायसिद्धत्वादितिभावः ॥ २७६ ॥ वायुमिति एवंदत्तोत्तरागार्गीवायुप्रभृतीन्प्रत्येकमनूद्यवायुःकुत्रौतप्रोतःअंतरिक्षलोकाःकुत्रौतप्रोताइत्येवमाद्याकारेणपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरंस्थानमुपादानभूतमाधारंपप्रच्छ लोकानितिपदस्यगंधर्वादिभिर्नक्षत्रादिभिश्चप्रत्येकंसंबंधोद्रष्टव्यः लोकानितिबहुवचनंचपंचभूतसमुदायात्मकत्वेनोद्भूतावयवभेदविवक्षयाज्ञेयमितिद्वयोरर्थः ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

उत्तरोत्तरमिति मुनिर्याज्ञवल्क्यस्तुएतेषांवाय्वादीनांगणितानांमध्यउत्तरोत्तरमाश्रयत्वेनोपादानत्वेनाब्रवीत् तत्रवाय्वाधारत्वेनोक्तस्यां
तरिक्षलोकस्यस्वरूपमाह स्थूलेति यद्दोऽवकाशरूपेणलोकेप्रसिद्धंस्थूलाकाशमस्तितदेवअंतरिक्षलोकपदेनोक्तमित्यर्थः ॥ २७९ ॥ गं
धर्वलोकादिपदानामर्थमाह गंधर्वाद्याइति गंधर्वलोकप्रभृतयइंद्रलोकपर्यंताःशब्दाभूतानामुत्तरोत्तरंसूक्ष्मावस्थानांवाचकाइत्यर्थः तथा
चांतरिक्षाकारपरिणतभूतेभ्यःसूक्ष्माण्यंतरिक्षलोकंसर्वतःपरिवेष्ट्यस्थितानिचगंधर्वशरीरारंभकाणिभूतानिसंतितानिपरिवेष्ट्यस्थितानिसू
र्यलोकारंभकाणिभूतानिततःसूक्ष्माणिच एवमग्रेपीतिनिष्कर्षः ॥ २८० ॥ सूक्ष्मतायास्तारतम्यमभिनयति अपेक्षयेति गंधर्वलोकमा
रभ्यइंद्रांताइंद्रलोकपर्यंताःषडमूरेताभूतावस्थाःपूर्वपूर्वापेक्षयासूक्ष्माअप्युत्तरोत्तरापेक्षयास्थूलाएवबोध्याः यथागंधर्वलोकापेक्षयासू

उत्तरोत्तरमेतेषामाश्रयंचाब्रवीन्मुनिः॥स्थूलाकाशमदोलोकेत्वंतरिक्षाख्यईरितः॥२७९॥गंधर्वाद्यास्तथालो
काइंद्रलोकांतगाअपि॥ अवस्थाअत्रविज्ञेयाःसूक्ष्माभूतेपुकाश्चन॥२८०॥ अपेक्षयाहिपूर्वस्यसूक्ष्माअप्यु
त्तरस्यच॥ अपेक्षयाभवन्स्थूलाइंद्रांताःषडमूःसदा॥ २८१ ॥ इंद्रोविराड्वपुर्ज्ञेयइदंयोदृष्टवान्प्रभुः॥ सर्वमेत
द्यतोविश्वंविराड्वपुषितिष्ठति ॥ २८२ ॥ ब्रह्मांडगोलकाद्बाह्यःप्रजापतिरितीरितः॥ पारिक्षितास्तुयंप्रापाःसू
त्रात्मानंमहेश्वरं ॥ २८३ ॥

क्ष्माअपिसूर्यलोकाश्चंद्रलोकापेक्षयास्थूलाएवमग्रेपि ॥ २८१ ॥ अत्रेदंबोध्यं भाष्यकारैर्यद्यपींद्रपदार्थस्त्रिलोकीपतिः प्रजापतिपदार्थ
श्चविराट्ब्रह्मलोकपदार्थश्चांडारंभकानिभूतान्युक्तानितर्कमर्यादयाप्रश्नानर्हत्वंचसूत्रात्मनियथाश्रुतिव्याख्यातंतथाप्येतैर्निर्गुणविद्याप्र
धानैर्भाष्यकृद्व्याख्यानेयत्कैमुत्यन्यायसूचितंशुद्धात्मनस्तर्कमर्यादयाप्रश्नानर्हत्वंतत्रैवगार्गीब्राह्मणेपर्यवसानंदर्शयितुंतदनुकूलाइंद्रप्रजा
पतिब्रह्मलोकशब्दानामर्थाःप्रतिपाद्यंते इंद्रइतित्रिभिः अत्रइंद्रपदार्थोविराड्रूपोबोध्यः इदंसर्वमात्मत्वेनदृष्टवानितिव्युत्पत्तेःपूर्वमुक्तत्वा
त् संभवतिचेयंव्युत्पत्तिस्तत्रैवेतिदर्शयन्नाह सर्वमेतदिति ॥ २८२ ॥ प्रजापतिपदार्थमाह ब्रह्मांडेति ब्रह्मांडगोलकाद्बहिरपिस्थितःसूत्रा
त्मात्रप्रजापतिपदार्थः पारिक्षितायंप्रापाभुज्युप्रश्नेवर्णिताइति ॥ २८३ ॥

ब्रह्मलोकपदार्थमाह अस्येति अस्यसूत्रात्मनोऽव्याकृतंमायाज्ञानमित्यादिपदवाच्यत्वेनप्रसिद्धंयत्सर्वंकारणंतदेवप्रतिष्ठाआधारः तदेवचात्रब्रह्मलोकपदार्थः कीदृशंतत् समष्टिरूपेणैकंव्यष्टिरूपैरनेकंचेत्यर्थः ॥ २८४॥ आत्मनस्तर्कमर्यादयाप्रश्नायोग्यतांस्फुटयन्नाह् ओतप्रोतमित्यादिना गार्गीएतन्नव्यधारयत्नविचारितवती एतत्किं तत्कारणमव्याकृतमात्मरूपेवर्त्तमानमप्यनुमानैर्नगम्यते कुतः तदनुकूलव्याप्तेर्लिंगस्यचाभावात् सएवकुतइतिचेच्छृणु कार्यकारणेव्याप्तमित्याकारैवव्याप्तिरुक्ताकार्यत्वमेवचलिंगमुक्तंतदुभयमव्याकृताश्रयत्वेनात्मज्ञानेनोपयुज्यते अव्याकृतस्याकार्यत्वादात्मनश्चकार्यकारणोभयविलक्षणत्वादिति वस्तुतस्तुसूत्रात्मापिनानुमानगम्यः अनुमानस्यदृष्टानुरोधेनैवप्रवृत्तेः अतएवब्रह्मांडाद्बहिःसूत्रात्मास्तीतिकुत्रचिदपितार्किकैर्नलिखितमित्यपिबोध्यम् ॥ २८५॥ अविचार्यैवेति गार्गीउक्तंविचारमकृत्वैवआग्रहतस्तर्कपक्षपातेनमुनिंप्रतिइतीदृशंइत्याकारंप्रश्नंकृतवती इदृशंकीदृशं हेयाज्ञवल्क्यब्रह्मलोकाअव्याकृ

अस्याव्याकृतमेवस्याप्रतिष्ठासर्वकारणं ॥ ब्रह्मलोकवचोगम्यमेकानेकात्मकंहितत् ॥ २८४ ॥ ओतप्रोतंसदाकार्यकारणेनैवकारणम् ॥ मायाख्यमात्मरूपेस्मिन्ननुमानैर्नगम्यते ॥ व्याप्तिलिंगाद्यभावेननैतद्गार्गीव्यधारयत् ॥ २८५॥ अविचार्यैवपप्रच्छमुनिमाग्रहतोहिसा ॥ कस्मिन्नोतास्तथाप्रोताब्रह्मलोकाइतीदृशं ॥ २८६॥ याज्ञवल्क्यस्तयापृष्टएवंसमुनिपुंगवः ॥ अर्थंशास्त्रैकसंगम्यमनुमानेनमौर्ख्यतः ॥ उवाचतांतदागार्गीमतिप्रश्नंवथाकृथाः ॥ २८७ ॥ आश्रयोनानुमानेनगम्यतेकेनचित्क्वचित् ॥ अनुमानादियंनैवप्रष्टव्यादेवतात्वया ॥ २८८ ॥

तद्रूपाःकुत्रौतप्रोताइति ॥ २८६ ॥ याज्ञवल्क्यइति मुनिपुंगवोमुनिश्रेष्ठोयाज्ञवल्क्यस्तयागार्ग्याएवंशास्त्रमात्रवेद्यमर्थमात्मतत्त्वरूपंमौर्ख्यादनुमानरीत्यापृष्टःसंस्तांगार्गींप्रतीदमुवाच इदंकिं हेगार्गित्वमतिप्रश्नंप्रष्टव्यस्यात्मनःप्रश्नमर्यादामागमेनैवप्रष्टव्यत्वरूपामतिक्रांतंप्रश्नंवथाऽकृथाःकृतवत्यसीत्यर्थः अत्रपृष्टइतिगुणकर्मणिक्तप्रत्ययेमुख्यकर्मणोर्थस्यानुक्तत्वाद्द्वितीयाइति ॥ २८७ ॥ अतिप्रश्नायोग्यतांश्रुतावनतिप्रश्न्यपदोक्तांस्फुटयति आश्रयइति आश्रयःसर्वाधिष्ठानमात्माऽनुमानेनयतोनगम्यतेअतइयमात्मरूपादेवताऽनुमानविधयानप्रष्टव्याइति आश्रयपदप्रयोगेचायमभिप्रायः यदापेक्षिकाश्रयताशालिनीसूत्राऽव्याकृतेअपिनानुमाननिर्णयेकिमुतसर्वाधिष्ठानमात्मेति ॥ २८८ ॥

जानामीति एवंदेवोपदेशेनाहंतद्द्वयंसूत्रांतर्यामिरूपंजानामिभवांस्तुतद्द्वयमजानन्सन्ब्राह्मणानांस्वभूतागाःसर्वागृहीतवान्आश्रमंप्रतिप्रेषयिताभविष्यसितर्हितेशिरःपातोभविष्यतीति ॥ ३०५॥ इत्युक्तेइति इतिउद्दालकेनगौतमेनोक्तेसतियाज्ञवल्क्यस्तंप्रतीदमाह इदंकिं यद्गंधर्वस्तुभ्यमुक्तवांस्तद्द्वयमहंवेदेति ॥ ३०६॥ इत्युक्तेकोपेति एवंयाज्ञवल्क्येनोक्तेसतिसकोपंवाक्यंगौतमआहस्म तद्वाक्यमभिनयतिवेदेत्यादिना अहंवेदवेदजानामिजानामीत्याकारंवचनमज्ञवद्भाषसेनतुतत्सूत्रांतर्यामिस्वरूपंकथयसिस्पष्टंनिरूपयस्यतोऽज्ञोसि योहिज्ञानन्भवतिसएवंवेदेत्येतावन्मात्रंनवदेदिति॥३०७॥ यदीति स्पष्टम् ॥३०८॥याज्ञवल्क्यःप्राणप्रधानत्वेनवायुरूपंसूक्ष्मशरीरंसमष्टिव्यष्टिरूपंसू

जानामितद्द्वयंचाहंतदजानन्भवान्यदि॥ ब्राह्मणानांहिगाःसर्वाअज्ञानेनगृहीतवान्॥ तदासद्यःशिरःपातोभवतोद्यभविष्यति॥३०५॥इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपितमाहोद्दालकंमुनिं॥ वेदाहंतद्द्वयंयत्तुगंधर्वस्तुभ्यमुक्तवान्॥ ३०६॥इत्युक्तेकोपसहितंगौतमोवाक्यमब्रवीत्॥ वेदवेदेतिवचनंभाषसेपामरोयथा॥ नतुतत्कथयस्यज्ञजानन्नेवंनसंवदेत्॥ ३०७॥ यदिजानासितद्ब्रूहिकिमर्थंगर्जनंवृथा॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपिगौतमंवाक्यमब्रवीत्॥ ३०८॥ वायुरेवहितत्सूत्रंसर्वबंधनकारणम्॥ अयंलोकस्तथान्यश्चभूतानिनिखिलान्यपि॥ वायुनैवनिबद्धानितंतुभिस्तुपटोयथा॥ ३०९॥ यतःसूत्रमयंवायुस्ततएवास्यनिर्गमे॥ अंगानांशीर्णतांप्राहुर्मृतंदृष्ट्वामनीषिणः॥ ३१०॥ अंगीचकारतद्वाक्यमेवमेवेतिवाक्यतः॥ अंतर्यामिणमात्मानंयाज्ञवल्क्यवदाधुना॥ ३११॥

त्रत्वेनाह वायुरेवेति यत्त्वयापृष्टंसर्वबंधनकारणंसूत्रंतद्वायुरूपमेव यतोवायुनाप्राणात्मनाधिदैवमध्यात्मंचस्थितेनसर्वलोकादिकंनिबद्धंधारितंदृश्यते ॥ ३०९ ॥ तत्रलोकप्रसिद्धामुपपत्तिमाह यतइति यतोयंवायुःसूत्रंसूत्रवद्धिधारकस्ततएवास्यवायोर्निर्गमेमृतंदृष्ट्वामृतस्यांगानांशीर्णतांसूत्राकर्षणेकुसुमवद्विशकलिततांशिथिलतामितियावत् प्राहुर्वर्णयंतीत्यर्थः ॥ ३१० ॥ अंगीचकारेति एवमुक्तंश्रुत्वागौतमस्तुयाज्ञवल्क्यवाक्यमेवमेवेतिवाक्यमभिधायांगीचकारअंतर्यामिणंवर्णयेत्युवाचचेति एतेनद्वितीयकण्डिकार्थोदर्शितः ॥ ३११ ॥

याज्ञवल्क्येनैकविंशतिकंडिकाभिर्निरूपितमंतर्यामिणमुक्तस्यसूत्रस्यनियमेनचालकरूपंप्रतिपादयति पृथिव्यामितित्रयोदशभिः योदे
वोऽधिदैवंदेवेपुनिरूपणप्रस्तावेपृथिव्यादिषुद्वादशसुश्रुत्यानिरूपितःसोंतर्यामीतिषष्ठेनसंबंधः अनिलेवायौ दिविस्वर्गे चंद्रतारकेचंद्रता
रकसमाहारे आकाशेभूते अंतरिक्षपदेनतुभुवर्लोकग्रहइत्यपुनरुक्तता तमस्यंधकारे कीदृशोदेवः प्राज्ञःसर्वज्ञः॥३१२॥ अधिभूतमिति त
थाअधिभूतंनिरूप्यमाणोयोदेवःस्थावरेषुचरेषुचभूतेषुनिरूपितस्तथाध्यात्मंप्राणाद्यष्टसुनिरूपितः विज्ञानंबुद्धिः रेतउपस्थेंद्रियं॥३१३॥
एकविंशतीति एवमेकविंशतिप्रकारासंस्थाव्यवस्थायेषामीदृशेषुस्थानेषुयःपुमांस्तिष्ठन्नेतेभ्यःपृथिव्यादिस्थानेभ्योभिन्नोवर्त्ततेयथागृह
पतिर्गृहाद्भिन्नः एतेनश्रुतिगतांतरशब्दस्यभेदरूपाऽर्थपरतादर्शिता संस्थानाशेव्यवस्थायामितिहेमचंद्रः अंतरमवकाशावधिपरिधानांत

पृथिव्यामप्सुचैवाग्नावंतरिक्षेऽनिलेदिवि॥ आदित्येचतथादिक्षुदेवोयश्चंद्रतारके॥ आकाशेतमसिप्राज्ञस्ते
जस्यास्तेधिदैवतं॥३१२॥ अधिभूतंहिसर्वेषुस्थावरेषुचरेषुच॥ अध्यात्मंचतथाप्राणेवाचिचक्षुषिसर्वदा॥
श्रोत्रेमनसिसर्वात्मात्वचिविज्ञानरेतसोः॥ ३१३॥ एकविंशतिसंस्थेषुतिष्ठन्स्थानेषुयःपुमान्॥ एतेभ्योभि
न्नएवायंगृहाद्यद्वद्गृहीपुमान्॥३१४॥ एतानिनविदुस्तद्वदेनंस्वहृदयेस्थितम्॥ शरीरंयस्यचैतानिपृथिव्या
दीनिसर्वदा॥ यथास्माकंवपुःप्रोक्तंशुक्रशोणितसंभवं॥३१५॥ पृथिव्याद्यभिमानानिचेतनानिसमंततः॥
सर्वाण्येवयएतानिनियच्छतिमहेश्वरः॥ व्यापारेषुनिजेष्वेकोराजाभृत्यान्यथाभुवि॥३१६॥ अंतर्याम्येष
आत्मातेयंत्वंगौतमपृच्छसि॥ विवर्जितःसदात्रत्यमरणादिषडूर्मिभिः॥३१७॥

र्धिभेदतादर्थ्येइत्यमरः॥३१४॥ एतानीति एतानिपृथिव्यादीनियंस्वांतःस्थितंनविदुर्नजानंति यस्तुएतानिनियंतुंशरीरांतराणिनोपादत्ते
किंतुयथास्माकंजीवानांशुक्रशोणितमयंशरीरंतद्वत्तस्यपृथिव्यादीन्येवशरीरभूतानीति॥३१५॥ पृथिव्याद्यभिमानानीति पृथिव्यादी
निआत्मत्वेनाभिमन्यमानानिचेतनानिलिंगरूपाणिएतानिलक्षणयापृथिव्यादिपदार्थभूतानिसर्वाणिनानाव्यापारेषुराजाभृत्यानिवयो
महेश्वरोमायाधिपतिर्नियच्छतिनियमेनप्रवर्त्तयति॥३१६॥ अंतरिति सएषोंतर्यामीतवाप्यात्माहेगौतमयंपृच्छसीति अमृतपदार्थमाह
विवर्जितइति योमरणोपलक्षितषडूर्मिभिर्वर्जितः क्षुधातृषाशोकमोहौजन्ममृत्यूषडूर्मयइति॥३१७॥

एकविंशतीति एवंतंनियामकमंतर्यामिणंपरमदेवंयाज्ञवल्क्यएकविंशतिवारंपृथिव्यादिषुस्थितमुक्तवानिति ॥ ३१८ ॥ अंत्यकण्डिका
गतस्यादृष्टोद्रष्टाइत्यादेरर्थमाह एवमुक्त्वेत्यादिना एवमंतर्यामिणमुक्त्वाप्रतिपाद्यतस्यान्याननुक्तान्धर्मानदृष्टत्वादीनुवाच कीदृशान्धर्मान्
सर्वधर्माणामभावाभिव्यंजकान् कीदृशोयाज्ञवल्क्यः नेतीत्याकारंमंत्रमंतर्यामिणोदेवस्यप्रादुर्भावप्रयोजकंसमाश्रितः तन्निष्ठइतियाव
त् ॥ ३१९ ॥ तान्धर्मानभिनयति नेत्रैरित्यादिना एषदेवोज्ञानिनांप्रशस्तज्ञानशालिनामपिनेत्रैश्चक्षुर्भिरद्ययावन्नदृष्टोनविषयीकृतोऽ
तोऽदृष्टत्वंतस्यधर्मएवमग्रेपि स्वयंतुसर्वस्यद्रष्टाएवमग्रेपीति तथादृष्टिश्रुत्यादिपदार्थभूतानांबुद्धिवृत्तीनांप्रकाशकत्वाद्द्रष्टाइत्यादिपदैरुक्त

एकविंशतिवारंसउक्तवान्मुनिसत्तमः॥ पृथिव्यादिषुदेवेशंप्रत्येकंतन्नियामकम् ॥३१८॥ एवमुक्त्वाथतस्या
न्यान्सर्वधर्मनिषेधकान्॥ धर्मानुवाचधर्मज्ञोनेतिमंत्रंसमाश्रितः॥ ३१९॥ नेत्रैर्नानाविधैरेषनदृष्टोज्ञानिना
मपि॥ श्रोत्रैश्चनश्रुतस्तद्वन्मनोभिर्नमतःपुमान् ॥ ३२० ॥ बुद्धिभिश्चविशुद्धाभिर्नविज्ञातःकथंचन ॥ द्रष्टा
श्रोतातथामंताविज्ञाताजगदीश्वरः॥ दृष्टेःश्रुतेर्मतेस्तद्वद्विज्ञातेरपिसर्वदा ॥ ३२१ ॥ सर्वेंद्रियाणांव्यापारमेष
वेत्तिमहेश्वरः॥ बाह्यमाभ्यंतरंवापिनेंद्रियंवेत्त्यमुंसदा ॥ ३२२ ॥ अंतर्यामिणएतस्मात्पृथिव्यादिषुसंस्थिता
त्॥ द्रष्टाश्रोतातथामंताविज्ञाताचास्तिनापरः॥ ३२३॥ आत्मातएषएवातोनापरोगौतमास्तिहि ॥ एतस्माद
परंयत्तुतद्विनाशिजडत्वतः॥ उद्दालकस्ततोविप्रःप्रश्नादुपरराम्ह ॥ ३२४॥

इतिद्वयोरर्थः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ उक्तमेवस्फुटयति सर्वेंद्रियाणामिति एषसर्वेंद्रियव्यापारंवेत्तिएनंत्विंद्रियाणिनविषयीकुर्वंतीत्यर्थः
॥ ३२२ ॥ अंतर्यामिणइति एतस्मादंतर्यामिणःसर्वत्रस्थितादन्योद्रष्ट्रादिरूपचेतनोनास्तिकिंत्वयमेवसर्वत्रद्रष्ट्रादिरूपइत्यर्थः ॥३२३ ॥
आत्मेति अतस्तद्भिन्नस्यद्रष्ट्रादेरभावात्तवएषएवात्मा सचाद्वितीयइत्याह एतस्मादिति एतद्भिन्नंजडत्वाद्विनाशिविद्याबाध्यंतुच्छमिति
यावत् सप्तमब्राह्मणार्थमुपसंहरति उद्दालकइति ॥ ३२४ ॥

आत्मयाथात्म्यवेदकस्याष्टमब्राह्मणस्यार्थं न्यून श्लोकशतेनोपबृंहयंस्तत्रप्रथमकंडिकाया अर्थमभिनयति गार्गीतिचतुर्भिः ततउद्दालको परमानंतरंवचक्नुसुतागार्गीएतद्वचोविप्रान्प्रत्युवाच एतत्किं हेअत्रसंगताः समवेताविप्राभगवंतः पूजाशालिनोयूयमिदंमद्वचः श्रृणुत इदं किं अहमिमंयाज्ञवल्क्यंप्रतिद्वावनिंदितौप्रश्नौपृच्छामीति ॥ ३२५ ॥ ताविति तौमत्प्रश्नावयंयाज्ञवल्क्योमहाशयोमहामतिर्वक्ष्यतिचे त्तर्ह्यमुंजेतुंयुष्माकमन्यतमः कोपिकोपिप्रजापतिसदृशोपिनक्षमोभवेदिति कीदृशममुं ब्रह्मोद्यंब्रह्मवक्तारं छांदसत्वात्कर्त्तरिक्यप् दृष्टांतः स्पष्टः फलितमाह अनुजानंत्विति इतिद्वयोरर्थः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ब्राह्मणानुज्ञाप्रार्थनेहेतुमाह शापादिति कश्चित्प्रश्नोद्यतोमांपृ च्छतींस्त्रियंमत्वामाशपेदितिशंकाविष्टासतीगार्गीविप्राज्ञांप्रार्थितवतीयतोतिशयेनधीधनाधीशालिनी ततोलब्धविप्राज्ञासतीयाज्ञवल्क्य

गार्गीवाचक्नवीविप्रांस्ततएतदुवाचसा ॥ हंतविप्रावचोमेऽद्यभगवंतोत्रसंगताः ॥ श्रृणुताहमिमंविप्राःपृ च्छामिद्वावनिंदितौ ॥ ३२५ ॥ तौचेद्वक्ष्यतिविप्रोयंयाज्ञवल्क्योमहाशयः ॥ कदाचित्कोपिनैवामुंजेतुंयुष्मासु संभवेत् ॥ ३२६ ॥ ब्रह्मोद्यंब्राह्मणंकोपिस्वद्योतेषुयथारविं ॥ अनुजानंतुमांतस्मात्सर्वएवद्विजोत्तमाः ॥ ३२७ ॥ शापाद्भीतातदागार्गीब्राह्मणानुमतिंमुहुः ॥ प्रार्थयामासपृच्छेतिलब्धानुज्ञातिधीधना ॥ पप्रच्छयाज्ञवल्क्यं तमिदमाभाष्यसंसदि ॥ ३२८ ॥ प्रसिद्धासर्वलोकेषुगार्गीवाचक्नवीत्यहम् ॥ प्रायोबुद्ध्याधिकालोकेपुरुषे भ्योपियोषितः ॥ ३२९ ॥ साहसेनचधैर्येणरागतःक्रोधतोपिच ॥ तासांमांप्रथमांविद्धिसरस्वत्यासमांधिया ॥ ३३० ॥

माभाष्यसंबोध्यइदंपप्रच्छ ॥ ३२८ ॥ द्वितीयकंडिकार्थंचतुर्विंशत्योपबृंहयन्समयोर्विवादइतिन्यायमनुरुद्ध्यसर्वज्ञेनयाज्ञवल्क्येनस्व स्यवादयोग्यतायागार्ग्यहंपदप्रयोगेणसूचितातामभिनयति प्रसिद्धेत्याद्यष्टादशभिः हेमुनेभवानपिप्रसिद्धोऽहमपिप्रसिद्धागार्गीति य दिभवान्बुद्ध्याधिकस्तत्त्वंमय्यपिसंभाव्यतेइत्याह प्रायइति पुरुषापेक्षयाबुद्ध्याधिक्यंयोषितांप्रसिद्धं बुद्धिश्चासांचतुर्गुणाइतिप्रसिद्धेः ॥ ३२९ ॥ साहसेनेति साहसादिचतुष्टयेनचाधिकाइत्यनुषंगः साहसमविवेकः रागःकामः तासांबुद्ध्यादिनिरूपिताधिक्यशालिनीनां मध्येप्रथमांप्रथमगुणेनबुद्ध्याप्रथमगणनीयांमांविद्धियतोधियासरस्वतीसमां ॥ ३३० ॥

ननुकासौतववुद्धिर्ययात्वमाधिक्यमभिमन्यसइतिचेत्तत्वधीरेवेत्याह अहमिति हेविप्रेन्द्रअहमेतत्त्वव्यतिरिक्तंजगदपौरुषंपौरुषेणपुरुषस्यभावेनकर्मणावाहीनंपश्यामि किंतत्पौरुषमितिचेत्सर्वात्मभावदर्शनमेवेत्याशयेनाह नपुंसकमिति नपुंसकादिभेदभिन्नंसर्वंजगदहमेवेतिबाधासामानाधिकरण्येनज्ञानमेवपौरुषमिति॥ ३३१॥ उक्तपौरुषव्यतिरेकेनपुंसकत्वंस्त्रीत्वंवापर्यवस्यतीत्याह नपुंसकइति चतुर्भिः सपुमानपिनपुंसकोज्ञेयः आत्मनोपिज्ञानेऽशक्तस्यहिपौरुषंदुर्वचमित्यर्थः॥३३२॥ उक्तज्ञानहीनस्यस्त्रीत्वंस्पष्टयति अयमेवेति अयमज्ञः पुमानेवयोषित्पारतंत्र्येणस्त्रीसमत्वादित्यर्थः ॥ ३३२ ॥ स्त्रीत्वेपिवारांगनासमोऽज्ञइत्याह कामेति कामक्रोधादयएवभुजगावेश्यापतय

अहंपश्यामिविप्रेंद्रजगदेतदपौरुषं॥ नपुंसकमहंतद्वदहंस्त्रीचपुमानहम् ॥ ३३१ ॥ नपुंसकःपुमान्ज्ञेयोयोनवेत्तिहृदिस्थितं॥ पुरुषंस्वप्रकाशंतमानंदात्मानमव्ययम्॥ ३३२ ॥ अयमेवपुमान्योषिन्नाहंपीनपयोधरा॥ यतःस्वस्मात्परस्तस्यपतिरस्तिस्त्रियायथा ॥ ३३३ ॥ कामक्रोधादिभिस्तद्वद्भुजगैर्भुज्यतेपुमान्॥ अज्ञोवारांगनातुल्योनाहमेवंकथंचन॥ ३३४॥ अज्ञोगर्भंदधात्यत्रधातुंसप्तममातुरः॥ कालेनपुरुषेणासौसंयुक्ताललनायथा॥३३५॥ नाहमस्मिन्वयस्यघदुःसहेयौवनेवरे॥ वर्तमानास्थितायूनांमध्यएमीहविक्रियां॥३३६॥ नग्नाहंभवतांमध्येस्थितास्म्येकांतगायथा ॥ निरीक्षंतेनमांविप्राविक्रियाभीरवःस्वयं ॥ पश्यंत्यहममून्सर्वान्स्पृशाम्यात्मकरादिभिः ॥ ३३७ ॥

स्तैर्वारांगनाभूतोऽज्ञःसंभुज्यतेस्वस्वदत्तिदशायामाक्रम्यतइतियावत् स्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकमाह नाहमिति ॥ ३३४ ॥ गर्भधारयितृत्वमप्यज्ञेस्त्रीसाम्यमित्याह अज्ञइति सप्तमोधातूरेतोरूपस्तदात्मकंगर्भंकालरूपपुरुषसंयुक्तासौअज्ञरूपास्त्रीचतुर्थाग्निभूतापंचमाग्नियोषावद्दधाति अत्रसंसारे पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभवतिइत्यायैतरेयश्रुतेः एतदर्थप्रपंचःप्रथमेध्यायेगतइति ॥ ३३५ ॥ स्वस्मिन्दोषप्रयोजकदेहाभिमानमूलनिवृत्त्याउक्तलक्षणस्त्रीत्वव्यतिरेकंस्फुटयति नाहमिति वरयौवनरूपेवयस्यवस्थायांवर्त्तमानापियूनांमध्येस्थितापिचविक्रियांनएमिप्राप्नोमि ॥ ३३६ ॥ नग्नेति स्पष्टम् ॥ ३३७ ॥

ननुशास्त्रदृष्ट्यात्वयिस्त्रीत्वाभावेपिलोकदृष्ट्यातुस्यादितिचेन्न स्त्रीशब्दावयवार्थसमन्वयाभावादितिवक्तुंतद्व्युत्पत्तिमाह ततइति स्त्यायतेः स्त्यैशब्दसंघातयोरितिप्रसिद्धधातोर्ड्रट्प्रत्ययांतस्यार्थंयाधारयतिसैवलोकेपिस्त्रीतिवाच्या अहंत्वेवमुक्तविधानास्मितेनवधूःस्त्रीकथंस्यामिति ॥ ३३७ ॥ कोसौस्त्यायतेरर्थइतिवीक्षायामाह स्त्यायतेरिति यद्यपिशब्देसंघातेचपृथक्पृथक्शक्तिरुक्ताऽतएवसंहन्येतेशुक्रशोणितेऽस्यामितिस्त्रीशब्दव्युत्पत्तिमाहुर्वृद्धास्तथाप्यत्रैतैःसापेक्षार्थसंघातेप्रतियोगितयाशब्दस्यैवसंनिहितस्यान्वयोयोग्यइतिमत्वाशब्दसंघातइत्येकवचनंप्रयुक्तमितिबोध्यं केषांशब्दानांसंघातःस्त्रीशब्दार्थइत्याकांक्षायामविवेकिप्रयुज्यमानानहंममाभिमानविषयवाचकान्शब्दान्दर्शयति अहमित्यादिना स्पष्टं ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ स्त्रीशब्दार्थनिरूपणंनिगमयति इत्यादीति उदाहृतोबुधैरितिशेषः सचमायापिशाचीयोगेनात्मबोधहीनत्वाद्येपुप्राणिष्वस्तितेषांस्त्रीत्वंबोध्यमित्यर्थः ॥ ३४१ ॥ स्वस्मिन्पुरुषत्वमावेदयितुंलक्षयति आत्मेति ये प्रमातारआत्मबोधेनपूर्णास्तेपुरुषाउदाहृताः सवाएषपुरुषःसर्वासुपूर्षुइतिश्रुत्येतिशेषः तेचशरीरेणयादृशास्तादृशाःसंतुनकाचित्क्षतिरिति बहुत्वमुपाधिदृष्ट्याबोध्यम् ॥ ३४२ ॥ कल्पितेनरूपभेदेनवास्तवैक्यस्यनक्षतिरितिसदृष्टांतंबोधयति यथेतिद्वाभ्यां यथास्त्रीपुंवेशैर्नटस्यनान्यथाभावस्तथात्मनोपीतिद्वयोरर्थः ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥

ततःस्त्रीनामसाज्ञेयास्त्यायतेरर्थधारिणी ॥ यालोकेनाहमेवंस्यांकथंतेनवधूरहं ॥ ३३८॥ स्त्यायतेःशब्दसंघातःस्मृतोर्थोत्रमनीषिभिः ॥ अहंवधूःसमीचीनायुवतिःसुपयोधरा ॥ ३३९ ॥ कामिनीमत्समानाकाविद्यतेत्रनितंबिनी ॥ अयंममपतिःपुत्रस्त्वद्वेदेषासुतातथा ॥ धनंधान्यंगृहेमेस्तिवंध्याचाहंकुटुंबिनी ॥ ३४० ॥ इत्यादिशब्दसंघातःस्त्यायत्यर्थउदाहृतः ॥ मायापिशाचीसंपर्कादात्मनोबोधशून्यतः ॥ सयेषुवर्ततेतेस्युःस्त्रियोत्र मुनिसत्तम ॥ ३४१ ॥ आत्मबोधेनयेपूर्णाःपुरुषास्तउदाहृताः ॥ यादृशास्तादृशाःसंतुशरीरेणद्विजोत्तम ॥ ३४२ ॥ यथानटःपुमान्भूयाद्योषितांहृदयंगमः ॥ क्षणेनललनावास्यान्नरधैर्यविनाशिनी ॥ ३४३॥ एवमेषपुमानेकआनंदात्मामहेश्वरः ॥ पुंसोवायोषितोवापिगृह्णातिवपुरिच्छया ॥ ३४४॥

एकस्यमाययानानाभावेऽपरंदृष्टांतमाह पुमानिति वाजीअश्वः एषजागतिदृश्यमानः ॥ ३४५ ॥ फलितमाह ततइति ननआत्मबोधल
क्षणपौरुषशालित्वात् सर्वज्ञरूपाप्रशस्तासर्वज्ञा सर्वज्ञतायाःप्राशस्त्यमापेक्षिकत्वराहित्यं एतादृश्यहंद्वौप्रश्नरूपबाणौवाग्द्वयरूपकोदं
डेनिधायत्वांहंतुमागतास्मितत्त्वयावादरूपयुद्धायस्थैर्यंवाकर्तव्यंअवनतिर्वाकार्येतिद्वयोरर्थः ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ श्रौतंदृष्टांतमागंव्या
करोति दिवइतित्रिभिः काशिराजस्यदिवोदासस्यसुतःक्षत्रधर्मेणोग्राणांपूर्वजानांपितामहादीनांसमानधर्माअतएवशक्रेणयोद्धुकामःप्रत
र्दनोजनकोवाशत्रूणामभिमुखेसंग्रामेसुवर्णादिभूषितमात्मनःकोदंडंज्यथागुणेनहीनमधिकृष्टज्याकंकृत्वातथाऽऽकर्णमाकृष्टंकृत्वासशरह

पुमान्स्त्रीकुंजरोवाजीत्यादिभेदोत्रमायया॥ स्वप्नेयद्वद्भवेत्पुंसस्तद्वद्देषोऽप्युदाहृतः॥३४५॥ ततःसर्वज्ञरूपात्वां
ललनादेहमास्थिता॥ ब्राह्मणानांविजेतारंविप्रंसर्वज्ञमानिनम्॥ ३४६॥ उभाभ्यांप्रश्नबाणाभ्यांवाक्कोदंडे
निधायतौ॥ हंतुमभ्यागतास्थैर्यंभजवाऽवनतिंव्रज॥३४७॥ दिवोदाससुतोयद्वदुग्रपूर्वजधर्मवान्॥ क्षत्रध
र्मरतःशक्रंयोद्धुकामःप्रतर्दनः॥ ३४८॥ जनकोवाविदेहोत्रस्वशत्रून्प्रतिसंगरे॥ सुवर्णमणिरत्नादिभूषंको
दंडमात्मनः॥ ३४९॥ ज्याहीनंसहसाधिज्यंकृत्वाथाकर्णपूरितं॥ तीक्ष्णलोहौशरौहस्तेगृहीत्वाचातिकोपनः॥
सपत्नानांव्यथाहेतुरुपतिष्ठतिवीर्यवान्॥ ३५०॥ उपस्थितास्मितद्वत्त्वांप्रश्नाभ्यांधैर्यमास्थिता॥ तौप्रश्नौब्रू
हिमह्यंत्वंयदिजानासितौद्विज॥ इत्युक्तेब्रूहिगार्गीतियाज्ञवल्क्योवचोब्रवीत्॥ ३५१॥ एवमुक्तामुनिंप्राहगा
र्गीवाचक्नवीवचः॥ दिवोयदूर्ध्वमुदितमवाग्यच्चभुवस्तथा॥ ३५२॥ द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यंभूतंभाविभवच्च
यत्॥ कस्मिन्नेतद्भवेदोतंप्रोतंचमुनिसत्तम॥ ३५३॥

स्तःसन्शत्रून्व्यथयितुंतानुपतिष्ठतीतित्रयाणामर्थः ॥३४८॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ दार्ष्टांतिकमाह उपस्थितास्मीति इतिगार्ग्योउक्तेसति ब्रू
हिपृच्छ ॥ ३५१ ॥ तृतीयकंडिकार्थमाह एवमितित्रिभिः तर्काभिमानंपरित्यज्यागमविधयागार्ग्याकृतंप्रश्नमभिनयति दिवइत्यादिना
यत्सूत्रात्मस्वरूपंदिवऊर्ध्वांडकपालादूर्ध्वमुपरिष्टात्स्थितमुदितमागमिकैः तथाभुवोधोंडकपालादधस्तात्स्थितमुदितं तथाद्यावापृथिव्यो
रंडकपालयोर्मध्येचस्थितमुदितं अतीतानागतवर्तमानात्मकसर्वप्रपंचात्मकंचोदितंतत्कुत्रौतप्रोतंव्रर्ततइतिद्वयोरर्थः ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥

ननु एवंभ्याम्गार्ग्याकिंपृष्टमित्याकांक्षायामाह ब्रह्मेति पूर्वंहिसूत्राव्याकृताश्रयांस्तर्केणप्रश्नायोग्यान्निश्चितवतीगार्गीत्यतआगमविधया तन्निश्चयमिच्छंतीप्रजापतिपदोक्तसूत्रेणसंलग्नान्आधारतयासंबद्धान्ब्रह्मलोकान्अव्याकृतरूपतयावर्णितानेवपुनःपप्रच्छ किंकृत्वा पूर्व परिपाटीत्यागसूचनायशब्दभेदंविधाय ल्यब्लोपेपंचमी तत्रहेतुरागमसंश्रयइति अत्रशब्दभेदश्चसूत्रंप्रजापतिपदेनाननूद्यदिवोयदूर्ध्वमित्या दिवाक्येनानुवादरूपः तत्रचसूत्रमपिमयातर्कागम्यत्वेनावधारितमितिसूचनमपिप्रयोजकं तदेतदुक्तंनतुसूत्रविवर्जितानिति ॥ ३५४ ॥ तु र्यकंडिकार्थमाह एवंपृष्टइतिद्वाभ्यां अस्यागार्ग्यावाक्यंयदूर्ध्वमित्यादिकमनूद्यतद्वत्पठित्वाउत्तरमभिनयति कार्यमिति एतद्यदूर्ध्वमित्या दिनादर्शितंसूत्रात्मरूपंकार्यंयत्त्वयेरितमनूदितंतत्कारणस्यआवरणविक्षेपरूपशक्तिद्वयशालिनोविक्षेपरूपंमतं एतेविक्षेपाश्चकार्यरूपाः

ब्रह्मलोकान्पुनःशब्दभेदादागमसंश्रयात्॥ पप्रच्छसूत्रसंलग्नान्नतुसूत्रविवर्जितान्॥ ३५४ ॥ एवंपृष्टोमुनि र्वाक्यमनूद्यास्यावचोब्रवीत्॥ कार्यंकारणविक्षेपरूपमेतत्त्वयेरितम्॥ ३५५॥ कारणस्यसदैवैतेतिष्ठंत्यावर णात्मनि ॥ आकाशेकारणेगार्गिसदाव्याकृतरूपिणि ॥ ३५६॥ एवमुक्ताथगार्गीतंनमस्कृत्यवचोब्रवीत्॥ धारयस्वमनोविप्रपरप्रश्नोत्तरायमे ॥ पृच्छगार्गीतितामाहपुनर्वाक्यंद्विजोत्तम ॥ ३५७॥ एवमुक्तात्ततोगा र्गीपप्रच्छोक्तंपुनर्द्विजं॥ उत्तरंचपुनःप्राहपूर्वोक्तंसावधारणं॥ ३५८ ॥

कारणस्यावरणभूतेआत्मनिस्वरूपेतिष्ठंतीतिप्रसिद्धमितिशेषः एतेइतिबहुवचनंव्याप्तिसूचनाय किंतत्सूत्रकारणमतआह आकाशइति अव्याकृताकाशतयाप्रसिद्धेकारणेमूलाज्ञानेसूत्रंतिष्ठतीतिद्वयोरर्थः ॥ ३५५॥३५६॥ पंचमकंडिकार्थमाह एवमुक्ताथेति कारणतत्त्वंतु र्वचमपित्वयोक्तमितिसूचनायनमस्कृतिः परंद्वितीयं स्फुटमन्यत् ॥ ३५७ ॥ षष्ठसप्तमयोःकंडिकयोरर्थमाह एवमुक्तात्तत इतिपंचभिः एवमुक्तागार्गीद्वितीयप्रश्नंचिकीर्षन्तीतावत्पूर्वमुक्तमेवपृष्टमेवपुनःपप्रच्छ पूर्वोक्तमुत्तरमेवचमुनिराहस्मेति अवधारणवाचकैवपदप्रयोग मात्रंचाधिकंकृतवानित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

तस्यैवप्रश्नस्यपुनःकरणेगार्ग्याःकोभिप्रायइत्यतआह गृहमिति गार्गीएतन्मनसिनिधायपुनःपप्रच्छ एतत्किं यथागृहंनकेवलंस्तंभाश्रितं किंतुकुड्याश्रितमपितथासूत्रात्माप्यव्याकृताकाशेतथापरत्रान्यस्मिन्कुत्रचिदपिकिंतिष्ठतीति ॥ ३५९ ॥ उत्तरस्यपूर्वोक्तस्यैवदानेयआशयस्तमाह याज्ञवल्क्योपीतिद्वाभ्यां याज्ञवल्क्योप्येतन्मनसिनिधायोत्तरमुक्तवान् एतत्किं यथामेघस्यकेवलोभूताकाशआधारस्तथा सूत्रात्मनोऽव्याकृताकाशइतिद्वयोःसंबंधः ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ शिष्टांशार्थमाह याज्ञवल्क्येनेति सोयमव्याकृतसंज्ञकआकाशःकुत्रौतप्रोतइति अत्रायंगार्ग्याशयः अव्याकृताधिष्ठानमात्मतत्त्वंवागगोचरंयदिनवदिष्यतितदाकथनप्रकाराबोधरूपमप्रतिभासंज्ञंनिग्रहस्था

गृहंस्तंभेषुकुड्येषुयथातिष्ठतिकिंतथा ॥ तथाकाशेपरत्रापियाज्ञवल्क्यात्रतिष्ठति ॥ एतन्निधायमनसागार्गी पप्रच्छतंपुनः ॥ ३५९ ॥ याज्ञवल्क्योपिनैवंतदुभयत्रव्यवस्थितं ॥ किंतुमेघोयथाकाशेकेवलेत्रप्रतिष्ठितः ॥ ३६० ॥ केवलेतद्वदाकाशेकारणेतद्व्यवस्थितं ॥ एवंमनसिसंधायपुनरुत्तरमभ्यधात् ॥ ३६१ ॥ याज्ञवल्क्येनकथितउत्तरेसावधारणे ॥ याज्ञवल्क्यंपुनर्गार्गीपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ याज्ञवल्क्याऽयमाकाशओतप्रोतश्चकुत्रसः ॥ ३६२ ॥ एवमुक्तउवाचैतामक्षरेस्मिन्प्रतिष्ठितः ॥ प्रत्यक्षेसर्वलोकानांबुद्धिसाक्षिणिचात्मनि ॥ ३६३ ॥ यत्रस्थितोयमाकाशएतदेवतदक्षरम् ॥ आत्मरूपंसुखंव्याप्तंविनाशरहितंतथा ॥ ३६४ ॥

नमेषयास्यति यदितुवदिष्यतितदाविप्रतिपत्तिसंज्ञंविरुद्धाभिधानरूपंतद्यास्यतीति पराजयहेतुर्निग्रहस्थानम् ॥ ३६२ ॥ अष्टमकंडिकार्थमाह एवमुक्तउवाचेत्याद्येकादशभिः किमाश्रयतयात्वत्पृष्टोऽव्याकृताकाशस्तस्मिन्सर्वसाक्षितयासाक्षादपरोक्षात्मरूपेऽक्षरेतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३६३ ॥ कथमात्मनएवाक्षरत्वमित्यतआह यत्रेति अयमव्याकृताकाशोमूलाज्ञानरूपोयत्रतिष्ठतितदेवाक्षरमुक्तं अज्ञानाधारश्चशुद्धात्मैव तदुक्तं आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विभागचितिरेवकेवलेति किंच अश्नुतेव्याप्नोतीतिवानक्षरतीतिवाऽक्षरपदस्यव्युत्पत्त्याप्यात्मनएवाक्षरत्वमित्याह आत्मेति आत्मनःस्वरूपभूतंसुखंयतोव्याप्तंविनाशलक्षणक्षरत्वहीनंचातआत्मनएवाक्षरत्वमिति ॥ ३६४ ॥

अथाक्षरात्मनःस्वरूपमतन्निरसनेननिरूपयन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिचनिराकरोति. नस्थूलमित्यादिना घटोयथाबिल्वाद्यपेक्षयास्थूलः पर्वताद्यपेक्षयाचसूक्ष्मस्तद्वद्यत्स्थूलंसूक्ष्मंवातद्विलक्षणमितिपूर्वार्द्धार्थः तृणवद्यध्रस्वंतालवद्यच्चदीर्घंतद्विलक्षणमित्युत्तरार्द्धार्थः एवमग्रेपिबोध्यम् ॥ ३६५ ॥ नलोहितमिति वन्हिवद्रक्तवर्णाच्चविलक्षणंतथाछायासदृशभूमिवत्कृष्णाद्विलक्षणमिति ॥ ३६६ ॥ तमालेति तमालश्यामलतयानेत्ररोधकत्तमःसदृशंयत्तद्विलक्षणं गतिवर्जितत्वाद्वायोश्छिद्रवर्जितत्वादाकाशाद्विलक्षणं ॥ ३६७ ॥ श्रुतौतेजोव्यावृत्तयेऽसंगपदमित्याशयेनाह नचतेजइति मूर्तत्वेनससंगंहितेजःअक्षरंतुतद्विलक्षणमिति द्रवोरसस्तद्धीनत्वान्नजलं गंधहीनत्वान्नभूमिरिति ॥ ३६८ ॥ श्रुतौचक्षुःश्रोत्राभ्यांज्ञानेंद्रियाणिवाचाचकर्मेंद्रियाण्युपलक्षितानिनञातत्तादात्म्यंनिषिध्यतइत्याशयेनाह नचेति अ

नस्थूलंनतुतत्सूक्ष्मंघटवत्तद्धिसर्वदा॥ नह्रस्वंनचदीर्घंतद्दृश्यतेतृणतालवत्॥३६५॥ नलोहितंयथावन्हिःस्नेहवन्नजलोपमम्॥ नच्छायासदृशंयद्वद्भूमिःकृष्णाप्रतीयते॥ ३६६॥ तमालश्यामलंनैवतमोवन्नेत्ररोधकं॥ नवाय्वाकाशरूपंतद्गतिच्छिद्रविवर्जितम्॥ ३६७॥ नचतेजःस्वरूपंतदमूर्तसंगवर्जितम्॥ नजलंनचभूमिश्चद्रवगंधविवर्जितात्॥ ३६८॥ नचज्ञानेंद्रियाण्यस्यनचकर्मेंद्रियाण्यपि ॥ नमनोनापितेजोवद्बुद्धिःसर्वप्रकाशिका॥३६९॥ नचाहंकारचित्तेस्तोत्यंतःकरणरूपके॥नप्राणोनमुखाख्यंचशरीरंसूक्ष्मसंज्ञितं॥३७०॥ मात्रानैवचतस्यास्तियाविद्येतिप्रकीर्तिता ॥ मंतारमेकंसायस्मान्मातिमात्राततःस्मृता ॥ ३७१ ॥

स्याक्षरस्यस्वरूपमितिशेषः अंतःकरणरूपतांनिषेधति नमनइति श्रुतौतेजःपदेनप्रकाशकतयातत्सदृशीबुद्धिर्विवक्ष्यतेइतिभावः॥३६९॥ मनोबुद्धिभ्यामहंकारश्चित्तंचोपलक्षितमित्याह नचाहमिति तथाक्रियाशक्तिरूपःप्राणोपिनास्यस्वरूपमितिशेषः तथामोक्षावधिस्थायित्वेनलोकद्वयगामित्वात्स्थूलशरीरापेक्षयाप्रधानमतएवमुखशब्देनश्रुतौविवक्षितंसूक्ष्मशरीरमपिनास्येत्यर्थः ॥ ३७० ॥ अमात्रपदार्थमाह मात्रेति मीयतेऽद्वितीयोपिमंताआत्मापरिच्छिद्यतेजीवेश्वरादिभेदंनीयतेऽनयेतिव्युत्पत्त्यामात्रानामअविद्याकारणशरीरंतद्वर्जितमित्यर्थः ॥ ३७१ ॥

अंतरिति यदितदांतरमेवस्यात्तदाबाह्यंकःपश्येत्यदिचबाह्यमेवतदांतरंकःपश्येत्पश्यतिचैतदक्षरंलोकस्यांतरंबाह्यंचातःसर्वसाक्षित्वादंतर्बा ह्यभावविहीनं एतेनत्वंपदलक्ष्यार्थतादर्शितानतदश्नातीत्यादिनाचभोक्तृभोग्यभावराहित्यप्रतिपादनेनतत्पदलक्ष्यार्थतादर्शितेत्याह अभोक्तित्युत्तरार्द्धेन ॥ ३७२ ॥ फलितमाह यथेति तथाचवस्तुतःसर्वपरिच्छेदहीनमितिभावः ॥ ३७३ ॥ एवमागमविधयावर्णितम प्यक्षरस्वरूपंयस्यचेतसिनावतरतितदनुग्रहायांतर्यामिविषयकाणिलिंगानिश्रुत्यादर्शितानि मायोपाधिकेंऽतर्यामिणिपरिचितेऽस्मिन्नर्या मिलक्षणानामुपलक्षणत्वेनाक्षरमपिपरिचितंभवतीत्याशयेनतानिलिंगानिदर्शयति अक्षरस्यास्येति जगतोव्यवहारप्रवर्तकौसूर्यचंद्रौ

अंतर्बाह्यविहीनंतत्सर्वसाक्षिस्वरूपकं॥ अभोक्तृतदभोग्यंचपरमात्मस्वरूपभृत्॥३७२॥ यथानभसिमेघौ घोविप्रकाशेतमोयथा॥ स्रजिसर्पोयथाध्यस्तःसर्वमेतत्तथाक्षरे ॥ ३७३॥ अक्षरस्यास्यगार्ग्येतौप्रवर्तेतेप्र शासने॥ सूर्याचंद्रमसौदीप्तौजगतोस्यनियामकौ ॥ ३७४॥ द्यावापृथिव्यौचतथासर्वभूतविधारिके॥ विधृ तेतिष्ठतोगार्गिबालकेनेववाससी ॥ ३७५॥ कालएवतथात्युग्रोनिमेषादिर्महान्प्रभुः॥ संवत्सरांतोभूतानां हिताहितकरोस्तिहि॥ ३७६॥ श्वेतेभ्यःपर्वतेभ्योयाजाताःसर्वदिशोगताः॥ नद्योनानाविधागार्गिस्यंदंतेसु खदान्नृणां॥ ३७७॥

अस्याक्षरस्यप्रशासनेआज्ञायांवर्त्तेतेनियतप्रवृत्तिकत्वाद्भृत्यवदिति ॥ ३७४ ॥ एवंद्यावापृथिव्यावपिगुरुत्वादिसत्वेपिपतनादिविरहात्के नचिद्विधृतेनियमेनधारितेवस्त्रादिवदित्याह द्यावेति ॥ ३७५ ॥ कालएवइति तथाएवप्रसिद्धःकालोनिमेषमुहूर्त्तादिसंवत्सरांतरूपोरा जनियुक्तोप्रदेशाधिपसमःसर्वेषांभावानामायुरादिकंपरिगणयन्वर्त्ततेयत्तदप्यक्षरस्यप्रशासितुःसत्वेलिंगमितिशेषः ॥ ३७६ ॥ श्वेतेभ्य इति अत्रश्वेतशब्दश्छत्रिणोयांतीत्यत्रच्छत्रिशब्दवत्श्वेताश्वेतसमुदायेवर्त्तते तथाचहिमालयादिपर्वतेभ्यःप्रभूतागंगादिनद्योयांयांदिशं प्रतिप्रवृत्तास्तांतांदिशमेवप्रतिअव्ययावत्प्रवर्तमानानियताःस्यंदंतेयत्तदपिप्रशासितुर्लिंगमिति ॥ ३७७ ॥

ददतइति ददतोदानंकुर्वतोजनान्मनुष्याःप्रामाणिकाअपियत्सम्यक्प्रशंसापूर्वकमाश्रयंतेतदपिप्रशासितुर्लिंगमन्यथाभूतादिव्यसनेषुद्व थाव्ययंकुर्वतउपेक्षमाणाःशिष्टाःशास्त्रोक्तदानकर्तॄनपिकथंननिंदेयुःकथंचाश्रयेयुः यदीश्वरंतत्फलप्रदातारंनपश्येयुरितिभावः एवंजुह्वतो होमोपलक्षितंयागंकुर्वाणान्देवाःसमाश्रिताराजानंवृत्तिकांक्षिणइवाश्रिताः अन्यथापिजीवनेशक्ताइतिशेषः एवंस्वधाकारंकुर्वतःश्रुति गतदर्वीपदोपलक्षितदर्वीहोमादिपित्र्यकर्मकारिणोजनान्पितरःश्रिताः तथाचदेवपितॄणांहव्यकव्यार्थित्वेनमनुष्याधीनतारूपहीनवृत्ति भाक्त्वंप्रशासितारंकल्पयतीतिभावः दर्वीहोमोनामएकयाऋचाक्रियमाणोहोमः यागस्तुयाज्यापुरोनुवाक्यासंज्ञकऋग्द्वयेनहोमइत्यन्य

ददतोजुह्वतस्तद्वत्स्वधाकारंचकुर्वतः॥ मनुष्याअमरास्तद्वत्पितरश्चसमाश्रिताः॥ ३७८ ॥ एवमेतज्जगत्सर्व मक्षरस्यप्रशासने॥ गार्गीतिष्ठतियत्रायमाकाशःस्थितईरितः ॥ ३७९ ॥ वर्षपूगान्बहूनेनमज्ञात्वायदिकुर्व ते॥ यागहोमतपोमुख्यंकर्मतत्क्षीयतेक्षणात्॥ ३८० ॥ अनेनैवशरीरेणनज्ञात्वायोमृतिंव्रजेत् ॥ सशोच्यःस र्वभूतानांकौलेयःक्रिमियुग्यथा॥ ३८१॥ विज्ञायाक्षरमेतद्योव्रजेदस्माच्छरीरतः॥ कृतकृत्यश्चलोकेस्मिन्ब्रा ह्मणोब्रह्मवित्तमः॥ ३८२॥

त्रविस्तरः ॥ ३७८ ॥ फलितमाह एवमिति एवंश्लोकपंचकोक्तप्रकारेण ॥ ३७९ ॥ किंच येनप्रभुणामदज्ञानेसर्वकर्मअंतवदस्त्विति नियमःकृतस्तस्यप्रभोःसत्वेनासंभावनायुक्तेत्याह वर्षेति एनमक्षरंप्रशासितारमजानताबहुकालंकृताअपियागादयःक्षयिष्णुफलाभवंती त्यर्थः ॥ ३८०॥ एतदज्ञानमेवचकृपणत्वस्यशोच्यताप्रयोजकस्यलक्षणमित्याह अनेनेति अनेनपुरुषरूपेणशरीरेणएतदक्षरंनज्ञात्वायो मृतःसकौलेयःश्वाकृमियुतस्तद्वत्शोच्यः ॥ ३८१ ॥ एतद्विज्ञानान्वामृतोभवतीत्याह विज्ञायेति सएवचकहोलंप्रतिवर्णितविधोब्राह्म णइतिचतुर्थपादार्थः ॥ ३८२ ॥

नन्वक्षरस्यविज्ञानसाधनजातमपिमुनिनाकुतोनोक्तमित्याशंकांद्विधासमाधत्ते विज्ञानोपायइतिद्वाभ्यां एतस्याक्षरस्यविज्ञानोपायभूतं कामादिवर्जनरूपंबाल्यंश्रवणरूपंपांडित्यंतथामननध्यानोभयरूपंमौनंचएतत्त्रितयंकहोलंप्रत्युक्तमेवगार्ग्यापिचश्रुतमित्थंमत्वाइत्याशये नअत्रगार्गीप्रतिबोधनकालेपुनःपुनर्नोक्तवानितियोजना यद्यपिभाष्यकारैःपांडित्यबाल्यमौनानिश्रवणमनननिदिध्यासनरूपत्वेनव्याख्यातानिश्रवणानंतरमेवरागादिपरित्यागात्मकंबाल्यंसंभवतीत्याशयात् ग्रंथकृतातुउत्कटविविदिषायामपिबाल्यंसंभवतीत्याशयेनार्थक्रमेणबाल्यस्यपूर्वंनिर्देशोमननस्यचमौनेनिवेशःकृतः अतएवकहोलब्राह्मणव्याख्यानेमौनस्वरूपंग्रंथकृतैवमुक्तंस्वयंचावगमस्तस्यतर्कतोध्यानतोथवेतिबोध्यम ॥ ३८३ ॥ शंकायांद्वितीयंसमाधानंवदन्वृद्धकुमारीवरवाक्यन्यायेनेहापिसाधनजातमुक्तप्रायमेवेत्याह साक्षात्कारेति ब्राह्मणोहिब्रह्मविदुक्तस्तस्यविशेषणंभावप्रत्ययेनाभिधेयंसाक्षात्काररूपब्रह्मविद्यात्मकंफलमेवब्राह्मण्यं फलस्यच

विज्ञानोपायएतस्यबाल्यंकामादिवर्जनं ॥ पांडित्यंश्रवणंध्यानंमौनंमननमीरितं ॥ कहोलंप्रतिमत्वेत्थंपुनरत्रनचोक्तवान्॥ ३८३॥ साक्षात्कारसमाख्येनब्राह्मण्येनफलेनतत्॥ अविनाभावसंबंधाद्गार्गीतामुक्तवान्मुनिः॥ ब्राह्मणोक्त्याकहोलाययद्वादावुक्तवान्स्वयम्॥ ३८४॥ यउक्तोगौतमायादौद्वितीयप्रश्ननिर्णये॥ अंतर्यामीतद्वैतदक्षरंनापरंततः॥ एतदर्थमपृष्टत्वादुक्तवान्मुनिसत्तमः॥ ३८५॥

साधनजातेनाविनाभावोव्याप्यव्यापकभावरूपःसंबंधोवर्ततएवातोयथाकाचिद्वृद्धाकुमारीवरंगृहीतींद्रेणोक्तासुतामेकांस्यपात्र्यांक्षीरंभुंजीरन्नितिवचनभंग्यासर्वमिष्टजातंलब्धवतीतथाब्राह्मण्यस्यफलस्योक्त्यामुनिस्तत्साधनजातमपिगार्गींप्रत्युक्तवान् यत्कहोलायादौपूर्वमुक्तवानित्यर्थः एतेनदशमकंडिकांतंयावद्व्याख्यातम् ॥ ३८४ ॥ अथैकादश्याःकंडिकायाअर्थंत्रिभिःसंगृह्णन्तत्रजायमानांशंकांनन्वंतर्यामिब्राह्मणांतर्गतवाक्यसमानाकारंवाक्यमपृष्टेनापिमुनिनाकथमुक्तमित्याकारांवारयति यउक्तइति शुद्धआत्माअक्षरमित्युच्यते सएवमायोपाधिःसृष्टिस्थितिसंहृतिनियमनप्रवेशान्कुर्वन्नंतर्यामीत्युच्यते एतदर्थसूचनायपुनरुक्तिरित्यर्थः सूत्रप्रश्नापेक्षयांअंतर्यामिप्रश्नस्यद्वितीयत्वम् ॥ ३८५ ॥

सर्वस्येति स्वयंचक्षुराद्यविषयोपिसर्वसाक्षीतिविज्ञात्रान्तभागस्यार्थः नान्यदतोस्तिद्रष्टृइत्यादिग्रंथेनचद्रष्टृश्रोत्रादिरूपतयाप्रसिद्धस्यजीवस्वरूपस्यततोभेदोनिराकृतइतिभावः कुड्याद्घटोयथापरोभिन्नस्तथाजीवोऽस्मान्नभिन्नइतिदृष्टांतार्थः ॥ ३८६ ॥ एतस्मिन्निति अयं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धआत्मावरणरूपआकाशःअस्यस्थूलसूक्ष्मात्मकस्यविक्षेपस्ययःकारणंसउक्तेऽक्षरेप्रतिष्ठितइतिसंबंधः ॥ ३८७ ॥ द्वादश्याःकंडिकायाअर्थमुपबृंहयति श्रुत्वेतित्रयस्त्रिंशच्छ्लोकैः याज्ञवल्क्यरूपाद्घनाघनान्मेघादुत्थितंवाक्यरूपममृतंकर्णयोर्दावाग्नेःसंतापस्यहारकमतएवाद्भुतंश्रुत्वाश्रोत्रपुटेनगृहीत्वागार्गीप्रसन्नाविप्रानिदमाहेतिद्वयोरन्वयः ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ गार्गीवाक्यमभिनयति ब्राह्म

सर्वस्यास्यहितत्साक्षीसर्वैर्दृश्यैर्नगम्यते ॥ जीवोपिनपरस्तस्माद्स्तिकुड्याद्घटोयथा ॥ ३८६ ॥ एतस्मिन्नक्षरे गार्गिसदाकाशःप्रतिष्ठितः ॥ आत्मावरणरूपोयंविक्षेपस्यास्यकारणम् ॥ ३८७ ॥ श्रुत्वेदमद्भुतंगार्गीयाज्ञवल्क्याद्घनाघनात् ॥ वाक्यामृतंतदाकर्णदावाग्निपरिहारकृत् ॥ ३८८ ॥ आनंदपूर्णनयनासमुत्थिततनूरुहा ॥ प्रसन्नमानसाविप्रानिदमाहकृपान्विता ॥ ३८९ ॥ ब्राह्मणाःशृणुतेदंमेपक्षपातविवर्जितम् ॥ वचनंयत्सभामध्येवक्ष्याम्यात्ममनोगतं ॥ ३९० ॥ पुरुषावहवोदृष्टाःप्रासादाधवलाइव ॥ धुरंधरसमाःकेचित्केचिच्छुकनिभाननाः ॥ ३९१ ॥ केचित्पद्मपलाशाक्षाअंधैर्हिसदृशास्तथा ॥ नेत्राभिरामाअपरेचित्रेषुलिखितायथा ॥ ३९२ ॥

णाइत्यादिना हेब्राह्मणाइदंमेवचनंशृणुत कीदृशं पक्षपातहीनंआत्ममनोगतंचआत्मीयमनसिआलोचनरूपेणस्थितं इदंकिं यत्सभामध्येवक्ष्यामीति ॥ ३९० ॥ याज्ञवल्क्यएवपुरुषइतिवक्तुंतत्त्वज्ञानहीनत्वेनेतरान्निंदति पुरुषाइति यद्यपिबहवोबहुविधाःपुरुषादृष्टास्तथापियाज्ञवल्क्यसमोनदृष्टइतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः तथाहि केचिद्धवलप्रासादवद्दूरतोरमणीयाअपितमोतिशयाज्जडाएवदृष्टाः तथाकेचिद्धुरंधरैर्भारवाहकैर्वृषभादिभिःसमाः बाह्यशास्त्रार्थस्यस्वयमनुपयोगात् केचित्तुशुकसारिकादिवद्वाचापरचित्तहारित्वेपिस्वभाषितस्यार्थमजानानादृष्टाइति ॥ ३९१ ॥ केचिदिति केचित्पद्मदलाक्षाअपिअंधादृष्टावस्तुतत्त्वादर्शनात् केचिद्रमणीयदर्शनाअपिचित्रलिखितवत्कार्याक्षमाएवेति ॥ ३९२ ॥

दृष्टाःकेचिदिति केचित्तुलोकदृष्ट्यामहाभागाःसदसिसदुपदेशकत्वात्सहसाआपातमाह्लादकारिणोपिरहस्यसदुपदेशकत्वादुदर्कैपरिणामे दुःखबीजभूतादृष्टाः अतएवकुपथ्यभोजनसमाइत्यर्थः॥३९३॥ व्याघ्रेणेति केचिद्व्याघ्रवत्पराभिभवपराः केचिच्चमदिरामत्तकपिवदतिचपलाअज्ञानरूपमदिरापानमत्तत्वाद्दृष्टाइति ॥३९४॥ कामेति केचित्कामस्यशत्रोर्वशंगतादृष्टाः केचित्क्रोधस्यकेचिन्मोहस्येति येपिशास्त्रोक्तवृत्तिशालित्वेनसुरादेवाइतिद्वयाहवैप्राजापत्याइतिश्रुत्यनुसारित्वेनप्रसिद्धावेदवेदांगपारगास्तेपित्रैवर्णिकाःसत्वादिगुणत्रयप्रयुक्तरागशालिनएवदृष्टाः ननुगुणातीतत्वंकुत्रचिद्दृष्टमितिभावः अतएवभगवतोक्तं नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैरिति ॥ ३९५ ॥ उक्तार्थेत्रिगुणाज्ञाननिद्रायाअनुत्थानंहेतुतयाह स्वप्नेइति यतएषांसुराणांस्वप्नजागरणयोर्विशेषोनदृष्टः जागरणस्यहिस्वप्नान्निद्रामध्यगतादयमेवविशेषोयन्निद्राविरोधित्वं तच्चैषांत्रैगुण्याभिमानिनांनास्ति एषांबोधेनाज्ञानोच्छेदस्या

दृष्टाःकेचिन्महाभागाःसहसाह्लादकारिणः॥ उदर्केदुःखबीजानिकुपथ्याशनसन्निभाः॥ ३९३॥ व्याघ्रेणसदृशाःकेचित्केचिन्मर्कटसन्निभाः॥ अज्ञानमदिरापानविमूढधिषणास्तथा॥३९४॥ कामक्रोधादिशत्रूणांकेचित्तत्रवशंगताः ॥ त्रैवर्णिकाःसुरास्तद्वद्वेदवेदांगपारगाः ॥ ३९५ ॥ स्वप्नेजागरणेचैषांवैषम्यंनावलोकितम्॥ आदावंतेसदाजंतुरज्ञानेनसमावृतः॥ मध्येत्रैवर्णिकानांस्याद्देवानामपिबोधनम् ॥ ३९६॥ विदुषांपदवाक्यादिसप्रमाणतयाक्वचित्॥ क्वचिद्बुद्धिर्विरुद्धैवनैवात्मविषयेक्वचित्॥ ३९७॥

करणादितिभावः उक्तमाशयंस्फुटयति आदाविति यनोयंजंतुरादौपूर्वजन्मनोवाजागरणाद्वाअज्ञाननिद्रयावृतःप्रसिद्धः अंतेचतयोरुत्तरत्रचप्रसिद्धः तथासदाऽऽवृतोज्ञेयइतिशेषः यतस्त्रैवर्णिकानांदेवानामुक्तलक्षणानांयद्बोधनंतत्पदार्थविषयकोबोधःसोप्यज्ञाननिद्रायामध्यमएवस्यान्नत्वंते लौकिकप्रमाणैर्हिमूलाज्ञानस्याभिभवमात्रंक्रियतेनतूच्छेदइतिसिद्धांतस्यप्रतिष्ठितत्वादितिभावः ॥ ३९६ ॥ उक्तार्थेहेतुतयातेषांसर्वाधिष्ठानप्रत्यगात्मपरत्वाभावमाह विदुषामिति यद्यपिलोकेपदवाक्यादिविदुषांपदंवाक्यंआदिपदग्राह्यंप्रमाणंधर्ममर्यादांचजानतांसप्रमाणतयापदादिस्वरूपेप्रमाणभूतैर्व्याकरणमीमांसान्यायधर्मशास्त्रैःसहिततयाक्वचित्क्वचिद्विषयेबुद्धिर्विरुद्धादृष्टातथाप्यात्मनोविषयेदेशेउपलब्धिस्थानभूतेवेदांतशास्त्रेइतियावत् तद्बुद्धेर्विरुद्धिस्तत्परतानदृष्टेतिशेषः ॥ ३९७ ॥

आत्मनइति आत्मशास्त्रेयेषांज्ञानंदृष्टंतदपिप्रायोऽसमग्रंदृष्टंसमग्रत्वेपिप्रतिबंधकवशात्कार्यंमूलाज्ञानोच्छेदरूपंकर्तुमसमर्थंदृष्टमित्यर्थः ॥ ३९८ ॥ समग्रत्वेपिज्ञानस्यकार्यारंभेप्रतिबंधकस्वरूपंसदृष्टांतंनिरूपयति यथाभ्रष्टाइत्यादिना यथाग्निसंयोगरूपप्रतिबंधकवशाद्भ्रष्टशक्तयोधानाबीजानिफलंजनयितुंनशक्ताएवंकामक्रोधादिप्रतिबंधकसमानाधिकरणंज्ञानमपिनफलदमित्यर्थः ॥ ३९९ ॥ कामाद्यपेक्षयापिप्रतिबंधकतायामहंकारोऽग्रगण्यइत्याह अहंकारइति संसारएवकारागृहंजीवानांबंधनालयस्तस्यविधारणेपतनप्रतिबंधेहेतुभूतोमूलस्तंभरूपोऽहंकारोमतस्तत्समाश्रित्यपरेकोणस्तंभादिभूताःकामक्रोधादयोमताइति॥ ४०० ॥उक्तंस्फुटयति मूलेति स्पष्टम्॥ ४०१ ॥ अहंकारस्यसर्वत्रानुगमंसमवेतविप्रोदाहरणेनाह नपश्यामीति अहंकारःसर्वजंतुषुप्रतिष्ठितः यतएतेविप्राःकामादीनांमध्येएकेनद्वाभ्यां

आत्मनोविषयेयेषांज्ञानमस्तिमहात्मनां ॥ असमग्रंसमग्रंचनतुकार्यक्षमंक्वचित्॥ ३९८ ॥ यथाभ्रष्टाःस्थिताधानानफलायकथंचन ॥ एवंकामादिचित्तानांज्ञानंनफलदंक्वचित्॥ ३९९ ॥ अहंकारोत्रसंसारकारागृहविधारणे ॥ मूलस्तंभस्ततःकामक्रोधाद्याश्चपरेस्मृताः ॥ ४०० ॥ मूलस्तंभेस्थितेशालाननश्यतियथातथा ॥ अहंकारेस्थितेनाशंसंसारोपिनगच्छति ॥ ४०१ ॥ नपश्यामिक्वचिज्जंतुमहंकारविवर्जितं ॥ कामाद्यन्यतमेनैतेद्वाभ्यांवाबहुभिश्चवा ॥ दृश्यंतेरहिताविप्रानाहंकारविवर्जिताः ॥ ४०२ ॥ कामाद्याःशत्रवःसर्वेभवंतिविदिताअमी ॥ शास्त्रात्स्वानुभवाद्विप्राअहंकारविवर्जिताः ॥ ४०३ ॥ अहंकारात्सुखंनास्मिँल्लोकेप्राप्नोतिकर्हिचित् ॥ अमुंदोषंसमाश्रित्यभ्रांतोभवतितत्क्षणात्॥ ४०४ ॥ अवजानातिपितरंमातरंदेवतामपि ॥ बांधवानपिमित्राणिब्राह्मणांश्चबहुश्रुतान्॥ ४०५ ॥

बहुभिर्दोषैर्हीनाअप्यहंकारविवर्जितानदृश्यंतेइत्यर्थः ॥ ४०२ ॥ अहंकारस्यपरमदोषतांविशदयन्मित्राकारशत्रुवदयमनिष्टंकुर्वन्नपिनलक्ष्यतइत्याह कामाद्याइति हेविप्राःकामादीनांशत्रुत्वंशास्त्रतोवाअन्वयव्यतिरेकसहकृतस्वानुभवाद्वाविदितंपरीक्षितमपिप्रायोभवति अहंकारस्यशत्रुत्वंत्वधीतशास्त्रैरपिनज्ञायतेतेष्वप्यहंकारदर्शनादित्यर्थः ॥ ४०३ ॥ तत्प्रयुक्तमनर्थमभिनयति अहंकारादिति एतल्लोकेपिदुःखप्रदोहंकारः तथाहि अमुमहंकाररूपंदोषंमयसमंसमाश्रित्यभ्रांतोविपरीतदर्शीभवतिविपरीतदर्शीसंश्चपितृप्रभृतीनवजानातिअनादृतान्करोतीतिद्वयोरर्थः ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥

कालेति तथाकृष्णवर्णसर्पसमानूराज्ञोप्यवजानाति तथाप्रसुप्तसर्पसमान्महाबुद्धींस्त्रैवर्णिकानप्यवजानातीत्यनुषंगः ॥ ४०६ ॥ ततःकिं भवतीत्यतआह अवजानन्निति सदाएवंनिखिलानवजाननूसन्नेषजंतुःसद्यःशीघ्रमेवफलतिफलवान्भवति फलशब्दादर्शआद्यजंतात्किप् ततश्चात्रैवलोकेप्राणांतदुःखसमंदुःखमाप्नुयात् अवज्ञाजन्यात्प्रत्यवायाद्दुष्कृताच्चपरत्रपरलोकेपिरौरवंतत्समंजन्ममरणप्रबंधंचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४०७ ॥ एतादृशोहंकारःसर्वदोषाणांयोव्यापकःसोऽपियदायाज्ञवल्क्येनास्तितदातद्व्याप्यानांकामादीनांकासंभावनेत्याह यतइति येकामादयःस्वस्मिन्स्वकीयेअन्यस्मिन्परकीयेचसतिअहंकारवशाद्भासमानाएवभवंतीतिचतुर्थपादार्थः फलितमाह पुरुषइति ॥ ४०८ ॥ पूरणात्पुरुषइतिव्युत्पादितश्रौतप्रसिद्धोप्ययमेवपुरुषइत्याह अनेनेति अनेनब्रह्मविद्ययासर्वात्मभूतेनयाज्ञवल्क्येन त्वयाऽय

कालसर्पसमान्राज्ञःप्रसुप्तानिवपन्नगान्॥ अनेकबुद्धिसंपन्नांस्तद्वत्त्रैवर्णिकानपि॥४०६॥ अवजानन्सदैवंसनिखिलान्स्थिरजंगमान्॥ सद्यएवफलत्येषदुःखंप्राणांतमाप्नुयात्॥ प्रत्यवायात्परत्रापिनरकंरौरवंव्रजेत्॥४०७॥ यतोहंकारदोषोपियाज्ञवल्क्येनदृश्यते॥ कुतःकामादयोन्यस्मिन्स्वस्मिन्सत्येवसंतिये॥ पुरुषोयाज्ञवल्क्योयंत्रिलोक्यांनास्तिचापरः॥४०८॥ अनेनपूर्णमखिलंविश्वंसदसदात्मकं॥ एकएवपुमान्लोकेविद्यतेनापरःक्वचित्॥ दृष्टःशास्त्रान्मयाविप्राआंतरानुभवादपि॥४०९॥ मांसजाभ्यांननेत्राभ्यांशक्योसौद्रष्टुमंजसा॥ इतिवाक्यंश्रुतेर्यत्तन्मन्येसत्यमिवस्थितं॥४१०॥ आभ्यामेवचनेत्राभ्यांपश्यामिपुरतःस्थितं॥ पुरुषंयाज्ञवल्क्याख्यमेनंवाजसनेयकम्॥४११॥

मेवंभूतःकथंज्ञातइत्याकांक्षायामाह दृष्टइति मयाशास्त्रानुभवाभ्यामस्यस्वरूपंविज्ञातमित्यर्थः ॥ ४०९ ॥ इदानीमिदमाश्चर्यंपश्यतेत्याह मांसजाभ्यामितिद्वाभ्यां नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचाइत्यादिश्रुतेःसमानार्थंयदितिवाक्यं इतिकिं असौपुरुषोमांसनेत्राभ्यांनदृश्यतेइति तदिदानींसत्यमिवअसत्यतांभ्रांतिगोचरतामपिस्पृशत्स्थितं यतोहंमांसजनेत्राभ्यामेनंयाज्ञवल्क्यंपुरुषंपश्यामीतिद्वयोःसंबंधः वस्तुतस्तुश्रुतिवाक्यंसत्यमेव मांसनेत्रैर्भवद्भिरेतत्तत्त्वादर्शनात् प्रत्यभिज्ञायामतीतांशग्रहणेसंस्कारस्यैवएतत्तत्त्वदर्शनेमदीयशास्त्रांतरानुभवयोरेव व्यापारात् शास्त्रांतरानुभवमांसनेत्राणांत्रयाणामेकलोलीभावविवक्षयानेत्रदृश्यताभिधानेप्यविरोधादितिभावः॥ ४१० ॥ ४११ ॥

एतत्संबंधिनःसर्वेकृतार्थाइत्याह धन्यइति ॥ ४१२॥ तस्मादेतत्साम्यमन्यत्रनास्तीत्याह नानेनेति स्पष्टम् ॥ ४१३॥ तस्मात्क्षीरोदधिसमे चंदनसमेचास्मिन्विवादरूपंमथनंमाकुरुतेत्याह माकुद्ध्वमिति ॥ ४१४ ॥ अतिमथनेकृतेयथाक्षीराब्धेर्विषंचंदनाच्चवन्हिर्जायतेतद्वद्भवतां विनाशकःशापोमास्माज्जायतामित्याह कालकूटमिति ॥ ४१५ ॥ तर्हिकिंकुर्मइत्याकांक्षायामाह अहंकारमिति स्पष्टम् ॥ ४१६ ॥ ए तस्यनमस्कारेणार्चनेसर्वाभीष्टसिद्धिस्तस्मादात्मज्ञंमर्चयेद्भूतिकामइत्याथर्वणश्रुतेरितिवक्तुंप्रस्तुतविचारारंभजनितदुष्कृतस्यप्रायश्चित्त मप्येतन्नमस्क्रियैवेत्याह उपक्रांतइतिपादोनत्रिभिःश्लोकैः उपक्रांतःप्रारब्धः विज्ञानवादिनाविज्ञानेनवस्तुतत्त्वापरोक्षेणसाधनभूतेनवा

धन्योस्यजनकस्तद्वज्जननीचवसुंधरा ॥ राजाहंचतथाविप्राःसभाचानेनमंडिता ॥ ४१२ ॥ नानेनसदृशःक श्चिदासीदस्तिभविष्यति ॥ पुमान्जगतिविप्रेंद्राजंतुरन्यःकथंभवेत् ॥ ४१३ ॥ माकुद्ध्वंमथनंविप्राःशीतलेचंद नोपमे ॥ क्षीरोदधौयाज्ञवल्क्येत्यस्मिन्वाजसनेयके ॥ ४१४ ॥ कालकूटंविषंमाभूद्वन्हिर्वाविश्वदाहकः ॥ क्षी रोदधिसमादस्मान्मुनीशाद्धरिचंदनात् ॥ ४१५ ॥ अहंकारंततोविप्रालोकद्वयविनाशनं ॥ परित्यज्यसभाम ध्येनमस्कुर्वंत्वमुंगुरुम् ॥ ४१६ ॥ उपक्रांतोविवादोयंत्वथास्माभिरबोधतः ॥ याज्ञवल्क्येनविज्ञानवादिनां तेसुदुःखदः ॥ ४१७ ॥ उल्लङ्घनार्थमस्माभिःपदास्पृष्टोमुनीश्वरः ॥ ज्ञानवारांनिधिस्तस्यमुक्तिःपापस्यभोद्वि जाः ॥ ४१८ ॥ एतस्मैयाज्ञवल्क्यायसततंयानमस्क्रिया ॥ विद्यतेनपराकाचिदिहामुत्रसुखप्रदा ॥ ४१९ ॥ ब्रह्मोद्यंब्राह्मणंनैनंकदाचित्कोपिजेष्यति ॥ किमुयुष्मासुविप्रेंद्रादेवैरप्येषदुर्जयः ॥ ४२० ॥ इत्युक्त्वावनताभू त्वागार्गीवाचक्रवीतदा ॥ याज्ञवल्क्यायमुनयेप्रश्नादुपरराम ह ॥ ४२१ ॥

दकर्त्रायाज्ञवल्क्येनसहअस्माभिःपरोक्षज्ञैः लोकेपिपरोक्षापरोक्षदर्शिनोर्विवादोनुचितत्वेनप्रसिद्धइतिभावः अंतेपरिणामे ॥ ४१७ ॥ उ ल्लंघनार्थमिति अयंमुनिर्ज्ञानसिंधुरस्माभिःप्रतिवादिभिरुल्लंघनार्थंपदास्पृष्टःपादस्पर्शमिववादित्वंनीतस्तत्प्रयुक्तपापस्यमुक्तिःप्रायश्चित्त भूताएतत्प्रीत्यर्थंनमस्क्रियैवेतिद्वयोःसंबंधः कीदृशीनमस्क्रिया आथर्वणश्रुतेर्लोकद्वयहितावहेति ॥४१८॥४१९॥ एतज्जयाऽऽशांतुदूरतः परिहरध्वमित्याह ब्रह्मोद्यमिति व्याख्यातप्रायम् ॥४२०॥ अष्टमब्राह्मणार्थमुपसंहरति इत्युक्त्वेति याज्ञवल्क्यायतंप्रीणयितुम् ॥४२१ ॥

अथनवमब्राह्मणस्योक्तात्मनोविभूतिख्यापनपूर्वकंस्वरूपनिर्धारणपरस्यार्थमध्यायांतंयावद्ग्रंथेननिरूपयन्वक्ष्यमाणोपयोगायविदग्धस्यदौरात्म्यंतावत्प्रपंचयति गार्गीवाक्यपयइत्याद्यष्टचत्वारिंशच्छ्लोकैः ततोगार्ग्यावाक्यरूपंपयःक्षीरंसर्वैर्द्विजैःश्रोत्रपात्रैःपीतंतेनविमुक्ताहंकाररूपपित्तविकाराःसंतोयाज्ञवल्क्यायशारीरादिकांप्रणतिंयथारुचिचक्रुः तेषुविदग्धाख्यएकःशाकलगोत्रःउक्तंनचकार यतःकालेनसंनिहितमृत्युनाविपर्यस्ततरमतिरितिद्वयोरर्थः ॥४२२ ॥४२३ ॥ विविधाभिरिति नक्षत्रंसूचकंभाव्यर्थबोधकंयेषांतेसज्ज्योतिर्विदःकालांतरेभाविनींदशामालोच्यविविधंयाज्ञवल्क्यासूयाभिर्दग्धोभविष्यतीतियोगार्थंमनसिनिधायविदग्धइतितस्यनामचक्रुः कीदृशंनामरूढ्यासमुदायशक्त्यापांडित्यस्यनैपुण्यस्यप्रकाशकत्वेनमातापित्रोःसुखप्रदमितिद्वयोरर्थः ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ असंभवतिरूढ्यर्थेयोगा

गार्गीवाक्यपयःपीतंसर्वैस्तैर्ब्राह्मणोत्तमैः ॥ प्रणेमुःशिरसाकेचिन्मनसान्येपरेगिरा ॥ ४२२ ॥ याज्ञवल्क्यायमुनयेब्रह्मोघायमहात्मने ॥ विहायैकंविदग्धाख्यंशाकल्यंकालमोहितं ॥ ४२३ ॥ विविधाभिरसूयाभिर्याज्ञवल्क्यस्यकालतः ॥ दग्धोभविष्यतीत्येवंज्ञात्वानक्षत्रसूचकाः ॥ ४२४ ॥ विदग्धइतितस्यैतन्नामचक्रुर्महाधियः ॥ रूढ्यापांडित्यकथनंपित्रोःसुखकरंतदा ॥ ४२५ ॥ पयोयथाभुजंगानांविषवृद्धिंप्रयच्छति ॥ कृतवद्वचनंगार्ग्याविदग्धस्यतथैवहि ॥ ४२६ ॥ आदित्यात्प्राप्तविद्योयंयाज्ञवल्क्योयदाश्रुतः ॥ असूययातदारभ्यदग्धोविविधयाद्विजः ॥ ४२७ ॥ आदित्याद्याज्ञवल्क्योयंशुक्लंयजुरवाप्तवान् ॥ एवंप्रसंगतोवाक्यंविदग्धश्चेच्छृणोत्ययं ॥ ४२८ ॥ तदातंभाषतेविप्रोवचनंकर्णकर्कशम् ॥ रक्तमाथर्वणंसोमात्कांडमेपसमाप्तवान् ॥ इत्येवमादिकठिनंभाषतेहर्निशंजनान् ॥ ४२९ ॥

र्थप्रसरोध्रुवइतिन्यायेनापितत्रयोगार्थोग्राह्यः हितकरस्यापिगार्गीवचनस्यशाकल्येप्रतिकूलतादर्शनेननैपुण्याभावनिश्चयादित्याशयेनाह पयइति गार्ग्यावचनंविदग्धस्यतथैवकोपविषस्यवृद्धिकृतवदित्युत्तरार्द्धान्वयः ॥ ४२६ ॥ योगार्थस्यसंभवोस्तीत्याह आदित्यादिति द्विजःशाकल्यः॥४२७॥ असूयामभिनयति आदित्याद्याज्ञेतिद्वाभ्यां शुक्लंयजुरादित्याद्याज्ञवल्क्यःप्राप्तइतिवचोयदायंविदग्धःशृणोतितदातंयाज्ञवल्क्यमुद्दिश्यवक्तॄन्जनान्प्रतिइत्येवमादिकठिनंवचउपहसन्भाषते इतिकिं एषयाज्ञवल्क्यःसोमाच्चंद्रमसोरक्तवर्णमथर्ववेदकांडंप्राप्तवानिति आदिपदेनहरितम्कांडंभौमादित्यादिग्रहइतिद्वयोरर्थः ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥

अवज्ञयेति असूयामसहद्भिर्लोकैर्विवादायप्रेरितोप्यवज्ञयामत्समोनास्तीत्यभिधानप्रयोजिकयायाज्ञवल्क्येन विवादायापिनायातीति ॥४३०॥स्पर्द्धयातुसदादृप्तइत्याह अर्जुनायेति नमुचिर्दानवः॥४३१॥नन्वीर्ष्याकुलेनविदग्धेनजनकसभायांप्रथममेवकुतोनपृष्टमिति शंकांवारयति याज्ञवल्क्येनहीतिपंचभिः यदायाज्ञवल्क्येनगावोहृतास्तदातत्रसमागतोपिविदग्धइत्थंविचार्यस्मयमानोमंदंहसन्व्यवस्थितः इत्थंकथं अहोऽस्ययाज्ञवल्क्यस्यगवाहरणरूपंसाहसमविमृश्यकृतिः किंतुयदनेनब्राह्मणानांपरोक्षेआदित्यशिष्यतादिविडंबनरूपं पापंकृतंतस्यफलमेतत्साहसप्रवृत्तिरूपेणागतमितिद्वयोरर्थः ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ लोकेइति यदस्यायथावल्लोकेजीवनमासीत्तदधुनागतं

अवज्ञयानचायातिविवादायापिकुत्रचित् ॥ याज्ञवल्क्येनमुनिनासूर्यशिष्येणधीमता ॥ ४३० ॥ अर्जुनाय यथाकर्णःशक्रायनमुचिर्यथा ॥ विदग्धोयाज्ञवल्क्यायतथासंस्पर्द्धतेसदा ॥ ४३१ ॥ याज्ञवल्क्येनहियदाहृतागावःसमागताः ॥ विदग्धःस्मयमानःसंस्तदातत्रव्यवस्थितः ॥ ४३२ ॥ इत्थंविचार्यमतिमानहोसाहसमस्यकिं ॥ब्राह्मणानांपरोक्षंयदेषएवंविडंबनम् ॥ कुरुतेकर्मणस्तस्यफलमेतत्समागतम् ॥ ४३३ ॥ लोकेयज्जीवनंपूर्वमस्यासीत्तद्गतंखलु ॥ अस्माभिरप्यवज्ञातोजीवताद्भंडवद्द्विजः ॥ ४३४ ॥ तदप्ययंनजानातिरूपं पापविमोहितः॥एकस्यापिपुरःशक्तःस्थातुंनायंकथंचन॥बालस्यापिचविप्रस्यकथमेषांमहात्मनां ॥४३५॥ इत्यादिबहुधाविप्रःशाकल्योमनसास्वयं ॥ विचार्यासीत्पुरातूष्णींगर्वपर्वतमाश्रितः ॥ ४३६ ॥

समागममितिज्ञायतइतिशेषः यतोस्माभिरपिशब्दादन्यैश्चद्विजैरितिबुद्ध्योपेक्षितोऽजीवत् इतिकिं अयंद्विजोविडंबनपरोभंडवज्जीवतादिति ॥ ४३४ ॥ ब्राह्मणानांपुरतस्तुविडंबनंननिर्वहतियथाभास्वतःपुरतोनीहारइत्याशयेनाह तदपीति तत्प्रसिद्धंब्राह्मणानांरूपंनीहारविरोध्यादित्यरूपसममेषयाज्ञवल्क्योनजानातियतःपापमोहितः अन्यथायेषांमध्येएकस्यबालस्यापितेजइन्द्रेणाप्यसह्यंतेषांपुरतःकथमेवंकुर्यादित्यर्थः॥ ४३५ ॥ इत्यादीति स्पष्टम् ॥ ४३६ ॥

ब्रह्मकल्पानिति यदातुब्रह्मणासमामुनयोजितादृष्टास्तथागार्ग्याःप्रणतिर्याज्ञवल्क्येदृष्टातदापादाहतसर्पवत्कोपाकुलोभृकुटीकुटिलललाटोनिःश्वसंश्चविदग्धोदैवंमनसाधिग्दैवमित्येवंनिंदितवान्मृतपुत्रकवदितिद्वयोःसंबंधः भृकुटीतिशब्दोयद्यपिपाणिनीयेनसिद्ध्यतितथापि चंडीपाठेभगवद्व्यासप्रयुक्तत्वात्साधुः अतएवोक्तंमल्लिनाथेन यान्युज्जहारमाहेशाद्व्यासोव्याकरणार्णवात् तानिकिंपदरत्नानिमांतिपाणिनिगोष्पदेइति ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ किंच इत्येवंचिंतितवानित्याह अधीतस्येति अध्ययनादिबलान्यभिभूयदैवबलमेवोत्कृष्टत्वादुत्कृष्टपदंभजतेइत्यर्थः ॥ ४३८ ॥ नूनमिति निमेषादिरूपःकालःसर्वहरःसर्वेषामन्यथाभावकारकोदुरत्ययोदुःखेनात्येतुमुल्लंघयितुंशक्य

ब्रह्मकल्पान्मुनीन्दृष्ट्वाजितान्गार्ग्याश्चसंनतिं ॥ कोपाकुलितनेत्रःसन्पादाहतइवोरगः ॥ ४३७ ॥ भृकुटीकुटिलंकृत्वाललाटंनिःश्वसन्मुहुः ॥ मनसागर्हयामासदैवंमृतसुतोयथा ॥ ४३८ ॥ अधीतस्यबलंनैवनकुलस्यबलंतथा ॥ मंत्रादेर्नबलंज्ञेयमहोदैवबलंबलं ॥ ४३९ ॥ नूनंसत्यंवचोजातंलोकानामैतिहासिकं ॥ निमेषादिःसर्वहरःकालएषदुरत्ययः ॥ ४४० ॥ ब्रह्मणासदृशाविप्रादुर्धियाकेनचिज्जिताः ॥ पाखंडिनायथाविप्राबालकागुरुवर्जिताः ॥ ४४१ ॥ भवतीहसदानूनमवश्यंभवितव्यता ॥ उपायानांसहस्राणियस्यनास्तिप्रतिक्रिया ॥ ४४२ ॥ कृपणोयाज्ञवल्क्योयमेषवाजसनेयकः ॥ क्वचकेमेहसर्वज्ञाब्रह्मकल्पामुनीश्वराः ॥ ४४३ ॥ ममैव यशसैवाथकालएषसमागतः ॥ पूर्वान्निर्जितवानेषजेष्याम्येनमहंद्विजम् ॥ ४४४ ॥

श्चेत्येतदितिहासेप्रसिद्धंवचोद्यसत्यंजातमिति ॥ ४४० ॥ दैवबलस्योत्कृष्टत्वेकालस्यदुरत्ययत्वेचहेतुमाह ब्रह्मणेति यतइमेविप्राब्रह्मणासमाअपिकेनचिदप्रसिद्धेनदुर्धियायाज्ञवल्क्येनजिताः यथापाखंडिनागुरुहीनाविप्रबालाजीयेरन्निति ॥ ४४१ ॥ भवतीति भवितव्यतेतिभवितृप्रधानोनिर्देशः तथाचयद्भवितव्यंतदवश्यंभवतीतिसंबंधः यस्यभवितव्यस्यउपायसहस्रमपिप्रतिक्रियाप्रतिरोधसाधनंनास्तीत्यर्थः ॥ ४४२ ॥ याज्ञवल्क्यजयस्यभवितव्यताऽभावेकास्यजययोग्यतेत्याह कृपणइति हइतिखेदे कृपणोयाज्ञवल्क्यःक्वइमेसर्वज्ञामुनयश्चकेति ॥ ४४३ ॥ ममैवेति अथवाममैवयशोवर्द्धयितुमेषकालोयत्नेनंसर्वजेतारंजयेयमिति ॥ ४४४ ॥

इत्यादीति स्पष्टम् ॥ ४४५ ॥ गार्ग्येति भाविनमर्थंविजानंत्यागार्ग्यायद्धितंकीर्तितंतदनयावक्ष्यमाणयाधियासहितंसंयुक्तंयथाभवति तथातिरस्कृत्यप्रष्टुंप्रवृत्तइत्यन्वयः ॥ ४४६ ॥ गार्गीविषयांविदग्धस्यदुर्भावनामभिनयति इयमित्यादिना मुष्करेषुप्रशस्तांडवत्सुकामुके ष्वितियावत् सस्पृहा ऊषशुषिमुष्कमधोरइतिरप्रत्ययः ॥ ४४७ ॥ एतेमुनयस्त्वेतत्स्पृहणीयानभवंतीत्याह सदाचाराइतिद्वाभ्यां स्प ष्टौ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ याज्ञवल्क्यस्तुतथेत्याह विटेति विटःषिङ्गः विटस्तुमूषकेखदिरेलवणेषिङ्गेइतिहेमचंद्रः विप्लावकोऽन्यथाक

इत्यादिमनसाभूयश्चिंतयित्वाद्विजोत्तमः ॥ विदग्धःप्रष्टुमारेभेयाज्ञवल्क्यंमुनीश्वरं ॥ ४४५ ॥ गार्ग्याभाव्यर्थ विज्ञानवत्यायत्कीर्तितंहितम् ॥ तिरस्कृत्यप्रवृत्तस्तदनयासहितंधिया ॥ ४४६ ॥ इयंकुमारीयुवतिर्ब्राह्मणानां गृहाद्बहिः ॥ निर्गतास्वैरिणीनित्यंमुष्करेषुधृतस्पृहा ॥ ४४७ ॥ सदाचाराइमेसर्वेसभास्थायेद्विजोत्तमाः ॥ इमां नग्नांनचेक्षंतेतस्यांकुर्युःस्पृहांकुतः ॥ ४४८ ॥ स्नानशौचरतानित्यंजटाश्मश्रुविधारिणः ॥ तापसाधमनीव्या मदेहावृद्धसमाद्विजाः ॥ ४४९ ॥ विटवेषोयुवास्निग्धोमुष्करोदेहपोषकः ॥ वेदविप्लावकोभंडोयाज्ञवल्क्योति कामुकः ॥ योनिवक्त्रंस्तनौह्यस्यावीक्षतेपापचक्षुषा ॥ ४५० ॥ आगतस्यास्यपश्यामउभयत्रव्यवस्थितां ॥ दृशंराजनिवामोरौवाचक्नव्यांचसंसदं ॥ ४५१ ॥ गुरुपादार्चनपराःशिक्षिताब्राह्मणाःपरे ॥ वर्ततेशतशःसर्वे नासाग्रन्यस्तलोचनाः ॥ ४५२ ॥ हेमयोषित्कृतेतेनसभायामागतोधमः ॥ याज्ञवल्क्योनविद्यायाःप्रकाशा र्थंसमागतः ॥ ४५३ ॥ स्वैरिणीस्वैरिणंवेत्तितांस्वैरीस्वैरिणींपुनः ॥ अनुभूतंहिजानातिसर्वःसर्वंनचेतरत् ॥ ४५४ ॥ जलेयद्वद्विजानातिमत्स्योमीनंगतागतं ॥ बाल्यादारभ्यगार्गीयंस्वैरिणीकामचारिणी ॥ ४५५ ॥

र्ता हियतः ॥ ४५० ॥ आगतस्येति अस्ययाज्ञवल्क्यस्यसंसदंसभामागतस्योभयत्रराजनिजनकेगार्ग्यांचसंसक्तांदृष्टिंपश्यामइत्यन्वयः ॥ ४५१ ॥ अन्येत्वीदृशानभवंतीत्याह गुर्विति ॥ ४५२ ॥ हेमेति सुवर्णार्थंयोषिदर्थंचसभामागतः ॥ ४५३ ॥ स्वसमानजातीयंसर्वः परिचिनोतीत्याह स्वैरिणीति स्वैरिणीव्यभिचारिणी तांस्वैरिणींस्वैरीपुरुषोवेत्तिपुनःशब्दोऽप्यर्थः तत्रहेतुरनुभूतमिति ॥ ४५४ ॥ अनुभूत स्यपरिचयेदृष्टांतमाह जलेइति गतागतंगमनागमनशालिनंमीनं गार्ग्यपिस्वैरिण्येवेत्याह बाल्यादिति ॥ ४५५ ॥

स्वैरिणीत्वेकुलांगनाचरितव्यतिरेकंहेतूकरोति भर्त्तारमितिद्वाभ्यां कुलस्त्रियोभर्त्रादीन्विहायवेश्मनोदेहल्याअतिक्रमंनकुर्वंति इयंतुस्त्री सतीपुरुषान्वीक्षमाणालोकत्रयंचरतीतिद्वयोरन्वयः॥४५६॥४५७॥अनयास्वसमोयाज्ञवल्क्यएवदृष्टइतिवक्तुमाह अस्मिन्निति तेएतेस्वैरिणःपुरुषास्त्रेतायुगेकलिवन्नवर्त्तंतेयतोवर्णाश्रमधर्मरहितोनकोप्यस्तीति॥४५८॥गृहिणइति यतःपुत्रकामागृहिणोपिकृतावेवनिजान्दारान्व्रजंतीत्यन्वयः॥४५९॥ऊर्ध्वेति परेगृहस्थभिन्नाआश्रमिणऊर्ध्वरेतसएव अंत्यजाःश्वपचाः परेउत्कृष्टाः॥४६०॥देवाद्याइति स्पष्टम्

भर्तारंतनयंवापिभ्रातरंवासहोदरं॥ मातुलंश्वशुरंवास्वंसाध्वींवाललनांपरां ॥ ४५६॥ हित्वानातिक्रमंकुर्युर्देहल्यावेश्मनःसदा॥ कुलस्त्रियःस्त्रीयंत्वेकायातिलोकत्रयंवधूः॥ स्वैरिणःपुरुषाँल्लोकेवीक्ष्यमाणाततस्ततः॥ ॥३५७॥ अस्मिंस्त्रेतायुगेनैतेवर्तंतेतथाकलौ॥ अनाश्रमीनावर्णीस्यात्कोपिकुत्रापिभूतले ॥ ४५८॥ गृहिणःपुत्रकामास्तेकृतौदारान्निजानपि॥ व्रजंतितेषुनैवाशागमनेपरयोषितः॥ ४५९॥ ऊर्ध्वरेतस्तथानैवव्रजंत्याश्रमिणोपरे॥ अंत्यजाअपिदारान्स्वान्हित्वानेच्छंतियोषितं॥ त्रेतायुगेन्यललनामिच्छेयुःकिंपरेजनाः ॥४६०॥ देवाद्यामानवीमेतांनस्पृशंतिकथंचन॥ पशवोनैवगच्छंतिविजातीयांवधूंक्वचित्॥ ४६१ ॥इयंकामातुरानित्यंनग्नाभूत्वापुरःस्थिता॥ पुरुषाणामिमेसर्वइक्षंतेतांनकर्हिचित्॥ ४६२ ॥ पापमेकममुंहित्वाकलिजातसमंनरं॥ मुष्करंयाज्ञवल्क्याख्यंयुवानंनटवत्स्थितं ॥ ४६३ ॥ निरीक्ष्यैनंदुरात्मानंस्वैरिणंस्वैरिणीस्वयं॥ ब्रह्मविद्याजतस्त्वेनमेकांतेगंतुमुद्यता॥ स्वैरिणीमतमास्थायकुरुतेपादवंदनम्॥ ४६४॥ ब्राह्मणानांतथाराज्ञःपश्यतांसर्वदेहिनां॥ अहंव्यभिचरिष्यामिप्रच्छाद्येतिव्यवस्थिता॥ ४६५॥ स्तुतिमस्यकरोत्येषाभूयोभूयोद्विजन्मनां॥ पुरतस्तेपिसंभ्रांताःस्वैरिण्यावाक्यमोहिताः॥ ४६६॥

॥४६१॥इयमिति पुरुषाणांपुरःस्थिता तामिमेसभ्याःसर्वेयाज्ञवल्क्यंकलियुगजातसमंविनानेक्षंतइतिद्वयोःसंबंधः॥४६२॥४६३निरीक्ष्यैनमिति एनंस्वैरिणंनिरीक्ष्यइयमेकांतेगंतुमुद्यतास्वैरिणीनांमतंकौशलमास्थायास्यपादवंदनंकुरुते ब्रह्मविद्याजतःअयंब्रह्मविदितिप्रख्यापनव्याजेनेत्यर्थः ॥४६४॥ ब्राह्मणानामिति अहंब्राह्मणादीनांपश्यतामपिप्रच्छाद्यस्वकौशलेनैंद्रजालिकवदेषांदृष्टिंप्रतिबद्ध्यव्यभिचरिष्यामीतिनिश्चयेनव्यवस्थितैषागार्गीअस्ययाज्ञवल्क्यस्यस्तुतिंद्विजन्मनांपुरतःकरोतितेपिसंभ्रांताःसंपन्नाइतिद्वयोःसंबंधः॥४६५॥४६६

धर्मात्मनामिति पुरोगंताअग्रगण्योराजापिमोहितः यतोगार्गीवाक्यादस्मैनमस्कुरुतेइति ॥ ४६७॥ इत्यादीति इत्यादिकंकल्पयन्निति शेषः यतःकालपाशेनमोहितः द्विजोत्तमोपिहितामपिगार्गीमवज्ञायदीप्तंवन्हिंशलभवद्याज्ञवल्क्यमुल्लंघयितुमुद्यतोभवदितिद्वयोरन्वयः ॥ ४६८ ॥ ४६९॥ एवंविदग्धस्ययाज्ञवल्क्यद्वेषंवक्ष्यमाणोपयोगायप्रपंच्याथतयोःप्रश्नोत्तररूपाणांसप्तदशकण्डिकानामर्थंसंक्षिप्याह याज्ञवल्क्येतीतिद्वाभ्यां ततःसविदग्धआग्रहमन्यैरजितमपिजेष्याम्येवैनमित्याकारंहठमुपाश्रितःसन्कतिदेवाइत्याद्याकारैर्बहुभिःप्रश्नैर्देवानामंतर्यामिनियम्यसूत्रात्मविभूतीनांसंख्यांपप्रच्छ एषयाज्ञवल्क्योपितावद्भिःप्रश्नसमसंख्यैरुत्तरैरवांतरभेदशालिप्रत्युत्तरंसमाधानमभाषतेत्यर्थः ॥४७०॥ विस्तरादिति तच्चप्रत्युत्तरमितिअनेनप्रकारेणसंक्षेपविशिष्टविस्तरमादाय ल्यब्लोपेपंचमी अभाषत इतिकिं वि

धर्मात्मनांपुरोगंताराजाप्येषविमोहितः॥ स्वैरिणेस्वैरिणीवाक्याद्यन्नमस्कुरुतेस्वयं॥४६७॥ इत्यादिकालपाशेनमोहितःसद्विजोत्तमः ॥ अवज्ञायहितांगार्गींसर्वदांब्रह्मचारिणीं ॥ ४६८ ॥ ज्ञानोदधिंयाज्ञवल्क्यमुल्लंघयितुमास्थितः ॥ महावन्हिंयथादीप्तंशलभोनाशआगते ॥ ४६९ ॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यसंख्यांदेवगतांहिसः॥ पप्रच्छबहुभिःप्रश्नैराग्रहंसमुपाश्रितः॥ तावद्भिरुत्तरैरेषप्रत्युत्तरमभाषत॥ ४७०॥ विस्तराद्वैश्वदेवस्यनिविदःपदसंख्यया॥ संक्षेपात्प्राणएवैकइतिसंक्षेपविस्तरात्॥ अष्टौप्रश्नान्परांश्चेमान्शाकल्येनाग्रहात्कृतान्॥ ४७१ ॥

स्तरमादायवैश्वदेवाख्यस्यशस्त्रस्यऋग्वेदप्रसिद्धस्यगानवर्जितस्तुतिरूपस्यसंबंधिनीयानिवित्देवतासंख्यावाचकमंत्रपदसमुदायरूपातस्याघटकानियानिपदानित्रयश्चत्रीचेत्यादीनितदुक्तसंख्ययाषडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्ररूपयाआनंत्योपलक्षणभूतयाप्रत्यभाषतसंक्षेपात्तुवस्वाद्यात्मकत्रयस्त्रिंशदाद्यात्मनाप्रवृत्तादंतर्भावात्तमादायाध्यर्द्धपदोक्तस्यवायुवायोरंतर्भावस्थानंप्राणोयस्यसर्वेदेवाविभूतयःसएवैकोदेवइत्यभाषत तथाष्टौप्रश्नान्पृथिव्येवयस्यायतनमित्यादिनाकृतान्परान्पूर्वोक्तभिन्नानिमान्बुद्धिस्थान्शाकल्येनदुराग्रहेणकृतानभाषतेत्यनुषंगःसमादधावित्यर्थः अत्रायंसंक्षेपाभिप्रायः नवकण्डिकानामर्थोनिगदेनैवस्पष्टः पृथिव्येवेत्याद्यष्टानामर्थस्त्वष्टावायतनानीत्यादिवाक्यव्याख्यानेनव्याख्यातोभविष्यतीति ॥ ४७१ ॥

अष्टादश्याःकंडिकायाअर्थमुपबृंहयति अनंतरमुवाचेत्यादित्रिंशच्छ्लोकैः तदनंतरंशाकल्येतिगोत्रप्रत्ययांततयाकुलस्यगोत्रस्याभिधायके ननाम्नाशाकल्यंसंबोध्यइदंवक्ष्यमाणंवचउवाच कीदृशंशाकल्यं कृष्णसर्पमुखग्राममंडूकवत्कालवशं अतएवमूढधियमिति ॥ ४७२ ॥ कुलनाम्नासंबोधनाशयंस्फुटयति नैवमिति पूर्वजाःपितृप्रभृतयस्तथापरेऽन्येपिब्राह्मणाऋषिवंश्यास्तथावर्णिनोब्रह्मचारिणोविद्यावंश्यास्तथान्येपिमनुजामनोर्वंशजाएवंत्वद्द्वेषंनचक्रुस्त्वंतुमयिद्वेषंकिमर्थंकरोषि हे विप्रममविप्रस्यद्वेषेणसूचितंतेमरणंमाभूदितीच्छामीतिशेषइतिद्वयोरर्थः॥ ४७३॥ ४७४॥त्वन्मरणंनकेवलंतवानिष्टंकिंतुत्वद्बांधवानामपीत्याह पित्रिति यथामदीयानांपित्रादीनांमयिप्रेमेतिशेषः तथा

अनंतरमुवाचेदंशाकल्यंमूढचेतनं ॥ कालसर्पमुखग्राममंडूकसदृशंतदा ॥ शाकल्येतिचसंबोध्यकुलनाम्ना द्विजोत्तमं ॥ ४७२ ॥ नैवंतेपूर्वजाश्चक्रुर्द्वेषंकुत्राप्यकारणं ॥ नब्राह्मणाःपरेनैववर्णिनोमनुजानच ॥ ४७३ ॥ किमर्थंव्यर्थमत्यर्थंद्वेषंमयिकरोषिभोः ॥ माभूत्तेमरणंविप्रद्वेषिणोममसर्वदा ॥ ४७४ ॥ पितृमातृसुतादीनां मदीयानांयथामयि ॥ त्वदीयानांत्वयितथातेषांमाभूदिहाप्रियं॥४७५॥ सूर्याल्लब्ध्वामयाविद्यातेजसादुःसहा यतः॥ मावजानीहितांविप्रधक्ष्यतित्वांक्षणादियं ॥ ४७६ ॥ आदित्यात्प्राप्तविद्योहंयदागांपृथिवीतलं॥ तदा मांसविताप्राहहृष्टचित्तःसुरोत्तमः ॥ ४७७ ॥ अवज्ञास्यतियोविद्यांमयादत्तांस्थितांत्वयि ॥ भस्मसात्तमहं सद्यःकरिष्यामिनसंशयः ॥ ४७८ ॥ एवमुक्तेमयादित्यःप्रार्थितोबहुधाप्रभुः ॥ वैरैर्नानाविधैःपश्चादवधिंसो करोत्त्विमं ॥ ४७९ ॥

त्वदीयानांत्वयिवर्ततेइहत्वन्मरणेतेषामप्रियंमाभूदितिसंबंधः ॥ ४७५ ॥ ब्रह्मद्वेषस्यसर्वत्रानिष्टसाधनत्वेपियाज्ञवल्क्यःस्वद्वेषस्यविशेषतोऽनर्थजनकत्वेहेतुंदर्शयति सूर्यादित्यष्टभिः इयंसूर्यलब्धाविद्यावज्ञातासतीत्वांक्षणाद्धक्ष्यतिदग्धंकरिष्यतीतिचतुर्थपादार्थः ॥ ४७६ ॥ आदित्यादिति यदासूर्याद्विद्यांप्राप्याहंपृथिवीतलमागामागमंतदागमनकालेसवितासूर्योमामित्याह इतिकिं योमयादत्तांविद्यामवज्ञास्यतिनमानयिष्यतितमहंभस्मसात्करिष्यामीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ एवमुक्तेइति एवमुक्तेसतिनानाप्रकारैर्वैरैःकस्यचिदपि भस्मीभावोमाभवत्वित्यर्थपरवाक्यरूपैरादित्योमयाप्रार्थितोऽभूत्ततःसआदित्यइममवधिंकृतवानिति ॥ ४७९ ॥

इमंकमित्याकांक्षायामवधिमभिनयति समक्षमितिद्वाभ्यां हेविप्रय:समक्षंसंमुखेविंशतिवारंत्वामवज्ञास्यतितस्यविनाशकंशापंत्वज्जिव्हायांस्थित्वाऽहंदास्यामियेनसभस्मीभविष्यतीतिद्वयो:संबंध: दृश्यतेचात्रनवमब्राह्मणेविंशतिवारंविदग्धप्रयुक्तंयाज्ञवल्क्येतिसंबोधनरूपमवज्ञानमितिभाव: ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ इत:परमिति इत:परंवरत्वेनप्रार्थनेपिएतादृशोक्तानंतरमहंभयेनपुन:प्रार्थनांतउपारमंनिवृत्तोऽभवम् तस्मात्त्वंमोहवशेनहइतिखेदेमत्संमाद्विष्ठा:मयिद्वेषंमाकुर्वित्यर्थ: ॥ ४८२ ॥ मद्गुरुमिति अहंचभवंतंकालमोहितमेवजानेयतस्त्वंमद्गुरुंसवितारंप्रसिद्धतममपिपापप्रतिबंधान्नजानासीति॥ ४८३॥त्वत्कृतइति आदित्यस्यसमीरणवचनमनुस्मृत्य ल्यब्लोपेपंचमी

समक्षंतवयोविप्रयदाविंशतिसंख्यया॥ अवज्ञास्यतितस्याहंदुर्धिय:पापकारिण: ॥ ४८०॥ स्थित्वात्वदीयजिह्वायांशापंदास्यामिदारुणं॥ येनभस्मीभवेत्सद्योवज्ञानान्मद्विरोधत: ॥ ४८१ ॥ इत:परमहंभीत:प्रार्थनातउपारमम्॥ मात्वंमोहवशंप्राप्तोमत्यंद्विष्ठाहनित्यश: ॥ ४८२ ॥ मद्गुरुंसवितारंचपापान्नैवावगच्छसि ॥ जानेहंचभवंतंतंद्वषिणंकालमोहितम्॥ ४८३ ॥ त्वत्कृतेजायतेचिंताममादित्यसमीरणात्॥ नाहंद्वेष्मिकदाचित्तुभवतेपापकारिणे॥ ४८४ ॥ मयियद्वत्त्वयितथायतोन्यत्रापिसंस्थित:॥ अहमेववसाम्यत्रस्थावरेषुचरेषुच॥ ४८५॥ अहंसर्वमिदंविश्वंसृष्टिस्थित्यंतसंस्थितं ॥ मत्तएवचसृष्ट्याद्याजगतोद्वयरूपिण:॥ ४८६॥

त्वत्कृतेत्वदर्थंकास्यगतिर्भविष्यतीत्याकाराचिंताजायतेभवतीत्यर्थ: द्वेषस्यमन्निष्ठतांतुमासंभावयेत्याह नाहमिति पापकारिणेपीतिशेष: ॥४८४॥ द्वेषाभावेदोषबीजदाहिकायाब्रह्मविद्याया:सत्वंहेतुमभिप्रेत्यविद्यामभिनयति मयीतिसार्द्धैस्त्रिभि: मयिएतच्छरीरेयद्वत्संस्थितोस्मितद्वत्त्वयित्वच्छरीरेअन्यत्रापिचयत:संस्थितोस्मितत:सर्वत्रस्थावरादावहमेववसामि तथाचसर्वांतरोहमित्यर्थ: ॥ ४८५॥ अहमितिसृष्टिस्थित्यंतेषुसंस्थितंसंबद्धमितियावत् इदंसर्वंविश्वंजगदहमेवयतोमत्तएवजगत:सृष्ट्याद्या:श्रुतिप्रसिद्धा: तथाचाद्वयोस्मीति ॥ ४८६॥

सुखेति आदिपदेनअशनायापिपासादिकंग्राह्यं अतएवमत्संबंधितयाऽभिमतस्यशरीरस्यविनाशेस्थितौवाममातिशयोविशेषोनास्ति घटा
द्युपाधिनाशस्थित्योर्नभसआकाशस्ययथासोतिशयोनास्तीति यतोमय्यद्वितीयेसर्वक्रियाकारकत्वाभावइत्याह नाहमिति हन्मीतिसर्व
क्रियोपलक्षणमितिद्वयोरर्थः॥४८७॥४८८॥ यथामदीयंस्वरूपमुक्तविधंवेदांतेषुसिद्धंतथातवाप्यस्तिपरंतुत्वंकस्मादिसमताऽऽपादकेनाज्ञा
नेनप्रमत्तोसियेनमद्वद्वेक्षीत्याह अज्ञानेनेति ज्ञानमद्वितीयज्ञानात्मकमात्मस्वरूपमज्ञानेनाच्छादितंतवकमिनिभस्ययेनाज्ञानप्रभावेणा
त्मापन्हवलक्षणपापकारिभिर्मनुजैस्तुल्यंमामात्मयाथात्म्यविदंमन्यसेइति ॥ ४८९ ॥ अथयाज्ञवल्क्योविदग्धस्यभाविर्नींदुर्दशांत्रिकाल

सुखदुःखादिकंद्वंद्वंममनैवास्तिकर्हिचित्॥शरीरस्यविनाशेमेस्थितौनातिशयोमम॥४८७॥ घटादीनांयथा
नाशेस्थितौवानभसोनसः॥ नाहंहन्मिनमांहन्युःसर्वदासर्वजंतवः ॥४८८॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतवयद्वत्क
मेरिह॥ तेनमांमनुजैस्तुल्यंमन्यसेपापकारिभिः ॥४८९॥ पापाग्निनाप्रदग्धंत्वांमाशोचंतुजनाइमे ॥ मारो
दीद्भवतोजायासर्वाभरणवर्जिता॥ निर्लज्जाबांधवान्दृष्ट्वादीनास्याविधवासती ॥ ४९०॥ मित्राणिबांधवा
मातेपुत्राद्याःशोकसागरे ॥ पतंतुवैरिणोमातेसंतोपावगमंत्विह ॥ ४९१ ॥ धर्मराजपुरंमात्वंविलोकयसुदुः
खितः॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतःप्रेतोभूत्वातिदुःखितः ॥ ४९२ ॥ काकवद्बलिभुङ्मात्वंभूयाब्राह्मणसत्तम॥ त
वगात्रंभृशंदीनःपिबमात्वंतिलोदकं ॥ ४९३॥ अयंचमृदुलोदेहोमाभूदग्नेःशुनोपिवा ॥ तवशिष्यान्विहायै
तानेकाकीमाव्रजाधुना॥ ४९४॥

ज्ञातयाऽनुसंधायानुग्रहाविष्टःसामास्त्वित्याह पापाग्निनेतिसप्तभिः पापेनब्रह्मविद्वेषलक्षणेनप्रदग्धंप्रसिद्धाग्नितोप्यधिकंतापितंत्वांलोका
माशोचंतु तथाभवतोजायाबांधवान्दृष्ट्वानिर्लज्जादीनमुखीचसतीमारोदीदिति ॥ ४९० ॥ मित्राणीति मित्राणिबांधवाश्चतेशोकसा
गरेमापतंतु तथावैरिणःसंतोपावगमंसंतोषप्राप्तिमाव्रजंत्वितिशेषः ॥ ४९१ ॥ धर्मेति त्वंप्रेतोभूत्वाधर्मराजपुरंमाविलोकयेति ॥ ४९२ ॥
काकेति बलिर्निवापरूपः ॥ ४९३ ॥ अयमिति अयंतवदेहोग्नेःशुनोवाभक्ष्योमाभूदिति तथाशिष्यान्विहायैकाकीमापरलोकंव्रजे
ति ॥ ४९४ ॥

अनेकेति अनेकेषुकालेषुउद्दीपकसंनिधिरूपेषुसंजातःप्रादुर्भूतोब्रह्मणोब्रह्मविषयाब्रह्मभूतस्यममयोद्वेषरूपःपादपस्तवचित्तभूमौवर्तमानःसतेकारस्करफलसमंफलंमाददातु कारस्करशब्दःपारस्करादित्वात्सुटिनिष्पन्नोयद्यपित्रिकांडशेषेवृक्षसामान्यवाचकउक्तस्तथापिप्रकृतेकारोवधेनिश्चयेचेतिविश्वात्कारंवधंकरोतीतिव्युत्पत्त्याभल्लातकवाचकः तत्फलोत्कर्षस्याशुभंफलंवृक्षायुर्वेदउक्तं आमैःक्षेमंभल्लातकैर्भयमिति साक्षादपिभल्लातकफलानामनर्थकरत्वंलोकेप्रसिद्धमितिदृष्टांतता॥ ४९५॥मातवेति हेविप्रेंद्रतवास्थीनिचोररूपाअंत्यजाश्वांडालामास्पृशंतु तथाऽस्मिन्मद्रूपेऽग्नौत्वंशलभवन्मापत कीदृशेमद्रूपेऽग्नौ आदित्यजिव्हे आदित्योजिव्हायांसंनिहितोयस्यसतथातस्मिन्

अनेककालसंजातोब्रह्मविद्वेषपादपः॥ प्रयच्छतुफलंमातेकारस्करफलोपमम्॥ ४९५॥ मातवास्थीनिविप्रेंद्रत्वंत्यजाःसंस्पृशंत्विह॥ माग्नावादित्यजिव्हेस्मिन्पतत्वंशलभोयथा॥ ४९६॥ भोजायथामहोखायांमहांतंजातवेदसं॥ अशक्ताःस्वकरैःस्प्रष्टुंज्वलंतंसुदुरासदम्॥ ४९७॥ दर्वीलोहमयींकृत्वाप्रौढामंगारधारिणीं॥ दीर्घदंडांस्पृशंत्येनंतयानैवनिजैःकरैः॥ ४९८॥ प्रस्तोभयंतियेकेचिद्ब्राह्मणास्त्वांसभासदः॥ कुर्वंतिबुद्धिसंयुक्तास्त्वांतथांगारधारिणं॥ ४९९॥

॥ ४९६ ॥ एवमार्थिकमर्थंप्रपंच्यश्रौतमर्थंविशदयति भोजाइतिपंचभिः भोजशब्दोत्रभोजयंतिधानादिकमितिव्युत्पत्त्यापचाद्यजंतोभ्राष्ट्रोपजीविपरोमहोखाशब्दश्चभ्राष्ट्रपरोविवक्षितः तथाचयथाभोजाभ्राष्ट्रिकामहोखायांभ्राष्ट्रेस्थितंज्वलंतंवन्हिंस्प्रष्टुमशक्ताःसंतोदीर्घकाष्ठमयदंडशालिन्यादर्व्यैवस्पृशंतीतिद्वयोरर्थः॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ प्रस्तोभयंतीति तथायेत्वांप्रस्तोभयंतिवाद्यायोत्साहयंतितेबुद्धिमंतःस्वरक्षणकुशलास्त्वामंगारधारिणंकुर्वंति अंगारधारकपात्रवत्पुरतःकुर्वंतीत्यर्थः तथाचब्राह्मणैरपिहंतव्यत्वेनमतोसिपरंतुदह्यमानमात्मानंनबुध्यसेइतिभावः अंगारावक्षेपणमितिपदस्यअवक्षीयंतेबलात्कारेणधार्यंतेऽत्रेतिव्युत्पत्त्याऽधिकरणेल्युट्प्रत्ययौबोध्यः ॥ ४९९ ॥

दृष्टांतसाम्यंविशदयति अहमिति अहमग्निज्वालककाष्ठरूपः मद्गुरुरादित्योमज्जिव्हासन्निहितोग्निरूपः इयंसभावर्णितोखारूपा विप्राव र्णितभोजरूपाः त्वंतुकाष्ठमयदर्वीरूपआदित्याग्निविधारणायब्राह्मणैःकृतोसि तत्रेदमतिचित्रंयच्चेतनोऽप्यात्मानंदर्वीसमानंनजानासीतिद्व योरर्थः ॥५०० ॥ ५०१ ॥ एवमुक्तोपिविदग्धोविपरीतमेवमेनेइत्याह एवमित्यष्टभिः स्पष्टम् ॥ ५०२ ॥ तत्रदृष्टांतमाह मुमूर्षुरिति पात कीपातकोदयेनपातकोयतः पापःपापेनकर्मणेतिश्रुतेः सनिवारकायगुरवेयथाद्वेष्टि शेषंस्फुटम् ॥५०३ ॥ ५०४ ॥ विदग्धोययाबुद्ध्यापु नःपुनर्द्वेष्टिस्मतांबुद्धिमभिनयति जनयतीत्यादिना एषयाज्ञवल्क्योबालानांयथाभयंजनयेत्तथाममभयंजनयतिमांसर्वज्ञंनिर्भयंचनजा

अहंकाष्ठानिसूर्योयंगुरुर्मेज्वलितोऽनलः ॥ उखासभासमुद्दिष्टाभोजाएतेसभासदः ॥ ५०० ॥ त्वंचकाष्ठमयं पात्रमादित्याग्नेर्विधारणे ॥ कृतोसिब्राह्मणैर्नैवमात्मानमवगच्छसि ॥ ५०१ ॥ एवमुक्तोविदग्धोथयाज्ञव ल्क्येनधीमता ॥ कालपाशावृतोद्वेषंचक्रेसोप्यधिकंपुनः ॥ ५०२ ॥ मुमूर्षुर्हियथाद्वेष्टिसुहृदंभिषजंतथा ॥ गत श्रीकोयथाराजाऽमात्यायहितकारिणे ॥५०३॥ भाग्यहीनोयथाराज्ञेगुरवेपातकीयथा॥ विदग्धोयाज्ञवल्क्या यतथाद्वेष्टिपुनःपुनः ॥ ५०४ ॥ जनयत्येषमेभीतिंशिशूनामिवमंदधीः ॥ सर्वज्ञंमांनजानातिसर्वतोभयव र्जितम् ॥ ५०५ ॥ ग्रामेषुनगरेष्वेषखेटखर्वटकेष्वपि ॥ काष्ठादिषुयथाबालगोपाललनादिषु ॥ मध्यगोभा षतेतद्वदत्राप्येषप्रभाषते ॥५०६॥ अस्यचेद्गुरुरादित्योद्वेषिणंमांहिधक्ष्यति ॥ इतःपूर्वंकुतोनायंदग्धवान्किम यंजडः॥५०७॥ शब्दार्थौनविहायात्रदेवतानामविद्यते॥ विद्यमानापिसाकर्महित्वाकिंचित्करोतिन॥५०८॥

नातीति ॥ ५०५ ॥ ग्रामेष्विति यथाग्रामादिषुकाष्ठादिजडानांबालादिमूढानांचमध्यगोभाषतेतथात्रसभायामप्येषनिःशंकंभाषते त त्रखेटाःकर्षकाणांग्रामाः खर्वटाःपर्वतग्रामाः॥५०६॥ अस्यचेदिति अस्ययाज्ञवल्क्यस्यगुरुरादित्योयदिममदहनसमर्थोऽभविष्यत्तर्हिइ तःपूर्वमपिद्वेषिणंमांकुतोनाधक्ष्यदिति वस्तुतस्त्वयमादित्यःकिंकिंकर्तुंशक्तोयतोजडः ॥ ५०७ ॥ जडत्वमुपपादयति शब्दार्थाविति यतः शब्दमयीदेवतेतिपक्षेशब्दस्याकाशगुणस्यजडत्वंप्रसिद्धं अर्थस्यतेजोमयमंडलस्यापितथात्वंप्रसिद्धं शब्दार्थाभ्यांभिन्नातुदेवतानविद्यते सत्वेपिकर्मनिरपेक्षाकिंचित्कर्तुंनशक्ताममतुदुष्कर्महीनस्यकिंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ५०८ ॥

अस्यादित्यशिष्यत्वंदुर्घटमनयोःसंबंधस्यदुर्घटत्वादित्याह क्वायमिति अयंयाज्ञवल्क्योविटसमोभूमिस्थःक्वनभःस्थआदित्यश्चक्वेति इत्यादिविपरीतंचिंतयित्वाअसौविदग्धोयाज्ञवल्क्यस्यावज्ञामकरोदिति॥५०९॥ एकोनविंशकंडिकायाअर्थमाह याज्ञवल्क्येतिसंबोध्येतिचतुर्भिः ततःपरंकोपमुपागतोविदग्धएनंयाज्ञवल्क्यंयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यइदंवचनमाह॥५१०॥इदंपदेनोक्तंवचनमभिनयति कुर्वितिद्वाभ्यां भवान्यत्कुरुपांचालदेशवासिनोब्राह्मणानूजितवान् ब्रह्मस्वहरणोद्यतोब्राह्मणधनापहारीचतज्जन्यदुष्कृतेनभाविष्वनेकशरीरेषुनिर्जलारण्यदेशवृत्तिब्रह्मराक्षसत्वलाभयोग्यःसोयमेवंविधस्त्वंससाहसःसाहसेनअविमृश्यकृतब्राह्मणावज्ञारूपेणसहवर्तमानःस्विदितिवितर्केकिंब्र

क्वायंविटःक्वचैषस्यादादित्योनभसिस्थितः॥ इत्यादिचिंतयित्वाऽसाववज्ञामकरोत्पुनः॥५०९॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यकोपंपरमुपागतः॥ इदंवचनमाहैनंयाज्ञवल्क्यंमुनीश्वरम्॥ ५१०॥ कुरुपांचालदेशस्थान्ब्राह्मणानूजितवान्भवान्॥ भाव्यनेकशरीरेषुभविताब्रह्मराक्षसः॥ ५११ ॥ अरण्येनिर्जलेदेशेब्रह्मस्वहरणोद्यतः॥ सोयंससाहसःकिंस्विद्ब्रह्मजानासितद्वद॥५१२॥ याज्ञवल्क्योपिसर्वात्माब्रह्मवित्त्वंप्रदर्शयन्॥ दिशोवेदेतितंप्राहविदग्धंपापमोहितं॥५१३॥ पप्रच्छपुनरप्येषदेवतादिदिशांतथा॥ देवतानांप्रतिष्ठानमिंद्रियाणांतथैवच॥ विषयाणांससर्वेषांयाज्ञवल्क्योप्युवाचतत्॥५१४॥

ह्मजानासिकाब्रह्मविद्यासफलासाक्षात्कृतायद्बलेनैवंविप्रानवजानासीतिद्वयोरर्थः ॥५११॥५१२ ॥ याज्ञवल्क्योपीति एवमुक्तोयाज्ञवल्क्योपिजनकेनब्रह्मविदेवगोभिरभिप्रेतोऽतोममगवामुत्कालनेनदोषइतिसूचनायब्रह्मवित्त्वंप्रकटयन्सन्निति विदग्धंप्रतिप्राह इतिकिं अहंसदेवाःसप्रतिष्ठाश्चदिशोवेदसप्रपंचमात्मतत्त्वपर्यवसायिचदिग्विषयंज्ञानंममास्तीति ॥५१३॥ अथकण्डिकापञ्चकस्यार्थंसप्तत्रिंशच्छ्लोकैरुपबृंहयंस्तत्रश्रौतमर्थंसंकलय्यदर्शयति पप्रच्छेत्यष्टभिः एषविदग्धोदिशांपूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरूपाणांदेवतादिकंपप्रच्छ आदिपदग्राह्यमाह देवतानामिति प्रतिष्ठानंकारणं तथाचोत्तरोत्तरंदेवतादीनांकारणंपप्रच्छेत्यर्थः याज्ञवल्क्यस्तत्पृष्टंसर्वमुवाचेति ॥ ५१४ ॥

कथमुवाचेत्याकांक्षायामाह आदित्यइत्यादि पूर्वादिक्रमेणचतसृणांदिशामादित्यादयश्चत्वारोदेवाः ऊर्ध्वदिशश्चध्रुवापदोक्तायाःप्रकाश भूयिष्ठायाअग्निर्देवता एवंदिगभिमानिदेवरूपेणावस्थितोहमित्यर्थः ॥ ५१५ ॥ अथदेवानांकिंकारणमित्याकांक्षायांहिरण्यगर्भोपासन याहिरण्यगर्भभाविनोयान्याध्यात्मंचक्षुरादींद्रियाणितान्येवादित्यादिरूपेणपरिणामित्वात्तत्कारणानीत्याह नेत्रेइति आदित्यदेवोनेत्रेच क्षुरिन्द्रियेप्रतिष्ठितः यमस्तुश्रोत्रेप्रतिष्ठितः ननुश्रुतौपितृयाणप्राप्यचंद्रलोकस्ययमाधीनस्ययज्ञसाध्यत्वाभिप्रायेणयज्ञेयमःप्रतिष्ठितइत्यु क्तंकथमुच्यतेश्रोत्रेइतीतिचेत् शृणु श्रुतौयज्ञपदेनपरलोकजयसाधनक्षमायज्ञावस्थोच्यतेसाचयद्विनानोपपद्यतेतस्यापियज्ञपदार्थेनिवेशो वक्तव्यइत्यतोविद्वान्यजेदितिनियमेनाश्रुतपूर्वकाण्डस्ययागेप्रवृत्तेःश्रोत्रस्यापितत्प्रवेशस्तत्रचहेतुभूतंश्रोत्रस्यविशेषणद्वयं यज्ञवचसां ग्राहकत्वाद्वायज्ञसहकारित्वाद्वाश्रोत्रस्ययज्ञपदार्थेप्रवेशइतितदर्थः एवंवरुणोरसनेंद्रियेप्रतिष्ठितः कीदृशेरसनेन्द्रिये दिव्यभावेदिव्योदेव

आदित्योथयमस्तद्वद्वरुणःसोमएवच॥ अग्निश्चेतिहिपंचानांदिशांदेवोभवाम्यहं॥५१५॥ नेत्रेयज्ञवचोग्रा हिश्रोत्रेवासहकारिणि॥ रसनेदिव्यभावेचक्षीणदोषमनस्यपि॥ वागिंद्रियेक्रमाद्देवाआदित्याद्याःप्रतिष्ठि ताः॥५१६॥ प्रतिष्ठाचक्षुषोज्ञेयारूपेषुविविधेष्विह॥ यज्ञशब्दस्यवेदस्यत्वर्थोत्रद्विविधःस्मृतः॥५१७॥ वाक्कायमनसांपूर्वक्लेशःकर्मात्मकोहियः॥ अत्रप्रतिष्ठितोज्ञेयोयज्ञोवेदउदीरितः॥ ५१८ ॥

तात्मकउक्तविषयाभावःपरिणामोयस्यसतथातस्मिन् श्रुतौचजलीयेन्द्रियमेवाप्पदेनोक्तमितिभावः एवंसोमोदेवोमनसिप्रतिष्ठितः श्रुतौ चदीक्षापदेनयागांगव्रतविशेषनिर्वाहकंमनएवविवक्षितं एतत्सूचनायैवक्षीणदोषइतिमनोविशेषणमितिभावः वागिंद्रियेचाग्निःप्रतिष्ठितः पूर्ववदित्यर्थः ॥ ५१६ ॥ अथेंद्रियाणांविषयरूपंकारणंश्रुतौप्रतिष्ठापदेनोक्तमाह प्रतिष्ठेति चक्षुरिंद्रियस्यप्रतिष्ठाकार्यतयास्थितिःरूपेषु शुक्लादिषुज्ञेया विषयैःस्वप्रकाशनायेंद्रियस्यारंभात् तथायज्ञशब्दस्ययज्ञशब्दार्थप्रविष्टतयाविवक्षितस्यवेदस्यश्रोत्रगृह्यमाणपूर्वकाण्ड स्यद्विविधोर्थःप्रतिपाद्यतयाविषयःस्मृतःप्रसिद्धः ॥ ५१७ ॥ तद्वैविध्यमाह वागितिसार्धेन तत्रप्रथमोवागादिक्लेशात्मकोव्यापाररूपोयोवे दार्थःसश्रुतौदक्षिणापदेनदक्षिणयाऋत्विग्भ्यःक्रेतव्यार्थवृत्तिकेनोक्तस्तस्मिन्यज्ञोवेदोक्तःप्रतिष्ठितः तन्मयत्वाद्यज्ञस्येत्यर्थः ॥ ५१८ ॥

अस्यादित्यशिष्यत्वंदुर्घटमनयोःसंबंधस्यदुर्घटत्वादित्याह कायमिति अयंयाज्ञवल्क्योविटसमोभूमिस्थःक्कनभःस्थआदित्यश्चक्केति इत्यादिविपरीतंचिंतयित्वाअसौविदग्धोयाज्ञवल्क्यस्यावज्ञामकरोदिति॥५०९॥ एकोनविंशकंडिकायाअर्थमाह याज्ञवल्क्येतिसंबोध्येतिचतुर्भिः ततःपरंकोपमुपागतोविदग्धएनंयाज्ञवल्क्यंयाज्ञवल्क्येतिसंबोध्यइदंवचनमाह॥५१०॥इदंपदेनोक्तंवचनमभिनयति कुर्वितिद्वाभ्यां भवान्यत्कुरुपांचालदेशवासिनोब्राह्मणानूजितवान् ब्रह्मस्वहरणोद्यतोब्राह्मणधनापहारीचतज्जन्यदुष्कृतेनभाविष्वनेकशरीरेषुनिर्जलारण्यदेशवृत्तिब्रह्मराक्षसत्वलाभयोग्यःसोयमेवंविधस्त्वंससाहसःसाहसेनअविमृश्यकृतब्राह्मणावज्ञारूपेणसहवर्तमानःस्विदितिवितर्केकिंब्र

क्वायंविटःक्वचैषस्याद्यदित्योनभसिस्थितः॥ इत्यादिचिंतयित्वाऽसाववज्ञामकरोत्पुनः॥५०९॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यकोपंपरमुपागतः॥ इदंवचनमाहैनंयाज्ञवल्क्यंमुनीश्वरम्॥ ५१०॥ कुरुपांचालदेशस्थान्ब्राह्मणानूजितवान्भवान्॥ भाव्यनेकशरीरेषुभविताब्रह्मराक्षसः॥ ५११ ॥ अरण्येनिर्जलेदेशेब्रह्मस्वहरणोद्यतः॥ सोयंससाहसःकिंस्विद्ब्रह्मजानासितद्वद॥ ५१२ ॥ याज्ञवल्क्योपिसर्वात्माब्रह्मवित्त्वंप्रदर्शयन्॥ दिशोवेदेतितंप्राहविदग्धंपापमोहितं॥५१३॥ पप्रच्छपुनरप्येषदेवतादिदिशांतथा॥ देवतानांप्रतिष्ठानमिंद्रियाणांतथैवच॥ विषयाणांससर्वेषांयाज्ञवल्क्योप्युवाचतत्॥५१४॥

ह्मजानासिकाब्रह्मविद्यासफलासाक्षात्कृतायद्बलेनैवंविप्रानवजानासीतिद्वयोरर्थः ॥५११॥५१२॥ याज्ञवल्क्योपीति एवमुक्तोयाज्ञवल्क्योपिजनकेनब्रह्मविदेवगोभिरभिप्रेतोऽतोममगवामुत्कालनेनदोषइतिसूचनायब्रह्मवित्त्वंप्रकटयन्सन्निितिविदग्धंप्रतिप्राह इतिकिं अहंसदेवाःसप्रतिष्ठाश्चदिशोवेदसप्रपंचमात्मतत्त्वपर्यवसायिचदिग्विषयंज्ञानंममास्तीति ॥५१३॥ अथकण्डिकापञ्चकस्यार्थंसप्तत्रिंशच्छ्लोकैरुपबृंहयंस्तत्रश्रौतमर्थंसंकलय्यदर्शयति पप्रच्छेत्यष्टभिः एषविदग्धोदिशांपूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरूपाणांदेवतादिकंपप्रच्छ आदिपदग्राह्यमाह देवतानामिति प्रतिष्ठानंकारणं तथाचोत्तरोत्तरंदेवतादीनांकारणंपप्रच्छेत्यर्थः याज्ञवल्क्यस्तत्पृष्टंसर्वमुवाचेति ॥ ५१४ ॥

कथमुवाचेत्याकांक्षायामाह आदित्यइत्यादि पूर्वादिक्रमेणचतसृणांदिशामादित्यादयश्चत्वारोदेवाः ऊर्ध्वदिशश्चध्रुवापदोक्तायाःप्रकाश भूयिष्ठायाअग्निर्देवता एवंदिगभिमानिदेवरूपेणावस्थितोहमित्यर्थः ॥ ५१५ ॥ अथदेवानांकिंकारणमित्याकांक्षायांहिरण्यगर्भोपासन याहिरण्यगर्भभाविनोयान्याध्यात्मंचक्षुरादींद्रियाणितान्येवादित्यादिरूपेणपरिणामित्वात्तत्कारणानीत्याह नेत्रेइति आदित्यदेवोनेत्रेच क्षुरिन्द्रियेप्रतिष्ठितः यमस्तुश्रोत्रेप्रतिष्ठितः ननुश्रुतौपितृयाणप्राप्यचंद्रलोकस्ययमाधीनस्ययज्ञसाध्यत्वाभिप्रायेणयज्ञेयमःप्रतिष्ठितइत्यु क्तंकथमुच्यतेश्रोत्रेइतीतिचेत् शृणु श्रुतौयज्ञपदेनपरलोकजयसाधनक्षमायज्ञावस्थोच्यतेसाचयद्विनानोपपद्यतेतस्यापियज्ञपदार्थेनिवेशो वक्तव्यइत्यतोविद्वान्यजेदितिनियमेनाश्रुतपूर्वकाण्डस्ययागेऽप्रवृत्तेःश्रोत्रस्यापितत्प्रवेशस्तत्रचहेतुभूतंश्रोत्रस्यविशेषणद्वयं यज्ञवचसां ग्राहकत्वाद्वायज्ञसहकारित्वाद्वाश्रोत्रस्ययज्ञपदार्थेप्रवेशइतितदर्थः एवंवरुणोरसनेंद्रियेप्रतिष्ठितः कीदृशेरसनेन्द्रिये दिव्यभावेदिव्योदेव

आदित्योथयमस्तद्वद्वरुणःसोमएवच ॥ अग्निश्चेतिहिपंचानांदिशांदेवोभवाम्यहं ॥ ५१५ ॥ नेत्रेयज्ञवचोग्रा हिश्रोत्रेवासहकारिणि ॥ रसनेदिव्यभावेचक्षीणदोषेमनस्यपि ॥ वागिंद्रियेक्रमाद्देवाआदित्याद्याःप्रतिष्ठि ताः ॥ ५१६ ॥ प्रतिष्ठाचक्षुषोज्ञेयारूपेषुविविधेष्विह ॥ यज्ञशब्दस्यवेदस्यत्वर्थोत्रद्विविधःस्मृतः ॥ ५१७ ॥ वाक्कायमनसांपूर्वंक्लेशःकर्मात्मकोहियः ॥ अत्रप्रतिष्ठितोज्ञेयोयज्ञोवेदउदीरितः ॥ ५१८ ॥

तात्मकउक्तविषयाभावःपरिणामोयस्यसतथातस्मिन् श्रुतौचजलीयेन्द्रियमेवाप्पदेनोक्तमितिभावः एवंसोमोदेवोमनसिप्रतिष्ठितः श्रुतौ चदीक्षापदेनयागांगव्रतविशेषनिर्वाहकंमनएवविवक्षितं एतत्सूचनायैवक्षीणदोषइतिमनोविशेषणमितिभावः वागिंद्रियेचाग्निःप्रतिष्ठितः पूर्ववदित्यर्थः ॥ ५१६ ॥ अथेंद्रियाणांविषयरूपंकारणंश्रुतौप्रतिष्ठापदेनोक्तमाह प्रतिष्ठेति चक्षुरिंद्रियस्यप्रतिष्ठाकार्यतयास्थितिःरूपेषु शुक्लादिषुज्ञेया विषयैःस्वप्रकाशनायेंद्रियस्यारंभात् तथायज्ञशब्दस्ययज्ञशब्दार्थप्रविष्टतयाविवक्षितस्यवेदस्यश्रोत्रगृह्यमाणपूर्वकाण्ड स्यद्विविधोर्थःप्रतिपाद्यतयाविषयःस्मृतःप्रसिद्धः ॥ ५१७ ॥ तद्द्वैविध्यमाह वागितिसार्धेन तत्रप्रथमोवागादिक्लेशात्मकोव्यापाररूपोयोवे दार्थःसश्रुतौदक्षिणापदेनदक्षिणयाऋत्विग्भ्यःकेतव्यार्थवृत्तिकेनोक्तस्तस्मिन्यज्ञोवेदोक्तःप्रतिष्ठितः तन्मयत्वाद्यज्ञस्येत्यर्थः ॥ ५१८ ॥

आस्तिक्यमिति द्वितीयवेदार्थभूतमास्तिक्यंश्रद्धयादेयमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धश्रद्धारूपंतत्रप्रथमवेदार्थभूतंकर्मप्रतिष्ठितं अतएवगीतासूक्तं अश्रद्धयाहुतंदत्तमित्यादि तथाचचक्षूरूपेष्विवश्रोत्रंप्रथमश्रोतव्यवेदोक्तकर्मसुप्रतिष्ठितंकर्माणिचश्रद्धायामितिभावः यतोध्यात्मरेत एवाधिदैवंरसरूपंरसगुणकजलरूपंसंपन्नमतोरसनेंद्रियरूपाआपस्तत्ररेतसिप्रतिष्ठिताःश्रुतावुक्ताइतिशेषः ॥ ५१९ ॥ मनसइति क्षीणदोषस्यमनसःश्रुतौदीक्षापदोक्तस्ययथासत्येऽबाधितेर्थेविषयेऔत्सर्गिकीस्थितिरुक्तातथातत्रसत्येर्थेवाचोपिस्थितिरुक्तप्रायैव यन्मनसाध्यायतितद्वाचावदतीतिश्रुतेः वाङ्मनसयोःसमानविषयत्वस्यसिद्धत्वात् एतेनपञ्चमकण्डिकायांवागिंद्रियस्यविषयेप्रतिष्ठानोक्तेतिन्यूनताशंकानिरस्तेत्याह तेनेत्यादिना तेनवाग्विषयस्योक्तप्रायत्वेनवागिंद्रियस्यहृदयतोभिन्नंकारणंश्रुतौनोक्तंकिंतुहृदयमेवकारणमुक्तमित्यर्थः ॥ ५२० ॥ हृदयमिति हृदयंतुसर्वेषांस्थानानामुक्तानामिंद्रियाणांविषयाणांचतथास्थानिनांदेवानांचएकमेवस्थितिहेतुःकारणंस्यात् यथासर्वनीराणांसमुद्रइति अत्रहृदयपदेनहृदयेसन्निहितोमायाशबलब्रह्मरूपोंतर्यामीविवक्षितः

आस्तिक्यंहिद्वितीयंस्यात्तस्मिन्कर्मप्रतिष्ठितं ॥ रसरूपंयतोरेतस्तत्रापोरसनात्मिकाः ॥ ५१९ ॥ मनसःक्षीणदोषस्ययथार्थेस्थितिरीरिता ॥ सत्येवाचोपितत्रैवतेनवागिंद्रियस्यन ॥ उक्तंहृदयतोभिन्नंप्रतिष्ठाकारणंतदा ॥ ५२० ॥ हृदयंस्थितिहेतुःस्यात्सर्वेषामेकमेवहि ॥ समुद्रइवनीराणांस्थानानांस्थानिनामपि ॥ ५२१ ॥ भित्तौयथाभवेच्चित्रंचित्रेवर्णाःसितादयः ॥ वर्णेषुद्रव्यजातंस्याद्दुग्धांजनमुखंसदा ॥ प्रतिष्ठितंभवेत्सर्वंभित्तावेवचसंश्रितम् ॥ ५२२ ॥ एवंसाक्षाद्धृदंभोजेस्यात्परंपरयापिच ॥ दिगादिकमिदंविश्वमादित्यादिस्वरूपधृक् ॥ ५२३ ॥

तस्यचमनोद्वारेणसकलजगत्कारणत्वंश्रुत्यंतरेप्युक्तं असतोधिमनोसृजतमनःप्रजापतिमसृजतप्रजापतिःप्रजाअसृजततदिदंसर्वंमनस्येव प्रतिष्ठितमिति असतोऽव्याकृतोपाधिकात् मनोहिरण्यगर्भः प्रजापतिर्विराडितिश्रुतिपदार्थः ॥ ५२१ ॥ एवंश्रौतार्थमभिधायआर्थिकमर्थंसदृष्टांतंप्रपञ्चयति भित्तावित्यादिना यथालोकेभित्तौकुड्येचित्रंरेखामात्रंदेवतामूर्त्यादिरूपंप्रतिष्ठितंभवेत् तत्रचश्वेतादयोवर्णाःप्रतिष्ठिताभवेयुस्तेषुवर्णेषुचदेवतामुखादावर्पितंदुग्धादिकंप्रतिष्ठितंभवेत्व्यवह्रियेत वस्तुतस्तुतत्सर्वंचित्रादिकंभित्त्याश्रितमेवेति ॥ ५२२ ॥ एवमिति एवंहृदंभोऽजावच्छिन्नेपरमात्मनिइदंविश्वंदिगादिकमादित्यादिदेवतारूपंचसाक्षात्किंचित्परंपरयाचप्रतिष्ठितंतत्रसदसत्तिकमन्तःकरणंसाक्षादन्यत्परम्परयेत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

उक्तदृष्टांतेनसमानधर्मान्विशदयति भित्तेरित्यादिना मृदाचित्राधारकुड्यलेपेयथाचित्रमदर्शनंयातितथाविचारकालेविश्वरूपंचित्रमि त्यर्थः ब्रह्मज्ञानमेवमृत्तयालेपात् ॥ ५२४ ॥ यथादृष्टांतेभित्तिःसमाचित्रंतुनतोन्नतंतथात्रउत्कर्षापकर्षवद्विश्वंसमेत्हृदयावच्छिन्नेआत्म निकल्पितमित्याह समायामिति ॥५२५॥ दृष्टांतेयथानानाविधारागाश्चित्रपरिपोषकास्तथात्रविपर्ययरूपाबोधाबोद्ध्याइत्याह वर्णैरिति ॥ ५२६ ॥ अत्रचचित्रकारस्थानीयानेकवासनासंस्कृताबुद्धिर्बोद्धव्येत्याह चित्रकारइति ॥ ५२७ ॥ विश्वचित्रनिर्माणेबुद्धेःप्रकारान्तरे णापिहेतुतांदर्शयन्हृदयस्यबुद्धेश्चद्वयोरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणतेत्याह काष्ठादीतिद्वाभ्यां बिम्बपदेनात्रचित्रकाराणामुपकरणविशे षश्छायाइतिभाषायांप्रसिद्धोग्राह्यः तथाचकाष्ठादिनिर्मितंचित्रांगस्यचित्रोपायस्यरागस्यधारकंचबिंबंसहसाबलेनसंघट्टितंयथास्वसं

भित्तेर्यथामृदालेपाच्चित्रंनाशंप्रयातिहि ॥ ब्रह्मज्ञानमृदालेपाद्धार्दंचित्रंचनश्यति ॥ ५२४ ॥ समायामेवभित्तौस्याच्चित्रंविषमरूपधृक् ॥ समेहृदितथैवैतद्विषमंविश्वचित्रकम् ॥ ५२५ ॥ वर्णैर्नानाविधैर्यद्वद्भित्तौचित्रंविरच्यते ॥ अज्ञानजैस्तथाबोधैर्हृदिचित्रंविरच्यते ॥ ५२६ ॥ चित्रकारोयथाचित्रंभित्तौलिखतिसर्वदा ॥ हृदिबुद्धिस्तथाविश्वचित्रंलिखतिनित्यशः ॥ ५२७ ॥ काष्ठादिरचितंयद्वद्बिंबंचित्रांगधारकं ॥ सहसारचयेद्भित्तौचित्रंसंनिधिमात्रतः ॥ ५२८ ॥ चित्ररूपंतथाभित्तिर्बिंबसन्निधिमात्रतः ॥ रचयत्यनिशंनृणांहृदिचित्रंजगन्मयम् ॥ ५२९ ॥ पुनःपुनर्मृदालेपेयथानैवप्रतीयते ॥ चित्रंस्वल्पंचभित्तौतद्विद्यमानंसदैवहि ॥ ५३० ॥ एवंपुनःपुनर्ब्रह्मविज्ञानेनविलेपनात् ॥ विश्वंचित्रंस्वहृदयेविद्यमानंनदृश्यते ॥ ५३१ ॥

निकर्षमात्रेणभित्तौचित्रंरचयेदितिबिम्बस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणताप्रसिद्धेतिशेषः बिम्बंगात्रांतिकोपायेइतिविश्वः ॥५२८॥ चित्र रूपमिति तथाभित्तिरपिबिम्बस्यसन्निधिमात्रेणचित्रस्यरूपमाकारमन्वयव्यतिरेकाभ्यांरचयतीत्यपिप्रसिद्धं भित्त्यभावेहिचित्रंकुत्रस्या त् एवंविधंजगन्मयंचित्रंहृदिमायाशबलचिद्रूपेभित्तिभूतेनानावासनान्वितबुद्धिबिम्बनिर्मितमित्यर्थः ॥५२९॥ अस्यविश्वचित्रस्यनिः शेषंनिवृत्तिर्मायाशबलस्यभित्तिस्थानीयस्यविशेषणनिवृत्त्यानिवृत्तौप्रारब्धान्तोपलक्षितायामेवभवति जीवन्मुक्तिदशायांतुविचारका लेऽदर्शनमात्रंभवतीतिदृष्टांतानुरोधेनाह पुनरितिद्वाभ्यां यथाचित्रोपरिमृत्तिकायाःपुनःपुनर्लेपेकृतेभित्तौस्वल्पंलेशमात्रेणावस्थितम पिचित्रंबहिर्नदृश्यतेतथाब्रह्मज्ञानरूपमृदोविलेपनात्प्रारब्धपर्यन्तंलेशमात्रेणहृदयेविद्यमानमपिविश्वचित्रंसमाध्यादिकालेनदृश्यतेइति द्वयोरर्थः ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥

तस्यादर्शनेतुमायाविचित्रकरसमायाबुद्धेर्विलयएवप्रयोजकइतिदर्शयितुंबुद्धेस्तन्निर्माणेप्राधान्यमाह यथेति मायाविनाहेतुभूतेनचित्रंनानारूपंयथादृश्यते तथाबुद्ध्याहेतुभूतयाप्रपञ्चइति ॥ ५३२ ॥ बुद्धेःप्राधान्यव्युत्पादनफलंदर्शयति मायाविनीति यथाकाशेजडचेतनात्मकचित्रकर्त्तरिमायाविनिम्नतेसतिव्ययतांकार्यांतरासक्ततांगतेवासतितच्चित्रंनदृश्यतेएवंबुद्धौरोगादिनानष्टायांसुप्तायांवाआत्मनि स्थितायांसमाहितायांवाहृदयगतंविश्वरूपंचित्रंनदृश्यतेइतिद्वयोःसंबंधः ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ नभइति यथामायाविनिर्मितंनभःस्थंचित्रंमायाविस्वरूपमेवततोमायाविस्वरूपाद्भिन्नंकालत्रयेपिनास्तितथाहृदयेस्थितंविश्वरूपंबुद्धिरेवततोबुद्धिस्वरूपाद्भिन्नंकालत्रयेपिनेति

यथामायाविनाकाशेचित्रंसैन्यंप्रदृश्यते ॥ एवंबुद्ध्यास्वहृदयेविश्वमेतत्प्रदृश्यते ॥५३२॥ मायाविनिम्नतेयद्वत्सुप्तेवाव्यग्रतांगते ॥ नभःस्थितंनतद्दृश्यंचित्रमेतज्जडाजडम् ॥५३३॥ एवंबुद्धौविनष्टायांसुप्तायांवानिजात्मनि ॥ स्थितायांचित्रमेतद्धिहृदिस्थंनोपलभ्यते ॥ ५३४॥ नभःस्थितंयथाचित्रंमायाव्येवततोपरम् ॥ कालत्रयेपिनैवैतदासीदस्तिभविष्यति ॥ ५३५॥ हृदिस्थितंतथाविश्वंचित्रंबुद्धिर्नचापरम् ॥ कालत्रयेपिनैवैतदासीदस्तिभविष्यति ॥५३६॥ तमोयथानभस्येतद्दृश्यतेतमसैवहि ॥ हृद्यात्मनितथाबुद्धिर्बुद्ध्यैवैषाप्रतीयते ॥५३७॥ यथाविशुद्धआकाशेप्रकाशेननदृश्यते ॥ निरीक्ष्यमाणंचतमोनेत्रैर्दोषविवर्जितैः ॥ ५३८॥हृद्यात्मनितथाशुद्धेबुद्धिरेषासकारणा ॥ आत्मविज्ञानतोदृश्यानभवेद्धिकदाचन ॥ ५३९ ॥

द्वयोःसंबंधः॥५३५॥५३६॥साचबुद्धिःस्वस्यापिविश्वचित्रांतर्गतस्यभानप्रयोजिका नचात्माश्रयः अविद्यायामेवचासित्वाऽविद्यास्तीति कल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयंनासीदस्तिभविष्यतीतिवार्त्तिकोक्तविधयाऽविद्यायाइवाऽनिर्वचनीयत्वेनादोषत्वादित्याशयेनतत्सदृष्टांतमाह तमइति यथाकाशस्थितोंऽधकारोंधकारेणैवदृश्यतेनतुतेजसा तेनविरोधात् तथाहृदयावच्छिन्नात्मनिवर्त्तमानाबुद्धिर्बुद्धिकालएवदृश्यतेइति ॥ ५३७ ॥ उक्तमर्थंव्यतिरेकेणस्फुटयति यथेति यथासूर्यादिप्रकाशेनविशुद्धआकाशेतमोनदृश्यतेनिर्दोषदृग्भिः तथात्मविज्ञाने नशुद्धेनिरावरणेआत्मनिसतिबुद्धिर्नदृश्याभवेदितिद्वयोरर्थः ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥

नन्वेवंसतिप्रमाणस्पर्शमसहत्यावुद्धेरसत्वमागतंतथाचतयाकथंव्यवहाराःसाध्यंतइत्याशंकांदृष्टांतेनपरिहरति शशेति यथाशशभृंगमसदपिस्वशब्दाद्विकल्पात्मकंज्ञानंजनयतितथाबुद्धिःकार्यैःकारणेनचसहासद्रूपाविबोधंविविधंबोधंविपर्ययात्मकंकरोतीति ॥ ५४० ॥ ननु बुद्धेरसत्त्वेपितत्कारणमज्ञानंसद्भविष्यतियत्सर्वानर्थवीजमितिचेन्न यादृशोयक्षस्तादृशोबलिरितिन्यायेनतस्याप्यसत्वादित्याशयेनासतोप्यनर्थजनकत्वेदृष्टांतमाह सर्पेइति यथाकेचिद्भीरवोऽसत्यपिसर्पेसर्पशब्दमात्रेणमक्षिकाशनभ्रमइवशंकाविषात्प्राणान्मुंचंति ॥ ५४१ ॥ दार्ष्टांतिकमाह असत्येवेति स्पष्टम् ॥ ५४२ ॥ वस्तुतोऽसतोप्यज्ञानस्यविविधप्रपंचनिर्माणसामर्थ्यंस्वप्नेपरीक्षितमित्याह एकएवेति ॥ ५४३ ॥ एवंविद्वदृष्ट्याअसदप्यज्ञानंत्वादृशानांदुराग्रहिणांवज्राचलवद्दुर्भेदत्वेनस्थितंयद्वशाद्धृदयस्थोप्यात्मानभासतेइत्याह अंधइति यथांधःक

शशभृंगंयथाशब्दात्स्वविज्ञानकरंभवेत् ॥ कार्यकारणसंयुक्ताबुद्धिरेवंविबोधकृत् ॥ ५४० ॥ सर्पेऽसतियथा केचित्प्राणान्मुंचंतिजंतवः ॥ शंकाविषात्सर्पशब्दश्रवणेनभयातुराः ॥ ५४१ ॥ असत्येवतथाज्ञानेबुद्धिदेहादिकारणे ॥ सुखदुःखकरंघोरंसंसारंयांतिमानवाः ॥ ५४२ ॥ एकएवयथासुप्तोबहुधाजायतेपुमान् ॥ एकएवतथाविद्यावशादात्मापिंजायते ॥ ५४३ ॥ अंधोयथानिधिंस्पृष्ट्वाकरेणापिनविंदति ॥ विदग्धत्वादृशाएनंनविदुर्हृदयेस्थितम् ॥ ५४४ ॥ अज्ञानादृश्यसंसारचित्रस्याश्रयईरितः ॥ हृदयंकिंविदग्धान्यत्प्रष्टुमिच्छसि तद्वद ॥ ५४५ ॥ एवमुक्तेप्यसौमूढःप्रश्नान्नोपरतिंगतः ॥ मंडूकसदृशःकालसर्पाव्हानकरींगिरम् ॥ विससर्ज ततोयाज्ञवल्क्योभूदतिदुःखितः ॥ ५४६ ॥

रसंस्पृष्टमपिनिधिंनविंदतितथात्वादृशाहृदयस्थमप्यात्मानमिति ॥ ५४४ ॥ उपसंहरति अज्ञानादिति अज्ञानादृश्यंयत्संसाररूपंचित्रंतस्याश्रयभूतंतत्त्वंदिग्विज्ञानमुखेनहृदयत्वेनोक्तंकिमन्यच्छ्रोतुमिच्छसीति ॥ ५४५ ॥ कस्मिन्हृदयंप्रतिष्ठितमितिप्रश्नमवतारयति एवमुक्तेपीतिचतुर्भिः एवंदिग्विज्ञानमुखेनात्मतत्त्वेयाज्ञवल्क्यमुनिनोक्तेपिसत्यसौविदग्धोमूढउक्तेप्यप्रसरन्मतिःप्रश्नादनुपरतःसन्यथामण्डूकःकृष्णसर्पस्याह्वानस्याकारणस्यहेतुभूतांगिरंवाचमुत्सृजतितथाकालरूपसर्पस्याह्वानकरींगिरंपुनःप्रश्नरूपामुत्ससर्जततस्तंतादृशंवीक्ष्य करुणयायाज्ञवल्क्योऽतिदुःखितोभूदिति ॥ ५४६ ॥

अहोइति अहोइतिखेदे अस्यदुर्धियोम्नतिःसमीपेप्राप्तायतोस्मैशापंदातुंममजिह्वायांस्थातुंसवितासूर्योमंडलादवतरत्यतोममैषाजिह्वाएतद्विनाशकंशापंदास्यतीतिसंचिंत्ययाज्ञवल्क्यःकृपाविष्टःसन्कथंस्विदस्यमरणंमाभूदितिचिंतयन्नेवव्यवस्थितइतित्रयाणांसंबंधः ॥५४७॥ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ विदग्धोपीति मुमूर्षुर्मरिष्यतीत्याकारकशंकाविषयोमूढधीश्चविदग्धइतिपप्रच्छ इतिकिं तद्विश्वरूपचित्रधारकत्वेनवर्णितंत्हृदयंकुत्रप्रतिष्ठितंकिमाश्रयकमितियावत् ॥ ५५० ॥ पंचविंशतितम्याःकण्डिकायाअर्थमाह अहल्लिकेतिसप्तभिः एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्योविदग्धमहल्लिकेतिनामांतरेणसंबोध्यवक्ष्यमाणमुत्तरमभाषत अस्यनाम्नोव्युत्पत्तिर्वार्तिककृद्भिर्यद्यपिएवमुक्ता अहनिलीयतेरात्रौचप्रादुर्भवतीत्यहल्लिकःप्रेतभावित्वात्तत्संबोधनं तथाअहन्शब्दनकारस्यरेफादेशेरलयोःसावर्ण्याल्लकारपाठेसंज्ञायांकन्प्रत्ययेकेण

अहोअस्यम्नतिःप्राप्तास्मीपेदुर्धियोधुना ॥ मण्डलादुत्तरत्येषपुमाँल्लोहितलोचनः ॥ ५४७ ॥ सवितामम जिह्वायांस्थातुंवेदत्रयात्मकः ॥ अतःपरवशाजिह्वाशापमेषाप्रदास्यति ॥ ममयेनभवेदेषभस्मीभूतःक्षणाद्विजः ॥ ५४८ ॥ इतिसंचिंत्यमनसाकृपयापरयान्वितः ॥ प्रश्नेस्मिन्मरणंमाभूदित्येवैषव्यवस्थितः ॥ ५४९ ॥ विदग्धोपिमुमूर्षुःसन्पुनःपप्रच्छमूढधीः ॥ हृदयंकुत्रतद्विश्वचित्रधृकूसमवस्थितम् ॥ ५५० ॥ अहल्लिकेति संबोध्ययाज्ञवल्क्योप्यभाषत ॥ नामांतरेणयस्मात्त्वंलीयसेहनिसंशयात् ॥ ५५१ ॥ अथवाहृदयेनायंरहितोऽहल्लिकःस्मृतः ॥ इतःपरंहिकोनामपृच्छेद्धीमान्पुमानिह ॥ अत्रापियदयंप्रश्नंकुरुतेऽहृदयस्ततः ॥ ५५२ ॥

इतिईकारस्यन्हस्वइतितद्व्याख्यातृभिरुक्तं तथाप्येतैःसंभवाभिप्रायेणार्थांतराण्यपिप्रदर्श्यंते तत्रप्रथमोर्थश्चतुर्थपादेनोक्तः यस्मात्त्वमहनिअहर्वत्प्रकाशभूयिष्ठेपिमदुक्तेर्थेसंशयाल्लीयसेलययोग्योभवसिसंशयात्माविनश्यतीतिस्मृतेस्तस्मादहल्लिकेत्युक्तोसीतितदर्थः अत्रसाधनिकासैवेति ॥ ५५१ ॥ द्वितीयमर्थमाह अथवेति योहिसूक्ष्मावधारणकुशलःससहृदयइत्युच्यतेअयंतुतद्विपरीतत्वादहृदयस्ततोहल्लिकेत्युक्तः हल्लविकसनेइत्यस्माद्धजंतान्मत्वर्थेन्प्रत्ययेहल्लिशब्दोविकाशशालिहृदयवाचीतद्रहितस्तथेतिभावः कथमस्यविवेकराहित्यमित्यतआह इतःपरमित्यादि इतःपरंस्पष्टोक्तेरनंतरमपिकःपृच्छेदयंतुविदग्धःपृच्छतिततोऽहृदयोविवेकरहितइत्यर्थः ॥ ५५२ ॥

एतामेवव्युत्पत्तिमादायतृतीयमर्थमाह अथवापतितइति अथवादेहेपतितेसतियन्मांसमयंहृदयंग्रामसिंहाःश्वानोऽग्युर्भक्षयेयुस्तदेवत्वया बुद्धंमद्विवक्षितःपरमात्मरूपोहृदयपदार्थोनबुद्धइत्याशयेनाहृदयोविदग्धोऽहल्लिकेत्युक्तः तथाचाविद्यमानमज्ञातंहल्लिहृदयंपरमात्मरूपंयेनसतथाइत्यर्थः ॥ ५५३ ॥ पदांतरैरपिनिर्ब्रूयादितियास्कोक्तिमनुरुध्यचतुर्थमर्थमाह अह्नामिति देवःसूर्यः तमोहेनपृच्छतः अत्रसदसि तथाचअहस्तत्कर्त्तादित्योलियंनाशंकरिष्यतीतिव्युत्पत्तिकेनाहल्लिकनाम्नासंबोध्येदमुत्तरमाहेतिसंबंधः ॥ ५५४ ॥ उत्तरमभिनयति मय्येवेति एतद्विश्वचित्रधारकंहृदयंत्वयामांसखण्डत्वेनयन्मतंतन्मयिमत्सूक्ष्मशरीरेप्रतिष्ठितंयतोमदीयंसूक्ष्मंशरीरंविनास्थूलंनस्थितिंव्रजेत्तत्स्थूलंविनाचसूक्ष्मंनस्थितिंव्रजेदितिप्रसिद्धमेवेति॥ ५५५॥ सूक्ष्मादिति सूक्ष्माच्छरीरात्स्थूलमन्यत्रापितिष्ठतीतिनमंतव्यंय

अथवापतितेदेहेहृदयंपृथिवीस्थितम् ॥ ग्रामसिंहाःसमघुर्यत्ततोऽहृदयईरितः॥ ५५३॥ अह्नांवाकारकोदेवोलयंतत्रकरिष्यति॥ अहल्लिकेतिनाम्नातमिदमाहमुनीश्वरः॥ ५५४ ॥ मय्येवस्थितमेतद्धिहृदयंचित्रधारकं॥ मच्छरीरंविनानैवस्थूलंसूक्ष्मंस्थितिंव्रजेत् ॥ ५५५ ॥ सूक्ष्माच्छरीरतोयर्हिस्थूलंदेहंपृथक्भवेत् ॥ हृदयेनसमंतर्हिश्वानएतददंतिहि॥ पक्षिणःखंडशःकृत्वानयेयुर्वासमंततः ॥ ५५६॥ अतोऽस्मच्छब्दसंयुक्तंसूक्ष्मंदेहमुदीरितम्॥ स्थानंस्थूलस्यदेहस्यहृदयेनसहैवहि॥ ५५७॥ हृदयंपरमात्माख्यमविज्ञाययथापुरा॥ पृष्टवांस्तद्देवायंपुनःपप्रच्छमंदधीः॥ ५५८॥

तोयर्हिसूक्ष्माच्छरीरात्स्थूलंपृथग्वियुक्तंभवेच्चेत्तर्हिहृदयेनत्वदभिमतेनसहितमेतच्छरीरंश्वानःअदंतिभक्षयंति पक्षिणश्चखण्डंखण्डंकृत्वानयेयुरिति ॥ ५५६ ॥ अतइति अतउक्ताभिप्रायेणसूक्ष्मंदेहंस्थूलस्यहृदयेनसहैववर्तमानस्यस्थानमित्युक्तमित्यन्वयः कीदृशंसूक्ष्मं अस्मच्छब्दसंयुक्तं श्रुतिगतास्मच्छब्देनविवक्षितमित्यर्थः॥ ५५७॥ अथषड्विंशतितम्याःकण्डिकायाअर्थमष्टपंचाशताश्लोकैरुपबृंहयंस्त्रसमानेइत्यंतभागस्यार्थमाह हृदयमितिचतुर्भिः याज्ञवल्क्येनहृदयपदेनहृदयमितिव्युत्पत्त्यापरमात्मोक्तइत्यविज्ञाययथापूर्वंहृदयाश्रयंपृष्टवांस्तथापुनराधारविषयकंप्रश्नंकृतवानित्यर्थः ॥ ५५८ ॥

स्थूलमिति स्थूलसूक्ष्मदेहौयावन्योन्यमाश्रितौश्रुतिगतयुष्मदात्मशब्दाभ्यांकीर्तितौतौकुत्रप्रतिष्ठितावित्याकारंप्रश्नंविदग्धःकृतवानित्यर्थः द्विजइत्युत्तरान्वयि ॥ ५५९॥ प्राणइति ततोद्विजोयाज्ञवल्क्यस्तंविदग्धंप्रतिशरीरद्वयमूर्ध्ववृत्त्यालकेप्राणेस्थितमित्याह ततःसोपिविदग्धः प्राणःकुत्रेतिपृष्टवांस्तदुत्तरमपानेधोवृत्तिरूपइति ॥ ५६० ॥ अपानःक्वेति प्रथमेनचतुर्थेनचसपदेनविदग्धइतरैस्तुयाज्ञवल्क्योमाह्वः व्यानःप्राणापानयोःसंधिःश्रृंखलासमःउदानस्तत्रकीलसमइतिसमानस्तुसूत्रवच्छरीरधारकइतिविवेकः ॥ ५६१ ॥ अथयाज्ञवल्क्यतात्पर्यविषयीभूतब्रह्मस्वरूपंसएषनेतीत्यादिश्रुत्यासंवादरूपाद्युत्थायनिरूपितंतद्विदग्धेननबुद्धमितिवक्तुंव्याख्यावाक्येषुयाज्ञवल्क्याभिप्रेतार्थविपरीतार्थोयोयोविदग्धेनगृहीतस्तंदर्शयति हृदयमितिसप्तभिः याज्ञवल्क्येनदिग्विज्ञानवाक्येपुहृदयपदेनपरमात्मैवोक्तः हृदिबु

स्थूलंसूक्ष्मंचदेहंतदाश्रयाश्रयिकीर्तितम् ॥ प्रतिष्ठितंहिकुत्रेतिपप्रच्छेदंपुनर्द्विजः ॥ ५५९ ॥ प्राणइत्याहतंसोपिप्राणःकुत्रेतिपृष्टवान् ॥ अपानइतितंप्राहशाकल्यंबुद्धिवर्जितम् ॥ ५६० ॥ अपानःक्वेतिसोपृच्छद्व्यानेसोप्याहधीधनः ॥ व्यानःकुत्रेतिसंपृष्टउदानइतिसोब्रवीत् ॥ उदानःक्वेतिसप्राहसमानेसोप्यभाषत ॥ ५६१ ॥ हृदयंयाज्ञवल्क्येनपरमात्मासमीरितः ॥ जंतूनामखिलानांयदास्तेहृद्ययमीश्वरः ॥ तस्याधारोमांसखंडोज्ञातस्तेनद्विजन्मना ॥ ५६२ ॥ अस्मच्छब्दोप्यहंकारविषयःशब्दबोधयोः ॥ अनाश्रयःसआत्मोक्तोयाज्ञवल्क्येनधीमता ॥ सूक्ष्मोदेहोविदग्धेनज्ञातोबुद्धिविवर्जनात् ॥ ५६३ ॥ प्राणःप्राज्ञःसमुद्दिष्टोयाज्ञवल्क्येनधीमता ॥ अपानाद्यैस्तथाशब्दैःसएवपरमेश्वरः ॥ ५६४ ॥

द्धावयमपरोक्षस्तत्साक्षित्वादित्याशयादित्यर्थः तस्येति तेनविदग्धेनतुतस्यांतःकरणस्याधारोमांसखण्डएवज्ञातोऽतएवतदाश्रयंपृष्टवानन्यथासभूमाकुत्रप्रतिष्ठितःस्वेमहिम्नीतिश्रुतिविरुद्धंहृदयपदार्थपरमात्माधारंकथंपृच्छेदितिभावः ॥ ५६२ ॥ अस्मच्छब्दइति तथाहृदयाश्रयप्रश्नोत्तरवाक्येऽस्मच्छब्दोऽस्मच्छब्दार्थभूतःसआत्मायाज्ञवल्क्येनोक्तः सकः यःशब्दस्यबोधस्यचाऽनाश्रयोऽविषयःसन्नहंकारविषयःअहमितिप्रतीतौभासमानइत्यर्थः विदग्धेनत्वस्मच्छब्दार्थतयासूक्ष्मशरीरमेवबुद्धमिति एतेनपूर्वंसूक्ष्मशरीरत्वेनव्याख्यानमपिविदग्धबुद्ध्यनुरोधेनकृतमितिसूचितम् ॥ ५६३ ॥ प्राणइति याज्ञवल्क्येनप्राणपदेनापानादिपदैश्चमायोपाधिस्तत्प्रवर्तकःपरमात्मैवलक्षणयाउक्तः ॥ ५६४ ॥

प्राणादिपदानांपरमात्मनिलक्षणाप्रयोजकंप्राणादिप्रेरकत्वरूपंसंबंधमाह अनितिरिति प्राणादिघटकोऽनितिरनधातुश्चलनार्थकःप्रसिद्ध
स्तच्चलनंतुसन्निधिमात्रेणप्रेरकादात्मनएवहेतोर्जायतइति॥५६५॥ प्राणादिशब्दपंचकेउपसर्गाणांद्योत्यार्थानाह प्रकर्षश्चेति प्रकर्षोना
साद्युन्नतदेशसंबंधः अपकर्षोऽधःसंबंधः विशेषःप्राणापानयोर्निरोधोधनुराकर्षणादौप्रसिद्धः शेषंस्फुटम् भेदाविशेषणानि ॥ ५६६ ॥
शाकल्यइति शाकल्यस्तुवाच्यार्थभूतान्वायुभेदानेवप्रतिपेदे अतएवोत्तरोत्तरंकुत्रकुत्रेतिपप्रच्छेति ॥ ५६७ ॥ समानइति अंतेनिरूपि
तत्वात्सर्वेषांभूतानांवर्णितानामाश्रयःसमानोवायुरूपएवेतिशाकल्येनबुद्धःपरंत्वयंवायुर्याज्ञवल्क्येननोक्तः ॥ ५६८ ॥ याज्ञवल्क्येनस

अनितिःकथितोलोकेचलनार्थोमनीषिभिः ॥ चलनंसर्वजंतूनांप्राज्ञादेवप्रजायते॥ ५६५॥ प्रकर्षश्चापक
र्षश्चविशेषश्चोर्ध्वतापिवा॥ सम्यक्कंचेतिभेदाःस्युश्चलनस्यास्यसर्वतः॥ ५६६ ॥शाकल्योवायुभेदांस्तान्प्रा
णादीन्प्रतिपद्यहि॥ पप्रच्छकुत्रकुत्रेतिमुमूर्षुर्बुद्धिवर्जितः॥५६७॥ समानःसर्वभूतानामाश्रयोवायुरेवहि॥
शाकल्यावगतोनायंयाज्ञवल्क्यसमीरितः॥५६८॥ किंतुसर्वात्मकोदेवआनंदात्मामहेश्वरः॥ नेतिनेतिवचो
गम्यःस्थूलसूक्ष्मविवर्जितः ॥ ५६९ ॥ भावाभावधियायुक्तोभावाभावविवर्जितः॥ स्वसजातिविजात्युत्थ
परिच्छेदविवर्जितः॥ ५७० ॥ आत्मागृह्योत्रबुद्ध्याद्यैःकरणैर्नकथंचन॥ अतोनगृह्यतेसर्वैःप्राणिभिःसमहे
श्वरः ॥ ५७१ ॥

मानपदार्थःकिमाकारकोविवक्षितइतिचेद्वायोरन्तर्यामिरूपेणयोनियन्तासविवक्षितइतिवदन्सएषनेतीत्यादिश्रुत्यर्थमाह किंत्विति षड्भिः
किंतुसर्वात्मकोदेवोयाज्ञवल्क्यसमीरितःकीदृशइत्याकांक्षायामानंदात्मेत्यादि नञ्द्वयेनस्थूलसूक्ष्मप्रपंचयोर्निषेधइतिभावः ॥ ५६९ ॥
भावाभावेति अथवाअविद्यादशायांनानाविधभावाभावावगाहिबुद्ध्यायुक्तोविषयीकृतोपिनञ्द्वयेनवीप्सयासर्वभावाभावविवर्जितो
बोध्यतइति तथाचाद्वयत्वसिद्धिरित्याह स्वेति ॥ ५७०॥ आत्मेति आत्मासर्वांतरः कथंतर्हिकरणैर्नदृश्यतइत्यतआह गृह्यइति यतोग्रही
तुमयोग्योऽतःप्राणिभिःकरणैःकृत्वानगृह्यते योग्यतानियतत्वात्करणानामितिभावः ॥ ५७१ ॥

अशीर्यपदेनचवस्त्रादिवत्कालपरिच्छेदोऽन्यथाभावरूपोवावार्यतेइत्याह कालेनेति ॥ ५७२॥ असंगपदार्थमाह आकाशइति ॥५७३॥ नित्यमुक्तताप्रतिपादकस्यासितइत्याद्यंशस्यार्थमाह अवद्धइति व्यथादुःखसंबंधः यतोपिनाशायोग्यस्तस्मान्नकेनचिद्धिंस्यतेश्रुतिगत रिषधात्वर्थभूतांहिसांनैति तथाचामृतरूपइति ॥ ५७४ ॥ एवंबहुशःपृष्टेनयाज्ञवल्क्येनैतान्यष्टावायतनानीत्यादिवाक्येनविदग्धंप्रत्येकः प्रश्नःकृतस्तमवतारयति एषएवेति एषशाकल्योवर्णितमात्मानमज्ञानसंयुतत्वान्नजानाति एषदथाब्रह्मविदास्पर्द्धतेइत्ययमर्थोयथास्पष्टो भवेदेवमादित्यएवशिष्यस्यजिह्वायांस्थित्वाविदग्धंप्रतिपप्रच्छ किमर्थं समयंविंशतिवारंमदुक्तविद्यावज्ञातामयाशापेनधक्ष्यतइतिवर्णि तांप्रतिज्ञांप्रतिपालयन् तदर्थमित्यर्थः ॥ ५७५ ॥ तदुपयोगायपृथिव्येवेत्यादिकण्डिकाष्टकस्यपूर्वमव्याख्यातस्यार्थंसंगृह्णाति पृथिवीति

कालेनापिनशीर्योयमतएवनशीर्यते ॥ यथावस्त्रंहिकालेनपुराणंशीर्यतेभुवि ॥ ५७२॥ आकाशोहियथाऽसंगोजलादिपुतथैवहि ॥ आत्माबुद्ध्यादिभिस्तेनसंगंनोपैतिकर्हिचित्॥ ५७३ ॥ अबद्धःसर्वदायस्मात्तस्मान्नव्यथतेपिच॥ विनाशरहितस्तेनहिंस्यतेनैवकेनचित्॥५७४॥ एषएवनजानातिशाकल्योऽज्ञानसंयुतः॥ एवंपप्रच्छजिह्वायांस्थित्वादित्यस्तदामुनेः॥ याज्ञवल्क्यस्यशिष्यस्यसमयंप्रतिपालयन्॥ ५७५ ॥ पृथिवीचतथाकामोरूपाण्याकाशएवच ॥ तमोरूपाणिचापश्चरेतश्चायतनानिहि ॥ ५७६ ॥

चतुर्भिः अत्रप्राणस्यैकदेवत्वेनोक्तस्याष्टौविभूतयःशारीरादिसंज्ञाश्चतुर्थश्लोकेगणितास्तेषामायतनानिनिवासभूमयःपृथिव्यादिरूपायथासंख्यंवोध्याइतिसंबंधः तथाहि तत्रपृथिवीशरीरेयन्मातृजंकोशत्रयंत्वङ्मांसरुधिरात्मकंतद्रूपाशारीरसंज्ञकपुरुषायतनं तथाकामःस्त्रीसंगमाभिलाषरूपःकाममयसंज्ञपुरुषस्यायतनं रूपाणिशुक्लादीन्यादित्यपुरुषस्यायतनं आकाशःश्रौत्रपुरुषस्य कीदृशस्य प्रातिश्रुत्कस्य प्रतिश्रुतौप्रतिध्वनौविशेषेणाभिव्यक्तस्य तमोंधकारश्छायामयस्यपुरुषस्यायतनं रूपाणिभास्वराण्यादर्शेप्रतिबिंबग्राहिपदार्थेस्थितस्यैप्रतिबिंबसंज्ञपुरुषस्यायतनं आपोजलानिअब्निष्ठपुरुषस्यायतनं रेतःशुक्रमुपस्थेंद्रियमितियावत् पुत्रसंज्ञपुरुषस्यायतनमित्यर्थः॥ ५७६

उक्तक्रमेणैवशारीरादिपुरुषाणांचक्षुष्ट्वेनध्येयानूपदार्थानाह अग्निश्चेति अग्न्यादयोऽष्टौशारीरादिपुरुषाणांलोकाश्चक्षूंषिउदाहृताःपृथिव्येवेत्यादिकण्डिकाष्टकेक्रमेणोक्ताः तत्राग्निचक्षुःश्रोत्रपदार्थाःप्रसिद्धाः हृदयपदेनबुद्धिर्ग्राह्याइति ॥ ५७७ ॥ शारीरादिपुरुषाणांदेवतापदेनोक्तानिकारणानियथासंख्यंबोध्यान्याह अमृतमिति अमृतमाहारजःपरिणामःशारीरपुरुषस्यकारणं स्त्रियःकाममयस्य सत्यंचक्षुरिंद्रियमधिदैवस्यादित्यपुरुषस्यकारणं अध्यात्मेंद्रियाणामधिदैवात्मनापरिणामात् दिशोऽधिदैवात्मिकाअध्यात्मंस्थितस्यश्रौत्रपुरुषस्यकारणंदेवतानामध्यात्मरूपेणावस्थानात् एवंमृत्युर्देवोऽध्यात्मरूपस्यच्छायामयपुरुषस्यकारणं तथाऽसुःप्राणोबलरूपेणनिघर्षणादिनादर्पणादेःप्रतिबिंबयोग्यताकरणात्प्रतिबिंबपुरुषस्यकारणं. वरुणोदृष्टिजलरूपोभूमिस्थजलवासिपुरुषस्यकारणंपुत्राख्यपुरुषस्यप्रजापति

अग्निश्चहृदयंचक्षुःश्रोत्रंहृदयचक्षुषी॥ हृदयंहृदयंचेतिलोकाअष्टावुदाहृताः ॥ ५७७॥ अमृतंचस्त्रियःसत्यंदिशोमृत्युरसुस्तथा ॥ वरुणःसप्तमोदेवोह्यष्टमस्तुप्रजापतिः ॥ ५७८॥ शारीरोयंकाममयआदित्येपुरुषस्तथा॥ प्रातिश्रुत्कोहियःश्रौत्रस्तथाछायामयोऽपरः ॥ आदर्शेचतथायोप्सुपुत्राख्यःपुरुषोष्टमः॥ ५७९॥ एतान्यायतनान्यष्टौलोकान्देवांश्चपूरुषान् ॥ संप्राप्यैतत्स्वरूपेणस्थित्वानिर्वहतीश्वरः॥ तंतवोहियथाप्राप्यपटंतंनिर्वहंतिते ॥५८० ॥

रुपस्थेंद्रियदेवताकारणमित्यर्थः अत्रेदंबोध्यं श्रुतौवदेतिपदस्यपृच्छेत्यर्थः सर्वेषांदेवानांमनोलोकपदोक्तेनसर्वव्यवहारसाधनप्रकाशत्वेनध्येयमिति॥५७८॥ देवानभिनयति शारीरइति व्याख्यातम्॥५७९॥एनमुपोद्घातत्वेनशिष्टकण्डिकाष्टकस्यार्थमभिधायएतानीत्यादिवाक्यार्थमुपबृंहयति एतानीत्यादिना एतानिवर्णितानिअष्टाघायतनानितथाष्टौलोकान्तथादेवान्कारणरूपान्तथापुरुषान्एतान्सर्वान्संप्राप्यकारणत्वेनानुप्रविश्यतत्तद्रूपेणस्थित्वाचनिर्वहतिलोकव्यवहारक्षमान्करोतिईश्वरःपरमात्माइतिप्रसिद्धंवेदांतेष्वितिशेषः. उक्ताष्टकचतुष्टयमुपलक्षणंसकलकार्यवर्गस्येत्यपिबोध्यम् कार्येष्वनुप्रविश्यकारणमेवसर्वंनिर्वहतीत्यत्रदृष्टांतमाह तंतवइति तथाचव्याससूत्रंसंज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वतउपदेशात् त्रिवृत्कुर्वतःपरमात्मनएवेयंकृतिर्यन्नामरूपकल्पना तस्यैवसर्वकारणत्वेनोपदेशादित्यर्थः॥ ५८० ॥

एवंश्रुतिगतनिरुह्येतिपदार्थंप्रदर्श्यप्रत्यूह्येतिपदार्थमाह पुनरिति अयंपुमानूईश्वरःपुनरुपसंहारकालेदिगादिक्रमतःदिशःस्ववर्त्तिपदार्थैःसहिताःसूर्यादिदेवेपूपसंहृत्यतानिन्द्रियेषुइंद्रियाणिविषयेषुविषयान्हृदयेतच्चशरीरद्वयेतत्प्राणादावित्युक्तक्रमेणसमानपर्यंतंनीत्वाउपसंहृत्यप्रतिकूलंवहतिकार्यभावविपरीतंप्रत्यग्रूपेणावतिष्ठतेइत्यर्थः ॥ ५८१ ॥ अत्रदृष्टांतमाह पटमिति यथातंतवःपटंस्वकार्यंपटरूपात्प्रच्याव्यनद्धीनंकृत्वाकेवलंकारणमात्ररूपेणस्थिताःप्रतिकूलंवहंतीतिव्यवह्रियंतेतद्वदित्यर्थः ॥ ५८२ ॥ एवमिति एवंगतश्लोकत्रयोक्तप्रकारेणएतान्आयतनलोकदेवपुरुषात्मकचतुष्टयाष्टकादिपदार्थान्निरुध्यप्रत्यूह्यचइमानुपाधींस्तद्धर्मांश्चात्यक्रामदुल्लंघितवान्कार्यत्वकारण-

पुनःस्वात्मतयासर्वान्दिगादिक्रमतःपुमान् ॥ समानांतमिमान्नीत्वाप्रतिकूलंवहत्ययं ॥ ५८१ ॥ पटंयथास्वरूपाद्विप्रच्याव्यैतेत्रतंतवः ॥ कारणात्मतयास्थित्वाप्रतिकूलंवहंतिते ॥ ५८२ ॥ एवमेतान्निरुध्यैषप्रत्यूह्यचमहेश्वरः ॥ अत्यक्रामदिमान्सर्वान्नभोयद्वद्घटादिकान् ॥ ५८३ ॥ अंतर्बहिःस्थितोविश्वंव्याप्यसर्वात्मकःपुमान् ॥ केवलोपनिषन्मानगम्योनपरमानतः ॥ ५८४ ॥ तंत्वांपृच्छामिपुरुषमेकवारमहंवद ॥ बहुवारंत्वयापृष्टंतुभ्यमुक्तंमयायतः ॥ ५८५ ॥ नचेदत्रजनाकीर्णेपुरेतीर्थविवर्जिते ॥ कृष्णपक्षेपर्वरात्रावऽस्यांतेदक्षिणायने ॥ पतिष्यतिशिरोभूमौगतप्राणस्यदुर्धियः ॥५८६ ॥ अस्थीन्यपिनतेगेहंप्राप्स्यंत्यत्यंतविद्विषः ॥ ममचोरास्तुचांडालाहरिष्यंत्यधर्मागतः ॥ ५८७ ॥

त्वहीनेस्वरूपएवस्थितइत्यर्थः यथानभोघटादिस्थितिकालेंतर्बहिर्भावेनव्यवह्नतमप्युपाधिपरित्यागेंतर्बाह्यभावपरित्यागात्मकमतिक्रमणंकरोतितद्वद्यःसर्वमतिक्रम्यपरिपूर्णोवस्थितःकेवलोपनिषद्रूपप्रमाणेनैवगम्योरसनयारसवत्परेणोपनिषद्भिन्नमानेननगम्यश्चतंपुरुषंतेतुभ्यंविदग्धायैकवारमहंपृच्छामितत्स्वरूपंत्वंवदयतस्त्वत्पृष्टंमयाबहुवारमुक्तमितित्रयाणामर्थः ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ नचेदितिनचेद्वदिष्यसितर्हितेशिरोऽत्राशुभेदेशेऽशुभेकालेचभूमौपतिष्यतीतिसंबंधः ॥ ५८६ ॥ अस्थीनीति तेऽस्थीन्यपिगेहंनप्राप्स्यंतिकीदृशस्यतेममब्रह्मविद्रूपस्यात्यन्तद्वेषकारिणः यतश्चोरभूताश्चंडालाअधर्मार्गेहरिष्यंतीति ॥ ५८७ ॥

एतादृशःशापोयाज्ञवल्क्येननदत्तस्तत्रक्रोधादिबीजदाहात्किंतुजगन्मर्यादापालकेनसकलकर्मफलप्रदेनादित्यात्मनेश्वरेणैवेत्याह' याज्ञवल्क्येति ॥ ५८८ ॥ एवमुक्तइति एवमुक्तेसतिविदग्धोऽनात्मवित्त्वात्तूष्णीमेवस्थितस्तदनंतरंतस्यविदग्धस्यमनःसकलेंद्रियाध्यक्षंवागिंद्रियंचइतरेंद्रियैःसहोत्क्रान्तंशरीरादित्यर्थः ॥ ५८९ ॥ पुरेइति तत्रपुरेसभारूपेअशुभेदेशेदक्षिणायनकृष्णपक्षरात्रिरूपेऽशुभेकालेच शापेनशिरोन्यतपत्यथानमुचेरसुरस्यदेवान्जित्वास्वर्गवासिनःशिरोवज्रेणेति ॥ ५९० ॥ हाहेति श्लोकद्वयंनिगदव्याख्यातम् ॥५९१॥ ॥ ५९२ ॥ प्रादुरिति ततःसभास्थितजनानांमुखेभ्यउद्गताएषावक्ष्यमाणावाक्प्रादुरासीत्तामभिनयति•अहोइत्यादिना अनेनविदग्धेन

याज्ञवल्क्यवचस्येवंस्थित्वासौसवितापुमान्॥ अशापतभृशंक्रुद्धःसृष्टिस्थित्यंतकारणम्॥५८८॥ एवमुक्ते यथाकल्पआत्मज्ञानविवर्जितः ॥ तूष्णींस्थितोमनस्तस्यवाग्वृत्तिःसहसागता॥ ५८९ ॥ पुरेराजगृहेऽनेकजनकोटिनिषेविते॥ सभायांनिशिमूर्धाचन्यपतद्भूतलेतदा॥ सद्योवज्रहतोयद्वन्नमुचेःस्वर्गवासिनः॥ ५९०॥ हाहेतिशब्दःसुमहान्विदग्धेपतितेत्यभूत्॥ जगामक्षोभमतुलमखिलाराजमंडली॥ रुरुदुस्तस्यशिष्यायेबांधवाश्चद्विजोत्तमाः॥ ५९१॥ विदग्धंपतितंभूमौदृष्ट्वाधिग्धिग्वदंतिहि॥ सभास्थिताजनाःसर्वेद्विजाबालाःस्त्रियोपिहि॥ ५९२॥ प्रादुरासीत्तथैषावाक्सभावक्रसमीरिता॥ अहोफलमनेनैतत्प्राप्तमघसुदुःसहं॥ ब्रह्मविद्द्वेषवृक्षस्यकारस्करसमस्यतु ॥ ५९३॥ अयंसर्वगुणोपेतोदोषेणैकेनघातितः॥ ब्रह्मविद्द्वेषसंज्ञेनदुःसहेनाद्भुतेनच॥ ५९४॥ एकएवयथावन्हिर्दहेद्विश्वंचराचरम्॥ ब्रह्मविजानतःपुंसोद्वेषएकस्तथैवहि॥ गुणराशिंदहेत्सर्वंसंशयोनात्रविद्यते॥ ५९५॥ विद्वत्तमोविदग्धोयंगुणानामाकरस्तथा॥ क्षणमात्रेणनिर्दग्धोब्रह्मविद्द्वेषवन्हिना॥ ५९६॥

कारस्करसमस्यब्रह्मविद्वेषरूपवृक्षस्यफलंप्राप्तमिति कारस्करपदार्थस्त्रिकांडशेषानुरोधीदर्शितः प्रपंचसारेतुकुचलाइतिप्रसिद्धेवृक्षेप्रयुक्तः तस्यविषरूपताप्रसिद्धेवेतिदृष्टांततोपपन्नाइति ॥ ५९३ ॥ अयमिति अयंसर्वगुणोप्येकेनप्रबलेनाद्भुतसामर्थ्येनब्रह्मविद्वेषरूपेणदोषेण घातितस्ततःसनकर्त्तव्यइति ॥ ५९४ ॥ ब्रह्मविद्वेषस्यदुःसहत्वंस्फुटीक्रियते एकएवेति ब्रह्मविजानतोब्रह्मविदोद्वेषस्तथावन्हिवत्सकलगुणान्दहेद्विफलंकुर्यादितियावत् ॥ ५९५ ॥ अत्रचोदाहरणंविदग्धएवेत्याह्नः विद्वत्तमइति विद्वत्तमोबहुविद्यासुकुशलः ॥५९६॥

ब्रह्मविद्वेषस्यकार्याद्भुतत्वकथनेनाद्भुतत्वंस्फुटीक्रियते संभाव्यतेइति संभावनाशंका ॥ ५९७ ॥ दशामिति यदायंसर्वगुणाढ्योपिब्रह्मवि
द्वेषेणएतांदुर्गतिंप्राप्तस्तदेतरस्तेनकःकांदुर्गतिनप्राप्नुयादिति ॥ ५९८ ॥ ब्रह्मेति ब्रह्मविदोब्रह्मभावप्रतिपादिकाब्रह्मवित्परमाप्नोतीत्याकारा
श्रुतिःसत्येयंअबाधितार्थतयानुभूता यतोजीवैःकर्तुमशक्यमचिंत्यशक्तेःपरमात्मनःकर्मविदग्धस्यनानाविद्याशालिनोदंडनंयाज्ञवल्क्ये
ब्रह्मविदिदृष्टमित्यर्थः ॥ ५९९ ॥ किंचब्रह्मवित्सर्वभावमाप्नोतीत्यर्थिकायोयोदेवानामित्याद्याव्याख्याताश्रुतिरपिसत्यादृष्टायतोब्रह्म
विदोयाज्ञवल्क्यस्यशत्रौहतेस्वशत्रुनाशइवसर्वजनानांहर्षोजातः यतश्चपरकृतिदूषकाअपिजनायाज्ञवल्क्यकृतिंननिंदति नह्येतद्याज्ञव

संभाव्यतेयथानैवसागरस्येहशोषणम्॥ संभाव्यतेतथानास्यमरणंब्रह्मशापतः॥ ५९७॥ दशामेतामयंप्रा
प्तोयदाब्राह्मणसत्तमः॥ ब्रह्मविद्वेषपापेनतदाकःकांनचाप्नुयात्॥५९८॥ ब्रह्मवित्परमाप्नोतिसत्येयंशाश्वती
श्रुतिः॥ विदग्धंहिनिहन्यात्कोविनाब्रह्मपरंसदा॥ ५९९॥ सर्वात्माब्रह्मविन्नूनंपरोक्षंनोनचास्तितत्॥ विद
ग्धेनिहतेयस्मात्सुखमस्तिशरीरिणाम्॥ ६००॥ शत्रौस्वस्यहतेयद्वत्सुखमाप्नोतिदेहभाक्॥ विदग्धेनिहते
तद्वज्जनएषसुखंगतः॥ ६०१॥ विदग्धमेवनिंदंतिजनाःसर्वेनचेतरम्॥ हंतारंयाज्ञवल्क्याख्यंसर्वात्मायंत
तोमुनिः॥६०२॥ब्रह्महत्याकृतापुंसोदद्याज्जन्मांतरेफलम्॥ ब्रह्मविद्वेषएतस्मिन्फलंजन्मनियच्छति॥ जन्मां
तरेपिशाकल्येदृष्टमेतद्यतोधुना॥६०३॥वरशय्यासनार्होयंदेशेदेहोत्रभूतले॥ पांसुनागुंठितोयद्वत्पिशाचोन्म
त्तदेहकः॥६०४॥कृष्णपक्षेपर्वरात्रौनिर्गतोदक्षिणायने॥ शाकल्यःशापतोनूनंनरकंहिप्रयास्यति॥६०५॥

ल्क्यस्यसर्वात्मभावंविनाघटतेइत्याह सर्वात्मेतित्रिभिः नोस्माकंतत्प्रथमपादोक्तंपरोक्षंनकिंतुअपरोक्षमेवेत्यर्थः शेषंस्फुटम् ॥ ६०० ॥
॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ब्रह्मविदोद्वेषइतरब्रह्महत्यायाअप्यधिकोलोकद्वयेपिदुष्टफलदर्शनादित्याह ब्रह्महत्येति ब्रह्महत्याजन्मांतरएवदु
ष्फलदाप्रायइतिशेषः तद्वेषस्तुइहजन्मनिजन्मांतरेचदुष्फलदः अत्रोदाहरणंशाकल्यइत्यर्थः ॥६०३ ॥ शाकल्यस्यैहैवयद्दुष्फलंतदर्शि
नयति वरेति अत्रतीर्थभिन्नेदेशे उत्तरार्द्धेदृश्यतेइतिशेषः ॥ ६०४ ॥ जन्मांतरानर्थस्तुदुर्देशकालमरणेनानुमीयतइत्याहुः कृष्णेति पर्व
अमावास्या निर्गतोमृतः ॥ ६०५ ॥

अस्यदुष्फलदमज्ञानमपिद्वेषादेवास्माभिर्निश्चितमित्याहुः अहोइति द्विष्टवान्द्वेषविषयंकृतवान् ॥ ६०६ ॥ अनेनेति अनेनंविदग्धेनपातिताइतिपदस्यसर्वैःसप्तम्यंतैर्विपरिणामेनसंबंधः ॥ ६०७ ॥ अहोइति स्फुटम् ॥ ६०८ ॥ इत्यादीति वर्णिनश्चातुर्वर्णिकाः शसंसुस्तुष्टुवुः ॥६०९॥ ततःकिंजातमतआह अमंत्रेति अमंत्रेलौकिकेग्नौअमुंविदग्धंदग्ध्वातदीयास्थीनिगृहंनेतुंयदाशिष्याःपुरस्ताद्बहिःप्रस्थितास्तदादरेणश्रद्धयायुतैःशिष्यैरस्थीनिदुकूलेस्थापितानितानितुराजभीत्याचौरैश्चांडालैःकांश्चित्शिष्यानस्थीनिनयमानान्हत्वाहृतानि कीदृशैः

अहोअस्यविमूढत्वंशाकल्यस्यातिदुर्धियः ॥ याज्ञवल्क्यंमुनिंयस्माद्द्विष्टवान्व्यर्थमेवहि ॥ ६०६ ॥ अनेनपातिताःसर्वेबांधवाःशोकसागरे ॥ आत्मापिनरकेजायाविधवानांगणेपिच ॥ भूमौदेहोपिपापाग्नौसुकृतंचपुराकृतं ॥ ६०७॥ अहोलोकद्वयभ्रंशंकस्यनायंकरोतिहि ॥ ब्रह्मविद्वेषतोजातोदुःसहोवडवानलः ॥ ६०८ ॥ इत्यादिवादिनःसर्वेयाज्ञवल्क्यंमहाधियम् ॥ शशंसुर्वर्णिनस्तत्रगार्ग्याराज्ञांचसंयुताः ॥ ६०९ ॥ अमंत्राग्नावमुंदग्ध्वातस्यास्थीनिगृहंप्रति ॥ शिष्यानेतुंयदामार्गेप्रस्थिताःपुरतोबहिः ॥ ६१० ॥ दुकूलेस्थापितान्यस्यत्वस्थीन्यादरसंयुतैः ॥ चांडालजातिभिश्चौरैस्तदातानिहृतानिवै ॥६११॥ सुवर्णमन्यमानैस्तैराजभीतैःसमुत्सुकैः ॥ हत्वाशिष्यानमून्कांश्चिदस्थिहारान्सुनिर्घृणैः ॥ ६१२ ॥ शाकल्येनिहतेतस्मिन्शब्देचोपरतेसति ॥ उवाचब्राह्मणान्सर्वान्याज्ञवल्क्योमहायशाः ॥६१३॥ ब्राह्मणाभगवंतोयेनानादेश्याःसमागताः ॥ मदीयंवचनंसर्वेशृणुताऽद्यमहाधियः ॥ ६१४ ॥ योवःकामयतेप्रष्टुंसमांपृच्छतुभूसुरः ॥ यस्तुकामयतेतंवापृच्छामिब्राह्मणोत्तमम् ॥ ६१५॥

समुत्सुकैर्लुब्धैरितित्रयाणांसंबंधः ॥ ६१०॥ ६११॥६१२ ॥ सप्तविंशतितमकण्डिकार्थमाह शाकल्यइतिपंचभिः महायशाःब्रह्मत्वंब्राह्मणानुमतिमनासाद्यनीयमानमनर्थायस्यादितिलोकान्शिक्षयितुंविजयेपिब्राह्मणानुमतिसंपादनपरत्वात् स्फुटमन्यत् ॥ ६१३ ॥ ब्राह्मणान्प्रतियाज्ञवल्क्यवचनमभिनयति ब्राह्मणाइति हेब्राह्मणाभगवंतोमान्याः नानादेश्याः दिगादित्वाद्यत् ॥ ६१४ ॥ योवइति भूसुरो ब्राह्मणः युष्माकंमध्येयोमांप्रष्टुमिच्छतिसपृच्छतु यदिवामत्प्रश्नंसमाधातुमिच्छतितर्हितमहंपृच्छामीति ॥ ६१५ ॥

पृच्छतात्रेति अथवासर्वेमांपृच्छतअहंवासर्वान्पृच्छामीति ॥ ६१६ ॥ एवमिति एवमुक्तेपिसर्वेविप्रास्तंब्रह्मवादिनंप्रष्टुंतत्पृष्टंवक्तुंसमाधातुंवानेशतेसमर्थाबभूवुः यतएतेशाकल्यदशांवीक्ष्यतूष्णींभूताः ॥ ६१७ ॥ पूर्वेनेतिनेतीतिनिषेधमुखेनप्रतिपादितस्यात्मनोविधिमुखेनप्रतिपादिकायाअंत्यकण्डिकायाअर्थमाह पृष्टवानित्यादिनाआंतग्रंथेन तांस्तूष्णींभूतानपिसर्वान्ब्राह्मणान्प्रतिमुनिर्याज्ञवल्क्यःस्वज्ञानप्रकर्षप्रकटनायमंत्रैःश्लोकरूपैःपृष्टवान् यतःप्रथमःप्रथमगण्योमंत्रवित्वेदवित् कीदृशान्ब्राह्मणान्मंत्रविदइति ॥ ६१८ ॥ तत्रप्रश्नवाक्यार्थमभिनयति वनस्पतिरित्यष्टादशभिः अश्वत्थःपिप्पलस्तत्प्रभृतिर्वनस्पतिर्विनापुष्पंफलग्राहीवृक्षोयथालोकेप्रसिद्धस्तथैवे

पृच्छतात्रहियेकेचिद्ब्राह्मणाःसर्वएववा ॥ अहंपृच्छामिवासर्वान्युष्मानत्रसमागतान्॥ ६१६॥ एवमुक्तेतदाविप्रानेशतेब्रह्मवादिनम्॥ प्रष्टुंवक्तुंचतत्पृष्टंसर्वज्ञसदृशाअपि॥ तूष्णींभूतानिरीक्ष्यैतेशाकल्यंनष्टचेतसम् ॥६१७॥ पृष्टवान्याज्ञवल्क्योथब्राह्मणान्स्वयमेवहि॥ मंत्रैर्मंत्रविदःसर्वान्मंत्रवित्प्रथमोमुनिः ॥ ६१८ ॥ वनस्पतिर्यथावृक्षोमृषालोकेप्रतीयते ॥ अश्वत्थादिस्तथैवैषमृषादेहःप्रतीयते ॥ ६१९ ॥ यथावृक्षस्यपत्राणिलोमान्येवंशरीरिणः॥ कठिनाबाह्यतस्त्वग्यावृक्षस्योत्पाटिकाहिसा॥ यथातथात्रपुंसोपित्वगुक्ताबाह्यतःस्थिता॥ ६२०॥ पुरुषस्ययथारक्तंत्वचएवविनिःसरेत्॥ उत्पटःश्वेतवसनसदृशस्त्वांतरस्त्वचः॥ ६२१ ॥ एवंकुठारनिहतेवृक्षेरक्तोपमोरसः॥ उत्पटश्चविनिर्यातित्वचउत्पाटिकात्मनः ॥ ६२२ ॥

षमनुष्यादिर्मृषाभूतोदेहःप्रतीयतइत्येतदमृषासत्यमेवनात्रसंशयइत्यर्थः ॥ ६१९ ॥ साम्यमभिनयति यथेतिसप्तभिः वृक्षस्यपत्रसमान्यस्यशरीरिणोलोमानितथायाबाह्याकठिनात्वक्साश्रुतौउत्पाटिकाशब्देनोक्तासायथावृक्षस्यतथास्यपुंसोपिप्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ६२० ॥ पुरुषस्येति यथापुरुषस्यनिर्भिन्नायास्त्वचःसकाशाद्रक्तमुत्पटश्चनिस्सरतिप्रादुर्भवतीति उत्पटपदार्थमाह श्वेतेति श्वेतवस्त्रसमोयस्त्वचआंतरोभागःसउत्पटइतिश्रुतावुक्तइत्यर्थः ॥ ६२१ ॥ एवमिति एवंपुरुषवद्वृक्षेकुठारनिहतेसतिरक्तसमोरसस्तथाउत्पटश्चवर्णितउत्पाटिकालनउत्पाटिकासंज्ञायाबाह्यत्वचःसकाशान्निर्यातीति ॥ ६२२ ॥

यथाचवृक्षस्यत्वङ्निर्भेदेरसोत्पटयोनिर्गमस्तथापुरुषस्यरक्तोत्पटयोस्तथाचसाम्यंदृढमित्याह एवंपुंसइति ॥ ६२३ ॥ कुठारेति यानि कुठारच्छेदेनवृक्षसकाशात्शकलानिखंडानिनिर्गच्छंतितान्यस्यपुंसोमांसखंडसमानीति ॥ ६२४ ॥ वृक्षेइति यावृक्षांतःस्थिताःशिरान्याेमिलिताःसत्योग्रंथिकारिकास्ताःश्रुतौकिनाटपदोक्ताः तच्चकिनाटंयथावृक्षशरीरेतथापुंसोपिशरीरेस्यात् यतःपुंसःशिरःप्रभृत्यंगेषुसूक्ष्माणांनाडीनांमेलनंसंघातोग्रंथिनिभोदृश्यतेइति ॥ ६२५ ॥ अस्थीनीति यथायद्वत्पुंसःशरीरेअस्थीनिसंतितथावृक्षांतर्दारूणिसारसंज्ञानिप्रसिद्धानि तथामज्जाअस्थ्नामंतर्गतोरसःसयथापुंसस्तथातरोर्वृक्षस्यापि तस्यवृक्षेपुंसिचनामांतरकृतोभेदोनास्तिइत्यर्थः ॥ ६२६ ॥

एवंपुंसस्त्वचश्छेदेरक्तंचोत्पटिकापिच ॥ निर्गच्छतिबहिस्तेनतुल्यतावृक्षदेहयोः ॥ ६२३ ॥ कुठारच्छेदतोयांतिशकलानिवनस्पतेः ॥ विनिर्गच्छंतितान्यस्यपुंसोमांसोपमानिहि ॥ ६२४ ॥ वृक्षेत्वंतःशिराःस्थैर्यसहिताग्रंथिकारिकाः ॥ यथातथैवपुंसःस्यात्किनाटंग्रंथिसन्निभं ॥ शिरआदिषुसूक्ष्माणांनाडीनांमेलनंभवेत् ॥६२५॥ अस्थीनिपुंसियद्वत्स्युर्दारूण्यंतरतस्तथा ॥ वृक्षेमज्जानभेदोस्तिमज्जापुंसस्तरोरपि ॥६२६॥ पुरुषस्यापिवृक्षस्यतुल्यमेतदुदीरितम् ॥ विशेषोयंकुतोविप्राःकथयंतुमहाधियः ॥ ६२७॥ प्ररोहतितरुश्छिन्नोमूलान्नवतरःपुनः ॥ देहश्छिन्नःपुनर्मूलाज्जायतेनपुनर्नवः॥६२८॥ जीवतोजायतेरेतोयस्मात्तस्मान्नरेतसः॥ ततोमूलंकिमस्यास्तिपुंसोवृक्षसधर्मणः॥ ६२९॥

एवमुपपादितंसाम्यमनूद्यशंकते पुरुषस्येति अयंवक्ष्यमाणः ॥ ६२७ ॥ अयंपदोक्तंविशेषमाह प्ररोहतीति वृक्षश्छिन्नोपिदृश्यमानान्मूलात्प्ररोहन्पुनरंकुरंलभमानोदृष्टः देहस्तुपुनर्दृश्यमानान्मूलान्नवतरत्वेनजायमानोनदृश्यते भवितव्यंचास्यापिमूलेनकेनचित् तद्ब्रूतेत्यर्थः ॥ ६२८ ॥ जीवतइति रेतोरूपान्मूलाद्देहोजायतइतिनवक्तव्यंयस्माद्रेतोर्जीवतःप्राणान्धारयतोधर्मोदृश्यतेमयातुच्छिन्नदेहपदेनसर्वकार्यवर्गाभावशालिन्यवस्थोच्यतेतस्यांतुसुषुप्तप्रलयादिसंज्ञायांरेतआधारभूतंपित्रादिशरीरंनोपलभ्यतइतिभावः ततोदृश्यमानमूलस्यवक्तुमशक्यत्वात् अस्यवृक्षसधर्मणःवृक्षसमस्यपुंसः तदुपलक्षितस्यसर्वजगतइतियावत् किंमूलमिति ॥ ६२९ ॥

अथेति अथशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे तथा वयथाश्वत्थोदृश्यमानंमूलंविनापिवृक्षांतरोपरिवंदारूपेणजायमानोधानाभ्योबीजेभ्यउद्भवन्दृ
ष्टस्तथाएषदेहोवृक्षमूलसमंमूलंविनापिजायतेइतिचेत्तर्ह्यस्यकिमस्यबीजसमंकारणमितिशेषः ॥ ६३० ॥ तस्माद्वृक्षस्यमूलसमंबीजसमंवा
देहादिरूपजगतःकारणंवक्तव्यमित्याह मूलेति स्विदितिवितर्के वितर्कस्यफलंतुयथावृक्षोच्छेदेचिकीर्षितेतन्मूलबीजयोश्छेददाहाभ्यां
नाशःक्रियतेतथास्यापिमूलादिनिर्णयेअसंगशस्त्रेणच्छित्वातत्त्वज्ञानाग्निनादग्ध्वाचतन्नाशस्यसुकरतारूपंश्रुतिसूचितंबोध्यं अयंभावोगी
तासुऊर्ध्वमूलमित्यादिमास्फुटीकृतः ॥ ६३१ ॥ अत्रस्वभाववादिनश्चार्वाकस्यमतंनिराकरोति जातइति ननुयोजातःसजातएवसनपुन

अथमूलंनचात्रास्तितथाप्येषप्रजायते ॥ नवोभूत्वायथाश्वत्थोधानाभ्योमूलवर्जितः ॥ ६३० ॥ मूलबीजस
मंकिंस्विन्मर्त्यस्यास्यहिकारणं ॥ मृत्युनागतदेहस्यनवोदेहोयतोभवेत् ॥ ६३१ ॥ जातोनजायतेयस्मात्तेनादृ
ष्टमकारणम् ॥ जातस्यैवयतस्तस्मादजातेदृश्यतेनहि ॥ नरशृंगेनतदृष्टंसदाजन्मविवर्जिते ॥ ६३२ ॥

र्जायतेकिंत्वपूर्वएवस्वभावतःप्रादुर्भवतितत्रकिंमूलविचारेणेतिप्रथमपदेनशंका तदुत्तरंनेति नैवंवाच्यमित्यर्थः तत्रकृतनाशाकृताभ्यागम
प्रसंगदोषमाह यस्मादित्यादिना यस्मात्तेनाजातस्यैवोत्पत्तिस्वीकर्तृमतेनादृष्टंधर्माधर्मात्मकमकारणमप्रयोजकंव्यर्थमितियावत् एतादृशं
स्यात् नचैतदिष्टमितिशेषः कथंतर्ह्यदृष्टस्यसाफल्यंनिर्वहतीत्यतआह जातस्यैवेति यःपूर्वंजातःसएवपुनर्जायतइतिस्वीकारेहिअदृष्टरूप
कारणस्यतत्कार्याणांचसामानाधिकरण्यंनिर्वहतिनासतउत्पत्तौ यतोऽसताकार्येणनादृष्टस्यसद्रूपस्यसंबंधोभवतीतिभावः तददृष्टंपूर्वंजा
तस्यैवधर्मःस्यादुपपद्यतेयतोऽजातेकदाचिदप्यननुभूतोत्पत्तिकेवर्त्तमानंनदृश्यतेयथानृशृंगेइत्यर्थः ॥ ६३२ ॥

नन्वस्तुतर्हिशरीरादृष्टयोर्बीजांकुरवत्कार्यकारणभावः नचानवस्थादोषः अनादित्वस्यतद्दोषाङ्कुशत्वेनसिद्धांतितत्वादित्याशंकांवारयति शरीरेणेतिद्वाभ्यां शरीरादृष्टयोर्बीजांकुरवत्परस्परापेक्षयायाएषाकार्यकारणसंगतिःकार्यकारणभावसंबंधःसोऽनादित्वाददुष्टइतिनवाच्यं तत्रहेतुर्दृष्टांतवैषम्यरूपोयतइत्यादिनोक्तः यतएतस्यांदृष्टांतभूतायांबीजांकुरयोःपरंपरायांपृथिवीबीजांकुरयोर्धर्मयोर्धर्मिभूतानुगतादृश्यतेदार्ष्टांतिकेतुनकिंचिद्दृश्यतेइत्यर्थः अयंभावः सत्यमनादिरनवस्थानदोषाययदिसाप्रामाणिकीस्यात् प्रामाणिकीहिदृष्टांते तत्रधर्मयोःकार्यकारणभावनिर्वाहकस्यपृथिवीरूपधर्मिणःप्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् दार्ष्टांतिकेतुदेहादृष्टयोर्धर्मीनलौकिकमानसिद्धः एवमपितत्स्वीकारेंधपरंपरादोषापत्तिरितिद्वयोरर्थः ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ फलितमाह अदृष्टेति एवंप्रकारांतरेणानुपपत्तौसत्यामदृष्टदेहयोःकार्यका

शरीरेणविनानैनदृष्टंजायतेक्वचित्॥ अदृष्टेनविनानैतत्शरीरंचद्विजोत्तमाः॥ ६३३ ॥ बीजांकुरादिवन्नैषा कार्यकारणसंगतिः॥ अनादिर्यतएतस्यांपृथिव्यनुगतास्तिहि॥ ६३४॥ अदृष्टदेहयोःकिंचिद्वर्ततेनुगतंद्विजाः॥ कारणंमूलभूतंतत्पृच्छाम्यद्यसमागतान्॥ ६३५॥ अदृष्टदेहयोर्हेतुःकोन्वेनंजनयेत्पुनः॥ परित्यक्तापुरादृष्टशरीरंवृक्षवन्नरम् ॥ ६३६ ॥ एवंपृष्टास्तदाविप्राःकारणंनप्रपेदिरे॥ विज्ञानंजडवर्गस्यसदासदसदात्मनः॥ आनंदंदुःखतोभिन्नंहेमोदातुःपरायणम्॥ ६३७ ॥

रणयोर्धर्मितयानुगतंकिंचित्कारणंवेदैकमानसिद्धमस्ति यदेवसर्वजगतोमूलभूतंतस्यस्वरूपंलक्षणंचसमस्तान्ब्राह्मणान्प्रतिपृच्छामीति ॥ ६३५॥ उक्तप्रश्नस्यैवनिष्कर्षमाह अदृष्टदेहयोरिति अदृष्टदेहयोर्हेतुरुपादानभूतःकोनुएनंनरंवृक्षसमंजनयितुंशक्तोस्तिपुरापुरातनमदृष्टंशरीरंचवर्णितदोषंवर्जयित्वासहेतुर्वक्तव्यइति ॥ ६३६ ॥ एवमिति एवंपृष्टाद्विजाजगतःकारणंनप्रपेदिरेनज्ञातवंतः तन्निरूपणंचदूरनिरस्तमितिपराजिताबभूवुरितिभावः श्रुतिस्त्वधिकारिणांहितायजगत्कारणस्यस्वरूपतटस्थलक्षणेवदतीत्याह विज्ञानमिति विज्ञानानंदौस्वरूपलक्षणं हेमोरातिपदोक्तस्यदातुःपरायणत्वंफलप्रदानेप्रतिभूसमत्वंमर्यादाविधारकत्वमितियावत् तत्तटस्थलक्षणमिति विवेकः॥ ६३७ ॥

एवंश्रुतिसिद्धेकारणेतनिशरीरस्यवृक्षसाम्यंसम्यगुपपन्नमस्यापिवीजसमस्यसूक्ष्मशरीरस्यक्षेत्रस्थानीयस्यचकारणाज्ञानस्यलाभादित्याह वृक्षस्येतिद्वाभ्यां यथावृक्षस्यसमूलस्यनाशेप्यत्रपुनर्वृक्षोत्पत्तौवीजानिकारणंभवंतितथापुंसःस्थूलशरीरनाशेपिसूक्ष्मंशरीरंकारणंभवेदिति ॥ ६३८॥ बीजानामिति यथाबीजानामपिनाशेऽदर्शनेसतिभूमिस्तिष्ठतितथासूक्ष्मशरीरनाशेप्यज्ञानंसुषुप्तप्रलययोरवशिष्यतइत्यर्थः ॥ ६३९ ॥ नन्वेतत्साम्यमुक्तलक्षणपरमात्मनोऽनभ्युपगमेपिकथंनोपपद्येतेतिशंकांपंचभिर्वारयन्सूक्ष्मस्यस्वोत्पत्तौपरमात्मापेक्षांतावद्दर्शयति अदृष्टमितिद्वाभ्यां यथाबीजानांवृक्षस्यभवनेतत्तद्वृक्षाकारपरिणामेकारणंव्यवस्थापकंनिमित्तमदृष्टंप्रत्यक्षादिप्रमाणैरविषयीकृतमेवंसूक्ष्मशरीरस्यस्थूलरूपेणपरिणामेपिव्यवस्थापकंतथेत्यर्थः तथाचव्यवस्थापकतयासूक्ष्मशरीस्यपरमात्मापेक्षेतिभावः ॥६४०॥ न

वृक्षस्यमूलतोनाशेभवेदत्रहिकारणम् ॥ बीजानितद्वदस्यापिपुंसःसूक्ष्मशरीरकम् ॥ ६३८ ॥ बीजानांहियथानाशेतिष्ठेद्भूमिःसदातथा ॥ सुप्तौसूक्ष्मस्यदेहस्यनाशेऽज्ञानंव्यवस्थितं ॥६३९॥ अदृष्टंकारणंयद्वद्वृक्षस्यभवनेसदा ॥ बीजानांसूक्ष्मदेहस्यतद्वत्स्थूलजनौहितत् ॥ ६४० ॥ पृथिव्यांबीजलाभेहिकारणंबीजसंस्कृतिः ॥ अज्ञानस्यापिसूक्ष्मत्वेकारणंसूक्ष्मसंस्कृतिः ॥ ६४१ ॥ पृथिवीयद्वदेवैषासर्वापिनभसिस्थिता ॥ अज्ञानंतद्वदेवैतद्विज्ञानात्मन्यवस्थितम् ॥ ६४२ ॥ अमूर्तेयद्वदाकाशेदृश्यतेमूर्तसंश्रयः ॥ विज्ञानेतद्वदेवस्यादज्ञानस्यसमाश्रयः ॥ ६४३ ॥

केवलंसूक्ष्मस्योक्तविधयैवपरमात्मनोऽपेक्षाकिंतुसूक्ष्मनिमित्तानांसंस्काराणामालोचकत्वलक्षणकर्तृत्वेनापीत्याह पृथिव्यामिति यथापृथिव्यांपतितानांबीजानांकार्यद्वारालाभेज्ञानेकारणंप्रयोजिकाबीजानांसंस्कृतिःसंस्कारभावेनावस्थानमितियावत् एवंकारणस्याज्ञानस्यसूक्ष्मत्वेतत्तत्सूक्ष्मशरीराकारपरिणामेप्रयोजिकासूक्ष्मशरीराणांसंस्कृतिरिति तेचसंस्काराईश्वरातिरिक्तेनदुर्ज्ञेयाइतिभावः ॥६४१॥ अथाज्ञानस्यपरमात्मापेक्षांदर्शयति पृथिवीतित्रिभिः यथासर्वावकाशदेनभसिपृथिवीस्थितातथाचिद्रूपेआत्मन्यज्ञानंस्थितमिति नहिजडेऽज्ञानंस्थातुमर्हतिपश्चाद्भावित्वात्तत्रावरणकृत्याभावाच्चेतिभावः ॥ ६४२ ॥ एतत्स्फुटयति अमूर्तेइति अमूर्तेघनीभावहीने संश्रयसमाश्रयशब्दावत्रस्थितिवाचकौ ॥ ६४३ ॥

आत्मनः सर्वेषुस्वस्मिन्नारोपितेषुसत्तादिप्रदत्वादपितदाश्रितत्वमज्ञानस्येतिसदृष्टांतमाह लोकइति धनिकमुपकारकमितिशेष अज्ञान मितिच्छेदः स्पष्टमन्यत् ॥ ६४४ ॥ अथविज्ञानानंदपदयोःसामानाधिकरण्यसूचितंविज्ञानानंदयोरैक्यमुपपादयति आनंदइतिदशभिः लोकेपिविज्ञानभिन्नमानंदस्वरूपंनदृष्टं यतःसुखमित्याकारकंज्ञानंविनाआनंदस्यसंभवःसत्तादिलाभोनकुत्राप्यस्तीत्यर्थः तथाचज्ञान विमुक्तसुखस्वरूपस्यादर्शनाल्लौकिकमपिसुखमात्मरूपमेव विषयतयाभानंतुवृत्त्युपाधिकमितिभावः ॥ ६४५ ॥ ननुदुःखमपितथास्त्वि तिशंकांवारयति नैवमिति एवंसुखवद्दुःखमपिविज्ञानात्माभिन्नमस्त्वितिनशंक्यं यतोस्यदुःखस्यसत्त्वेसदात्मरूपत्वेकिंचिन्मानंप्रत्यक्षा दिकंनदृश्यते नहिकश्चिदहंदुःखमित्यनुभवति आनंदस्यत्वात्मरूपत्वेप्रकृतश्रुतिरूपःप्रमाणराजोस्तीति ॥ ६४६ ॥ यद्यपीति अलब्धला

लोकेयोनिर्धनोदृष्टआश्रयेद्धनिकंहिसः॥ दुःखात्मकंनथाऽज्ञानमानंदंज्ञानमाश्रयेत्॥ ६४४॥ आनंदोहिन विज्ञानादन्योलोकेपिदृश्यते॥ इदंसुखमितिज्ञानंविनानानंदसंभवः॥ ६४५॥ नैवंदुःखंयतोनास्यसत्वेमा नंहिदृश्यते॥ आनंदस्यतुसत्वेस्तिमानंश्रुतिरिहाधुना॥ ६४६॥ यद्यप्येतेसदातुल्ययोगक्षेमेउदीरिते॥ सुख दुःखेतथाप्येषविशेषोनैजकोस्त्यपि॥ ६४७॥ सुखमिच्छतिसर्वोपिभूयादेतत्सदामम॥ इत्थंदुःखंतथाद्वेष्टि माभूदेतत्कदापिमे॥ ६४८॥

भोयोगः लब्धप्रतिपालनंचक्षेमः यद्यपिसुखदुःखेतुल्ययोगक्षेमतयासर्वतंत्रेषूक्ते तथाचसुखस्यात्मस्वरूपतांगीकारेदुःखस्यापिसांगीका र्या अन्यथातुल्ययोगक्षेमताप्रसिद्धिर्नोपपद्येतेतिशंका तामेतांशंकांनहिदृष्टेनुपपन्नंनामेतिन्यायेनवारयन्साप्रसिद्धिःसुखाकारवृत्तेरेवो त्पत्तिनाशादिसाम्यप्रतिपादनपरेतिदर्शयति तथापीति तथाप्येषवक्ष्यमाणोविशेषोपिसुखदुःखयोरस्ति कीदृशोविशेषोनैजकः निजः असाधारणःनिजएवनैजःमूढैरज्ञातोनैजोनैजकः ॥ ६४७ ॥ सुखदुःखयोर्नैजंविशेषंदर्शयति सुखमितित्रिभिः सर्वोपिजनइत्थंसुखमि च्छति इत्थंकथं एतत्सुखंसदाममभूयादिति तथाएतद्दुःखंकदापिमेमाभूदितिदुःखंद्वेष्टीति ॥ ६४८ ॥

नन्वेतावताकोविशेषःसुखेलब्धइतिचेदनुकूलत्वेसतिस्वरूपोयोन्यत्रनिरुपाधिकेच्छाविषयत्वेनप्रसिद्धइत्याह इत्थमिति इत्थंभूयादेत त्सदाममेत्याकारेणेच्छायत्रयद्विषयिकाभवेदेतद्वस्तुअनुकूलमनुकूलत्वेनव्यवहार्य्यंस्वशब्दभाक्स्वशब्देनव्यवहार्यंचभवति भूयादेतदित्यं शेनानुकूलत्वंममेत्यंशेनचस्वशब्दार्हत्वंहिसूचितमितिभावः परंतद्विपरीतंतुप्रतिकूलमितिनस्वेस्वशब्दानर्हमितिचव्यवह्रियते ननुसर्वस्या त्मनिकल्पितत्वेनाऽऽत्ममात्रत्वेप्रतिकूलत्वादिकंकथंभासतेइतिचेदविद्याबलादितिसूचयन्प्रतिकूलत्वोदाहरणमाह लोकेइति लोकेसुख रूपेणेष्टमपिसुखंयदावैरिसंबंधमात्रेणप्रतिकूलंदृश्यतेतदासाक्षात्परत्वेनैवकल्पितस्यप्रतिकूलत्वादिकंकिमुवाच्यमितिभावः वैरिसुखेतथा प्रतिकूलत्वादिकंदृष्टमित्यर्थः ॥ ६४९ ॥ ननुस्वशब्दभाक्त्वमात्रंसुखस्यविशेषोवक्तव्यःकिमितिइष्यमाणत्वात्मकानुकूलत्वेनस्वपदार्थो विशेषितइतिशंकांवारयन्ननुकूलपदकृत्यमाह वैरीति वैरीचदुःखंचएतेअपिसंबंधशब्देनस्ववैरीस्वदुःखमित्येवमात्मसंबंधेनशब्दनंप्रतिपा दनंययोस्तेतथाएतादृशेस्यातांतथापितयोर्वैरिदुःखयोरात्मसंबंधित्वेनेष्यमाणत्वंनदृश्यतेइत्यतस्तद्व्यावृत्तयेअनुकूलपदप्रयोगइतिभावः

इत्थंयस्मिन्भवेदेतदनुकूलंस्वशब्दभाक्॥ प्रतिकूलंपरंनस्वंलोकेवैरिसुखेतथा॥ ६४९॥ वैरिदुःखेअपिसदा स्यातांसंबंधशब्दने॥ तथापिनात्मसंबंधंतयोरिच्छतिकर्हिचित्॥ ६५० ॥ कारकाणामभावेनशेषेसंबंधधी भ्रमः॥ संबंधेऽविद्यमानेपियथास्वस्यस्वयंतथा॥ ६५१ ॥

॥ ६५० ॥ ननुअनुकूलत्वेसतिस्वत्वरूपोयःसुखस्यविशेषउक्तस्तत्रस्वपदार्थःकः आत्मीयत्वमात्मत्वंवा आद्येकथमात्मरूपता अंत्ये कथंलोकाआत्मीयत्वेनसुखमिच्छंतिकथंवासुखंममभूयादितिषष्ठीप्रयोगइत्याशंक्यअंत्यपक्षमंगीकुर्वंस्तत्रोपपत्तिमाह कारकाणामिति सुखस्यात्मरूपत्वेनभेदघटितेसंबंधेऽविद्यमानेपिसुखस्याजन्यत्वात्कारकाणांद्वितीयादिविभक्तिप्रयोजकानामभावेनपरिशेषेणशेषेशेषा र्थकषष्ठीविभक्तौप्रयुज्यमानायांसंबंधधीर्याजायतेसाभ्रमोविकल्परूपेतियावत् तदुक्तं अत्यंतासत्यपिह्यर्थेज्ञानंशब्दःकरोतिहीति श ब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतिच तत्रदृष्टांतः स्वस्येति यथास्वस्यस्वयमुपकरोतीतिप्रयोगेआत्मनिभेदाभावेपिशब्दबलात्स्वस्वयंप दार्थयोर्भेदोभासतेतद्वन्ममसुखमित्यत्रापीत्यर्थः तथाचसुखात्मनोरभेदएव लोकाअपिकथमिदंसुखंममात्मैवस्यादित्येवेच्छंतिपरंतुतेसु खस्यात्मतामजानंतःसुखात्मप्रतिबिंबग्राहिवृत्तिद्वाराएतत्संबंधंलब्ध्वासुखमात्मीयत्वेनाभिमन्यमानाएवतुष्यंतीतिभावः ॥ ६५१ ॥

उक्तविचारफलमाह स्वशब्दइति तस्मात्सुखेयःस्वशब्दोदृष्टःप्रयुज्यमानःअसौस्वीयेआत्मीयरूपार्थेवर्तमानोनभविष्यतिकिंत्वात्मरूपार्थेएवेत्यर्थः तत्रोपपत्तिमप्याह तथाचेति तथासतिसुखवृत्तिस्वशब्दस्यात्मरूपार्थपरत्वेसतिसुखात्मनःसंबंधस्तादात्म्यरूपोनित्यःस्यात् तथाचसदात्मनिनिरतिशयप्रेमोपपत्तिरितिभावः ॥ ६५२ ॥ एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति अनित्यइति यद्यात्मनस्सुखसंबंधोऽनित्यःस्यात्तदाकदाचिदात्मनिप्रतिकूलताद्वेषविषयतापिभवेत्सातुकदापिकस्यचिदपिनदृश्यतइति ॥ ६५३ ॥ ननुसंबंधस्य नित्यत्वेपिभेदघटितसमवायरूपत्वमस्त्वित्याशंकांवारयति नित्येचेति नित्येसंबंधेन्विष्यमाणेसुखात्मनोःकल्पिताकल्पितभेदाभेदात्मकंतादात्म्यमेववक्तव्यंनापरोभेदघटितःसमवायः यतोनेतिनेतीतिश्रुतिरात्मनोन्यंभिन्नंवस्तुजातमपाकरोदिति ॥ ६५४ ॥ आत्मनइति आत्मनइतिपदंपूर्वान्वयित्वे

स्वशब्दोयःसुखेदृष्टोनासौस्वीयेभविष्यति ॥ तथाचसतिसंबंधोभवेन्नित्यंसुखात्मनोः ॥ ६५२ ॥ अनित्येसतिसंबंधआत्मनःप्रतिकूलता ॥ भवेन्नदृश्यतेचैषाप्राणिनःकर्हिचित्क्वचित् ॥ ६५३ ॥ नित्येचसतिसंबंधेतादात्म्यान्नापरोभवेत् ॥ संबंधोनेतिनेतीतिश्रुतिरन्यमपाकरोत् ॥ ६५४ ॥ आत्मनस्ततएवैतद्विज्ञानंनात्मनःपृथक् ॥ पृथक्केबुद्धिविज्ञानंसदृशंतज्जडंभवेत् ॥ ६५५ ॥ जडानांहिपरापेक्षानियतात्रघटादिषु ॥ परापेक्षमविज्ञानंघटादिवदतोभवेत् ॥ ६५६ ॥

न्व्याख्यातम् ततएवनेतिनेतीतिश्रुतिभयादेवविज्ञानमपिनात्मनोभिन्नंतत्समवेतमितिमंतव्यंकिंत्वात्मरूपमेव एतेनार्शआयजंतत्वकल्पनापरास्ता नकेवलंश्रुतिभयादेवविज्ञानस्यात्मरूपताकिंतूपपत्तेरपीत्याह पृथक्कइति विज्ञानस्यपृथक्त्वेस्वीक्रियमाणेतद्वदात्मलक्षणभूतमपिविज्ञानंजडंस्याद्यथाबुद्धिरूपंगौणंज्ञानमित्यर्थः ॥ ६५५ ॥ तथाचानवस्थाविज्ञानत्वत्यागश्चदोषःस्यादित्याह जडानामिति जडानांस्वनिर्वाहायपरापेक्षानियताअवश्यंभाविनीदृष्टायथाघटे तथाचोत्तरोत्तरंविज्ञानकल्पनायामनवस्था किंचपरापेक्षाणांघटादीनामविज्ञानत्वस्यविज्ञानभिन्नत्वस्यदर्शनाददआत्मलक्षणभूतंविज्ञानमपिअविज्ञानंभवेदतःस्वप्रकाशात्मरूपमेवेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ६५६ ॥

ब्रह्मप्रयोगतात्पर्यमाह विज्ञानानंदेतित्रिभिः विज्ञानाभिन्नानंदरूपोयआत्माससर्वजडवर्गकल्पितत्वस्फुटीकरणायब्रह्मपदेनोक्तइतिकथं ब्रह्मपदप्रयोगेणाध्यस्तत्वंस्फुटीक्रियतइतिचेदित्थं ब्रह्मशब्दस्त्रिविधपरिच्छेदहीनत्वलक्षणनिरतिशयमहत्त्वप्रतिपादकः यदिजडजातंसत्यं स्यात्तदातन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वलक्षणवस्तुपरिच्छेदापत्तिःस्यादित्यतःस्वबोध्यभिन्नस्यमिथ्यात्वंबोधयतीति ॥६५७॥ तत्रसजातीयभेदस्यौपाधिकत्वेनाध्यस्तत्वंदृष्टांतत्वेनस्फुटयति यथैकस्मिन्निति यथैकमेवशारीरंनभस्तत्रकर्णनासाद्युपाधिभिर्भेदकल्पनातथैकस्मिन्नेवब्रह्मण्यज्ञानाद्युपाधिभिर्भेदकल्पनेति ॥ ६५८ ॥ विजातीयभेदस्याध्यस्तत्वमुपाधीनामध्यस्तत्वबोधनद्वारासदृष्टांतमाह असन्नेवेति यथाकाशेमायाविनानिर्मितेमायामयवपुषिउपाधौसतिमायिनोयआकाशादौभेदस्तत्रमायाविनिवाऽऽकाशादेर्भेदःसोऽसन्नेव उ

विज्ञानानंदरूपोयमात्माब्रह्मगिरोच्यते॥ अध्यस्तत्वप्रसिद्ध्यर्थंजडजातस्यसर्वतः॥ ६५७॥ यथैकस्मिन्नभस्येपाकर्णनासादिकल्पना॥ ब्रह्मण्येवमिहैकस्मिन्नज्ञानादिप्रकल्पना॥ ६५८ ॥ असन्नेवयथाभेदोमायावपुषिमायिनः॥ तत्रवानभसोयद्वद्ब्रह्मण्येवंहिसस्मृतः ॥ ६५९॥ इदंविशुद्धंचैतन्यसुखंब्रह्मनकारणं॥ किंतुमायासमेतंतत्सर्वज्ञंसर्वशक्तिच॥ ६६० ॥ एतद्दर्शयितुंवेदोवदान्यानांपरायणम् ॥ कर्मणांफलदानेचदेहकारणमब्रवीत्॥ ६६१ ॥

पाधेरपिकल्पितत्वात्तथाज्ञानाद्युपाधीनांकल्पितत्वात्तत्प्रयुक्तोभेदोब्रह्मण्यसन्नेवेतिस्वगतभेदस्याध्यस्तता विज्ञानानंदैकरसत्वप्रतिपादनेनसूचितेत्यपिबोध्यम् ॥ ६५९ ॥ रातेर्दातुःपरायणमित्युक्तेस्तात्पर्यमाहेदमितित्रिभिः इदंनिरूपितंविज्ञानानंदैकरसंयद्ब्रह्मतद्विशुद्धं जगतःकारणंनभवतिकिंतुमायोपाधिकंसर्वज्ञत्वादिशाल्येवसत्कारणमेतत्तात्पर्यंदर्शयितुंवेदःप्रकृताश्रुतिरेवमब्रवीत् एवंकथं वदान्यानां धनदानपराणांसंबंधीनियानिकर्माणितेषांफलदानेयत्परायणंप्रतिभूसमंजगद्विधारकंतद्देहस्यतत्प्रभृतिजगतःकारणमितिद्वयोरर्थः नहिशुद्धस्यकर्मफलदत्वमितिभावः ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥

परमालंबनवाचकेपरायणशब्देपरपदप्रयोगाशयमाह तत्रापीति तत्रापिमायायाअपिकारणबोधनायमायाशबलस्यकारणत्वोक्ताव
पिइयमनुपपत्तिर्भासते इयंका यन्मायाचैतन्यसत्तांविनाआत्मानमपिधारयितुमशक्ताकथंप्रपंचनिर्वाहेशक्तास्यादिति एतस्याअनुपप
त्तेरनुसंधानेनजडस्यावरणात्मनोमायासंज्ञस्याहेतुतांअनुपपन्नांहेतुतांमत्वावेदोयत्केवलंब्रह्मतदेवपरायणमित्यब्रवीत् तस्यैवाधिष्ठानत्वे
नसर्वनिर्वाहकत्वादितिभावः ॥ ६६२ ॥ शुद्धस्यब्रह्मणोनकेवलंमायायाअधिष्ठानत्वेनपरायणत्वंकिंतुमुक्तंप्रत्यपिपरायणमित्याह अने
नेति एवमत्रान्वयः तत्केवलंब्रह्मतस्यापिविदुषःपरायणं तस्यकस्य यस्तिष्ठमानस्यतद्विदइत्यनेनश्रुतिवचसाइत्थंप्रतिपादितइतिशेषः इ

तत्राप्यहेतुतांमत्वाजडस्यावरणात्मनः ॥ परायणंपरंब्रह्मप्रोक्तवान्केवलंहियत् ॥ ६६२ ॥ अनेनवचसावेद
तिष्ठमानस्यतद्विदः ॥ आत्मानंयःप्रकाश्यास्तेब्रह्मचर्यादिसाधनः ॥ ब्रह्माहमितितस्यापिस्यात्तद्ब्रह्मपरायणम्
॥ ६६३ ॥ ब्रह्मविज्ञानमानंदंकर्मणांफलदातृच ॥ ब्रह्मविस्वात्मरूपंचनविदुःकारणंद्विजाः ॥ ६६४ ॥ याज्ञ
वल्क्येनपृष्टास्तेकोन्वेनंजनयेदिति ॥ अस्माभिस्तुमहाभागश्रुतंवेदस्यवाक्यतः ॥ ६६५ ॥

त्थंकथं योब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नःसन्ब्रह्माहमित्यात्मानंप्रकाश्यनिरावरणंकृत्वाआस्तेब्रह्माहमितिवेदचेति अत्रतिष्ठमानस्येत्यात्मने
पदंप्रकाशनस्थेयाख्ययोरितिसूत्रेणेतिसूचयितुंप्रकाश्यास्तेइतितदर्थउक्तः ब्रह्माहमितिवेदेतितद्विदइतिपदस्यार्थउक्तइतिविवेकः॥ ६६३॥
प्रकृतवाक्यस्यसंपिण्डितमर्थमाह ब्रह्मेति यद्ब्रह्मविज्ञानानंदरूपंमायोपाधिकंकर्मणांफलदातृकेवलंतुब्रह्मविदःस्वात्मभूतंचतदेवजगतःका
रणमित्येवंद्विजानविदुः कीदृशाः कोनुएनंजनयेदितियाज्ञवल्क्येनपृष्टाः अस्माभिस्तुअधिकारिभिःकेवलमनुग्रहेणवदतोवेदस्यवाक्यात्
श्रुतमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥

इतिहासमुपसंहरन्नुत्तराध्यायजिज्ञासामुत्थापयति एवमितित्रिभिः याज्ञवल्क्योऽधीमंतापुरतःस्थितोऽग्रगण्यःगवांछलेनगवामाश्रमंप्रति प्रेषणरूपनिमित्तव्याजेनब्राह्मणान्सर्वान्जित्वाविदग्धंदग्ध्वाचजनकायउत्सुकायश्रद्धालवेज्ञानमुपदिष्टवानितित्रयाणांसंबंधः ॥६६६॥

एवंमहानुभावःसएपवाजसनेयकः ॥ याज्ञवल्क्यःसूर्यशिष्योधीमतांहिपुरःस्थितः ॥६६६॥ गवांछलेनजित्वैवंब्राह्मणान्पृथिवीगतान्॥ विदग्धंभस्मसात्कृत्वाब्रह्मविद्वेषकारिणम्॥ ६६७॥ मिथिलापतयेराज्ञेजनकायोत्सुकायहि ॥ सूर्योक्तंदिष्टवान्ज्ञानंयत्स्वयंपृष्टवान्द्विजान्॥ ६६८ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणशंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेबृहदारण्यकेयाज्ञवल्क्यकांडसारार्थप्रकाशेऋषियाज्ञवल्क्यसंवादोनामपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ अज्ञानामपिविज्ञानांयएकोसिपरायणम सच्चिदानंदरूपायसर्वज्ञायेशतेनमः ॥इतिश्रीदत्तकुलतिलककृष्णचंद्रात्मजदिलारामसूरितनूजरामकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्यकृतौआत्मपुराणटीकायांसव्यसवाख्यायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ग्रंथसंख्या ॥ २५५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे पंचमोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे षष्ठाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः यःषष्ठःपञ्चभूतानिसंवर्धयतिरश्मिभिः मुनिनावर्णितःषष्ठेसषष्ठेनःप्रसीदतु अस्यार्थः यःपरमात्मासिद्धांतेषष्ठतत्त्वात्मको रश्मिभिःसत्ताद्यंशैस्तत्त्वांतराणिवर्धयतिसमुनिनायाज्ञवल्क्येनारण्यकषष्ठाध्यायेवर्णितोनोधिकारिणामिन्द्रियपंचकापेक्षयाषष्ठेतःकर णेअत्राध्यायेवाप्रसीदतुआविरस्तुइति ॥ अथजिज्ञासोःशिष्यस्यप्रश्नंतत्समाधानप्रतिज्ञांचगुरोर्वर्णयति एवमितिसप्तभिः ॥ १ ॥ श्रुतंसं क्षेपेणानुवदति भगवन्निति ॥२ ॥ तदेवविस्तरेणानुवदन् प्रथमाद्यध्यायचतुष्टयार्थसंवादचतुष्टयेनाह अधिकारीति ॥ ३ ॥ पंचमाध्या

श्रीगणेशायनमः॥ एवंगुरुमुखाच्छ्रुत्वाशिष्योनानाविधाःकथाः॥ आत्मविज्ञानसंबद्धाःपप्रच्छस्वगुरुंपुनः ॥१॥ भगवन्भवताख्यातमैतरेयसमीरितं॥ ज्ञानंकौषीतकिप्रोक्तंतथादित्यसमीरितं ॥ इतिहासैस्तथाख्यानैः सहितंविविधैरपि ॥ २॥ अधिकारिजनाख्यानंतद्वदैंद्रप्रतर्दनम् ॥ अजातशत्रुगार्ग्याख्यंदध्यङ्ङाथर्वणंतथा ॥ ३॥ आख्यानंयाज्ञवल्क्यस्यविप्रसंवादरूपभृत्॥ विविधंचात्मविज्ञानमत्रसर्वत्रकीर्तितम्॥ ४॥ यदुक्तं याज्ञवल्क्येनजनकायमहीभुजे॥ ज्ञानंतच्छ्रोतुमिच्छामिभगवंस्त्वत्प्रसादतः ॥ ५॥ एवमुक्तेगुरुःप्राहशिष्यं स्नेहसमन्वितः॥ जनकाययथाज्ञानंयाज्ञवल्क्योयदुक्तवान्॥६॥ शृणुवक्ष्यामितत्सर्वमुक्तवान्यन्मुनीश्वरः॥ जनकायस्वशिष्याययाज्ञवल्क्योत्यगाधधीः॥ ७॥ शाकल्येनिधनंप्राप्तेब्राह्मणेषुजितेष्वथ॥ व्युष्टायामपिश र्वर्यामुदितेरविमंडले ॥ ८ ॥ वादित्रैर्विविधैस्तद्वद्वंदिभिर्मधुरस्वरैः ॥ अप्सरःसदृशस्त्रीभिर्नानानीराजनैरपि ॥ ९॥ मुक्तनिद्रोमहाराजःकृतपौर्वाह्णिकक्रियः॥ ब्राह्मणानांचवृद्धानांपरिगृह्यजयाशिषः॥ १०॥ वादित्रा णांविचित्राणांघोषैर्गांधर्वमिश्रितैः॥ सर्वालंकारसंपन्नोत्यगादपसभांप्रति॥ ११॥ प्रवालमणिरत्नौघहैम राजननिर्मितां॥ सुधर्मासदृशींभाभिर्भासयंतींदिशोदश॥ १२॥

यार्थमनुवदति आख्यानमिति ॥ ४ ॥ यदुक्तमित्यादित्रयंस्पष्टम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्रप्रथमकंडिकार्थमुपबृंहयति शाकल्यइत्यादिस प्तभिःश्लोकैः व्युष्टायांप्रभातप्रायांशर्वर्यां एवंसतिवादित्राद्यैर्मुक्तनिद्रोराजाजनकोब्राह्मणाद्याशिषःपरिगृह्यवाद्यघोषैरुपलक्षितःस भामगादितिचतुर्णांसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सभांविशिनष्टि प्रवालेति ॥ १२ ॥

चित्रइति तस्यांसभायांजनकोराजाउपविष्टवान् ॥ १३ ॥ कालइति अस्मिन्राज्ञःसदस्युपवेशनोपलक्षितेकालेतत्रराजसदसियाज्ञव
ल्क्यआगतः किंकृत्वा शिरोविशिष्टगायत्रीमंत्रेणस्वगुरुमादित्यमाराध्यपौर्वाह्णिकीःपूर्वाह्णेविहिताःक्रियाःसमाप्यचेतिद्वयोरर्थः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ तमिति ॥ १६ ॥ प्रवालेति विद्रुमादिविभूषितंमृदुलमासनमदाच्चेति ॥ १७ ॥ उपविष्टइति तत्रासनेउपविष्टोमुनीराजानंस
भ्यांश्चैवमन्वजानात्आज्ञप्तवान् एवंकथं वर्णिभिस्त्रैवर्णिकैःराज्ञाचस्वस्वासनेषूपविश्यतामिति ॥ १८ ॥ इत्युक्तेइति ॥ १९ ॥ अतिथि

चित्रेसिंहासनेतस्यामासांचक्रेजनेश्वरः॥ विदेहोजनकोधीमांस्त्रैवर्णिकजनैर्वृतः॥ १३॥ कालेस्मिन्नागतस्तत्रसूर्यशिष्योमहायशाः॥ आराध्यस्वगुरुंदेवंसाविच्याशिरसासह॥ १४॥ पौर्वाह्णिकीःक्रियाःकृत्वाशिष्यैःसर्वैःसमावृतः॥ चतुर्वेदार्थिभिर्याज्ञवल्क्योवाजसनेयकः ॥ १५॥ तमागतंतदाराजात्रैवर्णिकजनैर्वृतः॥ अभ्युत्थानार्घ्यपाद्याद्यैरर्चयामासधर्मवित्॥ १६॥ प्रवालमणिरत्नौघमंडितंकनकोद्भवं॥ आसनंमृदुलंचादान्मुक्तादामविभूषितम्॥ १७॥ उपविष्टस्तदातस्मिन्नासनेमुनिसत्तमः॥ अन्वजानात्सराजानंसर्वांस्त्रैवर्णिकानपि॥ वर्णिभिश्चतथाराज्ञास्वासनेषूपविश्यताम्॥ १८॥ इत्युक्तेराजसहितावर्णिनोहृष्टचेतसः॥ स्वासनेषूपविष्टास्तेनमस्कृत्यमुनीश्वरम्॥ १९॥ अतिथिंमाननीयंतंराजाविनयसंयुतः॥ उवाचेदंनमस्कृत्यधर्मयुक्तंतदावचः॥ २०॥ ब्राह्मणाएवलोकेस्मिन्देवंनापरमीरितम्॥ प्रभवंतियतस्त्वेतेसृष्टिस्थित्यंतकर्मणि॥ २१॥ देवानामपिकिंचान्यज्जंतूनांदेहधारिणां॥ परमात्मायथाशक्तस्तथैवैतेद्विजोत्तमाः॥ २२॥ सर्वभूतसमाःशांतादांताविगतमत्सराः॥आप्तकामामहात्मानोभूतानुग्रहचेष्टिताः॥ विचरंतिमहीमेतांव्याजंकिंचिद्विधायहि॥ २३॥

मिति तंयाज्ञवल्क्यंमानार्हमतिथिंप्रतिइदंवक्ष्यमाणंवचोब्रवीत्
कीदृशं धर्मयुक्तं वाक्चतुर्थीचसूनृतेतिधर्मशास्त्रेणविहितं ॥ २० ॥ राजवाक्यमभिनयति ब्राह्मणाइत्यादिना अत्रलोकेब्राह्मणाएव
परमदैवतंयतएतेदेवानामपिसृष्ट्यादौप्रभवंतिशक्ताभवंतिपरमात्मवत्किमुतान्यजंतूनामितिद्वयोरर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सर्वेति सर्वभूतसम
त्वादिनापूर्णकामाअपिभूतानुग्रहायैवविचरंति विचरणहेतुंपृष्टाश्चप्रयोजनांतरंप्रख्यापयंतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्याजंस्फुटयति पश्विति केचित्पृष्टाःपश्वादिलाभायचरामइतिवदन्तिकेचित्तुसत्संवादेनतत्त्वनिर्णयायचरामइतिवदन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अहंत्वेवंमन्येइत्याह भूपतीनिति संसाराब्धौमज्जतोभूपतीनुद्दिधीर्षवउद्धर्तुमिच्छंतएवभवादृशाश्चरंतीति ॥ २५ ॥ तत्रापिभदन्तःसुतरां मिष्कामस्यमदुपकारायैवागमनमित्याह सूर्येतिद्वाभ्यां भवान्यतःसूर्यशिष्योज्ञानानंदरूपात्मगोचरेणविज्ञानेनापरोक्षानुभवेनसंपन्नो ऽतएवगतैषणश्चातस्तवलोकेकिंकार्यंप्रयोजनमस्तिनकिंचिदपितथापिमदुद्धरणमेवप्रयोजनमितिद्वयोरर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ संसारदुः खमभिनयति अस्थीति अस्थीन्येवस्थूणाभूतानियत्रएतादृशंदुर्गंधंदेहमहंबुद्ध्यागृहीत्वाश्वेवस्थितोस्मीति ॥ २८ ॥ श्वदृष्टांतंस्फुटयति

पशुधान्यादिलाभाख्यंव्याजंसंपाद्यकेचन ॥ तत्त्वनिर्णयसंज्ञंचकेचित्तद्वन्महाधियः ॥ २४ ॥ भूपतीन्मज्जतो गाधसंसारजलधिस्थितान् ॥ उद्दिधीर्षवआयांतियाज्ञवल्क्यभवादृशाः ॥ २५ ॥ सूर्यशिष्योभवान्किंतेकार्यं लोकत्रयेस्तिहि ॥ ज्ञानानंदात्मविज्ञानएषणात्रयवर्जितः ॥ २६ ॥ एकंकार्यमहंमन्येभवतोदीनवत्सल ॥ अ स्मिन्संसारपंकेमांसीदंतंत्रातुमागतः ॥ २७ ॥ अस्थिस्थूणमिमंदेहंदुर्गंधंसुजुगुप्सितम् ॥ अहंधियागृहीत्वा हंश्ववदत्रव्यवस्थितः ॥ २८ ॥ जुगुप्सितशरीरस्थःकृमिकीटसमावृतः ॥ कर्णपुच्छादिविकलोव्याधिभिःप रिपूरितः ॥ २९ ॥ विष्ठादिग्धंयथाशुष्कमस्थिकिंचिन्निधायहि ॥ दंतपंक्तौपरैर्वैरंबलिभिःकुरुतेश्वभिः ॥ ततो दुःखंसमाप्नोतिप्राणांतंसुखवर्जितम् ॥ ३० ॥ अहमेवंमुनेदेहंगृहीत्वाराज्यकामुकः ॥ स्थितोस्मिसुखलेशेन वर्जितोदुःखभाजनम् ॥ ३१ ॥ क्षुधयापीडितोनित्यमग्निभूतान्यहंमुने ॥ स्थावराणिचराण्यत्रपुरुषादोयथा नरान् ॥ ३२ ॥

जुगुप्सितेतिद्वाभ्यां यथारुग्णःसकृमिःश्वाऽसदस्थिदंतेषुधृत्वाबहुभिर्वैरंकुर्वन्महादुःखमाप्नोतीतिद्वयोरर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ दार्ष्टांतिके योजयति अहमिति ॥ ३१ ॥ स्वस्यदुःखभाजनतांसर्वव्यवहाराणांदुःखात्मतानिरूपेणेनविशदयति क्षुधयेतिनवभिः अहंक्षुधार्त्तःसन् स्थावराणिव्रीह्यादिरूपाणिचराणिनांतरीयकभक्षणानिघुणादीनिमृगादिरूपाणिवाअग्निभक्षयामिरक्षोवत् तथाचाभक्षणेक्षुद्दुःखंभक्षणे तुरक्षःसाम्यलाभोदुःखमेवमपेपिबोध्यमिति भोगेपरिणामादिदुःखमप्यनुसंधेयं ॥ ३२ ॥

कामेति नारीकुणपंमृतशरीरसमंनारीशरीरं प्रेतंमृतशरीरं ॥ ३३ ॥ स्थावराणामिति स्थावराणांचंदनादीनांगात्रंघृष्ट्वादुर्गंधेस्वशरीरेस्थापयामि तत्रदृष्टांतमाह निर्घृणइत्यादिना ॥३४॥ अहमिति अत्रापिअहननेमृगयारूपव्यसनंदुःखंहननेतुराक्षससाम्यमुक्तमेवेति ॥३५॥ तैलेति अत्रापिप्रजाभ्योद्रव्याऽनादानेलिप्सादुःखंबोध्यं यंत्रतःयंत्रेण ॥ ३६ ॥ नराणामिति करभाउष्ट्राः नरादीनांस्कंधान्पृष्ठानिचस्वस्यसोपकरणस्यभारेणबाधेपीडयामि तत्रोपजातगडुरोगवदित्यर्थः साम्यंपूर्ववत् ॥ ३७ ॥ अधइति स्पष्टम् ॥ ३८ ॥ रक्षयामीति अत्र राज्येस्थितं ॥३९ ॥ पुत्रेति शोच्यस्तत्त्वविद्भिरयमज्ञःकांगतिगमिष्यतीत्याकारेणशोचनीयः क्षुधादिदुःखमालोच्यभोगदशांराक्षसादिसा

कामग्रहसमाविष्टोनारीकुणपमाश्रये॥प्रेतंयथाश्मशानेषुपिशाचोदाहवर्जितम्॥३३॥स्थावराणामहंगात्रं सुगंधंगंधलोभतः॥घर्षयित्वात्रदुर्गंधेस्थापयामिकलेवरे॥निर्घृणोत्रयथाकश्चिद्राक्षसोनरगात्रकम्॥३४॥ अहंहन्मित्वथाजंतून्मृगयायांविमोहितः॥तृणपर्णाशिनःशांतान्मुनीन्यद्वद्भिराक्षसः॥३५॥ तैलकारोयथातैलंतिलान्निष्पीड्ययंत्रतः॥ गृह्णातितद्वदेवाहंप्रजानांद्रव्यमाददे॥३६॥नराणांचगजानांचकरभाणांचवाजिनाम्॥ स्कंधपृष्ठानिबाधेहंरोगोयद्वद्धिदुःसहः॥३७॥ अधःस्थितेपुसर्वेषुवर्णिषूच्चासनंभजे॥प्रासादशिखरंयद्वत्काकःकर्णोपतापनः॥ ३८ ॥ रक्षयाम्यहमत्रस्थंद्रव्यंनानाविधंमुने॥ महानिधिंयथासर्पःकोपसंरक्तलोचनः॥३९॥ पुत्रभार्यादिसंसक्तोयथायंग्रामसूकरः॥तथाहंमुनिशार्दूलशोच्यःशोच्यतमोधुना॥४०॥दुःखत्रयत्रिशाखेस्मिन्स्वात्माज्ञानसमुत्थिते॥ संसारशूलेपतितंमांपातुंत्वमिहार्हसि॥ ४१ ॥ कथयाद्यमुनेव्याजंकिंतआगमनेभवेत्॥ राज्ञःपशूनवाप्स्यामिबहूनेवमुदीर्यकिं॥ इहागतोसिसर्वेषांपुरतोद्विजसत्तम॥ ४२॥

म्यापादिकामालोच्यतुशोच्यतमः ॥ ४० ॥ एवंयस्यतत्त्वज्ञानस्यव्यतिरेकेनिकृष्टैरविशेषस्तस्यतत्त्वज्ञानस्योपदेशेनमामुद्धरेत्याशयेनाह दुःखेति अध्यात्मादिदुःखत्रयमेवत्रिशाखंशाखात्रयंयस्यएतादृशेऽज्ञानरूपलोहजेसंसारशूलेपतितंमांत्रातुमेवागतोसीति ॥ ४१ ॥ एवमागमनाभिप्रायोमयाज्ञातएवव्याजंतुद्विधाप्रसिद्धंनिरूपयेत्याह कथयेतिद्वाभ्यां सर्वेषांप्रष्टॄणांपुरतएवमुदीर्यकिमागतोसि एवंकथं राज्ञोबहून्पशूनवाप्स्यामीति ॥ ४२ ॥

द्वितीयंव्याजमभिनयति अथवेति ज्ञानशुद्धिःसंवादेननिर्णयभावः समागाआगतोसि ॥ ४३ ॥ एवमिति एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्योजनकंराजानंहेसम्राडितिसंबोध्यपशुलाभज्ञानशुद्धिरूपमुभयंप्रयोजनमित्युक्तवानित्यर्थः ॥४४॥ अथद्वितीयादिषण्णामृचामर्थंसंकलय्यदर्शयन्सगुणब्रह्मोपासनंवक्ष्यमाणनिर्गुणविद्यासाधनमितिसूचयति एवमुक्तेतिदशभिः एवमुभयमित्याकारेणोक्त्वापुनरेवमुक्तवान् एवंकथं हेमहीपतेइतःपूर्वंविप्रः जातावेकवचनं तुभ्यंविवेकिनेयद्यज्ज्ञानमुपदिष्टवांस्तद्यदिरहस्यंनभवतितदाश्रावय श्रुत्वाचपुनरहंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥४५॥ एवमुक्तइति एवंपृष्टोराजास्वस्मैयदनेकधामुन्यंतरेणनानासंज्ञकेनयद्यदुपदिष्टंज्ञानंतद्याज्ञवल्क्यायाहश्रावयामास ॥ ४६ ॥

अथवाज्ञानशुद्ध्यर्थंराज्ञोयास्याम्यहंसभां ॥एवमुक्त्वासमागास्त्वंयाज्ञवल्क्यमुनीश्वर॥४३॥एवमुक्तेसराजानमुभयंत्वितिचोक्तवान्॥ सम्राडितिहिसंबोध्यजनकंमिथिलेश्वरम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वाचतंप्राहपुनरेवमुनीश्वरः॥ तुभ्यंबुद्धिमतेविप्रोयज्ज्ञानंकश्चिदब्रवीत्॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिनचेद्गोप्यंमहीपते ॥ ४५॥ एवमुक्तोमुनिंप्राहयाज्ञवल्क्यंमहीपतिः॥ स्वात्मनेमुनिराहान्योविज्ञानंयदनेकधा ॥ ४६॥ जित्वाशैलिनिनामायस्तद्वत्शौल्वायनःपुनः॥ उदङ्कारव्यस्तथावर्कुर्वार्ष्णिस्तद्वत्परोमुनिः ॥ ४७॥ गर्दभीविपीतसंज्ञोभारद्वाजइतीरितः॥ जाबालःसत्यकामश्चविदग्धोयोमृतोधुना॥ ४८॥ एतेवैमुनयोविप्रपड्ब्रह्माण्यवदन्हिमे॥ वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्राणिमनोहृदयमेवच॥ ४९॥

पूर्वोपदेष्टृणामृषीणांषण्णांनामान्याह जित्वेति जित्वानाम्नाशिलिनसंज्ञकापत्यतयाशैलिनसंज्ञकश्चप्रथमः शुल्वसंज्ञकस्ययुवापत्यमुदङ्कसंज्ञोद्वितीयः वृष्णेरपत्यंवर्कुसंज्ञस्तृतीयः भारद्वाजगोत्रोगर्दभीविपीतसंज्ञश्चतुर्थः जबालायाःपुत्रःसत्यकामःपंचमः विदग्धःशाकल्यःषष्ठइतिद्वयोरर्थः ॥ ४७॥ ४८ ॥ एतेइति हेविप्रएतेवर्णितनामकाःषट्पड्ब्रह्माणिसगुणब्रह्मणोरूपाणिवागाद्यात्मकान्यवदन्नुक्तवंतइत्यर्थः अत्रेदंबोध्यम् वागादिशब्दाःक्रमेणदेवतानामग्निवायुसूर्यदिक्चंद्रप्रजापतीनांलक्षकाः उपासनंचसर्वेषांसमुच्चयेनैव देवान्प्रामोतीति बहुदेवभावप्राप्तेःफलस्योक्तेरिति ॥ ४९ ॥

इत्युक्तेइति इत्युक्तेसत्यसौयाज्ञवल्क्यस्तान्वागादिदेवान्सर्वजगन्निर्वाहकत्वेनब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायप्रशस्यतावतैवसंतोषवारणायतेषुए कपात्त्वेनपादहीनत्वेनशैलिनिप्रभृतीनामुपदेशेषुन्यूनतामुक्त्वाथशैलिन्याद्यैरनुक्तंप्रत्येकंपादत्रयमुक्तवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ वागादिदेवता रूपएकःपादोदर्शितएवंशिष्टंपादत्रयंदर्शयति प्रत्येकमाश्रयमिति प्रथमपादरूपाणांवागादिदेवतानामाश्रयंकारणत्वेनाधारभूतंवागा द्याध्यात्मिकमिंद्रियंद्वितीयपादत्वेनोक्तवान् अथापरंतृतीयंपादंतुसर्वाश्रयमव्याकृताकाशादिपदैःप्रसिद्धमत्रश्रुतौप्रतिष्ठापदेनोक्तमुक्तवा न् चतुर्थःपादस्तूपनिषद्रूपः उपनिषत्पदेनात्ररहस्यंनामोच्यते तानिचवागादिनामानिक्रमेणप्रज्ञाप्रियंसत्यमनंतमानंदःस्थितिरित्याका

इत्युक्तेतान्प्रशस्यासावेकपात्त्वेनषट्स्वपि ॥ न्यूनतामभिधायात्रपादत्रयमथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ प्रत्येकमाश्रयं तद्वत्सर्वाश्रयमथापरम् ॥ षट्सूपनिषदःप्राहयाज्ञवल्क्यःफलैःसमम् ॥ ५१ ॥ एकैकस्मिन्नभिहितेचतुष्पादि महात्मना ॥ ब्रह्मण्युवाचराजामुंदातुंसगुरुदक्षिणाम् ॥ ५२ ॥ यस्मिन्हस्तिसमानोस्तिवृषभस्तत्सहस्रकम् ॥ त रुणीनांगवांतेहंदास्यामिगुरुदक्षिणां ॥ ५३ ॥ षड्वारमेवमुक्तोपिप्रत्युवाचमुनीश्वरः ॥ षड्वारंनाकृतार्थस्यशि ष्यस्यगुरुदक्षिणा ॥ स्वीकार्याभवतीत्येवंपितामामुपदिष्टवान् ॥ ५४ ॥

राणिबोध्यानि तदुपासनफलानिचश्रुतावुक्तानीति अत्रप्रथमपादचिंतनेहिरण्यगर्भस्यस्मृतिर्द्वितीयेविराजस्तृतीयेईश्वरस्यचतुर्थेतुरी यस्येतिप्रयोजनमपिबोध्यमिति ॥ ५१ ॥ एकैकस्मिन्निति एवंवागादिरूपैश्चतुष्पादिपादचतुष्टयशालिनिब्रह्मणिषड्वारंमहात्मनाया ज्ञवल्क्येनोक्तेसतिसजनकोगुरुदक्षिणांदातुमेवमुवाच एवंकथं हस्तिसमानऋषभयुक्तंगोसहस्रंतेगुरुदक्षिणांददामीतिद्वयोरर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ षड्वारमिति एवंगुरुदक्षिणावाक्यंषड्वारमुक्तोयाज्ञवल्क्योमुनिःषड्वारमेवैवमाह एवंकथं यावच्छिष्यःकृतार्थोनभवतितावद्गुरुद क्षिणानग्राह्येतिपितुरुपदेशमनुस्मृत्यनगृह्णामीति एतेनोपासनामात्रज्ञानेनकृतार्थतानभवतीतिसूचितं ॥ ५४ ॥

एवमात्मज्ञाने चित्तैकाग्र्यद्वाराउपकारकोपासनपरस्यप्रथमब्राह्मणस्यार्थंप्रदर्श्यद्वितीयस्यविस्तरेणार्थमुपबृंहयंस्तत्रप्रथमकंडिकायाअ
धिकारिलक्षणपरायाअर्थंनिरूपयति एवंतमितिपंचत्रिंशच्छ्लोकैः एवंनिर्लोभंस्वस्यानुग्रहकरंचमुनिंवीक्ष्यातिचकितोराजायस्यज्ञानेन
कृतार्थताभवतितज्जिज्ञासमानःश्रुतौकूर्चपदोक्तसिंहासनंत्यक्त्वादंडवत्प्रणम्यएतद्वक्ष्यमाणंवचआहेतिद्वयोरन्वयः ॥ ५५॥ ५६॥राज्ञोजिज्ञा
सावाक्यमभिनयति याज्ञवल्क्येतिपञ्चभिः हेमुनेतुभ्यंनमोस्तु मामंधंसंसारकाननपतितंमार्गंपृच्छंतंचप्रतिमार्गंशाधिशिक्षयेति ॥ ५७ ॥
संसारस्योपकाननसाम्यंविशेषणैःस्फुटयति कंदर्पेतिद्वाभ्यां कंदर्पएवसर्पस्तेननानारूपेणव्याप्तेनार्यएवगर्तास्तैर्दुर्गमेइंद्रियरूपैर्वृकैर्जुष्टे
अहंकारसिंहेनशब्दितेक्रोधएवआग्नेयास्त्रवन्हिस्तेननिर्दग्धाःचित्तभूमिरूपशाद्वलदेशोगुणरूपाःपादपाश्चयत्रएतादृशेसंसारकाननेइति

एवंतंलोभरहितंयाज्ञवल्क्यंमुनीश्वरं॥ निरीक्ष्यानुग्रहकरंस्वस्यराजातिविस्मितः॥ ५५॥ सिंहासनंपरित्यज्य भूमौस्थित्वाकृतांजलिः॥ दंडवत्प्रणतोभूत्वामुनिमेतदभाषत ॥ ५६ ॥ याज्ञवल्क्यमुनेनित्यंनमस्तेस्तुमहामुने॥ मामंधसदृशंशाधिमार्गमावृत्तिवर्जितम्॥ पृच्छंतमज्ञंपतितंघोरेसंसारकानने॥ ५७॥ कंदर्पसर्पसंवीतेनारीगर्तसमाकुले॥ अनेककरणग्रामवृककोटिनिषेविते॥ ५८॥ अहंकारमहासिंहनादपूर्णदिगंतरे॥ क्रोधास्त्रवह्निनिर्दग्धसर्वशाद्वलपादपे॥ ५९॥ मनःकौलेयकंहस्तेगृहीत्वामृत्युलुब्धकः॥ कालधनुषिसंधायजराव्याध्यादिकान्शरान्॥ मुक्त्वात्रबाधतेसर्वान्जंतून्काननवासिनः॥ ६०॥ यावत्प्राणहरोबाणोममनायाति तावता॥ शाधिशीघ्रंविलंबस्यनायंकालोमुनीश्वर ॥ ६१ ॥ एवमुक्तःकृपाविष्टोदयालुःसनिसर्गतः॥ याज्ञवल्क्यस्तमाहेदंराजानमधिकारिणम्॥ ६२॥

द्वयोरर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तत्रपरमभयप्रदंमृत्युंव्याधत्वेननिरूपयति मनइति मनोरूपःश्वायस्याधीनएतादृशोमृत्युरूपोव्याधःक्षण
लवाद्यात्मककालरूपेधनुषिजराव्याध्यादिरूपान्शरान्संधायमुंचन्जंतून्मृगान्निघ्नन्क्रीडते तस्यचबाणोमदभिमुखंयावन्नायातितावत्त्व
रितंशाधिइतिद्वयोरर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ एवमुक्तइति एवमुक्तःप्रार्थितोनिसर्गतःस्वभावेनदयालुत्वात्कृपाव्याप्तचित्तोराजानमधिकारि
णंपरीक्षमाणइदंवक्ष्यमाणंवचआहेति यद्ययंकुतर्कादिनापृच्छतितदाश्रद्धामांद्यान्नाधिकारितायदात्वज्ञानात्तदाश्रद्धोत्कर्षादुत्तमइत्या
शयोमुनेरितिबोध्यम् ॥ ६२ ॥

मुनिवाक्यमभिनयति मार्गइतिसप्तभिः हेराजन्भवतापृष्टोमार्गस्तावद्वक्तुंनशक्यतेयावत्त्वदिष्टंगंतव्यंनज्ञायते तस्मात्त्वमादौस्वाभिमतंगंतव्यंनिरूपयेतिभावः ॥ ६३ ॥ त्वयाविज्ञातानिकर्माणिउपासनानिचसत्त्वशुद्धिद्वाराकस्यचिद्गंतव्यस्यप्राप्तिसाधनान्येवतैःप्राप्यंजानासि चेद्वदेत्याह राजन्नितिचतुर्भिः हेराजन्यथादूरंमार्गंगच्छन्जनःस्थलेरथंजलेनावंचगतिसाधनतयाआददीतगृह्णीयात्तथाभवानुपनिषदो रहस्यानिनामानितदुपलक्षितान्युपासनानीतियावत्उपाददातीतिसंबंधः ॥ ६४ ॥ वागादिषड्ब्रह्मणांनामानिदर्शयति प्रज्ञेति इष्टप्राप्तिसाधनत्वेनरथनौभ्यांसदृशस्तुल्यास्तवैताइति ॥ ६५ ॥ आढ्यइति एतैःसाधनैराढ्यःसम्पन्नःअतएवदैवसंपच्छालित्वाद्देववन्मान्यः

मार्गोत्रभवतापृष्टःशक्योवक्तुंमयानहि ॥ अविज्ञायहिगंतव्यंयत्स्यादभिमतंतव ॥ ६३ ॥ राजन्जनोयथागच्छन्दूरंमार्गंस्थलेजले ॥ आददीतरथंनावंतथोपनिषदोभवान् ॥ ६४ ॥ प्रज्ञाप्रियेतथासत्यमनंतानंदकौस्थितिः ॥ रथनौसदृशश्चैताःसर्वोपनिषदस्तव ॥ ६५ ॥ आढ्यएताग्गृहीत्वात्वंलोकेसुरवदर्चितः ॥ अधीतवेदोविज्ञातरहस्योधीधनोमहान् ॥ ६६ ॥ इतःशरीरतोमुक्ताशरीरंकुत्रयास्यसि ॥ तत्त्वंकथयगंतव्यंपश्चान्मार्गंवदाम्यहम् ॥ ६७ ॥ एषपंथाविदेहानांकोशलानामयंतथा ॥ आनर्तानामयंतद्वत्त्रिगर्तानामयंपरः ॥ ६८ ॥ इत्यादिकथनेयद्वद्दिङ्मात्रमिहकथ्यते ॥ गंतव्याज्ञानतस्तस्मादुक्तंनोक्तसमंतथा ॥ तथामाभवताद्राजंस्ततोगंतव्यमीरय ॥ ६९ ॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्येनराजातंप्राहधर्मवित् ॥ नाहंजानामिगंतव्यंस्वात्मनापिपरेणच ॥ ७० ॥

अधीतोवेदःपूर्वकांडरूपोयेननानाऋषिभ्योज्ञातानिरहस्यान्युपासनानियेनसतथामहामतिर्महत्त्वेनलोकेप्रसिद्धश्चएतादृशस्त्वमितःशरीरतइत्यस्यार्थइदंशरीरंमुक्त्वाकुत्रयास्यसीतिकथयतच्छ्रुत्वामार्गोमयासम्यग्वक्तव्यइतिद्वयोरर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ गंतव्याज्ञानेतुअनेकधादिङ्मात्रेणमार्गाभिधानंव्यर्थमितिलौकिकदृष्टांतेनाह एषइति यथाविदेहादिदेशानांदिङ्मात्रेणोक्तोपिमार्गोऽनुक्तसमोविशेषाज्ञानेनविशेषानभिधानात्तथामास्तुइत्यतोगंतव्यंनिरूपयेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ एवमुक्तोराजास्वस्यदृढांजिज्ञासांश्रद्धांचावेदयन्नाह इत्युक्तेइतिद्वादशभिः मयावापरेणवाधिकारिणायद्गंतव्यंसाधनैस्तत्त्वंतदहंनजानामीति ॥ ७० ॥

१ वाक् २घ्राणं ३चक्षुः ४श्रोत्रं ५मनः ६हृदयं

आत्मतत्त्वेस्वस्यात्यंतमज्ञतांदर्शयितुंदृष्टांतमाह भगवन्निति हेभगवन्तत्रसर्पादिप्याप्तत्वेनप्रसिद्धेवनेएतादृशोंधोयथाभवेत्तादृगहंपृच्छामीतिद्वितीयेनसंबंधः वैदेशिकःदिकटदेशेवर्त्तमानः दिङ्मूढःदिग्भ्रांतः दयापरंदेशवत्तज्ञंपृच्छन् आतुरश्चेत्यंधविशेषणानि ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ रांजास्त्वाविद्यामेवाभिनयति आगतोस्मीत्यादिना कुतःसिन्धुतुल्याल्लवणखिल्यतुल्यआगतोस्मीत्येतन्नजानामीतिसुषुप्त्याद्यवस्थागतात्मस्वरूपाबोधोदर्शितः तथायत्स्वयमनुभूतमतीतमितियावत् आगतमुदितंवर्तमानं गंतव्यंभविष्यदितिप्रसिद्धं एतत्त्रयंआत्मनःकेनधर्मेणवास्वरूपेणवाजानेइत्येतदपिनजानामीतिजाग्रदादिगतात्मस्वरूपाबोधोदर्शितः अहंकोवस्तुतःकिंस्वरूपःस्यांभवेयमितिशुद्धात्मस्वरू

भगवंस्तत्रयद्वत्सन्नंधोवैदेशिकोवने ॥ दिङ्मूढःक्षुत्पिपासार्तोवृद्धोविस्मृतिमागतः ॥ ७१ ॥ पृच्छन्नशेषगंतव्यमार्गज्ञानविवर्जितः ॥ दयापरंहिदेशानांमर्मज्ञंकंचनातुरः ॥ भवेत्तादृगहंब्रह्मन्पृच्छामित्वांमुनीश्वर ॥ ७२ ॥ आगतोस्मिकुतोब्रह्मन्जानाम्येतदपीहन ॥ अनुभूतंस्वयंकेनजानेनागतमात्मनः ॥ ७३ ॥ गंतव्यमपिकोहंस्यांजानेनेदमपिप्रभो ॥ सुखदुःखेतथाहेतूंस्तयोरप्याप्नुवन्सदा ॥ ७४ ॥ दुःखमेकंसदाजानेबाल्यादारभ्यसर्वतः ॥ कस्यतत्केनवाकीदृग्जानामीत्यपिनैवभो ॥ ७५ ॥ महाग्नौपतितोयद्वत्पतंगोस्मृतिवर्जितः ॥ वायुनाभ्राम्यमाणःसन्दुःखमेवावगच्छति ॥ ७६ ॥ नात्मानंनपरंवापिनदुःखस्यापिकारणं ॥ प्रकारंवापिजानातिदुःखमूर्तिरिवस्थितः ॥ ७७ ॥ एवमेवात्रसंसारेनाहंजानामिकिंचन ॥ क्लेशमेकंविजानामिप्रकाररहितंसदा ॥ अहमेतादृशोमूढोगंतव्यंकेनवेद्मिभो ॥ ७८ ॥

पाबोधोदर्शितः तथासुखदुःखेआप्नुवन्भुंजानोपिनयोःसुखदुःखयोर्हेतूनुत्पत्तिन्निमित्तप्रयोजकान्नजानेइतिसंसारेनिमित्तानामबोधोदर्शितइतिद्वयोरर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तर्हित्वंकिंजानासीतिचेद्दुःखमेवविवेकिदृष्ट्यासर्वसंसारस्यदुःखरूपत्वादित्याह दुःखमेवेति अहंसर्वावस्थासुदुःखमेवजानामिपरंतुदुःखस्यभोक्तृत्वेनसंबंधिनंहेतुंविशेषंचनजानामीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ दुःखमात्रावमतौदृष्टांतमाह महाग्नाविति द्वाभ्यां स्पष्टं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमेवेति फलितमाहाहमेतादृशइति ॥ ७८ ॥

किंचयद्यहंजानीयांतदातन्मार्गमपिजानीयामेव दृश्यंतेहिइष्टगंतव्यमार्गंपथिकेभ्योजानंतः तथाचमार्गप्रश्नभंग्यामयागंतव्यमेवभवतेपृष्टमित्याह अपीति ज्ञातुंसुशकःशक्यइतिसंबंधः ॥ ७९ ॥ तिष्ठतुमुक्तोपसृप्यस्यपरमगंतव्यस्यदुर्ज्ञेयताकर्मफलरूपंगंतव्यमपिलोकेदुर्ज्ञेयमित्याह शरीरादिति शरीरान्निर्गतःसन्कःकिंस्वरूपःकथंकेनप्रकारेणकिंफलंगमिष्यतिनदेतदतींद्रियंलोकेकोवेदेति ॥ ८० ॥ एवंविधाऽज्ञाननिवर्तनायैवममभवंतंमहात्मानंप्रतिप्रश्नइत्याह अतएवेति ॥ ८१ ॥ जनकेनेति एवमुक्तोमुनीराज्ञउत्तमाधिकारितामालक्ष्यतस्य तत्त्वप्रदर्शनंभयनिवर्तकंप्रतिजज्ञावित्यर्थः ॥ ८२ ॥ मुनिनापूर्वंकुत्रगमिष्यसीतियत्पृष्टंतदाशयंमुनिमुखेनाह गंतव्यमिति कारणंप्रयोज

अपिगंतव्यविज्ञानेमार्गोपिसुशकोभवेत्॥ ज्ञातुंयथैवपांथानांपथिकेभ्यःसमंततः ॥ ७९ ॥ शरीरान्निर्गतः कोवाकथंवात्रगमिष्यति ॥ किंवातदत्रकोवेदपुमानर्थमतींद्रियं ॥ ८० ॥ अतएवतुपृच्छामिसूर्यशिष्यंमहाधियं ॥ भगवंतंमहात्मानमिहामुत्रार्थकोविदम् ॥ ८१ ॥ जनकेनैवमुक्तस्तंयाज्ञवल्क्योप्युवाचह ॥ अहंवक्ष्यामिगंतव्यंतवमाभूद्भयंनृप ॥ ८२ ॥ गंतव्यंयन्मयापृष्टंतत्रवक्ष्यामिकारणम् ॥ भवतेधर्मयुक्तायवदान्याय महीभुजे ॥ ८३ ॥ लोकेस्याद्विविधःप्रश्नोऽजानतोजानतोपिवा ॥ गंतव्यस्ययदाज्ञानात्तदापिद्विविधोभवेत्॥ संवादार्थंभवेत्क्वापिसंदेहाद्वाविपर्ययात् ॥ ८४ ॥ संवादार्थंयदाप्रश्नस्तदाप्येषद्विधाभवेत्॥ आत्मनोबुद्धिवैशद्यज्ञानाद्यर्थंपरस्यवा ॥ ८५ ॥ पक्षेष्वेतेषुधीमद्भिर्गंतव्यस्यविनिश्चये ॥ वक्तव्योत्रभवेन्मार्गोनान्यथाराजसत्तम ॥ ८६ ॥

कम् ॥ ८३ ॥ लोकेइति अजानत्कर्तृकोजानत्कर्तृकश्चेतिद्विविधःप्रश्नस्तत्राद्योयथाभवत्कृतइतिपूर्वार्धार्थः सम्यक्ज्ञानिकर्तृकोऽसम्यग्ज्ञानिकर्तृकश्चेतिजानत्कर्तृकोद्विविधस्तत्राद्यःसंवादार्थःस्वज्ञानपरज्ञानयोःसमानविषयत्वनिश्चयार्थंभवेत् द्वितीयस्तुसंशयेनविपर्ययेणवाकृतस्तन्निवृत्तिफलकइत्यर्थः ॥ ८४ ॥ संवादार्थमिति संवादार्थःप्रश्नोपिस्वबुद्धेःपरबुद्धेर्वावैमल्यज्ञानरूपप्रयोजनभेदेनद्विधाभवेदित्यर्थः ॥ ८५ ॥ पक्षेष्विति एतेषुजानत्कर्तृकप्रश्नभेदरूपेषुपक्षेषुसत्सुप्रष्टृसंबंधिगंतव्यस्यनिश्चयेसत्येवधीमद्भिर्मार्गोवक्तव्योभवतिनान्यथेति ॥ ८६ ॥

अज्ञानेनेति यदातुअज्ञानेनपृच्छंतितदादयालुर्बुद्धिमांस्तस्मैगंतव्यंतदीयंमार्गंचब्रूयात् तत्रापिमार्गमात्रंकथंचननब्रूयात्किंतुतद्विशेषमपि ब्रूयादित्यर्थः एवंस्थितेहेराजंस्तुभ्यमज्ञानेनपृच्छतेऽहंगंतव्यंतावत्कथयामितत्रचेतसोवधानमेवमार्गइत्यतःसंदेहंपरित्यज्यसावधानमनाः सन्शृण्विति ॥ ८७ ॥ इत्युक्तेप्राहेति इतिमुनिनोक्तेसतिराजाइत्थमाह इत्थंकथं भगवान्ब्रवीतुअहंसावधानःस्थितोस्मीति ॥ ८८ ॥ इत्युक्तेइति इतिराज्ञोक्तेसतिमुनिस्तंराजानंप्रतिइतिवक्ष्यमाणप्रकारेणआदित्यकीर्तितंज्ञानमब्रवीत् कीदृशं आत्मविद्यार्थंआत्मसाक्षात्कारहेतुंनानोपायंनानारूपैरंतरंगबहिरंगसाधनैर्लभ्यम् ॥ ८९ ॥ अथविश्वतैजसप्राज्ञानुवादेनतुरीयप्रदर्शनपरस्यइन्धइत्यादिकण्डिकात्रयस्यार्थमेकोनचत्वारिंशदधिकशतेनोपबृंहयंस्तत्रविश्वस्यवैश्वानरात्मनःस्वरूपप्रदर्शनपरस्यविराडित्यंतभागस्यार्थंदर्शयति इंद्रियैरित्ये

अज्ञानेनतुगंतव्यंमार्गंब्रूयान्नराधिप ॥ दयालुर्बुद्धिमान्नैवमार्गमात्रंकथंचन॥ माकुथान्नृपसंदेहंसावधानमनाःशृणु ॥ ८७॥ इत्युक्तप्राहविप्रेंद्रंराजासंहृष्टमानसः ॥ ब्रवीतुभगवानित्थंसावधानःस्वयंस्थितः ॥ ८८ ॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्यस्तंज्ञानमादित्यकीर्तितं ॥ अब्रवीदात्मविद्यार्थंनानोपायमितिप्रभुः ॥ ८९ ॥ इंद्रियैर्विषयानेषकोपिगृह्णातिदेहभाक् ॥ यस्तंजागरणावस्थंद्विधादेहवधारय ॥ ९० ॥ माययासकलंविश्वंस्तष्ट्वायद्भूतभौतिकं ॥ दृष्टवानिदमात्मायमिंद्रइन्धश्चसस्मृतः ॥ ९१ ॥ अस्यभासाविश्वमिदंविभातीहचराचरम् ॥ नायंसूर्येणभातीशोनैवचंद्रेणनैववा ॥ ९२ ॥ तारकाभिःसमग्राभिःकुतोग्निस्तंप्रकाशयेत् ॥ नेंद्रियैर्ज्ञानसंशब्दैःकुतःकर्मेंद्रियैरयम् ॥ मनसापिनगम्योयंकथंशब्देनगम्यते ॥ ९३ ॥

कविंशतिश्लोकैः यःकोपिलौकिकप्रमाणाविषयोपिदेहभाक्अविद्ययादेहतादात्म्याभिमन्ताएषसर्वापरोक्षआत्माइंद्रियैर्विषयान्यदागृह्णातितदाजागरणावस्थोभवतितंदेहेद्विधावक्ष्यमाणेन्द्रेंद्राणीरूपाभ्यामवस्थितंजानीहीत्यर्थः ॥ ९० ॥ तत्रेंद्रतांव्युत्पादयति माययेति माययासृष्टमिदंसर्वंदृष्टवानितिव्युत्पत्त्याइदंद्रइतिवक्तव्योपिपरोक्षनाम्नाइन्द्रइतियथास्मृतस्तथादीप्तत्वेनइन्धइतिवक्तव्योपिइंद्रइतिपरोक्षनाम्नास्मृतइत्यर्थः ॥ ९१ ॥ एतत्स्फुटयन्नस्येन्धतांचतुर्भिःप्रपंच्यततःपरैःपंचभिरिंद्रपदस्यपरोक्षनामतामुपपादयति अस्येति अस्यभासादीप्त्यासर्वंभातिअन्येनतुनप्रकाश्यतेइतिद्वयोरर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

सर्वेति यतःसर्वस्यप्रकाशकएवनप्रकश्यस्तथाप्ययंस्वयंनप्रकाशतेइतिनकिंतुप्रकाशतएव अतइंतराप्रकाश्यत्वेसतिप्रकाशमानत्वार्थके नस्वप्रकाशपदेनविद्वद्भिरुच्यतइत्यर्थः ॥ ९४ ॥ स्वप्रकाशत्वेचदीप्तत्वलक्षणमिंधत्वंतत्परोक्षरूपमिंद्रत्वंचोपपन्नमित्याह स्वप्रकाशात्मेति स्वप्रकाशात्मस्वरूपभूतयादीप्त्यायुतत्वादिंधसंज्ञएषमहेश्वरोदेवैरिंद्रइत्युच्यतइति ॥९५॥ स्वप्रकाशात्मनइति स्वप्रकाशस्यात्मनइन्धइतिप्रत्यक्षंनाम इन्धीदीप्ताविति स्मृतेः इंद्रइतितुपरोक्षमित्यर्थः॥ ९६ ॥ मान्यानांपरोक्षनाम्नाव्यवहरणंलोकेपिसात्विकजनेषुप्रसिद्धमित्याह सात्विकाइति एतेसात्विकाःस्त्रीपुरुषवपुराश्रिताःपुमांसःस्त्रियोवातामसजनवत्पित्रादीनांनामप्रत्यक्षंनगृह्णंतिपरैःप्रत्यक्षंगृह्यमाणं

सर्वप्रकाशकोदेवोनचायंनप्रकाशते ॥ स्वप्रकाशस्ततःस्वात्माविद्वद्भिःपरिपठ्यते ॥ ९४ ॥ स्वप्रकाशात्मबोधाख्यदीप्त्याविशदयायुतः॥इंद्रइत्युच्यतेदेवैरिंधएषमहेश्वरः॥९५॥ स्वप्रकाशात्मनोनामप्रत्यक्षंहींधशब्दितम्॥ परोक्षंचेंद्रइत्येतदुच्यतेसात्विकैर्जनैः ॥ ९६॥ सात्विकानपितुर्नाममातुर्नैवगुरोरपि॥ स्वाम्यादेरपिनैवैतनामगृह्णंतिकर्हिचित्॥ ९७॥ प्रत्यक्षंतामसायद्वत्स्त्रीपुंसवपुराश्रिताः॥ प्रत्यक्षंगृह्यमाणंतत्सहंतेनपरैरपि ॥ ९८॥ परोक्षंहिप्रियंतेषांपित्रादेर्नामसर्वदा॥ ततोव्यवहरंत्येतेनाम्नाकेनापितादृशा ॥ ९९॥ सात्विकानामिमंमौलिभूतादेवाउदाहृताः ॥ अग्न्यादयस्ततोहीन्धमिंद्रनाम्नावदंतिते ॥ १००॥ सोयंजागरणावस्थइंद्रनाम्नापरःपुमान्॥ अधिष्ठायेंद्रियगणमास्तेस्मिन्दक्षिणेऽक्षणि॥ १०१॥

नसहंतेचेतिद्वयोरर्थः ॥ ९७ ॥ ९८॥ परोक्षंहीति यतस्तेषांसात्विकानांपरोक्षंपित्रादीनांनामप्रियमतएवएतेसात्विकास्तादृशामुख्यनामसदृशेनकेनचिन्नाम्नापित्रादीन्व्यवहरंतीति ॥ ९९ ॥ यदालौकिकसात्विकानामप्ययंस्वभावस्तदापरमसात्विकानांब्रह्मादिदेवानां किमुवाच्यइत्युक्त्वाफलितमाह सात्विकानामिति स्पष्टम् ॥ १०० ॥ अस्यदेवस्यविशेषाभिव्यक्तिस्थानंदक्षिणंनेत्रंबोध्यमित्याह सोयमिति अधिष्ठायवशेकृत्वा ॥ १०१॥

प्रसिद्धइंद्रोयथावैजयंताख्येमंदिरेतिष्ठतिसर्वदेवाधिपतिःसंस्तथादक्षनेत्रइत्याह प्रासादेइतिद्वाभ्यां अग्न्यादिभिर्वागादिदेवैः आदत्तेगृह्णा तिदक्षिणाक्षिरूपेप्रासादेस्थितइतिद्वयोरर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ दक्षिणेऽक्षणिप्रकाशाधिक्यंवामेतुकिंचित्प्रकाशाल्पत्वमित्यनुभवसिद्धंत दादायवामेऽक्षणिविश्वस्यरूपंइंद्राणीत्वेनवैश्वानरोपासकैर्ध्येयमित्याह यद्वदिति यथासभास्थस्येंद्रस्यभोग्याइंद्राणीइंद्रसमैश्वर्यशालि नीसन्निहितेकुत्रचित्प्रासादेतिष्ठेदेवमस्यविश्वस्यात्मनइंद्रस्यदक्षाक्षिस्थस्यजायाइंद्राणीवामेतिष्ठतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ तस्याविराट्संज्ञांद्विधाउपपादयति विविधमितिद्वाभ्यां साइन्द्रवल्लभाइन्द्राणीजापतिस्थूलभोगभुजाऽनेनभर्त्राइन्द्रेणसहयतोविविधंरा जतेततोविराडितिपदेनश्रुतिविद्भिरुक्ता॥१०६॥ अथवादशाक्षरच्छंदोवाचकंविराट्पदंदशेंद्रियतादात्म्येनदशधाभूतायामस्यांवर्त्ततेइत्या

प्रासादेवैजयंताख्येइंद्रोयद्वद्दिविस्थितः॥भोगान्नानाविधान्गृह्णन्देवैःसर्वैःसमर्पितान्॥१०२॥अग्न्यादिभि स्तथादेवैरर्पितान्विविधान्शुभान्॥ विषयान्बहुधादत्तेप्रासादेदक्षिणेऽक्षणि ॥ १०३॥ यद्वदिंद्रस्यचेंद्राणी सभास्थस्यपरत्रसा॥ प्रासादेकुत्रचित्तिष्टेत्तादृग्भोगसमन्विता॥ १०४॥ एवमस्यात्मनोजायावामेचक्षुषि तिष्ठति॥सदाजागरणावस्थांगतस्यजगदीशितुः॥ १०५॥ विविधंराजतेत्येषास्थूलभोगभुजासह॥ भर्त्रा नेनविराडुक्ताविद्वद्भिःसेंद्रवल्लभा ॥ १०६ ॥ दशेंद्रियाणांबाह्यानामधिष्ठातायथापुमान्॥ तथासापिततो वास्याद्विराडिंद्रस्यवल्लभा॥ १०७॥ एवमिंद्रःसहेंद्राण्याचक्षुषासमवस्थितः ॥ चक्षुष्मतांहिसर्वेषामभिन्नो पिविभिन्नवत्॥ १०८ ॥इयंजागरणावस्थायस्यांत्वंवर्तसेऽधुना॥ भोगान्नानाविधान्राजन्भुंजानःपृथि वीपतिः॥ १०९॥

शयेनाह दशेंद्रियाणामिति यथापुमानिंद्रोबाह्यदशेंद्रियाधिष्ठातातथासाइंद्राण्यपिभवतिततोवाविराट्पदेनोक्तेति भाष्यकारैस्तुअन्नंवि राडितिश्रुत्यनुरोधेनभोग्यभोक्तृत्वेनजापतिद्विधावस्थितस्यात्मनोयतइयंभोग्यात्मकंरूपंततोविराडित्युक्ताभोग्यत्वेनान्नत्वादितिदर्शितं ॥ १०७॥ एवंजापतिद्विधावस्थितोयंसर्वेषामात्मासमष्टिरूपेणैकोभ्रांतदृष्ट्याव्यष्टिरूपेणभिन्नोभासतेइत्याह एवमिति सर्वेषांचक्षुष्म तांचक्षुषाइन्द्रियेणसहतद्गोलकयोरितियावत् इंद्राण्यासहेंद्रोवस्थितः कीदृशः समष्टिरूपेणाभिन्नोविभिन्नवत्व्यष्टिदर्शिनांभासमानः ॥ १०८ ॥ विश्ववर्णनमुपसंहरति इयमितिद्वाभ्यां अधुनाइंद्रियव्यापारकाले ॥ १०९ ॥

अनेनोपदेशेन च वैश्वानरभावंप्रापितोसीत्याह अग्नीति भोक्ताअग्निर्भोग्यःसोमइत्यन्यत्रप्रपंचितं अतस्त्वमपिभोक्तृभोग्यात्मकस्त्रीपुंसरूपेणद्विधाएकैकस्मिन्शरीरेव्यवस्थितःसन्नग्नीषोमात्मकःसर्वव्यवहारनिर्वाहकउक्तोसीत्यर्थः ॥ ११०॥ एवंविश्वस्यवैश्वानरात्मकस्यस्वरूपेद्विधाभावावस्थानात्मकेप्रदर्शिते अर्थादेतदुक्तंभवति यत्रेंद्रेंद्राण्योःसंभूयावस्थानंतत्तैजसप्राज्ञयोर्हिरण्यगर्भसूत्रात्मेश्वरात्मकयोरूपमिति अथतयोरवांतरविशेषसूचकस्यतयोरेषइत्यादेरवांचःप्राणाइत्यंतस्यग्रंथस्यार्थमाह तयोरितिविंशतिश्लोकैः तयोःस्त्रीपुंसयोरिंद्रेंद्राण्योरितरेतरसंभोगायसंगतयेएकांतगृहसमोत्दयाकाशउक्तः कीदृशोत्दयाकाशः दहरविद्यादौईश्वरत्वेनोक्तःसुपुप्तिस्थानतयाचाजातशत्रूपाख्यानेवर्णितइत्यर्थः संस्तूयतेसंगम्यतेऽत्रेतिसंस्तावइतिश्रुतिपदार्थः ॥ १११ ॥ तयोरिन्द्रेन्द्राण्योरन्नत्वेनत्दयकमलस्यकर्णिकानिभोरक्तवर्णोमांसपिंडोध्येयइत्याह योयमिति अन्नत्वाभिप्रायंस्वयमेववक्ष्यति ॥ ११२ ॥ तयोर्वस्त्रत्वेनध्येयमाह सुसूक्ष्मा

अग्नीषोमात्मकोलोकव्यवहारस्यकारकः॥ स्त्रीपुंसवपुरेकस्मिन्द्विधाराजन्मयेरितः॥११०॥ तयोःस्त्रीपुंसयोरेषत्दयाकाशईश्वरः॥ एकांतगृहतुल्यःस्यात्संभोगायेतरेतरं॥ सुषुप्तिस्थानमेतद्धिकथितंवेदवादिभिः १११ योयंत्दयपद्मस्यकर्णिकाकारसंस्थितः॥ राजन्हिलोहितःपिंडस्तयोरन्नमिदंस्फुटं॥ ११२॥ सुसूक्ष्माणांहिनाडीनांग्रथितानांपरस्परं॥ राजन्त्दयपद्मस्यकेसराणांसमंततः॥ जालोपमंकिमप्यास्तेतत्स्यात्प्रावरणंतयोः ॥११३॥ त्दयान्निर्गतायेयमूर्ध्वानाड्यत्रमूर्धनि॥ एतयोराजमार्गोयंगमनागमनेत्दि॥ ११४॥ अनयानिर्गतोदेहाद्वात्येयात्यर्चिषंनरः॥ अंतर्गच्छन्विनिर्यातिनाडीभिर्नयनादिकान्॥ ११५॥

णामिति हेराजन्त्दयपद्मस्यकेसरसमानांनाडीनांपरिणामभूतंजालसमंयत्किंचिदस्तितत्तयोरिंद्रेंद्राण्योर्वस्त्रत्वेनध्येयमित्यर्थः ॥ ११३॥ इंद्रेंद्राण्योःशयनस्थानाद्वाह्यदेशाद्वागमनागमनमार्गत्वेनसुषुम्नानाडीध्येयाइत्याह त्दयादिति याइयंसुषुम्नानाडीअत्रशरीरेत्दयकमलान्मूर्द्धनिगत्वाततोप्यूर्ध्वाब्रह्मलोकपर्यन्तंनिर्गताप्रसिद्धा शतंचैकात्दयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैकाइत्यादिश्रुतेः तद्रूपोनयोराजमार्गःश्रुतौसंचरणीपदेनोक्तोबोध्यः कीदृशः त्दद्देशेवर्तमानोगमनागमनप्रयोजकश्चेत्यर्थः ॥११४॥ सुषुम्नायागमनमार्गतांस्फुटयतिअनयेति अनयासुषुम्नयामार्गभूतयादेहाद्वाह्यनिर्गतोयदाभवतितदार्चिषमर्चिरादयभिमानिदेवतोपलक्षितंदेवयानंब्रह्मलोकपंथानंयातिप्राप्नोति यदातुशरीरांतरेवगच्छन्भवतितदासुषुम्नावयवभूताभिरन्याभिर्नाडीभिर्मार्गभूताभिर्नयनादिदेशान्यातीति ॥ ११५ ॥

इतरासांहितासंज्ञानांनाडीनांसुषुम्नायाश्च्छोपमायाः शाखोपमत्वंसूक्ष्मतांचसदृष्टांतमाह अन्याश्चेति यस्याःसुषुम्नायाः ॥ ११६ ॥ सुषुम्नायाःसशाखायाआगमनमार्गतांस्फुटयन्सुप्तिस्वप्नयोर्देशव्यवस्थामाह सुषुम्नयेति सुषुम्नयाताभिस्तच्छाखाभूताभिरितरनाडीभिर्वाअंतरागच्छन्भवतितदाहृदयंचेत्प्राप्नोतितदासुप्तिसंस्थानंसुप्त्यवस्थांप्राप्नोतीतिशेषः गमनागमनयोस्तासुनाडीष्वेवमार्गभूतासुतिष्ठन्स्वप्नंप्राप्नोति अयमिंद्राणीमिलितइंद्रइत्यर्थः ॥ ११७ ॥ सुषुम्नाविति येनहेतुनानाडीभिःकेशस्यसहस्रतमांशसूक्ष्माभिर्मार्गभूताभिःसुषुप्त्यर्थंहृदयाकाशेयातितेनहेतुनासूक्ष्मतराहारःसुनिकालेप्रोक्तः यतःस्वप्नदर्शिनस्तैजसस्यभोग्यंबुद्धिरूपंशरीरंनाड्यंतर्गतसूक्ष्मान्नरसोपचितंभवति सुषुप्तस्तुततोपिपरतःस्थितइतिभावः प्रविविक्तपदार्थमाह सूक्ष्ममिति श्रुतौएतत्पदमन्नपरमास्रवत्पदंगच्छदित्यर्थकमिति ॥ ११८ ॥ एतत्स्फुटयन्श्रुतिगतेवपदार्थमाह स्वप्नेति तयोर्नाडीमध्यहृदयमध्येदेशतयावर्णितयोःस्वप्नसुषुप्त्योर्मध्येस्वप्नदर्शिनःस्वप्नस्यद्र

अन्याश्चसंतिशतशोयस्याःशाखोपमाःशिराः॥ केशःसहस्रधाभिन्नोभवेच्चेत्सभवेदिह॥ उपमानंहिनाडीनां सूक्ष्मतासुनराधिप॥ ११६ ॥ सुषुम्नयाथवाताभिर्यातिगच्छन्नयंसदा ॥ हृदयंसुप्तिसंस्थानंतासुस्वप्नमथापिवा॥ ११७॥ सुषुप्तौहृदयाकाशेनाडीभिर्येनयात्ययम्॥ प्रविविक्ततराहारस्तेनसुप्तौप्रकीर्तितः॥ प्रविविक्तंहिसूक्ष्मंस्याद्भोग्यंतत्स्वप्नदर्शिनः॥ ११८॥ स्वप्नसुप्त्योस्तयोर्मध्येशारीरात्स्वप्नदर्शिनः॥ सुप्तःसूक्ष्मतराहारोप्यभोक्ताभोगवानिव॥ ११९॥ स्थूलंभुंक्तेनदादेवोदक्षिणेक्षण्यवस्थितः॥ नाड्यादिभिर्गतश्चित्तेसूक्ष्मभुक्परिकीर्तितः॥ १२०॥

ष्टुस्तैजसात्शारीरात्सूक्ष्मशरीराभिमानिनःपरतःस्थितोयःसुप्तःप्राज्ञःसतैजसभोगापेक्षयासूक्ष्मतरआहारोयस्यएतादृशोवर्त्तते यतोभोक्तापिस्पष्टभोगहीनोपिसंस्कारभावापन्नबुद्ध्यानियंत्रितत्वेनभोगवद्भ्यांविश्वतैजसाभ्यांसदृशः अवस्थात्रयंवृत्त्युपाधिकस्यैवबुद्धिश्चाहारपरिणामसूक्ष्मतातारतम्येनावस्थात्रयेत्रिरूपाभवतीतिभावः अत्रभाष्यकारैःप्रविविक्ताहारत्वंतैजसस्यैवविश्वापेक्षयायदुक्तंतत्प्राज्ञस्यसमष्टितादात्म्येनासंसारितांस्पष्टयितुं एतैस्तुप्राज्ञस्यव्यष्टिरूपेणसंसारितांद्योतयितुमेवंव्याख्यानमितिबोध्यं ॥ ११९ ॥ उक्तमर्थंप्रपंचयति स्थूलमितिषड्भिः जाग्रनिदक्षिणेक्षणिस्थितःसन्स्थूलंविषयजानंबुद्धिरूपंचभुंक्तेततोनाडीभिःपुरीततिचचित्तेचित्तस्थानेहृदयकमलकोणेषुस्थितस्तैजसःसूक्ष्मभुक्पूर्ववदुक्तः ॥ १२० ॥

हृदयेति यदातुहृदयकमलमध्यच्छिद्रंदहरादिपदैःप्रसिद्धंप्राप्नोतिसप्रियःइंद्राणीयुक्तइंद्रस्तदातत्पदवाच्येनभूम्नातादात्म्यलाभात्स्वयं प्रकाशानन्दरूपोभवतीत्यभोक्तृत्वंतस्योपपन्नं नहिस्वयंप्रकाशानंदस्यज्ञानविषयतारूपाभोग्यतासंभवतीति साक्षिरूपेणदुःखाभावाव गाहनमात्रेणत्वानंदभुगित्युच्यतेउपचारादित्यर्थः ॥ १२१ ॥ ननुसुप्तौयद्यभोक्तैवात्मातर्हितस्यान्नत्वेनहृदयमांसपिंडःकथमुक्तइति शंकांवारयति अस्येतिद्वाभ्यां अस्यइंद्राण्याएकीभूतस्यइंद्रस्यान्नत्वेनहृदयकमलकर्णिकाभूतोमांसपिंडोयउक्तस्तद्वचनंतस्यहृदयपिंड स्यइंद्रेणभोग्यत्वाभिप्रायकंनभवतिकिंतुतद्वाक्यंरूपकरूपेणरूपकालंकारघटिताकारेणतथाप्रवृत्तंयथाबाह्यैर्बहिर्मुखैर्बोधैरत्यंतचंचल

हृदयाकाशतादात्म्यंप्राप्तइंद्रोऽत्रसप्रियः ॥ आनंदात्माभवेत्सुप्तौदेवआनंदभुक्तथा ॥ १२१ ॥ अस्यान्नंक र्णिकाकारःपिंडोलोहितरूपधृक् ॥ कथितस्तस्यभोग्यत्वाभिप्रायंवचनंनहि ॥ १२२ ॥ किंतुरूपकरूपेणस्थैर्य मस्मिन्यथाभवेत् ॥ अत्यंतचंचलस्यास्यमनसोबाह्यबोधतः ॥ १२३ ॥ सुषुप्तःसर्वविज्ञानरहितोभोगवान्क थं ॥ दुःखस्योपरमाद्यद्वद्भवेदानंदभुक्पुमान् ॥ तद्वत्सूक्ष्मतराहारःसुषुप्तःकथितोद्विजैः ॥ १२४ ॥ सुप्तौविशेष विषयविज्ञानविलयोभवेत् ॥ आत्मानमप्ययंनैवविजानातिविमोहितः ॥ आनंदात्माततःसुप्तावभोक्ताभो क्तृवत्स्थितः ॥ १२५ ॥

स्यास्यमनसःस्थैर्यंभवेत् तथाचचित्तैकाग्र्यफलकध्यानमात्रविधानपरंतद्वाक्यमितिद्वयोरर्थः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ मुख्योभोगस्तुसुप्तेन संभवतीत्याह सुषुप्तइति सुषुप्तोयतोविशेषविज्ञानहीनस्ततःसुखदुःखविषयीकरणात्मकभोगशालीकथंस्यात् तस्मादानंदभुक्त्वंयथौप चारिकंतथासूक्ष्मतराहारत्वमपि नहिसंस्कारभावापन्नांबुद्धिमयंविशेषतोऽनुभवतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥ सुप्तौविशेषज्ञानाभावंकैमुत्येनाह सुप्ताविति यतःसुप्तौआत्मानमपिबुद्धिवृत्तिरूपैर्विशेषविज्ञानैर्नविषयीकरोतिततःसर्वविशेषविज्ञानानांविलयःस्पष्टइतिफलितमाह आ नंदात्मेति ॥ १२५ ॥

सुषुप्तौव्यष्टिसमष्ट्युपाधिकयोःप्राज्ञेश्वरयोरभेदस्पष्टीकरणपरस्यतस्यप्राचीत्यादिवाक्यस्यार्थमाह तस्येतिपंचभिः तस्यवर्णितस्यमहेशितुरिंद्रस्यजायतिस्त्रीपुंसभावेनस्थितस्यहृदयाकाशवासकालेरक्तपिंडोन्नंशिराजालंवसनंचयस्यैतादृशस्ययेसुषुप्तेःपूर्वमविच्छेदेनश्वराभेदप्रयोजकाःप्राणाःशरीरेपूर्वादिदशदिगवच्छेदेनदशधावस्थिताआसंस्तेऽधुनाकारणेलयेनकारणात्मनासर्वपदार्थविशिष्टप्राच्यादिदिग्भावमापन्नाइतिप्राणानुद्दिश्यअधिदेवेश्वराभेदोविधीयतइति यद्वादिशःसर्वपदार्थविशिष्टाउद्दिश्यप्राणत्वंविधीयते प्राणशब्दोऽत्रसुषुप्तौशिष्यमाणेऽज्ञानात्मनिवर्तते सुषुप्तदृष्ट्याप्राणविलयेपिपरदृष्ट्याप्राणसत्वात्प्राणशब्दप्रवृत्तिरित्युक्तमिति अत्रदृष्टांतः सर्वदिशामाधिपत्येनसर्वदिशःप्रियत्वेनप्राणतयामन्यमानःस्वर्गस्थइंद्रइतिद्वयोरर्थः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ दृष्टांताद्विशेषंस्वयमेवदर्शयति अत्रेति अत्रदार्ष्टांतिकेऽयंविशेषः अयंकः वर्णितेंद्रस्यसर्वजगत्कारणत्वेनसर्वैर्दिग्भिराधिदैविकपदार्थैःप्राणैराध्यात्मिकपदार्थैश्चाभिन्नत्वैवभवति कार

तस्यस्त्रीपुंसरूपस्यहृदयाकाशवासिनः॥ रक्तपिंडशिराजालद्वयान्नवसनस्यतु॥ १२६॥ प्राच्याद्याःकथिताः सर्वाःप्राणाइतिदिशोदश॥ यथेंद्रस्यदिविष्ठस्यतथेंद्रस्यमहेशितुः॥ १२७॥ अत्रायंतुविशेषःस्याद्दिग्भिःप्राणैरभिन्नता॥ इंद्रस्यसर्वजगतःकारणस्येतरस्यन ॥ १२८ ॥ चतुर्विधानांभूतानांपंचानांमहतामपि॥ भौतिकानांचसर्वेषांसदासदसदात्मनाम् ॥ १२९ ॥ दिक्कालसहितानांस्याद्धृदाकाशेस्थितःपुमान्॥ कारणंयद्वदेतस्यान्नभोऽभ्रादेर्विलक्षणं॥ १३०॥

णस्यसर्वविकारात्मतायाःकारणरूपेणैक्यस्यचलोकेपिप्रसिद्धत्वादितिभावः इतरस्यदिविष्ठस्यतुतथान तस्यहिअभिमानमात्ररूपएवदिग्भिरभेदइत्यर्थः ॥ १२८ ॥ सुषुप्तौशिष्यमाणमायोपाधिकस्यसर्वजगत्कारणतासर्ववेदांतेषुप्रसिद्धेत्याह चतुर्विधानामितिद्वाभ्यां जरायुजादिभेदेनचतुर्विधानांभूतानांप्राणिशरीराणांतथामहतां भूतानामाकाशादीनांतद्विकाराणांस्थूलसूक्ष्मात्मकानांचसदिक्कालानामेतेषांसर्वेषांकारणंभवतियएषसुप्तौहृदयाकाशेवर्णितःपुरुषः ननुसच्चिदानंदात्मकःकथमनृतजडदुःखात्मकस्यजगतःकारणमित्याशंक्यदृष्टांतेनपरिहरति यद्वदिति यथानिरवयवत्वादिनामेघविद्युदादिभ्योविलक्षणमपिनभोमेघादीनांकारणंतथायमात्मापिप्रपंचस्यविवर्त्तस्याभिन्ननिमित्तोपादानताशालीतिद्वयोरर्थः ॥ १२९ ॥ १३० ॥

अथतुरीयनिरूपणपरस्यसएषनेतीत्यादिश्रुतिग्रंथस्यार्थमुत्तरग्रंथेनाचक्षाणस्तत्रसएषइत्यनयोःपदयोरर्थमाह सएषभवतेतित्रिभिः य स्त्वयागंतव्यत्वेनपृष्टःसएषएवयःपुमानिधत्वेनजायतिर्वाणितोल्हदाकाशेतैजसत्वद्वारादिगादिसर्वपदार्थात्मककारणरूपश्चवर्णितइत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अयमेवतवसर्वेषांचपरमार्थतआत्मेत्याह अयमेवेति उपाधिमात्रेणाकाशवद्भिन्नोवस्तुतस्त्वेकइत्युत्तरार्द्धार्थः ॥ १३२ ॥ अस्यात्मत्वेनातिसन्निहितत्वेनज्ञानमात्रमेवप्राप्त्युपायत्वेनराजमार्गतुल्यंनग्रामादाविवक्रियारूपागतिरत्रेत्याह राजन्निति ॥ १३३ ॥ नेतिनेतीत्यंशस्यार्थमाह अवाङ्मनसेतित्रिभिः यतोऽवाङ्मनसगम्यत्वेनसर्वैःसाक्षाद्वक्तुमशक्योऽयंतेनमयाईदृक्उत्तरश्लोकद्वयोक्तप्रकारेणकथितमुपदिष्टंभवतीतिशेषः ॥ १३४ ॥ नैवमिति अत्रमत्कर्तृकोपदेशकालेएवंविधिमुखेनैवनविज्ञेयःकिंत्वतद्व्यावृत्त्याबोद्धोयतोयं

सएषभवताराजन्गंतव्यःसर्वदापुमान्॥ इंधोयोल्हदयाकाशेस्थितोदिग्प्राणमूर्तिमान्॥ १३१ ॥ अयमेवंभवान्राजन्नहमन्येचजंतवः ॥ देहाद्भेदतोभिन्नोनभोयद्वद्घटादिना ॥ १३२ ॥ राजन्नेषसदाज्ञेयोघोरसंसारभीरुणा॥ अस्यज्ञानंहिविज्ञेयंराजमार्गोत्रगच्छताम्॥ १३३ ॥ अवाङ्मनसगम्योयंनशक्योवक्तुमंजसा॥ मयात्वयानबोद्धुंचतेनेदृक्कथितंमया ॥ १३४ ॥ नैवंत्वयात्रविज्ञेयोभावरूपोनचापिसः॥ भावस्यप्रतिषेधोवाभावाभावविवर्जितः ॥ १३५ ॥ नभोयथानमेघादिःप्रतिषेधोपिनैवतत्॥ एवमात्मानविश्वंस्याद्विश्वाभावोपिनैवसः ॥ १३६॥ सकारणोयथासर्पोरज्ज्वामेवप्रलीयते॥ रज्जुज्ञानात्तथाविश्वंभावाभावंसकारणम्॥ आत्मबोधादिदंराजन्नात्मन्येवविलीयते ॥ १३७॥ अगृह्योयंसदैवात्माबाह्यैराभ्यंतरैस्तथा ॥ करणैरतएवायंगृह्यतेनकथंचन ॥ १३८ ॥

भावरूपोभावत्वेनलोकेप्रसिद्धायेपदार्थास्तद्रूपोनभवति तथाभावस्यप्रतिषेधात्मकाभावरूपोपिनभवति यतोभावत्वाभावत्वाभ्यांवर्जितइति ॥ १३५॥ अत्रदृष्टांतमाह नभइति यथानभोमेघादिरूपंमेघप्रतिषेधरूपंचनभवत्येवमात्माविश्वविश्वाभावोभयात्मकोनभवतीत्यर्थः ॥ १३६ ॥ यच्चामोतियदादत्तेइत्यादिभगवद्व्यासोक्तिमनुरुध्यसर्वकल्पितंस्वज्ञानेनादत्तेयसतीतिव्युत्पत्तिंप्रदर्शयन्नात्मपदार्थमाह सकारणइति स्वारोपप्रयोजकाज्ञानेनसहितःसर्पोज्ञातायांरज्ज्वांयथालीयतेतथासहमूलेनविश्वंज्ञातेऽधिष्ठानेलीयतेअतःसर्वाधिष्ठानमात्मेत्युच्यतइतिभावः ॥ १३७ ॥ अगृह्यपदार्थमुपबृंहयति अगृह्योयमित्यादिभिःपञ्चाधिकचत्वारिंशताश्लोकैः ग्रहीतुंविषयीकर्त्तुमयोग्यत्वादेवज्ञानादिकरणैर्नगृह्यतेइति ॥ १३८ ॥

करणग्राह्यताभावेकरणविशेषात्मकप्रमाणग्राह्यतारूपंप्रमेयत्वंदूरापास्तमित्याह प्रमाणानामिति योभावःकरणैर्गृह्यतेविषयीक्रियतेसए वप्रमाणविषयत्वेनलोकेप्रसिद्धोनतुतद्विपरीतः तथाचागृह्यआत्माकथंप्रमेयःस्यादितिभावः ॥ १३९ ॥ ननुबाह्यांतरकरणाविषयत्वंनप्रमाणविषयत्वव्यापकमतींद्रियेस्वर्गापूर्वदेवतादौप्रमाणविषयेकरणसंसर्गादर्शनादितिशंकांवारयति अर्थइति अन्यथातस्यमनोग्राह्यत्वानङ्गीकारेअयमर्थोऽतींद्रियइत्याकारंमनस्यनुभूयमानंज्ञानंकथमुपपद्येतेति तथाचव्याप्तिज्ञानशब्दज्ञानादिसहकृतंमनोऽतींद्रियमपिविषयीकरोतीतिभावः अत्रमनःपदेनतदुपहितःसाक्षीविवक्षितःसिद्धांतेमनसःकरणत्वाभावादितिबोध्यम् ॥ १४० ॥ एवमविषयस्वभावस्यात्मनोग्रहणायोग्यतादर्शिताअथात्मभिन्नस्यसर्वस्यविषयस्वभावत्वेनस्वभासकमात्मानंग्रहीतुंनसामर्थ्यमितिदर्शयितुमात्मभिन्नस्यसर्वस्यविषयस्वभावतामाह प्रमाणमित्यादिना प्रमाणंप्रमाकरणं अप्रमाणमप्रमायाःकरणं एतेद्वेअपितावत्प्रमातारंप्रमातृत्वोपलक्षितंसा

प्रमाणानांभवेल्लोकेविषयःकरणैर्हियः॥ गृह्यतेनत्वगृह्यःस्यात्प्रमाणविषयःक्वचित्॥ १३९॥ अर्थोयोतींद्रियोनित्यंबोध्योसौमनसाभवेत्॥अन्यथातींद्रियोर्थोयमितिज्ञानंकथंभवेत्॥१४०॥प्रमाणमप्रमाणंवाप्रमातारमपेक्षते॥प्रमाप्रमायाविषयःफलंचाप्यप्रमातथा॥ अप्रमायाश्वविषयःफलंवातंसमाश्रयेत्॥ १४१॥ मानामानेतथाभग्नेविषयौतत्फलेअपि ॥ विषयौहियदास्यातांतथाभिन्नेपरेचते॥ यथाकथंचित्पुरुषावर्णयंतींहसाहसात्॥१४२॥

क्षिणंस्वसिद्धयेसमाश्रयतः नकेवलमेतएवकिंतुप्रमाअबाधितार्थगोचरावृत्तिस्तस्याविषयोघटादिरूपःफलंचावरणभंगादिरूपंतथाअप्रमाबाधितार्थगोचरावृत्तिस्तद्विषयस्तत्फलंचैतानिसर्वाणिसाक्षिणंस्वसिद्धयेसमाश्रयंतीति ॥ १४१ ॥ एवंसतियथामुचक्षुषःसन्निधौपयःश्वेतमेवअंधानांसदसितुनानारूपंभवतुनामतथासाक्षिणोभासकस्यापेक्षयामानादीनांसर्वेषांविषयत्वमेवमानत्वादिरवांतरोविशेषस्तुतेषामंधपरम्परयैवसिद्धइत्याह मानेति मानामानेप्रमाणाप्रमाणेयदाविषयौविषयत्वमात्रपात्रंजाते कीदृशे भग्नेशिलाभेदनप्रवृत्तकुठारवत्साक्षिणंप्रकाशयितुंप्रवृत्तेसतीभग्नेप्रतिहते फलाश्रयोहिविषयइत्युच्यते तथाचमानामानेएवंभवतोनसाक्षीतिभावः तत्फलेइतिपदमावर्त्तते तथाचतयोर्मानामानयोःफलेप्रमाऽप्रमारूपेतयोःप्रमाऽप्रमयोःफलेचविषयनिष्ठेज्ञाततादिरूपेविषयौजातेनथानयोर्विषयौविषयावेवतदातेमानामानादिरूपेद्वंद्वंचतुष्टयेपरस्परंभिन्नेपरेविरुद्धस्वभावेचभवतइतियत्पुरुषावादिनोवर्णयंतितद्वर्णनंतेषांसाहसादेवविषयत्वेनाविशेषंमानादीनामननुसंधायैवप्रवृत्तमित्यर्थः॥१४२॥

तत्रमानामानयोर्निरूपणेसाहसंतावत्स्पष्टयति अमानमिति मानामानयोर्मध्येअमानंवर्णयंतोवादिनः किममानस्वरूपंप्रमाणेनगृहीत्वा वर्णयंतिअप्रमाणेनवा अंत्येभ्रांतत्वंतेषांस्पष्टं आद्येइदमुच्यते अमानंमानतोमानेनगम्यंग्राह्यंयदास्यात्तदातत्अमानग्राहकंमानंकिमानं स्यादपितुनस्यात् मिथ्यार्थगोचरामानग्राहकस्यमानत्वंव्याहतमितिभावः ननुयदेवयस्यग्राहकंतदेवतत्रमानमितिचेत्तर्हिमिथ्यार्थग्राहकममानमपिमानंस्यादित्याशयेनाह तथात्वइति तथात्वेग्राहकमात्रस्यमानत्वे ॥ १४३ ॥ मानामानकथायाव्यथात्वंप्रकारांतरेणस्पष्टयति अपेक्षयेति यथारूपापेक्षयामानत्वाभिमतंचक्षुर्मानंतथागंधापेक्षयातदेवामानमिति ॥ १४४ ॥ अमानग्राहकत्वेमानस्यामानत्वापत्तिदृष्टांतेनस्फुटयति मानेति यत्पुनोमानगम्यंमानेनगृहीतममानस्वरूपमपिभवतांगीकृतंततएवअमानभूतार्थग्राहकत्वादेवमानस्यापि

अमानंमानतोगम्यंयदास्यात्तर्हिकिंतदा॥ भवेन्मानंतथात्वेस्यान्मानामानकथाव्यथा॥ १४३॥ अपेक्षया यथामानममानंतद्वदेवहि॥ अपेक्षयैवमानंस्यादमानंवादिनांवलात्॥ १४४॥ मानगम्यममानंयन्मानस्यापिनमानता॥ रज्जुसर्पादिकानांस्याज्ज्ञानेष्वत्रनमानता ॥ १४५॥ एवंमायामपिज्ञेयमुक्तंयत्करणेष्विह॥ फलेनैवविभेदोस्तिकश्चिदर्थप्रकाशने॥ स्वतोऽतोभेदकंहित्वाकिंचिन्मानादिकारणं॥ १४६॥

मानतान मानतागता रज्जुसर्पज्ञानवदित्यर्थः ॥१४५॥ एवंमानस्यग्रहणंमानेनामानेनवा आद्येस्वेनग्रहणेआत्माश्रयः परेणग्रहणेऽन्योन्याश्रयादिश्च अंत्येमानत्वहानिरितीममर्थंसिद्धवन्मत्वा उक्तंन्यायंप्रमादावतिदिशति एवमिति मायांप्रमायांतदुपलक्षितायामप्रमायां चज्ञेयंयोज्यं यत्करणेषुमानामानरूपेषुउक्तमिति किंप्रमाप्रमयैवग्राह्या अप्रमयावा आद्येआत्माश्रयादिरंत्येऽप्रमात्वापत्तिरिति यदा करणानांतज्जन्यवृत्तीनांचप्रमासंज्ञानांभेदस्याप्रामाणिकत्वंसिद्धंतदाप्रमाणाद्युपाधिकएवयस्यभेदस्तस्यफलस्यभेदोऽप्रामाणिकइतिकिमुवक्तव्यमित्याह फलेइति अर्थप्रकाशनरूपेफलेआवरणभंगोपलक्षितेस्वतःस्वभावादेवभेदोनास्तिकिंतुमानादिकंअतःअनयाउपाधितयाभेदस्यकारणंप्रयोजकमपेक्ष्यैवभेदःसचोपाधीनामेव भेदसाधकाभावोबाधितइत्यर्थः ॥ १४६ ॥

एवंमानादीनांविषयसाधकानांभेदस्याप्रामाणिकत्वेविषयाणांभेदस्याप्रामाणिकत्वंसुतरांसिद्धमित्याह विषयेष्विति भेददृष्टेर्भेददृष्टिसा मग्र्याअभावेअप्रामाणिकत्वेविषयेषुकथंभेदःसिद्ध्येत् तदेवस्पष्टयति सत्तेत्यादिना सत्ताविषयस्येतिशेषः ज्ञानेनप्रमादिरूपेण अन्यथाअ प्रमाविषयस्यापिसिद्धौरज्जुसर्पादीनामपिसिद्धिरप्रमादतःप्रमादाभावकालेपिस्यात्सत्यार्थस्यहिसावधानतादशायांभानंप्रसिद्धमितिद्व योरर्थः ॥ १४७ ॥१४८॥ ननुचक्षुरादिमानेनविषयसिद्धिरितिदुराग्रहेणपृच्छतोदुराग्रहंमानत्वासिद्ध्यासोपपत्तिकंखण्डयति मानंहीति पंचभिः भवदभिमतंमानंयदाविषयान्गृण्हत्प्रकाशयद्भवतितदामानंप्रमाणत्वशालिभवतिकिंवास्वतःस्वभावादेवमानं आद्येविषयमान योःपरस्परसिद्धिसापेक्षसिद्धिकयोरन्यतरस्यापिसिद्धिर्नस्यात् नहिपरस्परापेक्षाणिकार्याणिलोकेपिसिद्ध्यंतीतिभावः॥१४९॥ ननुसापे

विषयेपुनर्भेदोस्तिभेददृष्टेरभावतः॥ सत्ताज्ञानेनगंतव्याऽज्ञानंचेदप्रमाभवेत्॥१४७॥ नचैवविषयःसिद्धिं यातिकुत्रापिकर्हिचित्॥ अन्यथारज्जुसर्पादेःसिद्धिःस्यादप्रमादतः॥ १४८॥ मानंहिविषयान्गृह्णन्मानंस्याद थवास्वतः॥ प्रथमेनैवसिद्धिःस्यात्सदाविषयमानयोः॥ १४९॥ अन्योन्याश्रयतापिस्याद्दोषःपक्षेपुरोदिते॥ स्वतश्चेन्मानतातस्यस्यादमानस्यसानकिं ॥ १५० ॥ परतोयद्यमानत्वममानेपुतथापिहि॥ मानेनैवभवेत्त द्धितस्यापिपरतोनकिम्॥ १५१ ॥

क्षाणामपिसिद्धिःकुतोनभवतीतिचेत्परस्परापेक्षायाएवदोषत्वेनप्रतिबंधकत्वादित्याह अन्योन्याश्रयतेति पुरोदितेप्रथमे अपिशब्दे नसापेक्षसिद्धिकस्यतृतीयादेःकल्पनायांचक्रकानवस्थादिर्गृह्यते अंतेतुस्वभावादेवमानस्यमानत्वेअमानस्यापिस्वभावादेवमानत्वंकुतो नसिद्ध्यतीति नचस्वभावस्यपर्यनुयोगायोगइतिवाच्यं सत्यंस्वभावोनपर्यनुयोज्योयदिप्रामाणिकःस्यादत्रतुनमानमितिभावः ॥१५०॥ ननुमानानांमानत्वमौत्सर्गिकत्वात्स्वाभाविकं अमानानांतुदोषेणपरगृहीतेनापोद्यतेनिमीमांसकरीत्यामन्यमानंप्रत्याह परतइति यदि अमानेषुअमानत्वंपरतःपरेणदोषग्राहकेणसिद्ध्यतीतिमन्यसेतथापितदमानस्यामानत्वंकेनचिद्दोषग्राहकेणमानेनैवस्यादुपपद्येत तत्रैवंपृ च्छ्यते तस्यदोषग्राहकस्यापितदमानत्वंपरेणतद्दोषग्राहकेणकिंनभवेदिति ॥ १५१ ॥

ननुदोषाग्राहकमानस्यामानत्वंभवेदेवयदितत्राप्रामाण्यप्रयोजकोदोषउपलभ्येतअत्रतुप्रत्युतअनुपलब्ध्यादोषाभावएवगृह्यतेइतिकथम
प्रामाण्यमितिशंकामनूद्यतन्निरासंप्रतिजानीते भवेदिति त्वदुक्तविधयादोषग्राहकमानस्यामानताभवेदेवपरंतुतत्रामानत्वग्राहकस्यामान
त्वेकारणंप्रयोजकंदोषरूपंनदृश्यतेइतित्वयोक्तेपिमानस्यस्वस्तिकुशलंसिद्धिरूपंदुर्लभमिति ॥ १५२ ॥ कुतइत्याकांक्षायामाह अदर्शन
मिति अदर्शनमनुपलब्धिर्दोषाभावंमानत्वोपयोगिनंगृह्णंतीकिंमानरूपासतीगृह्णातिअमानरूपासतीवा आद्येउक्तविधयास्वाभाविकमा
नत्वानुपपत्त्यादोषशंकावारणायोत्तरोत्तरंमानापेक्षायामनवस्थाभवेत् अंत्येविषयस्यानुपलब्धिमात्रदोषाभावकस्यामानतासिद्धिरि
त्यर्थः ॥ १५३॥ फलितमाह ततइति यतउक्तविधयामानत्वसिद्धिर्नास्तिततएवविषयसत्तासाधकस्याभावः तेस्वप्रकाशात्मानमनभ्यु

भवेदमानतातत्रकारणंनैवदृश्यते ॥ इत्युक्तेपिभवेत्स्वस्तिमानायास्मैनकर्हिंचित् ॥ १५२ ॥ अदर्शनंयथामा
नंतद्दोक्तादोषसंततिः ॥ भवेदमानतायांस्याद्विषयस्याप्यमानता ॥ १५३ ॥ ततोविषयसत्तायांमानंनैवल
भामहे ॥ मामानयोःकथंनामसत्तायांमानमस्तिते ॥ १५४ ॥ अपिसर्वस्यमेयत्वेकथमेतच्चतुष्टयम् ॥ चतुष्ट
यस्यचाभावेकथंमानादिसंस्थितिः ॥ १५५ ॥ ततोमानादिभेदोयंगंधर्वनगरोपमः ॥ अभिमानेनसंसिद्धोवा
दिनांनतुवस्तुतः ॥ १५६ ॥ अपेक्षयाहियद्यत्रभवेत्तत्रनतद्भवेत् ॥ पुरुषत्वंयथास्त्रीणामपेक्षाजंनविद्यते १५७ ॥

पगच्छतोमते विषयसत्ताऽसिद्धौचत्वन्मतेविषयभानानुमेयसत्ताकयोर्मायाःप्रमायाःतथाऽमानस्यचसत्तासाधकमानाभावःकिमुवाच्य
इत्यर्थः ॥ १५४ ॥ किंचमामानयोःफलस्यचमानेनसिद्धिस्वीकारेतेषांमेयत्वस्यैवापत्तौमामानमेयफललक्षणस्यचतुष्टयस्यतत्प्रयुक्त
स्यव्यवहारस्यचसिद्धिस्त्वन्मतेकथंस्यादित्याह अपीति सर्वस्यमाप्रभृतेः संस्थितिर्व्यवहारक्षमत्वं ॥ १५५ ॥ कथंतर्हिसिद्धांतेसर्वोपप
त्तिरितिचेत्स्वमवदविद्यामूलकयाकल्पनयेत्याह ततइति अभिमानेनकल्पनयेतियावत् कल्पितानांतुसाक्षिमात्रभास्यत्वंप्रसिद्धमिति
॥ १५६ ॥ कल्पितस्यवस्तुतोऽभावंविशदयति अपेक्षयाइति अपकृष्टादोषप्रयुक्ताईक्षादृष्टिरपेक्षातयायत्राधिष्ठानेयद्भवेत्सिद्धोत्तत्क
ल्पितंतत्राधिष्ठानेवस्तुतोनभवेत् यथापुरुषवेषशालिनीषुस्त्रीषुपुरुषत्वमिति ॥ १५७ ॥

अपेक्षापदार्थप्रदर्शनपूर्वकंकल्पनायाविषयसत्तौदासीन्येऽनुमानमाह अपेक्षेति अपकृष्टेक्षारूपापेक्षालोकेबुद्धिरित्युद्दिष्टाप्रेक्ता अतए वनूतनमर्थंकल्पयंतःकवयोमद्बुद्धावेवंभातीतिव्यवहरंतीति तथाचैवंप्रयोगः बुद्धिरर्थस्यग्रहेसत्तासाधनेनक्षमाबुद्धित्वाद्रज्जुसर्पविषयक बुद्धिवदिति नचाप्रयोजकत्वं नेहनानेत्यादिश्रुत्यनुगुणत्वादिति ॥१५८॥ अर्थेति यथाचएपरज्जुसर्पबुद्धिकृतोव्यवहारोभयकंपादिलक्ष णःसदर्थग्रहंविनापिभवतितद्वदेवायंलौकिकःसर्वोपिव्यवहारोविनामानंसिद्धइत्यर्थः ॥१५९॥ एवंदृश्यमात्रस्यकल्पितत्वेनसाक्षिमात्रभा स्यस्यात्मभानाक्षमत्वंदर्शितंतत्रौपनिषदत्वप्रसिद्ध्याश्रुतिविषयत्वमाशंक्यतस्यान्यथोपपत्तिमाह श्रुतेरिति श्रुतेरपिजडंनतात्पर्यविषयोमि थ्यात्वात् नात्मास्वयंप्रकाशत्वात् किंतुसाश्रुतिरपिभावाभावपदार्थस्थूलसूक्ष्मप्रपंचानुकूलाःकृतीःकर्तृत्वानिजगज्जन्मादिकारणत्वमिति

अपेक्षाबुद्धिरुद्दिष्टाबुद्धिर्नार्थग्रहक्षमा॥ बुद्धित्वाद्यद्वदेपास्याद्रज्जुसर्पगतासदा ॥ १५८॥ अर्थग्रहंविनाप्ये पव्यवहारोयथाभवेत्॥ लौकिकस्तद्वदेवायंव्यवहारोप्यमानतः ॥ १५९ ॥ श्रुतेरपिनकोप्यस्तिविषयःकिंतु सापिहि॥ भावाभावकृतीरात्मन्यध्यस्यैवप्रवर्तते ॥ १६० ॥ स्वयंप्रकाशआत्मातःसिद्ध्यतिस्वतएवहि॥ त स्मान्नमानतस्तस्यसिद्धिःक्वापीहसंभवेत्॥ १६१ ॥ अपिमानादिभेदोयंप्रमातुःसंश्रयाद्भवेत्॥ प्रमिणोमी तिविज्ञानकर्तारंनविहायहि॥ प्रमाणादिविभेदोयंदृष्टःकेनापिकुत्रचित्॥ १६२॥

यावत् आत्मनिअध्यस्याध्यारोप्यतदपवदंतीप्रवर्त्तनेबोधयतीत्यर्थः तथाचावरणभंगएवतदाकारवृत्तिव्युत्पादनेनश्रुतेर्व्यापारोनात्मप्रका शनेनातएवचौपनिषदत्वमितिभावः ॥ १६० ॥ फलितमाह स्वयमिति क्वापिलोकेवेदेच मानानामावरणभंगएवव्यापारादिति ॥१६१॥ एवंमानादिभास्यत्वेनस्वभासकात्मभासकत्वंनास्तीत्युक्तं अथचेतनभास्यत्वनिरासेनस्वयंप्रकाशत्वंद्रढयितुंपूर्वोक्तमनुवदति अपीति अ पिशब्दःश्लोकादौवर्त्तमानोवाक्यांतरारंभसूचकइत्युक्तं सर्वोमानादिभेदःप्रमातुःसंश्रयात्प्रमातृसिद्धौसत्यामेवभवतीतिप्रसिद्धंसर्वत्र एव मन्वयमुखेनोक्तंव्यतिरेकमुखेनाह प्रमिणोमीत्यादिना अहंप्रमिणोमिसम्यङ्निश्चिनोमीत्याकारकतयाश्रयंप्रमातारंविनामानादिभेद सिद्धिर्नदृष्टेत्यर्थः ॥ १६२ ॥

प्रमाताविति उक्तविधःप्रमातास्वरूपभूतस्वप्रकाशचैतन्येनैवसिद्धोविशिष्टकेवलयोरभेदादितिसिद्धांतः अन्यथावादिनांमतान्यनुस्त्याहमित्याकारकज्ञानविषयत्वेनसिद्धिस्वीकारेवक्तव्यं असौप्रमाताकिंस्वेनात्मनैवचेतनेनज्ञानलक्षणक्रियाविषयतांनीयतेपरेणवेति ॥ १६३ ॥ अंत्येआह परेति यथादेवदत्तोयज्ञदत्तंजानन्नेनंजानामीत्यनुसंदधातितथापरविज्ञानपक्षेएनंप्रमातारंजानामीत्येवमनुसंदध्यान्नत्वात्मानंजानामीति परस्यपरत्रात्मशब्दप्रयोगानुपपत्तेरिति आद्यआह आत्मनैवेति आत्मकर्तृकाआत्मकर्मिकाचज्ञानक्रिया कर्मकर्तृत्वविरोधान्नसंभवतीत्यर्थः ॥ १६४ ॥ किंचतार्किकमतेजडेभ्यआत्मनःकोविशेषइत्याह अपिचेदिति ज्ञानात्मनःसंयोगजंज्ञानगुणंप्राप्यचेतनःसन्नात्मात्मानंजानाति केवलस्त्वज्ञोजडएवेतिमतेघटोपिमनःसंयोगेनात्मानंकुतोनजानातीत्यर्थः नचघटेमनोयो

प्रमातातुयदाज्ञेयोभवेद्वादिमतेतदा ॥ केनासौचेतनेनस्यात्सवास्वेनपरेणच ॥ १६३॥ परविज्ञानपक्षेस्याज्ज्ञानाम्येनमितीवधीः॥ आत्मानमितिनैवस्यान्नत्वन्योन्यात्मतांव्रजेत्॥ आत्मनैवात्मनोज्ञानंदुष्करंतत्प्रसज्यते॥ १६४॥ अपिचेदात्मनात्मानमात्मावेत्तिसचेतनः॥ ज्ञानादज्ञोघटोप्येवंस्वयंस्वंकेनवेत्तिन॥ १६५॥ जडरूपोभवेदात्माघटश्चकथमेतयोः ॥ विशेषोनचमूर्तत्वंनभसोज्ञानिनांतथा ॥ १६६ ॥ नचदेहेनसंबंधोज्ञानित्वेस्यान्नियामकः॥ नभआदेरसौनैवनास्तिकेननभस्तदा॥ १६७॥

गोनास्तीतिवाच्यं अणुत्वेननित्यानामनेकमुक्तपुरुषसबंधिमनसांसंबंधस्यसौलभ्यादितिभावः ॥ १६५ ॥ जडत्वेनघटात्मनोःसाम्येतवमतेघटात्मनोर्विशेषोदुर्वचइत्याह जडेति ननुघटस्यमूर्त्तत्वंपरिच्छिन्नपरिमाणत्वरूपमात्मनोवैलक्षण्यप्रयोजकमितिचेत्तर्हिविभोराकाशस्यात्मत्वप्रसक्तिस्त्वयादुष्परिहरेत्याह नचमूर्त्तत्वमित्यादिना यथाघटेवर्त्तमानंमूर्त्तत्वंघटस्यात्मनोविशेषस्तथाविभूनांज्ञानिनांभवदभिमतात्मनांनभसश्चकोपिविशेषोनास्तीत्यर्थः॥ १६६॥विशेषमाशंक्यनिराचष्टे नचेति शरीरावच्छिन्नआत्मनिज्ञानंजायतेइत्यभ्युपगच्छतस्तवमतेदेहसंबंधोपिनियामकोज्ञाननियमनद्वाराआत्मभेदकोंगीकर्त्तुंनशक्यःयतोनभःप्रभृतेर्विभोरसौदेहसंबंधःकेनहेतुनानैवभास्तिकिंत्वस्त्येव विभुत्वस्यसाम्यात् फलितमाह नभस्तदेति तदाशरीरसंबंधस्यात्मत्वनियामकत्वेनभएवात्मास्यादित्यर्थः ॥ १६७ ॥

जडात्मवादिनइष्टापत्तिंनिरस्यति एवमिति एवंस्वभावतोजडरूपात्मनःस्वीकारेस्वस्वामिभावोजडवर्गेणसहचेतनस्यभोक्तृभोग्यभावइ
तियावत् आदिपदेनउपकार्योपकारकभावादिःसंबंधश्चेतननिर्वाह्योदुर्निरूपःस्यात् आगंतुकज्ञानहेतोर्मनःसंयोगादेरुक्तविधयाघटा
दिदेशेपिसौलभ्यात्कर्त्तृत्वंभोक्तृत्वंचसर्वत्रस्यादिति ॥ १६८ ॥ ननुनघटादेःकर्त्तृत्वाद्यापत्तिः प्रत्यक्षरूपायास्तन्मूलकानुमितिरूपाया
श्चदृष्टेर्व्यवस्थापकतयाश्रयणादितितार्किकशंकामनूद्यतन्निरासंप्रतिजानीते यद्यत्रेति अपेशलमसुंदरं त्वयाभ्युपगतादृष्टिःकिमात्मरूपा
तद्धर्मरूपावा आद्येअस्मदिष्टापत्तिः अंत्येधर्मस्यभवन्मतेधर्मिभिन्नस्यप्रकाशरूपत्वेपिधर्मिणोजडस्यभानंकथंनहिपुत्रपांडित्येनपितुः
पांडित्यमित्याशयेनाह दृष्टिर्नामेति अत्रआत्मनित्वदंगीकृतादृष्टिःकिंस्वरूपायामुपपाद्यभवान्कृतीकृतार्थःस्यादित्यर्थः ॥ १६९॥ आत्म
भिन्नायादृष्टेरात्मनिनोपकारकत्वमितीममर्थंहेतुत्वेनाह अस्येति दृष्ट्यामभ्युपगतायामप्यस्यात्मनस्तद्भिन्नस्यजडस्ययद्यसिद्धिस्तदातदा

एवंस्वस्वामिभावादिसंबंधोदुर्भणोभवेत्॥ भोक्तृताकर्तृताचैवंसर्वत्रैवप्रसज्यते॥ १६८॥ यद्यत्रदृश्यतेतत्र
तत्स्यादित्यप्यपेशलम्॥दृष्टिर्नामात्रकातेस्याद्यांसमर्थ्यकृतीभवान्॥ १६९॥ अस्यासिद्धौयतोनैवज्ञानमात्रं
प्रसिध्यति॥अस्यसिद्धौतयानार्थःसर्वदाफलशून्यया॥ १७०॥अपिदृष्टिर्भवेन्नूनंमानंमानंचनैवहि॥सिद्धम
द्यापिकेनत्वमात्मानंसाधयिष्यसि॥ १७१॥अपिमानंभवेन्मायाहेतुर्वासाप्रमाभवेत्॥माहेतोर्माननातेस्यात्प्र
दीपस्येवसर्वथा॥ १७२॥तथाचसर्वमानानांमानांतरमपेक्षितं॥एवंस्यादनवस्थादिदूषणंदुर्भणंतव॥ १७३

श्रितायादृष्टेःकथंसिद्धिः यदित्वात्मास्वयंप्रकाशत्वेनमानांतरेणवासिध्यतितदानिष्फलयादृष्ट्याकोर्थइत्यर्थः ॥ १७० ॥ किंचत्वयादृष्टिः
करणव्युत्पत्त्याप्रमाणरूपाऽभ्युपगम्यतेप्रमाणत्वसिद्धिस्तुपूर्वोक्तरीत्यादुर्लभेतिकथंतयादृष्ट्यात्मसिद्धिरित्याह अपीति स्पष्टम्॥ १७१॥किं
चभवदभ्युपगतादृष्टिर्मानंभवंतीकिंचक्षुरादिवत्करणव्युत्पत्त्यामानंभावव्युत्पत्त्यावा आद्येप्रमाकरणत्वलक्षणप्रामाण्यलाभायस्वजन्य
ज्ञानस्यप्रमात्वसाधकंमानांतरमपेक्षणीयं एवंतेनान्यत्तेनान्यदित्यनवस्थास्यादित्याह अपिमानमिति सादृष्टिर्मानंभवंतीमायाःप्रमायाः
करणंयतस्ततोमानंभवेदथवाप्रमैवभावव्युत्पत्त्यामानपदार्थभूतासादृष्टिर्भवेदितिपूर्वार्द्धार्थः आद्येप्रदीपवत्प्रमाहेतोर्माननात्वदभ्युपगता
तथाचस्वजन्यज्ञानप्रमात्वग्राहकमानांतरापेक्षापरंपरयानवस्था आदिपदेननिःशंकप्रवृत्त्यनुपपत्तिर्ग्राह्या दुर्भणंदुःखेनसमाधेयमितिद्व
योरर्थः ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

अंत्येयान्यायमतेप्रमाप्रसिद्धासैवसांख्यमतेयथाप्रमाणंतथात्वयांगीकारेपिवक्तव्यंसांख्यानामिवमानभूतादृष्टिःकिंस्वयंप्रकाशाप्रकाशहीनावापरप्रकाश्यावेतिविकल्प्यांत्यावनूद्यनिरस्यति मापीतिद्वाभ्यां माप्रमा ॥ १७४॥ भानेति यदाभानशून्यातदांधकारस्यघटसाम्यं यदापरप्रकाश्यातदापिघटसाम्यं अनवस्थाप्रसंगश्चाधिकः परस्यापिपरसापेक्षस्यापेक्षणादित्यर्थः आद्यंस्वयंप्रकाशविकल्पंनिराचष्टे न चस्वेनेति स्वेनभातेतिनचवक्तव्यं यतोलोकेस्वयंस्वस्यभानंनदृश्यतइत्यन्वयः त्वयाहिशुष्कतार्किकेणलौकिकदृष्टांतमनुरुद्ध्यैवार्थःसाधनीयः लोकेचस्वकर्मकप्रकाशकर्त्ताकश्चिदर्थोनदृष्टइत्याशयः॥ १७५॥ स्वयंभानपक्षेप्यात्मभिन्नादृष्टिःकिंखद्योतवत्स्वरूपस्यैवप्रकाशिकाकिंवादित्यवत्सर्वप्रकाशिकेत्याह अपिस्वयमिति ॥ १७६ ॥ विकल्पयोःक्रमेणविषयासाधकत्वंसर्वज्ञतापत्तिचदोषमाह आद्येइति

मापिमानंभवेद्यर्हितदासापिकथंभवेत् ॥ भातासतीस्वयंकिंसाप्यथवाभानवर्जिता ॥ १७४॥ भानशून्याभवेन्नैषामानंघटसमायतः ॥ भातापिनपरेणस्यादुक्तदोषप्रसंगतः ॥ नचस्वेनस्वयंस्वस्यभानंलोकेनदृश्यते ॥ १७५ ॥ अपिस्वयंयदाभातातदाप्येपाहिकीदृशी ॥ खद्योतसदृशीवास्यादादित्यसदृशीहिवा ॥ १७६ ॥ आद्येखद्योतवन्नस्याद्विषयस्यप्रकाशिका ॥ द्वितीयेसर्वविज्ञानमेकबुद्धौभवेत्तव ॥ १७७॥ अपिबुद्धिर्यदाजाताविषयेनतदास्वयं ॥ उत्पद्यतेविनातत्रसंयोगादीन्कदाचन ॥ १७८ ॥ कर्ताभोक्तायमात्मास्यादितितेवगतंकथं ॥ नेत्रसंयोगतोनैवंगम्यतेत्रकथंचन ॥ १७९ ॥

एकबुद्धावेकस्यार्थस्यापिज्ञानकालेसर्वज्ञानंस्यादिति ॥ १७७॥ एवंमानस्यदुर्निरूपत्वेनात्मनोऽग्रहणोक्ता इदानीमभ्युपेत्यापिचक्षुरादीनांमानतांतत्सन्निकर्षायोग्यतयात्मनोऽग्रहणतेतिदर्शयति अपिबुद्धिरितित्रिभिः किंचयदाबुद्धिर्विषयेघटादौजायतेतदापिस्वयमेवनजायतेकिंतुचक्षुरादिप्रमाणानांसंयोगादिसंबंधमपेक्ष्यैवजायतेइत्यर्थः ॥ १७८ ॥ ततःकिमतआह कर्त्तेति आत्माकर्तृत्वेनभोक्तृत्वेनचविशिष्टइत्याकारकंज्ञानंतवकथंजातं नहिचक्षुरादींद्रियसंयोगेनैवमुक्ताकारेणज्ञानंसंभवति परांचिखानीत्यादिश्रुतेः पराक्त्वस्येंद्रियसंयोगव्यापकस्याभावेनतद्व्याप्यस्येंद्रियसंयोगस्याभावात् मनस्तुप्रमाणपरतंत्रत्वाद्वृत्तिप्रत्युपादानत्वेनतांप्रतिकरणत्वात्करणत्वाभ्युपगमेचानुमित्यादीनांप्रत्यक्षत्वापाताच्चनप्रमाणमितिभावः ॥ १७९ ॥

इंद्रियसंयोगविषयत्वाभ्युपगमेचपराक्पदार्थस्यदेहादेरात्मतापत्तिस्तथाचासुरव्यामोहार्थंचार्वाकमतप्रणेतुर्गुरोर्बृहस्पतेर्मतस्यस्वीकारप्र संगइत्याह नेत्रेति एतदुक्ताकारकंज्ञानंयदिनेत्रसंयोगतोजायेततर्हिदेहेएवजायेततथाचचार्वाकत्वमंधतमःप्रवेशकारणंबृहस्पतिप्रणीत लोकायतशास्त्रानुसारिप्रसज्जेतेत्यर्थः इंद्रियकरणकप्रत्यक्षासंभवेचप्रत्यक्षमूलकानामनुमानादीनांविषयतादूरतोनिरस्तेत्याह नानुमाना दिकमिति॥१८०॥ननुप्रमाणांतराभावेपिकर्तृवाचकतृच्प्रत्ययांतद्रष्टाश्रोतामंताइत्यादिपदरूपाऐतरेयश्रुतिःकर्तृत्वेमानमितिचेन्न दर्श नकर्तृत्वादिनिषेधकस्याद्रष्टाऽश्रोतेत्यादिश्रुत्यंतरस्याप्यपूर्वार्थत्वेनस्वार्थपरस्यतत्रविद्यमानत्वादित्याह द्रष्टेत्यादि द्रष्टेत्यादिकाकर्तृत्वानु वादिकाश्रुतिर्यथाविद्यतेतथाअद्रष्टेत्यादिकाकर्तृत्वनिषेधिकापिवर्ततेइत्यर्थः ब्रह्मैवतेजएवेत्यादिकाआत्मनस्तेजस्त्वेनचैतन्यमात्रताबो

नेत्रसंयोगतश्चैतज्ज्ञानंदेहेविजायते॥ तथाचमतमायातंबलाद्देवगुरोस्तव ॥ नानुमानादिकंकिंचिद्दृश्यतेमू लहीनतः॥ १८०॥ द्रष्टेत्यादिश्रुतिर्यद्वदद्रष्टेत्यादिकातथा॥ तस्मादात्मगतोनैवंमानमेयादिलभ्यते॥१८१॥ अपिसर्वस्यनैवैतदुक्तरीत्यात्रलभ्यते॥ आत्मनस्तुकथंनामभवेदेतत्सुदुर्लभम्॥ अगृह्यस्ततएवायमुक्तोमा त्रासमानया॥ १८२॥ श्रुत्यासर्वात्मनस्तस्यशीर्णतापिनविद्यते॥ भेदवत्शीर्णतांगच्छेल्लोकेयद्वसनादिकम् ॥ १८३॥ मूर्तिमत्त्वनथानायंशीर्यतेतत्कथंपुमान्॥ अशीर्योऽतस्तथोक्तोयंश्रुत्यायस्मान्नशीर्यते ॥ १८४॥

धिकानथाविद्यावस्थायांकेनकंपश्येदित्यादिकाकर्तृत्वंप्रतिक्षिपंतीचश्रुतिरत्रानुसंधेया फलितमाह तस्मादिति आत्मनोगतोज्ञानेमानादि कंनास्तीतिकिंतुस्वयंप्रकाशनयैवात्माभासतेइत्यर्थः ॥ १८१ ॥ परमार्थतोवर्णितरीत्याकस्याप्यर्थस्यज्ञानेमानादिकंदुर्वचंकिमुतात्मनी त्याह अपिसर्वस्येति परमफलितमाह अगृह्यइति हितोपदेशकत्वेनजननीसमानयाश्रुत्याततएवागृह्यइत्ययमात्मोक्तइत्यन्वयः॥१८२॥ अशीर्यपदार्थमाह श्रुत्येति श्रुत्येतिपदंपूर्वान्वयि सर्वात्मकत्वेनांहसकस्यासंभवान्शीर्णताहननकर्मताऽस्यात्मनोनयुज्यते किंचलोकेव स्त्रादिकंशीर्णतायाअवयवबंधशैथिल्यरूपायाआश्रयत्वेनप्रसिद्धंतद्भेदवत्तथामूर्त्यावयववर्नीभावात्मकयायुक्तंचदृष्टं आत्मनितुशीर्णता व्यापकंतदुभयंभेदवत्त्वमूर्तिमत्त्वलक्षणंनास्ति ततस्तद्व्याप्यशीर्यत्वंकथमुच्येतेत्यभिप्रायेणयस्मान्नशीर्यतेऽतोऽशीर्यइतिश्रुत्योक्तइतिद्व योरर्थः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

एवंस्वाभाविकविक्रियाभावउक्तोऽथागंतुकदोषाभावपरस्यासंगपदस्यार्थंदर्शयति अपिसंगवतामितिपंचभिः येलोकेसंगवंतस्तेषांसंगहे
तुकोदोषःपरिणामादिरायातिप्राप्नोतिकालवशाद्यथावन्हेःसंगाज्जलस्येति ॥ २८५ ॥ संगस्यदोषप्रयोजकतांव्यतिरेकेणापिदर्शयति अ
संगस्येति अब्दोमेघः आदिपदेनविद्युदादिग्रहः ॥ १८६ ॥ श्रुतौनहिसज्जतेइत्यनेनसंगप्रयोजकयोर्मूर्त्तत्वपरिच्छिन्नत्वयोरभावःसंगाभा
वेहेतुतयासूचितइत्याशयेनाह मूर्तंहीति तस्मान्मूर्त्तात्परिच्छिन्नाच्चविलक्षणस्यअस्यात्मनः ॥१८७॥ संगस्यसफलस्यस्वरूपमभिनयति
प्रत्यासत्तिरिति प्रतिआभिमुख्येनआसत्तिर्लाभइतरंप्रतिगुणीभावइतियावत् यथावन्हेर्जलंप्रति अथवासंयोगादिःसंबंधः एतदुभयरूपः
संगःप्रसिद्धः तस्यसंगस्यफलंतुकंचित्कालंतदात्मतातस्यसंगप्रतियोगिनआत्मेवआत्मास्वरूपंयस्यतत्त्वं यथावन्हिसंगेनजलस्य उष्णतया

अपिसंगवतांसंगाद्दोष आयातिकालतः ॥ यथाजलस्यशीतस्यह्युष्णतावन्हिसंगतः ॥१८५॥ असंगस्यत
थादोषोदृष्टोनैवकथंचन ॥ नभसोत्रविशुद्धस्ययथाब्दादिकृतोनहि॥१८६॥ मूर्तंहिसंगवद्दृष्टंपरिच्छिन्नंचवा
दिभिः ॥ तस्माद्विलक्षणस्यास्यसंगःस्यात्केनहेतुना ॥ १८७ ॥ प्रत्यासत्तिर्भवेत्संगःसंयोगादिरथापिवा ॥ फ
लंतस्यभवेल्लोकेकंचित्कालंतदात्मता ॥ १८८ ॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदगंधविवर्जितः ॥ कथंसतादृशःके
नतत्फलोपिभवेत्पुमान्॥१८९॥ अपिसंगवतांसंगाद्बंधादिफलभाजिनां ॥ आरंभकादिहेतूनांवियोगादिस
मुद्भवात्॥ विनाशःसहसाक्वापिशनैर्वाथक्वचिद्भवेत्॥ १९० ॥

वन्ह्यात्मकताइति ॥ १८८ ॥ आत्मनस्त्वद्वितीयत्वेनउक्तस्यसंगस्यतत्फलस्यचासंभवइत्याह स्वजातीति यतआत्मासजातीयादिभेदहीं
नस्ततस्तादृशोवर्णितसंगवान्कथंभवेत्तथाइतरतादात्म्यलक्षणसंगफलशालीचकथंभवेदिति ॥ १८९ ॥ असंगत्वेचात्मनोनित्यमुक्तत्वं
तेनरूपेणाविनाशित्वंचपरमपुरुषार्थरूपताप्रयोजकंसिद्धमित्यर्थपरस्यासितोनरिष्यतीतिवाक्यस्यार्थमाह अपिसंगवतामितिद्वाभ्यां ये
लोकेसंगवंतस्तेबंधरूपमादिपदग्राह्यपरिणामरूपंवाफलंभजंतोदृष्टास्तेषांविनाशश्चसंभवति कुतः आरंभकाणांन्यायमतेसांख्यमतेतुप
रिणामिनांहेतूनामुपादानादिकारणानांवियोगस्यविभागस्यादिपदग्राह्यविनाशस्यवासमुद्भवात् कीदृशःसंगवतांनाशः क्वचित्सहसाअ
लक्ष्यक्रमकःक्वचित्शनैर्लक्ष्यक्रमकइत्यर्थः ॥ १९० ॥

आत्मनित्यसंगेसंगव्याप्त्यौबंधविनाशौनसंभवतइत्याह अयमात्मेति नबध्यतेनषिज्धात्वर्थबंधभाक् ॥ १९१ ॥ एतदेवात्मनस्तुरीयंरूपंतवगंतव्यत्वेननिर्दिष्टमभूदित्याह विशेषैरिति गंतव्योज्ञानमात्रेणप्राप्यः अधुनातुतंसाक्षात्कुर्वन्भवान्सर्वात्मकःपुमान्संपन्नोसीतिचतुर्थपादार्थः ॥ १९२॥ अभयमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह मातेइत्यादिना अधुनासंसारशूलतोभयंतेमाभवतुत्वयिनसंभवति यतःसर्वजंतूनामात्मानमीश्वरमीश्वरत्वोपलक्षितमानंदात्मकमभयंतत्त्वमात्मरूपेणजानन्प्राप्तोसि ज्ञानमात्रेणप्राप्तौहेतुरैक्येनेति यद्यात्मातटस्थोग्रामादिवत्स्यात्तदातस्यप्राप्तिःक्रियामार्गेणस्यात् ऐक्येतुज्ञानमेवतत्प्राप्तिरितिभावः ॥१९३ ॥ नन्वात्मज्ञानेपिभयंकुतोनभवतीतिचेद्भयकारणद्वितीयविज्ञानस्याद्वितीयसतत्त्वकात्मज्ञानस्यचविरोधादित्याशयेनाह सर्वेति सर्वेषांप्राणिनांद्वितीयंविज्ञायैवभयंभवति सर्वतःसर्वस्मिन्

अयमात्मायतोऽसंगोबध्यतेनततःक्वचित्॥ विनश्यतिनचाप्येपसंगाभावेनहेतुना॥ १९१ ॥ विशेषैरखिलैःशून्योत्यवाङ्मनसगोचरः ॥ गंतव्योभवताराजन्भवान्सर्वात्मकःपुमान्॥ १९२ ॥ मातेभवतुराजेंद्रभयंसंसारशूलतः॥ अभयंसर्वजंतूनामानंदात्मानमीश्वरम्॥ आत्मानमात्मरूपेणप्राप्तोस्यैक्येनसर्वदा॥ १९३ ॥ सर्वप्राणभृतांराजन्द्वितीयाद्भयमाव्रजेत्॥ नद्वितीयेभवेज्ज्ञानमात्मनःसर्वतोपिहि॥ १९४ ॥ नात्मनःप्रतिकूलत्वंविद्यतेसर्वदेहिनां॥ प्रतिकूलस्यनाज्ञानेराजन्भीतिःप्रजायते॥ १९५ ॥ ततएवाभयंब्रह्मविज्ञानानंदरूपभृत्॥ त्वमेवासिमहाराजसर्वभेदविवर्जितः ॥ १९६॥ अहंत्वंसर्वभूतानियद्वासदसदात्मकम्॥ विश्वंब्रह्माभयंराजन्नेकमेवनचापरम्॥ १९७॥

बहुशोऽल्पशोवाद्वितीयेविज्ञातेआत्मनोज्ञानंप्रमारूपंदुर्वचंविपरीतरूपावगाहनादितिभावः ॥ १९४ ॥ अद्वितीयात्मविज्ञानेचभयप्रयोजकप्रतिकूलताविज्ञानव्यापकद्वितीयज्ञानाभावेकथंभयंस्यादात्मनिप्रतिकूलताभावस्यलोकेपिप्रसिद्धत्वादित्याह नात्मनइति स्पष्टम् ॥ १९५ ॥ फलितमाह ततइति यतःप्रतिकूलत्वव्यापकद्वितीयवर्जितंब्रह्मततएवाभयंभवतितस्यब्रह्मणःस्वरूपलक्षणंविज्ञानानंदरूपत्वमपियतोबिभर्षिततस्त्वमेवसर्वभेदविवर्जितोब्रह्मासीतियावत् ॥ १९६ ॥भेदविवर्जितत्वंभेदप्रतियोगिद्वैतबाधेनस्फुटयति अहमिति पूर्वार्द्धोक्तंविश्वंजडंबाधासामानाधिकरण्येनचेतनस्वरूपंत्वैक्यसामानाधिकरण्येनयतोब्रह्मैव अतएवाद्वितीयंब्रह्माभयंभवतीत्यर्थः॥१९७॥

कल्पितेनबाधयोग्येनद्वैताभावंदृष्टांतेनस्पष्टयति गंधर्वेति ॥ १९८ ॥ एतादृशस्यविश्वस्यप्रयोजकंज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमेवेत्याह माययैवे ति ॥ १९९ ॥ कल्पितस्याधिष्ठानेत्रैकालिकाभावोलोकेपिप्रसिद्धइत्याह गंधर्वेति ॥ २०० ॥ वस्तुतोऽसतोपिभानंभ्रमेणलोकेपिप्रसिद्धं तथास्यद्वैतस्यबोध्यमित्याह गंधर्वनगरंयद्वद्राजन्नितिद्वाभ्यां ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ भ्रमकारणंत्वज्ञानमचिंत्यशक्तिकंयद्विशिष्टस्यात्मनः स्वप्नेनानाभावइत्याह यथाशयानइति विसाधनोरथादिसामग्रीहीनः ॥ २०३ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति ॥ २०४ ॥ दृष्टांतेयथा

गंधर्वनगरंयद्वन्नभसोन्यन्नविद्यते ॥ तथाविश्वमिदंराजन्नात्मनोन्यन्नविद्यते ॥ १९८ ॥ माययैवयथाकाशे गंधर्वनगरस्थितिः ॥ स्थितिर्विश्वस्यतद्वत्स्यादात्मन्यपिचमायया ॥ १९९ ॥ गंधर्वनगरंयद्वन्नासीदस्तिभवि ष्यति ॥ गगनेतद्वदेवेदंविश्वमात्मनिसर्वदा ॥ २०० ॥ गंधर्वनगरंयद्वद्राजन्सदसदात्मकं ॥ जडाजडंचगगने दृश्यतेभ्रांतबुद्धिभिः ॥ २०१ ॥ तद्वद्विश्वमिदंसर्वमात्मानात्मादिभेदधृक् ॥ आत्मन्येवमहाराजभ्रांतिबुद्ध्या प्रतीयते ॥ २०२ ॥ यथाशयानःपुरुषएकएवविसाधनः ॥ देशकालादिरहितोभूयान्नानाविधःस्वयं ॥ २०३ ॥ एवमात्मामहाराजसर्वसाधनवर्जितः ॥ देशकालादिकंविश्वमेकएवभवत्ययं ॥ २०४ ॥ शयनादुत्थितोय द्वत्स्वाप्नंविश्वंनपश्यति ॥ एवमात्मात्मविज्ञानादिदंविश्वंनपश्यति ॥ २०५ ॥ एवमुक्तस्तदाराजायाज्ञवल्क्येन धीमता ॥ मनसाचिंतयित्वेत्थंनापश्यद्गुरुदक्षिणाम् ॥ २०६ ॥ दारपुत्रसमेतंमांराज्यसेनादिसंवृतम् ॥ याज्ञ वल्क्यायचेदेवंदास्यामिगुरुदक्षिणां ॥ नैपातथासमाभूयादेतदेवयतोधिकम् ॥ २०७ ॥

प्रबोधादेवस्वाप्नमद्वैतनिवृत्तिस्तथातवाधुनाप्रबोधाद्वैतनिवृत्तेरभयत्वमित्याह शयनादिति ॥ २०५ ॥ एवंयाज्ञवल्क्यमुनिनोपदिष्टोराजा आशीर्नमस्क्रियासर्वस्वंचेतित्रिविधांदक्षिणांददावितिश्रुतावुक्तंतत्राशीरूपदक्षिणाभिप्रायमाह एवमुक्तइतिद्वादशभिः इत्थंवक्ष्यमाणप्र कारेण ॥ २०६ ॥ इत्थंपदोक्तंविचारमभिनयति दारेतिपंचभिः मामात्मानंसपरिकरं एवंयथानेनविद्यादत्तातथायदिददामितथाप्येषा सपरिकरमद्रूपादक्षिणासमानभवतियतएतदात्मज्ञानमधिकमिति ॥ २०७ ॥

आधिक्येयदीमामद्भिःपरिगृहीतांप्रयच्छेदेतदेवततोभूयइतिच्छांदोग्यश्रुतिमर्थतःपठति वसुभिरिति वसुभिर्धनैः ॥ २०८ ॥ उपपत्तिमप्याह आत्मेति योनेकजन्माभ्यस्तसाधनैःसर्वदेहिभिर्दुर्लभःआत्मलाभान्नपरंविद्यतेइतिश्रुतौचयस्यलाभोत्कर्षःप्रसिद्धःसआत्मामेन गुरुणादत्तस्तस्मैदेयाकासमादक्षिणायतःसर्वादक्षिणाअनात्मभूतैःपदार्थैर्घटितत्वेनानात्मसंश्रयातेनत्वात्मादत्तइतिकथंसाम्यमितिद्वयोरर्थः ॥ २०९॥२१० ॥ लोकत्रयीमिति यदींद्रादिदेवान्जित्वात्रिलोकीमपिदद्यांतदापिनसमादक्षिणा त्रिलोक्याःपरिच्छिन्नत्वान्मिथ्यात्वाच्चेतिभावः ॥ २११ ॥ इतिसंचिन्त्येति स्पष्टम् ॥२१२॥ राजाआशीरूपदक्षिणायाउपपत्तिमाह याज्ञवल्क्येतिचतुर्भिः नेत्राणिनिरु

वसुभिःसकलैःपूर्णांभूमिंसागरमेखिलां ॥ गुरवेदक्षिणांनैतांमन्यंतेवेदवादिनः ॥ २०८॥ आत्मादत्तोत्रयेनायंदुर्लभःसर्वदेहिभिः॥ अनेककोटिजन्मांतेब्रह्मचर्यादिसाधनैः ॥ २०९॥ आत्मलाभात्परोलाभोनास्तिलोकत्रयेयतः॥ सदत्तोयेनतस्मैकादक्षिणानात्मसंश्रया॥२१०॥ लोकत्रयींयदादद्यांजित्वादेवान्सवासवान्॥ तदाप्येषाभवेन्नैवदक्षिणागुरवेमम॥ २११ ॥इतिसंचिंत्यराजासौजातहर्षोवचोब्रवीत् ॥ याज्ञवल्क्यंमुनिंशांतमपश्यन्गुरुदक्षिणां॥ २१२॥ याज्ञवल्क्ययथासूर्योगुरुस्तेत्रबहिश्वरः॥ प्राणोनेत्रनिरोधाख्यंतमोहंत्यतिदुःसहं ॥ २१३ ॥ देहिनांदेहिनस्तस्मैतेजसांनिधयेसदा ॥ प्रयच्छंत्यत्रतेदीपमपश्यंतोत्रनिष्कृतिं ॥ २१४॥ उपकारस्यतेनैवतुष्यत्येपप्रभाकरः॥ तथाभवान्प्रभाकर्त्तुःशिष्यस्तेनसमोयनः॥ २१५॥ अभयब्रह्मविज्ञानदाताकामविवर्जितः॥ भवतेगुरवेनान्यामत्रपश्यामिदक्षिणां॥ २१६॥

णद्धीतिव्युत्पत्त्याकर्मण्यणंतानेत्रनिरोधेन्याकारिकाआख्यायौगिकीसंज्ञायस्यैतादृशंलौकिकंतमस्तवगुरुर्निहन्ति कीदृशः देहिनांबहिश्वरःशरीराद्बहिश्वरन्प्राणः तेचदेहिनस्तस्मैसूर्यायदीपंप्रयच्छंति कीदृशादेहिनः उपकारस्यनिष्कृतिंप्रतिक्रियामपश्यंतः भवद्गुरुस्तुतावतापितुष्यतितथाभवानपिस्वल्पेनतुष्यतु कीदृशोभवान् प्रभाकर्त्तुःसमःशिष्यःविज्ञानेनांतरतमोहंतृत्वात्प्रत्युपकारानपेक्षत्वाच्चेतिचतुर्णामर्थः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥

एवमवतार्यआदित्यदीपसमामाशिषमभिनयति अभयंत्विति स्थूलसूक्ष्मकारणरूपंजगत्त्रयंहित्वाऽवशिष्टंयत्तुरीयंब्रह्मतदेवैकंभयवर्जितत्वादभयमुक्तंमह्यमितिशेषः ततोमह्यमभयदानात्त्वांप्रत्यपितदेवाभयंगच्छतात्प्राप्नोतु यद्ददातितदश्नुतेइतिन्यायोप्यत्रानुकूलइतिसूचयन्नाह मह्यमिति ॥ २१७ ॥ स्वस्मिन्यापूर्वंभयसंपदासीत्तांनिरूप्यतदपहरणलक्षणोपकारस्यसमादक्षिणानास्तीत्याह अज्ञानेति अज्ञानमयसूत्ररचिताःकामादिमयग्रंथिशालिनश्चविपर्ययात्मकाःपाशाजालाःकालेनअविद्याचित्संबंधतयासिद्धांतेलक्षितेननिर्मितास्तेप्रसिद्धाःसंतितेभ्योहंमोचितोस्मिदयामात्रेणएतादृशोपकारस्यसमाकादक्षिणेतिद्वयोरर्थः ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ वित्तशाठ्याभावसूचि

अभयंत्वेकमेवोक्तंहित्वाब्रह्मजगत्त्रयम्॥ ततस्त्वागच्छतात्ब्रह्मन्नभयंभयवर्जितम्॥मत्त्वंदास्यसियत्त्वंतद्भवतेभवतात्सदा॥ २१७ ॥ अज्ञानसूत्रसंजाताःकामादिग्रंथिशालिनः॥कालेनरचिताःपाशाजंतुपक्षिवधायते ॥ २१८॥ तेभ्योहंमोचितोघोरदुःखमप्नोतिदीनधीः॥दयालुनात्वयाब्रह्मन्कातेस्याद्गुरुदक्षिणा ॥२१९॥ इमेविदेहनामानोदेशाःस्फीततमामुने॥ मदाज्ञावशगाःसर्वेपुर्यामिथिलयासह॥ २२० ॥ सदारसुतभृत्योहमेतैर्देशैश्चसंयुतः॥ तवास्मिकिंकरोब्रह्मन्गुरोर्ब्रह्मात्मरूपिणः॥ २२१॥ दत्तमेतन्मयासर्वंतुभ्यमित्यप्यहंनच॥ वक्तुंशक्तोस्मियेनैतत्त्वैवस्याद्धिधर्मतः॥ २२२॥ अशनेपिनमेब्रह्मन्स्वातंत्र्यंविद्यतेनिजे ॥भवदाज्ञांविनाब्रह्मन्कथंतेदातुमुत्सहे॥ २२३॥

कायाःसर्वस्वार्पणरूपायादक्षिणायाःस्वरूपमभिनयति इमेइतित्रिभिः स्फीततमाःसंपन्नतमाः ॥ २२० ॥ सदारेति एतैर्विदेहसंज्ञैः ब्रह्माभिन्नात्मानंरूपयतिप्रतिपादयतीतिसतथातस्यएवंविधस्यतवगुरोःस्वामिनःस्वभूतोहंयतःकिंकरः ॥२२१॥ दत्तमिति एतद्देशादिकंमयातुभ्यंदत्तमित्यपिवक्तुंनशक्तोस्मिस्वत्वपरित्यागलक्षणदाधात्वर्थस्यबाधानुसंधानान्मदीयस्वत्वस्यपरित्यागप्रतियोगिनोऽसत्वात् यतोधर्मशास्त्रमालोच्यसर्वंतवैवेति तथाहि अजरामरशरीरप्रदस्यब्रह्मविद्यादेशकस्यगुरोःपितृत्वंत्वंनःपितायोस्माकमविद्यायाःपरंपारंतारयसीत्यादिश्रुतौमन्वादिस्मृतौचप्रसिद्धं शिष्यस्यपुत्रत्वेनधनस्वत्वहीनत्वं त्रयएवाधनाराजन्भार्यादासस्तथासुतः एतेयत्समुपार्जंतियस्यैतेतस्यतद्धनमित्यादिस्मृतिप्रसिद्धमिति ॥ २२२ ॥ एतदेवस्फुटयति अशनेपीति भवदाज्ञांविनाभोजनेपिममयदास्वातंत्र्यंनास्तितदादानशब्दप्रयोगःकथमुपपद्यतेत्यर्थः ॥ २२३ ॥

नमस्काररूपदक्षिणामभिनयति नमस्तेइति तुभ्यंसदानमोस्तु कीदृशाय ब्रह्मवेदयतिबोधयतिसतथातस्मै मुनिषुआद्यायप्रथमगण्याय म
न्वाद्यायेतिपाठेमनूनांमंत्राणामाद्यायअभिव्यक्तिहेतवेकर्षयेइतियावत् शास्त्रदृष्ट्यापरमात्मरूपाय शेषंस्फुटम् अत्रदक्षिणानांश्रौतकर्म
स्यपरित्यागेऽयमाशयः गुरोरभयप्राप्तेःसिद्धत्वेनाशीरयुक्तासर्वस्वार्पणंतुस्वत्वाभावेनायुक्तमितितेअभिधायकर्त्तुंशक्यतयायुक्तत्वेननंनम
स्कारस्यांतेनिर्देशइति ॥ २२४ ॥ श्रुतौअर्थात्सूचितंयाज्ञवल्क्यवाक्यंतदाश्रमगमनंचदर्शयति एवमुक्तइतिषड्भिः स्पष्टम् ॥२२५॥ अङ्गी
कारप्रकारमाह सर्वमिति तवदेहादिपदार्थजातंसदेशंममैवेत्यत्रनसंशयः॥२२६॥ तथापिमदपेक्षितांदक्षिणांदातुमर्हसीत्याह मयोपदिष्टमि

नमस्तेयाज्ञवल्क्यायगुरवेब्रह्मवेदिने॥ मुन्याद्यायसदादित्यशिष्यायपरमात्मने ॥ २२४ ॥ एवमुक्तस्तदारा
ज्ञायाज्ञवल्क्योमुनीश्वरः॥ अंगीचकारनिखिलंस्मयमानमुखांबुजः॥ २२५॥ सर्वमेतन्महाराजममैवात्रन
संशयः॥ सदेशंतवदेहादिजातंभूपतिसत्तम॥ २२६॥ मयोपदिष्टमात्मानमुपासनपरोभवान्॥ राज्यव्यग्र
श्वमाकालान्नृपतंविस्मरक्वचित्॥ २२७॥ एषैवपरमाराजन्दक्षिणाममनापरा॥ आत्मानंयन्मदुक्तंत्वंनविस्म
रसिकर्हिचित्॥ २२८ ॥ इदंसर्वममैनत्सत्त्वयितिष्ठतुकिंकरे ॥ गत्वेदानींपुनाराजन्नागमिष्यामिकालतः
॥ २२९ ॥ इत्युक्त्वायाज्ञवल्क्यःसजगामस्वगृहंतदा॥ राज्ञात्रैवर्णिकैःसार्धंप्रार्थितोपिसमुत्सुकः॥ २३०॥

तिद्वाभ्यां तवोपासनपरत्वेनराज्यव्यग्रत्वेनचमदुपदिष्टार्थविस्मरणंसंभाव्यनइत्यतोब्रवीमितंमदुपदिष्टमात्मानंमाविस्मरएषैवदक्षिणेतिद्व
योरर्थः अत्रउपासनपरत्वेनब्रह्मलोकाभिवांछायाराज्यव्यग्रत्वेनोत्कटप्रारब्धस्यचसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वंसूचितं विस्मरणेचभयप्राप्ति
स्तत्त्वेवभयंविदुषोऽमन्वानस्येतिश्रुत्यंतरप्रसिद्धासूचिता यद्‌विदुषईश्वराद्भयंतद्विदुषोपिभवनियदिविद्वानमन्वानःश्रुतार्थममनहीनःस्या
दितिश्रुत्यंतरार्थः॥२२७॥२२८॥ इदंसर्वमिति इदंराज्यादिकंसर्वंमदीयंसत्त्वयिकिंकरेतिष्ठतु अहंत्विदानींगत्वाकालांतरेआगमिष्यामी
ति॥ २२९॥ इत्युक्त्वेति स्वगृहमाश्रमंययौ यतःसमाध्युपयोगिनिएकांतदेशेसमुत्सुकउत्कंठितः॥ २३०॥

एवंगतयंथेनसंक्षेपेणोक्तस्यात्मनोविस्तरेणनिरूपणपरस्यज्योतिर्ब्राह्मणस्यार्थंषड्भिःशतैरुपबृंहयंस्तत्रप्रथमकंडिकायाअर्थंनिरूपयति गत इतिद्वाविंशतिश्लोकैः मुनीश्वरेयाज्ञवल्क्येगतेसतिराजाजनकोराज्यव्ययत्वात्तथाग्निहोत्रदेवतायाअग्नेर्यत्परमंरूपंवैश्वानरविराडादिसं ज्ञंतस्यात्मत्वेनचिंतनरूपायांवैश्वानरविद्यायांकुशलत्वेनतत्परत्वादुपासननिष्ठत्वादितियावत् याज्ञवल्क्योपदिष्टमर्थंविस्मृतःकिंचिद्विस्मृ तवानित्यर्थः विस्मृतइत्यादिकर्मणीतिकर्तरिक्तः ॥ २३१ ॥ याज्ञवल्क्योपीति याज्ञवल्क्योपितद्राज्ञोवृत्तंलोकमुखाद्दिव्यदृष्टितश्च विज्ञायजनकराजपुरमाजगामसभास्थंराजानंचाजगामप्राप किंकृत्वाजगाम एवंसंकल्प्यमनसावधार्य एवंकथं अनेनराज्ञासहनव दिष्यामिआगमनप्रयोजनंयोगक्षेमादिनप्रकाशयिष्यामीति एतेनश्रुतौनवदिष्यइतिमेनेइत्यन्वयःसूचितः तत्रएतेनसंवदिष्यइत्यन्वयम

गतेमुनीश्वरेराजाराज्यव्यग्रोथकालतः॥ वैश्वानरात्मविद्यायांकुशलस्तत्परोपिच ॥ याज्ञवल्क्येनमुनिनास्वोपदिष्टंसविस्मृतः॥ २३१॥ याज्ञवल्क्योपिविज्ञायलोकाद्दिव्याच्चनेत्रतः॥ आजगामपुरंचैनंसभास्थंराजसत्तमं॥ २३२॥ एवंसंकल्प्यमतिमान्नवदिष्याम्यनेनहि ॥ वक्ष्यामिवामुनातर्हिब्रह्मैवोक्तंनचापरं॥ २३३॥ एवंस्थितेस्वयंगत्वाराजानमतिधार्मिकं॥ त्रैवर्णिकैर्वृतंसद्भिरूहापोहविशारदैः॥ २३४॥ तत्रचित्राःकथास्तेषांप्रवृत्ताराजसन्निधौ॥ तासुवैश्वानरीविद्याप्रस्तुताकासुचिद्द्विजैः॥ २३५॥ राजातस्यांहिविद्यायांप्रवीणोनितरांततः॥ इदमाहसभासंस्थान्सर्वानेवद्विजोत्तमान्॥ २३६॥ एनांजानाम्यहंविद्यांकृत्स्नामाहुतिधारिणीं॥ फलैर्बहुविधैर्युक्तांब्रह्मलोकफलप्रदां॥ २३७॥

भिप्रेत्याह वक्ष्यामिवेति अथवाउक्तंपूर्वमुपदिष्टंब्रह्मैवामुनासहसंवादेनवक्ष्यामिप्रकटीकरिष्यामीतिद्वयोरर्थः ॥ २३२ ॥ २३३॥ एवं स्थितइति एवंवर्णितेसंकल्पेस्थितेदृढीकृतेसतियाज्ञवल्क्योमुनीराजांतिकंगत्वाऽऽदृतउपविवेशेतिशेषः ॥ २३४ ॥ तत्रेति तत्रराज सदसिराजसन्निधावुपविष्टैस्त्रैवर्णिकैःकृताःकथावाक्यप्रबंधाश्चित्रानानाविधाःप्रवृत्तास्तासुकथासुकासुचित्प्रवृत्तासुद्विजैर्वैश्वानरीअग्नि होत्रदेवतासंबंधिनीकथाप्रस्तुताप्रवर्तिता ॥ २३५॥ राजेति तस्यामग्निहोत्रसंबंधिन्यां ॥ २३६ ॥ इदंपदेनोक्तंराजवाक्यमभिनयति एनामिति आहुत्योःसायंप्रातर्हुतयोर्योधारःअंतरिक्षादिलोकपरिपोषणरूपःतेइमेआहुतीअन्तरिक्षमाविशतइत्यादिनोक्तःसविषयत्वेन विद्यतेयस्याःसातथातां आनुषंगिकबहुविधफलकांब्रह्मलोकप्रधानफलकामिति ॥ २३७॥

अत्रेति अत्रविद्यायांयोविशेषज्ञःसमांपृच्छतु अथवामेपृच्छतेवदतादुत्तरंददातु ॥ २३८ ॥ इत्युक्तइति स्पष्टं ॥ २३९ ॥ तेष्विति तेषुस भास्थत्रैवर्णिकेषुगृहीतमौनेषुसत्स्वेकोयाज्ञवल्क्यस्तंजनकमग्निहोत्रसंबंधिनींविद्यांनानाविधैःप्रश्नैःपप्रच्छ जनकोपियाज्ञवल्क्यायसर्वं परिपूर्णमग्निहोत्रमुवाचेति कीदृशोयाज्ञवल्क्यः प्रसंगंसंकल्पत्यागयोग्यकालमागतंवीक्ष्यसंकल्पंनवदिष्यामीत्याकारकंब्रह्मैववदिष्यामी त्याकारकंवामौनप्रयोजकंत्यक्तवान्परित्यजन्नितियावत् नचविरोधः प्रथमाकारेणयोगक्षेमकथायाएवनिरोधात् द्वितीयाकारस्यापि कामप्रश्नद्वाराब्रह्मनिर्णयसाधनाग्निहोत्रप्रश्नेनाविरोधादितिभावः इतिद्वयोरर्थः ॥ २४० ॥ २४१ ॥ याज्ञवल्क्योपीति तत्अग्निहोत्रवि

अत्रत्रैवर्णिकोयस्तुजानातिसतुपृच्छतु ॥ मामेतामथवाहंतंपृच्छामिवदताद्विमे ॥ २३८ ॥ इत्युक्तेसर्वएवैते सभास्थावर्णिनस्तदा ॥ वक्तुंप्रष्टुंचराजानंसमर्थानाभवन्नमुम् ॥ २३९ ॥ तेषुतूष्णींस्थितेष्वेकोयाज्ञवल्क्यो मुनीश्वरः ॥ प्रसंगमागतंवीक्ष्यसंकल्पंत्यक्तवान्निजम् ॥ २४० ॥ पप्रच्छतंमहाराजंविद्यांवैश्वानरींप्रति ॥ प्र श्नैर्नानाविधैःसोपितस्मैसर्वमुवाचतत् ॥ २४१ ॥ याज्ञवल्क्योपिराज्ञस्तद्बुद्धिकौशलमेक्ष्यहि ॥ दत्तवान्हृष्ट चित्तःसन्राज्ञेभीष्टतमंवरम् ॥ २४२ ॥ राजापिकृतकृत्यःसन्धीमतांपुरतःस्थितः ॥ इत्थंविचार्यमनसाकामप्र श्नमयाचत ॥ २४३ ॥ अनेनपूर्वमादिष्टमात्मज्ञानंमहात्मना ॥ मत्र्यंमयातिमंदत्वाद्विस्मृतंपापचेतसा ॥ २४४ ॥ अपराधोमयिमहान्विद्यतेदुष्प्रतिक्रियः ॥ तस्यैषाममसंप्राप्ताभाग्यतोहिप्रतिक्रिया ॥ २४५ ॥

द्याविषयकं एक्ष्यालोच्य ॥ २४२ ॥ राजापीति पुरतःस्थितःमुख्यः इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेणकामप्रश्नंकामंसमुदायात्मकंप्रश्नंनानारूपप्र श्नमितियावत् अयाचतवव्रे कामंरेतोनिकाययोरितिविश्वः ॥ २४३ ॥ इत्थंपदार्थमभिनयति अनेनेतिचतुर्भिः अनेनयाज्ञवल्क्ये नमह्यंयदुपदिष्टंतद्विस्मरणरूपोऽपराधोमहान्मयिवर्त्ततेतस्यापराधस्यप्रतिक्रियानिरोधानोपायःकामप्रश्नरूपोमयाभाग्येनलब्धइतिद्व योःसंबंधः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

नष्टल्लाभोमहाभाग्यमितिन्यायेनकामप्रश्नरूपवरलाभोविस्मृतस्याभीष्टस्यचज्ञानस्योज्जीवकःपरमभाग्यफलमित्याह विद्यतइतिद्वाभ्यां ममांतिकेविविधंपशुहिरण्यादिरूपंमानुषंवित्तंविद्यतेतथादैववित्तात्मिकानानाविधाःसंत्येवविद्यास्तत्रममनस्पृहायभवत्वात्मज्ञानेस्पृहात द्विस्मरणेनाक्रांतमतोभीष्टस्यात्मज्ञानस्यपुनःसंपादनोपायलाभःपरमभाग्यादेवेतिद्वयोर्भावः ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ कामप्रश्नइति उ क्ताभिप्रायेणभूभृताकामप्रश्नेवृतेसतितस्यवरस्यचिकीर्षितत्वादाश्रमादागमनप्रयोजनस्यनिष्पत्तयेसंपादयितुमिष्टत्वात्तंवरंयाज्ञवल्क्योद दाविति ॥२४८॥ स्वचिकीर्षितत्वमेवव्यनक्ति याज्ञवल्क्योहीति हियतोयाज्ञवल्क्योराज्ञउक्तमुपदिष्टंबोधंस्मारयितुमेवागतइति तस्यच

विद्यतेविविधंवित्तंविद्यानानाविधास्तथा ॥ ममनैवात्मविज्ञानंविस्मृतंयन्मयाधुना ॥ २४६ ॥ कामप्रश्नंव रेणातःपुनःसंपादयामितत् ॥ गुरोरस्मान्महाभागात्संतुष्टाद्भाग्ययोगतः ॥ २४७ ॥ कामप्रश्नेवृतेतेननिजशि ष्येणभूभृता ॥ दत्तवान्याज्ञवल्क्योपितंवरंस्वचिकीर्षितम् ॥ २४८ ॥ याज्ञवल्क्योहिराज्ञोस्यबोधंस्मारयितुंस्व यं ॥ उक्तमत्रागतोनैवकार्यांतरमपेक्ष्यसः ॥ २४९ ॥ याज्ञवल्क्येनदत्तेस्मिन्वरेराजातिहृष्टधीः ॥ एवंविचार्य पप्रच्छयाज्ञवल्क्यंमहामुनिं ॥ २५० ॥ यद्यप्यसौस्वभावेनशीतलोमुनिसत्तमः ॥ तथापिममदुश्प्रश्नमथनो त्थितवन्हिमान् ॥ दर्शयेन्ममपंथानंशाकल्यस्यकदाचन ॥ २५१ ॥ अधुनानैवसाभीतिर्विद्यतेममदुर्धियः ॥ प्रष्टुर्नानाविधंप्रश्नंपुनरुक्तमसंगतम् ॥ २५२ ॥

सम्यक्स्मारणंवरद्वारैवेतिभावः ॥ २४९ ॥ याज्ञवल्क्येनेति स्पष्टम् ॥ २५० ॥ एवंपदोक्तांविचारेवरस्यप्रकृतोपयोगावगाहितामभिनय ति यद्यपीतिद्वाभ्यां असौयाज्ञवल्क्योयद्यपिक्षमाशीलत्वेनचन्दनवच्छीतलस्तथापिपुनरुक्तत्वादिदोषदुष्टेनप्रश्नेनक्षोभितःसन्शाकल्य गतिंदर्शयेदितिशंकयादुःखेनप्रष्टुंशक्यः वरसत्वेतुतादृशशंकाभावात्पुनरुक्तमप्यसंगतमपिचपृच्छतोममाभयमितिद्वयोःसंबंधः अत्रेदंबो द्धं शतपथब्राह्मणस्यैकादशेकांडेचतुर्थेप्रपाठकेजनकोवैदेहइत्यादिनाश्वेतकेतुसत्यशुष्मयाज्ञवल्क्यैरथान्धावयद्भिःसहाभिहोत्रविषयो जनकसंवादोयाज्ञवल्क्येनकामवरदानंचप्रतिपादितंतदेवप्रकृतेग्रंथकृताकिंचिद्भेदेनवर्णितमिति ॥ २५१ ॥ २५२ ॥

एवंवरेणवशीकृतंयाज्ञवल्क्यंपृच्छत्राजाआदौत्वंपदार्थमात्मानंसंघातव्यतिरिक्तयास्वयंज्योतिष्ट्वेनासंगतयाचनिर्धारयितुंपंचभिःक ण्डिकाभिःप्रश्नपरम्परांलब्धपूर्वपूर्वोत्तरःकृतवांस्तामभिनयति मुनेइत्यष्टादशभिः हेमुनेअयंपुरुषःस्थूलसूक्ष्मसंघातरूपःश्रुतिगतायंपदे नविवक्षितैर्जागरणावस्थादेशकालादिभिर्विशिष्टःकिंज्योतिर्भवतिकिंसंघातांतर्वर्तिनाकेनचिज्ज्योतिषाभास्यः किंवासंघातव्यतिरिक्तेन केनचिज्ज्योतिषाइतिपृच्छतेमह्यंवदहेधार्मिकवरलक्षणस्वप्रतिज्ञापरिपालकेत्यर्थः ॥ २५३ ॥ विशेषणानीति प्रश्नवाक्येअयंपुरुषप दाभ्यामुक्तानिविशेषणान्यालोच्यतस्यव्यतिरिक्तज्योतिर्जिज्ञासयाप्रवृत्तस्यप्रश्नस्योचितंयोग्यमित्याकारकमुत्तरंयाज्ञवल्क्यआहस्म इ

मुनेजागरणावस्थागतोयंदिवसेसति॥ किंज्योतिःपुरुषोभूयादिदंमेवदधार्मिक ॥ २५३ ॥ विशेषणानिवी क्ष्यायंप्रश्नेतदुचितंहिसः ॥ ज्योतिरादित्यइत्याहयाज्ञवल्क्योनृपोत्तमम् ॥ २५४ ॥ आदित्येजगतःप्राणेत्व स्मिन्नस्तमयंगते ॥ किंज्योतिरितिपप्रच्छराजातंमुनिपुंगवम् ॥ चंद्रमाइतितंप्राहयाज्ञवल्क्योनृपोत्तमम् ॥ २५५ ॥ चंद्रमस्यस्तमायातेकिंज्योतिरितिसप्रभुः॥ पप्रच्छपुनरप्याहतमग्निरितिविप्रराट्॥ २५६ ॥ अग्ना वस्तंगतेकिंस्याज्ज्योतिरित्येवतंपुनः ॥ पप्रच्छमुनिशार्दूलंराजाविस्रब्धमानसः ॥ २५७॥ वागित्येवचसो प्याहयाज्ञवल्क्योमुनीश्वरः॥ २५७॥ रविसोमाग्निवागाख्यंतज्ज्योतिःसावधारणं॥ याज्ञवल्क्येनमुनिनारा ज्ञउक्तंसकारणम्॥ २५८॥

तिकिं आदित्योस्यज्योतिरिति ॥ २५४ ॥ आदित्येइति जगतःप्राणे प्राणःप्रजानामुदयत्येषसूर्यइतिश्रुत्यंतरात् स्पष्टमन्यत् ॥ २५५॥ चंद्रमसीति प्रभूराजा अग्निर्दीपादिरूपः ॥ २५६ ॥ अग्नाविति विस्रब्धंवरेणनिःशंकंमानसंयस्यसतथा ॥ २५७ ॥ उक्तंसंगृह्णाति रवी ति एवंसूर्यादिचतुष्टयरूपंज्योतिःपूर्वपूर्वाभावेसावधारणंसनियमंप्रकाशकंमुनिनाराजानंप्रत्युक्तं सकारणंकारणेनप्रकाशकार्यरूपहेतु निर्देशेनसहितमित्यर्थः ॥ २५८ ॥

आदित्यादित्रयेप्रकाशकत्वेहेतुनिर्देशपरस्यआस्तइत्याद्यंशस्यार्थमाह आदित्येतिद्वाभ्यां आदित्यचंद्रमोग्नीनांमध्यएकेनप्रकाशेनसर्पादिरहितंसुखकारणमनुकूलंदेशंदृष्ट्वातत्रास्तेतिष्ठति तथागृहक्षेत्रादिरूपेभूतलेपर्येतिगच्छति तत्रगत्वाचेहामुत्रवाहितंकर्मकरोतितद्वत्तथा क्षेत्रादिभ्योविपर्येतिगृहादिप्रत्यावर्त्तते श्रुतौरेफस्थानेसावर्ण्याल्लकारःप्रयुक्तइतिद्वयोरर्थः ॥ २५९ ॥ २६० ॥ वाक्पर्यायगतस्यास्तइत्यादिभागस्यार्थमाह गाढइतित्रिभिः यत्रगाढांधकारेनिजहस्तोपिनदृश्यतेतत्रसर्वोव्यवहारोवागधीनः तथाहिअंधकारेअयंदेशःसुखोनुकूलइत्युक्तेसनितत्रदेशेआसनंस्थितिंकुरुते तथापर्यटनंकुरुते आदिपदेनश्रुतौउपन्येतीतिपदेनोक्तंवदउपगमनंग्राह्यमितिद्वयोरर्थः ॥२६१॥२६२॥ततइति ततउक्ताकारात्कार्यान्मुनिनावाग्ज्योतिष्ट्वेनोक्तानकेवलमुक्तकार्यादेववाचोज्योतिष्ट्वंकिंतुशास्त्रादपि तथाहि

आदित्यचंद्रमोग्नीनांलोकएकतमेनवै॥ दृष्ट्वादेशंहिसर्पादिरहितंसुखकारणम्॥ २५९॥ आस्तेतत्रचपर्येति गृहक्षेत्रादिभूतले॥ लोकद्वयफलंयद्वत्कुरुतेकर्मसर्वदा॥ क्षेत्रादिभ्योविपर्येतिपुनरेवगृहादिकम्॥ २६०॥ गाढतमसियत्रायंज्ञायतेननिजःकरः॥ आसनादिकमत्रापिवाचासर्वःकरोतिहि॥ २६१॥ सुखोदेशोयमत्रास्तीत्युक्तेतत्रसुखंपुमान्॥ आसनंकुरुतेतद्वत्सर्वंपर्यटनादिकम्॥ २६२॥ ततोवागपिसंप्रोक्तामुनिनाज्योतिषांगणे॥ कार्यतःशास्त्रतश्चैषाज्योतिरग्न्यादिवद्भवेत्॥ २६३॥ एवंनानाविधंज्योतिरादित्यादिकमीरितम्॥ अंगीचकारसंबोध्ययाज्ञवल्क्येतिभूपतिः॥ २६४॥ एवंजागरणेराजापृष्ट्वाज्योतींष्यनेकशः॥ स्वप्नेपृच्छत्पुनर्ज्योतिःपुरुषस्यास्यधीमतः॥ २६५॥ वाचोप्युपरमोयत्रभवेत्स्वप्नेमुनीश्वर॥ तत्रकिंज्योतिरुद्दिष्टःपुमान्स्वप्नमुपागतः॥ २६६॥

मंत्राणांप्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकत्वंकर्मकांडेप्रसिद्धमिति अत्रेदंबोध्यं वाग्गंधादीनामप्युपलक्षणंगंधादिज्ञानेनाप्यंधकारव्यवहारदर्शनादिति॥२६३॥आत्मप्रकाशसाधनेदृष्टांतभूतानामादित्यादीनांज्योतिष्ट्वमुक्तंराजांगीचकारेत्याह· एवमिति ॥२६४॥ योयःपुरुषव्यवहारःसस्वभिन्नप्रकाशप्रयुक्तोयथाजागरणइतिव्याप्तिबलेनयत्रनिर्णयश्चिकीर्षितस्तंस्वप्नस्थानमुपन्यस्यतिराजेत्याह एवंजागरणइति स्पष्टं ॥ २६५ ॥ वाचोपीति यत्रस्वप्नावस्थायांवाचस्तथाऽपिशब्दगृहीतानामादित्यादीनामुपरमोविलयोभवतितत्रपुमान्सूक्ष्मसंघातरूपःस्वप्नमुपागतःकिंज्योतिःकिमात्मकज्योतिर्युक्तइति ॥ २६६ ॥

ननुभवतुतत्रमनोज्योतिरित्याशंकांवारयति यथेतिचतुर्भिः यथाजागरणेविद्यमानमपिनेत्रमादित्यादिप्रकाशंविनासमावृतमंधकारा क्रांतंसज्ज्योतिःप्रकाशकंनभवेत्तथास्वप्नेविद्यमानंमनःसमावृतंआवरणाभिभावकसहकारिविनिर्मुक्तंज्योतिरितिवक्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ २६७ ॥ ननुकिंमनसःसहकारिप्रसिद्धमितिचेदिंद्रियवृन्दमित्याह सूर्येति यथानेत्रस्यचक्षुषोऽर्थकर्मकेग्रहणलक्षणव्यापारेसूर्या दयोऽनुग्राहकास्तथामनसइंद्रियाणिसहकारीणितानितुस्वप्नेलीनानीतिकथंमनोविषयज्योतिष्ट्वंभजेदितिभावः ॥ २६८ ॥ किंचस्वाप्न पदार्थानांतदाकारवृत्तीनांचपरिणामिकारणंमनः यथाघटस्यमृत् तथाचतत्रप्रकाशकेनान्येनैवभवितव्यमित्याह अपिस्वप्नेति उपादानं परिणामिकारणमिदंमनः ॥ २६९ ॥ फलितमाह तेनेति तेनोक्तप्रकारेणस्वाप्नभावानामविद्योपादानकत्वपक्षेमनसोजाग्रत्संस्कारधारण

यथानेत्रंभवेन्नैनज्ज्योतिर्जागरणेसदा ॥ विद्यमानंतथानस्यान्मनोज्योतिःसमावृतं ॥ २६७॥ सूर्यचन्द्राग्न योयद्वदनुग्रहकराःस्मृताः ॥ नेत्रस्यार्थग्रहेतद्वदिन्द्रियाण्यपिचेतसः ॥ २६८॥ अपिस्वप्नगतंचेतोमृत्समंविद्य तेत्रहि ॥ स्वाप्नानांसर्वभावानामुपादानमिदंयतः ॥ २६९॥ तेननेत्रसमंचैनन्मृदादिसदृशंहिवा ॥ विद्यमानं मनोहित्वास्वप्नगंसर्वबोधकृत्॥ २७० ॥ आत्मानंतस्यमनसइन्धंसाक्षिणमुक्तवान्॥ याज्ञवल्क्योविराजानं स्वप्नेज्योतिःस्वरूपिणं ॥ २७१॥ आस्तेयमात्मनास्वप्नेपर्येतिचगृहादिकम्॥ कुरुतेचैवकर्माणिलोकद्वयफला निसः ॥ क्षेत्रादिभ्योविपर्येतियद्वज्जागरणेपुमान्॥ २७२ ॥

व्यापारेणकरणत्वाभ्युपगमेपिनेत्रवदनुग्राहकसापेक्षत्वंमनसएव स्वाप्नभावोपादानकत्वपक्षेतुमृत्समत्वमतःस्वप्नावस्थागतंसर्वबोधकार कंकिंचिज्ज्योतिःस्वभिन्नंहित्वानपेक्ष्यस्वप्नेविद्यमानमपिमनोनज्योतिः तन्मनसोनुग्राहकंज्योतिस्स्वप्नेकिमितिशेषः ॥ २७० ॥ उक्ताशये नराज्ञापृष्टोयाज्ञवल्क्यआत्मैवास्यज्योतिरित्यादिवाक्येनोत्तरंददौतस्यार्थमाह आत्मानमितित्रिभिः एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यःपूर्वोक्तंस्मा रयन्राजानंप्रतिस्वप्नेआत्मानंज्योतिःस्वरूपमुक्तवान् कीदृशमात्मानं तस्यनेत्रसमतयामृत्समतयाचवर्णितस्यमनसःसाक्षिणंसाक्षाद्द्रष्टारं अतएवइन्धेदीप्यतइतिव्युत्पत्तिकेनइन्धनाम्नावर्णितमिति ॥ २७१ ॥ कथमात्मनःस्वप्नेज्योतिष्ट्वमितिचेज्ज्योतिःप्रयुक्तस्यासनादिव्यव हारस्यप्रयोजकत्वादित्याह आस्तेऽयमिति उक्तार्थम् ॥ २७२ ॥

[illegible]

[illegible]संयोक्तः सएवपुनर्मुनिनायंस्पष्टोज्योतिष्ट्वेनोक्तइत्यन्वयः ॥ २७३ ॥ [illegible]

[illegible]तंजागरणेपितस्यस्वयंप्रकाशत्वादितिचेत्सत्यं तथापिबालबुद्धिमनुसरंत्याश्रुत्यालौकिकप्रकाशासंकीर्णस्थलमुदाहृतं स्वप्नेहिआत्मनः

सर्वस्रष्टृत्वेनबुद्धेस्तदेकभास्यत्वेनचज्योतिष्ट्वेसावधारणंनिर्धारितेजायत्यपितत्सुबोधंभवतीतीममाशयंश्लोकशतेनदर्शयन्सर्वस्रष्टृत्वंता[illegible]

दाह रवीत्यादिना अयमात्मारविप्रभृतीन्प्रकाशकान्रथादिरूपान्प्रकाश्यांश्चेश्वरवदेकःसृजतीति द्वितीयांतानांषष्ठेनसंबंधः ॥ २७४ ॥

ततआत्मास्वयंज्योतिःपश्यनानाविधांधियं ॥ स्वप्नइन्धःपुरोक्तोयंकथितोमुनिनापुनः ॥ २७३॥ रविसोमा
ग्निवाचोयंस्वप्नेसृजतिसर्वतः ॥ प्रकाशकान्प्रकाश्यांश्चरथादीनीश्वरोयथा॥ २७४॥ अनुग्राह्यांश्चनेत्रादी
न्सर्वेषांकारणानिच॥ महाभूतानिकालांश्चदेशांश्चापिदिशस्तथा॥ २७५॥ स्थावरान्जंगमांस्तद्वज्जंतूनुच्चा
वचानपि॥ समुद्रान्सरितोद्वीपान्गिरीन्मेर्वादिकानपि ॥ २७६॥ उरूनपिचपाताललोकान्सप्तापिचापरान्॥
लोकपालांस्त्विमान्नानाविभूतिभिरधिष्ठितान्॥ २७७॥ इंद्रमग्निंयमंरक्षोवरुणंपवनंतथा ॥ धनदंचमहे
शानंब्रह्माणंशेषमेवच॥ परानपिचविष्ण्वादीन्नानाजातिप्रभूंस्तथा ॥ २७८॥ यदस्तियच्चनास्त्यत्रगम्यते
यन्नगम्यते॥ ब्रह्मांडादिसमग्रंतदेकःस्वप्नेसृजत्ययं ॥ २७९ ॥

अनुग्राह्यानिति आदित्यादिप्रकाशैरनुग्राह्यान्नेत्रादिरूपंभावान्करणतयाप्रसिद्धान्सृजतितथामहाभूतादीन्स्थावरादीन्तथासमुद्रादीन्
॥२७५॥२७६॥उरूनिति उरून्विशालान्सप्तपातालाख्यलोकान्तथाअपरानूर्ध्वान्सप्तभूरादिलोकान्तथातदधिपतींश्चसृजति॥२७७॥
[illegible]दिक्पतीन्सृजतीत्याह इंद्रमिति ऊर्ध्वदिक्पतिर्ब्रह्माऽधरदिक्पतिःशेषः परानिति [illegible]

[illegible] ॥ २७८ ॥ [illegible] ॥ २७९ ॥

ब्रह्मेति आत्मनोब्रह्मैक्यावगाहकंब्रह्माहमित्याकारकंश्रुतेर्वाक्यंभ्रांतानामात्मनःपरिच्छिन्नत्वादिदर्शनेनाद्वयैक्यायोग्यतांमन्यमानानामप्रामाण्यशंकास्कंदितमपिस्वप्नेआलोचितेसतिअप्रामाण्यशंकानिवृत्त्याप्रमाणतांगच्छतिअतिरोहितांप्रमाणतांधारयति ननुकथंस्वप्नालोचनेनतद्वाक्यार्थयोग्यतानिश्चयइतिचेज्जगज्जन्मादिकारणत्वस्यब्रह्मलक्षणस्याद्वितीयतापर्यवसन्नस्यात्मन्यपिदर्शनादित्याह यस्मादित्यादिना यस्मादसामर्थ्यादिनाशोच्याअपिजंतवोब्रह्मवदीश्वरवन्मायाशबलेनात्मनैवनानाविधानांयथाभूतानामीश्वरसृष्टसमानांसृष्ट्यादिकंकुर्वंतीतिद्वयोरर्थः॥२८०॥२८१॥ एकस्मादात्मनोऽनेकप्रमातॄणामुत्पत्तौदृष्टांतस्तुयथामहतोभ्याहितादग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंतीतिश्रुत्यंतरेयउक्तःसोपिस्वप्नेसुपरिचेयइत्याशयेनाह महतइति यथाज्वलतोवन्हेःसरूपाःसमानरूपाःकणानिःसरंतितथाएकस्माज्जंतोरात्म

ब्रह्माहमितियद्वाक्यंश्रुतेस्तद्धिप्रमाणतां॥स्वप्नेगच्छतियस्मात्तेतत्रशोच्याश्चजंतवः॥ २८० ॥ ब्रह्मवद्विविधं
विश्वंमाययैवसृजंतिहि॥ आत्मनःस्थापयंत्येतत्स्वात्मन्येवमहेश्वराः॥संहरंतियथाभूतान्जंतून्नानाविधानि
ह॥ २८१ ॥ महतोज्वलतोवन्हेःसरूपाविस्फुलिंगकाः॥ निःसरंतियथास्वप्नेतथाजंतोश्चजंतवः॥ २८२॥ य
द्वदेवजगत्स्रष्टैब्रह्मसर्वस्यकारणम्॥ भूतभौतिकगर्भाढ्यंप्रथमंसृजतेमनः ॥ २८३ ॥ तस्मिन्स्रष्टेविजाना
तिनामरूपात्मकंजगत्॥ अव्यक्तनामरूपेस्मिन्स्थितआत्मनिसर्वदा॥ २८४ ॥ एवंशयानःपुरुषोमनोमात्रै
कसाधनः॥ मनसासृजतेविश्वमात्मनाभासितेनहि॥ २८५॥

नःसकाशाज्जंतवःप्रमातारोनिःसरंतीति ॥ २८२ ॥ जीवसृष्टौक्रमोपीश्वरकर्तृकसृष्ट्यासमानइत्याह यद्वदेवेतित्रिभिः यद्वद्यथासर्वस्यकारणंब्रह्मईश्वरःप्रथमंमनोहिरण्यगर्भरूपंसृजते कीदृशंमनः स्थूलभूततद्विकारात्मकेनगर्भेणजनिष्यमाणभावेनआढ्यंयुक्तं॥२८३॥ तस्मिन्निति तस्मिन्हिरण्यगर्भरूपेमनसिसृष्टेसतिनामरूपात्मकंजगत्सूक्ष्मंस्थूलंचविजानातिविस्पष्टमुपलभते कीदृशंजगत् मनःसृष्टेःपूर्वमात्मनिईश्वरेअव्याकृतनामरूपोपाधिकेअव्यक्तरूपेणस्थितं ॥ २८४ ॥ एवमिति एवंशयानःअज्ञानव्यष्ट्युपाधिकःपुरुषोव्यष्टिमनसएवएकःअसहायःसाधनःसाधकोजनकइतियावत् सृष्टेनस्वयंप्रकाशितेनचमनसासर्वंसृजतीति ॥ २८५ ॥

ब्रह्माहमितिवाक्यार्थेयोग्यतांस्पष्टयितुमुपाधिविनिर्मुक्तेआत्मनिभेदोनास्तीतितावद्दर्शयति जंतूनामितित्रिभिः जंतूनांप्रमातॄणांब्रह्म
णःसकाशाद्भेदेप्रयोजकाःससूक्ष्माःस्थूलादेहाउक्ताःरूपंरूपंप्रतिरूपइत्यादिश्रुतौ यथाखस्याकाशस्यभेदेप्रयोजकाःसूक्ष्माघटाःस्थूला
गृहाउद्दिष्टालोकेव्यवहृताः ॥ २८६ ॥ बहिरिति यथाकाशंबहिर्देशेगृहेघटेवाविद्यमानंविलक्षणंनकिंत्वेकरूपमेव विषमत्वंतुगृहाद्युपा
धिगतमेव ॥ २८७ ॥ स्थूलेति तथैवभेदउपाधिष्वेवस्वरूपेणतुब्रह्मणश्चिद्धातोःकुत्रापिवैषम्यंभेदोनास्तीति ॥ २८८ ॥ एवमुपहिताभे
दमुक्त्वाउपाधीनामभेदंवक्तुंसूक्ष्मोपाधिस्वरूपंतावदभिनयति सूक्ष्ममिति मनएवव्यष्टिरूपंप्रतिप्रमातृवर्त्तमानंजंतूनांसूक्ष्मंशरीरमुक्तं सूक्ष्म
शरीरस्यमनःप्रधानत्वात् यथेश्वरस्यहिरण्यगर्भःसूक्ष्मशरीरमिति ॥ २८९ ॥ ततःस्थूलशरीरोत्पत्तिसमष्टिदृष्टांतेनाह निर्मिमीतेइति यथे

जंतूनांब्रह्मणोभेदेस्थूलादेहाउदाहृताः ॥ ससूक्ष्मायद्वदुद्दिष्टाःखस्यैतेसघटागृहाः ॥ २८६ ॥ बहिर्वापिगृहेचैत
द्घटेवाविषमंनहि ॥ आकाशंविषमत्वंतुगृहकुंभादिसंस्थितम् ॥ २८७ ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरेषुवैषम्यंसमुपस्थि
तं ॥ ब्रह्मणोनस्वरूपेणकुत्राप्येतत्तथैवहि ॥ २८८ ॥ सूक्ष्मंशरीरंजंतूनांमनोमात्रमुदाहृतम् ॥ यथाहिरण्यग
र्भोयंब्रह्मणोऽव्यक्तरूपिणः ॥ २८९ ॥ निर्मिमीतेयथातेनसूत्रेणैवजगत्पटं ॥ तथाशयानःपुरुषोमनःसूत्रंज
गत्पटं ॥ २९० ॥ यथैवज्वलतोवन्हेःकणास्तद्वन्मनांस्यपि ॥ जंतूनांब्रह्मणःसूत्राद्विनिर्गच्छंत्यनेकशः ॥ २९१ ॥
यथावह्निर्महान्दीप्तोदहेच्चापिप्रकाशयेत् ॥ कणाअपितथादाहंप्रकाशंचप्रकुर्वते ॥ २९२ ॥ एवंसूत्रंयथावि
श्वंसृजत्यत्तिचपातिच ॥ तथामनांसिसर्वाणिशयनेसर्वदेहिनां ॥ २९३ ॥

श्वरस्तेनहिरण्यगर्भरूपेणसूत्रेणस्थूलजगद्रूपंपटंनिर्मिमीतेरचयतितथाव्यष्ट्युपाधिकःपुरुषोपिस्वप्नादौमनःसूत्रस्थानीयंयस्यएतादृशंज
गत्पटंनिर्मिमीतेइति ॥ १९० ॥ व्यष्टिसमष्ट्योरभेदंवक्तुंतयोःसाधर्म्यमाह यथैवेतिपंचभिः यथैकस्माज्ज्वलतोवन्हेर्नानाविधाःकणावि
निर्गच्छंतिउड्डीयमानपार्थिवांशोपाधिकंभेदंव्रजंति तथासूत्रात्मभूतादेकस्माद्ब्रह्मणःसकाशाज्जंतूनांमनांसिविनिर्गच्छंतिकार्योपाधिकभे
दशालीनिभवंतीति ॥ २९१ ॥ यथावह्निरिति यथाचवन्हेस्तत्कणानांचदाहकत्वप्रकाशकत्वयोर्नविशेषः तन्महत्त्वाल्पत्वयोर्दाहप्रका
शाल्पत्वमहत्त्वापेक्षत्वादिविभावः ॥ २९२ ॥ एवमिति एवंयथासमष्टेःसूत्रस्यसृष्ट्यादिसामर्थ्यंतथामनसामपिस्वप्नेप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २९३ ॥

एवंसमष्टिव्यष्ट्योर्विश्वस्तृष्याद्वितटस्थलक्षणसाम्यमभिधायस्वरूपलक्षणसाम्यमप्याह स्वाकारेणेति यथादृष्टांतेस्वाकारेणस्वस्यवन्हे राकारस्तेजस्त्वंलोहितरूपंचतेनवन्हेःकणानांचसमानत्वंतथासूत्रात्मनोमनसांचसूक्ष्मत्वादिरूपसाम्यमित्यर्थः स्वकारणेतिपाठेपूर्वश्लोक द्वयेनस्वरूपतटस्थलक्षणसाम्यमभिधायानेनश्लोकेनअव्याकृतेनसाम्यंसूक्ष्मसमष्टिव्यष्ट्योरुच्यते तथाचयथाप्रज्वलतोवन्हेःसूक्ष्मसम ष्टिस्थानीयस्यकणानांचव्यष्टिस्थानीयानांस्वकारणेनतेजःसामान्येनधर्मैःकार्यैश्वसाम्यंतथासूत्रस्यमनसांचकारणेनकारणाज्ञानविशि ष्टेनईश्वरात्मनासृष्टिसामर्थ्यादिधर्मैःसाम्यमित्यर्थः ॥ २९४ ॥ एवंलक्षणसाम्यमुक्त्वातत्फलमभेदंदर्शयति अव्याकृतइतिद्वाभ्यां यथा ज्वलतोवन्हेःकणानांचाव्याकृतेतेजःसामान्यात्मकेरूपेउपाधिभूतकाष्ठनिष्ठंभेदंविहायानपेक्ष्यनभेदस्तथासूत्रस्यमनसांचस्वरूपेणभेदः किंतुविराट्शरीरोपाधिकःसूत्रेभेदोव्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिकोमनसांभेदःस्वतस्त्वभेदइतिद्वयोरर्थः ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ एवंचिद्धातोरेक

स्वाकारेणसमानत्वंवन्हेःप्रज्वलतोपिहि ॥ कणानांचतथैवस्यात्सूत्रस्यमनसामपि ॥ २९४ ॥ अव्याकृतेयथै
वस्याद्भेदोरूपेनकश्चन ॥ कणानांचमहावन्हेःकाष्ठभेदंविहायहि ॥ २९५ ॥ सूत्रस्यमनसांचैवंरूपभेदोनवि
द्यते ॥ विराट्स्थूलशरीराणांभेदमेकंविहायहि ॥ २९६ ॥ सूत्रंयथाजगच्चित्रभित्तिभूतमुदाहृतं ॥ मनांस्येवं
जगच्चित्रभित्तिभूतानिदेहिनां ॥ २९७ ॥ अव्याकृतंयथासर्वैरप्रकाश्यंप्रकाशकं ॥ सूत्रस्यापिविराजश्चभूत
भौतिकरूपिणः ॥ २९८ ॥

त्वंतथाउपाधिभूतसमष्टिव्यष्ट्योरभेदोदर्शितःअथचिज्जडयोर्द्वैतंवारणीयंतदर्थंदृग्दृश्यसंबंधस्यदृश्यमिथ्यात्वमंतरेणानुपपन्नस्यसूचनाय चिद्भास्यतांजडस्यदर्शयिष्यमाणस्तत्रापिचितासाक्षान्मनएवप्रकाश्यतेइतरत्तुतद्वारेतिप्रदर्शनोपयोगिनींचित्तस्यभित्तिस्थानीयतांदर्शय ति सूत्रमिति यथास्थूलसमष्टिरूपस्यचित्रस्यआलेख्यस्यकुड्यभूतंसूत्रंसूक्ष्मसमष्टिस्तथाव्यष्टिमनांस्यपिस्थूलव्यष्टीनांभित्तिभूतानी ति ॥ २९७ ॥ यथादीपेनकुड्येभासितेतद्गतंचित्रमपिभासितंभवतितथामनएवसमष्टिव्यष्टिरूपंभित्तिभूतंसाक्षिणासाक्षाद्भास्यतइत्याह अव्याकृतमिति अव्याकृतपदस्यसमष्ट्यज्ञानवाचकस्यतदुपाधिकईश्वरसाक्षिणिलक्षणा तथाचाव्याकृतमीश्वरःसाक्षीसर्वैरस्योपाधि मायातद्विलासैरप्रकाश्योपिसूत्रस्यतद्वाराविराजश्चप्रकाशकः ॥ २९८ ॥

तथाऽज्ञानेति तथाअज्ञानसमष्ट्युपाधिकवत् अज्ञानस्याश्रयःअहमज्ञइत्याकारेणअज्ञानाभिमानीजंतुर्जीवसाक्षीतियावत् सूक्ष्मस्थूलशरीरैरप्रकाश्योपितेषांप्रकाशकइति जीवस्यैवाहंकारारूढमज्ञानंनेश्वरस्येतिविशेषःसंक्षेपशारीरकेप्रपंचितः ॥ २९९ ॥ एवंमहावाक्यार्थयोग्यतादर्शिताअथात्मनिसंसारोपलब्धिर्मनोन्वयएवमनोव्यतिरेकेतददर्शनादितिसूचयितुंव्यष्टिमनोव्यतिरेकस्त्रिविधः समष्टौलये कारणेलये अधिष्ठानलयेच तस्यावांतरभेदंषड्भिःश्लोकैर्दर्शयन्समष्टिलयाख्यंमनोव्यतिरेकंतावदाह इंधनेति यथालोकेपाकाद्यर्थंप्रज्वालितोवन्हिरिंधनाभावेसतिमहावन्हौतेजःसामान्येलीयतेतथाहिरण्यगर्भाद्युपासकानामुपासनाफलप्रादुर्भावकालेमुक्त्यादिअध्यात्मपरिच्छेदाभावलक्षणांमुक्तिंदेवभावावाप्तिलक्षणामतिमुक्तिंचाश्वलप्रश्नेपंचमाध्यायेउक्तांफलत्वेनगच्छतांमनःसूत्रेसमष्टिमनसिलीयतेइत्यर्थः तावताप्याध्यात्मिकपरिच्छेदलक्षणसंसारनिवृत्तिरितिभावः ॥ ३०० ॥ द्वितीयंकारणलयेमनोव्यतिरेकंदर्शयति सएवंचे

तथाऽज्ञानाश्रयोजंतुरप्रकाश्यःप्रकाशकः॥ सूक्ष्माणामपिदेहानांस्थूलानामपिसर्वदा॥ २९९॥ इंधनाभावतोवन्हिर्महावन्हौयथैवहि॥ लीयतेत्रमनांस्येवंसूत्रेमुक्त्यादिगच्छताम्॥ ३००॥ सएवचयथावन्हिर्भस्मच्छन्नोनकार्यकृत्॥ पुनश्चभस्मनोपायेदहेच्चैवंप्रकाशयेत्॥ ३०१॥ सुप्तौमृतौचजंतूनांकर्माभावविभूतिभिः॥ अभिभूतानितान्येवस्पृष्ट्यादिचनकुर्वते ॥ ३०२॥ उद्बोधेकर्मणस्तानिपुनःकुर्वंतिसर्वदा॥ स्पृष्ट्यादिकंनचान्यानिस्वप्नेजागरणेपिच॥ ३०३॥ भस्मीकृत्ययथाकाष्ठजातंवन्हिःक्षयंगतः॥ मथनेनपुनर्जातुसएवचनजायते॥ ३०४॥

तित्रिभिः यथाभस्मनाछन्नोवन्हिर्दाहादिकार्यंनकरोतिभस्मनोऽपायेऽपसारणेतुयश्छन्नआसीत्सएवदाहादिकंकरोति ॥ ३०१ ॥ सुप्ताविति तथासुप्तिदशायांमरणदशायांचजंतूनांतानिमनांस्यग्निरूपाणिभोगप्रदकर्माभावरूपाभिर्विभूतिभिर्भस्मभिरभिभूतानिच्छन्नानिस्पृष्ट्यादिकंनकुर्वंति ॥ ३०२ ॥ उद्बोधइति पुनःकर्मणामुद्बोधेतुयानिमनांसिसुप्तिमरणयोःकारणेलीनानितान्येवस्वप्नजागरणयोःस्पृष्ट्यादिकंकुर्वंति तथाचकारणेमनोलयेकिंचित्कालंसंसाराननुभवेपिपुनरुद्बोधोभवतीतिमुक्तेर्विशेषइतिभावः ॥ ३०३ ॥ तृतीयमधिष्ठानेलयेबाधसंज्ञेसतिमनोव्यतिरेकंमुक्तिसंज्ञंप्रदर्शयति भस्मीकृत्येतिद्वाभ्यां यथासर्वंकाष्ठचयंभस्मीकृत्यक्षयंगतोयोवन्हिःसएवपुनर्जातुकदाचिदपिनजायतेमथनेनापिवन्ह्यंतरमेवजायतइति ॥ ३०४ ॥

ब्रह्मेति तथासाधनसंपन्नेनमनसातत्त्वज्ञानाग्निभावापन्नेनसविलासाज्ञानरूपकाष्ठचयेदग्धेसतिमनसोप्यज्ञानविलासत्वेनदग्धत्वात्प्रा
ण्यंतरेषुजायमानेष्वपिचित्तजन्मोपाधिकंजन्मानुभवत्स्वपिमुक्तोनजायतेमनोजन्मोपाधिकंजन्मनप्राप्नोतीति जायमानेषुभूतेष्वित्युक्ति
रनेकजीववादाभिप्रायेण एकजीववादेतुनकोपिजायतइतिबोध्यम् ॥ ३०५ ॥ एवंमनोव्यतिरेकेसंसारव्यतिरेकोदर्शितः अथमनोन्वये
संसारान्वयंप्रपंचयंस्तत्रापिस्वप्नेसूक्ष्मांसृष्टिजाग्रतितुस्थूलांसृष्टिमात्मामनोविशिष्टःकरोतीतिविशेषंदृष्टांतेनस्पष्टयति निदाघेतिचतुर्भिः
यथाग्रीष्मर्तौरात्रिकालेतेजऊष्मरूपंप्रकाशहीनंसंतापमात्ररूपंकार्यमिन्धनानपेक्षमेवकरोतितथास्वप्नेमनोविशिष्टआत्मालौकिकसाम
ग्रीहीनोप्यात्मनैवसूक्ष्मंरथादिकंसृजति तस्यकार्यस्यैषैवसूक्ष्मतायद्बाह्यसामग्र्यनपेक्षत्वं एतादृशीसूक्ष्मतैवचस्वप्नस्यमिथ्यात्वेहेतूकृतामा

ब्रह्मज्ञानाग्निनादग्धेस्वात्माज्ञानेतथैवहि ॥ जायमानेषुभूतेषुमुक्तोनैवप्रजायते ॥ ३०५॥ निदाघशर्वरीकाले
तेजइंधनवर्जितं ॥ नप्रकाशंहिसंतापंकुरुतेसर्वदेहिनां ॥ ३०६ ॥ स्वप्नस्थितस्तथैवात्मासर्वकारणवर्जितः ॥
आत्मनैवसृजत्येतद्विश्वंसदसदात्मकम् ॥ ३०७॥ शिशिरेत्रयथावन्हिरिंधनानिसमाश्रितः ॥ शीतंहरतिजंतू
नामत्यंतनिकटःस्थितः ॥ ३०८ ॥ तथाजागरणेप्यात्मास्थूलंदेहंसमाश्रितः ॥ देशकालादिसापेक्षःसृजत्येत
न्नचान्यथा ॥३०९॥स्वप्नेमनोयथाभूयाद्विश्वंसदसदात्मकम्॥तथाजागरणेप्येतन्मनएवनसंशयः॥३१०॥

यामात्रंतुकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिसूत्रेइतिद्वयोरर्थः ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ बाह्यसामग्रीसापेक्षत्वेनस्थूलांजाग्रत्सृष्टिंमुत्पादय
ति शिशिरइति यथाशिशिरऋतौवन्हिःशीतहरणलक्षणंकार्यंकुर्वन्निन्धनलक्षणमुपकरणंसान्निध्यंचापेक्ष्यैवकरोतितथाजागरणआत्मा
देशाद्यपेक्षस्तत्तत्कार्यकरः देशाद्यपेक्षत्वमेवजाग्रत्कार्यस्यस्थूलत्वंभगवद्व्याससूत्रेकात्स्न्र्यपदेनोक्तमितिद्वयोरर्थः॥३०८॥३०९॥ सूत्रका
रादिभिःस्वप्नेमिथ्यात्वंकात्स्न्र्याभावेनयत्प्रसाधितंतन्नस्वप्नमात्राभिप्रायेणकिंतुस्वप्नदृष्टांतेनजाग्रत्यपिमिथ्यात्वसाधनायेतीममाशयंस्प
ष्टयन्स्वप्नजाग्रतोःसाम्यमभिनयति स्वप्नइत्येकादशभिः यथास्वप्नेप्रतीयमानंसदसदात्मकमनुकूलप्रतिकूलात्मकंविश्वंमनएवमनोमात्र
मेवमिथ्येतियावत् तथाजाग्रत्प्रपंचोपीत्यर्थः अत्रस्वप्नपदार्थानांमायोपादानकत्वपक्षेमनःपदंपुनःकारणाज्ञानपरमितिबोध्यम्॥३१०॥

तत्रहेतुंमनोमात्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंदर्शयन्व्यतिरेकंतावदाह निरोधइति यथास्वप्नेऽस्यमनसोनिरोधेविषयाकारवृत्तिक्षयेद्वैतंतत्तद्विषयरूपंनोपलभ्यतेतथाजाग्रत्यपीति ॥ ३११॥ अन्वयंदर्शयति शत्रुमित्रेति यथास्वप्नेमनसःशत्रुमित्रात्मकेनभावेनपरिणामेनराग द्वेषादयोजायमानाःसंकल्पमात्रहेतुकाएवतथाजागरणेप्येतेरागादयस्तथारागद्वेषोपेक्षाविषयरूपाइष्टादिपदार्थाःसंकल्पादेवजायंतेविषयैर्बाह्योपकरणैर्विनेत्यर्थः जाग्रत्पदार्थेषुबाह्यकारणजन्यत्वाभिमानोपिकारणत्वाभिमतानांपूर्वसंकल्पितत्वात्स्थिरत्वाभिमानोप्यभ्यासात्एतादृशमेवकात्स्र्यंजाग्रत्यभ्युपेत्यतदभावेनहेतुनास्वप्नेमिथ्यात्वप्रसाधनंसूत्रकारादिभिःकृतमितिभावः ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ननु जाग्रत्पदार्थानांदृश्यमाननानाविधसामग्रीजन्यानांकथंमिथ्यात्वमितिचेद्यदिनानाविधसामग्रीदर्शनमात्रेणसत्वमुच्यतेतर्हिस्वप्नेपिजाग्रद्दृष्टपदार्थानांसर्वेषामुपलब्धेःस्वाप्निकानांभावानांसत्यत्वापत्तिरित्याशयेनाह यावानिति स्पष्टं ॥ ३१४ ॥ ननुजाग्रत्पदार्थेषुस्थिरत्वंवि

निरोधेमनसोयद्वत्स्वप्नेद्वैतंनलभ्यते॥ तथाजागरणेप्यस्यनिरोधेलभ्यतेनहि॥३११॥शत्रुमित्रात्मभावेनरागद्वेषादयोयथा॥ संकल्पेनैवजायंतेस्वप्नेसर्वशरीरिणाम्॥ ३१२॥ तथाजागरणेप्येतेजायंतेविषयैर्विना॥ इष्टानिष्टादिविषयाःसंकल्पादेवमानसात्॥ ३१३॥ यावान्जागरणेदृष्टःप्रपंचोदेहधारिणा॥ सुखदुःखकरः सर्वस्तावान्स्वप्नेपिविद्यते॥ ३१४॥ यथासव्यभिचारत्वंस्वप्नदृष्टस्यवस्तुनः॥ दृष्टंजागरणेस्वप्नेसुखदुःखकरस्यच॥३१५॥तथाजागरणावस्थागतस्याखिलवस्तुनः॥सुखदुःखकरस्यापिस्वप्नेसव्यभिचारिता॥३१६॥ सुखहेतुर्यथादृष्टःकदाचिद्दुःखदोत्रसः॥ सर्वोजागरणेस्वप्नेप्येवंसव्यभिचारता॥ ३१७॥

शेषइतिचेत्स्थिरत्वंकिंअन्यथाभावशून्यत्वंनियतकार्यकरत्वंवा नाद्यः तस्यात्मभिन्नेजडेपरिणामिनिदुर्वचत्वात् नांत्यः सुखदुःखजनकत्वाभिमतानांविपरीतकार्यजनकतायादृष्टेरित्याह यथेतित्रिभिः यथास्वप्नदृष्टस्यवस्तुनःपदार्थजातस्यजागरणेसव्यभिचारत्वंव्यभिचारेणदृष्टस्वभावपरित्यागलक्षणेनसाहित्यंदृष्टंस्वप्नेसुखदुःखकरस्यचजागरणेभिन्नकार्यसंबंधलक्षणंसव्यभिचारित्वंदृष्टंतथाजाग्रत्पदार्थानांस्वप्नेसव्यभिचारत्वंदृष्टमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ सुखादिकार्यव्यभिचारितामेवविशदयति सुखहेतुरिति यथात्रजागरणे यःसुहृदादिर्भावःसुखहेतुर्दृष्टःसएवकदाचिद्वियोगादिकालेदुःखदोदृष्टःएवंविधाएवभावाःस्वप्नेपिसंतीतिसव्यभिचारतास्पष्टा एवंविधत्वंस्थिरत्वेऽनुपपन्नमितिभावः ॥ ३१७ ॥

नचजाग्रत्स्वप्नयोःपदार्थानांसामर्थ्यवैलक्षण्यं कल्पितसामग्र्याउभयत्रसाम्यात् सत्यायाःकुत्राप्यभावादित्याशयेनाह शुक्रेति यथाजा
गरणेशरीरंपितृमात्रंशजंतथास्वप्नेपि यदिस्वप्नगयोःशुक्रशोणितयोरसत्यत्वंपश्यसितदाजागरणगयोरपिवाचारंभणश्रुत्यादर्शितमसत्यत्वं
कुतोनपश्यसि भ्रमसिद्धायाःकारणतायाअसत्ययोरपिसुवचत्वादितिद्वयोरर्थः ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ कारणकारणानामपिकल्पितानां
स्वप्नेसौलभ्यमित्याह पितेति तयोःस्वप्नजाग्रतोः ॥ ३२० ॥ फलितमाह मनएवेति ततःप्रपंचस्यमनोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानात् सदस
द्रूपंस्थूलसूक्ष्मात्मकंरूपंयस्यसतथातस्य ॥ ३२१ ॥ मनसःप्रपंचकारणतामेवप्रपंचयति तेनैवेत्यादिना जीवेशादिनिरूप्योभेदोत्रसंसारेते

शुक्रशोणितसंभूतंयथाजागरणेवपुः ॥ एवंस्वप्नेपिजंतूनांजायतेशुक्रशोणितात् ॥ ३१८ ॥ असत्येस्वप्नगेदृ
ष्टेयथातेशुक्रशोणिते ॥ तथाजागरणेप्येतेअसत्येअपिकारणे ॥ ३१९ ॥ पितामातासुतोभ्रातेत्यादिस्वप्नेपि
विद्यते ॥ यथाजागरणेकेनविषमत्वंभवेत्तयोः ॥ ३२० ॥ मनएवततोज्ञेयंस्वप्नेजागरणेपिवा ॥ सदसद्रूपरूप
स्यप्रपंचस्यास्यकारणम् ॥ ३२१ ॥ तेनैवमनसासर्वोभेदोविरचितोत्रहि ॥ ईशानीशात्मकोयेनभृशंमोमुह्य
तेपुमान् ॥ ३२२ ॥ मनएवततोज्ञेयंबन्धमोक्षेचकारणं ॥ आत्मनोऽज्ञानमायातंभवेद्बन्धस्यकारणं ॥ त्रिवि
धस्यापिदुःखस्यभेददर्शनमागतम् ॥ ३२३ ॥ श्रुत्युक्तंस्वात्मनोरूपंस्वप्रकाशसुखात्मकं ॥ जानन्मनोभवेज्जं
तोर्मुक्तेरपिचकारणम् ॥ ३२४ ॥

नवर्णितेनमनसैवनिर्मितोयेनभेददर्शनेनभृशंमोमुह्यतेपुनःपुनर्मोहंप्रमादाख्यंमृत्युंगच्छति मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीतिश्रुतेः
॥ ३२२ ॥ मनएवेति ततउक्तविधयासर्वप्रपंचकारणत्वादेवमनोबंधमोक्षयोरपिकारणं बंधमोक्षयोःप्रपंचनिरूप्यत्वेनप्रपंचांतर्गतत्वादिति
तत्रबंधप्रयोजकंमनसोरूपंदर्शयति आत्मनइति आत्मविषयकमज्ञानमावरणरूपमायातमभिमन्यमानंमनोबंधस्याध्यासलक्षणस्यका
रणंस्थितिहेतुर्भवति भेददर्शनंविक्षेपशक्तिरूपमज्ञानमभिमन्यमानंतुबंधफलस्याध्यात्मिकादिदुःखत्रयस्यकारणंक्षेत्रंभवतीत्यर्थः ॥ ३२३
मोक्षप्रयोजकंतत्त्वज्ञानात्मकंमनसोरूपंदर्शयति श्रुत्युक्तमिति मनआत्मनःश्रुत्युक्तंरूपंजानत्सत्जंतोर्मोक्षकारणंभवतीति ॥ ३२४ ॥

बंधमोक्षयोर्मनसिनिक्षेपेहेतुंशुद्धात्मनोबंधाद्ययोग्यत्वमाह नवंधइति आनंदात्मकंरूपंयस्यएतादृशस्यमनसस्तद्विकाराणांचसाक्षिण आत्मनोबंधादिकंनास्तिकिंतुमनःकृतत्वात्सर्वमेतद्बंधादिकंमनसएवविद्यतेइति ॥ ३२५ ॥ मनसआत्मनोनर्थकरत्वेदृष्टांतमाह क्रीडेति मरणांतिकंमरणपर्यंतं ॥ ३२६ ॥ तथेति स्पष्टं ॥ ३२७ ॥ तत्रापिमनसआत्माकारताप्रच्यावकःकामएवविशेषतोदुःखहेतुरितिसदृष्टांतमाह मत्स्यइतिद्वाभ्यां स्पष्टं ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ इंद्रियाभिमानस्यविशेषतोदुःखजनकतांसदृष्टांतंदर्शयति मर्कटइति यथादशरज्जुबद्धस्यमर्कटस्यधावनपरस्यमहद्दुःखंतथादशेंद्रियाभिमानिनोविषयाभिमुखंधावतश्चबंधदुःखयोःप्रसक्तिरितिद्वयोरर्थः ॥ ३३० ॥

नबंधोनचवैमुक्तिर्नचभेदस्यदर्शनं ॥ आनंदात्मस्वरूपस्यसाक्षिणोमनसोपिच ॥ विद्यतेकिंतुमनसःसर्वमेतन्मनःकृतम् ॥ ३२५ ॥ क्रीडापरोयथालोकेमर्कटोत्यंतचंचलः ॥ आत्मनैवात्मनोदुःखंकुरुतेमरणांतिकम् ॥ ३२६ ॥ तथातिचंचलंसर्वजंतूनांमनईरितम् ॥ आत्मनैवात्मनोदुःखंसंसारंकुरुतेसदा ॥ ३२७ ॥ मत्स्योगाधेजलेयद्वत्स्थितोभयविवर्जितः ॥ बडिशार्थंबहिर्गच्छन्दुःखंप्राणांतमाव्रजेत् ॥ ३२८ ॥ आनंदजलधौतद्वत्स्वप्रकाशेऽभयेस्थितं ॥ मनोविषयलाभार्थंबहिर्गच्छद्व्रजेद्भयं ॥ ३२९ ॥ मर्कटश्चंचलोयद्वद्बद्धःसूत्रैर्दशोदश ॥ धावन्दुःखंसमाप्नोतिसर्वतोदुःसहंसदा ॥ ३३० ॥ इंद्रियैर्दशभिस्तद्वन्मनोऽबद्धमभीतवत् ॥ धावद्बंधमवाप्नोतिदुःसहंदुःखमत्रहि ॥ ३३१ ॥ पारावतोयथाकाशेवर्ततेनयनातिगः ॥ वीक्ष्यपारावतींमंदस्तत्क्षणाद्भुवमाव्रजेत् ॥ ३३२ ॥ एवंशब्दादिपैशाचींनिरीक्ष्यात्मन्यवस्थितं ॥ तत्क्षणाद्बहिरायातिमनोदुःखकरेस्थले ॥ ३३३ ॥

॥ ३३१ ॥ मनसोविषयाभिमुखंवेगेनधावनेदृष्टांतमाह पारावतइति यथापारावतःकपोतोऽतिदूरमाकाशेवर्त्तमानोनेत्राविषयोपिपारावतींवीक्ष्यतद्रागांधस्त्वरितंभुवंगच्छति ॥ ३३२ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति एवंमनआत्मनिचिदाकाशेऽवस्थितंस्वभावतस्तदाकारतांआकाशेजन्मतएवघटवत्परिपूर्णतालक्षणांगतमपियदाशब्दादिविषयरूपांपैशाचीं प्रज्ञादित्वेनस्वार्थिकाणंतात्स्त्रियांङीप् पश्यतितदाद्वैतदर्शनात्मकेदुःखदेस्थलेआयातीति अत्रशब्दादिविषयाणांपिशाचीत्ववर्णनेनमनसःपिशाचत्वंसूचितं तत्सादृश्यस्याकाशवासित्वरूपस्यचसूचकमात्मन्यवस्थितमितीतिबोध्यम् ॥ ३३३ ॥

एवंकामस्यप्रवृत्तिद्वारादुःखदत्वंप्रदर्श्याथकर्मणःफलजमनेकामतापेक्षस्यदुःखदत्वंदृष्टान्तेनस्फुटयति पाशेति यथापशुरज्जादिःपाशबं
न्धनेनानीश्वरःपरतंत्रस्सन्नुत्तरोत्तरंदुःखदंदेशंयातितथामनोपिसकामंशुभाशुभादृष्टरूपपाशबद्धमुत्तरोत्तरंदुःखकरींविषयभूमींयातीति
द्वयोरर्थः ॥ ३३४ ॥ ३३५॥ ननुबद्धस्यपशोर्देशांतरनेतृपुरुषस्थानीयोत्रकइतिचेल्लोकेऽप्रसिद्धआगमैकबोध्योंतर्याम्येवेतिसूचयन्नाह
अकारणमिति*शेषःसंकर्षणेऽनंतेउपयुक्तेतरेवधेइतिविश्वकोशेवधपदोक्तमृत्युरूपशेषस्यसर्वत्रभूतलेव्यवस्थयाधावनंयथाअकारणंअल
क्ष्यमाणकारणकंतथामनसोपिबहिस्तत्तदाकारतालक्षणंधावनंदुर्लक्ष्यकारणकमित्यर्थः शेषपदस्थानेशिशुरितिपाठेअकारणंव्यर्थंयथा
शिशोर्गृहांगणधावनंतथामनसोबहिरित्यर्थः परंत्वत्रपाठेसर्वत्रपदास्वारस्यंसंकोचोवा व्यर्थत्वमात्रबोधनपरत्वंचास्यपद्यस्येतिबोध्यम्
॥३३६॥ अथसंघाताध्यासरूपायाःकार्याविद्यायाअनर्थकरत्वंदृष्टांतेनस्फुटयति प्रमत्तैरितिद्वाभ्यां यदिकश्चिद्रथीबंधनाद्यैःसंयुतोरथो

पाशबद्धोयथाकश्चित्पशुरायात्यनीश्वरः॥ देशाद्देशांतरंनित्यंदुःखाद्दुःखकरंभृशं॥ ३३४॥ कर्मपाशैस्तथाब
द्धंमनोविषयभूमिकाः॥ आयातिविवशंनित्यंदुःखाद्दुःखकरीर्भृशं॥ ३३५॥ अकारणंयथाधावेच्छेषःसर्व
त्रभूतले॥ अकारणंतथैवैतन्मनोयातिबहिःसदा ॥ ३३६॥ प्रमत्तैर्वाजिभिर्युक्तैर्बद्धैःशिथिलबंधनैः॥ यथा
नश्येद्रथीसाश्वोबंधनाद्यैश्चसंयुतः॥ ३३७॥ दुर्दांतैरिंद्रियैस्तद्वन्मनोबंधनसंयुतैः॥ मनःस्थितःपुमानेषसंसा
रंप्रतिपद्यते ॥ ३३८ ॥ बालोयथामुखेस्वस्यविक्रियाःकुरुतेयतः ॥ पुरःस्थितेऽतिसंशुद्धेविलोकयतिदर्पणे
॥ ३३९ ॥ एवंमनोपिसंसारविक्रियाकारणंसदा॥ आत्मनिस्वप्रकाशेस्मिन्विलोकयतिविक्रियाः॥ ३४० ॥

परिबद्धपादः आद्यपदग्राह्यविहाररागरथाभिनिवेशयुतश्चस्यात्तस्यचरथेयुक्तावाजिनःप्रमत्ताःशिथिलबंधनबद्धाश्चस्युःसयथागर्त्तपाते
नसाश्वोनश्येत्तथामनःस्थितोमनस्तादात्म्याध्यासमापन्नएषपुरुषोदुर्दांतैरशिक्षितैरिंद्रियाश्वैर्मनसाप्रग्रहभूतेनक्षणभंगुरतालक्षणशिथि
लताशालिनाबद्धैर्युतेसंघातरूपेरथेस्थितःपुमान्संसारलक्षणगर्तपातंप्राप्नोतीति आत्मानंरथिनंविद्धीत्यादिकठश्रुतेरितिद्वयोरर्थः॥३३७॥
॥ ३३८॥ सचसंसारोमनस्येववर्त्तमानोभ्रांत्याऽऽत्मनिप्रतीयतइत्येतद्दृष्टांतेनविशदयति बालइतिद्वाभ्यां यथाबालःस्वमुखेविक्रियाःवक्र
त्वादिविकारान्यतःकुरुतेततएवदर्पणेविलोकयतिनतुताविक्रियाःसंतिदर्पणेतथामनःस्वयंविकृतंसत्स्वनिष्ठाविक्रियाःशुद्धात्मनिपश्यती
तिद्वयोरर्थः ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥

ननुजडस्यमनसोविकारकारणत्वमपिकथमितिचेच्चिदात्मनःसंनिधेःप्रतिबिंबादिपदैःप्रसिद्धस्यप्रभावादितिसूचयन्नात्मनःसंनिधिमात्रेण प्रेरकत्वंसदृष्टांतमाह अम्लइति यथाजंबीरादिरम्लरसवान्पदार्थोदृष्टःसन्जिव्हांवाद्रावयतिमनोवाक्षोभयतिएवमात्मासन्निधिमात्रेण मनसोविक्रियासुप्रवर्तकइतिद्वयोरर्थः ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ नन्वसंगस्यात्मनोमनःक्षोभकत्वमपिकथमितिशंकांवारयन्मूलाज्ञाना दिपदवाच्ययाअचिंत्यशक्त्याविशिष्टस्ययथामनआदिसर्जकत्वंतथैतदपीतिदर्शयति स्वप्नेइत्यष्टभिः यथैषआत्मास्वप्नेस्रष्टानांनानाप्रमा तृणांमनांसिसृजतिएवंयेनमनसाबिशिष्टःस्वमावस्थांगच्छतितन्मनोपिसृजतीति ॥ ३४३ ॥ ननुस्वप्नेमनसांसृष्टिर्मनःकृतैवदृष्टेतिप्रधा नमनःसृष्टिरपिमनोंतरकृताभविष्यतीतिशंकांसदृष्टांतंपरिहरति नष्टेति यथादिराजेनपृथुनापृथिवीदोहनात्पूर्वकालेलोकेनष्टबीजेसति

अम्लोरसोयथास्वस्यसंनिधौमुखपंकजे॥ नीरमुत्पादयेत्शीघ्रंक्षोभयेद्वापिमानसम्॥ ३४१ ॥ एवमात्मास दानंदस्वप्रकाशशरीरवान्॥ आत्मसंनिधिमात्रेणक्षोभयत्येषमानसं॥ ३४२॥ स्वप्नेयथासृजत्येषमनांसि विविधान्यपि॥ सृजत्येवंमनोप्येतत्स्वप्नदर्शनकारणं॥ ३४३॥ नष्टबीजेयथालोकेबीजहेतुर्वसुंधरा॥ निर्बी जैवभवेदेवममनामनसोपिहि॥ कारणंभगवानीशःस्वात्मज्ञानविवर्जितः ॥ ३४४ ॥ यथामेघादिरहित आकाशोत्यंतनिर्मलः॥ उत्पत्तिस्थितिनाशानांमेघादेःकारणंभवेत्॥ ३४५॥ मनआदिप्रपंचेनरहितोऽव्या कृतोथवा॥ मनआदिप्रपंचस्यकारणंपरमेश्वरः॥ ३४६॥

पृथुराजप्रेरणयावसुंधरायद्वीजहेतुर्बभूवतत्रनबीजानांबीजहेतुत्वंकिंतुनिर्बीजायायस्तबीजायाःपृथिव्याएव एवंभगवानीशःस्वात्मज्ञान विवर्जितोमूलाज्ञानविशिष्टआत्मैवमनसःकारणं कीदृशआत्मा अमनाःसुषुप्तिप्रलयादौमनोरहितत्वेनप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ ३४४ ॥ आत्म नोविकारकारणतायांविकाराणांनविशेषणत्वंकिंतुमूलाज्ञानादिपदवाच्यायाःशक्तेरेवेत्येतदृष्टांतेनस्फुटयति यथेतिद्वाभ्यां यथाकाश स्यमेघाद्युत्पत्तिकारणत्वंमेघादिहीनस्यानिर्वाच्यशक्तिविशिष्टस्यैवनमेघादिविशिष्टस्यतथाप्रपंचप्रागभावपदेनाव्याकृतपदेनवाभिलप्यं यदज्ञानंतद्विशिष्टएवआत्माप्रपंचकारणमितिद्वयोरर्थः ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥

नन्वज्ञानमात्रेणकथंविपरीतरूपलाभइतिनशंकनीयंदृष्टत्वादित्याह आत्मेति यथाकुतश्चननिमित्ताद्भिक्षुर्दरिद्रोविप्रविशेषःअघमर्षणकालेराजाबभूवतस्यचराजभावनिर्वाहक्रमात्मनोभिक्षुत्वेनाज्ञानमेवप्रसिद्धमेतद्वासिष्ठे तथाराजालवणोदैवयोगाद्भिक्षुर्दरिद्रोबभूवतस्याप्यात्मनोराजत्वेनाज्ञानमेवभिक्षुत्वनिर्वाहकंतथात्मनोप्यात्माज्ञानान्नानाविधप्रपंचभावइतिद्वयोरर्थः॥ ३४७॥३४८॥ नन्वनर्थानिराण्यज्ञानकृतानिसंभाव्यंतेजन्ममरणेतुनसंभाव्येतेअदृष्टत्वादितिचेत्स्वप्नेऽनुभूयापिकिमपलपसीत्याह जायतइति यथाऽजरोऽमरश्चायंपुमान्स्वप्नेजायमानोम्रियमाणश्चाज्ञानप्रभावाद्दृष्टःस्वप्नदृष्टानामेतद्रूपत्वात्तथाजागरणेपिजानीहीति ॥ ३४९॥ एवंमूलाज्ञानोपाधिकालरूपादीश्वरादुत्पन्नस्यमनसःअविद्याकामकर्मभिःसहकृतस्यसकलप्रपंचोपादानतयाप्राधान्यमुक्तं अथतस्यचिदेकभास्यतांस्फुट

आत्माज्ञानाद्भवेद्भिक्षुर्यथाराजाकुतश्चन॥ राजावापिभवेद्भिक्षुर्दैवयोगात्कथंचन॥ ३४७॥ तथैवायंब्रह्मरूपआनंदात्माद्वयःपुमान्॥ आत्माज्ञानाद्भवत्येतद्विश्वंसदसदात्मकं॥३४८॥जायतेम्रियतेयद्वदजातोप्यमृतःपुनः॥ स्वप्नेजागरणेप्येवंजायतेम्रियतेपिसः॥३४९॥दृश्यैर्घटादिभिर्यद्वद्दृश्योजागरणेनहि॥द्रष्टास्वप्नेतथैवायंमनसानैवदृश्यते॥३५०॥मनोज्योतिर्यदप्युक्तंक्वापिनैवात्मबोधनात्॥किंत्वात्मव्यतिरिक्तस्यवस्तुतस्तत्प्रकाशनात्॥३५१॥यथालोकेभवेज्ज्योतिर्नयनंघटबोधकृत्॥ मूर्तामूर्तधियोहेतुर्मनोज्योतिस्तथैवहि॥३५२

यति दृश्यैरित्यादिना यथाजागरणेघटादिभिर्द्रष्टापुरुषोनप्रकाश्यतेस्वयंतद्दृश्यत्वात्तथास्वप्नेदृश्याकारपरिणतंमनोद्रष्टारंनभासयतिकिंतुद्रष्ट्रात्मनैवमनोभास्यतइत्यर्थः ॥ ३५० ॥ ननुमनःस्वयंप्रकाशमेवकुतोनस्यात्शाकल्यब्राह्मणेपुरुषाष्टकस्यमनोज्योतिरित्युक्तत्वादित्याशंकांतदभिप्रायप्रदर्शनेननवारयति मनइति क्वापिशाकल्यब्राह्मणेमनसोज्योतिष्ट्वंयदुक्तंतदात्मानंमनःप्रकाशयतीत्यभिप्रायेणनोक्तंकिंत्वात्मव्यतिरिक्तवस्तूनामात्मकर्तृकेभासनेमनःसाहाय्यमाचरतीत्यभिप्रायेणैवेत्यर्थः ॥ ३५१ ॥ आत्मेतरवस्तुप्रकाशनेचक्षुर्वत्संबंधघटकतामात्ररूपमेवमनसोज्योतिष्ट्वमित्येतद्दर्शयति यथेति यथालोकेनयनस्यचक्षुषोघटादिबोधेउपकारकत्वेनज्योतिष्ट्वंतथामनसोवृत्तिद्वाराविषयात्मसंबंधघटकत्वेनज्योतिष्ट्वमिति ॥ ३५२ ॥

घटादिभासनकालेमनसःकरणत्वविवक्षायामपिचिदपेक्षयामनसोघटादिसमत्वमेवेत्याह यथेंद्रियैरिति यथाबाह्यंसर्वंसदसदात्मकमनिर्वचनीयमिंद्रियैर्विजानातियथाचतद्ग्राह्यमिंद्रियाग्राह्यंपरोक्षंविषयमिंद्रियाणिचमनसाजानातितथाएषपुमानात्मामनस्तद्विषयांश्चएकःप्रकाशयेदिति॥३५३॥आत्मनोमनोभासकत्वंकैमुत्यन्यायेनाह अपियदिति यन्मनसःकारणमज्ञानमात्ममात्राश्रयविषयकंनामरूपकर्मभिर्हीनमव्याकृतमितियावत् तस्यापिभासकस्यात्मनस्तज्जन्यमनोभासकत्वंकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ ३५४॥एवंसकारणेमनसिसिद्धमात्मभास्यत्वंजाग्रत्पदार्थेष्वतिदिशति इंद्रियाणीति यथामनश्चिदात्मनाभास्यंतथाईद्रियादयोऽग्निपर्यंताःप्रकाशकत्वेनप्रसिद्धाअपिबोध्याश्चिद्भास्याःसदसद्रूपत्वेनानिर्वचनीयत्वेनाज्ञानकार्यत्वव्याप्येनाचिद्रूपत्वात् फलितमाह ततइत्यादिना तैजसानितेजःप्रचुराणि इतिद्वयोरर्थः॥३५५॥३५६॥ एषात्मनःसर्वभासकतासर्वतंत्रसिद्धांतःउपपत्तिबलेनापिसर्वैरभ्युपेयत्वादित्याशयेनसर्वभासकतायामुपपत्तिंप्रपंच

यथेंद्रियैर्विजानातिसर्वंसदसदात्मकम्॥ इंद्रियाणितदग्राह्यंमनसायद्वदेवच॥ तथामनःसविषयंपुमानेष
प्रकाशयेत्॥ ३५३॥ अपियन्मनसःप्रोक्तंकारणंरहितंसदा॥ नामरूपादिभिःस्वात्माज्ञानंस्वात्मनिसंश्रितं॥
प्रकाशयेत्तदप्येषकिमुतद्धेतुकंमनः॥३५४॥इंद्रियाणिमनस्तद्वत्तारकामणयोपिहि॥ तैजसानितथान्यानि
रत्नादीनिसहस्रशः॥ ३५५॥ रविसोमाग्नयोप्येतेबोध्याःसदसदात्मकाः॥अचिद्रूपास्ततःसर्वेप्रकाश्याःस्युर्घ
टादिवत्॥ ३५६॥ बोधेभ्योव्यतिरिक्तानांकारणानामनेकशः॥बोधानांजडतासर्ववादिसिद्धात्यसंशयम्॥
विनासुरगुरोःशिष्यान्बोधेप्येवंविचार्यतां॥ ३५७॥

यति बोधेभ्यइतिचतुर्विंशतिश्लोकैः बोधानांयानिकारणानिविषयकरणरूपाणितेषांजडतासर्वैर्वादिभिरंगीकृतैवभूतचैतन्यवादिनोबृहस्पतिशिष्यान्चार्वाकान्विहाय तेहिज्ञानविषयत्वेनप्रसिद्धानांभूतानांपृथिव्यादीनांशरीराकारपरिणतानांचैतन्यमिच्छंति परंतुतेकृतनाशाकृताभ्यागमरूपदोषदंडनबालैरपिसुजेयाइत्युपेक्ष्याइतिभावः मनुज्ञानकारणानामपिपूर्वज्ञानविशेषणज्ञानव्याप्तिज्ञानादीनांजडत्वंवादिभिर्नाभ्युपगतमित्यतोज्ञानकारणविशेषणंबोधेभ्योव्यतिरिक्तानामिति तथाचबोधभिन्नेषुप्रकाशत्वंकेनापिवक्तुमशक्यमितिभावः ननुबोधानामेवप्रकाशत्वेकिंतवेतिचेत्तेषांस्वप्रकाशत्वेपरप्रकाशत्वेवाश्रौतात्मसिद्धिरेव तेहियदिस्वप्रकाशास्तदातएवात्मायदितुपरप्रकाशास्तदापितत्साधकतयात्मनःसिद्धिरित्याशयेनाह बोधेपीति बोधस्वरूपेपिएवंवक्ष्यमाणविधयाविचारःकर्त्तव्यइत्यर्थः ॥ ३५७ ॥

तत्रबोधानांस्वप्रकाशत्वपक्षेब्रह्मात्मरूपतांसाधयति बोधाइतिद्वाविंशत्या तेघटादिबोधाःकिंचिद्रूपतयास्वप्रकाशाःकिंवाद्वैतरूपगौण ज्ञानात्मकतयापरप्रकाशाइतिविचारेयदितेस्वयंप्रकाशास्तदातेषांबोधानांभिदाभेदःकुतःसिद्ध्यति किंस्वतःपरतोवा नाद्यः स्वपदेनभेदविव क्षायांभेदेनजडेनस्वसाधनोक्तेर्व्याहतत्वात् स्वपदेनभेदाश्रयज्ञानविवक्षायांप्रतियोग्यनुयोगिग्रहणसापेक्षस्यभेदग्रहणस्यभेदाश्रयेणकर्तु मशक्यत्वात् प्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयोरप्यविषयत्वभावतालक्षणस्वप्रकाशताशालिनोर्ग्रहणायोग्यत्वादितिभावः अथद्वितीयंपरतइ तिपक्षंविचारयति स्वप्रकाशेष्विति स्वप्रकाशबोधेषुतिष्ठन्भेदस्त्वयाभेदाश्रयज्ञानभिन्नेनपरेणगृह्यतेविषयीक्रियतेवानवाइति ॥ ३५८ ॥ तत्राद्यंविकल्पयति गृह्यतइति यदिभेदोगृह्यतेतदापिकिंभेदोस्तीत्येतावन्मात्राकारेणगृह्यतेकिंवाअमीषांबोधानांभेदइत्यनेनाकारेणगृह्य

बोधाःस्वयंप्रकाशाःस्युर्यदितेतद्भिदाकुतः ॥ स्वप्रकाशेषुभेदोयंगृह्यतेवानवात्वया ॥ ३५८ ॥ गृह्यतेयदिसो प्येवंभेदइत्येवगृह्यते ॥ अमीषामितिवापूर्वंबोधानांकिंभवेत्तव ॥ ३५९ ॥ नहिभेदेगृहीतेस्तिनभसोनभसो भिदा ॥ अमीषामितिचेद्भेदोगृह्यतेभवताधिया ॥ तथाचस्वप्रकाशत्वंनभवेद्धिघटादिवत् ॥ ३६० ॥ भेदोयं हिमयाग्राह्योघटस्यचपटस्यच ॥ एवंप्रतीयमानानांतेषांनस्वप्रकाशता ॥ ३६१ ॥

तेइति पूर्वंप्रथमेतवपक्षेबोधानांकिंजातं बोधानांहिभेदसंबंधस्वरूपापरिच्छिन्नतातदाआपद्येतयदातेषांप्रतियोगिताअनुयोगितावांगृह्येत सातुभेदइत्येतावन्मात्राकारेज्ञानेनभासतइतिभावः ॥ ३५९ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्फुटयति नहीति यथाभेदइत्याकारेणभेदेगृहीतेआकाश स्याकाशाद्भेदोनसिद्ध्यति आकाशस्यप्रतियोगित्वादिनाऽनुल्लेखात् अयोग्यतयाआक्षेपस्याप्यप्रसरात्तथातटस्थानांबोधानामपीत्यर्थः द्वितीयंपक्षमादायनिराचष्टे अमीषामितीति चेद्यदिअमीषामितिइदंरूपेणबोधान्विषयीकृत्यतद्भेदोगृह्यतेतदापरप्रकाश्यानांबोधानांस्वप्र काशत्वंनस्यात्यथाघटादीनामित्यर्थः ॥ ३६० ॥ दृष्टांतंस्फुटयति भेदइति यथामयाअमीषांघटादीनांभेदोगृह्यतेइत्येवंप्रतीतिविषयी क्रियमाणानांतेषांघटादीनांस्वप्रकाशतानदृष्टेति ॥ ३६१ ॥

एवंस्वप्रकाशानांभेदोग्रहीतुमशक्यः प्रतियोग्यनुयोगिग्रहणलक्षणायाःसामग्र्याअसंभवात् प्रतियोग्यनुयोगिनोरविषयस्वभावत्वादित्युक्तं अथनगृह्यतेइतिपक्षेदोषमाह अग्रहेइति अग्रहेभेदस्यग्रहणाभावपक्षेग्रहणाभावरूपेणहेतुनाभेदोनास्ति भेदात्यंताभावएवसिद्ध्येदित्यर्थः अयंभावः जडानांपराधीनसिद्धिकानांमानाधीनासिद्धिरित्यविवादं तेषुचकेनचिन्मानेनसिद्धेषुप्रत्यक्षाप्रवृत्तावपिनासत्वंनिश्चेतुंशक्यते भेदोपिचपरसापेक्षत्वेनस्वरूपेनिवेशमलभमानोजडएववाच्यः श्रुत्यादिबाधितत्वेनभ्रममात्रसिद्धश्च अतस्तत्रग्रहणाभावेनलिंगेनन्‌शृंगवदसत्त्वानुमितौनकिंचिद्बाधकमिति एतदेवनृशृंगप्रतिबंद्यादर्शयति अगृहीतेष्विति ॥ ३६२ ॥ ग्रहणपक्षएवदोषांतरमाह अपीति किंचबोधानांभेदग्रहणपक्षेग्राहकंज्ञानांतरंस्वप्रकाशंपरप्रकाशंवा अंत्येऽनवस्था आद्येभेदग्रहणायप्रतियोग्यनुयोगिनौग्रहीतुमिष्टौ

अग्रहेनास्तिभेदोयंग्रहणाभावहेतुना॥ अगृहीतेषुसत्त्वंचेन्नरिशृंगंकुतोनसत्॥ ३६२॥ अपियद्ग्रहणंतच्चेत्स्वप्रकाशंभवेत्तव॥ तादृशंग्राहकंनस्यात्सवितुश्चंद्रमायथा॥ ३६३॥ स्वप्रकाशेपिभेदश्चेज्ज्ञानेज्ञानेव्यवस्थितः॥ नस्वप्रकाशतातेषांतारतम्याद्घटादिवत्॥ ३६४ ॥ समानांनभवेत्क्वापिग्राह्यग्राहकताभुवि॥ खद्योतानांचदीपानांयस्मादेपानदृश्यते॥ ३६५॥

पिकथंगृह्णीयात्प्रकाशत्वेनसमत्वादन्यथासूर्याचंद्रमसोरपिप्रकाश्यप्रकाशकभावापत्तिरित्यर्थः ॥ ३६३ ॥ स्वप्रकाशंस्वप्रकाशस्यनसाधकमित्येतदेवस्फुटयति स्वप्रकाशेपीतिद्वाभ्यां यदिसर्वाज्ञानव्यक्तयःस्वप्रकाशाअपिपरस्परंप्रकाश्यंतइत्युच्यतेतदातासांप्रकाश्यप्रकाशकभावनिर्वाहकोभेदस्तारतम्यरूपोपिवाच्यः तत्स्वीकारेतुप्रकाश्यघटादिसमत्वापत्त्यास्वप्रकाशबोधेनस्वप्रकाशस्यप्रकाशइत्युक्तेर्व्याहतत्वंस्पष्टमित्यर्थः॥ ३६४ ॥ यदितुउक्तोविशेषोनांगीक्रियतेतदापिप्रकाश्यप्रकाशकभावोक्तिःसुतरांव्याहता खद्योतदीपादीनामपिप्रकाशत्वेनसमानांप्रकाश्यप्रकाशकभावादर्शनादित्याह समानामिति समानांसमानजातीयानाम् ॥ ३६५ ॥

अथबोधानांसच्चिदानंदत्वलक्षणात्मत्वविधानोपयोगिनींपूर्वोक्तविचारफलभूतांचसुखरूपतांदर्शयति ततइति यतउक्तविधयाभेदप्रहणंनसंभवतिततोग्रहणाभावेननृश्रृंगवद्भेदाभावसिद्धेस्तेबोधाभेदशून्याइतिचेदंगीकुरुषेतर्हितेबोधाःसुखरूपिणइत्यपिनिश्चिनोतुभवान् योवैभूमातत्सुखमितिश्रुत्युक्तसुखलक्षणयोगात् श्रुतौभूमपदस्यभेदशून्यतापरत्वादितिपूर्वार्द्धार्थः ननुश्रुत्युक्तलक्षणस्यसुखेसमन्वयःक्व दृष्टइतिचेत्सुषुप्तेसमाधौचेत्याह नहीति भेदंभेददर्शनंविनावर्तमानेसुप्त्यादिकालेनृभिःप्राणिभिर्दुःखंनदृश्यतेर्लोकतुसुखमेवतत्रभासतेइति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥३६६॥ ननुसुप्त्यादौभेदाभावलक्षणंसुखसत्वेपितस्यसुखस्यस्वप्रकाशबोधात्मकत्वेकिंमानमितिचेद्भानान्यथानुपपत्तिरेवेत्याह स्वप्रकाशाइति स्वप्रकाशाःस्वप्रकाशत्वेनवर्णिताबोधायदितेसुखरूपानस्युस्तदातेषांनृणांसुप्त्यादौसुखस्यापिलाभोनसंभवेत् दुःखस्येवयथादुःखस्यतदालाभोनास्तिततःस्वप्रकाशाबोधाएवामीसुप्तौभासमानसुखरूपाइत्यर्थः अयंभावः सुखस्यस्वप्रकाशबोधभि

ततोभेदनशून्याश्चेद्बोधास्तेसुखरूपिणः॥ नहिभेदंविनादुःखंसुप्त्यादौलभ्यतेनृभिः॥३६६॥ स्वप्रकाशानचेत्तेस्युस्तेषांलाभोनसंभवेत्॥ दुःखस्येवसुखस्यापिस्वप्रकाशास्ततोत्यमी॥३६७॥ दुःखाभावोपिनैवस्यादप्रकाशःकथंचन॥ भेदशून्यैःकथंत्स्यैर्भेदवान्सप्रकाश्यते॥ ३६८॥

न्नत्वेअद्वितीयत्वात्मकस्वलक्षणप्रच्युतिदुःखवद्भेददर्शनव्याप्यताचस्यात्तथाचसुषुप्तौभेददर्शनहीनायांसुखभानंनस्यादिति॥३६७॥ ननु सुषुप्तेदुःखाभावशालितयैवेच्छाविषयत्वोपपत्त्याबोधाभिन्नसुखसत्वंकिमर्थंतत्रव्युत्पाद्यतेइतिशंकांवारयन्ननंतत्वविशदीकरणायबोधानांदुःखाभावरूपतामपिदर्शयति दुःखाभावइति दुःखाभावोप्यप्रकाशोबोधात्मकप्रकाशभिन्नश्चेत्तदानैवस्यान्नसिद्धोस्यादित्यर्थः कथंनसिद्धोदित्यतआह भेदेति चिद्भिन्नोदुःखाभावःसुप्तौप्रकाशतइतिवदन्प्रष्टव्यः किमादित्याद्यैःप्रकाश्यतेकिंवाबोधैरेव नाद्यः सुप्तौतेषांविलयात् नांत्यः वर्णितविधयाभेदहीनैर्बोधैःसदुःखाभावःकथंप्रकाश्यते कीदृशोदुःखाभावोभेदवान्भवताअत्यंतंबोधभिन्नत्वेनाभिमतइत्यर्थः चित्प्रकाशेहिद्वयमेवभासतेचित्स्वरूपंतत्तादात्म्यलक्षणविषयनाशालिचनात्यंतभिन्नमितिभावः॥ ३६८॥

दुःखाभावस्तुचित्स्वरूपएवेतिसूचयन्कथंभावरूपास्तेबोधादुःखाभावरूपाइतिशंकांवारयंश्चाहं अप्यभावइति किंचअभावपदार्थोपि भावेभ्योऽधिकरणतयाभिमतेभ्योनभिन्नःकिंत्वनुयोगिभावात्मकएवयथाघटःस्वेतरेषांसर्वेषामभावात्मकइतिसत्ख्यातिवादिभिरभ्युपगम्यते तेह्येवमाहुः भावांतरमभावोन्योनकश्चिदनिरूपाणादिति सर्वेपदार्थाःस्वरूपेणसद्रूपाःपरापेक्षयाचाभावरूपाः भावभिन्नस्त्वभावो नास्तिभिन्नत्वेननिरूपयितुमशक्यत्वादितितदर्थः तथैवास्माभिरप्यभ्युपगम्यतइतिभावः ॥ ३६९ ॥ ननुभावांतराभाववादिमतांगीकारेवःकोलाभःप्रत्युतसर्वेषामभावात्मतापत्तिरूपोदोषएवेतिचेन्न पदेपदेऽद्वैतानुसंधानस्यसिद्धेरेवफलत्वादितिशंकासमाधानाभ्यांदर्शयति अभावात्मकतेति एवंभावात्मकाभाववादिमतस्वीकारेयदिविश्वस्यपदार्थजातस्याभवरूपताप्रामोतितर्हिप्रामोतुकानोहानिःप्रत्युताद्वैतपरिचयएवेति ॥३७०॥ ननुकथंसत्ख्यातिमतांगीकारेऽद्वैतपरिचयःप्रत्युततेषांस्वरूपभेदंमन्वानानामनुसरणेभेदधीप्रसक्तिरेवेतिचेत्स्यादेवंयदिसर्वथातन्मतमनुगम्येत औपनिषदैस्तुयथाज्वरकरमपिदधिशर्करयासंस्कृत्योपयुज्यतेतथापरमतमपिश्रुत्यनुकूलतर्कपरम्पराशर्करयासंस्कृत्योपयुज्यतेइतिनकोपिदोषइत्यभिप्रेत्योक्तमतोऽद्वैतसिद्धिमभिनयति नचेति घटस्वरूपाद्द्वितीयोभिन्नःअभावोपिनस्यात्किमुतभावः कुतःसर्वाभावरूपेणहेतुना यदिहिकिंचिदपिघटस्वरूपाद्द्वियेततदाघटस्यसर्वाभावरूपेणाभिधानंव्याहन्येतेति ततश्चघटस्याद्वितीयत्वेनब्रह्मत्वंसिद्धमित्याह सर्वाभावइति सर्वाभावपदेनयद्वस्त्वभिदधासितदेवनोस्माकंश्रुत्यनुगृहीतानामद्वयंब्रह्ममतं नचविरोधः घटनामरूपयोःपंचीकरणप्रक्रिययासन्मात्रत्वात्सत्ताभानप्रियांशानांब्रह्मत्वस्यनिश्चितत्वात् तथाचानुगुणोयंसत्ख्यातिपक्षोस्माकमिति भावः नचाभावोद्द्वितीयस्यसर्वाभावोपिहेतुनाइतिपाठेतु ननुकथंनहानिःशून्यतापत्तेःस्पष्टत्वादितिशंकावारणपरःश्लोकः तथाचद्द्वितीयस्यइतरत्वावच्छिन्नस्याभावःशून्यतापादकसर्वाभावरूपोनभवति कुतः हेतुना भावप्रधानोनिर्देशः हेतुत्वेनेति सर्वाभावपदेनयदुच्यतेतदस्मत्सिद्धांतप्रसिद्धाद्वयब्रह्मात्मनैवसिद्ध्यति इतरथातुजडस्यासाक्षिकस्यसिद्धिर्दुर्लभास्यात् घटादौसर्वाभावव्यपदेशोपिस्वावच्छिन्नचैतन्यधर्माध्यासान्निर्वहतीतिभावः ॥ ३७१॥

अप्यभावोनभावेभ्योविभिन्नोविद्यतेभुवि ॥ यतोघटोत्रविज्ञेयःस्वान्याभावोमनीषिभिः ॥ ३६९ ॥ अभावात्मकताचैवंयदिविश्वस्यजायते ॥ जायतांकिंविनष्टंनोत्यद्वितीयात्मवादिनां ॥ ३७० ॥ नचाभावोद्वितीयःस्यात्सर्वाभावेनहेतुना ॥ सर्वाभावइदंयत्त्वंब्रूषेतन्नोऽद्वयंस्मृतम् ॥ ३७१ ॥

अभावस्यभावभिन्नत्वाभावंपदार्थत्वानुपपत्त्यापिसाधयति अपिचेति किंचात्रपरीक्षकव्यवहारेऽस्तिपदत्वेनास्तिपदतादात्म्येन सहितोभाव:पदार्थत्वेनमत: शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् अस्तिपदाभिधेयत्वंपदार्थसामान्यलक्षणमितियावत् पदस्यतुवृक्षइत्यादिरूपस्याप्यभाव:सद्भिन्नोर्थोनदृष्ट:किमुतास्तिपदस्य तथाचपदार्थत्वानुपपत्त्यापिसर्वस्यसद्रूपतायाःसिद्धिरिति तदुक्तंवार्तिककृद्भि: स्फुरतापिसतोनान्यदंभिधातुंघटादिवत् शक्यतेत्वभिधानेननासद्वस्तुनिरुच्यतेइति स्फुरताव्याख्यानकुशलेनापिसतोन्यत्सद्भिन्नमभिधातुंघटादिवन्नशक्यतेयतोभिधानेननाम्नासद्रूपेणासद्वस्तुनिर्वक्तुमशक्यंसदसतोस्तादात्म्यायोगादितिवार्तिकार्थ: ॥ ३७२ ॥ ननुबाह्या:प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशंचेतिवदन्तोबुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकौनाशावाकाशंचेत्येतत्त्रयमसदितिमन्यंतेतदृष्टांतेनेतरत्राप्यसत्वमस्त्वितिशंकांनिराकरोति कथमिति पदत्वेपदतादात्म्यरूपेकारणेसदर्थसाधकहेतौसतिआकाशोऽभावरूप:कथंस्यान्नकथंचिदपीत्यर्थ: उपलक्षणंचेदं अधिकरणत्वे

अपिचात्रपदार्थोस्तिपदत्वेनमतोपिहि॥ पदस्यवृक्षइत्यादेर्नाभावोर्थउदीरित:॥ ३७२॥ कथंनभोप्यभाव:स्यात्पदत्वेसतिकारणे॥ वस्त्वंतरमभावोतोनतुभावविवर्जित:॥ ३७३॥ अध्यस्तस्येहसर्पस्ययथाभाव:स्रगीरित:॥ आत्माचैवमभाव:स्याद्ध्यस्तस्यजडात्मन:॥ दु:खाभावस्ततोज्ञेयआनन्दात्मामहेश्वर:॥ ३७४॥ स्वप्रकाशसुखाबोधा:सर्वेभेदविवर्जिता:॥ आनंदात्मोपमास्तस्मादानंदात्मासमीरिता: ॥ ३७५ ॥

नप्रसिद्धस्याकाशस्यासत्वंदुर्वचमित्यस्य असतोधिकरणताऽदर्शनात्सिद्धांतेनास्तीतिपदविषयतासूक्ष्मत्वप्रयुक्तैवेतिभाव: फलितमाह वस्त्वंतरमिति सत्ख्यातिमतइतिशेष: ॥ ३७३ ॥ अस्मत्सिद्धांतेपिअधिष्ठानावशेषोहिनाश:कल्पितवस्तुनइतिवचनस्यावशिष्यमाणाधिष्ठानरूपएवास्यकल्पितस्याभावइत्यर्थकस्यानुसारेणाभावस्यभावात्मकत्वंसिद्धमेवेतिसदृष्टांतमाह अध्यस्तस्येति यथास्रजिकल्पितसर्पाभाव:स्रग्रूपस्तथाप्रपंचाभावआत्मरूपइत्यर्थ: फलितमाह दु:खेति ततोदु:खस्यकल्पितत्वात्परिपूर्णात्मनएवाधिष्ठानत्वाच्चमहेश्वर:परमात्मैवदु:खाभावरूपइत्यर्थ: ॥ ३७४ ॥ एवंबोधेपुव्युत्पादितै:परमात्मलक्षणै:परत्वादिभि:परमात्मतांतेषांसाधयति स्वप्रकाशेति यतोबोधा:स्वप्रकाशत्वेनसुखत्वेनभेदहीनत्वेनचआनंदोपमा:परमात्मसमास्ततस्तेभ्रांतानांभिन्नत्वेनभासमानाअपिवस्तुनआत्माब्रह्मेति समीरितामहावाक्यैरितिशेष: ॥ ३७५ ॥

ननुबोधेषुसजातीयस्वगतभेदयोरभावेपिविजातीयविषयभेदःस्थितएवेतिचेन्न भ्रांतिदशायांतथात्वेपिविवेकेनविषयभेदव्यापकबोधभेदबाधेविषयभेदस्थितेर्दुर्लभत्वादित्याशयेनविषयबोधभेदयोर्व्याप्यव्यापकभावंदर्शयति बोधेष्विति पंचभिः यदाबोधेषुनभेदस्तदाबोध्येषुविषयेषुभिदाभेदःकेनहेतुनासिद्ध्येत् अयंभावः विषयाणामविद्यादशायामेवभासमानानांप्रातिभासिकत्वेनदृष्टिसृष्टानांबोधरूपादृष्टेरेवसामग्री सामग्रीभेदाभावेचकार्यभेदोनदृष्टइति हियतोघटइत्याकारकस्यभेदशून्यस्यएकत्वेनलोकेप्रसिद्धस्यबोधस्यविषयेघटेकेनापिपरीक्षकेणभेदोनोक्तः तथाचबोधभेदोविषयभेदव्यापकइत्यर्थः ॥ ३७६ ॥ ननुविशिष्टज्ञानविषयाणांविशेषणविशेष्यसंसर्गाणामेकज्ञानविषयत्वेपिभेदोदृष्टइतिचेन्न तत्रापिनागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशेष्येव्यवतिष्ठतइतिन्यायेनपूर्वकल्पितोयोज्ञानभेदस्तदुपाधिकएवविषयभेदइतिदर्शयति घटाइतित्रिभिः दशघटाइत्यपेक्षाबुद्धिजन्यदशसंख्याप्रकारकंविशिष्टज्ञानं शुक्लोघटइतिस्थिरत्वाभिमतगुणप्रकार

बोधेषुचयदानस्याद्भेदःकेनभवेद्भिदा ॥ बोध्येषुनहिबोधस्यभेदशून्यस्यकर्हिचित् ॥ घटइत्यादिरूपस्यविषयेभेदईरितः ॥ ३७६ ॥ घटादशतथाशुक्लोघटश्चैत्रोत्रगच्छति ॥ दंडीमनुजजातीयःसुतोमित्रस्यरूपवान् ॥ ३७७॥ इत्यादावपिनैवास्तिभेदोऽभिन्नेत्रबोधने ॥ विशेषणमविज्ञायविशेष्यंनैतिधीर्यतः॥ ३७८ ॥ विशेपणंविशेष्यंचसंबंधंचतयोस्तथा ॥ ज्ञानत्रयेणविज्ञायपश्चादेकेनगच्छति ॥ ३७९ ॥

कं चैत्रइत्यादिनातुएकत्रद्रव्येआर्थक्रमेणजातिगुणक्रियासंज्ञासंबंधात्मकपंचविशेषणकंज्ञानमुक्तं तथाहि मनुजत्वंजातिः गतिःक्रिया चैत्रेतिसंज्ञा मैत्रस्यजन्यत्वलक्षणःसंबंधश्च एतेछत्रीकुण्डलीदेवदत्तइत्यत्रेवप्रकारतयात्रभांतीति ॥ ३७७॥ इत्यादाविति इत्याद्यैर्वर्णितविशिष्टज्ञानप्रभृतिस्थलेष्वपिबोधनेअभिन्नेसतिविषयभेदोनबोध्यःकिंतुबोधभेदतएवविषयभेदः कथमत्रबोधभेदइतिचेद्भवदंगीकृतन्यायादेवेत्याह विशेषणमिति यतोधीर्विशेपणमज्ञात्वाविशेष्यंनएतिनावगाहते तथाचपूर्वकालिकज्ञानभेदाधीनएवतत्रापिविषयभेदइतिभावः ॥ ३७८ ॥ अस्मत्प्रक्रियायांतुपरस्परसापेक्षविशेषणादित्रितयाकारवृत्तित्रयोपाधिकश्चैतन्यभेदव्यवहारःफलचैतन्याभेदात्तुएकबोधत्वव्यवहारइतिसूचयन्नाह विशेषणमिति ज्ञानत्रयेणवृत्तित्रयेणविज्ञायविषयीकृत्यएकेनफलेनतत्त्रयंविषयीकरोतितदाज्ञानभेदाभेदव्यवहारयोरुभयोरुपपत्तिरितिभावः ॥ ३७९ ॥

अतइति अतउक्तनियमाहृत्युपाधिकबोधभेदापेक्षएवबोधानांविषयाणांभेदः सिद्ध्यतिनस्वतः वस्तुतस्तुसबोधगतोभेदोनास्ति इतरसापेक्षत्वेनमिथ्यात्वात् विषयाबोधभेदबाधेत्वयंभेदोबोध्यगतःकथंभवेत्तिष्ठेत्स्वामिकराजत्वबाधेतन्निरूपितराज्यबाधस्यप्रसिद्धत्वादितिभावः ॥ ३८०॥ एवंस्वप्रकाशत्वपक्षेऽभीष्टात्मसिद्धिर्दर्शिताऽथपरप्रकाशत्वपक्षेपिवर्णितात्मसिद्धिः तदस्वीकारेजगदांध्यप्रसंगादित्याह अस्वप्रकाशेति यदितेविषयकरणभिन्नाभेदशालिनोबोधाअस्वप्रकाशाइतिस्वीक्रियंतेतथापिघटवत्प्रकाश्यानांतेषांप्रकाशकेनकेनचिद्भवितव्यं तत्रचभेदग्राहकाणामप्रसरात्स्वप्रकाशानंदत्वलक्षणंब्रह्मत्वंसिद्धमेवेत्याशयः॥३८१॥ आशयप्रदर्शनमुपसंहरति इत्यभिप्रायेति, उक्ता

अतोबोधगतंभेदमपेक्ष्यैवप्रसिद्ध्यति ॥ बोध्यभेदोनबोधेसकथंबोध्येभवेदयम् ॥ ३८०॥ अस्वप्रकाशरूपां स्तेभेदबोधास्ततोह्यमी॥ प्रकाश्याघटवत्स्वात्मबोधेनैकात्मरूपिणा ॥ स्वप्रकाशेनसर्वेषांबोधानांसाक्षिणा सदा॥३८१ ॥ इत्यभिप्रायवान्याज्ञवल्क्यःस्वप्नेपरात्मनः ॥ आत्मज्योतिष्ट्वमाहैतत्सर्वज्योतिःप्रकाशनात् ॥ ३८२॥ रविसोमाग्निवागाख्येज्योतिष्युपरमंगते ॥ आत्मैवज्योतिरेकंतदास्तेनुपरतंसदा॥ ३८३॥ श्रुत्वैवंजनकोराजापप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ आत्मात्रकतमोब्रह्मन्नेषुदेहेंद्रियादिषु॥ ३८४॥

शयेनयाज्ञवल्क्यःस्वप्नेपरमात्मनोधर्ममात्मज्योतिष्ट्वरूपमाहस्म एतदुत्तरश्लोकोक्तप्रकारकंयथाभवतितथाआत्मैवज्योतिःआत्मज्योतिषोभावःआत्मज्योतिष्ट्वं कुतः सर्वेषांज्योतिषामपितेनप्रकाशनात्॥३८२ ॥एतत्पदोक्तमात्मज्योतिष्ट्वाभिधानप्रकारमभिनयति रवीति स्पष्टम्॥३८३॥अथकतमइत्यादेःपुरुषइत्यंतस्यवाक्यस्यार्थंप्रपंचयति श्रुत्वैवमित्यादित्रिंशताश्लोकैः एवमुक्ताभिप्रायेणवर्णितमात्मतत्त्वंश्रुत्वापिराजाएवंपप्रच्छ एवंकथं हेब्रह्मन्अत्रसंघातेवर्तमानेषुदेहेंद्रियादिषुकतमआत्मेति एवमाकारेणराज्ञःप्रश्नकरणेबीजंतुउक्ताभिप्रायापरिज्ञानं आत्मैवास्यज्योतिरितिवाक्यस्ययोविपरीतोर्थःअस्यसंघातस्यआत्मास्वरूपमेवज्योतिरित्याकारकस्तस्यग्रहणंचेतिबोध्यम् ॥ ३८४ ॥

एवंपृष्टइति याज्ञवल्क्यस्त्वात्मपदेनसंघातस्याधिष्ठानभूतत्त्वंविवक्षितमितिदर्शयन्नितरव्यावृत्तिमुखेनात्मानमेवमाहप्रतिपादयतिस्म एवं कथं आत्मपदार्थःसर्वजंतूनांप्रसिद्धएव कीदृशः आत्मसंबंधिनोःशब्दबोधयोरात्मेत्याकारकशब्दस्यतदाकारवृत्तेश्च विषयः शब्दबोधाभ्यां भिन्नश्च नकेवलमात्मशब्देनैवप्रसिद्धःकिंतुचेतनपुरुषशब्दाभ्यांतथाप्रसिद्धः देहादिकंतुनात्मायतःसाक्ष्यमितिद्वयोरर्थः ॥३८५॥३८६॥ एवंश्रुतिगतयत्पदार्थमुक्त्वाऽयमितिपदार्थमाह प्रश्नेति मादूरंगच्छएतस्मिन्प्रश्नानुरूपविज्ञानएवतत्परिचयंकुरुते कथमितिचेच्छृणु यःसाक्षिवत्साक्ष्यवर्गात्पृथग्भूतोभासतेअयमेवात्मा अस्यभेदमानाभावाच्चैकोऽयंसर्वसाक्षिभूतइति ॥३८७॥ आत्मनःस्थूलदेहाद्व्यतिरेकस्फोरकस्यविज्ञानमयपदस्यार्थमाह नानेतिसप्तभिः एषआत्मानानाविधांतःकरणेषुविज्ञानपदवाच्येषुअभेदेनाध्यासिकेनतादात्म्यसंबंधेन

एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यआहैवंनृपतिंप्रति ॥ प्रसिद्धःसर्वजंतूनामात्मनःशब्दबोधयोः ॥ ३८५ ॥ विषयःशब्दबोधाभ्यांरहितश्चेतनःपुमान् ॥ देहेंद्रियादिकंनैवभवेदात्मायथाघटः ॥ ३८६ ॥ प्रश्नविज्ञानएतस्मिन्यआस्ते साक्षिवन्नृप ॥ अयमात्मासदासाक्षिस्वरूपःसर्वदेहिनां ॥ ३८७ ॥ नानांतःकरणेष्वेपस्थितोऽभेदेनचेतनः ॥ वन्हिर्यथात्रलोहेषुभेदशून्योव्यवस्थितः ॥ ३८८ ॥ यथालोहमयोवन्हिर्लोहस्थोव्यपदिश्यते ॥ विज्ञानमयएवंसस्थितोंतःकरणेष्वपि ॥ ३८९ ॥ विज्ञानानिसदाबोधरहितानिस्वरूपतः ॥ आत्मसंनिधिमात्रेणबोधवंति भवंतिहि ॥ ३९० ॥ लोहपिंडायथादाहप्रकाशाभ्यांविवर्जिताः ॥ वन्हितादात्म्यमापन्नाःप्रकाशंतेदहंतिच ॥ ३९१ ॥ तथांतःकरणस्थानावृत्तयोविविधाइमाः ॥ मानामानादिभेदिन्योभेदशून्याःसकारणाः ॥ ३९२ ॥ आत्मतादात्म्यमापन्नाःप्रकाशंतेत्रसर्वतः ॥ प्रकाशयंतिचैवैतद्विश्वंसदसदात्मकम् ॥ ३९३ ॥

स्थितः यथाऽयसिवन्हिर्भेदशून्योदुर्लक्ष्यभेदइत्यर्थः ॥ ३८८ ॥ यथेति स्पष्टं ॥३८९॥ तस्यात्मनोंतःकरणेतद्वृत्तिषुचतादात्म्यहेतुतयासवृत्तिकांतःकरणस्यस्वतोजाड्यंचिदात्मसंबंधेनबोधशालित्वंचाह विज्ञानानीति स्पष्टं ॥ ३९० ॥ एतद्दृष्टांतेनस्फुटयति लोहेतित्रिभिः स्पष्टम् ॥३९१॥ तथेति तथालोहवत् अंतःकरणेउपादानभूतेस्थानंस्थितिर्यासांतास्तथाभूतावृत्तयःसकारणाःसोपादानाआत्मतादात्म्यमापन्नाएवप्रकाशंतेविषयजातंप्रकाशयंतिच कीदृश्योवृत्तयः स्मृत्यनुभवविकल्परूपैर्मानामानादिभेदिन्यः पुनःकीदृश्यः भेदशून्यादुर्लक्ष्यचिद्भेदकाइतिद्वयोरर्थः ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥

एवंवृत्तिषु चित्तादात्म्यफलंदर्शितमथात्मन्यपितत्फलंचेतनत्वव्यवहारलक्षणमाह विज्ञानमयएवेति अतआत्मतादात्म्येनसर्वांतिकांतःकरणस्यबोधधर्मकत्वादेवविज्ञानमयःसन्नयंपुरुषश्चेतनोबोधाश्रयइतिस्मृतः अन्यथाहिचिद्रूपइत्येवव्यवह्रियेत यथालोहमयःसन्वह्निर्दाहादिकर्त्ता ज्वलःज्वलनक्रियाकर्त्ताचव्यवह्रियते केवलोहिप्रकाशकइत्येवाख्यायतेइत्यर्थः ॥३९४॥ अथप्राणात्मत्वभ्रमवारणपरस्य प्राणेष्वितिपदस्यतात्पर्यमाह प्राणानामितिद्वाभ्यां वायुभेदरूपाणांमुख्यप्राणानामिंद्रियाणांचप्राणतादात्म्येनप्राणपदलक्ष्याणांव्यापारेषुहेतुःसंनिधिमात्रेणप्रयोजकोयतोभवतिततःप्राणेष्वित्येवंवेदिकैरात्माप्रतिपाद्यतेइत्यर्थः ॥ ३९५ ॥ विभुमात्मानंप्रत्यपिप्राणानामधिकरणतयानिर्देशोऽवच्छेदकत्वेनाभिव्यक्तिस्थानत्वेनवाबोध्यइतिसदृष्टांतमाह यथेति यथाविभ्वपिनभोऽवच्छेदकेषुघटेषुस्थितमित्यु

विज्ञानमयएवातःपुरुषश्चेतनःस्मृतः ॥ यथालोहमयोवह्निर्दाहभानकरोज्वलः ॥ ३९४॥ प्राणानांवायुभेदानामिंद्रियाणांचसर्वदा ॥ व्यापारेषुभवेद्धेतुस्तेषुतादात्म्यमागतः ॥ तेनप्राणेष्वयंदेवःकथ्यतेवेदवादिभिः ॥ ३९५ ॥ यथानभोघटेष्वेतद्वर्त्ततेतद्बहिःस्थितम् ॥ चालयन्नखिलान्वृक्षान्यद्वदेषप्रभंजनः ॥ उच्यतेतत्रतद्वत्स्यात्प्राणेष्वात्मापरःपुमान् ॥ ३९६ ॥ आत्मासर्वगतोप्येषविशेषाद्धृदितिष्ठति ॥ यतःसमग्रजंतूनांविज्ञानंत्वद्दिलभ्यते ॥ ३९७ ॥ आपादमस्तकेदेहेयद्यप्येषोवगच्छति ॥ सुखदुःखेतथाप्येतेहार्दाद्विज्ञानतःसदा ॥ ३९८ ॥ यथासर्वगतंतेजोभानोरेकंतथापिहि ॥ घटेमणौसूर्यकांतेवैषम्येणैववर्तते ॥ ३९९ ॥

च्यते यथाचव्यापकोपिवायुर्वृक्षचालनेनाभिव्यक्तोवृक्षेष्वितिवृक्षाधिकरणकतयोच्यतेतथात्माप्राणेष्वित्युच्यतेइति ॥ ३९६ ॥ अंतःकरणाद्व्यतिरेकबोधकस्यहृदीतिपदस्यतात्पर्यंदर्शयति आत्मेत्येकादशभिः सर्वगस्याप्यात्मनोहृद्देशगतायांबुद्धौयतोविशेषतोऽभिव्यक्तिस्तेनहृदीतिदेवःकथ्यतेइत्येकादशेनसंबंधः तत्रहेतुर्बुद्धेर्विशेषतोहृद्देशेऽवस्थानमिति ॥ ३९७॥ बुद्धेश्चित्प्रतिबिंबग्राहिण्याहृद्देशेविशेषतोवस्थानेलोकानुभवंप्रमाणयति आपादेति यद्यप्येषजनःसर्वशरीरवर्तिनीसुखदुःखेअवगच्छतितथापिहार्दाद्विशेषतोहृन्निष्ठतयाभासमानाज्ज्ञानादेवावगच्छति तथाचघर्मतप्तस्यगंगाह्रदप्रवेशेसर्वांगीणसुखानुभवकालेपिज्ञानस्यहृद्देशेविशेषतःस्थितिःसर्वानुभवसिद्धेतिभावः ॥ ३९८ ॥ उक्तमर्थंदृष्टांतबलेनविशदयति यथेति एकंसमानं ॥ ३९९॥

त्रिषुवैषम्यंदर्शयन्दार्ष्टांतिकेयोजयति यथाघटेइतित्रिभिः यथायंसूर्यप्रकाशोघटेविद्यमानोप्यभिव्यक्तःसन्नलभ्यतेतथादेहाद्बहिरा त्मेत्यर्थः ॥ ४०० ॥ यथामणाविति यथाचसूर्यप्रकाशोमणौस्फटिकादौप्रतिबिंबितत्वलक्षणाभिव्यक्तिशालितयोपलभ्यमानोदा हलक्षणकार्यविशिष्टोनलभ्यतेतथादेहेहृदयातिरिक्तदेहप्रदेशेषुसुखदुःखेज्ञानवर्जितेलभ्येते सुखदुःखयोरुपसर्जनीभूतज्ञानस्यांगांतरेषू पलंभेप्यनुसंधानलक्षणस्यज्ञानकार्यस्यहृद्देशान्नान्यत्रोपलंभइतियावत् ॥ ४०१ ॥ सूर्यकांतेतुयथासकार्यस्यसूर्यप्रकाशस्योपल ब्धिस्तथाहृद्देशेविज्ञानस्येत्याह प्रकाशश्चेति पूर्ववदाशयः ॥ ४०२ ॥ अथवाहृत्पदेनहृदयकमलमेवमाशंतस्यचात्मानंप्रत्यधिकरण तांऽतःकरणद्वारेतिसूचयन्हृदयस्यसर्वकरणाधारतांशाकल्यब्राह्मणादावुक्तांनिरूपयति अपीति इंद्रियाणांतथांतःकरणस्यविश्वात्मक

यथाघटेप्रकाशोयंविद्यमानोनलभ्यते॥ देहाद्बहिस्तथैवात्माविद्यमानोनलभ्यते॥ ४००॥ यथामणौप्रकाशो यंलभ्यतेदाहवर्जितः॥ सुखदुःखेतथादेहेलभ्येतेज्ञानवर्जिते॥ ४०१॥ प्रकाशश्चयथादाहोलभ्यतेसूर्यकां तके॥ सुखदुःखेसविज्ञानेलभ्येतेहृदितेतथा॥ ४०२॥ अपिसर्वेंद्रियाणांस्यात्प्रतिष्ठाहृदयांबुजम् ॥ तथां तःकरणस्यापिविश्वचित्रविधारिणः॥ ४०३॥ अपिसुप्तिमयंयातिविचित्रेहृदयांबुजे ॥ सर्वविक्षेपशून्यः सन्नानंदात्मामहेश्वरः॥ ४०४॥ अपिविज्ञायतेसद्भिर्गुरुशास्त्रोपदेशतः॥ अष्टांगयोगनिरतैर्ब्रह्मचर्यादिसाध नैः॥ ४०५॥ अपिमार्गप्रकाशोस्माद्धृदयाग्रस्यदीपनात्॥ मुमूर्षोःसर्वदाभूयात्स्थानत्रययियासतः॥ ४०६॥

चित्रधारकस्यहृदयांबुजंप्रतिष्ठाआधारइति ॥ ४०३ ॥ अथवासर्वभेदकोपाधिलयेनात्मनःस्वरूपावस्थानलक्षणायाःसुप्तेःस्थानतया हृदयस्यात्माधारताहृदीत्युक्तेत्याह अपिसुप्तिमिति विचित्रेपंचच्छिद्रत्वादिरचनाविशेषशालिनि ॥ ४०४ ॥ अथवाआत्मोपलब्धि स्थानतयाहृदयस्यात्माधारतोक्तिरित्याह अपिविज्ञायतइति यतःसद्भिरधिकारिभिर्हृदयांबुजआत्माविज्ञायतेसाक्षात्क्रियतेततोवाहृदी त्युक्तमितिसंबंधः ॥ ४०५ ॥ अथवामरणकालेभाविशरीराकारंविशिष्टंज्ञानंनाडीमार्गप्रकाशकंहृद्देशेजायतेऽतोहृदीत्युक्तमित्याह अ पिमार्गेति अपिचस्थानत्रयंब्रह्मलोकपितृलोकौकीटपतंगभावश्चेतिच्छन्दोगश्रुत्युक्तंयियासतोगंतुमिच्छतोमुमूर्षोस्तत्तन्नाडीमयमार्गप्र काशोऽस्मादुत्क्रांतिप्रतिपादकश्रुतिप्रसिद्धाद्धृदयाग्रस्यदीपनात्सविज्ञानभावलक्षणप्रज्वलनादेवभूयात्भवति अतोवाविशेषाद्धृदीत्युक्त मिति ॥ ४०६ ॥

फलितमाह त्वदीति यथासर्वगोपिसवितृप्रकाशःसवितृमंडलाधिकरणकतयाव्यपदिश्यतेतत्रविशेषोपलब्धेस्तथात्मासर्वगोपि त्वदीत्युक्त इत्यर्थः ॥ ४०७ ॥ अत्रात्मनिजडत्वव्युदासेनचिद्रूपताविधायकस्यांतर्ज्योतिरितिपदस्यार्थमाह अंतर्ज्योतिरितिचतुर्भिः तत्रज्योतिःप दार्थमाह ज्योतिरिति घटादेर्वस्तुनःप्रकाशकमादित्यादिकंज्योतिरितिदृष्टंप्रसिद्धंततआदित्यादेरन्यद्यद्घटादिअतैजसंअतेजोमयंतदज्यो रितिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४०८ ॥ आत्मेति आदित्योयथाघटादिभ्योविलक्षणःसन्घटादीन्प्रकाशयतितद्वदात्माज्योतिषआदित्यादेरज्यो तिषोघटादेश्चप्रकाशकश्चित्त्वेनतस्माज्जडवर्गाद्विलक्षणश्चातोज्योतिरितिश्रुत्योक्तइत्यर्थः ॥ ४०९ ॥ अंतःपदतात्पर्यमाह ज्योतिरिति देहाद्बहिर्वाह्यमादित्यादिरूपंज्योतिःस्वस्मादन्यस्यभिन्नसत्ताकस्यवस्तुनःप्रकाशकंप्रसिद्धं आत्मज्योतिस्त्वित्थंनभवतिकिंतुस्वाभिन्नस

त्वदितेनसदादेवःसर्वगोपिचकथ्यते ॥ मंडलेसवितुर्यद्वत्प्रकाशःसर्वगोपिच ॥ ४०७ ॥ अंतर्ज्योतिरयंदेवआ नंदात्मापरःपुमान् ॥ ज्योतिःप्रकाशकंदृष्टंघटादेरिहवस्तुनः ॥ आदित्यादिकमन्यत्स्यादज्योतिर्यदतैजसम् ॥ ४०८ ॥ आत्माप्रकाशकस्तद्वज्ज्योतिषोऽज्योतिषोपिच ॥ विलक्षणातःसर्वस्माच्छ्रुत्याज्योतिरितीरितः ॥ ४०९ ॥ ज्योतिःप्रकाशकंयद्वत्स्वस्मादन्यस्यवस्तुनः ॥ देहाद्बहिर्नहीत्थंतदंतर्ज्योतिस्ततःस्मृतः ॥ ४१० ॥ आ त्मानंचपरंचात्मज्योतिःसर्वप्रकाशयेत् ॥ अंतर्ज्योतिस्ततस्तस्मात्स्वप्रकाशंनचेतरत् ॥ ४११ ॥ अनेनज्योति षाविश्वंपूर्णमेतच्चराचरम् ॥ ज्योतीरूपस्ततःसोयंपुरुषःपरिकीर्तितः ॥ ४१२ ॥ पुरोवाविविधाःकृत्वापुमान्स्था वरजंगमाः ॥ शेतेतासुयथापक्षीतेनायंपुरुषःस्मृतः ॥ ४१३ ॥

त्ताकस्यप्रकाशकंसर्वविवर्तोपादानत्वेनसर्वांतरत्वादित्याशयेनांतर्ज्योतिरित्यात्मोक्तइत्यर्थः ॥ ४१० ॥ अथवास्वभासनायेतरानपेक्ष त्वमंतर्ज्योतिःपदेनोच्यतेआदित्यादयोहिस्वभासनायचित्प्रकाशापेक्षाइत्याह आत्मानमिति यतःसर्वभासनेइतरानपेक्षआत्माततोंतर्ज्यो तिरित्युक्तोयतस्तस्मादात्मनइतरत्स्वप्रकाशंनभवतीत्यन्वयः ॥ ४११ ॥ पुरुषपदार्थमाह अनेनेतिद्वाभ्यां यथापरीक्षणायक्षीरेप्रक्षिप्ते नमरकतमणिनास्वभासासर्वंक्षीरंपूर्यतेतथानेनात्मज्योतिषासर्वंपूर्णंततःपुरुषइत्युक्तिरित्यर्थः ॥ ४१२ ॥ अथवापूर्षुवसतीतिचतुर्थाध्या योक्तविधयापुरुषत्वमित्याह पुरइति वाअथवाविविधाःस्थावरजंगमात्मकाःपुरःशरीराणिकृत्वातासुपूर्षुशेतेआध्यासिकसंबंधेनस्थित स्तेनात्मनःपुरुषतयोक्तिरिति ॥ ४१३ ॥

अथोक्तात्मनःकथंसंसारित्वमित्याशंकावारणपूर्वकमसंगत्वस्वप्रभत्वनिरूपणपरस्यसमानइत्यादिश्रुतिग्रंथस्यार्थमुपबृंहयति एकएवे त्यादिना सोयंवर्णितःपुमानेकोऽद्वितीयएवस्वप्नेजागरणेचसमएकरूपःसन्यथासुखदुःखानिप्राप्नोतितथेमंलोकंपरंचजन्मांतरत्वेनप्रसिद्धं प्राप्यसुखदुःखानिप्रामुवन्भवतीति ॥ ४१४ ॥ लोकद्वयभ्रमणमेवाभिनयति जातइति ग्राहंग्राहंगृहीत्वागृहीत्वा त्याजंत्याजंत्यक्त्वा त्यक्त्वाकर्मपाशबद्धःसन्ननुसंचरतिसंसरतीतियावत् ॥ ४१५ ॥ ननुपरिपूर्णस्यकर्मादिसंबंधएवकथमितिशंकते यद्यपीति विक्रिया मात्रवर्जितःसकलविकारहीनः ॥ ४१६ ॥ आविद्यकांतःकरणतादात्म्याध्यासएवात्मनिकर्मादिसंबंधहेतुरितिसमाधत्ते अंतःकरणेति

एकएवपुमान्सोयंस्वप्नेजागरणेसमः॥ प्राप्नुवन्सुखदुःखानिलोकमेनंपरंतथा ॥ ४१४ ॥ जातोमृतोमृतो जातोघटीयंत्रसमःसदा॥ ग्राहंग्राहंशरीराणित्याजंत्याजंचभूरिशः ॥ कर्मपाशनिबद्धःसन्ननुसंचरतीश्वरः ॥ ४१५॥ यद्यप्ययंपुमान्पूर्णोनचायातिनगच्छति ॥ नकर्तानचभोक्तावाविक्रियामात्रवर्जितः ॥ ४१६॥ अंतःकरणतादात्म्यंसंप्राप्यात्मातथापिहि॥ कर्माणितत्फलैःसार्धंप्राप्नोत्यात्माऽविबोधतः ॥ ४१७॥ उष्णोप यसितत्र्यंयथोष्णंजायतेनभः ॥ अनुष्णंवस्तुतस्तद्वदात्मायंपरमेश्वरः ॥ ४१८ ॥ भूत्वाधियासमानःसक र्माणिचफलानिच ॥ प्राप्नोतियतएतस्यांध्यायंत्यांध्यायतीवसः ॥ चलंत्यांचलतीवेशःकामिन्यांकामुकोय था॥ ४१९ ॥

अविबोधतःअज्ञानादंतःकरणसंबंधंप्राप्यकर्माणितत्फलानिचात्माप्रामोतितत्संबंधंलभतेइतियावत् ॥ ४१७ ॥ औपाधिकधर्माध्यासं दृष्टांतेनस्फुटयति उष्णइति यथावस्तुतउष्णत्वानर्हमप्याकाशमुष्णजलावच्छिन्नंतदंतिकोर्ध्वदेशावच्छिन्नंचोष्णमिवभातितद्वदयमात्मा वस्तुतःपरमेश्वरोप्यविद्याप्रभावेणबुद्ध्यासमानस्तादात्म्याध्यासमापन्नःसन्कर्तृत्वंभोक्तृत्वंचाप्नोति तथाचानुभूयतइत्याह यतइत्यादि ना यतएतस्यांबुद्धौध्यानव्यापारंकुर्वंत्यांतद्भासकआत्माध्यायन्निवभासतेतथाबुद्ध्याधारप्राणचलनेनबुद्धौचलंत्यांतद्भासकआत्माच लन्निवभासतेयथाकामिन्यनुसारीकामुकइतिद्वयोरर्थः ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥

अयंबुद्धितादात्म्याध्यासोयदास्थूलदेहाध्यासंरचयतितदासुनरामनर्थकृदितिदर्शयितुंव्यतिरेकंतावदाह ससमानइतित्रिभिः सधियासा
म्यमापन्नोदेवःस्वप्नोभूत्वातैजससंज्ञोभूत्वास्वप्नप्रपंचंपश्यन्सइमंलोकंजाग्रदवस्थाशालिनंस्थूलशरीरप्रधानंसुखादनायासादेवातिक्राम
तिउल्लंघते यथामहाराजःसुखान्महानदींतरेत् अत्रनौस्थानीयास्वप्नगामिनीबुद्धिरेवबोध्या कीदृशमिमंलोकं महातिमहद्रूपैर्विषयेंद्रिया
दिभिर्युक्तं पुनःकीदृशं अनेकधाप्रसृतं मृत्योरविद्याकामकर्मात्मिकायारूपंकार्यमितियावत् तथाक्षणभंगुरंनानानर्थसंकुलंचेतित्रयाणा
मर्थः ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ अथयदास्थूलशरीराभिमानस्तदादुःखातिशयइत्यन्वयंदर्शयति स्वप्नेतिचतुर्भिः यःस्वप्नद्रष्टासएवा

ससमानोधियादेवःस्वप्नोभूत्वास्वयंप्रभः ॥ पश्यन्नानाविधंस्वप्नमिंद्रजालंस्वनिर्मितं ॥ ४२० ॥ इमंजागर
णावस्थंलोकंस्थूलशरीरकम् ॥ विषयेंद्रियसंयुक्तंमृत्युरूपमनेकधा ॥ ४२१ ॥ जलबुद्बुदवच्छश्वन्नश्वरंदुःख
कारणम् ॥ व्याध्यादिभिःसमाविष्टमतिक्रामत्ययंसुखात् ॥ महाराजोयथानावामहागाधजलांनदीम् ॥ ४२२ ॥
स्वप्नद्रष्टासएवायंपुमान्स्वाप्नस्यसंक्षयात् ॥ कर्मणःस्थूलदेहेस्मिन्जायमानोयथोदरात् ॥ ४२३ ॥ अहंमानं
करोत्यात्मापुण्यपातकबोधितः ॥ पाप्मभिर्विविधैर्दुःखैर्देहीसंसृज्यतेतदा ॥ २४ ॥ अत्रजागरणेदुःखंवर्णनी
यंकिमस्तिहि ॥ स्वप्नात्समागतस्यास्यपुंसःप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ४२५ ॥ यावत्स्थूलस्यदेहस्यनाभिमानंजहात्य
यं ॥ तावद्दुःखान्यनंतानिप्राप्नोत्यात्मापरःपुमान् ॥ ४२६ ॥ सउत्क्रामन्नितोदेहात्स्वप्नाद्वामरणेथवा ॥ पाप्म
नोभूरिशोदुःखकारणानिबहून्यपि ॥ सदुःखानिपुमानेषविजहातिक्षणेनहि ॥ ४२७ ॥

यंपुमान्स्वाप्नस्यस्वप्नभोगप्रदस्यकर्मणःक्षयाज्जाग्रद्भोगप्रदपुण्यपातकाभ्यांबोधितःसन्मातुरुदराज्जायमानइवयदास्मिन्स्थूलेदेहेअभि
मानंकरोतितदाश्रुतौपाप्मपदोक्तैर्विविधैर्दुःखैःसंसृज्यतइतिद्वयोरन्वयः ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ननुकानिदुःखानिस्थूलदेहाभिमानेइतिचे
त्प्रसिद्धत्वान्नतानिवर्णनीयानीत्याह अत्रेति स्वप्नात्समागतस्यास्यपुंसोयज्जागरणेदुःखंतत्किंवर्णनीयमपितुनवर्णनीयंप्रत्यक्षसिद्धत्वा
दित्यन्वयः ॥ ४२५ ॥ उक्तमेवस्फुटयति यावदिति स्फुटम् ॥ ४२६ ॥ यथास्वप्नंगच्छन्देहाभिमानजंदुःखंनाप्नोतितथामरणादिकाले
पीत्याह सउत्क्रामन्निति उत्क्रामन्लोकांतरंगच्छन् इतःप्रत्यक्षात् दुःखकारणानिदुःखानिचपाप्मपदोदितानिक्षणेनजहाति ॥ ४२७ ॥

एतत्सदृष्टांतंप्रपंचयति सोपद्रवइतिचतुर्भिः ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ सोपद्रवादिति धीधनोबुद्धिमान् ॥ ४३०॥ ४३१ ॥ एवमष्टमकंडिका तात्पर्यार्थोदर्शितोऽथनवमकंडिकार्थंसम्मतिश्लोकैर्दर्शयंस्तत्रानंदांश्वपश्यतीत्यंतभागस्यननुयदुक्तंपरलोकंगच्छन्नेतद्देहाभिमानजंदुःखं नाम्नोतीतितदनुपपन्नंपरलोकस्यैवाभावादितिशंकावारकस्यार्थमाह याहंयाहमितिपञ्चदशभिः अस्यपुंसोवस्तुतोब्रह्मात्मरूपिणःअविद्यातुपुर्यष्टकवेष्टितस्यपुनःपुनःशरीराणिगृह्णतस्त्यजतश्चानुगतेद्वेएवस्थानेविहारभूमीइवभवतः केतेइत्यतआह अयंप्रत्यक्षोलोकःस्थूलशरीरादिकस्तथापरलोकोयत्रशरीरेतिष्ठतितद्भिन्नशरीरादिकइतियावत् ॥ ४३२॥ ननुपरलोकेकिंमानमितिचेत्स्वामंप्रत्यक्षंतावदवधारये

सोपद्रवेयथादेशेमोहात्तत्रवसन्पुमान्॥ सकारणानिदुःखानिप्राप्नोत्यनिशमेवसः॥ ४२८॥ एवंदेहेवसन्नेपपरमात्माविमोहितः॥ नानादुःखमवाप्नोतिबद्धहेतुसमुत्थितम्॥ ४२९॥ सोपद्रवाद्यथादेशाद्गच्छन्नन्यत्रधीधनः॥ दुःखंतद्देशजंनैवप्राप्नोत्यन्यत्रसंस्थितः॥ ४३०॥ एवंदेहादितोदेवोनिर्गच्छन्देहसंभवं॥ नकदाचिदवाप्नोतिबद्धदुःखंसकारणं॥ ४३१ ॥ ग्राहंग्राहंशरीराणित्यजतोनित्यमेवहि॥ त्याजंत्याजंतथैवास्यगृह्णानस्यात्मरूपिणः ॥ अयंलोकःपरश्चैवस्थानद्वयमुदाहृतम् ॥ ४३२ ॥ लोकयोरुभयोःसंधौजातंस्वप्नंमहाधियः॥ स्थानंतृतीयमिच्छंतिराजंस्तस्यैवसर्वदा॥ ४३३॥ नायंलोकोभवेत्स्वप्नःशुक्रशोणितसंभवे॥ नाहंमानःशरीरेस्तियतोमृतसमंवपुः॥ स्वप्नेभूमौनिपतितंदेहीजानातिनैवतत्॥ ४३४॥

तिदर्शतितुंस्वमस्यसांध्यत्वमाह लोकयोरिति केचित्स्वमंभोगभूमित्वेनतृतीयंस्थानमिच्छंति महाधियस्तुसंधौजातत्वेनस्वमंसांध्यमेवाहुः तथाचयामद्वयंसंधेर्यथानयामान्तरत्वंतथानस्वमस्यस्थानांतरत्वमितिभावः ॥ ४३३ ॥ तर्हिलोकपरलोकयोरन्यतरत्रांतर्भावएववर्णनीयःकिमितिसांध्यत्वमुच्यतइत्याशंकावारणायान्यतरत्रांतर्भावासंभवमाह नायमितिद्वाभ्यां स्वमएतल्लोकात्मकएवनभवति एतच्छरीरेअभिमानाभावात् तत्रहेतुर्यतइत्यादिनोक्तः यतःस्वमेवर्तमानोदेहीमृतदेहवद्भूमौपतितंदेहंनजानातीत्यन्वयः ॥ ४३४ ॥

नापिपरलोकएवांतर्भावइत्याह लोकइति परलोकमात्रात्मकएवन यतोदेहीस्थूलदेहंसर्वथानत्यक्त्वान्सर्वथास्थूलदेहत्यागेकर्त्तानभवतियेनतद्द्रोहेतस्यस्थूलदेहस्यद्रोहेपीडनेदुःखीभवतिनिःश्वसंश्चभवति तथाचएतत्स्थूलदेहाभिमानात्यंतपरित्यागऐहिकपीडाश्वासाभावाभ्यामनुमितःपरलोकधर्मस्तदभावःपरलोकेभेदेहेतुरेवंपूर्वत्रापिबोध्यमितिनवैयधिकरण्यशंकेतिभावः ॥ ४३५ ॥ फलितमाह शरीरस्येति ततःशरीरस्यापरित्यागादेतल्लोकलक्षणादहंमानपरित्यागात्परलोकलक्षणाच्चस्वप्नःसांध्यएवभवेदिति ॥ ४३६ ॥ एतद्दृष्टांतेन स्फुटयति अदर्शनादिति यथोडूनामदर्शनाद्दिवसलक्षणात्तथानिर्मलेगगनेपिसवितृमंडलादर्शनरूपाद्रात्रिलक्षणात्सायंकालःअहोरात्रयोःसंधिरेवस्मृतः नकेवलमहर्नवाकेवलरात्रिरिति ॥ ४३७ ॥ तत्रेति तत्रसंधौजातः स्फुटमन्यत् ॥ ४३८ ॥ एवंसांध्यत्वंस्वप्नस्योप

लोकःपरोपिनस्वप्नःस्थूलंदेहंनसर्वथा ॥ त्यक्त्वान्येनतद्द्रोहेदुःखीभवतिनिःश्वसन् ॥ ४३५ ॥ शरीरस्यापरित्यागादहंमानविवर्जनात् ॥ लोकयोरुभयोःसंधौजातःस्वप्नस्ततोभवेत् ॥ ४३६ ॥ अदर्शनाद्यथोडूनांसवितुर्मंडलस्यच ॥ निर्मलेगगनेसंधिरन्होरात्रेश्चसस्मृतः ॥ ४३७ ॥ तत्रजातःपदार्थोयःससांध्यःकीर्त्यतेयथा ॥ तथास्वप्नोपिसांध्यःस्यात्संधिजत्वेनहेतुना ॥ ४३८ ॥ तस्मिन्स्थानेस्थितःसांध्येस्थानयोरुभयोरपि ॥ मध्येस्थितंसदैवात्मापश्यतिद्वयमेवतत् ॥ ४३९ ॥ अस्मिन्देहेमुनायत्स्यादनुभूतंशरीरिणा ॥ विलोकयतितत्स्वप्नेयच्चदेहांतरेपिवा ॥ ४४० ॥ अपिभाविशरीरेयदनुभाव्यंभविष्यति ॥ विलोकयेत्तदप्यत्रस्वप्नेकश्चित्कदाचन ॥ ४४१ ॥ देहल्यामुपविष्टःसन्यथाकश्चिद्गृहांगणे ॥ विलोकयेत्तयोःसंधौस्थितत्वेनैवहेतुना ॥ ४४२ ॥

पाद्यतत्फलंपरलोकप्रत्यक्षमवतारयति तस्मिन्निति तस्मिन्स्वप्नसंज्ञेसांध्येस्थानेस्थितःसन्नात्माउभयोरेतल्लोकपरलोकात्मकयोर्मध्येस्थितंपदार्थजातंद्वयमतीतमनागतंचपश्यतीति ॥ ४३९ ॥ तत्रातीतस्यैहिकामुष्मिकार्थजातस्यस्वाप्नप्रत्यक्षविषयतांदर्शयति अस्मिन्निति अस्मिन्वर्त्तमानेदेहेदेहांतरेचातीतेयदनुभूतंस्यात्संभवेत्तत्स्वप्नेप्रायोवलोकयतीति ॥ ४४० ॥ अनागतेतद्दर्शयति अपिभावीति कदाचनमरणसन्निधौ ॥ ४४१ ॥ एतद्दृष्टांतेनस्फुटयति देहल्यामिति यथाकश्चिद्देहल्यामुपविष्टःसन्गृहमंगणंचपश्येत् तयोर्गृहाङ्गणयोःसंधौस्थितत्वात् ॥ ४४२ ॥

एतत्सदृष्टांतंप्रपंचयति सोपद्रवइतिचतुर्भिः ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ सोपद्रवादिति धीधनोबुद्धिमान् ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ एवमष्टमकंडिका तात्पर्यार्थोदर्शितोऽथनवमकंडिकार्थसप्ततिश्लोकैर्दर्शयंस्तत्रानंदांश्चपश्यतीत्यंतभागस्यननुयदुक्तंपरलोकंगच्छन्नेतद्देहाभिमानजंदुःखं नाप्नोतीतितदनुपपन्नंपरलोकस्यैवाभावादितिशंकावारकस्यार्थमाह याहंयाहमितिपञ्चदशभिः अस्यपुंसोवस्तुतोब्रह्मात्मरूपिणःअविद्यातुपुर्यष्टकवेष्टितस्यपुनःपुनःशरीराणिगृह्णतस्त्यजतश्चानुगतेद्वेएवस्थानेविहारभूमीइवभवतः केतेइत्यतआह अयंप्रत्यक्षोलोकःस्थूलशरीरादिकस्तथापरलोकोयत्रशरीरेतिष्ठतितद्भिन्नशरीरादिकइतियावत् ॥ ४३२ ॥ ननुपरलोकेकिंमानमितिचेत्स्वाप्नंप्रत्यक्षंतावदवधारये

सोपद्रवेयथादेशेमोहात्तत्रवसन्पुमान् ॥ सकारणानिदुःखानिप्राप्नोत्यनिशमेवसः ॥ ४२८ ॥ एवंदेहेवसन्नेपपरमात्माविमोहितः ॥ नानादुःखमवाप्नोतिबहुहेतुसमुत्थितम् ॥ ४२९ ॥ सोपद्रवाद्यथादेशाद्गच्छन्नन्यत्रधीधनः ॥ दुःखंतद्देशजंनैवप्राप्नोत्यन्यत्रसंस्थितः ॥ ४३० ॥ एवंदेहादितोदेवोनिर्गच्छन्देहसंभवं ॥ नकदाचिदवाप्नोतिबहुदुःखंसकारणं ॥ ४३१ ॥ ग्राहंग्राहंशरीराणित्यजतोनित्यमेवहि ॥ त्याजंत्याजंतथैवास्यगृह्णानस्यात्मरूपिणः ॥ अयंलोकःपरश्चैवस्थानद्वयमुदाहृतम् ॥ ४३२ ॥ लोकयोरुभयोःसंधौजातंस्वप्नंमहाधियः ॥ स्थानंतृतीयमिच्छंतिराजंस्तस्यैवसर्वदा ॥ ४३३ ॥ नायंलोकोभवेत्स्वप्नःशुक्रशोणितसंभवे ॥ नाहंमानःशरीरेस्तियतोम्रुतसमंवपुः ॥ स्वप्नेभूमौनिपतितंदेहीजानातिनैवतत् ॥ ४३४ ॥

तिदर्शतितुंस्वप्नस्यसांध्यत्वमाह लोकयोरिति केचित्स्वप्नंभोगभूमित्वेनतृतीयंस्थानमिच्छंति महाधियस्तुसंधौजातत्वेनस्वप्नंसांध्यमेवाहुः तथाचयामद्वयंसंधेर्यथानयामान्तरत्वंतथानस्वप्नस्यस्थानांतरत्वमितिभावः ॥ ४३३ ॥ तर्हिलोकपरलोकयोरन्यतरत्रांतर्भावएववर्णनीयःकिमितिसांध्यत्वमुच्यतइत्याशंकावारणायान्यतरत्रांतर्भावासंभवमाह नायमितिद्वाभ्यां स्वप्नएतल्लोकात्मकएवनभवति एतच्छरीरेअभिमानाभावात् तत्रहेतुर्यतइत्यादिनोक्तः यतःस्वप्नेवर्तमानोदेहीम्रुतदेहवद्भूमौपतितंदेहंनजानातीत्यन्वयः ॥ ४३४ ॥

नापिपरलोकएवांतर्भावइत्याह लोकइति परलोकमात्रात्मकएवन यतोदेहीस्थूलदेहंसर्वथानत्यक्त्वान्सर्वथास्थूलदेहत्या कर्त्तानभ वतियेनतद्द्रोहेतस्यस्थूलदेहस्यद्रोहेपीडनेदुःखीभवतिनिःश्वसंश्चभवति तथाचएतत्स्थूलदेहाभिमानात्यंतपरित्यागऐहिकपीडाश्वासाभा वाभ्यामनुमितःपरलोकधर्मस्तदभावःपरलोकेभेदेहेतुरेवंपूर्वत्रापिबोध्यमितिनवैयधिकरण्यशंकेतिभावः ॥ ४३५ ॥ फलितमाह शरीरस्येति ततःशरीरस्यापरित्यागादेतल्लोकलक्षणादहंमानपरित्यागात्परलोकलक्षणाच्चस्वप्नःसांध्यएवभवेदिति ॥ ४३६ ॥ एतद्दृष्टांतेन स्फुटयति अदर्शनादिति यथोडूनामदर्शनाद्दिवसलक्षणात्तथानिर्मलेगगनेपिसवितृमंडलादर्शनरूपाद्रात्रिलक्षणात्सायंकालःअहोरात्रयोःसंधिरेवस्मृतः नकेवलमहर्नवाकेवलरात्रिरिति ॥ ४३७ ॥ तत्रेति तत्रसंधौजातः स्फुटमन्यत् ॥ ४३८ ॥ एवंसांध्यत्वंस्वप्नस्योप

लोकःपरोपिनस्वप्नःस्थूलंदेहंनसर्वथा ॥ त्यक्त्वान्येनतद्द्रोहेदुःखीभवतिनिःश्वसन् ॥ ४३५ ॥ शरीरस्यापरित्यागादहंमानविवर्जनात् ॥ लोकयोरुभयोःसंधौजातःस्वप्नस्ततोभवेत् ॥ ४३६ ॥ अदर्शनाद्यथोडूनांसवितुर्मंडलस्यच ॥ निर्मलेगगनेसंधिरन्होरात्रेश्चसस्मृतः ॥ ४३७ ॥ तत्रजातःपदार्थोयःससांध्यःकीर्त्यतेयथा ॥ तथा स्वप्नोपिसांध्यःस्यात्संधिजत्वेनहेतुना ॥ ४३८ ॥ तस्मिन्स्थानेस्थितःसांध्येस्थानयोरुभयोरपि ॥ मध्येस्थितंसदैवात्मापश्यतिद्वयमेवतत् ॥ ४३९ ॥ अस्मिन्देहेमुनायत्स्यादनुभूतंशरीरिणा ॥ विलोकयतितत्स्वप्नेयच्चदेहांतरेपिवा ॥ ४४० ॥ अपिभाविशरीरेयदनुभाव्यंभविष्यति ॥ विलोकयेत्तदप्यत्रस्वप्नेकश्चित्कदाचन ॥ ४४१ ॥ देहल्यामुपविष्टःसन्यथाकश्चिद्गृहांगणे ॥ विलोकयेत्तयोःसंधौस्थितत्वेनैवहेतुना ॥ ४४२ ॥

पाद्यतत्फलंपरलोकप्रत्यक्षमवतारयति तस्मिन्निति तस्मिन्स्वप्नसंज्ञेसांध्येस्थानेस्थितःसन्नात्माउभयोरेतल्लोकपरलोकात्मकयोर्मध्येस्थितंपदार्थजातंद्वयमतीतमनागतंचपश्यतीति ॥ ४३९ ॥ तत्रातीतस्यैहिकामुष्मिकार्थजातस्यस्वप्नप्रत्यक्षविषयतांदर्शयति अस्मिन्निति अस्मिन्वर्त्तमानेदेहेदेहांतरेचातीतेयदनुभूतंस्यात्संभवेत्तत्स्वप्नेप्रायोवलोकयतीति ॥ ४४० ॥ अनागतेतद्दर्शयति अपिभावीति कदाचनमरणसन्निधौ ॥ ४४१ ॥ एतद्दृष्टांतेनस्फुटयति देहल्यामिति यथाकश्चिद्देहल्यामुपविष्टःसन्गृहमंगणंचपश्येत् तयोर्गृहाङ्गणयोःसंधौस्थितत्वात् ॥ ४४२ ॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति इममिति स्पष्टम् ॥ ४४३॥ यथाऽऽक्रमइत्यादिभागस्यार्थंयत्दृशेनाऽऽक्रमेणंआलंबनेनधर्मादिरूपेणशरीरादिहेतुना सहितोलोकद्वयेफलंभुंक्तेतादृशःसन्नेवस्वमेपापफलानिदुःखानिपुण्यफलानिसुखानिचपश्यतीत्याकारंदर्शयति यादृशमितित्रिभिःअस्यजंतोःस्थूलदेहत्यागानंतरंयादृशंवपुर्भविष्यतितत्तादृशमेवस्वमगंशरीरंपरिगृह्यशुभेनपुण्येनपरेणपापेनचसुखदुःखेप्राप्नोतीतिद्वयोःसंबंधः॥४४४॥४४५॥एतत्स्पष्टयन्फलितमाह पुण्येति तथाचपरलोकेस्वप्नमंप्रत्यक्षंमानंसिद्धमेवमन्यदपिश्रुतिस्मृतिपुराणादिबोध्यमिति भावः॥४४६॥ ननूपाधिसंसर्गेणमलिनस्यात्मनोविविक्तंरूपंयावन्नेक्ष्यतेतावन्नमोक्षादिसंभाव्यतइतिचेत्स्वमेतावत्स्वयंप्रकाशतयातत्परि

इमंलोकंपरंचैवविलोकयतिसंधिगः ॥ आत्माचसर्वजंतूनांममतेपिचभूपते ॥ ४४३ ॥ यादृशंवपुरेतस्यभविष्यत्यत्रदेहिनः ॥ स्थूलस्यवपुषस्त्यागेशुभंवाऽशुभमेववा ॥ ४४४ ॥ संगृह्यस्वप्नगंसोयंतच्छरीरंसदापुमान्॥ शुभेनसुखमाप्नोतिदुःखंतद्वत्परेणच ॥ ४४५ ॥ पुण्यकारीसुखान्येयादुःखान्येवंचपातकी ॥ एवंलोकद्वयंपश्येदात्मायंपरमेश्वरः ॥ ४४६ ॥ सयदावपुषःस्थूलादयंलोकइतीरितात् ॥ स्वाप्नंसंध्याभिधंस्थानंपश्यँल्लोकद्वयंव्रजेत् ॥ ४४७॥ तदास्थूलस्यदेहस्यविषयानिंद्रियैःसह ॥ आदायसर्वतोगच्छेन्महाराजोयथाजनान् ॥ ४४८ ॥ क्रीडन्निहयथाबालःक्रीडायाःसाधनंबहु॥ क्रीडत्यविरतंसर्वंनिर्मायचनिहत्यच ॥ ४४९ ॥ यथास्वप्नगतोदेवोनिर्मायचनिहत्यच ॥ स्वप्रकाशात्मविज्ञानात्स्वप्नान्पश्यत्यनेकशः ॥ ४५० ॥

चिनुहीतिप्रदर्शकस्यसयत्रेत्यादेरर्थमाह सयदेत्यादिना सआत्मायदास्थूलाद्देहात्तंविहायस्वप्नमंस्थानंलोकद्वयंदर्शनायव्रजेत्तदास्थूलदेहसंबंधिनोविषयानिंद्रियाणिचविषयेंद्रियवासनाःश्रुतौमात्रापदोक्तास्तासांधारकंमनश्चसहादायैवगच्छति यथाराजागच्छन्ननुचरान्सहनयतितद्वत् कीदृशादेतल्लोकात् अयंलोकइतिअयमात्मासर्वेषांभूतानांलोकइत्यादिवाक्येनतृतीयाध्यायचतुर्थब्राह्मणगतेनसर्वभोग्यतयोक्तात् एतेनसर्वावत्पदंसर्वानवतिपालयतीत्यर्थकतयाव्याख्यातमिति ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ क्रीडन्निति यथासिकतायांक्रीडन्बालःक्रीडासाधनंसिकतामयंनिर्मायनिहत्यभंक्त्वाचक्रीडतितथायमात्मास्वमेविषयाणांनिर्माणमनुभूतानांभंगंचकुर्वन्क्रीडतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥

अस्यचनानापदार्थविषयीकरणमेवक्रीडनमित्याह स्वप्रकाशेति ॥ ४५१ ॥ स्वयंदासास्तपस्विनइत्यत्रप्रयोगेयथास्वेतरदासाभावोबो
ध्यतेतथास्वयंज्योतिःपदेनात्मेतरप्रकाशाभावोबोध्यइतिदर्शयन्नाह स्वप्रकाशेति स्वप्रकाशमात्मभूतंस्वरूपभूतंविज्ञानंयस्यैतादृशमा
त्मानंविहायान्यज्ज्योतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ४५२ ॥ ननुमनोज्योतिर्भवत्वितिचेन्नतस्यपरिणामित्वेनजडत्वादितिदृष्टांतेनाह बालकस्येति
यथाबालकस्यक्रीडासाधनानामार्द्रमृद्विकाराणांकारणमुपादानंमृद्रूपंजडंप्रसिद्धंतथास्वप्नभावकारणंमनोपिजडमित्यर्थः॥४५३॥ जड
त्वाच्चभास्यत्वमेवमनसोनभासकत्वमितितंदृष्टांतमनुसृत्यैवदर्शयति बालकेनेति यथाबालकेनविविधानामाकारपरिणतापुरःस्थिताच
मृत्तिकादृश्याज्ञानविषयतांनेयातथात्मनास्वप्नगंमनइति ॥ ४५४ ॥ अस्तुतर्ह्यविद्याज्योतिरित्यपिनवाच्यंतस्याआवरकत्वेनदृश्यत्वेन

स्वप्रकाशात्मविज्ञानात्पश्यन्स्वप्नानयंपुमान्॥ क्रीडत्यविरतंदेवोत्यात्मज्योतिर्यईरितः॥ ४५१ ॥ स्वप्रकाशा
त्मविज्ञानमात्मानंपरिहायन ॥ विद्यतेज्योतिरन्यद्यत्स्वयंज्योतिस्ततःपुमान्॥ ४५२ ॥ बालकस्ययथैवस्या
त्क्रीडासाधनकारणं ॥ स्वप्नद्रष्टुस्तथैवस्यान्मनःस्वप्नस्यकारणं ॥ ४५३ ॥ बालकेनयथादृश्याविविधाम्त्पुरः
स्थिता॥ स्वप्रकाशात्मनातद्वद्दृश्यंस्वाप्नैःसमंमनः ॥४५४॥ अविद्यानभवेत्कापिकस्यचिद्विप्रकाशिका॥ म
नश्चघटवद्दृश्यंनित्यंस्वप्नदशायतः॥ ४५५॥ इंद्रियाणिनसंत्यत्रस्वप्नेजागरणेयथा॥ रविसोमाग्निवाचोपि
तेजोरूपाश्चकेपिन ॥ ४५६ ॥ अगमन्मेमनोन्यत्रेत्यादिनागम्यतेमनः ॥ सर्वैर्जागरणेयेनतेनदृश्यमिदंस्मृ
तम्॥४५७॥ चेतनत्वंनचास्यास्तिवादिनःकस्यचिन्मते॥यस्याप्यस्तिसवक्तव्यःकिमात्मैतद्वुतापरं॥ ४५८॥

चजडत्वस्यस्फुटत्वादित्याह अविद्येति स्पष्टं ॥ ४५५॥ लोकेप्रकाशकत्वाभिमतानामिंद्रियादीनामभावोपिस्वप्नेनिर्विवादइत्याह इंद्रि
याणीति भावाइतिशेषः ॥ ४५६ ॥ मनसोदृश्यत्वेनुभवमपिसंवादयति अगमदिति त्वदुक्तार्थंविहायमेमनोन्यत्रगतमित्याद्याकारेणा
नुभवेनलोकैर्मनोयतोगम्यतेविषयीक्रियतेतेनमनसोदृश्यत्वेनविवादइत्यर्थः ॥ ४५७ ॥ मनसोजडत्वमेवप्रपंचयति चेतनत्वमित्यादिना
अस्यमनसश्चेतनत्वंकस्याप्यास्तिकस्यवादिनोमतेनास्ति अथयस्यबौद्धस्यमतेचेतनत्वंमनसोस्तिसवादीएवंवक्तव्यःप्रष्टव्यः एवंकथंकि
मेतन्मनआत्मरूपमुतापरमनात्मरूपमिति ॥ ४५८ ॥

अंत्येदोषंप्रपंचयति अनात्मत्वइतिद्वाविंशतिश्लोकैः यद्यनात्मत्वेपिमनसश्चैतन्यंस्वीक्रियतेतदानात्मत्वाविशेषादेतत्सर्वंजडजातंचेतनं स्यात् अत्रेष्टापत्तिमनोवैयर्थ्यापादानेनवारयति भूतानामिति यदाभूतादीनामनात्मनांसर्वेषांबोधनंचैतन्यंस्वीक्रियतेतदामनसोवैयर्थ्यं दीपेनदीपांतरवत् केनाप्यनपेक्षितत्वादित्यर्थः ॥४५९॥ नन्वागमोक्तत्वात्सर्वत्रचैतन्यंमन्यामहेइतिचेत्किमागमोनुवादरूपःसन्सर्वंचैतन्य माहकिंवाविधिरूपइतिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह प्रमाणमिति आगमोवेदःसर्वमात्मैवेत्याद्याकारकएतत्सर्वंचैतन्यंनानुवदति हियतःसर्वचै तन्येऽस्मदादिसंबंधिप्रत्यक्षादिकंप्रमाणंनास्तियत्सिद्धमागमोनुवदेदिति ॥ ४६० ॥ नद्वितीयस्तस्यागमस्यफलवदनधिगताबाधितविधेयां तरलाभेनतद्विपरीतेजडस्यचेतनत्वेतात्पर्याभावात् प्रत्युतबाधासामानाधिकरण्येनजडस्यबाधनादित्याशयेनाह सर्वतामिति सउक्ताका

अनात्मत्वेकुतोनस्यात्सर्वमेतद्धिचेतनम्॥ भूतानांभौतिकानांचमनसोवापिबोधने॥ सतिकिंमनसाकार्यं चेतनेनसमेनतैः॥ ४५९॥ प्रमाणंसर्वचैतन्येनास्मदादेस्तुकिंचन॥ आगमोनुवदत्येतत्सर्वात्मात्मेत्ययंनहि ॥ ४६० ॥ सर्वतामात्मतांतद्वद्बोधंचविदधातिसः॥ अन्याहिवचनव्यक्तिर्जगत्सर्वंभवेदिदं॥ ४६१ ॥ अन्या चसर्वमेतत्स्याच्चेतनंसचराचरं॥ आत्मेतिचपरैवस्यादन्यास्याच्चेतनोहिसः॥ ४६२ ॥

रआगमःसर्वतादित्रयंविदधाति सर्पत्वभ्रमापनोदायरज्जुत्वमिवद्वैतभ्रमापनोदायअज्ञातंबोधयतीत्यर्थः तर्ह्यनेकविधानेवाक्यभेदइतिचे न्न पदार्थशोधनद्वाराजायमानमहावाक्यार्थज्ञानक्रमानुसारित्वेनेष्टत्वादित्याशयेनाह अन्याहीत्यादि इदंजगत्सर्वमद्वितीयात्मकब्रह्म रूपमित्येवंविधावचनस्यव्यक्तिःस्वरूपमितियावत् सान्यत्वेनेष्टैव यतोऽनयातत्पदार्थशोधनंक्रियतेइतिभावः तथातत्पदार्थेचिद्रूपतावि धायिकाएतत्सचराचरंचेतनमित्याकारावचनव्यक्तिरपिपृथगिष्टा तथात्मास्तीत्याकारावचनव्यक्तिस्त्वंपदार्थस्यसर्वान्तरताबोधनद्वारा शोधिकापिपृथगिष्टा परइतिपदमुत्तरश्लोकादपकृष्यते तथाचपरस्तत्पदार्थःसआत्मैवेत्याकाराचतुर्थीवचनव्यक्तिरपीष्टैवमहावाक्यरूप त्वादितिद्वयोरर्थः ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥

यदिचोक्तविधयावेदांतवाक्यानांब्रह्मात्मपरत्वमनभ्युपगम्योक्तवाक्यस्यचिज्जडयोस्तादात्म्यलक्षणसंसर्गपरत्वमिष्यतेतद्बलाच्चजडस्यचेतनत्वमापाद्यतेतदाचितोजडत्वमपिस्याद्विधीयमानजडतादात्म्यानुयोगित्वादित्याह परइति प्रथमपदंपूर्वान्वयित्वेनव्याख्यातं यदि आत्मैवेदंसर्वमित्यादिवाक्यार्थत्वेनाभिमतंचेतनतादात्म्यंहेतुत्वेनावलंब्यसर्वंजडंचेतनमित्युच्यतेतदाअचेतनतादात्म्यादात्माअचेतनइति किंनोच्यते यतस्तेमतेविधानंविधीयमानतादात्म्यानुपयोगित्वमुभयोश्चिज्जडयोस्तुल्यंविनिगमनाहीनं तथाचचेतनेजडस्यचेतनत्वोपपादनेकिमाधिक्यंकानुकूलायुक्तिर्यतस्तदेवांगीक्रियतइत्यर्थः ॥ ४६३ ॥ किंचजडस्यचैतन्यंनवेदप्रमेयमबाधितत्वादितात्पर्यप्रयोजकाभावादितिवक्तुमबाधितत्वस्यतात्पर्यव्यापकतांतावदाह अपिदृष्टेति अपिचदृष्टेनानुभवेनविरोधेविरुद्धेक्कचिदप्यर्थेवेदवाक्यस्यमानतात्परतानांगीकर्तव्याइतिशेषः अंगीकारेऽनिष्टंदर्शयति माभूदिति तथांगीकारेहिआदित्योयूपइतिवाक्यबलेनाकाशस्थितस्यप्रभाभृतः

परश्चेतनतादात्म्यात्सर्वंचेत्तर्हिचेतनं॥ अप्यचेतनतादात्म्यादात्माऽतेऽचेतनोनकिं॥ विधानमुभयोस्तुल्यमाधिक्यंकिंतुचेतने॥ ४६३॥ अपिदृष्टविरोधेनक्कचिद्वाक्यस्यमानता॥ माभूद्यूपेनतादात्म्यंखस्थितस्यप्रभाभृतः॥ माचाभूद्यजमानस्यप्रस्तरेणभृतात्मना॥ ४६४॥ अपिवाक्येनयत्किंचिद्वैदिकेनविधीयते॥ पुरुषार्थायतत्सर्वमितिवैदिकसंस्थितिः॥ ४६५॥ आत्मनोचेतनत्वेवाचैतन्येऽनात्मनोपिवा॥ पुरुषार्थोनकोप्यस्तिविदधातिकथंहितत्॥ पुरुषार्थविहीनंयत्प्रमाणंवेदईश्वरः॥ ४६६॥

आदित्यस्ययूपेनाप्रकाशमयेनतादात्म्यंजगदंधकारापादकंप्रसज्येत तथायजमानःप्रस्तरइतिवाक्यबलेनयजमानस्यप्रस्तरेणदर्भमुष्टिमयेनभृतात्मनाजडरूपेणतादात्म्यंस्यात् तथाचसूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीतिविहितसूक्तवाकाख्यमंत्रकरणकहोमकालेयजमानस्याग्नौप्रक्षेपेसर्वक्रियालोपप्रसक्तिस्तदुभयंमाभूदिति ॥ ४६४॥ अथफलत्वस्यतात्पर्यलिंगस्यव्यतिरेकमुक्तार्थेदर्शयति अपिवाक्येनेति वैदिकेनवाक्येनयत्किंचिद्विधीयतेअज्ञातंबोध्यतेतत्सर्वंपुरुषार्थप्रयोजकमेवविधीयतइतिवेदविदांसिद्धांतइत्यर्थः ॥ ४६५ ॥ त्वदभिमतोर्थस्तुनतथेत्याह आत्मनइति आत्मनोजडत्वेजडस्यचेननत्वेवाज्ञातेनकिंचित्फलमतस्तज्जडस्यचैतन्यंपुरुषार्थविहीनंवेदईश्वरात्मकःकथंविदधीतयतःप्रमाणंभवतिविफलबोधनेह्यप्रामाण्यंप्रसिद्धमितिभावः ॥ ४६६ ॥

अन्वर्थनामावेदःस्वस्यवेदत्वसंरक्षणायापिनपुरुषार्थरूपमर्थंप्रतिपादयितुंतत्परोभवतीत्याह वेदेति वेदइत्याकारकःशब्दोवाचकोयस्या म्नायस्यसप्रमाणराजःअत्रप्रमाणव्यापारेप्रवृत्तःसन्कचिदनर्थकमपिब्रूयात्प्रकाशयेत् यथाचक्षुरिष्टदर्शनायोन्मीलितमनिष्टमपिप्रकाश यतितद्वदितिनैववाच्यमितिप्रथमार्द्धार्थः द्वितीयार्द्धेनानर्थकत्वरूपमुक्तं प्रथमार्द्धोक्तप्रतिज्ञायांहेतुतयावेदपदव्युत्पत्तिविरोधंदर्शयंल्लक्ष्य त्पत्तिमाह पुमर्थमिति ॥४६७॥ चक्षुरादीनांविषयप्रकाशनप्रवृत्तौतात्पर्येणनियामकंवेदस्यतूपक्रमादिषड्विधलिङ्गगम्यंतच्चियामकमिति विशेषमभिप्रेत्यतत्रफलस्यनियामकतांन्यायेनसाधयति ज्ञानेतिचतुर्भिः विदिर्वेदशब्दघटकोविदधातुर्ज्ञानकर्माज्ञानंकर्मवाच्यंयस्यसत थाज्ञानार्थकइतियावत् एषवेदस्तत्रविदधात्वर्थेज्ञानेप्रयोजकोवेदयतीतिव्युत्पत्त्याज्ञानेप्रेरकत्वेननिर्दिष्टः प्रेरकत्वंतुमुख्यंतत्रैवलोकेमसि

वेदशब्दोपिनैवात्रकचिद्ब्रूयादनर्थकम् ॥ पुरुषार्थविहीनंयत्तदनर्थकमीरितं ॥ पुमर्थंवेदयेद्यस्मात्तस्माद्वेदो यमीरितः ॥ ४६७ ॥ ज्ञानकर्माविदिःप्रोक्तोज्ञानेचैषप्रयोजकः ॥ प्रयोजकोभवेल्लोकेप्रयोज्यापेक्षयैवहि ॥ मुख्योपरोजघन्यःस्यान्मारीपुंसोलयेयथा ॥ ४६८ ॥ अपेक्षाचभवेत्पुंसःपुरुषार्थेपरत्रन ॥ मुख्यःसुखंपुमर्थः स्याद्गौणंतस्यापिसाधनं ॥ ४६९ ॥ आत्मनोऽचेतनत्वंवाचैतन्यंचपरस्यवा ॥ नसुखंनापितस्यस्यात्साधनंक स्यचित्कचित् ॥ ४७० ॥

द्धं यत्रप्रयोज्यस्यक्रियायामपेक्षारागोभवतियथाक्षुधितस्यभोजनप्रवर्त्तके अपरःप्रयोज्यापेक्षामंतरेणप्रवर्त्तकस्तुजघन्योगौणःप्रयोज कःस्यात्यथामारीपदेनमारयतीतिव्युत्पत्त्यापुंसोलयेमरणेप्रयोजकतयानिर्दिष्टोपिमृत्युर्गौणएवप्रयोजकइष्यते पुंसांमरणेअपेक्षाभावा दित्यर्थः ॥ ४६८ ॥ कुत्रतर्हिप्रयोज्यस्यपुंसोरागइतिचेत्फलेतत्साधनेवाइत्याह अपेक्षेति पुंसोपेक्षावतत्रैवभवतियोर्थःपुरुषार्थरूपःस्या त् पुरुषार्थत्वमपिमुख्यंसुखेएवतत्साधनेतुगौणमित्यर्थः ॥ ४६९ ॥ उक्तस्यपुमर्थत्वस्यप्रकृतेव्यतिरेकमाह आत्मनइति आत्मनोयदचेतन त्वंयच्चपरस्यानात्मनश्चैतन्यमेतदुभयंसुखरूपंवातस्यकस्यचित्सुखविशेषस्यसाधनरूपंवाकचिदपिदेशेकालेवानभवतीति ॥ ४७० ॥

फलितमाह अप्रमेयमिति अतोऽपुरुषार्थरूपत्वादनात्मगतंचेतनत्वमप्रमेयंप्रमातुमर्हंप्रमातुमिष्टमितियावत् एतादृशंनभवति एतादृशेच विफलार्थज्ञानेवेदःकथंप्रयोजकःप्रवर्तकःस्यादपितुनस्यात्यतःपितृवाक्यवत्प्रमाणंभवति तादृशार्थप्रतिपादनेहिप्रामाण्यंभज्येतेत्यर्थः ॥ ४७१ ॥ किंतर्हिवेदप्रमेयमितिचेदात्मतत्त्वमेवानधिगताबाधितत्वेसतिफलत्वादित्याह स्वप्रकाशमिति अतआत्मेतरस्याप्रतिपाद्यत्वात्ततोवेदात्प्रमाणराजात्स्वप्रकाशमद्वयंचात्मनोरूपंसिद्धमिति अद्वयत्वेनानंदरूपतायोभूमेतिश्रुतिसिद्धासूचिता तस्यप्रमाणांतरागोचरत्वेनापूर्वत्वमबाधितत्वंचाह कुतर्कैरित्यादिना कीदृशमुक्तमात्मरूपं प्रपंचात्मकंद्वैतंपश्यद्भिःकुतर्कमलिनमतिभिश्चतैर्लौकिकैःपुंभिःस्वात्मनास्वयमेवजन्मशतेनापिगंतुंविज्ञातुंनशक्यमिति यदिवेदेतरप्रमाणगम्यंस्यात्तदातार्किकादयोपितंजानीयुरितियावत् ॥ ४७२ ॥ यदि

अप्रमेयमतस्तस्मिन्कथंस्याद्विप्रयोजकः ॥ प्रमाणंहिभवेद्वेदःपितुर्वचनसंमितः॥ ४७१ ॥ स्वप्रकाशमतः
स्वात्मरूपंसिद्धंततोद्वयं ॥ कुतर्कमतिभिःपुंभिःप्रपंचद्वयदृष्टिभिः ॥ नशक्यंस्वात्मनागंतुमपिजन्मशतेनतैः
॥ ४७२ ॥ तेषांयथाप्रपंचस्यविलयोबुद्धिमाव्रजेत्॥ तदर्थमिदमाहैषाश्रुतिर्मातिवनोहिता॥ ४७३ ॥ इदंस
र्वंभवेदात्मायोयंवोहृदयेस्थितः॥ सर्पधारादिकंद्वैतंरज्जुरेवयथाद्वया॥ ४७४ ॥ अनुमानंचचैतन्येजगतोना
स्तिकिंचन॥ प्रत्युतास्तिभुजाड्यतत्प्रत्यक्षंपरिपालनम्॥ ४७५ ॥

जडस्यचेतनत्वंनवेदप्रतिपाद्यंतर्ह्यात्मैवेदंसर्वमित्यादिवाक्यानांकोर्थइतिचेद्द्वैतबाधेनाद्वैतबुद्ध्यवतारणमेवेत्याह तेषामितिद्वाभ्यां तेषांजिज्ञासूनांबुद्धिप्रपंचविलयोयथाआरोहेत्तदर्थमातेवहितकारिणीश्रुतिरिदमाह इदंकिं इदंसर्वंदृश्यंयुष्माकंहृदयस्थितआत्मैवभवतिदृश्यंतुनास्त्येवयथारज्जौदृष्टंसर्पजलधारामालादिरूपंद्वैतंरज्जुमात्रमित्युपदेशइतिद्वयोरर्थः ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ननुवेदप्रतिपाद्यत्वाभावेपिजडस्यचैतन्यमनुमानेनसाधयिष्यतइतिचेन्नेत्याह अनुमानमिति जगतश्चैतन्यसाधकमनुमानंकिंचिदपिनास्तिलिंगादिसामग्रीविरहादितिभावः प्रत्युतविपरीतंजडत्वसाधकंत्वनुमानंदृश्यत्वादिलिंगकमस्तिनिर्बाधंभवतिहियतएतत्प्रत्यक्षंजाड्यावगाहिपरिपालकत्वादनुग्राहकत्वादनुमानस्यभुजाइवसहायइतियावत् सिद्धिस्तुसिषाधयिषाबलान्नप्रतिबंधिकेतिभावः ॥ ४७५ ॥

तर्हिकस्यचित्प्रत्यक्षंजगतश्चैतन्यसाधकंभविष्यतीतिमंदाशंकांव्यावर्तयितुंकिंजगच्चैतन्यविषयकंप्रत्यक्षशालीजनोऽस्मज्जातीयःकिंवा स्मद्विलक्षणइतिविकल्प्यतत्रनाद्यइत्याह प्रत्यक्षस्यत्विति अस्मासुअस्मज्जातीयेषुजगच्चैतन्यगोचरस्यप्रत्यक्षस्याशाकदाचिन्नकार्याहि यतोस्मदादेर्जगतश्चैतन्यगोचरंप्रत्यक्षंनदृश्यतइत्यर्थः ॥ ४७६ ॥ नद्वितीयइत्याह प्रत्यक्षमिति जगतोयोबोधश्चेतनत्वमितियावत् तद्वि षयकंप्रत्यक्षमस्मदादिविलक्षणेजनेवर्तमानमपिनास्तीति तत्रहेतुंनृशृंगवत्साधकमानाभावमाह कुतइति अस्माभिरिदंकुतोगम्यंज्ञातव्यं यन्नतत्प्रत्यक्षंतादृक्जगच्चैतन्यविषयकंतत्रास्मद्विलक्षणेजनेविद्यतइति॥४७७॥ ननुप्रमाणैरेवोक्तप्रत्यक्षसिद्धिःपरंतुतानिप्रमाणानियुष्म ज्जातीयेषुनसंतीतिशंकांवारयन्सर्वकारणोपपन्नेषुमनुष्येष्वप्रसिद्धानांप्रमाणानामसत्त्वमेवान्यथासप्तमरसादीनामपिसिद्ध्यापत्तिरित्याश येनाह यदीति तस्मिन्नुक्तेप्रत्यक्षेसाधकानिप्रमाणानियदिसंतितर्हितानिनोस्माकंगोचरेकुतोनविद्यंते अत्रार्थेविचित्रादैवस्यसंगतिर्घटने

प्रत्यक्षस्यतुनैवास्तित्वाशास्मास्वत्रकर्हिचित्॥ प्रत्यक्षमस्मदादेर्नचैतन्येजगतोस्तिहि॥ ४७६॥ प्रत्यक्षंजग तोबोधनास्मदादिविलक्षणे ॥ कुतोस्माभिरिदंगम्यंतत्तादृक्तत्रविद्यते॥ ४७७॥ यदितस्मिन्प्रमाणानिसंति नोविषयेकथं॥ विद्यंतेतानिनैवात्रविचित्रादैवसंगतिः ॥ ४७८॥ विषयोनास्तियत्तस्याद्विषयःस्थानजेन रे॥ विषयोविषयीभावंनयात्यात्मांतरेस्वतः॥ ४७९॥ ततोव्यसनमायातंचैतन्येमनसस्तव॥ अनात्मभिः कृतंसर्वैःप्रतिपक्षैर्मनःसमैः॥ ४८०॥

त्यर्थः ॥ ४७८॥ जगच्चैतन्यगोचरंप्रत्यक्षंकुत्रचित्पुरुषेस्तिकुत्रचिन्नास्तीत्येवंस्वीकारेव्याघातमुपपत्तिहीनत्वंचाह विषयइति यद्वस्तुचेत नत्वेनविषयोविषयतार्हंनास्तितदेवस्थानजेदेशविशेषजेनरेवर्त्तमानज्ञानस्यविषयीभवतीतितथासएवविषयआत्मांतरेअस्मदादौवर्त्तमा नज्ञानस्यविषयीभावंनयातितदपिस्वतःस्वभावइत्यर्थः तथाचएकस्यविषयत्वमविषयत्वंव्याहतंस्वभावमात्रेणचविरुद्धरूपतानयुज्यते इतिभावः ॥ ४७९ ॥ मनसोऽनात्मत्वपक्षेदोषप्रपंचनमुपसंहरति ततइति ततउक्तदोषकदंबात् मनसश्चेतनत्वस्वीकारेतववादिनोव्यसनं दुःस्थत्वरूपाविपत्आयातं कीदृशंव्यसनं यदिमनसश्चैतन्यंस्वीक्रियतेतर्हिसर्वेअनात्मानश्चेतनाःस्युरितिप्रतिबंदीघटकैरनात्मभिःकृतं कीदृशैरनात्मभिर्मनःसमैर्जडत्वादिभिर्धर्मैरित्यर्थः ॥ ४८० ॥

अथाद्यंमनसआत्मत्वेसतिचेतनत्वपक्षंदूषयति सात्मनेतिपङ्क्तिः साकिमात्मैतदुतापरमित्यधस्ताद्विकल्पिताआत्मताचेतनस्यमनःसोयदिवा दिसंमतानदाप्येवंविचार्य एवंकथं तस्यमनसश्चेतनत्वविशिष्टात्मत्ववादिनोमतेकिमनःपरिच्छिन्नंविभुवा आद्येतुयावद्विकारंतुविभागइ तिन्यायेनभेदस्यकार्यत्वव्याप्यत्वात् तेनमनसाकार्येणधूमेनवन्हिवद्भूतभौतिकंकारणंस्मर्यते भूतानिअपंचीकृतानिभौतिकंभुक्तान्नंतेषां समाहारः तथाचजडकार्यस्यचेतनत्वमात्मत्वंचव्याहतमितिभावः ॥४८१॥ विभुत्वपक्षेत्वात्मैवत्वयानामांतरेणोक्तइत्याह वस्तुतइतित्रि भिः अस्यवादिनोमतेमनःकुत्रचिदपिवस्तुनिकालेदेशेवानवर्ततेविभूनामवृत्तित्वस्यसिद्धांतितत्वादतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यमितिचेत्तर्ह्येवं

सात्मनामनसश्चेत्स्याच्चेतनस्यात्रवादिनः॥ तत्किंनस्यपरिच्छिन्नंसर्वगंवामनोभवेत्॥ परिच्छेदेपुनस्तेनस्म र्यतेभूतभौतिकम्॥ ४८१ ॥ वस्तुतःकालतश्चास्यदेशतोपिनकुत्रचित् ॥ वर्ततेऽतस्त्रिधाछेदशून्यंचेन्नमनो भवेत्॥ स्वयंज्योतिरयंस्यात्माविज्ञानानंदरूपभृत्॥ ४८२॥ मनोनामत्रिलोकेस्मिन्संकल्पशतकारणं॥ तैज संभवतानैतदुक्तंनामविनाधुना॥ ४८३॥ नह्निनाम्निविवादोपिकस्यचित्कर्हिचित्क्वचित्॥ आत्मेतियंवयंब्रू मोमनइत्याहतंभवान्॥४८४॥आत्मादीन्यपिनामानिनविद्यंतेपरात्मनि॥ अवाङ्मनसगम्येऽस्मिन्स्वप्रका शात्मबोधने॥ ४८५॥

प्रतिपादितंवस्तुमनोनभवेत्किंतुस्वयंज्योतिरादिलक्षणआत्मैवभवेदिति ॥ ४८२ ॥ मनोनामेति यच्चास्मिंस्त्रिलोकेऽन्यवयवेलोकेसंकल्प शतकारणंतैजसंसत्वप्रधानंमनोनामप्रसिद्धंतदेतद्भवतानोक्तंस्यात् नामविनानहीयंनामैवआत्मपरत्वेनभवतोक्तंनत्वर्थइत्यर्थः ॥ ४८३ ॥ नाम्निनुनविवादइत्याह नहीति स्पष्टम् ॥ ४८४ ॥ ननुविद्यतएवात्रविवादोयतोभवतांसिद्धांतेआत्मादिनामानिमुख्यवृत्त्यावर्ततेमनःपदं तुलक्षणयामन्मतेतुविपरीतमितिचेन्नावाङ्मनसगोचरेलक्षणयैवसर्वशब्दवृत्तेःसिद्धांतितत्वादित्याशयेनाह आत्मादीन्यपीतिद्वाभ्यां स्वप्र काशात्मबोधनेस्वप्रकाशात्मकबोधरूपे ॥ ४८५ ॥

अध्यस्यंतेइति यथात्मतत्त्वकुशलैरन्यान्यात्मादिनामान्यत्रात्मन्यध्यस्यंतेआरोप्यंतेतथाभवांमनइतिनामाध्यस्यतीति अयंभावः आत्मज्ञानानन्दशब्दाःशवलेरूपेव्युत्पन्नाःशुद्धेलक्षणयाप्रवर्तन्ते एतत्संक्षेपशारीरकेप्रपञ्चितमिति फलितमाह परिशेषादिति प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगात्परिशिष्यमाणेसंप्रत्ययइत्युक्तलक्षणात् प्रकृतेतल्लक्षणसमन्वयस्तुस्वप्नेज्योतिष्ट्वंभांतदृष्ट्यायत्रमनसिप्रसक्तंतस्यप्रतिषेधःकृतःअन्यत्राविद्यायामावरकत्वेनप्रसिद्धायांतथाजाग्रत्प्रपंचेस्वप्नेअविद्यमानेज्योतिष्ट्वप्रसक्तिरेवनास्तीत्यतोहेतोःपरिशिष्यमाणे आत्मनिज्योतिष्ट्वसंप्रत्ययइति ॥ ४८६ ॥ परिशेषमेवव्यनक्ति प्रतीतेरिति आत्मनःप्रतीतिर्भासमानताभवतितद्वत्तथाआत्मनोपेक्षयाव्यतिरेकिणोभिन्नस्यप्रत्यायकस्यबोधकस्याभावोपिभवतीत्यतःपरिशेषादयमात्मास्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥ ४८७ ॥ यद्यप्यद्वितीयत्वपरश्रु

अध्यस्यंतेयथान्यानिनामान्यात्मविशारदैः॥ मनइत्येवचात्रैकमध्यस्यतितथाभवान्॥ परिशेषात्ततोज्ञेयः स्वयंज्योतिरयंपुमान्॥ ४८६ ॥ प्रतीतेरात्मनस्तद्वदात्मनोव्यतिरेकिणः ॥ प्रत्यायकस्यचाभावात्स्वयंज्योतिरयंपुमान्॥ ४८७॥ नज्ञानमात्मनोभिन्नंस्वप्रकाशंकथंचन॥ परिच्छेदोभवेद्भेदेपरिच्छेदादनात्मता॥४८८ ज्ञानात्मनोर्घटस्येवततोभेदोऽनयोर्नहि॥ विभेदाभावतश्चापिस्वयंज्योतिरयंपुमान्॥ ४८९ ॥ यद्यपिस्यात्तथाप्येषत्वन्वयव्यतिरेकतः॥ गम्यतेस्वप्नकालेत्रस्वयंज्योतिस्ततोपिच॥ ४९० ॥

त्यंतरानुसारितर्केणापिस्वयंज्योतिष्ट्वमनुसंधातुंशक्यंतथापिप्रकृतश्रुत्यान्वयव्यतिरेकाख्यायुक्तिःसुखबोधायदर्शितेतिनिरूपयति नज्ञानमितित्रिभिः यथाप्राभाकराआत्मनोधर्मस्वप्रकाशंज्ञानंमन्यंतेतथानमंतुंयुक्तं तथासतिहिभेदात्मकवस्तुपरिच्छेदादनात्मत्वव्याप्याद्धेतोरनात्मत्वमेवघटवज्ज्ञानात्मनोर्ज्ञानस्यात्मनश्चस्यात्ततोनयोर्ज्ञानात्मनोर्नभेदोज्ञानाभेदेचात्मास्वयंप्रकाशइतियद्यपितर्केणैवसिद्ध्यतितथाप्येषआत्मास्वप्नकालेचयेनभासकतयासत्वेनेतरेषांभासकत्वाभिमतानामादित्यादीनांव्यतिरेकाच्चसुखेनगम्यतेततइत्यभिप्रायेणस्वयंज्योतिरित्युक्तइतित्रयाणामर्थः ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥

अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिश्रुतिभागस्याशयंवक्ष्यमाणोपयोगायप्रकारांतरेणाह सदेति यथालोकेदाहकःकाष्ठादिपुंजंदहन्नेवाग्निःस्वयंज्योतिरितिव्यपदिश्यतेनतुकाष्ठांतर्गतोभस्मच्छन्नोवातथायमालास्वप्नेस्वयंज्योतिष्ट्वेननिर्दिष्टइत्यर्थः दार्ष्टांतिकंस्फुटयति अव्याकृतेति अव्याकृतंप्रलयकालेनभिव्यक्तनामरूपकंयज्जगत्तस्ययोनिरुपादानंसर्वस्यकारणंनिमित्तंचयद्ब्रह्मसर्वज्ञंसर्वशक्तिमत्तद्देहेषुस्वयंज्योतिरितिप्रसिद्धंनिरपेक्षत्वात्तदेवचात्रवाक्येस्वयंज्योतिःपदेनानूद्यप्रमातुरात्मत्वेनोच्यतेइत्यर्थः ॥ ४९१ ॥ तस्यब्रह्मणःप्रत्यभिज्ञापकंलक्षणंकिमत्रदृष्टमितिचेज्जगज्जन्मादिकारणत्वंतटस्थलक्षणंतावदवधारयेत्याह यथेति यथातद्ब्रह्मजगत्स्रजतेतथायमपीत्यतःस्वयंज्योतिःशब्दवाच्यःसपरमात्मैवायमित्यर्थः स्वरूपलक्षणंतुसत्यत्वज्ञानत्वादिकंप्रसिद्धमेवेतिभावः ॥ ४९२ ॥ अथोक्ततटस्थलक्षणस्यप्रतिपादिकोनतत्ररथाइत्यादिकांदशमकंडिकामुपबृंहयति नहिस्वप्नइत्यादिसप्तदशभिः अत्रलोकप्रसिद्धेस्वप्नेरथानसंति कीदृशाः स्वर्णखचिताः अभ्रंलि

सदादाहकएवाग्निःस्वयंज्योतिःपुमांस्तथा॥ अव्याकृतजगद्योनिर्नामरूपविवर्जितं॥ ब्रह्मयत्सर्वदेहेषुतदेवात्मास्वयंप्रभः॥४९१॥यथातत्स्रजतेसर्वमेतत्सदसदात्मकं॥ आत्मासर्वशरीरेपुस्वयंज्योतिस्तथैवसः॥४९२
नहिस्वप्नेत्रविद्यंतेरथाःकनकभूषिताः॥ अभ्रंलिहध्वजास्तद्वत्पताकाःकृतकौतुकाः॥ मेघघोषाविचित्रैस्तैःपरिपूर्णाःपरिच्छदैः॥ ४९३॥ रथयुक्ताहयानैवविचित्रगतिकर्णिकाः॥ वायुवेगाःपुरोभूमिंदृष्ट्वालज्जामुपागताः॥ ४९४ ॥ उत्पतंतइवाकाशेदारयंतइवातुरां॥ भूमिंभूधरविष्टब्धांपूर्वोत्तरपदद्वयात्॥ ४९५॥ पन्थानोनैवविद्यंतेतत्रचित्रामनोरमाः॥ मृदुलाःशीतलास्तद्वत्सिक्ताश्चंदनवारिभिः॥ ४९६॥

हाआकाशस्पर्शिनोध्वजायेषांतेतथा पताकाभिःस्वल्पध्वजैःकृतचमत्काराः मेघध्वनयोविचित्रोपकरणपरिपूर्णाश्चेति अत्रेदंबोध्यं श्रोतुर्जनकस्यराजत्वात्तदनुकूलतयारथादिपदार्थाअत्रनिरूप्यन्तइति ॥ ४९३ ॥ रथयुक्ताइति रथेयुज्यंतेइतिव्युत्पत्त्यारथयोगपदोक्तास्तुरगाअप्यत्रनसंति कीदृशाः विचित्रागतिःकर्णिकाःकर्णभूषणानिचयेषांतेतथा कर्णिकाकर्णभूषणइतिविश्वः पुनःकीदृशाः वायुवेगसमवेगोत्कर्षात्पुरतोभूमिंदृष्ट्वालज्जमानाआकाशंयेउत्पतंतिउत्प्लुत्यगच्छंतीवतथायेपूर्वोत्तरपदद्वयात्पूर्वेनोनिधायउत्तरतोवामतोनिहितेनपदद्वयेनकुद्दालसमेनभूमिंविदारयंतीव कीदृशींभूमिं आतुरांविदारणभयव्याकुलामिवेतिद्वयोरर्थः ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ पन्थानइति तत्रस्वप्ने पंथानोरथमार्गाः ॥ ४९६ ॥

घनापणादीति कीदृशाःपंथानोघनानांनिबिडबद्धपंक्तीनामापणानांआदिपदग्राह्यगृहाणांवामध्यगताः पुनःकीदृशाः घटदीपैर्मंगलकलशोपरिनिहितदीपैःप्रकाशिताः चित्रस्थानेत्यादिदीपविशेषणं चित्राणामालेख्यानांस्थानेषुस्थितानियानिचित्राणितेषांमंडनभूताविकासिकामूर्तयोयेषांतेतथातैरित्यर्थः ॥४९७॥ अप्सरइति पुनःकीदृशाःपंथानः सुरूपाभिर्भूषिताभिर्मंगलहस्ताभिश्चललनाभिर्विराजिताः॥ ४९८ ॥ संतिनैवेति अत्रानंदपदेनेष्टभोगजन्यंसुखंविवक्ष्यते यथाजागरणेभीष्टयुवतीनामन्नपानवस्त्रभूषणादीनांचसमागमहेतुका आनंदाःसंतितथास्वप्नेनसंत्यस्थिरत्वादितिसंबंधः ॥ ४९९ ॥ संतिनैवमुदइति यथाजागरणेप्रियाप्रिययोर्लाभवियोगाभ्यांमुदोहर्षादृष्टा

घनापणादिमध्यस्थाघटदीपैःप्रकाशिताः ॥ चित्रस्थानस्थितानेकचित्रमंडनमूर्तिभिः॥ ४९७॥ अप्सरःसदृशानंतललनाभिर्विराजिताः ॥ सुवर्णमणिरत्नौघमंडिताभिःसमंततः ॥ दधिलाजादिसंयुक्तस्वर्णपात्राब्जपाणिभिः॥ ४९८ ॥ संतिनैवात्रचानंदाश्चेतनाचेतनैःकृताः ॥ यथाजागरणेभीष्टयुवतीनांसमागमात्॥ इष्टादन्नात्तथापानाद्वसनाभरणादितः॥ ४९९॥ संतिनैवमुदस्तत्रयथाप्रियसमागमात्॥ अप्रियस्यवियोगाच्चदृष्टाजागरणेनृणां॥ ५००॥ नपुत्रजननाद्याश्चविद्यंतेप्रमुदोपिहि॥ यथाजागरणेलोकेपुत्रादिरहितस्यतु ॥ ५०१॥ पल्वलानिननीराणितत्रजागरणेयथा॥ निर्गच्छदुदकानैवपुष्करिण्योपिसंतिहि॥ ५०२॥ प्रासादाद्यागृहानैवंप्रांगणैरुपशोभिताः॥ नपर्वतावनैःसाकंनसरित्सागरादयः॥ ५०३॥

स्तथास्वप्नेनसंतीति ॥ ५०० ॥ नपुत्रेति यथाजाग्रतिलोकेपुत्रादिहीनस्यपुत्रादिलाभजन्याःप्रमुदःप्रकृष्टहर्षाःप्रसिद्धास्तथानसंतीति ॥ ५०१ ॥ पल्वलानीति श्रुतिगतवेशंतपदोक्तानिपल्वलानिस्वल्पसरांसियथाजागरणेसंतितथातत्रस्वप्नेनसंति कीदृशानिपल्वलानिनीराणिजलस्थानोपलक्षकानीत्यर्थः स्रवंतीपदंपुष्करिणीविशेषणत्वेनव्याचष्टे निर्गच्छदिति निर्गच्छत्स्रवदुदकंयाभ्यएतादृश्यःपुष्करिण्योबृहत्तडागादिरूपाअपिजाग्रद्वन्नसंतीति ॥ ५०२ ॥ श्रौतानांरथादीनामुपलक्षणत्वालंबनेनेतरपदार्थानप्यभावप्रतियोगित्वेनाह प्रासादाद्याइत्यादिना स्पष्टम् ॥ ५०३ ॥

नचलोकाइति नभआदीनिपंचभूतान्यत्रनसंतिनथास्वेदजोद्भिज्जादीनिचत्वारिभूतानिप्राणिजातयोनसंतितथाब्रह्मांडंब्रह्मांडाद्बाह्यंस्थूलंसूक्ष्मंचाकिंचनस्वप्नेनविद्यते मनस्तुदृश्याकारपरिणाम्येकमवशिष्यतेअतस्तदास्वप्नेप्रकाशकांतराभावेनस्वप्रकाशआत्माकर्तारथादिविषयाणांतथाभवेत्अव्याकृतोपाधिकेश्वरवदितित्रयाणामर्थः ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ कर्तृत्वंस्पष्टयति मनइति आत्मारथमुख्यंविश्वमेवचित्रंनेतिसर्मीरितंनत्वत्रचरथाइत्यादिनानिषिद्धंस्वप्नेमाययासृजतिअतःकर्तेतिसंबंधः ॥ ५०७ ॥ अतइति यतःस्वप्नेअस्य

नचलोकालोकपालैःसहितानापिवादिशः ॥ नभूतानिमहांत्यत्रपंचचत्वारिनैवच ॥ ५०४ ॥ नभआदीनितद्वत्स्वेदजादीन्यनेकशः ॥ नब्रह्मांडंनतद्बाह्यंसदसद्वस्तुकिंचन ॥ ५०५ ॥ विद्यतेस्वप्नकालेस्मिन्मनएकंविहायतत् ॥ स्वयंज्योतिस्तदात्मायंकर्ताऽव्याकृतवद्भवेत् ॥ ५०६ ॥ मनोभित्ताविदंविश्वंचित्रंसृजतिमायया ॥ कर्तात्मारथमुख्यंयत्स्वप्नेनेतिसमीरितं ॥ ५०७ ॥ अतएवभवेदेषकर्ताविश्वस्यदेहगः ॥ मायांविनाकथंनासृजेदेतच्चराचरम् ॥ देशकालनिमित्तादिरहितोनिर्गुणःपुमान ॥ ५०८ ॥ देशकालनिमित्तादीन्स्रष्ट्वायद्बहिःसृजेत् ॥ ईश्वरस्तद्वदेवायंस्वप्नेदेहगतःपुमान ॥ ५०९ ॥ ब्राह्मणैर्यादृशःस्वप्नकर्तोक्तःपरमेश्वरः ॥ आत्मासर्वशरीरेपुतादृङ्मंत्रैरपीरितः ॥ ५१० ॥

प्रभावोदृष्टोऽतएवएषआत्माविश्वस्यकर्ताईश्वरोभवेत् नत्वत्रमायाहानिःकार्याअन्यथानुपपन्यानत्सिद्धेरित्याह मायामिति अयंपुमान्निर्गुणत्वेनदेशादिहीनोभवति यदिचमायापिनस्यात्तर्हिकथंसृजेदितिसंबंधः ॥ ५०८ ॥ फलितमाह देशेति बहिर्जागरणेनुभूयमानंविश्वमीश्वरोयथादेशादिसृष्टिपूर्वकंसृजतितथायमात्मास्वप्नेचराचरंसृजतीत्यर्थः ॥ ५०९ ॥ नदेतत्श्लोकाइत्यस्यार्थमाह ब्राह्मणैरिति यथाब्राह्मणभागैरात्मनःस्वप्रकाशत्वबोधनायकर्तृत्वमुक्तंतथाश्लोकपदोक्तैर्मंत्रैरप्युच्यतइत्यर्थः ॥ ५१० ॥

तत्रस्वप्नेनेत्यादेःप्रथममंत्रस्यार्थमाह विषयेंद्रियेतिसप्तभिः स्वप्नावलोकतःस्वप्नदर्शनार्थंस्थूलशरीरसंबंधिविषयेंद्रियसमूहंत्यक्त्वात्या गेनमृतप्रायंकृत्वाइमान्मानसान्मनःपरिणामभूतान्सर्वान्भावान्सकारणान्कारणाज्ञानसहितान्जडान्जाड्यात्मकनिद्रासुप्तमान्अयंशरी रभाक्जीवात्माप्रकाशयति कीदृशस्तैःसर्वैरप्रकाश्यःसुप्तिशून्योऽलुप्तदृक्स्वयंप्रभश्चेतिद्वयोरर्थः ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ स्वयंज्योतिरिति स्वयंज्योतिःस्वयंप्रकाशंयत्स्वरूपंश्रुतौशुक्रपदोक्तंतदेवादायान्यत्सर्वंस्वप्नदृश्यजातंपरित्यज्यजागरणावस्थांगत्वापुनरेवस्वप्नाभिधंसांध्यंस्थानमायातीत्यन्वयः भाष्यव्याख्यातोवैलक्षण्यंतुप्रमेयाविरोधान्नदोषायेतिबोध्यम् कीदृशआत्मा हिरण्मयः स्वार्थेमयट् मयटोम

विषयेंद्रियजातंयत्स्थूलदेहस्यतत्पुमान्॥ स्वप्नावलोकतस्त्यक्त्वासुप्तिशून्यःस्वयंप्रभः ॥ ५११ ॥ जडान्सर्वानिमान्भावान्मानसान्हिसकारणान्॥ प्रकाशयतितैःसर्वैरप्रकाश्यःशरीरभाक्॥ ५१२ ॥ स्वयंज्योतिःस्वरूपंयत्शुक्रमादायतत्स्वयं॥ आयातिपुनरेवायंगत्वाजागरणंसदा ॥ ५१३ ॥ स्थानंस्वप्नाभिधंयत्तुसांध्यमित्यभिधीयते॥ हिरण्मयःसदास्वस्यभासायंभास्वरोयतः ॥ ५१४ ॥ एकश्चायंसमग्रासुयात्यवस्थास्वहर्निशं॥ हित्वावस्थांपूर्वजातांविक्रीडन्बालकोयथा॥५१५॥ चराणांचस्थिराणांचशरीराण्यखिलान्यपि॥ अन्नपानरसाद्यैश्चपूर्यंतेहर्निशंयतः॥ ५१६॥ ततस्तानिपुरीशब्दैरुच्यंतेवेदवादिभिः॥ शेतेपुरीष्वयंयस्मात्तस्मात्सपुरुषःस्मृतः॥५१७॥ एकएवसदावस्थाआददानोजहत्तथा॥ एकहंसःपुमांस्तेनपुरुषश्चेतिगीयते॥५१८॥

कारलोपश्छांदसः प्रकाशरूपइत्यर्थः तत्रहेतुः यतःस्वस्यभासाभास्वरइतिद्वयोरर्थः ॥ ५१३ ॥५१४ ॥ एकहंसपदार्थमाह एकश्चेति पूर्वांपूर्वामवस्थांहित्वाउत्तरोत्तरांयतएकएवहंतिगच्छतिततएकहंसइत्युक्तइत्यर्थः ॥५१५॥ पुरुषपदार्थमाह चराणामितिद्वाभ्यां चराचरशरीराण्यन्नादिरसैःपुनःपुनःपूरणात्पुरीवाचकशब्दैर्हलंतपुर्शब्दप्रभृतिभिरुच्यंते तासुपूर्षुवसनात्पुरुषइत्युच्यतेइतिद्वयोरर्थः ॥ ५१६॥ ॥ ५१७ ॥ चतुर्णामर्थमेवसंक्षिप्याह एकएवेति स्पष्टम् ॥ ५१८ ॥

प्राणेनेत्यादेर्द्वितीयमंत्रस्यार्थमाह स्थूलादिति यथाराजापरदेशंगच्छन्स्वराजधानीरक्षार्थंकंचित्सामंतमवस्थाप्यगच्छतितथायंपुरुषःस्थूलदेहाभिमानंपरित्यज्ययदास्वप्नंयातितदास्थूलदेहरक्षायांप्राणंपंचवृत्तिकमवस्थाप्ययाति मरणकालेतुप्राणंसहैवनयतीत्यर्थः ॥५१९॥ देहेति स्थूलदेहाभिमानतःश्रुतिगतकुलायपदलक्ष्यार्थाद्बाह्येगत्वातंपरित्यज्येतियावत् स्वमाम्पश्यति कीदृशोयंपुरुषः मरणादिभिर्देहधर्मैर्मुक्तःस्वयंप्रभश्च योयंयथेच्छंदेहांतरेचनाडीषुविचरतिनानाभावान्कल्पयतीत्यर्थः ॥ ५२० ॥ स्वमांतइत्यादेस्तृतीयमंत्रस्यार्थमाह स्वेच्छयेत्येकादशभिः एवंस्वमेस्वेच्छयापर्यटन्सन्देवोयमात्माब्रह्माहिरण्यगर्भस्तच्छरीरादिउच्चंस्तंबस्तृणगुच्छस्तच्छरीरपर्यंतमवचंचवपुराददातित्यजतिच तत्तद्भोगप्राप्तयइत्यर्थः श्रुतावंतशब्दोमध्यवचनइति ॥ ५२१ ॥ नानाभावप्रकारंविशदयति भोगोपकरणमिति

स्थूलाद्देहाद्यदास्वप्नंप्रयातिपुरुषस्तदा॥देहरक्षाकरंप्राणंमुक्त्वायातिस्मृतिंविना॥ ५१९॥ देहाभिमानतोबाह्ये गत्वास्वप्नान्प्रपश्यति॥ देहधर्मैरयंसर्वैर्विमुक्तोमरणादिभिः॥ स्वेच्छयाविचरत्यत्रदेहयंत्रेस्वयंप्रभः॥५२०॥ स्वेच्छयापर्यटन्देवोयथामायाविबालकः॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतंस्वप्नउच्चावचंवपुः॥ आदत्तेचजहात्येषतत्तद्भोगानवाप्नुवन्॥५२१॥भोगोपकरणंतत्रतत्तत्सृजतितादृशः॥ स्वयंपितातथामाताभ्रातातद्वद्गुरुःस्वयं॥५२२ जायासुतादिकंतद्वत्स्वयमेवभवत्ययं॥ एवंकल्पयतेरूपमुच्चंवाऽवचमेववा ॥ ५२३ ॥ भोक्तृत्वकरणंस्वस्य भोगसंगविवर्जितः॥ भोग्यरूपाणिचान्यानिकल्पयत्यात्मनःपुमान्॥ ततज्ज्ञात्यनुकारीणिप्रधानसदृशानि सः॥ ५२४ ॥ कदाचित्कामितामाप्तकामःकल्पयतीश्वरः॥ आत्मनस्तनएवायंकामुकस्वप्नमागतः॥५२५॥

भोगोपकरणंशरीरेंद्रियादिकंनत्तन्नानाविधंसृजतितथास्वयमेवपित्रादिरूपोभवतिएवममुनाप्रकारेणउत्कृष्टंनिकृष्टंवारूपंकल्पयतीतिद्वयोरर्थः ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ भोक्तृत्वेति तथावस्तुतोभोगस्यसंगेनसंबंधेनवर्जितोपिस्वकीयभोक्तृत्वस्यकरणमारोपनिमित्तमंतःकरणवृत्तिविशेषंकल्पयतितथाभोग्यरूपाणिवस्तूनि कीदृशानि तत्तद्देवादिजातीनांतथाप्रधानस्यकर्मफलभोगस्यसदृशानियोग्यानीत्यर्थः ॥ ५२४ ॥ उतेवस्त्रीभिरित्यादेर्जक्षदित्यंतस्यांशस्यार्थमाह कदाचिदितिपंचभिः अयमात्माआप्तकामईश्वरोपिकदाचिदात्मनःकामितांकामिभावंकल्पयतितदातुकामुकस्वप्नंकामुकैरनुभूयमानंस्वप्नमागतःसन्नारीभिर्नेत्रपंकजैरालिंगितोनिभृतंदृष्टःसन्रममाणोहसंश्चसन्शोभनेस्वप्नेऽद्भुतंसुखमुपैतीतिपंचमेनसंबंधः ॥ ५२५ ॥

अप्सरइति कीदृशीभिर्नारीभिरप्सरःसदृशीभिर्ह्यष्टवर्षाभिःषोडशवर्षाभिश्वसोत्कंठाभिश्व ॥ ५२६ ॥ पीनोन्नतेति पुनःकीदृशीभिः पीनेनउन्नतेनचकुचद्वंद्वेनजघनेनचउत्थितःप्रयुक्तोयोभारस्तेनप्रस्खलद्गतिभिः पुनःकीदृशीभिः विह्वलतयाध्वस्तानिआकल्पःपुष्पादिनिर्मितोवेशआभरणानिचयासांतास्तथाताभिः ॥ ५२७ ॥ सीमंतेति पुनःकीदृशीभिः सीमंतलग्नेनसिंदूरेणपार्वतीयधातुरागेणपीतालोहितारक्ताश्चभूमयोयदिग्भवंतितद्रूपाभिः गैरिकहरितालमयपर्वतोपत्यकाभूमिशोभामभिभवन्तीभिरितियावत् अत्रपीतत्वंशरीरकांत्याबोध्यं पुनःकीदृशीभिः देववनसमवनगताभिः ॥ ५२८ ॥ परितइति पुनःकीदृशीभिः तूर्यादिध्वनिभिर्ध्वनितासशब्दीकृताविहारभूमयोयाभिस्तास्तथाताभिः पुनःकीदृशीभिः गांधर्वेगानविद्यायांकंठस्यसौष्ठवेमनोहरत्वेचविद्याधरीसमाभिः अत्रहसन्नित्यर्थकस्यजक्षदितिश्रुति

अप्सरःसदृशाह्यष्टवर्षाभिर्नेत्रपंकजैः ॥ आलिंगितोत्रनारीभिःसोत्कंठाभिश्चसर्वतः ॥ ५२६ ॥ पीनोन्नतकुचद्वंद्वजघनोत्थितभारतः ॥ प्रस्खलद्गतिभिर्ध्वस्तस्वाकल्पाभरणादिभिः ॥ ५२७ ॥ सीमंतलग्नसिंदूरपीतलोहितभूमिभिः ॥ नंदनादिवनप्रख्यवनगाभिरितस्ततः ॥ ५२८ ॥ परितस्तूर्यवादित्रध्वनिध्वनितभूमिभिः ॥ विद्याधरीसमानाभिर्गांधर्वेकंठसौष्ठवे ॥ रममाणइवाप्नोतिसुस्वप्नेसुखमद्भुतम् ॥ ५२९ ॥ पश्यन्दुर्गंधदुष्टानिवस्तूनिललनाःसदा ॥ मनोहरांगहीनोयंयथाजागरणेगृही ॥ ५३० ॥ तथातीवक्वचित्पश्यन्नानाहेतूत्थितान्यपि ॥ अनंतंदुःखमाप्नोतिप्रतीकारविवर्जितं ॥ चोरव्याघ्रादितोयद्वत्पापीजागरणेसदा ॥ ५३१ ॥

गतपदस्यार्थोरममाणपदेनोक्तइतिबोध्यम ॥ ५२९ ॥ कदाचित्पुण्यपापयोर्मिश्रितयोःफलमनुकूलप्रतिकूलोभयलक्षणंप्राप्यकदाचित्तु केवलपापफलंव्याघ्रादिप्रतिकूलमात्रदर्शनंप्राप्योद्विग्नोभवतीत्यर्थपरस्यमंत्रचरमांशस्यार्थमाह पश्यन्नितिद्वाभ्यां यथाकश्चिद्गृहीजागरणेऽनुकूलाललनाःपश्यंस्तत्संनिहितानिदुर्गंधवस्तूनिप्रतिकूलानिचपश्यन्स्वस्यमनोहरांगहीनतांचप्रतिकूलांमन्यमानोदुःखितोभवेत्तथायमात्मास्वप्नेनानाहेतुभ्यःसंमिश्रितकर्मरूपेभ्यउत्थितान्यनुकूलप्रतिकूलवस्तूनिअपिशब्दात्केवलप्रतिकूलानिवस्तूनिपश्यन्ननंतंदुःखमाप्नोति केवलप्रतिकूलदर्शनजन्यदुःखेदृष्टांतमाह चोरेत्यर्धेन अत्रश्रुतौबिभेत्येभ्यइतिव्युत्पत्त्याभयपदेनचोरादयोविवक्षिताइतिबोध्यमितिद्वयोरर्थः ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥

कश्चनेत्यंतस्यचतुर्थमंत्रस्यार्थमाह अयमुक्तइति हेराजन्योयंमयातेआत्मोक्तःजंतवस्तस्यआराममेवपश्यंतितंकेचननपश्यंति इत्यहोभा
ग्यहीनतालोकानामितिसंबंधः करणव्युत्पत्त्याऽऽरामपदार्थमाह आत्मनोव्यतिरिक्तंक्रीडायाःसाधनंरथादिकमिति ॥ ५३२ ॥ सुप्तआ
यंतंत्वरितंनबोधनीयइत्याकारायाविवेकिजनप्रसिद्धेरपिहेतोर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिअवस्थाचतुष्टयस्य...

अयमुक्तोमयाराजन्नात्मायस्तस्यजंतवः ॥ आरामंसाधनंचस्यात्क्रीडायास्तुरथादिकम् ॥ आत्मनोव्यतिरि
क्तंतत्पश्यंत्येतंनकेचन॥५३२॥ यदायंगाढनिद्रायांवर्ततेशयनेस्थितः॥ नदानबोधयेदेनमिंद्राण्यालिंगितंह
दि॥५३३॥ स्त्रीपुंसयोरिहैकांतयथास्याद्रममाणयोः॥ बहिर्निर्गमनेक्षोभःसर्वकार्यसमर्थयोः॥ ५३४ ॥ इं
द्रेंद्राण्योस्तथैवस्याद्बोधेक्षोभोमहानिह॥ सुप्तंनस्वप्नकालेचतस्मात्तंनप्रबोधयेत्॥ ५३५॥ अपिदेहस्यनाडी
षुपवनोऽनियमाद्व्रजेत्॥ आत्मनःसहसाबोधेसहसाबोधयेन्नतम्॥ ५३६॥ अन्तःपुराद्यथायातिमहाराजो
निशादिषु॥ सहसासंभ्रमादस्यसंभ्रांताःसैनिकाःक्रमात्॥ मार्गादमार्गतश्चैवपुरस्तस्यव्रजंतिहि॥ ५३७॥

हिर्निर्गमनेक्षोभोभवतितथासुषुप्तिस्वप्नयोरेकीभूतयोरिंद्रेंद्राण्योःप्रबोधेक्षोभोभवेदतःसुप्तंनप्रबोधयेदितिद्वयोरर्थः ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥
सुप्तप्रबोधनेकारणांतरमपिदर्शयति अपिदेहस्येति किंचसहसात्वरितमात्मनःप्रबोधेजागरणेसतिदेहस्यनाडीषुप्राणोऽनियमादव्यवस्थ
याव्रजेत्धावेत्अतोपिनप्रबोधयेदिति ॥ ५३६ ॥ त्वरितप्रबोधनेसेंद्रियप्राणस्यव्याकुलत्वं तद्यथाराजानमायांतमुपाप्रत्ययेनसइत्यादि
व्याख्यास्यमानश्रुत्यनुरोधेनाह अंतःपुरादितित्रिभिः यथावश्यककार्यवशेनमहाराजेसंभ्रमात्सहसानिशादिकालेष्वंतःपुरादायातिआ
गच्छतिसतिअस्यराज्ञःसैनिकाःसंभ्रांताःसत्वराःसंतोयथाकथंचिन्मार्गेणकुपथेनवातस्यराज्ञःपुरतःसंमुखेयांतीत्यन्वयः ॥ ५३७ ॥

अमार्गतइति यदाचतेसैनिकाअमार्गेणायांतितदापुरस्यअट्टालादीनांप्राकारोपरिस्थगृहादीनां आदिपदेनकुड्यादिग्रहः तेषांभेदनमपि कुर्वंतिराज्ञःपुरतोगमनायनथात्मकिंकराःप्राणाअपिनिद्रायाःसकाशात्सहसात्मनोजीवस्यसमागमेसतिनाडीमार्गंहित्वापीयुरागच्छेयुरिति ॥ ५३८ ॥ तत्रचिकित्सकप्रसिद्धंदोषमाह अंगेति तत्रसहसाप्रबोधेंगभंगोंगमोटनंतदादिकस्तल्लक्षणकोरोगऔषधशतैरपिदुर्निवारोजायतेइति ॥ ५३९ ॥ फलितमाह प्राणांतिकइति प्राणस्यप्रियत्वधर्मेणअंतिकंसमीपंप्राणवत्प्रियमितियावत् इदृशेपिकार्येसहसानबोधयेदिति ॥ ५४० ॥ कथंतर्हिबोधयेदित्यतआह यदीति आत्मनउत्थापकस्यतस्यसुप्तस्यवायदिमहत्कार्यंस्यात्तदाकोमलस्पर्शाद्यु

अमार्गतःसमायाताःपुराट्टालादिभेदनं ॥ यद्वत्कुर्वंतितेतद्वत्प्राणाआत्मसमागमे ॥ निद्रायाःसहसामार्गंहित्वापीयुःकदाचन ॥ ५३८ ॥ अंगभंगादिकस्तत्ररोगोऽगदशतैरपि ॥ असाध्योजायतेतस्मात्शयानंनप्रबोधयेत् ॥ ५३९ ॥ प्राणांतिकेपिसंजातेकार्येतस्यात्मनोपिवा ॥ शयानंपुरुषंविद्वान्सहसानप्रबोधयेत् ॥ ५४० यदिकार्यमहत्किंचिदात्मनस्तस्यवाभवेत् ॥ मृदुस्पर्शादिभिस्तर्हिशनैस्तंप्रतिबोधयेत् ॥ अन्यथासहसाबोधेत्यचिकित्स्योगदोभवेत् ॥ ५४१ ॥ दंपत्योश्चवियोगोयमुभयोर्दुःखदोभवेत् ॥ प्रबोधयेत्पुमान्योयंयश्चायंप्रतिबुध्यते ॥ उभयोर्जायतेपापंदृष्टादृष्टसुखापहम् ॥ ५४२ ॥ योयंस्वप्नंप्रयात्यात्मायातिजागरणंचसः ॥ आत्मनोनैवभेदोस्तिस्वप्नेजागरणेपिवा ॥ ५४३ ॥

पायैःशनैरेवबोधयेत् विपक्षेदोषमनुवदति अन्यथेति अचिकित्स्योदुर्वारः गदोरोगः ॥ ५४१ ॥ वर्णितेंद्रेंद्राणीयोगानुसारेणादृष्टदोषमप्याह दंपत्योरिति अयंप्रबोधकृतोवियोगउभयोरुत्थापकोत्थाप्ययोर्दुःखदः यतःसहसाप्रबोधेउत्थापकस्यादृष्टसुखापहमुत्थाप्यस्यदृष्टसुखहरंपापंजायतेप्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५४२ ॥ अथोखल्वाहुरित्यादिवाक्यंभाष्यकृद्भिःस्वममनभ्युपगच्छतांचार्वाकादीनांमतनिरासपरत्वेनयोजितंस्वप्नेजाग्रत्प्रपंचासंकरेणस्वयंज्योतिष्ट्वदार्ढ्याय एतेशंकरानंदास्तुप्रपंचविलयवादिमतानुसारेणजाग्रत्यपिद्वैतंनास्तितदभावेनस्वयंज्योतिष्ट्वबोधनायकिमर्थंस्वप्नपर्यंतानुधावनमित्यर्थपरत्वेनव्याकुर्वंति योयमित्यादिसप्तदशश्लोकैः जाग्रत्स्वप्नयोरेकोयमात्मानुसंधानादित्यर्थः ॥ ५४३ ॥

अपिकेचिदिति केचित्प्रपंचविलयवादिनोमहात्मानोद्वैतविस्मरणान्महाधियस्तत्त्वनिष्ठत्वात्तेएवमाहुः एवंकथं जाग्रत्स्वप्नयोर्दृश्यानांदे
शस्यचतदुपलक्षितकालस्यचनभेदः आत्मसत्तातिरिक्तसत्ताभावेनासत्त्वादसतःप्रतियोगितानर्हत्वादितिभावः तथाचजाग्रत्स्वप्नप्रपंचयो
रधिष्ठानस्यात्मनएवदेशभूतस्यभेदकोपाधिविरहेणकथंभेदशंकास्यादित्यर्थः ॥५४४॥ एतदेवस्फुटयति देशकालाविति भूतभौतिकरूपदृ
श्यसहितौदेशकालौजागरणसंबंधिनौआध्यासिकसंबंधेनयथात्मन्येवसंस्थितौसत्तालाभायपर्यवसन्नौ एवंस्वप्नगतावपितावात्मन्येवसं
स्थितौतथाचतदधिष्ठानदृष्ट्याउभयत्रनतयोःप्रपंचयोर्भेदःस्वतस्तुअसत्वादेवनभेदप्रतियोगित्वमितिभावः एतद्व्याख्यायांश्रुत्यर्थस्तुअयमे
वस्वप्नप्रपंचस्याधिष्ठानत्वेनदेशभूतआत्माजागरितप्रपंचस्यापिदेशःयानियादृशानिआत्मसत्तयासत्तावंतिवस्तूनिजागरणेपश्यतितादृशा
न्येवस्वप्नेतथाचपरमार्थदृष्ट्यानकस्यापिभेदइति ॥ ५४५ ॥ स्वमतेऽनुकूलांवादिसंमतिमपिसंभावनायैदर्शयति देशइति देशेदिग्रूपेका

**अपिकेचिन्महात्मानएवमाहुर्महाधियः॥ दृश्यानांदेशयुक्तानांनास्तिभेदःकथंचन॥स्वप्नेजागरणेचैवसस्या
त्केनात्मनोधुना॥५४४॥ देशकालौयथाऽध्यस्तावात्मन्येवचसंस्थितौ॥ भूतभौतिकदृश्येनसहजागरणेस
दा॥ आत्मन्येवमिमौस्वप्नेकथंभेदस्तयोर्भवेत्॥ ५४५॥ देशेदेशंतथाकालेकालंनेच्छंतिकेचन॥ तस्मिन्ने
वहितद्वस्तुयेपिसत्यंवदंत्यदः॥५४६॥ देशोदेशेनतथाकालःकालेतद्वद्घटोघटे॥ व्यवहारोयथाव्यर्थोदेशादेस्तद्व
देवसः॥ वास्तवत्वंततोनास्यदेशादेर्विद्यतेक्वचित्॥ ५४७॥**

लेचदेशांतरंकालांतरंचकेचननैयायिकादयोनेच्छंतियच्चतत्रउपपत्तिमपिचवदंतितद्देशकालरूपंवस्तुतस्मिन्देशकालादिस्वरूपएवव्यव
हारोपयोगिसत्स्थितमित्याकाराअदस्तदस्मत्सिद्धांतानुसारेणसत्यमबाधितमेववदंतीतियोजना ॥ ५४६ ॥ नन्वभेदेकथमाधाराधेयव्य
वहारः दृश्यतेचासौदेशकालौविभूनित्यौचेति विभुर्हिसर्वदेशवृत्तिरुच्यतेनित्योपिसर्वकालवृत्तिरुच्यतइतिचेद्यथाऽभावाधिकरणकाभाव
भेदमनभ्युपगच्छद्भिरपिघटाभावेपटाभावइतिव्यवह्रियतेतथाविकल्परूपेव्यवहारेनकिंचिद्बाधकमित्याह देशोदेशेतथेति यथालोके
व्यर्थःअर्थेनविषयेणहीनोविकल्परूपोव्यवहारोदृष्टस्तथाभूमिकोत्कर्रीत्यादेशेदेशःकालेकालस्तथाघटोघटेतादात्म्येनवर्ततइत्यादिरूपो
व्यवहारोपिभवत्वितिसंबंधः फलितमाह वास्तवत्वमिति ॥ ५४७ ॥

ननुव्यवहारजनकस्यभेदस्यकथमसत्त्वमितिचेन्नहिव्यवहारःसत्त्वस्यव्याप्योगालिदानादावसत्येनापिवाक्यार्थेनकोपजननदर्शनात्ना पिव्यापकःसतोपिब्रह्मानंदस्यलोकेव्यवहाराभावादित्याशयेनाह व्यवहारादिति व्यवहारमात्रप्रयुक्तंसत्यत्वंकस्यचिदपिपदार्थस्यकु त्रचित्कदाचिद्विद्वानसंमतं येतुमीमांसकादयःसर्वस्यव्यावहारिकपदार्थजातस्यसत्यत्वंवदंतितेषांबलाज्जघन्याशक्तिलक्षणागौणीनांवृत्ती नांमध्येपाश्चात्यागौणीवृत्तिःप्रसज्येत नहिमुख्यंसत्यत्वंदृश्यजातस्यसंभवतीत्यर्थः ॥ ५४८ ॥ येतुभेदाभिनिवेशेनदेशादौविभुत्वादिव्य वहारायान्यद्देशादिकंमन्यंतेतेषामनवस्थापत्तिरित्याह देशेदेशांतरमिति भेदवर्जितत्वादेकस्मिन्देशादौयोदेशांतरादिकमंगीकरोतितस्य व्यवस्थितिःपर्यवसानंक्वभवेन्नकुत्रापीतियोजना ॥ ५४९ ॥ यदिकश्चिदनेकांतवादिनामार्हतानामनुगामीएकस्याप्यनेकतामंगीकु

व्यवहाराद्भवेत्सत्यंनैवकुत्रापिकर्हिचित्॥ जघन्यासर्वसत्यत्ववादिनोबलतोभवेत्॥ ५४८ ॥ देशेदेशांतरंत द्वत्कालेकालांतरंतथा॥ घटेघटांतरंस्वस्मिन्नेकस्मिन्भेदवर्जिते॥ अंगीकरोतियस्त्वेवंतस्यक्वैपाव्यवस्थितिः ॥५४९॥ अव्यवस्थितवादित्वेव्यव्यवस्थाऽस्यसंपतेत्॥ देशकालादिभेदस्यव्यवस्थाजीवहेतुतः॥५५०॥व्य वस्थायांचनैपास्यात्प्रमाणात्कर्हिचित्क्वचित्॥ ततोदेशस्तथाकालस्तत्रयत्सदसद्वपुः॥ वस्तुजातंतदध्यस्तमा त्मनिद्वयवर्जिते ॥५५१॥ सर्पादिकंयथाध्यस्तंरज्ज्वांतद्वदिदंजगत्॥ देशकालादिसहितमध्यस्तंसर्वसाक्षि णि॥५५२॥

यात्तंप्रतिलोकव्यवहारविरोधरूपंदंडंप्रक्षिपति अव्यवस्थितेति अस्यवादिनोऽव्यवस्थितवादित्वेएकत्वानेकत्वादिधर्माणामनियमस्यां गीकर्तृत्वेऽव्यवस्थाशीतस्योष्णत्वमुष्णस्यशीतत्वमित्यादिरूपासंपतेत्प्रसज्येत लोकेतुजीवहेतुतःजीवभोगार्थमितियावद्देशादिव्यवस्थैव दृश्यतेइतिशेषः ॥ ५५० ॥ अथसिद्धांतेकथंव्यवस्थेतिचेत्तत्त्वज्ञानात्पूर्वंस्वभवद्भ्रमसिद्धैवेत्याह व्यवस्थायामिति सिद्धांतेव्यवस्थाया मप्यंगीकृतायामेपाव्यवस्थाप्रमाणसिद्धानभवतिकिंतुभ्रमसिद्धेत्यर्थः तस्माद्धिष्ठानसत्तामादायैवजायत्स्वप्नप्रपंचयोर्व्यवहारक्षमत्वे नसाम्यमित्याह ततइति ततोभ्रमसिद्धत्वाद्देशकालौतद्वृत्तिस्थूलसूक्ष्मरूपंजगच्चाद्वितीयेआत्मन्यध्यस्तमिति ॥ ५५१ ॥ एतद्दृष्टांतेनस्फु टयति सर्पादिकमिति स्पष्टम्॥ ५५२ ॥

अध्यस्तत्ववर्णनस्यफलमाह ततइति ततोऽध्यस्तत्वात्जाग्रत्स्वप्नवृत्तिप्रपंचयोर्द्वयंयुगलंसहदेशकालाभ्यामात्मनिप्रलीयतेअ।लोचितंस दात्ममात्रंभवतीतियावत् ॥ ५५३ ॥ ततःकिमतआह आत्मनश्चेति आत्माहिसर्वस्यपारमार्थिकंरूपंतद्भेदाभावेनकस्यापिभेदःरज्जुभेदा भावेतत्रकल्पितसर्पदंडजलधारादीनांयथानभेदस्तद्वदिति ॥ ५५४ ॥ अत्रयदिकश्चिदेवंब्रूयात्परमार्थदृष्ट्याभेदेपिविकारदृष्ट्याममभेद भ्रमोननिवर्त्ततेइतितंप्रत्यद्वैतेबुद्ध्यवतरणोपायंसूचयन्नाह एकेति विज्ञानंविज्ञानशक्तिरूपमंतःकरणंतस्यनानेंद्रियद्वारोपाधिकभेदशा लिनउपाधिविवेकेनैकत्वंतावदवधार्यसर्वेषांविज्ञानानांहृदयमेकायनमितिश्रुतेस्ततआश्रयस्याधारस्यमायाशबलस्यविश्वकारणस्यैक त्वमवधार्यततःसर्वभासकस्यशुद्धचैतन्यस्यनिक्रमेणकस्यचित्तमद्वैतंनाधिरोहति लोकेहिविज्ञानादिभेदाभिमानपूर्वकएवहिविषयभेदा

ततोजागरणेयत्स्याद्यच्चस्वप्नेद्वयंजगत्॥ देशकालादिसहितमात्मन्येवप्रलीयते॥ ५५३ ॥ आत्मनश्चनभेदोस्तिदेशादेरपिनैवसः॥रज्जुभेदंविनानस्यात्सर्पादेर्हियथाभिदा॥ ५५४॥ एकविज्ञानगम्यानांतथैकाश्रयवर्तिनां॥ एकस्यविषयाणांस्याद्भेदःकेनात्रहेतुना॥ ५५५॥ ततोजागरणेदृशोयःसस्वप्नेपिनापरः॥ दृश्यानांदृश्यतेनैवभेदोदेशस्यभेदकृत्॥ ५५६॥ घटःस्वावयवेष्वेकोदृष्टोयोबहिरंगणे॥ गृहमध्येसचेदृष्टःस्वाश्रयेपुभिदानहि॥ ५५७॥

भिमानोविज्ञानाद्यभेदज्ञानेतुकथंदृश्यजातस्यभेदोभायादित्याशयः एकस्यचैतन्यस्यविषयाणांसर्वभावानामितिशेषः ॥ ५५५ ॥ वर्णितार्थस्यप्रकृतोपयोगमाह ततइति ततोभेदकल्पाभिमतानांविषयाणामुक्तयुक्त्याभेदाभावात्जागरणस्वप्नयोर्देशआत्मरूपकएवे तिपूर्वार्द्धार्थः तत्रदृष्टांतंसूचयति दृश्यानामिति यथाकाशेदृश्यानांमेघादीनांभेदआकाशरूपदेशस्यभेदकृन्नदृश्यतेतथाचिदाकाशरूपदे शस्यापिबोध्यमित्यर्थः ॥ ५५६ ॥ एवंपरमार्थात्मरूपदेशस्यआधेयानांभेदेननभेदइत्युक्तमथकल्पितानांदेशानांभेदेपिएकत्वेननिश्चित स्यभावस्यनभेदइत्याह घटइति यथाएकएकत्वेननिश्चितोघटःस्वावयवरूपेषुअंतरंगाश्रयेषुयोदृष्टःसएवबाह्यांगणेगृहमध्येवाबहिरं गाश्रयेयदिदृष्टस्तथापिस्वाश्रयेषुभिन्नेष्वपिघटस्यभिदानहिदृष्टाइत्यन्वयः तथाचसर्वपदार्थानांस्वभावभूतमेकत्वंकल्पितदेशादिभिर्नान्यथाभवतीतिभावः ॥ ५५७ ॥

प्रकृतवाक्यार्थंनिगमयति दृश्यानामितिद्वाभ्यां एवंदृश्यानामपिभेदाभावेस्वप्नजागरणयोरेकोदेशःसिद्धःसचैकोदेशआत्मरूपइत्यतआत्माभेदःसिद्धइत्यर्थः ॥ ५५८ ॥ तथाचआत्मेतरस्यैवाभावादितरप्रकाशराहित्यरूपंस्वप्रकाशत्वंसुतरांसिद्धमित्याह अतइति स्पष्टम् ॥ ५५९ ॥ ब्रूहीत्यंतायाश्चतुर्दश्याःकंडिकायाःशेषस्यार्थमाह एवमुक्तइत्यष्टभिः एवंमुनिनोक्तेसतिराजामुनिंप्रत्याहस्म कीदृशोराजा कामप्रश्नरूपेणवरेणाप्यंसंपादयितुमिष्टंस्वात्मज्ञानंयेनसतथाअतएवबुद्धिमानिति ॥ ५६० ॥ एतावतामयाकामप्रश्नफलंतत्त्वज्ञानंनलब्धमतःसाधारणविद्यादक्षिणांतुभ्यंदास्यामीत्याशयकंराजवाक्यमभिनयति विद्यामात्रमितित्रिभिः विद्यामात्रंसाधारणविद्यामपियोमह्यं

दृश्यानांभेदराहित्यात्स्वप्नेजागरणेपिच ॥ देशाभेदोभवेन्नात्मभेदोदेशैकरूपतः ॥ ५५८ ॥ अतआत्मास्वयंज्योतिःसर्वभेदविवर्जितः ॥ स्वप्नेराजन्मयोक्तस्तेकिमन्यत्प्रष्टुमर्हसि ॥ ५५९ ॥ एवमुक्तेततोराजायाज्ञवल्क्यमभाषत ॥ कामप्रश्नवरेणाप्यस्वात्मज्ञानोऽतिबुद्धिमान् ॥ ५६० ॥ विद्यामात्रंवदेन्मत्र्यंयःकश्चिद्ब्राह्मणोत्तमः ॥ एकैकस्यामहंतस्यांतस्मैदास्यामिसर्वदा ॥ ५६१ ॥ तरुणीनांगवांशास्त्रलक्षणानांसहस्रकं ॥ गजेनसदृशोयत्रवृषभोस्तिमहावपुः ॥ ५६२ ॥ इतिमेसर्वलोकोयंव्रतंजानात्यतोधुना ॥ मुनयेगोसहस्रंतुविद्यामात्रप्रदायिने ॥ याज्ञवल्क्यायदास्यामीत्युक्तोराज्ञामुनीश्वरः ॥ ५६३ ॥ मयाराज्ञेब्रह्मविद्यात्युक्तासर्वातथापितां ॥ नज्ञातवानयंसम्यक्क्रमशिष्योमहीपतिः ॥ ५६४ ॥ किंतुकाचिदियंविद्येत्येतावत्प्रतिबुद्धवान् ॥ इतिसंचिंत्यवचनंप्रोवाचनृपतिंतदा ॥ ५६५ ॥

ब्रूयात्तस्मैगजसदृशवृषभयुक्तंगवांसहस्रंददामि कीदृशीनांगवां गोलक्षणशास्त्रोक्तलक्षणानां तच्छास्त्रंयथा अस्राविलरूक्षाक्षामूषकनयनाःशुभप्रदागावः प्रविचलचिपिटविषाणावरटाखरसदृशवर्णाश्चइत्यादीतिद्वयोरर्थः ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ इतिमेइति अतइत्यादिस्पष्टम् ॥ ५६३ ॥ अर्थलभ्यंमुनिवाक्यंप्रतिपादयति मयेतित्रिभिः मुनिस्तुइतिसंचिंत्यनृपतिंप्रतिप्रोवाच इतिकिं मयापूर्णायांविद्यायामुक्तायामप्ययंनृपस्तस्याःपूर्णतामज्ञात्वासाधारणविद्यात्वेनतांविज्ञातवानितिद्वयोःसंबंधः ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥

गोसहस्रमिति विद्यानिष्क्रयायगोसहस्रंददामीतिभवद्वाक्यात्संदिह्यतेकिंभवनातज्ज्ञातंनवा तत्किंयदात्मरूपंज्योतिर्योयंविज्ञानमयःप्राणे
ष्वित्यादिवाक्येनोक्तमिति ॥ ५६६ ॥ इत्युक्तेनेतीति इतिमुनिनोक्तेसतिराजानज्ञातमित्याहस्म एतेनविशिष्टोमोक्षोयेनतस्मैतत्त्वज्ञानायै
वब्रूहिपूर्वंतुनसम्यग्बुद्धमित्यर्थकोभागोव्याख्यातइतिध्येयम् एतादृशोराज्ञःप्रतिवचनस्यार्थःपंचदश्यांषोडश्यांचकंडिकायांबोध्यइत्याह
तथेति ॥ ५६७ ॥ अथसवाएषसंप्रसादइत्यादिकंडिकाचतुष्टयस्यतात्पर्यार्थभूतमुत्तरत्रयमर्थाक्षिप्तराजप्रश्नप्रदर्शनपूर्वकंनिरूपयति भव
तेतित्रयोदशभिः तत्रराजास्वप्नेवर्णितात्मस्वरूपएवंप्रथमंदोषमुद्भावयन्प्रश्नंचकार एवंकथं हेमुनेभवतायोयमित्यादिवाक्येनस्वप्नेस्वयमा
त्मोक्तस्तस्याविद्याकामकर्मात्मकमृत्योस्तरणंनसंभवति यतःस्वप्नेभोगेनकामकर्मकार्येणसंगेनाविद्याकार्येणचसमुत्थितंप्रयुक्तंदोषंबंधा

गोसहस्रंददाम्यद्यविद्यायानिष्क्रयंप्रति ॥ योयमित्यादिनोक्तंयज्ज्योतिरात्मस्वरूपकम् ॥ मयातेप्रोक्तमखि
लंतज्ज्ञातंतनवाधुना ॥ ५६६ ॥ इत्युक्तेनेतितंप्राहमुनिनासद्विजोत्तमम् ॥ तथापुनर्द्विवारंतंसमुनिंप्रत्यभाष
त ॥ ५६७ ॥ भवतायोयमात्मोक्तःप्रथमंस्वप्नगःपुमान् ॥ दोषंपश्याम्यहंतत्रभोगसंगसमुत्थितं ॥ ५६८ ॥
स्वप्नेयस्माद्यंस्त्रीभिर्मोदतेचहसत्यपि ॥ अन्नंनानाविधंनद्दत्तियातिनयात्यपि ॥ ५६९ ॥ इत्युक्तेमुनिवर्योपि
स्वप्नेऽसंगत्वसिद्धये ॥ उत्तरंप्रथमंप्राहजनकंमिथिलेश्वरं ॥ ५७० ॥ राजापुनर्याज्ञवल्क्यमभिप्रायममुंश्रि
तः ॥ द्वितीयंपूर्ववत्प्रश्नंकृतवानबुद्धिमत्तमः ॥ ५७१ ॥ स्वप्नेभवत्वसंगत्वंसूक्ष्मदेहसमाश्रयात् ॥ स्थूलदेहग
तःकेनासंगोजागरणेभवेत् ॥ ५७२ ॥

त्वंपश्यामीत्यर्थः ॥ ५६८ ॥ तंदोषमभिनयति स्वप्नेइति अयमात्मा अत्तिभुंक्ते यातिइष्टदर्शनायप्रवर्तते नयातिअनिष्टदर्शनान्निवर्ततेइतिप
दार्थः ॥ ५६९ ॥ एवंपृष्टोमुनिःस्वप्नेऽसंगत्वंप्रतिपादयन्प्रथममुत्तरंसएषसंप्रसादइत्यादिकंडिकारूपमुक्तवानित्याह इत्युक्तइति इत्युक्ते
इतिराज्ञापृष्टेसति ॥ ५७० ॥ द्वितीयंप्रश्नमवतारयन्नभिनयति राजेतिद्वाभ्यां अमुमुत्तरश्लोकाभिनेयमभिप्रायमाश्रितःसन्बुध्यासत्तमो
विद्वत्तमोराजाद्वितीयंप्रश्नंकृतवानिति ॥ ५७१ ॥ स्वप्नेइति स्वप्नेयदात्मनोऽसंगत्वमुक्तंतत्संभाव्यते यतःस्वप्नेशिष्यमाणोदेहोपिसूक्ष्मत्वा
दसंगः शिलादावपितत्प्रवेशस्यप्रसिद्धेः जाग्रतितुस्थूलदेहेनससंगतयाप्रसिद्धेनयुक्तायांवर्तमानस्यात्मनःकथमसंगत्वमित्यर्थः ॥ ५७२ ॥

एवंपृष्टोमुनिरमुमभिप्रायमाश्रित्यैषस्वमइत्यादिवाक्येनोत्तरंद्वितीयंददावित्याह याज्ञवल्क्योपीति स्पष्टं ॥ ५७३ ॥ अमुमितिपदोक्तमभि
प्रायमभिनयति यादृशइति असंगइत्यत्रसंगपदेनशिलादौप्रवेशप्रतिबंधोनोच्यतेकिंतुमूर्तानांमूर्तैरेवक्रियाहेतुकःसंयोगः तदभावआकाश
समेआत्मनिनज्ञाबोध्यते तथाचभ्रांत्यात्मानंपरिच्छिन्नंमन्यमानैर्यथासूक्ष्मदेहेनात्मनःसंगःकल्प्यतेतथास्थूलेनापिसंगस्तद्भ्रांतिवारणाया
संगपदेनायमर्थउच्यते एषआत्मानिखिलैःस्थूलैःसूक्ष्मैर्वाभावैर्भ्रांतदृष्ट्यासक्तोपिवस्तुतोनसज्जतेइत्यर्थः॥५७४॥महामत्स्यनिदर्शनेनसमा
धेयंतृतीयंप्रश्नवमतार्याभिनयति तृतीयमितित्रिभिः एतमुत्तरश्लोकद्वयेननिरूप्यमभिप्रायमाश्रितोराजापूर्ववत्तृतीयंप्रश्नमाहस्म यतःका
मप्रश्नरूपवरलाभेनपुनःपुनःप्रश्नेनिर्भयइत्यर्थः ॥५७५॥ स्वप्नइति हेमुनेस्वप्नंजागरणंचगच्छतएकस्यात्मनःस्वप्नजागरणरूपमुभयंस्थानं

याज्ञवल्क्योपिराजानमुत्तरंप्राहपूर्ववत्॥ अभिप्रायममुंप्राप्यद्वितीयंमुनिपुंगवः ॥ ५७३ ॥ यादृशःसूक्ष्मदे
हस्यसंगःस्थूलेपितादृशः॥ नभावन्निखिलैर्भावैःसक्तोप्येषनसज्जते ॥५७४ ॥ तृतीयंप्रश्नमाहैतंराजाभिप्रा
यमाश्रितः॥ यथापूर्वंमुनिंविप्रंवरंप्राप्याकुतोभयः॥ ५७५ ॥ स्वप्नेजागरणेनित्यंगच्छतोदेहिनःकथं॥ एक
स्यैवोभयंस्थानंनभवेद्दुर्घटंमुने ॥ ५७६ ॥ माहिष्मत्यांभवेद्योयंभूपतिर्नभवेद्धिसः ॥ काश्यामेकस्ततोत्रा
पिभेदःस्थानस्थयोर्भवेत् ॥ ५७७ ॥ तृतीयमुत्तरंविप्रःपुनरेवमभाषत॥ अभिप्रायेणामुनैनंजनकंमिथिले
श्वरम् ॥ ५७८ ॥ युगपद्यदिगच्छेत्सपुमान्स्थानद्वयंतदा॥ स्थानभेदाद्भवेद्भेदोनैवमेषप्रयातिहि ॥५७९॥

कथंदुर्घटंनभवेत्किंतुदुर्घटमेवेति ॥ ५७६ ॥ एकस्यस्थानद्वयनिष्ठत्वंदुर्घटमित्यत्रदृष्टांतमाह माहिष्मत्यामिति यथाउज्जयिन्यांकाश्यां
चैकोभूपतिर्नतिष्ठेत्किंतुउज्जयिनीभूपतेःकाशीभूपतिर्भिन्नएवतथाजाग्रत्स्वप्नरूपस्थानस्थयोरात्मनोर्भेदःस्यादित्यर्थः ॥ ५७७ ॥ अस्य
प्रश्नस्योत्तरंसवाएषबुद्धांतइत्यादिकयातथामहामत्स्यइत्यादिकयाचकण्डिकयाददावित्याह तृतीयमुत्तरमिति अमुनापिमश्लोकाभिने
येनाभिप्रायेणमुनिस्तृतीयमुत्तरमुक्तवानिति ॥ ५७८ ॥ युगपदिति यद्येकस्मिन्कालेस्थानद्वयवृत्तित्वमुच्येततदाभेदप्रसक्तिर्भवेदेवोक्त
दृष्टांतात्परंत्वेषआत्माएवंयुगपत्स्थानद्वयंनप्रयातिकिंतुक्रमेणयाति तथाचयथाएकस्यतीर्थाटकस्यक्रमेणमाहिष्मतींकाशींचगच्छतो
नभेदस्तथात्मनोपीत्यर्थः ॥ ५७९ ॥

तात्पर्यप्रदर्शनंनिगमयन्कण्डिकाचतुष्टयस्यश्रौतार्थप्रदर्शनंप्रतिजानीते साभिप्रायमिति येऽमीसाभिप्रायंसोत्तराःप्रश्नास्त्रिरूपानिरूपितास्तेषामुत्तराणिउत्तराभिधायकश्रुतिवाक्यानिएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणक्रमेणप्रवृत्तानिप्रवृत्तव्याख्यानानिबोध्यानीतिशेषः ॥ ५८० ॥ तत्रप्रथमप्रश्नसमाधानपरायाःसवाएषसंप्रसादइत्यादिकायाःपंचदश्याःकंडिकायाअर्थंनिरूपयति सएवेत्यादिद्वाविंशतिश्लोकैः हेराजन्यआत्मामयातुभ्यंस्वप्नेस्वयंज्योतिष्ट्वेनोक्तःसएवकदाचित्संप्रसादेव्यवस्थितोभवतीति ॥ ५८१ ॥ अधिकरणव्युत्पत्त्यासंप्रसादशब्दार्थमाह सुषुप्तिरितिद्वाभ्यां ह्रियतःअस्यांसुषुप्तावस्थायांसम्यक्ष्णितरांप्रसीदतिकालुष्यंत्यजति ॥ ५८२ ॥ सम्यक्त्वंविवृणोति विक्षेपमिति विक्षेपंमनआद्युपाधितद्धर्माध्यासरूपमखिलंत्यक्त्वासदात्मरूपेणतिष्ठन्सम्यक्प्रसीदतीत्यतःसुषुप्तिःसंप्रसादसंज्ञिकेत्यर्थः ॥ ५८३ ॥

साभिप्रायममीप्रश्नाउत्तरैःसहितास्त्रिधा ॥ जाताएषूत्तराण्येवंप्रवृत्तानित्यनुक्रमात् ॥ ५८० ॥ सएवात्मामयायस्तेस्वयंज्योतिरुदाहृतः ॥ स्वप्नस्थितःकदाचित्तुसंप्रसादेव्यवस्थितः ॥ ५८१ ॥ सुषुप्तिःसंप्रसादाख्याकथितावेदवादिभिः ॥ सम्यक्प्रसीदतित्यस्यांशरदीवजलंपुमान् ॥ ५८२ ॥ विक्षेपमखिलंहित्वासमनस्कंसुषुप्तिगः ॥ सम्यगात्मस्वरूपेणप्रसीदत्यात्मनास्वयम् ॥ संप्रसादस्ततोज्ञेयासुषुप्तिरिहमानवैः ॥ ५८३ ॥ यद्यप्यत्रनकाप्यस्तिरतिर्वागतिरेववा ॥ अस्याःप्राप्तेःपुरापश्चात्स्यातांरतिगतीसदा ॥ संप्रसादेततोरत्वाचरित्वाचपरःपुमान् ॥ ५८४ ॥ पुण्यपापेचनस्यातांयद्यप्यत्रतथापिते ॥ सुषुप्तावपिसर्वेषांविद्येतेकारणात्मना ॥ अतएतेविलोक्यैवस्वप्रकाशात्मनापुमान् ॥ ५८५ ॥

रतेःक्रीडायागतेर्नानाविषयाटनरूपायाश्चयद्यपिसुषुप्तौनसंभवस्तथापितेस्वप्नगतेएवानूद्येतेभूतभाविगत्येतिभाष्यव्याख्यानुरोधेनाह यद्यपीति द्वितीयार्द्धस्यतथापीत्यादिः तथाचयद्यप्यत्रसुषुप्तौरतिगतीनस्तस्तथापिसुषुप्तिप्राप्तेःपूर्वंपश्चाद्वास्वप्नेरतिगतीभवतः ततस्तेएवस्वप्नादिगतेअनूद्यसंप्रसादेरत्वाचरित्वेत्येवंपरःपुमानुक्तइतिसंबंधः ॥ ५८४ ॥ एवंपुण्यपापयोरपिदर्शनंयत्सुषुप्तावुक्तंतदपितयोःसफलयोःसुप्तौकारणाज्ञानरूपेणस्थितयोरेवबोध्यंतदानीमभिव्यक्तयोरसंभवादित्याह पुण्यपापेइति यद्यप्यत्रसुषुप्तौपुण्यपापेनस्यातामभिव्यक्तेनभवतस्तथापितेसुषुप्तौकारणात्मनाविद्येतेअतोऽभिप्रायादेतेपुण्यपापेस्वप्रकाशेनाज्ञानभासकरूपेणविलोक्येत्युक्तमितिशेषः ॥ ५८५ ॥

एवंपृष्टोमुनिरमुमभिप्रायमाश्रित्यैषस्वप्नइत्यादिवाक्येनोत्तरंद्वितीयंददावित्याह याज्ञवल्क्योपीति स्पष्टं ॥ ५७३ ॥ अमुमितिपदोक्तमभि
प्रायमभिनयति यादृशइति असंगइत्यत्रसंगपदेनशिलादौप्रवेशप्रतिबंधोनोच्यतेकिंतुमूर्तानांमूर्तैरवक्रियाहेतुकःसंयोगः तदभावआकाश
समेआत्मनिनञावोध्यते तथाचभ्रांत्यात्मानंपरिच्छिन्नंमन्यमानैर्यथासूक्ष्मदेहेनात्मनःसंगःकल्प्यतेतथास्थूलेनापिसंगस्तद्भ्रांतिवारणाया
संगपदेनायमर्थउच्यते एषआत्मानिखिलैःस्थूलैःसूक्ष्मैर्वाभावैर्भ्रांतदृष्ट्यासक्तोपिवस्तुतोनसज्जतेइत्यर्थः॥५७४॥महामत्स्यनिदर्शनेनसमा
धेयंतृतीयंप्रश्नवमतार्याभिनयति तृतीयमितित्रिभिः एतमुत्तरश्लोकद्वयेननिरूप्यमभिप्रायमाश्रितोराजापूर्ववत्तृतीयंप्रश्नमाहस्म यतःका
मप्रश्नरूपवरलाभेनपुनःपुनःप्रश्नेनिर्भयइत्यर्थः ॥५७५॥ स्वप्नइति हेमुनेस्वप्नंजागरणंचगच्छतएकस्यात्मनःस्वप्नजागरणरूपमुभयंस्थानं

याज्ञवल्क्योपिराजानमुत्तरंप्राहपूर्ववत्॥ अभिप्रायममुंप्राप्यद्वितीयंमुनिपुंगवः ॥ ५७३ ॥ यादृशःसूक्ष्मदे
हस्यसंगःस्थूलेपितादृशः॥ नभावन्निखिलैर्भावैःसक्तोप्येपनसज्जते ॥ ५७४ ॥ तृतीयंप्रश्नमाहैतंराजाभिप्रा
यमाश्रितः॥ यथापूर्वंमुनिंविप्रवरंप्राप्याकुतोभयः॥ ५७५ ॥ स्वप्नेजागरणेनित्यंगच्छतोदेहिनःकथं॥ एक
स्यैवोभयंस्थानंनभवेद्दुर्घटंमुने ॥ ५७६ ॥ माहिष्मत्यांभवेद्योयंभूपतिर्नभवेद्विसः॥ काश्यामेकस्ततोत्रा
पिभेदःस्थानस्थयोर्भवेत्॥ ५७७ ॥ तृतीयमुत्तरंविप्रःपुनरेवमभाषत॥ अभिप्रायेणामुनैनंजनकंमिथिले
श्वरम्॥ ५७८ ॥ युगपद्यदिगच्छेत्सपुमान्स्थानद्वयंतदा॥ स्थानभेदाद्भवेद्भेदोनैवमेषप्रयातिहि॥ ५७९॥

कथंदुर्घटंनभवेत्किंतुदुर्घटमेवेति ॥ ५७६ ॥ एकस्यस्थानद्वयनिष्ठत्वंदुर्घटमित्यत्रदृष्टांतमाह माहिष्मत्यामिति यथाउज्जयिन्यांकाश्यां
चैकोभूपनिर्नतिष्ठेत्किंतुउज्जयिनीभूपतेःकाशीभूपतिर्भिन्नएवतथाजाग्रत्स्वप्नरूपस्थानस्थयोरात्मनोर्भेदःस्यादित्यर्थः ॥ ५७७ ॥ अस्य
प्रश्नस्योत्तरंसवाएषबुद्धांतइत्यादिकयातथामहामत्स्यइत्यादिकयाचकण्डिकयाददावित्याह तृतीयमुत्तरमिति अमुनायिमश्लोकाभिने
येनाभिप्रायेणमुनिस्तृतीयमुत्तरमुक्तवानिति ॥ ५७८ ॥ युगपदिति यद्येकस्मिन्कालेस्थानद्वयवृत्तित्वमुच्येततदाभेदप्रसक्तिर्भवेदेवोक्त
दृष्टांतात्परंत्वेषआत्माएवंयुगपत्स्थानद्वयंनप्रयातिकिंतुक्रमेणयाति तथाचयथाएकस्यतीर्थाटकस्यक्रमेणमाहिष्मतींकाशींचगच्छतो
नभेदस्तथात्मनोपीत्यर्थः ॥ ५७९ ॥

तात्पर्यप्रदर्शनंनिगमयन्कण्डिकाचतुष्टयस्यश्रौतार्थप्रदर्शनंप्रतिजानीते साभिप्रायमिति येऽमीसाभिप्रायंसोत्तराःप्रश्नास्त्रिरूपानिरूपिताास्तेषामुत्तराणिउत्तराभिधायकश्रुतिवाक्यानिएवंवक्ष्यमाणप्रकारेणक्रमेणप्रवृत्तानिप्रवृत्तव्याख्यानानिबोध्यानीतिशेषः ॥ ५८० ॥ तत्रप्रथमप्रश्नसमाधानपरायाःसवाएषसंप्रसादइत्यादिकायाःपंचदश्याःकंडिकायाअर्थंनिरूपयति सएवेत्यादिद्वाविंशतिश्लोकैः हेराजन्नयआत्मामयातुभ्यंस्वमेस्वयंज्योतिष्ट्वेनोक्तःसएवकदाचित्संप्रसादेव्यवस्थितोभवतीति ॥ ५८१ ॥ अधिकरणव्युत्पत्त्यासंप्रसादशब्दार्थमाह सुषुप्तिरितिद्वाभ्यां ह्रियतःअस्यांसुषुप्तावस्थायांसम्यङ्गितरांप्रसीदतिकालुष्यंत्यजति ॥ ५८२ ॥ सम्यक्त्वंविवृणोति विक्षेपमिति विक्षेपंमनआद्युपाधितद्धर्माध्यासरूपमखिलंत्यक्त्वासदात्मरूपेणतिष्ठन्सम्यक्प्रसीदतीत्यतःसुषुप्तिःसंप्रसादसंज्ञिकेत्यर्थः ॥ ५८३ ॥

साभिप्रायममीप्रश्नाउत्तरैःसहितास्त्रिधा॥ जाताएषूत्तराण्येवंप्रवृत्तानित्यनुक्रमात्॥ ५८० ॥ सएवात्मामयायस्तेस्वयंज्योतिरुदाहृतः॥ स्वप्नस्थितःकदाचित्तुसंप्रसादेव्यवस्थितः ॥ ५८१ ॥ सुषुप्तिःसंप्रसादाख्याकथितावेदवादिभिः॥ सम्यक्प्रसीदतित्यस्यांशरदीवजलंपुमान्॥ ५८२ ॥ विक्षेपमखिलंहित्वासमनस्कंसुषुप्तिगः॥ सम्यगात्मस्वरूपेणप्रसीदत्यात्मनास्वयम् ॥ संप्रसादस्ततोज्ञेयासुषुप्तिरिहमानवैः ॥ ५८३ ॥ यद्यप्यत्रनकाप्यस्तिरतिर्वागतिरेववा॥ अस्याःप्राप्तेःपुरापश्चात्स्यातांरतिगतीसदा॥ संप्रसादेततोरत्वाचरित्वाचपरःपुमान्॥ ५८४ ॥ पुण्यपापेचनस्यातांयद्यप्यत्रतथापिते ॥ सुषुप्तावपिसर्वेषांविद्येतेकारणात्मना ॥ अतएतेविलोक्यैवस्वप्रकाशात्मनापुमान्॥ ५८५॥

रतेःक्रीडायागतेर्नानाविषयाटनरूपायाश्चयद्यपिसुषुप्तौनसंभवस्तथापितेस्वप्नगतेएवानूद्येतेभूतभाविगत्येतिभाष्यव्याख्यानुरोधेनाह यद्यपीति द्वितीयार्द्धस्यनतथापीत्यादिः तथाचयद्यप्यत्रसुषुप्तौरतिगतीनस्तस्तथापिसुषुप्तिप्राप्तेःपूर्वपश्चाद्वास्वप्नेरतिगतीभवतः ततस्तेएवस्वप्नादिगतेअनूद्यसंप्रसादेरत्वाचरित्वेत्येवंपरःपुमानुक्तइतिसंबंधः ॥ ५८४ ॥ एवंपुण्यपापयोरपिदर्शनंयत्सुषुप्तावुक्तंतदपितयोःसफलयोःसुप्तौकारणात्ज्ञानरूपेणस्थितयोरेवबोध्यंतदानींमभिव्यक्तयोरसंभवादित्याह पुण्यपापेइति यद्यप्यत्रसुषुप्तौपुण्यपापेनस्यातामभिव्यक्तेनभवतस्तथापितेसुषुप्तौकारणात्मनाविद्येतेअतोऽभिप्रायादेतेपुण्यपापेस्वप्रकाशेनाज्ञानभासकरूपेणविलोक्येत्युक्तमितिशेषः ॥५८५॥

पुनःपदार्थमाह अनाद्राविति यथापूर्वसंप्रसादानुगतस्तथाःपुनरेषव्रजेदिति ॥ ५८६ ॥ निश्चितआयोगनिस्तमभिलक्ष्येत्यर्थकस्यप्र तिन्यायपदस्यतथायद्योनिकंशरीरंमुनेःपूर्वमासीत्तद्देवप्रामोतीत्यर्थकस्यप्रतियोनिपदार्थस्यपूर्वोत्तरार्द्धाभ्यांक्रमेणार्थमाह यथागतमिति तथैवतेनैवगनिमार्गेणेतियावत् योयद्योनिशरीरकःसुप्तिंगच्छतिसभूत्वातद्योनिशरीरकोभूत्वासमायाति अत्रमुखंव्यादायस्वपितीतिवत् क्त्वाप्रत्ययोवोध्यः॥५८७॥ प्रतियोनिपदार्थमेवव्यवहितोत्तरश्रुत्यनुरोधेनविशदयति व्याघ्रदेहइतिद्वाभ्यां व्याघ्रःसुप्तिंप्राप्यसमागतःसन्

अनादाविहसंसारेसंप्रसादान्त्यनेकशः ॥ यथासमागतःपूर्वंपुनरेपतथाव्रजेत् ॥ ५८६ ॥ यथागतंतथैवा यंसमायातिसदापुमान् ॥ योगच्छतिसभूत्वायंसमायातिनचेतरः ॥ ५८७ ॥ व्याघ्रदेहोयदासुप्तिंव्रजेद्व्याघ्रो भवेत्तदा ॥ सुपुप्तादागतोनापितज्जातावपरंवपुः ॥ ५८८ ॥ सिंहोवृकोवराहोवाकीटादिर्मनुजोपिवा ॥ यज्जा तियद्वपुःसुप्तिंगच्छेदायात्यसौतथा ॥ ५८९ ॥ विक्षेपदर्शनायैवजंतुःसर्वःसमाव्रजेत् ॥ स्वप्नायैवतितेनेदमु च्यतेसावधारणम् ॥ ५९० ॥ सुपुप्तादागतःसोयंतत्रस्वप्नेव्यवस्थितः ॥ नारीभोगादिकंयत्तत्पश्यत्यात्मास्वयं प्रभः ॥ नतेनसज्जतेयस्माद्द्रष्टायद्द्वटादिना ॥ ५९१ ॥

व्याघ्रदेहएवभवतितत्रचतामेवव्यक्तिंप्रामोतीत्यर्थः ॥ ५८८ ॥ सिंहइति तथातज्जातितद्व्यक्तिवैशिष्ट्येनेत्यर्थः स्फुटमन्यत् ॥ ५८९ ॥ ननुसुपुप्तायत्समायातितत्स्वप्नायैवेत्यवधारणंनोपपद्यतेसुप्त्यनंतरंजाग्रत्याप्तेरपिदर्शनादितिचेन्न स्वप्नपदस्यविपर्ययज्ञानात्मकविक्षेपसा मान्यपरत्वादित्याह विक्षेपेति तेनस्वप्नपदस्यविक्षेपसामान्यपरत्वेनस्वप्नायैवेतिसावधारणमुच्यतइति ॥ ५९० ॥ असंगताप्रतिपादक भागार्थमाह सुपुप्तादिति सुपुप्तादागत्यतत्रविक्षेपात्मकेस्वप्नेव्यवस्थितःसन्नात्मायत्किंचिन्नारीभोगादिकंपश्यतितेनविषयजातेननसंब ध्यतेयतोद्रष्टाभवति नहिलोकेपिद्रष्टादृश्येनसंसृज्यतेयथाघटादिद्रष्टाघटादिनेतिसंबंधः ॥ ५९१ ॥

न्वात्मनोप्यहमित्याकारेणस्वभेभानंपरेमन्यंतेतथाचात्मस्वरूपस्याप्यननुगमापत्तिरितिचेन्न स्वयंप्रकाशस्यात्मनोविषयः याभानंन संभवति परेतदुपाधिबुद्धेर्विषयतामात्मनिमन्यमानास्तुभ्रांताइत्याशयेनात्मनोविषयतयाभानांगीकारेआत्मत्वादेवप्रच्युतिःस्यादित्याह स्वसंवद्धमिति स्वसंबद्धंस्वेनात्मनाविशिष्टमितियावत् ईदृशमर्थंकोपिद्रष्टुंविषयीकर्तुंनार्हतियतस्तथात्वेआत्मविशिष्टस्यार्थस्यविषयत्वे स्वीक्रियमाणेस्वस्यात्मनोदृश्यताविषयतावलाद्विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्यविशेषणवृत्तित्वनियमात्प्रसक्ताभवेत् तथाचबहिस्वरूपानात्मत्वप्रस क्तिरितिभावः॥५९२॥यद्यात्मनोविषयविशेषणत्वमभ्युपगम्येततदानागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशेष्येपर्यवतिष्ठतइतिन्यायेनविषयत्वप्रस क्तिरवश्यंस्यादित्याह विशिष्टेति त्रयाणांविशेष्यविशेषणतत्संबंधरूपाणामग्रहेविषयीकरणाभावेसतिविशिष्टस्यग्रहणंविषयीकरणंन

स्वसंवद्धंनकोप्यत्रद्रष्टुमर्हतिकिंचन॥ नथात्वेदृश्यतास्वस्यबलादेवसमापतेत्॥ ५९२ ॥ विशिष्टग्रहणंनस्या त्रयाणामग्रहेक्कचित् ॥ योनजानातिसंबंधंविशेष्यंवाविशेषणम् ॥ प्रपद्यतेविशिष्टंसनकदाचित्पुमानिह ॥ ५९३ ॥ योगदंडनराणांस्यादग्रहेनग्रहःक्कचित्॥ दंडानिततएवात्मवैशिष्ट्यंत्यात्मनोगतं॥५९४॥ नैवात्म नात्मनःशक्योग्रहःकेनापिवस्तुना॥ गृह्णीयादत्रकोनाममुष्टिंतेनैवमुष्टिना ॥ ५९५॥ अपिस्वस्यग्रहेस्वस्यस र्वथास्यादनात्मता॥ गृह्यमाणंजडंदृष्टमात्मतानजडेभवेत्॥ ५९६॥ आत्मताचेज्जडस्यस्याद्धटस्यैपानकिंभ वेत्॥ खादीनांवाप्यमूर्त्तानांजडानामात्मतानहि॥ ५९७॥

स्यात्एनदेवस्फुटयति योनेत्यादिना ॥५९३ ॥ योगेति यथासंयोगस्यसंबंधस्यदंडस्यविशेषणस्यपुरुषस्यविशेष्यस्यचाग्रहेसतिदंडीत्या कारकोविशिष्टग्रहःक्कचिदपिनस्यात् ततएवन्यायादात्मवैशिष्ट्येविषयाणामंगीकृतेसतिआत्मनोविशेषणीभूतस्यगतंज्ञानविषयत्वरूपं प्रसज्जेतेतिशेषः ॥ ५९४ ॥ तत्रव्याहतमितिसदृष्टांतमाह नैवेति केनापिवस्तुनैवात्मनोग्रहःकर्तुमशक्यः यथादक्षिणहस्तमुष्टिनादक्षिण हस्तमुष्टिर्ग्रहीतुमशक्यइतिसंबंधः ॥ ५९५ ॥ किंचात्मनोविषयत्वस्वीकारेविषयत्वव्यापकस्यजडत्वस्यप्रसक्त्यानात्मत्वंस्यादित्याह अ पिस्वस्येति स्वस्यात्मनः ॥ ५९६ ॥ परिच्छिन्नेविभुनिवावस्तुनियत्रयत्रजडत्वंतत्रानात्मत्वमितिव्याप्तिमाह आत्मेति एषांत्मताखादी नामाकाशकालदिशाममूर्त्तानांविभूनामपिजडत्वेनात्मतानदृष्टेतिशेषः ॥ ५९७॥

उक्तविचारस्यप्रकृतोपयोगमाह ततइति ततोग्राहकस्यग्राह्यकोटावनिवेशात्स्वनदृश्यैःसहद्रष्टुर्नसंबंधः यतोद्रष्टृत्वंदृश्यासंबंधव्याप्यत्वा त्तत्रहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५९८ ॥ द्रष्टृत्वस्यदृश्यासंबंधेनव्याप्तिंविशदयति यद्येनेति येनद्रष्ट्रायद्दृश्यतेतेनदृश्येनासौद्रष्टानबध्यतेयथाघटद्र ष्टाघटेनेत्यन्वयः ॥ ५९९ ॥ फलितमाह अनन्वागतइति अतोऽसंगत्वात्तत्र जागरणेसघटद्रष्टातेनघटादिरूपदृश्येनानन्वागतःअनुगतो नभवत्येवनथास्वमद्रष्टास्वमदृश्येनासंगत्वादनन्वागतइतिसंबंधः ॥ ६०० ॥ तथाचयत्त्वयाप्रथमप्रश्नेस्वमेससंगत्वदोषेणात्मनोमोक्षायो ग्यत्वंसूचितंतन्निरस्तमित्याह यतएवेति यतएषपुमानुक्तविधयास्वमेसंगलेशेनापिवर्जितस्तस्मात्स्वप्रकाशरूपेणमोक्षायमोक्षयोग्यएवहे

ततःस्वप्नेत्रयद्दृश्यंनारीभोगाऽदनादिकं॥ संबंधस्तेननद्रष्टुर्द्रष्टृत्वादेवहेतुतः ॥ ५९८ ॥ यद्येनदृश्यतेद्रष्ट्रातेना सौबध्यतेनहि॥ यथापुमान्घटद्रष्टाबध्यतेनघटेनसः॥ ५९९॥ अनन्वागतएवातस्तेनदृश्येनतत्रसः॥ स्वप्न द्रष्टाभवेत्स्वप्नदृश्येनासंगरूपधृक्॥६००॥ यतएवपुमान्स्वप्नेसंगलेशविवर्जितः॥ स्वप्रकाशात्मनातस्मान्मो क्षायैषनरेश्वर॥ ६०१ ॥एवमेवेतिजनकोयाज्ञवल्क्यमभाषत ॥ याज्ञवल्क्येतिसंबोध्यमुनिंतंद्विजसत्तमं ॥६०२॥ याज्ञवल्क्योपितंप्राहजनकंनृपतिंपुनः॥ पुंसोजागरणावस्थासर्वस्यास्तितथैवच ॥ ६०३॥ तत्र मार्गाननेकांश्चदृष्ट्वैवभयमप्यदः॥ पुण्यंपापंतथात्मानंयातिजागरणायसः ॥ केवलायबहिष्ट्वायसमायाति यथागतं॥ ६०४॥

नरेश्वरइति ॥ ६०१ ॥ एवमुक्तोराजाप्रथमप्रश्नोत्तरमेवमेवेत्याकारेणांगीचकारेत्याह एवमेवेति॥६०२॥जाग्रत्यसंगत्वबोधिकायाःषोड श्याःकंडिकायाअर्थंवदन्द्वितीयोत्तरमभिनयति याज्ञवल्क्योपीतिपंचभिः हेराजन्सर्वस्यजंतोर्जागरणावस्थापितथैवस्वमावस्थावदेवा स्ति यथास्वमावस्थाद्रष्टुर्नलेपाधायिकातथाजाग्रदवस्थापीत्युत्तरार्द्धार्थः॥६०३॥तथैवेत्युक्तंसाम्यमेवस्फुटयति तत्रेति तत्रस्वमेअनेका न्नाडीमार्गान्दृष्ट्वातथापुण्यपापफलाकारेणपरिणतमात्मानंबुद्धिदृष्ट्वैवनतुकिंचित्कृत्वासआत्माजागरणाययाति तत्रैतावान्स्वमाद्विशे षः यज्जागरणेकेवलंबहिष्ट्वंवर्ततेस्वमेतुयद्यपिजाग्रदपेक्षयांतरत्वमपिवर्त्ततेतथापिसंप्रसादापेक्षयाबहिष्ट्वाययथागतंगमनमार्गमनतिक्र म्यागमनंसममेवेतिभावः ॥ ६०४ ॥

द्रष्टृत्वेनात्मनोऽसंगताप्युभयत्रसमेत्याह यथेति यथाएषपुमान्स्वप्नेदृश्येनसंगविवर्जितस्तथाजाग्रत्यपिदृश्येनसंगविवर्जितो यतोद्रष्टृत्वेननिःसंगोभवतीत्यन्वयः ॥ ६०५ ॥ एतदेवस्फुटयति स्वप्नदृश्यैरिति स्वयमेवेत्यस्यस्वभावादेवेत्यर्थः तथाचयथास्वप्नेद्रष्टाद्रष्टृस्वभावादेवहेतोःस्वप्नदृश्यैर्नसज्जतेतथाजागरणेपीतिसंबन्धः ॥ ६०६ ॥ फलितमाह ततइति तेनदृश्यजातेनअनन्वागतोऽसंबद्धः शेषंस्पष्टम् ॥ ६०७ ॥ एकस्यक्रमेणस्थानसंबंधेपिनभेदइत्याकारस्यतृतीयोत्तरस्यप्रतिपादकयोःसप्तदश्यष्टादश्योःकंडिकयोरर्थमाह याज्ञवल्क्यो

यथास्वप्नेपुमानेषभवेत्संगविवर्जितः॥ द्रष्टादृश्येननिःसंगःस्वप्नवत्संगवर्जितः॥ ६०५ ॥ स्वप्नदृश्यैर्यथास्वप्ने स्वयमेवनसज्जते॥ तथाजागरणेदृश्यैरपिद्रष्टानसज्जते ॥ ६०६ ॥ ततोजागरणेप्यात्मातेनानन्वागतोभवेत्॥ असंगोयतएवायंपुरुषःस्वप्नदृक्समः॥ अंगीचकारराजातदेवमेवेतिपूर्ववत्॥ ६०७ ॥ याज्ञवल्क्योपितंप्राहयथापूर्वंपुनर्मुनिः ॥ अवस्थाद्वयमेकस्यदृष्टांतेनातिबुद्धिमान् ॥ ६०८ ॥ अत्रजागरणेरत्वावध्वाद्यैःस्वात्मनःप्रियैः॥ गत्वाचविविधान्मार्गान्पुरग्रामादिमध्यगान्॥ ६०९ ॥ सुखदुःखकरींबुद्धिंपुण्यपापसमुद्भवां॥ दृष्ट्वैवस्वप्नवद्गच्छेत्पुनःस्वप्नंस्वयंप्रभः॥ ६१० ॥ तत्रजागरणात्स्वप्नंस्वप्नाज्जागरणंपुनः ॥ एकस्यगच्छतःपुंसोदृष्टांतंविद्धिभूपते॥ ६११ ॥ महानद्यायथाकूलेउभेगच्छतिसर्वदा ॥ एकएवमहामीनोत्यपांवामंचदक्षिणम्॥ ६१२ ॥ एवमात्मासदैवायमेकएवस्वयंप्रभः॥ स्थानद्वयंप्रयात्यत्रस्वप्नंजागरणंचसः ॥ ६१३॥

पीतिषड्भिः यथापूर्वंपूर्ववाक्यसमानाकारवाक्यंसप्तदशकंडिकारूपमुच्चरन्याज्ञवल्क्योष्टादशकंडिकोक्तदृष्टांतेनैकस्यात्मनःक्रमेणावस्थाद्वयमाहस्मेतिसंबंधः ॥ ६०८ ॥ तत्रसप्तदश्याअर्थसंगृह्णाति अत्रेतिद्वाभ्यां अत्रप्रसिद्धेजागरणेस्थूलैर्वध्वादिरूपविषयैरत्वाक्रीडित्वातथास्थूलान्मार्गान्चरित्वातत्रापितद्विषयाकारांपुण्यपापाभ्यांसुखदुःखाकारांचबुद्धिंस्वप्नवद्दृष्ट्वैवननुकिंचित्कृत्वापुनःस्वप्नंव्रजतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ अष्टादश्याअर्थंदर्शयति तत्रजागरणादितित्रिभिः स्पष्टं ॥ ६११ ॥ महेति यथाएकोमीनोमहानदीसंबंधिनीनामपांजलानांवामदक्षिणरूपेउभेकूलेगच्छतीत्यन्वयः ॥ ६१२ ॥ दार्ष्टांतिकमाह एवमिति ॥ ६१३ ॥

अथस्वप्नजागराभ्यांतद्धर्मैःकामादिभिश्चात्मनोनस्वाभाविकःसंबंधस्तेषांसुषुप्तौ कारणेलयेप्यात्मनस्तद्भासकत्वेनावस्थानादितिसूचयितुं सदृष्टांतंसुषुप्तिप्राप्तिप्रतिपादिकायास्तद्यथास्मिन्नाकाशइत्यादिकायाःकंडिकायाअर्थंनिरूपयति सुप्तावितिपङ्क्तिः सुप्तौसुषुप्तिप्राप्तिवि षयंदृष्टांतंशृणु यथाकश्चित्पक्षीश्येनोगरुडोवाभूमिसमीपस्थमाकाशदेशंक्रांत्वाआक्रम्यपुनर्भूमेर्दूरस्थितेऽतएवदृष्टेरगोचरेआकाशेव्रजेदि तिद्वयोरन्वयः ॥६१४ ॥६१५॥ पक्षिणोदूरगतौफलरूपंहेतुचतुष्टयंविकल्पितंनिर्दिशति स्त्रियइति स्त्रियःपक्षिण्याःप्राप्तिःभक्ष्यप्राप्तिःप क्ष्यन्तरहननंस्वेच्छापूरणंचेतिहेतुचतुष्टयाकारः ॥ ६१६ ॥ गच्छन्नेवमिति एवंरूपादिरागद्वेषनिमित्तंयथाभवतितथादूरंगच्छन्सन्यदा

सुप्तावपिमहाराजदृष्टांतंशृणुधीधन ॥ नीडेस्थितोयथाकश्चित्श्येनोगरुडएववा ॥ ६१४ ॥ पक्षीभूमिसमीप स्थंदेशंक्रांत्वाव्रजेत्पुनः ॥ अस्मिन्दूरस्थितेभूमेराकाशेदृष्ट्यगोचरे ॥ ६१५ ॥ स्त्रियोभक्ष्यस्यवालाभंसमुद्दिश्यै षणावृतः ॥ कोपात्पक्ष्यंतरंहंतुमथवास्वेच्छयैववा ॥ ६१६ ॥ गच्छन्नेवंभवेत्श्रांतःपक्षौस्वस्यगतिप्रदौ ॥ सं कोच्यात्मशरीरेसौनीडमेवाभिधावति ॥ ६१७ ॥ एवमात्मास्वयंज्योतिःस्वप्नजागरणांबरे ॥ कर्मपक्षोव्रजन् श्रांतोहृदयाकाशमाव्रजेत् ॥ ६१८ ॥ संप्रसादःसमुद्दिष्टोयत्रसुप्तोनकंचन ॥ कामंकामयतेनापिस्वप्नंकंच नपश्यति ॥ ६१९ ॥

श्रांतोभवतितदासौपक्षीस्वस्यगतिप्रदौपक्षौआत्मशरीरेसंकोच्यविश्रामायनीडमेवाभिधावतीति ॥ ६१७ ॥ एवमात्मेति एवंयथोक्तोदृष्टां तस्तथायमात्माविक्षेपस्थानेस्वप्नजागरणरूपेंबरेआकाशेपुण्यपापरूपपक्षाभ्यांविशिष्टोव्रजन्धावन्सन्यदाश्रांतोभवतितदाहृदयाकाशं सुप्तिस्थानमागच्छतीति ॥ ६१८ ॥ संप्रसादइति यत्रहृदयाकाशेसुप्तःसुषुप्तिविशिष्टोयमात्मावैमल्यप्रवृत्तिनिमित्तकेनसंप्रसादशब्देनो क्तः कस्यमलस्यतत्रत्यागइतिचेदविद्याकामकर्माख्यस्येत्याह नकंचनेत्यादिना कामशब्दःकर्मघञंतः स्वप्नपदेनविपर्ययाख्याकार्याविद्यावोधिता तथाचयत्रनकंचनविषयमिच्छतिनवाकंचनविषयंपश्यतीत्यर्थः विपर्ययरागयोरभावोक्त्याचतन्निमित्तकर्माभावोपिसूचि तः ॥ ६१९ ॥

एवंस्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यांतद्धर्मैश्चात्मनःस्वाभाविकःसंबंधोनभवतीत्युक्तमथकारणशरीरादविद्याख्यादात्मनोविवेकंदर्शयितुमभियास्वरू पस्यतदावृतात्मस्वरूपस्यचप्रतिपादिकायाविंशतितम्याःकंडिकायाअर्थद्वाषष्टिश्लोकैर्निरूपयंस्तत्र जाग्रतःसकाशात्स्वप्नसुषुप्तिप्राप्तिद्वा रभूतानांनाडीनांस्वरूपप्रदर्शकस्यपूर्णाइत्यंतभागस्यार्थंवर्णयति मार्गोयोयमितित्रिभिः हेराजन्सत्तआत्मनःसर्वास्ववस्थासुगमनाग मनार्थंमार्गोयस्तुभ्यंमयाश्रौतप्रतिन्यायपदेनोक्तःसमार्गोहृदयनिर्गतनाडीरूपोबोध्यः यासांहृदयकंदनिर्गतनाडीनांमध्येएकाधिकंशतंप्र धानमत्रशास्त्रेवेदांतप्रश्नोपनिषदादावीरितंतासांप्रधाननाडीनांवल्लीनिभानांशाखाभूतानाड्यस्तुकोटिशोबोध्याइतिद्वयोःसंबंधः निश्चित

मार्गोयोयंमयातुभ्यंप्रतिन्यायमितीरितः॥ अवस्थास्विहसर्वासुगमनागमनेसतः॥ ६२० ॥ मार्गभूताःस्थि ताएवत्येताहृदयनिर्गताः॥ नाड्यएकाधिकंयासांप्रधानंशतमीरितं ॥ शास्त्रेत्रकोटिशःसंतितासांशाखास माःशिराः ॥ ६२१ ॥ सहस्रधाभवेत्केशोयदिभिन्नस्तदोपमा ॥ कथंचित्परिमाणेसाभवेद्वापिनवाभवेत् ॥६२२॥ आसांहिताइतिप्रोक्तंनामधेयंमनीषिभिः॥ मातुःस्तनस्थितायद्वत्स्तनंधयहिताःशिराः॥ वपुर्हिता स्तथाराजन्नाड्योवपुषिसंश्रिताः॥ ६२३ ॥ अन्नपानरसंशश्वत्सर्वजंतुहितंयतः ॥ नयंत्यविरतंतेनहिताए ताःशिराःस्मृताः ॥ ६२४ ॥ अन्नपानरसैःपूर्णाश्चित्रवर्णोपमैःसदा ॥ नीरैर्नानाविधैर्यद्वत्सरितोभूतलस्थि ताः॥ ६२५ ॥

आयोगतिर्मार्गइतियावत् तमभिलक्ष्येतिप्रतिन्यायपदार्थोऽधस्तादुक्तः ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ तासांनाडीनांसूक्ष्मतांदर्शयति सहस्रधेति यदिएकःकेशःसहस्रधाभिन्नोविभक्तोभवेत्तदातासांनाडीनांपरिमाणेसाप्रसिद्धाउपमादृष्टांतोभवेदुपपद्येतअथवानभवेत्तत्तोपिसौक्ष्म्यादि तिभावः ॥ ६२२ ॥ तासांहिताइत्याकारकनामधेयस्यान्वर्थतांदर्शयति आसामिति यथामातृस्तनगतानाड्योबालस्यहितकरामातृभु क्तान्नरसप्रापकत्वात्तथासर्वशरीरेन्नरसप्रापकत्वादासांनाडीनांहिताइतिनामोक्तमितिद्वयोरर्थः ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ तासांनाडीनांवर्णा नन्नपानरसप्रयुक्तान्दर्शयति अन्नपानरसैरित्यादिना चित्रानानाविधावर्णास्तत्प्रयुक्ताउपमाश्चयेषामेतादृशैरन्नरसैःसदापूर्णानानावि धनीरैर्नद्यइवेत्यन्वयः तादृशरससंबंधाच्चनाड्योपिनानारूपाइतिभावः ॥ ६२५ ॥

रसानांवर्णान्कीर्तयति अन्नपानरसास्तास्विति यथाचित्रकारस्यगृहेशुक्लादिवर्णारसाःपात्रेषुनिहिताःसंतितथैतासुनाडीषुकफवातपि त्ताऽल्पपित्तरुधिरसंभृतासुयथाक्रमंशुक्लादिवर्णानिहिताइत्यर्थः तथाचोक्तंसुश्रुते अरुणाःशिराःपित्तवहानीलावातवहाःस्मृताः असृग्वहास्तुरोहिण्योगौर्यःश्लेष्मवहाःस्मृताः अरुणाःपिंगलारोहिण्योरक्ताइतितदर्थः ॥ ६२६ ॥ ननुदूर्वादलश्यामइत्यादौहरितेनीलपर्यायप्रयोगादत्रनीलहरितपदयोःपौनरुक्त्यमित्याशंकामर्थभेदप्रदर्शनेनवारयति नीलमिति अत्रांजननिभंनीलमितिविवक्षितं हरितंतुदूर्वादलनिभमतोनपुनरुक्तिरिति ॥ ६२७ ॥ पिंगलमिति पिंगलपदेनस्वर्णवर्णसमःपीतवर्णोत्रविवक्षितः नन्वन्येपिकफादिसन्निपातजावर्णाःसंतीतिचेत्तेपिकफादिवर्णोपन्यासेनोपलक्षिताइत्याह तेनेत्यादिना तेनकफादिसंबंधिनांप्राक्तनवर्णानामुपन्यासेनसर्वेवर्णाउदाहृ

अन्नपानरसास्तासुशुक्लानीलाश्चपिंगलाः॥हरितालोहिताःसंतिचित्रकारगृहेयथा॥६२६॥नीलमंजनसंकाशमीरितंहरितंपुनः॥दूर्वादलनिभंतेननैतयोःपुनरुक्तता ॥ ६२७॥ पिंगलंस्वर्णवर्णस्यात्तेनसर्वउदाहृताः॥ वर्णायेशुक्लरक्तादेरन्यथाभावतःस्मृताः॥ नाडीमार्गैरयंगत्वास्वप्नंवासुप्तिमेतिवा ॥६२८॥ स्वप्नोयःसभवेद्द्वेधादुःखदःसुखदोपिच॥यथाजागरणंपुंसोदुःखदंसुखदंतथा॥ ६२९ ॥ दुःखदायादृशाभावास्तादृशाःसुखदाअपि॥पुंसोजागरणेदृष्टाःस्वप्नेतेतादृशाःस्मृताः ॥ ६३० ॥

ताउपलक्षिताः केते येवर्णाःशुक्लरक्तादिवर्णानामन्यथाभावनःपरिणामतःस्मृतालोकेपिप्रसिद्धाइत्यर्थः दृश्यंतेहिचित्रकराद्वित्रवर्णयोजनेनापूर्ववर्णंजनयंतस्तथाचधातुवैषम्यजाःसर्वेवर्णाअत्रसंगृहीताइतिभावः वर्णितनाडीनांप्रकृतोपयोगंदर्शयति नाडीमार्गैरिति स्वप्नंवासुप्तिंवाएतीत्यन्वयः ॥ ६२८ ॥ अथयत्रैनमित्यादिभागस्यार्थंवदन्स्वप्नेकार्यद्वारेणाविद्यायाःस्वरूपंस्पष्टयति स्वप्नोयइत्यादिना नाडीमार्गंप्राप्यस्वप्नसुषुप्त्योर्मध्येयःस्वप्नःसजाग्रद्वद्यदापापसहकृताविद्याजन्यस्तदादुःखदोभवतिपुण्यसहकृताविद्याजन्यस्तुसुखदोभवतीति द्विविधइत्यर्थः ॥ ६२९ ॥ नापिस्वप्नपदार्थेष्वपिजाग्रत्पदार्थेभ्यःस्वरूपेणदुःखादिजननव्यापारेणवाविशेषइत्याह दुःखदाइति यादृशाश्चोरादिरूपाःप्रतिकूलतयाज्ञाताःसंतोजागरणेदुःखदादृष्टाः सुखदाअपियादृशाःस्रक्चंदनादिरूपाअनुकूलतयाज्ञातास्तेभावाःस्वप्नेपि तादृशाइत्यन्वयः ॥ ६३० ॥

तत्रदुःखदंस्वममुदाहरणेनस्फुटयति अतइतिसप्तभिः अतउक्तसाम्यात् स्वप्नेदुःखभोगकालेदुःखदेपापकर्मणिअविद्यासहकारितयास्थि
तेसत्येनमात्मानंस्वमदृशंदीनभूतंचोरादयोयथाक्रमंशस्त्रादिभिर्द्रव्याद्यर्थंघ्नंतीवहिंसंतीव यतःस्वार्थसाधकाः कीदृशमेनमात्मानं वस्तुतो
ऽच्छेद्यममरंचेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ अपरमुदाहरति यथेति यथावयसआयुषःक्षयेअपचयकालेजरापुमांसंवशीकुर्यात्
तथाकेचिद्दुर्बुद्धयोधूर्ताःसर्वगमवश्यंवशीभावानर्हमप्येनंदेवंजिनंतीववशीकुर्वंतीवेत्यर्थः यद्यपिज्याधातुःक्र्यादिकोवयोहानौवर्त्ततेतथा
पिजीर्णानांपारवश्यप्रसिद्धेरयमौपचारिकःप्रयोगइतिबोध्यं ॥ ६३३ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्फुटीकरोति यथाकुनृपतेरिति यथाकुत्सित

अतःस्वप्नेदुःखकालेदुःखदेकर्मणिस्थिते ॥ एनंस्वप्नदृशंदीनंचोरव्याघ्रवृकादयः ॥ ६३१ ॥ निष्ठुराःक्रूरकर्मा
णःशस्त्रैर्दंतैर्नखैःखुरैः ॥ आकाशसदृशंशस्त्रैरच्छेद्यंवधवर्जितं ॥ घ्नंतीवद्रव्यमांसादिलाभार्थंस्वार्थसाधकाः
॥ ६३२ ॥ यथाजरावशीकुर्यात्पुमांसंवयसःक्षये ॥ अवश्यंसर्वगंदेवंजिनंतीवहदुर्द्धियः ॥ ६३३ ॥ यथाकु
नृपतेर्भृत्या अर्थार्थंधनिनोखिलान् ॥ वशीकुर्वंतिबलतोदीनान्नाथविवर्जितान् ॥ तथास्वप्नेप्यमुंकेचिद्वशीकु
र्वंतिदेहिनं ॥ ६३४ ॥ यथाकाष्ठमयोहस्तीहस्तीवनृपवेश्मनि ॥ सूत्रैर्विद्रावयेद्बालान्भयसंजातवेपथून् ॥ स्व
प्नेहस्तीतथादृष्टोविद्रावयतिदेहिनं ॥ ६३५ ॥ सभायांचित्ररूपायांसमायांसर्वतोयथा ॥ मत्वागर्त्तमिवाप्रा
ज्ञोनिपतेन्मूढचेतनः ॥ एवंगर्त्तमिवस्वप्नेपतत्यात्मातिमूढधीः ॥ ६३६ ॥ भयंजागरणेपश्येद्यत्स्वप्नेपितदेव
सः ॥ मन्यतेऽविद्ययात्मायंसर्वमप्यभयःसदा ॥ ६३७ ॥

स्यराज्ञोभृत्याःपुरुषाधनाढ्यान्धनंग्रहीतुंवशीकुर्वंतितथैनंस्वप्नेकेचिद्वशीकुर्वंतीति ॥ ६३४ ॥ तथाविधमन्यंस्वप्नंदर्शयति यथाकाष्ठेति
यथाराजद्वारगतहस्तिवद्दृश्यमानःकाष्ठमयोहस्तीसूत्रैर्वद्धश्चालितःसन्बालान्भयेनकंपमानान्विद्रावयेत्पलायमानान्कुर्यात्तथास्वप्न
दृष्टोहस्तीएनंविद्रावयेदित्यर्थः यद्यपिश्रुतौच्छोधातुश्छेदनार्थकस्तथापिविपूर्वकस्यविद्रावणार्थकत्वमपिसंभवतीतिबोध्यम् ॥ ६३५ ॥ ता
दृशमितरंदर्शयति सभायामिति यथाचित्ररूपायांसर्वतःसमायांचसभायांसमदेशंगर्तवन्मत्वादुर्योधनवन्मूढोनिपतेत्तथास्वप्नेमिथ्यागर्त्ते
निपततीत्यर्थः ॥ ६३६ ॥ अद्वितीयत्वेननिर्भयोप्यात्मास्वप्नेजागरणवदविद्ययाभयंपश्यतीत्याह भयमिति यज्जागरणेभयंपश्येत्तदेवस
र्वंस्वप्नेप्यविद्ययाआत्मामन्यते कीदृशः सदाऽभयोपीत्यन्वयः ॥ ६३७ ॥

अविद्यापदार्थंवक्तुंविद्यास्वरूपमाह विशिष्टमिति पदांतरैरपिनिर्ब्रूयादितियास्कोक्तेर्विद्यापदे विपदार्थौविशिष्टमितिदपदार्थोद्यादितिया पदार्थोगमयेदिति याप्रापणेइतिस्मृतेः तथाचविशिष्टंविलक्षणंयतःसर्वगंविभुंसर्वसंनिभंसर्वपदार्थाकारंसर्वात्मानमितियावत् स्वप्रकाशं सदानंदरूपंचएतादृशमात्मनोरूपंदद्यात्संनिहितंकुर्यात्गमयेदात्मतयाप्रकाशयेच्च तेनैतेनयोगार्थेनविद्येत्युच्यतेसाचविद्यावृत्त्युपलक्षित चिदात्मरूपेत्यर्थः ॥६३८॥उक्तविद्याविरुद्धमज्ञानमयेवाविद्येत्युच्यतेइत्याह ततइति ततउक्तविद्यास्वरूपाद्यदन्यत्परिच्छिन्नानात्मजडा सद्दुःखरूपंतदविद्येत्युच्यते साचाविद्याअज्ञानरूपैवातोऽज्ञानान्नभिन्नेत्यर्थः ॥ ६३९ ॥ अविद्यायाअज्ञानरूपतांविशदयति स्वसजाती

विशिष्टमात्मनोरूपंसर्वगंसर्वसंनिभं॥ स्वप्रकाशंसदानंदंदद्याद्गमयेच्चसा॥ तेनैवसाभवेद्विद्यासर्वात्माचि द्वपुःपुमान् ॥ ६३८ ॥ ततोन्यद्यदसद्रूपंतदविद्येतिगीयते॥ अज्ञानंचभवेत्तद्धिनातोन्यद्विद्यतेपरं ॥ ६३९ ॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः॥ आनंदात्मास्वप्रकाशएकश्चेत्सकथंभवेत्॥ ६४० ॥ चित्ररूपःक थंवास्यस्त्रष्ट्यादिकमितोभवेत्॥ इत्याक्षेपेयदज्ञानंतदविद्येतिगीयते॥ ६४१ ॥ अनयामन्यतेस्वप्नेवधंवश्यं पलायनं॥ पातंचभयजातंतदसदेवसहेतुकम्॥ ६४२ ॥ वध्यादिजनितंमोहमेवमेवविपर्ययम् ॥ स्वप्नेगतः पुमान्व्यर्थमन्यतेऽविद्ययैवतं ॥ ६४३ ॥

ति सजातीयादिभेदत्रयराहित्येनानंदरूपःस्वप्रकाशएकोयमात्मायदिवस्तुतोभवतितर्हिसचित्ररूपोनानारूपःकथंसंपन्नः इतउक्तरूपा दात्मनःसकाशादस्यजडादिरूपस्यजगतःसृष्ट्यादिचकथंजातमित्याकारकेआक्षेपेकेनचित्कृतेसतियदाक्षेप्तश्रोतुश्चित्तेनजानामीत्याकारे णानुभूयमानमज्ञानंतदेवाऽविद्यास्वरूपमितिद्वयोरर्थः ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ एवमविद्यास्वरूपंव्युत्पाद्यतस्याःस्वमेस्पष्टतामभिनयति अ नयेति अनयाऽविद्ययैवस्वमेवधादिकंवर्णितंपश्यति कीदृशंवधादिकं सहेतुकमसत् तस्यवधादेर्हेतवश्चोरादयोप्यसंतोमिथ्याभूताइतियाव त् वश्यमितिभावप्रधानोनिर्देशः वध्यादीति एवंवध्यादिवदेववध्यादिवियोगप्रयुक्तंमोहंविषादंतथापरंविपर्ययंतंप्रसिद्धंस्वमेयन्मन्यतेतदवि द्ययैवमन्यतेइतिद्वयोरर्थः ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥

स्वप्नेइति स्वप्नेरथादयोनसंतिअतस्तान्रथादीन्विनातैरथा

अविद्ययैवेत्यवधारणमुपपादयति उक्तमिति श्रुत्योक्तं कथमुक्तमितिचेदतआह स्वप्नेइति स्वप्नेरथादयोनसंतिअतस्तान्रथादीन्विनातैरथा अविद्ययैवेत्यवधारणमुपपन्नमिति॥ ६४४ ॥ असंभवमेवविदिभिर्जन्येसुखदुःखेकथंस्यातांसंभवेतांयतोऽकारणेप्रसिद्धकारणवर्जितेअतोऽविद्ययैवेत्यवधारणमुपपन्नमिति॥ असंभवमेवविशदयति सुखेति अल्पदेशेहृदयेरथादीनांमहतांमानाभावात्सुखादिसामग्र्यामुख्यायाःसंभवोनास्तितेनासंभवेनएषांरथादीनांवास्तवीसृष्टिरपिनसंभवतिअतःस्वप्नेहृदयेवस्तुतोजगत्सृज्यतइतिकेनवक्तुंशक्यमितिशेषः ॥६४५॥६४६॥ तथाचदेशकालादिलक्षणकारणाभावात्स्वप्नपदार्थामायामायामात्रंनतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिन्यायादित्याह देशेति स्वयोग्यदेशाद्यभावेपियज्जायतेतन्मायामात्रं

सुखदुःखकरा रथादिजे॥ ६४४॥ अकारणेकथंस्यातांसुखदुःखेरथादिजे॥ ६४४॥ सुखदुःखकरा

उक्तंस्वप्नेनसंत्यत्ररथाद्यास्तान्विनाकथं॥ अकारणेकथंस्यातांसुखदुःखेरथादिजे॥ ६४४॥ सुखदुःखकरा उक्तंस्वप्नेनसंत्यत्ररथाद्यास्तान्विनाकथं॥ सृष्टिरप्यत्रतेनैषांस्वप्नेनैवोपपद्यते॥ भावानसंतिहृदयेसदा॥ हृदयस्याल्पदेशत्वाद्रथादेश्चमहत्त्वतः॥६४५॥ मायाकार्यंभवेवास्तवीहृदयेकेनवस्तुतःसृज्यतेजगत्॥ ६४६॥ देशकालनिमित्तानामभावेजायतेहियत्॥ येयंसाकथिताऽविद्यासर्वशात्त्वेगंधर्वनगरंयथा॥ ६४७॥ स्वप्नगस्यभवेच्छक्तिःसर्वस्त्र्याद्यलौकिकी॥ किंतयासर्वमेवांतर्नयेद्विश्वंजडाजडं॥६४९॥ स्त्रविशारदैः॥६४८॥यद्यन्यत्रभवेच्छक्तिरविद्यातस्ततस्तुका॥ पक्षद्वयेपिमायैवसैपाशक्तिःप्रसज्जते ॥ ६५० ॥ अथवासर्वदेशेषुस्वयंगत्वावलोकयेत्॥

यथानगराधारतानर्हेखेगंधर्वनगरमिति ॥ ६४७ ॥ साचमायाख्याआत्मनःशक्तिरविद्यातोनभिन्नेत्याह स्वप्नगस्येत्यादिना स्वप्नगस्यात्मनोयेयंशक्तिः कीदृशी सर्वस्यसृष्ट्यादिकरणेनालौकिकीलोकेऽप्रसिद्धासाऽविद्येतितत्त्वविद्भिरुक्तेत्यर्थः लोकेपिमायामणिमंत्रादिक्षोभ्याऽविद्यातोनभिन्नेत्युक्तंप्रथमेध्याये ॥ ६४८ ॥ तस्याअविद्यातोभेदशंकामेवापाकरोति यदीति यदिसाशक्तिरविद्यातोभिन्नाभ्युपेयतेतत्तर्हिविद्यातोभेदपक्षमाश्रित्यापिकाकुत्रकार्येक्षमाभ्युपेयतेइत्यर्थः तस्मात्कार्यद्वयंविकल्पयति किंतयेति तयाऽविद्याभिन्नत्वेनाभ्युपगतया शक्त्याआत्मस्वमेवाखिलंप्रपंचमंतर्हृदयेनयतिप्रापयतिकिंवास्वयंबहिर्गत्वाविलोकयतिअनयोरुभयोरपिपक्षयोरविद्यातोभेदस्तस्याःशक्तेर्नसंभवतीतिद्वयोरर्थः ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥

अविद्यातोभेदासंभवप्रतिज्ञायामुक्तयोर्व्यापारयोरविद्यातोऽन्यत्रासंभवंहेतुतयावदंस्तत्रप्रथमस्य विश्वांतरानयनलक्षणस्यासंभवमाह अंगुष्ठमात्रेइतिद्वाभ्यां सत्यतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः तथाचसत्यंबाह्यप्रपंचंस्वल्पहृदयाकाशेकथमानयेत्यथास्थूलस्यशतपादस्यच भुजंगस्यकर्णयोःस्थापनंविनामायामशक्यंतथैतदपीतिद्वयोरर्थः ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ द्वितीयस्यबहिर्गत्वावलोकनलक्षणव्यापारस्यापिमायातइतरत्रासंभवमाह बहिरपीति अत्रशयनदेशेप्राणेषुवसत्स्वप्यस्यस्वमद्रष्टुर्यद्बहिर्द्वीपांतरादिषुक्षणाद्गमनंतदपिमायांपरिहायनस्यादित्यन्वयः ॥ ६५३ ॥ अत्रदृष्टांतमाह अत्रस्थितइति यथात्रभूलोकेस्थितःक्षणात्सूर्यलोकंदृष्ट्वानागच्छेद्विनामायांतथात्स्वमेस्वरादिकं

अंगुष्ठमात्रेहार्देस्मिन्नवकाशेकथंजगत् ॥ जडाजडमिदंसर्वमानयेत्सत्यतःपुमान् ॥ ६५१ ॥ स्थूणास्थूलंशतपदंभुजंगंकर्णरंध्रयोः ॥ स्थापयेन्नविनामायांयथात्द्ददितथाजगत् ॥ ६५२ ॥ बहिरप्यस्यगमनंक्षणाद्दीपांतरादिषु ॥ नमायांपरिहायस्यात्प्राणेष्वत्रवसत्स्वपि ॥ ६५३ ॥ अत्रस्थितःक्षणात्सूर्यलोकंगत्वानचाव्रजेत् ॥ विनामायांयथातद्वत्स्वप्नेदृष्ट्वास्वरादिकं ॥ ६५४ ॥ विश्वस्यानयनेचित्तेबहिर्गत्वाऽवलोकने ॥ नविद्यतेश्रुतिःसृष्टौसातुकर्त्रेतिविद्यते ॥ ६५५ ॥ अपिनीत्वाजगत्सर्वमंतःपश्यतिवाबहिः ॥ गत्वोभयत्रनास्यत्रसंवादश्चेतनैःसमं ॥ ६५६ ॥

स्वर्गादिकंदृष्ट्वानागच्छेदित्यर्थः ॥ ६५४ ॥ किंचोक्तव्यापारविशिष्टायाःशक्तेरविद्याभिन्नायाःकल्पनंश्रुतिबाह्यमित्याह विश्वस्येति विश्वस्यबाह्यप्रपंचस्यचित्तेहृदयदेशआनयनप्रतिपादिकाबहिर्गत्वावलोकनप्रतिपादिकावाकाचित्श्रुतिर्नास्ति हृदयांतरेवविश्वस्यसृष्टिप्रतिपादिकातुसहिसर्वस्यकर्तेत्याकाराव्याख्याताश्रुतिरस्ति तथाचसृष्ट्युपपादिकाऽविद्यैवाभ्युपगंतव्येतिभावः भित्तेरितिपाठेतुशयनदेशभित्तेर्बहिर्गत्वेतिसंबन्धः ॥ ६५५ ॥ किंचोक्तव्यापारद्वयसंकल्पनंलोकानुभवविरुद्धमित्याह अपिनीत्वेतिपंचभिः किंचस्वमकालेसर्वंजगदंतर्नीत्वाअथवाबहिर्गत्वापश्यतीत्याकारकेउभयत्रपक्षद्वयेस्वमद्रष्टुश्चेतनान्तरैःसमंसहसंवादःसमानानुभवशालित्वंनास्तीत्यर्थः ॥ ६५६ ॥

कथंनसंवादइत्याकांक्षायामाह चेतनाइति यदिअंतरानयनेसंवादःस्यात्तदातेचेतनाःस्वमद्रष्टारंप्रत्येवंब्रूयुःकथयेयुः एवंकथं अयत्वया स्वमेत्हृदयांबुजेवयमानीताइति यदिचबहिर्गमनेसंवादःस्यात्तदाअयत्वयास्वगृहेस्थितावयंदृष्टाइतिब्रुयुः अथवातेनस्वमद्रष्ट्राउत्थानकालेयूयंत्हृदयेआनीताःस्वगृहेस्थितादृष्टाइत्येवमुक्ताःसंतस्तथेतिमन्येरनूनेतुतथानब्रुवंतिनवामन्यंते एवमपिउक्तव्यापारद्वयकल्पनेतेषांचेतनांतराणांघटादिवदज्ञानंजडत्वमपिकल्पनीयंस्यात् जडाह्यानीतादृष्टावानब्रुवंतिनमन्यंते तथाचातिगौरवंलोकविरोधश्चेतिद्वयोरर्थः ॥६५७॥६५८॥किंचचेतनांतराणांस्वमेअंतरागनंवहिर्दर्शनंवास्वामिकशरीरवतांजायद्धवशरीरवतांवातत्रनाथइत्याह अपितेपीति यदितेदृश्यमानाश्चेतनाअपिनिद्राणाःनिद्रांप्राप्ताःसंतःसमकालंस्वमंपश्येयुस्तदातेषांत्हृदंतरानयनादिकंसंभावितंसंभावनायोग्यंभवेत्तच्चबाधि

चेतनावयमानीतास्त्वयास्वप्नेत्हृदंबुजे॥ स्वगृहेवास्थितादृष्टानैवंब्रूयुःकदाचन॥ ६५७॥ उत्थानेनचतेनोक्तामन्यंतेपिकथंचन॥ अतस्तेषांप्रकल्प्यंस्यादज्ञानंघटकुड्यवत्॥ ६५८॥ अपितेपियदास्वप्नंसमकालंहिचेतनाः॥ विलोकयेयुर्निद्राणास्तदासंभावितंभवेत्॥ ६५९॥ त्हृदयेंतर्बहिर्वापिपश्यन्नेतान्बहिःस्थितान्॥ दिवसेपश्यतिस्वप्नेदृष्टास्तेनचतादृशाः॥ ६६०॥ एवंतेषामपिस्वप्नेविसंवादोमहान्भवेत्॥ स्वस्यदेशांतरेस्वप्नान् त्हृद्येवापिपश्यतां॥ ६६१॥

तमितिभावः निद्राणाइतिचानशन्तं धातोःपरस्मैपदित्वादितिबोध्यम ॥ ६५९॥ नद्वितीयइत्याह त्हृदयइति एतान्चेतनान्स्वमेंतर्बहिर्वापश्यन्स्वप्नद्रष्टाप्रबुद्धःसंस्तान्बहिःस्थितानेवपश्यतितेचबहिःस्थिताश्चेतनायादृशाःशरीरादिविशेषणैस्तादृशाःस्वमेनदृष्टाःकिंतुनानाविपरीतविशेषणवंतोदृष्टाइत्यर्थः तथाचस्थूलशरीरविशिष्टानांस्वमेत्हृदंतरानयनादिकंबाधितमितिभावः ॥ ६६०॥ प्रथमेपक्षेदोषांतरमाह एवमिति एवंतथायमपिदोषः अयंकः तेषांचेतनांतराणांयुगपत्स्वमेपिस्वस्वापेक्षयादेशांतरेत्हृदयेवापरान्पश्यतांततउत्थानेविसंवादो विरुद्धज्ञानवत्ताकलहइतियावत् तस्मान्नहिसर्वेषांदेशांतरस्यत्हृदयदेशस्यवाएकत्वं तथाचस्वस्वत्हृदयेदेशांतरेवापरेषांस्थितिंप्रतिपादयतां त्वंममत्हृदयेऽयागतःमैवंवदत्वमेवममत्हृदयआगतइत्याद्याका[illegible] कथंकलहोनभवेदित्यर्थः ॥ ६६१ ॥

फलितमाह ततइति ततःस्वप्नदृश्यायेचेतनाःप्रमातारस्तेसर्वेवादिनोमायाकल्पितत्वेनस्वीकर्त्तव्याः कीदृशस्यवादिनः प्रपंचसत्यतावादितयामायामयतामनिच्छतोऽनंगीकुर्वतोपीत्यर्थः ॥ ६६२ ॥ चेतनन्यायमचेतनेष्वतिदिशति मायामयाइति यथाचेतनामायामयाजाताःपूर्वयुक्त्यासिद्धास्तथाअचेतनाअपिमायामयावादिनाऽनिच्छतापिमंतव्याइत्यन्वयः ॥ ६६३ ॥ मायामयत्वंस्फुटयितुमचेतनानामपियोग्यदेशादिसंबंधलक्षणकारणाभावंदर्शयति स्वगृहमितिचतुर्भिः देशांतरस्थितंराजभवनंस्वगृहाभिन्नंस्वगृहदेशेकदाचित्स्वप्नद्रष्टाविलोकयतीत्यन्वयः ॥ ६६४ ॥ समुद्रमिति विस्तीर्णसमुद्रंस्वगृहद्वारिस्थितंविलोकयतीति ॥ ६६५ ॥ अगाधमिति अधस्ताद

ततोमायामयाःसर्वेबहिर्वाह्यदिवास्थिताः॥ स्वप्नदृश्याश्चेतनायेवादिनोऽनिच्छतोपिते ॥ ६६२ ॥ मायामयायथाजाताश्चेतनाअप्यचेतनाः॥मायामयास्तथैवस्युर्वादिनोऽनिच्छतोपिच॥६६३॥स्वगृहंराजभवनंस्वप्नद्रष्टाविलोकयेत् ॥ देशांतरस्थितंशश्वद्गृहदेशेकदाचन॥ ६६४ ॥ समुद्रंस्वगृहद्वारिक्वचिदप्यवलोकयेत्॥ स्थितंयोजनसाहस्रंवहुकल्लोलभूषितम्॥६६५॥अगाधंसरितांनाथमधस्ताल्लक्षयोजनम्॥अनेनवपुषाक्वापिगुल्फमात्रंविलंघयेत्॥ ६६५॥ विलंघ्यचकदाचित्तुनीलपर्वतमग्रतः ॥ पश्येदित्यादिकंसर्वंतत्रासत्स्वप्नगःपुमान्॥६६७॥ तेनमायामयंसर्वंस्वप्नदृश्यंजडाजडम्॥ स्वात्मनोदेहसहितंकारणंसुखदुःखयोः॥६६८॥ मायामयत्वेसंजातेविश्वस्मिन्हिजडाजडे॥ स्वप्नद्रष्टैवमायावीवर्तेतैतद्धिसुस्थितम्॥ ६६९ ॥

गाधमुपरिलक्षयोजनंचसमुद्रमनेनमानुषेणवपुषागुल्फमात्रंमन्यमानोलंघयेदिति ॥ ६६६ ॥ विलंघ्येति नीलपर्वतःसमुद्रापरपारगोभगवतःपुरुषोत्तमस्यनरसिंहस्यस्वलीलाविग्रहस्यनिवासभूमिःप्रसिद्धस्तंपरपारेपश्येदिति आदिपदेनरात्रौसूर्योपरागादिग्रहः एवंतत्रस्वप्नेसर्वमसन्मिथ्याभूतमेवस्वप्नगःपश्यतीत्यर्थः ॥ ६६७ ॥ फलितमाह तेनेति तेनवास्तवत्वाभावेनदेहसहितंस्वप्नदृश्यंस्वात्मनःसुखादिकारणंसर्वंमायामयमित्यन्वयः ॥ ६६८ ॥ ननुस्वप्नभावोपादानमाश्रयःकइतिचेत्सहिसर्वस्यकर्त्तेतिश्रुत्याइतराश्रयानुपपत्त्याचस्वप्नद्रष्टैवेत्याह मायामयत्वेइति स्वप्नगतसर्वजडाजडनिष्ठेमायामयत्वेसंजातेसिद्धेसतितस्यामायायाआश्रयःस्वप्नद्रष्टैवेत्येतत्सुस्थितंश्रुत्युपपत्तिभ्यांसिद्धमित्यर्थः ॥ ६६९ ॥

एवंसतिस्वप्नद्रष्टुर्बहिर्गमनस्यविश्वांतरानयनस्यचकल्पनंवादिनोव्यर्थमित्याह तथाचेति स्वप्नस्यस्वप्नदृश्यभावजातस्यबहिर्गत्वावलोकनंजगतःस्वांतर्नयनंचकेनप्रयोजनेनस्यात्कल्प्येतेत्यर्थः ॥ ६७० ॥ साचमायाअज्ञानरूपैवमायाचतमोरूपेत्याथर्वणश्रुतेरित्याह अज्ञानमिति स्वप्नस्यकरणादिपुसृष्ट्यादिपुसमर्थंयदज्ञानंतदेवमायाऽविद्यादिपदवाच्यमित्यर्थः ॥ ६७१ ॥ स्वप्नन्यायेनजाग्रत्यपिनायाम्यत्वंबोध्यंतदर्थमेवश्रुत्यास्वप्नमिथ्यात्वप्रतिपादनादित्याह अविद्ययेति स्पष्टम् ॥ ६७२ ॥ स्वप्नजागरणयोरभेदएतदर्थमेवपूर्वंप्रपंचितइत्याह

तथाचसतिकिंनस्याद्बहिर्गत्वावलोकनम् ॥ स्वप्नस्यकेनवास्वांतर्नयनंजगतोपिच ॥ ६७० ॥ अज्ञानंयद्भवेत्तस्यस्वप्नस्यकरणादिपु ॥ सेयंमायेत्यविद्येतिकथ्यतेवेदवादिभिः ॥ ६७१ ॥ अविद्ययायथास्वप्नेपश्यत्येपजडाजडं ॥ तथाजागरणेप्यात्माविश्वंपश्यत्यविद्यया ॥ ६७२ ॥ स्वप्नेजागरणेनैवभेदःकोपीहदृश्यते ॥ द्रष्टृत्वेपिचदृश्यत्वआत्मनोऽनात्मनस्तथा ॥ ६७३ ॥ अतोजागरणेजंतोर्यत्स्यात्स्वप्नेपितद्द्वयं ॥ मन्यतेऽविद्ययैवायंनिर्भयोद्वयवर्जितः ॥ ६७४ ॥ एपस्वप्नोत्रनाडीभिर्गत्वादेहेविलोक्यते ॥ ताभिर्गत्वात्रयासुप्तिर्लोक्यतेतन्निशामय ॥ संप्रसादइतिप्रोक्तायावस्थाभवनेमया ॥ ६७५ ॥

स्वप्नइति आत्मनोद्रष्टृत्वेअनात्मनोदृश्यत्वेचस्वप्नजागरणयोर्नकश्चिद्विशेषइत्युक्तमितिशेषः ॥ ६७३ ॥ तथाचाविद्ययैवभयंमन्यतेइतियच्छ्रुत्योक्तंतदुपपन्नमितिनिगमयति अतइति अतःस्वप्नस्यजाग्रदुपलक्षणत्वाज्जागरणेस्वप्नेवायद्द्वयंमन्यतेतदविद्ययैवमन्यतेयतोवस्तुतोऽद्वयत्वान्निर्भयइत्यन्वयः ॥ ६७४ ॥ एवंभेददर्शनलक्षणकार्यद्वारेणाविद्यास्वरूपंस्वप्नमधिकृत्यदर्शितमथयादृशात्मस्वरूपमावृत्त्याविद्योक्तंकार्यंकरोतितत्स्वरूपंसुपुप्तिमधिकृत्यदर्शयन्नथदेवइवेत्यादेःकंडिकाशेषस्यार्थमाह एपस्वप्नइतिसप्तभिः नाडीमार्गगम्यत्वेनोक्तयोःस्वप्नसुपुप्त्योर्मध्येस्वप्नोवर्णितोथसंप्रसादशब्दवाच्याताभिर्नाडीभिर्गम्यासुपुप्तिरुच्यतेइत्यर्थः ॥ ६७५ ॥

नाडीभिरिति नाडीद्वारापुरीतद्वेष्टितंहृदयाकाशंगतइंद्राण्यभिन्नइंद्रोदेवएषआत्माप्रसिद्धदेवोपमोराजोपमश्चभवति तत्रदीव्यतिद्योतत इतिव्युत्पत्त्यादेवपदार्थोराजतेइतरानपेक्षयादीप्यतइतिव्युत्पत्त्याराजपदार्थंचाह स्वयमित्यादिना स्वबोधेनस्वरूपभूतेनबोधेनस्वप्रकाशेनयतःस्वयमेवबोधितस्ततोदेवोपमइत्युक्तः यतश्चस्वयंज्योतिष्ट्वेनपरापेक्षांहित्वादेदीप्यतेऽतिशयेनदीप्यतेततोराजोपमइतिद्वयोरर्थः ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ सर्वस्मिन्निति विक्षेपेविक्षेपशक्तिकार्येमनःपर्यंतेसर्वस्मिन्लयंगतेसतिएवंमनसोपिलीनत्वेसतितमोवदावरकेऽज्ञाने अप्रतीतेअल्पमस्फुटंयथाभवतितथाप्रतीतेसतिअहमज्ञइत्याकारकांतःकरणवृत्त्यारूढस्यैवाज्ञानस्यस्फुटत्वात्सुषुप्तौतुसूक्ष्माज्ञानवृत्तिरज्ञानाकाराऽतोनञोऽनुदराकन्याइत्यत्रेवाल्पार्थकत्वमितिभावः ॥ ६७८ ॥ यदेति एवंसतिहृदयस्यांतर्गतत्वात्तत्रस्थितंपरमात्मानंतादात्म्य

नाडीभिर्हृदयाकाशंपुरीतद्वेष्टितंगतः॥ देवराजोपमोदेवइंद्राण्याभेदवर्जितः ॥ ६७६ ॥ इंद्रःस्वयंस्वबोधेन स्वप्रकाशेनबोधितः॥ स्वयंज्योतिःपरापेक्षांहित्वादेदीप्यतेमुहुः॥ ६७७॥ सर्वस्मिन्नेवविक्षेपेसमनस्केलयं गते॥ अप्रतीतेचसत्येवंस्वात्माज्ञानेतमोनिभे॥६७८॥ यदागत्वाप्रयात्यंतस्तादात्म्येनतदाभवेत्॥ मुक्तेनसदृशःसर्वमहमेवेतिमन्यते॥ दुःखैःसर्वैर्विहीनःसन्नानंदवपुषिस्थितः॥ ६७९॥ सोयमस्यपरोलोकःस्वप्राप्तौ प्राप्यतेहियः॥ हृदयेयदिहाकाशंस्वप्रकाशसुखंस्थितं॥ ६८०॥

संबंधेनयदायंजीवःप्रयातितदामुक्तेनसदृशोभवेत् मुक्तस्यलक्षणमाह सर्वमिति यःसर्वमात्मैवेतिवेत्तिसविद्वान्मुक्तइत्यर्थः अज्ञानमात्रशेषस्यसुप्तस्यज्ञानाग्निदग्धाज्ञानेनमुक्तेनकिंसाधर्म्यमित्याकांक्षायामाह दुःखैरिति सर्वदुःखविवर्जितभूमानंदेस्थितिःसाधर्म्यमित्यर्थः एतेनमुक्तस्वरूपप्रदर्शनेनकारणाज्ञानमपिनात्मनःस्वभावोमुक्तौतद्व्यतिरेकादितिसूचितं ॥ ६७९ ॥ इदमेवसुषुप्तिमुक्तिप्राप्यमात्मतत्त्वमनात्मभूतेभ्योलोकेभ्यउत्कृष्टत्वात्परमलोकपदाभिधेयमित्याह सोयमिति यःस्वप्राप्तौस्वस्यात्मनःप्राप्तौसत्यांप्राप्यतेलभ्यतेसोयमस्यजीवस्यपरमोलोकः किमात्मकोसावित्याकांक्षायामाह हृदयेइति हृदयांतःस्वप्रकाशसुखरूपंयदाकाशंस्थितंवेदांतैर्बोधितंतदात्मकइति संबंधः ॥ ६८० ॥

तत्रकर्मव्युत्पत्त्यालोकपदसमन्वयमाह तस्मादिति तस्मात्सर्वांतराद्वितीयादात्मतत्त्वात्परंभिन्नंशास्त्रैर्लोक्यंदर्शनीयंनभवतिमिथ्यात्वात् आत्मतत्त्वंतूत्तमाधिकारिभिरिहजन्मन्येवगुरुशास्त्रोपदेशेनत्वदंबुजेलोक्यतेउपासकैस्तुब्रह्मलोकादिलोकेषुगत्वालोक्यतेऽतस्तच्चिदाकाशमेव परंलोक्यंलोकइतियावत् ॥ ६८१ ॥ सुषुप्तिमुक्तिप्राप्यात्मरूपप्रतिपादिकायास्तद्वाइत्यादिकायाएकविंशतितम्याःकंडिकायाअर्थंप्रदर्शयति एतदेवेतिषोडशभिः एतदेवसुप्तिमुक्तिगम्यमात्मस्वरूपंछंदांस्यतिक्रांतमितिव्युत्पत्तिकेनातिच्छंदाइतिपदेनोक्तं यतोवेदगतानिच्छंदांसिगायत्र्यादीनिसकलप्रपंचप्रकाशकान्येषआत्माअत्येत्यतिक्रामतिनिर्विशेषत्वेनवाङ्मनसयोरगोचरत्वादित्यर्थः ॥ ६८२ ॥ पा

तस्मात्परंचनानेनलोक्यंशास्त्रशतैरपि ॥ गुरुशास्त्रोपदेशेनलोक्यतेयद्धृदंबुजे ॥ ब्रह्मलोकादिलोकेषुतदाकाशमिदंपरम् ॥ ६८१ ॥ एतदेवभवेन्नित्यमतिच्छंदाइतीरितम् ॥ छंदांसिवेदगान्येषोह्यत्येत्यात्मामहेश्वरः ॥ मनसोवचसोयस्माद्दूराचरेवर्त्ततेनसः ॥ ६८२ ॥ पापंकिमपिनैवास्मिन्नासीदस्तिभविष्यति ॥ ततोपहतपाप्मायंहृदयाकाशईरितः ॥ ६८३ ॥ नास्यसर्वात्मनोभेदगंधशून्यस्यकिंचन ॥ विद्यतेभयमेतस्मादभयंभवतीश्वरः ॥ ६८४ ॥ अप्यभेदस्यविज्ञानाद्भवेद्भेदोत्रकोपिन ॥ कारणाभावतस्तेननात्मनीहभयंभवेत् ॥ ६८५ ॥

पमिति यतोस्मिन्हृदयाकाशेपरमात्मनिकिंचिदपिपापंकालत्रयेनास्तिततोऽपहतंनिरस्तंपाप्मपापंयस्मादितिव्युत्पत्तिकेनापहतपाप्मपदेनोक्तइत्यर्थः ॥ ६८३ ॥ अभयपदार्थमाह नास्येति अस्येश्वरस्यहृदयाकाशरूपस्यसर्वभेदशून्यत्वाद्यतोनकिंचिद्भयंततोऽभयमित्युक्तिरित्यर्थः ॥ ६८४ ॥ भेदज्ञानशून्यस्यभयाभावेहेतुनांविशदयति अप्यभेदस्येति अपिचहृदयाकाशेहिस्वभावभूतत्वादभेदएवस्वप्रकाशबोधेनभासते भेदस्तुपरसापेक्षत्वात्पराभावेकथंभासेन भेदज्ञानस्यकारणस्याभावेचभयंकथंस्यात् द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ६८५ ॥

दुःखाभावाच्चाभयत्वमित्याह अपिदुःखस्येति अपिचइतरत्द्वितीयमपियद्भयंबिभेत्यस्मादितिव्युत्पत्त्याभयहेतुर्भवतितत्स्वयंस्वभावेनन भवतिकिंतुदुःखजनकत्वात्लोकेभयंस्यात् तद्भयत्वप्रयोजकंदुःखमप्यत्रहृदयाकाशेकिमपिनास्ति कीदृशे स्वप्रकाशेइतरानपेक्षप्रकाशे तत्र हेतुगर्भविशेषणंस्वतेजसीति आदित्यादयोहिपरतेजसः तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं यच्चंद्रम सियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिस्मृतेश्च तथाचपरमेश्वरत्वादत्रनकिंचिद्दुःखंतत्प्रयुक्तंभयंचेतिभावः ॥ ६८६ ॥ किंचलोकेदुःखस्य व्यापकंविशेषविज्ञानंदृष्टंअत्रहृदयाकाशेऽद्वितीयत्वेनविशेषविज्ञानरहितेकथंदुःखंस्यादित्याह अपिदुःखमिति किंचसर्वशरीरिणांदुःखं विशेषविज्ञानेजातएवभवेदितिप्रसिद्धं अस्यहृदयगतस्यात्मनस्तुविशेषविज्ञानंनविद्यतेकुतऐक्यादद्वितीयत्वादित्यर्थः ॥ ६८७ ॥ यत्रन

अपिदुःखस्यहेतुत्वात्स्याद्भयंनेतरत्स्वयं ॥ नचदुःखंकिमप्यस्तिस्वप्रकाशेस्वतेजसि ॥ ६८६ ॥ अपिदुःखंभ वेज्ज्ञानेजातेसर्वशरीरिणां ॥ नचास्यविद्यतेज्ञानमैक्याद्धृदयगात्मनः ॥ ६८७ ॥ विशेषज्ञानशून्योयंयथाभ वतिकामुकः ॥ गाढमालिंगितोभीष्टयोषिताकंठलग्नया ॥ ६८८ ॥ बाह्यंकिमपिनैवायंपुत्रवित्तधनादिकं ॥ वेत्तिनैवांतरंतद्वदात्मानंयुवतिंतथा ॥ ६८९ ॥ एवमेवपुमानेपप्राज्ञेनाकाशरूपिणा ॥ स्वप्रकाशेनतादात्म्या त्परिष्वक्तःसुखात्मना ॥ ६९० ॥ भूतभौतिकसंघातंबाह्यंवेत्तिनकिंचन ॥ नैवांतरमिमांमायामात्मानंचसु खात्मकम् ॥ इंद्राण्यासहितंयत्स्यादिंद्रस्याकाशसंश्रयात् ॥ ६९१ ॥

विशेषविज्ञानंतत्रनदुःखमित्यत्रश्रोतुर्जनकराजादेःप्रसिद्धंदृष्टांतमाह विशेषेतिद्वाभ्यां यथाकामुकोभीष्टयोषितालिंगितोविशेषज्ञानशू न्योभवतियतोबाह्यांतरादिकंनवेत्तीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति यथोक्तोदृष्टांतएवमेषपुमान्जी वःसुषुप्तौहृदयाकाशरूपेणप्राज्ञेनसर्वज्ञेश्वरेणस्वप्रकाशसुखरूपेणतादात्म्यसंबंधेनालिंगितःसन्बाह्यंभूतादिकमांतरमिंद्रियादिकंतथेमांसु प्तौशिष्यमाणांमायामज्ञानंचनवेत्तितथात्मानंसुखरूपंनवेत्ति ननुकितत्सुखंयदस्यस्वरूपभूतमित्याकांक्षायामाह इंद्राण्येति यत्सुख मिंद्राण्यासहितंयथाभवतितथेंद्रस्यहृदयाकाशसंश्रयाद्भवति इंद्राणीसहितइंद्रोहृदयाकाशंशयनस्थानमाश्रित्ययत्सुखंलभतेतदपिवि शेषतोनजानातीतियावत् इतिद्वयोरर्थः ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥

आप्तकामत्वादिविशेषणानामुत्तरोत्तरंहेतुभूतानामर्थंदर्शयति आप्तेत्यादिना तदेतत्सुप्तौमुक्तौवागम्यमात्मरूपमाप्तकामंभवतीतिप्रथमा र्द्धेनप्रतिज्ञा द्वितीयार्द्धेनयत्यतोहेतोरितोऽस्मादेवरूपात्सर्वस्यविवर्त्तोपादानात्कामाःकाम्यमानपदार्थाआप्यंतेलभ्यंतेइत्यर्थकेनाप्ताः कामायत्रेतिव्युत्पत्तिरुपादानलाभेसर्वोपादेयलाभइतिन्यायानुगृहीतातत्रहेतुतयासूचिता तृतीयार्द्धेनतुनिगमनमित्यपुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ६९२॥ उक्तार्थकमाप्तकामत्वमनूद्यतद्धेतुकतामात्मकामत्वस्यदर्शयति नास्येति यथाकनकंविहायकुंडलादिकंनास्तितथाआनंदात्म रूपमेकंसर्वोपादानत्वेनाद्वयंयदेतत्स्वयंज्योतिःस्वरूपंतद्विहायपुत्रादिविषयःकामोऽस्यजीवस्यनास्तीत्यतआप्तकाममित्युक्तं ततउक्तवि धाप्तकामत्वादेवइदंरूपमात्मकाममित्युक्तमित्यर्थः ॥ ६९३ ॥ कथमुक्तविधाप्तकामत्वेनात्मकामत्वमित्याकांक्षायामाह बाह्यइति यतः

आप्तकामंतदेवस्याद्रूपंनान्यत्कथंचन ॥ पुत्राद्याःसकलाःकामाआप्यंतइतएवयत् ॥ ततोरूपमिदंज्ञेयमाप्त कामंमनीषिभिः ॥६९२॥ नास्यकश्चनकामोऽस्तिपुत्रादिविषयोयतः ॥ आनंदात्मानमेवैकंस्वयंज्योतिर्विहा यहि ॥ आप्तकामंततस्त्वेतदात्मकाममुदाहृतं ॥ ६९३ ॥ बाह्येपुत्रादिकेनास्यकामोयस्माद्धिविद्यते ॥ तेना त्मकाममेतत्स्यात्कामाभावादनात्मनि ॥६९४॥ अकामंवस्तुतस्तस्मात्कामोनात्मनिविद्यते ॥ अप्राप्तेविषये कामोनित्यप्राप्तेःकथंहिसः ॥ आत्मनात्मनएतस्मादाप्तकाममकामकं ॥ ६९५ ॥ विद्यतेयत्रकामोयंसर्वदुः खकरःसदा ॥ स्वरूपेतत्रशोकाद्याजायंतेतेनतत्रहि ॥ ६९६ ॥ अकामरूपंकेनैतत्शोकवृद्धिर्भविष्यति ॥ अ शोकंततएवैतन्शोकादन्यदितीरितं ॥ ६९७॥

पुत्रादौकल्पितेकामोनास्तीत्यतोऽनात्मनिकामाभावःसिद्धः ततश्चपरिशेषादेतद्रूपमात्मकाममात्मैवकामःकाम्यमानोयत्रेतिव्युत्पत्तेरित्य र्थः ॥ ६९४ ॥ अकाममिति तस्मादात्मकामत्वादेतद्रूपमकामंभवतियतोवस्तुतआत्मनिकामःकामनानविद्यते कामोह्यप्राप्तेविषयेभव तिआत्मनस्तुआत्मनास्वभावेननित्यप्राप्तेःसदाप्राप्तत्वात्सकामआत्मनिकथंस्यात्संभवेत् एतस्माद्धेतोरात्मकामंरूपमकामकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९५ ॥ शोकान्तरपदार्थमाह विद्यतेइतिद्वाभ्यां यत्रस्वरूपेसर्वदुःखबीजभूतःकामोविद्यतेतत्रतेनकामेनप्रयुक्ताःशोकविषादादयोदुःख भेदेजायंते तत्रसुप्त्यादौगम्यमात्मरूपंतुयतोऽकामंभवतिततःशोकादिवृद्धिःकथंस्यादित्याशयेनशोकादन्यदित्यर्थकेनशोकांतरपदेनएतद्रू पमशोकमित्युक्तमितिद्वयोरर्थः श्रुतौशोकपदमर्शआद्यजंतमितिभावः ॥ ६९६॥ ६९७ ॥

अथउक्तस्यरूपस्यसर्वाध्यास्यविमुक्तत्वप्रतिपादिकायाद्वाविंशतितम्याःकंडिकायाअर्थंपूर्वकंडिकार्थानुवादपूर्वकमाह अस्मिन्निति षोडशभिः अस्मिन्सुप्तेसुप्तिगम्येस्वरूपेपरमलोकत्वाद्यशोकत्वांतविशेषणतयावर्णितेस्थूलदेहस्यजनकोऽजनकोभवतीत्येवंद्वयोस्तृतीयादिभिःसंबंधः आप्तात्मकामेआप्तकामेआत्मकामेचेत्यर्थः ॥ ६९८॥६९९॥ स्थूलेति वर्णितेस्वरूपेस्थूलदेहस्यजननव्यापारेणयोजनकःपितासोऽपिताभवति उक्तस्वरूपस्यस्थूलशरीरसंबंधप्रयोजकाविद्याकामकर्मातीतत्वात् एवंजनन्यादावपियोज्यं यदाषाट्कौशिकस्यस्थूलशरीरस्योपादानभूतावयवकत्वेनांतरंगयोर्मातापित्रोःसंबंधत्यागस्तदाबहिरंगसंबंधवतांजायादीनांसंबंधत्यागःकिमुवाच्यइत्याह कुतइत्यादिना ॥ ७००॥ अथसूक्ष्मदेहसंबद्धानांसंबंधत्यागमाह विषयाइति कर्मव्युत्पत्त्याकरणव्युत्पत्त्याचलोकपदेनोक्ताविषयाःशब्दादयः

अस्मिन्सुप्तेपरेलोकेत्यतिच्छंदःस्वरूपिणि॥ विध्वस्तपापसंघातेसर्वदाभयवर्जिते ॥ ६९८ ॥ महिष्यावापरिष्वंगसमानानंदभाजिनि॥ अंतर्बहिःस्थिताशेषविशेषज्ञानवर्जिते ॥ आप्तात्मकामेनिष्कामेशोकादिपरिवर्जिते॥ ६९९ ॥ स्थूलदेहस्यजनकोजनकोनभवेदयं ॥ जननीनैवजननीकुतोवध्वादयोहिते॥ ७०० ॥ विषयाःसेंद्रियानैवभवेयुःस्वात्मरूपतः॥देवाअग्न्यादयोनैवयेवागाद्यधिदेवताः॥ वेदाऋगादयोनैवसुप्तौवेदाभवंतिते॥ ७०१ ॥ ममाध्यासानकेप्यत्रविद्यंतेजनकादिषु॥ यथातथाहमोध्यासानसुप्तेसंतिकेचन॥ ७०२॥ स्तेनःसुवर्णस्यपुमानथवान्यस्यवस्तुनः॥ नस्तेनःसुप्तिकालेस्यात्स्वप्रकाशसुखात्मकः ॥ ७०३ ॥

सेंद्रियाइंद्रियैःसहितास्तत्रस्वरूपेस्वात्मरूपतःस्वकीयेनविषयत्वादिरूपेणनभवेयुः तथायेवागादीनामधिदैवताअभिमानिनोऽग्न्याद्यादेवास्तेसुप्तौअदेवाभवंति तथाप्रमातृरूपेणसंबद्धावेदाःप्रमाणराजाअवेदाभवंति तन्निरूपकसूक्ष्मशरीरसंबंधातिक्रमादितिभावः ॥ ७०१ ॥ अवेदाइत्यंतेनग्रंथेनममत्वेनयेऽध्यस्यन्तेआरोप्यंतेपित्रादयस्तेषामभावउक्तः स्तेनइत्यादिग्रंथेनतुस्तेनोस्मीत्यादिरूपेणाहमित्याकारेणयेध्यस्यंतेतेषामभावउच्यतइत्याह ममाध्यासाइति स्पष्टम् ॥ ७०२ ॥ स्तेनत्वाभिमानाभावंदर्शयति स्तेनइति सुवर्णस्यान्यस्यवस्तुनःपश्वादेर्वायःस्तेनश्चौरःससुप्तौस्वप्रकाशसुखरूपत्वादस्तेनःस्तेनत्वाभिमानहीनोभवतीत्यर्थः ॥ ७०३ ॥

भ्रूणइति भ्रूणशब्दोयज्ञस्यतत्कर्तुश्ववाचकः अतएवयागस्थवैश्यक्षत्रिययोर्वधेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमुक्तंस्मृताविति भावः तथाद्विजोत्तमो पिभ्रूणःतथाचविश्वः अथभ्रूणोगर्भिण्यांश्रोत्रियद्विजेइति तथातद्योग्योद्विजोत्तमत्वयोग्योगर्भोपिभ्रूणः अतएवस्मृतावुक्तंगर्भेअविज्ञा तेब्रह्महेतिएवंविधभ्रूणस्यहंतामहापातक्यपिमुनौतत्पातकवर्जितोभवतीत्यर्थः ॥ ७०४ ॥ नकेवलमागंतुकैःपापैःमुनौमुक्तोभवतिकिंत्व धमजात्यारंभकैरपीत्याह ब्राह्मण्यामिति पूर्वार्द्धेनचंडाललक्षणमुक्तं तृतीयपादेनप्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोणितिदर्शितं चतुर्थेनतज्जातिसंबं धाभावोक्तिरिति ॥ ७०५ ॥ क्षत्रियायामिति एवंक्षत्रियायांमातरिशूद्रात्पितुर्योजातःसपुल्कसोथवाकश्चिदन्योऽधमजातिविशेषःपुल्क

भ्रूणोयज्ञइतिप्रोक्तस्तस्यकृद्भूणउच्यते ॥ द्विजोत्तमोथवागर्भस्तद्योग्योभ्रूणईरितः ॥ तस्यभ्रूणस्यहंतास्याद्भ्रूणहत्याविवर्जितः॥७०४॥ब्राह्मण्यांशूद्रतोजातश्चंडालइतिकथ्यते॥चंडालएवचांडालःसोऽचंडालोभवेदिह ॥७०५॥ क्षत्रियायांहियोजातःशूद्रात्तंपुल्कसंविदुः॥ कश्चिज्जातिविशेषोवापुल्कसोऽपुल्कसोभवेत्॥ पुल्कसःपौल्कसोज्ञेयोनापरःकश्चिदेवसः॥ ७०६ ॥ श्रमणोयतिरुद्दिष्टोभवेदश्रमणोहिसः॥ तापसोत्रवनीप्रोक्तःमुनौसस्यादतापसः॥ ७०७॥ बहुनाकिमिहोक्तेनमुनौकश्चननास्यसौ ॥ अध्यासोममतायाःस्याद्योवास्यादहमोपिच॥ ७०८ ॥ अहंममधियाहीनोत्हृदाकाशात्मतांगतः ॥ असंगःपुण्यपापाभ्यांहार्दान्शोकांस्तरत्ययं ॥ ७०९ ॥

सःसमुनावपुल्कसोभवति श्रुतौतुस्वार्थिकाणंतत्वेनपौल्कसइत्युक्तमित्यर्थः ॥ ७०६ ॥ एवमाश्रमसंबंधाभावबोधनायश्रुत्याश्रमणतापसपदाभ्यांयतिवानप्रस्थाव नूद्यतदभावःमुनावुक्तइत्याह श्रमणइति उद्दिष्टउक्तः समुनः ॥ ७०७ ॥ उक्तानांसर्वाध्यासोपलक्षणतामाह बहुनेति ममतायाअहमो वाअवगाहीअध्यासःकोप्यत्रमुनिगतेस्वरूपेनास्तीत्यन्वयः ॥ ७०८ ॥ अनन्वागतमित्यादेःकंडिकाशेषस्यार्थंवदन्नुक्तार्थेहेतुत्वयाअवि द्याकामकर्मणामभावमाह अहमिति हार्दान्कामामूलत्वेनहृदयस्यांतःकरणस्यधर्मान्शोकानयंमुमुक्षुरनिअतिक्रामतीत्यर्थः ॥ ७०९ ॥

जायत्स्वमयोस्त्वविद्याकामकर्मजनितान्नशोकतरणमितिव्यतिरेकमाह स्वमेइतिद्वाभ्यां इष्टानिष्टवियोगयोगाभ्यांजातानग्निजतापवद्दुः
सहान्हार्दान्शोकान्स्वमजागरणयोरनुभवन्कथंतरेदितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७१०॥ ७११ ॥ फलितमाह अतइति स्पष्टम् ॥ ७१२॥ अथा
त्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वेऽपिसुप्तौविशेषविज्ञानाभावोपपादिकानांत्रयोविंशतितम्यादीनामष्टानांकंडिकानांतात्पर्यार्थंदर्शयति सुप्तावितिनव
भिः चिद्वपुःस्वयंप्रकाशोयंपुमान्यत्सुप्तौचाक्षुषादिविशेषविज्ञानरहितोभवति तदित्थमवगंतव्यंइत्थंकथंद्वैतस्यविभक्तस्याभावादिदंदृश्य
जानंनपश्यतीति अन्यथास्वरूपभूतप्रकाशाभावात्तुतथानावगंतव्यमित्यर्थः ॥ ७१३ ॥ नान्यथेत्युक्तंस्फुटयति दृष्टावितिद्वाभ्यां दृष्ट्या

स्वप्नेजागरणेनित्यंशोकान्हृदयसंश्रितान्॥ पुत्राद्दीष्टवियोगेनसंजातान्वह्निभेदतः॥ ७१० ॥ अनिष्टस्यापि
योगेनजातान्कोटिसहस्रकान्॥ जानन्कोनामलोकेस्मिन्स्वप्नेजागरणेपिवा ॥ हार्दान्शोकांस्तरेदेषदुःसहा
नग्निसंभवान्॥ ७११ ॥ अतोविशेषविज्ञानरहितःसुप्तिमागतः॥ तीर्णोभवतिशोकाब्धीन्हार्दान्नानाविधा
नपि॥ ७१२ ॥ सुप्तौविशेषविज्ञानरहितश्चिद्वपुःपुमान्॥ द्वैताभावादिदंसर्वंनावगच्छतिनान्यथा ॥ ७१३ ॥
दृष्टौघ्राणेचरसनेवाचिचश्रवणेपिच॥ मनस्यपित्वगाख्येचबुद्धौचिच्छक्तिरस्तिया॥ ७१४॥ इंद्रियेष्वपरेष्वे
पासर्वदाप्यनपायिनी॥ नभोवद्वर्ततेयस्मात्तस्मान्नाज्ञोनचाप्यसन्॥ ७१५॥ पश्यन्जिघ्रंश्चरसयन्वदन्शृ
ण्वन्सदैवसः॥ मन्वानोपिस्पृशन्जानन्व्यापारानिंद्रियांतरैः॥अपरानविकुर्वाणोनकरोतिमहेश्वरः॥७१६॥
विषयेंद्रियसंघातराहित्यात्सुप्तिगःपुमान्॥ द्वैताभावान्नचिद्रूपराहित्यादात्मनःसतः॥७१७॥

दिबुद्ध्यंतपदार्थेषुचाक्षुषादिवृत्तिषुपाण्यादीतरेंद्रियवृत्तिषुचप्रतिबिंबेनानुगतायाचिच्छक्तिरस्तिसानभोवत्सर्वदानपायिनीवर्ततेतस्मात्स्वरू
पभूतायाश्चिच्छक्तेरनपायत्वात्सुप्तावात्माअज्ञोजडःअसन्अभावप्राप्तोवानभवतीतिद्वयोरर्थः॥७१४॥७१५॥ विशेषविज्ञानंह्यात्मनऔ
पाधिकंतदुपाधीनामिंद्रियादीनामभावेनभवतीतिदर्शयति पश्यन्नितिद्वाभ्यां चक्षुरादिबुद्ध्यंतैःकरणैर्दर्शनादिज्ञानानांतान्व्यापारांस्तथेंद्रि
यांतरैःपाण्यादिभिरादानादिव्यापारान्जाग्रतिसंघातसत्वकालेकुर्वाणोपिमहेश्वरःपुमान्यत्सुप्तिगोनकरोतितदुपाधिभूतविषयेंद्रियसंघा
तराहित्यप्रयुक्ताद्वैताभावादेवहेतोर्बोध्यंनतुसतःसद्रूपस्यात्मनश्चिदात्मकरूपस्यराहित्यादभावादितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥

सतोप्युपाधिविशेषाभावेविशेषकार्याकरणंदृष्टांतेनस्फुटयति विद्यमानइति यथेंधनसंनिधौदाहादिकरोपिवन्हिस्तदभावेनकरोतितथा त्मासुमिगतइत्यर्थः ॥ ७१८ ॥ स्वयंप्रकाशरूपस्यनुनकदाचिद्विनाशइत्याह यथेति यथावन्हेःस्वरूपभूतस्यप्रकाशस्यतेजःसामान्या त्मकस्येंधननाशेपिननाशस्तथाद्रष्टुःस्वरूपभूतायादृष्टेर्नकदाचिन्नाशइत्यर्थः ॥ ७१९ ॥ तत्रहेतुमात्मनोद्रष्टुरविनाशितांसदृष्टांतमुप पादयति भावानामितिद्वाभ्यां सर्वेषांभावानांयत्स्वरूपंतत्स्वरूपिणोभावस्यसम्यक्स्थितौसत्यांननश्येत् यथावन्हेर्नाशएवतद्रूपनाशइ त्यर्थः ॥ ७२० ॥ ततइति ततउक्तव्याप्तेर्द्रष्टुरनाशेनाशाभावेसतितत्स्वरूपभूतायादृष्टेर्नाशोनविद्यतेनसंभवति द्रष्टुस्तुविनाशोनास्तिअ

विद्यमानोयथावन्हिर्दाहपाकप्रकाशकृत्॥ भस्मच्छन्नोनतत्कुर्यादात्मैवंसुमिगःसदा ॥ ७१८ ॥ यथावन्हेः प्रकाशस्यविनाशोनैवविद्यते॥ द्रष्टुर्दृष्टेस्तथैवस्याद्विनाशोनकदाचन॥ ७१९॥ भावानांयत्स्वरूपंस्यान्ननश्ये द्भावसंस्थितौ॥ तत्कदाचिद्यथावन्हेरनाशेनास्तिकर्हिचित्॥ उष्णप्रकाशरूपस्यनाशोहेतुशतैरपि ॥ ७२० ॥ ततोद्रष्टुरनाशेनदृष्टेर्नाशोत्रविद्यते॥ नचद्रष्टुर्विनाशोस्तित्यविनाशित्वहेतुतः॥ ७२१ ॥ भवेद्द्रष्टुर्विनाशश्चेत्स किंकारणतोभवेत्॥ कारणाभावतोवापिद्विधाप्येषनसंभवेत्॥ ७२२ ॥ आत्मनोव्यतिरिक्तस्यसत्तानाशस्य केनसा॥ नाशहेतोःकथंनामसैपास्याद्‌तिदुर्भणा ॥ ७२३॥

विनाशिशीलत्वादित्यर्थः तथाचैवंश्रुत्यक्षरार्थः यद्वैतत्तत्रसुप्तौपुरुषोनपश्यतीतिमन्यसेननथामंतव्यंयतस्तत्तत्रपश्यन्नेवनपश्यतितंत्रवि भक्तद्वैताभावान्नपश्यतीत्युच्यतेस्वरूपप्रकाशसत्त्वात्तुपश्यन्नित्युच्यतइति एवंघ्राणादिवाक्येष्वपीति ॥ ७२१ ॥ श्रुत्युक्तमात्मनोऽविना शित्वमुपपत्त्याविशदयति भवेदितिसर्धत्रिशश्लोकैः योवादीआत्मनोपिविनाशोभवेदितिमन्यतेसप्रष्टव्यःकिमात्मनोनाशःकारणजन्यः कारणहीनोवा नोभयथापिसंभवतीत्यर्थः॥ ७२२ ॥ तत्रकारणजन्यनाशपक्षंदूषयति आत्मनइतिषोडशभिः कारणजन्योनाशइतिप क्षेपिविचारणीयं किंसनाशआत्मभिन्नआत्मरूपोवा अंत्येनाममात्रेविवादः आद्येसद्रूपादात्मनोभिन्नस्यनाशस्यतत्कारणस्यचसाप्रसि द्धासत्ताकेनमानेनस्यात्सद्भिन्नस्यासत्वात् प्रमाणंनकारकमितिवक्ष्यतीतिभावः ॥ ७२३ ॥

किंचकस्यापिपदार्थस्यात्मभेदोनसंभवति आत्मनोवस्तुपरिच्छेदहीनत्वादित्याह• स्वसजातीति स्पष्टम ॥ ७२४ ॥ कथंतरामितिय दानाशस्यैवसत्तादुर्लभातदातेननाशेनकार्येणानुमेयस्यतत्कारणस्यसत्ताकथंतरांभवेत्सुतरांदुर्लभेत्यर्थः तथाएतयोर्नाशतत्कारणयोरा त्मभेदिनोरात्मभेदादसद्भावंगतयोःसाधकंमानंकथंतमांभवेत्तत्साधकमानस्यसत्तासुतमांदुर्लभेतियावत् वक्ष्यमाणविधयामानसत्ताया मेयाधीनत्वादितिभावः ॥ ७२५ ॥ किंचसआत्मनाशोभावरूपोऽभावरूपोवेतिविकल्प्यतत्राद्यंनिरस्यति अपिनाशइतित्रिभिः भावत्वप क्षेपिसनाशःकिंघटवदनित्यःकिंवात्मवन्नित्यइतिविकल्प्यआद्यइदमुच्यते यद्यसौनाशःस्वयंभावःसन्घटोपमोघटवदनित्योभवेत्तदास नाशःस्वयंविनाशित्वेनासन्नसद्रूपःसन्नस्यआत्मनःसर्वसाक्षितयानित्यस्यनाशंकथंकुर्यादित्यर्थः ॥ ७२६ ॥ आत्मवन्नित्यत्वपक्षंनिर

स्वसजातिविजात्युत्थसर्वभेदविवर्जितः॥ अयमात्माकथंतस्मादन्योनाशःप्रसिद्ध्यति॥७२४॥ कथंतरांच नाशस्यकारणंयच्चदुर्भणं॥ कथंतमांभवेन्मानमेतयोरात्मभेदिनोः ॥ ७२५ ॥ अपिनाशोभवेद्भावोयद्यसौ सघटोपमः॥ स्वयंनाशीकथंचास्यनाशंकुर्यादसन्स्वयं॥ ७२६ ॥ आत्मनासदृशोनाशोभवेच्चेन्नभवेद्धिसः॥ चेतनत्वेनसादृश्यान्नात्मानंनाशयेदयं॥ ७२७॥ वैपरीत्यप्रसंगंचकोवातत्रनिवारयेत्॥ आत्मनानाशनाशा स्यंचेतनत्वेनहेतुना॥ ७२८॥ अभावत्वंचकस्यस्यादस्येत्येतद्विविच्यतां॥ आत्मनोव्यतिरिक्तस्ययद्ययंत्वा त्मनोत्रकिं॥ घटाभावेननैवस्याद्विशेषःकोपिवैपटे॥ ७२९॥

स्यति आत्मनेति यदिसनाशआत्मनासदृशोभवेत्तदासनाशोनभवेत् चेतनत्वेनात्मसादृश्यात् नहिचेतनश्चेतनस्यनाशरूपोभवति तथा चायमात्मानंननाशयेदित्यर्थः ॥ ७२७ ॥ किंचसाम्यपक्षेआत्मैवतंकुतोननाशयेदित्याह वैपरीत्येति तत्रसाम्यपक्षेआत्मनैवनाशस्य नाशःकुतोनभवेदित्याकारकंवैपरीत्यप्रसंगंकोवारयेत् कीदृशंवैपरीत्यं चेतनत्वेनहेतुनाविनिगमनाभावद्वाराप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ ७२८ ॥ अथाभावत्वपक्षंदूषयन्किमयमभावोऽनात्मप्रतियोगिकआत्मप्रतियोगिकोवेतिविकल्प्यआद्येकात्मनःक्षतिरित्याह अभावत्वमिति अ स्यनाशस्यअभावत्वंकस्यस्यात्किंनिरूपितंस्यात्यद्यात्मभिन्ननिरूपितंतदात्रात्मव्यतिरिक्ताभावेसतिआत्मनःकिंहीनं नहिघटस्याभा वेनपटेकश्चिद्विशेषोहानिसूचकोभवतीत्यर्थः ॥ ७२९ ॥

आत्मप्रतियोगिकइतिपक्षंनिरस्यति आत्मनइति अत्रपक्षेप्यात्माकिमेकःकिंवाऽनेकः आद्येनाशस्यापिसएवात्माइतिनाशःकथमात्म नाविरुद्ध्येत अंत्येनाशेनान्येषामात्मनामपहारेपिस्वात्मानापहृतइत्यतस्तदर्थंनाशस्वरूपभूतात्मनोपहारार्थंनाशांतरस्यगवेषणमन्वेषण मपेक्षेतियावत्सास्यात् तथाचनाशात्मनामुत्तरोत्तरंनाशकल्पनादनवस्थेतिभावः यदिचोत्तरोत्तरंनाशोनकल्प्येततदात्मनाशोनस्यात् सामान्याभावोयावद्विशेषविरोधीतिन्यायविरोधादित्याह नात्मनीदमिति इदमात्मनाशइतिप्रतिज्ञातमात्मनियस्मिन्कस्मिन्नपिसति विद्यमानेनस्यात् यथाएकत्रापिघटेसतिघटसामान्याभावोनव्यवह्रियतइत्यर्थः ॥ ७३० ॥ एवंसामान्यतोऽभावतांनिरस्यविशेषतो निरस्यति प्रागभावादयइतिसप्तभिः अयमात्मनाशःप्रागभावादिरूपोनभवतियतस्तत्त्वेप्रागभावादिरूपत्वेसत्यस्यनाशस्ययोगेनात्मनो

आत्मनश्चेत्तदर्थस्यान्नाशांतरगवेषणम् ॥ नात्मनीदंनदृष्टोयत्घटाभावोघटेसति ॥ ७३० ॥ प्रागभावादयो भावानायंनाशःकथंचन ॥ तत्त्वेनैवात्मनोनाशःसंभवेदस्ययोगतः ॥ ७३१ ॥ प्रागभावोयदानाशस्तदात्मा वर्त्ततेनच ॥ वर्त्तमानेस्वरूपेस्यान्नाशनाशोबलादिह ॥ आत्मानवर्त्ततेचेत्सनाशस्तस्यभवेन्नच ॥ ७३२ ॥ प्रागभावोनकस्यापिभावस्यात्रविनाशकः ॥ किंतुभावेननाश्योयंसर्वदोत्पत्तिकारणं ॥ ७३३ ॥ अपिजन्म वतांदृष्टःप्रागभावोमनीषिभिः ॥ आत्मनोजन्मशून्यस्यकथमेवंभविष्यति ॥ नचनाशोस्तिसंसिद्धोजन्मयं नप्रकल्प्यते ॥ ७३४ ॥

नाशरूपाकाचिन्क्षतिर्नभवतीत्यर्थः ॥ ७३१ ॥ तत्रप्रागभावरूपत्वेहान्यसंभवंवर्णयति प्रागभावइतित्रिभिः नाशस्यप्रागभावरूपता भ्युपगमेएवंवादीप्रष्टव्यः एवंकथं प्रागभावकालेकिमात्मस्वरूपंवर्त्ततेनवेति आद्येआत्मस्वरूपमेवस्वनाशंप्रतिक्षेप्स्यति अंत्येपरोक्षगा लिदानवन्नाशःकिमात्मनोऽपकरिष्यति आत्मनासमसंबंधाभावात् सतोरेवसंबंधार्हत्वादित्यर्थः ॥ ७३२ ॥ किंचोत्पादकस्वभावस्यप्रा गभावस्यनाशरूपतावक्तुमयुक्तेत्याह प्रागभावोनेति स्पष्टम ॥ ७३३ ॥ किंचजन्मव्याप्यःप्रागभावआत्मनिअजेकथमुच्येत नध्रुवंज न्ममृतस्यचेतिन्यायेननाशंदृष्ट्वाजन्मापिकल्प्यं नाशस्यप्रमाणसिद्धत्वाभावात् नहिसंदिग्धेनपीनत्वेनरात्रिभोजनंकल्प्यतेइत्याह अ पिजन्मवतामिति ॥ ७३४ ॥

अन्योन्याभावरूपतां निराकरोति अन्योन्येति यदिनाशोऽन्योन्याभावरूपस्तदासननाशआत्मनोविरोधीनस्यात् तत्रहेतुमात्मनस्तदाश्रयत्वमाह आश्रयइति यथाघटपटयोरन्योन्याभावःप्रतियोग्यनुयोग्याश्रितोघटपटयोराश्रययोरभावेनतिष्ठेत्तथात्मन्याश्रयेअसतिअविद्यमानेसतिसनतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७३५॥ अत्यंताभावरूपतां निरस्यति अत्यंतेति नाशस्यात्यंताभावरूपत्वेस्वीकृतेआत्मानृशृंगवदसत्त्वेनैव प्रतीयेतनचतथाप्रतीयतेअस्मीत्येवसर्वस्यात्मनोभानादित्यर्थः अयंभावः देशिकपरिच्छेदशून्यस्यात्मनोऽत्यंताभावोऽभ्युपगम्यमानःकेवलान्वय्येवाभ्युपगंतव्यः तथाचकेवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगित्वलक्षणमलीकत्वमापद्येततच्चानुभवविरुद्धमिति॥ ७३६॥ ध्वंसरूपतांनिराचष्टे प्रध्वंसत्वइतिद्वाभ्यां नाशस्यध्वंसाभावरूपतायांपूर्वमुक्तोदोषगणआत्मसत्तांविहायनाशस्यसत्तादुर्लभेत्यादिकःसर्वोयोज्यः ननु

अन्योन्याभावरूपश्चेन्नाशःस्यान्नात्मनोहिसः॥ आश्रयेसतिनैवायंस्वयंतिष्ठतिकर्हिचित्॥ ७३५॥ अत्यंताभावरूपत्वेनाशस्यात्माभवेत्सदा॥ नरशृंगोपमोनायंगम्यनेतादृशोनृभिः॥ ७३६॥ प्रध्वंसत्वेचपूर्वोक्तोदोषआयातिसर्वथा॥ अपिकोपिजगत्यस्मिन्भावादन्योनविद्यते ॥ ७३७॥ अभावोहिघटाभावःकपालानीतिसंस्थितिः॥ भावत्वेपूर्वमुक्तंयद्दूषणंतत्पतेद्बलात्॥ ७३८ ॥ अकारणोनकुत्रापिदृष्टोनाशःकथंचन॥ कारणेपियथानाशेविकल्पस्तादृशोभवेत्॥ दोषाअपिनएवस्युस्तेनाहेतुर्नसिद्ध्यति॥ ७३९॥

ध्वंसस्याभावत्वादभावपक्षोक्तदोषयोजनसंभवेपिकथंभावपक्षोक्तदोषयोजनेत्याशंक्यतस्यभावरूपतांमहीघटत्वंघटतःकपालिकाकपालकाचूर्णरजस्ततोणुरित्यादिविष्णुपुराणोक्तरीत्याअस्याध्यायस्यसप्तषष्ट्यधिकशतत्रयसंख्यापूरकश्लोकाद्युक्तयुक्त्याचसिद्धांस्मारयति अपिकोपीति अपिचकोप्यभावोभावभिन्नोनास्ति यथाघटध्वंसाभावोघटोपादानकपालात्मकइतिसंस्थितिःसिद्धांतः तथाचनित्यानित्यत्वविकल्पेनभावपक्षोक्तदूषणमपिपतत्येवेतिद्वयोरर्थः ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ कारणाजन्यनाशपक्षंदूषयति अकारणइति अकारणकनाशाभ्युपगमोदृष्टविरुद्धः तथानाशेकारणजन्येस्वीकृतेयादृशोविकल्पआत्मभेदाभेदादिकोटिकःकृतोयेचतत्कोटिषुदोषाउक्तास्तेसर्वेअत्रापिपक्षेस्युस्तेनोक्तदोषप्रसंगेनअहेतुर्हेतुनाकारणेनशून्योनाशोनसिद्ध्यतिनयुज्यतइत्यर्थः ॥ ७३९॥

सिंहावलोकनन्यायेनकारणजन्यत्वपक्षेदोषांतरमाह कारणेइति नाशस्ययत्कारणंतत्कारणजन्यंतदजन्यंवेतिविकल्प्यप्रथमपक्षेदोषः पूर्वार्द्धेनोक्तः. तदर्थस्तुकारणेकारणजन्यत्वपक्षेहेतौकारणेकारणंचेदभ्युपगम्यतेतदाहेतुपरंपरास्यात्तथाचानवस्थेति अंत्येदोषमाह अहेताविति अहेतौकारणस्यकारणाजन्यत्वेनित्यत्वेनआत्मत्वापत्तिः तथाचात्मास्वस्वरूपनाशेकथंहेतुःस्यादित्यर्थः ॥ ७४० ॥ नन्वात्मनरशः पूर्वोक्तयुक्तिबाधितोपियत्सत्तन्क्षणिकंयथाविद्युत्तथाचायमात्मेत्याद्यनुमानबलात्सेत्स्यतीतिचेन्न मानस्यव्यंजकत्वमात्रस्वभावत्वेना कारकत्वादितिदर्शयन्मानस्यमेयसत्तासापेक्षत्वंप्रपंचयति अपिमानमित्यष्टभिः अपिचयत्त्वयास्वमतप्रसिद्धंमानंनाशहेत्वोरात्मनाशस्य तद्धेतोश्चसाधकतयाप्रकीर्तितंतस्यमानस्यसिद्धिःप्रमाणत्वलाभरूपानाशहेत्वोरसत्वेसतिकदाचननस्यात्तस्मान्मानविषयस्यसत्वंवक्तव्य

कारणेकारणंचेत्स्याद्धेतौहेतुपरंपरा ॥ अहेतौनित्यतैवस्यात्तद्वदात्मस्वरूपता ॥ आत्मनास्वात्मनाशादिभवेन्नैवकदाचन ॥ ७४० ॥ अपिमानंहियन्नामनाशहेत्वोःप्रकीर्तितं ॥ तस्याऽसत्वेनसिद्धिःस्यान्नाशहेत्वोःकदाचन ॥ ७४१ ॥ सत्वेसत्यपितन्मानंमेयेसत्यपिसंभवेत् ॥ विद्यमानेथवानाद्योमेयहानिप्रसंगतः ॥ ७४२ ॥ सतिचेत्स्वबलात्तस्यसत्तामानबलेनवा ॥ स्वबलेनयदासास्यान्मानंतत्रनिरर्थकं ॥ बलान्मानस्यचेद्ब्रूयात्सत्तासाभाववद्गिरा ॥ ७४३ ॥

मितिसंबंधः ॥ ७४१ ॥ ततःकिमतआह सत्वेसत्यपीति मेयस्यसत्त्वेसत्यपिअंगीकृतेपिइदंविचारणीयं इदंकि यत्प्रमाणंस्वप्रवृत्तेःपूर्वमसति अविद्यमानेपिप्रमेयेसंभवेत्प्रमाणत्वेनव्यवहारार्हंभवेत्किंवाविद्यमानएवतत्रप्रथमःपक्षोनयुक्तः मेयहानिप्रसंगतः मेयंविनाप्रमाणत्वलाभेकिंमेयेनेतिमेयापलापप्रसंगादित्यर्थः ॥ ७४२ ॥ सतिचेदिति विद्यमानएवमेयेमानंसंभवतीत्यंत्यपक्षेपिविचारणीयं किंप्रमेयस्य सत्तास्वबलात्प्रमेयस्वभावप्रभावादेवप्रयुक्ताकिंवामानबलात् मानस्वभावप्रयुक्तेत्याद्येमानंनिरर्थकं मानस्यकारकतामिच्छतोमतेइतिशेषः व्यंजकत्वेनसाफल्यस्यसिद्धांतसंमतत्वादिति अंत्येदोषमाह बलान्मानस्येति यदिमानस्यबलात्सत्ताभवतितर्हिअभाववद्गिराप्रतिपादकतासंबंधेनाभाववत्त्यानुच्छार्थप्रतिपादिकयेतियावत् एतादृश्यागिरावाप्यापिसासत्ताभूयादित्यर्थः ॥ ७४३ ॥

अभावप्रतिपादिकांगिरमनुमानवाक्यविधयाअभिनयति मिथिलायामिति वंध्यापुत्रोमिथिलायांवर्त्तमानःसन्महाराज्यंकरिष्यतीतिप्र तिज्ञा जनकदौहित्रत्वात् यथान्योजनकदौहित्रइत्यर्थः॥ ७४४ ॥ नन्वस्यागिरःप्रामाण्यमेवनास्तिकथमनयार्थसत्ताआपाद्यतइतिचेत् शृणु औत्सर्गिकस्यप्रामाण्यस्यत्रीणिबाधकानि बाधितार्थत्वमबोधकत्वंसंशयजनकत्वंच तदुक्तंभट्टैः अप्रामाण्यंत्रिधाभिन्नंमिथ्यात्वा ज्ञानसंशयैरिति तत्रप्रमाणस्यकारकतामिच्छतोमतेबाधितार्थत्वंनदोषतयावाच्यं प्रमाणेनसत्यार्थस्रष्ट्यातस्यकुत्राप्यसंभवात् तस्मात्तन्मते अबोधकत्वसंशयजनकत्वेएवप्रामाण्यविरोधिनीइतिचप्रकृतवाक्येनस्तइत्याशयेनोक्तवाक्यस्यप्रामाण्यमाह प्रतिज्ञायामित्यादिना अ त्रवाक्येसाध्यविशिष्टतयाधर्मिवचनंप्रतिज्ञाइतिलक्षणलक्षितप्रतिज्ञारूपेपूर्वार्द्धेदोषानिराकांक्षत्वादयोबोधप्रतिबंधकाःकेपिनसंति अर्थ

मिथिलायांमहाराज्यंवंध्यापुत्रःकरिष्यति ॥ जनकान्वयसंजातस्त्रीसुतत्वाद्यथापरः ॥ ७४४ ॥ प्रतिज्ञायांनके प्यत्रदोषाःसंतिकथंचन ॥ वंध्यापुत्रश्चनास्त्येवशब्दतोगम्यतेयतः ॥ ७४५ ॥ सत्तामानबलेनैवयस्मात्सर्व स्यवस्तुनः ॥ वंध्यापुत्रवचोमानंबोधकत्वेनहेतुना ॥ ७४६ ॥ अतएवनहेत्वादिदोषःकोप्यत्रसंभवेत् ॥ ततोमे यबलात्सत्तानमानबलतःक्वचित् ॥ अन्यथामानमेयादिसर्वस्यादधरोत्तरम् ॥ ७४७ ॥

बाधप्रयोजकाःप्रत्यक्षविरोधादयःप्रतिज्ञादोषाअप्यत्रनसंति यतोवंध्यापुत्रोनापुरुषोस्त्येवयतःशब्देनगम्यतेतवमानस्यकारकतांवदतो मतेबोधकतयाप्रमाणभूतेनशब्देनसोप्यारब्धइतियावत् ॥ ७४५ ॥ उक्तमाशयंविशदयति सत्तेति यस्मात्त्वन्मतेसर्वस्यवस्तुनःसत्ता मानबलेनैवभवतितस्मादुक्तंवंध्यापुत्रप्रतिपादकंवाक्यमपिबोधकत्वेनमानंसदर्थसत्तांकरोत्वितिशेषः ॥ ७४६ ॥ ननूक्तवाक्येप्रतिज्ञादो षाभावेपिआश्रयासिद्धत्वादयोहेतुदोषाःसंतीत्यप्रामाण्यमितिचेन्न त्वन्मतेशब्देनाश्रयादेरपिसर्जनादित्याह अतएवेति फलितमाह तत इति ततोवंध्यापुत्रवाक्यप्रामाण्यापत्तेर्भयात् अन्यथामानबलादेवसत्तांगीकारे अधरोत्तरंविपर्यस्तं अलीकवाक्यविरोधेनप्रमाणानाम प्रामाण्यप्रसंगादितिभावः ॥ ७४७ ॥

उक्तविचारस्यफलंप्रकृतेयोजयति नचेति त्वयात्मनाशस्तद्धेतुश्चेत्युभयंमेयंमानगम्यमिष्टंतत्तुनसंभवति उभयोःसत्ताहीनत्वेनतत्रमानस्यनिष्फलत्वात् मानफलभूताभिव्यक्तिर्हिसतएवभवतीत्याशयः॥७४८॥ एवमात्मनाशेमानसंभावनांसामान्यतोनिरस्यविशेषतोपिनिरस्यति अपिमानमित्यादिना अपिचप्रत्यक्षंतदुपजीवकमनुमानादिकंचमानमात्मनाशेनसंभवति प्रतियोगिनआत्मनोऽतींद्रियत्वेनप्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यर्थः प्रत्यक्षयोग्यतायाव्यापिकायाअभावेव्याप्यायाअनुमानादियोग्यतायाअप्यभावइतिभावः नचमनआत्मभासकं

नचमेयस्यनाशस्यतद्धेतोर्वाकथंचन॥ सत्तादृष्टाततोमानंनिष्फलंनाशहेतुगम् ॥ ७४८ ॥ अपिमानंभवेन्नात्रप्रत्यक्षंनापरंतथा॥ आत्मनोऽतींद्रियत्वेनप्रत्यक्षाभावहेतुतः॥ ७४९ ॥ आगमःकोपिनैवात्रदृश्यतेस्वात्मनाशने॥ प्रत्यभिज्ञादिमानानिसंत्यत्रचविपर्यये॥७५०॥अद्राक्षंहस्तिनंस्वप्नेयःसजागरणेधुना ॥ पश्यामिपंकजंनीलंशृणोमिचवचस्तव॥ ७५१ ॥ यश्चजागरणेद्राक्षंशब्दानशृणवंतथा॥ गाढंमूढःसुषुप्तेयोनाविदंतत्रकिंचन॥ ७५२ ॥ दृष्टवानपियःस्वप्नान्बाल्येनानाविधानपि ॥ सोधुनाजरयाग्रस्तस्तिष्ठामीहकुरूपभृत्॥ इत्यादिप्रत्यभिज्ञानंवर्त्ततेस्वात्मसंश्रयं॥ ७५३॥

नस्यात्मभास्यतायाःप्रपंचितत्वादिति ॥ ७४९ ॥ अस्तुतर्हिप्रत्यक्षयोग्यताऽनपेक्षआगमोत्रेतिचेन्न तादृशागमानुपलब्धेरित्याह आगम इति आत्मनाशप्रतिपादकआगमःश्रुतिवाक्यमत्रवेदेनदृश्यतेकिंतुसत्ताप्रतिपादनएवसर्वोवेदोव्यापृतइतिभावः विपर्ययेआत्मसत्तासाधनेतुप्रत्यभिज्ञादिमानानिसंत्युपलभ्यंतइत्यर्थः ॥ ७५० ॥ तत्रजागरणादिबुद्ध्यवस्थात्रयेबाल्यादिशरीरावस्थासुचात्मनऐक्यावगाहिनींप्रत्यभिज्ञामभिनयति अद्राक्षमितित्रिभिः त्रयंनिगदव्याख्यातम् ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥

एवमात्मनोऽविनाशित्वसाधकंप्रत्यभिज्ञालक्षणंप्रत्यक्षंदर्शितमथानुमानंनानालिंगकमाह सद्यइतित्रिभिः जातस्यबालस्ययाःस्तन्यपा नेआदिपदोक्तभयादिचेष्टासुचप्रवृत्तिरूपाःक्रियास्तालिंगभूताअतीतदेहेष्वप्यात्मनोऽविनाशित्वंपरंपरयानुमापयंतीत्यर्थः तथाहि प्र वृत्त्यास्वकारणमिष्टसाधनताज्ञानमनुमीयते तच्चेष्टसाधनताज्ञानमन्वयव्यतिरेकज्ञानाधीनमेतज्जन्मन्यनुभवरूपेणासंभवात्स्मृतिरूपमेव वाच्यं तथाचस्मृत्यासंस्काराअनुमेयाःसंस्कारैश्चस्वाश्रयोजन्मांतरसंबंध्यात्मेति ॥७५४॥ पुण्येति तथायेएतेविदुषांपुण्यपापक्रियासुकर णाकरणेप्रवृत्त्यप्रवृत्तीअपिशब्दात्तदनुकूलौरागद्वेषौचतान्येतान्युत्तरकालउपकारकाणिउत्तरकालिकोपकारकसंबंधिनमात्मानंविनानु

सद्योजातस्यबालस्यस्तस्यन्यपानादिकाःक्रियाः॥ लिंगानिनाशशून्यत्वेपूर्वदेहेपिचात्मनः॥७५४॥ पुण्यपा पक्रियास्वेतेकरणाकरणेअपि॥ विदुषांभाविदेहेपिनाशाभावेभवंतिहि ॥ ७५५॥ अन्यथानुपपत्त्यादिरूप लिंगान्यनेकशः॥ आत्मनस्ततएवायंविनाशरहितःपुमान्॥७५६॥ द्रष्टाविनाशरहितोयतोदृष्टिस्ततोनसा॥ नश्यत्यात्मस्वरूपेयंवन्ह्यनाशेयथोष्णता॥ ७५७॥ ततःसुप्तौपुमानेषद्वैतजालंनपश्यति ॥ द्वैताभावापराधेन नतुदृष्टेरभावतः॥ ७५८॥

पपद्यमानानिसंतिभाविदेहेप्यात्मनोविनाशाभावेलिंगानिभवंतीतिसंबंधः अन्यथानुपपत्तिःसाध्येनसाहचर्यनियमरूपाआदिःप्रथमं मुख्यंरूपंसहकारियेषांतानिअन्यथानुपपत्त्यादिरूपाणितानिचतानिलिङ्गानीतिविग्रहः फलितमाह ततएवायमित्यादिनेतिद्वयोरर्थः ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ द्रष्टेति यतउक्तयुक्त्याद्रष्टात्माविनाशरहितःसिद्धस्ततएवात्मस्वरूपभूतादृष्टिर्ननश्यति यथावन्हेरनाशेसतितत्स्वरूप भूतोष्णतेत्यर्थः ॥ ७५७ ॥ ततइति यतआत्मस्वरूपभूतादृष्टिरविनाशिनीततएवंबोध्यं एवंकथं एषपुमान्सुप्तौयद्वैतजालंनपश्यतितत्रप्र योजकोद्वैतस्यैवाभावलक्षणोपराधोनतुदृष्टेरभावस्तत्रप्रयोजकइत्यर्थः ॥ ७५८ ॥

ननुसुप्तौचितोविशेषाकारतालक्षणस्यद्वैतस्याभावएवकुतइतिचेत्तत्प्रयोजककार्याविद्याऽभावादितिदर्शयितुंकार्याविद्यायाःसविशेषता कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांस्पष्टीकरणपरायायत्रवाइत्यादिकायाएकत्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थंदर्शयति यत्रद्वैतमितिचतुर्भिः य त्रयस्मिन्कालेस्वप्नेस्वप्नावस्थारूपेतत्समेस्वप्नसमेजागरेजाग्रदवस्थारूपेवातद्वन्मायाविनिर्मितेमायाविनानिर्मितप्रपंचदर्शनकालेवद्द्वैत मिवमिथ्याभूतंद्वैतमाभातितत्रकालेदर्शनादिक्रियाकर्त्तातत्क्रियाकर्मणोऽन्यआत्मानंभिन्नंमन्यमानःसन्स्वस्माद्भिन्नत्वेनकल्पितैःसर्वैश्च क्षुरादिभिर्बाह्याभ्यंतरकरणैःकर्मरूपादिकंस्वस्माद्भिन्नतयावगच्छति अत्रनानाविधविशेषदर्शनप्रयोजकस्तुभेदमोहोभेदाकारेणपरिण ताऽविद्यैवेतिद्वयोःसंबंधः कीदृशेस्वप्नादौ सुप्तीतरात्मनिसुप्तिविलक्षणस्वरूपे ॥ ७५९ ॥ ७६०॥ सुप्ताविति सुप्तौतुतस्यभेदमोहस्यापिश

यत्रद्वैतमिवाभातिस्वप्नेसुप्तीतरात्मनि॥ मायाविनिर्मितेतद्वत्तत्समेजागरेपिच॥ ७५९॥ तत्रान्यःकर्मणःक र्त्ताकर्मान्यदवगच्छति॥ सर्वैराभ्यंतरैर्बाह्यैःकरणैर्भेदमोहतः॥ ७६०॥ सुप्तौतस्याप्यभावेनकथंभिन्नंप्रप द्यते॥ स्वस्मादेकरसाद्विश्वंगंधर्वनगरोपमं॥ ७६१॥ यत्किंचित्सकलंविश्वंभूतभौतिकरूपभृत्॥ विभक्तंना त्मनःसुप्तावात्मायदवगच्छति॥ ७६२॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जनात्॥ एकोनिरंतरोद्रष्टासुप्तौ भवतिभूपते॥ ब्रह्मशब्दाभिधेयोयंस्वयंज्योतिःपरःपुमान्॥ ७६३॥ अनुशासनमेवंसचकारमुनिसत्तमः॥ जनकायविदेहाययाज्ञवल्क्योतिबुद्धिमान्॥ ७६४॥

ब्दात्कामकर्मादेश्चाभावेनस्वस्मादेकरसाद्विश्वंभिन्नतयाकथंप्रपद्येतजानीयादितिसंबंधः ॥ ७६१ ॥ तत्रहेतुतयासकलभेदकोपाधीनांस दात्मरूपकारणाद्विभागेनानवस्थानमाह यत्किंचिदिति यतःसर्वंविश्वंसुप्तिकालेआत्मनःसकाशाद्विभक्तंविभागेनावस्थितंनभवतियदा त्मावगच्छेदित्यर्थः ॥ ७६२ ॥ अथद्वात्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थंवर्णयति स्वसजातीतिद्वाभ्यांचशब्दश्लोकैः श्रुतिगतसलिलपदेनशुद्धत्वा भिधायिनाविजातीयभेदस्यएकपदेनसजातीयभेदस्याद्वैतपदेनस्वगतभेदस्यचवारणात्सुप्तौद्रष्टाएकोनिरंतरःसर्वभेदरहितइतियावत्एता दृशोयतोभवतिअतएवायंब्रह्मशब्दाभिधेयःस्वयंज्योतिश्चयःपरःपुमान्भासमानानंदत्वेनपरमपुरुषार्थरूपोलोकपदेनोक्तःसएवभवतीत्य र्थः ॥ ७६३ ॥ एवंविधउपदेशोयाज्ञवल्क्येनजनकायकृतइतिश्रुतिरधिकारिजनान्प्रत्याह अनुशासनमिति स्पष्टम् ॥ ७६४॥

किंविधंतदनुशासनमित्याकाराम धिकारिणांपुनरुत्थितामाकांक्षामालक्ष्यश्रुत्याएषास्येत्याद्युक्तंतदर्थमाह याज्ञवल्क्येनेत्यादिना याज्ञवल्क्येनयामुनिरुक्तामुनिगम्यमात्मस्वरूपमुक्तमितियावत् एषामुनिगम्यात्मस्वरूपात्मिकाऽस्यजंतोःपरमागतिः गंतव्यंस्थानमित्यर्थः परममुत्तरार्द्धेनोक्तमिति ॥ ७६५ ॥ कैर्गंतव्येनिजिज्ञासायांबहिरंगैर्यज्ञादिभिरंतरंगैःशमादिभिश्चोपकृतैःश्रवणाद्युपायैरित्याह यज्ञादिभिरिति श्रवःश्रवणं एषागतिः॥ ७६६॥ अस्यरूपस्यपरमसंपद्रूपतामाह कुबेरस्येति यथालोकेकुबेरस्यसंपत्परमाप्रसिद्धातथैषासुषुप्तिःपरमासंपत्यनोस्यांसुप्तावात्मनःसकाशात्परंभिन्नंकिंचित्संपाद्यंयत्नेनसाध्यंन तथाचनित्यसिद्धत्वादात्मस्वरूपमेवपरमासंपत् अन्यास्तुसंपदआ

याज्ञवल्क्येनयामुनिरुक्तैषापरमागतिः ॥ नातःपरंहिगंतव्यमस्तिलोकत्रयेषुहि ॥ ७६५ ॥ यज्ञादिभिर्महापुण्यैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनैः ॥ श्रवादिभिस्तथोपायैर्गंतव्यैषात्मरूपिणी ॥ ७६६ ॥ कुबेरस्ययथासंपत्परमाताद्दशीनृणां ॥ सुषुप्तिःपरमासंपत्संपाद्यंनात्मनःपरम् ॥ ७६७॥ सुषुप्तौप्राप्यतेसर्वैरेषआत्माऽस्यदेहिनः ॥ परोलोकोयतोनान्यल्लोकनीयंपरंस्मृतम् ॥ ७६८ ॥ तरुणीरूपसंपन्नापुत्रोवागुणसंयुतः ॥ देहोवाम्दुलोरूपलावण्यसहितोनिजः॥ ७६९॥गजैःपर्वतसंकाशैर्हयैराकाशगामिभिः॥मेघघोषैरथैस्तद्वत्पादातैरकुतोभयैः॥७७०॥ शंखपद्मनिधिप्रख्यैःकोशैश्चक्षयवर्जितैः ॥ कोष्ठागारैस्तथानंतैर्नानाधान्यप्रपूरितैः ॥ ७७१॥ अप्सरःसद्दशानंतनानावारांगनागणैः ॥ वैजयंतोपमैःप्रौढप्रासादैःसुमनोहरैः ॥ ७७२ ॥

गंतुकत्वादपरमाइतिभावः ॥७६७ ॥ उक्तस्यरूपस्यपरमलोकतामाह सुषुप्ताविति सप्तभिः यआत्मासुषुप्तौसर्वैःप्राप्यतेसएषोऽस्यदेहिनो लोककामस्यपरोलोकोलोकनीयः यतइतोन्यद्यल्लोकनीयंतत्परमुत्कृष्टंनभवतिकिंत्वपकृष्टमेवेत्यर्थः ॥ ७६८ ॥ उक्तंस्फुटयन्नन्यपदार्थभूतान्कांश्चिद्दर्शयति तरुणीति रूपादिसंपन्नास्तरुण्यादयोऽथवावर्णितविशेषणैर्गजाद्यैरुपलक्षितमिंद्रस्येवराज्यंसदातनंस्वात्मनःसंबंधिभवेत्तत्सर्वंपरंलोकनीयंनभवतीतिषष्ठेनाभिसंबंधः लावण्यंमुक्तावदंगकांतिः ॥ ७६९ ॥ गजैरिति स्पष्टं ॥ ७७० ॥ शंखेति शंखादिनिधिस्वरूपंमार्कंडेयपुराणेद्रष्टव्यं ॥ ७७१ ॥ अप्सरइति स्पष्टं ॥ ७७२ ॥

इंद्राणीति एतत्पूर्वार्द्धमपिप्रासादविशेषणं अव्याहताअमोघाआज्ञायेषुतेतथातैः॥ ७७३॥ इंद्रस्येवेति पूर्वार्द्धान्वयोर्दशितः तरुण्यादीना मपरमलोकत्वेहेतुर्द्वितीयार्द्धेनोक्तः यतोऽनेनतरुण्यादिसाधनेनलोकनीयंनृणांयत्सुखंतज्जायते जन्यमनित्यमितियावदितितदर्थःफलित माह परमइति तस्मादत्रसुप्तौयोऽयमात्मासएवशरीरिणःपरमोलोकनीयइतिसंबंधः॥ ७७४ ॥ परमलोकपदेनयत्परमपुरुषार्थत्वमुक्तंतत्र हेतुतयापरमानंदत्वमाह परमेति यआत्माऽमुनाशरीरिणासुप्तौप्राप्यतेसपरमानंदरूपः अस्त्वानंदत्वंपरमत्वंकथमित्यतआह परमत्वमित्या

इंद्राणीसदृशस्वात्मजायासंघविराजितैः॥ त्वष्टपुष्टप्रजासंघैर्दशैरव्याहताज्ञकैः ॥ ७७३ ॥ इंद्रस्येवभवेद्राज्य मथवास्वात्मनःसदा ॥ लोकनीयंयतोनेनसुखंसंजायतेनृणां ॥ परमोलोकनीयोयमस्यात्मात्रशरीरिणः ॥७७४॥ परमानंदरूपोयःसुपुप्तौप्राप्यतेऽमुना ॥ परमत्वंनचासिद्धंगतिसंपत्स्वरूपिणः॥लोकस्यानंदरूपस्य सर्वाधिक्येनहेतुना॥ ७७५॥ यतःसर्वाणिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ एतस्यैवोपजीवंतिमात्रामानंदरू पिणः॥ ७७६॥ समुद्रस्ययथामात्रामुपजीवंतिखेस्थिताः ॥ मेघानीरमुचोभूमौवर्षकालउपागते॥ ७७७॥ मात्रालेशःसमुद्दिष्टोयथास्निग्धस्यवस्तुनः॥ हस्तस्थितस्यसंत्यागेहस्तेतिष्ठतिकिंचन॥ ७७८ ॥ ब्रह्मादिस्तंब पर्यंताजंतवोलेशभागिनः॥ आनंदस्यास्यतेनायमानंदःपरमःस्मृतः॥ ७७९ ॥

दि यथागतिरूपेणसंपद्रूपेणलोकरूपेणचपरमत्वंनासिद्धंकिंतुसिद्धमेवतथानंदरूपेणापिपरमत्वंनासिद्धंसर्वानंदाधिक्यादित्यर्थः॥ ७७५॥ कथंसर्वाधिक्यमित्यतआह यतइति उपजीवंतिआश्रित्यवर्तंते मात्रांलेशं ॥ ७७६ ॥ तत्रदृष्टांतमाह समुद्रस्येति यथाकाशगतावर्युका मेघाःसमुद्रस्यजलसमष्टेर्लेशमाश्रित्यस्वरूपाभिव्यक्तिलभंतइत्यर्थः ॥ ७७७ ॥ मात्रापदार्थमभिनयति मात्रेति यथास्निग्धस्यघृतादे र्हस्तेगृहीत्वात्यक्तस्यापिकश्चिल्लेशोहस्तेतिष्ठतिसतस्यमात्रेत्युच्यतेइत्यर्थः ॥ ७७८ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति ब्रह्मादीति ब्रह्माहिरण्यगर्भः स्तंबस्तृणादिगुच्छः॥ ७७९ ॥

उक्तमर्थमुपपत्त्याविशदयन्संसारदशायामात्मनःपरमानंदतायाअभानेप्रयोजकंदर्शयति आत्मनइत्यादिना एवंवक्ष्यमाणप्रकारेणआत्मनःपरमानंदत्वंजानीयात् तत्रानंदत्वंसुखव्यवहारेणसाधयति आनंदइति विषयप्राप्तिजन्यत्वेनाभिमतस्यसुखनाम्नाप्रसिद्धस्यानंदपदार्थस्यसत्वेनविवादःकस्यचिदित्याशयः ॥ ७८० ॥ तस्यविषयाःकारणमितिलौकिकिावदंतीत्याह अभीष्टमिति अशनंभक्ष्यं तस्यसुखनामकस्य ॥७८१॥ तत्रापीदंविचार्यं विषयाणांकिमुत्पादकत्वलक्षणंकारणत्वंकिंवाभानप्रतिबंधकापनयरूपाभिव्यंजकत्वलक्षणंतत्र

आत्मनःपरमानंदंजानीयादेवमत्रहि॥ आनंदसुखनामायमस्तिकश्चिज्जनेष्विह ॥ विषयःप्राप्तितोजातोमनुजानामहर्निशं॥ ७८० ॥ अभीष्टमशनंतद्वल्ललनाश्चमनोरमाः ॥ पुत्रमित्रादिकंचैवकारणंतस्यकीर्तितं ॥ ७८१ ॥ यद्यप्येतैरसौनैवजायतेस्वात्मरूपकः॥ तथापिदुःखहानिंतेकुर्वंतिविषयाःसदा ॥ ७८२ ॥ आत्माज्ञानेनजंतूनांतथावाप्यस्यदर्शनात्॥ विषयेजायतेकामःकामादुःखंचजायते ॥ ७८३ ॥ विषयावाप्तितःकामोविनश्यतितदाहिसः॥ यावदन्योनजायेततस्मिन्नपिपरत्रवा॥ ७८४ ॥

नायःनित्यात्मस्वरूपलक्षणस्यानंदस्योत्पत्त्ययोगात् तस्मादंत्यःपक्षःपरिशिष्यतइत्याशयेनाह यद्यपीति असावानंदोदुःखस्यसुखप्रतिबंधकस्यहानिकारणापहारेणापचयं ॥ ७८२ ॥ किंतद्दुःखकारणमितिचेत्कामइत्याह आत्मेति यथातृणप्रच्छादितमंभोविहायकश्चिन्मृगतृष्णामभिधावेत्तथात्मानमानंदरूपमज्ञानावृतंविहायविषयदर्शिनांकामइच्छादुःखमूलंभवतीति ॥ ७८३ ॥ विषयेति विषयप्राप्त्यातुविषयेच्छाउपशाम्यतिसाकामोपशांतिरपितावत्तिष्ठतियावत्तस्मिन्पूर्वमिष्टेपरत्रतद्भिन्नेवाकामान्तरंनजायतइति ॥ ७८४ ॥

कामस्येति तस्यविषयगोचरस्यकामविशेषस्यनाशेतज्जंतस्मात्कामविशेषाज्जातंदुःखंविनश्यतिसदुःखविनाशोयावदात्मनिबुद्धौतिष्ठति तावदात्मनोरूपंस्फुरेत् कीदृशमात्मरूपं एतावद्विक्षेपरहितंएतावताप्रतियोगिदुःखव्यक्तिमात्राकारेणविक्षेपेणरहितं तत्त्वज्ञानंविनाऽज्ञानानपायादज्ञानावृतंच ततआवरणानपायात्तद्विक्षेपरहितमात्मरूपमावृतंसल्लोकेसुखशब्देनव्यवह्रियतइतिद्वयोरर्थः अयंभावः लोकेद्विविधंप्रतिबंधकं किंचिदावरणरूपंयथारवेर्घनः किंचिद्विक्षेपरूपंयथानेत्रचांचल्यं तथाचात्रविक्षेपस्यबुद्धिचांचल्यस्यनिवृत्तिमात्रेणाज्ञानावृतस्यैवात्मनोमेघावृतरवेरिवयदज्ञानंतथात्वसुखमितिलोकेव्यवह्रियतइति ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ अतएवेति यतआत्मनोरूप

कामस्यतस्यनाशेनतज्जंदुःखंविनश्यति ॥ यावद्दुःखविनाशोयमात्मन्यस्मिन्स्थितोभवेत् ॥ ६८५ ॥ अज्ञानावृतमेतावद्विक्षेपरहितंस्फुरेत् ॥ आत्मरूपंततस्तत्स्यादावृतंसुखशब्दभाक् ॥ ७८६ ॥ अतएवसुखंनाहमितिबोधोनृणांभवेत् ॥ आत्मनस्त्वावृतंयस्मात्संसारेवर्त्ततेवपुः ॥ तेनात्मासुखरूपोहमितिबोधोनजायते ॥७८७॥ तमोवृतेयथाकाशेखद्योतोमणिरेववा ॥ यावत्तमोनिहंत्येषतावदेवचतत्स्फुरेत् ॥ ७८८ ॥ एवमेवात्रसंप्राप्तिर्यावतीविषयस्यहि ॥ तावत्कामफलंदुःखंनिहन्यादात्मनिस्थितं ॥ ७८९ ॥ सुखंसंजायतेतावत्सर्वेषामिहदेहिनां ॥ तारतम्यंभवेत्तेनसुखस्यात्मस्वरूपिणः ॥ ७९० ॥

मावृतमतएवसंसारिणामहंसुखमित्याकारोबोधोनदृश्यतइतिप्रथमदलार्थउत्तरदलद्वयेनस्फुटीकृतः ॥ ७८७ ॥ सुखस्यतारतम्यंदृष्टांतेनस्फुटयति तमोवृतइतिपंचभिः यथाएषखद्योतोमणिर्वाऽऽकाशगतःसन्यावद्देशावच्छिन्नंतमोनिहंतितावद्देशावच्छिन्नमेवचतदाकाशंस्फुरेदिति ॥ ७८८ ॥ एवमिति एवंविषयप्राप्तिःखद्योतादिसमादुःखमिच्छाजन्यंतमोनिभंमात्माकाशेकल्पितंनिहंतितावदपगतदुःखसपरिमाणमात्मरूपंसुखंजायतेविक्षेपरहितंभासतेइत्येवंतारतम्यंबोध्यमितिद्वयोरर्थः अत्रतमोदुःखयोरावरणविक्षेपत्वरूपोऽवांतरविशेषोनविवक्षितः प्रतिबंधकतामात्रेणसाम्यस्यविवक्षितत्वादितिबोध्यं ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥

एवंप्रतिबंधकाभावस्यआत्मभानेऽन्वयोदर्शितोव्यतिरेकमाह केनचिदिति यथाकेनचिन्निमित्तेनवायुवेगादिरूपेणखद्योतादेरपायेऽपगमेसतिपुनस्तमःप्रादुर्भावादाकाशोनस्फुरति कीदृशआकाशः खद्योतादिसत्वकालेप्रतीतोपितथाकामांतरस्यआत्मानंदभानप्रतिबंधकदुःखप्रयोजकस्योत्पत्त्यात्मरूपंसुखंनभासते कीदृशं कामशांतिकालेयत्प्रतीतमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ननुकामोपशमस्यसुखप्रादुर्भावप्रयोजकत्वंनसंभवतिपीनसरोगिणश्छिक्काजन्यसुखेव्यभिचारादितिचेन्नतत्रापिच्छिक्कानिरोधकालेतदिच्छायाःस्फुटोपलंभेनान्यदाप्यस्फुटेच्छाकल्पनेबाधाभावादित्याह क्षुतादिजइति क्षुतंछिक्का तदुद्भवःतस्मिन्क्षुतादौविषयतासंबंधेनोद्भवउत्पत्तिर्यस्य कामस्यसतथाकामइच्छाअस्त्येव यतएतस्यक्षुतादेर्निरोधादिकालेसस्फुटोदृश्यतइति प्रथमादिपदेनोद्गारादिग्रहः द्वितीयेनानुदृस्यग्रहः

केनचिद्धिनिमित्तेनखद्योतादेरपायतः॥ आकाशोनस्फुरेत्सोयंप्रतीतोपीहदेहिनां॥ ७९१॥ तद्वत्कामांतरप्राप्त्यापूर्वजातंसुखंनहि॥ प्रतीयतेसदेवात्मस्वरूपंसर्वदेहिनाम्॥ ७९२॥ क्षुतादिजेपिलोकेस्मिन्सुखेकामस्तदुद्भवः॥ अस्त्येवयतएतस्यरोधादौदृश्यतेस्फुटः॥ ७९३॥ ततोविषयजंनृणांतारतम्याद्यवस्थितं॥ प्रसिद्धंसुखमेतस्मिन्लोकेबुद्धिमतांसदा॥ सुखमेवसमुद्दिष्टमानंदोनापरस्तुसः॥ ७९४॥ मनुष्याणांचसर्वेषांप्रसिद्धोयोधिकःपुमान्॥ युवादृढवपुस्तद्वद्भीमार्जुनसमोबली॥ ७९५॥ सर्वज्ञोव्यासवत्तद्वत्पार्वतीपतिनासमः॥ अस्त्रैर्नानाविधैर्मोक्षसंधानादिसमन्वितैः॥ अश्विनाविवनीरोगःसिद्धएषप्रकीर्तितः॥ ७९६॥

॥ ७९३ ॥ फलितमाह ततइति ततःकामोपशमस्यसुखाविर्भावप्रयोजकत्वात्तारतम्येनावस्थितंवैषयिकंसुखंलोकेप्रसिद्धंतच्चसुखमात्मस्वरूपभूतानंदान्नभिन्नं यदिहिजन्यमभविष्यत्तदात्मभिन्नमभविष्यत् इदंत्वभिव्यंग्यमेवेत्यर्थः ॥ ७९४ ॥ एवंलौकिकसुखानामौपाधिकभेदभिन्नानामात्मानंदमात्रत्वंदर्शितमथेतरत्रआपेक्षिकपरमत्वप्रदर्शनपूर्वकमात्मानंदस्यनिरतिशयत्वस्पष्टीकरणपरायास्त्रयस्त्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थंपंचत्रिंशच्छ्लोकैर्वर्णयंस्तत्रमानुषानंदस्यपरमकाष्ठांदर्शयति मनुष्याणामितिसप्तभिः यःपुमान्युवत्वादिभिर्गुणैःसर्वाधिकोभवेत्तस्ययआनंदःसद्विपदांमनुष्याणांपरमइतिषष्ठेनाभिसंबंधः तत्रश्रुतिगतराद्धपदेनसिद्धत्वाभिधायिनासंगृहीतान्गुणान्दर्शयति युवेत्यादिनानीरोगइत्यंतेन दृढवपुर्वज्रसंहननांगः अस्त्रैःश्रीशंभुसमः मोक्षउत्सर्गः संधानंशरादौअस्त्रशक्तेराधानं आदिपदेनोपसंहारग्रहः एतन्मंत्रसमन्वितत्वमस्त्रविशेषणं ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥

वाद्योपकरणसंपन्नत्ववाचकस्यसमृद्धपदस्यार्थमाह समृद्धइति यथाबलानुजःश्रीकृष्णस्तत्प्रयुक्तात्साहाय्यात्पांडवोयुधिष्ठिरोऽर्जुनो वासमृद्धइतिप्रसिद्धस्तथातादृशाश्रीकृष्णसमेनसहायेनसंपन्नःप्रकृतेसमृद्धोज्ञेयइतिसंबंधः ॥ ७९७ ॥ अधिपतिपदार्थंचक्रवर्तिराजत्व रूपमाह सर्वेषामिति द्विपदांमनुष्याणांतथापक्ष्यादीनांचसप्तद्वीपवासिनांसर्वेषांचक्रवर्तीस्वतंत्रोराजाभवेत्सोत्राधिपतिशब्देनोक्तइत्यर्थः ॥ ७९८ ॥ तथाभोग्यैर्भोगोपकरणैर्भोगशक्त्याचसंपन्नोभवेदित्याह मनुष्याणामिति ॥ ७९९ ॥ तस्येति तस्यवर्णितस्य श्रुतौत्वानन्दानं दिनोरभेदविवक्षयासामानाधिकरण्यमितिबोध्यम् ॥ ८०० ॥ तस्यपरमत्वंस्फुटयति एतद्वदिति स्पष्टम् ॥ ८०१ ॥ वर्णितमनुष्यानंदात्शत

समृद्धःपांडवोयद्वद्बलानुजसमुत्स्थितात् ॥ साहाय्यात्तादृशाज्ञेयःसहायेनसमन्वितः ॥ ७९७ ॥ सर्वेषांद्विपदांतद्वत्सप्तद्वीपनिवासिनां ॥ भवेदधिपतीराजाचक्रवर्त्तीमहायशाः ॥ ७९८ ॥ मनुष्याणांहियेभोगाअन्नपानांगनादयः ॥ तैःसंपन्नतमःसर्वैराप्तकामइवस्थितः ॥ ७९९ ॥ तस्ययोजायतेपुंसआनंदश्चक्रवर्तिनः ॥ अस्माकंद्विपदांसोयमानंदःपरमःस्मृतः ॥ ८०० ॥ एतद्वन्मनुजेष्वत्रसुखीकोपिनविद्यते ॥ यतोऽतःपरमोऽस्यायमानंदोद्विपदामिह ॥ ८०१ ॥ आनंदोयःपरःप्रोक्तोद्विपदांतच्छतादपि ॥ अधिकोजितलोकानांपितृणांस्वर्गवासिनां ॥ ८०२ ॥ पितृलोकस्थितानंदशततोप्यधिकःस्मृतः ॥ गंधर्वलोकआनंदोगंधर्वाणांमहात्मनां ॥ ८०३ ॥ गंधर्वलोकआनंदशततोप्यधिकःस्मृतः ॥ आनंदःकर्मदेवानांयेदेवाःकर्मणाभवन् ॥ ८०४ ॥ कर्मदेवस्थितानंदशततोप्यधिकःस्मृतः ॥ आजानजानांदेवानामानंदोहिमहात्मनां ॥ ८०५ ॥

तगुणाधिकःपितृलोकवासिनामानंदइत्याह आनंदइति जितःपूर्वकल्पार्जितश्राद्धादिकर्मणावशीकृतोलोकोयैस्तेतथेतिपितृविशेषणं स्वर्गश्चंद्रलोकः ॥ ८०२ ॥ ततोपिशतगुणोगंधर्वानंदइत्याह पितृलोकेति पितृलोकगतानंदायदिशतसंख्याःस्युस्ततोपिगंधर्वलोकानंदव्यक्तिरधिका खंडव्यक्तिभ्यस्तत्समैकव्यक्तेराधिक्यस्यलोकेपिप्रसिद्धत्वादितिभावः एवमग्रेपि ॥ ८०३ ॥ गंधर्वेति गंधर्वलोकेवर्तमानोयआनंदस्तज्जातीयानांशतात्कर्मदेवानांसंबंध्यानंदोधिकः तेकर्मदेवाइतियेकर्मणाअग्निहोत्रादिरूपेणलब्धदेवभावाः ॥ ८०४ ॥ कर्मेति कर्मदेवानंदानांशतादधिकआजानजदेवसंबंध्यानंदः आजानजदेवानामयेसृष्ट्यादौउत्पन्नायागदेवताअग्न्यादयः ॥ ८०५ ॥

एवंप्रतिबंधकाभावस्यआत्मभानेऽन्वयोदर्शितोव्यतिरेकमाह केनचिदिति यथाकेनचिन्निमित्तेनवायुवेगादिरूपेणखद्योतादेरपायेऽपगमेसतिपुनस्तमःप्रादुर्भावादाकाशोनस्फुरति कीदृशआकाशः खद्योतादिसत्वकालेप्रतीतोपितथाकामांतरस्यआत्मानंदभानप्रतिबंधकदुःखप्रयोजकस्योत्पत्त्यात्मरूपंसुखंनभासते कीदृशं कामशांतिकालेयत्प्रतीतमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ननुकामोपशमस्यसुखप्रादुर्भावप्रयोजकत्वंनसंभवतिपीनसरोगिणश्छिक्काजन्यसुखेव्यभिचारादितिचेन्नतत्रापिच्छिक्कानिरोधकालेतदिच्छायाःस्फुटोपलंभेनान्यदाप्यस्फुटेच्छाकल्पनेबाधाभावादित्याह क्षुतादिजइति क्षुतंछिक्का तदुद्भवःतस्मिन्क्षुतादौविषयतासंबंधेनोद्भवउत्पत्तिर्यस्य कामस्यसतथाकामइच्छाअस्त्येव यतएतस्यक्षुतादेर्निरोधादिकालेसस्फुटोदृश्यतइति प्रथमादिपदेनोद्गारादिग्रहः द्वितीयेनानुदयग्रहः

केनचिद्विनिमित्तेनखद्योतादेरपायतः॥ आकाशोनस्फुरेत्सोयंप्रतीतोपीहदेहिनां ॥ ७९१॥ तद्वत्कामांतरप्रास्यापूर्वजातंसुखंनहि॥ प्रतीयतेसदैवात्मस्वरूपंसर्वदेहिनाम् ॥ ७९२ ॥ क्षुतादिजपिलोकेस्मिन्सुखेकामस्तदुद्भवः॥ अस्त्येवयतएतस्यरोधादौदृश्यतेस्फुटः ॥ ७९३ ॥ ततोविषयजंनॄणांतारतम्याद्यवस्थितं॥ प्रसिद्धंसुखमेतस्मिन्लोकेबुद्धिमतांसदा॥ सुखमेवसमुद्दिष्टमानंदोनापरस्तुसः ॥ ७९४ ॥ मनुष्याणांचसर्वेषांप्रसिद्धोयोधिकःपुमान्॥युवादृढवपुस्तद्वद्धीमार्जुनसमोबली॥७९५॥सर्वज्ञोव्यासवत्तद्वत्पार्वतीपतिनासमः॥ अस्त्रैर्नानाविधैर्मोक्षसंधानादिसमन्वितैः॥ अश्विनाविवनीरोगःसिद्धएषप्रकीर्तितः॥ ७९६॥

॥ ७९३ ॥ फलितमाह ततइति ततःकामोपशमस्यसुखाविर्भावप्रयोजकत्वात्तारतम्येनावस्थितंवैषयिकंसुखंलोकेप्रसिद्धंतच्चसुखमात्मस्वरूपभूतानंदान्नभिन्नं यदिहिजन्यमभविष्यत्तदात्मभिन्नमभविष्यत् इदंत्वभिव्यंग्यमेवेत्यर्थः ॥ ७९४ ॥ एवंलौकिकसुखानामौपाधिकभेदभिन्नानामात्मानंदमात्रत्वंदर्शितमथेतरत्रआपेक्षिकपरमत्वप्रदर्शनपूर्वकमात्मानंदस्यनिरतिशयत्वस्पष्टीकरणपरायात्रयस्त्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थंपंचत्रिंशच्छ्लोकैर्वर्णयंस्तत्रमानुषानंदस्यपरमकाष्ठांदर्शयति मनुष्याणामितिसप्तभिः यःपुमान्युवत्वादिभिर्गुणैःसर्वाधिकोभवेत्तस्ययआनंदःसद्विपदांमनुष्याणांपरमइतिषष्ठेनाभिसंबंधः तत्रश्रुतिगतसाधुपदेनसिद्धत्वाभिधायिनासंगृहीतान्गुणान्दर्शयति युवेत्यादिनानीरोगइत्यंतेन दृढवपुर्वज्रसंहननांगः अस्त्रैःश्रीशंभुसमः मोक्षउत्सर्गः संधानंशरादौअस्त्रशक्तेराधानं आदिपदेनोपसंहारग्रहः एतन्मंत्रसमन्वितत्वमस्त्रविशेषणं ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥

वाह्योपकरणसंपन्नत्ववाचकस्यसमृद्धपदस्यार्थमाह समृद्धइति यथाबलानुजःश्रीकृष्णस्तत्प्रयुक्तात्साहाय्यात्पांडवोयुधिष्ठिरोऽर्जुनो वासमृद्धइतिप्रसिद्धस्तथातादृशाश्रीकृष्णसमेनसहायेनसंपन्नःप्रकृतेसमृद्धोज्ञेयइतिसंबंधः ॥ ७९७ ॥ अधिपतिपदार्थंचक्रवर्तिराजत्व रूपमाह सर्वेषामिति द्विपदांमनुष्याणांतथापक्ष्यादीनांचसप्तद्वीपवासिनांसर्वेषांचक्रवर्तीस्वतंत्रोराजाभवेत्सोत्राधिपतिशब्देनोक्तइत्यर्थः ॥ ७९८ ॥ तथाभोग्यैर्भोगोपकरणैर्भोगशक्त्याचसंपन्नोभवेदित्याह मनुष्याणामिति ॥ ७९९ ॥ तस्येति तस्यवर्णितस्य श्रुतौत्वानन्दानं दिनोरभेदविवक्षयासामानाधिकरण्यमितिबोध्यम् ॥ ८०० ॥ तस्यपरमत्वंस्फुटयति एतद्वदिति स्पष्टम् ॥ ८०१ ॥ वर्णितमनुष्यानंदात्श

समृद्धःपांडवोयद्वद्बलानुजसमुत्थितात् ॥ साहाय्यात्तादृशाज्ज्ञेयःसहायेनसमन्वितः ॥ ७९७ ॥ सर्वेषांद्विपदांतद्वत्सप्तद्वीपनिवासिनां ॥ भवेदधिपतीराजाचक्रवर्तीमहायशाः ॥ ७९८ ॥ मनुष्याणांहियेभोगाअन्नपानांगनादयः ॥ तैःसंपन्नतमःसर्वैराप्तकामइवस्थितः ॥ ७९९ ॥ तस्ययोजायतेपुंसआनंदश्चक्रवर्तिनः ॥ अस्माकंद्विपदांसोयमानंदःपरमःस्मृतः ॥ ८०० ॥ एतद्वन्मनुजेष्वत्रसुखीकोपिनविद्यते ॥ यतोऽतःपरमोऽस्यायमानंदोद्विपदामिह ॥ ८०१ ॥ आनंदोयःपरःप्रोक्तोद्विपदांतच्छतादपि ॥ अधिकोजितलोकानांपितॄणांस्वर्गवासिनां ॥ ८०२ ॥ पितृलोकस्थितानंदशततोप्यधिकःस्मृतः ॥ गंधर्वलोकआनंदोगंधर्वाणांमहात्मनां ॥ ८०३ ॥ गंधर्वलोकआनंदशततोप्यधिकःस्मृतः ॥ आनंदःकर्मदेवानांयेदेवाःकर्मणाभवन् ॥ ८०४ ॥ कर्मदेवस्थितानंदशततोप्यधिकःस्मृतः ॥ आजानजानांदेवानामानंदोहिमहात्मनां ॥ ८०५ ॥

तगुणाधिकःपितृलोकवासिनामानंदइत्याह आनंदइति जितःपूर्वकल्पार्जितश्राद्धादिकर्मणावशीकृतोलोकोयैस्तेतथेतिपितृविशेषणं स्वर्गश्चंद्रलोकः ॥ ८०२ ॥ ततोपिशतगुणोगंधर्वानंदइत्याह पितृलोकेति पितृलोकगतानंदायदिशतसंख्याःस्युस्ततोपिगंधर्वलोकानंदव्यक्तिरधिका खंडव्यक्तिभ्यस्तत्समैकव्यक्तेराधिक्यस्यलोकेपिप्रसिद्धत्वादितिभावः एवमग्रेपि ॥ ८०३ ॥ गंधर्वेति गंधर्वलोकेवर्तमानोयआनंदस्तज्जातीयानांशतानांकर्मदेवानांसंबंध्यानंदोधिकः तेकर्मदेवाइतियेकर्मणाअग्निहोत्रादिरूपेणलब्धदेवभावाः ॥ ८०४ ॥ कर्मेति कर्मदेवानंदानांशतादधिकआजानजदेवसंबंध्यानंदः आजानजदेवानामयेसृष्ट्यादौउत्पन्नायागदेवताअग्न्यादयः ॥ ८०५ ॥

आजानेति आजानजदेवानंदात्प्रजापतिलोकेशतगुणाधिकआनन्दः यस्मात्प्रजापतिलोकानन्दात्परमेष्ठिनोविराजोलोकेआनन्दःशतगुणाधिकइतिसंबंधः ॥ ८०६ ॥ विराडिति विराडानंदशतात्सूत्रात्मनोहिरण्यगर्भस्यनिवासभूतेब्रह्मलोकेआनंदोधिकः कीदृशस्यसूत्रात्मनः स्थूलजगत्कारणस्य ॥८०७॥ शरीरिणामानंदोहिरण्यगर्भलोकानंदात्परोनास्तीत्याह इतइति इतोहिरण्यगर्भानंदात् ॥८०८॥ वर्णितविधयायदानंदतारतम्यमुक्तंतत्फलंहिरण्यगर्भानंदाद्वैराग्यंपरमात्मानंदप्राप्तिसाधनभूतंश्रुतेर्विवक्षितमित्याह अत्रेति अत्रहिरण्यगर्भानंदे ॥ ८०९ ॥ परमवैराग्यस्यपरमानंदप्राप्तिसाधनतांस्पष्टयितुंवैराग्यतारतम्यानुसारेणतत्तदानंदप्राप्तिप्रतिपादकानांश्रोत्रियपदघटित

आजानदेवजानंदशततोप्यधिकःस्मृतः॥यस्मात्प्रजापतेर्लोकआनंदःपरमेष्ठिनः॥८०६॥विराडानंदशततोब्रह्मलोकेधिकःस्मृतः॥ सूत्रात्मनोमहेशस्यजगत्कारणरूपिणः॥८०७॥इतःपरंनदेहेपुस्थूलसूक्ष्मविभेदिपु॥ वर्त्ततेधिकआनंदःकोपिकुत्रापिकर्हिचित्॥ ८०८ ॥ अत्रवैराग्यसिद्ध्यर्थंस्थूलसूक्ष्मशरीरगः॥ आनंदस्तारतम्येनकथ्यतेवेदवादिभिः ॥८०९॥सार्वभौमेजनेतद्वत्पितृलोकेमनोरमे ॥ गंधर्वाणांतथालोकेकर्मदेववपुष्यपि॥८१०॥आजानदेवदेहेपिविराज्यपितथेश्वरे॥ योयआनंदउक्तोत्रतंतमाप्नोत्ययंसदा॥८११॥ योधीतवेदोविज्ञातवेदार्थःपापवर्जितः॥ यस्मिन्यस्मिन्हिनिष्कामआनंदेत्रातिशायिनि ॥८१२॥

वाक्यानामर्थंदर्शयति सार्वभौमइतित्रिभिः सार्वभौमेसर्वभूमेरीश्वरेजनेमनुष्येतथापितृलोकेगंधर्वलोकेकर्मदेवशरीरेआजानजदेवशरीरेअपिशब्दोक्तप्रजापतिशरीरेविराट्शरीरेईश्वरपदोक्तहिरण्यगर्भशरीरेचयोयउत्तरोत्तरंशतगुणआनंदउक्तस्तस्यतस्यप्राप्तिसाधनंद्विविधंतत्रएकंसाधनंसार्वभौमत्वादिसंपादकंकर्मकालांतरभाविफलकंप्रसिद्धं द्वितीयंसद्यःफलकमाह तमित्यादिना तंतमानंदमयमधिकार्यपिप्राप्नोति अयंकः योवेदाध्ययनार्थज्ञानसंपन्नोनिष्पापोनिष्कामश्च वेदाध्ययनार्थज्ञानाभ्यांहीनोहिजिज्ञासयादुःखितोभवति पापीतुपापफलभयेनाकुलः सकामेतुकामनैवसुखप्रतिबंधिका तत्रनिष्कामत्वतारतम्यानुसारेणतत्तदानंदविशेषलाभइतित्रयाणामर्थः तथाचोक्तं यतोयतोविरज्यतेततस्ततोविमुच्यतइति ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥

फलितमाह यदेति यदायमधिकारीहिरण्यगर्भानंदेशरीरिणामानंदोत्कर्षपर्यवसानभूमावपिकामवान्भवतितदातंहिरण्यगर्भानंदंगच्छेत् योयंहिरण्यगर्भानंदोयस्यानंदस्यलेशभूतःसआनंदःपरमात्मरूपःसर्वेषांसुषुप्तिगम्यइतिद्वयोःसंबंधः ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ सुषुमानंदस्यपरमत्वमेवस्फुटयति अवाङ्मनसेति अयंपरमात्मनःस्वरूपभूतआनंदःसूत्रजानंदादितरापेक्षयापरमादपिपरमोयतोऽवाङ्मनसमोचरस्तारतम्यवर्जितः कीदृशस्यपरमात्मनः अव्याकृतस्यअव्याकृतोपाधिकत्वेनसविशेषस्यतत्साक्षितयानिर्विशेषस्यचेतिसंबंधः ॥८१५॥

यदासूत्रेपिनैवायमानंदावधिरूपिणि ॥ कामवानथतंगच्छेदानंदंयस्यसोपिहि ॥ ८१३ ॥ सूत्रानंदोभवेन्मात्राभूतायःपरमःस्मृतः ॥ सतुसौपुप्तआनंदःपरमात्मेतिकीर्तितः ॥ ८१४ ॥ अवाङ्मनसगम्योयंतारतम्यविवर्जितः ॥ परमात्सूत्रजानंदात्परमःपरमात्मनः ॥ आनंदोऽव्याकृतस्यास्यसाक्षिणोव्याकृतस्यच ॥ ८१५ ॥ सूत्रतःपरमानंदःपरस्तिष्ठतिदेहिनः ॥ इतिसिद्ध्यर्थमत्रापिश्रोत्रियःकीर्त्यतेश्रुतौ ॥ ८१६ ॥ आनंदमेनमादिश्यपरमानंदरूपिणम् ॥ याज्ञवल्क्यइदंवाक्यमुक्तवान्जनकंप्रति ॥ ८१७ ॥ ब्रह्मलोकोमयाराजन्सुप्तौयस्तेसमीरितः ॥ सएपपरमानंदःसूत्रजादधिकोहियः ॥ ८१८ ॥ एवमुक्तेतदाराजायाज्ञवल्क्यमभापत ॥ त्रिवारंचयथापूर्वंनिजाभिप्रायदर्शकः ॥ ८१९ ॥

अस्यपरमात्मानंदस्यसूचनायैवहिरण्यगर्भानंदस्यविरक्तश्रोत्रियलभ्यताश्रुतावुक्तेत्याह सूत्रतइति देहिनःसूक्ष्मसमष्टिशरीरात्सूत्रतःपरंयथाभवतितथापरमात्मानंदस्तिष्ठतीत्यस्यार्थस्यसिद्ध्यर्थमत्रहिरण्यगर्भानंदप्रतिपादिकायांश्रुतौश्रोत्रियउक्तविशेषणआनंदलब्धत्वेनोक्तइत्यर्थः ॥ ८१६ ॥ आनन्दमिति स्पष्टम् ॥ ८१७ ॥ एषब्रह्मलोकइत्यादेःशेपस्यार्थमाह ब्रह्मेत्यादिना योमयातुभ्यंसुप्तौगम्योब्रह्मलोकउक्तःसर्वणितपरमानंदरूपएवेत्यर्थः ॥ ८१८ ॥ एवमिति एवंमुनिनोक्तेसतिराजामुनिंप्रतितथाऽहस्म तथाकथं यथापूर्वंत्रिवारमुक्तं कीदृशोराजा निजाभिप्रायस्यवरापरिपूर्तिलक्षणस्यदर्शकःसूचकइत्यर्थः ॥ ८१९ ॥

तत्रराजवाक्यमभिनयति सोहमिति हेमुनेसोहंत्वयाविद्यामनुशिष्टोस्मिअतस्तेगुरवेगुरोर्दक्षिणांगोसहस्ररूपांददामिइतऊर्ध्वंविशेषेणमोक्षायेनोपदेशेनसिद्ध्येत्तमेवोपदेशंकुर्विंतिसंबंधः॥ ८२०॥ एवंवदतोराज्ञोभिप्रायमभिनयति अभिप्रायोस्येतिपंचभिः हेमुनेअवतैतावदुक्तं यत्स्वप्रकाशोवस्तुतःसंगशून्योपिपुमानविद्ययाएकोवस्थात्रयेभ्रमतितत्रापिकर्मवशेनस्वप्नंजागरणंवाऽऽप्नोति जाग्रत्स्वप्नभोगप्रदक्षयेतुश्रांतःपक्षीनीडमिवानंदरूपमात्मानंप्राप्नोतीतिद्वयोरर्थः॥ ८२१॥ ८२२॥नैतावतीति एतावतिअवस्थात्रयविवेकरूपेअर्थेविज्ञातेपिमोक्षोन

सोहंत्वयोपदिष्टोस्मिविद्यांतगुरवेगुरोः॥ गोसहस्रंददाम्यत्रविद्यायादक्षिणामिमां॥ अतऊर्ध्वंविमोक्षायब्रूहिमनापरंमुने॥ ८२०॥ अभिप्रायोस्यराज्ञोयमवस्थाभवतेरिताः॥स्वप्नोजागरणंसुप्तिरेकस्तासुपुमानपि॥ स्वप्रकाशोनिजाविद्याविमूढःसुखदुःखभाक्॥ ८२१॥ वस्तुतःसंगशून्योपिकर्मणायात्यहर्निशम्॥ स्वप्नंजागरणंचैवसुप्तिंकर्मद्वयेक्षये॥ श्रांतःसन्नीडतुल्येस्मिन्परमानंदआत्मनि॥ ८२२॥ नैतावत्यत्रविज्ञातेमोक्षोभवतिकर्हिचित्॥ मृतिजन्मादयोयस्मात्संतिजागरणेसदा॥ ८२३॥ कामाश्चविविधाःपुंसोनात्मन्येतेनिराकृताः॥ नानोपपत्तिभिर्यस्माद्भवतातःकथंभवेत्॥ संसारीपरमानंदोविपरीतात्मबंधनः॥ ८२४॥ यावन्नजायतेज्ञानंसंदेहादिविवर्जितम्॥ तावन्नजायतेपुंसोमोक्षोजन्मशतैरपि॥ ८२५॥ विज्ञायेममभिप्रायंयाज्ञवल्क्योमहामुनिः॥ राज्ञोबुद्धिमिमांदृष्ट्वाभीतोभूच्चिंतयन्निदं॥ ८२६॥

भवतियतःशरीरांतरसंचरणस्यजन्ममरणाख्यस्यतद्धेतूनांकामानांचात्मसंबंधनिराकरणंनानोपपत्तिभिर्नकृतंतन्निराकरणाभावेचसंसारीपरमानंदरूपःकथंस्यात् कीदृशःसंसारी विपरीतात्मबंधनःमोक्षगम्यात्मस्वरूपाद्विपरीतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणशोकव्याप्तोमिथ्यात्मैवबंधनंयस्यसतथेतिद्वयोरर्थः॥ ८२३॥ ८२४॥ यावच्चसंसारधर्मानवगाहिनिश्चयरूपंज्ञानंनजायतेतावन्मोक्षोनभवतीत्याह यावन्नेतिस्पष्टम्॥ ८२५॥ विज्ञायेति एतादृशंराज्ञोभिप्रायंज्ञात्वाइदंवक्ष्यमाणप्रकारकंविचारंकुर्वन्मुनिर्भयंप्राप्तवान्नतूत्तरदानासामर्थ्येनमुनिर्भयंप्राप्तइत्यर्थः॥ ८२६॥

इदंपदोक्तांमुनेर्श्वितामभिनयति संतीति ममशिष्याणांमध्येजनकसमोवुद्धिमान्कोपिनास्ति योयंजनकःकामप्रश्नरूपेणैकव्यापारेणम दीयांनिखिलांविद्यांग्रहीतुमुद्यतइतिद्वयोःसंबंधः ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ निरुद्धोस्मीति ततोबुद्धिमत्त्वादनेनकामप्रश्नवरंदत्तवताराज्ञाहं निरुद्धोवशीकृतोस्मि यतोहंसत्यपाशनिबंधनःसत्यरूपपाशाधीनंस्तस्मादहंवहुकालार्जितांदुर्लभांचविद्यामस्मैवदाम्येवेति एवंविचार्य मुनिरेतद्वक्ष्यमाणंवाक्यमाहस्मेतिद्वयोरर्थः तथाचदुर्लभायारहस्यायाश्चविद्यायाःप्रकाशनप्रसंगएवमुनेर्भयकारणमितिभावः ॥८२९॥ ॥८३०॥ एवमतीतग्रंथेनयद्यपिस्वप्नदृष्टांतेनपरलोकप्राप्तिःसुप्तिदृष्टांतेनमोक्षप्राप्तिश्चासंगस्यात्मनःसूचितातथापितत्रदृष्टांतमात्रमेवोक्त

संतिमेशतशःशिष्यावुद्धिमंतोनकोपिहि॥ जनकेनामुनाराज्ञासदृशोविद्यतेमम॥ ८२७ ॥ वरव्याजेनयो विद्यांनिखिलामेकहेलया॥ गृहीतुमुद्यतोयातुवर्षपूगैर्नलभ्यते ॥ ८२८॥ निरुद्धोस्मिततोनेनसत्यपाशनिबं धनः॥ वदाम्यस्माइमांविद्यामिदानीमेवभूभुजे ॥ ८२९॥ लब्धायावहुकालेनगुरुशुश्रूषणान्मया॥ इतिसं चिंत्यतंप्राहवाक्यमेतन्मुनीश्वरः॥ ८३०॥ स्वयंज्योतिःपुमानयस्तेमयोक्तोराजसत्तम ॥ सएवैषपुमान्बुद्धि साक्षीदेहाख्यपंजरे॥८३१॥ सुप्तिंगत्वाप्यगत्वावास्वप्नेस्वेनैवतेजसा॥रत्वावध्वादिभिःसार्द्धंगत्वानाडीरनेक शः॥ ८३२ ॥ पुण्यपापंफलावस्थंसुखदुःखस्वरूपकं ॥ दृष्ट्वैवसंगरहितःस्वप्रकाशसुखात्मकः॥ ८३३॥ य थागतंयथादेहमेतिजागरणंपुनः॥ अत्रभोगोपभोगायकेवलंनान्यकारणं॥ ८३४॥

मित्यपरितुष्यताराज्ञादार्ष्टांतिकंश्रोतुकामेनपृष्टोमुनिस्तावत्परलोकसंबंधंनिरूपयिष्यन्नात्मनःस्वप्नजाग्रद्भूमिप्राप्तिंयथास्वप्नाज्जाग्रत्प्राप्ति स्तथाएतच्छरीरात्परशरीरप्राप्तिरित्येवंदृष्टांतभावार्हांचतुस्त्रिंशत्तम्याकंडिकयोक्तवांस्तस्याअर्थमभिनयति स्वयंज्योतिरितिचतुर्भिः हेरा जन्योमयातुभ्यंस्वयंज्योतिःपुमान्वर्णितःसकदाचित्सुप्तिंगत्वास्वप्नंगच्छतिकदाचित्सुप्तिंविनापिस्वप्नंगच्छति एवंस्वप्नंगत्वातत्रकल्पितैर्व धूप्रभृतिभीरत्वाविहृत्यतथानानाविधनाडीषुभ्रमित्वातथाफलभावापन्नंपुण्यपापंसुखदुःखरूपंदृष्ट्वैवननुकृत्वाअसंगत्वात्पुनःस्थूलदेहा भिमानरूपंजागरणंप्राप्नोति किमर्थमत्रस्थूलशरीरभोगानामुपभोगायदर्शनायैवेतिचतुर्णांसंबंधः ॥ ८३१॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४॥

परलोकमंतःकरणपरिवेष्टितईश्वरप्रेरितश्चगच्छतीतिसदृष्टांतंप्रतिपादयंत्याःपंचत्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थमाह आगतोत्रेतिचत्वारिंशच्छ्लोकैः यथास्वप्नभोगप्रदकर्मणःक्षयेसत्यत्रजागरणेस्थूलदेहमागतस्तथैतच्छरीरभोगप्रदकर्मक्षयेशरीरांतरंयातीतिशेषः तत्रशरीरांतरप्राप्तौपूर्वशरीरत्यागेदृष्टांतंशृण्वित्यर्थः ॥८३५॥ दृष्टांतमभिनयति भवतीतिद्वाभ्यां यथालोकेकस्यचिद्धनिकस्यशकटंसोपकरणंभवेत् कीदृशस्यधनिकस्य कस्याश्चित्पुरोनगरस्यमहांतमध्वानंयियासतोगंतुमिच्छतः ॥८३६॥ वित्तैरिति तच्चशकटंनानाविधंवित्तैर्बालकादिभिश्चपूर्णंनानाविधशब्दान्मुचन्कुर्वन्सद्व्रजेत् ॥ ८३७ ॥ दार्ष्टांतिकमाह एतस्मादिति तथापुरुषस्यधनिकस्थानीयस्यपरलोकयात्रानुकूलःसूक्ष्मदेहःपुण्यपापलक्षणैःपरिच्छदैःसंभृतःशकटस्थानीयोनानाशब्दान्कुर्वन्यातीत्यर्थः ॥ ८३८ ॥ तत्रपरलोकयात्राकालेचिदाभा

आगतोत्रयथास्थूलदेहंकर्मक्षयेपुमान् ॥ तथात्रदेहमोक्षेस्मिन्दृष्टांतंवच्मिभूपते॥८३५॥ भवत्यत्रयथालोकेशकटंसपरिच्छदम् ॥ यियासतःपुरोध्वानंमहान्तंधनिकस्यहि॥८३६॥ वित्तैर्नानाविधैःपूर्णंबालकैश्चवधूजनैः ॥ शब्दान्नानाविधान्मुंचन्शनकैःशनकैर्व्रजेत् ॥ ८३७॥ एतस्मात्स्थूलतोदेहात्पुंसोनिर्गच्छतस्तथा ॥ सूक्ष्मोदेहोभवेत्पुण्यपापपूर्णपरिच्छदः ॥ निर्गच्छन्नतएवायंशब्दान्मुंचत्यनेकशः ॥ ८३८ ॥ हासुतानन्नसंपन्नाहाजायेनवयौवने ॥ हावित्तंबहुसंक्लेशलब्धंनानाविधंमया ॥ हामित्राणिसुमित्राणिहाबंधुजनसंगम ॥८३९॥ धिङ्मामेतान्विहायाद्यगच्छंतंपापकारिणं ॥ दूरमध्वानमत्यंतमितएकाकिनंत्विह ॥ ८४० ॥ मयाबाल्येऽतिबलिनाबालकाभर्त्सिताभृशं ॥ ताडिताश्चापिदेवानांमस्तकेनिहितंपदम् ॥ ८४१ ॥

सव्याम्नेनांतःकरणेनकर्मात्मसंज्ञकेनकृतान्शब्दानभिनयति हासुताइत्यादिना अन्ननीतिसंपन्नत्वादिगुणकान्पुत्रादीन्संस्मृत्यतद्वियोगेनात्मनःशोच्यताविवक्षितेत्यतोहाशब्दयोगेनपुत्रादिषुनद्वितीयेतिबोध्यं हावित्तयत्त्वंनानाविधंमयाबहुसंक्लेशलब्धमतस्त्वद्वियोगेनममशोच्यता सुमित्राणिधियोजाड्यंहरतीत्यादिसन्मित्रलक्षणसंपन्नानि ॥ ८३९ ॥ उक्तानांवियोगेनात्मनःशोच्यतामेवाभिनयति धिङ्मामिति एतान्विहायदूरमध्वानमेकाकिनमत्यंतंगच्छंतंमांधिगित्यन्वयः ॥ ८४०॥ अथबाल्यादिकृतानिदुष्कृतान्यनुस्मृत्ययेशब्दाःप्रयुज्यंतेतानभिनयंस्तत्रबाल्यदुर्वृत्तमनुवदति मयेतिनवभिः दुर्बलबालानांभर्त्सनताडनेदेवावज्ञांचकृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ८४१ ॥

तथाजनन्याःपरमोपकारकारिकायाबहवोपराधाःकृताइत्याह जननीति स्पष्टम् ॥ ८४२ ॥ जनन्याहितकारितामभिनयति योनियंत्र मितिचतुर्भिः यस्यायोनियंत्रंककचवद्विदार्याहंकीटवन्निर्गतः कीदृशोहमनंतदुःखानांकारणभूतः तथाचमदुत्पत्तयेययानंतदुःखान्यं गीकृतानीतिस्पष्टंहितकारित्वम् ॥ ८४३ ॥ ययामूत्रमिति तथाययाजनन्याममशरीरशोधनायमदीयंमूत्रंतथाअमेध्यंपुरीषंस्वकीयाद्ध स्तादुद्धृतंउपरिधृतंप्रक्षेपायेतिशेषः ॥ ८४४ ॥ अन्नेति तथाययाजनन्यास्वभक्षितोन्नपानादिरसःक्षीररूपेणस्तनस्थितोमह्यंदत्तोमज्जी

जननीक्लेशितातद्वन्मत्यंयाहितकारिणी ॥ गर्भेययाधृतःपूर्वंपाषाणइवदुःसहः ॥ ८४२ ॥ योनियंत्रंविदार्याहं यस्याःक्रकचसंनिभः ॥ निर्गतोऽनंतदुःखानांकारणंकीटकोपमः ॥ ८४३ ॥ ययामूत्रंतथामेध्यंमदीयंहस्तपं कजात् ॥ स्वकीयादुद्धृतंभूरिमन्मलक्षालनायहि ॥ ८४४ ॥ अन्नपानरसःस्वात्मभक्षितःस्तनसंस्थितः ॥ दत्तो मह्यंययापूर्वंजीवनायदिवानिशं ॥ ८४५ ॥ वंचयित्वापिचात्मानमन्नपानमनेकधा ॥ मह्यंदत्तंययास्नेहसं पूर्णनयनाम्नया ॥ ८४६ ॥ सामयाबालभावेनराक्षसीवावधारिता ॥ ताडिताचकठोरैस्तैःकर्णबाणैःसुदुःस हैः ॥ नकृतंवचनंतस्यायथानामजनेरितं ॥ ८४७ ॥ पित्रादयस्तथावृद्धाब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः ॥ सुहृदोबहव श्चान्येहतानिष्ठुरवाक्यतः ॥ ८४८ ॥ भक्षितान्यप्यभक्ष्याणिनिंदितानिबहून्यपि ॥ कर्माणिचकृतान्येवंबाल्य तोलोकशास्त्रयोः ॥ ८४९ ॥ यौवनेसततंचित्तेसंस्थाप्ययुवतिंप्रियां ॥ ध्यातवान्देववन्मूढःस्वस्यवापिपरस्य च ॥ ८५० ॥

वनायेति ॥ ८४५ ॥ वञ्चयित्वेति तथाचययाजनन्याआत्मानंवंचयित्वापिआत्मनेनदत्वेतियावत् अन्नादिकंमह्यंदत्तं कीदृश्या प्रेमाश्रुपू र्णनयनया ॥ ८४६ ॥ सेति सावर्णिताजननीमयाराक्षसीवदनादृताकर्णलग्नबाणवद्दुःसहैःकठोरवाक्यैस्ताडिताचेति तथातदीयंवचनमना म्रवाक्यवन्नानुष्ठितं ॥ ८४७ ॥ तथापित्रादयःक्रूरवाक्यैस्ताडिताइत्याह पित्रादयइति ॥ ८४८ ॥ भक्षितानीति एवंअभक्ष्यभक्षणादी निनिंदितकर्माणिकृतानि लोकशास्त्रव्यवहारयोर्बाल्यादबोधात् ॥ ८४९ ॥ यौवनानौचित्यस्मृतिपूर्वकानूशब्दानभिनयति यौवनइति पंचभिः यौवनेस्वकीयांपरकीयांवायुवतिंचित्तेधृत्वादेववद्ध्यातवानस्मिनेश्वरम् ॥ ८५० ॥

दुष्पूरेणेति स्पष्टम् ॥ ८५१ ॥ हिरण्यमिति न्यायानुसारिवृत्तिमतो विप्रादेर्हिरण्यादिकंहृतवानस्मि ॥ ८५२ ॥ यूनइति लिप्सालाभेच्छा ॥ ८५३ ॥ ब्रह्मेति तत्रयौवनेयद्ब्रह्महत्यादिकृतंतदनंतदुःखदंभविष्यतीति ॥ ८५४ ॥ जरागतानौचित्यस्मृतिपूर्वकानूशब्दानभिनयति यदाहमितिषड्भिः स्वांगानांसम्यक्चालनेऽशक्तः ॥ ८५५ ॥ कामातुरस्येति तत्रावस्थायांयुवतीनामप्राप्त्याकामातुरत्वेनदुःखंतासांप्राप्तौतुशक्तिराहित्येनदुःखमभूदिति ॥ ८५६ ॥ क्रोधाग्नीति तथातत्रावस्थायांक्रोधकालेयद्दुःखमभूत्तच्चेतनोनापुरुषःकःसहेते

दुष्पूरेणापिलोभेनवर्द्धमानेननित्यशः ॥ हृतानिसाधुलोकानांमयावित्तानिभूरिशः ॥ ८५१ ॥ हिरण्यंसपशून्दारान्गृहक्षेत्रधनादिकं ॥ हृतवानस्मिलोभेनविप्रादेर्न्यायवर्त्तिनः ॥ ८५२ ॥ यूनोममसदायातादिवंसालिप्सयैवहि ॥ वधूजनसमाश्लेषाद्रात्रयोपिगतास्तथा ॥ ८५३ ॥ ब्रह्महत्यादिकंपापंयच्चतत्रमयाकृतं ॥ नानाविधमनंतंतद्दुःखराशिफलप्रदम् ॥ ८५४ ॥ यदाहंजरयाग्रस्तःस्वांगसंचालनाक्षमः ॥ कामःक्रोधस्तथालोभस्तदामेभ्यधिकोभवत् ॥ ८५५ ॥ कामातुरस्यचलितुंशक्त्याविरहितस्यमे ॥ युवतीनामसंप्राप्त्यादुःखंप्राप्यभून्महत् ॥ ८५६ ॥ क्रोधाग्निदीप्तगात्रस्यवृद्धस्याशक्तिभाजिनः ॥ यदासीन्ममदुःखंतच्चेतनःकःसहेतना ॥ ८५७ ॥ लोभाकुलितचित्तस्यत्वसमर्थस्ययन्मम ॥ दुःखमासीत्तदेवैकंब्रह्महत्याफलोपमम् ॥ ८५८ ॥ कामःक्रोधस्तथालोभोहृदयेयोभवन्मम ॥ वृद्धस्यतेनतच्चित्रंयन्नदीर्णहृदंबुजं ॥ ८५९ ॥ अत्रजायास्तथापुत्रावार्द्धकेसमुपस्थिते ॥ कृतवंतोममावज्ञांकृमिदष्टशुनोयथा ॥ ८६० ॥ कामःक्रोधस्तथालोभश्चतुर्थोमोहएवच ॥ बाल्यादारभ्यवर्त्ततेसर्वदानाशवर्जिताः ॥ ८६१ ॥

ति ॥ ८५७ ॥ तथातत्रलोभदुःखंततोभ्यधिकमित्याह लोभेति ॥ ८५८ ॥ हृदयच्छिद्रवासिभिरतिवर्द्धमानैःकामादिभिर्हृदयंयत्कर्कटीवन्नविदीर्णंतदेवचित्रमित्याह कामइति वृद्धस्यममहृदयेयःकामादिरभवत्तेनहृदंबुजंयन्नविदारितमेतदेवचित्रमित्यन्वयः ॥ ८५९ ॥ अत्रेति अत्रवार्द्धकेवृद्धत्वेप्राप्तेजायादयोममावज्ञांसकृमिशुनइवकृतवंतः ॥ ८६० ॥ नकेवलंजरायामेवैतेकामादयःकिंतुबाल्यादावपि तथाचतेषामुपशमासंपादनेनवृथाजन्मगतमित्याह कामइति ॥ ८६१ ॥

कामादेर्विषयप्राप्त्यातुनशांतिर्यथाहुत्यादीनामिंधनानांप्राप्त्यावन्हेरित्याह दिवसइति प्रज्वलतोलब्धेंधनस्यं ॥ ८६२ ॥ अथमरणका लिकदुःखानुसंधानजान्शब्दानाह एवमित्यादिना एवंकामाद्यनुपशमेनदीनतमंमांमीनंमृत्युरूपोधीवरोनेतुमागतः कीदृशंमांमीनं गृहरू पेपल्वलेस्थितं कीदृशेगृहपल्वले कलत्रादिरूपेणदुष्टेनमलिनेनजलेनपूर्णे पुनःकीदृशंमांमीनं दुःखत्रयरूपार्कतापतप्तं पल्वलमीनोरंज सापङ्केनमलिनोभवतितथाहंकामरूपरजसेतिद्वयोरर्थः ॥ ८६३॥८६४॥हाकष्टमिति कृंततिच्छिनत्ति एषमृत्युः यथासूनागृहेनानापशुव

दिवसेदिवसेवृद्धिर्वन्हेःप्रज्वलतोयथा॥ कामादीनांतथावृद्धिर्दिवसेदिवसेमम॥८६२॥एवंदीनतमावस्था गतंपापार्जनेरतं॥ मृत्युधीवरएषोत्रमांमीननंनेतुमागतः॥ ८६३॥ गृहक्षेत्रकलत्रादिदुर्जलेपल्वलेस्थितं॥ दुःखत्रयार्कसंतप्तंकामादिरजसावृतम्॥ ८६४॥हाकष्टंममगात्राणिकृंतत्येषसुनिर्घृणः॥ सूनागृहेविनोदेन क्रकचेनपशोर्यथा॥ ८६५॥ सूचीभिरिवसर्वांगंभिनत्त्यत्रहिकोपिमे॥ हस्तौपादौचवर्त्तेतेममकाष्ठसमावि मौ॥ ८६६॥ नेत्रेमेवलनंप्राप्तेनाहंपश्यामिकंचन॥ मनसासहितान्यत्रममसर्वेंद्रियाण्यपि॥ स्ववशानिनव र्त्तंतेदुर्दांताःपशवोयथा॥ ८६७॥ कंठोमेरोधितोभूरिश्लेष्मणादुःसहेनहि॥ जाठरःपावकस्त्वेषोप्युपर्युपरि सर्पति॥ पवनेनसमंदेहंशोषयंश्चदहंस्तथा॥ ८६८॥ दशंतियदिगात्रेषुवृश्चिकाविषकंटकाः॥ सर्वेपुकोटि संख्याताभूयोभूयश्चकोपिताः॥ ८६९॥ तैर्व्यथायादृशीन्दृणांतादृशीममजायते॥इत्यादीन्बहुशःसोपिशब्दा न्कुर्वन्व्रजेदितः॥ ८७०॥

धस्थानेविनोदार्थंक्रकचेनपशोर्गात्राणिकृन्तत्तद्वत् ॥ ८६५ ॥ सूचीभिरिति भिनत्तिविध्यति कोपिअलक्षितः ॥ ८६६ ॥ नेत्रेइति वलनंविपर्यासं तथासमनस्कानींद्रियाण्यप्यशिक्षितवृषभवद्वशेनसन्तीति ॥ ८६७ ॥ कफादीनांत्रयाणामुद्रेकंदर्शयति कंठइति कफेन कंठोरोधितोनिरुद्धः उदराग्निश्चदाहरूपःपवनसहितऊर्ध्वमाक्रामतीति ॥ ८६८ ॥ तदानींतनींपीडांदृष्टांतेनस्फुटयति दशंतीति विषविशि ष्टाःपुच्छकंटकायेषामेतादृशावृश्चिकाःकोटिसंख्याताःसकोपाश्चभूयोभूयोयदिदशेयुस्तज्जन्यपीडासमापीडाममवर्ततेइत्यादिशब्दान्कुर्व न्नितोस्माच्छरीराद्व्रजेदितिद्वयोःसंबंधः ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥

अपिवाचइति किंचवाचोनिरोधोपियदिभवेत्तथापिघुरघुराद्याकाराःशब्दाःश्रूयंतएव अयमेवंविधशब्दमोक्तामुमूर्षुर्देहतोयात्येवपुनरि मंदेहंप्रतिनावर्त्ततेइत्यन्वयः ॥ ८७१ ॥ एवंसूक्ष्मशरीरस्यसचिदाभासस्यशकटसाम्यंप्रपंचितमथसारथिसमेनपरमेश्वरेणसंबंधंदर्शयति सुषुप्ताविति परमानंदरूपंप्राज्ञमीश्वरम् ॥ ८७२ ॥ मरणकालेकारणोपाधिकेश्वरप्राप्तौहेतुतयाविशेषज्ञानलक्षणकारणाविद्यायाअभावमाह यथेति स्पष्टम् ॥ ८७३ ॥ ततइति ततोविशेषज्ञानाभावरूपहेतोरेवजंतोर्मृत्युकालेप्राज्ञेनेश्वरेणकारणोपाधिकेनजंतोःसंगमःसंबंधोभवति एतेनप्राज्ञेनतादात्म्यंसंबंधंप्राप्यवर्णितशब्दान्मुंचन्सन्अदःपरोक्षंस्थानंशरीरांतररूपमात्मनःसंबंधीनियानिकृतकर्माणितदनु

अपिवाचोनिरोधोपिकंठेघुरघुरादिकान्॥ आप्राणनिर्गमंशब्दान्मुमूर्षुस्त्विहमुंचति ॥ सनावर्त्ततएवायंमुमूर्षुर्यातिदेहतः॥८७१॥सुषुप्तौयद्वदेवायंपरमानंदमाप्नुयात्॥प्राज्ञंत्वदिस्थितंतद्वन्मरणेप्युपगच्छति॥८७२ यथाविशेषविज्ञानरहितःसुप्तिगोभवेत् ॥ तथाविशेषविज्ञानरहितोमरणेपुमान्॥ ८७३ ॥ ततएवमृतौजंतोर्भवेत्प्राज्ञेनसंगमः॥ तादात्म्यंतेनसंप्राप्यशब्दान्मुंचन्व्रजत्यदः॥८७४॥ कृतकर्मानुसारेणस्थानंसोप्यात्मनोयतः॥ ऊर्ध्वंश्वासीयदाभूयान्मुमूर्षुर्दीनधीःपुमान्॥ ८७५ ॥ सपूर्वंदुर्बलोभूत्वाप्रायःपश्चादयंभवेत्॥ यदाप्यस्यभवेद्देहदौर्बल्यमणुमात्रकम्॥ तदातज्जरयावास्याद्व्याधिभिर्वापिदेहिनः ॥ ८७६ ॥ तत्रदेहस्यमोक्षेस्मिन्दृष्टांतंशृणुभूपते॥आम्रोदुंबरसंज्ञानांपिप्पलानांयथाफलं॥पक्वंवृंतात्पतेदेवप्रतीकारविवर्जितं॥ ८७७

सारेणयातियतोमरणकालेमुमूर्षुर्दीनधीर्भवति कदादीनधीर्भवतीतिचेद्यदाऊर्ध्वोच्छ्वासीभवतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ अथ पूर्वशरीरत्यागोत्तरशरीरप्राप्तिप्रकारप्रतिपादिकायाःषट्त्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थमाह सपूर्वमित्यादिपंचचत्वारिंशच्छ्लोकैः प्रायोबाहुल्येनेयंरीतिर्यत्समुमूर्षुःपूर्वंदुर्बलोभूत्वापश्चादयमूर्ध्वश्वासोपलक्षितदीनधीत्वविशिष्टोभवतीतिप्रथमदलार्थः तच्चदौर्बल्यंद्वाभ्यांहेतुभ्यांभवतिजरयाश्रुतावुपतपच्छब्दोक्तेनरोगेणवेत्याह यदापीतिदलद्वयेन ॥ ८७६ ॥ तत्रेति तत्रोक्तदशायांपूर्वदेहत्यागेदृष्टांतोयथाआम्रादिवृक्षाणांपक्वंफलंप्रतीकारेणप्रतिरोधोपायेनवर्जितंसद्वृंताद्बंधनादवश्यंपततीति ॥ ८७७ ॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति हेतोःस्थितिप्रयोजकस्यआरंभकस्यप्रारब्धफलकस्यकर्मणःप्रक्षयेसतिदेहीदेहंत्यजतीति ॥ ८७८ ॥ दृष्टांतस्यारस्यमाह फलानामिति स्कंधादिफलपुष्पपल्लवांतानामवयवानांसमुदायरूपोहिवृक्षइत्यनःपतनात्पूर्वंफलानांवृक्षेणतादात्म्यमितिभावः तथात्मनोपिदेहेनाविद्यकंतादात्म्यमिति ॥ ८७९ ॥ नन्वभेदेनभासमानस्यशरीरस्यकथंवियोगोभवतीतिकस्यचिन्मंदमतेःशंकाप्यनेनदृष्टांतेननिरस्तेत्याशयेनाह तादात्म्येपीति यथापतनात्पुराफलानांतरुभिःसहतादात्म्येपिप्रतीयमानेवियोगोभवतितथाशरीरैरहंगौरइत्यादिविधयात्मतादात्म्येनभासमानैरात्मनोवियोगोभवतीत्यर्थः ॥ ८८० ॥ एवंपूर्वशरीरंत्यक्त्वाशरीरांतरमवश्यंयातीत्याह निराधार

एवमस्यशरीरस्यहेतोरारंभकस्यहि ॥ कर्मणःप्रक्षयेदेहीदेहमेतंप्रमुंचति ॥ ८७८ ॥ फलानांतरुभिर्यद्वत्तादात्म्यंपतनात्पुरा ॥ मरणात्पुरतस्तद्वत्स्थूलैर्देहैरिहात्मनः ॥ ८७९ ॥ तादात्म्येपियथादृष्टोवियोगस्तरुभिःसदा ॥ फलानामात्मनोप्येवंवियोगःस्याच्छरीरकैः ॥ ८८० ॥ निराधारंयथानैवफलंनभसितिष्ठति ॥ वृंताद्विनिर्गतंस्वस्मात्सर्ववृक्षसमुद्भवम् ॥ ८८१ ॥ एवमात्माविनिर्गम्यपूर्वस्माद्वपुषःसदा ॥ यथागतंयथादेहंवपुरंतरमाव्रजेत् ॥ ८८२ ॥ यथागतंयथादेहंप्रायिकंपरिकीर्त्यते ॥ देहाद्विनिर्गतोदेहंयात्येतन्नियतंस्मृतम् ॥ ८८३ ॥

मितिद्वाभ्यां यथावृक्षफलजातंस्वस्माद्वृंताद्बंधनाद्विनिर्गतंवियुक्तंसन्निराधारंनिरालंबनंनतिष्ठतिकिंत्वाश्रितमेवावतिष्ठतेतथात्मापिपूर्वशरीराद्विनिर्गम्यशरीरांतरंव्रजेत् तच्चशरीरांतरगमनंयथागतंपूर्वशरीरप्राप्तिप्रकारमनतिक्रम्य तथायथादेहंपूर्वदेहसजातीयदेहप्राप्तिमनतिक्रम्येतिद्वयोरर्थः अत्रयथागतयथादेहपदाभ्यांप्रतियोन्यादिपदद्वयस्यार्थोदर्शितः ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ अत्रसर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायेनावधारणवाचकस्यैवकारस्यनिवेशोवपुरंतरमाव्रजेदित्यंशेकर्तव्योननुयथागतमित्यंशेइत्याह यथागतमिति यथागतंयथादेहमितियदुक्तंतत्प्रायिकंबाहुल्याभिप्रायेणोक्तंनतुनियतंसावधारणं देहांतरंयातीत्येतावत्तुनियतमितिसंबंधः ॥ ८८३ ॥

अथास्यश्लोकस्यार्थंस्फुटयंस्तत्रदेहांतरप्राप्तिनियममुपपादयति ब्रह्मज्ञानमितिसप्तभिः ब्रह्मज्ञानंविनाअविनाशिनःसूक्ष्मशरीरस्याश्रये णयेनकेनचित्स्थूलशरीरेणावश्यंभवितव्यमित्यर्थः ॥८८४॥ सूक्ष्मशरीरस्याश्रयापेक्षांविशदयति संस्कारेति सूक्ष्मशरीरस्यसंसारदशायां द्वयीद्विविधागतिरवस्थेतियावत् यतःसुप्त्यादिकालेसंस्कारारव्यदोषभावेसूक्ष्मशरीरस्थितिःकारणाज्ञानेसंस्काररूपतयास्थितिरितियावत् अन्यदातुस्थूलशरीरालंबनेनस्थितिरिति ॥ ८८५ ॥ तत्रद्वितीयायांगतौहेतुतयाभोगार्थंस्पष्टस्यसूक्ष्मस्यस्थूलंविनाभोगजननासामर्थ्यमा ह यातनास्विति यातनासुपापफलतीव्रपीडाभोगस्थानेपुनरकेषु ॥८८६॥ ननुकथंसूक्ष्मस्यगतिद्वयमेवेत्युच्यतेयतःशरीराद्बहिर्निर्गमनल क्षणोत्क्रांतिकालेतथापरलोकंप्रतिगमनकालेआत्मनउत्क्रांत्यादावुपाधिभूतत्वेनस्थितस्यसूक्ष्मस्यतृतीयापिगतिरंगीकार्या संस्कारभावः

ब्रह्मज्ञानंविनानैवसूक्ष्मंदेहंविनश्यति ॥ स्थूलंदेहंविनानैवसूक्ष्मोदेहोवतिष्ठते ॥ ८८४ ॥ संस्कारदोषभावेस्या त्स्थूलेवावपुषिस्थितिः ॥ सूक्ष्मदेहस्यसंसारेद्वयीगतिरुदाहृता ॥ ८८५ ॥ यातनासुतथास्वर्गेब्रह्मलोकेथवापि च ॥ भोगःसूक्ष्मशरीरस्यस्थूलदेहंविनानहि ॥ ८८६ ॥ सूक्ष्मेणवपुषानामभवताद्गमनंबहिः ॥ स्थूलदेहस्थि तिर्नैवस्थूलदेहांतरंविना ॥ ८८७ ॥ अस्तुनामगतिर्योयंभोगोदुःखफलोत्रसः ॥ सूक्ष्मदेहेनचान्यःस्यादन्नपा नादिनाकृतः ॥ ८८८ ॥

स्थूलशरीरालंबनंवेत्युक्तयोर्गत्योस्तदानीमसंभवादितिचेदस्तुनादृशीसूक्ष्मशरीरावस्थातथापिसाभोगक्षमानभवतीत्याह सूक्ष्मेणेतित्रिभिः यद्यपिकेवलेनसूक्ष्मेणवपुषाशरीरेणस्थूलशरीराद्बहिर्निर्गमनमुत्क्रांत्यादिसंज्ञंभवतुनामतथापिभोगोपयोगिनीसूक्ष्मदेहस्थितिःस्थूलदेहांत रमन्यत्स्थूलदेहंविनानभवतीत्यर्थः ॥ ८८७ ॥ एतदेवस्फुटयति अस्त्विति नचेतिचकारोभिन्नक्रमःअन्यशब्दोत्तरंद्रष्टव्यः तथाचसूक्ष्मश रीरस्यगतिर्नामप्रसिद्धाभवतुतथापियोऽयंभोगःसुखदुःखसाक्षात्काररूपोदुःखफलःपरिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमे वसर्वंविवेकिनइतिपातंजलसूत्रोक्तविधयादुःखफलकः सनथान्यश्चभोगस्तत्साधनभूतोन्नपानादिनाकृतःअन्नादिजनितोपकारलक्षणः सद्विविधोपिस्थूलशरीरवियुक्तेसूक्ष्मशरीरेनस्यादितिसंबंधः ॥ ८८८ ॥

पूर्वशरीरंपरित्यज्योत्तरशरीरप्राप्तेः पूर्वंमध्यमार्गेनकोपिभोगइत्येतद्दृष्टांतेनस्फुटयति गच्छन्निति यथाभक्षणशक्तोगृध्रोपिमुखेस्थितंमांसं गच्छन्सन्नात्तिनभक्षयतिकिंतुकुत्रचित्स्थित्वैवात्ति तथाचइदंसूक्ष्मशरीरमशक्तमेतस्मात्स्थूलाद्गच्छत्सत्कथमन्नादिभोगंकुर्यादित्यन्वयः॥८८९॥ फलितमाह एतस्मादिति प्रथमपदंपूर्वान्वयित्वेनव्याख्यातं ततःसूक्ष्मस्यभोगार्थंस्थूलापेक्षानियमात्सूक्ष्मोदेहःस्थूलाद्देहाद्विनिर्गतःसन्नन्यंस्थूलंदेहंस्वस्यसूक्ष्मस्यभोगोपकारकंव्रजेदेवेति ॥ ८९० ॥ उक्तमनुष्यसजातीयशरीरप्राप्त्यंशेनियमोनास्तीत्याह ततइति पूर्वार्द्धोक्तंयत्तन्नियतंचतुर्थपादेनतुयदुक्तंतन्ननियतमित्यन्वयः ॥ ८९१ ॥ तत्रहेतुतयामरणानंतरमनिश्चितोदयकनानाविधकर्मवशादनियतयोनिप्राप्तिदर्शनमाह

गच्छन्गृध्रोपिनैवात्तिस्थमपिमांसंमुखेस्थितं॥ कथंगच्छदिदंभोगंकुर्यादन्नादिसंभवं॥ ८८९॥ एतस्मात्तत एवायंस्थूलाद्देहाद्विनिर्गतः॥ सूक्ष्मोदेहोव्रजेद्देहंस्थूलमन्यंस्वभोगदं॥ ८९०॥ ततोदेहाद्विनिष्क्रांतोदेहोदेहांतरंव्रजन्॥ नियतंनैवनियतंयथादेहंयथागतं॥८९१॥ नारकाःप्राणिनःकेचिद्भवंतिमनुजाभुवि॥ कदाचित्सुकृतात्स्वर्गेदेवाअपिभवंतिते ॥ ८९२ ॥ कुतश्चित्पापतोभूमौदेवाअपिभवंतिच ॥ गच्छेयुर्भूगतास्तेपिकदाचिन्नरकान्बहून्॥ ८९३ ॥ अनंतभवसंजातपुण्यपापसमुत्थितैः॥ सूत्रैर्निबद्धाःसंसारकाष्ठक्रीडनमर्कटाः ॥८९४॥ सर्वलोकस्थिताःसर्वेप्राणिनःस्थिरजंगमाः॥ क्रीडार्थंजगदीशेनशिशुनाविश्वकर्मणा॥ ८९५॥ आकर्षयेद्धियत्सूत्रंजगदीशोयदृच्छया॥ प्राणिनःपुण्यपापाख्यंतत्फलंयात्यनीश्वरः॥ ८९६॥

नारकाइतिद्वाभ्यां नारकानरकंभुक्त्वावर्तिर्णाःसंसृष्टपुण्यपापोदयेमनुजाभवंतितेएवनारकाःकदाचित्केवलसुकृतोदयेदेवाअपिभवंतीति तथायेदेवास्तेपिभूमौमनुजत्वंप्राप्यनारकशरीराणिप्रामुवंतीतिद्वयोरर्थः ॥ ८९२॥ ८९३ ॥ ननुजीवैरलक्ष्यांतत्तद्योनिप्राप्तिंकोघटयतीतिचेत्सर्वज्ञईश्वरएवेतिरूपकेणदर्शयति अनंतेतिचतुर्भिः सर्वेप्राणिरूपाःक्रीडनमर्कटाःपरमेश्वररूपेणशिशुनाविश्वकर्मणासर्वंकर्मकार्यंयस्यतथाभूतेनसंसाररूपकाष्ठेनिबद्धाः कैः अनेकजन्मानुष्ठितानियानिपुण्यपापानिशुभाशुभकर्माणितज्जन्यादृष्टरूपैःसूत्रैरितिद्वयोःसंबंधः ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ आकर्षयेदिति सजगदीशःशिशुर्यस्यप्राणिनःसूत्रमदृष्टरूपमाकर्षयेत्फलाभिमुखंकुर्यात्ससर्वःप्राणीअनीश्वरःपरतंत्रस्तत्फलंप्राप्नोति ॥ ८९६ ॥

सर्वइति प्रथमपदद्वयंपूर्वान्वयित्वेनदर्शितं ततउक्तविधयाफलप्राप्तौपारतंत्र्याद्यथागतंयथादेहंचसर्वोगच्छतीतिकथमुच्यतेयतःसर्वई श्वरस्यवशेभवतीति ॥ ८९७ ॥ तर्हिकांयोनिमेषयास्यतीतिचेदयमस्यकर्मविपाकानुसंधाताईश्वरोनिर्मास्यतीत्याह अतइति तयोः पुण्यपापयोः गतौतत्तल्लोकंप्रतीतिशेषः कारणंनिमित्तं ॥ ८९८ ॥ जंतुरिति एयाप्राप्नुयात् ॥ ८९९ ॥ कर्मवशत्वमेवस्फुटयति ब्रह्मेति यत्रसंसारेतृणदेहगतोजीवःअत्यंतोत्कृष्टपुण्योदयेब्रह्माप्रजापतिभावार्हशरीरोभवेत् तथासब्रह्मातृणदेहंप्राप्नुयादतिदुष्कृतोदयेन वस्तुत स्तुयत्रेत्यव्ययमप्यर्थे नमर्पयेयत्रभवान्त्वषलंयाजयेदित्यादौदृष्टत्वात् तथाचतृणदेहस्थितोपीत्यर्थः ॥ ९०० ॥ फलितमाह ततइति

सर्वःप्राणीततःकेनगच्छेदपयथागतं॥ यथादेहंचसर्वोयमीश्वरस्यवशेयतः ॥ ८९७॥ अतईश्वरएवात्रपु ण्यपापप्रवर्त्तकः॥ तयोःफलस्यदाताचगतौदेहेचकारणम्॥ ८९८॥ जंतुरेषपराधीनःकर्मपाशवशंगतः॥ यथागतंयथादेहंकथमेयादनीश्वरः॥ ८९९॥ ब्रह्माभवतियत्रायंतृणदेहस्थितःपुमान्॥ ब्रह्मदेहस्थितस्तद्वत्तृ णंभवतितत्क्षणात्॥ ९००॥ ततोयंनरकेस्वर्गेभूमौनभसिवाव्रजन् ॥ नियमेनविनाशश्वद्वायौभूतोपमःपु मान्॥ यथागतंयथादेहंनव्रजेन्नियतःसदा॥ ९०१॥ प्रायेणपूर्वसंस्कारबलीयस्त्वेनहेतुना॥ यथागतंयथादे हंदेहीदेहांतरंव्रजेत्॥ ९०२॥ यथागतंयथादेहंनियमाच्चेदयंव्रजेत्॥ पुण्यापुण्यव्यवस्थेयंव्यर्थास्याद्वैदिकीस दा॥ ९०३॥ अनादाविहसंसारेप्राथम्याभावहेतुतः॥ कस्यकिंवपुरित्येतन्नियतंनैवलभ्यते॥ ९०४॥

यथावायुतंत्रस्यभूतशरीरस्यननियतागतिस्तथास्वर्गादौनियमेनविनाजंतोर्गतिस्तथाचयथागतमित्याद्युक्तनियमेनसंसारेनव्रजेदित्यर्थः ॥ ९०१ ॥ तर्हिकथंश्रुतौयथागतमित्युक्तमितिचेद्यस्यपूर्वशरीरसमानस्यशरीरांतरस्यप्रापकंकर्मोद्भूतंतदभिप्रायेणेत्याह प्रायेणेति पूर्व स्यपूर्वसमानस्यदेहस्यप्रापकायेज्ञानकर्मणोःसंस्कारास्तेषांप्राबल्येपूर्वसमानाकारंदेहंप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ९०२ ॥ किंचपूर्वसमानदेहप्रा प्तिनियमेधर्माधर्मयोःफलनिर्देशिशास्त्रमप्रमाणंस्यादित्याह यथागतमिति ॥ ९०३ ॥ संसारस्यानादित्वान्यथानुपपत्त्यापिसमानदेहप्रा प्तिनियमोनास्तीत्याह अनादाविति यतःसंसारेकस्यचिद्भावस्यप्राथम्यंनास्तीत्यतोहेतोःकस्यजंतोःकिंजातीयंशरीरमित्येवंपृष्टोनियमे नास्येदंशरीरमितिवक्तुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥ ९०४ ॥

अनादित्वान्यथानुपपत्तिस्फुटयति इदमिति अस्यजंतोरिदंमनुष्याद्यन्यतमविशेषरूपमेवशरीरंयोग्यमित्याकारकेनियमेसतिजन्मांतरा
न्वयात्संसारःसादिःस्यात्तच्चसर्ववादिनामनिष्टमित्यर्थः ॥ १०५ ॥ संसारस्यानादितांविशदयति उत्पत्ताविति द्वादशभिः यदाएकस्या
उत्पत्तेःप्रवाहआदिमान्वक्तुंनशक्यस्तदाकिमुवाच्यमुत्पत्त्यादिसमुदायरूपस्यसंसारस्यानादित्वमितिप्रथमदलार्थः तत्रदृष्टांतोजाग्रदवस्था
प्रवाहोद्वितीयदलार्थः तत्रहेतुतयाघटीयंत्रसाम्यंतृतीयदलेनोक्तमिति ॥ १०६ ॥ घटीयंत्रसाम्यंसत्कार्यवादेनाभिनयति उत्पन्नमिति
उत्पन्नंलब्धोत्पत्तिकंवस्तुस्थितिंवर्तमानतामायातीत्युत्पत्तिस्थित्योःक्रमनियमोवक्तुमशक्यः यतःकारणेसूक्ष्मरूपेणस्थितमेवोत्पद्यते तथा

इदमस्येतिनियतौसादितासंस्रुतेर्भवेत्॥ सादिताचनकस्यापित्यभीष्टावादिनोत्रहि॥ १०५॥ उत्पत्तावपिनै
वात्रप्राथम्यंजगतोस्तिहि ॥ यथाजागरणेनैवप्राथम्यंविद्यतेक्वचित् ॥ घटीयंत्रसमाएतेविसृष्टिस्थितिसंय
माः॥ १०६॥ उत्पन्नंस्थितिमायातिस्थितमुत्पद्यतेतथा॥ उत्पन्नंचस्थितंतद्वद्विनाशमुपगच्छति ॥ विनष्टंजा
यतेतद्वद्विनष्टमवतिष्ठते॥ १०७॥ सादितांयोवदेदस्यसवक्तव्यःकदेतिच ॥ एवमुक्तोयदाकालंनैवायंप्रति
पद्यते॥ तथाकथंभवेत्सादिःसंसारोवादिनोऽधुना॥ १०८॥ स्वदेहस्ययदोत्पत्तिस्तदेत्येवंवदेद्यदि॥ तदापिनै
वसंसारःसादिरस्यप्रसज्जते॥ तद्देहजनकादीनांपूर्वसत्त्वेनहेतुना॥ १०९॥

उत्पत्तिस्थित्योरनंतरंविनाशव्यवहारोदृश्यते तथाविनाशानंतरंकारणरूपेणस्थितिव्यवहारोदृश्यतेइत्यर्थः तथाचोत्पत्त्यादीनांपुनःपुन
र्व्यवहारारूढत्वेनघटीयंत्रसाम्यमितिभावः ॥ १०७॥ अथसंसारसादितावादिनश्चार्वाकादेर्मतपंकंप्रश्नोत्तरधारयाऽपाकरोति सादि
तामित्यादिना यश्चार्वाकादिःसंसारस्यसादितांवदेत्सवादीइत्येवंप्रष्टव्यः इतिकथं कदास्यसंसारस्यादिरिति एवंपृष्टोयदासआदिकालं
नजानातितदाकथंसादितांप्रतिपादयेदित्यर्थः तथाचसव्याहतप्रतिज्ञइतिभावः॥१०८॥ स्वदेहस्येति यदितुधृष्टतयाएवंवदेत् एवंकथं अ
स्यस्वस्यात्मीयदेहस्योत्पत्तिस्तदासंसारस्यादिरिति तदापितदीयाप्रतिज्ञाव्याहतैव तदीयपित्रादीनांपूर्वसत्वादित्यर्थः॥ १०९॥

स्वस्येति यदिपुनःसएवंब्रूयात् एवंकथं ममस्वस्यात्मनःअपेक्षयासंसारोनादिर्नतुमत्पित्राद्यपेक्षयेति तंवादिनंप्रतिआस्तिकइदंवदेत्पृच्छेत् इदंकिं भवतःसंसारःकिंरूपोऽभिमतइति ॥ ११० ॥ अयमिति एवंपृष्टोवादीयद्येतद्देहरूपःसंसारइतिवदेत्तंप्रत्यास्तिकइदंब्रूयात् इदंकिं एतद्देहस्यसादितास्माभिर्ननिवार्यतेकिंतुअभ्युपगम्यतएव तथाचतत्साधनेतवसिद्धसाधनं अस्माभिस्त्वेतत्साध्यतेयदयंदेहःसर्वदेहेभ्यः प्रथमोनभवतिइतःपूर्वमपिदेहपरंपरासीदितितत्त्वयाननिराकृतमित्यर्थः ॥ १११ ॥ ममैतदिति एवमुक्तोवादीयद्येवंनिरपत्रपोब्रूयात् एवंकथं ममैतद्देहंप्रथममेवेति तंप्रतिआस्तिकएवंब्रूयात्त्वंकःकिंस्वरूपोयत्स्वरूपस्यसंबंधिअत्रभवेसंसारेइदंशरीरंप्रथममुच्यतइति॥ ११२ ॥ वपुषइति किंस्वरूपइतिप्रश्नेनकिंदेहरूपस्तदन्योवेतिविकल्पःसूचितः तत्राद्येममदेहइत्युक्तिविरोधःपित्रादिप्रत्यक्षविरोधश्चेत्यनुसंधायवा

स्वस्यसादिरयंभूयादितिचेत्तंवदेदिदं॥ संसारोभवतःकोयमभिप्रेतस्तमीरय ॥ ११० ॥ अयंदेहइतिब्रूयाद्य यंतंवदेदिदं॥ नास्माभिरस्यदेहस्यसादिताविनिवार्यते॥ किंतुदेहमिदंसर्वदेहेभ्यःप्रथमंनहि॥ १११ ॥ ममैतत्प्रथमंदेहमितिचेद्वक्तितंवदेत्॥ कस्त्वंयस्यभवेऽत्रस्यादिदंहिप्रथमंवपुः॥ ११२॥ वपुषोन्यइतिप्रोक्तेवदेत्तंकुत्रसंस्थितः॥ त्वमस्माद्वपुषःपूर्वंकुतोवाऽत्रसमागतः॥ ११३॥ आत्मन्येवस्थितःपूर्वमागतोस्मियदृच्छया॥ एवंचेद्वक्तितंब्रूयादितःपूर्वंकुतोभवान्॥११४॥ देहांतरंनसंप्रामोयदृच्छावाकुतोननु॥एवमुक्तेनचास्यास्तिनाप्यंकिंचिदिहोत्तरं॥ ११५॥ अथचैवंवदेन्नाहंस्मरामिस्वात्मनोवपुः ॥ अतीतमितितंब्रूयादनेकांतंत्वयेरितं॥ अनुभूतस्यसर्वस्यस्मृतिःकस्यात्रविद्यते॥ ११६॥

दीयदीतिब्रूयात् इतिकिं अहंवपुषोन्योस्मीति तंप्रत्यास्तिकइतिपृच्छेत् इतिकिं त्वमस्माद्वपुषःपूर्वंकुत्रसंस्थितः अत्रशरीरेचकुतोहेतोरागत इत्यर्थः॥ ११३॥ आत्मनीति एवंपृष्टोवादीयद्येवंवदेत् एवंकथं अहमेतच्छरीरात्पूर्वमात्मन्येवस्थितःअत्रशरीरेतुयदृच्छयाअचिंतितार्थप्रापकस्यभावेनागतइति तंप्रत्येवंब्रूयात् एवंकथं भवानितःपूर्वंदेहांतरंकथंनप्राप्तःसातेदेहलाभसाधनभूतायदृच्छावाइतःपूर्वंकुतोनाभूदिति एवंपृष्टेयोग्यमुत्तरंनास्तीतिद्वयोरर्थः यदृच्छास्वैरितेत्यमरः॥ ११४ ॥ ११५॥ अथचैवमिति यदिचसवादीस्मरणाभावलिंगेनातीतदेहाभावसाधनाभिप्रायेणएवंवदेत्अहमतीतंदेहंनस्मरामीति तंप्रत्येवंब्रूयात्त्वयास्मरणाभावरूपमतीतदेहाभावस्यसाधनमनेकांतंव्यभिचारवदुक्तं यतःसर्वस्यानुभूतस्यस्मृतिनियमोनास्तितथाचार्थाभावाभावेअर्थसत्त्वरूपेसत्यपिस्मरणाभावदृष्टेर्व्यभिचारःस्फुटइतिभावः ॥ ११६ ॥

अथदेहइति ससंसारसादिनावादीयदिवपुषोन्यइतिपक्षेदोषगणंश्रुत्वादेहोहमित्याकारंदेहरूपतापक्षंवदेदवलंबेत ननुपित्रादिप्रत्यक्षविरोधेनदूषितंपक्षंकथमवलंबेतेत्यनआह विस्मृतिमागतइति यतःश्रुतदोषविस्मरणशीलइत्यर्थः तंप्रतिपूर्वोक्तंपित्रादिप्रत्यक्षविरोधादिकंदोषंपुनःश्रावयेदित्यर्थः ॥११७॥ फलितमाह अनादिनेति श्रयणीयास्वीकर्तव्या अनादित्वसिद्धौपुण्यादिफलव्यवस्थासिद्धातस्यांचसत्यांयथादेहमित्यादिश्रुतिवचनंप्रायिकंप्रायोभिप्रायकमेवेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ प्रायिकत्वंस्फुटयन्यथागतंयथादेहमित्यर्थकयोःश्रुतिगतप्रतिन्यायप्रतियोनिपदयोस्तात्पर्यमाह प्रतिन्यायमितित्रिभिः प्रतिन्यायादिपदद्वयमुक्तवतीयेयंश्रुतिःसाइत्थमुत्तरश्लोकद्वयेनवक्ष्यमाणाभिप्रायवतीबोध्येत्यर्थः ॥ १२० ॥ अनादाविति अनादौसंसारेऽनेनपुरापूर्वयोयज्जातीयोदेहःअधुनेदानीमिवकदा

अथदेहोहमित्येवंब्रूयाद्विस्मृतिमागतः॥ सद्भिश्चेत्तंप्रतिब्रूयात्पूर्वोक्तंदूषणंपुनः॥ ११७॥ अनादितातःसर्वैःश्रयणीयात्रसंस्रुतौ॥ अनादाविहसंसारेपुण्यापुण्यव्यवस्थितिः॥ ११८॥ पुण्यापुण्यव्यवस्थायांयथादेहंयथागतं॥ नियतंनभवेत्तस्मात्प्रायिकंवचनंश्रुतेः॥ ११९ ॥ प्रतिन्यायमिदंतद्वत्प्रतियोन्यपियत्पदम् ॥ तद्द्वयंश्रुतिराहेत्थमभिप्रायवतीहिसा॥ १२० ॥ अनादाविहसंसारेयोधुनेवपुरागतः॥ यश्चदेहःकदाचित्तुपुनस्तंप्रतिपद्यते॥ १२१ ॥ नरकेब्रह्मलोकेवास्वर्गेवायेनकर्मणा॥ गतवान्यादृशंभोगंतेपुतादृग्व्रजेत्पुनः ॥ कर्मणातादृशेनैवस्थूलदेहग्रहायहि॥ १२२ ॥

चिद्गतःप्राप्तःपुनस्तंनज्जातीयमेवप्रतिपद्यतेप्राप्नोतीत्यर्थः अयंभावः अयंजीवोमृगादिकांयांयांयोनिंव्रजतितस्यास्तस्यायोनेर्व्यवहारेऽनुपदिष्टोपिकुशलोभवतीतिप्रसिद्धंतच्चपूर्वाभ्यासजन्यसंस्कारमंतरानसंभवतिनथाचकदाचित्याप्तपूर्वामेवयोनिमेपगच्छतीतिविज्ञायतइति ॥ १२१ ॥ यथागतत्वंविशदयति नरकइति नरकादिगताश्चयोनयःपूर्वयादृशभोगप्रदेनयेनयज्जातीयेनकर्मणालब्धाःपुनस्तादृशभोगप्रदेनादृशेकर्मणिफलायोन्मुखेसतितांयोनिलभतेसचयोनिलाभःपुनस्तज्जातीयशरीरग्रहस्यहेतुःसंस्कारादृष्टयोरुत्पादनद्वारेत्यर्थः पुनःप्राणलाभायेत्यर्थकस्यप्राणायेतिपदस्यार्थःस्थूलदेहग्रहायेतिपदेनदर्शितइतिबोध्यम् ॥ १२२ ॥

सप्तत्रिंशत्तम्याः कंडिकाया अर्थमाह स्थूलेति त्रयोदशभिः कर्मिणो जंतोर्मरणानंतरं स्थूलदेहांतरस्य सभोगोपकरणस्य ग्रहे लाभे दृष्टांतं श्रृण्वित्यर्थः ॥ १२३ ॥ तत्रोग्रपदार्थमाह क्षत्रियायामिति क्षत्रियायां मातरि वैश्येन पित्रा ये जातास्ते उग्रपदेनोक्ताः अथवा उग्रकर्मसु वधादिषु विनियुक्ताः संकरजातयोनुलोमा हीनजातिकायां मातरि उत्कृष्टजातिकात्पितुरुत्पन्नाः प्रतिलोमास्तद्विपरीता वा उग्रपदार्था इत्यर्थः ॥ १२४ सूतपदार्थमाह ब्राह्मण्यामिति त्रिभिः ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्पितुर्जाताः सूता इति प्रसिद्धाः येषां सारथित्वं पुराणवक्तृज्ञानं वा जीविकेत्यर्थः ॥ १२५ ॥ अथवेति सर्व एव राजोपजीविनश्चातुर्वर्णिकाः संकरजातयो वा सूता इति पदेनोक्ता इत्यर्थः ॥ १२६ ॥ तत्र हेतुतया सूतश

स्थूलदेहग्रहे तत्र कर्मिणो मरणात्परम् ॥ वक्ष्यामि यमहं तुभ्यं दृष्टांतं तं निशामय ॥ १२३ ॥ क्षत्रियायां हि वैश्येन जाता उग्राः प्रकीर्तिताः ॥ अथवा क्रूरकर्माण उग्रा लोके उदाहृताः ॥ अनुलोमा विलोमाश्च सर्व एवात्र मानवाः ॥ १२४ ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः सूताः संकीर्तिता जनैः ॥ ये स्युः सारथिनः केचित्पुराणज्ञाश्च केचन ॥ १२५ ॥ अथवा सर्व एवैते वर्णिनोपि परे तथा ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां जाताः सूता उदाहृताः ॥ १२६ ॥ सूताः प्रसूता इत्युक्ताः सर्वे ते देहधारिणः ॥ नहि देहधराः केचिदजाताः संति जंतवः ॥ १२७ ॥ एनः पापमिति प्रोक्तं तत्र ये विनियोजिताः ॥ भृत्याः सामंतसहिताः प्रत्येनस इतीरिताः ॥ ग्रामाणामत्र नेतारो ग्रामण्यः परिकीर्तिताः ॥ १२८ ॥ उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्याद्यास्तथा जनाः ॥ देशस्वामिनमायांतं राजानं कुत्रचिद्गतम् ॥ आयांति संमुखं यद्वत्कृतकौतुकमंगलाः ॥ १२९ ॥ महद्भिस्तूर्यनिर्घोतैर्गीतैः कर्णसुखावहैः ॥ नानावारांगनाहस्तस्थितैर्नीराजनैः सह ॥ १३० ॥

ब्दस्य योगार्थमाह सूताः प्रसूता इति यतः प्रसूता गर्भान्निर्मुक्ताः सूतशब्देनोक्ताः अयमस्य योगार्थः सर्वप्राणिषु वर्तत इत्यर्थः ॥ १२७ ॥ प्रत्येनस इति पदस्यार्थमाह एन इति एन इति पदं पापवाचकं तत्र पापे पापिनां दंडे इति यावत् ये विनियुक्ता अधिकृता भृत्याः सामंतेन पुराध्यक्षेण सहितास्ते प्रत्येनस इति पदेनोक्ताः ग्रामाध्यक्षास्तु ग्रामणीपदेनोक्ता इत्यर्थः स्यात्सामंतः पुराध्यक्ष इति हेमचंद्रः ॥ १२८ ॥ पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह उग्रा इति पंचभिः यथा वर्णिता उग्रादयः कुत्रचिद्गत्वा आयांतं राजानं प्रति संमुखं यथा भवति तथा आयांति प्रतीक्षंत इति यावत् कीदृशाः कृतानि संपादितानि कौतुकानि उत्साहजनकानि मंगलानि च यैस्ते तथा पुनः कीदृशाः तूर्यनिनदादिभिर्युक्ताः नीराजनमार्तिक्यदीपः ॥ १२९ ॥ १३० ॥

अन्नेति किंकृत्वाराज्ञःसंमुखंयांति मनःप्रभृतिसुखदान्यन्नादीनितत्रतत्रनिधानभाजनेषुनिधाय ॥ १३१॥ स्कंधेति पुनःकिंकृत्वा स्कंधावारस्यसैन्यस्यतथासामंतानांतथाभूपतेश्चवासार्थंपृथक्पृथक्प्रासादान्तत्रतत्रयोग्यस्थानेषुकल्पयित्वा चमूश्चकेंस्कंधावारइतिहेमचंद्रःपुनःकिंकृत्वाप्रतीक्षंते तन्नगरादतिदूरमपिभूतलमतिक्रम्येति ॥ १३२॥ वार्तामिति पुनःकीदृशास्तेउपाद्यः इत्यादिरूपांवार्तांतस्यराज्ञ एवसंबंधिनींकुर्वंतः इतिकथं राजाकुत्रसमागतःअयंराजाआयातिअयमायातीति ॥ १३३ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमितिद्वाभ्यां एवंदेहांतरसमागमकालेअजडान्यादित्यादिदेवतारूपाणिजडानिशरीरारंभकाणिचसर्वाणिभूतानिकर्मानुसारेणभोगदान्युपकरणानिसं

अन्नपानानिचित्राणितत्रतत्रनिधायहि ॥ मनोनयनदेहानांसुखकारीणिभूरिशः ॥ १३१ ॥ स्कंधावारनिवेशार्थंसामंतानांचभूपतेः ॥ प्रासादान्विविधान्हृष्टाःकल्पयित्वामनोरमान् ॥ तत्रतत्रातिदूरंतदतिक्रम्यापिभूतलं॥ १३२ ॥ वार्तांतस्यैवकुर्वंतोराजाकुत्रसमागतः ॥ अयमायात्ययंतद्वदित्याद्येवपरस्परं ॥ १३३॥ एवंसर्वाणिभूतानिदेहांतरसमागमे॥ कृतकर्मानुसारेणभोगदानिशरीरिणाम् ॥ १३४॥ अस्यापत्यमिदंब्रह्मत्यायातीदमिहेतिच ॥ कर्मिणंजायमानंतंप्रत्युद्गच्छंतिसर्वतः ॥ कर्मानुसारिभिर्भोगैरजडानिजडानिच ॥ १३५॥ मरणेप्युक्तदृष्टांतंविजानीहिमहीपते॥यियासंतंहिराजानंकुत्रचित्तस्यदेशगाः॥ उग्रादयोयथायांतितमन्वेवत्वरान्विताः ॥ १३६॥

पापजायमानंदेहिनमित्येवंप्रत्युद्गच्छंतिप्रतीक्षंते इतिकथं इदंब्रह्मास्माकंकर्तृभोक्तृचअस्यदेवदत्तस्यइहपत्न्यामृतुस्नातायांजन्मनेआयातिइदंब्रह्मेहायातीति जीवेब्रह्मशब्दप्रयोगोवस्तुतोब्रह्मत्वाभिप्रायेणेतिद्वयोरर्थः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ अथपरलोकशब्दितंदेहांतरंयियासंतंचिदाभासरूपंजीवंकेनुयांतीतिजिज्ञासांदृष्टांतेनपरिहरंत्याअष्टत्रिंशत्तम्याःकंडिकायाअर्थंदर्शयति मरणइतिद्वाभ्यां हेराजन्मरणेपूर्वदेहपरित्यागेप्युक्तराजवृत्तांतरूपंदृष्टांतंशृणु यथाकुत्रचिद्यियासंतंमंतुमिच्छंतंराजानंबिह्वासतमनुतस्यराज्ञःपश्चादेवयांति के येतस्यराज्ञोदेशगताभृत्याउग्रादयः ॥ १३६ ॥

तथेति तथाशरीरगावागादयोगौणप्राणामुख्येनमुखबिलवासिनाप्रधानेनप्राणेनसहिताःपरलोकंयियासंतमात्मानमनुयांति कदा यदा मुमूर्षुरूर्ध्वश्वासीजायतइत्यन्वयः एतेनमनएवपरलोकंयातीत्यादिकास्तार्किकाणांकल्पनाःपरास्ताः इतितृतीयब्राह्मणस्यज्योतिराख्यस्यव्याख्यानम् ॥ १३७॥ अथसंसारमोक्षयोःससाधनयोर्विस्तरेणप्रतिपादकस्यचतुर्थब्राह्मणस्यशारीरकाख्यस्यार्थमध्यायांतंयावद्ग्रंथेनप्रदर्शयंस्तत्रेतिनुकामयमानइत्यंतभागस्यसंसारप्रदर्शकस्यार्थःप्रदर्श्यते बलहीनइत्यादिश्लोकशतत्रयेणाष्टात्रिंशदधिकेन यदायं

तथावागादयःप्राणामुख्यप्राणेनसंयुताः॥ आत्मानमिममेवानुयांतिराजन्शरीरगाः॥ ऊर्ध्वश्वासीयदादेही मुमूर्षुर्जायतेतदा॥ १३७॥ बलहीनोयदाजंतुर्नजानातिसुतादिकं ॥ वागादिभिःसमंतात्सतेजोमात्रास्वरूपिणः॥ गृहीत्वामरणेसर्वान्हृदयाकाशमाव्रजत्॥ १३८॥ नेत्रेघ्राणेपिरसनेवाचिश्रोत्रेमनस्यपि॥त्वचिबुद्धौतथान्येषुकरणेषुस्थितःपुमान्॥ १३९॥ हृदयाकाशमागच्छेन्नेत्राद्यैर्हिसमंयदा ॥ तदामुमूर्षुःपुरुषोनपश्यतिनजिघ्रति ॥ १४० ॥ रसयत्यपिनैवायंवक्तिनायंशृणोतिन ॥ मनुतेनस्पृशत्येषनैषजानातिनक्वचित् ॥१४१॥इंद्रियाण्यपराण्येवव्यापारयतिनप्रभुः॥ एकतांहृदयाकाशेगतःसन्परमेश्वरे॥ १४२॥

मरणकालेजंतुर्बलहीनोभूत्वावागादिभिरिंद्रियैःसुतादिकंविषयजातंनविजानातिनविषयीकरोतिसंमूढोभवतीतियावत् तदासर्वान्वागादीन्सहकारिभावान्समंताद्गृहीत्वाहृदयाकाशमागच्छति कीदृशान्वागादीन् तेजसःसात्विकत्वेनप्रकाशप्रधानस्यसूक्ष्मशरीरस्यमात्रारूपान् अंशरूपानित्यर्थः ॥ १३८ ॥ नेत्रइति यदाएवंनेत्रादौकरणजातेस्थितश्चिदाभासरूपःपुरुषोहृदयाकाशंप्रतिकरणदेशेभ्यःप्रत्यगच्छतिएवंसूर्यादिदेवतांशःस्वदेवरूपंप्रतिपद्यतेतदामुमूर्षुःपुरुषोहृदयाकाशरूपेपरमेश्वरेएकतांगतःसन्दर्शनादिकंनकरोतीतिचतुर्णां संबंधः ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

तस्मिन्कालेमुमूर्षुकर्तृकदर्शनाद्यभावोलोकेपिप्रसिद्धइत्याह नाप्रसिद्धमिति इदंमुमूर्षोरदर्शनादिकमप्रसिद्धंनभवतिकिंतुप्रसिद्धमेवय तोभूमौपतितंमुमूर्षुंप्रस्तुत्यतत्समीपगताःपुरुषाइदंवदंति इदंकिमित्याकांक्षायांपार्श्वस्थैःकृतंमुमूर्षोर्दर्शनाद्यभावानुवादमभिनयति नेत्या दिनाअवस्थिताइत्यंतेन अयंमुमूर्षुरस्मान्नपश्यतिअस्मदीयंवचश्चनशृणोतीतिद्वयोरर्थः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ नजिघ्रतीति तथाकंठेनि हितायास्तुलसीदलमालायागंधंनजिघ्रतितथामुखेनिहितंदधिचनास्वादयति ॥ १४५ ॥ अस्मानिति सदाप्रेमास्पदानस्मान्नवक्तिअस्म दीयंगात्रंचनस्पृशति ॥ १४६ ॥ अतइति यतोबाह्येंद्रियव्यापारंनकरोतिअतोविज्ञायतेमनोबुद्ध्योरपिव्यापारंनकरोतियथावयंसुषुप्तिं

नाप्रसिद्धमिदंसर्वंप्राज्ञतादात्म्यमागते ॥ आत्मनीहयतोभूमौप्रक्षिप्तंतत्समीपगाः ॥ १४३ ॥इदंवदंतिनै वायंपश्यत्यस्मान्समीपगान्॥ नशृणोतिवचस्तद्वदस्माभिःसमुदीरितम्॥ १४४॥ नजिघ्रतितथागंधंमाला याःकंठआत्मनः॥ रसयत्यपिनैवायंदधियन्निहितंमुखे॥ १४५॥ अस्मान्समीपगानेषनचवक्तिसदाप्रिया न्॥ नस्पृशत्यपिनोगात्रंपुत्रादीनांप्रियंसदा॥ १४६॥ अतोनमनुतेनैवविजानातिभुविस्थितः॥ करणोपर मात्सुप्तौवयंयद्वदवस्थिताः॥ १४७॥ अभावेदर्शनादीनामेकीभावंवदंतिच ॥ हेतुंसर्वत्रविद्वांसःसुहृदःपरि तःस्थिताः॥ १४८॥ यदायंहृदयाकाशतादात्म्यंप्रतिपद्यते॥ मुमूर्षुस्तस्यपुरतोमार्गसंदर्शनायहि॥ हृदयस्या ग्रभागोत्रप्रज्वलत्यऽतिभूरिशः॥ १४९ ॥

गताःकंचिन्मनःप्रभृतिव्यापारंनकुर्मइत्यर्थः ॥ १४७ ॥ अभावेइति नकेवलंदर्शनाद्यभावमेववदंतिकिंतुमुमूर्षोर्दर्शनाद्यभावेहेतुतयास र्वेंद्रियाणांहृदयदेशेसूक्ष्मशरीरेणैकीभावंपिंडीभावंवदंतिपार्श्वगाइत्यर्थः ॥ १४८ ॥ एतावताकंडिकाद्वयंव्याख्यातमथतस्येत्यादिका यास्तृतीयकंडिकायाअर्थमाह यदेतिद्वादशभिः यदायंमुमूर्षुर्हृदयाकाशेनतादात्म्यंप्राप्नोतितदापिपरलोकगमनानुकूलविशेषज्ञानाभा वोनमंतव्यः यतस्तस्यमुमूर्षोःपुरतःपरलोकमार्गस्यसंदर्शनायहृदयस्याग्रभागोनाडीमुखरूपःप्रज्वलति भाविशरीरप्राप्तिहेतुद्वाराका रचिदाभासव्याप्तवृत्तिरूपेणाधिकंप्रकाशेनयुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

यथेति यथाराज्ञोगंतुमिच्छतः पुरतोदीपिकाः किंकरकरगताः प्रकाशंतेतद्वत ॥ १५० ॥ तेनैवेति तेनत्दृदयाग्रगतेनप्रकाशेनप्रकाशितो महापथः परलोकमार्गोयस्यैतादृशः सन्निद्रएकादशद्वारात्स्थूलशरीररूपात्पुरान्निष्क्रामतीति ॥ १५१ ॥ एकादशद्वाराणिगणयति चक्षुरिति चक्षुःश्रोत्रनासिकानांप्रत्येकंद्वेद्वेछिद्रेइतिषट्पायूपस्थनाभीनांत्रीणिछिद्राणिमुखस्यैकंमूर्ध्निचैकमेतानिसंकलितान्येकादशे त्यर्थः ॥ १५२ ॥ द्वाराणांगंतव्यानुसारेणविभागमाह नारकीतिचतुर्भिः नारकीनरकंगंता प्रेतसमःप्रेतयोनिगामी ॥ १५३ ॥ अन्नेति अ

यथायियासतोराज्ञोदीपिकाराजमार्गगाः ॥ प्रज्वलंतितथैवास्यपरलोकंयियासतः ॥ १५० ॥ तेनैवैषप्रकाशेनप्रकाशितमहापथः ॥ पुरादेकादशद्वारादिंद्रोनिष्क्रामतीश्वरः ॥ १५१ ॥ चक्षुःश्रोत्रनसांद्वेद्वेपायूपस्थोदरेष्वपि ॥ मुखेमूर्द्धनिपंचस्युर्द्वाराण्यस्यविनिर्गमे ॥ १५२ ॥ नारकोपायुतोगच्छेत्कामीशिश्नाध्वनापुनः ॥ नाभिमार्गेणनिर्यातिप्रायःप्रेतसमःपुमान् ॥ १५३ ॥ अन्नासक्तस्तुनिर्यातिमुखतोबहुलोजनः ॥ गंधप्रियोविनिर्यातिनासाविवरतःपुमान् ॥ १५४ ॥ गीतज्ञःश्रोत्रदेशेनगंधर्वान्प्रायशोव्रजेत् ॥ चक्षुषोनिर्गतोगच्छेत्सवितारंप्रभानिधिं ॥ १५५ ॥ अन्यंवातैजसंकंचिदग्निंवाचंद्रमेववा ॥ मूर्द्धतोनिर्गतोगच्छेद्ब्रह्मलोकमनिंदितं ॥ १५६ ॥ अधमत्वेपरासीमापायुद्वारमुदाहृतं ॥ उत्तमंचतथानान्यन्मूर्द्धद्वारात्तुकिंचन ॥ अन्येषुतारतम्येनत्युतमाधमतास्थिता ॥ १५७ ॥ अयंयदाविनिर्यातिबुद्ध्युपाधिर्महेश्वरः ॥ प्राणस्तदाक्रियाशक्तिस्तमन्वेवव्रजत्ययम् ॥ प्राणेगच्छतिसर्वाणिवागादीन्यनुयांतिच ॥ १५८ ॥

न्नासक्तोभोजनलोलुपः ॥ १५४ ॥ गीतज्ञइति गीतज्ञःश्रोत्रमार्गेणगंधर्वलोकंव्रजेत् चक्षुर्द्वारेणनिर्गतस्तुसूर्यमन्यंवातेजोमयंभावमग्न्यादिकंगच्छति मूर्द्धद्वारेणगतस्तुब्रह्मलोकंयातीतिद्वयोरर्थः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ अधमत्वइति अधमफलप्रदद्वाराणांमध्येपायुद्वारादपकृष्टंनास्तिउत्कृष्टफलदानांतुमूर्द्धद्वारादुत्कृष्टंनास्ति अन्येषुद्वारेषुत्वापेक्षिकेउत्कृष्टत्वापकृष्टत्वेइत्यर्थः ॥ १५७ ॥ अयमिति अयंज्ञानशक्त्युपाधिकोमहेश्वरोयदानिर्गच्छतितदातदनुसारिणोवागादयोपिनिर्गच्छंतीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

एवमिति बुद्ध्युपाधिकआत्मामहेश्वरःसकलसंघाताधिपतिरेवमुक्तविधयामरणकालेप्राज्ञेनकारणोपाधिकेश्वरेणतादात्म्यंसुषुप्तौविवेकतांविशेषज्ञानाभावप्रयोजिकांप्राप्तोपिसविज्ञानोभवति सविज्ञानपदार्थमेवाह पुनर्ज्ञानंप्रपद्यतइति पूर्वंयद्धृदयायभागप्रज्वलनरूपंज्ञानमुक्तंतन्निर्गमनमार्गाकारमिदंतुभाविशरीराकारमितिविशेषःपुनःशब्दार्थः ॥ ९५९ ॥ पूर्वंपरलोकयात्रायांशकटस्थानीयतासूक्ष्मशरीरस्योक्तातत्रसंभारस्थानीयान्भावान्दर्शयति तंशरीरादिति तंबुद्ध्युपाधिकंजीवंशरीराद्विनिष्क्रांतमभिलक्ष्येतिशेषः ज्ञानंमानसंकर्मकर्मशारीरंतत् एतेद्वेअपिदृष्टरूपेणगच्छतः गत्वाचतादृक्तत्तद्भोगानुकूलंदेहंप्रयच्छतः कीदृशेज्ञानकर्मणी पूर्वसंस्कारेणपूर्वानुभूतत

एवमात्मासविज्ञानोबुद्ध्युपाधिर्महेश्वरः ॥ प्राज्ञतादात्म्यमायातःपुनर्ज्ञानंप्रपद्यते ॥ ९५९ ॥ तंशरीराद्विनिष्क्रांतंसुखदुःखोपभोगिनं ॥ पूर्वसंस्कारसहितेगच्छतोज्ञानकर्मणी ॥ शुभाशुभेसमुद्बुद्धेतादृग्देहंप्रयच्छतः ॥ ९६० ॥ स्थूलदेहाद्विनिष्क्रम्यस्थूलदेहविवर्जितः ॥ नतिष्ठतिपुमानत्रदृष्टांतस्तृणयःकृमिः ॥ ९६१ ॥ यथा तृणजलौकाख्यःकृमिस्तृणगणंव्रजन् ॥ एकंतृणंगृहीत्वैवजत्यात्पूर्वंतृणंसदा ॥ ९६२ ॥ एवमात्मावपुष्यस्मिन्स्थूलेस्थित्वापरंवपुः ॥ स्थूलंसंपाद्यनिर्गच्छेद्प्राप्तौनैवतस्यसः ॥ ९६३ ॥

त्तद्योनिव्यवहाराद्यनुभवजन्येनसंस्कारेणतत्रतत्रकौशलप्रयोजकेनसहितेइत्यर्थः ॥ ९६० ॥ आत्मनःपूर्वशरीरांतरग्रहणपूर्वशरीरपरित्यागप्रकारयोःस्पष्टीकरणपरायाश्चतुर्थकंडिकायाअर्थंनिरूपयति स्थूलदेहादितित्रयोविंशतिश्लोकैः स्थूलदेहविवर्जितःअनालंबितस्थूलदेहांतरःसन्पूर्वदेहाद्विनिष्क्रम्यनतिष्ठतिकिंत्वालंब्यैवदेहान्तरंपूर्वदेहाद्विनिष्क्रामतीत्यर्थार्थेदृष्टांतस्तृणयःतृणेषुयातिभ्रमतियःकृमिविशेषःसबोद्धः ॥ ९६१ ॥ दृष्टांतंस्फुटयति यथेति स्पष्टं श्रुतावाक्रमपदेनआक्रम्यतेइतिव्युत्पत्त्याआलंबनीयंतृणांतरादिकमुक्तमितिबोध्यम् ॥ ९६२ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति संपाद्यालंब्यपूर्वस्मान्निर्गच्छेत्शरीरांतरस्याप्राप्तौतुतस्यपूर्वस्यदेहस्यसपरित्यागोनैवभवतीति ॥ ९६३ ॥

उक्तमर्थंलौकिकदृष्टांतेनापिस्फुटयति यथेतिद्वाभ्यां यथाराजादेर्गृहांतरगतिंप्रतिगृहांतरप्राप्त्यर्थंजीर्णगृहंपरित्यज्यनिर्गच्छतोयःपूर्वस्य परित्यागःसोभिनवेगृहेनिष्पन्नेसत्येवभवेत् तथाएवंदेहिनोऽभिनवेदेहेनिष्पन्नेसत्येवपूर्वत्यागोभवेदितिद्वयोरन्वयः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ ननुपूर्णस्यात्मनःकथंगत्यादिकमितिचेद्घटाद्युपहिताकाशवद्बुद्ध्याद्युपहितात्मनिसर्वंसंभवतीत्याह आत्मनइति यद्यपिसर्वगस्याद्वितीयस्यात्मनोगत्यादयोनसंभवंतितथापिबुद्ध्यादिसंबंधात्सर्वमुपपन्नमितिद्वयोःसंबंधः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ ननुबुद्ध्यादेरेवकथंदेहांतरेगत्या

यथानिर्गच्छतोराज्ञोधनिकस्यापरस्यवा ॥ जीर्णंगृहंपरित्यज्यगृहांतरगतिंप्रति ॥ १६४॥ पूर्वस्यतुपरित्यागो निष्पन्नेभिनवेगृहे ॥ भवेदेवंपरित्यागोनवेदेहेत्रदेहिनः॥ निष्पन्नेपूर्वदेहस्यनान्यथाक्कापिकर्हिचित् ॥१६५॥ आत्मनःसर्वगत्वेनभेदस्यापिविवर्जनात् ॥ गत्यादयोनसंत्येवसर्वकर्मफलैःसमं ॥ १६६॥ यद्यप्यस्यतथाप्यत्रबुद्धितादात्म्यहेतुतः ॥ उपपन्नमिदंसर्वंगतिकर्मफलादिकम् ॥१६७॥ अस्मिन्देहेस्थिताबुद्धिर्नाप्नुयादपरंवपुः ॥ यद्यप्येषातथाप्येवंप्राप्तिर्देहद्वयेभवेत् ॥ १६८ ॥ वृत्तिभिर्नयनंयद्वद्गच्छेन्नयनमंडलात् ॥ बहिर्ध्रुवादिकंदेशंबहुलक्षादियोजनं ॥ १६९॥ धर्माधर्माख्यसंस्कारैरेवंबुद्धिश्चवृत्तिभिः ॥ पूर्वदेहस्थितादेहमन्यंयातीश्वरेच्छया ॥ १७० ॥

दिकमित्यसंभावनांदृष्टांतेनापाकर्तुंप्रतिजानीते अस्मिन्निति यद्यप्यस्मिन्देहेस्थिताबुद्धिरपरंदेहमाप्नुयादितिनसंभाव्यतेतथाप्येवंवक्ष्यमाणविधयादेहद्वयेबुद्ध्यादिप्राप्तिःसंबन्धरूपासंभावनीयेत्यर्थः ॥ १६८ ॥ एवंपदोक्तांविधामभिनयति वृत्तिभिरिति यथानयनंचक्षुरिंद्रियंनयनमंडलात्स्वगोलकाद्बहिर्बाह्यंदूरमपिध्रुवादिकंदेशंवृत्तिभिर्गच्छेदितिसर्ववादिसंमतंतथाबुद्धिःपूर्वदेहस्थितापिमरणकालेअन्यंदेहंयाति कीदृशीबुद्धिः धर्माधर्माभ्यांविहितनिषिद्धकर्मजन्यादृष्टाभ्यांपूर्वानुभवजन्यसंस्कारेणचईश्वरेच्छयाचप्रयुक्तेतिशेषः अनेनबुद्धिविशेषणेनजीवनदशायांभाविदेहाकारवृत्तिप्रसंगोनिरस्तः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

ननुमरणकालेभाविदेहमनुसंदधानाबुद्धिरहंदेहांतरंप्राप्तास्मीत्येवंकुतोनजानातीतिशंकाप्युक्तदृष्टांतेन निरस्तेत्याह नेत्रेतिद्वाभ्यां यथा स्वगोलकस्थंचक्षुर्ध्रुवादिकंगच्छत्तत्तद्ध्रुवादिकंप्राप्यापिएतन्नवेत्ति एतत्किं मयाएतद्ध्रुवादिकंप्राप्तमिति तथामरणकालेबुद्धिःपूर्वदेहस्थितादेहांतरंप्राप्याप्येतन्नवेत्ति एतत्किं मयाएतन्नवंदेहंप्राप्तमितिद्वयोःसंबंधः वेगातिशयाज्जडत्वाच्चेतिहेतुःपूरणीयः ॥ १७१॥१७२॥ देहांतरंतत्तद्भोगानुकूलमारप्स्यमानान्यपिकर्माणिभाविशरीराकारांवृत्तिमारभंतेइत्येतावदेवतृणजलौकादृष्टांतेन विवक्षितमित्याशयंदृष्टांतेन विशदीकरोति अभिप्रायमित्यादिना यथाराजकिंकरास्तस्यराज्ञःप्रासादांतरगमनाभिप्रायंज्ञात्वाप्रासादांतरंनिर्मायतत्रराज्ञोहस्त्यश्वा

नेत्रमंडलमध्यस्थंनेत्रंगच्छद्ध्रुवादिकं ॥ तत्प्राप्यापिनवेत्त्येतत्प्राप्तमेतन्मयायथा॥ १७१ ॥ पूर्वदेहस्थिताबुद्धिःप्राप्यदेहांतरंतथा॥ प्राप्तमेतन्मयादेहंनववेत्तिनकर्हिचित्॥ १७२ ॥ अभिप्रायंयथाज्ञात्वाराज्ञस्तस्यात्र किंकराः॥ प्रासादमपरंकुर्युस्तत्रस्थेपिचराजनि॥ १७३॥ नयंतिचविधायान्यंप्रासादंराजकिंकराः ॥ हस्त्यश्वादीन्स्थितेप्यस्मिन्प्रासादेपूर्वनिर्मिते॥ १७४ ॥ वदंतिचजनास्तत्रहस्त्यश्वादिसमागमात्॥ राजासमागतःसोयंयद्यपिमार्गेपितिष्ठति॥ १७५ ॥ मुमूर्षोर्देहिनोप्येवंकर्माणिविविधानिह॥ आरभंतेवपुस्त्वन्यद्यत्रयास्यत्यसौमृतः॥ १७६॥ आत्मनःसर्वगत्वेनत्वाभिमुख्येनकर्मणां॥ फलायबुद्धिसंयोगाद्वृत्तिद्वारेणहेतुना॥ देहद्वयेपिसंप्राप्तोजंतुस्तेनात्रकथ्यते ॥ १७७॥

दीन्नयंति कसति अस्मिन्राज्ञिपूर्वप्रासादेस्थितेपि तानश्वादीन्दृष्ट्वाजनाएवंवदंति एवंकथं सोयंसोयंराजासमागतइति सचराजायद्यपि मार्गेपूर्वप्रासादेवातिष्ठतितथापीतित्रयाणांसंबंधः ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ दार्ष्टांतिकमाह मुमूर्षोरिति एवंमुमूर्षोर्देहिनोराजस्थानीयस्यकर्माणिकिंकरस्थानीयानिशरीरांतरंप्राप्यंप्रासादांतरस्थानीयंस्वमकालइवप्रातिभासिकंमरणकालआरभंते तथाचतदाकारावृत्तिरश्वादिस्थानीयेतिभावः ॥ १७६ ॥ आत्मनइति एतेनाभिप्रायेणात्रजलौकानिदर्शनवाक्येमरणकालेजंतुर्देहद्वयेपिसंप्राप्तःसंबद्धःकथ्यते एतेनकेन यदात्मासर्वगःसत्कार्यवादेभाविशरीरेणापिसंबद्धएवकर्माण्यपिभाविशरीराकारायफलायोन्मुखान्येवातएवबुद्धिरपिवृत्तिद्वारेणभाविशरीरेणापिसंयुक्तैवेति ॥ १७७ ॥

देहद्वयस्थितत्वमभिनयति उपभोक्ष्यतीति यदाकारामरणेवृत्तिर्जायतेतच्छरीरंभविष्यद्भोगसाधनंत्यज्यमानंत्वतीतस्येतिशरीरद्वयसंबं धोपपत्तिरितिभावः ॥ १७८ ॥ भाविशरीराकारवृत्तिरूपैवमृतिकालेभाविशरीरप्राप्तिरितीममर्थंदृष्टांतेनस्फुटयति यथाकंठेतिद्वाभ्यां य थाभुक्तंमालादिकंतित्यक्षुरुत्सुकुमिच्छुरपरंतज्जातीयंवीक्षतेतदाकारां चित्तवृत्तिधारांकरोतितथाजंतुरपिपूर्वदेहंतित्यक्षुरपरदेहाकारांवृत्ति कर्मभिःप्रयुक्तांप्राप्नोति कीदृशैःकर्मभिः नवैःपूर्वशरीरारंभकभिन्नैःशरीरांतरस्यारंभकैः बुद्धिसंस्थानैश्चबुद्धेःसंस्थानंतत्तद्भोग्याकारःपरि णामोयैस्तथातैरितिद्वयोरर्थः ॥ १७९ ॥ ५८० ॥ पूर्वदेहस्याविद्यागमनंनिहननंचस्पष्टीकरोति महावन्हिरितित्रिभिः लोहमितिभावप्र

उपभोक्ष्यतिदेहेनफलमेकेनदेहभाक् ॥ उपभुक्तंपरेणापितेनदेहद्वयस्थितः ॥ १७८ ॥ यथाकंठस्थितांमालाम न्यद्वावसनादिकं ॥ तित्यक्षुरपरंजंतुर्वीक्षतेदूरसंस्थितम् ॥ १७९ ॥ पूर्वदेहंतथाजंतुस्तित्यक्षुरपरंनिजैः ॥ कर्म भिर्बुद्धिसंस्थानैःप्राप्नोत्यारंभकैर्नवैः ॥ १८० ॥ महावन्हिर्ज्वलन्यद्वल्लोहपिंडंस्वसन्निभं ॥ गमयेत्संत्यजन्लो हंदाहदीप्त्यपराहतः ॥ १८१ ॥ अविद्यांगमयेदेवंजडंदेहंत्यजन्पुमान् ॥ चैतन्यस्यापहारेणस्वाभिमानस्थित स्यहि ॥ १८२ ॥ स्वात्मनस्तुपरित्यागाद्धंतिलोहंयथाज्वलन् ॥ अंतरात्मापिचतथात्यागाद्धंतिवपुस्त्विदं ॥ १८३ ॥

धानोनिर्देशः यथाज्वलन्देदीप्यमानोमहावन्हिर्लोहपिंडंस्वसन्निभंस्वतादात्म्येनस्वसमानाकारतांनीतंसंत्यजन्सन्पुनर्लोहभावंगमयेत्प्रा प्येत् कीदृशोवन्हिः दाहदीप्तिभ्यामपराहतःअपरित्यक्तः नित्ययुक्तइतियावत् तथाचदाहदीप्तीवन्हिधर्मावपिवन्हिनात्यक्तंलोहपिंडंत्य जतइतिभावः ॥ १८० ॥ अविद्यामिति एवंमहावन्हिवत्जडदेहंचित्तादात्म्याध्यासाच्चेतनायमानंत्यजन्सन्पुरुषःस्वाभिमानाश्रितस्य चैतन्यस्यापहारेणाविद्यामव्याकृतादिशब्दवाच्यायाअविद्यायाःकारणीभूतायाःस्वभावंजडत्वमितियावत् गमयेदित्यर्थः ॥ १८२ ॥ एता वतैवपूर्वदेहस्यहननमित्याह स्वात्मनइति यथावन्हिकर्तृकंलोहहननंपरित्यागरूपंतथात्मकर्तृकंदेहहननमित्यर्थः ॥ १८३ ॥

आत्मनोनानाविधशरीरारंभिकाचपंचभूताकारपरिणामिनीअव्याकृताख्याऽविद्यैवयथानानाभूषणोपादानमेकंसुवर्णमेवेतिप्रतिपादि
कायाःपंचमकंडिकायाअर्थंवर्णयति लोहपिंडमितित्रयोदशभिः यथाअग्निःपूर्वंलोहपिंडंनिहत्यस्ववियोगेनदीप्त्यादिरहितंकृत्वाअन्यंलो
हपिंडंव्रजेत्तचलोहपिंडंस्वसंबंधेनमनोनयनयोर्हर्षप्रदंकुर्यात्तथात्माप्यस्यपूर्वदेहस्यभोगप्रदानांकर्मणांक्षयेसतिपूर्वदेहंत्यक्त्वाअन्यंदेहंया
तितंचकल्याणंमन्यतेइतिद्वयोरर्थः ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ तत्रनवंशरीरंपूर्वशरीरोपादानभूताविद्यायाएवपरिणामइत्याह यथेतिद्वाभ्यां
यथासुवर्णकारःश्रुतौपेशस्कारिपदोक्तःकुंडलाङ्गुलीयकादिरूपैरेकंसुवर्णपिंडंपर्यायेणक्रमेणकरोतिविपरिणामयतितथात्माप्यविद्यांना

लोहपिंडंनिहत्याग्निरन्यंनवतरंव्रजेत् ॥ सुखप्रदंलोहपिंडंमनसोनयनस्यच ॥ १८४ ॥ पूर्वदेहंतथात्मायंहित्वा
नवतरंपुनः ॥ कल्याणंसुखदंदेहंयातिकर्मक्षयेस्यहि ॥ १८५ ॥ यथासुवर्णकृल्लोकेस्वर्णमेकमनेकधा ॥ पर्या
यतःकरोत्येवमात्माऽविद्यामनेकधा ॥ पर्यायतःकरोत्येपनानादेहस्वरूपिणीं ॥ १८६ ॥ अविद्यांगमयित्वा
हिपूर्वदेहंपरंपुनः ॥ अविद्यातःसमादत्तेपुण्यपापवशंगतः ॥ १८७ ॥ समीचीनतमंपूर्वदेहंकर्मक्षयेपुमान् ॥
मनुतेत्यसमीचीनंभाविकर्मप्रचोदितः ॥ १८८ ॥ आगाम्यप्यसमीचीनंसमीचीनंधियापुमान् ॥ गृह्णातिसर्व
दाजंतुरीश्वरस्यवशेस्थितः ॥ १८९ ॥ मंत्रौपधिबलैर्यद्वद्बुद्धीःकुष्ठिनीमपि ॥ रजसावृतगात्रांचकर्णनासा
दिवर्जितां ॥ इंद्राणीसदृशीमितांमन्यतेपरयोपितं ॥ १९० ॥ इंद्राणीसदृशींस्वस्यगुणयुक्तांपतिव्रतां ॥ कुलप्र
सूतांयुवतिंहित्वास्वस्यसमीपगां ॥ १९१ ॥

नादेहरूपेणपरिणामयतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥ एतदेवस्फुटयति अविद्यामिति देहस्यअविद्योपादानंपुण्यादिकंतुनिमित्तमित्यर्थः ॥ १८७ ॥
उत्तरदेहस्यकल्याणतमत्वमाभिमानिकंदर्शयितुंपूर्वदेहेजंतोरसमीचीमबुद्धिर्भवतीत्याह समीचीनमिति पूर्वदेहंसमीचीनमप्यसमीचीनं
मन्यते ॥ १८८ ॥ आगामीति आगामिदेहंत्वसमीचीनमपिसमीचीनंमन्यते ॥ १८९ ॥ दोपोपप्लुतांतःकरणस्यविपरीतदर्शनंनचित्रमिती
ममर्थंनिदर्शनेनविशदयति मंत्रौषधीनिचतुर्भिः यथाकश्चिद्वशीकरणोपायैर्मंत्रादिभिःक्षोभिताविषयाव्यात्तबुद्धिर्नानादोषामपिपरस्त्रिय
मिंद्राणीसदृशीमन्यतेसद्गुणांस्वकीयांहित्वेतिद्वयोरन्वयः ॥ १९० ॥ १९१ ॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति श्वादीति तथाजंतुःपुण्यपरिक्षयेराजादिदेहान्मनोरमानपित्यक्त्वाश्वादिदेहाग्सुखदान्मन्यतेपापोदयवशादितिद्वयोःसंबंधः ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ कर्मानुसारेणदेहलाभव्यवस्थामाह यदीतिद्वाभ्यां यदिपूर्वदेहांतिपुण्योदयस्तदाशुभसंस्कारादिभिःपितृलोकादिगतंशुभंदेहंप्राप्नोतिमध्यमैःसंकीर्णैर्मनुष्यादिभावमधमैःश्वादिभावमितिद्वयोरर्थः ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ एवंजंतोःसंसारभ्रमणप्रकारोदर्शितइत्युपसंहरति एवमिति स्पष्टं ॥ ९९६ ॥ अथसंसारंप्राप्तस्याप्यात्मनोयत्सर्वाधिष्ठानभूतंशुद्धंस्वरूपंयच्चकल्पितंनानाविधंस्वरूपंतयोरुभयोर्विभज्यप्रदर्शिकायाःषष्ठकंडिकायाअर्थंपंचाशदधिकशतद्वयेनोपबृंहयंस्तत्रात्मनोब्रह्मतालक्षणमुद्दत्ताप्रतिपादकस्यप्रथमवा

श्वादिदेहानयंतद्वत्पापपुंजविमोहितः॥ आत्मानवतमान्स्वस्यसुखदानभिमन्यते॥९९२॥ राजदेवादिकांस्त्यक्त्वादेहान्पूर्वान्मनोरमान्॥ अनेकसुखसंपन्नान्पुण्यपुंजपरिक्षये॥९९३॥ यदिपुण्योद्भवस्तस्यभवेद्देहस्यसंक्षये॥ तदानवतमंदेहंकल्याणंचैवगच्छति॥९९४॥ पितृगंधर्वदेवानांविराट्सूत्रात्मनोरपि॥ यातिदेहंशुभैःपूर्वसंस्कारज्ञानकर्मभिः॥ व्यामिश्रैर्मनुजादीनांश्वादीनामधमैरपि॥९९५॥ एवंसंसारशूलेस्मिन्वर्ततेसर्वदेहिनः॥ ब्रह्माद्याःस्तंबपर्यंताआत्मज्ञानविवर्जिताः॥ ९९६॥ आनंदतारतम्यंयद्वर्णितंतन्निजात्मनः॥ तारतम्यात्प्रकाशस्यतत्तद्बुद्धेरपेक्षणात्॥ ९९७॥ तारतम्यंयथादृष्टमाकाशस्यघटादिषु॥ आनंदस्यतथाबुद्धौतारतम्यंव्यवस्थितं॥ ९९८॥ सूच्यांघटेगृहेतद्वत्प्रासादेनगरेपिवा ॥ स्वरूपेनहिवैषम्यंभौतिकेघटरूपिणि॥९९९॥

क्यस्यार्थंवर्णयति आनंदइत्यष्टादशभिः तत्रात्मनआनंदलक्षणंस्वरूपंसर्वत्राविशिष्टमेव यच्चतत्तल्लोकेष्वानंदस्यतारतम्यमुक्तंतत्स्वाभाविकंकिंतुचित्प्रतिबिंबग्राहिकायाआवरणभंजिकायावाबुद्धेःसत्वोत्कर्षतारतम्यवत्याःसंबंधमपेक्ष्ययदात्मनःप्रकाशस्याभिव्यक्तेस्तारतम्यंतदभिप्रायेणबोध्यमित्यर्थः ॥ ९९७ ॥ औपाधिकतारतम्यंदृष्टांतेनस्फुटयति तारतम्यमिति स्पष्टम् ॥ ९९८ ॥ औपाधिकंतारतम्यंवस्तुतउपहितंनस्पृशतीतिदर्शयति सूच्यामिति यदासूचीच्छिद्रादिष्वनुगतेभौतिकेभूतस्याकाशाख्यस्यसंबंधिनिस्वरूपेवैषम्यमुत्कर्षापकर्षयोगोनास्ति कीदृशेभौतिकस्वरूपे घटरूपिणि घटस्वरूपस्यसंयोगसंबंधेनाधारेपि तदाअसंगात्मनिऔपाधिकधर्मयोगोनास्तीतिकिमुवाच्यमितिभावः ॥ ९९९ ॥

ब्रह्मेति अत्युत्कृष्टतयाप्रसिद्धेब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यदेहेअत्यपकृष्टेश्वदेहेवाशुद्धात्मनोवैषम्यंनास्तीतिकिमुवाच्यं यतआत्मनोयदुपाधिशबलंरूपंभोक्तृत्वेनप्रसिद्धंयच्चभोग्यंसुखादितत्रापिवैषम्यंनदृश्यतइत्यर्थः ॥ १००० ॥ तत्रसुखेतद्वोकरिचवैषम्याभावमभिनयति कदन्नेनेति कंदन्नंकुत्सितमन्नंकोद्रवादितेनयथादरिद्रस्यतोषःसुखंतथैवराजादेर्लेह्यचोष्यादिभिर्वरान्नैरिति ॥ १००१ ॥ दुःखतद्वोकोर्दपितमाह क्षुधादिभिरिति ॥ १००२ ॥ वैषम्येपीति उक्तविधयाफलाविशेषेसतिसाधनप्रयुक्तवैषम्येपिदरिद्रस्येतरस्यसंपन्नस्यचनवैषम्यंनविशेषः कीदृशस्यदरिद्रादेः अत्रलोकेमनोगतंसुखदुःखौघंसमंपश्यतइतिशेषः किंचबहिरंगाणांसुखादिसाधनानांवैषम्येप्यंतरंगाणांत

ब्रह्मलोकस्थितेब्रह्मदेहेदेहेशुनोत्रवा ॥ नविद्यतेहिवैषम्यंसुखेदुःखेतथैवच ॥ १००० ॥ कदन्नेनदरिद्रोयंयथातोषंव्रजेत्सदा ॥ लेह्यादिभिस्तथैवान्नैराजावाधनिकोथवा ॥ १००१ ॥ क्षुधादिभिर्यथादुःखंदरिद्रोयातिमानवः ॥ राजादिकस्तथैवायंधनिकोपिप्रयातिहि ॥ १००२ ॥ वैषम्येपिनवैषम्यंदरिद्रस्येतरस्यवा ॥ विद्यतेसुखदुःखौघमत्रलोकेमनोगतम् ॥ १००३ ॥ क्षुत्पिपासाभयंनिद्राप्रियेरागस्तथाप्रिये ॥ द्वेषोमोहोनिजरूपआनंदात्मन्यधीश्वरे ॥ १००४ ॥ मलमूत्रविमोक्षायविषयावाप्तिरेवच ॥ तज्जंसुखंतथादुःखंसममेतद्विदेहिनाम् ॥ १००५ ॥ दरिद्रादेस्तथाराज्ञःपशोःकीटादिकस्यवा ॥ जंतोःकस्यापिनैवात्रवैषम्यंविद्यतेभुवि ॥ अवांतरेषुवैषम्यंनैवकिंचिद्विविद्यते ॥ १००६ ॥ एवंहिरण्यगर्भस्यकृमिदष्टस्यवाशुनः ॥ वैषम्येसतिवैषम्यंनैवकिंचिद्विविद्यते ॥ १००७ ॥

त्साधनानांरागादीनांसाम्यमेवेत्याह क्षुत्पिपासेत्यादिना क्षुत्तृड्भयनिद्राश्चतस्रःप्रियाप्रियगोचरौरागद्वेषौद्वौतथात्मविषयकोमोहस्तथा मलमूत्रविमोक्षपूर्वकालेविषमदशाप्राप्तिरितिदोषाष्टकंतज्जंततोदोषाष्टकादुपशमद्वारेणजायमानंसुखंविपर्ययेऽनुपशमेतुदुःखंएतद्दोषाष्टकहेतुसहितंसुखादिकंसर्वदेहिषुसममितिद्वयोरर्थः ॥ ११०४ ॥ १००५ ॥ दरिद्रादेरिति तथासतिलोकदृष्ट्यादरिद्रादीनामवांतरेवैषम्येमहत्यपिसतिकस्यापिजंतोर्वैषम्यमत्रफलंनविद्यतइत्यन्वयः ॥ १००६ ॥ एवमिति एवमुक्तविधयासहांतरंगसाधनैःफलाविशेषेसतिहिरण्यगर्भस्यात्युत्कृष्टोपाधेःशुनश्चनिकृष्टोपाधेर्नविशेषइत्यर्थः ॥ १००७ ॥

तत्रहेतुतयारागादिदोषसाम्यमाह कामेति सूत्ररूपिणोहिरण्यगर्भाख्यस्य ॥ १००८ ॥ नचतंत्रक्षुधादयोनसंतीतिवाच्यंक्षुधयाविराडा
ख्यसुतभक्षणप्रवृत्तेश्चतुर्थाध्यायेवर्णितत्वादित्याह शुनइति सश्वासुतादनेनप्रवर्त्ततेसूत्रात्मातुप्रवृत्तइति ॥ १००९ ॥ किंचशुनःसुता
दनादिप्रवृत्तौनिंदाभयंनास्तिसर्वगुरोःसूत्रात्मनस्तुनदस्तीत्याह अपीति तंसूत्रात्मानम् ॥ १०१० ॥ अपकर्षांतरमाह स्वामिनइति शुनो
व्यापारोभषणादिश्चौरादिवारकत्वात्स्वामिनोऽनुकूलोपिभवतिसूत्रात्मव्यापारस्तुजगत्सृष्ट्यादैश्वर्यरूपोनकस्यापिसुखदः तथाहि किंक
र्मिणांसुखदउपासकानांवाज्ञानिनांवा नाद्यः त्रिलोक्यंतरालवर्तिनांतेषांसूत्रात्मनोनिद्रयात्रिलोकीविनाशिकयाभयप्रदत्वात् नद्वितीयः
सयत्पूर्वोऽस्मादित्यादिश्रुत्यासहिरण्यगर्भःप्रथममैश्वर्यलाभेनेतरानुपासकानीर्ष्यादुःखेनतापितवांस्तस्मात्पुरुषसंज्ञइत्यर्थकयातापदत्वो

कामक्रोधादयोभावायथासंतिशुनोभुवि ॥ तथैवजगदीशस्यसंतितेसूत्ररूपिणः ॥ १००८ ॥ शुनोपिचनि
कृष्टोयंभगवान्जगदीश्वरः ॥ क्षुधादिविपयेयस्मान्नाघात्सस्वसुतान्कचित् ॥ १००९ ॥ अपितंपापनिरतंनिं
दंतिसकलाजनाः ॥ नतुश्वानंततःसूत्रदेहंकृष्टतमंस्मृतम् ॥ १०१० ॥ स्वामिनेहितएवस्याद्व्यापारःप्रायशःशु
नः ॥ कस्मैचिन्नहितस्तस्यव्यापारःसूत्ररूपिणः ॥ १०११ ॥ ततोविद्यैवहेतुःस्यादाधिक्येजगदीशितुः ॥ निकृ
ष्टत्वेशुनस्तद्द्वैपरीत्येणविनापिहि ॥ १०१२ ॥ आत्माहिरण्यगर्भेवाशुनिवान्येपुजंतुपु ॥ एकएवयथाकाशःस
र्वेष्वपिघटादिपु ॥ १०१३ ॥ सएवायंमहाराजममतेपित्हृदिस्थितः ॥ ब्रह्मरूपोजंगमानांस्थावराणांचसर्व
गः ॥ १०१४ ॥

केः नतृतीयः ब्रह्मज्ञानप्रतिबंधकब्रह्मलोकेच्छाजननद्वारांतरायभयप्रदत्वादितिभावः अथवाविराड्भक्षणप्रवृत्तिरूपोव्यापारोनकस्यापि
सुखदः सर्वोपायसंपन्नसृष्टेःप्रतिबंधादित्यर्थः ॥ १०११ ॥ तर्हिकेनगुणेनजगदीशोत्कर्षइतिचेद्ब्रह्मविद्ययैवेत्याह ततइति ततःजगदीशितु
र्हिरण्यगर्भस्याधिक्येहेतुःप्रयोजिकाब्रह्मात्मविद्यैवभवति अन्यत्रापकर्षस्यचात्माविद्यैवप्रयोजिकाअन्यद्वैषम्यंतूक्तविधयानास्तीत्यर्थः
॥ १०१२ ॥ तथाचकल्पिताविद्यामात्रप्रयुक्तैर्विशेषैरात्मनोऽस्पृष्टत्वात्शुद्धत्वेनकिंचिद्बाधकमित्याह आत्मेति स्पष्टम् ॥ १०१३ ॥ शु
द्धात्मनश्चाद्वितीयत्वाद्ब्रह्मत्वेनकिंचिद्बाधकमित्याह सएवायमिति यःसर्वत्राकाशवदनुस्यूतोवस्तुतोऽद्वयश्चात्मासएवत्वत्प्रभृतीनांहृदि
स्थितोब्रह्मरूपइति ॥ १०१४ ॥

एवंसर्वाधिष्ठानभूतंशुद्धात्मस्वरूपंदर्शितमथकल्पितानामात्मस्वरूपाणांप्रदर्शकस्य विज्ञानेत्यादेःपाठेनेत्यंतस्यवाक्यस्याक्षरार्थंतावंदभिन यति विज्ञानेत्येकादशभिः योयमात्मावर्णितःसविज्ञानोपाधिकोबुद्ध्युपाधिकःसन्विज्ञानमयइत्येवंपूर्वमतीतग्रंथेपितुभ्यंवर्णितः सच इ थाबुद्ध्युपाधिकोविज्ञानमयइत्युक्तस्तथामनःप्रभृत्युपाधिवशान्मनोमयादिसंज्ञकउक्तः श्रुताविन्यर्थः ॥ १०१५ ॥ तत्रेति तत्रोपाधि विशिष्टेऽस्मिन्नात्मनिव्यपदेशोविशिष्टनामशालीव्यवहारएतादृगुक्तः एतादृक्कीदृगित्याकांक्षायामाह मनोमयइत्यादिना सर्वत्रस्त्रीमयो जात्मइतिवत्प्राधान्येमयट्प्रत्ययः अन्यानींद्रियाणित्वगादीनि तथाचत्वङ्मयरसनामयादिनामानिबोध्यानि पृथिवीमयादीनिभूतसं

विज्ञानमयइत्येवंयःपुरातेमयेरितः॥ विज्ञानोपाधिकोयद्वद्विज्ञानमयईश्वरः॥ मनःप्राणाद्युपाधिःसंस्तन्मयः परिकीर्तितः ॥ १०१५ ॥ तत्रास्मिन्व्यपदेशोयमेतादृक्परिकीर्तितः॥ मनोमयस्तथाप्राणमयश्चक्षुर्मयस्त था॥ दृवःश्रोत्रमयस्तद्वदन्येंद्रियमयोपिच ॥ १०१६॥ पंचभूतमयश्चायमात्मातद्वत्तमोमयः॥ कामक्रोधम यस्तद्वत्प्रभुर्धर्ममयस्तथा॥ १०१७॥ तदभावमयश्चापितदन्यमयएवच॥ तद्विरोधिमयोप्येषस्वयंज्योतिः परःपुमान्॥ १०१८ ॥ किंबहूक्तेनराजेंद्रयस्तिनास्तीतियज्जगत्॥ तत्सर्वमयएवायंयतःसर्वत्रसंस्थितः॥ प्रत्यक्षेवापरोक्षेवाततःसर्वमयःपुमान् ॥ १०१९ ॥ यादृशंकुरुतेकर्मयथाकारीभवेदयं ॥ आचारंयादृशं कुर्याद्यथाचारीपरःस्मृतः॥ १०२० ॥

बंधेननामानिबोध्यानि तमस्त्वज्ञानं अधर्ममयशब्दगतनञोऽभावोभेदोविरोधश्चोक्तइतिदर्शयति तदभावमयइत्यादिपदत्रयेण धर्माभा वोयथासुपुप्तौधर्मभेदोजलनाडनादिव्यर्थक्रियासुधर्मविरोधस्तुनिषिद्धक्रियासुप्रसिद्धइतित्रयाणामर्थः॥१०१६॥१०१७॥१०१८॥ किमिति अस्तिस्थूलंयत्प्रत्यक्षवाचकेदंपदेनोक्तं नास्तीतिसूक्ष्मंयत्परोक्षवाचकादःपदोक्तं तत्रसर्वत्रतादात्म्येनस्थितत्वात्सर्वमयइत्यर्थः ॥ १०१९॥अस्यात्मनस्तत्तद्विशेषभावेनिमित्तभूतंकर्मेतिदर्शयति यादृशमितिपंचभिः अयमात्मावस्तुतःपरःसर्वोत्कृष्टोयादृशंविहितंप्रति षिद्धंवाकर्मकुर्वन्यथाकारिपदेनोक्तः एवमुत्तरार्धंयोज्यं ॥ १०२० ॥

कर्माचारपदयोरर्थभेदंदर्शयति आचारोपीतिद्वाभ्यां यद्यप्याचारपदार्थोपिकर्मैवतथापिदेशकुलावस्थादिपारतंत्र्येणानुष्ठीयमानत्वरूपविशेषेणाचारपदार्थःकर्मपदार्थादन्यत्रभिन्नोलभ्यतेव्यवह्रियतेइतियावत् ॥ १०२१ ॥ एतदेवस्फुटयति कर्मात्रेति यत्कर्मविहितत्वेनेष्टसाधनत्वेननिषिद्धत्वेनानिष्टसाधनत्वेनरूपेणवाशास्त्रीयंश्रुत्यादिप्रमाणवद्यंतत्कर्मपदेनात्रोक्तं यत्तुविहितादिरूपेणलोकाद्देशकुलादिरूपादेवविदितंतत्कर्मआचारपदेनोक्तमित्यर्थः ॥ १०२२ ॥ लौकिकमिति कर्माचारपदाभ्यामुक्तंकर्मसाधुसमीचीनंकुर्वन्साधुकारीतिपदेनोक्तस्तद्विपर्ययेत्वसाधुकारीतिपदेनेत्यर्थः ॥ १०२३ ॥ तत्फलमाह साध्विति यःसाधुकारीससाधुरुत्कृष्टशरीरादिविशिष्टोभवति साधुकारीत्यादिपदगतंणिनिप्रत्ययंदृष्ट्वाअभ्यस्तमेवकर्मफलदमितिभ्रमोनकर्तव्योयतःसकृदनुष्ठितमपिकिंचित्कर्मफलदमित्याशयेना

आचारोपिभवेत्कर्मयद्यप्येषतथापिच ॥ देशादेःप्रविभागेनकर्मणोन्यत्रलभ्यते ॥ १०२१ ॥ कर्मात्रस्याद्वि
शास्त्रीयंविहितंचपरंतथा ॥ आचारोलौकिकस्तद्वद्विहितोनिंदितोपिवा ॥ १०२२ ॥ लौकिकंवैदिकंकर्मसाधु
चेत्कुरुतेपुमान् ॥ साधुकारीतिसंप्रोक्तोऽसाधुकारीततोन्यथा ॥ १०२३ ॥ साधुकारीभवेत्साधुरसाधुरपरस्त
था ॥ पुण्यःपुण्येनभवतिपापःपापेनकर्मणा ॥ १०२४ ॥ पुरुषस्यनतोनात्रकर्माचारौद्विधास्थितौ ॥ साध्वसा
धूतथापुण्यपापेलौकिकवैदिके ॥ १०२५ ॥ कामःक्रोधस्तथाधर्मस्तदन्यादिश्चकश्चन ॥ अज्ञानंचतथाबाह्य
तमसासहितंनहि ॥ १०२६ ॥

ह पुण्यइति पुण्यःसत्फलदः पापस्तद्विपरीतः ॥ १०२४ ॥ उक्तानांविज्ञानमयादिरूपाणांकल्पितत्वंस्फुटयितुंतेषांवस्तुतआत्मन्यभावमाह पुरुषस्येतिचतुर्भिः यतएतानिरूपाण्युपाधिसंबंधात्पुरुषेकल्पितानिततःकर्माचारौवस्तुतःपुरुषेनस्तः कीदृशौकर्माचारौ साधुत्वेनासाधुत्वेनचद्विधाविभज्यस्थितौ तत्रसाधूयौकर्माचारौतौलौकिकवैदिकत्वाभ्यांद्विविधपुण्यात्मकौ असाधूतुलौकिकवैदिकत्वाभ्यांद्विविधपापात्मकावित्यर्थः ॥ १०२५ ॥ कामइति तथाकामादयोपिपुरुषस्यसंबंधिनोनभवंतीतिसंबंधः तदन्यादिर्न धर्मभिन्नधर्मविरोधधर्माभावाश्चात्मनोनसंतीत्यर्थः तमःपदेनोक्तमांतरमज्ञानंबाह्यंध्वांतंचनेति ॥ १०२६ ॥

महाभूतानीति तथामहाभूतादीनिपुरुषस्यसंबंधीनिनेतिसंबंधः तथानानाविधप्राणादिरूपाक्रियाशक्तिस्तथानानाविधचित्तवृत्त्यात्मिकाज्ञानशक्तिस्तत्प्रपंचभूतेबुद्धिमनसीचएतानिनसंतीत्यर्थः ॥ १०२७ ॥ शब्दादीति तथासुखदुःखलक्षणफलसमन्विताःशब्दादिविषयाश्चात्मसंबंधिनोनसंतियतस्तेसर्वेपरिच्छिन्नाःपरिणामादिनादुःखहेतवइतिसंबंधः ॥ १०२८ ॥ वर्णितरूपाणांदुःखहेतूनामात्मन्यसंभवेहेतुतयात्मनोभूमभावलक्षणामानंदरूपतामाह आनंदेति स्पष्टम् ॥ १०२९ ॥ सआत्मासर्वत्रपरिपूर्णोत्तद्गुहायांविशेषेणभासतेइत्याह ममेति शरीरस्थितिपर्यंतंविशेषेणत्द्दिस्थितःसंश्चकास्तीत्यर्थः ॥ १०३० ॥ सोयमात्मासर्वस्यजगतोविवर्तस्योपादानमित्याह सकारणमिति स्पष्टम् ॥ १०३१ ॥ तस्यचनानाविधदुःखप्रयोजकानांविज्ञानमयादिरूपाप्तेर्निदानमात्माज्ञानमेवेत्याह नजानातीति

महाभूतानिपंचापिनेंद्रियाणिदशापिच॥ क्रियाशक्तिर्नचप्राणोनानाभेदोवपुःस्थितः॥ ज्ञानशक्तिस्तथानानबुद्धिमनसीअपि॥ १०२७॥ शब्दादिविपयाःसर्वेसुखदुःखसमन्विताः॥ नैवात्मनोमहाराजसर्वेदुःखकराःसदा॥ १०२८॥ आनंदात्मास्वयंज्योतिरवाङ्मनसगोचरः॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः ॥ १०२९ ॥ ममतेपितथान्येपांस्थिरजंगमदेहिनां ॥ सर्वावस्थासुत्द्दयेविशेपेणव्यवस्थितः ॥ आविमोक्षंशरीरस्यस्फुरत्यविरतंपुमान्॥ १०३०॥ सकारणंसमग्रस्यजगतोस्यमहीपते॥ गंधर्वनगरस्येवगगनंसंगवर्जितं ॥ १०३१ ॥ नजानातियदायंस्वमानंदात्मानमव्ययं॥ तदानानाविधंदुःखमेतिराजन्नकारणं ॥ १०३२॥ विज्ञानमयतांप्राप्यघोरंसंसारकारणं॥ शुष्कालावुसमोभूत्वाप्राप्नोत्येपमहेश्वरः॥ १०३३ ॥ दंडहस्तैर्यथाबालैःकंदुकःसर्वतोदिशम्॥ अशांतंप्रेर्यतेतद्वद्विविधैःकर्मभिःपुमान्॥ १०३४॥

अकारणंवास्तवकारणहीनंदुःखमेतिप्राप्नोति ॥ १०३२ ॥ तत्रतावद्विज्ञानमयतायाअनर्थहेतुतांप्रपंचयति विज्ञानमयतामित्यादिना मनोमयोयदायंस्यादित्यनःप्राक्तनेनग्रंथेन तत्रकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपाधिनाकार्याविद्याकामकर्माश्रयेणपरिच्छिन्नेनचविज्ञानेनतादात्म्यंप्राप्यएषआत्मामहेश्वरःपरिपूर्णोपिशुष्कतुंबीवल्लघुर्भूत्वासंसारस्यकारणंकामकर्मादिसंबंधंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०३३ ॥ बुद्धितादात्म्याल्लब्धैर्दोषैःप्रयुक्तंसंसारमभिनयति दंडेत्यादिना अशांतंशांतिःकंदुकस्यभूमिसंयोगस्तद्रहितंयथास्यात्तथासर्वासुदिक्षुकंदुकःप्रक्षिप्यतेबालैस्तथाजीवःकर्मभिर्नानायोनिष्विति ॥ १०३४ ॥

उच्चेति ग्राहंग्राहंगृहीत्वागृहीत्वा एवंत्याजमिति यंत्रमरघट्टाख्यं ॥१०३५॥ दृष्टांतंस्फुटयति ग्राहमिति यथायंत्रस्थिताघटीजलंग्राहं ग्राहंत्याजंत्याजंचअपरंजलंयातिनभस्थलंचप्राप्नोति कीदृशंजलंनभस्थलंच शश्वत्सुलभंबहुवारंप्राप्तमितियावत् ॥१०३६॥ एवमिति एवंघटीवत्॥१०३७॥ तत्तच्छरीरेषुकार्याविद्याव्यापारंदर्शयति यद्यदिति आदत्तेनवंलभते आत्मतयायातिआत्मत्वेनमन्यते॥ १०३८॥ यद्यत्त्यजतीति अस्मात्शरीरात् ॥ १०३९ ॥ किंचयस्यदेहस्ययोयआहारस्तमेवश्रेष्ठंमन्यतेइत्याह यदाहारमिति ॥ १०४० ॥ किंच

उच्चावचानिदेहानिग्राहंग्राहंत्यजत्ययं ॥ त्याजंत्याजंचगृह्णातिघटीयंत्रस्थितायथा ॥ १०३५॥ ग्राहंग्राहंज
लंयातित्याजंत्याजंतथापरं ॥ प्राप्नोतिशश्वत्सुलभंतथैवनभसःस्थलम् ॥ १०३६ ॥ एवमेषपुमान्गच्छेत्क
दाचिद्वसुधातलं॥पातालंनरकंवापिनभोवादिवमेववा॥१०३७॥ यद्यच्छरीरमादत्तेब्रह्मणोवाशुनोपिवा॥
तत्तदात्मतयायातिविज्ञानमयईश्वरः ॥ १०३८॥ यद्यत्त्यजतिदेहंसब्रह्मणोवाशुनोपिवा॥ तत्तद्विष्ठासमंप
श्यत्पश्यत्यस्माद्विनिष्कृतः॥१०३९॥ यदाहारंहियेदेहंगृह्णात्येषपरःपुमान्॥ तदेवाभ्यधिकंनान्यदितितत्राव
गच्छति॥१०४०॥अस्यदाहादिनासर्वदाहाद्यात्मनिमन्यते॥चंदनाद्यनुलेपादितस्यतद्वदयंव्रजेत्॥१०४१॥
मरणंगर्भवासंचजननंचतथाभुजिम्॥ उच्चावचेषुदेहेषुविज्ञानमयएत्ययम्॥ १०४२॥ दुःखात्मकमिदंस
र्वंभवनावगतंस्वयम्॥राजंस्तथापिकिंचित्तेवक्ष्येतत्स्मृतयेधुना॥ १०४३॥ विज्ञानमयआत्मायमनादिः
कर्मयोगतः॥देहंत्यजन्महादुःखंप्राप्नोत्येतत्पुरोदितम्॥ १०४४॥

प्राप्तदेहधर्मान्दाहपूजादीनात्मनिमन्यतइत्याह अस्येति तस्यास्यदेहस्य ॥ १०४१ ॥ मरणमिति एवंविज्ञानमयःसन्नात्मामरणादि कर्मेतिप्राप्नोति भुंजिभोगं॥ १०४२॥ नरकदुःखानिवर्णयितुंप्रतिजानीते दुःखात्मकमिति हेराजन्यद्यपिभवताइदंसंसरणंसर्वंदुःखात्मकमित्यवगतंतथापितत्स्मृतयेतस्यसंसारदुःखरूपत्वस्यस्मृतयेयत्किंचिद्वक्ष्यामितच्छृण्विति ॥ १०४३ ॥ तत्रमरणकालेयद्दुःखंतदुत्सर्जनूयातीतिश्रुतिव्याख्यानकालेदर्शितमित्याह विज्ञानेति पुरातृतीयब्राह्मणव्याख्योपांते ॥ १०४४ ॥

अधुनातुनारकदेहप्राप्तौसत्यांयद्दुःखंतद्वर्ण्यतेइत्याह त्यक्त्वेति एकंदेहंत्यक्त्वादेहांतरमवश्यंजीवोयातितत्रदेहांतरेनरकेप्राप्तेसतियद्दुःखंभव तितस्यस्मरणान्ममभीतिर्जायतेइहविद्वद्दशायामपीत्यर्थः ॥१०४५॥ ननूक्तदुःखकालेयातनादेहःकुतोननश्यतीतिशंकांदृष्टांतेनपरिहर ति स्वप्नेति यथास्वप्नेशिरश्छेदाद्यनुभवेपिदेहोननश्यतितथैतदपीतिभावः॥१०४६॥ तत्रतत्रलोकेसामान्यरूपेणदुःखंवर्णयति कर्मणेति अनेनजंतुनाकायादिव्यापारैर्यस्यजंतोर्दुःखंयादृशंपूर्वदेहेमानुषलोकेकृतंसदत्तदुःखकोजंतुस्तस्यदुःखप्रदस्यदेहिनस्तादृशमूर्तिःसंस्तादृ क्दुःखंकोटिगुणाधिकंकरोतीत्यन्वयः ॥१०४७॥ अथविशेषतस्तद्वर्णयति अदूराइत्यादिना मार्गविप्लावकानांमार्गोपद्रवकारिणांक्रूरा

त्यक्त्वादेहंपुनर्यातिदेहांतरमयंसदा॥ नरकेनत्रमेभीतिःस्मरणादिहजायते॥ १०४५॥ स्वप्नकालेयथादेहःस र्वनाशविवर्जितः॥ नरकेयातनादेहाननश्यंतितथैवसः॥१०४६॥ कर्मणामनसावाचादुःखंयद्यादृशंकृतं॥ यस्यानेनपुरादेहेतत्तादृक्तादृशःपुनः॥ कोटिकोट्यधिकंसोपिकुरुतेतस्यदेहिनः॥ १०४७॥ अदूराअपिपंथा नःकोटियोजनविस्तृताः॥ मार्गविप्लावकानांस्युर्नरकेक्रूरकर्मणां॥ १०४८॥ आयसास्तीक्ष्णवदनाःसर्वतो विषकंटकाः॥कुर्वंतिपादवेधंतेपादत्राणापहारिणां॥१०४९॥ मरणांतसमोभूयात्क्षुधयाचपिपासया॥ नर केगच्छतामन्ननीरपाथेयहारिणां॥१०५०॥ वासोपहारिणांतद्वद्वसनानिहरंत्यमी॥ यूनांमातुःपुरस्तद्वत्तन्मा त्रादेश्चतत्पुरः॥ १०५१॥ सुवर्णहारिणांतद्वत्स्वर्णाकारांत्वचंबलात्॥ हरंतितद्गतोदेहात्शतशोपिसहस्रशः ॥१०५२॥

णामदूराअपिमार्गाःकोटियोजनविस्तृताभवंतीति ॥ १०४८ ॥ आयसाइति पादत्राणमुपानदादितस्यचौराणांलोहमयाःसविषाः कंटकाःपादवेधंकुर्वंतीति॥ १०४९॥ १०५०॥ वासइति अमीयमपुरुषावस्त्रचौराणांवस्त्राणिहरंति तथामातुस्तन्मात्रादेश्चपुरोबालत्व त्परतंत्रतयावर्त्तितव्यत्वेसतियेयुवानोयुववयस्कभनयावर्त्तंतेतेषांयूनांतद्वर्णितविधंदुःखंभवतीत्यर्थः ॥ १०५१ ॥ सुवर्णेति सुवर्णचौ राणांत्वचंस्वर्णाकारांस्वर्णवदुज्ज्वलांविधायतत्तस्मात्स्वर्णापहारदोषात्अतोनुभूयमानाज्जीवतोदेहाद्यमदूताहरंतीति ॥ १०५२ ॥

ब्रह्मघ्नानामिति यथालोहकारगृहेतप्तंलोहंताडयंतितथाएतेयमपुरुषाब्रह्मघ्नानांशिरांसिताडयंतीति ॥ १०५३ ॥ सुरेति मद्यपानांमुखे तप्तांसुरांपुनःपुनःपातयंति कीदृशींतप्तांसुरां आयसींलोहद्रवरूपां ॥१०५४॥ सुवर्णेति ब्राह्मणस्यनुसुवर्णतिलमात्रमपियेहरंतितेषांदेहं स्वर्णवदुज्वलंघनंचविधाययमदूतास्तिलशश्छिंदंति ॥ १०५५ ॥ गुरुतल्पगानांगतिमाह जननीमिति जननींगुरुस्त्रियंचग्राम्यधर्मेणगंतॄ णांछिश्नंछित्वातेनमुखेक्षिप्तेनश्वासंनिरुध्यतैर्जननींगंतृभिस्तांजननींक्रकचसमानांगत्वादिविशिष्टांनाथयंतिआक्रामयंतिपूर्ववदितिद्व योरर्थः ॥ १०५६ ॥ १०५७ ॥ परेति परदारगाणामपिएतद्गुरुतल्पगेयुयदुक्तंतदेवदुःखंवेदितव्यंपरंतुतत्रशिश्नच्छेदनम्मुखरोधौनस्तइत्य

ब्रह्मघ्नानांशिरांस्येतेमुद्गरैर्वज्रसंनिभैः ॥ आताडयंतिवलिनस्तप्तलोहंयथाजनाः ॥ १०५३ ॥ सुरापानांसुरां तप्तामायसींपथिभूरिशः ॥ बलात्क्षिपंतिवदनेरुदतांदीनवक्त्रणाम् ॥ १०५४ ॥ सुवर्णसंमितंस्वर्णंब्राह्मण स्यापहारिणाम् ॥ तिलशःस्वर्णसदृशंदेहंछिंदंतिमार्गगाः ॥ १०५५ ॥ जननीमधिगंतॄणांग्राम्यधर्मेणदुर्धि याम् ॥ छित्वाशिश्नंमुखेक्षिप्त्वाश्वासरोधंविधायच ॥ १०५६ ॥ क्रकचांगींतप्ततनुंमानवींतामयोमयीं ॥ ना थयंतियथापूर्वंग्राम्यधर्मेणसागता ॥ १०५७ ॥ परदारगनौचैतत्किंचिन्न्यूनमुदीरितं ॥ दुःखंमृतशरीराणां नरकेपापकारिणां ॥ १०५८ ॥ यथापुंसोभवेद्दुःखंस्वैरिणोग्राम्यधर्मतः ॥ स्वैरिण्याश्चतथैवस्यान्नरकेदुःखमु त्कटं ॥ १०५९ ॥ नपुंसकंवधूर्वापिपुमान्वापापकृद्यदि ॥ पाप्मनःफलमागच्छेत्पुंसांनिर्दिश्यतेपरं ॥ १०६० ॥ पश्वादीनामपीच्छंतिपुण्यापुण्यफलंद्विजाः ॥ केचित्कथंभवेन्नैतत्स्त्रीणांधर्माधिकारतः ॥ १०६१ ॥

र्थः ॥ १०५८ ॥ यथापुरुपस्यदुःखमुक्तंतादृशंव्यभिचारिण्याःस्त्रियोपिवोध्यमित्याह यथेति ॥ १०५९ ॥ ननुपापफलादेशकेषुयोब्रा ह्मणायावगुरेत्तंशतेनयातयादित्यादिश्रुतिस्मृत्यादिवचनेषुप्रायःपुंल्लिंगेनैवपापिनांनिर्देशात्कथंस्त्रीणांदुःखमितिचेन्नपुंल्लिंगनिर्देशस्योपल क्षणार्थत्वादित्याह नपुंसकमिति परंकेवलंपुंसांसंबंधिनिर्दिश्यतेउपलक्षणायनतुपुंस्त्वंविवक्षितमुद्देश्यविशेषणत्वात्पशुंसंमार्ष्टीत्यत्रैकत्व वदितिचतुर्थपादार्थः ॥ १०६० ॥ स्त्रीणांफलसंबंधेकैमुत्यन्यायंदर्शयति पश्वादीनामिति केचिन्मुनयःपशुपक्ष्यादीनामपिधर्माधर्मफ लमिच्छंतिस्वीकुर्वंतिस्त्रीणांतुपत्नीत्वेनयज्ञाधिकारित्वेनप्रसिद्धानामेतद्धर्माधर्मफलंकथंनभवेदित्यन्वयः ॥ १०६१ ॥

ननुपत्नीत्वेनापियज्ञादिधर्मस्यैवसंबंधइत्याशंकांवारयति अपीति किंचवध्वाःस्त्रियाःफलंधर्माधर्मयोरुभयोरपियदिनस्यात्तदाइत्युच्चार्यपाणिग्रहोव्यर्थःस्यात् इतिकिं त्वंममधर्मादौसहायिनीस्याःसहैवप्राप्तिशीलाभवेति यतएषास्त्रीपाप्मनःफलंनगच्छेत् तथाचधर्मग्रहणस्याधर्मस्याप्युपलक्षणत्वात्सहैवेतिनियमोभज्येतेतिभावः ॥ १०६२ ॥ किंचयोयस्यशुभफलस्यसंगीसतस्याऽशुभफलमप्याइत्तेइतिलौकिकन्यायेनापिपतिधर्मफलभोक्त्र्याःस्त्रियाःपापसंबंधोदुर्निवारइत्याह दृष्टइति यथालोकेराजादीनांसंपत्संबंधिनोविपत्तावपिसंबंधिनोदृष्टाइति ॥ १०६३ ॥ अथप्रयोजकादीनांफलंविवेचयति प्रवर्तकइत्यादिना स्पष्टं ॥ १०६४ ॥ यदिकश्चित्केनचित्कुत्रचित्पापेबलात्प्रवर्तितःसन्स्वयमपिरागवांस्तत्रपापेभवतिनिदाप्रयोज्यप्रयोजकयोःसमंफलंभवतीतिग्राम्यधर्मोदाहरणेनाह उभयोरिति उभयोः

अपिवध्वाःफलाभावेव्यर्थःस्याद्धिकरग्रहः ॥ धर्मेचार्थेचकामेचममत्वंस्याःसहायिनी ॥ इत्युच्चार्ययतोनैषापाप्मनःफलमाव्रजेत् ॥ १०६२ ॥ दृष्टानकोपिलोकेस्मिन्जंतुर्यःपाप्मनःफलं ॥ हित्वाधर्मफलंगच्छेत्समाणैर्विविधैरपि ॥ १०६३ ॥ प्रवर्तकोत्रयःपापेजंतुर्नारीनरोपिवा ॥ तस्यस्याद्धिकंदुःखंप्रवर्त्यस्यतथाननत् ॥ १०६४ ॥ उभयोरागतःसंगेममंदुःखमुदाहृतं ॥ अज्ञानाच्चबलात्प्रायःकर्तुरेवपरस्यन ॥ १०६५ ॥ नारीवापिनरोवापिग्राम्यधर्मंबलाद्यदि ॥ प्राप्नुयान्नभवेत्पापंदुर्बलस्येच्छयाविना ॥ १०६६ ॥ एवंबलात्कृतेपापेप्रतीकारविवर्जिते ॥ कर्तुःपापफलंनैवकिंतुकारयितुर्भवेत् ॥ १०६७ ॥ मरणेनप्रतीकारोयद्यप्यत्रभवेत्सदा ॥ निरुणद्धियदातच्चपरःकर्तुस्तदानच ॥ १०६८ ॥

स्त्रीपुंसोर्यदित्वन्यतमस्यतत्रप्रवृत्तिरज्ञानादिष्टसाधनत्वज्ञानाभावात्प्रायोबाहुल्येनवर्तमानात्परकीयबलाज्जायेतनदाकर्तुर्हेतुसंज्ञकस्यप्रयोजकस्यैवपापंपरस्यप्रयोज्यस्यतुनेत्यर्थः ॥ १०६५ ॥ एतदेवस्पष्टयति नारीतिद्वाभ्यां तत्रप्रथमंस्पष्टं द्वितीयेप्रतीकारविवर्जितत्वविशेषणप्रयोगाभिप्रायस्तुयदिप्रतीकारस्यप्रतिबंधोपायस्यसंभवःस्यात्तदातस्याकरणेकर्तुर्दोषःस्यादेवेति ॥ १०६६ ॥ १०६७ ॥ बलात्पापकरणप्रसक्तौमरणेनापितत्प्रतीकारोविधेयइतिकेषांचिन्मुनीनांमतमाह मरणेनेति अत्रबलात्पापकरणप्रसंगेयदिमरणेनापिप्रतीकारोभवेत्तदामरणमपिसदासर्वावस्थासुसंपाद्यमितिसंबंधः यदाचतन्मरणोपायमपिपरःकश्चिन्निरुणद्धिप्रतिबध्नातितदापिकर्तुर्दोषोनास्तीत्यर्थः ॥ १०६८ ॥

मरणभिन्नेनैवोपायेनपापप्रतीकारोविधेयआत्महत्यायाःसर्वपापेभ्योऽधिकत्वात् यस्तुपापभयेनात्महत्यांकरोतिसदृश्विकाद्वीतःसर्पेणद्
ष्टइतिन्यायस्यविषयोभवेदित्याशयवतांमुनीनांमतंसिद्धांततयाह अपरइतिषड्भिः केचिन्मुनयोऽपरेपरेभ्यःपूर्वपक्षिभ्योभिन्नाःसिद्धांतवि
दइतियावत् तेएवंमन्यंते एवंकथं सदासर्वास्वप्यवस्थास्वात्ममरणंनसंपाद्यमितिशेषः तत्रहेतुरुत्तरार्द्धेनोक्तः ॥ १०६९ ॥ पापस्येति प्र
त्युतयद्यापापाकरणेमृत्युनिश्चयस्तत्रतादृशेप्रसंगेकथंचननकर्त्तव्यमपिपापंकर्तव्यमितिसिद्धांतः ॥ १०७० ॥ हेतुमिति एतेसिद्धांतवि
दोद्विजोत्तमाउक्तार्थेहेतुमुपपत्तिरूपमिमंवदंति इमंकं यद्बलेनपापकर्तुर्नकश्चिद्दोषः कारयितुःप्रयोजकस्यैवदोषभाक्त्वात् यदितुतद्व

अपरेकेचिदिच्छंतिमरणंनात्मनःसदा॥ आत्महत्याधिकंपापंमहापातककोटितः॥ १०६९ ॥ पापस्याकर
णेयत्रमृत्युःस्यादात्मनोध्रुवः ॥ कर्तव्यंपातकंतत्रनकर्तव्यंकथंचन ॥ १०७० ॥ हेतुंचेमंवदंत्येतेबुद्धिमंतोद्वि
जोत्तमाः॥ पापंनबलतःकर्तुःकिंतुकारयितुर्भवेत्॥ मरणेकर्तुरेवस्यान्नत्वसौकारयेदिदं॥ १०७१ ॥ अकर्त
व्यंनकर्तव्यंप्राणैःकंठगतैरपि॥ कर्तव्यमेवकर्तव्यंप्राणैःकंठगतैरपि ॥ १०७२ ॥ इत्यादिवचनंस्वस्यस्वाधीन
करणस्यतत्॥ नैतद्बलकृतौयस्मान्मृतौदोषोत्रविद्यते॥ १०७३॥ असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः॥
मृत्वातानभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः॥ १०७४ ॥

येनप्रयोज्यआत्ममरणंसंपादयिष्यतितदाप्रयोज्यस्यैवदोषः हियतःअसौप्रयोजकइदंमरणंनकारयतिमरणेनप्रवर्तयतिकिंतुपापमात्रेप्रव
र्तयतीतियावत् तथाचमरणेस्वातंत्र्यलक्षणस्यकर्तृत्वस्याक्षतत्वादात्महत्यादोषोभविष्यत्येवेतिभावः ॥ १०७१ ॥ सर्वदापापनिषेधकवा
क्यानांगतिमाह अकर्तव्यमितिद्वाभ्यां अकर्तव्यमित्यादिवचनजातंहितत्पापनिषेधकंसत्स्वाधीनकरणकस्यैवास्यजन्तोःसंबंधि परबले
नपापकरणेत्वेतन्निषेधकंवाक्यंनप्रवर्तते यस्माच्चमरणेऽयंस्वतंत्रस्तस्मान्मृतौहठेनकृतायांदोषोविद्यतेएवेतिद्वयोरर्थः ॥ १०७२ ॥
॥ १०७३ ॥ आत्महत्यानकर्तव्येत्यत्रश्रुतिमप्यनुकूलयति असुर्याइति असुर्याःअसुराणामविवेकिनांयोग्याः आत्महनःआत्मघाति
नः ॥ १०७४ ॥

फलितमाह ततइति यद्यस्माद्धेतोःप्रयोजकस्यतथासरागस्यप्रयोज्यस्यतथावारणशक्तौसत्यामपियस्तटस्थउपेक्षकइतिलक्षितोऽनुमंता एतेषांत्रयाणामपिकर्मफलसंबंधोभवतिततःपापंस्वयंनकर्तव्यंपरेणनकारयितव्यंचेत्यन्वयः अत्रप्रयोजकादौरोगाद्यापदांतारतम्यानुसारेणफलस्यवैषम्यंतारतम्यंभवतीतिद्वयोरर्थः ॥ १०७५ ॥ १०७६ ॥ प्रायश्चित्तानुष्ठानेपिविषयरागिणांनक्षेममितिदर्शयति अज्ञानादीति अज्ञानंव्यामोहआदिपदेनविभ्रमोविपत्तिभेदाश्चगृह्यंते एतैरेवनिमित्तैःकृतेपापेप्रायश्चित्तंयदुक्तंश्रुतिस्मृत्यादौतदपिपुनःपापकरणान्निवृत्तस्यैवक्षेमायभवति यस्तुजंतुःपरमन्यत्पापंकुर्वन्करिष्यमाणोवापूर्वपापस्यप्रायश्चित्तंकरोतितस्यजंतोस्तत्प्रायश्चित्तंकुंजरस्नानवद्य

ततःपापंनकर्तव्यंकारणीयंचकर्हिचित्॥ प्रयोजकःप्रयोज्यश्चतदिच्छासहितोयदि॥ अनुमंतातटस्थोयःसामर्थ्येसतिमानवः॥१०७५॥ त्रयाणामपियद्भूयात्पुण्यपापफलंसदा॥ अत्ररोगादिवैषम्याद्विषमंतत्प्रजायते ॥१०७६॥ अज्ञानादिकृतेपापेप्रायश्चित्तमुदाहृतं॥ पाप्मनोविनिवृत्तस्यनप्रवृत्तस्यकर्हिचित्॥१०७७॥ पापंकुर्वन्परंजंतुःप्रायश्चित्तंकरोतिच॥प्रायश्चित्तंतदातस्यभवेत्कुंजरशौचवत्॥१०७८॥ ततोनारीनरोवापिप्रायश्चित्तविवर्जितः॥ नरकेदुःखमाप्नोतिपापीजंतुःसुदुःसहं ॥ १०७९ ॥ यस्तुसंवत्सरंसंगंमहापापिषुकेनचित्॥ कुर्यात्सोपितथैवयादुःखंनरकगामिनः॥ १०८० ॥ विवादान्प्राणिनोहन्यात्करुणारहितस्तुयः ॥ तंमार्गेतादृशाजीवाबहुशोघ्नंतिनिर्दयं ॥ १०८१ ॥ प्राणरोधैस्तथाशस्त्रघातैर्दंतैश्चनिष्ठुरैः॥ खुरैश्चनखरैस्तद्वत्पादघातैःसुदारुणैः॥ लोहस्तीक्ष्णैस्तथाशृंगैःप्रहारैर्वज्रसन्निभैः॥ १०८२॥

र्थमितिद्वयोरर्थः ॥ १०७७ ॥ १०७८ ॥ फलितमाह ततइति स्पष्टम ॥ १०७९ ॥ ब्रह्महादिमहापापिनांयेसंवत्सरंसंसर्गिणस्तेपिमहापापिनांगम्यंनरकंयांतीत्याह यस्त्विति ब्रह्महादेर्नरकगामिनोयादृशंदुःखंभवतितथासंसर्ग्यपिप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १०८० ॥ हिंस्रस्यगतिमाह विवादानिति विगतोवादःसिंहव्याघ्रादिवत्प्रतिद्वंद्वितालक्षणोयेभ्यएतादृशान्प्राणिनोयोहंतितंनिर्दयंनरकमार्गेबहवस्तादृशाहनसजातीयाजीवाःप्राणरोधाद्युपायैर्घ्नंतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १०८१ ॥ १०८२ ॥

मांसभक्षकस्यगतिमाह मांसाशिनइति अत्रमनुष्यलोकेमांसभक्षकस्यनरकजीवतएवमांसानिश्वगृध्रादयोभक्षयंतीति ॥ १०८३ ॥ अधर्मेणकुटुंबपोषणासक्तस्यगतिमाह एवमित्यष्टभिः अल्पमेधसःपरलोकचिंताशून्यबुद्धेःपरद्रव्यापहारादिनाकुटुंबपोषणपरस्यनरकं गतस्यपश्यस्तसनःतस्यमुनादीन्पिशिताशिनोव्याघ्रादयोऽदंतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १०८४ ॥ १०८५ ॥ क्वचिदिति क्वचिन्नरकमार्गदेशे त मेतंअधर्मेणकुटुंबपोषकं ॥ १०८६ क्वचित्क्वचिदिति तंगृध्रास्तंमूषकव्याप्तदेशादौनभसःक्षिपंति ॥ १०८७ ॥ खादयंतइति क्वचिच्चते

मांसाशिनोत्रमांसानिजीवतोऽदंतिसर्वतः ॥ श्वगृध्रप्रमुखाःसर्वेजंतवःपिशिताशनाः ॥ १०८३ ॥ एवमेव कुटुंबेनसहितस्याल्पमेधसः ॥ परद्रव्यापहारेणकुटुंबभरणस्यहि ॥ १०८४ ॥ पश्यतस्तस्यखादंतिसुतान्प्रा णादपिप्रियान् ॥ दारान्बंधुजनांश्चान्यान्जीवतःपिशिताशिनः ॥ १०८५ ॥ क्वचिद्गृध्रास्तमाकाशेवज्रतुंडान यंतिच ॥ कुटुंबसहितंतद्वद्न्हावेतंक्षिपंत्यपि ॥ १०८६ ॥ क्वचित्क्वचिच्चमहतिमूषकादिसमाकुले ॥ जलाशये क्वचिद्भूमौकठिनायांनभस्थलात् ॥ १०८७ ॥ खादयंतःक्वचित्पापंगृहीत्वादशनैर्निजैः ॥ कर्षयंतिमुहुर्दीनंस मेविविषमेपिच ॥ १०८८ ॥ क्वचिदग्नौक्वचिद्वायौत्यगाधेपिजलेक्वचित् ॥ मलमूत्रादिसंघेवापरपीडाकरः पतेत् ॥ १०८९ ॥ आधिभिर्व्याधिभिश्चायंपरिपूर्णकलेवरः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतःश्ववत्सर्वैर्निराकृतः ॥ १०९० ॥ तादृशैर्बंधुभिर्वीतएकाकीवाव्रजेत्पुमान् ॥ यमराजपुरस्यैतंमार्गंघोरतमंम्रतः ॥ १०९१ ॥ क्वचि न्मार्गेतपत्येपसविताद्वादशात्मकः ॥ ताम्राभिर्धातुभिर्वन्हेर्वन्हिज्वालासमावृते ॥ ननीरंनतरुस्तत्रनाश्रयश्चाश नंकुतः ॥ १०९२ ॥

गृध्रास्तंपापंखादयंतःसंतोदशनैःकर्षयंतिआकृष्टंकुर्वंति ॥ १०८८ ॥ क्वचिदग्नाविति सपापोगृध्रादिभिर्मुक्तःसन्नग्न्यादिषुपतति ॥ १०८९ ॥ आधिभिरिति अयमधर्मेणकुटुंबपोषकोमानसशारीरपीडाव्याप्तःक्षुधादिव्याकुलश्चश्ववत्सर्वैरनादृतोभवतीति ॥ १०९० ॥ तादृशैरिति तादृशैर्वर्णितदशापन्नैर्बंधुभिर्विशिष्टएकाकीवायमलोकमार्गंसपापीगच्छतीति ॥ १०९१ ॥ मार्गंवर्णयति क्वचिन्मार्गइतितत्रमार्गेद्वादश मूर्तिरादित्यस्तपति कीदृशे अधोज्वलतोवन्हेःसंबंधात्ताम्रवर्णैर्धातुभिर्युक्ते वन्हिज्वालाव्याप्तेनीरादिरहितेचेति ॥ १०९२ ॥

तत्रमार्गेगमनाधिकारिणंनिर्दिशति कर्मणेति कर्मस्थूलशरीरव्यापारः ॥ १०९३ ॥ तत्रमार्गेपापिनोयथमदूतैर्नयनंतत्रदृष्टांतमाह यथे तिद्वाभ्यां एषांराजभटानांसराज्ञांराजसहितानांविप्रियंकोपजनकंयत्कर्मकृतंतत्कथयंतः ॥ १०९४ ॥ १०९५ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति किंकरायमस्य पापकृतंपापकारिणम् ॥ १०९६ ॥ यमदूतैःकृतंपापिभर्त्सनवाक्यजातमभिनयति आःपापेत्यादिना आसू त्यव्ययंकोपोक्तौ वर्षेखंडे ॥ १०९७ ॥ बांधवास्तुनारकशरीरेपिसुखवर्जसंतीत्याहुः रेइति ॥ १०९८ ॥ येषांचितयात्वयासुकृतवैमुख्यं

कर्मणामनसावाचाभूतानांतापकृत्पुमान् ॥ मार्गमेतंसमायातिहन्यमानश्चकिंकरैः ॥१०९३॥ यथाराजभ टाश्चोरंबध्वापाशैःसुदारुणैः ॥ प्रहारैर्विविधैस्तद्वन्निघ्नंतोनिर्दयंमुहुः ॥ १०९४ ॥ भर्त्सयंतश्चतत्कर्मकथयंतः पुरामुना ॥ कृतंयद्दुर्धामीपांसराज्ञांविप्रियंमुहुः ॥ १०९५ ॥ एवंबध्वादृढैःपाशैर्निघ्नंतोविविधैरपि ॥ प्रहारै र्मुद्गराद्युत्थैर्भर्त्सयंतश्चकिंकराः ॥ नयंतिनरकग्राममार्गेपापकृतंनरम् ॥ १०९६ ॥ आःपापभवताकस्माल्ल ब्ध्वादेहंसुदुर्लभं ॥ मानुषंभारतेवर्षेस्वर्गमोक्षप्रदंसुखात् ॥ नकृतंसुकृतंकिंचित्पातकंचकृतंमुहुः ॥ १०९७॥ रेमंदनरकेप्यस्मिन्भविष्यंतितवाधुना ॥ दाराःसुतास्तथाचान्येबांधवाःसुखवर्जिताः ॥ नभविष्यतिकिंत्वेवं सुखंयद्धित्वमिच्छसि ॥१०९८॥ दारादीनांकृतेपापभवतापातकंकृतं ॥ परित्यज्यगताःसर्वेश्मशानेत्वांतईद शं ॥१०९९॥ कृतंचेत्सुकृतंपूर्वंभवतानत्त्वयामह ॥ समागच्छेद्यथापापमागतंदुःखदंत्विदं ॥ ११०० ॥ व्या घ्रादिवविभीतानिभूतानिभवतोधम ॥ सर्वदाबलतस्तेषांद्रव्यादेरपहारकात् ॥ ११०१ ॥ यद्यद्यस्यसमीचीनं गोधनंस्त्रीधनादिकं ॥ तत्तत्तस्यहृतंपूर्वंत्वयादुष्कृतकारिणा ॥ अतोनेत्रेचहृदयंगृध्रास्तेपाटयंत्यमी ॥११०२॥

पापौन्मुख्यंचकृतंतेनबांधवास्त्वांश्मशानेत्यक्त्वागताइत्याहुः दारादीनामिति ॥ १०९९ ॥ कृतमिति यदित्वयासुकृतंकृतमभविष्यत्तदा तत्त्वयासहागमिष्यत् यथादुष्कृतमागतमिति ॥ ११०० ॥ व्याघ्रादिवेति तेषांप्राणिनांद्रव्याद्यपहारकाद्भवतःसकाशात्प्राणिनोव्याघ्रादि वविभीताभयंप्रापाः ॥ ११०१ ॥ यद्यदिति अतःसमीचीनपरद्रव्यापहारदोषात् ॥ ११०२ ॥

वाक्येनेति यश्चवाक्यादिनापरेषांसंतापःकृतःसएवत्वांप्राप्तः ॥ ११०३॥ धिगिति विनश्यतिपततीति ॥ ११०४ ॥ पापिनउद्वेगायत्वयापि
तृलोकप्रापकःपितृयाणाख्यःपंथाअपिनवशीकृतइतिवक्तुंपितृयाणमभिनयति मानुषादितित्रिभिः अत्रधूमादिशब्दास्तदभिमान्यातिवा
हिकदेवतापराःयेषण्मासादक्षिणायनसंज्ञास्तान्कृष्णपक्षाद्गच्छतीति॥११०५॥तत इति ततोदक्षिणायनसंज्ञमासेभ्यः॥११०६॥आकाशा
दिति अत्रचंद्रमंडलेसकर्मदेवाधीनोभोगान्भुंक्तेइत्यर्थः ॥११०७॥ वर्णितवक्ष्यमाणयोःप्रकृतोपयोगउच्यते यज्ञेति हेपापयथायज्ञादि
कर्त्तारोवर्णितमार्गेणपितृलोकंयांतितथात्वंयज्ञादिकर्त्तानगतःएवंशारीरकर्मणापिसाध्यंस्वर्गंगंतुमनर्हस्त्वयिमानसकर्मरूपोपासनासा
ध्यब्रह्मलोकगतिप्रतिकाआशासंभावनेत्यर्थः ॥ ११०८ ॥ ब्रह्मलोकगमनाधिकारिणोदर्शयति मानुषमिति येमानुषंवपुःप्राप्यमहा

वाक्येननिष्ठुरेणैषांकर्मणाचवधादिना॥ यःकृतोदुःसहस्तापःसोयंतेसमुपस्थितः॥११०३॥ धिक्त्वांयोभार
तेजातोनरकेपुनरागतः ॥ पुण्यहीनोयथालोकेप्राप्यराज्यंविनश्यति ॥ ११०४ ॥ मानुषाद्वपुषोधूमंधूमाद्रा
त्रिंततोपिच॥ कृष्णपक्षंततोमासान्षड्वैस्युर्दक्षिणायनं॥११०५॥ ततोरम्यतरंलोकंपितॄणांप्रतिपद्यते॥ पि
तृलोकादयंगच्छेदंतरिक्षंसदोज्वलं॥११०६॥ आकाशाच्चंद्रमभ्येतिसुधामंडलमत्रसः॥ सुखीभोगानवा
प्नोतिदैवैर्दत्तान्मनोरमान्॥ ११०७॥ यज्ञदानादिपुण्यस्यकर्तानत्वंतथागतः॥ कुतस्त्वयिभवेदाशाब्रह्मलो
कगतिंप्रति ॥ ११०८॥ मानुषंवपुरास्थायमहात्मानोजितेंद्रियाः॥ अष्टांगयोगसंपन्नानानोपासनवेदिनः
॥ ११०९॥ उपासनेनकेनापिसमुपास्यमहेश्वरं॥ पंचाग्निविद्ययावैतेब्रह्मलोकंव्रजंतिहि॥ १११०॥दशम
द्वारतोयेयंबहिर्नाडीविनिर्गता॥ तयागत्वार्चिषंयांतितस्माद्यांतिहिवासरम्॥ ११११॥

त्मानःक्षुद्रसुखेभ्योविरक्ताअतएवजितेंद्रियायमनियमादियोगांगसंपन्नाश्चनानोपासनानिशास्त्रतोविज्ञायतेष्वन्यतमेनपर्यंकविद्यादिसं
ज्ञेनपरमेश्वरमहंग्रहेणोपासंतेपंचाग्निविद्यांवानुतिष्ठंतितेब्रह्मलोकंव्रजंतीतिद्वयोरर्थः ॥ ११०९ ॥ १११० ॥ अथब्रह्मलोकमार्गस्यदे
वयानाख्यस्यरूपंतथाब्रह्मलोकस्वरूपंचछान्दोग्यबृहदारण्यकवाक्योपसंहारपूर्वकंकौषीतकिप्रथमाध्यायानुसारेणाह दशमेति - पंच
विंशतिश्लोकैः येयंनाडीशतंचैकेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धासुषुम्नाख्यादशमद्वारेणशरीराद्बहिर्गतातयामार्गभूतयायेप्रथममर्चिषमर्चिरभिमानि
नींदेवतांततोदिनाभिमानिनींदेवतांयांतीत्यर्थः एवमग्रेपि ॥ ११११ ॥

शुक्लमिति दिनात्शुक्लपक्षंशुक्लपक्षान्मासषट्करूपमुत्तरायणमुत्तरायणात्संवत्सरंव्रजंतीति ॥ १११२॥ देवेति संवत्सराद्देवलोकंदेवलोकाद्वायुंव्रजंति कीदृशंवायुं आगतायउपासकायस्वस्मिन्रथचक्रच्छिद्रसमच्छिद्रदायिनं वायोःसकाशादादित्यंयांति कीदृशमादित्यं आगतायउपासकायडंबराख्यवाद्यविशेषमध्यच्छिद्रसमच्छिद्रदायिनमित्यर्थः पटहाडंबरौसमावित्यमरः ॥ १११३॥ आदित्यादिति आदित्यस्चंद्रंदुंदुभिसंज्ञवाद्यविशेषमध्यच्छिद्रसमच्छिद्रदायिनंप्राप्नुवंतिततोविद्युल्लोकंयांतितत्रविद्युल्लोकेःमानवोमनुस्रष्टावनुत्पन्नःपुरुषविशेषआगत्यउपासकंब्रह्मलोकंप्रतिनयति कीदृशंब्रह्मलोकं वरुणलोकादिंद्रलोकात्प्रजापतिर्विराट्तल्लोकाच्चपरतःस्थितं पुनःनकीदृशंकामक्रोधादिभिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिप्रतिबन्धकैर्विरचितत्वादारसंज्ञकेनह्रदेनआदिपदप्राप्यविजरानद्यादिभिश्चप्रवेशदेशेयुक्तमितिद्वयोरर्थः

शुक्लपक्षंव्रजंत्यन्हस्तस्मात्षण्मुत्तरायणम् ॥ उत्तरायणषण्मासाद्ययुःसंवत्सरंत्विमे ॥ १११२ ॥ देवलोकंप्रयांत्यब्दाद्देवलोकात्प्रभंजनं ॥ रथचक्रसमच्छिद्रंवायोरादित्यमीश्वरम् ॥ व्रजेयुश्छिद्रसहितंडंबरस्येवमध्यतः ॥ १११३॥ आदित्याच्चंद्रमायांतिदुंदुभिच्छिद्रदायिनं॥चंद्राद्विद्युतमायांतिततोऽमानवएत्यतान्॥१११४॥ वरुणेंद्रप्रजानाथलोकानांपरतःस्थितं ॥ ब्रह्मलोकंनयेयत्रतिष्ठत्यारन्हदादिकं॥ १११५॥ ब्रह्मणाप्रहितायान्त्यायांत्यप्सरसःसदा॥ दिव्याःपंचशतंपूर्णनानोपायनपाणयः ॥ १११६॥ शतंसुगंधपुष्पाणांमालाहस्तंसमाव्रजेत्॥ सुगंधीनिचदिव्यानिगृहीत्वाशतमाव्रजेत् ॥ १११७॥ फलानिचास्यदिव्यानिगृहीत्वाशतमाव्रजेत्॥ चूर्णानिचविचित्राणिसुगंधीनिसमंततः॥ १११८॥ गृहीत्वाशतमायातिवासोहस्तंशतंपरं॥ नानालंकारहस्तंचव्रजेत्पंचसकंशतनम्॥१११९॥

॥ १११४ ॥ १११५ ॥ ब्रह्मणेति यत्रआरसंज्ञकन्हदापरपारेवर्तमानमुपासकंब्रह्मणोयोग्येनालंकारेणालंकर्तुंब्रह्मणाप्रहिताःप्रेषिताःपंचशतसंख्याकाअप्सरसआयांति नानाविधान्युपायनानिपाणिषुयासांतास्तथा ॥ १११६ ॥ तासांशतपंचकस्यउपायनभेदेनविभागमाह शतमितित्रिभिः तासांमध्येशतमप्सरसःसुगंधिपुष्पनिर्मितमालाहस्ताःसमायांति द्वितीयमप्सरसांशतंसुगंधीनिकर्पूरादिवासिततैलादीनिशरीरांजनोपयोगीनिकरेषुगृहीत्वायातीत्यर्थः॥१११७॥ फलानिचेति अथतृतीयमप्सरसांशतंदिव्यफलहस्तमागच्छति चतुर्थंशतमंगमर्दनोपयोगिनानासुगंधिचूर्णहस्तमागच्छति पंचमंशतंवासोभिर्वसनैर्युक्तहस्तमागच्छति एतत्पंचमंशतंनानालंकारहस्तंचबोध्यमितिद्वयोरर्थः ॥ १११८ ॥ १११९ ॥

ब्रह्मेति यथाताभिरप्सरोरूपाभिः परिचारिकाभिर्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः प्रतिदिनं भूष्यते तथाऽमुमुपासकमपि ब्रह्माज्ञया भूषयंतीत्यर्थः ॥ ११२० ॥ अलंकृत इति स ब्रह्मलोकं प्रति आगंता उपासकस्ताभिरलंकृतः सन् क्षणेन आरं नाम ह्रदं मनसैवातीत्य तीर्त्वा परपारे स्थितान्मुहूर्तान् त्रिंशन्मुहूर्तान् प्रतियाति कीदृशान्मुहूर्तान् येष्टिहसंज्ञकान् अमुं मुहूर्तरूपेण सर्वेषां सन्निहितानित्यर्थः येष्टिह नाम निर्वचनं तु यांति ब्रह्मलोकं प्रतीति याः उपासकास्तेषामिष्टिमुपासनां नानासंकल्पोत्पादनेन घ्नंतीति निरुक्तेनेति तमुपासकं विद्याबलेनागतं दृष्ट्वा तस्य दर्शनगोचरदेशात्सर्वे मुहूर्ताः पलायंत इत्यर्थः ॥ ११२१ ॥ पापानीति ततो विजरानदीतीरं गतस्योपासकस्य पापादीनि तं परित्यज्य विलीयमानानि द्वेषिप्रभृतिपुरुष

ब्रह्मा यथा ब्रह्मलोके देवोलंक्रियते सदा ॥ अलंकुर्वंत्यमुं तद्वत्तत्र तास्तु समागताः ॥ ११२० ॥ अलंकृतस्ततस्ताभिरागंताऽऽरं क्षणेन हि ॥ मनसाभ्येत्य निर्याति मुहूर्तान्येष्टिहानमून् ॥ तं दृष्ट्वा दर्शने सर्वे विद्रुताः स्युर्दिशो दश ॥ ११२१ ॥ पापानि द्वेषिणां दत्वा सुहृदां सुकृतानि च ॥ पुत्राणां च धनान्येष जरामरणवर्जितः ॥ मनसा विजरां नाम नदीमभ्येति तत्क्षणात् ॥ ११२२ ॥ इल्यवृक्षं गतं ब्रह्मगंधस्तं प्रविशेदिह ॥ ततः शालज्यसंस्थाने रसोपि ब्रह्मणो विशेत् ॥ ११२३ ॥ अथायतनमायाति ब्रह्मणः सोपराजितम् ॥ ब्रह्मतेजो विशेदेनं तत्रयेनामुना समः ॥ ११२४ ॥ इंद्रप्रजापती देवौ द्वारगोपाववस्थितौ ॥ दत्वा मार्गमिमौ तस्मा आसाते भीतवत्स्वयम् ॥ ११२५ ॥

सजातीयोत्पत्तिं कुर्वंतीत्यर्थः तथा सत्येष उपासको जरामरणवर्जितः सन् विजरां नाम नदीं मनसैव तरतीत्यर्थः ॥ ११२२ ॥ इल्येति तत इल्यं इला पृथिवी तन्मयत्वेन इल्यसंज्ञं वृक्षं प्राप्नोति तत्र प्राप्तमुपासकं ब्रह्मणो योग्यो दिव्यगंधः प्राप्नोति ततः शालज्यसंज्ञकं संस्थानं नगरं प्राप्नोति तत्र गतं ब्रह्मयोग्यो दिव्यो रसस्तं प्राप्नोति शालज्य नाम निर्वचनं तु शालवृक्षवत्तथा धनुर्ज्यावच्च सरलत्वेन मनोरमा वापीकूपादिरचना यत्र तत्तथेति ॥ ११२३ ॥ अथेति ततोऽपराजितं नाम ब्रह्मण आयतनं मंदिरं प्राप्नोति तत्र गतमुपासकं ब्रह्मणस्तेजः प्रविशेत् येन तेजोलाभेन हेतुना अमुना ब्रह्मणा समो भवतीत्यर्थः ॥ ११२४ ॥ इंद्रेति तस्य ब्रह्मगृहस्य द्वारपालतयाऽवस्थिताविंद्रप्रजापती तस्मै उपासकाय मार्गं दत्वा भीतवत्तिष्ठतः ॥ ११२५ ॥

विभुप्रमितमिति सउपासकोविभुप्रमितेतिसंज्ञकंब्रह्मणःसंभामंडपंयातितत्रगतंतंब्रह्मसंबंधियशःप्राप्नोति तेनयशोलाभेनब्रह्मणासमोयशस्वीभवति नामनिर्वचनंतुविभुनाब्रह्मणैवस्वयंविमितंनिर्मितमितिभाष्यकृतोक्तं वृत्तिकृतातुविभुरहंकारस्तेनविमितंतन्मयमितियावदित्युक्तम् ॥ ११२६ ॥ प्रज्ञेति सउपासकःपरमेष्ठिनोवेदिकांसभामध्यगतंयत्पर्यंकस्थानभूतंकाष्ठादिनिर्मितंपादयुक्तमुन्नतमासनंतद्रूपामासंदीपदोक्तांवृद्धितत्त्वमर्यांप्राप्नोतितांवेदिकांप्राप्यवृद्धिर्वृद्धिप्राप्नोतिततस्तत्रस्थितंब्रह्मणःपर्यंकंप्राप्नोतीत्यर्थः तस्यावेदिकायाःस्वरूपविन्यासस्तुबृहत्सामतथारथंतराख्यंसामएतेपूर्वगतपादद्वयभावंप्राप्नेस्तः श्यैतसंज्ञंनौधससंज्ञंचएतेसामनीपश्चिमपादभावंप्राप्ने तस्यावेदिकायाउपरिचत्वारःकोणाः तत्रदक्षिणःकोणोवैरूपाख्यसामरूपः उत्तरःकोणोवैराजाख्यसामरूपः पूर्वःकोणःशाक्वराख्यसामरूपः पश्चिमस्तुरैवताख्यसामरूपइतिश्रुत्युक्तोबोध्यः॥ ११२७॥ पर्यंकंवर्णयति आसंदीतिचतुर्भिः कीदृशंपर्यंकं वर्णितायाआसंद्याउपरिस्थितंचित्र

विभुप्रमितमायातिब्रह्मणःसभास्थलं ॥ विशत्यमुंब्रह्मयशोयशस्वीतत्रतेनसः ॥ ११२६ ॥ प्रज्ञाभिधांसआसंदींवेदिकांपरमेष्ठिनः ॥ प्राप्यप्रज्ञासमायुक्तोव्रजत्पर्यंकमीशितुः ॥ ११२७ ॥ आसंदींसंस्थितंचित्रंप्राणाख्यममितौजसं ॥ ११२८ ॥ पूर्वौपादौजगत्सर्वकालत्रयवशीकृतं ॥ इराश्रीश्चपरौपादौपर्यंकस्यमहात्मनः बृहद्रथंतरेज्ञेयेखट्वांगेवामदक्षिणे ॥ मूर्धपादस्थितेभद्रंयज्ञायज्ञीयसंज्ञिते ॥ ११२९ ॥ ऋचश्चसामसहिताः पूर्वपश्चिमसंस्थिताः ॥ पट्टिकाश्चयजूंष्येनावामदक्षिणसंस्थिताः ॥ ११३० ॥

मद्भुतंप्राणरूपममितौजससंज्ञंचेति तस्यपर्यंकस्यपूर्वौशिरोभागाधाररूपौपादौअतीतानागतंतदुपलक्षितंवर्तमानंचयज्जगत्तद्रूपौ इरापृथिवीश्रीर्लक्ष्मीश्चएतदुभयरूपौपश्चिमौचरणभागाधारभागगतौपादौबोध्याविल्यर्थः ॥ ११२८ ॥ बृहदिति तस्यपर्यंकस्यबृहत्सामदक्षिणदीर्घपट्टिकारूपंखट्वांगंरथंतरंतुउत्तरदीर्घपट्टिकारूपंभद्रसंज्ञकंसामपूर्वपादयोर्मध्यगतायालघुपट्टिकातद्रूपंयज्ञायज्ञीयसंज्ञंसामतुपादभागाधारयोःपश्चिमपादयोर्मध्यगतपट्टिकारूपमित्यर्थः ॥ ११२९ ॥ ऋचश्चेति पर्यंकपूर्वपश्चिमायतादक्षिणोत्तरायताश्चसूत्रमय्यःपट्टिकाःप्रसिद्धाःतथात्रगीत्यात्मकसामसहिताऋचश्छंदोबद्धमंत्ररूपाःपूर्वपश्चिमायतसूत्रपट्टिकाभूताबोध्याः यजूंषिसंश्लिष्टपठितमंत्ररूपाणिदक्षिणोत्तरायतसूत्रपट्टिकाभूतानिबोध्यानीत्यर्थः ॥ ११३० ॥

सोमांशवइति तस्यपर्यंकस्योपरियन्मृदुकोमलमुपस्तरणंतूलकादिरूपंतच्चंद्रकिरणात्मकंबोध्यं यच्चास्तरणोपरिश्वेतंवस्त्रंनिबद्धंतितदत्रो द्गीथरूपंबोध्यं उद्गीथोनामसाम्नोभागविशेषः तत्रपर्यंकेउपबर्हणंलक्ष्मीरूपं उपबर्हणपदार्थमाह उच्छीर्षकमिति उदूर्ध्वंन्यस्यतेशीर्षंशि रोयत्रतत्तथा पूर्वपादत्वेनवर्णितालक्ष्मीलौकिकीइयंवैदिकीतिभेदोबोध्यः ॥ ११३१ ॥ आस्तइति तस्मिन्वर्णितेपर्यंकेहिरण्यगर्भस्तिष्ठ तियस्यानंदादुत्कृष्टआनंदोलोकेनास्तीत्युक्तमितिशेषः ॥ ११३२ ॥ अश्वत्थइति सोमस्यामृतस्यस्रावकत्वात्सोमसवननामकोश्वत्थवृक्ष स्तस्यहिरण्यगर्भस्यनित्यंप्रियःप्रीतिजनकस्तिष्ठति तथाएकोऽर्णवःअरसंज्ञकोद्वितीयोण्यसंज्ञकःएतौद्वौद्वंद्वंसहभूतौअमृतपूर्णौब्रह्मणःप्री

सोमांशवस्तुविज्ञेयाम्रदूपस्तरणंमहत्॥ क्षीरगौरंतथावस्त्रमुद्गीथस्तस्यचोपरि ॥ उपबर्हणमाख्यातंश्रीरस्यो च्छीर्षकंमहत्॥११३१॥ आस्तेतस्मिन्ब्रह्मनामापूर्वजोजगदीश्वरः॥हिरण्यगर्भोयस्मात्स्यादानंदःपरमोनहि ॥ ११३२॥ अश्वत्थःसोमसवनोयस्यनित्यप्रियोमतः॥ अरण्यावर्णवौद्वंद्वंब्रह्मलोकेनिवासिनौ॥११३३॥ मनसोजननीयेयमविद्यासर्वकारणम्॥ यस्यप्रियाहिदेवीसाब्रह्मणःसूत्ररूपिणः ॥ ११३४ ॥ चक्षुषःप्रकृ तिर्येयंतेजोरूपाव्यवस्थिता ॥ तेजोमयीमहेशस्यच्छायायस्यमहात्मनः ॥ ११३५॥ अंबाःशब्दालिजननी श्रुतयस्तद्गताधियः॥ वसंत्यप्सरसोयस्यपरितोत्रसुखप्रदाः ॥ ११३६ ॥

त्यैतिष्ठतइत्यर्थः ॥ ११३३ ॥ मनसइति मनसोमातायेयमविद्यारूपाजगत्कारणभूताप्रसिद्धासादेवस्यहिरण्यगर्भस्यप्रियामुख्याभार्ये ति ॥ ११३४ ॥ चक्षुषइति तथायेयंचक्षुरिंद्रियस्यप्रकृतिरुपादानभूतातेजसःसात्विकांशात्मिकासाहिरण्यगर्भस्यप्रभोश्छायाप्रतिबिं बरूपेत्यर्थः ॥ ११३५ ॥ अंबाइति वाचकशब्दानुसंधानपूर्विकाजगत्सृष्टिःप्रसिद्धासभूरित्युक्त्वाभुवमसृजत्वेदशब्देभ्यएवादौनिर्ममेसम हेश्वरइतिश्रुतिस्मृत्यादौ तथाचशब्दालिर्वाचकशब्दपंक्तिस्तद्रूपेणजगतोजननीभूतायाःश्रुतयोवेदवाक्यानिताअंबापदेनात्रोक्ताःयाश्चत द्गताःताभिःश्रुतिभिर्लब्धाधियःशाब्दबोधरूपास्ताअंबायवीयाशब्देनोक्ताः अंबाभ्योयवमात्रमपिनाधिकाइत्यर्थकत्वात् ताएताःश्रुतय स्तज्जन्यबुद्धयश्चब्रह्मलोकेअप्सरोरूपेणवसंतीत्यर्थः ॥ ११३६ ॥

यस्येति यस्य हिरण्यगर्भस्य प्रभोर्देशेन यएताः श्रुतिषु प्रसिद्धा उपासनारूपाः श्रुतौ अंबपाशब्देन अंबनेत्र समं ब्रह्मज्ञानं पांति रक्षंतीति व्युत्पत्तिकेनोक्ताः सगुणं निर्गुणं वा ब्रह्मज्ञानं जलवद्धारयंत्यो वहंति धारावाहित्वं हि नदीनामुपासनानां च सममित्यर्थः तथा जगंति नानाविधानि लोकसंस्थानानि विकाशित्वधर्मेण पुष्पाणि यस्य प्रभोर्भोग्यतया संति तथा सूक्ष्मसमष्ट्यात्मनो हिरण्यगर्भ शरीरस्याच्छादकत्वात्तानि जगंति वाससी चदुकूलशाटिकात्मकवस्त्रद्वयात्मकानीत्यर्थः ॥ ११३७ ॥ एवमिति एवंरूपं वर्णितेन देवयानाध्वना आरंहदादिभिश्च विशिष्टतया ध्येयं ब्रह्माणमुपास्य पर्यंकविद्याख्यध्यानगोचरं कृत्वा स उपासकस्तस्य ब्रह्मण आसने पुत्रवत्लालितः पतनस्थानाद्रक्षितो निःशंकश्च समारोहतीत्यर्थः ॥ ११३८ ॥ संवाद्येति तत्र च तं ब्रह्मा पृच्छतीत्यादिशास्त्रे श्रुतिग्रंथे दृष्टं प्रसिद्धं यद्वर्त्म प्रकारस्तेन कृत्वा ब्रह्मणापि त्रासह संवाद्य संवादं कस्त्वमसि कानि च तवोपकरणानीति चेत् यस्त्वमसि स एवाहमस्मि यानि च तवोपकरणानि तान्येव ममएवंविधं कृत्वा तेन ब्रह्मणानुज्ञातः संस्त

यस्यराष्ट्रं वहंत्येतानघः सर्वसुखप्रदाः ॥ ब्रह्मज्ञानाभिधं नीरं गृहीत्वा सर्वतो दिशम् ॥ जगंति यस्य पुष्पाणि वाससी च महात्मनः ॥ ११३७ ॥ एवंरूपमुपास्यैनं ब्रह्माणं तस्य चासने ॥ सुतवल्लालितः सोपि समारोहत्यशंकितः ॥ ११३८ ॥ संवाद्य ब्रह्मणापि त्राशास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ॥ अनुज्ञातो वसेत्तेन तत्र तद्वत्सुखं नरः ॥ ११३९ ॥ चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनसां वायोश्चापि समंततः ॥ प्राणापानौ तथा व्यानसमानौ चापरौ स्मृतौ ॥ उदानश्चेति विज्ञेया आश्रयाः पंचसूरिभिः ॥ ११४० ॥ प्राच्यां प्रतीच्यां च तथा दक्षिणोत्तरयोरपि ॥ ऊर्ध्वं वा हृदिपद्मेस्मिन्पंचच्छिद्राणि ते स्मृताः ॥ ११४१ ॥

तुल्यभोगभागी ब्रह्मलोकस्थितिपर्यंतं ब्रह्मलोके वसति ततो मुच्यते चेत्यर्थः ॥ ११३९ ॥ एवं पर्यंकविद्या दर्शिता अथान्यासामपि शांडिल्यविद्यादिसंज्ञानामहंग्रहोपास्तीनां ब्रह्मलोकप्रापिकानामुपलक्षणाय तासां सर्वासामंगभूतं हृदयकमलध्यानं छांदोग्यतृतीये प्रसिद्धमभिनयति चक्षुरिति चक्षुरिंद्रियस्याधिदैवरूपादित्यसंबद्धस्याध्यात्मं प्राण आश्रयस्तस्य प्राणस्यापि हृदयकमलपूर्वदिग्गतं छिद्रमाश्रयः एवमग्निदैवतसंबद्धवागिंद्रियस्यापानमाश्रयस्तस्यापि हृदयकमलदक्षिणच्छिद्रमाश्रयः तथा पर्जन्यदैवतकमनसः समान आश्रयस्तस्यापि हृदयकमलोदक्छिद्रमाश्रयः तथा वायोराकाशसंबद्धस्य उदान आश्रयस्तस्यापि हृदयकमलोर्ध्वच्छिद्रमाश्रय इति द्वयोस्तात्पर्यं तेप्राणादयः प्राच्यादिवर्तिच्छिद्रात्मका इति नु आश्रिताश्रययोरभेदविवक्षयोक्तमिति बोध्यम् ॥ ११४० ॥ ११४१ ॥

हृदयवर्णनस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयति पंचच्छिद्रइति वर्णितपंचच्छिद्रवतिहृदयेत्वयासत्यकामादिगुणैःसगुणमपिब्रह्मनाचिंतितंशांडिल्य विद्यादिविधिनानध्यातंनिर्गुणंब्रह्मतुत्वादृशचित्ताद्दूरतरंस्थितंयस्यनिर्गुणब्रह्मणोज्ञानादेनमधिकारिणंप्रतिनिखिलंसंसारदुःखंनागच्छति कीदृशंसंसारदुःखरूपंफलं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्वृक्षांकुरबीजस्थानीयैःप्रयुक्तमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ११४२ ॥ ११४३ ॥ अहंग्रहोपा स्तयोहिप्रत्यग्दृष्टिसाध्यत्वाद्दुष्कराअतएवतासांक्रममुक्तिःफलं पंचाग्निविद्यातुप्रत्यग्दृष्टिहीनत्वेनसुकराऽतएवसपुनरावृत्तिब्रह्मलोकप्राप्ति फलका भवतानुसाधिनकृतेतिबोधयंतोवाजसनेयिशाखानुरोधेनपंचाग्निविद्यामभिनयंति भवतेतिषड्भिः हेजंतोभवतायौश्चस्वर्गःपर्ज न्योमेघोधरामनुष्यलोकोरेतःसिक्पुरुषोयोषित्स्त्रीचएतद्रूपंवन्हिपंचकंनकृतंनध्यातं कीदृशंवन्हिपंचकं सुकृतंअचिंत्यंयद्ब्रह्मलोकप्रा पकंपुण्यंतज्जनकमितियावत् पुनःकीदृशं अग्निहोत्रादिकंअग्निहोत्रमादिरधिकारसंपादकंयस्यतत्तथा नह्यग्निहोत्ररहितैःपंचाग्निविद्या

पंचच्छिद्रेहृदंभोजेभवताचिंतितंनहि ॥ ब्रह्मैतद्गुणसंयुक्तंनिर्गुणंदूरतःस्थितं ॥ ११४२ ॥ यस्यविज्ञानतो नैनंदुःखमण्वपिगच्छति ॥ शरीरद्वयसंजातमविद्याबीजमद्भुतं ॥ ११४३ ॥ भवतासुकृतंपूर्वनाग्निहोत्रादि कंकृतं ॥ द्युपर्जन्यधरारेतःसिग्योषिद्वन्हिपंचकम् ॥ ११४४ ॥ आदित्यवत्सरौतद्वत्पृथिवीव्यात्तसंयुतः ॥ उप स्थइतियस्यैतत्समित्पंचकमीरितम् ॥ ११४५ ॥

नुष्ठातुंशक्यते आहिताग्नेःपञ्चाग्नित्वेनध्यानस्यवाजसनेयिशाखाविहितस्यलोपप्रसंगादितिभावः ॥ ११४४ ॥ स्वर्गादीनांयदग्नित्वे नध्यानंतत्परिपोषकाणामग्न्युपकरणानांकल्पनांप्रपंचयंस्तत्रसमिद्रूपेणध्येयान्पदार्थान्निर्दिशति आदित्येति सम्यगिंधयतिदीपयत्यग्नि मितिसमित्यथाप्रसिद्धाग्नेस्तथास्वर्गरूपाग्नेरादित्यःसमित्सत्कर्मणांप्रवर्तकत्वात् एवंपर्जन्याग्नेःसंवत्सरःसमित्संवत्सरेणहिजलेसंचितेपर्ज न्योवर्षाकालेवृष्टिसमर्थोभवति तथामनुष्यलोकाग्निःपृथिव्यासर्वाधारभूतयाशोभतेइतिपृथिवीतस्यसमित् तथापुरुषोव्यात्तेनव्यांरव्या नादौप्रसारितेनमुखेनशोभतेइतिव्यात्तंमुखंपुरुषाग्नेःसमित् एवंयोषास्तृष्टिसमर्थेनोपस्थेनदीप्यतइतियोनिर्योषाग्नेःसमिदिनितथाचयस्य स्वर्गादिरूपाग्निपंचकस्यएतदादित्यादिपंचकंक्रमेणसमित्पंचकमुक्तमित्यर्थः ॥ ११४५ ॥

समिद्‌ुत्थितत्वरूपसाधर्म्याद्धूमत्वेनध्येयायेपदार्थायेचप्रकाशकत्वादिरूपसाधर्म्याज्ज्वालात्वेनध्येयास्तान्दर्शयति रश्मीति लोमांतःस माहारद्वंद्वः रश्मयःकिरणाःआदित्यात्मकसमिज्जन्यत्वात्द्युलोकाग्नेर्धूमः अभ्राणिश्वेतमेघाःसंवत्सरजन्यत्वात्पर्जन्याग्नेर्धूमः अग्निःकाष्ठा दिरूपपृथिवीजन्यत्वान्मनुष्यलोकाग्नेर्धूमः प्राणाख्यवायुर्मुखजन्यत्वात्पुरुषाग्नेर्धूमः लोमानियोनिजत्वात्योषाग्नेर्धूमइत्यर्थः अहरादिपं चकंयथाक्रममुक्ताग्नीनामर्चिष्ट्वेनज्ञेयं तथाहि समिज्जन्यत्वेसतिप्रकाशकस्यार्चिष्ट्वंप्रसिद्धंतच्चाहर्विद्युतोरादित्यजयोरविवादं निशाया स्तमोमय्याःपृथिवीजन्यत्वंतुयत्कृष्णंतदन्नस्येतिशुद्धप्रसिद्धकृष्णवर्णायाःपृथिव्याःशरीरकांतित्वेनबोध्यं रात्रेःप्रकाशकत्वमपिनक्तंचरान् प्रतिप्रसिद्धं एवंजिह्वावक्रंजिह्वायावक्रेमुखेअग्रभागेस्थितंवागिंद्रियंव्याप्तरूपसमिज्जन्यमर्थप्रकाशकंचेतिपुरुषाग्नेरर्चिः उपस्थेंद्रिया र्थत्वात्तद्गोलकस्तटेःरक्तवर्णसामान्याच्चयोषाग्नेर्योनिरर्चिरित्यर्थः अंगाराणांतथैवचेत्यस्योत्तरेणसंबंधः ॥ ११४६ ॥ अर्चिषउपशम

रश्म्यभ्राग्निप्राणलोमधूमपंचकमीरितम् ॥ अहर्विद्युन्निशाजिह्वावक्रंयोनिश्चपंचमम् ॥ अर्चिषांपंचकंज्ञे यमंगाराणांतथैवच॥ ११४६॥ दिशश्चाशनयश्चंद्रश्चक्षुर्मैथुनकर्मणः॥ समाप्तेःपूर्वआनंदआरंभादुत्तरश्च यः॥ ११४७॥ विस्फुलिंगाइमेयत्रकथितावेदवादिभिः॥ अवांतरदिशःसर्वास्तथाह्लादनयोपराः॥ ११४८॥ नक्षत्राणितथाश्रोत्रमानंदामैथुनोत्थिताः॥ यस्मिन्नग्नौभवेदेतत्पंचकंविस्फुलिंगकं॥ ११४९॥

कालेप्रकाशमानत्वरूपसाधर्म्यादंगारत्वेनध्येयान्पदार्थानाह दिशश्चेति दिशोहिअहरुपशमेसंध्याकालेनानारूपाःप्रकाशंतेतथाविद्यु दुपशमेऽशनयोराद्युपशमेचमंदप्रभश्चंद्रोवाग्व्यापारोपशमेचचक्षुरिंद्रियंयोन्युपशमेचमैथुनमध्यकालिकआनंदइत्येतेयथाक्रमंद्युप्रभृ त्यग्नीनामंगाराइत्यर्थः ॥ ११४७ ॥ विकीर्णत्वसाधर्म्येणविस्फुलिंगत्वेनध्येयान्पदार्थानाह विस्फुलिंगाइतिद्वाभ्यां यत्रवर्णिताग्निपं चकेक्रमेणइमेअवांतरदिगादिरूपाविस्फुलिंगावह्निकणाःप्रोक्ताः तथाहि अवांतरदिशःकोणाःस्वर्गाग्नेर्विस्फुलिंगाः ह्लादनयोमेघश ब्दाःअपराःपरेभ्यउत्कृष्टेभ्योभिन्नाःपर्जन्याग्नेर्विस्फुलिंगाः नक्षत्राणितारकाःपृथिवीलोकाग्नेर्विस्फुलिंगाः मनुष्यलोकेयागादिकर्तारए वहितारकारूपेणपरिणताइतिभावः श्रोत्रंश्रोत्रेंद्रियवृत्तयस्तत्तच्छब्दग्रहणायविषयदेशंगच्छंत्यःपुरुषाग्नेःकणाः आलिंगनाद्यानंदास्तु योषाग्नेःकणाइत्यर्थः ॥ ११४८ ॥ ११४९॥

आहुतित्वेन ध्येयांस्तथाहोमकर्तृत्वेनध्येयान्पदार्थानाह श्रद्धेति अत्रश्रद्धाशब्देनश्रद्धासाध्यानामग्निहोत्रादिकर्मणांयदपूर्वंपरलोकगामिजीवसंपृक्तंतदुच्यते तथाचस्वर्गाग्नेःश्रद्धाआहुतिः सातत्रगतास्वर्गिशरीरारंभकामृतमयसोमात्मनापरिणमतेभोगावसानेचतच्छरीरंशोकाग्निनाद्रुतंसन्मेघेनुपततीत्यतःसोमःपर्जन्याग्नेराहुतिः ततोवृष्टिरूपेणपृथिव्यांपततीतिवृष्टिर्मनुष्यलोकाग्नेराहुतिः ततोन्नरूपेणपुरुषंगच्छतीतिपुरुषाग्नेरन्नमाहुतिः ततोरेतोरूपेणयोषांगच्छतीतियोषाग्नेराहुतीरेतइति एतासामाहुतीनांहोतारस्तुदेवायजमानकरणानामधिष्ठातारइंद्रादयोबोध्याइत्यर्थः ॥ ११५० ॥ स्वर्गादवरोहमार्गंस्मारयति आगत्येति एवंतत्रस्वर्गेभोगेनकर्मक्षयेसतिआकाशवायुमेघादि

श्रद्धासोमौतथावृष्टिरन्नंरेतश्चपंचमं ॥ होमद्रव्यंचयत्रैतेदेवाहोतारईरिताः ॥ ११५० ॥ आगत्यस्वर्गतस्त्वकृतकर्मपरिक्षये ॥ तद्रूपंघनतांप्राप्तंमानुषंप्राप्तवान्भवान् ॥ ११५१ ॥ कललादिक्रमेणैवयद्भूद्भवतः पुरा ॥ गर्भेदुःखंनतस्यायंलेशोपिनरकेस्तिहि ॥ ११५२ ॥ जननीजठरेवासंकःसहेतात्रचेतनः ॥ मलमूत्रादिसंपूर्णदुर्गंधकृमिसंवृते ॥ ११५३ ॥ जरायुपटसंवीतोजंतुर्जठरगःसदा ॥ नोच्छ्वासंनचनिःश्वासंकर्तुंशक्नोतिकर्हिचित् ॥ ११५४ ॥ जाठरोजातवेदाःसजनन्याःप्रज्वलन्मुहुः ॥ गात्रेतेकृतवांस्तापंयंतस्यायंनकोपिहि ॥ ११५५ ॥

मार्गेणस्वर्गतआगत्यभवान्मानुषंरूपंप्राप्तवान् कीदृशंमानुषंरूपं यद्वर्णिताहुतीनांस्वरूपंजलप्रधानंतदेवघनीभूतं पंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतेः आपःक्षीरादिरूपाप्प्रधानाग्निहोत्रादिकर्मापूर्वरूपाःपंचम्यामाहुतौरेतोरूपायांपुरुषपदवाच्याभवंतीतिश्रुत्यर्थः ॥ ११५१ ॥ गर्भदुःखंस्मारयति कललेतिपञ्चदशभिः हेकृपणयद्भवतोदुःखंकललबुद्बुदाद्यवस्थाक्रमेणात्रगर्भेअभूत्तल्लेशसममपिदुःखंनरकेनास्तीति ॥ ११५२ ॥ तदेवस्फुटयति जननीति स्फुटम् ॥ ११५३ ॥ जरायुपटेति स्पष्टम् ॥ ११५४ ॥ जाठरइति जनन्याः जाठरोग्निर्यंतापंतेगात्रेकृतवान्तस्यतापस्यकोपिभागोऽयंनरकतापोनभवतीत्यर्थः ॥ ११५५ ॥

भ्रमणमिति यच्चगर्भेवायुहेतुकंगर्भेनानाविधंभ्रमणदुःखमभूत्तेनतद्दुःखभेदेनएकेनापिसममत्रनरकेतेदुःखंनास्तीत्यर्थः ॥ ११५६॥ निर्ग
च्छतइति प्रसूतिकालेयत्तवदुःखंतस्यवर्णनेवयंयातनास्वधिकृताअपिनशक्ताः ॥ ११५७ ॥ कट्वम्लेति कट्वादिभेदैःस्वसजातीयरसा
रंभकैर्मातृभुक्तान्नैर्नितरांदह्यमानदेहःसन्भवान्दशमासान्कथंस्थितोऽभूरिति ॥ ११५८ ॥ कृमिभिरिति हेकृपणक्षुद्रसुखलोभेनकृहर्थ
विघातकअग्निशतव्याप्तदेशवत्तापमयेजनन्युदरेकृमिभिर्भक्ष्यमाणःसन्कथंस्थितइति ॥ ११५९ ॥ जननीति हेमंदाधमतवगर्भेप्राप्तां
दुर्दशांवकुमस्माकंनशक्तिः तद्वर्णनेभयेनखिन्नगात्रत्वादिति ॥ ११६० ॥ तस्यदुःखस्यभयहेतुतामेवस्पष्टयंति नरकेति नरकरूपंग्रामं

भ्रमणंयदभूद्गर्भेतवगर्भप्रभंजनात्॥ समंतेनात्रदुःखंतेनैकेनापिहिविद्यते॥ ११५६॥ निर्गच्छतोयोनियंत्राद्यदासीन्निर्गमेपिच॥ तवदुःखंवयंनास्यवक्तुंशक्ताःकथंचन॥ ११५७॥ कट्वम्ललवणात्युष्णैरसकृन्मातृभोजनैः॥ दंदह्यमानदेहःसन्दशमासान्कथंस्थितः ॥ ११५८ ॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणश्चमहासर्पोपमैर्मुहुः॥ कृपणत्वंकथंगर्भेस्थितोस्यग्निशतोपमे॥ ११५९॥ जननीजठरेमंदयातेभूद्दुर्दशाधम॥ तांवदंतोवयंखिन्नगात्राभयमुपागताः॥ ११६०॥ नरकग्राममासाद्यदुःखंकल्पशतैरपि॥ भवेत्तेनोपमीयेतजननीजठरेस्थितिः॥ ११६१ ॥ नारीणांसुरतंपुंसादुरंतंगर्भधारणात्॥ भवेद्गर्भस्थितस्यापिपरोक्षंतन्नगीयते॥ ११६२॥ अपरंभद्रमित्येवब्रूयान्नूनमितिस्थितिः॥ उपेतंसुरतंतेनकथयंतिमहाधियः॥ ११६३॥

प्राप्यकल्पशतावच्छिन्नंदुःखंयदिकस्यचित्स्यात्तदागर्भदुःखमुपमानंलभेतेत्यर्थः ॥ ११६१ ॥ मातुर्ग्राम्यधर्मप्रसक्तौगर्भस्थस्यसुतरां
दुःखंभवतीतिदर्शयंति नारीणामितिचतुर्भिः गर्भधारणादुत्तरकालेयन्नारीणांपुंसासहसुरतंतद्गर्भस्थितबालस्यापिशब्दान्नारीपुंसोश्चदुरंतं
दुःखदपरिणामकंभवतिपरंतुतद्दुरंतत्वंपरोक्षत्वाल्लोकेनव्यवह्रियतइत्यर्थः ॥ ११६२ ॥ अपरमिति येमनीषिणोदुरंतत्वंजानंतिते उपेतमि
तिभावेक्तः तथाचउपगमनंग्राम्यधर्मंदुरन्तंसन्तंसुरतमितियत्कथयंतितत्रहेतुरियंस्थितिः शिष्टाचाररूपैवभवति इयंका अपरंस्वभिन्नंभद्र
त्वेनप्राशस्त्यबोधकशब्देनैवब्रूयान्व्यवहरेदिति अत्रस्वमुखेनस्वापकर्षबोधनमपिशिष्टाचारइत्यपरपदेनसूच्यतेइति ॥ ११६३ ॥

दुरंततामेवविशदयंति अहोइनिद्वाभ्यां रेतःसेकपर्यंतयाम्यधर्मार्थंनारींगुर्विणींगच्छतःपुंसोद्वयोःस्त्रीबालयोर्हत्यादोषोभवेदित्यर्थः ११६४ गर्भेति तथानार्याःपुरुषसंगमेप्रवृत्तौआत्महत्यागर्भहत्यारूपौदोषौभवतइत्यर्थः ॥ ११६५॥ एवंपुनःपुनरनुभूतमपिदुःखंविस्मृत्ययत्त्वया दुष्कृतंकृतंतस्येदंनरकदुःखंफलमित्याहुः अस्मिन्निति नितरांभिः हेकृपणस्वान्यघातकरःकर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसइतिभगवद्वाक्योक्तविधयास्वपरपीडाकरस्त्वमस्मिन्संसारचक्रेपतितोदुःसहंदुःखंप्राप्तोपितत्सर्वंविस्मृतः कर्तरिक्तोबाहुलकात् तत्रमानुषदेहेपुनःपापंकृतवानिति ॥ ११६६ ॥ विष्ठेति यच्छरीरंपित्रोर्विष्ठासमंविनश्वरंभूतानांश्वसृगालादीनांपृथिव्यादीनांवास्वंममत्वविषयंचतदात्मत्वेनाश्रित्यय

अहोग्राम्येणधर्मेणनारींपुंसोधिगच्छतः॥रेतःसिचोभवेद्धत्याद्वयोःस्त्रीबालयोस्तदा॥११६४॥ गर्भधाऽन्यास्तथानार्याःसंगमेपुरुषस्यहि ॥ आत्मनश्चभवेद्धत्यागर्भस्यापिनसंशयः ॥ ११६५॥ अस्मिन्संसारचक्रेत्वंस्वान्यघातकरोमुहुः ॥ पतितोदुःखमप्यानोदुःसहंदेहधारिभिः ॥ तत्सर्वंविस्मृतस्तत्रकृतवान्पातकंपुनः ॥११६६॥ विष्ठासमंसमाश्रित्यभूतानांस्वंविनश्वरम्॥ निंदितंकृतवान्भूयःकर्मयल्लोकशास्त्रयोः॥ तस्येदंफलमप्याप्तंकिमर्थमनुतप्यते॥११६७॥ नतेदुःखस्यकर्तारोवयंनायंविभावसुः॥भूतान्यपितथान्यानिभवानेवात्रकारणं॥११६८॥ आत्मनःप्रतिकूलंयःपरेषामाचरेत्पुमान्॥ कर्मणामनसावाचातस्यान्नंतद्भियद्भवेत्॥ ११६९ ॥ भवतासर्वजंतूनांसर्वदोपद्रवःकृतः॥ साधूनांसमचित्तानांविशेषेणचदुर्धिया॥११७०॥

स्वंनिंदितंभूयःपुनःकृतवानसितस्येदंनरकदुःखंफलत्वेनप्राप्तं अतोधुनाकृताकृतानुतापोव्यर्थेत्यर्थः ॥ ११६७ ॥ नतेइति वयंदूताःविभावसुःसूर्यपुत्रःअन्यानिभूतानिगृध्रादीनिचतवदुःखहेतवोनभवंतिंकितुभवानेवतथेत्यर्थः ॥ ११६८ ॥ आत्मनोदुःखहेतुताप्रयोजकंदर्शयंति आत्मनइति यद्यस्माद्धेतोःआत्मनःप्रतिकूलंयत्तदेवपरस्ययआचरतिशरीरादिभिस्तत्परस्मैदत्तंप्रतिकूलंतस्यप्रतिकूलकर्तुरन्नमन्नवदवश्यभोग्यंभवेदित्यर्थः ॥ ११६९ ॥ यदकृतमनुतापजनकंसत्कर्मजातंतत्प्रदर्शितपूर्वमित्यभिसंधाययत्कृतमनुतापकंमनोवाक्कायैःकृतंदुष्कृतंतत्स्मारयंति भवतेत्यादिना भवताआसुरप्रकृतिकेनसर्वतापकेनसाधवोविशेषेणतापिताइत्यर्थः ॥ ११७० ॥

तत्रसाधुतापेप्रवृत्तिप्रयोजिकांसाधुपुक्तांदुर्भावनांस्मारयंति अरण्यादीति आदिपदेनैकांतस्थानपरिग्रहः यथापित्तदूषितचक्षुष्कःशंखं पीतवर्णंपश्यतितथाकामदूषितेनभवनानैष्ठिकादिपुसकामतामारोप्यइत्थंदुर्विनीतवाक्यजातमुक्तमित्यर्थः ॥ ११७१ ॥ तद्दुर्विनीतवाक्यजातमभिनयंति अन्नेत्यष्टभिः एतेब्रह्मचर्यादिरूपतपोहीनाअन्नाद्युपभोक्तृत्वादस्मद्वदित्यर्थः ॥११७२॥ रूपेति इतरेंद्रियनिरोधाभावस्त्वेतेषुकानामोपस्थनिरोधलक्षणब्रह्मचर्यसंभावनेनिद्वयोरर्थः॥११७३॥११७४॥ किंचसकलेंद्रियैर्जीवतिब्रह्मचर्येनदृष्टंकुत्रापीत्या

अरण्यादिस्थितान्दृष्ट्वानैष्ठिकान्ब्रह्मचारिणः॥ वनस्थांश्चयतींस्तद्वत्कामुकेनेरितंत्वया॥११७१॥ अन्नपानोपभोगंचेत्कुर्वंत्येतेद्विजोत्तमाः॥ अस्मद्वत्कुतएतेषांब्रह्मचर्यादिकंतपः॥११७२॥ रूपगंधरसस्पर्शशब्दांश्चेन्नयनादिभिः॥ गृह्णंतिमनसातद्वत्सुखदुःखमहाधियः॥११७३॥ कर्मेंद्रियैश्चकर्माणिकुर्वंतियदिकेनते॥ मैथुनंनैवकुर्वंतिविजनेस्मिन्नवस्थिताः॥११७४॥ आहारंचनथानिद्रांत्नीयंचात्रमैथुनं॥ जीवन्जंतुस्त्यजेन्नायमिंद्रियैर्विकलोनचेत्॥ ११७५ ॥ अपिव्यापारशून्यंनकिंचिदस्तींद्रियंभुवि ॥ कथमेषांप्रजननंस्वव्यापारविवर्जितम्॥११७६॥ अपिकामेनबाध्यंतेतृणाहारामृगावने॥ जलेमीनाजलाहाराःसर्पाश्चपवनाशिनः॥ अन्नादावृद्धिमंतोमीकथंकामविवर्जिताः॥ ११७७॥ युवानःपरचित्तानांहारिणोलोकवंचकाः॥ मार्जारव्रतमास्थायदांभिकानिवसंत्यमी॥ वित्तस्त्रीहारिणोनृणांसाधूनांक्रूरचेतसः॥११७८॥ नासाग्रनयनाएतेध्यायंतियुवतींमदा॥ तथापरस्यवित्तानित्यर्जितान्यतिदुःखतः॥ ११७९॥ एवंधर्मरताःसर्वेदूषिताभवतानराः॥ माध्वोनार्यश्चदुर्दांतचेतसापापकारिणा॥ ११८०॥

ह आहारमिति ॥ ११७५॥ अपिचव्यापृतेनेरेंद्रियकस्यैकत्रेंद्रियेव्यापाराभावोनसंभाव्यतइत्याह अपीति प्रजननमुपस्थेंद्रियम् ॥ ११७६ ॥ किंचजलमात्राहारादिभिरप्यविजितस्यकामस्यविशिष्टान्नास्वादकेषुकाविजयाशेत्याह अपिकामेनेति ॥ ११७७॥ फलितमाह युवानइति तस्मादित्यादिः ॥ ११७८ ॥ नासाग्रेति एतेषांध्यानमपिपरकीययुवतिविषयकंपरकीयद्रव्यविषयकंचेत्यर्थः ॥ ११७९ ॥ यथानैष्ठिकादयोदूषितास्तथान्येपिधार्मिकाःपुरुषाःपतिव्रताश्चदूषिताइत्याह एवमिति ॥ ११८० ॥

पतिव्रतासुप्रयुक्तंदुर्विनीतवाक्यजातमभिनीयते साध्वीमितिषड्भिः कायुवतिःपरपुरुषंनेच्छेत्‌यतःपित्रादिकमपिरूपिणंदृष्ट्वानारीणांयो निःस्यंदतइतिद्वयोःसंबंधः ॥ ११८१ ॥११८२ ॥ नूनमिति नूनमितिसंभवे तथाचदृष्टेनिमित्तेपरपुरुषंसानाधिगच्छतीतियदुच्यतेतत्संभाव्यतइत्यर्थः दृष्टनिमित्तान्येवनिदर्शयति स्वस्येति मानलज्जाभीतिस्थानाभावरूपाणिचत्वारिदृष्टनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ११८३ ॥ अधस्तादिति परपुरुषंदृष्ट्वाऽधोविलोकनंसाध्वीलक्षणंतुव्यभिचारि त्रिलोकीवर्तिनानापुरुषध्यानार्थत्वस्यापिसंभवादित्यर्थः ॥ ११८४ ॥

साध्वींनारींविलोक्याहभवान्पापविमोहितः॥ कावधूःपुरुषंनेच्छेद्युवतीरूपशालिनं॥११८१॥ पितरंभ्रातरंवापिसुतंवापिनयान्वितं ॥ नारीणांस्यंदतेयोनिर्दृष्ट्वारूपान्वितंनरम्॥ ११८२ ॥ नूनंदृष्टनिमित्तेनकेनचिन्नाधिगच्छति ॥ स्वस्यसावद्भुमानेनलोकानांलज्जयापिच॥ भीत्यापत्यादिकानांवास्थानकाभावतोपिवा ॥ ११८३ ॥ अधस्तात्पुरुषंदृष्ट्वाविलोकयतियावधूः॥ त्रैलोक्यंलोकयेदेषामनसाकाममोहिता॥ ११८४॥ विवेकाक्रांतचित्तानांपुरुषाणांमहात्मनां॥ हरेद्धैर्यंस्मरःकेनवध्वानापहरिष्यति॥११८५॥ साध्वीभूतास्थितानारीविज्ञेयाव्यभिचारिणी ॥ गणिकायाइयंयस्मात्स्वजनानपिवंचयेत्॥ ११८६॥ इत्यादिवादिनासर्वंभवताकलुषीकृतम्॥ जगत्सूत्रंयथावस्त्रंतैलस्नेहेनसर्वदा॥११८७॥ भवतानिंदितादेवागुरवश्चतपोधनाः॥ पितृमात्रादिकाःसर्वेप्यधिक्षिप्ताश्चबांधवाः ॥ ११८८॥ लोभमाश्रित्यदुष्पूरंकामंचाधमसर्वदा॥ परेषांविविधंवित्तंदाराश्चापहृतामुहुः ॥ ११८९॥

विवेकेति विवेकिनामिंद्रादीनांधैर्यहारकस्यस्मरस्यवधूचित्तहरणंकिमुतेत्यर्थः॥११८५॥फलितमाह साध्वीति तस्मात्साध्वीत्वेनप्रसिद्धास्त्रीगणिकायाअधिकाव्यभिचारिणीज्ञेया स्वजनवंचकत्वादिति ॥ ११८६ ॥ इत्यादीति एवंविधदुर्वाक्यानिवदताभवतासर्वंधर्मस्वरूपंकलुषीकृतंदूषितं कीदृशंधर्मस्वरूपं जगदात्मकपुष्पमाल्यस्यसूत्रवद्धारकं केनकिमिव कलुषीकृतंतैलेनवस्त्रमिवेत्यर्थः॥११८७॥ भवतेति अधिक्षिप्ताअनादृताः ॥ ११८८ ॥ लोभमिति यथाक्रोधेनदेवानिंदादिकंकृतंतथालोभकामाभ्यांपरवित्तंदाराश्चहृताः ॥ ११८९ ॥

मनसेति तथामनसापरतापोपायाश्चिंतिताः तांचितामभिनयंति इदमित्यादिना अस्यवैरिणइदंसुकरंदुःखसाधनंकृत्वाऽदःदुष्करम पिदुःखसाधनंकरिष्ये तथाअनेनवैरिणापूर्वस्नेहंकृत्वापश्चाच्छनैःशनैरेतंवैरिणंदुःखांबुधौपातयिष्यामीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ११९० ॥ ॥ ११९१ ॥ दूतवाक्यमुपसंहरन्नरकदुःखमुपलक्षयति इत्यादीतिद्वाभ्यां इत्यादिरूपंदुष्कृतंभवताशरीरादिभिःकृतमित्यादिवाक्यजातं वदंतोयमकिंकरानरकेगुपापिनांदुःखंकुर्वंति कीदृशेपुनरकेषु मार्गादिदेशभेदेनभिन्नेषु केचिद्धितमवालुकादयोयममार्गेनरकभेदाःकेचि यमपुर्यांकेचिच्चपातालाधइतिद्वयोरर्थः ॥ ११९२ ॥ ११९३ ॥ नरकदुःखमन्यत्राप्यतिदिशति नानाविधमिति यदिदंनानाविधंनर

मनसाचिंतितंभूरिजंतूनांतापकारणं ॥ इदंकृत्वाकरिष्येदोदुःखमस्यस्ववैरिणः ॥ ११९० ॥ अनेनस्नेहमतुलं कृत्वापश्चाच्छनैरहं ॥ एतंदुःखोदधौशत्रुंपातयिष्यामिकालतः ॥ ११९१ ॥ इत्यादिभवताभूरिकर्मणामन सागिरा ॥ कृतमित्यादिवचनाःकिंकराःपापकारिणां ॥ ११९२ ॥ नरकेपुचसर्वेषुमार्गस्थानादिभेदिषु ॥ कु र्वंतिदुःखमतुलंदुःखिनांदीनचेतसां ॥ ११९३ ॥ नानाविधमिदंदुःखंनरकेदेहधारिणां ॥ यथात्रनरकेदुःखं तथासर्वत्रजन्मनि ॥ शरीरस्यस्थितौतद्वन्मरणेपिचदुःसहं ॥ ११९४ ॥ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेभूमौवावासुकेःपुरे ॥ चतुर्विधानांदेहानांदेहमेकंप्रजायते ॥ ११९५ ॥ सुखंसातिशयंतत्रसर्वत्रैवशरीरिणः ॥ पराधीनंतथातोकं साधनैर्जायतेपिच ॥ ११९६ ॥ समानेभ्योभयंतद्वदधिकेभ्यश्चनित्यशः ॥ क्लेशश्चसुमहानत्रजायतेनात्रसंश यः ॥ ११९७ ॥ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेभोगवत्यांतथैवच ॥ मरणाद्बिभ्यतेभीतिर्भोगेच्छासैवदारुणा ॥ ११९८ ॥

केदुःखंवर्णितंतत्केवलंनरकएवनभवतिकिंनुसर्वत्रशरीरस्यजन्मस्थितिमरणेषुप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ११९४ ॥ तत्रसर्वत्रजन्मदुःखंविशदय ति ब्रह्मेति वासुकिपुरंपातालं देवशरीरमपिसूक्ष्मभूतान्युद्भिद्यजायमानत्वादुद्भिज्जमितिबोध्यम् ॥ ११९५ ॥ स्थितिदुःखमुपलक्षयति सुखमिति तत्रतेषुलोकेषुसुखंसातिशयंपराधीनंसाधनजन्यंचतथाच यथाक्रममर्षाभयनाशचिंताभिर्व्याप्तमित्यर्थः ॥ ११९६ ॥ समा नेभ्यइति अत्रशरीरस्थितौ ॥ ११९७ ॥ मरणदुःखस्यसर्वत्रान्वयमाह ब्रह्मलोकइतिपंचभिः यतोभोगेच्छादारुणाउत्कटातत:सर्वत्रलो केमरणभीरिति ॥ ११९८ ॥

भूमाविति यादृशभूर्लोकेमरणेनबांधवविनाशेनवादुःखंततःकोटिगुणंभोगवतीनागपुरंतत्प्रभृतिलोकेषुबोध्यंतत्रभोगाधिक्यादितिद्वयोरर्थः ॥ ११९९ ॥ १२०० ॥ बांधववियोगदुःखमपिसर्वत्रेतिस्पष्टयितुंसर्वत्रबांधवसत्वमाह सर्वत्रेतिद्वाभ्यां द्वयंस्पष्टम् ॥ १२०१ ॥
॥ १२०२ ॥ यदासशरीरत्वंहिरण्यगर्भादीनामपिदुःखसंबंधप्रयोजकंतदान्यत्रकिमुतेतिदर्शयितुंहिरण्यगर्भंतावद्वर्णयति हिरण्यगर्भइति चतुर्भिः योयंहिरण्यगर्भोभगवान्येचइंद्रादयःप्रभवस्तेषांसर्वेषांकिंचनसुखंनास्तिशरीरित्वादितिसमानांसंबंधः कीदृशोहिरण्यगर्भोऽस्माकंकार्योपाधीनांजीवानांपूर्वजःप्रथमजः त्रय्याःवेदत्रयसंप्रदायस्येश्वरःप्रवर्त्तकः ॥ १२०३ ॥ अनेकेति विविधसृष्टिप्रकाराणांक

भूमौमरणतोयावद्भोगेच्छाचैवदुःसहा ॥ बांधवादिविनाशेनदुःखंसंजायतेनृणां ॥ ११९९ ॥ तत्ततोप्यधिकंदुःखंकोटिकोटिगुणंभवेत् ॥ भोगवत्यांतथास्वर्गेब्रह्मलोकेचदेहिनां ॥ १२०० ॥ सर्वत्रजनकःकश्चिज्जननीचापिविद्यते ॥ दाराःसुतास्तथाबंधुर्जनोनानाविधोहियः ॥ १२०१ ॥ मित्राणिशत्रवस्तद्वदुदासीनाइमेजनाः ॥ देहिनोत्रयथासंतितथादेहांतरेपिवा ॥ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेपातालेपन्नगप्रिये ॥ १२०२ ॥ हिरण्यगर्भोभगवानस्माकंपूर्वजोहिसः ॥ सर्वाधिकसुखोदेवःशरीरीचत्रयीश्वरः ॥ १२०३ ॥ अनेककल्पकोटीनांकर्तास्थितिविधायकः ॥ हर्तानैकएवायंद्वैतगंधविवर्जितः ॥ १२०४ ॥ पादपाद्यतएतानिब्रह्मांडोदुंबराणिहि ॥ शतशःकोटिशश्चैवभवंतिनभवंतिच ॥ १२०५ ॥ विभूतयस्तुयस्यैताब्रह्मलोकादिसंश्रयाः ॥ मानस्याजाययासार्धपर्यंकेपरमेश्वरः ॥ ब्रह्मलोकेवसत्येषदेवात्माचतुराननः ॥ १२०६ ॥ यस्तिष्ठत्यमरावत्यांशचीहृदयनंदनः ॥ देवानांप्रथमोदेवस्त्रिलोक्याःपतिरीश्वरः ॥ १२०७ ॥ लोकपालाष्टकंतद्वदष्टकंकुलजेषुच ॥ सर्वेष्वधिकमत्यंतंवासुक्यादिकमद्भुतं ॥ १२०८ ॥

र्तापालकःहर्ताचसहसिद्धविषयाद्वैतहीनश्च ॥ १२०४ ॥ पादपादिति समष्टित्वेनपादपसमायस्माद्व्यष्टिजीवदृष्टिसृष्टानिब्रह्मांडरूपोदुंबराणिप्रभवंतिजायंतेनभवंतियत्रलीयंतेचेत्यर्थः ॥ १२०५ ॥ विभूतयइति यस्यविभूतयएताःप्रजापत्यादिरूपाःप्रजापतिलोकादिषुवसंतियश्चप्राणरूपेपर्यंकेस्थितोब्रह्मलोकेवसतीति ॥ १२०६ ॥ यस्तिष्ठतीति यश्चेंद्रोऽमरावतीवासी ॥ १२०७ ॥ लोकेति यच्चपूर्वादिदिगधिपतिरूपंलोकपालाष्टकंयच्चनागकुलेषुअधिकत्वेनप्रसिद्धंवासुक्यादिकमष्टकं आदिपदेनतक्षकपद्मकादिग्रहः ॥ १२०८ ॥

एवमिति येचमनुजादिप्रभवएतेषांशरीरिणांविवेकिदृष्ट्यासुखंनास्तीत्युक्तं ॥ १२०९ ॥ तत्रहेतुतयाजन्माद्यविशेषमाह जननइति येइ मेजन्ममरणेयच्चविपर्योत्थितंविषयगतंशांतघोरमूढत्वाख्यंवैषम्यंतारतम्यंकीदृशंसुखादिप्रयोजकंयश्चायंनश्वरोभूतावासःपांचभौतिकं शरीरंएतेषांसंबंधेक्रमिमारभ्यसूत्रात्मपर्यंतंविशेषोनास्तीत्यर्थः ॥ १२१० ॥ फलितमाह सशरीरइति विज्ञानमयआत्मासुखदुःखाभ्यांवि वर्जितःकथंस्यात्यतःसशरीरः तथाचश्रुतिः नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ॥ १२११ ॥ एतादृशोनर्थोबुद्धितादात्म्या ध्यासस्यफलमित्युपसंहरति विज्ञानमयतामिति स्पष्टम् ॥ १२१२ ॥ मनस्तादात्म्याध्यासस्यफलमनर्थंदर्शयति मनोमयइतित्रिभिः ए

एवंमनुजपश्वादिप्रभवाविविधाअपि ॥ देहभाजःसुखंतेषांनकिंचिदिहविद्यते ॥ १२०९ ॥ जननेमरणेत द्वैषम्येविपर्योत्थिते ॥ सुखदुःखकरंतद्वद्भूतावासेचनश्वरे ॥ कृमेःसूत्रात्मनश्चास्यवैषम्यंनैवविद्यते ॥ १२१० सशरीरोहिलोकेनासुखदुःखविवर्जितः ॥ विज्ञानमयआत्माकःशरीरेणविवर्जितः ॥ १२११ ॥ विज्ञानम यतांप्राप्यततएषनिरंजनः ॥ उच्चावचानिदेहानिप्राप्नोत्यविरतंपुमान् ॥ १२१२ ॥ मनोमयोयदायंस्यात्तदा ऽस्यैतत्प्रजायते ॥ इच्छानानाविधास्तद्वत्संकल्पोपिशुभाशुभे ॥ १२१३ ॥ शुभाशुभत्वहेतुर्यःसंशयोविविध स्तथा ॥ आस्तिक्यंचतथाजंतोर्नास्तिक्यंचसुदारुणं ॥ १२१४ ॥ धैर्याधैर्येतथालज्जाबुद्धिश्चिनाशरीरिणां ॥ भीत्यादिकंचदेवस्यमनोरूपस्यसंभवेत् ॥ १२१५ ॥ देवःप्राणमयोभूत्वापंचधादेहमास्थितः ॥ दशधाशत धातद्वन्नाडीभेदादनेकधा ॥ १२१६ ॥ उच्छ्वासादेर्भवेद्धेतुर्जीवनस्यचसर्वदा ॥ अन्नादेनेकधानेककर्मणां परमेश्वरः ॥ १२१७ ॥

तदिच्छादिकं संकल्पइच्छाकारणंशुभत्वादिप्रकारकंविशिष्टज्ञानं तथाशुभत्वादिप्रकारकःसंशयोविचिकित्सापदोक्तः तथाश्रद्धादिपद वाच्यमास्तिक्यादिकंजायते तथाचश्रुतिःकामःसंकल्पइत्याद्याकामादीनांमनोधर्मत्वंप्रतिपादयतीतित्रयाणामर्थः ॥ १२१३ ॥ १२१४ ॥ ॥ १२१५ ॥ प्राणतादात्म्याध्यासस्यफलंतद्धर्माध्यासमाह देवइति प्राणापानादिरूपेणपंचधानागकूर्मादिभेदसंयोजनेदशधानाडीभे देनत्वनेकधाभूत्वाऊर्ध्वश्वासादिव्यापारस्यजीवनव्यवहारस्यचहेतुर्भवतितथाऽनेकधाअन्नादःअन्नभोक्तासन्अनेकवलसाध्यकर्मणांक र्ताभवतीतिद्वयोरर्थः ॥ १२१६ ॥ १२१७ ॥

इंद्रियाध्यासस्यफलमाह नीलेति चक्षुर्मयःसन्नीलादिरूपाणांश्रोत्रमयश्चतारादिशब्दानांग्राहकोभवति एवमितरज्ञानेंद्रियतादात्म्यंप्रा
प्यतत्तद्विषयज्ञानमितरकर्मेंद्रियतादात्म्येनचतत्तत्कर्मकरोतीतिद्वयोरर्थः ॥१२१८॥१२१९ ॥ पृथिव्यादिभूततादात्म्यस्यफलमाह पंचे
ति भूतमयोभूत्वाशरीराणांदशेंद्रियनिरूपितत्वेनदशविधानांविषयाणांचनिर्वाहकोभवति॥१२२०॥ अतेजोमयइतिपदेऽतेजःपदेनतमो
याहंतच्चाविद्यारूपंप्रसिद्धांधकाररूपंवेत्यभिप्रेत्यद्वयोस्तादात्म्याध्यासस्यफलेदर्शयति अविद्येति यदाऽविद्यामयोभवतितदास्वरूपावर
णस्यविक्षेपस्यचकारणंभवति अंधकारमयस्तुनिद्रालस्यमादीनांकारणंभवतीत्यर्थः ॥ १२२१ ॥ काममयत्वस्यतदाह तथेतिद्वाभ्यां स्व

नीलपीतादिरूपाणांशब्दानांचमहेश्वरः॥ चक्षुःश्रोत्रमयोभूत्वाग्राहकःपरिकीर्तितः ॥ १२१८ ॥ परिशिष्टेंद्रि
यात्मत्वंप्राप्यात्मासर्वगःपुमान्॥ कुरुतेविविधेलोकेसर्वदाज्ञानकर्मणी ॥ १२१९ ॥ पंचभूतमयोभूत्वादेहा
नेपचतुर्विधान्॥ दशधाविषयांस्तद्वत्प्रयच्छतिशरीरिणां ॥ १२२० ॥ अविद्यामयआत्मायंभवेदावरणंस
दा॥ आनंदात्मस्वरूपस्यविक्षेपस्यचकारणं ॥ भूत्वातमोमयोदेवोनिद्रादेःकारणंस्मृतम्॥ १२२१ ॥ तथा
काममयोभूत्वाप्रजोत्पत्तेस्तुकारणं॥ दुःखोदर्कस्यबहुशःसुखस्यविविधस्यच ॥ १२२२ ॥ गच्छेत्काममयो
भूत्वादीनार्द्दीनतमांदशां ॥ वधूजनस्यचसदाक्रीडामर्कटकोभवेत्॥ पुण्यपापकरस्तद्वत्शुभाशुभकरोपिच
॥१२२३॥ यदाक्रोधमयोभूयात्प्रायःपापकरस्तदा॥ दुःखंचातुलमाप्नोतिवन्हिमध्येस्थितोयथा॥१२२४॥
ब्रह्महत्यादिपापानियातिक्रोधमयःपुमान्॥ कुंभीपाकादिकांस्तद्वन्नरकानतिदारुणान्॥१२२५ ॥ कामक्रो
धावुभौज्ञेयौसंसारस्यचकारणं ॥ अतन्मयोयदाभूयाज्जीवन्मुक्तस्तदाभवेत्॥ १२२६ ॥

ष्टेस्तथादुःखमुदर्केउत्तरकालेयस्यएतादृशस्यराजससुखस्यतथादैन्यस्यतथापुण्यपापयोस्तथाइदंशुभमिदमशुभमितिदृष्टेश्चकारणंभव
तीतिद्वयोरर्थः ॥ १२२२ ॥ १२२३ ॥ क्रोधमयत्वस्यतदाह यदेति कदाचित्शरणागतत्राणादौशरणागतविरोधिप्रभृतिविषयकःक्रोधो
धर्महेतुरपिभवतीत्यतःप्रायःपापतत्फलेभ्रतिक्रोधस्यहेतुत्वमुक्तं ॥ १२२४ ॥ १२२५ ॥ अक्रोधमयत्वमकाममयत्वस्याप्युपलक्षणमि
त्यभिप्रेत्यतत्फलमाह कामेति संसारोजननादिप्रवाहश्चकारात्तन्निमित्तादृष्टादिपहस्तयोःकारणभूतौकामक्रोधौतयोरभावोजीवन्मुक्त
लक्षणमित्यर्थः ॥ १२२६ ॥

अदृष्टतादात्म्यफलमाह धर्मेति सुखदुःखयोस्तथापार्थिवत्वादिनानिर्भेदेसमानेपिपांचभौतिकेशरीरेयउच्चनीचादिभावलक्षणोभेदोवि शेषस्तस्यापिकारणंभवेदिति ॥ १२२७ ॥ एवंपरिशिष्टपदार्थानांपरोक्षादिरूपाणांतादात्म्याध्यासस्यतत्तत्फलंबोध्यमित्याह एवमिति तादृशःप्रत्यक्षमयःपरोक्षमयश्चसन् ॥ १२२८ ॥ अस्यतत्तद्भावेप्रधानंनिमित्तंकर्मैवेतिदर्शयति यद्यदितित्रिभिः आचारादिरूपंयत्किंचित्तादृशं कर्मकरोतितेनतेनतत्तत्कर्मप्रयुक्तेनसाधुप्रभृतिनाम्नोच्यतेऽयंवस्तुनोऽभिधानविवर्जितोपीति ॥ १२२९ ॥ अभिधानविवर्जितत्वंस्पष्टय ति नायमिति ॥ १२३० ॥ साधुवादमिति तत्रापियःपुण्यकृत्ससाधुवादंप्रशंसांचसुखंचप्राप्नोतिपरःपापकृत्तुविपरीतमसाधुवादादिकं

धर्माधर्ममयोभूत्वाकारणंसुखदुःखयोः ॥ उच्चनीचत्वभेदस्यनिर्भेदेपांचभौतिके ॥ १२२७ ॥ एवंसर्वमयोभूत्वासर्वमेवाधिगच्छति ॥ प्रत्यक्षंचपरोक्षंचतादृशोजगदीश्वरः ॥ १२२८ ॥ यद्यद्धिकुरुतेजंतुःकर्माचारादिकिंचन ॥ तेनतेनोच्यतेसर्वैरभिधानविवर्जितः ॥ १२२९ ॥ नायंसाधुरसाधुर्ननपापःपुण्यएवन ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तोनभोवत्सर्वगःपुमान् ॥ १२३० ॥ साधुवादंतथाकीर्तिंतथैववहुलंसुखं ॥ प्राप्नोतिपुण्यकृत्तद्वद्विपरीतंपरःपुमान् ॥ १२३१ ॥ अत्रकेचिन्महात्मानएवमाहुर्विचक्षणाः ॥ पुरुषोनिर्गुणोऽसंगःसर्वभेदविवर्जितः ॥ स्वयंनकुरुतेकिंचित्कार्यकारणमप्यपि ॥ १२३२ ॥ अविद्यासंगमासाद्यत्वविद्याजंतुदुर्भणम् ॥ प्रथमंकुरुतेकामंततःसर्वमयोभवेत् ॥ १२३३ ॥ संकल्प्ययतएवायंवहुस्यामितिवैपुरा ॥ ससर्जसकलंविश्वंदेवःसदसदात्मकं ॥ १२३४ ॥

प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२३१ ॥ एवंकर्मप्राधान्यंपूर्वपक्षत्वेनदर्शितमथसिद्धांतःकामएवाऽविद्याजन्यःसंसारकारणमित्याकारकःश्रुत्याअथोखल्वाहुरित्यादिनाकेडिकांतवाक्येनोक्तस्तमभिनयति अत्रेतिचतुर्दशभिः अत्रसंसारनिदानविचारेकेचिदतिकुशलाएवमाहुः एवंकथं आत्माअसंगाद्वितीयश्चात्मनःकिंचिदपिस्थूलंसूक्ष्मंवानारभतेकिंतुअविद्यायाःसंगंसंबंधंप्राप्यप्रथमंकामंकुरुतेननःसर्वभावंलभते कीदृशमविद्यासंगमविद्याजमविद्ययैवप्रयुक्तमतएवदुर्भणमनिर्वाच्यमितिद्वयोरर्थः ॥ १२३२ ॥ १२३३ ॥ अतएवसृष्टिवाक्येपुकामपूर्विकासृष्टिःसोकामयतेत्यादिषूक्तेत्याह संकल्प्येति अयमीश्वरोयतःसंकल्प्यैवससर्जेतिसंबंधः ॥ १२३४ ॥

अतएवजीवप्रवृत्तिरपिसर्वाकामपूर्विकैवदृश्यतइत्याह अन्यइति अन्यईश्वरभिन्नइदंमेभवतुइदंचमाभवत्विति प्रथमंचिंतयन्नेवभवतित तःसंसारदशाःप्राप्नोतीतिद्वयोरर्थः ॥ १२३५ ॥ १२३६ ॥ कामपदार्थंदर्शयति अनर्थांतरमिति कामइच्छारागःस्पृहाइत्यनर्थांतरं एते षांपदानामर्थांतरंभिन्नोर्थोनभवतीतिमहर्षिभिरुक्तं येपियोषितांसंगःकामइत्याहुस्तैरपिसंगेच्छैवकामःप्रोक्तः अन्यत्रतुलक्षणयैवकाम शब्दोवर्ततइत्यर्थः ॥ १२३७ ॥ फलितमाह इच्छेति ततइच्छायाएवकामपदमुख्यार्थत्वादिच्छारूपःकामःसंसारवृक्षस्यबीजभूतःकार स्करःकुचलेतिप्रसिद्धफलकोवृक्षइत्युक्तं ॥ १२३८ ॥ पुमानिति अस्यसंसारवृक्षस्यफलस्थानीयस्तुविज्ञानमयमनोमयादिपदोक्तो

अन्योपिजंतुरत्रायंचेतनोजातमात्रकः॥इदंभवतुमेभूयादिदंमेत्येवचिंतयन्॥ १२३५ ॥ प्रथमंततएवामुं संसारंबहुदुःखदं॥ प्राप्नोतिविवशोभूत्वाकालपाशसमावृतः ॥ १२३६ ॥ अनर्थांतरमुक्तंहिकामेच्छादेर्म नीषिभिः॥ कामोपियोषितांसंगःसंगेच्छापरिकीर्तितः ॥ १२३७॥ इच्छामात्रंततःकामोबीजमत्रप्रकीर्ति तं॥ संसारपादपस्यास्यकारस्करसमस्यहि॥ १२३८॥ पुमान्फलमयोनित्यंसंसारीपरिकीर्तितः॥ विज्ञान मयइत्यादिभेदोनैवापरःपुमान्॥ १२३९॥ हेतुंकाममयत्वेस्यवदंत्येतंमहाधियः॥ देहधारीपुरःकाममिच्छा ख्यंकुरुतेऽधमः॥ १२४०॥ इदंप्रियंसमाप्स्यामिहास्याम्यप्रियमप्यदः॥ इतियादृग्भवेत्कामस्तादृङ्निश्चयवा न्पुमान् ॥ ११४१ ॥ यादृशंनिश्चयंकुर्यात्तादृक्कर्मसमारभेत् ॥ अस्मिन्लोकेपरस्मिन्वासुखदंदुःखहानिदम् ॥ ११४२ ॥ यादृशंकुरुतेकर्मपापपुण्यसमाश्रयं॥ शुभाशुभंततस्तस्यफलमेतिपुमान्सदा॥१२४३॥

नानाविधावस्थावान्पुरुषोबोध्यः अपरोक्षज्ञात्मपदाभिधेयावस्थाशालीपुरुषस्तुनफलंतस्यज्ञानाभिव्यंग्यस्यनित्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १२३९ ॥ हेतुमिति अस्यसंसारिणःकामप्रधानत्वेइमंहेतुंचतेविचक्षणाःप्रवदंति इमंकं सदेहीप्रथममित्याकारामिच्छांकरोति इतिकिं इदमिष्टंप्राप्स्यामीदमनिष्टंत्यक्ष्यामिचेति साकामपदवाच्येच्छायादृशीभवतितादृशंकर्तव्यगोचरंनिश्चयंक्रतुशब्दवाच्यंकरोतियादृशंच निश्चयंकरोतितादृशंलोकद्वयोपकारायकर्मकरोतियादृशंचकर्मकरोतितादृशंशुभाशुभंफलमाप्नोतीतिचतुर्णामर्थः॥१२४०॥१२४१ ॥ ॥ १२४२ ॥ १२४३ ॥

ननुसुखदुःखप्राप्तिपरिहारकामनयायागादिकुर्वतःकथंदुःखमितिशंकांवारयति प्राप्तयइतित्रिभिः यद्यपिसुखदुःखयोर्यथाक्रमंप्राप्तयेप रिहारायचायंकर्मकरोतितथाप्यत्रसंसारेतत्सुखप्राप्त्यादिरूपंफलंनभवतियतोस्मिन्काम्यकर्मरूपेसाधनेसत्यपिवर्तमानेपिकामिनामवश्यं भावीसाधनवैगुण्यादिदोषोभवति किंचसांसारिकसुखस्यदुःखसंसर्गनियमोपिभवत्यतःसकामीदुःखमेवाप्नोतीतिद्वयोरर्थः ॥ १२४४ ॥ ॥ १२४५ ॥ फलितमाह ततइति मानसेनेमनोधर्मेणकामेनदुःखमेवाप्नोतीति ॥ १२४६ ॥ तदेवशक्तेइत्यादेर्मंत्रस्यकाममयत्वसंवाद कस्यार्थमुपबृंहयति यत्रेत्यूनत्रिंशच्छ्लोकैः अयंजंतुःप्रबलैर्भाविफलैःकर्मभिःप्रेरितोमरणकालेयत्रब्रह्मलोकादिगतभोगेसक्तउत्कटराग

प्राप्तयेपरिहारायसर्वदासुखदुःखयोः ॥ कर्मयद्यप्ययंकुर्यात्तथाप्यत्रननद्भवेत् ॥ १२४४ ॥ साधनादेश्चवैगु
ण्यात्सत्यप्यस्मिन्सदैवहि ॥ सुखस्यदुःखबाहुल्याद्दुःखमेवव्रजेत्पुमान् ॥ १२४५ ॥ ततःकामेनसंसारंदुःख
रूपंसमाप्नुयात् ॥ मानसेनसदादेहीदुःसहंचहृदहजम् ॥ १२४६ ॥ यत्रासक्तोभवेज्जंतुर्भाविकर्मप्रचोदितः ॥
ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेभूमौवानरकेथवा ॥ १२४७ ॥ तत्रैवकर्मणातेनसहितोलिंगदेहभाक् ॥ प्राप्नोतिमरणादू
र्ध्वस्थूलदेहंनसंशयः ॥ १२४८ ॥ स्वर्गादौयदिसक्तोयंसुकर्नादेवदेहभाक् ॥ उपभुज्यफलंस्वर्गेयातिभूमौपर
त्रवा ॥ १२४९ ॥ भूमौचेद्वारेनवर्पेस्वर्गीत्रैवर्णिकोभवेत् ॥ स्वर्गकर्मक्षयेसोयंपूर्ववत्कुरुतेहितत् ॥ १२५० ॥
स्वर्गाद्भूमिंततःस्वर्गंस्वर्गाच्चपुनरेवतां ॥ प्रायशोयातिमनुजःक्वचित्तुनरकादिषु ॥ १२५१ ॥

वान्भवतितत्रैवब्रह्मलोकादौस्थूलदेहंप्राप्नोतीति कीदृशः तेनरागोत्पादकेनकर्मणासहितः रागाश्रयेणसूक्ष्मशरीरेणविशिष्टश्चेतिद्वयोःसंबं धः ॥ १२४७ ॥ १२४८ ॥ स्वर्गादाविति तत्रयदिदेवलोकादौसक्तोभवतितदादेवपितृगंधर्वादिदेहेनतत्तल्लोकभोगानुभुक्त्वाभोगांतेप्रोदि तकर्मानुसारेणपृथिव्यादिलोकेषुस्थूलदेहंलभतइत्यर्थः ॥ १२४९ ॥ भूमाविति सस्वर्गीस्वर्गभोगक्षयेभूमौजायमानोयदित्रैवर्णिको भवेत्तदासपूर्वसंस्कारेणपुनःस्वर्गप्रापकंकर्मकरोति ॥ १२५० ॥ केवलकर्मिणामेनयानायातंघटीयंत्रवदनुवर्तनएवेत्याह स्वर्गादिति त तःभूमेः तांभूमिं मनुजइष्टापूर्तकारीविशेषः क्वचित्पापाधिक्ये ॥ १२५१ ॥

कर्मरूपबीजस्यतत्तदारंभेकामात्मकसलिलसंयोगएवप्रयोजकइत्यावेदयति पातालइति ॥ १२५२ ॥ वासनात्मनाचित्तेस्थितस्यकामस्यमरणकालेऽभिव्यक्तस्यशरीरांतरारंभकत्वंस्वप्नदृष्टांतेनोपपादयति दिवसइति यस्यपुंसोयादृशीयद्विषयिकावासनारागादिसंस्काररूपायथाउत्कटत्वादिरूपेणदिवसेवर्ततेसशयनंस्वप्नंप्राप्तस्तादृशंदेहंसृजतेएवंदेहपातानंतरमपीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १२५३ ॥ १२५४ ॥ एतदेवस्फुटयति कर्मभिरिति तन्मनाःसकामोमनसियस्यसतथादेहांतेकर्मानुसारेणयद्यच्चिंतयेत्तत्तत्प्राप्नुयादिति ॥ १२५५ ॥ नन्वेवंचिंतितसिद्धिर्मरणात्पूर्वंकुतोनभवतीतिचेत्प्रारब्धफलकर्मलक्षणप्रतिबंधकसत्त्वादित्याह पूर्वेति तस्यजंतोर्मरणकालेपूर्वकर्मणःप्रारब्धाख्यस्य

पातालेनरकेतद्वद्ब्रह्मलोकेतथादिवि ॥ भूमौचविविधान्देहान्यातिकाममयःपुमान् ॥ १२५२ ॥ दिवसेयादृशीयस्यवासनावर्ततेयथा ॥ तादृशंशयनंप्राप्तोदेहमाप्नोतिसर्वदा ॥ १२५३ ॥ एवंजन्मांतरेयस्ययादृशीवासनाभवेत् ॥ तादृशंवपुराप्नोतिदेहपातात्परंपुमान् ॥ १२५४ ॥ कर्मभिःपुण्यपापाख्यैःप्रेरितस्तन्मनाःपुमान् ॥ देहांतेचिंतयेद्यत्तत्प्राप्नुयात्समनंतरं ॥ १२५५ ॥ पूर्वकर्मक्षयस्तस्यमरणेसतिजायते ॥ अनारंभस्तथाभाविकर्मणोमरणात्पुरा ॥ १२५६ ॥ अस्मिन्नवसरेदेवःकर्मकाराविनिर्गतः ॥ सत्यसंकल्पआत्मायंचिंतयेद्यद्भवेद्धितत् ॥ १२५७ ॥ गृह्णीयाद्बहुधादेहान्नटोयद्वद्यदृच्छया ॥ आत्मातथैवसंसारीकामाद्देहानवाप्नुयात् ॥ १२५८ ॥ कामिनोनिश्चयोभूयान्निश्चितस्यापिकर्मिता ॥ कर्मिणःकामिताचैवंक्रमेणैतत्प्रवर्तते ॥ १२५९ ॥

क्षयोभवति मरणात्पूर्वंनुभाविफलककर्मणोयोऽनारंभःफलाजनकत्वरूपःसतथाप्रारब्धकर्मणःप्रतिबंधकतयैवेत्यर्थः ॥ १२५६ ॥ एतदेवस्फुटयति अस्मिन्निति अस्मिन्नवसरेमरणकालेप्रारब्धकर्मरूपायाःकारायाबंधनागाराद्विनिःसृतोमुक्तःसन्सत्यसंकल्पत्वाद्यदिच्छतितदाप्नोतीत्यर्थः ॥ १२५७ ॥ गृह्णीयादिति यदृच्छयास्वैरितया स्वातंत्र्येणेतियावत् ॥ १२५८ ॥ काममूलकंसंसारचक्रमभिनयति कामिनइतित्रिभिः सकामस्यकर्तव्यगोचरोनिश्चयोभवतितादृशनिश्चयवतश्चकर्मानुष्ठानंतादृशकर्मानुसारेणपुनःकामोदयइतिक्रमेणैतत्संसारचक्रंप्रवर्ततइत्यर्थः ॥ १२५९ ॥

कामजन्यस्यकर्मणःपुनःकामोदयहेतुतामेवविशदयति कर्मैति चित्तभूमौद्विविधाःसंस्कारास्तिष्ठंतिकर्मजन्याश्चज्ञानजन्याश्च तत्रकर्मजन्यसंस्कारैःस्वफलारंभोपपत्तयेइच्छातावज्जन्यते येतुबुद्धिहेतवोज्ञानारंभकाज्ञानजन्याःसंस्कारास्तेयत्रेच्छातदनुकूलकर्त्तव्यादिज्ञानसंतानारंभकोवाध्याइत्यर्थः॥ १२६० ॥ भावीति भाविबुद्धिःकर्त्तव्यनिश्चयस्तदनुसारेणकर्मकरोतितदनुसारेणचपुनरिच्छाजायतइत्यर्थः॥१२६१॥फलितमाह कामएवेतिद्वाभ्यां तस्माद्देहउत्पन्नेसतिकर्मकरस्यकर्मारंभप्रयोजकस्यक्रतोःसंकल्पस्यकर्त्तव्यनिश्चयरूपस्यकारणभूतःकामएववोध्यइत्यर्थः॥१२६२॥एतस्मिन्निति ततश्चएतस्मिन्संसारेकामएवकारणंबोध्यं सचकामइच्छारूपोयस्यतृप्तिकृदुपशाम

कर्मानुसारतोभूयादिच्छाजंतोःशुभाशुभा ॥ इच्छानुसारतोज्ञेयाःसंस्काराबुद्धिहेतवः॥ १२६०॥ भाविबुद्ध्यनुसारेणकुर्यात्कर्मशुभाशुभं॥ भूयात्शुभाशुभेप्विच्छातस्यकर्मानुसारतः॥ १२६१ ॥ कामएवततोज्ञेयोजातेदेहेत्रकारणं॥ क्रतोःकर्मकरस्यास्यनिश्चयापरसंज्ञिनः॥ १२६२ ॥ एतस्मिंस्ततएवायंसंसारेकारणंस्मृतं॥ कामइच्छाभिधोयस्यतृप्तिकृन्नैवकिंचन॥ १२६३॥ यत्पृथिव्यांव्रीहियवंयच्चास्तिवहुकिंचन॥ एकस्यापिनपर्याप्तंपुंसःकामाग्निधारिणः ॥ १२६४ ॥ दरिद्रोभगवानिंद्रःसदायस्मान्नतस्यसः ॥ ब्रह्मलोकःसमग्राणामानंदानांहियोऽवधिः॥१२६५॥ कामाग्नेस्ततएतस्यनेंधनंविद्यतेभुवि॥ स्वर्गेवाब्रह्मलोकेवादहतोजगतांत्रयम्॥ १२६६॥

कंलौकिकंकिंचिन्नास्तीत्यर्थः॥१२६३॥ कामस्यविषयैरनुपशाम्यतावादिपुराणवाक्यमर्थतःपठति यदिति सर्वमन्नंहिरण्यादिकंचवस्तुजातमेकस्यापिपुंसस्तृष्णाशमक्षमंनभवतीत्यर्थः ॥ १२६४ ॥ अत्रार्थेत्रिलोकीराजएवब्रह्मलोकानंदकामनयातप्यमानउदाहरणमित्याह दरिद्रइति तस्येंद्रस्य सप्रसिद्धोब्रह्मलोकोनास्ति ॥ १२६५ ॥ यदार्चेंद्रस्येयंदशातदाकिमुवाच्यमन्येषांकामदुःखमित्याह कामाग्नेरिति यतइंद्रेपिनोपशांतिस्ततएवंज्ञायतेयद्यपिप्रसिद्धाग्नेर्घृतकुल्यादिकंतर्पकमिंधनंमहाभारतेप्रसिद्धंतथापित्रिलोकींदहतःकामाग्नेस्तर्पकमिंधनंकुत्रापिनास्तीति ॥ १२६६ ॥

कामएवचसंसारस्यविवेकाद्विभ्यतस्त्राणकृदितिरूपकेणदर्शयति कामेति एषजीवःकामात्मकेनकंचुकेनवर्मणारक्षितंपुंयानंशिबिकातुल्यंवाहनंसूक्ष्मशरीररूपमतएवसर्ववस्तुभिर्विवेकराजसैन्यैरभेद्यमाश्रित्यत्रिलोकीवर्तिषुचतुरशीतिलक्षयोनिषुभ्रमतीत्यर्थः ॥ १२६७ ॥ अतएवचप्राधान्यान्मनोवृत्तीनामभिनायिकायांकामःसंकल्पइत्यादिकायांश्रुतौकामाख्यवृत्तेःप्रथमकीर्तनमित्याह कामोहीति हियतःकामरूपावृत्तिर्जगद्रूपस्यपटस्यनिर्माणसूत्रस्थानीयाअतएवश्रुतौप्रथमंकीर्तितेत्यर्थः ॥ १२६८ ॥ नन्वन्यत्राविद्यायामनसश्चसंसारदुःखकारणेषुप्राधान्यमुच्यतेअत्रकामस्यप्राधान्योक्तौकोहेतुरितिचेत्तयोरपिकामद्वारैवदुःखप्रयोजकत्वमित्याह अविद्येति संसारका

कामकंचुकपुंयानमभेद्यंसर्ववस्तुभिः॥ आश्रित्यत्रिपुलोकेषुसंचरत्येषसर्वदा॥ १२६७॥ कामोहिमानसीवृत्तिःप्रथमापरिकीर्तिता॥ जगत्पटस्यनिर्माणसूत्रभूतामनीषिभिः ॥ १२६८ ॥ अविद्यामनआश्रित्यवर्ततेजयकाशिनी ॥ मनःकामंसमाश्रित्यजयेद्विश्वंचराचरम् ॥ १२६९ ॥ इच्छाहीनेषुकिंकुर्यान्मनोवृत्तिसहस्रकं॥ अविद्यावापिजननीविश्वस्यात्मविमोहिनी॥ १२७० ॥ इच्छाहीनेनविज्ञातंसुखदुःखप्रदंभवेत्॥ मनोपिनभवेत्तद्वन्निश्चयस्यापिकारणं॥ १२७१ ॥ संतोप्यसंतएवस्युःप्राणाःश्वासादिहेतवः ॥ दशेंद्रियाणिभूतानिपंचापिवपुषासह॥ १२७२ ॥

रणेषुप्राधान्यरूपेणजयेनकाशिनीप्रसिद्धिमतीयदविद्यावर्ततेतत्रमनएवालंबनत्वेनप्रयोजकंमनोप्युक्तंजयंकामरूपवृत्तिप्रभावादेवप्राप्नोतीत्यर्थः॥ १२६९॥ कामस्यदुःखनिदानत्वंव्यतिरेकेणस्फुटयति इच्छेतिचतुर्भिः इच्छाहीनेषुजनेषुसद्वृत्तिकंमनोवाऽविद्यावाविश्वजननीकिंदुःखंकुर्यादितिसंबंधः नहिसुषुप्तौसमाधौचवर्तमानयोरविद्यामनसोर्दुःखजनकत्वमितिभावः ॥ १२७० ॥ इच्छाहीनेनेति यतइच्छाहीनेनविज्ञातमपिविषयजातंतत्रसुखादिप्रयोजकंनभवतितथाइच्छाहीनस्यमनःकर्तव्यगोचरनिश्चयंप्रतिकारणंनभवतीति ॥ १२७१ ॥ संतइति तथाइच्छाहीनस्यश्वासप्रश्वासादिव्यापारशालिनःप्राणापानादयःसंतोवर्तमानाअप्यसंतोदुःखाप्रयोजकत्वेनाविद्यमानसमाःतथादशेंद्रियाणिपंचभूतानिशरीरंचएतान्यसत्प्रायाणिबोध्यानीत्यर्थः ॥ १२७२ ॥

तथेति तथायुवत्यादयोपीच्छाहीनस्याकिंचित्कराइत्यर्थः ॥ १२७३ ॥ अन्वयमप्याह सर्वमिति सर्वकारणजातंसर्वकरंसर्वस्यकार्यस्यारंभकंयद्भवतितत्रसर्वत्रेच्छायाःसत्वमेवप्रयोजकंयतोनिच्छंतंप्रतिदारादीनामकिंचित्करत्वंलोकेपिप्रसिद्धमित्यर्थः॥ १२७४॥ फलितमाह तस्मादिति स्पष्टं ॥ १२७५ ॥ संसारप्रकरणोपसंहारकस्येतिनुकामयमानइतिवाक्यस्यार्थमाह इच्छयेति यादृशमिहलोकेदृश्यमानं दुःखंकामीप्राप्नोतितज्जातीयंनानायोनिषुप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२७६ ॥ अथर्वणितसुषुप्तेर्दाष्टांतिकंमोक्षंप्रतिपादयतोथेत्यादेर्ग्रंथस्यार्थंप्रपंचयंस्तत्राप्येतीत्यंतस्यार्थंदर्शयति दैवेतिचतुर्विंशतिश्लोकैः दैवयोगात्पुण्योदयकृतोयःप्रतिबंधकदुरितापायस्तद्योगाद्यदाकामर

तथायुवतयोनूनंयौवनाग्निप्रदीपिताः ॥ शत्रवःक्रूरकर्माणःकर्मणामनसागिरा ॥ धर्मःसुखप्रदस्तद्वदधर्मो दुःखदस्तदा॥ १२७३॥ सर्वंसर्वकरंपुंसामिच्छासत्त्वेनहेतुना॥ अनिच्छतोहिकिंदाराःपुत्रालोकाश्चदेहिनः ॥ १२७४॥ तस्मादिच्छैवसंसारोनान्यःकश्चनविद्यते॥ इच्छाविरहितोजंतुर्जीवन्मुक्तसमोभवेत्॥ १२७५ इच्छयाविविधंदुःखमुच्चावचशरीरजं॥ अस्माभिर्दृश्यतेयादृक्तादृक्कामीसमाप्नुयात् ॥ १२७६॥ दैवयोगाद्य दाकामरहितोजायतेपुमान् ॥ सदुःखंनैदमाप्नोतिकथंचित्कर्हिचित्क्वचित्॥ १२७७॥ कामशून्योभवेद्योयं यस्मात्कामविनिर्गमात्॥ वैराग्येणयथासुप्तौनिष्कामोजायतेपुमान्॥ १२७८ ॥ निष्कामोनेनयत्पुंसाप्रा प्ताःकामाःसुतादयः॥ साकल्येनसदानैवप्राप्यंतेकामिनाहिते॥ १२७९ ॥

हितोभवतिनदासंसारदुःखंनानुभवतिकिंतुमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १२७७ ॥ नचकामरहितत्वंमुख्यंब्रह्मात्मविद्ययैवभवतीतिप्रदर्शकैःकाम इत्यादिविशेषणसमुदायेपूर्वपूर्वप्रत्युत्तरोत्तरस्यहेतुनांविशदयति कामशून्यइतिचतुर्भिः योयंसर्वदुःखाभावयोग्यःपुमानुक्तःसकामैः शून्योरहितोभवेत् कुतः यस्माद्वैराग्येणसर्वकामविनिर्गमान्निष्क्रांताःकामायस्मादितिव्युत्पत्तिसमन्वयाद्धेतोर्निष्कामोजायतेभवति य थासुप्तौनिष्कामत्वंवर्णितंतद्वदित्यर्थः ॥ १२७८ ॥ ननुनिष्कामपदोक्तःसर्वकामविनिर्गमएवतस्यकुतइतिचेदाप्तकामपदोक्तात्सर्वका मलाभाद्धेतोरित्याह निष्कामोनेनेति यत्यतोऽनेनपुंसासर्वेपुत्रादयःकामाःकाम्यमानपदार्थाःसाकल्येनप्राप्ताःयेसकामेनसदानैवप्रा प्यंतेतस्मादयंनिष्कामइतिसंबंधः नहिप्राप्तेर्थेकस्यापीच्छोदेतीतिभावः ॥ १२७९ ॥

तत्रहेतुरात्मकामत्वमित्याह आत्मेति यतोयंनिष्कामःपुरुषोत्तमआत्मकामस्ततएवाप्तकामइतिपूर्वार्द्धसंबंधः ननुकथमात्मकामत्वमा
प्तकामत्वेहेतुरितिचेद्ब्रह्मविषयालब्धस्यात्मनःसर्वरूपत्वादित्याह प्राप्ताइति यतःसद्रूपेणसर्वविवर्तोपादानेनअतएवभूमानंदरूपेणात्म
नासर्वैकाम्यमानाभावास्तेनविदुषालब्धाइत्युत्तरार्द्धार्थः ॥ १२८० ॥ तस्मादात्मकामत्वमेवपरंपरयाकामाभावरूपेऽकामत्वेहेतुरिति
फलितमाह आत्मेति स्पष्टम् ॥ १२८१ ॥ आत्मकामत्वस्याकामत्वंप्रतिहेतुतामेवस्फुटयति कदाचिदिति कामिनापुरुषेणयत्किंचि
त्प्राप्यतेतत्तृष्णाशामकंनभवतिकिंतुतृष्णांवर्द्धयत्येवविकारित्वेनानित्यत्वादित्यर्थः ॥ १२८२ ॥ आत्मेति आत्मकामस्तुविद्वानेतत्सुता
दिकंविषयजातंतथाकामिवत्कर्मसाध्यतयापराग्भावेनचनप्राप्नोतिकिंतुविश्वंसर्वमहंभवामीत्याकारयाविद्ययाकृत्स्नंविषयजातंसदैवा

आत्मकामोयतोयंस्यान्निष्कामःपुरुषोत्तमः॥ प्राप्ताःसद्ात्मनासर्वेयतःकामाःसुतादयः॥ १२८० ॥ आत्म
कामस्ततोज्ञेयआप्तकामःपुमानिह॥ आप्तकामस्तुनिष्कामोनिष्कामोऽकामईरितः॥ १२८१ ॥ कदाचित्किं
चिद्वाप्तंकामिनातनयादिकं॥ प्राप्यतेनश्वरंभूयःकामाग्नेर्दीप्तिकारणं॥ १२८२ ॥ आत्मकामस्तथानैवप्रा
प्नोत्येतत्सुतादिकं॥ किंतुविश्वमहंकृत्स्नंप्राप्नोत्येवसदैवसः॥ १२८३ ॥ अपिदुःखंसुखंनृणांधनिनांतोषिणां
तथा॥ विषमंसर्वदाद्यदुःखादुःखकरंमहत्॥ १२८४ ॥ इतश्चेतश्चधावन्सधनीराजादिकाज्जनात् ॥ दुःखंब
हुविधंप्राप्यसुखमाप्नोतिमानवः॥ १२८५ ॥ दरिद्रस्तुष्टहृदयोदुःखंकिंचिन्नगच्छति ॥ यथाप्राप्ताशनोलो
कमोदतेदेवराजवत्॥ १२८६॥

त्मभावेनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२८३ ॥ किंचतिष्ठतुब्रह्मात्मविद्ययाकामाभावस्यपरमानंदहेतुत्वंलोकेपिकामाभावलक्षणसंतोषवतामानं
दोत्कर्षःप्रसिद्धइत्याह अपीति विषममितिभावप्रधानोनिर्देशः तथाचलोकेपिधनिनांधनतृष्णावतांतथासंतोषिणांपरस्परंविषमत्वंवैल
क्षण्यंयथाक्रमंदुःखरूपंसुखरूपंचप्रसिद्धं कीदृशंधनिनांदुःखमुत्तरकालेपिदुःखकरं कीदृशंतोषिणांसुखमुत्तरकालेपिसुखकरमित्यर्थः
॥ १२८४ ॥ तत्रधनिनांदुःखरूपंवैषम्यंस्फुटयति इतइति धनीहिबहुधायासीराजादिभ्योहेतुभ्योबहुदुःखंप्राप्यकदाचित्किंचिद्राजसंसु
खंप्राप्नोति ॥ १२८५ ॥ तोषिणांसुखरूपंतदाह दरिद्रइति तुष्टहृदयस्तुदरिद्रोपियथाप्राप्तस्यानायासेनलब्धस्यभोक्तासदासात्विकंसुख
माप्नोतीत्यर्थः ॥ १२८६ ॥

किंचतोषिणोभयमपिनास्तियद्धनिनांदुःखदमित्याह नतस्येति तस्यतोषिणः ॥ १२८७ ॥ तस्मात्संतोषस्यसुखप्रयोजकत्वंनिश्चितंका
मस्यतुनानायासविशिष्टस्यापितत्संदिग्धमित्याह अल्पेति अल्पायासेनस्वल्पोद्यमेनापिसंतोषःसुखविकासकः कामस्तुअसाध्यात्कष्टसा
ध्यान्महायासादपिदुःखमेवददातीत्यर्थः ॥ १२८८ ॥ मनोगतःसंतोषःसर्वभावान्सुखमयान्करोतीत्यत्रदृष्टांतमाह यथेति यथापादग
तमुपानद्रूपंचर्मसर्वदेशानांकंटकराहित्यप्रयोजकंपांथान्प्रतितद्वदित्यर्थः ॥ १२८९ ॥ उक्तमर्थंव्यतिरेकेणापिस्फुटयति वसुधामितिद्वा
भ्यां यथाकश्चित्पांथइत्याकारकेनसंकल्पेनदुःखितोभवति इतिकिं अहंसर्वांमार्गभूमिंनिष्कंटकांकोमलांचकुर्यामिति ॥ १२९० ॥ त
थेति तथासकामःपुरुषोहंसर्वान्काम्यमानपदार्थानवाप्स्यामिसंपादयिष्यामीत्येवंसंकल्प्यदुःखितोभवति तस्यसुखलाभस्तुसंदिग्धइत्य

नतस्यास्तिभयंकिंचिद्राजतश्चोरतोपिवा ॥ यथात्रधनिनोनित्यंविद्यतेसततंभयम् ॥ १२८७ ॥ अल्पायासे
नसंतोषःसुखंयच्छतिदेहिनं ॥ आयासान्महतोऽसाध्यात्कामोयच्छतिवानवा ॥ १२८८ ॥ यथापादस्थितंच
र्मसर्वदासुखकारणं ॥ पांथानामेवमेवस्यात्संतोषोदेहधारिणां ॥ १२८९ ॥ वसुधांसकलांकश्चिद्यथाकुर्या
मकंटकां ॥ मृदुलांचेतिसंकल्प्यपांथःक्लेशमवाप्नुयात् ॥ १२९० ॥ तथाकामानवाप्स्यामीत्येवंसंकल्प्यकामु
कः ॥ प्रवृत्तोदुःखमाप्नोतिसुखमाप्नोतिवानवा ॥ १२९१ ॥ नसुखंसार्वभौमस्यविद्यतेनविडौजसः ॥ ब्रह्म
णोनसुखंयत्स्यात्पुंसःकामविवर्जनात् ॥ १२९२ ॥ अकामस्यात्मविज्ञानमहंब्रह्मेतिजायते ॥ जातेतस्मिन्न
निर्यातितस्यलिंगंमनोवहिः ॥ १२९३ ॥ अंतःशरीरएवैतेप्राणालिंगशरीरगाः ॥ तेनसार्धंविलीयंतेत्वंतर्दी
पोयथागृहे ॥ १२९४ ॥

र्थः ॥ १२९१ ॥ परिणामादिकमालोचयतांनिष्कामानांदृष्ट्यानुब्रह्मलोकपर्यंतंनसुखंकिंत्वात्मन्येवतदित्याह नसुखमिति विडौजसइं
द्रस्य ॥ १२९२ ॥ कामाभावस्यब्रह्मात्मविद्याद्वारामोक्षप्रयोजकतांविवृणोति अकामस्येति ब्रह्मलोकेच्छादिरूपप्रतिबंधकाभावेसतिम
हावाक्येनात्मसाक्षात्कारोजायतेततःकर्मणांबीजशक्तिदाहात्कर्मारभ्यायालोकांतराकारायाःसमुत्क्रांतिहेतोर्दीर्घभावनाया असंभवात्
तस्यविदुषोमनःप्रधानंलिंगंसूक्ष्मंशरीरंबहिःस्थूलशरीरान्ननिर्गच्छति तथासति सूक्ष्मशरीरगताःप्राणाःसेंद्रियवायवस्तेनमनसासहशरीरा
भ्यंतरएवविलीयंतेस्वविवर्तोपादानेविलयंयांतिगेहांतर्देशेदीपवदितिद्वयोरर्थः ॥ १२९३ ॥ १२९४ ॥

नन्वेवंविदुषःकरणवर्गस्यविलयेपिशेषीचिद्धातुःक्वगच्छतीतिचेन्नकुत्रापीत्याह ब्रह्मरूपइति 'अयंविदुषआत्मातत्त्वज्ञानात्पूर्वंमाव्टतब्रह्म
भावआसीत् इदानींतुनिरावरणःसर्वविशेषविनिर्मुक्तश्चविद्वदृष्ट्याभवतिअज्ञानृप्रतितुईशःसर्वेश्वरोभवतीत्यर्थः ॥ १२९५ ॥ आरोपि
तपरिच्छेदनिवृत्तौब्रह्मभावेदृष्टांतमाह महाकाशमिति यथामहाकाशमेवघटनाशात्पूर्वंघटेनभःघटावच्छिन्नाकाशरूपमभूत्तच्चघटना
शोत्तरंमहाकाशमेवभवतितथाविदुषआत्मापीत्यर्थः ॥ १२९६ ॥ उक्तार्थमुपपादयति यथाविशुद्धइति यथाविशुद्धमाकाशमज्ञातंस
तूगंधर्वनगरादीनांक्षेत्रंतथाआत्मावस्तुतोविशुद्धोनिष्कामश्चकल्पिताज्ञानेनविषयीकृतोजगद्वृक्षस्यकामबीजकस्यक्षेत्रंतत्त्वज्ञानाग्निसंप
र्कात्तस्यक्षेत्रभावेसवीजेविप्लुतेतुजगद्वृक्षोनभविष्यतीतिद्वयोरर्थः ॥ १२९७ ॥ १२९८ ॥ उक्तमर्थमेवसंक्षिप्याह आत्मेति अयमात्मात

**ब्रह्मरूपःपुरैवायमहंब्रह्मेतिबोधत. ॥ ब्रह्मैवभवतीशःसप्राणनाशादनंतरं ॥ १२९५ ॥ महाकाशंयथापूर्वंघट
नाशाद्घटेनभः ॥ घटनाशेमहाकाशंभवत्येवंपुमानिह ॥ १२९६ ॥ यथाविशुद्धआकाशेगंधर्वनगरादिकं ॥ आ
काशाज्ञानतोभूयादात्माज्ञानात्तथाजगत् ॥ १२९७ ॥ निष्कामआत्मनीशस्तिकामबीजोजगत्तरुः ॥ जायते
स्वात्मविज्ञानेबीजनाशाद्विनश्यति ॥ १२९८ ॥ आत्माज्ञानादयंजातकामःकामाज्जगत्त्रयं ॥ आत्मज्ञानाद्वि
नश्येत्तत्सर्वमज्ञानमात्मगं ॥ १२९९ ॥ अज्ञाननाशतःकामोमूलाभावाद्विनश्यति ॥ कामनाशाज्जगद्वृक्षोनि
र्बीजोनभविष्यति ॥ १३०० ॥ यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिस्थिताः ॥ तदामर्त्योमृतोभूयाद्ब्रह्माप्यास्मिन्क
लेवरे ॥ १३०१ ॥ अहंमानस्यसंत्यागीदेहदेहाद्विनिर्गतः ॥ सतिदेहेपिचेत्तस्याद्देहस्थोपिनदेहगः ॥ १३०२ ॥**

त्क्षेत्रभावापादकमज्ञानमितिद्वयोरर्थः ॥ १२९९ ॥ १३०० ॥ उक्तार्थदार्ढ्यापादकस्यनिष्कामत्वेजीवतोपिमुक्तिःकिमुतविदेहस्ये
तिप्रदर्शकस्यमंत्रस्यार्थमुपबृंहयति यदेत्यूनविंशतिश्लोकैः यदास्यपुंसोहृदिबुद्धौश्रिताःस्थूलसूक्ष्मरूपाभ्यांवर्त्तमानाःसर्वेकामाइच्छा
भेदाःपुत्रैषणादिसंज्ञाःप्रमुच्यंतेशांताभवंतितदामर्त्योमरणधर्माअपिपुमान्अस्मिन्नेवदेहेब्रह्मआप्यलब्ध्वाअमृतोभवतीत्यर्थः ॥ १३०१ ॥
एतदुपपादयति अहमिति देहादिष्वध्यासरूपोभिमानएवकामानांप्रयोजकस्तस्याभिमानस्यदेहविषयकस्यत्यागीदेहाद्विनिर्गतोजनः
सर्वोभवति यदितुदेहेसतिविद्यमानेपिसोभिमानोनस्यान्निवर्तेततदादेहस्थोपिजीवन्नपिनचदेहगःमुक्तएवेत्यर्थः ॥ १३०२ ॥

मुक्तत्वेहेतुतयामोक्षलक्षणयोगमाह कामानामिति हृदयबुद्धिसाक्षिणियःकामानांबुद्धिधर्माणांवासआरोपःसंबंधस्तेषांकामानांसर्वात्मनासमूलानांनाशोबाधस्तुमोक्षइति ॥ १३०३ ॥ सचात्यंतिकःकामनाशस्तन्मूलाविद्योच्छेदकब्रह्मज्ञानेनयदिजीवनावस्थायामेवजन्येततदाजीवतएवमुक्तिकोवारयेदित्याह ब्रह्मेति इदंकाममूलोच्छेदकंब्रह्मज्ञानं ॥ १३०४॥ यदाब्रह्मज्ञानंबंधोच्छेदकंतदाब्रह्मसाक्षात्कारएवमोक्षलक्षणमित्याह आनंदेति ब्रह्मसाक्षात्कारःसतिदेहेमुक्तिर्जीवन्मुक्तिलक्षणंदेहेगतेविदेहावस्थायांयामुक्तिस्तांप्रतिब्रह्मसाक्षात्कारस्यलक्षणत्वंनुहिनिश्चितमेव तस्यतावदेवचिरमित्यादिच्छंदोगश्रुतेरित्यर्थः ॥ १३०५ ॥ ननुनित्यमुक्तत्वेनप्रसिद्धस्यात्मनःकीदृशोबंधोयःसाक्षात्कारेणनिवर्त्यतेइत्याशंकांवारयन्बंधस्वरूपंविशदयति कामानामितित्रिभिः कामानांयद्बुद्धिस्थानंवासउक्तविधःसस्वस्यात्म

कामानांहृदयेवासःसंसारइतिकीर्तितः॥तेषांसर्वात्मनानाशोमोक्षउक्तोमनीषिभिः॥ १३०३॥ ब्रह्मज्ञानाद्धिनानायंकामोनश्यतिसर्वथा ॥ जीवतश्चेदिदंजातंसतिदेहेविमुक्तिभाक्॥ १३०४ ॥ आनंदात्मनईशस्यस्वयंज्योतिःस्वरूपिणः॥साक्षात्कृतिर्भवेन्मुक्तिःसतिदेहगतेस्तिहि॥१३०५॥ कामानांहृदयेस्थानंबंधउक्तोमनीषिभिः॥स्वस्यनायंतथातेनजीवन्मुक्तःप्रकीर्तितः॥१३०६॥आत्मनोवरणंमायाचिदंशःकामएववा॥ बंधउक्तोद्वयाभावाद्ब्रह्मविन्मुक्तईरितः ॥ १३०७॥ संबंधनात्मनोदृश्यंपश्यंश्चेद्बद्धईरितः ॥ विनातेनैवसंपश्यन्मुक्तोजीवन्भवेत्पुमान्॥ १३०८॥

नोबंधः अयंविद्वांस्तुतथावर्णितबंधवाननभवतितेनबंधाभावेनजीवन्नपिमुक्तउच्यतइत्यर्थः ॥ १३०६ ॥ बंधसर्वस्वमाह आत्मनइति अस्तिअविद्यायाःशक्तिद्वयमावरणविक्षेपनामकं तत्रविक्षेपशक्तेरप्यस्तिरूपद्वयं एकंप्रपंचभानापादकंद्वितीयंप्रपंचेरागोत्पादकमिति तत्र यदात्मनोवरणंमायाआवरणशक्तियुक्तामायाऽविद्या यश्चविक्षेपशक्तिरूपःकामआसक्तिरूपोरागः कीदृशः चिदंशःपरिपूर्णायाश्चितोंऽशत्वस्यपरिच्छिन्नत्वरूपस्यप्रयोजकःएतदुभयात्मकोबंधोयदानिवर्ततेनदाजीवन्मुक्तिः यदातुप्रपंचभानापादकोविक्षेपशक्तिभागोपि निवर्ततेतदाविदेहमुक्तिरितिभावः ॥ १३०७ ॥ संबंधेनेति यदिदृश्यजातंशरीरत्रयरूपमात्मनःसंबंधेनतादात्म्यरूपेणस्वत्वरूपेणवासंबद्धंदृश्यंपश्यतितदायंपुमान्बद्धइतिवाच्यःअसंगात्मदर्शीतुजीवन्मुक्तइतिनिश्चयइत्यर्थः ॥ १३०८ ॥

नन्वेवंविधस्यजीवन्मुक्तस्यकथंलोकयात्रानिर्वाहइतिशंकांनिदर्शनैःपरिहरति कर्मणेत्यादिना कर्मणाप्रारब्धविपाकेनप्रयुक्तंयथाप्रमत्त स्यबालादेश्चआहारादिकंशुभमशुभंवाभवत्येवंतथाऽस्यापीत्यर्थः ॥ १३०९ ॥ अस्यजीवन्मुक्तस्यचित्तंतुसर्वाधिष्ठानचित्ताव्ययंनारो पितविशेषेष्वादरंदधातीत्यत्रदृष्टांतमाह गर्भेति यथागर्भगोबालोनवममासात्पूर्वंनानाविधान्मातृभुक्तान्नरसान्भुंजानोपिविशेषतोनवे त्तितथायमपीति ॥ १३१० ॥ तथास्वरूपनिष्ठातारतम्यानुसारेणमासजातबालादयोप्यत्रदृष्टांताइत्याह बालोन्मत्तेति ॥ १३११ ॥ अस्यचित्तंयदात्मविवेकप्रवणमेवभवतितत्रदृष्टांतउच्यते यथेति यथाऽशोकवनिकान्यायेनरावणेनकुत्रचिद्वनेनिधेयासीताअशोकवनि

कर्मणायद्वदेवस्यात्प्रमत्तादेःशुभाशुभं॥ आहारादिकमेवंस्याज्जीवन्मुक्तस्यदेहिनः ॥ १३०९ ॥ गर्भवासे स्थितोजंतुर्नवमान्मासतःपुरा॥ रसान्नानाविधान्यद्वद्भुंजानोपिनवेत्त्यमून्॥ १३१०॥ बालोन्मत्तजडादिर्वा नानाभोगान्समाप्नुवन्॥ नवेत्तितद्वदेवायंजीवन्मुक्तःपुमानपि॥ १३११॥ यथाकश्चित्प्रमत्तोत्रकिंचिदेवप्र पद्यते॥ आत्मानमेवमेवैषजीवन्मुक्तःप्रपद्यते॥ १३१२ ॥ सुशीलोत्रयथाकश्चिद्देहीदैवाद्वियोगतः॥ विस्मृ तात्मस्वरूपःसन्कुरुतेनिंदितंनहि॥ १३१३॥ शांतोदांतस्तथैवायंसर्वकामविवर्जितः॥ निंदितंकुरुतेनैवजी वन्मुक्तःकदाचन॥ १३१४॥ वासनाभिर्यथामत्तःशास्त्रार्थान्प्रतिपद्यते॥ वासनाभिस्तथाचायंजीवन्मुक्तो पिनोगुरुः॥ १३१५॥

कायामेवधृतेत्यर्थकेनप्रमत्तादिचित्तंकुत्रचिदेकत्रविषयेप्रायशोलग्नंभवतितथास्यमुक्तस्यचित्तमात्मविषयिकायांप्रतिपत्तौविचाररूपा यामेवलगतीत्यर्थः ॥ १३१२ ॥ अस्यनिषिद्धाचरणेप्रवृत्त्यभावमपिदृष्टांतेनोपपादयति सुशीलइतिद्वाभ्यां यथाकश्चिद्देहीसुशीलःस दाचारपरोदैववशादुत्पन्नप्रमादादिरोगवशात्स्वकीयंकुलादिप्रभावंविस्मरन्नपिपूर्वाभ्यासेननिंदितंनकरोतितथाजीवन्मुक्तोपिमुमुक्षुदशा नुष्ठितशमाद्यभ्यासवशान्निंदितेनप्रवर्ततइतिद्वयोरर्थः ॥ १३१३॥ १३१४॥ तस्यशास्त्रार्थप्रवृत्तिंदर्शयति वासनाभिरिति यथाकश्चित्पं डितउन्मादादिरोगव्याप्तोप्यभ्यस्तान्शास्त्रार्थानेवप्रकाशयतितथाअस्माकंजिज्ञासूनांगुरुर्जीवन्मुक्तोपीत्यर्थः ॥ १३१५ ॥

ननुयोग्यायोग्यशिष्यभेदज्ञानाधीनमुपदेशव्यवहारंसजीवन्मुक्तोऽद्वैतात्मदर्शीकथंकरोतीतिशंकामपिदृष्टांतेनैवपरिहरति मायावीतिद्वाभ्यां यथाकश्चिन्मायावीसर्वशास्त्रज्ञःस्वयंकृतैर्बहुभीरूपैःस्वस्यएका किलेऽद्वितीयत्वेविस्मृतिंप्राप्तइवेतिशेषः ईदृशःसंस्तेषांपाठनादिकंकुर्यात्यथाचसवस्तुनोनिर्भेदोपिसभेदइवतथायंजीवन्मुक्तोविद्वानानंदात्मरूपेणाद्वितीयोपिप्रारब्धभोगोपयुक्ताविद्यालेशेनगुरुशिष्यादिभेदमपिपश्यतीतिद्वयोरर्थः ॥ १३१६ ॥ १३१७ ॥ तस्यजीवन्मुक्तस्यविशेषतःप्रपंचंविस्मृत्यजीवनमात्रप्रयुक्तंभेददर्शनंनबंधायभवतिमिथ्यात्वेननिश्चितत्वादित्येतदपिदृष्टांतेनविशदयति यथेतित्रिभिः यथाकश्चित्स्वप्नावस्थांगतःस्थूलदेहविस्मरणंसर्वजुनसाधारणंधर्मं

मायावीविस्मृतिंप्राप्तःसर्वशास्त्रविशारदः ॥ एकाकित्वेस्वरूपस्यस्वकृतैर्बहुरूपकैः ॥ १३१६॥ सयथागुरुशिष्यादिभेदोनिर्भेदएवहि॥ आनंदात्मातथाचायंगुरुशिष्यादिभेदवान्॥ १३१७॥ यथाशयानःपुरुषःस्थूलदेहंनवेत्त्यसौ॥ स्वप्नान्पश्यन्हिसस्वप्नेस्वप्नाइत्येवमन्यते॥ १३१८॥ कदाचिद्दैवयोगेनस्वयंशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥ वासनावासितस्तत्रत्युपदेशंकरोतिच॥ १३१९॥ जीवन्मुक्तस्तथादेहद्वयंनैवावगच्छति॥ साज्ञानंतद्विजानन्सकुरुतेचोपदेशनम्॥ १३२० ॥ अभिमानस्यसंत्यागेदेहेसत्यपिदेहिनः ॥ तामसस्यापिसर्पादेर्दुःखंतज्जंनजायते ॥ १३२१॥ विदुषःकिमुतैतत्स्याद्धीमतोतिविवेकिनः ॥ दुःखंदेहोत्थितंयस्माद्देहेहंकारभाङ्नसः॥ १३२२ ॥

धारयन्कदाचिद्दैवयोगेनस्वप्नपदार्थानपिइमेस्वप्नाःस्वप्नपदार्थाइत्येवंमन्यमानस्तत्रनसज्जेतनासक्तोभवेत्तथाभ्यस्तशास्त्रवासनयातदुपदेशेप्रवर्तेततथायंविद्वानपिसाज्ञानंसकारणशरीरंस्थूलसूक्ष्मरूपंदेहद्वयंसमष्टिव्यष्टिरूपंमिथ्यात्वेनजानन्नुपदेशादिकंकरोतिनबध्यतेचेतित्रयाणामर्थः ॥ १३१८ ॥१३१९ ॥१३२० ॥ननुजीवन्मुक्तस्यसशरीरत्वेनोपलभ्यमानस्यबंधावस्थायाःकोविशेषइत्याशंकावारकस्यतद्यथेत्यादेस्तेजएवेत्यंतग्रंथस्यार्थंवर्णयति अभिमानस्येत्येकविंशतिश्लोकैः तामसस्यसर्पादेरपिदेहेकंचुकरूपेअभिमानस्यत्यागेसतिकंचुकखंडनादिकृतंदुःखंनभवतिकिमुतसत्त्वातिशयशालिनोविदुषोदेहप्रयुक्तंदुःखंनभवतीतिद्वयोरर्थः ॥ १३२१ ॥ १३२२॥

उक्तंविशदयति कंचुकमितिद्वाभ्यां यथासर्पस्त्यक्तंकंचुकंपश्यन्नपिनसज्जतेतद्दर्शनात्मनिमत्वानदुःखितोभवतीतियावत् कीदृशं उल्वा ख्यंउल्वंगर्भवेष्टनीभूतंसूक्ष्मंचर्म तत्तुल्यत्वेनतन्नाम्नाव्यवहर्तव्यं पुनःकीदृशं स्वस्यमृतकंदेहंस्वकीयमृतदेहसमं तथाविद्वानपीमंवर्त्तमानंदेहंविवेकेनत्यक्तंपश्यन्नपिनपश्यतीतिद्वयोरर्थः ॥ १३२३ ॥ १३२४ ॥ अभिमानलक्षणसंबंधेनशरीरविशिष्टएवपुंसिदुःखंनत्यक्ताभिमानइत्येतद्दृष्टांतेनविशदयति भूतेति यथाभूतेनदेवजातिविशेषेणाविष्टव्याप्तंशरीरंपरशरीराभिमानविशिष्टंभूतमितियावत् तत्कर्तृदुःखंप्रहारादिकृतंसुखंपूजादिकृतंचप्राप्नोति यत्तुतत्रशरीरेभूततच्छरीराभिमानहीनंसन्नेसुखदुःखेनाप्नोति एवंजीवन्मुक्तस्यदेहोप्यभिमानल

कंचुकंहियथासर्पस्त्यक्त्वाद्वारिविलस्यच ॥ उल्वाख्यंमृतकंस्वस्यदेहंपश्यन्नसज्जते ॥ १३२३ ॥ एवंविद्वानिमं देहमभिमानविवर्जितः ॥ पश्यन्नपिनतेनायंसज्जतेसंगवर्जितः ॥ १३२४ ॥ भूताविष्टंयथादेहंसुखंदुःखंच गच्छति ॥ नसुखंनापिदुःखंवाभूतंतत्राधिगच्छति ॥ १३२५ ॥ एवमुक्तस्यदेहोपिसुखदुःखेसमाप्नुयात् ॥ कर्मतोनैवमुक्तोयंपुण्यपापविवर्जितः ॥ १३२६ ॥ शिशोर्यथाभवेल्लोकविज्ञानंसुखदुःखयोः ॥ रागद्वेषविहीनस्यतद्वन्मुक्तस्यसर्वदा ॥ १३२७ ॥ यथात्रस्थविरोरोगीत्यशक्तोमृतिमागतः ॥ सुखदुःखेपरेच्छायांप्राप्नुयादात्मवित्तथा ॥ १३२८ ॥

क्षणसंबंधेनयदाव्याप्तोभवतितदासुखदुःखेकर्मकृतेप्राप्तोभवतितद्देहगतोविद्वांस्तुशरीरविविक्तःसुखदुःखेनैवाप्नोतीतिद्वयोरर्थः ॥ १३२५ ॥ ॥ १३२६ ॥ एवंजीवन्मुक्तस्यसमाधिकालेप्रारब्धकर्मफलाननुभवउक्तोथतस्यव्युत्थानकालेपिसुखदुःखयोरनुभवेबद्धेभ्योविशेषमाह शिशोरिति यथाऽतीतानागतचिंताशून्यंशिशुकर्तृकंसुखादिज्ञानंरागाद्यजनकंतथाऽस्यापीत्यर्थः ॥ १३२७ ॥ किंचतेसुखदुःखेअपिपरेच्छासाध्यव्यापारादेवविदुषोभवतइत्याह यथात्रेति यथालोकेकश्चिद्वृद्धोरोगकृताशक्तेर्हेतोर्मृतिंमृत्युसमावस्थांप्राप्तःसन्नृपरेषांबंध्वादीनामिच्छायांनिमित्तभूतायामेवसुखादिकंप्राप्नोतितथायमपीत्यर्थः ॥ १३२८ ॥

तस्यलौकिकौलाभालाभौहर्षादिकंनकुरुतइत्येतद्दृष्टांतेनस्फुटयति प्रसंगादितिद्वाभ्यां यथाकश्चित्कर्षकोभूयसाधनेनतुष्टमनाःकदाचि
त्क्षेत्रंगतःसंस्तत्रसस्यसंपत्तेरलाभंपश्यन्यद्वन्नविषीदतिततोलाभंवापश्यन्नहृष्यतितथायंविद्वानपिब्रह्मानंदतुष्टोलौकिकलाभालाभयो
र्हर्षादिकंनामोतीतिद्वयोरर्थः ॥ १३२९ ॥ १३३० ॥ तस्यचित्तमात्मचिंतायामेवप्राधान्येनवर्त्ततइत्येतद्दृष्टांतेनदर्शयति भृतकइति य
थाभृतकोवेतनोपजीवीभृतिवेतनमेवमनसाचिंतयनृगृहस्वामिवन्नात्यल्पंमध्यविधंबहुवाकर्मकरोति कीदृशोवेतनकालावधिदर्शी तथा
यंजीवन्मुक्तोपिलौकिकव्यापारेष्वव्यवस्थितोऽतत्परआत्मदर्शनप्रधानएवतिष्ठतीतिद्वयोरर्थः ॥ १३३१ ॥ १३३२ ॥ तस्यलोकयात्रा

प्रसंगात्क्षेत्रमायातोयथाकश्चिद्धनीपुमान्॥ अलाभेनविषादीस्याल्लाभेदृष्टेनचात्रसः॥१३२९॥ लाभाला
भौतथैवास्यजीवन्मुक्तस्यसर्वदा॥ हर्षंचैवविषादंचनसंजनयतःक्वचित्॥ १३३०॥ भृतकोभृतिमेवेच्छन्ना
त्यल्पंबहुवाक्वचित्॥ स्वामीवकुरुतेकर्मकालावधिविलोकनः॥ १३३१॥ जीवन्मुक्तस्तथैवायंव्यापारेष्वव्य
वस्थितः॥ आत्मानमवलोक्यैवतिष्ठत्यामरणंसदा ॥ १३३२ ॥ दारुयंत्रंयथासूत्रैर्गच्छेत्तत्सर्वतोदिशम्॥
कर्मसूत्रैस्तथादेहोजीवन्मुक्तस्यगच्छति ॥ १३३३॥ यथाचर्ममयोहस्तीसुखदुःखकरोभवेत्॥ कर्मानुसार
तःपुंसांजीवन्मुक्तवपुस्तथा॥ १३३४॥ आनिपातंयथागच्छेद्बाणोमुक्तोधनुष्मता॥ आरब्धकर्मभिस्तद्वद्देहो
प्यामरणंव्रजेत्॥ १३३५॥ भूताविष्टोयथाकर्ताकुर्वन्वेत्तिनकिंचन॥ व्यवहारंतथाकुर्वन्जीवन्मुक्तोनवेत्त्य
मुं॥ १३३६॥

मचिंतयतोपिप्रारब्धकर्मवशाल्लोकयात्रानिर्वहतीतिनिदर्शयति दारुयंत्रमिति अत्रसूत्रबद्धंदारुयंत्रंतदेवयत्कार्पाससूत्राणांखनिभृतंतस्य
भ्रमणंयथासूत्रप्रयुक्तंप्रसिद्धंतथाविद्वद्देहस्यप्रारब्धकर्मरूपसूत्रप्रयुक्तमित्यर्थः॥ १३३३॥ वीतरागस्यविदुषःशरीरमेवसुखदांदुःखदांचभा
वानुसारेणहर्षादिकरंभवतीत्यत्रदृष्टांतमाह यथाचर्मेति चर्ममयःकुतुकायचर्मणानिर्मितः ॥ १३३४ ॥ शरीरयात्रार्थमनोव्यापाराभावे
पिपूर्वसंस्काराद्देहप्रवृत्तौदृष्टांतमाह आनिपातमिति ॥ १३३५ ॥ देहेंद्रियादिभिःकृतमपिकर्मब्रह्मनिष्ठावेशवशान्नजानातीतिदर्शयति
भूतेति ॥ १३३६ ॥

एतादृशीमवस्थांप्राप्तोविद्वान्सशरीरतयादृश्यमानोप्यशरीरोऽमृतश्चवाच्यस्तद्दृष्ट्यासविलासाज्ञानदाहादितिवदन्नशरीरामृतपदयोस्तत्र समन्वयंदर्शयति एतादृशीमिति जनेःशरीरधर्मस्याभावादमृतः॥१३३७॥ तत्रहेतुंतयाप्राणादिशब्दैःसूचितमखंडब्रह्मात्मत्वमाह प्राणस्येति यतोयंविद्वान्वस्तुतःप्राणादिवर्जितत्वेपिसन्निधिमात्रेणसर्वप्राणानांचालकत्वात्प्राणपदलक्ष्यमद्वितीयत्वाद्ब्रह्मपदलक्ष्यंसर्वांतरचित्प्रकाशरूपत्वात्तेजःपदलक्ष्यमेवकारसूचिताखंडात्मकंचयद्वस्तुतद्रूपएवभवतीत्यर्थः ॥ १३३८ ॥ एवंज्ञेयंतत्त्वंज्ञात्वापिराजापुनःसाधनविशिष्टांविद्यांश्रोतुकामःपूर्ववत्सहस्रदक्षिणादानवाक्यमेवोवाचेत्याशयकस्यकंडिकाशेषस्यार्थमाह एवमितित्रिभिः एवंतत्त्वंज्ञात्वापिरा

एतादृशींयदावस्थांप्राप्तोभवतिमानवः॥ तदाविनाशमायातेसतिवास्मिन्शरीरके॥ शरीरत्रयहीनःस्यादमृतोजन्यभावतः ॥ १३३७॥ प्राणस्यायंभवेत्प्राणःप्राणापानविवर्जितः ॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः॥ ब्रह्मैवात्मप्रकाशत्वात्तेजएवनचापरम् ॥ १३३८॥ एवमात्मानमाज्ञायराजासम्यग्गुरोर्मुखात्॥ कारणंब्रह्मविज्ञानेज्ञातवान्नमहीपतिः॥१३३९॥ नहिशब्दःश्रुतोऽशुद्धमनसःप्रमितिप्रदः॥ इत्यभिप्रायवान्भूयोराजापूर्ववदब्रवीत्॥ १३४०॥ प्राप्तविद्योस्मिसोहंतेयाज्ञवल्क्यददाम्यहं॥ गवांसहस्रंविद्यायानिष्क्रयंमुनिसत्तम॥१३४१ ॥इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपिमंत्रब्राह्मणभागतः ॥ साधनंविविधंतस्माउक्तवान्मुनिसत्तमः ॥१३४२॥ पंथाःसूक्ष्मोविततःपुराणःसुखदोनृणाम्॥ विषयीकृत्यमांजातोबोधश्चरमजन्मनि ॥१३४३॥

जान्नत्वविद्यासाधनंयतोनज्ञातवानित्यतःपूर्ववदब्रवीत् कीदृशोराजा इत्यभिप्रायवान् इतिकिं अशुद्धमनसाश्रुतोपिशब्दःप्रमितिप्रदःफलाधायकोनभवतीत्यतःसत्वशुद्धिसाधनमपिश्रोतव्यमितितिद्वयोःसंबंधः॥१३३९॥१३४०॥ पूर्ववद्वाक्यमभिनयति प्राप्तेति॥१३४१॥ एवंपृष्टोमुनिर्मंत्रैर्ब्राह्मणवाक्यैश्चससाधनांविद्यांवक्तुमुपचक्रमेइत्याह इत्युक्तेइति ॥ १३४२ ॥ तत्रब्रह्मविद्यैवमोक्षमार्गइत्यवधारकस्याणुरित्यादेःप्रथममंत्रस्यार्थमाह पंथाइतिपंचभिः साक्षात्कृतात्मतत्त्वोमुनिरेवमाह एवंकथं योयंचरमजन्मनिमांममात्मानंविषयीकृत्यबोधोजातःसएवसूक्ष्मादिविशेषणकोमोक्षस्यपंथाइतिसंबंधः ॥ १३४३ ॥

एषपंथाअतिदुर्गमोमयैववेदमनुसृत्यज्ञातःफलवत्तयादृष्टश्चेत्याह ज्ञातइति सर्वदःसर्वात्मभावप्रदोयोयंपन्थाःमयैवसर्वज्ञेनज्ञातइतिसंबंधः ॥ १३४४ ॥ मयैवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थोनत्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थइत्यभिप्रायेणतत्फलमितरेषामपिसाधनसंपन्नानांभवतीतिदर्शयति तेनेति तेनज्ञानरूपमार्गेणअन्येविद्वांसोपिब्रह्मानंदरूपंस्वर्गंगच्छंतीतिसंबंधः ॥ १३४५ ॥ तत्फलस्येतरमार्गगम्यफलेभ्योवैलक्षण्यंगंतृविशेषणैराह विलीनाइतिद्वाभ्यां विलीनाःसिंधौसैंधवपिंडवत्तद्भावंगतास्तिष्ठंतिजीवंतोपीतिशेषः देहाभिमानत्यागादूर्ध्वंनिर्बंधनामुक्ताः श्रुतौतूर्ध्वशब्दस्यौकारश्छांदसइतिद्वयोरर्थः ॥ १३४६ ॥ १३४७ ॥ केचिन्मणिप्रभायांमणिदर्शिनइवसुषुम्नानाडीरूपंमो

ज्ञातोमयैवयोनित्यंसर्वदःसर्वदेहिनां ॥ मदन्यःकोमुमध्वानंजानीयादतिदुर्गमम् ॥ गुरुर्वेदात्मकस्तस्माज्ज्ञानाम्येनमहंमुनिः ॥ १३४४ ॥ तेनमार्गेणविद्वांसोब्रह्मचर्यादिसाधनाः ॥ अपिगच्छंत्यतिसुखंस्वर्गंलोकंस्वयंप्रभम् ॥ १३४५ ॥ विलीनाइवतिष्ठंतिगत्वानंदात्मरूपकम् ॥ दुःखैर्नानाविधैर्मुक्तानिश्चलाःस्वात्मनिस्थिताः ॥ १३४६ ॥ रागद्वेषादिनिर्मुक्ताअज्ञानेनविवर्जिताः ॥ देहाभिमानसंत्यागादूर्ध्वंनिर्बंधनाजनाः ॥ १३४७ ॥ हार्दादित्येतथाबाह्येसंलग्नोयोत्रवर्तते ॥ ब्रह्मज्ञानाख्यमार्गेणसोंतएकीभवेदपि ॥ १३४८ ॥ सगुणब्रह्मलोकस्यमार्गःसूर्येतथाहृदि ॥ रश्मिनाडीमयोनित्यंवर्ततेराजमार्गवत् ॥ १३४९ ॥ तस्मिन्शुक्लंतथानीलंपिंगलंहरितंतथा ॥ लोहितंचेत्येवमादिरूपमाहुर्मनीषिणः ॥ १३५० ॥

क्षमार्गमाहुस्तन्मतप्रदर्शकस्यद्वितीयमंत्रस्यार्थमाह हार्देतिपंचभिः यःसुषुम्नारूपोमार्गोहृत्कमलगतादित्यमारभ्यबाह्यादित्येनसंबद्धोवर्ततेसमार्गोंतेब्रह्मणासहमोक्षकालेब्रह्मज्ञानाख्यमार्गेणसहएकीभवतितुल्यफलोभवतीत्यर्थः ॥ १३४८ ॥ तमेवमार्गमभिनयति सगुणेति सूर्येहृदिचसंलग्नइतिशेषः रश्मिनाडीमयःसूर्यात्प्रसृताभीरश्मिभिर्हृदयात्प्रसृताभिर्नाडीभिश्चनिर्मितः ताआदित्यात्प्रतायंतइत्यादिछन्दोगश्रुतेः ॥ १३४९ ॥ नानाविधान्नरसपूर्णत्वेनतस्यनानाविधान्वर्णानुपासकाःप्राहुरित्याह तस्मिन्निति तस्मिन्सगुणब्रह्मलोकमार्गे ॥ १३५० ॥

अयंसगुणोपासकैर्गम्योमार्गःसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धइत्याह चित्रेति सगुणब्रह्मणोहंग्रहेणोपासकस्तेनगच्छति तथापंचाग्निविद्गृहस्थोपितेनमा
र्गेणगच्छति तथान्योपिगृहस्थभिन्नाश्रमीऊर्ध्वरेतस्त्वेनश्रुतौनैजसपदोक्तःस्वाश्रमकर्मात्मकपुण्यकर्त्तातेनगच्छतीतिद्वयोरर्थः भाष्यव्या
ख्यानभेदस्तुप्रमेयाविरोधात्समाधेयः ॥१३५१॥१३५२॥ अथब्रह्मविद्यारूपमार्गएवमुमुक्षुभिरुपादेयइतिबोधयितुंतदितरमार्गाणांहेय
ताबोधकयोस्तृतीयचतुर्थयोर्मंत्रयोरर्थमाह अंधमितिनवभिः ये केवलंकर्मिणोयागदानादिरूपकर्मात्मकाऽविद्याशालिनस्तेधूमादिके
नदक्षिणमार्गेणस्वर्गंगच्छंतोप्यंधंतमोदेहाभिमानरूपंव्रजंति कीदृशंतत्तमः पुत्रदारादिसक्तिद्वाराविवेकचक्षुःपिधायकत्वादंधमंधत्वकर

चित्रवर्णस्त्वयंपंथाब्रह्मणासाक्षिरूपिणा ॥ ज्ञातस्तेनव्रजेन्नित्यंसगुणब्रह्मचिंतकः ॥१३५१॥ पंचाग्निवित्त
थान्योपिगृहस्थान्यत्रयाश्रमी ॥ स्वाश्रमोचितमत्यंतंपुण्यकर्मविधायहि ॥ १३५२ ॥ अंधंतमोविशंत्येतेपुत्र
दारादिमोहदं ॥ धूमादिमार्गतोगत्वास्वर्गंकेवलकर्मिणः ॥१३५३॥ ब्रह्मेंद्रादीन्सुरांस्तद्वन्नानोपासनयाहिये ॥
आराधयंतिकर्मिभ्यस्तेधिकांसंसृतिंययुः ॥ १३५४ ॥ देवताविद्ययागत्वापरमैश्वर्यमत्रते ॥ कर्मिभ्योभ्यधि
कासक्तादारादिषुभवंतिहि ॥ १३५५ ॥ विद्ययाकर्मणावापिसक्तादारसुतादिषु ॥ कंचित्कालंसुखंप्राप्यप
श्चाद्दुःखमिमेययुः ॥ १३५६ ॥

मित्यर्थः एतेनकेवलपापकारिणःकीटपतंगादिभावलक्षणतृतीयमार्गगामिनोंधंतमोविशंतीतिकिमुवाच्यमितिसूचितं ॥ १३५३ ॥ त
थोपासनारूपांविद्यामनुतिष्ठंतोपिदेवभावद्वारातिरमणीयविषयेष्वासक्त्यतिशयात्पूर्वेभ्योधिकंतमोविशंतीत्याह ब्रह्मेंद्रादीनिति स्पष्टं
॥ १३५४ ॥ आधिक्यंविशदयति देवतेति देवताविषयकयाविद्ययाउपासनयातेउपासकाःपरमैश्वर्यंलब्ध्वाकर्मिभ्योधिकांदारादिषुस
क्तिलभंतइत्यर्थः ॥ १३५५ ॥ ततश्चतमसोहेतोर्जन्मपरम्परांदुःखरूपांतेकर्मिणउपासकाश्चप्राप्नुवंतीत्याह विद्ययेति इमेउपासकाःक
र्मिणश्चविद्ययाकर्मणाचकंचित्कालंसुखलेशंप्राप्यपश्चाज्जन्मपरंपरारूपंदुःखंययुःप्रापुरिति ॥ १३५६ ॥

आत्माज्ञानरूपतमसःफलमेवदुःखात्मकसंसाररूपंदर्शयति असुखाइति नामेतिप्रसिद्धौ लोकाःकर्मफलानि स्वपदार्थआत्मा॥१३५७॥
व्याख्यातमंत्रयोस्तात्पर्यार्थमाह एवमिति एतेछांदोग्यादौप्रसिद्धाःसर्वेषांसात्विकादिभेदशालिनांदेहिनांसंसारिणांसंबंधिनस्त्रयोदेवयान
पितृयाणतृतीयस्थानाख्याःपंथानोयद्यप्येवंतमोद्वारादुःखमयलोकप्रदत्वेनकथितास्तथाप्येषविशेषोबोध्यइतिशेषः एषकः तेषांमध्ये
योमार्गःकेवलमंधेनमसिवर्त्तमानस्तृतीयस्थानाख्यःसूचितःसब्रह्मज्ञानाख्यंतुरीयंपंथानंपरंपरयापिनस्पृशतियतोयाम्यपुरंनिरयजातंप्र
त्येवगतः तथाचोक्तंगीतासु तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिष्विति ॥ १३५८॥यस्तुविद्यावतां
संबंधीदेवयानाख्यःपंथायश्चसत्कर्मिणांसंबंधीपितृयाणाख्यस्तावेतौपरंपरयाचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानाख्यमार्गोपयोगिनौभवतइत्याह

असुखानामयेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥ सृत्वातानभिगच्छंतियेस्वज्ञानविवर्जिताः ॥ १३५७॥ एवमेते
त्रयोमार्गाःकथिताःसर्वदेहिनां॥ अंधेतमसियोमार्गोब्रह्मज्ञानपथंहिसः ॥ नपरंपरयाप्येषयातियाम्यपुरंग
तः ॥ १३५८ ॥ विद्याकर्मवतांमार्गावुक्तौनौकर्हिचित्क्वचित् ॥ ब्रह्मज्ञानपथंयातोजंतोर्भाग्योदयेसति
॥ १३५९॥ ब्रह्मविज्ञानमार्गेस्मिन्सुखदुःखविवर्जिते॥ यानियस्तस्यसदृशाइमेमार्गास्त्रयोविहि॥ १३६०॥
पुण्यविद्याफलेब्रह्मलोकेपुण्यफलेपिच॥ स्वर्गभूम्यादिकेतद्वन्नरकेपाप्मनःफले॥ १३६१ ॥ सुखदुःखेशरीर
स्यनात्मनस्तेकथंचन॥ शरीरस्थस्तनस्ताभ्यामसंबद्धःपुमानयं॥ १३६२॥

विद्येति यातःप्राप्नुतः॥१३५९॥यस्तुब्रह्मविद्याख्येतुरीयमार्गेचरतितेनत्रयोपिनेमार्गाहेयाइत्याह ब्रह्मेति सदृशाहेयत्वेनेतिशेषः॥१३६०॥
तानेवत्रीन्मार्गान्फलभेदेनविभजते पुण्येति तत्रदेवयानाख्यःपंथाःसत्कर्मसमुच्चितसगुणविद्याफलेब्रह्मलोकेपर्यवसन्नः पितृयाणाख्य
स्तुकेवलसत्कर्मफलेस्वर्गादिलोकेपर्यवसन्नः तृतीयस्थानाख्यस्तुकेवलपापफलेनरकेपर्यवसन्नइत्यर्थः ॥ १३६१ ॥ अथब्रह्मविद्याफ
लंसर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणंप्रतिपादयितुमात्मानमित्यादिःपंचममंत्रस्यार्थमाह सुखेतिद्वादशभिः सुखदुःखेशरीरस्योपाधेरेवधर्मौनात्मन
स्तथासतिशरीरस्थोप्यात्मानाभ्यांसुखदुःखाभ्यामसंबद्धइतिसंबंधः ॥ १३६२ ॥

एवंविधोप्यात्माशरीरधर्मानात्मनिमन्यमानस्तप्यतेइत्याह देहमिति अयंपुमान्स्वात्मतत्त्वेमूढत्वाद्देहतादात्म्यमापन्नःसन्देहमुपाधिसंसा
रधर्मैस्तप्यमानमनुसृत्यज्वलेत्तप्यतइव कुतः सुखेच्छायांसत्यांसुखस्यकामायभोगाय कीदृशःपुमान्सर्वोपिवस्तुतःसर्वात्मापि यद्वासर्वः
सर्वप्रकारःलोकेपंडितत्वादिनाप्रसिद्धोपीत्यर्थः ॥ १३६३ ॥ आनंदात्मेति यस्तुनरःअयंसाक्षादपरोक्षःपुरुषःपूर्णोहमस्मीत्येवमात्मानं
जानीयात्सकिमिच्छन्कस्यभोगायवाशरीरमनुसृत्यतप्येत् कीदृशमात्मानमेवंभूतात्सदात्हृदयेवर्त्तमानान्महेश्वरादभिन्नंसदात्हृदयेवर्तमा
नंच एवंकथमित्यतउक्तमानंदात्मेति निःशेषाणांसुखानांप्रतिबिंबभूतानांसागरोबिंबस्थानीयइतिद्वयोरर्थः ॥१३६४ ॥ १३६५ ॥ विदु

देहंहिसुखदुःखाभ्यांज्वलंतमनुसंज्वलेत् ॥ देहतादात्म्यमापन्नोमूढःसर्वोप्ययंपुमान् ॥ सुखंभूयादितीच्छायां
सुखकामायसर्वदा ॥ १३६३ ॥ आनंदात्मास्वयंज्योतिर्निःशेषसुखसागरः ॥ एवंभूतंसदासंतंत्हृदयेस्वेमहे
श्वरम् ॥ १३६४ ॥ आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीत्यहंनरः ॥ किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत्
॥ १३६५ ॥ विज्ञातात्मस्वरूपस्यमोहोयस्मान्निवर्तते ॥ तन्निवृत्तौनिवर्तेतदेहतादात्म्यधीरपि ॥ १३६६ ॥
तादात्म्यबुद्ध्यभावेयदेहतापःकथंभवेत् ॥ सदानंदस्वरूपस्यपुंसोदेहात्परस्यहि ॥ १३६७ ॥ तादात्म्यमग्निना
यावदयसोविद्यतेत्रहि ॥ वन्हिंज्वलंतंज्वलतितावदेवतुलोहकं ॥ १३६८ ॥ तादात्म्येपगतेकस्माज्ज्वलंतम
नुसंज्वलेत् ॥ एवंसंज्वलतोप्यात्मादेहादन्योनसंज्वलेत् ॥ १३६९ ॥

षस्तापनिवृत्तौहेतुतयाविद्ययाकार्यकारणरूपाविद्ययोःप्रहाणमाह विज्ञातेति विज्ञातमात्मस्वरूपंयेनसतथातस्यमोहःकारणाविद्यात
त्कार्यदेहात्मधीश्चनिवर्ततइति ॥ १३६६ ॥ धर्म्यध्यासाभावेचतत्प्रयुक्तोदुःखादितद्धर्माध्यासःकथंस्यादित्याह तादात्म्येति परस्यभिन्न
स्य ॥ १३६७ ॥ एतद्दृष्टांतेनस्फुटयति तादात्म्यमितिद्वाभ्यां तादात्म्यमभेदाध्यासोलोहस्यवन्हिनासहयावद्वर्ततेतावल्लोहंवन्हेरनुकारिभव
तितादात्म्याभावेतुनैवंतथातप्यमानाद्देहादन्योविविक्तःसन्नात्मानप्यतइतिद्वयोरर्थः ॥ १३६८ ॥ १३६९ ॥

मानुषदेहस्यसर्वेष्टसाधकत्वंदौर्लभ्यप्रयोजकंदर्शयति कर्मार्थमिति स्पष्टम् ॥ १३८६ ॥ तत्रपाताललोकभोगप्रदंकर्मापिभारतखंडए वंसाध्यमित्याह भारतादिति भारताद्भारतखंडेकृतात्सुकृताद्धेतोः भोगैःसुखसाधनैः ॥१३८७॥ नृत्यंत्यइवेति यत्रपातालेएताःप्रसिद्धा नागकन्यानृत्यंत्यइवेत्यस्यसविलासाइत्यर्थः पीनेषुउन्नतेषुचकुचद्वंद्वेषुप्रस्फुरद्विलसद्धरिचंदनंयासांतास्तथा ॥ १३८८ ॥ मणीति पु नःकीदृश्यः मण्याद्यावलीनांकांत्याकांतानिमनोहराण्याननान्येवसुधाकरायासांतास्तथा चित्रलिखिताभिःसदृश्यः धैर्यरूपस्यसर्वस्व

कर्मार्थंभारतंवर्षमनुजानांविनिर्मितं ॥कृत्वात्रविविधंकर्मविविधंदेहमाप्नुयात् ॥उच्चावचेषुलोकेषुदारपुत्रा दिसंयुतं ॥ १३८६ ॥ भारतात्पुरुषोगच्छेत्पातालंस्वर्गतोधिकं ॥ समभेदविभिन्नंयन्नानाभोगैःप्रपूरितम् ॥ १३८७॥ नृत्यंत्यइवयत्रैतानागकन्यामनोरमाः ॥ पीनोन्नतकुचद्वंद्वप्रस्फुरद्धरिचंदनाः ॥ १३८८॥ मणि मुक्तावलीकांतिकांताननसुधाकराः ॥ चित्रस्थितायथायूनांधैर्यसर्वस्वहारिकाः ॥ १३८९ ॥ स्वर्गेननादृशी काचिद्विद्यतेललनाभुवि ॥ कुतःसासुंदरीजात्यानादृशीस्यादिहांगना ॥ १३९० ॥ घनीभूतमिदंप्रायःसुकृतं तलवासिनां ॥ पातालमितियत्प्रोक्तंनानाभेदंविचित्रकं ॥ १३९१ ॥ अत्रसूर्येणसदृशामणयःसंतिकोटिशः ॥ नागानांनागकन्यानांमस्तकेषुमहात्मनां ॥ १३९२ ॥ चंद्रबिंबसमप्रख्यैर्मुक्तैर्बिल्वसमानकैः ॥ प्रकंपितेपुगा त्रेपुहाराःसंतिसहस्रशः ॥ १३९३ ॥ असूर्यपश्यइत्येतत्स्मरणंसार्थकंमुनेः ॥ पातालेनहिकोप्यत्रसूर्यंपश्यति देहभाक् ॥ १३९४ ॥

स्यहारिकाः ॥ १३८९ ॥ स्वर्गइति यदानादृशीसाप्रसिद्धाजात्यास्वभावेनसुंदरीचललनास्वर्गेनविद्यतेतदाइहभुविलोकेतादृशीकुतः स्यात्संभाव्येनेति ॥ १३९० ॥ घनीभूतमिति प्रायइत्युत्प्रेक्षायां तथाचपातालवासिनांसुकृतमेवघनीभूतंपातालरूपेणपरिणतमित्युत्प्रे क्ष्यतइत्यर्थः ॥१३९१ ॥ अत्रेति अत्रपाताले ॥१३९२॥ चन्द्रेति मुक्तपदमर्शआद्यजंतं तथाचमुक्तावद्भिर्बिल्वसमैश्चगुच्छैर्घटिताहाराः सहस्रशोयत्रसंतीति ॥ १३९३ ॥ असूर्यमिति मुनेःपाणिनेःस्मरणंस्मृतिविषयीभूतंयदसूर्यंपश्यइतिपदंतत्रपातालेएवसार्थकंमुख्यार्थ कं तत्रत्यैःसूर्यादर्शनात् इतरत्रराजदारादौतुगौणमेवेत्यर्थः ॥ १३९४ ॥

पूर्वेति अत्रपातालेपूर्वदेवाअसुरानागाश्वश्रीमंतोवसंति यत्रयेपुनागेषुभोगिनइत्येतत्पदंसार्थकंपरिपूर्णसर्वार्थकं भोगपदार्थास्तुभोगःसुखे
ष्टयादिभूनावहेश्वफणकाययोरितिप्रसिद्धाः भूमप्रशंसयोरिनिरितिभावः ॥ १३९५ ॥ तत्रनागेषुमुख्यान्दर्शयति वासुकिरितित्रिभिःम
हादेवकंठभूषाभूतोवासुकिर्नारायणशय्याभूतःशेषश्वात्रपातालेवसति ॥१३९६॥ तक्षकइति सूर्यरथवासित्वेनप्रसिद्धोमहांविषस्तक्षको
प्यत्रवसतीति॥१३९७॥कर्कोटकइति नलस्यदमयंतीभर्तुर्मित्रत्वेनप्रसिद्धःकर्कोटकनामातथापद्मादयश्चसबांधवाअत्रवसंति महादेवा

पूर्वदेवावसंत्यत्रपन्नगाश्चमहाश्रियः॥ भोगिनोनामयत्रैतत्सार्थकंजायतेसदा ॥ १३९५॥ वासुकिश्चात्र
वसतिकंठयःशूलिनःस्थितः॥ शेषश्चात्रमहानागःशयनंयोऽसुरद्विपः॥ १३९६॥ तक्षकश्चमहानागोरथेयः
सवितुःस्थितः॥ नास्तियस्यप्रतीकारोविषस्यात्रकथंचन॥ १३९७॥ कर्कोटकस्तथानागोमहान्नलसखोहि
यः॥ पद्मश्चैवमहापद्मःसशंखःकुलिकस्तथा॥एलापत्रकइत्याद्याःकुलजाविषधारिणः॥१३९८॥अनेकको
टिसंख्यातैर्बंधुभृत्यादिभिर्वृताः ॥ कुंडलादिविभूषासुदेवादीनांयईरिताः॥ १३९९॥ विश्वकर्मसमोदैत्योम
योमायाविशारदः॥विप्रचित्तिस्तथान्येपिसंतिशक्रस्यवैरिणः ॥ बल्याद्याःशतशोयेभ्योभीतादेवाःसदासते
॥१४००॥वर्णयंतिसदास्वर्गेपातालानिमुनीश्वराः॥नारदाद्याःसमागत्यपातालेभ्योदिवंप्रति॥१४०१॥अ
स्यांस्वर्गेतथाब्रह्मलोकेराजन्भवानपि॥ वेत्तियत्प्राप्यतेपुंभिःसुकृतैःसुखमद्भुतं॥ १४०२॥ तत्सर्वंभारतेवर्षे
मानुषाद्देहतोव्रजेत्॥दुःखंयन्नरकेपूक्तंगच्छेत्तदपिभारतात्॥तथाविदेहकैवल्यंभारतादेवसंव्रजेत्॥१४०३॥

दीनांकुंडलादिभूषणरूपत्वेनप्रसिद्धाः आदिपदेनदेवीगरुडादयोग्राह्याः मातलिजामातानागोहिगरुडभूषणमितिप्रसिद्धंभारते॥१३९८॥
॥ १३९९ ॥ असुरमुख्यान्प्रदर्शयति विश्वेति मयोविप्रचित्तिर्बलिरित्याद्यादेवभयप्रदाअसुरायत्रवसंति॥ १४०० ॥ एतादृशंपातालप्र
भावंपातालात्स्वर्गमागतानारदाद्याःकथयंतीत्याह वर्णयंतीति ॥ १४०१ ॥ हेराजन्पृथिव्यादिलोकेषुयद्यत्सुकृतफलंतद्भवानूजानात्येवे
त्याह अस्यामिति अस्यांपृथिव्यां ॥ १४०२ ॥ तत्सर्वंसुकृतफलंतथादुष्कृतफलंनरकादिकंतथातत्त्वज्ञानफलंविदेहकैवल्यंचभारतभव
मनुष्यदेहादेवलभ्यतइत्याह तत्सर्वमिति ॥ १४०३ ॥

भारतस्यक्षेत्रसाम्यमाह क्षेत्रेष्विति ॥ १४०४ ॥ यद्यपिब्रह्मविद्याधिकारोदेवशरीरेष्वपिसाधितस्तदुपर्यपीत्यधिकरणेतथापिपुनर्ब्रह्मवि
द्यायोग्यदेहलाभस्यसंदिग्धत्वादत्रैवयतितव्यमित्याह यद्यपीति तद्देहांतरे पाक्षिकीसंदिग्धा ॥ १४०५ ॥ यस्तुदेहांतरेविद्यालाभाशया
इहतदर्थनयततेसपिंडंत्यक्त्वाकरंलेढीतिन्यायस्यगोचरइत्याह हस्तेतिद्वाभ्यां स्पष्टं ॥ १४०६ ॥ १४०७ ॥ लोकांतरेविद्यालाभस्यप्राक्षि
कत्वंस्फुटयति इतइतित्रिभिः इतोमनुष्यदेहान्निर्गमने स्विदितिवितर्के किंकर्मफलाभिमुखंभविष्यतीतिकोवेदनकोपीति येनानेनसंशये

क्षेत्रेषुजायतेधान्यंभुज्यतेतद्गृहेषुच ॥ यथातथाभारतेत्रकर्मलोकांतरेफलं ॥ १४०४ ॥ यद्यप्यत्रभवेद्ब्रह्मवि
द्यालोकांतरेपिच ॥ तथापिपाक्षिकीतत्रराजन्नत्रसुनिश्चिता ॥ १४०५ ॥ हस्तस्थितंमहापिंडंदधियुक्तोदनस्य
तं ॥ परित्यज्यकरंलेढितत्तिकामोयथाज्ञधीः ॥ १४०६ ॥ तथैवमानुषंदेहंहित्वाब्रह्मात्मबोधनं ॥ लोकांतरेयइ
च्छेत्सविज्ञेयोबालिशःपुमान् ॥ १४०७ ॥ इतोनिर्गमनेकस्यांकिंस्वित्कर्मभविष्यति ॥ इतिकोवेदयेनायंसुस्थि
तोपिपुमान्शिशुः ॥ १४०८ ॥ संतिसुमानिशतशःप्रतिबद्धानिकर्मभिः ॥ कोटिजन्मार्जितान्यस्यपुण्यपापा
त्मकानिहि ॥ १४०९ ॥ ततःशरीरसंत्यागादुद्भवेपाप्मनोपिच ॥ किंकरिष्यतिवैदेहीनष्टेघूतेमहाग्लहे ॥ १४१० ॥
दीव्यन्पुनःपुनर्नैपतंग्लहंलभतेक्वचित् ॥ तथासंसारदुर्घूतेनष्टेनरवपुर्ग्लहे ॥ संसारीकितवःकेनप्राप्नुयात्पुनर
प्यदः ॥ १४११ ॥

नहेतुनायःपुमान्सुस्थितःपुरुषार्थचिताशून्यःशिशुरेवबुधैर्मतइतिशेषः ॥ १४०८ ॥ तदुपपादकतयाऽनेकसंचितकर्मणांस्थितिमाह संती
ति सुमानिसूक्ष्मरूपेणस्थितानिकर्मभिःप्रारब्धफलैःप्रतिबद्धानिकर्माणिशतशःसंतीति ॥ १४०९ ॥ तथाचयदिपापमेवमरणानंतरमुद्भवे
त्तदार्यकिंकुर्यादित्याह ततइति महान्ग्लहोजेतव्यंद्रव्यंतस्मिन्घूतकालेनष्टेपराजितेसतीत्यर्थकश्चतुर्थपादउत्तरान्वयी ॥ १४१० ॥ दी
व्यन्निति यथैषकितवःघूनेकदाचिदागतेमहाग्लहेनष्टेसतिपुनर्दीव्यन्नपितंतादृशंग्लहंपुनर्नलभतेइत्यन्वयः तथासंसारिरूपःकितवःसंसा
ररूपेदुर्घूतेनरदेहरूपेग्लहेनष्टेसतिअदःमहाग्लहरूपंनरवपुःपुनःकेनहेतुनाप्राप्नुयादिति ॥ १४११ ॥

द्यूतेपराजिताःप्रच्छन्नंप्रकाशंचदुःखमनुभवंतीतिप्रसिद्धंतथायंसंसार्यपिभारतखंडेपराजितःसन्नानायोनिषुसुखाभासप्रच्छन्नंप्रकाशंवा
दुःखमाप्नोतीत्याह पातालइतिद्वाभ्यां पारतंत्र्यादीत्यादिपदेनक्षयादिग्रहः ॥ १४१२ ॥ १४१३ ॥ अयंचकितवानांस्वभावःप्रसिद्धोलो
केयत्तेयंमूढमेकवारंजयंतितंयत्रकुत्रापिगतंसुतरांजेतुमुद्यमंकुर्वन्तियावत्सकौपीनमात्रशेषोनभवेदितितथात्रभारतेविजयशालिनोविष
यरूपकितवादेहांतरेष्वनुव्रजंतोऽस्यजंतोःपुण्यरूपंधनंविजित्यपापरूपकौपीनशेषमेनंकुर्वंतीत्याह यैरयमितित्रिभिः अयंसंसारीपुमान्
यैर्विषयैःकितवैर्मानुषंदेहंमहाग्लहरूपंनिर्जितोमुषितः अकथितंचेतिद्विकर्मकजिधातोर्गौणेकर्मणिक्तः तेविषयकितवाद्यूतेजितेसतिअ

पातालेदेवलोकेवाब्रह्मलोकेथवापुनः॥ नरकेभूमिभागेवाशरीराणिसमाप्नुवन्॥ १४१२॥ तत्रतत्रचवैदेहं
पारतंत्र्यादिदूषितं॥ सुखाभिधंसमाप्नोतिदुःखमेवशरीरभाक्॥ १४१३॥ यैरयंमानुषंदेहंकितवैर्निर्जितःपु
मान्॥ विषयैर्निर्जितेद्यूतेस्वयंतसर्वतोप्यमुं॥ १४१४॥ अभिधावंतिलोकेषुकितवाजितभूमिकाः॥ परा
जयायसततंतत्रतत्रकृतोद्यमाः॥ १४१५॥ विषयैःकितवैःसोपिसदादुर्द्यूतदेविभिः॥ हतपुण्यधनःपापकौ
पीनोत्रावशिष्यते ॥ १४१६ ॥ ततोदेहस्यपतनादूर्ध्वमज्ञानिनामिह ॥ महतीनष्टिरायानाराजन्पापावशे
षिणी॥ १४१७॥ माभूदियंमहाराजत्यस्माकमधिकारिणाम्॥ अत्रैवब्रह्मविज्ञानंकरिष्यामोध्रुवंवयम्
॥१४१८॥

मुंपराजितंपुमांसंलोकांतरगतमपिसम्यक्पराजेतुमभिधावंतियतोजितभूमिकाःजितावशीकृताभूमिकानानारूपपरिग्रहरूपायैस्तेतथा
भूमिकारचनायांतुरूपांतरपरिग्रहइतिहैमः एवमनुगतैर्विषयकितवैःस्वर्गलोकादौलुप्तपुण्यधनःपापकौपीनशेषश्चसन्नरकखट्वायामधोमु
खःपततीतित्रयाणामर्थः॥ १४१४ ॥ १४१५ ॥ १४१६ ॥ एवंहानिःप्रमादिनामापततीत्याह ततइति नष्टिर्हानिः आयाताअवश्यं
भाविनीतियावत् ॥ १४१७ ॥ वयंतदापत्तिभयादिहजन्मन्येवविज्ञानंसाधयामइत्याह माभूदिति ॥ १४१८ ॥

ननुब्रह्मविज्ञानेनकथंकितवभयनिवृत्तिरित्याशंक्यसोपकरणस्यब्रह्मविज्ञानस्यविषयज्ञानकितवरूपारिनिवृत्तिसाधनतांविशदयति शा स्त्रेत्यादिना ब्रह्मज्ञानसाधनमध्यात्मशास्त्रंसाक्षितयायत्रस्थितमेतादृशंद्यूतमत्राधिकारिशरीरेऽस्माभिस्तैर्विषयकितवैःसहारब्धं कीदृशैस्तै र्द्यूतेद्यूतकालेदुर्द्यूतैःकपटपाशकैःकृत्वादेवनशीलैः ॥१४१९॥ जेष्यामइति अधुनातान्विषयान्कितवान्वंचकान्जेष्यामएवयतोनोऽस्मा कंमनुकूलंशास्त्रंशास्त्ररूपंसाक्षिअस्तिविद्यतेइतस्त्वमपितान्जेतुंस्थिरोदृढनिश्चयोभवेति ॥ १४२० ॥ तेचनिःसाक्षिकेद्यूतएवजेतारोधु नाकेनहेतुनाजेष्यंतीत्याह विषयाइति शठाःसंमुखेहितवद्भासमानाःपरोक्षेऽनिष्टकराइमेविषयाः ॥ १४२१ ॥ पूर्वंविषयकितवैःसहद्यूते नरवपुरात्मकोग्लहःकृतःसहिविषयाणामपिभोगोपयोगी अधुनाशास्त्ररूपसाक्षिणानुपहमात्रेणास्मानधिकारिणःप्रत्येवंहितमुक्तंयूयंब्र

शास्त्रसाक्षिकमस्माभिरारब्धंद्यूनमत्रतैः॥ दुर्द्यूतदेविभिर्द्यूतेकितवैर्विषयैःसह॥ १४१९ ॥ जेष्यामःकितवा
नेतान्नित्यंदुर्द्यूतदेविनः॥ विषयानस्तिनःसाक्षिशास्त्रंराजन्स्थिरोभव॥ १४२०॥ विषयाःकितवाराजन्जे
तारःसाक्षिवर्जिताः॥ दुर्द्यूतदेवनैःकेनजेष्यंत्यस्मान्शठाइमे ॥ १४२१ ॥ ब्रह्मचर्यादिभिर्ग्लहैःशास्त्रसाक्षि
निरूपितैः॥ दुर्द्यूतदेविनःशत्रून्जेष्यामःक्षणतोधुना॥१४२२॥ बाणैर्यज्ञादिभिश्चापिनिहत्योन्मार्गवर्तिनः॥
बध्वाशमादिभिःपाशैर्विषयारीनथापरान्॥ स्वल्पशेषान्हिजेष्यामोब्रह्मचर्यादिभिर्ग्लहैः॥ १४२३ ॥

ह्मचर्यादिरूपंग्लहंकुरुनतस्मिन्विषयकितवैर्जितेऽपिभवतांजयएवब्रह्मचर्यादिकंदृष्ट्वाविषयैःपलायनादित्याशयेनाह ब्रह्मेति ग्लहैरिति दीर्घादित्वंग्यार्थिकाणंतत्वेनबोध्यं शास्त्रेणसाक्षिभूतेनाप्यनुपहेणनिरूपितैःप्रदर्शितैर्ब्रह्मचर्यारण्यवासादिरूपैर्ग्लहैर्लोप्यमानद्रव्यैर्निश्चि तंतान्जेष्यामइति॥ १४२२ ॥ ननुबहवोविषयाःरयोद्यूतमात्रेणकथंजेतव्याइतिशंकांवारयन्नाह बाणैरिति येनावदुन्मार्गेशास्त्रबाह्यमार्गे चरंतिविषयारयस्तान्शास्त्रविहितयज्ञदानादिबहिरंगसाधनैर्दूरगतानांहननसाधनत्वेनबाणसमैर्निहत्यतेषांशिरःसमंप्रमादमृत्युंशास्त्रोक्त कर्मलक्षणाविद्ययाछित्वेतियावत् अविद्ययामृत्युंतीर्त्वेतिश्रुतेः तथापरान्निषेधाभावेनसन्निहितान्विषयारीन्शमदमाद्यंतरंगसाधनैःप्र वृत्तिविरोधित्वेनपाशसमैर्बध्वाव्युत्थानदशायांकदाचिदुपलभ्यमानत्वेनस्वल्पावशिष्टान्विषयारीन्ब्रह्मचर्यादिग्लहकेनद्यूतेनजेष्यामइ त्यर्थः ॥ १४२३ ॥

तथाप्रमाणेश्वरशास्त्रदृष्टिजेनब्रह्मज्ञानाग्निनातान्सबांधवान्दग्धान्करिष्यामइत्याह एतेषामितित्रिभिः एतेषांविषयारीणां मत्तांगर्वितां धक्ष्यामोदग्धान्करिष्यामोब्रह्मज्ञानाग्निनेति ॥ १४२४ ॥ नन्वेषांजनकादयःकिंरूपाइत्याकांक्षायामाह अन्यस्मिन्निति विक्षेपावरणलक्षणशक्तिद्वयवत्यविद्यैवतेषांजननीत्यर्थः ॥ १४२५ ॥ मनइति तेषांस्रष्टृत्वेनमनःपिताभवति मनःप्रजापतिमसृजदित्यादिश्रुतेः तथाकार्यकालेसन्निहितत्वसाधर्म्येणतेषांवासनागणोबंधुस्थानीयस्तद्दाहकोग्निस्तुब्रह्मास्मीतिज्ञानात्मकइत्यर्थः ॥१४२६॥ नन्वेवंतेषांसर्वथोच्छेद्यत्वस्यप्रयोजकोपराधःकुतोभवद्भिर्निश्चितइत्याकांक्षायामाह एतैरिति एतैर्विषयकितवैर्वयंबहून्वारान्पराजिताइत्यत्रार्थेयथा

एतेषांजनकंतद्वज्जननींचवयंनृप॥ बंधुभिःसहितांमत्तांधक्ष्यामोब्रह्मवन्हिना॥ १४२४॥ अन्यस्मिन्नन्यबुद्धिर्याजननीसाप्रकीर्तिता॥ आत्मावरणसंयुक्ताकितवानांदुरात्मनां ॥ १४२५॥ मनःपितातथाबंधुजनोयंवासनागणः॥ वयंब्रह्मस्मइत्येवंमहताज्ञानवन्हिना॥ दग्ध्वाकुटुंबसहितान्विषयान्विजयेमहि॥१४२६॥ एतैःपराजिताराजन्बहुरुत्वःपुरावयं॥ यथेमेसकलालोकालोकपालास्तथेश्वरः ॥ १४२७॥ अद्यप्रभृतितेसर्वेत्यप्रमत्तावयंस्थिताः॥ अक्षैर्बाणैश्चजेष्यामोविषयान्कितवानमून्॥ शास्त्रसाक्षिबलेनैवमातेभवतुसाध्वसम्॥ १४२८॥

साक्षित्वेनप्रमाणभूताःसंति के इमेपृथिव्यादयोलोकास्तथालोकपालाधर्मराजादयस्तथेश्वरोंतर्यामीचेत्यर्थः तदुक्तंमनुना आदित्यचंद्रावनिलोनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंमनश्च अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति हृदयशब्देनसाक्षिणईश्वरस्यग्रहणमिति ॥ १४२७ ॥ अधुनातुवयंशास्त्रसाक्षिप्रसादात्सावधानाःसंतस्तान्जेष्यामएवेत्याह अद्येति तेयेपूर्वंपराजिताःसर्वेवयमधिकारिणःअक्षैरिंद्रियरूपपाशकैः प्रवृत्तिविशेषेणजयादिप्रयोजकत्वंहिपाशकानामिंद्रियाणांचतुल्योधर्मः तत्ररागादिहीनेंद्रियप्रवृत्तिरधिकारिणांजयावहेतिबोध्यं रागद्वेषविमुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छतीतिस्मृतेः तथाबाणैर्बहिरंगसाधनरूपैश्चतानरीन्शास्त्रानुगृहीताःसंतोजयेमेत्यर्थः ॥ १४२८ ॥

ग्रथासर्वसाक्षीपरमेश्वरःश्रीकृष्णरूपेणपांडवाननुजयाहतथास्मानपिवेदरूपेणानुगृह्णातीत्याह कृष्णेति धार्तराष्ट्रान्जितवंतइतिशेषः त थाचोक्तंगीतासु तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेइत्यादि ॥ १४२९॥ येतुशास्त्रविमुखास्तेपराजीयंतएव अशास्त्रविहितंघोरमित्यादिभगवदुक्तेरित्या ह अस्पष्टकेत्रेति येतुअस्पष्टकंशास्त्ररूपसाक्षिवर्जितंद्यूतंकुर्वंतितेषामत्रदुर्द्यूतेमहतीहानिरिति अस्माकंतुइदंद्यूतमीदृशंशास्त्रसाक्षिराहित्ये नास्पष्टंनभवतीत्यर्थः ॥ १४३० ॥ तस्माद्वयमपिशास्त्रानुगृहीताःशुकवामदेवादिवदरीन्जित्वाब्रह्मभावलक्षणंस्वाराज्यंलभेमहीत्याह वा मेतिद्वाभ्यां स्पष्टंद्वयं ॥ १४३१ ॥ १४३२ ॥ येतुशास्त्रसाक्षिविमुखास्तैर्दीव्यंतितेऽधोधोभावलक्षणांदुर्गतिंलभंतइत्याह शास्त्रेति यैरबु

कृष्णसाक्षिबलेनैवयथापंचापिपांडवाः॥ अधमान्धार्तराष्ट्रांस्तान्कितवान्कलहप्रियान्॥ १४२९॥ अस्पष्ट केत्रदुर्द्यूतेकितवैर्विषयैःसह ॥ महतीनष्टिरुद्दिष्टानास्माकमिदमीदृशं ॥ १४३० ॥ वामदेवादयोयद्वद्विषया न्कितवानमून्॥ जित्वामरणनिर्मुक्ताबभूवुःस्वात्मरूपिणः॥ १४३१ ॥ वयंतथैवराजेंद्रजित्वैतान्कितवानि ह॥ ब्रह्मामृतंभविष्यामोनात्रकार्यविचारणा॥ १४३२ ॥ शास्त्रसाक्षिपरित्यागाद्विषयैःकितवैःसमं॥ दुर्द्यूत देविभिर्द्यूतंप्रारब्धंयैरबुद्धिभिः ॥ १४३३ ॥ हृतपुण्यधनास्तेमीपापकौपीनशेषिताः॥ तत्रतत्रमहाराजदुः खाद्दुःखमुपागताः॥ १४३४ ॥ पक्षिणःस्थावरास्तद्वद्ग्राम्यारण्यविभेदिनः ॥ पशवश्चापिसर्पाद्यादृश्यंतेसर्व तःस्थिताः ॥ १४३५ ॥ विषयाःकितवाराजन्नेतेदुर्द्यूतदेविनः ॥ अनक्षहृदयान्पुंसोजयंत्यक्षैःकृताभिधैः ॥ १४३६॥

द्धिभिर्मूढैःशास्त्रंविनाद्यूतमारब्धंतेपापरूपकौपीनमात्रशेषाःसंतोदुःखंयांतीतिद्वयोःसंबंधः ॥१४३३ ॥ १४३४ ॥ यथाद्यूतागारेपराजि तानांमंडलीदृश्यतेतथेयंप्रकृतेपापयोनीनांमंडलीबोध्येत्याह पक्षिणइति पक्षिणश्चस्थावराश्चग्राम्यारण्यभेदभिन्नाःपशवश्चसर्पाद्याश्चये ऽमीदृश्यंतेतेसर्वेविषयकितवैःपराजितानामाकाराबोध्याइतिसंबंधः ॥ १४३५ ॥ तद्विदुरित्यादिभागस्यार्थमाह विषयाइतिद्वाभ्यां लो केहिकितवाअनक्षहृदयान्अक्षानुकूलताप्रयोजकाक्षहृदयाख्यमंत्रविशेषज्ञानशून्यानेवजयंति कृताभिधैःकृताःकल्पिताःकृतत्रेताद्वा परकलिरूपाअभिधाःसंज्ञायेषांतादृशैरक्षैःपाशकैरिति ॥ १४३६ ॥

अग्रेति यथानलेनराज्ञाऋतुपर्णादक्षहृदयंज्ञातंतद्विज्ञानाद्विषयकितवान्जयामएवेत्यर्थः ॥ १४३७ ॥ उक्तार्थेऽष्टममंत्रंसमन्वितंकरोति गुर्विंतित्रिभिः सर्वेश्वरब्रह्मरूपमात्मानमंतर्यामित्वेनाक्षहृदयभूतंयदाउपदेशानुसारेणहृदिसन्निहितःसाक्षात्कारोतितदाश्रुतिगतजुगुप्सापदोक्तांनिंदामनुतापरूपांनकरोतीत्यर्थः ॥ १४३८ ॥ अनुतापरूपात्मनिंदामभिनयति अथेतिद्वाभ्यां अथाक्षहृदयंज्ञात्वेतिनिंदति इतिकथं अहंभारतेखंडेजातःसन्विषयकितवैःपुण्यरूपंविद्यारूपंचग्लहंनिर्जितोस्मिपापकौपीनशेषश्चकृतोस्मीतिद्वयोःसंबंधः

अद्याक्षहृदयंब्रह्मज्ञातमस्माभिरंजसा॥ विज्ञानाद्यस्यसततंपुमानक्षैर्नजीयते॥१४३७॥ गुरुशास्त्रोपदेशेन यदैतमनुपश्यति॥ हृद्यक्षहृदयंब्रह्मस्वात्मानंदेवमंजसा॥ ईशानंभूतभव्यस्यनततोनिंदतिस्वयं॥ १४३८॥ अथाक्षहृदयंज्ञात्वाविषयैःकितवैरहं॥ दुर्धूतदेविभिर्नित्यंसर्वप्राण्योघवंचकैः॥ १४३९॥ जातोपिभारते वर्षेत्यधिकारिशरीरभाक्॥ पुण्यविद्याग्लहंसर्वंनिर्जितोस्मिक्षणेनहि॥ पापकौपीनशेषश्चकृतोस्मीतिकदाचन॥ १४४०॥ नास्यनाशःकथंचित्स्यादात्मनःसर्वदेहिनाम्॥ कर्ताभोक्तातथामातानात्माकिंतुततःपरः ॥ १४४१॥ यस्मादर्वागयंकालोनानाभेदःप्रवर्तते॥ संवत्सरःसहाहोभिर्ब्रह्मादीनांमहात्मनाम्॥ १४४२॥ आत्मज्योतिस्तदन्येनज्योतिषानप्रकाश्यते ॥ तदेवज्योतिषांज्योतिःसूर्यादीनांविराजते ॥ १४४३॥

॥ १४३९ ॥ १४४० ॥ आत्मनोनित्यत्वसर्वभासकत्वसर्वसत्ताप्रदत्वानांप्रतिपादकस्यनवममंत्रस्यार्थमाह नास्येतिचतुर्भिः आत्माऽविनाशीयतःकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वलक्षणविकारवान्नभवतिकिंतुततःकर्त्रादिरूपाद्विकारिणःपरःसाक्षिरूपइत्यर्थः ॥ १४४१ ॥ तत्र हेतुतयाकालापरिच्छेद्यत्वमाह यस्मादिति ब्रह्माहिरण्यगर्भस्तत्प्रभृतीनामहोभिःसहस्रयुगादिरूपैरवयवैःसहितःसंवत्सरात्माकालोनानाविधोयस्मात्साक्षिरूपादात्मनोऽर्वागेवविकारेषुपरिच्छेदायप्रवर्ततइति ॥ १४४२ ॥ आत्मेति तदात्मज्योतिरन्येनज्योतिषानप्रकाश्यतेयतस्तदेवसूर्यादीनांज्योतिषांज्योतिःप्रकाशकंसद्विराजतइति ॥ १४४३ ॥

सएषआत्मैवसर्वसत्ताप्रदत्वादायुरित्युच्यतइत्याह नप्राणइति आयुर्जीवनप्रदोऽयमात्माज्योतिषांज्योतिर्भूतएवदेवैरायुरितिनिश्चितइति ॥ १४४४ ॥ आत्मनोब्रह्मत्वयोग्यतास्फुटीकरणार्थंसर्वाधारताप्रतिपादकस्यदशममंत्रस्यार्थमाह यस्मिन्निति द्वाभ्यां प्राणाद्यावक्ष्यमाणस्वरूपाःपंचजनसंज्ञकायत्राधिष्ठानेसंतितथापरैर्भूतैःपृथिव्यादिभिःसहितआकाशश्चयत्रतिष्ठतितमेवाहंसर्वभासकमीश्वरममृतमात्मानंजानामितंविद्वान्जानन्सन्नहंतादृशःसर्वाधिष्ठानादिरूपःसंपन्नोस्मीतिद्वयोरर्थः ॥ १४४५ ॥ १४४६ ॥ पंचजनपदार्थानांप्राणादीनांस्वरूपंप्रदर्शयंतद्भासकतयातदांतरत्वमात्मनःप्रतिपादयतएकादशस्यमंत्रस्यार्थमाह प्राणइतित्रिभिः प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसिचत्वारितथापुरातीतमंत्रेज्योतिषांज्योतिरितिषष्ठ्यंतज्योतिःपदेनेरितंवागादिपंचकंतद्धिलोकेऽप्यंधकारादौप्रकाशकत्वेनकथितंप्रसिद्धमितियावत्

नप्राणेनाप्यपानेनवाभवेदायुःशरीरिणां ॥ ज्योतिषांज्योतिरेवायमायुर्देवैःसुनिश्चितः ॥१४४४॥ यस्मिन्पंचजनाःपंचप्राणाद्याःसंतिसर्वदा ॥ भूतैश्चतुर्भिरपरैराकाशोपिचसर्वगः ॥१४४५ ॥ तमेवज्योतिषांज्योतिर्जानाम्यात्मानमीश्वरं ॥ मरणादिविनिर्मुक्तमहंविद्वांश्चतादृशः ॥ १४४६ ॥ प्राणश्चक्षुस्तथाश्रोत्रंमनोज्योतिःपुरेरितं ॥ वागादिकथितंलोकएतज्ज्योतिश्चपंचकं ॥ १४४७॥ आत्मेतिज्ञानवंतोयेनिश्चितंतैस्तुसर्वदा ॥ ब्रह्माक्षरदृदयंपूर्णंपुराणंनाशवर्जितं ॥ १४४८ ॥ उत्पत्तेर्जगतःपूर्वमेकमेवव्यवस्थितम् ॥ परतोनाशतोमध्येनैकधेवव्यवस्थितम् ॥ १४४९ ॥

आदिपदेनचंद्रादित्यादयोगृह्यंते एतज्ज्योतिरेतेषांप्राणादीनांयज्ज्योतिःप्रकाशकंतत्त्वं कीदृशं पंचकंपंचभिःप्राणादिशब्दैःप्रथमाविभक्त्यंतैःकायतेप्रतिपाद्यतेतत्तथा कैधातोःशब्दार्थात्सुपिस्थइतियोगविभागात्कप्रत्ययः तथाचप्राणादीनांप्राणादिरूपंसर्वांतरंतत्त्वमात्मेतीत्थंज्ञानवंतोयेभवंतितैरेवाक्षरदृदयनयोक्तंब्रह्मज्ञातमितिद्वयोरर्थः ॥१४४७॥१४४८ ॥ अप्यपदार्थमाह उत्पत्तेरिति कीदृशमात्मतत्त्वं जगतउत्पत्तेःपूर्वंतथाजगतोनाशतःपरतोऽनंतरंचैकमेकरूपमेवावस्थितंतयोर्मध्येनुकल्पितोपाधिभिर्नैकधेवनानारूपमिवस्थितमितिसंबंधःअप्यशब्दोहिअपेक्षावशात्पूर्वमपरंचाभिधत्तेइतिभावः ॥ १४४९ ॥

द्वादशमंत्रस्य आत्मज्ञानसाधनमद्वितीयत्वंतद्विज्ञानेऽनर्थंचप्रतिपादयतोऽर्थमाह. नबाह्यैरित्येकोनपंचाशच्छ्लोकैः एतत्सर्वभेदविवर्जितम द्वितीयंश्रुत्युक्तमात्मनोरूपंबाह्यैरिंद्रियैरवगम्यंनभवतिकिंतुश्रवणमननादिसंस्कृतेनमनसैवावगंतव्यमितिसंबंधः॥१४५०॥ मनसआत्मदर्श नयोग्यतांस्पष्टयति मनइति यद्यपिबाह्येंद्रियाण्यात्मदर्शनायोग्यान्येवसृष्टानि परांचिखानीत्यादिश्रुतेः तथापिमनःसर्वार्थविषयंपर मेष्ठिनाप्रजापतिनासृष्टमितिप्रकृतश्रुतेरेवविज्ञायतइतिभावः तेनमनसःसर्वार्थत्वेनहेतुनात्रिकालंकालत्रयसंबंधिदृश्यजातंतथाकालतोऽ तीतमात्मतत्त्वंचमनसापुमानवगच्छतीत्यर्थः॥१४५१॥परंतुप्रमाणसहकृतस्यैवमनसःसर्वार्थदर्शनसामर्थ्यमित्याह यद्यपीतिचतुर्भिः यद्य पिमनोव्यवस्थावर्जितमेकत्रार्थेनिश्चयरूपस्थितिरहितमेवभवेत्प्रायशोदृश्यतेतथापितस्यमनसःप्रमाणरूपसहकारिहीनस्यविभ्रांतत्वरू

नबाह्यैरिंद्रियैरेतत्सर्वभेदविवर्जितम्॥ श्रुत्युक्तमात्ममननसंस्कारसचिवेनहि॥ मनसैवावगंतव्यंब्रह्मरूपं निरंजनम्॥ १४५०॥ मनःसर्वार्थविषयंनिर्मितंपरमेष्ठिना॥ त्रिकालंकालतोऽतीतंमनसातेनगच्छति ॥१४५१॥ यद्यप्येतद्भवेन्नॄणांव्यवस्थावर्जितंमनः॥ तथापितस्यनैवस्यादपराधःकथंचन॥ १४५२॥ न मनःश्रोत्रसहितःपुमान्रूपंप्रपद्यते॥ चक्षुष्मानिवलोकेस्मिन्नेत्राभावेनहेतुना॥ १४५३॥ नीलंपीतंतथाऽगृ ह्णन्नंधोनैवभवेत्क्वचित्॥ अपराधीयथालोकेनिष्प्रमाणंमनस्तथा॥ १४५४॥ गृह्णीयाद्भेदमेवायंकरणैर्न यनादिभिः॥ भेदाभेदंचमनसासर्वार्थत्वेनहेतुना॥ १४५५॥

पोऽपराधोनमंतव्यः सहकारिणंविनाकार्यासिद्धेर्लोकेपिदृष्टत्वादितिभावः ॥ १४५२ ॥ सहकारिणंविनाकार्यवैगुण्यंनदोषायेत्येत दुदाहरणेस्फुटयति नमनइति यथालोकेचक्षुष्मान्पुमान्रूपंपश्यतितथामनःसहकृतश्रोत्रसहितोपिपुमान्रूपंनपश्यति कुतः रूपदर्शनकर णस्यनेत्रस्याभावात् तथाप्रमाणासहकृतंमनोयद्येकत्रानवस्थितंतथापिनापराधीतिद्वयोरर्थः ॥ १४५३ ॥ १४५४ ॥ गृह्णीयादिति अयंप्रमाताचक्षुरादिबाह्यकरणैःसहितोभेदमेवगृह्णीयात् मनसातुभेदंयाहिप्रमाणसहकृतेनभेदमभेदंयाहिवेदांतवाक्यादिप्रमाणसहकृते नाभेदमात्मरूपंगृह्णीयान्निश्चिनुयादित्यर्थः॥ १४५५॥

फलितमाह मनसैवेति गृह्णीयादितिशेषः ॥ १४५६ ॥ नेहनानेत्यंशार्थमाह नानेत्यादिना नानापदेनसर्वभेदवद्वस्तूच्यतेतदिहब्रह्मात्मनिनास्तीत्यर्थः ॥ १४५७ ॥ तत्रहेतुतयाब्रह्मत्वानुपपत्तिंदर्शयति ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मशब्दोयंबृहतोऽपरिच्छिन्नस्यवाचकः तच्चभेदवतिवस्तुपरिच्छिन्नेनास्तीत्यर्थः ॥१४५८॥ लोकेनुगजादिषुबृहत्त्वव्यवहारआपेक्षिकतयागौणःसोत्रनग्राह्यइतिवक्तुंन्यायंस्मारयति मुख्यइतिपदार्थोद्विविधोमुख्योगौणश्च यथाव्रीहिपदार्थःशालिबीजरूपोमुख्योनीवाररूपोगौणः ॥ १४५९ ॥ ततइति ततउक्तव्यवस्थानुसारात्

मनसैवततोब्रह्मसर्वभेदविवर्जितं ॥ आत्मरूपंमहाभागस्थिरजंगमदेहिनां॥ १४५६ ॥ नानेतिकथ्यतेलोकेभेदवद्वस्तुसर्वथा॥ इहब्रह्मणिकिंचिन्नभेदवद्वस्तुविद्यते ॥ १४५७॥ ब्रह्मशब्दोभवेन्नित्यंबृहतोर्थस्यवाचकः॥ बृहत्त्वंनभवेल्लोकेभेदवत्यत्रवस्तुनि ॥ १४५८ ॥ मुख्योगौणस्तथाज्ञेयःशब्दार्थःशाब्दिकैःसदा ॥ मुख्येसतिनगौणःस्यादिपाप्यत्रव्यवस्थितिः ॥ १४५९ ॥ ततोबृहदिदंकिंचिद्वस्तुलोकेपुगीयते॥ गौणमापेक्षिकंनह्विनमुख्यंब्रह्मणाविना॥ १४६० ॥ परिच्छिन्नंभवेद्यद्विबृहत्तत्केनकथ्यते॥ परिनश्छेदवज्ज्ञेयंपरिच्छिन्नंमनीषिभिः॥ परिच्छेदवत्स्वल्पंस्याद्यद्वदामलकंकरे॥ १४६१॥ बृहदभ्यधिकंज्ञेयंपरिच्छिन्नंतथात्मकम्॥ इदंविरुद्धमेकस्मिन्केनधर्मद्वयंभवेत्॥ १४६२॥ अधिकंचेन्नतत्स्वल्पंस्वल्पंचेदधिकंनहि॥ स्वल्पत्वमधिकत्वंतदेकस्मिन्नोपपद्यते॥ १४६३॥ परिच्छेदोभवेत्त्रेधासर्वभावेषुसर्वदा ॥ देशतःकालतस्तद्वत्केपुचित्तत्स्वरूपतः॥१४६४॥

लौकिकवस्तुजातंबृहत्पदस्यगौणोऽर्थएव तन्मुख्यार्थस्तुब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १४६०॥ लौकिकवस्तुनोमुख्यबृहत्त्वासंभवंविरोधहेतुकंविशदयति परिच्छिन्नमिति परिच्छिन्नंतदल्पंभवेद्यथाकरदेशावच्छिन्नमामलकमिति ॥ १४६१ ॥ बृहदिति बृहत्पदवाच्यमभ्यधिकरूपंपरिच्छिन्नपदवाच्यंतुनथात्मकंस्वल्परूपं इदमभ्यधिकत्वस्वल्पत्वरूपंधर्मद्वयमेकत्रवस्तुनिकथमन्वियादित्यर्थः ॥ १४६२ ॥ विरोधमभिनयति अधिकमिति स्पष्टं ॥ १४६३ ॥ परिच्छेदत्रैविध्यंप्रथमाध्यायेवर्णितंस्मारयति परिच्छेदइति स्वरूपतोवस्तुतः ॥ १४६४ ॥

तत्रवस्तुपरिच्छेदंस्वरूपसजातीयविजातीयप्रतियोगिकतयात्रिविधमन्यत्रदर्शयन्ब्रह्मणितदभावमाह स्वरूपादितिचतुर्भिः अद्वितीयरूपं ब्रह्मविहायसर्वलौकिकवस्तुषुवस्तुपरिच्छेदस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥१४६५॥ तत्रस्वरूपप्रतियोगिकंतमुदाहृत्यतद्व्यतिरेकंब्रह्मण्याह नहीति यथा वृक्षेशाखादिवैलक्षण्यरूपःस्वरूपभेदस्तिष्ठतिनैवंब्रह्मणीत्यर्थः ॥ १४६६ ॥ सजातीयात्तंतथाह ब्रह्मणइति यथाशुक्लवर्णेगविदृषभेखण्डादिव्यक्तिभ्योभेदएवंनब्रह्मणीति खंडोंगहीनः मुण्डःशृंगहीनः ॥ १४६७ ॥ विजातीयात्तंतथाह विजातीयैरिति तस्मात्सजातीयभे

स्वरूपात्सर्वभावानांपरिच्छेदोमनीषिभिः ॥ इष्टोब्रह्मविहायैकंसर्वभेदविवर्जितं ॥ १४६५ ॥ नहिस्वरूपतो
भेदोब्रह्मण्यस्तियथातरौ ॥ शाखास्कंधादिरूपोयमेकस्मिन्नुपलभ्यते ॥ १४६६ ॥ ब्रह्मणोनसजातीयैःकृतो
भेदोस्तिकश्चन ॥ खंडमुंडादिभिर्यद्वद्गोभिर्गोःशुक्लरूपिणः ॥ १४६७ ॥ विजातीयैश्चतस्माद्योभेदःकोपिन
दृश्यते ॥ ब्रह्मणोघटकुड्याद्यैर्यद्वन्मनुजदेहिनः ॥ १४६८ ॥ सदसच्छब्दधीगम्यंयत्किंचिद्वस्तुविद्यते ॥ जगत्य
स्मिन्हितत्सर्वंब्रह्मभेदविवर्जितं ॥ १४६९ ॥ भावाभावात्मकंयद्वद्गंधर्वनगरंमहत् ॥ कालत्रयेपिगगनाद्भिन्नं
नैवास्तिकिंचन ॥ १४७० ॥ तथाविश्वमिदंसर्वंप्रतीतंब्रह्मणीश्वरे ॥ कालत्रयेपिनैवास्तिभिन्नंतद्ब्रह्मणःक्वचि
त् ॥ १४७१ ॥ देशकालौयथास्वप्नेजायेतेहृदयांबुजे ॥ साश्रितौतद्वदेवैतौजायेतेब्रह्मणीश्वरे ॥ १४७२ ॥

दाभावलब्धकैमुत्यन्यायाद्विजातीयैर्निरूपितोभेदोपिब्रह्मणिनविद्यतेयादृशोमनुष्यस्यघटादिभिरिति ॥ १४६८ ॥ सर्वविधभेदाभावेब्रह्मणःसर्वात्मकतांहेतुतयाह सदसदिति जगतियावद्वस्तुजातंतत्सर्वंब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ १४६९ ॥ एतत्स्फुटयति भावेतिद्वाभ्यां भावाभावात्मकमनिर्वचनीयंगंधर्वनगरंयथानाकाशात्कदाचिद्भिन्नंतथा विश्वंब्रह्मणइतिद्वयोरर्थः ॥ १४७० ॥ १४७१ ॥ विश्वस्यब्रह्मभेदाभावेब्रह्मणिकल्पितत्वंहेतुमाह देशेति साश्रितौआश्रितैःपदार्थजातैःसहितौदेशकालौयथास्वप्नेहृदंबुजावच्छिन्नेचिद्वस्तुनिजायेतेकल्प्येतेतथाएतौजायत्कालिकौब्रह्मणीत्यर्थः ॥ १४७२ ॥

ब्रह्मणःस्वरूपलक्षणमाह परमेति यद्ब्रह्म ॥ १४७३ ॥ तत्पदार्थस्यब्रह्मणस्त्वंपदार्थाद्भेदशंकांवारयति गगनस्येति यथागगनस्यस्वात्मनिस्वस्वरूपेभेदोनास्तितथाचैतन्यरूपिणाआत्मनात्वंपदार्थेनब्रह्मणोपिनभेदइत्यर्थः ॥ १४७४ ॥ तत्रहेतुतयासमोमशकेनसमोनागेनेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंसर्वत्रपरिपूर्णतालक्षणसाम्यरूपंब्रह्मणःस्वभावमाह अंतरिति पुत्तिकास्वल्पमशकजातिर्नागोगजस्तद्देहयोराकाशंयथासमंतथासर्वत्रात्मरूपमित्यर्थः ॥ १४७५ ॥ तत्रहेतुतयाब्रह्मणएवसर्वरूपतयाऽवस्थानमाह देशेति सर्वस्यसंबंधियद्देशकालादिकंस्वरूपंतत्सर्वंब्रह्मैवनततोन्यदित्यर्थः ॥ १४७६ ॥ ब्रह्मणिकल्पितविश्वस्यान्यत्वाभावंदृष्टांतेनस्पष्टयति सर्पादयइतिद्वाभ्यां स्पष्टंद्वयं ॥ १४७७ ॥

परमानन्दरूपंयज्ज्योतिषांज्योतिरव्ययं ॥ भेदशून्यंस्वरूपेणसर्वत्रैवव्यवस्थितम् ॥ १४७३ ॥ गगनस्ययथा
नास्तिभेदःस्वात्मनिकर्हिचित् ॥ ब्रह्मणोपितथानास्तिभेदश्चैतन्यरूपिणा ॥ १४७४ ॥ अंतर्बहिःसमंयद्वत्पुत्ति
कानागदेहयोः ॥ आकाशमात्मनोरूपंतद्वत्समतमंस्मृतम् ॥ १४७५ ॥ देशकालस्वरूपंचसर्वंसर्वस्यसर्वदा ॥
ब्रह्मैवनततोन्यत्स्यात्किंचिद्वस्त्वंतरंहिसत् ॥ १४७६ ॥ सर्पादयोयथाभावारज्ज्वामेवव्यवस्थिताः ॥ आदौम
ध्येतथाचांतेरज्जोरन्येनकेचन ॥ १४७७ ॥ देशकालादयोभावास्तद्वद्ब्रह्मण्यवस्थिताः ॥ आदौमध्येनथाचां
तेब्रह्मणोन्येनकेचन ॥ १४७८ ॥ अयमात्मापरंब्रह्मभेदशून्यःशरीरिणां ॥ अत्रैवब्रह्मशब्दोयंमुख्योनान्यत्र
कर्हिचित् ॥ १४७९ ॥ एतस्मादधिकंयस्मात्किंचिदत्रनविद्यते ॥ सर्वाधिकस्ततोवेदैःकथ्यतेसमहेश्वरः ॥ स
र्वाधिकत्वाद्भेदोस्मिन्कोपिनास्तिकथंचन ॥ १४८० ॥ यदिभेदोभवेन्नस्याद्ब्रह्मतात्रकदाचन ॥ ब्रह्मताचेद्भ
वेन्नैषभेदःकोपिकथंचन ॥ १४८१ ॥

॥ १४७८ ॥ तथाचायमात्माब्रह्मेतिश्रुतिप्रसिद्धंब्रह्मपदमुख्यार्थत्वमात्मनएवसिद्धमित्याह अयमिति सर्वशरीरिणामयमपरोक्षआत्माभेदशून्यत्वाद्ब्रह्मभवतिनत्वब्रह्मत्वमस्यैवमुख्यमित्यर्थः ॥ १४७९ ॥ एतदेवस्फुटयति एतस्मादिति यस्माद्धेतोरेतस्मादात्मनःकिंचिदधिकंनविद्यतेनततोवेदैर्ब्रह्मादिपदघटितवाक्यैःसआत्मासर्वाधिकत्वलक्षणमहेश्वरत्ववानुच्यतेतस्मिन्नस्मिन्भेदस्यनावकाशइत्यर्थः ॥ १४८० ॥ तत्रहेतुतयाब्रह्मत्वभेदयोर्विरोधमाह यदीति अत्रात्मनि ॥ १४८१ ॥

एवंविरोधेसतिब्रह्मत्वभेदयोरुभयोरुपादातुमशक्यत्वेनान्यतरस्यहेयत्वप्रसंगेपरसापेक्षत्वेनबहिरंगोभेदएवहेयोननुनिरपेक्षस्वरूपाब्रह्मता असिद्धंबहिरंगमंतरंगइतिन्यायादित्याह अंतरंगतयेति आदेयाग्रहीतव्याब्रह्मताअंतरंगत्वात् भेदस्तुहेयस्त्यक्तव्योयतस्तस्याब्रह्मताया विघातकइत्यर्थः ॥ १४८२ ॥ ब्रह्मतायाअंतरंगत्वेहेतुमात्मतारूपतामाह आत्मतेति ब्रह्मताआत्मतारूपाज्ञेया आत्मपदंहिसर्वांतरस्य वस्तुनोवाचकंयदाप्नोतीत्यादिश्रुतेरित्युक्तं तन्नाशेतस्याब्रह्मतायानाशेसतितद्रूपात्मतानाशादात्मनआत्मपदार्थस्यनाशःस्यात्तदपेक्षयाभेदनाशएवकर्तुमुचितइत्यर्थः॥१४८३॥ आत्मरक्षार्थंभेदस्त्यक्तव्यइत्यत्रआत्मार्थेपृथिवींत्यजेदितिनीतिविदांवचनमप्यनुकूलमित्याह कामुकाइति येषामर्थकामौपुरुषार्थौतेनीतिविदोप्येवंवदंति एवंकथं आत्मनाशप्रसंगेतद्रक्षार्थंसर्वंत्यजेदिति॥१४८४॥अत्रकैमुत्यन्यायंदर्श

अंतरंगतयाऽऽदेयाब्रह्मणोब्रह्मतानतु॥ बहिरंगसमोहेयोभेदस्तस्याविघातकृत्॥१४८२॥आत्मताब्रह्मताज्ञेयातन्नाशेस्वात्मनोभवेत्॥ नाशस्तस्माद्वरंभेदनाशोभवतुसर्वथा॥ १४८३॥ कामुकाअर्थलुब्धाश्चइदमाहुर्महाधियः॥ आत्मनाशेसमुत्पन्नेत्यजेत्सर्वमशंकितः ॥ १४८४॥ आत्मसंबंधनाशेपिभेदिनोपिबहिर्दृशः॥ सर्वंत्यजंतिकिंनाद्यत्यक्ष्यामोनवयंजडं॥ १४८५॥ आत्महानौभवेन्नाशोत्यत्यक्तस्यापिसर्वथा ॥जडस्यततएवेदमस्माभिस्त्याज्यमेवहि॥ १४८६ ॥

यति आत्मेति येभेदिनोभेददर्शिनोबहिर्दृशोबहिर्मुखाश्चेतिआत्मसंबंधिनोदेहादेरात्मत्वेनाभिमतस्यनाशप्रसंगेसर्वंतदन्यत्त्यजंतिवयंनिष्कामत्वादिभिस्तद्विपरीताःसंतःअद्यपरमपुरुषार्थमोक्षसंपादनकालेजडंभेदजातंनत्यक्ष्यामइत्यत्रकोहेतुः तथाचयदागौणात्मरक्षार्थंसर्वत्यागःप्रसिद्धस्तदामुख्यात्मरक्षार्थंदुःखरूपस्यजडस्यचभेदस्यत्यागःकिमुतेतिभावः ॥ १४८५॥येतुजडाभिनिवेशेनात्मत्यागेसमुद्यतास्तेऽतिमुग्धाआत्महानौजडस्याप्यपहारादित्याह आत्महानाविति आत्महानौजातायांस्वयमत्यक्तस्यापिजडस्यकृपणधनन्यायेननाशोभवतिततस्तमेतंन्यायमनुसंधायेदंजडजातमस्माभिस्त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ १४८६ ॥

आत्मनाशेसर्वनाशइत्येतद्बाह्यानामपिसंमतमित्याह विनाशइति येसुरगुरोःशिष्याश्चार्वाकायेचतत्सदृशाःपामरास्तेपिदेहरूपस्यात्मनो नाशेजगन्नाशंवदंतितदाप्रामाणिकावैदिकास्तथाकथंनवदेयुरित्यर्थः ॥ १४८७ ॥ तत्रोपपत्तिमप्याह अजडेनेति नह्यसाक्षिकंकिंचित्सिद्ध्यतितत्रात्मासाक्षीतदन्यज्जडंसाक्ष्यंतदात्मानंविनाकथंसिद्ध्येदित्यर्थः ॥ १४८८ ॥ ननुसर्वजडविनाशेतत्साधकंब्रह्मापिकथंतिष्ठेदित्याशंकांवारयति संतानस्येति यथासंतानस्यबुद्धिवृत्तिरूपज्ञानप्रवाहस्यसुषुप्त्यादौनाशेपितत्साक्षिणआत्मनोननाशस्तथासर्वजडनाशेपितत्साधकब्रह्मणोननाशइत्यर्थः॥ १४८९॥ किंचयथोष्णस्वभावेवन्हौशैत्यंप्रमातुमशक्यंतथाऽद्वितीयस्वभावेब्रह्मणिभेदइत्याह अपिब्र

विनाशेस्वात्मनोनाशंजगतःप्रवदंत्यमी॥ शिष्याःसुरगुरोर्येचताद्दशाःपामराजनाः॥ प्रामाणिकाःकथंतस्य नाशेनाशंवदंतिन॥ १४८७॥ अजडेनविनासिद्धिंजडंयातिनकर्हिचित् ॥ अजडोज्योतिषांज्योतिरात्मान्यज्जडमीरितं॥ १४८८॥ संतानस्ययथानाशेस्वात्मनोनतथैवहि ॥ जडनाशेननाशोस्तिब्रह्मणोद्वयरूपिणः॥ ततोजडस्यसंत्यागंकुर्मोनब्रह्मणःक्वचित्॥ १४८९॥ अपिब्रह्मणिभेदोयंग्रहीतुंनैवशक्यते ॥ अगृहीतःकथंभेदःसिध्येद्ब्रात्मरूपिणि॥ ब्रह्मेतिभेदशून्यंस्यात्तत्रभेदग्रहःकुतः ॥ १४९० ॥ रज्जौसर्पस्थितिर्यद्वदवस्थानेभवेन्नहि॥ ब्रह्मण्येवमवस्थानंनभेदस्योपपद्यते॥ १४९१॥ प्रकाशेनमसोयद्वन्मायायास्यादवस्थितिः॥ ब्रह्मण्यपितथाभेदोमाययैवावतिष्ठते॥ वस्तुतोनैवभेदोयंकोपिब्रह्मस्वरूपिणः ॥ १४९२ ॥ ततोभेदःस्वरूपेणदेशकालादिभिःकृतः॥ वंध्यासुतसमोज्ञेयःशब्दधीवपुरवसः॥ १४९३॥

ह्मणीति अत्रब्रह्मणिआत्मपदार्थरूपेज्ञातुमशक्योभेदःकथंसिद्ध्येदिति कथंज्ञातुमशक्यइत्याकांक्षायांब्रह्मपदार्थमाह ब्रह्मेतीति॥ १४९०॥ ब्रह्मणिवस्तुतोभेदाभावंदृष्टांतेनस्फुटयति रज्जाविति यथारज्जुरूपेअवस्थानेआधारेसर्पस्यवस्तुतोनस्थितिस्तथात्रब्रह्मणिभेदस्येति ॥ १४९१ ॥ किंत्वविद्ययैवकल्पितःसइत्याह प्रकाशइति माययाऽविद्यया तमसोपृककल्पितस्य प्रकाशेसूर्ये स्थितिः ॥ १४९२ ॥ विचारदशायांसभेदःशशशृंगवदलीकइत्याह ततइति ततोवस्तुतोऽसंभवात् स्वरूपादिभिर्निरूपितोभेदःशब्दमात्ररूपोज्ञानमात्ररूपोवावाध्योनत्वर्थात्मेत्यर्थः ॥ १४९३

भेदस्यवस्तुनोऽसंभवमेवस्फुटयति ब्रह्मणइति यदिब्रह्मणःसकाशादन्यत्किंचिदपिवस्तुस्यात्तदाभेदःस्वरूपंलभेततदेवतुनास्तिब्रह्मणःसर्वात्मकत्वादित्यर्थः ॥ १४९४ ॥ शब्देति तेनायंभेदःशब्दबुद्ध्योर्बलादेवस्थितःशशशृंगादिवदिति ॥ १४९५ ॥ शब्दबुद्ध्योश्चेति शब्दश्चबुद्धिश्चैतेद्वयदाभेदस्यमध्येपततःप्रतिभूवन्मध्येतिष्ठतःस्वयंभेदेनदृष्टेशब्दबुद्धीविषयंभिन्नतयादर्शयतइतियावत् तदानानेवनानाविधइवदृश्यमानोपिभेदोवस्तुनिब्रह्मणिनास्तीत्यर्थः ॥१४९६॥ भेददर्शनप्रयुक्तमनर्थंदर्शयति अवाङ्मनसेति मृत्योर्मृत्युंपुनःपुनर्मृत्युं॥१४९७॥ तत्रहेतुंसंसारावस्थानमाह भेदबुद्धिरिति हियतोभेदबुद्धिःसंसारवर्द्धिकाततआत्मनिभेदंनपश्येदिति ॥ १४९८ ॥ दुःखादिति तेनसंसार

ब्रह्मणोयदिकिंचित्स्यादन्यत्तत्रभवेदयं॥ यदाभूत्सकलंब्रह्मतदायंकभविष्यति॥ १४९४॥ शब्दधीबलतस्तेननानेवायंव्यवस्थितः॥ शशशृंगनिभोभेदोवंध्यापुत्रसमस्तथा॥ १४९५॥ शब्दबुद्ध्योश्चभेदस्यमध्यतःपतनेनहि॥ नानेवापिनभेदोस्तिब्रह्मण्यात्मस्वरूपिणि ॥ १४९६ ॥ अवाङ्मनसगम्येस्मिन्स्वप्रभेनिर्द्वयात्मनि ॥ नानेवापिचयःपश्येन्मृत्योर्मृत्युंसगच्छति ॥ १४९७॥ भेदबुद्धिर्हिसंसारंदुःखदंसंप्रयच्छति ॥ स्वरूपेणापिदृश्योनभेदस्तुपरमात्मनि॥ १४९८॥ दुःखाद्दुःखतमंतेननरकादिशरीरजं॥ दुःखमाप्नोतिसततंभेददृग्ब्रह्मणीश्वरे ॥ १४९९॥ यतएवंततोब्रह्मज्योतिषांज्योतिरव्ययं ॥ अवाङ्मनसगम्यंतदप्रमेयंसुनिश्चलम् ॥ १५००॥ द्रष्टव्यमेकधैवात्मरूपंसर्वशरीरिणां॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदगंधविवर्जितं॥ १५०१॥

पातेननरकादिरूपमतिदुःखंभेददर्शीप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४९९ ॥ त्रयोदशस्यमंत्रस्यैकधेत्यादेर्ब्रह्माखण्डत्वावधारणपरस्यार्थमाह यतइतिचतुर्भिः यतएवंवर्णितविधयाभेदराहित्यंततःसर्वेषामात्मरूपंब्रह्मएकधैवसंवद्वैताभावलक्षणाखंडत्वेनैवज्ञेयं कीदृशं सर्वभासकमवाङ्मनसगोचरत्वादप्रमेयमविषयस्वभावमितिद्वयोरर्थः श्रुतौमेयशब्दस्यएकाराभावश्छान्दसः अत्रबुद्धिगम्यत्वाप्रमेयत्वयोर्विरोधएवमाचार्यैःपरिहृतः वृत्तिव्याप्तिमपेक्ष्यैववेद्यत्वंप्राहुरात्मनः चिदंतरानपेक्षत्वादवेद्यत्वंतथागमाइति ॥ १५०० ॥ १५०१ ॥

विरजोरजसामलेनकामकर्मादिरूपेणरहितमात्मरूपमाकाशादव्याकृताख्यमायारूपात्परमित्याकारंतृतीयपादार्थंभंग्यंतरेणाह अविद्येति इयमहमज्ञइत्यनुभूयमानाअविद्याआकाशाव्याकृतादिपदैःश्रुतिप्रसिद्धाब्रह्मरूपिणआत्मनःसकाशादर्वागेववर्तते साक्ष्यापेक्षयासाक्षिणःपरत्वस्यप्रसिद्धत्वादितिभावः कीदृशीअविद्या अस्यभेदस्यजननीविश्वरूपानानारूपाच कीदृशस्यभेदस्य सरुजोराजसत्वेनसंतापकस्य कीदृशाद्ब्रह्मरूपिणआत्मनः नीरुजःरुग्भिःसंतापैर्हीनादानंदरूपादितियावदित्यर्थः॥ १५०२॥ततइति ततोवस्तुतोमायासंसर्गहीनत्वात्सर्वविकाररहितआत्मानिश्चलःकूटस्थोदेशादिपरिच्छेदहीनत्वान्महान्परिपूर्णश्चमतइत्यर्थः ॥ १५०३ ॥ विदुषात्मनिष्ठेनेतरत्सर्वंत्याज्यमितिबोधकस्यचतुर्दशस्यमंत्रस्यार्थमाह तमेवेत्येकसप्ततिश्लोकैः तमुक्तलक्षणमात्मानंगुरूपदेशाच्छ्रुत्वाअनात्मप्रतिपादकशास्त्रंहि

अविद्याविश्वरूपेयंजननीसरुजोस्यसा ॥ भेदस्यवर्ततेत्यर्वाङ्नीरुजोब्रह्मरूपिणः॥ १५०२ ॥ ततोजन्मादिरहितआत्मायंनिश्चलःपरः ॥ देशतःकालतस्तद्वत्स्वरूपाच्चमहांस्तथा ॥ १५०३ ॥ तमेवभेदरहितंविज्ञाय गुरुशासनात्॥ धीमान्बालसमोभूत्वारागद्वेषविवर्जितः॥ १५०४॥ श्रुतिश्रवणतात्पर्यमननध्यानसंयुतं॥ मनसोंतरवस्थानंसर्वदादुःखवर्जितम्॥ प्रज्ञाभिधंप्रकुर्वीतत्यक्त्वाशास्त्रमनात्मगं॥ १५०५॥ आत्मनोव्यतिरिक्तंयल्लोकशास्त्राद्यनिंदितं॥ अभिध्यानंतदप्यत्रवागादेर्दुःखकृद्भवेत्॥ १५०६॥

त्वाचमनसोंतरवस्थानंविलयरूपंप्रज्ञाभिधंश्रुतिगतप्रज्ञापदेनविवक्षितंकुर्वीतेतिसंबंधः कीदृशंमनसोंतरवस्थानं श्रुतिश्रवणेनतत्तात्पर्यार्थमननेनध्यानेननिदिध्यासनेनचसंयुतंश्रवणादिप्रभावादसंभावनाविपरीतभावनाभ्यांवर्जितमितियावत् एतद्विशेषणंयोगप्रसिद्धविदेहप्रकृतिलयादिसाम्यवारणार्थंबोध्यं कीदृशोधिकारी धीमान् धीमत्त्वविवरणंरागद्वेषराहित्यरूपंबालसाम्यमितिद्वयोरर्थः ॥ १५०४ ॥
॥ १५०५॥ इतरस्यहेयत्वमुपपादयति आत्मनइति लोकःलौकिकपदार्थजातंशास्त्रंतत्प्रतिपादकंआदिपदग्राह्यंतत्साधनंचानिन्दितमनिषिद्धमप्यभिध्यानंचिंतनंसत्यवृत्तिद्वारावागादेरिंद्रियस्यकेवलश्रमरूपदुःखहेतुरेवभवेदतोहेयमितिभावः ॥ १५०६ ॥

विषयसंबंधस्यदुःखहेतुतामेवस्फुटयति भारमितित्रिभिः चकारोप्यर्थकोभिन्नक्रमः तथाचानीतानागतांचितांविहायवर्तमानमेवविषयं सेवमानोपिजनोभारवाहकवद्दुःखीभवेत्किमुतातीतानागतांचिताकुलइत्यर्थः ॥ १५०७ ॥ यावतइति अयंजंतुरात्मानंविहाययावतो यत्परिमाणान्विषयानभिध्यायेच्चिंतयेत्तावंतस्तेध्याताविषयाःप्रवृत्तिद्वाराइंद्रियाणांतथाश्रमहेतवएवयतएतैर्विषयैःशास्त्रीयैःशास्त्राविरु द्धैरपिवागादयःखेदमेवयांति फलस्यसुखस्यप्रल्पगात्मरूपस्पेंद्रियैरसंस्पर्शादितिद्वयोरर्थः ॥ १५०८ ॥ १५०९ ॥ फलितमाह सं त्यजेदिति ततःश्रममात्रहेतुत्वादमून्विषयान्संत्यजेत्तांस्त्यक्त्वाचप्रज्ञामात्मस्वरूपाकारांकुर्वीतयथामनःपुनःसखेदतांदुःखितांनप्राप्नुयादि

भारंवहन्यथाजंतुर्दुःखीभवतिसर्वदा ॥ विषयंवर्तमानंचसेवमानस्तथापुमान् ॥ १५०७॥ यावतोल्ददयां भोजेविषयान्मनसःप्रियान्॥ अभिध्यायेदयंजंतुर्विहायात्मानमव्ययं ॥ १५०८॥ इंद्रियाणांहितावंतोभा राःश्रमकराहिते ॥ एतैर्वागादयःखेदंशास्त्रीयैरपियांतिते॥१५०९॥ संत्यजेत्ततएवामून्प्रज्ञामात्मस्वरूपगां॥ कुर्वीतनमनोभूयोयथायातिसखेदतां ॥ १५१० ॥ एवंयेज्ञातवंतस्तेप्रवृत्ताःस्वात्मबोधने ॥ श्रवणादिमुखैरे वोपायैर्नामपरनामभिः ॥ १५११ ॥ द्वारैःपंचावयवकैर्बुद्धिशुद्धिकरैरपि ॥ ब्रह्मचर्यादिसंपन्नाऊहापोहविशा रदाः॥१५१२॥संसारसागरंतीर्त्वाप्रवृत्त्यात्मावलोकनात् ॥ दृष्टोमतःपरेणैषदृश्यतेनैवकर्हिचित्॥१५१३॥

त्यर्थः ॥ १५१० ॥ एवमितरविस्मरणमेवात्मदर्शनंतस्यैवसाधनानिश्रवणादीनीत्याह एवमितित्रिभिः एवंयेआत्मानंज्ञातवंतस्तेएव स्वात्मनोबोधनेसाक्षात्कारेप्रवृत्ताबोध्याइतिशेषः कैर्ज्ञातवंतः श्रवणादिसंज्ञैरुपायैः तथापंचावयवकैरन्नमयाद्यानंदमयांतकोशैः तेषां शिरःपक्षद्वयमध्यपुच्छैःपंचावयवकत्वात् कीदृशैःकोशैर्द्वारैःशुद्धात्मज्ञानेस्थूलारुंधतिन्यायेनद्वारभूतैः पुनःकैः बुद्धिशुद्धिकरैर्बहिरंगांत रंगसाधनैः कीदृशास्ते ब्रह्मचर्येणादिपदग्राह्यैःकांतवासादिभिश्चसंपन्नाविचारकुशलाश्चेतिद्वयोरर्थः ॥ १५११ ॥ १५१२ ॥ संसारेति एवंसंसारसागरंद्वैतजातंतीर्त्वाविस्मृत्यप्रवृत्त्याप्रकृष्टयांतर्लीनयाचित्तवृत्त्याअवलोकनादावरणध्वंसादात्मादृष्टःसाक्षात्कृतोमतःसंमतः प रेणोक्तभिन्नेनप्रकारेणतुनदृश्यतेनदृष्टतयाव्यवह्रियतेइत्यर्थः ॥ १५१३ ॥

परेणैषनदृश्यतेइत्येतस्फुटयितुंपराग्दृष्टीनांशास्त्राध्ययनमपिरोगिणामपथ्याशनवद्दोषोत्कर्षहेतुरेवभवतीतिदर्शयंस्तत्रपदशास्त्रेव्याकरणे प्रसिद्धान्कांश्चित्पदार्थान्व्यामोहकतयाऽनुवदति इयमित्यष्टभिः इत्यादिरूपपदविषयकज्ञानात्पुमान्पराग्दृष्टिर्भृशमतिशयेनमोमुह्यतेपुनःपुनर्मोहंविपर्ययसंतानमुपैतिप्राप्नोतीत्यष्टमेनाभिसंबंधः इतिकथमित्याकांक्षायामियंरूढिरित्यादियोज्यं रूढिःसमुदायशक्तिर्यथा विप्रादिपदे योगोऽवयवशक्तिर्यथापाचकादिपदे गुणोगुणद्वारेणशब्दस्यान्यत्रवृत्तिर्यथाग्निर्माणवकइत्यत्रतेजस्वित्वगुणेनाग्निशब्दस्य माणवकेवृत्तिः लक्षणाशक्यार्थसंबंधेनवृत्तिः साउभयीद्विविधाजहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाच तत्राद्यास्वार्थस्यहानकरीयथागंगायांघोषइत्यादौ अंत्यास्वार्थाहानकरीयथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादावित्यर्थः ॥ १५१४ ॥ स्वार्थस्येति प्रथमपदंपूर्वान्वयित्वेनदर्शितं इयंद्वि

इयंरूढिरयंयोगोगुणोयंलक्षणानथा॥ हानाहानकरीतद्वदुभयीयंहिलक्षणा ॥ १५१४ ॥ स्वार्थस्यलक्षितेनेयंलक्षणानोपचारतः॥ प्रकृतेर्बलमेतद्धिप्रत्ययस्यबलंत्विदम् ॥ १५१५॥ कारकंत्विदमुद्दिष्टमिदंस्यादप्यकारकं॥क्रियेयंस्यात्तथाकर्मक्रियाकर्मेदमेवच ॥ १५१६ ॥

रेफादिपदगनालक्षणालक्षितेनबहुव्रीहौपरमतप्रसिद्धयालक्षणयालक्षितंयद्भ्रमरपदंतद्द्वारेणालिप्रभृतिपदार्थेबोध्यानोपचारतः उपचारो नामगुणयोगस्ततोहेतोरियंलक्षणानबोध्या नहिरेफद्वयस्यकश्चिद्धर्मोऽलिशरीरेवर्ततइतिभावः एवंपदवृत्तिभेदंविचार्यप्रकृतिप्रत्ययार्थयोःप्राधान्यव्यवस्थामाह प्रकृतेरिति यत्रप्रत्ययस्यद्योतकत्वंतत्रद्योत्योर्थोविशेषणमेवेतिसिद्धांतात्प्रकृतेःप्रकृत्यर्थस्यबलंप्राधान्यंयथाश्वकइत्यल्पार्थेकनिअल्पोश्वइत्यर्थः तद्वाचकत्वस्थलेतुप्रत्ययार्थप्राधान्यं यथापाचकइत्यत्रपाककर्तेत्यर्थइतिभावः ॥ १५१५ ॥ कारकमिति इदंक्रियाजनकभावरूपंकर्त्रादिषड्विधंकारकपदाभिधेयमुद्दिष्टमुक्तं इदंशेषरूपंनिपातादिरूपंचाकारकमुद्दिष्टं इयंधात्वर्थरूपाक्रियाउक्ता तथाइदंतंडुलादिकंपाकादिक्रिययाफलाश्रयत्वेनेप्सितमादिरूपंकर्मोक्तं तथेदंपश्यमृगोधावतीत्यत्रमृगकर्तृकधावनरूपंक्रियाकर्मक्रियारूपंकर्मेत्यर्थः ॥ १५१६ ॥

धातुरिति अयंस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकरूपोधातुःपचादिःसकर्मकउक्तस्तत्समानाधिकरणव्यापारवाचकस्त्वकर्मकइत्यर्थः अयंणिचप्रत्ययःसकर्मकधातुर्वाप्रयोजकस्यप्रेरकस्यव्यापारमाह अपरोणिचप्रकृतिरूपोधातुरकर्मकधातुर्वाप्रयोज्यस्यस्वतंत्रकर्तुर्व्यापारमाहेत्यर्थः तत्रोदाहरणंघटोभवतीतिभूधातुरकर्मकोभाविणिचप्रकृतिश्चप्रयोज्यमाह तथायंनियमोबोध्यः अयंकः यत्पदंप्रकृतिरूपंप्रत्ययरूपंवाजंतुर्भाषतेतद्विशिष्टमेवभाषनेनकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानकेवलःप्रत्ययइतिवचनादितिभावः ॥१५१७॥ प्रत्ययोयमिति अयंस्वौजसित्यादिरूपःप्रत्ययःसुप्संज्ञकः तिप्तस्झिइत्यादिस्तुतिङ्संज्ञकः अस्मिन्सुप्तिङ्रूपेप्रत्ययेजातेसतिअपरःप्रत्ययोनजायतेइत्यर्थः प्रायेणेतिशेषः अन्यथापचतितरामितितरप्तमइतिपंचम्यंतात्तसिश्चनस्यादितिबोध्यम् ॥ १५१८ ॥ तद्धितोयमिति एषयूनस्ति

धातुःसकर्मकश्चायमयंनिष्ककर्मकोपरः ॥ अयंप्रयोजकस्याहव्यापारमपरोपिहि ॥ प्रयोज्यस्यतथाजंतुर्विशिष्टंभाषतेध्रुवं ॥ १५१७॥ प्रत्ययोयंसुबुद्दिष्टस्तिङपोपिनचापरः ॥ प्रत्ययेप्रत्ययोभूयादस्मिन्नुभयरूपिणि ॥ १५१८ ॥ तद्धितोयंकृदेपस्यादेपकृत्यादिकःपरः ॥ समासोयंतथैवायंसमासांतपरोपिच ॥ १५१९ ॥ सनादिर्नामधात्वाद्यावेपस्त्रीप्रत्ययःपरः ॥ अपत्यादिषुचैवायंचतुरर्थोयमीरितः ॥ १५२० ॥

रित्यादिकस्तद्धिताधिकारपठितःप्रत्ययस्तद्धितसंज्ञकः तथाएषकृदतिङित्यधिकारपठितःप्रत्ययःकृत्संज्ञकः तथाएषकृदधिकारेण्वुलःप्राक्पठितस्तव्यदादिःप्रत्ययःकृत्यसंज्ञः कीदृशः परःसामान्यविशेषयोर्भेदपक्षेकृत्सामान्याद्भिन्नइत्यर्थः तथायंप्राक्कडारात्समासइत्यधिकारेपठितसूत्रैर्निष्पन्नोभूतपूर्वादिःशब्दःसमाससंज्ञकः तथायंद्वित्राइत्यादिकःसमासःसमासांतसंज्ञकडजादिप्रत्ययांतइत्यर्थः ॥१५१९॥ सनादिरिति धात्वादाविति धातुपदंभावप्रधानं तथाचसनादिःसन्क्यच्काम्यजित्यादिर्द्वादशविधःप्रत्ययः धात्वादौधातुत्वारंभेनिमित्तमितिशेषः सनाद्यंताधातवइत्यनुशासनादित्यर्थः एषङीप्टाबादिःप्रत्ययःपरस्तद्धितभिन्नस्तदधिकारात्पूर्वपाठादितिभावः तथायमणादिःप्रत्ययोऽपत्याद्यर्थेषुविहितः तथायंतदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतुष्टयेविहितःप्रत्ययश्चतुरर्थइत्युक्तः ॥ १५२० ॥

भावादिष्विति तथायंघञादिःप्रत्ययोभावादिषुआदिपदेनकर्तृभिन्नकारकेषुचबोध्यः परंत्वयंघञादिर्यदाभावेभवतितदावचनस्यतदुपल क्षितलिंगस्यचभेदंविशेषंकरोति कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतेइतिसिद्धांतादित्यर्थः इत्यादीत्यर्द्धंव्याख्यातमिति ॥ १५२१ ॥ वाक्यशा स्त्रेमीमांसायांप्रसिद्धान्पदार्थान्कांश्चित्तथानुवदति वाक्येपीत्याद्येकांचिशताश्लोकैः एवंकथमित्याकांक्षायामेतत्पदमित्यादियोज्यं एतद्व र्णसमुदायात्मकंपदंबोध्यं तथैतत्पदसमुदायात्मकंवाक्यं तथायंज्योतिष्टोमादिशब्दःशब्दपरोविष्णुमुच्चारयेत्यादाविवस्वस्वरूपस्यैवोपस्था पकः सहिस्वभिन्नपदानुपस्थितएवयागादिनाभेदसंबंधेनान्वेतीतिभावः तथामीषांज्योतिष्टोमेनयजेतस्वर्गकामइतिवाक्यगतपदानांवि भागतःएकैकप्रयोगकालेशून्यतावाक्यार्थाबोधकत्वलक्षणाकांक्षाइयमनुभवसिद्धावर्ततेतएषांमिलितानांवाक्यत्वमितिशेषः ॥ १५२२ ॥ एकवाक्यलक्षणपरस्यार्थैक्यादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादितिमूलस्यार्थमाह इदमितिद्वाभ्यां इदमुद्भिदायजेतपशुकामइतिवाक्य

भावादिपुनथाचायमयंवचनभेदकृत् ॥ इत्यादिपदविज्ञानाद्भ्रंशंमोमुत्यतेपुमान् ॥ १५२१ ॥ वाक्येप्येवंम हाराजविद्वान्मोहमुपैतिसः ॥ एतत्पदमिदंवाक्यमयंशब्दपरोस्तिह ॥ तथेयंशून्यतामीषांपदानांहिविभाग तः ॥ १५२२ ॥ इदंवाक्यांतरंयस्माद्विभागेविघ्नतेनहि ॥ आकांक्षापदसंघस्यपूर्ववाक्यस्थितस्यहि ॥ १५२३ ॥ एकमर्थवदेकंवाक्यंवापदमेववा ॥ द्वितीयवचनेनस्यभेदोभवतिसर्वथा ॥ १५२४ ॥ वर्णाःसर्वगतानित्या विवर्त्ताब्रह्मणोपिते ॥ स्थानप्रयत्नैःशुद्धैरितिवासंस्कृताहिते ॥ १५२५ ॥

मुक्तज्योतिष्टोमवाक्याद्वाक्यांतरंभिन्नंवाक्यंभवतियतोविभागेपृथक्प्रयोगेएतद्गतपदसंघस्यतथापूर्वमुक्तंयज्ज्योतिष्टोमवाक्यंतत्रस्थितस्य चपदसंघस्यपरस्परमाकांक्षानास्तीत्यर्थः ॥ १५२३ ॥ एकमिति एकंएकवारंप्रयुक्तंपदंवाक्यंवाएकमेवार्थंवदेत् द्वितीयस्याप्यर्थस्यवचने प्रतिपादनेतस्यवाक्यस्यभेदोभवति विधेयभेदाद्वाक्यभेदइतिसिद्धांतादित्यर्थः ॥ १५२४ ॥ पदवाक्ययोःस्वरूपघटकानांवर्णानांतत्त्वंमत भेदेनाह वर्णाइतिद्वाभ्यां वर्णाःसर्वगताविभवोनित्याश्चेतिपूर्वमीमांसकावदंति उत्तरमीमांसकानांमतेतुतेवर्णाःपरब्रह्मणोविवर्त्तामायया तत्रब्रह्मणिकल्पिताआकाशादिवद्व्यावहारिकसत्ताशालिनइतिविशेषोभिन्नक्रमस्यवाशब्दस्यार्थः तेवर्णाइतिशिक्षायुक्तप्रकारेणशुद्धैर्दो षसंकरहीनैःस्थानैःकंठादिभिःप्रयत्नैःस्पृष्टादिभिश्चध्वनिद्वारासंस्कृताभवंतीत्यर्थः ॥ १५२५ ॥

अभिव्यक्ताइति तेवर्णास्ताल्वादिस्थानेष्वाभ्यंतरवायुसंयोगैरभिव्यक्ताःसंतोऽस्यश्रोतुःकर्णमण्डलींश्रोत्रदेशंक्रमाद्वक्तृमुखजन्यवायुना श्रोतृश्रोत्रपिधायकवाय्वपसारणक्रमेणाभ्यागताःप्राप्ताश्चसंतःक्रमबुद्धिक्रमेणोपलब्धिमुपागताःपदरूपावाक्यरूपाश्चकथ्यंतइतिशेषः ॥ १५२६॥ ननुपदादिरूपेणवर्णानांबोधकत्वंनसंभवतितदुपलब्धीनांयौगपद्यासंभवादितिशंकांवारयति संस्कारेति पदादिषुपदवाक्य महावाक्येषुवर्तमानोयोयमंत्यवर्णःसएवपदादिजन्यबुद्धीनांकारणत्वेनोक्तः कीदृशोंत्यवर्णः संस्कारसचिवःपूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतइत्यर्थः ॥१५२७॥ औत्पत्तिकसूत्रार्थंपूर्वार्द्धेनाकृत्यधिकरणार्थंचोत्तरार्द्धेनसूचयति नित्यइति पदवाक्ययोःसंबंधिनौयौ शब्दार्थौशब्दोवर्णात्मकोघटकतयातत्संबंधीअर्थस्तुबोध्यतयेतितयोःसंबंधोबोध्यबोधकभावरूपःसनित्यःस्वाभाविकोनतुकेनचित्कृतइ

अभिव्यक्ताश्चताल्वादिसंयोगैःकर्णमंडलीं॥ क्रमादस्यागताःसंतःक्रमबुद्धिमुपागताः॥ १५२६॥ संस्कारसचिवोयोयमंत्यवर्णःपदादिषु॥ पदवाक्यादिबुद्धीनांकारणंसप्रकीर्तितः॥ १५२७॥ नित्यःशब्दार्थयोस्तद्वत्संबंधःपदवाक्ययोः॥ अर्थस्याकृतिरूपस्यशब्दःस्याद्बोधकःसदा॥ १५२८॥ स्मारयंत्यात्मनोह्यर्थंवाक्यगानिपदानिहि॥ तेनाभिधायकान्याहुःपदानिपदकोविदाः ॥ १५२९ ॥ वाक्यार्थप्रत्ययायैवयद्यप्येषांप्रवर्तनं॥ नांतरीयकसंबंधाद्बोधयंतिहितानपि॥ १५३०॥

त्यर्थः नन्विदमयुक्तंसंबंधनित्यत्वस्यसंबंधिनित्यताधीनत्वाद्वर्णव्यक्तीनांनित्यत्वेप्यर्थव्यक्तीनांनित्यत्वासंभवादित्यतआह अर्थस्येति आकृतिर्जातिस्तद्रूपस्यजातिरूपस्यैवार्थस्यशब्दःप्रतिपादकोव्यक्तिबोधस्तुलक्षणयाभवतीतिभावः ॥ १५२८ ॥ तत्रवर्णानामनुभावकत्वंवाक्यरूपेणैवभवतीत्याह स्मारयंतीति यतोवाक्यगतानिपदान्यात्मनोऽर्थंपदार्थंस्मारयंतितेनतावताव्यापारेणपदान्यभिधायकान्याहुर्नत्वनुभावकत्वेनेतिसंबंधः ॥ १५२९ ॥ वाक्यार्थेति यद्यप्येषांपदानांप्रवर्तनमुच्चारणंवाक्यार्थबोधायैवक्रियतेतथापिपदानितान्पदार्थानपिबोधयंति कुतः नांतरीयकसंबंधात् अंतराविनाभवतीत्यांतरीयकंतद्भिन्नंनांतरीयकंअविनाभावीतियावत् तादृशात्संबंधात्पदार्थबोधनंविनावाक्यार्थबोधनानुपपत्तेरितियावत् ॥ १५३० ॥

भट्टसंमतमभिहितान्वयवादमभिनयति तेनेति तेनपदानांस्मृतिमात्रजननोपक्षीणत्वेनवाक्येवर्तमानैःपदैरभिहिताःस्मारिताअर्थाएवान्वयंवाक्यार्थंयांतिबोधयंति कीदृशेवाक्ये सच्चिदानंदरूपोयमात्मेत्यादिरूपे एतद्विशेषणंप्रकृताभिप्रायेणेत्यर्थः अर्थइत्येकवचनंतुजात्यभिप्रायेणबोध्यं ननुकियंतःपदार्थावाक्यार्थपूरकाइतिचेद्यावंतआकांक्षिताइत्याह येषामिति येषांपदार्थानामाकांक्षतासाकांक्षत्वंतेषांतावंतांतत्रवाक्यार्थेसंबंधोघटकत्वरूपःकीर्तितंइत्यर्थः॥१५३१॥ वाक्यार्थःक्रियापदार्थेनैवपूर्यतइतिसूचयंस्तदितरेषांवाक्यार्थापूरकत्वंतद्वताधिकरणसिद्धांतमाह कारकाख्यमिति कारकाख्यंकारकंकर्तृकर्मादिरूपमेवाख्यात्यभिदधातीतिकारकाख्यमेतादृशंपदमेकमनेकंवावाक्यंवाक्यभावापन्नंभवेदितिनियतंनियमइत्यर्थः तथाशेषःषष्ठ्यर्थोप्येकोनेकोवाअवाचकोवाक्यार्थाप्रतिपादकइत्यर्थः क्रियालक्ष

तेनाभिहितएवार्थोयात्येयात्यन्वयंसदा॥ सच्चिदानंदरूपोयमात्मेत्यादिस्वरूपके॥ येषामाकांक्षतातेषांसंबंधस्तत्रकीर्तितः॥ १५३१ ॥ कारकाख्यंपदंवाक्यंनियतंनभवेत्क्वचित्॥ अनेकंवाभवेदेकंतथाशेषोप्यवाचकः॥ १५३२ ॥ क्रियापदंसदैवैकंवाक्येस्यान्नाधिकंक्वचित्॥ वाक्यंवाक्यांतराकांक्षंनयत्तद्वाक्यमीरितं॥ तत्रप्रकरणंकेचिद्वदंत्यन्येविपश्चितः॥ १५३३ ॥ क्रियावाक्येपुविज्ञेयौलिङ्लोटौहिविधायकौ ॥ कृत्याश्चवैदिकेतद्वल्लकारःपंचमोहियः ॥ १५३४॥

णयानुकारकादिपदानामपिवाक्यार्थबोधकत्वंभवति यथावैश्वदेव्यामिक्षेत्यादौदेवतादिवाचकपदानांयागलक्षणयेतिभावः॥१५३२॥ एकेनक्रियापदेनैकंवाक्यंपूर्यतइत्याह क्रियेति एकमेवक्रियापदंवाक्येस्यादितिसंबंधः यतोहेतोर्यद्वाक्यंवाक्यांतरापेक्षंवाक्यांतरसापेक्षंनभवतितदेववाक्यमीरितं तत्रवाक्यस्यवाक्यांतरापेक्षायांतुप्रकरणलक्षणप्रमाणंकेचिद्वदंति कीदृशाःकेचिद्विपश्चितःसर्वज्ञाद्भट्टपादादन्येभट्टपादस्तुतत्रमहावाक्यमाह तदुक्तं स्वार्थबोधेसमाप्तानामगांगित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वंपुनःसंहत्यजायतेइति तथाचप्रमाणांतराभ्युपगमोवृथा उभयाकांक्षारूपस्यप्रकरणस्यवाक्यभावकल्पनोपक्षीणत्वादितिभावः॥१५३३॥ तत्रविधायकवाक्यलक्षणानिसंगृह्णाति क्रियावाक्येष्विति क्रियायाःसाध्यार्थस्यप्रतिपादकेषुवाक्येषुविधेःप्रवर्तनारूपस्यप्रतिपादकालिङ्लोटौलेट्लकाराःकृत्यसंज्ञास्तव्यदादिप्रत्ययाश्चबोध्याइत्यर्थः ॥ १४३४ ॥

अप्राप्तार्थएवविधिरितिदर्शयन्प्राभाकराभिमतालौकिकापूर्वार्थतांनिरस्यति अपूर्वार्थइति सर्वत्रापूर्वार्थेविधिर्ज्ञेयः अपूर्वपदार्थमाह प्रमाणांतरतोऽप्राप्तइति प्रमाणांतरेणाज्ञातेइतितदर्थः विधिर्लिङाद्यर्थोवेदेऽन्यथालोकाद्विलक्षणोनचभवति तथाचप्राभाकराभिमतमलौकिकमपूर्वविध्यर्थत्वेननस्वीकार्यमितिभावः ॥१५३५॥ वेदपदार्थमाह मंत्रेति अंगेषुशिक्षाकल्पादिषुआदिपदग्राह्यमीमांसादिशास्त्रेषुच प्रदर्शितानियानिलक्षणानिअपौरुषेयवाक्यत्वादीनितैर्युक्तोवाक्यसमूहोवेदपदार्थोबोध्यः कीदृशोविध्याद्यर्थैर्विधिनिषेधदेवतादिस्वरूपात्मकार्थैर्युक्तः सद्वेधामंत्ररूपेणब्राह्मणरूपेणचेत्यर्थः तत्रमंत्रलक्षणंमंत्रत्वेनवैदिकप्रसिद्धत्वंतद्भिन्नत्वंब्राह्मणत्वमितिबोध्यम्॥१५३६॥ अर्थवादंलक्षयति विधेरिति विधेर्विधायकवाक्यस्यार्थाद्विधेयरूपात्परोभिन्नोर्थोऽर्थवादइतिपदोक्तेनवेदभागेनईरितउक्तइत्यर्थः सचा

अपूर्वार्थेविधिर्ज्ञेयोलोकेवेदेचसर्वदा॥ प्रमाणांतरतोऽप्राप्तेविधिर्वेदेनचान्यथा॥१५३५॥ मंत्रब्राह्मणभागेनवेदोद्वेधाप्रकीर्तितः॥ अंगादिलक्षणैर्युक्तोविध्याद्यर्थसमावृतः ॥ १५३६॥ विधेरर्थात्परस्त्वर्थोह्यर्थवादइतीरितः॥ परकृत्यादिभेदेनभिद्यतेससहस्रधा॥ १५३७॥ अपूर्वमपिचेदर्थेविरुद्धंभाषतेक्वचित् ॥ प्रमाणैर्गुणवादाख्यःसोर्थवादइतीरितः॥ १५३८॥ क्रियापदंहियद्वाक्येदृश्यतेनैवकर्हिचित् ॥ कार्यस्तत्रानुषंगोस्यवाक्यात्पूर्वापरस्थितात्॥ कारकाणांपदेष्वेवंकेचिदाहुर्मनीषिणः ॥ १५३९ ॥

र्थवादःपरकृतिप्रभृतिरूपैरनेकधा तत्रपरकृतिर्नामपरकीया तत्रहेतुर्यथाशूर्पेणजुहोतीत्यत्रतेनह्यन्नंक्रियतेइतिहेतुनिर्वचनं साधारणीकृतिर्व्यापारः यथादर्शयागप्रकरणेबहुनाम्नःकस्यचिद्वृत्तमुक्तंमाषानेवमह्यंपचतेति आदिपदेनहेतुनिर्वचनादयोग्राह्याःयथावज्रहस्तःपुरंदरः ॥ १५३७ ॥ गुणवादाख्यमर्थवादभेदंलक्षयति अपूर्वमिति अपूर्वमप्यर्थंयदिप्रमाणांतरैर्विरुद्धंभाषतेसोर्थवादोगुणवादइत्युक्तः एतेनप्रमाणांतरसिद्धार्थाभिधानेनुवादत्वंप्रमाणांतरसंवादविसंवादयोरभावेभूतार्थवादत्वमितिसूचितं ॥ १५३८ ॥ पूर्वमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रसिद्धस्यानुषंगाधिकरणस्यतात्पर्यमाह क्रियापदमिति यत्रवाक्येक्रियापदंनदृश्यतेतत्रपूर्वस्मादुत्तराद्वावाक्यादनुषंगस्तत्रस्थितस्यैवबुद्ध्यापरामर्शरूपःकार्यः एवंकारकवाचकपदानामप्यनुषंगइतिकेचिद्भाष्यकारादयआहुरित्यर्थः ॥ १५३९ ॥

एकवाक्यताप्रयोजकमाकांक्षात्रयंतथाःपूर्वकल्पनाप्रकारंचदर्शयति केनेति भावनापूर्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपतातत्प्रतिपादकस्यवा
क्यस्यार्थेसाधनंसाध्यमितिकर्तव्यताचेत्याकारकमंशत्रयंकेनेत्याद्याकारकाकांक्षाविषयंभूतमुक्तंतेननवाक्यभेदइतिभावः अथवाक्यार्थ
बोधोत्तरमिष्टस्यस्वर्गादेःसाधनंसाधनस्ययागादेर्व्यापारभूतमपूर्वंकल्पनीयमित्यर्थः ॥१५४५॥ कर्मणांभेदमाह कर्माणीति कर्माणिद्वि
विधानिप्राकृतानिवैकृतानिचेति तत्रप्रकृतौसमग्रांगोपदेशवतियागेदर्शपूर्णमासादाविदंकर्मैवंकुर्वीतेत्येवंविधीयमानंप्रयाजादिप्राकृतमि
त्युच्यते विकृतौसौर्यादियागेप्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येत्येवंविधीयमानमंगजातंवैकृतमित्युच्यतइत्यर्थः ॥१५४६॥ शब्दादिभिरिति शब्दः
शब्दांतरं आदिपदेनाभ्याससंज्ञासंख्यागुणप्रकरणांतराणिगृह्यंते उदाहरणानियथाक्रमं दद्यात्जुहुयादिति समिधोयजतितनूनपातंय
जतीति अथैषज्योतिरथैषसर्वज्योतिरिति सप्तदशप्राजापत्यानालभेतेति वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमिति कुंडपायिनामयनेनमास

केनकिंकथमित्येतदंशत्रयमुदीरितं ॥ भावनायाश्चवाक्यार्थेऽथापूर्वंचेष्टसाधनम् ॥ १५४५॥ कर्माणिप्रा
कृतान्यत्रकानिचिद्वैकृतान्यपि ॥ इदमेवंप्रकुर्वीतेत्यादिप्राकृतमीरितं ॥ एतद्वदिदमप्यत्रयदुक्तंवैकृतंहितत्
॥ १५४६ ॥ शब्दादिभिर्विभिन्नानिकर्माण्येतानिसर्वशः ॥ अंगांगिभेदभिन्नानिनानाशाखागतानिच ॥
श्रुत्यादिभिस्तुनियतातेषामंगांगितामता ॥ १५४७ ॥ शब्दादिक्रमतस्तेषामनुमानंसमीरितं ॥ त्रैवर्णिकैः
सपत्नीकैरकानेकैर्व्यवस्थितम् ॥ १५४८ ॥

मग्निहोत्रंजुह्वतीत्याद्याकाराणिबोध्यानि तानिचकर्माणिकानिचिदंगानिशेषभूतानियथाप्रयाजादीनिकानिचिदंगीनिप्रधानानियथा
आग्नेयादीनि तेषामंगांगिभावेप्रमाणानितुश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणिबोध्यानीत्यर्थः एतेनप्रयोज्यप्रयोजकभावश्च
तुर्थाध्यायार्थोपिसूचितः यदर्थमंगस्यानुष्ठानंतत्प्रयोजकंयथापुरोडाशकपालेनतुषानुपवपतीत्यत्रपुरोडाशएवकपालप्रयोजकःकपालः
प्रयोज्यइति ॥ १५४७॥ पंचमषष्ठयोरर्थंसूचयति शब्दादिक्रमतइति तेषांकर्मणामनुमानमंगांगिभावनिश्चयोत्तरंमानंपरिमाणमियत्ता
रूपंशब्दादिभिःश्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपैःषड्भिःप्रमाणैर्बोध्यमित्यर्थः उदाहरणानिमीमांसाप्रकरणेषुप्रसिद्धानि कीदृशंकर्मणां
परिमाणं त्रैवर्णिकैःसपत्नीकैरधिकारिभिर्व्यवस्थितंव्यवस्थयाक्रियमाणं कीदृशैरधिकारिभिरेकानेकैः यागेष्वेकसंख्याकैःसत्रेष्वनेकसं
ख्याकैरित्यर्थः ॥ १५४८ ॥

सप्तमाष्टमयोरर्थंसूचयति द्रव्यादीति दर्शकस्येतिकर्तरिषष्ठी तथाचदर्शकेन विवेकिनाविकृतिगतंद्रव्यदेवतादिकंदृष्ट्वाइयंविकृतिरस्यकर्मणंइति विशेषतःप्रकृतिविकृतिभावोज्ञेयइत्यर्थः यथासौर्ययागेएकदेवताकत्वमौषधिद्रव्यकत्वंच निश्चित्याग्नेयपुरोडाशविकृतित्वंज्ञायतइति एतेननोदनालिंगाख्यप्रमाणप्रदर्शनेनप्रत्यक्षवचनातिदेशोनामातिदेशश्चसूचितः तयोरुदाहरणंचसमानमितरत्तृश्येनेनेतिकुंडपायिनामयनेमासमग्निहोत्रंजुह्वतीतिचबोध्यम् ॥ १५४९ ॥ नवमदशमयोरर्थंसूचयति विकृताविति विकृतियागेप्रकृतितःप्राप्तमंत्रादिगतानांपदपदावयवसामसंस्काराणामूहःप्रधानानुसारेणरूपांतरापत्तिरूपोज्ञेयः तथातत्रविकृतौकर्मसुविशेषविहितांगैःसर्वेषुपूर्णेषुसत्सुप्राकृतांगानांबाधोनिवृत्तिरूपोविज्ञेयः यथाग्नयेजुष्टंनिर्वपामीतिमंत्रस्यसौर्ययागेसूर्यायजुष्टमित्यादिप्रयोगरूपऊहःशतकृष्णलचरौचव्रीहीणांतत्संस्काराणामवहननादीनांचबाधः ॥१५५० ॥ द्वादशैकादशयोरर्थमाह अन्यार्थमिति यत्रान्यार्थकृतेनांगेनान्यस्योपकारःसप्रसंगइ

द्रव्यादिदर्शनेनैवदर्शकस्यविशेषतः॥ अस्येयंविकृतिर्ज्ञेयानान्यथासामनीषिभिः॥ १५४९ ॥ विकृतौसर्वदेवोहःपदादीनांमनीषिभिः॥ बाधश्चखल्वविज्ञेयस्तत्रसर्वेषुकर्मसु ॥ १५५० ॥ अन्यार्थेहिकृतेनस्याद्धुपकारःपरस्यचः॥ सप्रसंगःपरंतंत्रमेकंनानार्थसिद्धये॥ १५५१ ॥ यइत्यादिपुमान्वक्तित्यन्यच्चापिसदावदेत्॥ ब्रह्मज्ञानेयतःसंतियज्ञादीनिसहस्रशः॥ साधनान्यहमेवतत्सर्ववेद्मिनचापरः॥१५५२॥ इदंह्यवयवंवाक्यमेतद्ध्यवयवंतथा॥ पंचावयवमेतत्स्यात्साधनंचेतरन्नहि ॥ १५५३ ॥

त्युच्यते यथापशुयागेपश्वर्थंकृतैःप्रयाजैःपुरोडाशस्योपकारइति यत्रत्वेकमेकवारंकृतंकर्मनानाप्रधानानामंगभूतंतत्तंत्रमित्युच्यते यथा पूर्णमासेआग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाख्यप्रधानानांसकृदनुष्ठितप्रयाजाउपकारकाः ॥ १५५१ ॥ पूर्वमीमांसार्थमुपसंहृत्योत्तरमीमांसापदार्थांस्तथोपलक्षयति यइत्यादीति यःपंडितंमन्यइत्यादिपूर्वमीमांसापदार्थजातंसदसिवदतिसोन्यच्चशास्त्रांतरार्थजातमेवंवदेत् एवंकथं ब्रह्मज्ञानसाधनानामहमेववेत्तेति ज्ञात्वापिसाधनाननुष्ठानेनत्रपतेइत्यतिचित्रमितिभावः ॥ १५५२ ॥ प्रमाणशास्त्रेन्यायेप्रसिद्धान्कांश्चित्पदार्थान्व्यामोहकतयानुवदति इदमितिपञ्चभिः इदंप्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपमुदाहरणोपनयनिगमनरूपंवात्र्यवयवंपरार्थानुमानवाक्यंमीमांसकैरुच्यते इदंउदाहरणोपनयरूपंद्व्यवयवंबौद्धैरुच्यते तथापिएतन्न्यायशास्त्रेप्रसिद्धंप्रतिज्ञादिनिगमनांतमेववाक्यसाधनंसाध्यनिश्चयोपयोगिस्यात्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १५५३ ॥

दृष्टांतइति दृष्टांतस्यसमीचीनत्वंसाध्यादिमत्तयोभयवादिप्रसिद्धत्वं उदाहरणंउदाहरणसंज्ञंवाक्यमत्रानुमानेमंदबुद्धिनावादिनाव्यर्थमुक्तंविपरीतत्वेनव्याप्त्यनिश्चायकत्वादितिभावः तथाहेतुनिर्देशोत्तरप्रतिज्ञावचनरूपस्यनिगमनस्यविपरीतःप्रयोगोव्यर्थइत्यर्थः॥ १५५७॥ वर्णितप्रपंचस्यप्रकृतोपयोगमाह इत्यादीत्यादिना अयंशास्त्रवासनावानुक्तविधतर्केष्वेवसक्तचित्तोरजसाव्याप्तधीत्वादात्मानंसर्वज्ञंमन्यतइत्यर्थः ॥ १५५८ ॥ एवमिति एवंसर्वज्ञतयाआत्मानंमन्यमानोऽतिमानीदंतदर्शसकलान्दंतान्दर्शयन्व्यर्थंकुद्ध्यति सर्वदंतदर्शनेदृष्टांतःश्वभिर्वेष्टितःश्वेति कर्मणिदृशिविदोःसाकल्यइतिणमुल् ॥ १५५९ ॥ अनात्मविदःशास्त्रज्ञत्वेपीतरजंतुभ्यःकोविशेषःक्षुत्पिपासादि

दृष्टांतोनास्तिकोप्यत्रसमीचीनोहियोभवेत्॥ उदाहरणमस्योक्तंव्यर्थमेवात्रदुर्धिया ॥ नस्यान्निगमनस्यास्यत्युरयोगोत्रकश्चन॥ १५५७॥ इत्यादितर्कसंसक्तचित्तश्चंचलधीरयं॥ एतत्सर्वमहंवेदनान्योवेत्तीतिमन्यते ॥ १५५८ ॥ एवंमन्वानआत्मानंगर्वपरमुपागतः ॥ दंतदर्शश्वभिःश्वेवव्यर्थंक्रोधमुपाव्रजेत् ॥ १५५९ ॥ क्षुधानिद्रापिपासावाबहुकस्यनजायते॥ अहर्निशंप्रसार्याऽऽस्यंक्रोष्टेवैषोत्रवर्तते ॥ १५६० ॥ अकारणमिमान्सर्वान्विदुषोब्रह्मचिंतकान्॥ अधिक्षिपत्यग्रंतद्वदर्थकर्तॄन्हसत्यपि ॥ १५६१ ॥ पिशुनोदुर्जनोयद्वदारोप्यापिवदेदयं॥ दोषान्साधुजनस्येत्थंदुर्वादीत्येषनित्यशः ॥ १५६२ ॥ पाणिनिस्त्वत्रविभ्रांतोभ्रमचित्तोत्रजैमिनिः॥ अविचार्य्यैवमाहात्रभगवान्बादरायणः॥ १५६३॥

धर्मैःसाम्यात् यदितुवाचाटत्वमात्रंविशेषस्तदाबहुक्रोशनेनलब्धक्रोष्टुनाम्नाशृगालेनसाम्यमित्याह क्षुधेति दिवाक्षुत्पिपासादिभिर्नक्तंनिद्रयाचसर्वजंतुषुभूयस्यामुखप्रसारणसाम्येक्रोशनाधिक्यंक्रोष्टुःसाम्यातिशयंपुष्णातीतिभावः एषःपंडितंमन्यः ॥ १५६० ॥ अकारणमिति अयंपंडितमानीअकारणंनिष्प्रयोजनंविवेकिनोजनानधिक्षिपतिअवजानातितथाअर्थकर्तॄन्व्याख्यातॄनुपहसति ॥ १५६१ ॥ पिशुनइति आरोप्यासतोपिकल्पयित्वासाधूनांदोषानयंपंडितपाशोवदेदित्थंवक्ष्यमाणविधया ॥ १५६२ ॥ इत्थंपदार्थमभिनयति पाणिनिरिति अत्रएतत्सूत्रनिर्माणे तृतीयात्रपदस्यएतत्सूत्रइत्यर्थः इदंपदमहंसर्ववेद्मीतिभावः ॥ १५६३ ॥

वेदेति इदंवेदवाक्यमिहप्रकरणेप्रमत्तवाक्यवदसंमतमतः केनचिदत्रप्रक्षिप्तंभविष्यति अथवानव्यर्थंसार्थकमेवभविष्यति एतदर्थमहमेववे च्मीतिभावः ॥ १५६४॥ स्वरेति आदिपदेनपदादिग्रहः तथास्वानभ्यस्तेस्वराद्युच्चारणप्रकारेवेदपाठकानेषपंडितमानीनिंदति कथमित्या कांक्षायामाह अहोइत्यादि ॥ १५६५ ॥ वदन्निति ईदृशगर्वाढ्योवदन्नात्मश्लाघांकुर्वन्गुरुमप्यवजानाति तदभिनयति यादृशीति मद्बुद्धिसदृशीबुद्धिर्मद्गुरोर्दुर्लभैव तस्याब्रह्मण्यपिसंशयएवेत्यर्थः ॥ १५६६ ॥ तत्रनिरर्गलरमणीयवाक्यप्रवृत्तिहेतुमाह समुद्रस्येति पद वाक्यशास्त्रयोरुक्तानिलक्षणानियासांतास्तथा ॥ १५६७ ॥ एवंविधस्यबहुभाषणंभाराक्रांतक्रोशनसमंमत्वाविवेकिभिःसउपेक्षणीय

वेदवाक्यमिदंमत्तवाक्येनसदृशंत्विह ॥ क्षिप्तंवाकेनचिन्नैवव्यर्थमेतद्भविष्यति ॥ १५६४ ॥ स्वरवर्णक्रमादौ चपाठकानेषनिंदति ॥ अहोएतैरयंवेदःसर्वोप्यत्रविनाशितः ॥ १५६५ ॥ वदन्नीदृशगर्वाढ्योगुरुमप्यवम न्यते ॥ यादृशीवर्ततेबुद्धिर्ममतीक्ष्णानतादृशी ॥ मद्गुरोर्ब्रह्मणोवैषानासीदस्तिभविष्यति ॥ १५६६ ॥ समुद्र स्येवकल्लोलाममवाचोमनोरमाः ॥ निर्यात्यविरतंचित्राःपदवाक्योक्तलक्षणाः ॥ १५६७ ॥ इत्यादिबहुधा प्राप्यविद्वत्ताभारमातुरः ॥ क्रोशत्यतोऽतिनिर्घोयंदुर्जनोरासभोयथा ॥ १५६८ ॥ गृहक्षेत्रकलत्रादिदुस्त्यजं सर्वजंतुभिः ॥ त्यक्त्वापिनत्यजत्येषगर्वपर्वतमद्भुतं ॥ १५६९ ॥ दध्योदनंयथाकश्चिद्भारभृन्मस्तकस्थितं ॥ प रित्यज्यवहेच्चार्थंपाषाणंहस्तिसन्निभं ॥ १५७० ॥ तथासुखकरंसर्वंत्यक्त्वादारादिकंपुमान् ॥ दुःखदंगर्वमत्यंतं वहत्येषसुदुर्वहं ॥ १५७१ ॥ नानुध्यायेद्बहून्शब्दान्स्वात्मनेहितकृत्ततः ॥ शब्दानांबहुशोध्यानंवाचोविग्ला पनंहितत् ॥ १५७२ ॥

इत्याह इत्यादीति विद्वत्तांदुःखदत्वाद्भारसमांप्राप्यइत्याद्युक्तप्रकारंबहुधायक्रोशत्यतोयंदुर्जनइतिसंबंधः ॥ १५६८ ॥ केचित्प्रव्रजिता अप्युक्तविधपांडित्यगर्वभारंवहंतितानुद्दिश्याह गृहेति जंतुभिर्दुस्त्यजंगृहादित्यक्त्वापिभारेणदुःखदत्वात्पर्वतखंडसमंगर्वंनत्यजतीत्यत्य द्भुतमित्यन्वयः ॥ १५६९ ॥ गर्वपर्वतमित्येतत्स्फुटयति दध्योदनमिति यथाकश्चिद्भारभृत्भारवाहकउपकारकंदध्योदनंविहायमहापाषा णंशिरसिधारयेत्तथोपकारकंदारादिकंत्यक्त्वागर्वरूपमहापाषाणस्यधारणंस्थेतिद्वयोरर्थः ॥ १५७० ॥ १५७१॥ फलितमाह नानुध्या येदिति विग्लापनंस्थाश्रांतीकरणं ॥ १५७२ ॥

वामूपाधेनुःप्रसादितैवामृतंस्रवतिनतुम्लानिंनीतासतीत्याह चतुरिति स्वाहाकारवषट्कारस्वधाकारहन्तकारस्तपादेवपितृमनुष्याणांसम
भाध्यायोक्तविधयातर्पकाश्चत्वारःस्तनायस्याःसातथाताममृतमयक्षीरप्रदांवामूपांधेनुंकोविवेकीम्लानिंप्रापयेदित्यर्थः ॥१५७३॥ केन
वाग्धेनुस्तुष्यतीत्याकांक्षांपूरयन्निगमयति तस्मादिति स्पष्टम् ॥ १५७४ ॥ सवाएषइत्यादिब्राह्मणवाक्यंसंगमयति अथेति अथेतिपक्षां
तरपरिग्रहे यदित्वंनिर्गुणेमनसोविलयरूपंनियहंकर्तुंनशक्नोषितथापिसगुणेश्वराभेदचिंतनरूपमुपायांतरंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥१५७५॥ सवा
इत्यादेरसंभेदायेत्यंतस्यात्मप्रभावकथनपरस्यार्थमाह सएवेत्यूनविंशतिश्लोकैः आत्मामहान्परिपूर्णोऽजोजन्मादिविकाररहितःसएव स
कः योऽतीतपंथेकीर्तितः कथंकीर्तितइत्याकांक्षायामाह प्राणइत्यादि प्राणेइतिजातावेकवचनं तथाचयःप्राणेषुवायुभेदेषुइंद्रियेषुचस

चतुःस्तनींकामधेनुंक्षीरिणींजननीसमां ॥ वाचंम्लानिंनयेत्कोवाचेतनःपुरुषोभुवि ॥ १५७३ ॥ तस्मात्प्रज्ञां
विधायैवब्रह्मणिस्वात्मरूपिणि ॥ व्यापारमिंद्रियाणांहिजह्यादेवाविचारयन् ॥ १५७४ ॥ अथचेन्मनसोत्यं
तचंचलस्यप्रमाथिनः ॥ अशक्योनिग्रहःकर्तुंतदावक्ष्यामितेनृप ॥ १५७५ ॥ सएवैषमहानात्माह्यजोयःप
रिकीर्तितः ॥ प्राणेज्ञानमयोयोयमाकाशोयोहृदिस्थितः ॥ यस्मिन्ज्ञानमयःशेतेसुप्तेसतिसर्वदा ॥ १५७६ ॥
अयंज्ञानमयोयस्मादाधाराधेयभेदवान् ॥ अभिन्नःसुप्तिसमयेमयोक्तःसमहानजः ॥ १५७७ ॥ सर्वमेत
ज्जगद्राजन्वशेयस्यात्रवर्तते ॥ मंत्रवादिवशेयद्वत्सकलंभूतभौतिकं ॥ १५७८ ॥ अयंवासकलैर्जीवैर्हृदिस्व
स्यवशीकृतः ॥ अपत्यैर्जननीयद्वत्स्वेषुस्निग्धावशीकृता ॥ १५७९ ॥

न्निहितोज्ञानमयोबुद्धितादात्म्यापन्नउक्तस्तथाहृदिहृत्कमलांतराकाशेआकाशरूपःअजातशत्रूपाख्यानउक्तः यस्मिन्हृदंतराकाशेवि
ज्ञानमयोजीवः यस्माल्ल्यब्लोपेपंचमी यमादायजापदादौआधाराधेयभेदवान्व्यपदिश्यतेसुप्तिसमयेतुसविज्ञानमयोयेनाभिन्नएवभव
तिसमहानजःसर्वेषामात्मतयामयोक्तइत्यर्थः ॥१५७७॥ आत्मनोमायाशबलस्यैश्वर्यंविशदयंस्तत्रवशित्वंद्वेधाह सर्वमितिद्वाभ्यां यस्या
त्मनोवशेऽधीनत्वेसर्वंभूतभौतिकात्मकंजगद्वर्ततेयथामंत्रावादिनःसिद्धमंत्रस्यवशेलोकइत्यर्थः ॥ १५७८ ॥ अयंवेति अथवाअयमात्मा
सर्वस्यहृदयागारंपरित्यज्यनयातीत्यनेनवश्यसाधर्म्येणवशीत्युच्यते वशोऽधीनत्वंतद्वत्त्वादितिभाव तत्रजननीदृष्टांतः वशोजन्मस्पृहाय
त्तेष्वधीनत्वप्रभुत्वयोरितिहैमः ॥ १५७९ ॥

तत्रहेतुभूतंप्रभुत्वलक्षणमीशत्वंतदुपपादकमधिपतित्वंचाह सर्वमीष्टइति सोयमात्मासर्वंजगदीष्टेप्रशास्ति तथाधिष्ठायप्रभुर्भूत्वापातिच यथासूर्यःस्ववंश्यराजरूपेणपातितद्वदित्यर्थः ॥ १५८० ॥ अस्यशुभाशुभकर्मभिर्वृद्धिहानीनभवतइत्याह कर्मणेतिद्वाभ्यां यथालोकेसु कृतीयशःप्रभृतिभिर्वर्धमानोभवतितथानायमित्यर्थः यथाचपातकीयशआदिनाकनीयान्हीनोभवतितथानायमितिद्वयोरर्थः॥१५८१॥ ॥ १५८२ ॥ कर्मणाहानिवृद्ध्योरभावेहेतुतयासर्वेश्वरत्वादीन्योजयति एषइतिद्वाभ्यां स्पष्टंद्वयं ॥ १५८३ ॥ १५८४ ॥ अस्यसकलम

सर्वमीष्टेजगत्सोयंस्वगृहंहिगृहीयथा॥ अधिष्ठायजगत्सर्वंपातिचैवंयथारविः॥ १५८०॥ कर्मणासुकृतेनैष नाधिकःस्यात्कथंचन॥ सुकृतीहियथालोकेभूयान्स्याद्यशआदिना ॥ १५८१ ॥ कर्मणापातकेनायंकनीया न्नभवेत्क्वचित्॥ लघुर्भवतिपापेनयथापापरतोजनः ॥ १५८२ ॥ एषसर्वेश्वरोदेवःपुण्यपापविवर्जितः॥ राजादिवज्जगत्सर्वमीष्टेवैषम्यवर्जितः॥ १५८३॥ भूताधिपतिरप्येषयद्वदेषदिवाकरः ॥ भूतपालोप्ययंयद्व त्शिशूनांजननीयथा॥ १५८४॥ एषदेवःस्वयंज्योतिःपरमानंदरूपभाक्॥ वर्णाश्रमादिमर्यादाधारकःसेतु रीरितः॥१५८५॥ पारावारांतरेयद्वन्नीरपूरस्यधारकः॥ नद्याःकाष्ठादिजोदृष्टःसेतुःसकलजंतुभिः॥१५८६॥ एषांभूरादिलोकानांतद्वदेषविधारकः॥ असांकर्यायसर्वेषांस्वेनस्वेनात्मनासदा॥१५८७॥ यद्ययंनभवेल्लो केमर्यादानांविधारकः॥ महाभूतान्यमून्यत्रकोनामविनिवारयेत्॥ १५८८ ॥

र्यादाधारकत्वेनसेतुतांप्रतिपादयति एषदेवइत्यादिना ॥ १५८५ ॥ सेतुपदार्थमाह पारेति यथानद्याःपारस्यपरतीरस्यअवारस्यापरतीर स्यचांतरेमध्येकाष्ठादिनिर्मितःसेतुर्जलप्रवाहस्यमर्यादाकरःसर्वलोकप्रसिद्धइत्यर्थः ॥१५८६॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एषामिति तथाएष आत्माएषांपृथिव्यादिलोकानांस्वेनस्वेनात्मनारूपेणविधारकोव्यवस्थापकःअसंकराय स्वार्थेष्यञ् ॥ १५८७ ॥ विधारकत्वंविशदय ति यदीति यद्ययमात्मामर्यादाकरोनभवेत्तदापृथिव्यादिमहाभूतानिमर्यादामुल्लंघमानानिकोवारयेदिति ॥ १५८८ ॥

बलेति तथाबलादिसंपन्नांस्तेजस्विनः क्षत्रियान्प्रियव्रतादीन्भुविअनभ्यधिकान्स्वाधिकवर्जितानेतस्मादात्मनोन्यःकोधर्मेप्रवर्तयेदिति ॥ १५८९ ॥ ब्राह्मणानिति तथादुर्वासःप्रभृतीन्ब्राह्मणान्जगद्दाहात्कोवारयेदिति ॥१५९० ॥ आशीति तथासर्पवत्क्रोधनान्सिंहादींस्तामसान्जंतून्सकलप्राणिहिंसोद्यमात्कोवारयेदिति ॥ १५९१ ॥ अंभोनिधीनिति तथासमुद्रान्जगदाचमनंप्रत्युद्यतान्कोवारयेदिति जगदाचमनेसतीतिपाठेजगतआचमनेयासेसतिप्रसक्तेइत्यर्थः ॥१५९२ ॥ नदीनामिति कोनदीनांजलानिमर्यादयाचालयति कोभुवंजलस्थांमज्जंतींस्तंभयति कोवासूर्यादीन्खात्पततोवारयतीति ॥ १५९३ ॥ इत्यादिकमिति आदिशब्दःप्रकारे तथाचइतिप्रकारकंलोक

बलवीर्यादिसंपन्नान्क्षत्रियान्पावकोपमान् ॥ शस्त्रास्त्रकोविदांस्तद्वत्सुशूरानकुतोभयान् ॥ धर्मेप्रवर्तयेदेतान्कोन्योनभ्यधिकान्भुवि ॥ १५८९ ॥ ब्राह्मणान्क्रोधसंदीप्तान्शापानुग्रहकारिणः ॥ निवारयेच्चकोनामदहतोनिखिलंजगत् ॥ १५९० ॥ आशीविषनिभांस्तद्वत्तामसानतिकोपिनः ॥ निवारयतिकोनामसर्वदाप्राणिहिंसने ॥ १५९१ ॥ अंभोनिधीनगाधोदान्कल्लोलशतमालिनः ॥ निवारयेच्चकोनामजगदाचमनंप्रति ॥ १५९२ ॥ नदीनामपिनीराणिकोनयेन्निम्नभूमिकां ॥ वसुधांनीरसंस्थानांकोमज्जंतींनिवारयेत् ॥ सूर्यादीनपिखादस्मात्पततःकोनिवारयेत् ॥ १५९३ ॥ इत्यादिकंसमग्रस्यलोकस्यास्यविधारणं ॥ क्रियतेयेनसज्ञेयःसतुरात्मामहेश्वरः ॥ १५९४ ॥ बहिर्मुखेनमनसायदिज्ञातुंनशक्यते ॥ तदुपायःसमुक्तोस्तिब्राह्मणैर्वेदवादिभिः ॥ १५९५ ॥ बहिर्मुखंसमायातिमनोत्रविषयेच्छया ॥ यथातथैवतद्गच्छेदंतरात्मेच्छयास्वयं ॥ १५९६ ॥ समीचीनंयदायद्विविजानातिमनःस्वयं ॥ तदातद्यातिसहसाप्रतिबंधविवर्जितम् ॥१५९७॥

विधारणंयेनात्मनाईश्वररूपेणक्रियतेसत्वयात्मत्वेनज्ञेयइत्यर्थः ॥१५९४ ॥ तमेतमित्यादेरनाशकेनेत्यंतस्यवाक्यस्यार्थंनिरूपयति बहिर्मुखेनेत्यूनपंचाशच्छ्लोकैः यद्दिसगुणात्मापिबहिर्मुखेनमनसाज्ञातुंनशक्यतेइतिमन्यसेतदातदुपायश्चित्तांतर्मुखतायाउपायोपिवेदविद्भिरुक्तस्तंकुरुष्वेतिशेषः ॥ १५९५ ॥ तत्रमनसोबहिरंतर्वातात्पर्येणप्रवृत्तौप्रयोजिकेच्छैवेत्याह बहिर्मुखमिति स्पष्टं ॥ १५९६ ॥ इच्छायाःकारणंत्वदोषज्ञानाभावविशिष्टंविषयसौंदर्यज्ञानमेवेत्याह समीचीनमिति समीचीनंसुंदरं प्रतिबंधोदोषज्ञानंतद्धीनं ॥१५९७ ॥

विषयस्येति यतोविषयसौंदर्यज्ञानमिच्छाकारणंप्रसिद्धमतश्चित्तस्यात्मप्रवणताख्पांतर्मुखतासिद्ध्यर्थमात्मनःसौंदर्यंपरमानंदादिरूपतां जानीयादित्यर्थः ॥ १५९८ ॥ आत्मनःसौंदर्यज्ञानेप्रयोजकंचप्रतिबंधनिवर्तकंशुभादृष्टमितितद्दृष्टांतमाह अदृष्टादिति यथाऽनिष्टवस्तुविषयकज्ञानंप्रत्यदृष्टंप्रयोजकंतथेष्टपदार्थज्ञानंप्रत्यपीत्यर्थः ॥ १५९९ ॥ तत्रादृष्टस्यव्यवस्थामाह अशुभेति स्पष्टम् ॥ १६०० ॥ पुण्यस्वरूपंकथयंस्तस्यात्मज्ञानेच्छाप्रयोजकतामाह यज्ञेति शास्त्रविहितंयज्ञदानादिकंपुण्यमित्युक्तंतेनपुण्येनआत्मसौंदर्यज्ञातेसतिइच्छातत्रस्थितिहेतुःस्वयमनायासेनभवेदिति ॥ १६०१ ॥ ननुस्वर्गादिफलेषुतत्तद्वाक्यैर्विनियुक्तानांयज्ञादीनांकथमात्मज्ञानार्थत्वमितिशंकांवारयन्नेकस्यकर्मणोभिन्नार्थविनियोजकयोर्द्वयोर्वाक्ययोःसामर्थ्यादुभयार्थत्वमपिभवतीतिसंयोगपृथक्त्वन्यायमभिनयति य

विषयस्यात्रसौंदर्यज्ञातइच्छास्वयंभवेत्॥ ततःसौंदर्यविज्ञानआत्मनोयत्नवान्भवेत् ॥ १५९८॥ अदृष्टाज्जायतेज्ञानंयथानिष्टेषुवस्तुषु॥ अदृष्टादेवतद्वत्स्यादभीष्टेष्वपिसर्वदा॥ १५९९॥ अशुभज्ञानहेतुःस्यात्पापंयद्वत्तृणामिह॥ शुभज्ञानस्यतद्वत्स्याद्धेतुःपुण्यंमहात्मनां ॥ १६००॥ यज्ञदानादिकंपुण्यमुक्तंशास्त्रेस्तिसर्वदा॥ तेनविज्ञानउत्पन्नइच्छातस्मिन्स्वयंभवेत्॥ १६०१॥ यज्ञाद्याययपिप्रोक्ताःस्वर्गादिफलहेतवः ॥ आत्मनोपिचविज्ञानेतथाप्येतेभवंतिहि॥ १६०२॥ तएवास्माकमाकांक्षावशाद्दर्शादिकंयथा॥ नित्यंकाम्यंतदेवस्यादेवंयज्ञादयोपिनः॥ स्वर्गप्रदाःस्वविज्ञानेभविष्यंत्यत्रहेतवः ॥ १६०३॥

ज्ञाद्याइतिद्वाभ्यां यद्यपियज्ञादयःपूर्वकाण्डपठितस्वर्गकामादिवाक्यैःस्वर्गादिफलहेतवःप्रोक्तास्तथापितएवयज्ञादयआत्मविज्ञानेप्येतेहेतवोभवंतीतिसंबंधः प्रकृतवाक्यबलादितिभावः ॥ १६०२ ॥ एतदृष्टांतेनस्फुटयति तएवेति प्रथमपदद्वयंपूर्वान्वयित्वेनव्याख्यातं यथायद्दर्शपूर्णमासादिकंयावज्जीवंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेतिवाक्यान्नित्यंतदेवदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिवाक्योस्थायाअस्माकमधिकारिणामाकांक्षायावशात्संबंधात्काम्यमपिभवति तथायज्ञादयोपिनोस्माकमधिकारिणांस्वर्गकामादिवाक्योत्थाकांक्षावशात्स्वर्गादिप्रदाअपिअत्रयज्ञेनेत्यादिवाक्येसतिस्वस्यात्मनोविज्ञानेपिहेतवोभवंतीत्यर्थः ॥ १६०३ ॥

अत्रवाक्ये उक्तानां यज्ञदानतपोनशनानां स्वरूपाणि नानाविधानि वर्णाश्रमभेदापेक्षया व्यवस्थितरूपाणि बोध्यानीत्याह यज्ञइति अपरं चतुर्थं ॥ १६०४ ॥ तत्र यज्ञस्वरूपाणां व्यवस्थामाह ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमादिरूपाद्रव्यसाध्या यज्ञा गृहिणां यथाधिकारं कर्तव्यतयोक्ताः स्वाध्यायो जपो योगः समाधिश्च एतद्रूपा यज्ञास्तु गृहस्थभिन्नाश्रमिणामपि शब्दाद्गृहस्थानामपि यथावकाशं कर्त्तव्याः तथा ज्ञानाभ्यासरूपा यज्ञा यतिभिर्विशेषेण प्राधान्येन कर्त्तव्याः इतराश्रमिभिस्तु कर्मप्रधानैरुपसर्जनत्वेनेत्यर्थः ॥ १६०५॥ दानस्वरूपव्यवस्थामाह दानमिति अन्नं सिद्धान्नं धान्यमामान्नं आदिपदेन गवादयः एतादृशद्रव्यसाध्यं दानं यतिभिन्नाश्रमस्थैः सर्वैः कर्त्तव्यतयोक्तमित्यर्थः

यज्ञोदानंतपस्तद्वदनाशकमथापरम् ॥ वर्णाश्रमादिभेदेनकर्तव्यंशास्त्रकीर्तितं ॥ १६०४ ॥ ज्योतिष्टोमादिकायज्ञागृहिणांपरिकीर्तिताः ॥ स्वाध्याययोगयज्ञाश्चतथान्याश्रमिणामपि ॥ ज्ञानयज्ञाविशेषेणयतीनांपरिकीर्तिताः ॥ १६०५॥ दानंनानाविधंतद्वदन्नधान्यादिकंमहत् ॥ यतेरन्याश्रमस्थस्यसर्वस्याप्यत्रकीर्तितम् ॥ १६०६ ॥ चतुर्विधेभ्योभूतेभ्यःकर्मणामनसागिरा ॥ आत्मवत्प्रतिकूलानामकृत्याख्यमुदीरितम् ॥ दानमेतत्परंनास्माद्धिकंकिंचिदस्तिहि ॥ १६०७॥ सर्ववर्णाश्रमादिस्थैःकर्त्तव्यमधिकंस्मृतम् ॥ यतिभिस्तुविशेषेणकर्तव्यमिदमेवहि ॥ आश्रमोयमसौपांस्यात्सर्वभूताभयायहि ॥ १६०८ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेत्युदीरयन् ॥ निर्गच्छत्यत्रपरमोहंसोप्यन्योयतिस्तथा ॥ १६०९ ॥

॥ १६०६ ॥ यतेस्तु सर्वभूताभयसंपादनरूपमेव दानमिति दर्शयति चतुर्विधेभ्य इति त्रिभिः श्लोकैः जरायुजादिचतुर्विधभूतसंप्रदानकमेतद्दानं परमुत्कृष्टं स्मृतं एतत्किं आत्मवत्सर्वभूतानां प्रतिकूलस्य याशरीरादिभिरकृतिरनाचरणं तदभयमित्यर्थः ॥ १६०७॥ सर्वेति एतद्दानं सर्वेषामधिकं प्रशस्तं यतिभिस्त्वेतदेव कर्तव्यं एतदनुष्ठानायैव संन्यासाश्रमस्य विधानादित्यर्थः ॥ १६०८ ॥ अभयदानोद्देश्यकत्वं संन्यासाश्रमस्य संन्यासकरणमंत्रादेव सिद्धमित्याह अभयमिति मत्तः स्वस्मादभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीत्यर्थकं स्वाहान्तं मंत्रमुच्चारयन्नेव यतः परमश्चौतो यतिस्तथान्यः स्मार्तः कुटीचकबहूदकहंसान्यतमरूपः पूर्वाश्रमान्निर्गच्छति निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ १६०९ ॥

ततइति यतस्तस्ययनेस्तदेवसर्वभूताभयप्रदानमेवपरमंदानंप्रोक्तंततोयतिस्तथाकुर्वीत तथाकथं यथाचतुर्विधानांभूतानांदेहेंद्रियमनःसु
अणुंकिंचिदपिपीडानभवेदित्यन्वयः न्यस्तंत्यक्तंकर्मयेनसन्यस्तकर्मातद्योग्यंन्यस्तकर्मीयंविद्यादेर्विद्यायास्तत्साधनस्यचयद्दानंतदपिअ
न्यथाप्रतिष्ठालाभाद्युद्देशेनकचिदपिनोक्तंकिंतुशरणागतस्याभयोद्देशेनैवविद्यादिकंयतिर्दद्यादितियावदितिद्वयोरर्थः॥१६१०॥१६११॥
सर्वाभयदानस्यसर्वदानेभ्यउत्कर्षंकैमुत्यन्यायेनाह वित्तैरितित्रिभिःसर्ववित्तपूर्णान्यायार्जितांचसर्वांपृथ्वींब्रह्मणेब्रह्मविद्ययाब्रह्मीभूता
यविप्रायकुरुक्षेत्रेसूर्यग्रहणकालेपरमश्रद्धयायदिकश्चिद्दद्यात्ततस्तद्दानादप्यधिकंस्थावरादीनामेकस्यापिजंतोरभयदानमितिद्वयोःसंबं

ततस्तस्यतदेवोक्तंदानंपरममण्वपि॥यथानैवभवेत्पीडादेहेंद्रियमनस्विह॥१६१०॥चतुर्विधानांभूतानां
तथाकुर्वीतसर्वदा॥विद्यादेर्न्यस्तकर्मीयंदानंनैवान्यथाक्वचित्॥१६११॥ वित्तैर्नानाविधैःपूर्णांत्रिलोकीं
ब्रह्मणेयदि॥न्यायलब्धांकुरुक्षेत्रेसूर्यग्रहउपागते॥स्वदेहसहितांदद्यात्श्रद्धयापरयान्वितः॥१६१२॥ त
तोप्यधिकंदानमभयंपरिकीर्तितं॥स्थिरजंगमभूतानांमध्येकस्यापिदेहिनः॥१६१३॥स्थिरजंगमभू
तानांसर्वेषामभयंसदा॥ ददातिसर्वथासर्वदेशेयःकोपिमानवः॥ तस्माद्दानात्परंदानंसदृशंचनविद्यते
॥१६१४॥अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायोत्रचरेद्यतिः॥अस्मिन्देहेतथान्यस्मिन्भयंतस्यनविद्यते॥१६१५॥च
तुर्विधानांभूतानांकर्मणामनसागिरा॥अहिंसायांसदाधर्मश्चतुष्पाद्धिव्यवस्थितः॥१६१६॥

धः॥१६१२॥१६१३॥ यस्तुसर्वभूतेभ्योऽभयंसदासर्वत्रचददातितद्दानस्योत्कर्षःकिमुवाच्यइत्याह स्थिरेति स्पष्टम्॥१६१४॥अभयदान
फलप्रदर्शकमभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायश्चरतेमुनिः नतस्यत्रिपुलोकेषुभयंभवतिकर्हिचिदितिवाक्यमर्थतःपठति अभयमिति चरतिआत्मवि
द्यामभ्यसतिसत्रिषुसूक्ष्मकारणात्मकेषुसमष्टिव्यष्टिलोकेषुभयंद्वितीयदर्शनजंनाप्नोतिअद्वितीयब्रह्मभावंप्राप्नोतीतियावत्॥ १६१५॥
सर्वभूताभयप्रदानोत्कर्षंस्फुटयंस्तल्लक्षणभूतायाअहिंसायाःसर्वधर्मांतर्भावकत्वेनोत्कर्षमाह चतुर्विधानामिति हियतश्चतुर्विधभूतानांश
रीरवाङ्मनोभिरपीडनरूपायामहिंसायांचतुष्पात्पादचतुष्टयेनसत्यदयातपोदानाख्येनविशिष्टःपूर्णइतियावत् व्यवस्थितोविशेषेणाधर्म
संकरराहित्यात्मकस्पष्टत्वेनस्थितइत्यर्थः॥१६१६॥

एतत्स्पष्टयितुंप्रतियोगिभूतांशरीरादिकृतांहिंसामधर्मरूपांनिर्दिशति कर्मणेतिनवभिः चतुर्विधभूतानांकर्मणास्थूलशरीरव्यापारेणप्रयुक्तायाशस्त्रघातादिरूपाहिंसायाचमंत्रेणमंत्रसाध्याभिचाराख्ययागेनओषधादिनाचपरशरीरेरोगजननात्मिकासाद्विविधाशारीरत्वेनप्रसिद्धैवेतिसंबंधः ॥ १६१७ ॥ वित्तेति यन्नराणांवित्तादिहरणंतदपिपूर्वोक्तादधिकंकर्मजंहिंसनंज्ञेयं परस्यआधिर्मानसपीडानद्वाराप्राणवियोगानुकूलत्वादित्यर्थः ॥ १६१८ ॥ वाचिकींहिंसामभिनयति पापस्येति परकीयपापस्यराजपुरुषादेःपुरतःप्रकाशनंयच्चनिंदाकरणंयच्चपरकीयगुणेषुदोषाविष्करणमेवंविधंवाचिकंहिंसनंबोध्यमित्यर्थः ॥ १६१९ ॥ मानसंहिंसनमाह गुणानामिति यद्विद्यादि

कर्मणाभूतहिंसायाप्रसिद्धामरणप्रदा ॥ चतुर्विधानांभूतानांशस्त्रघातादिकाचया ॥ शरीररोगजननंहिंसा मंत्रौषधादिना ॥ १६१७ ॥ वित्तदारादिहरणंनराणामधिकंसदा ॥ हिंसनंतत्रविज्ञेयमाधिद्वारेणकर्मजम् ॥ १६१८ ॥ पापस्यराजभृत्यादेःकथनंहिंसनंगिरा ॥ अपकीर्त्तेश्वकरणंदोषकीर्तिर्गुणेष्वपि ॥ १६१९ ॥ गुणानांपरकीयानांमनसाऽसहनंचयत् ॥ विद्याकीर्त्यादिजातानामन्यदारादिचिंतनं ॥ १६२० ॥ प्राप्त्यर्थंस्वस्य विज्ञेयंतथाद्रोहस्यचिंतनं ॥ चतुर्विधानांभूतानांमानसंहिंसनंस्मृतम् ॥ १६२१ ॥ परवैर्यादिवृद्ध्यादिदानमेतदुदाहृतम् ॥ उपायहिंसनंतच्चलोकेनानाविधंभवेत् ॥ १६२२ ॥ असत्यवचनंतद्वद्भूतानांदुःखकारणं ॥ आत्मनोवात्रलोकेवापरलोकेचहिंसनं ॥ १६२३ ॥

जातानांपरकीयगुणानांमनसाःसहनंमत्सराख्यं यच्चपरकीयदारादीनांस्वंप्रतिप्राप्त्यर्थंचिंतनं यच्चभूतानांद्रोहस्यनाशोपायस्यचिंतनं एवंविधंमानसंहिंसनंबोध्यमितिद्वयोरर्थः ॥ १६२० ॥ १६२१ ॥ उक्तमानसादिव्यापाराणांपरंपरयाहिंसनत्वमितिदर्शयन्परंपराहिंसामुदाहरति परेति परकीयवैरिप्रभृतिभ्योयद्बुद्धेर्धनादीनांचदानंतद्धिंसोपायत्वादुपायहिंसनमितिप्रोक्तंलोकेनानाविधंप्रसिद्धमिति ॥ १६२२ ॥ तथानृतभाषणमपिहिंसनमेवइहलोकेपरलोकेवाभूतानांस्वस्यवादुःखहेतुत्वादित्याह असत्येति यतोलोकद्वयेभूतानामात्मनश्चदुःखकारणमतोऽसत्यवचनमपिहिंसनमेवेतिसंबंधः ॥ १६२३ ॥

अनृतस्यपरलोकेपरेषांस्वस्यचहिंसनरूपतांस्फुटयन्नास्तिक्यमपिहिंसैवेत्याह . यज्ञादीति यत्कुतर्काद्यैः परस्यधर्मेप्रवृत्तस्यनिवारणंयच्च स्वयंधर्मानाचारणंतत्स्वस्यपरेषांचहिंसनमेवनिदानरकादिहेतुत्वादित्यर्थः ॥१६२४॥ एवंसर्वविहिताकरणंनिषिद्धाचरणंचात्मनःकुला देश्वपातित्यादिहेतुत्वाद्धिंसैवेत्याह शौचादीनामिति विहितानांशौचादीनामकरणंप्रतिषिद्धस्याचरणंचस्वस्यकुलदेशादेश्वपातित्यादिहे तुत्वाद्धिंसनमेव यथाविश्वामित्रपुत्रैःशुनःशेपज्येष्ठीकरणात्मिकायाःपितुराज्ञायाअकरणान्म्लेच्छत्वप्राप्तिरूपंहिंसनंस्वस्यस्वकुलस्यच कृतमिति देशहिंसनोदाहरणंचयथादंडकाख्येनराज्ञाऽगस्त्यकन्याधर्षणेनदेशनाशःकृतइतिरामायणेप्रसिद्धमिति एतेननिद्रातंद्रादिताम सवृत्तीनामपिवृथाकालक्षेपिकानामुदर्केदुःखप्रयोजकत्वाद्धिंसनत्वमितिसूचितं ॥ १६२५ ॥ एतस्मादिति एतस्मात्प्रपंचिताद्धिंसास्वरू

यज्ञादिधर्मकरणेप्रवृत्तस्यनिवारणं ॥ स्वयंचाकरणंपुंसःकुतर्काद्यैस्तुहिंसनं ॥ १६२४ ॥ शौचादीनांतुसं त्यागःकर्त्तव्यानांसदात्मनः ॥ अकर्त्तव्यस्यकरणंकुलात्मादेस्तुहिंसनं ॥ १६२५ ॥ एतस्माद्विपरीतःस्याद्ध र्मःशास्त्रोक्तलक्षणः ॥ अहिंसायांततःसर्वोऽप्यंतर्भवतिसर्वदा ॥ १६२६ ॥ अहिंसापरमोधर्मस्ततएवात्रकी र्त्यते ॥ अहिंसासर्वथासर्वैःकर्त्तव्याबुद्धिजीविभिः ॥ १६२७ ॥ तयाधर्मस्तथामोक्षोभवेत्तेषांकरेस्थितः ॥ अर्थकामौचकिंनामवक्तव्यौसुलभौहियौ ॥ १६२८ ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसायामंतर्भवतिसर्वदा ॥ उदर्केमहती हिंसाजंतूनांभोगतःस्त्रियः ॥ १६२९ ॥

पाद्विपरीतरूपोधर्मःशास्त्रप्रसिद्धस्ततःसधर्मःसर्वोऽप्यहिंसायामंतर्भवतीति ॥ १६२६ ॥ अहिंसेति ततउक्तविधयासर्वधर्मांतर्भावकत्वादे वपरमधर्मत्वमहिंसायाःशास्त्रेप्रूक्तमतःसर्वैर्विवेकिभिरहिंसाकर्तव्येति सर्वथासर्वयत्नेन ॥ १६२७ ॥ अहिंसायाःफलमाह तयेति तया अहिंसयाधर्मोऽशुक्लकृष्णाख्योयोगशास्त्रेप्रसिद्धस्तथामोक्षश्वकरेस्थितोवश्योभवति ससाधनेतरपदार्थलाभस्तुसुकरत्वात्तस्याःफलत्वप दवीयोग्यइत्यर्थः ॥ १६२८ ॥ अतएवाहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइतियोगसूत्रेऽहिंसायाआदौकीर्तनंतस्याःसर्वयमांतर्भा वकत्वादितिवकुंतदितरयमानांतत्रांतर्भावंदर्शयति ब्रह्मेतिषड्भिः ब्रह्मचर्यंस्त्रीव्यतिकराभावरूपमहिंसांतर्गतमेव स्त्रीसंबंधस्योदर्केउत्तर फलेसंसारसंततिरूपेदुःखप्रदत्वादित्यर्थः ॥ १६२९ ॥

ननुकिमर्थमात्मविज्ञानमपेक्षणीयंमहाप्रभावैःकर्मभिरेववयंकृतार्थाइत्याशंकावारकस्यमुनिर्भवतीत्यन्तवाक्यस्यार्थमाह यदाचित्तमिति त्रिभिः यदाचित्तैकाग्र्यंभवतितदादृढमसंभावनादिभिरनास्कंदनीयंमहावाक्यजंज्ञानंजायतेततोदृढज्ञानादेषब्राह्मणोमुनिर्जीवन्मुक्तिफलकज्ञानशीलताशालीभवतियतोहेतोर्यदायज्ञादिभिरात्मनिब्रह्मरूपेदृढाज्ञानेच्छाजायतेतदात्मानंविज्ञायैवमुनिर्जीवन्मुक्तिलक्षणोभवतिनान्यथाइतरत्कर्मफलंप्राप्येतित्रयाणांसंबंधः ॥ १६४४ ॥ १६४५ ॥ १६४६ ॥ उक्तविधमुनित्वकामनयाविविदिषासंन्यासविधायकस्यप्रव्रजंतीत्यंतवाक्यस्यार्थमाह इच्छावंतइतिद्वादशभिः इच्छावंतइत्यतिशयार्थेमतुप्तथाचोत्कृष्टेच्छाशालिनोभोगकार्पण्यरहिताइतियावत् एतेनप्रव्रजनशीलवाचकस्यप्रव्राजिपदस्यार्थःसूचितः एतादृशाहमात्मानएतमेवात्मरूपंलोकमिच्छंतःसंतःसर्वकर्माणिसंन्यस्यं

यदाचित्तंबहिर्नैनिस्वात्मनोदैवयोगतः ॥ तदातस्मिन्हिविज्ञानंदृढमस्यप्रजायते ॥ १६४४ ॥ ततोमुनिर्भवेदेषआत्मज्ञोब्राह्मणोयतः ॥ आत्मानमेवविज्ञायमुनिर्भवतिनान्यथा ॥ १६४५ ॥ यदायज्ञादिभिःपुण्यैरिच्छाभवतिदेहिनः ॥ आत्मनिब्रह्मरूपेस्मिन्स्वयंज्योतिःसुखाद्वये ॥ १६४६ ॥ इच्छावंतोमहात्मानएतमेवात्मरूपिणं ॥ संन्यासिभिःसदादृश्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ इच्छंतःसर्वकर्माणिसंन्यस्यंतिमहाधियः ॥ १६४७ ॥ कर्मासक्तस्यनैवस्यात्कर्हिचित्स्वात्मनिस्थितिः ॥ निषिद्धकाम्ययोस्त्यागोनशक्योदेहधारिभिः ॥ कर्तुमस्यतुशक्यत्वेप्यस्तिदोषोमहानयं ॥ १६४८ ॥ नित्यंनैमित्तिकंकर्मदेशकालाद्यपेक्षया ॥ चोदितंकर्मिभिःकार्यमन्यैराश्रमिभिःसदा ॥ अकृतौतस्यनैपांस्यात्प्रत्यवायोतिदुःखदः ॥ १६४९ ॥

तीत्यन्वयः ॥ १६४७ ॥ कर्मणस्त्याज्यत्वेहेतुंविक्षेपरूपत्वंदर्शयन्नयंविक्षेपोयतिभिन्नाश्रमिभिःपरिहर्तुंनशक्यतइत्याह कर्मेत्यादिना कर्मानुष्ठानपरस्यात्मज्ञानेस्थितिर्निष्ठादुर्लभाकर्मत्यागस्त्वितराश्रमिभिर्दुष्करः तथाहि प्रायेणनिषिद्धानांकाम्यानांचकर्मणांत्यागएवकर्तुमशक्योदृश्यतेतेषांस्थूलसूक्ष्मदेहाभिमानिनांभोगानुकूलत्वात् अस्यनिषिद्धकाम्यत्यागस्यकथंचिद्विवेकेनकर्तुंशक्यत्वेप्ययमुत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणउभयतःपाशरज्जुनिभोदोषःप्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ १६४८ ॥ तंदोषमभिनयति नित्यमिति कर्मिभिरन्यैराश्रमिभिश्चोदितंशास्त्रविहितंनित्यंसंध्याग्निहोत्रादिकंनैमित्तिकमुपरागस्नानादिकंचदेशकालानुसारेणावश्यंकर्तव्यमन्यथाप्रत्यवायापत्तेरित्यर्थः तथाचकरणेआत्मैकाग्र्यहानिरकरणेतुप्रत्यवायप्राप्तिरित्युभयतःपाशारज्जुरितिभावः ॥ १६४९ ॥

संन्यासविधिनाकर्मत्यागेतुनदोषइत्याह शास्त्रोक्तेनेति इतिवेदव्यवस्थितिर्नित्यादिकर्मविधायकानांसंन्यासविधायकानांचवाक्यानां विषयव्यवस्थयासिद्धोयमर्थइत्यर्थः भगवताप्युक्तं मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितइति॥ १६५०॥ विषयव्यवस्थामेवस्फुटयति स्रगादीत्यादिना यस्यमानसंस्रक्चंदनादिसांसारिकविषयेषुव्यग्रंरागिसआत्मविषयकविज्ञानंकथंप्राप्नुयादित्यर्थः तथाचतेनकर्मैवक र्तव्यमितिभावः ॥ १६५१ ॥ संन्यासाधिकारिणंनिर्दिशति अपीति निर्विषयंविषयेभ्योनितरांविरतंयस्यचित्तंसकर्मभारंकिमर्थंवहेदि त्यर्थः ॥ १६५२ ॥ तत्रोपपत्तिमाह कर्त्तव्यानीति अधिकारःफलसंबंधःफलकामनादिरूपस्तद्वंतंप्रत्येवशास्त्रंकर्मविधत्ते अयंवीतराग

शास्त्रोक्तेनैवमार्गेणत्यक्तंकर्मसुखायहि॥ अन्यथादुःखदंतत्स्यादितिवेदव्यवस्थितिः॥१६५०॥ स्रगादिवि षयेष्वेववर्ततेयस्यमानसं॥व्यग्रंसविषयासक्तःकथमात्मनिगच्छति॥ १६५१ ॥ अपिनिर्विषयंचित्तंजा तंयदिहिकर्मिणः॥ किमर्थंकर्मजंभारंवहतिस्वस्यदुःखदम् ॥ १६५२ ॥ कर्तव्यानीतिकर्माणिशास्त्रंवक्त्य धिकारिणं॥ विषयप्रार्थनाहीनोत्यधिकारीकथंत्वयं॥ १६५३॥ ततोनिर्विषयंचित्तंयस्यजातंमहात्मनः ॥ तस्यत्यागंवदत्येतत्कर्मणांशास्त्रमागतं ॥ १६५४ ॥ यथात्रविषयाःकुर्युर्बहिर्दृष्टिंशरीरिणां॥ कर्माण्यपित थाकुर्युर्नित्यादीनिहिदेहिनः ॥ १६५५ ॥

स्तुकथंतदधिकारीस्यादित्यर्थः नित्यकर्मसुसामान्यरूपेणफलकामोधिकारीस्वर्गपश्वादिविशेषरूपेणफलकामस्तुकाम्येष्वितिविभागो बृहदारण्यकभाष्यादौद्रष्टव्यः ॥ १६५३ ॥ ततइति ततःसरागस्यैवकर्माधिकारित्वात्यस्यचित्तंविरक्तंतंप्रत्येतत्प्रकृतंशास्त्रंकर्मणात्यागं वदति कीदृशंत्यागं आगतंकर्मप्रयोजनाभावेनस्वयंप्राप्तमित्यर्थः तदुक्तं प्रत्यक्प्रवणतांबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायां तिप्रावृडंतेघनाइवेति॥ १६५४ ॥ प्रत्यक्प्रवणताविरोधित्वेनविषयवद्बहिरक्तःकर्मनित्यमपित्यजेदित्याह यथेति बहिर्दृष्टिंप्रत्यग्विवेकंवै मुख्यम् ॥ १६५५ ॥

ननुसंन्यासेपिभिक्षाटनादिरूपंकर्मावशिष्यतएवेतितद्वन्नित्यान्यपितिष्ठंत्वितिशंकांविशेषप्रदर्शनेननिवारयति भिक्षेतिद्वाभ्यां अग्निहोत्रादीनिकर्माणिकर्मप्रवणचित्तेनैवकर्तुंशक्यानिअकरणेप्रत्यवायप्रयोजकानिच भिक्षाटनादीनितुभोजनेमुखंप्रतिहस्तव्यापारवदन्यपरचित्तेनापिकर्तुंशक्यानि ननियतामावश्यकींबहिर्दृशिंबहिर्मुखतांकुर्वंति नवाअकरणेप्रत्ययवायप्रयोजकानीतिविशेषइतिद्वयोरर्थः ॥ १६५६ ॥ १६५७ ॥ फलितमाह तैतइति तेज्ञानाधिकारिणःसर्वसंगविवर्जिताजाताइशेषः ॥ १६५८ ॥ यस्यगृहस्थाश्रमादौतत्त्वसाक्षात्कारेपिजीवन्मुक्तिलक्षणमुनित्वंनसिद्ध्यतितेनविद्वत्संन्यासःकार्यइतिबोधकस्यैतद्धस्मेत्यादेर्भवतइत्यंतवाक्यस्यार्थमाह विद्वां

भिक्षाटनादिभिर्नैवक्रियतेत्रबहिर्दृशिः॥ नियतायादृशीनृणामग्निहोत्रादिकर्मभिः॥ १६५६॥ अकृतौप्रत्यवायोपिनास्तिभिक्षाटनादिषु॥ यादृशोविद्यतेलोकेत्यग्निहोत्रादिकर्मणां॥ १६५७॥ ततःकर्माणिसंत्यज्यनैष्कर्म्याश्रममागताः॥ आत्मानंद्रष्टुकामास्तेसर्वसंगविवर्जिताः॥ १६५८॥ विद्वांसोयेऽभवन्पूर्वेब्राह्मणाःस्वात्मवेदिनः॥ विक्षेपकारकत्वेनतत्यजुःकर्मतेपिहि॥ किमुयैर्नैवविदितआत्मासाक्षादयंपुमान्॥१६५९॥ प्रत्यक्षतोपिदृष्टोयैःकरामलकवत्पुमान्॥ स्वयंज्योतिःसदानंदोभेदगंधविवर्जितः॥१६६० ॥ विक्षेपकारणंकर्मनित्यंविषयवद्भवेत्॥ इतिविज्ञायसंत्यज्यकर्मचक्रुर्नकामनां॥ १६६१॥ विप्राभवद्भिःकेनायंनकृतोदारसंग्रहः॥ सुखप्राजादइत्युक्ताएवमाहुर्महाधियः॥ १६६२॥

सइतित्रयोदशभिः पूर्वमपियेब्रह्मात्मसाक्षात्कारवंतोऽभूवंस्तेपिविक्षेपजनकत्वेनकर्मसंन्यस्तवंतः यैस्तुआत्मानसाक्षात्कृतस्तेविविदिषयासंन्यस्यंतीतिकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ १६५९ ॥ विद्वत्पदार्थविशेषणभूतंज्ञानंसाक्षात्काररूपंयाश्रमितिदर्शयन्नुक्तंस्फुटयति प्रत्यक्षतइति यैःस्वयंज्योतिरादिरूपंआत्माप्रत्यक्षतोदृष्टस्तेपिकर्मणोविषयभोगवदविक्षेपरूपतांविज्ञायसर्वविषयकामनांसंत्यज्यकर्मनचक्रुःसंन्यस्तवंतइतियावदितिद्वयोःसंबंधः ॥ १६६० ॥ १६६१ ॥ विप्राइति तेचमहाधियोविद्वांसइतिउक्ताःपृष्टाःसंतएवंवक्ष्यमाणविधयाआहुरुत्तरंदत्तवंतः इतिकथं हेविप्राभवद्भिर्दारसंग्रहःकिमर्थंनकृतः कीदृशोदारसंग्रहः सुखप्रजादःसुखहेतुसंततिप्रदायकइत्यर्थः॥१६६२॥

तेषामुत्तरवाक्यमभिनयति सुखमितित्रिभिः आत्मस्वरूपभूतसुखादधिकंसुखंनास्तिनचात्मरूपंसुखंसाध्यसाधनभावविवर्जितमस्माक मपरोक्षमित्यर्थः ॥१६६३॥ प्रजातीति इहलोकेपरलोकेवाप्रजातिसुखस्यसंततिप्रयुक्तसुखस्यसिद्ध्यर्थःसाधकोद्वारद्वारतयापरम्परयास दारसंग्रहःस्यात् वयंतुतेविद्वांसःस्वयंसुखरूपाःसंतःप्रजयाकिंप्रयोजनंसाधयामः नहितयामोक्षेकश्चिदुपकारोनिरययोनिष्वपिविद्यमा नत्वादित्यर्थः ॥ १६६४ ॥ नचास्माकंक्षुद्रसुखकामनाआनंदनिधिरूपत्वादित्याहुः अस्माकमिति हियतःएषांलौकिकानंदानांबिबभूत आनंदोस्माकंस्वात्मनःस्वरूपादभिन्नोनिधिवदक्षयःस्वयंज्योतिरादिलक्षणोऽयमपरोक्षोवर्ततइत्यर्थः॥१६६५॥इत्येवमिति इत्येवंवादिन स्तेसर्वेविद्वांसःसंन्यासाश्रममागताःसंतोभिक्षाचर्यंभिक्षांचरन्तिस्मकुर्वंतिस्म कीदृशास्ते केचित्कृतदाराःविवाहिताः केचिदपरे अपरपदा

सुखंनैवाधिकंकिंचिदात्मनोविद्यतेत्रभोः॥ तच्चास्तिसर्वदास्माकंसाधनादिविवर्जितं॥ १६६३॥ प्रजाति सुखसिद्ध्यर्थइहचापिपरत्रवा॥ द्वारद्वारतयासस्यात्सुखरूपाश्चतेवयं॥ प्रजयाकिंकरिष्यामःश्वादीनांविद्यते ह्यिया ॥ १६६४॥ अस्माकंविद्यतेत्वेषामानंदोयंन्निधिःसमः ॥ अक्षयःस्वात्मनोभिन्नःस्वयंज्योतिःसदद्वयः ॥ १६६५॥ इत्येवंवादिनःसर्वेकृतदारास्तथापरे॥ अगृहीत्वैवदाराणांपाणिंपरमनिर्वृताः॥ १६६६॥ पुत्रा णामपिवित्तानांलोकानांचोभयात्मनां ॥ इहामुत्रसुखार्थानांपरित्यज्यैषणात्रयं ॥ भिक्षाचर्यंचरंतिस्मसं न्यासाश्रममागताः॥ १६६७॥ पुत्रैषणाऽत्रयाप्रोक्तासैववित्तैषणास्मृता॥ पुत्राणामपिवित्तत्वंपितुःस्याद्गो धनादिवत्॥ १६६८ ॥ वित्तैषणातुयाप्रोक्तासास्याल्लोकैषणासदा ॥ वित्तंहिसुखहेतुःस्याल्लोकोनाकादि कोयथा॥ १६६९ ॥

र्थमाह अगृहीत्वेति दारपाणिग्रहणमकृत्वैवतुष्टाः किंकृत्वा पुत्राणांवित्तानांलोकानांचसंबंधिएषणात्रयंकामनात्रयंपरित्यज्य कीदृशा नांलोकानां ऐहिकामुष्मिकभोगसाधनत्वेनोभयात्मनांद्विविधानामितिद्वयोरर्थः ॥ १६६६ ॥ १६६७ ॥ वस्तुतस्तुवर्णितत्रिविधैषणाए कत्वेनैवगण्यासाधनैषणात्वेनसर्वासांसंग्रहाद्वितीयातुफलैषणेत्येषणाद्वैविध्यमेवेतिवक्तुंवर्णितमेषणात्रयंसाधनैषणात्वेनैकीकरोति पुत्रै षणेतिद्वाभ्यां पुत्रैषणावित्तैषणात्वेनैवमंतव्या पुत्राणामपिगोसुवर्णादिरूपवित्तवद्भोगोपकरणत्वेनवित्तत्वात् तथावित्तैषणापिलोकैष णात्वेनमंतव्या लोकपदस्यभोगसाधनवाचित्वाद्वित्तस्यापिचस्वर्गादिवद्भोगसाधनत्वादितिद्वयोरर्थः ॥ १६६८ ॥ १६६९ ॥

फलितमाह उभेइति फलतत्साधनविषयकत्वेनसंसारेएषणाद्वैविध्यमेवेत्यर्थः ॥ १६७० ॥ विद्वांसस्तुनित्यसिद्धसुखरूपत्वात्साधनस्यानपेक्षितत्वाच्चद्विविधामप्येषणांनकुर्वंतीत्याह असाधनमिति असाधनंसाधनानपेक्षंनिरतिशयंसुखंयेषांवर्त्ततेतेद्विविधामेषणांकिमर्थंकुर्वीरन्नित्यर्थः ॥ १६७१ ॥ आत्मनःसंन्यासादिसहकृतज्ञानैकलभ्यत्वस्फुटीकरणायउत्पाद्यविकार्यादिकर्मफलविलक्षणस्वरूपंप्रदर्शयतःसएषइत्यादेर्नरिष्यतीत्यंतस्यवाक्यस्यार्थमाह स्वयमितिनवभिः यःपूर्वग्रंथेआनंदादिरूपतयामहेश्वरोवर्णितःसविद्वद्भिरात्मतयैवाधिगम्यतेइतिसंबंधः ॥ १६७२ ॥ एषइति एषएवमयापूर्वंशाकल्यायपृष्टः कीदृशोनेतिनेतीतिवाक्यगतनञ्द्वयेनमूर्तामूर्तजगतो

उभेएवततोज्ञेयेएषणेवेदवादिभिः॥ सुखंचैकाद्वितीयास्यात्साधनेतस्यसर्वदा॥१६७०॥ असाधनंसुखंयेषांसर्वातिशयवर्जितं॥ वर्त्ततेकेनतेकुर्युरेषणामुभयीमपि॥ १६७१ ॥ स्वयंज्योतिःपुरोक्तोयआनंदात्मामहेश्वरः॥ सएवात्मतयाराजन्विद्वद्भिरधिगम्यते॥ १६७२॥ एषपृष्टोमयापूर्वंशाकल्यायमहात्मने॥ मूर्त्तामूर्तजगद्भावाभावरूपविवर्जितः ॥ १६७३ ॥ स्वयंज्योतिःस्ववागाद्यैरग्न्याद्यैश्चनगृह्यते ॥ ग्राहकत्वंहिसापेक्षंसर्वदोक्तंमनीषिभिः ॥ १६७४ ॥ ग्राहकग्रहणग्राह्यफलसंबंधभेदभाक् ॥ ग्रहणंजायतेयस्मान्नतुभेदविवर्जितम् ॥ १६७५॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः ॥ आनंदात्माततोऽगृह्यःस्वयंज्योतिःपरः पुमान् ॥ १६७६ ॥

भावाभावयोर्वाक्रमेणनिषेधेनतद्वर्जितइत्यर्थः ॥ १६७३ ॥ अगृह्यपदार्थमाह स्वयंज्योतिरिति सआत्मास्वयंज्योतिरविषयोऽतोवागाद्यैराध्यात्मिकैरग्न्यादित्यादिभिर्वाह्यैश्चप्रकाशैर्नगृह्यतेनप्रकाश्यते तत्रोपपत्तिमाह ग्राहकत्वमित्यादिना हियतोग्राहकत्वंग्राहकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतंग्रहणंमितरसापेक्षंबुधैरुक्तमित्यर्थः॥ १६७४ ॥ ग्रहणस्यप्रकाशनरूपस्यभेदसापेक्षत्वेऽनुभवंप्रमाणयति ग्राहकेति यस्माद्ग्राहकादिपंचपदार्थानांकर्तृकरणकर्मतन्निष्ठफलतत्संबंधानांभेदशाल्येवग्रहणंप्रकाशनंलोकेजायमानंदृष्टंनतुतद्भेदहीनमित्यर्थः ॥ १६७५॥ आत्मातुसर्वभेदहीनःकथंग्राह्यःस्यादित्याह स्वसजातीति स्पष्टम् ॥ १६७६ ॥

अशीर्यइति भेदाभावहेतुकात्ततो विषयत्वाभावादयमात्माःशीर्योहिंसनयोग्योनभवतियतोहिंस्रशिरोमणेःकालस्यसंबंधात्परिणामरूपं विशरणमपिवस्त्रादिवदात्मनिनदृश्यतइत्यर्थः ॥ १६७७ ॥ अतएवेति अतोभेदाभावादेवआत्माअभितउभयतोंतर्बहिर्वावर्तमानैःसर्वपदार्थैःसंगहीनः यतोभेदवदेववस्तुसंगवद्दृष्टमितिसंबंधः किंचभेदवदेववस्तुप्रबद्ध्यतेबंधंप्राप्नोतिविनश्यतिचआत्मातुअतोभेदाभावान्नसज्जतेनबद्ध्यतेनविनश्यतिचनवाक्रियासंबंधप्रयुक्तंदुःखमाप्नोतीतिद्वयोरर्थः ॥ १६७८ ॥ १६७९ ॥ एतादृशस्वभावत्वादेवात्मविज्ञानेधिकारिणःसकलकर्मत्यागिनउक्ताइत्याह एषणेति स्पष्टम् ॥१६८०॥ उक्तात्मविज्ञानफलप्रदर्शकस्यैतमुहेत्यादेर्वाक्यस्यार्थमाह एतमेवेत्येकादशभिः एतमात्मविदंपुरुषोत्तमंपुण्यपापेनतापयतः कीदृशे सुखदुःखरूपफलारंभणेनसुदुःसहेउत्कटवेगतयाप्रसिद्धे पुनःकीदृशे इति वक्ष्यमाणप्रकारेणकर्तुरकर्तुश्चसदातापके अंतेउत्क्रमणानंतरंविशेषतश्चतापकेइतिद्वयोःसंबंधः ॥ १६८१॥ १६८२ ॥ तत्रसदातापकत्वं पुण्यपापयोर्विशदयति करणादितित्रिभिः पापंपापरूपंकर्मकष्टंकर्मेतिन्यायात्करणादनुष्ठानक्लेशात्तापयेत्तथाफलतःफलरूपेणतापयेत् एवंसुकृताख्यमपिकर्मकरणादनुष्ठानक्लेशात्तथाफलरूपेणक्षयित्वाच्चकर्तारंतापयतीत्यर्थः ॥ १६८३ ॥

अशीर्यस्ततएवायंभेदाभावेनहेतुना ॥ नशीर्यतेयतःस्वात्मायथावस्त्रादिकंशनैः ॥१६७७॥ अतएवाभितः
स्वात्मासर्वसंगविवर्जितः ॥ संगवद्भेदवद्दृष्टंभेदवच्चप्रबध्यते ॥ १६७८ ॥ विनश्यतिचनात्मातःसज्जतेनवि
नश्यति ॥ नचदुःखंसमाप्नोतिकिंचिद्दुःखविवर्जितः ॥ १६७९ ॥ एषणात्रयनिर्मुक्ताभिक्षाचर्यपरायणाः ॥
यंजानंतिमहात्मानस्तंकोवेत्तिपुमान्सुधीः ॥ १६८० ॥ एतमेवात्मविज्ञानसंपन्नंपुरुषोत्तमं ॥ सुखदुःखंकरे
नित्यंपुण्यपापेसुदुःसहे ॥ १६८१ ॥ अकर्त्तुश्चतथाकर्त्तुःसदासंतापकारके ॥ नतापयतइत्यंतेतापदेसर्वदेहि
नां ॥ १६८२ ॥ करणात्तापयेत्पापंकर्त्तारंफलतोपिच ॥ सुकृतंकरणात्तद्वत्स्वफलस्यक्षयादिना ॥ १६८३ ॥

एवंकर्त्तारंप्रत्युभयोस्तापकत्वमुक्त्वाअकर्त्तारंप्रत्यपितापकत्वंविशदयति गर्वेणेति पाप्मनःपापस्याऽकर्त्तारंतत्पापंगर्वद्वारातापयति दृश्यंतेह्यज्ञाःपापाकरणेगर्विताइतिभावः तथाऽपरंपुण्यंतत्कर्मअकर्त्तारंकुपादुःखेनतापयति पुण्यंहिलोकोपकाररूपंतदकृतंसद्रुपकार्याणांदुःखितलोकानांदर्शनेकृपयादुःखयति तदुक्तं ईर्षुर्घृणीत्वसंतुष्टःक्रोधनोनित्यशंकितः परभाग्योपजीवीचषडेतेनित्यदुःखिनइति ॥१६८४॥ सुकृतमिति तथासुकृतंपापफलस्यदुःखस्यप्रतिबंधाकरणेनाकर्त्तारंतापयति तथाइहामुत्रवालोकानांस्वाननुष्ठितकर्मफलानांभोग्यानांस्वभोग्येभ्यउत्कर्षस्यदर्शनेनईर्ष्याद्वारासुकृतमकर्त्तारंतापयतीत्यर्थः ॥ १६८५॥ अंतेदुःखदत्वंविशदयति अस्मिन्निति

गर्वेणतापयेत्तद्वदकर्त्तारंहिपाप्मनः॥ लोकदुःखासहिष्णुत्वात्तापयेच्चापरंहितत् ॥ १६८४॥ सुकृतंदुःखसंप्राप्त्यात्यकर्त्तारंप्रतापयेत्॥ लोकद्वयेपिलोकानामुच्चतावीक्षणेनच॥१६८५॥ अस्मिन्देहस्यजननान्मरणांतमहंसदा॥ पापान्यकरवंतद्वत्पुण्यानिनतथापरम्॥ एवंसंकल्पतश्चापितपतःपुण्यपातके ॥ १६८६॥ तरत्येपउभेएतेदुस्तरेपुण्यपातके ॥ आत्मविज्ञानसंपन्नोहनूमानिवसागरं॥१६८७॥ विदुषोनास्तिसंकल्पःकोपिकुत्रापिकर्हिचित्॥ अनेनकर्मणास्वर्गःसुकृतेनभविष्यति॥ अनेननरकस्तद्वन्महतापातकेनमे॥१६८८॥ पुत्रपश्वादिकंतद्वन्ममानेनभविष्यति॥ अस्मिन्नेवशरीरेऽदोनेत्यदृष्टफलप्रदं॥ १६८९॥

अस्मिन्लब्धेमनुष्यलोकेजननमारभ्यमरणपर्यंतमहंपापान्यकरवंकृतवानस्मितथापरंकेवलंपुण्यानिनाकरवमित्याकारेणसंकल्पेनपुण्यपापेअनेतापयतइत्यर्थः॥ १६८६ ॥ विद्वांस्तुविज्ञानबलेनतयोरश्लेषादिरूपंतरणंकरोतिग्रथाजांबवदादिप्रकाशितंस्वमहिमानमनुसृत्यहनूमतासिंधुस्तीर्णइत्याह तरतीति एषविद्वान् एतेपुण्यपापे ॥ १६८७॥ संकल्पवंतंहिपुण्यपापेतापयतोविदुषस्तुसंकल्पएवनास्तीतिकथंतापयतइत्याह विदुषइति संकल्पभेदानभिनयति अनेनेत्यादिना स्पष्टम ॥ १६८८॥ पुत्रेति अनेनपुत्रेष्ट्यादिरूपकर्मणाअस्मिन्नेवशरीरेपुत्रादिफलंभविष्यतितथाऽदःस्वाराज्यादिफलमस्मिन्नेवशरीरेनभविष्यतिइतिइत्यतोहेतोर्वाजपेयादिकर्मअदृष्टफलप्रदंपारलौकिकमेवेत्यर्थः॥ १६८९॥

तथानेनेति तथानेनब्राह्मणापकारादिरूपेणकर्मणास्वार्थस्यस्वकीयप्रयोजनस्यसिद्धिंकुर्वतोममकुष्ठादिरोगोऽपकीर्तिश्चभविष्यतीति ॥ १६९० ॥ इत्यादीति इत्यादिरूपेणबोधेनसंकल्पेनतापकेइमेपुण्यपापेअस्यविदुषस्तापप्रदेनभवतः ततोब्रह्मवित्पुण्यपापेतरतीत्युच्यतेइत्यर्थः ॥ १६९१ ॥ उक्तार्थसंवादकस्यऋक्संज्ञकमंत्रस्यार्थमाह मंत्रोपीतित्रिभिः हेमहाराजउक्तविधंविद्वांसंमंत्रोपिइतिइत्थंप्रतिपादयति इतिकथं आत्मविदोब्राह्मणस्यायंस्वरूपभूतोमहिमाकूटस्थनित्यःकालत्रयेनन्यथाभावादित्यर्थः ॥१६९२॥ यतःशुभाशुभकर्मकृतवृद्धिहानिरहितइत्याह वर्धतइति॥१६९३॥ तस्यैवेति तस्यपुराब्रह्मीभूतस्यब्राह्मणस्यमहिमास्वरूपभूतंमहिमानंप्राप्तोऽयमिदानीन

तथानेनमहारोगोलोकेऽकीर्तिश्चदारुणा॥ भविष्यत्यचिरादेवस्वार्थसिद्धिंप्रकुर्वतः॥१६९०॥ इत्यादिबोधतोयस्मान्नास्यतापप्रदेइमे॥ ब्रह्मवित्ततएवायंपुण्यपापेतरेत्सदा॥ १६९१ ॥ मंत्रोप्याहमहाराजविद्वांसमितिसर्वदा॥ ब्राह्मणस्यात्मविदुषोमहिमायंमहानहो॥ नित्यःकालत्रयेप्यस्यनविपर्येतिकर्हिचित्॥१६९२॥ वर्द्धतेकर्मणानायंसुकृतेनयथापरः ॥ कनीयानपिपापीवनभवेत्पातकेनच ॥ १६९३ ॥ तस्यैवब्राह्मणस्यायंमहिमाब्राह्मणोभवेत्॥ पदनीयात्मविज्ञानाद्योद्वयात्मवपुःस्थितः ॥ कोनामान्यस्तरेदेतेदुस्तरेपुण्यपातके ॥ १६९४॥ यस्मात्पूर्वेपिविद्वांसःपुण्यपापविवर्जिताः ॥ एषणात्रयनिर्मुक्ताजाताभिक्षाटनेरताः ॥ आत्मलोकेनसंपन्नाःपरिव्राजोजितेंद्रियाः॥१६९५॥

नोब्राह्मणोपिभवेत् कीदृशइदानींतनब्राह्मणः यःपदनीयस्ययथापदेनपादचिन्हेनगवादिर्बुध्यतेतथाअस्तिभातिप्रियमित्याकारैःपदैर्वेदनीयस्यात्मनोविज्ञानादद्वयादिरूपतयास्थितः अन्यथापुण्यपापाभ्यामतीतोमहिमादुर्लभइत्यर्थः॥१६९४॥वर्णितफलकमात्मज्ञानमुद्दिश्यशमाद्यंतरंगसाधनविधानपरस्यतस्मादित्यादेःपश्यतीत्यंतस्यार्थमाह यस्मादित्यूनविंशतिश्लोकैः यस्मात्पूर्वेपिविद्वांसोविवेकिनइहजन्मनिजन्मांतरेवानुष्ठितैर्यज्ञादिभिःशुद्धांतःकरणत्वात्पुण्यपापाभ्यांतथयोजकैषणात्रयेणचरहिताःसंतआत्मनोलोकस्यदर्शनस्यदार्ढ्यरूपसंपत्तिफलकंजितेंद्रियत्वाद्यंतरंगसाधनसंपन्नंभिक्षाटनोपलक्षितंपारिव्राज्यंसंन्यासंकृतवंतइत्यर्थः ॥ १६९५ ॥

तस्मादिति तस्मादिदानींतनोपियज्ञादिभिःक्षीणपातकत्वेनशुद्धमानसआत्मेच्छुरात्मज्ञानसंपत्तिकामएवंगुणोवक्ष्यमाणशमादिगुणसंपन्नःसन्प्रव्रजेदिति ॥ १६९६ ॥ तत्रशमदमौपूर्वोत्तरार्धाभ्यामभिनयति मनसेति बालवद्रागादिराहित्यंशमंमिंद्रियनिरोधात्मकंदमंचकुर्यादित्यर्थः शमादीनांपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरंप्रतिहेतुत्वात्क्रमेणोपन्यासः ॥ १६९७ ॥ संतोषातिशयरूपामुपरतिमाह यथोपपन्नेति यथोपपन्नमनायासागतम् ॥ १६९८ ॥ तितिक्षांक्षमारूपामभिनयति कर्मणेतिदशभिः शरीरादिभिःकृताभूतैःप्राणिभिःपीडाममदेहादिष्वेववर्ततेनमत्स्वरूपेइतिजानन्नकुप्येदित्यर्थः ॥ १६९९ ॥ विचारयेदिति भूतैरपकृतश्चइदमेवंविधंविचारंकुर्यात् इदंकिमित्याकांक्षायां

तस्माद्यज्ञादिभिःक्षीणपातकःशुद्धमानसः ॥ आत्मेच्छुःप्रव्रजेदेवंगुणोभूत्वासदामुनिः ॥ १६९६ ॥ मनसा विषयान्सर्वान्परित्यज्यार्भकोपमः ॥ दशेंद्रियाणिसंयम्यदुर्दांतानिववाजिनः ॥ १६९७॥ यथोपपन्नलाभेनवर्त्तयेत्स्वकलेवरं ॥ हर्षनलाभतोगच्छेद्विषादंनाप्यलाभतः ॥ १६९८ ॥ कर्मणामनसावाचापीडांभूतैःकृतामपि ॥ देहेंद्रियमनःस्वंपजानन्कोपंचनव्रजेत् ॥ १६९९ ॥ विचारयेदिदंस्वस्यचित्तस्वच्छतमेसदा ॥ निंदांयदिप्रकुर्वंतिममेमेबांधवास्ततः ॥ मयासमार्जितंपापंसर्वमेवनयंत्यमी ॥ १७०० ॥ इतःपरंममामीभिःकार्याकोपकृतिस्त्विह ॥ यतोदुःखकरंपापंममसर्वंनयंत्यमी ॥ १७०१ ॥ परोपकारनिरताअहोएतेमहाधियः ॥ मनसावचसःस्वस्यदुःखंदत्वाहिदुःखदम् ॥ ममपापंहरंत्येतेस्वस्यदुःखकरंसदा ॥ १७०२ ॥

निंदामित्यादियोज्यं यदीमेलोकामांनिंदंतितदाबांधवाएवमदर्जितपापहरणरूपोपकारकारित्वादित्यर्थः ॥ १७०० ॥ बांधवत्वेहेतुमुपकारमेवविशदयति इतइति काउपकृतिरितिच्छेदः ॥ १७०१ ॥ परोपकारेति किंचएतेनिंदकत्वेनभासमानाममतेपरोपकारिणःसज्जनाएवयतःस्वकीयेमनसिवाचिचमदीयदोषचिंतनादिरूपंदुःखमायासंदत्त्वानिधायममदुःखदंपापंहरंति कीदृशंपापं स्वस्यदुःखकरंन्द्रियमाणंसत्स्वस्यहर्तुर्दुःखप्रयोजकमित्यर्थः तथाचशंभोर्हालाहलपानमिवपरपापहरणंसज्जनानांनचित्रंपरंत्वेतेनिंदकादुर्जनत्वेनप्रसिद्धाइतिचित्रमितिभावः ॥ १७०२ ॥

एवंनिदाकालेविचारमुक्त्वाभूतानांस्वंप्रतिजिघांसांदृष्ट्वाकर्तव्यंविचारमभिनयति मत्यमित्यादिना अमीलोकाःकस्मान्मत्यंदुह्यंतिजिघांसंतिमदनिष्टंचिंतनफलंचांडालयोनित्वमेषांमास्त्वितिकामये तदुक्तंमनुना परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानिचिंतयन् वितथाभिनिवेशीचजायतेंऽत्यासुयोनिषु अभिध्यायन्स्पृहयन् वितथाःपार्खंडास्तत्राभिनिवेशीआग्रहवानिति ॥ १७०३ ॥ हस्तयोरिति यथात्वस्यहस्तयोःपादयोर्वास्वयंताडनमनुचिंततथामेशरीरस्यताडनंतेलोकाःकस्मात्कुर्वंति एकात्मकत्वाविशेषेणस्वांगवत्परांगताडनस्याप्ययुक्तत्वाविशेषात् अहंत्वेवंकामये एतेषांस्वस्यमेस्वशरीरतुल्यस्यमच्छरीरस्यताडनान्मद्वद्दुःखंमास्त्वित्यर्थः ॥ १७०४ ॥ मद्दुःखदंतुमया

मत्यंद्रुह्यंतिमनसावतकस्मादमीवृथा॥ माभूदंत्यजयोनित्वमेतेषांममचिंतनात्॥ १७०३॥ हस्तयोःपादयोःकस्माद्यथामेतप्रकुर्वते॥ स्वस्यमेताडनादेषांमाभूद्दुःखंयथामम॥ १७०४॥ नैतेकुर्वंतिमेकिंचिद्दुःखमत्रसमागताः॥ पुराकृतंमयायत्तुतदेवात्रकरोतिमे॥ १७०५॥ एतेममशरीराणिगुरुशास्त्रोपदेशतः॥माभूदेतेषुतदुःखंयदस्तिमयिसंप्रति॥ १७०६॥ सर्वेत्रसुखिनःसंतुसर्वेसंतुनिरामयाः ॥ ममगात्रसमाजीवामाकश्चित्पापमाप्नुयात्॥ १७०७॥ इत्यादिचिंतयित्वायंनिर्विकारोभवेत्सदा॥ दुःखेभूतकृतेस्वस्यदेहेंद्रियमनःस्वपि॥ १७०८॥ सावधानःसदाभूयादात्मनोदर्शनायहि॥ गुरुशास्त्रोपदेशेनपरमास्तिक्यमागतः॥ १७०९॥

पुराकृतंदुष्कृतमेवेत्याह नैतेइति स्पष्टं ॥ १७०५ ॥ एतेइति यतएतेप्राणिदेहाःसर्वेपिममैकस्यात्मनःशरीराणीतिगुरुशास्त्रोपदेशात्सिद्धमतइतिकामयेयत्संप्रत्यधुनामयिमच्छरीरेयद्दुःखंतदेतेषुप्राणिषुमाभूदिति ॥ १७०६ ॥ तस्मादेवमस्त्वित्याह सर्वेइति गात्रंशरीरं ॥ १७०७ ॥ इत्यादीति स्वस्यदेहादिषुभूतैर्दुःखेकृतेसतिवर्णितविधविचारेणनिर्विकारोभवेदितिसंबंधः ॥ १७०८ ॥ समाधानंश्रद्धांचदर्शयति सावधानइति अवधानंचित्तैकाग्र्यंतद्वद्भावरूपंसमाधानंगुरुप्रभृत्युपदेशानुसारिविश्वासरूपांश्रद्धांचकुर्यादित्यर्थः॥ १७०९॥

तर्कैरिति चकारोभिन्नक्रमः तथाच उक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं सम्यक्शास्त्रवेदांतरूपं तन्मार्गानुसारिभिरुत्तरमीमांसाप्रसिद्धैस्तर्कैः श्रवणमनन संज्ञैस्तथा यथोपदिष्टमुपदेशानुसारेण एतस्मिन्नात्मतत्त्वे प्रत्ययानां चित्तवृत्तीनां प्रवाहरूपेण निदिध्यासनेन च सहकृतेन ब्रह्माहमस्मीत्यादिरूपेण शास्त्रेण करणेन उपकृतं यन्मनस्तेनैव देवमवलोकयेत्साक्षात्कुर्यात् कीदृशं देवं मनसि साक्षितया स्थितं पुनः कीदृशं यज्ज्योतिषां ज्योतिरुक्तं तद्रूपं पुनः कीदृशं अद्वयत्वादानंदरूपमिति द्वयोः संबंधः ॥ १७१० ॥ १७११ ॥ तत्साक्षात्कारात्किं भवतीत्याकांक्षायां परिच्छेदहेतोरविद्याया निवृत्त्या सर्वात्मभाव इत्याह तेनेति द्वाभ्यां तेन ब्रह्मात्मविषयकेन विज्ञानेन आवरणविक्षेपरूपशक्तिद्वयवती माया यतो बाधिता भव

तर्कैर्नानाविधैः सम्यक्शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ यथोपदिष्टं त्वेतस्मिन्प्रत्ययानां प्रवाहतः ॥ १७१० ॥ सद्ब्रह्माहमस्मीति शास्त्रेण करणेन च ॥ मनस्यवस्थितं देवं मनसैवावलोकयेत् ॥ यदुक्तं ज्योतिषां ज्योतिरानंदात्मानमद्वयं ॥ १७११ ॥ तेन ज्ञानेन विध्वस्ता स्वात्मावरणरूपिणी ॥ विक्षेपजननी माया पुनर्नैव भविष्यति ॥ १७१२ ॥ अस्याः सर्वात्मना नाशे सर्वमात्मेति सर्वदा ॥ पश्यत्यात्माऽत्मनो भासा त्यवाङ्मनसगोचरः ॥ १७१३ ॥ एवं य आत्मविल्लोके उभे सुकृतदुष्कृते ॥ अल्पे च महती शाजं स्तरनस्तपतापिन ॥ १७१४ ॥ किंतु न एव विद्वान्संतरेन्नीरार्णवं यथा ॥ न पेच्च गगनाद्वह्निस्तूलराशिं यथा क्षणात् ॥ १७१५ ॥ अनेन विदुषा प्राप्यो य एतैः साधनैः सदा ॥ पुण्यपापैर्विनिर्मुक्तो ह्यविद्यागंधवर्जितः ॥ असंशयस्ततः प्रोक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतकृत् ॥ १७१६ ॥

तीत्यत आत्मानं सर्वरूपं विदुष आत्मा पश्यति कया स्वरूपभूतया भासा यतो वागाद्यविषय इति द्वयोरर्थः ॥ १७१२ ॥ १७१३ ॥ नेनमित्यादेर्दास्यायेत्यंतस्य वाक्यस्यार्थमाह एवमिति द्वादशभिः य एवमात्मवित्तत्स्वरूपं पुण्यपापेन नरतो न प्राप्नुतो न वा न पतत्तापयतः किंतु स विद्वानेव ते पुण्यपापे तरे तनयोः पारं गच्छेत् यथा नीरार्णवं किंच स विद्वांस्ते पुण्यपापे न पेद्दहेत् यथा गगनादुत्थितो विद्युतोग्निस्तूलराशिमिति द्वयोरर्थः ॥ १७१४ ॥ १७१५ ॥ अनेनेति वर्णितेन विदुषा वर्णितैः साधनैः प्राप्यो य आत्मा स यतः पापैस्तदुपलक्षितैः पुण्यैस्तन्मूलभूताविद्यया च वर्जितोऽत एवासंशयश्च अतो हेतोर्ब्राह्मणो ब्रह्मवित् ब्रह्मैव प्रोक्तः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः कीदृशं ब्रह्म भूतकृत् जगत्कारणत्वोपलक्षितमित्यर्थः ॥ १७१६ ॥

मुपुनरिति यःपूर्वमुनेसर्वगम्यब्रह्मलोकतयावर्णितःसएवसर्वबुद्धिसाक्षित्वेनदर्शितइत्यर्थः ॥ १७१७ ॥ अयमिति अयमात्मास
र्वेषांहृदिस्थितःसर्वभासकानंदरूपोमरणाद्यवस्थास्वविद्ययागच्छन्नपिवस्तुतोमरणादिंकंनगच्छति सर्वसंसारधर्मातीतइतियावत्
॥ १७१८ ॥ १७१९ ॥ अभयमिति यत्पूर्वंकूर्चब्राह्मणेअयमात्माअभयंब्रह्मेतितुभ्यमुक्तंतदेवाभयंब्रह्मेहात्मतयावर्णितमितिव्यतिहार
भेदान्नपौनरुक्त्यमितिभावः अत्रात्मनिअन्योभिन्नसत्ताकःसन्स्थूलोऽसन्सूक्ष्मोवाकश्चिद्भावोनविद्यतेइत्यर्थः ॥ १७२० ॥ इतितेइति

सुपुनःसर्वसंप्राप्योब्रह्मलोकःपुरेरितः॥ एषबुद्धिप्रचाराणांसाक्षीसर्वशरीरिणां॥ १७१७॥ अयंहृदिस्थितो
राजन्ममतेप्यन्यदेहिनां॥ अयंहिज्योतिषांज्योतिरानंदोयंपरःस्मृतः ॥ १७१८ ॥ मरणेजननेवायंतथाव
स्थात्रयेपिवा॥ अविद्ययामहाराजगच्छन्नपिनगच्छति॥ १७१९ ॥ अभयंब्रह्मयत्पूर्वंमयातेकथितंनृप॥
तदेवायमितोनान्यःसन्नसन्नात्रविद्यते॥ १७२०॥ इतितेकथितंसम्यक्ज्ञानंसाधनसंयुतं ॥ सम्राट्प्रसन्न
चित्तस्त्वंप्रतिबुद्धोसिधीधन॥ १७२१ ॥इत्युक्तेयाज्ञवल्क्येनप्रतिबुद्धोनराधिपः॥ अनयोक्त्यानिजंबोधमु
क्तवान्मुनयेतदा॥ १७२२॥ इमेविदेहायेपूर्वंतुभ्यंदत्तामयिस्थिताः॥ सुतादिसहितोहंचपुरतोयंस्थितस्तव
॥१७२३॥ स्वदास्यायचमांब्रह्मन्गृहीत्वैतान्व्रजापरं॥ स्थानकंतिष्ठवात्रत्वमासेनाहंत्वयाविना॥१७२४॥
इत्युक्तोयाज्ञवल्क्योपिराजस्नेहसमावृतः॥ मिथिलोपवनेतस्थौकृत्वाऽऽसनमनिंदितं॥ १७२५॥

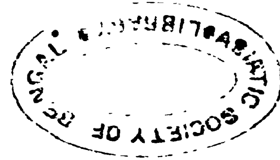
हेसम्राट्महाराजत्वंप्रबुद्धोसीत्यतःप्रसन्नचित्तोभवेति ॥ १७२१ ॥ इत्युक्तेइति याज्ञवल्क्येनेत्युक्तेसतिराजाअनयाबोधापूर्तिबोधकस
हस्रदक्षिणावाक्यविलक्षणयाउक्त्यावचनभंग्यास्वंबोधंपरिपूर्णंज्ञापितवानित्यर्थः ॥ १७२२ ॥ तांवचनभंगीमभिनयति ॥ इमेइतिद्वा
भ्यां हेब्रह्मन्निमेविदेहानांनिवासोजनपदोयेपूर्वंमवमयार्पितामयिन्यासवत्स्थिताःअहंचसानुबंधःसंमुखेस्थितोस्मि मामेतांश्चमत्सुता
दीन्दास्यायदासकर्मणेगृहीत्वास्वीकृत्यापरंस्थानंगच्छेहवातिष्ठ अहंतुत्वयाविनानासेनस्थास्यामीतिद्वयोरर्थः ॥ १७२३ ॥ १७२४ ॥
इत्युक्तइति स्नेहोनुग्रहः आसनंस्थानं ॥ १७२५ ॥

उत्तराध्यायार्थजिज्ञासामुत्थापयति पश्चादिति समुनिःपश्चाज्जायायैब्रह्मविद्यांसमर्प्यसंन्यस्यचराज्ञासहमोक्षंप्रापः ॥ १७२६ ॥ पूर्व ग्रंथेइतिहासरूपेणवर्णितंयदात्मतत्त्वंतस्यसगुणंनिर्गुणंचरूपंतद्विज्ञानफलंचकंडिकाद्वयेनोक्तंतत्रध्येयस्यसगुणरूपस्यप्रदर्शिकायाःप्रथमकंडिकायाअर्थमाह सएवेतिद्वाभ्यां योवर्णितःसएवात्मासगुणरूपेणान्नादःसर्वोपाधिषुस्थित्वासर्वान्नानांभोक्तातथावसुदानश्चसोर्धनस्यकर्मफलात्मकस्यदाताच यतोरातेर्धनस्यतद्दातुश्चपरायणंपरमालंबनं तत्ररातेर्भोग्यरूपधनस्यपरायणत्वादन्नादः दातुर्यजमानस्यप्रतिभूत्वपरायणत्वाद्वसुदानइतिविभागश्चतुर्थपादरूपाश्रुतिःपंचमांतेपिव्याख्यातेति ॥ १७२७ ॥ अन्नादत्ववसुदानत्वरूपविशेषणद्वये

पश्चात्संन्यस्यजायायैब्रह्मविद्यांसमर्प्यच ॥ राज्ञातेनसमंप्राप्तःस्थानमावृत्तिवर्जितम् ॥ १७२६ ॥ सएवायं महानात्माजरामरणवर्जितः ॥ अन्नादोवसुदानश्चरातेर्दातुःपरायणं ॥ १७२७ ॥ संप्रदानवपुर्भूत्वादत्तमन्नादिकंवसु ॥ अत्तिदाताचभोक्तायंभवेज्जन्मांतरेत्रवा ॥ वसुनानाविधंतद्दद्यात्तद्रूपःप्रयच्छति ॥ १७२८ ॥ विज्ञानानंदरूपोयंजनकायमहात्मने ॥ याज्ञवल्क्येनमुनिनाकीर्तितोभयवर्जितः ॥ १७२९ ॥ दुःखंजनिमृतिप्रोक्तंप्राप्नुयाज्जरसामृतः ॥ अजरोमरआत्मातोजायतेम्रियतेनच ॥ १७३० ॥ देहद्वयविनिर्मुक्तोमाययाच विवर्जितः ॥ सर्वगोब्रह्मरूपोयंनभावन्मुनिनेरितः ॥ १७३१ ॥

नोपासनस्यफलमाह संप्रदानेति अयमुक्तविशेषणात्मोपासकःसंप्रदानवपुर्नानोपायनानांपात्ररूपोभूत्वालोकैर्दत्तमर्पितमन्नादिरूपंवसु धनमत्तिभुंक्तेतथायतोदाताऽत्रजन्मांतरेवाभोक्ताभवतीत्यतोदातृरूपःप्रशस्तोदातासन्नानाविधंवसुधनंप्रयच्छतिददातीत्यर्थः ॥ १७२८ ॥ अंत्यकंडिकायाःसफलनिर्गुणविद्यानिगमनरूपायाअर्थंदर्शयति विज्ञानेतित्रिभिः अयमात्माविज्ञानादिरूपोमुनिनाजनकायाभयत्वेनवर्णितइत्यर्थः ॥ १७२९ ॥ अभयत्वेहेतुतयाऽजरत्वादिकंयोजयति दुःखमित्यादिना योहिजरसामृतोजरयामरणेनचसंबद्धःसजन्मादिकालिकंदुःखंभयंचप्राप्नुयादयमात्मातुनतथायतोऽजरादिरूपइतिसंबंधः ॥ १७३० ॥ तत्रहेतुर्ब्रह्मत्वलक्षणंमहत्त्वमित्याह देहेति स्पष्टं ॥ १७३१ ॥

उपसंहरति इतीति ऐरयदुक्तवान् ॥ १७३२ ॥ यःषष्ठोविश्वमारभ्यदेवःषष्ठीपतेःपिता सषष्ठार्पणसंतुष्टःकष्टंदृष्ट्याप्रतक्षति अस्यार्थः वि
श्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रेश्वरात्मकानामवस्थानांगणनेयःषष्ठईश्वरःषष्ठीपतेःस्कंदस्यपिताचसषष्ठस्याध्यायस्यमनसोवाषष्ठेंद्रियस्यार्पणे

इतितेकथितंसर्वंजनकाययदैरयत्॥ याज्ञवल्क्योमहाप्राज्ञःकिमन्यत्श्रोतुमिच्छसि॥१७३२॥ ॥इतिश्री
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणशंकरानंदभगवताविरचितउपनिषद्रत्नआत्मपुराणेबृ
हदारण्यकयाज्ञवल्क्यकांडसारार्थप्रकाशेयाज्ञवल्क्यजनकसंवादोनामषष्ठोध्यायः॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

नतुष्टःसन्दृष्ट्यासानुग्रहकटाक्षेणस्वरूपाविर्भावेणवाकष्टमज्ञानेनतत्कार्येणवाप्रयुक्तंप्रतक्षतिहरतीति इतिश्रीदत्तकुलतिलककृष्णचं
द्रात्मजदिलारामसूरितनूजरामकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्यकृतौआत्मपुराणटीकायांसत्प्रसवाख्यायांषष्ठोध्यायःस
मााप्तः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥